CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Almira 2
Shelf 2
35

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ अथाष्टमाध्यायआरभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंसुद्राकिरणराजिभिः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे॥ सर्वश्चासौ द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्ये वृत्तिः। द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा सर्वं स्वं ददातीति। प्रकारकार्त्स्न्ये
१ यथा सर्वान्नं भक्षयतीति। सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते। अवयवकार्त्स्न्ये यथा। सर्वः पटो दग्ध इति। इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्था
नां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्यासंभवादवयवकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दः तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्याद्वृद्धि
प्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा। तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा स्थाने द्विर्व
चनस्य द्विष्प्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति। सर्ववचनमिति। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति। ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नस
ति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराभावः स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इत्युक्तत्वात्। कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। यावता अनेका
ल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भाव्यम्। उच्यते। परेर्वर्जन इत्यादौ तावत्षष्ठी विद्यत एव। नित्यवीप्सयोरित्यत्रापि सामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी। य

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे। सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। सर्वग्रहणं क्रियते अलोऽन्त्य
निवृत्त्यर्थम्। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति। क्व पुनरलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनार्थः सर्वग्र
हणेन। नित्यवीप्सयोरिति। नित्यवीप्सयोरित्युच्यते न चान्त्यस्य द्विर्वचने नित्यता वीप्सा वा गम्यते। इह तर्हि
परेर्वर्जन इति अत्र अन्त्यस्यापि द्विर्वचने वर्ज्यमानता गम्येत षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनिर्देशो
यथा प्रकल्प्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ ॥ ॥

च्चोक्तमनेकाल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यतीति। हलन्तेष्वेतत्स्यात्। अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति। ननु द्वाविका
रौ सर्वस्य स्यातां यथा डा आ डा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते। द्वाविकारौ कृते कादेशावादेशत्वं प्रतिपद्ये
ते इत्येकाल्त्वादादेशोऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। डा स्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्धि गृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्यते सवर्णदीर्घ राम
त्वं प्रतिपद्यते। क्व पुनरिति। नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भावः। अन्त्यस्यापीति। यथान्तरेणा द्विर्व
चनं परिवर्जनार्थः प्रयुज्यते परि त्रिगर्तेभ्य इति। अत एवोच्यते परेर्वर्जने वा वचनमिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचने परेर्वर्ज ३
नं प्रतीयेत। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। इष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कस्येति। नित्यवीप्सयोर्थः शब्दस्तस्य द्वे इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भावः। इतरः शब्दमन्तरेणानन्तर्यादिरपि
संबन्धः सामर्थ्याद्धि ज्ञायेतेतिमत्वाह। स्थानेयोगत्वस्येति। क्व पुनरिति। षष्ठी सर्वत्र विधीयत इति भावः॥ ननु चैषैवेति। नि
त्यार्थवचनः शब्दो नित्यो वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः। अर्थनिर्देश इति। प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा यथाभा
वाधानत्वमभिधेयधर्मः। यद्दृश्यते वीप्सा स्वेत्कर्त्ता भवतीति। वीप्सायाञ्चार्थत्वेन नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव ग्राह्यो द्व न्द्व
निर्देशाद्भिन्नविभक्तिकत्वायोगात्। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति। ननु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालो
ऽन्त्यविधिर्निवारितः। तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते। परेर्वर्जन इत्यादिष्वपादेयं प्रकरणोपलक्षणार्थत्वात्सर्वे

कस्य। स्थानेयोगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठी निर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन॥ यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते। प
रेर्वर्जने। प्रसमुपोदः पादपूरणे। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। वाक्यादेरामन्त्रितस्येति। इह न काचित् षष्ठी नि
त्यवीप्सयोरिति॥ ननु चैषैव षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एषः। नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति। अलोऽ
न्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते द्विश
ब्दआदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विशब्द आदेशो भवतीति। यदयं तस्य परमाम्रे
डितमनुदात्तं चेत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। द्विशब्दो यमेकाच्तस्य एकत्वात्तस्य परमाम्रेडितमनु
दात्तं चेत्येतन्नास्ति। पश्यति त्वाचार्यो न द्विशब्द आदेशो भवतीति ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चे
त्याह। यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति केनेदानीं द्वे भवतः। द्विशब्देन यदुच्यते॥ ॥ ॥ ॥

पुवासूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः। कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः संभाव्यते यावता ग्रामो ग्राम इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये
द्विशब्दो न प्रवर्त्तते। पराभिप्रायेणैतदुच्यते। यथा भवान् सामर्थ्यादित्यायत्यागेन शास्त्रसद्भावमात्रेणालोऽन्त्यविधिं
मन्यते तथा स्वं रूपं शब्दस्येति शास्त्रप्रामाण्याद् द्विशब्दः प्राप्नोति न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भवि
ष्यति आचार्यप्रवृत्तेरिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनम्। नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्र
वर्त्तते। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै यदि तर्हीनिपृष्टेद्विशब्देनयदुच्यतइत्युत्तरउक्ते॥ पिसामान्याभिधानाद्विशेषोदुर्ज्ञानइतिपृच्छति॥ ॥१॥ ८११
२ किंपुनस्तदिति। संख्येयमर्थइति॥ अभिधेयमित्यर्थः॥ यदुच्यते। आदशाम्य संख्या संख्येयेवर्तन्ते॥ तउक्तं च र संख्याने सं
ख्ये येचेति पदे इति। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः। यदातावन्मात्रेइति। यदुक्तम्। व्याविकारौकृतेकादेशा
देकालादेशोऽन्त्यस्यप्राप्नोतीति। तदयुक्तम्। नह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति प्रवृत्तिकालेचानेकाल्त्वात्सर्वाद
शत्वमितिनास्त्यलोऽन्त्यविधिः। यदातर्हीति। परिशब्देकारस्येद्वे अर्धमात्रे। अल्ग्रहणेनार्द्धमात्रायाअग्रहणादनेकात्व
ताभावात्प्लुतः। इहेति। विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणायोगाद्वअशक्यआदेशःकर्तुम्। तस्यादितउदात्तमर्द्धहस्वमित्यने

किंपुनस्तत्। द्विशब्दोयंसंख्यापदम्। संख्यायाश्च। संख्येयमर्थः। संख्येयेद्वेअभिधीयेते। केपुनस्ते। पदे। वा
क्ये। मात्रेवा। तद्यदातावत्पदे वाक्ये वा तदानेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः सिद्धः। यदातावद्वमात्रेअपि तदाने
कालशित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। यदातर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति। नैषदोषः। तदापि सिद्धः।
न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते। किंकारणम्। इह व्याकरणे यः सर्वाल्पीयान् स्वरव्यवहारः समात्रया भवति। नार्धमात्र
याव्यवहारोस्ति। तेनार्द्धमात्रेन भविष्यतः। एवमपि कुत एतत् पदे द्वे भविष्यत इति। न पुनर्वाक्ये स्यातामर्ध
मात्रेवा। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते। न च वाक्यद्विर्वचनेमात्राद्विर्वचनेवानित्यता वीप्सा वा गम्यते। षष्ठी
निर्दिष्टार्थमेवतर्हि सर्वग्रहणं कर्तव्यम्। न वा पदाधिकारात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। पदाधिकारात्। प
दस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्तव्यं समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम्। समासनि
वृत्त्यर्थं तावत्। सप्तपर्णः। अष्टापदम्। तद्धितनिवृत्त्यर्थम्।

१ न तु ह्रस्वादिवर्णस्था या अर्द्धमात्रा या गुणाख्यानं क्रि
यते। न च वाक्यद्विर्वचनइति। नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते स्थानेऽन्तरतमइत्युपस्था
नाच्च शब्दतोर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः। परेर्वर्जन इत्यादौ तु पर्यादिशब्दसन्निधानाद् द्विशब्दः पर्यादीने राम·
व संख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि ये केचिन्न प्रवर्तेते। नवेति। शब्दान्तरं पश्यन्नप्युपादेयक्षेको विशेष इति चेदा
ह। तच्चेति· सप्तपर्णइति। सप्तसंख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवच २
नं प्राप्नोति। सप्तपर्णः सप्तपर्णइति। पदाधिकारात्तु न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विपदिकेति। द्वित्वसंख्यायुक्तः पदार्थो वीप्स्यते इति वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक् तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावाद् द्विर्वचनाभावः॥ ग्रामे ग्रामे पानीयमिति। वाक्यस्यापदत्वाद् द्विर्वचनाभावः। अर्थेति। सप्तपर्ण इत्यत्र संख्यायाः वीप्सा। अथ पर्णानाम्। अथ संख्याविशिष्टानां पर्णानाम्। तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ त्ववयवार्थवीप्सा तदावयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनं इति समासे विधानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एवं वाक्यतद्धितयोर्योज्यम्-यदि विज्ञायत इति। यदि समुदायो वीप्सायुक्त इति पक्षः। सिद्धं स

द्विपदिका। त्रिपदिका। माषशः। कार्षापणशः। वाक्यनिवृत्त्यर्थम्। ग्रामे ग्रामे पानीयम्। माषं माषं देहि इति। अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते। समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमाहोस्वित् समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सिद्धं सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति। सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायते समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति। तथा तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्वित्तद्धितेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। सिद्धं द्विपदिका इति। द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्याम्। माषशः। कर्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते तद्धितेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। द्विपदिकाः त्रिपदिकाः इत्यत्रापि प्राप्नोति। तथा वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्विद्वाक्येन निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति॥

प्तपर्ण इति। विभक्तौ परतः समासस्यापदत्वात्। सप्तपर्णाभ्यामिति। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। अर्थेति। यदावयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनावयवस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। उत्तरपदस्यान्तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावः। सिद्धं द्विपदिका इति। हल्ङ्यादिलोपे तद्धितान्तस्य पदत्वाद् द्विपदिका इति बहुवचनान्तं पठितव्यम्। द्विपदिकाभ्यामिति। एकादेशस्यान्तवद्भावात्तद्धितान्तं स्वादिष्विति पदं त्व। माषश इति। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं तद्धितान्तं च॥ ॥

वाक्यं वीप्सायुक्तमिति। वाक्यार्थस्य वीप्सायोगाभावाद्वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेन प्रपचति प्रपचतीति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव। अथेति। यदा ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा ग्रामे ग्रामे पानीयमिति भवति। यदा पानीयस्य तदा ग्रामे पानीयं पानीयं स्वादिति भवति। तदेतदिति। अतिव्याप्तिर्न कथंचित्परिहर्त्तुं शक्यते। सगतिग्रहणं चेति। पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहणमधिकं कर्त्तव्यम्। भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिं प्रतिपादनायाह। समासेनेति। सप्तपर्ण इति रूढिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्षविशेषे वर्त्तत इत्यर्थः। किंच भो इति। ननु नवचनाद्वीप्सा शब्दः प्रत्याययति किं तर्हि स्वसामर्थ्यात्। एवं मन्यते वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते सप्त सप्त पर्णान्यस्येति। एवं समासेपि

यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं भवितव्यमेव द्विर्वचनेन॥ अथाप्यवयवः भवत्येव। तदेतत्क्रियमाणेपि पदग्रहणे आलूनविशीर्णं भवति। किंचित्संगृहीतं किंचिदसंगृहीतं च। सगतिग्रहणं च कर्त्तव्यम्। प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। नहि सगतिकं पदं भवति। समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः पदग्रहणेन। समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः द्विर्वचनं न भविष्यति। किंच भोः समासो वीप्सायामित्युच्यते। न खलु वीप्सायामित्युच्यते। गम्यते तु सोर्थः। ततः किमुक्तः समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति॥ यत्र च समासेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा एकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति॥ अथवा यदत्र वीप्सायुक्तं नासौ प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य। पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टपदान्यस्येति॥ तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन॥

वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात्प्रतिषेधो विधेयो नित्यवीप्सयोरसमास इति। यथा वक्ष्यते परेरसमास इति॥ न खल्विति। रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थो यथा त्रिदशा इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थो न्ये द्विवाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्मास्ततः समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः समासेनाभिव्यक्तत्वादिति। यत्र चेति। यो न रूढिशब्दः एकैकविचिता इति। एकैकेन विचिताः अन्योन्यसहाया इति। अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः। अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः। अथवेति। न चाप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसंभवः। गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याप्रयोगो रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम्॥ ॥ ॥ राम ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धितेनेति। तद्धितस्य स्वार्थिकत्वात् अभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया। एकैकश इति। केचिदाहुरल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्ययोऽन्ये त्वाहुरेकैकमेकैकस्मै ददातीति कर्मसंप्रदानवीप्साद्वयप्रतिपादनाय शस्द्विर्वचने भवत इति। न तद्युक्तम्। एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याभिधानाऽसंभवात्। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति। आधारवीप्साया धेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाभावः। यत्र चेति। अड्डादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः

तद्धितेनोक्तत्वात् वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति। तद्धितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। एकैकशो ददातीति। वाक्यनिवृत्त्यर्थं न चापि नार्थः पदग्रहणेन। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वात् वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति। उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेति वक्ष्यते। तत्पदद्विर्वचने यथा स्यात्· वाक्यद्विर्वचने यथा स्यात्· वाक्यद्विर्वचने मा भूत्। महान्तं ग्रहीष्यति महान्तं ग्रहीष्यति मामभिव्याहरिष्यति मामभिव्याहरिष्यतीति। कथं चात्र द्विर्वचनम्। छान्दसत्वात्। स्वरोऽपि तर्हि छान्दसत्वादेव न भविष्यति· उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। पदस्य पदादिति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् अनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। उभयं क्रियते तत्रैव·॥

पृथक्कल्पनेऽपि परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषणत्वान्नित्यताप्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः। वीप्सायां नित्यत्वं लक्ष्यते। महान्तमिति। आबाधे चेति द्विर्वचनमित्याहुः। कथमिति। आबाधस्यासंप्रत्ययाद्दर्शनान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याभावात् द्विर्वचनाप्रसङ्गः। स्वरोऽपीति। अनुदात्तत्वाभावे प्रकृतिस्वरो भवति। उत्तरार्थमिति। सर्वस्येत्यपनीय पदस्येति क्रियमाणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै दूहार्थमेवेति॥ ननुसामीप्यादिसं बन्धप्रतीतिवारणमप्यन्यतरोपादानस्यप्रयोजनंकस्मान्नभवति।। उच्यते। नित्यवी ८-३१
४ प्सयोरित्यर्थनिर्देशेनशब्दस्याक्षेपा न्नित्यवीप्सयोर्योवर्त्ततेशब्दस्तस्यद्वेभवतइतिप्रक्रियावाक्यस्योपप्लुवनाद्विशिष्ट
षष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसं बन्धप्रतीत्यभावःसिद्धः। पसह्यपर्सं भवेतुषष्ठीनिर्देशेनषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभा
षोपस्थानाद्विःप्रयोगोनिवर्त्तते। द्वेइत्येतावत्युच्यमानेसंख्येयमुच्चारणंयद्यपेक्षतेशब्दस्यद्वेउच्चारणेभवतइ
ति। तदाशब्दस्यक्रियायाश्चस्थान्यादेशभावायोगाद्विःप्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षः। यदातुशब्दरूपंसंख्येयं
तदाद्वेशब्दरूपेएकस्यप्रसङ्गेभवतइतिस्थानेद्विर्वचनंविज्ञायेत। अथैकाचोद्वेप्रथमस्येत्यत्रषष्ठीनिर्देशात्स्थाने
द्विर्वचनंकस्मान्नभवति। अभ्यासाच्चेत्यनेनाभ्यासादुत्तरस्यहन्तिहकारस्यकुत्वविधानाल्लिङ्गात्॥ नहिस्थानेद्वि
र्वचनेऽभ्यासादुत्तरोहन्तिःसंभवति। शब्दान्तरत्वादादेशस्यस्थानिवद्भावादपिसमुदायोहन्तिग्रहणेनगृह्यतेनतुत

इहार्थमेवतर्हिषष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानेद्विर्वचनंयथास्यात्। द्विःप्र
योगोमाभूदिति। किंचस्यात्। आम्पचसिपचसिदेवदत्ता३ आमएवकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइत्ये
कान्तरतानस्यात्। इहचपौनःपुन्यंपौनःपुनिकइतिअप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्नस्यात्॥ ॥ ॥

द्वयवः। एकान्तरतेति। आवृत्तिभेदनिबन्धनयाद्वित्वसंख्ययास्वाश्रयस्यैकत्वस्यनिवर्त्तनात्। तथाचोक्तम्। एकाज
नेकाज्ग्रहणेषुचावृत्तिसंख्यानादिति। ऋषिसहस्रमेकांकपिलांदत्वासर्वेतेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नास्ततएकदक्षि
णाआनीयन्तामित्युक्तेसहस्रदक्षिणात्वान्नतआनीयन्ते। तत्रआम्शब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तःएकस्यपचसिश
ब्दस्यतिङ्ङतिङइतिनिघातोद्वितीयस्यानुदात्तंचेति·आमन्त्रितस्यपदात्परस्यनिघातेमाप्तेमतिषिद्धेआमएकान्त
रेत्यनेनआमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्त्वम्। प्लुतस्याद्युदात्तत्त्वम्। अथस्थानेद्विर्वचनेकथमेकान्तरतायावतैकस्यऽ राम
स्थानेद्वौशब्दावादेशौविधीयेते। उच्यते। एकपदादेशत्वात्स्थानिवद्भावादेकपदत्वम्। पौनःपुन्यमिति। पुनःपुनर्भवि
तरिवर्त्तमानात्पुनःशब्दाद्भवेप्रत्ययोयथानानात्वमितिनानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात्। पौनःपुनिकइति। पुनःपुन ४
र्भवइतिकालाट्ठञ्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने ऽस्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वे ऽप्यर्थवतः समुदायस्य समासग्रहणान्नियमा-
र्थात्प्रातिपदिकत्वम्। स्यादेतदनुत्पन्न एव सुपि पुनः शब्दस्य नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याव्ययस्य द्विःप्रयोगो वि-
धास्यते ततः सुबन्तसमुदायत्वादव्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य। तच्च न। द्विर्व-
चनस्य नित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात्कृत्युत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्स्थाने द्विर्वचने तु स्यानिव-
द्भावात्प्रातिपदिकत्वम्॥ ननु स्यान्येव सुबन्तत्वादप्रातिपदिकम्। नैतदस्ति। सुब्लुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वात्। न च प्र-
त्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गादन्यथा प्रातिपदिकत्वा-
भावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावान्निषेधो न कर्तव्यः स्यात्। राजा राजेति। पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तद्-

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनम्। राजाराजा। वाक् वाक्। पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति॥ इदमिह
संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपादीनि। पूर्वत्रासिद्धे
नलोपादीनि। सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यामि
। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। विभाषिताः प्रयोजयन्ति॥ द्रोग्धा द्रोग्धा। द्रोढा द्रोढेति। इह तर्हि।
बिसंबिसम्। मुसलं मुसलम्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः स-
कार इत्येवमेतद्विज्ञायते। इह तर्हि नृभिर्नृभिः। रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

वयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः। अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षं च चोद्यसमाधाने। नलोपादीनि हि पदत्वमात्रनिबन्ध-
नत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्गमेवं विभाषिता अपि विधयो ऽन्तरङ्गाः। विभाषिता इति। न
तु नह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लघवाद्भविष्यति। एवं मन्यते
धात्वाकृतिः प्रत्ययाकृतिश्चैवैव प्रक्रान्ता अर्थभेदाशङ्कापि नास्ति यथा गवां स्वाम्यश्वेषु चेति। नित्यत्वविरोधिनी च वि-
भाषाश्रयाच्चात्र युगपदेकत्र प्रयोगे सा विधातुमिति तस्याः प्रसङ्गः एतन्न्यायानपेक्षयैवेतदुच्यते। आदेश इति।
षकारस्यादेशस्य षत्वं न त्वादेशावयवस्य। प्रत्ययोयः सकार इति। आदेशानुरोधेनेतदुक्तं प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य
षत्वं व्यवस्थापयिष्यते। नृभिर्नृभिरिति। स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वाण्णत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰कौ॰ समानमेवेति। यत्रनिमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्रणत्वमिहतु वीप्साभावेद्विर्वचनाभावान्नभिरितिरेफंपूर्वमन्तरेणापि ८११
५॥ नकारस्यप्रयोगात्सर्वदासमानपदस्थत्वाभावः। अथवास्यानिवद्भावादेकपदत्वंतत्त्वतस्तुपदद्वयात्मकआदेशः। स
मानग्रहणमिति। रषाभ्यांनोणःपदइत्येववक्तव्यंतत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवाद्गुणेसंख्यायाविवक्षित
त्वान्नैकपदस्थत्वेसिद्धेसमानग्रहणंनियमार्थमाश्रीयतइत्यत्रणात्वंनभवति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति। अर्थरूपसा
मान्यात्सएवपचशब्दःसएवचतिङितिपःपूर्वस्मात्तिङ्विहितःसपरस्मादपियःपरस्मात्सपूर्वस्मादपितदादिग्रह
णंचानुवर्त्तते। तेनपचसिपचसीतिसमुदायःयच्छब्दादिःपदसंज्ञइतिसिद्धमेकान्तरत्वम्। ननुचेति। ततोनैकप

समानपदइत्युच्यते॥ समानमेवयन्नित्यम्। नचैतन्नित्यंसमानमेव। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनु
च्यमानंगंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्। यो समानेपदेद्विपत्समानेचतत्रस्यात्समानग्रहणमनर्थकंस्यात्॥
अथवापुनरस्तुद्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्। ननुचोक्तमाम्पचसिपचसिदेवदत्ता३आमएकान्तरमामन्त्रितमनं
त्रिकइत्येकान्तरतानप्राप्नोतीति। नैषदोषः। सुप्तिङ्भ्यांपदंविशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तपदंयस्मा८
त्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुप्तिङन्तंचपदम्॥ ननुचैकैकस्मादेवाऽत्रसुप्तिङ्विधिः। समुदायेयावाक्य
परिसमाप्तिस्तयापदसंज्ञा। कुतएतत्। शास्त्राहानेः॥ एवंहिशास्त्रमहीनंभवति। यदप्युच्यतेइहपीनः
पुन्यंपौनपुनिकइतिअप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्नप्राप्नोति। माभूदेवंसमर्थादित्येवंभविष्यति॥ ॥

दम्। समुदायइति। यथासमुदायस्यावयवानांचैकात्वेतुल्येसमुदायस्यैवद्विर्वचनंभवतिनावयवानांपपाचेतितथेहा
पिपदसंज्ञा। एवंहिशास्त्रमिति। प्रत्यवयवंतुपदसंज्ञायांपदसमुदायस्यत्यागात्तद्विषयंशास्त्रंहीनंस्यात्। तदादिग्रहणा राम॰
नुवृत्तिश्चानर्थिकास्यात्। माभूदेवंसमर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौहितंविभक्त्यन्ताद्धोत्पत्तिःतदवयवात्प्रातिपदिकाद्धेतित
त्रविभक्त्यन्तादुत्पत्तिरितिपक्षआश्रीयतेसमुदायश्चपूर्वोक्तेनन्यायेनविभक्त्यन्तइतितनस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा॥ ९ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिस्तथाप्यप्रातिपदिकादपि हि रुक्तात् ज्ञापकात् तद्धितोत्पत्तिः। कुतः कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययलक्षणस्य टेरभावे अण् प्रत्ययः॥ नित्यवीप्सा। इहेति। यदानाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यते अङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदात्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणे त्वाभीक्ष्ण्यमङ्गीकृतं न तु कूटस्थत्वमिति विशेषप्रमाणाभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथवा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः शब्दान्तरसंनिध्यनपेक्षणात् आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थः। विच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्॥ येषां च प्रयो

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति। यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति॥ नित्यवीप्सयोः॥ इह कस्मान्न भवति॥ हिमवान्। वाडवः। पारियात्रः। समुद्र इति। नित्ये द्वे भवत इति प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति॥ अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते॥

कृभिरुत्पादविनाशैर्नोपलभ्येते ते नित्यास्तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च नित्यं कौटिल्ये गतौ क्रवमपाय इत्यादिनिपातनाच्च क्योर्द्विर्वचनाभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति। हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं कूटस्थेष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत यस्मादुपायो न क्रियते। तथाचोच्यते। कूटस्थं राशिं कुरु नास्माद्व्ययः कर्त्तव्य इति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या इत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालित्वेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते॥ ॥ ॥ ॥

तदिति। आभीक्ष्ण्यवचन एवात्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः। कूटस्थग्रहणे हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वच
नं स्यात्। न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं हिमवान् हिमवानित्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः। सुबन्ता
नां मेवं च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधाने न तिङन्तानि नानुगृहीतानि स्युराभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमा
णे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यद
र्शनवशादिहाश्रीयते यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ। यद्या भीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किम
र्थं वार्तिककारः क्रियासमभिहारे द्विर्भवत इति वक्तव्यमाभीक्ष्ण्ये द्विर्भवत इति वक्तव्यमिति वक्ष्यति। क्रियासमभिहा
रे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति। तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य
कस्मान्न भवति। उच्यते। क्वाणमुला वाभीक्ष्ण्ये विषये विहिताविति ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वात् दृश्यते द्विर्वचनं म

तद्यथा। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्।

तात् द्विधा नम् प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वार्तिककारः प्रदर्शयति। क्रियासमभिहारस्य द्विवि
धो भृशार्थः पौनःपुन्यं च॥ तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याप्रसङ्ग एवाभीक्ष्ण्यमपि लोटाभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नो
तीति विधीयते। तत्र यङः क्रियासमभिहारव्यभिचाराभावाद् यङैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारस्योक्तत्वाद् यङन्तस्य
न भवति। यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव। पापच्यते पापच्यते इति। लोडपि भवति
पापच्यस्व पापच्यस्वेति। लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानात् व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति। द्विर्वचनसहिता एवं तं द्योतयतीति
तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः। अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मा
न्न भवति धातुर्हि क्रियावाची क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम्। नैतदस्ति॥ गृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तिङ
न्तस्यैव भवति। न च धातुमात्रद्विर्वचने न नित्यत्वं द्योत्यत इति धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः॥ ॥ ॥ ॥

आप्नोतेरिति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरो रूढत्वमबुध्वाह। यद्ये
वमिति। करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां व्याप्तुमिच्छा तन्नूचित्वा चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः। रूढत्वाश्रये
णाह। नैष दोष इति। चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम्। नाभिधेया वीप्सा
गृह्यते वीप्सा वा चिनोतेर्भवत इति। किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो यथा आबाधो गतगत इति ह्युक्ते प्रियस्य चिरगमनेन पी
डितो वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः। वीप्सश्चेत्कर्तेति॥ अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः। यदा पृथक् संख्यया सु

अथ किमिदं वीप्सेति॥ आप्नोतेरयं विपूर्वात् इच्छायामर्थे सन् विधीयते। यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्ष
तीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः॥ नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति। कथं तर्हि कर्तृविशेषण
मेतत्। वीप्सतीति वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्ता भवतीति। कः पुनर्वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः॥ अ
नवयवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्व
चनप्रसङ्गः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति। व्रीहिः यव इति॥ ॥

क्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्तुमनुवाक्यं वक्ति तदा स वक्तुरस्य इच्छाविशे
षो द्विर्वचनेन द्योत्यते। कः पुनर्वीप्सार्थ इति। अर्थः प्रयोजनमेवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः
॥ अनवयवाभिधानमिति। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः। जात्याख्याया
मिति। जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषे
धः प्रतीयते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवैकार्थत्वादिति। यदिव्यक्तिव्यतिरिक्ताजातिरर्थस्तत्क्रमभेदहेतवोव्यक्तयएवजातिरुभयथाभेदाभावाज्जातिल
क्षणएकोर्थः तत्रयथाग्न्यानयनेचोदिते। चोदितमपिपात्रंनान्तरीयकत्वादग्न्यानयनस्योपादीयतेतथाजातौचोदि
तायांद्रव्यंक्रियाङ्गभावेनप्रतीयतेततोनवयवाभिधानस्यभेदविषयत्वाज्जात्यभिधानेतदभावाद्द्विर्वचनाभावः।ए
कशेषेप्यस्मिन्वनेशोभनावृक्षाइतिकतिपयानामपिवृक्षाणांशोभनत्वेनप्रयोगदर्शनात् अनवयवाभिधानाभावाद्
द्विर्वचनाभावः।ग्रामोग्रामोरमणीयइतितूक्तेनिःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः।तथास्मिन्वनेवृक्षोवृक्षः शो
भनइत्युक्तेसर्वेषामेववृक्षाणांप्रत्येकसंनिवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः। सर्वेवृक्षाः शोभनाः इत्यत्रतुस
र्वनाम्नावीप्साया द्योतनात्द्विर्वचनाभावः। इहतुसर्वेमाषाब्राह्मणेभ्योदत्ताइतियद्यपिकस्मैचित्रयोदत्ताः कस्मै

नवैकार्थत्वाज्जातेः।नवाएषदोषः।किंकारणम्।एकार्थत्वाज्जातेः।एकार्थाहिजातिःएकमर्थंप्रत्या
ययिष्यामीतिजातिशब्दः प्रयुज्यते।अनेकार्थाश्रयत्वाच्चवीप्सायाः।अनेकार्थाश्रयाचपुनर्वीप्सा।अने
कार्थसंप्रत्याययिष्यामीति।वीप्साप्रयुज्यते।।एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्चवीप्सायाःजात्याख्या
यांद्विर्वचनंनभविष्यति।निवर्तकत्वाद्वा।।अथवानानेनद्विर्वचनंनिवर्त्यतेकिंतर्हिअद्विर्वचनमनेननिवर्त्य
ते।यावन्तस्तेर्थास्तावतांशब्दानांप्रयोगःप्राप्नोति।।तत्रानेननिवृत्तिःक्रियते।नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वेएवशब्द
रूपेप्रयोक्तव्ये।।

त्रिरस्त्वतथापिप्रयोगाद्वीप्साभावोयदात्वेकैकोदत्तस्तदावीप्सासंभवान्माषोमाषोदत्तइतिद्विर्वचनंभवति।वृत्तिकारै
रप्युक्तम्।नानावाचिनामधिकरणानांक्रियागुणाभ्यांयुगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छावीप्सेति।नानाभूतमर्थंद्रव्यलक्षणं
येशब्दाब्रुवन्तितेषांयान्यधिकरणान्यभिधेयानितेषांसहाविवक्षितानांपृथक्संख्यायुक्तानांप्रत्येकंक्रियागुणयुक्तानांप्र
योक्तुःक्रिययागुणेनवायुगपदेककालाव्याप्तुमिच्छासावीप्सा। तत्रनानावाचिशब्देनजातिशब्दनिरासः।युगपद्ग्रहणेन
क्रमविवक्षायांद्विर्वचननिरासोयथाऽस्मिन्वनेयंवृक्षःशोभनोऽयंवृक्षःशोभनइतिक्रमेणशोभनत्वप्रतिपादनेबहूनपिश राम
ब्दान्प्रयुङ्क्ते।वीप्साप्रयुज्यतइति।वीप्साविषयत्वाद्द्विर्वचनंवीप्साशब्देनोच्यते।निवर्तकत्वाद्वेति। नेदंद्विर्वचनस्यविधायक
मितिजातिशब्दानांद्विर्वचनाभावः।द्रव्यशब्दानांतुयावदर्थंप्रयोगेप्राप्तेद्वयोरेवप्रयोगइतिनियमःक्रियते।। ।। ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नातिबह्विति। बहुशब्दस्यवैपुल्यार्थत्वाद्बहुवचनाभावः। सर्वपदेति। यदानिवर्त्तकमिदंतदासर्वादिग्रहणंनकर्तव्यमित्य
र्थः॥ येषांहिबहूनांप्रयोगःप्राप्तःतेषांद्विर्वचनेनासौनिवर्त्तितेनचावयवस्यापदस्यगतिसन्निधावगतेर्वाभावृत्तिप्रस
ङ्गः। अथपरेर्वर्जनइत्यादिषुविधायकेषुकथमवयवद्विर्वचनाभावः। उच्यते। परेर्द्वेभवतइत्युक्तेसमुदायसन्निधौ
द्विशब्दःश्रुतःप्रत्यासत्त्यासमुदायमेवसंख्येयंप्रतिपादयतीतिसर्वादेशःसिद्धइतिनार्थःसर्वग्रहणेन॥ किंपुनरिति।
अनवयवाभिधानंवीप्सार्थइतियदुक्तंतन्नोपपद्यतइतिमत्वाप्रश्नः। ग्रामोग्रामइत्येकवचनंश्रूयतेअर्थास्तुबहव
स्तत्रकिंकृतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोऽथार्थवशाद्वीप्साविषयस्यशब्दस्यबह्वर्थत्वंयथैकशेषशब्दस्यद्व्यर्थत्वं

नानिबहुप्रयोक्तव्यमिति॥ सर्वपदगतिग्रहणानर्थक्यंचार्थाभिधानेद्विर्वचनविधानात्। सर्वग्रहणं
चानर्थकम्। किंकारणम्। सर्वस्यैवहिद्विर्वचनेनार्थोवगम्यतेनावयवस्य। पदग्रहणंचानर्थकम्।
पदस्यैवहिद्विर्वचनेनार्थोवगम्यतेनापदस्य॥ सगतिग्रहणंचानर्थकम्। सगतिकस्यैवहिद्विर्वचनेना
र्थोवगम्यतेनागतिकस्य। किंपुनरिदंवीप्सायांसर्वमभिधीयते। आहोस्विदेकम्। कश्चात्रविशेषः॥ वी
प्सायांसर्वाभिधानेवचनाप्रसिद्धिः। वीप्सायांसर्वाभिधानेवचनंनसिध्यति। ग्रामोग्रामः। जनपदोजनप
दइति। बहवस्तेर्थास्तत्रबहुषुबहुवचनमितिबहुवचनंप्राप्नोति। अस्तुतर्ह्येकम्॥ एकाभिधानेऽसर्वद्र
व्यगतिः॥ एकाभिधानेसर्वद्रव्यगतिर्नसिध्यति॥ अस्तुतर्हिसर्वाभिधानम्। ननुचोक्तंवीप्सायांसर्वाभिधा
नेवचनाप्रसिद्धिरिति। नवापदार्थत्वात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। पदार्थत्वात्॥

बह्वर्थत्वंवा। कश्चात्रविशेषइति। परिगृहीतैकत्वानांबहूनामर्थानांवीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधानएकाभिधानेवाना
स्तिविशेषइतिभावः। वीप्सायामिति। सर्वेचेत्ग्रामशब्देनोच्यन्तेतदैकत्वविरोधिबहुत्वसंख्योपजननादेकवचनमि
ष्टंनसिध्यति। एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति। यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यतेनदासर्वद्रव्यगतिर्नप्राप्नोति॥ अस्तुत
र्हीति। परिगृहीतैकत्वस्यसर्वस्याभिधानमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदस्यार्थइति। निर्ज्ञातसंख्यस्यार्थस्यवीप्सायोगइत्यर्थः। उत्तरकालंतुसत्यपिबहुत्वेप्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनाभावो यथापश्यमृगोधावतीतिदर्शनक्रियापेक्षेसत्यपिकर्मत्वेद्वितीयाभावः। नचैतदिति। सुबन्तत्वात्प्रत्ययइतिप्रतिषेधात्। एतदपीति। नङिसंबुद्ध्योरितितुनलोपविषयमेवज्ञापकंमन्यते॥ अपरआहेति। पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभावउक्त इदानीमन्यथोच्यतेसंख्यान्तरेणानाविष्टस्ययत्बहुत्वं तस्यवाचकंद्योतकंवाबहुवचनमुत्पद्यतेवीप्सायांतुपरिगृहीते कत्वानामर्थानांबहुत्वोपजनादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमितिस्वादिशास्त्रस्यकृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः॥ ततोनचैतत्प्रा तिपदिकमित्यस्यायमर्थः। संख्यान्तरानाविष्टंप्रातिपदिकमत्रनास्तीति। यत्तर्हीति। अर्थाभावात्स्वभावतोनिवृत्तस्यप्र

पदस्यार्थोवीप्सासुबन्तंचपदंङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्ते॥ नचैतत्प्रातिपदिकम्। यत्त र्हिप्रातिपदिकम्। हपइृषत्समित्समिदिति॥ एतदपिप्रत्ययलक्षणेनसुबन्तम्। नचप्रातिपदिकम्। अपरआ हनवापदार्थत्वात्॥ नवाएषदोषः। किंकारणम्। पदार्थत्वात्। पदस्यार्थोवीप्सा॥ सुबन्तंचपदम्। ङ्याप्प्राति पदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्ते॥ नचैतत्प्रातिपदिकम्। यत्तर्हिप्रातिपदिकम्। दृषद्दृषत्समित्स मिदिति॥ एतदपिप्रत्ययलक्षणेनसुबन्तंनप्रातिपदिकम्॥ अथेहकथंभवितव्यम्। पचतिपचतितरांनिष्ठति। आ होस्वित्पचतितरांपचतितरांतिष्ठतीति॥ पचतिपचतितरांतिष्ठतीतिभवितव्यम्॥ कथम्। द्विर्वचनंक्रियता मातिशायिकइति। द्विर्वचनंभविष्यतिविप्रतिषेधेन। इहापितर्ह्यातिशायिकाद्द्विर्वचनंस्यात्॥ आढ्यतरमाढ्य तरमानयेति॥ अस्त्यत्रविशेषः। अन्तरङ्गआतिशायिकः। कान्तरङ्गता। ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः। पद स्यद्विर्वचनम्। आतिशायिकोपिनान्तरङ्गः॥ कथम्। समर्थात्तद्धितोऽसाउत्पद्यतेसामर्थ्यंचसुबन्तेन॥

त्ययस्यलोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेवप्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायतइत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमितिभावः। एतदपीति। प्रत्ययोलक्षणंयस्यतत्प्रत्ययलक्षणमेकत्वंतेनसुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थंप्रतिपादयतिनिवृत्तेहिप्रत्ययेप्रकृतिरेवैकत्व युक्तमर्थंप्रतिपादयति। यथा राजातक्षेतिनास्त्येकत्वस्याप्रतीतिः। एकैकमित्यत्रसत्यपिबहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेपरि गृहीतैकत्वस्यार्थस्यवीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनंभवति। बहुत्वप्रतीतेस्तुबहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाभावः। एतस्यैवार्थ स्यैकैकस्यप्राचामितिनिर्देशोलिङ्गम्। अथेहेति। विनापिचशब्देनपाकस्थानयोरत्रसमुच्चयइतिकेचिदाहुः। ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्येतु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहुः तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्तः पक्तृत्वापेक्षया पचतितरामित्यर्थः। नित्यवीप्से चातिशयश्चेति। यद्य
प्येते नयोः र्थाः तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तं तिङन्तेषु नित्यत्वातिशयौ द्वावर्थौ सुबन्तेषु वीप्सातिशयौ॥ नचैकस्येति। य
द्यपि वृत्त्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते। नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च
निमित्तभेदाद्युगपदभिधानासंभवः। प्रयोक्तुर्यधीनमिति। नन्वध्युत्तरपदात्खविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयो
गः। अवृत्तिजाः वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यदोषः। इनशब्देन वाधिशब्दस्याव्ययीभावः पराधीनताप्रतिपादनपरः॥ क्व
चित्काचिदिति। क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इति अन्तरङ्गो पौनःपुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते। इहत्वाढ्यतरमाढ्यतर
मानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्धप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते। किंच। कृतद्विर्वचनात्तरपि

अथवा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते। नचान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा गम्यते। एवं तर्हीहि द्वावर्थौ वक्तव्यौ
नित्यवीप्से चातिशयश्च। नचैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति। तदेतत्प्रयोक्तृयधीनं भवति ए
तस्मिंश्चापि प्रयोक्त्रर्यधीने क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति। इह तावत् पचति पचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्र
सृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशय उच्यते॥ इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गतिः यदति
शयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते॥ परेर्वर्जने। परेरसमासे" परेरसमासे इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। परित्रिग
र्तं वृष्टो देवः। नतर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। परेर्वर्जन इत्येव सिद्धम्। परेर्वर्जन इत्युच्यते। नचात्र परिर्वर्जने वर्तते॥ कस्तर्हि।
समासः॥

सत्याढ्यादयतरमानयेति भाष्यम्। तत्र च प्रकारोऽर्थो गम्येत। नतु वीप्सा। तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टसि
द्धिः॥ परेर्वर्जने। परित्रिगर्त्तमिति। त्रिगर्त्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो वर्ष त्रिगर्त्तानां संबन्ध इति परेः सन्निधाने
वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः। कस्तर्हि समास इति॥ जहत्स्वार्थावृत्तिरिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्ज
ने वर्तते। अवयवौ त्वनर्थकौ यदाप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति नत्वैव द्विर्वचनं स
मासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दाद्द्व्यर्थः परिः केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाभावः। अत्र पक्षे न चात्र परिर्वर्जने वर्तत इत्यस्या
यमर्थः। शुद्धवर्जने न वर्तते अन्य एव द्व्यर्थः परिः समासे। अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः कस्तर्हि समास इति। समासविषयत्वात्स परिरे
व समासः। अन्य एव परिर्द्व्यर्थ इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्येनित्यद्विर्वचनप्रसङ्गादाह। परेरिति॥ वाक्य॥ असूयाकुत्सनयोरिति। यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं द्रष्टव्यं तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति॥ नह्यनसूयन्निति। तत्र कुत्सनं भर्त्सनाभावेप्यसूयाकोपश्च भवतो न तु कोपासूयाभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः॥ ननु चेति। कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः॥ अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति। अन्ततइति। यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम्। कुत्सनभर्त्सन

परेर्वर्जने वा वचनम्। परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम्। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशानर्थक्यम्। असूयाकुत्सनमित्येकोऽर्थः। कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः। असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः। नह्यनसूयन्कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्सयते॥ ननु च भोः। अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः। अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति॥ एवं तर्ह्याहसामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः॥ लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः॥ एकं बहुव्रीहिवत्॥ इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति। एक इति॥

ग्रहणसमर्थनायाह। सामृतैरिति॥ गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनम्। कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान्। विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्कृतयोः निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना॥ एकम्। इह कस्मादिति। केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयते अनिर्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः। किं पुनरत्रानिष्टं यावता कृतेपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावात्परः सुब्भविष्यति समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थमिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाद्वा सुब्लुक्प्राप्नोति· एवं तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शिता इदं तूदाहरणमेकेति अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकस्येति। द्वे इत्यधिकारात् द्विर्वचन सन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावेन भवति। द्विर्वचनमप्यनेन
विधीयमानमत्र प्राप्नोतीतिमत्वाह। एकस्येति। न वेति। वीप्साशब्दः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परेर्वर्जने इत्यासावर्थान्तरनि
र्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्संबन्धमननुभूयैवैवोपतिष्ठते सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमानेन ब
हुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते॥ अथेति। किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वकार्यमतिदिश्यते अथ किं
चिदेवेति प्रश्नः॥ एकैकमिति॥ सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः।
गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावः अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोस्ति॥
न चात्र नित्या संहिता। एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणात् अग्रे अग्रे स्त्रस्मद् इत्युदाहरणाच्च। ननसुसु इति॥ आबाधे चेति

एकस्य द्विर्वचनसंबन्धे न बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते। न चात्र द्विर्वचनं पश्यामः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति।
चेदर्थनिर्देशः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेत्। अर्थनिर्देशः कर्तव्यः। द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति॥ त
स्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवत् चेति॥ नवा वीप्साधिकारात्। नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। वी
प्साधिकारात्। नित्यवीप्सयोरिति वर्तते॥ अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम्। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लो
पपुंवद्भावौ॥ सुब्लोपः॥ एकैकम्। पुंवद्भावः। गतगता। यद्येवम्। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः। सर्व
नामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति॥ सर्वनामविधौ दोषो भवति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधः प्राप्नो
ति। सर्वनाम। स्वर-ननं। सुसु। नञ्सुभ्यामित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर॥

द्विर्वचनम्। ननकरोति सुसु जागर्ती त्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृतः॥ अथ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सति केन स्व
रेण भाव्यम्॥ अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति। समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्व
माम्रेडितानुदात्तत्वं च। तत्र कार्यातिदेश इत्येव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन न बाध्यते॥
शास्त्रातिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडितानुदात्तत्वेन॥ यथा च नञ्सुभ्यामित्यस्य स
मासग्रहणानुवृत्त्या नातिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥ उच्यते। नञ्सुभ्यामित्यत्रैव व
र्तं समास इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते न तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन्
समासान्तोदात्तत्वं बाधते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ ऋक् ऋगिति। समासमा आह्निधी समानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति। उक्तं तत्रैव। विभाषा दिक्समासइत्यनो न बहुव्रीहाविति अत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधइत्यतिदेशान्न प्रवर्तते॥ स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे त्वाख्यातम् समासान्ते व्याख्यायते समासान्ताइत्यत्र समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात्समासान्ताप्रसङ्गः समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद् बहुव्रीहेरपि विशेषणात्तेन बहुव्रीहिविषयो विधास्यामइत्येतज्ज्ञाप्यमुपपद्यते। अन्ये त्वाहुः बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणादित्यतः ऋक्पूरब्धूरित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणं च संबन्धानुवृत्त्यानन्तरैर्योगैः संबन्धमगच्छदनुवर्तते तदुभयं वाक्यभेदेन संबध्यते तेन ऋगाद्यन्तात्समासात् ८११

१०

समासान्तः। ऋक् ऋक्। पूः पूः। ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षइतिसमासान्तःप्राप्नोति॥ सर्वनामविधौ तावन्न दोषः॥ उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः॥ समासो यो बहुव्रीहिरिति॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि॥ सुब्लोपः। पटुपटुः। पुंवद्भावः। पटुपट्वी। अन्तोदात्तत्वम्। पटुपटुः। ॥प्रकारे गुणवचनस्य॥ गुणवचनस्येति किमर्थम्‌ अग्निर्माणवको गौर्वाहीकः॥ ॥ ॥

दकारप्रत्ययो भवति बहुव्रीहेस्तु समासादेवनत्वनिदेशादित्यर्थः संपद्यते। अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न भवति। वनं समासइत्यतः समासग्रहणं संबन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपेऽनुवर्तते इत्यदोषः॥ कर्म॥ कालककालिके। स्यादौनकोपधायाइति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाधिकारः॥ प्रकारे॥ गुणवचनस्येति किमर्थमिति। क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणे निष्टप्रसङ्गइति प्रश्नः। अग्निर्माणवकइति। अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोयमिति सादृश्यनिमित्ताद् भेदोपचारान्माणवके वर्ततइति द्रव्ये पूर्वं संवृत्तः संप्रत्यपि द्रव्यवचनइति गुणवाचित्वाभावान्न द्विरुच्यते एवं गौर्वाहीकइति गोशब्दः सास्नादिमतिवर्तित्वा पूर्वं वाहीके वर्त्तते॥ राम॰

१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकारे सर्वेषामिति। अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धन षष्ठ्यभावः। सिद्धं त्विति। द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावान्न द्वुणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये योऽर्थस्तस्मिन्द्वे भवत इति सूत्रार्थः। ननु वक्ष्यत्येतत् तत एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः। उच्यते। इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं सिद्धं त्विति तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिरिति। सामर्थ्याद्गुणवचनत्वेल॰

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः संपद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति। अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति। सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। प्रकृत्यर्थो विशेष्यते। नैवं विज्ञायते प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति। कथं तर्हि गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यो गुणवचन इति। कश्च साधीयः।

प्राक् प्रकारे चं प्रकारात्॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते॥ सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः॥ प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति। आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्। मूले मूले स्थूलाः। अग्रे अग्रे सूक्ष्माः॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेनेकस्मिन्। स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ ॥ ॥

ऽथ पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः। प्राक् प्रकारादिति। गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद्वस्याविशेषः परिगृह्यते। इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृशः प्रतीयते प्रकारवचने जातीयरित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मतेन गृह्यते ऽन्येषां तु भेदः प्रकारः। अत्र केचिदाहुः। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि द्विर्वचनं भवति शुक्लशुक्लः पट इति। गुणमात्रवाचिनोऽपि शुक्लशुक्लं रूपमिति। अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव द्विर्वचनं मन्यन्ते। मूले मूल इति। अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागास्तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च अन्येषां तु भागानामपेक्षातस्तोऽग्रमूलव्यपदेशो ऽधःसंनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः। उपरिसंनिवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः। न चैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यं यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः॥ स्वार्थ इति। स्वार्थग्रहणमर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ दै॰ अस्मात्कार्षापणादिति॥अनेकमाषसमुदायःकार्षापणः। तत्र सर्वेर्माषादानक्रियया नव्याप्यन्ते किं तर्हि द्वाभ्यामेवेति वीप्साऽ ८११
११ भावः। भिन्नार्थत्वाच्चानेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते। इह भवद्भ्यां माषौ देहीत्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते। माषं माषं
देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः। द्वौ देहीति। माषं माषौ माषान् देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत्। माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाऽ
भावः प्रदर्शयितव्यः। तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याभावः॥ माषमेव देहीति। अवधारणमत्रास्तीति प्र
तिपादयति। किं पुनरिति। यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषं माषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति

अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि। अवधार्यमाण इति किमर्थम्। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यांऽ
माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि। अनेकस्मिन्निति किमर्थम्। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि। मा
षमेव देहि। किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते। अवयवाभिधानं चात्र गम्यते॥ आ
तश्चावयवाभिधानम्। यो ह्युच्यतेऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति। स माषं माषमसौ दत्त्वा पुनः शेषं
पृच्छतीति किमनेन क्रियतामिति। यः पुनरुच्यत इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति माषं माषमसौ द
त्त्वा तूष्णीमास्ते। चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व। न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्य
ते तावन्तः प्रयोक्तव्याः। अहिरहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हि स्वौ वा च तध्वमोः॥ क्रिया
समभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। पुनीहि पुनीहीत्येवायं पुनाति॥

एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः॥ इतर आह॥ अनवयवा
भिधानमिति। एवं मन्यते वीप्सायां सन्निहितस्यार्थस्य न कस्यचिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः। इमं कार्षाप
णमिति। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः। चापल इति। आशुप्रतिपादनं चापलम्। अहिरहिरिति। यद्यहमेनं न
बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाशुप्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः। न चावश्यमिति। एवं च ब्रुवतानेन नेदं शास्त्रीयं द्वि
र्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्वतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति। एवं चाहिरहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो राम
भवतीत्याहुः॥ क्रियासमभिहार इति। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य लोटः समुच्चयेऽपि विधानात् क्रियासमभिहाराभिऽ
व्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्। यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्॥ ॥ ॥ ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आभीक्ष्ण्य इति। ननु चाभीक्ष्ण्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विर्वचनम्। नैतदस्ति। पुनः पुनः क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम्। तथा हि। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते। नित्यता क्रियाया अविच्छेदो यथा जीवति जीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते। यत्तूक्तं भाष्ये तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तत इति। नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थमाभीक्ष्ण्यविषयो यो नित्यशब्दः तस्य ग्रहणमित्यर्थः। तथा च वृत्तिकार आह। यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम्। अन्ये त्वाहुः भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च। तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्देन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम्॥ अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विर्वचनं विधीयत इत्याहुः। अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति सिद्धे आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते। क्रियासमभिहारसंशब्देन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति

आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। भोजं भोजं व्रजति। डाचि च॥ डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम्। पटपटायति। मटमटायति। शरशरायति॥

कस्मिन्द्विः पर्यस्येदिति वाक्यद्वयोपन्यासः। डाचीति। विषयसप्तमीयम्। तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृतटिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्। ततष्टिलोपः। ततो नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपत्वम्। केचित्तु पररूपविधानमच्छब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राक् द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाहुः॥ तदयुक्तम्। पतदित्यादेः कृतटिलोपस्याप्यच्छब्दस्य संभवात्तस्माद्डाचीति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया। प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाद्डाचीदं द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहित इति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावः। केचित्तु नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमेवाव्यक्तानुकरणाद्डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः॥ यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणार्थेति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव। बहुलग्रहणमत्रान्यैराश्रीयते तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो डाचीति परसप्तम्यामपि नित्यादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वप्रथमयोरिति॥ केचिदाद्याद्विविवक्षायामिति पठन्ति॥ अन्येत्त्वर्थातिशयविवक्षायामिति। तत्रभिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनातिशायिकोनबाध्यत इत्याहुः। तथाहि पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति संदेहः। एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्ययमप्यर्थो गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। पूर्वपूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीति अर्थः प्रतीयते। अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते॥ आदेरादिविवक्षायामाद्येवेति शयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः॥ डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः। आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन संप्रधारणायां निरूपणायां विषये। तथाहि। उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसंभ

पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम्॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति॥ प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते॥ डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे। डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ उभाविमावाढ्यौ। कतराकतरानयोराढ्यता। सर्व इमे आढ्याः। कतमाकतमाएषामाढ्यतेति। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। समासवच्च बहुलम्। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति॥ अन्योन्यस्य भोजयन्ति॥ इतरेतरं भोजयन्ति॥ इतरेतरस्य भोजयन्ति॥

वात्प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति संदिहानः पृच्छति कतराकतरानयोराढ्यतेति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। स्त्रीनिगदो भावः। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः ऋद्धिः संपत् आढ्यतेति। निगद्यत इति निगदः। नौ गदेत्यप्। स्त्रिया निगदः स्त्रीनिगदः॥ कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुङ्न भवति नापि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भवति। इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक् समासस्वरौ भवतः॥ राम १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रीनपुंसकयोरिति। उत्तरपदस्य याविभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्यामाभावः स्यात्। तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः। वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यत इति सुब्लोपादि न भवति॥ हूनूम्॥ अत्यन्तसहचरित इति। अभिव्यक्तिग्रहणादिति प्रसङ्ग इति वचनम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति। लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ न त्वत्यन्तसहचरितौ। पूर्वपदस्येति। द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्याम्भावः उत्तरपदावयवस्यात्त्वं समासान्तोदात्तत्वं च भवति॥ पदस्य॥ अथ किमर्थं पदस्येति अधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येवार्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते। न च समर्थपरिभा

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावः॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः॥ इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः इतरेतरां भोजयतः। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः। इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥ इतरेतरां भोजयतः॥ हूनूं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते हूनूमित्युपसंख्यानम्॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते हूनूमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। हूनूम्। स्कन्दविशाखौ। हूनूम्। नारदपर्वतौ। अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। लोकविज्ञात इति किमर्थम्। द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ। अथ हूनूमिति किं निपात्यते॥ हूनूमिति पूर्वपदस्य चाम्भाव उत्तरपदस्य चात्त्वम्॥ पूर्वपदस्य चाम्भावो निपात्यते। उत्तरपदस्य चात्त्वम्। नपुंसकत्वं च॥ नपुंसकत्वं च वक्तव्यम्॥ उक्तं वा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम्॥ पदस्य॥ पदात्॥

षोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते। यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कुत्वादीनि त्वेकपदनिबन्धनान्येव। न च भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारो ऽवयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमाद्धक्तरिदोग्धरीति। उच्यते। नलोपाद्यर्थं पदाधिकारः असति हि तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजानावित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपः। न थासंयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ न तु गोमन्तावित्यादौ। मो नो धातोरिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति। न तु प्रशामावित्यादौ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आकुतइति। कस्यचित्कार्यस्यासिद्धिंमत्वापृच्छति॥ प्रागिति। अपदान्तस्येतिविरोध्युपादानात्प्रागतः पदाधिकारः। प्राकुत्सु पिकुत्सनादिति। यदित्वत्रपदादित्यनुवर्तेत देवदत्तोपचत्पचतिपूतीत्यत्रैवतिङन्तस्यनिघातः स्यान्नतुपचतिपूतीत्यत्र। यणेकादेशस्वरइति॥ उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतियणाश्रयःस्वरएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्वर श्चेडायावेत्यस्मात्परौकर्तव्यौ। इहवचनेहीति। पदस्येतिस्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्योयण् ततः परोयोऽनुदात्तस्तदन्तस्यपदस्यस्वरितत्वमलोन्त्यस्यभवतीतिवाक्यार्थः। एवमुदात्तानुदात्तयोर्यएकादेशस्तदन्तस्यपदस्यालोऽन्त्यस्योदात्तआदेशइतिस्यात्। कुमार्यइति। हलःस्वरप्राप्तिरत्रनास्तीतिव्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावः॥ नवेति। इहपदस्येतिसंब

आकुतःपदाधिकारः॥ प्रागपदान्ताधिकारात्। अपदान्तस्यमूर्धन्यइतिवक्ष्यत्यतःप्राक्पदाधिकारः। आकुतःपदादिति॥ प्राकुत्सुपिकुत्सनात्पदादित्यधिकारः। प्राकुत्सुपिकुत्सनात्कुत्सनेचसुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यतेप्रागेव तस्मात्॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वंपदाधिकारात्। यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वंपदाधिकारात्कर्तव्यः॥ इहवचनेह्यपदान्तस्याप्राप्तिः। इहक्रियमाणेअपदान्तस्याप्राप्तिःस्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येतिइहैवस्यात्। कुमार्यौ। किशोर्यौ। इहनस्यात्। कुमार्यः। किशोर्यः। एकादेशउदात्तेनोदात्तः। इहैवस्यात्। वृक्षौ प्लक्षौ। इहनस्यात्। वृक्षाः प्लक्षाः॥ नवापदाधिकारस्यविशेषणत्वात्। नवाऊर्ध्वंपदाधिकारात्कर्तव्योयणेकादेशस्वरः। किंकारणम्। पदाधिकारस्यविशेषणत्वात्। पदस्येतिनेषास्थानषष्ठी। कातर्हि। विशेषणषष्ठी। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। प्रत्याख्यायतेस्थानषष्ठी॥

न्धसामान्येषष्ठीआसाकाङ्क्षेषुयथायोगंसंबन्धविशेषेवतिष्ठते। क्वचित्स्थानेषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठीतत्रयणेकादेशस्वरयोःपदस्येत्यनुवृत्तंकार्यिविशेषणार्थंनतुकार्यिप्रतिपत्त्यर्थंतेनपदावयवयोरनुदात्तेकादेशयोःस्वरविधानादनन्त्ययोरपिभवति। किंवक्तव्यमिति। षष्ठीस्थानेयोगेतिनियमादलभ्याविशेषणषष्ठीतिप्रश्नः। प्रत्याख्यायतइति। योगेप्रत्याख्यातेयत्रान्यःसंबन्धोस्तियथोदुपधायागोहइतितत्रविशेषणविशेष्यभावआश्रीयतेगोहोऽङ्गस्ययोपधातस्याऊद्भवतीति। यत्रतुविशिष्टःसंबन्धोन प्रतीयतेतत्रस्थानसंबन्धएवाश्रीयते। यथास्तेर्भूरिति। तदुक्तंभाष्येशब्दस्यतुशब्देनकोन्यःसंबन्धोऽन्यदतःस्थानादिति। एवंयणेकादेशस्वरयोःस्थान्यन्तरेपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी। मोनोधातोरित्यादौस्थानषष्ठी। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोगंलक्षणव्यवस्थापनात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तग्रहणाद्वेति। पच्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यते इति लिङ्गेनासौ प्रतिपाद्यते यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तदा अ
लोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात्तत्र क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते॥ प्रा
तिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशः तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः॥ अनुदात्तम्॥
सर्ववचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। सर्ववचनमनादेरिति॥ असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पद
स्येति स्थानषष्ठ्या आद्यावल्यनुसंहारादादेरेवोदात्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् नत्वनादेः सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठी
विज्ञानात् पदस्य सर्वो वयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते। पचतीति। धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं शप्तिपोः पित्वादनुदा

अन्तग्रहणाद्वा नलोपे॥ अथवा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः।
विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ सर्ववच[illegible]नं किमर्थम्॥ सर्ववचनमनादेरनु
दात्तार्थम्॥ सर्ववचनं क्रियते अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति। तिङ्ङतिङः इति इहैव स्यात्। देवदत्तः प
चतीति। इह न स्यात्। देवदत्तः करोतीति। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्॥ स
र्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्॥ यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नहि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति
स्ति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्तु। अलोन्त्यविधिस्तु प्राप्नोति॥ यत्र ह्यादिविधिर्न भवति अलोन्त्यस्य विधिनात
त्र भवितव्यम्। तत्र को दोषः। तिङ्ङतिङ इति इहैव स्याद्देवदत्त यज्ञदत्तौ कुरुतः। इह न स्याद्देवदत्तः करोति।

त्तत्वात्॥ करोतीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं[illegible]त्वम्। नहि लुडन्तमिति। लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति मध्यः
कर्त्तेत्याद्यो निघाताप्रसङ्गात् किं नलुडिति निषेधेन, निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्था
नषष्ठीशेषस्यादेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावात् अनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्त्विति। अलोऽन्त्यस्येत्य
स्यापवाद आदेः परस्येति तत्र लिङ्गादपवादे पनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्यमिति भावः॥ कुरुत इति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदा
त्तत्वं विकरणस्य तु शेषनिघातः न विकरणस्वरो लसार्वधातुक[illegible]ते। तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अत्रापिलिङ्‌सुच्यतेलृटीति।गत्यर्थलोटेत्यनेनलृङन्तस्यनिघातःप्रतिषिध्यतेसर्वंचलृङन्तंलसार्वधातुकानुदात्तत्वेनम
३४ ध्योदात्तमितिनिघातस्यप्रसङ्गाभावान्नार्थोनिषेधेनतदेतस्माल्लिङ्गादलोन्त्यविध्यभावः॥भोक्ष्यइति॥एकादेशउदात्ते
नोदात्तइत्यन्तोदात्तमेतत्।ततश्चात्रनिघाताभावार्थत्वादलिङ्लृटिनिषेधइत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थंसर्वग्रहणंकर्तव्यम्।
उक्तंवेति।असत्यपिसर्वग्रहणेभूयोलक्ष्यसिद्धयेअनुदात्तविधौविशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यतेनतुस्थानषष्ठीत्यर्थः॥सवि
भक्तिकस्येति।अन्यथाकेवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाःस्युः तत्रषष्ठ्येकवचनेङसिङसोश्चेतिअशिपूर्वैकादेशेदोषाभा
वेपिवचनान्तरेषुदोषप्रसङ्गः सर्वग्रहणेतुसतियुष्मदस्मद्भ्यांतदवयवःसमुदायोलक्ष्यतइतियुष्मदस्मदवयवस्यस

लृटिप्रतिषेधात्सिद्धम्।यदयंनलृङितिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वंभ
वतीति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।नहिलृङन्तमन्तोदात्तमस्ति।ननुचेदमस्तिभोक्ष्यइति।उक्तंवा।किमुक्तम्।
नवापदाधिकारस्यविशेषणत्वादिति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः
र्वांनावावितिवक्ष्यति।तेवांनावादयः सविभक्तिकस्ययथास्युरिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।पदस्ये
तिहिवर्तते।विभक्त्यन्तंचपदंतत्रान्तरेणासर्वग्रहणंसविभक्तिकस्यैवभविष्यति॥भवेत्सिद्धंयत्रविभक्त्य
न्तंपदम्।यत्रतुखलुविभक्तौपदंतत्रनसिध्यति।ग्रामोवांदीयते।ग्रामोनौदीयते॥जनपदोवांदीयते।ज
नपदोनौदीयते-ननुचस्थग्रहणंक्रियतेतेनसविभक्तिकस्यैवभविष्यति॥अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्यप्रयोज
नम्।किम्।श्रूयमाणविभक्तिविशेषणंयथाविज्ञायेत॥

र्वस्यपदस्यवान्नावादयआदेशाभवन्ति॥पदस्येतिहिवर्ततइति।तेनयुष्मदस्मदन्तःपदस्यादेशाभवन्तीत्यर्थः॥भवेत्सि
द्धमिति।यत्रकेवलेयुष्मदस्मदीपदेतत्रतदन्तःप्रतिपत्तेरयोगादितिभावः॥स्थग्रहणमिति।षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मद
स्मदोस्तत्स्थत्वेलब्धेस्थग्रहणनिमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थंविज्ञायतइतिसविभक्तिकयोरादेशसिद्धिः।यथाश्व
स्थआनीयतामित्युक्तेसहैवाश्वेनानीयते।श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति।यत्रश्रूयतेविभक्तिःतत्रतत्स्थत्वेयुष्मदस्मदो
र्नतुतस्यांलुप्तायाम्।प्रत्ययलक्षणेनचकार्यंशास्त्रेणातिदिश्यतेनतुतात्स्थ्यंतस्यापौरुषेयत्वात्तदेवमन्यार्थत्वात्स्थ
ग्रहणस्यसर्वग्रहणंसविभक्तिकादेशार्थंकर्तव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतियुष्मत्पुत्रइति।इतिशब्दात्तदात्तस्ययोःषष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौनभवतः।समानवाक्यइति।अर्थैकत्वादेकं
वाक्यंसाकाङ्क्षंचेद्विभागेस्यादितिलौकिकंवाक्यलक्षणम्।इहतुवाक्यंपरिभाषितम्।आख्यातंसाव्ययकारकविशे
षणंवाक्यमिति।आख्यातमित्येकत्वंविवक्ष्यते।अयंदण्डोहरानेनेति वाक्यद्वयमेतत् अयंदण्डोस्तिहरानेनेतितिङ
न्तद्वययोगात् तत्रानेनेति सर्वनाम्नादण्डस्यपरामर्शात् करणत्वादस्तिसामर्थ्यमितिनिघातप्रसङ्गः॥ ओदनंपचेति।त्व

यत्रविभक्तिःश्रूयतेतत्रयथास्युरिहमाभूवन्।इतियुष्मत्पुत्रोददाति इत्यस्मत्पुत्रोददातीति।समानवाक्येनिघातयुष्म
दस्मदादेशाः।समानवाक्यइतिप्रकृत्यनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।किंप्रयोजनम्।नानावाक्येमाभूवन्नि
ति। अयंदण्डोहरानेन। ओदनंपचतवभविष्यतिममभविष्यति॥पश्यार्थैश्चप्रतिषेधः॥समानवाक्यइतिप्रकृत्यवक्त
व्यः।इतरथाहियत्रैवपश्यार्थानांयुष्मदस्मदीसाधनंतत्रप्रतिषेधःस्यात्। ग्रामस्त्वांसंप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्यगतः।इह
नस्यात्।ग्रामस्तवस्वंसंप्रेक्ष्यगतः॥सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा॥युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे।युष्मदस्मदोरन्यतर
स्यामनन्वादेशइतिवक्तव्यम्।ग्रामेकम्बलस्तवस्वम्।ग्रामेकम्बलस्तेस्वम्।ग्रामेकम्बलोममस्वम्।ग्रामेकम्बलोमे
स्वम्।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्।अथोग्रामेकम्बलस्तेस्वम्। अथोग्रामेकम्बलोमेस्वम्। अपरआह।स
र्वएववान्नावादयोऽनन्वादेशेविभाषावक्तव्याः।कम्बलस्तेस्वम्।कम्बलस्तवस्वम्। कम्बलोमेस्वम्।कम्ब
लोममस्वम्।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्। अथोकम्बलस्तेस्वम्। अथोकम्बलोमेस्वम्।नतर्हीदानीमिदंवक्त
व्यंसपूर्वायाविभाषेति। वक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्॥

त्कर्तृकेणपाकेनत्वत्स्वामिकोमत्कर्तृकेणपाकेनमत्स्वामिकश्चौदनोभविष्यतीत्येवंरूपपाकस्ययुष्मदस्मदर्थस्यचव्यपे
क्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गः।पश्यार्थैश्चेति।विधौसमानवाक्यग्रहणंकृतंप्रतिषेधश्चायमितिवाक्यान्तरारम्भः।तेनसमानवाक्येप
श्यार्थैर्युक्तेयुक्तयुक्तेचयुष्मदस्मदर्थआदेशप्रतिषेधः।संप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्येतिपर्यायत्वाद्विकल्पेनैषांप्रयोगः।भाष्येतुप
श्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्रयोजनकथनायैषामुपादानम्॥सू॥युष्मदस्मदोरिति।सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषेतियोविकल्पःसोऽ
नन्वादेशेभवतिअन्वादेशेतुनित्यआदेशविधिरित्यर्थः व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै अन्वादेशार्थमिति। विरोधात्पूर्ववाक्यं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति बाध्यते तेनान्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति॥ तिङो॥ पाठविशेषणमिति-पठ्यत इति पाठः संनिवेशविशेषो ग्रन्थसंदर्भ उच्यते एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादि ८ १ १
१५ व्यपदेशं प्रति पद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगो ऽनुदात्तविध्यर्थः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो गोत्रादीनीत्यस्यानुवृत्त्या परिभाषार्थः। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्या

अन्वादेशार्थम्॥ अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्। अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्॥ अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥ किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति। आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम्। पाठे विशेष्यते। अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्। अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेरिति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात्॥ अनुदात्तग्रहणं वा॥ अथवा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं। अनुदात्तविशेषणे हि अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्॥ अनुदात्तग्रहणं वेति॥ तिङ्ङतिङः॥ अतिङ इति किमर्थम्। पचति करोति। अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्। अतिङ्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। समानवाक्य इति वर्तते। न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः॥

णीति। तिङ्ङतिङः॥ पचति करोतीति। विनापि चशब्देन समुच्चयावगमात् संबन्धसद्भावः॥ न चेति। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति निघातादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताभावः॥ आख्यातमित्येकत्वस्याविवक्षाशङ्कास्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितमेकतिङ् वाक्यमिति अत्रैकशब्देन यत्नेन संख्या प्रतिपाद्यते॥ ॥ ॥ रा म
१३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निपातैः। यत्कूजतीति॥ इणः शतरि इणो यणिति यणि रूपम्। यतीति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राप्तिः॥ यन्निति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणप्राप्तिः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारणं प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण। प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः॥ यावदिति। यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कृणवदित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात्तु निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात्॥ तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते। शास्त्रापेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्षत्वाश्रयणे॥ तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे ए

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्॥ निपातैरिति किमर्थम्। यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्तू रथः कूजति॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम्॥ कस्मान्न भवति यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्तू कूजति रथ इति॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्॥ यावद्यथाभ्याम्। इह न स्यात्। यावदस्य न्नैषः सरोजनेभ्यः कृणवत्। चण्णिच्छिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः॥ अयं चवेमरिष्यति। अयं चेन्मरिष्यति। न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति॥ अभायश्चित्तिकुर्वीत चस्याताम्॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्॥ किमुदाहरणम्। यदा हि असोमत्तो भवति। अथ यत्तपति। नैतदस्ति। एकमत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तम्। तत उभयोरप्ययं निघातः॥ इदं तर्हि अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति। एकं खल्वपि। अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रो नूदजयदिति॥

तत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम्। चेदर्थ इति॥ आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः॥ अयं चवेमरिष्यतीत्याशङ्का गम्यते॥ अप्यर्थो वा अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यतीति॥ छन्द॥ हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति। उभयोरप्यनिघात इति। लक्षणान्तरेण हि चेति निपातैर्यद्यदीति। यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्यानिघातकारणान्तरसद्भावादेकं हियुक्तम्॥ इदं तर्हीति॥ अनिघातकारणान्तराभावात्। पाप्मा एन उच्यते॥ यस्मान्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थः॥ उदजयदिति॥ एकमजयदिति पदमट्स्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम्। तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै तुपश्य॥अनिघातेति। यावद्यथाभ्यामित्यनेनानिघातःप्राप्तः पूजायांनानन्तरमितिप्रतिषिद्धः। इह त्वनिघातइष्यतइतिपुनःपू ८ १ १
१६ जाग्रहणम्। एहि। आङ्पूर्वादिणो लोट्सिप्‌हिरादेशः। एहिमन्यइति॥ अप्रहासेपिवे यधिकरण्याद्‌ उत्तमप्रयोगःएहि
त्वंरथेनयास्यसीत्येवमहंमन्यइत्यर्थः। यास्यसीत्यस्यनिघातोभवत्येव। उत्तमस्यातन्त्रत्वादेहिमन्येस्रेरथेनयास्यामीति
अत्रापिनियमादनिघाताभावइतिकेचिदाहुः॥जात्व॥ किमिदमिति। निमित्तनिमित्तिसन्निधौसतिसंदेहात्प्रश्नः। कथंज्ञा

तुपश्यपश्यनाहैःपूजायाम्॥ पूजायामिति वर्त्तमानेपुनःपूजाग्रहणंकिमर्थम्॥ अनिघातप्रतिषेधाभिसंबद्धंतदभू
त्। यदितदनुवर्त्तते॥ इहाप्यनिघातप्रतिषेधःप्रसज्येत। इष्यतेचात्रनिघातप्रतिषेधः॥ यथापुनस्तत्रयावद्यथा
इत्येताभ्यामनिघातेप्राप्तेअनिघातप्रतिषेधउच्यते· इहेदानींकेनानिघातेप्राप्तेअनिघातप्रतिषेधउच्यते। इ
होपियद्वृत्तान्नित्यमित्येवमादिभिः॥ एहिमन्येप्रहासेलृट्॥ किमर्थमिदमुच्यते। नगत्यर्थलोटालृडित्येवसिद्धम्। नियमा
र्थोयमारम्भः॥ एहिमन्येप्रहासएव। क्व मा भूत्। एहिमन्येरथेनयास्यसीति॥ जात्वपूर्वम्॥ किमिदमपूर्वग्रहणं
जातुविशेषणम्। जातुशब्दादपूर्वांतिङन्तमिति॥ आहोस्वित्तिङन्तविशेषणम्। जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व
मिति॥ जातुविशेषणमित्याह। कथंज्ञायते। यदयंकिंवृत्तंचचिदुत्तरमित्याह। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥ अत्राप्य
पूर्वमित्येतदनुवर्त्तते। नचास्तिसंभवोयत्किंवृत्तंचचिदुत्तरंस्यात्तिङन्तंचापूर्वम्॥ अत्रापितिङन्तविशेषण
मेवस्यात्। कथम्। किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति॥

यतइति। निमित्तस्याप्राधान्यात्सतिप्रधानेविशेषणसंबन्धयोग्येनयुक्तोविशेषणसंबन्धइतिप्रश्नः। तिङन्तंचापूर्वमिति राम
। चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्यतिङन्तस्यविद्यमानपूर्वत्वात्। अत्रापीति। कश्चिद्भुङ्क्ते इत्यादावेवानिघातोयथास्यात्कश्चि
त्पुरुषोभुङ्क्ते इत्यादौव्यवधानेमाभूदित्येवमर्थंतिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणंस्यात्॥ ॥ ॥ १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्तर्हीति। तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेनानन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादेवानिघातो न भविष्यतीति
किमनन्तरग्रहणेन तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते· तथा चाहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादनिघातः
स्यादिति कर्त्तव्यमनन्तरग्रहणम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पा
दे प्रथममाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थ। लृट इति। निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः। कर्तुरिति पञ्चमी कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि
तस्यान्यत्वमित्यर्थः। आगच्छेति॥ भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभे

यत्तर्ह्याहो उताहो चानन्तरमिस्यनन्तरग्रहणं करोति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। शेषप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्या
त्। शेषे विभाषा। कश्च शेषः सान्तरे शेष इति। अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः। कथम्। अपूर्वमिति वर्तते। शे
षे विभाषा। कश्च शेषः सपूर्वः शेष इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसंख्यानं कार
कान्यत्वात्। लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यदन्यत्कारकं तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आगच्छ देवदत्त ग्राम मोदनं
भोक्ष्यसे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कारकान्यत्वात्। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते। सर्वान्यच्चात्र का
रकम्॥ किं पुनः कारणं सर्वान्यस्य प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयते कर्त्री चात्रासर्वान्य
त्कारकम्। तत्र कर्तृसामान्यात्सिद्धम्। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत् तद्भेदेऽप्यन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्र
सङ्गः। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे कर्तृभेदे अन्यस्मिन्कारके समाने प्रकृतिभावः प्राप्नोति। आहर
देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यते। एवं तर्हि व्यक्रमेव पठितव्यम्। न चेत्कर्त्ता सर्वान्यो भवतीति॥

दादनिघातप्रसङ्गः। कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभे
दः। किं पुनरिति। कारकमत्र न सर्वमन्यत्कर्मभेदेऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः। आहरेति। अत्रापि न स
र्वान्यत्कारकं शालिलक्षणकर्मैकत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अन्याभिधानइति॥ यदैकमेवकर्मलकारद्वयवाच्यंकर्तृभेदश्चतदाप्यनिघातइष्यते। कर्तृशब्दोपादानेतुनसिध्यति। एक ८ १२
११ ग्रहणंनविकल्पार्थमपित्वागमपारंपर्यप्रतिपादनार्थम्। सिद्धंत्विति। एकद्रव्यंकारकशक्त्याविशिष्टंकर्मकर्तृवायदालो
ट्लृट्भ्यासुच्यतेतदाऽनिघातः। नचेदमपूर्वंकर्तव्यम्। सूत्रेणैवास्यार्थस्यसंग्रहात्। तथाहि। लोट्लृटोःसंनिधानात्तद्वाच्य
मेवात्रकारकमाश्रीयतेलोडन्तलृडन्तयोश्चार्थलक्षणोनिमित्तनिमित्तिभावः॥ आमएः॥ कस्यायमिति। आम्भोदेवदत्ते
त्युदाहरणम्। आमितिनिपातत्वादाद्युदात्तंभोइतिभवच्छब्दस्यविभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिरुत्वेओत्वेच
रूपंतस्यपदात्परस्यामन्त्रितस्यचेतिनिघातःदेवदत्तेत्यस्यनिघातःप्राप्तोऽनेनप्रतिषिध्यतेभोशब्दस्यनामन्त्रितइत्यने

नचेत्कर्तासर्वान्यइतिचेदन्याभिधानेप्रतिषेधमेके॥ नचेत्कर्तासर्वान्यइतिचेत् अन्याभिधानेप्रतिषेधमेके
इच्छन्ति। उह्यन्तांदेवदत्तेनशालयः यज्ञदत्तेनभोक्ष्यन्ते भोक्ष्यन्तइतिप्राप्नोति। भोक्ष्यन्तइतिचेष्यते॥ सिद्धं
तुतिङोरेकद्रव्याभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तिङोरेकद्रव्याभिधानात्। यत्रतिङ्भ्यामेकंद्रव्यमभिधीय
तेतत्रेतिवक्तव्यम्॥ आमएकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके॥ कस्यायंप्रतिषेधः॥ आमएकान्तरएकश्रुत्यप्रतिषेधः॥ आ
मएकान्तरएकश्रुत्यस्यायंप्रतिषेधः। कथंपुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्यएकश्रुत्यस्यप्रतिषेधः शक्योविज्ञातुम्।

नाविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वंनिघातेचनिषिद्धेएकश्रुतिदूरात्संबुद्धावित्येकश्रुतिः प्राप्नोतिदूराद्धूतेचेतिप्लुतोदात्त
त्वंच। तत्रस्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितात्कार्यंस्वरितादिसिद्ध्य
र्थमितिवचनात्प्लुतोदात्तेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वमेवभवतिनैतिकश्रुतिः। तत्रानेकप्रतिषे
धसंभवात्प्रश्नः। यदिप्रकरणमपेक्ष्यतेतदानिघातस्यैवनिषेधेनभाव्यं नैकश्रुतेः। अथसामर्थ्यात्प्राप्तस्यनिषेधः। तदैक राम
श्रुतेरेवनिषेधोननिघातस्य। एकश्रुत्यस्येति। एकाश्रुतिर्यस्यतदेकश्रुतिःतस्यभावएकश्रुत्यम्। कथंपुनरिति। प्रकृतस्य
वाप्रतिषेधोभवतियथानाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाःसंशब्दितस्यवायथानसंप्रसारणेसंप्रसारणमिति॥ ॥ ॥ १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह। अनन्तिक इत्युच्यत इति। ततश्चार्थादेकश्रुतिः संनिहिता। कथं पुनरनन्तिकं दूरम्। उच्यते। कश्चिन्न
स्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः। यथानादर इति परिभवः अवज्ञा नं वोच्यते नत्वादराभावः। एवमनृतामित्राधर्मादयोऽर्थान्त
राभिधायिनः। तथानन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी। तत्रानुदात्तत्वं पचसि देवदत्तेत्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्रा
प्तानेन प्रतिषिध्यते॥ निघातस्त्विति। अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात्। सिद्धं त्विति। निघातप्रतिषेधाधि॥
कारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते अन्यथैकश्रुति दूरात्संबुद्धावित्युक्ता नाम एकान्तरं इत्युच्येत एवं ह्यामन्त्रितमन
न्तिक इति न वक्तव्यं भवति। केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात् प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्याद् उभयप्रतिषेधः। न

अनन्तिक इत्युच्यते। अनन्तिकं च किम्। दूरम्। दूरात्संबुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥ नि
घातप्रसङ्गस्तु॥ निघातस्तु प्राप्नोति। आम् भो देवदत्ता ३ आमन्त्रितपदानुदात्तत्वं प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रतिषेधाधि
कारे प्रतिषेधवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति। नै
व वा पुनरत्रैकश्रुत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अनन्तिक इत्युच्यते। अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम्। यद्येवं प्लुतो
पि तर्हि न प्राप्नोति। प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते। इष्टमेवैतत्संगृहीतं न माम् भो देवदत्त इत्येव भवितव्यम्॥ ॥

तु चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथं माम् भो देवदत्ता ३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका प्रत्युत परत्वादेकश्रुते
र्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यस्तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव। नैष दोषः। पद
द्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाधिकनिमित्तं दूरात्संबोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुतिः सतिशिष्टस्वरो भवतीति तत्रैव भाव्यम्। अ
न्यच्चेति॥ अन्तिकसदृशं यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते। अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात्॥ अथवा दूरमध्ययोः सामा
न्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः। स्वरव्यङ्ग्य चाम् भो देवदत्तेत्यादौ
अन्तिकानन्तिकत्वम्। अन्तिके निघातस्य विधानात्। अनन्तिके निषेधात्॥ ५ ॥ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शङ्किः। यदाद्योरिति॥ निपातैर्यद्यदीतिहिचेतितु पश्यतिसूत्रे च जायेस्वोरोहावेहीति॥ आङ्पूर्वादिणोलोटःसिपोहिःगत्यर्थलोटायुक्तस्यरोहावेत्यस्यलोट्चेत्यनिघातःप्राप्तोऽनेननियमेननिवर्त्यतइतिस्वःशब्दाश्रयोनिघातोभवति। ननुपरमपिछन्दसीतिवचनात्स्वःशब्दस्यपूर्वाङ्गवद्भावाज्जायेस्वरित्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वान्निघातोनैवप्राप्नोति। नैषदोषः। अन्यथानाप्रतिषेधइतिवचनात्परस्यपूर्वाङ्गवत्त्वाभावादव्ययस्य। यद्वा। षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनंतन्निमित्तवचनंवा अङ्गवद्भावेआश्रितमितिनास्तिपूर्वाङ्गवद्भावोनहिस्वःशब्दःषष्ठ्यन्तोनाप्यामन्त्रितकारकंनापितन्निमित्तम्। स्वरेवापूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाविद्यमानवत्त्वे॥ अथेदानीमिति। आङःपरस्येहीत्यस्यनिघातइष्यते

यद्दितुपरंछन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते॥ यदाद्यैःसर्वैरेतैर्निघातकारणैर्योगेऽनिघातउच्यते। यथैवपूर्वैर्योगेएवंयैरेपि। अतउत्तरंपठति॥ यद्धितुपरस्यच्छन्दस्यनिघातोन्यपरप्रतिषेधार्थः। यद्धितुपरस्यच्छन्दसिअनिघातउच्यते अन्यपरस्यप्रतिषेधार्थः। अन्यपरस्यप्रतिषेधोमाभूदिति। जायेस्वोरोहावेहि। अथेदानींरोहावेत्यनेनयुक्तेएहीत्यस्यकस्मान्नभवति॥ लोट्चगत्यर्थलोटायुक्तइतिप्राप्नोति॥ नहिरुहिर्गत्यर्थः॥ कथंज्ञायते। यदयंगत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति पृथग्रुहिग्रहणंकरोति॥ ॥ ॥

नचप्राप्नोतिलोट्चेतिनिषेधात्केवलोपिरुहिश्छन्दसिगत्यर्थोदृश्यतइत्याङ्इणायोगोनरुहिणा। छन्दसिपरेऽपीतिवचनात्। यदितुरुहिणाङोयोगःस्यात्तदानानावाक्यत्वादाङोनिघातोनस्यात्। ननुनित्यत्वादेकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावादुभयतआश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्चनिघातोनप्राप्नोति। एवंतर्ह्यस्मादेवभाष्यकारविचारादनुमीयतेशङ्कितस्ततएकादेशइति॥ नहिरुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विनागतिप्रतीतिहेतुत्वंतेगत्यर्थाःरुहिस्तूपसर्गयोगेगतिवाची। यद्वावष्टंभवाचीरुहिःगतिस्तुनद्रव्यवक्रियेतिभावः। यदयमिति॥ अनुपसर्गस्यरुहेरकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तःसिद्धः सोपसर्गस्यतुगत्यर्थत्वा[illegible]दितिकिंरुहिग्रहणेनतत्क्रियमाणमुपसर्गयोगेनविनायेगत्यर्थास्तेगत्यर्थग्रहणेनगृह्यन्ते। अथवारुहिरवष्टम्भवाचीतद्रव्यवस्तुगतिः सत्यपिवागत्यर्थत्वेगत्यर्थग्रहणेनरुहिर्नगृह्यतेइतिज्ञापयति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यदीति। उपसर्गयोगेपि येयदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन गृह्यते तथा च हृक्रोरन्यतरस्यामित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता तस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनावश्याभ्युपेयं ग्रहणं केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति भागे वोक्तं गतिरेव रुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्युपेयं गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्।। च न।। शुक्ली करोति च नेति।। अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्रापि घातो भवत्येव।। यत्काष्ठमिति।। शुक्लीशब्दस्य तु निघातो न भवति।। सर्वत्रेति।। चादिषु च चवायोगे प्रथमे स्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः।। यद्वृत्त।। यद्वृत्तादि

यदि न गत्यर्थः आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः। आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति।। तस्मान्नेन च्छन्दस्य वक्तुं न रुहिर्गत्यर्थ इति। कस्मात्तर्हि रोहावेत्स्य नेन युक्ते एही त्येतस्य न भवति। छान्दसत्वात्।। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः।। आम्रेडितेष्वगतेः सगतिरपि तिङ् इत्यत्र गतिग्रहणं उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। शुक्ली करोति च न। कृष्णी करोति च न। यत्काष्ठं शुक्ली करोति। अपरे आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवति वर्जमिति।। यद्वृत्तान्नित्यम्।। यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति।। यः पचति। यं पचति। येन पचतीति।। वृत्तग्रहणे न तद्धि भक्त्यन्तं प्रतीयात्।। कथं यतरः पचति यतमः पचतीति। डतरडतमौ च प्रतीयात्। कथं यदा यदानीति।। एषोपि विभक्तिसंज्ञः। कथं यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति। कथं यत्र क्व वायुः पवते यत्कामास्ते जुहुमः।।

त्युच्यत इति।। वृत्तमुच्चारणमुच्यते।। यथा त्यदादिवृत्तमिति। ततश्चेहैव स्याद्यः पचतीति।। वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्तते ऽस्मिन्निति वृत्तं यदो वृत्तं यद्वृत्तमधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽत एव निपातनात्समासः।। यदा यदानीति। स्वादय एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इति प्रश्नः। एषोऽपीति।। प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञाविधानात्।। यावद्यथाभ्यामिति। निपातैर्यद्यदीति निपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषानाश्रीयत इत्युक्तम्।। यद्यङ्ङिति यदञ्चतीति क्विन्। विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः।। ।। ।। ।।

यदस्मिन्निति। सर्वपदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः॥ पञ्चमीनिर्देशेप्यत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति पूजनात् पूजितमित्यत्र पूजनग्रहणस्य संबन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते॥ वा याथाकाम्य इति। यथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिः। देशकालावनपेक्ष्य। तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः॥ पूजनात्॥ काष्ठादिग्रहणमिति। काष्ठादिभ्य इति सूत्रे वार्तिकदर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम्॥ दारुणाध्यापक इति। क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो हि तीव्रान्तो यथा ग्रामं गन्तेत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि। तत्रैवै यधिकरण्यात्समासाभा

एवं तर्हि यदस्मिन्नवर्तते यद्वृत्तं यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति॥ वा याथाकाम्ये॥ वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम्। यत्र क्वचन यजते तद्देव यजन एव यजते॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम्॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम्। काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। शोभनोऽध्यापकः। मलोपवचनं च। मलोपश्च वक्तव्यः॥ दारुणाध्यापकः। दारुणाभिरूपकः॥ सगतिरपि तिङ्॥ सगतिग्रहणं किमर्थम्। सगतिग्रहणमपदत्वात्। सगतिग्रहणं क्रियते॥ अपदत्वात्। पदस्येति वर्तते। न च सगतिकं पदं भवति॥ उत्तरार्थं च। उत्तरार्थं चापि सगतिग्रहणं क्रियते॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ पचति पूति। प्रपचति पूति। अथापिग्रहणं किमर्थम्। अगतिकस्यापि यथा स्यात्। यत्काष्ठं पचतीति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं पूर्वेणागतिकस्य। न सिध्यति। मलोपाभिसंबद्धं न तु यदिति तदनुवर्तते। इहापि मलोपः प्रसज्येत। दारुणं पचतीति॥ ७॥

वाद् मलोपो विधीयते। दारुणाभिरूपक इति॥ आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वं पूर्ववत्समासाभावः॥ सगतिः॥ सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे तेन गतिरपि निहन्यते॥ अपदत्वादिति। नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्यं न हि सगतिस्तिङन्तो भवति। उच्यते॥ अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति स्यादेव चोद्यं तत्रेदमेवाभिधानीयं यस्माद् अपदत्वादिति। तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तरं तदेवोक्तमपदत्वादिति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिङ्निघातादिति। पूजनात्पूजितमिति इहानुवर्त्तत इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह तस्य स्वरूपवन्तविषयत्वात् तत्रैव मलोपस्येष्टत्वात्। काष्ठाध्यापक इति। पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात्पूजनात्पूजितमित्येतदभिसंबन्धाच्चाभेदमाश्रित्यावकाशः प्रदर्शितः। यत्काष्ठापचतीति। निपातैर्यद्यदीति तिङ्निघाते प्रतिषिद्धे अनेन निघातः प्रवर्तते। ननु च तिङ्ङतिङ इति निघातस्य प्रतिषेधोपवादस्तस्यापि सगतिरपि तिङिन्त्यपवादः। तत्रापवादापवादत्वाद्धि प्रतिषे

उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ। अगतिरपीति। पचति पूतीति। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातस्यावकाशः। देवदत्तः पचति। पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः। काष्ठाध्यापकः। काष्ठाभिरूपकः। इहोभयं प्राप्नोति। काष्ठं पचति। पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः तेन वास्य नेन वा। सापवादकः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादकः। यदि हि तेन स्यात्। इह न स्यात्। यत्काष्ठापचति॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम्। कर्तुः कुत्सने मा भूत्॥

धानुपपत्तिः। नैतदस्ति। गतेरप्राप्त एवानेन निघातो विधीयत इति नास्यापवादापवादत्वम्। अपि ग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपि नास्यापवादापवादत्वम्। यद्वा। पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेककार्यत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। तत्र येन नाप्राप्त इति न्यायमध्ये ऽपवादा इति वा तिङ्ङतिङ इत्यस्यैव न लुङि त्यादिः प्रतिषेधोऽपवादः। न त्वस्येति सापवादकः स विधिरित्युक्तम्। कुत्सने॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पचति पूतिरिति। पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाभावः। ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणे
२० न योगः साधनस्य नोपपद्यते। नैतदस्ति॥ यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थं वा ऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भव
ति विशेषणेन योगो यथा राजपुरुष इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य। वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति वि
शेषणयोगो यथा मद्राणां राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति॥ एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एका
र्थीभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते। तथा कृदन्ते क्रियाउपलक्षणभावेनोपात्तात शैव विशेषणे युज्यते शोभनम ध्याप
क इति। यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति तत्र यदुक्तं न हि भवति पचति पठतीति तद्वि
रुध्यते॥ अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नमाख्यातवाच्यं साधनं क्रियान्तरेण न संबध्यत इति विशेषणे
नाप्येवं न संबध्येत संबध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणे न संबध्येत। नैष दोषः। यथा भार्या पत्यु

पचति पूतिर्गिरति पूतिः। पूतिश्च चानुबन्धः। पूतिश्च चानुबन्धो दृष्टव्यः। पचति पूति। विभाषितं चापि बह्वर्थम्
॥ विभाषितं चापि बह्वर्थं दृष्टव्यम्। पचन्ति पूति। पचन्ति पूति सुपि कुत्सने क्रियायाम कारलोपो इति ङीतिचो
क्तार्थम्॥ पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम्॥

र्वनितान्तरसंबन्धं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते। तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य वि
शेषणेन संबन्धं न प्रतिबध्नाति। क्रियान्तराङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नानुजानाति॥ पूतिश्चेति॥ पूतिरयमिति
सामानाधिकरण्यदर्शनात्पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तो संज्ञात्वात्तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्॥ तत्र प्रातिपदिक
स्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः। नन्वाद्यु
दात्तत्वलक्षणाभावात्कथं स्यात्। एवं तर्हि वसेस्तिबिति तिबन्तो बाहुलकादुत्पाद्यः। विभाषितमिति। बह्वर्थे तिङन्तवि
भाषा निहन्यते यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः। अतिङीति। तिङन्ते मलोपो न भवति दारुणं पचतीति॥ उ २०
क्तार्थमिति। आचार्यपरंपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतिः॥ गतेःप्युदूत्वा तिङन्ते प्रयोगे गतियुक्ते वा। एवं कृदन्ते। रूढिशब्देषु तु गवाम्यादिषु क्रियाया अभावान्नास्ति गतेः प्र
योगः। तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्वभावात्तिङ्
चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्सा रिशेष्याकृतावेव भविष्यतीति मत्वाह। गताविति किमर्थ
मिति। तिङ्युदात्तवत्येवेति। विपरीतनियमस्तु न भवति। तिङ्ङ्चोदात्तवत्तिनान्यत्र प्रकारकद्वयादाविती ष्टसिद्धये
शास्त्रारम्भादनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताद्व्याघातात्। आमन्त्रे रिति। ते प्राग्धातो रित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः
संज्ञानियमो वा तत्र यदा प्रयोगनियमः धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या इति। तदा छन्दसि परेऽपि व्यवहिता

गतिर्गतौ॥ गताविति किमर्थम्। प्रपचति। प्रकरोति॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्ङवधारणात्। गतेरनु
दात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तिङ्ङवधारणात्॥ तिङि चोदात्तवतीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ति
ङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति। छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्या
त्। मन्त्रशब्दे मा भूत्॥ आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वात्। छन्दोऽर्थमिति
चेत्। तन्न। किं कारणम्। अगतित्वात्। यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राङो मन्द्रशब्दं प्र
ति क्रियायोगः। किं तर्हि याहिशब्दं प्रति इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभ्युद्धरति। समुदानयति उपसमाद्धातीति॥ ॥

प्रयेत्यारब्धव्यम्। तत्रैव चेदमुक्तं प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः
छन्दसि परव्यवहितवचनं चेति॥ अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः। यदा तु संज्ञानियमो
धातोः प्राक्प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति तदात्राङो गतित्वाभावान्निघातप्र
सङ्गः। न चात्राङ इति। मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वात् क्रियावाचित्वाभावात्। ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रतीति कथं लभ्यते। उच्यते। पदस्येति अधिकारात् पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ नाभेरुदंप्रतीतिः। उच्छब्दस्यक्रियावाचित्वाभावात्। उदमिति। उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः तत्रा १२
२१ न्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः उपसर्गास्तु विशेषस्यवाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्र
त्यभेर्गतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाभावादवयवमुदं प्रतिगतित्वमित्यर्थः। इहापीति। मन्त्रादिकरणमिन्द्र
कर्तृकंयानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति गताविति वक्तव्यम्। पूर्वंधातु
रिति। यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्त्रादिभिः साधनैः संबध्यते इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु याहीत्येतत्त्व
दं प्रतीत्यर्थः। अभिनिर्वृत्तस्येति। सतो ह्यर्थस्य विशेषणे न संबन्धो दृश्यते। साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः

अत्रापि न अभेः रुदं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि हरतिं प्रति क्रियायोगः। नैष दोषः। उदं प्रत्यत्र क्रियायोगः। क
थम्। उद्धरति क्रियां विशिनष्टि। उद्धा विशिष्टां अभिर्विशिनष्टि। तत्र यत्क्रिया युक्ता इति भवत्येव संघातं
प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि मन्त्रसाधना क्रिया आङाभिव्यज्यते। आयाहि मन्त्रैरिति। ननु च पूर्वं धातु
रुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। किं कारण
म्। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्।
सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धः तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते॥ ३ ॥

प्राक्साधनेन योगः पश्चादुपसर्गेण। कथमसती साधने नाभिसंबध्यत इति चेत्। साधनेन तस्या उत्पाद एव संबन्धः। त
तश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति। यस्त्वसाविति। न हि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो
विशेषं लभते अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन संबन्धं प्रतिपाद राम॰
यितुं धातूपसर्गसमुदायं प्रयुङ्क्ते यथैव यानस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनाय यानेः प्रयोग एवमागमनस्येदं
साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रिया वाची पृथ २१
गुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरङ्गादिव्यवस्थार्थः ततश्चान्तरङ्ग उपसर्गयोः बहिरङ्गः साधनयोगः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आस्यत इति॥ केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते उपसर्गयोगे तु अर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोत्पत्तिः। यदि तु प्राक्साधनेन संबन्धः स्यात् ततोऽकर्मकत्वात् कर्मणि लकारो नोपपद्यते। तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपादनाय पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्याङो मन्त्रं प्रत्यगतित्वात् गतावितिन कर्त्तव्यम्॥ गतिनेति॥ ऊर्ध्वताविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यते अभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः। साधन इति। गतावित्यस्मिन्नसत्यामन्त्रे इत्यत्र मन्त्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति चोद्यम्। उत्तरमाह। बाह्यमिति। साधनं बाह्यं तत्संबन्धस्य बहिरङ्गत्वात्। धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति मन्त्रं प्रत्यगतित्वान्निघाताभावः॥ तिङि चोदात्त॥ तिङ्ग्रहणमिति। या

> अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति॥ आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्॥ गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः॥ साधने केन तु न स्यात् बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः॥ तिङि चोदात्तावति॥ तिङ्ग्रहणं किमर्थम्। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। तिङ्युदात्तवति यथा स्यात् मन्त्रशब्दे मा भूत्। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि। यद्योगाद्गतिः। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङः मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि। याहि शब्दं प्रति। यद्योगाद्गतिरिति चेत्तत्र त्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः। यद्योगाद्गतिरिति चेत्तत्र प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः स्यात्। यत्सकरोति। तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

क्रियायत्क्रियायत्क्रियया युक्ताः यत्क्रिया युक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिः प्रपचतितरामित्यामन्ते निघाताप्रसङ्गादिति प्रश्नः। परिमाणार्थमिति। असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः॥ आमन्द्रैरिति। मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। यद्योगादिति। गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वात्संबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं नान्यस्येत्यर्थः। प्रत्ययोदात्तत्व इति। धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये। तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात् प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्ते निघातो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ प्रपचतितरामिति। यदागतिकारकोप पदानांकृद्भिरेवसमासोनान्येनसच प्राक् सुबुत्पत्तेरितिदर्शनं तदाम: स्वरेणोदात्तव॰ १२
२२ त्यामन्तेगतेर्निघातइष्यमाणस्तिङ्ग्रहणेसतिनप्राप्नोत्यतिङन्तत्वादामन्तस्य। यदात्वविशेषेणगतीनांसमास: प्राक्
सुबुत्पत्तेरितिपक्ष: तदामन्तेनप्रशब्दस्यसमासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशेषनिघातेनचभाव्यम्। यदातुगतिकारको
पपदात्कृदितिअत्रकृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्रशब्दस्यशेषनिघातस्त दातिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिदो
षोनचोदनीय:। कस्मादिति। पूर्वंधातु:साधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेतिदर्शनेसंघातंप्रतिअस्यगतित्वात्प्राप्नोति।
यद्योगादिति। पूर्वमुपसर्गेणधातोर्योग: पश्चात्साधनेनेतिप्रतिपादनात्। यस्यक्रियते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयस्यवाच्य

यदितिङ्ग्रहणंक्रियतेआमन्तेनप्राप्नोति प्रपचतितरांप्रजल्पतितराम्। असतिपुनस्तिङ्ग्रहणेक्रियाप्रधानमा
ख्यातंतस्मादतिशयेतरउत्पद्यतेतरबन्तात्स्वार्थेआम्तत्रयत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतइ॰
तिभवत्येवसंघातंप्रतिक्रियायोग:। तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन। कस्मान्नभवति। आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहिम
यूररोमभि:। यद्योगाद्गतिरिति। यद्योगाद्गतिस्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवत: नचाङोमन्द्रशब्दंप्रतिक्रिया
योग:। ननुचोक्तंयद्योगाद्गतिरितिचेत् भत्ययोदात्तत्वेअप्रसिद्धिरिति। नैषदोष:। यत्क्रियायुक्ताइतिनेवंवि॰
ज्ञायतेयस्यक्रियायत्क्रियायत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतइति कथंतर्हियाक्रियायत्क्रियायाक्रि
यायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतइति॥ आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्॥ वत्करणंकिमर्थम्॥

क्रियाधातोरेवासौक्रियावाच्येतितमेवप्रतिगतित्वंस्यात्। यदातुयाक्रिया यत्क्रियेतिक्रियालक्षणोर्थआश्रीयतेत
दार्थप्रतिगतित्वंनशब्दंप्रतितत्रार्थेकार्यसंभवात्तद्वाचिनिशब्देपरत: कार्यंविज्ञायमानंक्रियाप्रधानेसर्वस्मिन्प्रत्ययो
दात्तत्वेनधात्वुदात्तत्वेनचोसत्तवतिसिध्यति॥ आमन्त्रि॥ वत्करणमिति। वतिमन्तरेणाप्यतिदेशोदृश्यतेयथागोत्राणिदि राम॰
तिप्रश्न:। नन्वसतिवत्करणेपूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमानेपूर्वस्यामन्त्रितस्यनिवृत्ति: स्यात्। नैषदोष:। अर्थप्र
त्यायनायशब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थेशब्दनिवृत्त्यभावात्। अथापिपरप्रयोगोभवतुपूर्वप्रयोगोमाभूदित्यर्थ: कल्पेत २२
तथापिराजदन्तादिषुपरमामन्त्रितंचेतिवक्तव्यंस्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वाश्रयमपीति। यत्तु स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते तद्बाध्यते यथा चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्यमित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणाभोज्यन्नामिस्युक्तेनासौ भोज्यते। तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेयइति प्रत्युदाहरणमुक्तं सति स्थानिवत्त्वे त्यजून्व्यपदेशेन ह्यजून्व्यपदेशस्य बाधनात् ढकोऽप्रसङ्गात्। एवमिहाप्येकान्तरताविद्यमानवत्त्वेन विरोधान्निवर्तेत वत्करणात्तु यत्नान्न निवर्तते॥ आँम् भो देवदत्तेति। नामन्त्रित इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत्। पूर्वप्रतीति। पूर्वशम्

स्वाश्रयमपि यथा स्यात्॥ आँ भो देवदत्त। आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता यथा स्यात्। पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यप्रसिद्धिः॥ पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। गङ्गाशब्दो यं यमुनाशब्दं प्रति अविद्यमानवद्भवति। तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति अनुदात्तत्वं न स्यात्॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। पदपूर्वस्येति वचनात्। पदपूर्वस्य च आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम्। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः। आमन्त्रितस्य परात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति पचसि देवदत्त। देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवति। अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इतीहैव भवति। ग्रामो वां स्वम्। जनपदो नौ स्वम्। देवदत्त यज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। तिङ्। तिङ् इतीहैव भवति देवदत्तः पचतीति। देवदत्त पचसीत्यत्र न भवति। अविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। पूजयामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावत्पचति शोभनम्। यावद्देवदत्त पचसि शोभनं त्वत्रापि सिद्धं भवति। जात्वपूर्वं प्रयोजनम्। जातु पचति। देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम्। आहो पचति। उताहो पचति। आहो देवदत्त पचसि। उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ ॥

ब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात्सूत्रीश्रयकार्यप्रसङ्गः॥ सिद्धं त्विति॥ पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाभावः॥ अन्ये तु न्यायसिद्धएवायमर्थ इत्याहुः। पूर्वत्वस्य परापेक्षत्वात्परस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा कर्तव्ये आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्तमेश ब्दात्परोऽनन्तरो भवति यमुनेशब्द इति निघातसिद्धिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नामन्त्रिते॥ इहेति। नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रं पठितं ततः सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति द्वितीयं तत्र तस्य पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्याद् विद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः॥ योगविभाग इति। पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाभावः। सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्। एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति॥ सामान्यवचनं विभाषितम्॥ इहेति। बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः॥ बहुवचनमिति॥ तेन ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा निघातः। ब्राह्मण

आमएकान्तरविधौ प्रयोजनम्। आँ पँचसि देवदत्त। आम् भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि सिद्धं भवति अविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ इह कस्मान्न भवति अघ्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि॥ योगविभागः करिष्यते। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ ततो विभाषितं विशेषवचन इति॥ सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने॥ इह कस्मान्न भवति। ब्राह्मणवैयाकरण। बहुवचनमिति वक्ष्यामि॥ सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम्। कथम्। विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते। तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति। किं च प्रत्येतद्भवति सामान्यवचनम्। अपर आह। विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम्। कथम्। सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते। तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति। किं च प्रत्येतद्भवति विशेषवचनम्। विभाषितं विशेषवचन इति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥ ॥ ॥

वैयाकरणेत्यत्र नित्यम्। सामान्यवचनमिति। विशेषवचन इत्यस्य पूर्वेण संबन्धात् पर्यायस्य विशेषकत्वाभावात्पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अघ्न्ये देवीत्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धये॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥ राम-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयमिति। वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्यासिद्धत्वं शास्त्रस्य संनिवेशात्पौर्वापर्य संभवात् कार्याणां तु प्रयोगसमवायात् पौर्वापर्ययोगाच्छास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्यं शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्य मिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति। एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनो बोधकस्य बोध्यत्वाभावादेतस्य चासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात् सूत्रारम्भ एवानर्थकः स्यात्। यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति एतस्यापि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात्। यदीति- यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्य

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो वेदितव्यः। यदि सपादां सप्ताध्यायीमयं पादो नोध्यायः असिद्ध इत्युच्यते यद्व सप्तमी निर्देशाः पञ्चमी निर्देशाः षष्ठी निर्देशाश्चोच्यन्ते तेप्यसिद्धाः स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलि· ह्रस्वादङ्गात्। संयोगान्तस्य लोप इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थाने योग इत्येताः परिभाषाः न प्रकल्पेरन्॥

ते॥ यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतग्राही तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्य सूत्रस्य यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येतमर्थं प्रतिपद्यते स तु सप्तमी निर्देशः कस्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति तदेकोयण चीत्येवमादौ प्रदेशवाक्ये सप्तमीश्रवणात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते अस्मिन्पक्षे झलो झलीत्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्यासिद्धत्वात् परिभाषाफलाभावप्रसङ्गः। तथा संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थाने योग इति एतत्फलाभावात् तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्यापि फलाप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् स्थानसंबन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै यद्यपीदमिति॥यथोद्देशपक्षे॥तत्त्विहसिद्धमिति।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शनेसंज्ञापरिभाषाणांह्यत्यन्त ८ १२
२४ पाराथ्यान्नस्वातन्त्र्येणकार्यविगमहेतुत्वम्।केवलमाचार्येणलाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृत
।ततश्चतस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्येत्यनेनकेवलेनन किंचित्क्रियतेनापि झलोझलीत्यनेन किंतर्हि संहत्यकार्यंक्रियतेततो
झल्यनन्तरेपूर्वस्यसकारस्यझलःपरस्यलोपइतिवाक्यार्थइत्येकवाक्यतायांपौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावः।पूर्वत्रा
सिद्धइति॥गुणेदीर्घस्यासिद्धत्वाद्युगपत्प्रसङ्गाभावाद्विप्रतिषेधस्यनिमित्ताभावात्परिभाषानुपस्थानाद्गुणएव

नैषदोषः॥यद्यपीदंतत्रासिद्धंतत्त्विहसिद्धम्।कथम्।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्।यत्रकार्यंतत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यम्।झलोझलिह्रस्वादङ्गात्।संयोगान्तस्यलोपः।उपस्थितमिदंभवति।तस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्य
।तस्मादित्युत्तरस्य।षष्ठीस्थानेयोगेति॥यदिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषमित्युच्यते।इयमपिपरिभाषाअस्ति
।विप्रतिषेधेपरमिति।सापीहोपतिष्ठेत।तत्रकोदोषः।विस्फोर्यमवगोर्यमिति।गुणाद्दीर्घत्वंस्याद्विप्रतिषेधेन
॥अतउत्तरंपठति।पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य।पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधः।किंकार
णम्।अभावादुत्तरस्य।द्वयोर्हिसावकाशयोःसमवस्थितयोर्विप्रतिषेधोभवति नचपूर्वत्रासिद्धेपरंपूर्वं
प्रतिभवति॥यद्येवंदोग्धादोग्धुंघत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वंप्राप्नोति।काष्ठतट्।संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्
संयोगान्तलोपःप्राप्नोति।अपवादोवचनप्रामाण्यात्।अनवकाशावेतौविधीतौवचनप्रामाण्याद्भविष्यतः॥
तस्मात्कार्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिनदोषः॥पूर्वत्रासिद्धमधिकारः।पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयंद्रष्टव्यः॥

प्रवर्तते॥यद्येवमिति॥अभावादुत्तरस्येतिन्यायाद्ढत्वेघत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वप्रसङ्गः॥ अपवादइति।योऽपवादःसए
वभवतिवचनसामर्थ्यात्प्रकरणस्यश्रुत्याबाधनात्।पूर्वत्रासिद्धमधिकारइति।नतुविधिःतथाहि।वक्ष्यमाणत्रिपादी
लक्षणात्समुदायाद्यत्पूर्वंतत्रसएवसमुदायःसपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्योऽ राम
सिद्धोभवतीत्येतावानस्यविधिवाक्यस्यार्थोविज्ञायेत अधिकारेतुपरस्यपरस्यपूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धत्वंसंपद्यते।सकलशास्त्र
व्यापित्वनिरासार्थंतुपरिभाषात्वंनाश्रितंतेनतैस्तस्येत्यादाविनादिप्रकृत्यैर्न्येषत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्तादिनादयोनस्युः २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतएववार्त्तिककारः परिहारान्तरमाह। स्वरेवधारणाच्चेति। स्वरेलोपस्यासिद्धत्वमुक्तमेवेतिस्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वंनवक्तव्यम्। केचित्तुपञ्चब्राह्मण्यइत्यादौनषट्स्वस्रादिभ्यइतिटापूप्रतिषेधायषट्संज्ञायांनलोपस्यासिद्धत्वमुच्यतेइत्याहुः। तत्रनान्तत्वात्पूर्वंङीप्प्राप्तोनिषिध्यतेततोजसोलुकिनलोपेचाकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोपिनिषिध्यते। स्त्रियांयदुक्तंतत्षट्स्वस्रादिभ्योनभवतीतिसामान्येननिषेधविधानात्। अत्रान्येआहुः। स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रेनाश्रितः। अपितुप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोवेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्यप्राप्तिर्नास्तीतिनार्थस्तन्निषेधेन। अथापितत्प्राप्तिःस्यात्तथापिनलोपस्यबहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नास्तिटाप्प्राप्तिः। सत्यामपिटाप्प्राप्तावन्तरङ्गायांषट्संज्ञायांनलोपस्यासिद्धत्वात् सिद्धएवतत्प्रतिषेधः। तुग्विधौचोक्तमिति। वृ

स्वरेवधारणाच्चसंज्ञाग्रहणमनर्थकम्। स्वरेऽवधारणंक्रियतेस्वरविधिंप्रतीति। इदंतर्हिदण्डिहत्तौस्वत्तदण्डिनौ। तुग्विधौकिमुदाहरणम्। वृत्रहभ्याम्। वृत्रहभिः। नलोपेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोति। असिद्धत्वान्नभवति। तुग्विधौचोक्तम्। किमुक्तम्। संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्य। इदंतर्हिप्रयोजनम्। कृतीतिवक्ष्यामि। इहमाभूत्। ब्रह्महच्छत्रम्। भ्रूणहच्छाया। नह्येषसंनिपातलक्षणः॥ नलोपः॥ नमुने। इहनेयत्कार्यंप्राप्नोतितत्प्रतिमुभावोनासिद्धइत्युच्यते॥

यस्मात्रास्तिसंनिपातलक्षणत्वंबहिरङ्गलक्षणत्वंच। विभक्तिनिमित्तोहिनलोपः क्विन्निमित्तस्तुक्संनिपातपरिभाषायास्तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्तइतिभाष्यकारस्तथैवव्याचष्टे। सन्निपातेति। इदंतर्हीति। नियमार्थमिदंकृल्लक्षणएवतुग्माभूत्च्छलक्षणस्तुयथास्यादित्यर्थः॥ इहमाभूदिति। तुगभावः। नह्येषइति। पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नात्रबहिरङ्गेनलोपः॥ नमुने॥ नेयत्कार्यमिति। भूतस्यसप्तमीनिर्देशोयुज्यतेपरसप्तमीचशास्त्रेप्रसिद्धेतिनिष्पन्नेनाशब्देपरतोयत्कार्यंप्राप्नोतितत्रमुभावस्यसिद्धत्वंन्याय्यमितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाभावश्चैवेति। नाभावे कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वाद् घिलक्षणो नाभावो न प्राप्नोतीति तत्रश्च सूत्रमेवैतदसंबद्धं नाभावस्यै वाभावात् ततः कुतस्तस्मिन्परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र सुभावस्यासिद्धत्वमुच्येत। इहेङ्गिते नेति। ननिर्देशादेवार्थप्रतिपत्तिः किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्सूत्रनिर्देशादवसीयते। ततश्च यदाचार्यो नेयत्प्राप्नोति तत्र सुभावस्यासिद्धत्वं शास्ति तस्मान्नाभावेऽपि सुभावस्यासिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते अथवेति। तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम्। अथवा एकस्याप्यने

नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोति। एवं तर्हि नमुटादेशे। नमुटादेश इति वक्तव्यम्। किमिदं टादेश इति टाया आदेशः टादेशः। यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशे अप्रतिषिद्धं भवति। तत्र को दोषः अमुनेत्यत्र सुभावस्यासिद्धत्वात् अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। टादेश इति सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समासः। टाया आदेशः टादेशः। टायामादेशः टादेश इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नेयत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्सुभावो नासिद्ध इत्युच्यते। नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता च सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते॥ तदेतदेवं ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभाव इति यदयं ने परतः असिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति। अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति। तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते। श्वेतो धावति॥ अलंबुसानां यातेति॥ अथवा वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति। न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम्। तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति॥ एवमिहापि ने असिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति॥

कशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः। वाक्यान्यपीति। न केवलमर्थस्यानेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्यापीत्यर्थः। श्वेतो धावतीति। किंजातीयो धावति किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनानेकेन वा पृष्टः कौशल्यादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति। अथवेति। अशब्दार्थस्यापि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनमग्न्यानयनेऽन्तर्भवति। एवमिहापि ने परतः प्राप्तकार्यं प्रति सुभावस्यासिद्धत्वं ब्रुवतार्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम्। राम २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनधिकारेहीति। यदि स्वतन्त्रो विधिरयं स्यादित्यर्थः। यद्यप्यवयवा एव कार्येषु व्याप्रियन्ते न समुदायः। तथाप्यवयवद्वारक
स्तस्यापि व्यापारोस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्यातिक्रान्ते समुदायेऽसिद्धत्वं स्यात्। अधिकारे तु सर्वेष्टसंग्रहः। अय
थेष्टमिति। अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु यथेष्टमेवेत्यर्थः। गोधुङ्भ्यानिति। गोदुहोस्य सन्तीनिमतुप्। दादेर्धातोर्घ इति घत्वं जश्त्व
स्यासिद्धत्वादेकाचो बश इति भष्भावः ततो जश्त्वं गकारः। परोनुनासिकत्वे प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमिति ङकारः। अ
सिद्धवचनमिति। किं शास्त्रस्यासिद्धत्वं मथ कार्यस्येति प्रश्नः। अथवा यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमिति प्र

किं प्रयोजनम्। परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थं परः परः योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्या
त्। अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम्। अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्ध
त्वं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः। तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। गोधुङ्भ्यान्गुडलिण्भ्यानिति। घत्वढत्व
योः कृतयोः झय इति वत्वं प्रसज्येत। तस्मादधिकारः। तस्मादधिकारो यं द्रष्टव्यः। अथासिद्धवचनं किमर्थम्।
असिद्धवचन उक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभा
वार्थं चेति। एवमिहापि आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्।
राजभिः। तक्षभिः। राजभ्याम्। तक्षभ्याम्। राजसु। तक्षसु। नलोपे कृते अत इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति। असि
द्धत्वान्न भवन्ति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुष्मिन्निति। अत्र मुभावे कृते
त इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति असिद्धत्वाद्भवन्ति। सुपर्वाणौ। सुपर्वाणः। णत्वे कृते नोपधाया इति दीर्घत्व
न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति॥

श्नः। असिद्धवचन उक्तमिति। सिद्धस्यासिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते शास्त्रस्य चासिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य।
अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत्। षत्वतुकोरिति। कोस्येत्यादौ षत्वं न भवति। अधीत्येत्यादौ पूर्वं तुग्भवति पश्चादेका
देशः। राजभिरिति। नलोपशास्त्रमैसादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वात् स्वकार्यं न प्रदर्शयति इत्यैसाद्यभावः। अमुष्मा इति।
अदसो विभक्तौ स्यदाद्यत्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वो त्वप्रसङ्गाद् अकारान्तत्वनिबन्धस्मायाद्यप्रसङ्गः। उत्वशास्त्रस्या
सिद्धत्वाद्य प्रवर्तनात्पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ नलो॥सर्वविभक्त्यन्तइति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। अथवाअर्शआदित्वादच्प्रत्ययः सर्वविभक्त्य ८१२
२६ न्तोवयवोस्यास्तीति।सर्वग्रहणंचानेकोपलक्षणंद्वितीयाद्यसंभवात्। ननुचैकार्थेनशब्देनभाव्यमितिकथंसर्वविभ
क्त्यन्तत्वमाश्रीयते। उच्यते। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षयासुब्विधिशब्दवाच्योर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते। अथवासं
बन्धसामान्येषष्ठींविधायषष्ठीसमासः क्रियते।नतुस्थान्यादेशसंबन्धएवाश्रीयतेनेनसुपियोविधिः ससुपः संबन्धी
भवति इतितत्राप्यसिद्धत्वंभवति।सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावाच्चसर्वविभक्त्यन्तउच्यते।नचात्रसुपःकार्यंविधीयते।तेनष
ष्ठीस्थानेयोगेत्यस्योपस्थानाभावः।उदीचामातःस्थानइतिस्थानग्रहणाल्लि ङ्गाद् अनुवादेःस्याःपरिभाषायाअप्रवृ
त्तिः।यदात्वेषापरिभाषाप्रत्याख्याता तदापिसंबन्धसामान्यस्योपादानात्तस्यचैकत्वाद्यंसंबन्धःसंनिकृष्टोयंविप्रकृष्ट

नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति।सुब्विधिंप्रतिनलोपःअसिद्धोभवतीत्युच्यतेभवेदिहराजभिरितिनलोपेकृतेः तदैस्
भावोनस्यात्।इहतुखलुराजभ्यांनस्भ्यांराजसुत्वक्षस्वितिनलोपेकृतेदीर्घत्वेत्वेप्राप्नुतः।नैषदोषः।सुब्विधिरितिसर्व
विभक्त्यन्तःसमासः।सुपोविधिः सुब्विधिःसुपिविधिःसुब्विधिरिति। अथसंज्ञाविधौकिमुदाहरणम्। पञ्च
सप्तेत्यत्रनलोपेकृतेष्णान्ताषडितिषट्संज्ञानप्राप्नोति।।असिद्धत्वाद्भवति। संज्ञाग्रहणानर्थक्यंचतन्नि
मित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य।नाकृतायाषट्संज्ञायाज
सुशसोर्लुक्।नचाकृतेलुकिपदसंज्ञानचाकृतायापदसंज्ञायांनलोपः प्राप्नोति।तदेतदानुपूर्व्यासिद्धंभवति।
इदंतर्हिप्रयोजनम्।पञ्चभिः।सप्तभिरिति।षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिःझल्युपोत्तममित्येषस्वरोयथास्यात्॥ ॥

इतिभेदनिबन्धनोव्यवहारोनास्ति।पञ्चेति। लौकिकात्प्रयोगात्नकारासंभवंशास्त्राच्चविभक्त्यभावंमन्यते। त
न्निमित्तत्वादिति।यथाविभक्तिलोपःशास्त्राधीनः।एवंनलोपः।ततश्चानुपूर्व्यासिद्धमेतदित्यर्थः। षट्त्रीति। अन्यथा
नलोपेकृतेनान्तत्वाभावात् असत्याषट्संज्ञायांझल्युपोत्तममितिस्वरोनस्यात्।ततश्चनः संख्यायाइत्याद्युदात्तंप राम॰
दंश्रूयेत।नचात्रभूतपूर्वगतिराश्रयितुंशक्यते।षट्त्रीत्यस्यषड्भिरित्यादौसावकाशत्वात्झल्युपोत्तममित्यस्यापि
तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ।समुदायेह्यनुवर्तमानेकेषुचिदवयवेषुकृतार्थंशास्त्रंतद्द्वारेणसमुदायेप्रवृत्तमेवभवति। त २३
थाचवान्यस्यसंयोगादेरित्यत्रघ्वादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणंकृतम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उदात्त॥ यण्स्वर इति। यणनिमित्तत्वाद्यणःसंबन्धी स्वरो यण्स्वरः। खलप्व्यटतीति। खलंपुनातीति क्विप्। उपपदसमासः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। ङौपरतः ओः सुपीति यणादेशः तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषिद्धेऽनेन स्वरितत्वं तस्य यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातस्याकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यण्स्वरस्यासिद्धत्वमुच्यते। केचिदाहुः एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वेणेति

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम्। यण्स्वरः यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। स्वरितयणः स्वरितार्थं स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात्। खलप्व्यटति। खलप्व्याशाति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं स्वरितयण इति। न चास्ति स्वरितः सिद्धस्तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेत्। उदात्तात्स्वरिते दोषो भवति। दध्याशाम्। मध्वाशाम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः। स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते। केनेदानीं स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्। अथवा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति॥

निर्दिष्टविषयाभावाद्यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीति। तदयुक्तम्। नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषायाः निषेधादिको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात्। दध्याशामिति। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति इकारः स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिसन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः। उदात्तयण इत्येवेति। तेनोदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः तस्य यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः ततश्चास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भवति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ स्वरितेयणीति। उदात्तस्वरितयोरितिसप्तमीउदात्तस्ययोयण्उदात्तेपिभवतितद्विषयत्वात्।स्वरितेयणित्येषातुपर २१
२७ सप्तमीतेनलौकिकेप्रयोगेयःस्वरितस्तस्मिन्परतोयोयण्ततःपरस्यलक्षणवशादनुदात्तस्यस्वरितःसाधुर्भवती
त्ययमर्थोनचदध्याशामित्याकारेलौकिकेस्वरितइतिनकश्चिद्दोषः।लौकिकस्यस्वरितस्याश्रयणेयणिकर्त्तव्येतस्या
सिद्धत्वाभावः॥स्वरितो।गाङ्गे॰नूपइति।गङ्गायाइदमितितस्येदमित्यण्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।ततोङिःसुप्त्वादनु
दात्तः तयोरेकादेशउदात्तः।अपोनुगतमनूपमितिप्रादिसमासःतत्पुरुषेतितुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेअ
नोरप्रधानकनीयसीइत्युत्तरपदमन्तोदात्तंशेषनिघातःएङःपदान्तादतीत्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशःपक्षेस्वरितः

कथंतर्हिस्वरितेयणस्वरितयण्स्वरितयणइति॥स्वरितोवानुदात्तेपदादौ॥स्वरितग्रहणशक्यमकर्त्तुम्।
कथम्।अनुदात्तेपरतउदात्तइत्येवसिद्धम्।केनेदानींस्वरितोभविष्यति।गाङ्गेऽनुपेइति।आन्तर्यतः
उदात्तानुदात्तयोरेकादेशःस्वरितोभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।तेनवर्ज्यमानतामाभूदिति। अ
क्रियमाणेऽपिस्वरितग्रहणेयःसिद्धःस्वरितस्तेनवर्ज्यमानताकस्मान्नभवति॰कन्यानूपइति॰ब
हिरङ्गलक्षणत्वात्।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येवंनभविष्यति। यथैवतर्हिक्रियमाणेयःसिद्धःस्वरित
स्तेनवर्ज्यमानतानभवतिएवमक्रियमाणेपिनभविष्यति।तस्मान्नार्थःस्वरितग्रहणेन।असिद्धंबहिरङ्ग
लक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्येवसिद्धम्।

पक्षेउदात्तः।तेनवर्ज्यमानतेति।आन्तरतम्याद्यत्स्वरितत्वंतत्सिद्धमितिशेषनिघातेनपेशब्दोनुदात्तःप्राप्नोत्युदात्तश्चे
ष्यते।अस्यतुस्वरितस्यासिद्धत्वाद्उक्तदोषाभावः।कन्यानूपइति।कन्याशब्दःकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तइत्य
न्तःस्वरित॰ततःस्वरितानुदात्तयोरेकादेशःआन्तर्यतःस्वरितःतस्यसिद्धत्वात्वर्ज्यमानस्वरेसत्युदात्तस्वरित रा॰म॰
योर्योगपद्यंनप्राप्नोति।ततश्चात्रयःपरिहारःसएवगाङ्गेनूपइत्यत्रभविष्यतीतिभावः। असिद्धमिति।पदद्वयाश्र
यत्वादेकादेशस्यबहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपितदीयोबहिरङ्गः॥ २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकादेशस्वर इति। एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशं आन्तर्यात्स्वरितो भिनिर्वृत्तः। तस्य स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियत इत्येकं दर्शनम्। स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम्। एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषायत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते। तत्रायमर्थो भवत्यागुणोभवत्युदात्तानुदात्तयोः स्त्वाङ्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम्। चतुर्थं दर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति। स्वरितगुणः प्राप्तः तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः संपद्यते। तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्व

एकादेशस्वरोन्तरङ्गः। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अथ वा यावेकादेशशतृ स्वरैकाननुदात्तसर्वानुदा त्तार्थम्। अयम्। वृक्ष इदम्। प्लक्ष इदम्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति। तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्तः अयादेशो यथा स्यात्। अवादेशो नास्ति। आयम्। कुमार्यादिदम्। किशोर्यादिदम्॥ । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकादेशे कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादुदात्तत्वम्। नित्य एकादेशः। कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्य एकादेशः। पदस्य उदात्तत्वम्॥

मयादिषु। इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते। उदात्तोऽयादेश इति। अन्यथा स्वरितः स्यात्। कुमार्यादिदमिति। कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। कुमारी ए इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्त उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादेशः। एकादेश इति॥ आडेकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः। पदस्योदात्तत्वमिति। विभक्तेरुदात्तत्वविधानात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आट्क्रियतामिति। एकादेशस्थानिनासहविभक्त्युदात्तत्वंविचार्यते। ननुचयणादेशेकृतेविभक्तिस्वरेण भाव्यंतततश्च
नदीसंज्ञायाअभावात् आण् नप्राप्नोति। विहितविशेषणंनदीग्रहणंनद्यायोविहितोङिः तस्याहित्यदोषः। अन्तरङ्गएका
देशइति। वर्णाविभ्रिसैकादेशःपदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन। तस्मान्नार्थःसिद्धत्ववचनेन। गाङ्गेनूपइति। एका

एवंतर्हिइदमिहसंप्रधार्य माट्क्रियतामुदात्तत्वमिति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्यमुदात्त
त्वम्। कृतेप्याटिप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति। आडपिनित्यः। कृतेप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति। अनित्यआ
ट्। अन्यथास्वरस्यकृतेउदात्तत्वेप्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। उ
दात्तत्वमप्यनित्यम्। अन्यस्यकृतेआटिप्राप्नोत्यन्यस्याकृतेप्राप्नोति। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन् विधिर
नित्योभवति। उभयोरनित्ययोःपरत्वादाडागमः। आटिकृतेअन्तरङ्गएकादेशः। आत्। वृक्षाविदम्। उदा
त्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्यएकादेशउदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवतितस्यसिद्धत्वंवक्तव्यम्। आन्तर्यतउदा
त्तआवादेशोयथास्यात्। एकादेशस्वरः। गाङ्गेः नूपइति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्यैकादेशउदात्ते
नोदात्तइत्येतद्भवतितस्यसिद्धत्वंवक्तव्यंस्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येषस्वरोयथास्यात्। शतृस्वरः।
तुदती। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येतद्भवति। तस्यसिद्धत्वंवक्तव्य
म्। शतुरनुमोनद्यजादीत्यन्तोदात्तादित्येषस्वरोयथास्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
तिसिद्धएकादेशस्वरःशतृस्वरे इति। यदयमनुमइति प्रतिषेधंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। नह्यन्तरेणो
दात्तानुदात्तयोरेकादेशंशत्रन्तंसनुम्कं मन्तोदात्तमस्ति। ननुचेदमस्तियान्तीवान्तीति॥ ॥ ॥

रोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशआन्तर्यात्स्वरितएवस्यान्नतुकदाचिदुदात्तः। तुदतीति। तास्यनुदा
त्तेदितिशतानुदात्तः। शप्रत्ययउदात्तःशतुरनुमइत्यत्रान्तोदात्तादितिवर्त्तते। नह्यन्तरेणेति। असिद्धत्वेचान्तोदात्तत्वा राम
भावादेवतुदन्तीत्यादावुदात्तत्वंनभविष्यतीतिकिमनुमइति प्रतिषेधेन प्रतिषेधात्तुनुमिसिद्धत्वमनुमीयते। ननुचेति। अत्र
लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्यनिमित्ताभावाद्द्वयोरुदात्तयोरेकादेशउदात्तइतिभावः। शेषनिघातःपदस्येतिमन्यते॥ ॥ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदपीति।प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात्। एवमनुमदृ तिज्ञापकं स्थितमेव। एकानानुदात्तेति। एकाननुदात्तस्य ग्रहणे नानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येषस्वरोऽभिधीयते तत्र ह्युक्तं सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वादिति। तुदन्तीति। विकरणउदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरे सिद्धत्वाच्छेषनिघाताप्रसङ्गाद्धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात्। ननु चोदात्तत्वासिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति।सत्यम्। सिद्ध्यति। यदा स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्षः। यदानुस्वरितापवाद उदात्त इति पक्षः तदैकादेशस्योदात्तत्वं विधीयते तस्य चासिद्धत्वे स्वरान्तराभावाद्वर्ज्यमानस्वरोऽनस्था

एतदपि निघाते कृते नान्तरेणाउ दात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुमकं मन्तोदात्तं भवति। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्निघातः। नित्य एकादेशः कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। एकादेशोऽपि अनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते निघाते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णाविश्रित्य एकादेशः। पदस्य निघातः। निघातोऽप्यन्तरङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघाते एतदपि नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति। शतृस्वर एकाननुदात्ते। तुदन्ति। ते। लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। तेन वर्ज्यमानता यथा स्यात्। सर्वानुदात्तं। ब्राह्मणास्तुदन्ति। ब्राह्मणा लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात्। किमुच्यते अन्तरङ्ग इति। यो हि बहिरङ्गः असिद्ध एवासौ भवति। प्रपचतीति ॥ ॥

इति सिद्धत्वमुच्यते॥ ब्राह्मणास्तुदन्तीति॥ अत्रापि स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियत इति दर्शने उदात्तस्यासिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानाद् उदात्तस्याप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरितापवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते। अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत। प्रपचतीतीति। बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्गः तस्यासिद्धत्वात्तिङ्ङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति॥ ॥ ॥ ॥

सोमसुत्स्यचतीवीति। तिङ्ङतिङ इति निघातः ईकारस्य न भवति। सर्वत्रैवेति। तस्याप्येक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्री
तो। अनुमानत्वान्नज्ञापकस्य। तत्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुमइति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते। अथवा एकादेश उदात्ते
नोदात्त इति परिभाषाश्रयितव्येति ज्ञाप्यते। यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरः तस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भव
त्येव। हरिवइति। हरयो स्यसन्तीति मतुप्छन्दसीर इति वत्वं सुनुम् संयोगान्तलोपरुत्वानि। पदात्तु छन्दसीव निपावि
तिवनिप्प्रत्ययः क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य चरुत्वं तदानार्थः सिद्धवचनेन। यद्पुनरिति। इट इटीत्यत्रास्त

सोमसुत्स्यचतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। सर्वत्रैवानुम्प्रतिषेधो ज्ञापकः। सिद्ध एकादेशस्वरो ऽन्तरङ्ग इति॥ सं
योगान्तलोपो रोरुत्वे। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। हरिवो मेदिनं त्वा। संयोगा
न्तलोपस्यासिद्धत्वात् हशीत्युत्वं न प्राप्नोति॥ प्लुतिश्च। प्लुतिश्च उत्वे सिद्धा वक्तव्या। सुस्रोता ३ अत्र नु
मसीत्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वात् अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास
एव॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ अलावीत्। अपावीत्। सिजलोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्रा
प्नोति। यदि पुनरिडादेः जिज्लोप उच्येत। नैवं शक्यम् इह हि भाहिलावीत् माहियावीत्। यद्यत्र इण् न स्यात् अ
नुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत। इटि पुनः सत्युक्तमेतत्। अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद् ईट उदात्तत्वमिति
। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति। संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे। संयोगादिलोपः संयो
गान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः। काष्ठतट्। संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उ
क्तमेतत्। अपवादो वचनप्रामाण्यादिति। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः। वृक्णः। वृक्णवान्।

स्येत्यतः सस्येति वर्तते इट इति षष्ठी न तु पञ्चमी। तेनेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भवति॥ यद्यत्रेति। यदि लोपेन
निवर्त्तेतेत्यर्थः। ननु च उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटो भविष्यति। नैतदस्ति। उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्यासि
द्धत्वात्। संयोगादिलोप इति। ननु चोक्तमपवादो वचनप्रामाण्यादिति। एवं मन्यते प्रवर्ततां संयोगादिलोपः। तस्मिं
स्तु कृते तस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। उक्तमेतदिति। असिद्धस्यैवापवादः संयोगादिलोपः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इट्प्राप्नोतीति। यदा तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते इति पक्षः तदेट् प्राप्नोति। ननु चेति। इडभावाश्रयत्वात् प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्। सिद्धइति। सुतरां सिद्ध इत्यर्थः। अथवा नासिद्धो वचनेन सिद्धः किं तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्यर्थः। क्रियते न्यास एवेति। येषां दत्वं नास्ति तदर्थं चर्मवस्ते चर्मवः पिण्डं ग्रसते पिण्ड

निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् झलीति षत्वं प्राप्नोति। स्वरः। क्षीवः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् इट्सहितस्य निष्ठान्तस्य निपातनं लोपरूपत्वाद् निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति। प्रत्ययः। क्षीबेन तरति क्षीबिकः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् इचष्ठन्निति ठन्न प्राप्नोति। इड्विधिः। क्षीवः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् हलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ओलस्जी। लग्नः। निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् नेड्वशि कृतीति इट्प्रतिषेधो यथा स्यात्। ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। दत्वस्यासिद्धत्वाद् अत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति। अधातोरिति न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी आसते। अमी अत्र। अमू आसाते। अमू अत्र। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाद् एच इत्ययावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति। यो ह्यन्यः सोऽसिद्ध एवासौ भवति। अमुया अमुयोरिति। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमू आसाते। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाद् अदसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छे च। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च सिद्धा वक्तव्या॥

यइति। अदसइति। स्वरोऽच्। तद्विशेषणं बहिष्पदलक्षण इति। बाह्यपदावयव इत्यर्थः॥ अथवा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्त्तव्ये स्वरे परत इत्यर्थः। यो ह्यन्य इति। बाह्यपदावयवेन भवतीत्यर्थः। असिद्ध एवासौ भवतीति। असौ स्वरो सिद्धत्वविषये भवति। तत्रासिद्धत्वं भवतीत्यर्थः। अमुयेति। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं टाप् एकादेशः उत्वस्यासिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वं मयादेशः ततो मुत्वम्। न चेति। व्याख्यानसूत्रेषु लाघवानादरात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अग्नाऽइच्छत्रमिति। एचोप्रगृह्यस्येत्याकारः प्लुतः इदुतौतुमात्रिकौ तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेनतुक्प्राप्नो ८ २ १
ति। ह्रस्वाश्रयस्तुनित्यइष्यते। प्लुतिशब्देनतत्सहिताविदुतौलक्ष्येते। अग्निचीऽदिति प्लुतस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्येतितुग्भव
तिद्विविधंचानासिद्धत्वंबहिरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति च। अटूश्च्योततीति। श्च्युतिरक्षरणेइतिधातुः सकारादिः प्रतिज्ञा
यतेमधुश्च्युतमाचष्टेइतिणिचिटिलोपेक्विपिमधुगितिरूपंयथास्यात्। शकारादौमधुडितिस्यात्। उचिच्छिषतीति। उ
च्छीदिवासेतुकृसन् इट् अजादेर्द्वितीयस्येतिच्छिशब्दस्यद्विर्वचनंशर्पूर्वाःखयइतिशेषः छस्यअभ्यासेचर्चेतिचका

अग्नाऽइच्छत्रम्। पटाऽउच्छत्रम्। प्लुतेरसिद्धत्वाच्छेचेतितुग्नप्राप्नोति। किमुच्यते छेचेति। योह्यन्योऽ
सिद्धएवासौभवति। अग्निचीउत्। सोमस्तूऽत्॥ श्चुत्वंधुड्विधौ। श्चुत्वंधुड्विधौसिद्धंवक्तव्यम्। अटूश्च्योत
ति। पटूश्च्योततिश्चुत्वस्यासिद्धत्वाड्डःसिधुडितिधुट्प्रसज्येत॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः॥ अभ्यास ८
जश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोःसिद्धंवक्तव्यम्। बभणतुः बभणुः। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वा देत्वंप्राप्नोति। उचि ९
च्छिषति। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छेचेतितुक्प्राप्नोति। द्विर्वचनेपरसवर्णत्वम्। द्विर्वचनेपरसवर्णत्वं
सिद्धंवक्तव्यम्। सय्यँन्ता। सँव्वत्सरः। यल्ँलोकमितिपरसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यरइतिद्विर्वचनंनप्राप्नोति। प
दाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि। पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्व
षत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानिसिद्धानिवक्तव्यानि। लत्व- गलोगलः। गरोगरः। लत्व। घत्व। द्रोग्धा। घत्व। ढत्व
। द्रोढा। द्रोढा। ढत्व। नत्व। नुन्नोनुन्नः। नुत्तोनुत्तः। नत्व। रुत्व। अभिनोअभिनः। अभिनत्अभिनत्। रुत्व। ॥

रत्तस्यासिद्धत्वा च्छेचेतिपूर्वस्यतुक्प्राप्नोति। सय्यन्तेति। अनुस्वारस्यायोगवाहानामविशेषेणप्रत्याहारउपदेशकरणचो
दनाद्यरोद्द्विर्वचनेन्वसिध्यतिरूपंमेतदनपेक्ष्यसिद्धत्ववचनम्। पदाधिकारश्चेदिति। यदिलत्वादिषुपदस्येत्यपेक्ष्यतेतदा
लत्वादीनांद्विर्वचनस्य च्वसमकस्त्वाद्द्विर्वचनेकर्तव्येतेषामसिद्धत्वात्सूर्वंद्विर्वचनेसत्यनिष्टोपिप्रयोगस्यात्। यदा
तुलत्वादिषुपदस्येतिनापेक्ष्यतेतदाद्विर्वचनस्यबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादन्तरङ्गे-षुलत्वादिषुकृतेषुद्विर्वचनेसतीष्टंसि ग्राम.
ध्यतीतिनार्थःसिद्धवचनेन। गलइति। अचिविभाषेतिलत्वम्। द्रोग्धेति। वादुहमुहेतिवाघत्वपक्षेहोढइतिढत्वम्। नु
न्नइति। नुदविदेतिवानिष्ठानत्वम्। अभिनदिति। भिदेर्लङिसिपिश्नमिअटिहल्ङ्यादिलोपेसिपिधातोरुर्वादेश्चेतिवारुत्वम् ३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातुःष्वसेति। मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम्। माषवापाणीति। प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम्। वाङ्नयनं
मिति। यरोऽनुनासिक इति वा गकारस्य ङकारः। वाकूछ्यनमिति। शश्छोऽटीति शकारस्य वा च्छत्वम्। लत्वादीनिनि
वर्तेरन्निति। द्विर्वचनात्प्राग् न प्रवर्तेरन्। कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्ठोपि तद्विकल्पः स्यात्। ततश्च गलोगरो गरोगल इत्या
द्यपि प्रसज्येत॥ नलोपः प्राति। अन्तग्रहणमिति। नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्तते। तत्र नकारेण पदे
विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्य

षत्व।मातुःष्वसा मातुःष्वसा। मातुःस्वसा मातुःस्वसा। पितुःष्वसा पितुःष्वसा। पितुःस्वसा पितुःस्वसा। षत्व
।णत्व। माषवापाणि माषवापाणि॥ माषवापानि माषवापानि। णत्व। अनुनासिक। वाङ्नयनं वाङ्नयनम्। वाग्नय
नं वाग्नयनम्। अनुनासिक। छत्व। वाकूशयनं वाकूशयनम्। वाकूच्छयनं वाकूच्छयनम्। उभयथाचार्ये दो
षः। यद्यपि स्थाने द्विर्वचनम्। अथापि द्विःप्रयोगः। कथम्। यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृति
प्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः। तेनैष दोषः सिद्धः। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्त्तेरन्॥ न
लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थम्। नलोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। न
लोपे अन्तग्रहणं क्रियते। किं कारणम्। पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारो विशेषणम्। कथम्। पद
स्येति नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि विशेषणषष्ठी॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधः। अह्नो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अ
होभ्याम्। अहोभिरिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। रुरत्र बाधको भविष्यति। असिद्धो रुः तस्या
सिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति। अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते। सावकाशो रुः। कोवकाशः। अनन्त्य अकारः॥
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति॥

तीति प्रश्नः। नलोप इति। असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य
लोपः स्यात्। ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात्। अह्न इति। अहन्नरोऽसुपीति रुत्वरत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वा
त्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते। अनन्त्य इति। अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः। कृते तु नलोपे एक
देशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव अहः शब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· यदयमहन्ग्रहणमिति। नकारापरित्यागेननिर्द्देशस्यैतत्प्रयोजनंनकारान्तस्यस्थानित्वंयथास्यात्। अन्यथाहइतिब्रूया ८ २१
३१ त्। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौनलोपस्यप्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्द्देशःस्यादितिनलोपाभावोनज्ञाप्येत। यत्तर्हि रुत्वमि
ति। हेअहरितिअत्ररोःसुपीतिरादेशःक्रियते। अहन्नित्यनेनतुरुत्वंविधीयते। तत्राकृतनलोपनिर्द्देशोनलोपाभावस्यज्ञाप
कएवेतिभावः। हेदीर्घाहोऽत्रेति। दीर्घाण्यहानियस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः। प्रत्ययलक्षणेनसुप्परत्वादु
त्वम्। यत्तर्हीति। वार्तिककारवचनंज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। नह्यस्तीति। अतःपरस्यरोरुत्वमुच्यतेअकारस्यतुरोरेफे

यदयमहन्ग्रहणंकरोति। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थवचनम्। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्। हेअहरिति। यत्तर्हिरुत्वंशास्ति। एतदपिसंबुद्ध्यर्थमेवस्यात्। हेदीर्घाहोऽत्र॥ यत्तर्हिरूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नानन्त्यस्यरुर्भवति। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥ नह्यस्तिविशेषोरूपरात्रिरथन्तरेषुअनन्त्यस्यरोवारेवा॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ नङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे। नङिसंबुद्ध्योरनु त्तरपदइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलइति। राजन्वृन्दारकराजवृन्दारकेति। वानपुंसकानामितिवक्तव्यम्। हेचर्मन्॥ हेचर्म। तत्तर्हिअनुत्तरपदइतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यतेनचात्रङिसंबुद्धीपश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। नक्वचिद्ङिर्लोपेनलुप्यते। सर्वत्रलुमतेव। सयथैवेहभवति। आर्द्रेचर्मन्लोहितेचर्मन्निति। एवमिहापिस्यात्। चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलःचर्मतिलइति। तस्मादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। एवंतर्हिङ्यर्थेनतावन्नार्थः।

वाविशेषाभावाद्रादेशमेवविदध्यादितिरुत्वविधानान्नलोपाभावोऽनुमीयतइतिनकारस्यैवरुत्वरत्वाभ्यांतत्रभाव्यमि
तिसिद्धमिष्टम्॥ नङि॥ चर्मतिलइति। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञायाअभावात्सुबन्तत्वात्सत्त्वा रा·म·
न्नलोपः। राजन्वृन्दारकेति। अवयवार्थसंबोधनेनसमुदायार्थसंबोधनंप्रतीयतइतिसंबुद्ध्यन्तयोरेवसमासः। य ३१
थैवेहेति। वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणाश्रयात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्। संबुद्ध्यन्तानामिति। पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षण सामर्थ्यायोगात्। यद्यपि हे राजन्नित्यादौ लोपशब्देन संबुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वात् नलोपनिषेधः प्रवर्त्तते समासे तु लुमता लोपान्न लुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोऽस्ति तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम्। वा नपुंसकानामिति। प्रत्ययलक्षणे सति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं प्र

भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम्। ङौ प्रतिषेधो नर्थकः। किं कारणम्। भत्वात्। भसंज्ञात्र भवति। यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथन्तरे साम न्नित्यत्र अल्लोपोऽन इत्यल्लोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तं म्वुभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात् कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वादल्लोपो न इति लोपो न भत्वान्नलोपो न भविष्यति। तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन। संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः। कथम्। संबुद्ध्यन्तानां न समासः राजवृन्दारकेति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते। अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेन। वा नपुंसकानामित्येतद्वक्तव्यमेव। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशस्तु अनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम्। भिन्नवन्तौ। भिन्नवन्तः। वृक्षवन्तौ। वृक्षवन्तः। न वा वक्तव्यम्। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। भिन्नवान्। वृक्षवान्। नार्मते प्रतिषेधः। नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः। न्रमनोऽपत्यं नार्मत इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। निष्ठामतुपोस्तावदुक्तम्। न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। नार्मते प्युक्तम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ संज्ञायामासंदीवदष्ठीवत्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥

त्ययलक्षणप्रतिषेधे त्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम्॥ मादु॥ अनन्त्ययोरपीति। मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य विशेषणात्तदन्तस्यैव पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम्। न वेति॥ पदेन मतुन्निष्ठे विशेष्येते न तुनाभ्यां पदमिति तदन्तविध्यभावः॥ संज्ञायाम्॥ ॥

किमयमिति। तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थं नानायोगत्वे संज्ञायामिति वत्वे सिद्धे कार्यान्तरविधा-
नार्थमासन्दीवदादीनां निपातनम्। यद्यमिति। ननु चासंदीवदाद्यर्थमीवत्यादिति स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्त्रि-
यामेषां प्रयोगाभावादीवतीशब्दान्तत्वाभावात्। यवादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारार्थः तत्राश्रीयत इत्यर्थः॥ छन्दसीरः॥

किमयमेकयोगः। आहोस्विन्नानायोगौ। किं चातः। यद्येको योगः॥ अहीवती कपीवती। अत्र न प्राप्नोति। अथ नानायोगौ। इक्षुमती। द्रुमती। अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदेकयोगः। कथमहीवती कपीवती। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकानां वत्वमिति यदयमन्तोवत्याइवत्या इत्याह। अथ वा पुनरस्तु नानायोगौ। ननु चोक्तमिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोति। यवादिषु पाठः करिष्यते॥ छन्दसीरः॥ छन्दसि इर इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। तन्नो विश्वकर्मणस्ते सप्तर्षिमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते छन्दसि इर इति। कथं तर्हि छन्दसी ईर इति। एवमपि त्विषीमान् यतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। विहितविशेषणमीकारग्रहणम्। ईकारान्तो यो विहित इति। एवमपि सूर्यं ते देवा पृथिवीमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। इह च न स्यात्। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति। एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यम्। त्रिहर्यधिपत्यग्नि रेभ्यः। त्रि। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति। त्रि। हरि। हरिवो मेदिनं त्वा। हरि। अधिपति। अधिपतिवती जुहोति। अधिपति। अग्नि। चतुरग्निवानिव। अग्नि। रे। आ रेवानेतु नो विश इति। यदि तर्हि परिगणनं क्रियते। सरस्वतीवान्। अपूपवान्। दधिवान् चरुरित्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम्॥ अनो नुट्॥ यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत अनो नुगति। अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः। अनो नुकि सति विनामो विधेयः।

त्विषीमानिति। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। विहितविशेषणमिति। लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात्। एवं तर्हीति। बहुलग्रहणाद्रेशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति। अथवा रयिशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति कृतसंप्रसारणस्य रूपमारेवानिति॥ अनो नुट्॥ यदीति। यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्षण्वानिति। अक्षिशब्दस्य मतुपि च्छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः। नुकोऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूते पूर्वगस्यानुक्।
सुपथिन्तर इति। नाद्धस्येति नुकि सति पदान्तत्वान्नकारस्य रुत्वप्रसङ्गः। परादाविति। नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रह
णाद्रुत्वप्रसङ्गः। भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्॥ अल्लोप इति। एतच्चाल्लोपे नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते। नुकोऽसि
द्धत्वाद्ध्यनन्तत्वाभावेन लोपस्त्वल्लोपे सिद्धो नलोपः सुप्स्वरेति नियमात्। नापि नलोपापवादत्वान्नुको नाऽनन्तत्वमि

अक्षण्वान्। पदान्तस्येति निषेधः प्राप्नोति। रुत्वप्रतिषेध्यः। सुपथिन्तरः। नश्छव्यप्रशानिति रुः प्राप्नोति।
अस्तु तर्हि परादिः। परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च। यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अक्षण्वानिति।
मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति वत्वं प्राप्नोति। अवग्रहश्च अनिष्टे देशे प्राप्नोति। अक्षण्वान्। अस्तु तर्हि
पूर्वान्तः। ननु चोक्तम्। अनो नुकि विना मरुविधिप्रतिषेध इति। भत्वात् सिद्धम्। भसंज्ञा वक्तव्या। यदि तर्हि भ
संज्ञा अल्लोपो न इत्यल्लोपः प्राप्नोति॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुप्ग्रहणं छन्दसि। अनस्तु प्रकृतिभावे मतुप्
ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम्। इह तर्हि सुपथिन्तरः। नान्तस्य टिसंज्ञितेऽलुप्यत इति लोपः प्राप्नोति॥ घग्रहणं
च। घग्रहणं च कर्त्तव्यम्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। नुग्वक्तव्यः। भसंज्ञा च वक्तव्या। अनस्तु प्रकृतिभावे म
तुब्ग्रहणं छन्दसि कर्त्तव्यम्। घग्रहणं च कर्त्तव्यमिति। न कर्त्तव्यम्। यत्तावदुच्यते नुग्वक्तव्य इति। नुक ए
ष परिहारः। भत्वात् सिद्धमिति। यदप्युच्यते भसंज्ञा वक्तव्येति। क्रियते न्यास एव। अयस्मयादीनि च्छन्दसीति
। यदप्युच्यते। अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि। घग्रहणं च कर्त्तव्यमिति। न कर्त्तव्यम्। उभयसंज्ञान्य
पि हि च्छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि प
दत्वादल्लोपटिलोपौ न। भत्वाद्धि नामरुविधिप्रतिषेधो भविष्यतः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमे
वास्तु। ननु चोक्तम्। परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति। यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति। निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। किं कारणम्। नुटा व्यवहितत्वात्॥

तिशक्यते वक्तुम्। अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्यष्टुत्वेन सिद्धत्वाद्विनामविधानस्यायुक्तत्व
प्रसङ्गात्। घग्रहणं चेति। घेनान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः। नुक एष इति। आश्रित्य नुकं भत्वात् सिद्धमिति प
रिहाराभिधानान्नुग्वक्तव्य इति चोद्यमयुक्तमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

असिद्धोनुडिति। अतोः पिनुटोवत्वाभावः। नलक्षणेनेति। पौरुषेयत्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः॥ नाह्रस्व॥ ईद्रथिनइति। नुडपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते इकारस्य विधेयः। यदि तु नलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत्। भूरिदावत्तरइति। भूरिददातीति विनिप्॥ कृपो॥ कृपणइति रुञ्जेः क्युन्निति बाहुलकात् क्युन्। कृपाणइति। युधिबुधिदृशेः किच्चेति बाहुलकादानच्। कृपीटमिति। कृकृपिभ्यां कीटन्निति कीटन्। कृपेस्तेतत्तु कृपेः सम्प्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति॥ ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाभावः। अथ कॢप्तसामर्थ्य इत्येव कस्मान्न पठ्यते लत्वं हि न विधेयं भवति। नैतदस्ति। अचीकॢपदिति हि न सिध्येत्। ऋकारॡकारयोः

असिद्धोनुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति· अवग्रहेऽपि नलक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यम्॥ नाह्रस्व॥ ईद्रथिनः॥ रथिनई कृत्त्व्यः। रथीतरः भूरिदाव्नस्तुट्। भूरिदाव्नस्तु ड्रृक्तव्यः। भूरिदावत्तरो जनः॥ कृपोरोलः॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः। कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृपणः। कृपाणः। कृपा। कृपीटम्। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वालोरमापद्यते। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां बालोरमापद्यत इति वक्तव्यम्। बाल। अश्ववालः। अश्ववारः। वाल। मूल। मूरदेव। मूलदेव। मूल। लघु। वरुणास्य लघुस्यदः। वरुणस्य रघुस्यदः। लघु। अलम्। अलं भक्ताय। अरं भक्ताय। अलम्। अङ्गुलि। सुवाहुः स्वङ्गुलिः। सुबाहुः स्वङ्गुरिः। संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम्। संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम्। कपिलकाः। कपिरकाः। तिल्पिलिकम्। तिर्पिरिकम्। कल्मषम्। कर्मषम्। लोमानि। रोमाणि। पांसुलम्। पांसुरम्। कल्म। कर्म। शुक्लः। शुक्रः॥

सवर्णविधिरिति लकारस्य ऋकारे कृते चीकृपदिति स्यात्। यदा तु लत्वं क्रियते तदा पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभावः। तथा चलीकॢप्यत इति रीको पि लत्वसिद्धिः। बालेति। बलसंवरणे बल्यत इति बालः। मूल प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणः कः। लंघिवंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये लघुशब्दः। अङ्गेर्नृतन्यञ्जीत्युलिप्रत्यये अङ्गुलिशब्दः अमेर्गुरिच्चलो वेति नापेक्षितम्। कपिलकादिषु रास्य लः। रोमाणीति। रुशब्द इत्यस्मान्मनिनि रोमन्· नामन्निति निपातनमनाम्नि त्यो दाहरणोपन्यासः। पांसुरस्मिन्नस्ति नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः। कर्मेति। कृञो मनिन्। शुक्लः शुक्र इति। ऋज्रेन्द्राग्रेति निपातनात् शुक्लः पाठः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसर्ग॥ किमिदमिति। रइति वर्तते। तत्र किंशब्दान्याद्रेफस्यायतिविशेषणमुतस्वित्स्योपसर्गस्येति प्रश्नः। पल्ययत इति। यकारेण व्यवधानाल्लत्वाप्राप्तिः। वचनादिति। सर्वत्रव्यवधानसद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायात्। नच निर्दुराववकाश इति वक्तुं शक्यमेवं हि निर्दुरो रयतावितिवक्तव्यं स्यात्। प्लायत इति। एकादेशस्य पर्ययत्यादिवत्त्वाद्यतिग्रहणे न ग्रहणाद्व्यवधानाभावं मन्यते। अस्त्विति। प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति इण एव तेन योग इत्याहुः। दोषा इति। तत्रोक्ति

उपसर्गस्यायतौ॥ किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम्। अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवतीति। आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्। अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति। कश्चात्र विशेषः। रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानम्। रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पल्ययत इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। प्लायते। पलायते। अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम्। उपसर्गस्येति चेदेकादेशे प्रसिद्धिः॥ उपसर्गस्येति चेदे कादेशे अप्रसिद्धिर्भवति। प्लायते। पलायते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति लत्वं न प्राप्नोति॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः॥ उभयत आश्रये नान्तादिवत्। एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति। अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम्। ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानमिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं प्लायते पलायत इति। अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ अचि विभाषा॥ णावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् निगार्यते निगाल्यते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन॥

स्थानिवद्भावादित्युभयथाप्यदोषः॥ अचि॥ णाविति॥ पदस्य लत्वविधानाल्लत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाल्लिलोपे कृते लत्वाप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वर्णाश्रयइति। विशेष्यस्यप्रत्ययस्यासंनिधानाद्वर्णाश्रयंलत्वंनतुप्रत्ययाश्रयमितिभावः॥ परेश्च॥ सडीति। सनःसकारादारभ्याभाशद्दिङोङकारेणप्रत्याहारः। गिराविति। गिरतेःक्विबन्ताद्दौजसौ। वक्ष्यत्येतदिति। इदंविरुद्धंतेवक्ष्यत्येनचकाधीत्येवभवितव्यमिति। तस्मादिदंवक्तव्यमेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गेरुत्वेकर्तव्येपदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्यसलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्रेतिनिर्दिष्टविषयाभावाद्बुत्वमेवासिद्धत्वाभावात्सवर्तते। अलविधित्वाच्चस्थानिवत्वाभावाद्धोलोपाभावः

वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणम्। एवंतर्हिस्थानिवद्भावाद् भविष्यति। प्रतिषिध्यते तत्रस्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। अतउत्तरंपठति। गिरतेर्लत्वेणावुक्तम्। किमुक्तम्। तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ परेश्चघाङ्कयोः॥ योगेच। योगेचेतिवक्तव्यमिहापियथास्यात्। परियोगः। सडिलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि॥ सडीतिप्रकृत्यलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानिवक्तव्यानि। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनम्। गिरौ। गिरः। पयोधावति। द्विष्टराम्। दृषत्स्थानम्। काष्ठशकुस्थाता। कुञ्चा। धुर्यइति। गिरौगिरइत्यत्रअचिविभाषेतिलत्वंप्राप्नोति। सडीतिवचनान्नभवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। उक्तमेतत्। धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। पयोधावतिइत्यत्रधिचेतिसलोपःप्राप्नोति। सडीतिवचनान्नभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। धिसकारेसिचोलोपइति। द्विष्टरामित्यत्रह्रस्वादङ्गादितिसिचोलोपःप्राप्नोति। सडीतिवचनान्नभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अत्रापिसिचइतिएतदनुवर्तिष्यते। दृषत्स्थानमित्यत्रझलोझलीतिसलोपःप्राप्नोति। सडीतिवचनान्नभवति। तदपिनास्तिप्रयोजनम्। अत्रापिसिचइत्येवानुवर्तिष्यते। काष्ठशकुस्थाताइत्यत्रस्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपःप्राप्नोति। सडीतिवचनान्नभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्॥

।द्विष्टरामिति। द्वौवारौद्विःसुच्प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्यप्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेस्यामुप्रत्ययः दृषत्
स्थानमिति। उदःस्थास्तम्भोःपूर्वस्येतिपूर्वसवर्णविधानात्सिचोन्यस्यसकारस्यझलोझलीतिसलोपोनभवतीतिज्ञापकमाहुः। अन्यथासलोपेनैवोत्थानमित्यादेःसिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकंस्यात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सग्धिरिति। अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः तत्र झलो झलीति सलोपेन प्राप्नोतिइ
ष्यते च। बब्धामिति। भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः सधेरिति। सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोऽपि नास्ति ।
क्तिन्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सधिर्वर्तत इत्यर्थ
भेदोऽपि नास्ति। बन्धेरिति। बध बन्धन इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि ता मिव्यत्ययेन शपो लुकि न लोपे वर्णव्यत्ययेन ध

सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। बब्धां ते हरी धाना इत्यत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो
ग्रहणं न कर्तव्यम्। कथं च काद्धि पलितं शिर इति। एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ कथं सग्धिश्च मे सपीति
श्च मे बब्धां ते हरी धाना इति। नैष दोषः। इह तावत् सग्धिरिति नैतद्घसे रूपं किं तर्हि सघेरेतद्रूपम्। बब्धां ते हरी ।
धाना इति। नैतद्भसे रूपं किं तर्हि बन्धेरेतद्रूपम्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे। अथवा छान्दसो वर्णलोपो
भविष्यति। यथेष्कर्त्तारमध्वरे। निष्कर्त्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। यथा तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते॥ आम्ब्यानां च
रुः। नाम्ब्यानां चरुरिति प्राप्ते आव्याधिनीरुगणाः। आव्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते। शिवा उद्रस्य भेषजी। शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते।
तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। यदेतद्रास्स स्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते। क
थम्। रात्सस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोऽस्ति अन्यदतः सिचः। ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति। तस्मा ।
त्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं च काधीत्ये
व भवितव्यम्। धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्। आशाध्वं तु कथं ते स्याद् जश्त्वं सस्य भविष्यति
। सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते। लुङश्चापि न मूर्द्धन्यग्रहणं सेटि दुष्यति। घसिभस्योर्न सिद्ध्येत्तु त
स्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे। ह्रादे धीतो र्घः॥

कारस्य बकारे बब्धामिति भवति। कश्चिद्बधेरिति पाठः। स त्वयुक्तः बधेः सन्विषयत्वादित्याहुः। छान्दस इति। घसिभस्योः स
कारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः। इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी। यदेतदिति। तदे
व चोत्तरत्रानुवर्तत इति भावः। मातुरिति। उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशादुः स्थानिकत्वाद्रपरत्वे स
ति सकारस्य लोपः॥ ह्रादेः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा· कै· उत्वेचेति। अप्त्वार्थमपि वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम्। यदि च किंचिदिति। प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो न स्वरू- ११२
३५ पप्रतिपत्त्यर्थः। इदमिति। उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः। स्वर्णयतीति। णकारोऽत्र प्राप्नोति। नह्यत्र सवर्णग्रह-

उत्वे च॥ उत्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते। हशि च। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा
स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रह
णानि च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। सिस्निहिषति सिस्नेहिषति। रलो व्युपधा
द्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्सविधिः। क्सश्च विधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः
क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इट् च विधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षण इण्न प्राप्नोति। झल्
ग्रहणानि च। किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीति ह न स्यात्। अदाग्धाम् अदाग्धम्। त
स्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः
। इदं विचार्यते। अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हरयवडिति। पर एव वा यथान्यासमिति।
कश्चात्र विशेषः॥ रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः॥ रेफस्य परोपदेशे अनुना-
सिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुनासिकस्य। स्वर्णयति। प्रातर्नयति। यरोऽनुनासिकेऽनुनासि
को वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य। मद्रह्रदो भद्रह्रदः। यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति।

णमस्ति। मद्रह्रद इति। द्विर्वचनेऽकृते तस्यासिद्धत्वाद्रो रीति रेफलोपो नास्ति। हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति प- णमः
क्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः। ३५

अप्त्वार्थमपीति। इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणं· तेन लिलिहिढ्वे इत्यादौ ढत्वविकल्पसिद्धिः। वि०। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुण्डं रथेनेति। अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति रेफोष्मणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। नहि रेफस्य णकारोन्तरतमः। नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति। हकारवद्रेफोपि न कार्यीत्यर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य

परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन। वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वा दिदेविषति। रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति किं तर्हि रलः अवू व्युपधादिति। किमिदमवू व्युपधादिति। अवकारान्ताद्व्युपधाद् व्युपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गोधेरः पचेरन्। यजेरन्। जीवेरदानुक्। जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। रेफोप्यत्र निर्दिश्यते। लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति। अथवा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति। अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। द्विर्वचनेपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते।

कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते। लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः।

दोषाभाव इति। सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम्। विं। परसवर्णविधौ त्वण इत्यतोनुनासिक इत्यस्य संबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादाव दोष इति बोध्यम् इह द्विवरणे। न बाध्यत इति। विवरणकारास्तु तत्र कौण्डिन्यन्याय इस्मान्न वकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गविषयेऽपवादस्य चारितार्थ्याभावे एव बाधकत्वमिच्छन्ति। तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्तितत्प्रवृत्त्यन्यतररूपम्। प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः। प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसंबन्धेन विधेयवैशि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घत्वस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यप्रतियोगमुपस्थानादेतत्सूत्रारम्भाच्चढत्वघत्वयोर्द्विकल्पप्रसङ्गः। उक्तमिति। नह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः द्रुहेश्चविकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। अदादेरिति। असमर्थसमासो दादेर्न भवतीति

इहदोग्धादोग्धुमितिघत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वंप्राप्नोति। नैषदोषः। उक्तमेतत्। अपवादो वचनप्रामाण्यादिति। अथवाएवंवक्ष्यामिहोढोऽदादेः। हःढोभवति। अदादेः। ततोधातोर्घः। दादेरितिवर्तते नेतिनिवृत्तम्। एवमपि घो दादेरित्युच्यते तत्रेदंनसिध्यति। अधोक्। क्वतर्हिस्यात्। मास्मधोक्। नैषदोषः। धातोरितिनैषादादिसमानाधिकरणषष्ठी दादेर्धातोरिति। कातर्हि। अवयवयोगेषाषष्ठी धातोर्योदादिरवयवइति। साचावश्यमवयवयोगाषष्ठीविज्ञेया। उत्तरार्था। किंप्रयोजनम्। एकाचोबशोभष्झषन्तस्यस्ध्वोरिति इहापियथास्यात्। गर्दभयतेरप्रत्ययः। गर्धबिति। यद्यवयवयोगाषष्ठी दोग्धादोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति। एषोऽप्यव्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवोभवति। हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्य। हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम्॥ गर्दभेनसंभरतिस रुद्रस्यगृभ्णाति। सामिधेन्योजभ्रिरे। उद्ग्राभञ्चनिग्राभञ्चब्रह्मदेवाअवीवृधन्। दधस्तथोश्च॥ किमर्थश्चकारः। स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते। नैतदस्तिप्रयोजनं सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव। नसिध्यति। किंकारणम्। अबशादित्वात्। ननुचजश्त्वेकृतेबशादिः। असिद्धंजश्त्वं तस्यासिद्धत्वान्नबशादिः। एवंतर्हिसिद्धकाण्डेपठितेअभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति। एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वंसिद्धमित्येव। एवमप्यझषन्तत्वान्नप्राप्नोति। लोपेकृतेझषन्तः। स्थानिवद्भावान्नझषन्तः। अतउत्तरंपठति दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यंस्थानिवत्प्रतिषेधात्। दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम्। किंकारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति। सचावश्यंप्रतिषेधआश्रयितव्यः। इतरथाह्यल्लोपेप्रतिषेधः। योहिमन्यतेअनुकर्षणसामर्थ्यात्तेत्र भवति। अल्लोपेत्तेनप्रतिषेधोवक्तव्यः स्यात्। दधाति। तथोश्चापिग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथम्। ॥ ॥

।धातोर्घइत्यत्रदादिग्रहणमनुवर्त्ततेनतुनञ्। एषोपीति। प्रयोगभेदाद्भिन्नस्यधातोरयमवयवइतिबुद्ध्यापरिकल्पनात्। दधस्त॥ एत्वतुकोर्ग्रहणमिति। फलिभजिग्रहणंसामान्येनसिद्धत्वस्यज्ञापकमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञायामिति। भार्यानाम क्षत्रियादूत्यन्वा संज्ञायां [illegible] सुभ्यः क्षिबभावात्। पक्तस्याते स्यत्र तु पचेः कुत्वस्यासिद्धत्वा
र्यशब्देन सिध्यतीति चोद्यम्। स्त्रीप्रकरणे भाव [illegible] ननिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति द
द्विधीयमानो यत्। यथा हलन्तात् क्वचित् भवति [illegible] रस्य योर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम्। एवञ्च पयोधावती त्यत्र स

अपर आह। संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते [illegible] षः संयोगादिलोप लक्षणत्वे षिति वचनात्स्यानिवद्भावादपिलो
धिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति। भावद्दति [illegible] त्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति। सडीति वचनान्न भवति
त्सृतम्। अथवा कृत्यल्युटो बहुलमि [illegible] र्द्दम्। किं निपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि
श्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संभृत्या [illegible]। सडीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नभकु
श्चप च्यान्यथ्याः॥ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि। सूर्यरुच्य अव्यथ्य इत्येते कर्तारि [illegible] प्रतिषेधः। संयोगान्तस्य लोपेय
भ्यां चासर्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः सरणाद्वा सुवति कर्मणीति वा सूर्यः। रुच्यो रोचत [illegible] किमर्थम्। वाक्यर्थम्। वा
कुप्यं संज्ञायाम्॥ कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टपच्यस्य [illegible]ः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः।
स्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम्। कृष्टे पच्यन्ते स्वय [illegible] बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोग
क्तव्यः सकृष्टपाक्यो भवति॥ राजसूय॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहे [illegible] वक्तव्यम्। इहापि यथा
सीति वक्तव्यम्। मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्। अनृतं हि मत्तो वदति तस्मान्नापि गृह्यम्। प्र [illegible] लोपं बाधेत। सा
त्येवान्यत्र॥ प्रत्यपिभ्याम्॥ अमावस्यदन्यतरस्याम्॥ कस्यायमनुबन्धः। प्रधानस्य [illegible] बाधते एवं लोपम
वंस्वरः प्रसज्येत। अमावस्यादिति चेष्यते। तथा अमावास्याग्रहणे नामावस्याग्रहणं [illegible]

सङ्गेण्यद्भवतीत्यर्थः। अमावस्या॥ प्रधान [illegible]
भवति। एवं स्वर इति। यतो नाव [illegible] न्यायेन इ [illegible] ग्रहणमिहानुवर्तते। तत् षष्ठ्या विपरिणम्यत इतिय
दमावास्याशब्दस्य ण्यदन्तत्वा [illegible] मान्तमेव संबध्यते तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानात् इयणः पूर्वयोर्लोपा
त्यर्थः ॥ [illegible] चेति। यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्य
[illegible] कार्यं बाध्यमिति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

येननाप्राप्तइति। यदालक्षणंबाध्यतइतिदर्शनंतदा येनसर्वोविषयआक्रान्तः तदेवबाध्यतेनहितद्बाधित्वा रुर्विषयंलभते। यस्यतुक्वचित्प्राप्तिस्तद्बाधेनापिविषयलाभान्नतद्बाध्यते॥ अरादिति। रात्परस्यसंयोगान्तस्यलोपोनभवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थंचेति। अरादितिप्रतिषेधस्यबाधनार्थम्। यथा। मातुः पितुरिति। श्रेयानित्यादौरुत्वबाधनार्थम्। नन्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैवबाधनार्थंसस्येत्येतत्स्यान्नतुरुत्वस्येत्याशङ्क्याह। अथवेति। अथवा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन

येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्तेजश्त्वेरुरारभ्यते। लोपेपुनः प्राप्तेचाप्राप्तेच। अथवायोगविभागात्सिद्धम्। अथवायोगविभागः करिष्यते। एवंवस्यामिसंयोगान्तस्यलोपः रात्। संयोगान्तस्यलोपोभवत्यरात्। ततः। सस्य। सस्यचलोपोभवति। संयोगान्तस्य। किमर्थमिदम्। प्रतिषिद्धार्थंरुबाधनार्थंच। अथवायदेतद्रात्सस्येतिसग्रहणंतत्पुरस्तादपकृष्यते। संयोगान्तस्यलोपः सस्य। सस्यचसंयोगान्तस्यलोपोभवति। ततः। रात्। रात्सस्यैवसंयोगान्तस्यलोपोभवतीति। अथवारात्सस्येत्यत्रसंयोगान्तस्यलोपइत्येतदनुवर्तिष्यते॥ धिच॥ धिसकारेसिचोलोपः॥ धिसकारेसिचोलोपोवक्तव्यः॥ किंप्रयोजनम्। चकाद्धीतिप्रयोजनम्। इहमाभूत्सलोपः। चकाद्धिपलितंशिरइति। आशाध्वंतुकथन्तेस्यात्। यदितर्हिसिचोलोपइत्युच्यते आशाध्वंतुकथम्। आशाध्वमित्यत्रलोपोनप्राप्नोति। जश्त्वंसस्यभविष्यति। जश्त्वमत्रसकारस्यभविष्यति। सर्वत्रैवंप्रसिद्धंस्यात्। सर्वत्रैवंजश्त्वेनसिद्धंस्यात्। इहापिआयन्ध्वमारन्ध्वमितिजश्त्वेनैवसिद्धम्। श्रुतिश्चापिनभिद्यते। श्रुतिकृतश्चापिनकश्चिद्विशेषोभवति। लुङश्चापिनमूर्द्धन्येग्रहणम्। तत्रायमप्यर्थः। इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्रलुङ्ग्रहणंनकर्तव्यंभवति। इहापिअच्योढ्वमप्लोढ्वमितिषत्वेसिचोधस्यष्टुत्वेचकृतेजश्त्वेनसिद्धम्। सेटिदुष्यति। सेटिदोषोभवति। इदमेवरूपंस्यात्। अलविढ्वम्। इदंनस्यात्। अलविध्वमिति। तस्मात्सिचोग्रहणंकर्तव्यम्। यदितर्हिसिचोग्रहणंक्रियेत॥ घसिभस्योर्नसिध्येत्तु। घसिभस्योर्नसिध्यति।

संबन्धः। रात्सस्यैवलोपोभवतीत्येकंवाक्यम्। संयोगान्तस्यलोपइतिद्वितीयम्॥ धिच॥ धिसकारइति। स्थानिनोलोपंप्रतिविषयत्वविवक्षयासकारइतिसप्तमीनिर्देशः। चकाद्धीति। हेशिरः पलितसच्चकाद्धिशोभस्वेत्यर्थः। जश्त्वमिति। झलांजश्झशीत्यनेन। श्रुतिश्चापीति। एकस्यानेकस्यवाव्यञ्जनपरस्यश्रुतौविशेषोनावधार्यते। लुङश्चापीति। श्लोकवार्तिककारस्यायुक्तमिदंवचनम्। अलविढ्वं मभृढ्वमित्यादौह्रस्वादङ्गादितिसिज्लोपेसतिमूर्द्धन्यस्याविधानेरूपंनसिध्येत्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

झलिझषन्तस्येति। झषन्तग्रहणानुवृत्तौसत्यांझषन्तत्वान्यथानुपपत्त्याश्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयतेस्थानिवत्त्वकृतत्तुप्र
धानंवचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः॥ झष॥ तत्रजश्त्वइति। पूर्वत्रासिद्धमितिभष्भावेजश्त्वस्यासिद्धत्वाद्झषन्तत्वं
धत्वेतुपरस्मिन्सिद्धंजश्त्वमितिभावः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेअष्टमस्याध्याय
स्यद्वितीयपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥रदा॥ विचारसद्भावादत्रप्रत्युदाहरणोपन्यासः॥ अत्रप्राप्नोतीति। निष्ठेत्यसमस्तंलुप्तस

झलिझषन्तस्यत्वुच्यते॥ तयोश्चायंझलिझषन्तोभवतिनान्यत्र। अथाप्येतन्नास्तिपूर्वत्रासिद्धेनस्थानि
वदिति। एवमपिनार्थोऽनुकर्षणार्थेनचकारेणनापितयोर्ग्रहणेन। आनन्तर्यमिहाश्रीयतेझलिझषन्त॰
स्येति। क्वचिच्चसन्निपातकृतमानन्तर्यंशास्त्रकृतमनानन्तर्यंक्वचिन्नैवसन्निपातकृतंनापिशास्त्रकृत
म्। लोपेसन्निपातकृतमानन्तर्यंशास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। अलोपेनैवसन्निपातकृतंनापिशास्त्रकृतम्।
यत्रकुतश्चिदेवानन्तर्यंतदाश्रयिष्यामः। झषस्तथोर्धोधः॥ अधइतिकिमर्थम्। धत्तः। धत्थ ॥ अधइति
शक्यमवक्तुम्। कस्मान्नभवतिधत्तः धत्थइति। जश्त्वेयोगविभागःकरिष्यते। इदमस्तिदधस्तथोश्चेति
। ततोवक्ष्यामिझलांजशः झलांजशोभवन्तिदधस्तथोः ततः। अन्ते। अन्तेचझलांजशोभवन्तीति। तत्र॰
जश्त्वेकृतेअझषन्तत्वान्नभविष्यति॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येअष्ट
मस्याध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥रदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदः॥ रदाभ्यामितिकिमर्थम्। चरि
तंमुदितम्। ननुचरदाभ्यामित्युच्यमानेऽप्यत्रप्राप्नोति॥ अत्रापिहिरेफदकाराभ्यांपरानिष्ठा॥ नरेफदकारा
भ्यांनिष्ठाविशेष्यते। किंतर्हितकारोविशेष्यते॥ रेफदकाराभ्यामुत्तरस्यतकारस्यनोभवति सचेन्निष्ठा॰
याइति। अथपूर्वग्रहणंकिमर्थम्॥

ष्ठीकंपदंतेनरदाभ्यांपरायानिष्ठातस्यास्तकारस्यनत्वमितिसूत्रार्थाश्रयणात्। नरेफेति। निष्ठातइतिसमासनिर्देशः। त
त्रनिष्ठायाउपसर्जनत्वाद्विशेषणेनासंबन्धः। प्रधानस्यतुतकारस्यसंबन्धः। अथेति। भिन्नवद्भ्यामित्यादौनिष्ठादकार
स्यबहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्चनत्वाभावात्पूर्वस्यैवभविष्यतीतिप्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्ठादेशइति। असतिपूर्वग्रहणे पाठक्रमेनिष्ठामत्यासन्नेतितद्कारस्यैवनत्वेनभाव्यंनान्यस्येतिबहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम्। किञ्च। पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्यदस्यनत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वंनास्तिकेवलस्यचवर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषुलक्षणोक्तपरिभाषायाअव्यापारः। पञ्चमीनिर्दिष्टादिति। यद्यपिप्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यतेतथापिरदाभ्यांपरस्यदस्यनत्वेनभाव्यमितिसामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैवनत्वप्रसङ्गः। क्षैतिरिति। वृद्धिरेवात्रनत्वस्यनिमित्तंक्षियोदीर्घादितिवचनात्। का ‹ ८ २ २ ›

निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंपरस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंक्रियतेपरस्यादेशोमाभूदिति। भिन्नवद्भ्याम्। भिन्नवद्भिः। छिन्नवद्भ्याम्। छिन्नवद्भिः। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्येतिपरस्यप्राप्नोति॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः। वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोजनंकार्तिक्षैतिफौल्लयः। कार्तिरितिवृद्धौकृतायांरदाभ्यामितिनत्वंप्राप्नोति॥ क्षैतिरितिवृद्धौकृतायांक्षियोदीर्घादितिनत्वंप्राप्नोति। फौल्लिरितिवृद्धौकृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेनलत्वमुच्यमानंनप्राप्नोति। अथोच्यमानेऽपिप्रतिषेधेवृद्धिनिमित्तादितिकथमिदंविज्ञायते। वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। आहोस्विद्वृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेवृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तवृद्धिनिमित्तादिति। क्षैतिःसंगृहीतः। कार्त्तिरसंगृहीतः। अथविज्ञायतेवृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। कार्तिःसंगृहीतः। क्षैतिरसंगृहीतः। उभयथाचफौल्लिरसंगृहीतः। यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावद्वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंक्षैतिःसंगृहीतःकार्तिरसंगृहीतइति। कार्तिश्चसंगृहीतः। कथम्। वृद्धिर्भवतिगुणोभवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्यते। अथवापुनरस्तुवृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंकार्तिःसंगृहीतःक्षैतिरसंगृहीतइति। क्षैतिश्चसंगृहीतः। कथम्।

र्तिरिति। नत्वस्याकारोननिमित्तंकिंतुरेफइतिप्रतिषेधोनप्राप्नोति। उभयथेति। नहिवृद्धिर्लत्वस्यनिमित्तंनापिवृद्धिहेतुकात्परोनिष्ठातकारः। नचात्रलत्वनिषेधदृष्यते। रेफशिराइति। ननुचोक्तरूपस्याक्तपरिमाणस्यचवृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्यवृद्धिसंज्ञा। अथपूर्वान्तत्वाद्रेफस्यवृद्धिग्रहणेनग्रहणमित्युच्यतेतदाकिमनेनोक्तेनरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकइति। यद्यपिप्रसज्यमानोणूपरोनभवेदपितूत्तरकालंरत्वं विधीयते। तथापितद्भक्तत्वात्कार्तिःसंगृहीतएव॥ ॥ ॥ ‹ रा॰म॰ ३७ ›

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तिदोषाभावः। यत्तर्हीति। एवंप्रतिषेधस्यव्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहोभवतीतिगौणःश
ब्दार्थआश्रीयते। फौल्लिसाधारणंपरिहारंब्रवीति। नवेति॥ ल्वादिभ्यः॥ कीर्णिरिति। कॄगॄलूपूजांरूपाणि। दुग्वोरिति। दुग
ताविस्यस्यदोर्ग्रहणं नतुदुदुउपतापइत्यस्य। सानुबन्धकत्वात्। पूनाइति। अनेकार्थत्वाद्धातूनांपूञ्विनाशार्थः। सि
नोग्रासइति। बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तत्कर्मापिग्रासः कर्तृत्वेनविवक्ष्यते॥ क्षियो॥ अक्षितमिति। क्षयःक्षितमिति भावे

यत्तद्वृद्धिशास्त्रंतस्मिन्वृद्धिशब्दोवर्तते। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यः
। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गावृद्धिः॥ अन्तरङ्गंनत्वम्। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवं च वृद्धे
त्वालत्वमपिसिद्धंभवति फौल्लिरिति॥ ल्वादिभ्यः॥ ऋकारल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावत्। ऋकारल्वादिभ्यःक्ति
न्निष्ठावद्भवतीतिवक्तव्यम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। पूनिः। दुग्वोर्दीर्घश्च। दुग्वोर्दीर्घश्चेतिवक्तव्यम्। आदूनः।
विगूनः। पूञोविनाशे। पूञोविनाशइतिवक्तव्यम्। पूनायवाः। विनाशइतिकिमर्थम्। पूतंधान्यम्। सिनोतेर्ग्रा
सकर्मकर्तृकस्य। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनोग्रासःस्वयमेव। ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिकि
मर्थम्। सिताषाशेनसूकरी॥ क्षियोदीर्घात्॥ दीर्घादितिकिमर्थम्॥ अक्षितमसिमामेक्षेष्ठाः। दीर्घादितिश
क्यमवक्तुम्। कस्मान्नभवति अक्षितमसिमामेक्षेष्ठाइति। निर्देशादेवेदमभिव्यक्तंदीर्घस्यग्रहणमिति। य
दिह्रस्वस्यग्रहणंस्यात् क्षेरित्येवब्रूयात्। नात्रनिर्देशःप्रमाणंशक्यंकर्तुम्। यथैवह्यत्राप्राप्ताविभक्तिः। ए
वमियङादेशोपि। नात्राप्राप्ताविभक्तिः। सिद्धात्रविभक्तिःप्रातिपदिकादिति। कथंप्रातिपदिकसंज्ञा। अर्थव
त्प्रातिपदिकमिति। ननुचाधातुरितिप्रतिषेधःप्राप्नोति। नैषधातुः। धातोरेषोनुकरणम्॥ यद्यनुकरणमि
यङादेशोनप्राप्नोति। प्रकृतिवदनुकरणंभवतीति इयङादेशोभविष्यति॥

क्तः। भावश्चाण्यदर्थइतिदीर्घाभावान्नत्वाभावः। क्षेरिति। इयङादेशात्परत्वाद्धेर्ङितीतिगुणस्यन्याय्यत्वात्। नात्रनिर्देश
इति। नहीयङादेशाद्दीर्घस्यग्रहणंप्रत्येतुंशक्यतेइयङ्निमित्तस्यविभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोप्राप्तायथाविभक्तिः सौत्रत्वान्नि
र्देशस्यभवत्येवंह्रस्वस्यापीयङादेशःस्यादितिदीर्घग्रहणमर्थवत्। नैषधातुरिति। क्रियावाचिनोधातुसंज्ञाविधानादनुनि
र्देशेचाक्रियावाचित्वात्। प्रकृतिवदिति। अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकःकार्यातिदेशः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· स्वाद्युत्पत्तिर्नेति। अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। आतिदेशिकानामिति। अतिदेशः ८ २ २
३। प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्यतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते। ननु यदतिदेशकार्येणाविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवृतत्। यत्तु विरु
द्धं तत्कथं न निवर्त्तेत। एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याभावाद्धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया
प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात्। इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वात् ट्
भवति स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्॥ अथापीति। यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः। अवश्यमिति। ये
स्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः। नेर्विंशइति। नेरिति लुप्तविभक्तिकाव्यया
नुकरणान्निर्देशार्थो विभक्तिर्विंशइतिनिर्देशादेवा प्राप्ता विभक्तिरियङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। अ

यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते
। अथाप्येतन्नास्ति आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते इति। एवमपि न दोषः। अवश्यमत्र सर्वतो ने
र्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या। तद्यथा। नेर्विंशः। परिव्यवेभ्यः क्रियः। विपराभ्यां जेरित्येवमर्थम्। अथाप्येतन्नास्ति प्र
कृतिवदनुकरणं भवतीति। एवमपि न दोषः। धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते॥ अञ्चोऽनपादाने॥ अञ्चेर्नत्वे व्य
क्तप्रतिषेधः। अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्यक्तमन्नृतं कथयतीति। आञ्जिविज्ञानात्सिद्धम्। नैतद
ञ्चे रूपम्। अञ्जेरेतद्रूपम्। अञ्चत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरञ्चत्यर्थः। अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते। अञ्चितं गच्छ
ति। प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते। न वै लोके अञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते। किं तर्हि। समाधानं गम्य
ते। समाहितो भूत्वा गच्छतीति॥

थापीति। इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम्। तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्य
स्य सामान्येऽभावात् प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभावः। यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्त्तते। त
त्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोऽप्राप्तिरिति चिक्षियतुरित्यादौ कृते यङादेशस्येदमनुकरणमिति दी राम·
र्घादिति कर्त्तव्यम्॥ अञ्चो॥ अञ्चेरिति। प्रकाशनार्थेऽव्यक्तशब्दे नत्वं प्राप्नोति न चेष्यते इति वचनम्। अञ्चितं गच्छतीति। ग
मनक्रियाविशेषणमेतत्। प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः। न वै लोक इति। सर्वस्य गन्तुस्त ३८
त्समये तस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः। समाधानमिति। गमनस्याव्याकुलत्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथाचनागाश्चाञ्चितगामिनइतिप्रयोगोदृश्यते। गमनस्यचसमाधानमेवपूजा।अङ्कश्चेति।प्रकाश्यतेनेनेतिल्युट्।अङ्क इ
त्यत्रतुहलश्चेतिकरणेघञ्।अङ्कपदलक्षणयोरित्यस्याप्येतद्रूपंभवति।अञ्जेस्त्वङ्क इतिनसिध्यति।अङ्किताइति।
अङ्कयुक्ताःकृताइत्यर्थः। मत्वन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीतिणिचिकृतइष्ठवद्भावान्मतुब्लुकिटिलोपेचरूपम्। अञ्जे
रिति। ननुयद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेःसोर्थोभवतीतितस्यव्यक्तमितिनसिध्यतिव्यक्तमितिप्राप्नोति।एवंत
र्हिव्यक्तमित्युक्तेप्रकाशनंनगम्यतइतिव्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेवप्रकाशनेवर्ततेनत्वञ्चिरित्यदोषः। कथंपुनरिति
।अर्थान्तरेरूढोऽन्योऽन्यस्यार्थान्तरवाचिनोऽर्थेकथंप्रवर्त्ततइत्यर्थः।अनेकार्थाइति।धातुपाठेतुक्रियावाचित्वप्रदर्शन

एवंतर्हिअञ्चेःअङ्कःअङ्कश्चप्रकाशनम्।अङ्किताःगावइत्युच्यतेअन्याभ्योगोभ्यःप्रकाशन्ते।अञ्चत्यर्थे
इतिचेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्।अञ्चत्यर्थइतिचेद् अञ्जिरपिअञ्चत्यर्थेवर्तते। कथंपुनरन्योनामान्यस्या
र्थेवर्ततेकथमञ्जिरञ्चेरर्थेवर्तते ।अनेकार्थाअपिधातवोभवन्तीति ।अस्तिपुनःक्वचिदन्यत्रापिअञ्जिर
ञ्चत्यर्थेवर्तते ।अस्तीत्याह ।अञ्जेरञ्जनमञ्जनं चप्रकाशनम् ।अङ्क्ते अक्षिणी इत्युच्यतेयत्तत्सितं चा
सितं चैतत्प्रकाशयति ।तथाञ्जेर्व्यञ्जनव्यञ्जनं चप्रकाशनम्।यत्तत्स्नेहेनमधुरेणचजडीकृतानामि
न्द्रियाणांस्वस्मिन्नात्मनिव्यवस्थापनंसरागः।तद्व्यञ्जनम्।अन्वर्थंखल्वपिनिर्वचनंव्यज्यतेऽनेनेतिव्यञ्ज
नमिति॥निर्वाणोवाते॥अवाताभिधाने।अवाताभिधानइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात् ।निर्वाणोग्निर्वा
तेन।निर्वाणःप्रदीपोवातेन॥

परोर्थनिर्देशोनतुनियमार्थः।तथाचकुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्स्येवकारःपठितः। अस्तिपुनरिति।अन्यत्रदर्शनेव्यक्त
शब्देपितदर्थत्वमञ्जेःशक्यतेसाधयितुंनान्यथेतिप्रश्नः। अञ्जनमिति। अज्यतेयेनाक्षिणीतदञ्जनम्।तत्रैतत्स्याद्रूढि
शब्दोयम्।रूढिषुचव्युत्पत्तिनिमित्तमेवक्रियानतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य रूढिशब्दमुदाहरति। अङ्क्त इति।व्यत्ययेन
छन्दस्यात्मनेपदम्।यत्तत्सितंचेति।सितासितेसुतरांविभागेनप्रकाशयतीत्यर्थः। तथेति।व्यज्यते नेनरसइतिव्यञ्जनम्।राग
इतिरज्यतेनेनेतिरागोव्यञ्जनमेव।अन्वर्थमिति।यौगिकोव्यञ्जनशब्दइत्यर्थः॥निर्वाणोऽवाते॥अवाताभिधानइति।तेननिर्वातोवा
तइत्यत्रैवनत्वनिषेधोनतुभावेनिष्ठायामितिनिर्वाणंवातेनेतिभाष्यमितिवार्तिककारस्यदर्शनम्।अन्येतुवानकर्तृकेधात्वर्थेसर्व
त्रनिषेधमिच्छन्ति।निर्वातोवातोनिर्वातंवातेनेति।निर्वाणःप्रदीपोवातेनेत्यत्रतुवातःकरणमितिप्रतिषेधाभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनुपस॥ यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यची गुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा चह्युजनादित्यादिकार्यसिद्धये फुल्लितादिघनि
वृशब्दनिवृत्तये च निपातनम्। स्वरइति। तनूकरणवृत्तेः कर्मणि क्ते गतिरनन्तरइत्याद्युदात्तं पदं भवति। तनूभवनवृत्तेस्तु
कर्त्तरि क्ते न्तोदात्तं पदं स्यात्। पदस्येति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिरुपसर्गो न तु क्लिशिमित्यनुपस
र्गत्वात्परेर्निष्ठान्तएव क्लिशशब्दः। अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः परिक्लिशशब्दः परेर्गतित्वाभावात्। जगतीति। येयं परिक्लिशशब्द

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ अनुपसर्गादित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। परिकृशमिति। कृशेः कएष विहि
तइगुपधात्। नैतन्निष्ठान्तम्। किं तर्हि कृश एष इगुपधात्को विहितः। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे।
नैवं शक्यम्। इह हि परिकृश इति स्वरे दोषः स्यात्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः प्रसज्येत। प
दस्य लोपो विहितइति मतम्। एवं तर्हि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। पर्यागतः कार्श्येन परिकृशः। जगत्यनूना भव
ति हि रुचिरा। फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानम्॥ फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। उत्फुल्लोऽन्यत्र कथय
ति। अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति। उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्। उत्फुल्लः। संफुल्लः। कृशः कएष हि वि
हितइगुपधात्। स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे। पदस्य लोपो विहितइति मतम्। जगत्यनूना भवति हि रुचिरा॥
नुदविदोन्दत्राघाह्रीभ्योन्यतरस्याम्॥ किमयं विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। किंचातः। यदि तावद्विधिः नकारग्र
हणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दइति। तद्वै अनेकेन नि
पातेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। अथ प्रतिषेधः ह्रीग्रहणमनर्थकं भवति न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति।
यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्विधिः। ननु चोक्तं नकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं रदा
भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दइति तद्वै अनेकेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ ॥

स्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाभावात्॥ नुदविद॥ किमयमिति। कश्चिद्विधिनार्थी क
श्चिन्निषेधेन ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। नकारग्रहणमिति। प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्यन्तरेणा
पि नकारग्रहणं सिध्यति। प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वागि... कइति। वापदान्तस्येति परसवर्णाभावपक्षे एकोनकार आदेशो द्वितीयो नञः संबन्धी परसवर्णपक्षे तु हलो यमां य
कृती... यइति मध्यमनकारलोपः। ॥एतदेवेति॥ नह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेधः संभवति॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः॥ यस्य विदेरि
द्विनका... दविदित्यत्रोन्दिनारो धादिकेन सा हचर्याद्विद् विचारणइत्यस्मान्नत्वविकल्पः। यद्यपि नुदिना तौदादिकेन साहच
मिलो... थापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्रव्यवस्थाहेतुर्न तु नुदिः। विद्लृ लाभइत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र न
ति। त्वम्। विद सत्तायामित्यस्मात्तु नत्वम्। विद ज्ञानइत्यस्मात्त्विटा व्यवधानान्नत्वाभावः। तौदादिकात्तु विभाषा गमहनेति क

अथवा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः। नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामिति व्याख्याष्टु मूर्च्छिमदा
मिति। अथवा पुनरस्तु प्रतिषेधः। ननु चोक्तं ह्रीग्रहणमनर्थकं न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति। नानर्थकम्। एतदेव
ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येतस्माद्विधिरिति। यदयं ह्रीग्रहणं करोति॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः॥ बहवद्भेविदयः
पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य निष्ठानत्वं कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेधः कस्येडिति। अत उत्तरं पठति। यस्य वि
देः श्नशकौ तपरत्वेतनवचनेतदुवा प्रतिषेधौ। श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिषेधः। श्यन्विकर
णान्न विधिः छिदितुल्यः। श्यन्विकरणाद्विदेर्न विधिः छिदिना तुल्यः। लुग्विकरणो वलि पर्यवपन्नः। लुग्वि
करणो विदिर्वलादौ पर्यवपन्नः। एष एवार्थः। ययोर्विदोः श्नशावुक्तौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ। ययोस्तु श्यन्लुकौ ता
भ्यां छिदिवच्चेड्वलीष्यते। अपर आह। वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्नइष्यते। विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भो
गेषु विन्दतेः॥ भित्तं शकलम्। भिन्नं शकलमिति तूच्यते तत्रेदं न सिध्यति भित्तं भिन्नमिति। नैष दोषः। ॥ ॥

सौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः। तनवचनइति। तस्य नस्तनस्तस्य वचनमिति समासः। तदु इ
ति। तदिति लुप्तषष्ठीकमुइत्यनर्थको निपातः पादपूरणार्थः। क्तिनेरिति। वित्तइति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी॥ भित्तं भि
न्नमिति। शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्याद्भिन्नशब्दस्यापि शकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाप्रसङ्गः। ततश्च भि
त्तभित्तमित्येव स्यान्न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वत्रेति। शकले घटादौ च। विदारणसामान्य इति। ततश्च सामान्येऽर्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकला- २
४ र्थो बहिरङ्गत्वान्नत्वाभावस्यानिमित्तम्। तत्रावश्यमिति। सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमिति भावः। विशेषोपक्रमे त्वभि
धाने भित्तशब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथ वा यया विदारणक्रियया श
कलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति या तु निष्पन्नस्य शकलस्यान्या विदारणक्रिया तत्र नेति पादनाया नेकक्रियासं
बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्याप्यविरुद्धः प्रयोगः। तत्त्वमिति। भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्यु
गपत्प्रयोग इत्यर्थः॥ क्विन्। प्रत्ययग्रहणमिति। क्विनः प्रत्ययत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः। वकारस्यैवेति। प्रत्ययग्रहणे च स्मात्ते

सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः भिन्नं किं भित्तमिति। तत्त्व
मभिधायकं चेत्। शकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात्। शकलेन चाप्यभिहितेन भवति तत्त्वं निगमयामः॥ क्विन्प्र
त्ययस्य कुः॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। न क्विनः कुरित्येवोच्येत। क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं
प्रसज्येत। ननु च लोपेऽकृते न भविष्यति। अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत। सावकाशं कुत्वम्। कोऽवकाशः। अ
नन्त्यः। कथं पुनः सत्यन्तेऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति। यद
यं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत्॥ इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन्प्रत्य
यो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात्। ॥ ॥ ॥

तदादेस्तदन्तस्येति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं स्यात्। लोपेऽकृत इति। अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं पदस्ये
ति विधानात्। अनवकाशमिति। क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः। अनन्त्य इति। क्विन्प्रत्य
यापेक्षया नान्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम्। पदस्येति स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पद
स्येत्यवयवषष्ठी स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात्। कथं पुनरिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपं बा- राम
धित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः। यद्यमिति। अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं वकारस्यैव तु स्थानित्वे घ
कार एव निर्दिश्येत। वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्। इदं तर्हीति। क्विन्प्रत्यय ४०
स्य कृति धातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तदन्ते धातोः पदस्य कुत्वं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्त्राक्षिति। सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ्। तिप्। सिच्। बहुलं छन्दसीति विधानादीण्न भवति। हल्ङ्यादिलोपः सृजिदृशोर्झल्य
मकितीत्यमागमः। वदव्रजेति वृद्धिः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमः॥ संयोगान्तस्य लोपः व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते
कुत्वं जस्य गः शस्य खः। वावसान इति चर्त्वे ककारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं षत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्या
त् षत्वाद्यपवादत्वात् कुत्वस्य॥ अहन्॥ रुत्वविधाविति। समासासमासयोर्लुमता लोपाद्वा देशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्य
ते॥ अहोरूपमिति। अह्नोरूपमिति षष्ठीसमासः। गतमहोरूपं पश्येति असमासः। अहोरात्र इति। इकारलोपे कृते ण्ये क
देशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वम्। रात्रग्रहणं तु न कृतं गतमहो रात्रिरागता इत्यत्रापि रुत्वार्थम्॥ रोसुपि॥ असुपिरादेश इ

मानो अस्त्राक्। मानो अद्राक्। क्विनः कुरिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं कृतम्। क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्व
मिष्यते॥ अहन्॥ रुत्वविधावह्नोरूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम्। रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषु उ
पसंख्यानं कर्तव्यम्। अह्नोरूपम्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरं साम॥ रोसुपि॥ असुपिरादेशे उपसर्जनसमासे
प्रतिषेधो लुकि। असुपिरादेश उपसर्जनसमासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ दीर्घाहा निदाघ इति। सिद्धं तु
सुपि प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सुपि प्रतिषेधात्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति। इहापि तर्हि न प्राप्नो
ति॥ अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्ते इति। लुकि चोक्तम्। किमुक्तम्॥ अह्नोरविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवतीति
॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम्। छन्दसि भा
षायां च प्रचेतसः राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ प्रचेतो राजन्। प्रचेता राजन्॥ अहरादीनां पत्यादिषु॥ अहरादी
नां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

तिपर्युदासं मत्वेदमुच्यते। दीर्घाहा निदाघ इति॥ अत्र च सुप्तदृशो हल्परोस्तीति रादेशप्रसङ्गो रुत्वं चात्र यत्वार्थमिष्यते
पर्युदासे चाहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः। सिद्धं त्विति। प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाघ इत्यत्र सुप् परत्वाद्रत्वाभावः
पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः पश्चादुत्वमहरित्यत्र तु र एव भवति। इहापीति। प्रत्ययल
क्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः॥ अम्न॥ प्रचेताराजन्निति। सकारस्य रेफः तस्य रोरीति लोप इति लोप इति दीर्घः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहर्पतिरिति। रेफस्यरेफोविसर्जनीयबाधनार्थपक्षेछन्दोभाषयोर्विधीयते॥ वसुस्रंसु ध्वंसनडुहां दः॥ पपिवानिति। सस्येत्यस्यानुवृत्तौनकारस्यदत्वंप्राप्नोतितदनुवृत्तौतुलोपंबाधित्वासकारस्यदत्वंप्राप्नोति। लोपेकृतइति। पूर्वत्रासिद्धमितिदत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः॥ अनवकाशमिति। कार्यान्तरेणसर्वस्यविषयस्याक्रान्तत्वात्। येननाप्राप्तइति। सर्वविषयव्यापिलक्षणंदत्वेनबाध्यतेनतुसर्वकार्यंसर्वेवालक्षणम्। यदितर्हीति। एकसमासनिर्दिष्टानांवस्वादीनांस

अहर्पतिः। अहःपतिः। अहꣳपतिः। अहर्पुत्रः। अहःपुत्रः। अहꣳपुत्रः। गीर्पतिः। गीःपतिः। गीꣳपतिः। धूर्पतिः। धूःपतिः। धूꣳपतिः॥ वसुस्रंसुध्वंसनडुहां दः॥ इह कस्मान्नभवतिपपिवान्‌तस्थिवानिति। सस्येतिवर्तते। एवमप्यत्र प्राप्नोति। लोपेकृतेनभविष्यति। अनवकाशंदत्वंलोपंबाधेत। सावकाशंदत्वम्। कोवकाशः॥ पपिवद्भ्यांपपिवद्भिरिति। नैषोस्यावकाशः। अत्रापिरुःप्राप्नोति। तद्यथैवरुंबाधतेएवंलोपमपिबाधेत। नरुंबाधते। किंकारणम्। येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्तेरौदत्वमारभ्यतेलोपेपुनःप्राप्तेचाप्राप्तेच। यदितर्हिसस्येतिवर्ततेअनडुद्भ्यामनडुद्भिरित्यत्रनप्राप्नोति। वचनादनडुहिभविष्यति। यद्येवमनडुहोदत्वेनकारप्रतिषेधः। अनडुहोदत्वेनकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। अनड्वान्॥ सिद्धंतुप्रतिपदविधानान्नुमः॥ सिद्धमेतत्। कथम्। नुमःप्रतिपदविधानात्॥ नुमःप्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वंनभविष्यति॥ यदितर्हियद्यदनडुहःप्राप्नोतितत्तन्नुमःप्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यतेरुरपिनप्राप्नोति। अनड्वांस्तत्रेति। नैषदोषः॥ यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यते॥ दत्वंचप्रतिनुमः। प्रतिपदविधिरनर्थकःरोःपुनर्निमित्तमेव॥

र्वेषांविशेषणसंबन्धस्यन्याय्यत्वात्॥ वचनादिति। एकस्माद्ग्रहणकवाक्यादनेकस्यप्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्संभवव्यभिचाराभ्यांचविशेषणसंबन्धादनडुहोऽसंभवात्सस्येतिविशेषणेनायोगः। सिद्धंत्विति। यदिनकारस्यदत्वंस्यात्तुमोऽनर्थकःस्याद्विधिरितिहकारस्यैवदत्वंविधीयते। यदितर्हीति। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेनतुमाभवितव्यमितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपधायांच॥ पूर्वस्मिन्निति। र्वोरुपधाया इत्यत्रेत्यर्थः। उत्तरत्रेति। हलिचेत्यत्र। कुर्कुरइति। पदावयवस्यरेफस्यउपधायाइकोदीर्घोविधीयमानोत्रापिप्राप्नोति। धात्वधिकारेतुरेफवकारान्तस्याधातुत्वान्नभवति। रेफवकारान्तस्येकइति। अन्तशब्दः समीपवाची रेफवकारयोर्हल्परयोर्योपधेक्स्यधात्ववयवस्यदीर्घोविधीयमानोमूर्च्छितेत्यादौभविष्यति न तुकुर्कुरइत्यादावित्यर्थः॥ कुर्कुरीयतीति॥ क्यजन्तस्यधातोरवयवइगितिदीर्घप्रसङ्गः। तस्मादिति। रेफवकारान्तस्य

उपधायांच॥ किमर्थमिदमुच्यते। न हलीत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। धातोरितिवर्ततेतत्ररेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यते। रेफवकारान्तस्यधातोरिति। किंपुनः कारणं पूर्वस्मिन्योगेरेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यतेनपुनः पदंविशेष्यते। इहमाभूत्॥ अग्निर्वायुरिति। एवंतर्हिपूर्वस्मिन्योगेयङ्धातुग्रहणंतदुत्तरत्रनिवृत्तम्। एवमपिकुर्कुरः मुर्मुरइत्यत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्ह्यनुवर्ततेधातुग्रहणंनतुरेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यते। किंतर्हिइग्विशेष्यतेरेफवकारान्तस्यइकः धातोरिति। एवमपिकुर्कुरीयतिमुर्मुरीयतीत्यत्रापिप्राप्नोति। तस्माद्धातुरेवविशेष्यः। धातोचविशेष्यमाणेउपधायांचेतिवक्तव्यम्। उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णांप्रतिषेधः॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ अभ्यास। रिर्यतुः। रिर्युः। संविव्यतुः। संविव्युः अभ्यास। जिव्रिः। चतुर्यिता। चतुर्यितुम्। उणादीनांप्रतिषेधश्च। उणादीनांच प्रतिषेधोवक्तव्यः। कियाः। गिर्योरिति। अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः। हलीत्युच्यतेनचात्रहलादिंपश्यामः। यणादेशेकृतेप्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। प्रतिषिध्यतेअत्रस्थानिवद्भावः। दीर्घविधिंप्रतिनस्थानिवदिति। नैषोस्तिप्रतिषेधः॥ उक्तमेतत्प्रतिषेधेस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशइति। जिव्रिप्रतिषेधश्चनवक्तव्यः॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि। चतुर्यिताचतुर्यितुमितिसुपिनेतिवर्तते। यद्येवंगीर्भिरित्यप्रसिद्धः।

धातोर्हल्परस्योपधायाइकोदीर्घोविधीयमानोमूर्च्छितेत्यादौनप्राप्नोतीतिवचनम्। तेनधातोरुपधेयौरेफवकारौतयोरुपधायाइकोदीर्घः॥ उपधादीर्घत्वइति। जिव्रिशब्दोजीर्यतेःक्रिन्रश्चवइतिव्युत्पन्नः। तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेतिसिद्धेप्रपञ्चार्थःपाठः। चतुर्यितेति। चतुरइच्छतीतिक्यच्। तृच्। इट्। अतोलोपेकृतेधातोरुपधारेफइतिदीर्घत्वप्रसङ्गः। स्वरेति। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्थानिवत्वनिषेधाद्दीर्घः प्राप्नोतितस्मादभ्यासप्रतिषेधोवक्तव्यएवेत्याहुः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नसुपइति। सुपः परो यो हल् तत्परयोर्वा दीर्घो न भवतीत्यर्थः॥ अदसोसे॥ ओकारात्परइति॥ सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तर-
कालं तु यथेष्टमभिसंबन्धे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति॥ असेरिति। यत्र सकारस्य त्य-
दाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः॥ यद्येवमिति। त्यदाद्यत्वाभावान्मुत्वाप्रसङ्गः॥ अदमुयङिति॥ अः सेर्यस्येत्येवम
नाश्रयणेऽपि नैवामुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः॥ अदसोऽद्रेरिति। ये न सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्त्यस

न। सुपो विभक्तिविपरिणामाद् गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः॥ उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति परिहृतमेतत्। उणादयो
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति॥ अदसोसेर्दादु दो मः॥ अदसोनोस्त्रेः। अदसः अनोस्त्रेरिति वक्तव्यम्। किमिद
मनोस्त्रेरिति। अनोकारस्य असकारस्य अरेफस्येति। अनोकारस्य। अदोऽत्र। असकारस्य। अदस्यति। अरे
फस्य। अदः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव॥ अविभक्तिको निर्देशः अदस् ओ असेरिति। ओ
कारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः। ततः सकारः। ततो रेफ इति॥ अथवा नैवं विज्ञायते अदसः असकारस्येति। कथं
तर्हि। अः अस्य सकारस्य सोऽयमसिः असेरिति। यद्येवममुमुयङिति न सिध्यति। अदद्यङिति प्राप्नोति। अद
मुयङिति भवितव्यम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति॥ अदसो द्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छ-
न्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्येत्येके सेर्हि दृश्यते। तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः। तत्र पदाधिका
रादपदान्तस्य न प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सकारप्रतिषे
धात्। यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अपदान्तस्यापि भवतीति॥ अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम्
। दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। दाद्ग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य मा भूत्। अमुया अमुयोरिति॥ ॥ ॥

देशपरिभाषां तेऽमुमुयङितीच्छन्ति। यथा चलीकृप्यत इति रेफद्वयस्य लत्वम्॥ अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङि-
ति। ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्यङिति मन्यन्ते। असेर्हीति। अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः। यदयमि
ति। अदस्यतीत्यत्र नः क्येइति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तु अपदस्याप्यदसो मुत्वं भ
वत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्या मूभ्यामिति॥ अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतईद्बहुवचने॥ ईत्त्वमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययइति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं तं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद् बहुवचने परत एकारस्येत्त्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ नत्वमीइत्यत्रेति भावः। नेदमिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं तत्र न्यायिन्यायाश्रयादिहार्थग्रहणम्॥ वाक्यस्यटे॥ वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह। वाक्याधिकारइति। पदनिवृत्त्यर्थइति। पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। नहि काकइति। नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथाकाकवाशितस्येत्यर्थः। विरोधाभावाच्चाशक्यः पदाधिकारो निवर्त

एतईद्बहुवचने॥ ईत्त्वंबहुवचनान्तस्य। ईत्त्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम्। बहुवचनइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्॥ अमीभिः। अमीषु। इह न स्यात्। अमी अत्र। अमी आसतेइति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणमेतत्॥ बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं बहुवचनइति॥ वाक्यस्यटेः॥ वाक्याधिकारः किमर्थः॥ वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः। वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः। पदाधिकारो निवर्त्यते। नहि काको वाश्यतइत्यधिकारा निवर्त्यन्ते। दोषः खल्वपि स्यात्। यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेद् इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि तानि न सिध्यन्ति नश्छव्यप्रशान्इति। पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते। पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति। किं तर्हि पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति। वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोतीष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः। अथ टिग्रहणं किमर्थम्। टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम्। टिग्रहणं क्रियते अलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्। अग्निचि३त्। सोमसु३त्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। ॥ ॥ ॥

यित्तुं वाक्यस्थपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह। दोषइति। नश्छव्यीति। हन्तीत्यादावपदान्तस्य रुर्न भवति। नैवमिति। पदस्येत्यनुवर्तत एव पदस्य टेः प्लुतो माभूत् पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः। टिग्रहणमिति। असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानाद् चात दन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्यालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचोन पुंसकह्रस्ववद् वप्लुतः स्याट्टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाजविशेष्यते न त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति॥ अचश्चेत्ययमलोऽन्त्यशेषइति भावः॥ अचइतिवचनादिति। इहतस्यानुपस्थानादिति भावः॥ सर्वादेशइति। हलन्तस्यटेः सर्वस्यस्थानइत्यर्थः॥ उक्तंवेति। द्वितीयाषष्ठ्योश्चइतिशादुर्भाव्यते तत्रादिनाचोविशेषणादत्र एवस्थानेप्लुतोभवति॥ प्रत्यभिवादे॥ गार्ग्यहंभोइति। केचिदाहुः नस्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणान्येव तु करोति। अन्ये त्वाहुः। अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामितिस्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः॥ येतु स्त्रियानाम्नाभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मते नायं प्रतिषेधः। नैषा ममेति॥ असूयकः प्रत्याचष्टे प्रत्यभिवादवाक्य

सर्वादेशप्रसङ्गस्तु। सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति। किंकारणम्। अचइतिवचनादन्त्यस्य न। अन्त्यस्येतिवचनाद्चो न। उच्यते प्लुतः स सर्वादेशः प्राप्नोति। उक्तंवा। किमुक्तम्। ह्रस्वोदीर्घः प्लुतइति यत्र ब्रूयादचइत्येतत्तत्रोपस्थितंद्रष्टव्यमिति॥ प्रत्यभिवादेशूद्रे॥ अशूद्रइति किमर्थम्। कुशल्यसि तुषजक॥ अस्त्यन्यमिदमुच्यते अशूद्रइति॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वाच्यम्। तत्र शूद्रउदाहृतम्। स्त्रियाम् गार्ग्यहंभोः॥ आयुष्मतीभव गार्गि। असूयके। स्थाल्यहंभोः। आयुष्मानेधिस्थाली३न्। नैषा मम संज्ञा स्थालीति। किंतर्हि। दण्डिन्यायो मम विवक्षितः। स वक्तव्यः स्थाल्यहंभोः आयुष्मानेधिस्थालिन्। न मम दण्डिन्या योविवासितः। किंतर्हि संज्ञा ममैषा। असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि भिद्यस्व वृषल स्थालिन्॥ भोराजन्यविशां वा॥ भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम्। देवदत्तोहंभोः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभो३ः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभोः। राजन्य। इन्द्रवर्माहंभोः॥ आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्। इन्द्रवर्मन्। राजन्या। विट्। इन्द्रपालितोहंभोः आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३। इन्द्रपालित। अपर आह सर्वस्यैव नाम्नः प्रत्यभिवादने भोःशब्द आदेशो वा वक्तव्यः॥ देवदत्तोऽहंभोः। आयुष्मानेधि भो३ः। आयुष्मानेधि देवदत्ता३ इति वा। इह कस्मान्न भवति देवदत्त कुशल्यसीति।

न्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुतइष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेयः। तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुतो विहितः॥ यदा तूपहासार्थमसूयकस्तमाक्षिपति तदासौ प्रत्यभिवादं नार्हत्याशीर्वचनं हि प्रत्यभिवादो गृह्यते प्रतिसम्भाषणमात्रं तु प्रत्यभिवादं मत्वा वार्तिककृता असूयके प्रतिषेध उक्तः। शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहुः। स वक्तव्यइति॥ अभिवादयिता प्रत्यभिवादयित्रैवं वक्तव्यइत्यर्थः। भिद्यस्वेति॥ कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्॥ भोराजन्यविशांवेति। भोःशब्दो भवच्छब्दः संबुद्ध्यन्तो निपातो वा सर्वेति। नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भोःशब्दस्यासाधुत्वे प्राप्ते वचनम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहकिंचिदिति। पदस्येति वर्तते तद्विशेषणं प्रत्यभिवाद इति तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुत्या भाव्यं नान्यस्येत्यर्थः॥ प्रधानस्यस्येति। संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यं कुशल्यसीति। साध्याया अपि क्रियायाः संस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्वचित्पाठः अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यत इति। तस्यार्थोऽभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते कुशल्यसीत्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वात् न प्रत्युच्यते किंत्व पूर्वमेवैतदुच्यते॥ इहापीति। द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्यं मन्यते॥ नैतदिति। न ह्याधानानाधानकर्मविशेषविषयो विचारो नाप्यग्निविशेषविषयः किमाहवनीयोऽथद

इह किंचिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते। प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते। तत्र प्रधानस्यस्य च टिसंज्ञस्य प्लुत्या भवितव्यम्। न चात्र प्रधानस्य टिसंज्ञम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति आधेयोऽग्नि ३र्नाधेय ३ इति। नैतद्विचार्यते आधेयोऽनाधेयः अग्निश्चेद्भवतीति। किं तर्हि। अग्निसाधना क्रिया विचार्यते आधेयोऽग्नि ३र्नाधेय ३ इति। यद्येवं द्वितीयो ह्यग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न भविष्यति। आधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोगो भवतीति। नैष दोषः। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥ ॥ दूराद्धूते च॥ दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकः॥ तदेव हि किंचित्प्रति दूरं किंचित्प्रत्यन्तिकं भवति। एवं हि कश्चित्कंचिदाह एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति। स आह उत्थाय गृहाण दूरं न शक्ष्यामीति। अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। स आह न दूरमन्तिकमिति। एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकः तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमिति। एवं तर्हि ह्वयतिनायं निर्देशः क्रियते ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्। किं पुनस्तत्। यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषेऽनुपादीयमाने संदेहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद्दूरमिहावगम्यते॥ ॥ ॥

२९४

क्षिणाग्निरिति। किं तर्ह्याधानं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रियाविचारः यद्येवमिति। नाधेयोऽग्निरित्येवमग्निशब्दो निर्देश्यः॥ उक्तार्थानामिति। अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः॥ उक्तार्थानामपीति॥ उक्तार्थाभिमताः उक्तार्थाः सादृश्यादुच्यन्ते तत्वतस्तु यथा वृषभशब्दोऽभिन्नो तथा पूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते तेनोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था नोद्भावनीया॥ दूराद्धूते च॥ ॥ तदेवेति। दूरस्यानवस्थितत्वात्प्लुतस्य विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। ह्वयतीति। ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ पूर्वेणहूयमानार्थस्यपदस्यवाक्यान्तस्यटेः प्लुतविधानाद्धैहयोर्नप्राप्नोतीतिवचनम्। हैहयोः प्लुत्यर्थमिति। अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिनएवप्लुतः स्याद् देवदत्तहै ३ इत्यादौ। अनर्थकयोरपीति। यदातु प्राक् संबोधनपदं प्रयुज्यतेतदाहैहयोर्द्योत्यार्थाभावादानर्थक्यं यदातुतयोः प्राक्प्रयोगः तदामन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथावाक्यस्यटेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्नस्यात्॥ गुरोः॥ गुरोःप्लुतवि

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ हैहेग्रहणंकिमर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणं हैहयोःप्लुत्यर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणंक्रियते। हैहयोःप्लुतिर्यथास्यात्। देवदत्तहै ३ देवदत्तहे ३ अक्रियमाणे तयोःप्रयोगेन्यस्यस्यात्। अथप्रयोगग्रहणंकिमर्थम्। प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनर्थकार्थम्॥ प्रयोगग्रहणंक्रियते। अर्थवद्ग्रहणेअनर्थकयोरपियथास्यात्। देवदत्त है ३ देवदत्तहे ३॥ पुनर्हैहेग्रहणंकिमर्थम्। अनन्त्ययोरपि यथास्यात्। है ३ देवदत्त हे ३ देवदत्त इति॥ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्॥ गुरोःप्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वात्। गुरोःप्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतःप्राप्नोति दे ३ वदत्त किंकारणम्। अन्येनविहितत्वात्। अन्येनहिलक्षणेनलघोरन्त्यस्यप्लुतो विधीयतेदूराद्धूतेचेति। नवाऽनन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थम्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अनन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थंभविष्यति। अनन्त्यस्यापिगुरोः। अन्त्यस्यापिटेरिति। अथप्राग्वचनंकिमर्थम्। प्राग्वचनंविभाषार्थम्। प्राग्वचनंक्रियते विभाषायथास्यात्॥

धानइति। अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देनगुरोः सन्निधानात्सएवान्त्यः समुच्चीयतेतेन यत्रगुरुरन्त्यस्तत्रैवपर्यायःस्याल्लघौत्वन्त्ये पूर्वेणतस्यस्यादनेनचानन्त्यस्यगुरोरित्यर्थः। नचेति। अपिशब्देनप्रकृतष्टिः समुच्चीयतेनगुरुरेवान्त्यइत्यर्थः॥ विभाषार्थमिति। तेनपक्षेनकस्यचित्प्लुतोभवति। इतरस्तुपक्षेऽनन्त्यस्यप्लुतःपक्षेत्वन्त्यस्यटेरित्येवमर्थंप्राग्ग्रहणमनेनोक्तमितिमत्वाह।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रागिति। यद्यपीदमिति। यथोद्देशपक्षे इहापीति आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतो दात्तत्वेन न समाविशेदित्येव वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात्। पदा चामएकान्तरमित्यनेन निघाते कश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम्। सिद्धासिद्धाविति। आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतो दात्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति॥ स्वरितेऽपीति। अनुदात्तं पद

प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। एकैकस्येति वचनात्। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति। अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। युगपत्प्लुतो मा भूदिति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामुपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्ता ३। सिद्धासिद्धावेतौ यो हि सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः। यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। स्वरितमाम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति। स्वरिते प्युदात्तोऽस्ति। यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्॥ येयज्ञकर्मणि॥ येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः। येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति। सिद्धं तु येयजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। येयजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः॥

मेकवर्जमित्यत्राविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किं तर्हि अभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्याभावः॥ यस्तर्हीति। उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशानृत्यर्थमेकैकग्रहणम्। प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम्॥

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा०कै० प्रणवष्टेः॥ कः प्रणवइति। शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः। पादस्येति। शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत्। अक्षरमन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः। तदाद्यक्षरशेषस्येति। अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं टिसंज्ञकमित्यर्थः। अथेति। टिस्थानिकयोरेवौकारौंकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्नः॥ ओंकारइति। असति टिग्रहणे अलोन्त्यस्येति वचनाद्योऽन्त्यो हल् तस्यौकारः स्यात्। प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावात् अविशेषणात्संज्ञयाच विधाने च परिभाषोपस्थानात्। अथापि च परिभाषोपस्थानाट्टिनाऽपि विशेष्यते तथापि टेर्योऽच् तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः। ओंकारस्तु अज्झल्समुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेरित्यधिकाराऽस्ति ८२२

४५

प्रणवष्टेः। प्रणवइत्युच्यते कः प्रणवो नाम। पादस्य वा अर्द्धर्चस्य वा अन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोंकारं वा विदधति तत्प्रणवमित्याचक्षते॥ अथ टिग्रहणं किमर्थम्। टिग्रहणं सर्वादेशार्थं यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात्। यदा हि ओंकारस्तदाऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। याज्या नाम ऋचः वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति। इष्यते चान्त्यस्य स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम्॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च॥ अग्नीत्प्रेषण इत्यति प्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति॥ अग्नीदग्नीन्विहर। सिद्धं त्वोश्रावयेपरस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ओ श्रावयेपरस्य चेति वक्तव्यम्॥ ओ ३ श्रा ३ वय। अपर आह ओ श्रावय श्रावययोरिति वक्तव्यम्। ओ ३ श्रा ३ वय। आ ३ श्रा ३ वय। बहुलमन्यत्रापीति वक्तव्यम्।

ध्यति। केचित्तु टिस्थानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रहणमिति। वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः। याज्यानामेति। ऋक्समुदायो याज्यास्तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोति ऋक्समुदायस्य योऽन्त्यस्तस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं तेनायमर्थो याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽच् तस्य प्लुतः॥ अग्नी॥ राम

बहुलमिति। तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य अपित्वस्यैव प्लुतः॥ ४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उद्धूर ३ उद्धरेति॥ चापलेद्विर्वचनम्। योगविभागइति। व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयतेइतिभावः। एवम् उद्धूर उद्धरेत्यन्त्यस्य प्लुतो न लभ्यतइति केचिदाहुः। व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्ततइति भाष्यकाराभिप्रायमन्ये आहुः। साहसमिति। शास्त्रत्यागः साहसं तेन शास्त्रमत्यजताभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेयइत्यर्थः॥ एतच्च भाग्ग्रहणस्य सर्वत्र संबन्धात्सिध्यतीति मन्यन्ते॥ स्वरित॥ असूयादिष्विति। सर्वएव प्लुतइति वचनमन्यदीयमिति वचनम्। प्लुतावैच॥ लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम्। एचोरिति। समाहारवर्णत्वाद्वर्णस्येदुतोश्चाविवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणे न ग्रहणम्। किमुच्यतइति। उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्त

उद्धूर ३ उद्धर। आहर ३ आहर। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा। ततः पृष्टप्रतिवचने हेर्विभाषस्येव॥ अपरआह सर्वएव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः॥ आम्रेडितं भर्त्सने॥ भर्त्सने पर्यायेण। भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम्। चौर ३ चौर। चौरचौर ३ कुशील ३ कुशील। कुशीलकुशील ३॥ स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥ असूयादिषु वा वचनम्। असूयादिषु वेति वक्तव्यम्। कन्ये ३ कन्ये। शक्तिके ३ शक्तिके। कन्येकन्ये ३। शक्तिकेशक्तिके ३॥ प्लुतावैच इदुतौ॥ किमर्थमिदमुच्यते। एचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम्। एचोः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतउच्यते। किमुच्यते उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। यदा नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। नैष दोषः।

विरोधमुद्भावयति विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते तादवस्थ्यं हि नित्यता। यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु उच्चरितप्रध्वंसित्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवेमामवस्थां प्राप्तइति युज्यते वक्तुं तथा च दीर्घीभूतइति चिह्नानिर्देशः क्रियते नित्यत्वे तद्विरुध्यते। कूटस्थैरिति। कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेषउच्यते॥ तत्र कूटस्थशब्देन स्वभावापरित्यागउक्तः स चावयवविचालेऽप्यस्तिनित्या पृथिवीत्यविचालिग्रहणे नावयवाविचालः प्रतिपाद्यते। अविचालित्वस्य हेतुकथनमनपायेति। इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्विवृद्धिरिवोभयोर्लक्ष्यतइत्याह॥

भा॰ कै॰ नैवमिति। तद्यथेति। यथा गर्भेनावस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते किं तर्हि पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिरेवं शब्दान्तरमे ८२२
५६ वोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते। चतुर्मात्र इति। प्लुतावयवत्वान्न प्लुत उच्यते न हि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञास्ति ऊकालोऽजि
ति वचनात्॥ तदेतदिति॥ भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्तिककारेण समप्र॰

उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायते उभयोर्विवृद्धिः उभयविवृद्धिः। उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। कथं तर्हि उभ
योर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा अवर्णस्य मा
त्रा इवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति॥ तद्यथा गर्भो वर्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो
वर्धते॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति
। सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भव
ति॥ यदि समः प्रविभागः मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः॥ अथ हि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्धमात्रा इ
वर्णोवर्णयोः अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति॥ अथ हि अध्यर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धचतु
र्थमात्रः प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। तत्र सौर्यभगवतो
क्तमनिष्टिज्ञो वाडवः पठति इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥

विभागित्वं नेष्टमिति भावः। इष्यत एवेति। ऊकालोऽजिति नियमो नाश्रीयते तेन न चतुर्मात्रस्याप्यच्कार्यं भवति प्रत्यङ्ङिति
कायनेति ङमो ह्रस्वादिति ङमुट् भवति ग्लौ त्रातेस्यान् आनचि चेति नकारस्य द्विर्वचनं भवति॥ सौर्यभगवतेति। सौर्यं ना राम॰
मनगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम्॥ ५६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एचो॥ गौ३रिति। अथ यदासावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति। उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति। विसर्जनीयश्चात्र वाक्यस्यान्तो न त्वेचू पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात्। एतच्च याज्यान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। अग्निभूता३यिति। अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम्॥ आमन्त्रितइति। अप्राप्त एव

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम्। एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्। प्रश्नान्त। अगमः पूर्वान्ग्रामानू अग्निभूता३इ पटा३उ। प्रश्नान्त। अभिपूजित। सिद्धोऽसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ। अभिपूजित। विचार्यमाण। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। विचार्यमाण। प्रत्यभिवाद। आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ। प्रत्यभिवाद। याज्यान्त। उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम्। आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब॥ तयोर्य्वावचि संहितायाम्॥ अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते। इदुतोरित्याह। तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अचीत्येषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। किमर्थमिदमुच्यते। न। इकोयणचीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु॥ कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घं च शाकलं मा भूत्। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३उदकम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यतेऽत्र प्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति॥

प्लुतेवचनम्॥ तयोः॥ कयोरिति। प्रश्नद्वारेण तयोरिति प्रत्याख्यायते तदन्तरेणाप्यधिकारात्स्थानिलाभात्। प्लुतविकाराविति प्लुतविषयत्वात्प्लुतविकारावुच्येते तौ चासिद्धकाण्डपाठादाणादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ। सिद्धः प्लुतइति। ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम्। उच्यते। प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ ओ३यिन्द्रेति। इशब्दस्य निपातत्वात् प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थोपि यण्विधिः वर्णव्यत्ययेनात्र छान्दसः प्लु- ८२२
४७ तः॥ स्वरार्थमिति। आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः इउ तौ तु सर्वत्रोदात्तौ तत्रानयोर्य्वौरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरि-
तिकर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति। प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिषु सिद्धमिति ज्ञापितं स्वरस्तु स्वरसंधिर्न भवती-
ति तत्रासिद्धत्वं य्वोर्भवत्येव। छान्दसमेतदिति। ततश्चोपसंख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण् सिद्धः॥ यत्तर्हीति॥ अप्रतिपन्न-
विकारस्यानुकरणत्वात् अच्छान्दसत्वाद्यण्न प्राप्नोति॥ एषोपीति। कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः। पूर्वोक्तार्थसं-

तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। यो प्लुतपूर्वाविदुतौ अप्लुतविकारौ तदर्थम्। ओ३इदन्द्रः ओ३यिन्द्रेति। य-
दि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। स्वरार्थम्। तेन हि सति उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति एष स्वरः प्रसज्येत॥ अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्ह्यस्य
निबन्धनमस्ति इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविका-
रौ तदर्थम्। हो३ इइन्द्र। हो३यिन्द्र। छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति॥ यत्तर्हि न छान्दसम्। भोइन्द्रं सा-
म गायति। एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति॥ तौ च
मम स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ॥१॥ इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणाविदधात्यपवाद-
म्॥ तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः॥२॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या-
करणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः॥

ग्रहः श्लोकद्वयम्। किं तु यणेति। इको यणचीति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतः इदुतौ य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधि-
षु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एवं तर्हि इकोऽसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णदीर्घश्च तन्निवृत्तये राम॰
य्वौ विधीयेते। एतदपि न प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात्। एवं तर्ह्युदात्त-
स्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधीयेते॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्ट- ४७
मस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च द्वितीयः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥मतुवसो॥ वनइति। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणमनुबन्धस्यानिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात् क्वनिपोपिग्रहणम्। प्रातरित्वइति। प्रातरेतीत्यन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्वनिप्। भोब्राह्मणाइति। जसिरुत्वेऽत्वेन शप्नुतोनापिरुत्वोत्वयोर्भइतिरूपंसिध्यति॥ तथाभोब्राह्मणीत्यत्रापिभवतिशब्देकारस्यरुत्वेअवस्यचोत्वेकृतेसंयोगान्तलोपेकर्तव्येरुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रूपासिद्धिः। विभक्तिस्वरेति। केचिदाहुः भूशब्दस्यविजन्तस्यसोयद्रूपंरेफान्तं तत्प्रतिरूपकोनिपातः तत्ररेफ

॥मतुवसोरु संबुद्धौ छन्दसि॥ मतुवसोरादेशेवनउपसंख्यानम्। मतुवसोरादेशेवनउपसंख्यानंकर्तव्यम्। यस्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वः। विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्य। भवत्भगवत्अघवत्इत्येतेषां विभाषारुर्वक्तव्यःऽवस्यवक्तव्यः। भोः। भवन्। भगोः। भगवन्। अघोः। अघवन्इति। संबुद्धाविस्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यति। भोब्राह्मणाइति। तथाविभक्तौलिङ्गविशिष्टग्रहणंनेतिइहनप्राप्नोतिभोब्राह्मणि। नैषदोषः। अव्ययमेषभोःशब्दः नैषाभवतःप्रकृतिः। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा॥ समःसुटि॥ पुमःखय्यम्परे॥ कानाम्रेडिते॥ संपुंकानांसत्वम्। संपुंकानांसत्वंवक्तव्यम्॥

स्ययत्वेलोपेचभोब्राह्मणाइत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापिभोःशब्दसिद्धयेवार्तिकारम्भः तेनेतराभ्योऽपिदृश्यन्तइतिभवदादियोगेविधीयमानाः तसिलादयस्ततोभोस्तत्रभोइत्यादावपिभवन्ति। एवंचभवच्छब्दप्रकृतिकभोःशब्दप्रतिरूपकत्वमेवनिपातत्व माश्रयणीयंभवतेर्विजदर्शनादित्याहुः॥ समःसुटि॥ तुल्यविचारत्वात् भाष्येत्रिसूत्रीं पठित्वावाक्यंपठितम्। संपुंकानामिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्स्कर्त्तेति। मकारस्यसत्वेकृतेयदापूर्वस्यानुनासिकः तदासत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावात्नचिचेतिसकारस्यद्विर्वच
नेझरोझरिसवर्णइतिपाक्षिकेलोपेद्विसकारकःत्रिसकारकोवाप्रयोगोयदात्वनुस्वारोयोगवाहानांचप्रत्याहारेषुवि
शेषेणोपदेशस्तस्मिन्पक्षेएकसकारकोयदात्वनुस्वारस्यहल्त्ववद्त्वमपीष्यतेतदाततःपरस्यसकारस्यद्विर्वचनेस॰
कारत्रयमपिभवति। यदात्वेकीयमतेनमकारलोपस्तदानुस्वारानुनासिकौकेचिन्नेच्छन्ति। तत्त्वयुक्तंमन्यन्ते। रुत्वप्रकर
णेविधीयमानसन्नियोगेनतयोर्विधानात्मकारलोपेपिसत्वइवत। ह्यांभाव्यमेवंचषट्रूपाणिभवन्ति॥ अनुनासिक
पक्षेत्रयःसकाराद्वौवाएकोवा॥ एवमनुस्वारपक्षेपि। षट्स्वपिरूपेषुशरःखयइतिवाद्विर्वचनेककारस्यकृतेद्वादश

संस्स्कर्ता। पुंस्कामा॥ कांस्कानिति। रुविधौहिनिष्प्रसङ्गः॥ रुविधौहिसस्यनिष्टंप्रसज्येत॥ इहतावत्संस्
स्कर्ता। वाशरीतिप्रसज्येत। पुंस्कामेतिइदुदुपधस्येतिषत्वंप्रसज्येत। कांस्कानितिकुप्वोःꣳकꣳपाविति ꣳकः
प्रसज्येत॥ तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। क्रियतेन्यासएव। समःसुसुटीतिद्विसकारकोनिर्देशः। समः
सुटिसकारोभवति॥ तत्सकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। यदितदनुवर्ततेतेनश्छव्यप्रशानित्यत्रापिप्राप्नो
तिभवांस्तत्र। संबन्धमनुवर्तिष्यते। समःसुटि। पुमःखय्यम्परे। सोभवति। नश्छव्यप्रशान्। रुर्भवति। पुमःख
य्यम्परेसकारः। उभयथर्क्षु। दीर्घादटिसमानपादे। नॄन्पे। स्वतवान्पायौ। रुर्भवति। पुमःखय्यम्परेसकारः।
कानाम्रेडितेसकारःपुमःखय्यम्परइतिनिवृत्तम्॥ समोवालोपमेकइच्छन्ति। संस्कर्ता। संस्कर्ता॥ ॥ ॥

रूपाणिभवन्ति॥ तत्सकृतमिति॥ ननुचानकस्यनिर्देशात् तत्रस्वरितत्वंप्रतिज्ञातुमशक्यम्। उच्यते॥ अचांस्वरितत्वंप्र
तिज्ञायतेतत्रसमुदायानुवृत्तिःसकारस्यानुवृत्त्यर्थंभविष्यति॥ यदीति॥ भवांस्तरतीत्यादौसत्वेरुत्वेचविशेषोना॰ राम॰
स्तिदीर्घादटीत्यत्रतुविशेषोमहांइन्द्रइत्यत्र। तुसत्वेसतितस्यासिद्धत्वादुत्वाभावाद्रूपंनसिध्येत्। संबन्धमिति। संबन्धंन
हास्यतीत्यर्थः। अनुपूर्वस्यवृत्तेःसकर्मत्वात्संबन्धमितिद्वितीया॥ कर्मणिवाघञ्सचनपुंसकेपिबाधकाभावाद् ४८
भवतिस्त्रियांतुक्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्नभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ढोढे॥ ढ लोप इति। क्वचित् स्थानी नास्ति क्वचिन्निमित्तं नास्तीति वचनसामर्थ्याद्ध्वचनान्तरबाधनादुभयत्र प्रसङ्गः। जश्त्वम त्रेति। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति वा लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याप्राप्तिरेव बाधः॥ जश्भावादिति चेदिति॥ उत्तरत्र ढे यो लोप इष्यते स न प्राप्नोति लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् परस्य ढत्वाभावादित्यर्थः ।जश्त्व इति। लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धत्वम तस्तदेव बाध्यते श्वलिड्ढौ कत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात् परत्वाच्चाह्निविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते ततो जश्त्वे कृते न श्रु

ढोढे लोपः॥ ढलोप अपदान्तग्रहणम्। ढलोपे अपदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ जश्भावादि तिचेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवादप्रसङ्गः॥ जश्भावादिचेदुत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादोयं विज्ञायेत। कस्य। जश्त्वस्य। तस्मात् सिद्धव चनम्॥ तस्मात् सिद्धत्वं वक्तव्यम्॥ कस्य। ष्टुत्वस्य। सङ्ग्रहणं वा। सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम्। सङ्घिढ इति वक्तव्य म्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आनन्तर्यमिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्त र्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। क्वचिच्च नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शा स्त्रकृतमनानन्तर्यम्। जश्त्वे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्तु कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥ ॥खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे। विसर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत् ।नार्कुटो नार्पत्य इति। तत्तर्हि वक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति।

तिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः॥ खरव॥ विसर्जनीय इति। उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते। तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव। न ह्यत्र सकार स्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः। नार्कुट इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदनिमित्तं तदपेक्ष त्वादृकारस्यादित्वस्य। नार्कुट इति। नृकुट्यां भव इत्यण्॥ नार्पत्य इति। नृपतेरपत्यमिति दित्येति ण्यः तत्र दृद्धौ कृतायां रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ नवेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्त

४९ स्यासिद्धत्वात् स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाभावः। अन्तः अङ्गं यस्य बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिस्ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गश

ब्दावुपपन्नौ अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वे युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं

तत्र भवतीत्यवश्यमित्यावश्यके णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति बहिरङ्गे चापेक्षिते

तदपेक्षयान्तरङ्गं भवत्यन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। नचात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपे

क्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावाद्रेफस्य तदपेक्षबहिरङ्ग

त्वाभावात् बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः। नानभिनिर्वृत्त इति। वस्तुतत्त्वकथनम्। तत्रनिमित्तमेवेति।

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो रेफः। अन्तरङ्गो विसर्ज

नीयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्य

न्तरङ्गे बहिरङ्गं सति बहिरङ्गे अन्तरङ्गं भवति। नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति। किं कारणम्।

असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वम्। पूर्वत्रासिद्धमिति॥ नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव ब

हिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति। अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य। किं कारणम्। असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वं यावता

पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥

पराभ्युपगमे नान्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गमन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येति भावः। असिद्धत्वादिति। बहि

रङ्गस्य रेफस्यान्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावः। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति। राम॰

पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात् कथं रेफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः। अप्र

वृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः। बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वाद्वे ४९

तद्देशा वेति पूर्वा। इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह। असिद्धमिति। यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथमिति। इतरआह। कार्यकालमिति। तत्र काचित्परिभाषाविधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गत्वा स्वकार्यं निष्पादयति यथेकूपरिभाषामिदेरिको गुणं व्यवस्थापयति। काचित्तु विषये निमित्तापेक्षावाक्यभेदेन प्रधानकार्यं न्याय्यिते यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति। एषाहि वृक्षेभ्यित्यादौ बहुवचने झल्येदित्यस्मिन् प्रवृत्ते वृक्षेभ्य इत्यादौ वेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्त्तयति। तद्वदसिद्धपरिभाषा वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्कुरुते। नच पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन् सिद्धा क्रियते॥ प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेण संबन्धात्। तदुक्तम्। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति। विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीये नैकवाक्यभावात् पौर्वापर्याभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नासिद्धा क्रियते पूर्वोक्तादगुणत्वाद्वा। कुतो नु खल्विति। असा आदित्य इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः। पचवेद मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः।

कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विसर्जनीयः उपस्थितमिदं भवति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवति। कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्॥ अतः किम्। अतो युक्तः परिहारः नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

नार्कुट इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः। यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वापादनात् परिभाषासाधर्म्यात्परिभाषाव्यवहारः। तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात्तुल्यबलयोरप्रतिपत्ता वाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः। पर्यायेत्वाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः। अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात् परस्परस्योपमर्दकत्वम्। तथाहि। बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति। पूर्वत्रासिद्धमित्येषापि विसर्जनीयासिद्धिविधानेनान्तरङ्गाभावाद्रेफस्यापि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिं विहन्ति। ततश्चायुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम्। ततश्च विसर्जनीयो नुत्तरपद इति वक्तव्यमेव। यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरङ्गपरिभाषाश्रीयते यथा चक्रे केष्विष्टतो व्यवस्था तदा युक्त एव परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ ॥रोः सुपि॥ नियमार्थ इति। अथसुपीति प्रत्याहारग्रहणात् पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थः कस्मादारम्भो न भवति। खरीत्यनुवृत्तस्
५० खरादेः सुपो ग्रहणात् न च सप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थत्वे तु पयस्सु नियमार्थ आरम्भः
रोरेवेति। रोः सुप्येवेति तु नियमो न भवति हलोनन्तराः संयोग इत्यादेर्निर्देशात्॥ भोभगो॥ अन्यत्राभावादिति। यत्राशोऽन्यः रव
रु भवति तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमित्यशेयवरुरस्तीत्यर्थः स्थानिवद्भावादिति। ननु च

॥रोः सुपि॥ किमर्थमिदमुच्यते। खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि। क्व मा भूत्। गीर्षु। धूर्षु॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि॥ अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्। अशग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्राभावात्। न ह्यन्यत्र रुरस्ति अन्यदतः अशः। ननु चायमस्ति। छन्दःसु। पयःस्विति। किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र। प्लक्षस्तत्रेति॥ अस्त्यत्र विशेषः। विसर्जनीये कृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति। छन्दःसु पयःस्विति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथमिदमस्ति रोरीति। ततो वक्ष्यामि। खरवसानयोर्विसर्जनीयः रः। ततो रोः सुपि विसर्जनीयः र इत्येव। उत्तरार्थं तर्हि अशग्रहणं कर्तव्यं हलि सर्वेषां हलि अशि इति यथा स्यात्।

रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफः स्थानीत्यल्विधित्वात्स्थानिवद्भावेन न भाव्यम्। उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्री राम॰
यते न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते। अल्विधिस्तर्हीति। रुर्नैव स्थानी किं तु तद्विशेषणं रोर्योरेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः॥
ततो वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः॥ ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृक्षवयतेरिति। केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः। तदयुक्तम्। इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं न टिलोपेन। तस्माद्वृश्चतीति क्विप्संप्रसारणे कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च क्विच्प्रत्ययः क्रियते। क्विपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। लोपो व्योर्वलीति लोपो वा। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति प्रतिषेधात्। क्विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति हलि सर्वेषामित्यनेन न तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमशग्रहणं क्रियते। वेतेर्वा वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः॥ अथ ककारे परतो लोपो व्योर्वलीति लोपः कस्मान्न भवति

इह माभूत वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षवृ करोति॥ ओतो गार्ग्यस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। ना लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम्। ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम्॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते। किमर्थम्। नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः॥ उञि च पदे॥ पद इति किमर्थम्। तन्त्रेउतं तन्त्रयुतं तन्त्रउतम्॥ पद इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तन्त्रेउतं तन्त्रयुतं तन्त्रउतमिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति अपदे माभूत्। दण्डिना। शकटिना॥ हे मपरे वा॥ यवलपरे यवला वा॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम्। किंह्यः। कियँह्यः। किं ह्वलयति॥ किवँ ह्वलयति। किं ह्लादयति। किलँ ह्लादयति॥

। न चाणि लोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति। पदान्तविधौ तन्निषेधात्॥ नैष दोषः। पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो न च लोपः पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात्। अशग्रहणानुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम्। तथाहि। लणित्यत्रोक्तं न पदान्ता हलोणः सन्तीति ॥ओतो॥ किमर्थमिति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मते न लोपो नान्येषामिति विकल्पे नैव विधेय इति प्रश्नः। ओकारादिति। गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छतीत्येवं च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भोयत्रेति॥ उञि च पदे॥ अयमपि नित्यार्थो योगः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ङः सिधुट्॥ योयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः संस्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विरोधाभावात्कृतः। ततो यदेके चोदयन्ति पूर्वान्तपक्षे हि तत्संहितेन पूर्वेणार्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्संहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति। तदसंबद्धम्। सत्यप्यस्मिन्भेदे संहितायां वाक्यार्थाभेदात्। नियोगत इति॥ परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्र नकारस्या

ङः सिधुट्॥ नश्छ्व। शितुक्। ङ्णोः कुक्टुक् शरि। ङमो ह्रस्वादचि ङमुट्। इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचित्परादयः। यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः। सर्व एव वा परादयः। कश्चात्र विशेषः। धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः। धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ष्टुत्वस्य तावत्। श्वलिट्त्साये। मधुलिट्त्साये। ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं प्राप्नोति॥ परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनामिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ णत्वस्य। कुर्वन्नास्ते। कृषन्नास्ते। रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। परादौ पुनः सति पदान्तस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ सन्तु तर्हि परादयः। परादौ छत्वविधिप्रतिषेधः। यदि परादयः छत्वं विधेयम्। षत्वं च प्रतिषेध्यम्। छत्वं विधेयम्। कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते॥ यद्धि तत् शश्छोऽटीति झयः पदान्तादित्येवं तत्। किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत्॥ इह मा भूत्। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति॥ षत्वं प्रतिषेध्यम्। प्रत्यङ्क्सिञ्च। उदङ्क्सिञ्च। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। पूर्वान्ते सति सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः। अयं तु खलु शितुक् छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः। तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः॥ श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। स्तुश्नादिषु च। न णकारो भवति॥ ततः। स्तोः श्चुना। स्तोः श्चुना सन्निपाते न णकारो भवति। ततः। श्चुः। श्चुर्भवति स्तोः श्चुना सन्निपाते॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥ ङमुटि पदादिग्रहणम्। ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्॥ दण्डिना प्राकरिनेति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पदादिति वर्तते। एवमपि परमदण्डिना परमचक्रिणेति प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि पदादिति वक्तव्यम्। यद्धि तत्कृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवं तत्॥

पदान्तत्वात् णत्वप्रसङ्गो न चन श्चापदान्तस्य झलीति नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति। अनुस्वारे कर्तव्ये तु कोऽसिद्धत्वात्॥ श्चुत्व इति। णत्वप्रतिषेधे च श्चुत्वमाश्रयात् सिद्धम्॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हीति।ङमापदस्यविशेषणात्तदन्तविधिनाङमन्तस्यपदस्यागमोविधीयमानोदण्डिनेत्यादौङमन्तस्यापदत्वान्नभवति।यद्येवंपदस्यादिर्ङमुट्प्राप्नोति।नैषदोषः।ह्रस्वादित्यनेनङमाह्रियतेङमन्तस्यपदस्यह्रस्वात्परोयोङमुत्तस्यङमुट्भवति।नवेति।नहिपदस्येत्येतद्विशेष्यंकिंतर्हिविशेषणमितितदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौङमुट्प्रसङ्गः॥एवंतर्हीति।संबन्धानुवृत्त्याचपूर्वयोगेष्वसंबन्धाद्गुडलिड्लिवत्यादौधुडादयोपदेऽपिभवन्ति।मयउञोवोवा॥किमर्थमिति॥उञइतियोगविभागेनशाकल्यस्यमतेनप्रगृह्यसंज्ञाविधानात्पक्षेयणादेशःसिद्धइति प्रश्नः॥प्रगृह्यइति।उञइत्यत्रेता।

एवंतर्हिङमएवायंङमुट्क्रियते।कथम्।पदस्येतिवर्ततेङमइतिचनैषापञ्चमी।कातर्हि।संबन्धषष्ठी।पदान्तस्यङमोङमुड्भवतीतिह्रस्वादुत्तरस्याचीति।यदिङमएवङमुट्क्रियतेकुर्वन्नास्तेकृषन्नास्तेरषाभ्यांनोणःसमानपदेइतिणत्वंप्राप्नोति।पदान्तस्येतिप्रतिषेधोभविष्यति।पदान्तस्येत्युच्यतेनैषपदान्तः।पदान्तभक्तःपदान्तग्रहणेनग्राहिष्यते।एवमपिनसिध्यति।किंकारणम्।उक्तमेतत्नवापदाधिकारस्यविशेषणत्वादिति।तेनदण्डिनाशकटिनेतिअत्रप्राप्नोति।एवंतर्हिपदइतिवर्तते।क्वप्रकृतम्।ङमिचपदेइति॥मयउञोवोवा॥किमर्थंमयउत्तरस्यउञःवोवेत्युच्यते।नाइकोयणचीत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।प्रगृह्यःप्रकृत्येतिप्रकृतिभावःप्राप्नोति।यदिपुनस्तत्रैवोच्येतइकोयणचिमयउञोवेति।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।किम्वावपनंमहत्।मोनुस्वारःहलीतिअनुस्वारःप्रसज्येत।वत्वेपुनःसतिअसिद्धत्वान्नभविष्यति॥

वेत्यनुवर्तनादनितिपरस्योञोनिपातएकाजनाङितिनित्यंप्रगृह्यसंज्ञा।यदिपुनश्शिति।यण्ग्रहणानुवर्तनाद्ग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिभावः।वत्वइति॥अनुस्वारेकर्तव्येवत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावोहल्परत्वाभावात्॥यद्वात्विति परउञ्भवतितदा।किंविति।किम्विति।किमुइति।किमूँइति।इतिरूपचतुष्टयंभवति।प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षेवत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशेसत्यनुस्वारोभवतिप्रगृह्यसंज्ञापक्षेत्वनेनवावत्वम्।ऊँआदेशस्यापिस्थानिवद्भावादान्तरतम्याद्वानुनासिकेपक्षेवकारेसतिरूपपञ्चतयेनभाव्यमित्याहुः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· विसर्जनीयस्य॥ इहेति। स्थानिमात्रं निर्दिष्टं नतु निमित्तविशेष इति भावः॥ संहितायामिति। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता प २ १
५२ न चात्र परमस्तीति संहिताया अभावोन्यथा दधि अत्रेतीग चोर संहितायामपि इकः पूर्वेणाचः परेण च संहितास्तीति यण् प्र॰
सज्येत। एवमप्यत्रेति। विशेषानुपादानादिति भावः। इकोयण चीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते।
एवं तर्हीति। एकसंज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहितासंज्ञा विशेषविहितयावसानसंज्ञया बाध्यते। ननु संज्ञिभेदा॰
द्वाधानुपपत्तिः परस्य सन्निकर्षस्य संहितासंज्ञा अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा। उच्यते। संहितावसान॰
कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात् कार्यार्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावं मन्यते॥ अथवेति। सन्नि

विसर्जनीयस्यसः॥ इह कस्मान्न भवति। वृक्षः। प्लक्ष इति॥ संहितायामिति वर्तते। एवमप्यत्र प्राप्नोति। किं का
रणम्। परः संनिकर्षः संहितेत्युच्यते सयश्चैव परेण परः सन्निकर्षः एवं पूर्वेणापि। एवं तर्हि अनवकाशा अव॰
सानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते। अथवा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यः परः सन्निकर्ष इति
कश्च साधीयः। यः पूर्वपरयोः। यद्येवा नवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते। अथापि संहितासंज्ञायां प्र
कर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति। अणो
प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। यदयं
खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्याह॥ इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात्। तच्च लघु भवति। विसर्जनी॰
यस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति॥

कर्षः संहितेतीयता सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहितासंज्ञो भवति। यद्येवेति। संज्ञि
भेदात्संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोनुपपन्न इति भावः॥ अणोप्रगृह्यस्येति। वावसान इति तत्रानुवर्तते संहिताधिकारश्चोत्तरार्थो वि
स्पष्टानुवर्त्यस्तो लोति परसवर्णः संहितायां माभूदग्निचित् लुनातीति तत्र संहितावसानाश्रयोनुनासिको दधिमधु इत्यत्र सिद्धो रा म··
भवति। यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणे नासंबन्धः। उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चि
द्दोषः किन्तु भतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थाने संदिह्येतेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः संज्ञयोरेष्ट ५२
व्य इति भाष्यकाराभिप्रायः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतिनिर्देशार्थमिति॥स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः।अन्यथाकस्य शर्परेविसर्जनीयः स्यात्॥ अथेदानीमिति।एवंसूत्रसन्निवे
शः क्रियतेरोरिखरवसानयोः सः रोः सुपिशर्परेविसर्जनीयइति॥तत्रशर्परइत्यत्रर इतिवर्ततेन तुरोरिति॥एवमपीति।
यदिरोःसुपीत्यस्यानन्तरं शर्परे विसर्जनीयः वाशरिकुप्वोः ᳲकᳳपौचेत्यादिरस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा भोभगोइतिय
त्वंरस्यस्थानेविधीयते तदास्वरत्रेत्यादावपिप्राप्नोतिरुग्रहणस्यविच्छिन्नत्वात्पुनरुपादानंकर्तव्यंभवतीत्यर्थः।एवम
पीति।यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानिभवन्तिद्वेविसर्जनीयग्रहणे तृतीयंसग्रहणमन्यथान्यासे तु द्वेग्रहणे रुग्रहणंसग्र

अवश्यंशर्परे विसर्जनीयइत्यत्रप्रकृतिनिर्देशार्थंविसर्जनीयग्रहणंकर्तव्यम्। अथेदानीमेतदपिसान्निध्या
र्थंपुरस्तादपकृष्यतेखरवसानयोःसइत्यत्रैव॥एवमपिकुप्वोःᳲकᳳपौचेत्येवमादिनानुक्रमणेनव्यवच्छि
न्नंभोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीत्यत्ररुग्रहणंकर्तव्यंस्यात्।एवमप्येकंविसर्जनीयग्रहणंव्याजोभवतिसो
यमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेयद्गरीयांसंयत्नमारभतेतज्ज्ञापयत्याचार्यः नसर्वस्यविसर्जनीयस्यसत्वं
भवतीति।एवमपिअनैकान्तिकंज्ञापकमेतावज्ज्ञाप्यतेनसर्वस्यविसर्जनीयस्यसत्वंभवतीति॥तत्र
कृतएतदिहभविष्यतिवृक्षस्तत्रप्लक्षस्तत्रेतिइहनभविष्यति वृक्षः प्लक्षइति।एवंतर्हिआचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयतिनास्यविसर्जनीयस्यसत्वंभवतीति॥

हणंच।तत्रखरवसानयोःसइतिसग्रहणंखरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयग्रहणेननिमीयतेरुग्रहणंविसर्ज
नीयस्यसइतिसग्रहणेनतत्रविसर्जनीयस्येतिविसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजोभवति।अजेःक्षेपार्थस्यघञि
रूपंविक्षिप्यतेतेननपठितव्यंभवतीत्यर्थः।अथवाव्याजोनृतमुच्यते।आनर्थक्यादनृतंभवतिनकर्तव्यंभवतीत्य
र्थः॥तस्मात्सर्वस्यविसर्जनीयस्यसकारोनभवति॥

... Campus, Kathmandu

यदयमिति। विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावाद्विसर्जनीयो स्यैवेति किं तद्विधानेन। ननु ᳵकᳶप
निवृत्त्यर्थं विसर्जनीयविधानं स्यात् वासः क्षौममद्भिः प्रातमिति। नैतदस्ति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वोᳵकᳶपौ
चाशरीति ब्रूयात्। अथवेति। लोपसंबद्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न संबध्यते इह तु हली॰
ति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः॥ कुप्वोᳵकᳶपौ च॥ सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजि
ह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते। वासः क्षौममद्भिः प्रातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते। एतच्च स॰

यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह। अथवा हलीति वर्तते। क प्रकृतम्। हलि सर्वेषामिति। यदि तदनुवर्तते। ॰
मय उञो वो वा हलि चेति हल्यपि वर्तं प्राप्नोति। शसुनः शसुयोस्तु एवं तर्हि विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरी
त्यनुवर्तिष्यते॥ अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ वा शरि॥ वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपः। वा शर्प्रकरणे खर्परे लो
पो वक्तव्यः। वृक्षास्थातारः॥ वृक्षाः स्थातारः॥ कुप्वोᳵकᳶपौ च॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयो प
ध्मानीया वक्तव्याः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेव कुप्वोᳵ
कᳶपौ स्याताम्। अद्भिः स्नातम्। वासः क्षौमम्॥

स्येति स्थानिनिर्देशो क्षिप्यति। यो विसर्जनीयस्य सस्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवाद
विसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः। यदा तु विसर्जनीयस्थाने अनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयो
रेव कुप्वोः प्राप्नोत्यश परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ᳵकᳶपयोरसिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति। न च सकारस्य
स्थानिवद्भावोऽस्त्ययोगवाहानां विशेषेण प्रत्याहार उपदेशाचोदनादल्विधित्वात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनादिति। यदि शर्परे विसर्जनीयवद्भूतस्य विसर्जनीयस्य ᳵकᳶपौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं
स्यात्॥ अस्तीति। यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः स्वरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु श
र्परयोर्विसर्जनीयस्य ᳵकᳶपप्रसङ्गः। यदेतदिति। विसर्जनीयस्य सद्भूतत्रसकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः
सद्विविधः संभवति स्वरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सत्वे शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादि
तरः सस्य स्थानी विज्ञायते स एवेहानुवर्तते तदर्थो वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते तत्र वचनप्रामाण्यादुत्स
र्गसत्वे कर्तव्ये ऽपवादयोः ᳵकᳶपयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः। शर्परलक्षणश्च विसर्ज

वचनान्न भविष्यतः॥ अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। पुरुषः त्सरुकः। तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥ य
देतद्विसर्जनीयस्य सद्भूत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयो ऽ
सिद्धः। नासिद्धः। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति य
था प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति॥ अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते त
द्वत्॥ अपरोधिकारः

नीय आदेशो ऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्व बाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते प्रत्याप
त्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाभावाद् अयुक्तो ऽनन्तरो ऽर्थः स्यात्। ननु च वस्य त्वेतत् न योगे योगो ऽसिद्धः किंतु प्रकरणे प्रक
रणमसिद्धमिति तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे शर्परे विसर्जनीयवद्भूतस्यासिद्धत्वं नास्ति। नैष दोषः। कार्यभेदात् प्रकरणभे
दाद् एकेन हि सकारो विधीयते अन्येन विसर्जनीयः। कश्चिदिति। यद्यपि सर्वशास्त्राचज्वलनं परिभाषाधर्मस्तथा
पि परार्थत्वसामान्याद् भेदापरामर्शेनैतदुक्तम्। तद्वदिति। चकारेणेति भावः॥

... Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· प्रतियोगमिति। यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेऽनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः ८ ३ १
५४ ॥ योगान्तरोपयोग्यर्थस्य चात स्यैवानुमानमर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापि यदावसायस्तत्रविसर्जनीयस्य सदृति लिङ्गाभ
वान्न परिभाषानापि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽनुकर्षः स्वरितत्वात्त्विह संबध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्दः सिद्धं
विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यैव ᳵकᳶप प्रसङ्गः। सहि ᳵकᳶपयोः कर्तव्ययोः

प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। नद्यहैष पक्षः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदाहि
यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सदन्यत्सम्पद्यते। तस्मिंश्च शर्परे वि
सर्जनीयः सिद्धः। एवं च कृत्वा शर्परयोर्विकुप्वोः ᳵकᳶपौ स्याताम्। वासः क्षौमम् अद्भिः प्सातमिति। एवं त
र्हि योगविभागः करिष्यते। शर्परे विसर्जनीयः। वा शरि। ततः कुप्वोः। कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य वि
सर्जनीयो भवतीति। किमर्थमिदम्। कुप्वोः ᳵकᳶपौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं ततः ᳵकᳶपौ च भवतः कुप्वोरि
त्येव। शर्परयोरिति निवृत्तम्। अथ शर्परे विसर्जनीय इत्यतः कुप्वोः ᳵकᳶपौ चेत्यत्रानुवर्तिष्यते॥ सो
पदादौ॥ सोपदादावनव्ययस्य। सोपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। प्रातः कल्पम्। पुनः
कल्पम्॥ रोः काम्ये नियमार्थम्। रोः काम्य इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। रोरेव काम्ये ना
न्यस्य। पयस्काम्यति। क्व मा भूत्। गीः काम्यति। पूः काम्यति॥ उपध्मानीयस्य च॥ सत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

सिद्धः। अथवेति। योगविभागे प्रसक्तयोः ᳵकᳶपयोर्निवृत्तिरनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः॥ सोपदादौ॥ प्रातः राम·
कल्पमिति। यद्यपि प्रातः शब्दोऽधिकरणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते। य
था दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्यादावभूततद्भावः॥ ५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपध्मानीयोपधइति। उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वात् उब्ज आर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यते नतु श्रवणार्थं इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य। कुप्वोः प्रकरणाद्यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोन्यत्र भस्याह्वास्त्वभदेशचोदनात् झलांजशझशीति जश्त्वं बकारः। निपातनादिति। यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोः श्चुना श्चुरिति चुत्वे प्राप्ते झलांजश्झशीत्यनेनानन्तरतमोपि बकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयत इ

अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे च अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतद्रूपं यथास्यात्। यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीति उपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ दकारोपधे पुनः सति नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति॥ असिद्धे भउब्जेः इदमस्ति। स्तोः श्चुना श्चुः। ततो वक्ष्यामि। भउब्जेः। उब्जेश्च श्चुना सन्निपाते भो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति॥ इहापि प्राप्नोति। अभ्युद्गः॥ समुद्गः। अकुत्वविषये निपातनम्। अथवा नैतदुब्जे रूपम्। किं तर्हि गमेः ड्युपसर्गात् डो विधीयते। अभ्युद्गः। समुद्गः॥ इणः षः॥ किमविशेषेण सत्वमुत्कात् इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते॥ आहोस्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते। किञ्चातः। यद्यविशेषेण सत्वमुत्कात् इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते॥

तिभावः तेन पूर्वत्रासिद्धमिति नन्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचननिषेधे बत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारस्य द्विर्वचननिषेधः॥ गमेरिति। एवञ्च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते बत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते। नभिधानाच्च घञभावात् दुब्ग इति न भवति। न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डे घञि चोब्जेः स्वरे विशेषः। डे कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् घञ्यपि थाथादिस्वरेण॥ इणः षः॥

Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्वस्यासिद्धत्वादिति। इणः षङित्यनेन यदा सस्य षत्वं विधीयते तदा सो पदादावित्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात्। वक्ष्यमाणयोगे न विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ असमासेपि ग्रहणमिति। अन्तरेणाप्यसमासेपि ग्रहणं विशेषानुपादानात् समासासमासयोर्षत्वं सिध्यति। न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामगइति नियमेन णत्वस्याप्राप्तिः। नि

निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति॥ अथ इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वमुच्यते सत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति अथ निवृत्तं नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्र सकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तम्। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं तिरसोन्यतरस्यामित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे इसुसोः सामर्थ्ये निसेसमासेनुत्तरपदस्थस्येति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तम्। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ यथेच्छसि तथास्तु॥ अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते। ननु चोक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति॥ नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति। यदयमुपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यसमासेपि ग्रहणं करोति॥ अथवा पुनरस्तु इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते ननु चोक्तं सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति। नैष दोषः॥

यमेकर्त्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वान्नियमाभावात्तदेतदसमासेपि ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। यद्यपि स्थानिभेद आदेशभेदश्च सस्य विसर्जनीयस्थानित्वात् षस्य सकारस्थानित्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रकरणत्वावसायः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संबन्धमिति। नचेणः परस्य सकारः प्राप्नोति षकारेण तस्य बाधनाच्चकाराकरणाच्च। तत्रसइति षइतिच स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तते। उत्तरेपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित् षकारसंबद्धाः केचित्सकारसंबद्धाः अनुवर्त्तन्ते इतिय थेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ पुंमुहुसोरिति॥ अव्युत्पन्नावेतावितिप्रतिषेधश्चोद्यते। संपुंकानांसोवक्तव्य इतिवचनात् षत्वंनभविष्य तीतिनार्थः पुंसः प्रतिषेधेन। सकारस्त्वावश्यं वक्तव्यः। रुत्वेहिक्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेपि षत्वे ×कः×पविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः। ननु सकारस्यापि षत्वं प्राप्नो

संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। सोपदादौ इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः इण उत्तरस्य षकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः। नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः। तिरसोन्यतरस्यां सकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे इसुसोः सामर्थ्ये नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षकारः तिरसोन्यतरस्यां सकारः। अतः कृकमिकं सकुम्भपात्रकु शाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारोनुवर्त्तते षकारग्रहणं निवृत्तम्॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुंस्कामः। मुहुः काम इति। वृद्धि भूतानां षत्वं वक्तव्यम्। दौष्कुल्यम्। नैष्पुरुष्यम्। प्लुतानां तादौ च। प्लुतानां तादौ कुप्वोश्चेति वक्तव्यम्। सर्पी ३ ष्टर। वही ३ ष्टर। ३ ष्कुल। दू ३ ष्पुरुष। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। वृद्धेः। बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः। इह कस्मान्न भवति। मातुः करोति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयः रा त्यस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य॥ ॥ ॥

ति सकारस्य षत्वमित्येषोपि स्थितः पक्षः। नैतदस्ति। सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति। षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाभावात् किं सत्वविधानेन। मातुरिति। उभयादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद्रपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वप्रसङ्गः। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति। उभयादेशत्वान्नायमुः स्थानइति रपरत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयो मन्यते। लुप्यत इति। पूर्वोक्तेनन्यायेन रपरत्वं भवत्येव॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ कस्कादिष्विति। एकादेशशास्त्रनिमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते॥ द्विस्त्रिश्चतुरि ८ २ १
५६ ति कृत्वोर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति
। पञ्च कृत्व इति। अत्र सकारः प्रसज्येत। अथेति। द्विस्त्रिः शब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्नः इतरश्चतुः शब्दार्थमेतद्दूषे
षणमित्याह। चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं भवत्यव्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वा द्य

यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृ
त्वोर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। पञ्च कृत्वः करोति। अथ कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्
चतुष्कपालश्चतुष्कटक इति। नैतदस्ति॥ अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति। नाप्राप्ते पूर्वेणेद
यं विभाषा आरभ्यते सा यथैवेह बाधिका भवति। चतुष्करोति चतुः करोतीति। एवं चतुष्कपालेपि बाधि
का स्यात्। नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्॥
लुप्यते त्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम्। क
स्मान्न भवति पंच कृत्वः करोतीति। इदुदुपधस्येति वर्त्तते॥ नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोर्थग्रह
णेन विसर्जनीयो विशेष्येत। तत्र को दोषः। इहैव स्यात् द्विष्करोति द्विः करोति त्रिष्करोति। त्रिः करोति। इह न स्याच्चतुःक
रोति। चतुष्करोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते। द्वित्रिचतुर्णां कृ
त्वोर्थे वर्त्तमानानां यो विसर्जनीय इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परस्येति वर्त्तते। तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः॥ ८

इतु साहचर्यव्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुः शब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्। प्रत्ययविसर्जनीय इति। सकारस्य राम॰
रुत्वे पूर्वस्य रो रीति लोपः क्रियत इति भावः। लुप्यत इति। रात्सस्येति लोपे कर्त्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरीति लोपे च ढ्रलोप इति
दीर्घप्रसङ्गः॥ द्विस्त्रिश्चतुरइति। चतुः शब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवादृष्टत्वादाम् न कृतः द्विस्त्रिश्चतुर्णामित्यत्र त्व ५६
सुजन्तस्यानुकरणत्वात्नुड् कृतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदस्यकृत्वोर्थइति। ननुपूर्वत्रासिद्धमितिविकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीतिनित्यंषत्वप्रसङ्गः। नैषदोषः। प्रकरणेप्रकरणम
सिद्धंनतुयोगेयोगइत्युक्तत्वात्॥ अथवाइदुदुपधस्यकृत्वोर्थइत्तेर्नाभासेनित्येषत्वेऽस्यारम्भादस्यापवादत्वमितिअपवादो
वचनप्रामाण्यान्नासिद्धोभवति॥ नित्यंसमासे॥ अथेदानीमिति। इहसमासग्रहणादेकार्थीभावएवसामर्थ्यंगृह्यतेपूर्वसू
त्रेतुविशेषाश्रयणेप्रमाणाभावाद्द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्यन्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेणविकल्पःप्रा
प्नोत्येव। नानापदार्थयोरिति॥ नानाभूतयोःपदार्थयोर्यौशब्दौवर्त्तेतेतयोर्योयोगोव्यपेक्षालक्षणः सख्यायतेज्ञायतेनत्वे
कार्थीभावोगृह्यते॥ तस्मिन्निति। व्यपेक्षालक्षणेसंबन्धइत्यर्थः। तद्युक्तमिति। व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यमाश्रयितुंयुक्तंल

पदस्यकृत्वोर्थेवर्तमानस्ययोविसर्जनीयइति॥ कृत्वसुजर्थेषत्वंब्रवीतिकस्माच्चतुष्कपालेमा। षत्वंविभाषयाभू
न्ननुसिद्धंतत्रपूर्वेण॥१॥ सिद्धेह्ययंविधत्तेचतुरःषत्वंयदापिकृत्वोर्थे। लुप्तेकृत्वोर्थीयेरेफस्यविसर्जनीयोहि॥२॥
एवंसतित्विदानींद्विस्त्रिश्चतुरित्यनेनकिं[illegible]र्थम्। अन्योद्विनेदुदुपधःकृत्वोर्थेकश्चिदप्यस्ति॥३॥ अक्रियमाणेग्रह
णेविसर्जनीयस्तदाविशेष्येत। चतुरोनसिध्यतितदारेफस्यविसर्जनीयोहि॥४॥ तस्मिंस्तुगृह्यमाणेयुक्तंचतुरोविशे
षणंभवति॥ प्रकृतंपदंतदन्तंतस्यापिविशेषणंन्याय्यम्॥५॥ नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्य॥ अनुत्तरपदस्थस्येति
किमर्थम्। परमसर्पिःकुण्डिका। अथेदानीमनेनमुक्तेपूर्वेणषत्वंविभाषाकस्मान्नभवति। इसुसोःसामर्थ्यइति॥ ना
नापदार्थयोर्वर्त्तमानयोःख्यायतेयदायोगः॥ तस्मिन्षत्वंकार्यंतद्युक्तंतच्चमेनेह। व्यपेक्षासामर्थ्येपूर्वयोगः। नचा
त्रव्यपेक्षासामर्थ्यम्। किंपुनःकारणंपूर्वस्मिन्योगेव्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयतेनपुनरेकार्थीभावोयथान्यत्र॥ ॥

स्यानुरोधात्। अथवापदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्येलब्धेपुनःसामर्थ्यग्रहणाद्द्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः
। तच्चेति। व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्य मिह। परमसर्पिःकुण्डिकेस्यादौनास्तीतिषत्वाभावः॥ यथान्यत्रेति। समासतद्धितसुब्धा
तुषुयथैकार्थीभावआश्रीयतेतथेहकस्मान्नाश्रीयतइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऐकार्थ्यमिति। यद्येकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात्। ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र माश्रयि द्विविध
स्य सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। उक्तमत्रोत्तरम्। अथवेह समासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात् पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त
विशेषः समर्थशब्द आश्रीयते सं प्रेक्षितार्थं समर्थमिति॥ अथ चेदिति। स्यादेतत्। द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृस्त
त्ययोरिसोर्ग्रहणात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति। तदयुक्तम्। परमसर्पि॰
ष्करोतीत्यादावपि षत्वाप्रसङ्गात्। वाक्ये चेति। अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधात् ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं
भविष्यतीत्यर्थः॥ यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपास्थास्यतानुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यधास्यत। केचित्तु नित्यं

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत। ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात् सर्पिष्करोति। सर्पिः करोतीति। त
स्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः॥ यदि कृदन्तमेतत् ततोधिक
स्य षत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति॥ वाक्येपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्क
रोति। वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत॥ यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भव
ति वाक्ये विभाषेति॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम्। अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्रा॰
प्ते विभाषा आरभ्यते॥ सिद्धं च मे समासे किमर्थं तर्हीदमुच्यते॥

समास इत्येको योगः। अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति
वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याश्रयेपि न दोष इत्याहुः॥ अथ चेदिति। यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं वा चकं तदाऽप्र
त्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाभावात् प्रत्यय राम-
ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति। किमर्थमिति। इसुसोः सामर्थ्य इत्यत्र व्यपे
क्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात् समासे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थं नित्यं समास इति सूत्रमिति प्रश्नः॥ ॥ ॥ ५७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिषेधार्थइति। उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः। नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यम्। समासेनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम्। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेसुसन्त स्याश्रयणीयः॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः। इणः षीध्वमिति। इहाक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे इणः षीध्वमित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं ततः समासेङ्गुलेरित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम्। अपदान्ताभिसंबद्धमिति। रषाभ्यामित्यत्रापदान्त

प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम्॥ अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयोःरव्यायतेयदायोगः॥ तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह॥१॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत। तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधुमन्यन्ते॥२॥ अथ चेत्कृदन्तमेनत् ततोधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः। वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्प्येत॥३॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभा॰यम्। सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम्॥४॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थम्। नापदान्तस्य ॰षो भवतीत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः॥ षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्व प्रकृतम्। इणः षइति॥ नैवं ॰ाक्यम्। अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं॰च॥ इहार्थं तावत्। इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोङ्गादिति। अ॰च मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उत्तरार्थम्। रषाभ्यां नो णः समानपद इति॥ अत्र णकारग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तत्रा॰॰॰र्थः। परान्तस्य नेति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति॥ अपदान्ताभिसंबद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ सहेःसाडःसः॥ सग्रहणं किमर्थम्। न सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत॥ सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्युच्यमाने अन्त्यस्य प्रसज्येत। ननु च अन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥

ग्रहणानुवर्तनाद् अपदान्तस्येति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं संपद्यते॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्॥ सहेःसाडःसः॥ प्रयोजनं नास्तीति। ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात्। नैतदस्ति। स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य बाधप्रसङ्गात् अपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोस्ति ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुतोनुस्वत्स्वेतस्मिति। ननुवचनसामर्थ्यात्तत्संहारेवाधितेसर्वादेशोमूर्द्धन्यः प्राप्नोति। अयमपरोस्य दोषोस्तु। स्थानेन्तरतमइ-
ति। षग्रहणमिहानुवर्ततइतिभावः। मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तुन्‌कार आकारस्यप्राप्नोति। भवेदिति। यद्यन्तरतमइतिसप्तम्याश्रीये
त तदायंपरिहारः षग्रहणानुवृत्तौस्यात्सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनात्त्यक्तः सप्तम्यांहीकोयणचीतियणोर्द्धमात्राकालस्यमात्रिक
एवान्तरतमः स्थानीस्यात्त्वर्द्धमात्रः। चितमिति। मूर्द्धन्यानुवृत्तौ तकारस्यटः प्रसज्येतषकारानुवृत्तौतुषः॥ साडइति। दण्ड

कुतोनुस्वत्स्वेतत्॥ अनन्त्यार्थेआरम्भेसकारस्यभविष्यतिनपुनराकारस्यस्यात्॥ स्थानेन्तरतमोभवतीतिसका
रस्यभविष्यति॥ भवेस्सकृतितोन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसिद्धंस्यात्। आदेशतस्तुअन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामाकारस्यप्र
सज्येत॥ तस्मात्सकारग्रहणंकर्तव्यम्॥ उत्त[...]र्थचेसकारग्रहणंक्रियते। आदेशप्रत्यययोस्सकारस्ययथास्यात्
॥इहमाभूत्। चितम्। स्तुतम्॥ अथसहिग्रह[...]णकिमर्थम्। नसाडः सोभवतीत्येवोच्येत सहेरेवसाडूपंभवतिनान्यस्य।
यद्येवंसाडः षत्वेसमानशब्दप्रतिषेधः। स[...]डःषत्वेसमानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ साडोदण्डः साडोवृश्चिकइति
॥अर्थवत्ग्रहणात्सिद्धम्॥ अर्थवतः स[...]डशब्दस्यग्रहणंनचैषोर्थवान्॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमितिचेत्तद्धितलो
पेर्थवत्वात्प्रतिषेधः॥ अर्थवत्ग्रहणात्सिद्धमितिचेत्तद्धितलोपेर्थवत्वात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। सहभडेनसाडः साड
स्यापत्यंसाडिः। अत्रप्राप्नोति। सत्तर्हिवक्तव्यः। नवक्तव्यः। षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वात् नैषसाडशब्दः। एवम
पिसहडेनसडः सडस्यापत्यंसाडिः। अत्रप्राप्नोति। तस्मात्सहिग्रहणंकर्तव्यम्॥ इण्कोः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये
पि॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेनिंसेः प्रतिषेधः। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेनिंसेः प्रतिषेधोवक्तव्यः। निंस्सेनिंस्स्वेति।
तत्तर्हिवक्तव्यम्॥ नवक्तव्यम्॥

स्यवृश्चिकस्यवाअडोवयवविशेषः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ निंसेरिति॥ यथावृषलैर्नप्रवेष्टव्यमितिवृषलप्रवेशनिषेधप
रत्वाद्वाक्यस्यप्रत्येकंसहितानांचप्रवेशाभावएवंनुमादीनांषत्वाप्रतिबंधहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकंसमुदायेनच
व्यवायेषत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ नुमेवेति। एवमुच्यमानेऽनेकव्यवायेषत्वाप्रसङ्गः। ननु चायमिति। सर्वैश्च व्यवायासंभवाद् यथासंभवं क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः॥ एवं तर्हीति। योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाभावः इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात्। प्रत्येकमिति। लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपप्लुवन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः॥ आदेशप्रत्यय॥ रुसर इति। अर्शः सरन्नित्यतः सरन् प्रत्ययो रुधू

नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाये इति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ एवं तर्हि योगविभागात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। नुम्व्यवाये। ततो विसर्जनीयव्यवाये। ततः शर्व्यवाये। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते॥ आदेशप्रत्यययोः॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः। आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः। रुसरः। धूसरः। अत्यल्पमिदमुच्यते सरक इति। सरकादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वर्सं तर्समिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। न वै एतत्सत्वे शक्यं विज्ञातुम् उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। इह न स्यात्। सर्पिषा यजुषेति॥ एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धम्। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति॥

मादिभ्यः किदित्यत्रानुवर्तते कित्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्वाष्यवार्तिकयोः सरक् पठितः। सर्वमिति। ऋतॄ वदि इति सप्रत्ययः। उणादय इति। अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते अतः रुकपिकं सेत्यत्र पृथक्कसग्रहणात्। न वै एतदिति॥ षत्वव्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं सर्पिषा रक्षद्वित्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः॥ एवं तर्हीति। रुसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अथेति। अत्र यत्र षष्ठ्यामस्यां सद्द्वत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येणात्वादेशप्रत्यययोरसंबन्धः सकारविशे ८ ३ १
२।१ षणत्वात्। सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येणात्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति
साम्यात्पक्षद्वयसंभावना॥ विसंविसमिति। स्थाने द्विर्वचनमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एष इति। एतद् अम् तकारस्य तदोः सः साव
नंत्ययोरिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति। एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तु तदवयवः। सिषेचेति।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य ... कार इति। आहोस्वित् समानाधिकरणा आदेशो यः सकारः
प्रत्ययो यः सकार इति। कश्चात्र विशेषः॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधः। आदेशप्रत्यययोरित्यवयव
षष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः। विसं विसम्। मुसलं मुसलम्। समानाधिकरणानां त्वाप्राप्तिः॥ समानाधिकरणानां ष
त्वस्याप्राप्तिः। एषो अकार्षीत्। अस्तु समानाधिकरणा। यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप अत्र न प्राप्नोति। न धातुद्विर्वचने
स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्। इहापि तर्हि न स्यात् सरीसृप्यत इति। तस्मात्तत्र द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्। इह तर्हि करि
ष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति। इह तर्हि अ
कार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। मा भूदेवमादेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि जो षिषत् मन्दि
षदिति प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति।

स्थाने द्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न त्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो यथा विसमित्यादौ। सरीसृप्यत इति। ननु समानाधिकरणपक्षे षत्व
स्याप्राप्तिः। उच्यते। सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति। द्विष्प्रयो रा॰भ॰
गे त्वत्र न दोषः॥ सिषेचेत्यादौ तु धात्वादेः षः स इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति॥ जोषिषदिति। लेट् व्य
त्ययेन परस्मैपदं सिप् इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिप् बहुलं लेटीति सिप्॥ ॥ ॥ ५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इ॒दिकृतइति। सागमकस्यप्रत्ययत्वात्तदवयवःसकारः। वसश्चवक्षदिति। वचियजिभ्यांलेट्॥ नानाविभक्तीनामिति। आदेशस्येति षत्वापेक्षयास्थानषष्ठी प्रत्ययस्येतिसकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाऽभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिः॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति। ननु सिपूसिचोरर्थवत्वादर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांयुक्तोव्यपदेशिवद्भावः इडागमभावाभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा। एषइस्यत्र तु सकारस्यानर्थक्यादयुक्तः। तथाचोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भावइति। एवंतर्ह्यवयवसमुदायापेक्षोव्यपदेशिवद्भावःस्यःसः

एषोपीटिकृतेप्रत्ययस्यसकारः। इहतर्हिइन्द्रोमावक्षत्सदेवान्यक्षत्। नानाविभक्तीनांचसमासानुपपत्तिः। नाना विभक्तीनांचसमासोनोपपद्यते। आदेशप्रत्यययोरिति। योगविभागात्सिद्धम्॥ योगविभागः करिष्यते॥ आदेशस्यषो भवतीति। ततःप्रत्ययस्य। सकारस्यषोभवतीति। सतर्हियोगविभागः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। कथम्। अस्तुतावदवयव षष्ठी। ननुचोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठीचेद् द्विर्वचनेप्रतिषेधइति। नैषदोषः। द्विःप्रयोगोद्विर्वचनमूयदृष्युच्य नेसमानाधिकरणानांचाप्राप्तिरिति॥ व्य देशिवद्भावेन भविष्यति। अथवापुनरस्तुसमानाधिकरण। कथंकरिष्यतिहरि ष्यति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ भवत्येवंजाती कानांषत्वमिति। यदयंसात्पदाद्योरितिसात्प्रतिषेधंशास्ति। अथवापुन रस्त्वादेशोयःसकारःप्रत्ययस्ययःसकारइति। कथमिन्द्रोमावक्षत् सदेवान्यक्षत्। व्यपदेशिवद्भावेनभविष्यति॥ सतर्हि व्यपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। ...क्तम्। तत्रव्यपदेशिवद्वचनमेकाचोद्विप्रथमार्थंषत्वेचादेशसंप्रत्य यार्थम्। अवचना ल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति। यदपिनानाविभ क्तीनां च समासानुपपत्तिरिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानाविभक्त्योरेषसमासइति यदयंशासिवसिघसीनां चेतिघसिग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥

एषोसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्तस्यैषइत्यत्रसकारोवयवो भवतीतिषत्वंप्रवर्तते॥ यद्यमिति॥ प्रत्यपावयवस्यापिसकारस्य षत्वंभवतिनकेवलंप्रत्ययस्यसकारस्येतिप्रतिषेधेनज्ञाप्यते। नानाविभक्त्योरिति। नन्वाचार्यस्यार्थेष्वेवैभवात्कथंभिन्नप्रत्ययत्त योर्द्वन्द्वः। उच्यते। एकविभक्त्योरयंद्वन्द्वोनानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः साङ्ग्रहणाद्धसिग्रहणाच्चनोभयत्रसा मानाधिकरण्यंवैयधिकरण्यंवा। तत्रत्र अयावयवत्वात्प्रत्ययशब्दस्यसामानाधिकरण्येपिवैयधिकरण्यफललाभः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्तौति।।नियमार्थइति।विशिष्टे ष्टनियमार्थइत्यर्थः।सुषुपिषइन्द्रमिति।स्वपेर्लिट्।छान्दसत्वाद्धात्वपेनथासः।थासः सेः।तस्य षत्वे ऽयादेशे यलोपे च नियमाभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव।अभिषिषिक्षतीति।स्थादिष्वभ्यासेनेति वर्तमान उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं चासिद्धमिति।प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्येतन्नाश्रितम्।सनियोऽभ्यास इति।यथा तत एक हल्मध्य इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवेति।तेन यङि योऽभ्यासस्तस्माद्धात्व

यदि हि आदेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमिति।ततो घसिग्रहणं करोति॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्।स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम्।अस्तौतिण्यन्तानां माभूत्।सिसिक्षति।अथ एवकारः किमर्थः।नियमार्थः।स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति।नैतदस्ति प्रयोजनम्।सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति।इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि।यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति।मैवं विज्ञायि।स्तौतिण्यन्तयोः षण्येवेति।इह न स्यात्।तुष्टाव।षणीति किमर्थम्।सेषिच्यते।कोविनते ऽनुरोधः।अविनते नियमो माभूत्। सुषुप्सतीति।कः सानुबन्धे ऽनुरोधः।षशब्दमात्रे नियमो मा भूत्।सुषुपिषइन्द्रम्।सुषुपिषइहेति। अभ्यासादिति किमर्थम्। अभ्यासाद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्।उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्। अभिषिषिक्षति।नैतदस्ति। असिद्धमुपसर्गात्षत्वम्।तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति॥इदं तर्हि प्रयोजनम्।सनियोऽभ्यासस्तस्याद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्॥ यङि योऽभ्यासस्तस्माद्याप्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत्।सोषुप्यतेः सन्।सोषुपिषते।अथवा अभ्यासाद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्। धातोर्याप्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्।अधीषिषति॥ ॥

त्तस्यापि षणि षत्वं भवति।सोषुपिषत इति॥अन्तरङ्गत्वं च न त्वन्तरङ्गं षत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्धं षत्वम्।अथवा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम्।यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्ये ऽविनते नियमाभावो यथा सुषुप्सतीति॥अधीषिषतीति।इणो बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावः॥ अजादेर्द्वितीयस्येति सशब्दस्य द्विर्वचनम्। सन्यत इतीत्वम्।धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावात्प्रवर्तते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु च षणि इति। षणीति परसप्तमी तत्र षणिपरतः स्तौतिण्योरेव षत्वमिति नियमः क्रियमाणः तुल्यजातीयस्य षण्परस्य सिसिक्षतीत्यादौ षत्वं व्यावर्तयत्यधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात् षण्परत्वाभावात्तस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः॥ सन्यङन्तमिति। समुदाय एव सन्यङन्तोऽवयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः॥ सत्सप्तमीति। तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्र

ननु च षणीत्युच्यते। षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति। सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। अभिसुसूषति॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते। नह्यवाये चाषोपदेशार्थम्। तद्व्यवाये अभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात्॥ अभिषिषेणयिषति॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं चापि प्रतिषेधार्थं च। अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्। अभितष्ठौ। षणि प्रतिषेधार्थम्। अभिषिषिक्षति॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्॥ उपसर्गात्षत्वे निंस उपसंख्यानमनिणन्तत्वात्॥ उपसर्गात् षत्वे निंस उपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्णुणोति। निष्विन्क्ते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनिणन्तत्वात्। इणन्तादुपसर्गात् षत्वमुच्यते न चानि[illegible]न्तः। नत्वावर्णाश्रयत्वात्। षत्वस्य तद्विशेषकः उपसर्गो धातुश्च॥

हणमाथ्यि चसन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यतद्वीत्वमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात्पौर्वापर्याभावात्॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ अभिसुसूषतीति। सूङ्प्रेरणे सन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः॥ अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरिति नियमात् षत्वाभावः अभ्याससकारस्य तु तस्मान्नियमात्। अभिषिषेणयिषतीति। अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः॥ अथवा सह इनेन सेना सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशो यदा तु दृशन्नसीति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदास्त्येव षोपदेशत्वम्॥ उपसर्गात्। अनिणन्तत्वादिति। इण्ग्रहणेन यकृते नोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात् षत्वेन भाव्यम्। नवेति॥ उपसर्गेण इण् विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः। शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम्। वर्णाश्रयत्वादिति। वर्णौ इवर्णसकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

येद्येवमिति॥ यस्तुपसर्गेणेण् विशेष्यते ननु सुनोत्यादयस्तदातिप्रसङ्गः॥ सुनोत्यादिभिरिति॥ सुनोत्यादिभिः सकारेन विशे
ष्यते। अपितूपसर्गः। सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः परः सकारः सामर्थ्यात् सुनोत्याद्यवयवएव भवति॥ उपसर्गस्थस्यत्तु सकार
स्यापदान्तस्येत्यधिकारात् षत्वस्याप्रवर्तनम्। ननुचोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् कथमिण् विशेष्यते। तात्स्यात्ताच्छ
ब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः। सुनोत्यादीनांयउपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्यसकारस्य षत्वेविज्ञायमानेन कश्चिद्दोषः। सुनोत्यादीनां
षत्वइति। यथाविसेचकइत्यत्र गमेरुपसर्गोविशब्दोनसिचेरितिषत्वंनभवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपस

स्य नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य। वर्णाश्रयंषत्वम्। तद्विशेषकउपसर्गोधातुश्च। नैवंविज्ञायते
इण्न्तादुपसर्गादिति। कथं तर्हि इणउत्तरस्य ... कारस्य चेदिणुपसर्गस्यसचेत्सकारस्तुनोत्यादीनामिति। तत्र
शर्व्यवायेइत्येवसिद्धम्। यद्येवंधातूपसर्गयोरभिसंबन्धोऽकृतोभवति। तत्रकोदोषः। इहापिप्राप्नोतिविगताःसे
चकाअस्मात्ग्रामात् विसेचकोग्रामः। धातूपसर्गयोश्चाभिसंबन्धःकृतः। कथम्। सुनोत्यादिभिरत्रउपसर्गविशे
षयिष्यामः। सुनोत्यादीनांयउपसर्गस्तत्स्थउपसर्गस्थयइणिति। सुनोत्यादीनांषत्वेण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकृत्वा
त्। सुनोत्यादीनांषत्वेण्यन्तस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। अभिषावयति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। अधिकत्वात्।
व्यतिरिक्तःसुनोत्यादिरिति कृत्वाउपसर्गात्सुनोत्यादीनामितिषत्वेनप्राप्नोति॥ नवावयवस्यानन्यत्वात्। नवा
वक्तव्यम्। किंकारणम्। अवयवस्यानन्यत्वात्। अवयवोत्रअनन्यः॥ नामधातोस्तुप्रतिषेधः। नामधातोस्तु
प्रतिषेधोवक्तव्यः। सावकमिच्छतिअभिसावकीयति। परिसावकमिच्छतिपरिसावकीयति॥ नवानुपसर्गत्वात्
। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। अनुपसर्गत्वात्। यत्क्रियायुक्ताःस्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः। नचात्रसुनोतिंप्रतिक्रि
यायोगः॥

र्गइतिषत्वाप्रसङ्गः। हेतुमतिचेत्यत्रप्रत्ययार्थविशेषणपक्षेर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते॥ नवेति। ण्यन्तस्ययोऽवयवोणिचूप्रकृति
स्तस्यानन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्यसिद्धंषत्वम्। नामधातोरिति। तत्रापिसएवसुनोत्यादिरितिषत्वप्रसङ्गः॥ नवेति। अभिःक्यजर्थ
स्येच्छायाविशेषणत्वात्तद्युपसर्गोनसुनोतेःसुनोत्युपसर्गत्वेत्वभिषावकमिच्छतिअभिषावकीयतीतिभवत्येवषत्वम्॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नासावेवमिति। यदाण्यर्थस्याभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदानास्तिषत्वंयदातूपसर्गविशिष्टायांक्रियायांप्रयोज्योनियुज्य
ते तदा प्रतिबन्धकाभावात्षत्वंप्रवर्ततएवेत्यर्थः। सुनुअभीति। नायंलौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्यप्रयोगाभावात् किंत
र्हि सुनोतिसंबन्धाभावप्रदर्शनायकल्पितः प्रयोजकव्यापारेणाभेः संबन्धोनसुनोतिनेतिह्यनेनप्रतिपाद्यते॥ अनुवि॥ देवा इति
पण्डिताः पर्युदासंमन्यन्ते संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदाश्रयणस्यायुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदोऽवश्यंभावी॥ इणः

किंतर्हि। स्तवकीयतिंप्रति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। अभिषावयति। अत्रापिनसुनोतिंप्रतिक्रियायोगः किंतर्हिसावय
तिंप्रति। सुनोतिंप्रत्यत्रक्रियायोगः। कथम्। नासावेवंप्रेष्यते। सुनुअभीति। किंतर्हि। उपसर्गविशिष्टमसौक्रियां
प्रेष्यतेअभिषुणुदिति॥ स्तनुभेः॥ अप्रतेरितिवर्तते उताहोनिवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथंज्ञायते। योगविभा
गकरणसामर्थ्यात्। इतरथाहिसदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येवब्रूयात्। अस्त्यन्यद्योगविभागकरणेप्रयोजनम्॥ ८
किम्। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरितिवक्ष्यतितत्स्तन्भेरेवयथास्यात्सदेर्माभूत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ ८८
एकयोगेपिसतियस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः तस्यभविष्यति। कस्यचालम्बनाविदूर्यौ स्तन्भेरेव॥ अनुविपर्यभि ८
निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ अथयः प्राणीअप्राणीचकथंतत्र भवितव्यम्॥ अनुष्यन्दतेमत्स्योदके। आहो
स्विदनुस्यन्दतेमत्स्योदकेइति। यदि त[illegible]प्राणीविधिनाश्रीयते॥ अस्त्यत्राप्राणीतिकृत्वाभवितव्यंषत्वेन।
अथप्राणीप्रतिषेधेनाश्रीयते। अस्त्यत्रप्राणीतिकृत्वाभवितव्यंप्रतिषेधेन। किंपुनरत्रार्थसतत्त्वंदेवाएतज्ज्ञातु
मर्हन्ति॥ परेश्च॥ अथानिष्ठायामितिवर्तते उताहो निवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथंज्ञायते। योगविभागकरण
सामर्थ्यात्। इतरथाहिविपरिभ्यांचस्कन्देरनिष्ठायामित्येवब्रूयात्॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटांधोङ्गात्॥ विभाषेटः॥ इ
ण्ग्रहणंकिमर्थम्। इण्ग्रहणंढत्वेकवर्गनिरत्यर्थम्॥ इण्ग्रहणंक्रियतेकवर्गात्तुढत्वंमाभूदिति। पक्षीध्वम्। प
क्षीध्वम्। किंपुनरिदमिण्ग्रहणंप्रत्ययविशेषणम्। इणउत्तरेषांषीध्वंलुङ्लिटांयोधकारइति। आहोस्विदङ्गकारवि
शेषणम्। इणउत्तरस्यधकारस्यसचेत्षीध्वंलुङ्लिटान्धकारइति॥

पी॥ इण्ग्रहणमिति। इण्कोरित्यतइण्ग्रहणमनुवर्तनएवेतिप्रश्नः। कवर्गनिरत्यर्थमिति। पूर्वयोगेपुइद्योरनुवर्तनात्केवलस्येणइ
हानुवृत्तिर्दुर्लभा॥ ॥किंपुनरिति॥ वार्त्तिकानुसारेणेङ्ग्रहणमितिपाठेयुक्तः। इण्ग्रहणमितितुभाष्येप्रायेणपाठः। किंषीध्वमादयोवि
शेषणेनप्राक्संबध्यन्तेपश्चात्प्रधानेनधकारेणाऽथधकारएवविशेषणद्वयेनसंबध्यतइतिप्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययपरत्वेइति। इटः परेषांषीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येतिविज्ञायमानइटोलिङ्गत्वात्पौर्वापर्ययोगाद्विकल्पाप्रसिद्धिः
लिङ्ग्रहणंचोपलक्षणंषीध्वमोऽपिद्रष्टापौर्वापर्ययोगात्॥वचनादिति।लिङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः॥अस्तिवचनइति
॥समुदायानुवृत्तौकश्चिदेकदेशेप्रवृत्तंकार्यंसमुदायेप्रवृत्तंभवतीत्यर्थः॥ धकारपरत्वेइति॥इटःपरस्यधकारस्येतिव्या॰
ख्यानेषीशब्देनव्यवधानात्पाक्षिकढत्वाप्रसङ्गः॥वचनादिति।षीध्वमोऽनुवृत्तौयेननाव्यवधानमाश्रियतइत्यर्थः॥अस्ति
वचनेप्रयोजनंकिंलुलुविढ्वेलुलुविध्वेइत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येतियुक्तः पाठः।क्वचित्तुनैषदोषःइणउत्तरस्येत्यादिपद्य

कस्मान्नविशेषः॥तत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्॥तत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंनप्राप्नोति।लुलु
विढ्वे।लुलुविध्वइति।किंकारणम्।परादित्वात्॥इट्प्रत्ययादिः।वचनाद्भविष्यति॥अस्तिवचनेप्रयोजनम्॥ अलविढ्व
म्।अलविध्वम्।अस्तुतर्हिधकारविशेषणम्।धकारपरत्वेषीध्वम्यनन्तरत्वादिटोविभाषाभावः।धकारपरत्वेषी
ध्वमिअनन्तरत्वादिटोविभाषानप्राप्नोति।लविषीध्वम्।लविषीढ्वम्।वचनाद्भविष्यति॥अस्तिवचनेप्रयोजनम्।
किम्।लुलुविध्वेलुलुविढ्वे इति।इण्ग्रहणस्यचाविशेषणत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वप्रसङ्गः।इण्ग्रहणस्यचाविशेष
णत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वंप्राप्नोति।पर्षीध्वमिति॥नैषदोषः॥अङ्गादितिवक्ष्यामि॥अङ्गग्रहणाच्चदोषः।इहनप्रा
प्नोति।उपदिदीयिध्वेउपदिदीयिढ्वेइति।योह्यत्रअङ्गान्त्यइण्नतस्मादुत्तरइट्।यस्माच्चोत्तरइट्नासावङ्गान्त्यइ
णिति।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्प्रत्ययविशेषणम्। ननुचोक्तंतत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्
॥लुलुविध्वे।लुलुविढ्वेइति। वचनाद्भविष्यति। ननुचोक्तमस्तिवचनेप्रयोजनंकिमालविढ्वम्।अलविध्वमिति॥

नैतद्युक्तम्।ग्रन्थसंगत्यभावात्।इण्ग्रहणेनयदाधकारोविशेष्यतेनतुप्रत्ययस्तदाषीध्वमोधकारइणःपरोनभवति
षीशब्देनव्यवधानादीकारेणषीशब्दावयवेनव्यभिचाराभावाद्ध धकारस्यविशेषणायोगः।अङ्गादितिवक्ष्यामीति।इण राम॰
न्तादङ्गादुत्तरस्यधकारस्यषीध्वमोऽवयवस्यढत्वंभवतीत्यर्थः।तत्रयेननाव्यवधानमितिच्योषीढ्वमित्यादौढत्वंभव
तिपक्षीध्वमित्यादौत्वङ्गस्यानिणन्तत्वाड्ढत्वाभावः॥उपदिदीयिढ्वइति।युटः परादित्वादिणन्तादङ्गा त्परइण्नभवति ६२
युटाव्यवधानात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदेतस्मिन्निति। सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः॥ पूर्वस्मिन्निति॥ अङ्गग्रहणाननुवृत्तौ युट एवेण उत्तरइड्गिनि ढत्वविकल्पः सिध्यति॥ अथवेति। इणः परो यो धकार इट् च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां सम्बन्धिनो विभाषा मूर्धन्य इत्यर्थः॥ तत्र येन नाव्यवधानमिति षीध्वमिषीशब्देनव्यवधानमाश्रीयते उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्पः॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घादिति। देवताद्वन्द्वे षत्वं भवतीत्यर्थः॥ गौणमुख्ययोरिति। लौकिक एवायं न्यायः शास्त्रे आश्रीयते स्वं रूपं शब्दस्येति रूपग्रहणात्स्वर्थवद्रूपमाश्रीयते स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः। तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाभावः॥ शब्दाश्रये त्वेति॥ प्रातिपदिकस्य स्वरूप

यदेतस्मिन्योगे लिड्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति। ननु चोक्तं धकारविशेषणत्वे षीध्वमि अनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः लविषीध्वं लविषीढ्वमिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमास्ति वचने प्रयोजनं किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति। यदेतस्मिन्योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति॥ यदप्युच्यते इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु चोक्तमङ्गग्रहणाच्चदोष इति॥ पूर्वस्मिन्योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्रानिवृत्तम्॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम्॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य। अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम्॥ अग्नीषोमौ। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः॥ इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। अग्निसोमौ माणवकाविति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रतिपत्तिः॥ तद्यथा गौरनुबन्ध्यः अजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते॥ कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः॥ गौस्तिष्ठति गामानयेति॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति॥ यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥

त्वे प्रातिपदिकं तु न लौकिकेनार्थेनार्थवत्किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वाभावाद्गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते न तस्मिन्प्रवर्तते मुख्येऽर्थे गौणे वार्थे प्रयोगः॥ अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरे प्रवर्तते ऽर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारस्तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थ एव वर्तमानं वृद्ध्यात्वे प्रतिपद्यते पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ ॥मातुः॥ सान्ताभ्यामिति। रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति। एकदेशविकृतस्येति। स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं वा शरी ८ ३

६२ ति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य सइति सकारविधानात्तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्य

र्थः॥ उपस॥ अस्तिग्रहणमिति॥ अस्तिः सकार एवाकारेलुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः संभवति नान्यइति प्रश्नः।न

ह्यस्तिरिति। परिस्पन्दनरूपस्यैवार्थस्य क्रियात्वादिति भावः॥ क्रियावचन इति। न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः। कर्मस्य

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातुः ष्वसा। मातुस्स्वसा। पितुः ष्व सा। पितुस्स्वसा। मातुः पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यम् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। मातुः पितुरिति सान्तग्रहणं मनर्थकम्। किं कारणम् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति॥ उ पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ अस्तिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अनुसृतम्। विसृतमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभिषन्ति। विषन्तीति। न ह्यस्तिः क्रियावचनः। किं पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति॥ क्रियावचनोऽस्तिः। आतश्च क्रियावचनः। व्यत्यनुषते। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनेनात्मनेपदं भवति। कर्मव्यतिहारश्च कः क्रियाव्यतिहारः। प्रादुः शब्दात्त र्हि मा भूत्। प्रादुः शब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति। इष्यते उपसर्गा त्स्यतेः षत्वम्। आतश्चेष्यते एवं ह्याह। उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज स्वञ्जामिति। प्रादुः शब्दात्तर्हि मा भूत्। प्रादुः शब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनमि ह मा भूत्। अनुसृतेरप्रत्ययः। अनुसूः। अनुसः अपत्यमानुसेयः॥

भावकानां कर्मस्थक्रियाणामित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दो यत्क्रि राम॰

यायुक्ता इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोधः। व्यत्यनुषत इति। व्यत्यनुभवत इत्यर्थः। प्रादुः शब्दश्चेति। केषांचिच्छब्दा

नामनियतविषयत्वदर्शनात्। अनुसूतेरिति। अनुसूतइत्यनुपूर्वः सवतेर्हि षेति क्विप्। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। ढे लोपोऽकद्वा ६३

इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति सत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुवि॥ विस्वप्नग्गिति। स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ्प्रत्ययः॥ ताच्छीलिके ष्वपि क्वचिद्दृत्तिक्रियाणाम्उपसर्गयोगः। आगामुक-
मित्यादौ। साधुकामिणिवा प्रत्ययविधानात्॥ विसुष्वापेति। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते अकृत एव हलादिशे-
षे धातूपसर्गग्रयस्य कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तत्र प्रसङ्गः कृते वा ह्यादिःशेषे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। हलादिशेषादिति
॥ संप्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेषः॥ इष्टं पूर्वमिति। विव्याधेत्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्यासस्कार-
स्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाभावः। स्थादीनामिति। स्थादीनां संबन्धी नियमो नात्र प्रवर्तते। यस्मात्स्यादिसूत्रे प्रा

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ किमर्थं स्वपेः सुपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्। सुपेः षत्वमुच्यते। स्व-
पेर्माभूदिति विस्वप्नो विस्वप्नगिति॥ विसुष्वापेति केनन। विसुष्वापेस्त्वत्र कस्मान्न भवति। हलादिशेषान्न सुपिः। हला-
दिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति। इदमिह संप्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध-
लादिःशेषः। इष्टं पूर्वं प्रसारणम्। इष्यते हलादि शेषात्पूर्वं संप्रसारणम्। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह॥ अभ्यास सं-
प्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति। एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति॥
स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः॥ प्राक्सितसंशब्दनात्स नियमः॥ उत्तरश्च सुपिः पठ्यते। एवं तर्ह्यर्थव-
द्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति॥ अनर्थके विषुषुपुः यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति। नैष दोषः।
कथम्॥ सुपिभूतो द्विरुच्यते। सुपिभूतस्य द्विर्वचनम्। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूद्विसुष्वापेति केनन॥ हलादि शेषान्न सु-
पिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम्॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः॥ अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते॥ ॥

क्सितादिति वर्तते तेन प्राक्सिताद्ये धातवः तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमित्येवं नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते सुपि-
स्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते॥ अर्थवद्ग्रहणइति॥ स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवार्थवान वयवयोस्त्वानर्थक्यं द्विःप्रयोगे त्वर्थ-
स्यानावर्तनाद्द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम्॥ सुपिभूत इति। परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम्। न च स्थानिवत्वा-
त्स्वब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्धं षत्वम्। द्विःप्रयोगे पि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम्। विसुष्वापेत्यत्र तु स्वपेर्द्विर्व-
चनं तत्र स्थानिवत्वात्स्वपेरिति षत्वाभावः। केचित्तु सुपिभूतो द्विरुच्यत इति पठन्ति॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वच-
नमिति तेषां भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥कपिष्ठलो॥ कपिष्ठलइति॥गोत्रमिहपारिभाषिकंपौत्रप्रभृतिगृह्यतेतेनयत्रगोत्राभिधानंतत्रकपेःपरस्यस्थलसकारस्यषत्वेन भाव्यंनतुपरमप्रकृतौनापियूनीतिवार्त्तिकारम्भः।यस्माद्गोत्रंप्रक्रियतेप्रवर्त्ततेगोत्रस्यवायाप्रकृतिःकारणंतदभिधानेषत्वं तेनसर्वमिष्टंसिद्ध्यति।नैवंविज्ञायतइति।नगोत्रंषत्वस्यविषयत्वेननिर्दिष्टंकिंतर्हिदर्शनस्यगोत्रेयोदृष्टःकपिष्ठलशब्दःस साधुर्भवतीति।तेनकपिस्थानवाचिनःषत्वंनभवतीत्युक्तंभवति।अथवाप्रवराध्यायपठितंगोत्रंगृह्यतइतिषत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेनदोषः॥अम्बा॥ किमिदमिति॥यदिस्थशब्दःप्रथमयानिर्दिश्यतेस्थशब्दःसकारस्यमूर्द्धन्यप्रतिपद्यतइति

॥कपिष्ठलोगोत्रे॥ कपिष्ठलोगोत्रप्रकृतौ।कपिष्ठलोगोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम्।गोत्रइत्युच्यमानेइहैवस्यात्।कापि ष्ठलिः। इहनस्यात्।कपिष्ठलः॥ कापिष्ठलायनः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नैवंविज्ञायतेकपिष्ठलइति गोत्रे निपात्यतइति।कथंतर्हिगोत्रेयःकपिष्ठलशब्दस्तस्यषत्वंनिपात्यतेयत्र वा तत्रवेति॥अम्बाम्ब गोभूमिसव्यापद्वि त्रिकुशेकुशङ्कङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यस्थः॥स्थइतिकिमिदंधातुग्रहणम्।आहोस्विद्रूपग्रहणम्।किं चातः।यदिधातुग्रहणम्।गोस्थानमित्यत्रनप्राप्नोति॥अथ रूपग्रहणम्।सव्येष्ठाःपरमेष्ठी।सव्येष्ठासारथिरित्यत्र नप्राप्नोति॥यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावद्धातुग्रहणम्।कथम्।गोस्थानमिति॥ सवनादिषुपाठःकरिष्यते॥अथ वापुनरस्तुरूपग्रहणम्।कथंसव्येष्ठाःपरमेष्ठीसव्येष्ठासारथिरिति॥ स्थःस्थास्थिन्स्थूणामितिवक्तव्यम्॥सु षामादिषुच॥ अविहितलक्षणोमूर्द्धन्यःसुषामादिषुद्रष्टव्यः॥ह्रस्वात्तादौतद्धिते॥ ह्रस्वात्तादौतिङःप्रतिषेधः।ह्र स्वात्तादौतिङःप्रतिषेधोवक्तव्यः।भिन्द्युस्तराम्।छिन्द्युस्तरामिति॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्द स्यनर्थकवचनंपूर्वपदादितिसिद्धत्वात्॥

तदारूपग्रहणम्।अथस्थःषष्ठ्यानिर्दिश्यतेततोधातुग्रहणमितिभावः।सवनादिष्विति।आदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वाद्गोस्थान भूमिस्थानादयोऽनिष्पमाणषत्वाःसर्वेसवनादयः।स्थःस्थास्थिन्स्थूणामिति।स्थाशब्दःक्विबन्तःईत्त्वेवकारप्रतिषेधइतिव चनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्त्वंभवति।स्थिन्नितीन्प्रत्ययान्तः।स्थूशब्दःक्रप्रत्ययान्तः॥स्तुतस्तो॥पूर्वपदादितिसिद्धत्वादिति।पूर्वं पदंपूर्वपदमितिसामान्येनतत्राश्रीयतेनतुसमासावयवएवेतिवाक्येऽपिषत्वंप्रवर्त्तते।तदत्रस्तुतस्तोमग्रहणंप्रत्याख्याय ते छन्दोग्रहणंतूत्तरार्थंवक्तव्यमेव॥ ६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सनोतेरनः॥ सिसः नीरिति॥ एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः॥ नरपर॥ माषइति। मानं मा मां सनोतीति जनसनेति विट्। विड्वनोरित्यात्वम्। विभक्तौ ङसि परत आतो धातोरित्या

स्तुतस्तोमयोः छन्दसि वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम्॥ सनोतेरनः॥ सनोतेरन इति च। किम्। वचनमनर्थकमित्येव। किं कारणम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात्। नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात्॥ इह मा भूत्। गोसनिमिति॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्। सवनादिषु पाठः करिष्यते॥ सन्नर्थं तु॥ सन्नर्थं त्विदं वक्तव्यम्। सिसनिषति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति एतस्मान्नियमान्न भविष्यति। ण्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। सिसानयिषतीति। कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधेण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्याद् ण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्ते विज्ञास्यते। अथवा अयमस्ति अण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः। नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥ किमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते। पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इणन्तादिति तत्रानुवर्तते। अनिणन्तश्चायं नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनिणन्तादपि षत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। जलाषाहं माषइत्येवं सिद्धं भवति। अथवा एकदेशविकृतार्थोयमारम्भः अश्वषाइति॥ सिचो यङि॥ अथ उपसर्गादिति या प्राप्तिः भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेन। उताहो न। न भवितव्यम्। किं कारणम्। उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधविषये आरभ्यते॥ तद्यथैव पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति॥ न चाप्राप्ते सात्पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते। सिचो यङीत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमुपसर्गात्सत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सिचो यङीत्येतन्न बाधिष्यते॥

लोपः॥ एकदेशविकृतार्थ इति॥ अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकमनिणन्तादप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति माषोजलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः॥ सिचो यङि॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादभिसेसिच्यत इति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति॥ उच्यते॥ प्रकरणे प्रकरणमसि-
द्धं न तु योगे योगो विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्या-
ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णा-
न्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह। रषाभ्यामिति। यो॰ सारकार इति। येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारे॰ स्तीति तन्मतेन केवलस्या

तस्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम्॥ सोढः॥ किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह मा भू-
त्। परिषहतइति॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात्। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्य-
म्। किं प्रयोजनम्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात्। अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति
। पर्यसीषहत॥ सुनोतेः स्यसनोः॥ सनि किमुदाहरणम्। सुसूषति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा-
दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अभिसुसूषते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्मा-
न्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अभिसुसूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूः निसुसूः॥ सदेः परस्य लिटि॥ सदो लि-
टि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्। सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परिषस्वजे॥ इति श्रीमद्भगवत्पत-
ञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥ रषा-
भ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम्। रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्॥ रषाभ्यां नो णः स-
मानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातॄणाम्। पितॄणामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
यो सावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्॥

प्रयोगाद्व्यस्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातॄणामित्यादावपि भविष्यति। एषामपि दर्शने मात्राचतुर्भागो रे-
फ ऋकार इति तन्मतेः पि रषाभ्यामिति रेफो गृह्यमाणो॰ पृथग्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति।
यत्तूच्यते रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति तद्भिन्नास्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया। अथवा रषाभ्यामिति रेफाकृतिर्निर्दिश्यत इति
ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नहि वर्णैकदेशाइति। नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथाद्रव्येषिस्त्युक्तं संध्यक्षरवार्त्तिके यथा च मांसं न विक्रेतव्यमिति सत्यपि नि षेधे गावो विक्रीयन्ते तत्र मांसबुद्धेरभावात्। यदप्युक्तं॥ अपत्वाद्रेफऋकारस्थं रेफं सावर्ण्याद्गृह्णातीति। तदयुक्तं। नहि ऋ कारस्थरेफस्य स्थानप्रयत्नवत्त्वं तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम्। यथा च नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगा भावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः॥ एवं वर्णग्रहणे वर्णैकदेशयोरपीति भावः। तुडादिषु चोक्तमिति। अग्रहणप क्षे तुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते। इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये माभू द्व्यापारः यथा अग्रइन्द्र इत्यत्र दावेकारो ऽयादेशं प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वमिह तु मातॄणामिति समुदाय

नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते॥ एकदेशे तुडादिषु चोक्तम्। अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविना[illegible] मिति। न स्माद्गृह्यन्ते। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अननन्तरत्वात्। यत्तद्रेफात्परं भ[illegible]॥ अड्व्यवाये इत्येवं भविष्यति॥ न सिध्यति॥ किं कारणम्। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणे [illegible] ल्यव्यपवृक्ता अपि वर्णा भव न्ति। यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे। ततो व्यवाये। व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति। तत अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। ए तैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति॥ अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ऋकारात् णत्वमिति॥ ॥

स्य न क्वचिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यप्रतिकस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते भेदेन चोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्ये ति न्यायो नास्ति। यत्तद्रेफादिति। रेफ एव भक्तिस्तस्यायत्परमित्यर्थः। ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति। न तत्क्वचिदि ति॥ मात्राचतुर्थस्य पृथगभावात्। एतैरेवेति। येऽक्षरसमाम्नाये पठ्यन्ते ऽकारादयः ये च वे गृह्यन्ते आकारादयः सर्वे ते आ क्षरसमाम्नायिकाः॥ अत्र च वृद्धचो ऽन्त्योदात्तात् ञ्नितिभवार्थे ठञ् प्रयोजनमस्त्यनेन वा॥

यद्यमिति। द्वंद्वात्पकमृकारादपिनोणोभवतीत्यनुमापयति॥ अथवावर्णैकदेशोपीहरेफोगृह्यते॥ रेफाकृतिर्वानिर्दिश्यते
भक्तिव्यवधानेपिवाणत्वंभवतीत्यनुमीयते॥ अट्कुप्वा॥ अड्व्यवायेइति। एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राडादिव्यवा
यविषयेतस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषानिर्दिष्टाङ्गविकल्पोपतिष्ठतइतियत्राडादिव्यवायोन्यव्यवायश्चतत्रणत्वप्रसङ्गः॥
॥नवेति॥ रषाभ्यामित्यत्रतस्मादितिपरिभाषोपस्थानाद्व्यवायेणत्वाप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवायेणत्वम

यद्ययंसुभ्नादिषुनृनमनशब्दंपठति। नैतदस्तिज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्नार्नमनिरिति॥ यत्तर्हिनृनृत्रौवत्नोति
शब्दंपठति। यश्चापिनृनमनशब्दंपठति। ननुचोक्तंवृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति। बहिरङ्गावृद्धिः अन्तरङ्गंणत्वमसिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवाउपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते। इदमस्ति छन्दस्यृदवग्रहादिति। ऋतः। ऋतउत्तरस्य
नोणोभवति। ततः छन्दस्यवग्रहात्। ऋतइत्येव॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥ अड्व्यवायेणत्वेऽन्यव्यवायेप्रति
षेधः। अड्व्यवायेणत्वेऽन्यव्यवायेप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ आदर्शेन। अक्षदर्शनेन। नवान्येनव्यवेतत्वात्। नवाव
क्तव्यम्। किंकारणम्। अन्येनव्यवेतत्वात्। अन्येनात्रव्यवायः॥ यद्यप्यन्येनात्रव्यवायः। अटापितुअस्तिव्य
वायः। तत्रअड्व्यवायइतिप्राप्नोति॥ अटैवव्यवायेभवति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते॥ अ
ड्ग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदिहिअटाचान्येनचव्यवायेस्यादड्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। व्यवायेनोणोभवतीत्येवब्रूयात्॥
अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्यप्रयोजनम्। किम्। योअनिर्दिष्टैरेवव्यवायः तत्रमाभूत्। कृत्स्नंमृत्स्नेति॥ यद्येतावत्प्रयो
जनंस्यात्॥ शर्व्यवायेनेत्येवब्रूयात्॥ नतत्समुदायेनत्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र॥ नतत्समुदायेव्यवायसमुदायेणत्वस्या
प्रसिद्धिः॥ अर्केण। अर्घेण। यथान्यत्रापिव्यवायसमुदायेकार्यंनभवति॥

नुजानातिनान्यव्यवायेतस्यनिर्दिष्टग्रहणेननिवर्तितत्वादितिभावः॥ अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति। सामर्थ्येनाप्यनन्तरोक्तमर्थंप्रति
पादयति। अड्व्यवायमन्तरेणान्येनकेवलेनव्यवायासंभवाद्व्यवायइत्येवाड्व्यवायस्यापिसिद्धत्वादड्ग्रहणमटैवव्यवायइत्य
वधारणार्थंविज्ञायतइत्यर्थः॥ अनिर्दिष्टैरिति॥ अडादिव्यतिरिक्तैः॥ शर्व्यवायेनेति। अस्मादेवचनिषेधादन्यव्यवायेणत्वमुपास्यते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्येवमेकेनेति। द्वाभ्यामपिव्यवायेन प्राप्नोत्यर्केणेति॥ उभयथेति। व्यवायोपलक्षणा याडादीनामुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभि
श्चयथासंभवं व्यवायेणत्वं भवति॥ वृत्रघ्न इति। प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्गः। सुग्घ्न इति। स्नुचोहन्यन्तेस्मिन्निति घञर्थे
कविधानमिति कः। प्रेन्वनमिति। इजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः। नकारेऽनुस्वार इति। हि नकारको निर्देश इति भावः॥ नुमोयोऽ

कान्यत्र। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। निंस्से। निंस्स्वेति। किंपुनः कारणम न्यत्रापिव्यवायसमुदाये कार्यं न भव
ति॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिरिति॥ तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। नच प्रत्येकं दण्ड
यन्ति॥ यद्येवमेकेन व्यवायेन प्राप्नोति। किरिणा। गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते॥ तद्यथा। गर्गैः
सह भोक्तव्यमिति प्रत्येकं चन भुज्यते समुदिते श्च। कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधः। कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो व
क्तव्यः। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोजनं वृत्रघ्नः। स्रुघ्नः। प्राघानीति॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणेन कर्तव्यं भवति।
नुम्व्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः। नुम्व्यवायेणत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रेन्वनम्। प्रेन्व
नीयम्। अनागमे च णत्वम्। अनागमे च णत्वं वक्तव्यम्। तृंहणम्। तृंहणीयम्॥ अनुस्वारव्यवाये वचनात्सिद्ध
म्। अनुस्वारव्यवायेनो णो भवतीति वक्तव्यम्। तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्॥ क्रियते न्यास एव नका
रेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति। प्रेन्वनम्॥ प्रेन्वनीयम्॥ अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहण
म्॥ नुमोयोऽनुस्वार इति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। तृंहणं तृंहणीयम्। एवं तर्हि अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः
तत्रानुस्वारे कृते अड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन। अनुस्वारे कृते ऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्॥ पूर्वप
दात्संज्ञायामगः॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम्॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। त
द्धितपूर्वपदस्था प्रतिषेधार्थम्॥ तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत्॥

नुस्वार इति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः॥ पूर्व॥ तद्धितेति। पूर्वपदे योरषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव ण
त्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·वृ· खारपायणइति॥ खरपस्यापत्यंगोत्रंनडादित्वात्फक्। संबन्धिशब्दाविति॥ पूर्वपदावयवोरेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्य
६७ तेसमुदायेप्रवृत्ताःशब्दाअवयवेष्वपिवर्त्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धित पूर्वपदस्य स्यणत्वंभवत्येव॥ समानप
दमेवेति। समासेच पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षयाभिन्नपदत्वमप्यस्तीतिणत्वाप्रसङ्गः। एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रंननियमा
र्थम्। अथखारपायणइत्यत्र कथंणत्वं यावता खरशब्दस्यापिपदत्वमस्तीतिनतत्स्थत्वाद्रेफस्यसमानपदत्वमेवनास्ति॥ अ

खारपायणःकरणप्रियः। तन्नहिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमितिसंबन्धिशब्दावेतौ। सतिपूर्वपदे उत्तरपदंभवति
॥ सतिचोत्तरपदेपूर्वपदंभवति। तत्रसंबन्धादेतद् वगन्तव्यम्। यस्त्रतिपूर्वपदमित्येतद् भवतितत्स्थस्यनियम
इति॥ किं च प्रत्येतद् भवति। उत्तरपदंप्रति। संज्ञायांनियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः। संज्ञायांनियम
वचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायंप्रतिषेधोविज्ञायते। अगइति। तत्रकोदोषः॥ तत्रनित्यंणत्वप्रसङ्गः। तत्रपूर्वपासं
ज्ञायां चासंज्ञायां चनित्यंणत्वंप्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। पूर्वपदात्संज्ञायाम्॥ त
तअगः। गान्तात्पूर्वपदाद्याचयावतीचणत्वप्राप्तिःतस्याःसर्वस्याःप्रतिषेधः। अप्रतिषेधोवायथासर्वनामसंज्ञाया
म्। नवार्थःप्रतिषेधेन। णत्वंकस्मान्नभवति। यथासर्वनामसंज्ञायाम्॥ उक्तं त्वसर्वनामसंज्ञायांनिपातनाण्णत्वा
भावः। यथापुनस्तत्रनिपातनंक्रियते सर्वादीनिसर्वनामानीति॥ इहेदानींकिंनिपातनम्। इहापिनिपातनमस्ति।
किम्। अणृगयनादिभ्यइति। नैववापुनरत्रणत्वंप्राप्नोति। किंकारणम्। समानपदइत्युच्यते॥ नचैतत्समानपदम्।
समासेकृतेसमानपदम्। समानपदमेवयन्नित्यंनचेत नित्यंसमानपदमेव। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथंनुच्यमा
नंगंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदिहियत्समानंचासमानं चतत्रस्यात् समानग्रहणमनर्थकंस्यात्॥
विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्यइतिवक्तव्यम्॥ इहमाभूत्॥ देवदारुवनम्। इरिकादिभ्यःप्रतिषेधो
वक्तव्यः। इरिकावनम्। तिमिरवनम्॥ राम

याहुः। यत्रद्वावपिनिमित्तनिमित्तौसमानपदस्थत्वंव्यभिचरतस्तत्रणत्वाभावः॥ इहतुरेफस्याव्यभिचारेऽपिनकारस्यसमानपद
स्थत्वाव्यभिचारणत्वंप्रवर्तते। समानग्रहणमिति। पदइत्येवापदस्ययोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात् सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्या ६७
याविवक्षयासमानत्वेलब्धेसमानश्रुतिरङ्गीकृतावधारणाविज्ञायतइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अह्नोऽदन्तात्॥ पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति। पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्यान निरदिक्षन्नित्यर्थः॥ अथवेति॥ अवश्यकर्तव्यश्च सुवादिषु पाठः प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं माभूत्॥ वाह॥ आहितोपस्थितयोरिति॥ आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम्। स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वाद् भूतकालस्येहाविवक्षेत्यन्ये आहुः। वाहनं बाह्यादिति। वहनीयवाचिन इत्यर्थः। अपविद्धमिति। वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः। यदा गर्गा वाह्यास्तेन विवक्ष्यन्ते

अह्नोऽदन्तात्॥ अदन्तादह्नन्तस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। दीर्घाह्नी शरदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैषा अह्न शब्दात् षष्ठी। कातर्हि। अह्नशब्दात् प्रथमा। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च॥ अथवा सुवादिषु पाठः करिष्यते॥ वाहनमाहितात्॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्॥ इहापि यथा स्यात्। इक्षुवाहणम्। शरवाहणम्॥ अपर आह। वाहनं बाह्यादिति वक्तव्यम्। यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा माभूदिति गर्गवाहनमिति॥ वाभावकरणयोः॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्। वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रणितम्बा। चक्रनितम्बा॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम्॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। असमासान्तप्रतिषेधार्थम्। असमासान्तस्य माभूत्। गर्गभगिनी॥ दक्षभगिनीति॥ न वा भवति। गर्गभगिणीति॥ भवति। यदा सतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्या अस्तीति॥ यदा त्वेतद्वाक्यं भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति। तदा न भवितव्यम्। तदा माभूत्। यदि समासान्तग्रहणं क्रियते। माषवापिणीति अत्र न प्राप्नोति।

ननु स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव॥ प्रातिप॥ समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः॥ गर्गभगिनीति॥ भगिन्नित्येतस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्वप्रसङ्गः। अन्तशब्दश्चावसानवर्त्येकदेशवाची। यथा वस्त्रान्त इति॥ गर्गभगोऽस्या अस्तीति। स्वारूपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवात्र णत्वं नत्वनेन। माषवापिणीति। ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्षः। नकारान्तेन समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः॥

भ॰कै॰ प्रपक्वानीति। अत्र कुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति॥ कुमतिच॥ अयेति। विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः। विग्रहद्वयेप्यर्थभेदाद्रूपद्वय ८४१
६८ सिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वात्। नचात्र णत्वेन भाव्यम्। पदव्यवायइतिप्रतिषे
धात्। केचिदाहुः। यदा माषाणांकुम्भो माषकुम्भस्तस्यवापइति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषे

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। किमुक्तम्॥ गतिकारकोपपदानांकृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। तत्रयुवा
दीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आर्ययूना। क्षत्रिययूना॥ प्रपक्वानि। परिपक्वानि। दीर्घाह्नी शरदिति॥ कुमतिच॥ अयेह
कथंभवितव्यं माषकुम्भवापेण। व्रीहिकुंभवापेण। किंनित्यंभवितव्यम्। आहोस्विद्विभाषया॥ यदा तावदेतद्वाक्यं भव
ति कुम्भस्यवापः कुम्भवापः माषाणांकुम्भवापः माषकुम्भवापइति तदानित्यंणत्वेन भवितव्यम्। यदा त्वेतद्वाक्यं
भवति माषाणांकुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्यवापः माषकुम्भवापइति तदा विभाषया भवितव्यम्॥ उपसर्गादसं
मासेपि णोपदेशस्य॥ असमासग्रहणं किमर्थम्। समास इति वर्तते। असमासेपि यथा स्यात्। प्रणमति। परिण
मिति॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम्। पूर्वपदात्संज्ञायामग इति। कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। पू
र्वपदग्रहणसामर्थ्यात्॥ समास एतद्भवति। पूर्वपदमुत्तरपदमिति॥ अथापिग्रहणं किमर्थम्॥ समासेऽपि यथा स्या
त्। प्रणामकः। परिणामकः। यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेपिग्रहणेन। निवृत्तं पूर्वपदादिति।
अविशेषेणोपसर्गाद्णत्वं वक्ष्यामि॥

धात् पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः। कुम्भस्यवापः कुम्भवापो माषाणांकुम्भवापो माषकुंभवापइत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्र राम॰
तिषेधइति॥ उपसर्गा॥ समास एतद्भवतीति। ननु सुबामन्त्रितइत्यत्रोक्तम्। अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वपदमिति तेन च प्रेन
मन्नित्यत्रणत्वं न भविष्यतीति। उच्यते। स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेषपक्षः स्थितः॥ ६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समासेनियमादिति। यदापूर्वपदात्संज्ञायामगइतिसूत्रंनियमार्थमितिपक्षः तदैतदुच्यते। समासपदेहिसमानेनिमित्तनिमित्तिनो र्भावात्सिद्धंणत्वंनियम्यते। यदातुसमानग्रहणात् समानमेवयन्नित्यंपदंतदाश्रीयंतेतदापूर्वपदादित्यस्यविध्यर्थत्वाद समासेपिग्रहणस्यज्ञापकत्वानुपपत्तिः। न्यायात्तुप्रकरणेप्रकरणस्यासिद्धत्वंव्यवस्थाप्यतेप्रकरणस्यार्थवत्ताख्यत्वात्तद न्तर्गतानांयोगानामानर्थक्याद्योगेयोगस्यासिद्धत्वायोगात्। असिद्धत्वेनकार्यासंपादनादनर्थकत्वमितिभावः। प्रकरणासि

समासेनियमान्नप्राप्नोति। असिद्धंसुपसर्गण्णत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति॥ एवंतर्हिसिद्धेसतियदस मासेपिग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः नयोगोयोगेऽसिद्धः। किंतर्हिप्रकरणेप्रकरणमसिद्धमिति। किमेतस्यज्ञा पनेप्रयोजनम्। यत्तदुक्तंनिष्कृतंनिष्पीतमित्यसिद्धत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्राप्नोतीतिसनदोषोभवति। णोपदेशं प्रतिउपसर्गाभावादनिर्देशः॥आगमकोनिर्देशः। अनिर्देशः। यत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः॥ नचणोप देशंप्रतिक्रियायोगः॥ एवंतर्हिआह्लायंउपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्यनचणोपदेशंप्रतिउपसर्गोऽस्ति। तत्रवचनाद्भ विष्यति। वचनप्रामाण्यादितिचेत्पदलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यः। प्रगतानायकाअस्माद्ग्रामात्प्रनायकोग्रामइति। सि द्धंतुयंप्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येतिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यंप्रत्युपसर्गः तत्स्थस्यनोणोभवतीतिवक्तव्यम्। सि ध्यति॥ सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंणोपदेशंप्रत्युपसर्गाभावादनिर्देशइति। नैषदोषः। नैवंविज्ञा यतेणउपदेशःणोपदेशःणोपदेशस्येति। किंतर्हिण उपदेशोऽस्यसोऽयंणोपदेशःणोपदेशस्येति॥ हिनुमीना॥ हिनुमीनाग्रहणेविकृतस्योपसंख्यानम्। हिनुमीनाग्रहणेविकृतस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यम्॥ प्रहिणोति। प्रमीणी ते। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनम्। किम्। प्रहिणुतः। प्रमीणाति॥

द्धत्वेपितस्यार्थवत्ताख्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम्। अथवानिष्कृतमित्यादौविसर्जनीयस्यैवसत्वंविधेयंनतुसकारस्य। णोप देशंप्रतीति। उपदिश्यतइत्युपदेशोणाख्यासाउपदेशोणोपदेशइतिकर्मधारयंमत्वाचोद्यते। नैवंविज्ञायतइति। उपसर्गग्रह णस्यमाभूद्गौणार्थत्वमितिमुख्यार्थग्रहणायबहुव्रीहिराश्रीयते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आनिलोट्॥ आनिशब्दमिति। क्रियायोगग्रहणस्यैव यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीतिव्याख्यानम्। योगश्चार्थलक्षणः तत्रप्रयोगविषयात्क्रियाश्रीयते साच नक्कचिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्या आश्रीय तइति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रतिक्रियायोगः। तत्रायंसूत्रार्थः। उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्यणत्वमिति। तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम्॥ नेर्गद॥ तदिति

सिद्धमचः स्थानिवत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवत्वात्। स्थानिवद्भावादत्रणत्वं भविष्यति। प्रतिषिध्यते त्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति। दोषा एवैतस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ आनिलोट्॥ लोडितिकिमर्थम्। प्रहिमानिकुलानि। प्रवपानिमांसानि॥ आनितोड्ग्रहणमनर्थकम् अर्थवद्ग्रहणात्॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतः आनिशब्दस्य ग्रहणम्। नैषोऽर्थवान् अनुपसर्गाद्वा॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। नचैतमानिशब्दं प्रतिक्रियायोगः। इहापितर्हि न प्राप्नोति। प्रयाणि। परियाणीति। अत्रापिन आनिशब्दं प्रतिक्रियायोगः। आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोग। कथम्। नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि। या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानम् नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रण्यगदत्। आङ्चेति वक्तव्यम्। प्रण्यागदत्। ननु चायमड्गदादिभक्तः गदादिग्रहणेन ग्रहीष्यते। न सिध्यति॥ अङ्गस्य अडुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गम्। सोसौ सङ्घातभक्तः अशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम्॥ एवं तर्हि अड्व्यवाय इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति। तद्वैकार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणे न चेहार्थः। तत्रापि निमित्तविशेषणमेव॥ अनितेः॥ अन्तः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्।

तत्रहि निमित्तयो रेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याटाव्यवाय आश्रितः। इहतु नेः परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाप्रसङ्गः। तत्रापीति। यत्र यन्निमित्तं तत्राप्यडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः॥ अनितेः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संबुद्ध्यर्थमिति। अनितेर्नकारोऽन्त एवेऽस्यन्तग्रहणसामर्थ्यात् पदस्यान्तो विज्ञायत इति पदान्तस्येति प्रतिषेधो योगविभागे न बाध्यते। अपर आहेति। पाठभेदं दर्शयति। वस्तुतस्तु नास्ति भेदः। यो वा तस्मादिति। अस्मिन् पक्षे प्राणितिसंबुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम्। तद्यः सामीप्य इति। एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते पर्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाभावः। उभौ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिति। उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति। उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासानिते र्णो भवतीत्युच्यमाने क्वचन॥

अनितेरन्तग्रहणं संबुद्ध्यर्थम्। अनितेरन्तग्रहणं क्रियते संबुद्ध्यर्थम्। हे प्राण। अपर आह। अनितेरन्तः पदान्तस्य। अनितेरन्तग्रहणं क्रियते पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। यो वा तस्मादनन्तरः। अथवा अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वसनान्त इति। अस्ति सामीप्ये वर्त्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते। अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्। प्राणितीति। इह मा भूत्। पर्यनितीति॥ उभौ साभ्यासस्य॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम्॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते। प्राणिणिषति॥ हन्तेरत्पूर्वस्य॥ अत्पूर्वस्येति किमर्थम्। प्रघ्नन्ति। हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्। कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति॥ उपसर्गादनोत्परः॥ कथमिदं विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्परः आहोस्विदोकारः परः अस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। किं चातः। यदि विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रनो मुञ्चतम्। अत्रापि प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते ओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रणो वनिर्देवता अत्रापि निषेधः प्राप्नोति। उभयथा च प्रक्रमभेदो भवति। प्रनः मुञ्चतम्। प्रनो मुञ्चतम्। प्रउनः प्रोनः।

सामर्थ्याच्चेत्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याश्रीयमाणे कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते नन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्यासिद्धत्वाद्व्यवहिताश्रयमिदं णत्वं स्यादनन्तरस्य तु न कौण्डिन्यन्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते॥ उपसर्गादनोत्परः॥ उभयथा च प्रक्रम इति। प्रक्रमो ग्रन्थपरिच्छेदार्थः क्रमपाठः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाविन्यपीति। यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते। सांप्रतिकसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पा
ठान्तरमाश्रितम्। अथ चोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्यायमर्थः। उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति। भाविनीति। ओकारार्थ उका
रओ शब्देनोच्यत इत्यर्थः। मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः॥ कृत्यचः॥ निर्विणस्येति। अचः
परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम्। तत्र परस्य णत्वं पूर्वस्य तु त्वम्॥ णेर्वि॥ णेरिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यन्तरएव कृतिणत्वं
स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः। साधनव्यवाय इति। साधनाभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः साधनशब्देनोच्यते।

म भाविन्यप्योतिणत्वं नेष्यते। भाविन्यप्योकारेण त्वं नेष्यते॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम्॥ कृत्यचः॥ कृत्स्थस्य
णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम्॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। निर्विण्णोहमनेन वासेन॥ णे
र्विभाषा॥ णेर्विभाषा साधनव्यवाये उपसंख्यातव्यो णेर्विभाषा या साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्राप्यमा
णम्। प्राप्यमानम्। तद्विधानात्सिद्धम्। विहितविशेषणम्। णिग्रहणं ण्यन्ताद्यो विहित इति। अड्धिकाराद्वा। अथ
वा अड्व्यवाय इति वर्त्तते॥ इजादेः सनुमः॥ किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यच इत्येव सिद्धम्। नियमार्थोयमारम्भः। इ
जादेरेव सनुमकादिति। क्व माभूत्। प्रमङ्गनम्। सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयाभावात्। सनुमो णत्वेऽव
धारणस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। विधेयाभावात्। कं सर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधे
यम्। किम्। ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता। तत्र नित्यं णत्वं विधेयम्। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति। अपूर्वो विधिर्भ
विष्यति न नियमः। सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रह
णात्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपि सनुमामिति॥

विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मतेन वा। तद्विधानादिति। सूत्रे पुयथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराद् ण्यन्ताद्यो विहित इत्याश्रीयते
। अड्धिकाराद्वेति। ण्यन्तात्सरो यः कृत्स एवमाश्रीयमाणे नदो षो ण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात्॥ इजादेः॥ सनुमो णत्व इ
ति। नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवाद दोषश्च विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विनियमसंभवे विधिरेव
ज्यायानिति भावः। सिद्धं त्विति। तेन प्रमङ्गनमित्यादौ णत्वं न भवति। न त इजादेः सनुम इति योगो विध्यर्थः संपद्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रनार्थोन्तविशेषणेनेति। इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम्॥ तत्रनार्थ इति। इजादेर्हैला
दित्वासंभवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं संपद्यत इति। हलन्तादिजादेः सनुमोयोविहितः कृत्तस्य स्येसेवं विज्ञायमाने ण्यन्ता
द्धिध्यर्थेयं योगेन भवतीति नियमायसंपद्यते॥ नभाभूपूकमिगमि॥ ण्यन्तस्यचेति। ण्यन्तस्य धातुनन्तत्वान्निषेधोनप्राप्नोती
तिवचनम्॥ षात्॥ षात्पदादीति। पदादौ परतोयः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य योनकारस्तस्य णत्वं भवतीत्यर्थः। पदे अन्त इति

इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रेङ्खणीयम्। प्रेङ्खणम्। कृतस्थस्य चणत्वे इजादेः सनुमोग्रहणं कर्त्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं त
र्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति। नैषदोषः। हल इति वर्त्त
ते। कप्रकृतम्। हलश्चेजुपधादिति। न हैतत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः। कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति। इजु
पधादित्युच्यते। तत्रनार्थोन्तविशेषणेन तत्र आदिविशेषणं सदिहान्तविशेषणं भविष्यति। कथम्। इजादेस्त्युच्य
ते। तत्रनार्थ आदिविशेषणेन॥ अथवा इजादेः सनुमइत्यत्र णेर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यते॥ नभाभूपूकमिगमिप्या
यीवेपाम्। भादिषु पूञ्ग्रहणम्। भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। प्रपवणं सोमस्येति। ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्। किं पूञ एव। नेत्याह॥ अविशेषेण। प्रभापनं परिभापनम्॥ षात् पदान्तात्॥ षात्पदादि परवचनम्। षात्पद
दिपरग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ इहैव यथा स्यात्। निष्पानं दुष्पानम्। इह माभूत्। कुसर्पिष्केण। अयजुष्केण। तत्तर्हि वक्त
व्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तादिति। कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तादिति॥ नशेः वां
न्तस्य॥ नशेरशः। नशेरइतिवक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रनङ्क्ष्यति। परिनङ्क्ष्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इ
ह पुनः नशेः षइतीयतासिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्या
पि यथा स्यात्॥

षात्पदादित्येवषकारेण पदस्य विशेषणात् षान्तात्पदादिति लब्धेर्थेन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते॥ नशेः॥ प्रनङ्क्ष्यतीति।
नशेः षत्वे षढोःकः सीति कत्वे कृते रूपं मस्जिनशोर्झलीति नुमागमः स च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते॥ पूर्वत्रासिद्धवचनात्। षान्ते
ति। अन्तग्रहणसामर्थ्याद्व्यवस्थसंप्रति शान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः॥

 क्षुभ्नादिषु च ॥ अविहितेति । नभाभूपूकमिगमीत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ॥ अनचि च ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ पदव्यवाये तद्धिते पदव्यवायेऽभवद्धि तद्धितेति वक्तव्यम्। दृह्मा भूत्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति। कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति॥ क्षुभ्नादिषु च॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः॥ स्तोः श्चुना श्चुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते। न श्चावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्। यज्ञः। याच्ञा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेति। यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति॥ ष्टुना ष्टुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते॥ न ष्टावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात्। पेष्टा। लेढा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति। यदयं तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति॥ न पदान्ताट्टोरनाम्॥ अनामिति किम्। षण्णां भवति कश्यपः। अत्यल्पमिदमुच्यते अनामिति। अनाम्नवति नगरीणां चेति वक्तव्यम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्। यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्यम्। वाङ्मयम्। त्वङ्मयम्॥ अनचि च॥ द्विर्वचने यणो मयः। द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी॥ उल्कावल्मीकमित्युदाहरणम्। अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी। दध्य्यत्र मध्व्वत्रेति उदाहरणम्। शरः खयः। शरः खय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्। यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी। स्थाली स्थाता इत्युदाहरणम्। अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी। वत्स्सरः क्षीरम्। अप्सराः इत्युदाहरणम्। अवसाने च। अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम्। वाक्क्। वाक्। त्वक्क्। त्वक्। स्रुक्क्। स्रुक्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नायंप्रसज्यप्रतिषेधइति। पाठोयंलेखकप्रमादान्नष्टः। पर्युदासे ह्यच्सदृशस्यवर्णान्तरस्यनिमित्तत्वेनोपादानादवसानेद्विर्वचनस्याप्रसङ्गात्। तस्मान्नायंपर्युदासोयदन्यदचइति। किंतर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोऽचिनेति अयंपाठस्तत्रप्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते अचउत्तरस्ययरोनूनंद्विर्वचनंसर्वत्रास्ति यतःप्रतिषिध्यते। एवंचानैमित्तिकंद्विर्वचनमवसानेपिभवति॥ वे॰ त्यधिकाराच्चवाभवति॥ नादि॥ वाहृतजग्धपरइति। हृतजग्धंचतत्परंचेति विशेषणसमासोराजदन्तादित्वाच्चपरशब्दस्यपरनिपातः। पुत्रहतीति। बहुव्रीहिः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेतिङीष्॥ झरोझरिसवर्णे॥ शिण्ढीति। डकारस्यढकारेपरतोलोपः

नायंप्रसज्यप्रतिषेधः अचिनेति। किंतर्हिपर्युदासोयंयदन्यदचइति॥ नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य॥ नादिन्याक्रोशेपुत्रस्येतितत्परेच॥ नादिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्यत्रतत्परेचेतिवक्तव्यम्। पुत्रपुत्रादिनी॥ वाहृतजग्धपरेच। वाहृतजग्धपरेइतिवक्तव्यम्। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी॥ चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेः। चयोद्वितीयाः भवन्ति। शरिपरतःपौष्करसादेराचार्यस्यमतेन। वथ्सरः। अफ्सराः॥ उदःस्थास्तम्भोःपूर्वस्य॥ उदःपूर्वत्वे॰ स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम्॥ उदःपूर्वत्वेस्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। अघ्न्येदूरमुत्कन्दः। रोगेचेतिवक्तव्यम्॥ उत्कंदकोरोगः॥ शश्छोटि॥ छत्वममीतिवक्तव्यम्॥ तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणोति प्रयोजनम्॥ छत्वममीतिवक्तव्यम्॥ किंप्रयोजनम्। तच्छ्लोकेन। तच्छ्मश्रुणोति॥ अभ्यासे॥ प्रकृतिचरां प्रकृतिचरोभवन्ति। चिचीषति॥ प्रकृ॰ तिजशांप्रकृतिजसश्च भवन्ति॥ जिजनिषति॥ बुबुधे॥ ददौ॥ झरोझरिसवर्णे॥ सवर्णग्रहणंकिमर्थम्॥ झरोझरिसवर्णग्रहणंसमसंख्यप्रतिषेधार्थम्॥ झरोझरिसवर्णग्रहणंक्रियते। संख्यातानुदेशोमाभूदिति। किंचस्यात्॥ इहनस्यात्। शिण्ढि। पिण्ढि। अअइति॥ किमर्थमिदमुच्यते। अकारोयमक्षरसमाम्नायेविवृतउपदिष्टस्तस्यसंवृतताप्रत्यापत्तिःक्रियते॥

यथासंख्याश्रयणेतुनस्यात्सवर्णग्रहणात्तुयथासंख्याभावोनह्यिशासंख्येसत्यसवर्णेझरस्तिपद्यादृत्यर्थंसवर्णग्रहणंस्यात्॥ अअइति॥ किमर्थमिति॥ अकारस्याकारवचनेप्रयोजनाभावात्प्रश्नः॥ अकारोयमिति॥ सवर्णार्थमिहशास्त्रेविवृतदोषयुक्तोऽकारउपदिष्टः तस्यप्रयोगेसंवृतस्यैवोच्चारणार्थमिदंप्रत्यापत्तिवचनम्। अक्षरसमाम्नायग्रहणसकलशास्त्रोपलक्षणम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ किंपुनरिति। कस्मात्पुनःकारणादित्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासां प्रायदर्शनमितिप्रथमा। श्लोकोपन्यासायप्रश्नः। प्र ५ १
७२ योजनंत्वकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणार्थः तस्यविवृतोपदेशादन्यत्रापिविवृतोपदेशःसवर्णग्रहणार्थइतिवार्त्तिकं
कृतापूर्वमेवप्रतिपादितम्॥ आदेशार्थमिति॥ अत्रापिप्रयोजनंविवृतोपदेशस्योक्तम्। वृक्षाभ्यामिति। यद्यपीदंप्रयोजनम
कारवार्तिकेभाष्यकृताप्रत्याख्यातंनैवलोकेनचवेदेदीर्घप्लुतौसंवृतौस्तः किंतर्हिविवृतौ यौस्तस्तौभविष्यत इतितथापि

किंपुनःकारणंविवृत उपदिश्यते। आदेशार्थंसवर्णार्थमकारोविवृतःस्मृतः। आकारस्यतथाह्रस्वस्तदर्थंपाणि
नेरअ॥ आदेशार्थंतावत्। वृक्षाभ्याम्। देवदत्ता३। आन्तर्यतोविवृतस्यविवृतौदीर्घप्लुतौयथास्यातामिति। सवर्णार्थं
च॥ अकारःसवर्णग्रहणेनआकारमपियथागृह्णीयात्॥ आकारस्यतथाह्रस्वः॥ तथाअतिखट्वः अतिमालइत्य
त्रआकारस्यह्रस्वउच्यमानोविवृतःप्राप्नोतिसंवृतःस्यादित्येवमर्थमप्रत्यापत्तिः॥ अस्तिप्रयोजनमेतत्॥ किंतर्हि
ति॥ अकारस्यप्रत्यापत्तौदीर्घप्रतिषेधः। अकारस्यप्रत्यापत्तौदीर्घस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ खट्वामाला। नैषदोषः
। तथैवप्रकृतितःसवर्णग्रहणंएवमादेशतोपिभवितव्यम्। तत्रान्तर्यतोह्रस्वस्यह्रस्वःदीर्घस्यदीर्घोभविष्य
ति। आदेशस्यचानण्त्वान्नसवर्णग्रहणम्। आदेशस्यचानण्त्वात्सवर्णानांग्रहणंनप्राप्नोति॥ केषाम्। उदात्ता
नुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्॥

प्रयोजनान्तरसद्भावाद्विहप्रत्याख्याना~ त्तोनकृतःपूर्वमेवनाप्रत्याख्यानात्॥ आकारस्येति। इदमपिप्रत्याख्यातंप्रयोजनम्।
नैवलोकेनचवेदेअकारोस्तिविवृतइति। दीर्घप्रतिषेधइति। दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात्प्लुतस्यापिप्रतिषेधोवक्तव्यः। क्वचित्तु
दीर्घप्लुतप्रतिषेधइतिपाठः। इहस्थान्यकारोविवृतोऽणत्वात्सवर्णानांग्राहकइतिदीर्घप्लुतयोरपिस्थानेसंवृतोऽकारःप्राप्नो
तीतिप्रतिषेधउच्यते। आदेशस्येति॥ संवृताकारोऽणनभवतीतिसवर्णानांग्रहणंप्राप्नोति। भाव्यमानत्वाच्च॥ उदात्तेति। तत रामः
स्ययद्गुणयुक्तःसंवृतउच्चारितः तद्गुणएवत्रयाणामपिह्रस्वदीर्घप्लुतानांप्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः इष्टंचनसिध्यतीतिसवर्णग्र ७२
णस्यमान्तिकस्यप्रत्यापत्तेरिष्टत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति ॥ अद् इति सूत्रं कर्त्तव्यम्। तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोकारस्तपरः तस्मात्परस्तपर इति एवं द्वितीयस्तपरः न ततः स्था
न्यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति। आदेशस्तु तत्कालान् गुणान्तरयुक्तान् ग्रहीष्यति। केचित् द् इति द्वावपि तपरौ पठि
तव्यावित्याहुः। एकशेषनिर्देशाद्वेति। षट्। मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते। एवमादेशा अपि षडेव। ततश्चैकशेषस्तत्र

सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। अद् इति। अपर आह। अकार
स्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वामाला॥ नैष दोषः। दीर्घोच्चा
रणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ इदं तर्हि वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम्। अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। इदं तर्हि
अपि काकः श्येनायते। ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम्। किम्।
दधीयति। मधूयति॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम्॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति।
केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। तपरनिर्देशात्। तपर
निर्देशः कर्त्तव्यः। अद् — दिति। एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम्। एकशेषनि
र्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्॥ एकशेषनिर्देशोऽयम्॥ अ अ इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविर
चिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥ अध्यायश्चाष्टमः॥ १

षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते। तत्र यथासंख्यं षण्णां विवृतानां स्थाने षडादेशाः
संवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथम
माह्निकम्॥ पादश्चतुर्थः॥ अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः॥ श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु॥ शुभं भवतु॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः ॥

॥ इत्यष्टमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वरायनमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः ॥

॥ इतिसप्तमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वरारायनमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंसुद्धाकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दीर्घविधिं प्रतीति। ननु दीर्घे कर्तव्ये भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः। सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः। एवं तर्हि दीर्घभाविन्या दिकारोऽप्युपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। किं तु मुख्ये दीर्घे संभवति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिन्त्यमेतत्। वृद्धौ कृतायां लोप इति। एतेन णौ चङ्ग इति सूत्रभाष्येण विरुध्यते तत्र ह्यग्लोपि प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् कृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम्। मीमादीनां त्विति। सनि यद्दृष्टमभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। नेह कार्यमतिदिश्यते अपि तु रूपं लोपाभावः रूपं लोपे न भवतीति नातिदिश्यते। किं चात्र लोपोऽभ्यासस्येति। अत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थं तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लो

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यनग्लोप इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। लोपोऽप्यनित्यः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः। मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति। अमीमपत्। सिद्धं तु रूपातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशोऽयं सनि यादृशमभ्यासरूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति। अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम्। अथ वा ण्यन्तमेतदङ्गमन्यत्। लोपे कृतेनाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गमन्यत्। कथमजिज्ञपत्। अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमाप् ज्ञप्यृधामीदिति। तत्राङ्गान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात्। तस्मात्पूर्व एव परिहारः। सिद्धं तु रूपातिदेशादिति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

पो भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावान्न भवति। अङ्गान्यत्वाद्वेति। मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः अयं त्वभ्यासो ण्यन्तानामिति न लुप्यते। अन्ये तु व्याचक्षते चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमादीन्येवाङ्गानि युक्तलङ्कृत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणान्न स्यादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः। येषामङ्गानामच इत्यादि विधीयते तेन तदभ्यासस्यान्नग्रहणाद्विषयावधारणाल्लोपो नान्येषामिति इसादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाद्यभावादभ्यासलोपाभावः। अथ वा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निजाम्॥ त्रिग्रहणमिति। तत्करणपरिच्छिन्नास्त्रय एव निजादय इत्यर्थः। एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिकः परिभाषोपस्थानार्थं तेन ह
लादिशेषे कृते गुणो भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थाने एकारः स्यात्। अथाभ्यासविकारेऽपवादा नोत्सर्गान्बाधन्त इत्याश्रीयते त
दा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम्॥ अर्त्ति॥ अर्त्तिग्रहणमिति। ऋच्छगताविति जुहोत्यादौ पठ्यते गा स्तुतौ च छन्दसीति छन्दोग्रहणं पूर्वेषाम

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात्। त्रिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणान्तत्वात्। त्रय ए
व निजादयः। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम्। भञा मित् त्रयाणां यथा स्यात्। इह माभूत्। जहाति॥ अर्त्तिपि
पर्त्योश्च॥ अर्त्तिग्रहणं किमर्थम्। न बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धम्। न ह्यन्तरेण छन्दोऽर्त्तेः श्लुर्लभ्यः। एवं तर्हि सिद्धे सति यद
र्त्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्त्तेः श्लुर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। इयर्तीत्येतत् सिद्धं भवति
॥ गुणो यङ्लुकोः॥ ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति। डोढौक्यते तोत्रौक्यत इति। न
नु च ह्रस्वत्वे कृते गुणो भविष्यति। दीर्घत्वं न भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। ह्रस्वत्वं क्रियतां दी
र्घत्वमिति। परत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यम्। न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारण
म्। अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा क
र्त्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम्। अचीकरत्। अजीहरत्। सन्वद्भा
वमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते। मान्प्रभृतीनामित्वस्य। मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं न बाधते। गणोरीत्वं हला
दिशेषस्य। गणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते।

पिप्रभृतीनां शेष इति ह्रस्व एवार्त्तिः श्लुविषयः इयर्तीति। तिपूश्रपूश्रपः श्लुः द्विर्वचनमुरदित्यत्वमित्वमभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ् गु
णारपरत्वे॥ गुणो॥ ऐचोरिति। ह्रस्वस्यावकाशः यथावित्यादि। दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः कृते ऽकृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति। डोढौक्यत इ
त्यादौ तु परत्वादोकारस्य दीर्घ ओकार एव प्राप्नोति। ऐकारस्योदाहरणं पेपैण्यत इति। ह्रस्वत्वे कृत इति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। गुणश्च
दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· इदमयुक्तमिति। परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गस्तु ह्युत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावः प्रतिपादनइत्ययुक्तं प्रयोजनमपि किंचिन्न वचनानुरू
१३५ पमिति पौर्वापर्यविरोधादयुक्तम्। नचसन्वद्भावमिति। सन्वद्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदिति। दीर्घस्यावकाशोऽदीदपदिति। इहोभयं-
प्राप्नोति। अचीकरदिति तत्र परत्वाद्दीर्घः प्राप्नोति। नखल्वपीति। सन्नन्तयोरभ्यासदीर्घत्वं च सन्नियोगेन विधीयत इत्यन्तरङ्गं दीर्घत्वम्॥
इत्वं तु बहिरङ्गं सन्निपरतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानात्। नखल्वपीति। आदेः शेषो विधीयतेऽन्यस्य त्वीत्वमिति नास्त्यु
त्सर्गापवादभावो हलादिशेषे अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी। ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठीति भिन्नविषयावीत्वहलादिशेषावन

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्। ऐचोर्यङि दीर्घत्वप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तात्। तदुच्यते न वाभ्यासविकारे
ष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति। तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं मान्म
थ्नतीनामित्वस्य गणो रीत्वं हलादिशेषस्येति। नच सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते किं तर्हि परत्वात्। नखल्वपि मा
न्मथ्नतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं बाधते किं तर्ह्यन्तरङ्गत्वात्। नखल्वपि गणो रीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते। किं त
र्हि नवकाशत्वात्। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति। दीर्घो॥ अकित इति किम
र्थम्। यंयम्यते रंरम्यते। अकित इति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति। नुकि कृतेऽनजन्तत्वात्।
अत उत्तरं पठति। अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थं नु। किं ज्ञाप्यम्। एतज्
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोऽन्त्यविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणेषु।

वकाशत्वात्तु बाधकमीत्वं हलादिशेषस्य निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्त इति न्यायाद्यदा तु येन नाप्राप्त इति न्यायः तदास्ये
वोत्सर्गापवादभावः। अभ्यासविकारेषु बाधका इति। बाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः। यदयमिति। यथा चाकित इ
तिज्ञापकं तथोत्तरत्र वक्ष्यते। दीर्घो॥ नुकि कृत इति। दीर्घश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादचाभ्यासस्य विशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीय एमः
ते। स त्वालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो भवति। अकिद्वचनमिति। यद्य चाभ्यासो विशेष्यते। अकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तस्मादभ्या १३५
सेनाज्विशेष्यते ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठत इत्येतज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवचच्छतुरिति। छोछेदने आत्वं लिट्। छाशब्दस्य द्विर्वचनमन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते ऽनन्त्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वम्। चच्छृदतुरिति। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः। छृदो द्विर्वचने छे चेति तुकि कृते उरदित्यत्वमभ्यासे न ऋवर्णस्य विशेषणात्। चिच्छादयिषतीति। छद संवरणे। परत्वादेते विधय इति। नह्येतेषूदाहरणेषु तुगन्तरङ्गः प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वात्तु ह्रस्वादीनाम्। तदन्तग्रहणाद्वेति। ज्ञापकमन्तरेणापि विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् कृते ऽपि तुकेते विधयः सिध्यन्ति। एवं च कृत्वेति। ततश्चाकित इति वचनं दीर्घनिषेधाय

ह्रस्वत्वम्। अवचच्छतुः अवचच्छुः। अत्वं चच्छृदतुः चच्छृदुः। इत्वं चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुणः चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते। तुकि कृते अनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। विप्रतिषेधात् सिद्धम्। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। तुक् क्रियतां मा एते विधय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेते विधय इति। तदन्तग्रहणाद्वा। अथवा नैवं विज्ञायते अभ्यासस्यान्त्यस्य ऋकारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति। कथं तर्हि अभ्यासे योऽच् अभ्यासे य ऋकारः अभ्यासे योऽकारः अभ्यासे य इगिति। एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। अपवादो नुक् दीर्घत्वस्येति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा ऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ऐचो येङि दीर्घप्रसङ्गः ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्ते स न दोषो भवति। नुग्॥ नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः। नुकि सति यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिद्ध्यति। अनुस्वारागमवचनात् तु सिद्धम्। अनुस्वारागमो वक्तव्यः। एवमपीदमेव रूपं स्याद्यय्यम्यते इदं न स्यात् यंयम्यते। पदान्तवच्चेति वक्तव्यम्। वा पदान्तस्येति॥ रीग् ऋदुपधस्य च॥ रीग्त्वतः संयोगार्थम्। रीक्त्वत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संयोगार्थम्। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। दरीदृश्यते परीपृच्छ्यते बरीभ्रज्ज्यते॥

नतु ज्ञापका यः अपवादो नुगिति। नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भात्। एवं तर्हीति। ओहाक् त्यागे इत्यस्य तु निषेधायाकित इति न भवति। धातुर्यं किदन्तत्वभ्यासः। दकारो हि हह्वत्री हिकालयोरित्यत्र हाङ् हाकोः सामान्यग्रहणार्थः॥ नुग्॥ नपरकरणं भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थं तेन बाभाम्यत इति नुक् न भवति। नुकि यंयम्यत इति। अङ्गत्वात् परत्वादनुस्वारो न प्राप्नोति। एवमपीति। नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति विकल्पेन चेष्यते। पदान्तवच्चेति। तेन वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पः॥

रुग्रिकौ॥ मर्मृज्यत इति। रुग्रिकौ च लुकीति ह्रस्वविधीयमानो न प्राप्नोतीति वचनम्। ऋतश्च॥ अङ्गविशेषणमिति। यद्यप्यभ्यासविशेषणे भूत-
पूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणाङ्गविशेषणम् तद् इत्याश्रि
तम्। पचतीति। लट उपलक्षणं तेन लटि चाकर्तीत्यादिरूपाणि किरतेर्योनयेदित्यर्थः। प्राप्तिज्ञमिति। तपरकरणादङ्गविशेषणम्। तद् इति
तेन रुगादीनां विषयविभागेन प्राप्तिं जानातीत्यर्थः। प्रारब्ध इति। संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दराशिः स तेन प्रारब्ध इति योऽयमनादिष्टो यो

रुग्रिकौ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः॥ ऋतश्च॥ किमिदमृकारग्रहणमङ्ग-
विशेषणम् ऋकारान्तस्याङ्गस्येति। आहोस्विदभ्यासविशेषणम् ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति। अङ्गविशेषणमित्याह। कथं ज्ञा
यते। यदयं तपरकरणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि किञ्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियते। अथाङ्गवि
शेषणे ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे किं प्रयोजनम्। इह मा भूत्। चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरति। किरतिं चर्करीतान्तं पचती
त्यत्र यो नयेत्। प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥ सन्वत्॥ इह कस्मान्न भवति। अजजागरत्। लघुनि चङ्परे इत्यु
च्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अचीकरत् अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति
। अजजागरत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानम्। वर्णेकेन। एतेन पुनः संघातेन व्य
वधानं भवति न भवति च। एवमप्यविक्षणद् अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामि
त्वमिति। यदयमत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामिति त्वबाधनार्थं मत्वं शास्ति। सन्वद्भावदीर्घत्वे णौ चङ्युपसंख्यानम्। सन्वद्भा
वदीर्घत्वे णौ चङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्य
ति। णिचा व्यवहितत्वात्।

द्भावेन न स्पृश्यते॥ सन्वत्॥ चङ्पर इति बहुव्रीहिणान्यपदार्थो णिराश्रीयते तेन नाचकमने णिकेवले चङि सन्वद्भावो न भवति। न हि णिजृव्यतिरे
केणान्यश्चङ्परः संभवति तेन चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति। इह कस्मादिति। न कचिदभ्यासो लघोरनन्तरः संभ
वतीति सत्सप्तमीविज्ञाने त्रापि प्रसङ्ग इति भावः। इतरः परसप्तम्याश्रयेण नाव्यवधानमित्याश्रीयत इत्याह। लघुनीति। एवंजातीयकानामि
ति। संयोगव्यवहितानामित्यर्थः। णिचाव्यवहितत्वादिति। चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः। यस्मिंश्चात्र णौ लघुनि सो चङ्प
रः यस्तु चङ्परः न तस्मिन्परतो लघु॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हलादिः शेषः॥ हलामादिरिति। विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्॥ अजादिष्विति। अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्षया दित्वे हल आश्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति। आनक्षेति। अशूव्याप्तौ संघाते चेत्यस्माल्लिट्। अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति। कर्मधारये त्वभ्यासापेक्षमादित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति। आदिशेषनिमित्तत्वादिति। शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे पपाचेत्यादावादेर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र। अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम्। न च प्रधानाभावे आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिः। आनक्षेत्यत्रापि ककारषकारयोरवस्थानमवस्थायां निवृत्त्यप्रसङ्गः। षष्ठीसमासेऽप्याटतुः आटुरित्यत्र टकारस्यादिवद्भावे शेषप्रसङ्गस्तच्च शास्तुल्य एव। तत्र यथाकृतिपक्ष आश्रीयते तन-

हलादिः॥ किमयं षष्ठीसमासः। हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। आहोस्वित्कर्मधारयः हल् आदिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। कश्चात्र विशेषः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति। आनक्ष आनक्षतुः आनक्षुः। अस्तु तर्हि कर्मधारयः। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम्। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे आद्यस्य हलोऽभावे लोपो वक्तव्यः। आटतुः आटुः। तस्मादनादिलोपः। तस्मादनादिर्हल्लुप्यत इति वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति। अयमिदानीं स प्रतिविधानकालः। इदं प्रतिविधीयते। इदं प्रकृतम्। अत्र लोपोऽभ्यासस्येति। ततो वक्ष्यामि। ह्रस्वः। ह्रस्वो भवत्यादेशः। अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते। तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वः। लोपभाविनां लोपो भविष्यति। ततो हलादिशेषश्चेति॥

दाभ्यासादृतो वर्तमानो हलादिः सर्वस्यामभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हल आदेरवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः। ह्रस्वभाविनामिति। ह्रस्वश्रुत्या च्यरिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनादच एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थं विज्ञायत इति। हल्विषय एवादिशेषनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठते। तत आदेरपि हलो लोपे प्राप्ते तद्बाधनार्थं हलादिः शेष इति सूत्रम्। एतदेवत्तापकं लोपविधावलोऽन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यानक्षेत्यादावनन्त्यस्यापि हलो लोपो भवतीति न कश्चिद्दोषः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अहल्चेति। अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः॥ शर्पूर्वाः॥ उचिच्छिषतीति। उञ्छी विवासे। छे चेत्यन्तरङ्गत्वात्तुकः सन्नुड्ढ्रूपूर्वत्रासिद्धमिति चु ७ ८१
१३३ त्वस्यासिद्धत्वात्तुक्। हि शब्दो हिरुच्यते तकारस्य शेषे प्राप्ते च्छ्शेषार्थं वार्त्तिकम्। ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति प्रतिषेधात्कृते च्छिशब्दस्य द्विर्व
चनेऽचकारशेषे शीवरूपं सिध्यति। न चेदमसिद्धिनिमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्तेत। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्ये
तदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनात्। अन्यथा कृतणत्वस्य द्विर्वचने प्राणिणदित्यादि सिद्ध्यतीति किं सूत्रेण। तथा चोजढदित्यसिद्धत्वे स्योदा-
हरणं प्रदर्शयिष्यते। इतरेतराव्यवस्थितस्य समुदायस्याप्रविभज्यान्वाख्यानेऽन्तरङ्गत्वं तु कोनपेक्ष्यात्कृत एव तुकि द्विर्वचनं मत्वाह। चर्त्वे कृते

अथवैवं वक्ष्यामि हृस्वोऽहलू। हृस्वो भवत्यभ्यासस्येति। ततोऽहलूच भवत्यभ्यासः। तत आदिः शेषः। आदिः शेषश्च भवत्यभ्यासस्येति। अथवा योगविभागः करिष्यते। हृस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य। ततः हलू। हलू च लुप्यतेऽभ्यासस्य। तत आदिःशेषः। आदिः शेषश्च भवत्यभ्यासस्य॥ शर्पूर्वाः॥ शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणम्। शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। खर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते। खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उचिच्छिषति। तुकः श्रवणं मा भूदिति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चर्त्वे कृते तुग्न भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक् प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति। एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एत्वतुग्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव। आदिशेषप्रसङ्गस्तु। आदिशेषस्तु प्राप्नोति। तिष्ठासति। ननु चानादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवतीति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। यथादिशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपप्रतिषेधार्थम्। शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपो मा भूदिति।

इति। अभ्यासे चर्चेति चर्त्वे कृते तुगभावाद्रूपं सिद्ध्यति। असिद्धमिति। तुकि कर्तव्ये। एवमप्यन्तरङ्गत्वादिति। शब्दनित्यत्वेऽप्युपाया राम॰
नामवस्थाश्रयणीयोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः। एत्वतुग्ग्रहणमिति। तदकरणे हलादिशेषेऽपि कर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वा १३३
भावात्तकारस्य चकारे कृते हलादिशेषेण निवर्तिते छकाररूपं सिध्यति॥ आदिशेषप्रसङ्गस्त्विति। विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावा
योगः। शर्पूर्ववचनमिति। अपवादाः वाक्यार्थद्वयं साधयन्त्यपवादं च विदधत्युत्सर्गं च निवर्तयन्ति। तत्रोत्सर्गाभ्युपगमे कार्थवत्त्वादिति
यार्थस्य त्यागादानर्थक्यप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। हलादिःशेष इत्यनेन खयां निवृत्तौ प्राप्तायामवस्थानविधानादानर्थक्यं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यपकर्षविज्ञानादिति। व्यपकर्षणमुत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः। एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गापवादभावः॥ दाधर्ति॥ श्लाविति। बहुलं छन्दसीति श्लुः। नूतुजानवदिति। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः। पर्णासुषिवदिति। य

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम्। व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत्। किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति। अपवादविज्ञानात्। अपवादत्वाद्धलादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते। ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदि तत्रोच्येत किमिह स्यात्। हलादिशेषः। हलादिशेषस्येन्नाप्राप्ते हलादिशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे ऽभ्यासनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते॥ दाधर्ति॥ दाधर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च। अनिपात्यम्। नूतुजानवदभ्यासस्य दीर्घत्वं पर्णासुषिवस्य णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। नूतुजानवदभ्यासस्य दीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति। दर्धर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवत् रुड्भविष्यति पर्णासुषिवस्य णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासस्य च रुक् परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति। दर्धर्षीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् पर्णासुषिवस्य णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासस्य रुक् परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति। बोभूतु इति किं निपात्यते। भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति।

था पर्णानि शोषयन्ति पर्णासुषो वाता इत्यादौ क्विपि बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोरिति णिलुक् भवत्येवं दाधर्तीत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः। धृङ इति। धृङ् अवस्थाने इत्यस्य श प्राप्ते व्यत्ययेन श्यं प्राप्य युध्यतिवदिति। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः। रुडिति। धीङो रुट् बहुलं छन्दसीत्यनेन। ॥

भा·कै· नवक्तव्यमिति। साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वादत एव तुल्यधर्मणः श्रब्दानुपन्यस्यति। देवत्रातइति। तुदविदोन्द्‌त्रेति नत्वंसंज्ञायांनभव ७४१
१३१ ति। देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थं तेन भवत्रातइत्यादावपि संज्ञात्वान्नत्वाभावः। यदा तु क्रियाशब्दस्त्राणं त्रातइति तदा नत्वविकल्पः
। गलइति। अचिविभाषेति लत्वे प्राण्यङ्गे नित्यं भवति विषे तु गरइति लत्वाभावः क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गलइति। ग्राहइति। विभाषा
ग्रहइति ण प्रत्ययो जलचरे नित्यं भवति ज्योतिषि पचाद्यच्‌। ग्रहइति। इति योगइति लक्षणहेत्वोः क्रियायाइति शतृप्रत्ययः। न ज्विधिर्हि-
न्तीति पलायते वर्षतीति धावतीत्यादावितिप्रयोगेन भवति। मिथइति। एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किंतु विषयभेदेन। एतच्चाक्षुतिष
सेउपपद्यते। तत्र हि सर्वे लक्ष्यमेकविध्यमापाद्य उभयमुपदिश्यते ततश्चोभयं भवतीत्येतावतैव लक्षणस्य व्यापारः। असंकीर्णं तु प्रयोग
व
नवक्तव्यम्‌। देवत्रातोगलोग्राहइतियोगे च सद्विधिः। मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥ दोदद्घोः॥ अवदत्तं
विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥ किंपुनरयं तकारान्त आहोस्विद्दकारान्त उत
धकारान्तः। अथवा थकारान्तः। कश्चात्र विशेषः। तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्‌। यदि तान्तः दत्तीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दान्ते
दोषो निष्ठानत्वम्‌। अथ दकारान्तः। रदाभ्यां निष्ठातो नइति नत्वं प्राप्नोति। धान्ते दोषो घत्वप्राप्तिः। अथ धान्तः। झषस्तथो
र्धोधइति धत्वं प्राप्नोति। थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः। अथ थकारान्तो न दोषो भवति॥
वशात्‌ प्रतीयते। गवाक्षइति। वातायने अवङ्‌ स्फोटायनस्येति नित्यमवङ्‌ भवति प्राण्यङ्गे तु गोरक्षिगोक्षीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन। रा
त च्चोदाहरणं न तु व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनमन्यासामपि संभवात्‌। दोदद्घोः॥ अवदत्तमिति। आदिकर्मग्रहणं प्रदत्तशब्दस्यैव संभ
वाद्विशेषणमवदत्तादिसिद्ध्यर्थं चाद्वचनस्यावदत्तादयोपि भवन्ति तथा च उपसर्गादित्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति वक्ष्यते। त स्मा
न्निदत्तमिति चेष्यतइति चशब्देनावदत्तादयोपीष्यन्तइति सूच्यते॥ किंपुनरिति। यद्यपि दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनाम राम:
पि तस्य रूपस्य संभवात्प्रश्नः। तान्ते दोषइति। यदादइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तत्र दीर्घइति सूत्रार्थस्तदायं दोषः। यदा तु तकार १३१
स्यैवादेशे दीर्घस्तदा न दोषः। तस्मात्थान्तइति संनिपातपरिभाषाश्रये तु दान्तधान्तयोर्न दोषः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अचउ॥ यदीति॥ दाशब्दाकारस्य दद्भावे दत्तमिति संयोगादिरूपे तन्नासौ सूत्रभेद इति दोषाय नेति शेषः॥ तदेव सूत्रं लघुक्रियमाणं प्रत्यु
त गुणं संपादयति॥ अथवेति॥ लघुकरणोपि यदि न्यासान्तरत्वात्स एव सूत्रभेद इति मतं तदेवमुत्तरम्॥ अलोन्त्यस्य दद्भावपवादो आदेः
परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते॥ अच इति वर्तत इति॥ तेनापूशब्दस्य योऽच् तस्मात्परस्य यकारस्य द्वित-
कार आदेशस्तत्रान्त्यं झलां जशोन्त इति जश्त्वं पूर्वस्य झलां जश् झशीति॥ लवाभ्यामिति॥ लूञ्कृञोरवित्यप्॥ अस्यापि मकारादे
तः प्राप्नोति अज्ग्रहणानुवृत्तौ त्वपूशब्दस्य योऽच् तस्मात्परो मकारादौ न कश्चिदस्तीति तत्त्वाभावः॥ अथवेति॥ तत्र तकारद्वयात्मक आ

अच उपसर्गात्तः॥ अच उपसर्गात्तत्व आकारग्रहणं कर्तव्यम्॥ अलोन्त्यविधयो मा भवन्तीत्यस्य मा भविष्यति॥ न सिध्यति॥
किं कारणम्॥ आदेर्हि परस्य ॥ अन्तरेह तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति दकारस्य प्राप्नोति॥ नैष दोषः॥ अवर्णप्रकरणात्सि
द्धम्॥ असेरिति वर्तते॥ क्व प्रकृतम्॥ अस्य च्वाविति॥ यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते दद्भावे दोषो भवति॥ तत्र [illegible]:॥ ए
वं तर्हि एवं वक्ष्यामि दो दद्घोरिति॥ दो यदाकारस्तस्य द्भवति॥ ततः अच उपसर्गात्तः॥ असेरित्येव॥ एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति॥ नासौ
सूत्रभेदः॥ सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत्र तत्त्वं क्रियते भूयो वा॥ यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः॥ अथवा
द्वितकारको निर्देशः क्रियते सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति अद्भिरब्भ्र इति॥ अच इति
वर्तते॥ तस्मादवश्यमज्ग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम्॥ अथवा द्वितकारको निर्देशः करिष्यते इहार्थो द्वौ उत्तरा
र्थ एकः॥ घ्वेरित्वाद् दचस्तः॥ घ्वेरित्वाद् दचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ घ्वेरित्वस्यावकाशः॥ निर्दितं निर्दितवान्॥ अच
स्त इत्यस्यावकाशः॥ प्रत्तमवत्तम्॥

देशः पृथग्विभक्तिकः इहार्थो यस्तस्मात्तु कस्तकारः तस्याचः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्रानुवृत्तिः॥ लवाभ्यामित्यादौ तु तत्त्वं न भवति पकारलोपादपू
शब्दाभावात्॥ न च भूतपूर्वगत्याश्रयो न्याय्यः॥ अद्भिरित्यादौ सांप्रतिकापूशब्दसंभवे गौण्या ग्रहणादत एव समकक्षत्वाभावात्त्यथ चोः प्रत्यये
तंप्रत्यय इति नावतिष्ठते॥ अद्भिः संस्कृतमिति लिङ्गाद्वा न हि प्रत्ययस्यैव ग्रहणोऽद्भिरिति निर्देशोपपत्तिः॥ घ्वेरित्वादिति॥ पुरस्तादपवादा इति न्या
याद्दत्त्वं दद्भावस्यैव बाधकं न तत्त्वस्य॥ तत एव तत्त्वयोर्दद्भावापवादयोर्विप्रतिषेधे परं तत्त्वं प्रवर्तते॥

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भो॰दी॰ अपो॥ माद्भिरिति। पदन्तोमासितिमासशब्दस्यमासादेशःसच्छन्दस्येवविधानान्मासश्छन्दसीतिच्छन्दोग्रहणंनकर्तव्यंतत्क्रियमाणंभाषाय ७५१
१३२ मपिक्वचित्पदादयःप्रयुज्यन्तइतिज्ञापनायेत्याहुः॥ आपूर्वस्य॰ ज्ञपेरिति। इहाज्ग्रहणमनुवर्ततेतेनज्ञपेर्विशेष्यमाणोऽजन्तस्यज्ञ
पेरीत्वंविधीयमानमलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यप्राप्नोतीतिभावः। लोपोन्त्यस्येति। ज्ञपिनाज्विशेष्यतेयथाएधिभ्यामेवंचैकप्रस्थानो
विशेषणविशेष्यभावोभवतितत्रानन्त्यस्याचःसावकाशमीत्वंपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपोबाधते। इतरस्त्वगत्यात्तामिप्रायआह। अ
नवकाशइति। ईत्वमेवानवकाशत्वाद्बाधकंप्राप्नोति। एवमपीति। ति। नन्वस्तुपरत्वादीत्वंतस्यस्थानिवद्भावाण्णिलोपो-

इहोभयंप्राप्नोति। नीत्तम्। वीत्तम्। अचस्तइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन॥ अपोभि॥ अपोभिमासश्छन्दसि। अपोभीत्यत्रमा
सश्छन्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। माद्भिरिष्टाइन्द्रोवृत्रहा। अत्यल्पमिदमुच्यते। स्ववस्स्वतवसोर्मासउषसश्चतइष्यते।
स्ववद्भिःस्वतवद्भिःसमुषद्भिरजायथाः। माद्भिरिष्टाइन्द्रोवृत्रहा॥ सनिमी॥ इत्त्वंसनिराधोहिंसायाम्। इत्त्वंसनिराधोहिं
सायामितिवक्तव्यम्। प्रतिरित्सति। हिंसायामितिकिमर्थम्। आरिरात्सति। आपूर्वप्॰। ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य। ज्ञपेरीत्वमनन्त्य
स्येतिवक्तव्यम्। ज्ञीप्सति। ननर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। लोपोऽन्त्यस्यबाधकोभविष्यति। अनवकाशविधयोबाधका
भवन्ति। सावकाशश्चणिलोपः। कोवकाशः। कारणाहारणा। एवमपीत्वमन्त्यस्यलोपस्यबाधकंस्यात्। अनवकाशाहि
विधयोबाधकाभवन्ति। ईत्वमपिसावकाशम्। कोवकाशः। अनन्त्यः। कथंपुनःसत्यन्त्येऽनन्त्यस्येत्वंस्यात्। भवेद्योऽचा-
ङ्गंविशेषयेत्तस्यानन्त्यस्यनस्यादेवयंतुखल्वङ्गेनाचंविशेषयिष्यामः। अङ्गस्याचोयत्रतत्रस्थस्येति। एवमप्युभयोः
सावकाशयोःपरत्वादीत्वंप्राप्नोति। तस्मादनन्त्यस्येतिवक्तव्यम्॥ अत्रलोपो॥ अभ्यासस्यानचि। अभ्यासस्येतियदु
च्यतेतदनचिद्रष्टव्यम्। पतापतः। चराचरः। चलाचलः। वदावदः॥

भविष्यतिईत्ववचनंत्वनन्त्यस्यश्रवणार्थंस्यात्। नैतदस्ति। सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितमितिलोपाप्रसङ्गात्॥ अत्रलोपो॥ चराचरइति।
चरिचलिपतिवदीनामच्याक्‍ अभ्यासस्येतिद्विर्वचनमगागमश्चेतिहलादिशेषोऽत्रनभवति। नन्वागागमविधानसामर्थ्याद्धलादिःशेषोन राम॰
भविष्यति। नहिहलादिशेषे आगमेऽदेशस्यवाविशेषोऽस्तीत्यादेशएवअकारोविधेयःस्यात्। नैतदस्ति। सत्यपिहलादिःशेषविग्रहीतश्रव १३२
णार्थमाग्विधानंस्यादित्यनचीत्युच्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठ्यभावादिति। इत्युक्तमात्रेण स्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठीति षष्ठीनिमित्तत्वात् षष्ठी
त्युच्यते। यथा नड्वलोदकं पादरोगः। इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति नि
र्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठी प्रकॢप्तौ निमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेये सप्त
मीमत्वाह। नैषा षष्ठीति। इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। एवं तर्हीति। भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद् भावकर्मशब्दवा
च्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमीस्य सिचुसीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थाया षष्ठीं प्रकल्पयति।
चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। न सिध्यतीति। तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्या

एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एवासौ सप्त
मी। भावे चार्थे कर्मणि चेति। एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति त
स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। न ह्यर्थे पौर्वापर्यमस्ति। अर्थेऽसंभवाद्भावकर्म
वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते। एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। आर्धधातु
कस्येट्। ततो वलादेः। वलादेरार्धधातुकस्येड्भव
तीति। यद्येवं स्यसिचुसीयुट्तासिष्विड्भवति। चिण्वद्भावश्चाविशेषितो भवति।

इत्यर्थे मा भूत्। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थस्तु बहिर्भूतः। निःशब्दो बहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अर्थेऽसंभवादिति। एवमपीति
। न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात्। आर्धधातुकस्येडिति परिभाषेयं क्रियते। यत्रेड्विधी
यते तत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते। तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठ्यां प्रसक्तः स इड् भविष्यति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादा
र्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते। यद्येवमिति। स्यादीनामागमविधावुपयोगात् पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुकग्रहणे
ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्। अजन्तहनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचि-
द्यत्र स्यादयः सन्ति तेषामिडिति। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रेति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

स्यादीनेवेति।तेषामेवश्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनायाअयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति।सप्तमीनिर्देशसामर्थ्या द्वाचिणवद्भावेपूर्वमुपयुक्तानांस्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादितासंबन्धः।केपुनरिति।सर्वेभ्यइष्यतेनचप्राप्नोतीतिमत्वाप्रश्नः।सएवपराभिप्रायमाशङ्कते।येअनुदात्ताअथयेउदात्तास्तेषांकथंसिद्धंतेनैवपरत्वादिति।किमेवंभवान्मन्यतेइत्यर्थः।ततःसिद्धान्तवाद्याह।उदात्तेभ्योपीति।अथवाशिष्याचार्यदेशीययोः केपुनरित्यादिकेप्रश्नप्रतिवचनेपरत्वादित्यन्तो।आचार्यआह।उदात्तेभ्योपीति।उदात्तग्रहणंचोपलक्षणम्। ऋद्धनोःस्येइत्यनुदात्तेभ्योपिइड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योप्यनेनेड्विधिः। इटोसिद्धत्वादिति।ततश्चानिटीतिप्रतिषेधाभावात्सिध्यतिणिलोपः।अपिचेट्संनियोगेनविधीयमा

तत्रकोदोषः।स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति।अज्झनग्रहदृशांवाचिण्वदिति क्वचिदेवचिण्वद्भावःस्यात्। एवंतर्हिस्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे।स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवतिअज्झनग्रहदृशांवाचिण्वत्स्यादिष्विति। केपुनरिममिटंप्रयोजयन्ति।येनुदात्ताः।अथयेउदात्तास्तेषांकथम्।सिद्धंतेनैवपरत्वात्।उदात्तेभ्योपिअनेनैवेडेषितव्यः।किंप्रयोजनम्।कारयतेःकारिष्यते।हारिष्यते।इटोसिद्धत्वास्मिन्ननिटीतिणिलोपोयथास्यात्। कथंपुनरिच्छताभवताउदात्तेभ्योनेनैवेड्लभ्यः।नपुनरनेनान्येनवेति।तेनैवस्यादिप्रतिषेधेन।नित्योयम्।कृतेपितस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेपि।नत्वस्मिन्कृतेसप्राप्नोति।किंकारणम्।अवलादित्वात्।तस्मादनेनैवेडेषितव्यः।कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि।वृद्धिश्चिण्वद्युक्चहन्तेश्चघत्वंदीर्घश्चोक्तोयोमितांवाचिणीति।।वृद्धिःप्रयोजनम्।चेष्यते।चायिष्यते।युक्प्रयोजनम्।ग्लास्यते।ग्लायिष्यते।।

तश्चिण्वद्भावोपिभवति।अन्यथैतदभावेचिण्वद्भावोनस्यात्संनियोगशिष्टानामन्यतराभावेद्वितीयाभावात्।अन्वाचयेतुविज्ञायमानेस्याच्चिण्वद्भावः।यथाकर्त्तुःक्यङ्सलोपाभावेपि।नित्योयमिति।वलादित्वानपेक्षणात्।आकृतिपक्षेचशब्दान्तरप्राप्त्यापिनास्यनित्यत्वम्।भावकर्मार्थापेक्षणादस्यबहिरङ्गत्वमितिचेत्तस्यापिवलादित्वापेक्षत्वान्नास्यान्तरङ्गत्वमित्यदोषः।कानिपुनरिति।प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येवकार्याणिप्रयोजनान्यथाविशेषेणेतिप्रश्नः।इतरआङ्गान्येवोदाहरति।वृद्धिरिति। ॥

विघातीति। अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावात् प्रवृत्तिलक्षणो विघातस्ततस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः। अथवा वल्निमित्त इड्विघाती अस्येटो प्रतिबन्धक इत्यर्थः। ऋकारगुणस्येति। अन्येषां तु गुणो जन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः सिध्यति। चायिष्यते। त्वाविष्यत इति भावः। परत्वादिति। द्वयोरप्यनित्यत्वात्। वधिभावादिति। ननु चार्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः। नैतदस्ति। लिङीति विशेषनिर्देशात् परसप्तमी तद्विशेषणत्वादार्धधातुक इत्यपि परसप्त

हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम्। हनिष्यते। घानिष्यते। दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति। स च प्रयोजनम्। शमिष्यते। शामिष्यते। तमिष्यते। तामिष्यते॥ इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती॥ इटोऽसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्। कथमयं नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। कृताकृतप्रसङ्गी ह्ययम्। कृतेऽपि तस्मिन्निटि साप्तमिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति पुनरनेनायं भवति। अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति। निमित्तं विहतं भवति। अयं तस्य निमित्तं विहन्ति। तस्मादयं नित्यः। स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति। अथोपदेशग्रहणं किमर्थम्। चिण्वद्भाव उपदेशवचनम् ऋकारगुणबलीयस्त्वात्॥ चिण्वद्भावे उपदेशवचनं क्रियते ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात्। कारिष्यते। परत्वाद्गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावाभावो विप्रतिषेधेन॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावाभावो भवति विप्रतिषेधेन। वधिभावस्यावकाशः। वध्यात्। वध्यास्ताम्। वध्यासुः। चिण्वद्भावस्यावकाशः। घानिष्यते। अघानिष्यत। इहोभयं प्राप्नोति। घानिषीष्ट। घानिषीयास्ताम्। चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा।

मी। यत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः। वधिषीष्टेत्यत्र निपातनत्वं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येवं ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगतातश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति। प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति।

भा० वै० हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। लुङ्परे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिणि निमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुवन्ति। ६४३
२८ इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं साक्षान्निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा युगागमः। यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिण् निमित्तं तदपि यथा वृद्धिरिति। हनिणिङादेशप्रसङ्गः। अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति। अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात्। न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः। आतो॥ इड्ग्रहणं किमर्थमिति। इह चिक्रित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्द्विशेष्यभावे च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूत — विशेषणेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसंभवः। तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते। तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते। अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्। तदा क्ङिदार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते। नेटः। हलादेरिटः क्ङित्वासंभवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च। ततश्च दासीयेत्या

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च॥ हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हनिष्यते। घानिष्यते। एष्यते। आयिष्यते। अध्येष्यते। अध्यायिष्यते। लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति। अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात् सिद्धम्। अङ्गस्येति यत्कार्यं तत्तस्मिन्निर्दिश्यते। न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति॥ आतो लोप इटि च॥ इड्ग्रहणं किमर्थम्।

दावाल्लोपप्रसङ्गः। अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक् संबन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तदायमर्थः। अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति। तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्यरइति सर्वत्रैवाल्लोपः प्राप्नोति। अथ क्ङिताननुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदा प्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषाद्द्वावपि क्ङिदिटावुपतिष्ठतीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते। तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति। अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धे तु क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेटि चेति। तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायत इति व्यत्यरइत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः। राम:
तदा चिक्रितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्यादनलिटः। सार्वधातुकस्येटो ङित्वाजादित्वाव्यभिचारात्। अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। तदेवमनेकपक्षसंभवात् प्रश्नः। २८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरःक्ङितानतुभूतविशेषणेनेटःसमुच्चयंपश्चाद्द्वयोरपिविशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याह।इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति।आदीति।दात्तःकेवलादाड्पूर्वोद्वाछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ्लङोरन्यतरः।केचिदत्रपदकाराआअदीत्यवगृह्णन्ति।केचित्त्वेकपद्यंमन्यन्तेतेषामाडागमइतिपक्षः।तत्रलुङिच्लेर्मन्त्रेघसेतिलुक्।लङितुछान्दसत्वाच्छपोलुक्।म्नावसतिर्द्विर्वच

इड्ग्रहणमक्ङिदर्थम्॥इड्ग्रहणंक्रियतेअक्ङितिलोपोयथास्यात्।पपिथ।तस्थिदेति॥सार्वधातुकेचादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम्॥सार्वधातुकेचादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानंकर्तव्यम्।इषमूर्जमहमितआदीति।ननुचयथैवक्ङितीतिवर्तमानेइड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्धधातुकइत्यपिवर्तमानेइड्ग्रहणंसार्वधातुकार्थंभविष्यति।नसिध्यति।किंकारणम्।नहिक्ङिताअजूविशेष्यते।अचिभवतिकतरस्मिन्क्ङितीति।किंतर्हि।अचाक्ङिद्विशेष्यतेक्ङितिभवतिकतरस्मिन्नचीति।किंपुनःकारणम्।अचाक्ङिद्विशेष्यतेयथाइड्प्यच्ग्रहणेनविशेष्यते।अस्तिचेदानींकश्चिदिडनजादिःयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।दासीयधासीयेत्यादि।तत्तर्हिउपसंख्यानंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्।कथमार्धधातुकत्वम्।उभयथाछन्दसीतिवचनात्।अन्येपिहिधातुप्रत्ययाउभयथाछन्दसिदृश्यन्ते॥घुमास्थागा॥ईत्वेवकारप्रतिषेधो घृतपावानइतिदर्शनात्॥ईत्वेवकारप्रतिषेधोवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।घृतंघृतपावानइतिदर्शनात्।इत्त्वंमाभूत्।घृतंघृतपावानःपिबतवसांवसपावानःपिबतेति।यदितर्हिवकारप्रतिषेधउच्यते।कथंधीवरीपीवरी।धीवरीतिचोक्तम्।किमुक्तम्।नैनदीत्वम्।किंतर्हि।ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति।

नप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः।सिद्धान्तेत्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः।दासीयेति।इटःसीयुटितस्यतद्भक्तत्वादजादित्वाभावः॥घुमा॥ईत्वइति।वकारस्यनिमित्तभावेनप्रतिषेधोवकारप्रतिषेधः।वकारादावीत्वंनभवतीत्यर्थः।घृतपावानइति।आतोमनिनितिक्वनिप्।वसपावानइति।ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिवसाशब्दस्यह्रस्वः।धीवरीतिचोक्तमिति।जनसनखनांसञ्झलोरित्यत्रोक्तम्।

॥

...i Campus, Kathmandu

भा· कै· वनिबेषदिति। क्वनिपुच्छन्दसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति। भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसर- ६४३
२९ णार्थात् प्रयोगाभावात्त्वादिभ्यो नास्ति क्वनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। तत्र वार्त्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः। स्थः कचेति चात् क्विपि सं-
स्यादित्यत्रेत्वस्यादर्शनात्। भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन यथा तृणेढीत्यत्रेडागमः। नमाङ्॥ कस्यायमिति। यदि
द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततो जादीनामडपि प्राप्नोति। अथानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगेऽनिष्यमाणेपि-
आट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एवानन्तर्यमाश्रित्याह। आटः प्राप्नोतीति। इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेपि स्वरितत्वादधिकारेपि-
दोषप्रतिविधानसंभवादाह। न कर्तव्यमिति। अडपि प्राप्नोतीति। अडाटोर्युगपदेकागमस्यपेक्षयादित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा

सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति। नमाङ्योगे॥ कस्यायं प्रतिषेधः। आटः प्राप्नो-
ति। अटोपि विष्यते। न तर्हीदानीं ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदा-
त्त इति। यदि तदनुवर्तते। आडजादीनामट् चेत्यडपि प्राप्नोति। अस्त्वटि कृते पुनराड् भविष्यति। इहाप्यटि कृते पु-
नराट् प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अड्वचनान्न भविष्यति। इहापि तर्हि अड्वचनान्न स्यात्। ऐहिष्ट। ऐक्षिष्ट।

लेटोडाटौ। ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति। ऐक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति। इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्वयेपदा-
र्थे कृते पुनः शब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटा भवितव्यमिति मत्वाह। स्त्विति। इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्ति-
स्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाह। इहापीति। ननु चाटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वादजादित्वाभावः। यद्यपि शास्त्रापे-
क्षयाऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते। यथोक्तमार्थादीदाद्यर्थानामिति। परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वं नोक्तम्। रामः
अड्वचनादिति। यदिह हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपि आडागमं विदध्यात्। इहापि तर्हीति। य- २९
द्यटि कृते आड् भवति तत्रापि न स्यात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आङ्ग्रचनादिति। यथाऽनस्यात्तद्विधानमर्थकं स्यादित्यर्थः। ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति आटि सति न प्राप्नोति। ने
षदोषः। उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात्। अथवा संदिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसंदिग्धप्र
वृत्तिनाऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः। यथान्यत्रोक्तम्। अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्त-
स्येति। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह। इहापि तर्हीति। अकृतेऽटीति। अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ह्यटि सर्व
स्याजादित्वादडाटोरभेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृतेऽकृते वाऽट्याडिति। अ-

आङ्ग्रचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि आङ्ग्रचनात्प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अकृतेऽटियोऽजादिरित्येवमेतद्वि
ज्ञास्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आङ्ग्रचनसामर्थ्यात्। यदि हि कृतेऽटियोजादिस्तत्र स्यादु
आङ्ग्रचनमनर्थकं स्यात्। अथवोपदेश इति वर्तते। अथवा आर्धधातुक इति वर्तते। अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति लकारको निर्दे-
शः। लुङादिषु लकारादिषु योजादिरिति। सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि॥ अजादीनामटा सिद्धमि
ति॥ अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा। एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड्वक्तव्यः॥ वृद्ध्यर्थमिति चेदटः॥ अटो वृद्धिं वक्ष्यते। यदि तर्ह्य
टो वृद्धिरित्युच्यते। अस्वपोहसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते॥ धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्॥ धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि। त
र्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अटः। अचि वृद्धिर्भवति। तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भव
ति। ततो धाताविति उभयोः शेषः।

थवेति। उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड्भवति। न च करोतिरुपदेशेऽजादिरिति आङभावः। अथवा आर्धधातुक इति वर्तत इति। ते
नार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योजादिस्तस्माद्भवति। सर्वथेति। करोतीत्यादिवद्यजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः। अ
सिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्व एवामी प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः। अस्वपदिति
। स्वपेर्लङ्। सिप्। अदभ्यस्तार्ग्यगालवयोरित्यट्। शप्। लुक्। सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तत्राद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आटीदिति।नेटीतिवृद्धौप्रतिषिद्धायांपरत्वाद्वृद्धिंबाधित्वापररूपंप्राप्नोति।पररूपंगुणेनाटइति।अटउत्तरेगुणेपररूपंनेतिवक्तव्यमित्यर्थः।ओमाङोरुसितत्सममिति।औकारीयदोर्ढीयदौस्त्रीयदित्यत्रवृद्धिंबाधित्वापरत्वादोमाङोश्चेत्यस्यपदान्तादितिपररूपंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइत्युक्तम्।यदातुपररूपविधौनादित्युच्यतेतदोस्योमाङ्क्ष्वाटःपररूपप्रतिषेधोनवक्तव्यइतितुल्यमेतद्भवति।ननुगौरवप्रसङ्गः।अन्तरङ्गत्वादिति।यणलोपौबहिरङ्गौ।वृद्धेःकृतायामिणोयणः।एरितियोगविभागाश्रयणाद्यणोभावः।रूपाश्रयणादन्तादिवद्भावोनास्ति।ताद्रूप्यानतिदेशात्।असोरल्लोपइति।तपरकरणाद्वोपाभावः।

एवंतर्हि।आटीत्।आशीत्।अतोगुणइतिपररूपंप्राप्नोति॥पररूपंगुणेनाटः॥आटोनेतिवक्ष्यामि।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।ओमाङोरुसितत्समम्॥यद्यप्येतदुच्यते।अथवैतर्हिउस्योमाङ्क्ष्वाटःप्रतिषेधश्चोदितःसनवक्तव्योभवति॥छन्दोऽर्थंतर्हीड्वक्तव्यः।आरैगुकल्ला।त्रितएनमायुनक्।ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवेनआवः॥छन्दोऽर्थेबहुलंदीर्घः॥छन्दसिदीर्घोबहुलंदृश्यते।तद्यथापूरुषोनारकइति।एवंतर्हि।आयन्।आसन्।इणस्त्योर्यणलोपयोःकृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नोति॥इणस्त्योरन्तरङ्गतः॥अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति।तस्मान्नार्थआट्ग्रहणेन॥अजादीनामटासिद्धंवृद्ध्यर्थमितिचेदटः॥आस्वपोहसतीत्यत्रधातोर्वृद्धिमटःस्मरेत्।पररूपंगुणेनाट ओमाङोरुसितत्समम्॥छन्दोऽर्थंबहुलंदीर्घइणस्त्योरन्तरङ्गतः॥अचिश्नु॥इयङादिप्रकरणेतन्वादीनांछन्दसिबहुलम्॥इयङादिप्रकरणेतन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानंकर्तव्यम्।तन्वंपुषेम।तनुवंपुषेम।विष्वंपश्य।विषुवंपश्य।स्वर्गंलोकम्।सुवर्गंलोकम्।त्र्यम्बकंयजामहे।त्रियम्बकंयजामहे॥

एतच्चवार्णादाङ्गंबलीयइत्यनाश्रित्योक्तम्।तदाश्रयेवृद्धिंबाधित्वायणलोपौस्याताम्।अटासिद्धेआड्वचनमेवज्ञापकमन्येवर्णयन्ति।भवत्येषापरिभाषावार्णादाङ्गंबलीयइति।तस्यांसत्यांयणलोपयोर्वृद्धिंबाधित्वाप्रवृत्तयोरायन्नासन्नितिनस्यादित्याड्विधीयते॥अचिश्नु॥तन्वमिति॥छन्दसीत्यधिकारादभिपूर्वत्वाभावादियणादेशः।तनुवमिति।अधातुत्वादप्राप्तउवङ्विधीयते।विष्वमिति।विसृतेइतिसत्सूद्विषेतिक्विप्।अत्रनित्यमोःसुपीतियणिप्राप्तेपक्षेउवङ्विधीयते।सुवर्गमिति।अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्तउवङ्विधीयते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एरनेकाचः॥ ब्राह्मणस्यनियाविति। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिताच्छील्यादिषुनिरुपपदात्नियः क्विप्। ततः कर्मणासंबन्धः। सत्यपिपूर्वंक
र्मणासंबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेतिक्विपंबाधित्वाताच्छीलिकः क्विब्भवति। गतिकारकपूर्वस्येति। परमशब्दोत्रनगतिर्नच-
कारकम्। किंतर्हि। उत्तरपदार्थस्यसमानाधिकरणंविशेषणम्। उद्ध्याविति। भावेकर्तरिचात्रक्विप्। इकारः संयोगपूर्वः। धातोरिति
। अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्ययणित्यर्थः। उपसर्जनमिति। अन्यपदार्थंप्रति। नचोपसर्जनस्येति। संबन्धिशब्दादन्यदुप
सर्जनंपदान्तरवाच्येनार्थेनसंबन्धंनोपैतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। गुणप्रधान संनिधौप्रधानस्यसत्यर्थित्वेविशेषणसंबन्धेनभाव्यम

संयोगपूर्वस्य॥

एरनेकाचो॥ इहकस्मान्नभवति। ब्राह्मणस्यनियौब्राह्मणस्यनियइति। अङ्गाधिकारादङ्गस्येतिवर्तते। एवमपिपरमनियौ
परमनियइत्यत्रापिप्राप्नोति। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्यच॥ यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्यप
दपूर्वोपधस्येतिवक्तव्यम्। स्वरपूर्वाचयस्योपधा। पदपूर्वाच। स्वरपूर्वा। निन्यतुः। पदपूर्वा। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। उ
भयपूर्वा। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। सेनान्यौ। सेनान्यइति। असंयोगपूर्वेह्यनिष्टप्रसङ्गः। असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमानेअ
निष्टंप्रसज्येत। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। असंयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधः प्रसज्येत। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। धा
तोरितिवर्तते। धातुनासंयोगंविशेषयिष्यामः। धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्यनेति। उपसर्जनंवैसंयोगः। नचोपसर्जनस्य
विशेषणमस्ति। धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापिविशेषणंभविष्यति। अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवृत्तौप्रयो
जनम्। किम्। इवर्णोविशेष्यते। नैतदस्तिप्रयोजनम्। यद्यधातोरिवर्णोभवितव्यमेवतस्ययणादेशेन इकोयणचीति॥

नर्थित्वेप्रधानस्यगुणेनविशेषणेनसंबध्यते। यद्यधातोरिति। यथाकुमार्याविति। ननुचमणीवाणीइत्यादावधातोः पूर्वसवर्णदीर्घ-
बाधनार्थोयण्माभूदितिधातुनेवर्णस्यविशेषणेप्रयोजनमस्ति। इवंतर्हिइयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरियङोप्रसङ्गाद
धातुनिवृत्त्यर्थोधातुग्रहणस्यानुवृत्तिर्नभवति। ॥

वर्षासु भवति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः। दृन्भूशब्दः। अन्दूदृन्भूरिति निपातितः। अत्र भूशब्दस्यानर्थक्यान्न भू सुधि
योरित्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः॥ हुश्नुवोः॥ अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वाह। हुश्नुग्रहणमनर्थकमिति। भा

वर्षाभ्वश्च॥ वर्षाभूपुनर्भ्वश्च॥ वर्षाभूरित्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्व इति। अत्यल्पमिदमुच्यते। वर्षादृ
न्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम्। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ हुश्नुवोः सा
र्वधातुके। हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात्। हुश्नुग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यस्याभावात्। न ह्यन्यत्सार्व
धातुकेऽस्ति यस्य यणादेशः स्यात्। ननु चायमस्ति याति वातीति। क्ङितीत्यनुवर्तते। इदं तर्हि। यातः वात इति। अचीति व
र्तते। इह तर्हि यान्ति वान्तीति। स्वोरिति वर्तते। एवमपि धियन्ति पियन्ति अत्र प्राप्नोति। ओरिति वर्तते। एवमपि सुव-
न्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। अनेकाजिति वर्तते। एवमप्ययुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। एतद्प्यटोऽसिद्धत्वादेका
ज्भवति। एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्तते। यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम्।
यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम्। युवं योयुवतीनाम्। वृषभं भवनुरोरुवतीनाम्। यङ्
लुगर्थमिति चेत् न। किं कारणम्। आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथा छन्दसीति वचनात्।
अन्येऽपि हि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्त इति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। बेभिदीति। चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषा
यामपीति॥ ऊदुपधाया गोहः॥ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न गुह इत्येवोच्येत। गोहिग्रहणं विषयार्थ
म्। गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्। निजुगुह
तुः। निजुगुहुरिति।

षायामपीति। ततो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत्। ऊदुपः॥ किमर्थमिति। लघुं विहाय निर्देशं कस्माद्गौरवमाश्रितमिति
प्रश्नः। गोहिग्रहणमिति। कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। ॥ रामः ३१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयादेशप्रतिषेधार्थमिति। गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वे कृते सन्पूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरेणार्भवति। न तु लघुपूर्वादिति ल्यप्य-
यादेशो न भवति। गुहू इति निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद्बाधित्वा गुणमुकारस्थाने ऊकारः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद्धूलघुपूर्वा-
दुत्तरेणार्भवतीति अयादेशः स्यात्। उऊतऊ इति। ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेऽन्तरतमपरिभाषावशाद्ध्र-

अयादेशप्रतिषेधार्थं च॥ अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्व
स्यासिद्धत्वात्॥ ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रतिगूह्यगतः उपगूह्यगत इति। किं कारणम्। ऊ
त्वस्यासिद्धत्वात्। लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन। प्रश्लिष्ट
निर्देशात्सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। उऊतऊ इति। तत्र ह्रस्वस्यावकाशः। निजुगुहतुः। निजुगुहुः। गुणस्यावकाशः।
निगोढा। निगोढुम्। इहोभयं प्राप्नोति। निगूहयति। निगूहकः। साधुनिगूही। परत्वाद्गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घो भवति।
अयादेशप्रतिषेधेनचापि नार्थः। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। णावु
त्वं ल्यप्ययादेश इति॥ दोषोणौ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न दुष इत्येवोच्येत। दोषिग्रहणे चा। किम्। अ
यादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। ह्रस्वादेशे हि सति अया
देशः प्रसज्येत। प्रदूष्यगतः। उपदूष्यगतः। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वाल्ल्यपि लघु
पूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव। समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं चैतत्। णावुत्वं
ल्यप्ययादेश इति॥

ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। निजुगुहतुरिति। अत्र कित्वाद्गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः। निगोढेति। अचीत्यधिकारादूकारस्या
त्राप्रसङ्गः। निगूहयतीति। उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति ऊकारश्च। तत्र परत्वाद्गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकारादेश इति
नार्थो विकृतनिर्देशेन। दोषो णाविस्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारोऽपेक्ष्यते न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः। ॥

अ. सिद्धं प्रश्लिष्टनस्यासिद्धत्वाद्दोषि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्। णिज्यवेतानामिति। चिण्णमुल्परे णौ मितां मङ्गानां वा दीर्घ उच्यते। तत्र यदा ण्यन्ताद्यङन्ताच्च
णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङ्कारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम्। प्रयोजितवानिति। यद्यपि चिण्विषयं क
र्म प्रदर्शनीयं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं न त्वत्र कर्ता विवक्षितः। शंशमयतेरिति। शमेर्यङि
नुगतोनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दात् णिचि अस्य लोपयलोपौ। लोपे कृत इति। यद्यपि परस्यापि णिचो लो

चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्। चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे च॥ चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चोपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। शमयन्तं प्रयोजितवान्। अशमि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः। अशंशमि। अशंशामि। शं
शमंशंशमम्। शंशामंशंशामम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। चिण्णमुल्परे णौ मितां मङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते। यश्चा
त्र णिच्चिण्णमुल्परो न तस्मिन् मित्‍ङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति। लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवति। स्था
निवद्भावात्र चिण्णमुल्परः। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यसिद्धत्वान्न
प्राप्नोति। एवं तर्हि चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादि
ति। यावत् ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। णौ णिलोपः। चिण्णमुल्परे मितां मङ्गानां दीर्घ
त्वम्। तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति॥

पस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परो णिः दीर्घविधिं प्रति नेति। एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्व
प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात्। यङ्कारलोप- रामः
स्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत। हेडवेष्टनं इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्। दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति सिध्यति। ३२
। अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गः। दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वा-
भावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

च्छादेः॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। इह संख्यान्तरोपजनने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिरिति-
भावः। यत्र त्रिप्रभृतय इति। वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधो वा कथं भेदेनाश्रीयते। पर्युदासा
श्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात्। न वै एष इति। संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत् संख्यान्तरस्यान्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विष
येन प्रवर्तन्ते। यथा चोक्तमेकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानात्सिद्धमिति। नेध्येय इति च पूर्वग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुप-
न्यस्तं स्थानिवद्भावे सति श्न्यचूत्वादूध्यचूत्वाभावात्तदाश्रयो ढकू न स्यादिति॥ घसिभ॥ अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति

२ दि धि

च्छादेर्घे॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समुपाभिच्छादः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्य
म्। यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः। तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम्। न वै एष लोके संप्रत्ययः। नहि द्विपुत्र-
आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते। तस्माददिप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्॥ घसिभसोर्हलि॥ हल्ग्रहणान
र्थक्यमन्यत्रापि दर्शनात्॥ हल्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते। अ
ग्निर्वे नानि बप्साति। शरावे बप्सतीति॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। रुदिहि। स्वपिहि। झल इति धित्वं प्रा
प्नोति। हेर्धित्वे हलधिकारादिटो प्रतिषेधः॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः।
धित्वं कस्मान्न भवति। हलधिकारात्। प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। घसिभसोर्हलीति। तद्वै सप्तमीनिर्दि
ष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते। प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दि
ष्टमिहानुवर्तते।

हल्ग्रहणं क्रियते। तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारो चूसंबन्धार्थः क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्य
तीति हलि चेति न वक्तव्यम्। अन्यत्रापीति। वचनाद्वार्त्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते। बप्सतीति। एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन-
सिः श्लौ द्विर्वचनम्। अदभ्यस्तादित्यदादेशः। उपधालोपः खरि चेति चर्त्वम्। अत्रान्तरङ्गत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते
। यदि तु श्लावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात्॥ हुझल्॥ रुदिहीति। शब्दान्तरप्राप्त्याद्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि कृते पुनःप्र
सङ्गविज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः। ॥

भा॰कौ॰ अथवेति। यद्यपि सप्तम्या चरितार्था तथापि हुझल्भ्य इत्यनया पञ्चम्या अचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते। ननु ष ६४
३३ ष्ठीप्रकॢप्तौ तदादिविधेरसंभवः। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणादिति चेदुच्यते। नैष दोषः। हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्त
त्वासंभवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते। अथवेति। यत्तु षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः। सागमस्त्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दा
न्तरेऽप्युपमाणे प्रतीयते। ननूच्चार्यते ह्विति तस्यादेशाभावः। यत्तर्हीति। आगमं विहाय हि शब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः। इटेति। तस्मा
दित्युत्तरस्येति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या कार्येण च भाव्यम्। तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो यश्चानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट

अथवा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। अथवा निर्दिश्यमानस्या
देशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। इटा व्यवहितत्वात्। यद्येवं भिन्धकि छिन्दकी
त्यत्र धित्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं धित्वं क्रियतामकजिति। किमत्र कर्तव्यम्
। परत्वाद्धित्वं नित्योऽकच्। कृतेपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। अकजप्यनित्यः। अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति अन्यस्याकृ
ते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति। अथवा ह
कारस्यैवैतद्दशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति॥

इति धित्वाभावः। यद्येवमिति। यदि निर्दिश्यमानस्यादेशास्तर्ह्यकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाप्रसङ्गः। धित्वे कृतेऽकजिति। पुनः प्रसङ्ग
विज्ञानाश्रयणात्। नह्यन्यथा ज्ञातार्थयोर्व्यवगतिर्भवति। अथवाऽज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गोऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच्।
अथवेति। हुकारेणागन्तुना हेरिति निर्देशः। हकारमात्रं तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते। एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः। इकारस्तूच्चा रामः
रणार्थो व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्। ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येटा व्यवधानाद्धुकाराभावः। स हि समुदा ३३
यभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात्। अवयवं तु व्यवदधात्येव। तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्विणो॥ न ग्रहणमिति। इदमस्मिन्न सिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य च्विणो लुगित्यस्य लक्षणभेदाभावादकारित
रामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपो लुक् प्राप्नोति। एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः। इतरस्तु युगपत्प्र
त्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाह। चिणो लुकीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। नलोपवदिति। नलोपस्यासिद्ध-
त्वादिति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः। अभेदपक्षमाश्रित्याह। कार्यकृतत्वादिति। एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्तस्
यलक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरु

च्विणो लुक्॥ चिणो लुकि तग्रहणाम्॥ चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। अकारितराम्। अहारितराम्। इति।
चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्। चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम्। संघातस्य लुक् कस्मान्न
भवति। संघातस्याप्रत्ययत्वात्। प्रत्ययलुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते। न च संघातः प्रत्ययः। तलोपे तर्हि कृते पर
स्य प्राप्नोति। तलोपस्य चासिद्धत्वात्। असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा कृत
श्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृ
त्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं
बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते। त
स्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ। अथवा क्ङितीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। न
चैतत्सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति त
स्मादित्युत्तरस्येति॥

ते शास्त्रस्यानुष्ठितत्वात्तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुग्न प्रवर्तते। युक्तं यत्तस्यैवेति। इहाभिन्नरूप-
मपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते। अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात्पुनर्न क्रियते। काम्या-
नां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति। तथेहापि तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहु-
व्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उतश्च॥ कथमिति। उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावा दुकारात्प्रत्ययादिति पक्षो वतिष्ठते। उकारस्य विशेष्यत्वात्तेन नास्ति तदन्तता। न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः। विशेष्यते उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता। आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः। पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। तथेति। तदन्तपक्षे यं दोषः। आद्ये तु पक्षे उकारस्याप्रत्ययत्वात्लुकुप्रसङ्ग एव नास्तीत्यत्र दोषाभावः। ननूकारात्प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात्। उच्यते। अङ्गविशेषणं स्यात्। तथा च क्षिणुद्धत्यत्र न स्या

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥ कथमिदं विज्ञायते उकारात्प्रत्ययादिति आहोस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति। सिद्धं तनु सुनु इति न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं चिनु सुनु। तनु कुर्विति न सिध्यति। तथा। असंयोगपूर्वग्रहणे न इहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहि। तक्ष्णुहि॥ आप्नुहि। शक्नुहीत्यत्र न स्यात्। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति। कथं चिनु सुन्विति। तदन्तविधिना भविष्यति। अथवा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति। कथं तनु सुनु। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते। तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणे नेहैव पर्युदासः स्यादक्ष्णुहि तक्ष्णुहि॥ आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति।

दित्ययमपि दोषो वक्तव्यः। तदन्तविधिनेति। ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः। विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणत्वात्सादस्य भेदो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्येतदुच्यते। तत्रैकस्मिन्सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते। द्वितीयेनूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्हि उकारो विशेष्यते इति। ननूकारस्य संज्ञात्वात्संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः। नैष दोषः। यावदस्य विशेषणत्वं न विहन्तं तावत्संज्ञात्वं नास्तीत्यप्राधान्याभावः। तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छन्दोग्रहणमिति। नित्यं करोतेरित्यत्र वाक्यभेदेन छन्दसि वेति संबध्यते। अत उत्॥ सार्वधातुक इति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तस्य निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति। इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः करोतेरित्यस्यासंभवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्या

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तो विशेष्यते। किं तर्हि। उकारो विशेष्यते। उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। उतश्च प्रत्ययात् छन्दो वा वचनम्। उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। अवस्थिरा तनुहि यातुजूनाम्। धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि। उत्तरार्थं च केचित्तावदाहुः छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति। अपर आहुः वा वचनं कर्तव्यमिति। लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत उत् सार्वधातुके॥ सार्वधातुक इति किमर्थम्। इह मा भूत्। संचस्करतुः संचस्करुरिति। स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। करिष्यति। करिष्यते। कृञ उत्वे उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः॥ कृञ उत्वे उकारान्तस्य निर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। उत्वं कस्मान्न भवति। उकारान्तनिर्देशात्। अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम्। इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति। इहैव स्यात् संस्करोति। संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्। न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति। किं तर्हि। उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गं संबध्यते। उत इति वर्तते। यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन। कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति। उत इति वर्तते। उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। श्नसोरल्लोप इति। श्नः सार्वधातुक एवास्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्। उत्तरार्थमेव तर्हि श्नाभ्यस्तयोरात इति। श्नासार्वधातुक एव।

श्रयणीयम्। एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति। स्यग्रहणमुपलक्षणं स्यतान्तस्यापि प्रसङ्गात्। कृञ उत्व इति। उत इत्यनुवर्तनादिति भावः। इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणोक्तमिति मत्वाह शक्य इति। उत इति वर्तत इति। तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके क्ङितीति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कौ॰ अभ्यस्तमपीति। यत्रनेष्यते लोपइति भावः। यत्र ल्लितत्र भवत्येव लोपः। ययतुर्ययुरिति। यायावरइति। ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावा ६४३
१५ त्प्राप्त आकारलोपो वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते। यदि चात्र श्नाभ्यस्तयोरातइत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः स्या
त्। ईहल्यघोरितीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेद्धस्यत्येव तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणादेशाभावः। एवंतर्हि भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परि-
हारान्तरमाह। नैतदाकारान्तमिति। यायइतिस्थिते सन्यङन्तस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनमिति यायूइत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायायूइत्यभ्य
स्तमाकारान्तं न भवति। ननु यायायूशब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा। एवंतर्हि उपदेशग्रहणानुवृ

अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुके नास्ति। ननु चेदमस्ति। अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्निति। नैतदाकारान्तम्। किंत
र्हि। यकारान्तमेतत्। उत्तरार्थमेव तर्हि ई हल्यघोरिति। तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव। अतोप्युत्तरार्थमेव तर्हि दरिद्रस्ये
ति। वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। अतोप्युत्तरार्थं भियोन्यतरस्याम्। अभ्यस्तस्ये
त्येव। अतोप्युत्तरार्थमेव जहातेश्च। अभ्यस्तस्येत्येव। अतोप्युत्तरार्थमा च हौ। हावित्युच्यते अभ्यस्तस्येत्येव। अतोप्युत्त
रार्थमेव लोपो यि। अभ्यस्तस्येत्येव। अतोप्युत्तरार्थमेव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। हावित्युच्यते। तदेव तर्हि प्रयोजनं
श्नसोरल्लोपइति। ननु चोक्तं श्नः सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति। अनुप्रयोगे तु भुवा
स्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः। अनुप्रयोगे तु भूभावेनास्तेरबाधनमिष्यते। ईहामासतुः। ईहामासुः। किं
च स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात्। लोपे द्विर्वचनासिद्धिः। लोपे कृते नच कला द्विर्वचनं न स्यात्। स्थानिवद्भावाद्भविष्यति।
स्थानिवदिति चेत्कृते भवे द्वित्वे। स्थानिवदिति चेत्कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति।

त्या उपदेशे यदकारान्तमभ्यस्तं तस्यात्लोपो न तु कृते यलोपइति मत्वा परिहार उक्तः। अभ्यस्तस्येत्येवेति। ननु च बिभीवानित्यत्रापि
प्राप्नोति। एवंतर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते। कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति। ननु च निय- राम:
तकालत्वात्स्थानिवद्भावस्य कृते द्वित्वे लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवादेशरूपमवतिष्ठत इति कथं लोपप्राप्तिः। उच्यते। पुनः ३५
प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तु तर्हीति। अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति वचनात्। अथवा क्ङित्यनन्तरस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः। दीर्घत्वमिति। अत आदेरित्यनेन। प्रत्यङ्गत्वादिति। वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं तत्र कृते श्नलोपे च सतुः सुरिति प्राप्नोति। दीर्घत्वमिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कुर्विति। अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकग्रहणाद्भवति॥ श्नसोरल्लोपः॥ आस्तामिति। लङ् ताम्। श्नल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादाट्। नैतदस्तीति। अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते। श्नसोरत्वेत्तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वग्रासनमिति॥ इद्दरिद्रस्य॥ सिद्धश्चेति। आर्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यर्थः। आकारान्तलक्षण इति। यद्यार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रा-

अस्तु तर्हि परस्य लोपः। अभ्यासस्य योऽकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति। नैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वाद्धि पररूपम्। न चैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते लोपः। पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति। दीर्घत्वं बाधकं भवेत्। तत्रात आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात् कुरु इति॥ श्नसोरल्लोपः॥ अथात्र तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। आस्ताम्। आसन्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अटः सिद्धत्वान्न भविष्यति॥ इद्दरिद्रस्य॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ॥ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ। किं प्रयोजनम्। दरिद्राति। दरिद्रः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति। न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा॥ अद्यतन्यां वा॥ अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्। अदरिद्रासीत् अदरिद्रीत्॥

तीति। दरिद्र इति। श्याद्व्यधेति णः कनेद्वयोरनित्ययोः परत्वात्कश्च स्यात्। लोपस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। अथाप्याकृतिपक्षे नित्यत्वात्तल्लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्राकारवर्णाविर्भावयन्तोदात्तत्वं न स्यात्। ईषद्दरिद्रमित्यातो युजिति युच्प्रसज्येत। दिदरिद्रासतीति। न निपातितदरिद्राणमुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्ष इडागमः। लोपाभावपक्षे त्विड्भावः। अदरिद्रासीदिति यमरमेत्यत्रैकाच इत्यधिकारादेकाचः सगिटावित्यकीयमतमित्यनेकाचोऽपि भवतः। चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायि इति भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतएक॥ लिटियआदेशादिरिति। नत्वसत्वयोर्नैमित्तिकत्वात्त्विएनिमित्तकत्वाभावः। अभ्याससलोपसंनियोगेनेति। अभ्यासलोपश्चेति च-शब्दः समुच्चयेनत्वन्वाचये। दीर्घत्वमत्रेति। अभ्यासविकारेषु बाधकान बाधन्त इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते। यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग इति विरुद्धत्वादत्र बाधकत्वाभावः। नाप्रा-

अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि॥ एत्वाभ्यासलोपौ अनादेशादेर्लिटि। एकारषकारादेरेत्ववचनं लिटि। एकारषकारादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिटादेशादिं विशेषयिष्यामः। लिटि यः आदेशादिस्तदादेर्नेति। अस्त्यन्यल्लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। इह माभूत्। पक्ता। पक्तुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्तिनीति वर्तते। पचः पचवानित्यत्र प्राप्नोति। अभ्यासलोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते। न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः। एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमारभ्यते। तद्यथा। अन्यानभ्यासविकारानसौ बाधते। एवं दीर्घत्वमपि बाधेत। सत्यमेवैतत्। अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति। तत्र ह्रस्वहलादिःशेषावुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवादः। एवं च। अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति। फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशासिद्धत्वस्य। यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशः सिद्ध एत्व इति। यद्येवं प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः। प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादित्वादेत्वं न प्राप्नोति।

स इति। कचित्ह्रस्वः कचिद्धलादिःशेषश्च प्राप्नोति। ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति। मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य प्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोऽन्यतर इत्यर्थः। मध्यमोपः कस्यचिद्बाधकः कस्यचिद्बाध्यः ज्येष्ठो यो बाधकस्यापि बाधकः। असिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेन। चकणतुरित्यादावेवं तु प्रतिषेधः स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पेचतुरिति। प्रकृतिचरं प्रकृतिचरः प्रकृतिजरं प्रकृतिजर इत्यादेशादित्वमुपवचनं तुरेणतुर्थेमतुरित्यादौ चरितार्थम्। अभ्यासे चर्त्वे
तिजश्वरेः प्राप्तयोः स्थानेन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृतिचरं प्रकृतिचरः प्रकृतिजशं प्रकृतिजश इति। अनेश
मिति। लुङि मिपो मूभावः। पुषादित्वादङ्। रेशः छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धाद्भाषायामेत्वाभावः। एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। य
दि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति। मनेराशिषि चेनि वुन्प्रत्ययः। नयासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमिति तत्त्वाभावः। व्येमानमिति।
विपूर्वादमतेस्ताच्छील्ये चानश्। छान्दसः शपो लुक्। पचेरन्निति प्राप्ते पेचिरन्निति छान्दसमेत्वमल्लत्वे क्रियते। आयेजे इति। ल

पेचतुः पेचुः। देमतुः देमुः। न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। श
सिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य। यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। रूपाभेदेन
ये आदेशादयो न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। दम्भ एत्वम्। दम्भ एत्वं वक्तव्यम्। देभुः। किं पुनः कारणम् न सिध्यति। नलोप-
स्यासिद्धत्वात्। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं न प्राप्नोति। नशिमन्योरलिट्येत्वम्। नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्। छ
न्दस्यमिपचोरपि। छन्दस्यमिपचोरपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनेशं मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन्। य
ता येजे वपा वेपे। यज। आयेजे। वप। आवेपे। दम्भ एत्वमलक्षणम्। असिद्धत्वात्तु लोपस्य दम्भ एत्वं न सिध्यति। श्नसोर
ल्लेतकारेण ज्ञायते त्वित्वशासनम्। अनित्योऽयं विधिरिति। थलि च सेटि॥ थल्ग्रहणं किमर्थम्। थल्ग्रहणमक्रिदर्थम्।
थल्ग्रहणं क्रियतेऽक्रिदर्थम्। अक्रित्यपि तथा स्यात्। पेचिथ। शेकिथ। ॥

ङ इदं शपूछन्दस्यपि दृश्यत इति आट्। दम्भ एत्वमलक्षणमिति। लक्षणेन न प्राप्नोति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। श्नसोरल्लद्
इति। असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकारः कृतः। नित्ये त्वसिद्धत्वे आसन्नित्यादावटोऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्नि
वृत्त्यर्थेन तकारेण। तेनासिद्धत्वाभावाद्दम्भ एत्वं सिध्यतीत्यर्थः। थलि च॥ थल्ग्रहणमिति। क्रिति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्से
ड्ग्रहणमेवाक्रिदर्थं भविष्यति थल एव च सेड् क्रिदिति प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रिति च सेटीति। यथा पेचिव पेचिमेति इदं वचनं न नियमार्थं सेध्येव क्रितीति। नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात्। किं तर्हि। एतस्य कालावधा-
रणं क्रियते। यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र। तेन पेचिवेत्यादावपि ठिकृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः। अन्यथैकाचइतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। य-
दो पदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नेकाज्विशेषणं तदा ग्रयमाणदेकाचइतीट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति क्रस्भृइति सूत्रं विध्यर्थं
भवति न तु नियमार्थम्। तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचूत्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते। क्रि-
ति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् ततोभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन। लुलविधेति। अदादेशे कृ-
ते एकहल्मध्यगतोऽकार इत्येत्वप्रसङ्गः। समुदायग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे। न चायमकारो गुणश-
नैतदस्ति प्रयोजनम्। सेड्ग्रहणमेवात्र क्रिदर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा स्यात्। थलि च सेटि क्रिति
च सेटीति। किं प्रयोजनम्। पेचिव। पेचिम। तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। इह कस्मान्न भवति
लुलविथ। गुणस्येति प्रतिषेधात्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति नेचिय। शेकिथ। गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते। ए-
वमपि शशरिथत्यत्र न प्राप्नोति। गुणस्यैवैषोऽकारः। कथम्। वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको-
ऽभिनिर्वर्तते। अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तृफलभजत्रपश्चेति तृग्रहणं
करोति॥ राधोहिंसायाम्। राधादिषु स्थानिनिर्देशः। राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः।

च्छाभिनिर्वृत्त इति न शसदददेति प्रतिषेधोपि नास्तीति मत्वा प्रश्नः। गुणस्य योकार इति। वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रीयते। लुल-
विथेत्यादावोकारस्यावादेशविधानाद्गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषे-
धाभावः। एवमपीति। गुण एवात्राकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाऽप्रसङ्गः। गुणस्येति। अवयव इत्यर्थः। उःस्थाने अण्प्रसज्यमान ए-
व रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः। राधादिष्विति। अलोन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवातद्इति।ततोऽन्यमादीनामेत्वमाकारस्यभवति।अकारेणेति।समुच्चयेऽतद्इत्यनर्थकंस्यादितिविशेषणविशेष्यभावाश्रयः॥
अर्वणः॥छान्दसमिति।छन्दसीवनिपावितिवनिबस्तिमतुप्चेतिप्रत्ययद्वयेनरूपद्वयसिद्धत्वान्नार्थः सूत्रद्वयेन।तत्रैनत्स्या-
त्सर्वत्ररूपद्वयप्रसङ्गोऽतआह।दृष्टानुविधिरिति।भाषाशब्दाअपिनियतविषयाः।किंपुनश्छान्दसाः।तत्रऋद्इत्यस्यविधि

नकर्तव्यः।एकहल्मध्यइतिवर्तते।यद्येवंत्रेसतुःत्रेसुः।रशब्दस्यैत्वंप्राप्नोति।अस्तु।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्ती
तिअकारस्यभविष्यति।अनर्थकेलोन्त्यविधिर्नेत्येवंनप्राप्नोति।नैतस्याःसन्तिपरिभाषायाःप्रयोजनानि।अ
थवाऽतद्इतिवर्तते।एवमपिराधेर्नप्राप्नोति।आकारग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते।कप्रकृतम्।आभ्यस्तयोरातइ
ति।अथवाश्नसोरल्लोपइत्यत्रतपरकरणंप्रत्याख्यायते।तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते।यदितदनुवर्तते।अतएक
हल्मध्येनादेशादेर्लिटि।अस्यचेति।अवर्णमात्रस्यैत्त्वंप्राप्नोति।बबाधे।अकारेणतपरेणऽवर्णोविशेषयि
ष्यामः।अस्याऽतद्इति।इहेदानीमस्येत्यनुवर्ततेअतद्इतिनिवृत्तम्।अर्वणस्त्रसावनञः॥मघवाबहुलम्।अर्व
णस्तृमघोनश्चनशिष्यंछान्दसंहितत्॥अर्वणस्तृमघोनश्चनशिष्यम्।किंकारणम्।छान्दसंहितत्।दृष्टानुवि
धिश्छन्दसिभवतीति॥मतुब्वन्योर्विधानाच्च॥मतुवनौखल्वपिछन्दसिविधीयेते।छन्दस्युभयदर्शनात्।उभयं
खल्वपिछन्दसिदृश्यते।इमान्यर्वणःपदानिअनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्॥इतिश्रीमहाभाष्येषष्ठाध्यायस्य
चतुर्थपादेतृतीयमाह्निकम्॥पादःपत्॥पादउपधाह्रस्वत्वम्।पादउपधायाह्रस्वत्वंवक्तव्यम्।द्विपदःपश्य।

गुणेअरितिरूपंतस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादिभवति।वनिप्यर्वणइत्यादिभवति।मघशब्दादपिप्रत्ययद्वयेयथाविषयंरूपद्व
यंसिद्धम्।एवंचार्वन्मघवन्शब्दस्यभाषायांनास्तिप्रयोगइत्युक्तंभवति॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे
षष्ठाध्यायस्यचतुर्थपादेतृतीयमाह्निकम्॥पादःपत्॥आदेशेहीति।पादन्तस्याङ्गस्यपदादेशोविधीयमानोऽनेकाल्त्वा
त्सर्वादेशःप्राप्नोति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ३८

नवेति। यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते। तथापि यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तेन तस्यैव षष्ठी स्थानेयोगेति वचना ६५४
दादेशो न तु प्रतीयमानस्य। यद्यप्युच्चार्यमाणानुकरणस्यादेशेन संबन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षि-
तत्वादेवमुक्तम्। तत्र यथालोन्त्यस्येति वचनाद्दुहः पड्त्युकेरुहि हकारस्य पकारो भवति। एवं पाच्छब्दप्रत्यायितनदन्तस

आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः। आदेशे हि सर्वादेशः प्रसज्येत। सर्वस्य हि पाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदे
शः प्रसज्येत। येन विधिस्तदन्तस्येति। नन्तर्हि वक्तव्यम्। न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किंकार
णम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत उपधा
ह्रस्वत्वं वोच्यते। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि प्रयोजना
नि। प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु। सुप्। कुमार्याम्। किशोर्याम्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्याम्। आड्याट्स्या
ट्सु कृतेषु आड्याट्स्याड्भ्यस्याम् प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यम्। आ
ड्याट्स्याटः क्रियतामामिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाम्। नित्या आड्याट्स्याटः। कृतेप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृ
तेपि। अनित्या आड्याट्स्याटः। कथम्। अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाम्। इदं तर्हि यस्यै तस्यै स्याट्कृते सस्याड्भ्यस्यैभावः प्राप्नोति। निर्दि
श्य———मानस्यादेशा भव न्तीति न दोषो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते न स एकस्मान्न भवति। स्याटा व्यवहितत्वात्।

मुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः। न दोषो भवतीति। तत्रैवं वक्तव्यम्। यो निर्दिश्यते तस्यागमैर्व्यवधानादाम् प्राप्नोति।- एमः
अत एव परत्वाश्रयेण व्यवधानं कर्तुमाह। इदमिहेति। आडादीनामवकाशः। खट्वायाः। कुमार्याः। सर्वेषामित्याम्नोवकाशः ३८
।कृतेष्वाडादिषु वचनाद्व्यवधानेपि प्रवर्तनात्। यदि तु नाप्राप्तेष्वाडादिष्वादेश आरभ्यत इत्युच्यते। ततोपवादत्वादामा तेषां
बाधः प्राप्नोति द्व्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सेट्कस्येति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन्पक्षेऽवध्यनुपादानादव्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते। अन्तरङ्गाद
ति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोऽन्तरङ्गाः। क्रियास्तामिति। परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः। क्तान्तस्ये
ति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमुदायस्य ल्यपः प्रसङ्गः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्येषा तु परिभा
षाऽनञ्पूर्व इति वचनान्नोपतिष्ठते। सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात्। अतिस्य इति।
शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः। उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः। अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्त-

सुप्तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदितेति इटि कृते सेट्कस्य तां तं तामादेशाः प्राप्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादे
शा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यताम्। इट् क्रियतां तां तं तामः इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः
अन्तरङ्गास्तां तं तामः। इदं तर्हि क्रियास्ताम्। क्रियास्तम्। क्रियास्त। क्रियास्म। यासुटि कृते सयासुट्कस्य तां तं तामः प्रा
प्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति॥ ल्यब्भावे च॥ ल्यब्भावे च प्रयोजनम्। प्रकृत्य।
प्रहृत्य। क्तान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविका
रेषु प्रयोजनम्। अतितिस्रः। अतिचस्रः। त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति न दोषो भवति। युष्मद्। अस्मद्। अतियूयम्। अतिवयम्। युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति॥ त्यदादिविकारः॥ अतिस्यः। उत्तमस्यः। अतिस्यौ। उत्तमस्यौ। त्यदाद्य
न्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति। किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति। अतिकः। परमकः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भव
न्तीति न दोषो भवति। उदस्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम्। उदस्थात्।

स्य समुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः साविति सत्वप्रसङ्गः। अत्वं त्वन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवतीति न तत्र विशेषा
भावः। परमक इति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति। ननु सत्वविधौ त्यदादीनामिति न स्थानषष्ठी। का तर्हि। तदोरित्येषेति
। कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते। एवं तर्हि त्यदादीनां गणस्तन्निविष्टानां यो निर्दिश्यते तकारदकारौ तयोः सत्वविधा
नादतिप्रसङ्गाभावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वाहऊठ्। ऊडादिरिति। यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः। संप्रसारणमित्यनेनेति। वाक्य
स्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थाने ऊड् भवति। अथ यण आदिष्टूठ् कस्मान्न भवति। संप्रसार
णप्रदेशेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता। यथोक्तं सप्तदशादेशाः स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्तीति।
ठिन्ग्रहणं तु दर्थम्। यद्येवमिति। प्रष्ठवाह् अस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते गुणे ओकारे एवि प्रत्यय
श्रयः। तथा च ढिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्ठौह इत्यादि सिध्यति। अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्या
दिसिध्यर्थमप्यूड्विधानं नोपपद्यते। सत्यपि वा प्रयोगे वहत्यर्थे प्रवर्त्तमानस्योहतेः क्विपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति। उपसर्गे

उदस्थास्ताम्। अटि कृते सात् कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति। उदः स्थास्तम्भोरिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दो
षो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते न तस्य कस्मान्न भवति। अटा व्यवहितत्वात्। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या
। उक्तं षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यते। यतः षष्ठी उच्चारितेति॥ वाहऊ
ठ्॥ ऊडादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिङ्वतीत्यादिः प्राप्नोति। संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते। यद्येवं वा
हऊड्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात्॥ वाहऊड्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संप्रसारणेन कृतत्वात्। संप्रसा
रणेनैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। प्रष्ठौहः पश्य। गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात्। प्रत्ययलक्षणत्वाद्गुणो भविष्यति॥ एज्ग्र
हणाद्वृद्धिः॥ एज्ग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाहऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परि
भाषा असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्।
असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवति॥

प्युपपदे वहेर्ण्विः छन्दसि नास्ति। यतो वृद्धिबाधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूड्विधानं सार्थकं स्यात्। एवं तर्हीति। संप्रसारणं यजा
दिप्रत्ययनिमित्तं भसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे व्याश्रये गुणे कर्त्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यू
ठ्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति। ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात्। प्रत्यङ्गवर्त्ती हि लोकः। नैतदस्ति। यत्र युगप
दन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम्। इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्या
यानवतारः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्वयुव॥ श्वादीनामिति। मघवा बहुलमिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। अर्वणस्त्रिति। मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः। नवा विभक्ताविति। यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम्। अनङ्त्सुभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। न च त्रादेशे कृते अन्नन्तत्वमस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। शुवतिशब्दोऽप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः

श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्। श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनकारान्तस्य माभूत्। मघवता। मघवते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति। एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। उक्तमेतत्। अवर्णान्तान्मघोनश्चन शिष्यं छान्दसं हि त इति। यदप्युच्यते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। श्वयुवमघोनामतद्धिते। अल्लोपः। अकारस्य च लोपो भवति। ततो नङ्त्सुभयोः शेषः॥ श्वयुव॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥ अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं वाल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम्। यद्यविशेषेणाल्लोप टिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्। अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम्। अत उत्तरं पठति। षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम्।

॥षपूर्व॥ अथेति। किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः। यद्यविशेषेणेति। प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः। तत्प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन्नभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· अविशेषेणेति। अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ताक्षण्यइति। तल्लोपत्यमितिसेनान्तलक्षणेतिण्यः। ६५४
५० येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावादिलोपाभावः। अस्मान्नियमादल्लोपाभावः। सामनइति। साम्नदेवतेत्यण्। अत्रान्नितिप्र
कृतिभावादिलोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः। अथापीति। तत्रस्यादृत्तिर्वोश्रयणात्। सामन्यइति। तत्रसाधुरितियत्। आतो॥ स
मासइति। ननुसौत्रोऽयंनिर्देशइतिकिंतदर्थेनयोगविभागेन। एवंतर्हियदावैयाकरणाः अनुकरणशब्देर्व्यवहारमिच्छ-

षपूर्वादीनांपुनर्वचनंक्रियतेअल्लोपार्थम्। अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोःसप्रकृतिभावः। अवधारणेह्यन्य
त्रप्रकृतिभावेउपधालोपप्रसङ्गः। अवधारणेहिसतिअन्यत्रप्रकृतिभावेउपधालोपः प्रसज्येत। कथम्। यदि
तावदेवंनियमःस्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति। एवमपिभवेदिहनियमान्नस्यात् सामनोवैमनइति। ताक्षण्यइ
तिचप्राप्नोति। अथाप्येवंनियमःस्यात्षपूर्वादीनामण्येवेति। एवमपिभवेदिहनियमान्नस्यात्। ताक्षण्यइति।
सामनोवैमनइत्यत्रतुप्राप्नोति। अथाप्युभयतोनियमःस्यात् षपूर्वादीनामेवाणिअण्येवषपूर्वादीनामिति। ए
वमपिसामन्योवैमन्यइतिप्राप्नोति। तस्मात्सूच्यतेषपूर्वादीनांपुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणेह्यन्यत्रप्रकृति
भावउपधालोपप्रसङ्गइति॥ आतोधातोः॥ आतोनापः॥ आतोऽनापइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। समासेनञ्पू
र्वेक्त्वोल्यबिति। अ त्यनापइतिकिम्। खट्वायाम्। मालायाम्। यद्यनापइत्युच्यतेकथंक्त्वायामिति। निपातनात्सिद्ध
म्। किंनिपातनम्। क्त्वायांचप्रतिषेधइति। यद्येवंनार्थोऽनापइत्यनेन। कथम्। समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबिति। निपात
नादेतत्सिद्धम्। कथम्। हलःश्नःशानज्झाविति। एतदपिनिपातनात्सिद्धम्। अथवायोगविभागःकरिष्यते। आतः।
आकारलोपोभवति। ततोधातोः। धातोश्चाकारस्यलोपोभवतीति॥

न्तितदर्थोयोगविभागः। तेहिसाधुभिर्व्यवहरमाणाअभ्युदयभाजोभवन्ति। क्त्वायामिति। निपातनादाल्लोपाभावोयाडागमश्च।
सामान्यापेक्षंचनिपातनंससम्यपेक्षम्। क्त्वायाइत्यपिभवति। ततोधातोरिति। इदंनित्यार्थंसत्पूर्वेणविकल्पंज्ञापयति। साचव्य रामः
वस्थितविभाषेत्याबन्तस्याल्लोपाभावोऽन्यस्ययथाप्रयोगंविकल्पः। क्वचित्तुस्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गाभ्यांक्त्वायाइत्यादिरूपद्वयं ५०
व्याचक्षते॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्त्रे॥ आङि॰ति पूर्वाचार्यप्रक्रिययैकवचनग्रहणाद्व्याप्तिं मत्वाह। मन्त्रेष्विति। त्मन्येति। सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः। छान्दसत्वादिति। यथा शिवा रुद्रस्येति प्राप्ते शिवा उद्रस्येति रेफलोपः। एवमिहाकारलोपः। एवं च ब्रुवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम्। सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन। आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात्। तिविं॰॥ कुतो नु खल्विति। वचनसामर्थ्यादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थाने। समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत। न च संशब्दितः स्यात् तिशब्दस्य। तिग्रहणे तु सति तेर्लो

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे। मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। त्मन्या समञ्जन्। त्मनो रत्नस्थ इति। यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते। कथमात्मन एव निर्मिमीषेति। तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन। कथं त्मन्या समञ्जन्। त्मनो रत्नस्थ इति। छान्दसत्वात् सिद्धम्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। आदिग्रहणमनर्थकमाकारप्रकरणात्॥ आदिग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आत इति वर्तते। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ तिविंशतेर्डिति॥ तिग्रहणं किमर्थम्। न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भस्तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति। तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति॥ टेः॥ अभस्योपसंख्यानम्॥ अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। उपसरजो मन्दुरज इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कथमुपसरजो मन्दुरज इति। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्। अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥

पो भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते। नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्येतयोर्बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः॥ टेः॥ डित्यभस्यापीति। चुटू इति वचनादित्संज्ञा तावड्डकारस्य प्रवर्तते। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति निर्देशात्। ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद्भस्येति प्रकरणमिह बाध्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नस्तद्धिते॥ नकारान्तस्येति। इनण्यनपत्ये अन्नितिच प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम्। सब्रह्मचारिण इति। तस्येदमित्यण्। पीठेन सर्पती
ति पीठसर्पी पूर्ववदण्। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः कलापिनोऽणित्यण्। ततो ध्येत्रवेदितॄणोः प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। कौथु
मिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववत्। द्वितीयस्याल्लुक्। तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साह
चर्यात्तैतिल्यादिशब्देह्यन्ते तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण्प्रत्ययः। तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिके येत्रद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत। कै
चित्तु तितिलशब्दमत्राधीयते। चार्म इति। तस्य विकार इत्यण्। शौव इति। तस्येदमित्यण्। स्वेग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्ये

नस्तद्धिते॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि पीठसर्पि कलापि कौथुमि तैतिलि जाजलि लाङ्गलि शिलालि शिखण्डि
सूकरसद्म सुपर्वणामुपसंख्यानम्॥ नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कौथुमिन् तैतिलि
न् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सब्र
ह्मचारिन् सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन्। पीठसर्पिन् पैठसर्पाः पीठसर्पिन्। कलापिन् का
लापाः कलापिन्। कौथुमिन् कौथुमाः कौथुमिन्। तैतिलिन् तैतिलाः तैतिलिन्। जाजलिन् जाजलाः जाजलि
न्। लाङ्गलिन् लाङ्गलाः लाङ्गलिन्। शिलालिन् शैलालाः शिलालिन्। शिखण्डिन् शैखण्डाः शिखण्डिन्।
सूकरसद्मन् सौकरसद्माः सूकरसद्मन्। सुपर्वन् सौपर्वाः सुपर्वन्॥ चर्मणः कोशे॥ चर्मणः कोश उपसंख्यानम्।
चार्मः कोशः। अश्मनो विकार उपसंख्यानम्। अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्मनो विकार आश्मः॥ शुनः
संकोचे॥ शौवः संकोचः। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम्। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्त
व्यम्। किंप्रयोजनम्। सायंप्रातिकाद्यर्थम्। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः।

ननु प्रत्याख्यानम्। अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनामिव तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते। संकोचादन्यत्र शौव
न इति। विकारावयवोः प्राण्यणि प्रकृतिभावात् शौवन इत्येव भवति। सायंप्रातिक इति। सायंप्रातःशब्दाद् द्वन्द्वात् ठञिति ठञ्प्रत्ययः। य रामः
था कथंचित् कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति। पौनःपुनिक इति। पूर्ववट्ठञ्। आदिशब्दः प्रकारे ५९
टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः शाश्वतिक इत्यत्र टिलोपाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निपातनादिति।अतएवनिपातनात्तान्तादितिकादेशाभावः।शाश्वतमिति।भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण् प्रत्ययः॥यस्येतिच॥
सवर्णदीर्घत्वेलोपेवानास्तिविशेषइतिमत्वापृच्छति।इवर्णस्येति।हेदाक्षीति।दाक्षिशब्दादितोमनुष्यजातेरितिङीषिकृतेतत-
स्यसंबुद्धौह्रस्वेकृतेसवर्णदीर्घत्वेसतिसवर्णदीर्घस्यश्रवणप्रसङ्गः।ननुचान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वेकृतेह्रस्वोभविष्यति।एवं
तर्हिवार्णादाङ्गंबलीयइतिह्रस्वत्वंमन्यते।दाक्षिईआइतिस्थितेशब्दविप्रतिषेधात्परस्ययणादेशेकृतेपूर्वस्ययणादेशप्रस
ङ्गः।सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्रकर्तव्येयणादेशस्यनास्तिस्थानिवत्त्वम्।यणादेशेपिकर्तव्येवर्णईइतिइकारप्रश्लेषाद्दीर्घ
विधिंप्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधः।दाक्षीईइतिस्थितेस्त्रीभ्योढगितिढकिकृतेपरस्यलोपेकृतेपूर्वस्यश्रवणप्रसङ्गः।परलोपस्यस्था-

नवक्तव्यः।निपातनादेतत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।येषांचविरोधःशाश्वतिकइति।एवंतर्हिशाश्वतेप्रतिषेधोवक्तव्यः।
शाश्वतम्।नस्तद्धिते॥यस्येतिच॥इवर्णस्येतिकिमुदाहरणम्।हेदाक्षि।दाक्ष्या।दाक्षेयः।हेदाक्षिइति।यदिलोपोनस्या
त्परस्यह्रस्वत्वेकृतेसवर्णदीर्घत्वंप्रसज्येत।दाक्ष्यादिति।यदिलोपोनस्यात्परस्ययणादेशेकृतेपूर्वस्यश्रवणंप्र
सज्येत।दाक्षेयइति।यदिलोपोनस्यात्परस्यलोपेकृतेपूर्वस्यश्रवणंप्रसज्येत।नैतानिसन्तिप्रयोजनानि।सवर्ण
दीर्घत्वेनाप्येतानिसिद्धानि।इदंतर्हिअतिसखेरागच्छति।अतिसखेःस्वम्।यदिलोपोनस्यादुपसर्जनह्रस्वत्वेकृते
असखीतिप्रतिषेधःप्रसज्येत।

निवृत्तावनतद्धितनिमित्तस्यलोपस्याप्रसङ्गात्।नैतानीति।यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्रवार्णादाङ्गंबलीयोभवतीतिभावः।यण्
ढकोत्वाङ्गौनभवतः।इदंतर्हीति।सखिशब्दात्सख्यशिश्वीतिभाषायामितिङीषिकृतेसखीमतिक्रान्तइतिप्रादिसमासेकृतेलि
ङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वाद्सतिटचिगोस्त्रियोरितिह्रस्वः।तत्रासतीकारलोपएकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावाद्घिसंज्ञाप्र
तिषेधःस्यात्।प्रसज्यप्रतिषेधेचायंदोषोनतुपर्युदासे तदन्तस्यसखिशब्दादन्यत्वाद्घिसंज्ञायाःसिद्धत्वात्।ङीपितुलोपेकृतेह्र
स्वत्वेचकृतेलाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्यघिसंज्ञायाःप्रतिषेधाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काण्डे इति। यचि भमिति मत्वा लोपः प्राप्नोति। सौर्ये इति। सूर्येणैकदिगिति तेनैकदिगित्यण्। तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्येति यलोपश्च। यथा तु वक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति तथात्र यलोपस्याप्रसङ्गः। इह स्यामिति। विभाषा ढिश्योरित्यतः शीग्रहणं न संयोगादूमन्तादित्यतो नेति चानुवर्तते। तेन वाक्यभेदेन श्यां कार्यं प्रतिषिध्यते। कामण्डलेय इति। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। एवं वात्सप्रेय इति लैखाभ्रेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। इयङुवङादेश इति। आदेशेन मादेशो विधानम्। इयङुवङो।

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः॥ यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे सौर्ये नामहिमवतः शृङ्गे। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इह श्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न। इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। लोपस्यावकाशः। कामण्डलेयः। माद्रवाहेयः। इहोभयं प्राप्नोति। वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः। लोपो भवति विप्रतिषेधेन। गुणवृद्धी च॥ गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। इयङुवङोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनम्। चायकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। न वेयङुवङादेशस्यान्यविषयवाचनात्॥ न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। इयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात्। इयङुवङादेशः अन्यविषये आरभ्यते। किं विषये। यणादेशविषये। यथैव यणादेशं बाधते। एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते। गुणवृद्धी न बाधिष्यते॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात्॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः। सौरी बलाका।

एदेश इति षष्ठीसमासः। यथेहेयङुवङोः सर्वत्रान्यपूर्वकौ। नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। सूर्ये। सौरी नि। तेनैकदिगित्यण्। तदन्तान्ङीप्। इकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति। किं तर्हि। अणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः। पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाविधानादन्यत्र ङीपि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सूरीति। ॥ ४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गान्यत्वादिति। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। यल्लोपविधिमिति। उपधाविधिं प्रतीनेनेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव। स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् यलोपः सिध्यति। अन्त्य एवेति। अकारस्य यलोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात्। तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने अलोऽन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति। यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते। तदन्तरेण यान्तत्वाभावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य। यातमिति। गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः। साधु च यातमिति। अनेनासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते। यदि प्रागिति। अकारस्य यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति। अथेति। ईति-

किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति। सिद्धं तु स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। यल्लोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अन्यो हि सूर्यशब्दः। अन्यः सौर्यशब्दः। नैष दोषः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं भविष्यति। उपधाग्रहणानर्थक्यं च। स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः। किं यातमेतद्भवति। सुष्ठु यातम्। साधु च यातम्। यदि प्रागभादसिद्धत्वम्। अथ सह तेनासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति। यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्। एवमपि न दोषः। नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति। कथं तर्हि। अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति। एवमपि सूर्यैचरी। अत्र प्राप्नोति। तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्।

अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः। ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यपीति। न चोपधाग्रहणं क्रियते। नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः। ईति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः। सूर्यैचरीति। सूर्यस्य स्त्री सूरी सा भूतपूर्वेति चरट्प्रत्ययः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सूर्यमत्स्ययोरिति। मत्स्यस्य ङ्याम्। सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धे यैद्दर्शनपरत्वाल्लाघवेनादरः कृतः। सौरीयइति। सौर्यस्याय
मिति छः। अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्। तदन्तान्ङीप्। छः। नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः। तिष्यपुष्ययोरित्युभ
योपादानात्तिष्यशब्दस्य यलोपाभावः। अन्तितइति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। तादेश्चेति। चकारात्कादेश्चा यदा तादेस्तदा
न्तमः कादिलोपे त्वन्तितमः। तसीत्येषइति। कादिलोपश्च बहुलमित्येव विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः। दाशतयइति। दश
वयवा अस्य दशतयस्तत्र भवो दाशतयः। चतुःषष्ट्याख्योग्रन्थः। यैलोपइति। पुशब्दोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यते। अन्तिके
सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वम्। अयाविति। अनुत्तरपदइत्यर्थः। यो यत्प्रत्यये परतो न्तीति कृतकादिलोपे

सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम्। सौरी। मत्सी। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम्। सौरी। सौरी
यः। आगस्ती। आगस्तीयः। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः। तैषम्। पौषम्। अन्ति
कस्य तसि कादिलोपश्चाद्युदात्तत्वं च। अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्यः आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अन्तितो न दू
रात्॥ तमे तादेश्च॥ तमे तादेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्ने त्वं नो अन्तमः। अन्तितमे अवरोहति। तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दा
शतये पि हि। यैलोपोन्तिषदित्यत्र। अन्तिषत्। तथा ऽयौ येन्त्य यर्वसु॥ अन्तिये च दूरके। सूर्या॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य
लुक्॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति। बिल्वकेभ्यः। भस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति। तद्धि
तस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकस्य विकारः अवयवो वा बैल्वकः। अत्र प्राप्नोति।

न्तिकशब्दो गृह्यते अथर्ववेदे। अन्तिके भवइति भवे छन्दसीति यति कृते अन्तियइति भवति। कादिलोपस्यासिद्धत्वदत्रा-
मादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति॥ बिल्व॥ छग्रहणमिति। कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यतइति भावः। बिल्व
केभ्यइति। बिल्वशब्दादुत्पादावर्थेक प्रत्यये सति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तात् पिपरस्य भ्यसो
लुक्प्रसङ्गः। भस्येति वर्ततइति। तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग्भवति। बैल्वकइति। अनुदा-
त्तादेश्चेत्यञ्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धित इति। नस्तद्धित इत्यतो नस्तद्धित इति वर्तते। तेन बिल्वकादिभ्यो भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धिते परे लुग्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते
। एवमपीति। बिल्वा विद्यन्तेऽस्यामिति उत्करादिभ्यश्छः। नडादीनां कुक्चेति छः कुगागमश्च। ततस्तत्र भवद् इत्यण्। तस्मिन्परतश्छ
स्य लुक्। ततो वृद्धाच्छः। असति छग्रहणे छे परतो णो लुक्प्रसङ्गः। ततश्च नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे
रूपं न सिध्येत्। न स बिल्वकादिरिति। विहित इति शेषः। बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति। बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुना कारेण कृतकु
गागमनिर्देशः। तेनायमर्थः। भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुग्भवति। न च छादन्यो भाविकुगा
गमेभ्यो बिल्वकादिभ्यः प्रत्ययो विधीयत इति नार्थश्छग्रहणेन। एवं तर्हीति। छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुगागमो मा भूदनिष्टं-

तद्धिते तद्धितस्येति निवर्तते। एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः। बैल्वकस्य किंचिद् बैल्वकीयम्। अत्र प्राप्नोति।
न स बिल्वकात्। बिल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते। न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः। किं तर्हि। बिल्वकीयशब्दा
त्। एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा। सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये
उभयोरप्यभाव इति। तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यम्। छस्यैव लुग्यथा स्यात् कुको मा भूदिति॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ तुः सर्वस्य लोपो
वक्तव्यः अन्त्यस्य मा भूदिति। स तर्हि वक्तव्यः। (न वक्तव्यः) सर्वलोपस्य विज्ञानमन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। तुः सर्वलोपो विज्ञायते।
कुतः। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति। अथवा लुक् प्रकृ
तः सोऽनुवर्तिष्यते। अशक्यो लुगनुवर्तयितुम्। किं कारणम्।

नदित्येवमर्थं क्रियते। यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावार्थेन छग्रहणेन। क्वचित्त्वेषा परिभा
षा नाश्रीयते। यथा श्येनेय इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्संनियुक्तेन कारेण न निवर्तते। तथा च स्त्रियाः पुंवदित्यत्रोक्तम्। एतभार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्य
यमात्रस्य निवृत्तिः क्रियते। अर्थस्य त्वनिवृत्तत्वान्नकारस्य श्रवणं प्रसज्येतेति। तथा च श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति घे विनिवृत्तेऽपि श्रो
त्रभावो न निवर्तत इति। तत्रानित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम्॥ तुरि॥ तुः सर्वस्येति। सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो न त्वन्त्यस्येत्यर्थः। अ
न्त्यस्य लोप इति। टेरित्येवान्त्यलोपस्य सिद्धत्वात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ विजयिष्ठेति। विजेतृशब्दात्तुन्नन्तस्मीतीष्ठन्प्रत्ययः। नस्यतु किंसतिनतुमतोङ्ग्संज्ञेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्गुणो न स्यात् पूर्वं तु- ६५५
५५ गुणो न प्रवर्तते। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात्। करिष्ठ इति। तृन्नन्तादिष्ठन्प्रत्ययः। टेः॥ णाविति। प्रातिप-
दिकग्रहणं प्रत्ययकार्यातिदेशो मा भूदित्येवमर्थम्। तेन बहून्याचष्टे भावयतीति णौ चोपि चियेन भवति। तद्भावे भूभावेनापि
न भवितव्यं सन्नियोगशिष्टत्वादिति वदयती नि भवितव्यमिति केचित्। एनयतीति। न सिलादित्वादिष्ठे पुंवद्भावो विहित इति णा
वपि भवति। टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्न कारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापना-

विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात्॥ विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते। विजयिष्ठः आसुनिकरिष्ठः॥ टेः॥ णाविष्ठवत्प्रा
तिपदिकस्य॥ णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भा
वार्थम्। एनीमाचष्टे एतयति। श्येतयति। रभावार्थम्। पृथुमाचष्टे प्रथयति म्रदयति। टिलोपः। पटुमाचष्टे पटयति।
यणादिपरार्थम्। दूरमाचष्टे दवयति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। प्र
दयो पिहीष्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोप
यणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थमिति॥ इष्ठस्य यिट् च॥ किमयमिट्शब्दः आहोस्विद्यकारः। किं चातः। यदि
लोपोप्यनुवर्तेत ततो यिशब्दः। अथ निवृत्तं ततो यकारः॥ ज्यादादीयसः॥ किमर्थं ज्यात्परस्येयसः आत्वमुच्यते। न
लोपः प्रकृतः सोनुवर्तते। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। अकृत्यकारद्वितिदीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्या
त्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा।

र्थं तेन स्येनेयद्व्यादिसिद्धं भवति। विन्मतोरिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। अङ्ग इति वृद्धिरत्र न भवति। यत्र तु निष्ठितमङ्गं
तत्र वृद्धिर्भवत्येव प्रापयति स्थापयतीति। युवानमाचष्टे ऽल्पमाचष्टे कनयति॥ इष्ठस्य॥ किमयमिति। किमिकारान्तः समुदाय आ उ॰प्र॰
गमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थ इति प्रश्नः। किं चात इति। उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः। नत्प्रति पादयति। यदीति॥ ज्या ५५
दादीयसः॥ ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तन्नोच्यते। किमर्थमिति। अकृद्यकार इति। क्ङितीति न तत्र नानुवर्तनेइति
भावः। उभयेत्यादेश्छान्दसत्वाद्दीर्घत्वाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गवृत्त इति। अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति। ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता। तत्रास्मिन्स्थिते ज्ञापके जाइत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम्। तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्ध्यर्थमाद्वचनम्। अन्यथा दिलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात्। पिबेरिति। पाघ्रादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः। यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः॥ ऋ॥ कथमिदमिति। इहाङ्गस्येति प्रकृतम्। ऋत इति च श्रुतम्। तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः। युक्तं पुनरिति। धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवा तदेतेन संबन्धाभावा

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति। अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते। न अकार एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति॥ ऋतो हलादेर्लघोः॥ कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति आहोस्विद्धलादेर्ऋकारस्येति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम्। कथम्। ऋकारस्य नाम हलादिः स्यात्। अन्यस्यान्यः। अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः। दधिभोजनसमीपे। घृतभोजनमारोग्यस्यादिः। घृतभोजनसमीपे। यावता सामीप्येऽपि वर्तते। जायते विचारणा। हल्समीपस्य ऋकारस्येति। अथवा हलादेरङ्गस्येति। किं चातः। यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति। अप्रथीयान्। अम्रदीयान्। अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति। अनृचीयान्। अत्रापि प्राप्नोति।

दिति भावः। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति। यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षा वनमिति तत्रावयवावयविभावो नान्यत्रेत्यर्थः। दधिभोजनमिति। यदुच्छोपनं तं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः। अप्रथुशब्दात्पृथुसदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः। अनृचीयानिति। न सन्त्यृचो येषां तेऽनृचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन्देशे सोऽनृचवान्। तत ईयसुन् विन्मतोर्लुगिति मतुब्लुक्। तत्राङ्गं हलादि न भवति। ऋकारस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्रजीयानिति। स्रग्वच्छब्दादीयसुनि विन्मतोरिति मतुब्लुक्। यथेच्छसीति। वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः। न वै समासादिति। प्रकृताभिप्रायेणेदमुच्यते। ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते। तथा हि। अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहि-र्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव। अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिस्तन्न बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात्। नापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिर्लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात्। भवेद्यदेति। स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद्गुणवचनो न भवति। यद्यात्विति। यथा अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते। तथा अपृथुरिति पृथुसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते। न च समास इति। गुणेषु क्तवान्गुणवचनः यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम्। न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रयुज्यते नित्यं द्रव्यवाचित्वात्। अथवाऽपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत्। अपृथ-

उभयथास्रजीयानित्यत्र प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्बहुलादेरङ्गस्येति। कथमप्रथीयानिति। तद्धितान्तेन समासो भविष्यति। न प्रथीयान् अप्रथीयानिति। भवेत्सिद्धं यदि तद्धितान्तेन समासः। यदा खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति। न वै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्य। भवेद्यदि बहुव्रीहिस्तदा न स्यात्। यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमपृथुः अयमप्यपृथुरयमनयोरतिशयेनापृथुरप्रथीयानिति। न समासादजादिभ्यां भवितव्यम्। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च समासो गुणवचन इति। यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ विन्मतुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः। अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान्। अयमपृथुमान्। अयमप्यपृथुमान्। अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथीयानिति। नैष दोषः। अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव इति।

व एव न सन्तीति। मतुपः प्रकृत यद् इति शेषः। समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं न तु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण। भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव। गोरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति। अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते। अन्ये त्वाहुः। अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधाद्वस्तूपाधिकत्वाभावान्मतुन्न भवतीति। एतदपरे न क्षमन्ते। पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेणाविद्यमानाः पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्त्वोपाधिकत्वं न स्यात्। ननु च यथा स्रजीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्वत्ताविवक्षायां मत्वन्तादीयसुन्भवति तथापृथुशब्दादपि मतुपान्तदन्ताच्चेदीयसुना भाव्यम्। एवं तर्ह्यनभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यते तदेवमप्रथीयानिति तद्धितान्तेन समास इति स्थितम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प
स्वचीयानित्येतस्यापिपरिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति। इह कस्मादिति। मातयतीति। उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीति
क्षाश्रयणात्तु रिष्ठेमेयस्तुइतिदृष्टवद्भावात् शब्दस्यतलोपः। यदिपुनरिति। टिलोपोप्यनुवर्तते ततश्चान्त्यस्यऋशब्दस्य
टिलोपोऽनन्त्यस्यतुरभावइतिमातयतीत्यादौ रादेशाभावः। कृतयतीति। अत्रानन्त्यऋकारोस्तीतिरभावप्रसङ्गः। एवं स्वचीया
नित्यत्रापि। एवंतर्हीति। परिगणनेचसतिहलादेर्लघोरितिनकर्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥ किमिष्ठेमेयःस्विति। किंप्रत्यासत्त्याश्रये
णेष्ठेमेयसोपेक्ष्यन्ते। अथवाव्याप्त्याश्रयेणतद्धितइतिप्रश्नः। स्वीति। स्वशब्दादिनिकृते प्रकृतिभावाद्यस्येतिलोपोनप्राप्नोति।

इहकस्मान्नभवति। मातयति। लोपोत्रबाधकोभविष्यति। इदमिहसंप्रधार्यम्। लोपःक्रियतांरभावइति। कि
मत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्रभावः। यदिपुनरवशिष्टस्यलोपोवउच्यते। नैवंशक्यम्। इहापिप्रसज्येत। कृतमाचष्टे
कृतयति। एवंतर्हिपरिगणनंक्रियते। पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामितिवक्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥
प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु आहोस्विदविशेषेण। किंचातः। यद्यविशेषेणस्वी। स्वी। श्रौवम्। अधु
ना॥ अत्रापिप्राप्नोति। स्विस्विनावेवनस्तः। कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतोजातेःसप्तम्यांचनतौस्मृतौ। स्ववा
न्। स्ववानित्येवभवितव्यम्। श्रौवमिति। परत्वादैजागमेकृतेटिलोपेनभवितव्यम्। अधुनाइतिप्रकृ
तिकस्यप्रत्ययस्यस्थानेनिपातनंक्रियते। इहतर्हिप्राप्नोतिद्रव्यम्। यस्येत्यादौप्रकृतिभावः। यस्येतिय
स्यलोपप्राप्तिस्तस्यप्रकृतिभावः। नचैतानियस्येत्यादौ।

श्रौवमिति। श्रुनोविकारावयवयोःप्राण्यञिकृतेनस्तद्धितइतिटिलोपोनप्राप्नोति। अधुनेति। इदमोधुनाप्रत्ययेपरतइ
शादेशस्तस्ययस्येतिलोपोनप्राप्नोति। श्रौवमिति। टिलोपंबाधित्वापरत्वाद्वृद्धिःप्राप्ताद्वारादीनांचेतिप्रतिषिध्यते। ऐजा
गमश्चक्रियते। तत्रानेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः। अधुनेति। इदमइश्भावोधुनाप्रत्ययश्चनिपात्यते। द्रव्यमिति। द्रोर्वि
कारोद्रोश्चेतियत्प्रत्ययः। ओर्गुणइतिगुणोत्रनप्राप्नोति। यस्येत्यादाविति। यस्येत्यादीनिकार्याणिअपेक्ष्यप्रकृतिभावो-
विधीयते। ओर्गुणस्तुतेभ्यःपूर्वइतिप्रकृतिभावाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· श्रियेहितइति। प्राक्रीताच्छइतिछः। तत्रयस्येतिलोपोनप्राप्नोतीतीयङः प्रसङ्गः। प्रादीनामिति। असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभावात् प्र ६५४
५६ कृतिभावोप्यत्रनास्तिनापिटिलोपः। स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीतिचेत्। विप्रतिषिद्धेनावदसिद्धत्वाभावस्यज्ञापितत्वात्पर-
त्वात्प्रादिषुतेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्नस्वाश्रयेनापिपराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति। असिद्धाधिकाराद्बहिःप्रादिविधा
नादसिद्धत्वाभावः। एकाचउच्चारणसामर्थ्यादिति। अकारउच्चारणार्थोनप्रतिज्ञातोऽपितुश्रवणार्थः। विन्मतोर्लुगर्थमि

एवमपिश्रियेहितः श्रीयः। इत्यादेवनास्यस्थालीपाकस्यन्नः स्थालीपाकइत्यत्रप्राप्नोति। तस्मादिष्ठेमेयस्सुप्रकृ
तिभावः। अथेष्ठेमेयस्सुप्रकृतिभावेकिमुदाहरणम्। प्रेयान्। प्रेष्ठः। नैतदस्ति। प्रादीनामसिद्धत्वान्नभविष्यति
। इदंतर्हिस्रेयान्। स्रेष्ठः। प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सुचेदेकाचउच्चारणसामर्थ्याद्वचनात्प्रकृतिभावः। प्रकृत्यै
काजिष्ठेमेयःसुचेत्तन्न। किंकारणम्। एकाचउच्चारणसामर्थ्यात्। अन्तरेणापिवचनंप्रकृतिभावोभविष्यति। वि
न्मतोर्लुगर्थंप्रकृतिभावोवक्तव्यः। स्रग्विनः। स्रजीयान्। स्रग्वितमः। स्रजिष्ठः। स्रुग्वत्तरः। स्रुग्वत्तमः। स्रुचीयान्। स्रुचिष्ठः। ननुविन्मतोर्लुक्टिलो
पंबाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यात्। असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति। अस्तिचसंभवोयदु
भयंस्यात्। यथैवखल्वपिविन्मतोर्लुक्टिलोपंबाधते। एवंनस्तद्धितइत्येतमपिबाधेत। यतरोनौब्रह्मीयान्
ब्रह्मवत्तरइति। यत्तावदुच्यतेकथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यादिति। इदंतावदयंप्रष्टव्यः। यदित
र्हिविन्मतोर्लुग्नोच्येतकिमिहस्यादिति। टिलोपइत्याह। टिलोपश्चेन्नाप्राप्तेटिलोपेविन्मतोर्लुगारभ्यमाणस
बाधकोभविष्यति। यदप्युच्यतेऽसतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति। अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यादिति। सत्यपिसंभ
वेबाधनंभवति। तद्यथा। ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति। सत्यपिसंभवेदधिदानंतक्रदानस्यनि
वर्तकंभवति। एवमिहापिसत्यपिसंभवेविन्मतोर्लुक्टिलोपंबाधिष्यते। यदप्युच्यते।

ति। लुक्यर्थेयस्यतल्लुगर्थम्। लुकिकृतेटिलोपाभावार्थमित्यर्थः। कथमन्यस्येति। विन्मतुबन्तस्ययष्टिलोपस्तंलु रामः
ग्बाधतां। तस्मिन्कृतेयष्टिलोपः प्राप्नोतितंकथंबाधतेनहितस्मिन्प्राप्तेलुगारभ्यतइत्यर्थः। ५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रेतः यथैवेति। लुको बाधकत्वाम्पुगमेऽति प्रसङ्ग इत्यर्थः। ब्रह्मीयानिति। अतिशयेन ब्रह्मवानिति ईयसुनि मतुबू लुकि च नस्तद्धि
तद्धिते टिलोपः। नाप्राप्त इति। यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्या
येन लुका बाध्यते। तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः। पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते। न
त्र विनन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते। मतो लुलुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते। ननु कि
मुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चेति। यावता मतो नान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति टिलोपः। नैष दोषः। म
तुप्प्रत्ययेन कारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते। तत्र यद्यप्यकृते मतुब् लुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तथापि कृते म
तुब्लुकि प्राप्नोति। एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति तदेव ब्रह्मन्निति। तदेवमभेदाश्रयेण दशुक्तं प्राप्ते चाप्राप्ते चेति। अ
यथैव स्वल्वपि विन्मतोर्लुकू टिलोपं बाधते। एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेतां न बाधेत। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य
बाधनम्। नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते। नस्तद्धित इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधी-
न्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं विन्मतोर्लुकू टिलोपं बाधिष्यते। नस्तद्धित इत्येतन्न बाधिष्यते। यदि तर्हि विन्मतोर्लुकू टिलोपं
बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति। पयस्विष्ठ इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्त इति॥ प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः
यथेति। ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित इत्ययमेव योगोऽनन्तरः। टेरित्ययं तु व्यवहितः। तत्र केचिदाहुः। पाठक्रमादर्थक्रमो बली
यानिति टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति। यद्येवं पूर्वमेवायमर्थ उक्तो येन नाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते। पूर्व
मुत्सर्गापवादन्यायउक्त इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयणेनोच्यते। येन हि सर्वो॥ विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः। यस्तु विष
यविशेषे प्रवर्तते न तस्य बाधा युक्ता। सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु। अन्ये तु न्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते। टेरित्य-
स्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम्। पयिष्ठ इति। पयस्विन् इष्ठ इति स्थिते विनो लुकि कृते असो लोपो न प्राप्नोति। यथालक्षणमिति
न भवति टिलोप इत्यर्थः। ततः स्रग्वरजस्विन मावचष्टे रजसयति। आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयतीति भवितव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

राजन्यकमिति। समूहेर्थे गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानम्। यस्येति लोपे सत्यस ६५४
तिवा विशेषाभावान्न तदर्थं प्रकृतिभावः। यौवनिकेति। यूनां भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तत्र नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृ
तिभावान्न भवति॥ नमपूर्वो॥ हे तनाम न इति। हितनाम्नोऽपत्यमित्यण्। अन्निति प्रकृतिभावात्यस्येति टिलोपाभावः॥ ब्राह्मो॥ ब्रह्मशब्दोऽपत्येऽन
पत्ये च पठ्यते। ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मो नारदः ब्राह्मः स्थालीपाक इति। जातौ त्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते। अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी ओषधिरि
ति टिलोप इष्यते। एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा एच्छ इति। अथ किमिदमिति। यदि तावदिति। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण्। अह्लोपो
न इत्यकारलोपः प्राप्तो न संयोगाद्वमन्तादिति निषिद्धः। नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते अन्निति प्रकृतिप्रकृतिभावः प्राप्तो नमपूर्वोपत्येवर्म

राजन्यमनुष्ययुवानः। अके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम्। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। यौवनिका॥ नमपूर्वोपत्ये वर्मणः॥ मपू
र्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः॥ मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम्। हे तनामः। हे तनामनः। आरोहितो हे तनामः।
समानो हे तनाम इति॥ ब्राह्मो जातौ। अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातौ अनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं चा
नो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम्। यदि तावदपत्य इति वर्तते ततो नियमार्थमथ निवृत्तं ततो लोपार्थम्। अत उत्तरं प
ठति। ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते। अपत्य इति निवृत्तम्। तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः। तत्राप्राप्तस्य टिलो
पस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्राह्मणः। न वा पर्युदाससामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। पर्युदाससाम-
र्थ्यात्। पर्युदासोऽत्र भविष्यति।

ण इति प्रतिषिद्धः। ततष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम्। अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति। जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्म
ण इति। एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था। अनपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद् ब्राह्मशब्दो न भवति। अथ निवृत्तमिति। अपत्यग्रहणे नि
वृत्ते विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये अन्निति प्रकृतिभावे प्राप्ते जातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति। तत्र ब्राह्मो मु
हूर्त्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति। ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात्। ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नो
ति। अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति। नमपूर्वोपत्ये वर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात्। न वेति। वक्ष्यमा-॥
णोभिप्रायः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुध्वाह। अस्त्यन्यदिति। ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मणादित्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभा
वप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत्। न वै अत्रेष्यत इति। अजादाविति पर्युदासः। न चानिष्टार्थशास्त्रप्रवृत्तिरिति पर्युदाससा
मर्थ्याद् ब्राह्मणादित्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः। इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाह अनिष्टं च प्राप्नोतीति। ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नो
त्यजाताविति पर्युदासात्। इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इति। एवं तर्हीति। योगविभागः क्रियत इति भावः। तत्र ब्राह्म इत्यत्र णामर्थ्या
दपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात्। तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते। अपत्येपि ब्राह्मो नारद इत्यत्र प

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम्। किम्। या जातिश्चानापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति
इष्टं च न सिध्यति। एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽपत्य इति। नात्रापत्यग्रहणेनाभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपा
त्यते ऽपत्ये ऽजाताविति। किं तर्हि। प्रतिषेधो ऽभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपात्यते ऽपत्ये जातौ नेति॥ कार्मस्ता
च्छील्ये॥ किमर्थमिदमुच्यते। नस्तद्धिते इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। अणी
त्युच्यते। णश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। ताच्छीलिके ऽणि कृतानि भ
वन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। चौरी। तापसी। अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति॥ दाण्डिनायन॥ अ
त्र भ्रौणहत्येति किं निपात्यते। यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते। भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृ
तत्वात्। भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र तत्वं भविष्यति
।हनस्तो ऽचिण्णलोरिति। ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्वं न भवतीति।

णत्वाद् ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति। ततः अजाताविति। तत्रापत्य इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति अपत्ये अजातौ ब्राह्मण इति टिलोपो न भवति। अ
जाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो भवति नानञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ कार्मः॥ किमर्थमिति। कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्धः टिलो
प इति भावः। ताच्छीलिक इति। एवं च छत्रादिभ्यो णेति लाघवाय कर्त्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात्। प्रज्ञाश्रद्धेति ज्वलिति कसन्तेभ्य इति तद
स्यां प्रहरणमिति ङीब्भावः प्रयोजनम्॥ दाण्डिनायन॥ यकारादाविति। भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ज्ञापकं त्विति। धातोः स्वरूपग्रह
णे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्वस्याप्रसङ्गात्। न तु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम्।
नैष दोषः। उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्वं भविष्यति। अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम्। अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ्। उकारलोपो निपात्यते। न्तिवादाद्युदात्तत्वम्। इक्ष्वाकुषु जानपदेष्वणि प्राप्ते ओर्दे
शे ठञिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चात् वृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण्। तत्रान्तोदात्तत्व
म्। तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम्। एकश्रुतिनिर्देशादिति। स्वरभेदप्रत्यस्तमयेन निपा
तनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः। यथा नपुंसकमिति। सामान्यस्थितावाविर्भावतिरोभावस्थिति विशेषाणामन्तर्भावात्
।मैत्रेयइति। मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ्। मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे ढे लोपोकद्र्वा इति लोपे प्राप्ते केकय

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ओणघ्नोवार्त्रघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति। ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन॥ ऐक्ष्वाक
स्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्त्तव्यम्। ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः। एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम्। एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम। य
था नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम। अथ मैत्रेये किं निपात्यते। मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम्। मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपा
त्यते। इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते। गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते। द्वितीयेध्याये यस्कादिषु लुगर्थं
क्रियते। सप्तमेध्याये इयादेशार्थम्। इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम्। द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। बिदादिषु अञ्प्रत्ययविध्य
र्थं पाठः कर्त्तव्यः। तत्रैव ार्थो लुकानापि यादिलोपेन। इयादेशेनैव सिद्धम्। नैवं शक्यमिह हि मैत्रेयकः संघ इति संघा
ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् इत्यण् प्रसज्येत। हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्मये यलोपवचनम्। हिरण्मये यलोपो निपात्यते। हिरण्मयकल
शं बिभर्षि ऋत्वियः। अथ हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्यये छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम्। हिरण्यये छन्दसि मलो
पो निपात्यते। हिरण्ययी नौरभवत्। हिरण्ययाः पन्थान आसन्। हिरण्ययमासनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ पादोध्यायः षष्ठश्च समाप्तः॥

मित्रय्विति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते। तस्लोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावादतो गुण इति पररूपमेकारः। द्वितीय इति
। मित्रयवइति बह्वृषु लुगर्थः पाठः। सप्तम इति। ढञोऽन्यत्रेयादेशः मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति। मैत्रेयक इति। मित्रयूनां संघ इति गोत्रे वुञ्
चीति लकि प्रतिषिद्धे ढजन्तादौ त्र चरणाद्धुञिति वुञ्। यदि तु संघाङ्कत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यते तदानीं लिग्रहणानिस्युरिति इह निपात
नं न कर्त्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥
॥ इति षष्ठोध्यायः समाप्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥श्रीगणेशाय नमः॥ युवोरनाकौ॥ युवोरिति। समाहारद्वन्द्वे युवुन इति प्राप्नोति। इतरेतरयोगे तु य्वोरिति। तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्यानुमम कृत्वोकारलोपं वा कृत्वा निर्देश इति न दोषः। केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः यथा समं चूर्णीकृ क्षेत्रमिति। एवं युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति। तत्र समुदायस्याङ्गनिमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यं कार्यविज्ञानम्। यथा च भाष्यम्। कयोर्युवोरिति तयेतरेतरयोगे द्वन्द्व इति निर्णयः। अतिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। कयोरिति। प्रत्यययोरिति। अङ्गाधिकारादङ्गस्य निमित्ते यौ युवू तयोरनाकाविति सूत्रार्थाश्रयणात्। कथं पुनरिति। अङ्गाधिकारादङ्गस्यैव कार्यत्वं युक्तमिति भावः। सिद्धान्तवादिना तु वैयधिकरण्येन संबन्धो दर्शयितव्यः। संप्रति तु सामानाधिकरण्येन संबन्धमाश्रित्य समाधीयते। यु

युवोरनाकौ॥ युवोरनाकावित्युच्यते। कयोर्युवोरनाकौ भवतः। प्रत्यययोः। कथं पुनरङ्गस्येति वर्तमाने प्रत्यययोः स्याताम्। युशब्दवुशब्दान्तमेतद्विभक्तावङ्गं भवति। यदि युशब्दवुशब्दान्तस्यानाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारकेति। अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः। यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं । नास्ति नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति। माभूतां यासौ सामासिकी विभक्तिस्तस्याम्। यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः। न चैतस्यां युशब्दवुशब्दान्तमङ्गं भवति।

शब्दवुशब्दान्तमिति। कृत्तद्धितान्तत्वात् युवुशब्दान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यङ्गत्वेनाकौ क्रियेते इत्यर्थः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारकेति। लौकिके प्रयोगे अत्यन्तमत्र विभक्तेरभावः। अत्राहुः। विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृतयोरकारान्तलक्षणेन टापा भाव्यम्। ततो हल्ङ्यादिलोपेनेत्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् यथायासेति। ततश्चाग्रन्थोऽयमिति। नन्दनकारकेति पाठो युक्तः। नन्दयुस इति स्थिते सुब्लुकि गुणे कृते कृते वा नित्यत्वादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृते अङ्गत्वाभावादनाकाप्रसङ्गः। नन्दनप्रिय इति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादनाकयोरप्रसङ्गः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवेदिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गे न युवू विशेष्येते। न च तावङ्गान्तौ संभवतः। न चु विशेष्येण तदन्तविधिर्भवतीति युवुभ्यां तदन्तविध्यभावाद्यत्र तत्रस्थितयोरङ्गावयवयोर्युवोरनाकौ भवत इति। ननु नन्दन दधीनि। सुमोर्न्नपुंसकादिति लुकि
नित्यत्वात्कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादादेशाप्राप्तिः। न वा परमिति। न हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा परं निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणेनानाकयोर्नास्तीति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते। अस्ति हि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा। न हि तस्यां विधीयमानायां न लुमताङ्गस्येति निषेधः प्रवर्त्तते
लब्धाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्त्तते। न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः। ननु चाङ्गस्येत्यत्रा

भवेद्यो युशब्दवुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्ययोर्न स्याताम्। वयं खल्वङ्गे न युशब्दवुशब्दौ विशेषयिष्यामः। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्र तत्रस्थयोरिति। यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति नन्दन दधि। कारक दधि। एवं तर्हि न वा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन। न चेह परं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति। किं तर्हि। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति। अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेन। अथवा नयोरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वे नाश्रयिष्यामः। कथम्। अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यौ युवू।

सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारे वश्चेत्यत्रोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावे सति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेध उक्तः स इह त्येन न वा परं निमित्तमित्यनेन ग्रन्थेन विरुध्यते। नास्ति विरोधो लक्षणभेदात्। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षमाश्रित्य न वा अपरं निमित्तमित्याद्युक्तम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य वश्चेत्युक्तम्। तत्र हि पक्षे उरदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रोपस्थानात्संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति। अथवेति भवतु कार्यकालपक्षस्तत्रापि नदोष इति भावः। निमित्तत्वेनेति। अनाकादेशविधाने। संबन्धसामान्ये षष्ठीति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धो नङ्गत्वादाश्रीयते। प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चाङ्गव्यपदेशस्य प्रत्ययपोरेव ग्रहणं विज्ञायते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धातुप्रतिषेधइति।नन्वधुनैवोक्तंप्रत्यययोर्ग्रहणमिति।सत्यमुक्तंनतुलभ्यते।सामानाधिकरण्येनसंबन्धसंभवेवैयधिकरण्यप-
क्षाश्रयणस्यायुक्तत्वाद्भेदेहिनिमित्तनिमित्तिभावोभवति।अभेदेचसंभवतिकथंभेदआश्रीयते।अथवाभाष्यकारेणपूर्वस्मात-
न्त्रेणोक्तमिदानींवार्त्तिकमवतारितमित्यदोषः।भुज्य्वादीनामिति भुज्य्वादीनांसंबन्धिनःप्रत्ययस्येत्यर्थः।सत्यपिवैयधिकरण्येनसंब
न्धेऽतिप्रसङ्गः।भुज्युरिति।भुजिमृङ्भ्यांयुक्त्युकौचेतियुक्प्रत्ययः।मृत्युरित्यत्रत्युप्रत्ययोनयुरितिमत्वाभाष्यकारेणमृत्युरिति
नोदाहृतम्।कंयुरिति।कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसइतियुस्प्रत्ययः।ननुसित्करणंपदत्वेसतिहल्यनुस्वारार्थमितितत्रएवादेशोनभ

किंचाङ्गस्ययुवू।निमित्तम्।ययोर्युवोरङ्गमित्येतद्भवति।कयोश्चैतद्भवति।प्रत्यययोः।युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रति
षेधः॥युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रतिषेधोवक्तव्यः।युत्वा।युतः।युतवान्।भुज्व्यादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।भुज्युः।किं
युः।शंयुः।अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम्।अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणम्।नचैतावनुनासिकपरौ।यद्यनुनासिकपरयो
र्ग्रहणम्।नन्दनः।कारकः।अत्रनप्राप्नुतः।नह्येताभ्यांयुशब्दवुशब्दाभ्यामनुनासिकंपरंपश्यामः।अनुनासिकपरत्वा
दिति।नैवंविज्ञायतेऽनुनासिकःपरस्माभ्यांताविमावनुनासिकपरौअनुनासिकपरत्वादिति।कथंतर्हि।अनुनासिकः
परोनयोस्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति।यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्संज्ञाप्राप्नोति।तत्रकोदोषः
॥नत्रङीम्नुमोःप्रतिषेधः॥ङीम्नुमोःप्रतिषेधोवक्तव्यः।नन्दनकारकः।नन्दनाकारिका।उगिल्लक्षणौङीम्नुमौप्राप्नुतः॥धा
त्वन्तस्यचप्रतिषेधः॥धात्वन्तस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः।दिवुसिवुषिट्त्करणंतुज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य।यदयंयुश
ब्दवुशब्दौषिट्नौकरोति।शिल्पिनिष्वुन्।ख्युन्युनौतुद्वेति।तज्ज्ञापयत्याचार्योनयुवोरुगित्कार्यंभवतीति।कथंकृत्वाज्ञा
पकम्।षिट्त्करणेएतत्प्रयोजनम्।षिट्त्वनईकारोयथास्यात्।

विष्यति।नैतदस्ति।अवग्रहायषित्त्वंस्यात्।अहलादावप्यनुस्वारार्थंवा।नह्येताभ्यामिति।रजःक्युन्।वुन्।वुन्।षुन्।इत्यादीनामेवप्र
सङ्गः।अनुनासिकःपरोऽनयोरिति।अवयवान्तरापेक्षयालब्धपरव्यपदेशोवयवणएवानुनासिकआश्रीयतेनान्यः।नचभुज्यु
रित्यादावुकारस्यसानुनासिकत्वंप्रतिज्ञातमितिदोषाभावः।इत्संज्ञाप्राप्नोतीति।लोपस्तुभवतुमावाभूदितिनविचार्यतेकृते
पिउकारलोपेऽवशिष्टस्यादेशविधानेनरूपनिष्पादनात्।धात्वन्तस्येति।दिवुइत्ययमपिअनुनासिकपरइत्यादेशप्रसङ्गः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवाषित्करणमिति। ङीपिसतीकारोनुदात्तोभवतिङीषित्द्वान्नदूतिसतिप्रयोजनेनज्ञापकंषित्करणमूटित्करणमिति। टिङ्केत्यत्रानुपसर्जनादितिवर्तते अत्रोगित्त्वलक्षणोङीप्यविशेषेणमाप्तेअनुपसर्जनादेवयथास्यादितिनियमार्थंटित्करणंस्यादित्यज्ञापकमुगित्कार्याभावस्याविप्रतिषेधादितिपूर्वविप्रतिषेधोऽत्रविवक्षितः। एवंतर्हीति। यदीष्टवाचीपरशब्दोनगृह्यतेतदाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदश्चाश्रीयतइत्यर्थः। एवमपीति। एकवाक्यताश्रयणेनपर्यनुयुङ्क्ते तत्रादन्तादुगितःपर्यायेणटाप्ङीपोःप्रसङ्गः। एवंतर्हिसं

यदिचोगित्कार्यंस्यात्। षिट्टित्करणमनर्थकंस्यात्। पश्यतित्वाचार्योनयुवोरुगित्कार्यंभवतीति। ततोयुशब्दवुशब्दौषिट्टितौकरोति। नवाषित्करणंङीब्विधानार्थम्। नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किम्। षित्करणंक्रियतेङीब्विधानार्थम्। षितइतिङीष्यथास्यात्। टित्करणमनुपसर्जनार्थम्। टित्करणेप्येतत्प्रयोजनमस्ति। अनुपसर्जनादितिइतिईकारोयथास्यात्। टितोनुपसर्जनाद्भवति। उगितउपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च। एवंतर्हिविप्रतिषेधाट्टापोबलीयस्त्वंभविष्यति। टापोऽवकाशः। खट्वा। माला। ङीपोवकाशः। गोमती। यवमती। ‍———। इहोभयंप्राप्नोति। नन्दना। कारिका। टाब्भवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते। पूर्वश्चटाप्। परोङीप्। ङीपःपरष्टाप्करिष्यते। सूत्रविपर्यासःकृतोभवति। एवंतर्हिउगितोङीब्भवतीत्यत्रापिअतष्टाबित्यनुवर्तिष्यते। एवमप्यकारान्तादुगितइहैवस्यात्। नन्दना। कारिका॥ गोमती। यवमतीत्यत्रनस्यात्। एवंतर्हिसंबन्धानुवृत्तिःकरिष्यते। अजाद्यतष्टाप्। ऋन्नेभ्योङीप्। अतष्टाप्। उगितश्चङीब्भवति अतष्टाप्। वनोरच। वनोङीब्भवतिउगितः अतष्टाप्। पादोन्यतरस्यांङीब्भवतिउगितअतष्टाप्।

बन्धानुवृत्तिरिति। यद्यपिवाक्यभेदेनसंबन्धेदोषाभावः। उगितोङीब्भवति। अदन्तादुगितष्टाब्भवति। तथापिपरिहारान्तरसद्भावप्रतिपादनायेदमुक्तम्। उगितश्चङीब्भवतीति। अतष्टाबित्युत्तरार्थमत्रानुवर्तते। वनोरचेत्यत्रातउगितष्टाबितिवर्तते तत्रवन्नन्तस्यानुमित्वाददन्तत्वासंभवाच्चवाक्यभेदआश्रीयते। वन्नन्तस्यङीब्रौभवतः। उगितोऽदन्तान्ङीबपवादष्टाबित्यस्योत्तरत्रोपस्थानयप्रतिसूत्रमनुवृत्तिंदर्शयति। टाबृचीत्यत्रटाब्ग्रहणंनकर्तव्यंभवतीति। यद्युत्तरत्रानुवृत्तिरुपयुज्यतेटापःसान्तत्वनिराकरणायतउगितइत्येताभ्यांसंबन्धः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उगितोऽतद्धिति निवृत्तमिति। उगित इत्यस्य निवृत्तिराख्यायते। अतद् इत्येतत्तु सर्वत्र प्रकरणेऽनुवर्तते। शितिब्राह्मणी तिडी ब्रह्मका
रोमा भूतामिति। कुकवाकुरित्यत्र जातिलक्षणो ङीषू मा भूदित्येवमर्थम्। धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणादिति। वर्णसमुदायग्रहणमि
ह न वर्णग्रहणमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः संभवति। एवं गो
मतीति। ईकारात्परो नुम् प्राप्तोऽझलन्तत्वान्न भवति। एवं नन्दनः कारक इत्यत्राऽझलन्तत्वान्नुमभावः। ननु विभक्ताविति। विभ

ततश्चि। श्चि चचटाञ्चवति। उगितोऽतद्धिति निवृत्तम्। तत्रायमप्यर्थः। द्विरष्टाबू ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनु
वर्तते। सिध्यत्येवम्। यत्त्विदं वार्तिककारः पठति विप्रतिषेधाट्टापो बलीयस्त्वमिति। एतदसंगृहीतं भवति। एतच्च सं
गृहीतं भवति। कथम्। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात्। अर्थव
तो युवोर्ग्रहणम्। न च धात्वन्तोऽर्थवान्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणम्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणं कर्तव्यम्। झलन्तस्य उगित इ
ष्यते। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोर्झल इति। तच्चावश्यं कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम्। प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। यथेह भवति। गोमान्। यवमान्। एवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात्॥ न वा विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनर
त्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियते झल्ग्रहणं वेति। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयो
जनानि। कानि। प्रयोजनं शुनः स्वरे। यथेह भवति। शुना। शुने। शुन्यादित्यत्रापि स्यात्। यूनः संप्रसारणं प्रयोजनम्। य
थेह भवति यूनः पश्येति।

क्तौ यत्कार्यं विधीयते लिङ्गविशिष्टस्य तन्न भवतीत्यर्थः। शुनेति। सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्निति प्रतिषिध्यते। शुन्ये
ति। गौरादित्वान्ङीषि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्व
स्येति कथं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ परतः कार्यं तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमिति स
र्वत्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ एवं युवतीरिति। एवमर्थमनडुत्सु भयोः शेष इति नाश्रयितव्यं भवति। पथीति। समासैकदेश उदाहृतः। इतरएतावदेवोदाहृतमि ७।१।१
५१ तिमत्वाहा न केवल इति। सुपथीति। शोभनः पन्था अस्यामिति बहुव्रीहिः। नपूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति
ङीप्। भस्यटेर्लोप इति टिलोपः। सुपुंसीति। शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। उगः प्रभृतिषु पुमानिति विभक्त्यन्तपाठस्य प्रयोजन-
मुक्तम्। एकवचनान्तस्यैव नित्यः कव्यथास्यादिति। तेनात्र शेषाद्विभाषेति विकल्पो भवति। पातेर्डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्वादुगितश्चेति-

एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्। उगिदचां नुम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। गोमान्। यवमान्। एवं गोमती यवमतीत्यत्रा
पि स्यात्। अनडुह आम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति अनड्वानिति। एवमनडुहीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवत्यनड्वाहीति।
भवत्यन्येन यत्नेन। आमनडुहः स्त्रियां वेति लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति। पथिमथोरात्वे प्रयोजनम्।
यथेह भवति। पन्थाः। मन्थाः। एवं पथी मथीत्यत्रापि प्राप्नोति। न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसमस्तस्तर्हि वर्तते। सु
पथी। पुंसोऽसुङ्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। पुमान्। एवं पुंसीत्यत्रापि स्यात्। न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसम
स्तस्तर्हि वर्तते। सुपुंसीति। सख्युर्णित्वानङौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। सखा। सखायौ। सखायः। एवं सखी सख्यौ सख्य इ
त्यत्रापि प्राप्नोति॥ भवद्भगवदघवतामोच्चावे प्रयोजनम्। यथेह भवति भोः भगोः अघोरिति। एवं भवती भगवत्यघवती
त्यत्रापि स्यात्। एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थो झल्ग्रहणे
न। तदेतदनन्यार्थं झल्ग्रहणं कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। उभयं न वक्तव्यम्। उपरिष्टात् झल्ग्रहणं क्रियते।

ङीप्। सखी सख्याविति। सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्। अनङ्णित्वे अत्र प्राप्नुतः। ङीष्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्। भ
वद्भगवदिति। यदा संबुद्ध्या भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्यादीनामपि प्रसङ्गः। यदोत्त्वशब्दो विशेष्यते तदा येन नाव्यवधा रामः
नमित्येकवर्णव्यवधाने ओत्वं प्रवर्तते। भवत्यादौ तु वर्णद्वयव्यवधानादोत्वाभावः। तदभावात्तत्संनियोगविहितस्य रुत्वस्याप्य ५१
भाव इति केचिदाहुः। नार्थो झल्ग्रहणेनेति। गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरस्तादिति।उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोर्झलइति।ततोयुजेरसमासेनपुंसकस्यचइति।अत्रझलइतिवर्त्तते।उभयोःशेषइ
ति।युजेर्झलन्तत्वाव्यभिचारादद्यन्तावेवयोगावपेक्ष्येते।झलितिलुप्तषष्ठीकंपदमाश्रीयते।शातनितरेति।शातिपातिभ्यांक
रणेल्युटिकृतेगौरादिषुशातनयातनेतिपाठान्ङीष्।उगितोयानदीति।उगिद्ग्रहणोच्चारणेनेतिभावः।इतरोगृहीताभिप्रायआह
।उगितएषेति।पूर्वैर्णैवाभिप्रायेणाह।उगितोयापरेति।उगिच्छब्दव्यापारेणविहितोगितःपरेत्यर्थः।इतरआह।अत्रचैवेति।इ

तत्पुरस्तादपकृष्यते।एवमपिसूत्रविपर्यासःकृतोभवति।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।उगिदचांसर्वनामस्था
नेधातोः।युजेरसमासे।ततोनपुंसकस्य।नपुंसकस्यनुम्भवति।झलइत्युभयोःशेषः।ततोऽचः।अजन्तस्यचनपुंसक——स्यनुम्भ
वति।यद्यपितावदेतदुगित्कार्यपरिहृतम्।इदमपरं प्राप्नोति।शातनितरा।यातनितरा।उगितोनद्याघादिषुह्रस्वोभ
वतीत्यन्यतरस्यांह्रस्वत्वंचप्रसज्येत।नित्यंचेष्यते।उगितोयानदी।एवमेतद्विज्ञायते।उगितएषानदी।

चै
उगितोयापरा।अत्रैवदोषोभवति।उगितोहि षापरानदी।ऐषुमतितरायांचप्राप्नोति।उगितःपरायाविहिता।उ
गितएषाविहिता।उगितइत्येवंविहिता।एवमपिभोगवतितरायांदोषोभवति।भोगवतितरा।भोगवतीतरा।
तस्मादुगितोयानदी।उगितोयाविहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते।एवंविज्ञायमानेशातनितरायांदोषएव।

षवोऽस्यसन्तीतिषुमान्।तस्येदमित्यणाङीप्।यस्येतिलोपेकृतेउगितःपरानदीतिविकल्पेनह्रस्वत्वंप्राप्नोतिनित्यंचेष्यते।पूर्वो
क्तेनाभिप्रायेणाह।उगितोयापराविहितेति।ऐषुमतितरायांचाणन्तान्नदीविहितानतूगितः।इतरस्तुशातनितरामाश्रित्या
ह।उगितएषेति।भोगवतितरेति।शार्ङ्गरवादिषुभोगवद्गौरिमतोःसंज्ञायामितिपाठान्ङीन्प्रत्ययः।उगितइत्येवंनवि-
हितइतिविकल्पेनह्रस्वत्वंनप्राप्नोति।उगितस्तुविहितइतिविधानाश्रयणाद्विकल्पःसिध्यति।शातनितरायांतुविकल्पःप्राप्नोति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति। भाष्यकारीयमिदं वाक्यमित्याहुः। अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमेवानेन व्याख्यातमित्याहुः। अनुनासिकप्रधान त्वादिति हितस्यार्थः। अनुनासिकपरौ युवूङ्हानुवृत्तौ इत्यतिप्रसङ्गाभावः। उकारस्तु निरनुनासिक एवेत्युगित्कार्याभावः॥ आयने॥ आयन्नादिष्विति। अङ्गाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा आयन्नादयः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गमिति तदेव पूर्वं प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम्। शिलेयमिति। शिलेव शिलेयम्। शिलायाढः। तितिरिणा प्रोक्तमधीते तैत्तिरीयः वरतन्तुखण्डिकेतिछण्। अस्वरकाः स्युरिति। प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते। प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभाव

सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोरिह ग्रहणम्। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च॥ आयने॥ ॥आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्॥ आयन्नादिषूपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामायन्नादिषु इष्टः स्वरो यथा स्यादिति। शिलेयम्। तैत्तिरीयः। अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः॥

त्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चानिष्टस्वराः प्राप्नुवन्ति। केचित्तान्तर्यत इत्यन्यथा व्याचक्षते। यथानुदात्तोच्चारणे गात्राणां स्रंसनं स्वरस्य स्निग्धता कण्ठविवरस्य च महत्त्वं च भवति। एवं व्यञ्जनोच्चारणेऽप्ययोग्यत्वादनुदात्तधर्मोपजनो व्यञ्जनेषु नास्ति तदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरका दृष्टोदात्तत्वरहितत्वादनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न वेति। सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवायन्नादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञाप्यते। तत्राङ्गानपेक्षत्वादसति
बहिरङ्गत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृते घायन्नादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्टस्वरसिद्धिः। नत्रोणादिप्रतिषेध इति। ये त्वनुणाद-
यः खल्वप्यन्नादयस्तेषु खघयोरित्संज्ञयाभाव्यम्। खित्यनव्ययस्य च जोः कुघिण्यतोरिति लिङ्गात्। तद्धितेषु सावकाशो नादेशवि-

न वा कश्चिच्चित्करणात्॥ न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। कश्चिच्चित्करणात्। यदयं कश्चिद् घादींश्चितः करोति। अग्रा-
यत्। घच्छौ च। तज्ज्ञापयत्याचार्यः उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। चित्करणे ए-
तत्प्रयोजनम्। चित इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। यदि चोपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्ति ततश्चित्करणमर्थ-
वद्भवति॥ नत्रोणादिप्रतिषेधः॥ नत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शङ्खः। षण्ढः। धातोर्वै यङ्वचनात्॥ अथवा
यदयम् ऋतेरीयङिति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। यदि हि स्युः
ऋतेश्छङित्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च ऋतेश्छङा सिध्यति। छङि सति वलादिल-
क्षण इट् प्रसज्येत। इट्कृतेऽनादित्वादादेशो न स्यात्। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामादेश इति। किमत्र क- पि
र्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्य आदेशः। कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य आदेशः। न हि कृत इटि प्राप्नोति। किं का-
रणम्। अनादित्वात्। अन्तरङ्गस्तर्ह्यादेशः। कान्तरङ्गता। इदानीमेवोक्तमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्य-
र्थमिति। तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणि-
नेः सिद्धम्॥ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

धानेनेत्संज्ञा न बाध्यते॥ नित्य आदेश इति। उपदेशे यः प्रत्ययादिस्तस्यादेश इति कृतेऽपीटि प्राप्नोति। अनादित्वादिति। सांप्रतिकं प्र-
त्ययादित्वमाश्रित्यादेशो विधीयते। प्रातिपदिकविज्ञानादिति। पक्षान्तरैरपि परिहाराः संभवन्तीत्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ झोन्तः॥ इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमाने एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते। तथा च श्यान्तेत्यत्रानादित्वात् झस्यान्ता
देशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति मत्वाह। झादेश इति। झकारोपदेशस्तु प्रत्ययइव लाघवार्थः स्यात्। श्यान्ताद् इति। शी
ङ उपसंख्यानादाशङ्क्यो श्वेति लिट्। तस्य झः। लेटोडाटावित्याडागमे टेरेत्वं वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वं झोन्तादेशः शब्लुक् शीङः सार्वधातुके
गुण इति गुणः। कथं पुनरिति। पदार्थाधिकारपक्ष उपात्तार्थमव्याधिकारपक्षो वा तदायं पर्यनुयोगः। वर्तिपदार्थस्य समुदाये-

झोन्तः॥ झादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः॥ झादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उज्झिता उज्झितुमिति। प्रत्ययाधिकारात्सि
द्धम्। प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति। प्रत्ययाधि
कारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम्। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः। अपि नः स्वो वा विजनि
ष्यमाणः पतिभिः सह शयान्तै। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते आदिग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनः समासनिर्दि
ष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। असमासनिर्देशात्सिद्धम्। असमासनिर्देशः करिष्यते प्रत्ययस्या
दीनामिति। स तर्ह्यसमासनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। प्रत्यय
आदीनामिति। तत्र श्यान्तादित्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः। तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमाने आदि
ग्रहणे निवृत्ते श्यान्तेत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिद्धमनानन्तर्यादन
कारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः॥ सिद्धमेतत्। कथम्। अनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति।

र्थेन्तर्भावात्पृथगनुवृत्त्यसंभवात्। यद्वा त्वनाश्रितार्थं शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वमनुवर्तत इति पक्षस्तदा नास्ति चोद्यावकाशः
। संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो दामहायनान्ताच्चेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात्। तत्रेति। अन्तरङ्ग
त्वाट्टित एत्वादेशापवादोऽदादेशः प्राप्नोति। अनकारान्तादङ्गात्प्रत्ययस्य परत्वात्। सिद्धमिति। अनकारान्तेनाङ्गेन प्र
धान्याज्झकार एव विशेष्यते। तत्र व्यवधानाददादेशाभावः। अन्तादेशस्तु वधिमनुपादाय विधीयमानो व्यवधानेऽपि भवति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेरत इति। प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वाद्रुटि कृते व्यवधानाददादेशो न प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनाज्झकारमात्रस्या देशो विधीयते। न च रुटा व्यवधीयते। रुटि संनियोगवचनादिति। आगमादेशयोः सह विधानादागमेन स्थानिनो व्यवधानाभावः। एव मपि पर्याय इति। अड्भावे कृते रुट् न प्राप्नोति झस्य रुड्विधानात्। अल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावाद्रुटि कृतेऽड्भावो न प्राप्नोतीति व्यवधानात्। त

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः। अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः। यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति। नात्र रुटि संनियोगवचनात्सिद्धम्। नात्र रुटि संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। रुट् च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। अड्भावः। स तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। योगविभागः करिष्यते। शीङः। शीङ उत्तरस्य झस्याड्भावो भवति। रुट्। रुट् च भवति शीङ इति। एवमपि पर्यायः प्रसज्येत। एवं तर्हि अच्छब्दस्य रुटं वक्ष्यामि। तदच्छब्दग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृत मनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अदभ्यस्तादिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। शीङ इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमा याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। शीङो रुट्। रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः। रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति। अ दृश्रन्नस्य केतवदिति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

तो विरोधात्तुल्यबलत्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः। एवं तर्हीति। अच्छब्दस्य रुटि सत्यवयवावयवोऽपि समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यव धानाभावाद्गुणः शीङः प्रवर्तते॥ शीङो रुट्॥ अदृश्रन्निति। दृशेर्लुङि झेरन्तादेशे इरितो वेत्यङि तत्रान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं रुटि कृते ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रसङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्मिन्निति। यदा क्ङिति चेत्यत्र निमित्तसप्तमीपक्षस्त्यक्तः परसप्तमीपक्ष आश्रितस्तदैतदुच्यते। वार्णादाङ्गं बलवदित्यनपेक्षितैव
र्णाश्रयत्वादन्तरङ्गे एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् तुडिङ्त्सार्वधातुकं परमाश्रित्य क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते। ये
न नाप्राप्तिन्यायेन अङ्गनिमित्त एव प्रतिषेधो गुणेन बाध्यते न तु ङित्सार्वधातुकनिमित्तः। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीत्युभयप्रस
ङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते। अदृश्रमिति। मिवादेश्यस्यामः पित्वाड्ङित्वाभावान्नास्ति गुणप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। पूर्वान्तेरुटि अलघूपध
त्वाद्गुणाभावः। लघूपधगुणस्यैव हि ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रत्यापत्तिः क्रियते। अथवा गुणश्रुत्यैकदेशस्तु उपस्थानात् तस्यैवाङ्गावि
शेषणाद् येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति रुडि कृते न भवति। शेरतेइति। रुकि सत्यनिगन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गः।

परस्मिन्निमित्ते क्ङिति चेति निषेधो भविष्यति। एवमदृश्रमस्यकेत्तवद्भूत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वा
न्ते शीङो गुणविधिः॥ पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः। शेरते। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं रुटि दृशि
गुणप्रतिषेध इति पूर्वान्ते एष दोषः। कथम्। अयं दृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथा क्ङिति चेत्येतं प्रतिषे
धं बाधते एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत। तस्मादुभाभ्यामेव दृशेरकृप्रत्ययान्तरं वक्तव्यम्। पितरं च दृशेयं मात
रं चादृशेयमित्येवमर्थम्।

पूर्वान्तेपीति। क्ङिति चेति गुणे प्रतिषिद्धे अपूर्वः ऋदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते। स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथै
वानुपधाया अपि इकः प्रवर्तेत। अङ् प्रहणं च श्रुतत्वाद्धृदृशेरेव विशेषणं नेकः। दृशेरकृप्रत्ययान्तरमिति। यश्च लिङ्याशिष्यङ्
। यश्चेरितो वेत्यङ्। तुल्य सङ्गे छन्दसि दृशेरव क्तव्यः। अथ भाषायामदर्शन्नित्यत्र ङित्सार्वधातुकनिमित्तः प्रतिषेधः क
स्मान्न भवति। ङ्किति निमित्तसप्तमी विज्ञानाद् वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशात्पूर्वमेव गुणविधानाद् वास्थानिवद्भावाद्वा। एकादे
शस्य व्यवधानात्कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद्गुणेन बाधनात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

झादेशोपिनित्यइति।द्वयोश्चनित्यत्वेनचानित्यत्वादाटइतिनशक्यतेवक्तुम्।झविशेषणापक्षेप्यभेदाश्रयेणाटोनित्यत्वम्।भेद
दर्शनेतुशब्दान्तरप्राप्त्याऽप्यनित्यः।यदिप्राग्लादेशादिति।नद्वाप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाडन्तरङ्गः।वेत्तेर्विभाषाबहुलंछन्द

झादेशादाट्लेटि॥ झादेशादाट्लेटिभवतिविप्रतिषेधेन।झादेशस्यावकाशः।लुनतेलुनताम्अलुनत।अटोवकाशः।पतातिदिद्युत्।उदधिंच्यावयति।इहोभयंप्राप्नोति अपिश्वोवाविजनिष्यमाणाःपतिभिःसहशयान्तै।आट्लेटिभवतिविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः॥नवानित्यत्वादाटः॥नवावक्तव्यः।किंकारणम्।नित्यत्वादाटः।नित्यआडागमः।कथंनित्यः।यद्यनकारान्तग्रहणंझकारविशेषणम्।अथहिप्रत्ययविशेषणम्।झादेशोपिनित्यः।अन्तरङ्ग लक्षणत्वाच्च।अन्तरङ्गःखल्वपिआडागमः।कथमन्तरङ्गः।यदिप्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः।अथहिलादेशेधात्वधिकारोनुवर्तते।उभयंसमानाश्रयम्।यद्येवमनकारान्तग्रहणंप्रत्ययविशेषणम्।अथापिलादेशेधात्वधिकारोनुवर्तते।उभयथापिपूर्वविप्रतिषेधेननार्थः।कथम्।बहुलंछन्दसीत्येवमत्रप्राप्तोलुङ्भविष्यति।तत्रानतइतिप्रतिषेधोभविष्यति।वेत्तेर्विभाषा।बहुलंछन्दसि।अतोभिसऐस्।बहुलंछन्दसि।इदंबहुलंछन्दसीतिद्विःक्रियते।एकंशक्यमकर्तुम्।कथम्।यदितावत्पूर्वंक्रियतेपरंनकरिष्यतेअतोभिसऐसित्यत्रबहुलंछन्दसीत्येतदनुवर्तिष्यते।अथपरंक्रियतेनपूर्वंकरिष्यते।बहुलंछन्दसीत्यत्ररुडप्यनुवर्तिष्यते।अपरआह।उभेबहुलग्रहणेएकंछन्दोग्रहणंशक्यमकर्तुम्।कथम्।इदमस्ति।वेत्तेर्विभाषा।ततः।छन्दसिचविभाषा।ततोतोभिसऐस्भवति।छन्दसिविभाषेति॥

सि।अतोभिसऐस्इत्यत्रेति।वाक्यभेदेनसंबन्धाद्भाषायामपिऐस्भवति।छन्दसिचविभाषेति।प्रत्ययमात्रस्यछन्दसिरुड्विधीयतेविभाषा।व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चयथाप्रयोगंरुड्विधिः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म॰कौ॰ अतो भिस ऐस्॥ परत्वादिति॥ एत्वस्यावकाशो वृक्षेष्विति। ऐसोवकाशः कृतएत्वे। प्रागेत्वादुभयप्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्गः। मु-

५५ ख्यशब्दार्थाश्रयणेनानवकाशं मत्वा पृच्छति। ऐस्भाव इदानीमिति। कृतएत्व इति। सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयते। ननु ७११

नाप्राप्तएत्वे ऐसारभ्यमाणस्तस्यापवादो युक्तः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापवा

अतो भिस ऐस्॥ इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्वं प्राप्नोति। एत्वे कृते विहतनिमित्तत्वादैस्त्वं न भविष्यति॥ एत्वं भिसि

परत्वाच्चेदत ऐस् कं भविष्यति॥ ऐस्भाव इदानीं कभविष्यति॥ कृते एत्वे भौतपूर्व्यात्। कृते एत्वे भूतपूर्वमकारान्तमिति ऐस् भविष्यति॥

ऐस्तु नित्यस्तथा सति। एवं सति नित्य ऐस्भावः कृतेप्येत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्वं

न भविष्यति॥ एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् क भविष्यति। कृते एत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति॥ नेदमदसोरकोः

॥ इमौ ह्यौ प्रतिषेधावुच्येते उभौ शक्याववक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि इदमदसोः कादिति। तन्नियमार्थं भविष्यति इदमदसोः

कादेव नान्यत इति॥ टाङसिङसाम्॥ किमर्थमिनादेश उच्यते। न नादेश एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षेण। प्लक्षेण।

एत्वे योगविभागः करिष्यते। कथम्। इदमस्ति बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि च। आङि च परतोऽत एत्वं भव

ति वृक्षेण। प्लक्षेण। तत आपः। संबुद्धौ च। आङि च ओसि चेति। नैवं शक्यम्। इह हि अनेनेति इदूपलोपः प्रसज्यते। झलि लोपः

करिष्यते। न शक्यो झलि लोपः कर्तुम्। इह हि दोषः स्यात्।

दमनाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धान्तवादी परिहरति। ऐस्तु नित्य इति॥ टाङसिङसाम्। आङि चेति। स्थानिवद्भावान्ना

देश एत्वं विज्ञायते। अनेनेति। तस्य हलादित्वाल्लोपे सत्यनेनेति प्राप्नोति। झलि लोप इति। हलि लोप इत्यपनीय झलि लोप इति- राम॰

सूत्रं कर्तव्यम्। नकारस्तु झल्न भवतीति लोपाभावः। ५५

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थेति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति यादेशः। तस्याश्च हलादित्वादिद्रूपलोपाप्रसङ्गादल्लोप इति वक्तव्यं तथा चानेनेति
न सिध्यति। एवं तर्हीति। ।नश्च आपत्ताप्तुतस्मिन्परतदुदमो नादेश इति सूत्रार्थ आश्रीयते। लुप्तनिर्दिष्ट इति। निर्दिश्य लुप्त इ-
त्यर्थः। यद्येवं नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोतीति यथा राजेति। नैष दोषः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुम-
ताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घत्वाभावः। सौत्र इति। सूत्रे कृतः सौत्रः। कृतलब्ध्येत्यण्। अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्य-
था नकार एव विधीयेत। आदेः परस्येत्यादेस्तकारे विहिते संयोगान्तलोपे च वृक्ष इति सिध्यति। तदेवं भाष्यकारेणादेशोऽदादेशश्च

अयाविष्ठेति। एवं तर्हि श्नन्लोपापवादो विज्ञास्यते। कथम्। एवं वक्ष्यामि। अनूने च आपि चेति। तन्नकारग्रहणं
कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। लुप्तनिर्दिष्टो नकारः। यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्दे-
शः। अथवा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते। अथ किमर्थमादित्युच्यते। न अदेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षात्। प्लक्षात्।
सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि प्रापु-
वन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्बाध्य-
ते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव॥ ङेर्यः॥ कि-
मिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। चतुर्थ्येकवचनस्य ग्र-
हणं कथं ज्ञायते।

व्यवस्थापितः। अन्ये त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति सिद्धये इन आच्च विहितावित्याहुः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशं वदन्तः
। भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान्॥ ङे-
र्यः॥ कुतः संदेह इति। प्रयोगे वृक्षायेत्यादौ चतुर्थ्यर्थावगमाद्युक्तः संदेह इति भावः। इतरेतरलक्षणमात्रशरणो भूत्वाह। समानो-
निर्देश इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति रूपं प्रतिपदोक्तम्। सप्तम्येकवचनस्य तु घेर्ङितीति गुणे कृते लाक्षणिकं रूपम्। इहापि तर्ह्यस्तु। ङेरिति षष्ठ्यन्तं रूपमुपात्तं न चोभयोरपि लाक्षणिकमिति परिभाषाया अयमविषयः। अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषा प्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि प्रवर्तेत। एवं तर्हीति। लिङ्गदर्शनं चास्ति। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः इति॥ सर्वनाम्नः स्मै॥ अशाएकादिष्टत्वादिति। लोकेऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमु-

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात्। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। इह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै॥ ॥अशाएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानम्। अशाएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अथो अत्रास्मै। अथो अत्रास्मात्। अथो अत्रास्मिन्। एकादेशे कृते अत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणम्। एकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्मायादयः। न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। नित्यत्वादेकादेशः॥ नित्य एकादेशः॥ कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते अशा इति। ना इहापि कर्तव्यम्। अत्रास्मै। अत्रास्मात्। अत्रास्मिन्निति। एकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ चेदुत्पलोपः। न चाकृते इदुत्पलोपे एकादेशः प्राप्नोति। तदा आनुपूर्व्यात्सिद्धम्।

च्चार्यते तदेव व्याकरणेऽपि विभज्यान्वाख्यायते। ततश्च अत्र अए इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति तस्मिन्कृतेऽदन्तत्वाभावादेशो विधावन्तादिवद्भावाभावात्तादृग्व्याख्यानतिदेशात्स्मायः सिद्धिरिति भावः। आनुपूर्व्येति। अत्र इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे कृते स्मायादयः। ततो नित्यत्वादाद्गुणं बाधित्वा इदुत्पलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नवेति। पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्स्यायादयोन्तरङ्गाः॥ जसः शी॥ शीभावशिभावयोः क्वचिद्रूपाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। किमर्थमिति॥ औङ आपः॥ किमर्थमिति। औङ इति भूतानुवादः। न क्वचिदौङिति रूपं विज्ञातमभूत्तस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। किमर्थमिति। औङित्युच्यमान इति। निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः। यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथाप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति दर्शने एकान्ता इति दर्शने वा अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्य

तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण एकादेशः। अन्तरङ्गाः स्यायादयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ ॥जसः शी॥ ॥जश्शसोः शिः॥ ॥ किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते। न शिभाव एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ते। ये। के। आद्गुणेन सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि त्रपुणी। जतुनी। दीर्घश्रवणं न स्यात्। एवं तर्हि शीभाव एवोच्येत। नैवं शक्यम्। इह हि कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न प्रसज्येत। तस्माच्छीभावः शिभावश्च॥ ॥औङ आपः॥ ॥ किमर्थोङ्कारः। सामान्यग्रहणार्थः। औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात्। अथापि औडित्युच्यते। एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। ङित्कार्यं तु प्राप्नोति। खट्वे। माले। याडापः इति याट् प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इद् यस्य सोयं ङित्। ङिति। कथं तर्हि। ङकार एव इत्। ङित्। ङितीति। एवं तर्हि वर्णग्रहणमिदं भवति। वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। न दोषो भवति।

यस्याप्यनुबन्धः स्यात्प्रयोजनाभावात्तस्य यानुबन्धो न भविष्यतीति चेदिह तस्य ग्रहणं मा भूदिति प्रयोजनं स्यात्। यद्येवमौङ इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति। ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्द्विष्यतीत्यदोषः। ङित्कार्यं त्विति। औङ इति वचनात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङो विधायकं वाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेन्त्यत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसङ्गः।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ना॰ कौ॰ अथवेति। ओङ् इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्त्वसंदेहार्थो नानुबन्धार्थः। ऋदोरबिति यथा दकारः। अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्ययऔ ७११
पू॰ कारेण विशेष्यत इति ओकारान्तस्य शीभावो विधीयमानोन्तवद्भावात्केवलस्याप्योकारस्य प्रवर्तते। प्रत्ययस्य चानुबन्धभा
वाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषाव्यवस्थां करोति नवर्णस्य। अथवेति। पूर्वाचार्यैर्द्विवचने ङितापठिते। न चेह कश्चि
दप्यौङ् प्रत्ययोस्ति। सामान्यग्रहणार्थं च पूर्वसूत्रनिर्देशस्तेन यः पूर्वसूत्रे औङ् तस्य ग्रहणं भवतीति प्रथमाद्वितीयाद्विव
चनयोर्ग्रहणसिद्धिः। वर्णग्रहणमिति। औकारो वर्ण एव निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः। तेन ङित्त्वेन दोष इति। ङित्त्वे सति यो दोषः स ना
स्ति ङित्त्वस्यैवाभावादित्यर्थः॥ अष्टाभ्य औश्॥ औश् द्याविति। औशादेशो नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणो विशेषाभावात्सर्वस्य लुको बा-

अथवा वर्णग्रहणमिदं भवति। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति। अथवा पूर्व
सूत्रनिर्देशोयम्। पूर्वसूत्रेषु च येनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते। औकारोयं शीविधौ ङित्त्वं हीति ङित्त्वात्साकं ना
स्ति कोयं प्रकारः सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जने क्षिङिति कार्यं ते प्रसक्तं स दोषः॥ ङित्त्वे विद्यादिति निर्देशमात्रं वर्णोय
त्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ। वर्णग्रहणं यं तेन ङित्त्वेन दोषो निर्देशोयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥ ॥अष्टाभ्य औश्॥ औशयौ॥ औ
शद्याविति वक्तव्यम्। किमिदमद्याविति। अनुत्तरपद इति। किं प्रयोजनम्। इह माभूत्। अष्टपुत्रः। अष्टभार्यः। अ
सुलुक्त्वात्रस्तत्रौभ्यं लुग्भविष्यति। षड्भ्योप्येवं प्रसज्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्यति।

धकः प्राप्नोतीति भावः। इतरो येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यस्यैवायमपवादः न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापीति म
त्वाहास्त्विति। भवत्वौशादेशस्तस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः। एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते। नित्यत्वात्पूर्वमेव लुका भाव्य
म्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वा। इतरो लुको विशेषमपश्यन्नन्यद्यपवादे प्रवृत्ते उत्सर्गः प्रवर्तते तदा निप्रस रामः
ङ्ग इत्याह। षड्भ्य इति। सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्। षड्भ्यो लुगित्ययमपीत्रोलुक् प्राप्नोति। अथ विधानसामर्थ्यान्न भवति न १९
त्वष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इतरो येन नाप्राप्ते तस्य बाधनमित्याश्रित्याह अपवाद इति। षड्भ्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नोतीति स एवौशा बाध्यते सुपो धातुप्राति
पदिकयोरित्ययं तु क्वचित् प्राप्नोतीति तं प्रत्यस्य बाधकत्वायोगादन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति पूर्वमेव लुक्
प्रवर्तते। यो वानन्तरस्मादिति। औशः षड्भ्यो लुगित्ययमनन्तरः। द्वितीयाध्यायविहितस्तु व्यवहितः। ननु मध्येऽपवादा इति द्वि
तीयाध्यायविहितस्यैव लुको बाधः प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपज
नितस्मृत्युपारूढस्य पूर्वस्य युक्तो बाधः। इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितो लुङ् महता यत्नेन स्मरणीयो
नन्तरस्त्वनुभवनीय इति स एव बाध्यते। अथवा सत्यामसत्यां चोपलब्धौ प्रत्यासत्त्याऽनन्तरस्यैव बाधेन भाव्यम्। एतच्च लु

अपवादः॥ अपवादत्वादत्रौश्त्वं लुकं बाधिष्यते। इहापि तर्हि बाधेत। अष्टपुत्रः। अष्टभार्यः॥ यस्य विषये॥ यस्य
लुको विषये औश्त्वं तस्यापवादः॥ यो वा तस्मादनन्तरः॥ अथवाऽनन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति। कुत एतत्।
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। अथेह कस्मान्न भवत्यौश्त्वम्। अष्ट तिष्ठन्ति अष्ट पश्येति॥ आत्वं तु य
त्र तत्रौश्त्वम्॥ यत्रैवात्वं तत्रैवौश्त्वेन भवितव्यम्। कुत एतत्। तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः॥ तथा ह्यस्यात्वभूतस्य ग्रहणं
क्रियते अष्टाभ्य इति। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः। विभाषा आत्वमिति। यदयमात्वभूतस्य ग्र
हणं करोति अष्टाभ्य इति। इतरथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्। औशश्चावस्तु लुक्तत्र षड्भ्योप्येवं प्रसज्यते।

कः समकक्ष्यत्वमभ्युपगम्योक्तम्। भिन्नकक्ष्यौ त्वेतौ लुकौ। एकस्य सर्वत्र प्राप्त्याऽपरस्य क्वचित् प्राप्त्या। अथेहेति। अष्टाभ्य इति
विभक्तौ लक्षणावशादाकारो निर्दिष्टौशक्त औशं विषयविशेषे व्यवस्थापयितुम्। आत्वं तु यत्रेति। कृताकारस्यानुकरणमष्टा
शब्दः। ननु चेति। लक्षणावशाद्विभक्तावात्वं विधाय निर्देशः कृत इति चोदकाशयः। एतदेवेति। लाघवार्थमष्टन इति वक्त
व्ये कृतात्वस्येदमनुकरणम्। तस्य चैतत्प्रयोजनं कृतात्वाद्यथा स्यादकृतात्वान्मा भूदिति। यदि च नित्यमात्वं स्यात्तदाऽव्यवच्छेद्या-
भावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात्कृतात्वानुकरणनिर्देश आत्वविकल्पस्य ज्ञापकः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वमोरिति। उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ न दिति। तदोः सः सावितिसत्वमप्यत्र प्राप्नोति। नित्यो लुगिति
।अत्वं तु लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्विभक्त्यभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनित्यो लुगिति। यस्य लक्षणान्त
रेण निमित्तं विहन्यते तेन तदनित्यमित्येतत्तु पाक्षिकम्। यदा द्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणं क्रियते तदा यल्लक्षणप्रवृत्तावपि यस्यस्थिती यस्यल
क्षणस्य प्रवृत्तिर्व्याघातेन। स्थितत्वात्तिन तस्य दौर्बल्यं लक्षणान्तरेण चैतत्प्रवृत्तिनिवारणात्। यथा वालिसुग्रीवयोर्युद्धे भगवता रा
मेण वालिनो वधेऽपि न सुग्रीवापेक्षं दौर्बल्य— मभिदधति स्मरमानिनः। एतद्दर्शनसंप्रदायेणोच्यते। यस्य च लक्षणान्तरेणेति।
यदा त्वेषन्याय आश्रीयते लक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरत्तल्लक्षणं बलवद्भवतीतरत्तु तदुपसंहृतनिमित्तं लक्षणान्त

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः॥ आत्वं हि यत्र तत्रौम्त्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः। स्वमोर्लुकृ च त्यदा
दीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ स्वमोर्लुक् त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। त
द्ब्राह्मणकुलमिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत्॥ अत्वे कृते लुङ् प्राप्नोति। इदमिह
संप्रधार्यम्। अत्वं क्रियतां लुगिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादत्वम्। नित्यो लुक्। कृतेऽप्यत्वे प्राप्नोत्यकृते
पि। अनित्यो लुक्। न हि कृते अत्वे प्राप्नोति। अतो नित्यम्भावेन भवितव्यम्। तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्।
इदं विचार्यते। शिशी लुङ्लुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं वा स्यादर्थग्रहणं वेति।

रोपपादितप्रवृत्तिविघातं दुर्बलमेव। यथा च भगवद्वासुदेवसहायत्वात्पाण्डवा बलिनो दुर्बलान्धार्तराष्ट्रान्विजिग्यिरे तदानास्ये
व यस्य च लक्षणान्तरेणेति। केचित्तु अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यत्रापि ग्रहणान्नित्यानां च परेषां च लुका बाधन-
मिच्छन्तस्त्यदाद्यत्वं लुका बाध्यत इत्याहुः। तथा चोच्यते। सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानिति। शिशीति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य
य औङ् नपुंसकात्परस्तस्य शीति विज्ञायमाने शब्दग्रहणं भवति। यदा त्वङ्गादिति विभक्तिविपरिणाम आश्रीयते नपुंसकेन चा-
ङ्गं विशेष्यते नपुंसकान्तादङ्गात्परस्येति तदापि शब्दग्रहणम्। यदा तु नपुंसकाद्यो विहित इत्याश्रीयते प्रधानं वा नपुंसकमङ्गेन
विशेष्यते नपुंसकादङ्गात्परस्येति तदार्थग्रहणं शब्दद्वारकं चार्थेन पौर्वापर्यादिकमाश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रियसक्थ्नेति। नपुंसकस्य झलचइत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रे नपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्तते। यद्यपि अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति संज्ञाशब्दानामप्रसङ्गः। तथापि न्यायानुसरणे गौरवप्रसङ्गात् नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते। उत्तरार्थं च। ईद्विवचनइत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेन छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मधोर्गृह्णातीत्यादौ नुमभावसिद्धिः। सिद्धं त्विति। विषयविभागाश्रयेणाभिमतार्थसिद्धिः। शिशीलुङ्नुम्विधिषु

कस्थात्र विशेषः। शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधः॥ शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुत्रपुः। बहुत्रपू। बहुत्रपव इति। अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम्। यद्यर्थग्रहणं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्रानङ् प्राप्नोति। अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव। ननु चोक्तं शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति॥ सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते। किं च प्रकृतम्। अङ्गम्। अङ्गस्य शिशीलुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य। कथं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम्। अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम्। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम्। नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति। किं तर्ह्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति। अत्राप्यर्थग्रहणमेव।

र्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः। अस्थ्यादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् नपुंसकलिङ्गविशिष्टा अस्थ्यादिभिरङ्गं विशेष्यत इति नपुंसका अस्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्य नपुंसकस्याप्यनङ् भवति। पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं तदुत्तरस्य पदस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति। इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमाक्षिप्यमाण आह। युक्तं पुनरिति। अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभव इति भावः। किं तर्ह्युच्यत इति। नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कस्मादिदानीं नवक्तव्यमित्याह। अत्रापीति। अर्थधर्मत्वाल्लिङ्गस्य नपुंसकार्थाभिधायित्वादस्या इयो नपुंसकशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थग्रहणमेव भवति। तस्माद्विशेषणविशेष्यभावे कामचार एव युक्तः। ननु यथेष्टसिद्ध्यनङ्गत्वादसंभवादेकतरपक्षग्रहणविचारः। अड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः॥ अङ्गावद्ग्इति। सुस्थानिकेऽदादेशेऽयं दोषः। अमादेशे त्वदिस्थानिवद्भावादमिपूर्वरूपं सिद्धमिति। सिद्धमिति। अनुनासिकत्वेन निवृत्तिर्लक्ष्यते तेनोच्चारणार्थोऽकारो दकारमात्रं त्वादेशः। आदेः परस्येत्ययमादेर्भवति। मकारस्य तु

अत्रैतावाननुसंदेहः। क्वप्रकृतस्यार्थो विशेष्यते। क्वगृह्यमाणस्येति। शिशी लुङ्ङ्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते अस्यादिषु गृह्यमाणस्य॥ अड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः॥ अङ्गावेपूर्वसवर्णप्रतिषेधः॥ अङ्गावेपूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतरन्तिष्ठति। कतरत्पश्यति। सिद्धं त्वनुनासिकोपधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुनासिकोपधोऽच्छब्दः करिष्यते॥ दुकरणाद्वा॥ दुकृडतरादीनामिति वक्ष्यामि॥ डित्करणाद्वा॥ अथवा डिच्छब्दः करिष्यते। सतहि डकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विडकारको निर्देशः। अड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः। नेतराच्छन्दसि ॥इतराच्छन्दसि प्रतिषेधे एकतरात्सर्वत्र॥ इतराच्छन्दसि प्रतिषेधे एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम्। एकतरं तिष्ठति एकतरं पश्य। नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन। नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन। नपुंसकादेशानामवकाशः॥ त्रपु त्रपुणी त्रपूणि।

संयोगान्तलोपः। उच्चारणार्थानां त्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायांन्नुवोव चिरिति वच्यादीनां नुम्प्रसङ्गः। एतस्मिन्पक्षे हे कतरदित्यत्र संबुद्धिलोपप्रसङ्गं मत्वाह। दुकरणाद्वेति। कार्यिभेदाच्च दुका लुङ्बाध्यते। द्विडकारकइति। दकारस्य प्लुत्वं स्वरूपविनाशप्रसङ्गान्नकृतं नापि डकारस्य संयोगान्तलोपः॥ नेतरा॥ नपुंसकादेशेभ्य इति। अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनाश्रित्यायं विचारः। स्वौजसमौ तु कृशीशयः परत्वादमा बाध्यन्त इत्यर्थः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ किमर्थमिति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः परस्येत्यस्यानुपस्थानादलोन्त्यस्येति सकारस्याका
रः। अतो गुण इति पररूपेण सिद्धमिति भावः। इतरस्त्वस्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाह। शित्सर्वस्येति। अन्तरेण

युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः। त्वंब्राह्मणः। अहंब्राह्मणः। युवांब्राह्मणौ। आवांब्राह्मणौ। यूयंब्राह्मणाः।
वयंब्राह्मणाः। इहोभयंप्राप्नोति। त्वंब्राह्मणकुलम्। अहंब्राह्मणकुलम्। युवांब्राह्मणकुले। आवांब्राह्मणकुले।
यूयंब्राह्मणकुलानि। वयंब्राह्मणकुलानि। युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं युष्मदस्म
दोर्विभक्त्यादेशेषु पुनःप्रसङ्गात् शिशीलुङ्नुम्विधयः कस्मान्न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधि
तमेव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ किमर्थः शकारः। सर्वादेशार्थः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयो
जनम्। अक्रियमाणे पि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररू
पत्वे सिद्धं रूपं स्यात्। तवस्वम्। ममस्वम्। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि तस्मादि
त्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यकारस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति। ङस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारव
चनानर्थक्यात्॥ ङस आदेशे शित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्या
कारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति॥ अर्थवत्त्वादेशे लोपार्थम्॥ अर्थवत्त्वका
रस्याकारवचनम्। कोर्थः। आदेशे लोपार्थम्। यः सशेषे लोपः आदेशे स विज्ञायते।

पि शकारं सर्वादेशो भविष्यतीति। आद्यनुसंहाराभावे अन्त्यानुसंहाराद्द्वयोरकारयोः पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते। यः सशे
षे लोप इति। अनादेशे आत्वयत्वविधानादादेशः शेषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कै० टी०

ननुचेति।शेषेलोपइत्यत्रविभक्तावित्यनुवर्ततेतन्नहि शेषणं चशेषग्रहणमित्यादेशो विभक्तिरिति विज्ञायते।नहितदादिविधिरस्तियतआदेशाद्वा विभक्तिरितिविज्ञायेत।तस्मात्तत्यप्यादेशादित्वेविभक्तेरनादेशत्वान्नैवायंशेषः।ततोनास्त्यकारस्याकारवचनेप्रयोजनम्।सर्वेसर्वपदादेशाइत्यादिविकारद्वारेणविभक्तेरेवादेशाविधीयन्तेइतिविभक्तेरेवादेशः स्यादितिशिष्टंसर्वादेशार्थंक्रियते।सर्वपदादेशाइत्यत्रपदशब्देननसुप्तिङन्तमुच्यते।किंतर्हि।पद्यतेप्रतीयतेऽर्थोनेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकल्पिता-भ्यांयस्यकल्पितार्थवत्तातदभिधीयतेतत्रानन्यार्थादकारविधानादेकदेशद्वारेणविभक्तेरेवादेशः।प्रश्लिष्टनिर्देशइति।ततश्चाकारद्वयलक्षणःसमुदायोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते।तस्मिन्प्रवृत्तेऽतोगुणइतिपररूपमितिसिद्धमिष्टम्।ङेप्रथमयोरम्।प्राधान्यलक्षणस्यप्रथमार्थस्येहासंभवात्तंनिवेशापेक्षयाद्यस्यतावद्ग्रहणंविज्ञायतेतत्रविशेषज्ञानायपृच्छ १२१

ननुचादेशोयाविभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते।आदेशएषाविभक्तिः।कथम्।सर्वेसर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्यपाणिनेः।एकदेशविकारेहिनित्यत्वंनोपपद्यते।तस्माच्छिन्करणम्।तस्माच्छकारः कर्तव्यः।नकर्तव्यः।क्रियतेन्यासएव।कथम्।प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्।अअइति।सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वस्यभविष्यति॥ ॥ङेप्रथमयोरम्॥

॥प्रथमयोरित्युच्यते।कयोरिदंप्रथमयोर्ग्रहणम्।किंविभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः।विभक्त्योरित्याह।कथंज्ञायते।

ति।कयोरिति। ॥यदिस्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततोविभक्त्योर्ग्रहणेनभाव्यम्।पुंलिङ्गेननिर्देशेतुप्रत्यययोः।तत्रयद्यन्तरङ्गंप्राथम्यमाश्रीयतेततःपुंल्लिङ्गेननिर्देशात्प्रत्ययग्रहणम्।वर्णस्यासमाप्तावेवप्रत्यययोःप्राथम्यसंप्रत्ययात्।अथतुसपूर्वायाःप्रथमायाविभाषाप्रथमायाश्चद्विवचनेइत्यत्रप्रसिद्धिराश्रीयतेततःस्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणम्।प्रत्ययग्रहणपक्षेचयुष्मदस्मदोःप्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोःसुऔइत्यनयोर्ग्रहणेनभाव्यम्।ननुद्वयोः कथंप्राथम्यंयावताद्वावेकस्यापरस्यद्वितीयत्वम्।नैषदोषः।राश्यपेक्षयासमुदायस्यप्राथम्याविरोधात्।प्रथमसाहचर्याद्वाद्वितीयस्यापिप्रथमव्यपदेशः।यथार्धर्चाःपुंसिचेतिगोमयादीनामर्धर्चव्यपदेशः। रा० म०
६०

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यत्रापीति।प्रसिद्धिमाह।अस्तिकारणमिति।यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति। न चाजादीइति।प्रथमयोर्वि
शेष्यत्वमचीत्यस्य विशेषणत्वमिति भावः।नचाजादित्वं सोः संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते।अजादी यौ प्रथमा
विति।अजादी विशेष्यौ प्राथम्यं विशेषणं तेनचाजादित्वाभावात्सुः परिहृतः औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति।यथा ब्राह्मणपङ्क्तौ ब्राह्म-
णो प्रथमा वानयेत्युक्ते अब्राह्मणः प्रथमोपि चोदनायामनन्तर्भावाद्ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः।अजादीनां वेति।
अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसप्तम्यन्तं विज्ञायते॥यदयंशसोनेति।ङे प्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति प्रतिषेधः क्रियते।नतो

अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः।क्वान्यत्र।प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति।अ
स्तिकारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते।किंकारणम्।अचीति वर्तते।नचाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः।ननु चै
वं विज्ञायते।अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति।यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसव
र्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति।इहाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहण
मिति।यदयंशसोनेति प्रतिषेधं शास्ति नैष प्रतिषेधः।नत्वमेतद्विधीयते।सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसी
ति।यत्र तेन न सिध्यति।तदर्थम्।क्व च तेन न सिध्यति।स्त्रियां नपुंसके च।युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य।अस्मान्ब्राह्मणीः
पश्य।युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य।अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति।

यो चीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति पूर्वसवर्णे तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे युष्मानस्मानिति रूपं सि
ध्यति।इतरः प्रतिषेध आश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यात् न स्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाह।नैष प्रतिषेध इति।आदेः परस्येत्यादेर्नका
रे कृते सकारस्य संयोगान्तत्वाल्लोपः।एतच्चाभ्युपगम्य लिङ्गवत्त्वमुक्तम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यत्तहीति। यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो द्वितीयाया अनादेशत्वात्तस्या आत्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं स्यात्। ननु च योचीति यत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकमुच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्योच्यनमोटोरिति ब्रूयात्। यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्याभावात्। युष्मानस्मानित्यत्रापि शसोनकारे कृते शेषे लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति॥ भ्यसोभ्यम्॥ किमयमिति॥ संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः। चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति। भ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः। भ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इति। तत्र यदा भ्यमादेशः तदा शेषे लोपोऽन्त्यलोप एवाश्रयितव्यः टिलोपे रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। अभ्यमादेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं भवति। युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वात्। टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणम

यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां चेत्याह। तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति॥ भ्यसोभ्यम्॥ किमयं भ्यम्शब्द आहोस्विदभ्यम्शब्दः। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य एत्वं प्राप्नोति। अथाभ्यम्शब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य। ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति। अथवा पुनरस्तु अभ्यम्शब्दः शेषे लोपष्टिलोपः। ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। उक्तमेतदादेः सिद्धमिति॥

र्थवद् अन्त्यलोपेऽप्येत्वनिवृत्त्यर्थमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयम्। तदेवं द्वितीयपक्षोऽत्यन्तदुष्टस्तृतीयस्तु निर्दोष इति तत्परिहारेण पक्षद्वयाश्रयो भाष्ये विचारः। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्रानुवर्तते ततश्चान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्यते। अङ्गवृत्त

इति। एत्ववत्सुपि चेति दीर्घत्वमपि न भवति। आदेः सिद्धमिति। अन्तग्रहणं नानुवर्तते। उच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामआकम्॥ किमर्थमिति। युष्मद् आमिति स्थिते आदेशेनात्र भाव्यमिति यत्त्वं न प्रवर्तते। आदेशश्चेच्छेषइति अकृते आदेशे शेषत्वाभावाद्दोषाप्रसङ्गः। त्यदाद्यत्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानात् न तश्चानकारान्तत्वादादेशप्रवृत्तिकाले सुडस्तीति नार्थः ससकारनिर्देशेन। कृते त्वाकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे च तथैव सुडनास्तीति भावः। इतरः कृते आदेशे शेषे लोपे न्त्यलोपे च सुट् प्राप्नोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कोपादानं कर्तव्यमिति मत्वाह। केनेदानीमिति। स एव परमतमाशङ्कते। आमो यमिति। सुडप्ययमाम्भक्त इति यदि त्वं मन्यसे तत्रेदमुच्यते। सामूग्रहणमिति। निर्दिश्यमानस्येति। यदि ससकारको न निर्दि

सामआकम्॥ किमर्थं साम: ससकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमआकमित्येवोच्येत। केनेदानीं ससकारस्य भविष्यति। आमोयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अत उत्तरं पठति। सामूग्रहणं यथा गृहीतस्यादेशवचनात्। सामूग्रहणं क्रियते। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति ससकारस्य न प्राप्नोति। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति सामआकमेवमर्थमिदमुच्यते। न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनाद्दामि सकाराभावः। न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। द्विपर्यन्तानामकारवचनात्। द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यते। तस्माद्दामि सकारो न भविष्यति॥ सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात्॥ सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः। किं कारणम्। आदेशे लोपविज्ञानात्। यः शेषे लोप आदेशे स विज्ञायते।

श्ये तत्तदादेशविधानकालेऽसंनिहितः पश्चादन्त्यलोपे कृते प्राप्नुवन् सुडेतेन निवर्त्येत। इष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमर्थं ससकारग्रहणम्। अथवा त्यदाद्यत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्यादेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति। यस्तु निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यान्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानादव्यवहितस्याकमादेशः प्राप्नोति। ससुड्निर्देशात्ससुट्कस्य भवति। अत्र पक्षे आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहीष्यत इति चोदकस्यैवग्रन्थः। इतरस्तु पूर्वां व्याख्यामनुयोत्तरां च दोषवतीमवगम्याह। न वेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टिलोप इति। वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्यान्यपेक्षयाशेषे विज्ञायमाने टेरेव शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायते। शेष इतिस्थानी-
विषयसप्तम्या निर्दिष्टः। लोपस्य चास्मिन्पक्षे उत्सर्गत्वादनादेशेऽप्यात्वयत्वविधानादादेश एव विभक्ताववस्थितः। टाप्प्र
तिषेधार्थमिति। टापो नुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। युष्मदस्मदोर्द्व्यवाचित्वाद् द्रव्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धादन्त्यलोपे सत्यकारान्त-
त्वाट्टाप् प्राप्नोति। संनिपातपरिभाषा या श्वदोषः पठितस्य दायकारस्याविधेरिति टापि सा नाश्रीयते। अलिङ्गे इति। अभिधेय-
स्यालिङ्गत्वादलिङ्गे। शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गरहित एव नाभ्यामर्थोऽभिधीयत इति तन्निवृत्तये टिलोपो नाश्रयितव्यः। योऽसौ विशे
षवाचीति। ननु द्योतकाभावाद यत्तदुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय इति। नैष दोषः। इह

नवा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम्। नवासुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणम्। टिलोपवचनात्। आ
देशेयः सशेषे लोपः स टिलोपो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। टाप्प्रतिषेधार्थम्। टाप् मा भूदिति। स तर्हि टेर्लोपो व
क्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्।
अलिङ्गे युष्मदस्मदी। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। न ह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः
स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योऽसौ विशेषवाची शब्दः स्त्री प्रत्यय
स्तात्पू शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तं समुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्द
निमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम्।

मप्युक्तम्। अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। अथवा वचिर्द्योतने वर्तते। वाचके न खल्वप्युत्पत्तव्यम्। वाचकश्चेत्प्रयो
क्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यतामित्यत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः। न हि शब्दनिमित्तकेनेति। ननु शब्दनिमित्त एवार्थस्तथा चैकरूपोप्य
र्थो भिन्नशब्दोच्चारणान्नानारूपः प्रतिभाति। यथा पचति पाकं करोति पाकक्रिया यानिर्वृत्तिं करोतीति। तथा च बलाहकाद्वि
द्योतते बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योतत इति। कंसादीनां च साधनत्वं शब्दोपहितरूपाणां बुद्धिविषयाणां हेतुमति चेत्यत्र
प्रतिपादितम्। एवं तर्हि यः शब्दो लोकेऽत्यन्तमदृष्टप्रयोगस्तन्निमित्तोऽर्थो न भवतीत्युच्यते। शब्दं प्रयुयुक्षमाणेन लोकस्यानुस
रणात्। स्वसामर्थ्येन हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययति तच्च सामर्थ्यं लौकिकप्रयोगादवधार्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थरूपमिति। सत्यपि वस्तुनो लिङ्गवत्त्वे युष्मदस्मदोर्ज्ञानं तत्प्रत्यापयितुं शक्यत इत्यर्थः। युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपं शब्देनोच्यते। न वस्तुरूपम्। तस्यैव वस्तुनो ब्राह्मणादिशब्दैर्लिङ्गयुक्तस्य प्रतिपादनात्। न चायं नियमः सत्त्वभूतोऽर्थोऽवश्यं लिङ्गयुक्तः प्रतीयत इति पञ्चसप्तेति लिङ्गानवगमात्। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधः प्रत्याख्यायते। केचिल्लिङ्गविशेषनिषेधं मन्यमाना लिङ्गं सर्वनामनपुंसकयोर्युष्मदस्मदोरिच्छन्ति। तथा च शिशीलुङ्मां युष्मदस्मद्भिः भक्त्यादेशानां च विप्रतिषेध उक्तः। अन्ये तु दर्शनभेदेन शिशीलुङ्तुमां विप्रतिषेधः पुंसि नत्वं च लिङ्गवत्त्वाभ्युपगमेन प्रदर्शितम्। सत्त्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिङ्गसंख्यायोगः। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः कृतः। इहत्वलिङ्गत्वेनाप्यपरिहृत इति विरोधं परिहरन्ति। तस्मादिति। टाबभा

किं तर्हि। अर्थनिमित्तकेन नामशब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाप् शब्दस्तदसांनिध्यात्तत्र विशेषो न गम्यत इति। इहापि तस्य विशेषो गम्येत दृषत्समिदिति। तस्मात्सुट्प्रतिषेधः॥ तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुट् न भवति। ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते॥ ॥आत औ णलः॥ ॥इह पपौ तस्थाविति। त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति। द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति। तद्यदि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात्।

वे टिलोपानाश्रयणादन्त्यलोपे सति सुटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः। लाघवात्सकारग्रहणं वा कर्तव्यम्॥ अथेति। आदेशप्रवृत्तिकाले संनिहित आदेशे न निवर्त्यो नान्यः। ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति। न हि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते। किं तर्हि। अत्यन्ताभावस्तस्मिन्विषये तस्यानेनोपायेनाख्यायते। शास्त्रेणानुप्रसङ्गवतो निवृत्तिराख्यायत इति भाविनः सुटो निवृत्तिः ससुट्कनिर्देशेन प्रतिपाद्यते॥ आत औ णलः॥ त्रीणि कार्याणीति। लित्स्वरस्य प्रयोजनाभावान्नोपन्यस्तः। सर्वथान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्। औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति। एकादेशे कृते औत्वाप्राप्तिदोषस्तावत्परिहृत इत्यभिसंधाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कै॰ द्विर्वचनं लभ्येतेति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्याद्विर्वचनाप्राप्तिः सा परिहृता भवतीत्येतावता द्विर्वचनसिद्ध्याकृतमित्युक्तम्। पर ७११
हे२ त्वादेकादेश इति। वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यम्। नित्य एकादेश इति। यद्यप्यकृते औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृते
तु वृद्धिः तथापि व्यक्तिभेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्याश्रयं नित्यत्वमुच्यते। औत्वं तु कृत एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनव
काशमौत्वमिति। सावकाशस्य सवर्णदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः। यद्यपीति। वार्णादाङ्गं बलीयइति पूर्वं द्विर्वचनं भवति। अथाप्य
ङ्गाधिकारविहितमाङ्गमुच्यते तथापि न दोष इति भावः। स्थानिवद्भावादिति। द्विर्वचननिमित्तेऽचिपरतोऽजादेशः स्थानिवद्भव
तीति सूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशे कृतेऽच्परत्वाभावात् स्थानिवद्भावाभाव आशङ्कितः। अचियो विहितोऽजादेशः स स्थानिवदिति

अथापि द्विर्वचनं लभ्येत एवमपि कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाध
ते। परत्वादौत्वम्। नित्य एकादेशः औत्वं बाधेत। कं पुनर्भवान् औत्वस्यावकाशं मत्वाह नित्य एकादेश इति। अ
नवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते। औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति। यद्यपि परत्वादेकादेशः। स्थानिवद्भावाद्
द्विर्वचनं भविष्यति॥ विदेः शतुर्वसुः॥ ॥विदेर्वसोः कित्त्वम्। विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम्। सुग्रहणेषु लिडादेशस्यापि
ग्रहणं यथा स्यात्। किं कारणं न स्यात्। अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिडादेशस्य न प्रा-
प्नोति। सानुबन्धको हि सक्रियते।

सूत्रार्थाश्रयणेन तु स्थानिवद्भाव उक्तः। न हि स्थानिवद्भावस्य परभूतो चुनिमित्तभूत आश्रीयते। किं तर्हि। आदेशस्य। यदि
तर्हि स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं ततो नित्यं तदिति पूर्वमेव तेन प्रवर्त्यम्। नैतदस्ति। एकादेशोऽपि नित्यो ऽन्तरङ्गश्चेति स एव पूर्वं प्र
वर्तते। क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाशत्वमौत्वस्याश्रितम्। वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौत्वं न बाधते न हि तस्मिन्नप्राप्त औत्वमारभ्यते। वि
देः शतुर्वसुः॥ वसोः कित्त्वमिति। लिडादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनुरोधेनास्य कित्त्वमुच्यते। अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं सं रामः
पद्यते। अननुबन्धकग्रहण इति। स्थानिवद्भावादुगित्कार्यस्यासिद्धत्वाद् उकार उच्चारणार्थो नानुबन्ध इति मन्यते। सत्यपि वास्य ६३
सानुबन्धत्वे तदनुबन्धकपरिभाषया क्वसोरग्रहणप्रसङ्गः। परिभाषोपादानं त्वग्रहणोपलक्षणम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनः कारणमिति। असंयोगाल्लिट्किदिति कित्त्वस्य सिद्धत्वाद्वसुरेव लिटो विधीयतामयमिति। यथा तेरतुरित्यादौ गुणो भवति
तथा वसावपि स्यादिति तद्बाधनार्थं कित्वं क्रियते। एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः। तेनाजिवानि
त्यञ्जेः रधिवानिति रधेर्नुमि सिद्धं भवति। ननु संयोगान्तार्थत्वे कित्त्वस्य कथं प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो गुणो बाध्यः। उच्यते। ऋद
कारान्तेभ्यः परस्य क्वसोरौपदेशिकातिदेशिककित्त्वद्वयसामर्थ्यात् क्ङिति चेति गुणनिषेधो ह्युपतिष्ठते। तत्र पुनरुपस्थानं प्रतिषे
धविषये गुणनिषेधं विधास्यति। केचिदाहुः। छान्दसः क्वसुः तत्र छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद् ङित्त्वान्नलोपस्य सिद्धत्वा
त्संयोगान्तार्थं कित्त्वं नोपयुज्यते। द्विसकारक इति। वसुस् इत्यादेशो निर्दिष्टः। तत्र सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ कृतौ ततः सकारे
ण सानुबन्धकत्वं वसोः संपद्यत इति वसुप्रदेशेषूभयोरविशेषेण ग्रहणं सिध्यति॥ समासेनञ्पूर्वे॥ ल्यबादेश इति। अनेकपदा

किंपुनः कारणं सानुबन्धकः क्रियते। अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स पुनः कित्करणाद्बा
ध्यते। आतितीर्वान्। आपुपूर्वान्। निपुपूर्वानिति। स तर्ह्यस्यैवमर्थो नुबन्धः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव।
द्विसकारको निर्देशः। विदेः शतुर्वसुः समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। ल्यबादेश उपदेशवचनम्॥
ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यम्।

अयं समासनिमित्तो ल्यबादेशो बहिरङ्गो हित्वादयस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति ते पूर्वं प्राप्नुवन्तीति भावः। त
त्रोपदेशे समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाश्रीयते। समासे विषयेऽकृत एव तस्मिन् क्त्व उपदेशावस्थायामेव ल्यप् भवति तस्मिन्
कृतेऽनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धित्वाद्यभावः॥ पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारोऽतिदेशं व्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य
इति। उपदेशावस्थायामिति। अत्राप्युपमानोपमेयसंबन्धो द्रष्टव्यः। कृतेपि समासे ल्यब्भवन्नुपदेशिवद्भवति। अकृतेषु-
हित्वादिषु भवतीत्यर्थः। अथवा समास इति विषयसप्तम्याश्रयमेव भाष्यमुपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य
इत्येतत्तु वस्तु व्याख्यानम्। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनादिष्टार्थमिति। आदेश आदिष्टं तस्याभावोनादिष्टमित्यव्ययीभावः। प्रखन्येति। येविभाषेति विकल्पेनात्वमिष्यते। जनसनखनां सञ्झलोरित्यनेन तुल्यवादेशात्पूर्वं नित्यं प्राप्नोति। प्रदीव्येति। पूर्वं क्विट्कृते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति केवलस्य क्त्वो ल्यपि स्थाने इटः श्रवणं प्राप्नोति। अथापि कथंचित्सेट्क्त्वस्य ल्यप् स्यात्तथापि स्थानिवद्भावात्क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधाद्गुणः प्रसज्येत दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वादिति। इष्टत्वादित्यर्थः। इतरस्त्विष्टानिष्टत्वविभागो न ज्ञायत इति व्यवस्थाशब्द एवानेन परशब्दः प्रयुक्त इति मत्वाह। सन्निचेति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। समासापेक्षया बहिरङ्गं शास्त्रमस्येति समासः। अथवा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः॥ यदयमिति। तिकितीत्येव जग्धिभावस्य ल्यबादेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् ल्यब्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। स्था

किंप्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृतेष्वादेशेषु ल्यब्यथा स्यात्। के पुनरादेशा उपदेशिवद्वचनं प्रयोजयन्ति। हित्वदत्वेत्त्वेत्वदीर्घत्वश्डिटः। हित्वम्। हित्वा। प्रधाय। हित्वम्। दत्वम्। दत्वा। प्रदाय। दत्वम्। आत्वम्। खात्वा। प्रखन्य। आत्वम्। इत्वम्। स्थित्वा। प्रस्थाय। इत्वम्। ईत्वम्। पीत्वा। प्रपाय। ईत्वम्। दीर्घत्वम्। शान्त्वा। प्रशम्य। दीर्घत्वम्। शत्वम्। पृष्ट्वा। आपृच्छ्य। शत्वम्। ऊठ्। द्यूत्वा। प्रदीव्य। ऊठ्। इट्। देवित्वा। प्रदीव्य। इट्। किंपुनः कारणमादेशास्तावद्भवन्ति न पुनर्ल्यप्। ननु परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम्। सन्निचैवात्र केचित्परे आदेशाः। अपिच बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो ल्यप्। अन्तरङ्गा आदेशाः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। सतर्हि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति। तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति॥ स्नात्वाकालकादिषु प्रतिषेधः॥ स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितक इति॥

निवत्सूत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणं तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ज्ञापकमुक्तम्॥ - ल्यब्ग्रहणं त्वलाश्रयेषु कार्येषु तद्धर्मत्वाभावाभावस्य। यं यमर्थमन्तरेण यस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञापकं तद्भवतीत्यनेकोऽप्यर्थो ल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इति विरोधाभावः। स्नात्वाकालकादिष्विति। मयूरव्यंसकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषां पाठः। तत्र समासेनञ्पूर्वे योऽव्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदन्तनिर्देशादिति। क्त्वान्तः समास इह निर्दिश्यत इत्यर्थः। समास इति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम्। अथवाद्यान्तः सं बहुवचनस्य स्थाने। निर्धारणं च समानजातीयस्य भवतीति क्त्वान्तः समासो गृह्यते निर्धार्यमाणस्य क्त्वाग्रहणेन विशेषणात्त दन्तविधौ सत्ययमर्थो भवति समासेष्वनञ्पूर्वेषु क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यप् भवति स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वा व भवति। समासनिपातनाद्वेति। समुदायानां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते। प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्य र्थः। येषु चात्र स्नात्वाकालकादिषूत्तरपदानुपात्तक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः तेषां सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः। अनञो वाप रस्येति। अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः। विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद्वा। अनञीति वा लुप्तसप्तमी

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम्॥ तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत्। क्त्वान्तस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चैतत् क्त्वान्तम्॥ समासनिपातनाद्वा॥ अथवावश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यम्। तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति॥ अनञो वा परस्य॥ अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चात्रानञं पश्यामः। ननु च धातुरेवानञ्। न धातोः परस्य भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनञिति नञ्प्रतिषेधादन्यस्मादनञः नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत् नञ्नञ्सदृशम्। पदमित्याह। अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। एवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन ग्रहीष्यते। ननु चेयमपि परिभाषास्ति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सापीहोपतिष्ठते।

कंएपवक्ष्यदम्। सत्सप्तमी चेयम्। अनञि पूर्वे सति क्त्वो ल्यप् भवति। अर्थादनञः परस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते। तदन्तविधिश्चात्र नाश्रीयते क्त्वाप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रक्रमाद्विशेषणत्वाभावाद्येन विधिस्तदन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदन्तविधिः परस्ताद्दूष्यते। येन नाव्यवधानमिति च धातुनाव्यवधानमाश्रीयते। ननु चेति। असत्त्वभूतार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि नञ्सदृशो भवति। न धातोः परस्येति। पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाश्रीयते ननु धर्मान्तरनिबन्धनम्। नास्त्यत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह। अथवेति॥ क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहात्तदवयवत्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासंभवाद्धातुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· प्रकृत्येति। गतेः क्तान्ते समुदाये तु प्रवेशात् सौर्वापर्याभावात् व्यतिरिक्तनक्तदेशाशब्दान्तराभावात् तुल्यपोप्राप्तिः। परमकृत्वेति। पर ७११
६५ मशब्देन गतिर्न चकारकमिति क्तान्ते अनन्तर्भूतः पूर्वइति ततः परस्य क्तान्तस्य तत्पुरुषप्रसङ्गः। गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिश
ब्दात् केवलस्यापि कृत्वेत्यादेः क्तान्तस्य ग्रहणात्। आचार्य आह। न वा अत्रेष्यत इति। तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषात्र नाश्री
यते। चोदक आह। अनिष्टं चेति। आचार्य आह। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति। प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादौ ल्यबादेशा इष्य
ते। कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यतीति नासौ परिभाषाश्रीयते। चोदक आह। कुतो न्विति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया
अवकाशः उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुग्भवति। कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः व्या

तत्र को दोषः। इह न स्यात्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। इह तर्हि स्यात्। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। न वा अत्रेष्यते। अनिष्टं च-
प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः सम
वस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति। इयमिह परि
भाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। इयं न भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति। इयं न भवति कृद्ग्रहण इति।

वलेखी व्यावचर्चीति णचः स्त्रियामञिति गतिपूर्वस्य राजन्तत्वादञिसनि वृद्धिस्वरौ भवतः। अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा-
याः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधात्तदुपस्थानाभावः। एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात् पर्यायोप्रति
पत्तिर्वा प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्रीयमाणायां प्रकृत्येति गतेः क्तान्तेनन्तर्भावात् सौर्वापर्योपपत्तौ ल्यप् सिद्ध्यति। न
तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयण इति फलभेदः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात् परिभाषयोः परत्वेनापि व्य राम:
वस्था नास्ति। सांकूटिनेत्येवमव्यवस्थाप्रसङ्गात् द्वयोर्देशपक्ष आश्रयितव्यः। तत्र हि परत्वेन व्यवस्था सिद्धिः। प्रत्ययग्रहणपरि ६५
भाषाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता। कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्र अनन्तरग्रहणेन ज्ञापनात् परा भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। कथं पुनरेतज्ज्ञापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि क्त्वान्तस्य ग्रहणादकृत्वेत्यादौ नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च क्त्वान्तेनान्तर्भावादसत्यनञ्ग्रहणे ल्यप्प्रसङ्गः। अमकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनञ्पूर्वस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते। अपिग्रहणे न प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते न त्वन्यपूर्वम्। तत्र समास इति वचनात्केवलस्य कृत्वादे ग्रहणाभावादपिशब्दसमुच्चितव्यस्याभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणं भविष्यतीति किमनञ्पूर्व इत्यनेन। तत्क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनुपस्थानं ज्ञापयति। ननूपस्थाने तु तूष्णींभूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ ल्यब्न स्यात्। तदेवं कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानेनास्मदन्नादव्ययान्यद्वा सत्यासत्यन्यायात्समासावयवात्स्वरस्य धात्वादेः क्त्वान्तस्य समासे क्त्वो ल्य-

यद्यमनञिति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकम्। तत्र कः प्रसङ्गो यन्नञ्पूर्वस्य स्यात्। पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति। इयं न भवति कृद्ग्रहण इति। ततो नञिति प्रतिषेधं शास्ति। किं न स्यात् प्रतिषेधेन नगतिर्न च कारकम्। यावता नञ्पूर्वे तुल्यबभावो न भविष्यति। प्रतिषेधात्तु जानीमस्तत्पूर्वे नेह गृह्यते। प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्। युक्तामातासीद्धुरि दक्षिणायाः॥ दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। लुकि किमुदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। नैतदस्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। यत्सुवीयस आवसन्नुत सप्तऋषयः सप्तसाकम्। ननु चैतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्।

द्विधीयमानः सात्त्वा कालकः परमकृत्वेत्यादौ न भवति। परमकृत्वेति। सन्महदिति समासः। परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यात्॥ तत्पूर्वमिति। गतिकारकपूर्वमित्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद्ग्राह्यं तावद्गृह्यते॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण॥ सुशब्दे आदेश उच्यमाने न्ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह। सुपां चेति। एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन सिद्ध्यति॥ पूर्वसवर्णेनापीति। चर्मन्निति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारः। तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां लोपः। एवं च नङिसंबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति। प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद्विभक्तिनकारस्य नलोपाप्रसङ्गात्। पूर्वस्य च नकारस्य लोपस्येष्टत्वात्। यदिति। यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक्। प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभावः। येष्विति प्राप्ते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ ६६ त्यदाद्यत्वमिति। सुशब्दस्य पूर्वसवर्णो भवन्नलोन्त्यस्येत्युकारस्य दकारः प्राप्नोतीति तस्य दाद्यत्वे बहुवचने झल्येदित्येत्वे स्कोः ७११
संयोगाद्योरिति सकारलोपे च येदिति स्यात्। अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णो दकारः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावा
त्त्विमभावः प्राप्नोति। आन्तर्यतइति। निरनुनासिकस्येकारस्य सदृशो दकारः। संयोगान्तलोपेनेति। नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषे
धात्संयोगान्तलोपः। अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात्। एवं च नलोपप्रतिषेधे ङिग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रि
यालाघवाय चर्मन्नित्यत्र लुगेव विधेय इत्याहुः॥ दार्वियेति। दारुशब्दादियादेशः। सुक्षेत्रियेति। सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते। सरसीइति। सरः

स्यदा यत्वं प्रसज्येत। इदं चापि उदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् आन्तर्यतो दकारः प्रसज्येत। अस्तु। संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दार्विया परिज्मन्। इया। डियाच्। सुक्षेत्रिया। सुगात्रुया। ईकारः। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्। आङ्याजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आङ्। प्रबाहवा। अयाच्। स्वप्नया वावसेचनम्। अयाच्। अयार्। समनः सिन्धुमिव नावया॥ अमो मश्॥ किमर्थः शकारः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति॥ अमो मशानमकारस्य। मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तन्नान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। वचनादन्यबाधनम्। अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम्। येऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते॥

शब्दात्परस्य ङिशब्दस्येकारः। प्रबाहवेति। प्रबाहुशब्दात्परस्य टाप्रत्ययस्याङादेशः। घेर्ङितीति गुणः। ननु ङित्त्वे विधातुं वर्ण
निर्देशमात्रं वर्णयन्त्यात्तत्त्वविधानदशायामविद्युक्तम्। ततश्च गुणो न प्राप्नोति। ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। अथवा ङि
तीति बहुव्रीहिराश्रीयते। तत्र परिहारान्तरमाश्रयणीयम्। वर्णाश्रयत्वे न ङित्त्वेन दोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादिति। स्व राम॰ ६६
प्नयेति॥ अयाचोऽकारोच्चारणं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। नावयेति। उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति॥ अमो मश्॥ अ
मो मश् नमकारस्येति। मकारस्य मकारः प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः। वचनादिति। वधीत्यत्र मि सादौ
मकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्यादित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विमकारक इति। अमो म्विति करिष्यते भिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं भवति। समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य म
कारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते। ईणून प्राप्नोतीति। ईटि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् एकत्वाभावात्। यकारादाविति। अमो मि
ति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकाल्त्वात् सर्वादेशोऽयं मो भविष्यतीति प्रत्याख्यातं शित्वम्॥ आज्जसेरसुक्॥ जसो ग्रह

एवं तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते॥ द्विमकार ईड् एकः॥ यदि द्विमकारकः। अएकत्वाश्रय ईड् न प्राप्नोति। वधीद्वृत्रं
मरुत इन्द्रियेण॥ यकारादौ न दुष्यति॥ किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। अमो मश्रवणं मकारस्य वचनादन्य
बाधनम्। द्विमकार ईड् एकत्वे यकारादौ न दुष्यति॥ आज्जसेरसुक्॥ इह। ये पूर्वासो य उपरासः। आज्जसेरसुगिति
असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते। यदि पूर्वान्तः क्रियते। कारू
पसिद्धिः। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति। अकारोच्चार
णसामर्थ्याद्भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। नैष दोषः। यं विधिं
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदी
र्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। अथवा असुट् करिष्यते। एवमपि ये पूर्वासो य उपरास इति असुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणा
च्छीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न
भवति। असुटा व्यवहितत्वात्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः। असुकि
कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं शीभावः क्रियतामसुगिति। किमत्र कर्त
व्यम्। परत्वादसुक्। अथेदानीमसुकि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे य
द्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

णेनेति। तद्गुणसंविज्ञानग्रहणेन गृह्यत इति सागमकस्य शीभावप्रसङ्गः॥ पूर्वान्त इति। अस्य जस्य सुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्ते सुक्यकारान्ता
त्परो जस् न भवतीति शीभावाप्रसङ्गः। अथवाऽसुडिति। असुक्यकारोच्चारणं दध्यस्यतीत्यादर्थमिति पररूपं स्यादिति पक्षान्तरोप-
न्यासः। असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिध्यति॥ परत्वादिति। असुकोऽवकाशः ब्राह्मणास इति। शीभावस्य माषाविषयोऽवकाशः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा·कौ· अश्वक्षीर। अश्वस्यतीति। मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते। लालसा अ ७ ११
६७ तिशयेनाभ्यवजिहीर्षा। यस्तु लवणमेभ्यवहार्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येव भवति॥ आमि सर्वनाम्नः॥ कस्येदमिति। किमिदं सर्वेषामा
मां ग्रहणमपि कस्यचिदेवेति प्रश्नः। ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद्घादामो लिङ्गामण्ग्रहणतद्बहुवचनमुक्तम्। उच्यते। इह तयोरसंभ
वेपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्परयोः संभवादिह विचारः क्रियते। तत्र हि सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। मैथुनेच्छायामिति किमर्थम्। अश्वीयति वृषीयति। क्षीरलवणयोर्लालसायाम्॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्। क्षीरस्यति माणवकः। लवणस्यत्युष्ट्र इति। अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यम्। दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम्। अपर आह सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम्॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः। ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ इमे बहव आमन्ताः शब्दाः पठ्यन्ते। कास्त्वयादाममन्त्रे लिटि। ङस्। ओस्। आम्। किमेतिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति। कस्येदं ग्रहणम्। षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्। अथास्य कस्मान्न भवति। कास्त्वयादाममन्त्रे लिटीति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। एतदर्थमेवमर्थो नुबन्धः कर्तव्यः। इहास्य ग्रहणं मा भूदिति। ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यमिदचोन्त्यात्पर इति। अचोन्त्यात्परो यथा स्यात्। प्रत्ययान्तादयं विधीयते। तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इति।

अथवापूर्वोपात्तसदृशत्वाद्व्यान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः। ननूत्तरसूत्रेपि यस्यैवाम्नद्याम्भ्यां परस्य संभवः
स्यात् बहुत्वादपि परत्वात् तस्याह चर्यादि ग्रहीष्यते। नैतदस्ति। व्याप्तिन्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात्॥ प्रत्ययान्तादिति। ते चाज राम:
न्ताः। ननु हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आमस्त्येव। नैतदस्ति। एकीयमतमेतत्। तत्रापि हलन्तेभ्यो नभिधानादाचारक्विबभा ६७
वः। यस्तर्हीति। ईहेरूहेश्च मध्ये आमि कृते यणादेशप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आस्काशोरिति। अन्त्यादचः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः। सति न भवितव्यमिति। रूपान्तराज्ञातुत्वाभावात्। आमइति।
अकृत एकारादेशे इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः। अथापीति। प्रतिधातुभेदाद्दामोयत्नेत्कार्यं न संभवति तत्र मा भूदि
त्संज्ञा। आस्तिकास्तिषु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु। ईद्द्यादौ त्वित्कार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा। अथवा आस्यादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्ण

अत्रापि आस्काशोराम्वचनं ज्ञापकं नायमन्त्यात्परो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न ह्यस्ति विशेषः। आम्यचाम
न्त्यात्परे सत्यसति वा। अयमस्ति विशेषो सति आमि द्विर्वचनेन भवितव्यम्। सति न भवितव्यम्। सत्यपि भवितव्यम्।
कथम्। आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात्। तदेतत्काशासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमामचामन्त्यात्प
रो भवतीति। अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। आममन्त्रे इति। यद्येवमामामन्त्र
इति प्राप्नोति। शाकन्ध्वन्यायेन निर्देशः। अथवा ऽस्तु स्वग्रहणं को दोषः। इह कारयांचकार। हारयांचकार। चिकी
र्षांचकार। जिहीर्षांचकार। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपायादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति। इदमिह सं
प्रधार्यं लोपायादेशौ क्रियेतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यौ लोपायादेशौ। कृतेपि नुटि प्राप्नुतः। अ
कृतेपि। नत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुड् न भविष्यति। अथास्य कस्मान्न भवति।
किमेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। सतर्हि वमर्थोनुबन्धः
कर्तव्यः। ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन। लिङ्गविभक्तिप्रकरणे
सर्वमुगित्कार्यम्। न चामो लिङ्गविभक्ती स्तः। अव्ययमेषः।

दीर्घत्वं न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव। व्यञ्जनान्तेषु चाचारक्विबन्तेषु इत्कार्यसंभवादित्संज्ञा प्राप्नोति। न हि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्विप् भवती
त्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति। कारयांचकारेति। नुटि कृते ऽयादेशाप्रसङ्गः॥ अव्ययमेष इति। अव्ययत्वात्स्त्रीत्वेन योगाभावादुगितश्चेति
ङीम्नास्ति। तदभावादुगिश्चेति घादिषु ह्रस्वविकल्पोपि नास्ति। विभक्तेर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागम उगित्कार्यं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीसमासः। समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्स मासाभावेन चोदनीयः। परित्राणं वा प्रधानं मकारमपेक्षते। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अथापीति। मित्त्वमेवज्ञा पकं स्यादन्यतोऽप्ययं भवतीति। ततश्चस्यादेवेत्संज्ञा। एवं तर्हीति। उभयोरनित्ययोः परत्वान्नुटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्य लोपस्तद्धितइति चानुवर्तते तेन तद्धित आमि ह्रस्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति। अन्यस्य त्वामो नुड् भवति वृक्षाणामि

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। नैतदस्ति। धात्वादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोऽन्त्यात्प र इति परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। अथ वाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इह पचतितराम्। जल्पतितराम्। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नु डित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते। अथास्य कस्मान्न भवति। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। किंच स्यात्। कुमार्याम्। किशोर्या म्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। आड्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति। इदमिह संप्रधार्यम्। आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाड्याट्स्याटः। अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृते षु पुनः प्रसङ्गान्नुट्कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम्। कथम्। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। अपितत्र सूतग्रामणीनाम्। इहतावत्श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। विभाषा आमि न दीसंज्ञा सा च्छन्दसि व्यवस्थित विभाषा भविष्यति। अपितत्र सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणि। तत्र ह्रस्वनद्यापो नुड् इत्येव सिद्धम्॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते भाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम्॥

ति। श्रीग्रामण्योः विभाषेति। वामीत्यनेनानन्तरस्यानुविधिश्छन्दसीति श्रीणामित्येव छन्दसि भविष्यतिनतु श्रियामिति। सूताश्च ग्रामण्य श्च सूतग्रामणीति समाहारद्वन्द्वः कृत्वे कत्वेषः क्रियतइति वोढव्यं न त्वेकत्वे षिकृते समाहारद्वन्द्वः क्रियते। एवं हि बहुवचनं न स्यात्। भाष्य त्वेभयंकार्यमित्येतावत्प्रदर्शितम्। क्रमस्तु स्वयमपूह्य इष्टस्यार्थस्य सिद्धये॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदितो नुम् धातोः॥ धातोरिति किमर्थमिति। किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमथ धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक्प्रत्ययोत्पत्ते
र्नुम्विधानार्थमिति प्रश्नः॥ आचार्यदेशीयस्तु धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं मत्वाह। अभैत्सीदिति। सिच इदितो नुम् न भवति। उप
देशिवद्भाव इति। यथोन्दत्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्ययविधिकाले संनिहितस्तथा नुमपीत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति।
नन्दिता नन्दक इत्यादि प्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणेऽपि सिद्ध्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। इष्टप्रत्ययविध्यर्थ-
मित्यर्थः॥ अनकार इति। असति नकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः। सांप्रतिकेषु निन्दाक्षादिषु गुरुमत्सु संभवत्सु भा-
विगुरुमत्ताश्रयेण प्रत्ययविधानस्यायुक्तत्वात् तत्र को दोष इति। नुमि कृतेऽपवादः प्रवर्तमान उत्सर्गं निवर्तयिष्यतीति भा

इदितो नुम् धातोः॥ अथ धातोरिति किमर्थम्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्य
र्थम्। नुम् विधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां नुम् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययवि
ध्यर्थम्॥ उपदेशावस्थायां नुमि कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। कुण्डा हुण्डेति। इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः
॥ अक्रियमाणे हि उपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात् तस्मिन्नवस्थिते नुम्। तत्र को दोषः॥
तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्ये
त॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्विधानम्। धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातूपदेशे नुम् भविष्य
ति। न चान्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किं ननु। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रयोजनं ना
म तद्वक्तव्यं यत्प्रयोजनं नियोगतः स्यात्।

वः। तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। उत्पन्न उत्सर्गे नुमि कृते सत्यामपि गुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानाद्विनिमित्तत्वेक
स्यादपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यैव श्रवणप्रसङ्गः। धातुग्रहणेनेति। अधातोरिदितोऽसंभवाद्धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं न भवतीति धातु
संज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते तेन सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाश्रयः पूर्वमेव नुम् भवति ततः प्रत्यय इत्यर्थः। संपद्यते।
प्रयोजनं नामेति। नियमेनावश्यंभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम्। सिचश्च नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यो ॥
निराकर्तुमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यच्चात्रेति। सकारस्योच्चारणार्थइकारः क्रियतेइत्यकारेणापि सजित्येवं सकारः शक्य उच्चारयितुम्। तदेतदुक्तं भवति। निरनु ७२१
नासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इतीदित्वाभावान्नुमभावः। अमंस्त इत्यादौ हनः सिजिति न लोपार्थात् किन्त्वविधानाज्ज्ञापका
दसत्यपीदित्वे न लोपाप्रसङ्गः। नन्वन्यत् कित्वविधानस्य प्रयोजनमस्ति सिजाश्रयो न लोपो यथा स्यात् सार्वधातुकाश्रयो माभूत्
। सिजाश्रयो हि न लोपोऽनोलोपेऽसिद्धो न सार्वधातुकाश्रयः। समानाश्रयं ह्यसिद्धं न तु व्याश्रयम्। नैतदस्ति। असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्ग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे अनोलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वादनोलोपाप्रसङ्गादुपदेशग्रहणानु
वृत्त्या आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानाद्वा। तासेरपीकार उच्चारणार्थ इति नुमोऽप्रसङ्गः। मन्ता आहन्ता इत्या
दौ असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्वेपि नलोपाप्रसङ्गः। शेमुचादीनाम्। शे तृम्फादीनामिति। आदिशब्दः प्र

यच्चात्रेकारेण क्रियते अकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम्॥ ॥शेमुचादीनाम्॥ ॥शे तृम्फादीनाम्। शे तृम्फादीनामुपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। तृम्पति। तृम्फति। किमर्थमिदम्। नानुमनुषक्ताए वैते पठ्यन्ते। लुप्तनकारत्वात्। लुप्यतेऽत्र नकारः।
अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। यदि पुनरिमे इदितः पठ्येरन्। न एवं शक्यम्। इह हि लोपो न स्यात् तृपितो दृपितं
इति। यदि पुनरिमे मुचादिष्वेव पठ्येरन् न दोषः स्यात्। अथवा नैवं विज्ञायते। इदितो नुम्धातोरिति।

कारो नेन नोपधा गृह्यन्ते तेषां नलोपे कृते नुमागमः। तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राभादिति वा नलोपस्यासिद्धत्वादुपधा-
त्वाभावाल्लोपाभावः। किमर्थमिति। यएवोपदेशे नकारः पठ्यते तस्यैव श्रवणं भविष्यतीति प्रश्नः। ननुमनुषक्ता इति। नुम्ग्रहणं
नकारोपलक्षणार्थम्। यदीति॥ इदित्त्वेन नुमः सिद्धिर्न च लोपः प्रसज्यते॥ यदि पुनरिति। नोपधानां मुचादिषु पाठान्नुमः सिद्धिरि
त्यर्थः। अथवेति। मुचादिषु तावन्न पठिताः गौरवप्रसङ्गश्च॥ नोपधानां मुचादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः। अनोपधानामन्यत्र रामः
पाठे अर्थो निर्देष्टव्य इति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः। ६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदितो नुमिति। नन्वेवं धातूपदेशावस्थायां नुम् न लभ्यते। नैष दोषः। धिन्विकृण्व्योर च इति ज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायां नुम् भविष्यति। अत्र हि आगन्तुरिकार उच्चारणार्थ इत्यङ्गत्वाभावेऽपि नुमनुषक्तः पाठ्यते। इदमेव प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति। यदि धातोरिति योगविभागः क्रियते तदा सर्वस्य सर्वत्र नुम्प्रसङ्गः। नैष दोषः। शे मुचादीनामिति शेग्रहणस्य धातोरित्यत्र सिंहावलोकितन्यायेनापेक्षणाद्योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्वा। अन्ये तु भाष्ये योगविभागो दिक्प्रदर्शनमित्याहुः। तेन शे मुचादीनामित्यत्रापीदितो योगविभागः क्रियते। तत्र च धातोरिति वर्तते। ततो मुचादीनामिति। पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम्। तेनेष्टविषये नुमः सिद्धिः। नेट्यलिटि रधेः। लिट्येवेति इट्यपि लिटीत्येवं तु नियमो न भविष्यति। शास्त्रस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्। कसौ रेधिवानिति भवति। द्विर्वचने सत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्लिटि नुमागमस्तस्योपदेशिककित्वाश्रयो लोपः। ये तु क्तसं

कथं तर्हि। इदितो नुम्। नो धातोरिति। नेट्यलिटि रधेः। इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। उभौ शक्याववक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। इटि लिटि रधेर्नुम् भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। लिट्येवेडादौ नान्यस्मिन्निडादाविति॥ आङो यि॥ इह कस्मान्न भवत्यालभ्यते। अस्तु। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति लोपो भविष्यति। इह तर्ह्यालम्भ्या गौः। पोरदुपधादिति यत्यवस्थिते नुम्। तत्र को दोषः। आलम्भ्या इत्येष स्वरः प्रसज्येत। आलम्भ्या इति चेष्यते। नैष दोषः। उक्तमेतद्धातुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशे नुम्विधानमिति। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्। अथ केवलग्रहणं किमर्थम्। न ना सुदुर्भ्यामित्येवोच्येत। सुदुरोः केवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम्। सुदुरोः केवलग्रहणं क्रियते। अन्योपसृष्टान्मा भूदिति। प्रसुलम्भम्।

छान्दसमेवमन्यन्ते तेषां विचारणा वा यं नास्ति छन्दसि दृष्टानुविधानात्॥ आङो यि॥ यत्यवस्थित इति। यकारादेः प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानात्पूर्वमेव तेनोत्पत्तव्यमिति भावः। एष स्वर इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नावद्यस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। अन्तस्वरितत्वं चेष्यत इत्यर्थः॥ धातुग्रहणसामर्थ्यादिति। यीति विषयसप्तमी तेन धातूपदेशावस्थायामेव यकारादौ प्रत्यये विषयभूते नुमागमस्ततोऽदुपधत्वस्य विघातान्ण्यत्प्रत्यये सति तित्स्वरः सिध्यति। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्। उपसर्गात्खल्घञोरिति प्राप्तो नुम् प्रतिषिध्यते। केवलग्रहणमिति। इह केवलग्रहणात्समानजातीय उपसर्ग एव निवर्तयितव्य इष्यते। स च सुदुर्भ्यां पूर्वो नास्त्यनभिधानात्प्रत्ययाभावात्। सुदुर्भ्यां परे तु तस्मिन्पञ्चमीनिर्देशादेव व्यवधाने प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नैषोस्तिप्रयोग इति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वनेनापूर्वः शब्दोपजनः क्रियते। अपि च प्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुक
रत्वं दुष्करत्वं च प्रतिपाद्यमिति पूर्वं प्रेण धातोः संबन्धः पश्चात्तद्वि ष्टस्य सुदुर्भ्याम्। अतिसुलभमिति। सोकर्यादिविशिष्टधा
त्वर्थस्य अतिर्विशेषणमिति पूर्वं सुदुर्भ्यां संबन्धः पश्चादतिना। इतरस्तु पूजाया अतिक्रमणस्य वा द्योतकोऽतिशब्द इतिम
त्वाह। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। ततश्चोपसर्गत्वाभावादतेः केवलावेवात्र सुदुरावितिनुम्प्रतिषेधेन भाव्यम्। न हि विजा
तीयः केवलत्वं विहन्ति। यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां केवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्ते पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशः। ननु
श्रुकादेरेवं सुदुरोः परस्परसहितौ विजातीयसहितावेकाकिनौ च केवलावेव भवतः। सुदुर्लभमतिसुलभं सुलभं दुर्लभमि-
ति। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ च सुदुरौ क्रियाया विशेषकत्वादुपसर्गावेव खलु निमित्ततां प्रतिपद्येते। यदा नहीति। पूजातिक्रमण

नैषोस्तिप्रयोगः। इदं तर्हि सुप्रलम्भम्। प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अतिसुलम्भम्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्र
बाधिका भविष्यति। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति। यदा तर्हि नातिक्रमणं न पूजा। इदं चाप्युदाहरणम्। सुप्रलम्भ
म्। ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। नैष दोषः। सुदुर्भ्यामिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि तृतीया। सुदुर्भ्यामुपसृष्ट
स्येति। व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति। विभाषा चिण्णमुलोः। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति व
क्तव्यम्। इह माभूत्। प्रालम्भि। प्रलम्भं प्रलम्भं। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं नेत्यपि। तत्रा
भिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। विभाषा चिण्णमुलोः उपसर्गान्नेति॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥ अधातोरिति किमर्थं
म्। उखास्रत्पर्णध्वत्। अधातोरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति उखास्रत्पर्णध्वत्। उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगितश्चाञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्।

योरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्तत्सहितयोः सुदुरोः केवलत्वाभावान्नुम्भवत्येव। का तर्हीति। पञ्चमीपक्षेपि
केवलग्रहणमतिसुलभमित्येवमर्थं कर्तव्यमिति क्रमानुल्लङ्घनाय तृतीयैवाश्रयितव्येति भावः॥ वाक्यकारेण पठितं सुदुरोः प्रति
षेधो नुम्विधितत्वषत्व णत्वेष्विति अतःसन्न ते नातिसुलभमिति सोहपसर्गत्वाभावान्नुम्न प्राप्नोति। भाष्यकारेण च अत्र नुमागमो
भ्युपगतस्तस्माद्वाक्यकारस्यापि केवलसुदुःशब्दविषय एव नुम्विधावुपसर्गसंज्ञानिषेधोभिमतः षत्वेपि पूजायामेव। तथा च सुषि
क्तं नाम किं तवात्रेति षत्वं चक्षेपे भवत्येव। विभाषा चिण्णमुलोः॥ लभेश्चेति नित्ये नुमि प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। चिण्णमुलोरिति। सोपस
र्गस्य तु नित्यमेव नुम्भवति। उपसर्गान्नेति। वाक्यभेदेन विकल्प एव प्रतिषिध्यत इति नित्यमेव नुम्भवति॥ उगिदचाम्॥ अधातोरिति
किमर्थमिति। अञ्चतिग्रहणान्नियमार्थाद्धातोर्निवृत्तिः सिद्धेति भावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोमानिति॥ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातुरयमित्यञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात्। अधातुग्रहणान्नुम् भवति। तस्य ह्येतत्प्रयोजनमवस्थान्तरेऽपि यस्याधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वेऽपि नुम् यथा स्यादिति। अथात्र कथं दीर्घत्वं यावता त्वसन्तस्य चाधातोरित्यधातोरेव दीर्घो विधीयते। उच्यते। अधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते। तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पर्युदासाभावः॥ नपुंसकस्य॥ गोमन्तीति। परत्वाज्झल्लक्षणे नुमि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चेति। व्यक्तौ पदार्थे
धे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति भावः। इतर आकृतिपक्षमाश्रित्याह। कथमन्यस्येति। उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनेन परो नुम्विधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वं नुमं नैव प्राप्नोति बाधितुम्। तथा चोच्यते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। अन्यस्येति। अनुमः। अन्यस्येति। स नुम इत्यर्थः। स्यादेतत्। अन्यस्याप्युच्य

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अधातुभूतपूर्वादपि यथा स्यात्। गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान्॥ नपुंसकस्य झलचः॥ झलचो नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः। झलचो नुम्विधावुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि। श्रेयांसि भूयांसि। ननु च झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधकं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। किं च स्यात्। यद्यत्रोगिल्लक्षणोऽपि स्याद्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत। न वा व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति। ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति। श्रुतिभेदेऽसति किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति। श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति। इह तावत्। श्रेयांसि भूयांसि।

मानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति यथोक्तमयेरीत्वाद्गुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेत्यत आह। असति खल्वपीति। क्रमेण च नुमोर्विधानादन्त्यादचः परत्वं संभवति यथा पचन्तीति धात्वपेक्षं लट्शपोः। प्रतिज्ञाभेद इति। एकस्य प्रतिज्ञा एको नकार इति। अपरस्य द्वौ नकाराविति। श्रुतिभेदे सतीति। कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो यावतानेकहलुच्चारणेनाधिकः कालो व्याप्यते एकहलुच्चारणे च न्यूनः। उच्यते। अच्कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाक्षिपन्तीति दर्शनाश्रयेणैतदुक्तम्। यत्तु न्याये व्यञ्जनानां कालः परिगण्यते तद्गुरुलाघवनिरूपणायानेकोच्चारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादरात् श्रुत्यभेद उच्यते। अन्ये तु व्यञ्जनानां कालभेदमिच्छन्त्येव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा·कौ परस्यानुस्वार इति। अयोगवाहानामट्सूपदेशाण्णत्वाभावात्पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारो नास्ति। ननु च वर्णग्रहणे जातिग्रहणादुहु- ७९१
७१ योर्नकारयोरेकोनुस्वार आदेशो विधास्यते। नैतदस्ति। स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात्। न इति वा गुणत्वादेकत्वसंख्याया
विवक्षितत्वादेकस्यैव नकारस्यानुस्वारः स्यान्न तु द्वयोः। णत्वमतिक्रामतीति। न प्राप्नोतीत्यर्थः। अनुस्वारे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमि-
ति णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारो नकारस्य भवति न तु णत्वं णत्वे च कर्तव्ये सिद्ध एवानुस्वार इति णत्वाभावः। असिद्धे च परसवर्ण-

परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति तथा कुर्वन्ति कर्षन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोति। अथैकस्मिन्नपि तु मिणत्वं कस्मान्न भवति। अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति। कृते तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति। असिद्धे च परसवर्णः। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्। अल्लक्षणः क्रियतामुगिल्लक्षण इति। अल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अल्लक्षणस्यावकाशः। सर्पींषि। धनूंषि। उगिल्लक्षणस्यावकाशः। गोमान् यवमान्। इहोभयं प्राप्नोति। गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि। श्रेयांसि भूयांसि। अल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन। ननु च पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोति। पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम्। पुनःप्रसङ्गादिति चेद् अमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति तद्यथा युष्मदस्मदोरमादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छि-शीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं अल्लक्षणे कृते पुनःप्रसङ्गादुगिल्लक्षणो न भविष्यति। यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवेऽल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते। अथवा सर्वत्र उगिल्लक्षणोऽपि। ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येतेति। परिहृतमेतद्व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्तीति। ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति। श्रुतिभेदे सति प्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति। ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेद उक्तः। इह तावत् श्रेयांसि भूयांसीति।

इति। असिद्धप्रकरणे परसवर्णस्य विधानाण्णत्वे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः। विप्रतिषेधादिति। व्याप्तिपदार्थाश्रयसहितात्। तद्यथा रामः
दधीति। यद्यपि दृष्टान्ते सामान्यविशेषभावो बाधकहेतुर्दार्ष्टान्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्य आपि विनापि विरोधेन दृष्टं बा- ७१
धकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टान्तोपन्यासः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्येति॥ अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशात् आश्रयणादनुस्वारस्य झल्त्वात्पूर्वस्याप्यनुस्वारो भवति ततो द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतिं प्रति
विशेषाभावः कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्णत्वस्यातिक्रमः नच द्वयो
रिति॥ ननु च यच्च पिमयोगे पूर्वेण नुमा परस्य नुमोऽसाजपेक्षमानन्तर्यं विहन्यते तथापि क्रमेण विधाने द्वयोः संभवत्येव परत्व
मित्युक्तम्। नैष दोषः। प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तम्। प्राधान्यात्प्रयोगस्यात्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इत्यानन्तर्यमेवात्र संश्रितम्।

परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य अश्रवणं प्रसज्येत। कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं
प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशः श्लोऽदितः। तत्रेह तावत्। श्रेयांसि भूयांसीति। परस्यानुस्वा
रे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति। कुर्वन्ति कृषन्तीति। परस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य
झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः। नैव वा पुनरन्त्यो गिल्लक्षणः प्राप्नोति। किं कारणम्। मि
दचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते। न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति। कथं तर्हि। इमौ द्वौ मितौ अचामन्त्यात्परौ स्तः।
बहूनर्ञ्जि ब्राह्मणकुलानि इति। विनिमित्तावेतौ॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहू
र्जि ब्राह्मणकुलानि। आन्त्यात्पूर्वं नुममेके। अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इच्छन्ति। किमविशेषेण आहोस्विद् बहूर्जावेव।
किं चातः। यद्यविशेषेण काष्ठतक्षीति भवितव्यम्। अथ बहूर्जावेव काष्ठतङ्क्षीति भवितव्यम्। एवं तर्हि बहूर्जा
वेव। बहूर्जि सत्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अच इत्येषा पञ्चमी। अच उत्तरो यो झल् तदन्तस्य नपुंसकस्य
नुमा भवितव्यम्। यश्चात्र अच उत्तरो नासौ झल्। नापि तदन्तं नपुंसकम्। यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः। इह
पि तर्हि न प्राप्नोति। काष्ठतङ्क्षीति। अत्र यः अच उत्तरो झल् न तदन्तं नपुंसकं यदन्तं नपुंसकं नासावच उत्तरः। नैत
दस्ति। झल् जातिः प्रतिनिर्दिश्यते। अच उत्तरा या झल्जातिरिति।

नच द्वयोर्नुमोरेकाजपेक्षमानन्तर्यं संभवति। पचतीत्यत्र नुमः सार्वधातुके परतः श्नाविधानाद्धि करणव्यवधानमाश्रितमेव॥ विनिमित्ता
विति भिन्ननिमित्तावित्यर्थः। उकारात्पर आम्। आमः परो नुम्। तत्रेति। झलच इति। द्वन्द्वाश्रयणे दोषः। बहव ऊर्जो येषामिति बहुव्री
हिः। यद्यविशेषेणेति। काष्ठं तक्ष्णुवन्तीति क्विपि कृते जसः शिभावे चकारषकारयोर्मध्ये नुम्प्राप्नोति तस्य झल्परत्वादनुस्वारप्रस
ङ्गः। अच इत्येषेति। झलच इति न द्वन्द्वः। किं तर्हि। झलिति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अच इति तु पञ्चम्यन्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· कुण्डानीति। इगन्तस्येत्तरसूत्रेण सिध्यतीत्यकारान्तस्यैव नुमो प्राप्तिरुच्यते। एवं तर्हीति॥ वाक्यभेदेनाजन्तस्य सर्वनामस्थाने नुम् विधीय ७ २१
७२ ते। सर्वनामस्थाने इत्येषेति। ननु पञ्चमीसप्तम्योर्द्वयोरपि सावकाशत्वात् परत्वात्पञ्चम्येव प्रकल्पिका भाव्यम्। एवं तर्हीत्यवाचीपरत्वा-
त्। अतः सप्तम्यपि क्वचित्प्रकल्पिका भवतीत्यदोषः। इकोचि॥ अज्ग्रहणमिति। हलादौ नुमो लोपविधानान्तन्निवृत्त्यर्थम
ज्ग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः॥ स्वरो न प्राप्नोतीति। नुमे गन्तताया विघातात्। लुप्ते किन्नेति। स्वरे कर्तव्ये नलोपस्य त्रासिद्धत्वे वा
सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न तु प्रयोगे नकारस्य सद्भावः। ततश्च नुमः श्रुत्यभावेऽपि यत्र स्वरो भवति तत्रासद्भावे कथं न स्यादित्यर्थः। संघात
भक्त इति। अङ्गस्य विधानादिह हि ङ्गत्वात्। अत्र रङ्गः स्वरः पूर्वमेव प्रवर्तते। अतिराभ्यामिति॥ अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते ते

यदि पञ्चमी कुण्डानि वनानीत्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि इकोचि विभक्तावित्यत्राचः सर्वनामस्थाने इत्येतदनुव
र्तिष्यते। एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। सर्वनामस्थाने इत्येषा सप्तमी अच इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति।
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। इकोचि विभक्तौ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्। इकोचि व्यञ्जने माभूत्। इकः अचीत्युच्य
ते व्यञ्जनादौ माभूत्। त्रपुभ्यां त्रपुभिः। अस्तु लोपः। अस्त्वत्र नुम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो भविष्यति
। स्वरः कथम्। पत्पञ्च त्रपुभ्याम्। पञ्च त्रपुभ्यः। इगन्ते द्विगाविति एष स्वरो न प्राप्नोति। स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि श्रू
यमाणे पि नुमि स्वरो भवति। पञ्च त्रपुणा पञ्च त्रपुणे इति। लुप्ते किं न भविष्यति लुप्ते इदानीं किं न भविष्यति। किं
पुनः कारणं श्रूयमाणे पि नुमि स्वरो भवति। संघातभक्तो सौ नोत्सहते ऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा। ततः श्रूय
माणे पि नुमि स्वरो भवति। इदं तर्हि अतिराभ्याम्। अतिराभिः। नुमि कृते रायो हलीत्यात्त्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधा
र्यं नुम् क्रियताम् आत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्त्वम्। इह तर्हि प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभिः। नुमि कृते तिसृ
भावो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतां तिसृभाव इति।

न व्यवधानाद्रैरन्त्यस्यात्वं न प्राप्नोति। नुड्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्च। अथापि पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति
रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वं विधीयत इति नास्ति नुमाङ्गस्य व्यवधानं तथापि नकारस्यात्वं प्राप्नोति तस्मिन्पूर्वस्य यणि सति अतिर्योभ्या राम:
मिति प्राप्नोति॥ परत्वादात्त्वमिति॥ आत्त्वमनित्यं नुमि कृते तेन व्यवधानादप्रसङ्गादथवा रैशब्दान्तरप्राप्त्या नुमि कृते नकारस्य ७२
प्रसङ्गात्। अकृते त्विकारस्य। नुमप्यनित्यः। कृते आत्वे प्राप्त्यभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परत्वात्तिसृभाव इति। शब्दान्तरप्राप्त्यानुडनित्यः। तिसृभावस्तु नुटि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। स हि यद्यपि त्रिशब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तदङ्गं कृत्वा च नुडव्यवधायकस्तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रेरेव तिसृभावेन भाव्यं स च नुटा व्यवहित इति तिसृभावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः। तिसृणामिति॥ सत्यज्ग्रहणे द्वयोरपि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्विप्रतिषेधे सति नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति पूर्वविप्रतिषेधान्नुड्भवति। तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्वम्। असति त्वज्ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात्। नुडर्थो यत्न इति। अज्ग्रहणं च कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्चात्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नुम् कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। अत उत्तरं पठति। इको ऽचि विभक्तावज्ग्रहणं नुमनुटोर्विप्रतिषेधार्थम्॥ इको ऽचि विभक्तावज्ग्रहणं क्रियते नुमो नुड्विप्रतिषेधेन यथा स्यात्। त्रपूणां जतूनाम्। इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुडभावः। अक्रियमाणेऽपि वै अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नुटि कृते नुम्मा भूदिति। किं च स्यात्। त्रपूणां जतूनां नामीति दीर्घत्वं न स्यात्। मा भूदेवं नोपधाया इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि नुचीनाम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। सौ चेत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोतीति दीर्घत्वम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं भविष्यति। नैषा परिभाषा शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्याद्वाग्मीति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अजादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। अस्थिभ्याम् अस्थिभिः। यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवायमज्ग्रहणं कुर्वीत। इह हि क्रियमाणे यदि किंचित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम्।

धश्च वक्तव्य इति यल्लक्ष्यमाश्रयणीयं तत्राज्ग्रहणमकृत्वैव एक एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः। नुटि कृत इति। यत्नान्तरेण नुटि कृते नुम् प्राप्नोतीत्यर्थः। किं च स्यादिति। नलोपे कृते दोषाभावं मन्यते। नामीति नलोपस्य सुब्विधावसिद्धत्वादजन्तत्वाभावात्। इह तर्हीति। इन्हन्निति नियमः सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घत्वस्येति व्याख्यातम्। नैषेति। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनेति वचनात्तथा च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दीर्घाभावः। तत्रैवाग्मि ति। एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भवति। प्रत्यक्षश्रुतिसंभवे चानुमानं नाश्रयितव्यं भवति॥

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ हेत्रपुहेत्रपोदूति। हेत्रपुद्धतिप्रासेहेत्रपोदूतिभवतीत्यर्थः। केचित्तु रूपद्वयमिष्यत इत्याहुः। कचित्प्रत्ययलक्षणं लुमता लुप्तायामपि ७।१।२
७३ संबुद्धौ भवतीत्येतद्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न तु सर्वत्रेति ते वदन्ति॥ तृतीयादिषु॥ किमिहेति। अन्यत्र परप्रयाणि कार्याणि अतिदिश्यन्ते
न तु स्वाश्रयकार्याभावः। इह तु विपर्ययो दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः। कथं पुनरिति॥ पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽशक्योऽतिदेष्टुं न हि पुंसि नु
म्प्रति॰षेधो विहितः। कामचारश्चेति। यत्र क्रियायां द्वेन नोपात्तानां तत्र कामचारः। न तु ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादावुपात्तक्रिये

इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति। किम्। अजादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। त्रपुजतु। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विभक्ताविति
त्युच्यते। न चात्र विभक्तिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि सिद्धे सति
यदज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति। किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनम्। हेत्रपुहेत्रपो। अत्र गुणः सिद्धो भवति। इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम्। स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते
किं न भविष्यति। एयात्वं निस्स्वभावश्चव्यवधानात्तु मा अपि। तुञ्चाच्य उत्तरार्थं तु इह किं चित्तत्रपोदूति॥ तृतीयादिषु भाषित
पुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ किमिह पुंवद्भावेनातिदिश्यते। नुम्प्रतिषेधः। कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञा
तुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति
न सन्ति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्याम
हे। यथा पुंसो न नुम्भवति एवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति। किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि
पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। अनारम्भात् पुंसि। न हि किंचित् पुंसि प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। नुम्प्रकृतस्तत्रापि किमन्यच्छक्यं विज्ञातुम्। अन्यदतो नुम्प्रतिषेधात्।
पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वप्रतिषेधः॥ पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

तिदेशे प्रतिपन्नाचोप मानेभावाभावयोरन्यतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति। तत्र पुंसि नुमभावदर्शनान्नपुंसके पुंवदतिदेशान्नुम-
भावः प्रतीयते। तत्रेदन्त्वास्ति यथालक्ष्यं कचिद्भवतीत्यस्या ध्याहारः। कचिन्न भवतीत्यस्या। कचिदुभयस्या। यथास्यानिवदतिदेशे। त रामः
था च वाय्वोरित्यादौ स्वाश्रयलोपाभावः। न हि किंचिदिति। तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वातिदेशः। तृतीयादिषु पुंव द्भावातिदेशात्पूर्वस ७३
वर्णदीर्घाभावा च्चेह न संभवति। नुम्प्रकृत इति। अनेन प्रत्यासत्तिमाश्रयति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति। तस्याप्रकृतत्वात्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। यद्यपि प्रकरणमनपेक्ष्य व्याख्यासाश्रयेणापि ह्रस्वाभावः सिध्यति तथापि संभवात्परिहारान्तरमाश्रितम्। यदि कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतत्वाप्रकृतत्वलक्षणो भेदः स्यादर्थातिदिश्यमानेनास्य यं भेदः। नैवं विज्ञायत इति। यदा शब्देऽन्यपदार्थे कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतस्यैव नुमः प्रतिषेधः स्यान्न ह्रस्वस्य। भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे इति। अर्थोऽन्यपदार्थ आश्रीयते स चार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधान्नाश्रीयते। न हि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भाषणमुपपद्यते। तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते। तद्योगाच्चाभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते। न स्वार्थस्य पुंस्त्वातिदेशाद् ह्रस्वापि नुम् ह्रस्वौ न भवतः। पुंसि द्वयोरप्यभावात्। अर्थस्य चापौरुषेयत्वादतिदेशासंभवात्तदतिदेशद्वारेणानेककार्याति-

गुणः ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय। गुणः। नाभावः ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन। नाभावः। नुट्। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम्। नुट्। औत्वम्। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले। ह्रस्वत्वम प्रतिषिद्धम्। ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति। ह्रस्वाभावार्थं च। किं च। नुम्प्रतिषेधार्थं च। कथं पुनरत्राप्रकृतस्य असंशब्दितस्य ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। अर्थातिदेशात्सिद्धम्। नैवं विज्ञायते। भाष्यते पुमाननेनेति सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति। कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च। तद्धितलुकि च प्रतिषेधो वक्तव्यः पीलुर्वृक्षः पीलु फलम् :पीलुना पीलुनेति॥ न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात्। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्।

निर्देश एवायं संपद्यते। तत्र यद्यप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवर्तनान्नात्र प्रवर्तते। ह्रस्वाभावाच्च गुणादीनां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा। तद्धितलुगिति। अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनान्तरं चोद्यमुखेनोपन्यस्यते। फले लुगित्यनेन लुकि कृते पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुंलिङ्गः। फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावान्नुमोऽप्रसङ्गः। न वेति। नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाश्रिता। भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कव्यपदेशो नैवाश्रितः। सत्यम्। साक्षाच्छब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्त्यभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते। तत्र पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुंल्लिङ्गः। फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ईचद्विवचने। पूर्वसवर्णेनेति। अक्षिणी इति स्थिते छान्दसात् पुंवद्भावाच्छीभावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन। नुमा व्यवहित
त्वादिति। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्तते। तेनाग्चोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधानेनास्तीत्यक्षिणी इति प्रा-
प्नोति परत्वाच्च नुम्प्राप्नोति। ईकारस्तु विधीयमानः परत्वान्नुमं बाधते तेन शीभावे कृते पूर्वसवर्णेनाक्षी इति सिध्यति। नुमि निवृत्ते
इति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः। शीभावोपि पुंवद्भावान्न भवति। स्वरार्थ इति। उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकार उदात्तः। नपुंसकस्वर
इति। न विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्। ननु चेति। अव्युत्पत्तिपक्षे चोद्यते। व्युत्पत्तिपक्षे त्वक्षेर्निदिति नित्वादाद्युदात्त

आद्यन्यतरे चैतद्भाषितपुंस्कम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम्॥ ईचद्विव
चने॥ किमुदाहरणम्। अक्षीनेद्रन्द्रपिङ्गलोनैनरदास्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि अक्षीभ्यां तेनासिकाभ्याम्। इ
दं चाप्युदाहरणम्। अक्षीनेद्रन्द्रपिङ्ग लो। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्रा-
प्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृभ्णामि। मधोस्तृप्ता इवासते। इत्येवमर्थम्। पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः।
नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। स्वरार्थस्तर्ही कारो वक्तव्यः। उदात्तस्वरो यथा स्यात्। नपुंसकस्वरो माभूत्। ननु च पुंव
द्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति। अवश्यः पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। मध्वस्मिन्नस्ति। मधुमी
स इति। स न हि पुंव द्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। प्रकृतं पुवदिति वर्तते। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नुम इत्या
ह। ननु मो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृतम्। इदितो नुम्धातोरिति। तद्वै अनेकग्रहणेन व्य
वच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्।

त्वेन भाव्यम्। मधुमीस इति। मत्वर्थे मास तन्वोर्मधोर्जे चेति यत उत्पन्नस्य लुगकारेकाररेफादेशाश्च वक्तव्या इति लुकि कृते मासे पुंसि म
धुशब्दो वर्तते इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्। तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं तस्यास त्यपि नपुंसकत्व आद्युदात्तत्वमिष्यत इति पुंवद्भावेपि स्वरा
निवर्तनात्स्वरार्थ ईकारो विधेयः। सतर्हीति। मधोर्गृभ्णामीत्येवमाद्यर्थः। प्रकृतमिति। वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते। छन्दसि नपुंसकं पुं
वदित्येकं वाक्यम्। अस्थ्यादीनां छन्दसि द्विवचन ईकारो भवतीति द्वितीयं वाक्यम्। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायमिति॥ आच्छीनद्योर्नुमि
ति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितत्वात्तस्यानुवृत्तिर्नाश्रितानचानन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यतः सर्वनामस्थानं निषेध्यलक्षणार्थं विज्ञायते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तदस्य स्था-च्छतुर्न भवतीति नुम एव प्रतिषेधः संपद्यते। बहुतरकेणेति। नुमागमश्च तुभिर्योगैर्विच्छिन्नः। सर्वनामस्थानं तु पञ्चभिरिति प्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः। आच्छीनद्योर्नुम्। इह कस्मादिति॥ सर्वत्र एवावर्णस्य निवृत्त्याभाव्यम्। क्वचिल्लुका क्वचित् श्लुना। क्वचिदेकादेशेन। क्वचित् श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपेन। तत्रावश्यंभूतपूर्वगतिराश्रयितव्या। अवर्णनिवृत्तिश्चास्य वा नुमागमविधानात्पूर्वं प्रतिबन्धादप्रवृत्तिस्ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इति भावः। लोपे कृते इति। नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदय

एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। तद्धि बहुतरकेण ग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुम्। नुमेवानुवर्त्यतामिहार्थमुत्तरार्थं च। इह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति। इह च आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥ आच्छीनद्योर्नुम्। इह कस्मान्न भवति। अदती घ्नती लुनती पुनतीति। लोपे कृते नैवावर्णाभावात्। किं तर्ह्यस्मिन्योगे उदाहरणम्। याती यान्ती। अत्रापि एकादेशे व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेनान्तादिवद्भावः। नोभयत आश्रयः करिष्यते। नैवं विज्ञायते अवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति। कथं तर्हि। अवर्णान्नुम्भवति। तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति॥ शप्श्यनोर्नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्र पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। तदेतन्नित्यग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत्। सावनडुहः॥ अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात्। अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। नुमोऽनवकाशत्वात्। अनवकाशो नुम् आमं बाधते।

ति। किं तर्हीति। इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं दर्शयितुमाह याती यान्तीति। नैवं विज्ञायत इति। एवं विज्ञायमाने वर्णान्तता चोभयमाश्रितं स्यात्। अवर्णान्नुम् भवतीति। अवर्णात्पर इत्यर्थः। अत्र च यवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते। आदित्युपादानसामर्थ्यात्। तच्चेदवर्णमिति। नन्वत्र यवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते। न ह्यन्यथा एकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति। उभयत आश्रये च नान्तादिवदित्युक्तम्। तस्माच्छत्रेव यवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते। अत्र वा पकारव्यतिरिक्तं चावर्णमेकादेशात्मकमाश्रीयत इति न कश्चिद्दोषः। सावनडुहः॥ आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाह॥ अनडुहः सौ वेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus; Kathmandu

अवर्णोपधस्येति। न चाभाविनावर्णोपधत्वसंभवदिति निमित्तमेव नुम आमिति बाध्यबाधकभावाभावः॥ अनडुहि यावन्तीति। अनडुहो कारान्तत्वासंभवादनडुहावर्णो विशेष्यते तेन तत्र वर्णे नानडुच्छब्दस्ततः सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्गः। यद्येवं सत्याम प्यादित्यस्यानुवृत्तौ यदेव सन्निहितमवर्णं तस्यैव नुम् स्यात्तथा च नुमा आम् बाध्येत। नैष दोषः आगमिभेदात्। आमनडुहो नुम्त्ववर्णेस्य तस्मात्सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्ग एव दोषः। मिदचोन्त्यादिति। मित्त्वलिङ्गाद्यभि स्वाभिभावोपपत्तेस्तदुपस्थानादुकारात्परो नुम्प्रसक्त आदित्यधिकाराद्वर्णादन्त्यात्परः क्रियते। न चाप्यकृते वर्णोन्त्यो भवतीति सामर्थ्यादामि कृते नुम्विधीयते। अथ वोकारान्त

नवावर्णोपधस्य नुम्वचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अवर्णोपधस्य नुम्वचनात्। अवर्णोपधस्य नुमं वक्ष्यामि। तदवर्णग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आच्छीनद्योर्नुमिति। यदि तदनुवर्तते। अनडुहि यावन्त्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति। मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेन यन्त्यमवर्णं तस्मात्परो भविष्यति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथ वा पुनः प्रसङ्गान्नुमि कृते आम्भविष्यति। यथा आत्वादिषु द्विर्वचनम्। तद्यथा जग्ले मम्ले ईजतुरीजुरिति। आत्वादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाद्द्विर्वचनं भवति। एवमत्रापि नुमि कृते आम्भविष्यति। नैष युक्तः परिहारः। विप्रतिषेधे पुनः प्रसङ्गः। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति। इह पुनरनवकाशो नुमामं बाधते। एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः। कस्माद्वृत्तान्तात्। इदमयं चोद्यो भवति। अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोनवकाशत्वादिति तस्य परिहारो न वावर्णोपधस्य नुम्वचनादिति। ततोयं चोद्यो भवति। यत्र तर्ह्यवर्णप्रकरणं नास्ति तत्र ते आमा नुमो बाधनं प्राप्नोति। बहूनडुंहि ब्राह्मणकुलानि। तत उत्तरकालमिदं पठितं पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति॥ दिव औत्॥ दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधः। दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः।

रएव विधीयते। तत्रादित्यधिकारादयमर्थो भवति। यथावर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्तव्यमेवं चावर्णात्परो भवति। यदि कृते नुम्यामुक्रियते। एवं च सत्यादित्याधिकारो नुगृहीतो भवति। परिभाषा चनत्यक्ता भवति॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वेति। चार्थे वाशब्दः। बहूनडुंहीति। परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् क्रियत इति वाक्यार्थः। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनार्थं विकल्पार्थं वाशब्दं व्याख्याय दूषयित्वा समुच्चयार्थमेव व्याचष्टे। वृत्तान्तादिति। प्रसङ्गो वृत्तान्तः तस्मात्प्रसङ्गादित्यर्थः। अथ वा वृत्तोऽतिक्रान्तोयः प्रबन्धश्चोद्यसमाधानलक्षणः तदन्तेव्यवस्थितं पचोद्यं तदपचाराद्वृत्तान्तशब्देनाच्यं तस्मादित्यर्थः॥ दिव औत्॥ दिव औत्त्व इति। विशेषानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्वपूरिति। कुठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादीत्वप्रसङ्गः॥ अनतुबन्धकग्रहणइति। अव्युत्पन्नं दिदिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम्। व्युत्पत्तिपक्षे प्यवयवानां प्रत्ययादीनां सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्य। संबन्धमिति। उगिदचामित्यनेन। दि- बओदित्य न्नत्वधातोरिति वर्तते। उगिदचामिति निवृत्तम्॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने॥ इतोहृचनमिति। कचिदेकादेशविधानात्कचिद्दीर्घविधानाचह्रस्वस्य प्रवणेन न भाव्यमित्याकारएव प्रकृतइतोविधेयइत्यर्थः। षपूर्वार्थमिति। वाषपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिरकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्यादृदीर्घविकल्पस्तु तक्षणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात्॥ पुंसोसुङ्॥ असुङीति॥ पातेर्डुम्सुन्नित्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्याविध

अस्वपूरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धम्। अधातोरिति वर्तते च। प्रकृतम्। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति। काष्ठतक्षि कूटतक्षि नपुंसकस्य झलचः। अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अननुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्येति। अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ इतोत्सर्वनामस्थाने॥ इतोहृचनमनर्थकमाकारप्रकरणात्। इतोहृचनमनर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आदिति वर्तते। षपूर्वार्थं तु। षपूर्वार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। ऋभुक्षणमिन्द्रम्। ऋभुक्षाणमिन्द्रम्॥ पुंसोसुङ्॥ असुङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात्। असुङुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामसुङि कृते इष्टः स्वरो यथा स्यात्। परमपुमानिति। अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे सुङ् आन्तर्यतः अस्वरकस्यास्वरकः स्यात्। किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वं तावद्भवति। न पुनरसुङ्। न पुनरसुङा भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणो सुङ् अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

मानोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थानेऽसुङि क्रियमाणे आन्तरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्वा अनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः। परमपुमानित्यत्रत्वन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थाने उत्पन्नेऽसुङ् क्रियमाणोऽनुदात्तः प्राप्नोति उदात्तश्चेष्यते न तु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृतेऽनन्यत्वानव्यवतिष्ठते नैनदस्ति। अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वान्निर्दृत्तस्य वानिवर्तनादुपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ् भवति। पश्चात्समासान्तोदात्तत्वम्। अस्वरकः स्यादिति। प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तप्रसङ्गाच्चास्वरक इत्युच्यते। न त्वस्वरकस्याचउच्चारणं संभवति। अथवोदात्तत्वाभावादस्वरक इत्युच्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। यस्मादुदात्तनिपाने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः। प्रकृतिस्वरमिति। पुमानित्यादौ आद्युदात्तत्वमित्यर्थः। प्रकृतिस्वरस्य- ७१२
कोवकाशइतिचेत्पर्यायः स्यात्। गोतोणित्। गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षाउक्तास्ते सर्वेऽपिहसंभवन्ति। तत्रणकारस्यान्तः सर्वनामस्थानेऽ
भावाद्भावेवा तदनुवादे प्रयोजनाभावात्संज्ञित्वव्यपदेशाभावः। संज्ञाकरणेऽपि न्त्रिग्धहर्शसंज्ञिनोऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्भावनापक्षेणका
रआदेशः प्राप्नोति। एवुलादिवाप्रसिद्धणित्वंप्राप्नोति। नद्वदतिदेशस्तु निर्दोषत्वादाश्रीयते। भाष्येतु भावनापक्षएवाशङ्क्य निराकृतः परस्मा

सत्तर्हिउपदेशिवद्भावोवक्तव्योनवक्तव्यः। असुङ् आद्युदात्तनिपातनंकरिष्यते। सनिपातनःस्वरःसमासस्वरस्यबा
धकोभविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। यथैवहिनिपातनस्वरःसमासस्वरंबाधते। एवंप्रकृतिस्वरमपि
बाधेत। पुमान्। तस्मात्सुष्ठूच्यते। असुङिउपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ गोतोणित्
॥ किमिदंगोतःपरस्यसर्वनामस्थानस्यणित्वमुच्यते। आहोस्वित्सर्वनामस्थानेपरतोणित्कार्यमतिदिश्यते॥
कश्चात्रविशेषः। गोतःसर्वनामस्थानेणित्कार्यातिदेशः। गोतःसर्वनामस्थानेणित्कार्यमतिदिश्यते। सर्वनाम-
स्थानेणिद्वचनेह्यसंप्रत्ययः। षष्ठ्यनिर्देशात्सर्वनामस्थानस्यणिद्वचनेह्यसंप्रत्ययःस्यात्। किंकारणम्। षष्ठ्यनि
र्देशात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाउच्यन्ते। नचात्रषष्ठीपश्यामः। एवंतर्हिवतिनिर्देशोयंगोतोणिद्वद्भवतीति। सतर्हिवति
निर्देशःकर्तव्यः नह्यन्तरेणवतिमतिदेशोगम्यते। अन्तरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते। तद्यथा। एषब्रह्मदत्तः अब्र
ह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याह। तेमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीति। एवमिहाप्यणितंणिदित्याहणिद्वदितिगम्यते। अथ
वापुनरस्तुगोतःपरस्यसर्वनामस्थानस्यणित्वम्। ननुचोक्तंसर्वनामस्थानेणिद्वचनेह्यसंप्रत्ययःषष्ठ्यनिर्देशादिति। नै
षदोषः। गोतइत्येषापञ्चमीसर्वनामस्थानइतिसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति।

तुस्थापितश्च। किमिदमिति। एङ्इत्यस्यतण्णित्तस्यभावोणित्वम्। तेनायमर्थः। अणितःसर्वनामस्थानस्यस्थानेणित्सर्वनामस्थानमादे राम॰
शोभवति एवुलादयस्तुतदर्थाभिधानेऽसमर्थत्वान्नभवन्ति। एतद्व्याख्याश्रयेगाङ्कुटादिसूत्रेपिभावनापक्षेनकश्चिद्दोषः। गोत ७६
इत्येषेति। भावनापक्षेगोतइतिपञ्चमी। नद्वदति — देशपक्षेतुषष्ठी॥ नपरकरणमिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादानर्थक्यमितिभावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चित्रगुरिति। नपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि तेनानुवर्तत इति अनण्णोपि तत्कालस्य ग्रहणम्। इतरथा हीति॥ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीय
तेतदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्वं स्यादित्यर्थः। प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते
गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाण्णित्वाप्रसङ्गः॥ अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः। नहीदानीमिति। स्वा
श्रयां प्राप्तिं सा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा वरणन्मा भूत्। स्थानिवत्त्वनिमित्तां तु स्यादेव प्राप्तिः। न हि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्य
ते। स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ अथात्र विभक्ताविति। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकाराद्विभक्त्यधिका

अथ तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। चित्रगुः शबलगुरिति। नैतदस्ति। ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति।
अत उत्तरं पठति। तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात्। तपरकरणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्।
प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि सं
बुद्धिजसोः प्रतिषेधः॥ यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। हे चि
त्रगो चित्रगव इति। अथेदानीं सत्यपि स्थानिवत्प्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भविष्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। नहीदानीं क्वचिदपि
स्थानिवत्स्यात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियां च॥ अथात्र विभक्तावित्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रो
ष्ट्रीभक्तिर्न सिध्यति। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिरिति न सिध्यति। एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि। तदीकार
ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव।

रस्य न दोषो न प्रयोजनम्। विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्राप्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्विभक्तय एव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति स्त्रि
यां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते। इष्टतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावात्। क्रोष्ट्रीभक्तिरिति। क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहिः। भक्तिशब्दस्य
प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्राप्नोतीति तदभावादृकारान्तत्वनिमित्तो ङीबपि न प्राप्नोति। एवं तर्हीति। विभक्तिनिमित्तत्वेन नाश्रीयते किं तर्हि ईकारः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रीई स्त्रीति। स्त्रिया ई स्त्री तस्य योनकई कार इत्यर्थः। षष्ठीसमासः। अर्थगतं च स्त्रीत्वं ईकारे आरोप्य नदीसंज्ञानिमित्ताद्यामायोक्ति येन। गौरादिपाठ इति। पृथिवीक्रोष्टुपिप्पल्यादयश्चेति केचिदध्यायिनः पठन्ति। नहि किंचिदिति। संहिताध्यायिनो न पठन्ति। सर्वात्मना पाठप्रतिपादयितुमेतदुच्यते। ङीपो ङीषो वेति। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ङीन पीति। ततश्चाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। ननु-ईकारे तृज्वद्भावविधानात्सतिशिष्टस्वरेण नित्स्वरं बाधिष्यते न तन्नश्चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तविधानान्नास्ति विशेषः। नैतदस्ति। क्रोष्टुशब्द आद्युदात्त एव। नत्रङीनिकृते प्रयोजनाभावात्कृते तृज्वद्भावे नित्स्वरेण प्रवर्तितव्यमिति पूर्वं तृज्वद्भावः परत्वाद्धुनन्त्रकृते नित्स्वरः सतिशिष्टः चित्स्वरं बाधेत। यदि तु ज्ञापकेन पिप्पल्याद्यन्तर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः। अपूर्वस्य टीका

प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं स्त्रीई स्त्री स्त्रियामिति। ईकारे तन्निमित्तः सः। ईकारे चेत्युक्ते तु न। किं कारणम्। तन्निमित्तः तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः नाकृते तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति। किं कारणम्। ऋन्नेभ्यो ङीबित्युच्यते। ईकारे च तृज्वद्भावः। तदितरेतराश्रयं भवतीति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि गौरादिपाठादीकारो भविष्यति। गौरादिषु न पठ्यते। नहि किंचिदुच्यते गौरादिषु पठ्यते। एवं तर्हि एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्र ईकार इति यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति। तेनैव भावनं चेत्युक्तादनिष्टोऽपि प्रसज्यते। यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो वा ङीषो वा ङीन पि तु प्राप्नोति। इह च न प्राप्नोति।

रस्यानुमाश्रित्य श्लोकवार्तिककारेण दोष उपात्तः शार्ङ्गरवाद्यन्तर्भावानुमानमपि स्यादिति तदाशयः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थेति समासः। आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात्पूर्वमेव तृज्वद्भावो न लभ्यते तत्र न्यायेन सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावोऽन्यत्वेन त्वजादिषु तृतीयादिषु विकल्पेनेति हलादौ मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते। राम:
७७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चक्रोष्टृभिरिति। केचिदाहुः। भस्याढद्रुतिठकृत्तसोश्चेति वा प्राप्तः पुंवद्भावो जातेश्चेति निषिध्यते। तदयुक्तं। भत्वाभावाच्छस्तद्धचरि
तस्य ठकोग्रहणमात्रिरेव पुंवद्भावस्य नास्ति। जातेश्चेति प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येव यथा हस्तिनीनां समूहो हा
स्तिकमिति। अङ्गसंज्ञा चेति। लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणेन तन्नलुमताङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते। न चाङ्गसंज्ञा अङ्गस्य कार्य
मिति प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव॥ तत्रस्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य तृज्वद्भावे सति ङीप्प्रत्ययः कार्यः कार्यका
लत्वे तु संज्ञापरिभाषस्याङ्ग आश्रिते प्रत्ययो प्याश्रितो भवति यथा वृश्चेति तदाङ्गस्येत्येतदत्र नापेक्ष्यते। किं पुनरिति। शास्त्रस्य शास्त्रं

पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टृभीरथैरिति। एवं तर्हि न चापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणम्। न चापरं निमित्तमाश्री
यते अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति। किं तर्हि। अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति। अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन। किं पुनः
अयं शास्त्रातिदेशः तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते आहोस्विद्रूपातिदेशः तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यते इति। कश्चात्र विशे
षः। तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथाविशिष्टं तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथाविशिष्टं तद्वत्प्राप्नोति। कथं विशिष्टं। उक्तं तत्रा
ङ्गस्येति तु प्रकरणादङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते। एवमिहाप्यनङ्गुणादीर्घत्वान्यतिदिष्टानि।
रपरत्वमनतिदिष्टम्। तत्र को दोषः। तत्र रपरवचनम्। तत्र रपरत्वं न सिध्यतीति तद्वक्तव्यम्। नैष दोषः। गुणे तिदिष्टे रपरत्व
मपि अतिदिष्टं भवति॥ कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणो भव
ति। उपस्थितमिदं भवति उरण्रपर इति। एवं तर्हि अयमन्यो दोषो जायते।

प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति॥ प्राधान्यानुरूपातिदेशप्रसङ्गः रूपार्थत्वात् शास्त्रप्रवृत्तेः। कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेशादभि
न्नत्वान्न पृथक् नोपन्यस्तः। तृज्वदित्यादि रूपे तिदिश्यमाने स्वतन्त्रसन्निवेशस्यानपेक्षणात् प्रकरणकृतव्यवस्थाभावः। शास्त्रातिदेशे तु प्रत्या
सत्त्याङ्ग प्रकरणसन्निकृष्टस्यैव शास्त्रस्यातिदेशः स्यात्। न विप्रकृष्टस्य यथा पिण्वद्भावेन वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति न ह्रस्वनिणिङादेशाः। रपर
त्वमिति। यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरे संनिवेशादतिभावः। कार्यकालमिति। प्रधानदेशत्वाद्गुणानामङ्गाधिकारे परपरिभाषायाः सन्निधानादीत्यर्थः॥
ए व र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आहत्येति। उच्चार्यैवेत्यर्थः। शास्त्रशब्दे याशासनक्रियाशास्त्रकरणिका तदपेक्ष्ययैवैकाल्याश्रयः क्त्वाप्रत्ययः तत्रयदितच्छ
ब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तदाहत्य यच्छास्त्रमिति पक्षेऽथककारावत्तृज्वद्भविष्यतिचकारः स्वरार्थस्तकारस्त्वप्रसिद्धार्थकानि
तृत्यर्थः। तृज्वदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः संभाव्येत तृज्वद्भदनिबन्धनसमासान्तशास्त्रातिदेशविषयः संदेहोवास्यात्तृजन्त-
स्माद्दकारमात्रप्रतिबद्धशास्त्रातिदेशेनाहत्येतिपक्षस्तुद्भवति। अनङ्गुणरपरत्वानीति। तृदुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङ्।
ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरितिगुणः उरण्रपरइतिरपरत्वम्। दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति। नहितृदन्तत्वमुच्यते किं तर्हि अप्तृन्
तृजद्भतिशब्दोच्चारणेनानवावयवसमुदाययोर्युगपद्विवक्षायनस्तुचूप्रतिबद्धकारप्रतिबद्धंचशास्त्रमतिदिश्यते। नचाकृतेष्वि
ति। अचोदीर्घेणभाव्यम्। नचक्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्याजुपधासंभवति। तत्रक्रोष्ट्रेत्यत्रानङिकृतेजुपधाभवति। क्रोष्टारौइत्यादौतुगुण
आहत्यतत्त्वोयच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अनाहत्यवेति। किंचातः। यद्याहत्यदीर्घत्वमतिदिष्टम्। अनङ्गुणरपरत्वा
न्यनतिदिष्टानि। अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि। दीर्घत्वमनतिदिष्टम्। अस्त्वाहत्य। ननुचोक्तं दीर्घत्वम
तिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानीति। नैषदोषः। दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानिभवन्ति। क
थंमुपधायाद्भतिवर्तते। नचाकृतेष्वेतेषुदीर्घत्वभाविन्युपधाभवति। कुतोनुखल्वेतत्। एतेषुविधिषुकृतेषुयाउपधा
तस्याः उपधायाः दीर्घत्वंभविष्यति। नपुनःक्रोष्टुर्येन्तरतमोगुणस्तस्मिन्कृतेऽवादेशेचयाउपधातस्याः दीर्घत्वंभवि
ष्यति नैकमुदाहरणं योगारम्भंप्रयोजयति। तत्रतृज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषुविधिषुकृतेषुयाउपधातस्यादीर्घत्वंभविष्यति।
रपरत्वयोःकृतयोः। नपुनरिति। क्रोष्टुशब्दस्यजसिचेत्युकारस्यगुणेऽस्यैवतस्यावादेशेकृतेऽकारस्यदीर्घस्यात्। ततश्चक्रोष्टावइतिस्यात्। नैक
मिति। अन्यथादीर्घविधावेवक्रोष्टुशब्दंनिर्दिशेत्। ननुदीर्घविधौक्रोष्टुशब्देउपादीयमानेस्त्रियांचविभाषातृतीयादिष्वचीत्येवमर्थंतृज्व-
त्क्रोष्टुरितिवक्तव्यमितिगौरवंस्यात्। नैषदोषः। अचिरकृतदूतिरादेशप्रकृतेक्रोष्टोःस्त्रियांचविभाषातृतीयादिष्वचीत्येवंरादेशविधानाद्गौ
रवाभावात्। ननुरादेशेक्रोष्टुःक्रोष्ट्रीतिनसिद्ध्यति। नाप्युदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्वरः। एवंतर्हिद्विःक्रोष्टुशब्दसंयोगविभागात्स्त्रगु॥ तदुक्तं।
अक्षराधिक्यादपियोग——विभागोगरीयानिति। तदेवंतृज्वद्भावविधानसामर्थ्यादुपदीर्घत्वंउपधायादृशान्यनिमित्तानादृश्यास्वनाद
श्यान्यनिमित्तायाःक्रोष्टुशब्दस्योपधायादीर्घोभवतीत्यनङ्गुणरपरत्वेषुकृतेषुदीर्घोभवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अस्मिन्परिहारे पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गात् असमाप्तस्य परिहारान्तरमाह। अथवेति। तृज्वदिति समुदाय एवाश्रीयते तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यत्किंचित् चोदृष्टं शास्त्रं तत्सर्वमतिदिश्यते। एवं भूयोलक्ष्यं लक्षणं चानुगृहीतं भवति। नन्वेवं प्रकरणोपात्तएव शास्त्रेऽतिदिश्यमाने क्रोष्ट्रीति यणादेशशास्त्रस्यानाङ्गत्वादतिदेशेन स्यात्। एवं तर्हि स्त्रियामाङ्गशास्त्रातिदेशासंभवादनाङ्गस्याप्यतिदेशः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि क्रोष्टरीत्यत्र गुणविधावतिदेशस्य चरितार्थत्वात् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रोरिति यणादेशाप्रसङ्गः क्रोष्टुरित्यत्र ऋतउदिति शास्त्रं न प्रवर्त्तेत। तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनाङ्गस्याप्यतिदेशोऽन्यथा विभाषाङ्गावित्येव ब्रूयात्। स्यादेतत् अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात् तेन च विलक्षणे गुणनाभावो न स्यात्। क्रोष्टवे क्रोष्टुनेति तत्र वक्तुरधीने वाक्यशेषे भावातिदेशस्यैवाश्रयणात्। एवं तर्हि क्रोष्ट्रीति स्त्रियामीकारेण प्राप्नोति। अनाङ्गमपि ईकारशास्त्रमतिदेशसामर्थ्यादतिदेक्ष्यत इति एषोऽपि दोषः। अथवोत्तरयोर्योगयोरारम्भसामर्थ्याद्रूपातिदेश एव

अथवा किं न एतेन आहत्य अनाहत्य चेति। आहत्य … अनाहत्य च तृज्वत् चोदयन् शास्त्रं तदतिदिश्यते। अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः। अथैतस्मिन् रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। आहोस्वित् कृतेष्वादेशेषु। किं चातः। यदि प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते ऋकार एकोऽतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानि।

आश्रीयते पूर्वसूत्रे तु पक्षभेदविचारः। अथवेति। सत्यन्त्ये एकरूपसम्प्रवृत्तिर्भवति सर्वरूपसंग्रहश्चेति भावः। प्रागादेशेभ्य इति। क्रोष्टु इत्येतदकारान्तम्। कृतेष्विति। क्रोष्टाराविति रेफान्तम्। तत्र प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तत्सन्यस्तं तृज्वदित्युच्चारणाद्व्यापकं लघु च तस्मिन्नतिदिष्टे तन्निमित्तानां अनङादीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेण प्रवर्तनात् कृतेष्वादेशेषु यद्रूपं लौकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादित्यस्य प्रक्रियालाघवं च भवतीति पक्षद्वयसंभवः। ऋकार एक इति। तदतिदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्यादिति मन्यते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋकारोऽनतिदिष्ट इति। किं पुनः ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनं प्रयोगसमवायिरूपातिदेशेन गतत्वात्। अत्र केचिदाहुः। यत्र ऋकारस्य विकारभावः पञ्चकोष्ट्रभीरित्यैरिति तत्र ऋकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति। तदयुक्तम्। नहीदं वचनं कृतेषादेशेष्विति लौकिकप्रयोगरूपोपलक्षणं त्वेतद्यथा च क्वचित्कृतेषादेशेषु लौकिकं रूपं तथा च क्वचित्कृतेष्विति नास्ति विशेषः। अत्रोच्यते। यदि ऋकारमनतिदिश्य कृतेषादेशेषु यद्रूपं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्याद् उदात्तयणोऽभावात्। सति हि ऋकारातिदेशे तत्स्थानिकस्य यण उदात्तत्वात्स्वरः सिध्यति। ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यतीति किमर्थमत्राभिधीयते अत्रैकतरपक्षाश्रयेण स्वरदोष उच्यते परस्तात्तु पक्षद्वयेऽपि वक्ष्यते। न हि स्वरो रूपवानिति। ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपम्। स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपमेवास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति न हि स्वरो रूपवानित्युच्यते तदात्मकरूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्यते। रूपातिदेश-

अथ कृतेषादेशेषु ऋकारोऽनतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि। उभयथा च स्वरो नतिदिष्टः। किं कारणम्। न हि स्वरो रूपवान्। अस्तु प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। ननु चोक्तं ऋकारोऽतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानीति नैष दोषः। ऋकारे अतिदिष्टे स्वाश्रया अत्र एते विधयो भविष्यन्ति।

ष्वप्रक्रान्तो न रूपवदतिदेशः। अत्रोच्यते। प्रागादेशेभ्यो यद्रूपमित्यत्र तावत्प्रत्यासत्तेः स्वरोऽशक्योऽनिदेष्टुं तद्धि रूपं शास्त्रीयम्। न च स्वरो रूपत्वेनाश्रितः शास्त्रे ण्वुल्तृचावित्यस्मिंस्तूच्चारणे स्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाश्रयणात्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यादावुदात्तादिग्रहणात्। यापि चितोऽन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिरसावप्यनुमानात्। उच्चारणात्कृतेषादेशेष्वित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारणे उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं ज्ञापितं तथापि यथा आन्तरतम्यात्स्वर आश्रीयमाणो भेदकः। तथातिदेशादपि किन्तूदात्तयण्व्यपदेशाभावात् स्वरासिद्धिः। यद्येवं रूपवानिति किमुच्यते। रूपमिति हि वक्तव्यम्। तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात्स्वार्थिको मतुप्। अथवा स्वरवानेव स्वरः अर्शआदित्वादच्। न हि स्वरवान्कार उदात्तादिना रूपेण रूपवान् शास्त्र आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्। ऋकारेऽनिदिष्टे इति। तदर्थत्वाद् ऋकारानिदेशस्येति भावः। स्वाश्रया इति। स्वं निमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सचकारेति।अन्यथात्वदितिब्रूयात्।नचतत्त्वश्यांमन्योर्थवानुस्त्वच्छब्दोस्तियस्यग्रहणेदोषःस्यात्।तस्मात्तनुमेवोपिस्वरउच्चारणेना-
श्रीयमाणेपिचकारोच्चारणाद्भवति।सर्वादेशप्रसङ्ग इति।रूपातिदेशशब्दात्स्यान्यादेशभावोभ्युपगतोभवतीत्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशः
तृशब्दः प्राप्नोतीतिसिद्धमिति।तृजन्तरूपातिदेशादित्यर्थः॥आन्तरतम्यादिति।अर्थेनस्वरूपेणचेत्यर्थः।तज्विषयइति।तृज्वद्भावविष
यइत्यर्थः।घरतिरिति।गृघसेचनेइतिभौवादिकः।जिघर्तीत्यत्रतु।घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्यबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वेकृतेरूपमुर

यदप्युच्यते।उभयथास्वरोऽनतिदिष्टः।नहिस्वरोरूपवानिति।सचकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरोभविष्यति।रूपाति
देशइतिचेत्सर्वादेशप्रसङ्गः।रूपातिदेशइतिचेत्सर्वादेशःप्राप्नोति॥सर्वस्यतुन्नन्तस्यतृशब्दआदेशःप्राप्नोति।सि
द्धंतुरूपातिदेशात्।सिद्धमेतत्।कथम्।रूपातिदेशात्।रूपातिदेशोयम्।ननुचैवमेवकृत्वाचोद्यतेरूपातिदेशइ
तिचेत्सर्वादेशप्रसङ्गइति॥सिद्धंतुप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादितदन्तविज्ञानात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणंभवतीत्येवंतुन्नन्तस्यतृजन्तआदेशोभविष्यति।एवमपिकिंचिदेवतृजन्तंप्रा
प्नोतिइदमपिप्राप्नोति पक्तेति।आन्तरतम्यात्तुसिद्धम्।क्रोष्टुर्यदन्तरतमंतद्भविष्यति।किंपुनस्तत्।कुशेर्यस्तृज्विहि
तस्तदन्तम्।तृज्वद्वचनमनर्थकंतज्विषयेतृचोमृगवाचित्वात्।तज्विषयेणतन्तृजन्तंमृगवाचि।तुनोनिवृत्त्यर्थंत
र्हीदंवक्तव्यम्।तुनःसर्वनामस्थानेनिवृत्तिर्यथास्यात्।तुनोनिवृत्त्यर्थमितिचेन्नासिद्धंयथान्यत्रापि।तुनोनिवृत्त्यर्थ
मितिचेत्तदन्तरेणवचनात्सिद्धंयथान्यत्राप्यविशेषविहिताःशब्दाःनियतविषयादृश्यन्ते।क्वान्यत्र।तद्यथा।घरतिरस्मा
यविशेषेणोपदिष्टःसघृतंघृणाघर्मइत्येवंविषयः।रश्मिरस्मायविशेषेणोपदिष्टःस राशिःरश्मिःरशनाइत्येवंवि
विषयः।लुशिरस्मायविशेषेणोपदिष्टःसलोष्टइत्येवंविषयः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।विभाषांवक्ष्यामीति।विभाषातृ
तीयादिष्वचीति।

शिलुशीअपठितावपिभाष्यकारवचनाद्धातूबोद्धव्यौप्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंनत्वस्मात्पूर्वंशब्दप्रतिपत्तिरितिनियतविषयत्वमुच्यते।अ
नेनैवन्यायेनअसेर्भूरित्यादीन्यपिप्रत्याख्येयानि।अबुधबोधनार्थंतुकिंचिद्वचनेनप्रतिपाद्यते।न्यायव्युत्पादनार्थंचआचार्यैःकिंचित्त्या
चष्टेनत्वेकःपन्थाःसमाश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिसखीनीति। अतिक्रान्तः सखायैरितिवहुव्रीहिः॥ कथं क्रोष्टुनेदूति। क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्ग इत्यन्यपदार्थस्य पुंस्कत्वं प्रदर्श्यते। क्रोष्टूनामिति। तृज्वद्भावः कृते नुडयनजादित्वान्नप्राप्नोतीत्यनित्यो नुडागमोपिकृते तृज्वद्भावे सन्निपातपरिभाषया नप्राप्नोतीत्यनित्यः

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्। वावचनं चानर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावएव तत्तृतीयादिषुअ जादिषुविभक्तिषु तृजन्तं तुन्नन्तं च मृगवाचिदूति। गुणवृद्ध्यौ त्वत्तृज्वद्भावेभ्योनुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम्। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्व द्भावेभ्योनुम्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। तत्र गुणस्यावकाशः। अग्नये वायवे। नुमोवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। इहोभयं- प्राप्नोति। त्रपुणे। जतुने॥ वृद्धेरवकाशः। सखायौ सखायः। नुमः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। अतिसखीनिब्राह्मणकुला नीति। औत्वस्यावकाशः। अग्नौ वायौ। नुमः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। त्रपुणि जतुनीति। तृज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टा क्रोष्टुना। नुमः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। कथं क्रोष्टुने अरण्याय हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय। नुम्भवति पूर्वविप्रतिषे धेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यो नवक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दो विप्रतिषेधे परंयदिष्टंतद्भवतीति। नुमचिरतृज्वद्भा वेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेनवक्तव्यः। नुमोवकाशः। त्रपूणि। जतूनि। नुटोवकाशः। अग्नीनांवायूनाम्। इहोभयंप्राप्नोति। त्र पूणांजतूनाम्। अचिरादेशस्यावकाशः। तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति। नुटः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। तिसृणां। चतसृणां। तृज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टा। क्रोष्टुना। नुटः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। क्रोष्टूनां। नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हि पूर्वविप्र तिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः। नवानुड्विषयेरप्रतिषेधात्। नवैतद्विप्रतिषेधेनापिसिध्यतितिसृणां चतसृणामिति। कथंतर्हि सिध्यति नुड्विषयेरप्रतिषेधात्। नुड्विषयेरप्रतिषेधोवक्तव्यः। इतरथाहि सर्वापवादः। इतरथाहिसर्वापवादोरादेशः। सयथैवगुणपूर्वसवर्णौ बाधतएवंनुटमपिबाधेत। तस्मान्नुड्विषयेरप्रतिषेधः। तस्मान्नुड्विषयेरादेशस्यप्रतिषेधोवक्त व्यः। नवक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनरादेशोनुटंबाधतइति॥

नवेति। नुड्रेफयोर्विप्रतिषेधउक्तस्तेनेत्यर्थः। सयथैवेति। मध्येपवादाइत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तं. तत्रह्याश्रीयमाणेगुणंनबाधेतगुणपूर्व सवर्णग्रहणंउपलक्षणंकृतउदित्युत्वस्यापिबाधनाश्रियतिखःखमित्यादौ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। न हि राद्देशे कृते दीर्घस्य प्राप्तिः। अनजन्तत्वान्नुडभावाच्च। एवं च विप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः। ज्ञापकादेव नुड्बाधनात्॥ चतुरन
डुहोरामुदात्तः॥ गौरादिष्वनड्ही अनड्वाहीति पाठोऽपौराणिकः। अनडुह्शब्द एव ङीषर्थः पठित इति मत्वा वार्तिकमारब्धमनडुहः स्त्रि
यां वेति। ऋत इद्धातोः। नित्यो गुण इति। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनाश्रित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृ-
त्येदमुक्तम्। लक्षणभेदापेक्षायां तु लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तावपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वमेव॥ इत्युपाध्यायजै
यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ ॥सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धा
विति। इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वात् इक्परिभाषोपस्थानादौकारस्य नास्ति प्राप्तिः। वदव्रजेत्यत्र तु अच इति स्थानिनिर्देशादिक्परिभाषानु-
पस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम्। तत्र सिचि वृद्धावित्यनेन प्रकरणं प्रदर्श्यते। अथवा सिचि या वृद्धिर्वदव्रजहलन्तस्याच इत्यनेन तस्या

यद्यं न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधं शास्ति नामि दीर्घत्वस्य॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ आमनडुहः स्त्रियां वा॥ आमनडुहः स्त्रियां
वेति वक्तव्यम्। अनडुही। अनड्वाही॥ ऋत इद्धातोः॥ उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्र
तिषेधेन॥ इत्वोत्वयोरवकाशः आस्तीर्णं निपूर्ताः पिण्डाः। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चयनं चायकः। लवनं लावकः। इहोभयं
प्राप्नोति। आस्तरणमास्तारकः। निपरणं निपारकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। योऽयं गुणस्ये
त्वोत्वयोश्च। कथम्। नित्यो गुणः। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये सप्तमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं पादश्च स
माप्तः॥ ॥सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः॥

मित्यर्थः॥ ननु च वृद्धौ कर्तव्यायां पूर्वत्रासिद्धमिति सिज्लोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्ध्या भाव्यम्। ततः सिज्लोपेन ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु
कृतेषोत्वे नेति वृद्धिविधानकाले ओकारस्याभावान्नार्थः प्रतिषेधेन। उच्यते॥ वृद्धिरङ्गापेक्षत्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गा। सि
ज्लोपादयस्तु वर्णनिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्यासिद्धविषयस्याभावात्स
लोपादीनामसिद्धत्वं नास्ति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सलोपादीनामसिद्धत्वादन्तरङ्गलक्षणस्य विषयस्याभावात्तदपेक्षं बहिरङ्गत्वस्या
पि बहिरङ्गस्याभावादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते। तदेवं परस्परप्रतिबद्धस्य परिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तौ परत्वात्स
लोपादीन्कृत्वा अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमोत्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्य चोदयति। वदव्रजेत्यत्र चान्तरेणान्तग्रहणं तदन्तविधौ सिद्धे न्तग्रहणमौ
पदेशिकहलन्तप्रतिपत्त्यर्थं मन्यते। प्रत्ययलक्षणेन च सिच्परत्वम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ओकारादिति॥ नच अन्तरङ्ग ओकारः बह्वपेक्षत्वात्। उक्तं तत्रेति। ओदस्येत्युच्यमानेनादपि परत्वपरङ्गत्यकारस्य तपरत्वाङ्गिन्नकालस्य-
ग्रहणं नस्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं वर्णग्रहणं कृतमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्वं प्रवर्तते। प्रवृत्तत्वाच्च लक्षणस्य पुनर्वृद्धेः प्रवृत्तिर्नभ
वति। सौढामित्रिरिति। सोढा अमित्रा येनेति बहुव्रीहिः। विभज्यान्वाख्याने सढ अमित्र इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिं मन्यते। बहिरङ्ग लक्षणत्वा
दिति। यत्र विप्रतिषेधः तत्र पुनः प्रसङ्ग विज्ञानम्। इह तु वृद्धिनिमित्तेऽनुपजात एव अन्तरङ्ग मोत्वं प्रवर्तते तोऽर्थोन्तराश्रयत द्धितनिमि-
त्ता वृद्धिः॥ अतो लान्तस्य॥ अन्तग्रहणमिति। अवयववचनोन्तशब्दस्तदन्तविधिनैव च तदर्थो लब्ध इति मत्वा प्रश्नः। तद्यः सामीप्यइ

सिचि वृद्धौ ओकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ओका
राद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। ओत्वं क्रियतां वृद्धिरिति। वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वाभावः। ओ
काराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वस्याभावः। उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। नैष दोषः। उक्तं तत्र वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृ
द्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा पुनः प्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्वं भविष्यति।
यथा प्रसारणादिषु द्विर्वचनम्। तद्यथा। जग्ले। मम्ले। ईजतुः। ईजुरिति। प्रसारणादिषु पुनः प्रसङ्ग विज्ञानाद्द्विर्वचनं भ
वति। इहापि तर्हि पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादोत्वं स्यात्। सौढामित्रिरिति। सौढामित्रौ बहिरङ्ग लक्षणत्वात्सिद्धम्। बहिरङ्ग
लक्षणा वृद्धिरन्तरङ्ग मोत्वम्। असिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्गे॥ अतो ल्रा न्तस्य॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। न अतो ल्र इत्येवोच्येत। के
नेदानीं तदन्तस्य भविष्यति। तदन्तविधिना। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमन्तशब्दोस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वस
नान्तः। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा
विज्ञायते। अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे य अकारस्तस्य यथा स्यात्॥ इह मा भूत्। अश्वद्वीत्। अवम्नीत्॥

ति। अन्तशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणम्। अङ्गान्ताविति। लश्चरश्च ल्रन्ततः षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक्। तत्र ल्रे णाङ्गस्य वि
शेषणात्तदन्तविधौ ल्रन्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य वृद्धिर्भवति। ततोन्तस्येत्यकारो विशेष्यते। सन्निधानाच्च ल्रापेक्षं सामीप्यमकारस्य
विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्तरेफलकारसमीपस्याकारस्य वृद्धिरित्यर्थः संपद्यते॥ अश्वद्वीदवम्नीदिति। अत्राङ्गान्त्ययो रेफलका
रयोः समीपे अकारो नेत्यनेन वृद्धिर्न भवति। हलन्तलक्षणा नेटीति प्रतिषिद्धा॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थमिति। अज्ग्रहणादेव हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति प्रश्नः। अङ्गेन चाचो विशेषणाद्यत्र तत्र स्थितस्याचो वृद्धिर्विधीयमाना हलन्तस्य प्रवर्तते। अजन्तस्य मा भूदिति। असति हल्ग्रहणेऽचाङ्गस्य तदन्तविधिर्विज्ञायेत। ततश्चाल्लोपादीन्बाधित्वा वृद्धिः स्यात्। लोपोऽत्रेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते। तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरतोलोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य इति। अचा तु अङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशाऽतोलोपं बाधेत। आकारस्य तर्हीति। स्थानेन्तरतमपरिभाषया अत्राप्रवृत्तिं मन्यते। नत्वन्तरतमो हि प्रधानं विफलत्वादुपरुध्येत॥ नास्त्यत्र विशेष इति। विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गु

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योर्हलन्तस्य चाच इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति। वदिव्रज्योश्चाचश्चेति। अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनम्। वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योरच इति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। वदिव्रज्योरत इत्येव ब्रूयात्। अथवा एतदपि न ब्रूयात्। अत इति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीदवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैवं संध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। अत उत्तरं पठति। हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थम्। हल्ग्रहणं क्रियते। इटि प्रतिषेधार्थम्। नेटीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। अलावीदसावीत्। न वानन्तरप्रतिषेधात्। न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते।

णेन कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्द्वैधे विशेषाभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः॥ संध्यक्षरस्येति। ओकारस्य ओकारः प्राप्नोतीत्यस्ति विशेषः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यमिति। ननु मा भूदन्त्यमनन्त्यस्याप्यविशेषविधानात्प्राप्नोति। एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृत्तिपरमेतत्। परेण संध्यक्षरस्यान्त्यत्वमभ्युपगतं निवार्यते। अनन्त्यत्वे त्वोकारस्य यथा वृद्धिर्न भवति तथाद्यसूत्रे प्रतिपादितम्। हल्ग्रहणमिति। असति हि हल्ग्रहणे नेटीत्यत्राज्ग्रहणानुवृत्तावपि याकाचिदचो वृद्धिः प्रतिषिध्येत। यदि त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादच इत्येवं विहिता या वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायेत तदा न स्याद्दोषः॥ परिहारान्तरसद्भावात्तु नेदमुक्तं तदाह॥ न चेति। ॥

अन्त्यस्य वचनानर्थक्यादिति। क्वचिदन्त्यो विधिभाङ् न संभवति। अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः। तदेवमिहार्थो हलन्तग्रहणस्य नास्तीति मत्वाह। अतो विभाषार्थमिति। असति हलन्तग्रहणेऽकार्षीदकारीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरचिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत। अथवा अतोऽङ्गस्य विशेषणात्तदन्तस्यैव स्यान्न तु चकारीदित्यादौ॥ कृतायामपीति। आतो लोप इटि चेत्यनेनेति भावः। अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च नाश्रिता। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लोपाख्यस्य कार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितम्। परत्वादिति॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्य

कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। नचानन्त्यार्थम्। तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। कथं पुनर्ज्ञायतेऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थमिति। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत्। अचिकीर्षीदजिहीर्षीदिति। अतो विभाषार्थमिति चेन्न सिद्धम्। वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्। अतो विभाषार्थमिति चेन्न तदन्तरेणापि हलन्तग्रहणं सिद्धम्। कथम्। वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्। वृद्धेर्लोपो बलीयान्भवतीति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपः। नहि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति। परत्वात्सगिड्भ्यां भवितव्यम्। नात्र सगिटौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। एकाचः सौ वलीति वा एकाचः सगिटावुच्येते। अथवा वलीति तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणमेकाचः सौ वलीति वा। दरिद्रातेर्मा भूदिति। दरिद्रातेर्नैसगिड्भ्यां भवितव्यम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिड्विधौ।

तेन तदनित्यमिति नाश्रितमूलो पेनात्र वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येतावदाश्रित्योच्यते। वृद्धिरेव[ ]पवाद निमित्ततामुपयान्ती लोपं विहन्तीति तदपेक्षया भवत्येव लोपस्यानित्यत्वम्॥ एकाचः सौ वलीति। एकीयमतमेतत्। तथा च वाचायतन्यामिति यदाकारलोपो दरिद्रातेर्नोक्तस्तदा दरिद्रासीदिति सगिटावुदाहृतावेव। सिद्धश्चेति। आर्धधातुके विषयभूत एव लोपविज्ञानात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमर्थमिति। अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिटौ माभूतामतो लोपस्य नित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्। तत्र नित्यत्वाल्लोपे कृते पारि
शेष्याद्धलन्तलक्षणैव वृद्धेरवस्थानान्नार्थो हल्ग्रहणेन। अनाङ्गस्यान्तवद्विधिं मत्वाह। कं पुनरिति। नित्यादप्यनवकाशं बलवदिति लोपं बा
धित्वा वृद्धिः स्यादित्यजन्तनिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। इतरस्त्विष्टसिद्धये विशेषणविशेष्यभावे कामचाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चा
ङ्गेनान्विशेष्यत इति प्रतिपादयितुमाह। भवेदिति। अदरिद्रासीदित्यादिसिद्धये सगिङ्विधावेकाच इति यद्ग्रहणानुवर्त्यते तदा उभयोरनित्य

एवमर्थमेव तर्ह्येकाज्ग्रहणमनुवर्त्यमत्र सगिटौ माभूतामिति। स एष नित्यो लोपः वृद्धिं बाधिष्यते। कं पुनर्भवानवृद्धेरव
काशं मत्वाह नित्यो लोप इति। अनवकाशा वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते। सावकाशा वृद्धिः। कोऽवकाशः। अनन्त्यः। अकणीद् अका
णीत्। कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। भवेद्यो नाङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्यस्य न स्यात्। वयं तु खल्वङ्गेनाकारं
विशेषयिष्यामः। तत्रानन्त्यो वृद्धेरवकाशः। अन्त्यस्य लोपो बाधको भविष्यति। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। एवं वृद्धेर्लोपो
बलीयान्। अथवा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सा तर्ह्येषाऽन
न्त्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूत्। अपिपठिषीत्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कथम्। हलादेरिति नैषा बहु
व्रीहेः षष्ठी हल् आदिर्यस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति। का तर्हि। अयं कर्मधारयात्पञ्चमी हल् आदिः हलादिः हलादेः पर
स्येति। यदि कर्मधारयात्पञ्चमी। अचकासीदत्र प्राप्नोति। सिचा आनन्तर्ये विशेषयिष्यामः। हलादेः परस्य सिच्यनन्त
रस्येति। यदि सिचा आनन्तर्ये विशेष्यते। अकणीदकाणीदत्र न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नो
ति। अचकासीत्।

योः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपे कृते हलन्त एव वृद्धिरवतिष्ठते। अथवा लक्षणभेदाच्छब्दान्तरप्राप्त्या वा लोपस्यानित्यत्वं यो मन्यते तं प्रत्यु-
च्यते। अथवारभ्यत इति। अपिपठिषीदिति। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादजन्तमेतदङ्गं तत्र यशब्दाकारस्य वृद्धिः प्राप्नोति। हल्ग्रह-
णान्न भवति। अचकासीदिति। चकाराद्धल आदेः परोऽकारो भवतीति वृद्धिप्रसङ्गः। बहुव्रीहावप्ययं दोषः ननु चाल्लोपे कृते हल आदित्व-
न्नास्ति। नैष दोषः। सिजन्तस्याङ्गस्याडागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं निवर्तयति। ननु सिचि यदङ्गं तस्य। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येननाव्यवधानमिति। ननुवचनादतोलोपोबाध्येत सिचाह्यानन्तर्यमाश्रितेऽनन्त्योनैवहृद्धेरवकाशः स्यात्। नैतदस्ति। लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्याद्व्यवच्छेद्याभावात्। नतरामानन्त्यस्यवृद्ध्यवकाशत्वादन्त्यस्यनित्यत्वपूर्वविप्रतिषेधाभ्यांलोपाद्यवधान। वृद्ध्याभाव्यमितिनिर्दिष्टग्रहणादधिकव्यवधाननिवृत्त्यर्थोयेननाव्यवधानमित्याश्रीयते। तदेवमुत्तरार्थंहल्ग्रहणंनकर्तव्यमितिस्थितेदूरमुच्यते। एवंतर्हीति। प्रसक्तानुप्रसक्त्याप्रयोजनकथनप्रसङ्गेन हल्ग्रहणमतिसृतंदूरमपगतमित्यर्थः। क्वचिदनुसृतमितिपाठः। तत्रायमर्थोदूरंयातंसदनुसृतंनपरित्यक्तम्। एतदुक्तंभवति। अत्रैवसूत्रेहल्ग्रहणस्यप्रयोजनमस्तितद्दर्शयति। हल्ग्रहणमनन्त्यार्थमिति। केचिदाहुः। सतिहल्ग्रहणेभवति। अगवीदिति। केचित्तुइह्यातेरित्यनेनधातुग्रहणानुवृत्त्याअगवीदित्यत्रअतोहलादेर्लघोरितिवृद्धिर्नभवतीत्याहुः। सिचाधानावासिद्धेपुनर्धातुग्रहणंयस्यनित्यंधातुत्वंसगृह्यते। तस्मादयमर्थोयेननाव्यवधानमित्येकेनहलाव्यवधा

येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्। केनचनाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेनपुनर्व्यवधानंभवतिनचभवति। यदिसिचाआनन्तर्यंविशेष्यते। अस्तुबहुव्रीहेः षष्ठी। कस्मान्नभवति। अपिपठिषीदिति। व्यवहितत्वात्। एवंतर्हिअतिदूरमेवेदंहल्ग्रहणमनुसृतम्। हल्ग्रहणमनन्त्यार्थम्। अज्ग्रहणमनिगर्थम्। स्यन्तक्षण ॥ किमर्थंजागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेधउच्यते। सिचिवृद्धिर्माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। जागर्तेर्गुणउच्यते। वृद्धिविषयेप्रतिषेधविषयेचसबाधकोभविष्यति।

नेसिजचोर्वृद्धिः स्यात्। ननुसंयोगेनाराङ्क्षीदमाङ्क्षीदित्यादौ। हल्ग्रहणेनुसतिवर्णग्रहणेजातिग्रहणात्संयोगान्तस्यापिहल्ग्रहणसामर्थ्याद्भवति। अनन्त्यार्थमित्यस्यायमर्थोनन्त्योपिहल्कथंनामगृह्येत। अन्तग्रहणंतुविस्पष्टार्थम्। तदन्तरेणापितदन्तविधिलाभात्। किन्तुहलोऽचइत्युच्यमानेजन्तस्याङ्गस्यहल्स्थानेवृद्धिरित्ययमप्यर्थआशङ्क्येत। अज्ग्रहणमनिगर्थमिति। अन्यथेक्परिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेवस्यान्नत्वपाक्षीदित्यादौ॥ स्यन्त॥ किमर्थमिति। गुणेनबाधितावृद्धिर्नप्राप्नोतीतिमन्यते। सिचिवृद्धिर्माभूदिति। अतोल्लान्तस्येत्यनेनेतिभावः। इतरस्तुसिचिवृद्धिरितिप्राप्तिरनेनोक्तासाचायुक्तेतिमत्वाह। नैतदस्तीति। वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्रसामान्यलक्षणेनगुणस्यासिद्धत्वाज्जागर्तेविचिणल्ङित्स्वितिगुणविधानंवृद्धिप्रतिषेधविषयार्थंसंपद्यते। ॥ राम: ८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुणेतर्हीति। अङ्गवृत्तपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य दुर्ज्ञानत्वादनाश्रितम्। यदि तर्हि गुणे रपरत्वे च कृते लक्षणान्तरेण वृद्धिर्भवति तदा जागरकद्व्या रावजन्तलक्षणां वृद्धिं बाधित्वा गुणे प्रवृत्ते रपरत्वे चातउपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः। विक्ङितोर्गुणप्रतिषेधात् क्ङितो दुपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीत्यवसीयते। अन्यथा विङ्लोर्गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षणया वृद्ध्या सिद्धत्वादिति रूपमिति प्रतिषेधं न विदध्यात्। यदि च गुणे कृते वृद्धिमानाम प्रवृत्तेर्लिङ्गं विङ्लोः प्रतिषेध आश्रीयते तदा जागृग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इयं तर्हीति। आर्थोयमुत्सर्गापवादयोः क्रमः नेटीति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽतोल्लान्तस्येति वृद्धेरारम्भात् प्रतिषेधोत्तरकालेनुच्यते। पाठक्रमेण पूर्वकालापि। अपर आहेति। पूर्वोक्त एवार्थो वाचोयुक्त्यन्तरेणोच्यते। कक्ष्येति। कक्ष्यां विशिष्टदेशस्थं तुलासूत्रं वणिजो व्यवहरन्ति। अत्र तु कक्ष्येव कक्ष्या। यथा कक्ष्या द्रव्याणां गुरुत्वं परिच्छिनत्ति तथा शास्त्रं कार्याणां सामान्यविशेषावस्थाभावेन बलाबलं व्यवस्थापयति। हर्म्यावस्था

गुणे तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। नेटीति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति। इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला वृद्धिरारभ्यते अतोल्लान्तस्येति। अपर आह। कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्या। सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुणश्च। गुणो भवति। गुणे कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। नेटीति च तस्याः प्रतिषेधो भवति। प्रतिषेधोत्तरकालमतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति। न च किंचित्। अतोल्लान्तस्येति च वृद्धिः प्राप्नोति। न च किंचित्॥ नेड्वशि कृति॥ किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते। न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियते। न यथा। अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भवन्ति। कान्यत्र। कर्तरि कर्मव्यतिहारे नगतिहिंसार्थेभ्य इति। देवताद्वन्द्वे च नेन्द्रस्य परस्य॥

वचनो वा कक्ष्याशब्द उपचारादिहावस्थावचनस्तत्र किं कार्यं सामान्यावस्थं किं विशेषावस्थमित्येवं कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्येत्यर्थः॥ बलं वा कक्ष्या यथा तुल्यकक्ष्याविति। तत्र जागृ इ स् ई त् इति स्थिते वार्णादाङ्गं विधिर्बलीयानिति यणादेशं बाधित्वा सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्बाधित्वा सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः प्राप्ता तामपवादत्वाद्बाधित्वा जाग्रइति गुणः प्राप्नोति। भाष्यकारस्तु दुर्बलत्वादुत्सर्गपरिहृत्य वृद्धेरारम्भं गणयति॥ न च किंचिदिति। तस्याः पाक्षिक्या वृद्धेरपवादभूतं न किंचिद्गुणविधानमस्ति यतो जागृग्रहणमकर्तव्यं स्यात्। गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्॥ पुनर्वृद्धिर्निषेधश्च यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति संग्रहः श्लोकः॥ नेड्वशि॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यं पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति पृच्छति। किमर्थमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रायमप्यर्थ इति। न्यायस्य क्रमाश्रयणादुपचयोऽप्यस्तीत्यर्थः। इडर्थमिति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र यत्सार्वधातुकग्रहणमिड्विधावुपा
त्तं तदानन्तर्यात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येत्यत्रापकृष्यते अनुवर्तयितुम्। यदि त्विड्विधेः परस्तादीडजनोर्ध्वे चेत्यस्यानन्तरं पठेत् इत्याद्यप्र
तिषेधप्रकरणं क्रियेत तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणं सलोपविधौ नानुवर्तेत। तुष्टोथेति। यथा पपिथ पपिथेत्यादौ आर्धधातुक-
स्येतीट् प्राप्तः एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्पुनः प्राप्तोऽचस्तास्वत्थलीति प्रतिषिद्धस्तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति निय
मात्पक्षे इड् भवति। एवं स्तुद्रुस्रुश्रुभ्योऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः। तथा हि। क्रादिनियमस्य बाधकम् अचस्तास्वदिति प्रतिषेधम् अतो भारद्वाजस्येति नियमो
बाधेत स कथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत। ननु च मध्येऽपवादा इति न्यायेन भारद्वाजनियमो अचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधिष्यते न तु क्रादिप्रतिषेध

तत्रायमप्यर्थः। इडिति इड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। नैवं शक्यमिडर्थे सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं
तद्विच्छिद्येत। यदि पुनर्नेड्वश्यनुर्म्य इत्यत्रैवोच्येत। किं कृतं भवति। विध्युत्तरकालस्यैव प्रतिषेधः कृतो भवति। इड्ग्रह
इड्ग्रहणं न कर्तव्यम्। इडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे सन्निहितं भवति। तत्रायमप्यर्थः। इट्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भ
वति। नैवं शक्यम् इह हि तुष्टोथ दुद्रोथेति। ऋतो भारद्वाजस्येत्येतस्मान्नियमादिट् प्रसज्येत। कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष
योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति। यद्येष योगः प्रतिषेधार्थः यः एतस्माद्योगादिट् परिप्राप्यते नियमात्स न सिध्यति। पेचिव पेचिम।
शेकिव। शेकिम। एवं तर्हि कृसभृ इत्येवाग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थम्। वृङ्वृञोर्ज्ञापकार्थम्।

म्। नेतद्दृष्टिः। पाक्षिक एव परिहारो भेदेन लक्षणापेक्षायाम्। कार्यमात्रे तु बाध्यत्वे नापेक्षिते नैष परिहारः। किं च नेड्वश्यनुर्म्य इत्यस्मादूर्ध्वमि
दं प्रकरणं पठितव्यमिति प्रक्रान्तं न तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति। ततो भारद्वाजनियमात्पूर्वमिदं न तु परमिति कुतो मध्येऽपवादा इ
ति न्यायावतारः। व्याप्तिन्यायाश्रये च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम्। यद्येष इति। यदि भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधे विधेये संभव
ति सति नियमार्थत्वस्यानुपपत्तिः॥ एवं तर्हीति। योगैकदेशः पूर्वयोगशब्देनोक्तः श्वा एकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थोऽनेनोक्त इति मत्वा
चोदितं यद्येष इति। तत्र क्रादीनाम् ऋकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणम्। स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु भारद्वाज रामः
नियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः प्रतिषेधार्थम्॥ वृङ्वृञोरिति। एकयोगस्था अपि नावश्यमेकधर्माणः तत्र प्रत्ययाश्रयोऽपीट् प्रति ८४
षेधो नियम्यत इति वृङ्वृञ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। स्तुद्रुस्रुश्रुभ्यः प्रतिषेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तमेवेटं निवर्तयेत् न तु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः। सद्वियत्वे वप्राप्तः तन्नप्राप्तोसौ स्यादेव। पुरस्तादिति। इड्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः। यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियेत। मध्येऽपवादा इति चाश्रीयेत। तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः। अथ कृञ्ग्रहणमिति। अकृतिक्रादिनियमात् इड्भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। नात्रेति। भिन्नजातीयत्वादिति भावः। क्रादिनियमो हि प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत्। बिभेदिथेति। नेड्वशि कृतीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः तद्विषये क्रादिनियमाभावात् इड् न भवेत्। विभिदिवेतीति कृञ्ग्रहणम् कृतिप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। वृङ्वृञोर्ग्रहणादिति। सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं संपद्यत इति प्रदर्शनार्थं वृङ्वृञोरिति भेदेनोपादानम्। वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृवहे इत्यादावितिम

एवमपि सामान्यविहितस्येवेटः प्रतिषेधो विज्ञायेत। विशेषविहितस्थाय यं थलीति। पुरस्तात्तु नः प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोऽयं भवति। तेन यावानिणनामन्तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि खल्वत्रैषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियत इति। पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तत्र करिष्यते। कथम्। इदमस्ति नेड्वशि कृतीति। ततो वक्ष्यामि आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। इडित्यनुवर्ततो नेति निवृत्तम्। अथ कृञ्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। विभिदिव विभिदिमेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रु-श्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड् भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य सम्प्रत्यारम्भः। प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः सम्प्रत्यारम्भः। कथं ज्ञायते। वृङ्वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति तु आचार्य उभयोः सम्प्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति।

भूदिति। यदि च क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं तदा नेड्वशि श्र्युकः किती नियोगद्वयेन यथायोगं सिद्धत्वात् प्रतिषेधस्य नार्थो वृग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रतिषेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति। ननु यत्त्वर्थं वृग्रहणं स्यात् तत्स्याह। किल्वादक्रादित्वाच्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिः। नैतदस्ति। ववर्थेति निगमदति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरिथेति इटमभ्यनुजानाति। स्यादेतत् तुल्यजातीयस्यैव प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकैकाश्रयत्वकथंबाध्येतइत्याशङ्क्याह। नखल्वपीति। कृसृभृभ्यो लिटि प्रकृत्याश्रय एव एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नो ७१२
ति। केवलायाः प्रकृतेः श्रुब्देनोपादानात्। अथोच्येत चकृषेइत्यादौ प्रयुक्तः कितीतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति सचोभयवान्प्रकृतिप्रत्ययवि
शेषाश्रयणादिति। तन्न। अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रकृत्याश्रय एव प्रतिषेधः। तस्यैव नियमे विज्ञायमाने च ग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्य
याश्रयोपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र च ग्रहणं लिङ्गम्। प्रकृतकृसृभृपेक्षया च न खल्वपीत्युच्यते न तूभयवान्नास्ति प्रतिषेधः। रुदिव
रुदिमइति। असति कृञ्ग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्येटोऽत्र प्रतिषेधः स्यात्। स्याच्च स्यात्व यमादिरवकाशो रोदितीत्यादौ। यदेतदिति। प्रतिषे
धप्रकरणमित्यर्थः। ततः सार्वधातुकइट्प्रतिषेधाभावः। यद्यन्यार्थमार्धधातुकग्रहणं कर्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते। यदात्वस्या-

किंच। नखल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। ततः किम्। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृ
तिलक्षणस्य नियामकोऽभवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह माभूत्। रुदिव। रुदिम।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। आर्धधातुकस्य। यदेतदनुक्रान्तं तदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम्।
ततइड्वलादेरिति। तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यम्। यदि किंचित्तत्राप्यन्यदपि आर्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति। अथ न किंचिदाद्
ह वा कृञ्ग्रहणं क्रियते तत्र वार्धधातुकग्रहणम्। कोन्वत्र विशेषः। नेड्वशि कृति। वस्मनादौ कृति इट्प्रतिषेधं प्रयोज
यति। ईशिता ईशितुम्। ईश्वरः। वारः। दीपिता दीपितुम्। दीप्रा। मा। भसिता भसितुम्। भस्मा। नायतिता। यतितुम्। यत्नः। अथान्ये
येवशादयः तत्र कथमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्। तितुत्रेष्वग्रहा
दीनामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। निगृहीतिः। उपस्निहितिः। निकुचितिः। निपठितिरिति॥ एकाचउपदेशेनुदात्तात्। एकाज्ग्रह
णं किमर्थम्।

न्यप्रयोजनाभावः तदा लाघवार्थं कृद्ग्रहणमेव कर्तव्यम्। प्रत्याख्यास्यते च तत्रार्धधातुकग्रहणम्। भस्मेति। नन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय
इति। ततश्चाव्युत्पत्त्याश्रयणादेवेड् न भविष्यति। अन्येभ्योपि दृश्यन्त इत्यनेनात्र मनिन्प्रत्यय इत्यदोषः॥ तितुत्र॥ निकुचितिरिति। कु
त्वे क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्। कुचशब्दे तार इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां क्तिन्॥ एकाचउप॥ एकाज्ग्रहणमिति। एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनु राम: ८५
दात्तग्रहणेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात्प्रश्नः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरउत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याह। एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति। स जागर्तेर्मा भूदिति। जागर्तेरेवोगन्तोऽनेकाच् संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेका-
ज्ग्रहणम्। कुर्णोतेस्तुनुवद्भावात्प्रतिषेधो भवत्येव। चोदकः प्रतिषेधाप्राप्तिकारणमन्यद्दर्शयति। एतदपीति। स बाधक इति। इट्प्रति
षेधस्येत्यर्थः॥ उपदेशाधिकारादिति। अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यमुपदेशे च जागर्तिरुगन्तो भवतीति प्रतिषेधप्रसङ्गः। इतर उपदे-
शाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपश्यन्नाह। उपदेशग्रहणं निवर्तिष्यत इति। स्तीर्त्वापूर्वेति। इत्वादिषु कृतेष्वनुगन्तत्वात् तॄ लूलेत्यादौ च सं
प्रति कोगन्तसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्तूपदेश उगन्तत्वात् संप्रत्यनुगन्तत्वेऽपि प्रतिषे
धः प्रवर्तते। आनुपूर्व्येति। स्तृत्वा इति स्थिते कित्वनिषेधाश्रय इडि इडाश्रयश्च कित्वनिषेध इति प्रागेव संनिहितं कित्वमाश्रित्येट्प्रतिषेधः प्रव

एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम्। एकाज्ग्रहणं क्रियते। जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत्। जागरिता जागरितुम्। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते। जागर्तिश्चोपदेशे उदात्तः। नब्रूमः इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। किं त
र्ह्युत्तरार्थम्। श्र्युकः किति नीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति। जागरितः जागरितवानिति। एतदपि नास्ति प्रयोजन
म्। जागर्तेर्गुण इत्युच्यते। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति। तत्र गुणे कृते रपरत्वेऽनुगन्तत्वादिट्प्र
तिषेधो न भविष्यति। ननु च उपदेशाधिकारात्प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं निवर्तयिष्यते। यदि निवर्तते। स्तीर्त्वा पूर्त्वा इत्वो
त्वयोः कृतयोः रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत्। नात्राकृत इट् इट्प्रतिषे
धे इत्वोत्वे प्राप्नुतः। किं कारणम्। न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधात्। इदं तर्हि आतिस्तीर्षति। निपुपूर्षति। इत्वोत्वयोः कृ
तयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति।

र्तेनेनत इत्वादीनीत्यर्थः। अत्र चोद्यते। कृतेष्वित्वादिषु प्रति षेधनिमित्तोगन्तत्वापगमात्पुनरिट् प्राप्नोति। तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति कित्वप्र
तिषेधाद्गुणे सति स्तेरित्वे निप्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वमेव प्रसक्तस्येट उत्पन्नस्य प्रतिषेधेन बाधितत्वात् पुनःसंस्कृतत्वाद्वष्टावसरत्वा-
त्पुनः प्रवृत्त्यभावात्। आतिस्तीर्षतीति। श्र्युकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः। सनि ग्रहगुहोश्चेत्यत्र तु सामान्यादि
ति विशेषमाश्रित्यायमुपन्यासः। अत्रेत्वरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्त्वनुगन्तावस्थायामपि
भवति। सनि ग्रहगुहोश्चेत्यत्र च प्रबन्धेनोगनुवृत्त्यते। श्र्युकः कितीत्यनेन त्वत्र प्रतिषेधो नास्ति। इट्प्रतिषेधाश्रयत्वाद् इस्त्वादित्वस्य
इस्त्वादित्वाश्रयत्वात् कित्वस्य कित्वाश्रयत्वादिट्प्रतिषेधस्येति इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इट् सनि वेति। स्रसदृ निश्रिते ऋकारान्तावस्थायामेव पक्षे इडभावः॥ तथाहि इड्विकल्पस्य निरवकाशत्वात् संप्रति। भावे भूतपूर्वग-
त्याश्रयणात् नित्यत्वाद्गानतावद्गुणस्य प्रवृत्तिः। तत्र इट्पक्षे वृतो वेति दीर्घविकल्पे रूपद्वयम्। आस्तरिषीष्ट। आस्तरीषीष्टेति
इडभावपक्षे तु आस्तीर्षीष्टेति। अत्र चोद्यते। इडभावपक्षे कित्त्वाद्गुणे निषिद्धे इत्वरपरत्वयोः कृतयोः पुनरिट् प्राप्नोति। न चेट् सनि वेति विकल्पविधानमन-
र्थकम्। ऋकारान्तावस्थायां पक्षे इडभावे कित्त्वे सति इत्वरपरत्वयोः कृतयोरिडि सति गुणे च सति आस्तरि-
षीष्टेति रूपसंपादनार्थत्वाद्विकल्पस्य। अत्र समाधिः। नित्यमिट्प्राप्तिविकल्पस्य विधानान्नष्टावसरत्वात् लक्ष्यस्य सिद्धत्वात् पुनरिट्
लक्षणं न प्रवर्तते। आस्तीर्णमिति। कृते। कृते चेटि किदेव निष्ठेत्यनेन विशेषेणास्योपन्यासः। यस्य विभाषेति। ननु ऋकारान्तस्य सनि वि-
कल्पविधानान्नित्यत्वाद्दित्त्वोत्त्वयोः कृतयोरुकारान्तत्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। नैष दोषः। सनि विकल्पविधाने ऋकारान्तत्व-
स्यापेक्षणेऽपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य क्वचिदिड्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते न तु विकल्पकारणमृकारान्तत्वम्। भवति चेत्वोत्त्वयोः कृ-

मा भूदेवं श्रुकः किति इति इट् सनि वेत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आस्तीर्णा निपूर्ताः पिण्डाः। इत्वोत्त्वयोः रपरत्वे
चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। इट् सनि वेति सनि विभाषा। यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भ-
विष्यति। इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणम्। वधइट्प्रतिषेधो मा भूत्। वधिषीष्टेति। एतदपि नास्ति प्र-
योजनम्। क्रियमाणेऽपि वै एकाज्ग्रहणे वधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति। किं कारणं वधइट्प्रतिषेधः।

तयोरपि स एव धातुरिति प्रवर्त्तते प्रतिषेधः। तदेवमुपदेशग्रहणस्य उत्तरत्रानुपयोगादननुवर्तनाज्जागर्तेरित्यत्र गुणरपरत्वयोः
कृतयोरनुगन्तत्वाच्छ्युकः किति इति प्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं न कर्तव्यम्। वध्यर्थमिति। वधशब्दोऽकारान्तोऽनेकाजादेशः। इ-
तर उपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैव विशेषणं नत्वेकाच इति मन्यमान आह। एतदपीति। वधिषीष्टेति। आशिषि लिङ्। कर्मण्यात्मनेपद-
मतो लोप इत्यकारलोपे कृते वधिरेकाच्। अकारोच्चारणं त्ववधीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिर्निवृत्त्यर्थं स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति। यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुदात्तात्तस्माच्चोपदेशावस्था गृह्यते। सैव चानेन रूपेणावस्थितेति संप्रत्ययस्ततः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ततश्च कृतमप्येकाजग्रहणमनर्थकम्। किं पुनरिति। उभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तु। ततो वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। बेभिदितेति। द्विःप्रयोगे द्विर्वचने भवति भिदिरुपदेशेऽनुदात्त उपदेशे एकाजित्यतो लोपे कृते संप्रत्यनेकाच्त्वेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गः। श्रूयमाणत्वेकाच्त्वाश्रीयमाणे आवृत्तिसंख्ययैकत्वसंख्याया बाधनात्प्रतिषेधाभावः। समुदायस्य चैकाङ्गसंज्ञा न तु प्रत्येकमित्येकाचोऽङ्गादित्याश्रयणात्परमिवृ पाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। उभयविशेषणेऽप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यम्। असतीति नियम इति। क्रादिसूत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु। एवमपि चकृषद्‌त्यादिसिध्यतीति विभिदिवेत्या

सन्निपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात्। संनिपाते चैव हि विधिरेकाच् श्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता। किं पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थम्। यङ्लोपे माभूदिति। बेभिदिता। बेभिदितुम्। चेच्छिदिता। चेच्छिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः। किं कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम्। तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः। पेचिव। शेकिम। सनश्चेट्प्रतिषेधः। सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह चनीतः। नत्वेऽनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः।

दौ च एकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट् सिध्यतीति भावः। पेचिवेति। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। नीत्त इति। ददातेः क्त प्रत्ययेऽच उपसर्गात्त इति तत्वे कृतेऽनच्कत्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। तत्वस्य द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति परिहारः परिहारान्तरस्य सद्भावान्नाश्रितः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰ कौ॰ नदेवदर्शयति। आनुपूर्व्यात्सिद्धमिति। थलुग्ग्रहणस्येति। आरम्भसामर्थ्यादत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चानारेणापि थलुग्ग्रह-
८७ णं थल्येव सेड्यत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात् थलुग्ग्रहणं क्ङितासमुच्चयार्थम्। ततश्चेटि कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेचिथेत्यादीनि रूपाणि
सिध्यन्तीति नार्थः क्रादिनियमेन। उभयविशेषणत्वादिति। एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये
पठितम्। उभयविशेषणे च क्रादिनियमात्यचादिभ्य इटः सिद्धत्वात् सलि च सेटीत्यत्र थलुग्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। सन्यङन्तस्येति। सन्यङोरिति षष्ठी
। तत्र भिद्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तर आदेशे कृतेऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादिट्प्रतिषे
धाभावः। नन्वेवं बिभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधाप्रसङ्गः इडप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः। अथवात्र समाम्नातसमाप्त्यक्षान्तराश्रयेणाह। अथा
पीति। नह्यस्येति। आचार्यस्य। भित्सुपदेशाश्रये ह्येकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्चेट्प्रतिषेधः स्यात्। यङन्तस्य तूपदेशे गृह्यमाणे तस्यानेकाच्त्वादुदा

आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृते द्वित्वे प्रतिषेधे तत्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। तिकितीत्युच्यते। यदप्युच्यते एकाच उप
देशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति। मा
भून्नियमः। ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति। नैष दोषः। उक्तं तत्र थल्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। समुच्चयो यथा वि
ज्ञायेत। थलि च सेटि क्ङिति च सेटीति। यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धम्। उभयमुपदेश
ग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात्। सन्य
ङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सम्भवति यः स एकाजुपदेशे अनुदात्तः। अथापि
द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः। नह्यस्य भित्सुपदेश उपदेशः। किं तर्हि बिभित्सुपदेश उपदेशः।

तत्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च प्रत्ययस्याख्यानमुपदेश इत्युक्तम्। यङादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति ननु तदन्तानां शब्दानामनुमे
यरूपाणाम्। नैष दोषः। संकीर्णो बुद्धेशोपदेशावित्यपि तन्त्रोक्तमत एव चेत्संज्ञायां करणसाधन उपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः इह
तु भावसाधन आश्रीयते। तेन प्रतिपादनमात्रं गुरुणा वा प्रत्यक्षेण वोपदेश उच्यते। यङ्विधानद्वारेण चबेभिद्य इत्यस्य समुदायस्य क्रि
याविशेषवचनस्याप्यप्रतिपत्तिरस्तीति बेभिद्युपदेश इत्युक्तम्। बेभिद्यशब्दादि क्विप्प्रत्ययेऽल्लोपयलोपयोर्बेभिदिति रामः
भवति। अथ चेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। इह तु प्रतिपादनवचन इति वि ८७
रोधाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथापि मिद्युपदेश इति। उच्चारणवचनेष्वुपदिश्यमानत्वमाणेः प्रत्यक्षमाख्यानवचनेवा न दोष इत्यर्थः। द्विप्रकार उपदेश उक्तो एच्छति। कः पुनरिति। किं मिद्युपदेशोऽथवे मिद्युपदेश इत्यर्थः। यः कृत्स्न इति। कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नः स च मिद्युपदेश एव। स हि सर्वसाधारणो भेत्ता वे मिद्यत इत्येवमादीनां प्रतिपत्तिहेतुत्वात्। उभयोरिति। केवलस्य मिदेर्वे मिधादेश्च तदवयवसमुदायस्य धातोर्ग्रीहक इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। मिदादीनामेवोपदेशोऽस्ति न तु सनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामु पदेशः शब्दस्य साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुः शास्त्रवाचिन आश्रयणात्। वध इट्प्रतिषेध इति। मिद्युपदेशस्थानीयो हन्त्युपदेशः तत्र हन्तिरेकाजनुदात्तश्चेति सत्यपि वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वे हन्त्युपदेशधर्माश्रय इट्प्रतिषेध

अथापि मिद्युपदेश उपदेश एवमपि न दोषः। अकारेणव्यवहितत्वान्न भविष्यति। ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। न सिध्यति। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः। न चायं पूर्वविधिः। पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः कः पुनरुपदेशो न्याय्यः। यः कृत्स्नः। कश्च कृत्स्नः। य उभयोः। यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः स च न्याय्यः। वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। वधिषीष्टेति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमपि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आ वधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति। अथ के पुनरनुदात्ताः। आदन्ताः। अदरिद्राः। इवर्णान्ताश्च श्रिश्विडीशीदीधीवेवीङः। उकारान्ताः। युरुणुक्षुक्ष्णुस्नूर्णुवर्जम्। ऋदन्ताश्च जागृवृङ्वृञः। शकिः कवर्गान्तानाम्। पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छियजिभजिसृजित्यजिभुजिभ्रस्जिमस्जिरुजियुजिणिजिविजिसञ्जिस्वञ्जयः श्चवर्गान्तानाम्।

प्रसङ्गः। न चाकारलोपस्य यङन्तद्वा न्नापि स्थानिवद्भावेन व्यवधानम्। सत्यपि स्थानिवत्त्वे प्रकृतिप्रत्यययोरानन्तर्यायघङन्ते तु स्थानिवत्वादकारेण मिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदात्। आद्युदात्तनिपातनमिति। तत्सामर्थ्याद्वुपदेशविषयानुदात्तत्वाश्रय इट्प्रतिषेधो न भवति। नह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि। प्रत्ययस्वरेण तस्य बाधनात्। आर्धधातुकीया इति। आर्धधौके भवा इति द्वाच्छः। यदि तर्ह्यार्धधातुकविशेषनिमित्ताः अप्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवन्ति। तदा यदुक्तं वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुध्यते। अन्तरङ्गत्वाद्वधेर्बहिरङ्गत्वाच्चिण्वद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति चिन्त्योऽत्र समाधिः। तु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ कृसृभृवृ ॥ क्र्यजोऽसुट् इति। कृतेऽपि सुटि किरो निर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः। गुणोऽर्तीति। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगादेर्गुणविधा
ने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वचनेन। अनुगन्तत्वादिति। श्र्युकः किति। इत्यत उग्ग्रहणमिहानुवर्त्तत इति मन्यते। एवमपीति। यद्यपि सं
प्रति नोगन्तस्तथाप्युपदेश उगन्त इति स्यात्प्रतिषेधः। किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्त्तत इति चेत्तुष्टोथेत्यादौ कृतेऽपि गुणे इट्प्रतिषेधार्थम्। यद्ये
वमुक इत्यपि नानुवर्त्यम्। एवं तर्हि तदनेनोक्तं भवति। सत्यसति वोगधिकारे क्र्यजोऽसुट् इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण॥ श्वीदितो-

सदिशदिहदिछिदितुदिनुदिस्विदिमिदिस्कन्द्रि क्षुदि खिद्यति विन्दति विन्ति विद्यति राधियुधिबुधिशुधिक्रुधिरुधिसाधिव्यधिबन्धि
सिध्यति हनि मन्यतयस्तवर्गान्तानाम्। तिपितपिवपिशपिछुपिलुपिलिपिस्वप्यापिक्षिपिसृपितृपिदृपियमिरमिलभिय
मिरमिनमिगमयः पवर्गान्तानाम्। रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशि दशिक्रुशिमृशिदंशि त्विषिमृषिकृषिश्लिषिविवि
षिपिषि ‒ तुषिदुषिश्लिषिघसिवसिसिदहिदिहिवहिदुहिनहिरुहिलिहिमिह यश्चोष्मान्तानाम्। वसिः प्रसारणी॥ कृ
सृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥ क्र्यजोऽसुटः॥ क्र्यजोऽसुट् इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संचस्करिव। संचस्करिम। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न
वक्तव्यम्। गुणोऽर्तेरपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति। एवमप्युपदेशा धिकारात्प्राप्नोति। तस्मादसुट
इति वक्तव्यम्॥ श्वीदितो निष्ठायाम्॥ श्विग्रहणं किमर्थम्। न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे च उगन्तादित्येव सिद्धम्।
अत उत्तरं पठति।

निष्ठायाम्॥ स्तीर्त्वा स्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाह। श्विग्रहणं किम
र्थमिति। ननु च श्वित इति स्थिते संप्रसारणात्परत्वादिट् प्राप्नोति। नित्यत्वात्संप्रसारणं भविष्यतीति मन्यते। यस्य लक्षणान्तरेणेति क्वचिन्ना
श्रीयत इति पूर्वमेवोक्तम्। संप्रसारणनिमित्तत्वादिडभावस्य तस्मिन्कृते इटोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम्। संप्रसारणस्य तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नि
त्यत्वम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रिग्रहणमिदन्तत्वादिति। एकाज्ग्रहणेन तार्थता प्रत्याख्यानायानुपूर्व्यासिद्धमित्यादिना त्रोक्तम्। तच्चैकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्थितं सदुत्त
रत्रापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायानुवर्त्यम्। ततश्च जागरित इत्यत्र श्र्युकः कितीति नीट्प्रतिषेधो न भवति। ननु वध्यर्थमप्येकाज्ग्रहणं प्र-
त्याख्यातमेवाद्युदात्तनिपातनाश्रयेण। हन्त्युपदेशे गृह्यमाणे तदुक्तम्। वध्युपदेशे त्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणेनैव वधेरिट् साध्यते। आ
द्युदात्तनिपातने त्वाश्रीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङीति विषयसप्तम्याश्रयणीया। तथा च घानिषीष्टेति विप्रति
षेधाच्चिण्वद्भावानुपपत्तिरन्तरङ्गत्वाद्वधिभावप्रसङ्गात्। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं चैकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन् हि क्रियमाणे यत्रैकाज्ग्रह
णं किं — चित्यञ्चैतानिन यङ्लुकीति वचनाद् बिभिदितेत्यादावपीट् सिध्यति। उपदेशग्रहणमपि श्र्युकः कितीत्यत्रानुवर्त्यम्। अन्यथा स्तीर्वे

श्रिग्रहणमिदन्तत्वादुपदेशस्य। श्रिग्रहणं क्रियते इदन्तत्वादुपदेशस्य। उपदेशे उगन्तादित्युच्यते। श्रयतिश्च उपदे
शे इदन्तः॥ यस्य विभाषा॥ यस्य विभाषाऽविदेः। यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। विदितः। विदितवानि
ति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यदुपधेर्विभाषा तदुपधेः प्रतिषेधः। शब्विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणश्चायम्॥
आदितश्च॥ विभाषा भावादिकर्मणोः। किमर्थो योगविभागः। न आदितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत। केनेदा
नीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति। यस्य विभाषेत्यनेन।

त्यादिसिद्धयेऽनन्तप्रकारपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषङ्गः। इदमेव श्रिग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञापकम्। अन्ये त्विह श्रि-
ग्रहणं सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानित्यस्य ज्ञापकमाहुः॥ यस्य वि॥ विभाषा गमहनविदविशामिति क्वसौ विकल्पविधानाद्धेतोर्निष्ठायां प्रति
षेधः प्राप्नोतीति मत्वाह। यस्य विभाषाऽविदेरिति। विन्तिरत्र विवक्षितः। विद्लृ लाभे इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येवेविन्न इति। विद्यतिविन्त्योस्त्व
नुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः। यदुपधेरिति। उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः। शब्विकरणस्य विभाषेति। विशिनात्तौदादिकेन साहचर्यात्तौदादि
कस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदिरूपत्वे अर्थस्य भेदकत्वेन रूपवदाश्रयणात् प्रतिषेधाभावः। यद्यपि हन्तिना साह
चर्यं विदेरस्ति तथाऽपि शब्परविप्रतिषेधाद्विशिर्व्यवस्थाहेतुर्न हन्तिः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदित्वमेवं तर्हीति। इहाभेदे विषयेषूपाधीनां भेदकत्वेन स्यात् योगविभागो नर्थकः स्यात्। भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तरि निष्ठायां प्रतिषेधो न स्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः। यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्न कर्तृकर्मवाचिन्याम्। नैष दोषः। तेन निर्वृत्तं निर्वृत्तेत्यादिभ्य इति लिङ्गात्प्रत्ययार्थो भेदकत्वेन नाश्रीयते॥ क्षुब्ध ॥ क्षुब्धमिति। यदि धात्वर्थोपाधित्वेन मन्थाद्य आश्रीयेरन्मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्त इति तदा क्षुभितं मन्थेनेत्यत्रापि भावे क्त इट्प्रतिषेधः स्यादिति समुदायान

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यस्य विभाषा अविदेरित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त॥ ॥क्षुब्धं मन्थाभिधाने इति वक्तव्यम्। क्षुभितं मन्थेनेत्येवान्यत्र। क्षुब्धः स्वान्तं मनोभिधान इति वक्तव्यम्। स्वनितं मनसे त्येवान्यत्र। स्वान्तः ध्वान्तं तमोभिधान इति वक्तव्यम्। ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र॥ धृषिशसी वैयात्ये॥ किमिदं वैयात्यमिति। वियातभावो वैयात्यम्। दृढस्थूलबलयोः॥ दृढनिपातनं किमर्थम्। न दृहेर्नेड्वतीत्येवोच्यते। दृढनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम्। दृढनिपातनं क्रियते नकारहकारलोपार्थम्। नकारहकारलोपो यथा स्यात्। परस्य च ढत्वं यथा स्यात्।

मभिधेयभावेन मन्थादयद्भोपात्ता इति प्रदर्श्यते। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः॥ क्षुब्धां गिरिनदीमिवेत्यादयस्तु प्रयोगा असाधव इत्याहुः। अन्ये तूपमानमाश्रित्य समर्थयन्ते। स्वान्तशब्देन बाह्येषु विषयेषु विक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते॥ धृषिशसी॥ वियातभाव इति। विरूपं यातं गमनं चेष्टनं यस्य स वियातोऽविनीतः॥ दृढस्थूल॥ न दृहेरिति। दृह दृहि वृह वृहि वृद्धाविति धातुषु पठ्यते तत्र दृहः स्थूलबलयोरिति इटाप्रतिषेधो विधेय इति मत्वा प्रश्नः दृढनिपातनमिति। दादेर्धातोर्घ इति घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनि ड्वचनेहीति। यदीटो घत्वस्य च प्रतिषेधो विज्ञायेत ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु यद्यपि दृढ इति रूपं सिध्यति तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनं कार्यं प्रसज्येत लघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रसङ्गश्च। द्रढीयानिति। रविधौ पृथुमृद्वित्यादि परिगणनमनपेक्ष्योच्यते। परिगणने हि विशेषणानां प्रत्याख्यानाद्रभावः सिध्यति। नलोपवचनं चेति। दृंहेरिदित्वान्नलोपो न प्राप्नोति। दृहेस्तु स्थूलबलयोरपि दृढ हितमितीष्यते। दृहि वृहि इरुद्धाविति द्वावेव धातू पठ्येते इति वार्तिककाराभिप्रायं केचिदाहुः। तथा च दृंहेरच्यनिटीति नलोपमुक्तवान्। भाष्यकारस्त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाद्धातुचतुष्टयमिच्छेष। पारिदृढीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्॥ प्रभौ परि॥ परिवृढस्येति। कथं पुनरत्र ल्यबादेशो यावता परिवृढमा

अनि ड्वचने हिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। अनिड्वचने हिरभावस्याप्रसिद्धिः। द्रढीयान्। किं कारणम्। अलघुत्वात्। नलोपवचनं च। नलोपश्च वक्तव्यः। इह च परिदृढय्य गतः। ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात्। इह च पारिदृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥ प्रभौ परिवृढः॥ परिवृढ इति किमर्थं निपात्यते। न परिपूर्वाद्वृहेः नेड्वशीत्येवोच्येत। परिवृढनिपातनं च। किम्। नकारहकारलोपार्थम्। परस्य च ढत्वार्थम्। अनिड्वचने हिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। नलोपवचनं चेत्येव। परिवृढीयानिति। रऋतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात्। इह च परिवृढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात्। इह च पारिवृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥ घुषिरविशब्दने॥ किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते। न विशब्दने चुरादिणिचा भवितव्यम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दन इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज्भवतीति।

चष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्तस्य कृदन्तत्वात्तत्रैव परेऽन्तर्भावात्पुनः समासाभावः। नैष दोषः। संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्स्वत्ययोः सति नीन्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्वा वृढशब्दादेव णिच् क्रियते ततो वृढिशब्दस्य धातुत्वात्क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः। णाविष्ठवद्भावाद्रभावः॥ घुषिरवि॥ किमर्थमिति। घुषिरविशब्दार्थ इति भूवादौ पठ्यते। स विशब्दने नैव वर्तते। यस्तु घुषिर्विशब्दन इति चुरादौ पठ्यते तस्माण्णिचा भवितव्यम्। केवलश्चेद्घुषिरूपात्त इति नार्थो विशब्दनप्रतिषेधेन। विशब्दनं स्वाभिप्रायस्य शब्देन प्रकाशनमुच्यते। एवं तर्हीति। अविशब्दन एवेड[illegible] सिद्ध इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किमेतस्येति। किन्निशम्यामेवघुषितंघोषितमितिरूपद्वयसिद्धिः प्रयोजनमथान्यदपीतिप्रश्नः। जुघुषुरिति। घोषयांचक्रुरित्यपि भवति। अन्येत्वनित्यण्यन्ताश्चुरादयइतिसामान्येनज्ञाप्यतइत्याहुः। केचित्त्विति स्मृत्यामितिइदित्वंचुरादिणिचोनित्यत्वस्यज्ञापकमाहुः। इदित्वेननुम्विधानेप्रयोजनंचिन्तितइत्यादौनलोपाभावः। यदिचचुरादिणिच्नित्यःस्यात्तदाचिन्तस्मृत्यामित्येवपठेत्। णिचिसतिनलोपाप्रसङ्गात्णेः॥ किंपुनरिति। किमभिधेयत्वेनक्तान्तस्याध्ययनमाश्रीयतेअथधात्वर्थसाधनत्वेनेतिप्रश्नः। अध्ययनेचेदिति। अध्ययनविषयेधात्वर्थइत्यर्थः। वृत्तोगुणइति। अध्ययनसामान्यंवृत्तशब्दस्याभिधेयंनतुतद्विशेषइतिविशेषवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः। गुणः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः वृत्तोनिष्पादितइत्यर्थः। वृत्तंगुणस्येति। भावेनिष्ठातस्याअध्ययनंनाभिधेयमितिवृत्तशब्दप्रयोगाप्रसङ्गः। नसिध्यतीति। ण्यन्तस्येतिभावः। ण्यन्तस्यसकर्मकत्वाद्वृत्तंगुणस्येतिभावेनिष्ठायाअप्रसङ्गात्तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रभावेऽकर्मकेभ्यइत्यनुवर्त्तनात्॥ वृतिरयमिति। केवलस्यसकर्मकत्वाशङ्कांनिराकृत्यण्यन्तस्यस

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। महीपालवचः श्रुत्वाजुघुषुः पुष्यमाणवाः। एषप्रयोगउपपन्नोभवति॥ णेरध्ययनेवृत्तम्। किंपुनरिदमध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियते आहोस्विदध्ययनेचेद्वृत्तिर्वर्त्ततइति। किंचातः। यद्यध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियतेसिद्धंवृत्तोगुणः वृत्तंपारायणं। वृत्तंगुणस्य। वृत्तंपारायणस्येति। नसिध्यति। अथविज्ञायतेअध्ययनेचेद्वृत्तिर्वर्त्ततइतिनदोषोभवति। यथानदोषस्तथास्तु। अध्ययनेचेद्वृत्तिर्वर्त्ततइत्यपिवैविज्ञायमानेननसिध्यति। किंकारणम्। वृतिरयमकर्मकः अकर्मकाश्चापिण्यन्ताः सकर्मकाभवन्ति॥ अकर्मकश्चात्रवृतिः। कथंपुनर्ज्ञायतेअकर्मकोत्रवृतिरिति। अकर्मकाणांभावेक्तोभवतीत्येवमत्रभावेक्तोभवति ॥

कर्मकत्वंप्रतिपादयति। प्रयोज्यमन्तरेणणिचोभावात्तेनास्यसकर्मकत्वम्। तन्नैतस्माद्भवतुसकर्मकत्वंकर्मण्येवात्रनिष्ठाभवत्वित्याह। अकर्मकश्चात्रेति। वृत्तंगुणस्येत्यादावित्यर्थः। अकर्मकाणामिति। भावेक्तविधानादकर्मकत्वंप्रतीयतइत्यर्थः। कर्मणिक्तेवृत्तोगुणइतिसामानाधिकरण्येनभाव्यंभावेतुक्तेशेषविवक्षायांषष्ठीभवति। तस्मान्नैतद्ण्यन्तस्यवृतेरूपमपितुकेवलस्यतस्यचयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधोस्येवाएवंचाध्ययनमभिधेयंभवतुविषयोवेतिनकश्चिद्दोषः। अत्राहुः। वृत्तंगुणस्येतिसकर्मकादपिण्यन्तान्नपुंसकेभावेक्तइतिभावेक्तोस्त्येव। यस्तुनिष्ठेतिभूतेक्तः सएवाकर्मकेभ्योभावेभवतिवृत्तंगुणस्येत्यत्रचवर्तमानत्वंप्रतीयतेनभूतत्वम्। अत्रोच्यते। नपुंसकेभावेक्तइत्ययमपिक्तः सकर्मकेभ्योनभवतितयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रग्रहणात्तत्रचभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनादवश्यंचैतद्बोद्धव्यमन्यथानपुंसकेभावउपसंख्यानमित्यस्मिन्शेषविज्ञानात्सिद्धमितिप्रत्याख्यातेसकर्मकाद्भावेक्तेविधीयमानेकर्मणोद्वितीयाप्रसज्येत। ग्रामंगतमोदनंभुक्तमिति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथणिग्रहणमिति। केवलस्य यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तत्सामर्थ्याद् ण्यन्तस्य निपातनं विज्ञास्यते। वृत्तनिपातन इति। अ सति णिग्रहणे ण्यन्तस्यैवेदं निपातनं न तु सनन्तस्य यङन्तस्य वेति निश्चयाभावाद् द्विधिरशक्योऽभ्युपगन्तुमिति नियमो विज्ञायेत। णि लोपार्थमिति। निष्ठायां सेटीति वचनादनिटि निष्ठायां णिलोपो न प्राप्नोति। णेरनिटीत्यनेनापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सेटि निष्ठायां विधी यमानेन णिलोपेनानिटि निष्ठायां णिलोपस्य बाधनात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्येट्श्चाभावो निपात्यते॥ वा दान्त॥ उपधादीर्घत्व

तत्र उदितः क्त्वि विभाषा यस्य विभाषेति इट्प्रतिषेधो भवति। अथ णिग्रहणं किमर्थम्। वृत्तनिपातने णिग्रहणमण्य न्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम्। वृत्तनिपातने णिग्रहणं क्रियते। अण्यन्तस्यावधारणं माभूदिति। केऽमर्थकयान्नियमो भ वति विधेयं नासीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयं ण्यधिकाद्वृत्तेरिट्प्रतिषेधो विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति अपूर्व एव विधिर्भविष्यति। न नियमः। कुतो नु खल्वेतदधिकार्थ आरम्भे सति ण्यधिकस्य भविष्यति न पुनः सनधिक स्य वा स्याद् यङधिकस्य वेति। तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ किमर्थं निपातनं क्रियते। निपातनं णिलोपेड्गुणप्रतिषे धार्थम्। निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थं च॥ वा दान्तशान्त॥ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते। दान्तशान्तयोः रुपधादीर्घत्वं च। किं च। णिलोपेट्प्रतिषेधौ च। उपधादीर्घत्वमनिपात्यं वृद्ध्या सिद्धम्। न सिध्यति। मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे न भवितव्यम्। एवं तर्ह्यनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्येवात्र दीर्घत्वं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। णिचा व्यव हितत्वात्। णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। अथ स्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते। स्पष्टच्छन्नयो रुपधाह्रस्वत्वं च। किं च। णिलोपेट्प्रतिषे धौ च॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥ घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन॥ घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्र तिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन। घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशः। असंपूर्वाद्विशब्दनम्। घुष्टा रज्जुः। घुष्टो मार्गः। वावचन स्यावकाशः। संपूर्वाद्विशब्दनम्। संघुष्टं वाक्यं संघुषितं वाक्यम्। संपूर्वाद्विशब्दने उभयं प्राप्नोति ॥

मिति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। तस्मिंश्चोच्यमाने द्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु न स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वाप्रसङ्गः। सूत्रारम्भाग्रहेण तु दीर्घसिद्धिं भाष्यकृन्मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हृषेर्लोमसु॥ हृषेरकारो लोमशब्दस्सामान्यशब्दमत्वा केशग्रहणं न कृतवान्। तथा च लोमन्नर्थस्य हृष्टेर्शो च कर्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शे ऽपि दृष्टो च क्रियते। वार्तिककारस्तु मूर्ध्वजाः केशाः। अङ्गान्तरजातानि लोमानीति भेदं मत्वा आह। हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति। अपचितः॥ चिभावइति। एतच्चोपलक्षणमिट्प्रतिषेधस्यापि निपातनात्। क्तिनीति। क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्प्रत्ययोयमन्यथा गुरोश्च हल

संघुष्टा रज्जुः। संघुषिता रज्जुः। वावचनं भवति विप्रतिषेधेन। स्वनइट्प्रतिषेधस्यावकाशः। अनाङ्पूर्वान्मनो ऽभिधानम्। स्वान्तं मनः। वावचनस्यावकाशः। आङ्पूर्वादमनो ऽभिधानम्। आस्वान्तो देवदत्तः। आस्वनितो देवदत्तः। आङ्पूर्वान्मनो ऽभिधान उभयं प्राप्नोति। आस्वान्तं मनः। आस्वनितं मनः। वावचनं भवति विप्रतिषेधेन॥ हृषेर्लोमसु॥ हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। हृष्टानि लोमानि। हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः। हृषितं लोमभिः। हृष्टाः केशाः। हृषिताः केशाः। हृष्टं केशैः। हृषितं केशैः। विस्मितप्रतिघातयोरिति वक्तव्यम्। हृष्टो देवदत्तः। हृषितो देवदत्तः। हृष्टा दन्ताः। हृषिता दन्ताः। अपचितश्च॥ अपचित इति किं निपात्यते। चायश्चिभावो निपात्यते। अपचितः। क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्। अपचितिः॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥ आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम्। वलादिग्रहणमार्धधातुकविशेषणं यथा विज्ञायेत। वलादेरार्धधातुकस्येति। अथाक्रियमाणे आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात्। अङ्गस्येति वर्तते। अङ्गविशेषणम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्य वलादेरादित इट् प्रसज्येत। अडाडुत्। तद्यथा। अडाटावङ्गस्यादितो भवतस्तद्वत्। क्रियमाणे ऽपि आर्धधातुकग्रहणे ऽनिष्टः शक्यो विज्ञातुम्। वलादेरार्धधातुकस्येड्भवतीति। अक्रियमाणे चेष्टमङ्गस्य यो वलादिरिति। किं चाङ्गस्य वलादिर्निमित्तम्। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। यावता क्रियमाणे ऽपि चानिष्टं विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाणे एवेष्टं विज्ञास्यामः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह मा भूत्। आस्ते। शेते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इड्भवति। नान्येभ्य इति। एवमपि रक्षत्वं रक्षता। अत्र प्राप्नोति। धातोरिति वर्तते। एवमपि लूभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति ।

इत्यकारः स्यात्॥ आर्धधातु॥ रुदादिभ्य एवेति। सार्वधातुक एवेति नियमो रुदविदेति क्त्वासनोः किन्त्वविधानान्नभविष्यत्यनिटः सनो रुदेर्हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वात्क्वोऽप्यनिट औपदेशिककित्त्वसद्भावात्। लूभ्यामिति। क्विबन्ता धातुत्वं न जहतिरूपार्थावेकत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विहितविशेषणमिति। यद्यपिऋृतइद्धातोरित्यत्रधातुशब्दोर्थपदार्थकस्तथापिसदृशशब्दान्तरानुमानादिहधातोरित्येतत्स्वरूपपदा
र्थकमाश्रीयते। धातोरित्येवंविहितस्येति।पञ्चमीनिर्दिष्टेनेति।पञ्चम्यन्तानुकरणेधातोरितिअस्मिन्धातोरित्येवंविहितस्येतिलभ्यतेना
न्यथा॥ अथेदानीमिति।धातुशब्दोत्रधातुशब्दस्यानुकरणंतेनधातुशब्दस्यपःसंबन्धीप्रत्ययस्तस्येड्भवति।यश्चधातुशब्दयापारोत्पन्नः
सततत्संबन्धीभवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥स्नुक्रमोरना॥स्नु
क्रमोरुदात्तत्वादिटिसिद्धेनियमार्थवचनमनात्मनेपदनिमित्तत्वेएवेड्यथास्यात्।आत्मनेपदनिमित्तत्वेमाभूत्।कितिसनिचप्रस्नुतःप्र
सुस्नूषतीतिक्रमेश्चनिष्ठायांक्रान्तइतिस्नुकःकितिसनिग्रहगुहोश्चसनस्यविभाषेतिप्रषेधएवभवति।पुरस्तात्प्रतिषेधस्यहेतदेवप्रयो
जनस्यादिड्मात्रस्यप्रतिषेधोयथास्यादिति।तेनप्रतिषेधबाधनार्थमेतन्नभवति।अथवाआर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यानुवर्तनादय

एवंतर्हिविहितविशेषणंधातुग्रहणम्।धातोर्योविहितःननुचधातोरेवायंविहितः। नचायंधातोरित्येवंविहितः।
क्वपुनर्धातुग्रहणंप्रकृतम्।ऋृतइद्धातोरिति।तद्वैषष्ठीनिर्दिष्टंपञ्चमीनिर्दिष्टेनचेहविहितंशक्यतेविशेषयितुम्।अ
थेदानींषष्ठीनिर्दिष्टेनापिविहितंशक्यतेविशेषयितुम्।शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥स्नु
क्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्यानम्।स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। प्र
स्नविता।प्रस्नवितुम्।प्रस्नवितव्यम्।प्रक्रमिता।प्रक्रमितुम्।प्रक्रमितव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।अवि
शेषेणस्नुक्रमोरिडागममुक्त्वाआत्मनेपदपरेनेतिवक्ष्यामि।आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परपरसीयुडेकादेशे
षुप्रतिषेधः॥आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परपरसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः ।

मर्थोभवतियत्रपूर्वेणइड्विहितस्तत्रैवानेनभवति।पूर्वसूत्रेणचप्रतिषेधविषयपरिहारेणइड्विधानात्तत्रैवायंविधिःप्रवर्तमानोनिय
मायसंपद्यते।अथवाआत्मनेपदनिमित्तत्वेनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रीयतइतिकिदादौनदोषःप्रस्नवितेति।यएवात्मनेपदवि
षयःस्नौतिःसएवात्रापियोग्यताश्रयणेननिमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तंभवतीतिइण्नप्राप्नोतीतिवचनम्।कर्मकर्तृविषय
श्चात्रस्नौतिरितिकर्मकर्तर्यात्मनेपददर्शनाद्भवतितद्योग्यः।एवंप्रस्नवितुंप्रस्नवितव्यमितिभावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदोप
लम्भादात्मनेपदनिमित्तंस्नौतिः।प्रक्रमितेति।आदिकर्मणोन्यत्रप्रशब्दोविज्ञेयः।आदिकर्मणितुकर्तरिचात्मनेपदविषयात् कृतीतिप्रति
षेधेनभाव्यम्।प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमिति।भावकर्मविषयत्वात्प्रारम्भविषयत्वाद्वाआत्मनेपदनिमित्तत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰दी॰ ६२

प्रस्नुस्नूषिष्यत इति। आत्मनेपदपरः स्नुस्तत्परः सन्निति स्नेन व्यवधानात्सनइट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। ननु च व्यवहितेऽपि परशब्दस्य व ७२२
र्तनात्प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। आत्मनेपदेपरेष्विति न सूत्रन्यासः किं तर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत्। स्नुक्रमोर्नात्मनेपदइति तु सूत्रन्या
सः तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च सनिग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधो भविष्यति।
न ह्ययमिड्विधिः पूर्वप्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तम्। यद्यप्युक्तमविशेषेणेति। तस्यायमर्थः। पूर्वसूत्रेण यः स्नुक्रमोरविशेषेणोक्त
स्तमनूद्यात्मनेपदपरे प्रतिषेधो विज्ञेयः। एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यत इत्येतदेवात्रोदाहरणम्। स्नौतिस्तु साहचर्यादुदाहृतः। प्रस्नोषीष्टे
ति। आत्मनेपदमेवात्र सीयुडाद्यार्धधातुकं सीयुट् स्तङ्कृतत्वान्न तात्मनेपदपरमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। प्रस्नोष्यन्त इति। अत्रान्तरङ्गत्वा
न्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशे न भाव्यमिट्प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गो नित्यश्च। वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनेन त्वेकनिमित्ताप्रवृत्तिर्वार्णस्य प्रतिषिध्य

तत्परपरे तावत्। प्रस्नुस्नूषिष्यते। प्रचिक्रंसिष्यते। सीयुटि। प्रस्नोषीष्ट। प्रक्रंसीष्ट। एकादेशे। प्रस्नोष्यन्ते। प्रक्रंस्यन्ते।
एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेऽनान्तादिवत्। एवं तर्ह्येकादे
शः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। तत्परपरे सीयुटि तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं
तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेड्भव
तीति वक्तव्यम्। यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीय
तेऽत्र न प्राप्नोति। बहिरङ्गत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणमात्मनेपदम् ।

तेन तु भिन्ननिमित्तेति स्यादेवेडागमः। अत एवेड्विकर्षेऽप्यार्णादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम्। एकादेशः पूर्वविधाविति। ननु चार्धधा
तुकस्येट्प्रतिषेध उच्यते। न चार्धधातुकमेकादेशात्पूर्वं व्यपवर्गाभावात्। अत्राहुः। पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणा
ददोषः। प्रस्नवित्रीयत इति। तृजन्तात्क्यङ्। रीङृत इति रीङादेशः। बहिरङ्गलक्षणमिति। तृजन्तादाचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यङ्।
तत्र आत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तृजन्तावस्थायामुत्पन्नो न शक्यो निवर्तयितुमित्यर्थः। यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्राप्यात्मनेप
दस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। समानपदस्थस्येति वचनादिडागमे न पदावस्थापेक्षणीया। तत्र तु विभक्त्यु
त्पत्तेः प्रागस्त्येऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासंनिधानादिडागमः प्रवर्तते। प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थायामेवात्मनेपदसंनिधा रामः
नात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः ॥ ६२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मनेपदविषयादिति। तयोर्यादित्यर्थः। प्रक्रन्तेति। प्रारम्भविषयत्वात्क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम्। स्नुक्रमी एवेति। आत्मनेपदनिमित्त इति प्रथमाद्विर्वचनं न सप्तमी। सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात्प्रस्नवितम्यमित्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्। कथं पुनरिति। कृत्यादिरर्थ आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः। धातुरेवेति। कृत्याद्यर्थविशिष्टः। भावकर्मवृत्तादिति। भवकर्मणी धातोरेवविषयभावेन विशेषण इत्यर्थः। सत्यात्मनेपद इति। नयोग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वम्

क्रमेश्च॥ क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। अथ किमर्थं क्रमेः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्यते। कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतिनेति वक्ष्यति तत्क्रमेरेव यथा स्यात्। स्नोर्मा भूत्। प्रस्नविता। प्रस्नवितारौ। प्रस्नवितारः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। तत्तर्हि इदं बहु वक्तव्यम्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। क्रमेश्चेति वक्तव्यम्। कर्तरि चात्मनेपदविषयात्। कृतीति वक्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत् कृत्युपसंख्यानमिति। नैष दोषः। स्नुक्रमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः। न चेत् स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति। कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्। धातुरेव निमित्तम्। आह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते भावकर्मणोरिति। अत्रापि धातुरेवाश्रीयते। भावकर्मवृत्तात्धातोरिति। कथं प्रक्रमितव्यम्। सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते। कथं प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। तस्मादसत्यपि॥ कथं प्रक्रमितव्यम्। उपक्रमितव्यम्। तस्मात् सत्येव॥ कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता। वक्तव्यमेवैतत्। कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति ॥

श्रीयते किंतु कार्यं कुर्वतः॥ यद्येवमर्थेऽपि निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे दोषाभावात्कस्मात्स्नुक्रमी एवेत्युक्तम्। उच्यते। अर्थे निमित्तत्वेनाश्रीयमाणेऽनुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाश्रितः॥ यदि सति कार्ये निमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्तव्यमनात्मनेपद इति सप्तम्याश्रयणात्। नैतदस्ति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषायां सत्यां सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवाकृतीतिवर्ततइति। तच्चकृद्ग्रहणं वाक्यभेदेनकर्मणैवसंबध्यतेनस्तौतिना। अनात्मनेपदनिमित्तइतिचप्रसज्यप्रतिषेधस्तेनायमर्थोयदाप्यात्मनेपदयोग्यः कर्मस्तदाततःपरस्यकृतइड्नभवति॥ ग्रहोलि॥ इड्ग्रहणमिति। आदेशस्यस्थानिनिर्देशार्थमिड्ग्रहणंकर्तव्यम्। एवमपीति। सत्येवप्रथमान्तइड्ग्रहणेषष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः। अक्रियमाणेहीति। प्रथमान्तमिड्ग्रहणमयोग्यत्वान्नसंबध्यतेअव्यभिचारोपस्थानाच्चाज्मात्रस्यग्रहेः परस्यदीर्घप्रसङ्गः। असंप्रत्ययइति। ग्रहेः परस्यइटोदीर्घइत्ययमिष्टःसंप्रत्ययोनस्यात्। क्रियमाणइति। प्राकरणिकमिटमनपेक्ष्येटइत्युच्यमानेसर्वस्येटोविशेषाभावाद्दीर्घप्रसंङ्गाच्चिण्वदिटोदीर्घः प्रतिषेध्यः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दान्तच इट्। अल्लोपयलोपयोःकृतयोर्हिः प्रयोगेद्विर्वचने

अथवाकृतीतिवर्तते॥ ग्रहोऽलिटिदीर्घः॥ ग्रहेर्दीर्घत्वेइड्ग्रहणम्। ग्रहेर्दीर्घत्वेइड्ग्रहणंकर्तव्यम्। इटोदीर्घइतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। एवमपिकर्तव्यमेव। अकरणेह्यसंप्रत्ययःषष्ठ्यभावात्। अक्रियमाणेहिइड्ग्रहणेअसंप्रत्ययःस्यात्। किंकारणम्। षष्ठ्यभावात्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यआदेशाउच्यन्ते। नचात्रषष्ठींपश्यामः। क्रियमाणेचापीड्ग्रहणेचिण्वदिटःप्रतिषेधोवक्तव्यः। ग्राहिष्यते। यङ्लोपेचप्रतिषेधोवक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। जरीगृहितव्यम्। यदिपुनरिड्दीर्घआगमान्तरंविज्ञायेत। इड्दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धम्। इड्दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धंभवति। यद्दिइण्नदीर्घः। अथदीर्घोनेट्। इड्दीर्घश्चेतिविप्रतिषिद्धम्। प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः। प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः। स्तुवूर्षते। विवरिषते ॥

सएवग्रहिरितिइटोदीर्घप्रसङ्गः। दीर्घविधौस्थानिवत्त्वनिषेधादकारेणव्यवधानाभावः। यदिपुनरिति। इडितिवर्ततेदीर्घइतिचनिर्दिश्यतेतत्रदीर्घइड्भवतीतिसामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराश्रीयतेदीर्घग्रहणाच्चदीर्घव्यक्तिसमवेतासाविधीयते। टकारोदेशविध्यर्थइतिसामर्थ्यादीडागमविधिः। एवंचषष्ठीनिर्दिष्टमिड्ग्रहणंनकर्तव्यम्। चिण्वदिट्चास्यापवादइतितत्रदोषाभावः। नचकस्यचित्स्थानिनोदीर्घत्वंविधीयतइतिस्थानिवत्त्वानिषेधात्पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वादकारेणव्यवधानाच्चयङ्लोपेदोषप्रसङ्गः। अथत्वागमान्तरेऽपिदीर्घत्वमस्तीत्येवायंदीर्घविधिस्तदायङ्लोपेदोषोनपरिहृतः। इतरोव्यक्तिपदार्थाश्रयेणाह। इड्दीर्घइतिचेदिति ॥ राम: ८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विवरीषतइति। सनीटि प्राप्ते वृतोवेत्यनेन पक्षेईटि च प्रसक्ते सनिग्रहगुहोश्चेत्यनेनोभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनिवेतिपक्ष
इट् विधीयते ततः पुनरीटो विधानाभावाद्दीर्घईकारः पक्षे न श्रूयेत। इटस्तु पक्षे दीर्घविधौ दोषाभावः। अत्रापीति। इट् सनिवेत्यत्र
दीर्घइतिवृतइति चानुवर्तत इति सिद्धं त्रैरूप्यम्। विदेशस्थमिति। दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासंभवः। जरीत्वेति। उदात्तलादिट्प्रा
प्तौ वृतोवेत्यनेन पक्षे ईड्व श्र्युकः किनीति प्रतिषिद्धः। इकारजात्याश्रयणादीटोऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते। ततो जॄव्रश्च्योः क्त्वीत्यनेनेटि
विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात्। एतत्परिहरति। ईटो विधिरिटः प्रतिषेधइति। वृतोवेत्यनेन पक्षे ईडागमो विधीयते श्र्युकः किनीत्य
नेन तु नेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्चनिषेधइटो न त्वीटः। पाठान्तरं तु प्रक्रियाकौमुदीदुर्योजत्वादस्माभिर्नोपन्यस्तम्। सन्मार्गसम्प्र

विवरीषते। अत्रापीड्दीर्घइत्यनुवर्तिष्यते। यत्तर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तन्न सिध्यति। जॄव्रश्च्योः
क्त्वि श्र्युकः किनीत्यनेन प्रतिषिद्धे दीर्घत्वं न प्राप्नोति। जरीत्वा। ईटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथाप्राप्त इड्दीर्घो भविष्य
ति। यदि तर्हि टोग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवति। जरीत्वा। न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीदिति इ
ट ईटीति सिज्लोपो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीत्। नेटीति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं भविष्यति।
अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते। तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमधासीदित्येवमर्थम्। तथाऽग्रहीध्वमग्रहीढ्वं विभाषे
ट इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुमिटोग्रहणे ईटोग्रहणं न भवतीति। भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य पुन
र्विधाने दीर्घाभाव इत्येव। तस्मादशक्यइड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते इटोग्रहणं कर्तव्यम्। न क
र्तव्यम्। आर्धधातुकस्येति वर्तते। ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि। इहापि तर्हि प्राप्नोति। ग्रहणम्। ग्रह
णीयम्। वलादेरिति वर्तते। एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुमत्र न प्राप्नोति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

वेको हि विमार्गमतिमान्भजेत्। यदि तर्हीति। इट्प्रतिषेधईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसङ्गः। तस्मान्नैतदिति। इड्ग्रहणे इ
काराकृतिराश्रयणीया न तु व्यक्तिः। भवति चेदिति। जॄव्रश्च्योः क्त्वीतीड्विधौ दोष एवेत्यर्थः। नन्वनुवाद इव विधावपि इकाराकृत्याश्र
यणाज्जरित्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति। नैतदस्ति। विधौ जात्याश्रयेऽलविते त्यादावपि दीर्घः स्यात्। तस्माद्धि हि तस्य दीर्घस्येड्ग्र
हणेन ग्रहणं न तु विधेयस्य। ग्रह इति। इडागमे कृते तदादेशार्धधातुकस्यादेः परस्येतीट एव दीर्घः। वलादेरिति। वलादियद्दृष्टमित्याश्री
यते। इतरः सांप्रतिकं वलादित्वमाश्रितमिति मत्वाह। एवमपीति। भूतपूर्वगत्येति। सांप्रतिकाभावाद्वलिटीति निषेधाच्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इट् प्रतिघातेनेति। येननाप्राप्तिन्यायेनेटं बाधित्वाऽकृतेट्कस्यैवार्धधातुकस्य दीर्घत्वमस्यारिभाषोपस्थानाद्यत्र तत्रस्थितस्या
चः स्यात्। न चेति। जॄव्रश्च्योः क्त्वीत्यनेन तु वलादिलक्षण एवेट् प्रतिप्रसूयत इति अप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति। यङ्लोपे
चेति। सन्यङ्न्तस्य स्थानेद्विर्वचनमित्यत्र पसैप्रकृति प्रत्ययसम्मोहान्नष्टः सयङ्हिः। ननु चद्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षस्त
त्रस्थितस्त्वत्कथमस्थितपक्षाश्रयेण परिहारः। अत्राहुः। यङ्लोपे चोक्तमित्य‍‍ ‍ ‍ ‍ ‍ त्राप्ययमभिप्रायो वार्तिककारस्य द्विः प्रयोगे द्वि
र्वचने पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्कारेणव्यवधानाद्दीर्घाभावः। न पदान्तेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति व
क्तव्यम्। तस्मिन्नुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानीति साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्ये

एवमपि ग्राहकः। अत्र प्राप्नोति। किंच। इट् प्रतिघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिटं बाधेत। तस्मादिटो ग्रहणं क
र्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। ननु चोक्तमेवमपि कर्तव्यम् ग
हणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति। नैष दोषः। ग्रह इत्येषा पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। त
स्मादित्युत्तरस्येति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इति। कथम्। प्रकृतस्येट इटं
दीर्घत्वम्। न च चिण्वदिट् प्रकृतः। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे चोक्तमिटि सर्वत्र। क्व सर्वत्र। यद्येवं प्रकृतस्येटो दीर्घ
त्वमथापीडीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते। यङ्लोपे चोक्तम्। किमुक्तम्। तदन्तद्विर्वचनादिति॥ स्वरतिसूतिसूयति
धूञूदितो वा॥ अथवेति वर्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थम्। पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। पुनर्वावचनं
क्रियते। लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। अथ किमर्थं सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं क्रियते। सुवतेर्मा भूत् ॥

वा। सूत्रकारमतेऽपि ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावासिद्धिः। भाष्यकारेण त्वस्थितमपि पक्षमाश्रि
त्य तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतम्। अन्यत्राप्यस्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात्॥ स्वर॥ अथवेति। इट् सनि वेत्यतः।
लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति। ननु स्वरतिग्रहणाल्लिङ्सिचोरनुवृत्तिर्न भविष्यति ऋतश्च संयोगादेरितीड्विकल्पस्य सिद्धत्वात्।
नैतदस्ति। नित्यार्थस्वरतिग्रहणमित्यज्ञापकं लिङ्सिज्निवृत्तेः। अथ किमर्थमिति। सूग्रहणमेव क्रियतामिति भावः। सुवते
रिति। अननुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्येति सुवतेरेव ग्रहणं स्यात्। सूङ्ग्रहणे तु क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलु
ग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात्। अस्याश्च परिभाषायाः सूङ्ग्रहणे कर्तव्ये सूतिसूयतीति भेदेनोपादानमेव ज्ञापकम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धूञ् इति। धूञ्कम्पन इति स्वादिषु क्र्यादिषु च पठ्यत इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम्। धूविधूनन इत्यस्मात्तु नित्यमिड्भवति। किंपुनरिति। स्वरत्युद्देशेनायं विचारोऽन्येषां तूदात्तत्वात्प्राप्तविभाषायां निश्चयाद्दोषाभावाच्च। स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः। ऊतां च वृङ्वृञाविति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातम्। तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञाने दोषः परिह्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः। यदि स्वरतिरुदात्त इति। ननु किति प्रत्यये श्र्युकः कितीति प्रतिषेधात्तत्राप्राप्तविभाषेयं स्यात्। नैतदस्ति। अल्पविषयत्वप्रसङ्गात्स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु महाविषयत्वं भवति। किमर्थमिति। यदि पक्ष इण्निवृत्त्यर्थं तदा ऋद्धनोः स्य इतीममपीटं पक्षे निवर्तयेदिति प्रश्नः। निवृत्त्यर्थमिति। निवृत्तिः किंचिदेव विधिं बाधते न सर्वमिति भावः। सवि

अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। धुवतेर्मा भूदिति। किं पुनरियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते। अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते। स्वरतिरुदात्तः पठ्यते। किमर्थं तर्हि वावचनम्। वावचनं निवृत्त्यर्थम्। वावचनं क्रियते। निवृत्त्यर्थम्। अनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः। प्रतिषिध्य पुनर्विधानात्। अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत। सृत्वा। किं कारणम्। प्रतिषिध्य पुनर्विधानात्। प्रतिषिध्य किलायं पुनर्विधीयते। स यथैवैकाज्लक्षणं बाधत एवं श्र्युकः कितीत्येतमपि बाधेत। यदि तर्ह्युदात्तः। पठिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेट्त्वादिट्तु सेविप्रतिषेधेनेति तन्नोपपद्यते। किं कारणम्। स विधिरयं प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते। स यथैवैकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते॥

षिरिति। ऋद्धनोः स्य इत्येषः। अयं प्रतिषेध इति। प्राप्तविभाषापक्षे यथा वलादिलक्षण इट् प्रतिषिध्यते तथा स्यलक्षणोऽपि प्रतिषिध्येत। अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः। सोऽपीति। वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथा मृदुकार्पासकृतो रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवं ऋद्धनोः स्य इत्ययं विधिः। स यथैवेति। करिष्यतीत्यादौ। एवमिममपीति। न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्तिन्यायोऽस्ति येनैकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम्। यद्येवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः स्यलक्षणस्य विधेरपवादत्वात्। अन्यथापीट्स्य सिद्धत्वादिमोपपादि विप्रतिषेधः। अयत्रास विधिरयं प्रतिषेध इति विपर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतम्। तत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। परिभाषाश्रयणादुत्सर्गापवादभावेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेनव्यवस्था। उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधाय।ऽनु
दात्तत्वे प्रतिविधत्ते। अथवेति। न चाप्राप्त एकाज्लक्षण इति। अयमेव पाठो युक्तः। केचित्तु वलादिलक्षण इति पठन्ति। वलादि
मात्रविषयत्वाद्वलादिलक्षणमिति व्याचक्षते। श्र्युकः किती त्येतस्मिन्निति। तत्रस्थत्वेत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति
वक्तव्यम्। येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति। प्रतिषेधकाण्डस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वेट्प्रतिषेधार्थत्वात्। यदयमिति। यद्युगलक्षणं प्रति
षेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सनि ग्रहगुहोश्चेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादनेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तन्न विदध्यात्। इ

अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते स्य लक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते
च। अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्षणमिटं बाधिष्यते स्य लक्षणं न बाधि
ष्यते। अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः। ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानादिति। नैष दोषः। येन
नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। श्र्युकः किती त्येतस्मिन्पुनः प्रा
प्ते चाप्राप्ते च। अथवा श्र्युकः किती त्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट् प्राप्यते तद्बाधनार्थश्च। अथवा श्र्युकः
कितीतीहानुवर्तिष्यते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नेयं विभाषा उगलक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति।
यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति स्वृग्रहणं करोति॥ इण्निष्ठायाम्। इडिति वर्तमाने पुन
रिड्ग्रहणं किमर्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो
विधिर्भविष्यति। नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति। किं कारणम्। यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्। तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषाल
भ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्र
त्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। प्रेषिता। प्रेषितुम्। प्रेषितव्यम्॥ वसतिक्षुधोरिट्॥ इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्र
हणं किमर्थम्। पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः॥

ण्नि। सिद्धेति। निरङ्कुश इत्यनेन॥ तीष॥ इषु इच्छायामिति केचित्तौदादिकमुदितमधीयते। अन्ये तूदित्त्वस्य प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति
पठन्ति। ये त्विह तीषसहेति पठन्ति तन्मतेनेह विशेषणार्थ उकारस्तत्र वार्तिककारमतेन नन्वयोऽपीषयोऽननुबन्धकाद्दृह च तीषसहेति पाठस्तदाह। इ
षेरिति। इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्य क्र्याादिकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्तिककारः। तौदादिकस्य तु उदित्त्वेऽभ्युपगम्यमाने तीषसहेति पाठेऽननुबन्ध
कपरिभाषया क्र्याादिकस्यैव ग्रहणं स्यात्। इह मा भूदिति। विकल्पः। तेन इषगता विल्सान्तकारादौ नित्यमिड्भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गमेः॥सिद्धं त्विति॥इहतुजिगमिषितेवाचरतिजिगमिषिनीयतइतिबहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्यप्रतिषेधाभावः।केचित्तुयोगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः।गमेः।सकारादाविड्भवतीत्येकोयोगः।ततःपरस्मैपदेष्विति द्वितीयोयोगोनियमार्थः।तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चनियमस्यात्मनेपदविषयएवेण्निवर्त्यतइतिकृतिपरस्मैपदलुकिचेड्भवत्येव।जिगमिषितुम्।जिगमिषितव्यम्।जिगमिषत्वमिति।

गमेरिट्परस्मैपदेषु।गमेरिट्परस्मैपदेषुचेत्कृत्युपसंख्यानम्॥गमेरिट्परस्मैपदेषुचेत्कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।जिगमिषिता॥जिगमिषितुम्।जिगमिषितव्यम्।तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।अविशेषेणगमेरिडागममुक्त्वाआत्मनेपदपरेनेतिवक्ष्यामि।आत्मनेपदपरप्रतिषेधेउक्तम्।किमुक्तम्।आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधइति।इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः।तत्स्वरपरेतावत्।संजिगंसिष्यते।सीयुटि।संगंसीष्ट।एकादेशे।संगंस्यन्ते।एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नप्राप्नोति।सिद्धंतुगमेरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।गमेरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्यइड्नभवतीतिवक्तव्यम्॥नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥वृतादिप्रतिषेधेच।किम्।कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।विवृत्सिता।विवृत्सितुम्।विवृत्सितव्यम्।तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।अविशेषेणवृतादिभ्यइट्प्रतिषेधमुक्त्वाआत्मनेपदपरइड्भवतीतिवक्ष्यामि।आत्मनेपदपरवचनेतत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषुइड्वचनम्।आत्मनेपदपरइड्वचनेतत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषुविड्वक्तव्यः।तत्स्वरपरेतावत्।विवर्तिषिष्यते।सीयुटि।वर्तिषीष्ट।एकादेशे।वर्तिष्यन्ते।वर्धिष्यन्ते।सिद्धंतुवृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येड्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।वृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येड्भवतीतिवक्तव्यम्।चतुस्तासिक्लृपिग्रहणानर्थक्यंच।चतुर्ग्रहणंचानर्थकम्।सर्वेभ्योवृतादिभ्यःप्रतिषेधइष्यते।तासिग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्।निवृत्तत्वात्सकारस्य।निवृत्तंसकारादाविति।तासग्रहणेचेदानीमक्रियमाणेक्लृपिग्रहणेनापिनार्थः।एषोऽपिहिवृतादिःपञ्चमः।भवेत्क्लृपिग्रहणंनकर्तव्यम्।तासग्रहणंतुकर्तव्यम्॥

नवृद्भ्यः॥सिद्धं त्विति।तेनपरस्मैपदलुक्यपिप्रतिषेधोभवति।विवृत्सत्वमिति।अन्यथानलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधःस्यात्।विवृत्सिनीयतइत्यत्रतुपूर्ववदात्मनेपदस्यबहिरङ्गत्वादिडभावः।चतुर्ग्रहणंचेति।कृपूसामर्थ्यादित्यस्यानन्तरंवृत्करणंपठ्यतेतद्वृतादीनांवृतादीनांचसमासार्थंभविष्यति।एकस्यानेकप्रयोजनाविरोधात्।सर्वेभ्यइति।संकल्प्स्यतीत्यादौक्लृपेरपीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भवेत्तासिग्रहणमिति। क्ङिपिग्रहणाकरणपरमेतन्न तु तासिग्रहणंकरणपरम्। तथा चास्यापि प्रत्याख्यानं करिष्यते। परस्मैपदेष्विति वर्तत इति। वृतादीनामनुदात्तेत्त्वात्परस्मैपदे नो विहायक्ङिपेस्तासिं चाई धातुकं वलादि परस्मैपदं परं नास्ति। एतच्च यथान्यासाश्रयेणोच्यते। यदात्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्भवतीत्युच्यते तदा परस्मैपदेष्विति नानुवर्त्यमिति। सद्भेलदर्थस्यानुवर्त्यं तस्मिन्ननुवर्तमाने तासिचेत्यपि कर्तव्यम्। क्ङिपदस्यैतत्तु न कर्तव्यं क्ङिपेरन्येभ्यो वृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदपरत्वादिटोऽभावात्॥ उपदे॥ तासाविति। तासावि डभावे सत्यत्वतस्थालि प्रतिषेधे विधीयमानः इत्यर्थः। सिद्धंत्विति। उपदेशग्रहणेन द्वयं संबध्यते उपदेशे योऽत्वान् हलादिश्चेति। न च घ

यद्वितत्सकारादाविति न तच्छक्यं निवर्तयितुम्। तत्रापि हि प्रसज्येत। वर्तितार्थिना। तासुग्रहणे चेदानीं क्रिय माणे क्ङिपिग्रहणमपि कर्तव्यम्। अन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यस्तासौ माभूदिति। भवेत्तासिग्रहणं कर्तव्यम्। क्ङिपिग्रहणं तु नैव कर्तव्यम्। अन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यः तासौ कस्मान्न भवति। परस्मैपदेष्विति वर्तते। क्ङिपेरेव च तासु परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृतादिभ्यः। यद्येवं तासुग्रहणेनापि नार्थः। तृचि कस्मान्न भवति। परस्मैपदेष्विति वर्तते॥ उपदेशेऽत्वतः॥ तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात्। तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। जघसिथ। किं कारणम्। अकारवत्त्वात्। सोऽप्यकारवान्। सिद्धं तु हलादिग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। हलादिग्रहणं कर्तव्यम्। तच्चावश्यं कर्तव्यम्। अद्यशीप्रयोजयतः। अद्यशीतावत्प्रयोजयतः। किं कारणम्। तासावनिडित्युच्यते। सेटौ चेमौ तासौ। अञ्जभूतर्हि प्रयोजयतः। अञ्जभूचापि न प्रयोजयतः। तासौ नित्यानिट इत्युच्यते। विभाषितेटौ चेतौ। आदिस्तर्हि प्रयोजयति। आदिथ। क्रियमाणेऽपि वै हलादिग्रहणे अत्र प्राप्नोति। जघसिथ। एषोऽपि हलादिस्सस्य चाभावात्तासौ। तासावनिट इत्युच्यते। न च घसिस्तासावस्ति। ननु च यस्तासौ नास्ति। अनिडप्यसौ तासौ भवति। नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति। कथं तर्हि। यस्तासावस्ति अनिट् चेति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥

सिराद्युपदेशे हलादिः। अञ्जभूतर्हीति। अभूत्वाप्ताविल्यस्यानुदात्तेत्त्वात्थल्यभावादुपन्यासोऽयुक्तः। क्रियमाणेऽपीति। यद्यपि स्थान्युपदेशे घसिर्हलादिर्न भवति तथापि स्वोपदेशे हलादिरेव। तस्य चाभावादिति। उपमाने दृष्टानां धर्माणामुपमेये भूतानां भाविनां वा संप्रत्ययः। तत्र तासवत्थलि नेट् भवतीत्युच्यमाने यदि घसिस्तासौ स्यात्तस्य थलि निषेधोऽतिदिश्येत। यतस्तु तासौ नास्ति ततो यस्ता सावनिट्त्वमशक्यं प्रतिपत्तुमिति यत्यतिदेशो न प्रवर्तते। अनिडप्यसाविति। असत्वादेवेडभावात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृप्रत्ययार्थमिति। तासावेव वतास्वदित्येष पक्षेऽपि क्रमाधिकरणमाश्रीयते। तासौ परतः पूर्वस्य यथेण्न भवति तथा थल्यपीत्यर्थः। ननु चा स्तास्वत्यदिस्तासावस्ति स चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्तत्ता निट्त्वे स्याताम्। नैतदस्ति। स्थानिवद्भावः शास्त्रीये एव कार्येषु प्रवर्तते। न च तासौ सत्त्वं शास्त्रीयं कार्यम्। अत एव ववयेस्कृत्सु वयिथेति प्रतिषेधाभावः। क्रमेरपि चक्रमितेति भाष्यम्। न हि तासौ नित्यानिट् क्रमिः। आत्मनेपदे इडभावात् परस्मैपदे सेट्त्वात्। ऋतो॥ गुणे कृत इति। जहर्थेत्यादौ न ह्ययमजन्तो नाप्युपदेशे ह्लात्। असति नियम इति। जहर्थेत्यादाविट्प्रतिषेधार्थ एव योगोऽस्त्विति भावः। तत्र पचादिभ्य इति। पूर्वयोगाभ्यां पचादिभ्यस्थलि नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इड्विधेयः। जहर्थेत्यादौ चानित्यः प्रतिषेध इष्यते। तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्। सत्यन्तरानुसन्धानादिकस्य

स्प्रत्ययार्थेऽपि वैवतिर्भवति। तद्यथा। मथुरायामिव मथुरावत्। पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं तासीव तास्वत्॥ ऋतो भारद्वाजस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। न अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्येव सिद्धम्। एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः। ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति। क्व माभूत्। ययिथ ववियेथेति। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः प्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः। किं कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम्। तत्र पचादिभ्य इड् वक्तव्यः। पेचिथ शेकिथेति। यदि पुनरेवं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य। उपदेशेऽत्वतः भारद्वाजस्य। ततः ऋतः। भारद्वाजस्येति निवृत्तम्। सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति ॥

प्राप्नोति। नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह। यदि पुनरिति। पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृत्वा तदेव द्वितीये योगेऽनुवर्त्यते। स्वस्मान्मतादिति। भारद्वाजस्य मतं पेचिथ पचिथेति द्वे भवत एव। अन्येषां तु मतम्। पपक्थ पपाथेति भावः। न्यास विपर्यये तु मतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात्। ननु च नित्येषु शब्देषु विकल्पिते विधौ विकल्पमात्रं प्रदर्शयितव्यम्। तत्र कस्य किं मतं यत्प्रच्यावितं स्यात्। उच्यते। विकल्पप्रतिपादनाय वा ग्रहणे एव कर्तव्ये पूजार्थमाचार्या उपादीयन्ते। सा चैवं पूजा भवति। यदि येनाचार्येण यः शब्दः स्मृतः स तेनैव स्मृतत्वेनोपदिश्यते। एवं हि तस्य स्मर्तृत्वेन प्रमाणत्वेन स्तुतिः कृता भवत्येवं चाङ्गार्ग्यगालवयोरित्यादावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति। विकल्पस्यैकाचार्योपादानेनापि सिद्धत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ योगविभागद्वि। ततश्चहरत्यादीनांगुणरपरत्वम्पेरनजन्तत्वेऽप्युपदेशेजन्तत्वात्सिद्धेप्रतिषेधेअस्यनियमार्थत्वोपपत्तिः। आदेशोपदे ७२२
९३ शोऽप्याश्रीयतेनतुस्थान्युपदेशएवेतिअजन्तादेशस्यवीशब्दस्यचक्षिङादेशस्यचस्योर्विकल्पस्यफलिभवति। विवेयविवायिथ। आच
त्याथआचखिथ॥ बभूथ॥ रग्रहणमिति। एकदेशाक्षेपद्वारेणववर्थशब्दसमुदायएवाक्षिप्यते॥ वस्वे॥ किमर्थमिति। यदिक्रादिनियमः
प्रकृत्याश्रयस्यप्रत्ययाश्रयस्यचप्रतिषेधस्यनिवर्तकः ततइदंनियमार्थम्। अथप्रकृत्याश्रयस्यैवततोनेड्वशिकृतीतिप्रतिषेधेप्राप्ते

एवंतर्हियोगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यमुपदेशे। ततः अत्वतः। अ
त्वतश्चोपदेशइति। बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेतिनिगमे॥ रग्रहणंकिमर्थम्। नकृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटीत्येव
सिद्धम्। एवंतर्हिनियमार्थोयमारम्भः। निगमएवयथास्यात्। कमाभूत्। ववरिथ॥ वस्वेकाजाद्घसाम्॥ किमर्थमि
दमुच्यते। वस्वेकाजाद्घसांवचनंनियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। वसौएकाजाद्घसामेव। कमाभूत्। बिभिद्वान्। कि
मुच्यतेनियमार्थमिति। नपुनर्विध्यर्थमपिस्यात्। प्रतिषेधोऽपिह्य त्रप्राप्नोतिनेड्वशिकृतीति। रुचैवार्यंवग्रादि
श्च। एवंतर्हिकृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटीत्येतस्मान्नियमादनेड्विष्यति। नात्रतेनपरिप्रापणंप्राप्नोति। किंकारणम्।
प्रकृतिलक्षणस्यप्रतिषेधस्यसप्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायंप्रतिषेधः। उभयोः सप्रत्यारम्भः कथंज्ञायते। रुङ्‌व
ञोर्ग्रहणात्। कथंकृत्वाज्ञापकम्। इमौरुङ्‌वृञौउदात्तौ। तयोःप्रकृतिलक्षणःप्रतिषेधोनप्राप्नोति। पश्यतित्वाचार्य
उभयोःसप्रत्यारम्भइति। ततोरुङ्‌वृञोर्ग्रहणंकरोति। नखल्वपिकश्चिदुभयथाप्रतिषेधः। प्रकृतिलक्षणः प्रत्यय
लक्षणश्च। तुल्यजातीयेअसतियथैवप्रकृतिलक्षणस्यनियामकोभवतिएवंप्रत्ययलक्षणस्यापिनियामकोभवि
ष्यति। अथयावतावस्वेकाजाद्घसिष्यइटाभवितव्यम्। कोन्वत्रविशेषः। नियमार्थेवासतिविध्यर्थेवा। नखलुक
श्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रंतुभवानाहविध्यर्थमिति। वयंतुब्रूमोनियमार्थमिति ॥

विध्यर्थमित्युभयसंभवात्प्रश्नः। नखलुकश्चिदिति। उभयथैकाजाद्घसिष्यइटावसौभाव्यं नान्येभ्योबिभिद्वानित्यादावित्यर्थः। आहोपु
रुषिकामात्रमिति। अहोऽहंपुरुषइतियस्याभिमानः सोऽहोपुरुषउच्यते। यथाथर्वाणस्त्वर्वाणोनासर्वयोबभूवुरित्युक्तम्। तस्यभावोमनो
ज्ञादित्वाद्वुञ्। स्वस्वभिप्रायेणैतदुच्यते। नखलुकश्चिद्विशेषइति। अन्यत्रविशेषोऽस्त्येव। यदिक्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्यप्रतिषेधस्यस्या
त्। ततोयुयुविवेत्यादौश्युकः कितीतिप्रतिषेधः स्यात्। रग्रहणंचक्रादिसूत्रेऽनर्थकंस्यादितिप्रत्ययाश्रयोऽपिप्रतिषेधः क्रादिनियमेननि रामः
वर्त्यतइतिसूत्रमिदंनियमार्थमेव ॥ ९७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथैकाज्ग्रहणमिति। क्रियमाणमप्येकाज्ग्रहणमनिष्टनिवृत्तयेनालमितिमत्वाप्रश्नः। बिभिद्वानिति। कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यपिनित्यत्वाद् द्विर्वचनेकृतेऽनेकाच्त्वादिण्नभवतीतिपरिहारोऽस्तितथापिपरिहारान्तरसद्भावान्नोक्तः। तथाहि। द्विर्वचनस्यावकाशः। पपाचेति। इटोवकाशोयत्रकृतेद्विर्वचनेएकाच्त्वंपेचिवानादिवानिति। बिभिद्वानित्यादौतुनित्यत्वाद्द्विर्वचनंपूर्वम्। जागर्तेरिति। उषविद्जागृभ्योन्यतरस्यामितिविकल्पितत्वादामोजागर्तेः परःक्वसुः। चिरिजिरिचकास्यादिभ्यस्तुकास्यनेकाज्ग्रहणंचुलुम्पाद्यर्थमितिआमाभाव्यमितिक्वसोः परस्यासंभवः। जागृवांसइति। द्विर्वचनप्रकरणेकृद्सिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः। नदरिद्रातेरिति। दरिद्रातेरनित्यआमित्यातऔणलइतिओकारेविधातव्येओकारविधानेन

अथैकाज्ग्रहणंकिमर्थम्। इहमाभूत्। बिभिद्वान्। चिच्छिद्वानिति। क्रियमाणेऽपिवैएकाज्ग्रहणेअत्रप्राप्नोत्येषोपिह्येकाच्। एवंतर्हिकृतेद्विर्वचनेएकाच्। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात्। नहिकश्चिदकृतेद्विर्वचनेअनेकाजस्ति। यदर्थमेकाज्ग्रहणंक्रियते। ननुचायमस्तिजागर्तिः। जागृवांसोऽअनुस्मन्। यत्तर्ह्याकारग्रहणंकरोति। नहिकश्चिदकृतेद्विर्वचनेआकारान्तःअनेकाजस्ति। ननुचायमस्तिदरिद्रातिः। नदरिद्रातेरिटाभवितव्यम्। किंकारणम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुकेलोपःसिद्धश्चप्रत्ययविधाविति। यस्त्वेदानींप्रत्ययविधौसिद्धःसिद्धोसाविड्विधौ। एवमपिभूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत। आकारान्तोयोभूतपूर्वइति। एकाज्ग्रहणमेवंतर्हिज्ञापकम्। ननुचोक्तंजागर्त्यर्थमेतत्स्यात्। नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणंप्रयोजयति ॥

ज्ञापितमोकारस्यप्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणेलाघवंभवत्योकारस्यतुविश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवततरत्वाच्चगौरवमित्योकारएवविधेयः। तत्रदद्रिरेचीतिद्वौरूपाणां यथाविसादिसिध्यति। ददरिद्वाविंतिल्वाकारलोपेनसिध्यति। तदर्थमोकारविधानमनित्यत्वमस्मादामोज्ञापयति। सिद्धोऽसाविड्विधाविति। क्वचित्तुसिद्धसिद्धइतिपाठः। सिद्धश्चासौसिद्धइतिविशेषणसमासोऽत्यन्तसिद्धइत्यर्थः। एकेनसिद्धशब्देनसामान्यसिद्धिःप्रतिपाद्यतेद्वितीयेनतुविशेषणसिद्धिः। एवमपीति। सांप्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाचआकारान्तस्याभावाद् दरिद्राग्रहणेकर्तव्येलाघवार्थमाद्ग्रहणंस्यादितिनेकमुदाहरणंमाद्ग्रहणंप्रयोजमतीतिनोक्तम्। नैकमुदाहरणमिति। ऊर्णोतेर्णुवद्भावादेकाच्त्वादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ·कै· जागर्तेर्नेति। सूत्रमिदं नियमार्थम्। तत्रयद्यस्य जागर्तिरेवनिवर्त्यः स्यात्तस्यैव सास्यात्प्रतिषेधं कुर्यात्। लघीयसी हि सास्यात्प्रतिपत्तिः। नच १२२
र्द दरिद्रातिर्द्रितीयो निवर्त्यः स्यांद्ध्यवस्थायामादुद्ग्रहणस्याकृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थत्वाद्भूतपूर्वान्ताकाराश्रयात्स्यादेवततदुडाग
मःपदात्वेकाज्ग्रहणेनकृतद्विर्वचनाएकाचोगृह्यन्ते तदाद्ग्रहणंकृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थमपिपिवानिति। सांप्रतिकाकारान्तसद्भा
वेभूतपूर्वगतिरयुक्ताश्रयितुम्। अथघसिग्रहणमिति। द्विर्वचनेऽचीतिस्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। द्विर्वचनंय
णयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। तत्रघस्लस्इतिस्थितेघसिभसोर्हलिचेतिपरमप्युपधालोपंपूर्ववि
प्रतिषेधेनबाधित्वाद्विर्वचनंभवति। तत्रकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानादुपधालोपस्ततःकृतद्विर्वचनएकाज्भवतीतिसिद्धइड्डागमइतिमत्वा
प्रश्नः। इतरस्तुस्थानिवद्भावास्यात्पूर्वविप्रतिषेधोनाश्रितस्ततःपरत्वान्नित्यत्वाद्वोपधालोपेकृतएकाच्त्वाभावान्नद्विर्वचनंस्यान्नापी

यद्येतावत्प्रयोजनंस्याज्जागर्तेर्नित्येवब्रूयात्। अथघसिग्रहणंकिमर्थम्। नएकाचइत्येवसिद्धम्। घसिग्रहणम
नचूकत्वात्। घसिग्रहणंक्रियते। लोपेकृतेऽनचूकत्वादिण्नप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यमिट्क्रियतांलोपइति।
किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्योलोपः। कृतेपीटिप्राप्नोत्यकृतेऽपि। इडपिनित्यः। कृतेऽपिलोपेप्राप्नोत्यकृतेऽ
पि। अनित्यइट्। नहिकृतेलोपेप्राप्नोति। किंकारणम्। अनचूकत्वात्। एवंतर्हिद्विर्वचनेकृतेऽभ्यासेयोकारस्तदाश्रय
इड्भविष्यति। नसिध्यति। किंकारणम्। द्वित्वाल्लोपस्य परत्वाद्विर्वचनंक्रियतांलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः।
लोपेऽनचूकत्वाद्विर्वचनंनप्राप्नोति। घसिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। कथम्। वचनादिड्भविष्यति। इटिकृ
तेद्विर्वचनंक्रियतांलोपइति। यद्यपिपरत्वाल्लोपःस्थानिवद्भावाद्विर्वचनंभविष्यति ॥

डागमइतिमत्वाह। घसिग्रहणमनचूकत्वादिति। नित्योलोपइति। हल्यचिचविधानादिट्तुलोपेकृतेऽनचूकत्वान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः।
पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। इडपिनित्यइति। कृतेद्विर्वचनेउपधालोपेचाभ्यासाकाराश्रयेणैकाच्त्वात्। स्थानिवद्भाववाद्याह। अनित्यइ
डिति। पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। एवंतर्हीति। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवदितिसर्वत्रनाश्रीयतइतिस्थानिवद्भावादनेकाच्त्वमितितन्चो
द्नीयम्। स्थानिवद्भाववाद्याह। नसिध्यतीति। परत्वादिति। नित्यत्वादित्यपिबोद्धव्यम्। वचनादिति। अपवादत्वादितिनबोद्धव्यम्। सत्य
पिसंभवेबाधनंभवतीति लोपद्विर्वचनयोरिटाबाधप्रसङ्गात्। किंतुक्रमःप्रदर्श्यते। घसिग्रहणेक्रियमाणेकृताकृतप्रसङ्गित्वादिडाग
मोनित्यःकृतयोरपिलोपद्विर्वचनयोःप्रवर्तना त्सावकाशश्चलोपोऽपिनित्यः। तत्रपरत्वादिडागमःततोलोपःततोद्विर्वचनमिति। राम:
सिद्धंजक्षिवानिति ॥ र्द८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषागमहनविद्विशाम्॥इण्शेरितिवर्ततइति। विभाषासृजिदृशोरित्यतः इडित्यर्तिव्ययतीनामिति योगप्रयोजनाभावादुल्लङ्घ्य व
सेकाजाद्युसामित्यत्र विभाषाग्रहणसंबद्धं इण्शिग्रहणमनुवर्तते॥ यमरमनमातांसक्च॥ किमुदाहरणमिति। वृत्तिकारैरेकवचनान्तानुदा
हरणान्युपन्यस्तानि। तत्र विशेषं सगिटोरबुध्वा पृच्छति। इतरस्तु वृध्यभावं स्वरे च विशेषं मत्वैकवचनमेवोदाहरति। अयंसीदिति। अयंसिष्टा
मिति। न केवलमत्र वृध्यभावो विशेषो यावत्सगिटोः श्रवणमपि। माहियासीदिति। अयासीदित्यत्राट् स्वरो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थो माङ्प्र

विभाषागमहन॥ इण्शिश्वेति वक्तव्यम्। इहस्वान्। इहशिवान्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इण्शोरिति वर्त
ते॥ ऋद्धनोः स्ये॥ स्वरतेर्वेट्त्वादतः स्ये विप्रतिषेधेन। स्वरतिलक्षणाद्वा वचनाद्व ऋतः स्येडित्येतद्भवति विप्र
तिषेधेन। स्वरतिलक्षणस्य वा वचनस्यावकाशः। स्वर्ता। स्वरिता। ऋतः स्यइत्यस्यावकाशः। करिष्यते। हरिष्यते।
इहोभयं प्राप्नोति। अस्वरिष्यत्। ऋतः स्येडित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ यमरमनमातांसक्च॥ किमुदाहरणम्। अ
यंसीत्। व्यरंसीत्। अनंसीत्। अयासीत्। अवासीत्। नेदमस्ति। नास्त्यत्र विशेषः सति वा इटि असति वा। इदं तर्ह्ययंसिष्टा
मयंसिषुः। व्यरंसिष्टां व्यरंसिषुः। अनंसिष्टामनंसिषुः। अयासिष्टामयासिषुः। अवासिष्टामवासिषुः। इदं चाप्युदाहरण
म्। अयंसीत्। व्यरंसीत्। अनंसीत्। अयासीत्। अवासीत्। ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सति वा इटि असति वेति। अयमस्ति वि
शेषः। असत्यत्रेणनस्या वृद्धिः प्रसज्येत। इटि पुनः सति नेटीति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। मा भूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं भवि
ष्यति। अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते। तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम्। अधासीदित्येवमर्थम्। आकारान्तस्यापि पदपूर्व ए
कवचन उदाहरणम्। माहियासीत्। असत्यत्रेण नस्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत। इटि पुनः सत्युक्तमेतत्। अर्थ
वत्तु सिचश्चित्करणसामर्थ्यादिट उदात्तत्वमिति। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति॥ ईशः से॥ ईडज
नोर्ध्वे च॥ किमर्थो योगविभागः। नईशीडजनां स्ध्वे इत्येवोच्येत। इशोध्वे मा भूदिति ॥

योगः हि शब्दप्रयोगो हि चेतिनिघातप्रतिषेधार्थः। इड् असत्याद्युदात्तं पदं स्यात्। सति तु तस्य सिज्भक्तत्वादुदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनो दा
त्त इत्यन्तोदात्तं पदं भवति लत्रादिः सिचोन्यतरस्यामिति पक्ष आद्युदात्तं पदं पक्षे अन्तोदात्त[illegible]म् एतज्ञानिटः पितउपसंख्यानमित्युपसंख्या
नमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तम्। तेन यथा माहि कार्षमित्यत्र पर्यायेणाद्यन्तयोरुदात्तत्वं भवत्येवं माहियासीदित्यत्रासत्यपीटि भविष्यतीति
टोभावाभावयोः स्वरे भेदाभावः॥ ईशः से॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयतितराम्। श्रीवक्रतुण्डो जयतितराम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 ईष्यतईशिध्वेइति। एतदर्थमेवचकारेणेशिरनुकृष्यते। ईडजनोस्सहींति। कथंपुनरीडजनोस्ध्वेचेतिसूत्रपाठेयोगविभागेनेडजनोः
सेशब्देइइशक्यतेनिवर्तयितुम्। उच्यते। चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौसेशब्दइतिइटिसिद्धेईशः सइतिनियमार्थंविज्ञायते। ई
शेरेवसेशब्दइणनत्वीडजनोरिति। सइति। थासः सइत्यस्यानुकरणंसुपांसुलुगितिसप्तमीलुकानिर्दिष्टः। ईष्यतइति। नचानिष्टार्थो
योगविभागः। जनिषइति। अत्ययेनशप्तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक्छान्दसत्वादुपधालोपाभावः। जायसइत्यत्रतुनित्यत्वाद्विकरणे
कृतेतेनव्यवधानादिडभावः। ईशेस्तर्हिसेमाभूदिति। चकारेणेशेरनुकर्षणात्। सकारादौध्वशब्देचेटः सिद्धे ईशः सइतिनियमः क्रि
यते। ईशेः सेशब्दएवसकारादाविण्नान्यस्मिन्सकारादाविति। यद्यप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिस्वशब्दः सेशब्दएवभवतितथा
प्यन्यस्यसकारादेर्व्यावर्त्यस्याभावादन्यत्वमाश्रित्यस्वशब्दोव्यावर्त्यते। सेतर्हीति। ईडजनोर्ध्वेचेत्यनेनसर्वसकारादेरिटिविहिते

ईष्यतेईशिध्वेइति। ईडजनोस्तर्हिसेमाभूदिति। ईष्यते ईडिषे। जनिषे ईशेस्तर्हिस्वेमाभूदिति। ईष्यते। ईशिषेति।
सेतर्हियः स्वशब्दः तत्रयथास्यात् क्रियासमभिहारेयः स्वशब्दः तत्रमाभूदिति। अत्रापीष्यतेसमवानीशिषेशिषे
त्येवायमीष्टइति। आतश्चेष्यते। एवंह्याहसिद्धंतुलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यक्रियासमभिहारेद्विर्वचनादिति॥
अतोयेयः॥ किंसार्वधातुकग्रहणमनुवर्ततउताहोन। किंचार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्यकारात्परोयाशब्दः आर्धधा
तुकमस्ति। ननुचायमस्तिचिकीर्ष्याज्जिहीर्ष्यात्। लोपोत्रबाधकोभविष्यति ॥

ईशः सइत्यनेननियमः क्रियतेसेशब्दएवसकारादाविति तेनेशिषइत्यत्रभवति। ईशिषेत्यत्रापिस्वानिवद्भावात्यस्तुलोटएवस्वानेस्व
शब्दोनासौसेशब्दइतिव्यावर्त्यते। अत्रापीति। लोट्धर्मिणोहिस्वैलोटोभवतइत्युक्तम्। तेनयथान्यलोडादेशस्यस्वशब्दस्यसेग्रहणेन
ग्रहणादिड्भवत्येवंक्रियासमभिहारेसमुच्चयेचलोडादेशस्यस्वस्य। अत्रैवार्थेवार्तिककारवचनंसासित्वेनाह। आतश्चेष्यतइति तदे
वंदोषवान्गुरुश्चयोगविभागइत्येकएवयोगः कर्तव्यः। ईडीशिजनीनांसेध्वयोरिति॥ अतो॥ केषांचिदतोयाइतिसकारान्तानुकरण
त्वात्पाठोऽन्येषांतुसौत्रत्वान्निर्देशस्ययलोपस्यासिद्धत्वानाश्रयणादतोयेयइति। किंचार्थइति। आचार्यदेशीयआह। प्रयोजनाधी
नाह्यधिकारानुवृत्तिरितिमन्यते। आचार्यआह। बाढमर्थइति। चोदकआह। यद्यकारादिति। किंतुनास्तीतिभावः। चिकीर्ष्यादिति। लिङा
शिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा। लोपोत्रेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्योलोपः इयादेशस्तुलोपेकृतेऽनकारान्तत्वान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरस्त्वियादेशस्यसावकाशत्वेलोपस्यनित्यत्वंवक्तुंशक्यंनान्यथेतिमत्वाह।किंतर्ह्यस्मिन्निति।सयथैवेति।नचयेननाप्राप्तिन्यायेनदीर्घस्यैवबाधकइतिशक्यंवक्तुम्।यस्मात्सार्वधातुकेविधीयतइतिसिद्धान्तः।तथाचज्ञाजनोर्जाइत्यत्रवक्ष्यते।जानातीत्यत्राप्यतोदीर्घोयञीत्येवदीर्घोभविष्यतीति।यदितिङि-दीर्घोविधीयेतकथंजानातीत्यत्रस्यात्।यत्तुवक्ष्यतेतिङीत्येवंतदितिनासोसिद्धान्तः।मध्येपवादादृत्यनाश्रित्यैतदुक्तंतस्मिन्नाश्रीयमाणेलोपमेवेयादेशोबाधेतनदीर्घम्।दीर्घस्तुपरत्वात्स्यादितिसर्वथासार्वधातुकानुवृत्तिःसप्रयोजना॥आने॥मुकीति।पूर्वान्तकरणेदोषइत्यर्थः।अदुपदेशादितिस्वरोनसिध्यति।अग्निचित्वानित्यादौह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोतीतिस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिदूषयित्वाहलस्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरि

किंतर्ह्यस्मिन्योगउदाहरणम्।पचेत्।यजेत्।अत्राप्यतोदीर्घोयञीतिदीर्घत्वंप्राप्नोति।सयथैवेयादेशोदीर्घत्वंबाधतएवंलोपमपिबाधेत।तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम्॥आनेमुक्॥मुकिस्वरेदोषः।मुकिसतिस्वरेदोषोभवति।पचमानोयजमानः।मुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्वंनप्राप्नोति।ननुचायंमुग्अदुपदेशभक्तःअदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते।नसिद्ध्यत्यङ्गस्यमुगउच्यतेविकरणान्तंचाङ्गम्।सोयंसंघातभक्तोऽशक्योऽदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुम्।एवंतर्ह्यभक्तःकरिष्यते।अभक्तेचकिंस्वरेदोषोभवति।पचमानोयजमानः।मुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्वंनप्राप्नोति।एवंतर्हिपरादिःकरिष्यते।परादौदीर्घप्रसङ्गः।यदिपरादिःक्रियतेअतोदीर्घोयञीतिदीर्घत्वंप्राप्नोति।नैषदोषः।तिङीत्येवंतन्नसिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंमुकिस्वरेदोषइति।परिहृतमेतत्।अदुपदेशभक्तःअदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते।ननुचोक्तमङ्गस्यमुगुच्यतेविकरणान्तंचाङ्गं सोयंसंघातभक्तःअशक्यःअदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुमिति।अथायमदुभक्तःस्याद्गृह्येतअदुपदेशग्रहणेन।बाढंगृह्येत।अङ्गकस्तर्हिभविष्यति।तत्कथम्॥

भाषाभाष्यकारेणव्यवस्थापितेतिव्यवधानेवमुगागमः।ननुचायमिति।अकारउपदेशइत्याश्रीयतेनत्वाकारान्तउपदेशइतिमुकचाकारमात्रभक्तइतिव्यवधानाभावः।अङ्गस्येतिअङ्गाधिकारादङ्गस्यमुग्विधीयमानोऽङ्गमेवनव्यवदधातिअवयवान्तरंतुव्यवदधात्येव।एवंतर्हीति।ककारमनुबन्धमकृत्वाविकरणवदकारान्तादङ्गात्परआनेपरतोमध्येमःकरिष्यते।मुकेति।यथान्यासाश्रयेणोक्तमभक्तत्वान्मकारेणेतियुक्तंवक्तुम्।एवंतर्हीति।आनस्यमुडितिसूत्रन्यासेन।तिङि-इत्येवंतदिति।मुटिक्रियमाणेसार्वधातुकमननुवर्त्यतिङीत्यनुवर्त्यमेवेतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चमीनिर्दिष्टमिति। पूर्वसूत्र एवातइत्यनेनाङ्गं नविशेषितमितितदन्तविध्यभावइत्युक्तं भवति। तेनाङ्गस्य यो कारस्तस्मात्स
स्यस्यासइ पूइत्यङ्गं यथापूर्वसूत्रे विशेषणं तथेहापीत्यङ्गावयवस्याकारस्यानेसुग्भवति। तत्प्रकृतमिति। विशेष्यं सत्प्रधान
मेवेत्यर्थः। आनइत्येषेति। अकृतार्थासप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति नतु पञ्चमी सप्तम्याः। यद्येवमङ्गस्या
तइति समानविभक्तित्वात्तदन्तविधिप्रसङ्गः। नैषदोषः। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गे नातोविशेषणात्ततो सुगकारमात्र
भक्तत्वान्नव्यवधायकः। यद्यपिसुकि कृतेऽध्यर्धमात्रोकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशेमात्रिकत्वाश्रयः स्वरः प्रवर्तते। तथा
चपचावइत्यादौदीर्घेऽपिकृते भवतिपचमानइत्यादौ त्वातोङिततइति द्व्यादेशाभावोऽतइतितपरकरणात्। अष्टन॥ सौत्रत्वान्नि
र्देशस्याल्लोपोऽनइत्यकारलोपोनकृतः। समानविचारत्वात्प्रकरणान्तरविहितमपि अनुनासिकस्थानिकमाकारमिहैवोपन्यस्य

अतोयेयइत्यत्र अकारग्रहणं पञ्चमीनिर्दिष्टं अङ्गस्येति च षष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशक्यं विविभक्तित्वादतइति पञ्च
म्या अङ्गं विशेषयितुं तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। एवमपि षष्ठ्यभावान्नप्राप्नोति। आनेइत्येषासप्तम्यतइतिपञ्च
म्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति॥ अष्टनआविभक्तौ॥ अष्टन्ज्नादिपयिमध्यात्वेषान्तरत
स्यादनुनासिकप्रसङ्गः। अष्टन्ज्नादिपथिमध्यात्वेषु आन्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति। अष्टाभिः आष्टाभ्यः जातः जा
तवान्। पन्थाः मन्थाः। सिद्धमनण्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनण्त्वात्। कथमनण्त्वम्। अण्सवर्णान्गृह्णातीत्यु
च्यते न च आकारः अण् ॥

ति। अष्टन्निति। यत्रतपरत्वमस्ति तत्रतपरस्तत्कालस्येतिवचनाद्गुणान्तरयुक्तस्यतत्कालस्य ग्रहणात्स्थानेन्तरतमइतिवचना
च्चानुनासिकस्थानेऽनुनासिक एवाकारः प्राप्नोति। यत्रापितपरत्वाभावः तत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुत
ग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्तिप्रसङ्गेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः। सिद्धमनण्त्वादिति। अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राण्
ग्रहणेनप्रत्याहारसन्निविष्टा अकारादयो गृह्यन्ते न त्वाकारादयोऽसन्निविष्टत्वान्न च प्रत्याहारेऽकारादिभिराकारादयो गृह्यन्ते।
नाप्यणुदित्सूत्रेऽङ्गे भुस्वात्मनि च ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तनात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च। क
थमनण्त्वमिति। अकारेण गृह्यमाण आकारोऽण्भवतीति मत्वा प्रश्नः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अण्सवर्णानिति। अनण्त्वादेव
भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न गृह्णातीति परिहारो नोक्तः। ग्राह्यासद्भावाच्चान्तरतमपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्चारणसामर्थ्यादिति। यद्यनुनासिकोऽभविष्यत्तमेवोदचारयिष्यदिति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्रवर्तते। तत्र पूर्वः परिहारोऽप्यनुशब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः उत्तरस्तु जनाद्याकाराभिप्रायेण। चोदकस्तु विषयविभागमबुध्वाह। नैतौ स्त इति। कथं तर्हीति। अणितिच तत्रानानुवर्तते। उत्तरार्थमिति। इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिक उत्तरत्र कर्तव्य इति लाघवायाननुनासिकोच्चारणं स्यादित्यर्थः। इतरः स्वाभिप्रायमाह। एवं तर्हीति। अत्र न आत्वेन द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यात्वे किंतु विषयविभागेन। एक इति। यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वा शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथापि समुदायापेक्षया संभवापेक्षया चैवमुक्तम्। अथवैकोऽसहायः क्वचित्कश्चिदन्यनिरपेक्षः परिहार इत्यर्थः। स एवाह। यद्येवमिति। यदि भवान्संमन्यते परिहारसमुदाये यथासंभवमवयवौ परिहारत्वेन. तदा

उच्चारणसामर्थ्याद्। अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति। नैतौ स्तः परिहारौ यत्तावदुच्यतेऽणत्वादितिन ब्रूमः अणः सवर्णान्गृह्णातीति कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति। यदप्युच्यते। उच्चारणसामर्थ्यादिति। अस्त्यन्यदुच्चारणे प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थम्। रायो हलीति। एवं तर्हि नेमौ पृथक् परिहारौ। एकपरिहारः। एकपरिहारोऽयं सिद्धमनणत्वाद् उच्चारणसामर्थ्यादिति। इह तावद् ष्टाभिः अष्टाभ्य इति। अनणत्वात् सिद्धम्। जातः जातवान्। यन्याः मन्याः उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम्। यद्येवं पृथक् परिहारयोरपि न दोषः। यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। हलीत्यनुवर्तते। न चादेशो हलादिरस्ति। तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्नासिकम्॥ योऽचि॥ अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः॥ शेषे लोपः॥ शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

समुदायकल्पनया नार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते॥ युष्म॥ हलीति वर्तत इति। रायो हलीत्यतः। न चादेशो हलादिरिति। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशो न तु भ्यमिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयुज्यते। योऽचीति यत्वमादेशोऽजादौ मा भूत्त्वमहमित्यादौ। शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च॥ योऽचि॥ यत्वमुत्सर्ग इति। अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गो हलादौ त्वात्वमपवाद आदेशे तु लोप इत्यसंकरेणात्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति। अज्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्ग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ शेषे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविशेषेणेति। विभक्ताविस्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्यानादेशो विभक्तौ यत्वमपवादो यत्व
स्यापि हलादावात्वमिति शेषग्रहणं पूर्वत्र चाज्ग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः। तस्याजादाविति। हलादावात्व
विधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत्॥ सप॥ अयमन्तशब्द इति। अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम्। क्वचिदन्तर्भूतान्तार्थो
न्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः क्वचिदनन्तर्भूतान्तार्थ इत्यर्थः। मर्यादान्तमिति। मर्यादायाः क्षेत्रावयवत्वात्क्षेत्रेऽन्यपदार्थेऽनुप्रवेशः
नद्यन्तमिति। नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थेऽनुप्रवेशाभावः पर्यन्तशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सहतेन वर्तत इति परिग्रह
णं कृतं तेन युष्म् अस्म् इत्येतयोरादेशा भवन्ति। न तु षू अस् इत्येतयोः। सर्वत्रेति। अन्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः सम्

कथमविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्य अजादौ यत्वमपवादः हलादावात्वम्॥ सपर्यन्तस्य॥ परिग्रहणं शक्यमक
र्तुं मान्तस्येत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात्। कथम्। अयमन्तशब्दः अस्त्येव सह
तेन वर्तते। तद्यथा मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रं सह मर्यादयेति गम्यते। अस्ति प्राकृतस्माद्वर्तते। तद्यथा नद्यन्तं दे
वदत्तस्य क्षेत्रमिति प्राग् नद्या इति गम्यते। तद्यः सहतेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। सर्वत्रैवान्तशब्दः सहतेन वर्तते। अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति। नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृ
त्वा प्राङ्नद्या इति गम्यते। अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्ये त्युच्यमाने ॥

दायः समासार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थोन्तर्भावः। नद्यन्तं क्षेत्रमित्यत्र त्वन्तशब्दः सामीप्यवाचीत्यन्यपदार्थे नद्या अन
न्तर्भावः। यत्तूच्यते सर्वत्रैवान्तशब्दः सहतेनेति वर्तत इति तत्संभवापेक्षम्। यस्यावयवत्वं सामीप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमे
वाश्रीयते। अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्यस्य त्ववयवत्वासंभवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते यथा
नद्यन्तं क्षेत्रमिति। अन्ये त्वाहुः। सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यमवयवत्वं कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभि
प्रायेणेदं भाष्यम्। ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभ ‾‾ न्नार्थः परिग्रहणेन। अवधिद्योतनार्थमिति। यद्युष्म
दस्मदी मान्ते अथाप्यमान्ते सर्वथा आदेशा स्युरेवमर्थं परिग्रहणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्रैवेति। सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात्। अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मान्तस्येति तथापि यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात्परिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्यात् युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मच्छब्दो वर्तते इति सर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येन वा संबन्धे परिग्रहणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मदस्मदोरादेशसिद्धिः। युष्मयतेरिति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः। इष्ठवद्भावाट्टिलोपः। क्विपि णिलोपः। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदी ततः कृदन्तत्वात्त्वादयः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः। तत्र सौ त्वमहमिति भवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्यात्वे प्राप्ते परत्वाद्युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादात्वे कृते युवामावामिति भवति। तृतीया

यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः। क्व च मान्ते युष्मदस्मदी युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति। णिचि युष्मयते रस्मयतेश्चाप्रत्यये॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न त्वमावेकवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्यो लुक् कृतेष्वादेशेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। अन्तरङ्गा आदेशाः। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा बहिरङ्गो लुग्भवतीति ॥

द्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति। भिसि युष्माभिरस्माभिरिति। ङे प्रत्यये तुभ्यं मह्यम्। भ्यसि युष्मभ्यमस्मभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः। पञ्चमीभ्यसि युष्मदस्मदिति मपर्यन्तापेक्षे तु शेषे आश्रीयमाणे मात्परस्यान्यस्याभावाल्लोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति। इह त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्वमयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसिति टिलोपे अत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यम्। अथ त्वङ्गवृत्त इत्याश्रीयते तदा वृद्ध्यभावः। तत्र त्वदस्मद् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ सावित्यस्याप्रवर्तनाद्द्विपक्षे त्वादम् मादमिति भवति तदभावे त्वदं मदमिति। केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशानिच्छन्ति। मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टसद्भावस्तत्रादेशार्थमिति परिशिष्टाभावेन भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्ति॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ अन्तरङ्गानिति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयांस्तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰कौ॰ गोमत्प्रियइति। अत्रान्तरङ्गाएकपदाश्रयत्वात्सुलोपादयःस्युः पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गोलुगितिगोमान्प्रियइतिस्यात्। अ ७२२
१०२ स्मिंस्तुज्ञापकेसत्यन्तरङ्गाण्यपिकार्याणिबाधित्वालुग्भवति। ततोनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम्दीर्घाभावे
गोमत्प्रियइतिसिध्यति। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैवबाधकत्वमनेनज्ञाप्यतेतस्यैवेहसंभवात्। केचित्तुसामान्यापे
क्षयाज्ञापकत्वाश्रयाल्लुङ्मात्रस्यबलवत्वाश्रयेणव्यवहारदर्शनाल्लुङ्मात्रंबाधकंज्ञाप्यतइत्याहुः। येऽन्यइति। एकवचना
धिकारादेकवचननिमित्तानामादेशान्तराणांत्वमौबाधकौस्यातांनतुज्ञापकाविस्वर्थः। यत्तर्हीति। केचिद्व्याचक्षते। यद्या दे
शान्तराणांत्वमौबाधकौस्यातां तदामपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानांमपर्यन्तस्यत्वमौसि
द्धाविति किंतदनुवृत्त्या। अनुवृत्यातुज्ञाप्यतेप्रागेवलुकिकृतेविभक्त्यभावा दस्तत्वादेशान्तरेणुत्वमौविधीयेतेइति। एतच्च

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनंगोमान्प्रियोयस्यगोमत्प्रियः। एवमस्त्रियः। गोमानिवाचरतिगोमत्यतेयव
मत्यते। अन्तरङ्गानपिनुमादीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइति। नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्र
योजनम्। किम्। येन्येएकवचनादेशाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थमेतत्स्यात्। तद्यथातवपुत्रःत्वत्पुत्रःममपु
त्रोमत्पुत्रः। तुभ्यंहितंत्वद्धितंमह्यंहितंमद्धितमिति। यत्तर्हिमपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति। यद्यत्रान्ये
एकवचनादेशाःस्युः। मपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिकास्यात् ॥

युक्तम्। नायंनियोगउत्सर्गसमानदेशोपवादइति। ममूबहुजकचांभिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात्। ततश्चासत्यांम
पर्यन्तानुवृत्तौआदेशान्तराणामपिबाधकौत्वमौसर्वादेशौस्याताम्। अनेकाल्त्वादिति। सप्रयोजनामपर्यन्तानुवृत्तिः
तस्मादन्यथाव्याख्यायते। तवममादयआदेशाःस्थानिप्रकृत्यर्थमिहानुवर्तन्ते। तत्रतवादीनांप्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमयोर्म
पर्यन्तानुवृत्तिस्त्वयाकृतंत्वत्कृतमित्याद्यर्थाभवन्तीलुकोबाधकत्वंज्ञापयति। ततश्चतवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्ता
नुवृत्तिर्ज्ञापनायभवति। केवलाहिमपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवायस्यात्। गरीयसीहितवाद्यनुवृत्त्यास्थानिप्रतीतिः। ततोज्ञाप रामः
नायनप्रभवेत्तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेणयथोक्तार्थज्ञापनायालम् ॥ १०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिचतुरिति। स्त्रियां द्विवचनएकवचनइति येऽर्था निर्दिष्टास्तेषु श्रूयमाणानामेव शब्दानां विशेषणं न त्वङ्गस्येत्यर्थः। प्राप्तविशेषण
संबन्धैस्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्भिरङ्गं विशेष्यते। तत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य ग्रहणं भवतीति केवलानां तदन्तस्य चादेशप्र
वृत्तिर्द्विवचनैकवचने च पारिभाषिके न गृह्येते किं तर्हि द्वयोर्वचनमभिधानं द्विवचनमेकस्य वचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः। प्रि
यतिसेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्युक्त एव तिसृभावे लुकि कृते समासाद्या विभक्तिस्तस्यां तिसृभावः। स च

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणे षष्ठ्यर्थग्रहणं शब्दविशेषणम्। त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणे षु अर्थग्रहणं शब्दविशेषणं दृष्टव्यम्।
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तेते भवत्येव तिसृचतसृभा
वः। प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्यो यस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा प्रियतिसरौ प्रियतिसरः। प्रियचतसा प्रियचतसरौ प्रियचतसरः। प्रि
यास्तिस्रः ब्राह्मण्यो यस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि। प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचत
सृणि। यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा मा भूतामिति। प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्याः ब्रा
ह्मण्याः प्रियत्रिः। प्रियत्री प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः। प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलानि अस्या ब्राह्म
ण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः॥ युवावौ द्विवचने। यद्यपि समासः एकार्थो
वा भवति बह्वर्थो वा भवति द्व्यर्थे च युष्मदस्मदी भवतस्तत्र युवावौ। किमविशेषणेनेत्याह। यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ
तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि। इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वा अतिक्रान्तो युवामतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौ युवामति
युवामत्यावाम्। अतिक्रान्ता युवामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तं युवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तौ युवामति
युवामत्यावाम्। अतिक्रान्तान्युवामतियुवानत्यावान्। अतियुवयात्यावया। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्।
अतियुवाभिरत्यावाभिः ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रिशब्दस्यैव भवति। प्रियतिस्राविति। अचि र ऋत इति रादेशः। प्रियतिसृ इति। कथं पुनरत्र तिसृ
भावो यावता नित्यत्वात्स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन भाव्यम्। उच्यते। इको चि विभक्ताविति
यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकं क्वचिल्लुमता लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणस्य। तथा च हे त्रपो इति संबुद्धिगुणो भवति क्वचित्प्रियत्री ति पाठः। स प्रत्यय
लक्षणप्रतिषेधाश्रयः। इतीति। एने विधयः परत्वाद्युवावयोर्बाधकाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेषइतिवर्ततइति। अन्यथा अतिक्रान्तोयुष्मानतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्ताययुष्मानतितुभ्यमतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्ययुष्मानतितवातिममेत्यनेकार्थत्वेयुष्मदस्मदोः समासेसावकाशाः त्वाहादयोऽसमासेसमासेऽपियुष्मदस्मदोरेकार्थत्वेपरत्वात्त्वमाभ्यांबाधनान्नप्राप्नुवन्ति। त्वमहंतुभ्यंमह्यंतवममेति। शेषग्रहणानुवृत्तौतुयत्रयूयादयोनभवन्ति। तत्रत्वमौभवतोन

अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवभ्यमत्यावभ्यम्। अतियुवदत्यावत्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवदत्यावत्। अतितवअतिमम। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवाकमत्यावाकम्। अतियुवयिअत्यावयि। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवास्वत्यावासु॥ त्वमावेकवचने॥ यद्यपिसमासः द्व्यर्थेभवतिबह्वर्थेवाएकार्थेचयुष्मदस्मदीभवतस्तत्रत्वमौकिमविशेषणानेत्याह। तानेवविधीन्वर्जयित्वा। अतिक्रान्तस्त्वांमतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौत्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तास्त्वामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तंत्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तौत्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तान्त्वामतित्वान् अतिमान्। अतित्वयाऽतिमया। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वाभिरतिमाभिः। अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यमतिमभ्यम्। अतित्वदतिमत्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वदतिमत्। अतितवातिमम। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वाकमतिमाकम्। अतित्वयिअतिमयि। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वास्वतिमासु। यद्येवंयूयवयौजसित्वाहौसौतुभ्यमह्यौङयितवममौङसीत्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात्त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति। सावकाशाह्येतेविधयइदानींभवन्ति। कोवकाशः अनेकार्थेयुष्मदस्मदीत्वमावेकवचनइत्यस्यावकाशः। अन्यानिवचनानि। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः एतेषुवचनेषु उभयंप्राप्नोति। परत्वात्त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति। नैषदोषः। शेषइतिवर्तते। कश्चशेषः। जसादिभिरव्याप्तंयदेकवचनंतस्मिन्शेषेऽशेषत्वान्नभविष्यति। अथवात्वमावेकवचनइत्यत्रयूयवयौजसित्वाहौसौतुभ्यमह्यौङयितवममौङसिइत्येतदनुवर्तिष्यते॥

तुयूयादिविषये। तत्रशेषग्रहणंलोपग्रहणसंबन्धात्तस्यायूयादिभिर्नसंबध्यते त्वमावेकवचनइत्यत्रतुलोपग्रहणंनिवृत्तंशेषग्रहणमनुवर्ततइतिनकश्चिद्दोषः। अथवेति। वाक्यभेदेनत्वमयोर्विषयेयूयादयोविधीयन्ते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिच॥ तिसृकेति। तिसृणां तिसृका स्वार्थिकन्प्रत्ययः। ह्रस्वत्वे कुत्सितत्वे वा विवक्षिते संज्ञायां कनिति वा। तत्र विभक्तेर्लुकि कृते विभक्तौ विधीयमानस्तिसृभावो न प्राप्नोतीति वचनम्। तत्र केचिद्बहुवचनान्तः तिसृकाशब्दः संज्ञेत्याहुः। अपरे त्वेकवचनान्त इति। ग्रामस्य ह्येकस्य तिसृकेति संज्ञेति नास्ति बहुवचनप्रसङ्गः। चतस्र इति। चतुरः शसीत्यनेन स्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः। चतसृणामिति। उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते चतसृादेशे कृते षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सतिशिष्टस्वरः प्रवर्तते। यद्येवं चतस्रः पश्येत्यत्रापि चतुरः शसीति सतिशिष्टत्वात्प्राप्नोति। नैष दोषः। आन्तरतम्याद्याद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वं निपात्यमानं चतुरः शसीत्यनेन विधीयमानं स्थानिवद्भावाद्यद्प्रमन्तोदात्तत्वं बाधते। तत्र बाधितत्वात्पुनः प्रसङ्गाभावात्कुतः सतिशिष्टत्वम्। उक्तमिति। चतुरः शसीत्यत्र॥ हलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्येतद्व्यावृत्त्य

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्। तिसृभावे संज्ञायां कनि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिसृका नाम ग्रामः। चतसर्याद्युदात्तनिपातनं च। चतसर्याद्युदात्तं निपातनं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। चतस्रः पश्य। शसि स्वरो माभूदिति। किं चान्यदुपदेशिवद्वचनं च। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातने कृते विभक्तिस्वरेण बाधनं यथा स्याच्चतसृणामिति। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा॥ किमुक्तम्। विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात्। आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यमिति ॥

र्थमेव क्रियते। यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमन्तरेणापि विभक्तेः स्वरो न भविष्यतीति किं हलादिग्रहणेन तत्क्रियमाणं निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरो बाधक इति ज्ञापयति। अथवा हलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति प्रतिपाद्यते। यदि चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शसादेव विभक्तेराद्युदात्तत्वमिति तद्व्यावृत्तये हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते। ततश्चाद्युदात्तस्य चतुःशब्दस्याद्युदात्त एवान्तर्यतश्चतसृादेशो भवति। चतुःशब्दो न्नः संख्याया इति चतेरुरन्निति नित्त्वादाद्युदात्तः। चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰वै॰ अचिरऋतः॥ अचिरादेश इति। मध्येऽपवादा इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य ऋत उदित्युत्वस्य च बाधं प्राप्नोति न तु जसि च ऋतो ङि सर्व ७ २२
१०४ नामस्थानयोरिति गुणस्येति भावः। न वेति। मध्येऽपवादा इति परिभाषानाश्रयेणोच्यते। विध्यन्तरपूर्वकत्वादस्य सर्वापवादत्व
मित्यर्थः। गुणोऽप्यनवकाश इति। सोऽपि विध्यन्तरपूर्वकः कर्तारावित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति कर्तार इत्यत्र जसि चेति गु
णः सिद्धः। कर्तारमित्यत्रापि अमि पूर्व इति प्राप्नोति। तत्र द्वयोर्विध्यन्तरापवादयोरपवादविप्रतिषेधात्परत्वाद्गुणप्रसङ्गः। इ
तरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावं गुणस्य दर्शयति। सावकाश इति। हे कर्तरिति। संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणं परत्वादृतो ङीति गु
णो बाधत इति मन्यते। तत्र कर्तारावित्यादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णादिकं बाधित्वा गुणो भवति तथाऽपि विध्यन्तरपूर्वकेण
रादेशेन बलीयसा न स्पर्द्धत इति भावः। नैष इति। एतदर्थो गुणस्य नारम्भो लक्षणान्तरेण सिद्धत्वादित्यर्थः। हे मातरिति। संबु

अचिरऋतः॥ अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्॥ अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिस्रस्तिष्ठन्ति
चतस्रस्तिष्ठन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। गुणपरत्वात्। परत्वाद्गुणः प्राप्नोति। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न वाऽनवकाश
त्वाद्रस्य। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वाद्रस्य। अनवकाशो रादेशः गुणं बाधिष्यते। सावकाशो रादे
शः। कोऽवकाशः। तिस्रः पश्य चतस्रः पश्य। नैषोऽस्त्यवकाशः। अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति। स यथैव पूर्वसवर्णं
बाधत एवं गुणमपि बाधिष्यते। गुणोऽप्यनवकाशः। सावकाशो गुणः। कोऽवकाशः। हे कर्तः। नैष सर्वनामस्थाने गु
णः। कस्तर्हि संबुद्धिगुणः। अयं तर्हि हे मातः। एषोऽपि संबुद्धिगुण एव। नात्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति। किं कारणम्। अ
म्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम्। भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्यात्। ह्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रिय
तां संबुद्धिगुण इति। परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यम्॥

द्धिनिमित्तो गुणोऽत्र नास्ति। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात्। एषोऽपीति। गुणो ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः। अम्बार्थे
ति। अस्मिंश्चासति ऋतो ङीति गुणः प्रवर्तते। भवेद्दीर्घाणामिति। ननु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुणविधानार्थमे
व स्यात्। ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात्। नैतदस्ति। एवं हि दीर्घाणामेव गुणं विदध्यात्। नदीह्रस्वयोर्गुण इति प्र
क्रियागौरवमेवं परिहृतं भवति। परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति। गुणस्यावकाशः अग्ने वायो। ह्रस्वस्यावकाशः। अम्ब अक्क। हे मातरि
ति परत्वाद्गुणः। एवं च सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णापवाद एवेति अपवादविप्रतिषेधात्तिस्रस्तिष्ठन्तीति परत्वाद्गुणप्रसङ्गः। रामः
स च न जसि चेत्यनेन। किं तर्हि ऋतो ङीत्यनेन। जसि चेत्यस्मात्परत्वात्॥ १०४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथापीति। ह्रस्वस्य गुण इति सिद्धे योगविभागः क्रियते। अम्बार्थस्य ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वो भवति। ततो गुण इति। ततश्च हे मातरित्यत्र
ह्रस्वे कृते सर्वनामस्थानगुणः क्रियते। एतच्चाभ्युपगम्योच्यते न तु योगविभागस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। सर्वनामस्थानगुण
मिति। यद्यप्यबाधिते सर्वनामस्थानगुणे जसि गुणः फलतो न बाधितस्तथापि लक्षणव्यवस्थानुसारेणैतदुच्यते। न ह्ययं रादे
शो नवकाशो यतः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरित्येतं गुणं बाधेत। जसि चेति गुणबाधनेन कृतउदित्युत्वबाधनेन शसि पूर्वसव
र्णबाधनेन च सावकाशत्वात्। तस्मादिति। जसिग्रहणं ङिसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः। तथा च प्रियतिस्रावितिरादेशो भा
ष्य उदाहृतः। तेन प्रियतिस्त्रि निधेहि इत्यत्रापि रादेशो भवति। केचित्त्वाहुः चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यत्र वार्तिके रादेशस्याङ्ग
वकरणाज्जसोऽन्यत्र गुणविषये रादेशं वार्तिककारो नेच्छतीति नोपलक्षणं जसग्रहणम्॥ जराया॥ प्रियसक्थ्नेति। नपुंसके नाङ्गस्य

अथापि कथं चित्सावकाशो गुणः स्यात्। एवमपि न दोषः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इति। एवम
यं रादेशः जसि गुणं बाधते। सर्वनामस्थानगुणं न बाधिष्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणप्र
त्वादिति॥ जराया जरसन्यतरस्याम्॥ नुमो नङ् जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन॥ नुमोवकाशः। त्रपुणी जतुनी तुम्बु
रुणी। अनङोवकाशः। प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। इहोभयं प्राप्नोति। दध्नास क्थ्ना अनङ् भवति विप्रतिषेधेन। जरसो
वकाशः। जरसा जरसे। नुमोवकाशः। कुण्डानि वनानि। इहोभयं प्राप्नोति। अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि। अनङ् ज
रसौ नुमो विप्रतिषेधेन। अथेह लुक्कस्मान्न भवति। अतिजरसं पश्येति। किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रि
यते न पुनः प्रथमैकवचनमपि। अतिजरसं तिष्ठतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नात्राकृते ऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति।
किं कारणम्। अचीत्युच्यते॥

विशेषणानुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्पोत्यस्यादीनीविशेषणं नपुंसके मित्यनङ् भवति। अतिजरांसीति। अतिजरअस इति स्थिते
यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्स च पूर्वाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात्। अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्यादे
शो विधीयमानो न प्राप्नोति। अथापि स्यात्तथापि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात्। तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरस्भाव एष्टव्यः। तत्र कृते झल
न्तलक्षणो नुमागमः। अतिजरसं पश्येति। अतिजरअम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसि कृते स्वमोर्नपुं
सकादिति स्वमोर्लुक् प्राप्नोति। ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वादतोमित्यम्भावेन लुग्बाधितः कथं प्राप्नोति। नैतदस्ति। नात्राम्भावः प्रवृत्तः। परत्वा
न्नित्यत्वाद्वा जरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशे कृते ऽनकारान्तत्वादम्भावाप्रसङ्गाल्लुक्प्राप्तिश्चोद्यते। न पुनरिति। सोऽपि हि लुक् नेष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा च जरसभाव इति। या पूर्वं लुक्प्राप्तिः साऽपवादेन बाध्यते। कृते तु जरसभावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जर
सभावो निष्पन्नो नोत्सहते अजाद्यानन्तर्यं विहन्तुम्। यद्येवमिति। सोर्मिसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविघा
तिनं जरसादेशं प्रति अनिमित्तं स्यात्। इष्टमिति। सन्निपातपरिभाषाया च शाद्बधातिजरसं पश्येत्यत्र तु नाकारान्तसन्निपातकृतमजा
दित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः। सत्त्वजादिसन्निपातनिमित्तत्वादजादेर्लुकं प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः॥ त्यदादीनामः॥
युष्मदस्मदन्तानामिति। युष्मद् भवतु अस्मद् इति येषांगणपाठः तदपेक्षयैतदुक्तम्। यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाप्यत्यन्तसा
हचर्यात्क्वाप्येयुष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः। भवदन्तानां वेति। युष्मद् अस्मद् भवत्विति पाठापेक्षमेतत्। किंशब्दस्य तु का

यदा च जरसभावः कृतस्तदा लुग् न भविष्यति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। यद्येवमति
जरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। गोनर्दीय आह। इष्टमेवैतत्संगृहीतं भ
वति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। सत्यामेव तस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति॥ त्यदादीनामः॥ त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्। त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम्। किं प्र
योजनम्। युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्म
दोः शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञाप्यते प्राकृततो दिति। यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः प्राकृततः अत्वं भवतीति न सर्वेषामिति। अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उपस
मस्तार्थमेतत्स्यात्। अतियूयमतिवयम्। उपसमस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते। अतितत् अतितदौ अतितदः॥

देशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामन्त्योऽपि किमः पाठे किमन्तानामिति नोक्तम्। केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दमधीयते। तेन किंसर्वना
मबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्र भवच्छब्दस्यात्वापत्तिर्दोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वयत्वलोपैरत्वं बा
ध्यत इति दोषाभावः। शेषे लोपस्य लोपेनेति। यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्संबन्धिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः। क्वचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पा
ठः। तत्रायमर्थः। शेषे विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन। ततोऽदिति। वृत्तपूरणार्थस्तपरनिर्देशः। सूत्रे त्वतपर एवाकारो नि
र्दिष्टः। अपि चेति। ज्ञापकत्वं विघटयति। उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात्। अतियूयमिति।
त्वामतिक्रान्ता इति प्रादिसमासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टिलोप इति। अत्वे सति टाप्प्रसङ्गात्तदभावार्थः शेषे लोप इष्टिलोपः सति प्रयोजने न ज्ञापकम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनयोरुपगम्यैत दुच्यते। एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य शब्दान्तराभिव्यङ्ग्यं लिङ्गं दृश्यते। अश्वस्त्वं ग्राममिति लिङ्गवत्त्वं केचित्तयोरभ्युपगतम्। अत एव न पुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा इति विप्रतिषेधः पठितो न षट्स्वस्रादिभ्य इति च स्त्रीप्रत्ययनिषेधः षड्भ्यः कृतः। सतर्ही ति। नन्वत्वे न सिद्धत्वाद्वचनाट्टिलोपो भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वादेशः स्यादुपसर्जनस्य चात्वासिद्धिरुक्ता। अथ वेति। उक्तमेतल्लोपस्यो त्सर्गविधायानादेशे हलादावात्वमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम्। तस्मिन्पतेलो पस्य विषयार्थमपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेषः स च टिरेव तस्य लोपस्थानो विषयसप्तम्या निर्दिष्टः। नन्वेवं त्वमम इत्यादावादेशेषु मपर्यन्ता भावात्तदपेक्षया अच्छब्दस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रागादेशविधानादच्छब्दः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति प

टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतं। यस्तु शेषे लोप इष्टिलोपः स वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। टाप् प्रतिषेधार्थम्। टाब्मा भूदिति। सतर्हि टिलोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अथ वा शेष सप्तम्या शेषे लोपो विधीयते। इह युष्मदस्मदोर्लो प इति। इयता अन्त्यस्य लोपः सिद्धः सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति। लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यादादीनाम त्वं भवतीति। यदयं किमः क इति कादेशं शास्ति। इतरथा हि किमः अद्भवतीत्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमा णो ज्ञापकार्थो भवति। न च किमोऽत्वेन सिध्यति। अत्वे हि सति अन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धमन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रार म्भसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भे सति इकारस्य भविष्यति। न पुनः ककार स्य स्यात्। यत्तर्हि किमो ग्रहणं करोति। इतरथा हि कादद्भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

रिच्छेदास्योपादानादत्र त्वमपर्यन्तस्य। लुप्तशिष्टे हीति। लुप्तेभ्यः शिष्टस्तस्मिन्कार्ये स्यटाबभावस्य सिद्धिः। त्वमम्मादिषु च दे शे षकार उच्चारणार्थो हलन्ता एव त्वादेशा इति न कश्चिद्दापप्रसङ्गः। पद्यमिति। किं सर्वनाम बहुभ्य इति किम्शब्दस्य भेदेनोपा दानाद्द्विशब्दात्परः किम्शब्दो गणे पठ्यत इति निर्णयः। यदि च द्विशब्दात्परेषामत्वं स्यात्किमः कं न विदध्यात्किमदित्येव ब्रूया त्। पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्त्या पूर्वेणान्त्यस्यात्वे कृते इकारस्य तु किमद इत्यनेन द्वयोरकारयोः पररूपेण क इत्यादेः सिद्धत्वा त्। न पुनः ककारस्येति। अनन्त्यस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता। कादद्भवतीति। ककारोऽका र उच्चारणार्थः। कादित्येतावत्सूत्रं क्रियते। अकारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्तते। स चादेः परस्येति इकारस्य भवति। मकारस्य तु पूर्वेण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 ककारमात्रादिति। त्कक्वाकुरित्यादावपि। नवान्यदिति। यद्यपि सर्वाणि त्यदादीन्यकचाककारवन्ति तथापि तेषां कात्परो ऽका
 र एवेति नास्ति विशेषः। द्विकिशब्दस्यतु त्यदाद्यत्वं भवत्येव। एवमपीति। विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात्। साकच्का
र्थ इति। सर्वस्य साकच्कस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं किमः क इति कर्तव्यम्। तेनाज्ञातार्थविवक्षायां क इत्येव भवति न तु कक
इति भवति। ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति साकच्कस्य कादेशो न प्राप्नोति। न च शक्यो वक्तुं किमः क इति वचनसामर्थ्याद्भ
वतीति। किमद्‌ इति स्थानिनिर्देशस्यान्तरार्थत्वात्। एवं तर्हि तन्त्राश्रयणात्साकच्कस्यापि भवतीत्यदोषः॥ क्वाति॥ किमर्थमिति।

एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति। त्यदादीनामिति वर्तते। न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति। एव
मप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्। एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति। तत्र कुत एतद्द्विपर्यन्तानां भ
विष्यति। न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद्भवदन्तानां वा। किंच। अवश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम्।
कु तिहोः क्वातीति। कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः। कः। कौ के इत्येवमर्थम्। तस्माद्द्विपर्यन्तानामत्वं
वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः शेषे लोपस्य लोपे न ज्ञायते प्राकृततो दिति। अपि वोपस
मस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत्। टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्सूतम्। अथवा शेषस्य प्रस्य शेषे लोपो विधी
यते। लुप्त शिष्टे हि तस्याङ्गः कार्यसिद्धिं मनीषिणः॥ क्वाति॥ किमर्थं क्वादेश उच्यते। न कु तिहोरित्येवोच्येत।
का रूपसिद्धिः। क्व। यणादेशे न सिद्धम्। न सिध्यति। ओर्गुणः प्रसज्येत॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः॥ किमर्थमन
न्त्ययोरित्युच्यते। अन्त्ययोर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति। अनवकाशा
विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशं चात्वम्। कोऽवकाशः। द्विशब्दः। सत्वमपि सावकाशम्। कोऽवकाशः। अनन्त्यम्।

कुभावे कृते अङ्गवृत्त इति वचनादोर्गुणो न भवति। यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्भविष्यतीति भावः। न सिध्यतीति। निष्ठितस्य दुर्ज्ञान
त्वात्॥ तदोः॥ किमर्थमिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्त्यदादीनां च द्विपर्यन्तानामध्येतकारान्तस्य कस्यचिदसंभवात्त्य
दादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सत्वं विधीयमानमनन्त्ययोः सावकाशमन्त्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः। अन्त्ययोरिति पर
त्वात्प्राप्नोतीति तकारस्यान्त्यस्यासंभवेऽपि सूत्रे द्वयोरुपादानादन्त्ययोरित्युक्तम्। नैतदस्तीति। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति। राम॰
द्विशब्द इति। उदाहरणमात्रमेतत्। अन्यत्रसोः सर्व एव त्यदादयोऽवकाशाः। सत्वमपीति। उभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वप्रसङ्गः॥ १०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कथंपुनरिति।आचार्यदेशीयः।शिष्यबुद्धिपरिज्ञानायपृच्छति।समुदायावयवसन्निधौउभयोरनुग्रहायावयवेनसमुदायोविशेष्यते।एवंहिसमुदायस्यापिकार्येणसंबन्धःप्रतिपादितोभवति।अलोन्त्यस्येतिवचनादवयवस्यापि।भवेदिति।आश्रित्याश्रयणान्तकारान्तासंभवाच्चत्यदादिभिस्तद्दोविशेष्यते।एवमपीति।सिद्धान्तवादी।अथवासत्यमपीतिचोदकस्यग्रन्थः।सचपूर्वविप्रतिषेधंमन्यते।कथंपुनरिति।चोदकमाचार्योबुद्धिपरीक्षार्थंपर्यनुयुङ्क्ते।भवेदितिचोदकः।एवमपीत्याचार्यः।अथवाकथंपुनरित्यस्यायमर्थः।अनन्त्यस्यैवकथंसत्वंलभ्यते।यावता।अन्त्यस्यापिपरत्वात्प्राप्नोति।चोदकस्त्वगृहीताभिप्रायआह।भवेदिति।आचार्यःस्वाभिप्रायमाह।एवमपीति।किंचस्यादिति।अन्त्यस्यापिदस्यसत्वेहलङ्यादिलोपेनसिध्यतीतिमत्वाप्रश्नः।लोपोनस्यादिति।सत्वेसतिह्रस्वान्तत्वाभावात्।ननुत्यदाद्यत्वेऽपिकृतेसन्निपातपरिभाषयासंबुद्धिलोपाप्रसङ्गः।अनित्यत्वादस्याःपरिभाषा

कथंपुनःसत्यन्त्येअनन्त्यस्यसत्वंस्यात्।भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामङ्गं विशेषयेत्।तस्यानन्त्ययोर्नस्यात्।वयंतुखल्वङ्गेनतकारदकारौविशेषयामः।एवमप्युभयोःसावकाशयोःपरत्वात्सत्वंप्राप्नोति।किंचस्यात्।यद्यन्त्ययोःसत्वंस्याद्इहहेसइतिएङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धिलोपोनस्यात्।इहचयासाअतइतिटाबूनस्यात्।तस्मादनन्त्ययोरितिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।एवंवक्ष्यामि।तदोःसःसौ।ततोऽदसः।अदसश्चदकारस्यसोभवतीति।इदमिदानीं किमर्थम्।नियमार्थम्।अदसएवदकारस्यनान्यस्यदकारस्येति।यदिनियमः।ह्रीयतेरप्रत्ययः।हृदइतिप्राप्नोति।स्वइतिचेष्यते।यथालक्षणमप्रयुक्ते।अदसऔसुलोपश्च।अदसःसौभवेदौत्वंकिंसुलोपोविधीयते।अदसएवसोर्भवेदौत्वंकिमर्थंसुलोपोविधीयते।ह्रस्वाल्लुप्येतसंबुद्धिः।इहहेअसावितिएङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरितिलोपःप्रसज्येत ॥

या नायंदोषः।इहचेति।नयासयोरितिलिङ्गआश्रीयमाणेअनेकार्थःकल्पनीयःस्यात्।ततोऽदसइति।तत्रतदोःसःसावितिवर्तते।तकारोऽसंभवात्त्यज्यते।ह्रीयतेरिति।ह्रीविच्छतीतिह्रीयति।ततःक्विप्।अकारयकारयोःलोपः।ततःसावीकारस्यत्यदाद्यत्वेसतिसइतिभवति।तदभावेतुहृदइतिप्राप्नोति।यथालक्षणमिति।उपसर्जनत्वान्नात्रत्यदादिकार्येणभाव्यमितिह्रीरित्येवभवति।अथवाप्रयुक्तानामन्वाख्यानादारम्भात्ह्रीशब्दस्यचकारजन्तस्यक्विपिप्रयोगाभावान्नकेनचिल्लक्षणेनप्रवर्तितव्यम्।अदसः॥अदसइति।अदसःपरस्यसोरौत्वंविधीयताम्।तत्रत्यदाद्यत्वेऽदेरेतीतिवृद्धौचासावितिसिध्यति।ह्रस्वादिति।यदित्यदाद्यत्वंक्रियतेतदाह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः।तस्मादौत्वसुलोपौविधीयेते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा.कै. नहलइति। नायंदीर्घोयस्मात्सौहलोलोपोविधीयते। तेनौकारस्यनभविष्यति। हेअसाविति। अत्वेदापिचसतिवार्णादाङ्गंबली १२२
१०७ यइतिवृद्धिरेचीतिवृद्धिमेकादेशंबाधित्वाआङिचापइत्येत्वंप्राप्नोति। प्रश्लिष्टनिर्देशोयमिति। अकाररूपोयः श्रूयतेआपूतत्रैत्वं
भवति। इहतुवृद्धौकृतायामौकाररूपम्। कारिकेति। औङआपइतिशीभावआद्गुणेचकृतेएकारःश्रूयतइतिइत्वन्नप्राप्नोति।
संबुद्धौवाकारिकेइतिरूपम्। ननुचात्रान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेरित्वंभविष्यति। असकाविव्यत्रतुप्राक्सुबुत्पत्तेष्टास्त्याति।
एवंतर्हिदापिकृतएकादेशात्पूर्ववार्णादाङ्गंबलीयइतिइत्वंप्राप्नोतीत्याकाररूपएवाबितिकिंप्रश्लेषनिर्देशेनतस्मात्तत्सामर्थ्या

नहलः॥ हलोलोपःसंबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतंहितत्। प्रकृतंहल्ग्रहणम्। क्वप्रकृ
तम्। हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। ह्रस्वादित्येषापञ्च
मीहलितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। आपएत्वंभवेत्तस्मिन्। इहहेअसौब्राह्मणि। आ
ङिचापःसंबुद्धौचेतिएत्वंप्रसज्येत। नझलीत्यनुवर्तनात्। झलीतितत्रानुवर्तते। क्व प्रकृतम्। सुपिचबहुवच
नेझल्येदिति। प्रत्ययस्थात्ककादित्वम्। इहचअसकौब्राह्मणीतिप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतिइत्वंप्रसज्येत। नै
षदोषः। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। आआप्आबिति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। कारिके। हेहारिकेइति। शीभावश्चप्रसज्य
ते। इहचशीभावश्चप्राप्नोति। असौब्राह्मणी। आपउत्तरस्यऔङःशीभवतीतिशीभावःप्राप्नोति। तस्मात्सोर्लोपोवक्त
व्यः। सौऔत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वासादुत्वंच। सौऔत्वप्रतिषेधःसाकच्काद्वावक्तव्यः। सात्स्वपरस्यउत्वंवक्तव्य
म्। असकौअसुकः। उत्तरपदभूतानामादेशउपदेशिवद्वचनम्। उत्तरपदभूतानांत्यदादीनामादेशउपदेशिवद्भा
वोवक्तव्यः। परमाहंपरमायंपरमानेन। किंप्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृतेएकादेशेआदेशायथास्युरिति। किंपुनः
कारणम्। एकादेशस्तावद्भवति। नपुनरादेशाः। नपरत्वादादेशैर्भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥

यथावार्णादाङ्गमितिबाधित्वाएकादेशोभवत्येवंकारिकेइत्यत्रापिअन्तरङ्गत्वात्पूर्वंविभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसङ्गः। शीभावश्चे
ति। औङइतिवचनादौकारस्ययदाङितादेशानुमानंवर्णमात्रनिर्देशोवाङकारस्तूच्चारणार्थस्तदाशीभावप्रसङ्गः। यदातुपूर्व
सूत्रेणनिर्देशस्तदाप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेवशीभावेनभाव्यमितिदोषाभावः। इत्वमपिप्रश्लेषनिर्देशेनशक्यंपरिहर्तुम्। न
चकारिकेइत्यत्रदोषः। समानकालप्राप्तिकमेवह्येकादेशमित्वंप्रतीक्षते। नतुभिन्नकालप्राप्तिकम्तत्साकच्कादिति। साकच्काद्यः सु रामः
विहितः तस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधसन्नियोगेनसात्परस्याकारस्योत्वंभवति ॥ १०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहिरङ्गा आदेशा इति। समासाद्याविभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु
परमह्वं परमश्वमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः॥ मृजे॥ कंसपरिमृड्भ्यामिति। विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति। क्ङिति चेति प्रतिषेधः क्ङिन्निमि
त्ताया एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते। रज्जुसृड्भ्यामिति। प्रत्ययो झलादिरकिद्भवतीत्यमागमप्रसङ्गः। प्रणड्भ्यामिति। नशेर्वेति कुत्वम
प्यत्र न भवतीति केचिदाहुस्तदयुक्तम्। पदत्वनिबन्धनत्वादस्य प्रत्ययानपेक्षणाद् मस्जिनशोर्झलीति नुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वा

बहिरङ्गा आदेशाः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृ
त्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैकोऽयस्येति लोपेनापह्रियते। अपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संवृत्तस्तत्र को वृद्धेः प्रस
ङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अद
सः सोर्भवेदोत्वं किं सुलोपो विधीयते। ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत्। आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्त
नात्। प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते॥ मृजेर्वृद्धिः॥ मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङिप्रतिषेधः। मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङ्न्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः। कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिः। धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धम्। अथ धातोः स्व वा
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम्। धातुप्रत्यये कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषा
याः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरत्यर्थम्। सृजि। रज्जुसृड्भ्याम्। रज्जुसृड्भिः। सृजि। दृशि। देव
दृग्भ्याम्। देवदृग्भिः। दृशि। मस्जि। उदकमग्भ्याम्। उदकमग्भिः। मस्जि। नशि। प्रणड्भ्यां प्रणड्भिः। नशि। हन्ति। वार्त्रघ्नः। भ्रौ
णघ्नः। हन्ति। गिरि। देवगिरौ। देवगिरः। गिरि। यदि स्वरूपग्रहणं इत्युच्यते प्रसृड्भ्यां प्रसृड्भिः। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतर
स्यामित्यम् प्राप्नोति। एवं तर्हि यं परिभाषा कर्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा। यदयं भ्रौणहत्यं तत्त्वं शास्ति॥ अचो ञ्णिति॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्॥

द्धातुप्रत्ययेन भवति। वार्त्रघ्न इति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति तत्त्वं न भवति। कुमति चेति णत्वं कुव्यवाये ह्यादेशेषु प्रतिषेध इति
न भवति। देवगिरावितिं। अचि विभाषेति लत्वं न भवति। अम् प्राप्नोतीति। तद्धि धोधातोः स्वरूपेणानुपादानात्॥ अचो ञ्णिति॥
अज्ग्रहणमिति। अन्तरेणाज्ग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानादिगन्तस्य वृद्धिः सिध्यति। अकारस्य तु चिकीर्षक इत्यादाव तो
लोप इति लोपेन भाव्यम्। आकारस्य तु विशेषो नास्ति सन्ध्यक्षराणामात्वेन भाव्यमिति प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गोऽर्थमिति। असत्यजग्रहणादङ्गपरिभाषोपस्थानाद्गौरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात्। अथ योगविभाग इति। यद्यपि गौरित्युक्तेनोदाहरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञाप्यते तथाप्यनेकप्रयोजनोपन्यासाय प्रश्नप्रतिवचने। सखायावित्ति। सखिऔ इति स्थिते वृद्धेरप्रसङ्गः। णित्वं तु सखायइत्यत्र जसि गुणे ऽयादेशे च कृते ऽत उपधाया इति वृद्ध्यर्थं स्यात् सखायइत्येतत्तु प्रसङ्गे नोदाहृतम्। णित्वं लावकाशदर्शनार्थं वा। अञ्जनाद्यर्थ इति। अञ्जनादिर्यः प्रत्ययः तत्र वृद्ध्यर्थः। जैत्रमिति। जियुस्यामो णादिकष्ट्रन्। च्यौत्नमिति। ज

वृद्धावज्ग्रहणं गोऽर्थम्। वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते। गोतो वृद्धिर्यथा स्यात्। गौरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यण्णित्करणस्य प्रयोजनम्। किम्। गावौ। गाव इत्यत्रात उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात्। अथ योगविभागः किमर्थः न ञ्णित्यत उपधाया इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। चायकोलावकः कारकः गुणे कृते ऽयवोरपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम्। योगविभागः सखिव्यञ्जनाद्यर्थः। योगविभागः क्रियते सख्यर्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च। सख्यर्थस्तावत् सखायौ सखायः। व्यञ्जनाद्यर्थः। जैत्रं यौत्रं च्यौत्नम्। योगविभागे चेदानीं सखिव्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणेऽज्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति। किं प्रयोजनम्। गोऽर्थम्। ननु चोक्तं णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यण्णित्करणे प्रयोजनम्। किं। गावौ गावः। अवादेशे कृते ऽत उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात्। यत्तु सोर्णित्करणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति। यथैवं खल्वपि णित्करणसामर्थ्यादनिको वृद्धिः प्राप्यते एवं तत्वमपि प्राप्नोति। तत्वमपि हि ञ्णित्युच्यते तस्मादज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ तद्धितेषु॥ अज्ग्रहणं कर्तव्यम्। ननु च क्रियत एव। द्वितीयं कर्तव्यम्। यथा चामादिग्रहणम ज्विशेषणं विज्ञायेत अचामादेरचइति। अथाज्ग्रहणे ऽक्रियमाणे कस्याचामादिग्रहणं विशेषणं स्यात् ॥

निदाचुस्लितित्वणुत्वमिति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति हन्तेरुच्यमानं गोरपि स्यात्। नैष दोषः। प्रापदित्यज्ग्रहणं क्रियते॥ तद्धि॥ अज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। अचामित्यनेन निर्द्धारणषष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्येनादेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिक्परिभाषोपस्थानादिक एवाचो वृद्धिप्रसङ्गः। अथाक्रियमाण इति। निर्धारणं तुल्यजातीयस्य भवति यथा कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते तथाचामादिरजेव प्रत्येष्यत इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इग्विशेषणमिति। तुल्यजातीयनिर्द्धारणेऽपि इक इत्यस्योपस्थानं न निवार्यते। अज्ग्रहणे तु क्रियमाणे तेन निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषानुप
स्थानं यथाऽचो ञ्णितीत्यत्र। अज्मात्रस्येति। नन्वज्ग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति। तत्सामर्थ्यात्तर्हि निवृत्तिरेवाज्ग्रहणस्यास्य नियमा
र्थं वाऽइग्रहणं स्यात्। अकारस्यैव ह्रस्वस्य नान्यस्येति दीर्घस्यापीह कइत्यादावुपधायाः स्यादेव। अकारेणेति। विशेषणस्याजन्तरनिवृत्तिः
प्रयोजनम्। अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्ये व्यापारादन्यत्रोपस्थानाभावः। क्रौष्टु इति। क्रो

इग्विशेषणमित्याह। अचामादेरिक इति। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। ऐतिकायनः। औपगवः। इह न स्यात्। गार्ग्यो वात्स्य इति। तत्रेदमज्ग्रहणं कर्तव्यम्।
न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अचो ञ्णितीति यदि तदनुवर्तते ऽत उपधाया अचश्चेति। अज्मात्रस्य उप-
धाया वृद्धिः प्रसज्येत भेदः छेद इति। अकारेण तपरेण च विशेषयिष्यामः अचः अत इति। इहेदानीमच इत्यनुव
र्तते अत इति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवै
कयोगः करिष्यते अचो ञ्णित्यत उपधायाः। ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। तद्धितेष्वचामादेर्वृ
द्धावन्त्योपधालक्षणप्रतिषेधः। तद्धितेष्वचामादेर्वृद्धौ अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्रौष्टुः। जागत इति। ननु चा
चामादेर्वृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात्। असति खल्वपि संभवे बा
धनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो
दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादिवृद्धि-
रन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। विषम उपन्यासः। नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्ते आरभ्यमाणं बा
धकं भविष्यति। इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते। सुश्रुत्। सौश्रुत इति।

हृशब्दात्तजन्तात्तस्येदमित्यण्। जागत इति। जगच्छब्दादण्। ननु चाचामादिवृद्धिरिति। आशङ्का। ये मन्यन्ते तत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायावतारः। इ
तरस्तु स्थानिभेदं मत्वाह। कथमन्यस्येति। आमलकीज इत्यादावन्यस्यापि स्वरो विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याह। असति-
खल्वपीति। लोकविज्ञानादिति। अङ्गकार्यं तदेवावयवद्वारेण संस्क्रियते। ततश्चैकस्य कार्यद्वयं न प्रवर्तते। कौण्डिन्य इव दधितक्रं च
। नाप्राप्त इति। सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पुष्करसद्ग्रहणादिति। वाशब्दस्त्वर्थे। पूर्वस्य हेतोरनवस्थितत्वात्। ननु च ठगर्थः पुष्करसदः पाठः स्यात्। पुष्करस[illegible]दाचरति पौष्करसादिक इति।
ञ्णित्यत उपधाया इति वृद्धेर्विधानादैक्यप्रसङ्गात्। एवं तर्हि ठगन्तो नाभिधानान्न भवति। यद्वा प्रतिपदविहितत्वादेव पुष्करसद उभयपदवृ
द्धिर्नान्यत्रेति केचिदाहुः। लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो यथा शलचोर्नुम् विधावुगित्त्वप्रतिषेधात्सिद्धमिति।
अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः पाचक इति। अस्या अवकाशः सौश्रुत इति। क्रौष्ट्रा जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भ
वति सकृद्गतन्परिभाषाश्रयणेन न तु पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्। एवं च पुष्करसद्ग्रहणादिति विकल्पार्थ एव वाशब्दो बाधकत्वसामान्याभिप्रा
येण च शास्त्रविज्ञानमेव लोकविज्ञानमुक्तम्। अथ यत्रादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा कस्मान्न भवति। व्यसो भार्यो वैयसव

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽचामादिवृद्धावन्त्यो
पधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ देविका॥ देविकादिषु तदादिग्रहणम्। देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम्।
इहापि यथा स्यात् दाक्षिविकाकूलाः शालयः पूर्वशिंशपास्थलादेवाः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अन्यत्र तदन्तग्रहण
त्वात्। अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तदन्ताऽपि तदन्तम्। आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम्। आद्यज्विशेष
णं देविकादयः। नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गानामचामादेरात्कारो भवतीति। कथं तर्हि ञ्णित्यङ्गस्याचामादेर
च आकारो भवति स चेद्देविकादीनामाद्यज्भवतीति।

मिति इगन्ताच्चेत्यण्। व्यापदिभवं वैयापदमिति। अत्रापि चो परत्वाद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृ
ते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः। देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्।
देविकादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदाङ्गेन देविकादीनि विशेष्यन्ते तदा तेषामङ्गसंज्ञेनाऽसम्भवतीति तदन्तविध्य
भावादङ्गानि देविकादीन्याश्रीयन्ते। यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते तदा तदन्तविधिना देविकाद्यन्तमङ्गं गृह्यते। ननु कथं चित्तदादि
विधिसंभव इति तदादिग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र केवलानां देविकादीनां तदादीनां चाकारो भवतीति वक्तव्यम्। अन्यथा केवलानां न स्यात्।
दाविकमुदकं शांशपश्चमस इति। न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्ति। अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात्। यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधस्तदा
केवलानां व्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति। आद्यज्विशेषणमिति। अङ्गस्य देविकादिभिः संबन्धाभावः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तरतमनिवर्तकत्वादिति। ऐ औ इति किं ती निवर्तते। तत्र स्थानेऽन्तरतम इति वचनादैकारौ वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आ इति वचनेन निवर्त्यते। न त्वपूर्व
आकारो विधीयते। अनेन हि स्थानेऽन्तरतम इति नियमं बाधित्वा नियमान्तरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्य॥ परिहारान्तरमिति।
परिभाषेयम्। देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमाना कार एवं भवतीति केवलानां न तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः। सुदे
विकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकादिशब्दस्य किं तु तदन्तस्येति परिभाषानुपस्थानादौकार एव भवति। यथोद्देशं परिभाषाश्रीयते। न कार्यका-
ला। अन्यथाऽङ्गप्रकरणे देविकादीनामादित्यस्योपस्थानाद्व्याप्त्यतिव्याप्त्योः पूर्ववदन्यतरप्रसङ्गः स्यात्। इह तु प्रदेशे सूत्रे क्रियमाणे। विधिर्वा का

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वा। अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते किं तर्ह्यन्तरतमानेन निवर्त्यते। सिद्धात्र वृद्धिस्तद्धितेष्व
चामादेरित्येव न तत्रानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्याद् यदि नाद्यज्-
विशेषणं देविकादयः। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति। यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि
प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति। अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति नन्वस्मो यत्र क्रियमा
णे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यं क्व च क्रियमाणे न दोषः संज्ञाविधौ वृद्धिरादैजिति देविका
दीनामाकार इति सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्रहणात् तदन्त
ग्रहणमिति परिहृतमेतत्। आद्यज्विशेषणत्वात् सिद्धम्। न्यग्रोधे च केवलग्रहणात्। न्यग्रोधे च केवलग्रहणं करिष्यामहे आद्यज्विशेषणं देविकादय
इति। तस्य केवलग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। न्याग्रोधमूलाः शालय इति। यदि चाद्यज्विशेषणं देविकादयः ततः केव
लग्रहणमर्थवद्भवति।

रस्य भवति। अर्थोत्वे कारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते अन्तरतमनिवर्तकत्वादिति। सूत्रं तर्हीति। अष्टाध्यायीलक्षणं सूत्रं सं
निवेशं तदाश्रयणे भिद्यते। अथवा स्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति। आद्यज्विशेषणत्वादिति। द्वितीयः परिहारो दूषितः। पूर्वस्तु स्थि
त एव। अत्रैवार्थे लिङ्गदर्शनम्। न्यग्रोधे चेति। केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यज्विशेषणमिति ज्ञापयति। अन्यथा तदनर्थ-
कं स्यात्। न च तदन्तविधिनिरासार्थम् अङ्गेन न्यग्रोधस्य विशेषणात् तदन्तविधेरप्रसङ्गात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तदेतदिति। अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य(चै) केवलस्येति वृद्धिनिषेधस्यैच आवविधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति। व्युत्पत्तिपक्षे तु नय्या
भ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात्। न्याग्रोधमूलाः शालयइत्यादौ मा भूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भव
ति। न हि न्यग्रोधस्येत्येतावता ऽभिमतनियमसिद्धिः। नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाङ्गादेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव नेतदस्ति। अनिष्टो ऽ
पि नियमः स्यात्। न्यग्रोधस्यैव नित्यं य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेध इति। तथा च नैयायिको नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात्केवलग्रहणमभिमत
नियमसाधनाय। श्वादेरित्ययं तु निषेधउक्तार्थे ज्ञापको भवति। वहीनरस्येति। वहो ऽस्यास्तीति वहीस्स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासो ऽन्ये
षामपि दृश्यत इति दीर्घः। तस्यापत्यमत इञ्। तत्रादिवृद्धेरपवाद इकारो विधीयते। इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव। न च तस्यां प्राप्तायामित्वं विधी
यते। यतः सापि बाध्येत विहीनो नर इति। एषोदरादित्वाल्लोपः। नय्वाभ्याम्। य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ वै जित्येव सूत्रं कार्यं नार्थो वृद्धिनिषेधेन। अ

तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि न्यग्रोधशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति। अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः। ततो नियमार्थं पदा
न्त इति कृत्वा न ज्ञापकं भवति। वहीनरस्येद्वचनम्। वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम्। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। कुरारवाडवस्त्वाह नै
षवहीनरः कस्तर्हि विहीनर एषः। विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः। विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। नय्वाभ्यां पदान्ता
भ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वम्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वं सिद्धम्। कुतः। अपवादो वृद्धेर्हितौ। अपवादौ वृद्धेस्तौ वैचावुच्येते। नित्यौ वैचौ त
योर्वृद्धिः। अथ वा नित्यावैचौ कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतः अकृतायामपि। नित्यत्वादैचोः कृतयोः यद्यपि वृद्धिस्तयोरेव। किम
र्थं नेति शिष्यते। अथ किमर्थं प्रतिषेधउच्यते। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियुक्तं वचनम्। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नि
योगेनैवैचावुच्येते यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेयेथानतौ।

पवादाविति। एकस्मिन्नङ्गे विशेषे विधीयमानावैचौ सामान्यविहितायावृद्धेर्बाधकौ। सत्यपि संभवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाध
कभावदर्शनात्। इदानीं विषयभेदादसत्यपैच्वृद्ध्योर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधातुमाह। यद्यपीति। अभ्युपगमवादेनोच्यते न हि वृद्धेस
त्यां सर्वेष्टसिद्धिः। वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात्। तस्माच्छब्दान्तरप्राप्त्यां वृद्धिमनित्यां बाधित्वा
नित्यावैचौ भविष्यतः। बाधितत्वाच्च पुनर्वृद्धिर्न भविष्यतीत्यभ्युपेयम्। ऐचोर्विषयार्थमिति। याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ता
भ्याम्। पूर्वावैचौ यथा स्यातामन्याभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रतिषेधविधानम्। आध्यश्वेयेथानताविति स्यातामिति वाक्यशेषः। अध्यारू
ढो ऽश्वमिति प्रादिसमासः। अतइञ्।
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह। अचामादेरिति। अचामादेरचः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वौ भवत इत्याश्रीयमाणे आध्यग्निरित्यादा वैचोरप्रसङ्गः। द्व्याशीतिक इति। द्वे अशीती भूत इति तद्धितार्थे समासः ततष्ठन्। अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्रार्हादित्यधिकाराद्धुगू न भवति। अत्राचामादेरचो यकारस्य विधानात्ततः पूर्वं ऐकारः प्राप्नोति। तां विनि। द्विवचनं द्व्याशीतिकस्योपलक्षणत्वादुपात्तम्। यद्यपि य्वोरचामादिना विशेषणाभावेऽप्यत्र दोषस्तथापि विशेषणे सर्वं न सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्यते। एतत्परिहरति। यत्रेति। अचामादेरिति या वृद्धिः प्राप्नोति तदपवादावैचौ विधीयेते। अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येति वृद्धिर्विधीयते। अचामादेरिति वर्तते। तत्रेणाचतेद्वे अचामादेरित्येन दाश्रीयते। तत्रैकं स्वरूपपरम्। तेनाचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्यां प्राप्तायां तदपवादावचामादेः स्थाने य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थः संपद्यते। उत्त

यत्र य्वाभ्यां परस्याद्वृद्धिरनुच्यते तत्रैचौ यथा स्यातामिह माभूतामिति। आध्यग्निः माध्वग्निरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अचामादेर्य्वाभ्यां हितौ। अचामादिनात्र य्वौ विशेषयिष्यामः अचामादेर्यौ य्वाविति। कथं द्व्याशीतिकेनतौ। द्व्याशीतिक इत्यत्र कस्मान्नैचौ भवतः। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र योर्हि सा। यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते। अत्र द्वोरित्येवं वृद्धिः। किमिदं द्वोरिति उत्तरपदस्येति। उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमेजागमोनुवर्त्यः। पूर्वत्र्यलिन्द्रे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवमर्थम्। नैष दोषः। उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामः। अचामादिना य्वौ उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति। अथ कस्मात्पदान्ताभ्याम्। अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते। यथेणो न भवेद्यणः इणो यणादेशे, माभूद्यातनम्। यातनाद्इति। इह वैयाकरणः सौवश्व इति प्राकल्पं प्राप्नोति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतः। प्राकलायावादेशेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। शाकलेनाव इत्युक्तम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति। आयावोः किमुक्तम्। अचः पूर्वविज्ञानादैचोः —— सिद्धमिति। य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमपवादो वृद्धेर्हि तौ। नित्यावैचौ नयो वृद्धिः किमर्थं नेति दिप्यते।

रपदाधिकारेऽपीति। तथाच द्व्याशीतिके दोषः। पूर्वत्रैयलिन्द इति। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते। नैष दोष इति। द्व्याशीतिक इत्यत्र। तद्देवनेति प्रत्याख्यानम्। यातादिति। अचामादेरचः स्थाने भवत्ययं यकार इति ऐच् प्राप्नोति। ननु चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव यणा भाव्यम्। इहापि वैयाकरणास्सश्व इति पूर्वमेव यण् भवति। ततो यथाभूतपूर्वगत्यात्राचामादेर्यो भवत इत्ययणादेशो भवतीत्यदोषः। अचः पूर्वविज्ञानादिति। योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्वारः॥ पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेधः प्रतिपत्तिलाघवाय कृतो न ह्येकेनाचामादेरित्यनेनोभयं विशेषयितुं शक्यम्। नाप्यप्रतिषिध्यमानावृद्धिरचामा
देरित्यनेन शक्या विशेषयितुमिति। यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते। परस्येति। यदीति। यत्रैव वृद्धिप्रतिषेधस्तत्रैवैजभ्यां भाव्यं नान्यत्र
शौवमिति। श्वुनो विकार इति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। श्वन्शब्दस्य तु पाठस्तदाद्यर्थः। स्वाच्छौवहानमिति। पादन्तो यणा इति। अपदान्ता
र्थत्वादस्य सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वावैचौ प्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विधीयमाने याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वावैचाविति नास्ति स
र्वप्रसङ्गः। प्रकृत्यैकाजिति। इष्टमेयः सुप्रकृतिभावः। तथा च स्वादेवतास्य वृ इत्यत्र न भवति। इहत्वविशेषेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्त
मुपरिहारदिक्प्रदर्शनार्थम्। अत्र हि परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः। सुष्टुवा अध्य

यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ। अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ कथं द्वाश्रीति केन तौ। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचा
वत्र यो हि सा। अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेष्टो न भवेद् यणः। द्वारा॥ अथ परस्याद्वृद्धिरित्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। य
द्यनुवर्तते शौवं मांसं टिलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो
यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्तते। कथं शौवं मांसम्। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। ला-
न्नाकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यम्। तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम्। अथवा पुन
रस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते। तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोतीति। कः पुनरर्हति स्वा
ध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम्। एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति। तन्न। सुष्टु वा अध्ययनं स्वाध्यायः। शोभनं वा अ
ध्ययनं स्वाध्यायः। अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्यायः। एवमपि न दोषः। अचामादेरिति निवर्त्तते॥ श्वादेः॥ श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्य
ते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन तदादिविधिना प्राप्नोति नवैतदादिविधिरस्ति। अत उत्तरं पठति
प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम्।

यनमिति। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। आङ् वाम ध्येप्रश्लेषव्यः। अचामादेरिति निवर्तत इति। तत्रैवं संबन्धोऽचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वावै
चौ भवत इति तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात्पूर्व ऐज्भवति न तु यकारात् स्यामित्यर्थः। यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्याय
शब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेश्च स्वेष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोऽ
भिहितः॥ श्वादेः॥ तदादिविधिनेति। आद्यच्विशेषणत्वाद्द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। नैव तदादिविधिर
स्तीति। श्वन्ग्रहण इति। श्वन्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादेतत्प्रकरणनिर्दिष्टैर्देविकादिभिर्द्वारादिभिश्वादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भ
वतीति ज्ञाप्यते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शौवहानमिति। जिहतेः ऽसिन्निति ल्युट्, शुनां हानमिति षष्ठीसमासः। श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण्। वृद्धिनिषेधः ऐजागमश्च द्वारादित्वात्। शौवादंष्ट्र इति। शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा। शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। तत्र भव इत्यण्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावो न भवति। इकारादिग्रहणमिति। श्वादेरितीति सूत्रं कर्तव्यम्। तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणादिति तदादिविधिर्भवति। श्वागणिक इति। श्वगणाट्ठञ्चेति ठञ्। तदन्तस्येति। इञन्तस्य। श्वाभस्त्रमिति। इञश्चेत्यण्। बाह्यतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरङ्गत्वाद शक्य इञाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिति। तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भ

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो अन्यत्र श्वन् ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। शौवहानाद्यर्थम्। शौवहानं नगरं शौवादंष्ट्रो मणिरिति। इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम्। इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्वागणिकाद्यर्थम्। श्वगणेन चरति श्वागणिकः। तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रम्॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। अवयवादृतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यात्। अचामादेर्मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति। उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति। सुसर्वार्धादिति पञ्चमी। दिशोऽमद्राणां दिश इति पञ्चमी॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्। दिश इत्येव। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। संख्याया इति पञ्चमी। वर्षस्याभविष्यति। संख्याया इत्येव परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति। संख्याया इत्येव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जे प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत्। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः। नद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन द्व्याश्रीति कार्यार्थम्। तद्धितेष्वचामादेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। द्व्याश्रीति कार्यार्थम्।

विष्यतीति प्रश्नः। आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। अवयवादृतोरिति। जे प्रोष्ठपदानामिति। पञ्चमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्यात्। वचनं त्वनाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात्। नियमार्थं वा स्यात्। जातार्थ एव प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव वा जातार्थ इति। प्रोष्ठपाद इति। प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुपि कृते संधिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण्। अत्राङ्गस्याचामादेर्वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदाधिकारः। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्विषाष्टिकमिति। नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोतीति कथमयमनवकाशः। अथात्र येन नाप्राप्तिन्यायेनादिवृद्धिर्बाध्यते। तदाद्याशीतिके वि ७२१
प्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्त्तिककारस्य विप्रतिषेधोपन्यासो न युक्त इति चिन्त्यमेतत्। यद्यत्रेति। सा च प्र
तिषिध्येत तत्र सत्प्रतिषेधसन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदवृद्धौ तु यथात्र प्रतिषेधो न भवति तथा नद्याभ्यामित्यत्र प्रतिपा
दितम्। प्राचां ग्रामनगराणाम्। नगरग्रहणमिति। यद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्राम इन्द्रियग्राम इति तथापि जनवि
कायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः ग्रामेनाध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। अन्यो हि ग्राम इति। विशे
षेण विशेषान्तरस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणम्। साधीयस्त इति। नगरस्याप्युचिततरत्वात्। संख्याय विशेषमिति। सामान्यशब्दस्यापि

अचामादिवृद्धेरवकाशः रौहिणायनः औपगवः। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः द्विषाष्टिकम् त्रिषाष्टिकम्। इहोभयं प्राप्नोति। द्या
शीतिकः उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ सत्यामुत्तरपदवृद्धौ वा। अयमस्ति विशेषः।
यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यात् ऐजागमः प्रसज्येत॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्। नगरग्रहणं किमर्थम्। न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्ध
म्। न सिध्यति। अन्यो हि ग्रामः अन्यन्नगरम्। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आह
न ग्रामान्नगरादिति। ननु च भोः य एव ग्रामः तन्नगरं कथं ज्ञायते ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते। साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते। तद्य
था। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इति उक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते। तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो न
गरेऽपि नाधीयते। तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम्। कथं यदुक्तम् एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आ
ह न ग्रामान्नगरादिति॥ संख्याय विशेषमसावाचष्टे। संख्याय विशेषाद्येन ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवं तर्हि सिद्धे सति य
द्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नम्। विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति।

प्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते संख्याय चागमने निर्ज्ञाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति। प्रष्टव्ये ग्रामशब्दोच्चारणाद्विशेषवा
ची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते। संख्या योनिवासः ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः। गोमहिष्यादियुक्तो घोषः प्राकारपरि रामः
खान्वितम् श्रेणीधर्मयुक्तं संस्थानं नगरं प्राकारपरिखायुक्तश्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः। न च नगरशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायेन वि ११२
शिष्टग्रामग्रहणाय संवाहादिनिवृत्तये नगरग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदीच्यग्रामाच्चेति। मानगरमित्यादावन्नर्थम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति। णकालिकइत्याद्यर्थम्। दिक्शब्दादिति। पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम्। अतिनिर्बन्ध इति। अतिगौरवमनन्तलाभ इति। लाघवम्॥ संख्यायाः॥ संवत्सरग्रहणमिति। कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः। द्वैरात्रिक इति। द्वे रात्री अधीष्ट इति तद्धितार्थे समासे राज्यहःसंवत्सराच्चेति वाक्यविधानात्पक्षे ठञ्। द्वैसमिक इति। अधीष्टादिषु समायाः खः द्विगोर्वेति पक्षे ठञ्। अचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भव

यद्येतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम्। वाहीकग्रामेभ्यश्च नगरग्रहणं कर्तव्यम्। दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरग्रहणं कर्तव्यम्। इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम्। तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः। तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। संवत्सरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धम्। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। अत्र वृद्धिर्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा। इदं तर्हि द्वैसमिकः त्रैसमिकः। इदं चापि प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति। अयमस्ति विशेषः। यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। अचामादेर्वृद्धिर्न स्यात्। अपर आह। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। द्विवर्षा त्रिवर्षा। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति। प्रवाहणस्य ढे॥ परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः।

पा०७अ०३

तीति न्यायात्। अपर आहेति। पूर्वं विशेषविषयं ज्ञापनमाश्रितम्। इदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूतानमधीष्ट इति ठञ्। तस्य वर्षाल्लुक्चेति पक्षे लुक्। द्विगोरिति ङीप्। आशोऽपरिमाणेति प्रतिषिद्धः॥ प्रवा॥ पूर्वस्य तु वेति वर्ततेनेन्त्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति तदोत्तरपदस्य वृद्धिभावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः। परस्येति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रवाहणेयीति। पुंस्त्वादिभ्य इति ढक्। ननु वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नण्कारादिः स वृद्धिनिमित्त इत्याश्रितम्। ततोऽसत्यामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तत्वा
पदेशसद्भावात्पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यतीति नैतदस्ति। न णकारादीनां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रतिनिमित्तत्वं नान्यदा। यथा स्रुघ्नमोरनात्म
नेपदनिमित्तइत्यत्र सत्येवात्मनेपदे स्रुघ्नमोरनात्मनेपदनिमित्तत्वादिड्भावो नासति। जातेरिति। गोत्रं च चरणैः सहेति जातिवाचित्वात्
। अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः। यथा। न यथातथेति। यथातथेत्ययं निपातो विपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः। अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्
सुपेति समासः एतदर्थ इत्याहुः। ततो नञिति समासे कृते ब्राह्मणादिषु दर्शनात्ष्यञ्। स्वरेऽपि नास्ति विशेषः। आयथातथ्यमित्यस्य ञित्वादाद्यु

यद्यनुवर्तते प्रवाहणेयीभार्यास्येति प्रवाहणेयीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। अथ निवृत्तं
न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। अथवा पुनरस्त्वनुवर्तते। ननु चोक्तं प्रवाहणेयीभार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धि
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। माभूदेवं जातेरित्येवं भविष्यति॥ यथा न यथ यथापुरयोः पर्या
येण॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमयाथातथ्यमायथातथ्यम्। अयाथापुर्यमायथापुर्यम्। यदा तावत्पूर्वपदस्य वृ
द्धिः तदैवं विग्रहः करिष्यते। न यथातथा अयथातथा। अयथातथाभावः आयथातथ्यम्। यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्त
दैवं विग्रहः करिष्यते। यथातथाभावः। याथातथ्यम्। न याथातथ्यम्। अयाथातथ्यम्॥ हनस्तो॥ हन्तेस्तकारे तद्धिते
प्रतिषेधः। हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः। वार्त्रघ्नं भ्रौणघ्नम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र
यकार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। आतो युक्। कृञ्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत् दर्दोदधौ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अचिण्णलो
रिति वर्तते। यद्यचिण्णलोरिति वर्तते अदायि अधायि इत्यत्र न प्राप्नोति। वचनाच्चिणि भविष्यति। अचिण्णलोरिति वर्तते। ए
वमपि चोदि वौला किरित्यत्र प्राप्नोति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां युगिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्युक्।

दात्तत्वादयाथातथ्यमित्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्। प्रत्ययान्तरार्थत्वेन न भवति अनभिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात्॥ आ
तो॥ ददाविति। उत्तमस्य णलो णित्वाभावपक्षे सावकाशमौत्वं णित्वे परत्वाद्युक् बाधेत। अदायीति। सूत्रे चिण्णिमित्तत्वेनोपादानाद
चिण्णलोरित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात्। वचनादिति। आतो युक् चिण्णि चेति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति चिणि
विधिः प्रत्यक्षशिष्टत्वादसंदिग्धः निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्तते। अथ चिणर्थोऽपीति संदिग्ध इत्यसंदिग्धो विधिरेव प्रवर्तते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अचामादेरितिवर्त्तत इति। नन्वेवं दरिद्रायके युङ् प्राप्नोति। एवं तर्हि दोषान्तरोपन्यासादयं दोषो नोक्तस्तदाह। एवमपीति। आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गो
यथा दायद इत्यादौ॥ नोदा॥ काम इति। आयादय आर्धधातुके वेति यदा णिङ् नास्ति तदा यत्रि वृद्धिनिषेधस्य पर्युदासः विश्राम इत्यत्र स्तम्भ इत्येव साधुरे
वो घमोपरमो संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावात्। शाच्छा॥ पातेर्लुगिति। यद्यपि पा लरक्षण इत्यस्य पालयतीति सिध्यति तथापि पातेर्युङ्गिच्च
न ये लुगागमविधानम्। लुग्विकरणत्वान्नस्य युको प्रसङ्गः॥ प्रत्ययस्था॥ स्थग्रहणमिति। कादिति वर्णग्रहणं न च वर्णमात्रं ककारः प्रत्ययोऽस्ती
ति सामर्थ्यात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यत इति प्रश्नः। इतरः पक्षान्तरे प्रयोजनमाख्यातुमाह। इदमिति। वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृ
त्य परामर्शः। इहापीति। अन्यथा इन्निकेत्यादावेवस्याद्यत्वात्। यथैव विवक्षायामत्र प्रत्ययः। स्थग्रहणे तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति प्रत्ययस्थापि व्यप
देशिवद्भावेन प्रत्ययस्थत्वात्। असुब्व इति। न सुबदसुबदिति नञ्समासोऽसुपद इत्यस्य बहुव्रीहित्व प्रदर्शनाय भाष्यकारेण लाघवं नाश्रितं न-

एवं तर्ह्यचामादेरितिवर्त्तते। यत्राचामादिरकारस्तत्र युगिति। एवमपि त्रादेवतास्य स्थालीपाकस्य इत्रः स्थालीपाकः अ
त्र प्राप्नोति। तस्मात्कद्ग्रहणं कर्तव्यम्। नोदात्तोपदेश———स्यमान्तस्यानाचमेः॥ अत्यल्पमिदमुच्यते अनाचमे¯रिति। अ
नाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्। आचामः कामः वामः। शच्छासाह्वाव्यावेपां युक्॥ लिप्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्। णि
प्रकरणे भुञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति प्रीणयति। पातेर्लुग्वचनम्। पालयति॥ प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः।
। स्थग्रहणं किमर्थम्। इदं विचारयिष्यते इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा स्यात्तु वर्णग्रहणं वेति। तद्यदा संघातग्रहणं तदा
स्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कारिका हारिका। यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो नास्तीति कृत्वा
वचनाद्भविष्यति। अथासुप इति कथमिदं विज्ञायते असुब्वतोऽङ्गस्येति। आहोस्विन्न चेत्सुपः पर आबिति। किंचातः। यदि विज्ञा
यते असुब्वतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिका अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते न चेत्सुपः पर आबिति न दोषो भवति।

दाश्रयणो बहुव्रीहिरेवन्याय्यो न तु मतुबन्तः समासः। तत्रायं प्रश्नः। किमसुप इति बहुव्रीहिराश्रीयते। न विद्यते सुप् यस्मिंस्तदसुबिति। अथ
तत्पुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च। न चेत्सुपः पर आबिति। प्रत्ययग्रहणे न तदन्तविधेः सुबन्तादिति बोद्धव्यम्। बहुचर्मिकेति। बहूनि चर्माण्यस्यामि
ति बहुव्रीहिः प्रत्ययलक्षणेन सुबदेतदङ्गमिति इत्वं न प्राप्नोति। न लुमताङ्गस्येति निषेधोऽत्र नास्ति लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रति
प्रतिषेधः। इदं तु टापङ्गम्। न दोषो भवतीति। चर्मशब्दः सुबन्तो न च तस्मात्पर आप् व्यवधानात्। बहवः परिव्राजका अस्यां सा बहुप
रिव्राजका इत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्परिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पर्युदासाश्रयणे समासादसुबन्ता
त्पर आबिति स्यादेवात्रेत्वम्। तथासुप इत्यनर्थकं स्यादिति प्रसज्यनिषेध आश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्वइति। यद्यकारान्तस्य शब्दस्य कादिति निर्देशः ततः संघातग्रहणम्। अथागन्तुकाकारेण उच्चारणार्थे न निर्देशः ततो वर्णग्रहणम्। ननु वर्ण
ग्रहणे स्यग्रहणस्यानर्थक्यात् स्यग्रहणात् संघातग्रहणेन भाव्यम्। नैतदस्ति। कोऽत्र निर्दोषः पक्ष इति विचार्यते। यदि च संघातग्रहणपक्षो दो
षवान्। तन्मा कारि स्यग्रहणमुपचयो भविष्यति। एतिका इति। एतदोऽकच्चिजस्तित्यदाद्यत्वे टापीत्वे च रूपम्। अकचो कार उच्चारणार्थो न श्रव
णार्थः। तेन धकिच्छिरकुटित्यादि सिध्यति। वचनादिति। यथैव कामिके त्यादावेकादेशे कृते ऽनक्केककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या भवत्येवमकज्वि-
धिसूत्रेकशब्दः संघात उच्चारित इति तदाश्रयाद् इत्वप्रवृत्तिः। अस्तीति। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथवा वचनादित्यस्यायम
र्थः। नयासयोरितिज्ञापकानुवचनाद्भविष्यति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। अस्तीति। तत एवाभिप्रायमप्रकाश्य पक्षान्तरमाश्रयति। अस्तु-
यथा न दोषस्तथास्तु। इदं विचार्यते। इत्वे कस्य ग्रहणं संघातग्रहणं स्यादुत वर्णग्रहणं वेति। कश्चात्र विशेषः। इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेत्। एतिकासमाधिः।
इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः। एतिकाश्च अन्तिवचनाद्भविष्यति। अस्ति ह्यन्यद्वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिका हारि
केति। अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। कारि
का हारिका। अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति
स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्ह्यौहायं प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति न च क्वचिद्व्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति।
वचनप्रामाण्यादिति चेत् रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्गः। वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति। रथकट्या
गर्गकाम्या। नैष दोषः।

तर्हीति। व्यवहितत्वादिति। ननु चापीत्यनेन ककारेण विशेष्यते किं तर्ह्यकारः। आपि च परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि
पूर्वत्वादित्वं प्रवर्तिष्यते। नैतदस्ति। रथकट्यादौ अप्येवं प्रसङ्गात्। किं च कात्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणं कृतं तत्त्वापि पूर्वस्येति। तत श्च निर्दिष्टप-
रिभाषोपस्थानात् व्यवधानेन प्राप्नोति॥ तत्र वचनादिति। आनन्तर्यमसंभवान्नाश्रीयते। रथकट्येति। रथानां समूह इति इनित्रकट्य
चश्चेति कट्यच्। गर्गकाम्येति। गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच् प्रत्ययान्तात् प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येनना व्यवधानमिति। नानन्तर्यं परित्यज्यते किंतु यावत्संभवति तावदाश्रीयते। यद्येवमेतिकाइत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादि त्वं न प्राप्नोति। एकस्तु संबन्ध्यकारो द्वितीयस्त्यदादीनामइत्यकारः। नैष दोषः। द्वयोरकारयोरेकादेशे कृते टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्याताम्। सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्॥ व्यपवर्गाभावादिति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदनाश्रित्योक्तम्। उभयत इति। आपि यः कप्रत्यय इत्येवमुभयमाश्रीयते। अथ त्वापि परतो कारस्य कात्पूर्वस्येत्याश्रयिष्यते तथाप्युभयमेवाश्रितं तुल्यकालं भवति। एवंजातीयकानामिति। प्रकारवचने जातीयर्प्रत्ययः। अकज्व

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्। केन चाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति च न भवति च। अथ वा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तमित्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदिति कात्प्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। वचनाद्भविष्यतीति। ननु चोक्तमसति वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिकेति। अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेनान्तादिवत्। एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामपीत्वमिति। यदयं न यासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति। मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मामिका नरिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रत्ययस्थत्वात्। त्यकन्त्यपोश्च प्रतिषिद्धत्वात्। त्यकन्त्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। दाक्षिणात्यिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। प्रतिषिद्धत्वात्। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति प्रतिषिद्धत्वात्॥ न यासयोः॥ नयत्तदोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। यकामधीते।

दक्षिणा

तामित्यर्थः। मामिकेति। ममेयं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यन्यतरस्यांग्रहणात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्। तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः। केवलमामकेत्यनेन संज्ञाछन्दसोर्ङीपो नियमादन्यत्र टाप्। नरं कायतीति नरिका। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणास्मिन्देशे दक्षिणादाच्। तत्र भवा दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक्। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः। इह भवेहत्यिका। अव्ययात्त्यप्। पूर्ववत्कः। उदीचामात इति पाक्षिकप्रतिषेधप्रसङ्गे वचनम्॥ नया॥ यासेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधाप्रसङ्गादाह। नयत्तदोरिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मी॰ वृ॰ उपत्यकेति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्। नैवंजातीयकानामिति। यिऽनेकाचो व्यञ्जनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्ते वाभि ७।३।१
२९५ त्यर्थः। पदद्वयमिति। ननु च तद्धितलुगर्थमिकारोच्चारणं स्यात्। अन्यथा पञ्चभिर्भृतिकाभिः क्रीत इत्याहीदिति ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि
कृते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यात्। पञ्चभृतिक इति। अन्तरङ्गाश्च विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते न खल्लुगेव
तथा च सनीस्रंसदृत्यादौ नलोपो न भवति पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति। अन्यथैकादेशस्यादिव
द्भावादाबग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि कृतेऽकारस्य श्रवणं न स्यात्। तदेवं सति प्रयोजनेन ज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत्। त्यिकन्नि

तकां पचामहे इति। प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उपत्यका अधित्यका। तत्तर्हि कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामित्वं भवतीति। यदयमुदक्षिकन्निती त्वभूतनिर्देशं करोति। पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। ऋक्षकाः अलोमकाः। छन्दसीति किमर्थम्। पाविका अलोमिका। आशिषि चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। जीवतात् जीवका। नन्दतान्नन्दका। भवतात् भवका। उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। देवदत्तिका देवका। यज्ञदत्तिका यज्ञका। क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्षिपका ध्रुवका धुवका। चटका॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तारका। ज्योतिषीति किमर्थम्। तारयतीति तारिका। वर्णका तान्तवे उपसंख्यानं कर्त्त
दासी
व्यम्। वर्णका। तान्तव इति किमर्थम्।

ति प्रक्रियालाघवाय स्त्रीविषयत्वाद्वृत्तेस्त्यकनि त्यकारोच्चारणमित्त्वाभावस्य न ज्ञापकम्। पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इ
त्यादौ तद्धितलुकि अकारश्रवणार्थत्वात्तस्य॥ पावकादिति। पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः। जीवकेति। आशिषि चेति वुन्। देवकेति। अनजा
दौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधात्वात्के कृते अज्ञातादिषु कः। अथवा कुत्सितेत्यपि संज्ञयोरि रामः
ति कन्। ध्रुवकेति। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। धुवकेति। धू विधूनने। वर्णकेति। वर्णयति महत्त्वादिकं गुणमिति। वर्णका प्रावरणविशेषः तन्तूनां ११५
विकारस्तान्तवम्। ओरञित्यञ्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्त्तिकेति। व्याख्यात्रीत्यर्थः। भागुरी टीकाविशेषः। अष्टकेति॥ इष्टपृतिभ्यां तकन्निति तकन्। पितरश्च देवताः पितृदेवताः तदर्थं कर्मपि पितृदेवत्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत्। अष्टिकेति। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्ताया कन्निति कन्। सूतकेति। न सामिवचने इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्स्वार्थिके कन्। पुत्रिकेति। पुत्रशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थिके कन्। केऽण इति ह्रस्वः तस्य पक्षे अकारो विधीयते। वृन्दारिकेति। वृन्दमस्यास्तीति शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन्। उदीचाम्। स्त्रीविषय इति। अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य निर्देशः कृतः। शुभंयिकेति। शुभं याति भद्रं यातीति क्विप्। शुभंभद्रंशब्दौ निपातौ। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः केऽण इति ह्रस्वः। यकपूर्व इति। धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातः स्थानेऽकारस्येत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं भवत्येव। शोभनो नयोऽस्याः सुनया। नास्ति शोकोऽस्या अशोका पूर्ववत्कः

वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य। वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। वर्तका शकुनिः। शकुनाविति किमर्थम्। वर्तिका भागुरी लोकायतस्य। प्राचामिति किमर्थम्। वर्तिका। अष्टका पितृदेवत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टका। पितृदेवत्य इति किमर्थम्। अष्टिका खारी। वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका। वृन्दारका। वृन्दारिका॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते। न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत। स्त्रीविषये य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह माभूत्। शुभं यातीति शुभंयाः। शुभंयिका। भद्रं याः भद्रंयिका। यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सुनयिका सुशयिका। अशोकिका अपाकिका॥ भस्त्रा। एषा द्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति प्रतिषेधात्। अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थम्। न अभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। उपसर्जनार्थोयमारम्भः।

॥भस्त्रे॥ पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरम्भः। एषा द्वे इति। न एषकाद्वके इति विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्युक्ते तेषु त्यदाद्यत्वादिषु समासे कृते सुब्लुकि समासाद्या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं न। तथापूर्वस्य च प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां परत्वं असुप इति न प्रति—षेधस्य व्यापारात् नेषकाद्व इत्येव भवति। तस्मान्नञ्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः। एषका एषिका। द्वके द्विके इति। एषेति प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र नित्यमित्त्वमेति काश्यरन्तीति।

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा.कै. अभस्त्रिकेति। नास्ति भस्त्रा अस्या इति बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते यच्चायुत्पद्यते समाषितपुंस्कात् भस्त्राशब्दात् परइत्युत्तरसूत्रेण पाक्षिका ७।३।२
११६ प्रतिषेधाप्रसङ्गाद् इत्त्वाग्रहणम्। नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति। अपिग्रहणेन केवलानां समुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसङ्गान्न कर्तव्यं नञ्पूर्वग्रह-
णम्। तत्र पराङ्गाधिकारितत्त्वाच्च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणात् सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य तृ
तीयेपादे प्रथममाह्निकम्॥ ठस्येकः॥ किमिदमिति। किं व्यञ्जनमात्रं प्रतिपिपादयिषितमागन्तूनां तूच्चारणार्थेन अकारेण निर्देशोऽथ संघातए
व स्थानी निर्दिष्ट इति प्रश्नः। धात्वन्तप्रतिषेध इति। संघातग्रहणे चैष न दोषः। पठतीत्यत्रापि ठस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्संघा
तग्रहणादप्रसङ्गः। वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अव्यापारः वर्णग्रहणपक्षे च उणादिष्वकार उच्चारणार्थो वर्णमात्रं प्रत्ययः। कण्ठ इति
। करोष्ठः। शण्ठ इति। शमेर्जनिदाच्युतिनिठः। पण्ठ इति। पणोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ठः। वर्णपक्षेऽप्युणादीनां प्रसङ्गः सत्यपि संघातस्य प्रत्य

अभस्त्रका अभस्त्रिका। नञ्पूर्वग्रहणानर्थकं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात्। नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। उत्तरप
दमात्रस्येत्त्ववचनात्। उत्तरपदमात्रस्येत्त्वं वक्तव्यम्। निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका। इति श्रीमहाभाष्ये सप्तमस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकं समाप्तम्॥ ठस्येकः॥ किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र। विशे
विशेषः। ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तप्रतिषेधः। ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पठति। पठितुम्।
अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। संघातग्रहणं चेद् उणादिमाथितिकानां प्रतिषेधः। संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः। उणादीनां तावत्। कण्ठः शण्ठः पण्ठः। इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते ता
न्तादिति कादेशः प्राप्नोति। वर्णग्रहणे पुनः सत्यस्त्विविधिरयं भवति।

यत्वेह च संघातग्रहणे ठगादयः संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायन्ते। माथितिक इति। सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्य चोद्य
ते। अन्यथा जादिसन्निपातेन तान्तता उपजाता कथमजादिविघातनिमित्तं स्यात् वर्णग्रहणे त्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिक राम:
स्य कादेशप्रसङ्गः। ननु तान्तादङ्गात्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते न चैतत्तकारान्तमङ्गं तकारान्तात्प्रत्ययस्याविधानात्। नैन दोषः। ए ११६
कदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति तकारान्तं चेति कादेशः प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्माद्द्विशिष्टग्रहणमिति। तद्धितस्य ठादेरिक इति कर्तव्यम्। एवं च माथितिक इत्यत्र ठादेरिति वचनादल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावा-
त्कादेशस्याप्रसङ्गः। अङ्गादिति वर्तत इति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः। एवं तर्हीति। सामर्थ्यात्पञ्चम्यन्तमूह्यते। इतरो-
न कश्चित्पञ्चम्यन्तं प्रकृतमिति मत्वाह। क्व प्रकृतमिति। अर्थादिति। ठस्येति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात्षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामः। कर्मणि
घटते कर्मणि घटोऽठजित्यठच्। अङ्गस्येति। संबन्धषष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः संबन्धो विवक्षितः। तेना-

तस्माद्द्विशिष्टग्रहणम्। तस्माद्द्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अस्तु तावद्वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं ठा-
देशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तप्रतिषेध इति। नैष दोषः। अङ्गादिति वर्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति। एवं तर्हि प्रत्यय-
स्येति वर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः।
अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्त-
स्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानि-
र्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति। एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्त-
व्यः। न वक्तव्यः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि कर्मठ इत्यत्र प्राप्नोति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्ध-
षष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यष्ठकारः। कश्चाङ्गस्य ठकारः। निमित्तम्। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्र-
त्यये। अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति। उणादी-
नां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। परिहृतमेतत्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। यदप्युच्यत इह च माथि-
तं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोतीति।

ङ्गावयवस्याप्रसङ्गः। अङ्गव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्। कर्मठ इति प्रत्ययावयवस्य न भवति। ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्या-
पि निमित्तत्वमाश्रीयते। तथा च चक्रतुश्चक्रुरित्यत्र द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति। एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह गृह्यते। स्थानिवत्वे
तु लक्ष्यवशाद्यथा कथंचिन्निमित्तमाश्रीयते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पूर्वस्मादपिविधिरिति। सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्यपूर्वशब्दस्यविधिशब्देनसमासआश्रीयते। अथवावर्णग्रहणान्तदन्तत्वेस ७।३।२
ब्धेतान्तादित्यन्तग्रहणंप्रत्ययोपदेशकालेतान्तग्रहणार्थमितिमायितिकेकादेशप्रसङ्गः। अथापीति। सर्पिषायजुषेत्यादौष-
त्वायर्थंव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यङ्गीक्रियते। क्रियतेन्यासएवेति। येषांठशब्दानामिकदृश्यतेतेषुकारःस्वरितउच्चारितस्तदनुकरणस्व
रितमेवठस्येतिनचोणादिठस्याकारःस्वरितइत्यादेशप्रसङ्गः। इसुः। आशिषेति। आङःशासुइच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरि
तिसंपदादित्वाद्भावेक्विप्। आशासःक्वावुपसंख्यानमितीत्वम्। उषेति। वसेःक्विपूवचिस्वपीतिसंप्रसारणम्। षत्वस्यासिद्धत्वादिसु
सोभवतइतिकादेशप्रसङ्गः। लक्षणेति। लाक्षणिकमनुमेयरूपम्। प्रतिपदोक्तंतुप्रत्यक्षरूपम्। अयेति। दौष्कइतिदृश्यतेनचप्रा

नैषदोषः। अकारलोपस्यस्थानिवद्भावान्नभविष्यति। नसिध्यति। पूर्वविधौस्थानिवद्भावः। नचायंपूर्वविधिः। अ
यमपिपूर्वविधिः। पूर्वस्मादपिविधिःपूर्वविधिरिति। अथाप्युणादयोव्युत्पाद्यन्ते। एवमपिनदोषः। क्रियतेन्यास
एवविशिष्टग्रहणंठस्येति। इसुसुक्तान्तात्कः। इहकस्मान्नभवति। आशिषातरतिआशिषिकः। उषातरतिऔषि
कः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति। अथेहकथंभवितव्यंदोर्भ्यांतरति। दौष्कइतिभवितव्यम्। कथम्।
यदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्ते। होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु। किमिदंञ्णिन्नकारग्रहणंहन्तिविशेषणम्। ञ्णिन्नकार
परस्यहन्तेर्योहकारइति। आहोस्विद्धकारविशेषणम्। ञ्णिन्नकारपरस्यहकारस्यसचेद्धन्तेरिति।

न्नौतीतिप्रश्नः। दौष्कइति। तरतीतिठक्। उपसंख्येयोत्रकादेशइतिभावः। कचित्तुकथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तइतिपाठः। तत्रय
दीतिनिपातोनसंदेहार्थउपात्तः। किंतर्हियदेत्यस्यार्थेवर्तते। औकारेयउकारःसउकारग्रहणेनगृह्यते। यत्रचसमुदायाश्रयंकार्यंनास्तितत्रा
वयवाःस्वकार्यस्यप्रयोजकाएव। तथाचनुड्विधिलादेशविनामाऋकारावयवाश्रयाःप्रवर्तन्ते। अग्रहणपक्षेतुयथानुड्विधिलादेशविनामे
षुप्रतिविधीयतेतथादोषउपसंख्यानंकर्तव्यमितिसंदेहार्थोपियदिशब्दोव्याख्येयः। होहन्तेः। किमिदमिति। हन्तिरपीहोपात्तोहकारोऽपित
त्रकिंहकारस्यप्राधान्याद्विशेषणसंबन्धोऽप्रधानोपकारायगुणस्यापिहन्तेःपक्षद्वयेऽपिदोषदर्शनात्प्रश्नः। द्वन्द्वनिर्दिष्टास्तुञ्णिन्नाएक-
योगक्षेमान्यायादितिभिन्नेनसंबन्धिनासबन्धंप्रतिपत्तुमनर्हाञ्णितिहन्तेर्नकारेहकारस्येति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हन्तेरिति। स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात्। णत्वप्राप्तिरिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धकारस्य च णत्वानन्तर्यसंभवात्। वचनादिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवायो निवर्त्यते। इतरस्तु व्यवधानसंभवान्निर्दिष्टाङ्ग विकल्पपरिभाषोपस्थानं मत्वाह। इहापीति। स्थानिवद्भावाच्चाच इति। अचो य आदेशो लोपलस्येत्यर्थः। नकारग्रहणेति। सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्यादिह णत्वं ग्रहणसामर्थ्याच्च श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रयिष्यते। क्लिष्टं त्विति। नकारग्रहणमपनी

कस्मात्र विशेषः। हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु नर्हि हकारविशेषणम्। हकारस्येति चेद् णत्वप्राप्तिः। घातयति घातकः। किं कारणम्। व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति। स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद् अल्लोपे प्रतिषेधः। वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्ता हन्तुम्। नकारग्रहणसामर्थ्यादल्लोपेऽपि भविष्यति। अस्त्यन्यन्नकारवचनस्य प्रयोजनम्। किम्। श्रूयमाणविशेषणम्। यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। हतो हथ इति। सिद्धं तूपधालोप इति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उपधालोपे चेति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेद् नकारे प्रसिद्धिरिति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु हकारविशेषणम्। ननु चोक्तं हकारस्येति चे— द्णत्वप्राप्तिरिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति। नैष दोषः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। न कश्चिद्धात्ववयवेनाव्यवधानम्। रातेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति चन च भवति। यदप्युच्यते स्थानिवद्भावान्नकारे प्रसिद्धिरिति।

यउपधालोपग्रहणं कर्तव्यम्। वचनाद्भविष्यतीति। एकग्रहणकवाक्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कारकाण्युपपन्न वन्ते। होहन्तेर्ञ्णिति ह्नो हन्तेर्णिति हो हन्तेर्न इति। सह विवक्षायां छन्दोऽपि यथासंभवं विशेषणविशेष्यभाव इति ञ्णितां णिता च हन्तिर्विशेष्यते नकारेण हकारः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन धात्ववयवेन नित्यव्यवायाच्छब्दान्तरेण व्यवधानं निवार्यते ॥

नकारग्रहणसामर्थ्याल्लोपेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वचनादिति। सत्यपि स्थानिवद्भावकृते व्यवधाने श्रुतिकृतानन्तर्याश्रयणात्। नापि शास्त्रकृतमिति। यथामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथा ७।३।२
कार्यस्थाहेरणाव्यवधायकत्वं न क्वचित्प्रतिपादितमित्यर्थः। कुतश्चिदिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात्। अभ्यासात्। असुपइति। असुबन्तावय
वस्य हन्तेरभ्यासात्परस्य कुत्वं न तु सुबन्तावयवस्येत्यर्थः। हन्तेरभ्यासादिति। अङ्गाधिकारेणाचाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादभ्यासनिमित्तेप्रत्य
येहन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमिति भावः। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। हन्तेरिति। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। हन्तेरङ्गस्येति। तथा चोक्तम्।

वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधइति नैष दोषः। आनन्तर्यमिहाश्रीयते। हकारस्य
नकारइति। क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यं क्वचिच्च नसन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतं लो
पे सन्निपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यम्। अलोपेनैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्कुतश्चिदेवा
नन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥ अभ्यासाच्च॥ अभ्यासात्कुत्वमसुपः अभ्यासात्कुत्वमसुपइति वक्तव्यम्। इह माभूत्। हनन
मिच्छति हननीयति हननीयतेः सन्। जिहननीयिषतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। हन्तेरभ्यासादित्युच्यते
न चैष हन्तेरभ्यासः। हन्तेरेवाभ्यासः। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते
न चैष हन्तेरङ्गस्याभ्यासः। हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि यस्मिन् हन्तिरङ्गं तस्मिन्योऽभ्यासः
तस्मादित्युच्यते यस्मिंश्चात्र हन्तिरङ्गं न तस्मिन्नभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो न तस्मिन्हन्तिरङ्गं भवति॥ हेरचङि॥ अचङी
ति किमर्थम्। प्राजीहयद्दूतम्। हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। हेश्चङि प्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणम्
। अङ्गान्यत्वात्। एयन्तमेतत्। अङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वम्। ज्ञापकं त्वन्यत्र
ण्यधिकस्य कुत्वविज्ञानात्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वं भवतीति।

सिद्धं तु परत्वं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावादिति। न चैष हन्तेरङ्गस्येति। अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तिरत्र नाङ्गमित्यर्थः। इतरोऽङ्गमात्रमाश्रित्या रामः
ह। हन्तेरिति। आचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति। यथा जघनिथेति थलि हन्तिरङ्गं तस्मिन्नेव चाभ्यासः॥ हेः॥ अचङीति किमर्थमि १९८
ति। यस्मिन् हिनोतिरङ्गं तस्मिन्नभ्यासे विज्ञायमाने णौ हिनोतिरङ्गं चङ्यभ्यास इति कुत्वं न भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। अन्यत्रेति। सनादावित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्लिटोः॥ जिज्यतुरिति। ज्या वयोहानौ लिट्यतुसि ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यद्यपि हलः इति दीर्घत्वं क्रियते तथाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्याजयते र्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं भवत्येवं जिनातेः प्राप्नोति॥ अध्यायेति। विभाषा यङ्ल्यपोरादेशः इङादेशात्सुगन्तात्परस्य णेर्न भवति॥ न क्वादेः॥ क्वाद्यजीति। चजोः कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट इति वक्तव्यं तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। ननु ग्लुचुग्लुञ्चुकुञ्चुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात् घिण्ण्यतोः कुत्वं वार्तिककारमते न प्राप्नोति। सूत्रकारमतेन तु न क्वादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। तथा र्जिसर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः। उच्यते। वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वात् तन्मतेनतु कुत्वस्य भावाभावाववगन्तव्यौ। नन्वस्त्यजेः प्रतिषेधे वीतद्रति निष्ठायामनिट्त्वात्समाज इति कुत्वं प्राप्नोति। नैतदस्ति। व्यादेशो निष्ठा-

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति॥ सन्लिटोर्जेः॥ जिग्रहणेऽज्यः प्रतिषेधः। जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। जिज्यतुः जिज्युरिति। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। एवमेतस्य न भविष्यति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। अवश्यं कर्तव्या। अभ्यासगत इत्येवमर्थम्॥ न क्वादेः॥ क्वादजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। क्वादजिव्रजियाचिरुचीनाम प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रति … षेधोऽप्रतिषेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि सेटश्चैते निष्ठायाम्। यदि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति। भुज्न्युब्जोर्घञि कुत्वं वक्तव्यम्। कथमर्कः। अर्चेः कविधानात्सिद्धम्। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कशब्दः। तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥

यामनिण्णन्त्वजिः। न च स्थानिवद्भावो निष्ठायामनिडिति लौकिके च पदेशेऽस्मिञ्शास्त्रीये षु वकार्येषु स्थानिवत्त्वात्। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वी भावाभावपक्षे अजित इति निष्ठायामजिः सेडेव। कथमिति। भुजन्युब्जौ निष्ठायां सेटौ। इर्भुग्नित् पूतिभाव इति यद्यपि निष्ठायामनिट् तथाप्यर्थभेदाभ्यपरूपाः भुज्न्युब्जोर्घञीति। यथान्यासेऽपि घञ्येव यथा स्यात् ल्यपि मा भूदिति नियमार्थं वाच्यं … न्तदेवन्यासभेदे विध्यर्थमिति भावः। यद्यपि गमेर्ड्युपसर्गे इड प्रत्यये सति समुद्ग इति सिध्यति तथा भुजेर्घञि जकारनिवृत्तये कुत्वमभ्युपेयम्। औणादिक इति। कृदाधारा र्चिभ्यः कः इति यतोऽस्त्वर्चेऽत्यमिति भवति। भुजा भुजेर्गौणादिकस्य नैधादिकस्य वा घञि गुणः कुत्वनिषेधो निपात्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 भुजः पाणाविति। न्युब्जोपतापग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। लोके बाहौ भुजशब्दो भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते। कर्तृप्रत्यय इति। पचाद्यच्। न्युब्ज-
नीति। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति अधिकरणं प्रदर्शनीयम्। भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम्। एषोऽपीति। यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिताः स्वेच्छारहिताः शेरते स व्याधि-
स्तान्न्युब्जयतीत्यच्। न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः। थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानात्। भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवत्यचि त्वन्तोदात्तः
स्यात्। ण्यन्ता। अविवाक्यस्येति। यथार्थनियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यान्न तु विवाच्यमिति। इयमपि चैतद्विषयविभागेनेष्यत इति
यत्नान्तरं कार्यं न तु यन्नियमः। अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एव। दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते। यस्मि-

भुजः पाणौ॥ भुजः पाणाविति वक्तव्यम्। कथं न्युब्ज उपताप इति। न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। कर्तृत्वात्। नैतद्घञन्तम्। कर्तृप्रत्यय एषः। न्युब्जतीति न्युब्जः। अधिकरणसाधनो वै लक्ष्यते। न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति। एषोऽपि हि कर्तृसाधन एव। कथं न्युब्जयतीति न्युब्जः। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। प्रवचिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। वचोऽशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधः। उच्यते। प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते। उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह मा भूत्। अविवाक्यमहरिति। उपसर्गनियमार्थमिति चेद्विवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम्। विशेषण एव तद्वक्तव्यम्। अविवाक्यमहरिति। क मा भूत्। अविवाच्यमेवान्यदिति। ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्याज्यम्॥ भोज्यम्॥ भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भोज्यः सूपः। भोज्या यवागूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति। नावश्यं भक्षिः खरविशदे वर्तते। किं तर्ह्यन्यत्रापि वर्तते। तद्यथा। अब्भक्षो वायुभक्ष इति॥

नयात्रिका न विप्रुवते न गाना वाक्यान्युच्चारयन्तीत्यर्थः। तत्र पृषोदरादित्वात्कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। त्यजेरिति।
पूज्यमिति तु ण्यन्तस्य पूजे रूपम्। भोज्यम्। नावश्यमिति। भाष्यकारः सूत्रन्यासं समर्थयते। अब्भक्ष इति। न च शब्दान्तरसन्निधिगम्यं सामान्य-
वाचित्वमिति शक्यं वक्तुम्। न हि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य। भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं पेयमि-
त्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्वं भुजिभक्ष्योर्ज्ञेयम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घोर्लो॥ भाष्यकारेणैवेति मत्वा स्यातम्। केचित्त्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति। अनित्यत्वात्तस्या घसतिदादि
ति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति॥ ओतः॥ ओत इति। नहि श्यनोऽन्य ओतः शिदस्ति। नत्रायमप्यर्थ
इति। न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः। अमविति। वाम्शसोरिति वचनात्पक्षे शपूर्वमदत्विति। व्यत्ययेन श्यपूः शमादिभ्यो
यो विहित इति। श्यन्नेव सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते। एवमपीति। शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावा
त्। अष्टानामिति। अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते ते च सन्निधानाच्छमादय एव विज्ञायन्ते। ष्ठिवु॥ ष्ठिवक्लमुचमां शिति॥

घोर्लोपो लेटि वा वेति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तदभिरगत्वेदात्। अस्त्वत्र लोपः। आटः श्रवणं भविष्यतीति तेनोभ
यं भविष्यति दधद्रत्नानि दाशुषे दधात्। ओतः॥ ओतः श्यनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावाय तत्रा
यमप्यर्थः। ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। ननु च भोऽप्यन्यग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं वक्तव्यम्। शमामष्टा
नां दीर्घः श्यनीति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत्रापि तु शितीत्येव। यदि शितीत्युच्यते। अनुवन्द्भ्रमतु मदतु अत्रापि प्रा
प्नोति। शमादिभिरत्र शितं विशेषयिष्यामः। शमादीनां यः शिदिति। कश्च शमादीनां शित्। शमादिभ्यो यो विहितः। एवमपि तस्य
तिरस्यति। अत्र प्राप्नोति। अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति। ष्ठिवुक्लमुचमां शिति। दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम्। आचा
मति। इह मा भूत्। उच्चमति विचमतीति॥ इषुगमियमां छः॥ इषेश्छत्वमहलि। इषेश्छत्वमहलीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्।
इष्णाति। इष्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अचीति वर्तते। एवमपि पाणोत्यत्र प्राप्नोति। अहलीत्युच्यमाने क
स्मादेवात्र न भवति। नैवं विज्ञायते न हल् अहल् अहलीति। कथं तर्हि। विद्यमानो हल् यस्मिन्सोऽयमहलीति। यद्येवमचीत्य
पि वर्तमाने न दोषः। न ह्यचा शिद्विशेष्यते शिति भवति कतरस्मिन्नचीति। कथं तर्हि शिता न विशेष्यते अचि भवति कत
रस्मिन् शितीति।

तिच्छत्वपाठादाह। दीर्घत्वमाङि चम इति। अथवा सूत्रे तन्त्रमाङ्न्तु यथो पेयिवानित्यत्रो पशब्दोऽतन्त्रमिति प्रदर्शनाय वार्तिकारम्भः॥ इषु॥ इ
षुगमियमिति पाठोऽनार्ष इत्याह। इषेश्छत्वमहलीति। इषाणेति इष आभीक्ष्ण्ये इत्यस्माद्धलः श्नः शानज्झाविति शानच्। स चाजादिरिति छत्व
प्रसङ्गः। अचीति। अहलीति तत्पुरुषे शानजजादिरिति भावः। न ह्यचेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा द्विशेष
णेन भवति न विशेष्येण॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाघ्रा॥ धातोरन्त इति चेदिति। धातोरित्यत्र द्वौ पक्षावुक्तौ अन्त इति वर्तते न वा। यद्यनुवर्तते न तदा अनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं ददातीत्याद्युदात्तार्थं तथापिबतीत्यादावाद्युदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं वान्तस्य धातोर्वक्तव्यमन्तग्रहणनिवृत्तौ तु कमप्राप्तत्वादादेरेवोदात्तत्वं सिध्यति। तत्रायं निर्णयः। अन्त इति वर्तते ङ्णोत्याद्यर्थम्। अनुदात्ते चेति कृतमेव। पिबतेश्चाद्युदात्तनिपातनमिह कार्यम्। अथवेति। सत्यपि हलन्तत्वे गुणाभावः। पिबादेशेनेवाङ्गस्य प्रयोगार्हत्वात्। ज्ञाजा॥ अतो दीर्घो यञीति। अत्र सार्वधातुकग्रहणं तुरुस्तुसूत्रादनुवर्तते न तु ति

पाघ्रा ध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधः।पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः। पिबति। लघूपधगुणः प्राप्नोति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। पिबतिरदन्तः। अदन्त इति चेदुक्तम्। किमुक्तम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वचनग्रहणमिति। अथवाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति। ज्ञाजनोर्जा॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। नज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। जानाति जायते। अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबतेर्गुणप्रतिषेध श्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ जुसि च॥ जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेधः। जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः सुनुयुरिति। न वक्तव्यः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः जुसि चेति। कथं तर्हि मिदेर्गुणोऽजुसि चेति। किमिदमजुसीति। अजादावुसि अजुसीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रुर्जह्रुरिति। एवं तर्हि श्नीति वर्तते। एवमप्यजुहवुरबिभयुरित्यत्र न प्राप्नोति।

डीति। अत एवानेमुक्पूर्वान्तः कृतो न परादिः दीर्घप्रसङ्गात्। अङ्गवृत्त इति। ज्यादादीयस इत्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चारणं दीर्घश्रवणार्थमेतद्दीर्घोच्चारणेन ज्ञापके तदाकारविधानं माकारश्रवणार्थम्॥ जुसि च॥ चिनुयुरिति। तङ्कस्तङ्ग्रहणेन गृह्यत इति गुणप्रसङ्गः। श्नीतीति वर्तत इति। ष्ठिवुक्लमु चमां शितीत्यतः। न च लिटि शिदस्ति॥ एवमपीति। उसि शितीति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मन्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरस्तूसियःश्नित्तस्मिन्निति संबन्धं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति न लुमताङ्गस्येति निषेधात्। उकारादाविति। या- सुडादेरनुकारादित्वाद्ग्रहणाभावः। अनुबन्धनिर्देशाच्च लिडादेशस्योसो ग्रहणाभावः। अचीति वर्तत इति। क्ङसस्याचीत्यतः॥ जाग्रोवि ॥इहेति। अङ्ग इत इत्यनाश्रित्योच्यते। गुणस्यावकाशः जागरित इति। अचो ञ्णितीति वृद्धेरवकाशः कारक इति। जागरयतीत्यादावुभय प्रसङ्गे परत्वाद्गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। गुणभूतस्येति। गुणशब्दः स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भूतो निष्पन्नो गुणभूतस्त एवं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तो गुणाभिनिर्वृत्तः। यद्यनेन गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्कृते गुणे वृ

भूतपूर्वगत्या भविष्यति। न सिध्यति। नहि उस्श्नित्भूतपूर्वः। उस्श्निद्भूतपूर्वो नास्तीति कृत्वा उसि यश्निद्भूतपूर्वस्तस्मिन् भविष्यति। अथवा क्रियत एव न्यास एवाविभक्तिको निर्देशः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो जुसि चेति कथं तर्हि मिदेर्गुण उ जुसि चेति। किमिदमुजुसीति। उकारादौ जुसि उजुसीति। अथवा अचीति निवर्तते तेन जुसं विशेषयिष्यामः अजादौ जुसीति॥ जाग्रो विचिण्णल्ङित्सु॥ इह जागरयति जागरक इति गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः। यदयमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञाप यत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यद्वि चिण्णल्ङिद्भ्य इति। आहोस्वित्प्रस ज्यायं प्रतिषेधः विचिण्णल्ङित्सु नेति। कश्चात्र विशेषः। प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेध उत्तमे चणलि। प्रसज्य प्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति। अजागरुः। उत्तमे चणलि प्रतिषेधः प्राप्नोति। अहं जजागर। न वानन्तरस्य प्रतिषेधात्।

द्या रूपस्यासिद्धत्वान्नासाच्चिण्णलोः प्रतिषेध उपधावृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः। तथा च हल्यन्तलक्षणेत्यत्र जागर्ग्रहणाम जागरीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थं कृतम्। अन्यथा गुणे कृते अतो ल्रान्तस्येति अनेन वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जाग्रग्रहणेन। अजागरुरिति। लङ्सि- जभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः न स्यात् ङित्वात् जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य निषेधः प्राप्नोति। तथा जजागरेत्यत्र णित्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्धधा तुकयोरित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसङ्गः। पर्युदासपक्षे तु न दोषः। तत्र विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यत्र गुणो विधीयते न च तेषु निषिध्यत इति लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तत एव॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰कौ॰ १२९

जागृविरिति। इह जागृभ्योविचिन्निति सूत्रपाठाश्रयेणचोद्यते। यदातुजृम्भृस्त्जागृभ्यः क्विन्निति पाठस्तदा कित्वादेवार्धधातुकलक्षणगुण ७।३।२
प्रसङ्गः। यद्यपिप्रसज्यप्रतिषेधेऽप्ययंदोषोऽनन्तरस्यनिषेधात्तथापिपर्युदासोदोषवानितिप्रतिपादनायेदमुच्यते। नवेति। यदिजागृवि
रित्यत्रलक्षणान्तरेणगुणः स्यादिह पर्युदासोऽनर्थकः स्यात्। क्विबर्थमिति। नहिलक्षणान्तरेणगुणप्रसङ्गः। नचात्रतदनुबन्धकपरि
भाषोपतिष्ठते। अनुबन्धस्यानिर्देशादितिविग्रहणेनक्विबपिगृह्यतइतिभावः। शुद्धपरस्येति। विशब्देइकारोनिरनुनासिकः उच्चारि
तइति क्विपोग्रहणंनास्ति। तस्यहीकारोऽनुनासिकः। क्वस्वर्थमिति। विशब्दः सप्तम्यन्तोनिर्दिश्यतेनिपातनाच्चसप्तम्याअलुक्। यथावरेयलो

नवाणपदोषः। किंकारणमनन्तरस्यप्रतिषेधात्। अनन्तरंयद्गुणविधानंतस्यप्रतिषेधः। कुतएतत्। अनन्तरस्यवि
धिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिजुसिपूर्वेणविधानम्। जुसिपूर्वेणगुणोविधीयते। जुसिचेति। णलिच। किम्। नवानन्त
रप्रतिषेधादित्येवणलिचपूर्वेणगुणोविधीयतेसार्वधातुकार्धधातुकयोरिति। अथवापुनरस्तुपर्युदासः। अतो
न्यत्रविधानेवावगुणत्वम्। अतोन्यत्रविधानेवोअगुणत्वंवक्तव्यम्। जागृविः। नवापर्युदाससामर्थ्यात्। नवावक्तव्य
म्। किंकारणम्। पर्युदाससामर्थ्यादत्रगुणोनभविष्यति। अस्त्यन्यत्पर्युदासेप्रयोजनम्। किम्। क्विबर्थपर्युदासः स्यात्। शु
द्धपरस्यविशब्दस्यप्रतिषेधग्रहणम्। अनुनासिकपरश्चकौविशब्दः। क्वस्वर्थंतर्हिपर्युदासः स्यात्। जागृवांसो अनुग्मन्। क
थंपुनर्वेः पर्युदासउच्यमानोवस्वर्थः शक्योविज्ञातुम्। सामर्थ्यादस्वर्थमितिचेन्नसार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। वस्वर्थमितिचेत्तन्न
। किंकारणम्। सार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। कथंसार्वधातुकसंज्ञा। छान्दसः क्वसुः। लिट्चच्छन्दसिसार्वधातुकमपिभवति। तत्र
सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वात्पर्युदासोभविष्यति।

चेति। अथवाइकारउच्चारणार्थइतितत्रतदादिविधानात्क्वसोर्ग्रहणंभवतीतिभावः। इतरस्तुयथोक्तमप्रतिपद्यविइतिसमुदायोनिर्दिष्ट
इतिमत्वाह। कथंपुनरिति। इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। सामर्थ्यादिति। ओणादिकोनपर्युदस्यतेलक्षणान्तरेणप्रसङ्गादितिसामर्थ्या राम॰
दकारादेः क्वसोर्ग्रहणमित्यर्थः। छान्द इति। भाषायांसदवसश्रुभ्यएवक्वसुर्नान्येभ्यइतिभावः। केचित्तुभाषायामपिक्वसुमिच्छन्तितएवं १२९
परिहरन्ति। असंयोगाल्लिट्किदितिसिद्धेकित्वेक्वसोः कित्वंप्रतिषेधविषयस्यापिगुणस्यप्रतिषेधार्थमितिक्वसोगुणाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। अनन्त्यस्य हलः उच्चारयितुमशक्यत्वात् इकार उच्चारणार्थो निर्दिष्ट इति वकारादेर्ग्रहणं कस्मै च प्रतिविहितमिति औणादिकरावपर्यु
दस्यते तत्सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणापि गुणो न भवति क्विपः लुलोपादर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति। अन्ये तु यथाऽऽतृणे
डिति प्रत्ययलक्षणेन इमागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वादेवं क्विपोऽपि पर्युदास इत्याहुः॥ पुगन्ता संयोग इति। धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्ह
लोरनन्तर्ये संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनादङ्गेति गुणो न भवति। अजादौ च भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणः। विध्यपेक्षमि-
ति। गुणविधानमिति शेषः। लघूपधायो विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः। ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भविष्यति
। उच्यते। षष्ठीपक्षेऽपि लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्द्धधातुके केचन तस्य ये तस्माद्विधीयेत इत्युपपद्यते विधानविशेषणम्। ननु सांप्रतिकल
घूपधसंभवे कथं विधानं विशेष्यते व्याप्तिन्यायाश्रयादेवं हिहलादाव जादौ च गुणः सिध्यति। कथं कुण्डिरिति। अङ्गाधिकारे तु नो वि-

अथवा वकारस्यैवेदमशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम्। पुगन्तलघूपधस्य॥ संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति। संयो
गे गुरुसंज्ञायां भेत्ता भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति। विध्यपेक्षं लघोश्चासौ। विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतम्। लघोश्चासौ विहितः
। कथं कुण्डिर्नदुष्यति। कुण्डिना हुण्डिना। अत्र कस्मान्न भवति। धातोर्नुमः। धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयो
जनम्। धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीति। कथं रञ्जेः उपधालक्षणा वृद्धिः। आश्वयोरागः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्।
यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योः रञ्ज्यर्थे निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवं जातीयकानां वृद्धिरिति। विचित्रो रागः।

धानादुक्त एव नुमि प्रत्ययोः लघूपधाद्विधीयते न तस्मिन्परतो नुमि गुणः प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। तेन कुण्टे तिगुरोश्च हल इत्यकारः सिध्यति अन्य-
थाक्तिन्स्यात्। कथं रञ्जेरिति। यदि षष्ठीनिर्देशोऽपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः। न तथाकारोपधाद्विहिते प्रत्यये वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जे
ः प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्तान्नकारोपधत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। राग इति। रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः। ननु चोपधायाः अकारस्य वृद्धिरुच्य
ते न च ततः प्रत्ययविधिसंभव इति विध्यपेक्षत्वं नाश्रयिष्यते एवं मन्यते। आकारोपधाद्यो विधीयते सोऽवयवादनुमानाद्विहितो भवति। स्यन्दि
श्रन्थ्योरिति। नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं निपातनम्। यदि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते तदा नो वृद्धिप्रसङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं न क्रियेत नलोप
सिद्धये विधिरेवाश्रीयेत अनेकप्रयोजनसिद्धये निपातनाश्रयणम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अनङ्लोपेति। अल्लोपोनइत्यत्र षष्ठीनिर्देशेऽन्नन्ताद्विहिते प्रत्यये लोपो विधीयमानो राजन्नित्यादावेवस्यान्नास्माद्धेत्यादौ शिदीर्घत्वंच ७३२
१२२ सामानीत्यादावेवस्यान्नतुकुण्डानीत्यादौ नस्मात्षष्ठीनिर्देशे विधानविशेषणे दोषप्रसङ्गाद्गुणोभेत्तुर्नसिध्यति। अभ्यस्तस्येति। अजग्रह-
णस्यप्रयोजनंनेनेक्तीत्यादौ गुणप्रतिषेधो माभूत्। यदिच हलादावलघूपधत्वाद्गुणो न स्यात्तदा गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किंतन्निषेधनि
वारणार्थेनाज्ग्रहणेन। लङर्थमिति। लुग्विप्रत्यये गुणप्रतिषेधनिवारणायाज्ग्रहणं न ज्ञापकम्। अनेनेगिति। णिजिर् शौचपोषणयोरित्य-
स्माल्लुङि तिपूर्ण पूर्प्लुः द्विर्वचनं निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यभ्यासस्य गुणः हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः
। क्नुसनोरिति। ननु सनः कित्वममभावार्थं स्यात् सिसृक्षति दिदृक्षत इति कथं ज्ञापकम्। उच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तदा सृजिदृशोर्झल्य

अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः। अनङ्लोपः दध्नास क्थ्ना। शिदीर्घत्वं कुण्डानि वनानि। एवं तर्हि। अभ्यस्तस्य यदाहाचि
। यदयं नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इत्यजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति। लङ
र्थं तर्हि तन्न भवेत्। लङर्थमेतत्स्यात्। अनेनेक्। क्नुसनोर्यत्कित्वं किं त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः इ
कोझल्हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति। संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तु
र्न सिध्यति। विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्नदुष्यति। धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यान्दिश्च न्ध्यानिपातनात्। अनङ्लोपशिदीर्घ
त्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः। अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तन्न भवेत्। क्नुसनोर्यत्कित्वं किं त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे। नाभ्यस्त
। अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात्। अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम्।
किं प्रयोजनम्।

सकित्सनोरित्येव ब्रूयात्तत्तस्माद्गुणप्रतिषेधार्थमपि कित्वं ज्ञापकमेव किंतु घिप्सति धीप्सतीत्यत्र नलोपार्थं सनः कित्वं स्यादिति क्नोरेव कित्वं
ज्ञापकम्। नाभ्या। अभ्यस्तानामिति। गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं सर्वं ह सिद्ध्यदिति भावः। किं प्रयोजनमिति। गुणनिषेधे ह्रस्वे- राम:
नाविशेषं मत्वा प्रश्नः। पस्पशातइति। स्पाशिर्वार्तिककारवचनाद्पठितोऽपि धातुस्तस्माल्लिटो व्यत्ययेनात्मनेपदं टेरेत्वं लेटोडाटावि- १२२
त्यादृश्चपो बहुलं छन्दसीति श्लुः द्विर्वचनम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाकशीमीति। काशृ दीप्तौ यङ्लुगन्ताल्लट् मिप् शप्लुक्। यङो वेतीडागमः। वावशतीरिति। वाशृ शब्दे यङ्लुक् लट् शतृङीप्। जुजोषदिति। जुषी-प्रीतिसेवनयोः। लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्विर्वचनं गुणोक्ते ह्रस्वाभावः। यदि तर्हीति। यदि गुणनिषेधं मत्वा ह्रस्वो योपधाह्रस्वो विधीयते तदा नर्नर्तीति गुणरपरत्वयोः कृतयोः ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एव न्याय्यान्। ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनर्गुणो न भविष्यति। एवं तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्गुणः स्यात्। स्पशिकशिवश्य इति। स्पश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति। अन्ये तु कस गतिशासनयोरिति तन्मतेन कशिः सौत्रो धातुः कशेर्मुट्। प्रतिकशस्य कशेरिति पाठाद्दृश्यकान्तौ। भू एकाज्ग्रहणमिति। द्विर्वचनेकृ-

पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात् पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते। कपोतः शरदं पस्पशाते। अहं सुवनं चाकशीमि वावशती हदाजहिति। बहुलं छन्दसि आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात् बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम्। किं प्रयोजनं आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात्। यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत्। यद्युपधाह्रस्वत्वमुच्यते। प्रियां मयूरः प्रतिनर्नृतीति। यङ्लं नरवरनर्नृतीपि हृष्टः। अत्र गुणः प्राप्नोति तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन कस्मान्न भवति पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति। स्पशिकशिवश्यः प्रकृत्यन्तराणि। भूसुवोः। भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं बोभवतीत्यर्थम्। भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बोभवतीत्यर्थम्। इह माभूद्बोभवीतीति। यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते अभूत्। अत्र न प्राप्नोति। क्व तर्हि स्यात्। माभूत्। तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन। कस्मान्न भवति बोभवतीति। बोभूतुरित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति।

तेऽनेकाच्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम्। बोभवतीति। यङ्लुगन्ताल्लेट् तिब् लेटोऽडाटावित्यट्। माभूदिति। न माङ्योग इत्यट्प्रतिषेधादेकाच्त्वम्। अत्रैवेति। सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम्। यद्येवं सोपवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति। उच्यते। भाष्ये यथा तथा भवत्वेव योगापेक्षं ज्ञापकमिति वक्तव्ये नियमार्थमिति वचनाद्यथवा नियमार्थेन निपातनेन द्वयोरपि भूसुवोर्यङ्लुकि गुणनिषेधो निवार्यते। यद्वा छान्दसो यङ्लुक्। न च सुवो यङ्लुगन्तस्य छन्दसि प्रयोगः। भाषायां तु क्वचिद्यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· तृणह॥ किमर्थमिति। तृहइत्यस्य निवृत्त्यर्थो विकरणनिर्देशो भवति ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादिति ७३२
१२३ प्रश्नः। नह्यस्य तृह इति। व्यवस्थार्थमित्येवं ब्रुवता पूर्वं श्नमो भावः पश्चादिमित्युक्तं भवति। श्नमो भावायेति तूच्यमानेऽक्रमो न प्रदर्शितः स्यात्। तु
रु॥ अपिदर्थमिति। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इति सार्वधातुकग्रहणं पिद्विशेषणं संबद्धमिति तदनुवृत्तौ पितोऽप्यनुवृत्तिः स्यादिति तन्-
निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितोऽपीड् भवति। हलग्रहणमनुवर्तते नहि तत्सार्वधातुकग्रहणेन सह निर्दिष्टं यतस्तन्निवृत्तौ

कमाभूद्रुवो भवतीति॥ तृणह॥ किमर्थं तर्हि गणे तृहमुको गृह्यते। न तृहेरिम् भवतीत्येवोच्येत। तृणहि ग्रहणं श्नमि सोऽव्य-वस्थार्थम्। तृणह्यि ग्रहणं श्नमि क्रियते इदं यथा स्यात्। तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावो नवकाशत्वात्। तृहिग्रहणे हि सति इ-म्विषये श्नमो भावः स्यात्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाश इम् श्नमं बाधेत। इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायु-क्तम्। तृहिग्रहणं श्नमि सोऽव्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत उच्यते तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावो नवकाशत्वादिति। नत्र वक्त-व्यं तृणहि ग्रहणं श्नमि सोऽभावाय तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावो नवकाशत्वादिति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। व्यव-स्थार्थमित्येव सिद्धम्। न ह्यसतो व्यवस्थेति॥ तुरु॥ सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्। पुनः सार्वधातु-कग्रहणमपिदर्थम्। अपिदर्थोऽयमारम्भः। अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो॥ बहुवचने॥ अतो दीर्घाद्ब-हुवचन एत्वं विप्रतिषेधेन। अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम्। बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशो वृक्षेषु प्लक्षेषु। वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इहोभयं प्राप्नोति। एत्वं भवति विप्रतिषे-धेन॥ अम्बार्थ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अम्बाडे। अम्बाले। अम्बिके। न लङ्ह्रस्वत्वं वाङि संबुध्योः। न लो ह्रस्वत्वं वाङि संबुध्योरिति वक्तव्यम्॥ देवत।

हलो निवृत्तिः स्यात्। शमीध्वमिति। शमेरन्तर्भावितण्यर्थात् प्रैषे लोट् व्यत्ययेनात्मनेपदं शपूतस्य बहुलं छन्दसीति लुक्॥ अम्बा॥ डल ए·म·
कवतीनामिति। अर्थग्रहणेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः। प्रत्ययापेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः। असंयुक्तानां च डलकानां ग्रहणाद- १२३
क्कालेति ह्रस्वो भवत्येव।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवतइति। ङोर्ह्रस्वे कृते ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घइति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याड्यागमौ न भवतः। अम्बार्थमिति। द्व्यचश्चाम्बार्थस्य ग्रहणाद्वु लकवताम् अर्थात् प्रतिषेधः कृतो भवति। अवश्यमिति। व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः। मातृणामिति। पूर्वपदे बहवो मातृशब्दा इ ति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थं पुत्रमभिधातुमुपादीयते बहुव्रीहौ च वर्तिपदैरन्यपदार्थोऽ- भिधीयत इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः। गार्गीमातेति। गार्गी माता यस्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति कप्येन नाप्राप्त इति मातजा बाधते यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात् कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीति तत्र मातजादेशो नान्यत्र। गर्गवत्साभ्यां गर्गादियञ् यञश्चेति ङीपूर्वह्र

देवते। देवतायां देवते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। स कथं न वक्तव्यो भवति। अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि। यद्यम्बा र्थं द्व्यक्षरं गृह्यते। तत्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। उपगायं तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतयः इत्येवमर्थम्। मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते। मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते। गा र्गीमात वात्सीमात। ह्रस्वः। इह कस्मान्न भवति नदि कुमारि किशोरि ब्रह्मणि ब्रह्मबन्धु। ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्। अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनम्। पृथग्विभक्तिं मोच्चीचरमिति। शक्यं पृथग्विभक्तिमनुच्चारयितुम्। कथमेवम यं ब्रूयात्। अम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोर्गुण इति। यद्येवमुच्यते जम्बि चेत्यत्र नद्या अपि गुणः प्राप्नोति। एवं तर्हि योग विभागः करिष्यते। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। ततो ह्रस्वस्य। ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति। किमर्थमिदं गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। त तो गुणः। गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति। अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते।

स्व॥ इह कस्मादिति। ह्रस्वविधानं नद्या गुणविध्यर्थं मा भूत्। पृथगिति। यद्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तत्तदा- पृथगुच्चारयितव्या भवति। एवमयं ब्रूयादिति। ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्या त्। नद्या अपीति। एकसमासनिर्देशाद्द्वयोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गात्। ह्रस्वस्य चेति। ह्रस्वस्येत्यत्राम्बार्थनद्योरिति वर्तते तेन नद्या ह्रस्वे कृते तस्य गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते। अथवेति। सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुवृत्त्यात् तद्विधानं गुणबाधनार्थम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·वै· जसि च॥ जसादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारवाची प्रकरणोऽस्मिन्येषु कार्यं विधीयते ते जसादय इति। पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणमिति
१२५ धीति। कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीषविधानात्सिध्यति रूपद्वयम्। ङीषु विकल्पं त्वनपेक्ष्यैतदुक्तम्। शतकृत्व इति। जसि चेति गुणाभाव १३२
पक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वाच्छन्दसीति वचनान्न भवति यणादेशः प्रवर्तते। किकिदीविशब्दः कविघ्रव्युणादिषु नि
पातितः॥ घेः॥ कुरुन इति। शेषो घ्यसखीति यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स घिसंज्ञ इति कुरुशब्दो घिः॥ याडाः॥ अतिखट्वायेति। खट्वामतिक्रान्त

जसि च। जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः। जसादिषु छन्दसि वेति वक्तव्यम्। किमविशेषेणेत्याह। प्रा
ङ् णौ चङ्युपधायाः। किं प्रयोजनम्। अम्बे दर्विं शतक्रत्वः पश्वे किकिदीव्या। अम्बे अम्ब। दर्वे दर्वि, शतक्रत्वः। शतक्रत
वः। पश्वे पशवे। किकिदीव्या किकिदीविना॥ घेर्ङिति॥ घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वी। मृद्वी
। कुरुत इति सुबधिकारात्सिद्धम्। सुपीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। सुपि च बहुवचने झल्येदिति॥ याडापः॥ इहातिखट्वाया
ति मालायेति। ह्रस्वत्वे कृते स्थानिवद्भावाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। याड्विधानेतिखट्वायेत्यप्रतिषे
धो ह्रस्वादेशत्वात्। याड्विधानेऽतिखट्वायातिमालायेत्यप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। याट् कस्मान्न भवति।
ह्रस्वादेशो यम्। उक्तं चैतत्। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति। अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते आबसौ भूतपूर्व
इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे न याप
रिभाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्। ङेराम्॥ ॥
इदुद्भ्यामाम्विधानमौत्त्वस्य परत्वात्। इदुद्भ्यामाम्विधेयः।

इति प्रादिसमासे ह्रस्वे च कृते चतुर्थ्येकवचनस्य ङे· यइति प्राप्नोति याडाप इति च तत्र परत्वाद्याट् प्राप्नोति तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायै दे
वदत्तायेति प्रसङ्गः। ह्रस्वादेशत्वादिति। यतो ह्रस्वादेशः कृतस्ततो रूपभेदादापू ग्रहणेन तस्य ग्रहणाभावात्। स्थानिवत्त्वं च नास्तीत्याह। उक्तं रामः
चैतदिति। लक्षणेति। अकारस्य दीर्घे सत्यादिति लाक्षणिकं रूपमिति न तस्य ग्रहणम्। ननु चेति। ङ्याब्ग्रहणे दीर्घ इति न वक्तव्यमिति चोद्यते १२५
इत्याहेति। परिहारः। ङेः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शकट्यामिति। शकटिशब्दस्य ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञाविधानान्नदीभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति। नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादैत्वं प्राप्नोति। आमेव बाधकः। कुमार्यामिति। औत्वस्य बाधकः। सख्यौ पत्याविति। अत आह। इदुद्भ्यामिति। पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्यर्थः। ननु कृते औत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम् भविष्यति। पुनरौत्वं न भविष्यति। चक्रकेऽपीष्टतो व्यवस्थापनात्। नैतदस्ति। द्रव्यपदार्थपक्षे सकृद्गतिपरिभाषयाम् न स्यात्। योगविभाग इति। इदुद्भ्यामित्यत्र योगे नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्यौ पत्यावित्यत्रामो प्रसङ्गः॥ औत्॥

शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। औत्वस्य परत्वात्। परत्वादौत्वं प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। ततः इदुद्भ्याम्। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेः आम् भवतीति। शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। तत औदच्च घेः। औत्वे योगविभागः कर्तव्यः। औत्। औद्भवतीदुद्भ्याम्। ततः अच्च घेरिति। अकारश्च भवति घेरिति। किमर्थो योगविभागः। सखिपतिभ्यामौत्वार्थः। सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात्। सख्यौ पत्यौ। एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्वसन्नियोगात्। एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। अत्वसन्नियोगात्। अत्वसन्नियोगेनौत्वमुच्यते। तेन यत्रैवात्वं तत्रैवौत्वं स्यात्। न वा कारस्यान्वाचययवचनाद्यथा क्यङि सलोपः। न वार्थ औत्वे योगविभागेन। किं कारणम्। अकारस्यान्वाचययवचनात्। प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वम्। यथा क्यङि सलोपः। तद्यथा। प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति। यत्र च सकारस्तत्र लोपः।

औत्त्व इति। एकयोगे त्वत्वौत्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं स्यात्। सख्यौ पत्याविति। असखीति प्रतिषेधानुपपत्तिः समासएवेति नियमात्तयोर्नोऽस्ति घिसंज्ञा। अस्त्र्याख्यत्वाच्च नदीसंज्ञा नास्ति। यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषा भाव्यं पतिशब्दस्य तु स्त्रीवृत्तेर्यज्ञसंयोगादन्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति। न वेति। अन्वाचये चशब्दः। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्भवति यत्र तु घिसंज्ञास्ति तत्र तस्यात्वमिति अत्वानपेक्षमौत्वं प्रधानशिष्टम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ १२५ अत्वइति। टापि सत्योङ आप इति ङीभावः प्राप्नोति। यदा तत्र सामान्यग्रहणायोङः कारो वर्णनिर्देशो वा। यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्र- ७।३।२
थमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव ङीविधानादस्याप्रसङ्गः। अन्ये टापि याट्प्रसङ्गमाहुः। नवेति। यासेत्यादौ टाब्भवति। त्यदाद्यकारस्त्वाद्विधेरि
ति दोषेषु परिगणनात् डित्करणाद्वेति। अन्तोदात्तेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति। डित्व उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभाव्यम्। अडित्वे त्वेकादेश उदात्तेनो
दात्त इति। ननु डित्वे सस्योपत्त्वा वितिटिलोपप्रसङ्गः। नैतदस्ति। ओतृ ङिच्च घेरिति न्यासः क्रियते नोपत्त्वात्वेऽप्यर्थ इति निपातनाद्वाऽत्रेति-
लोपाभावः। विंशतावित्यत्र तिविंशतेर्डितीति तिलोपो न भवति। न स्त्राद्धित इति योगविभागात्तद्धित इत्यत्र तिविंशतेर्डितीति तिन इति चानुवर्त
तो टेरित्येतत्तु नानुवर्तते। अतद्धितानां डित्करणसामर्थ्यात्। अथवा टेरित्यनुवर्तताम्। तथाप्यतद्धितानां डित्करणसामर्थ्याट्टृ यथेवद्य

अत्वे टाप्प्रतिषेधः। अत्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लाकटौ। पट्टौ। धेनौ। अत्वे कृतेऽत इति टाप् प्राप्नोति। न वा सन्निपातल
क्षणस्यानिमित्तत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति। एवं न भविष्यति। डित्करणाद्वा। अथवा डिदेकारः करिष्यते। आङो ना॥ किमर्थमस्त्रियामित्युच्य
ते। नाङो ना पुंसीत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। त्रपुणा। जतुना। नुमा सिद्धं नैवं शक्यम्। इह ह्यमुना ब्राह्मणकुलेनेति मुभा
वस्यासिद्धत्वान्नुम् न स्यात्। अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति। वक्षत्येतन्न मुटादेश इति॥ इति श्रीमद्भ
गवत्पतञ्जलिविरचिते सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥

मस्य लोपो भवति एवमतद्धितेष्वपि॥ आङो॥ किमर्थमिति। आङो ना पुंसीत्युच्यमाने मात्रालाघवं भवतीष्टं च सिध्यतीति प्रश्नः
॥ नुमेति। इको चि विभक्तावित्यनेन। अमुनेति। पुंसीत्युच्यमानेन पुंस्त्वके नाभावो न स्यात्। नुमपीगल्लक्षणो मुत्त्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति।
न मुटादेश इति। टाया आदेशष्टायामादेश इत्यनेकविभक्त्यन्तसमासाश्रयेण नाभावे कर्तव्ये नेच परत्वाद्दीर्घमुत्त्वस्यासिद्धत्वाद्- राम:
घिलक्षणो नाभावो भवत्यतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायकैयटकृते महाभाष्यप्रदी- १२५
पे सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ अथ णिग्रहणमिति। ह्रस्वग्रहणादुपधाग्रहणाच्च चङि णिरस्ति स एव णयन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधास्ति। ह्रस्वश्रुत्या
ह्यच्परिभाषोपस्थानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यम्। न च्विट्टत्सुधेटूम्बीनामनुपधा। कमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा। तत्र णौ वन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्या
दिषु कृतेषु चङ्युपधाह्रस्वभाग्नास्तीति सामर्थ्याच्चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञास्यत इति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंभवाच्चङि-
यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेतेति मत्वाह। चङ्युपधाया इति। इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्त-
स्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारेणासूत्रार्थसंभवाद्युक्तान्तरङ्गं बाधेतेति मत्वाह। वृद्धिरत्रेति। इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाह। ओकारस्ये
ति। नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात्। एतदेव तर्हि उच्यते वृद्ध्यात्र न भाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिमुच्यते॥ वृद्धौ तर्हि कृतायामिति। अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृ
द्धेर्बाधक आवादेशस्य चेति भावः। इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाह। नैतदस्तीति। इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवाद

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ अथ णिग्रहणं किमर्थम्। न चङ्युपधायाः ह्रस्व इत्येवोच्येत। चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने
अलीलवत्। अपीपवत्। उकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति। वृद्धौ तर्हि कृता
यामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति। अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति। न हीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। तस्मा
ण्णिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ चङ्ग्रहणं किमर्थम्। न णावुपधाया इत्येव सिद्धम्। णावुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयती
त्यत्रापि प्रसज्येत।

नवकाशतामेव मत्वाह। न हीदानीमिति। ननु वृद्धिं बाधित्वा भवन्नूकारस्य ह्रस्वस्तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वान्माभूद्वृद्धिः। गुणस्तु केन वार्यते। ततो गु
णे वादेशे च सिद्धमलीलवदिति। नैतदस्ति। गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्वृद्धेश्च ह्रस्वेन भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरिति उवङ् प्रसज्येत। अ
अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुग्बाध्येत। अपीपवदित्यादौ च नैव ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते। यदा त्वङ्ग्रनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदा
वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङि उपधाह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यम्। सूत्रकारेण चङ्
परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम्। अयेति। मितां ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र ——— णौ ह्रस्वो भवि
ष्यति। प्रयोगदर्शनाच्चेष्टाव्यवस्थाश्रयितव्येति मत्वा प्रश्नः। इतरो वचनमन्तरेणेष्टानिष्टविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाह। णावुपधाया इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्री कौ० अथोपधाग्रहणमिति। न्यायानाम्लोपिशास्वृदितामिति निषेधाच्चलिङ्गादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रश्नः। चङ्युपधाग्रहणमिति।
१२६ असत्युपधाग्रहणेऽच्परिभाषोपस्थानादचाङ्गस्य विशेषणादजन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। ल्वृ इ अत् इ इति स्थि
ते ऋकारस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यतीति पूर्ववत्स्वर्वमत्रानुषज्जनीयं न्यायव्युत्पत्तये त्वन्यदभिधातुमाह। नैतदस्तीति। इतरो ह्र
स्वं निरवकाशत्वादन्तरङ्गाणां बाधकं मत्वाह। ननु हीदानीमिति। इतरो विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाच्विशेष्यतेऽङ्गस्य यत्र त
त्र स्थितस्याचो ह्रस्वो भवतीत्येवं विध्यन्तराण्यपि न बाधितानि भवन्ति। ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति मत्वाह। अन्त्यो ह्रस्वभावीति। अङ्गस्ये
त्वं नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न णौ वेव ह्रस्वत्वं भवतीति। यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति। इहापि तर्हि न प्रा
प्नोति। अचीकरत्। अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। कारयति हारयति। तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्य
म्। अथोपधाग्रहणं किमर्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य ह्रस्वत्वं
मा भूत्। णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत्। अपीपवत्। अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्त
रङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति। ननु हीदानीं ह्रस्वभाव्यप्यस्ति। अन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्य
ति। इहापि वचनात्प्राप्नोति। अचकाङ्क्षत्। अववाङ्क्षत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधा
नम्। न वर्णेनैकेन। एतेन पुनः सङ्घातेन व्यवधानं भवति च न भवति च। उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। लोपः पिबते
रीच्चाभ्यासस्य उपधाया यथा स्यात्।

ति चावयवषष्ठीविज्ञानादलोऽन्त्यस्येत्यस्योपस्थानाभावः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन प्र
ब्देन अवर्णं व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधानेन प्रवर्तते एवञ्चाभ्यां हाज्विशेष्यते णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति सा राम:
मर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यंभावित्वादाश्रीयते। एकस्मिंस्तु विषयेऽन्त्यसदेशांसदेशयोर्ह्रस्वभाविनोरसंभवादनन्त्यविकारेऽन्त्यस १२६
नेन्त्य
देशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः।

अपीप्यदिति। अतो न्यस्येति युक्तो लोपप्रसङ्गः। पुनरर्थमुपधाग्रहणम्। ननु ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्गदेशत्वादपवादानामुपधाया एव भविष्यति। नैतदस्ति। ह्रस्वश्रुत्या ह्यचपरिभाषोपस्थानादङ्गे न चाचो विशेषणाद्युक्तं यदुपधाह्रस्वः स्यात्। लोपविधौ तु पिबतेरितिस्थानषष्ठ्या अन्त्येऽलुपसंहारात्। अन्त्यस्यैव लोपः स्यात्। भिन्नदेशावप्युत्सर्गापवादौ दृश्येते यथाऽऽपुष्पक्रमौ काकचौ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्भिन्नदेशोऽप्यपवाद उत्सर्गं बाधते। यदि तर्हि पुनरर्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमाह्लोपः पिबतेरीच्चाभ्या-

अपीप्यत्। अपीप्यताम्। अपीप्यन्। अथेह कथं भवितव्यम्। माभवानाटिटद् आहोस्विन्माभवानटीटदिति। माभवानाटिटदिति भवितव्यम्। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति। यदयमोणेर्ऋदितं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। ऋदित्करण एतत्प्रयोजनमृदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात्। द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणेर्ऋदितं करोति। तस्मान्माभवानटिटदिति भवि[...]तव्यम्। उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम्। उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। णिचा व्यवहितत्वात्। णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः। चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवदिति। एवमप्यग्लोपिनां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः। तस्मादग्लोप्यङ्गं भवति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपोऽन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः। तस्मादग्लोप्यङ्गं भवति।

स्येति। नैतदस्ति। अन्तरङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वाद्धल्लोपो बाधेत उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वाद्युकि कृते आकारस्योपधाया लोप इति न कश्चिद्दोषः। अथेहेति। न्यायप्रयोगविरोधात्प्रश्नः। स एव प्रष्टा न्याय्यं येनाह। माभवानाटिटदित्येवमिति। इतरो वक्ष्यमाणलिङ्गावष्टम्भेन पृच्छति। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवतीति। एवं तर्हीति। ज्ञापकात्पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्द्विर्वचनमिति क्रमः। कृतायामपीति। स्थानिवद्भावात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारैकारयोर्लोपो न त्वकः। अत्यरराजदिति। राजानमतिक्रान्तवानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णि ७।४।१
चि कृते ऽ न उपधाया इति वृद्धौ कृतायामणेव लुप्यते। यत्तर्हीति प्रत्याहारग्रहणाल्लिङ्गात्पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो भवति। ननु प्रत्याहा
रग्रहणं स्वामिनमाख्यदसस्वामत् गोमिनमाख्यदजुगोमदित्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावाल्लोपे ह्रस्वनिषेधार्थं स्यादिति कथं ज्ञापकमि
ति चिन्त्यमेतत्। अत्राहुः। अनभिधानाण्णिजत्र नास्तीति भाष्यकारस्याभिप्रायः। एवं तु ज्ञापकेन लोपस्य बलीयस्त्वे यदुक्तं हलिक
ल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति तद्विरुध्यते असत्यपि अत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वेकारस्य लोपे सति सन्वद्भावस्या
प्रसङ्गादनाश्रित्य ज्ञापकत्वमत्वनिपातनमुक्तम्। ज्ञापकाश्रयणं तु न्यायः। पटुमाख्यदपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। यदयमग्लोपिनां नेति निषेधं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्य
देतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र वृद्धावपि कृतायामणेव लुप्यते। अत्यरराजत्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोतीतरथा ह्य
ग्लोपिनां नेति ब्रूयात्। एवं तर्हि वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। अथवा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। णेरल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धि
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् इति। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥ नाग्लो॥ अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात्। अग्लो
पिप्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। स्थानिवद्भावात्। स्थानिवद्भावादत्र ह्रस्वत्वं न भविष्यति। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो
नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः।

सन्वद्भावस्याप्रसङ्गाभावार्थम्। अथवेति। हलिकल्योरत्वनिपातनमेव ज्ञापकं लोपात्पूर्वं वृद्धिर्भवतीति। णिलोपस्तु वाचनिकेन पूर्वविप्रतिषे
धेन वृद्धेः पूर्वं भवति। एवं पटुमाख्यदपीपटदिति सन्वद्भावप्रसङ्गात्प्रत्याहारग्रहणमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं तेन वृद्धेः प्रागग्लोपो विधेयः। ना
ग्लो॥ अग्लोपीति। मालामाख्यदममालदित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः। ननु प्रति रा॰प्र॰
षिध्यते तत्र स्थानिवत्त्वं किं लुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति। नैतदस्ति। यदर्थः स प्रतिषेधः तस्य णौ चङ्युपसंख्यानमित्यनेन साधित १२७
त्वान्न वक्तव्यः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हलचोरादेश इति। यथासुधातुरकङ्चेत्यादेशे समुदाये अवयवस्थानादेशत्वाद् गोरपरत्वं न भवति सौधातकिरिति। तथा समुदायस्थानि-निन्यवयवस्थास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भावः। किं पुनरिति। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य तस्मिन्स्थानिन्यवयवाना-मपि स्थानित्वादजादेशत्वादन्यायस्य एव स्थानिवद्भावः। तथा च खट्वर्श्य इति ऋस्थानिकत्वाश्रयमगोरपरत्वं भवतीति भावः। इतरः पूर्वो-क्तेनैवाभिप्रायेणाह। अजादेश इति। इतरस्त्वनुमीयमानोऽवयवाश्रयितव्यः स्थान्यादेशभाव इति मत्वाह। अल्लोपिनामिति। इत उत्तरमिति। पञ्चपाद्यामित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्ध इति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव। यद्वा ज्ञापकज्ञापिता विधयोऽनित्या इति संयो-गादिलोपलत्वणत्वेषु स्थानिवद्भावो भवत्येव। अचः परस्मिन्नित्यत्र विचारितं हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेश इ-त्यादि तत्र निर्णीतम्। हलचोरादेशो न स्थानिवदिति। इह तु प्रतिषेधवचनमर्थान्तरज्ञापनायोक्तमिति ग्रन्थविरोधस्तस्मादन्यायाश्रयेण

चाच स्थानिवद्भावो नास्ति यो हलचोरादेशः। अन्यतरस्त्वजन्तु। किं पुनः कारणम्। हलचोरादेशो न स्थानिवदित्युच्यते। अजादेशः स्थानिवदित्युच्यते। न चायमच एवादेशः। किं तर्हि अचश्चान्यस्य च। अल्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। किं कारणम्। अल्लोपिनां नेत्युच्यते। न चात्राकेव लुप्यते किं तर्ह्यकारश्चान्यश्च। योऽत्राल्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवं तर्हि योऽत्राल्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति। एवं योऽत्राल्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तम्। तन्न वक्तव्यं भवति। यदेतज्ज्ञाप्यते आदीधयतेः। आदीधकः। आवेवयतेः। आवेवकः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न प्राप्नोति।

हलचोरादेशो न स्थानिवदित्ययं पक्षो ग्राह्यः। इहत्वभ्युपेत्य स्थानिवत्त्वं ज्ञापकत्वमाश्रितम्। शिष्यबुद्धिव्युत्पादनाय। स्थितोऽपि पक्षः क्वचिदुपन्यस्त इत्येवं विरोधः परिहार्यः। अल्लोपिग्रहणसामर्थ्याच्च समुदायलोपेऽप्यल्लोप आश्रीयते केवलाल्लोपे प्रतिषेधस्यानर्थक्यात्। खट्वर्श्य इत्यत्र त्वेकः पूर्वपरयोरित्यवयवावेव शब्देन चोदितावितिरपरत्वं प्रवर्तते। तदुक्तम्। यो ह्युभयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थानी भवति लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति। आदीधक इति। दीधीणिच्। दीधीवेवीटामिति गुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो ण्वुलि लोपे कृते। तस्य स्थानिवद्भावाभावाद् यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोति। यद्यप्यनरङ्गत्वाल्लोपः सिध्यति तथापि वर्णग्रहणस्यानन्यार्थस्य प्रयोजनाख्यानायोपक्षेपः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रा. कौ. यत्स्तुनीह्यत्रेति। तिङ्ङ्‌तिङ इति निघातो निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः। हेरपित्वादाद्युदात्तत्वात्तविकरणस्वरेण सार्वधातुकस्वरं बाधत इति श्रा ७५१
१२८ स्वराभावस्तत्र यणादेशे कृते उदात्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावाच्च निघातो न प्राप्नोति। वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति। वर्णग्रहणाद्भूतपूर्वगतिरा
श्रीयते। अन्तरङ्गत्वात्तु लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम्। ननु केचिद्ज्ञापकं वर्णयन्ति। उत्तरत्र स्थानिवत्त्वाभावस्याऽग्लोपिग्रहणं तु स
तिप्रयोजनेन ज्ञापकमस्यार्थस्य। अन्तरङ्गः स्वर इति। यद्यप्युभयं पदद्वयाश्रयं तथापि पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धः पश्चादधिकरणवाचि
नाऽत्र शब्देनेति यणादेशो बहिरङ्गः। भ्राजा। काण्यादीनां वेति। आदिशब्दः प्रकारे येषां ह्रस्वविकल्पो दृश्यते ते काण्यादयः। काणिश्राणिराणि

इह च यत्स्तुनीह्यत्रानि ङिचोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। आदीधयतेः। आदीधकः। आवे
वयतेः। आवेवकः। यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति, यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति। यदप्युच्यते यत्स्
तुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति बहिरङ्गो यणादेशः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।
भ्राजः। काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्। के पुनः काण्यादयः। काणिराणिश्राणिभाणिहेठिलोठयः। अचकाणत्। अचीकणत्।
अरराणत्। अरीरणत्। अशश्राणत्। अबभाणत्। अबीभणत्। अजीहिठत्। अजिहेठत्। अलुलोपत्। अलूलुपत्
॥ दय॥ इड्ढावदिध्येऽवदिध्यातेऽवदिध्यिरे। दिध्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। ननु
च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिध्यादेशो भविष्यति।

इठिलेठिप्रभृतयः। दय्यादिध्यादेशे कृत इति। यद्यपि प्राप्ते द्विर्वचने दिध्यादेश आरभ्यते तथापि बाध्यबाधकभावे द्वैतं लक्षणं वा लक्षणेन बाध्य
ते लक्ष्यं वा। तत्र यदा द्विर्वचनशास्त्रं दिध्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिध्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसङ्गः। यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तस्य द्विर्वचनं-
दिगिमा बाध्यते दिगेव तु न प्राप्नोति शास्त्रस्याबाधितत्वात्। ततश्च यथा चख्यावित्यादौ ख्याजादेशे कृते द्विर्वचनं भवति। एवं दिध्यादेशे कृते प्राप्नो रामः
ति। साभ्यासस्येति। तेन कृते द्विर्वचने दिध्यादेशो न पुनर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष्यस्य चरितार्थत्वात् साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च। ननु चेति १२८
॥
।पूर्वविप्रतिषेधात् ह्रस्वसिद्धौ ये सूत्रकृता प्रयत्नादेतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नसिध्यतीति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्नुव्यवस्थाहेतौ सत्येव क्रमो दुर्लभः। तत्र द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति। कृते द्विर्वचने दयतिसद्भावाद्दिग्यादेशस्य। अकृते तु द्विर्वचने तूभयप्रसङ्गे परत्वाद्दिग्यादेशः। एवं तर्हीति। नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारम्भात्। इतरस्तु बुद्धिपरीक्षार्थं विप्रतिषेधाश्रयेण स कृत्स्नता इत्येदं दिग्यादेशो द्विर्वचनस्य त्वया बाधक उक्त इत्यारोप्य कथयति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति। इतरोऽप्यभ्युपगमस्य तावद्विप्रतिषेधं सकृद्गतौ वित्याश्रित्याह। पुनः प्रसङ्गादिति चेदिति। यथा सूर्यं ब्राह्मणकुलानि युवां त्वमित्यमादेशे कृते शिशीलुको न भवन्ति दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनाभावः। इदानीं न्याय्यं परिहारमाह। अथ वेति। क्वचित्पाठो नैव मुक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनः प्रसङ्ग इति। योऽयं मदुक्तार्थः स्याद्दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्यस्य त्वया परिहारोऽभिहितः पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः। अनवका

नसिध्यति। किं कारणम्। दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्यादेशवचनम्। दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति। परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यम्। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यम्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति। तद्यथा अमादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं दिग्यादेशे कृते पुनः प्रसङ्गाद्द्विर्वचनं न भविष्यति। अथ वा विप्रतिषेधे पुनः प्रसङ्ग इत्युच्यते। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः। इह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति। बभूव। भूभावो द्विर्वचनं बाधेत। सावकाशो भूरादेशः। कोऽवकाशः। भविता। भवितुम्। इह तर्हि चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति ख्याञ् द्विर्वचनं बाधेत।

शो दिग्यादेश इति। पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम्। इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेण नाप्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमाणः स्याद्दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते। यदि तर्हीति। नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम्। अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात्। एवं तर्ह्यनवकाशाभिमता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात्। अथ पुनरेवमप्यनवकाशत्वमन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्गः। बभूवेति। अस्तेर्भूरिति भूभावः। सावकाश इति। यत्र द्विर्वचनाभावः। इह तर्हीति। आचख्यावित्यत्र कृतेऽपि द्विर्वचने ख्याञः प्रवर्तनादनवकाशत्वाभावो यदा तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा ख्याञि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· सर्वादेश इति। स्थानिवद्भावादस्तिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः। पूर्वस्य श्रवणमिति। अयं दोषो नोत्स- ७ ४ १
१२९ र्गापवादपक्षे उपात्तो भूभावस्यावकाशदर्शने नोत्सर्गापवादभावनिराकरणात्। द्वयोर्लब्धावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते बभूवेति न सि-
ध्यतीति प्रतिपाद्यते। तत्रार्धधातुकसामान्य इति। द्विर्वचननिमित्तस्य लिटोऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्वं भूभावः पश्चाल्लिटि परतो द्वि-
र्वचनमित्यदोषः। यो यतः प्राप्नोतीति। विषयसप्तमीफलं ज्ञापितं स्यात्। विधावपि विषयसप्तम्याश्रीयत इति येन नाप्राप्त इत्यस्य न्याय-
स्यानवतारात्कृते ल्यादि द्विर्वचनं भवत्येव दिग्यादेशे तु लिटीति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगिर्यारभ्यमाणस्तं बाधते॥ ऋतं

इह चापि बभूवेति। यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनम्। भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोति। अथ द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्। परस्य भूभा-
वे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति। अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुक-
सामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रह-
णं कृञर्थम्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम्। किमर्थम्। कृञर्थम्। इहापि यथा स्यात्। संचस्कर-
तुः संचस्करुः। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुः। संयोगोपधस्येत्येव
सिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। सस्वरतुः सस्वरुरिति। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं कारणम्। सुटो बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्। बहिरङ्गः सुडन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्र-
हणमनन्यार्थं विज्ञायते। ऋतो लिटि गुणाद्दिग्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन।

स्व संयोगादेरिति। इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगाद्याश्रीयते न च स्कृ इत्येतदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः। उपधाग्रहणं संयोगस्यादेशवि-
शेषोपलक्षणमस्मात्तस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात्। अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्तते तेन तस्योपधात्वमस्त्ये-
व बहिरङ्गः सुडिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेष- राम:
णेन संबन्धो भवति सुट्कात्पूर्व इत्यत्र तूक्तं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति एवं च सुटोऽन्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुण इति नार्थ उपसंख्यानेन न संस्क- १२९
र्षीष्ट संस्क्रियत इत्यत्र चिङ्गुणयोः प्रतिविधेयम्। अनन्यार्थमिति। कृञर्थमेवेत्यर्थः। तत्र वचनादसिद्धत्वं बाध्यते। यथान्यत्रोक्तमाश्र-
यात्सिद्धत्वं यथा रोहत्व इति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्धि॥ अस्तु परविप्रतिषेधेन गुणस्तस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति। अनाश्रित्य लक्षणमिदं च वृद्धिमात्रमेकत्वेनाश्रित्यैतदुक्तम्। पुनःप्रसङ्गो नामेति। वाचोयुक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्मिन्कार्ये विहिते निमित्तसंभवात्पूर्वस्य लक्षणस्य पुनःप्राप्तिः पुनःप्रसङ्ग उच्यते न तु पूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनःप्रसङ्गः। तस्मादिति। ननु यदि नाम पुनःप्रसङ्गवाचोयुक्तिर्न घटते किमेतावता गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधावृद्धिर्न हि न प्राप्नोति सत्यां च प्राप्तौ किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेत्यत्र चिन्त्यमेतत्। स्पृ॰ दृ॰॥ न गुणो वेत्युच्येत। गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तो विकल्पनीयस्तत्र गुणपक्षे विशशरतुरित्यादि

ऋतो लिटि गुणाद्ञ्णितीति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः। ञ्णिति वृद्धेरवकाशः स्वारकः ध्वारकः। इहोभयं प्राप्नोति सस्वार दध्वार। ञ्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा पुनःप्रसङ्गाद्गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिर्भविष्यति। नैष युक्तः परिहारः पुनःप्रसङ्गो नाम स भवति यत्र तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते। अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। अकृते चाचो ञ्णितीति तस्मात्सुष्ठूच्यते ऋतो लिटि गुणाद्ञ्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। शृदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते। न गुणो वेत्युच्येत तत्रायमप्यर्थः। गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति। ऋतो ह्रस्वत्वमित्वप्रतिषेधार्थम्। ऋतो ह्रस्वत्वमुच्यते। इत्वप्रतिषेधार्थमित्वं मा भूदिति गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्ते इत्वं प्रसज्येत ह्रस्वो वेति पुनरुच्यमाने ह्रस्वत्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो गुणो भविष्यति।

भविष्यति। तदभावपक्षे तु यणादेशेन विशश्रतुरित्यादीति भावः। तत्रायमपीति न केवलं गुणविधानप्रकरणमनुसृतं भवति। यावल्लाघवमपीत्यर्थः। इत्वं प्रसज्येतेति। वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वेत्त्वं स्याद्ध्रस्वविधाने तु यणादेशः सिध्यति। विशशृवान् विदद्रवान् विपपृवानिति क्वसौ च सिध्यति गुणविकल्पे त्वेतद्रूपासिद्धिः। क्वसोः कित्त्वेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः। उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति ह्रस्वविधावपि उत्तरत्र ह्रस्वविधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति पूर्वोक्तो विशेषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ उपसर्गो॥ प्रोह्यत इति। अकृते एकादेशे ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेकादेशेन भाव्यम्। वार्णादाङ्गमित्येतत्तु समाना-
१३० श्रयाङ्गवर्णविषयं तस्मादेकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावेन ह्रस्वप्रसङ्गः प्रोह्यते। एकादेशे कृत इति। उपसर्गात्परस्योह्यतेर्ह्रस्वो विधीयमानः ए- ७५१
कादेशे कृते भेदाभावाद्भेदनिबन्धनयोः पौर्वापर्यानुपपत्त्योभयत आश्रये अन्तादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वत्वाभावः। आऊह्यत इति। धातूपसर्ग-
योः संहिता नास्ति। तदुक्तम्। संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति। एवं च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्यैकादेशेन भाव्यम्
। एवं च आ ऊह्यत इति यद्ध्रस्वं पठन्ति तेन सम्यग्न्यायविदः लौकिकप्रयोगसंपादनाय हि ह्रस्वो विधीयते। तस्माद्लौकिकेन प्रक्रियावा-

केणः॥ केणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कन्निवृत्त्यर्थम्। केणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कन्निवृत्त्यर्थम्। कृति माभूत्। दूरका। धाका इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥ उप॥ इह कस्मान्न भवति। प्रोह्यते। उपोह्यते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्। एवमपि आऊह्यते ओह्यते समोह्यते इत्यत्र प्राप्नोति। अण इति वर्तते॥ एतेः॥ एतेर्लिङ्युपसर्गात्। एतेर्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। ईयात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उपसर्गादिति वर्तते। एवं तर्ह्याचार्यो ऽन्वाचष्टे। उपसर्गादित्यनुवर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधि-
अ कारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्। रीङृतः॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न रीङृत इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। मात्रीयति पित्रीयति। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा ऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति।

क्येनाकृतह्रस्वेनाङः प्रश्लेषप्रदर्शनमात्रं क्रियते। अथवा लौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते। तथापि न काचित्क्षतिस्तत्रै-
कादेशस्यादिवद्भावाद्धि ग्रहणेन ग्रहणात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। अण इति वर्तत इति। एवं च रूपाश्रयो ऽयं विधिरिति तादृप्यान-
तिदेशादणत्वाभावाद्ध्रस्वाभावः॥ एतेः॥ ईयादिति। आशिषि लिङ्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। नैतदन्वाख्येयमिति वार्तिककारेणानेन राम॰
दन्वाख्येयं सर्वाधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गाद्वृत्तिकारस्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचक्षते॥ रीङृतः॥ दीर्घत्वं भविष्यतीति। ननु- १३०
नोप्राप्ते दीर्घे रीङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात्। नैतदस्ति। ऋवर्णस्य बाध्यतां रीङ् लुक् कथं बाध्यते न हि तस्य दीर्घे प्राप्ते स आरभ्यते तेन त-
स्य द्वयेपदोषे रीङि कृते दीर्घः प्रवर्तत एव॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा० कै०
२६
सीयुडविशेषितइति। नन्वसीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावात्। आगमे ह्युपजाते सागमकस्य प्र- ६४३
त्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसंबन्धश्चानन्तरावयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः समुदायावयवयोः पौर्वा-
पर्ये। अतोऽनन्तरं व्याचिख्यासुः उभयथापि चिण्वद्भावो विशेषित इति। नन्वनदोषान्तरोपन्यासः। किं तर्हि प्रसङ्गसंदोषो-
पसंहारः। अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनाद्विशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः। स्यादयोपीति। स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव
प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादीनामप्रसिध्येयथास्यानामिति। यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्याद्-

सीयुडविशेषितः। उभयथा च चिण्वद्भावोऽविशेषितः। यद्येवमुभयत्रापि तथास्तु। अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इ-
ति। ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिचूतासयोऽविशेषिता इति। स्यसिचूतासयश्चाविशेषिताः। कथम्। भावक-
र्मणोर्यो भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते। अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। ननु चो-
क्तं स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः सीयुड्विशेषित इति। सीयुट् च विशेषितः। कथम्। भावकर्मवाचिनि परतः सी-
युड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुट्कार्यं विज्ञास्यते। अथ यद्युच्येत नुच्यते कस्यायमिड् भवति। अङ्ग-
स्येति वर्तते। यद्येवमङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति। अडाडूतः। तद्यथा। अडारोरित्वादादितो भवतः। एवं तर्हि
स्यादीनां भविष्यति।

योऽलादेशाश्च भावकर्मणोरभिदधतीति न कश्चिद्दोषः। भावकर्मवाचिनि सीयुटीति। नन्वादित्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्र-
हणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते। अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते। भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं
भवतीति नास्ति दोषावकाशः। कस्यायमिति। स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात् प्रश्नः। स एवाह। अङ्गस्येति वर्तत इति। प्र-
करणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः। अथवा अङ्गस्येति वर्तत इति सिद्धान्तवादिवचनम्। अङ्गस्य नि- रामः
मित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः। इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मन्वानो हाय एवमिति। २६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिविधेयमिति। पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्र उक्ताः॥ख्यत्यात्॥ किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे सुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमिपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशे क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः। साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टावगतिः। अतिसखेरिति। अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः। अथवा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समा

सवर्णदीर्घत्वम्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वत्व। तहिलोप। अकार्यत्र। अहार्यत्र। पचेदम्। तहिलोपश्च प्राप्नुतः। बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। तहिलोपो भवत्यन्तरङ्गतः। तहिलोप। टेन। वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र। इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। ङेनाङेर्य। वृक्षायात्र। प्लक्षायात्र। ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः एङः पदान्तादतीति पररूपत्वम्। ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। ङेर्य। ङिस्मिन्। यस्मिन्निदम्। तस्मिन्निदम्। स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः। ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्। अग्नाविदम्। वाय्वात्र। ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥ ख्यत्यात्परस्य॥ किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते। न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात्। इह च प्रसज्येत। अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। इह च न स्यात्॥

सान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुत्तरत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः। अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति तदा नोत्वप्रसङ्गः। अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह। इह चेति। अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्यान्तस्येति। प्लुतो ता३इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उक्त प्रसङ्गकथनार्थं चैतत्। उक्तं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुत इति। दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्विविधे सिद्धत्वे संभवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाह ऊडिदम्

बहिरङ्गमुत्वम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व वा बहिरङ्गमुत्वं प्लुतो वा बहिरङ्गः वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वं मुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि। एवं मन्यते असिद्धः प्लुतः। आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धस्यात्। कस्यां च नाप्रा[?]ायाम्। असिद्धपरिभाषायाम्। बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च॥ नान्तः पादम्॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः। कथम्। अचीति वर्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः। नान्तः पद मिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। एवं तर्ह्यतीति वर्तते। अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम्। अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम्। कालो अम्बः धात धायेयं मणिः ॥

त्रज्ञापितं च विप्रकृष्टत्वात्यो डित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः। आश्रयात्सिद्धः स्यादिति। तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम्। अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभिमतम्॥ अनान्तः॥ कस्यायमिति। यदेङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदा यवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेध इति। शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति। यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसङ्गः। आकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय इति न विप्रतिषिध्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सखीयतेरिति। विद्यमानं खमस्य सखः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्यचि चेतीत्वम्। लून्युरिति। लूनमिच्छतीति क्यच्। अ
त्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात्स्य शब्दो भवति। अत्र चोदयन्ति। सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाल्लोप
स्य स्थानिवद्भावादिकोयणचीतिईकारस्य यणाभावम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् आदिष्टादचः पूर्वत्वात्स्थानिव
त्त्वाप्रसङ्गात् हलो लोपो व्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः। ततश्च सख्युरित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति। नैतदस्ति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्था
निवत्त्वनिषेधात्॥ अतो॥ किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानाद् ज्ञापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्तत्परप्रकरणे नैवउ
त्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। प्रकृतिभाव एव सिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वादुपचारात्तस्यान्येवाक्

सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः। पत्युः। लूनीयतेरप्रत्ययः। लून्युः। पून्युः॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ किमर्थमप्लुतादप्लुत
इत्युच्यते। प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूत्। प्लुतात्परस्य सुस्रोता ३ अत्र न्वमसि। प्लुते परत स्तिष्ठतु पय आ ३ ग्निदत्त।
अतः अतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतः स्यात्। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। अथाप्लुता
दप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभाविनः अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञाय
ते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति।
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः। अप्लुतादप्लुतवच
ने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयोट्। पयोदा न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारण
म्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्गमुत्त्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता ३ अत्र
न्वमसि। अन्तरङ्गोऽत्र प्लुतः॥

रः। प्लुतशब्देनोच्यत इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावाद् एष परि
हारो नाश्रितः। यद्यमिति। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधस्य प्रति
षेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। ततः प्लुतः। पयो ३ ङिति। पयोऽटतीति क्विप्। ततः संबुद्धिः
दूराद्धूते चेत्यकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति। पयो ददातीति क प्रत्ययः। ततः संयो
गपरस्याकारस्य गुरुत्वाद् गुरोरनृतो इति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति निषेधाद्धपि चेत्युत्वं न प्राप्नोति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदपीति। आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशाति—देशेत्वदुक्तं स्यात्। यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्येवादित्वेन्तत्वे वातिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम्। उदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षेऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः। सन्निपातनस्वर इति। एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाप्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति। परत्वात्पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात्पूर्वमवङि सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति॥ इन्द्रे॥ इन्द्रादाविति। इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन्नवरत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप

एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि। एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि। गवास्थि गवासि। इन्द्रे च॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गवेन्द्रयज्ञे वीहोति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते इन्द्रे चेति। कथं तर्हि अविभक्तिकतरस्मिन्निन्द्रे चेति॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलम्। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इको यणचीति ॥

दिके नेति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः। इन्द्रे चेति। इन्द्रशब्दो विशेष्योऽचीति विशेषणम्। सिद्धान्ते त्वज्विशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावपीन्द्रशब्दस्यावङ् भवतीत्यवङ्सिद्धिः। प्लुतः॥ नित्यग्रहणमिति। इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति। इन्द्रे चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति। अथवा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अयवोश्चेति। अयवौ ह्यज्मात्राग्रयो नाकारग्रयौ। उत्वप्रतिषेध इति। एङ् ग्रहणमिहानुवर्त्तमानमतो रोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रा
पि अनुवर्त्तत इत्येङ् पररस्य रोरुत्वप्रसङ्गः॥ अवङ्॥ गोरवचनमिति। अव्युत्पत्तिपक्षे गो शब्दः फिषिलन्तोदात्त इत्योकार
स्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्विधेयः। स्वचागमा अनुदात्तादित्यनुदात्तः। तेन चौकारस्य पदान्तता

अयवोः प्रतिषेधश्च। अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुजाते अश्वसुनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। एङ् प्रकर
णात्सिद्धम्। एङः अतीति वर्त्तते। एङ्ः अति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। एङ् प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषे
धः। एङ् प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्ने रत्र वायो रत्र। अतो रोरप्लुतादप्लुत एङ श्चेत्यु
त्वं प्राप्नोति। पुनरेङ् ग्रहणात्सिद्धम्। पुनरेङ् ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त
ते। ननु चोक्तमेङ् प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध इति। नैष दोषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङ् ग्रहणमनुवर्त्त
ते। न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति॥ अवङ् स्फोटायनस्य॥ गोरवचनं गवाग्रेस्वरसिद्ध्यर्थम्। गोरवक्तव्यः। किं प्र
योजनम्। गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम्। गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। गवाग्रम्। अवङ्गादेशे हि स्वरे दोषः। अवङ्गादेशे हि
स्वरे दोषः स्यात्। अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। कथं पुनरयमन्तोदात्तः। यदा एकाच्। व्यपदे
शिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि। तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्र
सज्येत। सत्यमेवतत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तो भवतीति। सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। यदि पुनर्गामेर्डो
विधीयते किं कृतं भवति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति। कथं पुनरय
माद्युदात्तो यदा एकाच्। व्यपदेशिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोपि। तत्रान्तर्यतोन्तोदा
त्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेवतत् न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्र
त्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति॥

विघातात्पूर्वैकादेशाभावे अवादेशो भवति। गवाग्रमिति। बहुव्रीहिः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तु
समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। यदि पुनरिति। आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयत इत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवेदिति। दीर्घा ह्रस्वाश्चेकः सन्ति। कुमारी अत्र दधि अत्रेति। ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्। स्वतएव ह्रस्वरूपत्वात्। नहि भु
क्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात्फलाभावात्पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः। अनैकान्तिकमेतदित्याह। ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेष
सद्भावादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम्। इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसन्धिर्माभूदिति। यणादेशबा
धनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूप प्रस्यापत्त्यर्थं किमित्यर्थः। अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः।

भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद् ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववच
नसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति। न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति। न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते। न च कृतश्मश्रुः पुनः
श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते। कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति। सा
मर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा। ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचनेन न किंचित्प्रयोजनम
स्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्र
योजनं स्वरसन्धिर्माभूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वं चाभि
वर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्या अनु कृष्यन्ते। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या।
नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनम्। अन्यतरस्यांवचनमवक्तुम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः॥ सिन्नित्य
समासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विदाम ऋत्वियाम्। वैयाकरणः। सौवश्वः। नि
त्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्न
द्यातिः। ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम्। ईषा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम्। ईषा अ
क्षा का ईमिरे पिशङ्गिला। यथा अङ्ग इदः॥ ऋत्यकः॥ किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थोऽयमारम्भः।
होतृ ऋश्यः। अनिगन्तार्थं च। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥

इहापि पुनर्न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह। कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितः समासो नित्यसमासः। यो
वाविग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्व इति। प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम्।
व्याकरणं स्वश्व इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति। वाप्यश्व इति। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्यानित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्तु तस्मिन्निति। यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। जानु उ अस्येति। उञ्निपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये अकारस्य निमित्तस्याभावात्प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव। तन्त्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः। तस्येको यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति। मय उञो वो वेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात्प्लुतः सिद्ध इति भावः। न वेति। शालेन्द्रे एकादेशोऽन्तरङ्गः। प्लुतो दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। एवं तु सति देवदत्त अत्र न्वसीति प्लुते

तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थम्। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतिभावार्थम्। तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इह माभूत्। जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते। स्वरसन्धिर्माभूदिति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वरसन्धिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशान्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति। शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वातिप्रसङ्गः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ आङोऽनर्थकस्य। आङोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ किमर्थश्चकारः। प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। स्वरसन्धिर्माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥

कादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत्॥ आङो॥ आङोऽनर्थकस्येति। अस्न आँ अपद्वत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वादर्थवृत्तिरेवाङनर्थकोऽनर्थान्तरवाचित्वात्। यथा अधिपरी अनर्थकावित्युक्तम्। आ तरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ्॥ इको॥ लुटि च क्लृप इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकारामिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्स्वरसन्ध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह। किमर्थ इति ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिवउत्॥ ऊठिकृतइति। द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादुत्वं क्रियते। ऊङ्क्षियोरुक्ङ्गीतीति नानुवर्त्तत इति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम्। ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न ग्रहीष्यतीति नार्थस्तकारेण एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकं भाव्यमानोप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णातीति। तेनाम्भूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति॥ सुट्कात्॥ वक्ष्यमाणैः सूत्रैः कृका रादेरेव धातोः सुड्विधीयत इतीच्छति। कात्पूर्वग्रहणमिति। अथवा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्वमे

दिवउत्। किमर्थस्तकारः। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आन्तर्यतो ऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक उकारो भविष्यति। न सिद्ध्यति। ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः। एवमर्थं तपरः क्रियते॥ सुट्कात्पूर्वः॥ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम्। कात्पूर्वो यथा स्यात्। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सुडित्यादिलिङ्गोयं क्रियते। करोतिश्चककारादिः। तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यतीति। अत उत्तरं पठति। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम्। सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते। अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात्। संचस्करतुः। संचस्करुः। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम्। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम्॥ कथम्। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन॥ द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति। सुड् भविष्यति विप्रतिषेधेन। तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। सुटोवकाशः। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तुम्। इहोभयं प्राप्नोति। संचस्करतुः। संचस्करुरिति। सुड् भवति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥

व सुड् भविष्यति स च टित्वात्पूर्व इति प्रश्नः। अथवा वक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः। आदिलिङ्ग इति। आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः। सुटि कात्पूर्ववचनमिति। अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते। द्विर्वचनात्सुडिति। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्स्कृशब्दस्य द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे सिद्धं रूपम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अप्लुत॥ अनार्षइति। पदस्येयत्तापरिज्ञानायस्वरूपेऽवस्थापनार्थइतिः प्रयुज्यतइत्यर्थः। अथेति। प्लुतस्याश्रवणेननभाव्यमि
तिप्लुतएवनिषिध्यतां किमतिदेशार्थेनवद्वचनेनेतिभावः। अग्नीइति। अत्रप्लुताश्रयोपिप्रकृतिभावः प्राप्नोतिप्रगृह्याश्रयोपित
त्रप्लुताश्रयेप्रतिषिद्धेपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्याश्रवणं सिध्यति। प्लुतस्यतुनिषेधेक्रियमाणेश्रवणंनस्यात्॥ ईचाक्र॥

ऋतिह्रस्वोभवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन। ऋतिह्रस्वोभवतीत्येतस्यावकाशः। खट्वऋ
श्यः। मालऋश्यः। उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः। विभाषाह्रस्वत्वम्। यदानह्रस्वत्वंसोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्गे उभयंप्रा
प्नोति। उपार्ध्नोति प्रार्ध्नोति। उपसर्गाद्वृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन। सतर्हिविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंतत्र
धातुग्रहणस्यप्रयोजनम्। उपसर्गाद्धतिधातौवृद्धिरेवयथास्याद् यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति॥ अप्लुतवदु
पस्थिते॥ उपस्थितेइत्युच्यते। किमिदमुपस्थितंनाम। अनार्षइतिकरणः। सुश्लोकाइति। सुश्लोकेति। अथव
द्वचनंकिमर्थम्। वद्वचनंप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। वद्वचनंक्रियते। प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतकार्यंप्रति
षिध्यते। त्रिमात्रतानप्रतिषिध्यते। किंचेदानींत्रिमात्रतायाअप्रतिषेधेप्रयोजनं। यावताप्लुतकार्येप्रतिषिद्धे
स्वरसन्धिनाभवितव्यम्। प्लुतप्रतिषेधेहिप्रगृह्याप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येनविहितत्वात्। प्लुतप्रतिषेधेहिस
तिप्रगृह्यस्यापिप्लुतस्यत्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अग्नीइति। वायूइति। किंचेदानींतस्याअपित्रिमात्र
तायाअप्रतिषेधेप्रयोजनंयावताप्लुतकार्येप्रतिषिद्धेस्वरसन्धिनाभवितव्यम्। नभवितव्यम्। किंकारणम्। अ
न्येनविहितत्वात्। अन्येनहिलक्षणेनप्लुतप्रगृह्यस्यप्रकृतिभावउच्यते। प्रगृह्यः प्रकृत्येति॥ ईचाक्रवर्मणस्य॥
किमर्थमिदमुच्यते। ईचाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम्। अनुपस्थितार्थोयमारम्भः। चिनुहीइइदम्। चिनुहीदम्। सु
नुहीइइदम्। सुनुहीदम्। ईकारग्रहणेननार्थः। अविशेषेणचाक्रवर्मणस्याचार्यस्यप्लुतवद्भवतीत्येव। इदमपिसिद्धं
भवति। वशाइइयंवशेयम् ॥

ईइइतित्रिमात्रस्यनिर्देशः। किमर्थमिति। किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्याप्राप्त विभाषेयम्। अथतन्निवृत्त्यापूर्वविप्रतिषेधादप्रा
प्तविभाषा। अथपरविप्रतिषेधादुभयतोविभाषेतिप्रश्नः। अनुपस्थितार्थमिति। उभयत्रविभाषेयंपरविप्रतिषेधस्यन्याय्यत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृष्टस्येति। अड्भ्यासवानित्यर्थः। सहि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यडागमेयुक्तोप्यातिदेशिकस्तस्य कात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेवस्यात् नत्व ... भ्यासवत इत्यर्थः। सुड्धि धौ द्वैतमिति। कात्पूर्वग्रहणमड्भ्यासव्यवायनिवृत्त्यर्थं वास्यात् प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः। अविशेषेणेति। कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः। तस्मिन्करोतौ सुड् भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवतीत्यड्भ्यासविषयेनिवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति। विशेषेण वेति। यत्रानेकलक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते कात्पूर्वः सुट् कर्तव्यः कार्यान्तराच्च प्राग्भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति। तद्यदा द्विः प्रयोग इति। उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दोभिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात् संपरि

दृष्टस्य पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे। सुड्धि धौ द्वैतं भवति। अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्यात्। विशेषेण वा विधिरिति। द्विर्वचनविषये चापि द्वैतं भवति। स्थाने द्विर्वचनं स्यात् द्विः प्रयोगो वा द्विर्वचनमिति। तद्यदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः। यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यद्यविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थम्। अथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति। द्विः प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। तृतीया। संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति व्यवहितस्याप्युपसृष्टो भवति॥ उपदेशिवद्वचनं च॥ उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम् ॥

भ्यामुत्तरोनन्तरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटोऽप्रसङ्गः। यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधिर्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः। स्थाने द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियत इति दोषाभावः॥ विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियत इति पक्षद्वयेपि दोषाभावः। उपसृष्ट इति। संबद्ध इत्यर्थः। द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते। समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते। विसुष्वापेति केन न अनर्थक इति। उपदेशिवद्वचनं चेति। अन्यथा पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात्। चडि चदीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसङ्गः। संयोगोपधग्रहणमिति। ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दान्तरस्येति। स्थाने द्विर्वचने शब्दान्तरत्वम्। अक्तोपदार्थे चक्रकदोषानवतारः। सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचना प्र
सङ्गात्। तस्मादाकृतिपक्षे पुनः प्रसङ्ग विज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या च
क्रकदोषापत्तिः। सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः। चक्रमिव विपरिवर्त्तनात् चक्रकम्। इवार्थे संज्ञायामिति
कन् प्रत्ययः। पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्ग स्थानभ्यासस्येत्यस्य प्रत्याख्यानादुच्यते। अथवा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्ये
ति प्रतिषेधः। अड्व्यवाय इति। अड्भ्यासव्यवायेपीति सूत्रस्यापाठे वार्त्तिकप्रवृत्तिः। परत्वाद्धि कर णान्तस्याडागमे कृते तेन व्यवधाना
त्समोनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम्। अभ्यासव्यवाये चेति। नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषे व

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात्। द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इ
ति चेद् द्विर्वचनम्। सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति। तथा चानवस्था। पुनः सुट् पुनर्द्विर्व
नमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। न ह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो हि नाम
व्यवस्था। तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं द्विर्वचने नावस्थानं भविष्यति। अड्व्यवाय उपसंख्यानम्॥ अड्व्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्य
म्। समस्करोत्। समस्कार्षीत्॥ अभ्यासव्यवाये च॥ अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। संचस्करतुः। संचस्करुः। कि
मुच्यते अभ्यासव्यवाय इति। यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वा
त् सुटः। अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणः सुट्। अन्तरङ्गं द्विर्वचनम्।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। कात्पूर्वो यथा स्यात्। क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रह
णेऽत्र न सिध्यति। किं कारणम्। न ह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम्। किं कारणम्। आदिलिङ्गोयं क्रि
यते। करोतिश्च ककारादिः॥

स्याप्यते। अविप्रतिषेध इति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुड् बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबलत्वाभावा
द्विप्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रह
णम्। कालावधारणार्थं वा। करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुड् भवति। कृते सुड्ढ्डु द्विर्वचने भवतः। क्रियमाणेपीति। परत्वान्तर
ङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोः श्लिष्टत्वात्सुटो मध्ये अनुप्रवेशाभावः। करोतिश्चेति। संस्कर्त्तेत्यादौ। तत्रश्चात्रैव स्यात्। अड्द्विर्व
चनयोस्तु कृतयोः श्लिष्टत्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटः स्यात्॥ राम: ५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संपुंकानामिति। एतच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यमिति भावः। सुटि सकारादाविति। यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते। सुकि
सकारादाविति तु वक्तव्यं तत्र सकारादित्वविशेषणानर्थक्यानुपपत्त्या सुको रुत्वाभावः। पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्र
यिष्यते। अभक्त इति। टकारोऽनुबन्धो न करिष्यते। स्वरेण सिद्ध्यतीति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति
। कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति। तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते। इङ्गुणयोस्तु
प्रतिषेधो वक्तव्य एव। अथवा एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत उपदेशग्रहणमृतश्च संयोगादेरित्यत्रानुवर्तते। तेनोपदेशे सं

वक्ष्यत्येतत्संपुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति। सुट्श्चापि न प्रतिषेधः। समः सुटीति द्विसका
रको निर्देशः। सुटि सकारादाविति। अथवा परादिः क्रियते। परादाविड्गुणप्रसङ्गः। यदि परादिः। इड्गुणौ
प्राप्नुतः। संस्कीष्ट। ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति। स क्रियते। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्राप्नोति। ए
वं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। यद्यभक्तः। स्वरेण सिध्यति। संस्करोति। तिङ्। तिङ इति निघातो न प्रा
प्नोति। ननु चात्र सुडेवातिङ्। न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशा
धिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्य
था। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति। नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति। एवमिहापि अ
तिङिति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम्। पदम्॥
अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणे
ष्विति वक्तव्यम्। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

योगादेरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यं छन्दसीत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः
संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्सुटि कृते संयोगादेर्गुणाभावः॥ अपा॥ किरतेरिति। हर्षादय एवोपाधय उपादातव्याः न चतु
ष्पाच्छकुनयः। तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः। न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषय
त्वात्सुडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदमिति। अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते। अनुत्पन्ने चैव तिङि सुधातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः। करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति। विशेष्यस्यासंनिधानात्। अतः कृकमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेनाक्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं धातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति। युक्तमिति। यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हतीति तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वं हि धातुरिति। विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यत इति पूर्वविशेषणेन युज्यत इत्यर्थः। इतरो लब्धस्वरूपां क्रियां विशेषणसाका

लिटि गुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम्। लिटि गुणार्थं तावत्। संचस्करतुः। संचस्करुः। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च। समचिस्करत्। लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः। वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति। चङि दीर्घप्रतिषेधेनापि नार्थः। पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा। युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति। धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः। उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको भवति। कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम्। यदि पुनरयं सुट् कात्पूर्वोऽन्तः क्रियते। कात्पूर्वोऽन्त इति चेद्द्विविधिप्रतिषेधः। कात्पूर्वोऽन्त इति चेद् द्विरुः कश्चिद्विधेयः। कश्चित्प्रतिषेध्यः। संस्कर्ता समो विधेयः। सुटः प्रतिषेध्यः। समस्तावन्न विधेयः ॥

ङीतीति मत्वाह। नैतदिति। इतरो विशिष्टक्रियासाधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभत इति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह। सत्यमिति। सर्वत इति। धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः। यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते। अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम्। तत्र संकृशब्देऽव्यवस्थित एव सुड् भवति पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा। यदि पुनरिति। सुगिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः। संस्कर्तेति। समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति। सुकस्तु पदान्तत्वादुत्वप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवावचनेनेति। सुटोभावोविकल्प्यतइत्यर्थः। आश्चर्यमा। आश्चर्यमद्भुतइति। अद्भुतंविस्मयहेतुः। अनित्यइत्येवेति। निपातनाच्चानित्यविशेषोविस्मयहेतुर्गृह्यते। साचानित्येति। वृक्षान्तरेतथाविधायाउच्चताया अदर्शनात्। नीलतेति। साचसदादिविनदृश्यतेइत्यनित्यता। पतनक्रियेति। नञर्थयुक्तेतिभावः। अबन्धनस्यान्यस्यापतनंनदृश्यतइत्यनित्यम्॥ मस्क

नवावचनेनशकुनिरभिसंबध्यते। किंतर्हि निपातनमभिसंबध्यते। विष्किरइत्येतन्निपातनम्। शकुनौवानिपात्यतइति॥ आश्चर्यमनित्ये॥ आश्चर्यमद्भुतइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। आश्चर्य्यमुच्चतावृक्षस्य। आश्चर्यं नीलाद्यौः। आश्चर्य्यमन्तरिक्षेअबन्धनानिनक्षत्राणिनपतन्तीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। अनित्यइत्येवसिद्धम्। इहतावदाश्चर्य्यमुच्चतावृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेननवृक्षोभिसंबध्यते। किंतर्हि। उच्चता। साचानित्या। आश्चर्यंनीलाद्यौरितिनाश्चर्यग्रहणेनद्यौरभिसंबध्यते। किंतर्हिनीलता। साचानित्या। आश्चर्य्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानिनक्षत्राणिनपन्ततीतिनाश्चर्य्यग्रहणेननक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते। किंतर्हि। पतनक्रिया। साचानित्या। तत्रानित्यइत्येवसिद्धम्॥ मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः॥ मस्करिग्रहणंशक्यमकर्त्तुम्। कथंमस्करीपरिव्राजकइति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेनसिद्धम्। मस्करोस्यास्तीतिमस्करी। नवैमस्करोयस्यास्तीति। मस्करीपरिव्राजकः। किंतर्हि। माकृतकर्माणिशान्तिर्वःश्रेयसीत्याहातोमस्करीपरिव्राजकः॥ पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम्॥ अविहितलक्षणःसुट्पारस्करप्रभृतिषुद्रष्टव्यः। पारस्करोदेशः। कारस्करोवृक्षः। रथस्यानदी। किष्किन्धागुहा। किष्कुः॥ तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्चवक्तव्यः। तस्करः। बृहस्पतिः॥ प्रायस्यचित्तिचित्तयोःसुडस्कारोवा॥ प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्॥ इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेपञ्चममाह्निकम् ॥

र॥ माकृतेति। अयंमाकृतअयंमाकृतेत्युपक्रम्यशान्तितःकाम्यकर्मपरिहाणिर्युष्माकंश्रेयसीत्युपदेष्टामस्करीत्युच्यते। माङ्पूर्वात्करोतेरिनिः। सुडागमोमाङोह्रस्वश्चनिपात्यते॥ पारस्कर॥ तत्करोतीतितस्करः। तच्छब्देनचोरकर्मप्रसिद्धंनित्यंपरामृश्यते। अस्कारइति। अस्यस्थानेऽस्कारोस्कारः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेपञ्चमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अपरस्वराः॥ किमिदमिति। मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयेणेन बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः। इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्धार्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह। समोहिततततयोर्वेति। अव्ययिकल्याश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तु ष्यञिति सांतत्यमिति न भवति। संहितायांसमासे चैषां मकारलोप इष्यते नान्यत्रेत्याहुः॥ गोष्पदम्। सेवितप्रसङ्ग इति। यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्। यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात्। असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते। तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः। अन्ये त्वविशेषेण गोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति। असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद्गोष्पदशब्दार्थमसेवित

अपरस्वराः क्रियासातत्ये॥ किमिदं सातत्यमिति। संततस्य भावः सातत्यम्। यद्येवं सांतत्य इति भवितव्यम्। समोहिततततयोर्वा लोपः। समोहिततततयोर्वा लोपो वक्तव्यः। संहितम्। सहितम्। संततम्। सततम्। समस्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः। सकामः। भोक्तुकामः॥ मनसि च। मनसि चेति वक्तव्यम्। समनाः। भोक्तुमनाः। अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः। अवश्यभाव्यम्॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु॥ इदमतिबहु क्रियते। सेवितासेवितप्रमाण इति। सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम्। केनेदानीमसेविते भविष्यति। नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः। नैवं शक्यम्। सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्। असेविते न स्यात्। असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते। अविद्यमानसेविते असेवित इति। तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम्। विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम्। शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् ॥

ग्रहणम्। इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते। यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते। यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेले क्नोपे प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इत्यसत्यपि पादपूरणे॥ विष्किरः॥ विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः। शकुनौ वा स्यादिति। इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषितइति। नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तर्ह्यालम्भनम्। ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः। यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चत्वार इति। चतेरुरन्निति चतुःशब्द आद्युदात्तः। आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः। अनड्वाह इति। अनोवहतीति
अनसि वहेः क्विप् डश्चानस इति क्विप्। अनःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरे
ण धातुरन्तोदात्तः। अस्थ्नेति। असिसञ्जिभ्यां क्थिन्नित्याद्युदात्तोऽस्थिशब्दः। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। तवै
चान्तश्च युगपदिति॥ अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते। तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम्। तत्र युगपद्ग्रहणम
न्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम्। पर्यायस्तर्हीति। ज्ञापकेन यौगपद्ये निर
स्ते पर्यायप्रसङ्गः। रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्याययौगपद्यनिरा

आगमस्य। चतुरनडुहोरामुदात्तः। चत्वारः। अनड्वाहः। विकारस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अ
स्थ्ना। दध्ना। प्रकृतेः। गोपायति। धूपायति। प्रत्ययस्य च। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नो
ति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तत्रान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते। नैत
दस्ति प्रयोजनम्। यौगपद्यं तवै सिद्धम्। यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः। न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति। पर्यायो रिक्तशासनात्। यदयं रिक्ते विभा
षेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। एतदुदात्ते
ज्ञापकं स्यात्। स्वरिते न समावेशे तु। स्वरिते न तु समावेशः प्राप्नोति स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति। तस्मान्नार्थो
ऽनेन योगेन ॥

सेयर नित्यादियुक्तस्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण। स्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन्पदे समावेश प्रसङ्गः। स्वरि
तेऽपीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृतेऽप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध
इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह श्लोके तदयुक्तम्।
मुख्यस्योदात्तस्याचः संज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्। तथा चोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम्॥ किमनुदात्तानीति। पदमिति जातावेकवचनं मन्यते। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति। ग्रहार्थस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्य संस्कार्यत्वात्। अनुदात्तशब्दं च लौकिकं मन्यते। लोकास्तु उदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशन्ति। अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम्। तत्राचामनुदात्तयोगे व्यञ्जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मि गृह्यत इत्यज्झल्समुदायरूपं पदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन निर्देश उपपद्यते। एकवर्जमित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते। तत्रायं सूत्रार्थो वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः। पदे येषामिति। यथा पशुना यजेतेति व्यक्तिगतमेकत्वं पशोर्गुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते। तथा पदमित्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वाद्गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रि ६ ११

अनुदात्तं पदमेकवर्जम्॥ किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वा। नेत्याह। पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वा। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा। न कर्तव्यः। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धम्। कथम्। मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका येषां ते कालका इति। अथवा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दो घाट इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च। पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

मसंप्रत्यय इति चन्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते एकवर्ज्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते। यदि ह्येकशब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात्। अचस्तु ग्रहणे यस्याचः स्वरो बलवान् स वर्ज्य इत्यनियमाभावः। स तर्हीति। अज्झल्समुदायवाचिनः पदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भावः। मतुब्लोप इति। अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेव मतुब्लोपः। न तु गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुब्लोपः। अनुदात्तशब्दस्याचि संज्ञात्वेन विनियोगाद्गुणवचनत्वाभावात्। पुष्पका इति। त्रयो विन्दव उच्यन्ते तद्योगाद्विडालाः पुष्पका इत्याहुः। अथवेति। भेदसंबन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते। अर्श आदेराकृतिगणत्वादकारः। किमर्थमिति। पर्यायप्रयोगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन निरासान्नार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैवं शक्यमिति। अधिकारआश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। सिद्धंत्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या। यस्याचः स्वरो विधीयते स एवाविद्य[illegible]मानोदात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः संपद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठत इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरे यदि प[र्वैव]

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति। परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये सप्ताध्यायां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एकानुदात्तत्वात्। एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकानुदात्तत्वादिति। न उदात्तः अनुदात्तः। न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदा[त्त]ोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम्। एकाननुदात्तत्वादिति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपदसंभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात् ॥

रिभाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तश्च त्वपादानान्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधानस्यानुपस्थानाद् द्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आरभ्यमाणेपीति। ज्ञापकादस्पष्टासंदिग्धा वाप्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असंदिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदा
आरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एकमचं च वर्जयित्वा शिष्टानामचा
मनेनानुदात्तत्वं क्रियते तन्न येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा शास्त्रान्तरविधीयते तेऽस्यावकाशः इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्व
रितत्वं वा विधीयते तत्रैषां न निवर्तयेत्। यथामलकीजइत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ङीषः प्रत्ययानुदात्तत्व
म्। गतिकारकोपपदात्कृदिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजइति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचइति लकारस्यो
दात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्विवचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरि
तविधानं स स वर्ज्यतइति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथा चान्तश्च तवै युगपदित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्ये

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवात्। अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोप
पद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्। जे दीर्घाद्बह्वचइति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। एक
स्मिन्युगपत्संभवात्। असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। कथं संभवः।
यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिह नास्ति। किं कारणम्। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि। अ
नुदात्तत्वमनेन क्रियते। अस्ति च संभवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्। अन्येषां चानुदात्तत्वम्। यदि पुनर
यमधिकारो विज्ञायेत। किं कृतं भवति ॥

ते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति स्वरितत्वं न भवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति[illegible] पक्षे प्रतिषे
धात्। एकस्मिन्निति। पदइत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यतइति। यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदा
त्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः। एकमचं वर्जयित्वा पूर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियतेइति। तत्रा
यमर्थो यद्युदात्तं पदमेकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदं भवतीति नियमार्थोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः। आचार्य
देशीय आह। यदि पुनरिति। अस्य सातत्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदा
त्तत्वं क्रियतइति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने क एको नुदात्तत्वे वर्ज्यते एको न वर्ज्यतइत्युपपद्यते विप्रतिषेधः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः पुनर्विशेषः काम्याद्यश्चितः किं येन सतिशिष्टबलीयस्त्वं नोच्यते इत्याशङ्क्याह। तत्रेति। औपगवत्वमिति। एकयोगलक्षणोत्र स्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात्। स्यादिस्वर इति। विकरणस्वर इत्यर्थः। सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत्स्वरः सतिशिष्टः। तासेः परस्येति। परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते। लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदा

कथम्। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः। कथम्। प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान्भवतीति वक्तव्यम्। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम्। तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम्। तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च। अनेकप्रत्ययार्थं तावत्। औपगवः। प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते। औपगवत्वम्। त्वस्वरोऽण्स्वरं बाधते। औपगवत्वकम्। त्वस्वरं कस्वरो बाधते। अनेकसमासार्थम्। राजपुरुषः। राजपुरुषपुत्रः। राजपुरुषपुत्रपुरुषः। यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते। स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत। सुनतः धिनुतः। स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात्। स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः। कुतः। तासेः परस्यानुदात्तवचनात्। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम्। अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते। यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्त्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति ऋतीयते ॥

त्तविधानस्य। शास्त्रपरेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति। किं तर्ह्येकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोप्यर्थ आश्रीयते। यदीति। पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। न ह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्प्रत्ययस्येति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अथवेति। लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यनेन नतु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्न
देशे निपाते कोवर्ज्यतामिति पद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेप्युदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधो नेन विधीयते। एकवर्जमिति चाप्र
सिद्धिरिति। परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्थानामिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत इत्यर्थः। अनवका
शत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति मत्वाह। प्रकृतिप्रत्यययोरिति। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्याया इ
यइति। काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव आयेयङो स्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम्। अन्यथा पूर्ववि

अथवा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणम्। अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति। एक
वर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात्। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः। कुतः। संदेहात्। न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति। सि
द्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स
एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वा
दप्रसिद्धिः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यावकाशः। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः। पचति। पठति। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। यत्रानु
दात्ता प्रकृतिः। समत्वम्। सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भवि
म॰ ष्यति। नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः। प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे
परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादिचित्करणम्। विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर
इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। प्रकृतिस्वरोत्र बाधको
भविष्यति। प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम्। सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्यय
स्वरभावः। सिद्धमेतत् ।

प्रतिषेधाद्धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात्। प्रकृतिस्वर इति। धातुस्वरः सतिशिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः।
सिद्धमिति। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति समासः। सतिशिष्टबलीयस्त्वादिकर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बा
धित्वा प्रत्ययस्वरो भवति। गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्वराभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युकाव्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञाधातुराक्षिप्तः। आत इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यत इति मनुस्मिन्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थं क्रियते॥ अनुदात्तस्य॥ अनुदात्तस्येति किमर्थमिति। यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते न ह्यत्रोदात्तो लुप्यत इति प्रश्नः। प्रासङ्ग्य इति। प्रासज्यत इति प्रसङ्गः कर्मणि घञ्। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तद्वहतीति यत्प्रत्ययः। तित्स्वरितमिति स्वरितः। सोसाविति। अलब्धोदात्तगुण एवाकारो लुप्यत इत्यर्थः। तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम्। किं पुनरिति। यद्यन्तग्रहण

इहापि दायो धाय इति युकाव्यवधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। म। न्त्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ अनुदात्तस्येति किमर्थम्। प्रासङ्ग्यं वहति प्रासङ्ग्यः। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम्। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्। नहि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते। सर्वोऽनुदात्त एव। ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते। प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति। एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः। न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्याथादिस्वरो भवति। अपवादं निघातं प्रतीक्षते। तत्र निघातः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः। सोऽसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते। किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति। आहोस्विदादिः। कश्चात्र विशेषः। अन्त इति चेत् श्नमक्सयुष्मदस्मदिदंकिम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति। श्नम्। बिन्दाते खिन्द ॥

मनुवर्तते ततोऽन्तस्य भवितव्यम्। अथ नानुवर्तते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः। बिन्दात इति। विद विचारणे खिद दैन्य इत्यनयो रूपे। तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्। श्नमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं श्नसोरल्लोपः। तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते। एकारस्य तु प्राप्नोति। नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यन्नोभयोरिति। गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिस्र इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिस्र इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्ययीति। जिदृक्षीति निप्रत्ययः। अ

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः। न च कास्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनडुड्वाहः। यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सह नञ् निर्दिष्टस्य च। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्ययी॥ कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थमतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारान्तादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः। नक्कचिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति ॥

त्राव्ययेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात्पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्ययेति निपातान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्॥ कर्षात्व॥ यस्य कृषेरिति। विकरणे तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारोत्परो न क्कचित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः ॥ रामः ६१

यत्रोभयोरिति। गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिसृ इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिसृ इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्यथीति। जिदृक्षीतीनिप्रत्ययः। अ

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम सम्भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः। न च कास्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अननड्वाहः। यश्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सह नञ् निर्दिष्टस्य च। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह माभूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारान्तादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः। न क्वचिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति॥

त्राव्यथेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात्पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्यथेति निपातान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्॥ कर्षात्वत॥ यस्य कृषेरिति। विकरणे तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारोत्तरो न क्वचित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युकाव्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञा धातुराक्षिप्तः। आत इत्यनेन वि
शेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यत इति मत्वा निर्देशः सर्वसंग्रहार्थं क्रियते॥ अनुदा
त्तस्य॥ अनुदात्तस्येति किमर्थमिति। यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते नह्यत्रोदात्तो लुप्यत इति प्रश्नः। प्रासङ्ग्य इ
ति। प्रासज्यत इति प्रसङ्गः कर्मणि घञ्। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तद्वहतीति यत्प्रत्ययः। तित्स्वरितमिति स्वरितः। सो
ऽसाविति। अलब्धोदात्तगुण एवाकारो लुप्यत इत्यर्थः। तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम्। किं पुनरिति। यद्यन्तग्रहण

इहापि दाधोधाय इति युकाव्यवधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। म
न्त्वब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ अनुदात्तस्येति किमर्थम्। प्रासङ्ग्यं वहति प्रास
ङ्ग्यः। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम्। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्। न
हि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते। सर्वोऽनुदात्त एव। ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते। प्रासङ्ग्यं वहति
प्रासङ्ग्य इति। एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति।
किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः। न चापवादविषय
उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्स
र्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्य थाथादिस्वरो भवति। अपवादं निघातं प्रतीक्षते। तत्र
निघातः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते। किं पुनरनुदा
त्तस्यान्त उदात्तो भवति। आहोस्विदादिः। कश्चात्र विशेषः। अन्त इति चेत् श्नमक्सयुष्मदस्मदिदंकिम्
लोपेषु स्वरो न सिध्यति। श्नम्। विन्दाते खिन्दा ॥

मनुवर्तते ततोऽन्तस्य भवितव्यम्। अथ नानुवर्तते तदा श्नमानुषङ्गनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः। विन्दात इति।
विद विचारणे खिद दैन्य इत्यनयो रूपे। तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्। श्नमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं श्न
सोरल्लोपः। तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते। एकारस्य तु प्राप्नोति। नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं
तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माहिधुक्षातामिति। दुहेर्माङि लुङ्। आत्मनेपदम्। च्लेः क्सः। अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तो
दात्तः। क्सस्याचीत्यकारलोपः। माङ्प्रयोगेऽडागमनिवृत्त्यर्थः। अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति। हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघा
तप्रतिषेधार्थः। युष्मभ्यमिति। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशः शेषे लोप इति लोप इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम्। यदा तु भ्यमादे
शः शेषे लोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाभावः। इयानिति। किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप्। स च पित्वादनुदात्तः। वकारस्य घः। घस्येयादे
शः। इदंकिमोरीश्की इति ईश्की शब्दावादेशौ। यस्येतीकारलोपः। इन्धीतेति। इन्धे लिङ्। तासस्त्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट्। त
स्यागमत्वादनुदात्तत्वम्। श्नम्। श्नान्लोपः। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः। द्वयमिति। द्वाववयवावस्य। सं
ख्याया अवयवे तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायजादेशः। अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः। यस्येति चेतीकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वप्रसङ्गेऽन्त
क्तामाहिधुक्षाताम्। माहिधुक्षाथाम्। युष्मदस्मद्भ्यां भ्यम्। अस्मभ्यम्। इदम्। किम्। लोपः। इयान्। कियान्। अस्तु तर्ह्यादिः। आदि
रिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः। आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम्। इन्धीत। द्वयम्। त्रयम्। आदेः सिद्ध
म्। अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति। ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त इति। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुका
नुदात्तप्रतिषेधः। सिद्धम्। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्त त्वं लिङि नेति वक्तव्यम्। लिङ्ग्रह
णेन नार्थः। अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। विन्दाते। अयचिकथ
म्। अयचिचित्करणात्। अयचिचित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ धातोः॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्या होस्वि
दादिरिति। कश्चात्र विशेषः। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यम्। अस्य
स्नानमादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। वग्रहणं च कर्तव्यम्। तान्तश्च पिबतिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम्॥
स्य चेष्यते तदर्थं चित्त्वमयचः कर्तव्यम्। इहलन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्तव्यमिति मत्वोपन्यासः। विदीन्धिखिदिभ्य इति। लसार्वधातुकानुदात्त
त्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः। सीयुडागमत्वादनुदात्तः। अथवा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते इति वर्ज्यमानस्वरे
णश्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः। इदमपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः। अयचीति। चित्करणमेवज्ञापक
मन्त इति इह न संबध्यते। तत्संबन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात्॥ धातोः॥ किं धातोरिति। यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते। ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाव्य
म्। अथ न संबध्यते तदाक्रमानुल्लङ्घनादादेरिति प्रश्नः। अनुदात्त इति। ददातीति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदा
त्ते चेति वक्तव्यम्। पिबतीति। लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थो दन्तः पिबिरादेशः। ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संश्चेति। धातुस्वरबाधनाय। क्रियतेन्यासएवेति। अनुदात्तेचेत्येतदेवज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य। अर्थवद्ग्रहणमिति। अव्युत्पन्नत्वाद्गुणादीनामानर्थक्यंमन्यते। जुगुप्सतइति। सनोर्थानिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वंमन्यते। अन्तइति। यस्यार्थान्तरंननिर्दिश्यतेसप्रत्यासन्नेस्वार्थेभवति। इहापीति। व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणचोद्यम्। पक्षान्तराश्रयेणपरि

संश्वनित्कर्त्तव्यः। किंप्रयोजनम्। चिकीर्षति। जिहीर्षति। नितीत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। अस्तुतर्ह्यादिः आदावूर्णुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वम्। आदावूर्णुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वंनसिध्यति। ऊर्णोति। प्रत्यय धातु। गोपायति। धूपायति। ऋतीयते। अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम्। अस्तुतर्ह्यन्तोदात्तोभवतीति। ननु चोक्तंधातोरन्तइतिचेदनुदात्तेचबग्रहणंकर्त्तव्यमिति। यत्तावदुच्यतेअनुदात्तेचबग्रहणंकर्त्तव्यमिति। क्रियतेन्यासएव। अभ्यस्तानामादिरनुदात्तेचेति। बग्रहणंकर्त्तव्यमिति। पिबेर्निपातात्। पिबाद्युदात्तनिपातनंक्रियते। सनिपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। संश्वनित्कर्त्तव्यइति। अवश्यं सनोविशेषणार्थोनकारः कर्त्तव्यः। क्वविशेषणार्थेनार्थः। सन्यङोरिति। सन्यङोरित्यत्रोच्यमानेहंसोवत्सः। अत्रापिप्राप्नोति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवंनभविष्यति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसतइति। अर्थवानेषः। नवैकश्चिदर्थआदिश्यते यद्यपिकश्चिदर्थोनादिश्यतेअनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीत्यन्ततः स्वार्थेभविष्यति। कस्मास्यस्वार्थः। प्रकृत्यर्थः। इहापितर्हिप्राप्नोति। हंसोवत्सइति। उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि। सएषोऽनन्यार्थोनकारः कर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। अथवाधातोरितिवर्त्तते। धातोः सशब्दान्तस्यद्वेभवतः इति ॥

हारः। उणादयइति। एतदनन्तरमथवाधातोरितिवर्त्ततइतिग्रन्थेनभाव्यम्। लेखकप्रमादात्तुस्थानान्तरेन्यस्तः। पाठक्रमाद्धार्थक्रमस्यबलीयस्त्वादत्रप्रदेशेसंबध्यते। लिटिधातोरनभ्यासस्येत्यतोधातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्यधातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसोवत्सइत्यादौद्विर्वचनाभावः सिद्धइतिस्वरार्थएवसनोनकारः कर्त्तव्यः। सचकृतएव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चितः॥अन्तइतिवर्त्तते। घुरजादेः प्रत्ययस्यकुण्डिनजादेरप्रत्ययस्यचेहग्रहणम्। बहूकजर्थमिति। बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे ६११
प्राप्तेचितःसप्रकृतेरितिवचनम्। मतुब्लोपइति। चित्त्वस्यबलात्तत्समुदायश्चिदुच्यते। लक्ष्यानुरोधाच्चगौणोप्यर्थः क्वचिदाश्री
यते। अकचश्चित्त्वमस्यैवार्थस्यलिङ्गम्। अन्यथैकाच्त्वादकचश्चित्त्वंनकुर्यात्। अथवेति। मुख्यएवशब्दार्थएवमाश्रितोभ
वति। नन्वेवंचितस्येतिभाव्यमित्याह। पूर्वसूत्रनिर्देशइति। पूर्वव्याकरणेप्रथमयाकार्यीनिर्दिश्यते। तेनचित्त्वात्समुदायो
न्तोदात्तत्वंप्रतिपद्यतइत्यर्थः। कुण्डिनजादयोपिव्यपदेशिवद्भावाच्चितन्तउच्यन्ते॥तिसृ॥ अर्थगतंबहुत्वंशब्देआरोप्यबहु

चितः॥चितःसप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्॥चितःसप्रकृतेरितिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। बह्वकजर्थम्। बहुजर्थम
कजर्थंच। बहुजर्थंतावत्। बहुभुक्तम्। बहुकृतम्। अकजर्थम्। सर्वकेः। विश्वकैः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। वि
श्वके। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। मतुब्लोपोत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकाएषांतेपुष्पकाः। कालकाएषांतेकालकाः।
अथवाऽकारोमत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दोघाटइति। पूर्वसूत्रनिर्देशश्चचितइति॥तिसृभ्योजसः॥जसइतिकिमर्थम्। ति
सृकाः। तिसृभ्योजसग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात्। तिसृभ्योजसग्रहणानर्थक्यम्। किंकारणम्। अन्यत्राभावात्। न
ह्यन्यत्रतिसृशब्दादन्तोदात्तत्वंप्रयोजयति। अन्यदतोजसः। किंकारणम्। बहुवचनविषयएवतिसृशब्दः। तेनै
कवचनद्विवचनेनस्तः। शसिभवितव्यम्। उदात्तयणोहल्पूर्वादिति। अन्याःसर्वाहलादयोविभक्तयः। तत्रषट्त्रि
चतुर्भ्योहलादिः। झल्युपोत्तममित्यनेनस्वरेणभवितव्यम्। तत्रान्तरेणजसोग्रहणंजसएवभविष्यति। ननुचेदा
नीमेवोदाहृतंतिसृकेति। नित्स्वरोत्रबाधकोभविष्यति। नाप्राप्तेऽन्यस्वरेतिसृस्वरआरभ्यते। सयथैवानुदात्तौसु
प्पितावित्येतंस्वरंबाधतएवंनित्स्वरमपिबाधेत। नैषदोषः। येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्तेऽनुदात्तौ
सुप्पितावित्येतस्मिंस्तिसृस्वरआरभ्यते। नित्स्वरेपुनःप्राप्तेऽप्राप्तेच॥

वचननिर्देशः। अन्तोदात्तस्यत्रिशब्दस्यस्थानेतिसृशब्दआदेशः। स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। ततःपरस्यजसोनुदात्तत्वापवा
दउदात्तत्वंविधीयते। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यत्रासर्वनामग्रहणानुवर्त्तनाज्जसउदात्तत्वंनप्राप्नोतीतिवचनम्। तिसृके
ति। स्वार्थेकप्रत्ययः। तिसृभावेसंज्ञायांकन्युपसंख्यानमितितिस्रादेशः। नचाप्राप्तइति। तिसृकेत्यत्रापिदापासहैकादे
शस्यादिवद्भावान्नित्स्वरःप्राप्नोतीतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। पूर्वविज्ञातबाध्यविषये प्रवृत्त्याचरितार्थे विधिर्विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाध्यते। उपसमस्तार्थमिति। समासेपिति सृशब्दात्स्वरः सुबुत्पत्तिरित्यतितिस्राविस्त्रत्र तेरकृत्यदङ्गृत्यत्रातेर्धातुलोपङ्गतिवक्तव्यमिति वचनात्स्राप्रमन्तोदात्तत्वं बाधित्वाविभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यणङ्गति स्वरितो भवति। अतितिस्रद्त्यत्रत्विष्यत एव जसउदात्तत्वमित्युदाहरण

अथवामध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवं तिसृस्वरोनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते। उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति। अतितिस्रौ। अतितिस्रः॥ चतुरः शसि॥ शसित्स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रः पश्य। चतुरः स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात्। चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। शसिस्वरः कस्मान्न भवति। आद्युदात्तनिपातनात्। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते। एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत। चतसृणामिति। विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात्। विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः। कुतः। हलादिग्रहणात्। यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। आद्युदात्तनिपातने हलादिग्रहणानर्थक्यम्। आद्युदात्तनिपातने सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति। अन्यद्तश्चतसृशब्दात्। षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति। किं कारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। ते न द्विवचनैकवचने नस्तः। जसि शसि चातो लुप्येते। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

त्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम्॥ चतुरः॥ स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदेशिवद्भावात्सति शिष्टेन विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते। बहुवचनविषयत्वादिति। विहितविशेषणाद्उत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासेन भाव्यमिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 तत्रचतसृशब्दादिति। यदिनिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरोबाध्येततदाहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्। चतस्रः पश्येत्यत्रनि
पातनस्वरेणैवबाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किंतन्निवृत्त्यर्थेनहलादिग्रहणेनतत्क्रियमाणंविभक्तिस्वरस्यबली
यस्त्वंज्ञापयतीतिचतसृणामित्यत्रविभक्तिस्वरसिद्धिः। नचैवेति। चतस्रः पश्येत्यत्र। ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपिनकर्त्तव्य

त्रिशब्दोपिनप्रयोजयति। किंकारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः। असर्व
नामस्थानमितिवचनाज्जसिनभविष्यति। शसिभवितव्यमेकादेशउदात्तेनोदात्तइति। अन्याः सर्वाह
लादिविभक्तयः। तिसृशब्दोपिनप्रयोजयति। किंकारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेनद्विवचनैकवचनेन
स्तः। असर्वनामस्थानमित्तिवचनाज्जसिनभवितव्यम्। शसिभवितव्यम्। उदात्तयणोहल्पूर्वादिति। अन्याः
सर्वाहलादिविभक्तयः। चतुःशब्दश्चापिनप्रयोजयति। किंकारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेनद्विवचनै
कवचनेनस्तः। असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यम्। शसिभवितव्यंचतुरः पश्येति। अन्याः स
र्वाहलादिविभक्तयः। तत्रचतसृशब्दादेकस्याञ्चसुअसर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति। यदिचात्रनिपात
नस्वरः स्यात्हलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्। नैववापुनरत्रशसिस्वरः प्राप्नोति। किंकारणम्। यणादेशेकृते
शसः पूर्वउदात्तभावीनास्तीतिकृत्वा। अवशिष्टस्यतर्हिप्राप्नोति। ऋकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति। यणा
देशेकृतेनास्तिव्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेतत्रस्थानिवद्भावः। स्वरविधिंप्रतिनस्था
निवद्भवतीति। नैषोस्तिविप्रतिषेधः। उक्तमेतत्। प्रतिषेधेस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति॥
सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ सावितिकिमिदंप्रथमैकवचनस्यग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य
कुतः संदेहः। समानोनिर्देशः। सप्तमीबहुवचनस्यग्रहणम्। कथं ज्ञायते ॥

म्। यणादेशेकृतइति। अविरक्तत्वइत्यनेनस्वरात्पूर्वंपरत्वादितिभावः। अवशिष्टस्येति। तकाराकारस्येत्यर्थः। ऋकारेणे
ति। पूर्वविधौरेफस्यस्थानिवद्भावात्॥ सावेका॥ सावितिकिमिति। यदिशास्त्रीयंसुरूपंगृह्यतेतदाप्राथम्यात्प्रथमैकव
चनस्यग्रहणेनभाव्यम्। अथप्रायोगिकम्। ततः सप्तमीबहुवचनस्य। तद्धिप्रयोगेसुरूपंश्रूयते। प्रथमैकवचनंतुविकृतं
रूपंप्रयोगेनसुरूपमितिसंशयानः पृच्छति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। गोश्वश्वस्विति सप्तमीबहुवचन एकाच्त्वाद्गोभ्यांश्व भ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोनर्थकः। प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परासंभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः। अनुगृहीताइति। प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्याश्रवणादिकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः। सप्तमीबहुवचने स्विषिति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात्स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम्। याद्भ्यामिति। सप्तमीबहुवचने यात्स्विति पदेका

यद्यं न गोश्वुनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गो श्वुनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। ननु चार्थसिद्धिरेवैषा। अनुगृहीताः स्मः। यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वुनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। स्विना स्विना। अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्विस्विनौ नस्तः। उक्तमेतत्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ स्ववान् स्ववान् इत्येवं भवितव्यम्। इह तर्हि याद्भ्यां याद्भिरिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। सावेकाचस्तत्वन्मदो रुदात्तत्वे प्रतिषेधः। सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया। मया। सिद्धं तु यस्मात् तृतीयादिस्तस्याभावात्तौ। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्माद्त्र तृतीयादिर्न तत्वावस्ति। यद्यपि तत्सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

त्वत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। न च तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्य ज्ञापकम्। अन्ये त्वन्वादेशे शमुदाहरन्ति। एभ्य एभिरिति। सप्तमीबहुवचन एषित्यशादेशे कृते भवत्येकाच्। प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः। ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनमात्वन्मदोरिति। सौ यद्दृष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीयादावेकाज्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतेस्त्विति। सो यदेकाच्तस्मात्परा तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः॥ अन्तोदा॥ उत्तरपदग्रहणमिति। अनित्यसमा
स इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते। अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थ
आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः। समासविशेषणमिति। अनित्यसमास इति सत्सप्तमी विज्ञायेत। ततश्च समास
स्यश्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः॥ ऊडिदम्॥ पदादिष्विति। पद्दन्नो
मासिति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तत इति निघ्नाः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते। यदा त्वल्लोपे कृते ए

प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्। यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सा वेकाच् सा भवति। अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनि
त्यसमासे॥ उत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदं विशेषणं विज्ञायते। एकाजुत्तरपदादि
ति। अथाक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। समासविशेषणम्। अस्ति चेदानीं कश्चिदेका
च्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। सुनः ऊर्क्स्वोर्क्। स्वोर्जा स्वोर्जे इति॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥
पदादिषु निशपर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि। ऊठ्युपधाग्रहणम्।
ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। अन्त्यप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्य मा भूदिति। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे॥ अष्टनो दीर्घात्॥ दी
र्घादिति किमर्थम्। अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत। दीर्घादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु
ब्राह्मण आदधीतेति। षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते। स यथैव दीर्घाद्बाधते ए
वं ह्रस्वादपि बाधेत। न दीर्घात् षट्स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात्। अत उत्तरं पठति। अष्टनो
दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्॥

काचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येष्वा ह्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेऽन्तोदात्ता निपात्य
न्त इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः॥ अष्टनो दी॥ दीर्घादिति। अ
ष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः। अष्ट
स्विति। अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः। अष्टनो दीर्घग्रहणमिति। न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लि
ङ्गमात्वस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वाद् नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदेवेति। दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते॥ शतु॥ बृहन्महतोरिति। एतद्वद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत्। पृषदादिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम्। ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठः। अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवानेनोदात्तत्वम्। नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति। नैतदस्ति। तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः॥ उदात्त॥ उदात्तयणीति। उदात्तयण इत्यपनीयोदात्तहल इति वक्तव्यमित्यर्थः। वाक्पत्नीति। तत्पुरुषे न भूवाक्चिद्दिधिषिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम्। विभाषा सपूर्वस्येति न

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। आकारान्तस्य नुडर्थम्। आकारान्तस्य नुट् सिद्धो भवति। अष्टानामिति। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति। यदयं दीर्घग्रहणं करोति। इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात्॥ शतुरनुमो नद्यजादी॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम्। नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। बृहती। बृहता। महती। महता॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात्॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम्। अग्नये। वायवे। उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम्। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नकारान्तार्थम्। नकारान्तादपि यथा स्यात्। वाक्पत्नी। चित्पत्नी। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात्। हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायोऽत्रादेशः। स्वरितत्वे चावचनात्। स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्य चावचनाद् मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। यत्तावदुच्यते। उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारार्थमिति। क्रियते न्यास एवाद्विनकारको निर्देशः। उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति। अयमस्ति केवल आदेशः।

कारादेशः। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति। यथोरण्पर इत्यनेनाणनणसमुदायस्य सोऽधातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येव मग्नय इत्यादौ यणयणसमुदायो दात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः। स्वरितत्वे चेति। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः। द्विनकारक इति। तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्य नद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहुतितवेति। बहूनिति तऊन्यस्यादितिबहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्रविभक्तेरुदात्तत्व
निवृत्तयेहल्पूर्वग्रहणंकृतमुदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनेनतुस्वरितत्वंभवति॥ ह्रस्वनु॥ आरेवानिति। रयिरस्यास्तीतिमतु
प्। रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणंपूर्वैकादेशआद्गुणस्ततोह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरोनप्राप्नोतीतिवचनम्। त्रिवतीरिति। छ
न्दसीरइतिवत्वम्। वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ नाम॥ मतौह्रस्वान्तादिति। मतुपिह्रस्वान्तंयदृष्टंतस्मात्परोनामन्यतर

बहुतितवा। बहुतितवइति॥ ह्रस्वनुड्भ्यांमतुप्॥ मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणम्। मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणंकर्तव्यम्।
आरेवानेतुनोविशः॥ त्रिप्रतिषेधश्च॥ त्रेश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्ति॥ नामन्यतरस्या
म्॥ इहकस्मान्नभवतिकिशोरीणांकुमारीणाम्। ह्रस्वादितिवर्तते। इहापितर्हिप्राप्नोति। अग्नीनांवायूनाम्। किं
कारणम्। दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाभावात्। इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांस्वरइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घ
त्वम्। एवंतर्हिनाम् स्वरेमतौह्रस्वग्रहणम्। नाम्स्वरेमतौह्रस्वग्रहणंकर्तव्यम्।मतौह्रस्वान्तादिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्।
नवक्तव्यम्। आहायंह्रस्वान्तादिति। नचनामिह्रस्वान्तोस्ति। तत्रभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तंभूतपूर्वमिति।
सांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अयंचास्तिसांप्रतिकः॥ तिसृणांचतसृणामिति। नैतदस्ति। षट्त्रिचतु
र्भ्योहलादिरित्यनेनात्रभवितव्यम्। तस्मिन्नित्येप्राप्तेइयंविभाषाआरभ्यते। एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।
त्रिचतुर्भ्योनामुदात्तोभवति। ततोहलादिः। हलादिश्चविभक्तिरुदात्ताभवति। षट्त्रिचतुर्भ्यइति। इदंतर्हित्वं
नृणांनृपतेजायतेशुचिः। ननुचात्रापिनृचान्यतरस्यामित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। नसिद्ध्यति। किंकार
णम्। झल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। किंपुनःकारणंझल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। इहमाभून्नाने। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्ये
षस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। इदंतर्हिनरि। नैकमुदाहरणंह्रस्वग्रहणंप्रयोजयति ॥

स्यामुदात्तोभवतीत्यर्थः। भूतपूर्वगतिरिति। अकृतेदीर्घेह्रस्वान्तात्परोनामभूदितिदीर्घेकृतेस्वरःप्रवर्त्तते। षट्त्रिचतुर्भ्योना
मिति। विकल्पेप्राप्तेनित्यार्थोयोगविभागइतिसांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते। नैकमुदाहरणमिति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतु
बित्यत्रह्रस्वग्रहणस्यस्वरितत्वमिहार्थंप्रतिज्ञातंतच्चसर्वह्रस्वसंग्रहार्थमितिविषयसंकोचोनयुक्तोन्यथालाघवायनृ
चान्यतरस्यामित्यनन्तरंनामितिब्रूयादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मतौह्रस्वादितिवर्ततइति। मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्याल्लप्तम्यन्तं संपद्यते। ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुडा
तो भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ नगोश्व॥ इहापीति। एकप्रकरणोपादानादिति भावः। ताभ्यामिति। सप्तमीबहुवचने ते ष्विल्लवर्णा
न्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। विधिरप्यत्रेति। तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः। ताभ्य
इति। तास्विति सप्तमीबहुवचने वर्णान्तत्वात्। तेनेति। स इति प्रथमैकवचने यद्वर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं त

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामि स्येव ब्रूयात्। तत्र वचनाद्धूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अ
थवा नैवं विज्ञायते। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् इति। कथं तर्हि नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादितिवर्ततइति॥
नगोश्वन्त्साववर्णराडङ्कुङ्कृङ्भ्यः॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचन
स्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति। इहापि तद्वभवितुमर्ह
ति। यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न
सिध्यति। किं कारणम्। न ह्येतद्भवति यत्तौ भवति रूपम्। इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। विधि
श्च सिद्धो भवति। निषेधस्तु न प्राप्नोति। अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति आ
हो सिद्धोपान्तमेव। अस्तीत्याह। इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति। विधिश्च सिद्धो भवति प्र
तिषेधश्च। अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्य
ति। न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च तेन ब्राह्मणेन। तया ब्राह्मण्या। तेन कुण्डेनेति। सप्तमीबहुव
चनस्यापि ग्रहण एष दोषः ॥

र्हि रूपान्तरयुक्तात्। तयेति। सेति प्रथमैकवचने यद्वर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया। नपुंसके च तदिति साववर्णान्तमेव न
भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। सप्तमीबहुवचनस्यापीति। तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावद्वर्णान्तं न भव
ति। तास्विति। स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तस्येत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

Nepál Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादिति। प्रथमैकवचनस्यालिङ्ग्रहणमिति निर्णयस्तेन दृह्यवानित्यादावपि मतुप उदात्तत्वप्रतिषेधो भवति। सप्तमी
बहुवचने त्ववर्णान्ताद् दृह्यादयो न भवन्तीति मतुप उदात्तत्वनिषेधो न स्यात्। तेनेति। यदुपन्यस्तं प्राप्नुवंस्तत्र कथं स्वरः। एका
दन्तं यदेकाच्सौ तस्मादन्त्र परो नदा॥ न चाद्गुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये॥ विधानन्तादिवत्त्वस्य चिन्त्यं तस्मादिदं बुधैः॥ ति
त्स्वरितम्॥ किरतीति। इत्वा प्रत्ययाश्रितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी कथ्यते इत्यस्ति तिन्नोपदेशः आदेशस्य यथाः चोयदिति प्रत्ययस्यादृत्वं
ज्ञाप्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते। लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्वं प्रत्याख्ये प्रतिपाद्यते। तथा चायमर्थः जन्तादृतो र्यः प्रत्य
यो भवति स च तित्कार्ये लभत इति अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रहणार्थश्चास्यात् स्वरितार्थश्च। प्रत्यया

तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यमिति। न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति॥
तित्स्वरितम्॥ तिति प्रत्ययग्रहणम्॥ तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्। कृतद्रुतोः। किरति। गिरति। न
तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। यदि दकारः। आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति। भाव्यमानेन न
सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते। अदसोसेर्दादु दो मः अमूभ्या
मित्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति। यदयं दिव
उदिति उकारं तपरं करोति। एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र मा भूदिति। नैष तकारः। कस्तर्हि दकारः।
यदि दकारो न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते। यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वा
द्झलि चेत्युत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा असंहितया निर्देशः करिष्यते। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तप
रस्तत्कालस्येति ॥

प्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता। एवमर्थमेवेति। उकारार्थमित्यर्थः। कस्त
र्हि दकार इति। इत्त्वं ज्ञापं चकर्तव्यायां वावसान इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वा त्तित्वाभावात्स्वरितत्वाभावः। दकारोपी
ति। नन्वेवं सति तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणादृदोरबित्यत्रोकारस्य दपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः। एवं
तर्हि थकारस्यस्थाने जश्त्वं कृत्वा निर्देशः ऋदोरबिति करिष्यते। जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः। अन्यत्रा
पि भाष्ये यदुक्तं नैष तकारः कस्तर्हि दकार इति तस्यापि थस्य जश्त्वेन यो दकारः स विज्ञेयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तास्यनुदात्ते॥ कथमिति। यदोपदेशोकारेणविशेष्यतेतदातदन्तविधिसद्भावादकारान्तउपदेशइत्यर्थः संपद्यते। यदातूपदेशे
नाकारोविशेष्यतेनिपातनाच्चविशेषणस्यपरनिपातस्तदाऽकारउपदेशइत्यर्थइतिपक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हतइति। हन्तेर
कारउपदेशोभवतिततःपरंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्तउपदेशेनभवतीत्यकारान्तउपदेशइतिविज्ञा
यमानेनदोषः। तदपीति। अथहकारएवादन्तस्तत्कस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्यनास्तिहकारस्यो
पदेशत्वम्। तथाहि। हन्तिर्नकारान्तोव्यवस्थितउपदेशेहकारस्तुकल्पितोऽकारान्तत्वेनेतिनासाविहगृह्यते। अर्थवतेति। यः

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः॥ अदुपदेशादितिकथमिदंविज्ञायतेअकारो
यउपदेशइति आहोस्विदकारान्तंयदुपदेशइति। किंचातः। यदिविज्ञायतेअकारोयउपदेशइति। हतोह
थइत्यत्रापिप्राप्नोति। अथविज्ञायतेअकारान्तंयदुपदेशइति। नदोषोभवति। ननुचाकारान्तंयदुपदेशइत्य
पिविज्ञायमानेऽत्रापिप्राप्नोति। एतदपिव्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तंभवत्युपदेशे। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावः।
यदितर्हिअकारान्तंयदुपदेशइतिविज्ञायते। माहिधुक्षातांमाहिधुक्षाथामत्रापिप्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वेकृ
तेलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणसिद्धम्। नसिध्यति। इदमिहसंप्रधार्यम्। अनुदात्तत्वंक्रियतांलोपइति। किम
त्रकर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवंतर्हि इदमद्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रत्ययस्वरस्यापवादः। नचापवादविषय
उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्यचापवादविषयंततउत्सर्गोऽभिनिवि
शते। तत्रतावत्कदाचित्प्रत्ययस्वरोभवतिअपवादविषयंलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं
क्रियतांलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः ॥

शब्दोऽर्थवान्नसोऽर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांभेदंप्रतिपाद्यते। यथैपायेत्यत्रैण्धातुस्तत्रैवैकाजितिव्यपदिश्यते। अनर्थकस्तुभे
दनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः। माहिधुक्षातामिति। लोपेकृतेऽकारादुपदेशात्परंलसार्वधातुकंनभवतीतिना
स्त्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः। उपदेशेयदकारान्तमित्यत्रतुपक्षेक्सस्योपदेशेऽकारान्तत्वात्कृतेलोपएकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
त्तदुत्तरंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसङ्गः। तन्नवावदन्नेति। लसार्वधातुकस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वंनप्रवर्ततइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 सोऽसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानु
दात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। तस्यैवानुदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशेऽभ्य
स्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्। वचनसामर्थ्याद्वा योगपद्यं स्यात्। यथात्र प्रवृत्ते युगपदित्यत्र
पर्यायो वा प्रसज्येत। न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्यप्युच्यमाने ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंब

यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिज
र्थः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः। लसार्वधातुक इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अभ्यस्तसिज
र्थम्। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुक
मित्युच्यमाने तस्यैवानुदात्तत्वं स्यात्। स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति।
नैष दोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।
चित्स्वरात्तु तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वर
स्यावकाशः। चलनः। चोपनः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः। आस्ते। शेते। इहोभयं प्राप्नोति। आसीनः। शयानः।
तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः।
न चात्रैको द्विकार्ययोगः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवो
ऽपि। न तु चात्रास्त्यसंभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्।
नैषोऽस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। कथम्। वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ संघातः कार्यी भव
ति। सुकश्चोपसंख्यानम् ॥

त्यसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्। तास्यादिभ्य इत्येषेति। अकृतार्था हि पञ्चमी सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति।
ततश्चानन्यस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं न त्वादेः परस्येति वचनाददेः। तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति पर
त्वात् चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वक्ष्यतीति। सप्तमेध्यायेङ्गस्ययोऽकारस्तस्य मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्तत्रस्थावयवे न व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मु क्यपि सत्यध्यर्धमात्रत्वेपि प्रवर्ततेनिघातः। आतो ङित इतीयादेशस्त्वाकारस्यातइति तपरकरणान्न भवति। स्वरविधौव्यञ्जनम विद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः। हलस्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवंव्यवस्थापनात्। इतश्चेति। वुदत इत्यादेशस्याव काशं वचनं पचत इत्यादौ न प्रवर्तेत। शपउपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्वं जकादनुदात्तार्थम्। अने कान्ता इति। यद्यपि तस्य लोप इत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः। एकान्तपक्षेप्युदीचामाङ

मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पचमानो यजमानः। मुकाव्यवहितत्वादुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तंभ वतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। ननु चायं मुक् अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति। अ ङ्गस्य मुगुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संङ्घातभक्तः। अशक्योमुक् अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम्। अथाय मतोभक्तः स्याद् गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन। बाढं गृह्येत। अङ्गकार्यस्तर्हि भविष्यति। तत्क्रियताम्। वक्ष्यत्येत स्य परिहारम्। इतश्चोपसंख्यानम्। इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। इड्भिश्चव्यवहितत्वादनुदात्तत्वं प्राप्नोति। पचतः। पठतः। इतश्चानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः। अदिप्रभृतिजुहोत्या दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्तः। जुहुत इति। अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्या दिभ्योऽप्रतिषेधः स्यान्यादेशाभावात्। तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽ प्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। स्यान्यादेशाभावात्। नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः ॥

इति कृतात्वस्य निर्देशाज्ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते। अत्त इति। यथा पचाव इति कृतेपि दीर्घत्व उपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं शङ्खोपेपि प्राप्नोतीति भावः। नैवात्रेति। आदेशस्यात्राभावरूपत्वादुपदेशात्प रं लसार्वधातुकं न भवति। न च स्थानिवद्भावोस्ति। अल्विधित्वात्। नापि प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। पचावइत्यत्र तु दीर्घीभूतोकारो विद्यत एवेति प्रवर्तत एव निघातः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति। आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात्। विन्द्यात इति। विन्दोर्विधिविदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम्। विकरणेभ्य इति। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते॥ आदिः॥ अनिटः पित इति। अनिटः सिचः परः पित्प्रत्यय उदात्तो भवति। पक्षे त्वनुदात्तः। तेन माहिकार्षमिति तिङन्तं पक्ष आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति। अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात्। माहि लाविषमिति पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम्॥ स्वपादि॥

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्स्थविकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। अस्मिन्नर्थमेतत्स्यात्। विन्द्याते खिन्द्याते। यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति। नह्यस्मिन् विकरणो ङिदस्ति। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। चिनुतः। लुनीतः। ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधोऽनर्थकः। प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तेतः। उपदेशे ङितः। उपदेशेऽकारान्तादिति॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानम्। सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। माहिकार्षम्। अनिट इति किमर्थम्। माहि लाविषम्॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः। ददति। दधति। इहोभयं प्राप्नोति। जाग्रति। अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ अनुदात्ते च॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्यमानोदात्तेऽनुदात्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। लोपयणादेशार्थं। लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। माहिस्म दधात्। दधात्यत्र॥

आगणान्ताः स्वपादयः। स्वपन्तीति। पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्॥ अनुदात्ते॥ माहिस्म दधादिति। शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृते चोऽनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात्। बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति। दधात्यत्रेति। अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वस्य॥ सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा स्यादिति। तस्य सुप्याद्यु
दात्तत्वं विधीयते। सर्वस्वरेनकच्कस्येति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्॥ भीह्री॥ अ
नुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। श्न्यादिग्रहणमिति। अनुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते। अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदा
त्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यस्य दर्शनवशाद्भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः। ददातीति। वचनमन्तरेण वि
षयविभागो न लभ्यत इति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह। अभ्यस्तस्वर इति। सिद्धान्तवाद्याह। अन्तत इति। विरोधा
त्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः। अथवा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपाद

सर्वस्य सुपि॥ सर्वस्वरो नकच्कस्य॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। सर्वके॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्रा
जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ श्न्यादिग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ददाति। दधाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अभ्यस्त
स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। अन्ततउभयं स्यात्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्चाभ्यस्त
स्वरः। कोऽवकाशः। मिमीते। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आटः पूर्वस्य मा
भूदिति। बिभयानि। न चैवास्ति विशेषः। प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा। अपि च पिद्ग्रहणे न
ग्राहिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आट एव माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयो
जनम्। पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते॥

पितुमाह। अनवकाशा इति। मिमीत इति। ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम्। अथ प्रत्ययग्र
हणमिति। श्न्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित्त्वं भवतीति प्रश्नः। आटः पूर्वस्येति। आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयत
इति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम्। आट् चागमो न प्रत्ययः। प्रत्ययाद्वेति। अत्र हि यः प्रत्ययात्पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः। अपि
चेति। पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति। ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः। आ
ट एवेति। लोडादेशाश्रितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट् सहितस्य प्रत्ययत्वात्। पिद्ग्रहण इति। ततश्च स्वाश्र
यत्वेन पौर्वापर्याभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰के॰ एवं तर्हीति। प्रत्ययग्रहणमन्तरेणसाङ्कात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वेसिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात्पूर्वस्यैवउदात्तत्वंयथास्यात्संघा- ६ ११
७० तस्यमाभूदित्येवमर्थम्। संघातस्यकार्यत्वेपर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः। यदिचस्वरविधौसंघातः कार्यीभवतिततस्तन्निवृत्त्य
र्थमिहप्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः। चित्स्वरादिति। यतोलसार्वधातुकस्यसर्वस्यानुदात्तत्वंनत्वादेस्ततोविप्रतिषेधउपप
द्यते। एकस्मिन्विषयेप्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः। पूर्वग्रहणमिति। प्रत्ययेपितीतिवक्तव्यमितिप्रश्नः। स्वरविधौसप्तम्यइति।
संघातस्यप्रत्ययान्तस्यकार्यनिवृत्त्यर्थंपूर्वग्रहणंस्वरविधौतदन्तस्यकार्यित्वंज्ञापयतीत्यर्थः। तदन्तपक्षेचायमर्थःस्यात्। स्यादि
विहितपिदन्तस्योदात्तत्वंभवतीति। उपोत्तमंरितीति। अत्रह्निरितिप्रत्ययेपरतउपोत्तमोदात्तप्रसङ्गोरित्प्रत्ययान्तस्यचोपोत्तमोदा

एवंतर्हिसिद्धेसतियत्प्रत्ययग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौसङ्घातःकार्यीभवतीति। किमेतस्यज्ञा
पनेप्रयोजनम्। चित्स्वराचास्यादिभ्योनुदात्तत्वंविप्रतिषेधेनेत्युक्तंतदुपपन्नंभवति। अथपूर्वग्रहणंकिमर्थम्। नत
स्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्येतिपूर्वस्यभविष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतियत्पूर्वग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःस्वरवि
धौसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्योभवन्ति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। उपोत्तमंरितिरिदन्तस्य। चङ्यन्यतरस्यांचङन्त
स्य। यद्येतज्ज्ञाप्यते। चतुरःशसिषसन्तस्यापिप्राप्नोति। षस्ग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति। इतरथाहितत्रैवाग्रब्रूया
दूऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति। अथापिद्रुहणंकिमर्थम्। इहमाभूत्। जाग्रति। नैतदस्तिप्रयोजनम्।
भवत्येवात्रपूर्वेण। इदंतर्हिप्रयोजनम्। दरिद्रति। आकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति। लोपेकृतेनास्तिव्यवधानम्।
स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः। स्वरविधिंप्रतिनस्थानिवद्भवतीति ॥

त्तत्वमिष्यते। चतुर्भ्यश्चेति। असर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्यापञ्चिचतुर्भ्योहलादिरितिहलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छसेवभविष्यती
तिभावः। भवत्येवात्रपूर्वेणेति। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननुचस्वरभेदोभवति। अनेनपूर्वस्यअकारस्योदात्तत्वंभवति। ततश्चो
दात्तस्वरितयोर्यणइति ———— स्वरितप्रसङ्गोऽभ्यस्तानामादिरित्यनेनतूदात्तलेपदमाद्युदात्तंभवति। एवंतर्हिनित्य
त्वात्पूर्वंयणादेशेकृतेनास्तिस्वरभेदः। ननुस्वरभिन्नस्यप्राप्नुवन्यणादेशोप्यनित्यः। एवंतर्हिस्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावान्नसुष्ठु
भाष्यकारेणैतन्निरूपितम्। दरिद्रतीति। अत्रेकारस्योदात्तत्वंमाभूदाद्युदात्तमेवयथास्यादित्येवमर्थंपिद्रुहणमित्यर्थः। लो रामः
पेकृतइति। श्नाभ्यस्तयोरातइतिपरत्वाल्लोपः ॥ ७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अचः कर्तृ॥ जायते स्वयमेवेति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः। एकं द्वादशधा जज्ञ इत्यादौ चान्तर्भावितण्य
र्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः। न कर्तव्यमिति। योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। तत्रयेविभाषेतिप्र
कारादिप्रत्ययविषयभावउपदेशेजनादीनामात्वविधानादिह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशेजन्तस्य कर्तृ
यक्याद्युदात्तस्यविधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः॥ यलि॥ सेड्ग्रहणमिति। इड्ग्रहणादेव यल् सेड् ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। प

अचः कर्तृयकि॥ यकिरपरउपसंख्यानम्। यकिरपरउपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्तीर्यते स्वयमेव। उपदेशवच
नात्सिद्धम्। उपदेश इति वक्तव्यम्। उपदेशे जनादीनाम्। उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति। जायते
स्वयमेव। जायते स्वयमेव। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अजन्तानां कर्तृयकि। वा आदिरु
दात्तो भवति। चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव। जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव। ततउपदेशे। उपदेशे वाज
न्तानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति। स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। द
नह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तास्यनुदात्तेन्ङिदुप
देशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति। ननु चोक्तमुपदेशेजनादीनामिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते।
उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति। कथं तर्हि। जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति।
तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनुदात्तोपदेशवनतितनो
त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति॥ यलि च सेटीडन्तो वा॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। न यलीडन्तो वेत्युच्ये
त इडन्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। पपक्थ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अच इति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
पपाचेति ॥

पक्थेति। यलीत्यनेन यलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वम्। पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्याल्लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते। इड्ग्रह
णं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थं स्यात् यथा चतुलविषेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्था
भावे दिपर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावेपि पपक्थेत्यत्र स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संज्ञायाम्॥ प्रत्ययलक्षणेनेति। चञ्चेव चञ्चा वध्रिके वध्रिकेत्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्ये इति लुब्विधाना
त्। अङ्गाधिकार इति। सोऽयमर्थः सप्तम्य इति वचनान्न लुमताङ्गस्येति न्यासेपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः। अनुब
न्धलक्षण इति। अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयं ज्ञापकमित्यर्थः। उष्ट्रग्रीवेति। इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चा
पण्य इति लुप्। पथिप्रिय इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते। सर्वस्तो

संज्ञायामुपमानम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। नञ्चित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धम्। ञ्चितीत्युच्यते। न चात्र ञ्चितं पश्यामः।
प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अङ्गाधिकारोक्तस्य सप्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्ये
ति। अत उत्तरं पठति। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। उपमा
नस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। ऊर्वाः। उष्ट्रग्रीवा। वामरज्जुः। ञ्चितीत्याद्युदात्तत्वं न भव
ति। इह वा त्रप इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति। यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रि
य इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भव
तीति। एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति। आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। इह च माहि दातां माहि
धातामादिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्यय
लक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यनुबन्धलक्ष
ण इत्येव। कथं पथिप्रियो मथिप्रियः। वक्तव्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्य
यलक्षणं भवतीति ॥

म इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते। अनुबन्धलक्षण इत्येवेति। एवं च कित्स्वरोऽपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति।
सिच्स्वरामन्त्रितस्वरास्तु न भवन्ति। अत्र यद्यत्रेतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक्। सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुं
सकादिति सोर्लुक्। माहिदातामित्यत्र गातिस्थाघ्विति सिचो लुक् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्ठाच॥ निष्ठायांयजीति। अनाकारान्तायानिष्ठेत्याश्रित्यवार्त्तिकारम्भः। निर्देशइति। अनातइतिभाष्यमित्यर्थः। इहचप्राप्नोती
तिविधिः। प्रतिषेधाभावात्। नचेदाकारइति। तेनाप्नोराद्धइत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्टइति। एकादेशेकृतेआकारःका
र्य्येत्याद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेप्यवश्याश्रयितव्याबहिरङ्गपरिभाषेत्याह। तस्मादिति। बहिरङ्गलक्षण
त्वादितिसुष्ठूच्यते। अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याःपरिभाषायास्तत्रअद्याष्टइत्यत्रैकादेशस्यबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादितिप्र

निष्ठाचद्व्यजनात्॥ निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधः॥ निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्तःस्थांगुष्ठाभ्या
म्। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गोत्रदीर्घः। अन्तरङ्गः
स्वरः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेणप्रतिषेधमन्तरेणचैतांपरिभाषांसिद्धम्। कथम्। नैवंविज्ञायते। न
चेदकारान्तानिष्ठेति। कथंतर्हि। नचेदाकारान्तानिष्ठेति। यद्येवंनिर्देशश्चैवंनोपपद्यते। नह्येषाआकारान्ता
पञ्चमीयुक्ता। इहचप्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। एवंतर्हिनचेदवर्णान्तानिष्ठेति। भवेन्निर्देशउपपन्नइहतु
प्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। इहचनप्राप्नोति। यतःरतइति। एवंतर्हिविहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। नचेद
कारान्ताद्विहितानिष्ठेति। एवमपिदत्तः। अत्रनप्राप्नोति। इहचप्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। एवंतर्हिकार्यिविशे
षणमाकारग्रहणम्। नचेदाकारःकार्यीभवतीति। एवमपिअद्याष्टःकदाष्टः। अत्रनप्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते।
निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधोनवाबहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ आशितःकर्त्ता॥ किंनिपात्यते। आशितेकर्त्तरिनिपा
तनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वंच। आशितइतिक्तःकर्त्तरिनिपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्व
माद्युदात्तत्वं निपात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धम्। उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्। आङ्पूर्व
स्यप्रयोगः। यद्येवमवग्रहःप्राप्नोति। नहिलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्।
यथालक्षणंपदंकर्त्तव्यम् ॥

तिषेधाभावः॥ आशितः॥ सकर्मकत्वादशेःकर्त्तर्यप्राप्तःक्तोनिपात्यते। नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरिक्तोलभ्य
ते। पचिददात्यादीनामपिकर्मविशेषाविवक्षायांकर्त्तरिक्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्यनकदाचिदेकस्मिन्नेवार्थेद्रव्यकर्मणासंबन्धः
सोकर्मकोनान्यः। आङ्पूर्वस्येति। थाथादिस्वरापवादआद्युदात्तत्वंविधीयते। नलक्षणेनेति। संहितैवापौरुषेयीपदानितुपौरुषेयाणीतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रिक्ते॥ वेणुरिक्तयोरिति। संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तेतेति भावः॥ उपोत्तमम्॥ नरिलोति। रदस्येन्लन्तो वर्णो रिक्तशब्दे नोच्यते। तस्मिन्पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः॥ माहिस्मदधदिति। धेटो विभाषा धेट्स्योरिति ङ्ले श्चङादेशः। तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति। पूर्वग्रहणे क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात्॥ चौ॥ चोरतद्धित इति। चौयः स्वरो विधीयते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः। प्रत्ययस्वरोऽत्रेति। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः स

रिक्ते विभाषा॥ विभाषा वेणविन्धानयोः॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते। यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठावद्यज्ञनादिति च नित्ये प्राप्ते आरम्भः ततः प्राप्ते। अन्यथा त्वप्राप्ते। वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। वेणुरिव वेणुः रिक्तो नाम कश्चित्॥ उपोत्तमं रिति॥ उपोत्तमग्रहणं किमर्थम्। नरिति पूर्वमित्येवोच्येत। तत्रायमर्थः। मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति। एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम्। चङ्यन्यतरस्याम् उपोत्तममित्येव। इह माभूत्। माहिस्मदधत्॥ अन्तोवत्याः॥ ईवत्याः॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न वत्यादित्येवोच्येत। वत्यादितीयत्युच्यमाने राजवती। अत्रापि प्रसज्येत। अथ वत्यादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः। कस्तर्हि। अन्वतीशब्दः। यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्न वतीशब्दः। आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्॥ चौ॥ चोरतद्धिते॥ चुस्वरः। अतद्धित इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। दाधीचो माधूच इति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः। अनुदात्तौ सुप्पिताविति। अनुदात्तौ सुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः। स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते। एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्॥

चुस्वरस्यावकाशः। दधीचो दधीचेति भावः। स्थानान्तरप्राप्त इति। अपवादस्थानं प्राप्तो बलवानित्यर्थः। तदेवापवादत्वं दर्शयति। प्रत्ययस्वरस्येति। प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः। कृत्स्वरेण चाञ्चतेरकार उदात्तः। न गोश्वन्निति। अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो न तु नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृतीयादिस्वरस्येति। नगोश्वन्नित्यत्र स्वावेकाचइत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते। यत्रतर्हीति। नत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य
बाधकएव त्रुस्वर इत्यर्थः। एवंतर्हीति। नगोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्त्ततेनतृतीयादिग्रहणमित्यर्थः। ततश्चुस्वरः
प्रत्ययस्वरस्यनबाधकइतिउपसंख्यानंनारब्धव्यम्। प्रत्ययस्वरेणासिद्धत्वात्। दृसुवानिति। मतुपोविभक्तित्वाभावात्स्व
तिषेधाभावेह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वं प्राप्नोति। वेतस्वानिति। कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप्प्रत्ययः। तत्रलक्ष
णविशेषानपेक्षेउदात्तत्वमात्रप्रतिषेधेविज्ञायमानेउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। ड्मतुप्चैषइति। त

नैषउदात्तनिवृत्तिस्वरस्यप्रतिषेधः। कस्यतर्हि। तृतीयादिस्वरस्य। यत्रतर्हि तृतीयादिस्वरोनास्ति। दधीचःपश्ये
ति। एवंतर्हि नतृतीयादिलक्षणस्यप्रतिषेधंशिष्मः। किंतर्हि। येनकेनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्यविभक्तिस्वरस्य
प्रतिषेधम्। ।यदिविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधः। दृसुवान् म्रसुवान्। अत्र नप्राप्नो
ति। मतुब्ग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबिति। यदितदनुवर्त्तते। वेतस्वानत्रापि
प्राप्नोति। मतुब्ग्रहणमनुवर्त्तते। ड्मतुबेषः। यदितर्हि मतुपोग्रहणेड्मतुपोग्रहणंनभवति। वेतस्वानिति
वत्वंनप्राप्नोति। सामान्यग्रहणंवत्वे। इहपुनर्विशिष्टस्यग्रहणम्। यत्रतर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीचोइति। यदि
पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधोविज्ञायेत। नैवंशक्यम्। इहापिप्रसज्येत। कुमारीति। सतिशिष्टः
खल्वपिचुस्वरः। कथम्। चाविस्त्रूयते। यत्रास्यैतद्रूपम्। क्वचास्यैतद्रूपम्। यञादावसर्वनामस्थानेअभिनिर्वृत्तेन
कारलोपेअकारलोपेच। तस्मात्सुष्ठूच्यते। चोरतद्धितइति॥ समासस्य॥ समासान्तोदात्तत्वेव्यञ्जनान्तेषूपसंख्यान
म्। समासान्तोदात्तत्वेव्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। राजदृषत्। ब्राह्मणसमित् ॥

दनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिमतुब्ग्रहणेनड्मतुपोग्रहणंनभवति। वत्वविधौतुमतोरित्यपकारानुबन्धकनिर्देशात्त
परिभाषानुपस्थानादुभयोरपिग्रहणम्। यत्रतर्हीति। ततश्चस्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येवचुस्वरस्येत्यर्थः। कुमारीति। कुमारशब्दःसाव
वर्णान्तइतिईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः। तस्माद्दधीचोस्यस्थानान्तरप्राप्तएवचुस्वरइतिचोरतद्धितइतिवक्तव्य
मेव। सतिशिष्टइति। दधिअचूअस्इतिस्थितेअन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतेलुङ्निमित्तत्वेतिपूर्वंतद्धितःपश्चादचइत्यल्लोपः। स
मासस्य॥ व्यञ्जनान्तेष्विति। उच्चैरुदात्तइत्यत्राचइत्यनुवर्त्तनादजन्तस्यसमासस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्यनप्राप्नोतीतिवचनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 हल्स्वरप्राप्ताविति। हल एव प्रकृतत्वाद्विद्यमानत्वं प्रतिज्ञायते। स्वरप्राप्ताविति। प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते। द्विर्बद्धमिति। उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः। स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्ङकारस्य व्यवधायकत्वात्। औरिकिविधमिति। औरिकीणां विषयो देशः। औरिक्यादेशुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विध

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥ अथवा हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत। स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति। यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते। दधि। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्तात्स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं लिदाद्युदात्तत्वोदात्तविधयः॥ लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति। इहैव स्यात्। औरिकिविधम्। औलिकिविधम्। चिकीर्षकौ जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्त उदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। उर्णोति। पचतीत्यत्र न स्यात्। इदं तावदयुक्तम्। यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति ॥

लप्रत्ययः। चिकीर्षक इति। रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात्। अहिचुम्बकायनिरिति। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वादच आदित्वाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंहीति। अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम्। सर्वविभक्त्यन्तइति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्। सर्वविभक्तीनामिहानुपयोगात्। अविद्यमानोदात्तमिति। अज्झल्समुदायोनुदात्तउदात्तात्परइ

कथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिः स्यात्। तच्चापिब्रुवताउदात्ताच्चस्वरितविधावितिवक्तव्यम्। तथानुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। यदिपुनः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत। अथस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतत्किंसिद्धंभवति। व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढंसिद्धम्। कथम्। स्वरविधिरितिसर्वविभक्त्यन्तः समासः। स्वरेणविधिःस्वरविधिः। स्वरस्यविधिःस्वरविधिः। स्वरतोविधिःस्वरविधिरिति। नैवंशक्यम्। इहहिदोषःस्यात्। उदश्विलान्घोषः। विद्युत्वान्बलाहकइति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्येषस्वरःप्रसज्येत। अस्तुतर्हिहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। ननुचोक्तंकथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिःस्यादिति। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः इत्यत्रपष्ठीतिनिर्दिष्टमज्ग्रहणंनिवृत्तम्। तस्मिन्निवृत्तेहलोपिस्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यतेउदात्ताच्चस्वरितविधावितिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। नेदंपारिभाषिकानुदात्तस्यग्रहणम्। किंतर्हिअन्वर्थग्रहणम्। विद्यमानोदात्तमनुदात्तंभवति। उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइति। यदप्युच्यतेअनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। तत्रसिद्धंतद्भवतिव्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति। यदयंनोत्तरपदेनुदात्तादावित्युक्त्वाअपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिप्रतिषेधंशास्ति। सातर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेति। यदयंयतोनावइतिनावःप्रतिषेधंशास्ति ॥ इतिश्री॰षष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः ॥

तिदधिशब्देस्वरितःसिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्। पादश्चप्रथमसमाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिति। अन्तरेणैतत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासान्तविधेरिति। समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः। सुकृदिति। शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप्। नञ्सुभ्यामिति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात्। एवमपीति। नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। परस्येति। उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात्पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। क्षेपे विधिरिति। अनुदरः सुदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। सुकृदार्च्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु। नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत इति। एवमपि कुत एतत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति। परस्य शितिशासनात्। शितेर्नित्याबह्वज्जित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। शितेरेव नान्यत इति। यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिमिनियमार्थमिति। क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः। उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते। यदप्युच्यते परस्य शितिशासनादिति। परस्य नियमो भवेत्। परस्यैप नियमः स्यात्। शितेर्नित्याबह्वजेव नान्यदिति। यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत च प्रियः। वाप्रियः अत्रापि बाधेत। अन्तश्च वाप्रिये सिद्धम्। अन्तोदात्तत्वं च वाप्रिये सिद्धम्। कुतः। संभवात्। असत्यपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

स्यादू नतु नियमार्थम्। विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणम्। सोऽपि क्षेपविषयत्वसंभवात्। शितेर्नित्याबह्वजेवेति। शितिललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः। तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितम्। च प्रिय इति। चादयोऽनुदात्ता इति चवाशब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। अस्ति च संभव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्यपीति।सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद्बाध्यबाधकभावस्य।ननुचासत्यपिसमासान्तोदात्तत्वेप्रियशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तएवभविष्यति।नचप्रत्ययस्वरस्यबाधकःपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।एवंतर्ह्युदाहरणदिक्भाष्यकारेणप्रदर्शिता।इदंतूदाहरणंसमपादइति।समशब्दःसर्वानुदात्तः।पादशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तएव।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसमासान्तोदात्तत्वेबाधितेपादशब्दआद्युदात्तःश्रूयेत।प्रकृताद्विधेरिति।उदात्तस्ययत्प्रकृतंविधानंतस्मात्प्रकृतिभावद्वा

सत्यपिसंभवेबाधनंभवति।तद्यथादधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति।सत्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदानंनिवर्तकंभवति एवमिहापिसत्यपिसंभवेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंसमासान्तोदात्तत्वंबाधिष्यते।एवंतर्हिप्रकृताद्विधेःबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीति।किंचप्रकृतम्।उदात्तइतिवर्तते।एवमपिकार्यप्रियःहार्यप्रियइत्यत्रनप्राप्नोति।स्वरितेप्युदात्तोस्ति।अथवास्वरितग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।तित्स्वरितमिति।बहुव्रीहावितिसिद्धम्।अन्तरेणापिबहुव्रीहिग्रहणंसिद्धम्।तत्पुरुषेकस्मान्नभवति।तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याइत्येतन्नियमार्थंभविष्यति।द्विगौतर्हिकस्मान्नभवति।इगन्तेद्विगावित्येतन्नियमार्थंभविष्यति।द्वन्द्वेतर्हिप्राप्नोति।राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिष्वितिनियमार्थंभविष्यति।अव्ययीभावेतर्हिप्राप्नोति।परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थंभविष्यति।एवमपिकृतएतत्।एवंनियमोनभविष्यति।एतेषामेवतत्पुरुषादिष्विति।नपुनरेवंनियमःस्यादेतेषांतत्पुरुषादिष्वेवेति ॥

रेणानुज्ञायमानाच्चप्रियादौप्रकृतिस्वरोनभवतीत्यर्थः।स्वरितेपीति।ननुचउदात्तसंज्ञाविहितावर्णैकदेशस्यवर्णग्रहणेननगृह्यते।एवंतर्ह्युदात्तावयवत्वात्स्वरितोप्युदात्तग्रहणेनगृह्यते।गौणमुख्यन्यायस्यलक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते।अतएवास्मिन्पक्षेऽसमाश्वसन्पक्षान्तरमाह।अथवेति।बहुव्रीहाविति।विनापिबहुव्रीहिग्रहणेनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरःसिद्धइत्यर्थः।द्विगौतर्हीति।यद्यपिद्विगुस्तत्पुरुषस्तथापितत्रनियमान्तरप्रतिपादनायप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· दृष्टतश्चेति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्थाशास्त्रप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीनामित्यर्थः। असति बहुव्रीहिग्रह ६११
७५ णे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति। चित्रगुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्या
दौ यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्ये
वेति नियमस्ततश्च पर्यायप्रसङ्गः। द्विपादिति। द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः पर्यायेण सि
द्धाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति अन्तोदात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति। त

दृष्टतश्चावधारणम्। दृष्टतश्चावधारणं भविष्यति। एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति। द्विपाद्दिष्टेर्वितस्ते
श्च पर्यायो न प्रकल्पते। यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ दिष्टिवितस्त्योश्चेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशेत्। स्वरितेन
च समावेशः प्राप्नोति। स्वरितेप्युदात्तोऽस्ति। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृतम्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु
परस्य शितिशासनात्॥ क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः परस्य नियमो भवेत्। अन्तश्च वाप्रिये सिद्धं संभवात्प्रकृताद्विधेः। ब
हुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम् । द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् स्वरितेन
समाविशेत्॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे
कर्मधारये प्रतिषेधः। तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमं कारकम्। परमकार
कम्। परमेण कारकेण परमकारकेण। परमे कारके। परमकारके इति। सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति
पदोक्तस्यैव ग्रहणात्। सिद्धमेतत् ॥

थादिष्टिवितस्त्योश्चेति ज्ञापकम्। येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्र
त्याख्यातम्। उदात्ते ज्ञापकमिति। इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत्। कार्यप्रियपट्वत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः स
मावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। स्वरितेपीति। एतत्पूर्वमेव व्याख्यातम्॥ तत्पुरुषे॥ कर्मधारयेप्रतिषेध इति। विशेषणसमासान्तप्र रामः
थमान्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः ॥ ७५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणोक्त इति। विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः। नञ्कुनिपातानामिति। निपातत्वा
देव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं वा तेन यत्रोपपदं कृति नञ्तस्य च स्वरो बलीया
न्भवति सह निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति न वक्तव्यं भवति। क्त्वायां वेति। परिगणने वा कर्तव्यम्। क्त्वायां प्रतिषेधो
वा वक्तव्य इत्यर्थः। ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः क्त्वा

कथम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीयासप्तमीतृतीयासमासस्तस्य ग्रहणम्।
लक्षणोक्तश्चायम्। अव्यये परिगणनं कर्तव्यम्। अव्यये नञ्कुनिपातानाम्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्त
व्यम्। नञ्। अब्राह्मणः अवृषलः। नञ्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। निपात। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। क्त्वा भू
त्। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थि
रकः। उभयं न वक्तव्यम्। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्त
व्यम्। तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति॥ सदृश। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्॥ सदृशग्रहण
मनर्थकम्। किं कारणम्। तृतीयासमासवचनात्। सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते। तत्र तृतीयापूर्वपदं प्र
कृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम्। षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। पितुः सदृशः पितृसदृश इति। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीया
समासवचनानर्थक्यम्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात्। किं कारणम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं
साध्यम्। पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहः। अपरेणोत्प
त्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवं
पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

यां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत्॥ अवश्यमत्रेति॥ अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः। तेनैवे
ति। अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः॥ सदृश॥ अविरविकन्यायेनेति। अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुप्त्वाभावाल्लो
पाभावः। अनेनैवं दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति। किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृती
यासमासो भविष्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भोजनसदृशादृति। हेताविति भोजनादिभ्यस्तृतीया अत्र षष्ठ्यभावात्षष्ठीसमासाभावः। दास्याः सदृशइति। षष्ठ्या आक्रोशइ त्यलुक्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। इगन्त॥ यणगुणयोरिति। पदस्य स्वरविधानात्सुप्युत्पन्नेनिमित्तत्वाद्य णगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात्प्रकृतिस्वरेण प्राप्नोतीति वचनम्। पञ्चारत्न्य इति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमेषामिति तद्धि तार्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जस् जसि चेति गुणो जसादिषु च्छन्दोवा वचनमिति वचनान्न भवति। तयोर्यणादेशः। नवेति। पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते। यणगुणौ तु सुबपेक्षत्वा

अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं भोजनसदृशो ऽध्ययनसदृश इति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति। तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसं ख्यानम्। इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः॥ पञ्चारत्नयः। दश रत्नयः। यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गौ यणगुणौ। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ परिप्रत्यु पापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्तम्। परिसौ वीरम्। वनं समास इत्यस्यावकाशः। प्रवणे यष्टव्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवनम्। अपवनम्। वनं समास इत्ये तद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्॥

द्बहिरङ्गत्वात्स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः॥ परिप्र॥ परिप्रत्युपापेभ्य इति। सर्वनिर्देशेऽप्यपपरी एव गृह्येते। तयोरेव व र्जनविषयत्वसंभवादनशब्दस्य च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवण इति। तत्पुरुषः। वनं समास इत्येतत्सूत्रं क्रमापेक्ष याप्राप्त्या स्याद्बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः। परिवनमिति। वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिबहिर ञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः॥ एसः ७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सयथैवेति। बाध्यसमुदायापेक्षायांविशेषाभावात्सर्वस्यप्रकृतिस्वरस्यासौबाधकः। आचार्यो। अनेकस्यापीति। द्वयोर्द्वन्द्वे। स्वच रितार्थत्वाद्बहूनांद्वन्द्वेसंदेहादप्रतिपत्तिः पर्यायेणवाप्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आद्यस्याव्यभिचारिपूर्वपदत्वंमध्यमस्यतुप रापेक्षयापूर्वपदत्वम्। पूर्वापेक्षयातुनपूर्वपदत्वमितितस्याग्रहणम्॥ सर्वपूर्वइति। सर्वेषांपूर्वइत्यवयवावयविसंबन्धेषष्ठी। वि

वनस्यान्तोदात्तवचनंतदपवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धम्। अन्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव। तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंये ऽन्येतदपवादाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्। सयथैवतदपवादमव्ययस्वरंबाधते। एवमिममपिबाधिष्यते। आचार्यो पसर्जनश्चान्तेवासी॥ आचार्योपसर्जनेनेकस्यापिपदस्यपूर्वपदत्वात्संदेहः॥ आचार्योपसर्जनेनेकस्यापिपूर्वप दत्वात्संदेहोभवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकंपदंवर्जयित्वासर्वाणिपूर्वपदानि। तत्रनज्ञाय तेकस्यपूर्वपदस्यस्वरेणभवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। तद्यथा। लोकेमीषांब्राह्मणानांपूर्वमानयेतियः सर्वपूर्वःसआनीयते। एवमिहापियत्सर्वपूर्वपदंतस्यप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यति॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वास जाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ किमर्थंमहतःप्रवृद्धशब्दउत्तरपदेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते। नकर्मधारयेनिष्ठेत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। किंकारणम्। श्रेण्यादिसमासइत्येवंतत्। किंपुनःकारणंश्रेण्यादिस मासइत्येवंतत्। इहमाभूत्। महानिरष्टोदक्षिणादीयते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापा रेबडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणांच॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते॥ कुरुवृज्योर्गार्हपतइतिवक्तव्यम्। कुरुगार्हपतम्। वृजिगार्हपतम्। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेबडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारादीनामितिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। देवहूतिः। देवनीतिः। वसुनीतिः। ओषधीचन्द्र माः। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम् ॥

धारयसमासोविधेयः॥ महान्व्रीहि॥ श्रेण्यादिसमासइति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाक्तान्तेनप्रतिपदोक्तोयः कर्मधा रयस्तस्यग्रहणमित्यर्थः॥ कुरु॥ दासीभारादीनामितिवक्तव्यमिति। दासीभाराणामितिबहुवचनंद्वन्द्वसमासार्थं अयंम त्वावचनंविभक्त्यलोपस्तुसौत्रत्वान्निर्देशस्यस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

योगविभागइति। नायंद्वन्द्वः। किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि। तथाच तैलिलकद्रूः पण्यकम्बलइति विभक्तिरुच्चारितात त्र दासीभारशब्द सह चरितेषु तद्रूपारोपाद्बहुवचननिर्देशः। एवंच गणपाठः संगृहीतो भवति। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति। कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम्। संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रेति। तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिकोयः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बलइति संज्ञेत्याहुः। अपरआहेति। कम्बलएवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथास्यादन्यत्र माभूदिति नियमः। पण्यगवइति। पण्यो गौरिति विशेषणसमासः। गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तः। अत्र तु चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम्। पण्यहस्तीति। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति एतत्तु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात्पूर्वनिपातानियम प्रस

योगविभागः करिष्यते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलइति। ततः दासीभाराणां चेति। तत्र बहुवचननिर्देशाद्दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते। पण्यकम्बलः संज्ञायाम्। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्। योहि पणितव्यः कम्बलः। पण्यकम्बलएवासौ स्यात्। अपरआह। पण्यकम्बलएव यथास्यात्। इहमाभूत्। पण्यगवः पण्यहस्ती। अहीने द्वितीया॥ अहीनइति किमर्थम्। कान्तारातीतः। योजनातीतः। अहीने द्वितीयानुपसर्गे। अहीने द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम्। इहमाभूत्। सुखंप्राप्तः। सुखप्राप्तः। दुःखंप्राप्तो दुःखप्राप्तः। तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते ।

ङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं नतु जातिप्रतिषेधार्थम्। अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः। तत्सुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा नाश्रीयते। तदा नियमार्थमुच्यते। तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः। नापि पण्यगवइत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः॥ अहीने॥ थाथादिस्वरापवादो योगः। अहीनइति किमर्थमिति। प्रत्याख्यानाय प्रश्नः। कान्तारातीतइति। कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे द्वितीयाश्रितेति समासः। हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादिस्वरो भवति। सुखप्राप्तइति। अत्रापि थाथादिस्वरः। अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्ररूढादिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गति॥अनन्तरइति किमर्थमिति। किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैवा पूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थम्।
प्रकृतिस्वरविधानार्थम् अथकृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः।अ
भ्युद्धृतमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषयाक्तान्तउद्धृतशब्दे परतो भिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो माभूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्।ननु च क्रिय
ग्रहणे
माणेप्यनन्तरप्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीय
तइत्यदोषः। तद्बाधकमिति। परत्वादिति भावः। तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्र यस्येति। ग
तिर्गतावितिनिघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति। तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सति शिष्टत्वात्स्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं

अथवैतर्ह्यद्दीनग्रहणं न करिष्यते। इहापि कान्ताराती तोयोजनातीत इत्यनुपसर्गइत्येव सिद्धम्॥ गतिरन
न्तरः॥ अनन्तरइति किमर्थम्। अभ्युद्धृतम्। उपसमाहृतम्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गतावितिं
वचनात्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गतिर्गतावितिवचनात्। गतौ परतो गतेरनुदात्तत्व
मुच्यते। तद्बाधकं भविष्यति । तत्र यस्या प्रकृतिस्वरत्वं — तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। त
त्र यस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं — तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। अन्तस्थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति। प्रकृति
स्वरवचनाद्ध्यनन्तोदात्तत्वम्। प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। यदि हि स्यात्। प्रकृ
तिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम्। प्रकृतिस्वरवचनं कि
मर्थमिति चेदेकगत्यर्थम्। यएको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात्। प्रकृतं प्रहृतम् ॥

प्राप्नोति तत्कथम्। उच्यते। उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते
कस्यान्तरप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात्। तथाहि। समासे कृते समासान्तो
दात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादस्थाथादिस्वरप्रसङ्गः। प्रकृतिस्वरवचनादि
ति। नाप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः। यएको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम्। अभ्यु
द्धृतादौ तु कस्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सति शिष्टत्वाद् बलवत्वात् प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमर्थमेवेति। कस्मान्न प्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः। यत्रह्येक एव गति स्तत्रानन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधाव प्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते। क्रियमाणेपीति। कुगतिप्रादयइत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुबित्यनुवर्त्तत एव निष्कुतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्। तत्र युगपत्सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वाभावात्समासस्याऽप्रसङ्गात् क्रमेणासौ विधेयस्ततोभिशब्दस्योद्धृतशब्देन समासे सत्यपि शब्द एव पूर्वपदं नोत्कुब्दइति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अपूर्वेपदार्थे तर्हीति। श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं बाध्यते। तत्र योगविभागः क्रियते। गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति। ततोनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्ये

एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम्। अत्र यथा स्यात्। क्रियमाणेपि वै अनन्तरग्रहणे अत्र न सिध्यति। किं कारणम्। गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते। यश्चात्र गतिरनन्तरः नासौ पूर्वपदम्। यश्च पूर्वपदं नासावनन्तरः॥ अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेति प्रसङ्गः। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति। आगतः दूरात्। दूरादागतः। स यथैव गतिपूर्वस्य गतेरपूर्वपदस्य भवति। एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति। सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद् गतेर्नप्रसङ्ग्यम्। किं कृतं भवति। कृत्स्वरापवादोयं भवति। तत्र गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः। प्रकृतम्। प्रहृतम्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः॥

ति॥ इदानीमतिप्रसङ्गमाह॥ अपूर्वपदार्थमिति चेदिति। दूरादागत इति। अत्र कर्मणि क्तो विधेयः। तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम्। अत्र थाथादिस्वर इष्यते। गतिस्वरो नन्तरग्रहणात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्तते। तेन गतिग्रहणमस्वरितत्वा चतश्च गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्तते। अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमस्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति। प्रकृतमिति। अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनन्तर इत्यस्य तस्युद्धृतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवश्यं गतेरिति। थाथादिसूत्रे ऽवश्यानुवर्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति॥ थाथादिसूत्रात्कृद्ग्रहणमपनीय पृथक् कर्तव्यम्। गतिग्रहणं निवृत्तमिति। ननु विशुष्क इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह। कारकादिति। तत्र दूरागतादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य बाधको विज्ञायते। एवं चेति। कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। कथमिति चेत्। उच्यते। आगत इत्यत्र गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिके ति समासस्ततः कृत्स्वरं प्राप्य समासस्वरः प्राप्नोति। ततः कृत्स्वरस्त

> दूरादागतः। दूरादायातः। इत्युभयं प्राप्नोति। आगतः। दूरात् दूरादागतः। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अवश्यं गतेस्तत्प्रसङ्गः। प्रभेद प्रभेद इत्येवमर्थम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्। ततः क्तः। क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्तते। गतिग्रहणं निवृत्तम्। अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति सूप्रमानात्क्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति। ततो वक्ष्यामि कारकात्। कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति। ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। कारकादिति। एवं च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन। कथमभ्युद्धृतम्। उद्धृतमिति क्रियां विशिनष्टि। उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि। तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गताविति च। गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः। प्रकृतं प्रहृतम्। गतिर्गतावित्यस्यावकाशः। अभ्युद्धरति। उपसमादधाति। इत्युभयं प्राप्नोति। अभ्युद्धृतम्। उपसंहृतम्। उपसमाहृतम्। गतिर्गतावित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

तः कृत्स्वरः इत्येवं कृत्स्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम्। तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते। तेनायमर्थः। कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति। तेनाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वादिति निघाते उदात्तस्वरितानुरूपत्वा सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्त्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कथमिति। अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः। उद्धरति क्रियामिति। अयमर्थः। उच्छब्देन हरतेः संबन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः। पश्चादभिशब्दस्य समासे ऽभेर्गतिस्वरं बाधित्वा निघातेन भाव्यम्। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोऽनन्तरग्रहणेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ वोद्धरतिक्रियामित्यादिना भेदेन गतित्वं प्रतिपाद्यते। एवं तर्हीति। परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थम नन्तरग्रहणं क्रियते। यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात्। ततः क्तान्त उत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोती ति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन तत्कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति। परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परप्रतिषेधो नापेक्ष्यते। ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते। उच्यते। पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता। इह त्वन न्तरग्रहणेन सैवास्य ज्ञाप्यते॥ तादौ॥ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव संभवति नान्य इति।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व स्यापीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रवृत्तेन कुलस्य वृत्तं न एतत्। उदके विशीर्णतरं तत्। सगतिकेन सनकृते न च समासः सिद्धो भवति॥ तादौ च निति कृत्यतौ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञा येत। तकारादौ निति कृतीति। अथ क्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। उत्तरपदविशे षणम्। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। प्रतरिता प्रतरितुम्। इह न स्यात्। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थ क्यम्। तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम्। क्रियमाणेऽपि वै कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम्। तकारादौ उत्त रपदे निति कृतीति। अक्रियमाणेऽपि चेष्टं निद्यस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति यावता क्रियमाणे चानि ष्टं विज्ञायते। अक्रियमाणे चेष्टम्। अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः। कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम्। कृदु पदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्तव्यम्। कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत। किं प्रयो जनम्। इडर्थम्। इडादावपि सिद्धं भवति। प्रलपिता प्रलपितुम्॥

मत्वाह कृद्ग्रहणं किमर्थमिति। यथेति। नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात्। कृद्ग्रहणे त्वश्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते। तादौ नितीति। यथोत्तमप्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणवि शेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते ननु प्रत्ययस्यैवेहापि तादिग्रहणेन निर्दिश्यते ननु तदन्त म्। कृदुपदेशे वेति। वा शब्दस्त्वर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिगं। अनिगन्तेति। प्रतीचे स्यादवर्षेवद् निगन्तग्रहणमिति प्रसङ्गि स्यन्नयणादेशे निगन्तात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। अनिगन्त
वचनमिति। प्रतीच इत्यादिषु चुस्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते। यत्तर्हि न्यध्योरिति। न्यध्योरेव कृते यणा
देशे प्रकृतिस्वरो नान्यस्येति नियम आश्रीयते। यत्र तर्हीति। अधीचेत्यादावित्यर्थः। यत्तर्हि नेरेवेति। निशब्दस्यैकाच्त्वान्नो चे
त्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति। एषा हि यणादिष्टार्थेति। ननु नेर्यणादेशे कृते। न चकत्वात्कस्य स्वरः। एवंमन्य

अनिगन्तः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृ
तिस्वरभावः प्राप्नोति। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनिगन्तवचनं किमर्थ
मिति चेद्यणादिष्टार्थम्। अयणादेशार्थमेतत्स्यात्। यदा यणादेशो न। कदा च यणादेशो न। यदा शाकलम्। उ
क्तं वा। किमुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। एवं तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भवि
ष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति। यत्तर्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति। एषा हि
यणादिष्टार्थमारम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। यदा यणादेशो न। कदा यणादेशो न। यदा शाकलम्। उक्तं वा। कि
मुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते। अधीचः। अधीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्य
ति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति। यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति। एषाप्ययणादिष्टा
र्थ आरम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। कथम्। अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति। न्यङ्। तस्मात् [illegible] अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्व
रत्वप्रसङ्ग इति। चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये। चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

ते। यत्र यणं भविष्यति। तस्मिन्विषयेऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति। एवं प्रत्यङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भ
विष्यति। पश्चाद्यणादेशः। एतदपीति। वचनसामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति। यणि कृते स्वरभाजोऽ
भावात् प्रत्यङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति। तस्मादिति। न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति। पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यदितावदिति। सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्त्तयति। लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः। अव्ययस्वरद्[illegible] कृत्स्वरो

चुस्वरस्यावकाशः दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यस्यावकाशः। पराङ्। पराञ्चौ। पराञ्चः। इहोभयं प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसङ्गः। न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति। कथं तर्हि सिध्यति। चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात्। चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः। इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः। अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः। कथम्। प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ। अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः। स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते। एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत। यदि तावदयं स्यात्। सावकाशम्। अयमपि चतुर्थः। समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः। अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः। कृत्स्वरस्यापरम्। उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। सतिशिष्टस्तर्हि चुस्वरः। कथम्। चावित्युच्यते। यत्रास्यैतद्रूपं भवति। क्व चास्यैतद्रूपं भवति। यत्रादावसर्वनामस्थाने। भनिवृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते। तस्मात्सुष्ठूच्यते। न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति। विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः। विभक्तिस्वरादीषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। अक्षशौण्डः। स्त्रीशौण्डः। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति। पूर्वाह्णे स्फोटकः। अपराह्णे स्फोटकः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः। ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वराद्धारिस्वरः। चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। हारिस्वरस्यावकाशः। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। इहोभयं प्राप्नोति। पितृगवः। मातृगवः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। हारिस्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति ॥

त्यार्थेति प्रकृतिस्वरः। इह चगतिग्रहणमनुवर्त्तते। सतिशिष्ट इति। ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः। कृत्स्वरादिति। पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश्वहृत इति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। अत्र हि तृतीया कर्मणीत्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते। न कृत्स्वर इति। परो योऽस्यार्थः। अनोभावकर्मवचन इत्यनेनोदात्तत्वं विधीयते। कर्मवाचो हरणशब्दो वाडवहरणमित्युदाहरणम्। किं पुनस्तमिति। कृत्स्वरमित्यर्थः। तस्माद्धरण इति प्रतिषेधो येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः। युक्तस्वरश्चेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्व   विप्रतिषेधो विवक्षितः। गोसंख्य इति। नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः। एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः। उपमा

अश्वहृतः। वाडवहार्यः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। न वा हरण   प्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वरबाध कत्वस्य। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वरबाध कत्वस्य। यदयम् हरण इति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अनोभावकर्मवचन इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते। यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादो नोभावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते। किं पुनस्तं न बाधिष्यते। युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन। युक्तस्वरस्यावकाशः। गोवल्लवः। अश्ववल्लवः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गोसंख्यः। पशुसंख्यः। अश्वसंख्यः। युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ उपमानम्॥ उपमानमिति किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतावेवेति यदुच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। इह न स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम्। उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ॥

नम्। उपमानमिति किमर्थमिति। योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टाव्यवस्था न लभ्यते। लक्ष्यानुसारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह। शब्दार्थप्रकृतावेवेति। अथ शब्दार्थग्रहणमिति। प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्थप्रकृतिर्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। इतरस्तु दर्शनोविशेष इति मत्वाह। उपमानमिति। वृकवञ्चीति। कर्तर्युपमान इति णिनिः। कृत्स्वर एवात्र भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दार्थप्रकृतिरेवयोनित्यमिति। उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव योधातुः शब्दे वर्त्तते सइह गृह्यते। यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्यो ६२१
८१ त्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। नभूत॥ दिवोदासायेति। दिवश्चदासइति अलुक्। सर्वगु॥ यत्रगुणान्तरस्याभावः तत्रगुणका
र्त्स्न्यं भवति। यथा सर्वशुक्ल इति। शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात्। परमशुक्ल इति। आत्मप्रत्याश्रयः शुक्लस्यापास्यमिति ग

शब्दार्थप्रकृतिरेवयोनित्यं तत्र यथास्यात्। इह माभूत्। कोकिलाभिव्याहारी। गर्दभोच्चारी। अथैवकारः किम
र्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधा
रणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति। मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति।
शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी। विलम्बाध्यायी॥ दीर्घका॥ जेदीर्घान्तस्या
दिरुदात्तो भवति। सेतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः।
कुटीजः शमीजः। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः। उपसरजो मन्दुरजः। इहोभयं प्राप्नोति। आमलकीजः। वलभीजः।
अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ नभूत॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्या
नं कर्त्तव्यम्। दिवोदासायगायते। वध्र्यश्वाय दाशुषे॥ अन्तः॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। गुणका
र्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। परमशुक्लः। परमकृष्ण इति। सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भव
ति। अथ गुणग्रहणं किमर्थम्। सर्वं कार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वसौवर्णः। सर्वराजत इति।
गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम्। सर्वं गुण इतीयत्युच्यमाने इह
पि प्रसज्येत। सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति। कथं चात्र समासः। षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति गुणेन नेति प्रति
षेधः प्राप्नोति ॥

णकार्त्स्न्यमस्ति। सर्वसौवर्ण इति। विकारविषय इत्यत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयम्। अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति। सर्वशब्दः कार्त्स्न्य
एवं वर्त्तत इति प्रश्नः। सर्वेषां श्वेत इति। सर्वशब्दो न गुणिकार्त्स्न्ये वर्त्तते। न तु गुणकार्त्स्न्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥ ८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुणान्तरेणेति। गुणान्तरोपजनरूपतदन्तेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति। गुणसंबन्धे षष्ठी। परस्य पौष्कल्यमिति। यथाश्वेततरइति। गुणना
न्तिनरश्वाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारस्थेतु गुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुणइत्यर्थः। उ

एवं तर्हि गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च। गुणान्तरेण समासो वक्तव्यः। तरलोपश्च। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः। उ
त्तरपदवृद्धौ। अयुक्तोऽयं निर्देशः। न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। वृद्धिमत्युत्तरपदइति।
स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नैवं विज्ञायते। उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति। कथं त
र्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोऽयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति। बहुव्रीहौ। बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तत्वं संज्ञा
यां मित्राजिनयोरन्तः। बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तत्वं संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्री
हौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः। विश्वदेवः। विश्वयशाः। मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः। कुलमित्रम्। कुलाजिनम्। इहो
भयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्तइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादी म्।
नां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। मरुद्वृधः। सुवयाउपतस्थे। उदराश्वेषुषु क्षेपे। उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम्। उदराश्वेषुषु
क्षेपइत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उदराश्वेषुषु क्षेपेइत्यस्यावकाशः। कुण्डोदरः। घटोदरः। नञ्
सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः। सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः। सूदरः। न
ञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी। सोर्मनसोः कपि। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येत
स्मात्कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः। सुशर्माणमधिनावं रु
हेम। सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः। सुस्रोताः। सुपयाः। सुवर्चाः। कपिपूर्वमित्यस्यावकाशः। अयवकः। अतिलकः।
इहोभयं प्राप्नोति। सुशर्मकः। सुस्रोतस्कः। कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

तर॥ पदवृद्धावित्येव वृद्धिमदुत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् ॥ उद
रा॥ सूदरइति। प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 कुण्डम्। कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची। अस्ति समुदायवाची। इक्षुकुण्डमिक्षुसमुदाय इत्यर्थः। तत्र शब्देन भाजन
 विशेषवाची निवर्त्यते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति। जलपर्यायोऽप्यस्ति। तत्रश्च यथा तडागादयो
विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोऽपि तथा नीलं कुण्डमिति। तत्रश्च वनग्रहणे प्युपादीयमाने नास्यति प्रसङ्ग नि
रस्तिरित्याह। कुण्डाद्युदात्तत्वं दृष्टं। तच्च वृद्धेन पूर्वपरामर्शः। वनसमुदायवाचीति॥ वनमेव समुदायो व

कूलतीर॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वम्। पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्तम्। परिसौवीरम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः। अनुकूलम्। अतिकूलम्। इहोभयं प्राप्नोति परिकूलम् प्रतिकूलम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चेलखेटकटुक। अकर्मधारये राज्यम्। चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम्। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः। भार्याचेलम्। पितृचेलम्। ब्राह्मणराज्यम्। अव्ययस्वरस्यावकाशः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति। कुचेलम्। कुराज्यम्। अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। कुण्डं वनम्॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे वनसमुदायग्रहणम्। कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्तव्यम्। वनसमुदायवाची चेत्कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। मृत्कुण्डम्। कुण्डं वनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

न समुदायः वनशब्दवाच्यत्वाद्वनं समुदाय उच्यते। समुदायवाची वनशब्दो नाश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। वनानां समुदायो वनसमुदाय इति। तेन शरवणसमुदायो वनसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते। मृत्कुण्डमिति। भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची चात्र कुण्डशब्दः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे
षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतिका॥ परमकारकमिति। विचार्यं किंचिदस्तीत्यस्योपन्यासः। यथा संप्रदानादयः शब्दा नकारकरूपतां प्रतिपादयन्ति। त था कारकशब्दोपि। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति॥ एवं च तद्विशेष णमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम्। एतदपीति। नह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्। तत स्तद्विशेषण स्यापि कारकत्वमस्त्येव। यथा कटं करोति भीष्ममित्यादौ। देवदत्तस्येति। शेषविवक्षायां षष्ठी तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तरि चेति कारकष ष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव। नैतत्कारकमिति। कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तु द्रुतां कारक

गतिकारकोपपदात्कृत्॥ गतिकारकोपपदादिति किमर्थम्। इह माभूत्। परमं कारकं परमकारकम्। गतिका रकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकम्। इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम्। इ दं चाप्युदाहरणम्। परमं कारकं परमकारकमिति। ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। ए तदपि हि कारकमिति। नैतत्कारकम्। कारकविशेषणमेतद्। यावद्ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति ता वदेतत्स्यात्परमकारकमिति। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिरिति। गत्यादिभ्यः प्रकृ तिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम्। अन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम्। अन्य स्योत्तरपदस्याभावात्। नह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति। अन्यदतः कृतः। किं कारणम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते। तिङः कृतश्च। तत्र कृता सह समासो भवति। तिङा न भवति। तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्य ति। ननु चेदानीमेवोदाहृतम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः॥

तां प्रतिपादयन्ति। परममित्येतच्च न करोतिक्रियाविशेषणम्। यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तद्द्रव्यविशेषणं तथा च समा सादिकरणसमास उपपद्यते। अथ कृद्ग्रहणमिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं भवतीति प्रश्नः। निष्कौशाम्बिरिति। क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः। अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। गतिकारकाभ्यां ता वत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यत इति ते नापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कृत्स्नकृतौ वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः। प्रणीरि
ति। अव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः। यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः॥ धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्र
तिगत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्
स्वन्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित्केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात्केवल इत्युक्तम्। इ
तरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति॥ ननु चायमिति॥ एषोऽपीति। तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रति

कृत्स्नकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम्। कृत्स्नकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ कृत्स्नकृति धा
तुः। धातुं च प्रति क्रियायोगः। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इतीहैव स्यात्। प्रणीः उन्नीरिति। इ
ह न स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते। यस्य क्रिया यत्क्रिया
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसं
ज्ञे भवत इति॥ न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा
कृदधिकस्य भविष्यति॥ ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीः उन्नीरिति॥ एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि
तस्यैवार्थस्य वाचकः॥ प्रभवनमिति॥ तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ यदि कृद्ग्रहणं क्रियते। आमन्तेः स्वरो न प्राप्नोति॥ प्र
पचतितरामिति। प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम्॥ असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये
तरबुत्पद्यते॥ तरबन्तात्स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित्
केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति।
ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति ॥

पादनात्प्रणीप्रणायकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात्कारकासंसृष्टैव क्रियाभिधीयते। प्रप
चतितरामिति। प्रशब्दस्यामन्तेन समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यस्य त्वयमर्थो य
दा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक्सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति। तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समा
सः प्रवर्तते। नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणेऽत्र स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया
इत्याह। असति पुनरिति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यविशिष्टस्येति। धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मं लिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः। द्रव्यवदिति। प्रसिद्धघटादि
द्रव्यापेक्षोवतिनिर्देशो यथा घटादिद्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादि
को भावः क्रियावदपीति। तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः प्रत्ययस्तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम्॥ अन्तः॥
उभयं प्रकृतमिति॥ समासस्येत्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिरित्यत उत्तरपदग्रहणमपि॥ तत्रान्यतरदिति॥ अन्तोदात्तविधानेन विशेषेण
स्थापयितुमित्यर्थः। अथवा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः। इदं प्रथमका इति॥ मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते कप
स्तु समासान्तत्वात्प्राप्नोतीति कपि चेति वक्तव्यम्। तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति॥ अनृच इति। अकारः समासस्यावयवो नोत्त

एषोपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति॥ अन्तः॥ किं समासस्यान्त उ
दात्तो भवति आहोस्विदुत्तरपदस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्॥ तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः।
अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम्। अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। इदमेतत्तद्योः
प्रथमपूरणयोः क्रियागणने कपि चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्॥ इदं प्रथमकाः। अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य॥ उत्तरपदा
न्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम्॥ उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ अनृचो बह्वृ
चः॥ अपर आह॥ उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम्। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं
च वक्तव्यम्॥ अज्ञकः॥ अश्वकः॥ कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति॥ तत्र ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वे उदात्तभा
वो नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

रपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति॥ अपर आहेति प्रकारान्तरसद्भावात्पूर्वस्माद्भेदः। अज्ञक इति। अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्चोत्तरप
दस्य कार्यित्वे न सिध्यति॥ समासे तु कार्यभाजि सिध्यति॥ कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति॥ अज्ञकशब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकारच्युत्वा
दन्त्यात्पूर्वे उदात्तभावो नास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेन स्वरेण भाव्यम्। स च स्वरः कपो न सिध्यति। नन्वन्त्यात्पूर्वो यत्रोदात्तभाक्त्वस्ति अय
वक इत्यादौ तत्र कपि पूर्वमित्येतद्बाध्यताम् अज्ञकादौ तु कथं बाध्यते॥ न ह्यपवादोऽप्रवर्तमान एवोत्सर्गं बाधते। नैष दोषः। यथा हलादिः
शेष इत्यभ्यासजातेराश्रयणाद् आटतुरित्यादावप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति एवं ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्त्वक्र
कौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथवा ह्रस्वान्तेन्त्यादित्येव वक्तव्यम्। कपि पूर्वमित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्तिष्यते त
त्र पूर्वग्रहणं नियमार्थमाह्रस्वान्तेन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं पक्षद्वयेदोषमभिधायलिङ्गेनसमासस्यकार्यित्वंप्रतिपादयितुमाह।नवेति।अकुमारीकइत्यादौकपिपूर्वस्यउदात्तार्थंकपिपूर्वमित्यु
च्यते॥यदिचनञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंस्यात्ततस्तेनैवसिद्धत्वात्कपिपूर्वमितिनकर्त्तव्यंस्यात्। नञ्सुभ्यामिति।नञ्सुभ्यां
यदुत्तरपदं तदन्तस्यसमासस्येत्यर्थः॥कारकात्॥संज्ञायामनाचितादीनामितिविहितमन्तोदात्तत्वमनेननियम्यतेवेनदेवपालितइत्या
दौनभवति।ततोथाकर्मणीत्यनेनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति।अनाहतइति।देवदत्तशब्दःशङ्खविशेषस्यसंज्ञा।तत्राशीरभावात्तो

नवाकपिपूर्ववचनंज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य।नवाएषदोषः।किंकारणम्।यदयंकपिपूर्वमित्याहतज्ज्ञापयत्या
चार्यः।उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंनभवतीति।एवमपिकृतएतत्समासस्यान्तउदात्तोभवतीति।प्रकरणाच्चसमासान्तोदात्त
त्वम्।प्रकृतंसमासग्रहणमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।चौसमासस्येति।ननुचोक्तमन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कपिउपसंख्या
नमिति॥नैषदोषः॥उत्तरपदग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्॥उत्तरपदादिरिति॥तत्रैवमभिसंबन्धःकरि
ष्यते।नञ्सुभ्यांसमासस्यान्तउदात्तोभवतीति।इदमेतत्तद्ध्यः प्रथमपूरणयोःक्रियागणनेउत्तरपदस्येति॥कारकाद्दत्त॥
कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधः।कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधोवक्तव्यः।अनाहतोनदतिदेवदत्तः।सिद्धं
तूभयनियमात्।सिद्धमेतत्।कथम्।उभयनियमात्।उभयतोनियमःकरिष्यते।कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥आशि
ष्येवकारकाद्दत्तश्रुतयोरिति॥संज्ञायाम्॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रे॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रेवक्तव्यः।विश्वामित्रऋषिः॥बहो
र्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥किमर्थंबहोर्नञ्वदतिदेशःक्रियते।ननञ्सुबहुभ्यइत्येवोच्येत।नैवंशक्यम्।उत्तरपदभूम्नी
तिवक्ष्यति।तद्बहोरेवयथास्यात्नञ्सुभ्यांमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।एकयोगेपिहिसतियस्योत्तरप
दभूमास्तितस्यभविष्यति॥कस्यचास्तिबहोरेव।इदंतर्हिप्रयोजनम्।नगुणादयोवयवाइतिवक्ष्यतितद्बहो
रेवयथास्यात्।नञ्सुभ्यांमाभूदिति॥एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।एकयोगेपिहिसति यस्यगुणादयोवय
वाःसन्तितस्यभविष्यति ॥

दात्तत्वाभावः।सिद्धंत्विति।तन्त्रेणसूत्रद्वयस्योच्चारणादेकंसूत्रम्।आशिष्येवेति।भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येतिभावः॥संज्ञायांमि॥ वि
श्वामित्रइति।मित्रेचर्षाविति दीर्घः।परत्वादनेनान्तोदात्तत्वंप्राप्तंप्रतिषिध्यते।ततोबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्त
त्वंभवति॥बहोः॥यस्यगुणादयइति।यस्यविशेष्यादित्यर्थः॥ननुचागुणःसुगुणइत्यादौनञ्सुभ्यामुत्तरेगुणादयःसन्त्येव॥एवंत
र्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेनपूर्वपदस्यविशेषणाद्बहोरेवपरेषांगुणादीनांप्रतिषेधोभविष्यतियस्योत्तरपदभूम्निवर्त्तमानस्येतिहि
भाष्यकाराभिप्रायः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसर्गात्॥ नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते। निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाट इति। ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम्। इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशतीति। न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम्॥ प्रमुख इति। यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः। अत्राहुः। मुखं स्वाङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः। उच्यते॥ नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोस्त्वथोपसर्गादिति। तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्त्तते॥ अतेः॥ अतिकारक इति। कारकमतिक्रान्त इति समासः। अ

कस्य च सन्ति। बहोरेव। अत उत्तरं पठति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थे॥ बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते। उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम्॥ उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात्॥ नञो जरमरमित्रमृताः। अजरः। अमरः। अमित्रः। अमृतः। बहुजरः। बहुमित्रः। बहुमृतः॥ उपसर्गात्॥ सुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्॥ सुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन। सुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावकाशः। गौरसुखः। श्लक्ष्णसुखः। उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्यस्यावकाशः। प्रस्फिक्। प्रोदरः। इहोभयं प्राप्नोति। प्रसुखः। उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। सापवादः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादः। अस्य या तस्य प्रतिषेधोपवादः॥ अभेर्मुखम्॥ अपाच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्। अभेर्मुखमपाच्च। अध्रुवार्थम्। अध्रुवार्थोऽयमारम्भः। अबहुव्रीह्यर्थो वा॥ अथवा बहुव्रीहेरिति वर्त्तते। अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः॥ स्फिगपूत॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम्। न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्। स्फिगपूतग्रहणं च। किं। अध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा॥ अतेरकृत्पदे॥ अतेर्धातुलोपे। अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्। अकृत्पद इत्युच्यमाने इह च प्रसज्येत। शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति। इह च न स्यात्। अतिकारकः। अतिपदा शक्करी॥ द्वित्रिभ्यां पाद्॥ किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम्॥

तिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थे वृत्तिरिति क्रमेरप्रयोगस्तस्यात्र लोपः। स्वरत्यङ्कुश्चात्र धातुलोपः। यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः॥ द्वित्रि॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः। किमिदमिति॥ ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्धेति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः। उच्यते॥ न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम्। यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद् भवति। यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृतेपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नकारान्तस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत्कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः। द्विमूर्ध इति।
यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वविधौ यथा नं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति॥ उदात्तलोपादिति॥ उत्तरपद
स्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। परत्वाल्लोप
इति॥ ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः॥ एवं तर्हि इदमिहेति॥ यदा कृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेदं संप्रधारणा। यदा
तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैवात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति॥ ननु कृतेपि समासान्ते नकारान्तश्च
मूर्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमत्रायुक्तम्। एवं मन्यते। यथा पादइति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्धे षितिसमासान्तनिर्देश एवन्या

कश्चात्र विशेषः। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम्। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य॥ नकारान्ते
सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। उदात्तलोपात् सिद्धम्॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। अ
न्तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र क
र्तव्यम्॥ परत्वाल्लोपः॥ एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद
न्तोदात्तत्वम्। नित्यः समासान्तः। कृतेप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्। कृतेऽपि समासा
न्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति॥ अनित्यमन्तोदात्तत्वम्। नहि कृते समासान्ते प्राप्नोति। परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। भवत्येव
लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं। न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं
लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः। उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्। अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृ
ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्॥ नन्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्। या
वता मूर्धस्वित्युच्यते॥ यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धे षिति ब्रूयात्॥ सैषा समासान्तार्था विचारणा ॥

यः। एवं ह्यसंदिग्धसमासस्य कार्यित्वं विज्ञायते। न च कृतम्। तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम्। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः स
मासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसंदेहः स्याद्वृत्त्येव प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत। तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते।
तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं स
मासान्तस्योदात्तत्वम्। यदा पुनरुत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम्। रामः
ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्। नैतदस्ति। बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात्। बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन ॥ ८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परादिः॥ व्यत्ययोबहुलंस्मृतइति॥ बहुलग्रहणलभ्यःस्वरव्यत्ययइत्यर्थः। त्रिचक्रेणेत्यादौबहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेन्तोदात्तत्वंविधीयते॥ इ
त्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चद्वितीयःसमाप्तः॥ अलुगुत्तरपदे॥
आकुतोऽयमिति। अन्येष्वधिकारेषुव्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्रतुसामर्थ्यादितिप्रतिपादयितुंचोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः। प्रागानङ
इति। उत्तरपदेऽनन्तरस्यऋकारान्तस्यानङाभाव्यम्। अलुकिचसतिविभक्त्याव्यवधानादृकारान्तयोःपूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यंन
स्यादितिसामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुगधिकारः। अथवाकार्यान्तरंप्रकृतस्यविधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारःप्रागानङः। प्रागङ्गाधिकारादि
ति। प्रत्ययेपरतोऽङ्गंभवतिनतूत्तरपदइतिसामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः। कानीति। समासएवलुक्प्राप्तःप्रतिषिध्यतइतिसामर्थ्यात्

एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योविभाषासमासान्तोभवतीति॥ परादिश्छन्दसिबहुलम्॥ अस्यस्यमिदमुच्यते। परादिश्च
परान्तश्चपूर्वान्तश्चापिदृश्यते॥ पूर्वादयश्चदृश्यन्तेव्यत्ययोबहुलंस्मृतः॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणेत्रिचक्रादीनांछन्द
सि॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणेत्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। त्रिचक्रेणत्रिबन्धुरेणत्रिवृतारथेन॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः।
अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽयमधिकारः। अलुगधिकारःप्रागानङः। उत्तरपदाधिकारःप्रागङ्गाधिकारात्। कानिपुनरुत्तरप
दाधिकारस्यप्रयोजनानि। उत्तरपदाधिकारस्यप्रयोजनम्। स्तोकादिभ्योऽलुगानङि कोह्रस्वनलोपाः। पञ्चम्याःस्तो
कादिभ्यः। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। उत्तरपदइतिकिमर्थम्। निष्क्रान्तःस्तोकान्निःस्तोकः। आनङि
कोह्रस्वनलोपाःप्रयोजनम्। आनङ्। होतापोतारौ। उत्तरपदइतिकिमर्थम्। होतापोतृभ्याम्। इकोह्रस्वोऽङ्योगाल
वस्यप्रयोजनम्। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। उत्तरपदइतिकिमर्थम् ॥

समासाधिकाराद्वोत्तरपदंलभ्यते। कार्यान्तरविधावपिवनंसमासइत्यतःसमासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभइतिप्रश्नः। निःस्तोक
इति। यद्यप्यत्रस्तोकान्तिकेतिप्रतिपदोक्तसमासाश्रयणादलुङ् भवतीतिशक्यतेवक्तुंतथाप्यन्यार्थोऽवश्यंवक्तव्यउत्तरपदाधि
कारइतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रिता। होतापोतृभ्यामिति। पोतृशब्दस्यानङ् नभवति। होतापोत्तारावित्यत्रतुपर
त्वाद्गुणेनानङ् बाध्यतइत्युदाहरणान्तरोपन्यासः। अथविभक्त्यपेक्षत्वाद्गुणोबहिरङ्ग आनङ् तुतदनपेक्षत्वादन्तरङ्ग
स्तथापिसतिहोतापोतारावित्युदाहरणंभवति॥ ग्रामणिकुलमिति। षष्ठीसमासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रामणीरिति। समासाधिकारेप्यन्नोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गः। परमनेति। यथानतरामिति प्रतिषेधस्य प्रकर्ष एवं पारम्यमपीतिभावः। नैषोस्तिप्रयोग इति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमितिभावः। नतरांगमनमिति। गमनस्यायुक्ततरस्य प्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः। अत्रतु समासानुवृत्त्यापि नलोपः शक्यते परोकर्तुम्। एकवच्चेति। अर्थातिदेशोयं तेनद्व्यावर्थौ बहवश्चैकवत्समासेभवन्तीति स्तोकाभ्यांमुक्तः स्तोकेभ्योमुक्त इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति। द्विबह्वोरिति। भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते। यथा द्व्येकयोरिति। अनभिधानादिति। समासउपसर्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमाद्भेदैकत्वसंख्यायाएवोपजनाद्विशेषपरित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते। यथासत्तमसेरूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिर्विशेषः। एवंराजपुरुषइत्यत्र संख्यावान्राजार्थोनलभ्यते यार्थवदसंख्यइत्येतावान्संप्रत्ययोभव

ग्रामणीः। सेनानीः। नलोपः प्रयोजनम्। नलोपोनञः। अब्राह्मणः। अवृषलः। उत्तरपद इतिकिमर्थम्। परमन। नैषोऽस्तिप्रयोगः। इदंतर्हि नतरांगमनम्। एकवच्च। एकवच्चानुभवतीति वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। स्तोकाभ्यांमुक्तः स्तोकेभ्योमुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येवयथास्यात्। एकवद्वचनमनर्थकम्। एकवद्भावश्चानर्थकः। द्विबह्वोरलुक्त्वान्न भवति। द्विबहुषु समासः। द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। उक्तंवा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। एकवद्वचनेहि गोषुचरेऽतिप्रसङ्गः। एकवचनेहि गोषुचरेऽतिप्रसङ्गः स्यात् ॥

ति न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः। अन्येतु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागोभेदैकत्वसंख्येत्याहुः। यथो षधिरसाः सर्वेमधुन्यविभागेनावस्थिताएवमुपसर्जनार्थे संख्याविशेषाः। क्वचित्तुवृत्तावपि संख्याविशेषावगमो यथा तावकीन इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः। मासजातः शौर्पिक इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः। कुण्डशोद इति वनघः प्रविशतीत्यादौ प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः। स्तोकाभ्यांमुक्त इत्यादावपितर्ह्यलुग्विधानाद्द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोस्तु। नैतदस्ति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नचस्तोकाभ्यांमुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते। तस्मिन्नुभ्यनस्यैकस्वर्यस्याभावात्। स्तोकाभ्यांमुक्त इत्यादावपादाने पञ्चमी। नतु करणेचस्तोकाल्पेत्यनेन। धर्ममात्रवाचित्वे द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोषुचरइति। ———— गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्शब्दवदुदकस्य वाचकस्तस्मिन्नेकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति। एवं वर्षासुज इति वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवर्त्तुविशेषवाची। ननु क्त्तु प्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम्। अप्स्व्यमिति। अप्सु साधुः तत्र साधुरिति यत्॥ पञ्चम्याः॥ अन्यार्थ इति। इतिविषये च द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः। युक्त एवेति। आहरणाङ्केः शंसने शंसिर्वर्त्तते दस्युपातविषयमेतदपादानम्। यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सरणाङ्केः विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते इति बलाहको पा

गोषुचरः। वर्षाभ्यश्चजे। वर्षाभ्यश्चजेऽतिप्रसङ्गो भवति। वर्षासुजः। अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानम्। अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। जे चरे च। अतिप्रसङ्गो भवति। योनि। अप्सुयोनिः। योनि। यत्। अप्स्व्यम्। यत्। मति। अप्सुमतिः। मति। जे। अप्सुजः। जे। चरे। अप्सुचरो गह्वरेष्ठाः॥ पञ्चम्याः॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्। पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ब्राह्मणाच्छंसी। अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा पञ्चमी दृश्या। ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी। अथवा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः। ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा हृत्वा हृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी॥ ओजः॥ तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानम्। तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अञ्जसाकृतम्। पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति च। पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुंसानुजः। जनुषान्धः। विकृताक्षः॥ आज्ञायिनि च॥ आत्मनश्च पूरणे। आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आत्मनापञ्चमः। आत्मनादशमः। अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा तृतीया दृष्टव्या। आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मनापञ्चमः। आत्मनादशमः। अथवा युक्त एवात्र तृतीयार्थः। आत्मना कृतं तत्स्य तद्येनासौ पञ्चमः। कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति। बहुव्रीहिरयम्। आत्मा चतुर्थोऽस्येति॥ वैयाकरणाख्यायाम्॥ परस्य च॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम्। आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आत्मनेभाषः। परस्मैभाषः। तत्कथं कर्त्तव्यम्॥

दानम्॥ आज्ञायि॥ अन्यार्थ इति। आत्मा पञ्चमोऽस्येत्यत्रार्थे आत्मनापञ्चम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः। अत्र च वेति वक्तव्यं तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति। आत्मना कृतमिति। इतिविषये प्रतीयमाना करोतिक्रियाकारकत्वनिमित्तं भवति। हेतौ वा तृतीया कार्या। अथवा दध्योदनादेरुदपसेकादिवत्। करोतिक्रियाया अन्तर्भावात् करोतेरप्रयोगः। आत्मनापञ्चम इत्युक्ते आत्मनास्य कृतं पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात्। आत्मा चतुर्थोऽस्येति। एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते। वैयाकर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याकरणे भवेति। अणृगयनादिभ्य इत्यण्। अत्र पक्षे आख्या शब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ च नकेषुचिद्व्याकरणेषु
संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुको प्रसङ्गः। अथ हीति। आख्या प्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदमिमस्य धातवो वैयाकरणैरा
त्मभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक् सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः
सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः॥ हलदन्तात्॥ हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं नत्वधिकरण
त्वमिति रुचिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमास्हृन्निशसितिच्छादृसो हृदयस्य हृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायामपि भवति। लुकोऽवादेश इति। ननु चावादेशोऽन्तरङ्गो लुक्बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाध
यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। अथ हि वैयाकरणाना
माख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी
आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोज
नम्। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्तरि
परस्मैपदमिति॥ हलदन्तात्॥ हृद्युभ्यां ङे रुपसंख्यानम्। हृद्युभ्यां ङे रुपसंख्यानं कर्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्।
अन्यार्थे च। अन्यार्थे चेषा सप्तमी द्रष्टव्या हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारे गोरुप
संख्यानम्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन। लुकि कृते मावादेश
इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः।
तद्धत्यवादेशेन न भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशे लुकाभाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति
बाधकत्वमपि लुकः संदिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किं बन्धिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याचरितार्थत्वाद्भाविह
लन्तत्वाश्रयेणालुक्सालुको बाधनादेवावादेशोऽस्तु यथा जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशोऽलुगन्नानुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधि
तुमिति लुक् प्रवर्तताम् इत्येवं विधो विप्रतिषेधः। जातौ पदार्थे इषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्ते षलुक् सावकाशो भाविहल
न्तत्वाश्रयेण न शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह। लुक इति। अत्रापि यणादेशे कृते हल
न्तत्वाद् लुक्प्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक इति। सप्तम्याः संज्ञायामिति कृत्वाऽकोऽतइति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्संध्यक्षरार्थमिति। संध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः।
असकृदिति। नात्र विषयमेव निपातनमपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति। गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात् परस्य स्थिर
स्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति॥ कार ॥ कारः स्वामिग्राह्यो भागः। यदि संज्ञायामिति। संज्ञाग्र
हणानुवृत्तौ सत्यां कारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। यस्तु सांप्रतिकः कारः केनचिदेवोत्पादितस्तस्य ग्र
हणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते। अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनालु
का भाव्यम्। तदा सांप्रतिककाराभिधायिन्यप्राप्ते विभाषाऽलुग्विधीयत इति पक्षो व्यवतिष्ठते। तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दोऽय

लुक्कोऽनादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति। भूम्यां पाशो भूमिपाशः। अकोऽत इति वा
तत्संध्यक्षरार्थम्। एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वाऽकोऽत इति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भ
विष्यति। अकोऽत एव भवति नान्यत इति। तत्संध्यक्षरार्थम्। तेन संध्यक्षराणां सिद्धं भव
ति॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यान
मिति। नैष दोषः। निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते। असकृत्त्वल्वपि निपा
तनं क्रियते गवियुधिभ्यां स्थिर इति॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। क
थं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततोऽप्राप्ते। कश्चात्र विशेषः। कारना
म्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः। कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अवि
कटे उरणो दातव्यः। अविकटोरणः॥

प्रदेशमात्राभिधायी। अविकटोरण इति। अवीनां संघातोऽविकटः। संघाते कटच्। उरणो मेषः। कारविशेषस्य रूढिरियमिति पू
र्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते। प्राचामाचार्याणां मते न हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुग्भव
ति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते। व्यवस्थितविभाषा च विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुग्भवति देशान्त
रे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति। अथवा प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्या
दाविति सामर्थ्यादुदेशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्था नादिकल्पः संपद्यते। यूथपश्वादयः उदग्देशे कारः। हलेद्विपदिकादयः प्राग्दे
श अविकटोरणादयः प्रागुदक्चेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदेवेति। समाससमन्तरेणलुक्प्रसङ्गाभावादलुक्विधानादत्रसमासोनुमीयतइत्यर्थः। अस्मिन्स्थानेअविकटोरणःसांप्रति
ककारइत्यभ्युपगमः। यथैवस्तूपेशाणादयः॥ अत्रहलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपिसमासानुमानम्। यद्यपीति।
यथापरमेकारकेपरमकारकेइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवतिलाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्यएवंस्तूपेशाणादावपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिः। इतरोयद्यपिसंज्ञायामितिप्रतिपदोक्तःसप्तमीसमासोविधीयतेतथापिस्वरान्तरेणैवात्रभा
व्यमित्याह। नैवात्रेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनभाव्यमित्यर्थः। एवंस्थितेनिर्णेतुमाह। किंचभोइति। अयमर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृ

अस्तुतर्हिप्राप्ते। अप्राप्तेसमासविधानम्। यद्यप्राप्तेसमासोविधेयःप्राप्तेपुनःसतिसंज्ञायामित्येवसमासः
सिद्धः। नैषदोषः। एतदेवज्ञापयतिभवत्यत्रसमासइति। यदयंकारनाम्निसप्तम्याअलुकंशास्ति। यद्यपिता
वज्ज्ञापकात्समासःस्यात्स्वरस्तुनसिध्यति। यद्धितत्सप्तमीपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीतिलक्षणप्रतिपदो
क्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवैवंतत्। नैवात्रानेनस्वरेणभवितव्यम्। किंतुसप्तमीहारिणौधर्म्येहरणइत्येतेनात्र
स्वरेणभवितव्यम्। किंचभोःसंज्ञाअपिशास्त्रेक्रियन्तेनलोकःसंज्ञासुप्रमाणम्। लोकेचकारनामसंज्ञा। ननुचो
क्तंकारनाम्निवावचनार्थंचेदजादावतिप्रसङ्गइति। नैषदोषः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागःकरिष्य
ते। कारनाम्निचप्राचाम्। ततोहलादौ। हलादौचकारनाम्निसप्तम्याअलुक्भवति। इदमिदानींकिमर्थम्। निय
मार्थम्। हलादावेवकारनाम्निसप्तम्याअलुक्भवतिनान्यत्र। क्वमाभूत्। अविकटेउरणोदातव्यः। अविकटोर
णः॥ मध्याद्गुरौ॥ गुरावन्ताच्च॥ गुरावन्ताच्चेतिवक्तव्यम्। अन्तेगुरुः॥ बन्धेच॥ स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते। उताहोन।
किंचातः। यद्यनुवर्ततेसिद्धम्। हस्तेबन्धःहस्तबन्धः। चक्रेबन्धःचक्रबन्धइतिनसिध्यति ॥

तौस्तूपेशाणादयोरूढाः। तन्निवृत्तौनरूढाःइत्येतन्नक्रियते। एकस्यरूढित्वारूढित्वविरोधात्। लोकेचेति। रूढाएवस्तूपेशाणा
दयस्तेतुचिरन्तनाःसांप्रतिकावाभवन्त्वित्यर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेर्थेनामग्रहणंविस्पष्टार्थम्। एवंहिस्फुटाप्राप्तेविभाषाभव
त्यन्यथासंज्ञाग्रहणानुवृत्तिःसंदिह्येत। कारनाम्निचप्राचामिति। प्राचामेवकारनाम्नीतिनियमादुदीचांकारेऽविकटोरणेऽलुङ्निवर्त्य
तेप्राचामपिकारेऽविकटोरणेहलादावित्यनेनद्वितीयेननियमेनालुग्निवृत्तिः॥ बन्धेचानेनसिद्धेतिनिषेधस्यास्यचविकल्पस्यवि
षयविभागज्ञानायोपन्यस्यति। स्वाङ्गग्रहणमिति। स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्तमानेस्वाङ्गादुत्तरस्याःसप्तम्याअलुकोविकल्पःअन्यस्मात्तु
तत्प्रतिषेधइतिविषयविभागसिद्धिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथनिवृत्तमिति।तदाविकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः।सर्वत्रेति।चक्रबन्धनमित्यादौसर्वत्रबध्नाति धात्वादावुत्तरपदेलुक्प्रतिषेधः।अत्रतुसूत्रेबन्धग्रहणंघञन्तउपात्तोनधातुमात्रनिर्देशइत्यर्थः॥तत्पुरुषे॥बहुलवचनादिति। प्रकृतत्वादलुगितिविज्ञेयम्।न्यायोऽप्यत्रास्ति।अन्तरङ्गाकृदन्तवाच्यक्रियानिमित्तासप्तमीगृह्यतेइहतुक्रियान्तरनिमित्तापरमेका रकेनित्येइतिबहिरङ्गेतिनगृह्यते।अकृत्स्नत्वादिति।अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थःनहिबहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभाग निश्चयः।इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वंमन्यमानआह।यद्यकृत्स्नमिति।कृत्स्नंचेतिएतावत्युक्तेअवयवसाकल्यमपिकार्त्स्न्येंग

अथनिवृत्तंसिद्धंचक्रेबन्धःचक्रबन्धः।हस्तेबन्धःहस्तबन्धइति नसिध्यति।किंकारणम्।नेन्सिद्धबध्नातिषु इतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारेतत्पुरुषेकृतिबहुलमितिप्राप्तेनेन्सिद्धबध्नातिषु इतिप्रतिषेधउच्यतेतस्मिन्नित्येप्राप्तेइयंविभाषाआरभ्यते।एवमपिनज्ञायतेकस्मिन्विषयेविभाषाकस्मिन्विषये प्रतिषेधइति।घञन्तस्येदंबन्धशब्दस्यग्रहणंप्रतिषेधेतुचधातुग्रहणम्।तेनघञन्तेविभाषाअन्यत्रप्रतिषेधः॥

तत्पुरुषे॥तत्पुरुषेकृतिबहुलमकर्मधारये।तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यत्राकर्मधारयइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्। परमेकारकेपरमकारकइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।बहुलवचनान्नभविष्यति।अथकिमर्थंलुगलुगनुक्र मणंक्रियतेनतत्पुरुषेकृतिबहुलमित्येवसिद्धम्।लुगलुगनुक्रमणंबहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात्।लुगलुगनुक्रमणं क्रियतेअकृत्स्नंबहुलवचनमिति।यद्यकृत्स्नंबहुलवचनंयदनेनकृतमकृतंतत्।एवंतर्हिनब्रूमोऽकृत्स्नमिति। कृत्स्नंचकारकंचसाधकंचनिर्वर्त्तकंचयदनेनकृतंसुकृतंतत्।किमर्थंतर्हिलुगलुगनुक्रमणंक्रियते।उदाहरणभूय स्त्वात्।तैर्वैखल्वपिविधयःसुपरिगृहीताभवन्तियेषांलक्षणंप्रपञ्चश्चकेवलंलक्षणंकेवलःप्रपञ्चोवानतथाकारकंभवति।

म्यतइत्याह।कारकंचेति।कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नमित्यर्थः।कारकमपिप्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावादकृत्स्नंस्यादि त्याह।साधकंचेति।साधकमपिकदाचित्सामर्थ्यादकृत्स्नंस्यादित्याह।निर्वर्त्तकंचेति।सर्वदासर्वकार्यनिष्पादयतीत्यर्थः।उ दाहरणभूयस्त्वादिति।भूयांस्युदाहरणानिप्रपञ्चेनज्ञाप्यन्तइत्यर्थः।लक्षणमिति।सामान्यलक्षणंबहुलग्रहणादियुक्तम्।वि षयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्नतथाकारकम्।प्रपञ्चोऽप्यानन्त्यप्रसङ्गान्नकारकइतिमध्यमावस्थाश्रीयतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवश्यंखल्विति। प्रातिशाख्यसद्भावेपिसर्ववेदसाधारणेनानेनशब्दानांप्रतिपादनंक्रियते तच्चप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद्बहुला
दिग्रहणेनकर्त्तव्यमित्यर्थः।सर्ववेदपारिषदमिति।अध्येतृसंघःपरिषत्।तत्रभवंपारिषदम्।सर्ववेदानांपारिषदमितिषष्ठीसमासः
नैकइति।वेदेषुवैचित्र्येणव्यवहारात्तदङ्गव्याकरणेपितथैवबहुलादिशब्देनव्यवहारः।तेनैतन्नचोदनीयम्।वाग्रहणमेवक्रिय
तांव्यवस्थिताविभाषावाश्रीयतां किंबहुलग्रहणेनेति।षष्ठ्याआ॥ पश्यतोहर इति।षष्ठीचानादर इतिषष्ठीपश्यन्तमनादृत्यहरती

अवश्यंखल्वप्यस्माभिरिदंवक्तव्यंबहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति।सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रंतत्रनैकः
पन्थाःशक्यआस्थातुम्॥ षष्ठ्याआक्रोशे॥षष्ठीप्रकरणेवाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।
वाचोयुक्तिः।दिशोदण्डः।पश्यतोहरः।आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका।आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानंकर्त
व्यम्।आमुष्यायणः।अमुष्यपुत्रिका।अमुष्यकुलिकेतिचैववक्तव्यम्।अमुष्यकुलिका।देवानांप्रियइतिचैउपसं
ख्यानंकर्तव्यम्।देवानांप्रियः।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञायामुपसंख्यानम्।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञाया
मुपसंख्यानंकर्तव्यम्।शुनःशेपः।शुनःपुच्छः।शुनोलाङ्गूलः।दिवश्चदासेउपसंख्यानंकर्तव्यम्।दिवोदासायगा
यते॥ऋतोविद्यायोनि॥विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्।विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्त
रपदग्रहणंकर्तव्यम्।विद्यासंबन्धेभ्योविद्यासंबन्धेषुयथास्यात्।योनिसंबन्धेभ्योयोनिसंबन्धेषुयथास्यात्।व्यति
करोमाभूत्।अथैषांव्यतिरेकेनभवितव्यम्।बाढंभवितव्यम्।होतुःपुत्रः।पितुरन्तेवासी॥आन॥क्वायंनकारःश्रूयते।न
क्वचिच्छ्रूयते।लोपोऽस्यभवतिनलोपःप्रातिपदिकान्तस्येति।यदिनक्वचिच्छ्रूयतेकिमर्थमुच्चार्यते।रपरत्वंमाभूदि
ति।क्रियमाणेपिवैनकारेरपरत्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।नलोपेकृतेऽएषोऽपिहिउःस्थानेअण्शिष्यते।नैषदोषः।उः
स्थानेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवतीत्युच्यतेनचायमुःस्थानेअणेवशिष्यते।किंतर्ह्यण्चानण्च।कथंपुनरिदं
विज्ञायते किमृकारान्तानांयोद्वन्द्वइतिआहोस्विद्द्वन्द्वऋकारान्तस्येति ॥

त्यर्थः।शुनःशेपइति।ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्तोप्यस्तिशेपशब्दोनकेवलंसकारान्तःशुनइवशेपोस्येतिबहुव्रीहिः॥ऋतो॥त
त्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति।अन्यनिवृत्तिपरत्वाद्व्यतिकरेपिकार्यप्रवृत्तिः।आनङ्॥क्वायमिति।कार्यार्थःश्रवणार्थोवावर्णाना
मुपदेशइतिमत्वाप्रश्नः।क्रियमाणेपीति।उःस्थानेयःकृतोण्सरपरइतिसूत्रार्थंमन्यते।इतरःस्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणा
ह।नैषदोषइतिपुत्रेपीति।अनाक्रोशेपिभ्रातुःपुत्रादावित्यभिप्रायः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संबन्धमिति। आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् संबन्ध्यन्तरेण पुत्रशब्दो न संबध्यते तन्निवृत्तौ तु संबध्यत इत्यर्थः॥ देवता॥ उभयत्रेति। पूर्वपद
त्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः। लोकवेदयोरिति। साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङित्यर्थः। सहनिर्वापः। सहदा
नम्॥ मातर॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति। सप्तम्यन्तमेतत् तत्र मातरपितराविति अत्र पूर्वपदस्य अरशब्दोऽन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु ऋतो
कस्मान्न विशेषः। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानम्। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पितापुत्रौ। कार्यी
चानिर्दिष्टः। कार्यी चानिर्दिष्टो भवति। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङा भवितव्यमिति। अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्त
स्येति। अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः। अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पितृपितामहा
विति। अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति। ननु चोक्तमृकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्रे उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। पुत्रग्रह
णमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्तते विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे वेति, पुत्रे पि
विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। ऋतो विद्यायो
निसंबन्धेभ्यः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। विभाषा स्वसृपत्योः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। आनङ् ऋ
तो द्वन्द्वे। पुत्रग्रहणमनुवर्तते। षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम्। यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति। कार्यी च निर्दिष्टः। कथम्।
उत्तरपद इति वर्तते। ङिच्चायं क्रियते। सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति। पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः। पु
त्रे च कार्यी निर्दिष्टः। कथम्। ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति। तद्वै पञ्चमी
निर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये
ति॥ देवता॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः। देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। ब्रह्म
प्रजापत्यादीनां च। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ। स तर्हि वक्तव्यः।
न वक्तव्यः। द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात्। कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः। वेदे ये
सहनिर्वापनिर्दिष्टाः। न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः॥ इद्वृद्धौ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः। इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावै
ष्णवं चरुं निर्वपेत्॥ मातरपितरावुदीचाम्॥ पितरामातरा च च्छन्दसि॥ किं निपात्यते। पूर्वोत्तरपदयोः ऋकारस्य अरारौ निपात्येते॥
मातरपितरौ भोजय। मातरपितरावानय। आ मा गन्तां पितरामातरा चामा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्॥ इति श्री॰ षष्ठाध्यायस्य तृ॰ पा॰ प्रथममा॰
ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च। पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्याराशब्दोऽन्तस्य निपात्यते समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगि
त्याकारः पूर्ववत् गुणरपरत्वे॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्त्रियाः पुंवत्। कथमिदमिति। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनि मित्तस्यान्यपदार्थ
त्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्ययमर्थो लभ्यते। प्रत्यासत्त्याच यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो वि
धीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते। भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च। शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्ततोऽर्थशब्देना
पीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात्। यदा तु भाषितः पुमान्येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थ आ
श्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः। गर्भिभार्य इति। स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्यावयवभूतगर्भ
संबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम्। गर्भी व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्धः इति समानाकृतित्वाभावः। प्रसूतप्र

स्त्रियाः॥ भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित् क्वचिद्यद्भाषित
पुंस्कमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। गर्भिभार्यः। प्रसूतभार्यः। प्रजात
भार्यः। अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति। द्रोणीभार्यः। कुटीभार्यः। पात्रीभार्यः। अत्रापि
प्राप्नोति। अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। कथं गर्भिभार्यः। प्रसूतभार्यः। प्रजातभार्य इति।
कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अथ किमर्थमूङः पृथक्प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत न कोपधाया इत्यु
क्त्वा ततः ऊङश्चेत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः द्विःप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। नैवं शक्यम्। पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्म
धारय इति प्रतिषेधार्थमिति। स पुंवद्भावो यथेह भवति। कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका। एवमिहापि स्यात्। ब्रह्मबन्धू
र्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति। अथ पृथक्प्रतिषेधे पुनरुच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति।

जातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः। पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः। द्रोणीभार्य इति।
द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव तत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानदशात्तन्निबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अभेदे
नावसीयमानो गवादन्यां वर्त्तत इति नास्ति समानाकृतित्वमेवं कुटशब्दो घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिङ्गः। पात्रशब्दो द्वैचादित्वा
न्नभाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः। कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानमवान्तरभे
दस्त्वविवक्षितः। प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृथगिति। पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तरं द्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः। अथवानायमिति। सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्य प्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षाद् अस्य पक्षस्य भेदः। भाष्यकारेणात्रानूङ्ग्रहस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न तु पूरणीप्रियादिषु तस्या। तेन मद्रा नवमी महा आद्रा दर्शीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति। किं पुनरिति। यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेन भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति। यदा तु स्त्रीलिङ्गयुक्तं वस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति। त

पृथक् प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथवा अनूङिति तत्रानुवर्तिष्यते। अथवा नायं प्रसज्य प्रतिषेधः। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदूङ इति। स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः। किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहोस्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम्। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञायेत। कस्य। स्त्रीप्रत्ययस्य। किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किंचित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र च अनारम्भात् पुंसि। न किंचित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत् समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात्। कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न संभवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥

त्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः। शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः। कथं पुनरिति। पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः। वतिनिर्देशोऽयमिति। उपमानोपमेयभावविषयो वतिस्तत्रोपमाने सत्ता सत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यत इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन्पक्षे यद्दूषणं तदाह। प्रातिपदिकस्य चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एनीभार्येति। एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइति ङीप्प्रकारस्य चनकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतश
ब्दात्परईकारइति तन्निवृत्तावपि स्थानिवत्त्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः। ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृ
त्तिर्भविष्यति। एवं तर्हि स्थानिवद्भावात्पुनर्नकारस्योन्मज्जनं नमन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भा
वः। स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तत्रैवं व
क्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति। नैष दोषः। अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात्प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिव

प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनीभार्या अस्य एतभार्यः। श्येनीभार्या अस्य श्येतभार्यः। पुंवद्भावेन किं
क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्। तस्यानिवृत्तत्वात्केन न शब्दो न श्रूयेत। स्त्रियामित्यु
च्यमानः प्राप्नोति। स्थानिवत्प्रसङ्गश्च। स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति। पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रि
यते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रातिपदि
कस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति त
त्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सू
त्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति। वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम्। वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। के पुनर्वतण्ड्यादयः॥

द्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति। पुरस्तादिदमिति। यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते।
पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात्। तत्पठितमिति। पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः। प्रत्यापत्तिवचनमेव
व्याप्यमुपगम्यतां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह। न चेदानीमिति। सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां वि
स्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः। तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात्संभावितनिवृ
त्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं नत्वीकारो नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सह विधानाद्यणादेशस्य तु नि
मित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लुगलुगिति। लुगलुकोर्यथायोगमिष्यमाणो न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणाघीतिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। यदि पुनरिति। लुक् स्त्रियामि त्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः स्यादिति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः। स्त्री ई इति। स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः। एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रियादिति यङादेशः। ईकारविधाविति। शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते ततस्तत्कृते लुकीकारो नास्य कृते चेकारे लुको प्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वाच्चेति। उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्ग

लुगलुगस्त्रीविषयाद्धि स्त्रीप्रत्ययाः। लुक् गार्ग्यो वृन्दारिकाः। गर्गवृन्दारिकाः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते। लुक्। अलुक्। वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति। यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत। तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति। ईकारविधौ वप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति। शार्ङ्गरवादौ वै सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते। स चैतत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति। अलुक्। अस्त्रीविषय। कौण्डीवृसी वृन्दारिका कौण्डीवृस्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः॥ अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते। अस्त्रीविषया हि स्त्रीप्रत्यया। गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते। यश्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैतदुत्तरपदे यश्चोत्तरपदे न तद्भाषितपुंस्कात् परमिति ॥

त्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति। तत्रैतत्स्यान्निमित्ताभावाल्लुक् निवर्तिष्यत इति। एतच्च नास्ति। न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यानित्यादौ निवृत्यामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च। कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति। स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति। गार्ग्यायणीति। ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति। ङीषस्तु भाषितपुंस्काद् विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वप्रसङ्ग इति। यथा प्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुं ६३२
स्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम्। शुक्लचूडादौ पुंवद्भावस्याप्रसङ्गात्। नह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषितपुंस्कात्परः। अङ्गारकाद्
ति। अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिकाशब्देन च पक्षिजातीतस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधा

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गो विशेषात्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इ
ति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः। तेषां कालिकाः स्त्रि
यः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृ
न्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य
योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भव
तीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्का
नुपपत्तिश्च। ह्यर्थे चायं चः पठितः सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम्। अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम्। अर्थातिदेशे वि
प्रतिषेधानुपपत्तिः। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादि
केषु इति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शब्द
स्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः। किं च सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति।
अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः
क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋ
श्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयक
स्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्य
ते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ॥

रयेत्यनेनार्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादादेशप्रसङ्गः। शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापि योज्यम्। स
र्वो हि शब्द इति। एताः कालिकावृन्दारिका इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः। अर्थातिदेश इति। भाष्यः
स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थो ऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरेको ह्रस्वो ऽर्थस्य पुंवद्भावः ॥ ९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्या
निवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते। यदि ह्युक्तं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन
निवर्त्येत तदाऽकृतमेव तत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते। तस्मादस्त्विति। शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वा
पर्यसंभवात्। भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति। समुदायः समासार्थोऽवयवेन विग्रहः। निपातनादिति। नन्वलौकिकत्वाद
स्य कथं निपातनादिति परिहारः। लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम्। अथ लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते लुगप्यध्यवसीयतामि
ति

अयं तावददोषः। यदुच्यते अश्रौतिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं हि कार्ययोगे एव विप्रतिषेधः किं
तर्ह्यसंभवेपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। पुंवद्भावोऽभिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्व
त्वमभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। अयं तर्हि दोषः सर्वप्रसङ्गोऽ
विशेषादिति। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः। ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशे
षादिति। नैष दोषः। समासनिर्देशोऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति। यद्येवं लुक्प्रा
प्नोति। निपातनान्न भविष्यति। अथवा अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रह
णं शक्यं विज्ञातुम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तं इवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे का
र्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती
भवति। एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत्। अनूङ् ऊङ्स
दृशं स्त्रीप्रत्यय इति। एवमपि दृडविडवृन्दारिका ऐडविडवृन्दारिका। पृथवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका। उशिक्वृ
न्दारिका औशिजवृन्दारिका। दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका। अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

त्यदोषः। अथवेति। ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः संबन्धः। उच्यते अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाद्गमपि लक्षणं भवि
ष्यति संज्ञापरिभाषवत्। दृडविडिति। दृडविडोऽपत्यं पृथोऽपत्यं जनपदशब्दादित्यञ्। उशिग्दरद्भ्यां त्वञ्मगधेत्यण्। त
भयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य। लुक् च स्यानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव। यदा तु भाषितपुंस्का दूङ् परिनिष्ठितः समासे भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसक्तस्य प्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव। पट्वी मृदुभार्य इति। पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात्पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्येण पुंवद्भावः। इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह। पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति। भाषितपुंस्कादिति। एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः। इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तमिति मत्वाह। ननु चेति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। समानायामिति। आकृत्यन्तर इति। पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ भार्यायां तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः। आरभ्यत इति। ततश्च पाटवे मार्द

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अथेह कथं भवितव्यं पट्वी मृद्वी भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः। आहोस्वित् पटुमृदुभार्यः। पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम्। पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। ननु चयोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ। कथम्। आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः। एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते। यस्मात् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः। यस्य चाकृतौ नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम्। पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्। प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम्। इह माभूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

वे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते। इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति। कल्याणपञ्चमीक इति। पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यं अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोऽपि प्रधानपूरण्या एव विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यृतश्चेति कब्भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य प्राधान्यं मत्वा पृच्छति। अथेह कथमिति। रात्रयोऽत्रेति। उद्भूतावयवा रात्रयः प्रधानं तत्र यथैव प्रथमा द्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वृत्तिपदार्थस्यान्यपदार्थे तु प्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तसिला॥ पटुकल्पेत्यपपाठः। घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्याभावात्। तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः। एकतिरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्कीशब्दादेकस्येष्टाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः। परिगणनसामर्थ्याच्चजातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः। अजथ्येति। पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन् प्रत्ययः। हास्तिकमिति। यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धिते इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो वि

तसिला॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते। केचिद्वान्यत्र पठ्यन्ते। येषु पुंवद्भाव इष्यते। तत्र किं न्याय्यम्। परिगणनं कर्त्तव्यम्। तसिलादीन्नतसौ। न्नतसौ तसिलादी दृष्टव्यौ। तस्यां शालायां वसति। तत्र वसति। तस्याः ततः। यस्याः यतः। तरप्तमपौ। तरप्तमपौ तसिलादी दृष्टव्यौ। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। चरट्जातीयरौ। चरट्जातीयरौ तसिलादी दृष्टव्यौ। पटुचरी। पटुजातीया। कल्पब्देशीयरौ तसिलादी दृष्टव्यौ। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। रूपप् पाशपौ। रूपप्पाशपौ तसिलादी दृष्टव्यौ। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। थम्थालौ तसिलादी दृष्टव्यौ। कया प्रकृत्या कथम्। यया प्रकृत्या यथा। दार्हिलौ दार्हिलौ तसिलादी दृष्टव्यौ। तस्यां वेलायां तदा। तस्यां वेलायां तर्हि। तिल्थ्यनौ। तिल्थ्यनौ तसिलादी दृष्टव्यौ। एकी। एकतिः। अजथ्या यूथिः। शसि बह्वल्पार्थस्य। बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि। अल्पशो देहि। त्वतलोर्गुणवचनस्य। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। पट्वीभावः पटुत्वम्। मृद्वीभावः मृदुत्वम्। पटुता। मृदुता। गुणवचनस्येति किमर्थम्। कठीभावः कठीत्वम्। कठीता। भस्याढे तद्धिते। पुंवद्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति किमर्थम्। श्यैनेयो रौहिणेयः। यद्यढ इत्युच्यते। अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। कौण्डिन्यः। सापत्न इति॥

धीयते। ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति. कंसास्हचरितस्य ठको ग्रहणात्। श्येनेय इति। श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति ङीपूनकारौ। पुंवद्भावे श्येतेयो रौहितेय इति स्यात्। अग्नायीति। अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक्। तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति। कौण्डिन्य इति। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ्। तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति। सपत्नीशब्दादणि सापत इति प्राप्नोति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि पुनरिति। अढ इत्यपनीयानपत्य इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति। श्यैनेयरौहिणेयकौण्डिन्यसा
पत्नाश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति। गार्ग्यायण्या इति। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति।
सपत्नशब्द इति। व्यस्तपत्न इति निर्देशो ऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टा नुङ्। निकृते सपत्न्याः अपत्यमिति शिवाद्य
णि पुंवद्भावे सापत्नः सिध्यति। कर्त्तव्यो ऽत्रेति। स्त्रियां योढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्य
स्मिन्निति व्याख्येयम्। ठक्छसोरिति। छसः सित्त्वात् तत्र सितिचेति पदसंज्ञाविधानाद् भत्वाभावाद्वचनम्। तान्तादिति का

यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात्। गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः। गार्गीजाल्मः। अस्तु त
र्हि अढ इत्येव। कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति। कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। आगस्त्यकौण्डिन्य
योरिति। सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथम् अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य
आग्नेयः स्थालीपाक इति। अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव। कथं गार्गीजाल्मः। गार्गीग्नेयो न संवदेते। कर्त्तव्यो ऽत्र यत्नः।
ठक्छसोश्च। ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः। भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः। ठग्ग्रहणं किमर्थम्। न इके
कृते अजादावित्येव सिद्धम्। नैवं शक्यम्। अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः। अजादिलक्षणे हि माथि
तिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथा। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति।
एवमिहापि न स्यात्॥ तसिलादि॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणं किमर्थम्। मानिन्ग्रहणमस्त्र्यर्थम् समानाधिक
रणार्थं च। मानिन्ग्रहणं क्रियते। अस्त्र्यर्थम् समानाधिकरणार्थं च। अस्त्र्यर्थं तावत्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो
यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः। असमानाधिकरणार्थम्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता दर्शनीयमा
निनी इयमस्याः॥ न कोपधायाः॥ किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये। आहोस्वित् पुंवद्भावमा
त्रस्य। किं चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये ॥

देशो न भवतीति। ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात्। संघातस्य तु स्थानित्वे संनिपातपरिभाषोपस्थाना
त्॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणमिति। स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वात् यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीय
मानिनी देवदत्तेति। अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्तृत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम्॥ न कोप॥ आद्यस्येति। पाणिनिपठितसूत्र
त्रयस्येत्यर्थः। पुंवद्भावमात्रस्येति। औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माध्यमिकीय इति। मध्यमिकायां भव इति वेण्वादिभ्यश्छण्वक्तव्य इति छण्प्रत्ययः तत्र भस्याढे इति पुंवद्भावप्रसङ्गः। शालू-
किकीय इति। शालूकानि विद्यन्तेऽस्यामिति वुञ्छण्केति कः। शालूकिकायां भव इति वृद्धाट्ठकेकान्तखोपधादिति छः। विधिर-
पीति। नगर्यां ग्रामे वा भाषितपुंस्कत्वात्। वैलेपिकमिति। अण्महिष्यादिभ्य इत्यण्। एवं तर्हीति। प्रयोगमूलाद्व्याख्यानादुभयत्रेष्टवि-
षयविभागलाभः। पाकभार्य इति। पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीबपवादोऽजादित्वाट्टाप्। भेकभार्य इति। भेकशब्दः क्रिया-

माध्यमिकीयः। शालूकिकीयः। अत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङ् इत्युच्यते न
चैतद्भाषितपुंस्कादनूङ्। इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकं विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति। अथ पुं-
वद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि न कोपधायाः
इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। तत उत्तरमेव माद्यन्तक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये। कोपधप्रतिषेधे तद्धित-
वुग्रहणम्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो वोश्च यः तस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। पाकभार्यो भेकभार्यः।
स्वाङ्गात्॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीत्येवं भविष्यति॥ पुंवत्॥ किमर्थमिदमुच्यते। न सामान्येन सिद्धम्। पुंवत्कर्मधारयेऽप्रतिषिद्धार्थम्। प्रतिषि-
द्धार्थोऽयमारम्भः। न कोपधाया इत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भावो भवति। कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका। कारकजाती-
या। कारकदेशीया। संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति। दत्ता वृन्दारिका दत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया। दत्तदे-
शीया। पञ्चमी वृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका। पञ्चमजातीया। पञ्चमदेशीया। वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम्। तत्रापि
पुंवद्भावो भवति। स्रौघ्नी वृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका। स्रौघ्नजातीया। स्रौघ्नदेशीया। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम्॥

शब्दो मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाष्यम्। जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात्॥ स्वाङ्गाच्चेतः॥ स्वाङ्गाच्चेत इत्येतावत्सूत्र-
मिति मत्वा वार्त्तिकारम्भः॥ पुंवत्॥ किमर्थमिति। कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तु स्विला-
दिष्विति मत्वा प्रश्नः। प्रतिषिद्धार्थमिति। प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम्॥

भा० ९ लि०। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। दीर्घमुखमानी। श्लक्ष्णमुखमानी। यद्यमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमानि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नवेति। पुमान्वृत्तिवाक्यविषयः। स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति। इह तु कथमिति। नहि पुंसा क्षीरस्य संब
न्धसंभवः। अत्रापीति। जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिङ्गविशेष उपकार
कस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथाऽजा सूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति। असतश्चेति। विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपाद्य
ते। समुद्रः कुण्डिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः। वायुवारुणमिति। उभयत्र

तत्रापि पुंवद्भावो भवति। श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया॥ जाते
श्चेत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भवति। कठीवृन्दारिका कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंव
द्वचनम्। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। काक्याः शा
वः काकशावः। न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नात्र स्त्री
पूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम्। उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते व
क्तुम्। इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। अत्रापि न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामावि
वक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा।
समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति
विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौ। वरुणस्य वृद्धेरवकाशः। वायुवारुणम्। इहोभयं प्राप्नोति। आग्नि
वारुणीमनड्वाहीमालभेत। वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे
धः। नात्रैको द्विकार्ययुक्तः। कथम्। अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसं
भवोऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्त्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते। वरुणस्य वृद्धिर
भिनिर्वर्त्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते। एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः॥ पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु। पुं
वद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन। पुंवद्भावस्यावकाशः। पटुभार्यः। मृदुभार्यः। खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः॥

वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ् न भवति। वायुवरुणौ देवते अस्य सास्य देवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। आग्निवारुणीमिति। नन्वी
त्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गात् उत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। इद्वृद्धाविति ईत्वस्यापवाद इत्त्वं विधीयते ततो
पवादविषयापेक्षणान्नास्यान्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये। वरुणस्य वृद्धिमिति। दीर्घाच्च वरुणस्येति निषेधात् इत्त्वं बाधत इति इद्वृद्धाविति वचनात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालिंमन्यइति। कालीमात्मानं मन्यते काल्येवाहमिति मन्यत इत्यर्थः। नर्त्तकितरेति। अत्र न कोपधाया इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः। दारदिकेति। दरदोऽपत्यं स्त्री। द्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्यातश्चेति लुक्। ततः प्रागिवात्क इति कः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। ननु परिगणितास्तसिलादयो न च कप्रत्ययः परिगणितः। एवं तर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते तेन

कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः। इहोभयं प्राप्नोति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्तकितरा नर्त्तकितमा। पुंवद्भावस्यावकाशः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। इहोभयं प्राप्नोति। पट्वितरा। पट्वितमा। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन। के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्तकिका। पुंवद्भावस्यावकाशः। दारदिका। इहोभयं प्राप्नोति। पट्विका। मृद्विका। ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ घरूप॥ ङीग्रहणं किमर्थम्। अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा अत्रापि प्राप्नोति। ईत इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति। एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियामिति वर्त्तते॥ एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते। शेषप्रकॢप्त्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्त्तव्यम्। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति॥ कश्च शेषः। अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच्। अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रकॢप्तः शेषः। कथम्। ईत इति वर्त्तते। अनी च या नदी ईदन्तं चापि यदेकाच्। शेषग्रहणं चापि कर्त्तुमशक्यम्। कथम्। अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः। तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते ॥

नासौ परिगणितः॥ घरूप॥ ईत इति वर्त्तत इति। स्वाङ्गाच्चेत इत्यतः। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तत इति। तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य। शेषप्रकॢप्त्यर्थमिति। विशिष्टस्य शेषस्य प्रकॢप्त्यर्थमित्यर्थः। अनी च या नदीति। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति। इदन्तं चेति। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणेति। ईतोऽनेकाच इति विशेषानाश्रयात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्येवमिति। यदीवद्ल्तनुवृत्त्याङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्यायस्त्रियादृत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्रीरीका
रः स्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति। नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रियादृत्यनुवर्त्तनात् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति।
सतिलिङ्ङीग्रहणे स्त्रियादृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। इष्टमिति। स
ति ङ्ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यम् सति तु ङीग्रहणे स्त्रियादृत्यस्यानुवृत्त्यनुवृ
त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृत्स्त्रियादिति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदी
पे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महद्भूत इति। महच्छब्दो भू

यद्येवं न स्त्रितरातन्त्रितरादिति न सिध्यति। लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इति प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीत
रा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति ॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ आन्म
ह ॥ इह कस्मान्न भवति। अमहान् महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ मह
न्महत्येव ॥ अन्यो महान्। अन्यः अमहान् भूतप्रकृतौ वर्त्तते। महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्। तस्मादात्वं
न भविष्यति ॥

तशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तत इति समानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति। अन्यप्रकृतिरिति। अन्यस्य महतः प्रकृतिः
कारणमन्यप्रकृतिरमहान्। भूतप्रकृताविति। भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणमर्थोर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्या
र्थः कारणमुच्यते। तदयमर्थो भूतशब्दार्थो महान्वर्त्तते। अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महतइत्यर्थः। महान्मह
त्येवेति। महच्छब्दो महत्येव वर्त्तते न तु भूतार्थे द्विविधे हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथाहि। संघीभवन्ति ब्राह्मणाः। पटीभवन्ति त
न्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयं तथा अलं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भव
ति। न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः। ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्त्तर्ये महत्युत्पन्नो न तु विकारे महति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुंवत्विति। वैयाघ्र्यां कृण्यादात्ववत्पुंवद्भावोऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि। सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात् तथा कृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः। मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति। तथा असंघो ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः संपद्यत इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसङ्गश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह। एवं तर्हीति। अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। महद्वाचीति। अयं भावः। च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययश्च य

पुंवत्तु कथं भवेदत्र। पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहतीमहती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी। एवं तर्हि अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्। अमहद्विधि महत्शब्दो वर्तते तद्वाची भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते। किं वाची। महद्वाची। तस्मात् सिध्यति पुंवत्। तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः। यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति। महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

दा प्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते। परिणामविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य। यदा चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतया आश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्। जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम्। तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते इति। यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाश्रीयते तदा चैव भावस्तत्त्वो भवन्ति परो भवतीति। उक्तं च हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम्। संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयत इति। तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद्भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 निवर्त्यमिति। पुंवद्भाववदात्वस्यापिप्रसङ्गात्। तस्मात्कचित्सामानाधिकरण्यंकचिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्यप्रयोगाः समर्थ्यन्ते
महद्भूतेत्यत्रविकारभागःकर्तृत्वेनाश्रीयते। गोमतीभूतेत्यत्रतुप्रकृतिभागोमहद्भूतश्चन्द्रमाइत्यत्रापिप्रकृतिभागः। संघीभवन्ति
ब्राह्मणाइत्यादौतुप्रकृतेरेवकर्तृत्वम्। अन्तस्यगतित्वाद्गतीनां चक्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायांविशिष्टायांक्रिया
यांब्राह्मणानांकर्तृत्वात्। संघः संपद्यतइत्यादौतुवाक्येजन्ममात्रस्यसंघःकर्ता। यथाव्याकरणस्यसूत्रंकरोतीतिकरोतिमा
त्रस्यसूत्रंकर्म। व्याकरणंसूत्रयतीत्यत्रसूत्रविशिष्टस्यकरोतेर्व्याकरणमेवमिहापिप्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयंकर्तृत्व
म्। तेनवृत्तौप्रकृतिसंख्याश्रयंवचनमेवंमहद्भूतश्चन्द्रःप्रकृतेरेवकर्तृत्वमवगमयितुंशक्तोमहद्भूतेत्यत्रतुविकृतेरिति
दोषाभावः। तत्रतुविकृतेःकर्तृत्वेप्रकृतिरानुमानिकी। महतीसंपन्नावेदिसामर्थ्यादेवामहतीतिगम्यते। प्रकृतेस्तुकर्तृत्वेसा

निवर्त्यमात्वन्तुमन्यन्ते। आत्वमपिप्राप्नोति। नैषदोषः। कथम्। यस्तुमहतःप्रतिपदंसमासउक्तःतदाश्रयं
ह्यात्वम्। कर्त्तव्यं——मन्यन्तेनलक्षणेनलक्षणोक्तस्यायम्। एवंतर्हिलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवे
तिप्रतिपदंयःसमासोविहितःतस्यग्रहणम्। कर्त्तव्यं——मन्यन्तेनलक्षणेनलक्षणोक्तस्यायम्। इहापितर्हि
नप्राप्नोतिमहान्बाहुरस्यमहाबाहुरिति। शेषवचनात्तुयोसौप्रत्यारम्भात्कृतोबहुव्रीहिः। तस्मात्सिद्ध्यति
तस्मिन्। यस्माच्छेषोबहुव्रीहिरितिसिद्धेःनेकमन्यपदार्थेइत्याहतेनप्रतिपदोक्तंतत्रभवति ॥

मर्थ्यादिकारावस्थाप्रतीयते। अमहान्संपन्नःकेनधर्मेणेतिमहत्वेनेतिगम्यते। अत्वंत्वंसंपद्यतेत्वद्भवतीत्यत्रतुरत्नौ
वाक्येचप्रकृतेरेवकर्तृत्वमिति। तदाश्रयःपुरुषोभवति। मध्यमेतुक्रियमाणेयुष्मदर्थस्यप्रकृतित्वंप्रतीयेततत्वमन्योभ
वसीतिसर्वत्रचात्रशब्दशक्तिःप्रयोगानुसारिणीप्रमाणमेषतुन्यायोमहद्भूतइत्यत्रपरिहारान्तरसंभवाद्महद्भूतेत्य
त्रचपुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्व्याख्यकृतानोक्तस्तद्दर्शयति। यस्तुमहतइति। सन्महदितिप्रतिपदोक्तसमासस्येहग्रहणम्।
महद्भूतइत्यत्रतुकुगतिप्रादयइतिलाक्षणिकःसमासइत्यात्वाभावः। शेषवचनादिति। शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणंवा
कर्त्तव्यमन्यतरेणेष्टस्यलाभादुभयोपादानन्तुपुनर्विधानार्थंपुनर्विधानाच्चप्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थःसंपद्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रधानतो वेति। यस्मात्प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद्गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः। गुणादागतो गौणः। मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः। शाख्यादिभ्यो यदिति यप्रत्ययः। लोके हि शब्दे उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते। व्याकरणेऽपि स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्ये ऽङ्गीकरणम्। कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य। उच्यते। यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः। अन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितो नरावस्थोऽर्थस्तस्याभिधीयत इति महत्त्वमसमहत्त्वुपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः। पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद्गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः। कथं तर्ह्योदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता। एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वसमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो। गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावाभावः। गोभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः। अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्धात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्धात्वे ॥

गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः। शब्दाश्रये च वृद्धात्वे इति। प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ सोऽश्व वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितास्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम्। पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः। अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिदधातीति नित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसंबन्धस्य। गोत्वं तु क्वचिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति। क्वचित्तु मुख्यम्। यथा रज्जुः सर्प इत्यनध्यवसायः सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः। तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति विपर्यस्त एव चार्थे वृद्धात्वेऽनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्तेते। अग्निसोमौ माणवकाविति तत्राग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति। गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महदात्व इति। केचित्त्वाचये चशब्दं मन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यस्याप्यात्वं वर्णयन्ति। यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये चशब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लभ्यते॥ अष्टाकपाल इति। अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः। संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अष्टकपालमिति। समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषे

महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्। महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः। महत्या घासो महाघासः। महत्याः करो महाकरः। महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टाकपालः। हविषीति किमर्थम्। अष्टकपालं ब्राह्मणस्य। गवि च युक्ते। गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टागवेन शकटेन॥ युक्त इति किमर्थम्। अष्टगवं ब्राह्मणस्य। अन्यप्रकृतिर्महान्भूतप्रकृतौ महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र॥ अमहति महान्भूतस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्॥ तस्मात्सिद्धमिति पुंवन्निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते॥२॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्। कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम्॥३॥ शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात्सिध्यति तस्मिन्प्रधानतो वाच्यतो वृत्तिः॥४॥ द्व्यष्टनः॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्विशतम्। अष्टशतम्। द्विसहस्रम्। अष्टसहस्रम्॥ विभाषा॥ सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम्। चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात्। द्व्यष्टनः त्रेश्चैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। त्रेस्त्रयसो द्व्यष्टनोरपि त्रयसादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः॥

ध इति स्त्रीत्वाभावः। अष्टागवेनेति। अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तस्त्रदीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययाद्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः। अथवा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचाराद्वाष्टगवेन युक्ते शकटमष्टागवमुच्यते॥ विभाषा॥ मण्डूकगतय इति। द्व्यष्टन्शब्दार्थे त्रयसादेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रयसादेशे न संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति।एकाभवतिक्रियाआलन्त्रयआदेशकर्तृकोपादीयते।ततोयस्मिन्कालेद्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेवत्रिशब्दस्यत्रयआदेश
इत्यर्थः।अथवोभयमिति।समुदायोऽपेक्ष्यतेसत्तुएकएवेत्यनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेत्यपिनास्ति।इह्।इद्य।रूपग्र
हणमिति।स्वरूपस्यग्रहणंनतुतदन्तस्येत्यर्थः।लेखग्रहणादिति।एतद्वचनान्यथानुपपत्त्याचलेखशब्दोऽणंन्तोगृह्यते
नतुघञन्तइतिघञिइह्इदयलेखइत्येवभवति।सर्वत्रैवेति।प्रकरणापेक्षंज्ञापकमाश्रीयतेनतेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः।कुमा
रीगौरितरेति।उदाहरणदिगियंसमासस्तूदाहार्यः।कुमारगौरितरेति।अत्रहिघान्तउत्तरपदेपुंवद्भावंबाधित्वाह्रस्वःस्यात्।सं

अथवाएकयोगःकरिष्यते।द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योःत्रयेःस्त्रं।ततोविभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषा
मिति।नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति।अथवाउभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहे।इह्।इद्य।यदणग्रहणमिदंप्रत्ययग्र
हणम्।तत्रप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितःतदादेर्ग्रहणंभवतीतियदणन्तेप्राप्नोति।यदणग्रहणेरूपग्रह
णंलेखग्रहणात्।यदणग्रहणेरूपग्रहणंद्रष्टव्यम्।कुतः।लेखग्रहणात्।यदयंलेखग्रहणंकरोतितज्ज्
ज्ञापयत्याचार्योनयदणन्तेभवतीति।अपरआह।अल्पल्पमिदंज्ञाप्यते।सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारेप्रत्य
यग्रहणेरूपग्रहणंद्रष्टव्यम्।कुतः।लेखग्रहणादेव।किंप्रयोजनम्।कुमारीगौरितरा।घादिषुनद्याह्र
स्वोभवतीतिह्रस्वत्वंप्रसज्येत।यद्येतज्ज्ञाप्यतेखित्यनव्ययस्येतिखित्येवानन्तरस्यानव्ययस्यह्रस्वत्वं
प्राप्नोति।खित्यनन्तरोह्रस्वभावीनास्तीतिकृत्वाखिदन्तेउत्तरपदेभविष्यति।ननुचायमस्तिस्तनंधयइ
ति।अत्रापिशपाव्यवधानम्।एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्था
निवद्भावाद्व्यवधानमेव।अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यःखित्यनन्तरस्यनभवतीतियदयमनव्ययस्येतिप्र
तिषेधंशास्ति।नहिखित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

ज्ञाविधौचप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेःप्रतिषेधउत्तरपदाधिकारेतूत्तरपदस्यैवेनविशेषणात्स्यादेवतदन्तविधिः।संज्ञाविधौत
दन्तविधिनिषेधस्यतुफलंदृषत्तीर्णइत्यत्रधातुतकारस्यनत्वनिवारणम्।विशेष्यानिर्देशान्नत्वेनिष्ठातदन्तविध्यभावात्क्त
कवतुतकारस्यैवनत्वंप्रवर्त्तते।ननुचायमिति।खशेवकर्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिंमन्यते।अत्रापीति।यथापचतीत्यत्रले
नाभिहितेकर्त्तरिशप्भवति।एवमत्रापीतिभावः।एकादेशेकृतइति।अयादेशात्परत्वादेकादेशइतिभावः।स्थानिवद्भावादि
ति।श्रुतेर्लिङ्गंदुर्बलमितिस्थानिवद्भावोनबाध्यते।अथवेति।नह्यव्ययात्परःखिद्प्रत्ययःसंभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पादशब्दोवृषादित्वात्स्वाङ्गशिटामदन्तानामितिवाद्युदात्तस्तदादेशआन्तर्यादाद्युदात्तएवप्राप्नोतीत्याह। पदादेशइति। ६ । ३ । ३
पदोपहतमिति। अत्रतृतीयाकर्मणीत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तोदात्तत्वंभवति। ततएकादेशःस्वरितोवानुदात्तेपदा
दावितिपक्षेस्वरितःपक्षेतूदात्तः। उपदेशिवद्वचनमिति। यथोपदेशिनःस्वरःसतिशिष्टेनस्वरेणबाध्यतेतथास्यापीत्य
र्थः। समासस्वरेणेति। समासाश्रयेणकृत्स्वरेणेत्यर्थः॥ पद्य॥ पदिकइति। पर्यादिभ्यःष्ठन्नितिष्ठन्प्रत्ययः॥ उदक॥ उदकशब्द
समानार्थउदशब्दोविद्यतेतथाचाप्रसन्नःप्रसन्नोदमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दःप्रयुज्यते। संज्ञायांतूदकशब्दप्रयोगनि

पादस्यप॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्। पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनंकर्त्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पदोपहतार्थम्। पा
देनोपहतंपदोपहतम्। तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेपूर्वपदान्तोदात्तत्वंयथास्यात्। उपदेशिवद्व
चनंचस्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपा
तनेकृतेसमासस्वरेणबाधनंयथास्यात्। पदाजिः। पदातिः॥ पद्यत्य॥ पद्भावइकेचरतावुपसंख्यानम्। पद्भावइ
केचरतावुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। पादेनचरतिपदिकः॥ वाघोष॥ निष्केचोपसंख्यानम्। निष्केचोपसंख्यानंकर्त्त
व्यम्। पन्निष्केण। पदनिष्केण॥ उदकस्यो॥ संज्ञायामुत्तरपदस्यच। संज्ञायामुत्तरपदस्यचेतिवक्तव्यम्। इहापि
यथास्यात्। लोहितोदः। क्षीरोदइति॥ एक॥ एकहलादावितिकिमर्थम्। उदकस्थानम्। उच्यमानेप्येतस्मिन्व
चनेऽत्रापिप्राप्नोति। एतदप्येकहलादि। किंकारणम्। एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्चवर्णा
नाम्। एकैकवर्णवर्त्तिनीवाक्नद्वौयुगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरित्युक्तेयावद्गकारेवाक्प्रवर्त्ततेनतावदौ
कारेनविसर्जनीये। यावदौकारेनतावद्गकारेनविसर्जनीये। यावद्विसर्जनीयेनतावद्गकारेनापिऔकारे
॥ उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्चवर्णानाम्। उच्चरितोवर्णःप्रध्वस्तइति ॥

इत्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः। एतदन्येनमृष्यन्ति। एवमभ्युपगमेवक्ष्यमाणोविकल्पोऽनर्थकःस्यात्॥ एक॥ एकहलादा
वितिकिमर्थमिति। अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमितिभावः। एतदपीति। सकारस्यैवादित्वात्। एकैकवर्णवृत्ति
त्वादिति। यद्यनेकस्यवर्णस्ययुगपदुच्चारणंस्यात्तदास्थानशब्दएकहलादिर्नस्यात्। क्रमोच्चारिताअपिवर्णायद्यवति
ष्ठेरन्घटादिवत्तदास्थानशब्देयुगपद्योरुपलम्भादादित्वंस्यात्। यतस्तुनोच्चारणेनाप्युपलब्धौवर्णानांयोगपद्यं तस्मा रामः
देकस्यैवहलआदित्वमितिनार्थएकग्रहणेनहलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थंवक्तव्यमितिभावः ॥ ९९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रप्रकर्षगतिरिति।असहायवाच्येकशब्दआश्रीयते।समानजातीयश्चसहायत्वेनप्रसिद्धतरइतिसएवनिरस्यतेतत्रय
द्यप्युच्चारणउपलब्धौवावर्णोवर्णस्यनसहायस्तथापिबुद्धौकृत्वासर्वाश्चेशब्दस्यनेनन्यायेनयस्यानन्तरंद्वितीयोहल्नो
च्चार्यतेसोऽसहायोहलादिरस्येत्याश्रीयते॥इको॥उत्तरपदमात्रइति।यस्यान्यापेक्ष्ययाअभिचार्युत्तरपदत्वंतस्मिन्नपी

अथापरःप्रयुज्यतेनवर्णोवर्णान्तरस्यसहायः।एवंतर्हिएकहलादावित्युच्यतेसर्वश्चैवैकहलादिः।तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते।साधीयोयएकहलादिरिति।कश्चसाधीयः।यत्रैकंहलमुच्चार्यजुच्यते॥इको॥

इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे।इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रेवक्तव्यम्।इहापियथास्या
त्।अलाबुकर्कन्धुदन्भुफलमिति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।सर्वान्तेलोकविज्ञानम्।लोकविज्ञानाद्धियदेत
त्सर्वान्त्यपदंतस्मिन्पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंस्यात्।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते॥अलाबूश्चकर्कन्धूश्चअलाबुक
र्कन्ध्वोअलाबुकर्कन्ध्वोचदन्भूश्चअलाबुकर्कन्धुदन्भ्वः।अलाबुकर्कन्धुदन्भूनांफलमलाबुकर्कन्धुदन्भुफ
लमिति।यद्येवंदन्भ्वाःपूर्वनिपातःप्राप्नोति।राजदन्तादिषुपाठःकरिष्यते।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते।द
न्भ्वाःफलंदन्भुफलंकर्कन्ध्वाश्चदन्भूफलंचकर्कन्धुदन्भुफलमलाबूश्चकर्कन्धुदन्भुफलंचअलाबुक
र्कन्धुदन्भुफलमिति।एवमपिफलेनाकृतोऽभिसंबन्धोभवति।नैषदोषः।प्रत्येकंफलशब्दःपरिसमा
प्यते।ङ्यङ्वङ्व्ययप्रतिषेधः।ङ्यङ्वङ्भाविनामव्ययानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।श्रीकुलम्।भ्रूकुल
म्।काण्डीभूतंकुड्यीभूतम्।वृषलकुलम्।अभ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम्।भ्रुकुंसः।भ्रूकुंसः।भ्रुकुटिः।
भ्रूकुटिः।अपरआह।अकारोभ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम्।भ्रकुंसः।भ्रकुटिः॥एक॥एकतद्धितेकिमुदाहर
णम्।एकत्वमेकतेति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्।कथम्।तसिलादिषात्वतलमुच्यत
ति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एकस्याआगतमेकरूप्यमेकमयम्।इदंचाप्युदाहरणमेकत्वमेकता।ननुचोक्तं
पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति।नसिध्यति।उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति ॥

त्वर्थः।अलाबुकर्कन्ध्वाविति।जातिपरत्वाभावादेकवद्भावोनकृतः।यद्येवमिति।अल्पाच्तरमित्यनेन।त्रयाणांतुद्वन्द्वेतन्त्रेतरपनि
र्देशेऽल्पाच्तरत्वाभावात्पूर्वनिपाताप्रसङ्गः।प्रत्येकमिति।ओरजित्यत्रःफलेलुकिकृतेनपुंसकाश्रयंह्रस्वत्वमितिप्रकारान्तरेणोक्तं
भवति॥एक॥त्वतलोर्गुणवचनस्येति।एकशब्दोयदासंख्यावाचीतदागुणवचनःयदाअसहायवाचीतदागुणवचनोनभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तमेतदिति। नकोपधाया इति। प्रतिषेधाभावेस्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन। तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात्। अथोच्येत। परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति। नैवदस्ति परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वे नैवानेन परत्वाद्बाध्यम्। भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् रूपस्यान्यथा सिद्धत्वात्॥ खित्य॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरिति। इह ह्रस्वश्रुत्या च्युपस्यापितेः चापूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन त्वविशिष्यमाणे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गः स्तन्त्रमुमि

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम्। एकशाटी। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। कथं पुंवद्भावः। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः। इदं तर्हि एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्। इदं चाप्युदाहरणम्। एकशाटी। ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति। न सिद्ध्यति। नकोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैषोऽस्ति प्रतिषेधः। उक्तमेतत्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति॥ खित्य॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात्। खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। किं कारणम्। अनजन्तत्वात्। मुमि कृते नजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम्। सन्नियोगाद्वा। अथवा सन्नियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम। चकारः कर्तव्यो मुम्च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति। परिहृतमेतत्। सिद्धन्तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति। तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

कृते नजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्रसङ्गः। अथ स्तनंधयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिंमन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम्न प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्तव्यः। अन्नोत्तरमाह। सिद्धं त्विति। सन्नियोगाद्वेति। सन्नियोगो योगपद्यमित्यर्थः। खितीत्येषा सप्तमीति। इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्पनं नास्ति। उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। तत्र कालिंमन्यादिषु स्तनंधयादिषु च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति।पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याह्रस्वस्यापिह्रस्वेनभाव्यमित्येकविषयत्वाद्ध्रस्वनुमागमयोरुत्सर्गापवादभावाभावात्
विरोधाभावाच्चनुसिद्ध्येभूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेणह्रस्वःप्रवर्तते।तत्रवचनादिति।पूर्वपदेनाज्विशेष्यतेखितीत्यनेनच।तत्र
येननाव्यवधानमितिन्यायेननुसिद्ध्येतेएकहल्व्यवहितस्याचोह्रस्वप्रवृत्तिः॥इच॥शसासहचरितइति।साहचर्यंविशेषस्मृति
हेतुर्भवतियथारामलक्ष्मणावितितथाओतोऽम्शसोरित्यत्रशस्सहचरितस्यामोग्रहणादन्यस्यग्रहणाभावः।सामान्यातिदे

अथवाखितिह्रस्वोभवतीत्युच्यते।खित्यनन्तरोह्रस्वभावीनास्तीतिकृत्वाभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते।अजन्तंयद्भूत
पूर्वमिति॥अथवाकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यंखितिह्रस्वोभवतीत्युपस्थितमिदंभवतिअचइ
ति।तत्रवचनादनजन्तस्यापिभविष्यति।इहापितर्हिवचनात्प्राप्नोति।वाचंयमन्यइति।नैतदस्ति।इकइतिवर्त
ते।एवमपिखट्वंमन्यःअत्रनप्राप्नोति।नैषदोषः।आप्ग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।ङ्यापोःसंज्ञा
छन्दसोर्बहुलमिति।एवमपिकीलालपंमन्यः।शुभंयंमन्यः।अत्रनप्राप्नोति।तस्मात्पूर्वोक्तावेवपरिहारौ॥इ
च॥अमःप्रत्ययवदनुदेशेकिंप्रयोजनम्।अमःप्रत्ययवदनुदेशेप्रयोजनमात्त्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादे
शाः।अमःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाःप्रयोजनम्।आत्वंप्रयोजनम्।गांमन्यः।पूर्व
सवर्णःप्रयोजनम्।स्त्रींमन्यः।गुणःप्रयोजनम्।नरंमन्यः।इयङुवङौप्रयोजनम्।श्रियंमन्यः।भुवंमन्यः।अ
मःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात्।अमःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः।
किंकारणम्।अप्रथमात्वात्।प्रथमयोरित्युच्यते।नचात्रप्रथमांपश्यामः।किंचभोःआत्वंप्रथमयोरित्युच्यते।नख
लुप्रथमयोरित्युच्यतेप्रथमयोरितिविज्ञायते।कथम्।अम्शसोरित्युच्यतेततएवंविज्ञास्यामःशस्सहचरितो
योऽम्शब्दः।कश्चशस्सहचरितः।प्रथमैव।ननुचप्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति।नसिद्ध्यति।किंकारणम्।सामान्या
तिदेशेहिविशेषानतिदेशः।सामान्येह्यतिदिश्यमानेविशेषोऽनतिदिष्टोभवति ॥

शाइति।सामान्यस्यशब्दार्थत्वाद्विशेषाणांत्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशःक्रियमाणःसामान्यनिबन्धनमेव
कार्यंप्रापयतिनतुविशेषनिबन्धनम्।विशेषशब्दाश्रयेणत्वतिदेशेक्रियमाणेतस्मिन्विशेषेयत्कार्यंसामान्यनिबन्धनंवि
शेषनिबन्धनंचतत्सर्वमतिदिश्यते।आत्वपूर्वसवर्णवद्गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एकशेषनिर्देशादिति। यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषः तत्र च तस्या असंभवोऽभ्यागमस्य विधेयत्वादपरस्यामः प्रत्ययविशेषण
त्वात् तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृद्धाद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते।
अपेति। अत्र विषये क्लीबशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहा
य स्त्रीलिङ्गमुपाददते। नाप्राप्ते लुकीति। असामगमोऽम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्याण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते। विधा

तव्यथाब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रियेवर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशि
ष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैक
वचने भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते। सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयैक
वचनवद्वचनात्। द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवैकशेषनिर्देशोऽयम्। अम्
च अम् च अमौ। द्वयोरेकाचः अम्भवति अम्प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति। अथेह कथं भवितव्यम्। प्रियसक्
त्वानं मन्यते ब्राह्मणकुलम्। प्रियसक्थं ब्राह्मणकुलम्। आहोस्वित् प्रियसक्थि मन्यमिति। प्रियसक्थि मन्यमिति भवितव्यम्। स्व
मोर्नपुंसकादिति लुक् कस्मान्न भवति। नाप्राप्ते लुकि अयमारभ्यते। स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते
एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधते। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽ
पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादि
त्येतन्न बाधते। एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याम्मोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भवि
ष्यति। नैषा परिभाषा होत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। द्विषन्तपः परन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्या
त्। तस्मात् प्रियसक्थि मन्यमित्येव भवितव्यम्। करो। अस्तु सत्यागदस्य कार उपसंख्यानम्। अस्तु सत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम्।

न सामर्थ्याद्विलुकं न प्रतिपद्यते। यथा परिघिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिघौ क्रियन्तेऽष्टाः परिधयो भवन्तीति
वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात्। द्विषन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः। एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रु
तौ विशेषानवधारणादन्येऽसाधुमन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः। एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तुंकार इति। अभ्युपगमकरणमुच्यते। सत्यंकारः शपथकरणम्। अशपथेऽपि द्वाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति। अगदं
कारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम्। भक्षंकारस्येति। यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः। धेनुंभव्या शब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते।
भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः। लोकंपृणस्येति। पृणातिः पूरणार्थः। लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः। इत्यइति। अ

अस्तुंकारः। सत्यंकारः। अगदंकारः। भक्षस्य छन्दसि। भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तस्य ते भक्षंकारस्य। छ
न्दसीति किमर्थम्। भक्षकारस्य तन्मतमिति। धेनोर्भव्यायाम्। धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। धेनुंभव्या। लोकस्य
पृणे। लोकस्य पृण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। लोकंपृणस्य धन्विनः। इत्येऽनभ्याशस्य। इत्येऽनभ्याशस्योपसंख्यानं क
र्तव्यम्। अनभ्याशमित्यम्। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम्। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽ
गिलस्य। गिलेऽगिलस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिमिंगिलः। अगिलस्येति किमर्थम्। गिलगिलः। गिलगिले च। गिल
गिले चेति वक्तव्यम्। तिमिंगिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उष्णंकरण
म्। भद्रंकरणम्। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा
भवतीति वक्तव्यम्। सूतपुत्री। सूतदुहिता। सूता। उग्रपुत्री। उग्रदुहिता। उग्रा। राजपुत्री। राजदुहिता। राजा। भोजपुत्री।
भोजदुहिता। भोजा। कुलपुत्री। कुलदुहिता। कुला। मेरुपुत्री। मेरुदुहिता। मेरुः। रात्रेः किमिसंप्राप्ते विभाषा आहोस्विद
प्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते। यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते। अथ नानुवर्त्तते ततोऽप्राप्ते रात्रेरप्राप्तविभा
षा प्राप्ते नित्यो विधिः। रात्रिंमन्यः। अप्राप्ते विभाषा। रात्र्यटः। रात्रिमटः। नलोपो नञः। किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य
ग्रहणं क्रियते। ननस्येत्येवोच्यते। नस्येत्युच्यमाने। कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत नैष दोषः। अर्थ
वद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति ॥

नभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः। दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः। तिमिंगिलगिल इति। तिमेर्गिलगिल इति समासः। तिमिंगिलं गिल
तीति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसंख्यानेन। रात्रेः प्राप्ते नित्य इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। नलो। किमर्थमिति। चादिषु ननुबन्धक एव पठ्य
तां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः। अर्थवद्ग्रहण इति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थकत्वम् व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोऽपि
न भवति किं तर्हि णकारः। व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादिति। अष्ठक्रियमाणेपि सानुबन्धकग्रहणे श्लेणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति। प्रत्ययजित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थेला न्नि
पातजित्वस्यतत्र न्यायार्थत्वात्। अवक्षेपेतिङीति। अवक्षेपो निन्दा॥ तस्मा॥ नज एवेति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मा
दिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुम् भवति। सप्तमीनिर्दे
शोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते। अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्धविवक्षायां तु षष्ठी भवति। तवर्गादिनिर्देशादिति। तदो

एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य श्लेवमस्यनभ
विष्यति। एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्सानुबन्धकग्रहणं कर्तव्यम्। नञो नलोपे अव
क्षेपे तिङ्युपसंख्यानम्। नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अपचसि वै त्वं जाल्म। अपकरोषि वै त्वं जाल्म
तस्मान्नुडचि। किमर्थं तस्मादित्युच्यते। ननु डचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्यते। एवं तर्हि
पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः। तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति तत्र हि तवर्गनिर्देश एत
त्प्रयोजनमिह माभूत् अनेषः करोतीति। यावता पूर्वान्तोयं न दोषो भवति। नैवं शक्यम्। इह हि अनुसन् इति नलोपः प्रा
तिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। नुग्वचनान्न भविष्यति। ङमुट् तर्हि प्राप्नोति तस्मात् स्वरादिः कर्तव्यः परादौ च क्रि
यमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम्। एकादिश्चैकस्य चादुक्। किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः। एकान्नविं
शतिः। एकान्नत्रिंशत्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि दुट् करिष्यते।
अदुट् चाशक्यः कर्तुम्। आनुनासिक्यं हि न स्यात्। यद्धि तद्यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति। पदान्तस्येत्येवं तत्। किं पुनः
कारणम्। पदान्तस्येत्येवं तत्। इह माभूत् ब्रघ्रः बुध्नः। ब्रध्नानि दध्नाग्रह्णातीति। एवं तर्ह्यनुट् करिष्यते। अनुट् चाश
क्यः कर्तुम्। विभाषाह्यानुनासिक्यम्। तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति। इदं न स्यादेकाद्नविंशतिरिति।
अस्तु तर्ह्यदुगेव ॥

रित्यपनीयतोरित्येवमनिर्देश इत्यर्थः। अनेषः करोतीति। परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वात्तस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमा
णे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्। एकादिः। तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय पर्चिकारै रादुगाश्रितो भाष्यकारेण तुन्या
याददुगेवस्यापि तः। एवं तर्हीति। अदुक्क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्सरूपाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सह निपाता आद्युदात्ता इति सहस्य शब्द आद्युदात्तः। प्रकृतिस्वरस्येति। आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। एवमपीति। तेनैव तदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। ग्रन्थान्ताध्यस्तर्हीति। बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम्। सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उ

ननु चोक्तमतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव। नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकम्। सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। सहस्य सः संज्ञायाम्। सहस्य सह लोपवचनम्। सहस्य सह लोपो वक्तव्यः॥ सादेशे हि सति स्वरदोषः सादेशे हि स्वरे दोषः। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत। सपुत्रः। सभार्यः। स तर्हि लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं समासस्वरमपि बाधेत सेष्टिः सपशु बन्धमिति। ग्रन्थान्ताधिके च ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्। अव्ययीभावे चाकालद्व्येव सिद्धम्। यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं समुहूर्त्तम्। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्य वा वचने सर्वप्रसङ्गो विशेषात्। उपसर्जनस्य वा वचने सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति सह युध्वा सह कृत्वा। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथं बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः। एवमपि सह युध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति। बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति एवं विज्ञास्यते। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम्॥

पाचाराः तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः। वोपस। नन्वेतदपीति। ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्स्वरः सहशब्दो न भवति व्यवधानाद्युध्वकृत्वशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनास्थितत्वान्नैतद्विचारितम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यउपसर्जनानामिति। सहशब्दस्यतावदसत्त्ववाचित्वाद्द्वन्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तुसमासेसहशब्दउपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहण सामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवःसमासःउपसर्जनशब्देनमत्वर्थीयाकारान्तेनवोच्यते। प्रकृत्याअगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रेकेनचित्प्रक्षिप्तं चरणेसब्रह्मचारिशब्देनचरणेनतुल्यउच्यतेअतएवचरणेसभावोविधीयतेतत्रब्रह्मणोग्रस्यत्वात्स्त्र्यमाणतानसंभवतीतिनिपातनमाश्रयितव्यमितिमत्वाप्रश्नः। ब्रह्मण्युपपदइति। अवयवनिपातनद्वारेणविशिष्टं

एवन्तर्हिबहुव्रीहौयदुपसर्जनमित्येवंविज्ञास्यते। बहुव्रीहौचयदुपसर्जनम्। बहुव्रीहिंप्रतिचयदुपसर्जनम्। सतर्हिबहुव्रीहिनिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। इहकश्चित्प्रधानानामेवसमासःकश्चिदुपसर्जनानामेव। कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव। तद्यउपसर्जनानामेवसमासःतदुपसर्जनंतस्येदंग्रहणम्। अथवाऽकारोमत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दोघाटइति। अथवामतुब्लोपोऽत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकायेषांतइमेपुष्पकाःकालकायेषांतइमेकालकाइति॥ प्रकृत्याशिषि॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिष्वितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। स्वस्तिभवतेसगवेसवत्सायसहलायेति॥ चरणेब्रह्मचारिणि॥ अत्रचरणेकिंनिपात्यते। ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च। ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिःप्रत्ययोव्रतलोपश्चनिपात्यते। समानेब्रह्मणिव्रतचारीसब्रह्मचारी॥ दृग्दृशवतुषु॥ दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानम्। दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। सदृक्षासः। प्रतिदृक्षासः। समःसमि॥ नहिवृति। किमर्थमञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणंक्रियतेइहमाभूत्। समञ्चनम्। उपनहनम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। उत्तरपदइतिवर्त्तते। नचान्तरेणक्विपमञ्चतिनह्यादयउत्तरपदानिभवन्तितत्रान्तरेणक्विब्ग्रहणंक्विबन्तएवभविष्यति। तदादिविधिनाप्राप्नोति। अतउत्तरंपठन्ति। अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणानर्थक्यंयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अल्ग्रहणेह्येतद्भवति। नचेदमल्ग्रहणम् ॥

र्थंसमुदायस्यैवसाधुत्वमन्वाख्येयमितिमत्वासमुदायमेवनिपात्यत्वेनोपन्यस्यति। समानेसाधारणेब्रह्मणिवेदेयोव्रतंचरतिससब्रह्मचारीत्यर्थः। व्रतलोपश्चेति। गतार्थत्वादप्रयोगएवव्रतशब्दस्यलोपःब्रह्मशब्देनहितादर्थ्याद्व्रतमुच्यते। ब्रह्मणश्चसमानत्वात्समानोब्रह्मचारीत्युच्यते॥ दृग्दृश॥ सदृक्षासइति। दृशेःक्सोवक्तव्यः। जसआज्जसेरसुगित्यसुगागमः। समः। विचारस्यसमानत्वान्नह्यादिग्रहणंकृतम्। तदादिविधिनेति। अतःकृकमीत्यादौधातुग्रहणेदृष्टस्तदादिविधिरितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। अनल्ग्रहणेऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च तदन्तविधिवत् विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति तत्रातः कृकमीत्यत्र समासानुवृत्त्या समासाक्षिप्तमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः सुड्विधौ तु विशेष्यासंनिधानात्तदादिविध्यभावेऽन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्तु ऋ उच्यते। अयस्कृदयस्कार इत्यपीति॥ अयमपीत्यर्थोऽन्यथा यस्कृदित्यत्रैव स्यात्। विष्वग्देव। विषद्र्यङ्ङिति। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽञ्च त्यकारो भवति॥ ऊदनोर्देशे। अवग्रहे दोषः

एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनद्यादिषु किन् ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र। अयस्कृत्। अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति। विषक्॥ सहस्य सध्रिः॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। कृत्स्वरो मा भूदिति। विषद्र्यङ् विषद्र्यञ्चौ विषद्र्यञ्चः। सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः। तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः। तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्वाची घृताची। यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते। कथं साकद्रीची। एवं तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम्। घ्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। समाप ईत्वप्रतिषेधः। समाप ईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। समापं नाम देवयजनम्। अपर आह। ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। समीपम् अन्तरीपम्। इह मा भूत् प्रापं परापम्। ऊदनोर्देशे। दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न उदनोर्देश इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। अनूपम्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अवग्रहे दोषः स्यात्। अषष्ठ्य॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। अन्यस्येदमन्यदीयम्। अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारक इति। एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक् छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि॥ कद्भावे त्र्युपसंख्यानम्। कद्भावे त्र्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। कत्त्रयः। किमिदं कत्त्रय इति। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। के वा त्रयो न बिभृयुः कत्त्रय इति। पृषोदरादीनि॥ पृषोदरादीनीत्युच्यते। कानि पृषोदरादीनि। पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि। येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते। अथ यथेति किमिदम् ॥

स्यादिति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते। कोः कत्। के वा त्रय इति। किंशब्दस्य क्षेपार्थकस्य कद्भावः। पृषोद॥ कानीति। किमादिशब्दः प्रकारेऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात् प्रश्नः। पृषोदरप्रकाराणीति। प्रकार आदिशब्दो व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रकारवचनेथालिति। येनप्रकारेणोपदिष्टानि तेनसाधूनि भवन्तीत्यर्थः। अथेति। उपदेशः शास्त्रेणभवति सचैषांनास्तिसङ्घावेवा
किंनिपातनेनेति प्रश्नः। प्रागादर्शादिति। आदर्शादयः पर्वतविशेषाः। प्राचि देशे प्राक् दिक्शब्देभ्यइत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगि
तिलुक्। अञ्चूत्तरपदलक्षणापञ्चमी। दक्षिणेनेति। दक्षिणस्मिन्देशइत्येनबन्यतरस्यामित्येनपूएनपादिति येति द्वितीया। आ
चारमाह। कुम्भीधान्यादति। कुम्भ्यामेवयेषांधान्यंदस्मार्थकुंभीधान्यंस्यादित्याह। अलोलुपादति। अगृह्यमाणकारणादति। दृष्ट

प्रकारवचनेथाल्। अथकिमिदमुपदिष्टानीति। उच्चारितानि। कुतएतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्यहिवर्णा
नाह। उपदिष्टाइमेवर्णाइति। केपुनरुपदिष्टाः। शिष्टैः। केपुनः शिष्टाः। वैयाकरणाः। कुतएतत्। शास्त्रपूर्विकाहिशिष्टिः
वैयाकरणाश्चशास्त्रज्ञाः। यदितर्हिशास्त्रपूर्विकाशिष्टिः शिष्टिपूर्वकंचशास्त्रम्। तदितरेतराश्रयंभवति। इतरेत
राश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते। एवंतर्हिनिवासतश्चाधारतश्च। सचाचारआर्यावर्त्तएव। कपुनरार्यावर्तः प्रागादर्शा
त्प्रत्यक्कालकवनात्। दक्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रंएतस्मिन्नार्यावर्त्तेनिवासेयेब्राह्मणाः कुम्भीधान्या
अलोलुपाअगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेणकस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गताः। तत्रभवन्तः शिष्टाः। यदितर्हिशिष्टाः
शब्देषुप्रमाणम्। किमष्टाध्याय्याक्रियते। शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी। कथंपुनरष्टाध्याय्याशिष्टाः शक्याविज्ञा
तुम्। अष्टाध्यायीमधीयानोन्यंपश्यत्यनधीयानंयेत्रविहिताः शब्दाः तान्प्रयुञ्जानंसपश्यति। नूनमस्यदैवा
नुग्रहः। स्वभावोवायोयंनचाष्टाध्यायीमधीते। येचास्यांविहिताः शब्दाः तांश्चप्रयुङ्क्ते। नूनमयमन्यानपिजानाती
ति। एवमेषाशिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति। दिक्शब्देभ्यस्तीरस्यतारभावोवा वक्तव्यः। दक्षिणतीरम्। दक्षिणतार
म्। उत्तरतीरम्। उत्तरतारम्। वाचोवादेडत्वंवलभावश्चोत्तरपदस्येति। वाचोवादेडत्वंवक्तव्यंवलभावश्चोत्तर
पदस्यइतिवक्तव्यः। वाग्वादस्यापत्यंवाड्वलिः ॥

कारणमन्तरेणैवसदाचारानुवर्तिनइत्यर्थः। किंचिदन्तरेणेति। विनैवाभियोगादिनासर्वविद्यापारगाः तेहिसाधुत्वपरिज्ञाने
प्रमाणम्। तदुक्तम्। आविर्भूतप्रकाशानामनपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानंप्रत्यक्षान्नविशिष्यते। अतीन्द्रियानसंवेद्या
न्पश्यन्त्यार्षेणचक्षुषा। येभावान्वचनंतेषांनानुमानेनबाध्यतइति। दक्षिणतीरमिति। विशेषणसमासः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षोडन्निति। षड्दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः। वयसि दन्तस्य दतृ इति दत्रादेशः। धासु वेति। उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते। पदात्ते नैकार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते। उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः। नानाधिकरणवाचीति। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः। तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम्। षड्ढेति। न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः। दूडाश इति। दुःखेन दाश्यते नाश्यते दम्भ्यत इति खल्। दम्भेर्नलोपः तत एव निपातनात्। दुर्ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः। रोहा वेति। लोड्युत्तमद्विवचनम्। पीवोपवसनानामिति। पीवसुप

षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। षोडन्। षोडश। धासु वा धासु वेति वक्तव्यम्। उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। षोढा। षड्ढा कुरु। अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत। नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत। इह मा भूत्। षट् दधातीति षड्धेति। दुरो दाशनाशदभध्येषु उत्वं वक्तव्यम्। उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्। दूडाशः। दूणाशः। दूडभः। दूढ्यः। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम्। एहि जाये स्वो रोहा वेति। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानाम्। पयोपवसनानां त्रियेदम्। ढ्रलोपे॥ पूर्वग्रहणं किमर्थम्। न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति। न सिध्यति। न हि ढ्रलोपेनानन्तर्यमस्ति। अथेह कस्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ढ्रोर्लोपो ढ्रलोपः। ढ्रलोप इति। कथं तर्हि ढ्रोर्लोपो यस्मिन् सोऽयं ढ्रलोप इति। यद्येवं नार्थः पूर्वग्रहणेन। भवति ढ्रलोपेनानन्तर्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपद इति यत्ते तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात्। औदुम्बरो राजा धूमाकी रथेन। पुना रूपाणि प्रकल्पयन्॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ वर्णग्रहणं किमर्थम्। न हि सहिवहोरोदित्येवोच्येत। वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात्। उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति॥

मस इत्येतयोः सलोपः। त्रियेदमिति। त्रियेद इदमिति स्थिते इकारलोपः॥ ढ्रलोपे॥ न हि ढ्रलोपेनेति। आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति। निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूच्छब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः। अर्थस्तु बहिर्भूतो निःशब्दो हि बहिर्भाववाच्याश्रीयते॥ सहि॥ उदवोढामिति। वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे ओत्वे च रूपम्। अत्रासति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्तु वर्णमात्रस्य भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परत्वादोत्वमिति। ननु ढ्लोपनिमित्तमोत्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढलादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्य
भावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः। अत्राहुः वर्णमात्रापेक्षत्वाद्ढ्लादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात्तु संप्रसारणस्य बहि
रङ्गत्वादसिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाद्ढ्लादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः। केचित्तु वर्णयन्ति।

अथावर्णग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ऊढ ऊढवानिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्रौत्वम्। अव
र्णं कस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्त
व्यम्। परत्वादोत्वमन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् ओत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र क
र्तव्यम्। परत्वादोत्वम्। नित्यं संप्रसारणम्। कृतेप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। ओत्वमपि नित्यम्। कथम्। कृतेऽ
पि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्यमोत्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्व
म्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं ल
क्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम्। ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्व
म्। तत्र कार्यकृतत्वात्पुनरोत्वं न भविष्यति॥ इकोवहेऽपीलोः॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्।
रुचिवहम्। चारुवहम्॥ उपसर्गस्य॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रसेवः। प्रसारः। प्रहारः।
सादकारयोः कृत्रिमे। सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम्। इहैव यथा स्यात्। एषोऽस्य प्रासादः। एषोऽस्य
प्राकारः। कृत्रिम इति किमर्थम्। एषोऽस्य प्रकारः। एषोऽस्य प्रसाद इति। प्रतिवेशादीनां विभाषा। प्रतिवेशा
दीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम्। प्रतिवेशः प्रतीवेशः। प्रतिकारः प्रतीकारः ॥

संप्रसारणम्

ढ्लोपस्यौत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणाद्वा विषये ढलादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। ओ
त्वे कृते इति। ओत्वस्य पुनः प्रत्ययभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति॥ कथमिदमिति। उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्नीत्यनेन पूर्वमुदात्तरपदं विशेष्यते तदायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पक्षान्तरे त्वनेन तकारो विशेष्यते दः संबन्धी यस्तकारस्तदादावित्यर्थः संपद्यते। अथ तु दद्त्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते नदा घोदा शब्दसंबन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोः नूद्यते। चर्त्वस्य चासिद्धत्वाद्दादिभूतो नास्तीति सामर्थ्यादन्तभूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते। तत्र नि

इति॥ कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्तकारान्त इति। किं चातः। यदि विज्ञायते तकारादाविति। नीत्ता। वीत्ता। अत्र न प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते तकारान्त इति। सुदत्तं प्रति दत्तम् अत्रापि प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्तकारादाविति। कथं नीत्ता वीत्ता। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति। कथम्। सुदत्तं प्रति दत्तम्। नैतत्तकारान्तं किं तर्हि थकारान्तमेतत्॥ चौ॥ इहान्ये आचार्याः चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः। तदिहापि साध्यम्। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति॥ संप्रसारणस्य॥ इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वस्यावकाशः। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वम्। सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति। कारीषगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः। संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गाद्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

र्णयायप्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः। नीत्तेति। दाशब्दस्य निष्ठायामचउपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे दापि च कृते रूपम्। थकारान्तमिति। तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः। क्वचित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्त इक इत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात्॥ चौ॥ प्राचा दधीचेत्यादौ अन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोः रनजन्तत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह। इहान्य इति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ १०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्योदयो निराकुर्याद्‌विद्यातिमिरं सदा॥

॥ इतिषष्ठाध्यायस्यतृतीयः पादः॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं सद्वाकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥अथाङ्गाधिकारआरभ्यते॥

श्वर
॥श्रीविश्वैरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अङ्गस्य॥ आकुत इति। अवधिविशेषनिश्चये प्रमाणमदृष्ट्वा पृच्छति। इतरो वव्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धायाह। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति। इतरोऽस्मिन्पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह। यदि तर्हीति। ननु मताङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमान इति भावः। ननु मतान्तरस्मिन्निति पाठे तूभयथा दोषप्रसङ्गाद्धतुग्रहणं कर्तव्यमेवा उरदत्वस्येति। व्रश्चेर्लिटि द्विर्वचने कृते रेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति। हलादिः शेषेण निवृत्तिश्च। तत्र हलादिः शेषात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति पूर्वविप्रतिषेधादुभयोर्वा ग्रहणाद्वा संप्रसारणमुरदत्वम्। तस्याङ्गाधिकारे विधीयमानस्याङ्गे न प्रत्ययस्याक्षेपात्परनि

अङ्गस्य॥ आकुतोयमधिकारः। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम्। अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः। यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः वव्रश्च। वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात्संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ स चेदानीमपरिहारो भवति॥

मित्तत्वात्तस्य स्थानिवद्भावात्संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति। प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वान्न स्थानिवद्भावप्रसङ्गः। तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तसंप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदेतदुदाहरणम्। यदा तु संप्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वमङ्गाधिकारस्य। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। सन्वल्लघुनिचङ्परेनग्लोपइत्यत्रामीमयदित्यादौसन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीतिचोदितेपरिहा
रोऽङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। सन्यङ्गानांमीमादीनामभ्यासलोपइत्युच्यते। एतान्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः। सतिचाभ्यास
विकारेऽङ्गाधिकारेऽयंःपरिहारउपपद्यतेनान्यथा। एषतुपरिहारस्तत्रैवदूषयिष्यते। इहतुसिद्धवदुपन्यस्तः। किंपुनरि
ति। यदाङ्गस्येतिशब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदाषष्ठीस्थानेयोगेत्यस्याःपरिभाषायाउपस्थानंनास्ति।
अनेकसंबन्धसंभवेसंबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याःपरिभाषायाः। यदात्वर्थाधिकारपक्षस्तदापरिभाषोपस्था
नमितिद्वैतसंभवात्प्रश्नः। आचार्यदेशीयःपरिभाषाश्रयेणाह। एवंभवितुमर्हतीति। चोदकआह। अङ्गस्येतिस्थानष

यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। अस्तुतर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। ननुचोक्तमिदानींगु
णोयङ्लुकोरितियङ्लुग्ग्रहणंकर्तव्यमिति। क्रियतेन्यासएव। किंपुनरियंस्थानषष्ठीअङ्गस्यस्थानइति। ए
वंभवितुमर्हति। अङ्गस्येतिस्थानषष्ठीचेत्पञ्चम्यन्तस्यचाधिकारः। अङ्गस्येतिस्थानषष्ठीचेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारःकर्तव्यः। अङ्गादित्यपिवक्तव्यम्। अनुच्यमानेह्यतोभिसऐस्भवतीति। अतइतिपञ्चमीअङ्गस्ये
तिस्थानषष्ठीतत्राशक्यंविविभक्तिकत्वादतइतिपञ्चम्याअङ्गंविशेषयितुम्। तत्रकोदोषः। अतोभिसऐसिति
अकारात्परस्यभिस्मात्रस्यैस्भावोभवतीति। इहापिप्रसज्येत। ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सटाइति। अवयवषष्ठ्यादीनांचाप्रतिपत्तिः।

ष्ठीतिचेदिति। चशब्दात्पञ्चम्यन्तस्यचेतिविज्ञेयम्। तत्राशक्यंविविभक्तिकत्वादिति। ननुचातइतिसंबन्धादङ्गस्येत्यस्याः।
विभक्तिविपरिणामोभविष्यति। यथोच्चानिदेवदत्तस्यगृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति। उच्यते। सर्वनामपरामर्शात्तत्रविपरिणामः
। इहतुनान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानंस्यादितिकुतोविभक्तिविपरिणामः। यद्येवंविशेष्यस्यासंनिधानादका
रान्तादितिकथंतदन्तविधिः। नेदमदसोरकोरितिप्रतिषेधात्सप्तमीशौण्डैरित्यादेर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति। कश्चिदका
रात्परस्येतिपाठः। भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ। अवयवषष्ठ्यादीनामिति। आदिशब्दोनिमित्तषष्ठीपरिग्रहा
र्थः। ठस्येकइत्यत्राङ्गस्यनिमित्तंयष्ठक्तस्येकइत्याश्रीयते। ननुचषष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रैवविचारितंतत्किमर्थंपुनर्विचार्यते।
उच्यते। ऊदुपधायागोहइत्यत्रगोहइत्येषाषष्ठीस्यादित्येवंतत्रविचारितम्। इहत्वङ्गस्येत्यस्यांस्थानषष्ठ्यांविज्ञायमाना
यांतत्सामानाधिकरण्याद्गोहइत्यपिस्थानषष्ठीस्यादितिविचार्यते। ततश्चस्थानषष्ठ्याअन्त्येस्तुपसंहारादुपधाग्रहणंच
गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्येतउपधामात्रस्यच। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आद्यंतावच्चोद्यंपरिहर्तुमाह। सिद्धंत्विति। प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति। प्रत्ययेपरतोऽङ्ग संज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति। तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याक्षेपइत्यर्थः। इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां संबन्धान्तरस्य विनाशं मत्वाऽऽह। किमतइति। संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति। तत्रायंभावः। प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थानेयत्र विशिष्टसंबन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः संभवति तत्र परिभाषाया उपस्थानाभावः। यत्रानेकसंबन्धसंभवस्तत्र संबन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानम्। तत्र संबन्धसामान्येऽनाश्रितविशेषेऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेशसंबन्धरूपेत्ययमर्थः संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चे-

अवयवषष्ठ्यादयश्च नसिध्यन्ति। तत्र कोदोषः। शासइदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्यच। ऊदुपधाया गोहइति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्यच। सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यत् परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः। अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा। किमतः। यत् परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः। संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च। संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति। अङ्गस्य यो विहितः शब्द इति। किं चाङ्गस्य विहितः शब्दः। निमित्तम्। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये।

ति। अस्याधिकारस्य पारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेकसंबन्ध्यनुग्रहाय संबन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुप तिष्ठमाना यथासंभवं संबन्धविशेषफलोपतिष्ठते। इह तु प्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ता विशेषमवगमयितुम्। ततो यथा देवदत्तस्य संबन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बलइत्येवमादिभिर्विजातीयैः संबन्धिभिः संबध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यात्येवमङ्गस्येत्यपि। तत्र शब्दस्वरूपं वाधिक्रियते। अर्थो वा संबन्धमात्रलक्षणः। उभयथा दोषाभावात्। तत्राङ्गस्य विभाषा संबन्धान्तरं न संभवतीति विभाषा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति ब्राह्मणविस्मादावतिप्रसङ्गाभावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दूरतोऽस्य शोक्तः सर्वमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव संबन्धेऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति। एवमपीति। दूरतः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अवयवषष्ठ्यादय इति। स्थानसंबन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽह॥ एवमपीति। स्थानमपि संबन्ध एवेति। संबन्धनिमित्तत्वात् संबन्ध इत्यर्थः। यत्र षष्ठीति॥ सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठत इत्यर्थः। उदुपधाया गोहः ऊदवयवस्य उपधाया अङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षा अवयवषष्ठी संपद्यते। अतो मिसएसइत्यादौ तु निमित्तषष्ठी। संबन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः। कानि पुनरिति। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। संप्रसारणादीर्घत्व इति। हल इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्याऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते। संप्रसारणेन-

एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिताः भवन्ति। अवयवषष्ठ्यादयोऽपि संबन्ध एव। एवमपि स्थानमविशेषितं भवति। स्थानमपि संबन्ध एव। एवमपि न ज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति। यत्र षष्ठी अन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी। यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी। कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि। अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं संप्रसारणादीर्घत्वे। हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति। हूतः। जीनः। संवीतः। शूनः। अङ्गस्येति किम्। निरुतम्। दुरुतम्। नामि सनोर्दीर्घत्वे प्रयोजनम्। नामि दीर्घो भवति। अग्नीनाम्। इन्दूनाम्। अङ्गस्येति किम्। क्रिमिणां पश्य। पामनां पश्य

चाङ्गं विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति। अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीति। हूत इति। ह्वेञ् क्तः। जीन इति। ज्या वयोहानौ क्तः। ग्रहिज्येति सूत्रेण संप्रसारणं ल्वादिभ्य इति निष्ठानकारस्य नत्वम्। संवीत इति। व्येञ् संवरणे क्तः। यजादित्वात् संप्रसारणम्। संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्धि इद्ध इत्यादौ दीर्घाभावः। निरुतमिति। वेञो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम्। क्रिमिणामिति। क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पामादित्वान्नप्रत्ययः। टाप् प्रत्ययः द्वितीयैकवचनम्। लाक्षणिकत्वादस्य न भवतीति चेन्न। प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात्। षष्ठीबहुवचनस्यापि तु टिकृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दधिसनोतीति। सानुबन्धो यं धातुरिति चेन्न प्रत्ययेपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः। धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति तस्यै
व ग्रहणप्रसङ्गः। पचहि इति। हि इति निपातौ। नत्रापि पिलोटो हेरन्यतरस्यां तातङिति ध्यानात्वसेतरभावादतो हेरिति हेर्लुकि
कृते निपातयोरप्यतुलोः प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तावभावोपक्रमेपि तातङ्प्रसङ्गः। तथा चोच्यते। विभाषिताः प्रयोजयन्ति
द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति। प्राण इति। प्रपूर्वस्यानितेर्घञि रद्धेरच कनायं प्र आन इति स्थिते नुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारे

सनि दीर्घो भवति। चिचीषति। तुष्टूषति। अङ्गस्येति किमर्थम्। दधिसनोति। मधुसनोति। लिङ्येत्वे प्रयोजन
म्। ग्लेयात्। म्लेयात्। अङ्गस्येति किम्। निर्वीयात्। निर्यायात्। अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम्। वृक्षैः। प्लक्षैः। अङ्ग
स्येति किम्। ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सटा। लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम्। अकार्षीत्। ऐहिष्ट। अङ्गस्येति कि
म्। प्राकरोत्। अवैहिष्ट। इयङुवङोः सुप्तदस्मतामतङामिनु डामेमु केह्रस्वयिदीर्घेभितत्वानि। इयङुवङोश्च
प्रयोजनम्। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। अङ्गस्येति किम्। श्र्यर्थं भ्र्वर्थम्। युष्मदस्मदोः प्रयोजनम्। साम आक
म्। युष्माकम्। अस्माकम्। अङ्गस्येति किम्। युष्मत्साम। अस्मत्साम। तातङ्प्रयोजनम्। जीवतात्। जीवतात् भ
वान्। अङ्गस्येति किम्। पचहितावत्त्वम्। पचतुतावत्त्वम्। जल्पहितावत्त्वम्। जल्पतुतावत्त्वम्। आमि नु
ट् प्रयोजनम्। किशोरीणाम्। कुमारीणाम्। अङ्गस्येति किमर्थम्। कुमारी आमित्याह। किशोरी आमित्याह।
आने मुक् प्रयोजनम्। यजमानः। पचमानः। अङ्गस्येति किमर्थम्। प्राणः। के ह्रस्वः। प्रयोजनम्। कुमारि
का। किशोरिका। अङ्गस्येति किमर्थम्। कुमारीकायति कुमारीकः। यि दीर्घः। प्रयोजनम्। चीयते। स्तूयते।
अङ्गस्येति किमर्थम्। दधियानम्। मधुयानम्। भितत्त्वं प्रयोजनम्। अद्भिः। अद्भ्यः। अङ्गस्येति किमर्थम्। अब्
भारः। अब्भक्षः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि॥

ऽनपेक्षमाणो न तु धातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्बाध्यं न तु दृष्ट्यानैनदस्ति। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्। तथा च प्र
त्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः। अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुक्तो निरासो वक्तुं शक्यते। कुमारिकेति। अस्यादावर्थे प्रागि
वात्कः। कुमारी क इति। अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्वचिदर्थवद्ग्रहणइति। अयं परिहारो निरुतं विहद्इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वेन संभवति। तत्र किमिणामित्यत्र नाम्नः प्रत्ययो
नाप्यर्थवान्। प्रत्ययत्र यार्थस्य परस्परा नन्वयादिति दीर्घप्रसङ्गः। हविषसनोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः। नियोयादित्या
दौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः। अडाटोस्तु नायं परिहारः। ब्राह्मणभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चऐसोप्रसङ्गः।
इयङुवङोस्तु नायं परिहारः। वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्यथेकोयणचीति दध्यायनी———
त्यादावप्रत्ययेप्यनर्थकेप्याचियणादेशो भवत्येवं श्र्यर्थमित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः। युष्मत्तामेति साम्नोऽप्रत्ययत्वादा
नर्थक्याच्चाकमोप्रसङ्गः। तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वान्नातङोऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः। प्राणइ

कथम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि। क्व
चिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति। क्वचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति। अथवा प्रत्ययइतिप्र
कृत्याङ्गकार्यमध्येष्यो। यदि प्रत्ययइति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे। प्राकरोत्। उपैहिष्ठ। उपसर्गात्पूर्वमडा
टौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्र
हणे यस्मात्सविहितस्तदादितदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः॥

त्यत्रानस्याप्रत्ययत्वान्नुगभावः। मितत्वेयं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्। अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वा
ह। अथवेति। सिद्धं त्विति। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्सविहितस्तदादिर्गृह्य
ते। एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम्। यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वएतेपरि
भाषे। अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणेन किंचित्प्रयोजनं दृश्यते। अतो भिसऐसित्यादिषु विविभ
क्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः। हलइति संप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हलः॥ अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाह। इह कस्मादिति। अविशेषणमिति। प्रकाश इत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्य
र्थमिकारविशेष्य तदित्यर्थः। अवाचेति। चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घो प्रसङ्गः। यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभा
वादणिकोः संबन्ध एवं योगान्तरेपीति भावः। लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह। नैष दो
ष इति। एवमपीति। केवलाण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः। तन्निवृत्तौ त्वच्परिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध-
ति। यथालक्षणमिति। माभूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः। अथानन्त्यानुप्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यते तत्रा

हलः॥ इह कस्मान्न भवति। तृतीयः। अण्प्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः॥ अण्प्रकरणादकारस्य दीर्घत्वं न भवि
ष्यति। अणिति वर्तते। कं प्रकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। तद्वै इकः काश इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं
न शक्यमनुवर्तयितुम्। इग्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्। अविशेषणमिग्ग्रहणमण इक इति। यदि तर्हि
णविशेषणमिग्ग्रहणम्। चोर्दीर्घो भवतीति। इह न प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। नैष दोषः। अण्ग्रहणमनुव
र्तते। इग्ग्रहणं निवृत्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अथवोभयं
निवृत्तम्। कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात्। किं निपातनम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्या
मिति॥ नामि॥ किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत। केनेदानीं सनकारस्य भ
विष्यति। नुडयमाम् भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अत उत्तरं पठति। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न-
नुड्भवेत्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् स्यात्। अग्नीनाम्। इन्द्रूनाम्।

पित्रूक्षः। अथवेति। चावित्यत्रोभयानुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः॥ नामि॥ नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पू
र्वं नुटि कृते ऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकनिर्देशमिति मत्वाह। किमर्थमिति। इतरस्त्वोदकबु
द्धिपरीक्षार्थमाह। केनेदानीमिति। चोदकः स्वाभिप्रायमाह। आमिति। नामि दीर्घ इति। योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यया मीतिसू राम: ४
त्रन्यासेनामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घप्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुड् न स्यादित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इतरस्त्वनवकाशत्वाद्दशक्रोनुडं बाधितु मितिमत्वाह। इदमिहेति। नन्वनवकाशत्वाद्धि प्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते प
रत्वान्नुडिति। एवं मन्यते ह्रावपि नुट् दीर्घावनवकाशौ। तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे वि-
प्रतिषेधोपपत्तिः। वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रित्योक्तम्। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध इति
। तत्रानवकाशत्वात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम्। नित्यं दीर्घत्वमिति। तिसृणां च तसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट्। अग्नीना
मित्यत्र नित्यत्वाद्दीर्घेण बाध्यते। तत्र वचनादिति। भूतपूर्वगत्यैवेति भावः। वचनादिति। वचनात्स्यादिति चेदिह यत्र दीर्घत्वं-

इदमिह संप्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यं दीर्घत्वम्। कृतेपि नुटि प्राप्नोत्य
कृतेपि। नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्योदायं ह्रस्वान्तान्नुडिति। न च ह्रस्वान्तोस्ति। तत्र वचना
द्भविष्यति। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र दीर्घत्वं
प्रतिषिध्यते। तिसृणां च तसृणामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भ
विष्यति। तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। त्रेस्त्रय इति। इदं तर्हि। त्वं नृणां नृप
ते जायसे शुचिः। नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तो
यो भूतपूर्व इति। उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम्। नोपधायाश्च चर्मणाम्। नोपधाया नामि यथा स्या
त्। इह मा भूत्। चर्मणाम्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधाया-
श्च चर्मणाम्॥

नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुडुन स्यादित्य
र्थः। तिसृणामित्यादौ नुटोन्यथासिद्धत्वाद्ध्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह। नैकमुदाहरणमिति। अन्यथा न्न
द्यापो नुडिति ब्रूयात्। तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्त
रोपन्यासः। उत्तरार्थमिति। नोपधायाश्चेति। चशब्दस्तर्ह्यर्थे। नैतदस्तीति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इन्हन्पूषा॥ हनः क्वाविति। वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्। तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति। सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति॥ तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यद्यप्युभयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति। तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षेनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः। सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसङ्गात् क्वचिदल्लोपः स्यात्। इतरः खलु ययोः क्रममभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति। वृत्रहणाविति। अत्र चे

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ सौ च॥ हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः॥ हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृत्रहणौ वृत्रहण इति। नियमवचनात्सिद्धम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति। कान्यत्र। ब्रह्महणि। भ्रूणहनि। एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्। दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य इन्हन्पूषार्यम्णाम्॥ सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्।

दीर्घत्वं मन्यसे तन्न। यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः॥ इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह। नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति॥ एवं तर्हीति। अत्र तु योगविभागः क्रियते। तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते। द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः॥ सुडिति ग्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशोपि परिगृह्यते। इतिशब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः। न दुष्येदित्यनेन च संबध्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शावेवेति। अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सौ संपद्यते। यदा च शौ सौ चेति योगपद्येन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते। भाष्यकारस्तु योगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे। ततः साविति। एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह। शास्मीति। शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेपि दोषाभावः। पूर्ववत्सुटीत्येकदेशे न सर्वनामस्थानं लक्ष्यते। सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्यं अनाश्रित सर्वनामस्थानत्वविशेषं प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु। असत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षाकृतः संबन्धः स्यादित्यतिनिवृत्त्यर्थमाह। असमीक्ष्येति। सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः। इहापीति। विशेषानाश्रयणात्। वृत्रहेवाचरतीति

इत्यत्र हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र। शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्॥ ततः शौ। शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र। ततः सौ। सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र। भ्रूणहनीति तथा स्यन्न दुष्येत्॥ तथा स्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति। शास्मि निवर्त्य सुटीय विशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य॥ अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव। ततः सौ। सावेव। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। इन्द्रो वृत्रहायते॥ दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः॥ उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः। न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम्।

कयङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। दीर्घविधेरिति। इह यदि येन नाप्राप्ते इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात्। अथ मध्येपवादा इत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्गः इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते। तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः॥ हन्तेर्यः हन्ति यस्तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः। कचित्तु हन्तेति निपातो भिमुखीकरणार्थः पठ्यते। यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूतहत्यादौ चापि न दोषः॥ रामः ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कौ॰ ६ एकस्मिन्नपियोगेसर्वनामस्थानानुवृत्तावपिदोषंपरिहर्तुमाह।सुव्यपिवेति।अपिशब्दोभिन्नक्रमः।अप्रकृतप्रतिषेधद्व ६४२
न्द्वेनसंबध्यते।इहहिद्विविधंसर्वनामस्थानंशिःसुट्च।शिर्नपुंसकसंबन्धी।सुट्स्त्रीपुंसयोः।सुडनपुंसकस्येतिवचनात्
।तत्रतुल्यजातीयापेक्षेनियम आश्रीयमाणेव्यवच्छेद्याभावादनर्थकएवनियमःस्यादितिनियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्य
दीर्घस्यनियमेनव्यावृत्तिरित्यर्थः।यस्यहीति।यस्यनपुंसकस्यसंबन्धिनिशौनियमःक्रियतेसुटिसर्वनामस्थानसंज्ञकेए
तन्नपुंसकंनास्यनपुंसकस्येतिवचनात्।तेनकारणेनतत्रसर्वनामस्थानेसुटिनियन्तव्यंदीर्घत्वंनसंभवतीतिसामर्थ्याद्दवि

सुव्यपिवाप्रकृतेनैवकाङ्क्षः शौनियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे।अपिवानुवर्तमानेसर्वनामस्थानप्रकरणेऽनव
काङ्क्षः शौनियमः अप्रकृतस्यापिदीर्घत्वस्यनियामकोभविष्यति।कथम्।यस्यहिशौनियमःसुटिनैतत्ते
ननतत्रभवेद्धिनियम्यम्॥यस्यहिशिःसर्वनामस्थानंनतस्यसुट्।यस्यचसुट्सर्वनामस्थानंनचतस्यशिः
।तत्रसर्वनामस्थानप्रकरणेनियम्यंनास्तीतिकृत्वाऽविशेषेणशौनियमोविज्ञास्यते।दीर्घविधिर्यइह
न्प्रभृतीनांतंविनियम्यसुटीतिसुविद्वान्॥शौनियमंपुनरेवविदध्याद्ग्रहणीनितथास्यनदुष्येत्॥शास्सि
निवर्त्यसुटीत्यविशेषेशौनियमंकुरुवाप्यसमीक्ष्य॥दीर्घविधेरुपधानियमान्मेहन्तियदिदीर्घविधौच
नदोषः॥सुव्यपिवाप्रकृतेऽनवकाङ्क्षः शौनियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे॥यस्यहिशौनियमःसुटिनैतत्ते
ननतत्रभवेद्धिनियम्यम्।

शेषेणनियमआश्रीयते।एतदुक्तंभवति।यदितुल्यजातीयापेक्षोनियमआश्रीयतेतदाशेर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वंसर्वना
मस्थानत्वंचास्तीतितदाश्रयेनियमेविज्ञायमानेऽयमर्थःस्यात्।इन्हन्पूषार्यम्णांनपुंसकानांशावेवसर्वनामस्थानेदी
र्घोभवतिनसर्वनामस्थानान्तरेइति।नचतेषांनपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानमस्तीतिनियमविधानसामर्थ्यात्तत्प्र रामः
करणापन्नंसर्वनामस्थानत्वंसामर्थ्यप्रापितसंनिधानंचनपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्यप्रत्ययमात्रेस्त्रीपुं ६
नपुंसकसंबन्धिनिदीर्घत्वव्यावृत्तिःक्रियतइतिसर्वमिष्टंसिद्धम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ अत्वसन्तस्येति। सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम्। अत्वन्तविषयं तु वचनम्। अननुबन्धकग्रहणे
इति। उकारस्यानुबन्धस्यस्य सूत्रोपात्तत्वान्न व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम्। भाष्यकारस्त्वनुबन्धमा
त्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाह। अननुबन्धकग्रहणादित्युच्यत इति। परिभाषा
न्तरमाश्रित्याह। एवं तर्हीति। स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः। स चान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः॥
यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद्ग्रहणं न प्राप्नोति। उच्यते। आनन्तर्यलक्षणोऽनुबन्धानुबन्धवतोः संब-

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम्। अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमा
न्। यवमान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकग्र
हणे सानुबन्धकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते। सानुबन्धकस्येदं ग्रह
णम्। एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोऽपि न प्राप्नोति। तत्तर्हि उपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। पकारलोपे कृते तेन अनुबन्धं भवति। अत्वन्तमेव। यद्येव तर्हि पकारलोपे कृतेना
नुबन्धमेवमुकारलोपे कृते नात्वन्तम्। ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम्। यद्येव तर्हि भूतपूर्व
गत्यात्वन्तमेवमननुबन्धमपि। एवं तर्हि आश्रीयमाणो भूतपूर्वगतिः॥ अत्वन्तं चाश्रीयते नाननुबन्धम्।

न्धो न तु उशब्दस्य ककारोऽनुबन्धो न त्व तुशब्दस्य। मतुपि तु पकारोऽतुपूशब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति
तन्नैव दोषः। पकारलोप इति। अयमत्रार्थः पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्यानुत्तरैकदेशस्य। ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणाद
व्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् न च पकारः श्रूयते। इतरस्तु श्रूयमाणस्यै
व भेदकत्वे उकारोऽपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह। यद्येवेति। इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भू
तपूर्वगत्यास्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह।
यद्येवेति। इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणो भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाह। एवं तर्हीति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरस्तु यथोपलब्धि स्मरणं न्याय्यं न च मतुपः क्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाह। न सिध्यतीति। सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धके षित्युक्तम्। रूपनिर्ग्रहश्चेति। रूपनिश्चय इत्यर्थः। नान्तरेणालौकिकमिति। अव्यभिचाराद्धि लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम्। तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रसङ्गाश्रय इत्याह। तस्मिंश्चेति। उपदेशे चैतदिति प्रकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात्। अतस्तैकदेशं यतमाश्रित्य यथातोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते। यदि पुनरिति। सूत्रे उक्तीरमनुच्चार्येत्यर्थः। तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन। जगदिति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप्। गमः क्वाविति मलोपः। जनं गच्छतीति क्विप्। पचेति क्विप्। पचन्निति। अच्छब्दोऽत्रार्थवा

न सिध्यति। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ। उपदेशः। उपदेशे चैतदनुबन्धं नात्वन्तम्। यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत॥ जगत्॥ जनगत्। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। कृतवान्। भुक्तवानिति। क्व तर्हि स्यात्। पचन्। यजन्। न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति। इष्टं च न सिध्यति। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अञ्ज्ञनगमां सनि॥

नित्यत्रेव दीर्घप्रसङ्गः। तस्माद्व्याख्यातिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उपसंख्यानं कर्तव्यमेव। अन्ये त्वसेवान्तशब्दसंबन्धो नत्वतु नैवेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति। अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद्यथा कथंचित्तदन्तताग्रहात् इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते॥ अञ्ज्ञनगमां सनि॥ इह वह वो गमयः। गम्लृ गतावितिधातुः। णौ गमिरबोधने सनि चेति इणादेशो गमिः। इ एव दिक इति वक्तव्यमिति इकादेशः। इङश्चेति इङादेशश्च॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह। गमेर्दीर्घत्व इति। इकः इणः इङः च गमेरेक एवादेश इङ्कोपलक्ष्यते। तथा च भाष्यकृत्स्वतो व
क्ष्यति। अचः स्थाने यो हनिगमी इति। एवं चेणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इङ्भावे दीर्घत्वे न भाव्यमित्याहुः। संजिगांसतेति। सं
पूर्वाद्गमेः सनः छान्दसत्वादिड्भावः। लङ्। सकर्मकत्वात्परस्मैपदम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। तस्मादिङ्ग्र
हणमिति। भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः। ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणा
र्थमिच्छन्ति तन्मतेन इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः। योगविभाग इति। अचः सनीत्येको योगः। तत्र दीर्घमनुत्याच्चरि भाषोप

गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणम्। गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इङो गमेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। संजिगं
सते वत्सो मात्रेति । अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दी
र्घत्वं प्रसज्येत। संजिगंसते वत्सो मात्रेति। न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम्।
न वा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात्। छन्दस्यनादेशस्यापि गमे
र्दीर्घत्वं दृश्यते। स्वर्गं लोकं संजिगांसत। छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम्।
यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति। एवं भाषायामपि प्राप्नोति। तस्मादिङ्ग्रहणं कर्त
व्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अचः सनि। अजन्तानां सनि दीर्घो भवति। ततो हनिगम्योः। हनि
गम्योश्च सनि दीर्घो भवति। अच इत्येव। अचः स्थाने यो हनिगमी। अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न।
किं चातः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनप्रतिषेधः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनस्य प्रति
षेधो वक्तव्यः। चिचीषति। तुष्टूषतीत्येवमर्थम्। एवं तर्हि निवृत्तम्। अनधिकारे उक्तम्। किमुक्तम्। हनि
गमि दीर्घत्वेऽज्ग्रहणमिति।

स्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धे अज्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते। अचः स्थाने इति। संभवाद्गमेरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सह नि
र्देशात्तूभयोपादानम्। चिचीषतीति। अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। उपधाधिकाराद् अजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति
सूत्रार्थव्यवस्थापनात्। हनिगमि दीर्घत्व इति। अच इत्यत्र तत्पक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं
कर्तव्यमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा० कै० उक्तमेतदिति। न तु क्षेपेणापि तदपवादः। किं तर्हि। द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते। तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथे ६ ५१
८ ष्टत्वाद् इति गमिष्यामज्विशेष्यत इति सिद्धम्। च्छ्वोः शूडनुनासिके च। अथेति। च्छ्वोरिति एकापि षष्ठी ह्रग्रहणकवाक्ये श्रुता
प्रक्रियावाक्ये संबन्धिभेदाद्भिद्यते। क्वचित् स्थाने षष्ठी। क्वचिदवयवषष्ठी। यथा फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकि
धतश्चेति भावः। अस्त्विति। रूपभेदाभावाद् ऊठ्स्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परतः ऊठिति
सूत्रार्थाश्रयणाद् वकारस्यादित्वं भवति। लोपो भविष्यतीति। ननु नाप्राप्ते लोपे आरभ्यमाण ऊठ् लोपस्य बाधकः
प्राप्नोति। अत्र केचिदाहुः। भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो न बाध्यते यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्या

यनेष दोषः। उक्तमेतत् ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। च्छ्वोः शूडनु
नासिके च॥ अथ ऊठादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिद् भवतीत्यादिः प्राप्नोति। कस्य पुनरादिः। वकारस्य।
अस्तु वकारस्य का प्रतिपत्तिः। लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधा
याश्चेति द्वावूठौ स्याताम्। एवं तर्हि नैष टित्। कस्तर्हि। ठित्। यदि तर्हि ठित्। धौतः पटद्गति। एत्येधत्यूठ्स्विति
वृद्धिर्न प्राप्नोति। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति।
असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्।

येनेदं ध्रः कम्बलो न बाधकः। अन्ये त्वाहुः। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवर्तनाद् ऊठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृ-
तार्थम्। न च तस्मिन्नप्राप्ते ऊडारभ्यत इति तत्प्रवर्तत एव। अकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते। संसर्गभेदाद्धि वका-
रो भिद्यते। द्वावूठाविति। आगमिभेदादेको वकारात्पूर्व ऊट् स्यात्। अपर उपधाया इति दोषः। वृद्धिर्न प्राप्नोतीति। टितस्त रामः
त्र निर्देशादस्य च ठित्त्वात्। चर्त्वे कृत इति। धौत इत्यत्र वकारस्य ठित्कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वे क्रियमाणे कृते चर्त्वेए ८
त्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः। असिद्धं चर्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति। ऊकारस्यानुकरणे चर्त्वमसिद्धमित्येत्ये
धत्यूठ्स्वित्यत्र वाह ऊठित्यस्यो ठो ग्रहणम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आश्रयादिति। एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृतं चर्त्वस्यानुकरणं निर्दिष्टमत्र चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः। अस्ति चान्य इति। न तस्यैव सत्वे निर्देशो युक्तः। तत्रोभयोरिति। धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यदृकारान्तं रूसं यच्च वाहक्रुडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे चावसान इति चर्त्वे तयोः सामान्येनेत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते। उभयोस्तु ठित्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृते एत्येधत्यूठ्स्विति निर्देशोपपादनान्न किंचिच्चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत्। अथेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवर्तनो क्रुशब्द इति क्रुग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति नपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः। शूट्त्वे इति। द्व्यह क्रुङ्धिकारे क्रुङिति तजादेशस्य काराभावात्षत्वे क्रुग्रहणं कर्तव्यम्।

अस्ति चान्यो वाहक्रुडिति। एषोपि ठत्वे करिष्यते। तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। अथ क्रुग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। शूट्त्वे क्रुङ्धिकारश्चेत्तुक्छः षत्वम्। शूट्त्वे क्रुङ्धिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम्। प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम्। तुक्प्रसङ्गश्च। तुक्च प्रसज्येत। निवृत्तेपि वै क्रुग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति। छ्वोरिति तुका सह संनिपातग्रहणं विज्ञायते। ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति।

क्रुङ्गस्त्वननुवर्तमाने क्रुङिति चाक्रुङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ क्रुग्रहणं पृथक् कर्तव्यं भवति। तुक्प्रसङ्गश्चेति। क्रियमाणेपि षत्वविधौ क्रुग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रत्युच्छेति प्राप्नोतीत्यर्थः। अस्य तु शकारस्यासिद्धत्वात्तुग्न भवति। निवृत्तेपीति। परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक्प्राप्नोति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्त्वाङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसक्तावुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणाय सतुक्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। ननु चैवमपीति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति परिभाषाप्रयोजनाभावान्नादृता॥ सतुक्केन वा छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यविधौ सति सतु गुनिर्देशोनर्थकः स्यात्। वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेद्
वक्ष्यत एतत्। यथालक्षणमप्रयुक्त इति। उत्सुच्छ्वयतेरिति। पुतं छादयतीति पुच्छम्। कर्मण्यण्। पृषोदरादित्वाद्रूप
पदयोर्विलोपः। पुच्छमुदस्यतीति णिङ्। क्विप्। सतकारस्य च्छुकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्सुडिति भवति। यदा तु के
वलः च्छः स्थानी तदा च्छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति। तथेति। तकारसहितस्य च्छ
स्य स्थानित्वे निर्देशे न केवलस्य शकारो न प्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उत्सुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः। अथवाऽप्रयु
क्तेन किंचिल्लक्षणं प्रवर्तते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात्। दिवऊड्भावः प्राप्नोतीति। ऊठोऽवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति।

संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। एव
मङ्गस्य न भविष्यति। यद्येवमुत्सुच्छ्वयतेरप्रत्ययः उत्सुडिति प्राप्नोति। उत्सुदिति चेष्यते। तथा वाञ्छतेरप्रत्य
यः। वान्। वांशौ वांश इति न सिध्यति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। तत्र त्वेतावान्विशेषः। अनुवर्तमाने क्विग्ग्रहणे
च्छः षत्वं वक्तव्यम्। तत्र चापि संनिपातग्रहणं विज्ञेयम्। निवृत्ते दिवऊड्भावः। अथ निवृत्तं। दिवऊड्भा
वः प्राप्नोति। द्युभ्यां द्युभिः। अस्तु। कथं द्युभ्यां द्युभिरिति। ऊठि कृते दिवउदित्युत्त्वं भविष्यति। न भविष्यति। आ
न्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति। तदर्थं तपरः क्रियते।

उत्वस्यावकाशः विमलद्यु अहरिति। द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः। उत्वं भविष्यतीति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात् दीर्घः प्राप्नोतीति। भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीति अत उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात्। तदर्थमिति। दी
र्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम्। किमुच्यत एतावान्विशेष इति। यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां निवा दिद्युभे
दो भवति। ऊठि सति देद्योतीति भवति। असति तु देदेतीति। नैष दोषः। छान्दसो यङ्लुक्। न चैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते॥ एमः
भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात् क्वचिदेव यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। अन्यथा यङोऽचि चेत्य १
त्र लुग्ग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्व पुनरिति। क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापितयोगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। सनिग्रस्तादाविति। तेनेणिगादे
शस्यगमेरजादेः सनि दीर्घो न भवति। जिगमिषतीति अधिजिगमिषन्तीति। यद्ययमिति। वाक्यकारेण च्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं
शास्ति। तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्ङिद्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः॥ इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्या
यस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवत्॥ इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रि
यतेऽयं ब्रह्मदत्त इति। शास्त्रेपि षत्वतुकोरसिद्धः। लिट्कित्। गोतो णिदिति चातत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः।
।क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमेव तिनाति निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति। इहापि असिद्धवदत्राभादिति।
अन्ये त्वाहुः। स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रये कहलमध्यगतत्वाश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ

क्व पुनः क्ङिद्ग्रहणं प्रकृतम्। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति। यदि तदनुवर्तते। अज्झनगमां सनि क्विझलो
श्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति। झलि तावदेष दोषः सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः झनि झलादावि
ति। क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति। यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रूजुश्रीणां दी
र्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवदत्राभात्॥ असिद्धवचनं किमर्थम्।

भवन इति। एतदपरे न मृष्यन्ति॥ सत्यसति वा वता वतिदेशे षातिदेशिका विरुद्धस्वाश्रयकार्यनिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्वि
रोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम्। कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते। स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्त
रेणा संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते। अमोरत्लोप इति न परकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं
शक्यमनुमातुम्। अन्यथा आत्ता मासन्नित्यादावाचेऽसिद्धत्वा ल्लोपाप्रसङ्गात्किं तपरत्वेन। असिद्धवचनं किमर्थमिति। इ
हशास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम्। तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नो
तीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इत्यतो व्यापकत्वादाभाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरेणैवं स्थापितं मन्यमान आह। असिद्धवचन उक्तमिति। उत्सर्गशब्देन सामान्यविष- ६४२
१० यत्वसाधर्म्यात्स्थान्यभिधीयते। आगहीति। शपो बहुलं छन्दसीति लुक्। जहीति। हन्तेर्जः। गतमिति। अवयवलोपिनाग
तो लोपेनासीत्येन तत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संपादयिष्यति। एधीति। परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम्।
शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात्पूर्वं शाभावोऽन्त्यविधित्वाच्च धित्वेनालिस्थानिवद्भावः। अथात्रग्रहणमिति। यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिका
रा अवध्युपादानमन्तरेण विव्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथासिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते। तत्राभाद्ग्रहण-

असिद्धवचने उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति। इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्। आगहि। जहि। गतं गतवानिति। अनुनासिकलोपे जभावे च कृते अतो लोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। एधि शाधीति। असिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोः झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अथात्रग्रहणं किमर्थम्। अत्रग्रहणं विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्। इह माभूत्। अभाजि रागः। उपबर्हणमिति।

स्वविषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। अत्रग्रहणं विषयार्थमिति। विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्त-
न्निर्देशार्थम्। तेन समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमित्ययमर्थो वार्तिककारस्याभिमतः। भाष्यकारोऽप्यमुमेवार्थम
त्रग्रहणस्य परस्तात्स्थापयिष्यति। संप्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य निपातितलाघवायावध्युपादनार्थमत्वासिद्धव राम:
द्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे। अभाजि राग इति। भञ्जेश्च चिणि। रञ्जेश्च। घञि च भा १०
वकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति। उपबर्हणमिति। इह बृहि वृद्धावित्यस्य बृंहेर ल्यु-
टीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कानिपुनरिति।अन्यथासिद्धिंमत्वापृच्छति।शासइदाविति।इहेत्वबाधनायशासिरेवादेशःशासोविधीयते।ततोऽन्तरङ्गत्वा
त्सिद्धंधित्वमित्यर्थः।धिचेतिसकारस्यलोपइति।धिसकारेसिचोलोपइतिनाश्रीयते।चकाधीत्येवंभवतीतिनिर्देक्ष्यते।ए
त्वमपीति।श्नसोरल्लोपइत्यस्यलोपस्यापवादोऽकारस्यस्थानेएत्वंविधीयते।श्नसोरल्लोपइत्यस्यविषयार्थस्यानुवर्तनात्त
न्नलोपविषयएत्वंभवतीत्यर्थःसंपद्यतेतदाह।नचसकारस्येति।कुर्विति।कृउहिइतिस्थितेहिलुकःपरत्वात्प्राग्गुणःउत्वा

कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि॥प्रयोजनंशैत्वंधित्वे॥शाभावएत्वंचधित्वेप्रयोजनम्।एधिशाधीति।अ
स्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोःकृतयोर्झल्लक्षणंधित्वंनप्राप्नोति।असिद्धत्वाद्भवति।शाभावस्तावन्नप्रयोजयति
।एवंवक्ष्यामि।शासइदोशाहाविति।यत्वभूतःसकारःतत्रसात्धित्वंधिचेतिसकारस्यलोपः।अथवाआहावि
तिवक्ष्यामि।एवमपिसकारस्यप्राप्नोति।उपधायाइतिवर्तते।तत्रोपधायाआत्वेकृतेसात्धित्वंधिचेतिसकार
लोपः।अथवानहाविनिवक्ष्यामि।तत्रैत्वप्रतिषेधेसात्धित्वंधिचेतिसकारलोपः।एत्वमपिलोपापवादोवि
ज्ञास्यते।नचसकारस्यलोपःप्राप्नोति।करोतेर्हिलोपउत्वेप्रयोजनम्।कुर्वित्यत्रहिलोपेकृतेसार्वधातुकेप
रेउकारइत्युत्वंनप्राप्नोति।असिद्धत्वाद्भवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।वक्ष्यतितत्रसार्वधातुकग्रहणस्य
प्रयोजनम्।सार्वधातुकेभूतपूर्वमात्रेयथास्यादुत्वम्।तास्तिलोपेणयणादेशाअडाड्विधौ॥तलोपोऽस्ति
लोपइणश्चयणादेशअडाड्विधौप्रयोजनम्।अकारि।ऐहि।इति।तलोपेकृतेलुङीतिअडाटौनप्राप्नुतः।अ
सिद्धत्वाद्भवतः।अस्तिलोपइणश्चयणादेशःप्रयोजनम्।आसन्।आयन्।इणस्त्योर्यणलोपयोःकृतयोरन
जादित्वादाड्नप्राप्नोति।असिद्धत्वाद्भवति।अस्तिलोपस्तावन्नप्रयोजयति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।लोपाद
ड्बलीयानिति।यदयंश्नसोरल्लोपइतितपरकरणंकरोति।

स्यप्राङ्नित्यत्वाद्धिलुक्।ततउत्वंनप्राप्नोति।असिद्धत्वात्तुहिलुकोभवति।तलोपेकृतइति।नित्यत्वात्।यदयमिति।तपरकर
णस्यप्रयोजनमासतामासन्नित्यादावाट्कृतेवाणोदाङ्गबलीयइत्येकादेशंबाधित्वामाभूदाकारस्यलोपइति।यदिप्रा
ग्लोपःस्यात्ततोऽनजादित्वादाटोभावात्तल्लोपनिवृत्तयेतपरत्वंनकर्तव्यंस्यादित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एरनेकाचइति। आटमन्तरेणानेकाजिएन भवतीति पूर्वमाइ भवतीत्यनुमीयते। ईयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेणयणः सिद्धत्वादाङ्ग्ध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते तेन नित्योपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति। तत्रोपदेशावस्थायामिति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा लुङाद्युपदेशएवाडाटौ भवत इत्यर्थः। अथवेति। आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्दृष्टेषु लुङादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः। सर्वथेति। त्रिष्वपि परिहारेष्वयजादीनां लाव-

इएयणादेशश्चापिन प्रयोजयति। यणादेशे योगविभागः करिष्यते। इणो यण् भवतीति। ततः एरनेकाचः। इणो यण् भवतीति। ततः। असंयोगपूर्वस्य। असंयोगपूर्वस्य यण् भवति। एरनेकाच इत्येव। सर्वेषामेष परिहारः। उपदेश इति वर्तते। तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ भवतः। अथवार्धधातुक इति वर्तते। अथवा लुङ् लङ् लृङ्क्ष्व डिति द्विलकारको निर्देशः॥ लुङादिषु लकारादिष्विति। सर्वथारोज्यत ओप्यत इति न सिध्यति। वक्ष्यत्येतदजादीनामटासिद्धमिति। अनुनासिकलोपो हिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च॥ अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम्॥ आगहि। जहि। गतः। गतवानिति। अनुनासिकलोपे कृते जभावे च कृते अतो हेरितो लोप इति च लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति। अल्लोपे उपदेश इति वर्तते। यद्युपदेश इति वर्तते। धिनुतः। कृणुतः। अत्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते। किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते।

स्याया संप्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादटप्राप्नोतीत्यर्थः। अटासिद्धमिति। आटश्चेति यत्सूत्रं तदटश्चेति क्रियते। अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः। कथमायन्नासन्निति। यावतेणस्योर्यणलोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति। कृतायां वृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः। इणोपि वृद्धैरैकारस्य यण्न भविष्यतीति इणो यण् एरिति योगविभागात् इकारान्तस्येणो यणविधानात्तदभावाच्च याटेशे कृते आयन्निति भविष्यति॥ राम:
११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्धधातुकोपदेश इति। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः। तत्र धिन्वि
कृण्व्योरचेति उप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्धात्य-
ल्लोपस्तस्य च परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः। प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्।
असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते न त्वत इति। संख्यातानुदेशो माभूदिति। यद्यपि प्रयोजना-
ख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्रव्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराकर-
णायैवं निर्देशः कृतः। आगहीति। अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुगभावः सिद्ध्यति। मघोन इति। मघमस्यास्तीति

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति। जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते। अतो
हेः। ततउतश्चेति। हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्। प्रत्ययादित्युभयोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलो
पाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते। न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा
भूदिति। अनुनासिकलोपो हिलोपे पि प्रयोजयति। मण्डूकिताभिरागहि। रोहिदश्व इहागहि। मरुद्भिरग्न आगहि।
संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम्। मघोनः पश्य। मघोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। असि
द्धत्वान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। रेभावे आल्लोपे प्रयो
जनम्। किंस्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतद
पि नास्ति प्रयोजनम्। छान्दसो रेभाव इति।

न्सीवनिपौ चेति वनिप्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति। एषा हि परिभाषा वाहऊठित्य
त्रज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया। तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्था
नान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा। अव्युत्पन्नमिति। तन्मघवतद्धिते विधीयमानोकारलोपो न भवति। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वम
पि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणीयः। रेभावे कृत इति। नित्यत्वात्।
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 लिट्चेति। सार्वधातुके शपूर्वो द्विर्वचनेऽचीति इत्वनिषेधादाकारलोपः। वार्त्तिककारोक्ते षु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लो
कवार्त्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः। उत्तुत्कृञ्जइति। सार्वधातुके परइति। अथ सार्वधातुकएव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते। नैवं
शक्यम्। उकारलोपएव स्तुत्वं स्यात्। कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात्। कुर्वइत्यादावपि स्थानिवद्भावाद्व्यव
धानमिति चेन्न। वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते। ननु च सार्वधातुकपरउकार इत्याश्रीय माणे नित्यत्वात्कृते णुकारलोपे
न लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति। अत्र हि परत्वाद्गुणे कृते उकारलोपः। ततश्चानादिष्टाद्चः पूर्वस्य विधावस्येव स्था
निवद्भावः। प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्माभूत्। एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्थानिवत्वं भाष्यकारेणाश्रि

लिट् च क्ङिदित्सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपि दृष्टि ङिद्वतीति ङित्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याका
रलोपो भवति। यदि तर्हि अयं योगो नास्ति॥ उत्तुत्कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ॥ इह कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। उकारलो
पे कृते सार्वधातुके परे उकारे इति उत्वं न प्राप्नोति॥ णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः॥ इह चकारयतेः कारिष्यते। णेर
निटीति णिलोपो न प्राप्नोति॥ अब्रुवतस्तव योगमिमं स्यात् लुक्कचिणो नु कथं न तरस्य॥ इह चाकारितराम्
अहारितरामिति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात्॥ चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटिणेर्विनिवृत्तिः
॥ इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्च। किं च णिलोपश्च॥

तम्। अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम्। ततो लक्षणान्तरेण
प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम्। ततश्चादिष्टादचः पूर्वो कार इति न हि धो नास्ति स्थानिवद्भावः। ननु ह्याश्रयत्वा
दुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति। म्वोरुकारलोपविधानात्। सार्वधातुके परत उत्वविधानात्। नैतदस्ति। मकारवकारादौ
प्रत्यये उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम्। कारिष्यत इति। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्र
यत्वम्। चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम्। इट्चेति। चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म्वोरिति। अतउत्सार्वधातुके इत्यत्र म्वोर्ये चेत्यनुवर्त्तनात् कृते उकारलोपे अतउत्वं भविष्यतीत्यर्थः। मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन
सार्वधातुकस्य विशेषणात् कुर्म इत्यादावुत्वाभावः। आरभ्यमाणेपीति। अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं माभूदित्येवम
मर्थमारभ्यमाणे इत्यर्थः। पपुष इति। ननु चान्तरङ्गत्वादिटा भाव्यम्। न च संप्रसारणे कृतेपीटो निवृत्तिः। निमित्तापाये नैमित्ति
कस्याऽपाय इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात् तथा च चाविरत्यत्रोक्तमिहान्ये चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते
। तदिहापि साध्यमित्यकारस्यानिवृत्तावपि यणादेशनिवर्जनादेवैतदुक्तम्। तथा च व्यूरित्यत्रोक्तमवश्यमत्र नुगभावार्थो य

म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ॥ इहापि कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। म्वोर्ये चेति। एतदप्यनुवर्तिष्यते॥ चिण्लुकि च क्ङित
एव हि लुक् स्यात्॥ चिण्लुक्यपि हि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तेत। क्ङित्प्रकृतं गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यन
ङीति। तद्धि सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति
तस्मादित्युत्तरस्येति। उत्तुकृत्नः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः॥ अनुवतस्त्वयोगमिमं स्याल्लु
क्चिणोस्तु कथं न तरस्य॥ चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः॥ म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ
चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात्॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे सिद्धं वसु संप्रसारणमज्विधौ॥ आरभ्यमाणे
प्येतस्मिन् योगे वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पपुषः पश्य। तस्थुषः पश्य। निन्युषः प
श्य। चिच्युषः पश्य। लुलुवुषः पश्य। पुपुवुषः पश्य इति। वसोः संप्रसारणे कृते अचीत्याकारलोपादीनि य
थास्युरिति।

त्नः कर्त्तव्योन्तरङ्गत्वाद्धि नुक् प्राप्तिरिति। कृतेपि णकारे कृतस्य तु को निवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम्। एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने
प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेषु तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपावस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिटं बाधित्वा संप्रसारणं
भवत्यल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावादिटो प्रसङ्गः। अथवा संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति अत्र विषये पूर्वमिट् न प्रवर्तते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पपुषइति। पपुंसनोनीतिजनसनेतिविट्। विड्वनोरित्यात्वंतस्यासिद्धत्वादातोधातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः। लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषात्वाल्लोपेनाश्रीयते। अव्याप्तिप्रसङ्गः त्। चाखायितेति। खननेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्येविभाषेत्यात्वे द्विर्वच
नेचतद्विरूपम्। अधिकारादपीति। तत्स्थाभाग्रहणंविषयार्थमत्रग्रहणंतुसमानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थंसंपद्यते। असि

किंपुनःकारणंनसिध्यन्ति॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणं चैवहि वसुसंप्रसारणमसि
द्धंच। आत्वंयलोपाल्लोपयोः। पपुषोनवाजान्। चाखायिता। चाखायितुम्॥ आत्वंयलोपाल्लोपयोः सिद्धंव
क्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पपुषोनवाजान्। पपुषइत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतोधातोरित्याकारलोपोनप्राप्नो
ति। चाखायिता। चाखायितुमिति। आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्यहलइतियलोपःप्राप्नोति॥ समानाश्रयवचनात्सि
द्धम्॥ समानाश्रयमसिद्धंभवति। व्याश्रयंचैतत्। इहतावत्। पपुषःपश्य। तस्थुषःपश्य। निन्युषःपश्य। चिच्युषः
पश्य। युयुवुषःपश्य। लुलुवुषःपश्येति। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्यविभक्तौसंप्रसारणम्। पपुषइति।
विटि आत्वंविडन्तस्यविभक्तावाकारलोपः। चाखायिता चाखायितुमितियङ्यात्वंयङन्तस्यचार्द्धधातुकेलो
पइति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। अत्रग्रहणसामर्थ्यात्। ननुचान्यदत्रग्रहणस्यप्रयो
जनमुक्तम्। किमुक्तम्। अत्रग्रहणंविषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति। इहपपुषः। चिच्युषः। लुलु
वुषः। द्वौहेतूव्यपदिष्टौ। बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वंचेति। तत्रभवेदसिद्धत्वंप्रत्युक्तम्। बहिरङ्गलक्षणंतुनैव
प्रत्युक्तम्। नैषदोषः।

द्धत्वंप्रत्युक्तमिति। समानाश्रयत्वपरिग्रहात्। बहिरङ्गल क्षणंत्विति। यद्यपिनाजानन्तर्यइत्ययमत्रनिषेधोऽवतरतित
थापिपरिभाषायाःकारणाभावात्प्रसङ्गएवनास्तीतिप्रतिपादयितुमुपन्यासः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति।नहिवस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति।परस्परापेक्षयायुगपत्प्राप्तेनयोरव
स्थानात्।यथास्योनइत्यत्रयणगुणयोः।पपुषइत्यादौतुयुगपत्प्राप्तिर्नास्ति।संप्रसारणप्राप्तिकालेआल्लोपादीनांनिमित्ता
भावादप्रसङ्गः।आल्लोपप्राप्तिकालेचनिर्वृत्तंसंप्रसारणंनतच्चनिमित्तमेवाल्लोपादीनांसंप्रसारणमितिनास्तिपरिभाषो
पस्थानमित्यर्थः।यद्येवंपपावेदमित्यादावपिनाकृतेआद्गुणेएतऐदित्येत्वंप्राप्नोतीतिनिमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषा
याअनुपस्थानप्रसङ्गः।एवंतर्ह्यन्यथाव्याख्यायते।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येषापरिभाषावाहऊडित्यत्रज्ञापिते-
त्याभाष्याख्यीया।अथवाविप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यत्रोपसंख्यानापिसंज्ञापरिभाषाणांकार्यकालत्वाद्वसुसंप्रसारणदेशात्वा

बहिरङ्गमन्तरङ्गमितिचप्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ।कथम्।सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सतिचबहिरङ्गे न्तरङ्ग
म्।नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥नानभिनिर्वृत्तेबहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति।तत्र
निमित्तमेवबहिरङ्गमन्तरङ्गस्यह्रस्वयलोपाल्लोपाघ्याद्यादेशेष्वपिसिद्धोवक्तव्यः।प्रशमय्यगतः।प्रत
मय्यगतः।प्रबेभिदय्यगतः।प्रचेच्छिदय्यगतः।प्रस्तनय्यगतः।ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्तुल्य
पिलघुपूर्वादित्ययादेशोनप्राप्नोति।अत्राप्येषपरिहारः।समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति।कथम्।णावेते
विधयः।णेर्ल्यप्ययादेशः।वुग्युटावुवङ्यणोःसिद्धौवक्तव्यौ॥

दाभाष्याख्यीया।आभाष्याख्यीयेषाल्लोपादिषुकर्तव्येषुअसिद्धेतिनप्रवर्तेते।तदप्रवृत्तौचाल्लोपादीनिभवन्तीतिवाक्यार्थः
।पदान्यस्मिन्नर्थेयोज्यन्ते।सत्यन्तरङ्ग इति।बुद्ध्यापेक्षितइत्यर्थः।तत्रनिमित्तमेवेति।परिभाषायाअसिद्धत्वादप्रवृत्ताविति
भावः।वसुसंप्रसारणंचैकंपरिभाषायांआल्लोपादीनांचाश्रयइतिसमानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वंपरिभाषायाः।प्रशमय्यगत
इति।ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वोमकारोनभवतीत्ययादेशोनप्राप्नोति।प्रबेभिदय्येति।भिदेर्यङन्तात्तृणिचूतत्रयलोपस्या
सिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरोणिर्न भवतियकारेणव्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः।प्रस्तनय्येति।अदन्ताधिकारेस्तनगदीदेव
शब्दइतिपठ्यते।तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेणव्यवधानादयादेशाप्राप्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कै० बभूवतुरिति। भूञतुस् वुकृतस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति। ननु वचनप्रामाण्यादुवङ्बाधकवुगारम्भसामर्थ्यात्तस्यापवादो भवति। सत्यपि ६ ५२
२४ संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः। नैतदस्ति। बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते न तद्बाधकेनेति वर्जितं न प्रवर्तते। उवङ् तु
निरवकाशत्वात् प्रवर्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्नशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त
ते। तेनोवर्णस्येति। उवर्णस्योपधाया उत्त्वं भवतीत्येवमाश्रयणादुवङि चकृते उवर्णोपधा भवतीत्यन्यथा इन्धिभव-

बभूवतुः। बभूवुः। वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति। उपदिदीये। उपदिदीयाते। युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। वुकस्तावन्न वक्तव्यम्। वुकं न वक्ष्यामि। एवं वक्ष्यामि। भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति। अत्रोवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। एवमपि कुतो नु खल्वेतत्। उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्यादकारस्येति। नैष दोषः। ओरिति वर्तते। तेनोवर्णस्य भविष्यति। भवेत्सिद्धं बभूवतुः। बभूवुः। इदं तु न सिध्यति। बभूव। बभूविथेति। किं कारणम्। गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावात्। नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। कथं कित्त्वम्। इन्धिभवतिभ्यां चेति। न ह्येकित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका। इह तु कित्त्वेन वुक् प्रत्याख्यायते। किं पुनरत्रान्याय्यम्। वुग्वचनमेव न्याय्यम्। सति हि कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी। किं कारणम्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषेधः। न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः। एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन। स्तामत्र गुणवृद्धी। गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावोश्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। कथम्। ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते।

तिभ्यां चेति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह। भवेत्सिद्धमिति। न ह्येकित्त्वं वयमिति। भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्। इह तु कि
त्वेनेति। क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि चकृते उवर्णस्योत्त्वविधानात्। स्तामेवेति। गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम्। राम:
सिगुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः। न चैषेति। अचो ञ्णितीत्यत्रेकइत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः। ओरि १४
त्यत्रावर्णमिति। अकारोकारयोरेङ्गुणे कृते ङ्सिङ्श्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहापीति। ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद्यण्प्रसङ्गः। लोपोत्रेति। परत्वादिति भावः। आतो धातोरिति लोपस्यावका-
शः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः। अकारप्रश्लेषस्यैतन्नत्रावकाशः। बभूवा बभूविथेति। कीलालपदृत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकार
लोपः। विप्रतिषिद्धे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते। कीलालपाविति। असर्वनामस्थानदृत्यनुवर्तनादुसंज्ञाया अभावादा
कारलोपाप्रसङ्गात्। एवं तर्हि य्वोरिति। यदेवय्वोरिति प्रकृततन्तदेवेवर्णक्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम्। तत्राकारोकारसमुदायनि-

इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपः पश्य। शुभंयः पश्येति। लोपोत्र बाधको भविष्यति। इह तर्हि प्राप्नोति। कीला
लपौ कीलालपाइति। एवं तर्हि व्योरिति वर्तते। तेनो वर्णं विशेषयिष्यामः। व्योरोरिति। इहेदानीमोरित्यनुवर्त
ते। व्योरिति निवृत्तम्। युटश्चापि न वक्तव्यम्। युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम्।
किम्। द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात्। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति।
किं पुनः प्राग्भादसिद्धं आहोस्वित्सहतेन। कुतः पुनरयं संदेहः। आङायं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः संदेहं ज
नयति। तद्यथा आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः। किं प्राक्पाटलिपुत्रात्सहतेनेति। एवमिहापि संदेहः प्राग्भा
त्सह तेनेति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाम्भूगुणेषूपसंख्यानम्। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोना
म्भूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। शुनः पश्य। शुना। शुने। संप्रसारणे कृते लोपो न इति प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेना
सिद्धत्वम्। असिद्धत्वात्तस्य न संयोगादुमन्तादिति प्रतिषेधो भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न
दोषः। कथम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपेन वा निवृत्तो सत्यां पूर्वत्वेन वा निवृत्तो सत्याम्।

ईश्चेपि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति न त्ववर्णस्येति। इहेति। शुवोवुग्लुङ्लिटोरुदुपधाया इत्यत्रा। न व्य
ञ्जनपरस्येति। व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः। श्रुतिभेदपक्षेपि यणो मयद्विति द्विर्वचनविधानाद्धलोयमां यमि लो
प इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण्न भवति। शुन इति। श्वन्श
ब्द इति श्विनेसंप्रसारणं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै
९५

उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह। अयमस्तीति। अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य। एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्ते ६४२
नोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति। श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणानोदात्तत्वात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। उपसंख्यानवाद्या
ह। नैषेति। तृतीयादिस्वरस्येति। सावेकाच इति प्राप्तस्य। तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इ
ति विशेषोऽस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति। स एवाह। यत्र न हीति। चार्थे तर्हि श
ब्दः। न केवलं शुना शुने इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्रा
प्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। न हि अनेन तदपि शक्यते वक्तुं येन केनचिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषे

अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति।
किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्व
रस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। शुनः पश्येति। एवं तर्हि नायं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन
केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति। यदि पु
नरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति।

ध इति। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः। किं तर्हि। विभक्तेः प्राप्तस्योदा
त्तमात्रस्येत्यर्थः। विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति। अत्रोपसंख्यानवाद्याह। यत्र
तर्हीति। बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः। तत्राल्लोपवादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीप्। बहोर्नञ्वदुत्तरपद राम:
भूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भा ९५
वः। उपसंख्यानवाद्याह। नैवं शक्यमिति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। न गोश्वन्नित्यनेन निषिध्यमानोप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनि ज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः। एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः। विद्यते तु विशेषः। अल्लोपे सत्युपधालोपित्वाद् ङीपाभावं बहुशुनीति। तदभावे तु बहुश्वेति भवति। गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः। सह तेनासिद्धमित्येतच्चान्तेप्युपपादयिष्यते। तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम्। स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु मन्यस्यैनेतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम्। डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम्। क्वचित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीया-

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति। अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यात् ङीपैव। मघोनः पश्य। त्वं घोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि हि प्रागभादसिद्धत्वं नस्याप्येष न दोषः। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। भूगुणः। भूयान्। भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि प्रागभादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्। भूमेति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति। अथवा पुनरस्तु सह तेनेति।

दिस्वरस्य। एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादि नास्ति शुनः पश्येति। अत्र पाठे तर्हि शब्दस्वार्थं व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात्। यस्य पुनरिति। ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः। नैष दोषः। गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे कृते भूभावः। न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषश्चक्रकेऽदृष्टतो व्यवस्थाश्रयणात्। भूमेति। भत्वाभावादत्र गुणाभावः। निपातनादिति। ह्रस्वान्तेप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ १६ आभाद्दिति चेदिति। आभ्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानादूमितिधाकारो बोद्धव्यः। पपुष इत्यादीनां परिहृ ६५२
तानामपि पुनरुपादानमस्मिन्पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम्। सौरीति। सूर्येणैकदिगित्यण्। यस्येति लोपस्ततोऽङी
प्। पुनर्यस्येति लोपः। तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः। ननु च प्राग्भाद्सिद्धत्वे लोप
इयस्यासिद्धत्वादुपधा यकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव। स्थानिवद्भावोपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः। भूतपूर्वगत्योप
धाश्रयणाददोषः। वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते। नित्यत्वेप्यकारलोपस्य। टिले

आभाद्दिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः॥ आभाद्दिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्य। तस्थुषः। निन्युषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। युयुवुष इति। वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति। यलोपः। सौरी। बलाका। योसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् ईति यकारलोपो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। अणि अकारलोपः। अणन्तस्येति यलोपः। प्रस्थादिषु। प्रेयान्। स्थेयान्। प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। एवं टिलोपोपि न भविष्यति॥ श्नान्नलोपः॥ अथ किमर्थं श्नमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नान्नलोप इत्येवोच्येत।

पोपीति। नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम्। टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति। नैष दोषः। आ
देशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वाद्सतः कुतष्टिलोपः। तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोपः क्रि
यते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः। उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात्। अनवकाशत्वा राम॰
च्च प्रादीनां चक्रकदोषोपि नास्ति॥ श्नान्नलोपः॥ किमर्थमिति। यथान्तरेणमकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यते अन्यस्यासंभवा १६
त्तथापि विनापि शिन्निर्देशे नश्नमेव ग्राहिष्यत इति भावः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्दितेति। इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेदुपदेशावस्थायां नुमि सत्यप्रत्ययादित्यकारार्थं तथा ननन्दतुरित्यादौ कृतेपि नलो
पेतस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात्। क्ङितिसतीति। अमेवङिदलिदिति हि नस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः। कथं पुनः संभ
वत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम्। यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः। क्ङितिसतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यो ना
श्रयणान्नास्ति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम्। यदा त्वोपश्लेषिकेधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ पर
स्येति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम्। नन्दमानद्रूति। ताच्छील्यादिषु चानशि कृते शपि च चानशो व्यवहि
तस्यापि ङित्तो भावान्नलोपप्रसङ्गः। कश्चिन्नन्दमानद्रूति पाठः। तत्र यगाश्रयो न लोपप्रसङ्गः। अर्थवत्परिभाषानुविकरणेन ना

नान्नलोप इती यत्तूच्यमाने नन्दितानन्दकद्वत्यत्रापि प्रसज्येत। एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपो निदिता
म्। ततो हलउपधायाः क्ङितीति। अनिदितामिति। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात् हि नस्ति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चे
देवं नन्दितानन्दकद्वत्यत्रापि प्रसज्येत एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते। एवमपि हि नस्ती त्यत्र न प्राप्नोति। नैषा परसप्तमी। का
तर्हि। सत् सप्तमी क्ङितिसति। एवमपि नन्दमानद्वत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्य
ते क्ङित्त्वे नशब्दो भवतीति। एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। इदम
त्र संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्।
अथ क्रियमाणेपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति। विश्नानां प्रश्नानामिति।

मानर्थक्यान्नोपन्यस्ता। नशब्द एवेति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात्। प्रत्य
याप्रत्यययोः प्रत्ययेसंप्रत्ययइत्यत्र परिहारः संभवति। यज्ञानामिति। पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो
नकारः। परत्वान्नलोप इति। अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हि नस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादा
वुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः। यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात्। यद्वा तु विकरणानामपि स्वार्थे नार्थवत्ताश्री यते न दार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विघ्नानां प्रघ्नानामिति न लोपव्याप्तिरिति सिद्धिः॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ विलगित इति। गत्यर्थत्वा त्कर्तरि क्तः। तद्धात्वर्थभ्रंशोपतापेषु गृह्यते न तु रोगो दन्दह्योपतापपर्यायो हीति यथा। अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्या त्। विकपित इति। गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते। न तु स्थौल्यादिः कम्परत इषि

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिक म्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम्॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसं-ख्यानं कर्तव्यम्। विलगितः। विकपितः। उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम्। विलङ्गितः। विकम्पितः। वृंहे रच्यनिटि। वृंहेरच्यनिट्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। निबर्हयति। निबर्हकः। अचीति किमर्थम्। निबृंह्यते। अनिटीति किमर्थम्। निबृंहिता। निबृंहितुम्। न तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। वृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं ज्ञाय ते। अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीत्युच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। नि बर्हितुम्। अजादावपि न दृश्यते। निबृंहयति। निबृंहकः। रञ्जेर्णौ मृगरमणे। रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्या नं कर्तव्यम्। रजयति मृगान्। मृगरमण इति किमर्थम्। रञ्जयति वस्त्राणि॥ घिनुणि च॥ घिनुणि चोपसं-ख्यानं कर्तव्यम्। रागी॥ घिनुणि निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। त्यजरजेति। अशक्यं धातुनिर्देशे निपा तनत्वमाश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। दशनहः करणे। दंष्ट्रा। नैतद्धातुनिपातनम्। किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यै तद्रूपम्। तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति। रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्॥ रजकरजन रजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम्। रजकः। रजनं। रजइति। रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम्।

यत्वात्। वृंहेरिति। वृहि वृद्धावित्यस्य। वृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। वृह वृहि वृद्धाविति पाठात्। अजादावपि न दृश्यत इति। न तत्र दोषाय वेोपसंख्यानं स्यादिति धातुलोप इति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमे
वोपसंख्यानम्। रजयतीति। नलोपे वृद्धौ च जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद्ध्रस्वः। प्रत्ययान्तस्येति। शबन्तस्येत्यर्थ
ः। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शब्दनिर्देशः। घिनुणस्तु ताच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिकाइति यङ्लुगन्ताद्रञ्जे र्न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औणादिकाद्विति। रजकद्त्यत्र क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् प्रत्ययः। रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। अपुंयोगे तु ङी
षानभाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः। रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन् प्रत्ययः। स च बाहुलकात् द्रष्टव्यः। तेन रजनीति ङीब्भव
ति। रजद्त्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन् प्रत्ययः किद्भवति॥ शास इदङ्हलोः॥ शासिमात्रस्येति। शासु अनुशिष्टावित्यस्य
आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः। नियमार्थमिति। क्वावेव शास इत्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ मा भूदित्यर्थः। यस्मा—
च्छासेरिति। शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्हितः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे त्यत्र परस्मैपदाधिकारात् आङः संसर्गो हि शिष्टस्य

कित एवैते औणादिकाः। तद्यथा। रजकः। भुवनं शिर इति॥ शास इदङ्हलोः॥ शास इत्वे आशासः क्वावुप
संख्यानम्। शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आशीरिति। किं पुनरिदं नियमार्थम्। आहोस्विद्विध्य
र्थम्। कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम्। यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम्। अथ हि यस्माच्छा
सेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम्। यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव। कथम्। अङ्हलोरित्युच्यते।
न चात्र हलादिं पश्यामः। ननु च क्विबेव हलादिः। क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधा
र्यम्। क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्वमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादङ्हलोरित्वम्। नित्यः क्विब्लो
पः। कृतेप्यङ्हलोरित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति।

शास्तेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात्। यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते।
यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम्। अथ हलोः पुपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते। तन्न साधा
रणासाधारणसन्निपातेपि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते। यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वड
वा एव बध्यन्ते न तु गवादयः। एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः। यद्यपीति। आचार्यदेशीयस्येदं वचन
म्। विध्यर्थे चाशास्त इत्यादावित्वमनिवारितं स्यात्। आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·वै यद्वेति। यथैवेत्यर्थः। तथा चेति। तथैवेत्यर्थः। यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र प्रत्ययलक्षणेन न भव- ६५२
९८ ति। यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः। यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव। यथाऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्व-
धातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः। इत्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङितीति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्यय-
लोपेऽपि भवति। अथ वेति। वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते। अविशेषेणेति। प्रत्ययमात्रे क्ङि-
तीत्यर्थः। अङ्ग्ये वा जादावि ति। तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः। हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव। तुल्य

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यद्वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति। अथैवं वक्ष्यामि। शास इदङ्हलोः। ततः क्वौ। क्वौ च शास इद्भवति। आर्यशीः। मित्रशीः। तत आङः। आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति। आशीरिति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव। क मा भूत्। आशास्ते आशास्यते आशास्यमान इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। अङ्ग्ये वा जादौ नान्यस्मिन्नजादौ। इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति। आशास्त आशास्यते आशास्यमान इति। यस्माच्छासेरङ्वि- हितस्तस्य ग्रहणम्। न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः। कथमाशीरिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति॥ अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपोल्यपि च॥ अनुदात्तोपदेशेनुनासिकलोपोल्यपि चेति वक्तव्यम्। प्रमत्य। प्रतत्य।

जातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते। इहापीति। शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति। यस्माच्छासेरिति। वाक्यान्तरेऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति। यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते। निपातनादि- ति। यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्वं भवति। आशीरित्यत्र तु निपातनादेव॥ अनुदात्तो॥ राम:
वाल्यपीति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः। तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां ९८
तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः।
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गमः क्वौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृषीति पूर्वपदस्य दीर्घः। संयदिति। यमेः क्विप्। ऊङ् चेति। अनुना
सिकलोपोऽकारस्योङ् च। विनापि ङित्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङित्करणेन। अग्रेगूरिति। ओः सुपीति यणादेशो
धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति। भ्रूरिति। अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात्॥ जन॥ अ
थकि   मयमिति। यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः। अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः।

ततो वा मः। वा अम इति वक्तव्यम्। प्रगत्य। प्रगम्य। प्रयत्य। प्रयम्य। प्ररत्य। प्ररम्य। प्रणत्य प्रणम्य। गमः क्वौ।
गमादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। परीतत्। सह कुण्डिकया। संयत्। सुनदिति। ऊङ् च। ऊङ् च गमादी
नामिति वक्तव्यम्। लोपश्च। अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ
चेति आहोस्वित् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति। किं चातः। यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि
प्राप्नोति। सिसनिषति। जिजनिषते। चिखनिषति। अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम्। जातः जातवानित्यत्र न
प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्समुच्चयः। ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। प्रकृ
तं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति। अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम्। कथं
जातो जातवानिति। प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्तते। यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन। योगविभागः करिष्यते। जनसन
खनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति। ततः सनि च। सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति
झलीत्येव। तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन॥ सनोतेरनुनासिकलो
पादात्वं भवति विप्रतिषेधेन। सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः अन्ये तनोत्यादयः। आत्वस्यावकाशः।

सिसनिषतीति। सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः। ततः सनि चेति। अक्ङिदर्थमेतत्। जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्थो हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रह
णानुवृत्तिः। सनोतेरनुनासिकलोपस्येति। सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इत्यर्थः।
सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उः तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अन्येजनादयइति।समुदायस्यकार्येविधीयमानमवयवानांप्रवर्तनेनत्वकस्यचिदवयवस्यकृतंसमुदायस्यकृतंभवतीति ६४२
१९ भावः।जनादयइतिबहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः।आत्वंभवतीति।सातःसातवानित्यादौ।सनूग्र
हणंतुसनोत्यर्थमेव सिषासतीति।जनखनाभ्यांतुसनःसेट्त्वाट्झलादित्वाभावः।भवतीहविप्रतिषेधइति।विप्रतिषेधेन

अन्येजनादयःसनोतेरनुनासिकस्योभयंप्राप्नोतिसातःसातवानिति।आत्वंभवतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तो
विप्रतिषेधः।नहिसनोतेरनुनासिकलोपस्यान्यत्रनोत्यादयोवकाशःसनोतेर्यस्तनोत्यादिषुपाठःसोनवका
शः।नखल्वप्यात्वस्यान्येजनादयोवकाशः।सनोतेर्यदात्वेग्रहणंतदनवकाशम्।तस्यानवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिषेधः।एवंतर्हितनोत्यादिषुपाठःसावकाशः।कोवकाशः।अन्यानितनोत्यादिकार्याणि।तनादिभ्य
स्तथासोरिति।आत्वेपिग्रहणंसावकाशम्।कोवकाशः।सनिच।येविभाषाचाउभयोःसावकाशयोर्युक्तोवि
प्रतिषेधः।एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः।पठिष्यतिह्याचार्यःपूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति
।एकस्यहिनामाभावेपिविप्रतिषेधोनस्यात्।किंपुनर्यत्रोभयंनास्ति।नैषदोषः।भवतिइहविप्रतिषेधः।किं
वक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतीहविप्रतिषेधइति।यदयं
घुमास्थागापाजहातिसांहलीतिहल्ग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्।हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनंहला
दावीत्वंयथास्यात्।इहमाभूत्गोदःकम्बलदइति।यदिचात्रविप्रतिषेधोनस्यादिहहल्ग्रहणमनर्थ
कंस्यात्।अस्त्यत्रईत्वम्।ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपोभविष्यति।पश्यतित्वाचार्योभवतीहविप्रतिषेधः
।ततोहल्ग्रहणंकरोति।

व्यवस्थायांक्रियमाणायामसिद्धत्वंनभवतीत्यर्थः।गोदइत्यादावसतिहल्ग्रहणेपरत्वादीत्वंस्यादितिहल्ग्रहणंक्रिय रामः
ते।असतिहिविप्रतिषेधेद्वयोःपरस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृतेपीत्वेआलोपेनगोदादेःसिद्धत्वादनर्थकंहल्ग्रहणंस्यात्। १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैतदस्तीति। हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति। असत्यपि विप्रतिषेधे गोदद्ध्यादि न सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापकवादी चाह। ननु चासिद्धत्वादिति। ज्ञापकभङ्गवाद्याह। नशक्यमिति। धियाविति। दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणेनैत्वं भवति। तस्यासिद्धत्वे आश्रीयमाणे दुद्ध्यङ् प्राप्नोतीति। यङि अवस्थाश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः। ज्ञापकवाद्याह। नैतदीत्वमिति। अभ्युपगम्यापीत्वमाह। समानाश्रयमिति। धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोदद्ध्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ् सिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम्।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्यजादावपीत्वं स्याद् इयङादेशः प्रसज्येत। ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति। न शक्यमीत्वमियङादेशेऽसिद्धं विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। धियौ धियः पियौ पियः इति। नैतदीत्वम्। किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत्। समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। आवीत्वम्। क्विबन्तस्य विभक्ताविङादेशः। व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो नामव्यवस्था नत्र ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः। लोपेनावस्थानं भविष्यति। न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति।

पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह। व्यवस्थार्थमिति। ज्ञापकवाद्याह। नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति। द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनःप्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः। लोपेनावस्थानमिति। अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्वमाल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। उच्यते। अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात्पुनरालोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः। न खल्वपीति। आल्लोपे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्तव्ये। अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य। ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पुनर्ज्ञापकभङ्गं वा ह्याह। व्यवस्थार्थमिति। न हि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते। तदेवेति। व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रेण वासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्त्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः। ज्ञापकवाद्याह। एवं तर्हीति। ई च भवतीति। अत्र क्ङितीत्यपेक्षते॥ सनः क्तिचि॥ इह रूपत्रयं सा

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। हलादावीत्वं यथा स्यात्। अजादौ मा भूदिति। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनावस्थानं भविष्यति। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वे नाव्यवस्थानं स्यात्। तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति। कथम्। पठिष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति। चिणो लुकि चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात्। अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत। नदेतत्कथम्। इदमस्ति। आतो लोप इटि चेति। ततः। घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति। इटि च अजादौ क्ङितीति। किमर्थं पुनरिदम्। ईत्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततः ई। ई च भवति घ्वादीनाम्। ततः एर्लिङि। वान्यस्य संयोगादेः। न ल्यपि। मयतेरिदन्यतरस्याम्। ततः। यति। यति च ईद्भवति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति। अपर आह। सर्व एवायं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इह लोपोऽपि प्रकृतः। आत्वमपि प्रकृतम्। विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम्। तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति।

ध्यं सातिः सतिः सन्तिरिति। तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावति सूत्रे विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिद्ध्यतीति मत्वाह। इहेति। सर्व एवायमिति। सनः क्तिचीत्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः। बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आर्धधातुके॥ अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः एवं हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति। नैव शक्यम्। आभाच्छास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात्। ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्यादनादेशस्यैव तु स्यात्। तथा च ख्यतुरित्यादौ ख्याञोऽसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः। कानि पुनरिति। कानिचिदन्यथापि सिध्यन्तीति प्रश्नः। चिकीर्षतीति। अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषतीत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात्। शप एव तर्हीति। शब्विधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात्। अतो दीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकारलोपे कोऽवकाश इति चेत्। वचनादतो लोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत तत्र च कृतार्थमुपदेशाद्धि सार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुके अतो लोपाभावस्य। कार्यार्थमेव तत्स्यादिति। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यत्तर्हीति। यदि शपोऽतो लोपः स्याद् यावाप्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव प

आर्धधातुके॥ कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि। अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम्। आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि॥ अतो लोपः। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। चिकीर्षति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्र सनोऽकारलोपः। शपोऽकारस्य श्रवणं भविष्यति। शप एव तर्हि माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानेन शबकारलोपो भवतीति यदयं मदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। कार्यार्थमेतत्स्यात्। विन्तोमदिष्ट इति। यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति।

ष्ठिरनूनत्वदादिषु। लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात्। ननु शिंशपा चोद्यमिदं पाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। नैष दोषः। विशेषकार्यार्थत्वाद्धि शिष्टगणपाठस्य। ननु यातीब्राह्मणी यान्तीब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् माभूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात्। नैतदस्ति। लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति। लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः। सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजां मद्दृह्नासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुके अतो लोपाभावस्य। कथं तर्हि यातीकुले इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम्न भवति। शपाकारस्य विशेषणात्। शपो योऽकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति। न च शपि लुप्ते शपोऽकारः संभवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृक्षस्येति। प्रागेव चस्याद् अतो लोपः। भूतपूर्वगत्या तु सादेशः। ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यतीति न तत्र कृते संनिपातपरिभा-
षया तो लोपेन भविष्यति। उच्यते। कष्टायेति निर्देशो नानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः। पा
चयतीति। णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयितेति। यातीति। ननु श्नाभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुके ना
न्यस्येति एवं नियमादत्र न भविष्यति। विपरीतोपि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुके एव श्नाभ्यस्तयोरिति। ययतुरित्यादे

याति। वाति॥ अस्तेश्च॥ अस्तेश्च शपोलुकं शास्ति। अस्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षस्य। अतो लोपः प्राप्नोति। यल्लोपोपि प्रयोजनम्। बेभिदिता। चेच्छिदिता। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। बेभिद्यते। चेच्छिद्यते। णिलोपः प्रयोजनम्। पाच्यते। याज्यते। कारणा। हारणा। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। पाचयति। याजयति। कारयति। हारयति। आल्लोपः। पपतुः। पपुः। ववतुः ववुः। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। यान्ति वान्ति। ईत्वम्। धीयते। दीयते। आर्द्धधातुक इति किम्। अदाताम्। अधाताम्। एत्वं ग्लेयात्। म्लेयात्। आर्द्धधातुक इति किम्। ग्लायात्। म्लायाताम्। चिण्वद्भावश्च सीयुटि। चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम्। कारिषीष्ट। हारिषीष्ट। आर्द्धधातुक इति किम्। क्रियेत। ह्रियेत। नैतदुदाहरणम्। यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्ह्युदाहरणम्। प्रस्नुवीत। इदं चाप्युदाहरणम्। क्रियेत। ह्रियेत। ननु चोक्तं यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। यक एव तर्हि मा भूदिति। किं च स्यात्।

न स्यात् श्नाग्रहणमुत्तरार्थं स्यात्। अदाताम् इति। लुङ् ताम् गातिस्थेति सिचो लुक्। प्रस्नुवीतेति। कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्।
तत्र यकः प्रतिषेधात् कर्मणि तु प्रस्नूयेतेति भाव्यम्। ननु चिणोपि प्रतिषेधात् कथं चिण्वद्भावः। एवं तर्हि भावकर्मणोश्चि-
ण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः। असमाप्त्वस्योदाहरणान्तरमाह। इदं चापीति। येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चि
ण् प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृद्धिरिति। एतच्चणयल्लोपावित्यात्रानन्तरमुक्तम्। अत्र हि चिण्वद्भावादातो लोपो पिप्राप्तो वृद्धिश्च। यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधानेन सार्वधातुके आतो लोपाभावो पिद्भाषित इति स्वाश्रयो नो लोपो मा भूत्। चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेवा भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम्। अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिरतो लोपे पिरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। वृद्धौ कृतायामाद्गुणश्च प्राप्नोति युक्च। तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः। इह प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः॥ भ्रस्जो रोपधयो रम्॥ आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्पृच्छति। अयं रमिति रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम्। रेफस्य तर्हीति। स्थानान्तरे प्रवृत्ते न रमाऽनिवर्तितत्वात्। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति। रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या न योरत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते। रोपधयोः प्रसङ्गे रम्प्रयुज्यते रोपधो न प्रयुज्येतेत्यर्थः। रम्प्रयुज्यमानो मित्त्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सं

वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां युक्प्रसज्येत॥ भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्॥ अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति। मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते। रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयत इति॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति। भ्रस्जादेशस्यावकाशः। भर्ष्टा भर्ष्टुम्। संप्रसारणस्यावकाशः। भृज्जति। इहोभयं प्राप्नोति। भृष्टः भृष्टवानिति। संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

पद्यते। यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति। तत्प्रसङ्गे तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति न दृश्ये नैवादेशेन भाव्यम्। भारद्वाजीया इति। ते हि सनः क्तिचि लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति। भृज्जतीति। आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमोऽप्रसङ्गः। रसोरिति। सा च स्थरेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वा आदेशः। तत्र कृते क्ङिति गुणः प्रवर्तते भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति। तदभावपक्षेऽपि संप्रसारणे सति भृष्टमिति। नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ इतरोऽत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह। रसोरिति। भ्रस्जेः सिचि रम्भावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वा- ६४२
२२ न्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति रम्भावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव। तेन रूपद्वयं सिध्यति अभ्राक्षीदभार्क्षीदि
ति। ननु रम्भावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या। अ
जाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्या नित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः। अन्तरङ्गं रम्भाव इति-

रसोर्वैवचनात्सिद्धम्। रसो वा रम्भवतीति वक्ष्यामि। रसोर्वैवचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः॥ रसोर्वैवचने सिचि वृ
द्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः। वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात्। अभ्राक्षीत्। इदं न स्यात्। अभार्क्षीदिति। सर्वथा वयं
पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे। स्त्वं च मिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्र
तिषेधेनेति। इदमिह संप्रधार्यम्। भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्। भ्रस्जा
देशः नित्यत्वात्संप्रसारणम्। कृते भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नो
ति अकृतेपि। कथम्। योसावृकारो रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेपि प्राप्नोति। अनित्यो भ्रस्जादेशः। न हि कृते संप्रसा
रणे प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते। एवमप्यनित्यः।
कथम्। उपदेश इति वर्तते।

चेत्। न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते। रम्भावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्रम्सिसति सिद्धम
भार्क्षीदिति। योसावृकारे रेफ इति। ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात्। मा भूदन्त्यादचः
परः। तत्र विषये आदेशो भविष्यति। मित्त्वं तु भर्ष्ट्यादौ सावकाशम्। उपदेश इति वर्तत इति। भ्रस्जे रुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने र नमः
म् भवति। न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति। ॥ २२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बरीभृज्यत इति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। रीकोरेफो भस्त्रेर्भवतीति रश्रसङ्गः। भस्त्रे रूपदेशे तु नासौ रेफ इति रसभावः। अनन्त्यविकार इत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम्॥ अतो लोपः॥ यणादेशेनेति। एरनेकाच इत्यनेन। ततश्च यण बाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाभावः। सखायाविति। सख्युरसंबुद्धाविति णित्वातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो न तु-कार्यातिदेशपक्षे इत्यवसेयम्। णिलोपस्यावकाश आटिटदिति। यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। कारणेति। ननु

तत्त्वावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यत इत्येवमर्थम्॥ अतो लोपः॥ णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः। णिलोपस्यावकाशः। कार्यते हार्यते। इयङादेशस्यावकाशः। श्रियौ श्रियः। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम्। इदं तर्हि। अततक्षत्। अररक्षत्। यणादेशस्यावकाशः। निन्यतुः। निन्युः। णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। वृद्धेरवकाशः। सखायौ। सखायः। णिलोपस्यावकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कारयते कारकः। हारयते। हारकः। गुणस्यावकाशः। चेता। स्तोता। णिलोपस्यावकाशः। आटिटत्। आशिशत्। इहोभयं प्राप्नोति। कारणा। हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चीयते। स्तूयते। णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कार्यते। हार्यते। णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सन्वत्त्रेने विषयः।

चाऽत्रापि इयङोपवाद एरनेकाच इति यणा न प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्। गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेनेत्यदोषः। एकैकेन सह णिलोपस्य क्वारादि यङादीनामन्यतमविषयेपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्तो। सन्वत्त्रेत इति। ननु कारणाकारक इत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वायोकृतयोर अन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीय इत्यया यो बाधित्वात् णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रापयतीति। प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च पुगागमः। अनाईधातुकत्वाण्णेर्णीतो रविधानादतो लोपस्यात्राप्रसङ्गः॥ यस्य हलः॥ कि
मिदमिति। यद्यागन्तुनाकारेणानिर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः। अन्त्यस्येति।
अलोन्त्यस्येति वचनात्। केमर्थक्यादिति। कोर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम्। प्रश्नविषययोः संबन्धोत्र भाव-

एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। इयङादेशे हि दोषः स्यात्।
किम्। अन्त्यलोपः प्रसज्येत। अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरवकाशः। प्रियमाचष्टे। प्रापयति। अ
ल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति सं
प्रधारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। अपि काकः श्येनायते। अल्लोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्य
ते। अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे यत्प
रमिष्टं तद्भवति॥ यस्य हलः॥ किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। यलोपे
वर्णग्रहणं चेल्लात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुद्धिता। मव्यिता। अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। यदि संघातग्रहण
मन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति। सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमपि तेनातिप्रसक्त
मिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः। क्व मा भूत्। लोलूयिता। योयूयिता। कैमर्थक्यान्नियमो भव
ति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः। तत्रापूर्वो विधिर
स्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि लोपः स
र्वापहारी।

प्रत्ययवाच्यः। अपूर्व एव विधिरिति। नियमे हि श्रुतार्थत्यागेनाश्रुतार्थो या अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोष एमः
श्च प्राप्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्यायानिति- २३
अस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संघातग्रहणसामर्थ्यादिति। किं यस्य हलइत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति। पारार्थ्याद् प्रधानायाः परि
भाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपस्य बाधनम्। समिधितेति। समिधमिच्छत्यात्मनइति क्यच्। ततस्तृजादृट्। इह
वर्णग्रहणे क्यस्य विभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते। क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोप-
इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति। संघातग्रहणे तु यस्य हलइत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यो यल्लोपोपि
क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति। नित्यं यलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात्। ए
तच्च न धातुलोपइत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रये त्वल्लोपस्य सिद्धत्वात्। क्य-

ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। संघातग्रहणं चेत्। क्यस्य विभाषायां दोषः। संघातग्रहणं चे
त् क्यस्य विभाषायां दोषो भवति। समिधिता। समिध्यिता। यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः। यदाऽलोपस्तदा सर्वस्या
लोपः प्राप्नोति। आदेः परस्य च नासिद्धम्। हलइति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्य
ति। अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेत्। धात्वन्तस्य प्रतिषेधइति। नैष दोषः। अ
ङ्गादिति हि वर्त्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यो यका
रः। किं चाङ्गस्य यकारः। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये।

विकल्पे
स्येति कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति-
वदन्तः। एतदपरे नेच्छन्ति। आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लक्ष्यस्य चतथाऽशिष्टैरप्रद
र्शनात्। आदेरिति। ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम्। अङ्गादिति वर्त्तत इति। अङ्गस्येति
निमित्तनिमित्तिभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यन्तलाभात्फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः। इतरो यथाक्रममभिप्रायमप्रतिपद्याह।
न वै अङ्गादिति। संबन्धषष्ठीति। अनेकसंबन्धसंभवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धः परिगृह्यते। प्रत्यय
इति। प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य। ननु च समुदायः प्रत्ययोङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रमकारेलुप्ते यकारमात्रस्य प्र-
त्ययत्वाददोषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णेरनिटि॥ निष्ठायामेव सेटीति। सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति अनिटो निष्ठाया अभावात्। अयादेशो भवतीति। लोपापवा-
दइत्यर्थः॥ निष्ठायाम्॥ संज्ञपितइति। सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च
पूर्वेणापि न भवति। वादान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपितइति। एकाचो हीति। यस्य विभाषेत्यत्र एकाजित्यधि
कारात्। इड्भावार्थं त्विति। इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः। अक्रियमाणे से

णेरनिटि॥ अनिटीति किमर्थम्। कारयिता। कारयितुम्। अनिटीति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। कार
यिता। कारयितुम्। निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति। क्व
मा भूत्। कारयिता। कारयितुम्। अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां सेटि। जनिता
णृमन्त्रे शमिता यज्ञे। ततः अय्। अयादेशो भवति सेटि। तत आमन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। अय् भवतीत्येव। निष्ठायां से
टि। अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिट्प्रतिषेधार्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनि
टीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति। संज्ञपितः पशुरिति। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिट्प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम्।
निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिट्प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम्। कथम्। अनिड्भावात्। ननु च
यस्य विभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः। एकाचो हि प्रतिषेधः। एकाचो हि स प्रतिषेधः। ज्ञपिश्चानेकाच्। इड्भावार्थं तु
तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते। कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम्। तन्निमि
त्तत्वाल्लोपस्य। नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम्। किं कारणम्। सेटीत्युच्यते। अवचने हि णिलोपइट्प्रति
षेधप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। कारितं हारितम्।

ड्ग्रहणे कारितइति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति। इट् च। नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति। तत्र कृते एकाजितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। ए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभा
वाभावापेक्षायां नाश्रीयतइत्यनित्य एवेडागमः। इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्त्तते इट्प्रतिषेधः निर्वृत्तस्य प्रतिषे
द्धुमशक्यत्वात्। एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमित्यनाश्रित्योक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सप्तमे योगविभाग इति। णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगान्तरं क्रियते क्रमविपर्ययस्त्वाश्रीयते। णेरित्येको योगः। तत्र निष्ठायां नेटीति वर्तते। ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम्। अथवा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति। ततोऽध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः। रमणात्विति। व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः॥ अयाः॥ किंपुनरिति। यद्यपि त्नौ वयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु इति निर्देशानुपपत्तिः तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षया विचारः कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति। अथवा किंकृतेडागमः त्नु-

एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण। कथम्। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां नेड्भवति। ततः। णेः। णेश्च निष्ठायां नेड्भवति। कारितम्। हारितम्। ततो वृत्तम्। वृत्तमिति च निपात्यते। किं निपात्यते। णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र। क मा भूत्। कारितम्। हारितम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति। ततः। अध्ययने। अध्ययने चेति वर्तते। रुधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात्। रुधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। सार्वधातुकत्वात्। वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे। वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते। बृहस्पतिं वृधा सुम्नैरमणा तु। रमयन्त्विति प्राप्ते। अग्ने शर्धमहते सौभगाय। शर्धयेति प्राप्ते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। रुधिरमिश्रधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। अन्येऽपि हि धातुप्रत्ययाः। उभयथाच्छन्दसि दृश्यन्ते॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु॥ किं पुनरयं त्नुः। आहोस्विदित्नुः। कश्चात्र विशेषः। त्नाविटि णेर्गुणवचनम्। त्नौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः। गदयित्नुः स्तनयित्नुः। अस्तु तर्हि इत्नुः। इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम्। यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम्।

रिह निर्दिष्टोः यप्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः। त्नाविटीति। स्तनिहृषीत्यत्र यदि त्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनाण्णिलोपो नास्ति। किं तर्हि कित्वात् गुणप्रतिषेधप्राप्ते गुणो विधेयः। इत्नाविति। स्तनिहृषीत्यत्र इत्नुर्विधेयः। कृहनिभ्यां त्नु विधेयः। यदा तु स्तनादिभ्यः त्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम्। स्वरेऽपि भेदो नास्ति। उभयथा अन्तोदात्तत्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰कै॰ अयादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानप्रश्नेनात्र सूत्रे पाठ उच्यते तेन त्वपूर्ववचनम्। भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य य- ६५२
२५ थान्यासं समर्थयितुमाह। उभयमिति। यद्यत्र ल्युग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च ल्युर्विधीयते तदा स्यादेव लाघ-
वम्॥ ल्यपि लघु॥ केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः। अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम्। तत्र षष्ठीमा-
श्रित्याह। ल्यपीति। प्रशमय्येति। शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं अलघ्विति अयादेशो न प्राप्नोति। न चात्र व्यव-
हितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तत इति शक्यमाश्रयितुम्। चकास्तदरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात् प्रचकास्य गत इति। न-
चाव्यवहिते संभवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम्। ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपस्यासिद्धत्वा-

अयादेशे चोपसंख्यानम्। अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उभयं क्रियते न्यासे एव ल्यपि लघुपूर्वात्। ल्यपि लघुपूर्वस्येति चे-
द्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रशमय्य गतः।
प्रतमय्य गतः। अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रतिचिकीर्ष्य गतः। ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्ध-
म्। ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम्। एवमपि ह्रस्वयलोपालोपानामसिद्धत्वात्। ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न
प्राप्नोति। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। प्रवेच्छिदय्य गतः। प्रबेभिदय्य गतः। प्रगदय्य गतः। प्रस्तनय्य गतः
। ह्रस्वादिषु चोक्तम्। किमुक्तम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। कथम्। णावेते विधयः। ल्यप्ययादेशः॥ वि-
भाषापः॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अध्याप्य गतः॥

इलघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्। एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात्।
अल्लोपे चेति। अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वां लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति। लघुपूर्वादिति वचना-
दिति। लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः। लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः। एवमपीति। क्व एमः
तर्हि स्यात्। मदमाचष्ट इति णिच् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यात्॥ विभाषापः॥ अ- २५
ध्याप्येति। क्रीङ्जीनां णावित्यात्वमर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सानुबन्धकनिर्देशादिति। आपुलिति पठितव्यमित्यर्थः। आप्लृशब्दात्पञ्चम्येकवचने कल्लकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत
उदित्युक्तम्। उरणरपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात्तु परत्वम्। भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह। आप्लृ इति। ल
क्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बि
तप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ। तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम्॥ इत्युपाध्याय जै
यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचूसीयुट्॥ कथमिति। किं भावक-
र्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्मणोर्वर्तन्ते ये स्यादय इति। अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते-

आपः सानुबन्धकनिर्देशाद्दिङि सिद्धम्। आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते। आप्लृ इति। तेन इङादेशस्य न
भविष्यति। स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथमध्याप्यगतः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्याय
स्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचूसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ कथ
मिदं विज्ञायते। भावकर्मणोर्ये स्यादय इति। आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते।
भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड् विशेषितः। स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः। अथ विज्ञायते भावकर्मवाचि
नि परतो ये स्यादय इति स्यसिचूतासयो विशेषिताः।

भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति। तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता॥ युगप
तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति प्रश्नः। यदि विज्ञायत इति। यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः। सीयुड् विशे
षित इति। आर्द्धधातुक इति वर्तते। न च सीयुट आगममात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्द्धधातुकं
गृह्यते। तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः। स्यसिचूतास इति। भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रे
व्यवस्थापितत्वाद्विकरणानामतदर्थत्वात्। अथेति। भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः।   ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कौ॰ २६ सीयुड्विशेषित इति। ननु सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्र- ६ ४ ३
त्ययादयः संज्ञा अपीति संबन्धश्चाननन्तरत्वयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः समुदायावयवयोः पौर्वा-
पर्य्यं। अतोनन्तरं व्याचिख्यासुः उभयथापि चिण्वद्भावो विशेषित इति। तत्र न दोषान्तरोपन्यासः। किं तर्हि पक्षद्वयेऽदोषो-
पसंहारः। अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनाद्विशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः। स्याद्योपीति। स्यादनुवृत्तेरिदमेव
प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादीनामप्रसिद्धेर्यथास्थानमिति। यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्याद-

सीयुड्विशेषितः। उभयथा च चिण्वद्भावो विशेषितः। यद्येवं सुमितयास्तु। अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्यः स्यादय इ-
ति। ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोः विशेषिता इति। स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः। कथम्। भावक-
र्मणोर्यो भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते। अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। ननु चो-
क्तं स्यसिच्तासस्तो विशेषिताः सीयुड्विशेषित इति। सीयुट् च विशेषितः। कथम्। भावकर्मवाचिनि परतः सी-
युड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते। अथ इट् चेत्युच्यते कस्यायमिड् भवति। अङ्ग-
स्येति वर्तते। यद्येवमङ्गस्यादित इड् दृश्यते इति। अडाडुक्तौ। तद्यथा। अडाटौ टित्वादादितो भवतः। एवं तर्हि
स्यादीनां भविष्यति।

योऽसावादेशश्च भावकर्मणोर्विहित इति न कश्चिद्दोषः। भावकर्मवाचिनि सीयुटीति। नन्वादिष्टायाश्रयणादेकं भावकर्मग्र-
हणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते। अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते। भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं
भवतीति नास्ति दोषावकाशः। कस्यायमिति। स्यादीनामागमसंबन्धे वक्ष्यमाणनिर्देशात्प्रश्नः। एवमाह अङ्गस्येति वर्तत इति। प्र- रामः
करणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदा निष्प्रसङ्ग इत्यर्थः। अथवा अङ्गस्येति वर्तत इति सिद्धान्तवादिवचनम्। अङ्गस्य नि- २६
मित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः। इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाह। यद्येवमिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेषा॥ कः शेषइति। अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयत इति प्रश्नः। इतरः सामान्येनाह। याभ्य इति। समासान्तविशेषस्तु न प्रदर्शितः। किमर्थमिति। सामान्येन विभाषा कब्विधीयताम्। तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः। परत्वात्कप्प्राप्नोतीति। उपदशा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादयः इष्यन्ते। किं पुनरिति। पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः। यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधान

शेषाद्विभाषा॥ शेषादित्युच्यते। कः शेषः। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते। स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कब्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः। कोऽवकाशः। विभाषा कप्। यदा न कप् सोऽवकाशः। कपः प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्प्राप्नोति। तस्माच्छेषग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं पुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षम्। यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहित इति। आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्। यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति। किं चातः। यदि विज्ञायते कबपेक्षम्। अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ समासान्तापेक्षम्। अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमिति न सिध्यति। अस्तु कबपेक्षम्। कथमनृचो बह्वृच इति। विशेष एतद्वक्तव्यम्। अनृचो माणवो। बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। इदं तर्हि ऊधसो नङ् स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति। एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणम्। नापि समासान्तापेक्षम्। किं तर्हि योऽनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते ॥

सामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात्। तथापि विचारमात्रं क्रियते। अनृच इति। ऋगन्तात्कब्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसङ्गः। कबभावपक्षेऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तत्वं च। विशेष एतदिति। तत एव विशेषविषयाद्वचनादत्र कब्न भविष्यतीत्यर्थः। तस्मिन्क्रियमाणेपीति। अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति। क्रियमाणेपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव। एतच्चोदाहरणमात्रम्। उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात्। नैव कबपेक्षमिति। शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात्। समासान्तापेक्षमपि न भवति। अनृक्कं बह्वृक्कमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात् ॥

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार इति। एवं चोधसोनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे नङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कप्न भव
ति। कथमनृच इति। बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्सशेषकप्प्रसङ्गः। वक्तव्यमेवैतदिति। यद्येवं समासान्ता
पेक्षे विशेषणत्वे नृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्कबह्वृक्कयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्यचिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थ
मनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। बहुव्रीह्यधिकाराच्चतस्रुरुष्यादिभ्यः कपोप्रसङ्गः। किंचोपदशाद्त्यादौ प
क्षे कप्प्राप्नोति। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथाप्रियपथप्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्समासापेक्षमेव
शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम्॥ ईय॥ उपसर्जनदीर्घत्वमिति। ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम्। पुंवद्वचनादि

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति। कथमनृचो बह्वृच इति। वक्तव्यमेवै
तत्। अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। ईयसश्च॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च। ईयस उपसर्जनदीर्घ
त्वं चेति वक्तव्यम्। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्। पुंवद्वचनात्सिद्धमे
तत्। पुंवद्भावोऽत्र भवति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पञ्चमाध्यायः समाप्तः॥

ति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते। यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति। एवमीयसः परस्येति
श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते। केचिदाहुः। हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम्। ङ्याप्पोः स्त्रीप्रत्यययो
र्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान्ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गा
भावात्। अन्ये त्वाहुः। दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिरस्यर्थं कृतम् अतिखट्व इत्यत्र लोपो माभूदिति। यदि चोपसर्जने तदादिनि
यमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापय
तीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्पूरणी। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्त्तिपदार्थेषु यद्यपूरणी न तदन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात्। यथा च स्वद्रव्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयः। न यथा अनुमीयमानस्य शब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः कल्याणी पञ्चमी इति। अत्रावयवेन विग्रहः। समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः पञ्चकमासिक इति। पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्। पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्। अञ्नासि। खुरखराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं व

अप्पूरणीप्रमाण्योः॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम्। अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम्॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः। सोमनेत्राः। मासात्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः। मासात्भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिना इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः। उपसर्गाच्च वेग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः। ऊधसोऽनङ्॥ ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति। अथानुपलिप्ते कथं भवितव्यम्। यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्ध इति भवितव्यम्। अथ यत्त्वविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम्॥

चनम्। उप॥ विग्रह इति। विगतानासिका यस्य स विग्रहः॥ गन्धा गन्धश्चाब्दोऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान्पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची च न्यग्गन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह। गन्धस्येत्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धो लक्षणो गुण एकान्तो भवति। रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तस्य स्योपलम्भादित्याश्रीयते। यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तस्य त्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्वं भवति। प्रविशीर्णमिति। विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः॥ ग्रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१।भा०॥ इदंतर्हिप्रयोजनम्।द्विधुरीत्रिधुरी।द्विगोरकारान्तादितिङीब्यथास्यात्।द्विगुः।द्वन्द्वः।द्वन्द्वसंज्ञाचप्रयो
जनम्।वाक्त्वचंस्रक्त्वचम्।द्वन्द्वश्चसमासोनपुंसकलिङ्गोभवतीतिनपुंसकलिङ्गतायथास्यात्।नैतदस्ति
प्रयोजनम्।लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य।इदंतर्हिप्रयोजनम्।कोशश्चनिषच्चकोशनिषदं।कोश
निषदिनौ।द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरितीनिर्यथास्यात्।तत्पुरुषः।तत्पुरुषसंज्ञाचप्रयोजनम्।
परमधुरा।उत्तमधुरा।परवल्लिङ्गमितिपरवल्लिङ्गतायथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।उत्तरपदार्थप्रधान
स्तत्पुरुषः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।अर्द्धधुरा।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग
स्य।इदंतर्हिप्रयोजनम्।निष्कुरः।अव्ययंतत्पुरुषेप्रकृतिस्वरंभवतीत्येषस्वरोयथास्यात्।बहुव्रीहिः।ब
हुव्रीहिसंज्ञाचप्रयोजनम्।उच्चधुरः।नीचधुरः।बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदंभवतीत्येषस्वरोयथास्यात्॥
नपूजनात्॥इदंविप्रतिषिद्धम्।कोविप्रतिषेधः।परिगणिताभ्यःप्रकृतिभ्यःसमासान्तोविधीयते।न
चतत्रकाचनपूजनान्ताप्रकृतिर्निर्दिश्यते।नैतद्विप्रतिषिद्धम्।नैवंविज्ञायतेयाभ्यःप्रकृतिभ्यःसमासा
न्तोविधीयतेनचेताःपूजनान्ताभवन्तीति।कथंतर्हि।नचेत्ताःपूजनात्पराभवन्तीति।पूजायांस्वति॥
पूजायांस्वतिग्रहणंकर्तव्यम्।सुराजा।अतिराजा।इहमाभूत्।परमगवः।उत्तमगवः।प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं
च।प्राग्बहुव्रीहिग्रहणंचकर्तव्यम्।इहमाभूत्।स्वक्षः।अत्यक्षइति।किमःक्षेपे॥क्षेपइतिकिमर्थम्।क
स्सराजाकिंराजः।क्षेपइतिशक्यमकर्तुम्।कस्मान्नभवतिकस्सराजाकिंराजइति।लक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तस्यैवेति॥बहुव्रीहौसंख्येयेडच्प्रकरणेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानंनिस्त्रिंशाद्य
र्थम्।डच्प्रकरणेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।निस्त्रिंशाद्यर्थम्।निस्त्रिंश
नि निवर्षाणि।निश्चत्वारिंशानिवर्षाणि।अन्यत्राधिकलोपात्।अन्यत्राधिकलोपादितिवक्तव्यम्।इहमाभूदेका
धिकाविंशतिः।एकविंशतिः।द्व्यधिकाविंशतिः।द्वाविंशतिः।अव्ययादेरितिचवक्तव्यम्।इहमाभूत्।गोच
त्वारिंशादिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।यद्यप्येतदुच्यते।अथवैतर्हिअन्यत्राधिकलोपादित्येतन्नक्रियते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम्। तातथ्यादिति। असमीपस्य सतस्समीपस्थत्वभावात् च्विः। सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति॥ समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः॥ अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह। अ

समीपादिभ्यः उपसंख्यानम्। समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। समीपीभवति। अभ्याशीभवति। अन्तिकीभवति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि। असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। तातस्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणात्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि विवक्षितं विशेषणार्थम्। डाचि विवक्षितं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डादिति उच्यमाने इडा इत्यपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभा एष विद्या निहितोदविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः॥ मद्रात्परिवापणे॥ मद्राच्चाभद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्ते यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवं द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरं त्रिपुरी। द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥

न्तो यथा स्यादिति॥ इतरोऽगृहीताभिप्राय आह॥ नैतदस्तीति। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्नाह॥ इदं तर्हीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 लोहिता॥ लोहितादिति॥ प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च लोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गा
र्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति॥ वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम्। अपस्यो वसानाद्इति। अप् श

लोहितान्मणौ॥ लोहितात्लिङ्गबाधनं वा। लोहितात्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहिनिका लोहितिका। अक्ष
र समूहे छन्दस्युपसंख्यानम्। अक्षरसमूहे छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौष
डिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्। हस्तैः पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमि
गु ति। अपस्यो वसनाः। अपो वसनाः। स्वओक्यः। स्वओकः। कव्यो सिहव्यसूदनक्रविरसि। रौद्रेणानीकेन कव्य
ण ताये कवितायै। आमुष्यायणस्य। अमुष्यपुत्रस्य। क्षेम्यस्येशे। क्षेमस्येशे। क्षेम्यमध्यवस्यति। वायुर्वै च स्यवम्।
प्र वैश्यम्। निष्केवल्यं निष्केवलम्। उक्थ्यमुक्थम्। जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः। जनन्ताभिः सजनन्ताभिः। स्तोमैर्ज
म नयामि नव्यं नवम्। प्रणो नव्येभिः नवैः। ब्रह्म पूर्व्यम्। पाथः पूर्वं तत्पूर्व्यम्। पूर्वं पूर्व्याहः। पूर्वाहः पूर्व्या विशः। पूर्वा विशः। पूर्व्यासः
मः पूर्वासः। समपूर्व्यः समपूर्वः। अग्निं वः पूर्व्यं पूर्व्यं तं जुषस्व। यविष्ठ्यं यविष्ठ। होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम्। तं
हयद्यविष्ठ्य यविष्ठ। समावद्वसति। समावद्गृह्णाति। समं वसति समं गृह्णाति। समावद्वेव यज्ञे हस्तौ समांसमा
वद्वीर्यावहानि। समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि। यद्देवते लोके यद्देवते ब्रह्मणः। यद्देवते। नवस्य नूत्नप्नं स्वौश्च।
नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। नूत्नं नूतनं नवीनम्। नश्च पुराणे प्राद्वक्त
व्यः तप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। प्रत्नं प्रणं प्रतनं प्रीणम्॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दि
श्यते। वागेव। यदेव वाचा द्रियते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि।

त्वाद्द्वितीया बहुवचनान्तात्यत्प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक्॥ तद्युक्तात्॥ यदेव वाचेति। इदं त्वया कर्त्तव्यमिति संदेशवा
चं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृभ्वस्तियोगे स॥ च्वि धाविति॥ अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम्। संपद्यन्ते अस्मिन्निति। अभूता भवन्ति। संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः। एतच्चोपलक्षणम्। कृभ्वस्तियोगाभावात्त्वच्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम्। भवत्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति। तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः। यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः। अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। कौलालः। वारुडः। नैषादः। चाण्डालः। आमित्रः। भागरूपनामभ्यो धेयः॥ भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः। भागधेयं रूपधेयं नामधेयम्। मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः। मित्रधेयेयतस्व। अण्मित्राच्च। अण्मित्राच्चेति वक्तव्यम्। मैत्रमामित्रः। सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते। सान्नाय्यः। आनुजावरः। आनुषूकः। चातुष्प्राश्यः। राक्षोघ्नः। वैयातः। वैकृतः। वारिवस्कृतः। आग्रायणः। आग्रहायणः। सांतपनः। आग्नीध्रसाधारणादञ्॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः। आग्नीध्रम्। साधारणम्। अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ् वक्तव्यः। आपवसे वर्द्धस्व मारुतं शर्द्धः॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत्॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः। नव्यः। सूर्यः। मर्त्यः। यविष्ठ्यः॥ क्षेमाद्यः॥ क्षेमाद्यो वक्तव्यः। क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः। बहूल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामबहूल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्। बहूल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम्। बहुशो देहि अनिष्टेषु श्राद्धादिषु माभूत्। दृष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्। अल्पशो देहि। दृष्टेषु प्राशित्रादिर्माभूत् अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः॥ तसिप्रकरणे आद्यादीनामुपसंख्यानम्॥ तसिप्रकरणे आद्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आदितः मध्यतः अन्ततः॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम्॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। संपद्यन्ते यवाः। संपद्यन्ते शालय इति। अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति। संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

व्याख्यातद्भूत्याङ्कुः। येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्याभावोऽभूततद्भावस्तदाश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः॥ संपद्यकर्त्तेत्यादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोऽथवाजन्मग्रहणे कर्त्तव्येऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः। विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्नप्राप्नोतीति वचनम्। तातस्थ्यादिति। असमीपस्य सतस्समीपस्थत्वभावात्सिद्धः ५४१
७८ सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति॥ समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः॥ अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह॥ अ

समीपादिभ्यः उपसंख्यानम्। समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। समीपीभवति। अभ्याशीभवति। अन्तिकीभवति। किं पुनः कार
णं न सिध्यति। न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि। असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
तातस्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणात्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्य
न्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सि
द्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थम्। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः।
लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इतोपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य
न भविष्यति। इदं तर्हि नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्तव्यः॥ मद्रात्परिवापणे॥ भद्राच्चेति
वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपर
त्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयो
जनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्य
यीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशि
ष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्य
यीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवम्। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता
यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरं त्रिपुरी। द्विगो
रकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति।
आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। सेमे सुमिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥

न्तो यथा स्यादिति॥ इतरोऽगृहीताभिप्राय आह॥ नैतदस्तीति। इतरोभिप्रायं प्रकाशयन्नाह॥ इदं तर्हीति ॥ राम: ७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ अथपञ्चमाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंसुद्राकिरणरा...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 श्रीगणेशाय नमः॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनमिति। छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः। प्राग्वचन उक्तमिति। अस्मिन् प्राग्वचने
 यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात्। प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति। प्राक्क्री
ताद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः। विहितो यथा स्यादिति। पुनः श्रुत्याप्रकर्षप्रतिपत्तिः।
सुष्ठु लाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः। योगे योग इति। असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शा
स्त्रगौरवप्रसङ्गः। अधिकारादिति। छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन। यथैव प्रत्ययादयोऽधिकारा अवधिविशे
षोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः। प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति। यो

प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचन उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्।
अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति। इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम्। सकृद्विहितः प्र
त्ययो विहितो यथा स्यात् योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। अधि
कारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः। अधि
कारात् सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति। उगवादिभ्यो यत् च्छ इति छोऽपि प्राप्नोति। तस्मात् प्राग्वचनं क
र्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किं चा
तः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः। अपवादविषये छप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राक्
क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति ॥

गे योग उपतिष्ठत इत्यनेन न त्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते। उगवादिभ्यो यत् छ श्चेतीति। नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिका
रस्योपस्थानात्। उत्सर्गापवादयोः संनिधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः। केचिदाहुः। उगवादिभ्यो य
दित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्परासंबन्धादुपलक्षणमेतत्। इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छ श्चेति। स
एव दोष इति। तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्तन्निहिता शरीरावयवा
द्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानेऽर्थ इति। तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते। तक्रमिव कौण्डिन्येद् धी त्यर्थः। तथा हीति। यथाजातीयो ऽवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम्। यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इत्युक्ते देशः। अलोन्त्यात्पूर्व इत्यत्रैव। यां कांचिदिति। आ परिखायाश्छ इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः। अथवेति। अभ्युपगम्यवादोयम्। न त्वयं पक्षो युक्तः। अवधिविजातीयत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति। नैष दोषः। तस्मै हित मित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्र सङ्गात्। वावचनादिति। विकल्पवचनादित्यर्थः। अधेति। ठञः परोऽर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक् ठञ इ

समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राक्क्रीताद्योऽर्थ इति वि ज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचि देव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति। ननु चोक्तमपवादविषयेपि छप्रसङ्ग इति। नवा क्वचिद्वावचनात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। क्वचिद्वावचनात्। यदयं क्वचिद्वावचनं करोति। विभाषा हविरपूपादिभ्य इति। तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति। यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात्सिद्धम्। ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। नवा क्व चिद्वावचनादिति। अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेव भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते॥ उगवादिभ्यो यत्॥ यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानह्योः प्रयोजनम्॥ यञ्ञ्यौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोज नम्। सनङ्गूपानह्योः प्रयोजनम् ॥

ति वक्तव्यम्। प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् गृह्येतेत्यर्थः। अर्थेष्विति। तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छ स्याप्रवृत्तिः सिध्यति। प्राक् ठञ इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्त्वेन संगृह्येरन्॥ उगवा॥ यञ्ञ्याविति॥ छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम्। छदिर्नामेति। छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोपि संभवति। अत्राहुः छ दिरुपानह्योः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः। तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम्। नह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते। पाठेऽपि वापवादोऽसौ भवत्युत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः। गवादिगणे हविःशब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाहविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम्। चरव्यादिति। चर्वधिकरणं हविरुपचारा च्चरुशब्देनोच्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते। प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषायायदित्युक्तत्वात्। तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव ग्रहीष्यन्ते। प्रकृत्यभावादिति। यद्यपि हि तादर्थ्ये नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति। तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति। नहि चक्रस्य

यतोऽवकाशः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। अञोऽवकाशः वार्ध्रं वारत्रम्। सनद्धुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति। सनद्धव्यं चर्म। अञ्यस्यावकाशः। औपानह्यं दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। औपानह्यं चर्म। ढञ्चाढञ्च भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन। ढञोऽवकाशः। छादिषेयं तृणम्। अञः स एव। छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति छादिषेयं चर्म। ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषायायत्॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषायायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। आमिक्ष्यमामिक्षीयम्। पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम्। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चरव्यास्तण्डुलाः। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ अन्नविकारेभ्यश्च॥ अन्नविकारेभ्यश्च विभाषा यायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः। सुर्याः सुरीयाः। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्याधाना इति। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते। तत्रैव चोच्यते नाभि नभं चेति। तत्र चोच्यते। नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् ॥

नाभिर्विकृतिरप्यवयवः। नापि तादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः। यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाड्डितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति। गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति। न चेति। यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति। तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ राम: २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मण्डलचक्राणामिति।नेयंनिर्द्धारणेषष्ठीसामान्यविशेषाभावात्।नहिभवतिगवांगोःसंपन्नक्षीरतमेति।तस्मादवयवावयवि
भावेषष्ठी।मण्डलाकारंचक्रंयेषांतानिमण्डलचक्राणिशकटानि।तेषांमण्डलाकारंयच्चक्रंतन्नभ्यमुच्यते।तच्चनाभेःप्रकृ
तिर्नभवतीतितत्रप्रत्ययोनप्राप्नोतीत्यर्थः।कःपुनरिति।अवयवावयविनोःसादृश्याभावादितिप्रश्नः।इतरःक्रियाद्वारकं
सादृश्यंप्रतिपादयति।यत्तदिति।छिद्रवान्रथाङ्गविशेषोनाभिशब्दवाच्यःसयथाऽक्षाख्यंकाष्ठविशेषंधारयतिपरिवर्त्तते
चैवंचक्रमपीतितत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यतइत्यर्थः।अञ्जनोपाञ्जनमिति।अञ्जनंतैलाभ्यङ्गः।उपाञ्जनंसमीपाभ्य
ङ्गः। यान्येतानीति।एतच्चोपलक्षणम्।नभ्योलोहबन्धोनभ्योऽक्षइत्याद्यर्थमपिपठितव्यमेव।अरव

नचनाभिसंज्ञायाविकृतेःप्रकृतिरस्ति।यदेवहितन्मण्डलचक्राणांतदेवमण्डलचक्रंतन्नभ्यमित्युच्यते।सि
द्धंतुशाखादिषुवचनाद्ध्रस्वत्वंच।सिद्धमेतत्।कथम्।शाखादिषुनाभिशब्दःपठितव्यः।ह्रस्वत्वंचवक्तव्यम्।
नाभिरिवनभ्यमिति।कःपुनरिहोपमार्थः।यत्तदक्षधारणंपरिवर्त्तनंवा।अपरआह।यत्तदञ्जनोपाञ्जनमि
ति।नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यंनाभिनभंचेति।वक्तव्यंच।किंप्रयोजनम्।यान्येतान्यरवन्तिचक्राणितदर्थम्।तत्र
नाभिसंज्ञायाविकृतेःप्रकृतिरस्ति।यानिचाप्यनरवन्तिचक्राणितदर्थमपीदंवक्तव्यम्।दृश्यतेहिसमुदाया
दवयवस्यपृथक्त्वम्।तद्यथा।वार्क्षीशाखेति ॥

त्सुचक्रेषुपृथग्व्यवस्थितेभ्यःकाष्ठेभ्यःपृथग्भूताएवनाभ्यादयोऽवयवाउत्पद्यन्ते।तत्रनाभिप्रकृतिःकाष्ठंनभ्यंभवत्येव।
अरहितंतुचक्रमेकस्मादेवकाष्ठादुत्पद्यतइतिपृथङ्नाभेःप्रकृतिभूतकाष्ठाभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गःस्यादित्यर्थः।यानिचा
पीति।अनराणीतिवक्तव्येचक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थोमतुब्निर्देशः।अनराणीत्युक्तेभग्नाराण्यपिचक्राणिप्रतीयेरन्
तस्मादरवत्पर्युदासेनानुपजातारचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेनभवति।ननुयथावृक्षाएवबहवोवनंनतुतद्व्यतिरिक्त
म्।एवंनाभ्यादयएवचक्रंतत्रभेदनिबन्धनोनाभिचक्रयोःप्रकृतिविकारभावोनस्यादित्याशङ्क्यभेदंतावदवयवावय
विनोःसाधयति।दृश्यतइति।भेदेनापिव्यवहारोऽवयवावयविनोर्दृश्यतेनकेवलमभेदेनैवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननुप्रकृत्युच्छेदे विकारस्यदर्शनं यथाकाष्ठोच्छेदे भस्मनः। न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह। गुणान्तरयोगा दिति। तत्रावयवे। यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तो नाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनोऽल्पदेशः समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ। तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षा लब्धप्रकृतिव्यपदे शनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः। तादर्थ्यादिति। अनेनैव न्यायेन चरव्यस्तण्डुलार्थो व्रीहयोऽपि चरव्या अङ्गा रीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽप्यङ्गारीय एवेति प्र कृतौ छो न भवतीति वेदितव्यम्॥ कम्बला॥ निपातनादिति। अन्तस्वरितपाठाच्च य दन्तत्वं विज्ञास्यते। परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि पञ्चाश्वेत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं

गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते। तद्यथा। बैभीतको यूपः। खादिरं चषालमिति। तत्रावयवात्समुदाये वृत्ति र्भविष्यति। अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्। नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति। नभ्यात्तु लुग्वचनम्॥ नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः। स तर्हि लुग्वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तदर्थ्याताच्छब्द्यं भविष्यति। नभ्यार्थो नभ्य इति। कम्बलाच्च संज्ञाया म्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अपरिमाण बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति। इह मा भूत् कम्बलीया ऊर्णाः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थम्। परिमाणं च संज्ञैव॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते। ऊर्णान्तादि ति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। चरव्या स्तण्डुलाः। शरीरावयवाद्यत्॥ यत्प्रकरणे रथाच्च॥ यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। रथ्यायहितारथ्या॥

तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः। परिमाणं च संज्ञैवेति। संज्ञायत इति संज्ञा॥ विभाषा॥ किमियमिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम्। तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः॥ शरीरा॥ रथाये ति। हितार्थ एव रथाद्यथास्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं कृतम्। केचिद्रथसीताहलेभ्यो य द्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति। अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्व स्मिन्नित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खल॥ वृषशब्दोऽयमिति। नतु कृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहाय कृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः। वृषन् शब्द इति। उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञाते नकारान्त इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम्। तस्येति। अन्यथा ततष्ठुः प्रसज्येत। वृषशब्दस्यादेश इति। अन्यथा येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात्। कुतोऽनुचरसीति। ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति। एकेन विग्रह इति। एकेन विग्रह एवेत्यर्थः। विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते। वृषन्शब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति। तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दस्यादेशो वक्तव्यः। वृषेभ्यो हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात्। तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ब्रह्मन्शब्दस्यादेशो वक्तव्यः। ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। समानार्थावेतौ। वृषशब्दः वृषन्शब्दश्च ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च। आतश्च समानार्थौ एवं ह्याह। कुतोऽनुचरसि ब्रह्मन् कुतोऽनुचरसि ब्राह्मणेति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति। वृषेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव। तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात्॥ भोगोत्तरपदात् खविधानेऽनिर्देशः॥ अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। किं कारणम्। पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥

विगृह्येति। भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्। पदैः परावरयोगे चेति वा क्त्वाप्रत्ययः। वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः। आत्मन्॥ अनिर्देश इति। योऽयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः। तत्कार्याकरणात्। तथाहि। लोके पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य प्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वावचनमिति। अन्यथा भोगीन राच्छो बाध्येत। भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किंभो
गीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। सर्वथेति। सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरम्। ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेपि नित्यग्रहणे
केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि तथा पाठः कर्त्तव्यः। यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरप
दाभ्यामेव हिते प्रत्यय इति। ग्रामणिभोगीन इति। ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः। तत्त्वं प्राप्ने

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति। पित्रे चैव हितं दृष्यते।
एवं तर्हि भोगीनर प्रत्ययो विधास्यते। भोगीनरिति चेद्वावचनम्। भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त
व्यम्। मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम्। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। राज
भोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति व
क्तव्यम्। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपद
इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह चाक्षोगीन इति अपो भीति तत्त्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं
भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। त
द्यथा। भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते। अस्ति क्रियापदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं ब्राह्म
ण इत्युच्यते। यः सस्नकुत्स्नानादीः क्रियाः अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। यश्च पितुस्त्वाभ्यः क्रि
याभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। यदि संबन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम्। यो हि पितृद्रव्याय हि
तः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा ॥

तीति। भकारादौ प्रत्यये ङ्स्य विधीयमानमिति भावः। द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धनवा
नपि कृपणो निर्भोग उच्यते। तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। संबन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भ
वति। ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवंबुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धन
मिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहिरिवेति। समुदायेवृत्तोभोगशब्दएकदेशेषुफणेषुप्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजङ्गाङ्गमेवभोगशब्देनोच्यतेनतुसर्वंशरीरमिति। तदयुक्तम्। अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधारणस्यकर्तुमशक्यत्वात्। पञ्चजनादिति। मनुष्याःपञ्चजनाउच्यन्ते। चत्वारोवर्णाःरथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः। समुदायेवृत्तस्यावयवेपिवृत्त्याएकवचनंयथासप्तर्षिरिति। योहिपञ्चानामिति। ननुसापेक्षत्वादत्रसमासेननभाव्यम्। संख्याहिसंख्येयविशेषमपेक्षते। संख्येयस्यैवजनापेक्षयाव्यतिरेकस्तद्द्वारेणतुसंख्यायागुणस्येतिसाक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः। नैषदोषः। प्रकरणादि

अहिरिवभोगैःपर्येति। अहिरिवशरीरैरितिगम्यते। एवंपितृशरीरायहितःपितृभोगीणइति॥ खविधानेपञ्चजनादुपसंख्यानम्॥ खविधानेपञ्चजनादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। पञ्चजनायहितःपञ्चजनीनः। समानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। योहिपञ्चानांजनायहितःपञ्चजनीयःसभवति। सर्वजनाट्ठञ्च॥ सर्वजनाट्ठञ्चवक्तव्यःखश्च। सर्वजनायहितःसार्वजनिकः। सर्वजनीनः। समानाधिकरणइतिचवक्तव्यम्। योहिसर्वेषांजनायहितःसर्वजनीयःसभवति॥ महाजनान्नित्यम्॥ महाजनान्नित्यंठञ्वक्तव्यः। महाजनायहितोमाहाजनिकः। तत्पुरुषइतिवक्तव्यम्। बहुव्रीहौमाभूत्। महान्जनोऽस्यमहाजनः। महाजनायहितोमहाजनीयः। यदितर्ह्यतिप्रसङ्गाःसन्तीत्युपाधिःक्रियते। आद्यन्यासेप्युपाधिःकर्तव्यः। आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। योहिविश्वेषांजनायहितःविश्वजनीयःसभवति। अथमतमेतदनभिधानादाद्यन्यासेनभवतीति। इहापिनार्थउपाधिग्रहणेन। इहाप्यनभिधानान्नभविष्यति। सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ॥ सर्वाण्णस्यवावचनम्॥ सर्वाण्णस्यवेतिवक्तव्यम्। सार्वः। सार्वीयः ॥

वशाद्यदाविशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायःसंख्याशब्दानांतदाजनादिनासाक्षात्संबन्धाद्भवतिवृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वोजनइतिपूर्वकालैकसर्वेतिसमासः। सर्वेषांजनायेति। सर्वसाधारणायवेश्यादिजनायेत्यर्थः। महाजनादिति। नित्यग्रहणंसर्वजनादुक्तःखोमाभूदित्येवमर्थम्। महाजनशब्दश्चसमानाधिकरणपदआत्वनिर्देशादेवावसीयते॥ सर्व॥ सर्वादिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः। सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा। अनाश्रितार्थस्यचशब्दरूपस्यानुकरणमितिप्रकृतिवद्भावादपिसर्वनामत्वंनभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरुषाद्वधेति। प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। कृतेतु तेनेति तृतीयोपात्तैव। पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादि युक्तइह गृह्यते। ननु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः॥ तदर्थम्॥ कृत्यनामभ्य इति। अवश्यकर्त्तव्यत्वात्क रणार्हत्वाद्वा कृत्याउक्तवास्तन्नामभ्य इत्यर्थः। नवेति। प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः॥ छदि॥ उपध्यभावादिति उपाधिशब्दो विकृतिवाचीनास्ति। एकस्यैव रथाङ्ग विशेषस्योपध्यौपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृति प्रत्ययार्थे

पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः। अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति। पुरुषाद्वधविकारसमूह तेनकृ तेष्विति वक्तव्यम्॥ पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो विकारः। पौरुषेयस्समूहः। तेन कृतं पौरुषेयं चनदैवतम्। तद र्थं विकृतेः प्रकृतौ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्य छञ्। तदर्थमिति कृत्यनामभ्यश्छञ्च वक्तव्यः। इन्द्रमहार्थम्। ऐन्द्रम हिकम्। गाङ्गमहिकम्। काशेरुपज्ञिकम्। नवा प्रयोजनेन कृतत्वात्॥ नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। प्रयोजनेन कृत त्वात्। यद्धि ऐन्द्रमहार्थम् इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम्॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्ति रुपध्यभावात्। उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। उपध्यभावा त्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। नचोपधिसंज्ञिका या विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यद्धि तद्रथाङ्गं त दौपधेयमित्युच्यते। सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थे ञ्ज्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्वक्तव्यः। उपधी यते उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्। उपध्यर्थमिति प्र त्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति। नैतदस्ति। अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। उपधीयते उपधिरिति। अस्ति भाव साधन उपधानमुपधिरिति। तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। विकृतेः प्रकृता विति वर्त्तते। प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते॥

स्य प्रकृति विकारभावाभावादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थे ञ्ज्वक्तव्य इत्यर्थः। तद्यो भावसाधन इति। तत्र हितादर्थ्यं संभवति। उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्ग विशेषस्य। एवमपीति। यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते। ब हुविकारोऽयमनुष्योह सति गायति नृत्यतीति। तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृति विकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालेया इति। अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति। न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य
इति। यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्त्वेनैवमृषभोपि न वत्सविकारः। अथेति। तद
र्थग्रहणमनुवर्त्तते स्वार्थे प्रत्ययस्तु उपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः। ऋषभोपानह्रथाद्यश्वशब्दास्तादर्थ्यादृत्त्यादिषु वर्तमानाः स्वा
र्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। प्रासाद इति। अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यत इति कारणापरामर्शेनेद
मुच्यते। यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः। अरणीयं स्थूणा काष्ठमिति। अ

तच्चावश्यं निवर्त्त्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च। इहार्थं तावत्। बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थम्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः।
आर्षभ्यो वत्स इति। अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न। किं चार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। तदस्य तदस्मिन्
स्यादिति तदर्थे यथा स्यादिह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि त
दर्थमित्यनुवर्त्तते। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ऋषभार्थो घासः उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं
तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम्। ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति। कथं पुनर्भवान्विकारमत्वा
यो ह बल्यृषभर्न सिध्यतीति। यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। वैभीतको यूपः खादिरं चषाल
मिति न सिध्यति। अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति। गुणान्तरयु
क्ता हि तण्डुला बालेयाः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः ॥

त्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपितं तादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः। गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः स
न्निवेशलक्षणो लासादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्तादन्यत्वमर्थः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति। सुजा
तावयवः संहननवान्महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तियोग्यो यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थे तदा तादर्थ्यस्य सं
भवः। आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात् तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याप्रसिद्धत्वात्तत्र
प्रत्ययाभावः। आम्रपक्वावस्थयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औपधेयन्त्विति। सत्यपि क्रियापेक्षद्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्। वचनादिति। कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ्प्रत्ययः उपध्यौपधेयशब्दयोर्लोके पर्यायत्वादेकस्यार्थस्यात्मापेक्षया तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्॥ तदस्य॥ स्यादूहणमिति। क्रियमाणेपि स्यादूहणेनैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिकरणादेव सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः। प्राकारो देवदत्तस्येति। अक्रियमाणे स्यादूहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः। अस्येति षष्ठ्या संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात्सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात्। ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्र न भविष्यति। तथा च छदिरुपधिबलेर्ढञित्यत्र भाष्यं बाढमर्थ इत्यादि। एवं तर्हि सति स्यादूहणे प्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्यो यं प्रासादलाभ इति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः। अथेति। यदा देवदत्तनामा केनचिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वा सौ संभावयति नायं प्रासादो

औपधेयं तु न सिध्यति। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ स्यादूहणं किमर्थम्। इह माभूत्। प्राकारो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति। अथ क्रियमाणेपि स्यादूहण इह कस्मान्न भवति। प्राकारो देवदत्तस्यस्मात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति। शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम्। नैवं शक्यम् ॥

न्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति। एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्यो सौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम्। अथवा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्त्तते इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यलेशोप्यस्ति। न च प्रतीयते येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत। शक्यार्थ इति। स्यात् शक्यार्थ इति पठितव्यमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमेवेति। चिरवृत्तमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तम्। प्रायग्रह
णात्संज्ञायामपि घञ्भवति। प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ्स्यादिति नवा नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति
तत्र हि घञ्विधेयत्वात्प्रधानं तस्यैव प्रायग्रहणं संज्ञाग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम्। न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्व
संस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्चोपाधिविशेषणशब्दयोश्च कचित्पर्यायत्वं
क्रियाभावशब्दयोरिव। क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः। तदुक्तम्। अर्थविशेष उपाधिस्तद्वान्वाच्यः समानशब्दोयः। अनुपाधिरतोऽन्य
च्छ्रूयादिविशेषणं यदिति। तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थ इत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे।
ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति। नैतदस्ति। विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्। न तूपाधित्वं प्र
तीतिकाल एव तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः। अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत। तदिहापि प्रसज्येत। श

इदानीमेव ह्युक्तं नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्वि व
क्षा भवति। विवक्षा च द्वयी। अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा। अस्ति लौकिकी। प्रायोक्त्री विवक्षा। प्रयोक्ता हि। मृद्वास्निग्धया श्ल
क्ष्णया जिह्वया मृदून्स्निग्धान्श्लक्ष्णान्शब्दान्प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोकोऽव्यप
दिश्यते। न च प्रासादे देवदत्तस्य स्यात्। प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्॥

क्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः। मृदूनिति।
अपभ्रंशानित्यर्थः। तस्मात्प्रयोक्तृविवक्षा नाश्रीयते। प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात्। प्रायस्येति। समग्रकल्पस्येत्यर्थः। तस्मा
द्यत्रार्थे लोकाः शब्दान्प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिनः त एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः। अयमेवान्या
यः क्वचिदितिकरणेनोपसंगृह्यते। तत्रेतिशब्दो हेत्वर्थः सन्विवक्षामनुसारयति। योऽयमर्थस्तदस्य तदस्मिन्स्यादिति तदर्थप्र
त्यायनाय यदा विवक्षा भवति अतो हेतोरयमर्थः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथवा एवमर्थ इतिरितिशब्दो वि
वक्षामनुसारयति। एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थस्य प्रतिपा
दनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा भवति भवाद्यर्थप्रतिपादनार्थैव तच्छब्दप्रयोगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 आर्हात्॥ किमर्थमिति। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात्पृथग्ग्रह
णं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्हीति। आचार्य्यदेशीयः परिहरति। यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे बहुचइत्यत्र भेदेनोपाद
नमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्। तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दाल
कायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम्। तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र
द्विगुलक्षणस्य ङीपो परिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति। यथा पञ्चाश्वेति। पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां
वेति वचनाद्यस्तस्य याभावात् पक्षे शताच्च ठन्यताव शत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि

यद्येवं नार्थः स्याद्ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्या
त्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमा
णपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः। अन्या संख्या अ
न्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति॥ द्वाभ्यां श ता
भ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। परिमाणपर्युदासो न भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसू
त्राध्ययनेषिति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्यय
स्यातिदेशो न प्रकल्पते। शतस्य विकारः शत्यः। शातिकः। साह — स्रइति यतावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽन्या
संख्याऽन्यत्परिमाणमिति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति। न्यायसिद्धमेवैतत् ॥

क्रीते द्विशतेति भवति। यद्येतदिति। शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति। इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। परिमाणश
ब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधा
ति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः। भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्त्तामूर्त्तगणनात्मकता
त्संख्यायाः एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव। यच्चैषीकान्तमिति। अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम्।
तेनायमर्थः। हिमवदादिमहापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्तकुलाचला इति। अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यच्चापरिमाणमिति।अमूर्त्तमप्यात्मादिगण्यतेइत्यर्थः।उन्मानप्रमाणपरिमाणानितुमूर्त्तद्रव्यविषयाण्येव।क्वचित्पाठः यच्चपरिमाणमिति।तत्रायमर्थः।द्रोणादिपरिमाणमपिसंख्ययापरिच्छिद्यतेद्वौद्रोणाविति।परिमाणग्रहणंचोपलक्षणंसर्वस्यसंख्यापरिच्छेद्यत्वात्।तदुक्तम्।दिष्टिप्रस्थसुवर्णादिमूर्त्तिभेदायकल्पते।क्रियाभेदायकालस्तुसंख्यासर्वस्यभेदिकेति।सर्वतइति।आरोहपरिणाहाभ्यांस्वगताभ्यांधान्यादियेनमीयतेकाष्ठादिमयेनतत्परिमाणंप्रस्थादिकमुच्यते।प्रस्थस्यचेति।संख्ययैवविशेषोगण्यतेद्वौप्रस्थौत्रयःप्रस्थाइतिनत्वन्यतइत्यर्थः।भिन्नसन्निवेशस्यहस्तादिनापिपरिच्छेदोभवतीतिसमानाकृतिग्रहणंसमानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम्।प्रसङ्गेनउन्मानप्रमाणयोरपिस्वरूपप्रतिपादनंप्रश्नपूर्वकंकरोति।किंपुनरिति।ऊर्ध्वमिति।ऊर्ध्वदिगवस्थितंपरिच्छेदकमुन्मानमुच्यते।यथाहास्तिनमुदकंहस्तीतिकेचिदाहुः।अन्येतुहस्त्यादेःप्रमाणेचान्तर्भावात्तुला

भेदमात्रंसंख्याह।यच्चैषीकान्तंयच्चापरिमाणंतस्यसर्वस्यसंख्याभेदमात्रंब्रवीति।परिमाणंतुसर्वतः।सर्वतोमानमितिचातःपरिमाणमिति।प्रस्थस्यचसमानाकृतेर्नकुतश्चिद्विशेषोगम्यते।नचोन्मानतोनपरिमाणतोनप्रमाणतः।किंपुनरुन्मानंकिंपरिमाणंकिंप्रमाणम्।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानम्।ऊर्ध्वंयन्मीयतेतदुन्मानम्।परिमाणंतुसर्वतः।सर्वतोमानमितिचातःपरिमाणम्।कुतएतत्।परिःसर्वतोभावेवर्त्तते।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्।आयामविवक्षायांप्रमाणमित्येतद्भवति।संख्याबाह्यातुसर्वतः।आतश्चसर्वतःसंख्याबाह्या।भेदमात्रंब्रवीत्येषा नैषामानंकुतश्चन ॥

दण्डादावारोप्ययेनद्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेनपलादिशब्दवाच्येनपाषाणादिनासुवर्णादेर्गुरुत्वंमीयतेतदुन्मानंतच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यतइत्याहुः।आयामइति।विस्तारोयेनमीयतेदारुवस्त्रादीनांतत्प्रमाणंहस्तादितच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते।नैषेति।नकुतश्चित्संनिवेशादेःसंख्यामानंसंनिवेशादिनिरपेक्षंमानमित्यर्थः।तथाहि।द्वौमेरुसर्षपावित्यपिभवति।इयतीविवक्षेति।रूढिपरित्यागेनपरिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यतेइत्यर्थः।नन्वेवमप्यव्यभिचारात्संख्यायाविशेषणमनर्थकम्।नैषदोषः।प्रत्ययार्थस्ययदापरिच्छेदिकासंख्यातदाप्रत्ययोयथास्यात् पञ्चकोगोसंघइति यदातुप्रकृत्यर्थस्यैवपरिच्छेदिकासंख्यापञ्चगावोऽस्यसंघस्येतितदामाभूदित्येवमर्थंसंख्यापरिमाणग्रहणेनाविशेष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संख्यायाद्इतिचतत्रेति। लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणंतन्त्राधिकंकर्त्तव्यमित्यर्थः। किंपुनरिति। किंमर्यादायामाङ् अथाभिविधाविति प्रश्नः। अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणंचीर्हशब्दः। वस्नेवचनादिति। पटादेरर्थस्यशत्यादिशब्दैरभिधानादिति भावः। मांसौदनिकइति। नहि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमितिभावः। अस्मिन्दीयतइति। अधिकरणत्वंसंप्रदानत्वंवाविवक्षिताप्रत्ययोविधास्यतइतिविकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम्। तत्रतदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइतियोगविभागः क्रियते। तदस्मिन्नित्येकोयोगः। वृद्ध्या

एवंचकृत्वासंख्यायाः पृथग्ग्रहणंक्रियते। यदप्युच्यते। तदस्यपरिमाणंसंख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणंनप्रकल्पतइति। आहायंपरिमाणंयासंख्येति नचास्तिसंख्यापरिमाणंतत्रवचनादियतीविवक्षाभविष्यति। यदप्युच्यते। क्रीतवत्परिमाणादितिचसंख्याविहितस्यप्रत्ययस्यातिदेशोनप्रकल्पतेइति। संख्यायाद्इतिचतत्रवक्तव्यम्। किंपुनरिमेठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति। आहोस्वित्सहार्हेण। कश्चात्रविशेषः। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेतद्विधिः। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेतद्विधिः। अर्हेठगादयोविधेयाः। शतमर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रइति। वस्नेवचनात्सिद्धम्। इहयःशतमर्हतिशतंतस्यवस्नोभवति। तत्रसोस्यांशवस्नभृतयइत्येवसिद्धम्। वस्नेवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः। दिवस्नेवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः। मांसौदनिकोतिथिः। श्वेतच्छत्रिकः। कालायसूपिकः। तथागुणानांपरिप्रश्नेभवति। किमयंब्राह्मणोर्हतिशतमर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रः। नैष्किकइतिनसिध्यति। सन्तुतर्हिसहार्हेण। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। भोजनमर्हतीति। किमुच्यतेभोजनादिष्वतिप्रसङ्गइति। यदाच्छेदादिभ्यइत्युच्यते। अवश्यंमांसौदनिकाद्यर्थंयोगविभागः कर्त्तव्यः। तदर्हति। ततः च्छेदादिभ्योनित्यमिति। तस्मिन्क्रियमाणेभोजनादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। उक्तंवा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गोनभविष्यति। अथवायोगविभागः करिष्यते। कथंमांसौदनिकोतिथिः। श्वेतच्छत्रिकः। कालायसूपिकः। अस्मिन्दीयतेअस्मादितिच ॥

यलाभशुल्कोपदाद्इतिद्वितीयः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। दीयतइति तृतीयोयोगउभयोर्योगयोः शेषः। ततोदीयते। तदस्मिन्नितिसप्तम्यर्थेठगादयः प्रत्ययाभवन्ति। तदस्मिन्दीयतेतदस्मादितिचोपसंख्यानमितिवचनाद्। चतुर्थ्यर्थेपिभवतीतिसर्वेष्टसिद्धिः। यद्यप्यर्हतेपिनदीयते। तथापियोग्यतयासंभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेनविशिष्टस्वरूपनिरूपणशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेतिमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असः॥ असमासइति। वक्ष्यमाणः प्रत्युदाहरणाभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेण प्राप्तेनेन ठग्विधीयते। निष्कादिष्विति। पूर्वत्रग्रहणं वार्तिककारः पठन्नलुक्ख्लतिल्यादिसिद्धिं प्रयोजनं मेने। भाष्यकारस्तुन्याय सुत्वात्तदनायपूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थमत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य दूषयित्वाचक्लुक्ख्लतिल्यादर्थत्वमेवज्ञापकस्यस्थापयिष्यति।

एवमेतत्सिद्धम्। अथवा पुनः सन्तु प्रागर्हात्। ननु चोक्तम्। ठगादयः प्रागर्हीये इति हैतद्विधिरिति। परिहृतमेतद्वचनाद्वचनात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं वचनाद्वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिषु प्राप्तिरिति। तत्रायागुणानां परिप्रश्ने भवति। किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शत्यः। शतिकः। साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति। नैष दोषः। अस्मिन्दीयते अस्मादिति च एवमेतत्सिद्धं भवति॥ असमासे निष्कादिभ्यः॥ असमास इति किमर्थम्। परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अत उत्तरं पठति। निष्कादिषु समासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य। निष्कादिषु समासग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्गृह्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम् ॥

प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति। तेन परमनिष्कशब्दाट्ठञ् सिद्धो भवति। केवलात् प्रातिप्रदिकाट्ठञ्विधीयमानः समासान्नस्यादित्याभासमात्रेऽदैमुक्तम्। न च ठञ् विधाविति। यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपादीयते तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः। ठञ्विधौ तु ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाश्रीयते। तत्र हि समासस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्न प्रतिषेध इति ठञ् सिध्यतीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारमगोपुच्छिकमिति। ठक्प्रतिषेधाट्ठञ्भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति गोपुच्छिक इति। नैष दोषः। यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिहाश्रीयते। तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति। द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन। विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवते त्वेतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेन तु ठक्प्रतिषिध्यत इति न तदन्तविधिप्रतिषेधो नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्ये त्वाहुः। गोपुच्छात्परष्ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात्के

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विधौ प्रतिषेधः। प्रतिषेधश्चायम्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः। अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति। पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम्। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम्। कृसरतिलेभ्यो हितः कृसरतिल्यः। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्त्तव्यम् ॥

वलात्तदन्ताच्च ठको साधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिति। तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह मा भूत् परमपारायणं वर्त्तयतीति। तथा लुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूद् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थकत्वादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यं तस्यापि शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेति समासे कृते शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञोरन्यतरस्याध्यर्द्धेति लुक्। ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञभावे सामान्यविहितष्ठञ्भवति। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। शताच्च॥ संख्याया इति। कनिष्ठे ठन्यतौ विधीयेते। तत्र शत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेरसंभवात्। न हि शतशब्दस्य शते वृत्तिः संभवति। तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम्। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र पूर्वं यथा। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अपरं तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति। अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा तात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव। यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्येसत्यपि शतत्वं न निवर्तते। तत्राद्यस्य निषेधो माभूदित्याह। शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थो वार्त्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य श

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति॥ द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। शताच्च ठन्यतावशते॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अन्यशतत्व इति किम्। शतकं निदानमिति ॥

तस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहे यं संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शत्यं शाटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते। तत्र यथा वृक्ष इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं न बहुवचनं न भवति। एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थेन प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः। ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते। एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य शतको गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति। आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संख्यायाः॥ डतेश्चेति। विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्त्वद् इति ज्ञापकात्कन्भवति। नच डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्ति शब्दो नर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शतिच प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन्सिद्धः। नैषेति। लौकिकार्थ वत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादितिभावः। यान्येतानीति। यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः। यथोक्तं संग्रहणे पायसं करोतीतिसुण्न भवति। उद्ग्रहणे गर्गमुद्ग्रहणं न भवति गर्गुत्त्यास्यतीति। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीहानाविति। केवलेनापीति। शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेक गम्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः। अत एव शेर्थवद्ग्रहणात्काशेकुशे इत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः। उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयो

संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥ डतेश्च॥ डतेश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कतिभिः क्रीतं कतिकम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तिप्रतिषेधाड्डतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्। न डतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। नहि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते। किं तर्हि। सप्रकृतिकेन। क्व तर्ह्येषा परिभाषा भवति। यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं नहि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति। केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते। कथम्। उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॥ वतोरिड्वा॥ कस्यायमिड्विधीयते। कन इत्याह। तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययो यं विज्ञायेत तट्ठिकरणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति। अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम्। ठितद् इति ईकारो यथा स्यात्। अकारान्तप्रकरणे ईकारः। न चैषोऽकारान्तः॥

गाभावा लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते॥ वतोरि॥ कस्यायमिति। टित्वादस्या गमत्वं निश्चितम्। आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः। वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम्। कन इति। वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण विहितस्येतिभावः। आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते। तदिति। संख्यायास्तावदनेक स्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः। प्रत्ययाधिकाराच्च परे इट्द्रत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनकारान्तादिति। यथाडित्यभस्यापिटिलोपः। अथप्रयोजनाभावा दृकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते। नैतदस्ति हलन्त्यमिति श्रुतेर्बलीयस्त्वादृतदृतिप्रकरणस्यदुर्बलस्यबाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात्। नचेति। पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमु त्पादयति। यथागुप्तिज्किद्भ्यः सनिति नतु षष्ठीं प्रकल्पयति। असतः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः। प्रकृते श्चेति। स्वरितत्व प्रतिज्ञानादिति भावः। ननु विधानार्थोपि कनो ऽनुवृत्तिः संभवति। इटामावाधीति तत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षे ठञ्प्रत्ययत्रयं स्या त्। नैष दोषः। पूर्वसूत्रेण तावत्कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते। तस्मादिस्युत्तरस्येषापरि भाषावतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोस्तु अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति। तत्र सर्वानुग्रहोन्याय्यः लक्ष्यस्य

एवमपि कृत एतदित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि ईकारः स्यात्। तस्मात्कनोग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। वतोरित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयिष्यति तस्मा दित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नच प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्॥ असंज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिंशत्को विंशतिकः। कथं चात्र कन्भवति। संख्यायाः कन्भवतीति। अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति। यदयं विंशतिकात्खइति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति। विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्या द्व नेत्याह ॥

तथाख्यानाच्च॥ विंशति॥ प्रत्ययान्तनिपातनमिति। कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः। ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वातिशब्द स्यानर्थकत्वात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन। उच्यते। द्विदशशब्दस्य विंशादेशः शतिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाश्रीय ते। एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशत्कशब्दोपि सिध्यति। अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोर्थवत्त्वाद् शदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात्। ननु विं शतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशति का याद्इति निर्देशः स्याद् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगापेक्षमिति। यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्वर्थेन त्र्यक्षरो ज्ञोरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति। एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्क शब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः॥ कंसात्॥ अर्द्धिकइति। अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणे न भाव्यमित्याहुः॥ अध्यर्द्ध॥ द्विगोर्लुक्युक्तमिति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति

योगापेक्षं ज्ञापकम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति ततो ड्वुन संज्ञायामिति॥ कंसाट्टिठन्॥ टिठन्नर्द्धाच्च॥ टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी॥ कार्षापणाट्टप्रतिश्च॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः। वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। द्विगोर्लुक्युक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्वैशौर्पिकम्। त्रैशौर्पिकम्। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी। द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः। तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्वैशौर्पिकम्। त्रैशौर्पिकम्। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्।

तत एव बोद्धव्यम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इह वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते। न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति पाञ्चलोहितिक पाञ्चकलापिक शब्दौ च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ् भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वार्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं संनिधानादवगम्य प्रत्याचष्टे। तन्निमित्तत्वादिति॥ पाञ्चलौहितीति। तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः। पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगुकृततद्धितलुकावेवसंज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। पञ्चलोहितीति। समाहारद्विगुसंज्ञां मन्यते। ततश्च न लोपनिमित्तैव संज्ञा॥ अत्रापीति॥ आव्यविकन्यायेन वाक्यवि

यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति। द्विशूर्पी क्रीतमिति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति आव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति। द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थम्। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति। यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात्। एवं तर्हि इदं स्यात् पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती। पञ्चलोहित्या क्रीतमिति। अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम्। कथम्। उक्तं ह्येतत्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम्। उक्तं संख्यात्वेऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम्। किमुक्तम्। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति। ।तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकम्। द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः॥

षय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः। अध्यर्द्धग्रहणं चेति। बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम्। न च संख्याकार्यभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम्। कन्समासाभावप्रसङ्गात्। तस्मात्तत्रत्यं वार्तिकमेव कर्तव्यम्। तस्मिंश्च सति इहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विभाषा कार्षापण॥ अध्यर्द्धसुवर्णमिति। अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौ कृते ठञो लुक्। अलुक्पक्षे परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। उन्मानस्यापि वृद्धौ शाणप्रतिषेधाद्ग्रहणात्। द्विशतमानमिति। शतमानादिसूत्रेणाण्॥ द्वित्रि॥ द्वयोर्योगयोरिति। तद्धितार्थे द्विगौ कृते बहूचोन्तादात्ताट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अथ द्विगुर्न स्यात्तस्य नाम तदा अण एव लुक्। द्वैयोग्यशब्देन चा

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्॥ कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्। कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धसुवर्णम्। अध्यर्द्धसौवर्णिकम्। अध्यर्द्धशतमानम्। अध्यर्द्धशातमानम्। द्विशतमानम्। द्विशातमानम्॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताच्च॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम्॥ द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद्द्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम्। किमिदं द्वैयोग्यमिति। द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं द्वियोग एव द्वैयोग्यमिति। तद्द्वेष्यं विजानीयात्। अविशेषेण तदुत्तरं द्वित्रिभ्यामिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति। तत्र च बहुग्रहणम्। तत्र च बहुग्रहणं कर्त्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। बहुबिस्तम्। बहुबैस्तिकम्॥ खार्या ईकन्॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च॥ खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। खारीकम्। काकिण्याश्चोपसंख्यानम्। काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकम्। केवलायाश्च॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। काकिणीकम्॥ शाणाद्वा॥ शतशाणाभ्यां वा॥ शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम्। अध्यर्द्धशतम्। अध्यर्द्धशत्यम्। पञ्चशतम्। पञ्चशत्यम्। अध्यर्द्धशाणम्। अध्यर्द्धशाण्यम्। पञ्चशाणम्। पञ्चशाण्यम्। द्वित्रिपूर्वादण्च॥ द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम्। द्विशाणम्। त्रिशाणम्। द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। द्विशाण्यम्। त्रिशाण्यम्॥ तेन क्रीतम्॥ तेन क्रीतमिति करणात्॥ तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। देवदत्तेन क्रीतं यत्तद्देवदत्तेन क्रीतमिति। अकर्वैकान्तात्॥ अकर्वैकान्तादितिवक्तव्यम्। इह माभूत्। देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति। संख्यैकवचनात्तु द्विगोश्चोपसंख्यानम्। संख्याया द्तिवक्तव्यम्॥

धाराधेयभावउच्यते। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमितिवचनात्॥ खार्या॥ केवलायाश्चेति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम्॥ शाणा॥ शतशाणाभ्यामिति। शतान्तात्पूर्वेणानित्ये यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। यदभावपक्षे कनो लुक्। द्वित्रिपूर्वादण्चेति सूत्रेष नार्षः पाठ इति वार्त्तिकारम्भः॥ तेन क्रीतम्॥ संख्यैकवचनादिति। समाहारद्वन्द्वः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिमाणस्येति। परिमाणस्य या संख्या तस्या यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्रादीनां द्व्यादी
नां चाप्रतिषेधः। अनभिधानादिति। वृत्तौ संख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः।
एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो वृत्त्येकवचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः। द्व्यादयस्तु शब्दा लुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमि
त्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव। एकस्याश्च मुद्रादिव्यक्त्याः क्रयासंभवाद्बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः। यदा
तु जातिशब्दत्वं मुद्रादीनामभ्युपेयते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः। ननु यन्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को दस्तो भवतीति सोऽस्यांशवस्न

इहापि यथा स्यात्। पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। एकवचनान्तादिति वक्ष्यति। तस्यायं पु
रस्तादपकर्षः एकवचनात्॥ एकवचनान्तादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। द्वि
गोश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति। यद्येकवचनान्तादित्युच्यते। मु
द्रैः क्रीतं मौद्रिकं माषैः क्रीतं माषिकमिति न सिध्यति। परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम्।
तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां
क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। यद्येवं करणादकर्त्रेकान्तादित्यपि न वक्तव्यम्। क
र्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ॥ संयोगोत्पातयोः को विशेषः।
संयोगो नाम स भवति। इदं कृत्वेदमवाप्यत इति। उत्पातो नाम स भवति यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पद्मं वा प
र्णं वा। तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपि
त्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

मतय इत्यनेन प्रत्ययाः सिद्धा इति नार्थो नेन योगेन। अत्राहुः। यस्य शतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम्॥ त
स्य॥ संयोगोत्पातयोरिति। कोनयोः शब्दयोरर्थ इति प्रश्नः। नन्वेकार्थत्वमन्यमानस्य प्रश्नः। कोऽसौ विशेषः येन संयोगोत्पातौ प्र
तिपद्यामहे। इदं कृत्वेति। यथा काम्येष्टियागैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते तत्र संयुज्यन्ते फलविशेषेण येन यागादिना करणेन स यागा
दिरर्थः संयोगः। यादृच्छिक इति। अतर्कितोपनतः। भेद इति। वस्त्रादेः। छेद इति। उपानदादेः। भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सू
चकोऽर्थ उत्पात इत्यर्थः। तस्य च निमित्तत्वं फलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्। न तु फलं प्रति कारणत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वातिकमिति। शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थः। ननु निमित्तम्। ठगत्र प्रत्ययः। प्रकरणादिवशाच्चक्वचिच्छमनं प्रतीयते। क्व
चित्कोपनम्॥ गोद्व्यचो॥ ब्रह्मवर्चसइति। ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसइत्यच् समा
सान्तः॥ तदस्मिन्॥ यत्र न दीयते गवादौ शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदानेन प्राप्नोतीत्याह। तदस्मिन्निति। तस्मि
न्नपीति। संप्रदानमेव दानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेन विवक्ष्यते। यथास्मम ब्राह्मणे दानमिति॥ पूरणा॥ अनन्तादिति। य
थागोद्व्यचोरित्यत्रसोत्रे शब्देन स्वाधिकारविहितानां टावादीनां ग्रहणमेवमिहापि पूरणाधिकारविहिता एव डडादयो गृह्येर

वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्। संनिपाताच्च। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्। सान्निपातिकम्॥ गो
द्व्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च। यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।
ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः ब्रह्मवर्चस्यः। उत्पातो वा॥ तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते। तदस्मिन्दी
यतेस्मादिति च॥ तदस्मिन् दीयतेस्मादिति च वक्तव्यम्। पञ्च वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीय
ते अस्मै पञ्चकः। सप्तकः। अष्टकः। नवकः। दशकः। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। यद्धि यस्मै दीय
ते तस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मिन् दीयत इत्येव सिद्धम्॥ पूरणार्द्धाट्ठन्॥ ठन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम्॥
ठन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयिकः। तृतीयिकः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। पूरणादित्युच्यते।
न चैतत्पूरणान्तम्। अनैतत्पर्यवपन्नम्। पूरणं नामार्थः। तमर्थमाह तीयशब्दः। पूरणं सो सौ भवति। पूरणान्ता
त्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणं भवत्येव॥ संभवत्यवहरति पचति॥ तत्पचतीति द्रोणादण्चेति वक्तव्यम्। द्रोणं
पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

न्निति वचनम्। द्वितीयिक इति। द्वयोः पूरणो भाग इति द्वेस्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थे अन्प्रत्ययः। ततो द्वितीयो व
ढ्यादिरस्मिन्दीयत इति ठन्प्रत्ययः। पर्यवपन्नमिति। व्यवहितमित्यर्थः। पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहि
तप्रत्ययग्रहणमिति भावः। स्वार्थ इति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः स हि प्रत्ययस्यात्मीयातदर्थे चान्विधीयमानः पूरणाभि
धायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः॥ संभ॥ द्रोणादिति। द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ वर्तमानाद्द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यै
वपाकसंभवात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुलि॥ कुलिजाच्चेति सिद्धइति। कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु तत्र द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोन्यतरस्यामिति च तत्र ष्ठंन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्। न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्॥ तदस्य॥ संज्ञायां स्वार्थ इति। इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते। न तु संख्यानमात्रे। ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते। तथा च द्व्येकयोरिति

कुलिजाल्लुक्खौ च॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्खग्रहणेन। किं कारणम्। पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। पूर्वस्मिन्योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते। द्वाढकी। द्वाढकिकी। द्वाढकीना॥ तदस्य परिमाणम्॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ संज्ञायां स्वार्थे॥ संज्ञायां स्वार्थे कन् प्रत्यय उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मवृक्षाः। ततः परिमाणिनि॥ ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः संघः। दशकः संघः। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम्। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। कालादिति सिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमसौ भूतो भवति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अनेन सति लुग्भवति। तेन सति कस्मान्न भवति। आर्हादित्युच्यते न सिध्यति। किं कारणम्। न हीमे कालशब्दाः। किं तर्हि। संख्याशब्दः ॥

सूत्रकारेण हि त्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात् तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्। जीवितपरिमाणे चेति। पूर्वापेक्षः समुच्चयः। संघादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम्। द्विषाष्टिक इति। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। अर्हादिति। अध्यर्द्धपूर्वेत्यत्रार्हादित्यनुवर्त्तनादार्हीयस्य लुकाभाव्यम्। तमधीष्ट इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः। न हीम इति। मासादयस्त्व कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण कालेप्रयोगमात्रेणेति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संख्यासंख्येयइति। कालेसंख्येयेवर्त्तमानस्यसंख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमितिभावः। वार्षशतिकइति। संख्यायाः प्रत्ययोविधीयमानस्तदन्तान्नप्राप्नोति। संख्यापूर्वपदानामेवप्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते। खारशताद्यर्थमिति। खारशब्दोऽकारान्तोवार्त्तिककारवचनात्साधुः। तदस्यपरिमाणमितियोगविभागः कर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। अनभिधानादिति। नहिरमणीयादयोवृत्तिविषयेकालेवर्त्तन्तेषष्ट्यादयस्तुवृत्तौसंख्येयेषुसंवत्सरेषुस्वभावतोवर्त्तन्तइ

इमेऽपिकालशब्दाः। कथम्। संख्यासंख्येयेवर्त्तते। यदितर्हियोयः कालेवर्त्ततेससकालशब्दः रमणीयादिषतिप्रसङ्गोभवति। रमणीयंकालंभूतः शोभनंकालंभूतः। अथमतमेतत्कालेदृष्टः शब्दः कालशब्दः कालंयोनव्यभिचरतीति। नरमणीयादिषतिप्रसङ्गोभवति। जीवितपरिमाणेतूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। इहचोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। वार्षशतिकोवार्षसहस्रिकइति। किंपुनः कारणंनसिध्यति। नहिवर्षशब्दः संख्या। किंतर्हि। संख्येयेवर्त्ततेवर्षशब्दः। ॥एवंतर्ह्यन्येभ्योपिदृश्यतेखारशताद्यर्थम्। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। खारशताद्यर्थम्। खारशतिकोराशिः। खारसहस्रिकोराशिः। अयंतर्हिदोषः। इहवचनेहिलुक्प्रसङ्गइति। नब्रूमोयत्नक्रियमाणेदोषस्तत्रकर्त्तव्यमिति। किंतर्हि। यत्नक्रियमाणेनदोषोभवति तत्रकर्त्तव्यम्। क्वचक्रियमाणेनदोषः। परमाहीत्। तत्तर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। कालादित्येवसिद्धम्। ननुचोक्तंनेमेकालशब्दाः किंतर्हिसंख्याशब्दाइति। ननुचोक्तमिमेपिकालशब्दाः। कथंसंख्यासंख्येयेवर्त्तते। ननुचोक्तंयदितर्हियोयःशब्दः कालेवर्त्ततेससकालशब्दः रमणीयादिषतिप्रसङ्गोभवतीति। उक्तंवा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्नभविष्यति॥ स्तोमेडविधिः पञ्चदशाद्यर्थः॥ स्तोमेडोविधेयः। किंप्रयोजनम्। पञ्चदशाद्यर्थम्। पञ्चदशस्तोमः। सप्तदश स्तोमइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपञ्चमाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

तियुक्तंतेषांकालवाचित्वम्। लोकेचसंवत्सरसंख्ययाजीवितंप्रायेणपरिच्छिद्यतइतिसंवत्सरवृत्तित्वंषष्ट्यादीनामुच्यते। स्तोमेडविधिरिति। डित्करणंविंशस्तोमस्त्रिंशस्तोमइत्यादौटिलोपार्थम्। पञ्चदशइत्यत्रतुनस्तद्धितइतिटिलोपः सिध्यति। स्तोमोमन्त्रसमूहः। इतिश्रुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपेपञ्चमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पङ्क्ति॥ इमेविंशत्यादयइति। सूत्रेपठितानांप्रत्यक्षत्वादिदमापरामर्शः। पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषेसंनिवेशविशेषेचरूढः नैवावयवार्थानुसारेणप्रवर्त्ततइतितत्परित्यागेनविंशत्यादयएवविचार्यन्ते। वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थंचायंभाष्यउपक्षेपः। सप्रकृतिकाइति। प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणेउच्चारणादितिभावः। सहशब्दोऽत्रविद्यमानार्थः। नतुल्ययोगार्थः। तेनविद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्तइति। प्रकृतित्वमेषांकस्मान्नविज्ञायते। पञ्चम्याःप्रत्ययस्यचानुपादानादनिष्पन्नस्यचप्रकृतित्वाभावात्। प्रत्ययत्वंतर्हिकस्मादेषांनभवति। लोकेकेवलानांप्रयोगदर्शनात्। शताच्चठन्यतावशतेविंशत्यादिष्वइतिशास्त्रेचकेवलानामुच्चारणात्। विधिनिपातनयोश्चायंभेदोयत्रावयवानिर्दिश्यन्तेसमुदायोऽनुमीयते सविधिः। यत्रतुसमुदायःश्रूयतेअवयवाश्चानुमीयन्तेतन्निपातनम्। काप्रकृतिरिति। प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयःप्रश्नः। प्रकृत्यर्थंतुनपृच्छति। प्रकृतौविज्ञातायांतदर्थस्यापिविज्ञानात्। कःप्रत्ययार्थइति। लोकेविंशत्यादीनांसंख्यायांसंख्येयेचप्रयोगो

> पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥ इमेविंशत्यादयःसप्रकृतिकाःसप्रत्ययकाश्चनिपात्यन्ते। तत्रनज्ञायतेकाप्रकृतिःकःप्रत्ययःकःप्रत्ययार्थइति। तत्रवक्तव्यमियंप्रकृतिरयंप्रत्ययःअयंप्रत्ययार्थइति। इमेब्रूमःद्विशब्दादयंदशदर्थाभिधायिनःस्वार्थेशतिच्प्रत्ययोनिपात्यतेविन्भावश्चद्वौदशतौविंशतिः। विंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समासवचनानुपपत्तिः ॥

दृश्यतेतत्रलौकिकार्थानुगुणकंप्रत्ययार्थमाश्रित्यसाधुत्वायैषामन्वाख्यानंक्रियतइत्यर्थः। इमेब्रूमइति। वचनक्रियायामाभिमुख्यंप्रतिपादयितुंप्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानम्। वचनमात्रंचेहविवक्षितंनतुकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमित्यात्मनेपदंनकृतम्। द्विशब्दादिति। दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिनइत्यर्थः। समुदायेचनिपात्यमानेनान्तरीयकमवयवानांनिपातनमित्यभिप्रायेणशतिच्प्रत्ययोनिपात्यतइत्युच्यते। स्वार्थइति। प्रत्ययस्यस्वात्मीयाप्रकृतिस्तस्याअर्थइत्यर्थः। अथवायःप्रकृतेरर्थःसएवप्रत्ययानांस्वार्थः पितृधनमिवपुत्रस्य तत्रैवार्थेप्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेर्न्याय्यत्वात्। समासवचनानुपपत्तिरिति। दृष्टयोःसमासवचनयोरनुपपत्तिरित्यर्थोऽभिमतः। नहिसमासमात्रं वचनमात्रंवानसिध्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम्। ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेको पजननात् षष्ठ्याभाव्यम्। गवां विंशतिरिति। ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणे न षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्यायां न भवति शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति प्रत्ययविधानाज्ज्ञापकात् क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च। द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्राकृतलिङ्ग-मेव के चिदतिवर्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्तरविरोधात्। लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं तर्हीति। तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्परिमाणोपाधेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद्विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पू

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते॥ विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविंशतिरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम्। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः॥

लीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणिनि चेदिति। द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः संघ इति सिद्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते। विंशतिर्गौः संघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो माभूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघेपरिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्तौ वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह। अनारम्भो वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्त्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च

षष्ठिवचनविधिश्च। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद् द्व्येषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिषु। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः कथं सिध्यति। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु। तद्यथा। सहस्रमयुतमर्बुदमिति। न चानुगमः क्रियते। भवति चाभिधानम्। यथा सहस्रादिष्विष्यते। अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्। सहस्रं गवाम्। सहस्रं गावः। सहस्रगवम्। गोसहस्रमिति। यावताऽत्रापि संदेहः। नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते। ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति। नैष दोषः ॥

नियतलिङ्गसंख्याः यथा आपो दारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह। यथेति। अयमत्रार्थः। अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः। विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिका एव। न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्येत। अत्रापि संदेह इति। क एषां संख्यार्थः को वासौ यमिति संबन्धस्यौपचारिक इति संदेहः। नासूयेति। अननुगमो हि दोषाय। अशक्यो वानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वननुगम एव स्वप्रज्ञापराधात् शक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समुदायइति।अस्येतिप्रत्ययार्थस्यानुवर्त्तनात्तत्समुदायःपरिमाणीप्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयतेनतुभिन्नानिद्रव्याणीत्यर्थः।किं
वक्तव्यमिति।अस्येत्यनुवर्त्तनात्परिमाणिमात्रेप्रत्ययोलभ्यतेनतुतद्विशेषइतिमत्वाप्रश्नः।संघइतिवर्त्ततइति।पूर्वसूत्रे
द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापिसंघशब्दस्यैवस्वरितत्वादिहानुवृत्तिः।ननुप्राणिसमूहःसंघः।ततश्चवृक्षाणांविंशतिरितिनप्राप्नोतीत्या
ह।संघःसमूहइति।सामान्येनप्राणिनामप्राणिनांचसमुदायःसंघइत्यर्थः।ननुचोक्तंपरिमाणिनिचेत्तुनःस्वार्थेप्रत्ययवि
धानमिति।नैषदोषः।द्रव्यसंघयोर्दशतोःसंघेप्रत्ययोनिपात्यतेनतुद्रव्यसंघे।इहद्रव्याणांद्रव्यसंघस्यदशतांदशत्संघस्य
चपारमार्थिकोभेदोनास्तिकेवलंबुद्ध्यापरिकल्प्यते।बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्चशब्दाबुद्धिमेवार्थाकारामुपजन
यन्तोऽसत्यपिवास्तवेभेदेभेदमवगमयन्ति।तएतइति।निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टेदशतेसंघेवर्त्तमानाभाववचनाभव

समुदायेविंशत्यादयोभविष्यन्ति। किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।संघइतिवर्त्तते।संघः
समूहःसमुदायइत्यनर्थान्तरम्।एतेविंशत्यादयःसमुदायेसन्तोभाववचनाभवन्ति।भाववचनाःसन्तोगु
णवचनाभवन्ति।गुणवचनाःसन्तो अविशिष्टाभवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः।अन्येषुचगुणवचनेषुकदाचिद्गुणःगु
णिविशेषकोभवति।तद्यथा।शुक्लःपटइति।कदाचिद्गुणिनागुणोव्यपदिश्यते।तद्यथा।पटस्यशुक्लइति।
तद्यदातावदुच्यतेविंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समासवचनानुपपत्तिरिति ॥

न्ति।भावशब्देनात्रधर्ममात्रमुच्यते।भावइवभावः।यथापाकादिभावः।पराश्रयएवमन्योपिधर्मःपराश्रयत्वाद्भावः।गु
णवचनाइति।गुणमुक्तवन्तोगुणवचनाःगुणमुक्त्वाद्रव्यमभिदधतीत्यर्थः।अन्यैरिति।शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्याइ
त्यर्थः।गुणिविशेषकइति।भाष्यकारवचनात्कर्त्तरिचेतिअनित्यःषष्ठीसमासनिषेधः।शेषषष्ठ्यावासमासः।अथवागु
णिनंविशिनष्टीतिकर्मण्यण्।ततःस्वार्थेकन्प्रत्ययः।पटःशुक्लइति।गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायामतुब्लोपाद्वासा
मानाधिकरण्यमेवंविंशत्यादीनामपिद्रव्येणसामानाधिकरण्यम्।कदाचिदिति।आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यति
रेकेणगुणिनागुणोविशेष्यते।पटस्यशुक्लःनशङ्खादेरित्यर्थः।दशदर्थेचेदिति।अस्मिन्पक्षेयोदोषःसपक्षान्तराश्रयेण
परिह्रियतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनपरिहारइति। समुदायाभिधानेन वचनदोषो नावतरति। सामानाधिकरण्ये त्ववतरति। स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहननइति। संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघइति। वर्तिष्यतइति। परार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता ननु विंशतिशब्दः कदाचिदपि गोसंघे वर्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननु दशतस्य संघस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतो हि तस्य गुणिनो। नैष दोषः। गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात् तत्राव्यभिचाराद्दशता विंशतिर्न विशेष्यते दशतो विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते। गवां विंशतिरिति। यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्खा

सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत्। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यते। संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्तिष्यते। अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते। वचनपरिहारः उभयोरेवम्। उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः। यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सर्वैर्भिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते। अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते ॥

दिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावाद्वचनपरिहारः। उभयोरिति। समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात्परिहृत एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यत इति भावः। तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति। विंशत्यादयः पुनरिति। प्राक् शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः। विंशतिर्विंशतयः शतं शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशेषो भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गावो धनमिति। धनादीनां साकाङ्क्षत्वादुद्देशकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। अश्वा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति निरूपं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयन मन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः। एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमादुद्देशकं धनमानये — त्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति। अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्। तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात्। तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम्। अथवोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्। अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात् करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्त्तरि तृतीयाविधानात्। धिनोतेर्धनमिति। समुदायस्य प्रीति

गावो धनं पुत्रा अपत्यम्। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति। अथात्रानन्तरं तौ हेतुः शक्यो वक्तुम्। बाढं शक्यो वक्तुम्। कामं तर्ह्युच्यताम्। इहकदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्च वध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति। न चाश्वा युध्यन्ते। असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति। इहतावद्गावो धनमिति। धिनोतेर्धनम्। एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यमेको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। इन्द्राग्नी देवता विश्वे देवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात् स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति। दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ॥

हेतुत्वादनन्त्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्ती। ति गावोऽपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं न त्वेकपुत्रतेति लोकाभ्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इन्द्राग्नी देवतेति। संघस्य देवतात्वमेकं हविः श्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। सर्वे ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विंशत्यादिष्विति। विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते। पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचनादिति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः। भावानयनमिति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम्। न हि दण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद्द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथाचाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वाच्चोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातिवद्धेतोर्गुणगुणिनोश्चतात्त्विकभेदाभावाद्द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः। छेदादि॥ पन्थोण॥ छेदादिपथिभ्य इति। नित्य

विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः सप्राधान्येन विवक्षितः। तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति। भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनूबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्त इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथवा अव्यतिरेकात्। छेदादिभ्यो नित्यम्। पन्थोण नित्यम्॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥

ग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथाहि। छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। पथिशब्दात्स्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्ययान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथाक्रोमन्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्रान्त्यन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासंभवात्। नहि कश्चित्तदार्थो नित्यं छेदमर्हति यो पिबेत्स्पादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यपयथः संभवति तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते कदाचिद्गच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिरस्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्यदर्शनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण संबध्यते। विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयौ भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्य
र्थः। अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः। अकङादिभिरिति। सुधा
तुरकङ्। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानाना मादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्ती
ति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन्विषये विधिस्त
योस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोऽपि न प्रयुज्यते। यथा भ्रुवः भृ चेति भ्रुसंनियोगे विधीयमानस्य भृभावस्य विषयान्तरे प्रयो
गाभावोऽस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। इदं कर्त्तव्यमिति। धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येक

छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। छेदमर्हति पन्थानं ग
च्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते। विकारेण विग्रहो मा भूदिति। विरागवि
रङ्गं च पन्थो ण नित्यमिति। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यम्। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यमेतत्।
यथा कङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति। किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रिय
ते आहोस्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते। इहाकर्त्तव्यं क्रियते। एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापा
ये उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति॥ यज्ञ
र्त्विग्भ्यां घखञौ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्।
यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

स्य संदेहसंभवादनधिकारः। यज्ञर्त्विक्॥ तत्कर्मार्हतीति। ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव
प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात्ठग्भवति मार्दङ्गिक इति। नैतदस्ति। तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्य
ते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते। इह तु यश्च यज्ञमर्हति यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्य
य इष्यते। तत्र मुख्यार्थसंभवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति
स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति। यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेण रामः
पर्युदस्तस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते ॥ १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारा॥ अनिर्देश इति। दृष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। परस्येति। शिष्यस्याकरोतीति। उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति। यज्ञविशेष ऋत्विगेव सव्यापारत्वात् निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। उभौ ताविति। अन्यतरासंनिधोक्तिर्यायाअनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति। यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम्। तदेव भाष्यकारेण

पारायणं तुरायणं च। न्द्रायणं वर्त्तयति॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात्। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। इङ्कृञ्ज्योश्च दर्शनात्। इङ्कृञ्ज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते। यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति। उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तय ति उभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥ योजनं गच्छति॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्। योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति। ततो ऽभिगमनमर्हतीति च॥ क्रोशशतयोजनशत योरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः। उत्तरपथेनाहृतं च॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्या नं कर्त्तव्यम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः। वारि। जङ्गल। जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल ॥

यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। अनभिधानादिति। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात्। उत्तरप॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्ते ना क्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मधुकमरिचयोरिति। अत्रमुख्यगमनासंभवादाह. तएवचप्रत्ययमिच्छन्ति। अन्येतुगौणगमनाश्रयेणगच्छतीत्यत्रार्थे प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाद्वद्धोर संदेहार्थोन्यतरप्रयोगः॥ तमधी॥ अधीष्टभृतयोरिति। यावत्तंकालमध्येषणं भरणंचक्रियतेततःप्रत्ययोनेष्यते। अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यास्तुकालादिष्यते। ततोनप्राप्नोति। तस्याध्येषणभरणाभ्यामव्याप्यादितीयानुपपत्तिरितिनिष्प्रयोजनोद्वितीयानिर्देशः॥ सिद्धंत्विति। तेनमासायाधीष्टोभृतोवेतितादर्थ्येचतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः। मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः। तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दाअध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिनएवाश्रीय

स्थल। स्थलपथेनगच्छतिस्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतंस्थालपथिकम्। स्थल। कान्तार। कान्तारपथेनगच्छतिकान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतंकान्तारपथिकम्॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यांच॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यांचेतिवक्तव्यम्। अजपथेनगच्छतिआजपथिकः। अजपथेनाहृतम्। अजपथिकम्। शङ्कुपथेनगच्छतिशाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतंशाङ्कुपथिकम्॥ मधुकमरिचयोरणस्थलात्॥ मधुकमरिचयोरणस्थलाद्वक्तव्यः। स्थालपथंमधुकम्। स्थालपथंमरिचम्॥ तमधीष्टोभृतोभूतोभावी॥ अधीष्टभृतयोद्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रादर्शनात्। अधीष्टभृतयोद्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः। किंकारणम्। तत्रादर्शनात्। नह्यसौमासमधीष्यते। किंतर्हि। मुहूर्त्तमसावधीष्टोमासंतत्कर्मकरोति। सिद्धंतुचतुर्थीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। चतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। तस्मायधीष्ट इति। सतर्हिचतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। मासार्थो मुहूर्त्तोमासः॥ अवयसिठंश्च॥ अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः। अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षोद्रष्टव्यः। द्वेष्यविज्ञानीयाद्द्वयमप्यनुवर्त्ततइति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेअवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षइति॥ षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणम्॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणंकर्त्तव्यम्। मुद्गाअपिहिषष्टिरात्रेणपच्यन्तेतत्रमाभूदिति ॥

न्तेभूतभाविनोस्तुप्रत्ययविधौमुख्यार्थवृत्तयइतिविभागोलक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य॥ अवय॥ अनन्तरस्येति। ण्यतः। द्वेष्यमिति। विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापिक्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथाद्वितीयाटौस्वेनइत्यत्रैतदइवइदमइतिदर्शनादिहापिकश्चिद्भ्राम्येदित्यर्थः॥ षष्टिका॥ बहुवचनमतन्त्रम् एकवचनान्तस्यापिषष्टिकशब्दस्यलोकेप्रयोगात्। संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेणपच्यन्तेइत्यत्रार्थेनिपात्यमानस्यधान्यविशेषएवप्रयोगार्थम् ॥ रामः १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनभिधानादिति। लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थनियोगः क्रियते॥ तदस्य॥ द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति। मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव भवति न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। न च तादिति। चरणमनुष्ठानं तच्च

उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम्॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकम्। आदित्यव्रतिकम्। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्॥ तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति। महानाम्न्यो नाम मन्त्राः न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। महानाम्नीसहचरितं व्रतं माहानाम्न्यो व्रतमिति। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिः। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। चातुर्मासकः। चातुर्मासी। अथ किमिदं चातुर्मास्यान्नामेति। चातुर्मास्यादण्यो यज्ञे तत्र भवे। चातुर्मास्यादण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः॥ संज्ञायामण्॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

क्रियाविषयमिति भावः। महानाम्न्यो व्रतमिति। लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्तते। डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम्। अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात्। अष्टाचत्वारिंशक इति। वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि व्रतचरणात्। चातुर्मासीति। तत्र भव इत्येवाणसिद्धः। तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण्विधिः। कालाट्ठञ्ञिति तस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात् तदन्तविध्यभावाच्च। केचित्तु यथाकथंचित् कालवृत्तेः ठञ् दृष्टत्वात् ठञेव प्राप्तस्तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्य॥आख्याग्रहणमिति। यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणाभावात्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः। संज्ञीभूतकाः। सर्वलोकप्रसिद्धाः। प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः। यत्रवेति। बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन्नान्ये। एवं यज्ञशब्दस्तु तिबहुवचनं स्वानुगृहीतं भवतीति भावः। आख्याग्रहण इति। ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा वक्ष्यते सर्वेभ्य एव भवति॥ तत्र च॥ दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः कालवाचिभ्यो भववत्प्र

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः॥ आख्याग्रहणं किमर्थम्। तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिक्यः। राजसूयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति। नावयज्ञिक्यः। पाकयज्ञिक्यः। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिक्यः। दाशौदनिक्यः। आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत्॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रभवेन कृतत्वात्। यद्धि मासे कार्यं मासे भवन् तद्भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम्। किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहणमपि। यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति। एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। न तन्मासे दीयते। किं तर्हि मासे गते॥

त्ययाभवन्तीति सूत्रार्थः। तत्र कार्ये स्य भवेन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिमित्याह। कार्यग्रहणमिति। मासे गते इति। मासे दीयत इति नेयाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति। तत्रभव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिहत्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। औपश्लेषिकमिति। मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्रभव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। प्रत्ययविध्यर्थे दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम्। के चिदाहुः। दीयमानस्य भववत्त्वात् क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति। तदयुक्तम्। व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्रानुवर्त्तनात्। तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद्द्व्योर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ्भवति॥ व्युष्टा॥ अण्प्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। आदिशब्दः प्रका

एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम्। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीयते। ततः कार्यं भववत्। कालादिति॥ व्युष्टादिभ्योऽण्॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योऽण्। समयस्तदस्य प्राप्तम्। ऋतोरण्। प्रयोजनम्। विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोरिति। त्रीण्यपि। तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। अविशेषात्सर्वत्र। व्युष्टादिभ्योऽण्भवतीत्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम्। समयस्तदस्य प्राप्तम्। ऋतोरण्। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्॥ प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। चूडा प्रयोजनमस्य चौडम्। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम्। छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। विशिः। गेहानुप्रवेशनीयम्। पूरि। प्रपापूरणीयम्। पदि। गोप्रपदनीयम्। अश्वप्रपदनीयम्। रुहि। प्रासादारोहणीयम्। स्वर्गादिभ्यो यत्॥ स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। स्वर्ग्यम्। धन्यम्। यशस्यम्। आयुष्यम्॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्। पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। पुण्याहवाचनम्। शान्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनम् ॥

रे। तत्र क्वचिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राण्दर्शनमात्रकृतं साहचर्यमाश्रीयते॥ अनुप्र॥ अन्नादिति। अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। स्वर्ग्यमिति। स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः। पुण्याहवचनादिभ्य इति। साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऐका ॥ एकागारादिति । प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणादिति । प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः। एकशब्दोऽसहायवाची। असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः। ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम्। ठञ्प्रकृत इति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्तिष्यते। इदं तर्हीति। नियमार्थमेतदित्यर्थः। भिक्षोरिति। एकामेव योभिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं माभूदित्यर्थः। यद्येतावदिति। अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यत इति भावः। न च जित्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम्। जित्वरस्येष्टत्वात्। एतच्च भाष्यवार्तिककाराभ्यां निराकरणाद् ज्ञायते॥ आकालि॥ आकालादिति। आकालशब्दात् प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतष्ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्रावृत्तः कालो यस्यासावकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति। उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः। एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति। य

ऐकागारिकट् चौरे॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्। एकागारान्निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादेकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात्॥ आकालिकडाद्यन्तवचने॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् । आकालान्निपातनानर्थक्यम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति॥ आकालाट्ठंश्च। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी। आकालिका ॥

द्य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः। न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति। निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः। आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हीति। निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य वा काल आदेशो निपात्यते। समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्य सा वा कालिकः। आदिर्जन्मान्तो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चात्यव्यवहितकालत्वादेककालत्वम्। विधोत्यमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम्। उक्तं च। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति। यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवसे संबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि। आकालाट्ठंश्चेति। आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ् । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेन॥ इदमयुक्तमिति। सूत्रोपात्तं वस्तु इदमापरामृश्यते। यत्तत्तृतीयासमर्थमिति। तेनतुल्यमित्यनेनक्रमेणप्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौतन्नक्रियाग्रहणंप्रकृत्यर्थस्यैवप्राधान्याद्व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणंन्याय्यम्। एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः। ननुतेनेत्यस्यविविभक्तिकत्वेनक्रियाग्रहणेनकथंसंबन्धः। सोपस्कारत्वात्सूत्राणांयत्तत्तृतीयासमर्थंक्रियाचेत्साभवतीत्येवंसंबन्धसंभवाददोषः। कथंचेति। तृतीयासत्त्ववाचिनःप्रातिपदिकाद्विधीयते। क्रियातुसाध्यरूपत्वादसत्त्वभूतातनोविशेषणविशेष्य भावोऽसंभवादयुक्तः। पाकादयोघञाद्यन्तवाच्याःसत्त्वधर्मसमन्वयात्क्रियाधर्मातीतास्तथाचतत्रक्त्वोऽर्थप्रत्ययाभावः। भोक्तुंपाकइत्यादौधातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययोविभक्तिस्तुतृतीयादिःपाकादेःसत्त्वरूपाश्रयानक्रियारूपताश्रया। पचत्यादीनांतुक्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चतृतीयाद्यभावः। कृत्वाहृत्वाकर्तुंहर्तुमित्यादीनामव्ययकृतांयद्यपिक्रियावाचित्वंतथाचपञ्चकृत्वःकृत्वेतिकृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवतितथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः। प्रातिपदिकार्थमात्रेतुप्रथमायाएवोत्पत्तिः। शयितव्याद्योयद्यपिक्रियावचनाःपञ्चकृत्वःशयितव्यमितिकृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनात्तथापितत्रोपमानोपमेयभावासंभवोनहिभवतिशयितव्येनतुल्योदेवदत्तःशयितव्येनतुल्यःशुक्लइ

तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः॥ इदमयुक्तंवर्त्तते। किमत्रायुक्तम्। यत्तत्तृतीयास
मर्थंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते। कथंतृतीयासमर्थनामक्रियास्यात् ॥

ति। उपमानंहिप्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकंभवति। यथास्याश्चन्द्रइवमुखमिति। नापिशयितव्येनतुल्यःशायकइतिक्रियावतःक्रियोपमानेसंभवति। क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात्। क्रियाणामपिभिन्नजातीयानांनास्त्युपमानोपमेयभावः। शयितव्येनतुल्यमासितव्यमित्यत्यन्तभेदात्। नास्त्येकजातीयानांशयितव्येनतुल्यंशयितव्यमिति। यथागौरिवगौरितियेनैवहेतुनैकोगौस्तेनैवापरोपीतिकउपमानोपमेयभावः। नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपिभेदाश्रयउपमानोपमेयभावोभवति। यथाराज्ञःशयितव्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमिति। सापेक्षत्वादत्रप्रत्ययेननभाव्यमित्यदोषः। ननुयदाप्रकरणादिवशादपेक्ष्यंनिर्ज्ञातंभवतितदाप्रत्ययप्रसङ्गः। तथाराजशयितव्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमित्यत्रसापेक्षत्वाभावात्तथास्यात्तव्येनतुल्यंगमनंमन्दत्वान्नत्येनतुल्यंगमनंबहुविकारत्वादितिभोक्तुंपाकइत्यादौचक्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेनतुल्योघृतपाकइत्यादावस्तितृतीयासमर्थस्यापिक्रियावाचित्वंतत्किमुच्यतेकथंचतृतीयासमर्थनामक्रियास्यादिति। अत्रोच्यते। उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तोयेनोपमीयतेयच्चोपमीयतेयश्चतयोःसाधारणोऽर्थः। एतत्त्रयमवस्थापेक्ष्यंतत्रयदाक्रियोपमानत्वेनविवक्ष्यतेतदासावस्थापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतांहित्वासत्त्वरूपतांप्रतिपद्यतइतिमत्वाभाष्यकृतैदुक्तम् ॥

तै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सर्वएतदिति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दाएतच्छब्देनपरामृश्यन्ते। तपइति। चान्द्रायणादिः। श्रुतमिति। वेदवेदाङ्गा
दीनाम्। योनिरिति। ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यांजन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यांकर्त्तरि क
र्त्तरि चेत्येताभ्यांतुकर्त्तरियाषष्ठीयाचतृजक निमित्ताकर्मणि तस्याएवसमासनिषेधोनतुशेषषष्ठ्याः। नहिसातृजकसं
बन्धनिमित्ताब्राह्मणव्यपदेशस्यनिमित्तमेतदित्यर्थः। तपः श्रुताभ्यामिति। नासौपरिपूर्णोब्राह्मणः। जातिलक्षणेकदे
शाश्रयस्तुतत्रब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अतएवचतस्यसर्वासुब्राह्मणक्रियासुनास्त्यधिकारः। शुच्याचारोनुपहताचारः।
एतानिति। गौरत्वादयोब्राह्मण्यस्यपुराकल्पदर्शनेनाद्यत्वेपिक्वचित्तदन्वयदर्शनेनव्यञ्जकाइतितानपिशब्दान्त

नैतदस्त्युक्तम्। सर्वएतेशब्दाः गुणसमुदायेषुवर्त्तन्ते। ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रइति। आतश्चगुणस
मुदाये। एवंह्याह। तपः श्रुतंचयोनिश्चएतद्ब्राह्मणकारकम्। तपः श्रुताभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएव
सः। तथागौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेशइति। एतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्येगुणान्कुर्वन्तीति।
समुदायेषुचशब्दाः प्रवृत्ताअवयवेष्वपिप्रवर्त्तन्ते। तद्यथा। पूर्वेपञ्चालाः उत्तरेपञ्चालाः। तैलंभुक्तम्।
घृतंभुक्तम्। शुक्लोनीलः कृष्णइति ॥

र्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वेपञ्चालाइति। समुदायरूपारोपादवयवेसमुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्नतूपात्तार्थत्यागे
नार्थान्तराभिधानंशब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावय
ववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वेहिपञ्चालानांपूर्वइतिषष्ठ्याभाव्यम्। तैलंभुक्तमिति। यदाद्रव्यंसंस्कृतेविशिष्टमा
त्रायुक्तेर्थेतैलादयोवर्त्तन्तेतदैषांसमुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगेचयदातैलंभुक्तमितिप्रयोगस्तदावयववृत्तित्व
मवसेयम्। यदातुजातिशब्दास्तैलादयस्तदासंस्थानप्रमाणनिरपेक्षाजातिसमाश्रयेणवर्त्तन्तइत्यनुदाहरणमेतत्।
शुक्लइति। स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबन्धात्तद्रूपारोपात्शुक्लइत्युच्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमयमिति। येवक्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्त्तत इत्यर्थः। ब्राह्मणेनतुल्यमधी ते ब्राह्मणवदधी ते क्षत्रिय इति। अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमिति द्वितीयानपुंसकत्वेच। ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद्ब्राह्मणाध्ययने ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्यक्रियावाचित्वम्। ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणेऽन्यः साधारणो धर्मोपेक्षणीयः कर्त्रोरेवतूपमानोपमेयत्वेऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा। उच्यते। शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्यादित्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते। ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्तत्स्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति। एवं तर्हि सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणम्। यस्यार्थस्य क्रियारूपता भूत्, स संप्रति क्रियारूपातीतोपि सत्त्वभावापन्नस्तत्सति

एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्त्तते। यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते। प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनः गुणतुल्येपि प्रत्ययः स्यात्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति। अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्। यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति। एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति। तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति। स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति ॥

यान्तशब्दवाच्यः परिग्रहीष्यते। अत एव ब्राह्मणादयः शयितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्यादिति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्यसंभवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते। अविशेषित इति। एकेन विशेषणेन द्वयोः संबन्धाभावादिति भावः। गुणतुल्य इति। गुणेन तुल्य इति तृतीयासमासः। पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति। पुत्रशब्दोत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति संभवति क्रियावाची। अस्तु तर्हीति। समानविभक्तित्वात्प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः। क्रियातुल्येपीति। अत्रोदाहरणसूह्यम्। क्वचित्तु पुस्तके भाष्य एव पठ्यते स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति तत्र पुत्रादयो निर्देशस्थानादिभिः क्रियावत्तस्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्यादिति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिरतिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वयेप्यतिप्रसङ्गचोदना ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· नैषदोषइति।एकस्मिन्नप्यर्थेविशेषितेसामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्।तुलयाचसंमितमिति।सदृशमित्यर्थः।यथातुलापरि
२३ च्छिनत्तिद्रव्यविशेषमेवंयस्माद्दृश्येनवस्त्वन्तरंपरिच्छिनत्तितत्तुल्यमुच्यते।ततःप्रत्ययार्थेविशेषितेसामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थो
पिविशेषितोभवति।नह्यक्रिययाक्रियातुल्याभवतीतिसामर्थ्यात्क्रियावाचिनएवप्रत्ययोविज्ञायते।नचक्रियाशब्देन
क्रियावान्गृह्यते।मुख्यार्थसंभवेगौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्।नचस्थूलेनतुल्यःपुत्रइत्यादौक्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः।क्रिया
पदानुपादानात्।अतएवनपुत्रादेःक्रियावत्त्वप्रतीतिः।स्थूलेनतुल्योयातीत्यत्रापिनक्रियातुल्या।स्थूलेनयस्तुल्यःस्थौल्ये

नैषदोषः।यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते।तुलयाचसंमितंतुल्यम्।यदिचतृतीयासमर्थोपिक्रिया
प्रत्ययार्थोपिक्रियाततस्तुल्यंभवति।अथवापुनरस्तुयत्तत्तृतीयासमर्थं क्रियाचेत्साभवतीत्येव।ननु
चोक्तंप्रत्ययार्थोविशेषितइति।तत्रकोदोषः।तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनोगुणतुल्योपिप्रत्ययः प्रा
प्नोति।पुत्रेणतुल्यःस्थूलःपुत्रेणतुल्यःपिङ्गलइति।नैषदोषः।यत्तत्तृतीयासमर्थंक्रियाचेत्साभवती
त्युच्यते।तुलयाचसंमितंतुल्यम्।यदिचतृतीयासमर्थमपिक्रियाप्रत्ययार्थोपिक्रियाततस्तुल्यंभव
ति।किंपुनरत्रज्यायः।प्रत्ययार्थविशेषणमेवज्यायः।कुतएतत्।एवंचैवहिकृत्वाऽऽचार्येणसूत्रंपठि
तंवतिनासामानाधिकरण्यंकृतम् ॥

नगुणेनसयातीत्यर्थावगमात्।यदातुस्थूलेनतुल्यंयातीतिक्रियातुल्यत्वंविवक्षातदावतिर्भवत्येव स्थूलवद्याती
ति।अथवेति।पूर्वोक्तेनैवन्यायेनप्रकृत्यर्थेविशेषितेप्रत्ययार्थोपिविशेषितइत्यर्थः।किंपुनरिति।उक्तदोषपरिहाराद्
द्वयोरपिप्रशस्तत्वादन्यतरप्रकर्षविषयःप्रश्नः।वतिनेति।वतिशब्देनवत्यर्थउच्यते।तेनायमर्थःप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेवाक्या
ध्याहारेणसमर्थनीयम्।तेनक्रियेत्यनयोःपदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्।तुल्यंक्रियेत्यनयोस्तुपदयोरेकविभक्तिकत्वा
त्श्रुत्यैवसामानाधिकरण्योपपत्तिः।अन्येतुवतिप्रत्ययेनैवसामानाधिकरण्यंव्याचक्षते।वतिर्भवतिसचक्रियावाची। राम:
एवंचक्रियायांतुल्यायांवतिर्भवतीत्यर्थःसंपद्यते ॥ २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपिचेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेमुख्याक्रियासाध्यमानत्वभावाऽसत्त्वभूतासंभवति। तस्यांवतिर्विधीयमानोविनापिगण
पाठेनाव्ययसंज्ञांप्रतिपद्यते। यन्नव्येति लिङ्ग·संख्यानुपादानात्तद्व्ययमिति अव्ययलक्षणंगणपाठस्तुप्रपञ्चार्थइतिभा
ष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रंचेहवतिनाभिधीयतइतितद्विशेषप्रतिपत्तयेक्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेतुभू
तपूर्वगतिर्वाश्रयणीयाक्रियाग्रहणेनवाक्रियावतउपलक्षणेक्रियाद्वारकंक्रियावतःसादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्रगत्यन्त
रसं भवेभूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीयेतुपक्षेक्रियावान्प्रत्ययार्थःस्याद्ब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेति। तथाचलिङ्ग·संख्याव
दर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थोवतेःपाठःकर्त्तव्यःस्यात्। पाठ सामर्थ्याच्चसत्त्ववाचित्वेव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवंस्थितमेतत्प्र
त्ययार्थविशेषणंक्रियाब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेत्येवमादौक्रियावतोःसादृश्यंविवक्षितंनतुक्रिययोरितिप्रत्ययाभावः। उत्तरसू
त्रेणापिवतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापिक्रियायांवतिर्विधीयतइतितदर्थोप्यव्ययेषुव
तेःपाठोनकर्त्तव्यः॥ तत्र॥ किमर्थमितिः। तुल्यार्थैरितियात्तृतीयातयैवेवयोगेसर्वाविभक्त्यर्थः। व्याप्ताः। यथाब्राह्मणइवाधीते

अपिचवतेरव्ययेषुपाठोनकर्त्तव्योभवति। क्रियायामयंभवन्लिङ्ग·संख्याभ्यांनयोक्ष्यते॥ तत्रतस्येव॥ किम
र्थमिदमुच्यते। नतेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्येवसिद्धम्। नसिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्रप्रत्ययः। यदाऽन्येन
कर्त्तव्यांक्रियामन्यःकरोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यते ॥

ब्राह्मणेनतुल्यमधीते ब्राह्मणमिवपश्यति। ब्राह्मणेनतुल्यंपश्यति। ब्राह्मणेनेवाधीतम्। ब्राह्मणेनतुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेववै
श्यायददातिब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यायददाति। ब्राह्मणादिववैश्यादधीतेब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येवक्षत्रियस्यस्वंब्राह्मणे
नतुल्यंक्षत्रियस्यस्वम्। ब्राह्मणइवक्षत्रियेवर्त्ततेब्राह्मणेनतुल्यंक्षत्रियेवर्त्ततेइति। तत्रतृतीययाषष्ठीसप्तम्यर्थस्याव्याप्तत्वात्तृती
यान्तादेवपूर्वेणप्रत्ययोविधास्यते। क्रियाग्रहणंचनकरिष्यते। यएवचार्थोमथुरायामिवपाटलिपुत्रेप्राकाराइतिसएवमथुरयातु
ल्याःपाटलिपुत्रेप्राकाराइति। तथादेवदत्तस्येवयज्ञदत्तस्यशुक्लादन्तादेवदत्तेनतुल्यायज्ञदत्तस्यशुक्लादन्ताइति। मथुराशब्देनत
दवयवाःप्राकाराउच्यन्तेदेवदत्तशब्देनापिदन्ताइतिप्रश्नः। नसिध्यतीति। पूर्वसूत्रेअवश्यंकर्त्तव्यंक्रियाग्रहणंगवातुल्योगवयइ
त्यादौप्रत्ययनिवृत्त्यर्थंतस्मिन्क्रियमाणेगुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वेप्रत्ययोनप्राप्नोतीतिषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेवतिर्विधीयतइत्यर्थः। इ
वशब्दश्चद्योतकत्वान्नव्यतिरेकहेतुः। गौरिवगवयइति। यथाचशब्दोधवश्चखदिरश्चेतितुल्यशब्दस्तुवाचकत्वादुपमानेव्यतिरे
कहेतुःदेवदत्तेनतुल्योदेवदत्तस्यतुल्यःइतिवातत्रदन्तप्राकारादिसंबन्धोयज्जनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेनेनप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु। पूर्वसूत्राच्चतेनेत्यनुवर्तिष्यते तदनुरस्याच्छेषविषये सर्वा विभक्तयइवशब्दप्रयोगेउपमानाद्भवन्तीत्य नुमास्यतेइत्याशङ्क्याह। नचकाचिदिति। अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्नव्यतिरेकहेतुरितितद्योगेलक्षणेनतृतीयाना त्तिनापितद्योगेशेषविषयेज्ञापयितुमिष्टेतिहित्वात्तृती याविभक्त्यन्तरमाश्रितम्। नन्वचेति। तत्रयथाशेषविषयेज्ञापकात्सप्तमी भवत्येवंतृतीयापिभविष्यतीतिभावः। एवंतर्हीति। तृतीयानुरस्येवइवयोगेस्मादेवज्ञापकादनुमितततृतीयान्ताद्वतौसिद्धेतत्रे तिसप्तमीनिर्देशोज्ञापयतिशेषविषयेभवतीवयोगेसप्तमीति। तृतीयातुनेष्यतइतिनासौज्ञाप्यते। देवेष्विति। देवानामिवेत्यर्थः नन्वसतिप्रयोजनेज्ञापकंभवति। अस्ति चसप्तम्युपादानस्यप्रयोजनंमथुरायामिवमथुरावत्पाटलिपुत्रेप्राकारादइत्यादौप्राका राद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तान्वयविधानम्। किंचज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात्। एवं तर्हितत्रेणसत्रद्वसमुच्चारितमितिभाष्यकाराभिप्रायः। तत्रैकेनसूत्रेणस्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते। द्वितीये

नचकदाचिदिवशब्देनयोगेतृतीयाविधीयते। नतुसप्तम्यपिनविधीयते। एवंतर्हिसिद्धेसतियदिवशब्देनयो गेसप्तमीसमर्थाद्वतिंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योभवतीवशब्देनयोगेसप्तमीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। देवेष्विवनामब्राह्मणे स्विवनामएषप्रयोगउपपन्नोभवति॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिदमुच्यतेनतेनतुल्यंक्रिया चेद्वतिरित्येवसिद्धम्। नसिध्यति ॥

नत्विवशब्दयोगेतस्येत्यस्यार्थेतत्रेतिसप्तमीविधीयते। सप्तम्याषष्ठ्यामावाधिइतितस्येत्यनेनप्रतिप्रसूयते। महाविभाषाधि काराद्वाषष्ठीनबाध्यते॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिति। इहक्रियाग्रहणमनुवर्ततेतेनद्वितीयान्तादर्हणस्यकर्त्र्यांक्रियायांवतिर्विधी यते। राजानमर्हतिवृत्तम्। ब्राह्मणमर्हतिवृत्तंराजवद्वर्त्तते। ब्राह्मणवद्वर्त्ततइति। तत्रराज्ञातुल्यंवर्त्ततइतिविग्रहाश्रयेणापू र्वेणवतिः सिद्धः। राजानमर्हतिच्छत्रमित्यादौक्रियानुवर्त्तनात्प्रत्ययेननभाव्यम्। राजवद्रूपमस्ये त्यादावपितत्रत स्येवेतिसिद्धोवतिः। तेनतुल्यमित्येतत्तुचोदकेनोपलक्षणायोपात्तम्। इहंमर्हिराजवद्वर्त्ततेराजेतिभेदाभावाद्भेदनिब न्धनसादृश्याभावादप्राप्तोवतिरनेनविधीयते। अत्रापिराजत्वेनप्रसिद्धायेपृथुभरतभगीरथादयस्तद्वानींतनानाम ज्ञामुपमानानीतिसिद्धोवतिरितिप्रश्नः। नसिध्यतीति। यदाराजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयोवाराज वदयंवर्त्ततेपृथुरितितदासादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः। तथापिच्छेदकतहस्तवदितिकतहस्तमर्हतिच्छेदनमित्यर्हणंगम्यते नतुसादृश्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्माऽर्हायामिति। द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हायाक्रियातस्यामित्यर्थः। अर्हतिकर्तरीति। अर्हतेःकर्तरिक्रियारूपे
वृत्तादिकद्रत्यर्थः। निश्चितबलाधानइति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थंबलाधानंपुनरुपादानेननिश्चयनमित्यर्थः।
यदाराज्ञः किंचनवृत्तंप्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थंपुनरुपादीयतेराजानमेतदर्हतिवृत्तंनत्वराजानमितितदार्थवदेततत्सूत्र
म्। यदात्वेकमेववस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेनविवक्ष्यतेतदानार्थोऽनेनयोगेन। तथाचइवशब्द
स्यापिप्रयोगोदृश्यते। राजेवायंराजायुध्यतेवैयाकरणइवायंवैयाकरणोब्रूतेत्वमिवबुध्यस्वेति। तथासदृशस्त्वंतवैवेति॥
उपसर्गात्॥ अर्थग्रहणमिति। धाताविल्येवधात्वर्थोलभ्यइतिभावः। धातुर्वैशब्दइति। तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्यग्रहणं न
स्यादितिभावः। येनाभिप्रायेणप्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह। शब्देकार्यस्येति। नहिवतिप्रत्ययस्यधातुर्वाच्यउपपद्यतइतिसामर्थ्या

तृतीयासमर्थात्तत्रयदान्येनकर्तव्यांक्रियामन्यःकरोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यतेइहपुनर्द्वितीयासमर्थादात्माऽर्हा
यांक्रियायामर्हतिकर्तरिनिश्चितबलाधानेप्रत्ययउत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्भवान्वर्त्ततेएतद्वृत्तंब्राह्मणमर्हती
ति॥ उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे॥ अर्थग्रहणंकिमर्थम्।ननुउपसर्गाच्छन्दसिधाताविल्येवोच्येत। धातुर्वैशब्दः। शब्दे
कार्यस्यासंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते। कःपुनर्धात्वर्थः। क्रिया। इदंतर्हिप्रयोजनम्। उत्तरपदलोपोयथाविज्ञायेत।
धातुकृतोर्थोधात्वर्थइति। कःपुनर्धातुकृतोर्थः। साधनम्। किंप्रयोजनम्। साधनेऽयंभवन्लिङ्गसंख्याभ्यांयोक्ष्य
ते। उद्वतानिउद्वतःनिगतानिनिवतइति। स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानम्॥ स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। स्त्रीव
त्पुंवदिति ॥

द्धातुसहचरितोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः। अथवाधातुर्वैशब्दःशब्देकार्यस्येत्येकग्रन्थएवायम्। उत्तरपदलोपइति। गम्यमाना
र्थत्वादप्रयोगएवशब्दस्यलोपः। धातुकृतइति। धातुशब्देनात्रधात्वर्थ उच्यते। क्रियाकृतोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः। क्रिययाका
रकंकर्मादिव्यपदेशयुक्तंक्रियते। क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य। बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थोगृह्यते। धातुर्धात्वर्थःक्रियास्त
अर्थःप्रयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्वर्तमानादुपसर्गात्स्वार्थेवतिप्रत्ययोवृत्तिविषयेचोपसर्गःक्रियाविशेषविशिष्टशक्त्या
धारेचद्रव्येवर्ततइतितस्यार्थेविधीयमानस्यवतेःसत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्यविधीयमानाव्ययसंज्ञा
नप्रवर्तते। साधनशब्देनात्रशक्त्याधारोद्रव्यंविवक्षितम्। उद्वतास्वद्वतइति। पुंस्त्वमत्रनपुंसकप्रसङ्गेच्छान्दसम्। वत्युपसं
ख्यानमिति। वतिप्रत्ययेविधीयमानइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वमौ नञ्स्नञाविति। प्राग्भवनात्। यौ स्तः तौ सर्वौ निरपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ। ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते। तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते। योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः॥ तस्य॥ वा वचनं चेति। अन्यथार्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतलाभ्यां बाधः स्यात्। अपवादसमावेशाद्वेति। वाशब्दः पूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थो वावचनं न कर्तव्यम्। अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः। यथा प्रकृ

किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्वमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियां पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम्। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्वमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम्। वावचनं च। वावचनं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नञ्स्नञावपि यथा स्याताम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम्। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा। द्वमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि भविष्यति। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। द्वमनिच्प्रभृतिरपवादैः समावेशो भवतीति। किं तर्हि आ च त्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। न चैतावत्राभ्यन्तरौ। एतावप्यत्राभ्यन्तरौ। कथम्। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति ॥

तिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशतः एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। नैवेश्वर इति। ईश्वरभयाद्धि रुद्धमप्यनुष्ठीयते। नापीति। तेषां हि वचनमदृष्टेऽर्थे प्रमाणम्। एतेन दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः। यत्नादिति। नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो नव्याप्रियते आ च त्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात्‌नञ्स्नञोरसंनिधानात्। एतावप्यत्रेति। प्राग्भवनात्प्रतिसूत्रमुपस्थानात्त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतच्चैवनजानीमइति। विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात्। तत्राधिकारपक्षेकार्यकालपरिभाषापक्षेचप्रतिसूत्रंप्रत्यर्थंचोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम्। यदातुप्रारम्भवनाद्येर्थास्तानपेक्ष्यनञ्स्नञौविधीयेतेयथोद्देशंवापरिभाषाश्रीयतेतदानास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम्। तथाचवण्याद्योः‌र्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधोविधीयते। यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेवसंभवति। नतुप्रतिसूत्रमुपस्थाने। नपुनरिति। कार्यकालपरिभाषापक्षेपिप्रारम्भवनाद्येर्थास्तत्रनञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम्। तत्रयदितावद्भावइत्यर्थनिर्ज्ञानमात्रएवनञ्स्नञावुपतिष्ठेतेतस्य भावस्त्वतलौस्त्रीपुंसाभ्यांभावेनञ्स्नञाविति। तदास्मिन्प्रदेशेसंनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौनञ्स्नञौभवतोना।

एतच्चैवनजानीमः। अपवादसदेशाअपवादाभवन्तीति। अपिचकृतएतदुएतावप्यत्राभ्यन्तराविति। नपुनः पूर्वौवास्यातांपरौवा। एवंतर्हिवक्ष्यतेआचत्वादित्यत्रचकारकरणस्यप्रयोजनंनञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशोभवतीति। तस्यभावइत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः। तस्यभावइत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। इहापिप्राप्नोति। अभिप्रायोदेवदत्तस्यमोदकेषुभोजने। येनोभावास्तेनोभावाः। पुत्राःपौत्रेश्वइत्यन्तइवि। सिद्धंतुयस्यगुणस्यभावाद् द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलौ। सिद्धमेतत्। कथम् ॥

भ्यन्तरौ॥ अथतूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरंनञ्स्नञोरुपस्थानंतदाब्राह्मणस्वइत्येतस्मात्परौनञ्स्नञौ भवतः। तथापिनाभ्यन्तरौगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेत्यत्रतुप्रकृतिविशेषसंबद्धस्यकर्मार्थस्योपादानात्प्रकृत्यन्तरेणतस्यासंबन्धात्कर्मणिनञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यान्तरत्वंनाशङ्कनीयम्। एवंतर्हीति। चशब्देनयत्नेनसमावेशः सिध्यति। एतच्चतत्रैवव्याख्यास्यते। अभिप्रायादिष्विति। अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषोभावशब्दवाच्योयावत्कश्चिदर्थस्तस्यसर्वस्यविशेषानुपादानाद्ग्रहणस्यन्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। येनोभावाइति। अस्माकंयेभिप्रायास्तेनित्यमेवास्माकंभवन्तीत्यर्थः। भवन्तीतिभावाः। भवतेश्चेतिवक्तव्यमितिकर्तरिणः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्यगुणस्येति।गुणशब्देनयावान्कश्चित्पराश्रयोभेदकोजात्यादिरर्थः ससर्वइहगृह्यते।यस्यभावादित्येतावत्युच्यमानेपुत्रस्यभावात्पितरिपितृशब्दस्यप्रवर्त्तनात्पितृत्वमितिपुत्रेभावप्रत्ययःस्यात्पुत्रत्वमितिचपितरीतिगुणग्रहणम्।भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः।द्रव्यशब्देनविशेष्यभूतस्तत्वभावापन्नोर्थउच्यते।तस्मिन्द्रव्येशब्दनिवेशःशब्दस्यप्रवृत्तिर्यस्यगुणस्यशब्देनवाच्यस्यावाच्यस्यवाभावात्सत्त्वात्तत्त्वात्तलाद्यभिधेयइत्यर्थः।तत्रयेरूपादयःशब्दागुणमात्रवृत्तयः तेभ्योगुणसमवायिनिसामान्येभावप्रत्ययः।रूपत्वमिति।येतुशुक्लादयोगुणगुणिवृत्तयोगुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वातेभ्योगुणवृत्तिभ्योगुणसमवायिनिसामान्येभावप्रत्ययः।गुणवृत्तिभ्यस्तुगुणे।अणुमहद्दीर्घादयोनित्यंपरिमाणिनिवर्त्तन्तेनतुपरिमाणमात्रे।तेनतेभ्यःपरिमाणेगुणेभावप्रत्ययः।षत्वंणत्वमितिभिन्नवर्णव्यक्तिसमवेतेसामान्यविशेषेप्रत्ययः।गवादयोयदाजातिमात्रवाचिनःतदातेभ्यःशब्दस्वरूपेप्रत्ययः।तथाहि।अर्थेजातौशब्दस्वरूपमध्यस्यतेयोगोशब्दःसएवार्थइतिततःशब्दस्वरूपमेवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तंनान्यत्।द्रव्यवाचिभ्यस्तुगवादिभ्योजातौप्रत्ययः।समासकृत्तद्धितास्तुयद्यपिकेवलंसंबन्धंनाभिदधतितथापिसंबन्धिनिवर्त्तमानाःसंबन्धंप्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइतिहेतोःसंबन्धेभावप्रत्ययः।तथाचराजपुरुषत्वमितिस्वस्वामिभावःप्रतीयते।पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः।उपगुत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः।केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्यजातिमभिधेयामिच्छन्तितन्मतेर्थान्तरवृत्तिस्तद्धितउदाहार्यः।उक्तंच।समासकृत्तद्धितेषुसंबन्धाभिधानमन्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यइति।रूढिशब्दागौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयोजातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिनइति। तेभ्योजातावेवभावप्रत्ययः।एवंकुम्भकारत्वंहस्तित्वमिति।अभिन्नरूपाःशुक्लादयोमतुब्लुकिविज्ञायमानेयद्यपितद्धितान्तास्तथापितेभ्योभावप्रत्ययोगुणएवभवति नतुसंबन्धे ।गुणगुणिनोर्जातितइतोरिवसोयमित्यभिसंबन्धेनलोकनिरूढेनभेदसंबन्धस्यन्यग्भावाद्गुणवचनेभ्योलुगितिलुग्विधानद्वारेणाभेदेनैवगुणिनोभिधानंनतुभेदंकृत्वामत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते।अव्यभिचरितसंबन्धास्ततोभावःसत्तेतिजातावेवभावप्रत्ययः।नहिसद्वस्तुसत्तासंबन्धंव्यभिचरतीतिसत्तासंबन्धानपेक्षणान्नसंबन्धेप्रत्ययः।राजपुरुषयोस्तुसंबन्धस्यकादाचित्कत्वात्तदपेक्षोराजपुरुषशब्दःस्वार्थमभिधत्तइतिततःसंबन्धेप्रत्ययोयुक्तः।तस्मात्सर्वेषुपदार्थेषुनित्यसमवायिनीशब्दप्रवृत्तिहेतुःसत्तैवभावप्रत्ययवाच्यानतुसत्तत्तयोःसंबन्धः समवायाख्यः।धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये।कुत्वमित्यादौसंज्ञास्वरूपेसंज्ञिनिवध्यस्तेप्रत्ययः।अन्येतुसंज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः ॥

यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेतस्मिन्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यम्।नचाभिप्रायादीनांभावाद्द्रव्येदेवदत्तशब्दोवर्त्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणंपरॉंप्रस्यसर्वस्यभेदकस्यजात्यादेरिहगुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्यसर्वनाम्नाप्रत्ययमृश्यस्यद्रव्यत्वेन ततएतदुक्तंभवति। यथाशब्दादयआश्रिताः संसर्गिणोगुणाएवमन्योपिजात्यादिधर्मोगुणइति। किंपुनरन्यदिति। भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेणलोकप्रसिद्धंभेदमाश्रित्यप्रत्ययार्थआचार्येणव्यवस्थापितइत्यर्थः। नह्यन्यदिति। असत्यपिभेदेलोकेभेदव्यवहारदर्शनान्नास्तिततोभेदनिश्चयः। नचरूपादिव्यतिरेकेणद्रव्यंप्रत्यक्षेणोपलभ्यतेरूपादिसंनिवेशमात्रेघटादिव्यवहारात्। पशोःखल्वपीति। उपलब्धिलक्षणेनप्राप्तस्यद्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोयुक्तइतिभावः। पर्णशतेन्यस्तस्येति। बहुधाविभक्तस्येत्यर्थः। एतेनभागानांपरस्पराव्यवधानेनव्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागात्संयो

किंपुनर्द्रव्यंकेपुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धागुणास्ततोन्यद्द्रव्यम्। किंपुनरन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमाहोस्विदनन्यद्गुणस्यायंभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशंकुर्वन्नूत्ययपयस्यन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। नह्यन्यदुपलभ्यते। पशोःखल्वपिविशसितस्यपर्णशतेन्यस्तस्यनान्यच्छब्दादिभ्यउपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। तत्त्वनुमानगम्यम्। तद्यथा। औषधिवनस्पतीनांवृद्धिह्रासौ। ज्योतिषांगतिरिति। कोसावनुमानइह ॥

गनिमित्तावयविद्रव्यस्यविनाशादनुपलम्भः स्यात्। एवंतर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यसर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु। अनुमानगम्यमिति। यद्यपिगुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिःप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यंद्रव्यमभ्युपगतंरूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् तथापिप्रत्यक्षेविप्रतिपन्नंप्रतिसाक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनंप्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते। औषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावोनभवति। ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वकोदेशविशेषसंबन्धोदृष्टइतिवनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासुदृष्टानांकालान्तरेदेशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम्। ज्योतिषांगतिरिति। गतिपूर्विकांदेशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्यादित्यादीनांदेशान्तरप्राप्त्यागत्यनुमानम्। कोसावनुमानइति। अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देनहेतुरुच्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानइति। वर्ष्मोच्छ्रायः। परिमाणं पारिमाण्डल्यम्। क्वचित्परिणाहइति पाठः। परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव। अन्यत्तुलाग्र
मिति। तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद्गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसि
द्धिः। विशेषइति। तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः। स्पृशन्नेवेति। खड्गादिः। लम्बमानोपीति। कार्पासादिः। व्यपवर्गमि
ति। विभागम्। तत्त्वमिति। एकाकारबुद्धिनिमित्तत्वमित्यर्थः। यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादि
विनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्ति
स्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यम्। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति। तन्मतेन द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्त

समानेवर्ष्मणि परिणाहे च। अन्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्य। अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा
कश्चित्स्पृशन्नेव छिनत्ति। कश्चित् लम्बमानोपि न छिनत्ति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा कश्चिदेकेनैव
प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। अथवा यस्य यस्य गुणान्तरेष्व
पि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम्। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। । तद्यथा। आमलकादी
नां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं बदरमित्येव भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वच
नं गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति। यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पाद्यन्ते। किमियता सूत्रेण। एतावद्वक्तव्यं षष्ठीस
मर्थाद्गुणइति। षष्ठीसमर्थाद्गुणइतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः। अत्रापि प्राप्नोति ॥

म्। ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदेपि जातेरेकत्वाज्जा
तिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद्द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भा
भावाद्द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः। अन्वर्थमिति। अर्थान्विताद्द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः। गु
णसन्द्राव इति। सन्द्रूयते संगम्यते आश्रीयत इति संद्रावः। समियुद्रुदुवइति घञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः। किमि
यतेति। यस्य गुणस्य भावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः। द्विगुणा रज्जुरिति। विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दा
त्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणे त्वतलप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंप्रसङ्ग इत्याह। गुणशब्दोयमिति। क्वचित्तुपाठः नैषदोषोगुणशब्दोयमिति। तत्रायमर्थः। यतोयंगुणशब्दोबह्वर्थः ततोयस्यगुणस्यभावादित्यस्मिन्न्यासेऽतिप्रसङ्गोनभवति शब्देनविशिष्टस्यगुणस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथवेति। पूर्वोक्तविषयेसर्वस्मिन्नित्यर्थः। त्रिगुणमध्ययनमिति। पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चर्चागुणाः। पदविच्छेदगुणाः। पदक्रमाध्यायीद्विगुणमधीतइत्युच्यते। नहिसंहितागुणांश्चर्चागुणांश्चेति। वेदान्तरसंहितांवेदान्तरपदानिवाधीयानोद्विगुणमधीतइतिनोच्यते। अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्यद्विगुणत्वाभावात्।

नैषदोषः। गुणशब्दोयंबह्वर्थः। अस्त्येवसमेष्ववयवेषुवर्त्तते। तद्यथा। द्विगुणारज्जुः त्रिगुणारज्जुरिति। अस्तिद्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। गुणवानयंदेशइत्युच्यते। यस्मिन्गावःसस्यानिचवर्त्तन्ते। अस्त्यप्रधानेवर्त्तते। तद्यथा। योयत्राप्रधानोभवतिसआह। गुणभूतावयमत्रेति। अस्त्याचारेवर्त्तते। तद्यथा। गुणवानयंब्राह्मणइत्युच्यते। यःसम्यगाचारंकरोति। अस्तिसंस्कारेवर्त्तते। तद्यथा। संस्कृतमन्नंगुणवदित्युच्यते। अथवासर्वत्रैवायंगुणशब्दःसमेष्ववयवेषुवर्त्तते। तद्यथा। द्विगुणमध्ययनंत्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चर्चागुणानुक्रमगुणांश्चापेक्ष्यभवति। नसंहितागुणांश्चर्चागुणांश्च। यद्येवंगुणवदन्नमितिगुणशब्दोनोपपद्यते। नह्यन्नस्यसूपादयोगुणाःसमाभवन्ति। नावश्यंवर्षतःपरिमाणतएववासाम्यंभवति। किंतर्हि। युक्तितोपि। आतश्चयुक्तितः। योहिमुद्गप्रस्थेलवणप्रस्थंप्रक्षिपेत्। नादोयुक्तंस्यात् ॥

यद्यपिक्रमपाठेपदार्थस्याधिक्यंभवति। तथापियुक्तितःसाम्योपपत्तिः। गुणवानयंदेशइत्यत्रापिगोसस्यादयोयुक्तितःसमाः। देशावयवत्वाद्गुणाउच्यन्तेगवादीनांदेशावयवत्वमुपचरितंगुणभूतावयवमित्यत्रापिगृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः। गुणवानयंब्राह्मणइत्यादावपिब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाचीगुणशब्दः। युक्तितश्चाचारस्यसाम्यम्। यद्येवमिति। यथाद्विगुणारज्जुरित्यादौप्रमाणतोऽवयवस्यसाम्यंनतथात्रेतिप्रश्नः। युक्तितइति। अर्थक्रियायांयद्योग्यंतत्सममित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्दितावदिति। युक्तितःसाम्याभावेऽनन्यमेवतन्नस्यात्। कुतःपुनस्तस्यगुणवत्त्वमित्यर्थः। तदेवंषष्ठीसमर्थाद्गुणइत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद्यस्यगुणस्यभावादित्याश्रयितव्यम्। अत्राव्याप्तिंचोदयति। शुक्लादिष्विति। पटस्यशुक्लइतिव्यतिरेकदर्शनाद्गुणमात्रवचनाःशुक्लादयः। पटस्यशुक्लत्वमित्यादौगुणएवत्वतलादिप्रत्ययोदृश्यते। नचगुणेवर्त्तमानानांतेषांगुणएवप्रवृत्तिनिमित्तमितिमत्वाप्रश्नः। गुणसमवायिनितुसामान्येस्यात्प्रत्ययःकिंतुपटस्यशुक्लत्वमितिपटेनसंबन्धाभावप्रसङ्गः। वर्त्यभावादिति। वर्त्तनंवर्त्तोवृत्तिरित्यर्थः। वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति। वर्त्तीप्रत्ययार्थःप्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः। नपुनर्वृक्षादयइति। तेपिजातिमात्रवचनास्ततोजातौप्रत्ययाप्रसङ्गः। द्रव्यं चाहुरिति। विशिष्टजातियुक्तमित्य

यद्दितावदादेरन्नंनादोऽस्तव्यंस्यात्। अथानितेरन्नंनादोजग्ध्वाप्राण्यात्। शुक्लादिषुतर्हिवर्त्यभावाद्वृत्तिर्नप्राप्नोति। शुक्लत्वंशुक्लतेति। किंपुनःकारणंशुक्लादयएवोदाह्रियन्तेनपुनर्वृक्षादयोपि। वृक्षत्वंवृक्षतेति। अस्त्यत्रविशेषः। उभयवचनाह्येतेद्रव्यंचाहुर्गुणंच। यतोद्रव्यवचनास्ततोवृत्तिर्भविष्यति। इमेपितर्हिउभयवचनाः। कथम्। आरभ्यतेमतुब्लोपःगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्भवतीति। यतोद्रव्यवचनास्ततोवृत्तिर्भविष्यति। डित्थादिषुतर्हिवर्त्यभावाद्वृत्तिर्नप्राप्नोति। डित्थत्वंडित्थता। डाम्भिट्टताडाम्भिट्टत्वमिति। तत्रापिकश्चित्प्राथमकल्पिकःडित्थोडाम्भिट्टश्चेति। तेनकृतांक्रियांगुणंवायःकश्चित्करोतिसउच्यतेडित्थत्वंतएतद्डाम्भिट्टत्वंतएतदेवंडित्थाःकुर्वन्ति। एवंडाम्भिट्टाःकुर्वन्ति। यस्तर्हिप्राथमकल्पिकोडित्थोडाम्भिट्टश्चतस्यवर्त्यभावाद्वृत्तिर्नप्राप्नोति। नैषदोषः

र्थः। गुणंचेति। जातिलक्षणम्। यतोद्रव्यवचनाइति। यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौप्रवृत्तिनिमित्तेप्रत्ययः। आरभ्यतेमतुब्लोपइति। वृक्षादयोजातितद्वतोरभेदविवक्षायांद्रव्यमाहुः। नहियथापटस्यशुक्लइतिव्यतिरेकोदृश्यतेतथाधवस्यवृक्षइति। तत्रगुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुप्श्रवणनिवृत्त्यर्थोलुगारम्भः। डित्थादिष्विति। डित्थादयोयदृच्छाशब्दाअर्थगतंनकिंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तेपुरुषेच्छावशेनप्रवर्त्तनात्। तेनकृतार्थमिति। डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्यडित्थशब्दस्यगुणक्रियेएवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ रामः २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काथंचित्कइति। विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। शब्दस्वरूपमर्थोऽस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः
क्रियते। ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेऽर्थेऽस्ते प्रत्ययः। अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्या विना
शात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति। यद्दर्शनादवस्थान्तरेऽपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय
उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः। यद्वेति। पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्य
यः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः। किमेभिरिति। भावश ब्द
त्रयस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति। भवन्तीति भावाः शब्दाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। द्वाभ्यामिति। स च द्विविधो वाच्य
प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ्। तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो गुणसमवायि
सामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्तत इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्त
था गोशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि तोद्धव्यम्। स्वेनार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन

यथैव तस्य काथंचित्कः प्रयोगः एवं वृत्तिरपि भविष्यति। यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधा
ने। किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः। यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति
स तेषामर्थ इति। तदभिधाने त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम्। नैवमन्यत्र भवन्ति। न हि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्दे
न रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थे न रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

भवन्ति। तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इत्यर्थः। वाच्योऽर्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करण
त्वम्। स तेषामर्थ इति। स तद्धोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्त
तया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु श
ब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्देऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन रागाद्यसंभवात्ततः शब्दार्थसंब
न्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबन्धसंभवात्तद्भाविनी कामचारात्प्रकृतिराश्रीयते। तथा हि। शुक्लस्य द्र
व्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये
प्रवर्तनात्। गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूता
र्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिभ्यां पूर्वोक्तार्थवृत्तौ पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्ते
ऽभिप्रायाद्यवगम्यते किंतु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसं
बन्धिनि शब्दसंबन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थितम्। त्वतल्भ्या
मिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्व
पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्यो

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग
इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतल्भ्यां नञ्समा
सः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतल्भ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्।
त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्।
ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः। अवृषलः। उ
भयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्व
विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापे
क्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्।
असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते। प्रधान
मत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

दात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद्ब्राह्मणार्थस्य नञर्था
पेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोरप्रसङ्गः। प्रधानमत्रे
ति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य। यथा राजः पुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्ष
माणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं तर्हीति। न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतलभ्यामिति वचनं नियमार्थम्। त्वतलोरेव कर्त्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः। न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात्। ततश्च सति शिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्यतः। शौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति। यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञो प्रसङ्गाद् शौक्ल्यं मित्यादि न सिध्येत्। वा छन्दसीति। छन्दोविषये क्वचित्पूर्वं त्वतलो ततो नञ्समासः क्वचित्तु विपर्ययः। अयोनित्वायेति। प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति। भवेदिदमिति। अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः। न ह्यसौ समासभावमिति। समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तूच्यते। तद्भावमसौ नाशास्ते। अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति। किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति। उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभा

इदं तर्हि प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति। तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम्॥ वा छन्दसि॥ वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः। निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते। अपशुतां गौः। अयोनित्वाय। अशिथिलत्वाय। अगोतामनपत्यताम्। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति। इदं त्वयुक्तम्। अपशुतामिति। न ह्यसौ समासभावमाशास्ते। किं तर्हि। उत्तरपदाभावमाशास्ते न पशोर्भवद्विति। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत्। अप्रथिमा। अम्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अशौक्ल्यम्। अकार्स्न्यम्॥ आ च त्वात्॥ किमर्थश्चकारः ॥

वमाशास्ते पशुर्मी भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति। न पशोर्भवद्विति। भावस्य नञ्संबन्धात् पशोरसंबन्धात्॥ आ च त्वात्॥ वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ मा बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम्। किमर्थश्चकार इति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम्। नैतदस्ति। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थेऽपि स्यातां त्वतलौ बाधेयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम्। किं चास्त्यस्मिन्सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशानिराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनुकर्षणार्थइति।अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात्।प्रकृताविति।विधेयमन्तरेणावध्युपादान स्यानर्थक्यादेत्रसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौत्वतलावपेक्षिष्येतेइत्यर्थः।अपवादसमावेशार्थमिति।नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः। भाष्यकारस्तुन्यायव्युत्पादनायवक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्यदूषयित्वाचनञ्स्नञ्समावेशार्थत्वंविवरिष्यते।इम निच्प्रभृतिभिरिति।असतिचकारेप्राकृत्वादर्थेत्वतलौभवतइत्ययमेवार्थः स्यादितिकर्मण्येवगुणवचनादिभ्यस्त्वत लोर्विधिःस्यान्नत्वपवादेनसमावेशः।चशब्दात्तोपिभवतीतिभावः।नैदस्तीति।आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौभ वतइतिविज्ञायमानेसूत्रार्थेसिद्धोऽपवादैःसमावेशः।आत्वाद्याःप्रकृतयइति।गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः।ताभ्यश्चेति।

अनुकर्षणार्थः।त्वतलावनुकृष्येते।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रकृतौत्वतलावनुकृष्येते।अतउत्तरंपठति। आचत्वादिति।चकारकरणमपवादसमावेशार्थम्।आचत्वादितिचकारकरणंक्रियते।अपवादसमावेशार्थम्।इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।आत्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।आत्वाद्याःप्रकृतयःताभ्यश्चत्वतलौयथास्यातां यतश्चोच्येते।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आत्वादित्येवआत्वाद्याः प्रकृतयःताभ्यस्त्वतलौभविष्यतः यतश्चोच्येते।इदंतर्हिप्रयोजनम्।आत्वाद्येर्थास्तत्रत्वतलौयथास्यातांयत्रचोच्येते।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आत्वादित्येवआत्वाद्येर्थास्तत्रत्वतलौभविष्यतः॥

कर्मणीतिभावः।अनेनसूत्रार्थोव्याख्यातः।यतश्चोच्येतइति।अनेनचशब्दस्यप्रयोजनमाख्यायते।यतोविशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेणप्रसक्ताविमनिजादिभिर्बाधितौततोपियथास्यातामित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथाकर्मणित्वतल्विधायकस्यसूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधःस्यात्।एतदपिनास्तीति।आत्वात्प्रकृतीःसर्वाअपेक्ष्यत्वतलौविधीयमानावपवादविषयेकर्मणि चभविष्यतइतिनार्थश्चशब्देनेत्यर्थः।आत्वाद्येर्थाइति।जातौबहुवचनम्।कर्मणएकस्यैवार्थस्यवक्ष्यमाणत्वात्।अयमर्थोयद्यवधिमत्यःप्रकृतयआश्रीयन्तेतदापवादैःसमावेशःसिध्यतिप्रतिप्रसवार्थत्वादस्यसूत्रस्य।गुणवचनादिभ्यस्तुकर्मणित्वतलोर्विधानेनसिध्यति।तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेणकर्मणित्वतलौसूत्रेणविधीयेतेचकारेणतुभावेअपवादैःसमावेश्यते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्रचोच्येतेइति।भावेविशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः।एतदपीति।अर्थान्प्रकृतीश्चाविशेषेणावधिमत्वे नापेक्ष्यत्वतल्विधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः।केचित्तुप्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणित्वतलाविच्छन्तोभाष्यमन्यथाव्याचक्षते।तत्त्वयुक्तम्।प्रकृतिविशेषसंबन्धस्यकर्मार्थस्योपादानात्प्रकृत्यन्तरेणतस्यसंबन्धायोग्यत्वात्।तस्माद्गुणवचनेत्यतःप्रभृतिप्राक्त्वाद्याविशेषप्रकृतयस्ताभ्यएवचप्रकृतिभ्यःकर्मणित्वतलौभवतः आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद्भावेतुप्राक्त्वादेतस्मात्सूत्रादूर्ध्वयाःप्रकृतयस्ताभ्यः।पूर्वसूत्रेणतुङ्याप्प्रातिपदिकादितिसिद्धान्तः।यस्याश्चेति।प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौप्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषुविधीयमानौत्वतलौबाधकौप्राप्नुतइतितद्विषय

यत्रचोच्येत।इदंतर्हिप्रयोजनम्।आत्वाद्याःप्रकृतयस्ताभ्यश्चत्वतलौ।यथास्यातांयस्याश्चप्रकृतेरेतस्मिन्विशेषेऽन्यःप्रत्ययउत्पद्यते।किंकृतंभवति।स्त्रीपुंसाभ्यांत्वतलोरुपसंख्यानंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति॥नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः॥कस्यायंप्रतिषेधः।त्वतलोरित्याह।नैतदस्तिप्रयोजनम्।दृश्यतेनञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ।अब्राह्मणत्वंअब्राह्मणतेति।अतउत्तरंपठति।नञ्पूर्वादित्युत्तरस्यप्रतिषेधः।ननञ्पूर्वादिति।उत्तरस्यभावप्रत्ययस्यप्रतिषेधःक्रियते।नैतदस्तिप्रयोजनम्।परिगणिताभ्यःप्रकृतिभ्यउत्तरोभावप्रत्ययोविधीयते।नचतत्रकाचिन्नञ्पूर्वाप्रकृतिर्गृह्यते।तदन्तविधिनाप्राप्नोति।ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिःप्रतिषिध्यते।यत्रतर्हितदन्तविधिरस्तिपत्यन्तपुरोहितादिभ्योयगिति।यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयात्।पत्यन्ताद्यग्भवति।नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति।

त्वेत्वतलौप्राप्येते।प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्चनञ्स्नञावपिभावेभवतोऽन्यथाप्राग्वतेरित्येववक्तव्यंस्यादित्यर्थेहिनञ्स्नञ्यांपुंवदितिलिङ्गान्नभाव्यम्॥ननञ्पूर्वा॥कस्यायमिति।प्रतिषेध्यस्यानुपादानाद्अनन्तरयोश्चत्वतलोःप्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः।आचार्यदेशीयआह।त्वतलोरिति।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिमन्यते।उत्तरस्यप्रतिषेधइति।अधिकारादस्यसूत्रस्येतिभावः।परिगणिताभ्यइति।पृथ्वादिप्रभृतिभ्योगणेसूत्रेचपठिताभ्यः।यत्रतर्हीति।एतच्चोपलक्षणम्।हायनान्तयुवादिभ्योण्इगन्ताच्चलघुपूर्वाद्योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञित्येतैःसूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्येवप्रसङ्गः।यद्येतावदिति।अत्रप्रदेशेप्रयोजनाभावात्पत्यन्तसूत्रस्यपरतःप्रतिषेधोविधेयःसएवोत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र त्वदन्तविषयाभावात्प्रसङ्गाभावा
त्किं प्रतिषेधेन कृतस्तस्मात्सो नञ्पूर्वाद् बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तूत्तरम्। एवं तर्ही
ति। प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न कर्त्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति। अत्र हि
प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकाद् भवत्यप्रथिमेति। नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्त
दर्थविग्रहवाक्यावस्थेति तद्विषयमेव ज्ञापन — माश्रीयते। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षाद् उत्तरप्रत्ययविषयत्वाज्ज्ञाप
नस्यायदयमिति। वक्तेभ्यो न हितदित्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धिता नुत्पत्तौ नञः परस्य संपाद्यादार्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनु
पपन्नम्। तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्त द्धितो नञर्थापेक्षाद् भवतीति ज्ञापयतीति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम्। त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्ये
तदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम्। चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्यो नभिधानात्ष्यञ्न भवति। कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वा

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद् बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्यते। अविद्यमा
नाः पृथवोऽस्याऽपृथुः अपृथोर्भावः अपृथुत्वम्। अपृथुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययोऽन्यपू
र्वाच्चत्पुरुषाद् भवतीति। नैवेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम्। पर म
मपृथुता। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद् भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नञ्स
मासाद् न्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति। सर्व एते तद्धिताः सापेक्षाद् भवन्तीति। यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्ह हितालमर्थास्तद्धिता इत्याह ॥

ष्यञि सत्याचतुर्थ्यमित्यादि भवति। यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतत्सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्या
स्यते। यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्यमिति भवति। पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्य
मायथापुर्यमिति भवति। न पत्युर्भाव इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतल्भ्यां नञ्समास इति वचनान्नञ्स
मासे कृते त्वतलौ भवतः। न पटोर्भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चा
न्नञ्समासः। अपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति। अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादिती ष्यत एवाण् अशौचमशौचमिति। नञः शु
चीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञ् स्यचौ चा शौक्ल्यमित्यादि भवति। तदेवं
सूत्रेऽस्मिन्प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात्क्वचिद् भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षा यां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भाव
प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे क्वचित्पूर्वं भावविवक्षा क्वचित्पूर्वं निषेधविवक्षा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृथ्वादि॥ वावचनमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति। अणसमावेशार्थमिति। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते। वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः। लिङ्गं च पारेमध्ये षष्ठ्या वा पीलासा वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यणसमावेशार्थमिह वावचनम्॥ गुण॥ चातुर्वर्ण्यादीनामिति। प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसंबन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ्भवति। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यम्। अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठक्। सर्वसादेर्द्विगोश्च लद्इति लुक्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः। अर्हतोनुम्चेति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी। आर्हन्तीति। षित्वकरणात्स्त्रियामपि

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा॥ वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्वतलावपि यथा स्याताम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पृथ्वादिभ्यो वावचनमणसमावेशार्थम्। पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते। अण्समावेशो यथा स्यात्। पार्थवं प्रथिमा॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम्॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। चातुर्वर्ण्यम्। चातुर्वैद्यम्। चातुराश्रम्यम्। अर्हतोनुम्च॥ अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः। अर्हतो भावः। आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। किं चातः। यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति। अथ संघातग्रहणम्। अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति। सिद्धोन्त्यलोपो यस्येत्येव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति॥ हायनान्तयुवादिभ्योण्॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

ष्यञन्तः प्रयोगः। तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते। स्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथेति। नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नादृता। आरम्भसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः॥ हायनान्त॥ यलोपश्चेति। यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदा घशब्देन इयेति रूपं लक्ष्यते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धान्यानाम्॥ विभाषा॥ नयतामुक्त इति। मह। विभाषयावाक्यसिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेतिभावः। उमाभङ्ग्योरि
ति। निमित्ताभावात्ताभ्यांखञोप्राप्तिः। विभाषाग्रहणंतुतिलमाषाणुभ्यएवखञःप्राप्त्यर्थंस्यात्। चमेष्विति। यवाश्चमेमाषाश्चम
इतिचमेशब्दस्यपुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देनतद्वन्तोनुवाकाउच्यन्ते। अथवाचमेशब्दस्यचमितियन्मकारान्तंतदनुकर
णंच मिति। आगन्तुनाचाकारेणचमशब्दोभवति। चमेशब्दोविद्यतेयेषुनुवाकेषु तेचमाः। अध्यायानुवाकयोर्लुगितिच्छस्य
लुक्। संबन्धमनुवर्त्तिष्यतइति। धान्यग्रहणेनसंबन्धमनुरोत्स्यतइत्यर्थः। अथवासंबध्यइतिसंबन्धःधान्यग्रहणसंबन्धम

विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः॥ तिलादिभ्यःखञ्॥ तिलादिभ्यःखञ्चेतिवक्तव्यम्। तिल्यम्। तैलीनम्। किम
र्थमिदमुच्यते। नयतामुक्तेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्चेत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। किंकारणम्। उमाभङ्ग्योरधान्यत्वा
त्। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्युच्यते। नचोमाभङ्गीधान्ये। चमेषुयत्पठ्यतेतद्धान्यम्। नचैतेतत्रपठ्येते। तत्तर्हिख
ञ्ग्रहणंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञिति। यदेतदनुवर्त्तते॥ व्रीहि
शाल्योर्ढग्यवयवकषष्टिकाद्यदितिखञ्चेतिखञपिप्राप्नोति। संबन्धमनुवर्त्तिष्यतेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्व्री
हिशाल्योर्ढग्भवति। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्भवति। विभाषा
तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। भवनेक्षेत्रेखञ्ग्रहणमनुवर्त्तते। धान्यानामितिनिवृत्तम्। अथवामण्डूकप्लुतयोधिका
राः। यथामण्डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छन्तितद्वदधिकाराः। अथवाअन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादोविज्ञा
स्यते। यथोत्सर्गेणप्राप्तस्यापवादः। अन्यस्यप्रत्ययस्यवचनाच्चकारस्यचानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्यखञः
ढग्यतौबाधकौभविष्यतः। यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति ॥

नुवर्त्तिष्यतइत्यर्थः। ततोधान्यसामान्यसंबन्धंखञ्ग्रहणंव्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्नसंबध्यते। भवनेक्षेत्रइत्येतत्तुप्रत्यये
नाभिधायकेनसंबध्यते। अथवेति। यत्रैवार्थित्वंतत्रैवाधिकाराःसंबध्यन्तेनान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गस्यान्यत्रच
रितार्थत्वादपवादविषयेप्रवृत्तिःसंदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेनासौबाध्यते। एवंखञउत्तरार्थायामनुवृत्तौनान्तरीयकोप
स्यानसंभवात्संदिग्धप्रवृत्तित्वादसंदिग्धप्रवृत्तिभ्यांढग्यद्भ्यांबाधः। धान्यानामित्यनेनप्राप्तस्यखञोढग्यतावपवादौनतुत
त्रानुवृत्त्यासंनिहितस्येतिसाधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्येत्युक्तम् ॥ रामः ३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति।विभाषाग्रहणमेवज्ञापयतिअनुवर्तमानाअप्यत्राधिकारायत्रयत्नोविभाषाग्रहणादिकस्तत्रैवभवन्ति नान्यत्रेति।अन्यथाविभाषाग्रहणमनर्थकंस्यात्।अनुवर्तनादेवखञःसिद्धत्वात्।धिनोतेरिति।योगरूढिरियम्।उमाभङ्गयोरपीतिभावः।चमकेषुत्वधान्यान्यपिकानिचित्पठ्यन्तेधान्यान्यपिकानिचिन्नपठ्यन्ते।नहितद्धान्यपरिगणनार्थमितितत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वंनभवति।शणसप्तदशानीति।धान्यपरिगणनार्थास्मृतिरियम्॥यथामुख॥समस्यान्तलोपइति।समंमुखंयत्रादर्शादौप्रतिबिम्बाश्रयेदृश्यतेससंमुखीनइतिप्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्।संशब्दस्यनिपातस्यार्थसंगत्यभावादनाश्रयणम्।प्रत्ययसंनियोगेनाकारलोपोपिनिपात्यमानस्तद्भावेनभवति।संमुखीनादर्शादिसादृश्याद्वान्योप्यभिमुखावस्थानःसंमुखीनउच्यतइत्याहुः॥अनुपद॥तत्रनज्ञायतइति।अयनमयइतिगमनमात्रम

अथवाएतज्ज्ञापयतिअनुवर्तन्तेनामविधयोनचानुवर्तनादेवभवन्ति।किंतर्हि।यत्नाद्भवन्ति।अथवायतामुक्तेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्येवसिद्धम्।ननुचोक्तंनसिध्यति।किंकारणम्।उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति।नैषदोषः।धिनोतेर्धान्यम्।एतेचापिधिनुतः।अथवाशणसप्तदशानिधान्यानि॥यथामुखसंमुखस्यदर्शनःखः॥संमुखेतिकिंनिपात्यते।संमुखेतिसमस्यान्तलोपः।संमुखेतिसमस्यान्तलोपोनिपात्यते।संमुखस्यदर्शनःसंमुखीनः॥अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु॥अयानयन्नेयइत्युच्यते।तत्रनज्ञायतेकः अयःकःअनयइति।अयःप्रदक्षिणम्।अनयःप्रसव्यम् ॥

यशब्देनोच्यते।तत्रप्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेतिविरुद्धार्थाभिधायिनाद्यानयंनेयइत्यसमन्वयशङ्कयाप्रश्नः।अयःप्रदक्षिणमिति।एकद्यूतकारापेक्षयाशारस्यप्रदक्षिणगमनमयोद्वितीयापेक्षयाप्रसव्यंवामापरपर्यायंगमनमनयोरूढिवशादुच्यते।परैरिति।द्वितीयद्यूतकारसंबन्धिभिःशारैःपदानांस्थानानांगृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः।ससहायस्यशारस्यपरैर्नाक्रम्यतेपदम्।असहायस्तुशा रेणपरकीयेणबाध्यतइतिद्यूतव्यवहारः।अयसहितोनयइत्युत्तरपदलोपीसमासस्तत्पुरुषः।अथवाअयश्चासावनयोऽयानयइत्येकदेशद्वारेणसमुदायस्यकृताकृतादिवद्व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः।समाहारद्वन्द्वोवा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयानयमिति। नयतेर्हि कर्मकत्वाद्यानयमित्यप्रधानेपिकर्मणिद्वितीया। प्रधानेतुकृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट्। तत्रकेचित्फलकस्थितस्यस्यैवस्वशारवर्गमानस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तुशारएकपार्श्वएवसंचरन्तितन्ननभवतिप्रत्ययोयोहिशारःपार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयतेसएवायानयंनीयतेऽन्यस्त्वयमेवनीयतेऽनयमेवत्वा। परो॥ परस्योत्वंवचनमिति। परशब्दस्यान्तस्यौकारोनिपात्यतइत्यर्थः। ततएङःपदान्तादतीतिपूर्वैकादेशः। शकन्ध्वादिन्यायेनेति। शकन्ध्वादिषुपररूपंवक्तव्यमितिपररूपेणनिर्देशः। परस्येति। अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्राद्गुणः। तत्रकेचित्सामान्येननिपातनमिच्छन्ति। ते

प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांशाराणांयस्मिन्परैःपदानामसमावेशःसोयानयः। अयानयंनेयअयानयीनःशारः॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति॥ परोवरेतिकिंनिपात्यते। परोवरेपरस्योत्वंवचनम्। परोवरेतिपरस्योत्वंनिपात्यते। यद्येवंपरस्योत्वंवचनमितिप्राप्नोति। शकन्ध्वादिन्यायेननिर्देशः। अथवानैवंविज्ञायतेपरस्योत्वंनिपात्यतइति। कथंतर्हिपरस्यशब्दरूपस्यादेरुत्वंनिपात्यतइति। परांश्चावरांश्चानुभवतिपरोवरीणः। अथपरंपरेतिकिंनिपात्यते। परपरतराणांपरंपरभावः। परपरतराणांपरंभावोनिपात्यते। परांश्चपरतरांश्चानुभवतिपरंपरीणः॥ समांसमांविजायते॥ इहसमांसमीनागौः। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुब्लुक्प्राप्नोति। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानंभविष्यति। यदयंयलोपंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योनात्रलुग्भवतीति। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेद् ॥

नखप्रत्ययाभावेपिप्रयोगउपपन्नोभवतिपारोवर्यविदितिपारंपर्यमविच्छिन्नमितिच। अन्येतुपरंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते। तस्मात्स्वार्थेष्यञिपारंपर्यमितिभवति। परोवर्यवदित्यस्यासाधुत्वमाहुःप्रत्ययसंनियोगेनैवनिपातनस्ययुक्तत्वंमन्यमानाः॥ समाम्॥ विजायतेप्रसूयतइत्यर्थः। तत्रसमायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात्प्रत्ययोवचनाद्भवति। तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेसतितत्त्वयवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेपिसुपोलुक्प्राप्तोयलोपवचनान्नभवति। याटःसुब्व्यक्तत्वात्लुकैवयलोपेसिद्धेसूत्रेयलोपवचनंनियमार्थंयकारस्यैवलोपोभवतिनतुसर्वस्यप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तरपदस्यलुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात्पूर्वपदवदुत्तरपदेपिलुङ्न प्राप्नोतीतिभावः। सिद्धन्त्विति। तेन पूर्वपदस्यैवय लोपनिपातनादामः श्रवणंभवति। उत्तरपदेतुमुलुग्भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्तावितिः। वाक्येपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवक्तव्यः। तेनदृरूपंभवति॥ आगवीनः॥ किंनिपात्यतइति। काप्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थइतिप्रश्नः। गोराङ्पूर्वादिति। योगवा भृतः आगोःप्रत्यर्पणात्कर्मकरोतिसआगवीनउच्यते। तत्रवृत्तिविषयेगोशब्दोगोप्रत्यर्पणेवर्तते। तत्रआङ्गोशब्दयो राङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेहृस्वत्वेचकृतेखोनिपात्यते॥ शालीनकौपीने॥ किंयः शालायामिति। अस्यांकल्पना यांशालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितंभवतीतिभावः। शालायामधृष्टइति। अन्यत्रधृष्टः। कूपइति। लङ्घनादिकमित्यर्थः। उत्तरपदलोपइति। लोकप्रसिद्धार्थानुवादेनसाधुत्वान्वाख्यानादधृष्टकार्यमात्रेशालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादितिभावः।

उत्तरपदस्यलुग्वचनम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेदुत्तरपदस्यलुग्वक्त व्यः। सिद्धंतुपूर्वपदस्ययलोपवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्ययलोपोवक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपद स्यवावचनम्। अनुत्पत्तौपूर्वपदस्यउत्तरपदस्ययलोपोवावक्तव्यः। समांसमांविजायते। समायांसमायांविजा यतइति॥ आगवीनः॥ आगवीनइतिकिंनिपात्यते। गोराङ्पूर्वादातस्यगोःप्रतिदानात्कारिणिखः। गोराङ्पूर्वा दातस्यगोःप्रतिदानात्कारिणिखोनिपात्यते। आतस्यगोःप्रतिदानात्कर्मकारीतिआगवीनः कर्मकरः॥ शालीन कौपीनेअधृष्टाकार्ययोः॥ किंयः शालायामधृष्टः सशालीनः। कूपेवायदकार्यंतत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलो पोत्रद्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः सशालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यंतत्कौपीनम्॥ व्रातेनजीव ति॥ व्रातेनजीवतीत्युच्यते। किंव्रातंनाम ॥

तत्रवृत्तिविषयेशालाकूपशब्दौतत्कर्मिकायांक्रियायांवर्तेतेइतिगम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवोत्तरपदस्यलोपः। शालाप्रवेशन मिति। अन्यत्रप्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यंतत्प्रच्छादनीय त्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपिकौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपिकौपीनम्। अथवाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गंकौपीनमस्पृश्यत्वा त्तदाच्छादनम्॥ व्रातेन॥ किंव्रातंनामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्रयः संघेनजीवतितत्रव्रातीनशब्दोनप्रयु ज्यते। व्रातकर्मणाजीवतितुप्रयुज्यते। व्रातकर्मणिचव्रातीयशब्देनभाव्यमितिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानाजातीया इति। एकजातीयस्त्रियादिनिराकरणम्। अनियतवृत्तय इति। नियतवृत्त्या ऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिवैभवेनेत्यर्थः। व्राता नां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाण्भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते। हैयंगवीनम्॥ किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गव्यमेव घृतं हैयंगवीनमुच्यत इत्याहुः॥ पक्षा॥ मूल इति वक्त

नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः। तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः॥ हैयंगवीनं संज्ञायाम्॥ हैयंगवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशः संज्ञायां तस्य विकारे॥

ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित्तन्मा भूदिति॥ पक्षात्तिः॥ मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेऽपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्ङीप्। दामहायनान्ताच्च। संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम्॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत। द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः। न न सह सहैवेति। नैष दोषः॥

व्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः। एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते। एकयोगनिर्दिष्टानामपीति। अर्थाधिकारपक्षेऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्नस्यादेकदेशानुवृत्तिः। शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयत इति दोषाभावः। विनञ्॥ सहार्थो गम्येते ति। न सहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते। प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिनाभाव्यमिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नायमिति। लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्यानात्। लोके च नानाशब्दस्य पृथगभावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्य
र्थनिर्देशः। यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्। द्विगार्द्दभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेध
वृत्तित्वदर्शनात्। नैतदस्ति। क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत। विगतौ सह विकृतौ सहेति। इह तु विना दे
वदत्तेन नाना देवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति। वेः शा॥ कस्मिन्नर्थे शालजा
दय इति। वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम्। सहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः। विशाल इति। नानादेशाभावे
नादस्यत्रासहार्थत्वमिति भावः। किं वक्तव्यमिति। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचकाभावे

नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः। क
स्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति॥ वेः शालच्छङ्कटचौ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति। न सह इत्यनुवर्तते। भवेत्सिद्ध
म्। विशाले शृङ्गे। विशङ्कटे शृङ्गे इति। इह खलु संगतोर्थो गम्यते संकटमिति। प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते।
उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते। एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्य
मानं गंस्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयु
ज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। ते एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः
ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति। इदं तु न सिध्यति। विशालो विश
ङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशालेऽस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

भावादनर्थका एवेति भावः। ससाधनामिति। क्रियोपसर्जनं साधनमाहुरित्यर्थः। नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा
द्विदशा इत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति। अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि योग्यतामात्राश्रयं
प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाले इति। शृंगयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशालेऽस्येति। मतुप्प्रत्यय
स्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्तेपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरेवागमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेणचेदमु
च्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कंचिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संप्रोद॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादोरञित्यञि प्राप्ते तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटच् विधिः। गोष्ठादयद्ति। प्रयोगसमवायि प्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्वरार्थो ऽनुबन्ध आसङ्ग्यः। तथाहि। समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यन्ते। तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते। सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। गवांस्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच् प्रत्ययः। अविकट इति। अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच्। अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच्। अप्रसृते समूहे अविकटः प्रसृते ऽविपटः। उष्ट्रगोयुगमिति। द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गो

संप्रोदश्च कटच्॥ कठच् प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्। कटच् प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः। उमाकटः॥ भङ्गायाश्च॥ भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः॥ गोष्ठजादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः। गोगोष्ठम्। अविगोष्ठम्। संघे कटज् वक्तव्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः॥ विस्तारे पटच्च वक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः॥ द्वित्वे गोयुगच्॥ गोयुगच् शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। उष्ट्रगोयुगम्। खरगोयुगम्। स्नेहने तैलच् शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इङ्गुदतैलम्। सर्षपतैलम्। संभवने क्षेत्रे शाकट शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकटम्। मूलशाकटम्। शाकिन शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकिनम्। उपमानाद्वासिद्धम्। उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। गवां स्थानं गोष्ठम्। यथा गवां तद्वदुष्ट्राणां कटजन वक्तव्य इति ॥

युगच् प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगेच् प्रत्ययः। इङ्गुदतैलमिति। लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण् प्राप्तः। सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने पान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति। ततो ऽनुदात्तत्वादिञ् प्राप्तः। इक्षुशाकटमिति। इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकट शाकिनौ। गवां स्थानमिति। गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घञर्थे क विधानमिति कः। तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते। तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद् गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तस्माधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथापट इति। विस्तारसामान्यादन्योपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठम्। तन्त्रयानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ्बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत्। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति। उपमानाश्रयेण

३ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥

यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः। गोयुगच् शब्दश्च प्रत्ययार्थो न वक्तव्य इति। गोर्युगं गोयुगम्। यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते। एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव॥ इनच्पिटच्चिकचि च॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च॥ इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः। चिक चि चिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल् च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्नार्थोऽस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति ॥

पिटङ्ङ्। इति तैलमित्यादि सिध्यति॥ तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्य तैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टे वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति। इनच्॥ सूत्रे तिशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहिताविव्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अकारोमत्वर्थीयइति। अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादितिपाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्नभवति॥ प्रमाणे॥ किमयमिति। सप्तमीनिर्दिष्टस्येहशास्त्रेप्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसंभवाच्चप्रश्नः। अस्येत्यनुवर्तनादिति। नन्वेवमपिप्रमेयवाचिनः प्रमाणेप्रत्ययप्रसङ्गः। उदकं प्रमेयमस्योरोरिति। नैषदोषः। अनियतप्रमेयविषयत्वात्। प्रमाणानामेकेनप्रमेयेणाविशेषेण दुःसंबन्धत्वात्प्रमेयस्यतुनियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दालोकेप्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते। प्रथमश्चेति। यद्यायामवाच्येवप्रमाणशब्दः सूत्रउपात्तः। तदोर्ध्वमानेप्राप्तौद्वयसज्दघ्नचौप्रमाणाद्पकृष्यविधीयेते। अथतुपरिच्छेदमात्रंप्रमाणमिहगृह्यते। तदोर्ध्वमानएवयथास्यातामितिनियमायवचनम्। प्रमाणेलइति

अकारोमत्वर्थीयः। चिल्लेअस्यस्तः चिल्लः। पिल्ले अस्यस्तः पिल्ल इति॥ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ प्रमाणइति किमयंप्रत्ययार्थः प्रमाणेप्रत्ययार्थइति। प्रमाणइतिनायंप्रत्ययार्थः। क्वतर्हिप्रत्ययाभवन्ति। तद्इति। कुतएतत्। अस्येत्यनुवर्तनात्। क्वप्रकृतम्। तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइतजिति। प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौमम। ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्॥ प्रमाणेलः॥ प्रमाणे लोवक्तव्यः। शमोदिष्टिर्वितस्तिः। द्विगोर्नित्यंलोवक्तव्यः। द्विशमम्। त्रिशमम्। द्विदिष्टिः। त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः। त्रिवितस्तिः। किमर्थमिदमुच्यते। संशयेश्राविणंवक्ष्यति। तस्यायंपुरस्तादपकर्षः। डट्स्तोमेवक्तव्यः। पञ्चदशःस्तोमः। शतशनोर्डिनिः। शतशनोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनोमासाः। पञ्चदशिनोर्द्धमासाः ॥

प्रमाणशब्दालोकेयेप्रसिद्धादिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्यप्रत्ययस्यलुग्भवति। सचसंभवान्मात्रचएव। इतरयोरूर्ध्वमानएवहिविधानम्। मात्रचस्त्वविशेषेणपरिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात्। द्विगोर्नित्यमिति। तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः। किमर्थमिति। नित्यग्रहणमितिप्रश्नः। नहिविकल्पः प्रकृतइतिभावः। श्राविणमिति। श्रवणंश्रावः। सयस्यास्तीतिश्रावी। मात्रच्प्रत्ययः। तस्यपरत्वाच्छ्रवणेप्राप्तेनित्यग्रहणाद्बाधकबाधनार्थोलुगेवभवति। द्वौशमौप्रमाणमस्यस्यात्। नवाद्विशममिति। प्रकरणादिवशाच्चनिश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम्। डट्स्तोमइति। अत्रायामस्यप्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमेडट्प्रत्ययः। पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्यस्तोमस्यपञ्चदशः ॥ रामः ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विंशिनइति।विंशतिशब्दात्संख्यामात्रवाचिनः संख्येयेप्रमेयेडिनिः।तिविंशतेर्डितीतितिलोपस्तस्ययस्येतिचेत्यकारलो
पेकृतेव्येःसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वंनभवति।भाष्यकारवचनात्तस्यसिद्धत्वात्।तदस्यपरिमाणंसंख्यायाः संज्ञेत्यत्रस्तो
मेडविधिःपञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपिस्त्रियांङीबर्थमिहडड्विधीयतेस्तोमसाहचर्याच्चस्त्रियांप्रयोगः सप्तदशीरात्रिरिति।
तत्रतुडविधानंटाबर्थंयदिप्रयोगोदृश्यते।तददर्शनेतुप्रपञ्चार्थम्।डिनेःसामान्यविधानात्तत्रशन्शतोर्डिनिःछन्दसि
वक्तव्यइतिवचनंप्रपञ्चार्थमेव।प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति।रूढिशब्दौभेदेनोपात्तौ।शममात्रमिति।शमःप्रमाणमस्य
स्यान्नवादिष्टिःप्रमाणमस्यस्यान्नवाकुडवंप्रमाणमस्यस्यान्नवेत्यत्रार्थेमात्रच्।पञ्चमात्राइति।पञ्चस्युर्नवेतिसंशय्य
मानार्थवाचिनःस्वार्थेप्रत्ययः।अथवावृत्तिविषयेद्व्येकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनःषष्ठ्यर्थेप्रत्ययः।पञ्च[illegible]लसं

विंशतेश्च।विंशतेश्चेतिवक्तव्यम्।विंशिनोङ्गिरसः।प्रमाणपरिणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेमात्रज्वक्तव्यः।
शममात्रम्।दिष्टिमात्रम्।कुडवमात्रम्।पञ्चमात्राः।दशमात्राः।वत्वन्तात्स्वार्थेद्वयसज्मात्रचौबहुलम्।वत्व
न्तात्स्वार्थेद्वयसज्मात्रचौबहुलंवक्तव्यौ।तावदेवतावद्द्वयसम्।तावन्मात्रम्।यावदेवयावद्द्वयसम्।याव
न्मात्रम्॥यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुप्॥किमर्थंपरिमाणइत्युच्यते।नप्रमाणइतिवर्तते।एवंतर्हिसिद्धेसति
यत्परिमाणग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति।डावतावर्थवैशेष्यान्नि
र्देशःपृथगुच्यते।नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥

ख्याप्रमाणमेषांस्यान्नवेतिसंशय्यपञ्चमात्राः।तावदेवेति।तत्परिमाणंयस्यधान्यादेःतत्तावद्धान्यादिकंततःस्वार्थेप्रत्य
यः।उत्तरसूत्रेतुभावःसिद्धश्चडावतोरित्यर्थान्तरेवत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम्॥यत्तदे॥किमर्थमिति।प्रमाणपरिमा
णशब्दयोरेकार्थत्वंमत्वाप्रश्नः।नप्रमाणइतिवर्ततइति।काक्वानञःप्रयोगाद्वर्ततएवेत्यर्थः।अथवाऽनेकार्थत्वान्निपा
तानांननुशब्दस्यार्थेनशब्दोवर्तते।आचार्यदेशीयआह।एवंतर्हीति।आचार्यआह।डावताविति।पूर्वाचार्यप्रक्रियापे
क्षोनिर्देशः।इहतुवतुपंविधायसर्वनाम्नइत्यात्वंविहितम्।पूर्वाचार्यास्तुडावतुंविदधिरे।अर्थवैशेष्यादिति।विशिष्य
तइतिविशेषःविशेषस्यभावोवैशेष्यमर्थस्यवैशेष्यमर्थवैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्यपृथङ्निर्देशःक्रियते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तोत्रेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वतइति। मात्राद्यप्रतिघातायेति। यदि प्रमाणइत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयते तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावः। तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति। भावः सिद्धश्चेति। तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपे वोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। सादृश्यइति। विषयनिर्देशोयं सदृश

उक्तोत्र विशेषः मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति॥ भावः सिद्धश्च डावतोः॥ डावत्वन्ताच्च मात्राजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न त्वावाम न्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूवसो। यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति। किमिदंभ्यां वो घः॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति। यद्ययं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुब्भवति। ततो वो घइति॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च॥ बहुष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। कियान्। कियन्तौ। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते ॥

वस्तुप्रत्ययार्थः। किमिदम्। एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते॥ किमः॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति। कासंख्यापरिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्गइति। तदा पञ्चकइत्यादि उत्तरेण भाव्यम्। तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। किमित्येतदिति। इहास्येत्यधिकाराद्यदीयासंख्या पृच्छ्यते तेनैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। तत्र यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु व्यवहितसंख्यासंबन्धे वर्गे ततः कति गावोऽस्मिन्वर्गइति भवति कति गावो यं वर्गइति च संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम्। कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते। संख्याप्रश्ने तु कियन्तइति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संख्याया॥बहवोवयवाइति।उत्कृष्टभेदस्यसंख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादीन्विशेषानवयवान्मत्वाप्रश्नः।अवयवेया
संख्येति।अवयवेयःसंख्यावाचीशब्दोवर्ततेतस्मादस्येत्यधिकारादवयविनिप्रत्ययोभवति।नचसामान्यविशेषयोर
वयवावयविभावःसंभवतीतिभावः।बहुशब्दइति।बहुशब्दवाच्योर्थइत्यर्थः।अथैवंकल्प्यतेबहवएकत्व[अवयवा]गुणाअस्याविं
शतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाःसाबहुतयीविंशतिरिति।तथापिप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थोविशेषणमव्यभिचारा
दनुपपन्नम्।संख्येत्येवेति।संख्याशब्दवाच्यासंख्यावयविनीत्यर्थः।नैषासंख्येति।संख्याशब्देनसंख्याविशेषोनाभि
धीयतइत्यर्थः।संज्ञैषेति।एकत्वादीनांसंख्यात्वजातियुक्तानांसंख्येत्येषासंज्ञा।तत्रसंख्याशब्दप्रतिपाद्यस्यसामान्यवि
शेषस्या वयवित्वासंभवइत्युक्तमेतत्।बहुतयंयूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायांभवति।बहुतयंरूपमित्येत

अनिर्ज्ञातंचबहुषु।द्व्येकयोःपुनर्निर्ज्ञातंनिर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोःपरिप्रश्नोन।परिप्रश्नाभावात्किमेवताव
न्नास्तिकुतःप्रत्ययः॥संख्यायाअवयवेतयप्॥इहकस्मान्नभवतिबहवोवयवाअस्याःसंख्यायाइति।अवय
वेयासंख्येत्युच्यते।नचकाचित्संख्यास्तियस्याबहुशब्दोवयवःस्यात्।ननुचेयमस्ति।संख्येत्येव।नैषासं
ख्या।संज्ञैषा।अवयवविधानेऽवयविनिप्रत्ययः।अवयवविधानेऽवयविनिप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।
इहमाभूत्।पञ्चावयवादशावयवाइति।अथवाऽवयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनिकस्मान्नभवति।
पञ्चपञ्चावयवादेवदत्तस्येति।अवयवशब्दोयंगुणशब्दः।अस्येतिचवर्तते।तेनयंप्रत्यवयवोगुणस्तस्मि
न्नवयविनिप्रत्ययेनभवितव्यम् ॥

श्चित्रस्यरूपस्यावयवित्वविवक्षायांभवति।यदातुरूपसामान्यंविवक्ष्यतेशुक्लादिविशेषविषयंतदासामान्यविशेष
योरवयवावयविभावाभावान्नभवति।अवयविनीति।स्वार्थप्रत्ययोमाभूदित्येवमर्थमवयविनीतिवक्तव्यम्।अवयव
स्वामिनीति।अवयवाःसन्त्यस्येतिव्युत्पत्त्यास्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापिप्रत्ययेनभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः।अवय
वशब्दोयमिति।संबन्धिशब्दान्नियतएवसंबन्धिनिमत्वर्थीयोभवति।यथापितृमानितिपुत्रएवाभिधीयते।पुत्रवानिति
पितैव।तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्धएवोच्यतेनतुस्वामीत्यर्थः।अस्येतिचवर्ततइति।अतइनिठनावित्यत्रतदस्या
स्त्यस्मिन्निनिमतुबित्यतोऽस्येतिवर्त्तते।सप्तम्यर्थेत्विनिठनोरभावः।सप्तम्यांचनतौस्मृतावितिवचनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्येतिवर्त्ततइति।तदस्यसंजातमित्यतः॥उभा॥उभयोमणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तोव्यपदेशः।उभौमीतलोहितावयवौयस्यसउभयः।उभयेदेवमनुष्याइति।वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानांवर्गिणामभिधानम्।किमर्थमिति।किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वंविधातुमुदात्तवचनमुतामन्त्रितत्वस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वंविधातुमितिप्रश्नः।उदात्तइति।आदेरितिभावः।स्थानिवद्भावात्यित्वादनुदात्तत्वंप्राप्तंबाधित्वाचित्स्वरेप्राप्तेआदेरुदात्तत्वंविधीयते।प्रत्ययस्वरेणापीति।स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरंपूर्वपक्षवादित्वान्नपश्यति।सर्वदर्शित्वेपूर्वपक्षमेवनविदधीत।कुतएतदिति।स्वरान्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमस्त्वितिमन्यते।हेउभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः।उदात्तेति।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधी

कंचप्रत्ययवयवोगुणः।समुदायम्।यद्येवमवयविनीत्यपि नवक्तव्यम्।अवयवेकस्मान्नभवति।अस्येतिवर्त्तते॥उभादुदात्तोनित्यम्॥किमर्थमुदात्तइत्युच्यते।उदात्तोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रत्ययस्वरेणाप्येषस्वरःसिद्धः।नसिध्यति।चितोन्तउदात्तोभवतीतिअन्तोदात्तत्वंप्रसज्येत।अथउदात्तइत्युच्यमानेकुतएतदादेरुदात्तत्वंभविष्यतिनपुनरन्तस्येति।उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तःस्वरस्तस्यभविष्यति।कस्यचाप्राप्तः।आदेः।अन्तस्यपुनश्चित्स्वरेणैवसिद्धम्।तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः॥इहकस्मान्नभवति।एकादशमाषाअधिकाअस्मिन्कार्षापणशतइति।अधिकेसमानजातौ।समानजातावधिकइष्यते।अथेहकस्मान्नभवति।एकादशकार्षापणाअधिकाअस्यांकार्षापणत्रिंशतीति।इष्टंशतसहस्रयोः।शतसहस्रयोरधिकाइष्यते।अथेहैकादशंशतसहस्रमितिकस्याधिक्येनभवितव्यम् ॥

न्बाधन्तेइतिचित्स्वरएवानेनबाध्यतेनामन्त्रितस्वरः॥तदस्मिन्न॥अधिकेसमानजाताविति।अधिकेयास्समानाजातिस्तस्यांसत्यामधिकेर्थेवर्त्तमानात्प्रत्ययः।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वेप्रत्ययइत्यर्थः।न्यायप्राप्तएवायमर्थउक्तः।तथाह्येकादशाधिकाअस्मिन्गोशतइतिवाक्येशतविशेषणत्वेनाप्युपात्तागावःसंनिधानात्प्रकृत्यर्थमपिविशिंषन्ति।एवंवृत्तावपिएकादशंगोशतमित्युक्तेगावःप्रकृत्यर्थतयाप्रतीयन्ते।शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण धिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषयएवप्रसिद्धः।नचवृत्तौभिन्नजातीयसंख्येयवाचिनाशब्देनप्रकृत्यर्थोविशेष्टुंशक्यते।सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनेतिन्यायात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्यसंख्येति।शतानांसहस्रंशतसहस्रमितिव्युत्पत्तिः क्रियतेसहस्राणांशतंशतसहस्रमितिच।संख्यायाअल्पीयस्या इति
द्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचस्मरणाच्छतस्यपूर्वनिपातः।तत्रशतानांसहस्रमितिशतानिसंख्यायन्तइतितान्येवप्रकृत्यर्थतयाविज्ञायन्ते।
एकादशशतान्यधिकान्यस्मि ञ्छतसहस्रेतदेकादशशतसहस्रमिति।शतसहस्राणांशतंशतसहस्रमितितुसहस्राणांसं
ख्येयत्वात्तेषामेवप्रकृत्यर्थत्वम्।एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति।प्रकरणाद्विशाच्छता नांसहस्राणां
वासंख्येयत्वावसायः।यस्यसंख्यातदाधिक्येइत्येतत्प्रत्ययार्थेनतुल्यजातीयस्यप्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यतइतिनायमपू

यस्यसंख्यातदाधिक्ये।डः कर्तव्योमतोमम।यदितावच्छतानिसंख्यायन्तेशताधिक्येभवितव्यम्।अथसह
स्राणिसंख्यायन्तेसहस्राधिक्येभवितव्यम्।डविधानेपरिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्दे
शः।डविधानेपरिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः।अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः।नह्येकाद
शानांशतमधिकरणम्।सिद्धंतुपञ्चमीनिर्देशात्।सिद्धमेतत्।कथम्।पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः।तदस्मादधि
कमिति।सतर्हिपञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः।नकर्तव्यः।यद्यपितावद्वैषयिकेव्यापकेवाधिकरणेसंभवोना
स्ति।औपश्लेषिकमधिकरणंविज्ञास्यते।एकादशकार्षापणाउपश्लिष्टाअस्मिञ्छतेएकादशंशतम्॥शदन्त
विंशतेश्च॥किमर्थंशद्ग्रहणेन्तग्रहणम्।शद्ग्रहणेन्तग्रहणंप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेरधिकार्थम्।श
द्ग्रहणेन्तग्रहणंक्रियते प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणंभवतीति।इहनप्राप्नोति।ए
कत्रिंशंशतम्।इष्यतेचात्रापिस्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीति।अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते।अ
स्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।संख्याग्रहणंच।संख्याग्रहणंचकर्तव्यम्।इहमाभूत्। गोत्रिंशदधिका अ
स्मिञ्छतइति ॥

या पा

र्वार्थः।नह्येकादशानामिति।तेषांशतेन्तर्भावादितिभावः।पञ्चमीनिर्देशइति।यस्मादधिकमितिनिपातनाद्बुद्धिप्रकल्पितावश्र
यणाद्वापञ्चमी।औपश्लेषिकमिति।एवंचाधिकसंबन्धेपञ्चमीसप्तम्यौभवतः।अधिकाखारीद्रोणेनेतिकर्तरितृतीयाभ
वति।शदन्त।अन्तग्रहणमिति।केवलस्यशतःप्रतिपादकस्यासंभवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयावातदन्तविधिर्भविष्यती
तिप्रश्नः।संख्याग्रहणंचेति।संख्यायाअवयवेतयबित्यतःसंख्याया इत्यनुवर्ततइतिव्याख्यानंकर्तव्यमित्यर्थः।एकत्रिं
शद्दादयश्चशब्दाः संख्यान्तरस्यनरसिंहादयइवजात्यन्तरस्यवाचकानतुसंख्यासमूहस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विंशतेश्चेति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम्॥ संख्यायाः॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्ये त्यनुवर्तते। मेङ् प्रणिदान इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यत इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किम्। यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति माभूत्। निमानमिति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र माभूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु माभू

विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्य मिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतम्। चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह माभूत्। गोविंशतिरधिकास्मिन्छत इति॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ निमाने गुणिनि॥ निमाने गुणिनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु माभूत्॥ भूयसः॥ भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्माभूदिति। एकोन्यतरः। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति॥ समानानाम्॥ समानानां चेति वक्तव्यम्। इह माभूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति ॥

दिति। स्वार्थे माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेकोऽवयवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र माभूदिति। एकोन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। तत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथवा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहरणम्। तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्द्धशब्दस्य समासकनोरेव संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात्। अध्यर्द्धपञ्चमादयोपि समासकनोरेव संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योपि प्रत्ययाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्येतिवर्ततइति। तेनस्वार्थेमयपन्नभवति। किंतर्हिनिमेयेक्षीरादौस्वभागापेक्षयालब्धगुणिव्यपदेशो निमेयगुणमात्रेतुप्रत्ययोनभवति। अनभिधानात्। तन्त्रमिति। पशुनायजेतेत्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता॥ एतदर्थमेवगुणनिमान इतिलघुरपिसमासनिर्देशोनकृतः। अनभिधानादिति। अन्यूनाधिकैकगुणसुदश्विदादिनिमेयंवक्तुंप्रत्ययान्तस्यसामर्थ्यादित्यर्थः। द्विमयायवाइति। उदश्वितोद्वौगुणौनिमेयौयेषामेकगुणानांयवानांतेद्विमयाः। यावतेति। तथाचनिमेयस्यापिनिमानत्वान्निमेयेचापिदृश्यतइतिनवक्तव्यमितिमन्यते। प्रसततरागतिरिति। आशुद्रागितिप्रतिपत्तिरित्यर्थः। अथवे

तत्तर्हिदंबहुवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। यत्तावदुच्यतेगुणिनीतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। गुणेषुकस्मान्नभवति। अस्येतिवर्तते। यदुक्तंभूयसइतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। अल्पीयसोवाधिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्नभवति। अनभिधानात्। यदुक्तमेकश्चेदन्यतरोभवतीतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवति। द्वौयवानांत्रयउदश्वितइति। तन्त्रंविभक्तिनिर्देशः। यदप्युच्यते। समानानामितिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवति एकोयवानामध्यर्द्धमुदश्वितइति। अनभिधानात्। निमेयेचापिदृश्यते। निमेयेचापिप्रत्ययोदृश्यते। द्विमयायवाः। त्रिमयाः। किंपुनरिहनिमानंकिंनिमेयम्। यावताउभयंत्यज्यते। सत्यमेवैतत्। क्वचित्तुकाचित्प्रसततरागतिर्भवति। तद्यथा। समानेत्यागेधान्यंविक्रीणीते। यवान्विक्रीणीतइति। अथवायेनाधिगम्यतेतन्निमानंयदधिगम्यतेतन्निमेयम्॥ तस्यपूरणेडट्॥ तस्यपूरणइत्यतिप्रसङ्गः॥ तस्यपूरणइत्यतिप्रसङ्गोभवति। इहापिप्राप्नोति। पञ्चानामुष्ट्रिकाणांपूरणोघटइति। सिद्धंतुसंख्यापूरणइतिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। संख्यापूरणइतिवक्तव्यम्। एवमपिघटेप्राप्नोति। संख्येयंह्यसावद्भिः पूरयति। संख्यापूरणइतिब्रूमः। नब्रूमः संख्येयपूरणइति। यस्यभावादन्यसंख्यात्वंतत्र। यस्यभावादन्यासंख्याप्रवर्ततेतत्रेति वक्तव्यम्। अथवति। येनमूल्येनकरणेनक्रय्यंप्राप्तुमिष्यतेतन्निमानंयत्प्रेप्स्यतेतन्निमेयमित्यर्थः। देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य॥ तस्यपूरणेडट्॥ तस्येतिसंबन्धमात्रंविवक्षितंनैकत्वम्। नह्येकस्यपूरणंसंभवतीतिद्व्यादिभ्यएवद्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। तस्यपूरणइति। संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणेडट्प्रत्ययः इत्येतावानेवसूत्रार्थः। तथाचलब्धपञ्चत्वसंख्यानांसंख्येयानामुष्ट्रिकादीनांपूरणेघटेप्रत्ययोनिष्टः प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणेनाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेण संस्पर्शादिति भावः। संख्यापूरण इति ब्रूम इति। द्वेसंख्याग्रहणे अनुवर्तेते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम्। ततश्चायेन पञ्चत्वसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः। अथ वैकस्मिन्नेव संख्याग्रहणेऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये नत्वर्भूते। यस्य वेति। न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः। तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति। एवमपीति। प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोऽध्यायः। यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति। तद्भावेऽष्टत्वसंख्याया भावात्। तदभावेऽभावात्। द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायोऽपि वाप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात्। यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोऽध्यायः पश्चाद्गण्यमानोऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्यत एव। त

एवमपि द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति। सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते। चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते इति वक्तव्यम्। एवमपि। एकादशीद्वादश्योः सौ विप्रकृतौ इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दशदशमानीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। सिद्धं संख्यापूरण इति वचनादिति। तत्तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम्। संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति। एवं तर्हि नैषा वृत्तिरुपालभ्यते ॥

याच भाष्यकारो वक्ष्यति। भवत्येवेति। पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात्। संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावः। द्वितीयं न्यासान्तरमाह। चरमोपजात इति। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन्संख्येयेऽनपगते बुद्ध्यापरिगृहीतत्वादपेक्षिते यद्बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। एकादशीद्वादश्याविति। द्वादशीनां संनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः। एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। दशदशमानीति। शततमस्यैव चरमोपजननान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः। सूत्रं चेति। न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत्सूत्रभेदोऽपीति च शब्दस्यार्थः। एवं तर्हीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात्। तदयमर्थः। दृष्टविषयवदनिष्टेऽपि विषये प्रवृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते। किं तर्हि दृष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति। अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ च्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थ इत्यर्थः। प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम्। अयमत्रार्थः। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्। यथौपगवमिति। इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः। तथा हि। पञ्चानीयतामित्युक्ते पञ्चमस्याप्यानयनं भवति। ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्यादिति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पञ्चाद्यश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपजननद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथार्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोपि द्रोणशब्देनाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। तथेहापि

किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति। अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः। अथवा न्यूनेऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः। अथवा सर्व एव ह्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते। पूरणे स्वार्थकं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम्। तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः॥ आदेशश्चोत्तरा संख्या तथान्याय्या भविष्यति। न्यूने वा कृत्स्नशब्दोऽयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि। सामर्थ्यं च तथा तस्यास्तथान्याय्यं भविष्यति। अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन्द्व्यादयो यदि। प्रवर्तन्ते तथान्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥

वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते। तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति। तथा हि। पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति। अथवेति। सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तत इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते। पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः। भवत्येवेति। गणनापेक्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबन्धः त्वं न्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः ॥ त्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयंभेदः पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वएवातिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयव स्तुनोपात्तो नचत्यक्तः। प्रत्ययेनत्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोवयवः प्रत्ययार्थः। यथावार्क्षी शाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखाप्रत्ययार्थोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्रत्ययः॥ नान्ता॥ मडादिष्विति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र षष्ठीतियोगविभागात्। तत्र चाद्यन्तौटकिताविन्त्यस्यानुवर्त्तनात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्टइत्यादिवन्मडादयोडडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। तत्र मट्थट्थुकामागमत्वप्रत्यय

बहूनांवाचिकासंख्यापूरणश्चैकदृष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्यावार्क्षीशाखानिदर्शनम्। नान्तादसंख्यादेर्मट्॥ मडादिषुयस्यादिस्तन्निर्देशः॥ मडादिषुयस्यादिः क्रियतेतन्निर्देशःकर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीतिवक्तव्यम्। अक्रियमाणेप्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोयंविज्ञायेत। तत्रकोदोषः। प्रत्ययान्तरेहिसतिस्वरेदोषः। प्रत्ययान्तरेहि सतिस्वरेदोषःस्यात्। विंशतितमः। एषस्वरःप्रसज्येत। विंशतितमइतिचेष्यते। सतर्हितथानिर्देशःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। प्रकृतंडड्ग्रहणमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। तस्यपूरणेडडिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नान्तादित्येषापञ्चमीडडितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति। नायंप्रत्ययविधिर्विहितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ षट्कतिकतिपयचतुरांथुक्॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ चतुरश्छयतौवक्तव्यौ। आद्यक्षरलोपश्चवक्तव्यः। तुरीयम्। तुर्यम्। अथकिमर्थंथट्थुकौपृथक्क्रियेते। नसर्वंथडेववास्यात् थुगेववा। थट्थुकोःपृथक्करणंपदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। थट्थुकोःपृथक्करणंक्रियते। पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदान्तविध्यर्थम्। पदान्तप्रतिषेधार्थंच। पदान्तविध्यर्थंतावत् ॥

त्वयोर्विशेषाभावः। तमट्तुप्रत्ययत्वेसत्याद्युदात्तःस्यादागमत्वेत्वनुदात्तोभवतीतिडट्स्वरेणविंशतितमइत्यन्तोदात्तत्वंभवति। प्रकृतमिति। स्वरितत्वादितिभावः। विहितइति। नातोविधानार्थोडडुइहानुवृत्तिरपित्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः। षट्। आद्यक्षरलोपइति। अक्षरशब्देनात्रहल्हितंव्यञ्जनमुच्यते। कुयद्वांचडणंनबाध्यते। डटिचतुरस्तु ग्विधानात्। नसर्वमिति। सर्वंथकाररूपंथडेवक्रियतांथुगेववेत्यर्थः। पदान्तविप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौनलोपादीनांपदान्तकार्याणांविषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चथानीति। थटिसतिस्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति। थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात्। षष्ठ इति यद्यत्र थट् क्रियते तत्स्थकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात्। थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः॥ बहु॥ लिङ्ग विशिष्टादिति। लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्यया

पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति। रथः सप्तथः। पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्। पदान्तप्रतिषेधार्थम्। षष्ठः। पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत्। इह चतुर्थ इति। पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या। इहापि यथा स्यात्। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयथी। तावतीनां पूरणी तावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा। कथम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं च। पुंवद्भावश्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थम्‌ न ¯ भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। तिथुकाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्। कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेपि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावोपि अन्तरङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी ॥

न्तस्येत्यर्थः॥ उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठ्यादेः। असंख्यादेः किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ठ्यादयो गृह्यन्ते। न लोकप्रसिद्ध्या विप्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः। इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह। षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोऽपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरण इत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात्केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापके न सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्व

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह माभूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥

यस्यानुपस्थानज्ञापनादथवा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्यान्तरमनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमडु भवति। केचित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्ति। एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादसंबद्धम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात्कथं त्यज्येत। मतौ छः। मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृतेर्गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्यवामस्येति वेदे यस्मद्दूर्यंप ठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वंरूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वंरूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूप मग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य च्छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। नन्वनुकार्यानुकरणविषये स्वंरूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य। एवं योसाविति । एवं श

छप्रकरणे अनेकपदादपि। छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। कयाशुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योसावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः अन्य इमे। ओमित्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वरस्तावन्नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य ॥

ब्दस्तथा शब्दस्यार्थो। यथात्र शास्त्रे वचनात्स्वंरूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति। अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति। आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य वस्तुत्वस्य भावोन्यभावः। अन्यभाव एवान्यभाव्यम्। ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात्स्वार्थे ष्यञ्। अथवा अन्यो भावो न्य इ वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम्। अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। स्वर इति। अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम्। वामशब्दः कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तः। अथवा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते। अनुकरणस्यैकस्मिन्पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशइति।अनुकरणस्यतुदेशकालनियमाभावः।पदैकदेशे ति।आम्नायेअस्यवामस्येतिप्रयुज्यतेतदेकदेशस्यास्यवा
मशब्दस्यानुकरणमेकदेशएवास्यवामशब्दोदृश्यते।अस्यवामीयशब्देप्रकृतिरित्यर्थः।सुबूलोपदर्शनाच्चेति।यदिष
ष्ठ्यालुकिकृतेरूपमेतद्भवतीत्युच्यते।तदापूर्वपदेपिलुक्प्रसङ्गः।अनुकरणस्य तुविभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभा
वाल्लुगभावः।मत्वर्थोनोपपद्यतइति।अनुकार्येणसूक्तनाम्नोस्तद्वत्तानत्वनुकरणेनेतिभावः।नसंज्ञेति।अनुकरणंप्रत्या
यकत्वात्संज्ञा।अनुकार्यंतुप्रत्याय्यत्वात्संज्ञि।अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्रयथागवादयः शब्दाः
सास्नावदर्थंप्रत्याययन्तस्तेनार्थेनतद्वतिमतुपमुत्पादयन्तिगोमानिति।तथाअनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाःस्वे

देशः।देशःखल्वप्याम्नायेनियतः।श्मशानेनाध्येयम्।चतुष्पथेनाध्येयमिति।काल।कालःखल्वप्याम्नायेनियतः।
नामावास्यायामधीयीत।नचतुर्दश्यामिति।पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च।पदैकदेशःखल्वप्याम्नायेदृश्य
ते।अस्यवामीऽयम्।ननुचैषसुब्लोपःस्यात्।सुबलोपदर्शनाच्च।सुबलोपःखल्वपिदृश्यते।अस्यवामीय
मिति।तस्मादन्येआम्नायशब्दाअन्यइमे।यदितर्हिअन्यआम्नायशब्दाअन्यइमेमत्वर्थोयोनोपपद्यते।
अस्यवामशब्दोऽत्रास्तीति।नसंज्ञासंज्ञिनंव्यभिचरति॥अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥अध्यायानुवाकाभ्यांवा
लुक्॥अध्यायानुवाकाभ्यांवालुग्वक्तव्यः।स्तम्भःस्तम्भीयः।गर्दभाण्डः।गर्दभाण्डीयः।अनुवाकः।अनु
वाकीयः॥धनहिरण्यात्कामे॥धनहिरण्यात्कामाभिधाने॥धनहिरण्यात्कामाभिधानइतिवक्तव्यम्।
षष्ठ्यर्थेह्यनिष्टप्रसङ्गः।षष्ठ्यर्थेहिसतिअनिष्टंप्राप्नोति।धनेकामोस्येति। तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।
कस्मान्नभवति।धनेकामोऽस्येति ॥

नार्थेनानुकार्येणतद्वति च्छप्रत्ययमितिनकश्चिद्दोषः।अनुकरणशब्दश्चानुकार्यंस्वजातिसमवेतं वक्तीतिजातिशब्दइ
तिलृकारवार्तिकेभिहितम्॥अध्याय॥अध्यायानुवाकाभ्यामिति।तादर्थ्येएषा चतुर्थीअध्यायानुवाकार्थोयश्छस्तस्यवालुग्वक्त
व्यः।तेनपक्षेश्रवणंभवति।लुग्विधानमेवज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छोभवतीति।तत्रमतुप्प्रकरणएवास्मिन्सूत्रेकर्तव्येयद
त्र च्छस्य लुग्विधानंतस्मात्पाक्षिकोलुगनुमीयतेइत्याहुः॥धन॥कामाभिधानइति।इच्छामात्राभिधानइत्यर्थः।षष्ठ्यर्थेहीति।य
द्यप्यत्रषष्ठ्यर्थोनप्रकृतस्तथापिकामयतइतिकामःकर्तृसाधनकामशब्दोपादानेधनस्यकामयितादेवदत्तादिर्धनकश
ब्देनाभिधीयतइतिसामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थएवप्रत्ययःस्यादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनभिधानादिति। कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते नतु कामयिता। ततश्चतत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यांसप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रेप्रत्ययोभवति। धनकोदेवदत्तस्येतिनतुतद्वतीतिभावः॥ शीतो॥ किंयः शीतमिति। शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषोमुख्यार्थइतितत्संप्रत्ययेनैवभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः। उत्तरपदलोपइति। नात्रसमासावयवउत्तरपदमभिप्रेतंसमासस्यासंभवात्। किंतर्हिउत्तरंयत्पदंद्योतकइवशब्दस्तस्यापिगतार्थत्वाद्वृत्तिविषयेऽप्रयोगइत्यर्थः। यथामन्दतायुक्तंशीतंसतिशीतेकार्यकरणेपाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणंशीतमित्युच्यते। एवमाशुकरणमुष्णम्। तत्रक्रियाविशेषणाभ्यांकर्मभ्यां प्रत्ययः शीतंकारि शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारीउष्णकोदक्षः। प्रयोगदर्शनाच्चगौणस्याप्यर्थस्येहग्रहणमिद्भवति॥ अधिकम्। किंनिपात्यतइति। यद्यधिशब्दात्साधनक्रियावचनात्कन्निपात्यतेतदाकर्तृकर्मणोरन्यतरस्यसाधनस्याभिधा

अनभिधानात्॥ शीतोष्णाभ्यांकारिणि॥ किंयः शीतंकरोतिसशीतकः। योवाउष्णंकरोतिसउष्णकः। किंचातः। तुषारेआदित्येचप्राप्नोति। एवंतर्ह्युत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः। शीतमिवशीतम्। उष्णमिवोष्णम्। यआशुकर्तव्यानर्थांश्चिरेणकरोतिसउच्यतेशीतकइति। यः पुनराशुकर्तव्यानर्थानाश्वेवकरोतिसउच्यतेउष्णकइति॥ अधिकम्॥ अधिकमितिकिंनिपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्चप्रत्ययः। अध्यारूढमधिकम्। भवेत्सिद्धमध्यारूढोद्रोणः खार्यांअधिकोद्रोणः खार्यामिति। इदंतुनसिध्यति। अध्यारूढाद्रोणेनखारीअधिकाद्रोणेनखारीति। गत्यर्थानांहिक्तः कर्तरिविधीयते। गत्यर्थानांवैक्तः कर्मण्यपिविधीयते॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ किंयः पार्श्वेनान्विच्छति सपार्श्वकः। किंचातः। राजपुरुषेपिप्राप्नोति। एवंतर्हिउत्तरपदलोपो ऽत्रद्रष्टव्यः। पार्श्वमिवपार्श्वम्। यऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छतिसउच्यते पार्श्वकइति ॥

नेनभाव्यम्। तत्रकर्तुरङ्गीकरणेकर्मणोभिधानंनप्राप्नोतिकर्माश्रयणेकर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इतिमत्वाप्रश्नः। अध्यारूढस्येति। लौकिकेप्रयोगेअधिकशब्देनविषयभेदेनकर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदंनिपातनंसचोभयार्थइतिनकश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदाकर्तरिक्तस्तदाकर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीयायांप्राप्तायांयस्मादधिकमितिज्ञापकात्सप्तमीभवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायांतुसप्तमीतथापितदस्मिन्नधिकमितिनिर्देशः कृतः॥ पार्श्वेन॥ राजपुरुषइति। सहिराजपार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीतिभावः॥ ऋजुनेति। यथापार्श्वंतिर्यगवस्थानादनृजुतथान्योप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयः। शिवभागवत इति। भगवान्भक्तिरस्य भागवतः। शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः। अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाद्धि वो भगवान्भक्तिर्यस्य स प्रतीयते। एवं तर्हीति। यथाऽयःशूलं तीक्ष्णमेवान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते॥ तावतिथम्। तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः। गृह्णातेनेनेति ग्रहणम्। तत्रायमर्थः। पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्भवति। तस्य च कनो वा लुग्भवति। पञ्चमं ग्रहणं पञ्चकमिति। एतत्सूत्राग्रेण वार्तिकारस्मः। तावतिथमिति। महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद्रूपद्वयस्य सिद्धत्वादि

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः। किं चातः। शिवभागवते प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अयःशूलमिवायःशूलं यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्रभसेनान्विच्छति स उच्यते। आयःशूलिकः॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात्। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम्॥ तावतिथेन गृह्णातीति लुक्च॥ तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। लुक्च वक्तव्यः। षष्ठेन गृह्णातीति षट्कः॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्य सौ रज्ज्वा बध्यते। सिद्धं तु तद्वन्निर्देशो लुक्च। सिद्धमेतत्। कथम्। तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः। लुक्च वक्तव्यः। शृङ्खलवद्बन्धनमिति। स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इह यस्यान्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते। न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ॥

त्यर्थः। यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते पञ्चकं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति। तदा लुग्वा ग्रहणं च कर्तव्यमेव। अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्ध्येत। तावतिथेनेति। स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम्। लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः। शृङ्खलम्। शृङ्खलमिति। बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियतेऽनेनेति बन्धनमुच्यते। रज्ज्वोश्चास्वतन्त्रीकरणे करणत्वं न तु शृङ्खलस्येति भावः। काष्ठमयं पाशकं पादे यद्बध्यते तच्छृङ्खलमुच्यते। बाल उष्ट्रः करभः। इहेति। यद्यपि रज्ज्वोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् ॥ रामः ४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः। तदस्मिन्नन्नम्। वटकेभ्य इनिरिति। कनिप्राप्तेर्वचनम्। म
त्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां चनतौ स्मृताविति नास्ति॥ श्रोत्रियन्। वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वा
त् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः। तत्राविद्यमा
नप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते। नकारः स्वरार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्यपवर्गाभावेपि भव
ति। छन्दसो वेति। तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथं ग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुव
र्त्यम्। अथवा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बा

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलबन्धनमिति॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये
संज्ञायाम्॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः। वटकिनी पौर्णमासी॥ श्रोत्रियं
श्छन्दोधीते॥ किं निपात्यते। श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम्। छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्या
र्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते। छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च। छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्य
ते। तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः। छन्दोधीते श्रोत्रियः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ॥ इनिठनोः समा
नकालग्रहणम्॥ इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम्। अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत्। उक्तं वा। कि
मुक्तम्। अनभिधानादिति॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्॥ संज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिभिः साक्षाद्द्रष्टव्यं भवति यश्च दद्रा
ति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति। संज्ञाग्रहणसामर्थ्यादुनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

र्थः। श्राद्धम्। समानकालग्रहणमिति। भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात्। यस्मिन्काले भुजिक्रिया हि तत्प्रिलक्ष
णविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धि श्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम् न तु कालान्तरे। स च समानः कालो लोकप्रतीत्यनुसारेणाद्यत
नएव द्रष्टव्यः। तेन यदाद्धिती येहनि कस्यचिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः॥ साक्षात्। संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यप
दिश्यमानोभिधीयते। अथवा संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा निपातनाद्ल्युडभावः। ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते। संज्ञायां विष
ये कार्यं भवतीत्यर्थः। लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षया प्रश्नः। संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति। लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षयात्तूत्तरम्।
त्रिभिरिति। अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्स्यारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षेत्रि
परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः। तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि। तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्क्षेत्रियम्॥ इति श्रीप्रथममाह्निकम्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति। तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिमत्वाऽऽह्। ति। किमर्थमिति। कस्मादिदं किमर्थम्। कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशः क्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः। नयंस्येति। नशब्दः काक्काप्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति। नैतयोरावश्यक इति। अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादेरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ्प्रत्ययः। अव्ययानां भमात्रे इति टिलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः। इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः। नाधारपूर्वक एव यथा। देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः।

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः। किं निपात्यते। श्रोत्रियवत्। क्षेत्रियः क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घंश्च। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः। परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते। अस्यास्मिन्निति। न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति। यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति। भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति।

तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धनिमित्तसंबन्धित्वेनाविवक्षितम्। वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति तत्र प्रयोगो न स्यात्। न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते। वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्। नावयवावयविभावः। आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवे पि तत्र मत्वर्थीयैर्न भाव्यम्। तस्मादुभयोपादानम्। ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति। यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमी सिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिगृहीतव्यम्। परिगृहीत्रधीनमित्यादि तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम्। कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम्। यथा गङ्गायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति। ततश्च सप्तम्युपादानेऽपि गोमान्देवदत्त इति सिध्यत्येव। नैतदस्ति। सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्यस्यैवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः। वृक्षवान्पर्वत इत्यादौ तु गौणे गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम्। अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात्। न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथास्तिग्रहणमिति।संभवेव्यभिचारेचविशेषणविशेष्यभावोभवति।यथानीलोत्पलमिति।सत्तांतुपदार्थोनव्यभिचरति।तामन्तरेणपदोच्चारणासंभवात्तस्याएवसर्वशब्दप्रवृत्तौकारणत्वादितिप्रश्नः।सत्तायांप्रत्ययोयथास्यादिति।सत्तायांवर्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनःप्रत्ययोयथास्यादित्यर्थः।नसत्तांपदार्थोव्यभिचरतीति।यावद्बुध्यापदार्थोनविषयीकृतस्तावत्तदस्यप्रयोगाभावः।तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोर्थोविधिनिषेधजननादिभिःसंबध्यते।वृक्षोस्तिवृक्षोनास्तिवृक्षोजायतइति।अत्यन्तासतोपिबहिःशशविषाणादीनर्थान्बुध्याविषयीकृत्यशशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद्बुध्यारूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः।सैवतुबुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणांबहीरूपतयावभासते।यदितुवृक्षादीनांबाह्यसत्तासमाविष्टंवस्तुवाच्यंस्यात्तदावृक्षइत्यतःसत्तावगमादस्तीत्यस्यगतार्थत्वात्प्रयोगोनस्यात्।नास्तीत्यस्यचसत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः।अङ्कुरोजायतइतिचप्रयोगोनस्यात्।सतोजन्मविरोधात्।उपचारसत्तायांत्वेतेदोषानावतरन्ति।बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यबहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्तिनास्तिजायतइतिप्रयोगयोगात्।अन्येतुवर्णयन्तियत्रक्रियापदंनश्रूयतेतत्रास्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमा

अथास्तिग्रहणंकिमर्थम्।सत्तायामर्थेप्रत्ययोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।नसत्तांपदार्थोव्यभिचरति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।संप्रतिसत्तायांयथास्यात्।भूतभविष्यत्सत्तायांमाभूत्।गावोऽस्यासन्।गावोऽस्यभवितारइति।नतर्हीदानीमिदंभवति।गोमानासीत्।गोमान्भवितेति ॥

नोप्यस्तीतिगम्यतइत्येतदाश्रयणेननसत्तांपदार्थोव्यभिचरतीत्युक्तम्।तेषांसंप्रतिसत्तायांयथास्यादिति परिहारग्रन्थोनोपपन्नः।राजपुरुषइत्यादौचसंबन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत्।संप्रतिसत्तायामिति।वर्त्तमानसत्तायांबाह्यायांसत्तायामित्यर्थः।भूतभविष्यत्सत्तायामिति।भूतभविष्यतोर्यासत्ताअतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरितरूपातस्यांमाभूदित्यर्थः।यातुमुख्यासत्तासाभूतभविष्यत्सत्तेतिव्यपदेष्टुंनशक्यते।सदित्यस्यलडन्तस्यवर्तमानकालविषयत्वाद्भूतभविष्यतोःसत्तेतिसंबन्धायोगात्।नापिभूतासत्ताभविष्यन्तीसत्तेतिसामानाधिकरण्येनसंबन्धोपपत्तिः।अथाश्रयस्यभूतभविष्यत्वाद्भूतासत्ताभविष्यतीसत्तेत्युच्यते तथाप्यसौवर्तमानानभवतीति तत्रप्रत्ययाभावः।तेनगावोस्यासन्गावोस्यभवितारइत्यत्रार्थेगोमानितिप्रयोगोनभवति।नतर्हीति।विद्यमानएवदेवदत्तेतद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनायगोमानासीत्गोमान्भवितेतिप्रयुज्यते।तत्रप्रकृत्यर्थस्यसंप्रतिसत्तायाअभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः।गुणधर्मस्यचप्रधानआरोपादासीद्भवितेतिप्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेशइतिचोदकोमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवतीति। अवस्थातु र्विद्यमानत्वेप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भवितेतिव्यपदेशः यथेश्वरो यमासीदितिसिद्धा
न्तवादिनोभिप्रायः। नत्वेतस्मिन्वाक्य इति। गावोस्यासन् गावोऽस्यभवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यत इत्यर्थः। यथेति।
प्रत्ययान्ते नैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथा दाण्डाक्रीडेति प्रहरणशब्दस्येतिभा
वः। सतिचेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः। यथोत्सृच्छ्यत इत्यादावसन विशेषप्रतिपादनाय त्सरीणा
मभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवन विशेषावगमाय सुदुहृद्भौनामिति भावः। एवमिहापीति। प्रकृत्यर्थसत्ताकालवि
शेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। कातर्हीति। गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्ति
रितिमत्वा प्रश्नः। एषैवेति। याएषाशिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः। यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादि
त्यर्थः। गोमत्त्वेनेति। अतीतानागता चेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्था तुरतीता

भवति। नत्वेतस्मिन्वाक्ये। यदित्वेतस्मिन्वाक्ये स्यात्। यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति। गोमान्यवमानिति। एवमिहापि न
स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोऽस्यासन्। गावोस्य भवितार इ
ति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। का तर्हि यं वाचोयुक्तिः गोमानासीन्। गोमान्भवितेति। एषैषा
वाचोयुक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किं तर्हि। गोमत्त्वेन सत्ता कथ्यते। अस्त्यत्र वर्तमानसत्ताकालोस्तिः। कथं तर्हि
भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते। धातुसंबन्धे प्रत्यया इति ॥

नागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। अस्त्यत्रेति। चोदकः। गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपरइत्य
न्तरङ्गत्वात्तत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतस
त्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छि नत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम्। चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसंबन्ध इति परिहरति। तत्रा
रम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनमधात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसंबन्धे साधुत्वं य
था स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्ध
कालक्रियासंबन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते। तथेहापि गोमानासीद्गोमान्भवितेति विरुद्धकालक्रि
यासंबन्धाद्गोसत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ता
भावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैवयुक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेनन्यायेनास्त्युपाधिकत्वेलब्धेपुनरस्तिग्रहणंविशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्य
र्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितंसमीपंतुव्यवहितमपीतिभावः। गावोस्यसन्त्यनन्तराइति। केवलानामन
न्तरादीनांभवत्वस्तिग्रहणान्निरासः। इहतुसत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येवप्रत्ययइतिभावः। असामर्थ्यादिति। इहयःप्रकृत्यर्थोपाधिः
प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुंशक्यस्तदुपाधेरेवप्रत्ययेनभाव्यम्। नचगोमानित्येतस्यप्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यंगमयितुंशक्नोतीतितद
भिधानायवाक्यमेवप्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तुसत्तयैवान्तर्भावितइतितस्यप्रतीतिर्भवत्येव। क्रियमाणइति। प्रकृत्यर्थविष
यंयदापेक्षंतृतीयत्वंगावःसन्त्यनन्तराअस्येति। तत्रास्तिग्रहणेक्रियमाणेकेवलएवास्त्यर्थउपाधिभावेनप्रत्ययान्तेऽन्तर्भव

इदंतर्हिप्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथास्यात्। अनन्तरादियुक्तान्माभूदिति। गावोस्यानन्तरागावोस्यसमीपइति। अ
थक्रियमाणेप्यस्तिग्रहणइहकस्मान्नभवति। गावोस्यसन्त्यनन्तरागावोस्यसन्तिसमीपइति। असामर्थ्यात्। क
थमसामर्थ्यम्। सापेक्षम समर्थंभवतीति। यद्येवंतर्हिक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषुनभवति।
एवमक्रियमाणेपिनभविष्यति। अस्त्यत्रविशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेनान्तरेणतृतीयस्यपदस्यप्रयोगम
नन्तरादयोर्थागम्यन्ते। अक्रियमाणेपुनरस्तिग्रहणेअन्तरेणापितृतीयस्यपदस्यप्रयोगमनन्तरादयोर्थाग
म्येरन्। अथेहकस्मान्नभवति। चित्रगुः शवलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेहक
स्मान्नभवति। चित्रागावोयस्यसन्तीति। कुतःकस्मान्नभवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवय
वात्कस्मान्नभवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम् ॥

तिनत्वानन्तर्यादिविशिष्टइतिप्रतीतिर्भवति। असतित्वस्तिग्रहणेधर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भावआशङ्क्येते
त्यर्थः। तत्रक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्येयत्तृतीयंपदमनन्तरादीतितद्धितोस्वार्थप्रतिपादनाया
वश्यंप्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगेचासामर्थ्यम्। अक्रियमाणेत्वस्तिग्रहणेनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसंभावनयावृत्तावनन्तरपद
प्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमात्सामर्थ्यंनस्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीतिप्रश्नः।
बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थएवबहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतःकस्मादिति। समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सापेक्षमिति।चित्रादृतिगुणपदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबन्धाद्गावइत्येतदपि गुणापेक्षमित्ये
कार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्ष्य प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं
प्रदर्शयितव्यम् गावोस्य सन्तीति। अप्रातिपदिकत्वादिति। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तुप
रः श्रूयतइत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम्। सुबन्तत्वमपि नास्ति समु
दायात्सुपोः विधानात्। प्रातिपदिकसमुदायस्यार्थान्तरोपजनाभावादेकाप्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। वि
शेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम्। आकृताविति। जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षि
तव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वत्र प्रवर्तते। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति। ततश्च प्रातिप्रदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्ति

सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्र
वर्तन्ते। तद्यथा। सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति। सत्यमेवैतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्य
ते। यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समु
दाये। अथेह कस्मान्न भवति। पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदि
कत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारम्। उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा। द्वैमा
तुरः। पाञ्चनापितिरिति। नैष द्विगुः। कस्तर्हि। बहुव्रीहिः। अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति ॥

प्रसङ्गः। अन्यस्यान्यस्य चेति। अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थ्यते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचिदेवैकस्य सुबन्त
स्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्य आश्रीयते। यथा पशुना य
जेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद्गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिका
त्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु समुदायादित्यर्थः। उक्तेपीति। द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थे स्वार्थे शब्दस्य ग्रहणाद्भूतद्धि
तार्थो द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगवशब्दं च द्विगुं मन्यते नबहुव्रीहिम्। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य
विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तरङ्गत्वादिति। ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते। नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ताद्द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यताम् इह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते। तदाह। तस्मिंश्चास्येति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थो वश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः। यदि तर्हीति। यदि वचनमन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अथ न सन्तीति। अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः। अव्ययमिति। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः। तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः। न चास्तेरिति। गवादीनां

अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते। विशिष्टेऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते। यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते। बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन। सत्यमेवमेतत्। क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम्। तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतद्भूनास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति। सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् ॥

संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषयेऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते। कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्। तस्माद्द्विगोरिति उपाध्यनुपादानेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव तु सिद्धमिति। द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद्द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेति। यवमानस्यास्तीत्यादौ। अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्संबन्धद्वारेण संबन्धोस्तीति यवमानित्यनेनै
व यवमत्संबन्धावगमादिति भावः। दण्डिमतीति। यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्य
नेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसंबन्धावगमान्मतुप्न प्राप्नोतीति भावः। अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति। षष्ठ्यर्थेवे
ति। एकजातीये हि संबन्धे मतुप् न भवति। यस्य हि यवमा विद्यन्ते तस्य यवा अपि सन्ति। इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च।
तस्यां नावश्यं हस्तागावश्च सन्ति। किं तु हस्त्यामपि हस्तित्वजातिसंबन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्वाच्च। अथमत्वन्तादि

अथमत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति अर्थं संप्रत्याययिष्या
मीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थाना
मप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वादर्था
न्तरे वृत्तिः। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। अथमत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम्।
गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोस्य सन्तीति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। यस्य गोमन्तः सन्ति गावोपि तस्य सन्ती
ति। तत्रोक्तो गोभिरभिसंबन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शा
ला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वा वर्तते।
सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते। अन्य
थाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंबन्धे प्रत्ययः ॥

ति। पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात् प्रश्नः। यस्य गोमन्त इति। गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः। गावो
पीति। द्विविधो हि गोभिः संबन्धः साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः। ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि संबन्धं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
नान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारंपर्येण गोसंबन्धे विधित्सिते गोमत्संबन्धोप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसंबन्धस्य। न तर्हीति। न्या
यस्य तुल्यत्वादिति भावः। इहापीति। मत्वन्तादपि मतुप्प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। अन्यथाजातीयक इति। संबन्धे प्रत्य
यावगम इत्यर्थः। गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः संबन्धः प्रतीयते। गोमत्संबन्धे गोसंबन्धो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गो
स्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः ॥ रामः ४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्याद् वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः। मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति।
न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते। यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम्। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशे
षप्रतिपादनायाह। तं चापीति। ——— । समानवृत्ताविति। समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थेन वर्तते सप्तम्यर्थे
वृत्तं सप्तम्यर्थेन वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि
इनिष्ठनन्तान्न भवति। दण्डिका अस्य सन्तीति। तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति। यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति। अथ ह
स्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात् कथं प्रत्ययः। हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न संबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषो। तएवाह हस्तीति
कृते मत्वर्थीयेन न समासः क्रियते तेन बहुव्रीहिः। न ह्यत्र हस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरे
व भवति यथा गुरुरनश्व इति। न तु अगोमाननश्ववानिति। यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन न समा

अन्यथा जातीयकस्तद्वता। येनैव खल्वपि हेतुनाऽतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति। ते
नैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः।
तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम्। भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। शैषिका
न्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते। किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः स
न्मात्रे भवन्ति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चे
दतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोऽस्येति ॥

सो यथा दण्डी अपुच्छी अवाग्मीति। दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषि
कादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः। यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा क्वान्त। छो न भवति। वि
रूपस्तु भवत्येव। यथा अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रस्तत्र भव आहिच्छत्रीय इति। तथा मत्वर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो
यथा यवमानस्यास्तीति। मत्वन्तान्मतुप् न भवति। समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम्। पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः। स
न्नन्तादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते। सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते। तच्चार्थकृतम्। तेनेच्छायां सन्नन्तादिच्छायां सन्न भव
ति। अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषत इति। किं पुनरिति। विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानि
ष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमेति।यद्यपित्रिप्रभृतिषुबहुत्वंव्यवस्थितंतथाप्यभिधानमाश्रयणीयम्।नहिद्वयोस्त्रयःयवाःसन्तिसयवमानित्युच्यते।
इतिकरण इति।इतिशब्दस्यबह्वर्थत्वादिहविवक्षार्थत्वमितिभावः।नहिकस्यचिदिति।मत्वर्थीयान्तानभिधानस्यापिसंब
न्धोस्तीत्येवंपरमेतत्।नहिकश्चिन्नसंखादकीति।संखादकोदशनःसचसर्वस्याप्यस्तीतिविशेषणोपादानान्निन्दाप्रती
तिः।नहीति।रूपमात्रसंबन्धेवगते।रूपवानयमितिविशेषणोपादानात्प्रशंसाप्रतीतिः।यावतीभिरिति।क्रियमाणेपि

तस्माद्भूमादिग्रहणंकर्तव्यम्।केपुनर्भूमादयः।भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने।संबन्धेस्तिविवक्षा
यांभवन्तिमतुबादयः॥भूम्नि।गोमान्यवमान्।निन्दायाम्।ककुदावर्ती।संखादकी।प्रशंसायाम्।रूपवान्।
वर्णवान्।नित्ययोगेक्षीरिणोवृक्षाः। कण्टकिनोवृक्षाः।अतिशायने।उदरिणीकन्या।संसर्गे।दण्डी।छत्री।
तत्तर्हिभूमादिग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।कस्मान्नभवति।व्रीहिरस्ययवोस्येति।उक्तंवा।किमुक्तम्।अन
भिधानादिति।इतिकरणःखल्वपिक्रियते।ततश्चेद्विवक्षाभूमादियुक्तस्यैवविवक्षा।गोमान्।यवमान्।भूमा
दियुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।तेनहिकस्यचिद्यवोनास्तिसंखादकी।ककुदावर्ती।निन्दायुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।
नहिकश्चिन्नसंखादकी।रूपवान्वर्णवान्।प्रशंसायुक्तस्यैवसत्ता कथ्यते।नहिकस्यचिद्रूपंनास्ति।क्षीरि
णोवृक्षाःकण्टकिनोवृक्षाइति।नित्ययुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।नहिकस्यचित्क्षीरंनास्ति।उदरिणीकन्येति।
अतिशायनयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।नहिकस्यचिदुदरंनास्तीति।दण्डी।छत्री।संसर्गयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।
नहिकस्यचिद्दण्डोनास्तिछत्रंवा।गोमान्।यावतीभिःखल्वपिगोभिर्वाहदोहप्रसवाःकल्प्यन्ते।तावतीषुस
त्ताकथ्यन्ते।कस्यचिच्चतसृभिःकल्प्यन्ते।कस्यचिच्छतेनापिनप्रकल्प्यन्ते।सन्मात्रेचर्षिदर्शनात्।सन्मात्रेच
पुनःऋषिर्दर्शयतिमतुपम्।यवमतीभिरद्भिर्यूपंप्रोक्षतीति॥गुणवचनेभ्योमतुपोलुक्॥गुणवचनेभ्यो
मतुपोलुग्वक्तव्यः।शुक्लः।कृष्णइति।अव्यतिरेकात्सिद्धम्।नगुणोगुणिनंव्यभिचरतीति ॥

भूमादिग्रहणेविशिष्टमेवबहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयंतदनुसारकरणमेवभूमादीनांज्यापकइतिभावः।यवमतीभि
रिति।संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोत्रविवक्षितः।गुणवचनेभ्यइति।शुक्लादयएवाभिन्नरूपागुणेतद्वतिच
द्रव्येवर्तमानागृह्यन्तेनतुरूपादयःसर्वदागुणमात्रवाचिनः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अव्यतिरेकादिति। गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेवमुतुपो नास्तीत्यर्थः। न गुण इति। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवयुतसिद्ध्यभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः। दृश्यते व्यतिरेक इति। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद्द्रव्यं न जहाति तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गौः शाबलेय इति। न तु शाबलेयस्य गौरिति। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते शब्देन चाभिधीयन्त इत्यर्थः। पटस्य शुक्ल इति। ततश्च भेदविवक्षायाः सद्भावान्मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव। तथा चेति। यस्माद्द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्य

अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः। दृश्यते व्यतिरेकः। तद्यथा। पटस्य शुक्ल इति। तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति॥ रसादिभ्यश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न। तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येव मतुप् सिद्धः। रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते। अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम्। मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः। रसिको नटः। उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम्। स्पर्शिको वायुरिति॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥ इह कस्मान्न भवति। चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति। प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्। तच्चर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति। अनभिधानात्॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचामुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः। इनिठनौ च नेष्येते। कथं तौ न भविष्यतः। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च। कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति॥

गतलिङ्गसंख्योपादायिनो रूढत्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत॥ रसा॥ दृश्यन्ते हीति। प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम्॥ प्राणि॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशसिद्धिः॥ सिध्मा॥ प्राणिस्थादात इत्यतोन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तत इति मत्वाह। सिध्मादिष्विति। समुच्चय इति। अनेककार्यार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यांशब्दोथवा विकल्पार्थ एव तत्र लचामुक्ते प्रकृत एव मतुब्भवति न त्विनिठनौ। वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· पिच्छादिभ्यइति।तुन्दादिभ्यइलच्चेत्यत्रचत्वारःप्रत्ययाइष्यन्तेइलजिनिठनौमतुबिति।तत्रयद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यापि ५२२
५० च्छादिभ्यःप्रत्ययचतुष्टयंस्यात्तदातुन्दादिष्वेवपिच्छादयःपठितव्याः। पिच्छादिष्वेववातुन्दादयः।ए
थक्पाठात्तुज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेनमतुप्समुच्चीयते।नतुयथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते।तेनसिध्मादिपिच्छादिभ्यइनिठनौ
नभवतः।नैतदस्तीति।तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते।तत्रयदितुन्दादिषुपिच्छादयः पठ्येरंस्तदापिच्छादि
भ्योऽनकारान्तेभ्यइनिठनौस्याताम्।अथपिच्छादिषुतुन्दादयःपठ्येरंस्तदातुन्दादिभ्योनकारान्तेभ्यइनिठनौनस्यातामि

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनांनानायोगकरणंज्ञापकंसमावेशस्य।यदयंपिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनांनानायोगंकरो
तितज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयंनविभाषेति।यदिविभाषास्यात्।नानायोगकरणमनर्थकंस्यात्।तुन्दादी
न्यपिपिच्छादिष्वेवपठेत्।नैतदस्तिज्ञापकमस्तिह्यन्यन्नानायोगकरणेप्रयोजनम्।किम्।तुन्दादिषुयानिनका
रान्तानितेभ्यइनिठनौयथास्याताम्।यानितर्ह्यकारान्तानितेषांपाठःकिमर्थः।ज्ञापकार्थएव।अपरआह।तुन्दा
दिभ्यःपिच्छादीनांनानायोगकरणंज्ञापकमसमावेशस्य।यदयंतुन्दादिभ्यःपिच्छादीनांनानायोगंकरोतित
ज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयंनविभाषेति।यदिविभाषास्यान्नानायोगकरणमनर्थकंस्यात्।पिच्छादीनपितु
न्दादिष्वेवपठेत्।नैतदस्तिज्ञापकमस्तिह्यन्यन्नानायोगकरणेप्रयोजनम्।किम्।पिच्छादिषुयान्यनकारा
न्तानितेभ्यइनिठनौमाभूतामिति।यानितर्ह्यकारान्तानितेषांपाठःकिमर्थः।ज्ञापकार्थएव।वस्यचपुनर्वच
नंसर्वविभाषार्थम्।वस्यखल्वपिपुनर्वचनंक्रियते सर्वविभाषार्थम्।केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति।एतदेव
ज्ञापयत्याचार्यः।समुच्चयोनविभाषेति।द्युद्रुभ्यांनित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहण मिच्छन्ति।कथम्।विभाषा
मध्येऽयंयोगःक्रियते।विभाषामध्येयेविधयोनित्यास्तेभवन्तीति ॥

त्यर्थः।यानितर्हीति।कानिचिदकारान्तानिपिच्छादिषुपठितानिकानिचित्तुतुन्दादिषुपठितानि।तत्रभेदेनपाठोज्ञापकए
वयथोक्तार्थस्येत्यर्थः।वस्यचपुनर्वचनमिति।केशाद्वइत्येववक्तव्यम्।तत्रप्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्याठन्निनिमतुपोभ
विष्यन्तीतिकिमन्यतरस्यांग्रहणेनठन्निनिप्राप्त्यर्थेन।तत्पुनःक्रियमाणंपूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यमतुप्समुच्चयार्थत्वंज्ञा राम:
पयतीत्यर्थः।द्युद्रुभ्यामिति।सतिप्रयोजनेज्ञापकंनभवतीतिपूर्वोक्तमेवज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥ ५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोमा।नप्रकरणइति।प्रकरणंप्रस्तावः।महत्शाकंशाकी।नानाजातीयकशाकसमाहारोवाशाकी।पलाली।पलालस्तोदोऽथवाभिन्नानिशालिकोद्रवादिपलालानिपलाली।विषुगिति।विषुनानाञ्चतीतिविषुञ्चितानिसन्त्यस्येतिविषुणम्।विषुगातानीति।अर्थप्रदर्शनपरमेतत्।यानिहिविषुञ्चितानिविषुगातानिविषुग्गतंगमनमेषामित्यर्थः।तत्रविषुणशब्देनविषुवदाख्यःकालउच्यते।तस्यहिनानागतानिदिनानिसन्तितदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणांन्यूनाधिकभावस्य।तथावायुर्मृत्युश्चविषुणस्तथान्योप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्रवृत्तिविषयेगमनक्रियान्तर्भावाद्विषुग्गमनमस्यास्तीत्येववाय्वादेरभिधानमित्याहुः॥प्रज्ञा॥वार्त्तमिति।वृत्तिशब्दोविच्छेदप्रतिविधानादिषुवर्तते।इहप्रज्ञ शब्दात्स्वार्थेणिविहितेप्राज्ञोव्याकर

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः॥नप्रकरणेदद्रूह्रस्वत्वंच।नप्रकरणेदद्रुउपसंख्यानंकर्तव्यम्।ह्रस्वत्वंचवक्तव्यम्।दद्रुणः।अत्यल्पमिदमुच्यते।शाकीपलालीदद्रूह्रस्वत्वंचेतिवक्तव्यम्।शाकिनम्।पलालिनम्।दद्रुणम्।विषुगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः॥विषुगित्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः।विषुग्गतान्यस्यविषुणः॥प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः॥वृत्तेश्च॥वृत्तेश्चेतिवक्तव्यम्।वार्त्तम्॥तपःसहस्राभ्यांविनीनी॥अण्च॥किमर्थंतपःशब्दाद्विन्विधीयते।न।असन्तादित्येवसिद्धम्।तपसोविन्वचनमणिवधानात्।तपसोविन्वचनंक्रियते।किंप्रयोजनम्।अण्विधानात्।तपःशब्दाद्णिविधीयते।सविशेषविहितःसामान्यविहितंविनंबाधेत।अण्प्रकरणेज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानम्।अण्प्रकरणेज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्।ज्यौत्स्नः।तामिस्रः।कौण्डलः।कौतपः। वैपादिकः॥ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥अयंमधुशब्दोःस्त्येवद्रव्यपदार्थकः।अस्तिरसवाची।आतश्चरसवाची ॥

णमितिभाष्यम्।यथाकृतपूर्वीकटमितिकृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगेषष्ठ्यभावोयदातुप्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयोणोविधीयते।तदाप्रज्ञावतःप्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियायाउपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिःकर्मभिःसंबन्धाभावः।केचित्तत्रापिगुणभूतयाप्रज्ञानक्रिययाव्याकरणादीनांसंबन्धमिच्छन्तः प्राज्ञोव्याकरणमितिभवितव्यमित्याहुः।विषयत्वविवक्षायांतुप्राज्ञोव्याकरणइति॥अण्च॥तामिस्रमिति॥तमःसमूहस्तमिस्रम्।तद्यत्रास्तितमिस्राराত्रिर्वा यस्मिन्नस्तितत्तामिस्रम्।कुण्डलाहैःकौण्डलइत्याहुः॥ऊष॥द्रव्यपदार्थइति।माक्षिकेमाध्वीकेचप्रसिद्धश्चेत्यर्थः।आतश्चेति।रसमात्रेमधुशब्दस्यप्रवृत्त्यभावादृत्तिविषयएवयत्नप्रतिपाद्यंरसवाचित्वंमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मधुन्येवेति। नहितदेवतस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद्वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः। तद्योरसवाचीति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः। मतुबपि रसवाचिनो नभिधानान्नभवति। खरइति। शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः। मुखरइति। स्वव्यापारे शब्दोच्चारणेऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः। कुञ्जरइति। वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते। तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम्। नगरमिति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोपि जातिशब्द एव। नगशब्दे अस्मादिषु पठ्यते वृञ्छण्कठजिल्सादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम्। केशा। मणिवइति। नागविशेषस्येयं संज्ञा। हिरण्यवइति। निधिविशेषस्य। केचित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः। छन्दसीवनिपौ चेति। चशब्दोवस्य समुच्चयार्थोन्यतरस्यां

अपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते। तद्योरसवाचीतस्येदं ग्रहणम्। यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत। मध्वस्मिन्घटेस्ति॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः॥ नगाच्च॥ नगाच्चेति वक्तव्यम्। नगरम्। केशाद्वोन्यतरस्याम्॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम्॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मणिवः। हिरण्यवः॥ छन्दसीवनिपौ च। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ। वश्च मतुप्च। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ। सुमङ्गलीरिसंवधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे॥ उद्वा च॥ उद्वतीच। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः। अपर आह। वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। बिम्बावं कुररावमिष्टकावम्। रजः कृष्यासुतिपरिषदोवलच्॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते॥ वलच्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः ॥

ग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह। वश्च मतुप्चेति। रथीरिति। रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति। लाघवाद्बहुव्रीहिणाभाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः। मघवेति। मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपितु मघवत् शब्दः। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्। उद्वाचेति। उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात्प्रत्ययः। मेधारथाभ्यामिति। एतदपि छन्दोविषयम्। बिम्बावं कुररावमिति। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः॥ रजः॥ भ्रातृवलइति। वल इत्यत्राणग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः। पुत्रवलइति। दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञायामित्यः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते। तेन पुत्रावल उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰॥अतइनिठनौ॥इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः॥इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।स्ववान्।खवान्।अल्पल्पमिदमुच्यते एकाक्षरादिति।एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्यांचनतौस्मृतौ।एकाक्षरात्।स्ववान्।खवान्।कृतः।कारकवान्।जातेः।वृक्षवान्।प्लक्षवान्।व्याघ्रवान्।सिंहवान्।सप्तम्यांचनतौ स्मृतौ।दण्डाअस्यांशालायांसन्तीति।यदिकृतोनेत्युच्यते।कार्यीकार्यिकइतिनसिध्यति।तथाजातेर्नेत्युच्यते।तण्डुलीतण्डुलिकइतिनसिध्यति।एवंतर्हिनायंसमुच्चयः कृतश्चजातेश्चेति।किंतर्हि।जातिविशेषणंकृद्ग्रहणम्।कृद्योजातिरिति।कथंकारकवान्।अनभिधानान्नभविष्यति।यद्येवंनार्थोऽनेन।कथंस्ववान्वृक्षवान्प्लक्षवान्दण्डाअस्यांशालायांसन्तीति।अनभिधानान्नभविष्यति॥व्रीह्यादिभ्यश्च॥शिखादिभ्यइनिर्वाच्यः इकनूयवखदादिषु।किंप्रयोजनम्।नियमार्थम्।इनिरेवशिखादिभ्यइकन्नेवयवखदादिभ्यः।शिखायवखदादिभ्योनियमस्यावचनंनिवर्तकत्वात्।शिखायवखदादिभ्योनियमस्यावचनम्।किंकारणम्।निवर्तकत्वात्।किंनिवर्तकम्।अनभिधानम्।एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्।नित्यग्रहणंकिमर्थम्।विभाषा माभूत्।नैदस्तिप्रयोजनम्।पूर्वस्मिन्नेवयोगेविभाषाग्रहणंनिवृत्तम्।एवंतर्हियत्सिद्धेसतिनित्यग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्ततइति।अथअतइत्यनुवर्तते।उताहोन।किंचातः।यद्यनुवर्तते।ऐकगविकोनसिध्यति।समासान्तेकृतेभविष्यति।एवमपिगौशकटिकोनसिध्यति।अथनिवृत्तमिहापिप्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति।निवृत्तम्।इहकस्मान्नभवति गोविंशतिरस्यास्तीति।अनभिधानान्नभविष्यति॥रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥यप्प्रकरणेऽन्येभ्योपिदृश्यते॥यप्प्रकरणेऽन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्।हिम्याः पर्वताः।गुण्याब्राह्मणाः॥बहुलंछन्दसि॥छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानांदीर्घश्च॥छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानांदीर्घश्चेतिवक्तव्यम्।अष्ट्रावी।मेखलावी।द्वयावी।उभयावी।रुजावी।हृदयावी।मर्मणश्चेतिवक्तव्यम्।मर्मावी॥सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्॥सर्वत्रामयस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।आमयावी।शृङ्ग॰वृन्दाभ्यामारकन्॥शृङ्ग॰वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः।शृङ्गारकः।वृन्दारकः।फल बर्हाभ्यामिनच्वक्तव्यः।फलिनः।बर्हिणः॥हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्॥ हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः।अन्यतरस्याम्।हृदयालुः।हृदयी।हृदयिकः।हृदयवान्।शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्नसहतइतिचालुर्वक्तव्यः।शीतालुः।उष्णालुः।तृप्रालुः॥हिमाच्चेलुः॥हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः।तन्नसहतइत्येतस्मिन्नर्थे।हिमेलुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वामि॥स्वमस्येति।धनवाच्यत्र स्वशब्दः।नायंप्रत्ययार्थइति।प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थउच्यते।ऐश्वर्यइति।यदिविषय ५२२
सप्तमी स्यात्तदाईशितरिधनवाचिनोपिप्रत्ययःस्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमितिवृत्तिविषयएवचस्वशब्दऐश्वर्येव
र्ततेतेनधनवान्निर्धनोवेशिता स्वामिशब्दाभिधेयः॥पुष्क॥अर्थाच्चेति।विरोधादस्तीतिनसंबध्यते।अर्थोसंनिहितोस्येत्य
र्थः प्राप्तेएवेनिर्विधीयते।तत्र कौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः।धान्यार्थीति।धान्यमर्थइतिकर्मधारयोधान्य

बलाच्चोलः।बलाच्चऊलोवक्तव्य स्तन्नसहतइत्येतस्मिन्नर्थे।बलूलः॥वातात्समूहेच॥वातात्समूहेचातन्न
सहतेइत्येतस्मिन्नर्थेचऊलोवक्तव्यः।वातूलः।पर्वमरुद्भ्यांतप्॥ पर्वमरुद्भ्यांतप् वक्तव्यः।पर्वतः।मरुत्तः।द
दातिरुत्तंवा।ददातिरुत्तंवापुनरेतद्भविष्यति।मरुद्भिर्दत्तोमरुत्तः॥आलजाट चौबहुभाषिणि॥कुत्सितइति
वक्तव्यम्।योहिसम्यग्बहुभाषतेवाग्मीत्येवसभवति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नानायोगकरणसाम
र्थ्यान्नभविष्यति॥स्वामिन्नैश्वर्ये॥इहकस्मान्नभवति स्वमस्यास्तीति।नैषदोषः।नायंप्रत्ययार्थः।किंतर्हि।प्रकृ
तिविशेषणमेतत्।स्वामिन्नैश्वर्येनिपात्यतेइति॥वातातीसाराभ्यांकुक्॥पिशाचाच्चेतिवक्तव्यम्॥पिशाचकी
वैश्रवणः॥पुष्करादिभ्योदेशे॥इतिप्रकरणेबलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानंकर्तव्यम्।बाहुबली।ऊरुबली॥स
र्वादेश्च॥ सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः।सर्वधनी।सर्वबीजी।सर्वकेशी॥अर्थाच्चासंनिहिते॥अर्थाच्चासंनिहितेइनिर्वक्त
व्यः।अर्थी।असंनिहितइतिकिमर्थम्।अर्थवान्।तदन्ताच्च।तदन्ताच्चेतिवक्तव्यम्।धान्यार्थी।हिरण्यार्थी।किम
र्थंतदन्तादित्युच्यते।नतदन्तविधिनासिद्धम्।ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिःप्रतिषिध्यते।एवंतर्हिइ
नन्तेनसहसमासोभविष्यति।धान्येनार्थीधान्यार्थी।नहिसमासोनप्राप्नोति।यदिपुनरयमर्थयतेर्णिनिःस्यादेव
मपिक्रियाकुर्वाणेस्यात्।तूष्णीमप्यासीनोयस्तत्समर्थ्यानाचरतिसोभिप्रायेणगम्यते।अर्थीअयमनेनेति।एवंतर्हिअ
यमर्थशब्दोस्त्येवद्रव्यपदार्थकः।तद्यथा।अर्थवानयंदेशइत्युच्यते।यस्मिन्गावःसस्यानिचवर्तन्ते ॥

र्थोसंनिहितोस्येतिप्रत्ययः।एवंतर्हीति।धान्येनार्थीधान्यार्थीतृतीयासमासोभविष्यतीत्यर्थः।नहीति।तृतीयातत्कृतार्थेने
त्यनेनार्थशब्देनसमासोविधीयमानोर्थीशब्देननप्राप्नोतीत्यर्थः।सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्।न्याय्यस्यपरिहारस्याभिधास्यमा रामः
नत्वात्।एवमपीति।कृतासुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात्।नह्यागच्छन्गन्तेत्यभिधीयते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यः क्रियापदार्थक इति। नन्वत्रापि निरीहेन प्राप्नोति। नैष दोषः। णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात्। क्रियां हि कुर्वन्कर्तेत्युच्यते। मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति। तत्र क्रियाकारकभावस्यन्यस्माभावान्निरीहेपि सिद्धः प्रत्ययः। एवं च कृत्वेति यद्यर्थी च्चासंनिहित इत्युच्यते तदेनेरेव विधानादृन्न स्यात्। अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति। क्रियापदार्थकत्वे अत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति। मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवान्विनोप्यनभिधानादिनिठनोरभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किं प्रयोजनमिति। प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः। इत्प्रतिषेध इति। अन्यथामि

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः। अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम्। एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकाव पि सिद्धौ भवतः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। विभक्तित्वे किं प्रयोजनम्। विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः। इदानीं न विभक्तौ तुस्मा इतीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति। यद्येवम्। किमोत्। क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वाद्य मासाः। अत्रापि प्राप्नोति। तौ चोक्तम्। किमुक्तम्। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो तद्धित इति। इदमो विभक्तिस्वरश्च। इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम्। इतः। इह। इदमस्तृतीयादि विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति। त्यदादिविधयश्च। त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम्। यतः। यत्र। कुतः। कुत्र। विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा भवन्ति॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्। बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। बह्वौ बह्वोरिति। अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते। ना। सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम्॥

दचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थी इदानीमोमकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात्। तौ चोक्तमिति। तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः। अमो रित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति तद्धितपर्युदासोपि न वक्तव्यः। इत इहेति। इत इति मुख्यमुदाहरणम्। अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्ते ऊडिदमित्युदात्तत्वं भवति। इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिध्यति। ननु मध्ये पवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरम्। लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते। नैष दोषः। ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते। तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति। तृतीयादिग्रहणेन च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते॥ किंस॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ किमउपसंख्यानमिति। उपेत्यसंख्यानं प्रतिपदं सूत्रउच्चारणमित्यर्थः। ह्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च का वि ५५१
५३ तिल्यदादीनां यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो ह्यादिभ्यस्तु प्राक्पाठे भवतः शेषः स्यात्॥ एतदो॥ इह केचिदशं पठन्ति।
केचिदनम्। तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः। क्वायं नकार इति। इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः।
लोपोऽस्येति। नेत्त्वद्वारेण लोपः। किं तर्हि। संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः। क्रियमाणेपी
ति। ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्नलोपाप्रसङ्गः। प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः स

ह्यादिप्रतिषेधात्किमउपसंख्यानं क्रियते। अह्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किमउपसंख्यानं क्रियते॥ एतदो
न्॥ क्वायं नकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। यदि न क्वचिच्छ्रूय
ते किमर्थमुच्चार्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति।
किं कारणम्। नलोपे कृते एकाल्त्वात्। इदमिह संप्रधार्यम्। नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति। किमत्र कर्तव्य
म्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चे
दं तत्र परिगण्यते। एवं तर्ह्यानुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नान्त्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। न चाकृतायां
प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदानुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अलोन्त्यस्य विधयो भ
वन्तीति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदका
रस्याकारवचने प्रयोजनम् ॥

र्वादेशः। एवं मन्यते। स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव। ततश्च नलोपे कृ
ते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति। आनुपूर्व्यात्सिद्धमिति। यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकमिति। त
दयुक्तम्। सर्वत्र स्वरूपप्रवृत्तिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रव
णं स्यात्। नान्त्राकृत इति। अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्यान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अकारस्याकारवचन इति। त्यदाद्य
त्वं कृत्वादेशं मन्यते। बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम्। तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्यास्य चात्वस्य विशेषो राम:
नास्तीति वक्तव्यम् ॥ ५३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येन्यद्इति। एतच्छब्दाकारेणसह पररूपंलित्वरश्च बाध्येत। योगविभागइति। अनुबाधनार्थम्। तत्ररेफादिरनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति र्हिल्प्रत्ययः। अविशेषविहितइति। प्रकारवचनेथालितिभावः। इदमेति। एवंचथमुनाथाल्बाध्य

किम्। येऽन्येककारादेशाः प्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मोराजिसमःक्वावितिमकारस्यमकारवचनसामर्थ्यादनु स्वारादयोनभवन्ति। तस्मान्नकारःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अअइति। सोने कालेत्यत्रसर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति। एतदइतियोगविभागः॥ एतदइतियोगविभागःकर्तव्यः। एतदः। एतदइत्इत्येतावा देशौभवतः। रथोः। ततअन्। अंश्चभवति। एतदइति। केनविहितेयकारेएतदआदेशउच्यते। एतदश्चथमुउपसंख्या नंकर्तव्यम्। एतत्प्रकारमि[illegible]त्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। एतज्ज्ञापयति भवत्यत्रथमुरिति। यद यंथकारादावादेशंशास्ति। कुतोनुखल्वेतत्। ज्ञापकादत्रथमुर्भविष्यति। नपुनर्यएवासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्मिन्नादेशःस्यादिदमाथकारादिंविशेषयिष्यामः। इदमोयः थकारादिरिति। पञ्चम्यास्तसिल्। स प्तम्यास्त्रल्। इदंविचार्यते। इमेतसिलादयोविभक्त्यादेशावास्युःपरेवेति। कथंवा आदेशाःस्युः। कथंवापरे। यदिपञ्चम्याःसप्तम्याइतिषष्ठी तदादेशाः। अथपञ्चमीततःपरे। कुतःसंदेहः। समानोनिर्देशः। कश्चात्रविशेषः। तसिलादयोविभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वेत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः। तसिलादयोविभक्त्यादे शाश्चेत् सुब्लुक्स्वरदीर्घत्वेत्वौत्वस्मादादिविधीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। सुब्लुक्। ततस्त्योयतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुब्लुक्प्राप्नोति। सुब्लुक्। स्वर। यदा। तदा। अनुदात्तौसुप्पिताविस्येषस्वरःप्राप्नोति। स्वर। गुण। कस्मात्। कुतः। घेर्ङितीतिगुणःप्राप्नोति। गुण। दीर्घ। तस्मिंस्तर्हि। अतोदीर्घोयञिसुपिचेतिदीर्घत्वंप्राप्नोति। दीर्घ। एत्वम्। तेषु। तत्र। बहुवचनेझल्येदित्येत्वंप्राप्नोति। एत्वम्। औत्वम्। कस्मिन्। कुत्र। इदुद्भ्यामौत्। अच्चघेरित्यौत्वंप्रा प्नोति। स्मादादिविधिः। तस्मात्। तत्र। तस्मिंस्तत्र। ङसिङ्योःस्मात्स्मिनाविति स्मायादयःप्राप्नुवन्ति। पञ्चमीनिर्देशा त्सिद्धम्। सन्तुपरे। यदिपरेसमानशब्दानांप्रतिषेधः॥ यदिपरेसमानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः ॥

ते। पञ्चम्याः। पञ्चमीनिर्देशादिति। आदेशपक्षस्यबहुदोषत्वात्प्राथम्यात्पञ्चम्याअग्रयेणप्रत्ययाग्रहणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तस्मात्तस्यतीति। पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः। पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति। तसेरिति निर्देशे इकार उ ५।३।१
च्चारणार्थः। ततश्च धातोरपि तस्यतेः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशत्वात्प्रसज्येत। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरले
पिलित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षे तु नायं दोषः। अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्यास्थाने यस्तसि
स्तस्य तसिल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थे वर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादे

तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यति। पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल्प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। तसिल्कस्मान्न भवति। स्वार्थविज्ञानात्। पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्। न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते। तसेश्च। किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तसिल् तसिं बाधिष्यते। न सिध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोऽवकाशः। ततो हीयते। ततोऽवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छति नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति। ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति॥ पर्यभिभ्यां च॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः॥ इतराभ्योपि दृश्यन्ते। इह कस्मान्न भवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे॥ भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। स भवान्। तत्र भवान्। ततो भवान्। तं भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तेन भवता। तत्र भवता। ततो भवता ॥

प्योपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति। ततः स्वार्थिको भवति। अथवा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चार
णार्थः। तसेश्च स्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादौ विधिसिद्धि
रादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थ आश्रितः। तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधक
स्तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दानीम्। केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति। अन्ये तु दानींचेति। एष स्वर इति। अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति।
आदेः सिद्धमिति। आदेः परस्येति वचनात्॥ तदो॥ दावचनमिति। सूत्रकारेण त्वदां प्रत्ययः कृत इत्याहुः। स्वरे च विशेषः। अ
दाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति। दाप्रत्यये त्वन्तोदात्तः। तयोर्योगयोर्वेति। तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः।
चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः छन्दसिद्दाद्दानीमिति रूपद्व

तस्मै भवते। तत्र भवते। ततो भवते। तस्माद्भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः। तस्य भवतः। तत्र भवतः। ततो भव
तः। तस्मिन्भवति। तत्र भवति। ततो भवति। स दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः। तं दीर्घायुषम्। तत्र दीर्घा
युषम्। ततो दीर्घायुषम्। स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः। ततो देवानांप्रियः। तं देवानांप्रियम्। त
त्र देवानांप्रियम्। ततो देवानांप्रियम्। स आयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। तत आयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्।
तत्रायुष्मन्तम्। तत आयुष्मन्तम्॥ अधुना॥ अधुनेति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः।
इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः। अस्मिन्काले अधुना॥ दानींच॥ इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्वि
भक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः। इदानीमिति निपात
नात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति।
उक्तं वा। किमुक्तम्। आदेः सिद्धमिति॥ तदो दा च॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्। तदो दावचनमनर्थकम्।
किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोत्र दाप्रत्ययः। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि॥ तयोरि
ति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयात् तयोर्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे
तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति॥

यमेव स्यान्न त्वधुना एतर्हीति। विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीम्भ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात्। तदस्तु तदानीं
तदा तर्हीति रूपत्रयं सिद्ध्यत्येव। अथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमो र्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव। अथ त
योरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदमद्
दाद्दिति न सिध्येत्। प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञानेन कश्चिद्दोषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ भा॰ ॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरप
रेद्युरधरेद्युरुभ येद्युरुत्तरेद्युः॥सद्यइतिकिंनिपात्यते।समानस्यसभावोद्यश्चाहनि।समानस्यसभावो
निपात्यतेद्यश्चप्रत्ययः।अहन्यभिधेयेसमानेऽहनिसद्यः।परुत्परारीतिकिंनिपात्यते।पूर्वपूर्वतरयोः
परभावःउदारीचसंवत्सरे।पूर्वपूर्वतरयोः परभावोनिपात्यते।उदारीचप्रत्ययौसंवत्सरेभिधेये।पूर्व
स्मिन्संवत्सरेपरुत्।पूर्वतरेसंवत्सरेपरारि।ऐषमइतिकिंनिपात्यते।इदमःसमसण्।इदमःसमसण्
प्रत्ययोनिपात्यते।संवत्सरेभिधेये।अस्मिन्संवत्सरेऐषमः।परेद्यवीतिकिंनिपात्यते।परस्मादेद्यव्य
हनि।परस्मादेद्यविप्रत्ययोनिपात्यतेऽहन्यभिधेये।परस्मिन्नहनिपरेद्यवि·अद्येतिकिंनिपात्यते।इ
दमोऽशभावोद्यश्च।इदमोऽशभावोनिपात्यतेद्यश्चप्रत्ययोऽहन्यभिधेये।अस्मिन्नहनिअद्य।पूर्वेद्यु र
न्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरितिकिंनिपात्यते।पूर्वान्यान्यतरेतरापराध
रोभयोत्तरेभ्यएद्युसुच्।पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्यएद्युसुच्प्रत्ययोनिपात्यते।अहन्यभि
धेये·पूर्वस्मिन्नहनिपूर्वेद्युः।अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युः।अन्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः।इतरस्मिन्नह
निइतरेद्युः।अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः।अधरस्मिन्नहनिअधरेद्युः।उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेद्युः।उभयोर
ह्नोः उभयेद्युः।द्युश्चोभयात्।उभयशब्दाद्द्युश्चवक्तव्यः।तस्मान्मनुष्येभ्यउभयद्युः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिक्शब्दे॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दा रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। नत्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः तत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति पूर्वस्मिन्गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसंबन्धात्कालसंबन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तदर्थविशेषणोपादानम्। दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्। तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिगनपेक्षाः। यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वाद्भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह। नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वोऽर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। वृ

॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। नैष देशो देशविशेषणमेतत्॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ किमर्थमतसुच् क्रियते। ननु सुजेव क्रियेत। तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतो ग्रामस्य। दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः ।

त्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोऽर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वोऽर्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेऽवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन्कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोऽहमिति वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिण पथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थः। नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव ॥ दक्षिण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकृत्यन्तरइति।अन्यादिगाकृतिरन्याव्यवस्थाकृतिरितिभावः।दिशिवर्तमानाःपूर्वादयोनिमित्तान्तरनिरपेक्षाः।देशकाल
योस्तुव्यवस्थापेक्षाः।यदिपुनरिति।सर्वत्रव्यवस्थाशब्दाःसन्त्वितिभावः।व्यवस्थामर्यादेतिकेचिदाहुः।एवंतुउत्तराःकुर
वइतिसंज्ञायांमर्यादानपेक्षणात्कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराःकुरवइतिप्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामितिप्रतिषे
धानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायोव्यवस्थेत्यपरेमन्यन्ते।दक्षिणागाथकाइति।सत्स्वेवगायकेषुप्रावीण्यलक्षणस्य
दाक्षिण्यस्यकादाचित्कत्वाद्व्यवस्थाभावोदिग्देशकालसंज्ञासुतुव्यवस्थासद्भावः।मर्यादालक्षणव्यवस्था वादिन
स्तूत्तराःकुरवइत्यत्रापिमेरुंजम्बूद्वीपंवाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात्प्रयोगकालेनिरूढत्वाद्व्यवहारस्यप्रयोक्तृभिरनपेक्ष्य
माणापिवस्तुतोव्यवस्थास्तीतिमन्यन्ते।अन्येतुपरस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः।कथंयानीति।दिक्शब्देभ्यःसप्त

भवेत्सिद्धम्।यदाअकारान्तौयदातुखलुआकारान्तौतदानसिद्ध्यति।तदापिसिद्धम्।कथम्।पुंवद्भावेन।
कथंपुंवद्भावः।तसिलादिष्वाकृत्वसुचइति।नसिध्यति।भाषितपुंस्कस्यपुंवद्भावः।नचैतौभाषितपुंस्कौ।
ननुचभोःदक्षिणशब्दउत्तरशब्दश्चपुंसिभाष्येते।समानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते।आकृत्य
न्तरेचैतौभाषितपुंस्कौ।दक्षिणोत्तरेति।दिक्शब्दौ।दक्षिणउत्तरइतिव्यवस्थाशब्दौ।यदिपुनर्दिक्शब्दा
अपिव्यवस्थाशब्दाःस्युः।कथंयानिदिगुपदिष्टानिकार्याणि।दिशोयदाव्यवस्थांवक्ष्यन्ति।यदितर्हियोयःदि
शिवर्ततेससदिक्शब्दःरमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवति ॥

मीत्यादिविहितानि।व्यवस्थाशब्दत्वेहिदिशउपलक्षणत्वंनस्यात्तस्यानिमित्तत्वाभावादितिभावः।दिशोयदेति।निमित्तवतोप्य
र्थस्योपलक्षणत्वात्।तथाचसंख्याशब्दाःकालवृत्तयःकालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः।षष्टिवर्षाणिभूतःषा
ष्टिकइतिभावः।एतत्पक्षाश्रयेऽतिप्रसङ्गमाह।यदितर्हीति।रमणीयादयोगुणक्रियानिमित्तादिशिवर्तमानादिक्शब्देनव्यपदि
श्येरन्नित्यर्थः।दिशंयोनव्यभिचरतीति।व्यवस्थानिमित्तोयोनभवतिस्वभावतएवयोदिशिवर्ततइत्यर्थः।दिशिदृष्टइत्यर्थप्रदर्श
नंदिशांशब्दइतितुषष्ठीसमासः।स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षोदिशोयोवाचकःपूर्वादिशब्दःसदिक्शब्दआश्रीय
ते शब्दग्रहणादन्यथादिश्यमितिब्रूयादित्यर्थः।यद्येवंदिशःपूर्वादीनिनामधेयानीत्यसंज्ञायामितिसर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां
दिशिवसतीत्यादिनसिध्यति।पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिहचतदभावाददोषः।पुंवद्भावस्त्विति।दिशिवर्तमानानांप्रवृत्तिनिमित्तान
पेक्षणात्समानायामाकृतौभाषितपुंस्कत्वाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्थानप्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः। वृत्तिमात्र इति। तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च। ततो ग्रामादिति।

रमणीयादिक् शोभनादिगिति। अथ मतमेतत्। दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं योनव्यभिचरति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। विशेषणार्थं तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। षष्ठ्यतस र्थप्रत्ययेनेति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्। ततो ग्रामात्। यतो ग्रामादिति। उपर्युपरिष्टात्॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि। उपरिष्टात्॥ पश्चात्॥ पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः। अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात्। दिक्पूर्वपदस्य च। दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। अर्धोत्तरपदस्य च समासे॥ अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः॥ अर्द्धे च॥ अर्द्धे च परतः अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः। एनबन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः। अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद्द्रष्टव्यम्। इह मा भूत्। अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागस इति॥ दक्षिणादाच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥

अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात्। यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायाद् प्रसङ्गः षष्ठ्याः॥ दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थ इति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारो ऽननुबन्धकस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संख्या॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेपि विषये प्रसङ्गः। यदा तु विधानं विध इति घञर्थे कविधानमिति केकृते पुल्लिङ्गनिर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनम्। गो विधेति। अन्नं विधोच्यते। कः पुनरिति। किं धातुकृतोर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथवा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः। कल्प इति। कल्पमहर्मुखमुच्यते। कालपृथग्भावात्पृथग्भावं मन्यते। कारकाणामिति। पूर्वपदार्थविषय एव प्रश्नप्रतिवचने। पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात्। तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः। यद्येवमिति। सूत्रन्यासे नैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीयम्

संख्याया विधार्थे धा॥ विधार्थ इत्युच्यते। को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवम्। एका गो विधा। एका हस्तिविधा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि धा विधानं धात्वर्थपृथग्भावे॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम्। कः पुनर्धात्वर्थः पृथग्भावः। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुङ्क्त इति। नेत्याह। कारकपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि तत्कल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्त इति। नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। गुणपृथक्त्वमेतत्। कस्तर्हि धात्वर्थे पृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारे न भवति। विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति। एवंविधम्। एवंयुक्तम्। एवंगतम्। एवंप्रकारमिति ॥

मित्यर्थः। तथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रकारः स्यात्। ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः। नैष दोषः। पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीति क्रियापदानुषङ्गादस्तिक्रियापृथग्भावः। एकधा भुङ्क्त इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्षएकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः। एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात्प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधा पाक इति। पञ्चपाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति। पञ्चधा पाक इत्यादौ तु भवत्येव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकाद्धो॥ धाग्रहणेनुवर्तमानेपुनर्धाग्रहणंधामात्रस्यादेशार्थमन्यथानन्तर्याद्ध्याधिकरणविचालएवध्यमुञ्विज्ञायेत। त
तश्चविधार्थेनस्यादैकध्यंभुङ्क्ष्व इति। सहभावइति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणंसहभावः। इहाधिकरणविचालएकस्यद्रव्य
स्यविभागेनावस्थापनम्। यथैकंराशिंपञ्चधाकुरु इति। ऐकध्यंराशिंकुर्वित्यत्रत्वेकस्यविभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधि
करणविचालइतिमन्यते। वचनंतुविधार्थमेवस्यात्। धाग्रहणंतूत्तरार्थमेवस्यात्। द्वयोरर्थयोर्धमुञ्यथैद्वैधेभुङ्क्ष्व। एकंराशिं
द्वैधंकुर्विति। नचावश्यमिति। अधिकरणंद्रव्यमुच्यते। तस्यविचालोन्यथाकरणंतच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्यवा।
एकीकरणमितिसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः। अनेकस्ययदेकीकरणंतत्रप्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरण

एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम्॥ सहभावेध्यमुञ्॥ सहभावेध्यमुञ्वक्तव्यः। ऐकध्यंराशिंकुरु। सतर्हिनवक्तव्यः।
नवक्तव्यः। अधिकरणविचालइत्युच्यतेनचावश्यंसएवाधिकरणविचालः। यदेकमनेकंक्रियते। यदप्य
नेकमेकंक्रियतेसोप्यधिकरणविचालः॥ द्वित्र्योश्चधमुञ्॥ धमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनम्। धमुञन्तात्स्वार्थे
डोदृश्यते। सचविधेयः। पथिद्वैधानि। संशयेद्वैधानि॥ याप्येपाशप्॥ पाशपिकुत्सितग्रहणम्। पाशपिकुत्सि
तग्रहणंकर्तव्यम्। वैयाकरणपाशः। याज्ञिकपाशः। योहियापयितव्योयाप्यस्तत्रमाभूदिति। अथवैयाकरणः
शरीरेणकृशः व्याकरणेनशोभनः कर्तव्योवैयाकरणपाशइति। नकर्तव्यः। कथम्। यस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवे
शस्तदभिधानेतद्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यम्। नचकार्श्यस्यभावाद्द्रव्येवैयाकरणशब्दः॥

विचालेचेतिसूत्रमेकस्यानेकीकरणेप्रकारस्याप्यसंभवात्पूर्वेणैवसिद्धत्वादित्याहुः। द्वित्र्योः॥ पथिद्वैधानीति। स्वार्थिकत्वे
पिस्वभावात्सत्ववाचित्वात्लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेणबहुवचनम्। क्वचित्तुमतिद्वैधानीतिपाठः॥ याप्ये। याप्यशब्दोय
मस्त्यपादानसाधनोयापिताअस्माद्गुणादिति याप्यःकुत्सितः। अस्तिकर्मसाधनोयापयितव्योयाप्यःदेशान्तरंप्रापयितव्य इ
त्यर्थः। तत्रविशेषानुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाह। पाशपीति। तद्गुणइति। कुत्सितत्वेनप्रतिपाद्यइत्यर्थः। एतच्चान्तरङ्गत्वाल्ल
भ्यतेप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्यन्याय्यत्वात्। यत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तस्यकुत्सानसंभवत्यश्वकोदेवदत्त
कः सकइत्यादौतत्रसहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेणप्रत्ययोभवत्येव। एवंचदेवदत्तपाशइत्याद्यपिभवतियद्यभिधानमस्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एकाद॥ एकादाकिनिचेति। एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते। असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो
विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाको धामिस्यादौ मा भूदिति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्य
यो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह। सिद्धं त्विति। संख्यैवादेशः संख्यादेशः स च द्विबहुशब्दयोरसहायस्यैवेत्यर्थः

पूरणाद्भागे तीयादन्॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात्। ननु चा
यमस्ति मुखतीयः। पार्श्वतीय इति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। एवमस्य न भविष्यति। उत्तरार्थं त
र्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति पूरणाद्यथा स्यात्। एकादाकिनिच्चासहाये॥
एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम्॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकी।
एकाकिनौ। एकाकिन इति। किं पुनः कारणम्। न सिध्यति। एकशब्दोऽयं संख्यापदम्। संख्या
याश्च संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विबह्वर्थायाः संख्याया
एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी।
असहायौ एकाकिनौ। असहाया एकाकिनः। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्त
मेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा।
एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। अस्त्यसहाय
वाची। तद्यथा एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति। तयोऽसहायवाचीतस्यैष प्रयोगः॥
इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। अयमेकशब्द इति। उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम्। प्राथम्ये
ऽपि हि वर्तते। एके अल्पप्राणाः। एको गोत्र इति। समानार्थेऽपि वर्तते तेनैकदिगिति। साधारणेऽपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयो
रेका मातेति। एकाग्नय इति। अन्ताकिनिचः कनो वालुग्विज्ञेयः॥ भाष्यप्रदीपे तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं ण्यन्तस्य निर्देशः आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति संदिहानः पृच्छ
ति। देश्याद् इति। देश्याद्देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गे न साधुत्वप्रतिपादनार्थम्। ततो निपातनाद्दी
र्घत्वमित्युक्तं भवति। यावत्क्षितिः यावत्तां स्कन्दोपरिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। प्रकर्ष इति। अने
कार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते। स एव गतावपि। प्रश
ब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति। द्रव्यवाचिनो हि प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्र
श्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति। ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं प्रियकुत्सना
दिषु ततः प्रवर्तते सो विभक्त्यन्त इति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। नैष दोषः। प्रकृतेरिदमुपलक्ष
णम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। न च शब्दस्येति। शब्दस्याभिधानत्वादभि

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति। देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते॥
यावद्द्यास्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति। कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। ङ्याप्प्रातिपदि
कादिति वर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः। न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। शब्दे
संभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः। द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ॥

धानस्य चाभिधेये गुणभावाद्गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रक
र्षयोगः। उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन त
था शब्दस्याप्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षा
श्रयः। शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्नोति वशमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्य
नपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया
अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्या
पि प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हीति। आश्रितोभिधेयधर्मोगुणः सचकश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तंशुक्लतरः पटइतियथा। पटस्यस्वतोनशुक्लस्यनाप्यशुक्लस्यशुक्लोगुणोव्यपदेशेहेतुरेवंस्वगतप्रकर्षद्वारेणद्रव्यस्यस्वतोप्रकृष्टस्यप्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति। तदुक्तंहरिणा। द्रव्यस्याव्यपदेशस्ययउपादीयतेगुणः। भेदकोव्यपदेशायतत्प्रकर्षोभिधीयतइति। अरूपंपररूपेणद्रव्यमाख्यायतेयथा। अप्रकर्षंप्रकर्षेणगुणस्यापीष्यतेतथेति। यद्यपितत्रद्रव्येबहवोगुणाःसन्तितथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयःप्रत्ययः। क्रियाशब्देभ्यःपाचकादिभ्यःक्रियायाःप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तत्प्रकर्षेप्रत्ययोजातिशब्देभ्यस्तुजातेःप्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षेप्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेणतुविनाद्रव्यस्यनप्रकर्षोनापिशब्दवाच्यत्वमस्ति। तदुक्तम्। सर्वस्यैवप्रधानस्यनविनाभेदहेतुना। प्रकर्षोविद्यतेनापिशब्दस्योपैतिवाच्यतामिति। तत्रवास्तवःप्रकर्षोद्रव्येभवतुमावाआश्रितधर्मद्वारकस्तुतस्य

एवंतर्हिगुणः। एवमपिगुणग्रहणंकर्त्तव्यम्। द्रव्यमपिह्याप्रातिपदिकार्थोगुणोपि। तत्रकृतरतत्। गुणस्यप्रकर्षेभविष्यतिनपुनर्द्रव्यस्यप्रकर्षइति। क्रियमाणेचापिगुणग्रहणेसमानगुणग्रहणंकर्त्तव्यम्। शुक्लात्वक्लेमाभूदिति। नतर्हीदानीमिदंभवति। अध्वर्युर्वैश्रेयान्। पापीयान्प्रतिप्रस्थाता। अन्धानांकाणतमइति। समानगुणेएषास्पर्द्धाभवति। अध्वर्युर्वैश्रेयान्अन्येभ्यःप्रशस्तेभ्यः। पापीयान्प्रस्थाता। अन्येभ्यःपापेभ्यः। अन्धानांकाणतमइति॥ काणिरयंसोक्ष्म्येवर्त्तते। सर्वइमेकिंचित्पश्यन्ति अयमेषांकाणतमइति ॥

कर्षः शब्देनाभिधीयतेनतुतन्निरपेक्षःस्वगतः। अद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयोद्रष्टव्यः। एवमपीति। यथागुणस्यनित्यस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वेतस्यकस्यचिन्महत्वादेःस्वतःप्रकर्षोनित्यस्यतुकारणकृतस्तथाद्रव्यस्यापीतिमन्यते। समानगुणग्रहणमिति। द्वयोःपरिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्यपरिपूर्णतरत्वेसतिप्रकर्षसद्भावात्। कृष्णाच्छुक्लतरइतिमाभूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अध्वर्युर्वैश्रेयानिति। अध्वर्योःपरिपूर्णप्रशस्तत्वम्। प्रस्थातुरपिपापत्वंतयोःपरस्परापेक्षःप्रकर्षइतिमन्यते। अन्धानांकाणतमइति। अन्धानेत्रद्वयेननपश्यन्तिकाणस्त्वेकेनेतितदपेक्षंकाणस्यप्रकर्षमन्यते। समानगुणइति। समानगुणेभिन्नाश्रयवर्त्तिनिविवक्षितेतदाश्रयास्पर्द्धेत्यर्थः। काणिरयमिति। ततश्चान्धानामपिवास्तवंकाणत्वंविद्यतेनतुलोकप्रसिद्धम्। तत्रदर्शनप्रकर्षाश्रयःप्रत्ययस्तथाचलोकेप्रसिद्धिरन्धानांकाणोराजेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महान् हिमवानिति। सर्षपान्महीयान् हिमवानिति माभूदित्यर्थः। जातेरिति। आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते। कस्य तर्हीति। प्र
श्नः। गुणस्येति। परिहारः। अभिधेयसहचरितलोके प्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः। केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्र
वृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः। साधनप्रकर्षे माभूदिति। ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य
च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति। एवं मन्यते। प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्तेन व्यपदिश्यन्ते गु
णगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षापेक्षे क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो माभूत्। स्वगतेपि यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। नैष दोष

अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। महान्सर्षपः महान् हिमवानिति॥ जातेर्न॥ जातेर्नेति वक्तव्यम्। इ
ह माभूत्। वृक्षोयं प्लक्षोयमिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोतरः गोतरा। अश्वतरः। अश्वतरेति। नैष जातेः प्रक
र्षः। कस्य तर्हि गुणस्य। गौरयं यः शकटं वहति। गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च। गौरियं या समां समां विजायते।
गोतरेयं या समां समां विजायते। स्त्रीवत्सा च। अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति। अश्वतरोयं योष्टौ योजना
नि गच्छति। तथा तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे माभूत्। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते गुणग्रह
णं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं विज्ञाय
ते। एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्यो घर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च
खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमानः द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति। अन्ये तु मुद्गधौतकं कुर्वन्ति अन्ये नशेफालिकमन्येन
माध्यमिकम्। यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे माभूदिति।
न कर्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धा भवति ॥

इति। बहूनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्य प्रकर्षोस्तीति। संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपा
धिनिर्देशस्येति भावः। काशिकस्येति। काशिषु भव इति ठञ्ठिठयोरेकतरः प्रत्ययः। गुणान्तरमिति। पूर्वं मूल्यान्तरदर्शना
द्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः। शुक्लादिति। कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्र
त्ययो माभूदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नह्याढ्याभिरूपाविति। स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाश्रयणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोऽयं कृष्णाच्छुक्ल इति। न च शुक्लादिति। शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः। न हि निष्कधन इति। अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणाविषयत्वादिति भावः। जननेनेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वादयत्नलभ्यत्वाऽसमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयोऽभिव्यक्तिमायान्ति। यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद्गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रक

नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचके न खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लात् कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्।
यद्यप्युच्यते। अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति। न हि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते। तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

र्षापकर्षयोगः। साधनं वै द्रव्यमिति। ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति। नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति। पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः। प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात्। क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात्। क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः। बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः ॥ रामः ६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किं पुनरेकमिति। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम्। नैष दोषः। एकस्यापि भेदव्य
वहारो दृश्यते। पुरु द्वावन्यदुरासीत् पटुतरश्चैषमः। अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते। यथा भिन्ना
पि क्रियानिवृत्तभेदाख्याते नाभिधीयत इत्येकोच्यते। तत्त्वतो हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि
स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि। एकत्वं चाश्रित्योक्तं न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। एवं च कि
मेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदादुपचरितभेदमुत नानेकमेवेति संशयात् प्रश्न उपपन्नः। यद्येकमिति। एकत्वे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुप
पत्तिः। समानगुणाग्रहणमिति। तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णाद्यपेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षप्रत्ययनि
वृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया। नैष दो

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहोस्विन्नाना। किं चातः। यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति। अथ
नाना। समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति। अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत्। किंकृतो विशे
षः। अल्पत्वमहत्त्वकृतः। अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च। ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्र
कर्षापकर्षौ स्तः। गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति। अथवा पुनरस्तु नाना। ननु चोक्तम्। समानगुणग्र
हणं कर्तव्यम्। शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्धा भवति। न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्धेते वाच
केन खल्वपि भवितव्यम्। न च शुक्लात् कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। किमन्तात् पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् ॥

षः। एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते। यथा गोत्वं नात्मापेक्ष
या नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्।
विशेषवदिति। ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः। अल्पत्वमहत्त्वकृत इति। क्वचिदाश्रयेऽल्पं शौक्ल्यं क्वचित्तु म
हदित्यर्थः। गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति। संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः। यथा जात्युत्पलादिना सितायाः मल्लिकायाः।
किमन्तादिति। अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित् प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारे
णाविचारः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वितीयान्तादिति। यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं निग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते। तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम्। शुक्लस्यातिशायनमिति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति। कर्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा। करणे ल्युट् स्यात् कर्तरि वेति। अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। कालितर इति। घरूपकल्पेति ह्रस्वः। गर्गतर इति प्राप्नोतीति। वृत्तावपि लुग्विधानात् संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिर्विरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थी वयःप्रतिपत्तिः वयःप्रकर्षेणैव सौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षाच्छाब्दी तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीपोऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्द्येव वयःप्रतिपत्तिरिति ङीपूप्राप्तिः। तरपोक्त

द्वितीयान्तात् अतिशय्यमानात्। शुक्लमतिशेते शुक्लतरः। कृष्णमतिशेते कृष्णतरः। यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालीतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति। कालतर इति चेष्यते। तथा काली अतिशेते कालं कालतर इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते। तथा गार्ग्योतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति। कालोतिशेते कालतरः। काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः। कुमारितरा। किशोरितरा। अव्यतिरिक्तं वयः कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीपू प्राप्नोति। तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्ते पि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्। स्वार्थिका ष्टाबादय इति ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोभिधीयते ॥

त्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्यत इति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्ने न ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य संनिधानादपवादे नैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेते नेनेति अतिशायनो गुणोभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धून्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितर इति। सामानाधिकरण्याभावाद्घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येपि भविष्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्ग इत्युद्रव्यवचनात्न चोदितः। सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदान्न विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेद विवक्षायांम स्त्रादिवत्त्व लिङ्ग संख्यापरित्यागप्रसङ्ग इ। आश्रयतद्इति। विशेषणानां चाजातेरितिवचनात्। तत्रहि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथवा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात्। आश्रयौ भवत इति। उभयोर्निर्वर्त्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात्। कर्मापदिष्टाद्इति। अतिश

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति। गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः। नैष दोषः। कथं शेतिरकर्मकः। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यद्येवं द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि गुणोभिधीयते। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड्भविष्यति। यदा गुणोभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव। यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव। अथवाऽतिशायतीत्यतिशायनम्। कः प्रयोज्यार्थः। गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः ॥

यत्क्रियाकर्तर्येव समवेता न तु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टाद्इति द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः कर्माश्रितस्तस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः। ल्युट् भविष्यतीति। कर्तृसाधनः। कः प्रयोज्यार्थ इति। अचेतनत्वाद्गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते। गुणा गुणिनमिति। अस्माभिः प्रकृष्टे स्वमतिशेरिति तत्समर्थाचरणे लक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम्। कः पुनरिति। शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 सोयत्रेति। स्थानार्थः। शेतेर्यथाजलाशय इत्यत्रेतिभावः। गुणागुणिनीति। अवतिष्ठन्त इत्यर्थः। तान्गुणान्गुण्यतिशाययति अति
शयेनावस्थापयतीत्यर्थः। पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः। शेत्यर्थ इति। प्रकृत्यर्थोप्यर्थोपि वा गृह्यत इत्यर्थः। शेत्य
र्थे नास्तीति। तस्य प्रसिद्धत्वात्। गुणी वेति। गुणसंबन्धाद्गुणवानतिशेते गुणिसंबन्धाद्गुणो वा। अभिव्यज्येतेति। प्रकृष्टत्वेनेति भावः। का
रितार्थ इति। गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः। परत्वादिति। सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति। सूक्ष्मव
स्त्रतर इति चेष्यते। प्रकर्षस्यान्यपदार्थप्रतिविशेषणस्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः। आतिशायिकादिति। पूर्वविप्रति
प्रतिषेधेनेति भावः। उत्तरपदातिशय इति। विप्रतिषेधेन तत्स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहु

इह योयत्र भवति शेते। सो तत्र। गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं समीक्षितः। शेत्यर्थे
नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते। गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारिता
र्थो भविष्यति। इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति। अ
तिशायने बहुव्रीहावुक्तम्। किमुक्तम्। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति। उ
त्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थ इति। इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्ष
युक्तानि। तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते। तत्र द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादु
त्पत्तिः प्राप्नोति। शुक्लशब्दादेव चेष्यते ॥

ढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति। बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः स्याथाकपि विशेषो बह्वा
ढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति। बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात्। यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्री
हौकृते तरब्विति तस्मः। प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं मध्यमं
पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयाप्रकर्षयुक्तमन्त्यं तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम्। तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्र
कृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्लतरस्येति।न्यूनमध्यमोत्कृष्टानांसर्वेषांशौक्ल्यसंभवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेवतरबुत्पत्स्यतइत्यर्थः।शुक्लतरश
ब्दइति।शुक्लतरशब्दोवाचकोयस्यार्थस्यतस्मिन्नर्थेशुक्लशब्दोवाचकत्वेनास्तीत्यर्थः।उत्पत्तिःप्राप्नोतीति।अनिष्टमपिप्राप्नो
तिसत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः।श्रेष्ठतमायेति।श्रेष्ठायेत्यर्थः।मध्यमादिति।मध्यमवाचिनःशुक्लादन्येभिधेयेप्रत्ययोवक्त
व्यः।शुक्लमतिशेतेशुक्लतरइति।अनेनचवक्तव्येनतक्रकौण्डिन्यन्यायेनतृतीयशुक्लवाचिनःशुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्य
ते।मध्यमश्चशुक्लः पूर्वापेक्षयाशुक्लतरोभवति।तृतीयापेक्षयातुन्यूनत्वाच्छुक्लएवभवतिनशुक्लतरइतिशुक्लशब्दादेवम
ध्यमशब्दवाचिनःप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः।नचन्यूनःप्रवर्त्ततइति।स्वगतप्रकर्षापेक्षायांतद्धितोत्पत्तावित्यर्थः।ततश्चपूर्व

शुक्लतरस्यशुक्लभावात्प्रकृतेःप्रत्ययविज्ञानम्।शुक्लतरस्यशुक्लभावात्प्रकृतेःप्रत्ययोविज्ञायते।शुक्लतरशब्दे
शुक्लशब्दोऽस्ति।तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति।नैतद्विवदामहे।शुक्लतरशब्देशुक्लशब्दोऽस्तिनास्तीति।किंतर्हिशुक्ल
तरशब्दोऽप्यस्तिततउत्पत्तिःप्राप्नोति।तदन्ताच्चस्वार्थेछन्दसिदर्शनं श्रेष्ठतमायेति।तदन्तादातिशायिका
न्तात्स्वार्थेछन्दसिआतिशायिकोदृश्यते।देवोवःसविताप्रार्पयतुश्रेष्ठतमायकर्मणे।एवंतर्हिमध्यमात् शु
क्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या।मध्यमश्चशुक्लशब्दःपूर्वमपेक्ष्यप्रकृष्टःपरमपेक्ष्यन्यूनः।नच
न्यूनःप्रवर्त्तते।अथवाउत्पद्यतांलुग्भविष्यति।वाचकेनखल्वप्युत्पत्तव्यम्। नचशुक्लतरशब्दादुत्पद्य
मानोवाचकःस्यात्। नखल्वपिबहूनांप्रकर्षेतरपाभवितव्यम्।केनतर्हितमपा।पूर्वेणस्पर्द्धमानोयोमध्य
मोलभतेसितः।परस्मिन्न्यूनतामेतिनचन्यूनःप्रवर्त्तते ॥

मतद्धितान्तएवशुक्लशब्दस्तृतीयेशुक्लेऽभिधेयेप्रत्ययमुत्पादयति।लुग्भविष्यतीति।गतार्थत्वादप्रयोगएवलुक्।एकेनैव
तरपाआद्यमध्यमशुक्लापेक्षयातृतीयप्रकर्षस्यप्रतिपादनात्।नचेति।शुक्लशुक्लतरशब्दस्यप्रयोगाभावादवाचकत्वम्।नख
ल्वपीति।यदितावत्त्रयाणामन्यतमस्यप्रकर्षोविवक्ष्यते।तदाशुक्लतममितिभाव्यम्।नतुशुक्लतरमित्यर्थः।पूर्वमनपेक्ष्यद्व
योरन्यतरस्यप्रकर्षविवक्षातदापूर्वानपेक्षायांमध्यमंशुक्लमेवभवतिनतुशुक्लतरमिति।शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिःसिद्धा शुक्लतरइति
नकश्चिद्दोषः।पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः।पूर्वेणेति।सितःशुक्लःपूर्वेणस्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरःप्रकर्षंलभते।तृतीयापेक्षयान्यूनएवेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अपेक्ष्येति। पूर्वेणसमानार्थोदृष्टान्तोपादानायतुपुनरुक्तः। नापशब्दइति। गतार्थत्वात्तुम्भावाद्वाचकस्यैवप्रयोक्तव्यइति। त्वंम ३२
६३ न्यसेतदाशुक्लतरत्वरमिति। यदिवाचकस्ततःप्रयुज्यतांनतुवाचकस्तस्मान्नप्रयोक्तव्यइत्यर्थः॥ द्विवचन॥ द्विवचनंचविभज्यं
चद्विवचनविभज्यम्। निपातनाद्भजेः विपूर्वाद्यत्प्रत्ययोद्विवचनविभज्यंचतदुपपदंचेतिकर्मधारयः। तस्मिन्सतितिङन्ता
त्सुबन्ताच्चातिशायनेतरबीयसुनौभवतः। तच्चोपपदंविग्रहवाक्यएवप्रयुज्यते। वृत्तौतुगतार्थत्वान्नावश्यंप्रयुज्यते। एवंचोप
पदग्रहणंविस्पष्टार्थम्। तत्रेदंनसिध्यतीति। पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः। अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः। अस्माकंचेति। अस्म
दोद्वयोश्चेत्येकस्मिन्बहुवद्भावः। यदिपुनरिति। पूर्वोक्तेषूदाहरणेषुक्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्यक्वचिदर्थद्वयापेक्षस्यद्व्यर्थस्यविद्यमानत्वा

अपेक्ष्यमध्यमः पूर्वमाधिक्यंलभतेसितः। परस्मिन्न्यूनतामेतियथामात्यःस्थितेनृपे। अस्तुवापितरस्तस्मान्ना
पशब्दोभविष्यति। वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम्॥ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥ द्वि
वचनइत्युच्यते। तत्रेदंनसिध्यति। दन्तोष्ठस्यदन्ताःस्निग्धतराः। पाणिपादस्यपादौसुकुमारतरौ। अस्माकंच
देवदत्तस्यचदेवदत्तोभिरूपतरः। यदिपुनर्द्व्यर्थोपपदइत्युच्यतेतत्रायमप्यर्थः। विभज्योपपदग्रहणंनकर्त्त
व्यंभवति। इहापिसांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइति। द्व्यर्थोपपदइत्येवसिद्धम्। नैवंजातीयि
काद्व्यर्थताशक्याविज्ञातुम्। इहापिप्रसज्येत। सांकाश्यकानांपाटलिपुत्रकाणांचपाटलिपुत्रकाअभिरूपतमाइ
ति। अवश्यंखल्वपिविभज्योपपदग्रहणंकर्तव्यम्। बहूनांविभागस्तदर्थम्। सांकाश्यकेभ्यश्चपाटलिपुत्रके
भ्यश्चमाथुराअभिरूपतराइति। तत्तर्हिद्व्यर्थोपपदइतिवक्तव्यम् ॥

त्प्रत्ययःसिद्धइतिभावः। इहापीति। सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात्। सांकाश्यकानामिति। अत्रापिराशिद्वयस्यसद्भावा
त्तरप्स्यात्। सांकाश्यकावयवःसमुदायःसांकाश्यकशब्देनोच्यते। पाटलिपुत्रकावयवश्चपाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते। एवंनिर्द्धा
रणमुपपद्यते। बहूनांविभागइति। बहूनांराशीनांमध्यादेकस्यराशेर्यत्रविभागः तत्रराशित्रयादिसद्भावात्तरप्नस्यात्। तत्तर्ही
ति। ननुचैवंजातीयिकाद्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्यपक्षस्यदूषितत्वात्कथंपुनरङ्गीकरणम्। नैषदोषः। इहराशिद्व
यापेक्षांद्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेनयदिपुनरित्याद्युक्तंतत्रायमर्थइतिच। ततआचार्येणैवंजातीयिकेतिराशिद्वयापेक्षा राम:
र्थतादूषिता। ततोन्याद्व्यर्थताचार्यस्याभिमतेतिज्ञात्वाशिष्यआह। तर्हीति ॥ ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्य्य आह। न वक्तव्यमिति। इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता। इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः
तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादानमिलाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रयाद्व्यर्थतास्ति। य
दा त्वितरेतरयोगे द्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद्द्व्यर्थता नास्तीति तरम्न भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति। अस्माकं च दे
वदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम्।   सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः
समूहिनः शब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षार्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावात्तरबभावः। अथात्र य
तश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमी विभक्त इति पञ्चम्यास्तदपवादेन भाव्यम्। नैष दोषः। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोस्तीति वि
भक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य। माधुराः पा
टलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप्प्रत्ययो
निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव ष

नवक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य द्विर्वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्वि
वचनमिति। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम्। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्ष
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परु इवान्यद्गुरासीत्। पटुतरश्चैषम इति। सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत् ॥

ष्ठी समासनिषेधो भवति। इह तु नागानामुत्तमो नागो च म इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव। सांका
श्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरूपाद्या
नाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयककार्याभावः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विप्रकर्ष आक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्य
वधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्द उच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः। परु इवानिति। पाटवस्यातिशये
पि प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद्गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात्प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः।
सिद्धं त्विति। यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते। तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रि
त्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते। तत्र गुणभेदेन गुणिनि भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अजादौ। नियमार्थ इति। अन्यथा प्रकर्षे जाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात्। सिद्धे विधिरिति। स्वरितत्वादिति शास्यन स्यानु वर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थम्। प्रशस्य॥ एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभाव स्य। यदि पुनरिति। अजादौ त्वित्यनुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादौ भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात्। व्यञ्जनादौ इति। विशेषविहिताभ्यामजा द्भ्यां बाधनात्। ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः। द्विवचनविभ

क्यम्। गुणप्रधानत्वाद्गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते। गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति। तमेव गुणान्तरयुक्तं व क्तारो भवन्ति। अन्यो भवानस्य इति॥ अजादी गुणवचनादेव॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयो जनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादी एव गुणवचनादिति। किं च स्यात्। न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याता म्॥ प्रशस्यस्य श्रः॥ इदमयुक्तम्। किमत्रायुक्तम्। अजादी गुणवचनादेवेत्युक्ते अगुणवचनानामपि अजाद्यो रादेशा उच्यन्ते। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्योऽपि अजादी इति। यदयमजाद्योः पर तः आदेशान् शास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्। तयोः परत इति। यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्य ञ्जनादी हि न स्याताम्। उपाधीनां च संकरः स्यात्। पुनर्विधानादजाद्योः। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन्। यद्यप्ये ते अनुवर्त्तेरन्। व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम्। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति। यदयमजाद्योरादेशं शास्ति। ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। प्रकृतमजादिग्रह णमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अजादी गुणवचनादेवेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥

ज्योपपदे ईयसुनस्त्वत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति। ननु चैतदिति। अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यत इत्यर्थः। व्यञ्जनादी तर्हीति। यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि श्राद्य आदेशाः स्युः। तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ। ततश्च विशेषविहिता भ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव। आचार्यप्रवृत्तिरिति। नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादीभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्ज नाद्योर्बाधः स्यात्। क्व प्रकृतमिति। अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र संबध्यत इति प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थादिति। सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु चाजादीदिति। यथाश्रुतविभक्तिसंबन्धे अजादिविधानार्थे संभवति कथं विभक्तिविपरिणामः श क्य आश्रयितुम्। नैष दोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते। तत्राजादीदित्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः। ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः। विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते। तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजननेन विपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थ एक एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशक्तिवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः। अथवा तात्त्विकेऽपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययस्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारो वसीयते। विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः। न हि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवः। प्रशंसा। इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्राधान्येन प्रशंसायाः संबन्धस्याप्यत्वात् सा प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह। स्त्रीलिङ्गेनायमिति। ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्या

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः। देवदत्तः इति गम्यते। पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सत् सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥

प्रशंसायां रूपप्॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च ॥

प्रसङ्गः कस्मान्न चोदितः। तत्र केचिदाहुः। दोषोपलक्षणायैतदुक्तम्। अन्ये त्वाहुः। सोऽयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति। भेदविवक्षायां तु तथात्वस्य प्रयोगाभावान्न क्रियते। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाभावाद्दोषाभावः। अत्राहुः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेण नाश्रितः। अन्ये त्वाहुः। प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम्। पश्चात्सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तदभिधानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे कुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तं वयः इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारीशब्दादुत्पन्ने न ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते। ननु ङीपेव तदभिव्यक्तमिति टाप् न प्राप्नोति। नैतदस्ति। कुमारिरूपइत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत। तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते। अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिङ्प्रकृतेरिति।तिङ्प्रकृतिर्यस्यरूपपःततःपरस्याविभक्तेरभावोवक्तव्यः।एकाचक्रियेति।आख्यातशब्दात्क्रियाभे
दस्यानवगमात्क्रियायाएकत्वमुच्यते।भवद्भिरास्यतइत्यादौतुकेवलक्रियावचनेद्विवचनबहुवचनादर्शनात्।पचतः
पचन्तीत्यादौलकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयोवचनभेदइतिनततःक्रियाभेदसिद्धिः।एकत्वाच्चक्रियायारूपप्र
त्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः।द्रव्यप्रधानंनामेति।प्रसङ्गेनोक्तंनत्वस्यकश्चित्प्रकृतोपयोगः।किंचदेवदत्तःकरोतीति
करोतिरत्रक्रियासामान्यवचनः।तत्रविशेषपरिज्ञानायकिंशब्दःक्रियाविशेषणंप्रवर्त्ततेक्रियाविशेषणत्वाच्चकिमि
त्येतद्द्वितीयान्तंनपुंसकंच।प्रकरणादिवशाच्चक्रियाशब्दावगतिः।गुणद्रव्यविषयस्यापिप्रश्नस्यसंभवात्।वायकः

तेनस्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिःस्यादेकवचनान्ताच्च।पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनान्ताच्चनस्यात्।नैषदोषः।ना
यंप्रत्ययार्थःकिंतर्हिप्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्।प्रशंसायांयत्प्रातिपदिकंवर्त्ततेतस्माद्रूपब्भवति। क
स्मिन्नर्थेस्वार्थइति।स्वार्थिकाश्चप्रकृतितोलिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते।प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङन्तप्र
कृतेरभाववचनम्।प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङन्तप्रकृतेरूपपोऽभावोवक्तव्यः।पचतिरूपंपचतोरू
पंपचन्तिरूपमिति।सिद्धंतुक्रियाप्रधानत्वात्।सिद्धमेतत्।कथम्।क्रियाप्रधानमाख्यातंभवति।एका
चक्रिया।द्रव्यप्रधानंनाम।कथंपुनर्ज्ञायतेक्रियाप्रधानमाख्यातंभवतिद्रव्यप्रधानंनामेति।यत्क्रियांपृ
ष्टःतिङाचष्टे।किंदेवदत्तःकरोति।पचतीति ॥

किंशुक्लंवस्त्रंकरोत्यथकृष्णंतथाकिंशाटकंकरोत्यथप्रावारकमिति।केचित्तुक्रियाप्रश्नेप्यभूततद्भाववचनंकरोतिमन्य
न्ते।किंकरोतिकांक्रियांनिर्वर्त्तयतीत्यर्थः।तत्राख्यातवतिप्रश्नवाक्येप्रकरणादिवशात्क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवो
त्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्यक्रियाप्रधानत्वावगमः।एकपदोपात्तार्थापेक्षयाचक्रियाप्र
धानत्वमभिधीयते।व्रीहीनवहन्तीत्यादौव्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम्।अथवायद्यप्यर्थेव्रीहीणांप्राधा
न्यंतथापिसाध्यत्वात्क्रियायाःशाब्दंप्राधान्यंनतुव्रीहीणांसाधनत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यंपृष्टइति। यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति। तथापि सर्वनाम्नपरामृष्टस्य पाककियायाः कर्तासदेवदत्तइत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्यसाधनत्वाप्रसङ्गः। पदान्तरेणहि द्रव्योपलक्षणास्य गुणभावं क्रियानीयते। यदितर्हीति। क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदंमन्यते। नैतानीति। लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षोवचनभेदइत्यर्थः। तिङोक्तत्वादिति। उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात्। एकवचनमपीति। पचतिरूपमित्यत्रतिङोक्तत्वादितिभावः। समयादिति। परश्चेतिनियमान्नकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवंरूपात्। द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैरपिसमयस्यपरिपालनात्। यद्यपिप्राथम्यादेकवचनेनैवसमयः पाल्यतइतिपरिहारसंभवः। तथापिपरिहारान्तरमाह।

द्रव्यंपृष्टः कृताचष्टेकतरोदेवदत्तोयः कारकोहारकइति। यदितर्ह्येकाक्रिया। द्विवचनबहुवचनानि नसिद्ध्यन्ति। पचतः पचन्तीति। नैतानिक्रियापेक्षाणि किंतर्हिसाधनापेक्षाणि। इहापितर्हिप्राप्नुवन्ति। पचतिरूपंपचतोरूपंपचन्तिरूपमिति। तिङोक्तत्वात्तस्यामिसंबन्धस्यनभविष्यति। एकवचनमपितर्हिनप्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपितर्हिसमयात्प्राप्नुवन्ति। एवंतर्हिएकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्यद्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचनेअपवादौभविष्यतः। एवमपिनपुंसकत्वंवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। उक्तंवा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। वृषलादिभ्यउपसंख्यानम्। वृषलादिभ्यउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। वृषलरूपः दस्युरूपइति ॥

एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्यत्रैकवचनग्रहणंनकर्त्तव्यम्। द्वयोर्द्विवचनमित्येवकर्तव्यम्। तत्रङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयोभवन्तीतिसंख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गोभवति। तस्यद्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थेअभेदैकत्ववतिचसंख्यारहितेव्ययाद्यर्थेचावस्थितमेकवचनम्। तस्मादेकवचनेनैवात्रसमयः पाल्यतेनतुद्विवचबहुवचनाभ्यांतिङोक्ताभ्यामित्यर्थः। लिङ्गमशिष्यमिति। शास्त्रोपदेशेनविनापिसिद्धिर्लिङ्गस्यलोकव्यवहारगम्या। वृषलादिभ्यइति। वृषलादीनांनिकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्चप्रशंसायास्तत्राभावंमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह । सिद्धं त्विति । ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारेऽतिशयात्प्रशंसा क्रियते रूपलादीनामप्यसावस्ति । एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चौररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेव कर्तव्यम् । सत्येव पाटवादेर्वैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद्विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते । यथा राक्षस इति । पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते । निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा । अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषयविभागः । यावता अतिशयनमपि पूजानिन्दाविषयः । पटुतमः पापीयानिति । रूपप्प्रत्ययोऽप्युभयविषयः । पटुरूपः चोररूप इति । उच्यते । अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैस्पष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः । अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ॥ ईषदस ॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह । ईषदसमाप्तावि

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यं वक्तव्यम् । वृषलरूपोऽयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयमप्यक्ष्णो रञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोऽयमप्यर्थे धावतो लोहितं पिबेत् ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः । ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः । पटुकल्पम् । पटुकल्पा । पटुकल्पौ । पटुकल्पा इति । एकोऽयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम । तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ॥

ति । ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः । एकवचनमिति । एकत्वादीषदसमाप्तेः षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति । गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोऽयमित्यभेदसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात् । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोऽपि नास्ति । नैवं शक्यम् । इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति । यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति । अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति । का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोऽपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति । यत्र तु नेष्यते तत्र गणः स्त्रियाम जिति ज्ञापकेन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृत्यर्थेचेदिति।ननुगुडकल्पाद्राक्षेत्यादौगुडइयंद्राक्षेत्यभेदविवक्षायांगुडादयोद्राक्षायांवर्त्तमानाःप्रत्ययमुत्पादयन्तीतिद्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौनास्त्यव्याप्तिदोषः।नैतदस्ति।गुडादयःशब्दाइवार्थाभ्यन्तरीकरणेनसोयमित्यभेदसंबन्धेनद्राक्षादिषुवर्त्तमानाअपरित्यक्तस्वलिङ्गसंख्याएववर्तन्तेतत्रबहुगुडोद्राक्षेत्यादिसिध्यति।गुणशब्देभ्यश्चपट्वादिभ्यःकल्पादिषुदोषाभावोजातिशब्दोयस्तुकल्पादिषुभिन्नलिङ्गसंख्यजात्यभिधानेगुडकल्पाद्राक्षेत्यादौदोषः।सिद्धंत्विति।यद्यप्युत्तरपदशब्दःसमासावयवेरूढस्तथापीहप्रकृत्यर्थस्यपश्चात्प्रत्ययार्थस्यभावात्प्रत्ययार्थविशेषवाचिनिद्राक्षादिपदेयौगिकोवर्त्ततेतेनगुडादिभ्यउपमानवाचिभ्यउपमेयेद्राक्षादौप्रत्ययइत्युक्तंभवति।गुडइवेयंद्राक्षेषदसमाप्ता।

ईषदसमाप्तौयस्मात्प्रातिपदिकंवर्त्ततेतस्मात्कल्पबादयोभवन्ति।कस्मिन्नर्थेस्वार्थइति।स्वार्थिकाश्चप्रकृतितोलिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते।प्रकृत्यर्थेचेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः।प्रकृत्यर्थेचेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः।गुडकल्पाद्राक्षा।तैलकल्पाप्रसन्ना।पयस्कल्पायवागूरिति।सिद्धंतुतत्संबन्धउत्तरपदार्थेप्रत्ययवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।तत्संबन्धेईषदसमाप्तिसंबन्धेउत्तरपदार्थेप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तमीषदसमाप्तौक्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति।परिहृतमेतत् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति।ननुचोक्तंप्रकृत्यर्थेचेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।स्वार्थिकाअतिवर्त्तन्तेलिङ्गवचनानीति।यदयंणचःस्त्रियामञितिस्त्रीग्रहणंकरोति।यद्येतज्ज्ञाप्यतेबहुगुडोद्राक्षाबहुतैलंप्रसन्नाबहुपयोयवागूरिति।अत्रापिप्राप्नोति ॥

गुडकल्पेति।यद्यप्युपमानग्रहणंनोपात्तंतथापिसामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावआश्रीयते।पट्वादिभ्योपितत्रैवप्रत्ययोस्तियस्यपरिपूर्णपाटवंसलोकेपटुरितिप्रसिद्धःतेनतुल्यईषदसमाप्तःपटुकल्पोदेवदत्तइतितत्संबन्धइतिवचनादीषदसमाप्त्यर्थेप्रत्ययाभावः।सिध्यतीति।यद्यप्यस्मिन्पक्षेबहुगुडोद्राक्षेत्यादिनसिध्यतिद्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात्सिध्यतीत्युक्तम्।स्त्रीग्रहणमिति।कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियामितिस्त्रीलिङ्गएवणचोविधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययःस्वार्थिकत्वात्स्त्रियामेवभविष्यतीतिस्त्रीग्रहणंनकर्तव्यम्।तत्क्रियमाणंलिङ्गवचनातिवृत्तिंज्ञापयति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नापीति। उत्तरसूत्रे तु ग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्युत्सन्ने भवतः। अथवा स्त्रीग्रहणे नानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्तिस्त्वेवं वृत्तीयथाप्रयोगं भवतः। अथवा कास्तृणीणीभ्यां श्रर जितिचित्करणे नास्त्रियांङी पर्थे नानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः। किं पुनरिति। गुणशब्दानामनन्तपरिमाणविषयत्वाद्गुणसंबन्धमात्रेण मन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः। निर्ज्ञातस्येति। अयमेवेत्येवं निश्चितस्येत्यर्थः। विसमाप्तिश्चेति। नञर्थे विशब्दः। गुणश्चानिर्ज्ञात इति। इयदेव पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः। द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति। इदं तर्हीति। नन्वत्र न गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम्। नैष दोषः। यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति त

नाप्यतिवर्तन्ते। किं पुनरिहोदाहरणम्। पटुकल्पो मृदुकल्प इति। नैतदस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति गुणश्चानिर्ज्ञातः। इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा सुवागूरिति। द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्। इदं तर्हि कृतकल्पम्। भुक्तकल्पम्। पीतकल्पम्। क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः। क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्। क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणम्। क्तस्य भूतकाललक्षणत्वाद्भूतकाललक्षणः क्तः। कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्। विसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः। न चास्ति संभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

दाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्याभेदोपचाराद्गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद्द्राक्षायां गुडत्व स्यारोपा दारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद्गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति। इयतो माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेन च गुडस्य भेदात्कं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम्। कृतकल्पमिति। आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति प्रत्ययविधानादस्ति क्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। क्तान्तादिति। क्रियाफलनिवृत्तौ क्रियापवर्गो भवति सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति। भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंस्यमानत्वादित्यर्थः। ञीतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययो भाव्यम्। ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति तथा तिङन्तादपि पचतिकल्पमिति। यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति। कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवं च कृताकृतादय एकदेशाकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिस

सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति। इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पो मृदुकल्प इति। ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा। गुणश्चानिर्ज्ञात इति। लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम्। तद्यथा। पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति। पटुकल्पोऽयमित्युच्यते। यो न तथा साधयति। इदं चाप्युदाहरणम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं द्रव्यमनिर्ज्ञातमिति। लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम्॥ विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम्। विभाषा बहुच् यथा स्याद्बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति। ननु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽप्युच्यन्ते। तदुभयं वचनाद्भविष्यति। नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणेऽनवकाशो बहुच् कल्पादीन्बाधेत। कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशाः कल्पादयः। कोऽवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः। अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्॥

माधाने। एवं च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति। लोकत इति। यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसंभवः। अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षाया गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः॥ विभाषा॥ अथ सुब्ग्रहणमिति। सुबन्तस्य प्रियकृत्स्नादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

...भूदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थो
टिपञ्चकेप्रवर्त्तमाने प्रियकुत्सनादिष्ठ प्रवर्त्तत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः। नास्त्यत्र विशेष इति। ननु सुबन्तादुत्प
...बहुसे च इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति। प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। सुबन्तादुत्प
...वश्यं पदसंज्ञा निबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः। बहुच्पूर्वस्य लुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति त

...तिपदिकान्माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। यद्ये
...पि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यजिति। इहापि नास्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिका
...अत्र नास्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति। प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्रा
प्नोति। ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा। कथम्। आरभ्यते नः क्य इति। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। सुब
न्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्। तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सु
बन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङन्तान्माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते। अ
त उत्तरं पठति। बहुचि सुब्ग्रहणात् पूर्वत्र तिङो विधानम्। बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा
विज्ञायेत। ...नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चे
ति। ...तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात्। बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधानात्। पूर्व
...तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते। तदिहापि प्राप्नोति। ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्त्तते। अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यम्। अव्ययसर्व
नाम्नामकच्प्राक्टेरिति। पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम्। यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति। बहुपटव एवं स्व
रः प्रसज्येत। बहुपटव इष्यते। पठिष्यत्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति ॥

नियमार्थे पदादिविधावेव न तु पदान्तविधाविति। एवं च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते। सात्पदाद्योर्बहुच्श्चेति। अत
एव तुल्यन्याय तया सुप आत्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्यापेक्षः। पूर्वत्र तिङो विधिरिति। अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्र
हणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चकल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः। नैतदस्तीति। ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यती
त्यर्थः। एवं स्वर इति। जस... स्यात्। पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति। बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाज्जसो विधानात्तस्य प्रत्ययान्तत्वात्प्रा
तिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति। या त्वन्त्या विभक्तिरुत्पद्यते तेन सा
प्रकृत्यवयवइति तस्या उदात्तत्वाप्रसङ्गः। ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
न प्राप्नोति। नैष दोषः। अप्रत्ययइति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणे न प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्य

स्वरः कथम्। स्वरः प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति। अथ तुग्रहणं किमर्थ
म्। तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम्। तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति। यदा च भ
वति तदा पूर्वो भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गवचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात्। बहुगु
डो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वार्थिकोयम्। स्वार्थिकाश्च प्र
कृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अ
तिवर्तन्तेपि लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्क
ल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन। तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रति
षेधेन। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम्। ईषदसमाप्तेरवचनम्। पटुतरः पटुतमः। कल्पादीनामव
काशः ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकल्पो मृदुकल्पः। उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति ॥

तद्इति [illegible]न्यथा प्रत्ययइति निषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमिति। पुरस्तादेवेत्यवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः। अन्य
थाप्र[illegible]वत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। किं तर्हि बहुजिति। बहुजेव विधे
यत्वा[illegible]प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते। तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन विशेषो निर्दिश्यते तत्र च विभाषाग्रह
णेन पुरस्तादित्यस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्। प्रागुत्पत्तेरिति। तुशब्दो नियमा
[illegible]पुरस्त[illegible]वतीति। तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः। प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰

पटुकल्पतर इति। ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमपौ न भाव्यम्। नैष दोषः। कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्तु ५।३।२
नः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षद्योतनाय तरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति। कल्पबादीनां या प्रकृतिः पट्वादिः तद
र्थस्यैव प्रकर्षः संभवति न त्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः॥ अव्यय॥ अ
न्यतरदिति। प्रातिपदिकस्य प्राक्टेरकज्भवति सुबन्तस्य वा प्राक्टेरित्येवं प्राक्टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषेण व्यवस्थापयि

पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्य
यः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रत्ययः प्रकर्ष इष्यते। तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे
भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोऽस्ति॥ प्रकृतेरेव। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥ कस्य च दः॥ किमयं सुबन्तस्य प्रा
क्टेर्भवत्याहोस्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। किं चा
तः। यदि सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ
प्रातिपदिकस्य। त्वयका मयका त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति। अस्तु सुबन्तस्य। कथं युष्मकाभिः अस्म
काभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति। अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम्। अकच्प्रक
रणे तूष्णीमः काम्। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम्। शीले को मलोपश्च॥
शीले को मलोपश्च वक्तव्यः। तूष्णीं शीलः तूष्णीकः। इह भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति। बहुभुक्तं ब
हुपीतं बहु च कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति। उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति। ननु श्नम् बहुज
कचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति॥

तुमित्यर्थः। तूष्णीमः कामिति। मित्वादचोऽन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। शीले क इति। शी
लं स्वभावो नियमश्च। अज्ञाताद्यपवादः। शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते। इह भिनत्तीति। भिन्नदेशत्वाद्विरोधा
भावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीषोर्यथा स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्य रामः
मानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति। भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत्। ६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कविधेरिति। अत्रातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमकइति भवति। छिन्नकतरमिति। अनन्त्यन्तगतोक्तादितिकनि कृते तरप्। अर्द्धपिप्पलिकेति। कुत्सितमर्द्धपिप्पल्याइत्याद्यर्थे विवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः। नवग्रामकमिति। समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति। पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः अत्र संज्ञाकुत्सनादिहेतुकाविषयभावेनास्तिसामानाधिकरण्यंच पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रति

अल्पच्कुजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः। अल्पच्कुजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कविधेरवकाशः कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकः मृदुकः। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम्। पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। पटुतरकः पटुतमकः। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कदाचित् छिन्नकतरादयः। कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमम्। एकदेशिप्रधानश्च समासः॥ एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अर्द्धपिप्पलिका अर्द्धकौशातकिका। उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम्॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। संज्ञायां कन्विध्यर्थम्। संज्ञायां कन्यथा स्यात्। नवग्रामकम्। नवराष्ट्रकम्। नवनगरकम्। कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधाविति वा॥ कुत्सिते॥ इह कुत्सितेकः। अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वाच्च स्वार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

षेधः॥ कुत्सिते॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्त्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेषएवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने ऽनवस्थाप्रसङ्गादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः। अथवेति। कुत्सितकुत्सायामनुकुत्सित क इति भवतीत्यर्थः। स्वशब्दोऽत्रा
त्मीयवचनोऽर्थशब्दोऽर्थशब्दाभिधेयवचनः। स्वोऽर्थः स्वार्थः। स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः
शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति। तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह। शब्दो निरपेक्ष इत्यनेनैत
द्दर्शयति। यथा द्रव्येऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्षते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्येऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देन चेदं तदि
ति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते। तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपेणैकीकृतां जातिमाहेति
तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिस्तु द्रव्यम्। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह। तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ व
र्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिर्द्रव्यम्। यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यम्। यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा

नैष दोषः। कुत्सितकस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथवा स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपे
क्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च। अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाण
श्च कृत्स्नमात्मानम् ॥

गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं वचनं विभक्तिं चाहेति संबन्धः। तान्विशेषानिति। लिङ्गादीनामेव परा
मर्शः। लिङ्गं स्त्रीत्वादि वचनम्। संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि क्वचिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव स्वार्थो यथा स्त्री पुमान्नपुं
सकम्। एको द्वौ बहवः कर्म करणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथाऽस
नपुंसको भवत् गावो विंशतिरिति। तत्रायमेव क्रमो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवः स्त्री पुमानेको
द्वौ बहव इति। तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः यद्यपि लोके पदादुच्चरितात् युगपत्सर्वार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्य विरम्य व्या
पाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवत्तां रामः
कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। ॥ १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथाहि। —नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात्पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन। ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याभिधानानन्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान्विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कुत्सामात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः पुनः प्रवर्तते। पुनः शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वर्तते विभक्त्यन्तस्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथा प्रकृष्टतम इति। प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः। तथा कुत्सितत्वम्। यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। अनिर्धारितविशेषधर्मनिबन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना तु कुत्सा प्रत्ययनिबन्धनम्। अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्र

प्रियकुत्सनादिषु पुनः पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

योक्तधर्मे अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः। केचित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद्दुग्धमुपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्वा चक्षते। तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः। यस्मात्स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः। तथाहि। कश्चित् स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते। पटुकः पण्डितक इति। कश्चिल्लिङ्गेन। यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति। कदाचित् संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति। शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरणादिति शतत्वारोपेण कुत्सा। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति देवदत्त—को डित्थक इति। तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयकुत्साश्रयः प्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंपुनरिति। यदाकुत्सितशब्दोभावसाधनः कुत्साकुत्सितमितितदाप्रत्ययार्थपक्षः। यदातुकर्मसाधनः कुत्स्यतइतिकु
त्सितंमत्यादिसूत्रेचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्वर्त्तमानेक्तः। क्रियावयवत्वम्पवर्गाश्रयोभूतेवातदाकुत्सार्थवाचिनः
कः प्रत्ययोभवतीतिसामानाधिकरण्यपक्षोपपत्तिः। कः पुनर्वक्ष्यमाणस्यप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्यसामानाधिकरण्यपक्ष
स्यचविशेषःउच्यते। समानाधिकरणपक्षउपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सोवाकुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयतिप्र
कृत्यर्थविशेषणपक्षेत्वङ्गीकृतकुत्सादेवप्रत्ययेनभाव्यम्। तत्रप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेअनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिक
रण्येभ्यसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेनभाव्यम्। पटुकोनीचैरयंदेवदत्तइति। यदात्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा

कथंपुनरिदंविज्ञायतेकुत्सितादीनामर्थइति। आहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति।
कश्चात्रविशेषः। कुत्सितादीनामर्थेचे लिङ्गवचनानुपपत्तिः। कुत्सितादीनामर्थेचेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः।
पटुकं पटुकापटुकः पटुकौपटुकाः। पटुकीपटुकाइति। एकोयमर्थः कुत्सितंनाम। तस्यैकत्वादेकवचनमे
वप्राप्नोति। अस्तुतर्हिकुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्राति
पदिकादितिचेदतिप्रसङ्गोयथाटाबादिषु। कुत्सितादिसामानाधिकरणात्प्रातिपदिकादितिचेदतिप्रसङ्गोयथाटा
बादिषु। कथंचटाबादिषु। उक्तंतत्र। स्त्रीसमानाधिकरणादितिचेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गइति। एवमिहाप्यतिप्रस
ङ्गोभवति। इदंघृतकमिदंतैलकम्। इदंशब्दादपिप्राप्नोति। सिद्धंतुयेनकुत्सितादिवचनंतद्युक्तात्स्वार्थेप्रत्य
यविधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। येनकुत्सितादयोर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थेप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।
सिद्ध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ॥

तेभ्यएवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययोभवति। नीचकैरसिकोदेवदत्तइति। लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोलपक्ष
णंकुत्सनमात्रस्यप्रत्ययेनाभिधानेषष्ठ्यमिद्व्यवाचिनः प्राप्नोति। यद्यपिगुणगुणिनोरत्रसर्वदासोयमित्यभेदसंबन्धेनषष्ठ्याअप्र
सङ्गोगुणवचनानांचाश्रयतोलिङ्गवचनानीतिदोषपरिहारोस्तितथापिनिर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्प्रत्यया
र्थपक्षोभाष्यकारेणनाश्रितः। इदंशब्दादिति। कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य। सिद्धंत्विति। येनधर्मेणकुत्सादयस्तद्धर्म
युक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थेप्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ठाजा॥ अप्रत्यय इति प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः। भाष्येतु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम्। उवर्णादि ति। लोपस्य लइति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः। कादेशो न भवतीति। संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात्। यदा च देवभान्वादिस्य ष्ठज्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम्। तदादेरिति। संध्यक्षरा

नन्वचोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशे षणमेतत्। कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृ तितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः॥ चतुर्थात्। चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः। बृहस्पतिदत्तकः। बृ हस्पतिकः। प्रजापतिदत्तकः। प्रजापतिकः। अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञकः। लोपः पूर्वपदस्य च। पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः। यज्ञदत्तको दत्तकः। अप्रत्यये तथैवेष्टः। दे वदत्तो दत्तः। उवर्णाल्ल इलस्य च। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः। भानुदत्तको भानुलः। वसुदत्तको वसुलः। अथ ठग्रहणं किमर्थम्। न इकेकृते अजादावित्येव सिद्धम्। ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम्। ठ ग्रहणं क्रियते। उ कः द्वितीयत्वेकविधिर्यथा स्यात्। वायुदत्तको वायुकः। पितृदत्तकः पितृकः। अजादिलक्षणे हि माथितिका दिवत् प्रसङ्गः। अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथा मथितं पण्यमस्य माथितिक इति अका रलोपे तान्तादिति कादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात्। द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरस्य द्वितीयत्वे तदादेः लोपो वक्तव्यः। लहोडः लहिकः कहोडः कहिकः। शेवलसुपरि॥ वरुणादीनां च तृतीयात्। सचाकृतसंधीनां व रुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते। सचाकृतसंधीनां च वक्तव्यः। सुपर्याशीः सुपरिकः। सुपरिपः सुपरिलः। इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। जश्त्वं न स्यात्। षडिके जश्त्वमुक्तम्। किमुक्तम्।

स्वरस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम्॥ शेवल॥ वरुणादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे। एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमित्तम्। सु परिक इति। संहिताकार्ये त्वकृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यात्। जश्त्वं न स्यादिति। भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्र यायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 सिद्धमचइति। षडङ्गुलिशब्देऽङ्गुलिशब्दस्यानेन लोपे कृते यस्येतिचेत्यकारलोपः क्रियते। तस्य स्थानिवत्वाद्भसंज्ञां प्रत्यकारन्तमेतद्भवति। अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयात्तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा। ततो सिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः। यात्तु स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते। नच पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधोत्रावतरति। विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्। इह पदान्तस्य कस्यचिद्विधेयत्वात्। पदवृत्तप्रतिषेध इति। पदस्य यदुक्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। सिद्धमिति। उत्तरपदस्याङ्गुलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यत इति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अन्ये त्विदं बोध्यम्। संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथं संज्ञिनोऽवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते। न चैकदेशेन समुदायोऽनुमीयते समु ५२२

सिद्धमचः स्थानिवत्वादिति। यद्येवं वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः॥ वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वागाशीः वाचिक इति। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः। वाचिकः। इहापि तर्हि प्राप्नोति। षडङ्गुलिः षडिक इति। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्॥ अल्पे॥ ह्रस्वे॥ किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते। न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति। यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते। न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति। तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते। नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति॥

दायस्यार्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम्। तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणान्वाख्यानादसाधुत्वम्। पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तम्। तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योऽन्वाख्यातस्ते साधवः। नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति। दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नम्॥ अल्पे॥ किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः। न कश्चिदाहाल्पः पट इति। ननु चोच्यत एव लोकेऽल्पः पट इति। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोऽल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न स्वल्पोऽपितु महान्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ॥ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा ग्यावोयावक इति। यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते
यथा त्रेर्मम्नित्यमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति। प्रत्ययवि
धानं नोपपद्यत इत्यर्थः। सूत्र सुपालभ्य ग्रासान्तरं पठति। तस्मात्त्रेर्दमिति। तत्र महाविभाषाधिकारात् पक्षे वाक्यं भवति राजनीद
द्मायत्तमिति पक्षे प्रत्ययः। राजाधीनमिति। भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति। यदीति। पदसंज्ञा च लोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया। त
माद्यदृति। अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्क न: प्रागित्यर्थ:। प्रक्रेद्दत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनाय

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। अ
ध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किंकारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदे
न विग्रहो दृश्यते। तस्मात्त्रेर्दमिति सधीनः प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीद्राजाधीनम्। यदि सधीनः क्रियते सकार
स्येत्संज्ञा न प्राप्नोति। इह च स्वधीनो मधीन इत्यङ्‌ स्येति इयङुवङौ स्याताम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु।
ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। नैष दोषः। अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो
न भवति। किं कारणम्। नित्यप्रत्ययोऽयम्। केऽपुनर्नित्यप्रत्ययाः। तमादयः प्राक्क नः। ञ्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्रा
ङ्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते। किं तर्हि। प्रकृतिरुपालभ्यते। अ
ध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति। किंकारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः। न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते। एवं
तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं त न भवति। भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। तद्यथा। शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति। नैवं शक्यम्। इह हि महदधीनमित्यात्वकपच्‌ प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भवि
ष्यति। एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥

वश्यप्रयोज्यास्तमादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः। आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादेस्त्यारभ्य सत्त्सक्तवचनेमयडित्यस्मात् प्रागित्य
र्थः। बृहतीजात्यन्ता इति। बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम्। किं तर्हि प्रकृतिरिति। प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति।
एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते। एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो
यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते। विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः। यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः
क्रियते। तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात्। कप्प्रेति। शेषाद्विभाषेत्यनेन। तस्मिंश्चासत्यध्युत्तरपदताभावात्खो न स्यात्। एवमप्यधेरिति। यथा धिस्त्रीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राजदन्तादिष्विति। ननु विभक्तेरधेरन्यस्मीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यान्नाधेयप्रधानः। नैष दोषः। साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति। खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति। राजदन्तादिषु चाधेयेऽधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्री त्यादावधिकरणप्रधानविधेः परनिपाताभावः। अधिः शौण्डादिष्विति। अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते। एवं च वाक्यमपि भवति। यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधि राजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितर्येव वर्त्तते। अथवाऽधिकरणं एव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोऽधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः॥ विभाषाञ्चेः॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम्। इयोर्विभाषयोर्म

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते। अथवा सप्तमीसमासोऽयम्। अधिः शौण्डादिषु पठ्यते॥ अषडक्षा॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। दिग्ग्रहणं किमर्थम्। अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव। भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि प्राक् प्राचीनम्। उदक् उदीचीनम्॥ विभाषा॥ णचः स्त्रियामञ्॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न स्वार्थिकोऽयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्त्तन्ते लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति॥ णचः॥ एकस्य सकृच्च॥ सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् ॥

धेर्नित्याविधय इति न्यायात्। दिग्ग्रहणमिति। अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्तत इति प्रश्नः। प्राचीन ब्राह्मणीति। क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः। प्रागिति। प्राचीशब्दाद्दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरस्तनस्याञ्चेर्लुगिति लुक्। ततोऽव्ययत्वात्स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम्। एकस्य। सकृदादेश इति। अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणनेऽवृत्तेर्मानात्वं स्याच्छब्दात्कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते। यदा त्वभिसुखीवृत्तिरस्या वृत्तेर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपोहदोषाभावः। अस्मिन्पक्षे धात्वर्थस्यानुवादरूपक आङ्। यथा अधिपरी अनर्थकाविति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंप्रयोजनमिति। अभिमुखीवृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थेनदोषइतिप्रश्नः। नचैकस्येति। ननुचैकस्यैवपुनःपुनरावृत्तिर्यथापञ्चकृत्वो
भुङ्क्तइति। एकैवात्रभुजिक्रियानिवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते। तस्याःपञ्चावृत्तयःपञ्चसंख्ययागण्यन्ते। सत्यमेतत्। अयंत्व
त्रार्थः। नचैकस्यपुनःपुनरावृत्तिर्भवतीति। द्विःसकृद्भुङ्क्तइति। भोजनमेककालंविवक्षितस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्यकाल
भेदादप्यलब्धभेदस्यपुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्तभावस्तत्रयथासाधुपचतीति। भवत्येवमेकंभुङ्क्तइतिप्राप्तेसकृच्छब्दप्रयोगा
र्थमिदंसूत्रम्। अथक्रियाग्रहणमिति। प्रधानेनिवर्तमानेगुणस्यापिनिवृत्त्याभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः। किंचार्थइति। यदिप्रयोजनम
स्तिततःस्वरितत्वात्क्रियाग्रहणंनिवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनानुवर्त्तिष्यतइतिभावः। एकोभुङ्क्तइति। तन्निवृत्त्यर्थएकशब्द
प्रयोगः। अप्यनुवर्त्तमानेपीति। यथातुमुंण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामित्यादिषुक्रियाप्रदेशेषुपाकादेर्ग्रहणंभोक्तुंपाकइत्यादिसिध्यर्थंत।

किंप्रयोजनम्। पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। नचैकस्यपुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्भवति। अथक्रियाग्रहणमनुव
र्त्ततेउताहोन। किंचार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। इहमाभूत्। एकोभुङ्क्तइति। अथानुवर्त्तमानेपिक्रियाग्रहणेइहक
स्मान्नभवति। एकःपाकइति। पूर्वयोश्चापियोगयोःकस्मान्नभवति। द्वौपाकौत्रयःपाकाःचत्वारःपाकाःपञ्च
पाकाःदशपाकाइति। नैतत्क्रियागणनम्। किंतर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कथम्। कृदभिहितोभावोद्रव्यव
द्भवतीति ॥

थेहापिग्रहणेनभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः। द्वौपाकाविति। यदैकमेवपाकंद्विष्पक्वंतदैतदुदाहरणम्। सुवर्णस्यद्वौपाकाविति। एवम
भ्यावृत्तिर्भवतितद्भेदाच्चपाकस्यभेदोयदातुपाकद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेवपूर्वयोगाभ्यांप्रत्ययाप्रसङ्गः। नैतत्क्रि
यागणनमिति। अभ्यावृत्तिग्रहणादेवक्रियासंप्रत्ययःसिद्धः। नहिद्रव्यगुणयोःस्वभावसिद्धयोःशब्देनप्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः
संभवति। साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः। तस्मात्क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थंक्रियाग्रहणंकृतंतेनसाध्यस्वभावैवक्रियागृह्यतेपाका
दिभिस्तुशब्दैःसिद्धस्वभावाभिधीयते। सिद्धतायाघञादिविधानात्। यद्यपिधातुनात्रसाध्यस्वभावात्क्रियाभिधीयतेतथापिप्र
त्ययार्थस्यप्राधान्यात्साध्यत्वंगुणभूतमितिक्रियाग्रहणादिहसिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोन्यत्रतुधातुवाच्यक्रियाश्रयंपाकादि
ष्वपिकार्यंभवति। यादृशीचसूत्रेक्रियागृहीतातादृश्येवेहानुवर्त्ततइत्येकःपाकइत्यत्राप्ययंपरिहारउपपन्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद्घञादीनामव्ययकृतां च विशेषबुद्ध्यापेक्षा। इहापित
र्हीति। दोषान्तरं चाह। यदि खल्वपीति। आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति। किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणा

इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्। पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम्। दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्हि एवृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम्। न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी। परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ। यदप्युच्यते। अनुवर्त्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति एकः पाकः। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत्क्रियागणनम्। किं तर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। ननु चोक्तमिहापि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भुक्तमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भुक्तं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भुक्तं पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति ॥

लप्स्यते। अन्यथा हि क्रियागणन इति ब्रूयात्। पूर्वा चेति। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्प्रवृत्तय इति। सकृद्भुङ्क्ते इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्यभिमुखत्वमस्ति ॥ अध्वताः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुटी। पुंवद्वचनमिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते॥ वत्सो॥ कार्श्ये प्रतिषेध इति। तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः। यस्य गुणस्येति। अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः॥ किंय॥ उपाध्यानर्थक्यमिति। अयं भावः। द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच इष्टत्वाद् जातिपरिप्रश्नेऽपि कतमशब्ददर्शनाद् बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अथवा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादे

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम्। कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डार इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते लिङ्गवचनानीति॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः। वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृशो वत्सो वत्सतर इति माभूदिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः॥ किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति। यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति। अपर आह। बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। किमित्येष परिप्रश्ने वर्त्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातं च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम्। निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न। परिप्रश्नाभावात् किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः॥ एकाच्च प्राचाम्॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। विभाषा यथा स्यात्॥

कस्येति न वक्तव्यम्। बहुग्रहणमिति। डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात्। बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः। किं कारणं किमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः। किमः संख्यापरिमाणे इति चेत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः। न हीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्धश्चेहायं ग्रन्थः। एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् कोऽभनू कतरो भवतोः कठ इति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· अवक्षे॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति। यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कं श्रेयत्येव वक्तव्यम्। ननु पृथग्यो ५।३।२
७३ गोपदेशः पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः। अवक्षेपणमिति। येनावक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः क
न् प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः। अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति। नहि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवती
त्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः। यत्परस्य कुत्सार्थमिति। व्याकरणादि स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरद

प्रागिवचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात्। प्रागिवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विभाषाप्रकरणात्। प्रकृतामहाविभाषा तयैव सिद्धम्। अवक्षेपणे कन्॥ अवक्षेपणे कन्विधीयते। कुत्सिते कः। क एतयोरर्थयोर्विशेषः। अवक्षेपणं करणम्। कुत्सितं कर्म। अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति। तत्र कुत्सितइत्येव सिद्धं भवति। एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम्। व्याकरणकेन नामायं गर्वितः। याज्ञिकक्यकेन नामायं गर्वितः। यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्रोदाहरणम्। देवदत्तको यज्ञदत्तकः॥ लुम्मनुष्ये॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। न लुगेवोच्येत। लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये। लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। चञ्चेव चञ्चा। वध्रिकेव वध्रिका। खरकुटीव खरकुटी॥ जीविकार्थे चापण्ये॥ अपण्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। शिवः स्कन्दो विशाख इति। किं कारणम्। मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पितास्तासु न स्यात्। यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। छः। कथं पुनः समासो नाम छविषयः स्यात्॥

वक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन् प्रत्ययः॥ लुम्मनुष्ये॥ लिङ्गसंख्यासिद्ध्यर्थमिति। वचनं लभिधेयवदेव भवति च
ञ्चेव मनुष्याविति। तदुक्तम्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति। लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः। जीविकार्थे॥ यास्त्वेता इति। याः परि
गृह्य गृहाद्गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति। शिवकान्विक्रीणीत इति॥ समा॥ तदित्यनेनेति। इवा
र्थे छ इव प्रकृत इविकस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। छ इति। कथं पुनरिति। अनेनैव छस्य विधानाच्छविष रामः
यस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ७३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीवार्थ इति। प्रधानस्यापि छस्य परामर्शः स्यादुक्तत्वाद्गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञा
पकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा। समासेनोक्तत्वादिति। वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः। एवं तर्हि
शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गात्। काकागमनमिवे
ति। वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ। तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं द
स्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सं
पद्यते॥ असि॥ अणो गोत्रादिति। गोत्रेणाणिवशेष्यते। गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ्यथा स्यात्। आभिजित

एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे प्रत्ययोऽपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एवं तर्हि द्वाविवा
र्थौ। काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्॥ अभिजिद्विदभृच्छाला
वच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम्। अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्तव्यम्। गो
त्रादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आभिजितो मुहूर्तः। आभिजितः स्थालीपाक इति। गोत्र इति वक्तव्यम्। किं प्र
योजनम्। आभिजितकः। गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात्। गोत्रमिति शक्यमकर्तुम्। कथमाभिजितकः। गोत्राद
यं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥

इति। एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। अपरत्र सास्य देवतेति। गोत्रमिति च वक्तव्यमिति। एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञि
त्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद्गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न
स्यात्। गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति। आभिजितक इति। अभिजित्यस्यायमिति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपः। गो
त्राद्यमिति। गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति। गोत्रा
धिकारप्रत्ययग्रहणे त्वौपगवइत्यादावर्णाद्यन्ताद्वुञ्न स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै पादशतस्य॥ पादशतग्रहणमिति। द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावति प्रसङ्गो न भवत्य नभिधानात्। यस्येति लोपेन सिद्धे पुनर्लोप ५.४.१
७४ विधानमपरनिमित्तकत्वार्थम्। तेन लोपस्यास्थानिवत्त्वान् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति॥ स्थूला॥ चञ्चत्क
इति। सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः। अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात्। अबृ
हन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः॥ अनत्यन्त॥ भिन्नतरकमिति। भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षा
यां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते कान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह। तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु शुद्धः शुद्धे

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। पादशतग्रहणमन
र्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते। द्विमोदकिकां ददाति॥ स्थूलादिभ्यः प्रका
रवचने कन्॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्। कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्।
चञ्चत्कः बृहत्कः॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। अनत्यन्तगतौ क्ता
त्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनत्यन्तगतौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यन्तगतेर्वचनं
प्रकर्षस्यावचनम्। छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुतरः प
टुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। तदन्ता
च्च स्वार्थे कन् वचनम्। तदन्ताच्च स्वार्थे कन् वक्तव्यः। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्॥ न सामिवचने॥ सामिवचने प्रतिषे
धानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात्। सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृ
त्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा न भविष्यति ॥

हि स्वार्थिके निसत्यनत्यन्तगतिना द्योतितत्वात्। नन्वेष स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति।
बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यत इति। एवं तर्हि न सामिवचन इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते। न हि सामिकृता
दिभ्योऽनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गोऽस्ति समासे सामिवचने नैवानत्यन्तगतेर्द्योतितत्वात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्र रम.
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति। ७४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिराकुर्य्याद्‌विद्यातिमिरंसदा ॥

॥ अथषष्ठाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंसुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयमिति। निर्देशस्यसमानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चएकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिःशेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्यदर्शनाद्दीर्घइणःकितीतितत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात्स्वरस्यदुरवधारणत्वादेकश्रुत्यावासूत्रपाठात्स्वरानिश्चयाभावात्प्रश्नः। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनंविरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम्। नहिसंज्ञाभेदमात्राद्दोषः। किंतुविरुद्धार्थप्रतिपादनात्। किंचातइति। द्वयोर्विशेषंद्रष्टुमिच्छति। सिद्धंपपाचेति। प्रथमत्वाभावेपिव्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणयोगविभागाद्वाबहुव्रीहिपक्षेपचेर्द्विर्वचनंसिद्ध्यतिनतुतत्पुरुषपक्षे। बहुव्रीहिनिर्देशइति। बहुव्रीहेर्निर्देशउच्चारणंबहुव्रीहिणावार्थस्यनिर्देशःप्रतिपादनमित्यर्थः। व्याप्तिन्यायाश्रयेणबहुव्रीहिराश्रीयते। वक्ष्य

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयंबहुव्रीहिः। एकोऽचस्मिन्सएकाच् एकाचइति। आहोस्वित्तत्पुरुषोयंसमानाधिकरणः। एकोऽच्एकाच्एकाचइति। किंचातः यदिबहुव्रीहिः। सिद्धंपपाचपपाठइयायआरेति नसिद्ध्यति। अथतत्पुरुषःसमानाधिकरणः। सिद्धमियायआरेति। पपाचपपाठेतिनसिद्ध्यति। अतउत्तरंपठति। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनिर्देशः। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनिर्देशोयम्। एकवर्णेषुचकथम्। एकवर्णेषुव्यपदेशिवद्वचनात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीतिवक्तव्यम्। एवमेकवर्णेषुद्विर्वचनंभविष्यति। एकाचोद्वेभवतइत्युच्यते। तत्रनज्ञायतेकस्यैकाचोद्वेभवतइति। वक्ष्यतिलिटिधातोरनभ्यासस्येति। तेनधातोरेकाचइतिविज्ञायते। यदिधातोरेकाचइतिसिद्धंपपाचपपाठ ॥

माणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्यबहुव्रीहिणाकृतत्वादतएवप्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणंलिङ्गमप्यनेकंबहुव्रीहेरस्तिहलादिःशेषः शर्पूर्वाःखयः लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिअज्मात्रस्यद्विर्वचनेऽभ्यासस्यहलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात्। एकवर्णेषुचेति। सुव्यएकाज्व्यपदेशोयेषांतेव्यपदेशिनः पचादयस्तेयथाद्विर्वचनंप्रतिपद्यन्तेतथैकवर्णाअपि। कस्यैकाचइति। विधिमत्वाविशेषानुपादानात्प्रष्टुमिच्छतिवक्ष्यतीति। नायंविधिः। किंतर्हिअधिकारइत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्यव्यवस्थानम्। धातोरेकाचइति। वैयधिकरण्येनसंबन्धोभिमतोधातोरवयवस्यैकाचइत्यर्थः। इतरस्तुसामानाधिकरण्येनसंबन्धंमत्वाह। यदिधातोरिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैषेति। सर्वानुग्रहायवैयधिकरण्यमाश्रीयते। तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य। प्रथमग्रहणात्सामानाधिकरण्येचव्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात्। यत्रैव प्रथमश्चेति। प्राथम्यस्यद्वितीयापेक्षत्वात्। अवचनादिति। वचनरहितंयल्लोकविज्ञानंवचनेनानिबद्धंलोकव्यवहारात्मकंतस्मात्सिद्धमित्यर्थः। तथाहि। लोकेशिलापुत्रकस्य शरीरमितिबहिर्वस्तुभेदेऽसत्यपिभेदस्यव्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयोदृश्यते। शिलापुत्रः क्रीयमाणविक्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तोयोदृष्टस्तस्येदंशरीरमितिपरिदृश्यमानावस्थाभेदेननिर्दिश्यते। एकमेवहिवस्तुतदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्ययः। तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति। तथाहन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापिबुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयःकर्तृकर्मकरण

जजागारपुपुत्रीयिषतीतिनसिद्ध्यति। धातोरितिनैषैकाच्समानाधिकरणाषष्ठीधातोरेकाचइति। किंतर्हिअवयवयोगेषाषष्ठीधातोर्यएकाजवयवइति। अवयवयोगेषाषष्ठीचेत्सिद्धंजजागार। पुपुत्रीयिषतीति। पपाचपपाठेतिनसिद्ध्यति। एषोपिव्यपदेशिवद्भावेनधातोरेकाजवयवइतिभवति। एकाचोद्वेप्रथमस्येत्युच्यतेतेनयत्रैवप्रथमश्चास्तितत्रद्विर्वचनंस्यात्। जजागारपुपुत्रीयिषतीति। पपाचपपाठेत्यत्रनस्यात्। प्रथमत्वेच। प्रथमत्वेचकिम्। व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव। सतर्हिव्यपदेशिवद्भावोवक्तव्यः॥ नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। तत्रव्यपदेशिवद्वचनमेकाचोद्वेप्रथमार्थंषत्वेचादेशसंप्रत्ययार्थम्। नैषदोषः। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव ॥

भावः। इयायेत्यत्रापिप्रयोगभेदादेतिइतोयन्तिआयन्। अजिगमिषतिइत्याद्यनन्तरूपस्येणएकोयमिकारोऽजितिव्यपदिश्यते। अथवान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थएकोवर्णोऽजितिव्यपदिश्यते। एवंपचेरनन्तप्रयोगंविषयस्यप्रयुज्यमानंलिडादिपरंरूपमवयवइतिव्यपदिश्यते। प्रथमव्यपदेशोपिप्रयोगभेदादेवेतिप्रथमगर्भेणहतेत्यादिलोकेव्यवहारएकस्मिन्नपिदृश्यते। असतोपिद्वितीयादीन्बुद्ध्यापरिकल्प्यव्यवहारानुरूप्यप्रथमसाधर्म्याद्वा। प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्यव्यवहारस्यनास्तिगौणत्वम्। सत्यपिगौणत्वेलिड्यभ्यासस्योभयेषांदीर्घइणः कितीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवतिशास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगविभागो वेति। तेन प्राथम्यार्थोऽत्र व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः। तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते। एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात्। तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते। धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्येकं वाक्यम्। धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम्। अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम्। एकाच इति। अवयवा अप्येकाचः समुदायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्चातस्तो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। निजशब्दोऽपीति। यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोऽपि। एवमिकारेण सर्व एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः। इकारोऽपीति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्यैकारोऽपीत्युक्तम्। न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः। अर्थवतो भेदकस्य न संभवादनर्थकोऽपि। यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः। शक्यते चैकाशेऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावान्नानारूपद्वोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम्। नन्वर्थवत्समुदा

योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः। अथवा योगविभागः करिष्यते। एकाचो द्वे भवतः। किमर्थं योगविभागः। एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः। एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात्। इयाय पपाच। ततः प्रथमस्य। प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्। अप्रथमस्य मा भूदिति। जजागार पुपुत्रीयिषतीति। एकाचोऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः। एकाचोऽवयवैक[त्व]त्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति। नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोऽप्येकाच्। इजशब्दोऽप्येकाच्। इकारोऽप्येकाच्। निशब्दोऽपि ॥

यस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम्। नैतदस्ति। यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपतिष्ठते। यथा शेदृत्यत्र। अन्यथाऽर्थवद्धातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यवयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीह तत्परिभाषोपस्थानम्। अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते। न तु युगपत्। न ह्येकोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योऽपेक्षितुमवय[व]स्य च स्वगुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रतिगुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते। एकस्यैवैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरन्योऽपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगे परस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसङ्गः। प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य। तस्मात्प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इज् शब्दस्येति। इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्ण इति ईकारस्य इयङि निर्येजेति रूपं स्यात्। इकारस्यापि द्विर्वचन एतदेव रूपम्। दोषा अपि न सन्तीति। रूपासिद्धेरन्यस्य जुसभावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरसिद्धिरिति चेन्न। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवव्यवस्थापनात्। यत्परिवेविषतीति। यच्छब्दप्रयोगे निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः। शास्त्रहानिश्चेति। एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव

तत्र निज् शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषाश्च न सन्ति। इज् शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति। दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति। दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। तत्र जुस्भाववचनम्। तत्र जुस्भावो वक्तव्यः॥ अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति। जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्। स्वरश्चोस्वरश्च न सिध्यति। नेनिजति यत्परिवेविषतीति। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अड्भावश्च। अड्भावश्च न सिध्यति। नेनिजति। परिवेविषतीति। अदभ्यस्तादित्यड्भावो न प्राप्नोति। नुम्प्रतिषेधश्च। नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति। निनिजत्। परिवेविषत्। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। जकारेण व्यवधानात्। शास्त्रहानिश्च। शास्त्रहानिश्च भवति। समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते। सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्समुदायैकाच्त्वात्। किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति। तस्य समुदायस्तत्समुदायः। एकाज्भाव एकाच्त्वम्। तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति। तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रं हीयते। न हीयते। किं कारणम्। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य। अवयवात्मकः समुदायः। अभ्यन्तरो हि समुदाये अवयवः। तद्यथा। वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥

प्रयोगे दध्यन्तराणां द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं त्यक्तं स्यात्। सिद्धं त्विति। समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसंबन्धान्न कस्यचिच्छास्त्रं हीनमित्यर्थः। नन्विति। शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात्। नत्ववयवा इति प्रश्नः। न हीयत इति। यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानिरुच्यते। अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन्प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अनच्कस्येति। एकस्य वाऽनेकस्य वा हलएव द्विर्वचनप्रसङ्गः। तद्यथेति। चित्रगु शब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्तिप ६११
२ दार्थइति न तस्य कार्येण सम्बन्धः। सिद्धं त्विति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं सवर्ति पदार्थो गुणो वा यस्या
न्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम्। संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केनचिद्बहुव्रीहिणाभिधाना
दित्यर्थः। शुक्लवाससमिति। सत्यपि स्वस्वामिभावे वासःसंयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति। शुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयने पृथग
चोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते। इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्ष
णत्वेनोपात्तानि। तया च तानि युक्तान्येव दर्शनक्रियात्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां सं
विज्ञानम्॥ चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम्। इह तु एकोच्य

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात्। तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नो
ति। आरतुः। आटुः। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। तेन यदन्यदच्स्त
स्य द्विर्वचनं स्यात्। तद्यथा। चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः। सिद्धं तु तद्गुणसं
विज्ञानात्पाणिनेर्यथालोके। सिद्धमेतत्। कथम्। तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य यथा लोके। तद्
यथा लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। ए
वमिहापि। अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति। आहोस्विद्द्विःप्रयोग इति ॥

स्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्ये विधीयमानं त
त्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयवउपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते। अथ यस्येति। सोपस्कारत्वात्सूत्राणां तन्निबन्ध
नानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युप प्लवन्ते। तत्र द्वेद्वित्वे तत्संख्येये वर्तते। तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्र
स्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धिनोच्चारणम्। तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी। षष्ठी स्थानेयो
गेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति। यथास्तेर्भूरिति। यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः
शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते। उच्चारणशब्दाध्याहारेण वा शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्म रामः
रतीति। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति ॥ ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रगुणदोषपरीक्षार्थोविचारः क्रियते। आटिटदिति। प्रागुद्विर्वचनंभवति। द्विर्वचनंयणयवायावैकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। अथवाकृतेयणिलोपेद्विर्वचनेचीतिरूपस्थानिवद्भावात्कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। तच्चैकस्यटिशब्दस्यशब्दान्तरंसमुदायरूपमादेशस्तत्रणेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः। नचस्थानिवद्भावाल्लिग्रहणेनादेशस्यग्रहणम्। नह्ययंणेरादेशः। किंतर्हिसमुदायस्यटिशब्दस्य। यत्रचद्वौस्थानिनौ न निर्दिष्टौयथैकः

कस्मात्रविशेषः। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपवचनंसमुदायादेशत्वात्। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपोवक्तव्यः॥ आटिटत्। आशिशत्। किंकारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायस्यसमुदायआदेशः। तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यनष्टोणिर्भवतीतिणेरनिटीतिणिलोपोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्। द्विर्वचनंक्रियतांणिलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाण्णिलोपः। नित्यंद्विर्वचनंकृतेपिणिलोपेप्राप्नोत्यकृतेपि। द्विर्वचनमप्यनित्यम्। अन्यस्यकृतेलोपेप्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। नित्यमेवद्विर्वचनम्। कथम्। रूपस्यस्थानिवत्त्वात्। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचने। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचनेचोद्यंतदिहापियोज्यम्। किंपुनस्तत्। सन्यङन्तस्येतिचेदशेः सन्यनिटःदीर्घकुत्वेसंप्रसारणषत्वमधिकस्यद्विर्वचनात्। आरङ्घोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः। सन्यङाश्रयेचसमुदायादेशत्वात्। झलाश्रयेवाव्यपदेशआसिद्धत्वादिति। अस्तुतर्हिद्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्। द्विष्प्रयोगोद्विर्वचनमितिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्ववचनम्। लिटिद्विष्प्रयोगइतिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्वंलिटिवक्तव्यम्॥

पूर्वपरयोरिति। तत्रान्यतरेणादेशस्यव्यपदेशोभवति। खट्वर्श्यइति। इहतुसमुदायेणिरन्तर्भूतत्वादादेशेनसंबध्यतेनतुसाक्षादित्यविषयोयंस्थानिवद्भावस्य। अनित्यंद्विर्वचनमिति। द्विर्वचनेऽचीतिकार्यस्थानिवद्भावंमन्यते। अशेः सन्यनिटइत्यादिसन्यङोरित्यत्रव्याख्यास्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेमतुरिति। णो नद्दति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति। ततो द्विष्प्रयोगेप्यादेशादित्वं न व्यावर्त्तते। स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात्स्थानिवत्त्वाभावः। लिटीति। सत्वनत्वयोर्नैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तत्वाभावः। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात् अल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वस्माद् अपि विधौ स्थानिवद्भावस्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने। एकाचोङ्गादिति। उपदेशग्रहणे नानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः। आवृत्तिसंख्या

नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्रसंप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः। वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति। इड्वचनं च यङ्लोपे। इड्भावश्च यङ्लोपे वक्तव्यः॥ बेभिदिता। बेभिदितुम्। एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेनुदात्तः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः। एकाचोङ्गादिति। ननु चैकैकमत्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। इड्दीर्घप्रतिषेधश्च॥ इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः। ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। पदादिविप्रतिषेधश्च। पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

याचेदद्य जङ्गं नैकाच्। ननु चैकैकमिति। एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परस्य देकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा। समुदाय इति। एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदायव्यवहारो व्यावृत्तिसंख्याश्रयः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्। चाग्रहिणाङ्गमिति। अत्र तु चोजरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम्॥ राम: ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिषेचेति। सिचेर्लिड्विहित इति लिङन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्सदादिः सकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययस्येति। प्रत्ययो ज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथवा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः। तावेवेति। परिहारान्तरम्। उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य। ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिः। ननु द्वाभ्यामित्येके वाङ्ग संज्ञापदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः। आदिग्रहणं चेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्यत्र। समुदायपदत्वमिति। सिषेच शब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेच शब्दस्य तदवयवस्य। नन्वेवं नेमिदितेति स एवैकाज्यातुरितीट् प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उच्चारणभेदाद्द्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात्पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथा च क्रियेणेत्या

सिषेच। सुष्वाप। सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति न दोषः। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सपदादिर्भवति। द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः सुप्तिङन्तं पदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादि सुबन्तं तिङन्तं च। ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ्विधिः। समुदाये यावाक्यपरिसमाप्तिः तया पदसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ स एव च प्रकृतिराद्या। आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी। द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम्। कथम्। अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी। अच् आदिर्यस्य सोऽयमजादिः अजादेरिति। किं तर्हि कर्मधारयात्पञ्चमी अच् आदिः अजादिः अजादेः परस्येति। तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति। तत्र द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः

दोसावेकाचद्द्तिविभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति परिहार उक्तः। रूपभेदानङ्गीकरणे तु तावेव सुप्तिङाविति द्वितीयः परिहारः॥ अजादेः॥ द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्याद्प्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचां द्विर्वचनप्रसङ्गाद्द्वितीयस्येति वक्तव्यम्। कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यं न त्व्यवहितस्येति नार्थो द्वितीयग्रहणेन। तत्र व्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राप्तत्वादिति। यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते न त्वसत्यां तथापि विशिष्टा प्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता प्राप्तेर्विघातका भावादित्यर्थः। ननु चेति। येन नाप्राप्तिन्यायात्। कथमन्यस्येति। विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते। यथाकाणोः। इह च वि रोधाभावः। अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते। यथा कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम्। भिन्नफलत्वात्संज्ञानां समुच्चय इति चेदिहाप्य स्त्येव फलभेदः। एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य। नवेति। अनेनासंभवः प्रदर्श्यते। यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयम्। तस्य प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु य दि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोयं विरोधः स्याद्यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात्स्यादेव प्रथम प्राप्तत्वात्। द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या॥ अटिटिषति। अशिशिषतीति। किंकारणम्। प्राप्तत्वा त्। प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति। ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमान मन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। न वा प्रथमस्य विज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्या प्राप्तिः स्यात्। किंकारणम्। अद्वितीयत्वात्। न हीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति। कस्तर्हि तृतीयः। तद्यथा। द्वयोरासीनयोस्तृतीय उपजायमाने न द्वितीयो द्वितीयो भवति। कस्तर्हि। तृतीयः। नहि किंचि दुच्यते अकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति। किं तर्हि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्य ति। अनारभ्यसममेवं स्यात्। अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात् हलादिः शेषः। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। द्विर्वचनम्। नैतदस्ति। नित्यत्वात्प्राथम्यात्क्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात्पूर्वं प्रथमद्विर्वचनं तत्र कृते ऽद्वितीयत्वाद्द्वितीयद्विर्वच नाप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। तद्यथेति। यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजायते तदायं दृष्टान्तो यदा तु परतः उपजायते तदा न भवति। नहि किंचिदिति। द्वितीयत्वनिर्देशात्। विशेषानुपादानात्। सामर्थ्यादत्र वि शेष आश्रीयत इति मत्वाह। अनारभ्यसममिति। अटिस इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनम् अट् अट् हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः। द्वि तीयद्विर्वचनम् अट् अट्। ततो हलादिः शेषः तत्र द्वयोस्त्वयाणां वा ऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्या दित्यर्थः। हलादिः शेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते। विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्यते। नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम्। तद्धि कृते हलादिःशेषे ऽटःप्राप्नो
ति। अकृते तु टट् शब्दस्य। अन्तरङ्गत्वात्ततो गुण इति पररूपं सन्यतइतीत्वस्य बाधकं मन्यते। इत्वं हि सन नमभ्यासं चापेक्ष्य
त इति बहिरङ्गम्। प्रागभ्यासविकारेभ्यो ऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति। सत्य
पि चेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्याद कृते प्रथमद्विर्वचने यो
द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम्। स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्य
ते। कृते ऽपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह। नानारम्भसममिति। इत्वमिति। आसन्नसमपरि
समाप्ते रङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम्। सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इ
त्वमेव प्रवर्तते। न पररूपम्। तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीय

त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतीत्येतद्रूपं स्यात्। नानारम्भसममते: प्रथमस्य द्विर्वचनम्। हला
दिःशेषः। इत्वम्। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिःशेषः। इत्वम्। द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्। अभ्यासस्या
सवर्ण इतीयङादेशः। इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्।

द्विर्वचनम्। इयङादेशो ह्यनित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्ण इति वचनादियङो ऽप्रसङ्गात्। ननु पर
स्य कृते ऽपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। सवर्णे च यो
विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङो ऽप्रसङ्गात्। द्वयोरिकारयोरिति। अथ परस्येयङा
देशः कस्मान्न भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते। एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वे विशेषाभावान्नोक्तम्। इयटिषतीति। अ
स्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः। अकृते ऽपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात्। प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेषः इत्व
मियङिति कार्यप्रवर्तनात्तत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घताइयटिषतीत्येतद्रूपं यथा
स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्यैकारस्येयङभाव्यं न त्वेकादेशेन। तस्मिन्कृते एकादेशस्तस्यत्वं
न्तवद्भावाद्ह्रस्वत्वं न भवति। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वदल्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ओणेश्चेति। अत्रापि ऊर्णोविषतीति पाठे न भाव्यम्। ऊर्णोणिषतीत्येतस्यां कृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात्। नानिष्टार्थेति। द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः। या चाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। यथा वेति। भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा ह्रीपमितीत्यादावादेः परस्येत्यादेर्विधीयमानेऽपीत्वमस्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति। ननु चापद्त्येकाषष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहते

ओणेश्चो वोणिषतीति। नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभावः। यथा वा आदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवति। एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति। विषम उपन्यासः। नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति। इदमप्येवंजातीयकम्। नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। नैतदस्ति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या। अटिटिषतीति। यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा। कुतः ।

तिकुतो लोन्त्यस्य प्रसङ्गः। इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः। नैतदस्ति। अपङ्इत्येकापि षष्ठीवचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंह्रियेत। अप आद्यन्तयोरीत्वं भवतीति। एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते। यथैवाचो निवृत्तिरिति। यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं स व्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ रामः

६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशासनात्पूर्वस्येति। अप्राप्त्यनुमानंबाधोनहिप्रमाणेनप्राप्तंबाधितुंशक्यतेप्रमाणत्वाविशेषात्तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषयेप्रथमद्विर्वचनंनविहितंनप्रतिषिद्धम्। नरभार्यावच्चव्यञ्जनानिभवन्तीतिद्वितीयेकाजन्तर्भावात्तानिद्विरुच्यन्तइत्यर्थः। न्यायसिद्धेर्थेलिङ्गदर्शनमाह। न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति। न्द्राश्चतेआदयस्तेषांद्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानिद्वितीयेनाचासहद्विरुच्यन्ते। तत्रद्वितीयाभावइति। इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्रद्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणंप्रथमद्विर्वचनस्यबाधकमितियस्यामप्यजादिव्यक्तौद्वितीयाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपिप्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः। अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौविधीयमानंद्वितीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपिप्रथमद्वि

अशासनात्पूर्वस्य। नेहवयंपूर्वस्यप्रतिषेधंशिष्मः। किंतर्हिद्वितीयस्यद्विर्वचनमारभामहे। व्यञ्जनानिपुनर्नटभार्यावद्भवन्ति। तद्यथा। नटानांस्त्रियोरङ्गगतायोयःपृच्छतिकस्ययूयंकस्ययूयमितितंतंतवतवेत्याहुः। एवंव्यञ्जनान्यपियस्ययस्याचःकार्यमुच्यतेतंतंभजन्ते। न्द्रादिप्रतिषेधाच्च। यदयंन्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःपूर्वनिवृत्तौव्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति। तत्रद्वितीयाभावेप्रथमद्विर्वचनंप्रतिषिद्धत्वात्। तत्रद्वितीयस्यैकाचोऽभावेप्रथमस्यद्विर्वचनंनप्राप्नोति। आटतुः। आटुः। किंकारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। अजादेर्द्वितीयस्येतिप्रतिषेधात्। नैषदोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेधः। सतिद्वितीयस्यद्विर्वचनेप्रथमस्यप्रतिषेधः ॥

र्वचनंबाधेतेत्यर्थः। अप्राप्तिरेवात्रप्रतिषेधत्वेनविवक्षिता। सतितस्मिन्निति। अजादेरितिव्यक्तिनिर्देशेनत्वाकृतिनिर्देशः। अतोनायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनोद्वितीयस्यैकाचःसंभवमभिसमीक्ष्यप्रवर्तते। यत्रेदानींद्वितीयोनास्तितत्रानुपजातनिमित्तोऽपवादएवनप्रवर्ततइतिप्रथमैकाचोद्विर्वचनमुत्सर्गःप्रवर्ततएव। तेनयस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयद्विर्वचनंप्रवर्ततेतस्यामेवप्रथमद्विर्वचनंबाध्यतेनान्यस्यामित्यर्थः। जात्युपलक्षिताव्यक्तिःप्राधान्येनाश्रीयतेनतुजातिः। तेनसर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयवत्यामिदंशास्त्रंप्रवर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह। सतितस्मिन्निति। लोकवदिति। आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयत इति भावः। प्रागाङ्गमिति। यथा
ग्रामाकृतेराश्रयणात् क्वचिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति तथाभ्यासजातेराश्रयणात् क्वचि
दप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः सर्वत्रानादेर्हलो निवर्तिंकरोतीत्यर्थः। तस्मादस्त्विति। इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते। हलादिःशे

सतितस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोषो भवति। ह
लादिःशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य हलो लोपः स्यात्। इहैव स्यात्। पपाच। पपाठेति। इह न स्यात्। आटतुः। आटु
रिति। लोकवद्धलादिःशेषे। लोकवद्धलादिःशेषे सिद्धम्। तद्यथा। लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनु
ष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति। येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततो
ऽन्यस्यानयनं भवति। यथा तत्र क्वचिदपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्राब्राह्मणस्य निवर्तिका भवति। एवमिहापि क्व
चिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति। क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम्। क्वचिदन्य
त्र लोप इति चेद् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति। क्वचिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात्। तस्मा
दस्तु सतितस्मिन्प्रतिषेध इत्येव। ननु चोक्तं सतितस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोष इति। प्रतिविधा
स्यते हलादिःशेषे॥ नन्द्राः संयोगादयः॥ किमर्थमिदमुच्यते। न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः।
न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः॥ ईर्ष्यते
स्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। केचिदाहुः। एकाच इति। ईर्ष्यिषिषति। अपर आह। व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यि
षिषति॥ कण्ड्वादीनां च॥ कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ कण्डूयियिषति। असूयियिषति।
वानामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह। यथेष्टं वा।
यथेष्टं वानामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति ॥

षे तु जातिपक्षः। व्यक्तिपक्षेपि वा प्रतिविधास्यते अहलभ्यासो भवति तत आदिःशेष इति॥ नन्द्राः॥ किमर्थमिति। पूर्वस्या
चो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वोभ्यासः॥ कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्त्वसम्बन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति इह तु अवयवावयवि संबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तित्यागेन सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः॥ उभे॥ सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति कर्तव्यम्। आद्युदात्तत्व इति। यस्मात्तनुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते सर्ववर्ज्यं इति

पूर्वोभ्यासः॥ पूर्वोभ्यास इत्युच्यते। कस्य पूर्वोभ्याससंज्ञो भवति। द्वे इति वर्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति॥ उभे अभ्यस्तम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम्। उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम्। आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये दोषस्तदेव पठितम्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत। पर्याये च तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। परस्य तर्हि स्यात्। तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न परस्य भवतीति। यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह। एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य। उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति तत्र सर्वति वदोषः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते। अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः। कथम्। द्वे इति वर्तते ॥

व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः। एकवर्जमिति। संख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्यासंभवात्पर्यायप्रसङ्गः। उभेग्रहणमिति। सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः। द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ईर्त्सतीति। कृते द्विर्वचने ऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृतेऽभ्यासलोपे परस्य नानि ६११
८ वर्त्तत उभे ग्रहणात्तु निरस्यत इति भावः। ऋधु आप ब्ध सन्। सनीवन्तर्द्धेतीड्भावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधे
र्बलवत्त्वादाप्ज्ञप्यृधामीदितीत्वं रपरत्वं च। नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वच
न इति वचनाद्धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्स इत्यस्य द्विर्वचनम्। अन्ये त्वाहुः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमा
नं द्विर्वचनं प्रतीक्षत इति प्राग्द्विर्वचनम्। तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनि
त्यत्वान्नाश्रीयते तदा धिसित्यस्य तदाश्रयणे तु त्स इत्यस्य। तत ईत्वाभ्यासलोपौ। ईर्त्स ईप्स इति स्थिते लट्। झिः। अद्भाव
श्च प्राप्नोति शप् च। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप्। अद्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। किम्। यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते। तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत्। ईर्त्सति। ऐ
र्त्सन्। ईप्सन्ति। ऐप्सन्। किं च स्यात्। अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अद्भावे
तावन्न दोषः। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्त्यदभ्यस्तादिति। तत आत्मनेपदेषु। तत आत्म
नेपदेषु चाद्भवति। अनत इत्युभयोः शेषः। यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभा
वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नु
म्प्रतिषेधः। नित्य एकादेशः कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥

तोऽभोन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततोऽद्भावः प्राप्नो
ति। अथवा शपः प्रागेव परत्वादद्भावः प्राप्नोति। सोपि हि नित्यः। शप एकादेशे कृतेन्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात्। ईर्त्स
न्तीति। शतरि कृते शप् च प्राप्नोत्ये—कादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपव
र्गाभावाच्छपोऽप्राप्तिः। तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयो
रकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति। पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रति राम:
षेधप्रसङ्गः स्याद्यते। ऐर्त्सन्निति। ईर्त्स लङ् झिः शप्। अकारयोः पररूप एकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति ॥ ८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यस्याकृतइति। मितः पूर्वभक्तत्वान्नुमिकृते शब्दान्तरत्वम्। निमित्तवानिति। अन्तादेशे प्राक्कृते एकादेशे चाप वर्गाभावाज्जुसोऽप्रसङ्गः। पूर्वं हीति। उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्।

एकादेशोऽप्यनित्यः। अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। विधिविषये नुम्प्रतिषेधः। विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने। प्राक्कु सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। एकादेशे कृतेऽपवर्गाभावान्नुम्प्रतिषेधो न भविष्यति। यदप्युच्यते जुस्भावइति। एकादेशे कृतेऽपवर्गाभावान्न भविष्यति। एकादेशइत्युच्यते। केन चात्रैकादेशः। अन्तिना। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किं कारणम्। जुस्भावेन बाध्यते। नात्र जुस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्। शपा व्यवहितत्वात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्।

। किं पुनः कारणम्। निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम्। इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात्। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अस्तु अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति। अथवा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावोऽपवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते। तत्तावदत्र न कदाचिदप्यन्तिभावो भवति। अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते। न खल्वपि कश्चिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यम्। सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानं तेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः। क्वचिल्लुका क्वचित्श्लुना क्वचिदेकादेशेन। स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षते तथैकादेशमपि। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। स्थानिवद्भावम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। व्यवधानान्न भविष्यति। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः ॥

प्रकल्प्य चेति। यथा न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते। पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः। यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तेत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभ्यास प्रतिषेधानर्थक्यमिति। जुगुप्सिषते। लोलूयिषतइत्यादौ सकृत्प्रवृत्यालक्षणस्यचरितार्थत्वात्पुनःप्रवृत्त्यभावादुत्तरार्थोप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनकर्तव्यः। चङीत्येतदर्थस्तुकर्तव्यएव। यदासन्यङन्तात्सिचिकृते चङ् भवति। अजुगुप्सत् लोलूयदिति तदाद्विर्वचनंमाभूदिति चिन्त्यमेतत्॥ सन्यङो॥ किमियंषष्ठीति। विभक्तिविचारद्वारेणतदर्थोविचार्यते। किंचातइति। अर्थभेदप्रश्नः। सन्यङन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्येतिषष्ठीपक्षेतदन्तविधिः।स

अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यंचछन्दसिवावचनात्। अभ्यासप्रतिषेधस्यानर्थकः। किंकारणम्। छन्दसिवावचनात्। अवश्यंछन्दसिवाद्वेभवतइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे। यियाचिषामहइतिप्राप्ते। देवतानोदातिप्रियाणि। ददातिप्रियाणि। मघवादातु। मघवाददातु। सनस्तुतोवीरवद्धातु। वीरवद्दधातु। यावतेदानींछन्दसिवाद्वेभवतइत्युच्यते। धातुग्रहणेनापिनार्थः। कस्मान्नभवतिसस्वांस्तोविभृण्विरइति। छन्दसिवावचनात्। तदेतद्धातुग्रहणंसान्यासिकंतिष्ठतुतावत्॥ सन्यङोः॥ किमियंषष्ठीआहोस्वित्सप्तमी। कुतःसन्देहः। समानोनिर्देशः। किंचातः। यदिषष्ठीसन्यङन्तस्यद्विर्वचनेनभवितव्यम्। अथसप्तमीसन्यङोःपरतः पूर्वस्यद्विर्वचनेनभवितव्यम्। कश्चात्रविशेषः। सन्यङोःपरतइतिचेदिटोद्विर्वचनंपरादित्वात्। सन्यङोःपरतइतिचेदिटो द्विर्वचनंकर्तव्यम्। अरिरिषति। अशिशिषति। किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति। परादित्वात्। इट्परादिः। हन्तेश्चेटोद्विर्वचनंकर्तव्यम्। जेघ्नीयते। ननुचयस्यापिसन्यङन्तस्यद्विर्वचनंतस्यापिस्थानिवद्भावप्रसङ्गः। इटिस्थानिवद्भावादीटोद्विर्वचनंनप्राप्नोति। नैषदोषः। द्विर्वचननिमित्तेऽचिस्थानिवदित्युच्यते। नचासौद्विर्वचननिमित्तम्। यस्मिन्नपिद्विर्वचनंयस्यापिद्विर्वचनंसर्वोसौद्विर्वचननिमित्तम्। तस्मादीटोद्विर्वचनम्। तस्मादुभाभ्यामेवईटोद्विर्वचनंकर्तव्यम् ॥

सप्तमीपक्षेतुतस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्चपूर्वस्यधातोः कार्यभाक्त्वम्। कश्चात्रविशेषइति। लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः। हन्तेश्चेति। गमहनेत्युपधालोपस्यस्थानिवद्भावाद्धनएवद्विर्वचनप्रसङ्गः। यस्यापीति। सतितस्मिन्कार्यभावादस्येवनिमित्तत्वमितिभावः। यद्यपिरूपस्थानिवद्भावादीटोनभवतिद्विर्वचनंतथापिप्राप्तिमात्राश्रयेणद्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुदात्तविशेषणंचेदिति।यदातूभयविशेषणंतदानदोषः।उपदेशएकाच्त्वात्।सन्नन्तस्यापिद्विःप्रयोगेद्विर्वचनेदो
षएव।स्थानेद्विर्वचनेतुप्रकृतिप्रत्ययस्यसंप्रमुग्धत्वादिटःप्राप्तिरेवनास्तीतिनदोषः।इयक्षमाणादिति।अश्नोतेःसन्।
स्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनीतिप्राप्तइट्छान्दसत्वान्नभवति।द्विर्वचनम्।हलादिःशेषः।सन्यतइतीत्वम्।अभ्यासस्यासवर्णे

यण्वोभयोर्दीर्घेणनतमेकश्चोद्योभवति।एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम् नुदात्तविशेषणं
चेत्सनइट्प्रतिषेधः।एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणंचेत्सनइट्प्रतिषे
धोवक्तव्यः।बिभित्सति।चिच्छित्सति।द्विर्वचनेकृतेउपदेशेनुदात्तादेकाचःश्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधोन
प्राप्नोति।अस्तुतर्हिसन्यङन्तस्य।सन्यङन्तस्येतिचेदशःसन्यनिटः।सन्यङन्तस्येतिचेदशःसन्यनिटोद्वि
र्वचनंवक्तव्यम्।इयक्षमाणाभृगुभिःसजोषाः।यस्यापिसन्यङोःपरतोद्विर्वचनम्।तेनाप्यत्रावश्यमिड्भा
वेयत्नःकर्तव्यः।अशेर्हिप्रतिपदमिड्विधीयतेस्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनीति।तेनैवद्वितीयद्विर्वचनमपिनभवि
ष्यति।अथवानैतदशेरूपम्।यजेरेषच्छान्दसोवर्णलोपः।तद्यथा।तुभ्येदमग्ने।तुभ्यमिदमग्नयइतिप्राप्ते।आ
म्बानांचरुम्।नाम्बानांचरुमितिप्राप्ते।आव्याधिनीरुगणाः।सुगणाइतिप्राप्ते।दुष्कृतीरमध्वरस्य।निष्कृ
तीरमध्वरस्येतिप्राप्ते।शिवाउद्रस्यभेषजी।शिवारुद्रस्यभेषजीतिप्राप्ते। अश्यर्थोवैगम्यते।कः पुनर
श्नोत्यर्थः।अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा।एवन्तर्हियजिरप्यश्यर्थेवर्तते।कथंपुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्तते।बह्वर्था
अपिधातवोभवन्ति।तद्यथा।वपिःप्रकिरणेदृष्टश्छेदनेपिवर्तते।केशान्वपति।ईडिःस्तुतिचोदनायाच्ञा
सुदृष्टईरणेचापिवर्तते।अग्निर्वाइतोवृष्टिमीट्टेमरुतोमुतश्च्यावयन्ति ॥

इतीयक्षु।षत्वकत्वषत्वानि।पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदंशानच्।अचिक्षमाणाइतितु षष्ठीपक्षेप्राप्नोति।तेनैवेति।
यथाछान्दसत्वादिण्नभवत्येवंद्वितीयद्विर्वचनमपि।तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम्।वर्णलोपइति।यियक्षमाणाइतिप्रा
प्तेयकारस्यलोपः।उपेयप्राप्त्यर्थत्वादुपायानांधातूनांचानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दीर्घकुत्वेति। यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति। समुदायादेशत्वात्संप्रमुग्धत्वात्। यदा
तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन श
ब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थाने द्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विःप्रयोगे। तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमोहाभा

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्य
ते। निक्षेपणे चापि दृश्यते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवं तर्हि दीर्घकु
त्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति। तुष्टूषति।
समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टः सम्भवति। तत्राजन्ता नास
नीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वा
द्दीर्घत्वम्। नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम्। कृतेपि द्वि
र्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदाय
स्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। द्विर्वचन
मप्यनित्यम्। अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उ
भयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति। जुहूषति। कुत्वं द्विर्व
चनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्र
मुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्र
सारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति ॥

वात्। सर्वे सर्वपदादेशादित्याश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह। इदमि हे
ति। नित्यं द्विर्वचनमिति। आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति। व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचने ऽभ्यस्तत्वाभावात्संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्गः इति पूर्वं द्विर्वचनं त
तः संप्रसारणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम्। क्षीरोदक इति। व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिप

जुहूषति। जोहूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्वयतिर्भवति। त
त्र ह्वोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्। ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्यु
च्यते सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिद्ध्यतीति। षत्वं च द्विर्वच नाधिक
स्यन सिद्ध्यति। यियक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति।
तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति।
किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्षत्वं पूर्वत्रासिद्धे षत्वं सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। आदृद्धोश्चाभ्यस्तविधि
प्रतिषेधः। आदृद्धोश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति। ईर्त्सन्ति। ईप्सन्। ईर्त्सन्। ऐप्सन्।
ऐर्त्सन्। किं च स्यात्। अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भावश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन्। नैष दोषः। उक्ता अत्र परिहाराः।
सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्झलाश्रये चाव्यपदेशा आमिश्रत्वात्। सङाश्रये च कार्ये समु
दायस्य समुदायादेशत्वाद्झलाश्रये चाव्यपदेशः। किं कारणम्। आमिश्रत्वात्। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति।
तद्यथा क्षीरोदके संसृष्टे आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन्वाऽवकाशे क्षीरं कस्मि
न्नवकाश उदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः
कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति। तत्र को दोषः। सङि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति। इदमिह संप्रधार्यं द्वि
र्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्कुत्वादीनि। पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि सिद्धासिद्ध
योश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कर्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। विभा
षिताः प्रयोजयन्ति। दोग्धा। दोग्धा। द्रोढा। द्रोढा ॥

रत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। सप्तम्येकवचनं वा प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम्। सङी
ति। सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। विभाषिता इति। विध्यद इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ दाश्वान्। षह मर्षण इति चौरादिकस्याधृषाद्वेति विभाषितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम्। चक्रमिति। घञर्थे क विधानमिति कः। ६।११
१२ यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति। इह स्थाने
द्विर्वचने णिलोपोऽपरिहृतः। सन्यङोः परतो द्विर्वचनात् णिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। सन्यङन्तस्य द्विर्वचने ह
न्तेः कुत्वमपरिहृतम्। तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं हि प्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्दिष्टः। तत्रेदमपरिहृतं सन
इट् प्रतिषेध इति। एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति। कथं जेघ्रीयते। वक्ष्य
त्येतत्। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति। दाश्वान् साह्वान्। दाश्वानिति किं निपात्यते। दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्र
तिषेधौ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान्। साह्वानिति किं निपात्य
ते। सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान्बलाहकः। साह्वान्। मीढ्वानिति किं निपात्यते। मिहेर्ढत्वं ति
चयच्चपूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च। मीढुस्तोकाय तनयाय मृड। यथेयमिन्द्र मीढ्वः। महत्यर्थे वेग
म्यते। कः पुनर्महत्यर्थः। महिर्दानकर्मा। अतः किम्। ढत्वमपि निपात्यम्। महत्यर्थ इति चेद् मिहेस्तदर्थत्वा
त्सिद्धम्। महत्यर्थ इति चेन्मिहिरपि महत्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। कथं मिहिर्महत्यर्थे व
र्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनरन्यत्रापि कचिन्मिहिर्महत्यर्थे वर्तते। अस्तीत्याह। मिहे मेघः।
मेघश्च कस्माद्भवति। अपो ददातीति। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उ
पसंख्यानं कर्तव्यम्। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसमिति। कादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। बभ्रुः।
पपुरिति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य॥ चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्।
आक्चाभ्यासस्य। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घश्च॥ हन्तेर्घश्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत आ
क्चाभ्यासस्य। घनाघनः। पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च। पाटयतेर्णिलुग्वक्तव्यः। अचि द्वे भवत इति वक्त
व्यम्। दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चागमः। पाटूपटः। द्विर्वचने यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकि
किनोरुत्वेभ्यः। यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्ववि राम:
प्रतिषेधेन॥ १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पयुरिति। योद्वे चेत्यत्र द्वे चेति न वक्तव्यं भवतीति भावः। चराचर इति। अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिः शेषाभावः। सोऽप्युच्यत

द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र। मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। चक्रतुः। चक्रुरिति। अयवायावादेशानामवकाशः। चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। आल्लोपस्यावकाशः। गोदः। कम्बलदः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पपतुः। पपुः। तस्थतुः। तस्थुः। उपधालोपस्यावकाशः। घ्नन्ति। घ्नन्तु। अघ्नन्। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। णिलोपस्यावकाशः। कारणा। हारणा। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। उत्वस्यावकाशः। निपूर्त्ताः पिण्डाः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। द्विर्वचनात् प्रसारणाल्लधात्वादिविकारीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः। द्विर्वचनात् प्रसारणाल्लधात्वादिविकारीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। संप्रसारणस्यावकाशः। इष्टम्। सुप्तम्। इहोभयं प्राप्नोति। ईजतुः। ईजुरिति। नैतदस्ति। अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। इदं तर्हि सोऽप्युच्यते। इदं चाप्युदाहरणम्। ईजतुः। ईजुः। ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। न सिद्ध्यति। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तव चोदयिष्यति। आत्वस्यावकाशः। ग्लाता। म्लाता। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्ले। मम्ले। धात्वादिविकाराणामवकाशः। नमति। सिञ्चति ॥

इति। स्वपिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणम्। जग्ल इति। भावे लकारः। अशितीति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम्। एवं सत्वनत्वे अपि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चेक्रीयतइति। यङि रीङ्‌ नइति रीङादेशः। उवोणेति। अमन्त्रइति प्रतिषेधादिजादेरित्याम्न भवति। नैकमुदाहरणमिति
अन्यथाऽभ्यासस्यानेरिति ब्रूयात्। उवोणेत्यादौतु छन्दसत्वाद्यथाम्नदृश्यते। ततइयङादिप्रकरणेतन्वादीनांछन्दसि

द्विर्वचनस्यसएव। इह्याभयंप्राप्नोति। ननाम। सिषेच। सस्रौ। रीत्वस्यावकाशः। मात्रीयति। पित्रीयति। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। चेक्रीयते। जेह्रीयते। ईत्वस्यावकाशः। पीयते गीयते। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। पेपीयते। मेमीयते। इत्वोत्वयोरवकाशः। आस्तीर्णं निपूर्तम्। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। आतेस्तीर्यते। निपोपूर्यते। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचनेकृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः। इदंतर्हि प्रयोजनम्। इयाय। इययिथ। ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं द्विर्वचनेकृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः। न सिद्ध्यति। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति। वार्णादाङ्गं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणं करोति। कथंकृत्वा ज्ञापकम्। नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। इष्टतः। इयेष। उवोष। उवोषिथ। यत्तर्हि दीर्घइणः किति दीर्घत्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात्। यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधेत। एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। इणो यण्भवति। तत एरनेकाचः। राश्चानेकाचः इणो यण्भवति। ततोऽसंयोगपूर्वस्य। एरनेकाच इत्येव। असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम्। ननु चोक्तमस्त्यन्यदेतस्यादिति। नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति। एवमपि स्थानिवद्भावादियङ्‌ प्राप्नोति। अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यौ कस्मादेवात्र न भवति। योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वइति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

ति

बहुत्वमित्युवङ्‌ भविष्यति। यथासुवर्गौलोकइतिभावः। एवमपीति। यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्यङः संप्रसारणम्॥ कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति। पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्यमाश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते। यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव। वर्णग्रहणादिति। वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः। न च तदादिविध्यभावेऽपि तदादौ पुत्रपत्यानन्तर्यमाश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो यस्मात्तत्पुरुष इत्यनेनाध्याहारः। ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते। यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः। ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति। पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। कारीषगन्ध्यापतिकुलम्। वर्णग्रहणात्सिद्धम्। वर्णग्रहण एतद्भवति। यस्मिन्विधिस्तदादाविति। न चेदं वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः। वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः। कारीषगन्ध्यापरमपतिः। कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः। कौमुदगन्ध्यापरमपतिः। किं कारणम्। यत्र हि तदाविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम्। सिद्धं तूत्तरपदवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात्। पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम्॥

गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्य उक्तं न ज्ञायते कडुःस्वबाकुरस्य वेति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदन्तप्रतिषेध इति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम्। तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे। विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते। तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव पुत्रपती गृह्येते। पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 ष्यङन्तमिति।प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तस्यकार्यित्वात्।हंसशिरांसीति।अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्धलादाकारस्यदीर्घप्रसङ्गः।
 तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।पूर्वपदमुत्तरपदमितिसंबन्धिशब्दावेतौ।सतिपूर्वपदेउत्तरपदंभवति।
सतिचोत्तरपदेपूर्वपदमिति।नचात्रपुत्रपतीउत्तरपदे।इहापितर्हिनप्राप्नोति।कारीषगन्धीपुत्रः।का
रीषगन्धीपतिरिति।किंकारणम्।पूर्वपदमित्युच्यते।नह्यत्रष्यङ्पूर्वपदमस्ति।ष्यङन्तमेतत्पूर्वपद
म्।कथम्।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति।यदिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभव
तीत्युच्यते।परमकारीषगन्धीपुत्रः।परमकारीषगन्धीपतिरितिनसिध्यति।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स
तदादेर्ग्रहणंभवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति।यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते।अतिक्रान्तःकारीषगन्ध्यामतिकारी
षगन्ध्यः।तस्यपुत्रः।अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः।अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापिप्राप्नोति।अस्त्रीप्रत्यये
नानुपसर्जनेन।योह्युपसर्जनंस्त्रीप्रत्ययोभवत्येषातत्रपरिभाषाप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभव
तीति।ष्यङन्तेयावन्तोयणस्तेषांसर्वेषांसंप्रसारणंप्राप्नोति।वाराहीपुत्रः।तार्णकर्णीपुत्रः।तत्राप्र
त्ययस्यस्यप्रतिषेधः।तत्राप्रत्ययस्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्येति
द्धम्।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्येवमप्रत्ययस्यस्यनभविष्यति।अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यवा।
अथवाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कःपुनरत्रविशेषः।एषावाप
रिभाषाक्रियेत।अप्रत्ययस्यस्यवाप्रतिषेधउच्येत।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याःप
रिभाषायाःप्रयोजनानि।कानि।प्रयोजनं नसंप्रसारणेसंप्रसारणम्।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमित्ये
तन्नवक्तव्यंभवति।कथंव्यधेर्विद्धइति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।नैत
दस्तिप्रयोजनम्।क्रियतेन्यासएव।सान्तमहतोदीर्घत्वेप्रयोजनम्।पयांसि।यशांसि।पयइत्यस्यापिप्रा
प्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नोपधायाइति
तत्रवर्तते।एवमप्यनांसिमनांसीत्यत्रापिप्राप्नोति।सान्तसंयोगेनोपधांविशेषयिष्यामः।सान्तसंयोगस्यनो-
पधायाइति।एवमपिहंसशिरांसि।ध्वंसशिरांसिअत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।हम्मतेर्हंसः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हन्तेरिति। वृत्रवदिह नीतिलक्षणसद्भावात्। हन्तीति। गच्छतीत्यर्थः। यथापरिभाषितमिति। परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः। कः पुनराह। हस्मतेर्हंस इति। किं तर्हि हन्तेर्हंसः। हन्त्यध्वानमिति। एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते।

सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगे ननोपधां विशेषयिष्यामः। सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम्। तक्ष्णा। तक्ष्ण इति। तद् इत्यत्रापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनाकारं विशेषयिष्यामः। अनो योऽकार इति। एवमप्यनसा नस इत्यत्रापि प्राप्नोति। अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः। अनाऽकारम्। अन्कारान्तस्यानो योऽकार इति। एवमप्यनस्तक्ष्णा नस्तक्ष्णे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति। तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः। अनोऽकारम्। यजादिपरस्यानो योऽकार इति। मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। न्यमार्ट्। अदोषि वृद्धिः प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथापरिभाषितमिको गुणवृद्धी इति इक एव वृद्धिर्भविष्यति। एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति। अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति। वसोः संप्रसारणे। वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्। विदुषः पश्य। विदिवकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्यति। इदूकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति। युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम्। यूनः पश्य। यूना। यूने। यकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति। उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। र्वोरुपधाया ग्रहणं च। र्वोरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति। र्वोरुपधाया दीर्घ इक इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अबिभरिति। डुभृञोलङ्। तिप्सिपोरन्यतरः। शप्श्लुः। द्विर्वचनम्। भृञामिदित्यत्वम्। सोतेति। धात्वन्त्यस देशस्यैव सत्वं न त्व
प्रसङ्गः। स्यद्त्यत्रेति तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वं तकारस्यान्त्यस देशत्वाभावान्न प्राप्नोति। मङ्क्ष्यमिति। पदान्त्यसदे
शत्वाभावात्संयोगादिलोपाप्रसङ्गः। माषवापाणामिति। विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः

इहकस्मान्न भवति। अबिभर्भवान्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजन
म्। क्रियते न्यास एव। आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः। आदिवि
धावतिप्रसङ्गो भवति। धात्वादेः षः सः। णो नः। इहैव स्यात्। नेता। सोता। इह न स्यात्। नमति। सिञ्चतीति। आदि।
त्यदादिविधिः। इहैव स्यात्। तद् सः। त्यद् स्यः। इत्यत्र न स्यात्। त्यदादिविधिः। संयोगादिलोपः। इहैव स्यात्।
मङ्क्ता। मङ्क्ष्यमित्यत्र न स्यात्। संयोगादिलोपः। कुत्वम्। इहैव स्यात्। पक्ता। पक्तव्यमित्यत्र न स्यात्। ढत्वम्। इहै
व स्यात्। लेढा। लेढव्यमित्यत्र न स्यात्। भष्भावः। इहैव स्यात्। अधुक्। अधुक्षातामित्यत्र न स्यात्। षत्वम्। इहैव स्या
त्। द्रष्टा। द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात्। णत्वम्। इहैव स्यात्। माषवापेण। माषवापाणामित्यत्र न स्यात्। एते दोषाः समा
भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या। लक्षणं वा न प्रणेयम्। न हि भि
क्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः।
प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोज
नानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु। इदं प्रतिविधीयते। उदात्तनिर्देशात् सिद्धम्। यत्रैषा प
रिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इ
ति। स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्सम्भवस्तितत्रैषा प
रिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः। अन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यस
देशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति ॥

उदात्तनिर्देशादिति। यथा स्वरितेनाधिकारः। एवमुदात्तेनैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्तव्य इति। सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने
दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदमेकमिति। अविभरित्यत्रान्त्यसदेशस्येकोऽसंभवादनन्त्यसदेशस्येकः प्राप्नोति दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते॥ बन्धु॥ का
रीषगन्ध्यामातास्येति बहुव्रीहौ कृते ऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ब

इदमेकं यथादेशास्तथार्वोरुपधाग्रहणमिति। अविभर्भवान्। तच्चापि क्रियते न्यास एव। ष्यङः संप्रसारणम्॥ ब
न्धुनि बहुव्रीहौ॥ मातज्मातकमातृषु ष्यङः प्रसार्यो विभाषया। मातच्। कारीषगन्ध्यामातास्य कारीषगन्धीमातः।
कारीषगन्ध्यामातः। मातच्। मातृक। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृ। कारीषगन्धीमाता। का
रीषगन्ध्यामाता॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च॥ वयिग्रहणं किमर्थम्।
न वेञ् यजादिषु पठ्यते। वेञश्च वयिरादेशः क्रियते। तत्र यजादीनां किति त्येव सिद्धम्। तत्रैतत्स्यात् ङिदर्थो
यमारम्भ इति। तच्च न। लिड्यमादेशः। लिट् च किदेव। अत उत्तरं पठति। वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्। वयि
ग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। स वयेर्माभूदिति। यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्वि
धिः प्राप्यते एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति। न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य। न वा एष दोषः। किं कार
णम्। यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्र
हणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात्। वयेः पित्सु वचने
ऽभ्यासयकारस्य संप्रसारणं माभूदिति। ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचने ऽभ्यासयकारस्य सं
प्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः। न सिध्यति। किं कारणम्। किती ति तत्रानुवर्तते। एवमपि वयेः पित्सु वचने ऽभ्या
सस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति। किं कारणम्। हलादिः शेषेण बाध्यते। नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति। किं
कारणम्। वक्ष्यति ह्येतत्। अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति। स एष वयेर्यकारस्य संप्रसार
णप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति। पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात्। पित्यभ्यासार्थमि
ति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अविशिष्टत्वात्। अविशेषेण प्रतिषेधः। निवृत्तं तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण।
वेञोपि हि पित्सु वचने ऽभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते। ववौ। ववियेति ॥

पित्वान्तोदात्तत्वं न भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानान्ङ्यृतश्चेति पक्षे समासान्ताभावः॥ ग्रहिज्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कौ विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्विजइतिसूत्रंमाकारि। वयिग्रहणेनवेञोग्रहणाल्लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधोभविष्यती ६१२
६ त्याशङ्क्योक्तंविकृतिग्रहणमिति। यद्यपिवयोयकारस्यप्रतिषेधउक्तोनचवेञोयकारोऽस्तितथापिपुष्कलपरिहारंव
क्तुमेतन्नाश्रितम्। अथवालिटिवयइतियोगविभागःकरिष्यते। तत्रवयिग्रहणेनवेञोग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधोभ
विष्यति। ततोयइतिद्वितीयोयोगोनियमार्थोयस्ययकारस्यान्यस्यास्तितस्यवयेर्यकारस्यैवनिषेधोभवतीत्याशङ्क्यो

विकृतिग्रहणंखल्वपिप्रतिषेधेक्रियते। नचविकृतिःप्रकृतिंगृह्णाति॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्॥ ग्रहिव
श्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः। यदुच्यतेवृश्चेरविशेषइति। तन्न। यद्यत्ररेफस्यसंप्रसारणंनस्यात्।
वकारस्यप्रसज्येतारेफस्यपुनःसंप्रसारणेसतिउरदत्वस्यस्थानिवद्भावान्नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्र
तिषेधःसिद्धोभवति। तस्माद्वक्तव्यमेतत्। ग्रहेरविशेषःपृच्छतिभृज्जत्योरविशेषइति। अथोभयेषांग्रहणं
किमर्थम्। उभयेषामभ्यासस्यसंप्रसारणंयथास्यात्। वचिस्वपियजादीनाम्। ग्रहादीनांच। नैतदस्तिप्रयो
जनम्। प्रकृतमुभयेषांग्रहणमनुवर्तते। यद्यनुवर्ततेग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति
भृज्जतीनांङितिचेतियजादीनांङित्यपिप्राप्नोति। नैषदोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वचिस्वपियजादी
नांकिति। ग्रहादीनांङितिच। वचिस्वपियजादीनांकिति। ततोलिड्यभ्यासस्योभयेषाम्। कितिङितीतिनि
वृत्तम्। अथवामण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथामण्डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छन्तितद्वदधिकाराः। अथवैक
योगःकरिष्यते। वचिस्वपियजादीनांकितिग्रहादीनांङितिचेतिततोलिड्यभ्यासस्येति। नचैकयो
गेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवोभयंनिवृत्तम्। तदपेक्षिष्यामहे ॥

क्तंविकृतिग्रहणमिति। प्रकृत्याविकृतिर्गृह्यतेस्थानिवद्भावान्नतुविकृत्याप्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादितिभावः। तदेवं
वयिग्रहणंप्रत्याख्यातम्॥ लिट्यभ्या॥ ग्रहीति॥ असतिसूत्रेयद्रूपंतदेवसतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। भाष्यकारस्तुरे रामः
फस्यसंप्रसारणेसत्यसतिवाविशेषोनास्तीतिमत्वावार्तिककारेणैतदुक्तंतन्नायुक्तमितिमन्यमानआह। यदुच्यतइति। १६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदंतर्हीति। उभयेषांग्रहणात्तु नः संप्रसारणस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति। आकारलोपश्चेति। सतिचाकार

इदंतर्हि उभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति
तन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। हलादिशेषः। अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्य
ति। सपूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। अभ्याससंप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन अभ्याससंप्रसारस्य
णंभवति हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन। अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः। इयाज। उवाप। हलादिशेषस्याव
काशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। इहोभयंप्राप्नोति। विव्याध। विव्यधिथ। अभ्याससंप्रसारणंभवति पूर्वविप्रति
षेधेन। सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि। न वा वक्तव्यः। किंका
रणम्। संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि। संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयंच बलीयो भवतीति वक्त
व्यम्। अन्यत्रापिनावश्यमिहैव वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनं रभ्राल्लोपेयङ्यणः। रभ्रा। भृष्टः। भृष्टवा
न्। संप्रसारणंच प्राप्नोति रभ्रभावश्च। परत्वाद्रभ्रभावः स्यात्। संप्रसारणंबलीयो भवतीतिवक्तव्यम्। संप्रसा
रणं यथास्यात्। आल्लोपः। जुहुवतुः। जुहुवुः। संप्रसारणंच प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्।
संप्रसारणंबलीयो भवतीतिवक्तव्यम्। संप्रसारणं यथास्यात्। संप्रसारणे कृते पूर्वत्वंच प्राप्नोत्याकारलोप
श्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्। संप्रसारणाश्रयंच बलीयो भवतीतिवक्तव्यम्। पूर्वत्वंयथास्यात्। इयङ्। शु
शुवतुः। शुशुवुः। संप्रसारणंच प्राप्नोति। इयङादेशश्च। परत्वादियङादेशः स्यात्। संप्रसारणंबलीयो भव
तीतिवक्तव्यम्। संप्रसारणंयथास्यात्। यण्। संप्रसारणे कृते पूर्वत्वंच प्राप्नोति। यणादेशश्च। परत्वाद्यणा
देशः स्यात्। संप्रसारणाश्रयंच बलीयो भवतीतिवक्तव्यम्। पूर्वत्वंयथास्यात्। नैतानिसन्ति प्रयोजनानि।
क्तावदुच्यते रभ्रमिति। इदमिह संप्रधार्यम्। रभ्रभावः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्र
भ्रभावः। नित्यं संप्रसारणं कृतेपि रभ्रभावे प्राप्नोत्यकृतेपि। रभ्रभावोपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि॥

लोपेतस्यस्यानिवद्भावादुवङ् नस्यात्ततश्च यणादेशः प्रसज्येत। यणादेशश्चेति। एरनेकाचइत्यनेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उपदेश इति। तेनोपदेशे योरेफस्तस्य रस्याभावः। उरुव्यचा इति। उरु विचती तिमिशुनेः सिः पूर्ववच्च सर्वं नित्यसिप्रत्ययः ॥
स्वापेः॥ ङि·तीतिवर्तत इति। किती स्येत नु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वानानुवर्ति ष्यत इति भावः। तच्चङि·ग्रहणं लिड्भ्यास
स्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते। लिटो ङि·तोः संभवादिहैवत्वनुवर्तते। न चान्य इति। यङ्·तावदनेकाच्त्वात्स्वापेर्नास्ति। अ
पित्सार्वधातुकं तु विकरणे नैव हितमङादयः स्वापेर्न विहिताः॥ नवशः॥ वशेर्यङीति। यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङि·ग्र
णानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङि·ग्रहणानुवृत्त्या ङि·न्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्·ग्र

कथम्। योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति। अनित्योरस्याभावः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं का
रणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि गृह्यन्ते एवमप्यनित्यः। उपदेश इति वर्तते। तच्चाव
श्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यत इत्येवमर्थम्। आङ्लोपेयङ्लुण इति। नित्यं संप्रसारणम्। अन्तरङ्गं
पूर्वत्वम्। तदेतदन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
उभयं न वक्तव्यम्। उक्तमुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। य
दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्जिति संप्रसारणार्थम्। व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्त
व्यम्। किं प्रयोजनम्। अञ्जिति संप्रसारणार्थम्। अञ्जिति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता उद्विचितुम्। उद्वि
चितव्यम्। अनसीति किमर्थम्। उरुव्यचाः। कुण्टकः॥ स्वापेश्चङि॥ चङ्·ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। ङि·ती
तिवर्तते। न चान्यः स्वापेर्ङि·दस्त्यन्यदतश्चङः॥ नवशः॥ वशेर्यङि·प्रतिषेधः। वशेर्यङि·प्रतिषेधो वक्तव्यः
संप्रसारणस्य। वावश्यते। क्व मा भूत्। उष्टः। उशन्ति इति। स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यङीति व
र्तते। एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्यायो यदुता
अधिकारा अनुवर्तेरन्निति॥ शृतं पाके॥ किं निपात्यते। श्राश्रप्योः शृभावः॥ श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

हणानुवृत्तिमन्वाचष्टे। नैतदन्वाख्येयमिति। स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्·ग्रहणं कृतमेव। ततश्चङि· तीत्यस्यानधिकाराद्यङे·वसंबध्य
ते। अनन्तरत्वात्॥ शृतं पाके॥ श्राश्रप्योरिति। श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते। श्रै पाक इति भ्वादौ। घटादिषु तु मित्वार्थं श्रापाक इति पठ्यते।
श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीति योर्थः स एव श्रपय राम:
तीति गम्यते। तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदाऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥ १७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति। हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिजन्ताच्छ्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति। तत्र श्राश्रप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते। एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते। द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च। पाचयितृव्यापारे तु णिविकृते पाचनालक्षणोऽर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वाच्चेति। आङ्नग्र

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्। शृतं क्षीरम्। शृतं हविः। क्व मा भूत्। श्राणा यवागूः। श्रपिता यवागूरिति। अपेः शृतमन्यत्र हेतोः। अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः। आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम्। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव। क्व मा भूत्। आप्यानश्चन्द्रमा इति। उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः। अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति। क्व मा भूत्। प्रप्यानोऽन्धुः। प्रप्यानमूधः। आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः। भवति हि पीनं मुखम्। पीनाः शंवव्यः। श्लक्ष्णपीनसुखी कन्येति॥ विभाषा श्वेः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्वियतुः। शिश्वियुः। किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति। न पुनः किल्लक्षणस्यापि। किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति। किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते। यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधत एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत ॥

यणो न नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः॥ विभाषा श्वेः॥ लिटः कित्त्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम्। तत्र संप्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्तीति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह। श्वेर्लिटीति। यथैवेति। किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्येयजादयइति। केषुचिदवयवेषुकृतंशास्त्रंसमुदायेप्रवृत्तंभवति। नहिश्वयतेरिति। यजादीनामितिव्यवस्थावाच्यादि
१८ शब्दोपादानाद्यथापाठंसर्वेषांचोदितत्वात्कार्येणभाव्यम्। सर्वकार्यार्थश्चगणपाठः इतिकितिसंप्रसारणंयजादिषुश्व
यतिपाठस्यावकाशइत्यपिनशक्यतेवक्तुम्। ह्वः सं॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागइति। इहैकमनेकंवाकार्यंविधातुंकाल
विच्छेदाभावेननिर्देशएकयोगः। तत्रैकस्मिन्योगेपठ्यमानेऽव्याप्तिरितियोगविभागः कर्तव्यः। ह्वोऽभ्यस्तस्ये त्युच्य

नन्वेषोऽपवादत्वात्श्वयतिलक्षणंकिल्लक्षणंबाधिष्यतइति। किंतर्हिपरत्वात्। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः यित्विवचनानि। शुशाव। शुशविथ। शिश्वाय। शिश्वयिथ। किल्लक्षणस्यावकाशोऽन्येकितः। शूनः। शूनवान्। इहोभयंप्राप्नोति। शिश्वियतुः। शिश्वियुरिति। श्वयतिलक्षणंभवतिविप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणादपितर्हिश्वयतिलक्षणंभविष्यति विप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्येयजादयः। इयाज। उवाप। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परंधातुरूपम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। शुशविथ। श्वयतेरभ्यासस्योभयंप्राप्नोति। शिश्वियुः। श्वयतिलक्षणंभविष्यतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। नहिश्वयतेरभ्यासस्यान्येयजादयोऽवकाशः। श्वयतेर्यजादिषुयः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तोविप्रतिषेधः। तस्मात्सूत्रमुच्यते श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधइति॥ ह्वः संप्रसारणम्॥ अभ्यस्तस्यच॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः। ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः कर्तव्यः। ह्वः संप्रसारणंभवति। णौचसंश्चङोः। ततोऽभ्यस्तस्यचसंप्रसारणंभवतीति। किमर्थोयोगविभागः। णौचसंश्चङ्विषयार्थः। णौचसंश्चङ्विषयेह्वः संप्रसारणंयथास्यात्। जुहावयिषति। अजूहवत्। किंपुनःकारणंनसिध्यति। ह्वोभ्यस्तस्येत्युच्यते।

तद्व्यभिहितेएवंतर्हिह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः। तत्रपौनरुक्त्यंपरिहरति। जिह्वायकीयिषतीत्यादौसंप्रसारणंमाप्रवर्तिष्टेतिह्वयतेरर्थाव्यतिरेकोरूपाव्यतिरेकोवाश्रयितव्यस्तत्रपूर्वग्रन्थोऽर्थाव्यतिरेकाश्रयउत्तरस्तुरूपव्यतिरेकाश्रयः। इहह्वयतेरर्थोयत्रनव्यतिरिच्यतेयथाजुहावजुहविथेति। तत्रसंप्रसारणेनभाव्यम्। नत्वर्थव्यतिरेके। ह्वाययतौचण्यर्थस्यप्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थोह्वयतिरितिपूर्वपक्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येतिभावः। अव्यतिरिक्तार्थत्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्या
त्प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाहाह्व एतदिति। णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्याव्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणप्राप्तिरिति मत्वा
ह। एवं तर्हि ह्वयते रिति। युगागमस्य तद्भक्तत्वान्नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह। ह्वयतिरिति। प्रकारान्तरेण संप्रसङ्ग परेणाव
प्राप्तिमाह। एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति। अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। व्यवहितत्वादिति। अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इ
ति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। तद्यथेति। ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रती

नचैतद्ह्वोऽभ्यस्तम्। कस्य तर्हि ह्वाययतेः। ह्व एतदभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयते
रभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम्। कस्तर्हि ह्वाययतिः। ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे
प्रथमस्येति। एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम्। अभ्यस्तनिमित्तइति वक्तव्यम्। किंप्रयो
जनम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहूषति। जोहूयते। अभ्यस्त
प्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः। अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात्। न संप्रसारणे संप्र
सारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रति
षेधः। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। कृदन्तप्रतिषे
धार्थं वा। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सन्
जिह्वायकीयिषति। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। अन्तरे
णापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलो
दकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्वै घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथवाऽकारो म
त्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्यास्मिन्वा सोऽयमभ्यस्तोऽभ्यस्तस्येति। अथवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी।

यते। इह तु मुख्यार्थसंभवे कथं गौणस्य ग्रहणम्। तस्य संस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददो
षः। अथवेति। यौगिकत्वान्निमित्तेऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते। ननु सनादिः प्रत्ययइ
ति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः। प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्या स्यान्नेष
ष्ठीकृता। व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ। अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अभ्यस्तस्य योह्वयतिरिति। एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः। जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणाभावादत एव सन् चङ्परे णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः॥ अपस्पृ॥ कस्यांचिच्छाखायामपस्पृधे थामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते। पदद्वयं चान्यस्माम्। तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम्। तदुभयमप्यनेन संगृह्यते। एकश्रुत्या स्वरस्य सर्वनाम्नापाठात्। तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः

का तर्हि संबन्धषष्ठी। अभ्यस्तस्य योह्वयतिः। किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः प्रकृतिः। ह्वोऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति। योगविभागस्तु कर्तव्य एव। नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः। किं तर्हि ह्वाययतिः। अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः। अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते। स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विर्वचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह। अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विर्वचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। श्राताश्रितमिति किं निपात्यते। श्रीणातेः क्ते श्राभावश्श्रिभावो निपात्येते। क्व पुनः श्राभावः। क्व वा श्रिभावः। सोमे श्राभावः अन्यत्र श्रिभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रितः सोम इति। बहुवचने श्राभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रितानो ग्रहा इति। सोमबहुत्वे श्राभावः। अन्यत्र श्रिभावः॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तम्। तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति। इष्यते च परस्य यथा स्यात् न पूर्वस्येति। तन्त्रान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणम्। एवमर्थमिदमुच्यते। किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। घटाभ्याम्। अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोऽन्त्यस्येति॥

प्राप्नोऽयद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः। ततो दूस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम्। तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः। सोमबहुत्व इति। सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेऽपि श्राभावः क्वचिद्दृश्यते॥ न संप्र॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंतर्हीति। संप्रसारणनिमित्तंपूर्वत्वंसंप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

ननुचेदानीमेतयापरिभाषयेहापिशक्यमुपस्थातुम्।नेत्याह।नहिवविस्वपियजादीनांग्रहादीनांचान्त्योयणस्ति।
एवंतर्ह्यनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति।अन्त्यसदेशोयोयण्तस्यकार्यंभविष्यति।नैतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजना
नि।एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।यदयंप्यायःपीभावंशास्ति।कथंकृत्वाज्ञाप
कम्।पीभावएतत्प्रयोजनम्।आपीनोन्धुः।आपीनमूधः।एतद्रूपंयथास्यादिति।यदिचात्रसर्वस्ययणःसंप्रसारणंस्या
त्।पीभाववचनमनर्थकंस्यात्।संप्रसारणेकृतेसंप्रसारणपूर्वत्वेद्वयोरिकारयोरेकादेशेसिद्धंरूपंस्यात्।आपी
नोन्धुः।आपीनमूधइति।पश्यतित्वाचार्यः।नसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।ततःप्यायःपीभावंशास्ति।नै
तदस्तिज्ञापकम्।सिद्धेहिविधिरारभ्यमाणोज्ञापकोभवति।नचप्यायःसंप्रसारणेनसिध्यति।संप्रसारणेहिसत्य
न्त्यस्यप्रसज्येत।एवमपिज्ञापकमेव।कथम्।प्यायइति।नैषास्थानषष्ठी।कातर्हि।विशेषणषष्ठी।प्यायोयणि
ति।तदेतज्ज्ञापयत्याचार्योनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।यदयंप्यायःपीभावंशास्ति।एवमप्यनैका
न्तिकमेतत्।एतावज्ज्ञाप्यतेनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।तत्रकुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्व
स्येति।उच्यमानेप्येतस्मिन्सूत्रेकुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।एकयोगलक्षणंखल्वपिसंप्रसार
णंतद्यदितावत्परमभिनिर्वृत्तंपूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव।प्रसक्तस्यचानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषेधेननिवृत्तिःश
क्याकर्तुंनाभिनिर्वृत्तस्य।योहिभुक्तवन्तंब्रूयान्माभुङ्क्थाइति किंतेनकृतंस्यात्।अथापिपूर्वमनभि
निर्वृत्तम्।परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव।तत्रनिमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नःनसंप्रसारणेसंप्रसारणमिति।नैषदोषः।
यत्तावदुच्यते।उच्यमानेऽप्येतस्मिन्कुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।इङ्गितेनचेष्टितेननिमिषि
तेनमहतावासूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायोगम्यते।एतदेवज्ञापयति।परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।
यदयंनसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधंशास्ति।यदप्युच्यते।एकयोगलक्षणंखल्वपिसंप्रसारणं त
द्यदितावत्परमभिनिर्वृत्तंपूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव।प्रसक्तस्यचानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषेधेननिवृत्तिःशक्या
कर्तुमिति।असंभवयोरभिनिर्वृत्तिः।नचवयंपूर्वस्यप्रतिषेधंशिष्मः।किंतर्हि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हलादिःशेषापवादइति।उत्सर्गसंदेशस्यापवादोभवतीतिपरस्यैवसंप्रसारणंभवतिनपूर्वस्य।एकादेशेकृतेइति।प
रंप्रत्यादिवद्भावात्।उपोषुषेति।उपपूर्वाद्वसेर्भीषायांसदवसश्रुवइतिक्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्येलिडनुमीयते

संप्रसारणाश्रयंयत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधम्।ततःपूर्वत्वेप्रतिषिद्धेयणादेशेनसिद्ध्यम्।यदप्युच्य
ते।अथापिपूर्वमनभिनिर्वृत्तंपरमप्यनभिनिर्वृत्तमेवतत्रनिमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नइति।तादर्थ्यात्ताच्छ
ब्द्यंभविष्यति।तद्यथा।इन्द्रार्थास्थूणाइन्द्रइति।एवमिहापिसंप्रसारणार्थंसंप्रसारणम्।तत्रयत्संप्रसारणा
र्थंप्रसारणंतस्मिन्प्रतिषेधोभविष्यति।अथसंप्रसारणमितिवर्तमानेपुनःसंप्रसारणग्रहणंकिमर्थम्।
संप्रसारणप्रकरणेपुनःसंप्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्रप्रसारणप्रतिषेधार्थम्।प्रसारणमितिवर्तमानेपु
नःसंप्रसारणग्रहणेएतत्प्रयोजनंविदेशस्थमपियत्संप्रसारणंतत्रापिप्रतिषेधोयथास्यात्।व्यथो
लिटिविव्यथे।नैतदस्तिप्रयोजनम्।हलादिःशेषापवादोऽत्र संप्रसारणम्।इदंतर्हिश्वयुवमघोना
मतद्धिते।यूना।यूने।उच्यमानेप्येतस्मिन्नसिद्ध्यति।किंकारणम्।उकारेणव्यवधानात्।एकादेशेकृतेना
स्तिव्यवधानम्।एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।एवंतर्हिसमानाङ्ग
ग्रहणंच।समानाङ्गग्रहणंचकर्तव्यम्।नसंप्रसंप्रसारणेसंप्रसारणंसमानाङ्गइतिवक्तव्यम्।तत्रौ
पोषुषिदोषः।तत्रौपोषुषिदोषोभवति।उपोषुषा।उपोषुषे।उपोषुषि।नवायस्याङ्गस्यप्रसारणप्रा
प्तिस्तस्मिन्प्राप्तिप्रतिषेधात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।यस्याङ्गस्यप्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्द्वितीयाया
प्राप्तिःसाप्रतिषिध्यते।अत्रचवसिःक्वस्वाङ्गम्।क्वस्वन्तंपुनर्विभक्तौ ॥

तस्यक्वसुर्वचिस्वपीतिसंप्रसारणम्।द्विर्वचनमकःसवर्णेदीर्घः।वस्वेकाजाद्घसामितीट्।शासिवसीतिषत्वम्।तृती
यैकवचनम्।वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम्।वलादित्वाभावादिडभावः।अत्रसमानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपी
तिसंप्रसारणस्यनिषेधप्रसङ्गः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृचमिति। तिस्रऋचोऽस्मिन्निति समासः। ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः। कक्ष्याया इति। आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्र कक्षीव
च्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम्॥ वष्वास्यान्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम्। तत्र

अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन न किञ्चित्क्रियते। यावद्ब्रूयात् प्रसक्तस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषे
धेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति। अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोः। यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भव
ति। अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन न किञ्चित्क्रियते यावद्ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। असि
द्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति। ऋचि त्रेरुत्तरपदा
दिलोपश्छन्दसि। ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यम्। उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः। तृचं सूक्तम्। तृ
चं साम। छन्दसीति किम्। त्र्यृचानि। रयेर्मतौ बहुलम्। रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम्। आ रेवानेतु
नो विशः। न च भवति रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः। कक्ष्यायाः संज्ञायाम्॥ कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं क
र्तव्यम्। कक्षीवन्तं य औशिजः। कपवः कक्षीवान्। संज्ञायामिति किमर्थम्। कक्ष्यावान् हस्ती॥ वष्वास्यान्य
तरस्यां किति। वष्वास्य ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। अन्यतरस्यां किति वेञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्ध
म्। कथम्। प्रसारणे कृते उवङादेशे च द्विर्वचनम्। सवर्णदीर्घत्वम्। तेन सिद्धम्। ववतुः। ववुः। ऊवतुः।
ऊवुः। वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य। ऊयतुः। ऊयुः। नैष दोषः। चेह साध्यम्। तत्रैवं स
ति सिद्धं भवति। यद्येवं ववौ ववियेति न सिध्यति। ल्यपि चेत्यनेन चकारेण लिडप्यनुकृष्यते। त
स्मिन्नित्ये संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचि
ते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सत्यकिति लिटि ल्यपि चेति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात् सं
प्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्याय
स्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 आदेचउपदेशेऽशिति॥ कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदाविशेष्यस्यानुपादानादेवनास्ति तदन्तविधिरित्ययंपक्षोभवति एज्यउपदेशइति। यदातुकर्मसाधनउपदेशशब्दउपदिश्यमानार्थवाचीषष्ठ्यर्थेचसप्तमी तदाउपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौसत्ययंपक्षोभवति एजन्तंयदुपदेशइति। समुदायश्चग्लैप्रभृति प्राधान्येनोपदिश्यते। धातुसंज्ञाद्यर्थोनान्तरीयकत्वेनत्ववयवः। एतदपीति। उपदेशोप्ययमौकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात्। अर्थवदेति। यःशब्दोर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यांव्यपदेशिवद्भावोभवति बुद्ध्यानानात्वकल्पनाद्य

आदेचउपदेशेऽशिति॥ कथमिदंविज्ञायते। एज्यउपदेशइति। आहोस्विदेजन्तंयदुपदेशइति। किंचातः। यदिविज्ञायतेएज्यउपदेशइति। ढौकिता। त्रौकिता। अत्रापिप्राप्नोति। अथविज्ञायते एजन्तंयदुपदेशइति नदोषोभवति। ननुचैजन्तंयदुपदेशइत्यपिविज्ञायमानेअत्रापिप्राप्नोति। एतदपिह्यपदेशिवद्भावेनैजन्तंभवत्युपदेशः। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावः। ननुचैज्यउपदेशइत्यपिविज्ञायमानेनदोषोभवति। अशितीत्युच्यते। नचात्राशितंपश्यामः। ननुचककारएवात्राशित्। नचककारेभवितव्यम्। किंकारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तंचान्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायते। तथाह्यर्थोगम्यतेलोके। अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशमानयति नासौलोष्ठमानीयकृतीभवति। एवमिहापिअशितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नशितिशित्सदृशेकार्यंविज्ञास्यते। किंचान्यदशित्शित्सदृशम्। प्रत्ययः। इदंतर्हि। ग्लौग्लानीयम्। वेञ्। वानीयम्। शोनिशानीयम्। परत्वादायादयःप्राप्नुवन्ति। ननुचैजन्तंयदुपदेशइत्यपिविज्ञायमानेपरत्वादायादयःप्राप्नुवन्ति। सन्तु। आयादिषुकृतेषुस्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेनग्रहणात्पुनरात्वंभविष्यति। ननुचैज्यउपदेशइत्यपिविज्ञायमानेपरत्वादायादिषुकृतेषुस्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेनग्रहणादात्वंभविष्यति ॥

येयायेतीणएकाज्व्यपदेशः। लोकेपिस्थूलशिराराहुरितिशिरोमात्रस्यसमुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षयाव्यपदेशोभवति। नत्वनर्थकेछिन्नेदेवदत्तशिरसिस्थूलशिराअयंदेवदत्तइतिव्यपदेशःप्रवर्तते। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोपिनप्रवर्तते। सहायत्वाभावादौकारस्य। इदंतर्हीति। एज्यउपदेशइत्यस्मिन्पक्षेदोषोद्भावनम्। परत्वादिति। पर्यदासपक्षेसमानाश्रयत्वादात्वस्यायादीनांचानित्यत्वात्तेषांविप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अल्विधिश्चायमिति। नन्वेजन्तं यदुपदेश इत्यत्रापि पक्षे आत्वमल्विधिरेव गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणा त्तथा च प्रपठ्येत्यादाविड्भावः। नैतदस्ति। एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमल्विधिः। यदा त्वेवं व्याख्या यते उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवतीति तदात्वस्याल्विधित्वाभावः। एज्य उपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्था नित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः। नन्वायादिषु कृतेषु वलोन्त्यस्यात्वे कृ ते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति। तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति। यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्र

अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अल्विधिश्चायम्। एवं तर्हि एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने ह्वतः। ह्वतवानित्यत्रापि प्राप्नोति। भवत्येवात्रात्वम्। श्रवणं कस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भवति। न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यम् आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वत्वम्। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम् आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। नित्यं संप्रसारणम्। कृते प्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। आत्वमपि नित्यम्। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यमात्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। तेन बाध्यते। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्। संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं कार्यं कृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति ॥

प्नोति लोपश्चात्। तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गस्तथापि वार्णादाङ्गं बलवदित्याकारलोपः प्राप्नोति। यथा आहुः प्र ह्व इत्यादौ। तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम्। अत एवात्र परिहारेऽसमासाभ्यासादशितीति ज्ञापकादायादय आत्वं न बाधन्त इ ति सिद्धान्तो भविष्यति। ह्वतइति। ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति वचनादूकारस्यात्वप्रसङ्गः। भवत्येवेति। प्रागेव संप्रसारणादिति भावः। इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह। श्रवणमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथापीति।यदियस्यलक्षणान्तरेणेतिनाश्रीयतइतिभावः।उपदेशग्रहणमिति।उपदेशग्रहणात्त्वंप्रसारणादिषुकृते
ष्यात्वप्रसङ्गान्नकर्तव्यम्।अकृतेचतस्मिन्नेजन्तस्यात्वंभवतीतिसूत्रार्थाश्रयणादात्वस्याल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्त्वं
प्रसारणादिषुकृतेषप्रसङ्गः।शित्यपिबाधेरन्निति।ततश्चग्लायतीत्यादीनांसिद्धत्वादशितीतिप्रतिषेधोनर्थकःस्यान्न
स्यात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वंभवतीतिज्ञायते।नत्वशितीत्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति ध्यतिस्यतीत्यादौहलादावात्वंमाभूत्।

अथापिकथंचिदात्वमनित्यंस्यात्।एवमपिनदोषः।उपदेशग्रहणंनकरिष्यते।यदितन्नक्रियतेचे
तास्तोतेत्यत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नपरनिमित्तकस्यात्वंभवतीति।य
दयंक्रीङ्जीनांणावित्यात्वंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।नियमार्थमेतत्स्यात्क्रीङ्जीनांणावेवेति।
यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङांल्यपिचेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति।इहतर्हिग्लै।ग्लानीयम्।म्लै।म्ला
नीयम्।शो।वनिशानीयम्।परत्वादायादयःप्राप्नुवन्ति।अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादयआत्वं
बाधन्तइति।यदयमशितीतिप्रतिषेधंशास्ति।यदिहिबाधेरन्।शित्यपिबाधेरन्।तत्राशित्करणमनर्थ
कंस्यात्।अथवा।पुनरस्तुएज्यउपदेशइति।ननुचोक्तम्।ग्लै।ग्लानीयम्।म्लै।म्लानीयम्।वेञ्।वानीय
म्।शोनिशानीयम्।परत्वादायादयःप्राप्नुवन्ति।अत्रापिशित्प्रतिषेधोज्ञापकः।नायादयआत्वंबाधन्त
इति।आत्वएच्युपसंख्यानम्।आत्वेएच्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।जग्ले।मम्ले।अशितीतिप्रतिषेधःप्राप्नो
ति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायते।शकारइद्यस्यसोऽयंशित्नशित्अशित्।अशितीति।कथंतर्हि।शकारइत्।शि
त्नशित्अशित्अशितीति।यद्येवंस्तनंधयइत्यत्रापिप्राप्नोति।अत्रापिशब्शिद्भवति ।

नैतदस्ति।ओतःश्यनीत्योकारलोपविधानादात्वंश्यनिनभवतीतिज्ञायते।शकारइदिति।तत्रेताशकारेणप्रत्ययस्या
क्षेपाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषोपस्थानात्शिदादावात्वनिषेधादेश्यात्वंभवत्येव।यद्येवंस्तनंधय
इति।विकरणोत्ररूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्नभवतीतिमन्यते॥अत्रापिशाविति।आत्वनिवृत्तिरेवशपः
प्रयोजनम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किं पुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः। उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः। स च कर्त्तरि च कारकग्रहणेन ज्ञापितः। ग्लायन्तीति। लावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्त्तते। ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः शः इत्येषोः शिति वचनस्यानवकाश इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथाऽश इति ब्रूयात्। अथवा। नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति। तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छब्भवति। ततोऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः। जग्ले इति। एशि परत आत्वं तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्ग्लै शब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासइवर्णान्तता स्यात्। ररीध्वमिति। रै शब्द इत्यस्मात् लोटोऽव्यत्ययेनात्मनेपदम्। ध्वं शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति। शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात्। पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति। श्लौ द्विर्वचनम्। ई हल्यघोरितीत्वम्। शिशीत इति। श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। शपस्य श्लुः। तस्य द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम्। ई हल्यघोरितीत्वम्। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने। लोट्। ध्वम्। शपो बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

किंपुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छिदिति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति। कश्चात्र विशेषः। अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लायन्ति। म्लायन्ति। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। शिदशितोरेकादेशोऽशित आदिवत्स्यात्। अस्त्यन्यच्छिदिति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति। सुग्लः। सुम्लः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्वम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। अभ्यासरूपं च॥ अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति। जग्ले। मम्ले। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। अयवायावां प्रतिषेधश्च॥ अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लैग्लानीयम्। म्लैम्लानीयम्। शोनिशानीयम्। वेञ् वानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः। शिति नेति। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम्। ररीध्वम्। शिशीते। त्राध्वम्। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दिवो नो रश्मिं मरुतो ररीध्वमिति। त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 स्यत्यर्थ इति। वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति। रसस्येरशोऽर्थविनिक्षेपे विनिपातनार्थेत्यर्थः। त्राध्वमिति। लोडर्थेऽस्य स्यनेन लुङ् ध्वं
धि चेति सलोपः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडभावः। यद्यमिति। आत्वमादिन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः। प्रत्य
यो ज्ञाप्यते सर्वाँल्लावामश्चेत्यणा पुनः॥ प्रत्याख्यायत इति। द्विर्वचनेचीत्यर्थयोगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। त

नैष दोषः। इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्दैङ्रूपस्य रूपम्। कस्य तर्हि। एतेर्दानकर्मणः। शिशीते
शृङ्गे इति। नैतच्छ्यते रूपम्। कस्य तर्हि। शीङः। श्यत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनः श्यतेरर्थः। श्यतिर्निशाने वर्तते। शीङपि
श्यत्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्य
था। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते। केशान्वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः। प्रेरणे चापि वर्त
ते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः। निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कु
रु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निःक्षेपणे चापि वर्तते घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। सर्वेषा
मेष परिहारः। शितीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धः। त्राध्वमिति। लुङेवमत्यनेन भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेध आ
दिवत्त्वादिति। नैष दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। यदपि प्रत्ययविधि
रिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति। यदयं ह्वावामश्चेत्यणं क
बाधनार्थं शास्ति। यदप्यस्यासरूपमिति। प्रत्याख्यायते सयोगः। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः। कथम्। लि
टीत्यनुवर्तते। द्विलकारकश्चायं निर्देशः। लिटि लकारादाविति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तमात्व ए
श्युपसंख्यानमिति। यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति। शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्त
इति। प्रातिपदिकप्रतिषेधः॥ प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

त् प्रत्याख्यानात्स्थानिवत्त्वाभावः। द्विलकार इति। लिटि वयोय इत्यत्र द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजना
भावादिहार्थत्वं विज्ञायते। लावस्थायामेव लिट्यात्वं न त्वजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जुग्लइत्यादि सिध्यति। प्रातिपदिकप्रतिषेध इ
ति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डो ग्लानुदिभ्यां डौ विस्यादावुपदेशे भवत्ययमेचा एजन्तो वा ऽर्थवत्त्वाद्व्यपदेशिवद्भावादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अमिवृद्धिबाधनार्थमिति। गां पश्येत्यत्र गोतो णिदिति णित्वे वृद्धिप्रसङ्गात्। गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः। उद्देश
श्चेति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः। एतच्चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञाय
ते। उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननु गवादिभ्यो यदि
त्यत्र गवादिगणे गो हविस् अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नौवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्या नैष दोषः। अर्थवदिति प्रा
तिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमानः प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः। येषां तु स्वरूपज्ञानाय पूर्वमुच्चा

गोभ्याम्। गोभिः। नौभ्याम्। नौभिः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकाना
मात्वं भवतीति। यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायो हल्येवेति। य
त्तर्हि औतोऽम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। अमि वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि
प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधि
कारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति प्रकृतम्। क्व प्रकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथा
पि निवृत्तम्। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ क्रीङ्जीनां णौ॥ आ
त्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्र
लम्भनशालीनीकरणयोः। किं प्रयोजनम्। प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्र
लम्भने तावत्। जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। र
थीरथिनमपलापयते॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥

रणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः॥ क्रीङ्जीनां णौ॥ आत्वे णाविति। विभाषा लीयतेरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। सं
मानने तु विकल्प एव भवति। अन्ये त्वाहुः। प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति। संमा
ननेपि नित्यमात्वं भवति॥ सिध्यते॥ परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम्। प्रयोजनमस्येति ठञ्। अनुशतिका
दीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिश्चायं न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तदात्वं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति। सांकाश्ये सिद्धइत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते। सांकाश्ये ज्ञायतइत्यर्थावगमात्। इहतु ज्ञा यमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति। राजकुले देवदत्तं साधयतीति। ज्ञातृव्यापारवृत्तेस्त्वात्वं नि षिध्यते। तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् सिध्यति तापसः। आविर्भूत ज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः। तपः सेधयतीति। ज्ञा नपूर्विकायां तु संपत्तौ योवर्त्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावा त्प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति। अन्नं साधयती ति। ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते। ननु पदात्। धात्वर्थस्यत्र निष्पत्तिमात्रम्। अन्नं निष्पा दयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात्सिद्ध्यर्थस्य

सिध्यतेरज्ञानार्थस्य॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अपारलौकिक इत्युच्यमा नेऽनिष्टं प्रसज्येत। अन्नं साधयति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति। अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचित् ज्ञानार्थे वर्त्तते। अ स्तीत्याह। तपस्तापसं सेधयति। ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। ज्ञानमस्य प्र काशयन्तीत्यर्थः॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। मीना त्यादीनामात्व उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्य यविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामात्वे कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्र योजयन्ति। का। कास्तावन्न प्रयोजयन्ति। किं कारणम्। एच इत्युच्यते ॥

पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्या ख्यात इत्याह। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिद्ध्यर्थस्येति निषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीका रलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ मीनाति॥ उपदेशवचनमिति आद्युच्चारणेऽनुत्पन्न एव प्रत्य य आत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथाख्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति। उपदेशिन आकारान्ता या वा प्रभृतय आकारान्तनिमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते। तथा मीनात्यादयोपीत्यर्थः। का इति। आतश्चोपसर्ग इति कः। आतोनुपसर्गे इति कः। कौ च अङ् च काः आतश्चोपसर्ग इत्यङ् त्र निर्दिष्टः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचकेचिति। शकस्थादित्वात्परस्वरूपमन्यथाकास्तितिस्यात्। क्ङितिचेतिगुणप्रतिषेधात्तन्नैजभावः। आतस्तुविज्ञाय
तइति सामर्थ्यात्। तथाहि। मीनात्यादीनामुपदेशएवात्वेकृतेइवर्णान्तलक्षणोऽजपवादोनप्रवर्ततइतिघञेवस्यात्।
इदंविप्रतिषिद्धमिति। नहिमीनात्यादीनामुपदेशएजस्ति प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः। तेवयंविषयमिति। सतुविषयः

नचकेचेजस्ति। घघञ्जुञ्विषयस्तर्हिप्रयोजयन्ति। णञवदायः। आतइतिणः सिद्धोभवति। घञ्अ
वदायोवर्तते। आतइतिघञ्सिद्धोभवति। किंचभोःआतइतिघञुच्यते। नखल्वप्यातइत्युच्यते। आ
तस्तुविज्ञायते। कथम्। अविशेषेणघञुत्सर्गः। तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाजपावपवादौ। तत्रोपदेशाव
स्थायामात्वेकृतेअपवादस्यनिमित्तंनास्तीतिकृत्वाउत्सर्गेणघञ्सिद्धोभवति। एवंचकृत्वानचआतइ
त्युच्यते। आतस्तुविज्ञायते। युच्। ईषदवदानम्। स्ववदानम्। आतइतियुच्सिद्धोभवति। इदंविप्रतिषिद्ध
म्। एचउपदेशइति। यदेचः। नोपदेशे। अथोपदेशे। नैचः। एचश्चोपदेशेचेतिविप्रतिषिद्धम्। नैतद्विप्रतिषि
द्धम्। आत्त्वमेचउपदेशइति यदेचोनोपदेशेऽथोपदेशेनैचः। तेवयंविषयंविज्ञास्यामः। एज्विषयइति।
नतर्हिउपदेशग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। आदेचउपदेशेशितीति॥ तद्वैप्र
कृतिविशेषणम्। विषयविशेषविशेषणेनचेहार्थः। नचान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थंभवति। नखल्वप्यन्यदनु
वर्तनादन्यद्भवति। नहिगोधासर्पन्तीसर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। नचान्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवती
ति। अन्यार्थमपिप्रकृतमन्यार्थंभवति। तद्यथाशाल्यर्थंकुल्याःप्रणीयन्ते। ताभ्यश्चपानीयंपीयते। उपस्पृ
श्यतेच। शालयश्चभाव्यन्ते। यदप्युच्यते। नखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहिगोधासर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येष्वेतदेवंस्यात्॥

प्रत्ययोयस्मिन्प्रत्ययेएचाम्भाव्यंतस्मिन्नुत्पन्नएवात्वम्। अन्येत्विवर्णमेज्विषयमाहुः। यस्यैवर्णस्यैवात्भाव्यंतस्यात्वम्।
केचित्त्वेजेवविषयइत्याहुः। एचिभाविकेत्वेनबुद्ध्याश्रितेआत्वंभवतीत्यर्थः। नचान्यार्थमिति। तस्यैवतदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्त
नादितिभावः। तत्रैतस्मादन्यदेवशब्दरूपंवाक्यान्तरेष्वनुमीयते इत्याशङ्क्याह। नखल्वपीति। अन्यार्थमपीति। स्वरित
त्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्ततेतस्ययदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ शब्दस्त्विति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदंशशब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते। सादृश्यात्तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो ६१२
२५ भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति। तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोऽभिधीयते। उपदिश्यते तस्मिन्नेजित्युपदेशः। विषयसप्तमी चेयम्।
न चेयं परसप्तमी। तेनानुषक्त एव प्रत्यय आत्वम्। इदं वर्णोपदेशः। अथवोपदेशनमुपदेशः। एचां प्रतिपादनम्। तत्र पूर्वसू
त्रे उपदेशग्रहणं प्रकृत्याभिसंबध्यात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः। खलचोरिति। पचाद्यच् एरच्च
श्च सामान्यग्रहणम्॥ विभाषा लीयतेः॥ यकानिर्देश इति। श्यना निर्देशे लीनातेर्ग्रहणं न स्यादिति सामान्यग्रहणाय यका
निर्देश आश्रीयते। यक्श्निपः शित्करणसामर्थ्याद्भावकर्मवाचिन्यपि प्रवर्तते। यथा शबादयोऽकर्तृवाचिन्यपीति भावः।

शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। तद्यथा। गौः शुक्ला। अश्वः शुक्ल इति गम्यते।
निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः॥ निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ईषन्निमयः सुनिमयः। नि
मयो वर्तते। निमयः। मी। ईषत्प्रमयः सुप्रमयः। प्रमयो वर्तते। प्रमयः। लीः। ईषद्विलयः सुविलयः। वि
लयो वर्तते। विलयः॥ विभाषा लीयतेः॥ किमिदं लीयतेरिति। लीनातिलीयत्योर्यका निर्देशः॥ बिभेतेर्हे
तुभये॥ हेतुभय इति किमर्थम्। कुञ्चिकयैनं भाययति। अहिनैनं भाययति। हेतुभय इत्युच्यमानेऽप्यत्र
प्राप्नोति। एतदपि हेतुभयम्। हेतुभय इति नैवं विज्ञायते। हेतोर्भयं हेतुभयं हेतुभय इति। कथं तर्हि हे
तुरेव भयं हेतुभयं हेतुभय इति। यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

बिभेतेर्हेतुभये॥ हेतुभय इति किमर्थमिति। इह णाविति वर्तते प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयत इति सर्वत्र हेतुसंबन्धिभयस
द्भावात् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। हेतुरेव भयमिति। अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भा
वसाधनः। समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः। तेन यदा साक्षात्प्रयोजको भयस्यापादानम् तदैतदात्वम्। य
दा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदात्वाभावः। एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे
च तदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते। तथापि षष्ठीसमासनिराकर रामः
णपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्याश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते ॥ २५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सृजिद॥ अकितीतियदिपर्युदासोऽथापिप्रसज्यप्रतिषेधोऽर्झल्यम् भवतिकितिझलिनेतिसर्वथारज्जुसृड्भ्यामित्यादौप्राप्नोतीतिमत्वाह॥ अमिसङ्ग्रहणमिति॥ शीर्षन्॥ आदेशप्रतिषेधार्थमिति। यद्यपिशिरसइतिस्थानीसाक्षान्ननिर्दिष्टस्तथापिसमानार्थत्वादादेशोनाक्षिप्यते। यथाशिवादिषुविश्रवणशब्देनविश्रवश्शब्दइतिस्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगःस्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेणप्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपिपूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति। तथाप्युत्तरत्रतदनुवृत्तिराशङ्क्येतेतितत्परित्यागेनप्रकृत्यन्तरपक्षोनिर्दोषआश्रितः॥ येच॥ वाकेशेष्विति। तत्रशिरस्यशब्दस्यकेशवि

सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥ अमिसङ्ग्रहणम्॥ अमिसङ्ग्रहणंकर्तव्यम्। किमिदंसङिति। प्रत्याहारग्रहणम्। क्वसन्निविष्टानांप्रत्याहारः। सनःप्रभृत्यामहिङोङकारात्। किंप्रयोजनम्। क्विप्प्रतिषेधार्थम्। क्विबन्तस्यमाभूत्। रज्जुसृड्भ्यांरज्जुसृड्भिः। देवदृग्भ्यांदेवदृग्भिः। उक्तंवा। किमुक्तम्। धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति॥ शीर्षंश्छन्दसि॥ शीर्षन्छन्दसिप्रकृत्यन्तरम्। शीर्षन्छन्दसिप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम्। किंप्रयोजनम्। आदेशप्रतिषेधार्थम्। आदेशोमाविज्ञायि। प्रकृत्यन्तरंयथाविज्ञायेत। किंचस्यात्। अकारान्तस्यच्छन्दसिश्रवणंनस्यात्। शिरोमेशीर्यतेसुखेदंते शिरोमेभिनमीति। तद्वाअथर्वणःशिरः॥ येचतद्धिते॥ येचतद्धितेशिरसआदेशार्थम्। येचतद्धितइत्यत्रशिरसोग्रहणंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। आदेशार्थम्। आदेशोयथाविज्ञायते। प्रकृत्यन्तरंमाविज्ञायि। किंचस्यात्। यकारादौतद्धितेऽकारान्तस्यश्रवणंप्रसज्येत। शीर्षण्योहिमुख्योभवति। शीर्षण्यःस्वरः॥ वाकेशेषु॥ वाकेशेषुशिरसःशीर्षन्भावोवक्तव्यः। शीर्षण्याःकेशाः। शिरस्याः॥ अचिशीर्षः॥ अचिपरतःशिरसःशीर्षभावोवक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। पैलुशीर्षिः। छन्दसिच॥ शिरसःशीर्षभावोवक्तव्यः। द्विशीर्षं। इहहास्तिशीर्ष्यापैलुशीर्ष्येतिशिरसोग्रहणेनग्रहणात् शीर्षन्भावःप्राप्नोति। अस्तुनस्तद्धितइतिटिलोपोभविष्यति। नसिध्यति। येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावःप्रसज्येत ॥

षयत्वाच्छिरस्यशब्दादेवकेशार्थावगमात्केशशब्दोनप्रयोक्तव्यः। शीर्षण्यशब्दस्तुसामान्यवाचीतितत्प्रयोगेविशेषावगमायकेशशब्दःप्रयुज्यतइत्याहुः। अचिशीर्षइति। वार्तिकंदृष्ट्वाकैश्चित्सूत्रेषुप्रक्षिप्तम्। हास्तिशीर्षिरिति। बाह्वादिषुशिरःशब्दस्यपाठात्केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तविधिः। छन्दसिचेति। अतद्धितेप्यजादौयथास्यादितिवचनम्। यद्येवमजादौछन्दसिशिरश्शब्दप्रयोगोनप्राप्नोतिशीर्षादेशेनबाधात्। सतिदर्शनेसर्वेविधयःछन्दसिविकल्प्यन्तइतिदोषाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ यैचितद्धितइति। यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन्भवति। तत्रेञि प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च ष्यङादेशः करिष्यवद्इत्यर्थः॥ ६१३
२६ पद्दन्नो॥ सर्वविषयः छन्दसि विकल्प इति पादादयो पि छन्दसि प्रयुज्यन्ते। दोषणी याचत इति। औटिदोः शब्दस्य दोषन्नादेशः
यत्तसक्षुद्रेष्विति। यत्तसौ प्रत्ययौ। क्षुद्रशब्द उत्तरपदम्। नस्यमिति। नासिकायां भवो नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाद्य
त्। नस्तइति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। नःक्षुद्रइति। नासिकया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः। अवर्णनगरयोरिति। यतस

यदि पुनर्यैचि तद्धित इत्युच्येत। किं कृतं भवति। इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम्। नैवं हि शक्यम्। इह हि
स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति। पाक्षिक एष दोषः। कस्मिन्पक्षे ष्यङि यौ द्वैतं भवति। अणिञोर्वादेशः ष्यङ्। अणि
ञ्योर्वा पर इति। तद्यदा तावदणिञोरादेशः तत्रैष दोषः। यदा ह्यणिञ्यां परः न तदा दोषो भवति। अणिञ्यां
व्यवहितत्वात्॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्नसूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥ शस्प्रभृतिष्विति वु
च्यते। अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते। शलादोषणीककुद्दोषणी याचते महादेवः। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसं
ख्यानम्॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पन्नीक्षणं मांस्पचन्याः। मांसपचन्या इति प्राप्ते।
मांस्पृत्। पृत्सु मर्त्यम्। पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते। स्नु। न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु। अधि सानुष्विति प्राप्ते।
नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु॥ यत्तस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस् भावो वक्तव्यः। यत्। नस्यम्। तस्। न
स्तः। क्षुद्र। नः क्षुद्रः। अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरम्। तत्त
र्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति। परिमुखादिषु पाठः करिष्यते। नासिक्यं नग
रमिति। संकाशादिषु पाठः करिष्यते॥

तद्विशेषणम्। परिमुखादिषु पाठ इति। तत्र ञ्ये कृते सिद्धं नासिक्यमिति। ननु तित्स्वरितमिति यतिस्वरितत्वं भवति। ण्य
ञ्योस्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः। राजन्यसांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामाद्युदात्तोन्तो वेति
प्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्त त्वान्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः। यत्प्रत्यये च सत्य नासिक्यमित्य राम॰
त्र ययतोश्चातदर्थ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम्। २६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धात्वादेः॥उपदेशग्रहणानुवृत्त्याप्रातिपदिकानांसत्वंनभविष्यतीतिमत्वाह।धातुग्रहणंकिमर्थमिति।इतरः पूर्वसूत्रेणविच्छि
न्नउपदेशाधिकारइत्याह।षोडन्निति।षड्दन्ताअस्येतिबहुव्रीहिः।वयसिदन्तस्यदत्रितिदत्रादेशः।षषउत्वंदशदत्सुधासूत्तर
पदादेःष्टुत्वंचेतिउत्वष्टुत्वे।षण्डशब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकम्।षडिकइति।अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति।बहूचोमनुष्यना
म्नःठज्वेतिठच्।ठाजादावूर्ध्वंद्वितीयादचइतिसूत्रेणअङ्गुलिशब्दस्यलोपः।ठस्येकइतिकादेशः।यस्येतिचेत्यकारलोपः।लषितेति।षकारोपदेश

धात्वादेः षः सः॥धातुग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।षोडन्।षण्ढः।षडिकः।अद्यादिग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।पे
ष्टापेष्टुम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्रसत्वम्।सत्वेकृतेइणउत्तरस्यादेशस्यकारस्येतिषत्वंभविष्यति।इदंतर्हिलषितालषि
तुम्।इदंचाप्युदाहरणम्।पेष्टा।पेष्टुम्।ननुचोक्तमस्त्वत्रसत्वंसत्वेकृतेइणउत्तरस्यआदेशसकारस्येतिषत्वंभ
विष्यतीति।नैवंशक्यम्।इहहिपेक्ष्यतीतिषत्वस्यासिद्धत्वात्षढोःकःसीतिकत्वंनस्यात्।सादेशेसुब्धातुष्ठिवु
ष्वष्कतीनांप्रतिषेधः॥सादेशेसुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनांसत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः।सुब्धातुः।षोढीयति।षण्ढीयति।ष्ठि
वु।ष्ठीवति।ष्वष्क।ष्वष्कते।सुब्धातूनांतावन्नवक्तव्यः।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः।य
द्येवंनार्थोधातुग्रहणेन।कस्मान्नभवति।षोडन्।षण्ढः।षडिकइति।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनो
पदेशः।ष्ठिवेरपिद्वितीयोवर्णष्ठकारः।यदिठकारः।तेष्ठीयतइतिनसिध्यति।एवंतर्हिथकारः।यदिथकारः।टु
ष्ठयूषतितेष्ठीव्यतइतिनसिध्यति।एवंतर्हिद्वाविमौष्ठिवू।एकस्यद्वितीयोवर्णष्ठकारः।अपरस्यथकारः।यस्यथ
कारस्तस्यसत्वंप्राप्नोति।एवंतर्हिद्वाविमौद्विषकारकौष्ठिवुष्वष्कती।किंकृतंभवति।पूर्वस्यषकारस्यसत्वेकृतेप
रेणसन्निपातेष्टुत्वंभविष्यति।नैवंशक्यमिहहिमधुलिट्ष्ठीवति।मधुलिट्ष्वष्कते।ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्डःसिधुड्
इतिधुट्प्रसज्येत।एवंतर्हियकारादीष्ठिवुष्वष्कती।किंयकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥

सुप्रतिलषतीत्यादेशेषेविभाषाकरणादावषान्तउपदेशइतिनेर्णत्वप्रतिषेधार्थःस्यात्।षोडीयतीति।षोडन्तमाचष्टइतिणि
चिटिलोपेपचाद्यचिकृतेषोडमिच्छतिआत्मनइतिक्यच्।क्यचिचेतीत्वम्।उद्देशइति।लक्षणेनप्रतिपादनंसुब्धातूनांनतु
साक्षादुच्चारणमित्यर्थः।द्वितीयोवर्णष्ठकारइति।तत्रषस्यसत्वेकृतेष्टुत्वंक्रियते।लुप्तनिर्दिष्टइति।लोपोव्योर्वलीतिलक्षणे
नलुप्तः।ततउपदेशेधात्वादित्वाभावात्सत्वाभावः।तत्रयदाष्ठिवुद्वितीयोवर्णस्थकारस्तदापूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिकृ
तष्टुत्वस्यापिद्विर्वचर्तशर्पूर्वाःखयइतिशरोलोपेकर्तव्येपूतत्वोसिद्धत्वातष्टुत्वनिवृत्तौतेष्ठीव्यतइतिभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· केपुनरिति। पाठेऽन्येषु संभवात्प्रश्नः। अजदन्त्यपरा इति। स्त्यग्रहणेन वकारोऽपि गृह्यते इत्याशङ्क्या स्यादिति ष्विदा इत्यौमेदेन निर्दिष्टः॥ लोपो व्योः॥ ६ १ ३
२७ कण्डूयतेरप्रत्यय इति। ननु च कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विबिष्यते तदयुक्तं तत्कथमप्रत्ययः। एवं तर्हि कण्डूमिच्छती
ति क्यजन्तात्क्विप् क्रियते। द्विविधा हि कण्ड्वादयः। तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव। तत्र
क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे वलः परस्याभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। न चात्र व
लादिमिति। यद्यपि विशेष्यासंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम्। संभवति हि क्नूतमित्यादौ वलादि प्र

अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य सआदेशः क्रियते। न सकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। कथम्। अविशे
षेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति। आदेशप्रत्यययोरिति। इतरथा हि
येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः। अथ कोऽत्र भवतः पुरुषका
रः। यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथम्। अजद
न्त्यपराः सादयः षोपदेशाः। स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपयश्च। सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकसृवर्जम्। णो नः॥ अथ किमर्थं णकार
मुपदिश्य नकार आदेशः क्रियते। न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य
तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति। इतरथा
हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः। कोऽत्र भवतः पु
रुषकारो यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथं स
र्वे णादयो णोपदेशाः। नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्॥ लोपो व्योर्वलि॥ व्योर्लोपे क्ङावुपसंख्यानम्।
व्योर्लोपे क्ङावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। किं पुनः कारणं न सि
ध्यति। वलीत्युच्यते। न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चायं क्विरेव वलादिः॥

त्ययः। ननु चायमिति। अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते प
रिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव क
ण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्रसङ्गः। तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति। यणादेशस्तर्हि लोपस्य स्थानिवद्भावात् रामः
प्राप्नोति। भवतु तस्य किं बाध्यम् ऊठ् करिष्यते। ऊठि च कर्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः। आदिष्टादचः पूर्वत्वादकारस्य। अत एव २७
कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावुवङि कर्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ् भवति कण्ड्वौ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परत्वादिति। न चकृतेऽतोलोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तत्राल्लोपादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विल्लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः। एवं तर्ह्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतोलोपः पश्चात्क्विबिति भवति विप्रतिषेधः। यद्वेति। यथाऽतृणेडित्यत्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते। तद्वत्तु प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः। यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादि

क्विल्लोपे वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं क्विल्लोपः क्रियतां यलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्क्विल्लोपः। नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्विल्लोपः। कृतेपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विल्लोपः। क्विल्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानिचिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथ वैवं वक्ष्यामि। लोपो व्योर्वलि ततो वेः। व्यन्तयोर्व्योर्लोपो भवति। ततोऽपृक्तस्य। अपृक्तस्य च लोपो भवति। वेरित्येव। वलोपाप्रसिद्धिरूठ्भाववचनात्। वलोपस्याप्रसिद्धिः। असेमाणं जीरदानुरिति। किं कारणम्। ऊठ्भाववचनात्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् प्राप्नोति। अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु। व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। वृश्चनः। व्रीहयः। व्रण इति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम्। उपदेशसामर्थ्याद्व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम्। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम्। संप्रसारणहलादिःशेषेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्। वृक्णः वृक्णवात् वृश्चति विव्रश्चिषतीति ॥

स्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह। अथ वेति। वेरपृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते। वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति वर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणम्। तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्यान्त्यस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम्। जीरदानुरिति। ननु नात्रोठ् प्राप्नोति। एवं तर्हि तत्प्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम्। वलोपावकाशप्रदर्शनेन चास्रेमाणमित्यत्र वलोपसिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ अन्तरङ्गोलोपइति। ततश्चाकृतयोरेवसंप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपःप्राप्नुउपदेशसामर्थ्यान्नभवति। अनारम्भोवे ६१२
२८ ति। वाग्रहणात्समाधानंवास्रेमाणमित्यत्राश्रयणीयम्। छान्दसत्वादूठ्नभवतीत्युक्तंभवति। वलोपश्चात्रप्रत्याख्याय
तेनयलोपः। गौधेरः पचेरन्नित्यादौतस्योपयोगात्॥ वेरपृक्तस्य॥ भवतिवैकिंचिदिति। यत्क्रियतेवस्तुतदाचार्याश्चोद
यन्ति। तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनायतन्नभवतिवैकिंचिदित्येकंवाक्यम्। किंतदित्याहाचार्याःक्रियमाणमपिचोद

नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवाएतत्प्रयोजनमस्ति। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गाःसंप्रसा
रणहलादिःशेषाः। अन्तरङ्गोलोपः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ अनारम्भोवा॥ अनारम्भोवापुनर्वलोपस्यन्याय्यः। कथमस्रेमा
णंजीरदानुरिति। अस्रेमाणंजीरदानुरिति वर्णलोपात्। अस्रेमाणंजीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम्।
यथासंस्फानोगयस्फानः। तद्यथा। संस्फायनः। संस्फानः। गयस्फायनः। गयस्फानइति॥ वेरपृक्तस्य॥ दर्वि
जागृव्योःप्रतिषेधः॥ दर्विजागृव्योःप्रतिषेधोवक्तव्यः। दर्विः। जागृविः। किमुच्यतेदर्विजागृव्योःप्रतिषेधोवक्त
व्यइति। यदापृक्तस्येत्युच्यते। भवतिवैकिंचिदाचार्याःक्रियमाणमपि चोदयन्ति। तद्वाकर्तव्यम्। दर्विजागृ
व्योःप्रतिषेधोवावक्तव्यः। वेर्लोपेदर्विजागृव्योरप्रतिषेधोनुनासिकपरत्वात्। वेर्लोपेदर्विजागृव्योरप्रतिषेधः।
अनर्थकःप्रतिषेधोप्रतिषेधः। लोपः कस्मान्नभवति। अनुनासिकपरत्वात्। अनुनासिकपरस्यविशब्दस्यग्र
हणम्। नचात्रानुनासिकपरोविशब्दः। शुद्धपरश्चात्रविशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्यविशब्दस्यग्रहणमित्यु
च्यते। घृतस्पृक्। दलस्पृक्अत्रनप्राप्नोति। नह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकपरंपश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति।

यन्तीति। अथवाचोदनक्रियाभवतिक्रियायाःकर्त्रीभवतीत्येकमेववाक्यम्। अप्रतिषेधइति। अपृक्तस्येतिनवक्तव्यमित्य
र्थः। अनुनासिकपरत्वादिति। परशब्दोविशिष्टदेशावयववाची। यस्यविशब्दस्यपरइकारोऽनु—नासिकोऽस्तएवेत्संज्ञकः
तएवानुवृत्तोलोपविधानायनत्वननुनासिकपरइत्यर्थः। इतरः पञ्चम्यर्थेबहुव्रीहिंमत्वाचोदयति। यद्येति। क्विनोनकारस्य राम:
लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्माभूल्लोपोघृतस्पृगित्यादावेवनप्राप्नोतिक्विनोनकारस्यलुप्तत्वात् ॥ २८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैवं विज्ञायत इति। एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमन्यद्‌ इत्यादौ स्यादिष्टे च विषये न स्यात्। प्रियदर्वीति। अत्राणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः। प्रियादर्विर्यस्य तत्प्रियदर्वि। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। अर्थवत इति। क्विबादयः कर्त्तरि क्विदिति प्रतिज्ञापिते नार्थेनार्थवन्तः। वस्येति। अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति॥ हल्ङ्याब्भ्यो॥ द्विहलपृक्तग्रहणमिति। ड्याप्पो दीर्घात्सोरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः। राजेति। नलोपे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति।

नैवं विज्ञायते। अनुनासिकः परोऽस्मात्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति। कथं तर्हि। अनुनासिकः परोऽस्मिन्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति। एवमपि प्रियदर्वि अत्रापि प्राप्नोति। असिद्धोत्रानुनासिकः। एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः॥ धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। इविदिविधिवि। धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान्। वस्य चानुनासिकत्वात्सिद्धम्। अथवा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम्। सन्ति हि यणः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत। किं कृतं भवति। द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पचन्निति। हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः। राजा तक्षा। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति। यथा पचन्निति। तद्यथा। पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोप इति। यदयं नङि संबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। पचन्। यजन्। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति ॥

किं तर्हि सकारान्तम्। यदात्वस्यादिषु सर्वनामस्थाने यचीति। अथ चि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति। कृते तु लोपे संयोगान्तलाभावात्सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः। पचन्निति। ननु चात्र नकारलोप एव न प्राप्नोति। सुलोपस्यासिद्धत्वात्। नैष दोषः। पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते। ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्भवत्येव तलोपः। तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः। आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृशन्त उपात्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै·
२९

यः संबुद्धावनन्तर इति। पचन्तित्यत्र नकार स्तकारेणव्यवहितः। उखास्रदिति। उखास्रस्रस् इति स्थिते संयोगान्तलोप
मपवादत्वाद्बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति। परोपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गं कर्तव्येनासिद्धो भवति। संयोगादिलो
पे च कृते संयोगाभावात्संयोगान्तलोपाभावः। ततो विभक्तिसकारः श्रूयते रुत्वं यत्वं न भवति इति दत्वं न प्राप्नोति। काष्ठतडू इ
ति। काष्ठं तक्ष्णोतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वं डकारः। दत्वे कृते इति। सावपि पदमिति दत्वभावः। उभयतस्पाशेति।

कश्चतुल्यजातीयः। यः संबुद्धावनन्तरः। वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। वस्वादिषु दत्वं च न
सिध्यति। उखास्रत्। पर्णध्वत्। किं कारणम्। संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो ब
लीयानिति। यथा काष्ठतडिति। तद्यथा। कूटतट् काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति।
ननु च दत्वे कृते न भविष्यति। असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घ
त्व इति। तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते। वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव। एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति। अथ साव
पि पदं भवति। राजा। तक्षा। नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति। सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति। रात्तलोपो निय
मवचनात्॥ रात्तस्य लोपो वक्तव्यः। अबिभर्भवान्। अजागर्भवान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। नियमवचनात्।
रात्सस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति। नैष दोषः। रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते। यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः
कीरिति प्राप्नोति। कीर्त् इति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते। रोरुत्वं च। रोरुत्वं च वक्तव्यम्। अभिनोत्र। अच्छिनो
त्र। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्य स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत्। रात्सस्येति। रेफात्सस्य
तकारस्येत्यर्थः। तकारोपीति। रात्सस्येति द्वितकारको निर्देशः। यथालक्षणमिति। लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयु
क्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः। तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति। अभिनोत्रेति। भिदेर्ल
ङि सिपि श्नमि संयोगान्तलोपः। स च परत्वादुत्वस्य तत्रासिद्धइति दश्चेति रुत्वम्। उत्वे तु संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्व्यवधा
नादुत्वं न प्राप्नोति ॥ रामः
२९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्वे सिद्ध इति। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः॥ एङ्॥ हे कतरदिति। कतरसद् इति स्थिते सं
बुद्धिलोपस्य प्राप्नोति। अद्ड्वचनात्। शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपो ऽनित्यः। अद्ड्वस्तु कृते संबुद्धिलोपेन प्राप्नोतीत्यनित्यः। उभयोरनि

न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्। संयोगा
न्तलोप उत्वे सिद्धः। तद्यथा। हरिवो मेदिनमिति। तद्यथा। हरिवो मेदिनं त्वादृत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भव
ति। स एव तर्हि दोषः उभयतस्पाशेति। तस्मादशक्यो हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते।
द्धि हल्ङ्यादिग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥ संबुद्धिलोपे ङतरादिभ्यः प्रतिषेधः॥ संबु
द्धिलोपे ङतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। हे कतरत्। हे कतमत्। किमुच्यते ङतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति।
यदा ऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते। अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात्। निवृत्तो ऽपृक्ताधिकारः। किं ङतरादिभ्यः प्रतिषेधं व
क्ष्यामीत्यतो ऽपृक्ताधिकारो निवर्तते। नेत्याह। तच्चामर्थम्। स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः। किमर्थम्। अमर्थ
म्। अमो लोपो यथा स्यात्। हे कुण्ड हे पीठ। निवृत्ते ऽपि वै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि लो
पः सर्वापहारी। मा भूत्सर्वस्य लोपः। अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं स्या
त्। हे कुण्ड हे पीठेति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अन्तरहितस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्य
कारस्य लोपः प्राप्नोति। अकारलोपे च सति मकारे ऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुण्डां हे पीठामित्येतद्रूपं प्र
सज्येत। एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ह
ल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। एङ्ह्रस्वादित्येषा
पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे
कृते हे कुण्डा हे पीठादित्येतद्रूपं प्रसज्येत। अमि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति। अमीत्युच्यते॥

त्यपोः परत्वादड्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः। अकारलोप इति। अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ
प्रतिषेधाद्वास्थानिवत्त्वाभावः। एवमपीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचात्राममिति। मकारस्यलुप्तत्वात्। अथवेति। सत्यामेवहल्ग्रहणानुवृत्तावयंविचारः। व्यपवर्गाभावादिति। ह्रस्वात्संबुद्धे रित्युच्यमानेकृतेचैकादेशेनास्तिह्रस्वसंबुद्ध्योःपौर्वापर्यमित्यर्थः। ह्रस्वादुत्तरस्येति। पूर्वंप्रत्यन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमेतद्भवति। संबुद्ध्यासिद्धंहिप्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेनविशेष्यतइतितदन्तविधिः। उक्तंवेति। वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षोवाशब्दः। अनुनासिकोप धत्वादिति। आदेशस्याकारोनुनासिकइत्संज्ञकोलुप्तइतिद्कारोवशिष्यते। सचभेदाभावात्संबुद्ध्यवयवोनभवतीतिनलुप्य

नचात्रामंपश्यामः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। अथ वेदमिहसंप्रधार्यंसंबुद्धिलोपःक्रियतामे का देशइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादेकादेशः। एवमप्येकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपोनप्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेनव्यपवर्गोभविष्यति। उभयतआश्रयणेनान्तादिवत्। नोभयतआश्रयःकरिष्यते। कथम्। नैवंवि ज्ञायते। ह्रस्वादुत्तरस्याःसंबुद्धेर्लोपोभवति। कथंतर्हि। ह्रस्वादुत्तरस्यहलोलोपोभवतीति। सचेत्संबुद्धेरिति। ड तरादिभ्यःसतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति। एवम पिहलोलोपःसाधीयःप्राप्नोति। दुक्करणाद्वा। अथवादुकूडतरादीनामितिवक्ष्यामि। डित्करणाद्वा। अथवा ड्रू डिद्च्छब्दःकरिष्यते। सतर्हिडकारःकर्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। द्विडकारकोनिर्देशः। अड्डतरादिभ्यइति। एवमपिलोपःप्राप्नोति। विहितविशेषणंह्रस्वग्रहणम्। यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति। अपृक्तसंबुद्धिलोपा भ्यांलुक्॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यांलुग्भवतिविप्रतिषेधेन। अपृक्तलोपस्यावकाशः। गोमान्। यवमान्। लु कोऽवकाशः। त्रपुजतु। इहोभयंप्राप्नोति। तद्ब्राह्मणकुलम्। यद्ब्राह्मणकुलम्। संबुद्धिलोपस्यावकाशः। अग्नेवायो। लुकःसएव ॥

तइतिभावः। साधीयइति। व्यपदेशिवद्भावाद्यथाहेरसेत्यादावितिभावः। दुक्करणादिति। दुकिकृतेस्वमोर्नपुंसकादितिस्वमोर्लुक्क्रि यते। एवमपीति। अकाराद्ध्रस्वात्परत्वाद्कारस्येतिभावः। विहितविशेषणमिति। प्रतिपादितात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्यसंबुद्धि संबन्धिनोहलोलोपोभवतीतिसूत्रार्थः। ततश्चसामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद्यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितातस्मादेवप रस्यहलोलोपइत्यर्थोवतिष्ठते। तेनकतरदित्यत्रटिलोपेकृतेप्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्कारलोपाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेत्रषिति। लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्त्वं तु द्विगुणाभावः। इको चि विभक्ताविस्यत्र त्वजग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते। इह किंचित्त्रपो इति ततो गुणेन भाव्यम्। न वक्तव्यम् इति। न व्याख्यातव्यः। कस्मादित्याह। न चेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधमानो लुग्बलवानित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धा नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः। अनडुह्यतइति। सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणे ननुम

इहोभयं प्राप्नोति। हे त्रपु। हे जतु। लुग्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथा नडुह्यतइति। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। लोपलुकोर्लुगवधारणात्। लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते। लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो यथानडुह्यत इति। तद्यथा। अनड्वानिवाचरति अनडुह्यतइत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते। शेश्छन्दसि बहुलम्॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम्। कथमग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था। ताता पिण्डानामिति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। न सिध्यति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ मधोर्ग्रहणमिति। मधोस्त्वमाद्वा स तद्इत्येवमर्थम्। तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः। नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था। इदं तु न सिध्यति। ताता पिण्डानामिति। इदमपि सिद्धम्। कथम्। साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति। एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। जसादिषु वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः॥ ह्रस्वस्यापि तिकृति तुक्॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। आराशस्त्रिच्छत्रम्। धानाशष्कुलिच्छत्रम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। द्विगुस्वराः। पञ्चारत्निच्छत्रम्। दशारत्निच्छत्रम्। तुकि कृते नजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा तद्बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

मो स्यातास्म्। लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नभवतः॥ शेश्छं॥ नुमो निवृत्तिरिति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः। ताता पिण्डानामिति तद्इति स्थितेनादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोति। साप्तमिक इति। सुपां सुलुगिती कारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। जसि गुण इति। अग्ने त्री त इत्यत्रेति भावः॥ ह्रस्वस्य॥ पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्र विचारः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै ग्रामणिपुत्र इति। अत्रतु गन्तरङ्गोऽह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्रतु बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ। परीतदिति। तनोतेः क्तिपिक्तौ चगमा ई १२
३१ दीनामित्यनुनासिकलोपः। अत्रतु दिपरादौ क्रियमाण इट् प्रसङ्गः। नाहिरतीति दीर्घः॥ संहितायाम्॥ परोयः सन्निकर्षोवर्णा
नां वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता। ह्रादाविरामोवा। ह्रादस्तु ध्वनेर्वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते। तैर्नैकवर्णाभि
व्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदानादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता। साच निरन्तरवर्णद्वयविषया। ततश्च

इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः। सेनानिपुत्रः। ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति। ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः। ग्रामणिपुत्रादिषु चा
प्राप्तिः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादेव। अथवा परादिः करिष्यते। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः। परादौ
संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति। अपच्छायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। विलोपवचनं च। वेश्च लोपो
वक्तव्यः॥ अग्निचित्। सोमसुत्। अष्टक्त स्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अष्टक्तग्रहणं न करिष्यते। यदि न
क्रियते। दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। एवमपि स
तुक्स्य लोपः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। इट् प्रतिषेधश्च॥ इट् प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। प
रीततास्ततुक्स्य बलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। स्वरभक्तस्वरे स्वरभेदो भवति।
दधिच्छादयति मधुच्छादयति। तिङ्ङ्‌तिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु च तुगेवातिङ्। न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति।
किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञियुक्ते इवयुक्ते वाऽन्यस्मिन्तत्सदृशे कार्यं विज्ञाय
ते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमि
हाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ् सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत् तिङ्। तिङ् सदृशम्। पदम्॥ संहितायाम्॥
अयं योगः शक्योवक्तुम्। कथम्। अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम्। व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति ॥

त्रिविदत्रेत्यादावि कारा कारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात् संहिताभावाद्यणोः प्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थेन कर्तव्यमित्याहुः।
त्रिप्रकारमिति। आधारस्त्रयो भेदास्तद्भेदादानन्त्वानन्त्यमित्याहुः। व्यापकमिति। यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति। औपश्लेषिकमि
ति। यथा कटे तिष्ठति। मथुरायां वसतीति। सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः। वैषयिकमिति। यथा स्वे शकुन रामः
यः। गुरौ वसतीति ॥ ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kāthmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्य इत्युपश्लेषादिति। ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात्कथमिह संबन्धमात्रभावः। उच्यते। यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते। तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते। विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम्। तत्रेकोयणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते। न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्। व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात्। उपश्लेषनिमित्तकार्यप्रसङ्गात् संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्यातैव। आङ्। आङ्माङोरिति। कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेनेषदर्थस्याप्या

शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात्। इकोयणचि अचि उपश्लिष्टस्येति। तन्नान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति॥ आङ्माङोश्च॥ अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह मा भूत्। आ छायामानयति। प्रमा छन्दः॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि॥ दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्य च्छत्रम्। न कायांकुरवोपरां न च्छायांकुरवोपराम्॥ इको यणचि॥ इग्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। नैतदस्ति प्रयोजनम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति। जश्त्वं न सिद्ध्यति यणमत्र पश्य। असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। यश्चापदान्तो हल्च यस्य पूर्वः। यश्चापदान्तो हलच यश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति। पचतीति। एवं तर्हि दीर्घस्य यणः। दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि। तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥

ङो ग्रहणम्। ईषच्छाया आच्छायेति। वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति। आच्छाया। आछायेति॥ इको यण्॥ इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। जश्त्वमत्रेति। परत्वादिति भावः। उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणो नित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृतेऽपि यणि प्राप्त्या। जश्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्पत्तिहन्दिनं प्राप्नुं पश्यामवेति। पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलो विषयण्सादेवेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वत्र तु अचीत्येवेति। अकृतार्थासप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थत्वात्। षष्ठ्याः प्रकल्पिके तिभावः। पूर्वत्र तु पीति केइति सप्तम्याः छे चेत्यत्र कृतार्थायाअपिदीर्घादिति पञ्चम्याः शाच्छासाह्वेत्यादौ चरितार्थत्वात् कार्यकाले षष्ठी न प्रकल्पिता। ह्रस्वाद् पीति छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः इच्छति गच्छतीति। संबन्धमिति। यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः। पिलिङ्क्तीति संबद्ध स्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रसङ्गात्। नैष दोषः। छे चेति समुच्चयस्य च शब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग्भवति। तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यणविधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वानार्थइग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन। चयनमिति। इको पदार्थप्रतिपत्तिलक्षणे

अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। भवे क्षिद्दमाकुमार्य त्रब्रह्मबन्ध्वर्थमिति। इदं तु न सिद्ध्यति। इष्यत्र मध्वत्रेति। ह्रस्व इति प्रकृतम्। ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। कृ प्रकृतम्। ह्रस्वस्य पितीति। यदि तदनुवर्तते। दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति। संबन्धवृत्त्या। संबन्धमनुवर्तिष्यते। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायाम्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् छे च। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात्पदान्ताद्वा। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। इको यणचि। ह्रस्वस्येति वर्तते। पिति कृति तुगिति निवृत्तम्। इह तर्हि प्राप्नोति। चयनम्। चायकोलवणम्। लावकः। आयादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति। इह तर्हि प्राप्नोति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैलका। मालैलका। गुणवृद्धिबाध्यम्। गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इकः अविषये एव यथा स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं चोदयिष्यते स न वक्तव्यो भवति। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम्। अग्ना ३ इ इन्द्रम्। अग्ना ३ यिन्द्रम्। पटा ३ उ उदकम्। पटा ३ वुदकम्। अग्ना ३ इ आशा। अग्ना ३ याशा। पटा ३ उ आशा। पटा ३ वाशा ॥

आयादयोत्रेति। इक्यपि पदार्थे उत्सर्गापवादाभावः संदिग्धासंदिग्धा न प्रवर्तितव्यमित्येचो पि यणादेशो यादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन्। इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्यो स्येव। स न वक्तव्य इति। इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते। तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एव नान्यत्र तूभयम्। अग्ना ३ यिन्द्रमिति। अग्ने इन्द्र इति स्थिते एचोऽ प्रगृह्यस्येति पूर्वस्यार्द्धस्य मात्राया आकार आदेशः स च प्लुतः। उत्तरस्य तु ईस्य मात्राया इदुतौ तु दीर्घत्वमाकारस्येदुतौ च युगपद्भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्लुतविकारावितिाप्लुतसहितौविकारावित्यर्थः।यद्यपिस्वतोसिद्धत्वमिदुतोरस्तितथापिप्लुतसिद्धातयोःसिद्धत्वंप्रतिपाद
यितुंप्लुतासिद्धातयोरसिद्धत्वमुच्यते।वार्त्तिकारम्भेतुआश्रयादिदुतोःसिद्धत्वम्।स्वरसन्धिषिति।सन्धिःसंहितातत्कार्येषुसि
द्धइत्यर्थः।यद्यमिति।ननुचप्रकृतिभावएवकर्तव्येप्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वंस्यादितिकथंज्ञापकम्।नैषदोषः।अनेक
कल्पनासंभवेपीष्टसिद्ध्यर्थंनियमेवकल्पनाश्रीयते।स्वरसंधिकार्येषुसिद्धंप्लुतप्रकरणमितीदुतोरपिसिद्धत्वंभवति।दीर्घे

किंपुनःकारणंनसिध्यति।असिद्धःप्लुतः प्लुतविकारावेतौ।सिद्धःप्लुतःस्वरसन्धिषु।कथंज्ञायते।यदयंप्लु
तप्रगृह्याअचीतिप्लुतस्यप्रकृतिभावंशास्ति।तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धःप्लुतःस्वरसन्धिष्विति।कथंकृ
त्वाज्ञापकम्।सतोहिकार्यिणःकार्येणभवितव्यम्।इदंतर्हिप्रयोजनम्।दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्।दी
र्घत्वंशाकलंचमाभूदिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आरभ्यतेप्लुतपूर्वस्ययणादेशः।तयोर्य्वावचिसंहि
तायामिति।तदेवदीर्घशाकलप्रतिषेधार्थंभविष्यति।तन्नवक्तव्यंभवति।ननुचतस्मिन्नप्युच्यमानेइ
दंनवक्तव्यंभवति।अवश्यमिदंवक्तव्यम्।यौप्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौतदर्थम्।ओ३इइन्द्र।ओ३यिन्द्र
ओ३इइह।ओ३यिहेति।यदितर्ह्यस्यनिबन्धनमस्तिइदमेववक्तव्यम्।तन्नवक्तव्यम्।तदप्यवश्यंस्वरा
र्थंवक्तव्यम्।अनेनहिसत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येषस्वरःप्रसज्येतेति।तेनपुनःसत्यसिद्धत्वान्नभविष्य
ति।यदितर्हितस्यनिबन्धनमस्तितदेववक्तव्यम्।इदंनवक्तव्यम्।ननुचोक्तमिदमप्यवश्यंवक्तव्यम्।यौप्लुत
पूर्वाविदुतावप्लुतविकारौतदर्थम्।ओ३यिन्द्रम्।ओ३ँहेति।छान्दसमेतत् ॥
यि

ति।अग्नायिन्द्रमित्यादावकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घःप्राप्नोति।अग्नायायेत्यादौत्विकोसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्चेतिप्रकृतिभा
वः।ओ३यिन्द्रमिति।ओशब्दस्यवर्णव्यत्ययेनछान्दसःप्लुतः।इकारोनिपातःतस्यनिपातएकाजनाङितिप्रगृह्यसंज्ञाप्लुतप्रगृ
ह्याअचीतिप्रकृतिभावेप्राप्तेयण्विधानम्।अनेनहीति।स्वरेकर्तव्येस्ययणःसिद्धत्वात्तयोर्य्वावित्यनेनतुयणादेशउदात्तस्वरि
तयोर्यणइतिस्वरेऽसिद्धइतिततःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृष्टानुविधिरिति। सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण भविष्यतीत्यर्थः। एषोपीति। छान्दसस्ये
दमनुकरणम्। साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियत इति। अनुकरणे गीत्यभावः। सामर्थ्ययो
गादिति। शास्त्रसामर्थ्यात्सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किंचित्पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः॥ वान्तो यि॥ वान्तादेश इति। पूर्वत्र स्थानिविशेष

दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। यत्तर्हि न छान्दसम् ओ३ यिन्द्रा भो३यिहेति साम गायति। एषोपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः
क्रियते। जस्त्वं न सिद्ध्यति यणमत्र पश्य यस्यापदान्तो हलचश्च पूर्वः॥ दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृ
द्धिकार्यम्। नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार॥ सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदस्मिन्पश्यामि शा
स्त्रे यदनर्थकं स्यात्॥ वान्तो यि प्रत्यये॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकार
योरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्माभूदिति। स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः। वान्तग्रहणं न करिष्यते। एचोयि प्रत्य
येऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम्। यदि वान्तग्रहणं न क्रियते। चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इ
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैच इति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापम्। जेयो वृषल इ
ति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यम्। प
व्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरे
च्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयति। अत्रापि प्राप्नोति। राय्यिश्छान्दसः। दृष्टानुवि
धिश्छन्दसि भवति। गोर्यूतौ छन्दसि॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्ष
तम्। गोयूतिमित्येवान्यत्र। अध्वपरिमाणे च॥ अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गव्यूतिमध्वा
नं गतः। गोयूतिमित्येवान्यत्र॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सि
द्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि ॥

लाभो यथासंख्यसंबन्धात्। इह तु निमित्ताभावान्न लाभाभावः। उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। राय्यिश्छा
न्दस इति। एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दो साधुरिति लक्ष्यते। अथवा क्यच्यर एव राय्यिः छान्दस इति व्याख्यायते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रय्यः॥ तदित्यनेनेति। प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः। प्रत्ययार्थपरामर्शेऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम्। तथाहि। यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तत इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन। अथ सोऽर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति। स एवेति। प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते। क्रेयमिति। मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति। आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः।

यथैवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति। मैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात्। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः इति॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। स एव क्रीणात्यर्थः। इह मा भूत्। क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति॥ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि॥ भय्यादिप्रकरणे हृद्य्या उपसंख्यानम्। भय्यादिप्रकरणे हृद्य्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। हृद्य्या आपः। अन् शरस्य च॥ अवादेशो भवतीति वक्तव्यम्। शरस्य च हृद्रस्य च वान्तो वादेशो वक्तव्यः॥ हृद्य्या आपः। शरव्यां वै तेजनम्। शरव्यस्य पशूनभिधातुकः स्यात्। शरुवत्ताद्वा सिद्धम्। शरुवत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत्। ऋज्जतीशरुरित्यपि दृश्यते। ऋज्जतीशरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते। शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तत इति व्याचक्षते। तेनापणे विक्रयार्थं यद्द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः॥ भय्य॥ हृदय्या इति। हृदे भवाः। भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः। अकारस्यायादेशः। शरव्यस्येति। शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः। शरुवत्तादिति। शरुशब्दः शृस्वृस्निहीत्यौणादिकः तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्यये इति वान्तादेशे सिद्धः शरव्य इति॥ इति उपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात्संख्याया अविवक्षितत्वाच्छन्दोपात्तसं
ख्यात्यागे कारणाभावाद्गुणभेदे प्रधानस्याभेदात्स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः। पृथगादेशप्रतिषेधार्थ
मिति। आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रधाने च ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात्स्थानिभेदाद्द्वावादेशौ स्यातामि

एकः पूर्वपरयोः॥ एकवचनं किमर्थम्। एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम्। एकवचनं क्रियते। एकस्मा
देशो यथा स्यात् पृथगादेशो मा भूदिति। न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः। न वा एतत्प्रयो
जनम्। किं कारणम्। द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति। तद्यथा। द्रव्येषु
कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अनयोः पूलयोः कटं कुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्वि
ति। न चोच्यते एकमिति। एकं चासौ करोति। किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्ति
र्भवति। तच्चैकवाक्यभावात्। एकवाक्यभावाद्द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावाद्व्या
करणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ अस्तोरोपधयोरम
न्यतरस्यामिति। यत्तावदुच्यते। एकवाक्यभावादिति। तन्न। अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनि
र्वृत्तिर्भवति। अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकरणं वा तत्र भवति। इदमेकमेव कर्तव्यमिति। आतश्चार्थाद्वा प्रक
रणाद्वा। व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। उभौ साभ्या
सस्येति। कथं यत्तदुक्तं व्याकरणेपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरश्रिव्यविमवा
मुपधायाश्च। अस्तोरोपधयोरन्यतरस्यामिति। इह तावज्ज्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति स्थाने द्वावूठौ।
नास्ति दोषः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्॥

त्येकग्रहणं कृतम्। न वेति। कर्मचोदना कर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वेन याचोदना तस्यामित्यर्थः। एकवा
क्यभावादिति। यत्रोपात्तकारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आगमोरमिति। तेन नासीद्द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः। उभौग्रहणसामर्थ्यादिति। प्राणिणिषतीत्यादौ अनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणसादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते। साभ्यासस्यानितेरुभौणकारौ भवत इति। तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आद्

इह भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति। वक्ष्यति ह्येतत्। भस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयत इति। यदुच्यते। अर्थात्प्रकरणाद्वेति। तन्न। किं कारणम्। एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावात्। अङ्ग हिमवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु। अनयोः पूलयोः कटं कुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति। एकमेवासौ करिष्यति। कथं यदुक्तम्। व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द उभौ साभ्यासस्येति। इह तावद् रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये। कथम्। योगविभागः करिष्यते। रदाभ्यां निष्ठातो नः। ततः पूर्वस्य च द इति। इहापि उभौ साभ्यासस्येति। उभौग्रहणसामर्थ्याद् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति। यथा लोके। तद्यथा। लोके वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधायकृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीयकृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। तथा त्रिर्ऌद्यं गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। एवमिहापि खद्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् ॥

णइत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात्। यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः। तत्रावयव इति। व्यक्तिसमुदायापेक्षया एकाव्यक्तिरवयवस्तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति। साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेनक्रियते इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रम्
न्वाख्यानाय प्रवर्तते तत्तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्ताविस्यर्थः। अवयवेनेति। साकल्येनेत्यर्थः। तथा पूर्ववयाद् इति। न केवलं नि

सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु। सिद्धमेतत्। कथम्। धर्मोपदेशनमिदं
शास्त्रम्। धर्मोपदेशनेऽस्मिंश्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु।
लोके तावत्। ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते। यदि चावयवेन
शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं च ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा पूर्ववया
ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति। पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं पू
र्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात्। तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजे
तेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। सकृदिष्ट्वा
पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत। उभयथेह लोके दृश्यते। अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽनवयवेनापि। कथं पु
नरिदमुभयं लभ्यते। लभ्यमित्याह। कथम्। इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमु
खप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधायततः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नो यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। अतोऽ
त्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति उपनयनं संस्कारार्थं सकृत्त्वा
सावुपनीतः संस्कृतो भवति। अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथाग्निर्हृदयंगमाभिरद्भिः शब्दाभि
रुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम्। सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रती
यते। इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः। सुरा न पेयेति ॥

षेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधा
नं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमाद्यधिकारात्। यज्ञमुखमिति। यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्राह्मणवध इति। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते। ऊर्ध्वं प्राणा इति।
अर्थवादोयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। वसन्त इति। अङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति। काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारि
भिरनुष्ठीयन्ते। यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति। नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदाव

ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः। स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः। अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रा
र्थः संप्रतीयते। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः। प्रत्युत्थाने च गुणः। कथ
म्। ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति। स च पूर्ववयो
मात्रे प्रसक्तोऽतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजे
तेति। इज्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम्। किं तत्स्वर्गे लोकेऽप्सरस एनं जायाभूत्वोपशेरते। तच्च द्वितीय
स्याम्बृतृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति। अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा शब्दस्यापि
ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम्। किम्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। यद्ये
कः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते। न वै कामानां
तृप्तिरस्ति। अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम्। पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। पूर्वपरग्रहणं क्रियते।
परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। परस्यादेशो मा भूत्। आद्गुण इति। कथं च प्राप्नोति। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य। पञ्च
मीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति। तद्यथा। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तु पू
र्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत। अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थोऽप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे
षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य स्थाने यो गलस्य ॥

र्यानुष्ठेयानि नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः। अथ पूर्वेति। आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति।
अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः। पूर्वपरग्रहणमिति। परस्यैवादेशो मा भूत्पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः। षष्ठीनिर्दिष्टा
र्थं त्विति। निर्देशो निर्दिष्टम्। तुश्च शब्दार्थे। अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदुक्तमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र। सप्तमीपञ्चम्योश्चेति। आनेमुगीदासइत्यादौ। नचोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधात्र
भवेत्तत्रद्वयप्रमाणत्वादुद्वे अपेतांप्रकल्पिके। षष्ठ्याविभक्तीतेनात्रज्ञापकार्थस्समाश्रितम्॥ अन्ता॥ किमर्थमिति। स्थानिव
द्भावेन कार्यार्णां सिद्धिमत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायोह्येकादेशस्सस्थानी न प्रत्येकं पूर्वपरा
विति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेक
वद्भावाभावः। यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं योह्युभयोः स्थाने भवति लभतेसावन्यतरतोव्यपदेशमिति ख
ट्वर्श्य इत्यादौ रपरत्वं भवतीति समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावादुद्भवस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः। स्थानिवद्भावे
नैव दोषः। आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। तयाः चीत्येषा सप्तमी। आदि
ति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवं तर्हि सति सिद्धे यत्पूर्वपरग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यो। न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं सप्तमीपञ्च
म्योश्च भावादुभयत्र षष्ठी प्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति॥ अन्तादिवच्च॥ किमर्थमिदमु
च्यते। अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्। अन्तादिवद्वचनं क्रियते। आमिश्रस्यादेशवचनात्। आमिश्र
स्यायमादेश उच्यते। स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते। नापि परग्रहणेन। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नच
क्षीरग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन। इष्यते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्व
नम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति ।

तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात्स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते।
यथोदाहृतमेरुः पचतु। अत्र ह्येकारेणैकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पद
मिति पदसंज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन। एवं तर्हि
नल्विधाविति स्थानिवद्भाव उक्तो। ऽल्विध्यर्थमिति। तथा च क्षीरपेणेत्यादावेकाच्युत्तरपदेणइति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावादुक्त
ति। यत्त्विह वार्त्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन ॥ राम: ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रयस्येति। अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वाद्वयविमात्राक्षेपेपि अवयवविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। पूर्वस्येति। क्वचिदादेशविधानात् प्राप्तौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते यथा रुस्औरुस्तावित्यत्र सुपमौकारं परं प्रत्यादिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। क्वचित्तु कृत एकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते। उभयत इति। यथा एते लिङ्गो वि ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौ न भवति। तथाह्यन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पू

तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः। तत्र यस्यान्तादिवद्भावो वक्ष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपराधिकारात्। पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति। अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवति आहोस्वित्परस्यादिवद्भवति। उभयत आश्रयेनान्तादिवत्॥ किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोयं दृष्टान्तः। तद्यथा लोके द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। अन्तवत्त्वे प्रयोजनम्। बहुच्पूर्वपदाट्ठज्विधाने प्रयोजनम्। द्वादशान्यिकः। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। बहुच्पूर्वपदात् ठज्भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्र कृतेप्येकादेशे बहुच्पूर्वपदं भवति। त्रयोदशान्यिकः॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम्॥

र्वं प्रत्य वयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः। द्वादशान्यिक इति। द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने प्रवृत्तान्यस्येति तद्धितार्थे समासः। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बहुच्पूर्वपदं भवतीति ठञ् सिध्यति। अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देनाश्रितद्वयुभयाश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः। क्व तर्हीति। वचनाद्बहुव पूर्वगतिराश्रयिष्यत इति मन्यते। यत्रेति। सांप्रतिकसद्भावे सूत्र पूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 पिबन्तीति। पअअन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोतीति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति। वार्णादाङ्गमि
त्यनाश्रित्येदमुक्तम्। वैभक्तस्येति। विभक्तौ भवो वैभक्तः। अमी इति। अदसस्त्यदाद्यत्वमतो गुण इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अ
द इति स्थिते ईत्वमत्वे। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। क्व तर्हीति। अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी। आनन्तर्यसंब

मधु पिबन्ति। शिदशितोरेकादेशः शितोन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। शितीति पिबादेशः। क्व तर्हि स्यात्। य
त्रैकादेशो न भवति, पिबति। वैभक्तस्य णत्वे। वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम्। क्षीरपेण सुरापेण। उत्तरपदविभक्त्यो
रेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् एकाजुत्तरपदे णो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो
न भवति, क्षीरपाणां सुरापाणाम्। अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम्। अमी अत्र अमी आसते। अमू अत्र अमू आसाते। अदस्विभक्त्यो
रेकादेशोऽदसोऽन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। अदसोसेर्दादु दो मः। एत ईद्बहुवचन इति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रै
कादेशो न भवति, अमीभिः अमूभ्याम्। स्वरितत्वे प्रयोजनम्। कार्यो हार्यो। तिङ्इतितोरेकादेशस्तितोन्तवद्भवति।
यथा शक्यते कर्तुम्। तित्स्वरितमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः। स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्।
स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्र
तिषेधः। नित्य एकादेशः। कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नो
त्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। का
न्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। उक्तमेतत्। पदग्रहणं
परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादे
शः स्वरितो भविष्यति ॥

न्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमीभिरिति। पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यात्। अमीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्या
श्रीयते। कार्येति। कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिधायेति क्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात्स्वरि
तान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेश इति। स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽनेकत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्य
म्। आन्तर्यत इति। स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिङ्गविशिष्टेति। तित्स्वरितमित्यत्र तिदिति प्रत्ययग्रहणमितिवचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इतिङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितम्। गुडोदकमिति। उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतच्च

लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा॥ अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्। गुडोदकं मथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्। उदके केवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नास्ति। उदश्विदुदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः। उदश्विदुदकम्। एकादेशस्यावकाशः दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। मथितोदकं गुडोदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। म[ा]वावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। एकादेशे हि स्वरिताप्रसिद्धिः। एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात्। यो हि मन्यते स्वरत्रैकादेशः। एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति। स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति गुडोदकं मथितोदकम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् ॥

योजननिराकरणायाह। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति। ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात्स्वरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। नेदमपूर्वं चोद्यते। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादिति वक्ष्यमाणत्वान्नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण परिहरिष्यते। स्वरितत्वं तस्य न सिद्ध्यतीति। एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात्, पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा.कै. प्राशितेति। तु चात्। तनितुत्तादौ च नितिकृत्यतौ विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। नहीदानीमिति। एकादेशेन व्यवधानात्। ६ १.४
३८ न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति। एकादेशस्तु पूर्वप्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीति युक्तं कल्प
यितुम्। प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात्। तथाह्यशनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वप्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात्पूर्व
उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात्। तस्मात्पूर्वं स्वरः कर्तव्यः पश्चादेकादेशः। पूर्वत्रैगर्तक इति। पूर्वेषुत्रिग

प्राटिता प्राशिता। कृद्वयोरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति। यथा शक्यत्वे कर्तुम्। गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती
ति। क्व तर्हि स्यात्। यत्र नैकादेशः। प्रकारकः प्रकरणम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेका
देश इति। किमत्र कर्तव्यम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः। प्रकारकः प्रकरण
म्। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं स्रुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति प्राटिता प्राशिता। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति वि
प्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। एकादेशो ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात्। यो हि मन्यते
स्तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति। किं का
रणम्। उत्तरपदस्यापरत्वात्। नहीदानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति। ननु चान्तादिवद्भावेन परम्। उभ
यत आश्रये नान्तादिवत्। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। उत्तरप
दवृद्धेरवकाशः। पूर्वत्रैगर्तकः अपरत्रैगर्तकः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं स्रुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। पू
र्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीय
स्त्वात्। एकादेशस्तु प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गबलीयस्त्वात्। अन्तरङ्गं बलीयो भवति। तत्र को दोषः। त
त्र वृद्धिविधानम्। तत्र वृद्धिर्विधेया। नैष दोषः ॥

र्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः। सुसर्वार्द्धाद्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिनाऽवृद्धादपीति वुञ् प्रत्ययः। दि
शोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः। ननु प्राचां ग्रामनगराणामित्यस्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः। एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम्। इ ग्रामः
दं तूदाहरणं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति। तत्र वृद्धिविधानमिति। एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गात् ॥ ३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अद्याहतइति। वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि। धारयइति। धारयतीति धारयः। अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः। कर्तरि शप्।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं
शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येति लोपेन ह्रियते ऽपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संपन्नः
तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य प
रस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम्। आदिवत्त्वे प्र
योजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति। अग्नी इति वायू इति। द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति। य
था शक्येत कर्तुम् ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। त्रपुणी इति जतुनी इति।
सुप्तिङ्ङाब्विधिषु प्रयोजनम्। सुप्। वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति। सुबसु पोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति। यथा श
क्यते कर्तुम् सुबन्तं पदमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। वृक्षस्तिष्ठति प्लक्षस्तिष्ठति। सुप्। तिङ्। पचे यजे इ
ति। तिङ् तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं तिङन्तं पदमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न।
पचन्ति यजन्ति। आप्। खट्वा। आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुम् आबन्तात्सोर्लो
पो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कुञ्चा उष्णिहा देवविशा। आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम्। अद्याह
ते। कदाहते। आङ् नाङोरेकादेश आङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवती
ति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। आहते। आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। आद्यैहिष्ट कदैहिष्ट। आटोऽद्य शब्द
स्य चैकादेश आट आदिवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। ऐसि
ष्ट। कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम्। धारयः पारयः। कृदकृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते। यथा शक्येत तु
कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कार्यं हार्यम्। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उपेयाजेति। उपद्याजदिति स्थिते आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्ध्रस्वत्वप्रसङ्गः। प्रोह्यत इति। अणग्रहणानुवृत्तिमुभयत आश्रयणेनान्तादिवद्भिन्नापेक्ष्येदमुक्तम्। अम्बान्नेति। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येकादेशे च तस्यान्तवद्भावात्पुनर्ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। निष्कौशाम्बीदमिति। नपुंसकह्रस्वत्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः। जुहावेति। ह्वयतेर्लिटि तिपि णल्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणम्। संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावाण्णलऔत्वप्रसङ्गः। अस्या अश्व इति। इदमश्वतुर्थ्येक

अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। के पुनरभ्यासादयः। अभ्यासोऽम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अभ्यासह्रस्वत्वम्। उपेयाय उपोयाज। ऊहेर्ह्रस्वत्वम्। उपोह्यते प्रोह्यते। अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अम्बान्न। अक्कान्न। कुमारीदम्। किशोरीदम्। आरशलीदम्। धानाशष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदे निर्वाराणसीदम्। अभ्यासोहा नदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा एतद्वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बहिरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वर्णाश्रयविधौ च। वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। खट्वाभिर्जुहाव। अस्या अश्व इति। इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति। नैष दोषः। तपर करणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्। कीलालपाभिः शुभंयाभिः। जुहाव। आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति। अस्या अश्व इति। एङः पदान्तादिति पूर्वत्वं प्राप्नोति। न वा ताद्रूप्यातिदेशात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अताद्रूप्यातिदेशात्। न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते। रूपाश्रया एते विधयः। अताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

वचनम्। त्यदाद्यत्वं टाप्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्चेति। वृद्धिरेकादेशः। हलि लोप इति इदूपस्य लोपः। एचोऽयवायाव इत्यैकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। नवेति। कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम्। विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते। तुक्यसिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम्। यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येतत दाधीत्य प्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षत्वतु॥उत्सर्गेति।उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वात्।नान्यस्येति।कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते।आदेशेन स्थानिनो नि
वर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात्।असिद्धत्वं चेति।षत्वेऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावे तु स्वाश्रयस्थानि
वर्तनात् षत्वप्रसङ्गः।एकादेशशास्त्रमिति।ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति।शकहूषिति।

षत्वतुकोरसिद्धः॥ किमर्थमिदमुच्यते।षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावा
र्थं च॥ षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते।आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च।आदेशलक्षणप्रति
षेधार्थं तावत्।कोऽसिचत्।सोऽसिचत्।एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति।असिद्धत्वान्न भवति।उत्सर्गलक्षणभा
वार्थं च।अधीत्य प्रेत्य।एकादेशे कृते ह्रस्वस्येति तुग् न प्राप्नोति।असिद्धत्वाद् भवति।अस्ति प्रयोजनमेतत्।किं त
र्हीति।तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात्।तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः।अधीत्य प्रेत्य।किं कारण
म्।उत्सर्गाभावात्।ह्रस्वस्येति उच्यते।न चात्र ह्रस्वं पश्यामः।ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्।असिद्धवचनात्सि
द्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः।असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न।किं कारणम्।नान्यस्यासिद्धवच
नादन्यस्य भावः।न ह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति।न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भा
वो भवति।तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च।तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः।असिद्धत्वं च।अधीत्य प्रेत्येति स्थानि
वद्भावः।कोऽसिचत् सोऽसिचदित्यत्रासिद्धत्वम्।स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात्।स्थानिवद्वचनमनर्थकम्।
किं कारणम्।शास्त्रासिद्धत्वात्।नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते।किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते।एकादे
शशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति।संप्रसारणङीट्सु सिद्धः।संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम्।
शकहूषु परिवीषु।संप्रसारण।ङि।वृक्षे छत्त्रं वृक्षेच्छत्त्रं प्लक्षे छत्त्रं प्लक्षेच्छत्त्रम्।इट्।अपचे छत्त्रम् अपचेच्छत्त्रम्।अय
जे छत्त्रम् अयजेच्छत्त्रम्।

शकान् ह्वयतीति क्विप्।संप्रसारणम्।पूर्वैकादेशः।हल इति दीर्घत्वम्।तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं ष
त्वं न स्यात्।वृक्षेछत्त्रमिति।एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात्।दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन त्विष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदान्तपदाद्योरिति।ननुतुल्येवाचनिकत्वेकोविशेषोयेनसंप्रसारणङीट्सुसिद्धइतिप्रत्याख्यायतेपदान्तपदाद्योरितितुक्रियते।उच्यते।लाघवात्पदस्येत्येववक्तव्यम्।अन्तादिग्रहणंचपूर्वसूत्रादनुवर्तते।तेनपदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धोभवतीत्यर्थोलभ्यते।ओषधीस्त्वधीति।ओषधिशब्दाद्द्वितीयाबहुवचनम्।ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः।ततःपूर्वसवर्णदीर्घोरुत्वविसर्जनीयौ।कःकरत्करतीतिविसर्जनीयस्यसकारोविधीयते।इणःषइत्यधिकारादिणउत्तरस्यषकारस्तत्रैकादेशस्यपदान्तपदाद्योरितिवचनादसिद्धत्वाभावात्षत्वप्रसङ्गः।असिद्धत्वेत्वेकादेशस्यषत्वाप्रस

संप्रसारणङीट्सुसिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्संप्रसारणङीट्सुसिद्धएकादेशः।किंकारणम्।पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्।पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धोभवतीत्युच्यते।नचैषपदान्तपदाद्योरेकादेशः।यदिपदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः।सुतस्याओषधीस्त्वधि।सुपिप्पलाओषधीस्त्वधि।अत्रषत्वंप्राप्नोति।तुग्विधिंप्रतिपदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः।षत्वंप्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्।यदिषत्वंप्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्।शकहूषुपरिवीषुअत्रषत्वंनप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्यविशेषेण।कथंसुतस्याओषधीस्त्वधिसुपिप्पलाओषधीस्त्वधीतिनैषदोषः।भ्रातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य।यदयंकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योनैकादेशनिमित्तात्षत्वंभवतीति।यद्येतज्ज्ञाप्यते।शकहूषुपरिवीषुअत्रषत्वंनप्राप्नोति।तुल्यजातीयस्यज्ञापकम्।किंचतुल्यजातीयम्।यःकुप्वोः।यद्येवंवेञोऽप्रत्ययेपरतउरितिप्राप्नोति।उदितिवक्ष्यते।यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

ङ्गात्सकारःसिध्यति।भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति।ऋतोविद्यायोनिसंबन्धेभ्यइत्यलुक्।ऋतउदित्युकारएकादेशोरपरत्वंरात्सस्येतिसलोपोरेफस्यविसर्जनीयः।तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिषत्वेसिद्धेकस्कादिषुषत्वार्थंभ्रातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापयतिनैकादेशात्परस्यविसर्जनीयस्यषत्वंभवतीति।वेञइति।वकारस्यसंप्रसारणंप्रथमैकवचनंततःसावपिपदमितिपदसंज्ञायांसत्यामुकारःपदादिरकारःपदान्तइतितयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद्ध्रस्वान्तत्वाभावात्तुग्नप्राप्नोतीतिभावः।यथालक्षणमिति।माभूत्तुगागमइत्यर्थः ॥

अथवेति। पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते। अन्तादिग्रहणंच। तत्रयथासंख्य संबन्धात्पूर्वस्यपदस्यान्तस्यपरस्यपदस्यादेश्चैकादे
शोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते। आकारश्चात्रपदादिर्नभवतिनाप्युकारः पदान्तइत्यसिद्धत्वाभावात्तुग्भवत्येवेत्यर्थः। किमर्थंपत्वतु
कोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावताद्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वंसिद्धम्। एवंतर्हिज्ञापनार्थम्। एत
ज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्यैबहिरङ्गस्यापिनासिद्धत्वंभवति। तेनासद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेशउपपन्नोभवति॥ आ
द्गुणः॥ गुणग्रहणमिति। वक्ष्यमाणान्नियमाद्गुणएवभविष्यतीति प्रश्नः। स्थानेन्तरतमोहिसइति। पूर्वपरयोः कण्ठतालव्य

अथवानैवंविज्ञायते। पूर्वस्यचपदादेः परस्यचपदान्तस्येति। कथंतर्हि। परस्यचपदादेः पूर्वस्यचपदान्तस्ये
ति॥ आद्गुणः॥ गुणग्रहणंकिमर्थम्। नआदेकोभवतीत्युच्येत। आदेकश्चेद्गुणः केन। आदेकश्चेद्गुणः केनेदा
नींभविष्यति। खट्वेन्द्रोमालेन्द्रः। खट्वोदकंमालोदकम्। स्थानेन्तरतमोहिसः। स्थानेप्राप्यमाणानामन्तरत
मआदेशोभवति। ऐदौतावपितर्हिप्राप्नुतः। ऐदौतौनैचितावुक्तौ। ऐदौतौनभविष्यतः। किंकारणम्। एचिऐ
दौतावुच्येते। इहतर्हिखट्वर्श्यः मालर्श्यः। ऋकारस्तर्हिप्राप्नोति। ऋकारोनोभयान्तरः। उभयोर्योन्तरतम
स्तेनभवितव्यम्। नचऋकारउभयोरन्तरतमः। आकारस्तर्हिप्राप्नोति। आकारोनर्तिधातौसः। आकारोत्र
[illegible]भविष्यति। किंकारणम्। ऋतिधातावाकारउच्यते। तन्नियमार्थंभविष्यति। ऋकारादौधातावेवना
न्येति। प्लुतस्तर्हिप्राप्नोति। प्लुतश्चविषयेस्मृतः॥ विषयेप्लुतइत्युच्यते। यदाचसविषयोभवितव्यमेवतदा
प्लुतेन। आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतु
र्मात्राआदेशामाभूवन्निति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकंखट्वोदकम्। खट्वाईषाखट्वेषा ।

योरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठयोस्तुकण्ठोष्ठ्यओकारः। ऐदौतावपीति। ऐकारस्यापिकण्ठतालव्यत्वादौकारस्यकण्ठो
ष्ठ्यत्वाच्चेतिभावः। ऐदौतौनैचीति। ऐदौतोरनेनासिद्धयोर्वृद्धिरेचीतिनियमार्थंभविष्यति। एच्येववृद्धिर्भवतीति। उभयतोनियमश्च
[illegible]ख्यास्यते। वृद्धिरेचीति। नोभयान्तरइति। अकारस्तुशिष्यमाणस्वरपरोभवतीतिस्थानतउभयान्तरः। प्लुत श्चेति। प्लुतविधाने
सतियस्मिन्विषयेप्लुतोविहितस्तस्मिन्नप्यनेनैवभाव्यम्। अस्मिन्कर्त्तव्येआष्टमिकस्यप्लुतस्यासिद्धत्वादितिपक्षेऽनुवादप्रसङ्गान्न
प्लुतोनभविष्यतीत्यर्थः। त्रिचतुर्मात्राइति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गेप्लुतश्चविषयेस्मृतइतिन्यायोनतुप्लुतप्रसङ्गइतित्रिमात्रप्रसङ्गउच्यते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तपरत्वान्नतेस्मृताइति। सतिहिगुणग्रहणेगुणसंज्ञायाविधीतपरकरणात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांगुणसंज्ञायाअभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः। वृक्षइन्द्रइति। रक्षइंन्द्रइतिस्थितेआद्गुणइत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोतिइकारयोः सवर्णदीर्घत्वंच। तत्रशब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घप्रसङ्गेगुणउच्यते। नवेति। एकपदाश्रयत्वाद्गुणोऽन्तरङ्गः॥ एत्ये॥ एत्येधत्यूठ्सु। पररूपमितिप्र

खट्वाऊढाखट्वोढा। खट्वाऐलकाखट्वैलका। खट्वाओदनःखट्वौदनः। खट्वाऐतिकायनःखट्वैतिकायनः। खट्वाऔपगवःखट्वौपगवः। अथक्रियमाणेपिगुणग्रहणेकस्मादेवात्रत्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशानभवन्ति। तपरत्वान्नतेस्मृताः। तपरेगुणवृद्धी। ननुचतःपरोयस्मात्सोयंतपरः। नेत्याह। तादपिपरस्तपरः। यदितादपिपरस्तपरःऋदोरप्इहैवस्यात्। यवःस्तवः। लवःपवइत्यत्रनस्यात्। नैषतकारः। कस्तर्हिदकारः। किंदकारेप्रयोजनम्। अथकिंतकारे। असंदेहार्थस्तकारः। यद्यसंदेहार्थस्तकारः। दकारोपि। यदि[illegible]खलु[illegible]तकारस्तदादकारोपि। गुणेङिशीटासुपसंख्यानंकर्तव्यम्। ङि। वृक्षइन्द्रः। प्लक्षइन्द्रः। शी। खट्वेन्द्रं[illegible]। टाप् चइन्द्रमयजइन्द्रम्। किंप्रयोजनम्। दीर्घत्वबाधनार्थम्। सवर्णदीर्घत्वंमाभूदिति। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवाकर्तव्यम्। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणंसवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गोगुणः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ आदेकश्चेद्गुणःकेनस्यानेन्तरतमोहिसः। ऐदौतौनैचितावुक्तावकारोनोभयान्तरः॥ आकारोनर्तिधासोसः प्लुतस्त्वविषयेस्मृतः। आन्तर्यात्त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्नतेस्मृताः॥ एत्येधत्यूठ्सु॥ किमिदमेत्येधत्योरूपग्रहणम्। आहोस्विद्धातुग्रहणम्। किंचातः। यदिरूपग्रहणंसिद्धमुपैतिप्रैति। उपैषुपैमिप्रैमीतिनसिध्यति। अथधातुग्रहणंसिद्धमेतद्भवति। किंतर्हीति। इणीकारादेप्रतिषेधः। इणीकारादेर्वृद्धेःप्रतिषेधोवक्तव्यः। उपेतःप्रेतइति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागःकरिष्यते। वृद्धिरेचि। ततएत्येधत्योः। एत्येधत्योश्चेचिवृद्धिर्भवति। ततऊठि। ऊठिचवृद्धिर्भवतीति॥

प्रैऊठ्याद्गुणेचवृद्धिविधानम्। किमिदमिति। एतिरेवात्रविचार्यते। एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः। साहचर्यात्तुद्वयोर्निर्देशः। यद्येतीतितिङन्तानुकरणंततोरूपग्रहणम्। अथेक्श्तिपावितिश्तिपानिर्देशः। ततोधातुग्रहणमितिसंशयात्प्रश्नः। योगविभागादिति। एकस्मिन्योगेएचीत्यस्योठासंबन्धाभावायविभागस्यकर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागसंश्रयः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सायथैवेति। बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्यबाध्याप्रसङ्ग इतिभावः। येननाप्राप्त इति। कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापि बाधस्यान्याय्यत्वात्। अथवेति। अनन्तरेबाध्ये विज्ञाते तद्बाधयावचनस्यचरितार्थत्वादुत्तरेणसहस्पर्द्धायांपरत्वादुत्तरंभवतीत्यर्थः। अक्षादिति। अक्षानूहते वश्यमित्यावश्यके णिनिः। साधनंकृतेतिसमासः। प्रादिति। प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति। प्रोढाशब्द आऊढा ओढा प्रओढा इतिस्थिते ओमाङोश्चेति पररूपंभवति। स्वैरीति। स्वेनात्मने ईरितुं शीलमस्य वश्यमिति णिनिः। इनिने

एवमपि आद्गुण एतः। प्रेतदित्यत्रापि प्राप्नोति। आडि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति। नभविष्यति। नाप्राप्ते पररूपे इयंवृद्धिरारभ्यते। सायथा एडि पररूपंबाधते एवमाङि पररूपंबाधेत। नबाधते। किंकारणम्। येननाप्राप्ते तस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्ते एङि पररूपे इयंवृद्धिरारभ्यते। आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इतीयंवृद्धिरेडि पररूपंबाधिष्यते नाङि पररूपम्॥ अक्षादूहिन्याम्॥ अक्षादूहिन्यांवृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहिणी॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु॥ प्रात ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या। प्रौहः प्रौढः प्रौढिः। प्रैषः प्रैष्यः॥ स्वादीरेरिणोः॥ स्वात ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या। स्वैरं स्वैरी। ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथंस्वैरीति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। स्वैरो ऽस्यास्तीति स्वैरी॥ ऋते च तृतीयासमासे॥ ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्तो दुःखार्तो। ऋत इति किम्। सुखेतो दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किम्। परमर्तः [illegible] इति किम्। सुखेन र्तः॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे वृद्धिर्वक्तव्या। प्रार्णम्। वत्सतरार्णम्। कम्बलार्णम्। वसनार्णम्। ऋणदशाभ्यां च॥ ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या। ऋणार्णं दशार्णम्॥ आटश्च॥ किमर्थश्चकारः। वृद्धेरनुकर्षणार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि आटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। पररूपम्। उस्यो माङ्क्षा टः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। उपसर्गादृति धातौ॥ धाताविति किमर्थम्। इहमाभूत्। प्रर्षभं वनम्। उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीतिवचनमिति ॥

ति। णिनिस्त्वनभिधानान्नभविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादितिभावः। दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा॥ उपसर्गा॥ प्र १८
र्षभमिति। प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुर्ऋषभशब्दे नास्ति। उपसर्गादिति। उपसर्गेणैव धातोरा
क्षेपाद्धातुग्रहणं नकर्तव्यम्। यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते। यथा नासिकायां नसूभावविधौ नतु संभवत्युपसर्गत्वे।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· प्रर्छकइति। प्रगताऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः। यदन्यदिति। सतिधातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयते इति शाकलं दी १४
४२ बाध्यते। अग्नेकुत्रमिति। अग्निस्कुत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद्गुणो
न स्यात् पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति। द्विपदाश्रयत्वात्। आचार्यदेशीयः पण्डितं

क्रियमाणेपि धातुग्रहणे प्रर्छक इति प्राप्नोति। यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपसर्गादृति धातोरिति वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वमृत्यकइति। ऋतिह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। केतुकः संबुद्धिगुणः। केतुग्भवतीत्यस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। केतुग्भवतीत्यस्यावकाशः। इच्छति यच्छति। संबुद्धिगुणस्यावकाशः। अग्ने वायो। इहोभयं प्राप्नोति। अग्नेच्छत्रं अग्नेकुत्रं। वायोच्छत्रं वायोकुत्रम्। संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। [illegible]र्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्गुणः। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि। गुणोपि नित्यः। कृतेपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यो गुणः। नहि कृते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति। तावत्येवच्छे नानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम्। तस्मात्सुष्ठूच्यते केतुकः संबुद्धिगुणः नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यां सगुणाद्यश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः। हूतः। जीनः। संवीतः। भूनः। तुकोवकाशः। अग्निचित्। सोमसुत्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवीषु शकहूषु। णिलोपस्यावकाशः। कारणा हारणा। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। प्रकार्यगतः। प्रहार्यगतः। अल्लोपस्यावकाशः। प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता। तुकः स एव ॥

मन्यत्वादाह। अन्तरेणापीति। आचार्य आह। अनित्यो गुण इति। तस्मादिति। पूर्वोक्तार्थं निगमयति। शकहूष्विति। ह्वयतेः क्विपि
संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च। प्रकार्येति। तुकि सति तेन व्यवधानाद्णि राम:
लोपाप्रसङ्गः ॥ ४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपचच्छतुरिति। छोऽछेदने आत्वम्। अतुस्। आतो लोप इटि चेत्यालोपः। तस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्। छाछा इति स्थिते यदि दी
र्घो दिति पूर्वं तु क्रियात् तदाजन्तत्वाभावाद्ह्रस्वो न स्यात्। अपचच्छदतुरिति। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः। इत्यस्य द्विर्वचने कृते यदि
पूर्वं तुक् स्यात् ततः ऋकारान्तत्वाभावादुरदित्युत्वं न स्यात्। चिच्छर्दयिषतीति। छर्द वमने चुरादिः। ररसोऽत्रेति। ररस् अत्रेति
स्थिते ससजुषो रुः। अतो रोरित्युत्वम्। तत उकारस्याकारस्य च यण् प्राप्नोति पूर्वेण सह गुणश्च। ततुरिरिति। आदृगमेति कि

इहोभयं प्राप्नोति। प्रचिकीर्ष्यगतः। प्रजिहीर्ष्यगतः। अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन। के पुनर
भ्यासगुणादयः। ह्रस्वत्वालेत्वगुणाः। ह्रस्वस्यावकाशः। ययतुः ययुः। तस्थतुः तस्थुः। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नो
ति। अपचच्छतुः अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छदतुः अपच
च्छदुः। इत्वस्यावकाशः। यियक्षति पिपक्षति। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुण
स्यावकाशः। लोलूयते बेभिद्यते। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते। यणादेशाद्गुणः। यणादेशाद्
गुणो भवति विप्रतिषेधेन। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। आद्गुणस्यावकाशः। खट्वेन्द्रः खट्वोदकम्। इहोभयं प्राप्नोति। र
सोऽत्र प्लसोऽत्र। इह [illegible]णवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन। इहरोरवकाशः। आस्तीर्णं निपूर्त्तः पिण्डाः।
य[illegible]देशस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। इहोभयं प्राप्नोति। दूरेह्यध्याजगुरिः। मित्रावरुणौ ततुरिः। किरति गिरति। गु
णवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। यणादेशस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनं चायकः। लवनं लावकः। भलोपधातुप्राति
पदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाश्च यणादेशाश्च भवन्ति विप्रतिषेधेन। भलोपस्यावका
शः। गार्ग्यः वात्स्यः। एकादेशयणादेशयोरवकाशः। दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। दासीदासा
यणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। अचि भलोपस्यावकाशः। दासी दासायणः।
प्लाक्षी प्लाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति ॥

किनोरन्यतरः। लिङ्वद्भावाद्द्विर्वचनं बहुलं छन्दसीत्युत्वम्। रपरत्वं च। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतो मनुष्यजाते
रिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेरपत्यं युवा। यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः।
तत इकारस्य यणेव प्राप्नोति लोपश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. ४३

गाङ्गे। यद्इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते। गाङ्ग इति। शिवाद्यण। सवर्णदीर्घत्वं लोपे
न बाध्यते। श्र्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीये
ति। इगुपधलक्षणः कः। श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत एकादेशः स्व
रितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा। अथवा श्रियमिच्छतीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तो
दात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम्। समानाधिकरणाधिकारे क्तः।

गाङ्गे। यो गाङ्गः। धातुस्वरस्यावकाशः। पचति पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। श्र्यर्थम्। श्री
ईषा श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः। आम्रः शालः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अग्न्युदकम्।
वृक्षार्थम्। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। चिकीर्षुः। औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकी
र्ष्वर्थम्। औपगवार्थम्। समासान्तोदात्तस्यावकाशः। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। एकादेशयणादेशयोः स एव।
इहोभयं प्राप्नोति। राजवैद्यर्थम्। राजवैदीहते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः। नदी कुमारी। एकादेशयणादेश
योः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कुमार्यर्थम्। कुमारीहते। अल्लोपाल्लोपौ चार्द्धधातुके एकादेशाद्बलवतौ विप्रतिषेधेन।
अल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। जिहीर्षिता। एकादेशस्यावकाशः। पचन्ति। पठन्ति। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको
जिहीर्षकः। आल्लोपस्यावकाशः। पपिः सोमं ददिर्गाः। एकादेशस्यावकाशः। यान्ति। वान्ति। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः ययुः।

तृतीया पूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो
न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निरुदकमस्तु सत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्र
कृतिस्वरेण प्रातिपदिक—स्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति। पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत्। वृक्षार्थ
मिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्येकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिद्ध्यति। पूर्वत्वेकादेशे न सिद्ध्येत्। चिकी
र्ष्वर्थमिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम्। औपगवार्थमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम्। राजवै
दीहत इति। राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः। ईहत इत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

दी १४

राम: ४३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चिक्षियिवेति। इट्क्षियेलिट्। क्रादिनियमादिट् सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ्। येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोपवादावियङुवङौ। सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधु चिनोतीति साधुचायी। साधुकारिणि चेति णिनिः। सुष्ठु चिनोतीति तच्छीलः सुचायी। सुप्यजाताविति णिनिः। सुपीति वर्तमाने सुब्ग्रहणं सुस्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये ह्युक्तम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नंभावुकः। आढ्यसुभगेत्यनुवर्तमाने कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः। वृक्षाणामिति। नुडागमस्यान्त्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। न हि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पञ्चानामित्यादिरवकाशः। क्वचिदग्नी

इयङुवङ्गुणवृद्धिदित्किन्नित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन। इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ श्रियः। भुवौ भुवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। चिक्षियिव। चिक्षियिम। लुलुवुः पुपुवुः। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। साधुचायी। सुचायी। नग्नंभावुकोऽध्वर्युः। शायिता शायितुम्। टितोऽवकाशः। षण्णां सप्तानां पञ्चानाम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। कितोऽवकाशः। साधुदायी। सुष्ठुदायी। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। दा[illegible]को धायकः। मितोऽवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। अस्थीनि दधीनि। अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामवकाशः। होतापोतारौ। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्नेन्द्रम्। उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः। समीपं द्वीपम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वौ भयं प्राप्नोति। नीपं वीपं प्रेपं परेपम् ॥

नामिति पाठः। तत्रायं भावः। अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुट् दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायक इति। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुडागमम् आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अस्थीनीति। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्। अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति। अत्र यणप्राप्तः। प्रेपमिति। सवर्णदीर्घत्वं चैत्वेन बाध्यते। ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा०कै० औतो॥ ओतश्शिडीति। साहचर्यस्यान्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते। सुप एव हि शसोऽत्र संभवो चीत्यधिकारश्चद्योतस्याग्रह दी० १४
४४ णात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप्। अम्भावः। विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः। न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह। गोग्रह

औतोम्शसोः॥ ओतश्शिडि प्रतिषेधः॥ ओतश्शिडि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। गोग्रहणं करिष्यते। आ गोत इति वक्तव्यम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्यां गच्छ। समासाच्च प्रतिषेधः॥ समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य। शबलगुं पश्य। ननु च औत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणमात्वम् [illegible] बहिरङ्गलक्षणमात्वम्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। ननु च आ गोत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। कथम्। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। नेत्याह। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। आ गोत इत्युच्यमानेऽपि न दोषः। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमोतश्शिडि प्रतिषेध इति। सुबधिकारोऽयमिदम्। सुपीति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। वा सुप्यापिशलेरिति। यद्यनुवर्तते इहापि विभाषा प्राप्नोति। सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्। एवमप्यस्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात्। अम्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। गां पश्य। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वृद्धिबलीयस्त्वात्। परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति। न वानवकाशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाशमात्वम्। वृद्धिं बाधिष्यते। सावकाशमात्वम्। कोऽवकाशः। द्यां गच्छ॥

णइति। अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति। समासाच्चेति। एकयोगे चेति। यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः। राम:
द्योश्चेति। ओतो णिदिति सूत्रं पठितव्यं गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम्। वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम्॥ ४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एङि॥ तुन्वोरिति। सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः। तु आवत् त्वावत्। नु वा नीति। वा ते लोडु त्तमैकवचने वा नीति रूपम्। एक एवेति। अर्थभेदाभावादेको निपातः। एवे चानियोग इति। नियोगोऽवश्यंभावोऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति। यथाक्वेव भोक्ष्य ते। अत्रानवक्लृप्तावेव शब्दः। यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः। शकन्ध्विति। अन्धुरुदपानम्। कुलटेति। अट ति इत्यस्मादपचाघ

ह्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः॥ घोश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया। किं प्रयोजनम्। यद्यावद्वन्द्वेति दर्शनात्। स ते द्यावद्वन्द्वं शतं शतं भूमी रुतस्कुः। यावता चेदानीं घोरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते। अनवकाशमालं रद्धिं बाधि ष्यते॥ एङि पररूपम्॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपातनउपसंख्यानम्॥ पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्वकारादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तु वै तै। नु वै न्वै। वकारादौ किमर्थम्। त्वावत् न्वावत्। निपात इति किमर्थम्। तु वा नि। नु वा नि। न वा निपातैकत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। निपातैकत्वात्। एक एवायं निपातः। तैन्वै॥ एवे चा नियोगे॥ पररूपं वक्तव्यम्। इह एव। इहेव। अद्येव। अनियोग इति किमर्थम्। इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव तत्वमि ह वयं सुशेवाः। शकन्ध्वादिषु च॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्। शक अन्धुः। शकन्धुः। कुल ट्या। कुलटा। सीम अन्तः। सीमन्तः। केशेष्विति वक्तव्यम्। यो हि सीम्नो न्तः सीमान्तः स भवति॥ ओत्वोष्ठयोः स मासे वा॥ पररूपं वक्तव्यम्। स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठी। बिम्बौष्ठी॥ एमन्नादिषु छन्दसि॥ पररूपं वक्त व्यम्। अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्मन्सादयामि॥ ओमाङोश्च॥ किमर्थश्चकारः। एङीत्यनुकृष्यते। किं प्रयो जनम्। इह मा भूत्। आ अश्र्यात्। अश्र्यात्। अद्य अश्र्यात्। अद्याश्र्यात्। कदा अश्र्यात्। कदाश्र्यात्। नैतदस्ति प्र योजनम्। अद्याश्र्यादित्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। चोनर्थको नधिकारादेङः॥ उस्योमाङ्क्ष्वा टः प्रतिषेधः॥ उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्रीयत्। औढीयत्। औङ्कारीयत्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम्। आटो विवृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यद्प्रा प्नोति तन्माभूदिति ॥

च्। पश्चात्कुलेन संबन्धः। अन्यथा कर्मण्यणित्यण्प्रसङ्गः। ओत्वोष्ठयोरिति। ओतुर्बिडालः॥ ओमा॥ अद्यश्र्यादिति। प्रतिपदविधे र्लक्षणत्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते। औढायदिति। वहे राङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढमिति रूपं ततः क्वाचि लङि रूपमेतत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· उस्य॥अर्थवद्ग्रहणमिति।अस्युत्वन्नं प्रातिपदिकसंज्ञा शब्दरूपस्य आनर्थक्यम्।नैषेति।ननु न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति क ६ १४
४५ थमनाश्रयणमुपपद्यते।अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः।तच्चानित्यत्वमप्यनूतृजितितन्त्रचोर्भेदेनोपादानेनार्वादेशात् निर
स्यर्थेन ज्ञापितम्।नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गान्निवृत्तेः सिद्धत्वात्।भिन्द्युरिति।अनागमकानां सागमका आदे
शादिति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्य।यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्त
दार्थवत्त्वमेवोसः।एवं तर्हीति।उस्रशब्दो वसेः स्फायितञ्चीति रकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते।शासिवसीति षत्वं न रपरे इति प्रतिषेधा

उस्यपदान्तात्। अपदान्तादिति किमर्थम्।का उस्रा कोस्रा।अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम्।कस्मान्न भवति।
का उस्रा कोस्रा।अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति।नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्।इह हि दोषः स्यात्।भिन्द्युः।एवं
तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति।उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं
कर्तव्यम्।अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति।इह मा भूत्।दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति॥अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥इताव
नेकाज्ग्रहणं श्रदर्थम्।इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्।किं प्रयोजनम्।श्रदर्थम्।इह मा भूत्।श्रदिति।नाम्रेडि
तस्यान्त्यस्य तु वा॥नित्यमाम्रेडिते डाचि। पररूपं कर्तव्यम्।पटपटायति।अकारान्तानुकरणाद्वा॥अथवा अ
कारान्तमेतदनुकरणम्।भवेत्सिद्धं यदा अकारान्तम्।यदा तु खलु अच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति।विचित्रास्तद्धितवृ
त्तयः।नातस्तद्धित उत्पद्यते॥अकः सवर्णे दीर्घः॥सवर्णदीर्घत्वे ऋति ॠ वा वचनम्।सवर्णदीर्घत्वे ऋति ॠ वा
भवतीति वक्तव्यम्।होतॄकारो होतृकारः।ऌति ॡ वा ऌति ऌ वा भवतीति वक्तव्यम्।होतॢकारः।होतॢकारः।
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

न भवति।एवमत्रोस्रेति लाक्षणिकं रूपम्।नाम्रेडि॥नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चित्प्रक्षिप्तम्।विचित्रा इति।
प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः॥अकः॥ऋ वेति।ऋऌ इत्येतयोः सवर्णत्वाद्विहिताभ्यामृकारऌ
काराभ्याम् सावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणाद्दूतीयमात्रत्वाद्द्विकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम्॥ इत्युपाध्यायजै रामः
यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमशब्दः संनिवेशविशेषापेक्षोभिधेयेवर्तते। तत्रविशेषानवधारणात्पृच्छति। कयोरिति। ननुधातु
निपातादीनामपि प्राथम्यसंभवाद्विशेषविषयः प्रश्नोनोपपद्यते। नैषदोषः। दीर्घाज्जसिचेतिलिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभ
क्त्योः प्रत्यययोर्वाग्रहणेऽतः प्रतिषेधउपपद्यतेनतुधात्वादीनामन्यतमग्रहणात्। ननुसामान्यग्रहणेपिप्रतिषेधोपपत्तेलि
ङ्गत्वानुपपत्तिः। नैतदस्ति। प्रथमयोरितिकस्यचिदेवविशेषस्यग्रहणंनतुयौगपद्येनसर्वेषांविशेषाणाम्। सर्वविशेषविष
यस्यसंनिवेशापेक्षस्यप्राथम्यस्ययुगपद्बुद्ध्यापेक्षितुमशक्यत्वात्। प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य। तत्रप्रसिद्ध्या
श्रयेणविभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्। प्रातिपदिकार्थेत्यादौविभक्तिग्रहणस्यप्रसिद्धत्वात्। अन्तरङ्गत्वात्तुप्रत्ययग्रहणमाशङ्कित
म्। प्रत्ययस्यहिप्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्यतुबहिरङ्गम्। तत्रप्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापिप्रथमशब्देनाभिधा
नम्। यथार्दूर्चाःपुंसिचेतिगोमयादीनामर्द्धर्चशब्देन। तथाचबहुवचनंकृतम्। अन्येत्वाहुः। द्वितीयस्यतुप्रथमापेक्षत्वाद्द्वितीयत्वं
नान्यथा। ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपिपरापेक्षंप्राथम्यंमुख्यमेव। तत्रप्रथमयोरितिस्त्रीलिङ्गनिर्देशेविभक्ति

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदंप्रथमयोर्ग्रहणम्। किंविभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः।
विभक्त्योरित्याह। कथंज्ञायते। अचीतिवर्तते। नचाजादीप्रथमौप्रत्ययौस्तः। ननुचैवंविज्ञायते। अजादीयौ
प्रथमौ। अजादीनांवायौप्रथमाविति ।

ग्रहणम्। पुल्लिङ्गनिर्देशेतुप्रत्ययग्रहणम्। समानश्चनिर्देशइतिसन्देहः। नचाजादीइति। प्रथमयोरितिविशेष्यंतद्विशेषणमचीति
तेनाजाद्योः प्रथमयोरिहग्रहणंनचसुशब्दोऽजादिर्भवतीतिनासाविहप्रथमशब्देनगृह्यतेविभक्त्योस्त्वजादित्वंसंभवतीतितयोरे
वग्रहणम्। यद्यपिप्रथमेत्रिकेसुशब्दस्याजादित्वासंभवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकत्रिकस्याजादिव्यपदेशइतिअजाद्योः प्रथम
योरितिसंबन्धोपपत्तिः। प्रत्यययोस्तुग्रहणेसुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चप्राथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरितिसंबन्धायोगः। अजादी
यौप्रथमाविति। अजादीविशेष्यौतद्विशेषणंप्रथमयोरिति। तेनायमर्थोभवत्यजादीयौप्रत्ययौअन्यापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौ
तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घइत्येवमौजसोरेवग्रहणंप्राप्नोतीतिविभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणंनलिङ्गम्। अजादीनांवेति। अची
तिवर्ततेनिर्द्धारणसप्तमीचेहाश्रीयतेजातौचैकवचनम्। तुल्यजातीयस्यचनिर्द्धारणंभवतीत्यजादीनांप्रथमौयावजादीअन्या
जादिप्रत्ययापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौतौचौजसावेवेतिविभक्तिग्रहणेलिङ्गाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीति वर्त्तते तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते। सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणि त्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्रहणं संपत्स्यते। अथ किमर्थमिति। खट्वां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह। न सिध्यतीति। यत्पूर्वस्मिन्निति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्त्तत इत्यर्थः। एवमपीति। अमीत्यादि सिद्धार्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्। सवर्णग्रहणमिति। ततश्च वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति। कुतो व्यवस्थे

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथवा सुपीति वर्त्तते। अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते। न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्युच्यमानेऽम्यपि दीर्घः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। यत्पूर्वस्मिन्योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्। एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्षम्। द्विमात्रः प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते। कुतो व्यवस्था। आन्तर्यतः। यथैवमग्नीवायू त्रिमात्रः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। द्विमात्रः प्राप्नोति। तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्त्यम्। तस्मिन्ननुवर्त्तमानेऽमि पूर्वत्वमपि वक्तव्यम्। अथ किमर्थं पृथग्युच्यते न हि वोच्येत प्रथमयोः सर्वसवर्णोऽमि चेति। यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि दीर्घः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। दीर्घग्रहणं निवर्त्तयिष्यते। एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते ।

ति। वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षादित्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति। तथाहि। यदि पूर्वाव्यक्तिराश्रीयते तदाऽग्नीत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः। अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः। आन्तर्यत इति। पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतस्य विषयेऽस्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते। त्रिमात्रः प्राप्नोतीति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतस्य विषयेऽस्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः। तस्मादिति। यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः। अमि चेति। राम॰

पुनः पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भावः। दीर्घग्रहणमिति। अमि चेत्यत्रेति भावः। एवमपीति। ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः॥ ४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वस्मिन्योग इति। पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नी इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्तदोषः। प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। अपि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत्। तस्मादुभयमिति। अथोभयस्मिन्नर्थे कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम्। यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। नैतदस्ति। व्यक्तिपक्षस्यापि संभवाद् अग्नी इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात्। वृक्षा इति। अत्राद्गुणः प्राप्तः। ततो दीर्घः। ततः परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। ततः

पूर्वस्मिन्योगे विप्रतिषिद्धम्। यदि पूर्वो न दीर्घः। अथ दीर्घो न पूर्वः। पूर्वश्च दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम्। तस्मादुभयमारब्धव्यम्। पृथक्वक्तव्यम्। प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः। प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति। ततः पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति। किमर्थो योगविभागः। सवर्णदीर्घार्थः। सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते। नोत्सहते बाधितुम्। किं कारणम्। आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु। आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः। तत्सर्वबाधकम्। सर्वबाधकत्वात्प्राप्नोति। अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अम्यतिप्रसङ्गः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति। वृक्षम्। प्लक्षम्। यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममि पूर्वत्वमपि बाधेत। नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥

पररूपप्रसङ्ग इति। आद्गुणेति। तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेऽपीति। यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशमपि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथापि पूर्वत्वं न बाध्यते। पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदा तस्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथवा अयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति। योगविभाग इति। चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नत्वस्येति। तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य परामर्शाद्गिरीन् वायूनित्यादावेव नत्वं
स्यात् न तु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घविधीयमानदीर्घत्वर्थः। एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदित
म्। यत्रोच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रि
यते तदा नास्ति दोषः। यत्रोच्यते उभयं निर्वृत्तं तदपेक्षिष्यामहे इति। एतान् गा इति। औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः। इज्ग्रह

नत्वस्य चाभावः। वृक्षान् प्लक्षान्। किं कारणम्। तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्। तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दि
श्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। तस्माच्छसो नः पुंसि। किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दिश्यते। इह माभूत्।
एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येति। अस्तु तर्ह्येकयोग एव। ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति।
नैष दोषः। इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य। यदयं नादिचीति इज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न जश्श
सोः पररूपं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह माभूत्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षा
न्। यदि च जश्शसोः पररूपं स्यादिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति त
त इज्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात् दीर्घाज्जसि चेति। यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमि
ज्ग्रहणं कुर्वीत। इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रह
णं कुर्वीत नापि जस्ग्रहणं कुर्वीत एतावदयं ब्रूयात् दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति।
दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रेति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जश्
शसोः पररूपं भवतीति। अथवा पुनरस्तु योगविभागः ॥

णं त्विति। यदि जश्शसोः पररूपं स्यात्तदा नादिचीत्येव ब्रूयादिच्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्ये
ति भावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौ वध्वावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यद्युत्तरार्थमिति। एवं सति पृथग्वि
भक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्च दीर्घाज्जसीति लाघवं भवति। इहापीति। सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमा
णस्येज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्त्वाज्ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घाच्छसीति। दीर्घाज्जसोरित्यस्मादपि लघुत
रोऽयं सूत्रन्यास इति भावः। तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किं त्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अमियदुक्तमिति। प्रथमयोरितियोगविभागेनदीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादकोदीर्घादिति। एकयाक्षुद्धयाअकृस्थानिकत्रिसूत्रीविहितोदीर्घः परामृश्यतइत्यर्थः। अकःसवर्णेदीर्घइत्यनेनविहितस्यदीर्घस्यानर्थकःपरामर्शइतिमत्वाह। अथवेति। प्रथमयोरित्येवंयोविहितोदीर्घःपरामृश्यतेइतिसूत्रद्वयविषयेनत्वंसिध्यति। मध्येपवादादिति। न्यायश्चायंनतुवचनम्। यद्दस्यतियद्येतदस्तीति। नहिवचनस्यासत्वासंभावनान्यायस्तुक्वचित्कश्चिदाश्रीयतइतियुज्यतेवक्तुम्। यद्येतदस्तीति। यदाबाध्य

ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यतिप्रसङ्गइति। नैषदोषः। अस्त्वपियोगविभागःकरिष्यते। अमियदुक्तंतन्नभवतीति। ततःपूर्वः। पूर्वश्चभवत्यमीति। यदप्युच्यतेनकाराभावश्चतस्मादित्यनन्तरनिर्देशादिति। कःपुनरर्हतितस्मादित्यनेनानन्तरंयोगंनिर्देष्टुम्। एवंकिलप्रतिनिर्दिश्येततस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति। तच्चन। एवंप्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादकोदीर्घादिति। अथवातस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति। अथवापुनरस्तुअस्त्येकयोगः। ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यतिप्रसङ्गइति। नैषदोषः। मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तेइत्येवमयंयोगविभागःपररूपंबाधिष्यते। अमिपूर्वत्वंनबाधिष्यते। यद्येतदस्तिमध्येपवादाःपुरस्तादपवादाइतिनार्थएकेनापियोगविभागेन। पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तइत्येवंपररूपमकःसवर्णेदीर्घत्वंबाधिष्यते। प्रथमयोःपूर्वसवर्णत्वंनबाधिष्यते। अथवासप्तमेयोगविभागःकरिष्यते। इदमस्ति। अतोदीर्घोयञिसुपिचेति। ततोवक्ष्यामिबहुवचने। बहुवचनेचअतोदीर्घोभवति। ततोझल्येत्। एकारश्चभवतिबहुवचनेझलीति। इहापितर्हिप्राप्नोति। वृक्षाणाम्। प्लक्षाणाम्। तत्रकोदोषः। दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांनुडिति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यंखल्वपिदीर्घत्वम्। कृतेपिनुटिप्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्चदीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्राप्नोति ॥

निलक्षणानिभेदेनापेक्ष्यन्तेतदाक्रमव्यतिक्रमेहेत्वभावात्पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वामध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादाइतिचाश्रीयते। यदात्तुलक्षणसमुदायोबाध्यत्वेनापेक्ष्यतेतदातस्यैकत्वान्नास्त्यैवैतन्मध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादाइतिच। अथवासप्तमइति। वृक्षअसइतिस्थितेपूर्वस्यदीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घःशसितुप्रथमयोःपूर्वसवर्णइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एवंतर्हीति।अकारेणचाणत्वाद्आकारोगृह्यते।कीलालपानामिति।ह्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वत्वेबहुवचनइतिदीर्घत्वेकृतेआ
तोधातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः।नपुंसकस्यनेति।ह्रस्वनद्यापोनुडित्यत्रसूत्रेस्वमोर्नपुंसकादित्यतोनपुंसकग्रह
णंनेतराच्छन्दसीत्यतोनेतिचानुवर्त्तते।आतोधातोर्लोपइतिचततोनपुंसकस्यातोधातोर्लोपाभावेनुडेवभविष्यतीत्यर्थः॥

एवंतर्ह्याद्ग्रहणमिहापिप्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।आज्जसेरसुक्।तेनकृतेपिदीर्घत्वेनुड्भविष्यति।
इहापितर्हिप्राप्नोति।कीलालपांशुभंयाम्।आतोलोपोत्रबाधकोभविष्यति।इदमिहसंप्रधार्यंलोपःक्रिय
तांनुडिति।किमत्रकर्त्तव्यम्।परत्वान्नुट्।एवंतर्हिह्रस्वनद्यापोनुडित्यत्रातोधातोरित्यातोलोपःसंबन्धमनु
वर्त्तिष्यते।इहापितर्हिप्राप्नोति।कीलालपानांब्राह्मणकुलानाम्।नपुंसकस्येत्यप्यनुवर्त्तिष्यते॥तस्माच्छ
सोनःपुंसि॥किमिदंनत्वंपुंसांबहुत्वेभवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्दूहुषु।कस्मात्रविशेषः।नत्वंपुंसांबहुत्वेचेत्स्तुं
शब्दादिष्यतेस्त्रियाम्।तन्नसिद्ध्यति।भ्रुकुंसान्पश्येति।नपुंसकेतथैवेष्टम्।तच्चनसिद्ध्यति।षण्ढान्पश्यपण्ड
कान्पश्येति।स्त्रीशब्दाच्चप्रसज्यते।स्त्रीशब्दाच्चप्राप्नोति।चञ्चाःपश्य।वध्रिकाःपश्य।खरकुटीःपश्य।अस्तुत
र्हिपुंशब्दाद्दूहुषु।पुंशब्दादितिचेदिष्टंस्थूरापत्येनसिद्ध्यति।स्थूरान्पश्येति।कुण्डिन्याःअररकायाःअपत्ये
चनसिध्यति।कुण्डिनान्पश्य।अररकान्पश्य।पुंस्प्राधान्यात्सिध्यति।पुंप्रधानाएतेशब्दाः।ततोनत्वंभवि
ष्यति।पुंप्राधान्येतएवस्युर्येदोषाःपूर्वचोदिताः।भ्रुकुंसान्पश्यषण्ढान्पश्यपण्डकान्पश्यचञ्चाःपश्यव
ध्रिकाःपश्यखरकुटीःपश्येति ॥

तस्मात्॥किमिदमिति।पुंसीतिकिंशसोविशेषणंपुंबहुत्वेयःशसुत्पन्नइतिअथप्रकृतेःपुंशब्दाद्यःशसितिप्रश्नः।भ्रुकुंसा
न्पश्येति।स्तनकेशसंबन्धात्स्त्रीप्रतिभासंभ्रुकुंसार्थस्यमन्यते।षण्ढानिति।षण्ढशब्देनप्रसवासमर्थस्यनपुंसकस्याभि
धानम्।चञ्चाइति।चञ्चेवचञ्चा।इवेप्रतिकृतौसंज्ञायामितिकन्।लुम्मनुष्यइतिलुप्।चञ्चाशब्देनपुंसोभिधानान्नत्वप्रसङ्गः।स्थूरानिति।
स्थूरायाअपत्यानि।गर्गादिभ्योयञ्।यञञोश्चेतिलुक्।लुक्तद्धितलुकीतिटापोलुक्।ततस्थूरशब्दस्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः।कु
ण्डिनानिति।कुण्डिन्याअपत्यानि।गर्गादिभ्योयञ्।आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजितियञोलुक्।कुण्डिनीशब्दस्यकुण्डिन
आदेशःसचस्त्रीलिङ्गादेशत्वात्स्त्रीशब्दः।अररकायाःपूर्ववद्यञादि ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्माद्यस्मिन्निति। अर्थपक्षंपरतआश्रयिष्यति। द्वयोरपितुपक्षयोर्दोषाभावः। तथाहि। पुंवाची शब्दः पुंशब्दउच्यते। ततोभ्युक्तं
सादृयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दाउच्यन्तइतिनानयोः पक्षयोः फलभेदः। षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपिपुंस्त्वानुगतए
वनपुंसकरूपोर्थउच्यते। यथानपुंसकोभवदितिनपुंसकशब्देन। स्त्रीसूत्रेहिनवैयाकरणैः शङ्क्यं लौकिकंलिङ्गमास्थातुमि
त्यादिनाविशिष्टमेवलिङ्गं लक्षणंभाष्यकारेणाश्रितम्। स्थूरादयोपिप्रत्ययलुकिकृतेपुंसिवर्तमानाः पुंशब्दाएवभवन्ति। व
ध्रिकादिषुप्रयुक्तवदिति। लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनेइतिपुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाभावइत्यर्थः॥ अमि॥ वाच्छन्दसीत्येवेति। एत

तस्माद्यस्मिन्पक्षेल्पीयांसोदोषाः तमास्थायप्रविधेयंदोषेषु। नत्वंपुंसांबहुत्वेचेत्पुंशब्दादिष्यतेस्त्रियाम्। का
नपुंसकेतथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्चप्रसज्यते। पुंशब्दादितिचेदिष्टं स्थूरापत्येनसिध्यति। कुण्डिन्याअररकायाः पुं
स्प्राधान्यात्प्रसिध्यति॥ पुंस्प्राधान्येतएवस्युर्दोषाः पूर्वचोदिताः। तस्मादर्थेभवेन्नत्वंवध्रिकादिषुयुक्तवत्॥
अमिपूर्वः॥ वाच्छन्दसीत्येव। यमींचयम्यंचशमींचशम्यंच। गौरींचगौर्यंचकिशोरींचकिशोर्यंच॥ संप्रसार
णाच्च॥ वाच्छन्दसीत्येव। मित्रावरुणौयज्यमानः। मित्रावरुणौइज्यमानः। संप्रसारणात्परपूर्वत्वेसमाना
ङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। संप्रसारणात्परपूर्वत्वेसमानाङ्गग्रहणंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। अ
समानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। असमानाङ्गस्यमाभूदिति। शकहूर्थम्। परिव्यर्थम्। सिद्धमसंप्रसारणात्। सिद्ध
मेतत्। कथम्। असंप्रसारणात्। कथमसंप्रसारणम्। वाक्यस्यसंप्रसारणसंज्ञानवर्णस्य ॥

च्चवाक्यभेदेनसंबध्यते। अन्यथाभाषायांनस्यात्। शम्यंचेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावेपूर्वसवर्णदीर्घोपि
नभवतितयोरन्तविशेषाभावादियणादेशएवभवति॥ संप्र॥ समानाङ्गग्रहणमिति। यदिसंप्रसारणंतस्माच्चपरोजेक
स्मिन्नङ्गेभवतस्तदापूर्वैकादेशोभवतिनान्यथा। शकहूर्थमिति। अन्यस्मिन्नङ्गेसंप्रसारणमन्यस्मिन्नजितिपूर्वैकादेशाभा
वः। अत्रान्तवद्भावेनौकारस्यसंप्रसारणत्वम्। सिद्धमिति। वाक्यस्यसंप्रसारणसंज्ञायांवर्णस्यनास्तिसंप्रसारणसंज्ञा। सतुसं
प्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकंलभते। शकहूर्थमित्यादौत्वेकादेशशास्त्रेणनिर्वर्तितउकारइतिना
स्तिसंप्रसारणव्यपदेशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णस्य चेति। यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः। अन्तवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रति
षेधात्। अन्तरङ्गत्वाच्च हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात् पूर्वैकादेशाभावः। संप्रसारणदीर्घे तु वचन
सामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते। कार्यकृतत्वादिति। शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभा
वः। युक्तं यत्तस्यैवेति। पराङ्गमग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते। तत्र योजना

अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव। वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथम्। अन्यो यं संप्रसारणासंप्र
सारणयोः स्थाने एक आदिश्यते। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्य
था वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्या
सः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणो
ग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। तस्मात् पूर्वोक्त एव परिहारः। सिद्ध
मसंप्रसारणादिति। यदि तर्हि नेदं प्रसारणं हल इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात्। अन
वकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति। अन्तवत्त्वाद्वा। अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं
भविष्यति। आटो वृद्धेरियङ्। आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन। आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्या
वकाशः। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। इयङो वकाशः। अधीयाते। अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अध्यैयाताम्। अध्यैय
त। इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। कान्तरङ्गता। वर्णा
श्रयाटो वृद्धिः। अङ्गस्येयङादेशः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामियङादेश इति। किमत्र कर्त
व्यम्। परत्वादियङ् ॥

भावान्नानुष्ठीयते। यत्तु तदाश्रयमिति। यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्विद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः। अग्न्याधाननि
मित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमि
ति फलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्त्तयेदित्यपरिहारः कार्यकृतत्वादिति। अध्यैयातामिति। कृतेयुलादेशेषादूक्रियत इति प्र
क्रियामाश्रित्य विचार्यते। अन्तरङ्गेति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्यचलक्षणान्तरेणेति। एतस्कचिदाश्रीयतेकचिन्न। यथोक्तंतद्ब्राह्मणकुलमित्यादौत्यदादिभ्योलुग्वक्तव्यइति। यस्यचलक्ष
णान्तरेणेतिलाश्रीयमाणेनित्यत्वाल्लुकिसद्भस्यह्यतोमितिलक्षणेननिमित्तत्वविहन्यतेनपुनस्त्यदाद्यत्वेनैवेतिनस्यादनित्य
त्वंलुकः। तत्रयदालक्षणयोरेवविचारः किंलक्षणंनित्यंकिमनित्यमितितदाचयस्यचलक्षणान्तरेणेतिन्यायः। यदातुकार्ययोर्वि
चारः कस्मिन्कार्येप्रवृत्तेकिंप्रवर्त्ततेकिंनप्रवर्त्ततइतितदानास्त्येवयस्यचलक्षणान्तरेणेति। उपदिद्रुजतुरिति। पूर्वंसवर्णदीर्घ

निस्यआडागमः। कृतेपीयडि प्राप्नोत्यकृतेपि। इयङपिनित्यः। कृतेप्याटिप्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यइयङ्न
हिकृतेआटिप्राप्नोति। किंकारणम्। अन्तरङ्गात्आटोवृद्धिः। यस्यचलक्षणान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्य
म्। नचात्राडेवेयङोनिमित्तंविहन्ति। अवश्यंलक्षणान्तरमाटोवृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादे
शः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। क। आङभ्यासयोः। आद्गु
णस्यावकाशः। खट्वाइन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकम्। खट्वोदकम्। सवर्णदीर्घस्यावकाशः। दण्डाग्रम्।
क्षुपाग्रम्। इहोभयंप्राप्नोति। अद्यआऊढा। अद्योढा। कदाआऊढाकदोढा। उपइइजतुः। उपेजतुः। उपउउपतुः। उ
पोपतुः। सवर्णदीर्घत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थेनतावन्नार्थः। अस्त्वत्रादगुणः। आद्गुणेकृतेअयवौच। हला
दिशेषः पुनराद्गुणोभविष्यति। भवेत्सिद्धंउपेजतुः उपेजुरिति। इदंतुनसिद्ध्यति। उपोपतुरुपोपुरिति। अत्रह्याद्गु
णेकृते ओदन्तोनिपातइतिप्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येतिप्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति। पदान्तप्रकरणेप्र
कृतिभावः। नचैषपदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेनग्राहिष्यते। एवंतर्ह्येतदेवात्रनास्तिओदन्तोनिपातइ
ति। किंकारणम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापितर्हिअद्योढाकदोढेतिभवेद्रूपं
सिद्धंस्यात् ॥

त्वंभवतिपश्चादाद्गुणः। अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति। प्रकारान्तरेणतत्सिद्धिंप्रदर्शयितुमाह। अभ्यासेति। हलादिःशेषइति।
अभ्यासानभ्या स्योरेकादेशएकारोभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेनगृह्यतेतत्स्थानिकोप्ययादेशः स्थानिवद्भावाद
भ्यासइतिभावः। एकारस्यलभ्यासह्रस्वोनभवति। ह्रस्वेकर्त्तव्येनाभ्यासादिषित्यन्तादिवद्भावनिषेधात्। पदान्तभक्तइति। अन्त
वद्भावात्पदान्तकार्यंलभतइत्यर्थः। इहापीति। विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वरदोषस्त्विति। अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः। शिष्टमनुदात्तम्। तत्र य दि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तत आद्गुण एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्ष उदात्तः स्यात् पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्त्तव्ये एकादेश स्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्चास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति। आङि पररूपवचनं चेति। न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः। विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यं प रिहर्त्तुमाह। नानर्थकमिति। यदा पूर्वमाद्गुणः प्रवर्त्तते तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम्। वि

स्वरदोषस्तु। स्वरे तु दोषो भवति। अद्योढा एवं स्वरः प्रसज्येत। अद्योढाद्य लिचेष्यते। आङि पररूपवचनं चेद् नोमनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। ज्ञापनार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। आङि पररूपं तु ज्ञापकम्। अन्तरङ्गं बलीयस्त्वस्य। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति। किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम्। यावता द्वे पदे आश्रित्य स वर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि। धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नाद्यशब्देन। किमर्थं तर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते। अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वबहिर्लोपटे नङेर्यङि स्मिन् ङिणत्वेत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्ष णाद्वर्णविकारात्। पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्। अग्नी अत्र। वायू अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्ण विकार आवादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वसवर्णः। पूर्वत्वं। शकहूर्थं परिव्यर्थं पूर्वत्वं च प्राप्नो ति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः ॥

प्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति। नाद्यशब्देनेति। अद्येत्यस्याधारार्थस्याङा संबन्धो नास्ति क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य। अङादिष्वस्यार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ। परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः। अग्नी अत्रेति। अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः। एवं शकहू आ अर्थम्। अकारित अत्र। पचहि इदम्। वृक्ष आ अत्र। वृक्ष ए अत्र। अग्नि इदम्। यया अ अत्र। वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्ष अस् अद् इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तत्र रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धमुत्वेत्वाभ्यामसिद्धं वृक्षोऽत्रेति। ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पू र्वं भाव्यम्। तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वस्रीय इति। स्वसुश्छः। एतान्यपीति। लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः। न चैतदिति। अब्राह्मणशब्दे न ब्राह्मणसदृशस्य क्षत्रियादेर्ग्रहणात् कुञ्ज्वादिशब्दैः क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेध इति। युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्तस्य स निषिध्यत इत्यर्थः। मायूरिरिति। मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ्। तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। तस्य लुक्। ग्लुचुकायनेरिति। ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। ततो यून्यण्। तस्य लुक्यण एव भवति। अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात्। कापिञ्जलादेरिति। कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ्। ततो यूनि

छः। स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः। स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः। स्वास्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्रीयाः। एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि। अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम्। उक्तमेतत्। अणिञोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति। अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते। न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम्। अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः। यदन्यद्ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि। प्रसज्यायं प्रतिषेधः ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। मायूरिः। कापोतिः। कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्। एवं तर्हि अण्ण्योः सर्वत्र प्रयोजनम्। अण्। ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः। ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्राः ग्लौचुकायनाः। ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम्। कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः। कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः। प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः। प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः। युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं। गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात्। यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः। तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति। अन्यथा छः स्यात्। प्राग्दीव्यत इति। प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। वृद्धवदिति। गोत्रवदित्यर्थः। अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्राश्रयकार्याप्रसङ्गः। गार्ग्यायणानामिति। गर्गस्यापत्यं गोत्रं गर्गादिभ्यो यञ्। तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। तदन्तात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। इदमर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् इति वुञ्। सास्य भक्तिरित्यत्रार्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ्। औपगवेरिति। सत्यतिदेशे यूनि लुगस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· एतद्दोषपरिहारायाह। यदि पुनरिति। यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्यय ४१३
४३ स्यानुत्पाताद्विजभावादिञश्चेत्यण्न भविष्यतीत्यर्थः। अतिदिश्येतेति। अतोयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः। एवं वाक्यशेषेण मि
ति। उभयसंभवेन न भवतीत्यध्याहरिष्यतइत्यर्थः। एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते। तद्व
क्तव्यमिति। ततश्च गौरवं स्यादिति भावः। अथवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। एतेन गौरवं परिहृतम्। कथमिति। यूनि लुगित्य
स्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम्। विधेयकार्यानिर्देशात्। ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गर्गीया गार्ग्या

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टु
म्। ~वतिनिर्देशोयम्। कामचारश्च भवतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु य
वाः सन्ति न सन्तीति मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति न भवतीति। एवं
वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति। एवं प्राग्दीव्यतोधिकारे यून्यपि न भवतीति।
तद्वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते। कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतर
स्यामिति। फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्या
यणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नो
ति। यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोतिदिश्यते। प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति। तद्वक्तव्यम्।
यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते। तत्कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्व
र्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्। तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गा
र्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥

यणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः। फक्फिञ्वर्तीति। वर्तनं वर्तः फक्फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः स विद्यते यस्मिन्यूनि
स वा वृद्धवत्। ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्तिः पक्षेनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः। यदा तर्हीति। गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां य
दा वृद्धवदतिदेशात्फकोनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति। यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात्फक् श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ् राम:
न प्राप्नोतीति। इदानीमर्थातिदेशं दर्शनायाह। यदि पुनरिति। यूनि लुगित्येतदिति। यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्विधेय इत्यर्थः। ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। प्रागोत्रसंज्ञायां गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ ततश्च
गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन। गृहीतौ तु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति। राजन्यमनुष्यशब्दौ च
लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न भवतः इति कर्त्तव्यं तयोर्ग्रहणम्। लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्र
म्। परमिति। अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः। उपचर्यते इति। व्यवह्रियत इत्यर्थः। शालङ्केरिति। शलङ्कोरपत्यमिति बाह्वादेराकृति
गणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्कि शब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्कादेशः। अत एव च निपातनाद्वोत्रे पिन्डादिफके न बाध्यते। ततो यूनि
फक्। तस्य पैलादित्वाल्लुकि कृते इञन्तं यूनि वर्त्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति। गोत्रेणेञमिति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्य

एवं तर्हि राजन्यादुञ्मनुष्याच्च लौकिकं ज्ञापकपरम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति। तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः लौकिकंपरं गोत्रग्रहणमिति। एवं च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किंगोत्रोऽसि माणवक। गार्ग्यायणः। किंगो
त्रोऽसि माणवक। वात्स्यायनः। यद्येतज्ज्ञाप्यते। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यण्
प्राप्नोति। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्। गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो
भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि वुञ्विधौ ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकम्। शाल
ङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः। इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवी
याः। गोत्रेणेञं विशेषयिष्यामः। गोत्रे य इञ् विहित इति॥ तस्यापत्यम्॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि। तस्येदमित्य
पत्येऽपि अण् सिद्धः ॥

त्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययानुवादेन ह्यत्राण्विधीयते। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तद
न्तेभ्योऽण् भवतीति। कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्त्तते। अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं
गृह्यते। तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते। तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्त्तते। तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण्विधीयमानः शा
लङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः। नन्वौपगवि शब्देऽनेन सूत्रेणेञो लुका भाव्यम्। नैष दोषः। पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्या
ख्यानादन्यथासिद्धत्वाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ तस्यापत्यम्॥ तस्येदमिति। इदमिति संबन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावा
दपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाधकादिति। जातौ बहुवचनम्। तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकष्ठञ् तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। कथं पु
नरिति। एकस्मिन्नर्थे प्राप्ते सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति। तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानष्ठञ् अण् तु तेनापत्यमिति भिन्नार्थत्वाद
नयोः कथं बाध्यबाधभाव इति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। यदि योगविभागमकृत्वा तस्यापत्यमत इञित्युच्येत तदा प्रकृतिविशे
षसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेवावृद्धादपत्ये ठञः। पृथग्योगे त्व
पत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्छेषत्वाभावा ठञः स्याप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते। उत्सर्ग इति। प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सा
मान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः। अथवेदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादस्त्यस्मिन्नर्थ अयोगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष

तस्येदं विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्। ये
तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत। उत्सर्गः शेष एवासौ। यो ह्युत्सर्गः सोपि शे
ष एव। अथैतस्मिन्बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम्। वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्। वृद्धा निप्रयोजयन्ति। भा
नोरपत्यं भानवः। श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति। कथं पुनरिञ्छता पि अपवादः प्राप्नुवन्शक्यो बाधितुम्।
तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्। किमिदं भवानध्यारुह्य तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य।
अवश्यमुत्तरार्थ मर्थनिर्देशः कर्तव्यः। समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या। एवं तर्हि योगप्रति
विभागकरणसामर्थ्यात्। इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ् भवतीत्येव ब्रूयात्। पुल्लिङ्गे नायं निर्देशः क्रियते एक
वचनान्तेन च। तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्। एकवचनान्ताच्च। स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहुवचना
न्ताच्चेदं न स्यात् ॥

एवं भवति। अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। कथं पुनरिति। प्रकृतिसामान्याद्विधानादणेवोत्सर्गः। प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्चोपवाद इ
ति मत्वा प्रश्नः। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते। तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः। पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेष
त्वाभावाच्छस्याभावः। इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह। किमिदमिति। अध्यारुह्येति। तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः। सिद्धान्तवादी स्वाभि
प्रायं दर्शयितुमाह। एवं तर्हीति। पुल्लिङ्गे नेति। यद्यपि नपुंसकेपि तस्येति रूपं तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तु
मशक्यत्वात् कामचारादेवमुक्तम्। स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति। सुमातुरपत्यं सौमात्रः। क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धितार्थनिर्देश इति। तद्धितप्रकरणादेवमुक्तम्। सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसंख्यं न विवक्ष्यते। क्व
चित्संख्या तु विवक्ष्यते। यथा सुप्सु पेति। अप्रमाणमिति। तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः। भावसूत्रे विस्तरेण
भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम्। सामान्यनिर्देशादिति। तस्येति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्य

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात्। तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनम प्रमाणम्। किं
कारणम्। तस्याविवक्षितत्वात्। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव चनाम निर्देशः क्रियते। तच्चातन्त्रं स्यात्।
तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। अवश्यं कयाचि
द्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिद्धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति ना
न्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालानुत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्स
कण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरी
यकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्य
यः सामान्यनिर्देशात्। सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः। किं कारणम्। सामान्यनिर्देशात्। सर्वनाम्नायं नि
र्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाचि। तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात्। सामा
न्यचोदनास्तु विशेषेषु। सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। आ
कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते। विषम उपन्यासः। अस्ति कारणं येनैतदे
वं भवति। किं कारणम्। असंभवात्। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आर
म्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचि
न उत्पत्तिर्भविष्यति। अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः

यः स्यान्नोपगवादिभ्य इत्यर्थः। सामान्यचोदना इति। विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः। इदमपीति।
अपत्यमित्यनेनैव संबन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादिहापि सामान्येन विशेषा अ
वगम्यन्ते। यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति ताद्यनिरिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नपुंसकलिङ्गस्येति। औपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात्। औपगवऔपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः। प्रजन इति। प्रसवमा
त्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः। स चेति। सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः।
समानायामिति। एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः। अपत्यमिति। अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः। प्रजन इति। सर्वलिङ्गैः शब्दैः प्रत्याय्य
मानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते। एकार्थ इति। एकैकोर्थः सर्वलिङ्गः स च केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः
प्रतीयते। अवयवान्यत्वादिति। स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य
लिङ्गभेदोवगम्यते किंपुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः॥ एको गोत्रे॥ एकशब्दोयमन्य

किं कारणम्। नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्या
त्। स्त्रीपुल्लिङ्गस्य न स्यात्। ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते। इह पुनरुत्प
न्नेनाभिधानं चोद्यते। सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रजनस्य विवक्षितत्वात्। प्र
जनोत्र विवक्षितः। स च सर्वलिङ्गः। किं पुनः कारणं समानायामाकृतौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलि
ङ्गः। एकार्थत्वे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्। एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते। तद्यथा। पु
ष्यः तारका नक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति। अवयवान्यत्वाच्च । अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं
दृश्यते। तद्यथा। कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डारः। अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्।
किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि॥ एको गोत्रे॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥

प्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यत इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात्।
किमर्थमिति। क्रियमाणेपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः। इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव ग
र्गादेः प्रत्यय इष्यते। न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद्गार्ग्यप्रभृतेः। यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादे
वेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते। अपि तु गोत्रकार्यमेव। एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्व
यान सिध्यति तद्यथाक्रमेण वक्ष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वार्तिककारः।प्रयोजनंतावदाद्यस्यसूत्रस्यकथयितुमाह।उत्पादयितारमिति।प्रतिशब्दोलक्षणेवाक्यकारेणप्रयुक्तः।उत्पादयितृसामान्यविवक्षयाचद्विर्वचनंनाकारि।भाष्यकारेणतुभेदविवक्षयावीप्सामाश्रित्यद्विर्वचनंकृतम्।अपत्ययोगादिति।अपत्यस्ययोगइतिकर्तृषष्ठीसमासः।उत्पादयिताचात्रकर्मत्वेननविवक्षितः किंतर्हिप्रतिशब्दयोगविवक्षायांकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीययानिर्दिष्टः।अन्यथोपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिकर्मणिकृद्योगलक्षणाषष्ठीस्यात्।तस्यचेति।सन्नप्यर्थोयदालोकेनविवक्ष्यतेतदानासौशब्दसंस्कारनिमित्तंभवति।अपत्येनयोगस्तुलोकेउत्पादयितुरेवविवक्षितइतितन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः।एकवचनमिति।

उत्पादयितारंप्रत्यपत्ययोगात्तस्यचाभिसंबन्धस्यविवक्षितत्वादेकवचनंगोत्रे।उत्पादयितो त्पादयिताऽपत्येनयुज्यतेतस्यचविवक्षितत्वात्।उत्पादयितुःसचाभिसंबन्धोविवक्षितः।उत्पादयितारंप्रत्यपत्ययोगात् तस्यचाभिसंबन्धस्यविवक्षितत्वात्।उत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकःप्रत्ययःप्राप्नोति।इष्यतेचैकएवस्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येकवचनंगोत्रे।एवमर्थमिदमुच्यते।कथंपुनर्ज्ञायतेउत्पादयितोऽपत्येनयुज्यतइति।एवंहिदृश्यतेलोकेपितामहस्योत्सङ्गे दारमुत्पादयिता कमासीनंकश्चित्कंचित्पृच्छतिकस्यायंदारकइति।सआह।देवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यचेति।उत्पादयितारंव्यपदिशतिनात्मानम्।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति ॥

एकस्यप्रत्ययस्यप्रतिपादनमित्यर्थः।यावन्त्यपत्यानितावतांप्रत्ययानांप्रसङ्गे सतिएकएवप्रत्ययोयथास्यादित्येवमर्थमित्यर्थः।गोत्रइतिचजात्यपेक्षये कवचनंतेनगोत्रसमुदायेप्रत्ययसमुदायोनिवार्यते।कथमिति।एकमप्यपत्यंपितृपितामहादीनांसर्वेषांसंबन्धिभवति।तथाचापत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रमितिसूत्रकारेणसामानाधिकरण्येननिर्देशःकृतइतिप्रश्नः।एवंहिदृश्यतइति।शब्दार्थसंबन्धेलोकव्यवहारएवप्रमाणंनान्यत्।तत्रचप्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषयएवप्रश्नप्रतिवचनेइतिततएवतदवधार्यतइत्यर्थः।अपत्यंपौत्रप्रभृतीतिसामानाधिकरण्यंतुगौणमाश्रयिष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तन्नेति। अनन्तरोक्ते प्रयोजनेऽभिमते सूत्रस्यास्य सामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्। अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थ मागोत्रादिति। यदेको गोत्र इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्येत तदा पत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। एको गोत्र इति तूच्यमाने तदानन्तरापत्य प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्ता दपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथवा यदोत्सादयितैवापत्येनयु ज्यते न तु पितामहादि रेको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवे ति नियम्यते। अपत्यप्रत्ययान्तादेव चक्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञाद्वारेण

तत्रप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात्। तत्रप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपगवस्यापत्यमिति। किं कारणम्। गोत्रे नियतत्वात्। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात्। कश्च प्राप्नोति। यः प्रत्ययान्तात्। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि न प्राप्नोति ॥

नेकनिवारणं स्यादिति भावः। यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति। यत्प्रकृतिरित्यर्थः। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद्गर्गादिभ्यो गोत्रे प्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि येऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपगवादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अथोच्यते। एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति। नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परयोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात्। नैष दोषः। पारंपर्येण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात्संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद्गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमेतद्दोषद्वयंवक्ष्यमाणेनदोषेणसहपरिहर्तुमाह।एतयोश्चेति।चशब्दोवक्ष्यमाणापेक्षयासमुच्चयार्थः।त
त्प्रत्ययान्तमिति।ञितश्चतत्प्रत्ययादित्येतत्सूत्रंप्रत्याख्यायते।योहिकपोतस्यतदवयवस्यतद्विकारस्यवावयवोवि
कारोवासोऽभेदोपचारात्कपोतस्याप्यवयवोविकारश्चभवतीतिकापोतएवभविष्यतीतिनार्थोमयड्बाधनार्थेन
ञितश्चतत्प्रत्ययादित्यनेनसूत्रेण।तत्रयथाकपोतस्यविकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्यवेत्युभयथैष्टंसि
ध्यति।तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाभेदोपचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते।गार्ग्यायणा
पत्यंचगार्ग्यायणशब्देनेतिदोषत्रयमपिपरिहृतम्।अस्यपरिहारस्याव्याप्तिंदर्शयितुमाह।भवेदिति।अत्रह्यन्यइति।
यदिगार्गौगर्गत्वमारोप्यतेतदागार्गिरेवभेदसंबन्धस्यनिवृत्तत्वाद्गर्गशब्दवाच्यइतिगार्गेरपत्यंगार्गिरेवस्यात्।गार्ग्य
श्चेष्यते।अथगार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापिगार्गेरपत्यंगार्गिःप्राप्नोति।यद्यपिगर्गादिभ्योयञितिवचनसामर्थ्या

एतयोश्चैवपरिहारः।पठिष्यतिह्याचार्यः।यूनिचान्तर्हितेप्राप्तिरिति।तस्यच।यथातत्प्रत्ययान्तंयथातदेववि
कारावयवप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयंचविकारंसंक्रामति।एवमिहापितदेवापत्यप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयं
चापत्यंसंक्रमिष्यति।भवेत्सिद्धम्।औपगवस्यापत्यमौपगवः।यत्रसएवानन्तरइष्यतेसएवगोत्रे।इदंतु
खलुनसिध्यति।गर्गस्यापत्यंगार्ग्यइति।अत्रह्यन्योनन्तरइष्यते।अन्योगोत्रे।स्त्रियांचानियमः ॥

द्गार्ग्यःस्यात्तथापिगार्गिरपिस्यात्।तस्मादपत्यविषयेदोषवानभेदोपचारइतिभेदएवाश्रयणीयः।तथाचप्रत्ययान्तात्प्रति
षेधःपरमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्नवक्तव्येतिस्थितमेतत्।स्त्रियांचेति।चशब्दोदोषसमुच्चयार्थः।तत्रानन्तरापत्यस्त्रियांगोत्रस्त्रि
यांचानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यंस्त्रीगृह्यते।युवसंज्ञयागोत्रसंज्ञायाएकसंज्ञाधिकारेवृद्धंयुवेतिवच
नात्तुशब्दाद्वानियमार्थाद्बाधितत्वात्स्त्रियाःपौत्रप्रभृतेरपत्यस्यगोत्रसंज्ञानास्तीत्येकोगोत्रइत्येषनियमोनास्ति।अस्त्रि
यामितिनिषेधाद्गोत्राद्यूनीत्यपिनास्ति।नियमस्याभावाच्चस्त्रियांविवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः।औपगवस्यापत्यंस्त्री
त्यतइञितीञ्प्राप्नोति।इतोमनुष्यजातेरितिङीष्इञन्तान्नप्राप्नोति।गोत्रंचचरणैःसहेत्यत्रशास्त्रीयस्यगोत्रस्यग्र
हणात्स्त्रियाश्चास्यागोत्रसंज्ञायाअभावात्।एतच्चेञउपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम्।गोत्रलक्ष
णश्चयञादिःपौत्र्यामेवस्यात्।अजीवद्वंश्यायांचस्त्रियांपौत्रप्रभृतेरपत्ये।जीवद्वंश्यायांतुनस्यात्।अपत्यसामान्यलक्षणएवतुस्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नियमादिति। सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादित्यर्थः। कतरस्मिन्निति। येनोद्भावितो दोषस्तदीयोऽयं प्रश्नः। विरोधा
त्। किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। उत्पादयितरि तावदिति
। अनियम इति यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति। यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य। तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्यार्
व प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इ
ति। प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव। सर्वेष्विति। वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे अपत्ये

स्त्रियां युवत्यां नियमो न प्राप्नोति। औपगवी यं माणविका। नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते। एको गोत्रे गोत्राद्यून्य
स्त्रियामिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। उत्पादयितर्यपत्यप्रयुक्ते। उत्पादयितर्यपत्यप्रयुक्ते तावन्न दोषः। उ
त्पादयितर्यपत्यप्रयुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे नैष दोषः। सर्वेषु
तर्ह्यपत्यप्रयुक्तेष्वयं दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्यप्रयुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति।
सति च नियम एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्यप्रयुक्ते स्त्रियां युवत्यामभिधानं न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्र
संज्ञां युवसंज्ञा बाधते। गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते। यूनि चान्तर्हिते प्राप्तिः। यूनि चान्तर्हिते निय
मस्याप्राप्तिः। गार्ग्यायणस्यापत्यमिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। सर्वेष्वपत्यप्रयुक्तेषु। सर्वेषु अपत्यप्रयुक्तेषु
तावन्न दोषः। सर्वेष्वपत्यप्रयुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियमे ने
तरेषदोषः। उत्पादयितर्यपत्यप्रयुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्यप्रयुक्ते परमप्रकृतेरनन्तरापत्यं गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति॥ न्तरि

नयुज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्छलं परिहरति। उत्पादयितरि चेति। चशब्देन केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्न
पीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः। अभिधानं न प्राप्नोतीति। गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः। अयमेवात्रानियमो विवक्षितः।
एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः। यूनि चेति। चतुर्था
दिनाव्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह। कतरस्मिन्निति। तत्र नि
यम इति। गोत्रादेव यूनीति भावः। परमप्रकृतेरिति। पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यूनश्चेति। चतुर्थ्यादित्यर्थः। गोत्रादिति। चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अभावः। ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तत्वस्या
भावाद्गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति। तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्रा
प्तः प्रत्ययो विधास्यते। तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति। उच्यते। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदा
ये प्रत्ययमालाप्रसङ्ग· निवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथानियमार्थम्। एवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमा
ने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे· गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति। सन्तु
तर्हीति। तेन व्यवहितेपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्र प्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति। दशपुरु
षानूकमिति। अनुपूर्वात्कायते रनूकान मनूक इति घञर्थे कविधानमिति कः। अन्येषामपीति दीर्घत्वम्। दशपुरुषा अ

यूनश्च न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्रादिति नियमात्। सन्तु तर्हि सर्वे पत्ययुक्ता इति। कथं पुनर्ज्ञायते
सर्वे पत्ययुक्ता इति। एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति। दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोममपि बे
दिति। यदि च सर्वे पत्ययुक्ता भवन्ति। तत एत दुपपन्नं भवति। कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे· दारक
मासीनं कश्चित्कंचित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति। उत्पादयिता
रं व्यपदिशति नात्मानमिति। उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता ॥

स्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः। दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः। दशपुरुषानुसंशब्दं न दशसु पुरुषेष्विति यावत्। शू
द्रा इति। विवाहिताः। शूद्रा वेदी पतत्यध इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा। एकस्मिंश्च पतति ते सर्वेषां च पात इत्येत द्दशपु
रुषानूकशब्देनोक्तं भवति। ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति। नन्वेकस्यैव पत्यो त्पत्तौ
व्यापारात्कथं तेनान्येषां संबन्धः। क्रियागर्भो हि सर्वत्र संबन्धो नान्यथेति उद्बुध्यते। नैष दोषः। पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्यु
त्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासंभवात्। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति मुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्ष उपपद्यते। पूर्वत्र
तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात्। उत्पत्तिस्तस्येति। सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशे
षवृत्तिदर्शनात्। यथा गोमण्डले स्थितं गोपालं कंश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वेषामिति। यदा गार्ग्यस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो माभूद्गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति। एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः। नत्वज्ञायत इति। एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगमः इत्यप्रतिपादकत्वात्संदेहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः। उत्पादयितरित्यपत्यमुक्ते क्रमेण संबन्धविव

सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्तस्योत्पादयितेति। अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति। सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे। सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र नत्वज्ञायते क एको भवति। यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति। नियमानुपपत्तिश्चानियमश्च नोपपद्यते। किं कारणम्। नह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः। नह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। किं तर्हि। अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः। अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच्च शब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति। फगन्तादिञ् इञन्तात्फगिति। फगिञोर्दीर्घतरी प्रत्ययमाला प्राप्नोति। कतरस्मिन्पक्ष एष दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति नियमे नैष दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते अयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यतरिपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः। कथम्। अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः ॥

क्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवती त्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति। नास्ति तत्रैकविशेषज्ञानलक्षणो दोषः। नह्येकस्मिन्निति। एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद् यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः। अपत्यान्तर इति। सामान्यापेक्षं वार्त्तिक एकवचनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति। दाशतयीति। दशावयवा यस्य संघातस्य स
दशतयः संघः। तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत्। न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः। अतो न
न्तरमेव क्वचित्पुस्तके अपत्यं समुदायश्चेदिति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्ग ग्रन्थानन्तरं कतरस्मिन्नित्यादि
सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते। तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वाद्ध्यैरुपेक्षितम्। अन्ये त्वेवं पठन्ति। कतरस्मिन्पक्ष एष दोषः। सर्वेष्व
पत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भ
वति। सति च नियमे नैष दोषः। उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भ
वितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियम एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः। कथम्। अपत्यं समु
दायश्चेदिति। अयं ग्रन्थ एव। पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात्। अस्यायमर्थः। यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव
गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः। तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय
उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति। यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन्स्थिते परस्यो
त्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात्। तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते। तेन गर्गशब्दादेवो
त्पत्तिरनुज्ञाता भवति। यदा तूत्पादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते। तदोत्पा
दयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमा
लाप्रसङ्ग दोष आपतत्येव। अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते। अपत्यं समुदायश्चेदिति। अपत्यशब्देनापत्यसामा
न्यवाचिनापि प्रकरणवशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते। अवयवधर्मे
ण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात्। अन्ये त्वाहुः। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इ
ति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते। क्वचित्त्ववयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते। समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्व
पि वर्तन्त इति न्यायात्। ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः। पौत्रप्रभृत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रस
ङ्गे एक एव कर्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव संबन्धिसंबन्ध्याश्रयेणापत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायां
प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मिन्निति। समुदाय इत्यर्थः। एवमपीति। अस्त्रियामिति योगविभागेपि कृते यद्दिनाम गोत्राद्यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति। अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ततश्च गर्गस्यापत्यं स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यञ्न स्यात्। तदभावाद्यञश्च प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीष्फो न स्यातां गार्गी गार्ग्यायणीति। स्त्रियां लुगिति। गार्ग्यशब्दात्फको लुकि कृते यञाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञ् तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्यये लुप्ते

तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नियमोस्य भविष्यति॥ अपत्यमित्यनेन सर्वस्मुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्। तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः। नियमोस्य भविष्यति एको गोत्र इति। यद्यप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति। एवं वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति। एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति। एवं तर्हि वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति ततः स्त्रियां लुक्। एवमप्यौपगवीमाणविका। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अण्यो नुपसर्जन इति। अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामणईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण् लुप्तः सः। यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इह तर्हि। औपगवीमाणविका भार्यास्य औपगवीभार्यः॥

प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः। काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येत्र्यामण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अत्राणन्तस्याध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः। पुनर्न भविष्यतीति। शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः। टाब्बु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात्। नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीप् प्राप्नोति। तस्मादण एवानुपसर्जनं विशेषणमित्यौपगवीमाणविकेति न सिध्यति। एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम्॥ ग्रहणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जातिलक्षणइति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते त
दौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधो सिध्यत एव। ग्लुचुकायनीति। ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धा
दिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्न प्राप्नोति। अथापि सर्वतो क्ति
न्नर्थादिति ङीष् क्रियते। तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। लुक्चाधिको विधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामिति योगविभा
गे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयम्। तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपतिष्ठते। तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्य

जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं वृद्धि‾ निमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न वृद्धि
निमित्तम्। ग्लुचुकायनीमाणविका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः। तस्मात्स्त्रियां युवत्वां युवसंज्ञैव पर्युदसित
व्या। युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्त्तते। इहोत्सादयितर्यपत्यसुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषे
धो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्प्रति
षेधः। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः। अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्त
व्या। यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते। कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति। गोत्राद्यूनीति च। गोत्राद्यू
नीत्येतद्वक्तव्यम्। तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम्। तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। जात्या
दिनिवृत्त्यर्थम्। जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति। जातिर्न वर्त्तते। संख्या न वर्त्तते। सर्वनाम न वर्त्तते। जातिर्न व
र्त्तते। काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति। संख्या न वर्त्तते। नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। सर्वनाम न वर्त्त
ते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्त्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति ॥

त इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते। यूनि वर्त्तत इति। युवसंज्ञाया अभावेपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम्। इदा
नींपक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय यतत्संकीर्त्तनं करोति। इहेति। सर्वेष्विति। ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः। नैतदस्ति। न ज्ञायते क एको
भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवायं दोषः। तस्मादिति। नापत्यादित्येव वक्तव्यम्। तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवती
त्ययमर्थः संपद्यते। संज्ञाकारिभ्य इति। कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते, जातिर्नेति। प्रत्ययं नोत्पादयतीत्य
र्थः। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

येनैवेति।अपत्यविशेषप्रतिपत्तयेप्रकृत्यर्थोविशेषणमुपादीयते।सविशेषोजातिसंबन्धावगमेनैवावगम्यतइत्यप
त्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायाएवात्राभाव इत्यर्थः।संख्येयमिति।ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयंनिराधारस्यगुणस्या
भावादित्यर्थः।निर्देश्यमिति।पूर्वप्रकृतमित्यर्थः।वृत्तिरपीति।यदाजात्युपव्यञ्जनानिनाभिव्यक्तानितदापितत्संबन्धए

येनैवहेतुनाएकःकाकस्तेनैवहेतुनाद्वितीयस्तृतीयश्चकाकोभवति।यदप्युच्यतेसंख्यानवर्त्ततेनवा
नामपत्यंदशानामपत्यमिति।संख्येयमपेक्ष्यसंख्याप्रवर्त्तते।तत्सापेक्षम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीतिअस
मर्थ्यान्नभविष्यति।यदप्युच्यतेसर्वनामनवर्त्ततेसर्वेषामपत्यंविश्वेषामपत्यमिति।निर्देश्यमपेक्ष्यनिर्दे
शःप्रवर्त्तते।तत्सापेक्षम्।सापेक्षमसमर्थंभवतिअसमर्थत्वान्नभविष्यति।यत्तावदुच्यतेयेनैवहेतुनाए
कःकाकस्तेनैवहेतुनाद्वितीयस्तृतीयश्चकाकोभवतीति।नैतद्विवदामहे।काकोनकाकइति।किंतर्हि।
येनैवहेतुनाएतद्वाक्यंभवतिकाकस्यापत्यंकुररस्याप त्यमिति।तेनैवहेतुनावृत्तिरपिप्राप्नोति।यद
प्युच्यतेसंख्येयमपेक्ष्यसंख्याप्रवर्त्ततेतत्सापेक्षंसापेक्षंचासमर्थंभवतीति।भवतिवैकस्यचिदर्थात्प्र
करणाद्वाअपेक्ष्यंनिर्ज्ञातम्।यदानिर्ज्ञातंतदावृत्तिःप्राप्नोति।यदप्युच्यतेसर्वेषामपत्यंविश्वेषामपत्य
मितिनिर्देश्यमपेक्ष्यनिर्देशःप्रवर्त्ततेतत्सापेक्षंसापेक्षंचासमर्थंभवतीति।भवतिवैकस्यचिदर्थात्प्र
करणाद्वाअपेक्ष्यंनिर्ज्ञातम्।यदानिर्ज्ञातंतदावृत्तिःप्राप्नोति।एवंतर्हिअनभिधानाज्जात्यादिभ्यउत्प
त्तिर्नभविष्यति।तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।क्रियमाणेपिचसंज्ञाकारिग्रहणेयत्रजात्यादि
भ्यउत्पद्यमानेनप्रत्ययेनार्थाभिधानंभवतिभवतितत्रोत्पत्तिः।तद्यथा।कृतञ्चरतिमायूरिःकेनकापि
ज्जलिःकृतः।आहेयेनचदष्टस्यपाञ्चिःसुतसमोमतः ॥

वविशेषावगमायोपादीयते तत्रवाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।भवतीति।ततश्चसंख्याशब्दएवविशिष्टसंख्ये
यवाचीतिसापेक्षत्वाभावाद्वृत्तिरस्त्येवेत्यर्थः।आहेयेनेति।अहेरपत्यमितश्चानिञइतिढक्।पाञ्चिरिति।बाह्वा
दित्वादिञ् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तादायनिरिति। उदीचांवृद्धादितिफिञ्। एकाप्रकृतिरिति। एकशब्दः संख्यावाचीतिकेचिदाहुः। प्रथमातिक्रमे चकारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देनगृह्यते। शब्दापेक्षयाचैकइतिपुल्लिङ्गनिर्देशः। अन्येतुसाधारणेएक इत्याहुः। परमप्रकृतिश्चसर्वप्रत्ययसाधारणीतिततएवोत्पत्तिर्भवति। सर्वेऽपत्येनयुज्यन्तइत्ययंचपक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्स्थितः। नहीदमिति। लोकेयोर्थएकशब्दस्यदृश्यतेसएवेहाश्रीयते। लोकेचप्रथमशब्दसमाना

तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति। तदेतदनन्यार्थसंज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्ययान्ताद्वाप्रतिषेधोवक्तव्यः। उभयंनकर्तव्यम्। गोत्रग्रहणंकरिष्यते। एकोऽपत्येप्रत्ययोभवतीत्येव। नयदिचेदानींप्रत्ययान्तादपिप्रत्ययःस्यान्नैकोपत्येप्रत्ययःकृतःस्यात्। यदिगोत्रग्रहणंनक्रियते। कथंगार्ग्यायणोवात्स्यायनइति। वक्तव्यमेवैतत्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। अथापिगोत्रग्रहणंक्रियते। एवमपिनदोषः। नैकग्रहणेनप्रत्ययोभिसंबध्यते। एकोगोत्रेप्रत्ययोभवतीति। किंतर्हिप्रकृतिरभिसंबध्यते। एकाप्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति। यदिचेदानींप्रत्ययान्तादपिप्रत्ययःस्यान्नैकाप्रकृतिर्गोत्रेप्रत्ययमुत्पादयेत्। अथवाअस्थानेयंयत्नःक्रियते। नहीदंलोकाद्भिद्यते। लोकेहिसंख्याप्रवर्तमानामुपाचरन्तिएकइतिवाप्रथमइतिवा। यावद्ब्रूयात्प्रथमोगोत्रेप्रत्ययमुत्पादयतीतितावदेकोगोत्रइति। ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमेपादेतृतीयमाह्निकम् ॥

र्थएकशब्दोदृश्यतेइतीहापिप्रथमार्थएवाश्रीयते। शास्त्रेपिप्रथमार्थएकशब्दोदृश्यतेएकोऽल्पप्राणाइत्यत्रप्रथमेऽल्पप्राणाइतिगम्यते। उपाचरन्तीति। व्यवहरन्तीत्यर्थः। अस्यांपङ्क्तावेकमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्दोनप्रथमवाची ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमेपादेतृतीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतइञ्॥ दाक्षिरिति। वानामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदायमिञो ऽवकाशः। इञः स एवेति। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति प्राचां मतेन फिनो विधानात्। उदीचां मतेन तदभावादिञोवकाश इति भावः। इहकस्मादिति। प्राचां मतेन वृद्धत्वात् फिन् प्राप्नोतीति भावः। ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यञ्। दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते। पाञ्चाल इति। पञ्चालविदेहविदर्भेभ्यो ऽञ्॥ बाह्वा॥ बाह्वादिप्रभृतिष्विति। प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादि नडादीनां ग्रहणम्। लौकिक इति। लोके विदित इत्यर्थः। गोत्रभाव इति। संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्व इत्य

अतइञ्॥ इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन॥ इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन भवतः। इञोवकाशः। दाक्षिः। प्लाक्षिः। फिञो ऽवकाशः। तादायनिः। यादायनिः। इहोभयं प्राप्नोति। तापसायनिः। सांमितिकायनिः। फिनो ऽवकाशः। ग्लुचायनिः। म्लुचायनिः। इञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ग्लुचुकायनिः। फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन। इह कस्मान्न भवति दाक्षिः प्लाक्षिः। बहुलवचनात्॥ तद्राजश्च॥ तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन। तद्राजस्यावकाशः। ऐक्ष्वाकः। इञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पाञ्चालः। वैदेहः। वैदर्भः। तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन॥ बाह्वादिभ्यश्च॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततो ऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततो ऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। बाहोरपत्यं बाहविः। यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति। नडस्यापत्यं नाडायनः। यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति। संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः॥ संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुर्यः। यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति। प्रत्ययग्रहणेन नार्थः। संबन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव।

र्थः। एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतो ऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायिबाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते। यत्तु कार्यविशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते। किंतु प्रकारान्तरेण यथा अतइञिति तदिदानीं तन्नार्थाभिधायिनो ऽपि भवति देवदत्तिरिति। संबन्धिशब्देति। अयमपि न्यायानुवादः। आदिमत्त्वात्संज्ञाश्वशुरस्य संबन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात्। उक्तं च हरिणा। अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातृस्वसेति। मातृशब्दोऽत्र क्रियावाचीन जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति। यद्यपि क्रियाशब्दो ऽपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्॥ सुधातुरकङ्॥ प्रकृत्यन्तराणीति। स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः। अव्यविकन्यायेन चकन्रहिते वाक्यमेव भवति। व्यासकशब्दाच्चकन्नन्तादपि

इदमपि सिद्धं भवति। मातृपितृभ्यां स्वसा। मातृष्वसा पितृष्वसा। अन्यातु मातृस्वसेति॥ सुधातुरकङ्॥ सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम्। सौधातकिः। वैयासकिः शुकः। अत्यल्पमिदमुच्यते। सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। सौधातकिः। वैयासकिः शुकः। वारुडकिः। नैषादकिः। चाण्डालकिः बैम्बकिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथञकारः किमर्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्। अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। व्रातच्फञोरस्त्रियामिति। फगित्यु च्यमाने नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत। अथापि फञित्यु च्यते। एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत। तस्माच्चकार एव कर्तव्यः। अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः। स च ञकार एव कर्तव्यः। सूत्रभेदो माभूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति। ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अस्त्यन्यञ्ञित्करणे प्रयोजनम्। किम्। वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम्। किम्। विशेषणार्थश्चकारः। शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति। वृद्ध्यर्थोऽप्यन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

वाचिनोऽपिवा ह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्भवति। न तु त्र्यण्णिति भावः॥ गोत्रे॥ अथापि फञिति। सर्वत्रासामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः। सूत्रभेद इति। चुफकापि सिध्यति। सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एवंतर्हीति। चकारस्यविशेषणेचरितार्थत्वाद् द्वौचजकारस्यपरत्वाज्ञित्स्वरप्राप्ताविन्यर्थः। तत्रञ्नितीति। सतिशिष्टस्व
रस्यबलीयस्त्वादितिभावः। इहेति। पूर्वेवैयाकरणाः। केनयशब्दइति। यशब्दस्यबहुत्वेप्रयोगाभावात्। यदातुञ्यः क्रिय
तेतदागोत्रेऽलुगचीतिलुकिप्रतिषिद्धेयशब्दःश्रूयते। कौञ्जायन्यस्यापत्यानिबहूनीत्यतइञोण्यस्त्रियार्षेतिलुकित
द्राजान्तस्यबहुषुवर्तमानाज्ञ्यस्यलुक्सिध्यति। आपत्यंचेति। गोत्रेलुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम्। कुञ्जशब्दादेवयूनि

एवंतर्हिस्वरेयोगविभागःकरिष्यते। इदमस्ति। चितः। चितोन्तउदात्तोभवतीति। ततस्तद्धितस्य। तद्धितस्यचि
तोन्तउदात्तोभवतीति। किमर्थमिदंपरत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। ततःकितः। कितस्तद्धित
स्यान्तउदात्तोभवतीति। किंपुनरत्रस्वरार्थेनचकारेणानुबन्धेन। यावताच्फञन्ताञ्ञ्यो विधीयते। तत्रञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेनभवितव्यम्। नैतदस्ति। बहुषुलोपेकृतेअन्तोदात्तत्वंयथास्यात्। कौञ्जायनाइति। इहकेचि
द्द्व्येकयोःच्फञंविदधतिबहुषुफकम्। केचिच्फञन्ताञ्ञ्यम्। किमत्रन्याय्यम्। ञ्यवचनमेवन्याय्यम्। द्व्ये
कयोर्हिच्फञिसतिबहुषुचफकिकौञ्जायनानामपत्यंमाणवकःकौञ्जायन्यःकौञ्जायन्यौ। केनयशब्दः
श्रूयेत। द्व्येकयोरित्युच्यमानोनप्राप्नोति। इहकौञ्जायन्यस्यापत्यंबहवोमाणवकाःकौञ्जायनाः। केनयश
ब्दोनश्रूयेत। द्व्येकयोरित्युच्यमानःप्राप्नोति। तदेतत्कथंकृत्वाञ्यवचनंज्यायोभवति। यदितन्नास्ति। आपत्यं
वागोत्रम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थेद्वितीयोयुवसंज्ञः। सचास्त्रियाम्। एकोगोत्रग्र
हणानर्थक्यंच। बहुवचनलोपिषुचसिद्धमिति। सतिहितस्मिन्द्व्येकयोरपिच्फञिसतिबहुषुचफकिसति
नदोषोभवति। तत्रकौञ्जायनानामपत्यंमाणवकइतिविगृह्यकुञ्जशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। कौ
ञ्जायन्यःकौञ्जायन्यौ। कौञ्जायन्यस्यापत्यंमाणवकाइतिविगृह्यकुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति। कौ
ञ्जायनाइति॥ अनृष्यानन्तर्येविदादिभ्योञ्॥ अनृष्यानन्तर्यइत्युच्यतेतत्रेदंनसिद्ध्यति। कौशिकोविश्वामित्र
इति। किंकारणम्। विश्वामित्रस्तपस्तेपेनानृषिःस्यामिति ॥

च्फञिफकिचकृतेस्वार्थिकस्यचेञोलुकिकृतेसर्वेष्टसिद्धिः॥ अनृष्या॥ अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यार्थइयंसंभवति। ऋषीणामान
न्तर्येऽव्यवधानेनभवति। यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यंतेनऋषिभ्योनन्तरापत्येप्रत्ययोनभवतीति। उभयत्राप्यसमर्थसमासो
भवतिनानञःसंबन्धात्। तत्राद्यपक्षाश्रयेणपूर्वःपक्षोद्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञागोत्राधिकारादिति। संज्ञयायं गोत्रे पौत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः। तेषामनन्तर इति। अन्यथा प्रति
षेधोऽनर्थकः स्यात्। तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः। अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः। ननु चास्माज्ज्ञापकादनृ
षिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात्॥ वतण्डात्॥ लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति।
तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। यदीति। गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमिति भा

तत्रभवानृषिः संपन्नः। स पुनस्तपस्तेपेनानृषेः पुत्रः स्यामिति। तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः संपन्नः। स पुन
स्तपस्तेपेनानृषेः पौत्रः स्यामिति। तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः संपन्नः। तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति। तत्रानृष्या
नन्तर्य इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ऋष्यानन्तर्येण न भवतीति। कथं तर्हि। ऋषावनन्त
रे नेति। यद्येवम्। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात्। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम्। किं
कारणम्। संज्ञागोत्राधिकारात्। संज्ञागोत्र इति वर्तते कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रति
षेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो बिदादिषु येऽनृषयः
पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नानान्द्रः। पौत्रः। दौहित्र इत्यादि सि
द्धं भवति। वतण्डाच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धम्। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति।
यदि पुनस्तत्रैवोच्येत। नैवं शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत॥ शिवादिभ्योऽण्॥ किमर्थं शिवादिभ्यो
ऽण् विधीयते। न यथाविहितमित्येवोच्येत। शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञ
तो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स चैव नास्ति यस्तं बाधेत।
तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव ॥

वः। आङ्गिरसग्रहणमिति। तथा च सर्वत्र लुक् स्यात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येकयोग ए
वोच्येत। आङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थो योगविभागः। वतण्डो नाम ऋषिः। तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पा
ठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः। अनेन तु योगे नाङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यञ् विधानादण् बाध्यते। अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ
द्वावपि भवतः। ऋषित्वादेव च वातण्डीत्यत्र ष्यङ् भवति॥ शिवा॥ गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 ढगतइति। ननुमातृशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्नविचारितमेतद्भाष्यका
रेण। तं परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनापवादत्वादित्यर्थः॥ ऋष्यं॥ ऋषित्वण इति। अवृद्धाभ्यो न

उत्तरार्थं तर्हि। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्ये
त। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। सर्वैनास्तियस्तं बाधे
त। तत्रारम्भसामर्थ्याद्योविहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कः पुनरसावणेव। उत्तरार्थमेव हि तर्हि। ऋष्य
न्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ्प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचन
मिदानीं किमर्थं स्यात्। येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। सर्वैनास्तियस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो
न प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव। उत्तरार्थमेव तर्हि। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। कन्यायाः कनीन
चेति। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं
स्यात्। मातुरुकारं वक्ष्यामि। कन्यायाः कनीनभावमिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढ
क् मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते। अत्र
यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ्प्रसज्येत। तं परत्वात्सेनान्ताण्यो बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ्प्रसज्येत।
पुनरण्ग्रहणादणेव भवति॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ ऋषित्वणो ढक्ढकौ विप्रतिषेधेन॥ ऋष्यण
त्वणश्च ढक्ढकौ भवतो विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोवकाशः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। ढकोवकाशः। दुलि। दौले
यः। वलि। वालेयः। इहोभयं प्राप्नोति। अत्रि। आत्रेयः। त्वणोवकाशः। मकन्दिका। माकन्दिकः। ढकोवकाशः।
काणिकेरः। इहोभयं प्राप्नोति। पौणिकेरः। मौद्गलिकेरः। ढक्ढकौ भवतो विप्रतिषेधेन॥ द्व्यचो ढको ढक्ढञौ॥
द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माद्ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः। दात्तेयः। गौप्तेयः। ढकः
स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नटी। नाटेरः। दासी। दासेरः। ढञोवकाशः। कामण्डलेयः। हैरण्यवाहेयः। माद्रवाहेयः। ढकः स एव।

दीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणो ण्स्यण् शब्देनोक्तः। अत्र च यथासंख्यं संबन्धः। दौलेय इति। दुलेरनृषित्वाद्ढकोयम
वकाशः। काणिकेर इति। काणेव काणिका। पौणिकेर इति। पुणिकातन्नामिकासु द्रा च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जाम्बेय इति। चतुष्पाल्लक्षणो ढञ्ढे लोपो कद्रू इत्यूकारलोपः। जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या। नवे
ति। प्राप्तिमात्रं बाध्यंमन्यते। मध्येपवादा इति। पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वंनतूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः

इहोभयंप्राप्नोति। जम्ब्वाः जाम्बेयः। ढक् ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। नचर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। न
वाएषयुक्तो विप्रतिषेधः योयमृष्यणो ढकश्च। किं कारणम्। ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धो
त्रोणुत्सर्गेणैव। तस्यपुनर्वचनेएतत्प्रयोजनंयेन्येतदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। सयथैवतदप
वादमिञंबाधते। एवंढकमपिबाधेत। तस्मादृषिभ्योण्विधानेऽत्र्यादिप्रतिषेधः। तस्मादृषिभ्योऽण्विधा
नेऽत्र्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमृष्यण इञंतदप
वादंबाधिष्यते ढकंनबाधिष्यते। अयंचाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योयं ढकः द्रक्ढञोश्च। किंपुनः कारणम्।
ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्र ढक्। स्त्रीभ्यो ढगित्येव। तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेन्येत
दपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। सयथैवतन्नामिकाणंतदपवादंबाधते एवंद्रक्ढञावपिबाधेत। त
स्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः। तस्मात्तन्नामिकाणि अद्व्यच इतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। मध्येपवादाः पूर्वान्वि
धीन्बाधन्त इत्येवमसंढक्तन्नामिकाणंतदपवादंबाधिष्यते। द्रक्ढञौ नबाधिष्यते॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकु
र्वणः सेनान्ताण्ण्यः॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यः भवति विप्रतिषेधेन। ऋष्यणो वकाशः। वासिष्ठः।
वैश्वामित्रः। ण्यस्यावकाशः। पारिषेण्यः। वारिषेण्यः। जातसेनोनामऋषिस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। ण्यो भ
वति विप्रतिषेधेन। जातसेन्यः। अन्धकाणो वकाशः। श्वाफल्कः। चैत्रकः। राध्यसः। ण्यस्य सएव। उग्रसेनोना
मान्धकस्तस्मादुभयंप्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। औग्रसेन्यः। वृष्ण्यणो वकाशः। वासुदेवः। बालदेवः। ण्य
स्यसएव। विष्वक्सेनोनामवृष्णिस्तस्मादुभयंप्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। वैष्वक्सेन्यः। कुर्वणो वकाशः। ना
कुलः। साहदेवः। ण्यस्यसएव। भीमसेनोनामकुरुस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। भैमसेन्यः। से
नान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन॥ जातोग्रविष्वक्भीमेभ्य इतिवक्तव्यम् ॥

अथात्राहुः। कथंपुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानंयुज्यते। अत्रसमाधिः। त्रिपुरुषानूकं नामकुर्यादिति
न्यायेनान्धकादिवंशा अपिनित्या एव। अथवाऽनित्योपाध्याश्रयेणापिनित्यान्वाख्यानंदृश्यते। यथा शकाब्दयणेनकालस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातुरुत्॥ अणिसिद्धे तत्त्वं नियोगे नोत्वार्थं वचनम्। स्त्रीलिङ्ग इति। अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्री
लिङ्ग निर्देशः कृतः। न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। संबन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात्। एत
च्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम्॥ कन्यायाः॥ यद्दीति। अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन संबध्येतेति भावः। अभिसंबन्धपूर्वक
इति। शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसंबन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते। या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरु
षं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति। कन्योक्ताया इति। कन्यैवासावुक्ता। तदेव व्याचष्टे। कन्याभिमताया इति। कन्यैव सा भिमता
स्मृतिकाराणामित्यर्थः। सुदर्शनाया इति। प्रकट दर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेप्य

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गे न निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते। स्त्री
लिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात्। इह मा भूत्। संमिमीते। संमाता। संमातुरपत्यं सांमात्र इति॥ कन्यायाः क
नीन च॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। अपत्यमिति वर्तते। यदि च कन्या नापत्यम्। अथापत्यं न क
न्या। कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। कथम्। कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे
वर्तते। या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव। कन्यायाः कन्यो
क्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति॥ स्त्रीभ्यो ढक्॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते।
स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा। स्व्यर्थग्रहणं वा। किं चातः। यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रह
णं वा। इड्विड्। ऐडविडः। पृथा। पार्थः। उशिक्। औशिजः। दरत्। दारदः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ प्रत्ययग्रहणम्।
लैखाभ्रेयः। वैमात्रेयः। इति न सिध्यति ॥

क्षतयोनिर्भवति। यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाभूत्। तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम्॥ स्त्री
भ्यो॥ बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसंभावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते। इदं सर्वेष्विति। तत्र क्व
चित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते। इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्यार्थस्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्र
हणम्। स्त्रियां क्विन्नित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते। स्त्रीशब्दग्रहणमिति। स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्र
हणमित्यर्थः। अर्थग्रहणमिति। अर्थकार्यासंभवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव संबध्यते। इड्विडादयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु राम:
स्त्रीप्रत्ययान्ता इति। तेभ्यो णेव भवति ॥ ५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वडवायाइति। वृषोवीजाश्वः। तेनचार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थोढकोबाध्यते। तेनापत्येवाडवइतिभवति। क्रौ ञ्चइति। अपत्यएवायंढगपवादः॥ चटकायाः॥ पुल्लिङ्गेनेति। अन्यथापुल्लिङ्गादिजप्रसज्येत॥ क्षुद्राभ्यो॥ अङ्गहीनावे ति। वाशब्दस्यार्थे॥ मातृष्वसुः॥ तत्रेदमिति। अनन्तरस्यविधिंमन्यते। एवंवक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। चकारेणपि तृष्वसुरित्यनुकृष्यतेद्विकार्यद्वयलाभः॥ एज॥ राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः। जातिग्रहणमिति। यदाप्रकृतिप्रत्ययसमु

अस्तुप्रत्ययग्रहणम्। कथंलैखाभ्रेयः वैमात्रेयइति। शुभ्रादिषुपाठः करिष्यते। वडवायावृषेवाच्ये॥ वडवाया वृषेवाच्ये ढग्वक्तव्यः॥ वडवायावृषः वाडवेयः। अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः। क्रौञ्चः। कौकिलइति। आरक्पुं सितोन्यत्र। ततोन्यत्र आरक्पुंसिवक्तव्यः। मुषिकाया अपत्यंपुमान्मौषिकारः। मृग्याः पुमान्मार्गारः॥ गोधाया ढ्रक्विधौस्मृतः। गोधायाः पुमान्गौधेरः॥ चटकायाऐरक्॥ चटकायाः पुल्लिङ्गनिर्देशः। चटकायाः पुल्लिङ्गेननि र्देशः कर्तव्यः। इहापियथास्यात्। चटकस्यापत्यंचाटकैरः। यदिपुल्लिङ्गेननिर्देशः क्रियते। चटयाअपत्यंचाटके रइतिनसिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीत्येवंभविष्यति। स्त्रियामपत्येलुक्। स्त्रियाम पत्येलुग्वक्तव्यः॥ चटकस्यापत्यंचटका॥ आरगुदीचाम्॥ आरग्वचनमनर्थकंरकासिद्धत्वात्। आरग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। रकासिद्धत्वात्। गोधाआकारान्तारक्प्रत्ययः। एवंतर्हिसिद्धेसतियदारकंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यो न्येभ्योप्ययंभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। जाडारः पाण्डारइत्येतत्सिद्धंभवति॥ क्षुद्राभ्योवा॥ क्षुद्रा भ्यइत्युच्यते। काक्षुद्रानाम। अनियतपुंस्का। अङ्गहीनावा॥ पितृष्वसुश्छण्॥ ढकिलोपः॥ केनविहितेपितृष्व सुः ढकिलोपइत्युच्यते। एतदेवज्ञापयतिपितृष्वसुर्ढगिति। यदयंढकिलोपंशास्ति। मातृष्वसुश्च॥ ढकिलोप इत्युच्यते। तत्रेदंनसिध्यति। मातृष्वस्रीयः। नैषदोषः। एवंवक्ष्यामि। पितृष्वसुश्छण्ढकिलोपः ततोमातृष्वसुश्च। पितृष्व सुर्यदुक्तंतन्मातृष्वसुर्भवतीति। किंपुनस्तच्छण्ढकिलोपाविति॥ राजश्वशुराद्यत्॥ राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्। रा ज्ञोपत्येजातिग्रहणंकर्तव्यम्। राजन्योनामजातिः। क्वमाभूत्। राजनइति॥ व्यन्सपत्ने॥ व्यन्व चनमनर्थकंप्रत्य यार्थाभावात्। व्यन्वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। किमिदंप्रत्ययार्थाभावादिति ॥

दायेनजातिर्गम्यते तदाप्रत्ययोनान्यदा। तेनक्षत्रियजातौप्रतिपिपादयिषितायांराजन्यशब्दप्रयोगोवैश्येशूद्रेवाराजापत्येरा जनशब्दप्रयोगः॥ व्यन्सपत्ने॥ प्रत्ययार्थाभावादिति। भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्नइष्यते। नहिसर्वः सपत्नोभ्रातुरपत्यमित्य पत्यलक्षणस्यप्रत्ययार्थस्याभावइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 अस्तुतावदिति।विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थोनबाध्यते।नचसमुदायार्थःसपत्नः।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात्।
नचगत्यन्तरसंभवेतस्यागोयुक्तइतिभावः॥गोत्र॥बहूनांगोत्रप्रत्ययानांवृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः।गोत्रस्त्रियादिति।वात
ण्डइति।वतण्डस्यापत्यंगोत्रंस्त्री।वतण्डाच्चेतियञ्।तस्यलुक्स्त्रियामितिलुक्।शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्।वतण्ड्या अप
त्यमितिणः।व्यवहितत्वादिति।अचीतिपरसप्तमीमन्यते।विषयसप्तम्यांतुनदोषः।अथवायतोगोत्रप्रत्ययाद्व्यवहि

अपत्यार्थाभावात्।अपत्यमितिवर्तते।अनपत्येचापिसपत्नेभ्रातृव्यशब्दोवर्तते।पाप्मनाभ्रातृव्येण।
अस्तुतावदपत्यंसपत्नश्च।तत्रभ्रातृव्यइति।कथंपाप्मनाभ्रातृव्येणेति।उपमानात्सिद्धंभ्रातृव्यइवभ्रा
तृव्यइति॥गोत्रस्त्रियाःकुत्सनेणच॥किमर्थोणकारः।वृद्ध्यर्थः।ञ्णितीतिवृद्धिर्यथास्यात्।गार्गोजाल्मः।
गोत्रस्त्रियाःप्रत्ययस्यणित्करणानर्थक्यंवृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य।गोत्रस्त्रियाःप्रत्ययस्यणित्करणमनर्थ
कम्।किंकारणम्।वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य।वृद्धमेवेदंप्रातिपदिकम्।लुगर्थंतर्हिणकारःकर्तव्यः।य
ल्लुगन्तमवृद्धंतत्रवृद्धिर्यथास्यात्।वातण्डोजाल्मः।लुगर्थमितिचेन्नलुक्प्रतिषेधात्। ।
लुगर्थमितिचेन्न॥किंकारणम्।लुक्प्रतिषेधात्।प्रतिषिध्यतेतत्रलुक्।गोत्रेलुग
चीति।व्यवहितत्वादप्रतिषेधः।ईकारेणव्यवहितत्वात्प्रतिषेधोनप्राप्नोति।व्यवहितत्वादप्रतिषेध
इतिचेन्न पुंवद्भावात्।व्यवहितत्वादप्रतिषेधइतिचेत्तन्न।किंकारणम्।पुंवद्भावात्।पुंवद्भावोत्रभवति।
भस्याढेतद्धितेपुंवद्भवतीति।फिनर्थंतुणकारःकर्तव्यः।यत्फिनन्तमवृद्धंतत्रवृद्धिर्यथास्यात्।ग्लौचुकाय
नोजाल्मइति।पुंवद्भावप्रतिषेधार्थंचणकारःकर्तव्यः।गार्गीभार्याअस्यगार्गीभार्यः।वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंव
द्भावप्रतिषेधोयथास्यात्।गोत्राद्यून्यस्त्रियामितिवचनादप्रयोजनम्।गोत्राद्यून्यस्त्रियामितिवचनाद
प्रयोजनमेतदितिभवति।नास्तिगार्गाइति ॥

तोजादिरूपस्यतेतस्यालुगितिविज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपिदोषायव्यवधानम्।पुंवद्भावादिति।पुंवद्भावेनरूपातिदेशाद्वात
ण्ड्यशब्दात्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्ययइतिभावः।ग्लौचुकायनइति।ग्लुचुकस्यापत्यंस्त्री प्राचामिति फिञ्प्रत्ययः।इतोमनुष्यजातेरि
तिङीष्।पुंवद्भावेकृतेणः।नास्तिगार्गेति।गार्ग्याअपत्यंस्त्रीत्यत्रार्थेनास्तिप्रत्ययः।अस्त्रियामितियुवसंज्ञानिषेधाद्गोत्र
संज्ञावस्थानादेकोगोत्रइतिनियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवंश्यत्वादिति। गार्ग्यीअपत्यंयास्त्रीतस्यानयुवसंज्ञानापिगोत्रसंज्ञानहिसागर्गस्यापत्यम्। पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्यगोत्रसंज्ञा विधीयतेतदभावादेकोगोत्रइतिनियमाभावात्तस्याभावादस्तिगार्गेत्यर्थः। नचस्त्रीवंश्येति। पितृपितामहादिवंशेनमा तृमातामहादिरित्यर्थः। तस्मात्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थेणकारः। नचजातेश्चेतिप्रतिषेधःसिध्यति। गोत्रत्वाभावेजातित्वाभा वात्। यदाचगोत्रंचचरणैःसहेत्यत्रापत्यमात्रंगोत्रंगृह्यतेतदाजातित्वमस्त्येव। फिनर्थस्तुकर्तव्यएवणकारोवृद्ध्यै। मातृ वंशइति। गार्ग्यीअपत्यंयास्त्रीसामातृवंशेनगर्गकुलाभवत्येवेतिगर्गापेक्षयागोत्रत्वादेकोगोत्रइतिनियमात्तत्स्ययान्तरा भावान्नास्तिगार्गी। पौत्रप्रभृतिग्रहणंतुव्यवहितापत्योपलक्षणम्। तस्मात्फिनर्थोणकारः॥ वृद्धाट्ठक्सौ॥ गोत्रस्त्रियाइति।

अवंश्यत्वाद्गोत्रस्त्रियाः प्रयोजनम्। अवंश्यत्वाद्गोत्रस्त्रियाःप्रयोजनमेतद्भवति। नचस्त्रीवंश्या। अस्तिगार्गीस्त्री। अपरआह। द्वावेववंशौ। मातृवंशःपितृवंशश्च। यावतामातृवंशोस्तिनास्तिगार्गी॥ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषुबहुलम्। गोत्रस्त्रियाः। वृद्धाट्ठक्फाफेञ्छच। फाण्टाहृति। इमेचत्वारोयोगाः। एषांत्रयःकुत्सने। त्रयःसौवीरगोत्रे। आद्योयो गःकुत्सनएव। अन्त्यःसौवीरगोत्रएव॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यांणफिञौ॥ किमर्थोणकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीतिवृ द्धिर्यथास्यात्। फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्यणित्करणानर्थक्यंवृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। फाण्टाहृतेःप्रत्य यस्यणित्करणमनर्थकम्। किंकारणम्। वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम्। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थंतु। पुंवद्भा क वस्यप्रतिषेधार्थेणकारःकर्तव्यः। फाण्टाहृताभार्याअस्यफाण्टाहृताभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधोय थास्यात्। उक्तंवा। किमुक्तम्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामितिवचनादप्रयोजनम्। अवंश्यत्वाद्गोत्रस्त्रियाःप्रयोजनमि ति॥ कुर्वादिभ्योण्यः॥ वामरथस्यकण्वादिवत्स्वरवर्जम्। वामरथस्यकण्वादिवद्भावोवक्तव्यः। किमविशेषेण। ने त्याह। स्वरवर्जम्। स्वरंवर्जयित्वा। किंप्रयोजनम्। वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः। कण्वादिभ्योगोत्रइत्यण्यथास्यात्॥

विषयविभागकथनार्थोत्रोपक्षेपः। कुत्सनग्रहणस्यसौवीरग्रहणस्यचसूत्रद्वयएवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः। फाण्टा॥ फाण्टाहृतेरिति। यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्नमिमताशब्दार्थंणित्वम्। पूर्वनिपातव्यवस्थातुशास्त्रेणावश्यंस र्वत्राश्रीयतेइतितदनाश्रयणमपिनयथासंख्याभावंसूचयितुमलम्। शिष्टंभाष्यपूर्ववद्व्याख्येयम्॥ कुर्वा॥ वामरथस्ये ति। प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येतिविज्ञेयम्। कण्वादीनांयञन्तानांयत्कार्यंतदतिदेशः केवलानांतेषांकार्यस्यकस्यचि दनभिधानात्। वामरथाइति। ञ्यप्रत्ययःण्यविधिः। आपत्यस्येतियलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यदीति। कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीनामाहत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु
 यञन्तमात्रनिबन्धनस्येति भावः। एवमपीति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। यद्यमिति। लिङ्गादाहत्या नाहत्य
च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते॥ उदीचाम्॥ उदीचामिति। इञाधनाम्णिवर्ध्यर्थं वचनम्। ता
क्ष्ण इति। यपूर्वं हन् धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः। यदीति। विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ्न भविष्यतीति भावः। ण्यविधिरि
ति। यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात्। अथ विशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायादण्य

यदि कण्वादिवदित्युच्यते। प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथाः। बहुषु लोपो न प्राप्नो
ति। वामरथानां संघः। वामरथाः। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्न प्राप्नोति। यदि पुनर्यञ्वदित्युच्यते।
एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः। कण्वादिभ्यो गो
त्र इत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव। कथं वामरथाः। वामरथानां संघ इति च। यदयं स्वर
वर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति॥ उदीचामिञ्॥ उदीचामिञ्विधौ त
क्ष्णोऽण्वचनम्॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः। ताक्ष्णः। यदि पुनरयं तक्षशब्दः शिवादिषूपठ्ये
त। शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः। शिवादिरिति चेद् ण्यो विधेयः। ताक्ष्ण्यः। सिद्धं तूदीचां वाण्यवचनात्।
सिद्धमेतत्। कथम्। उदीचां वाण्यवचनात्। उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम्। ण्येन मुक्ते यो यतः
प्राप्नोति स ततो भविष्यति॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रिय
ते। एवं विकृताभ्यां यथा स्यात्। अत्यल्पमिदमुच्यते। कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति। फिञ्प्रकरणे दगुकोस
लकर्मारच्छागवृषाणां युट् च॥

स्यैव बाधः प्राप्नोति नेञः। सिद्धं त्विति। विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात्प्राग्दीव्यतोणित्यण्भवति। ननु जातसेनोग्रसेन
विष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अणृष्यादिलक्षणः प्राप्नोति। यथान्यासे तु तेभ्यो ण्येञौ भवतः। एवं तर्हि बाह्वादेरा
कृतिगणत्वात्तेभ्यो ण्येन मुक्ते इञ् भविष्यतीत्यदोषः॥ कौसल्य॥ किमिदमिति। कोसलस्यापत्यं वृद्धे कोसलाजादाञ्ञ्य
ङिति ञ्यङ्। कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणोऽण्यङित्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः। उत्तरं तु। प्रत्य
यसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थमेव निर्देशः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गस्यादेशइति। अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः। चेनेति। तेनयुगपदागमादेशौभवतः॥ वाकि॥ क्रियतइति। गणसू
त्रमेवैवंपठ्यतेइत्यर्थः। यद्यपिवाकिनादीनांकुक्चेतिसूत्रपाठेलाघवंभवति। नलोपश्चेतिगणसूत्रैकदेशस्याकरणात् तथा

फिञ्प्रकरणेदगुकोसलकर्मीरच्छागवृषाणांयुट्चेतिवक्तव्यम्। दगु। दागव्यायनिः। कोसल। कौसल्यायनिः।
कर्मीर। कार्मीर्यायणिः। छाग। छाग्यायनिः। वृष। वार्ष्यायणिः। यदियुट्क्रियते। युटिकृतेअनादित्वादादे
शोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्। आदेशःक्रियतांयुडिति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादादेशः। नित्योयुट्। कृतेप्यादे
शेप्राप्नोतिअकृतेपि। युडप्यनित्यः। अन्यस्यकृतेआदेशेप्राप्नोति अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यप्राप्नुवन्विधिरनि
त्योभवति। अन्तरङ्गस्तर्हियुट्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेनयुडुच्यते। उत्पन्नेप्रत्ययेप्रकृतिप्रत्ययावाश्रि
त्याङ्गस्यादेशः। आदेशोप्यन्तरङ्गः। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमिति। अनकाशं व
स्तर्हियुट्। एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते। यदिपूर्वान्तःकरिष्यते। दागव्यायनिः। ओर्गुणोनप्राप्नोति। अस्तुतर्हिपरा
दिरेव। ननुचोक्तम्। युटिकृतेअनादित्वादादेशोनप्राप्नोति। नैषदोषः। सिद्धंत्वादेशस्ययुड्वचनात्। सिद्धमेतत्।
कथम्। आदेशस्ययुड्वचनात्। युडादिष्टस्येतिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। चेनसंनियोगःकरिष्यते।
युट्च। किंच। यच्चान्यस्प्राप्नोति। किंचान्यत्प्राप्नोति। आदेशः॥ वाकिनादीनांकुक्च॥ यदिपुनरयंकुक्परादिःक्रियते।
कुटिप्रत्ययादेशादेशानुपपत्तिरनादित्वात्। कुटिसतिप्रत्ययादेरादेशोनोपपद्यते। किंकारणम्। अनादित्वात्। कुटिकृ
तेऽनादित्वादादेशोनप्राप्नोति। एवंतर्हिपूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्तेनलोपवचनम्। यदिपूर्वान्तःक्रियते। नलोपोव
क्तव्यः। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः। नलोपःप्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपोनप्राप्नोति। परादौतुपुनःसतिनलो
पःप्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपःसिध्यति। अस्तुतर्हिपरादिरेव। ननुचोक्तम्। कुटिकृतेअनादित्वादादेशोनप्राप्नो
ति। सिद्धंत्वादिष्टस्यकुड्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कुड्डादिष्टस्येतिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्।
चेनसंनियोगःकरिष्यते। कुक्च। किंच। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किंचान्यत्प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। य
थान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंपूर्वान्तेनलोपवचनमिति। नैषदोषः। क्रियते न्यासएवएतच्चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति॥

पिगणपाठस्यपश्चात्सूत्रप्रणयनाद्गणपाठदर्शनात्कुक्चेत्युक्तमितिभावः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाचर्मिणीवर्मिणीभ्यांप्रत्य
यविधानाद्दूस्याढइतिपुंवद्भावःसिद्ध्यति। कुटितुभत्वाभावात्पुंवद्भावोनस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनोः॥अपत्यइति।णत्वविधानार्थमिदम्।अणः सिद्धत्वात्।नचनदण्डमाणवान्तेवासिषिति निपातनाण्णत्वस्यसिद्धत्वाद्‌
वचनमनारम्भणीयम्।निपातनार्द्धर्थविशेषस्यानिश्चयात्।अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वंविहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्चकुत्सि
तत्वम्।मानुषाइति।अपत्याधिकारादपत्येप्रत्ययोविधीयते।जातिग्रहणंतुप्रकृतिप्रत्ययविशेषणंनतुजातिःप्रत्यया
र्थइति यञञोश्चेतिलुक्प्रसङ्गः।परादौतुषञ्भवति नत्वञितिलुगभावः।ननुतद्धकस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिपरादावप्यञ्
कृतप्रसङ्गः।एवंतर्हिअकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोत्रग्रहणात्परादावञ्कार्याभावः।ईकारइति।शार्ङ्गरवाद्यञोङीनि

कारिभ्यइञोगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन।कारिभ्यइञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ्भवतिविप्रतिषेधे
न।कारिभ्यइञ्भवतीत्यस्यावकाशः।आयस्कारिः।लौहकारिः।फिञोवकाशः।तापसायनिः।साम्मिन्तिकाय
निः।इहोभयंप्राप्नोति।नापितायनिः।फिञ्भवतिविप्रतिषेधेन॥मनोर्जातावञ्यतौषुक्च॥अपत्येकुत्सितेमू
ढेमनोरौत्सर्गिकःस्मृतः।नकारस्यचमूर्द्धन्यस्तेनसिध्यतिमाणवः॥यदिषुक्पूर्वान्तःक्रियते।मानुषाः।
बहुषुलोपःप्राप्नोति।मानुषाणांसंघः।संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्प्राप्नोति।अथपरादिःक्रि
यतेमानुषी।अजन्तादितीकारोनप्राप्नोति।अस्तुतर्हिपूर्वान्तएव।कथंमानुषामानुषाणांसंघइतिच।उभय
त्रलौकिकस्यगोत्रस्यग्रहणम्।नचैतल्लौकिकंगोत्रम्।किंतर्हि।जातिः।इहतर्हिमानुष्यकमितिहलस्त
द्धितस्येतियलोपःप्राप्नोति।परादावप्येषदोषः।यद्धितद्धलस्तद्धितस्येतिहलग्रहणंनतदङ्गविशे
षणंशक्यंविज्ञातुम्।इहहिदोषःस्यात्।वृकाट्टेण्यण्।वार्केणीति।तस्मादुभाभ्यामेतदुक्तव्यम्।प्रकृ
त्याकेराजन्यमनुष्ययुवानइति ॥

त्यनेनेतिभावः।नचैतदिति।अपत्येत्युत्पादितस्यापिमानुषशब्दस्यब्राह्मणशब्दस्येवजातिवाचित्वादपत्यवाचि
त्वाभावादित्यर्थः।इहतर्हीति।हलन्तादङ्गात्परस्यतद्धितयकारस्यलोपइतिमन्यते।हलस्तद्धितस्येतिवर्त्तमानेआ
पत्यस्यचतद्धितेनातीति लोपोत्रप्राप्नोति।हस्तस्तद्धितस्येत्यत्रत्वीतीतिवर्त्तते।वार्केणीति।वृकशब्दादायुधजीवि
संघविशेषवचनात्स्वार्थेटेण्यण् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपत्यम्॥ पौत्रप्रभृतेरिति। नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या न तु संज्ञा॥ नैष दोषः। लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा। न चेयं तथा। यथा च वृद्ध्यादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषशक्त्यवच्छेदकरणात्संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि। उक्तं च हरिणा। व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित्। नित्य एव तु संबन्धो डित्थादिषु गवादिवत्॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमो हि संबन्धो विशेषणविशेष्यवदिति। गर्गोपीति। वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यंभावि। सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति व

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृति संज्ञाकरणम्। पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गर्गोपि कंचित्प्रति पौत्रः। कुशिकोपि। तत्र माभूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। समर्थानां प्रथमादिति वर्त्तते। समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृति विज्ञायते। जीवद्वंश्यं च कुत्सितम्। जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म वात्स्यस्त्वमसि जाल्म इति। का पुनरिह कुत्सा। पितृतो लोके व्यपदेशवता अस्वतन्त्रेण भवितव्यम्। यदिदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म वात्स्यस्त्वमसि जाल्म। न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति॥ जीवति तु वंश्ये युवा॥ जीवति वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पौत्रप्रभृतीति वर्तते। एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्ततइति। किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम्। तच्च देवदत्त्यर्थम्। देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिरिति ॥

चनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गो गार्ग्यादेव च यूनीष्यते। समर्थानामिति। यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते। न हि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यार्थ इति। तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। जीवद्वंश्यमिति। यून श्च कुत्सायामिति सूत्रमनार्षमिति वचनम्। न त्वं पितृत इति। पितृतो व्यपदेशो हि गार्ग्यायण इति भाव्यम्। जीवति॥ अभिजनप्रबन्धो वंशः। तत्र भवो वंश्यः। पित्रादिः। तस्मिन् जीवति यस्य संज्ञेष्यते तेन स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह। पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति। इदं संज्ञाविधानमिति शेषः। पौत्रप्रभृतीत्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्य। पेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनन्तरमिति। अनन्तरस्यच युवसंज्ञायां ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्प्रसङ्गः। इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्ये
नसंबन्धं मत्वाह। देवदत्तस्येति। आचार्यदेशीय आह। नपौत्रप्रभृतीति। चोदक आह। एवमपीति। भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्यनि
वर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रस
ङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हीति। एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रह

अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा माभूदिति। उच्यमानेप्येतस्मिन्देवदत्तस्य पौत्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति। एतदपि
पौत्रप्रभृति भवति। नपौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति। किं तर्हि। वंश्योभिसंब
ध्यते। पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति। एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति
भ्रातरि च ज्यायसीति। एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम्। नैवं विज्ञा
यते। पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति। कथं तर्हि। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति॥ वृद्धस्य च पूजायाम्॥ वृद्धस्य च पूजायां यु
वसंज्ञा वक्तव्या। तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः। ।तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः। कापुनरिह पूजा।
युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते। तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति। आपत्यो वा गोत्रम्। अ
थवा आपत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम्।
आपत्याज्जीवद्वृद्ध्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः। आपत्याज्जीवद्वृद्ध्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भव
तीति वक्तव्यम्। स चास्त्रियाम्। स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम्। एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च। एवं च कृत्वा एको
गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति। बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्। बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति। तत्र बिदाना
मपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यानि बहवो
माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति। बिदा इति ॥

णं स्यात्। वृद्धस्येति। सूत्रेषु तु केश्चिद् वृद्धस्य च पूजायामिति वार्त्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम्। गार्ग्यायणा इति। युवसंज्ञाविधानसा
मर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययः। युवत्वमिति। ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते। प्रायेणाल्पवय
सो जीवद्वृद्ध्यत्वं भवतीति तदध्यारोपः पूजेत्यदोषः। आपत्यो वेति। गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वान्यस्मिन्॥सपिण्डमात्रइति।अन्यथापूर्वेणनित्यायांयुवसंज्ञायांप्राप्तायामियंविभाषास्यात्।उभयतइति।ज्यायसीत्य
नुवृत्त्यावयःप्रकर्षेलब्धेस्थविरतरइतिवचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तःप्रकर्षआश्रीयते।जीवतइति।जीवतीत्यारभ्यात
पदंसंज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः।मृतेहीति।संज्ञिनिसपिण्डेचेतिभावः।अथेति।एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसमावे
शस्यदर्शनादर्शनाभ्यांप्रश्नः।यास्कायनयइति।यस्कस्यापत्यंगोत्रमितिशिवाद्यण्।तदन्ताद्यूनिअणोद्व्यचइतिफिञ्।

वान्यस्मिन्सपिण्डेस्थविरतरेजीवति॥अन्यग्रहणंकिमर्थम्।भ्रातरीतिवर्त्तते।सपिण्डमात्रेयथास्यात्।अ
स्थविरतरग्रहणंकिमर्थम्।उभयतोविशिष्टेयथास्यात्।स्थानतोवयस्तश्च।अथजीवतीतिवर्तमानेपुनर्जी
वतिग्रहणंकिमर्थम्।जीवतोजीवतियथास्यात्।मृतेहिमाभूत्।मृतेहिगार्ग्योमृतइत्येवभवितव्यम्।अथगो
त्रयूनोःसमावेशोभवति।उताहोन।किंचप्राप्नोति।बाढंप्राप्नोति । ।नह्ययमेकसंज्ञाधिकारः।किं
चातः।गोत्रयूनोःसमावेशेकोदोषस्तत्कृतंभवेत्।गोत्रयूनोःसमावेशेकोदोषोभवति।तत्कृतंभवेत्।तत्कृ
तंप्राप्नोति।गोत्राश्रयाविधयोयून्यपिप्राप्नुवन्ति।यास्कायनयः।लाह्यायनयः।यस्कादिभ्योगोत्रेइतिलुक्प्रा
प्नोति।यस्कादिषुनदोषोस्तिनयूनीत्यनुवर्त्तनात्।यस्कादिषुनदोषः।किंकारणम्।नयूनीत्यनुवर्त्तना
त्।नयूनीतितत्रानुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।नतौल्वलिभ्यइति।दोषोत्रिबिदपञ्चालानयूनीत्यनुवर्त्तना
त्।यदिनयूनीत्यनुवर्त्तते।अत्रयःबिदाःपञ्चालामाणवकाइतिनसिध्यति।नैषदोषः।संबन्धमनुवर्त्तिष्य
ते।नतौल्वलिभ्यःतद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियांलुग्भवति।नतौल्वलिभ्योयूनि।यस्कादिभ्योगोत्रेलुग्भव
ति।नयूनि।तौल्वलिभ्यइतिनिवृत्तम्।यञञोश्च॥अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चलुग्भवति।
यूनिनेत्यपिनिवृत्तम् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धौयस्येतिलोपेचयास्कितिशब्दोयस्कशब्दएवेतिलुक्प्राप्नोति।नयूनीति।तत्रवाक्यभेदेन
संबन्धोयस्कादिभ्यःपरस्यगोत्रप्रत्ययस्यबहुषुलुग्भवतियूनितुनभवतीति।अत्रयइति।अत्रेर्गोत्रेइतश्चानिञइतिढक्।बि
दादञ्।पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ्।ततोबहुषुयुवस्वतइञ्।तस्यण्यक्षत्रियार्षेतिलुकिकृतेढगञञोर्लुगिष्यतेसन
यूनीत्यनुवर्त्तनान्नप्राप्नोति।संबन्धमिति।तेनयस्कादिभ्योगोत्रइत्यत्रैवनयूनीतिसंबध्यतेनान्यत्रेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 इहतर्हीति। व्यवहितेपिपरशब्दस्य दर्शनात्सौव गव्यास्यरः फग्भवतीति गोत्रसंज्ञायामणप्रसङ्गः। विहितविशेषणाश्र
येणपरिहारमाह। कण्वादिभ्य इति। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छैषिकेर्थे ऽण्प्रत्ययइति सूत्रा
श्रयणात्तद्दोषाभावः। प्रतिपदमिति। एकोगोत्रइति नियमादप्राप्तो यूभ्यपरः प्रत्ययो विधीयतइत्यर्थः। तदन्तात्तर्हीति। यदिए
कोगोत्रइति नियमो बाध्यतेतदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्प्रसङ्गः। गोत्राद्यूति। गोत्राद्यू
नीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्ततेतेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। यद्यप्यात्स्य युवप्रत्ययस्य
यूनिलुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति। तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम्। स यूभ्यपीति। अत्रौणांयूनां छात्राइत्यादावि
इहतर्हि काण्व्यायनस्य छात्राः काण्व्यायनीयाः। कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण्प्राप्नोति। कण्वादिषु न दोषोस्ति न यू
न्यस्ति ततः परम्। कण्वादिषु दोषो नास्ति। किं कारणम्। न यून्यस्ति ततः परम्।
कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते। यश्चात्र कण्वा
दिभ्यो विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकम्। यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यो विहितः। इहतर्हि औपगव
स्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्रइत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एको गोत्रे प्रतिपदम्। प्रतिपदमत्र प्र
त्यया विधीयन्ते। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्। गोत्राद्यून्य
स्त्रियामिति न तत्स्मरेत्। किम्। एकइत्येव। गोत्रे तर्हि लुग्लुकः स यून्यपि प्राप्नोति। अस्तु पुनर्यूनि लुगित्येवं लुग्भवि
ष्यति। नैवं शक्यम्। फक्फिञोस्तर्हि दोषः स्यात्। शालङ्के यूनः छात्राः शालङ्काः ॥
त्यर्थः। पुनरिति। परत्वाद्लुकं बाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥ शालङ्केरिति। शलङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पै
लादिषु शालङ्कि शब्दपाठान्निपातनादिञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च। ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक्। तस्य पैलादिभ्यश्चे
तिलुक्। ततः शालङ्केर्यूनः छात्राइति प्राग्दिव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रे लुगचीत्यलुग्बाधकः स्या
त्। तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग्बाधकः तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पइति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः। यदा
तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्रइञश्चेत्यणि सति शालङ्का इ
ति भवति। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पो नन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोऽव्यवहितस्यान्तरङ्गस्य च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पैलीयाइति। पीलाया अपत्यंगोत्रंपीलायावेत्यण्। ततोयून्यणोद्व्यचइतिफिञ्। तस्यपैलादिभ्यश्चेतिलुक्। ततोवृद्धाच्छः। तुर्नि
यामकइति। अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तुशब्दस्य॥ जनपद॥ एकराजादिति। एकश्चासौराजाचेतिक्षत्रिय एकरा

पैलस्यपैलीयाः। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणंप्रसज्येत। तस्माद्युवसंज्ञायांगोत्रसंज्ञायाःप्रति
षेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। तुर्नियामकः। तुःक्रियते। सनियामकोभविष्यति। जीवतिवंश्येअपत्यंयुवसंज्ञमेव
भवतीति। यदितर्हियुवसंज्ञायांगोत्रसंज्ञानभवति। यइष्यन्तेयूनिगोत्राश्रयाविधयस्तेनसिध्यन्ति। गार्ग्याय
णानांसमूहोगार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानांकिंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणोभक्तिरस्यगार्ग्यायणकः। गो
त्राश्रयोवुञ्नप्राप्नोति। एवंतर्हि। राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्चज्ञापकंलौकिकंपरम्। यदयंवुञ्विधौराजन्यमनु
ष्ययोर्ग्रहणंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यःलौकिकंपरंगोत्रग्रहणमिति। युवाचलोकेगोत्रमित्युपचर्यते।
किंगोत्रोसिमाणवकगार्ग्यायणः। किंगोत्रोसिमाणवकवात्स्यायनइति। यद्येतज्ज्ञाप्यतेऔपगवेर्यूनः
छात्राऔपगवीयाः। इञोगोत्रइत्यण्प्राप्नोति। सामूहिकेषुज्ञापकम्। यदिसामूहिकेषुज्ञापकंगार्ग्याय
णानांकिंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणोभक्तिरस्यगार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयोवुञ्नप्राप्नोति। वुञ्विधौज्ञाप
कम्। वुञ्विधावेवतज्ज्ञापकम्। यदिवुञ्विधौज्ञापकंशालङ्केर्यूनःछात्राःशालङ्काः। इञोगोत्रइत्यणनप्राप्नो
ति। अस्तुतर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनःछात्राऔपगवीयाः। इञोगोत्रइत्यण्प्राप्नोति। नैषदोषः। गोत्रे
णात्रेञंविशेषयिष्यामः। गोत्रेयइञ्विहितइति॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ क्षत्रियादेकराजात्संघप्रति
षेधार्थम्। क्षत्रियादेकराजादितिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। संघप्रतिषेधार्थम्। संघान्माभूत्। पञ्चाला
नामपत्यंविदेहानामपत्यमिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नह्यन्तरेणबहुषुलुकंपञ्चालानामि
त्येतद्भवति। यस्तस्मादुत्पद्यतेसएवप्रत्ययःस्यात् ॥

जः। तेनैकक्षत्रियवाचिनएवप्रत्ययोभवतिनतुबहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिनइत्यर्थः। यथैवैकःक्षत्रियःपञ्चा
लस्तथैवबहवःक्षत्रियाःपञ्चालाइतिप्रत्ययप्रसङ्गेवचनमिदम्। नह्यन्तरेणेति। पञ्चालापत्येषुयौगिकःपञ्चाल
शब्दस्तद्राजस्याञोबहुषुलुप्तत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तस्यलुगिति।ण्यक्षत्रियार्षञितइत्यनेन।तस्मिंश्चेति।गोत्रेलुगचीत्यनेन।यद्येवंपाञ्चालइतिसर्वथाभवितव्यमितिकिं
वार्त्तिकारम्भेण।तत्रवार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः।अस्तितिवार्त्तिकारम्भेबहुवचनान्तादेवप्रत्ययःस्यान्नैकवचना
न्तात्।जनपदेहिबहुवचनान्तःपञ्चालशब्दोवर्त्ततइति तस्यैवजनपदसमानशब्दत्वंक्षत्रियवृत्तित्वंच।भाष्यकारस्तु
मन्यतेप्रातिपदिकस्यजनपदसमानशब्दत्वंग्राह्यंनसुबन्तस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययःकेननिवार्यते।इदंतर्हीति।क्षौ
द्रकस्यराज्ञोभृत्याअपिक्षत्रियाःक्षौद्रकाउच्यन्ते।ततश्चापत्यापत्यवत्संबन्धाभावाद्गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादनिष्यमाणोपि

युवप्रत्ययश्चेत्तस्यलुक्।तस्मिंश्चालुग्भविष्यति।इदंतर्हिक्षौद्रकाणामपत्यंमालवानामपत्यमित्यत्रापिप्रा
प्नोतिक्षौद्रक्योमालव्यइति।नैतत्तेषांदासेवाभवतिकर्मकरेवा।किंतर्हितेषामेवकस्मिंश्चित्।यावतातेषा
मेवकस्मिंश्चित्।यस्तस्मादुत्पद्यतेसयुवप्रत्ययःस्यात्।युवप्रत्ययश्चेत्तस्यलुक्।तस्मिंश्चालुग्भविष्यति।
अथक्षत्रियग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।विदेहोनामब्राह्मणस्तस्यापत्यंवैदेहिः।क्षत्रियग्रहणानर्थक्यंचो
क्तम्।किमुक्तम्।एकंतावदुक्तंबाह्वादिप्रभृतिषुयेषांदर्शनंलौकिकेगोत्रभावेततोन्यत्रतेषांप्रतिषेधइ
ति।अपरमुक्तमनभिधानादिति॥क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवत्।क्षत्रियसमानश
ब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवत्प्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।पञ्चालानांराजापाञ्चालः॥पूरोरण्वक्तव्यः।
पौरवः॥पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः॥पाण्ड्यः॥द्व्यञ्मगधकलिङ्गसू रमसादण्॥अणोञ्यङ्ण्येञोविप्रतिषे
धेन॥अणोञ्यङ्ण्यइञ्इत्येतेभवन्तिविप्रतिषेधेन।अणोवकाशः।आङ्गःवाङ्गः।ञ्यङोवकाशः।आम्ब
ष्ठ्यःसौवीर्यः।इहोभयंप्राप्नोति।दार्व्यः।ण्यस्यावकाशः।निचक्रोनैचक्र्यः।अणःसएव।इहोभयंप्राप्नोति।
नीय।नैय्यः।इञोवकाशःआजमीढिः।आजक्रन्दिः।अणःसएव।इहोभयंप्राप्नोति।बुध ॥

तद्राजोञ्यङ्प्राप्नोतीत्यर्थः।नैतदिति।मुख्ययावृत्त्यादासेषुवृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात्ततदेवोत्तरमित्य
र्थः।पूरोरिति।सिद्धेप्राग्दीव्यतीयेऽणितद्राजसंज्ञार्थमिदंवचनम्।पुरुषशब्दोनजनपदवाची।अन्यथाद्व्यञ्मगधेत्यणः
सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकंस्यात्।पाण्डोरिति।बाह्वादिप्रभृतिषुयेषांदर्शनंलौकिकेगोत्रभावइतिवचनाद्युधिष्ठिरादिपि
तुःपाण्डोरग्रहणात्तद्वाचिनःपाण्डवइत्येवभवति॥द्व्यञ्मग॥दार्व्यइति।दार्वस्यापत्यमितिञ्यङ्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बौधिरिति। साल्वावयवलक्षण इञ्॥ अतश्च॥ पर्शूरिति। पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण। तस्मात स्त्रेति लुक्। पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थेऽण। तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तौ वचनेन विधीयते। ततऊङ्। तद्द्त्यूङ्। रक्षा इति। रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्ववदञ्स्य लुकि कृते स्त्रियाअभिधायकात्तु लोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति। रक्ष इत्ययुक्तः पाठः। असुरीति। असुरशब्दात स्त्रियामपत्येऽञो लुक्। ततोऽण। तस्यापि लुक्। जातिलक्षणो ङीष्। यौधेयादि

बौधिः। ञ्यङ्ण्यञो भवन्ति विप्रतिषेधेन॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्योण्यः॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। ञ्यङोवकाशः। आवन्त्यः। कौन्त्यः। ण्यस्य स एव। नैषो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। नैष्यः। द्व्यञ्मगध॥ कम्बोजाल्लुक्॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्। कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। चोलाद्यर्थम्। चोलः। शकः। केरलः। यवनः॥ अतश्च॥ इह कस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौवीर्येति। अत इत्युच्यते। नैषोऽकारः। तदन्तविधिना प्राप्नोति। अतउत्तरं पठति। अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। अत इति तदन्तस्याग्रहणम्। किं कारणम्। अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नात्र तदन्तविधिर्भवतीति॥ पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ पर्शूः। रक्षाः। असुरी। यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादि लुकः। यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

प्रतिषेध इति। यदि प्राग्वमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुङ् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। युधाया अपत्यं स्त्री द्व्यचइति ढक्। ततः स्वार्थेऽञ्। तस्य लुकि प्रतिषिद्धेऽञन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति। यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणो ङीप् स्यात्तिउदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेनरक्तम्।रक्तादीनामिति।रक्तादीनांशब्दानांयोऽर्थः सएवयदिलौकिकेप्रयोगेप्रत्ययेनाभिधीयतेतदाप्रत्ययोभवति।नान्य
था।प्रयुक्तानांशब्दानांसाध्वसाधुविवेकायशास्त्रारम्भात् देवदत्तेनरक्तंवस्त्रमितिवाक्याद्योऽर्थोवगम्यतेनासौदेवदत्तंवस्त्र
मित्यतोवगम्यते।स्वस्वामिसंबन्धस्यैवातःसंप्रत्ययादतएवानभिधानात् कोपेनरक्तंमुखंरूपेणकान्तायांरक्तइत्यादौ
वर्णाभिषङ्गयोर्नभविष्यतिप्रत्ययः॥लाक्षा॥ठक्प्रकरणइति।शकलकर्दमयोःसूत्रेपाठोनार्थः।नील्याइति।ओषधिविशेषो
नीली।अण्बाधनार्थंवचनम्।नीलशब्दस्तुगुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लुपाद्वानील्यारक्तेवस्त्रेसिध्यति।पीतादिति।राग

तेनरक्तंरागात्॥रागादितिकिमर्थम्।देवदत्तेनरक्तंवस्त्रम्।रक्तादीनामर्थाभिधानेप्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थ
क्यम्।रक्तादीनामर्थाभिधानेप्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम्।नह्यरागादुत्पद्यमानेनप्रत्ययेनार्थाभिधा
नंस्यात्।अनभिधानात्ततउत्पत्तिर्नभविष्यति॥लाक्षारोचनाट्ठक्॥ठक्प्रकरणेशकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यान
म्।ठक्प्रकरणेशकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।शाकलिकंकार्दमिकम्।नील्याअन्।नील्याअन्वक्तव्यः।
नील्यारक्तंनीलम्।पीतात्कन्॥पीतात्कन्वक्तव्यः।पीतेनरक्तंवस्त्रंपीतकम्।पीतकशब्दोवाप्रकृत्यन्तरम्।तस्मात्तु
ग्वक्तव्यः।हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्।हरिद्रामहारजनाभ्याम   ञ्वक्तव्यः।हारिद्रम्।माहारजनम्।रागादित्युच्यते।
तत्रेदंनसिध्यति।हारिद्रौकुक्कुटस्यपादौ।काषायौगर्दभस्यकर्णाविति।उपमानात्सिद्धम्।हरिद्राविवहारिद्रौ।काषा
याविवकाषायौ॥नक्षत्रेणयुक्तःकालः॥अयुक्तोयंनिर्देशः।योगोहिनामसम्भवतिययोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नच
कालनक्षत्रयोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नित्येहिकालनक्षत्रे।कथंतर्हिनिर्देशःकर्त्तव्यः।नक्षत्रेणचन्द्रमसोयोगा
त्तद्युक्तात्कालेप्रत्ययविधानम्।नक्षत्रेणचन्द्रमसोयोगात्तद्युक्तात्कालेप्रत्ययविधानंभवतीतिवक्तव्यम्। पु
ष्येणयुक्तःपुष्ययुक्तः।पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाअस्मिन्कालेपौषीरात्रिः।पौषमहः ॥

विशेषवाचीपीतशब्दः।प्रकृत्यन्तरमिति।स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः।उपमानादिति।रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः॥नक्षत्रे
ण॥योगोहीति।अप्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिर्योगःसकालनक्षत्रयोर्नास्तिद्वयोरपिनित्यत्वात्।नचचन्द्रमसैवयोगःपुष्यादीनांनक्षत्र
ता।सर्वदातेषांलोकेनक्षत्रव्यवहारादर्शनात्।अथापिसंबन्धमात्रंयोगःसचनित्यानामपिप्रधानपुरुषवदविरुद्धः।तथापि
कालविशेषावगमार्थःपौषादिशब्दप्रयोगः।एवंसत्यसत्यांकालविशेषावगतौनस्यात्।तद्युक्तादिति।नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचि
नःकालेऽभिधेयेप्रत्ययोविधेयइत्यर्थः।चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्तिकादाचित्कोयोगः।कालस्तुनित्योव्यापीचेतियोगाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिङ्गे·ति।मघायुक्तशब्दात्प्रत्ययेक्रियमाणेतस्यचलुपिसतिमघाइतिस्त्रीत्वबहुत्वेनसिध्यतइत्यर्थः।कालयोगादिति।का
लस्यैवपुष्यादिसमीपस्थेनचन्द्रमसायोगआश्रीयतइत्यर्थः।पुष्यसमीपगतइति।मुख्यार्थासंभवेगौणस्याश्रयणादितिभा
वः।मघादयः शब्दाअपरित्यक्तस्वलिङ्ग·संख्याएवचन्द्रमसिवर्तन्ते।यथामञ्चादयोमञ्चान्स्त्रियःपश्येति।तेनयुक्तव

न्नोत्तरपदलोपः।तन्नैवंसतिउत्तरपदलोपोवक्तव्यः।पुष्ययुक्तशब्दाद्धिप्रत्ययोविधीयते।लिङ्ग·वचनानुपपत्तिश्च।
लिङ्ग·वचनयोश्चानुपपत्तिः।चन्द्रमसोयल्लिङ्गं·वचनंचतद्युक्तवद्भावेनप्राप्नोति।कालयोगात्सिद्धम्।अस्तुनक्षत्रेणयुक्तः
कालइत्येवाननुचोक्तम्।अयुक्तोयंनिर्देशः।योगोहिनामसम्भवतिययोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नचकालनक्षत्रयोःसं
निकर्षविप्रकर्षौस्तः।नित्येहिकालनक्षत्रेइति।नैषदोषः।पुष्यसमीपगतेचन्द्रमसिपुष्यशब्दोवर्तते।तेनतत्सं
त्रकेनकालोविशेष्यते।तथाचसंप्रत्ययः।एवंचकृत्वालोकेत्रसंप्रत्ययोभवति।पुष्यसमीपगतेचन्द्रमसिव
क्तारोभवन्तिपुष्येणाद्यमघाभिरद्येति॥लुबविशेषे॥इहकस्मान्नभवति।पौषीरात्रिःपौषमहरिति।अविशेष
इत्युच्यते।विशेषश्चात्रगम्यते।रात्रिरित्युक्तेहर्नेतिगम्यते।अहरित्युक्तेरात्रिर्नेतिगम्यते।इहापितर्हिनप्रा
प्नोति।अद्यपुष्यइति।अत्रापिहिविशेषोगम्यते।अद्येत्युक्तेनह्योनश्वइतिगम्यते।यद्यप्यत्रविशेषोगम्यते।
अविशेषोपितुगम्यते।अद्येत्युक्तेनज्ञायतेरात्रौदिवाचेति।यतोविशेषस्तदाश्रयोलुब्भविष्यति।इहापितर्हि।
यद्यपिविशेषोगम्यतेअविशेषोपितुगम्यते।रात्रिरित्युक्तेनज्ञायतेकदेति।दिवेत्युक्तेनज्ञायतेकदेति।यतोविशेषस्तदाश्र
योलुप्प्राप्नोति।एवंतर्हि।नक्षत्रेणयुक्तःकालइतिवर्तते।नक्षत्रेणयुक्तस्यकालस्याविशेषे।कियान्पुनःकालोनक्षत्रेणयु
ज्यते। अहोरात्रः॥संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥इहकस्मान्नभवतियुक्तवद्भावः। श्रवणारात्रिः।निपातनादे
तत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यइति॥दृष्टंसाम॥दृष्टंसामकलेर्ढक्॥दृ
ष्टंसामेत्यत्रकलेर्ढग्वक्तव्यः।कलिनादृष्टंसामकालेयम्. सामगीयते ॥

द्वावेपिदोषाभावः॥लुब॥अविशेषस्वरूपदर्शनायप्रश्नप्रतिवचने।इहेति।पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमादस्य विशेषइति
लुप्प्रसङ्गः।अहोरात्रइति।तेनाहोरात्रस्यदावान्तरराज्याद्यवयवविशेषाविवक्षातदालुप्।विशेषविवक्षायांतुश्रवणम्।पौ
षोहोरात्रइत्यत्रापिविशेषस्यशब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः॥दृष्टम्॥कलिनादृष्टमिति।यस्यसाम्नोविशिष्टकार्यविषयोविनियो
गोज्ञानातिशयसंपत्त्याकलिनाज्ञापितस्तेनदृष्टमित्युच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वत्रेति। सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः। जाते चेति। जातार्थे यो द्विरण् विधीयते। पूर्वविहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः। स वा डिद्भवति। शतभिषजीति। शतभिषजा युक्तः काल इत्यण्। तस्य लुक्। ततो जातेऽर्थे प्राग्दीव्यतोणित्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः संधिवेलेत्यादिसूत्रेण विधीयते। तीयादीकगिति। अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम्। न विद्याया इति। विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः। गोत्रादिति। यथाङ्कवद्गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः। एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः। औपगव

अपर आह। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः। अग्निना दृष्टमाग्नेयम्। अग्नौ भवमाग्नेयम्। अग्नेरागतमाग्नेयम्। अग्नेः स्वमाग्नेयम्। अग्निर्देवता अस्याग्नेयम्। कलिना दृष्टं कालेयम्। कलौ भवं कालेयम्। कलेरागतं कालेयम्। कलेः स्वं कालेयम्। कलिर्देवता अस्य कालेयम्। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा वक्तव्यः। उशनसा दृष्टं साम औशनसम्। औशनम्। शतभिषजि जातः शातभिषजः। शातभिषः॥ तीयादीकक्॥ तीयादीकन् वक्तव्यः। द्वैतीयीकः। तार्तीयीकः। न विद्यायाः॥ विद्याया न भवतीति वक्तव्यम्। द्वितीया विद्येत्येव। गोत्रादङ्कवदिष्यते। औपगवकम्। कापटवकम्। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते। तीयादीकग्न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥ किमर्थो डकारः। डिति टेरिति टिलोपो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यड्ड्यतो डितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत एते परिभाषे। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति। सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं यड्ड्यतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे॥ परिवृतो रथः॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम्। परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्। येन परिवृतो रथस्तदेकान्तश्चेत्स भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। पुत्रैः परिवृतो रथः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः छात्रैः परिवृतो रथ इति। अनभिधानात्॥

कमिति। गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्॥ वामदेवा॥ अवामदेव्यमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। अन्यथा ययतोश्चातदर्थ इत्यनेनोदात्तत्वं स्यात्। ग्रहणमिति। अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते। नञ्स्वर इति नञा अयं येन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः॥ परि॥ तदेकान्तग्रहणमिति। रथस्य चर्मवस्त्रादयो ऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अनभिधानादिति। पौत्रो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाण्डुकम्बला॥इतिनैतदिति।अप्त्वानभिधानान्नभवतीतितद्बाधनार्थमपीदंनवाच्यमितिभावः॥कौमारापू॥उभयतइति उभयस्मिन्नुभयतः।यदिकौमारीतिस्त्रियांप्रयोगोऽस्यकौमारः पतिरितिपुंस्युभयत्रापिस्त्रियाःपाणिग्रहणस्यापूर्वत्वेप्रयो गः कार्यइत्यर्थः।एतच्चनिपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेववार्त्तिककृताप्रकाशितम्।अपूर्वपतिमिति।अविद्यमानःपूर्वःपतिर्य स्यास्तांप्राप्तइत्यर्थः।द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण्प्रत्ययः।स्त्रियांतुस्वार्थेप्रत्ययः।कुमार्यांभवइति।रोगादि

पाण्डुकम्बलादिभिः॥अयंयोगः शक्योवक्तुम्।कथंपाण्डुकम्बलीपाण्डुकम्बलिनौपाण्डुकम्बलिनइति। इतिनैतन्मत्वर्थीयेनसिद्धम्।पाण्डुकम्बलोस्यास्तिपाण्डुकम्बलीति॥कौमारापूर्ववचने॥कौमारापूर्व वचनइत्युभयतःस्त्रियाअपूर्वत्वे।कौमारापूर्ववचनइत्यत्रोभयतःस्त्रियाअपूर्वत्वइतिवक्तव्यम्।अ पूर्वपतिंकुमारीमुपपन्नःकौमारोभर्ता। कुमारीअपूर्वपतिःपतिमुपपन्नाकौमारीभार्या।कौमारापूर्व वचनेकुमार्याअण्विधीयते।अपूर्वत्वंयदातस्याःकुमार्यांभवतीतिवा॥अथवाकुमार्यांभवःकौमारः।यद्ये वंकौमारीभार्येतिनसिध्यति॥पुंयोगात्स्त्रियामभिधानम्॥पुंयोगात्स्त्रियामभिधानंभविष्यति।कौमार स्यभार्याकौमारीति॥सास्मिन्पौर्णमासीति॥सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञाग्रहणम्।सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणंकर्त्तव्यम्।अ[illegible]ज्ञायांदिगरीयानुपसंयोगः।अक्रियमाणेहिसंज्ञाग्रहणेगरीयानुपसंयोगःकर्त्त व्यःस्यात्।मासार्द्धमासयोरितिवक्तव्यंस्यात्।इहमाभूत्पौषीपौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रेदशरात्रेवेति।संव त्सरपर्वणीतिचवक्तव्यंस्यात्।भृतकमासेमाभूदिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।इतिकरणःक्रिय ते।ततश्चेद्विवक्षा॥ ॥

श्रुतुयद्यभिधानेनास्तितदानभिधानात्प्रत्ययाभावः।कौमारस्यभार्येति। प्रत्यासत्त्यैवतस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयतेनान्या॥सास्मिन्॥संज्ञाग्रहणंसूत्रेनार्षमितिवार्त्तिकमारब्धम्।उपसंयोगइति।उपसंयुज्यतइत्युपसंयो गइत्युपाधिरुच्यते।अनेकउपाधिर्निर्देष्टव्यःस्यादित्यर्थः।संवत्सरपर्वणीति।संवत्सरस्यद्वादशपर्वाणिमासान्तास्तत्रप र्वविशिष्टेमासेयथास्यात्।भृतकमासेपौष्यापौर्णमास्यातद्वतिमासादिव्यपदेशभाजिपौषशब्दोमाभूदित्येवमर्थमित्य र्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कस्येत्॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। यदा कशब्दस्यैकारादेशस्तदायं परिहारः। यदा तु किमो मकारस्यैकारस्तदा लोपे ऽपि काय
मिति सिध्यति। यद्यपि कशब्दस्येत्वे कृते परत्वाट्टचा लोपो बाध्यते यथाश्री देवता अस्याश्रायमिति। तथापि परिहारान्तरस
द्भावादेतद्व्याख्यकृता नोक्तम्। अथेति। कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः। अध्वर्युणा होतुः संप्रैषः क्रियते। यदि तावदिति। किमो
विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः। किंशब्दस्य प्रश्ने ऽसेपयोर्विपर्ययाणां तु वर्त्तते। अथ नेति। यदा कश
ब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः। सर्वस्येति। सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः। सर्वश्चेति। कार्यकारणयोरभेदादिति भावः। प्रजापतिश्च

कस्येत्॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। अथ यत्कायं हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्त्त
व्यः। यदि तावत्किमः कादेशः। कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम्। अथ न किमः। कायानुब्रूहीति भवितव्यम्। यद्यपि
किमः अथापि न किमः। उभयथा कस्मा यनुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य हि सर्वनाम संज्ञा क्रियते। सर्वश्च प्रजा
पतिः। प्रजापतिश्च कः। अपर आह। यद्येव किमः। अथापि न किमः। उभयथा कायानुब्रूहीति वक्तव्यम्। संज्ञोप
सर्जनयोर्हि सर्वनाम संज्ञा प्रतिषिध्यते। संज्ञा चैषा तत्र भवतः। अपोनप्त्र् पांनप्त्र्योर्घः। अथ यदपोनप्त्रि
यम पांनप्त्रियं वा हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः। अपोनपाते अनुब्रूहि। अपांनपाते अनुब्रूहीति। अपोन
प्त्र्पांनप्त्र् भावः कस्मान्न भवति। प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते। तेनासति प्रत्यये न भवितव्य
म्॥ छ च॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्। छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्। पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम्॥ शतरुद्राद्घ च। शतरुद्राद्घप्रत्ययो वक्तव्यः। छश्च वक्त
व्यः। शतरुद्रियम्। शतरुद्रीयम्॥ कालेभ्यो भववत्॥

क इति। सर्वादिषु कशब्दस्यापाठे ऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति। गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। येषां तु सकलं
कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहावित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः। योगसंप्रदानं देवता। मन्त्रस्तु
त्यश्चार्थः। संज्ञा चैषेति। यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति। एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भवि
ष्यतीत्यदोषः॥ अपो॥ अथेति। वेदे क्वचिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते। क्वचिदपोनपादपांनपादिति
तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः। प्रत्ययसंनियोगेनेति। वेदे तु छान्दसत्वात्क्वचित्तकारान्तप्रयोगः॥ काले॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथमिति। कालेभ्यइतिसन्निकृष्टवर्णाद्भवेनवाभिसंबन्धः स्यात् सास्यदेवतेत्यनेनवेतिप्रश्नः। प्रत्ययमात्रमिति। दिगादिभ्योयदितियत्प्रत्ययोभवेविहितः सकालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रातिपदिकमात्रादिति। कालाट्ठञितिठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति। सिद्धंत्विति। वतिरतिदेशमात्रेचरितार्थइतिनसर्वसादृश्यंलभ्यतइतिवार्त्तिककारोमन्यते। वतिनिर्देशोयमिति।

कथमिदंविज्ञायतेभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिकालेभ्यः सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति। आहोस्वित्कालेभ्योभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति। कश्चात्रविशेषः। कालेभ्योभवेचेत्प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः। यदिविज्ञायतेभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिकालेभ्यः सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति। प्रत्ययमात्रंप्राप्नोति। यःकालेभ्योभवेतस्यविधानेप्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः। अथविज्ञायतेकालेभ्योभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति। प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति। सिद्धंतूभयनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनिर्देशात्। उभयथानिर्देशः कर्त्तव्यः। कालेभ्योभववत्कालेभ्यइति। सतर्ह्युभयनिर्देशः कर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। भववदितिवतिनिर्देशोयम्। यदिचयाभ्यः प्रकृतिभ्योयेनविशेषणेनभवेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषणेनसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थेभवन्ति। ततोऽमीभववत्कृताः स्युः। अथहिप्रकृतिमात्राद्वास्युः प्रत्ययमात्रंवास्यात्ततोमीभववत्कृताः स्युः॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ ठञ्प्रकरणेतदस्मिन्वर्त्ततइतिनवयज्ञादिभ्यउपसंख्यानम्॥ ठञ्प्रकरणेतदस्मिन्वर्ततेइतिनवयज्ञादिभ्यउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नवयज्ञोऽस्मिन्कालेवर्त्ततेनावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः॥ पूर्णमासादण्॥ पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासोस्मिन्कालेवर्त्ततेपौर्णमासीतिथिः॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ पितृव्यमातुलेतिकिंनिपात्यते। पितृमातृभ्यांभ्रातरिव्यड्डुलचौ। पितृमातृभ्यांभ्रातरिव्यड्डुलचौप्रत्ययौनिपात्येते। पितुर्भ्रातापितृव्यः। मातुर्भ्रातामातुलः। अथमातामहपितामहेतिकिंनिपात्यते। मातृपितृभ्यांपितरिडामहच्। मातृपितृभ्यांपितरिडामहच्प्रत्ययोनिपात्यते। मातुःपितामातामहः। पितुःपितापितामहः॥ मातरिषिच्च॥ मातृपितृभ्यांमातरिडामहच्षिच्चभवति। पितुर्मातापितामही। मातुर्मातामातामही। महोवाच्छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्। महोवापुनरेषभवति॥

कालेभ्योभवद्वत्येवभवार्थेविहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीतिवतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः॥ पितृव्यमातुल॥ महोवेति। पितृशब्दस्यानङादेशोनिपात्यतेमहच्चप्रत्ययः। तेनपदसंज्ञायांसत्यांपितेत्यवग्रहोभवति। डामहचितुनस्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अविसोढमिति। षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्नभवति। अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। तिलपिञ्जइति। तिलो धान्यविशेषः। फलरहितइत्यर्थः॥ भिक्षा॥ पुंवद्भावो नेति। पुंवद्भावे सत्याद्युदा

छन्दस्यानङो वग्रहदर्शनात्। छन्दस्यानङोवग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामहइति॥ अवेर्दुग्धे सोढदू
समरीसचः॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचइत्येते प्रत्ययाभवन्तीति वक्तव्यम्। अविसोढम्। अविदूसम्। अ
विमरीसम्। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपे
जः॥ पिञ्जः छन्दसि डिच्च॥ पिञ्जः छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिलिञ्जं दण्डानतम्॥ भिक्षादिभ्योण्॥ किमर्थं भिक्षा
दिषु युवतिशब्दः पठ्यते। न तस्य समूहइत्येव सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अनुदात्तादिलक्षणोञ् प्राप्नोति। तद्बाध
नार्थम्। अत उत्तरं पठन्ति। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थकं पुंवद्भावस्यासिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ। भिक्षादिषु
युवतिग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। पुंवद्भावस्यासिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावो न भविष्यति। भस्याढेतद्धि
ते पुंवद्भवतीति। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या
जाद्वुञ्॥ वृद्धाच्च॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्॥ अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ अञो वुञ्भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन। अञो वकाशः। कापोतम्। वुञोवकाशः। ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकायनकम्। इहोभयं प्राप्नोति।
औपगवकम्। कापटवकम्। वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। वस्यते
तत्। पूर्वोपि वुञ्परमञं बाधतइति। अथवा इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। ठञ्कुविप्रति
षेधात्। ठञ्भवत्यञो विप्रतिषेधात्। ठको वकाशः। साक्तुकम्। अञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आपूपिकम्। शा
ष्कुलिकम्। ठञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। केदाराद्यञ्च॥ गणिकायाश्च॥ गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्। गणिका
नां समूहो गाणिक्यम्॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्॥ किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते। न यञ्त्र कृतः सोनु
वर्तिष्यते। नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा। तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

त्त्वादण सिद्धइत्यर्थः। सिद्धश्चेति। पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्ययइत्यर्थः॥ गोत्रे ॥ कापोतमिति। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु
रिति मध्योदात्तादिः कपोतशब्दः। सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्राम॥आह्वायेति। खण्डिकादिषु दर्शनादहः शब्दादञ्तदन्ताच्चतुर्थी॥ खण्डि॥ तन्नैताविति। चाषशब्दः चषेर्ण्यन्ताद्घ्यन्तो दात्तः। उलूकशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्तः। औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः। बहुवचनान्तानामिति। द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः। बहुषु चेति। यञञोश्चेत्यनेन। लुकि कृत इति। ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ् पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्सन्नोक्तम्। सामर्थ्याच्चौलूक्यशब्दार्थ उलूकशब्दस्य

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यञं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यत्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। यत्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम्। यत्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः। षडहः॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्॥ गजसहायाभ्यां च॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्। गजता। सहायता॥ अह्नः खः॥ अह्नः खो वक्तव्यः। अह्नां समूहोऽहीनः॥ क्रतौ॥ क्रताविति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अह्नाय धूतपाप्मानो भास्करा जितमृत्यवः॥ पर्श्वाः सण्॥ पर्श्वाः सण् वक्तव्यः। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। यदि सण् क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि णस्वक्तव्यः॥ खण्डिकादिभ्यश्च॥ खण्डिकाक्षुद्रकोलूक। किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते। न अनुदात्तादेरञित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते। चाषेण किकिदीविना। यदुलूको वदति। नैतयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते। यत्र च स दृश्यते। तत्रैवानुदात्तादी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमौलूक्यो गोत्रम्। तत्र गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः। बहुषु च लुक्। तत्र लुकि कृते अनुदात्तादेरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् प्राप्नोति। अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात्। अनुदात्तादेरञित्येवास्ति सिद्धः। किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। गोत्राद्वुञ्। न च तद्गोत्रम्। गोत्राद्वुञ्भवतीत्युच्यते। न च क्षुद्रकमालव शब्दो गोत्रम्। न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते ॥

यञन्तस्य पाठः। कृतयञ्लुकूउलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः। अञ्सिद्धिरिति। क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादिद्वितस्य तद्राजस्य लुक्। मालवानुवृद्धलक्षणस्यञ्यङः। ततो द्वन्द्वः। ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः। अत्र च गोत्रेऽलुगचीति यञो लुक्प्रतिषेधादापत्येति यलोपः। न चेति। चशब्दो ह्यर्थे। न हीत्यर्थः। वुञ्न भवतीति। अवृद्धादपीत्यनेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 तदन्तादिति। तदन्ताद्वुञ्प्राप्नोतीति यदुच्यते तत्र यस्मात्तत्तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति। उगिद्वर्णग्रहणवर्जं प्रत्ययविधौ त
दन्तविधेरिष्टत्वात्। भवतीहेति। समूहप्रकरण इत्यर्थः। एवं चेति। तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्य
र्थः। आधेनवमिति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण्। अन्ये त्वाहुः। उत्सादित्वादञ्। तत्र हि वक्ष्यमाण
स्य इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः। नियमार्थं वेति। वाशब्दः समुच्चये। एवमथवेत्य

तद्यथा। नजनपदसमुदायो जनपदशब्देन गृह्यते। काशिकोसलीयाइति वुञ्न प्राप्नोति। तदन्तविधिना प्रा
प्नोति। तदन्तान्नस सर्वतः। परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः। न चेदं तत्र परिगण्यते। ज्ञाप
कं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। तथा चापिशलेर्विधिः। एवं चापिशलेरा
चार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति। धेनुरनञिठकमुत्पादयति। धेनूनां समूहो धैनुकम्। अनञीति किमर्थम्। अ
धेनूनां समूहः। आधेनवम्। सेनायां नियमार्थं वा अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः। क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनाया
मेवा। क्माभूत्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति। यथा बाध्येत वाऽञ्वुञा। अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि वुञ् परमञं
बाधत इति। ननु चोक्तं गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रमिति। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति। ज्ञा
पकं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितु
म्। भवति च तदन्तविधिः। पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधत इत्युभयं ज्ञाप्यते॥ अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासं
ज्ञायाम्। अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम्। क्षौद्रकमालवी सेना चेत्। क्माभूत्। क्षौ
द्रकमालवकमन्यदिति॥ पाशादिभ्यो यः॥ पाशतृणधूमवात। पृथग्वाताद्दर्शनान्न समूहः ॥

यमपि। यदा सेनारूपः समूहः तदाऽञ्प्रत्यययोऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः। ननु चेति। ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहाराया
नूदितम्। उभयमिति। अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्विधानं नोपपद्यत इत्युभयस्या
पि ज्ञापकत्वमित्यर्थः। अञ्प्रकरण इति। यद्यपि गण एवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागे नार्थद्वयं
ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारम्भः॥ पाशा॥ पृथगिति। वातपरमाणूनामनेकत्वेऽपि
वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शीघ्रत्वेत्विति।ततश्चवाताच्चेदपृथगिति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः।अथवेति।एकस्यापिवातस्यदिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः।यथैकापिदिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेकाव्यपदिश्यते।तथाचदशदिशइतिलोकेव्यवहारः।यद्वाभिन्नाएववाताअवयविनःपृथगुपलम्भात्॥विषयो॥विषयाभिधानइति।अङ्गानांनिवासोजनपदइत्यतः स्वस्वामिभावोनप्रतीयते।अङ्गानांविषयइत्यत्रतुस्वस्वामिभावःप्रतीयतेनतुनिवासार्थइति।जनपदेलुबितिचातुरर्थिकस्यलुब्विधीयमानोविषयेनप्राप्नोतीतिवचनम्।बहुवचनविषयादिति।बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्यप्रत्ययस्येत्यर्थः।गान्धार इति।गान्धारस्यापत्यंगान्धारिः।तस्यापत्यानिसाल्वेयगान्धारिभ्यांचेत्यञ्।ततोगान्धारीणांविषयइत्यण्।ततस्तस्य

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोयं वातशब्दस्यसामूहिकेपाठः।नहिपृथग्वातादृश्यन्ते।नतर्हीदानीमिदंभवति वात्येति।शीघ्रत्वेतु।शीघ्रोवातोवात्या।अथवापृथग्वाताअपिदृश्यन्ते।तद्यथा।पूर्वोवातः।उत्तरोवातः।सर्वतोवातः।वातावान्तुदिशोदश॥खलगोरथात्॥इनित्रकट्यचश्च॥खलादिभ्यइनिः॥खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः।खलिनी।डाकिनी।कुटुम्बिनीति॥विषयोदेशे॥विषयाभिधानेजनपदेलुब्बहुवचनविषयात्॥विषयाभिधानेजनपदेलुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः।अङ्गानांविषयोदेशःअङ्गाः।वङ्गाः।सुह्माः।पुण्ड्राः॥गान्धार्यादिभ्योवा॥गान्धार्यादिभ्योवेतिवक्तव्यम्।गान्धारः।गान्धारयः।वासातः।वासातयः।शैवः।शिवयः॥राजन्यादिभ्योवुञ्॥राजन्यादिभ्योवुञ्वक्तव्यः।राजन्यकः।राजन्याः।दैवयातवाः दैवयातवकः।बैल्ववनादिभ्योनित्यम्॥बैल्ववनादिभ्योवुञ्नित्यमितिवक्तव्यम्।बैल्ववनकः।आम्बरीषपुत्रकः।आत्मकामेयकः।तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्।नवाभिधेयस्यनिवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायांतुविषयविवक्षायांप्रत्ययः।नवावक्तव्यम् ॥

वालुप्लुपियुक्तवदितिलिङ्गसंख्यातिदेशः।राजन्यादिति।औत्सर्गिकस्याणोविषयाभिधानइतिलुप्वुञ्प्रसक्तेस्तुतद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः।नवेति।जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनोनिवासरूपत्वंविषयरूपत्वंचास्ति।यद्यपिविषयनिवासयोःपरस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनांयएवस्तोविषयःसएवतेषांनिवासइतिस्मर्यते।तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौनिवासविवक्षैवगान्धार्यादिषुराजन्यादिषुचपर्यायेणोभयविवक्षाबैल्ववनादिषुविषयविवक्षैवाश्रीयतइतिनार्थोलुब्विधिनातद्विकल्पेनवुञ्विकल्पेनवा।नापिविकल्पबाधनार्थेननित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सोऽस्यादि॥ छन्दस इति। छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिना गायत्र्यादिशब्दग्रहणम्। नपुंसकादिति। नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः। नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाणप्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति॥ तदधीते॥ न यद् इति। यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतो वश्यं वेत्ति। यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति भावः। नैतयोरिति। अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम्। तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः। संपाठमिति। अर्थनिरपेक्ष

किं कारणम्। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। न चाभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतज्ज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम्। छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। अनुष्टुबेवानुष्टुभम्। जगत्येव जागतम्॥ तदधीते तद्वेद॥ किमर्थमुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते। न यो धीते वेत्त्यप्यसौ। यश्च वेदाधीतेऽप्यसौ। नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा कश्चिद्वेत्ति न संपाठं पठति॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ उक्थादीत्युच्यते। कानि पुनरुक्थानि। सामानि। यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। उक्थार्थमुक्थम्। इह उक्थान्यधीते औक्थिकः। यज्ञमधीते याज्ञिकः। यदिदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम्। औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम्। कथम्। तस्येदंप्रत्ययाल्लुक्। तस्येदंप्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः। तस्येदंप्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः ॥

स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः॥ क्रतू॥ का — नीति। उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते। यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः। उक्थार्थमिति। सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः। मुख्यार्थाभिधायिन उक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवत्युक्थान्यधीते वेद वेति। इहेति। उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते। यदिदानीमिति। औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः। तस्येदंप्रत्ययादिति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययान्तस्याणो लुगाम्नाये विहितस्य ञ्यस्य चेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्येति। इकगिति। ठगित्यर्थः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति। तथा च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमित्याहुः। तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणाति क्रमाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते। त्रैविद्य इति। त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः। तिस्रो विद्या अधीत इ ति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः॥ आख्यानेति। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिक इति। यावक्रीताधि कारे कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिकाऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यन्नार्थेऽवृद्धाच्छः। तस्य लु

इहास्माभिस्तैः शब्दैः साध्यम्। उक्थान्यधीते औक्थिकमधीते औक्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थ योरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दा दुत्पत्तिर्भवत्याविक इति। एवमिहापि औक्थिक्यान्यधीत इति विगृह्य उक्थशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यति। औक्थि क इति। औक्थिक्यमिति विगृह्य वाक्यमेव भवति। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः। विद्या॥ वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। लक्षण। गौलाक्षणिकः। आश्वलाक्षणिकः। कल्प। पाराशरकल्पिकः। मातृक ल्पिकः। सूत्र। वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्म त्रिपूर्वा॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम्। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः॥ आख्यानाख्या यिकेतिहासपुराणेभ्यश्च॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकग्वक्तव्यः। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। यायातिकः। आख्यान। आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः॥ सर्वसादेर्द्विगो श्चलः॥ सर्वसादेर्द्विगोश्चलो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवार्तिकः। ससंग्रहः ॥

ताख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। एवं सौमनोत्तरिक इति। ऐतिहासिक इति। इतिह शब्द उपदेशपारम्पर्ये वर्तते। इतिहास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः। हलश्चेति घञ्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक्। सर्वसादेरिति। स शब्दोऽर्थ वान् गृह्यत इति सर्वशब्दः पृथग्निर्दिष्टः। द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम्। सर्ववेद इति। सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक्। सवार्तिक इति। वृत्तौ साधु वार्तिकम्। कथादिभ्यष्ठगिति ठक्। वार्तिकान्त्समधीत इत्यन्न वचने सहस्याव्ययीभावः। अव्ययीभा वे चाकाले इति सभावः। ततोऽणो लुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चकल्पइति। पञ्चकल्पानधीतइतिद्विगुः ततोविद्यालक्षणेतिठक्। तस्यलुक्। अनुसूरिति। अनुसूशब्दोग्रन्थविशेष
वाचीसठकमुत्पादयति। लक्ष्यलक्षणशब्दौचेत्यर्थः। अनुसूमधीतइतिठक्। इसुसुक्तान्तादितिकादेशः। केणइतिह्रस्वो
वृद्धिश्च। ततआनुसुकइतिभवति। लक्ष्यमधीतेलाक्ष्यिकः। लक्षणमधीतेलाक्षणिकः। इकन्निति। पूर्वपदमधीतेपूर्वपदि
कः। शतपथमधीतेशातपथिकः। शातपथिकी। षष्टिपथिकः। षाष्टिपथिकी॥ अनुब्रा॥ अयमिति। अध्येतृवेदित्रोरनभिधा
नादणनभविष्यतीतितद्बाधनार्थमपिसूत्रंनकर्तव्यम्। वसन्ता॥ वसन्तसहचरितमिति। यत्रवसन्तोवर्ण्यतेयद्वावसन्ते

पञ्चकल्पः। द्वितन्त्रः॥ द्विवेदः। अनुसूर्लक्ष्यलक्षणेसर्वसादेर्द्विगोश्चलः॥ इकन्पदोत्तरपदात्शतषष्टेःषिकन्प
थः॥ अनुब्राह्मणादिनिः॥ अयंयोगःशक्योवक्तुम्। कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति।
इनिनैतन्मत्वर्थीयेनसिद्धम्। अनुब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी॥ वसन्तादिभ्यष्ठक्॥ अयुक्तोयंनिर्देशः।
अधीतेवेदेतिवर्तते। नचवसन्तोनामाध्ययनमस्ति। नैषदोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। वसन्तसह
चरितमध्ययनेवसन्तः॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। प्रोक्तादितिभवितव्यम्। सौत्रोनिर्देशः॥ सूत्रा
च्चकोपधात्॥ संख्याप्रकृतेरितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। माहावार्त्तिकः। चान्दनगन्धिकः। कालापकः॥
छन्दोब्राह्मणानिच तद्विषयाणि॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात् छन्दोब्राह्मण
नांतद्विषयवचनम्। अन्यत्राभिधेयमनित्यंभवति। पाणिनीयमितिवाभवति ॥

धीयतेतत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यंलभते। प्रोक्ता॥ अयुक्तइति। अर्थस्यप्रोक्तत्वादर्थस्यचप्रत्ययेनपौर्वापर्यासंभवादिति
भावः। सौत्रइति। प्रोक्तशब्दस्येहस्वरितत्वंप्रतिज्ञातंतेनतदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ सूत्रा॥ संख्याप्रकृ
तेरिति। अष्टअध्यायाः परिमाणमस्यसंख्यायाअतिशदन्तायाःकन्नितिकन्प्रत्ययस्ततोष्टकमधीयतेइतिअणोलुकिकृ
तेऽष्टकाः पाणिनीयाइत्युदाहरणम्॥ छन्दो॥ इहप्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकःप्रकारोदृश्यते। स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगोवा
क्यमध्येतृवेदित्रोःप्रत्ययश्च। स्वातन्त्र्यंतावद्यथा। पाणिनिनाप्रोक्तंव्याकरणंपाणिनीयमिति। उपाध्यन्तरयोगोमह
त्पाणिनीयमितिवाक्यम्। पाणिनीयमधीयतइति। अध्येतृवेदित्रोःप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

= नेदंप्रतीकम् =

पाणिनीयादिति। छन्दोब्राह्मणवाचिनांतुप्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यतेनतुस्वातन्त्र्यादीतितद्विषयार्थमिदंसूत्रम्। क्रियमाणेपिचैतस्मिन्नधीतेवेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदितृविषयस्यवाक्यस्यैवनिवृत्तिःसिध्यतिनतुस्वातन्त्र्यादेरितिमत्वाप्टच्छति। किमर्थमिति। अन्यत्रेति। पाणिनीयादौ। अभिधेयस्येति। प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति। अनित्यत्वादिति। नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यंविशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः। तत्रयथाधिकारमिति। अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः। अधीतेवेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदित्रोरेवविवक्षितयोस्तद्विषयताविधीयमानातद्विषयमेववाक्यं

पाणिनीयादितिवा। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यताप्राप्नोति। इष्यतेचतद्विषयतैवस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतिछन्दोब्राह्मणानांतद्विषयवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रयथाधिकारंतद्विषयप्रसङ्गः। तत्रयथाधिकारंतद्विषयताप्राप्नोति। अधीतेवेदेतिवर्त्तते। तेनाध्येतृवेदित्रोरेवतद्विषयतास्यात्। येन्येउपचारास्तत्रतद्विषयतानस्यात्। यथेहभवति। पाणिनीयंमहत्सुविहितमिति। एवमिहापिस्यात्तकरंमहत्सुविहितमिति। सिद्धंतुप्रोक्ताधिकारेतद्विषयवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रोक्ताधिकारेएवतद्विषयतावक्तव्या। तेनप्रोक्तंछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति। तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणंकर्त्तव्यम्। ननुचेहापिक्रियते। तदधीतेतद्वेदेतिपरार्थमेतद्भविष्यति। एवंतर्हियावदिहछन्दोब्राह्मणग्रहणंतावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम्। ननुचतत्रापिक्रियते। परार्थंतद्भविष्यति। पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु। शौनकादिभ्यश्छन्दसीति। इहवाछन्दोब्राह्मणग्रहणंक्रियते। तत्रवाध्येतृवेदितृग्रहणम्। कोन्वत्रविशेषः। याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधः॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। याज्ञवल्कानिब्राह्मणानि। सौलभानि ॥

निवर्त्तयेद्नतुक्रियान्तरमित्यर्थः। येन्येउपचाराइति। व्यवहारादित्यर्थः। सिद्धंत्विति। अध्येतृवेदित्रोरेवविवक्षितयोःछन्दोब्राह्मणेषुप्रोक्तप्रत्ययउत्पद्यतेनान्यत्रेत्येवंवक्तव्यमित्यर्थः। परार्थंतदिति। छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरितिपरिभाषांकृत्वापुराणप्रोक्तेकल्पेचेतिकरिष्यते। चकारेणब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते। ततःशौनकादिभ्यइति। ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्तिष्यतइतिभावः। याज्ञवल्कानीति। यज्ञवल्कस्यापत्यमितिगर्गादित्वाद्यञ्। तदन्तात्प्रोक्तार्थेकण्वादिभ्योगोत्रइत्यण्। अत्रतद्विषयतानभवति। सौलभानीति। सुलभेनप्रोक्तानीतितेनप्रोक्तमित्यण् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धंत्वित्यस्यानन्तरंप्रतिषेधवचनात्।तन्निमित्तत्वंप्रतिषेधवचनस्याशङ्क्यपृच्छति॥किंप्रोक्ताधिकारइति।इनिर्वेति।इ ४ २ १
निशब्देनणिनिरपिगृह्यते।कर्मन्दकृशाश्वादिनिरित्ययमिनिरपि।तेनेनेरेवप्रोक्तार्थेविहितस्यतद्विषयताभविष्यतिनत्वण
इत्यर्थः।पैङ्गीति।पिङ्गेनप्रोक्तःकल्पइतिणिनिः।अत्रापिछन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणेतद्विषयताप्रसङ्गः।काश्यपकौशि
कग्रहणंचेति।इनेरध्येतृवेदित्रोरितिपरिभाषणंकृत्वाकाश्यपकौशिकाभ्यांकल्पइतिसूत्रंनियमार्थंकर्तव्यमित्यर्थः॥एव
मपीति।इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रेविहितानांछणादीनांतद्विषयतानस्यात्।कौडादइति।कोडेनप्रोक्तंछन्दोधीय

किंप्रोक्ताधिकारेतद्विषयताक्रियतइत्यतोयाज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।नेत्याह।सर्वथायाज्ञ
वल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।इनिर्वाप्रोक्तेतद्विषयः॥अथवाइनिःप्रोक्तेतद्विषयोभवतीतिवक्तव्यम्।
यदीनिःप्रोक्तेतद्विषयोभवतीत्युच्यते।एवमपिपैङ्गीकल्पः।अत्रापिप्राप्नोति।काश्यपकौशिकग्रहणंच
कल्पेनियमार्थम्।काश्यपकौशिकग्रहणंचकल्पेनियमार्थंद्रष्टव्यम्।काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिःकल्पे
तद्विषयोभवतिनान्येभ्यइति।एवमपिछणादीनांतद्विषयतानप्राप्नोति।तैत्तिरीयाःवारतन्तवीयाः।य
दिपुनश्छणादयःप्रोक्तेतद्विषयाभवन्तीत्युच्यते।एवमपिपैङ्गीकल्पः।अत्रापिप्राप्नोति।काश्यपकौशि
कग्रहणंचकल्पेनियमार्थमित्येव।एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयतानप्राप्नोति।कौडाः।काङ्कताः।मौ
दाः।पैप्पलादाः।छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाणमध्येतृवेदित्रोरेवबाधेरन्।येन्येउपचारास्तत्रनबाधेर
न्।तित्तिरिणाप्रोक्ताःश्लोकाइति ॥

ते।कङ्कतेनमुदेनपिप्पलादेनचेतितेनप्रोक्तमित्यण्।तस्यछणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयतानप्राप्नोति।दोषान्तरमुद्भाव
यतिछणादयइति।अध्येतृवेदितृविवक्षायामेवप्रोक्तार्थेउत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैवस्वयंभवन्तऔत्सर्गिकाणंबाधेर
न्।अन्यत्रतुस्वयंभवन्तोनबाधेरन्नित्यर्थः।तित्तिरिणाप्रोक्ताइति।तित्तिरिवरतन्त्वित्यत्रछन्दोग्रहणंकर्तव्यमितिवक्ष्य
तितेनात्रछण्नभवति।तदभावेप्यण्नेष्यते।यद्येवमपवादाभावउत्सर्गस्यप्रवृत्तिःकेनवार्यतेअथानभिधानादिकमुत्स
र्गोत्पत्तौहेतुरभिधीयतेतर्हिछणादयश्चापीतिदोषोनोपन्यसनीयइतिचिन्त्यमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तुतर्हीति। इहवाछन्दोब्राह्मणानिचतद्विषयाणीतिक्रियेत। प्रोक्ताधिकारेवाछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्येत।
नास्तिविशेषः। इहापिचप्रकरणेप्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनांतद्विषयताविधीयमा
नासर्वस्वातन्त्र्यादिनिवर्त्तयितुंक्षमेतियथाधिकारमित्ययंदोषोनावतरति। सिद्धंतुप्रोक्ताधिकारइत्येतदपिवार्त्तिकमत्रै
वसूत्रेप्रोक्ताल्लुगित्यतःप्रोक्तशब्दस्याधिकारइत्येवंकेचिद्व्याचक्षते। वक्ष्यत्येतदिति। पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र। कथमिति। कल्पे
तद्विषयतानप्राप्नोतीतिप्रश्नः। अत्रापितद्विषयताचेति। अपिमात्रमत्रनिर्दिष्टम्। तथाहि। यद्यत्रप्रकरणेसूत्रमिदंक्रियते।
तदाव्यवहितत्वात्कथंतत्रतद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिःस्यात्। अथप्रोक्तप्रकरणेछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते
तदातद्विषयग्रहणंनास्ति। तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहणंपाराशर्यशिलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमितिभाष्यका

अस्तुतर्ह्यविशेषेण। ननुचोक्तंयाज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधइति। वक्ष्यत्येतत्। याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेध
स्तुल्यकालत्वादिति। तत्रैववक्तव्यंतद्विषयताचनभवतीति। कथंकाश्यपिनःकौशिकिन इति। इनिःप्रोक्ते
तद्विषयोभवतीत्युच्यमानेअवश्यमत्रकाश्यपकौशिकग्रहणंकल्पेनियमार्थंद्रष्टव्यम्। तदेवेदानींवि
ध्यर्थंभविष्यति। कथंपाराशरिणोभिक्षवःशैलालिनोनटाः। अत्रापितद्विषयताचेत्यनुवर्त्तिष्यते॥ तदस्मि
न्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि॥ तेननिर्वृत्तम्॥ तस्यनिवासः॥ अदूरभवश्च॥ किंपुनरेकयोगआहोस्विन्नानायोगाः। किंचा
तः। यद्येकोयोगउत्तरेष्वर्थादेशनेषुदेशेतन्नाम्नीतिपृथक्श्रुतिःकर्त्तव्यानह्येकयोगेअनुवृत्तिर्भवति ॥

येमन्यते। यद्वा। याज्ञवल्क्याद्यर्थंतद्विषयताचनेतियदुक्तंतदेवतद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्स्यमित्यर्थः॥ अदूर॥
चतुर्णांयोगानांकिमेकवाक्यता अथ नानावाक्यतेतिविचारः। किंपुनरिति। ननुसमर्थविभक्तयःप्रत्ययार्थाश्चभिन्नाइ
तिकथमेकयोगत्वसंभावना। उच्यते। अणादयःपञ्चएतेयोगैर्विधीयन्तइतितद्विधानापेक्षमेकयोगत्वंसंभवति। यद
युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयोविधीयन्तेग्रहणकवाक्येनैकेनतदैकयोगत्वंतदाचैतन्निबन्धनानिप्रक्रियावाक्यान्युपपद्यव
न्ते। यदातुक्रमेणभिन्नेष्वर्थेषुप्रत्ययविधानंतदानानावाक्यता। देशेतन्नाम्नीति। चतुर्ष्वपियोगेषुप्रत्ययान्तोपाधित्वेने
तदुपयुज्यते एकयोगेचप्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संबध्येतनान्यैः। नानायोगत्वेतुस्वरितत्वादधिकारेसतिसर्वैरर्थैरस्योपा
धेःसंबन्धउपपद्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रमादकृतमिति।शिष्याणांसुखावबोधायलाघवंप्रत्यनवधानलक्षणेनप्रमादेनकृतमित्यर्थः।लौकिकोह्यधिकारोपेक्षाल

क्षणएकस्मिन्नपियोगेनविरुध्यते।अर्थसमुदायंचापेक्ष्यसमर्थविभक्तिरूपाधिर्वानिर्दिश्यमानःप्रत्येकमभिसंबध्यते।य
त्त्वन्यत्रोक्तंनचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति।तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैवसंबन्धस्यान्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः।गोयूथ
वदिति।स्वरितलिङ्गासङ्ग·दण्डप्रेर्य्यमाणाअधिकारगवाआनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाःसममेवकार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः।

कथंज्ञायते।यद्यंतदधीतेतद्वेदेतिद्विस्तद्ग्रहणंकरोति।अथनानायोगाः।ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणंयदेव
सर्वान्त्यमर्थादेशनंतस्यैवविषयेस्यात्।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावदेकोयोगः।ननुचोक्तमुत्तरेष्वर्थादे
शनेषुदेशेतन्नाम्नीतिपृथक्श्रुतिःकर्तव्यानह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति।एकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवति।कथंज्ञा
यते।यद्यंतदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुबितिद्विस्तद्ग्रहणंनकरोति।कथंतदधीतेतद्वेदेति।प्रमादकृतमाचार्य
स्याशक्यमकर्तुम्।अथवास्तुपुनर्नानायोगाः।ननुचोक्तम्।ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणंयदेवसर्वान्त्यमर्था
देशनंतस्यैवविषयेस्यात्।नैषदोषः।गो यूथवदधिकाराः।तद्यथा।गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितंसर्वंसमंघोषंगच्छ
तितद्वदधिकाराः॥ओरञ्॥ओरञ्विधेर्नद्यांमतुब्विप्रतिषिद्धम्।ओरञ्विधेर्नद्यांमतुब्भवतिविप्रतिषेधेन।ओरञ्
विधेरवकाशः।कस्तुकास्तवम्।काकपेलवम्।नद्यांमतुपोवकाशः।उदुम्बरावती।मशकावती।इहोभयंप्रा
प्नोति।इक्षुमती।द्रुमती।मतुब्भवतिविप्रतिषेधेन॥मतोश्चबह्वजङ्गात्॥अङ्ग·ग्रहणंकिमर्थम्।यथाबह्वज्ग्र
हणमङ्ग· विशेषणंविज्ञायेत।बह्वजङ्गादिति।अथाक्रियमाणेङ्ग·ग्रहणेकस्यबह्वज्ग्रहणंविशेषणंस्यात्।
मत्वन्तविशेषणम्।तत्रकोदोषः।इहापिप्रसज्येत।मालावतांनिवासःमालावतम्।अस्तिचेदानींकश्चिद्ब
ह्वज्मत्वन्तोयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।खवान्स्ववान्॥नद्यांमतुप्॥किमर्थंनद्यांमतुब्विधीयतेन तदस्या
स्त्यस्मिन्नितिमतुबित्येवसिद्धम्।नद्यांमतुब्वचनंमत्वर्थेऽणिविधानात्।नद्यांमतुब्वचनंक्रियतेमत्वर्थेणिविधानात्॥

ओरः॥उदुम्बरावतीति।मतौबह्वचोनजिरादीनामितिदीर्घः॥मतौ॥अङ्ग·ग्रहणमिति।मतोश्चबह्वचइत्येवास्तुव्यधिकरणे
पञ्चम्यौव्याख्यास्येते।बह्वचोयोविहितोमतुप्तदन्तादञ्भवतीतिसएवार्थःसंपद्यतइतिप्रश्नः।यथेति।सामानाधिकर
ण्येसंभवतिवैय्यधिकरण्याश्रयस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः॥नद्याम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयमिति। तदस्मिन्नस्तीति देशेतन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितोनद्या अपिदेशत्वाद्विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोग्रामा इत्यत्रतु पृथ
ङ् दीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवद्वन्द्वपरिग्रहार्थम्। सविशेषविहितइति। देशेतन्नाम्नि विधानात्। निर्वृत्ताद्यर्थे चेति। निर्वृ
त्तादिषु त्रिष्वर्थेषु अप्राप्तएवमतुब्विधीयते। तदस्मिन्नस्तीत्यन्नत्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः॥ नडा॥ सूत्रकारेण कुक् पूर्वा
न्तः कृतः। तत्र कुञ्चा अस्मिन्सन्तीति कुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति। तस्कीयमित्यत्र चनलोपो न प्राप्नोति। परादौ तु केण

अयं मत्वर्थेण्विधीयते। सविशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति। निर्वृत्ताद्यर्थे च। निर्वृत्ताद्यर्थे च नद्यो
मतुब्वचनं क्रियते। निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुब्यथा स्यात्॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥ महिषाच्च॥ महिषाच्चेति व
क्तव्यम्। महिष्मान्। नडादीनां कुक्॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते। कुटि प्रत्ययादेशादेशानुपपत्तिरनादि
त्वात्। कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः। कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः क
रिष्यते। पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम्। यदि पूर्वान्तः ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। कुञ्चकीयः। परादौ पुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सि
द्धं भवति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं कुटि कृते नादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात्। सि
द्धमेतत्। कथम्। आदिष्टस्य कुड्वचनात्। कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगा
त्सिद्धम्। संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्त्तव्यः। कुट् च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नो
ति। किं चान्यत्प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति।
निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति। तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्त्तव्यम्। परादावप्येष दो
षः। यद्धि तत्केणेति ह्रस्वत्वम्। न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। नदीकल्पः परीवाहः। कुमा
रीकाम्यतीति। तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह। यदि पुनरयमिति। क एष इति। आगमादेशौ सह भवत इत्युच्य
माने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते। निपातनादिति। गण एव कुञ्चा ह्रस्वत्वं च तस्य नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः। यद्धि तदिति। के
ण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्र
दीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेषे॥ शेषग्रहणमनन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति। ४२२
७० कः शेष इति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति। अपत्यादिभ्य इति। येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति। किमर्थमिति। स्वार्थे मा भूवन्निति। अर्थानिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो विप्रकर्षात्तु जातादिभिर्घादीनां संबन्धो न स्यादिति भावः। अपत्यादिष्विति। प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः। इमेपीति। घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्। तत्र जात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादि

शेषे॥ शेष इत्युच्यते। कः शेषो नाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्योन्ये र्थाः स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति। अपत्याद्यर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। इमेपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम्। अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः। यद्यनुवर्तिष्यन्ते घादयः। या या परा परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे। अयुक्ता एवं बहुनोपेक्षा। अपेक्ष्यमाणो यमनन्तरं योगमपेक्षेत। बहुनोप्यपेक्षा भवति। तद्यथा। कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग इति। स सामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्षते। अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः। ननु चोक्तं या या परा परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामाद्यखञौ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। ग्रामाद्यखञाविति ॥

ष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः। एवं तर्हीति। तत्र जात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितत्वाद्घादय इति भावः। अयुक्तेति। बहुनो वस्तुनोपेक्षा न युक्ता। अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसंभवादिति भावः। अनन्तरमिति। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः। कषादिष्विति। यथा कषादिषु इति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते। स सामान्यकमिति। उपमाने कर्मणि चेत्यत्र धातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्र तु विशेषः। ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः। अथवेति। स्वरितत्वादिति भावः ॥ राम:
७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादितिभावः। नवेति। अनिष्टप्रसङ्गाद्धिप्रतिषेध आश्रयितुं नयुक्तः। परशब्दस्यव्यवस्था विषयस्यतत्रग्रहणादिष्टवाचीसंगृह्यतइतिचेदिष्टानिष्टत्वस्यवचनाद्विनादुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात्। अणपवादत्वादिति। नाप्राप्तेऽणिविधीयमानाघादयोऽपत्यादिष्वप्यणंबाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्यइत्यर्थः। इदानींभाष्यकारोऽसत्यपिशेषाधिकारेज्ञापकेनापत्यादिषुशेषाधिकारप्रत्याख्यानायघादीन्व्यावर्तयति। मैषदोषइति। फेश्छेचे

अतउत्तरंपठति। शेषवचनंघादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम्। शेषवचनंक्रियते। शेषेघादयोयथास्युः। अपत्यादिषुमाभूवन्निति। कथंचप्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः। तस्येदंविशेषाह्येते अपत्यंसमूहोनिवासे विकारइति। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। अणादयःक्रियन्तांघादयइति। किमत्रकर्तव्यम्। अणादयोभवन्तिविप्रतिषेधेन। नवापरत्वाद्घादीनाम्। नवाएषयुक्तोविप्रतिषेधः। किंकारणम्। परत्वाद्घादीनाम्। विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते। पूर्वेचाणादयःपरेघादयः। परेणादयःकरिष्यन्ते। सूत्रविपर्यासःकृतोभवति। अणपवादत्वाच्चाणविषयेघादिप्रसङ्गः। अणपवादत्वाद्घादीनामण्विषयेघादयःप्राप्नुवन्ति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अण्विषयेघादयोनभवन्तीति। यदयंफेश्छचेतिफिन्नान्तंछंशास्ति। नैतदस्तिज्ञापकम्। फिनर्थमेतत्स्यात्। सौवीरगोत्रेष्वितिवर्तते। नचफिन्नन्तंसौवीरगोत्रमस्ति। गोत्रग्रहणंसामूहिकेषुज्ञापकम्। दैवयातवग्रहणंवैषयिकेषु ॥

ति। फेर्वेत्सर्वंठग्विधानार्थंकर्तव्यम्। तत्रठकामुक्तेपक्षेवृद्धाच्छइतिच्छोभविष्यतिनार्थश्छविधानेन। तत्तुज्ञापकार्थंसंपद्यतेघादयोऽपत्यादिषुनभवन्तीत्यस्यार्थस्य॥ अपत्यएवज्ञापकंस्यादित्याशङ्क्यज्ञापकान्तराण्याह। गोत्रग्रहणमिति। गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यारम्भेत्येतदितिभावः। गोत्रचरणाद्वुञितिसमूहइदमर्थान्तर्भूतेवुञिसिद्धेपुनर्वुञ्विधानंयथोक्तार्थज्ञापनम्। दैवयातवग्रहणमिति। राजन्यादिगणपठितमितिभावः। दैवयातूनामपत्यानिदैवयातवा इतिगोत्रप्रत्ययान्तमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आश्वलायनग्रहणमिति।अरीहणादिगणपठितवुञ्विधानार्थमितिभावः।यद्यपिन्यायेनापत्यादिषुघाद्यभावःसिध्यति।
तथापिविस्पष्टप्रतिपत्तयेभाष्यकारोज्ञापकान्युपन्यास्यत्।तथाहि।विशेषशब्दसंनिधानेसामान्यशब्दउपादीयमानस्त
त्रैवविशेषेऽवतिष्ठते।यथावृक्षःशिंशपेति।विशेषान्तरेषुवा।यथादधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति।तस्येदमिति
सामान्यमपत्यादिशब्दसंनिधावुपादीयमानंयद्यपत्यादिष्वेववर्तेततदासामान्योपादानमनर्थकमेवस्यात्।तस्मादपत्या
दिविशेषपरिहारेणविशेषान्तराणितस्येदमित्यनेनग्राहिष्यन्ते।यदितर्हिशेषग्रहणंप्रत्याख्यायतेतदातस्यलक्षणतयाया
निशब्दरूपाणिसाध्यानितानिकथंसिध्यन्ति।चक्षुषागृह्यतेचाक्षुषंरूपम्।श्रावणःशब्दः।चतुर्भिरुह्यतेचातुरंशकटम्।आ

आश्वलायनग्रहणंनैवासिकेषु॥राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥अवारपाराद्विगृहीतादपि॥अवारपाराद्विगृहीतादपीतिव
क्तव्यम्।अवारपारीणः।पारीणः।अवारीणः॥विपरीताच्च॥विपरीतादपीतिवक्तव्यम्।पारावारीणः॥कन्यादि
भ्योढकञ्॥ग्रामाच्च॥ग्रामाच्चेतिवक्तव्यम्।ग्रामेयकः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।कन्यादिभ्योढकञित्यत्र
ग्रामादित्येतदनुवर्तिष्यते॥कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः॥अयंयोगःशक्योवक्तुम्।कथंकौलेयकःकौक्षेयकःग्रैवेयकः।
कुलस्यापत्यंकुक्षिग्रीवाचुकन्ढञः।कुलस्यापत्यंकौलेयकइतिभविष्यति।कुक्षिग्रीवादपिठञन्तात्कन्भवि
ष्यति।कापिष्याष्ष्फक्।वाह्लुर्दिपर्दिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।वाह्लायनी।और्दायनी।पार्दायनी।रङ्कोरमनुष्येण्च।अमनु
ष्यइतिकिमर्थम्।राङ्कवोमनुष्यः।रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थकंमनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्विधानात्।रङ्कोरमनुष्यग्र
हणमनर्थकम्।किंकारणम्।मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्विधानात्।अयंमनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्विधीयते ॥

श्वारथः।दृषदिपिष्टादार्षदाःसक्तवः।उलूखलेक्षुण्णऔलूखलोयावकः।चतुर्दश्यांदृश्यतेचातुर्दशंरक्षइति।तस्येदमितिसं
स्कृतंभक्षाइतिचसिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेनशेषवचनेन।तत्रजातइत्यत्रतुसूत्रेऽस्यलक्षणत्वमाश्रित्यैतेषांसिद्धिमभिधास्यति
नागनाथः।कुल॥कुलस्यापत्यमिति।पुनःप्रत्ययार्थत्वेस्वकुलंप्रकृत्यर्थःसंपद्यते।कन्निति।स्वार्थिकइतिभावः॥कापि॥वा
ह्लुर्दीति।अवृद्धादपीतिवुञिप्राप्तेष्फगारभ्यतइत्याहुः।रङ्को।रङ्कवोजनपदस्ततःप्राग्दीव्यतोणित्यण्प्राप्तस्ततोऽवृद्धादपी
तिवुञ्प्राप्तःततऔदेशेठञ्प्राप्तःततःकोपधादण्ततःकच्छादिभ्यश्चेत्यण्प्राप्तस्ततःष्फगणौविधीयेते।कच्छादिषुको
पधत्वादेवाणिसिद्धेरङ्कुशब्दस्यपाठोमनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्विधानार्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सबाधकइति। विशेषविहितत्वादितिभावः। अमनुष्येमनुष्यस्यइति। चूडादावित्यर्थः। यदिहिमनुष्यस्यैवुञ्ष्फगणोनबा
धेयातांमनुष्यप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्। कच्छादिभ्योण्वचनादिति। ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेणष्फगणौभविष्यतइतिना
र्थोण्वचनेनेत्यर्थः। तदेवंरङ्कोश्चेत्येववक्तव्यम्। यत्तुकैश्चिदभ्यधायि। अमनुष्यग्रहणेनपर्युदासाश्रयेणमनुष्यसदृशेप्रा
णिनिष्फग्विधीयतेनाप्राणिनि। अतएवविशेषविहितत्वादणोबाधकःस्यादित्यण्ग्रहणमपिकृतमिति। तदयुक्तम्। नहि
भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरःशब्दविषयेकश्चिदस्ति। अव्ययात्॥ अमेहेति। योव्ययात्त्यब्विधिःसोमादिभ्यएवस्म

सबाधकोभविष्यति। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्य्यःअमनुष्येमनुष्यस्येष्फगणौभवतइति। अमनुष्येमनुष्यस्येष्फग
णोर्ज्ञापकमितिचेन्नानिष्टत्वात्। अमनुष्येमनुष्यस्येष्फगणोर्ज्ञापकमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। अनिष्टत्वात्। नह्य
मनुष्येमनुष्यस्येष्फगणाविष्येते। किंतर्हि। वुञेवेष्यते। अण्ग्रहणंचकच्छादिभ्योण्वचनात्। अण्ग्रहणंचानर्थ
कम्। किंकारणम्। कच्छादिभ्योण्वचनात्। कच्छादिपाठादत्राणभविष्यति॥ अव्ययात्त्यप्॥ परिगणनंकर्तव्यम्॥
अमेहक्कतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः॥ अमा। अमात्यः। इह। इहत्यः। क्व। क्वत्यः। तसि। ततस्त्यः। त्र। तत्रत्यः। इतरथा
ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानांप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्। औत्तराहः। औपरिष्टः। पारतः॥ त्यब्नेर्ध्रुवे॥ त्यब्नेर्ध्रुवेवक्तव्यः। नि
यतंभवःनित्यः॥ निसोगतेत्यब्वक्तव्यः। निष्ट्यः॥ अरण्याण्णः॥ अरण्याण्णोवक्तव्यः। आरण्याःसुमनसः॥ दूरादेत्यः॥
दूरादेत्योवक्तव्यः। दूरेत्यः॥ उत्तरादाहञ्॥ उत्तरादाहञ्वक्तव्यः। औत्तराहः॥ अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं
छन्दसि॥ अव्ययात्त्यविधाविष्ट्यस्यछन्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। आविष्ट्योवर्द्धतेचारुरासु॥ अव्ययतीररूप्यो
त्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छोविप्रतिषेधेन॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो
भवतिविप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः। वृद्धाच्छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। आरादुभयंप्राप्नोति।

तदित्यर्थः। अमाशब्दःसहार्थेसामीप्येचवर्त्तते। तेनसमीपेभवतीत्यमात्यः। औत्तराहइति। आहिचदूरेउत्तराच्चेत्याहिप्रत्ययः।
उत्तराहिभवः। औपरिष्टाद्भवः। परतोभवइत्यण्। अव्ययानांभमात्रइतिटिलोपः। परतःशब्दोविभाषापरावराभ्यामित्यतसु
जन्तः। त्यब्नेर्ध्रुवेइति। ध्रुवंनित्यमुच्यते। निसोगतइति। निर्गतोवर्णाश्रमेभ्यइतिनिष्ट्यःचाण्डालादिः। ह्रस्वात्तादौतद्धितइति
सकारस्यमूर्द्धन्य सकारस्यष्टत्वम्। अरण्याण्णइति। अणिसतिङीप्स्यादितिणोविधीयते। आविष्ट्यइति। आविश्शब्दा
द्वृद्धाच्छेप्राप्तेत्यब्विधिआविर्भूतआविष्ट्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आरातीयइति। असतिपरिगणने ऽप्राप्नोति। योपधलक्षणइति। धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं ल
क्ष्यते। अपवादत्वादिह छस्य वुञ् बाधकः। वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञ्यस्य वि
प्रतिषेध उक्तः। शिवपुरमिति। शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। प्रस्थपुरवहान्ताच्चेत्यत्र वृद्ध
त् प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ् भवति। कोपधादिति। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययमण्विवक्षितः एत

आरातीयः। तीरोत्तरपदाद् ञ् भवतीत्यस्यावकाशः। कारवतीर। कारवतीरम्। छस्य स एव। वायसतीरादुभ
यं प्राप्नोति। वायसतीरीयः। रूप्योत्तरपदाद् ञ् भवतीत्यस्यावकाशः। चणारूप्य। चाणारूप्यम्। छस्य स
एव। माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति। तं चापि छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ् बाधते। माणिरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च ब
हृचोन्तोदात्ताद् ञ् भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरम्। छस्य स एव। वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति। वाडव
कर्षीयः। कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। छस्य स एव। औलूकादुभयं प्राप्नोति। औलूकी
यः। तेभ्यष्ठञ्ञिठौ। तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन। अव्ययात्यब् भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः।
ठञ्ञिठोरवकाशः। कारतन्तविकी। कारतन्तविका। आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। आरात्की। आरा
त्का। तीरोत्तरपदाद् ञ् भवतीत्यस्यावकाशः। करवतीर। कारवतीरी। ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम वाहीकग्राम
स्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। रूप्योत्तरपदाद् ञो भवतीत्यस्यावकाशः। चणारूप्य। चाणार
रूप्यम्। ठञ्ञिठयोः स एव। दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो
वुञ् बाधते। दासरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बहृचोन्तोदात्ताद् ञ् भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरम्। ठञ्ञिठ
योः स एव। शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिकी। शाकलिका ॥

स्मादिपरश्छः। यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः। तस्यापि वृद्धादकेकान्तखोपधादित्यत्र कोपधग्रहणात् छो बा
धकः परत्वात्। औलूकादिति। उलूका अस्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण्। औलूको नाम ग्रामः। तेभ्य इति। ये छस्य बाध्या अव्यया
दिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः। आरात्कीति। परिगणनानपेक्षयायं विप्रतिषेध उक्तः। शाकलमिति। शाकलानि सन्त्यस्मिन्नि ग्रामः ७२
ति पूर्ववदण् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कोपधलक्षणइति। वृद्धादकेकान्तेत्यत्राकेकान्तग्रहणेकोपधग्रहणंकर्त्तव्यमितिविहितः। नवेति। यदुक्तंतेभ्यष्ठञ्ञिठाविति तन्निराकरोति। अव्ययादिलक्षणानांप्रत्ययानांपरत्वाच्छेनबाधितानांछापवादैः ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सहसंप्रधारणानास्तीत्यर्थः। अञंबाधतइति। उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः। तस्मादिति। उदीच्यग्रामाच्चबहूचोन्तोदात्तादकोपधादितिवक्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारोविप्रतिषेधंसमर्थयितुमाह। नवक्तव्यइति। दाक्षिकर्षुकइति। दाक्षिकर्षूर्नामवाहीकग्रामः तत्रभवइ

कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। ठञ्ञिठयोः सएव। सौसुकंनामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। तौचापिठञ्ञिठौपरत्वात्कोपधलक्षणंछोबाधते। सौसुकीयः। नवाठञादीनांछापवादत्वात्तद्विषयेनाभावादितरेषाम्। नवार्थोविप्रतिषेधेन। किंकारणम्। ठञादीनांछापवादत्वात्

ठञादयश्छापवादास्तद्विषयेचाभावादितरेषाम्। तद्विषयेछविषयेत्यबादीनामभावः। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। अयंचाप्ययुक्तोविप्रतिषेधः। योयंकोपधादणः छस्यच। किंकारणम्। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्राणउत्सर्गेणैव। तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेतस्यबाधकास्तद्बाधनार्थम्। सयथैवतदपवादमञंबाधते। एवंछमपिबाधेत। तस्मादन्तोदात्तेकोपधप्रतिषेधः। तस्मादन्तोदात्तेकोपधादञः प्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवंकोपधादण्अञंबाधिष्यतेछंनबाधिष्यते॥ छादेर्देशेकालाट्ठञ्। छादेर्देशेकालाट्ठञित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। छस्यावकाशः। शालीयोमालीयः। ओर्देशेठञ्भवतीत्यस्यावकाशः। निषादकर्षूर्नामदेशः। नैषादकर्षुकः। इहोभयंप्राप्नोति। दाक्षिकर्षुकः। कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। छस्यसएव। मासादुभयंप्राप्नोति। मासिकम्॥ नक्षत्रादण्॥ नक्षत्रादण्भवतिछादिप्रतिषेधेन। अणोवकाशः। तैषः। पौषः। छस्यसएव। स्वातेरुभयंप्राप्नोति। सौवातः। अव्ययाद्द्युद्युलोश्छाद्भवतोविप्रतिषेधेन। द्युद्युलोरवकाशः। दोषातनम्। दिवातनम्। छस्यसएव। प्रातःशब्दादुभयंप्राप्नोति। प्रातस्तनम्॥ शरीरावयवाद्यत्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। यतोवकाशः। दन्त्यम्। ओष्ठ्यम्। छस्यसएव। पादादुभयंप्राप्नोति ॥

तिठञ। इसुसुक्तान्तात्कः केणइतिह्रस्वः। सौवातइति। अतेः सुपूर्वादज्यतिभ्यामितीण्प्रत्ययः। स्वातिनायुक्तः कालइत्यण् लुबविशेषइतिलुप्। स्वातौभवइतिसन्धिवेलादिसूत्रेणाण्। जातेर्थेलुक्। भाष्यम्। श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादिना ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पद्यमिति। पद्यस्यतदर्थइतिपद्ध्रकः। अक्रूरवर्ग्यइति। अक्रूरोनामक्षत्रियः भगवान्वासुदेवोवा। नातानतिकइति। नतोऽनुदात्तः। अनतउदात्तः। ततोद्वन्द्वः। समासस्वरेणान्तोदात्तः। सामस्तंनामशास्त्रम्। आपणिकमिति। आपणादागतमितिठक्। स्वास्तकमिति। उणादीनांकचिद्व्युत्पत्तिनिमित्तकार्याभावान् नस्वाभ्यामितिनप्रवर्त्तते। शास्त्रकमिति। शासेस्त्रन्तृचौ। शंसिसदादिभ्यः संज्ञायांचानिटावितितन्प्रत्ययः। पायसिकइति। पयसिसंस्कृतइत्यण्। ततष्ठक्। गार्गकइति। गार्ग्योभक्ति

पद्यम्। वर्गान्ताच्चाशब्देयत्खौ छाद्भवतोविप्रतिषेधेन। यत्खयोरवकाशः। अक्रूरवर्ग्यः। अक्रूरवर्गीणः। छस्य सएव। वासुदेववर्गादुभयंप्राप्नोति। वासुदेववर्ग्यः। वासुदेववर्गीणः। बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। ठञोवकाशः। नतानत। नातानतिकः। छस्यसएव। सामस्तशब्दादुभयंप्राप्नोति। सामस्तिकः। आयस्थानेभ्यष्ठक् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः। शौल्किकम्। गौल्मिकम्। छस्यसएव। आपणादुभयंप्राप्नोति। आपणिकम्। विद्यायोनिसंबन्धेभ्योवुञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। औपाध्यायकम्। पैतामहकम्। छस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। आचार्यकम्। मातुलकम्। ऋतष्ठञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः। हौतृकम्। स्वास्तकम्। छस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। शास्त्रकम्। भ्रातृकम्। रूप्यमयटौ छाद्भवतोविप्रतिषेधेन। रूप्यमयटोरवकाशः। देवदत्तरूप्यम्। देवदत्तमयम्। छस्यसएव। वायुदत्तादुभयंप्राप्नोति। वायुदत्तरूप्यम्। वायुदत्तमयम्। अचित्ताट्ठक् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। ठकोवकाशः। आपूपिकः। शाष्कुलिकः। छस्यसएव। पायसादुभयंप्राप्नोति। पायसिकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। वुञोवकाशः। ग्लौचुकायनकः। त्रैगर्त्तकः। छस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। गार्गकः। वात्सकः। मालवकः। णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। णिनेरवकाशः। हारिद्रविणः। तौम्बुरविणः। भाल्लविनः। छस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। आरुणिनः। शाट्यायनिनः। पत्रपूर्वादञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन। अञोवकाशः। उष्ट्र। औष्ट्रम् ॥

रस्येतिवुञ्। आपत्यस्येतियलोपः। मालवकइति। मालवस्यापत्यम्। वृद्धेत्कोसलेतिञ्यङ्। पूर्ववद्वुञ्यलोपौ। भाल्लविनइति। भल्लुनाप्रोक्तमधीयतइतिपुराणप्रोक्तेष्वितिणिनिः। तदन्ताद्ध्येतर्यण्। तस्यप्रोक्ताल्लुगितिलुक्। आरुणिनइति। अरुणिर्वैशंपायनान्तेवासी। तेनप्रोक्तंछन्दोधीयतइतिणिनिः। शाट्यायनिनइति। शटस्यापत्यंशाट्यः। तस्यापत्यंयुवायञिञोश्चेतिफक्। शाट्यायनेनप्रोक्तंब्राह्मणमधीयतइत्यर्थविवक्षायांयूनिलुक्। फक्फिञोरन्यतरस्यामितिपक्षेलुगभावः। पुराणप्रोक्तेष्वितिणिनिः ॥ रा॰मः ७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औष्ट्रस्थमिति। रथाद्यत् पत्रपूर्वादित्यञ्। वामीति। वामीवडवा तस्या बाह्यमिति पत्राध्वर्य्वित्यञ्। श्वावराहिकेति। श्वा च वराहश्चे
तिद्वन्द्वः। येषां च विरोध इत्येकवद्भावः। शुनो दन्तदंष्ट्रे ति दीर्घः। ततो वैरे वुन्। काण्वा इति। काण्व्यो गर्गादियञन्तः। तस्य दण्डमाण
वादित्वणा। वुञत्र न दण्डमाणवान्तेवासिषिति निषिद्धः। पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाणं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेधउ

औष्ट्रस्थम्। कुस्ससएव। इहोभयं प्राप्नोति। वामी। वामम्। वामीरथम्। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः छाद्भवति विप्रति
षेधेन। वुनोऽवकाशः। अहिनकुलिका। कुस्ससएव। इहोभयं प्राप्नोति। काकोलूकिका। श्वावराहिका। गोत्रचरणा
द्वुञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। ग्लौचुकायनकम्। काठकम्। कालापकम्। कुस्ससएव। इहोभयं
प्राप्नोति। गार्गकम्। वात्सकम्। मौदकम्। पैप्पलादकम्। कण्वादिञोण्विधेः। कण्वादिभ्योण् भवति इञोण् भवती
त्येतस्माद्वुञ् भवति विप्रतिषेधेन। कण्वादिभ्योण् भवति इञोण् भवतीत्यस्यावकाशः। काण्वाः। दण्डमाणवाः। दा
क्षाः। दण्डमाणवाः। वुञः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। काण्वकम्। दाक्षकम्। ठञ्ञिठाभ्यामौर्देशे ठञ्। ठञ्ञिठाभ्यामौर्देशे
ठञ् भवति विप्रतिषेधेन ढञ्ञिठयोरवकाशः। कारतन्त्रविकी। कारतन्त्रविका। और्देशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः।
निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति। नापितवास्तुकः। ठञ् भवति विप्रतिषेधेन। नवा ठञो नवकाश
त्वात्। नवार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। ठञो नवकाशत्वात्। अनवकाशष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते। ननु चेदानीमेवा
काशः प्रक्लृप्तः। यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च स ठञ्ञिठयोरवकाशः। यदवृद्धमवर्णान्तं न च वाहीकग्रामः नु
स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति। एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपा
लम्भः। कस्य तर्हि। छादौर्देशे कालादुञित्येतस्य। ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः। यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स छस्याव
काशः। यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति। एवं तर्हि वृद्धात् प्रा
चामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते। यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति। यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रह
णं तदन वकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

क्तः। एवं तर्हीति। छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति। वृद्धात्प्राचामिति। ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः। यावद्ब्रूयादि
ति। यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणं ओर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात्। एतद्धि नियमार्थं कृतं प्राग्देश
वाचिनो वृद्धादेव यथा स्यात् अवृद्धान्माभूत् मालवास्तव इति। न च वृद्धग्रहणानुवृत्ताववृद्धात्प्राप्तिष्ठञोऽस्तीति किं नियमार्थेन
सूत्रेणेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वुञ्वेति। परत्वादितिभावः। कोपधा दण इति। जनपदवाचिनः कोपधाद्योण् विधीयते तस्मादित्यर्थः। आरीहणकमिति।
अरीहणेननिर्वृत्तमितिवुञ्छणकठेतिवुञ्। अयंचनजनपदवाचीतिकोपधादणोनविषयः। ब्राह्मणक इति। ब्राह्मणको
सिकेसंज्ञायामित्यत्रब्राह्मणाआयुधजीविनोयस्मिन्देशेतस्मिन्नर्थेब्राह्मणकशब्दोनिपातितः। धन्ववुञ इति। धन्वश

योपधप्रस्थादीनांवुञ्ठञ्ञिठाभ्यांभवतिविप्रतिषेधेन। योपधाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। साङ्काश्य। साङ्का
श्यकः। कापिल्यकः। ठञ्ञिठयोः सएव। दाशरूप्यंनामवाहीकग्रामः तस्मादुभयंप्राप्नोति। दाशरूप्यकः। प्र
स्थान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। मालाप्रस्थ। मालाप्रस्थकः। ठञ्ञिठयोः सएव। पातलप्रस्थंनामवाहीकग्रा
मस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। पातालप्रस्थिकः। पुरान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। काञ्चीपुर। काञ्चीपुरकः। ठञ्ञिठ
योःसएव। नान्दीपुरंनामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। नान्दीपुरकः। वहान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः।
वातवह। वातवहकः। ठञ्ञिठयोः सएव। कौक्कुटीवहंनामवाहीकग्रामस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। कौक्कुटीवहकः।
ओष्ठजोवुञ्भवतिविप्रतिषेधेन। ओष्ठजोवकाशः। नैषादकर्षुकः। वुञः सएव। आप्रीतिमायोरुभयंप्राप्नोति।
आप्रीतिमायवकः। जनपदानामकाणोओष्ठजोभवतोविप्रतिषेधेन। अकस्यावकाशः। अङ्गाः। आङ्गकः। ओष्ठ
जःसएव। जिह्ववोनामजनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। जैह्ववकः। अणोवकाशः। ऋषिक। आर्षिकः। ओष्ठजः सएव। इ
क्ष्वाकवोनामजनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। ऐक्ष्वाकः। नवावुञपवादत्वादणः। नवार्थोविप्रतिषेधेन। किंकारणम्। वु
ञपवादत्वादणः। वुञपवादोण्। वुञ्चओष्ठजंबाधिष्यते। कोपधादणोकान्ताच्छः। कोपधादण्भवतीत्येतस्मादका
न्ताच्छोभवतिविप्रतिषेधेन। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। अकान्ताच्छोभवतीत्य
स्यावकाशः। आरीहणक। आरीहणकीयः। ब्राह्मणकोनामजनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति। ब्राह्मणकीयः। धन्व
वुञश्छक्षोभवतिविप्रतिषेधेन। धन्वनोवुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। पारेधन्व। पारेधन्वकः। छस्यसएव। आष्ट
कंनामधन्वतस्मादुभयंप्राप्नोति। आष्टकीयः। नवाछस्यपुनर्वचनंछापवादनिवृत्त्यर्थम्॥

ब्दोमरुदेशवाची। पारेधन्वेति। धन्वनःपारमितिपारेमध्येषष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः। अनश्चनपुंसकादन्यतरस्यामिति
पक्षेऽच्समासान्तः। आष्टकीयइति। वृद्धादकेकान्तेतिच्छः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येन्यदिति।वुञादयः ।सयथैवेति।ततश्चापवादत्वादेवञ्ञोबाधकोनतुपरत्वादित्यर्थः॥जनपद॥तस्यावधिस्तदवधिरि
तिषष्ठीसमासाश्रयेणचोदयति।जनपदेति।अवयवमात्रादिति।योजनपदस्यावधिःसीमाअजनपदोपितस्मादपिप्राप्नो
ति विशेषानुपादानादित्यर्थः।मौञ्जोनामवाहीकेष्विति।सामीपिकमिदमधिकरणम्।तेनवाहीकग्रामेभ्यइतिठञ्ञि

नवार्थोविप्रतिषेधेन।किंकारणम्।वुञ्सपुनर्वचनंञ्ञापवादनिवृत्त्यर्थम्।सिद्धोत्रञ्ञः।वृद्धाच्छइत्येव।तस्यपुनर्व
चनएतत्प्रयोजनम्।येन्येतदपवादाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्।सयथैवान्यांस्तदपवादान्बाधतेएवमिम
मपिबाधिष्यते। जनपदतदवध्योश्च॥जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेवयवमात्रात्प्रसङ्गः।जनपदतदवध्यो
र्वुञोविधानेअवयवमात्रात्प्राप्नोति।मौञ्जोनामवाहीकेषुग्रामस्तस्मिन्भवोमौञ्जीयः।एवंतर्हिजनपदादेव
जनपदावधेः।जनपदादितिचेद्वचनानर्थक्यम्।जनपदादितिचेदवधिग्रहणमनर्थकम्।जनपदादित्येवसिद्ध
म्।इदंतर्हिप्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेवयथास्यात्।यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूत्।किंचान्यत्प्राप्नोति।ञ्ञः।गर्तो
त्तरपदात् ञ्ञविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यतिसपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति॥अरण्या
न्मनुष्ये॥अत्यल्पमिदमुच्यते।मनुष्यइति॥पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्।आरण्यकः
पन्थाः।आरण्यकोध्यायः।आरण्यकोन्यायः।आरण्यकोविहारः।आरण्यकोमनुष्यः।आरण्यकोहस्ती॥वागोम
येषु॥वागोमयेष्वितिवक्तव्यम्।आरण्यकाःगोमयाः।आरण्याःगोमयाः।विभाषाकुरुयुगंधराभ्याम्॥कुरुयु
गन्धरेभ्योवावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम्॥कुरुयुगन्धरेभ्योवावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्स्येतद्भ
वतिविप्रतिषेधेन।कुरुयुगन्धरेभ्योवावचनस्यावकाशः।कौरवः।कौरवकः।यौगन्धरः।यौगन्धरकः।मनुष्य
तत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः।अन्येकच्छादयः।काच्छकोमनुष्यः।काच्छकमस्येप्सितम्।जल्पितम्।हसितम्।स्मि
तम्।इहोभयंप्राप्नोति।कौरवकोमनुष्यः।कौरवकमस्येप्सितम्।हसितम्।जल्पितम्।स्मितम्।वुञ्भवतिविप्र
तिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।नहिकुरुशब्दस्यान्येकच्छादयोऽवकाशाः ॥

ठोनभवतः।एवंतर्हीति।सचासाववधिस्तदवधिरितिकर्मधारयआश्रीयतेइत्यर्थः।कस्यासाववधिरितिचेत्प्रत्यासत्त्या
जनपदस्येतिविज्ञायते।वुञेवेति।त्रिगर्त्तेषुभवःत्रैगर्तकइत्यत्रैवेत्यर्थः॥विभाषा॥अन्येकच्छादयइति।समुदायेकार्यं
विधीयमानंकेषुचिदप्यवयवेषुप्रवर्त्तमानंसावकाशमेवेतिमन्यते।नहीति।सर्वएवावयवास्तत्रकार्यित्वेननिर्दिष्टाइतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सैषेति। ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति निर्देशे वुञि सिद्धे न्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते। नैतदस्ति। युग
न्धरान्निर्देशो वुञ्। अवृद्धादित्यनेन न तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायते। तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यमेव॥ कच्छ॥ साल्वशब्दो गणे प
ठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह। नवेति। जनपदतदवध्योरिति वुञि सिद्धे अपदातौ साल्वाद् गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमादन्यत्राण्
भविष्यतीत्यर्थः। ननु वुञभावे च्छः प्राप्नोति न त्वणिति चिन्त्यमेतत्। गर्तो॥ श्वाविद्गर्तीय इति। श्वानं विध्यतीति क्विप्। नहिवृतीति दीर्घः।

कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः। न खल्वपि कुरुशब्दोऽपि विभाषां प्रयोजयति। अनेन वुञ् कच्छादिषु पा
ठादण् भविष्यति। सैषा युगन्धरार्था विभाषा॥ कच्छादिभ्यश्च॥ किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते। साल्वानां कच्छा
दिषु पाठोऽण्विधानार्थः। साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियतेऽण्विधानार्थः। अण्यथा स्याद् वुञ्मा भूदिति। नवापदातिगोय
वागूग्रहणमवधारणार्थम्। नचैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति। अप
दातावेव साल्वात्। गोयवाग्वोरेव साल्वादिति॥ गर्तोत्तरपदाच्छः॥ गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ् विप्रतिषिद्धम्। ग
र्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः। श्वाविद्गर्तः। श्वाविद्गर्ती
यः। वुञोऽवकाशः। अङ्गाः। आङ्गकः। इहोभयं प्राप्नोति। त्रैगर्तकः। वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्त
व्यः। न वक्तव्यः। उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा
भूदिति॥ गहादिभ्यश्च॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः। गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः। पृथिमध्ये
भवो मध्यमीयः। चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण्। चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण् वक्तव्यः। त्रयः प्राच्याः। त्रय औदीच्याः।
त्रयो माध्यमाः। सर्वे निवासलक्षणाः॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ ईकान्तादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। ऐणीकीयः।
तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्। अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्य
म्। किं प्रयोजनम्। सौसुकाद्यर्थम्। सौसुकीयः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतु
र्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

श्वाविधां गर्त इति समासः॥ गह॥ मध्यमो मध्यमं चाण् चरण इति गणपाठ स्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह। गहादिष्विति। पृथिवीमध्यवा
च्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः। चरणसंबन्धेनेति। पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति
भवतीत्यर्थः। चरणाः कठादयः। निवासलक्षण इति। सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः॥ वृद्धा॥ अकेकान्तग्रहण इति। अकेकान्तग्रहणम
पनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः॥ इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाद् छे प्राप्ते खञ् विधीयते। ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृष्यते। एवं च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते। तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति। तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्याद्यथासंख्यं प्राप्नोतीति तन्निराकरणायाह। युष्मदस्मद्भ्यामिति। केचित्त्वत्राहुः एक एवानेन खञ् विधीयते। चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते। तत्र प्रकरणाच्छेनेति विज्ञायते। अन्यतरस्यांग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते। तत्र यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते। यदि वा त्रयः खञ्छाणः सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभागः इति। अत्राहुः। चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते। तेन यावदुक्तं खञ्छाविति तावत् खञ् चेति। ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्यये

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः। युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधने योगविभागः कर्तव्यः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति। युष्मदीयः। अस्मदीयः। ततः खञ् भवति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः। संख्यातानुदेशो मा भूत्। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ॥ आदेशविधाने च॥ किम्। योगविभागः कर्तव्यः। तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकः। आस्माकः। ततः खञि। खञि च युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः क्रियते। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव। तत्र पुनः खञ्ग्रहणम्। तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। नह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ भवतः। ततोऽणि च। अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

नेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव यथासंख्यम — न्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तदनुत्पत्तौ चापवादाभावात्तस्य शास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम्॥ तस्मिन्॥ तत्र पुनरिति। खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा पूर्वसूत्रे खञ् चेति चकारेणाणोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत। एवं वक्ष्यामीति। एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः। तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ् परामृश्यते न तु चकारानुकृष्टश्छः। चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति। तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिरव्यवहितात् खञ् इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः। अथवा। पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तवक॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाल्लुक् प्रवर्त्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवतीति मत्वाह। एकार्थग्रहणं चेति। यदि पुनरिति। तवायं तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते। नैवं शक्यमिति। अन्याप्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भावः। अन्वर्थग्रहणमिति। उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति। तत्र विषयभेदेन क्वचित् कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य क्वचिदुभयोः। अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम्। उच्यते। अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम्। एकव

तवकममकावेकवचने॥ एकार्थग्रहणं च॥ एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम्। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम्। किमर्थम्। न एकवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते। न चात्रैकवचनं पश्यामः। यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाण्खञौ विशेष्येयाताम्। नैवं शक्यमिह हि प्रसज्येयाताम्। युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः। अस्माकं छात्र आस्माकीनः। इह च न स्याताम्। तव छात्राः तावकीनाः। मामकीनाः। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति॥ अर्द्धाद्यत्॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ्। अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः। बालेयार्द्धिकः। गौतमार्द्धिकः। दिक्पूर्वपदाद्यच्च। दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः। पूर्वार्द्ध्यः। पौर्वार्द्धिकः। दक्षिणार्द्ध्यः। दाक्षिणार्द्धिकः। उत्तरार्द्ध्यः। औत्तरार्द्धिकः। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते। इदं मध्यापूर्वं क्रियते। अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वपदाट्ठञिति। तद् दैर्घ्यं विजानीयात् सर्वमेव विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदादर्द्धाद्यथान्यासमेव भवतीति। श्वसस्तुट् च॥ श्वसस्तुडादेशानुपपत्तिरनादित्वात्। श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः। किं कारणम्। अनादित्वात्। तुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

चन इति च प्रथमाद्विवचनान्तम्। युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम्। एकस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदी तयोरादेशावित्यर्थः। श्वसस्तुट् च॥ अनादित्वादिति। यद्यपि ठस्येक इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति तथाप्यङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद्यथा कर्मणि घटोऽठजित्यठजङ्गस्य निमित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्रेकादेशो न भवति। एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तं न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शौवस्तिकमिति। द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च। संनियोग इति। तेनागमादेशौ सह भवतः॥ सर्वत्र॥ हेमन्न् इति। हेम
न्तपर्यायो हेमन्शब्दोप्यस्ति तस्मादत्वणि कृते हैमनमिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणि चेत्येव वक्तव्यम्। भाषायां
चैतद्वृत्तिविषय एव हेमन्शब्दश्च ऋतुवाचीत्यस्य पदविग्रहः कर्तव्यः। हेमन्ते साधु हैमनमिति। अन्निति प्रकृतिभावाट्टि
लोपाभावः। हेमन् हेमनिति। सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि सुपां सुलुगिति लुक्। नङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः। अपर आह इति। सूत्र
एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते कप्रतिषेधः॥ यदि पूर्वान्तः। कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौवस्तिकम्। तान्ता
दिति कादेशः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं श्वसस्तुडादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति। सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वच
नात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तुड्वातिदिष्टस्येति वक्तव्यम्। संनियोगाद्वा। अथवा चेन संनियोगः क्रियते तुडुः। किं च। य
श्चान्यस्य प्राप्नोति। किं चान्यस्य प्राप्नोति। आदेशः॥ सर्वत्राण्चतलोपश्च॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृ
त्यन्तरत्वात्। हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः। अ
तश्च प्रकृत्यन्तरम्। एवं ह्याह। हेमन् हेमन्तागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्न गुप्यत इति। अलोपदर्शनाच्च। अलो
पः खल्वपि दृश्यते। पङ्क्तिं हैमन्तीति। अपर आह। हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वा
त्। हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरं हेमन्श
ब्दः। अलोपदर्शनाच्चेत्येव। तत्र ऋत्वण्भ्य इत्येव सिद्धम्॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च॥ चिरपरुत्परा
रिभ्यस्त्नः। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्। अग्रादिपश्चाड्डिमच्। अग्रादिपश्चाड्डिमज्व
क्तव्यः। अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। प्रगस्य छन्दसि गलोपश्चत्वं च वक्तव्यः। प्रत्नमात्मानम्। अन्ताच्च॥ अन्ता
च्चेति वक्तव्यम्। अन्तिमः। अथ सायंचिरयोः किं निपात्यते। सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम्। सायंचिर
योर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते। सायंतनम्। चिरंतनम्। नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥
स्यैव प्रत्याख्यानम्। तथाहि छन्दस्येव सूत्रमिष्टम्। हैमनं हैमन्तिकं हैमन्तमिति। तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति। हे
मन्ताच्चेत्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति। सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति हेमन्तशब्दादत्वणि हैमन्तमिति भवति। भाषायां तु हेमन् हेम
न्तशब्दयोरत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। सायंचिरंप्राह्णेप्रगे॥ चिरपरुदिति। ट्युट्युलभ्यां त्नस्य
समावेश इष्यते न तु ट्युट्युलोर्बाध इत्याहुः। सायंचिरयोरिति। स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मकारान्तइति। अनेनसायंशब्दःप्रत्याख्यायते। अव्ययत्वादेवसुपोलुकःसिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैवतुमान्तत्वंनिपात्यते। सायशब्दस्तु घञन्तोवसानमात्रवाचीनतुकालविशेषवाचीतितस्येहग्रहणमयुक्तमितिभावः। सायमोह्नइति। अह्नोह्न एतेभ्यइत्यह्नादेश घञन्तोनिर्दिष्टः। संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येतिज्ञापकादेकदेशिसमासः। सायतरइति। तरपिरूपमेतत्। वासप्तम्यामिति। म लोपेवक्तव्येसायइतिभाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः। अलुकेति। घकालतनेषुकालनाम्नइत्यनेन। यदात्वन्मा

मकारान्तःसायंशब्दः। यदिमकारान्तःकथंसायाह्नः। सायमोह्निमलोपः॥ सायमोह्निमलोपोवक्तव्यः। क थंसायतरे। तरेचेतिवक्तव्यं कथंसायंसाये। वासप्तम्यांचेतिवक्तव्यम्। अथ प्राह्णप्रगयोः किंनिपात्यते। प्राह्णप्र गयोरेदन्तत्वम्। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वंनिपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सप्तम्याअलुकापि सिद्धम्। भवेत्सिद्धंयदासप्तमी। यदात्वन्याविभक्तयःतदानसिध्यति। तुट्युक्तम्। किमुक्तम्। तुटयादेशानुपपत्तिर नादित्वादिति। तुटिकृतेनादित्वादादेशोनप्राप्नोति। एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते। पूर्वान्तेविसर्जनीयः। यदिपूर्वान्तः। वि सर्जनीयोवक्तव्यः। प्रातस्तनम्। परादौपुनःसतिखरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःसिद्धोभवति। अस्तुत र्हिपरादिः। ननुचोक्तंतुटिकृतेऽनादित्वादादेशोनप्राप्नोतीति। सिद्धंत्वादिष्टस्यतुड्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। आदि ष्टस्यतुड्वचनात्। तुडादिष्टस्येतिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चसंनियोगाद्वा। अथवा चेनसंनियोगःक रिष्यते। तुट्च। किंच। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किंचान्यत्प्राप्नोति। आदेशः। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥ पूर्वाह्णापराह्णा भ्यांसुबन्तवचनंसप्तमीश्रवणार्थम्। पूर्वाह्णापराह्णाभ्यांसुबन्ताभ्यांटट्युलौभवतीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। सप्तमीश्रवणार्थम्। सप्तम्याःश्रवणंयथास्यात्। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्यत्रसप्तमीति। यदयंघकालतनेषुकालनाम्नोयत्सप्तम्याअलुकंशास्ति। अलुग्व चनंज्ञापकमितिचेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः। अलुग्वचनंज्ञापकमितिचेदव्ययात्सप्तमीप्राप्नोति॥

इति। प्राह्णःसोढोस्यप्राह्णेतनइत्यादौ। अनादित्वादिति। अङ्गसंज्ञानिमित्तस्ययोरनादेशउच्यमानोमृत्युशब्दइवतुटिकृते त्युशब्दोऽङ्गनिमित्तंनतुयुशब्दइतिनस्यादित्यर्थः। यदीवि। पदान्तस्यरेफस्यविधीयमानस्तुकिकृतेअपदान्तत्वान्नप्राप्नोती त्यर्थः॥ विभाषा॥ सुबन्तवचनमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकस्यैवटट्युलौप्रकृतित्वेनभाव्यंनतुसुबन्त स्येतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दोषातनमिति। दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वाद्लुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः। समानाश्रय इति। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तर्वर्त्तिसुप्स्थानिकोऽलुक् तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः। अत्र चेति। अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुग् अव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः। न सिध्यतीति। प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिर्लुग्विधानाज्ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्याभाव्यं न तु पूर्वं ततश्चाव्ययादाप्सुप इत्ययमपि लुक् तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद्बाध्यत इत्यर्थः। एतच्च हलद

दोषातनम्। दिवातनम्। अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति। इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते। इहापि तर्हि बाधेत। दोषातनम्। दिवातनम्। समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते। कः पुनः समानाश्रयः। यस्य प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। न सिध्यति। इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम्। तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति। सैषा ज्ञापके नासती विभक्तिराकृष्यते। सा यथैवेह बाधिका भवति। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनमिति। एवमिहापि स्यात्। दोषातनम्। दिवातनमिति। एवं तर्हि न ब्रूमो लुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति। किं तर्हि। भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति। किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते। सामर्थ्यं च सुबन्तेन। ज्ञाप्यमित्याह। कथम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते। तत्र कुत एतत् सुबन्तात्समर्थादितिदुत्पत्तिर्भविष्यति। न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति। कथं यत्तदुक्तम्। वृद्धाद्वृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकादिकमित्येवमेतद्विज्ञायते। यद्येतज्ज्ञाप्यते। कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम्। प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम् ॥

न्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते। तत्र च प्रत्यय इति। प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। कथं यदिति। यद्ययं लुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वापादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः। परिहारमाह। समर्थस्येति। समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं वृद्धादिति चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः। कथं द्विपद इति। विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः। सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति रूप्यप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लुकिकृतइति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादितिभावः। वर्णाश्रयत्वाद्भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्धावादिकम
नित्यम्। इहतर्हीति। नलोपस्यप्रत्ययलक्षणेनप्राप्यानित्यत्वंमन्यते। परत्वादिति। द्वावपिलुङ्लोपौनित्यौयस्यलक्षणा
न्तरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यमितिनलोपोपिनित्यइतिभावः। एतंचान्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्य
नाश्रित्योक्तम्। एतदेवत्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयोनित्यमपिलुकंबाधेरन्। तदुक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रति
पदविधयोविरोधिसंनिपातेतेषांमिथः प्रसङ्गेपरबलीयस्त्वमिति। सुबन्तादिविधिरिति। ततश्चतद्धितोपिसुविधिरितिन

कीलालपआगतंकीलालपारूप्यम्। पपुषआगतंपपिवद्रूप्यम्। पद्भावऊठ्आकारलोपः प्रसारणमित्येतेवि
धयः प्राप्नुवन्ति। लुकिकृतेनभविष्यन्ति। इहतर्हिसामसुसाधुसामन्यः वेमन्यः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये
तिनलोपः प्राप्नोति। लुकिकृतेभत्वान्नभविष्यति। इदमिहसंप्रधार्यंलुक्क्रियतांलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्।
परत्वान्नलोपः। एवंतर्हीदमिहसंप्रधार्यंनलोपः क्रियतांतद्धितोत्पत्तिरिति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः।
असिद्धोनलोपः। तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति। परिगणितेषुकार्येषुनलोपोसिद्धः। नचेदंतत्रपरिग
ण्यते। इदमपितत्रपरिगण्यते। कथम्। सुब्विधिरितिसर्वविभक्त्यन्तः समासः। सुपोविधिः सुब्विधिः। सुबन्तादि
धिः सुब्विधिरिति॥ तत्रजातः॥ किमर्थंजातादयोर्थानिर्दिश्यन्ते। जातादिष्वर्थेषुघादयोयथास्युः स्वार्थेमाभूवन्निति।
नैतदस्तिप्रयोजनम्। शेषइत्यनुवर्तते। तेनस्वार्थेनभविष्यन्ति। अतउत्तरंपठति। तत्रजातादिषुवचनंनियमार्थ
म्। नियमार्थोयमारम्भः। जातादिष्वेवघादयोयथास्युरिहमाभूवन्। तत्रास्तेतत्रशेतइति। यदिनियमः क्रियते।
दार्षदाः सक्तवः। औलूखलोयावकइति नसिध्यति। संस्कृतमित्येवंभविष्यति। भवेत्सिद्धंदार्षदाः सक्तवइति।
इदंतुनसिध्यतिऔलूखलोयावकइति। संस्कृतंनामतद्भवतियत्ततएवापकृष्याभ्यवह्रियते ॥

त्रकर्तव्येनलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः। तद्धितेतुकृतेलुकोपिसुब्विधित्वात्तत्रनलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक्प्रवर्तते। ततोभत्वान्न
लोपाभावः॥ तत्र॥ जातादिषुघादीनामपेक्षामाश्रित्यशेषग्रहणंप्रत्याख्यातम्। इहतुशेषइत्यस्यलक्षणत्वमधिकारत्वंचाश्रि
त्यजाताद्यर्थाक्षेपः। किमर्थमिति। प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्यंनत्वसमर्थविभक्तिर्लक्ष्यतइतितन्निर्देशोपिनकर्तव्यइ
तिभावः। तेनस्वार्थइति। ननुस्वार्थोपिप्रत्ययविधावनुपयोगात्कथंशेषइतिकृतस्तत्रनस्युः। उच्यते। अन्तरेणापिशेषाधिकारंचा
तुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्यास्वार्थेघादिषुप्राप्तेषुशेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रआस्तेइति।स्रुघ्नआस्तइत्यादावपिशेषइत्यस्यलक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः।संस्कृतमिति।उपयोगफलादिक्रियासंस्कार
इतिमन्यते।तच्चावश्यमिति।अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः।अपवादविधा
नार्थमिति।असंकरेणविशिष्टएवार्थेऽपवादायथास्युरित्येवमर्थोऽर्थनिर्देशादित्यर्थः॥श्रविष्ठा॥रेवतीरोहिणीति।नक्षत्राणो
लुकिकृतेलुक्तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्।ततोगौरादिषुपिप्पल्यादयश्चेतिपाठादादिशब्दस्यप्रकारार्थत्वाद्ङीप्प्र

नचयावकउलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते।अवश्यंरन्धनादीनिप्रतीक्ष्याणि।तस्मान्नार्थोऽनेननियमेन।कस्मा
न्नभवति।तत्रास्तेशेतइति।अनभिधानात्।तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।क्रियमाणेष्वपिह्यर्थनिर्देशे
षुयत्रजातादिषूत्पद्यमानेनप्रत्ययेनार्थस्याभिधानंनभवतितत्रप्रत्ययोत्पत्तिर्नभविष्यति।तद्यथा।अङ्गुल्याख
नतिवृक्षमूलादागतइति।नतर्हीदानींजातादयोनिर्देष्टव्याः।निर्देष्टव्याश्च।किंप्रयोजनम्।अपवादविधानार्थम्।प्रा
वृषष्ठप्।प्रावृषिजातःप्रावृषिकः।छमाभूत्।प्रावृषिभवाःप्रावृषेण्याबलाहकाइति।यानित्वेतानिनिरपवादानि
अर्थादेशनानितानिशक्यान्यकर्तुम्।कृतलब्धक्रीतकुशलाःस्रौघ्नोदेवदत्तइति॥श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वाति
तिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥लुक्प्रकरणेचित्रारेवतीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानम्।लुक्
प्रकरणेचित्रारेवतीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानंकर्तव्यम्।चित्रायांजाताचित्रास्त्रीरेवत्यांजातारेवतीस्त्री।
रोहिणीस्त्री॥फल्गुन्यषाढाभ्यांटानौ॥फल्गुन्यषाढाभ्यांटानौवक्तव्यौ। फल्गुनीअषाढाउपदधाति।श्रविष्ठा
षाढाभ्यांछण्॥श्रविष्ठाषाढाभ्यांछण्वक्तव्यः।श्राविष्ठीयाः।आषाढीयाः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवानक्षत्रेभ्योबहुलंलु
ग्वचनात्।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।नक्षत्रेभ्योबहुलंलुग्वचनात्।नक्षत्रेभ्योबहुलंलुगित्येवमत्रलुग्भविष्य
ति॥प्रायभवः॥प्रायभवग्रहणमनर्थकंतत्रभवेनकृतत्वात्॥प्रायभवग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।तत्रभवेनकृतत्वात्।
योहिस्रुघ्नेप्रायेणभवतितत्रभवोऽसौभवति।तत्रतत्रभवइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।अनित्यभवःप्रायभवः।नित्यभवस्तत्रभवः।

त्ययः।नवेति।लुकएवप्रत्याख्यानंप्रत्ययास्तूपसंख्येयाः॥प्राय॥तत्रभवेनेति।भवेसामान्येप्रायभवस्यापिविशेषस्यान्तर्भा
वादितिभावः।अनित्यभवइति।अर्थमेतदमनेनाचष्टे।यस्तत्रकदाचिद्भवतिकदाचिन्नभवतिसप्रायभवः।यस्यतुनियतआ
धाराधेयभावःसतत्रभवइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एतन्निराकरोति। मुक्तसंशयेनेति। अथेति। जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्दइतिभावः। एवंठगपीति। तत्रभावा
धिकारेठग्विधीयमानः प्रायभवएवभविष्यतीत्यर्थः॥ कोशा॥ विकारइति। तस्यविकारइत्यत्रप्रकरणेसूत्रमिदंकर्त्तव्य
म्। एण्याढञितिकृत्वाकोशादितिकर्त्तव्यम्। अर्थानुपपत्तिरिति। कौशेयशब्दस्यलौकिकोयोर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः सएवं
नोपपद्यतेलौकि कोर्थोनसंगृहीतः स्यादित्यर्थः। नह्यदइति। कौशेयशब्दाभिधेयंवस्त्रसूत्रलक्षणंकोशेनसंभवतीत्य

अनित्यभवः प्रायभवइतिचेन्मुक्तसंशयेनतुल्यम्। यद्वानमुक्तसंशयंतत्रभवउदाहरणंन्याय्यंमन्यते। स्रौ
घ्नोदेवदत्तइति। तेनैतत्तुल्यम्। सोप्यवश्यमुदग देशादीन्यभिनि ष्क्रामति। अथैतद्वानप्रायभवेउदाहरणं
न्याय्यमन्यते। तत्रभवेकिमुदाहरणम्। यत्तत्रनित्यंभवतिस्रौघ्नः प्राकारइति। एवंतर्हितत्रभवइतिप्रकृत्य
जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते। सयथैवतस्मिन्दृष्टापचारेअङ्गुलीयमितिभवति। एवंप्रायभवेपिभविष्य
ति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। प्रायभवइतिप्रकृत्यउपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्वक्ष्यतिसप्रायभवेयथास्यात्तत्र
भवेमाभूत्। उपजानुभवंगड्विति। अथेदानींतत्रभवइतिप्रकृत्यशरीरावयवाद्यद्विधीयतेसोत्रकस्मादन
भवति। अनभिधानात्। यथैवतर्ह्यनभिधानाद्यन्नभवति। एवंठगपिनभविष्यति॥ कोशाड्ढञ्॥ विकारेकोशाड्ढ
ञ्॥ विकारेकोशाड्ढञ्वक्तव्यः। कोशस्यविकारः कौशेयम्। संभूतेह्यर्थानुपपत्तिः संभूतइत्युच्यमानेर्थस्यानुप
पत्तिः स्यात्। नह्यदः कोशेसंभवति। किंतर्हि। कोशस्यादोविकारः। यदिविकारइत्युच्यतेभस्मन्यपिप्राप्नोति। भस्मा
पिकोशविकारः। अथसंभूतइत्युच्यमानेक्रिमौकस्मान्नभवति। क्रिमिरपिकोशेसंभवति। अनभिधानात्। यथैव
तर्हिक्रिमावनभिधानान्नभवत्येवंभस्मन्यपिनभवति। अर्थश्चोपपन्नोभवति॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ अ
युक्तोनिर्देशः कालादितिवर्त्तते। नचकलापीनामकालोस्ति। नैषदोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। क
लापिसहचरितः कालः कलापीकालइति ॥

र्थः। ननुकोशस्यवस्त्रकारणत्वात्कार्यस्यचकारणेसंभवात्कथमर्थानुपपत्तिः। नैषदोषः। लोकप्रसिद्धार्थबाधएवंकृतःस्या
दनहिकार्यावस्थायांलोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति किंतर्हिप्रकृतिविकारभावम्।
अर्थश्चेति। लौकिकोर्थोविकारेप्रत्ययविधानेनशास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तोभवतीत्यर्थः॥ कलाप्य॥ कलापिसहचरि
तइति। यस्मिन्कालेमयूराः कलापिनोभवन्तिसकलापीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रभवः॥ नहिकाकइति। यथाकाकवाशितस्यकालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेयातथातत्रशब्दस्यापीत्यर्थः। तत्रग्रहणं नेो
ति। सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनंतत्रग्रहणंकालसंबद्धस्यविशेषफलस्यतत्रग्रहणस्यनिवृत्तिविरोधात्करोतीत्य
र्थः। गम्भीराञ्ञ्यः॥ ञ्यप्रकरणइति। अव्ययीभावाच्चेत्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वापरिमुखादिभ्यएवञ्योविधेयः गणेचाव्य
यीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनिपठितव्यानिनतुप्रातिपदिकान्येव। तेननतेषांबहुव्रीहितत्पुरुषाणांग्रहणंनभविष्य

तत्रभवः॥ तत्रेतिवर्त्तमानेपुनस्तत्रग्रहणंकिमर्थम्। तत्रप्रकरणेपुनस्तत्रवचनंकालनिवृत्त्यर्थम्। तत्रप्र
करणेपुनस्तत्रवचनंकालाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। कालाधिकारोनिवर्त्यते। नहिकाकोवाश्यतइत्येवा
धिकारानिवर्त्तन्ते। कोवाभिसंबन्धःयत्तत्रग्रहणंकालाधिकारंनिवर्तयेत्। एषोभिसंबन्धः कालाभिसंबन्धंहि
तत्रग्रहणमनुवर्त्तते। तत्रग्रहणंचतत्रग्रहणस्यनिवर्त्तकंभवति। तस्मिंश्चनिवर्त्तकंभवति। तस्मिंश्चनिवर्त्त
मानेकालाधिकारोपिनिवर्त्तते। गम्भीराञ्ञ्यः॥ अव्ययीभावाच्च॥ ञ्यप्रकरणेपरिमुखादिभ्यउपसंख्यानम्।
ञ्यप्रकरणेपरिमुखादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। पारिमुख्यम्। पार्योष्ठ्यम्। पारिहनव्यम्। अव्ययीभावाद्विधा
नेउपकूलादिभ्यःप्रतिषेधः॥ अव्ययीभावाद्विधानेउपकूलादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। औपकूलः। औपशालः॥
अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्॥ अल्पत्वमिदमुच्यते। समानस्यतदादेश्च। समानस्यसामानिकः। तदादेः। सामानग्रामिकः।
सामानदेशिकः॥ अध्यात्मादिषुचेष्यते॥ आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम् ॥ ऊ
र्ध्वंदमाच्चदेहाच्च॥ ऊर्ध्वंदमाच्चदेहाच्चठञ्वक्तव्यः। और्ध्वंदमिकम्। और्ध्वदेहिकम्। लोकोत्तरपदस्य च॥ लोकोत्त
रपदस्यचठञ्वक्तव्यः। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। मुखपार्श्वतसोरीयः॥ मुखपार्श्वतइत्येताभ्यांतसन्ताभ्या
मीयप्रत्ययोवक्तव्यः। मुखतीयम्। पार्श्वतीयः॥ कुग्जनस्यपरस्यच॥ ईयोवक्तव्यःकुक्चागमः। जनकीयः। परकी
यः। ईयःकार्योथमध्यस्य। मध्यीयः॥ मण्मीयौप्रत्ययौ॥ तथामण्मीयौचापिप्रत्ययौवक्तव्यौ॥ माध्यमः ॥

तीतिभावः। अथसूत्रंक्रियतेतदातिव्याप्तिपरिहारायेदंवक्तव्यमित्याह। अव्ययीभावादिति॥ अन्तः॥ ऊर्ध्वंदमाच्चेति। दमउ
त्तरपदेठञ्संनियोगेनोर्ध्वशब्दस्यमकारान्तत्वंनिपात्यते। ऐहलौकिकमिति। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। मु
खतीयमिति। अव्ययानांभमात्रेटिलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मध्यमीय इति। गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण्चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यमर्थ्यो वाचीमध्यशब्दो गहात इत्युक्तम्। ततोन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः। जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो माभूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम्। स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति। उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते। बाह्व इति। गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः॥ तस्य व्या॥ अधिकारोयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि तत्र प्रयोजनं पृच्छति। किमर्थमिति। यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः। अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणा

मध्यमीयः। मध्यो मध्यंदिनण् चास्मात्॥ मध्यशब्दोयं मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। माध्यंदिन उपगायति। स्थाम्नो लुगजिनात्तथा॥ लुक्स्थाम्नो वक्तव्यः। अश्वत्थामा। अजिनात्तथा॥ अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः। कृष्णाजिनः। उष्ट्राजिनः। सिंहाजिनः। व्याघ्राजिनः। बाह्वो दैव्यः। पाञ्चजन्यो थ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते अपवादविधानार्थः। युगपदपवादान्वक्ष्यामीति। किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति। न पुनर्निर्देशार्थोपि स्यात्। कृतनिर्देशौ हि तौ। कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ। एकस्तत्र भव इति। अपरस्तस्येदमिति। अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम्। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम्। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते भवार्थम्। किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात्। व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम्। व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम्। पस्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। किं च प्रत्येतद्भवति। व्याख्यातव्यस्य नाम। यदुच्यते भवार्थमिति। तन्न व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते। इह मा भूत्। पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ॥

षञादयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवमर्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः। निर्देशार्थोपीति। अणादीनां घादीनां चार्थनिर्देशार्थोपीत्यर्थः। भवार्थमिति। उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः। व्याख्याने हीति। व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः। पाटलिपुत्रस्येति। यादृशाः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशाः तादृशाः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति तस्मादेव प्रत्ययः। व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादिति प्रसङ्गाभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अग्निष्टोमे भवइति। अग्निष्टोमशब्दोऽत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक्। कल्पे चेति। अत्र ठञ एव लुक्॥ क्रतु॥ क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः। क्रतुग्रहणमिति। संज्ञीभूतका इति। मुख्या इत्यर्थः। यत्र चेति। बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः। पाञ्चौदनिक इति। सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः। तस्मा

अथ क्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। अवयवश आख्यानं व्याख्यानम्। पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवश आचष्टे। ईदृशा अस्य प्राकाराः ईदृशा अस्य प्रासादा इति। सत्यमेवमेतत्। क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति। शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति। भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम्। भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः। अग्निष्टोमः। राजसूयः। राजपेयः। कल्पे च व्याख्याने। कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ क्रतुग्रहणं किमर्थम्। यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति। नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिक इति। क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम्। क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिकः। यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ अध्यायिन्यदेशकालात्॥ ब्राह्मणकप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्। नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥ विदूराञ्ञ्यः॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः। न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति। किं तर्हि। वालवायात्प्रभवति। विदूरे संस्क्रियते ॥

द्गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम्। विदूरा॥ वालवाय इति। आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः। तेन तत्तुल्यरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते। यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणत्वादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्रवःशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृत्यन्तरमिति। विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति॥ अभि॥ चेतनावत इति। निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः। यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि स्ववति तथापि चेतनाधिष्ठानां न तु स्वतन्त्राणामिति भावः। अचेतनेष्वपीति॥ देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः। न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम्। वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात्। ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं निष्क्रमणं नैवास्ति। ए

एवं तर्हि वालवायो विदूरं च॥ वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः। प्रकृत्यन्तरमेव वा। अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोऽस्ति वालवायस्य। न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्। यथा। वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति। एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। वालवायो विदूरं वा प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम्। अयुक्तोऽयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति। निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। अयमस्यकोणोऽभिनिसृतः। अयमभिप्रविष्ट इति॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः। वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। न च भवति भैमरथी॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दैवासुरम्। राक्षोसुरम्। दैवासुरी। राक्षोसुरी॥ सोऽस्य निवासः॥ अभिजनश्च॥ अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः। निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते। अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम्॥

वं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः॥ अधि॥ आख्यायिकाभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब्भवतीत्यर्थः॥ सोऽस्य॥ निवासाभिजनयोरिति। अभिजनशब्देन पूर्वे बान्धवा उच्यन्ते। तत्संबन्धाद्देशोऽभिजनो गृह्यते। निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः। निवासो नामेति। यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः। यत्र पूर्वं बान्धवानामुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः। निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वासुदेव॥ वसुदेवस्यापत्यंवासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः।तत्रगोत्रत्वात्क्षत्रियत्वाच्चवुञिरूपस्वरयोःसिद्धत्वात्प्रश्नः।किम
र्थमिति।पूर्वनिपातमिति।अभ्यर्हितंपूर्वंनिपततीत्यस्यार्थस्यज्ञापनार्थमित्यर्थः।संज्ञैषेति।नित्यःपरमात्मदेवताविशेषइह
वासुदेवोगृह्यतइत्यर्थः।प्रसङ्गे नचनिर्देशेनपूर्वोक्तोप्यर्थोज्ञाप्यते॥जन॥जनपदिनोजनपदस्वामिनःक्षत्रियाः।तद्वाचिनांब
हुवचनेजनपदवाचिनाशब्देनसमानश्रुतीनांजनपदवत्सर्वंभवतिसोस्यभक्तिरित्येतस्मिन्विषये।यथाअङ्गाजनपदोभक्ति
रस्यआङ्गकइत्यवृद्धादपिवुञ्भवति।एवमङ्गाःक्षत्रियाभक्तिरस्येत्यत्रापिभवति।एवंस्थितेप्रश्नः।सर्ववचनमिति।अन्तरेणा
पिसर्ववचनंजनपदवदितिसामान्येनातिदेशःक्रियमाणःसर्वस्यभविष्यतीतिभावः।प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति।असतिसर्वग्र

वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्॥किमर्थंवासुदेवशब्दाद्वुन्विधीयते।नगोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञित्येवसिद्ध
म्।नह्यस्तिविशेषः।वासुदेवशब्दाद्वुञोवावुनोवा।तदेवरूपंसएवस्वरः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।वासुदेवश
ब्दस्यपूर्वनिपातंवक्ष्यामीति।अथवानैषाक्षत्रियाख्या।संज्ञैषातत्रभगवतः।जनपदिनांजनपदवत्सर्वंज
नपदेनसमानशब्दानांबहुवचने।सर्ववचनंकिमर्थम्।सर्ववचनंप्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्।सर्ववचनंक्रिय
तेप्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्।प्रकृतिनिर्ह्रासोयथास्यात्।तद्यथामद्रवृज्यर्थद्रष्टव्यम्।माद्रोभक्तिरस्यमाद्रोवाभक्ति
रस्य मद्रकइत्येवयथास्यात्।वार्ज्योवाभक्तिरस्यवार्जोवाभक्तिरस्यवृजिकइत्येवयथा।
स्यात्॥तेनप्रोक्तम्॥प्रोक्तग्रहणमनर्थकंतत्रादर्शनात्।प्रोक्तग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।तत्रादर्श
नात्।ग्रामेग्रामेकालापकंकाठकंचप्रोच्यतेतत्रादर्शनात्।नचतत्रप्रत्ययोदृश्यते।ग्रन्थेचदर्शनात् ॥

हणेप्रत्ययस्यैवप्राधान्यादतिदेशःस्यान्नतुप्रकृतेरपि।सर्वग्रहणात्तुभवति।निर्ह्रासोऽपचयोल्पत्वमित्यर्थः।वृद्धिनिमित्ते
वुञ्ञादिषुविशेषाभावंमत्वाह।तद्वेति।द्वित्वैकत्वयोश्चशब्दभेदादतिदेशःप्रकृतिनिर्ह्रासार्थःनतुबहुत्वेतत्रमद्रादिति
शब्दभेदाभावात्।मद्रकइति।मद्रस्यापत्यमितिद्व्यञ्मगधेत्यण्।माद्रशब्दस्यमद्रशब्दातिदेशःतत्प्रत्ययादेशश्च।वार्ज्यइ
ति।वृजेरपत्यमितिवृद्धेत्कोसलेतिञ्यङ्॥तेन॥प्रपूर्वोवचिःप्रकाशनेअध्यापनरूपेवावर्ततेकरणेवा।तत्राद्येर्थेप्रत्ययो
नदृश्यतेद्वितीयेतुसूत्रान्तरेणसिद्धमितिमत्वाह।प्रोक्तग्रहणमिति।ग्रामेग्रामइति।सुशर्मादीनांप्रतिग्रामंप्रवक्तृत्वेपि
सुशर्मणाप्रोक्तंकाठकंसौशर्मणमितिप्रयोगोनदृश्यतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यानीति। कर्त्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः। यात्वसाविति। महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारा
तिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः। तद्भेदादिति। आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः। ततश्च कठादयः वेदानुपूर्व्याः कर्त्ता
र एवं न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः। ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः। माथुरीति। माथु

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम्। छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। न हि छन्दांसि क्रियन्ते। नि
त्यानि छन्दांसि। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम्। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति। ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्य
ते। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रन्थे दर्शनात्। यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्ध
म्। ननु चोक्तम्। न हि छन्दांसि क्रियन्ते। नित्यानि छन्दांसीति। यद्यप्यर्थो नित्यः। यात्वसौ वर्णानुपूर्वी सा ऽनित्या।
तद्भेदाच्चैतद्भवति। काठकम्। कालापकम्। मौदकम्। पैप्पलादकमिति। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्र
योजनम्। यत्तेन प्रोक्तं। न च तेन कृतम्। माथुरी वृत्तिः। यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्त
व्यम्। तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम्। वाररुचं काव्यम्। जालूकाः श्लोकाः॥ कलापिवैशंपा
यनान्तेवासिभ्यश्च॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम्॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्यम्। अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति। तत्त
र्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य। यद
यं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्।
वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनः। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो
पि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति॥

रेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः। कलापिनो णिन्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वादिद्वाद प्यत्राण्भवति। द्विविधं चेह प्रोक्तं गृ
ह्यते। परकृतं स्वकृतं वा। यत्प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम्। कलापि॥ प्रत्यक्षकारि
ग्रहणमिति। करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते। शिष्यशिष्या
णामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद्वार्तिकारम्भः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. DIgitization by eGangotri

कलापिखाडायनग्रहणमिति। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धेपृथक्क लापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम्। तथा वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनो वैशंपायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः। तित्तिरिणेति। छणोऽभावे यथाण्णभवति तथाछन्दो ब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम्। पुराण॥ तुल्यकालत्वादिति। शाट्यायनादिप्रोक्तै ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः॥ कृते॥

ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति। छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः। छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम्। इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात्। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्॥ पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। सौलभानीति। किं कारणम्। तुल्यकालत्वात्। एतान्यपि तुल्यकालानीति॥ कृते ग्रन्थे॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण्॥ कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण् वक्तव्यः। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्। तद्विशेषेभ्यश्च॥ तद्विशेषेभ्यश्चाण् वक्तव्यः। सरघाभिः कृतं सारघम्। गार्मुतम्। पौत्तिकम्। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। कृते ग्रन्थे। ततः संज्ञायाम्। संज्ञायां च ते न कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। सरघाभिः कृतं सारघम्। गार्मुतम्। पौत्तिकम्। ततः कुलालादिभ्यो वुञ् संज्ञायामित्येव॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ तस्येदम्॥ तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः। तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः। किं कारणम्। इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्। इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते। तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति। तस्याद इत्यत्र न स्यात्। सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र। सिद्धमेतत्। कथम्। यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम्। अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तस्यानन्तरस्तत्समीप इति। किं यद्योगा षष्ठी वर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

योविभाग इति। संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः॥ भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्। तस्येदम्। इदमिति। इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। येन संबन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वथेति। पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्यर्थः। पाणिनीयन्यासेपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्रसङ्गः। सिद्धं त्वि
ति। असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः॥ स्व इति। तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्त
रादिषु। पत्राद्वाह्य इति। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्रासमर्थनिर्देशः। रथादिति। रथाद्यदित्यत्र पूर्वादञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्दे
शः। सांवहित्रमिति। तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामिटि कर्त्तव्ये सिद्धत्वात् तचि इटि रूपम्। आग्नीध्रमिति। अग्निमिन्ध

नेत्याह। सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु परिगणनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। परिगणनं क्रियते। स्वे
ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः। स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम्। ग्रामः स्रौघ्नः माथुरः। जनपद आङ्गकः। वा
ङ्गकः। मनुष्ये। दैवदत्तः। याज्ञदत्तः॥ पत्राद्वाह्ये॥ पत्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्। आश्वमौष्ट्रं गार्दभम्। रथाद्रथाङ्गे॥
रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्। आश्वरथम्। गार्दभरथम्। औष्ट्ररथम्। वहेस्तुरणिट् च॥ वहेस्तृन्तादण्वेट् च वक्तव्यः।
संवोढुः स्वं सांवहित्रम्। अग्नीधः शरणे रञ्भं च॥ अग्नीधः शरणे रञ्प्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या। अग्नीधः शरण
माग्नीध्रम्॥ समिधामाधाने षेण्यण्॥ समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यः। समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः। सामि
धेनी ऋक्॥ चरणाद्धर्माम्नाययोः॥ चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्। कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम्। मौद्गक
म्। पैप्पलादकम्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहिते
प्राप्तिरिति। किमिदमपि भवान्प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि। यथैव तर्हि इदमित्येतत्प्रत्यक्षे
वर्त्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्त्तते। तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति। अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात्। अस्त्यत्र विशेषः। ए
कशेषनिर्देशोत्र भविष्यति। तस्य च अमुष्य च तस्येति। इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति। तच्च अदश्च इदं च इ
दमित्येवा यदप्युच्यते। अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति। न वक्तव्यः। अनभिधानाद्धि अनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भवि
ष्यति॥ द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दैवासुरम्। राक्षोसुरम्।

इति क्विप्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः। होताग्नीदुच्यते। तस्य शरणं गृहमाग्नीध्रम्। भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वाभावः।
चरणादिति। गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः। एकशेषनिर्देश इति। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः। त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छि
ष्यत इत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः। सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनं विभक्त्यन्तानां चैकशेषः। एकशे
षद्वारेण चैतत्प्रतिपादयति षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरो
क्षादिकं तदविवक्षितम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्घाङ्क॥घोषग्रहणमिति।घोषेपिप्रत्ययःसिध्यति।वैषम्याच्चयथासंख्यंनभवति।लिङ्गेति।लिङ्गविहितप्रत्ययोलिङ्गशब्दे
नोच्यते॥रैवति॥अपाणिनीयःसूत्रेषुपाठइत्याह।कौपिञ्जलेति।गोत्रेवुञिप्राप्तेऽणविधिः।अस्मादेवनिपातनादपत्यार्थेकुपिञ्ज

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥सङ्घादिषुघोषग्रहणंकर्त्तव्यम्।गार्गोघोषः।वात्सोघोषः।किमर्थोणकारः।व
द्ध्यर्थः।ञ्णितीतिवृद्धिर्यथास्यात्।सङ्घादिषुप्रत्ययस्यणित्करणानर्थक्यंवृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य।सङ्घादिषुप्रत्य
यस्यणित्करणमनर्थकम्।किंकारणम्।वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य।वृद्धमेतत्प्रातिपदिकम्।लिङ्गपुंवद्भाव
प्रतिषेधार्थंतुलिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थस्तुणकारःकर्त्तव्यः।लिङ्गार्थम्।वैदी।पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्।वैदीस्थूणाऽस्य
वैदीस्थूणः।वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधोयथास्यात्।रैवतिकादिभ्यश्छः॥कौपिञ्जलहास्तिपदादण्॥
कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः।कौपिञ्जलः।हास्तिपदः।आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥आथर्वणिकस्येकलो
पश्चाण्वक्तव्यः।आथर्वणोधर्मः।आथर्वणआम्नायः।इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थंचचतुर्ग्रहणंक्रियते।वसन्ता
दिषुअथर्वन्शब्दआथर्वणशब्दश्चपठ्यते।षष्ठेअध्यायेप्रकृतिभावार्थंग्रहणंक्रियते।इदंचतुर्थमिकलोपार्थ
म्।द्विर्ग्रहणंशक्यमकर्त्तुम्।कथम्।तेनप्रोक्तमितिप्रकृत्य ऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः।वासिष्ठोनुवाकोविश्वामित्रोनु
वाकइत्येवमर्थम्।ततोवक्तव्यम्।अथर्वणोवेति।तेनसिद्धमथर्वाइति।आथर्वणइतिच।अथवसन्तादिष्वाथ
र्वणशब्दःपठितव्यस्तत्रवचनार्थःप्रकृतिभावार्थेननापिइकलोपार्थेन।यदिवसन्तादिष्वाथर्वणशब्दःपठ्यते।
अथर्वाणमधीतेआथर्वणिकइतिनसिध्यति।नैषदोषः।इहास्माभिस्त्रैशब्द्यंसाध्यम्।अथर्वाणमधीते।आथ
र्वणमधीते।आथर्वणिकइति।तत्रद्वयोःशब्दयोःसमानार्थयोरेकेनविग्रहः।अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति।अ
ध्यविकन्यायेन।तद्यथा।अवेर्मांसमितिविगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति।आविकमिति।एवमाथर्वणमधी
तइतिविगृह्यआथर्वणिकइतिभविष्यति।अथर्वाणमधीतइतिवाक्यमेवभविष्यति ॥

लहस्तिपादशब्दाभ्यामण्।पादस्यपद्भावश्च।गोत्राधिकाराद्गोत्रप्रत्ययान्तादिदंविधानम्।आथर्वणिक॥अण्वक्तव्यइति।कौ
पिञ्जलहास्तिपदादणित्यस्यापाणिनीयत्वात्।ऋषिभ्योलुगिति।वसिष्ठादिशब्दसिद्धयेअवश्यंवक्तव्योलुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नत्वः सत्यस्मिन्सूत्रे आथर्वणिकानां धर्मआ म्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह। तत्रेति। यद्वाथर्वणा प्रोक्त
माथर्वणं शास्त्रं तद्वाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरम् आथर्वणशब्दस्यांऽधर्मस्तु आथर्वणस्याद्दस्यादाथर्व
णशब्देनाभिधास्यते। न चेदानीमिति। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वचनाद्यान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः। तस्य विकारः ॥
शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति। विकारावयवयोर्घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः। कथं चेति। किमधिकारात्प्राप्नुव
न्ति। अथ तस्येदमिति वचनात्। यद्यधिकारात्प्राप्तानां तस्य ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुव
न्ति। अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्य ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते। तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरिता
र्थत्वादिति प्रश्नः। तस्येदं वचनादिति। तस्य ग्रहणं घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवर्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। तन्नि
वर्त्तनसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दी

तन्नाभिसंबन्धमात्रं कर्त्तव्यम्। आथर्वणिकानामिदमिति। न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति
अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा॥ तस्य विकारः॥ तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्य ग्रहणं किमर्थम्। तस्य प्रकरणे तस्य पु
नर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। तस्य प्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते। शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। शैषिका निवर्त्तन्ते।
कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदं वचनात् प्रसङ्गः। तस्येदं विशेषा ह्येते। अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। किमर्थ
मिदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्। येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत। उ
त्सर्गः शेष एवासौ। यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव ॥

अतद्दत्यवधिविशेषाश्रयेणत्वणादीनामधिकाराद् णादयद्दह संबध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः। घादयोऽनुवर्त्तन्ता
म् अणादयो मानुवर्त्तन्तामिति। किमर्थमिति। सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः। बाधनार्थमिति। तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्य
पवादा विहिताः। तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते। येतस्येति।
अण इत्यर्थः। कथं पुनरिति। तस्येदमित्यस्मात्तस्य विकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽण्प्रत्ययो शैषिकः कथं वि
कारेऽप्राप्तान् घादीन् बाधत इति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारोपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति
घादयः प्राप्नुवन्ति। उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धात् सति हि योगविभागे बिल्वादिभ्योऽण् विकार इति वक्तव्यम्। त
त्र प्रकृतिविशेषसंबद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात्। प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात्। सति तु योगवि
भागे विकारस्यापि अण्विधावुपयोगादशेषत्वाद् घादीनामप्राप्तिः। अप्राप्तानुमानसेव बाध इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केपुनरिति। शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी। अपवादैरिति। वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः। हलसीरादिति। हलशब्दो न बिवयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दोपि क्रन्नन्तो नित्वात् ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोस्तीति ठकं बाधित्वाणेव भवति हालः सैरइति। कथंपुनरिति। हलसीराट्ठगित्ययमणएवापवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थएवस्यादिति प्रश्नः। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः। तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् इदमर्थादिकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थएवेत्यर्थः। नवेति। घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे

केपुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति। यावतासर्वमद्यपवादैर्व्याप्तम् इहनकिंचिदुच्यते। हलसीराट्ठगिति। कथंपुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् तस्यग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं भावानर्थारुह्यतस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह। नपुनः सर्वस्यैव योगस्य। अवश्यमुत्तरार्थोर्थनिर्देशः कर्त्तव्यः। समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या। प्रकृतासमर्थाविभक्तिरनुवर्त्तते। तस्येदमिति। नवासंप्रत्ययः। नवासंप्रत्ययइष्यतासूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तौ। नवाकाकोवाष्यतद्व्येनमधिकारा निवर्त्तन्ते। यदिखल्वपि विकारावयवयोः शैषिकानेष्यन्ते। महतासूत्रेण निवृत्तिः कर्त्तव्या। अवयवेचाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः। अवयवेचाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति। पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः। पाटलिपुत्रकाः प्रासादाइति। अण्मयटोश्चविप्रतिषेधानुपपत्तिः मयडुत्सर्गात् अण्मयटोश्चविप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यतिहि विप्रतिषेधम् अणोवृद्धान्मयडिति सविप्रतिषेधो नोपपद्यते। किंकारणम् मयडुत्सर्गात्। निवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः ॥

प्राप्तनेनिवर्त्तमानेपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं नह्यगुणानुयायि प्रधानं भवति। अवयवेचेति। अवयवेअर्थो घादीनां निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः प्रसङ्ग इत्यर्थः। पाटलिपुत्रकाइति। पाटलिपुत्रस्यावयवाइति तस्येदमित्यर्थे रोपधेतेः प्राचामिति वुञ् मयडुत्सर्गादिति। मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः। अप्राप्तएववृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेतिमयडारम्भात् अनुदात्तादेरित्ययमवृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादण्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोणिति शाकमयमित्यत्रमयट् नलभ्यतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥·कै अपवादविप्रतिषेधादिति। शाकशब्दाच्छापवादयोरण्मयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्ट ४ ३ २
८५ सिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। एतावदिति। इदमिति। पादीनामिह निर्दिष्टत्वादयमण् निरपवादः। पाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागो
नर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेऽप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात्। तत्रेति। यथा हलसीराट्ठगित्यणि प्राप्ते ठग्विधीयमा
नो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयपक्षस्याप्राप्तः। येत्तृतीया इति। तृतीयस्थाने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यक
क्ष्यत्वात्परत्वाद्बाध्याय यथा रजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः। अरडादपीति वुञ् द्वितीयः। मद्वृज्योः कन्निति तृती
योऽनेन बाध्यते। राजेइति। रजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्वविधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण्। पक्षे अनुदात्तादेश्चे
त्यञ्। ये चतुर्था इति। यथा त्रिगर्त्तानां विकारः त्रैगर्त्त इति त्रिगर्त्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। तन्त्रा

अनुवृत्तौ हि कस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट्। अनुवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः। तस्याण्मयटा
वपवादौ। अपवादविप्रतिषेधान्मयड्भविष्यति। यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इत्यतासूत्रेण शैषिकाणां निरुका
ते रिति संप्रत्यय एव। न ह्यत्राण् दुर्लभः। सिद्धोऽत्राण्। तस्येदमित्येव। सोऽयं पुनस्तस्य ग्रहणेन सापवादस्याणः
प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावत् द्वितीयास्तान् अपवादत्वाद्बाधिष्यते। ये तृतीयास्तान् प
रत्वात्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्परस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। केचिन्मध्येऽपवा
दाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति। एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः ॥

ण् प्रथमः। जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः। गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः। तदवधिग्रहणविहितो वुञ् चतुर्थः। केचिन्म
ध्य इति। यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इत्यत्राण् प्रथमः। तदपवादयोरदृदादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्ष्यो
रन्यतरो द्वितीयः। ततः कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाध
ते न तु विकाराणं बाधते। तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते। तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते। न पञ्चमा इ
ति। शैषिका इति शेषः। अन्यथा प्रारषो विकारः प्रारणमय इति मयडस्येवात्राण् प्रथमः। तदपवादः कालाट्ठञिति द्वि एमः
तीयः। ऋत्वण् तृतीयः। प्रारषएण्य इति चतुर्थः। विकाराण् पञ्चमः। नित्यं वृद्धेति मयट् षष्ठो भवति ॥ ८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदपीति। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्रकृतिविशेषादिधीयमानोणत्तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्त
रात् स्वयमेवाभावादित्यर्थः। अञमिति। ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयट
म्। मयटं त्वेवं तु परत्वादण् बाधिष्यत इत्यर्थः॥ अवयवे॥ कृतनिर्देशौ ह्येतावितिः। यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि
तदनपेक्ष्यक्वचित्तावदणाद्यसिद्धाः भास्मनं मार्त्तिकमित्यादावित्यभिसंबध्यायैतदुक्तम्॥ अनु॥ कुवलीति। कुवल

यदप्युच्यते। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति। प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते। तत्र कः
प्रसङ्गो यत्प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात्। यदप्युच्यते। अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्वक्ष्ल
गादिति। माभूद्विप्रतिषेधः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमणञं बाधिष्यते मयटं न बाधि
ष्यते॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ किमर्थं विकारावयवयोर्गुगपदधिकारः क्रियते। विकारावयव
योरुक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। कृतनिर्देशौ हि ता
विति। इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ न स्येदस्मिति॥ बि
ल्वादिभ्योण्॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते। नकोपधादित्येव सिद्धम्। बिल्वादिषु गवीधुका
ग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम्। बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम्। मयड् तो माभूदिति॥
अनुदात्तादेश्च॥ अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीषउपसंख्यानम्। अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्ता
न्ङीषउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। कुवली। कौवलम्। बदरी। बादरम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। निघाते कृतेः
नुदात्तादेरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। पदस्यानुदा दित्वम्। पदस्य हि निघातः। सुबन्तं च पदम्।
ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते। न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। समर्थ
स्यानुदात्तादित्वात्। समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः। नैवं शक्यम्। इह च प्रसज्येत। वाचो विकारः
त्वचो विकार इति ॥

बदरशब्दो ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तः ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष्। पदस्येति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य
ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। यथोक्तम्। वृद्धाद्वृद्धावर्णस्वरद्व्यल्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। न वेति। विभक्त्युत्प
त्तेः सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वमन्यतो न च वृद्धाद्वृद्धेत्यनेन विरोधः। समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एतद्धीति। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः। केवलस्त्वयमुणादिषु अन्तोदात्तो निपातितः इत्यनुदात्तादिः। तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रणीयम्। पूर्वस्य निघात इति। प्रागव्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः। गर्भशब्द इति। अर्त्तिगृभ्यां भन्निति प्रत्ययस्य नित्वात्। पदग्रहणमिति। अस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य माभूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः॥ मयट्॥ किमर्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः। मयडिति। एतयोरित्येतस्मिन्सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषये।

एतद्धि समर्थमनुदात्तादेरिह वचनं स्यात्। सर्वेषां विकारः सर्व इति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति। यदयं भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दं पठति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम्। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्माभूदिति। यदि पदस्य निघातः। गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत् स्यात्। तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः पश्यति त्वाचार्यः। यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वनिघात इति। अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति। पदग्रहणं किमर्थम्। पदग्रहणं परिमाणार्थम्। पदग्रहणं क्रियते परिमाणार्थम्। पदावधेर्यथा स्यात्। वाक्यस्य माभूत्। अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमिति॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते। मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। मयड्वैतयोरित्युच्यते। अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति। बिल्वमयं बैल्वम्। एतयोरित्यर्थनिर्देशः। एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः। तद्धेयं विजानीयात्। योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे। एतयोरित्यर्थनिर्देश इति॥ जितश्च तत्प्रत्ययात्॥ किमर्थमिदमुच्यते। विकारावयवयो

विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम्॥

षयेऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते। योगयोर्वेति। योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः॥ जितश्च तत्प्रत्ययात्॥ तयोर्विकारावयवयोर्यो जित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाञ् भवतीति सूत्रार्थः। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। विकारावयवयोरिति। कपोतस्य विकारो यन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कपोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। यदा कपोतावयवस्य सङ्ख्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सङ्ख्याद्यवयववृत्तेरञ् भविष्यति। कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः। तेनेति। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। तस्मादिति। यद्यनभिधानेनाश्रीयते तदा ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लु

विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन। विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति। इष्यते चात्रैव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञ्विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः। तस्मान्मयडभावः। नचैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दस्तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति। तस्मान्मयडभावः। तस्मान्मयडभावो भविष्यति। नैतद्विवदामहे। अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति। विकारे वा प्रकृतिशब्द इति। किं तर्हि विकारावयवशब्दोऽप्यस्ति। तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात्। विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न। किं कारणम्। तेनानभिधानात्। नहि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। अभिधाने ह्यन्यतो मयट्प्रसङ्गः। अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत। बैल्वस्य विकार इति। तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम्। तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः। यदि लुगुच्यते। कथं गोमयं भस्म द्रौबयमानम्। कापित्थो रस इति। अन्यत्र गोमयाद्द्रुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः। इह तर्हि औष्ट्रकी। अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति। दृष्टमेवैतत्संगृहीतम्। औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम्। इह हि सौनागाः पठन्ति ॥

गिति वक्तव्यम्। अन्यत्रेति। गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते। यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तस्य त्वयमेव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति। द्रुवयशब्दो द्रोर्विकार इति मानेवयदिति यप्रत्ययान्तः। एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोऽञ्। औष्ट्रकीति। वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृते अञन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वुञश्चेति। पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत्। पालाशीति। पलाशस्य विकारः। पलाशादिभ्यो वेति पक्षेऽञ्। अनुदात्तादिलक्षणे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः। पाणिनीयलक्षणे त्वञन्तादञिसतीकारः सिध्यति। काशकृत्स्नेति। अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः। तस्मादिति। यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयितव्या केषांचित्तु ग्रन्थः। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामणईकारेण भवितव्यम्। यथाध्येत्र्यां वर्त्तते लुप्तः। सः यथाश्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकारः। अथवा पुनरस्तु नतेनानभिधानादिति। अनेन यद्यपि काशकृत्स्नापरिहृता तथाप्यापिशलानपरिहृता भवति। पालाश्यापिशलेनसंवदेते तस्मादस्तु नतेनाभिधानादित्येष पाठो युक्तः। इह तर्हीति। उद्वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति। इह तर्हि पालाशीसमिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। अञ्योनुपसर्जनमिति अजन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। तस्मादस्तु नतेनानभिधानादित्येव। इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नोपपद्यते। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। योसावद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षः। न स सं प्रति प्राणीति। कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त्तत इति। अथ मतमेतत्। प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति। इहापि न दोषो भवति॥ क्रीतवत्परिमाणात्॥ कथमिदं विज्ञायते। क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति। आहोस्वित्परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति। किं चातः। यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोतीति ॥

तप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः। सत्यां चावृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावादस्मिन् मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम्। कथं तत्रेति। तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः। प्रकृत्यन्वया इति। प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः। प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि कृचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः। क्रीतव॥ प्रत्ययमात्रमिति। सुद्धेः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति मूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतिमात्रादिति। मूर्पीदञन्यतरस्यामित्यञ्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः। अङ्गं चेति। कालेभ्यो भववदित्य
त्रयदुक्तं सिद्धं तूभयनिर्देशादिति। तदेवानेन प्रतिपाद्यते। अङ्ग ग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते। तेनायमर्थो भ
वति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यस्माच्च परिमाणात्प्रत्ययस्तथा विकारेपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च। तेन यस्मात्परिमाणात्
क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेपि भवति। न वक्तव्यमिति। क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परि

अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति।
तस्मात्क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च। अङ्गं च क्रीतवद्भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रीतवदिति
वतिनिर्देशोयम्। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशे
षणेन परिमाणाद्विकारावयवयोरपि भवन्ति। ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्धास्युः प्रत्यय
मात्रं वास्यात्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः। अणोवृद्धान्मयट्॥ अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अणोवका
शः। तित्तिडीका। तैत्तिडीकम्। मयटोऽवकाशः। काष्ठमयम्। इहोभयं प्राप्नोति। शाकमयम्। ओरञो अनुदात्तादेर
ञ्च। ओरञोनुदात्तादेरञ्च मयड्भवति विप्रतिषेधेन। ओरञोवकाशः। अरडु। आरडवम्। मयटः स एव। इहो
भयं प्राप्नोति। दारु। दारुमयम्। अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः। कुवल। कौवलम्। जरद्रस्। जारद्रसम्।
मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आम्रमयम्। मयटः प्राण्यञ्चि प्रतिषेधेन। मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन।
प्राण्यञोऽवकाशः। गृध्र। गार्ध्रम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चाषम्। भासम्। प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन।
न वानवकाशत्वादपवादो मयट्। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। योयमञो मयटश्च। किं कारणम्। अनवकाशत्वाद
पवादो मयट्। सावकाशमयं वाधिष्यते। स कथमनवकाशः॥

माणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः। अण इति। को
पधाच्चेति विहितात्। कौवलमिति। कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ्। मयटः स एवेति। काष्ठमयमिति। काष्ठशब्दस्याद्युदात्त
त्वात्। आम्रमयमिति। आम्रशब्दो मितम्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोनुदात्तादिः। गार्ध्रमिति। गृध्रस्य विकार इत्यर्थः। न वेति। ओ
रञोनुदात्तादेरञ्श्चेति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 यद्यनुवर्त्तन्त इति। तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ हेत्वप्राप्ते मयडारभ्यमाणोऽन्यपूर्वको भवतीति कुत्स्येवाञोपि बाध
क इत्यर्थः। एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्ष्योच्यते। अथेति। तन्निवृत्तौ वि
ध्यन्तरपूर्वको मयड् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः। प्राण्यजश्चेति। पू
र्वत्र विप्रतिषेधाभावेपीष्टसिद्धिर्भवत्येव। दारुमयमाश्मनमयमिति। प्राण्यञि तु तदभावे चापमासमितीष्टं न सिध्यति मयट्प्र
सङ्गात् तस्मादिति। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः प्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः। यद्येतदस्तीति। यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः। मानुवृत्तन्ति

यद्यनुवर्त्तन्ते शैषिकाः। अथ निवृत्ताः शैषिकाः। वृद्धमाद्युदात्तं मयटोवकाशः। प्राण्यञश्च। अयं चाप्ययुक्तो विप्र
तिषेधः। योयं मयटः प्राण्यञश्च। किं कारणम्। अनवकाशत्वादपवादो मयडित्येव। अनवकाशो मयट्। स यथै
वौरञमनुदात्तादेरञं च बाधत एवं प्राण्यञमपि बाधेत। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ
्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येव मयडौरञमनुदात्तादेरञं
च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते। यद्येतदस्ति। मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति। मानुवृत्तन् शैषिकाः पुर
स्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमणञं बाधिष्यते न यतं न बाधिष्यते। अनुदात्तादेरञः प्रा
ण्यञ् विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञ् भवतीत्यस्यावकाशः। जारद्ग
ह्व। जारद्गवम्। प्राण्यञः स एव दृहोभयं प्राप्नोति। कपोत। कापोतम्। प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। कः पुन
रत्र विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। सापवादकः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादः। यदि तेन स्याद्दृह न स्यात्। श्वा
विधो विकारः शौवाविधं मांसम्। मयट् प्रसज्येत ॥

ति। वृत्तेर्हुद्ध्यो लुङीति वा परस्मैपदम्। पुषादिद्युतादीति च्लेरङादेशः। शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या
मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽण् बाध्यत इत्यर्थः। जरद्गव इति। जरद्गवशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः स
एवेति। गार्द्दभमिति। कपोतशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः सापवाद इति। मयटा परत्वादश्मानत्वात्। अध्य
यमिति। अनेन परत्वान्मयटो बाधनात्। श्वाविध इति। श्वानं विध्यतीति क्विप्। नहिवृतीति दीर्घः। कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदा
त्तत्वादनुदात्तादित्वम्। अत्र मयडभावात्प्राण्यञ् भवति। द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फले॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति। आमलकादिशब्दः फलेन यौगिकः आमलक्याः फलमिति किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः। एकान्तदर्शनादिति। आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते। ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्दः इत्यर्थः। फलेकान्त इति। फलमेकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः। यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनिच्छप्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः। तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः। लुप्च॥ फलपाकशुषामिति। फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। व्रीह्य इति। बिल्वाद्यण्। यवामाषा इति। तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोण्। मुद्गशब्दाद्बिल्वाद्यण्। पाट

फलेलुक्॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात्॥ फले लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्तते। एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति। एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वचनम्। एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वक्तव्यः। वृक्षोऽपि हि फलेकान्तः। लुप्च॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम्॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। व्रीहयः यवाः। माषाः मुद्गाः तिलाः॥ पुष्पमूलेषु बहुलम्॥ पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः। मल्लिका। करवीरम्। बिसम्। मृणालम्। न च भवति पाटलानि मूलानि ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः। प्रभूतमाह प्राभूतिकः ॥

लानीति। पाटलिशब्दो बिल्वादिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ तदाहेति। तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते। न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः। आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायाद्यं प्रत्ययः। माशब्द इत्याह माशब्दिकः। नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः। तत्र पदसमुदायार्थ इति नाप्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात्कर्मसंपद्यते। अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः। प्रभूतमाहेति। क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इच्छतीति। तिङन्तानुकरणमेतत्। तत्र शब्दे कार्यासंभवात्तिङन्तार्थे ठञ्विधिः॥ आक॥ इहेति। एकस्य वानेकस्य वाप
कारस्य व्यञ्जनपरस्य कृत्याविशेषानवधारणात्संहितिके पिवापकारे न विवेचेति द्विर्वचनविधानादनेकपकारत्व
संभवात्संशयः। आकर्षेति। श्लोकवार्त्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत्। षडेतदिति। विधि
वाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्तैते॥ विभाषा॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति। अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ। तत्राविरविकन्या
येन संभवति। उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात्। ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम्॥ त्रेर्मप् ॥ विभाषा मा भूदिति। इह अत्र विभा

पार्श्विकः॥ इच्छतौ सुस्नातादिभ्यः॥ इच्छतौ सुस्नातादिभ्यश्च वक्तव्यः। सौस्नातिकः। सौखरात्रिकः। सौख
शायनिकः॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ गच्छतौ परदारादिभ्यश्च वक्तव्यः। पारदारिकः गौरुतल्पिकः॥ आक
र्षात्ष्ठल्॥ इह केषांचित्संहितिकं षत्वम्। केषांचित्पिदर्थम्। तत्र न ज्ञायते केषां संहितिकं षत्वं केषां पिदर्थ
मिति। किमत्र न्याय्यम्। परिगणनं कर्त्तव्यम्। आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किशरा
देः पितः षडेते ठगधिकारे॥ विभाषा विवधात्॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम्। वैवधिकः॥ त्रेर्मम्नित्यम्। नित्यग्रहणं
किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोज
नम्। त्रेर्मब्वचनं नित्यविषयार्थम्। नित्यं त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात्। केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति। अस्ति प्र
योजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति। निर्वृ
त्तइति वर्त्तते। तेन निर्वृत्त एव त्र्यन्तं मब्विषयं स्यात्। अन्ये उपचारास्तत्र न स्युः। कृत्रिमं महत्त्वविहितमिति। ए
वं तर्हि भावइति प्रकृत्य इमब्वक्तव्यः। कुट्टिमा भूमिः। सेकिमो सिरित्येवमर्थम्। ततो वक्तव्यम् ॥

षे संभवतः। एका महाविभाषा अपरा विभाषा विवधादिति। तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण
स्य स्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरेणान्तरा विभाषा निवर्त्यतइत्युक्तमिति मत्वाह। नै
तदस्तीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। इदं तर्हीति। निर्वृत्त एवेति। पङ्क्तिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु प
ङ्क्तिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः। कृत्रिमं महदिति। प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्त्वादीन् कृत्रिमशब्दार्थविशेषणा
नि स्युरित्यर्थः। भावइति प्रकृत्येति। भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्तेऽर्थे इमब्विधेय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रेरिति। पूर्वेणसिद्धे नित्यार्थं वचनम्। तेन निर्वृत्तेतावद्वाक्यं निवर्त्यते। ततो नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयतात्रिप्रत्ययस्य सिध्यति॥ चूर्णा॥ इनिनेति। उक्तसंसृष्ट इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः॥ लव॥ रसवाचित्वादिति। रसस्य गुणत्वाद्गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थोलुकेत्यर्थः। असंसृष्टे चेति। लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं चेत्तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद्गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः। संसृष्टे चेति। लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न संभवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः॥ प्रयच्छ। अयुक्तो यमि

त्रेः। त्रेश्चेमप्प्रत्ययो भवति। ततो नित्यम्। नित्यं च त्रेरिमप्प्रत्ययो भवति। किमर्थमिदम्। नित्यं त्र्यन्तमिमब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति। चूर्णादिनिः॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम्। कथं चूर्णी चूर्णिन इति। इनिनैव मत्वर्थीयेन सिद्धम्॥ लवणाल्लुक्॥ लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात्॥ लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। रसवाचित्वात्। रसवाच्येष लवणशब्दः नैष संसृष्टिनिमित्तः। आतश्च रसवाची। असंसृष्टे च दर्शनात्। असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्त्तते। तद्यथा। लवणं क्षीरम्। लवणं पानीयमिति। संसृष्टे चादर्शनात्। संसृष्टे चापि यदा नोपलभ्यते। तदाहालवणः सूपः। अलवणा यवागूः। अलवणं शाकमिति॥ प्रयच्छति गर्ह्यम्। अयुक्तोयं निर्देशः। यदसावल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। प्रयच्छति गर्ह्याय इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम्। मेस्याल्लोपो वा॥ मेस्याच्छब्दलोपो वा वक्तव्यः। द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावः॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः। वार्द्धुषिकः॥ धर्मं चरति॥ अधर्माच्च॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः ॥

ति। उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद्गर्ह्यम्। यदल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः। गर्ह्यायेति। द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः। मेस्याल्लोपो वेति। उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः। द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात् प्रत्ययो मेस्याच्छब्दलोपश्च। वार्द्धुषिक इति। वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः॥ धर्मम्॥ अधर्माच्चेति। तदन्तविधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम्। येन विधिरित्यत्र धर्मान्नञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ९० ऋतोञ्॥ नृनराभ्यामिति। नृशब्दस्य ह्रस्वेनैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथा नृशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्य
र्थः॥ शिल्पम्॥ अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम्। मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया ऽभ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च। तत्
त्र विशेषानुपादानात्स्यादिति। किंयस्येति। एवं तर्हीति। उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेव शब्दलोपः। कुं
भकारस्य हि मृदङ्गं मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम्। मृदङ्गवादनमिति। लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादन
शिल्पोऽभिधेयः। तत्र साहचर्यान्मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये तु त्यागतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य॥ श

ऋतोञ्॥ नृनराभ्यामञ्वचनम्॥ नृनराभ्यामञ्वेति वक्तव्यम्॥ नुरियं नारी। नरस्यापि नारी॥ विशसि
तुरिड्लोपश्च॥ विशसितुरिड्लोपश्च वक्तव्यः। अञ्च वक्तव्यः। विशसितुरियं वैशस्त्रम्। विभाजयितुर्णिलो
पश्च॥ विभाजयितुर्णिलोपोऽञ्च वक्तव्यः। विभाजयितुरियं वैभाजित्रम्॥ शिल्पम्॥ किंयस्य मृदङ्गः शि
ल्पं स मार्दङ्गिकः। किं चातः। कुम्भकारे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। शिल्पमिव शिल्पम्। मृदङ्गवा
दनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। मौरजिकः। पाणविकः। पैठरिकः॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥ किमर्थमीकगुच्यते।
न कगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। शाक्तीकः याष्टीक इति। शक्तियष्ट्योरीकारोऽन्ते कक्शब्दश्च प्रत्ययः। न सि
ध्यति। विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारः। अपि च केऽण इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। एवं तर्हीकगुच्यते। का रूप
सिद्धिः। शाक्तीकः याष्टीक इति। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। यस्येति लोपः प्राप्नोति। ईकारोच्चारणसाम
र्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरीकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं
विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ॥

क्ति॥ ईकारान्त इति। बह्वादिपाठात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शक्तीयष्टीशब्दाभ्यां कक् भ
विष्यतीत्यर्थः। ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा ककमेव विदध्यात्। न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्। यतो न ल
क्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यं विधिमिति। एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्। इकका सिद्धत्वा
त्। अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावः सिद्धः प्रहरणमित्यनेन हि ठक् किं सिद्धे पुनष्ठग्विधा
नं यस्येति लोपाभावार्थमेव वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तस्मादिति चेत्तन्न। शक्तियष्टिभ्यामित्येबाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्ध रामः ९०
स्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्ति॥ चौरेपीति। तस्यापिमतिसद्भावात्। अचेतनस्त्वपदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यम्। न्यायस्तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण
प्रतिपदं नोक्तम्। अस्तीत्यस्येति। परलोककर्तृकाचसत्ताविज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् तेन परो लोकोस्तीतिम
तिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः। दिष्टशब्दो दैवपर्यायः। तेन दैवपरायणो दैष्टिकः॥ छत्त्रा॥ राजपुरुषइति। यः पु
रुषो राज्ञश्छत्त्रं धारयति स छात्त्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदलोपइति। उत्तरपदस्यैव शब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः।
गौणीवृत्तिश्छत्त्रशब्दस्याश्रयणीया। तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति। गुरुश्छत्त्रमिति। अज्ञानं शिष्यस्य छादयति निव

यस्येति लोपं प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः॥ किं यस्यास्ति म
तिः स आस्तिकः। किं चातः। चौरेपि प्राप्नोति। एवं तर्हि इति लोपोत्र द्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्य मतिः आस्तिकः। नास्तीत्य
स्य मतिः नास्तिकः। दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः॥ छत्त्रादिभ्यो णः॥ किं यस्य छत्त्रधारणं शीलं स छात्त्रः किं चातः। रा
जपुरुषे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। छत्त्रमिव छत्त्रम्। गुरुः छत्त्रम्। गुरुणा शिष्यश्छत्त्रवत् छाद्यः।
शिष्येण गुरुश्छत्त्रवत् परिपाल्यः॥ हितं भक्षाः॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः
कर्त्तव्यः। इतरथा ह्यनिर्देशः। इतरथा ह्यनिर्देशो भवति। हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति। स त
र्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। एवं वक्ष्यामि। हितं भक्षास्तदस्मै। ततो दीयते नियुक्तम्। तदस्मैइति॥ त
द्वहति रथयुगप्रासङ्गम्॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात्। वहत्यती
भिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः। किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति।
शब्दभेदाद विधानम्। शब्दभेदाद विधिरयं भवति। अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि रथस्य वोढेति। शब्दभेदाद
विधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम्। ॥

र्तयति यत्तस्स्वच्छत्त्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः॥ हितम्॥ इतरथा हीति। यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्र
कृताया अस्येति षष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः॥ तद्वह॥ शब्दभेदादिति। षष्ठ्य
न्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। अर्थसामान्यादिति। अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्ट
सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। नत्वरथाद्रथाद्व इति तत्रोक्तम्। वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विरथ्य इति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः॥ संज्ञायाम्॥ निपातनानर्थक्यमिति। वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। जनीशब्दादिति। जायतेऽस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते। जनिसहिभ्यामितीण् प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेऽपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम्॥ विध्य॥ शर्कराभिरिति। प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् वृत्तिप्रसङ्गः॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति। तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः। यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः। तेन सति लुग्भवति। अनेन सति कस्मान्न भवति। प्राग्दीव्यत इत्युच्यते। संज्ञायां जन्याः॥ किं निपात्यते। जनन्या जनी भावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः। जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात्। जन्या इति निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। पञ्चमीनिर्देशात्। जनीशब्दादेषा पञ्चमी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो जन्याः। जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥ विध्यत्यधनुषा॥ विध्यत्यकरणेन॥ विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अधनुषेत्युच्यमानेऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। शर्कराभिर्विध्यति। कण्टकैर्विध्यतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति कण्टकैर्विध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति। अनभिधानात्॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते। तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते। सर्वश्च गृहपतिना संयोयुक्तः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो गृहपतिना संयुक्तः। कश्च साधीयः। यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते अथवा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते। अथवा संज्ञायामिति वर्तते ॥

अनभिधानादिति। शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः। एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः। धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ गृह॥ गृहपतिर्यजमानः। यस्मिन्निति। यजमानेन पत्न्या च ये योगविशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ। अथ वेति। स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मत्वर्थे॥ अनन्तरार्थे वेति। वाशब्दः समुच्चये। मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः। मधुरिति। मधु विद्यतेऽस्मिन् नभसि विद्यतेऽस्मिन् तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक्। नभःशब्दोऽत्राभ्रवाची। अत्र नभस्तपदिति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात्। इषदिति। एषणमिट् साऽस्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः। शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वा

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम्। मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यः॥ माधवः॥ लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः॥ लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। लुक्। मधुः। नभः तपः। अकारः। ईषः। ऊर्जः। ईकारः। शुचिः। रेफश्च। शुक्रः। वसोः समूहे च॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओश्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः॥ अग्निरीशे वसव्यस्य उपसंख्यानम्॥ अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम्। स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत्। वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ज्जश्चाभावः॥ वसोः॥ अक्षरसमूह इति। अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत् प्रत्ययः। ओश्रावयेति। अक्षराणि गण्यन्ते। स्वार्थविज्ञानादिति। वसोरिति योगविभागः कर्त्तव्यः। तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयो निराकुर्याद् विद्यातिमिरं सदा ॥

॥ इति चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गायोष्टक्॥ पिबतेरिति। लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम्॥ हरतेरनु॥ अच्प्रकरणे इति। घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। शमिधातोः॥ शंगरेति। पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारः। अन्यथा अनेन शंकराश

गापोष्टक्॥ सुराशीध्वोः पिबतेः॥ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। क्षीरपा ब्राह्मणीति। पिबतेरिति च वक्तव्यम्। या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति। बहुलं तणि॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसो ग्रहणम्। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। गायोः॥ हरतेरनुद्यमनेऽच्॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्॥ सु अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। शक्तिग्रहः लाङ्गलग्रहः अङ्कुशग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः॥ सूत्रे च धार्यर्थे॥ सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूत्रग्रहः धार्यर्थ इति किमर्थं यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति॥ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः॥ स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र॥ शमिधातोः संज्ञायाम्॥ धातुग्रहणं किमर्थम्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो माभूदिति। शमि संज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः शंभवः शंवदः। टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिण्डकरः। शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति। परत्वाट्टः स्यात्। धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति। कुणरवाडवस्त्वाह। नैषा शंकरा। शंगरैषा। कुत एतत्। गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः॥ अधिकरणे शेतेः॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम्॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः॥ दिग्धसहपूर्वाच्च॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। दिग्धसहशयः। उत्तानादिषु कर्तृषु॥ उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम्। उत्तानशयः अवमूर्धशयः॥ गिरौ डश्छन्दसि॥ गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः। गिरौ शेते गिरिशः ॥

त्वस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ अधिकर॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति। दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम्। तत्र दिग्धेन सह शेते तद्व्यचिकृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धितो वेति। यो गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनान्नशप्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। गिरौ गिरौ शेत इति संख्यैकवचनादिति सप्रम्यन्ताड्डप्रत्ययः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति यथा कथं चित्कर्तव्या उपायानामनियमात्। तदुक्तं हरिणा। वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः। कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति। छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः॥ चरेष्टः॥ कुरूंश्चरतीति।

तद्धितो वा। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः॥ चरेष्टः॥ इह कस्मान्न भवति॥ कुरूंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति। अधिकरण इति वर्तते। ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते । तत्रकृत एतद् अधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति। चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य। यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम्। किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा॥ स्तम्बशकृतोरिन्॥ स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयोः॥ स्तम्बशकृतोरित्यत्र व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः॥ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥ आत्मंभरिरिति किं निपात्यते। आत्मनो मुम्भृञश्चेन्प्रत्ययः। अत्यल्पमिदमुच्यते। भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्च॥ भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्चेति वक्तव्यम्। कुक्षिंभरिः। आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः॥ एजेः खश्॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम्। वातमजाः मृगाः शुनिंधयः तिलंतुदः शर्धंजहा माषाः॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ स्तने धेटः॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम्। स्तनंधयः। ततो मुष्टौ ध्मश्च। मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्। मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः। नासिकायां ध्मश्च धेटश्च॥ नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्। नासिकंधमः। नासिकंधयः ॥

यस्सकृत्खव एव प्राप्याः सकृत्कुरूंश्चरतीत्युच्यते। यश्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते॥ दिवाविभा॥ किंयदिति॥ वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाद्दृस्याभावे किंकरीत्यसाधुरित्याहुः॥ नासिका॥ स्तने धेट इति। यथासंख्याभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन्भाष्यकार आह। अत्यल्पमिति। डे चेति। विहायःशब्दपूर्वाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहादेशः।

अत्यल्पमिदमुच्यते। नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम्। नासिकंधयः नासिकंधमः। नासिका। नाडिंधयः नाडिंधमः। नाडी। मुष्टिंधयः मुष्टिंधमः घटिंधमः घटिंधयः खारिंधयः खारिंधमः॥ प्रियवशे वदः खच्॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानम्। खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। मितंगमो हस्ती मितंगमा हस्तिनी। विहायसो विह च॥ विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च। विहंगमः॥ खच्च डिद्वा॥ खच्च डिद्वा वक्तव्यः। विहंगः। डे च॥ डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः। विहगः॥ प्रियवशे वदः खच्॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्वत्रगः पन्नगः। उरसो लोपश्च॥ उरसो लोपश्च वक्तव्यः। उरगः। सुदुरोरधिकरणे॥ सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः। सुगः दुर्गः। निसो देशे॥ निसो देशे डो वक्तव्यः। निर्गो देशः। अपर आह। डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते॥ डप्रकरणेऽन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम्। तत्र स्त्र्यगारगः अस्तु ते यावदन्यायग्रामगः ध्वंसते गुरुतल्पग इति। अन्तात्यन्ता॥ आशिषि हनः॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः। दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। चारौ वा॥ चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः। चार्वाघाटः चार्वाघातः। कर्मणि समि च। कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेर्धातोरण्वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः। वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पदसंघातः॥ आशिषि॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ कथमिदं विज्ञायते लक्षणे कर्तरि आहोस्विल्लक्षणवति कर्तरीति। किं चातः। यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति। इदं तु न सिध्यति। जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। अथ विज्ञायते लक्षणवति कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति। कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। अकारो मत्वर्थीयः। जायाघ्नोऽस्मिन्नस्ति सोऽयं जायाघ्न इति। पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति। कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति। अमनुष्यकर्तृके चेत्येवं भविष्यति॥ लक्षणे॥ अमनुष्यकर्तृके च॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि अमनुष्यकर्तृके च इत्येव। कथं नगरघातो हस्ती। कृत्यल्युटो बहुलमित्येवात्राणं भविष्यति॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ राजघ उपसंख्यानम्॥ राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजघः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आद्य॥ उत्तरार्थमिति। उत्तरत्र च्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वाद्दाढीकरणमिति ल्युटाभाव्यम्। तत्र यदन्यैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्न सति ल्युडपि न भवतीति ल्युटोऽप्यसमर्थतः प्रतिषेध इति। तदयुक्तम्। रूढिशब्दप्रकारा इति। यथा रूढिशब्देषु क्रियाकेवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति। तेन गमनक्रियारहितोऽपि गौर्भवति। गोपिण्डादन्योऽर्थो गमनविशिष्टोऽपि गौर्न भवति। तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाभावेऽपि प्रयुज्यन्ते। केचिदेव तु गतिना संबध्यन्ते। आगामुकः प्रवर्षुक इति। न तु सर्वे यथा कामुक इति। न

आद्य सुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्॥ ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात्। ख्युनि च्विप्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। ल्युट्ख्युनोरविशेषात्। ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्। न चैवास्ति विशेषः च्व्यन्त उपपदे ख्युनो वा ल्युटो वा। तदेव रूपं स एव च स्वरः। अयमस्ति विशेषः। ल्युटि सति ईकारेण भवितव्यम्। ख्युनि सति न भवितव्यम्। ख्युन्यपि सति ईकारेण भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। अयं तर्हि विशेषः। ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम्। उपपदसमासो हि नित्यसमास इति। ल्युटि सति न भवितव्यम्। ल्युट्यपि सति भवितव्यम्। गतिसमासोऽपि हि नित्यसमासः। च्व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति। सुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। ख्युनि सति सुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम्। सुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात्। सुमर्थमिति चेत् तन्न। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अनव्ययस्य मुमुच्यते। च्व्यन्तं चाव्ययसंज्ञं भवति। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ। अच्वावित्येव। आढ्यीभविता। अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुज्विधीयते। रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः। न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते। न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति॥ आद्य॥

सोऽत्र कस्मान्न भवति। रूढिशब्दानां न केषांचिद्गतिसंबन्धो भवति ताच्छीलिकानां तु भवति केषांचिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति। द्रव्योपलक्षणार्थं क्रियायाः प्रवृत्तत्वात्तदतिशयं प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तदतिशयद्योतनार्थं गतिसंबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः। प्रदेवदत्त इति। प्रकर्षेण देवनक्रियानविशेष्यते। देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वात् तदवयवस्य च चभवति प्रकामुक इति। अतएव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम्। देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः। व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रूढिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्तरि॥नञ इति।पञ्चमी नञउत्तरस्यस्वरसिद्ध्यर्थमित्यः।अयमपीति।क्लुच्प्रत्ययः।क्रियतेचकारःसामान्यग्रहणार्थइतिमन्यते।खि
ष्णुचितुकृतेइकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषानाश्रीयते॥स्पृशोनु।संदेहःस्यादिति।किमेकपकारकोनिर्देशउतद्विपकारक

कर्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ॥किमर्थंखिष्णुजिकारादिःक्रियतेनखष्णुरित्येवोच्येत।तत्रायमप्यर्थः।स्वरार्थश्चका
रोनकर्तव्योभवति।केनेदानीमिकारादित्वंक्रियते।इष्णुचइकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतंभुवः।भवतिरुदात्तस्तस्यो
दात्तत्वादिड्भविष्यति।इदं तर्हिप्रयोजनंखिदयंक्रियतेतत्रचर्त्वेकृतेसंदेहःस्यात्किंद्वाखिद्वेति।संदेहमा
त्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।खिदिति व्या
ख्यास्यामः।नञस्तुस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः।इदंतर्हिप्रयोजनंकृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्येषस्वरोयथा
स्यात्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अयमपिइटिकृतेषत्वेणत्वेचेष्णुजेवभविष्यति।नसिध्यति।लक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तस्यैवेति।अथवाअसिद्धंखल्वपिषत्वंतस्यासिद्धत्वादिष्णुजेवभविष्यति।इष्णुचइकारादित्वमु
दात्तत्वात्कृतंभुवः । नञस्तुस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः । कर्तरिभुवः ॥ स्पृशोनुदकेक्विन् ॥ कि
मर्थोनकारः । स्वरार्थः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात् । नैतदस्तिप्रयोजनम् । एकाचोयंविधी
यतेतत्रनार्थःस्वरार्थेनानुबन्धेननकारेणाधातुस्वरेणैवसिद्धम्।यस्तर्ह्यनेकाज्दधृगिति।वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचन
मन्तोदात्तत्वंचनिपात्यतइति।विशेषणार्थस्तर्हि।क्वविशेषणार्थेनार्थः।क्विन्प्रत्ययस्यकुरिति।क्विप्रत्ययस्यकुरित्यु
च्यमानेसंदेहःस्यात्।क्विर्वाएषप्रत्ययःक्विन्वेतिसंदेहमात्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशे
षप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।क्विनितिव्याख्यास्यामः॥स्पृशोनुदकेक्विन्॥ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि
क्रुञ्चांच॥दधृगितिकिंनिपात्यते।धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंच।धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते।सदादिषुदृशो
नालोचनेकञ्च॥किमर्थोञकारः।स्वरार्थः।ञ्नित्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।नकारेणाप्येषस्वरःसिद्धः।विशे
षणार्थस्तर्हिभविष्यति।क्वविशेषणार्थेनार्थः।कञ्जकरविति।कनङ्करवित्युच्यमानेयाविकाइत्यत्रापिप्रसज्येत ॥

इत्यर्थः।व्याख्यानतइति।तदनुबन्धकपरिभाषयाचक्विपोग्रहणाभावः॥त्यदादिषु॥जकारस्यकार्यद्वयंप्रतियुक्तत्वंप्रश्नद्वारे
णप्रदर्श्यते।किमर्थइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुदर्थानुपपत्तिस्त्विति। यः कृतोर्थः स ताद्दशादिशब्दवाच्यो न भवति। तादृगादयो हि सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते तेन तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः। कर्मकर्तेति। कर्मण एवासौ कार्यात्कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः॥ सत्सू द्विष॥ सदादीनां केषांचित्सकर्मकत्वात्कर्मण्येवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह। सदादिष्विति। वेदिषदिति। वेद्यां सीदतीति क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणेसीदतीति दुरोणसत् दुरोणं गृहम्। तन्न वक्तव्यमिति। अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न

दृशेः समानान्ययोश्च॥ दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सदृक्। सदृशः। अन्यादृक्। अन्यादृशः। कुदर्थानुपपत्तिस्तु। कुदर्थस्तु नोपपद्यते। दृशेः कर्तरि प्राप्नोति। इवार्थे तु तद्धितः। इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः। स इवायं तादृक् तादृशः। अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति॥ अथवा युक्त एवायं कुदर्थः। कर्मकर्तायम्। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक्। अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति। सदादिषु॥ सत्सू द्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्॥ सदादिषु सुब्ग्रहणम्। सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम्। होता वेदिषत्। अतिथिर्दुरोणसत्। न तर्हीदानीमुपसर्गे पीति वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ अदोनन्ने॥ क्रव्ये च॥ किमर्थमिदमुच्यते न अदोनन्न इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। छन्दसीति वर्तते। भाषार्थोयमारम्भः। पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम्। तच्चावश्यं निवर्त्यम्। आमात्सस्यादित्येवमर्थम्। अत उत्तरं पठति। अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम्। अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं क्रियते वासरूपो माभूदिति। अदेन॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्॥ श्वेतवहादीनां डस्॥ श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः। श्वेतवा इन्द्रः। पदस्य च॥ पदस्येति च वक्तव्यम्। इह माभूत्। श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति। किं प्रयोजनम्। वर्थम्। रूपं यथा स्यात्। क्रियते वर्थे निपातनम्। अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥

युज्यते। यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते। स्पृशोनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम्। तेनोपस्पृशति संस्पृशतीत्यादौ क्विन्न भवतीति॥ क्रव्ये च॥ वासरूपो माभूदिति। तेन क्रव्याद इत्यण्न भवतीत्यर्थः॥ मन्त्रे॥ डस्वक्तव्य इति। ण्विन्प्रत्ययबाधनार्थ इति भावः। पदस्येति। भाविपदाश्रयेणेदमुच्यते। यत्र तु डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्यात्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्नवक्तव्यमिति। डसैव सिद्धत्वान्निपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः। वक्तव्यश्चेति। अवयाद्स्त्वादौ निप्रथमान्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवो
भ्यामित्यादि रूपमन्यथा न स्यात्। अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते। तथाप्यत उत्वं विधीयमानमाकारान्न स्यात्। तस्मात्तं ब
ह्वर्थं निपातनमपि कर्तव्यम्। डस प्युत्वार्थो वक्तव्यः। उक्थशा इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यम्। उक्थशोभ्यामित्यादि ति
द्व्येड स्यपि कर्तव्यः। ण्विनिहिनलोपे निपात्यमाने नृद्धौ सत्यामुत्वं न स्यात्। यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति॥ स्यः कच॥ शं स्यादिति। ईत्वमवकारा

आतश्चार्थम्। उक्थशः शब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धः। न तस्य निपातनं क्रियते। तन्न वक्तव्यं भवति। अदस्यं तद्वक्तव्यम्।
दीर्घार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र दीर्घत्वम्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति। यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क्व च तेन
न सिध्यति। संबुद्धौ। हे श्वेतवाः। न तर्हीदानीं डस्य वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। उत्वार्थम्। श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः।
मन्त्रे श्वेत॥ स्यः कच॥ किमर्थं स्यः कक्विपावुच्येते। न क्विप्सिद्धोन्येभ्योपि दृश्यत इति। कश्चाप्यातोनुपसर्गे क इति। न सि
ध्यति। विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विबपि भविष्यति। इदं तर्हि। शंस्यः शंस्याः। उक्तमेत
त्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति। स यथैवाचूटं बाधते। एवं क्विपावपि बाधेत॥ सुप्य
जातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥ सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्। अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्। इदं सुप्मात्रे यथा स्यात्।
उत्सारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति। णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम्। णिन्विधौ साधुकारिण्युसंख्यानं कर्तव्यम्। सा
धुकारी साधुदायी॥ ब्रह्मणि वदः॥ ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति॥ व्रते॥ किमुदाहरणम्। अश्रा
द्धभोजी। किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी। किं चातः। यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य व्रतलोपः स्यात्। तद्यथा स्थण्डिल
स्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदा तस्य व्रतलोपो भवति ॥

दाविति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः॥ सुप्य॥ णिन्विधाविति। अताच्छील्यार्थमिदम्। एवं ब्रह्मणि
वद इति॥ व्रते॥ उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः। किमिति। यदासाविति। ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धाश्राद्धभोजनं प्रसक्तम्। तत्राश्राद्धं भु
ङ्क्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते। यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते। तत्र कथं व्रतलो
पः स्यात्। स्थण्डिलस्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः। उच्यते। अश्राद्धं मया भोक्तव्यमिति येन संकल्पः कृतः
स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नश्राद्धभोजीति। समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं नतु लौकिकम्। नहि केवलः श्राद्धभोजीशब्दो व्रतविषय उपपद्यते। अश्राद्धभोजिश
ब्दस्यैव व्रतविषयत्वात्। एवं स्वर इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तं पदं स्यात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं
चेष्यत इत्यर्थः। ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति स्वरे भेदः। अत्राहुः। यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्य
नुवर्तते। तदा संज्ञायामस्ति स्वरे भेदः। अथ नानुवर्तते। स्वरभेदाभावः। भोजीति। एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रि

एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति। नश्राद्धभोज्य श्राद्धभोजीति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। अश्राद्धभो
जीत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्यते। एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनास
मर्थसमासः नभोजी श्राद्धस्येति। स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः। यद्यपि वक्तव्यः। अथवैतर्हि बहूनि प्रयोज
नानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः। मुण्डनपुंकस्येति॥ आत्ममाने
खश्च॥ आत्मग्रहणं किमर्थम्। परमाने माभूदिति। क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति। किं कारणम्।
आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी। मान इत्यकारो भावे। स यद्येवात्मानं मन्यते यापि परमात्मन एवासौ मानो भवति।
नैष दोषः। आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु च कर्तर्यपि वै एतेनैव विधीयते।
तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि खश् चेति वक्त
व्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आत्मन इतीयं षष्ठी कर्मणि। कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु चोक्तं
कर्तर्यपि वै एतेनैव विधीयते। तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसा
मर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते। एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यावाक्यमुपात्तम्। नहि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः। सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात्। तदेतदुक्तं भवति नश्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं
कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधाय श्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः। णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः॥
आत्ममाने॥ आत्मशब्दः प्रत्यात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति। कर्मकर्तरीति। यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पाण्डित्यादियु
क्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मोपदिष्टइति। लान्तस्य कर्ता कर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं श्यनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। यकः सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वात्। अविशे
षेणेति। सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः॥ इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ भूते॥ यस्य स्व
सत्ताव्यपरक्तात्तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते। तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति। कस्मिन्निति। इतर आह। काल इति। तस्यैव भूतादिशब्दवा
च्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः। अत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते। तत्र संसर्गि
सूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च। अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाण

कर्मोपदिष्टे यग्यथा स्यात् श्यन्मा भूदिति। कश्चात्र विशेषः यको वा श्यनो वा। यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्या
द्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। स्वरः। स्वरः श्यन्स्वरं बाधिष्यते। सतिशिष्टत्वात् श्यन्स्वरः
प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। यदयं तासेः परस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। लसार्वधातुक एवैतत् ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। अविशेषेण ज्ञापकम्॥ इति तृ
तीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ भूते॥ भूत इत्युच्यते। कस्मिन्भूते। काले। न वै कालाधिकारोस्ति। एवं तर्हि धातो
रिति वर्तते। धातौ भूते। धातुर्वै शब्दः। न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानतायाः संभवोस्ति। शब्दे संभवादर्थे कार्यं विज्ञा
स्यते। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायां भूतायाम्। यद्येवं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। निष्ठायामितरेतराश्र
यत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। का इतरेतराश्रयता। भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते। निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता।
तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते ॥

याः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः। न वै कालाधिकार इति। ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानं
न लभ्यत इत्यर्थः। न च शब्दस्येति। शब्दस्यार्थे गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धायोग्यत्वात्। नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेपि भूतात्प्रत्य
यविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः॥ भूतकालेनेति। भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचि
नो विधातव्यः। न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते। न च भूत[illegible]क्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण
भूताधिकार उपपद्यते। ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। नशास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतंकिंतर्हिनित्यमित्यर्थः। ततोनित्योभूतशब्दोऽतिक्रान्तार्थवाचीनित्येनार्थेनभविष्य ३२२
द्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विनासंबद्धोऽभिक्रियतइत्यर्थः॥ कुमारघातीति। यदीहभूताधिकारोनक्रियतेतदाकर्मणिहनइतिणिनिः
सामान्येनविधीयते। कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययमपिणिनिस्तथैवकालसामान्ये। पुनर्विधानंतुवासरूपनिवृत्त्यर्थंस्यात्।त
तश्चविशेषविहितःकुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययंभूतेपिप्रसज्येत। सतितुभूताधिकारेतक्रकौण्डिन्यन्यायेनकुमारशीर्षयो
रित्यनेनभूतेणिनिंबाधित्वाभविष्यद्वर्तमानयोरेवणिनिर्विधीयते। आखुहेति। सतिभूताधिकारेब्रह्मादिष्वेवहन्तेर्भूतेक्विब्

अव्ययनिर्देशात्सिद्धम्। अव्ययवताशब्देननिर्देशःकरिष्यते। अवर्तमानेअभविष्यतीति। सतर्हिअव्ययवताश
ब्देननिर्देशःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। अव्ययमेषभूतशब्दः। नैषाभवतेर्निष्ठा। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वर
प्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापिभवतेर्निष्ठा। एवमप्यव्ययमे
व। कथम्। नव्येतीत्यव्ययमिति। क्वपुनर्नव्येति। एतौकालविशेषौभविष्यद्वर्तमानौस्वभावतोभूतएववर्तते। यदि
तर्हिनव्येतीत्यव्ययम्। नवातद्विधानस्यान्यत्राभावात्। नवाभूताधिकारेणार्थःकिंकारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभा
वात्। येपिह्येतेइतउत्तरंप्रत्ययाःशिष्यन्तेतेप्येतौकालविशेषौनवि यन्तिभविष्यद्वर्तमानौ। स्वभावतोभूतए
ववर्तन्ते। अतउत्तरंपठति। भूताधिकारस्यप्रयोजनम्। कुमारघातीशीर्षघातीआखुहाबिडालःसुत्वानःसुन्व
न्तःसुषुपुषोनेहाःअग्निमादधानस्यभूतकालनिवृत्त्यर्थंभविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम्। कुमारघातीशीर्ष
घातीतिभविष्यद्वर्तमानार्थोभूतनिवृत्त्यर्थः। आखुहाबिडालइतिभविष्यद्वर्तमानार्थोभूतनिवृत्त्यर्थः। इतरथा
हिब्रह्मादिनियमस्त्रिषुकालेषुनिवर्तकःस्यात्। सुत्वानःसुन्वन्तः ॥

भवतीतिनियमेनभूतएवोपपदान्तरेक्विप्निवर्त्यते। नतुकालान्तरेइत्याखुहेतिभविष्यद्वर्तमानयोःप्रयोगउपपन्नोभव
ति। सुन्वन्तइति। सुञोयज्ञसंयोगइति शतृप्रत्ययः। तत्रयदिभूताधिकारोवर्तमानाधिकारश्चनक्रियतेतदायज्ञसंयोगेविशेषेविधी
यमानःशताकालत्रयेपिङ्निपंबाधेत। ततश्चभूतेयज्ञसंयोगेसुत्वेतिनस्यात्। अथवासरूपइतिङ्निर्विधीयतेतथापि राम:
सुत्वासुन्वन्नितिकालभेदोनस्यात्। सतित्वधिकारेकालभेदेनतयोरवस्थानंभवति ॥ ६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुषुपुष इति। असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधनं स्यात्। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति। स
तित्वधिकारे भूते लिट्, वर्तमाने नजिङिति बाध्यबाधकभावाभावः। अनेहा इति। नञ्याहन एह चेति असिप्रत्ययो सत्यधिकारे स
र्वस्मिन्काले तं च बाधेत। सति त्वधिकारे वर्तमानकाल एवौणादिकस्तु तं बाधते। चानशिति। असत्यधिकारे कानच चानश् बाध
कः स्यात्। कः पुनरनयोर्भेदः। आ वतो ऽभ्यस्तानामादिरिति लसार्वधातुके विधीयते न सार्वधातुकमात्रे। एवं तर्ह्युपग्रहकृतो भेदः। का
नच आत्मनेपदत्वात्कर्त्रभिप्राय एव भवति। चानश् पुनरविशेषेण। सति त्वधिकारे भूते कानज्वर्तमाने चानशिति बाध्यबाधक
भावाभावः॥ ब्रह्मभ्रूण॥ किमविशेषेणेति। किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोऽपि नियम्यन्ते अथ किंचिदेव नियम्यत इति प्रश्नः। उपपद

यत्र संयोगे ङ्‌निपस्त्रिषु कालेषु शतापवादो माभूत्। सुषुपुषः। स्वपितृषोर्नजिङ् सर्वकालापवादो माभूत्। अनेहा इ
ति वर्तमानकाल एव। अन्यत्र अनाहन्ता। आदधानस्येति कानच चानश्। ताच्छील्यादिषु सर्वकालापवादो माभूत्। अ
ग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्विधीयते नाक्विपन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येव सिद्ध
म्। ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्यथा स्यादिति। किमविशेषेण।
नेत्याह। उपपदविशेष एतस्मिन्नविशेषे। अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। उभयतो
नियमात्। उभयतो नियमोऽयम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति। क्विबेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति। तथा चोत्तरस्य वचनार्थः। एवं
चकृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। बहुलं छन्दसीति। यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा। न भवति च अमित्रघात इति।

विशेष इति। अनेन धातुनियमं दर्शयति। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति नोपपदान्तरे। तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्विन्न भवति। अथेति।
कर्मणि हन इत्यनेनेति भावः। क्विबेवेति। ब्रह्मादिषु हन्तेः भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति। क्विब्भूतकाले नियम्यत इति कालनियमो
ऽयं भवति। एतद्देव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम्। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विब्भवति। ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्यु
पगतम्। अन्यैस्त्वाहो पुरुषिकया चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः। स भाष्यविरोधान्नादरणीयः। तथा चेति। यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति नियमो
ऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति। उपपदान्तरे हन्तेश्छन्दसि क्विब्यथा स्यादिति। कर्मणि॥ कर्मणि कु
त्सित इति। यस्य सोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्मविक्रये कुत्सितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ ७० अन्येष्वपि॥अन्येष्वितिसप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितंनतुधात्वन्तरमित्याह।अन्येभ्योपीति॥निष्ठा॥यदिपुनरिति।योलौकिकेप्रयोगेन दृष्टोनापीहशास्त्रेश्रुतौतौक्तक्तवतूनिर्दिश्यसंज्ञाविधीयते।एतदुक्तंभवति।इहैवप्रकरणेक्तक्तवतूनिष्ठेतिसूत्रंकर्तव्यम्।यौभूतेक्त क्तवतूतौनिष्ठासंज्ञौभवतः।तत्रसंज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्यातयोर्भूतेविधानमनुमास्यते।इतरेतराश्रयदोषश्चनभविष्यतीति।दृष्टश्रु तयोरिति।यद्यपिक्तवतुरन्योनास्ति।तथापिसंज्ञाविधानेद्वयोःसहनिर्देशादत्रापिद्विवचनेननिर्देशोनतुद्वित्वंविवक्षितम्।एकत्वेनेति। १२२

कर्मणोनिविक्रियः॥कर्मणिकुत्सिते॥कर्मणिकुत्सितइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।धान्यविक्रायइति।अन्येष्वपिदृश्यते॥अन्येभ्योपिदृश्यते॥अन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आखा।उखा।परिखा॥निष्ठा॥निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिःस्यात्। केतरेतराश्रयता।सतोःक्तक्तवत्वोःसंज्ञयाभवितव्यम्।संज्ञयाचक्तक्तवतूभाव्येते।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्पन्ते।द्विर्वाक्तक्तवतुग्रहणम्॥द्विर्वाक्तक्तवतुग्रहणंकर्तव्यंभवति।क्तक्तवतूभूते।क्तक्तवतूनिष्ठेति।यदिपुनरिहैवनिष्ठासंज्ञाप्युच्येत।क्तक्तवतूभूते। ततोनिष्ठा। क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवतइति।किंकृतंभवति।द्विःक्तक्तवतुग्रहणंनकर्तव्यंभवति।एवमपिताविति वक्तव्यंस्यात्।वक्ष्यत्येतत्।तौसदितिवचनमसंसर्गार्थमिति।असंसक्तयोर्भूतकालेनक्तक्तवत्वोर्निष्ठासंज्ञायथास्यात्।जिमिदा।मिन्नः।जिक्ष्विदा।क्ष्विण्णः।यदिपुनरदृष्टश्रुतावेवक्तक्तवतूगृहीत्वानिष्ठासंज्ञोच्येत।नैवंशक्यम्।दृष्टश्रुतयोर्हिनस्यात्।जिमिदा।मिन्नः।जिक्ष्विदा।क्ष्विण्णइति।तस्मान्नैवंशक्यम्।नचेदेवंद्विःक्तक्तवतुग्रहणंकर्तव्यंभवति।इतरेतराश्रयंचाभवति।नैषदोषः।इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति।सर्वाणिचेतरेतराश्रयाण्येकत्वेनपरिहृतानि।सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति।नेदंतुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः।नहिसंज्ञानित्या।एवंतर्हिभाविनीसंज्ञाविज्ञास्यते।तद्यथाकश्चित्कंचित्तन्तुवायमाहास्यसूत्रस्यशाटकंवयेति।सपश्यतियदिशाटकोनवातव्यः ॥

सामान्येनेत्यर्थः।नहिसंज्ञानित्येति।वृद्ध्यादिकासंज्ञाविषयनिमित्तत्वान्नित्याआकारादयोहिप्रयोगेविद्यन्तेतत्रमृजेर्वृद्धिरित्यादिनासाधुत्वमात्रमन्वाख्यायते।मृजेर्वृद्धिःसाधुर्भवति।क्तक्तवतूतुसानुबन्धकौप्रयोगेनविद्येतेइतिनित्यत्वाभावंसंज्ञिनोऽभिप्रेत्यैतदुक्तम्।भाविनीसंज्ञेति।संज्ञिनोभावित्वात्संज्ञाभाविनीति।तथाहि।निष्ठेत्युक्तेसंज्ञावाक्यंक्तक्तवतूनिष्ठेति रामः ७०
स्मर्यते।तत्रसामर्थ्यात्क्तक्तवतुविधानंसंपद्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदिकर्मणीति॥ आदिषु क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्। न चादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेत्येतदर्थातिदेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम्। जीतः क्त इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तत्सैवैतदर्थादेशनं स्यात्। यद्वा भवन्त्यर्थ इति। यस्माल्लटोर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्मादुक्तव्येत्यर्थः। न्याय्येति। आदिभूत एवावयवे समूहरूपस्य समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। समूहस्स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभव इति। वाचाद्यतन्यामिति। यदुक्तं भवन्त्यर्थे भाष्यत इति तस्य व्यभिचारः। लुङोपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगः। तस्मादव

अथवा तव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता। स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तौ भूते काले भवतोयथोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति॥ आदिकर्मणि निष्ठा॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या। प्रकृतः कटं देवदत्त इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यद्वा भवन्त्यर्थे यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति। न्याय्या त्वाद्यपवर्गात्। न्याय्या त्वेषा भूतकालता। कुतः। आद्यपवर्गात्। आदिरत्रापवृक्तः। एष एव चन्याय्यो भूतकालः। यत्र किंचिदपवृक्तं दृश्यते। वाचाद्यतन्याम्। वाचाद्यतन्यां भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति। किं शक्यं तएते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्येषा भूतकालता। नावश्यं प्रयोगादेव। क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठित इति। सासौ येन येन शब्देनाभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते ॥

श्यमाद्यपवर्गाद्भूतत्वैष्टव्या। अन्यथा लुङ्प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। किं शक्यन्त इति। यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम्। ततश्च वस्तुशून्या एवामी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः। अत्यन्तापरदृष्टेति। परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम्। अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रिया न दृश्यते। अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम्। सद्वस्तु विषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति। येन येनेति। शब्देन प्रत्याय्यमानाये न येनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते। तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिटः कान॥ छन्दसितिङोदर्शनादिति। वासरूपविधिश्चलादेशेषुनास्तीत्युक्तम्। अनेनेति। छन्दसिलिडित्यनेनेत्यर्थः। तस्यैव
लिटद्द्वानुकृतत्वाद् आनन्तर्यादितिभावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयोक्ष्यतइतिभावः। बद्धधानस्येतिबन्धबन्धनेछान्दसत्वा

तद्यथा। कश्चित्पाटलिपुत्रंजिगमिषुरेकमहर्गत्वाहइदमद्यगतमिति। नचतावत्तातस्यव्रजिक्रियासमाप्ताभ
वति। यत्तुगतंतदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतइदमद्यगतमिति। एवमिहापियत्कृतंतदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेप्र
कृतःकटंदेवदत्तइति। यदाहिवेणिकान्तःकटोभिसमीक्षितोभवति। प्रकरोतिकटमित्येवतदाभवितव्यम्॥ लि
टःकानज्वा॥ क्वसुश्च॥ किमर्थंकानच्क्वस्वोर्वावचनंक्रियते। कानच्क्वस्वोर्वावचनंछन्दसितिङोदर्शनात्। का
नच्क्वस्वोर्वावचनंक्रियतेछन्दसितिङोदर्शनात्। छन्दसितिङपिदृश्यते। अहंसूर्यमुभयतोददर्श। अहंद्यावापृ
थिवीआततानेति। नवानेनविहितस्यादेशवचनात्। नवाएतत्प्रयोजनमस्ति। किंकारणम्। अनेनविहितस्यादे
शवचनात्। अस्त्वनेनविहितस्यादेशः। केनेदानींछन्दसिविहितस्यलिटः तिङःश्रवणंभविष्यति। छन्दसिलु
ङ्लङ्लिटइत्यनेन। तदेतद्द्वावचनंतिष्ठतुतावत्सान्यासिकम्। अथकित्करणंकिमर्थम्। नासंयोगाल्लिट्किदि
त्येवसिद्धम्। कित्करणंसंयोगार्थम्। कित्करणंक्रियतेसंयोगान्तार्थम्। संयोगान्ताःप्रयोजयन्ति। वृत्रस्ययद्बद्धधानस्य
रोदसी। त्वमर्णवान्बद्धधानांअरम्णाः। अञ्जेः आजिवानिति। छान्दसौकानच्क्वसू। लिट्चच्छन्दसिसार्वधातुकम
पिभवति। तत्रसार्वधातुकमपिद्ङिद्भवति। ङित्वादुपधालोपोभविष्यति ॥ ।ऋ
कारान्तगुणप्रतिषेधार्थंवा। ऋकारान्तानांगुणप्रतिषेधार्थंतर्हिकित्त्वंवक्तव्यम्। अयंहिलिटिऋकारान्तानांप्रति
षेधविषयेगुणआरभ्यते। सयथैवेहप्रतिषेधंबाधित्वागुणोभवति। तेरतुः तेरुरिति। एवमिहापिस्यात्। तितीर्वा
न्। तितिराणइति। पुनःकित्करणात्प्रतिषिध्यते। तस्मात्कित्त्वंकर्तव्यम्। भाषायांसदवसश्रुवः॥ भाषायांसदादि
भ्योवालिट्॥ भाषायांसदादिभ्योवालिड्वक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। तद्विषयेलुङोनिवृत्त्यर्थम्॥

दभ्यासधकारस्यहलादिशेषेणनिवृत्त्यभावेझलांजश्झशीतिजश्त्वंदकारः॥ भाषायाम्॥ इहक्वस्वादेशविधानाद्भूतसामा
न्येलिट्सदादिभ्योनुमीयतेसविशेषविषयत्वाल्लुङोबाधकःप्राप्नोतीतिमत्वाहभाषायामिति ॥

रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपवादविप्रतिषेधादिति। लुङोपवादएतत्सूत्रानुमितो लिट्। तथाऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिडिति च। तत्रास्य लिटो लङ् लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ् लिटौ स्यातामित्यर्थः। अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः। एतदादेशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः क्वसुः न तु परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य तस्याप्रकृतत्वात्। तस्येति। नित्यग्रहणं प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम्। अपरोक्षग्रहणेनेति। अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति

तस्य लिटो विषये लुङो निवृत्तिर्यथा स्यात्। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासदत्। अनद्यतनपरोक्षयोश्च। अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड्वक्तव्यः। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासीदत्। उपससाद। अपवादविप्रतिषेधाद्द्वितयोर्भावः। अपवादविप्रतिषेधाद्द्वितौ स्याताम्। कौ लङ् लिटौ। तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यम्॥ तस्य लिटो भाषायां क्वसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम्। अपरोक्षग्रहणेन नार्थः। तस्य क्वसुर्नित्यमित्येव। केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति। परोक्षे लिडित्यनेन। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अनुवृत्तिः करिष्यते। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति। लिटश्च क्वसुर्भवति ततो लुङ्। लुङ् भूते काले भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। ततोऽनद्यतने लङ्। ततोऽनद्यतने भूतकाले लङ् भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। परोक्षे लिट्। परोक्षे लिड् भवति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति। तत्राप्ययमर्थः। तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते ॥

वचनेन वा लिडयं विधीयते तत्र यस्मिन्पक्षे ऽयं लिण्न भवति तत्र लङ् लिटौ भवतः। ततश्च परोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः सूत्रान्तरविहितत्वात् क्वस्वभावात्तिङो भवन्ति। भाषायां सदादिभ्यो वा लिडिति। लिटः कानज्वेत्यतो वेत्यनुवर्तते। तच्च न क्वसुना संबध्यते किं तर्हि लिटा। तत्र वा वचनात्पक्षे लुङ् भावः सिध्यति। ततोऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिडित्यत्रास्य सूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिड् भवतीत्यर्थः॥ उपेयिवान्॥ उपसर्गस्यातन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपेयुषीति। इणो लिटः क्वसुः तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विर्वचनं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते। न च दीर्घस्यावकाशः ईयतुरित्यादिस्तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसङ्गात् तत्रानेकाच्त्वादिड् प्राप्नोति निपात्यत इत्यर्थः। अजादावतिप्रसङ्ग इति। यदा पूर्वमिण्निपात्यते तदाविशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति। यथा स्मसिचूसीयुडित्यत्रोक्तं नित्यश्चायं बलन्निमित्तो विघातीति। यदि त्वनेन निपातनेन क्रादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजाद्घसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिटः क्रियते न तु पूर्वो विधिस्तदा जादावतिप्रसङ्गाभावः। इदानीमजादावतिप्रसङ्ग परि-

उपेयुषि निपातनमिडर्थम्। उपेयुषि निपातनं क्रियत इडर्थम्। इडयथा स्यादिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्रेड्वस्वेकाजाद्घसामित्येव। द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्यं द्विर्वचनं कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपीटि प्राप्नोति। इडपि नित्यः कृतेपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यते। तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते। उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः। उपेयुषि निपातमिडर्थमिति चेदजादावितोतिप्रसङ्गो भवति। उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति॥ एकादिष्टस्येयभावार्थं तु॥ एकादिष्टस्येयभावार्थं तु निपातनं क्रियते। एकादिष्टस्य ईय इत्येतद्रूपं निपात्यते। ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति। तद्धि न सुष्ठूच्यते। न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते। कस्तर्हि बाधते। यणादेशः। स चापि क्व बाधते। यत्रास्य निमित्तमस्ति। यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

हाराय प्रकारान्तरमाश्रयति। एकादिष्टस्येति। द्विर्वचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वे चैकादेशस्तस्येयादेशो निपात्यते। यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते। क्वचित्तु भाष्ये इय इति पाठः स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः। कस्तर्हीति। इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः। ननूक्तमीयतुरित्यत्राप्यभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः। नैष दोषः। न हि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति। अथवा यणादेशेन वार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् ॥ रामः ७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यञ्जनइति। अभ्यासदीर्घत्वेकृतेऽजादौविधीयमानइणोयणितियणादेशोहलादौनप्राप्नोतीतिनिपात्यतेततश्चैकाच्त्वादृ
त्वेकाजाद्घसामित्यनेनैवेड्भवतीत्यजादौनभवति। नोयेयिवानिति। इणोभाषायांकेवलंभूतमात्रेवालिड्विधेयस्तस्यचनित्यंकृ

व्यञ्जनेयणादेशार्थंवा। अथवाव्यञ्जनएवयणादेशोनिपात्यते। यणादेशेकृतेएकाचइतीट्सिद्धोभवति। अपर
आह। नोपेयिवान्निपात्योद्विर्वचनादिड्भविष्यतिपरत्वाद्। द्विर्वचनंक्रियतामिडिति। परत्वादिड्भविष्यतिविप्रति
षेधेन। इहापितर्हिद्विर्वचनादिट्स्याद्बिभिद्वान्चिच्छिद्वानिति। अन्येषामेकाचांद्विर्वचनंनित्यमित्याहुः। अन्येषा
मेकाचांद्विर्वचनंनित्यम्। कृतेपीटिप्राप्नोतिअकृतेपिअस्यपुनरिट्चनित्योद्विर्वचनंचनविहन्यतेह्यस्य। अस्यपु
नरिट्चैवनित्योस्यहिद्विर्वचनंचनविहन्यते। द्विर्वचनेचैकाच्त्वात्। द्विर्वचने कृतेएकादेशेचैकाज्भवति ॥ ।
तस्मादिड्बाधतेद्वित्वम्। तस्मादिड्द्विर्वचनंबाधते। अनूचानःकर्तरि। अनूचानःकर्तरीतिवक्तव्यम्। अनूक्तवा
नूचानूचानः। अनूक्तमित्येवान्यत्र। नोपेयिवान्निपात्योद्विर्वचनादिड्भविष्यतिपरत्वात्। अन्येषामेकाचांद्विर्वचनं
नित्यमित्याहुः। अस्यपुनरिट्चनित्योद्विर्वचनंचनविहन्यतेह्यस्य। द्विर्वचनेचैकाच्त्वात्तस्मादिड्बाधतेद्वित्वम्॥ लुङ्॥ लुङ्
लृटोरपवादप्रसङ्गोभूतभविष्यतोरविशेषवचनात्। लुङ्लृटोरपवादःप्राप्नोति। अगमामघोषान्। अपामपयः। अ
शयिष्महिपूतीकतृणेषु। गमिष्यामोघोषान्। पास्यामःपयः शयिष्यामहेपूतीकतृणेषु। किंकारणम्। भूतभविष्य तो
रविशेषवचनात्। भूतभविष्यतोरविशेषेणलुङ्लृटौविधीयेतेततोविशेषविहितौलङ्लुटावपवादौप्राप्नुतः।
नचापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतनेहितयोर्विधानम्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अपवादनिमित्ताभावात्। ना
त्रापवादस्यनिमित्तमस्ति। किंकारणम्। अनद्यतनेहितयोर्विधानम्। अनद्यतनेहितौलङ्लुटौविधीयेते। नचा
त्रानद्यतनःकालोविवक्षितः। किंतर्हि। भूतकालसामान्यंभविष्यत्कालसामान्यंच। यद्यपितावदेतच्छक्यतेव
क्तुंगमिष्यामोघोषान्पास्यामःपयः। शयिष्यामहेपूतीकतृणेषु ॥

मुगादेशःकार्यान्तरंतुसिध्यत्येवेत्यर्थः। अन्येषामिति। भिदादीनांद्विर्वचनेकृतेऽनेकाच्त्वादिटोऽप्रसङ्गादनित्यत्वम्॥ लुङ्॥
लुङ्लृटोरिति। कालविशेषसद्भावाश्रयेणचोद्यम्। सामान्यविवक्षाश्रयेणप्रतिसमाधानम्। नवेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्रैतदिति। विशेषनिश्चयाभावात्सामान्यस्यैवयुक्ताविवक्षेतिभावः। असतश्चेति। विवक्षोपारूढ एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्त
मित्येतदनेनद्रढयति। इदंतुसदेवविशेषेषुसामान्यमाश्रित्यलुङादिप्रयोगउपपद्यतएव। विशेषविवक्षायांतुलङादिप्रयो
गइतिनकश्चिद्दोषः। वसेर्लुङ्-ति। रात्रेश्चतुर्थेयामेयदाप्रबुद्धोवाक्यंप्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समितितदातस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयव
सनमनद्यतनमितिलङ्-प्रसङ्गे लुङ्-वक्तव्यः। एकस्यारात्रेश्चतुर्थोयामोदिवसश्चसर्वोद्वितीयायाश्चरात्रेःप्रथमोऽद्यतनइत्याहुः

यत्रैतन्नज्ञायते। किस्मात्कदेति। इहकथम् अगमामघोषान् अपामपयः अशयिष्महिपूतीकतृणेष्विति। यत्रै
तन्निर्ज्ञातंभवतिअमुष्मिन्नहनिगतमिति। अत्रापिनवापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतनेह्यितयोर्विधानमि
त्येव। कथंपुनःसतोनामाविवक्षास्यात्। सतोप्यविवक्षाभवति। तद्यथाऽलोमिकाएडकाअनुदराकन्येति। अ
सतश्चविवक्षाभवति। तद्यथासमुद्रःकुण्डिकाविन्ध्योवर्धितकमिति। वसेर्लुङ्-रात्रिशेषे। वसेर्लुङ्-रात्रिशेषेइ
तिवक्तव्यम्। न्याय्येप्रत्युत्थानेप्रत्युत्थितंकश्चित्कंचित्पृच्छतिक्वभवानुषितइतिसआहअमुत्रावात्समि
ति। अमुत्रावसमितिप्राप्नोति। जागरणसन्ततौ। जागरणसंततावितिचवक्तव्यम्। योहिमुहूर्तमात्रमपिस्वपि
तितत्रामुत्रावसमित्येवभवितव्यम्। लुङ्॥ अनद्यतनेलङ्॥ अनद्यतनइतिबहुव्रीहिनिर्देशोऽद्यह्योभुङ्-स्म
हीति। अनद्यतनइतिबहुव्रीहिनिर्देशःकर्तव्यः। अविद्यमानाद्यतनोऽनद्यतनइति। किंप्रयोजनम्। अद्यह्यो
वाभुङ्-स्महीति। अद्यचह्यश्चाभुङ्-स्महीतिव्यामिश्रेणलुङ्-वयथास्यात्। यद्येवमद्यतनेपिलङ्-प्राप्नोति। नह्य
द्यतनेऽद्यतनोविद्यते। अद्यतनेपिहिअद्यतनोविद्यते। कथम्। व्यपदेशिवद्भावेन ॥

जागरणसन्ततावितिः। यदाप्रयोक्तासकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयंजागरितवांस्तदालुङ-प्रयोगः। यदातुसुप्त्वाप्रबुध्य
प्रयुङ्क्ते तदालङ्-प्रत्ययएवेत्यर्थः। अनद्यतने॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति। यथामुख्येभेदआधाराधेयभावोभवतितटेतिष्ठतीति।
तथेहापिसमुदायावयवभेदाश्रयेणसमुदायेऽद्यतनेवयवाअद्यतनाःसन्तीत्यनद्यतनोनभवतीत्युच्यते। ननुतत्त्वतोऽव
यवव्यतिरिक्तोत्रसमुदायआधारोस्ति। तदुक्तंहरिणा। कालस्याप्यपरंकालंनिर्दिशन्त्येवलौकिकाः। नचनिर्देशमात्रेणव्य
तिरेकोनुगम्यतइति ॥ राम: ७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परोक्षे चेति। अननुभूतत्वात्परोक्षोपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाभावः॥ विभाषा साकाङ्क्षे॥ भवेत्पूर्वमिति। यदिति प्रसिद्धत्वात्सगमनादि तल्लक्षणं तच्च परार्थमुपादीयमानं यत्तत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रतिभवतु साकाङ्क्षं लक्ष्यं तु प्रधानमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः। अस्त्यस्मिन्निति। सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोर्थ उच्यते लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद्द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः। सर्वत्रेति। यदीति नानुवर्तते तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः। परोक्षे लिट्॥ किं परोक्षमिति। यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्धि

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये। परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् कर्तव्यः। अरुणद्यवनः साकेतम्। अरुणद्यवनो माध्यमिकान्। परोक्ष इति किमर्थम्। उदगादादित्यः। लोकविज्ञात इति किमर्थम्। चकार कटं देवदत्तः। प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम्। जघान कंसं किल वासुदेवः॥ विभाषा साकाङ्क्षे॥ किमुदाहरणम्। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः। तत्र सक्तून्पास्यामः। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम। तत्र सक्तूनपिबाम। भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्परं तु कथं साकाङ्क्षम्। परमपि साकाङ्क्षम्। कथम्। अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम्। विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम्। क्व सर्वत्र। यदि चायदि च। यदि तावत्। अभिजानासि देवदत्त यत्काश्मीरान्गमिष्यामः यत्काश्मीरानगच्छाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अयदि। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। विभाषा॥ परोक्षे लिट्॥ परोक्ष इत्युच्यते। किं परोक्षं नाम। परमक्ष्णः परोक्षम् ॥

रोक्षणानर्थक्यमिति प्रच्छति। परमक्ष्ण इति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। अच्प्रत्यन्ववपूर्वेत्यत्राजिति योगविभागादनएव वा निपातनादच् समासान्तः। यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्ण इति टच् समासान्तः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरे विज्ञायते। इन्द्रियविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुःपर्यायः। अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात्। अत एवास्य दर्शनपर्यायोयमक्षिशब्दो न भवतीति अक्ष्णो दर्शनादित्येवं समासान्तं कुर्वन्ति। ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्षिपुनरिति। किंचक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यतेअथसर्वमितिप्रश्नः। अश्नोतेरिति। व्युत्पत्तिद्वारेणविषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियंउच्यतेविषयेऽक्षिशब्दोवर्तत इत्यर्थः। सिद्धं वेति। निर्भागः समुदायएवेन्द्रियागोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः। कालइति। यथाकालस्यानित्यपक्षउपाधिभेदाद्भूतादिव्यपदेशस्तथापरोक्षत्वमपि। अनित्यक्रियारूपकालपक्षेतुस्वतएवपरोक्षत्वम्। नचशब्दस्येति। प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः। ततोयथाप्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्यविशेषणंनसंभवतिएवंपरोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः। कः पुनरिति। यद्येकैकः क्षणोधात्वर्थस्तदातस्यप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्व

अक्षिपुनः किम्। अश्नोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः। अश्नुतेऽनेनाक्षीति। यद्येवंपराक्षमितिप्राप्नोति। नैषदोषः। परोभावः परस्याक्षेपरोक्षेलिटि दृश्यताम्। परशब्दस्याक्षिशब्दे उत्तरपदे परोभावोवक्तव्यः। उत्वंवादेः परादक्ष्णः। अथवापरशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वंवक्तव्यम्। सिद्धंवास्मान्निपातनात्। अथवानिपातनादेवसिद्धंपरोक्षेलिडिति। कस्मिन्पुनः परोक्षेलिड्भवति। काले। नचकालाधिकारोस्ति। एवंतर्हिधातोरितिवर्ततेधातौपरोक्षे। धातुर्वैशब्दः। नचशब्दस्यप्रत्यक्षपरोक्षतायांसंभवोस्ति। शब्देऽसंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते। परोक्षेधातौपरोक्षेधात्वर्थइति। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायांपरोक्षायामिति। यद्येवंह्योपचदित्यत्रलिट्प्राप्नोति। किंकारणम्। क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टाअनुमानगम्याऽशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुम्। यथागर्भोनिर्लुठितः। एवंतर्हिसाधनेषुपरोक्षेषु। साधनेषुचपरोक्षेषुभवतः कः संप्रत्ययः। यदितावद्गुणसमुदायः साधनम्॥

संभवाद्युक्तंविशेषणम्। अथसमूहस्तस्ययुगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमितिमत्वाप्रश्नः। क्रियेति। समूहरूपेतिभावः। साधनेष्विति। शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षयासाधनशब्देनशक्तिमन्तिद्रव्याण्युच्यन्ते। इतरोयथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्यपृच्छति। साधनेष्विति। गुणसमुदायइति। शक्तीनांसमुदायइत्यर्थः। समुदायग्रहणंसर्वासांकरणादिशक्तीनांक्रियासिद्धौनिमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम्। तेनयावदुक्तंसर्वाः शक्तयः साधनमितितावद्गुणसमुदायः साधनमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साधनमपीति। शक्तीनांनित्यानुमेयत्वात्। अथान्यदिति। शक्तिव्यतिरिक्तंशक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः। तत्रद्रव्यप्रत्यक्षत्वेलोक
स्यक्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वेक्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः। यदितावदिति। दृष्ट्वापितण्डुलोदकंयदाननिश्चितवान्कि
मेतेतण्डुलाःपच्यन्तेऽथहूयन्तेऽथक्रुद्ध्यन्तेइतितदाप्रमाणान्तरेणयदाकालान्तरेप्रयोक्तापाकमवगम्यवाक्यंप्रयुङ्क्ते तदा
साधनत्वस्यसंरम्भरूपस्यपरोक्षत्वात्पपाचेतिप्रयुङ्क्ते। अथेति। क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेपिलोकस्यक्रियाप्रत्यक्षत्वाभि

साधनमप्यनुमानगम्यम्। अथान्यद्गुणेभ्यःसाधनंभवतिप्रत्यक्षपरोक्षतायांसंभवः। अथयदानेनरथ्या
यांतण्डुलोदकंदृष्टंकथंतत्रभवितव्यम्। यदितावत्साधनेषुपरोक्षेषु। पपाचेतिभवितव्यम्। भवन्तिहि
तस्यसाधनानिपरोक्षाणि॥ अथयएतेक्रियाकृताविशेषाश्चीत्काराःफूत्काराश्चतेषुपरोक्षेषु। एवमपिपपाचेति
भवितव्यम्। कथंजातीयकंपुनःपरोक्षंनाम। केचित्तावदाहुः वर्षशतवृत्तंपरोक्षमिति। अपरआहुः वर्षस
हस्रवृत्तंपरोक्षमिति। अपरआहुः कुड्यकटान्तरितंपरोक्षमिति। अपरआहुःद्व्यहवृत्तंत्र्यहवृत्तंवेति। सर्व
थोत्तमोनसिध्यति। सुप्तमत्तयोरुत्तमः॥ सुप्तमत्तयोरुत्तमइतिवक्तव्यम्। सुप्तोहंकिलविललाप। मत्तो
हंकिलविललाप। सुप्तोन्वहंकिलविललाप। मत्तोन्वहंकिलविललाप। अथभवतिवैकश्चिज्जाग्रदपि
वर्तमानकालंनोपलभते। तद्यथावैयाकरणानांशाकटायनोराजमार्गेआसीनःशकटसार्थंयान्तंनोपले
भे। किंपुनःकारणंकश्चिज्जाग्रदपिवर्तमानंकालंनोपलभते। मनसाप्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौका
रणानिभवन्तिमनसोऽसांनिध्यात् ॥

मानः। तत्परोक्षत्वेतुपपाचेत्येवभाव्यमित्यर्थः। कथंजातीयकमिति। यस्मिन्भूतानद्यतनपरोक्षेलिटाभाव्यंतत्परिज्ञा
नायप्रश्नः। केचिदिति। मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः। इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु
धातोर्लिट्प्रत्ययइतिनिर्णयः। तथाह्यःपपाचेत्याद्यपिभवति। सर्वथेति। आत्मसाध्यायाःक्रियायाःप्रत्यक्षत्वाभिमानः
। सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणंचित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम्। असांनिध्यादिति। विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदा
द्यभिभवाद्वेतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्यन्तापह्नवे चेति। न केवलं तद्देशस्थभोजनादेरपह्नवः यावत्तद्देशगमनादेरपि भवतीत्यर्थः। खण्डिका नाम जनपदः। त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह नाकारि सोममिति। कारी याजककर्त्विगुच्यते। तस्य सोमं नाहं पपौ। ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पीतवान्। अपि तु यजमान एवं भूत्वेत्यर्थः। ऋत्विक्कर्मैवापह्नुते। तथा प्रतिग्रहस्त्वयायोग्याद्गृहीत इत्युक्त आह। नदार्वजस्येति। दार्वी नाम जनपदविशेषः। तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतत्वमपह्नुते। को मे मनुष्य इति। को मनुष्यो वधायमम मासत्यारोपणे न प्रहरेदित्यर्थः॥ लट् स्मे॥ इतः प्रारभ्य पञ्चसूत्रीं कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्। स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति। तस्यायमर्थः। प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते। तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति। स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययो द्यतनेन भवति। एतदुक्तं भवति। लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रये पानद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति। ननौ पृष्ट

परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च॥ परोक्षे लिडित्यत्रात्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। नो खण्डिकान् जगाम। नो कलिङ्गाञ्जगाम। न कारि सोमं प्रपयावग्ने। नदार्वजस्य प्रतिजग्राह। को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय। परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिङि दृश्यताम्। उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात्॥ परोक्षे॥ लट् स्मे॥ स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने। स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम्। किमयं स्मादिविधिः पुरान्तो विशेषेण भूतमात्रे भवति। तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतनेन भवत इति आहोस्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति। तत्रास्माद्यर्थं न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् ॥

ष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः। तत्र स्मपुरे इति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य। विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषय एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते। किमयमिति। स्मपुराभूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतो न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव। अथ स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते। न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः ॥ रामः ७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किं चातइति। एकतरस्मिन्वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ। तत्रपूर्वस्मिन्परस्मिन्वाविशेषमपश्यन्पृच्छति। इतरोवार्तिकप्रत्याख्यानायमयाविकल्पितमेतदित्याह। स्मादिविधिरिति। लट्स्मे। अपरोक्षेचा। पुरिलुङ्चास्मे। इत्येतेषुयोगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्यसिद्धत्वान्नस्मपुराद्यतनइतिवार्तिकंनकर्तव्यमित्यर्थः। यदिलट्स्मइत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्ततेतदाननौपृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषेत्यनयोरप्यनुवर्ततेअतआह। अपरोक्षानद्यतनाविति। तेनभूतमात्रेएताभ्यांयोगाभ्यांविधिरित्यर्थः। पुरिलुङ्चास्मइत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौभूतमात्रेविधिः प्राप्नोतीत्याह। नपुरेति। तत्रेति। पुरिलुङ्चास्मइत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्ततइत्येतल्लुङ्ग्रहणेनज्ञाप्यते। यदितुभूतमात्रेऽयंविधिः स्यात्तदानन्वोर्विभाषेत्यतोविभाषाग्रहणानुवृत्त्याविकल्पेनलटोविधानात्पक्षेलुङ् भविष्यति

किंचातः। स्मादिविधिःपुरान्तोयद्यविशेषेणकिंकृतंभवति। नस्मपुराद्यतनइतिब्रुवताकात्यायनेनेहस्मादिविधिःपुरान्तोयद्यविशेषेणभवति। किंवार्तिककारः प्रतिषेधेनकरोतिनस्मपुराद्यतनइति। अनुवृत्तिरनद्यतनस्यलट्स्मइत्यत्रनास्तिनञ्कार्यम्। लट्स्मइत्यत्रानद्यतनइत्येतदनुवर्तिष्यते। अपरोक्षानद्यतनौननौनन्वोश्चविनिवृत्तौ। नपुराद्यतनइति भवेदेतद्वाच्यम्। तत्रैतावद्वक्तव्यंस्याद्नपुराद्यतनइति। तत्रचापिलुङ्ग्रहणम्। तत्रचापिलुङ्ग्रहणंज्ञापकंनपुरालक्षणोद्यतनेभवतीति। अथबुद्धिरियमविशेषेणस्मपुराहेतूइति। तत्रचापिशृणुभूयः। अपरोक्षेचेत्येषप्राक्पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः। सर्वत्रानद्यतनस्तथासतिनञाकिमत्रकार्यम्॥

किंलुङ्ग्रहणेन। अनद्यतनानुवृत्तौतुलुङ्ग्रहणमन्तरेणपक्षेलुङ्नलभ्यतेलटाबाधितत्वादितिभावः। अथबुद्धिरिति। लट्स्मेपुरिलुङ्चास्मेएतावाद्यन्तौयोगौयदिभूतमात्रेभवतइत्यर्थः। स्मपुराहेतूइति। स्मपुराशब्दौप्रत्ययोत्पत्तौनिमित्ते इत्यर्थः। तत्रचापीति। अयमर्थः। नस्मपुराद्यतनइत्ययंनिषेधोयद्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदानकर्तव्यएव। अपरोक्षग्रहणंननौपृष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते। तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते। यस्मात्परोक्षानद्यतनयोःप्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेनक्रियमाणाद्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति। अपरोक्षग्रहणेनहिपरोक्षाधिकारोनिवर्त्यतेयथाऽद्वन्द्वग्रहणंद्वन्द्वाधिकारग्रहणमित्युक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह। स्मादाविति। तेन स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्तइत्येष पक्षो लक्ष्यते। लट्स्मइत्यादि सूत्रेषु परोक्षग्रहणस्यनिवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह। स्मादेषेति। यदिस्मिन्म न्मसे लट्स्मइत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ्‍भविष्यतीति तिनार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति। तत्र। यस्मादपरोक्ष ग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम्। लट्स्मइत्ययं योगः परोक्षानद्यतने वर्तते। यदिह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदा तत्स्थं ब दमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत। तस्मादपरोक्षे चेति सूत्रारम्भात् लट्स्मइत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयोऽपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षा नद्यतनविषयः। पुरि लुङ्चास्मइत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः। मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वा

स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति विद्धि। शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट्स्मइत्यत्र। स्मादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेप्येवमेव सिद्धमिति। लट्स्मइति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं पुरार्थं तु। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मल क्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति। लट्स्मे॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्याशिष्यं क्रिया समाप्तेर्विवक्षितत्वात्। ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो लट्। किं कारणम्। क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात्। क्रियाया अत्र असमाप्तिर्विवक्षिता। एष एव न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रियायाः असमाप्तिर्भवति तत्र व र्तमाने लडित्येव सिद्धम्। यदि वर्तमाने लडित्येव लड्भवति। शतृशानचौ च प्राप्नुतः। इष्येते शतृशानचौ। न नु मां कुर्वन्तं पश्य। ननु मां कुर्वाणं पश्येति॥ ननौ पृष्ट ॥

न्नार्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः। ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्ययं योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः परत्वेन लङ्‌लिटोः॥ ननौ पृ ष्ट॥ असमाप्तिरिति। निष्पन्नायामपि पाकादिक्रियायां तत्फलस्य स्वाम्यादेरनुवर्तनात्तस्या एवासमाप्तिविवक्षायां लट्सिद्ध इत्यर्थः इष्येते इत्यनेन प्रत्याख्यानं दूढयति। यदि हि भूतार्थयोर्लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमाने विहितस्य लटो विधीय मानौ शतृशानचावस्य लटो न स्याताम्। अथ पृष्टग्रहणं किमर्थम्। यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति। नैतदस्ति। विरुद्ध मपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात्पृष्टग्रहणं कर्तव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरि लुङ्॥ स्मः सर्वेभ्य इति। परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च। ततश्च पुरि लुङ् चास्मे इति अस्मे इति न वक्तव्यं भवतीति भा
वः॥ वर्तमा॥ प्रवृत्तस्येति। इहाधीमह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम्। यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीय
ते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोतीति वचनम्। भवन्तीति। लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। नित्यप्रवृत्ते चेति। पर्वतास्तिष्ठन्तीत्या

पुरि लुङ् चास्मे॥ हशश्वद्भ्यां पुरा॥ हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणस्याव
काशः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशो रथेनायं पुरा
याति। रथेनायं पुरायासीत्। इहोभयं प्राप्नोति। रथेनायं ह शश्वत्पुरायाति। रथेन ह शश्वत्पुरायासीत्। पु
रालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन। स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन। ह
शश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। श
श्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशः। रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरायासीत्। स्मलक्षणस्यावकाशः। ध
र्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते। इह सर्वं प्राप्नोति। न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्णं दहति। स्मलक्षणो भ
वति विप्रतिषेधेन। पुरि लुङ्॥ वर्तमाने लट्॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात्। प्रवृत्त
स्याविरामे शासितव्या भवन्ती। इहाधीमहे। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयाम इति। किं पुनः कारणं न
सिध्यति। अवर्तमानत्वात्। नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात्। नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती। तिष्ठन्ति
पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालाविभागात्। इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो
वर्तमानः कालः। न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः॥

दौ स्थानादेः सर्वदा सद्भावात्साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः। भूतेति। सा
ध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्त्वेन भाव्यम्। उत्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धा
त्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्याय्यात्विति। अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वाद्व्यवधायिका। अथवाध्ययनस्यैवा वयवक्रियेति भावः। तदुक्तं हरिणा। व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते। क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः नचविच्छिन्नरूपोपि सो विरामान्निवर्तते। सर्वैव हि क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवाव यवक्रिया। सादृश्यात्सतिभेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यत इति॥ नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति। इहेति। प्रसिद्धपरिमाण

न्याय्यात्वारम्भानपवर्गात्। न्याय्यात्वेपा वर्तमानकालता। कुतः। आरम्भानपवर्गात्। आरम्भोत्रानपवृ क्तः। एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यत्रारम्भो न परिवृक्तः। अस्ति च मुक्तसंशये विरामः। यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति। यद्यत्र मुक्ता वर्तमानकालता दृश्यते। इहापि मुक्ता दृश्यताम्। सन्ति च कालविभागाः। सन्ति च खल्वपि कालविभागाः तिष्ठन्ति पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्थुः पर्वता इति। किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः। नावश्यं प्रयोगादेव। इह हि भूतभवि ष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम्। इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्ते षां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु। स्थास्यन्ति पर्वता इति पुनः ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु। तस्थुः पर्वता इति इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वतिक्रान्तासु। अपर आ हुः। नास्ति वर्तमानः काल इति। अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ॥

क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम्। तत्र राज्ञां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रि यारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः। उक्तं च हरिणा। परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते। पर्वतादिस्थितिस्त स्मात्परररूपेण भिद्यते॥ प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः। साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया इति। ता इति। तासामेव कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः। नास्तीति। निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनि ष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवर्ततइति। परिवर्तनक्रियायावर्तमानायाअभावादितिभावः। कूटस्थइति। स्वरूपस्थोनतुवर्तमानक्रियाविशिष्टइत्यर्थः। अतएवाह। नविचेष्टितेति। व्यापारस्यनकर्तेत्यर्थः। एवंयोवेत्तिसोऽप्यनन्धःकिंपुनर्योऽनुष्ठातायोगीत्यर्थः। सह्यविकृतमात्मतत्त्वंभावयन्प्रत्यक्षीकरोति। तथाचोक्तंभगवता। ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति। मीमांसकइति। विचारकः। युवेत्यनेनप्रज्ञायांपाटवंदर्शयति। मेधाविसंमतइति। मेधावीचासौसंमतश्चेतिकर्मधारयः। षष्ठीसमासस्यतुक्तेनचपूजायामितिनिषेधात्। पतितलक्षणमिति। पातःपतितंतस्यकिंरूपंनास्त्येवपतनक्रियेत्यर्थः। अनागतइति। अनागतत्वादेवासत्त्वात्पातक्रियायाःपतसीतिव्यपदेशोऽनुपपन्नइत्यर्थः। अतिक्रान्तइति। तथैवक्रियायाअसत्त्वात्। सर्वोलोकइति। क्रियायावर्तमानत्वाभावेऽपियदिपतसीतिव्यपदेशस्तदाविशेषाभावात्सर्वतादावपिप

नवर्ततेचक्रमिषुर्नपात्यतेनस्यन्दन्तेसरितःसागराय। कूटस्थोऽयंलोकोनविचेष्टितास्तियोह्येवंपश्यति
सोऽप्यनन्धः॥ मीमांसकोमन्यमानोयुवामेधाविसंमतः। काकंसेहानुपृच्छतिकिंतेपतितलक्षणम्॥ अनाग
तेनपतसिअतिक्रान्तेचकाकता॥ यदिसंप्रतिपतसिसर्वोलोकःपतत्ययम्। हिमवानपिगच्छति। अनागत
मतिक्रान्तंवर्तमानमितित्रयम्। सर्वत्रचगतिर्नास्तिगच्छतीतिकिमुच्यते। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुस्तदर्थंय
द्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्यप्रयुञ्जीतगच्छतीत्यविचारयन्॥ अपरआह। अस्तिवर्तमानःकालइति। आ
दित्यगतिवन्नोपलभ्यतइति ॥

तसीतिव्यपदेशप्रसङ्गइत्यर्थः। अनागतमिति। एकएवक्षणउपलभ्यतेनातीतोनाप्यनागतोनचैकस्यक्षणस्यगमनादिक्रियावेशःसंभवतीतिभावः। सर्वत्रेति। कालवृत्तित्वाविवक्षायांदाप्रत्ययोनकृतः। क्रियाप्रवृत्ताविति। परिहारः। हेतुःप्रयोजनंगमनस्यदेशान्तरप्राप्तिस्तदर्थंफलार्थमित्यर्थः। इहप्रत्यभिज्ञानात्क्षणभङ्गनिरासेदेवदत्तस्यदेशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुकानसंभवतीतिगमनक्रियैवतस्यानिमित्तम्। तदालम्बनश्चगच्छतीतिप्रत्ययोऽबाधितउत्पद्यतइतिसत्त्वंतावदवगम्यतेक्रियायाःवर्तमानत्वाभावेचभूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गाद्वर्तमानोभूतत्वंभविष्यत्त्वंचप्रतिपद्यते। तत्रानेकक्षणसमूहात्मकंक्रियाप्रबन्धरूपंबुद्ध्यासंकलय्यगच्छतीत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः। अविचारयन्निति। कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विसस्येति। विसस्यवाला विसेदह्यमानेदह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते। किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्दाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते। तथा कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते। तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति। त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भावनावशेनत्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति। सूक्ष्म इति। अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपद्संनिधानादनुमीयत इत्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति। विसस्यवाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते। अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यते। इति। वर्तमाने लट्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र। लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति। क्वान्यत्र। लङि। अपचदोदनं देवदत्त इति। योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात्। अथ मतमेतत्। भवति योग इति। अन्यत्रापि योगः स्यात्। क्वान्यत्र। लङि। अपचदोदनं देवदत्त इति॥

लटः शतृ॥ लस्येति। इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति। तथा च पचत्योदनं देवदत्त ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशाभावः। अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति तथा च क्रियान्तरयोगे शक्त्यन्तरावेशो भवति। पाचकं पश्य पाचकेन कृतमिति। ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद्द्वितीयाद्यनुत्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः। अपचदिति। तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्वचिदिति। तिङ्भाविनोलकारस्यगुणभूतकर्त्राद्यभिधानम्। घ्रात्रादिविषयस्यतुक्रियोयसर्जनकर्त्राद्यभिधानम्।
तथाचक्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः। शक्यंकर्तुमिति। प्रतिपत्तुमित्यर्थः॥ अथवेति। सि
द्धानांशब्दानामिदमन्वाख्यानंप्रवृत्तम्। तत्रपचन्तंदेवदत्तंपश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात्स्थानिनोपिलटः प्रक्रियार्थंविहि
तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयतइत्यर्थः॥ विषमइति। अग्निधूमयोर्हिप्रत्यक्षेणसंबन्धोगृह्यते। लकारस्यतुप्रयोगा
भावादप्रथमासामानाधिकरण्यंनक्वचिदुलब्धमितिभावः। भवतीति। यद्यपिलटोऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्य

नक्वचिद्योगइतिकृत्वातःसर्वत्रयोगेनभवितव्यम्। क्वचिद्वाऽयोगइतिकृत्वासर्वत्रायोगेन। तद्यथा। स
मानमीहमानानांचाधीयानानांचकेचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरेन। नचेदानींकश्चिदर्थवानितिकृत्वासर्वैरर्थ
वद्भिः शक्यंभवितुंकश्चिद्वानर्थकइतिसर्वैरनर्थकैः। तत्रकिमस्माभिः शक्यंकर्तुंयल्लटोऽप्रथमासमानाधि
करणेनयोगोभवतिलङोनभवति। स्वाभाविकमेतत्। अथवाऽऽदेशेनसामानाधिकरण्यंदृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं
प्रकृतेरपिसामानाधिकरण्यंभवतीति। तद्यथा। धूमंदृष्ट्वाग्निरत्रेतिगम्यते। त्रिविष्टब्धकंदृष्ट्वापरिव्राजक
इति। विषमउपन्यासः। प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतोभवति। त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च।
सतद्विदेशस्थमपिदृष्ट्वाध्यवस्यतिअग्निरत्रपरिव्राजकोत्रेति। भवतिवैप्रत्यक्षादप्यनुमानबलीय
स्त्वम्। तद्यथाऽलातचक्रंप्रत्यक्षंदृश्यतेअनुमानाच्चगम्यतेनैतदस्तीति ॥

भावः प्रत्यक्षेणनिश्चीयतेतथापिप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकाराप्रयोगनिमित्तत्वादभावग्राहिणोबाध्यत्वम
नन्यथासिद्धेनतुसामान्यतोदृष्टेनानुमानेनलटोऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमोनह्यन्यथादेशस्यतदुपपद्य
तेइतिभावः। तद्यथेति। आशुसंचाराच्चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते। रूपसहचारिणस्तुस्पर्शस्यानेकदिक्कस्ययुगपद्ग्रह
णादनन्यथासिद्धानुमानेनप्रत्यक्षाभासोबाध्यते। तदुक्तंहरिणा। स्पर्शप्रबन्धोहस्तेनयथाचक्रस्यसंततः। नतथा
लातचक्रस्यविच्छिन्नंस्पृश्यतेहितदिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कस्यचिदिति। नभूयोदर्शनेनसंबन्धग्रहणमपितुसकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः। वृक्षपर्णयोरिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जाति
रप्राणिनामित्येकवद्भावोनकृतः। किंपुनरिति। यद्यपिप्रसज्यप्रतिषेधेवाक्यभेदाद्गौरवप्रसङ्गस्तथापिलक्ष्यसिद्धयेशास्त्रे
क्वचिदस्याङ्गीकृतइतिविचार्यते। कौर्वतइति। कुर्वतोदेवदत्तस्यापत्यमित्यत्रसापेक्षत्वात्तद्धितोनोत्पद्यते। पदान्तरनिरपेक्षे
त्वपदान्तरेणसामानाधिकरण्याभावादादेशाप्रसङ्ग इतिभावः। कुर्वद्भक्तिरिति। षष्ठीसमासः। समानाधिकरणसमासेतुप्रस

कस्यचित्त्वल्पपिसकृत्कृतोभिसंबन्धोऽत्यन्तापकृतोभवति। तद्यथा। वृक्षपर्णयोरयंवृक्षइदंपर्णमितिसतद्वि
देशस्थमपिदृष्ट्वाजानातिवृक्षस्येदंपर्णमिति। किंपुनरयंपर्युदासोयदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादितिआहोस्वित्
प्रसज्यप्रतिषेधःप्रथमासमानाधिकरणेनेति। कश्चात्रविशेषः। लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणेइतिचे
त्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम्। लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणइतिचेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुप
संख्यानंकर्तव्यम्। कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। अस्तुतर्हिप्रसज्यप्र
तिषेधःप्रथमासमानाधिकरणेनेति। प्रथमाप्रतिषेधेउत्तरपदेआदेशानुपपत्तिः। प्रथमाप्रतिषेधेउत्तरपदेआ
देशयोरनुपपत्तिः। कुर्वतीचासौभक्तिश्चकुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। येचाप्येतेसमा
नाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषुशतृशानचौप्राप्नुतः। कुर्वत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाण
रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पइति। सिद्धंतुप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिवच
नात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चशतृशानचौभवतइतिवक्तव्यम्। तत्रप्रत्ययस्यादेशनिमित्त
त्वात्प्रसिद्धिः। तत्रप्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः। आदेशनिमित्तःप्रत्ययःप्रत्ययनिमित्तश्चादेशः त
देतदितरेतराश्रयंभवति। इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते ॥

ज्यप्रतिषेधेपिदोषः। सचवक्ष्यतएव। कुर्वत्तरइति। अत्रदेवदत्तादिनापदान्तरेणसामानाधिकरण्यादादेशाप्रसङ्गः।
पूर्वस्मिन्नपिपक्षेएषदोषः। सिद्धंत्विति। लक्षणशेषः कर्तव्यइत्यर्थः। पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गो
लुग्बाधतइतिलुकिकृतेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तरपदनिमित्तइति। सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्वात् सुबुत्पत्तिः सुन्निमित्तः समासः समासनिमि
त्तं चोत्तरपदमित्यर्थः। नवेति। लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्र
यदोष इत्यर्थः। उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति। तिङादेशादिति। वीक्ष्यमाणस्येति। अत्रालृते शानच्यकारान्तत्वाभावादि

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः। उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः
उत्तरपदनिमित्तः सुप् सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम् तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते।
न वा लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्। न वा एष दोषः। किं कारणम् लकारस्य कृत्वात् प्रा
तिपदिकत्वम् लकारः कृत् कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा। तदाश्रयं विधानम् प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्यु
त्पत्तिर्भविष्यति। तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः। तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति। परत्वात् सुबुत्पत्तिर्भविष्यति। तस्मादु
त्तरपदप्रसिद्धिः तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति। उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः। इहा
पि तर्हि तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नित्योऽत्र तिङादेशः। उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्प
न्नेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्। कुर्वद्भक्तिः
पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। अस्त्यत्र विशेषः। शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तव
न्तौ। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवाद
विषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित् तिङ् भवति। अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते। तदेतत्
कसिद्धं भवति। यत्र सामान्यादुत्पत्तिः। यत्र हि विशेषादुत्पत्तिरितरेतराश्रयमेव तत्र भवति। वीक्ष्यमाण
स्यापत्यं वैक्ष्यमाणिरिति। इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पच
तिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति ॥

ञोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। पचतितरामिति। तिङश्चेत्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यादपचत्तरामिति। पचतीति। अत्रापि लस्य कृत्वा
त् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः। तिङन्तु लिङादयो वकाशाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेतदिति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चयथेष्टंप्रयोगसिद्धिः। ननर्हीति। व्यवस्थितविभाषयैवसिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोर्विभावः। नित्यार्थमिति। लटः शतृशानचावित्येकोयोगः क्रियतेतत्रविभाषेतिवर्तते। ततोप्रथमासमानाधिकरणइतिद्वितीयोयोगोनित्यार्थोव्यवस्थितविभाषाश्रयेणतुविस्पष्टाप्रतिपत्तिर्नस्यादितितदर्थोद्वितीयोयोगः॥ लक्षण॥ गुणइति। गुणशब्दे

तदेतत्कथंकृत्वासिद्धंभवति। शतृशानचौयदिलटोवा। यदिलटः शतृशानचौवाभवतः। व्यवस्थितविभाषा च। तेनेहचभविष्यतः। कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्नितिच लटः शतृशानचौ। इहच नभविष्यतः। पचतितरांजल्पतितरांपचतिरूपंजल्पतिरूपंपचतिकल्पं जल्पतिकल्पंपचतिपठतीतिचलटः शतृशानचौ। तत्तर्हिवावचनंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। नन्वोर्विभाषेति। यदितदनुवर्ततेवर्तमानेलडितिलड्यपिविभाषाप्राप्नोति। संबद्धमनुवर्तिष्यते। नन्वोर्विभाषा। पुरिलुङ् चास्मेविभाषा। वर्तमानेलट्। पुरिलुङ् चास्मेविभाषा। लटः शतृशानचौविभाषा। पुरिलुङ् चास्मइति निवृत्तम्। नतर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। वक्तव्यंच। किंप्रयोजनम्। नित्यार्थम्। अप्रथमासमानाधिकरणेनित्यौशतृशानचौयथास्याताम्। क्वतर्हीदानींविभाषा। प्रथमासमानाधिकरणेपचन्पचतीति। पचमानः पचतेइति। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसंख्यानम्॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसंख्यानंकर्तव्यम्। तिष्ठन्मूत्रयतिगच्छन्भक्षयतीति। कर्तुश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे। कर्तुश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोगउपसंख्यानंकर्तव्यम्। योधीयानआस्तेसदेवदत्तइति। आसीनोधीतेसदेवदत्तइति। अचयोगइतिकिमर्थम्। यआस्तेचाधीतेचसचैत्रः ॥

नात्रसाधनमुच्यते। तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौयदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासूत्रेणैवादेशसिद्धिः। यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदंवचनम्। बहुषुमूत्रयत्सुकोदेवदत्तइत्युक्तेयस्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोलक्ष्यते। अथवाअशौचादिगुणोगृह्यते। कर्तुश्चेति। यदापूर्ववाक्येगुणः साधनंगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थः। यदात्वशौचादेर्गुणस्तत्रग्रहणंतदाविध्यर्थः॥ रामः ८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्त्वाख्यान इति। स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः। नह्यासनं वृद्धेर्लक्षणं किं तर्हि स्वभावमात्रकथनमासीनं विसमिति। सदादयश्चेति। वाग्रहणस्यायं प्रपञ्चः। सच्छब्दो विद्यमानवाचीति सत्स्वदृशाः सदादिशब्देनोपात्ता नान्यदित्याह। इङ्जुहोत्योश्चेति। माङ्याक्रोश इति। लुङि प्राप्ते स्यादेवादेशविधानाल्लुडनुमीयते। तिष्ठति क्रियेति। स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शो देवदत्तस्य लक्षणं तदुत स्ववाः शौचादेरिति भावः। नैतदिति। समुच्चीयमानं क्रिया

तत्त्वाख्याने च॥ तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्धते बिसमिति। सदादयश्च बहुलम्। सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम्। सन्ब्राह्मणः। अस्ति ब्राह्मणः। विद्यते ब्राह्मणः। विद्यमानो ब्राह्मणः। इङ्जुहोत्योर्वा॥ इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम्। अधीते अधीयानः। जुहोति जुह्वत्। माङ्याक्रोशे॥ माङ्याक्रोश इति वक्तव्यम्। मा पचन्। मा पचमानः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम्। इह तावत् तिष्ठन्मूत्रयतीति। तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम्। गच्छन्भक्षयतीति गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम्। योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति। अध्ययनक्रिया आसनक्रियाया लक्षणम्। य आसीनोऽधीते स देवदत्त इति। आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अचयोग इति वक्ष्यामीति। य आस्ते चाधीते च स चैत्र इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नैतत्क्रियालक्षणम्। किं तर्हि। कर्तृलक्षणमेतत्। शयाना वर्धते दूर्वेति। शेतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति। आसीनं वर्धते बिसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति। सदादयश्च बहुलम्। इङ्जुहोत्योर्वा। माङ्याक्रोश इत्येतद्वक्तव्यमेवेति। लक्षणहेत्वोः॥ तौ सत्॥ तौग्रहणं किमर्थम्। शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतौ शतृशानचावनुवर्तिष्येते। क्व प्रकृतौ। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति। अत उत्तरं पठति। तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम्। तौग्रहणं क्रियते असंसर्गार्थम्। असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा यथा स्यादिति ॥

द्वयं परस्परस्यालक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः। शेतिक्रियेति। तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति। यथा चैतन्यलक्षणः पुरुष इति भावः॥ तौ सत्॥ तौग्रहणमिति। शतृशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। शतृशानचाविति। असति तौग्रहणे प्रत्ययविधिरयं स्यान्न तु संज्ञाविधिरिति भावः। तौ सदिति। तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासंबद्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननुचेति। अस्वरितत्वादनेपेक्षणाच्चेतिभावः। भूतेति। वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिवचनाद्भूतेपिशतृशानचौभवतः। किंपुनरिति। अतिदेशाद्भूतेशतृशानचौभविष्यतः। लृटः सद्वेतिवचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः। पूरणेति। वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेवभूतेशतृशानचोः स्यान्नतुसंज्ञा। प्रत्ययाधिकाराद्धिप्रत्ययएवातिदिश्यतेनतुसंज्ञा। तथालृटः सद्वेतिसत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानंस्यात्। यथापिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामितितदाकाराः क्रियन्ते। विहितयोस्तुतयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अथेति। संनिहितस्यैववस्तुनः सर्वनाम्नापरामर्शादिति प्रश्नः। यद्यप्यनुवृत्त्याप्रकृतयोः संज्ञासिद्धौतौग्रहणंक्रियतेतथापिनप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमपितुप्र

ननुचैतेविशेषानिवर्तन्ते। यद्यप्येतेविशेषानिवर्तन्ते। अयंतुखलुवर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोनुवर्त्यः। तस्मिन्ननुवर्तमानेवर्तमानकालविहितयोरेवशतृशानचोः सत्संज्ञास्यात्। भूतभविष्यत्कालविहितयोर्नस्यात्। किंपुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञावचनेप्रयोजनम्। प्रयोजनंपूरणगुणसहितार्थसदिति। ब्राह्मणस्यपक्ष्यन्। ब्राह्मणस्यपक्ष्यमाणः। अथक्रियमाणेपितौग्रहणेकथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञालभ्या। लभ्येत्याह। कथम्। ताविितिशब्दतः। सदितियोगविभागेक्रियमाणेतौग्रहणंयोगाङ्गमुपजायते। सतिचयोगाङ्गेयोगविभागः करिष्यते। तौ। तावेतौशतृशानचौधातुमात्रात्परस्यप्रत्ययस्यभवतः। ततः सत्। सत्संज्ञौभवतः शतृशान चाविति। इहापितर्हिप्राप्नुतः कारकोहारकइति। अवधारणंलृटिविधानम्। लृटः सद्वेतिनियमार्थंभविष्यति। लृटएवधातुमात्रात्परस्यनान्यस्येति। केनमर्थक्यान्नियमोभवति। विधेयंनास्तीतिकृत्वा। इहचास्तिविधेयम्। किम्। नित्यौशतृशानचौप्राप्तौतौविभाषाविधेयौ। तत्रापूर्वोविधिरस्तुनियमोस्त्विति। अपूर्वएवविधिः स्यान्ननियमः। योगविभागतश्चविहितंसत् ॥

माणानुवर्तिप्रयोजनमितिक्रियमाणमपितौग्रहणंप्रयोजनसंपादनायनालमितिभावः। ताविितिशब्दतइति। शब्देनैवाभिमतोर्थः सतियोगविभागेलभ्यतइत्यर्थः। तावेताविति। पूर्वसूत्रेतयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेवविधानमितिभावः। कारकइति। तृजादीनांविधानसामर्थ्याच्छतृशानचौनभविष्यतः क्विबादीनामपिलोपविधानसामर्थ्यादितियः प्रत्ययआदेशेननिवर्त्यतेतस्यतदादेशापवादौशतृशानचौप्राप्नुतइत्यभिप्रायेणण्वुलुदाहृतः। एवंचनन्द्याद्युदाहार्यम्। युवोरनाकाविती त्यस्यतुतद्धितोऽवकाशः ॥ रामः ८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्नवक्तव्यमिति। कथमिति चेदुच्यते। तावित्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते तावेव चलटः सदित्यनेन नियम्येते। वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लटद्वव विकल्पेन विधीयेते। शत्रानाविति। दृङ्‌धार्योः शत्रु च्छिणि पूङ्‌यजोः शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोऽनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। लटः सत्। लटः सत्संज्ञकौ भवतः। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। लट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति। ततो वा। वा च लटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः। तत्रायमप्यर्थः। सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ आहोस्विदलादेशौ। कश्चात्र विशेषः। उत्तरयोर्लादेशे वावचनम्॥ उत्तरयोर्लादेशे वावचनं कर्तव्यम्। पचमानः यजमानः पचते यजत इत्यपि यथा स्यात्। साधनाभिधानं च॥ साधनाभिधानं च प्राप्नोति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः। स्वरः। स्वरश्च साध्यः। कतीह पचमानाः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। उपग्रहप्रतिषेधश्च॥ उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतीह निघ्नानाः। तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति। स्तां तर्हि अलादेशौ। अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः॥ अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन्पारायणम्। लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं तृन्नित्येवं भविष्यति। कथम्। तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटः शतृ इत्यत आरभ्यात् तृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वावचनम्॥ द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति। तौ सत् ॥

उत्तरयोरिति। लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः। साधनाभिधानं चेति। तदानिष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्यते। स्वर इति। चित्करणं तु निघ्नानादित्यादौ सावकाशम्। उपग्रहस्येति। आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः। अन्यथा परस्मैपदिभ्यश्शानश् न स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृन्॥ तृन्विधावृत्विति। अत्राच्छील्यार्थमिदम्। प्रशास्तेति। तृजेवभवति। तृंस्तु चौ शास्त्रित्सदादिभ्यः संज्ञायांचानिटाविस्यनेना स्व
रेचविशेषः। तृनितादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरो भवति। तृचिकृत्स्वरः। नवेति। नयतेस्तुषुकिगुणोनस्यात्। नेषतेस्तु

तृन्॥ तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य॥ तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्। होता पोता। अनुपसर्गस्येति
किमर्थम्। प्रशास्ता प्रतिहर्ता। नयतेः षुक्॥ नयतेः षुग्वक्तव्यः। तृंश्च प्रत्ययोवक्तव्यः। नेष्टा। नवाधात्वन्यत्वात्। नवा
वक्तव्यः। किंकारणम्। धात्वन्यत्वात्। धात्वन्तरं नेषतिः। कथंज्ञायते। नेषतु नेष्टादितिदर्शनात्। नेषतु नेष्टादितिहि
प्रयोगोदृश्यते। इन्द्रोवस्तेन नेषतु। ग्रावो नेष्टात्। त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वंच॥ त्विषेर्देवतायांतृ
न्वक्तव्यः। अकारश्चोपधाया अनिट्त्वंचवक्तव्यम्। त्वष्टा। किंपुनरिदंत्विषेरेवानिट्त्वम्। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तंय
च्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैषशेषोनिट्त्वंचेति। क्षदेश्चयुक्ते॥ क्षदेश्चयुक्ते तृन्वक्तव्यः। क्षत्ता। छन्दसितृच्च॥ छन्दसितृच्चं
श्चवक्तव्यः। क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः। क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः॥ ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः॥ क्नोःकित्त्वेस्थईकारप्रतिषेधः॥ क्नोःकित्त्वे
स्थईकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। स्थास्नुरिति। घुमास्थेतीत्वंप्राप्नोति। एवंतर्ह्यकित्करिष्यते। अकितिगुणप्रतिषेधः।
यद्यकित्क्रियते गुणप्रतिषेधोवक्तव्यः। जिष्णुरिति। भुवइट्प्रतिषेधश्च॥ भुवइट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किंचान्यत्।
गुणप्रतिषेधश्च। भूष्णुरिति। अस्तुतर्हिकित्। ननुचोक्तम्। क्नोःकित्त्वेस्थईकारप्रतिषेधइति। नैषदोषः। स्थादंशि
भ्यांस्नुश्छन्दसि॥ स्थादंशिभ्यांस्नुश्छन्दसि वक्तव्यः। स्थास्नु जङ्गमं दङ्क्ष्णवः पशवइति। सइदानीं स्थःस्नुरविशेषे
णविधास्यते। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तम्। स्नोःकित्त्वेस्थईकारप्रतिषेधइति। एवं
तर्हिगित्करिष्यते। स्नोर्गित्त्वान्नस्थईकारः। स्नोर्गित्त्वात्स्थईकारोनभविष्यति। किंकारणम्। कूङितोरीत्व
शासनात्। कूङितोर्हीत्वंशिष्यते। इहतर्हिजिष्णुरितिगुणःप्राप्नोति। गुणाभावस्त्रिषुस्मार्यः। गुणाभावस्त्रिषुस्म
र्तव्यः। गितिकितिङितिचेति। तदकारग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। क्रियतेन्यासएव ॥

ऋत्विजित्। निवक्ष्यमाणादनिड्वचनात्सर्वोपसंख्यानेशेषादिड्भावः। नेत्याहेति। त्विषेःस्वतएवानिट्त्वादितिभावः॥ ग्ला॰
जि॥ क्स्नुरितिश्रवणात्कित्त्वंनिश्चित्याह। क्नोःकित्वइति। एवंतर्हीति। गकारस्यचर्त्वेननिर्देशोव्याख्यास्यतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ककार इति। परभूत इत्यर्थः। एतच्चलस्य मूलाद्व्याख्यानाल्लभ्यते। सौत्र इति। तेन असिद्धत्वाभावात् त्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः। असंहितयेति। संहितायामुत्वविधानात्। इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति॥ शमित्य॥ घिनुणयमिति।

ककारेगकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते क्क्ङि तिचेति। इह तर्हि भूसुरिति स्थुकः किती तीट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति। श्र्युको निट् त्वंगकोरितोः श्र्युको निट् त्वंगकारककारयोरितोरिति वक्तव्यम्। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ककारेगकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते श्र्युकः क्किती ति। यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा संहितया निर्देशः करिष्यते। श्र्युकः क्कितीति। स्लोर्गित्वान्नस्य ईकारः कृङि तोरीत्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्यार्थः श्र्युको निट् त्वंगकोरितोरिति। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ घिनण् एवं वक्तव्यः। घिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति उगिदचां सर्वनामस्थान इति नुम्प्रसज्येत॥ नैष दोषः। झल्ग्रहणं चोदयिष्यते। इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनीतरा। उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। तस्माद्घिनुण् एवं वक्तव्यः। इष्यत एव ह्रस्वत्वम्। घिनुणकर्मकाणाम्। घिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। संपृणक्ति शाकमिति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। शमित्यष्टाभ्यः॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्॥ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्विधीयते। नण्वुलैव सिद्धम्। नह्यस्ति विशेषः। निन्दादिभ्यो वुञो वा ण्वुलो वा। तदेव रूपं स एव स्वरः वुञमनेकाचः। वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति। असूयकः। अथ ये त्रैकाचः पठ्यन्ते। तेषां ग्रहणं किमर्थम्। न तेषां ण्वुलैव सिद्धम्। न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। वासरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुल्प्रतिषेधार्थम्। निन्दादिभ्यो ण्वुल्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न भवतीति। तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके। अथवा एके मन्यन्ते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति। निन्द ॥

उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्तस्योच्चारणार्थत्वं न स्यादिति भावः। इष्यत इति। विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम्॥ निन्द॥ वुञमनेकाच इति। जातौ बहुवचनम्। असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात्। तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति। प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते न तु ण्वुलभावार्थमेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 जुचङ्क्रु॥ पदिग्रहणमिति। नचसकर्मकार्थंपदिग्रहणमनभिधानाद्रु अनेनसकर्मकादविधानात्॥ स्तुदि॥ शपिकृतइति। तुरुस्तु
शम्यमइत्यतस्तत्रसार्वधातुकग्रहणमनुवर्ततेनतुतिङ्ग्रहणमितिभावः ॥ एवंतर्हीति। न
नुलुशिसतिलकारस्येत्संज्ञाप्राप्नोतिश्रद्दालुश्चनसिध्यतिश्रद्धधुरितिप्राप्नोतीत्याह। नैषदोषः। यादित्वादित्संज्ञानभविष्यति। यकारश्च

जुचङ्क्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्चहलादेरितिसिद्धत्वात्। पदि
ग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। अनुदात्तेतश्चहलादेरितिसिद्धत्वात्। अनुदात्तेतश्चहलादेरित्येवात्रयुच्सिद्धः। न
सिध्यति। अयंपदेरुकञ्विधीयते। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्यउकञ्इतिसविशेषविहितःसामा
न्यविहितंयुचंबाधेत। वासरूपन्यायेनयुजपिभविष्यति। असरूपनिवृत्त्यर्थंतु। असरूपनिवृत्त्यर्थंतर्हिपदिग्र
हणंक्रियते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषुताच्छीलिकावासरूपेणनभवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। सृघसिदप
दोस्मरश्चेतिदीपिग्रहणमनर्थकम्। अयंदीपेरोविधीयते। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरइतिसविशेषविहितः
सामान्यविहितंयुचंबाधिष्यते। एवंतर्हिसिद्धेसतियद्दीपिग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःभवतियुचोरेणस
मावेशइति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। कम्राकन्याकमनाकन्येत्येतत्सिद्धंभवति॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनि
द्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच्॥ किमर्थमालुच्विधीयतेनलुशेवोच्येत। कारूपसिद्धिः। स्पृहयालुःदयालुःशपिकृते
अतोदीर्घोयञीतिदीर्घोभविष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतिय दालुचंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योप्ययंभव
तीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। आलुचिशीङोग्रहणंचोदयिष्यतितन्नकर्तव्यंभवति। आलुचिशीङ्ग्र
हणम्। आलुचिशीङ्ग्रहणंकर्तव्यम्। शयालुः॥ स्पृहिगृहि ॥

लुत्तनिर्दिष्टः। प्रयोजनाभावाद्वा। नह्यत्रलित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोस्ति। उभयत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्व।
स्यभावात्। श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषयेदधात्यर्थेवर्तमानस्यधेटोभविष्यति। ननुशिदाश्रयोशितोलात्
प्रतिषेधःप्राप्नोति। एवंतर्हिश्रद्धाआश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषाद्दात्वंभविष्यति। अथवादधातेरेवसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति
द्विर्वचनंनप्रवर्तिष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदृगा॥ दकारो मुखसुखार्थः संदेहार्थो वा। तकारे तु सति तादपि परस्तपर इत्यृकारस्य तपरत्वादृकारग्रहणं न स्यात्। ऋकारगुण
निषेधार्थश्च। किकिनोः कित्वादृकारनिर्देशावसायः। सासहीति। पापतीति निपातनाद्यङि नीगभावः। विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामा
ण्यात्। तेनाप्युक्तं तान्येवोदाहरणानीति। अथ लिड्वद्भावे किकिनोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति। तथा चात्मनेपदिभ्यो देङ् दङादि
भ्यो न प्राप्नुतः। नैष दोषः। लादेशानां परस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य। भावकर्मकर्तृ‾षु तर्हि लिड्वत् किकिनौ प्राप्नुतः। एषोप्यदोषः। उ

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च॥ किमर्थं किकिनोः कित्त्वं क्रियते। न असंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम्। किकिनोः
कित्वम् ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम्। किकिनोः कित्करणं क्रियते। ऋकारस्य गुणप्रतिषेधार्थम्। अयमृकारान्तानां
लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते ऋच्छत्यृतामिति। स यथेह भवति तेरतुस्तेरुरिति। एवं मित्रावरुणौ ततुरिः दू
रे अध्वा जगुरिरिति अत्रापि प्रसज्येत। पुनः कित्करणात् प्रतिषेध एव भवति। उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्।
उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ। किं प्रयोजनम्। सदादिभ्यो दर्शनात्। सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते। सद्मि नि रमि नमि विवि
चीनाम्। सेदिः मेनिः रेमिः नेमिश्चक्रमिवाभवत्। विविचिं रत्नधातमम्। भाषायां धाजकृसृजनिनमिभ्यः॥ भाषायां धा
ञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। धाञ्। दधिः। कृ। चक्रिः। सृ। सस्रिः। जनि। जज्ञिः। नमि। नेमिः। सासहिवावहि
चाचलिपापतीनां निपातनम्॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम्। वृषा सहमानं सासहिः। वावहिः
चाचलिः पापतिः। अपर आह। सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। तान्येवोदाहरणानि॥ भियः क्रु
क्लुकनौ॥ भियः क्रुकन्नपि वक्तव्यः। भीरुकः॥ अन्येभ्योपि दृश्यते॥ किमर्थमिदमुच्यते। नक्किप् चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव
सिद्धम्। क्विब्विधिरनुपपदार्थः। अनुपपदार्थोयमारम्भः। पचेः पक्। भिदेः भित्। छिदेः छित्। अथ योत्र सोपपदस्तस्य ग्र
हणं किमर्थम्। न तेनैव सिद्धम्। न सिध्यति। इह केचिदाक्केरिति सूत्रं पठन्ति। केचित् प्राक् क्केरिति।

स्यन्नयोः कार्यातिदेशादुत्पत्तिश्च कर्तरि क्त इत्यनेनास्यैकवाक्यत्वात् कर्तरि तयोर्भवति। वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति भूतकालता
पि विरोधान्नातिदिश्यते। स्वरूपाबाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्त इति क्वसुकानचावपि किकिनोर्न भवतः॥ अन्येभ्योपि॥ क्विब्विधिरिति।
क्विप् क्वेत्यत्र सुप्युपसर्गेपीति च वर्तत इति भावः। अथेति। पूर्वसूत्रे ग्रावस्तु शब्द इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आङ्के रिति। अभिविधावाकारः। दीर्घवचनसामर्थ्यादिति। दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानाद्वचिप्रच्छ्योरचो दीर्घत्वेन आश्रितत्वात्तत्रकृते सं
प्रसारणे पूर्वैकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। नस्यादिति। संभावने लिङ्। पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्पुनर्दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः॥ दि

तन्नये आङ्के रिति पठन्ति तैः क्विब्याख्यास्प्रो भवति। तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विब्यथास्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। य एवा
सावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति। अन्यत्र च न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते सवि
शेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विबपि भविष्यति। न सिध्यति। इहेदानीमेव ह्युक्तं तच्छी
लादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। क्विबपि तृजादिः। वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च॥ व
चिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां क्विब्दीर्घत्वं च वक्तव्यम्। वचि वाक्। प्रच्छि शब्दप्राट्। आयतस्तु आयतस्तूः।
कटप्रु कटप्रूः। जु जूः। श्रि श्रीः। अपर आह। वचिप्रच्छ्योरसंप्रसारणं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
दीर्घवचनसामर्थ्यात्संप्रसारणं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्य
म्। परत्वात्संप्रसारणम्। अन्तरङ्गं दीर्घत्वम्। का अन्तरङ्गता। प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्य
ये संप्रसारणम्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते संप्रसारणम्। संप्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात्।
तस्मात्सुष्ठुच्यते। दीर्घवचनसामर्थ्यात्संप्रसारणं न भवतीति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे
चेति वक्तव्यम्। दिद्युत्। गमि। जगत्। जुहोतेर्दीर्घश्च। जुहूः। दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप् चेति वक्तव्यम्। दद्दत्। जुहूर्जुहो
तेर्ह्वयतेर्वा। दद्दत्। दृणातेर्दीर्यतेर्वा। जूः ज्वरतेर्जीयतेर्वा। ध्यायतेः संप्रसारणं च ध्यायतेः संप्रसारणं च क्विप् च वक्त
व्यः। धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा॥ अन्येभ्यो॥ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधि
तुक्प्रतिषेधार्थम्॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम्।
धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात्। मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्युवङादेशो माभूत्। इह च मित
द्रु। मितद्रौ। नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधो माभूत्। तुग्विधि। मितद्रुः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्माभूदिति॥

द्युदिति। द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। जगदिति। गमः क्वाविति मलोपः। जुहूरिति। दीर्घे समुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्याऽच्प
रिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाद्जुहोतेरेवाजन्तत्वसंभवाद्भवतीति प्रसङ्गः। किं प्रयोजनमिति। क्विपा सिद्धिमन्यमानस्य प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंप्रयोजनमितिक्विपासिद्धिंमन्यमानस्यप्रश्नः॥ मतिबुद्धि॥ क्तस्समत्याद्यर्थेभ्यः परस्यभूतविषयतापिवर्तमानविषय
तयातक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाध्यते।ज्ञातमितितुभूतेपिभवति।तेनेत्यधिकारात्तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधाना
त्।वर्तमानेहिक्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठ्याभाव्यम्॥ इतिभाष्यप्रदीपेतृतीयस्यद्वितीयेतृतीयमाह्निकम्॥ उणादयोबहु
लम्॥ बहुलवचनमिति।उणादयइत्येवसूत्रमुणादीनांशास्त्रान्तरपठितानांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः।बाहुलकमि
ति।प्रकृतेरितिजातावेकवचनम्।तनुशब्दोऽत्रवृत्तिविषयेगुणमात्रवचनः प्रकृतीनांतानवंदृष्ट्वाबाहुलकंबहुलशब्दप्रवृ

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ शीलितोरक्षितः क्षान्तआक्रुष्टोजुष्टइत्यपि। रुष्टश्चरुषितश्चोभावभिव्याहृतइत्य
पि॥ हृष्टतुष्टौतथाकान्तस्तथोभौसंयतोद्यतौ। कष्टंभविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः॥ नम्रियन्तेअमृ
ताः ॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपादेतृतीयमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः ॥ उणादयोबहुलम्॥ बहुलवच
नंकिमर्थम्।बाहुलकंप्रकृतेस्तनुदृष्टेः।तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यउणादयोदृश्यन्तेनसर्वाभ्योदृश्यन्तेप्रायसमुच्च
यनादपितेषाम्।प्रायेणखल्वपितेसमुच्चितानसर्वेसमुच्चिताः।कार्यसशेषविधेश्चतदुक्तम्।कार्याणिखल्व
पिसशेषाणिकृतानिनसर्वाणिलक्षणेनपरिसमाप्तानि।किंपुनः कारणंतन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यउणादयोदृ
श्यन्तेनसर्वाभ्यः।किंचकारणंप्रायेणसमुच्चितानसर्वेसमुच्चिताः किंचकारणंकार्याणिसशेषाणि
कृतानिनपुनः सर्वाणिलक्षणेनपरिसमाप्तानि।नैगमरूढिभवंहिसुसाधु ॥

तिनिमित्तंबहूर्थादानमुक्तम्।तेनापठिताभ्योपिप्रकृतिभ्यउणादयोभवन्ति।यथाह।षेरुलच्शाकेरपिभवतिशङ्कुलेति त
थातेषामुणादीनांप्रायेणसमुच्चयनंकृतंनतुसाकल्येनेतिबहुलवचनादविहिताअपिभवन्ति।यथार्त्तेः फिडफिड्डौभ
वतः ऋफिडऋफिड्डइति।सशेषाणिचकार्याणिउणादिषुविहितानिनतुनिःशेषाणि। बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि
भवन्तितेनषण्डइत्यत्रसत्वाभावः सकारस्यवाषत्वंभवति।किंपुनरिति।यावत्यः प्रकृतयःयावन्तश्चप्रत्ययाः यावन्ति
चकार्याणितावन्त्येवभवन्त्वितिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैगमेति।निगमश्छन्दस्तत्रभवइत्यण्।अयनादिभ्य इत्यण्।रूढिःप्रसिद्धिस्तत्रभवासंज्ञाशब्दाइत्यर्थः।तेषुचसाधवोयथा
स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वंप्रकृत्यादीनामुच्यते।अपरिपूर्णानांहिपूर्णत्वंबहुलग्रहणेनक्रियतइतिनैगमरूढिभवानांव्याकर
णेऽस्मिन्व्युत्पादनादसंदिग्धसाधुत्वमवगम्यतइत्यर्थः।अन्यैराचार्यैःशब्दानांप्रकृत्यादिविभागेनव्युत्पादनमभ्युप गतमित्याह
नामेति।तोकमित्यपत्यमित्यर्थः।यन्नेति।पदमर्थःप्रयोजनंयस्यव्युत्पाद्यत्वेनसयदार्थःप्रकृत्यादिविशेषश्चासौपदार्थस्तस्माद्य

नैगमाश्चरूढिशब्दाश्चअवैदिकास्तेषुसाधवःकथंस्युः।नामचधातुजमाहनिरुक्ते।नामखल्वपिधातुजमेवा
हुःनैरुक्ताः।व्याकरणेशकटस्यचतोकम्।वैयाकरणानांचशाकटायनआहधातुजंनामेति।अथयस्यवि
शेषपदार्थोनसमुत्थितःकथंतत्रभवितव्यम्।यन्नविशेषपदार्थसमुत्थंप्रत्ययतःप्रकृतेश्चतदूह्यम्।प्रकृतिं
दृष्ट्वाप्रत्ययऊहितव्यः।प्रत्ययंदृष्ट्वाप्रकृतिरूहितव्या।संज्ञासुधातुरूपाणिप्रत्ययाश्चततःपरे।कार्याद्विद्यादनूब
न्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु।भविष्यतिगम्यादयः॥भविष्यतीत्यनद्यतनउपसंख्यानम्।भविष्यतीत्यनद्यतनउपसंख्या
नंकर्तव्यम्।श्वोग्रामंगमी॥किंपुनःकारणंनसिध्यति।लृटायंनिर्देशःक्रियते।लृडानद्यतनेलुटाबाध्यते।तेनलृटएव
विषयेएतेप्रत्ययाःस्युःलुटोविषयेनस्युः।इतरेतराश्रयंचभवति।काइतरेतराश्रयता।भविष्यत्कालेनअयंनिर्देशः
क्रियतेनिर्देशोत्तरकालाचभविष्यत्कालता।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते।उक्तंवा॥कि
मुक्तम्।एकंतावदुक्तंनचाऽपवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतनेहितयोर्विधानमिति ॥

न्नसमुत्थितंविशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेनव्युत्पादितमित्यर्थः।प्रकृतिमिति।प्रसिद्धांमर्त्यादिकामित्यर्थः।प्रत्ययइति।फिडादिकः
प्रत्ययंचेति।प्रत्ययत्वेनप्रसिद्धमित्यर्थः।तेनहृषेरुलजितिप्रत्ययंदृष्ट्वाशकिप्रकृतिरूह्यते।तेनसिद्धंशङ्कुलेति।नसर्वत्रऊहःकर्तव्यः
।किंतर्हिसाधुत्वेनाभिमतासुसंज्ञासुस्थितिंप्रदर्शयति।संज्ञास्विति।भविष्यति॥अनद्यतनइति।भविष्यच्छब्दोभविष्यन्मात्रेव
र्ततेनतुतद्विशेषेनद्यतनेतस्यलुड्विषयत्वात्।ततश्चगम्यादयोभविष्यच्छब्दार्थेव्याख्यायमानाअनद्यतनेनसिध्यन्तीतिवा
र्तिकारम्भः।इतरेतराश्रयंचेति।एतद्भूतइत्यत्रव्याख्यातंततएवावधारणीयम्।नचेति।विशेषेयत्सामान्यमस्तितदाश्रयेण
गम्यादयःप्रयुज्यन्तइत्यर्थः।विशेषविवक्षायांचापवादविप्रतिषेधाल्लुडेवभवतिश्वोगन्ताग्राममिति।वासरूपवचनाल्लुडपि
भवति।तेनगमिष्यतिभविष्यतीत्यादयःप्रयोगाउपपद्यन्ते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यावत्पचतीति। सतिभविष्यदधिकारेभविष्यत्येवयावत्पुराशब्दयोगेलटःसाधुत्वंभविष्यति। भविष्यत्कालेनवर्तमानकालस्यबाधनादसतिभविष्यदधिकारेभूतेपिसाधुत्वंलटःस्यात्। शब्दोपातकालेविशेषविधानाभावेवर्तमानकालस्यबाधोनस्यात्। लिप्स्य

अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति। अव्ययवताशब्देननिर्देशःकर्तव्यः। अवर्तमानेभूतइति। सतथानिर्देशःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। अव्ययमेषभविष्यतिशब्दः। नैषभवतेर्लृट्। कथमव्ययसंज्ञा। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञा। निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापिभवतेर्लृट्एवमप्यव्ययमेव। कथम्। नव्येतीत्यव्ययमिति। क्वपुनर्नव्येति। एतौकालविशेषौभूतवर्तमानौस्वभावतोभविष्यत्येववर्तेते। यदितर्हिनव्येतीत्यव्ययमिति। नवातद्विधानस्यान्यत्राभावात्। नवाभविष्यदधिकारेणार्थः। किंकारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। येपिह्येतेइतउत्तरंप्रत्ययाःशिष्यन्तेएतेप्येतौकालविशेषौनवियन्तिभूतवर्तमानौस्वभावतोभविष्यत्येववर्तन्ते। अतउत्तरंपठति। भविष्यदधिकारस्यप्रयोजनंयावत्पचतिपुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्॥ यावत्पुरादिषुलङ्विधिर्लुटःपूर्वविप्रतिषिद्धम्। यावत्पुरादिषुलङ्विधिर्भवतिलुटःपूर्वविप्रतिषेधेन। यावत्पुरानिपातयोर्लड्भवतीत्यस्यावकाशः। यावद्भुङ्क्ते। पुराभुङ्क्ते। लुटोवकाशःश्वःकर्ताश्वोभोक्ता। इहोभयंप्राप्नोति। यावत्श्वोभुङ्क्ते। पुराश्वोभुङ्क्ते। लड्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। अनद्यतनेलुडित्यत्रयावत्पुरानिपातयोर्लडित्येतदनुवर्तिष्यते। लिप्स्यमानसिद्धौच॥ किमर्थमिदमुच्यते। नलिप्स्यमानसिद्धिरपिलिप्सैव। तत्रकिंवृत्तेलिप्सायामित्येवसिद्धम्। अकिंवृत्तार्थोयमारम्भः। योभवतामोदनंददातिसस्वर्गंलोकंगच्छति। योभवता[illegible]मो दनंदास्यतिसस्वर्गंलोकंगमिष्यति॥ तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायाम्। किमर्थंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांण्वुल्विधीयतेनअविशेषेणविहितःण्वुल्सक्रियायांचोपपदेक्रियार्थायामन्यत्रचभविष्यति। ण्वुलिसकर्मकग्रहणंचोदितम्। अकर्मकार्थोयमारम्भः। आसकोव्रजति। शायकोव्रजतीति। प्रत्याख्यातंतत्। नवाधातुमात्राद्दर्शनाद्ण्वुलइति। एवंतर्हितृजादिषुवर्तमानकालोपादानंचोदितम्। अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः। तदपिप्रत्याख्यातम्। नवाकालमात्रेदर्शनादन्येषामिति ॥

मान॥ अकिंवृत्तार्थइति। पूर्वत्रतुकिंवृत्तग्रहणंलिप्स्यमानसिद्धिरहितायांलिप्सायामकिंवृत्तेलङ्निवृत्त्यर्थम्॥ तुमुन् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अकेनोरिति। सतिभविष्यत्कालेण्वुल्विधीतदनुवादेनषष्ठीनिषेधोविधातुंशक्यतेनान्यथेतिभावः। लप्स्यन्तेस्येति। याजकशब्दो
भविष्यतिवर्त्ततेयस्मात्तेतंयाजयिष्यन्तिनतुतेयाजितवन्तः तत्रभविष्यदधिकारविधानाभावादस्येतिषष्ठीनप्रतिषिध्यते। अस्य
याजकादिति। एतद्भाष्यस्थयएनमिति। कस्तर्हिभूतकालइति। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्यभूतकालविषयत्वमितिभावः।
धातुसंबन्धइति। याजकत्वस्यैवभविष्यत्वंप्रतीयतइत्यर्थः। संबन्धादिति। भावियाजकत्वादिकमारोप्यतथाभिधानादित्यर्थः। तृजा

इदंतर्हिप्रयोजनम्। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्रषष्ठ्याःप्रतिषेधउक्तःसयथास्यात्। एतदपिनास्तिप्रयोज
नम्। यएवासावविशेषेणविहितःसयदाभविष्यतितदास्यप्रतिषेधोभविष्यति। एवंतर्हिभविष्यदधिकारविहित
स्यप्रतिषेधोयथास्यात्इहमाभूत्। अङ्ग यजतांलप्स्यन्तेऽस्ययाजकाः यएनंयाजयिष्यन्तीति। नैषभविष्यत्कालः।
कस्तर्हि। भूतकालः। कथंतर्हिभविष्यत्कालतागम्यते। धातुसंबन्धेप्रत्ययाइति। यस्तर्हिनधातुसंबन्धः। इमेऽस्य
याजकाइमेस्यलावकाइति। एषोपिभूतकालः। कथंतर्हिभविष्यत्कालतागम्यतेधातुसंबन्धात्। सचतावत्तै
र्याजितोभवति। तस्यचतावत्तैर्यवाअलूनाभवन्ति। उच्यतेचाइदंतर्हिप्रयोजनम्। अयंक्रियायामुपपदेक्रि
यार्थायांतुमुन्विधीयतेसविशेषविहितःसामान्यविहितंण्वुलंबाधेत। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। भावेतुमुन्वि
धीयतेकर्त्तरिण्वुल्तत्रकःप्रसङ्गोयद्भावेविहितस्तुमुन्कर्त्तरिण्वुलंबाधेत। लृट्तर्हिबाधेत। वासरूपेणण्वु
लपिभविष्यति। अतउत्तरंपठति। ण्वुलःक्रियार्थोपपदस्यपुनर्विधानंतृजादिप्रतिषेधार्थम्। ण्वुलःक्रियार्थो
पपदस्यपुनर्विधानंक्रियते। ज्ञापनार्थम्। किंज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। क्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवा
सरूपेणतृजादयोनभवन्तीति। ण्वुलपितृजादिः। तुमन्ण्वुलौ। भाववचनाश्च॥ किमर्थमिदमुच्यतेनअविशेषे
णभावेयेप्रत्ययाविहितास्तेक्रियायामुपपदेक्रियार्थायाम्। अन्यत्रचभविष्यन्ति ॥

दिप्रतिषेधार्थमिति। तेनकर्त्ताव्रजतिविक्षिपोव्रजतीत्यादिनप्रयुज्यतइत्यर्थः। भावव॥ प्रतिपदविध्यर्थमिति। ज्ञापकेननिराकृ
तानांपुनःप्रतिपदंसाक्षाद्विधानार्थोयोगइत्यर्थः। यथाविहिताइति। येनप्रकारेणविहितायथाविहिताइत्यसमस्तंपदद्वयम्। अथ
वायथाविहितंविधानंयेषांतेयथाविहिताइतिबहुव्रीहिः। अव्ययीभावेतुयथाविहितमितिस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनग्रहणमिति। वचनानांग्रहणेनलोकप्रसिद्धंवाचकत्वमवगम्यतद्व्यत्यसामञ्जस्यंनभवति॥ अण्कर्म॥ कथंपुनरिति। अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्यलाघवादुत्सर्गविषयएवण्वुलंबाधित्वाण्स्यात्। काण्डलावोव्रजतीति। तथाचापवादविषयेनस्यादि

अतउत्तरंपठतिभाववचनानांयथाविहितानांप्रतिपदविध्यर्थम्। भाववचनानांचयथाविहितानांप्रतिपदविध्यर्थोयमारम्भः। इदानीमेवह्युक्तंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणतृजादयोनभवन्तीति। भाववचनाश्चापितृजादयः। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। यथाविहितादितितुवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। इहयाभ्यःप्रकृतिभ्यःयेनविशेषेणभावेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषेणक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांयथास्युःव्यतिकरोमाभूदिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। इहभावेप्रत्ययाभवन्तीतीयतासिद्धम्। सोयमेवंसिद्धेसतियद्वचनग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंवाचकायथास्युरिति। यदिचयाभ्यःप्रकृतिभ्यःयेनविशेषेणभावेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनविशेषेणक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामपिभवन्तिततोमीवाचकाःकृताःस्युः। अथहिधातुमात्राद्वास्युःप्रत्ययमात्रंवास्यात्ततोनामीवाचकाःकृताःस्युः॥ अण्कर्मणिच॥ किमर्थमिदमुच्यते नअविशेषेणकर्मण्यणित्यण्कर्मणिविहितःसक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामन्यत्रचभविष्यति। अणःपुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। अणःपुनर्वचनंक्रियतेअपवादविषयेनिवृत्तिर्यथास्यात्। गोदायोव्रजतिकम्बलदायोव्रजतीति। किमुच्यतेअपवादविषयेअनिवृत्त्यर्थमितिनपुनरुत्सर्गविषयेप्रतिपदविध्यर्थंस्यात्। इदानीमेवह्युक्तंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणतृजादयोनभवन्तीति। अण्चापितृजादिः। एवंतर्ह्युभयमनेनक्रियते। अपवादविषयेचानिवृत्तिः। उत्सर्गविषयेचप्रतिपदविधिः। कथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। कर्मग्रहणसामर्थ्यात्। कथंपुनरन्तरेणकर्मग्रहणंकर्मण्यण्लभ्यः। वचनग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। अपर्यायेणेतितुवक्तव्यम् ॥

तिप्रश्नः। वचनग्रहणमपीति। ततश्चवचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽणिसिद्धेपुनःकर्मग्रहणंकर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेप्यण्सिद्धोभवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कदाचिदिति। वचनं तु भविष्यति काले पवादबाधनार्थं स्यादिति भावः। एवमपीति। ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्येकं चेति। कर्मणि क्रियायामिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसद्भावादित्यर्थः॥ लृट् शेषे च॥ शेषग्रहणमिति। क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः। लृटीति। अयंभावः। लडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्। शेषग्रह

कदाचिदण् कर्मणि स्यात्कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते अण् कर्मणि च। किं च अन्यत् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति। चेनैव संनियोगः करिष्यते। प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति। लृट् शेषे च॥ शेषग्रहणं किमर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्। अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात्। अविशेषेण हि विधाने लृटोऽभावः स्यात्। हरिष्यामीति व्रजति। करिष्यामीति व्रजति। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। लृट् चापि तृजादिः। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृण्निर्भज्यते। किं कारणम्। अक्रियार्थोपपदत्वात्। शेष इत्युच्यते। शेषश्च कः। यदन्यत् क्रियायाः क्रियार्थायाः। एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् लृट् शेषे च। करिष्यति हरिष्यतीति। क्व च। क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। स तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथम्। इह लङ् भवतीत्ययत्नसिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। लृट्। लृड् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। ततः शेषे। शेषे च लृड् भवतीति॥ लृट् शेषे च॥

णात्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयत इति तत्रापि लृट् सिध्यति शेषे च विषये साधीयस्त्विति। विपर्ययसाधनं प्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः। एवं तर्हीति। चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्क्रियायामप्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः। इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह। स तर्हीति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लृटः सद्वा॥ सद्विधिरिति। अप्रथमासमानाधिकरणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति संबोधनं लक्षणं हेतुश्चक्रियाया गृह्यते। अनद्य॥ एवं चेति। भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्त्तनात्तन्त्रेण एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः। भविष्यन्त्यर्थ इति। भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लृङुच्यते। अनद्यतन इति। प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति

लृटः सद्वा॥ सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे॥ सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम्। पश्यन्तं पश्य। पश्यमाणं पश्य। क्व तर्हीदानीं विभाषा। प्रथमासमानाधिकरणे। पश्यन्पश्यति। पश्यमाणः पश्यते॥ अनद्यतने लुट्॥ योगविभागः कर्तव्यः। अनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः। श्वोग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। ततः लुट्। लुड्भवत्यनद्यतने। श्वः कर्ता। श्वोध्येता। केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञा बुच्येते। एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति। यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति। परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थ इति वक्तव्यम्। इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति। अयं तु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति। कालप्रकर्षात्तूपमानम्। कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति। गन्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति। अध्येतेवायमध्येता नायमध्येष्यते। नवैति ङन्ते नोपमानमस्ति। एवं तर्ह्यनद्यतनवदनद्यतन इति। अनद्यतने॥ पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ स्पृश उपतापे। स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कम्बलस्पर्श इति॥ पदरु॥ सृ स्थिरे॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम्। अतिसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। बले। शालसारः। खदिरसारः॥ सृ स्थिरे॥ भावे॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः। भूतौ भवने भाव इति। किं प्रयोजनम्। सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥

पदरुज॥ स्पृश उपताप इति। उपतापो रोगः। स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः। अन्यत्र पचाद्यज् भवति। स्वरे विशेषः॥ सृ स्थिरे॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते। व्याधीति। अस्थिरार्थं वचनम्॥ भावे॥ सर्वलिङ्ग इति। लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुल्लिङ्गेनेति। ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भावइतिसामानाधिकरण्येन संबन्धस्यासंभवात्स्त्रियामकर्तरि च कारके क्तिन्प्रत्ययः स्यात्। भावे तु पुंसि। एवं नपुंसके भावेक्त इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्तरिक्तः स्यात्। भावे तु पुंसि। द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्ययानस्युरित्यर्थः। नान्तरेति। सत्वभूतौ यौ विना लिङ्गसंख्यां चै निर्देष्टुं शक्य तदिति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते स च विनार्थे वर्तते। अन्तरे भवं अन्तरीयं तन्न नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वा

किंपुनः कारणं न सिध्यति। पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन च। तेन पुल्लिङ्ग एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालं आहरति। नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति। नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः॥ अथवाकृत्स्नस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः ॥

द्वाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वानलोपाभावः। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः॥ तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः। द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम्। कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः। एवमिहापीति। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः प्रयोगे च सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः। अथवेति। याकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं शाबलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्त इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यश्चात्रेति। भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः। भूतिर्भवनमित्यपि याकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भाव विशेष एव भाव सामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसंबन्ध्याश्रयं परस्परमबाधेनव्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेषरूपताभावशब्दस्य वाच्यं च सामान्यम्। तदुक्तं हरिणा। आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते। संबन्धिभेदाद्धीत्वात्सविधिः पक्तिभावयोरिति। भवतौ यदिति। भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः। तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह। प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम्। तदुक्तं हरिणा। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे

यश्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति नतद्भवतेः पचतिर्भवति। यश्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति। किं च पचतेर्भवतिर्भवति। सामान्यम्। किं च भवतेः पचतिर्भवति। विशेषः। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह। उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति। स गत्वा मातुलमभिवादयते। तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह। मातुलं भवानभिवादयतामिति। स गत्वा उपाध्यायमभिवादयते। एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते॥ भावे॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ कारकग्रहणं किमर्थम्। कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। कारकग्रहणं क्रियते। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन्। एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः। स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

सघञादिष्वपि क्रमः। साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः सघञादिनिबन्धन इति। अकर्तरि॥ कारकग्रहणं किमर्थमिति। अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। प्रसज्यप्रतिषेधे पि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद्भावे च पूर्वसूत्रेणाविहितत्वात्संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धिनि कारक एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः। स्वार्थ इति। साध्यमानरूपः स्वार्थ इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विहितइति।भावेभेदमबुध्यमानआह॥आवाहइति।आवाहकन्यायाआनयनमुच्यते।विवाहस्तुनयनम्।तत्रापूर्वइति।अन्यथाभावेसंज्ञायामितिएकमेवयोगंकुर्यात्।योगविभागात्तुविध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः।अन्यइति।सत्त्वभावमापन्नइत्यर्थः।अ

विहितःप्रत्ययःस्वार्थेभावेघञिति।तेनातिप्रसक्तमितिकृत्वानियमोऽयंविज्ञायते।अकर्तरिसंज्ञायामेवेति।
अस्तिचेदानींकश्चित्संज्ञाभूतोभावोयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।आवाहोविवाहइति।कैमर्थ्यान्नियमोभवति।विधेयंनास्तीतिकृत्वा।इहचास्तिविधेयम्।किम्।अकर्तरिचकारकेसंज्ञायांघञ्विधेयः।तत्रापूर्वोविधिरस्तुनियमोऽस्त्विति।अपूर्वएवविधिर्भविष्यतिननियमः।तदेवतर्हिप्रयोजनंस्वार्थेमाभूवन्निति।ननुचोक्तं
विहितःप्रत्ययःस्वार्थेभावेघञितीति।अन्यःसभावोबाह्यःप्रकृत्यर्थात्।अनेनेदानीमभ्यन्तरे भावेस्यात्।कःपुनरनयोर्भावयोर्विशेषः।उक्तोभावभेदोभाष्ये।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः।नञ्युक्तमिवयुक्तंचान्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेतथाह्यर्थोगम्यते।तद्यथा।अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशंपुरुषमानयति।नासौलोष्ठमानीयकृतीभवति।एवमिहापिअकर्तरीतिकर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरिकर्तृसदृशेकार्यंविज्ञास्यते।किंचान्यदकर्तृकर्तृसदृशम्।कारकम्।उत्तरार्थंतर्हिकारकग्रहणंकर्तव्यम्।परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः।कारकेयथास्यात्।इहमाभूत्।एकातिलोच्छितिःद्वेप्रसृतीइति।घञनुक्रमणमजब्विषयेअवचनेहिस्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमितिवक्ष्यति।तन्नवक्तव्यंभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते।संज्ञाग्रहणानर्थक्यंचसर्वत्रघञोदर्शनात्।संज्ञाग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्।सर्वत्रघञोदर्शनात्।असंज्ञायामपिघञ्दृश्यते।कोभवतालाभोलब्धः
कोभवतादायोदत्तइति।यदिसंज्ञाग्रहणंनक्रियते।अतिप्रसङ्गोभवति।कृतःकटइत्यत्रकारःकटइतिप्राप्नोति।अतिप्रसङ्ग इतिचेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्यसिद्धम्।अतिप्रसङ्गइतिचेत्।तन्न।किंकारणम्।अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्यसिद्धम्।अभिधानलक्षणाःकृत्तद्धितसमासाः।अनभिधानान्नभविष्यन्ति॥अकर्तरिच ॥

नेनेति।साध्यमानरूपोधात्वाच्यआभ्यन्तरःउक्तइति।सार्वधातुकेयगित्यत्रभावभेदःप्रतिपादितः।उत्तरार्थमिति।तेनपरिमाणाख्यायां सर्वेभ्यइत्यनेनघञ्कारकेभवतिननुभावइतिएकातिलोच्छितिःद्वेप्रसृतीइत्यत्रभावेघञोप्रसङ्गादेतदर्थंघञनुक्रमणमित्यादिनवक्तव्यंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिमाणा॥ अजपोरपीति। अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ् बाधेत नापमिति भावः। द्वौ शूर्पनिष्पावाविति। यद्य
प्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः। सर्वग्रहण
मिति। बाध्यमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। एकः पाक इति। कर्मण्यपि घञ् भवतीति भावः॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात्। अजपोरपि विषये। एकस्तण्डुलनिश्चायः। द्वौ
शूर्पनिष्पावौ। सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। सर्वग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणाख्याया मि
तिसिद्धत्वात्। परिमाणाख्यायामित्येव घञ् सिद्धः। अजपोरपि विषये नार्थः सर्वग्रहणेन। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्॥
किम्। एकः पाको द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति। पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम्। न सिध्यति। संज्ञायामिति पूर्वो योगः। न चैषा संज्ञा।
प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम्। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः। अजपावपि संज्ञायामेव। यथाजातीयक उत्सर्गः
तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्। उत्तरार्थं तर्हि। इङश्च। सर्वेभ्योपि यथा स्यात्। ननु चायमिङ् एक एव
वण्ठरण्डाकल्पः। सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात्। उपेत्याधीयते तस्मादित्युपाध्यायः। अस्मिन्नधीयत इत्यध्यायः। अ
ध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्चेत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास ए
व। उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति। सर्वेभ्यो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। व
क्ष्यत्येतत् कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। एथकुग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम्।
तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं चेति। उत्तरार्थमेव तर्हि। अभिविधौ भाव
इनुण्। सर्वेभ्यो यथा स्यात्। सांराविणम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्ता
दिनिवृत्त्यर्थम्। एयकृतुग्रहणं बाधकबाधनार्थं न तु ल्युट इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रकृत्याश्रयो योपवादस्तस्य बा
धनं यथा स्यात्। अर्थाश्रयो योपवादस्तस्य बाधनं माभूदिति। एकातिलोच्छ्रितिः। द्वे प्रसृती इति॥

सर्वेभ्य इति। सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी तेनायमर्थो गृह्यत इति भावः। तेनाधिकरणे घं बाधित्वा घञ् भवति। प्रकृत्याश्रय इति। स
र्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादयमर्थो लभ्यत इति भावः। अर्थाश्रय इति। स्त्रियामित्यर्थनिर्दिष्टयक्तिनो विधानादर्थाश्रयत्वम्। ए
केति। ननु कारकानुवृत्त्याऽत्रभावे घञ् न भविष्यति। नैतदस्ति। उभयाधिकारात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 दारजारावितिः। णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्याश्रयात् वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते। तस्य हि अपरनिमित्तकत्वा
द्दारजारावितिः। णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्याश्रयात् वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते। तस्य हि अपरनिमित्तकत्वा
त् क्किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावात् जारशब्दः सिध्यति। करणे वेति। अण्यन्तयोरेव दृणातिजीर्यत्योः क
रणे घे प्राप्ते घञेवोच्यत इत्यर्थः॥ इ॰ङ॰स्थ॥ प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यम्। न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इतिमत्वा

घञनुक्रमणमजब्विषये। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादः विज्ञानमिति चोदयिष्यति। तन्न वक्तव्यं
भवति। घञनुक्रमणमजब्विषये। घञनुक्रमणमजब्विषय इति वक्तव्यम्। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्य
पवादविज्ञानम्। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत। एकातिलो च्छ्रितिः इ प्रुतीइति।
दारजारौ कर्तरि णिलुक् च॥ दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ। णिलुक् च वक्तव्यः। दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः।
करणे वा॥ करणे वा वक्तव्यौ। दीर्यन्ते तैर्दाराः। जीर्यन्ति तैर्जाराः। परिमाणा॥ इ॰ङ॰स्थ॥ इ॰ङ॰स्थेत्यपादाने स्त्रियामु
पसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्॥ इ॰ङ॰स्थेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः। उपेत्या
धीयतेऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया॥ शॄ वायुवर्णनिवृतेषु॥ शॄ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृतेषु घञ् वक्तव्यः। शारो
वायुः। शारो वर्णः। गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः। इ॰ङ॰स्थ॥ समि मुष्टौ॥ समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं प
रिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणाख्यायामिति सिद्ध
त्वात्। परिमाणाख्यायामित्येवात्र घञ् सिद्धः। अपरिमाणार्थं तु। अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः मल्लस्य संग्राहः। मु
ष्टिकस्य संग्राह इति। उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः। उद्ग्राभो निग्राभ इतीमौ शब्दौ छ
न्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः। उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्॥
स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यति
पाकार्थम्। इह मा भूत्। व्यतिपाको वर्तते ॥

हा इ॰ङ॰स्थेति। स्त्र्वाश्विति। ॠदोरबिति प्राप्ते वचनम्। शार इति। कर्मणि घञ्। अकृतनीशार इति। अकृताच्छाद न इत्यर्थः॥ समि मु
ष्टौ॥ परिमाणवाचि मुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः॥ अङ्गुलिसंनिवेशवाच्याश्रयणे न तु परिहारः॥ कर्म ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृथग्ग्रहणमिति। प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः। व्यतीक्षादिष्विति। अप्रत्ययाद् गुरोश्च हलद् ति अकारस्यापि बाधं प्रसङ्गादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन्न प्राप्नोति। व्यात्युक्षी च न सिध्यति। नैष दोषः। कृ त्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादर्थेष्टलाभप्रयोजनात्॥ अभिविधौ ॥ आवेकारक इति इयेपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावए वेनुण् भविष्यतीति मत्वाह। भावग्रहणमिति। नपुंसक इति। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्ता

अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम्। पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थं ये तस्य बाधका स्तद्बाधनार्थम्। किं प्रयोजनम्। व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम्। व्यावचोरी वर्तते। व्यावचर्ची वर्तते। तत्र व्यतीक्षादि षु दोषः। तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति। व्यतीक्षा वर्तते। व्यतीहा वर्तते। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणेन ञ्ग्रहणं णिज् ग्रहणं च। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत एव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः। स्त्रियां क्तिन्। ततः कर्मव्यतिहारे णच्। ततो णिचः। अभिविधौ भाव इनुण्। भावग्रहणं किमर्थम्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अभिवि धौ भावग्रहणं क्रियते। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसके लिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। अथ किमर्थं पृथग् ग्रहणं क्रियते। पृथग्ग्रहणं बाधनार्थम्। पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। न ल्युटः। ल्युटो बाधनं नेष्यते। संकूटनमित्येव भवति॥ एरच्॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम्। अज्विधौ भयस्यो पसंख्यानं कर्तव्यम्। भयम्। अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति। भयादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भयं व र्षम्। किं प्रयोजनम्। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। कल्यादिभ्यः प्रतिषेधः। क ल्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कल्यः। अर्थः मन्त्र इति। जवसवौ छन्दसि॥ जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ। ऊर्वोर स्तु मे जवः। अयं मे पञ्चौदनः सवः॥ एरच् ॥

दीन्। भावग्रहणात्त्वधिकविधानार्थात्तानपि बाधत इति भावः। अथेति। नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः। पृथ ग्ग्रहणमिति। वासरूपोऽस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यत इत्यर्थः॥ एरच्॥ व र्षमिति। वर्षणमित्यपि भवति॥ रषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात्। कल्प इति। ण्यन्तेभ्यो चि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। एरज ण्यन्तानामिति तु वचनमनार्षम्। जवसवाविति। अपि प्राप्तेऽज्विधिः स्वरे विशेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ९१ ग्रहवृ०॥ एषस्वरइति। मध्योदात्तत्वंकृत्स्वरेणभवति। वशिरण्योरिति। घञिप्राप्तेवचनम्। वशनंवशः। रणन्त्यस्मिन्निति रणः। घ ३ ३ १

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥ किमर्थंनिष्पूर्वाच्चिनोतेरब्विधीयते। नाचैवसिद्धम्। नह्यस्तिविशेषः। निष्पूर्वाच्चिनोतेरपोवाअचोवातदेवरूपंसएवास्यस्वरः। नसिध्यति। हस्तादानेचेरस्तेयइतिघञ्प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। अतउत्तरंपठति। अब्विधौनिश्चिग्रहणमनर्थकंस्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधात्। अब्विधौनिश्चिग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। स्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधात्। स्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधउच्यते। निष्पूर्वश्चिनोतिस्स्तेयेवर्तते। अस्तेयार्थंतर्हीदंवक्तव्यंनिष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेअब्यथास्यात्। अस्तेयार्थमितिचेन्नानिष्टत्वात्। अस्तेयार्थमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। अनिष्टत्वात्। नहिनिष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेअबिष्यते। किंतर्हि। घञेवेष्यते। एवंतर्हिसिद्धेसतियन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः पत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामितितन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्नभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। निश्चयः। एषस्वरःसिद्धोभवति। वशिरण्योश्चोपसंख्यानम्॥ वशिरण्योश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। सवशंसैन्धवम्। धनंजयंरणेरणे। घञर्थेकविधानंस्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्। घञर्थेकोविधेयः। किंप्रयोजनम्। स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्। स्था। प्रतिष्ठन्तेस्मिन्धान्यानीतिप्रस्थः। प्रस्थेहिमवतःशृङ्गे। स्ना। प्रस्नान्तिअस्मिन्नितिप्रस्नः। पा। प्रपिबन्त्यस्यामितिप्रपा। व्यधि। अविध्यन्तितेनाविधः। हनि। विघ्नन्तितस्मिन्मनांसि विघ्नः। युधि। आयुध्यन्तेतेनायुधम्। स्तम्बेकच॥ कस्मादयंकोविधीयते। हन्तेरित्याह। तद्धन्तिग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। हनश्चवधइति। तद्वैअनेकेननिपातनेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुम्। नैतानिनिपातनानि। हन्तेरेतेआदेशाः। यद्यादेशाःघनस्वरोनसिध्यति। घनइति। सन्तुतर्हिनिपातनानि। ननुचोक्तंतद्वैअनेकेननिपातनेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। अथवापुनःसन्तुआदेशाः। ननुचोक्तंस्वरोनसिध्यतीति। नैषदोषः। अकारान्ताआदेशाः। अथयदाइषीकयास्तम्बोहन्यतेकथंतत्रभवितव्यम्॥

ञर्थइति। भावःकर्तृवर्जितंचकारकंघञर्थः। स्तम्बेकच॥ घनस्वरइति। अन्तोदात्तत्वंनसिध्यतिअप्स्वरेणाद्युदात्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। रा·म· ९१
अकारान्ताइति। तत्रातोलोपेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वंभवतीतिभावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्तम्बघ्नेति।कप्रत्ययेरूपंतस्यसर्वापवादत्वादितिभावः।स्तम्बहेतिरिति।निपातनस्यसर्वापवादत्वादितिभावः।स्त्रियांक्तिन्॥
स्वस्तिरिति।स्रंसाध्वंसेतिनैवभवतीतिभावः॥स्थागापा॥स्थादिभ्यइति।बाध्यमात्रापेक्षायांबाध्यसमुदायापेक्षायांवापुरस्ताद

केचित्तावदाहुः।स्तम्बघ्नेतिभवितव्यम्।अपरआहुः।स्तम्बहेतिरितिभवितव्यम्।ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त
यश्चेतिनिपातनादिति।अपरआहुः।स्तम्बहननीतिभवितव्यमिति।वक्ष्यत्येतत्।अजब्भ्यांस्त्रीखलनाः।स्त्रियाःखल
नौविप्रतिषेधेनेति॥यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्॥यजादिभ्योनङित्वेसंप्रसारणप्रतिषेधः॥यजादिभ्यो
नङित्वेसंप्रसारणप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रश्नइति।एवंतर्हिअङितिकरिष्यते।अङितिगुणप्रतिषेधः।यद्यङितिगुण
स्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।विश्नइति।सूत्रंचभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंयजादिभ्योनङित्वेसंप्रसारणप्र
तिषेधइति।नैषदोषः।निपातनादेतत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।प्रश्नेचासन्नकालेति।स्त्रियांक्तिन्॥स्त्रियांक्तिन्ना
वादिभ्यश्च॥स्त्रियांक्तिन्नित्यन्नावादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।आप्तिः।राद्धिः।दीप्तिः।निष्ठायांवासेटोऽकारवचनात्सिद्ध
म्।अथवानिष्ठायांसेटःअकारोभवतीतिवक्तव्यम्।यदिनिष्ठायांसेटोऽकारोभवतीत्युच्यते।स्रंसाध्वंसेतिनसिध्य
ति।स्रस्तिःध्वस्तिरितिप्राप्नोति।किंपुनरिदंपरिगणनंत्रयएवावादयः।आहोस्विदुदाहरणमात्रम्।किंचातः।यदि
परिगणनंभेदोभवति।अथोदाहरणमात्रंनास्तिभेदः।स्रस्तिःध्वस्तिरित्येवभवितव्यम्॥स्थागापापचोभावे॥
स्थादिभ्यःसर्वापवादप्रसङ्गः।स्थादिभ्यःसर्वापवादःक्तिन्प्राप्नोतिसयथैवाङंबाधतएवंण्वुलिञावपिबाधेत।
कांत्वंस्थायिकांकांत्वंस्थायिम्।सिद्धंतुअङ्विधानेस्थादिप्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अङ्विधानेएवस्था
दीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रतिषिद्धेतस्मिन्क्तिनेवभविष्यति।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।न
नुचोक्तंस्थादिभ्यःसर्वापवादइति।नैषदोषः।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानित्येवमयंस्त्रि
यांक्तिन्नङंबाधिष्यते।ण्वुलिञौनबाधिष्यते॥श्रुयजिषिस्तुभ्यःकरणे॥श्रुयजिषिस्तुभ्यःकरणेक्तिन्वक्तव्यः।श्रूयतेऽ
नयेतिश्रुतिः।इज्यतेऽनयेतीष्टिः।इष्यतेऽनयेतीष्टिः।स्तूयतेऽनयेतिस्तुतिः।ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिः॥

पवादन्यायोनास्तीतिभावः।ण्वुलिञाविति।विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरित्यनेनविहितौ।पुरस्तादिति।अनन्तरबाधेनलब्धावका
शोविधिःपरत्वादुत्तरेणबाध्यतइत्यर्थः।श्रुयजीति।ल्युड्बाधनार्थंवचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रजयजो॥ क्यब्विधिरिति। उत्तरसूत्रेइतिभावः॥ कृञः शच॥ चकारेणानन्तरस्यक्यप एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इति मत्वाह। वावचनमिति। तेन क्रियाकृत्याकृतिरिति रूपत्रयसिद्धिः। षिद्भिदादि॥ आर्तिरिति। आङो र्तेश्च उपसर्गादृति धाताविति रृद्धिरेकादेशः। ग्ला

ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः। ग्लानिः। म्लानिः। ज्यानिः। हानिः॥ व्रजयजोर्भावेक्यप्॥ क्यब्विधिरधिकरणे च॥ क्यब्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम्। समजन्तितस्यां समज्या॥ कृञः शच॥ कृञः शचेति वावचनम्॥ कृञः शचेति वावचनं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। क्तिन्नपि यथा स्यात्। कृतिः॥ इच्छा॥ किं निपात्यते। इषेः शेयगभावः। अत्यल्पमिदमुच्यते इच्छेति। इच्छा परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जागर्तेरकारो वा। जागर्या। जागरा। षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम्। भित्तिरन्या॥ छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम्। छित्तिरन्या। आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम्। आर्तिरन्या। धारा प्रपात इति वक्तव्यम्। धृतिरन्या। गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम्। गूढिरन्या॥ षिद्भिदा॥ ण्यासश्रन्थो युच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितः अन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उदात्त इति वर्ततेभूवीरा उदात्त इति ।यद्युदात्त इति वर्तते व्रजयजोर्भावे क्यप्। किमर्थः पकारः। तुगर्थः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति। उदात्त इत्येव हि वर्तते। एवमपि कृत एतद् अन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति। उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात्। यस्य अप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति। कस्य चा प्राप्तः। अन्त्यस्य। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। युवोरनाकाविति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् सिद्धं तु युवोरनुनासिकवचनादिति। युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्॥ युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। घट्टना। वन्दना। वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य॥ इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम्। अन्विष्यते अन्वेषणा। परेर्वा॥ परेर्वेति वक्तव्यम्। अन्यां परीष्टिं चर। अन्यां पर्येषणां चर। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। का नामासिका अन्ये धीह मानेषु। का नाम शायिका अन्येषु धीयनेषु॥

हा गिर्योषध्योरिति। गिरिशब्दो न गिर्यवयवे वर्तते॥ ण्यासश्रन्थो॥ युवोरिति। अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ल्युडादीनामिति भावः॥ अनुनासिकवचनादिति। तत्र ल्युडादीनामपि अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। रोगाख्या॥ धात्वर्थनिर्देश इति। क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इकृश्तिपावितिः। बहुलवचनाच्च क्वचिन्न भवति श्तिपः शित्करणात्कर्तृवाचिन्यपि तस्मिन्शबादयो भवन्ति। यद्यपि क्वचिद्भवति यथा विभाषा लीयतेरिति। अत्र हि लीलीङोर्यका श्तिपि निर्देशः कृतः। श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यान्न तु लिनातेः। वर्णादिति। वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः। बहुलग्रहणात् क्वचिन्न भवति अस्यच्व्ावितियथा। तथा क्वचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि। एवकार इति। कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न भवति। ननु करणं कारः अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति। नैतदस्ति। एवं हि विज्ञायमाने कारकरणमित्यादि न सिध्येत्। कारप्रत्ययस्य कृदिति तिङि त्यधिकाराद्बहुलं विहितत्वेपि कृत्संज्ञा। ततस्त

इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे॥ इकृश्तिपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ। पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रूहि। वर्णात्कारः॥ वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः। अकारः॥ रादिफः॥ रादिफो वक्तव्यः। रेफः। मत्वर्थेच्छः॥ मत्वर्थेच्छो वक्तव्यः। मत्वर्थीयः। इणजादिभ्यः इञ्वपादिभ्यः॥ इणजादिभ्यो वक्तव्यः। आजिः। आतिः। आदिः॥ इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः। वापिः। वासिः। वादिः। इकृकृष्यादिभ्यः॥ इकृकृष्यादिभ्यो वक्तव्यः। कृषिः। किरिः। गिरिः। संपदादिभ्यः क्विप्॥ संपदादिभ्यः क्विब्वक्तव्यः। संपत्। विपत्। प्रतिपत्। आपत्। परिषत्॥ रोगाख्या॥ कृत्यल्युटो बहुलम्॥ कृल्युटः। कृल्युट इति वक्तव्यम्। कृतो बहुलमिति वा। कृतो बहुलमिति वा वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः। श्वो ग्रीनाधास्यमानेनाश्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन॥ कृत्यल्युटो बहुलम्। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथाकषो निकष इति। गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। घञकस्मान्न भवति। प्रायवचनाद् यथाकषः निकष इति। प्रायवचनाद्घञ्न भवति॥ हलश्च॥ घञ्विधौ अवहाराधाराववायानामुपसंख्यानम्॥ घञ्विधौ अवहाराधाराववायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः। आध्रियन्ते अस्मिन्नाधारः। एत्येतस्मिन्नवयन्त्यावायः ॥

इन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः। एवं मत्वर्थीय इति। अकारलोपस्त्वनाभत्वेपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा। संपदादिभ्य इति। क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति॥ कृत्य॥ कृत इति। कृत्यग्रहणमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं तस्मिंश्च कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्तव्यं तस्यापि कृत्त्वात्। श्वो ग्नीनिति। अनद्यतनेपि लृड् भवति। गोचरसंचर॥ प्रायवचनादिति। हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्घञः क्वचिदभावाद्घ एव भवतीत्यर्थः॥ हलश्च॥ अध्यायसूत्रे आधाराववायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तैः प्रक्षिप्तौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदंकः॥ प्रायवचनादिति। घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति। कर्तृ॥ च्व्यर्थयोरिति। तेनाभूततद्भावादन्यत्र खल् न भवति। आढ्येन
सुभूयत इति। अत्रगतिसंज्ञा तु शब्दस्य धातोः प्राक्प्रयोगः स्वाढ्यंभवंभवते त्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी
प्रयुज्येते। तदाचार्य इति। एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्थात् लभ्यते। चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुःस्वोष्वेवोपपदान्याश्री

उदंकोनुदके॥ किमर्थमिदमुच्यते न हलश्चेत्येव सिद्धम्। अनुदक इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। उदकोदञ्चनः। उदं
कोनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति। उदंकोनुदकग्रहणं चानर्थकम्। घञ् कस्मा
न्न भवति। प्रायवचनाद्घञ् न भवति। यथा गोदोहनः प्रसाधन इति॥ खनो घच॥ खनो डडरेकेकवकाः। डो वक्तव्यः
आखः। डरो वक्तव्यः। आखरः। इको वक्तव्यः। आखनिकः। इकवको वक्तव्यः। अखनिकवकः। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा
कृच्छ्रार्थेषु खल्॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। अजपोरवकाशः। चयः। लवः।
स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। इहोभयं प्राप्नोति। चितिः स्तुतिः। खलोवकाशः। ईषद्भेदः। सुभेदः। अजपोः
स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषच्चयः। सुचयः। ईषल्लवः। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। अजपोः स एव। इहोभयं प्रा
प्नोति। पलाशचयनः। अविलवनः। स्त्री खलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। स्त्रियाः खल
नौ विप्रतिषेधेन। स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन। स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। खलोवकाशः। ईष
द्भेदः। सुभेदः। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदा। सुभेदा। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। स्त्रीप्रत्ययानां स एव। इहोभयं
प्राप्नोति। सक्तुधानी। तिलपीडनी। खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥ खलकर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थ
योः॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्। अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भवितुम्। ईषदाढ्यंभवं भवता।
दुराढ्यंभवम्। स्वाढ्यंभवम्। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम्। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्। तदद्वेष्यं विज्ञा
नीयाद् अभिधेययोरिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति॥ अन्येभ्योपि दृश्यते॥ भाषा
यां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच्॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः। दुर्धर्षणः। मृषे
श्चेति वक्तव्यम्। दुर्मर्षणः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

यन्तो॥ अन्येभ्यो॥ भाषायामिति। छन्दसीत्यधिकाराद्भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महा
भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्तमान॥ समीपमेवसामीप्यमितिस्वार्थेष्यञंवर्णयन्ति। अन्येसमीपस्यभावः सामीप्यंवर्तमानस्यसामीप्यंवर्तमानसामीप्यमितिव्या चक्षते। ननुभूतभविष्यतोरनेनप्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेवसामीप्यसंबन्धोनवर्तमानस्येतिसमासाप्रसङ्गः। नैषदोषः। पारंपर्येण संबन्धसद्भावात्। अथास्मिन्पक्षेगुणेननेतिषष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्नभवति। अत्रकेचिदाहुः। शौक्ल्यादीनांरूपादिविशे षाणांसमासप्रतिषेधइति। अन्येत्वाहुः। अयमेवनिर्देशोज्ञापयतिअनित्यःसमासप्रतिषेधइति। अपरेब्रुवते। गुणशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्गुणास्तिप्रस्यगुणिनएवसमासप्रतिषेधः नचवर्तमानःसामीप्यस्यगुणी। भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात्। वत्कर

वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा॥ वत्करणंकिमर्थम्। वर्तमानसामीप्येवर्तमानेवेतीयत्युच्यमानेवर्तमानेयेप्र त्ययाविहितास्तेवावर्तमानसामीप्येधातुमात्रात्स्युः। वत्करणेपुनः क्रियमाणेनदोषोभवति। यदिचयाभ्यःप्रकृति भ्योयेनविशेषणेनवर्तमानेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषणेनवर्तमानसामीप्येभवन्ति। तती मीवर्तमानवत्कृताःस्युः। अथहिप्रकृतिमात्राद्वास्युःप्रत्ययमात्रंवास्यात्। नामीवर्तमानवत्कृताःस्युः। इहवर्तमा नसामीप्येवर्तमानवद्वेतिउक्त्वालडेवोदाह्रियते। यदिपुनर्वालड्वतीत्येवोच्येत। अतउत्तरंपठति। वर्तमानसामी प्येवर्तमानवदुचनंशत्राद्यर्थम्। वर्तमानसामीप्येवर्तमानवदुचनंक्रियतेशत्राद्यर्थम्। शत्राद्यर्थोयमारम्भः। ए षोस्मिपचन्। एषोस्मिपचमानइति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। लडादेशौशतृशानचौ। तत्रवालड्वतीत्येवसिद्धम्। यौ तर्हीलडादेशौ। एषोस्मिपवमानः। एषोस्मियजमानइति। यौचापिलडादेशौतावपिप्रयोजयतः ॥

णमिति। वर्तमानइत्येतावतैववर्तमानसहचरितानांप्रत्ययानांसिद्धत्वादितिप्रश्नः॥ धातुमात्रादिति। वर्तमानग्रहणेनसाहच र्यात्प्रत्ययानांरूपमात्रमेवलक्ष्येततत्रसंकरोपिस्यात्। यस्माद्धातोर्वर्तमानेयः प्रत्ययोविहितःसविशेषानुपादानाद्धात्व न्तरादपिस्यादित्यर्थः। लडेवेति। वृत्तिस्थितिभावः। शत्राद्यर्थमिति। लटः शतृशानचावित्यनेनवर्तमानाधिकाराद्वर्तमानका लविहितस्यैवलटः शतृशानचौभवतः नतुकालान्तरविहितस्येतिभावः। लडादेशाविति। लण्मात्रादेशौ। वर्तमानग्रहण स्यतत्रानपेक्षणादितिभावः। यौतर्हीति। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश्। इङ्धार्योदिभ्यः शतृ प्रत्ययइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्तमानविहितस्येति। लट् स्य इत्यादिविहितलणिरस्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः। अविशेषविहित इति। वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः। आशंसायाम्॥ आशंसेति। आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काले त्वुच्यते। इह चाशंसातिदेशस्य विषयभावे नोपात्ता। आशंसायां विषय आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते। नवेति। अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्लिटौ न भवत इत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्यविशेषः कथं इ

वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते। अविशेषविहितस्यायं योगः शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते। बहवश्च शत्रादयः। एषोऽस्मि अलंकरिष्णुः। एषोऽस्मि प्रजनिष्णुः॥ आशंसायां भूतवच्च॥ आशंसा नाम भविष्यत्काला। आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः॥ आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। अपवादस्य निमित्ताभावात्। नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति। कथम्। अनद्यतने हि तयोर्विधानम्। अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लिटौ। न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः। कस्तर्हि। भूतकालसामान्यम्। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति ये च संभावने विधीयन्ते ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते अप्राप्तिरिति। न साधीयः प्राप्तिर्भवति। इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत। न सर्वं सर्वत्रेष्यन्ते। न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संभावनावयवत्वादाशंसायाः। संभावनावयवात्मिका आशंसा। आशंसा नाम प्रधारितोऽर्थः ॥

न्द्वनिर्देश इति त्रेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः। आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः। आशंसा अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तुप्रेक्षणमिति भावः। नवेति। अवयवशब्दः एकदेशवाची संभावनात्मक एवाशंसेत्यर्थः प्रधारितोऽर्थ इति। इदं मे भूयादिति मनसा विषयीकृतोऽर्थः। आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्र उक्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिनीतइति।कारणयोग्यतावशात्फलप्राप्तिरित्यर्थः।ततोन्योनभिनीतइत्यर्थः।अन्येत्वप्रधारितइतिपठन्तिअनिर्धारितोवधृयंभावितयाअनिश्चितइत्यर्थः।संभावनंचासतिविधुरप्रत्ययोपनिपातेभवितव्यमनेनार्थेनेतिज्ञानमित्यनयोर्भेदः।यदयमिति।यदिसंभावनेनियमेनालमर्थोगम्येततदाव्यभिचाराभावादलमितिविशेषणंनोपाददीतेत्यर्थः॥क्षिप्रवचं॥अनिष्पन्नइति।अनाशंसार्थमिदम्।वृष्टश्चेदित्यादिवस्तुस्वरूपकथनम्।सिद्धंत्विति।अपूशालिबीजसंयोगएवनिष्पत्तिःशा

अभिनीतश्चानभिनीतश्च।संभावनंनामप्रधारितोर्थः।अभिनीतएव।अर्थासंदेहोवाअलमर्थत्वात्संभावनस्य।अथवाअर्थासंदेहएवपुनरस्य।किंकारणम्।अलमर्थत्वात्संभावनस्य।संभावनेअलमर्थ्यंगम्यते।आशंसायांपुनरनालमर्थ्यम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसंभावनेपिनालमर्थ्यंगम्यतइति। यदयंसंभावनेलमितिचेदित्याह।तस्मात्तूच्यते।नवासंभावनावयवत्वादाशंसायाइति॥क्षिप्रवचनेलृट्॥क्षिप्रवचनेलृटआशंसावचनेलिङ्प्रतिषेधेन।क्षिप्रवचनेलृटआशंसावचनेलिङ्वतिविप्रतिषेधेन।क्षिप्रवचनेलृड्वतीत्यस्यअवकाशः।उपाध्यायश्चेदागतःक्षिप्रमध्येष्यामहे।आशंसावचनेलिङ्वतीत्यस्यावकाशः।उपाध्यायश्चेदागतःआशंसेयुक्तोधीयीय।इहोभयंप्राप्नोति।उपाध्यायश्चेदागतःआशंसेक्षिप्रमधीयीय।लिङ्वतिविप्रतिषेधेन।अनिष्पन्नेनिष्पन्नशब्दःशिष्योऽनिष्पन्नत्वात्।अनिष्पन्नेनिष्पन्नशब्दःशिष्यःशास्तव्यः। किंकारणम्।अनिष्पन्नत्वात्।देवश्चेद्दृष्टोनिष्पन्नाःशालयः।तत्रभवितव्यंसंपत्स्यन्तेशालयइति।सिद्धंतुभविष्यत्प्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।भविष्यत्प्रतिषेधात्।यल्लोकोभविष्यद्वाचिनःशब्दस्यप्रयोगंनमृष्यति।कश्चिदाहदेवश्चेद्दृष्टःसंपत्स्यन्तेशालयइति।सउच्यते।मैवंवोचः।संपन्नाःशालयइत्येवंब्रूहि ॥

लीनांतन्नैवनिष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः।हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वादिति।कारणसंबन्धीकालःकार्यस्यव्यवस्थाप्यते।कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः।हेतुभूतस्यवर्षादेर्यःकालःसएवकार्येसंप्रेक्षितःकारणस्यैवकार्यरूपतयाविवक्षितत्वात्।कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः।भाष्यकारस्त्वेतदेवचवस्त्वन्यथाव्याचष्टे।हेतुभूतकालवर्षमिति।हेतुभूतस्यहेतुत्वंप्राप्तस्यमेघादेर्यःकालःसएववर्षस्य।वर्षस्यचयःकालःसएवनिष्पत्तिक्रियायाइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जननादीनीति। जननमभिव्यक्तिः। एतदुक्तंभवति। विद्यमानोप्यर्थोऽनभिव्यक्तोर्थक्रियांनकरोति। नचैतावतातस्यासत्त्वम्। का
रणसामग्र्याकार्योत्पादानुमानात्। स्थूलेनतुरूपेणाभिव्यक्तोर्थक्रियांसंपादयति। अस्त्यर्थानामिति। सत्तावाचिनामित्यर्थः। भव
न्तीशब्दोलटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। कर्तुर्विद्यमानत्वादिति। ततश्चसत्तायावर्तमानत्वं नतुभूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः। अवाल्वादिति।
अविकल्पितत्वादित्यर्थः। एतदेवाह। यन्नवाभाष्यन्तइति। एतदुक्तंभवति। यदिवचनेनवर्तमानेलडादयोविधीयेरन्तद

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वापुनःसिद्धमेतत्। हेतुभूतकालंवर्षंवर्षकालाचक्रिया। यदि
तर्हिनिष्पन्नोर्थः। किंनिष्पन्नकार्याणिनक्रियन्ते। कानि। भोजनादीनि। अन्यदिदानीमुच्यते। किंनिष्पन्नकार्याणिनक्रि
यन्तइति। यत्तुतन्निष्पन्नोर्थोननिष्पन्नइति। सनिष्पन्नोर्थः। अवश्यंखल्वपिकोष्ठगतेष्वपिशालिषुअवहननादीनिप्र
तीक्ष्याणि। एवमिहापिनिष्पन्नोर्थः। अवश्यंतुजननादीनिप्रतीक्ष्याणि। अस्त्यर्थानांभवन्त्यर्थेसर्वाविभक्त
यः कर्तुर्विद्यमानत्वात्। अस्त्यर्थानांभवन्त्यर्थेसर्वाविभक्तयः शासितव्याः। कूपोस्तिकूपोभविष्यतिकूपो
भविताकूपोभूत्कूपआसीत्कूपोबभूवेति। कथंपुनर्ज्ञायतेभवन्त्यारएषो र्थइति। कर्तुर्विद्यमानत्वा
त्। कर्तात्रविद्यते। कथंपुनर्ज्ञायतेकर्तात्रविद्यतइति। कूपोनेनकदाचिद्दृष्टोनचास्यकिंचिदप्यपायं
पश्यति। सतुतत्रबुद्ध्यानित्यांसत्तामध्यवस्यतिकूपोत्रास्तीति। सिद्धंतुयथास्वकालंसमुच्चारणात्। सिद्ध
मेतत्। कथम्। यथास्वकालमेताविभक्तयः स्वेषुस्वेषुकालेषुप्रयुज्यन्तइति। कथंपुनर्ज्ञायतेयथास्वका
लमेताविभक्तयः स्वेषुस्वेषुकालेषुप्रयुज्यन्तइति। अवाल्वात्। यन्नवाभाष्यन्ते। असिद्धविपर्यासश्च। असि
द्धश्चविपर्यासः। नहीहकश्चित्कूपोस्तीतिप्रयोक्तव्येकूपोभूदितिप्रयुङ्क्ते। किंपुनःकारणंनवाभाष्यन्ते
असिद्धश्चविपर्यासः। इहहिकिंचिदिन्द्रियकर्मकिंचिद्बुद्धिकर्म ॥

लोकेविकल्पेनप्रयुज्येरन्। कूपोभूदितिप्रयोक्तव्येकूपोभविष्यतीत्यपिप्रयुज्येत। तदेवदर्शयति। असिद्धविपर्यास
श्चेति। इहकिंचिदिति। इन्द्रियव्यापारकालस्यकूपसत्त्वंप्रतिभेदकत्वेनाश्रयणात् तस्यापितत्कालत्वमित्यर्थः। तदु
क्तंहरिणा। सत्तामिन्द्रियसंबन्धात्सैवसत्ताविशिष्यते। भेदेनव्यवहारोहिवस्त्वन्तरनिबन्धनः। अस्तित्वंवस्तुमात्रस्यबु
द्ध्यातुपरिगृह्यते। यःसमासादनाद्भेदः सतत्रनविवक्षितइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानद्यतन॥ तत्रलङ्विधिप्रसङ्ग इति। अपूर्वविधानेऽद्यतनेलटोदृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतनेप्रसङ्गः। लुङ्लुटोश्चेति।
ननुवत्करणात्तादृश्यार्थात्संकरोनभविष्यति। नैतदस्ति। अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्यभूतभविष्यच्छब्दोपादानेन
लुङ्लुटोर्विधानेप्यद्यतनेदृष्टत्वसामर्थ्येनायथाकालमपिप्रसङ्ग उच्यते। वत्करणंतुतदाविस्पष्टार्थमेवस्यात्। प्रतिषे

इन्द्रियकर्म समासादनंबुद्धिकर्मव्यवसायः। एवंहिकश्चित्पाटलिपुत्रंजिगमिषुराह। योयमध्वागन्तव्यः
आपाटलिपुत्रात्तस्मिन्कूपोभविष्यति। अनद्यतनेकूपोभवितेति। समासाद्यकूपोस्तीतिसमासाद्यातिक्रम्य
कूपोभूदिति। समासाद्यातिक्रम्योषित्वाकूपआसीदिति। समासाद्यातिक्रम्योषित्वाविस्मृत्यकूपोबभूवेति।
तद्यदेन्द्रियकर्मतदैताविभक्तयः। यदाहिबुद्धिकर्मतदावर्तमानाभविष्यति॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध
सामीप्ययोः॥ किमर्थमिमौद्वौप्रतिषेधावुच्येते। नअद्यतनवदित्येवोच्येत। नानद्यतनवत्प्रतिषेधेलङ्लु
टोःप्रतिषेधः। नानद्यतनवत्प्रतिषेधेलङ्लुटोःप्रतिषेधोद्रष्टव्यः। अद्यतनवद्वचनेहिविधानम्। अद्यत
नवद्वचनेहिसतिविधानमिदंविज्ञायतेतत्रकोदोषः। तत्रलङ्विधिप्रसङ्गः। तत्रलङ्विधिःप्रसज्येत। लुङ्लुटो
श्चायथाकालम्। लुङ्लुटोश्चायथाकालंप्रयोगःप्रसज्येत। लुङोपिविषयेलट्स्यात्। लटश्चविषयेलुङ्यथा
स्यात्। अद्यपुनरयं द्वौप्रतिषेधावुक्त्वातूष्णीमास्ते। यथाप्राप्तमेवाद्यतनेभविष्यति॥ नानद्यतन॥ भविष्य
तिमर्यादावचनेवरस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते। ननानद्यतनवदित्येवसिद्धम्। भविष्यतिमर्यादावचने
वरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम्। अक्रियाप्रबन्धार्थोयमारम्भः। किमुच्यते। अक्रियाप्रबन्धार्थइति। नपु
नःक्रियाप्रबन्धार्थोपिस्यात्। क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वचनानर्थक्यम्। क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वच
नमनर्थकंभवति। सिद्धंक्रियाप्रबन्धेपूर्वेणैव ॥

धोपादानेतुवत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपिप्रतिषेधार्थम्। अन्यथावत्करणमनर्थकंस्याद्नानद्यतनइत्येवब्रूया
त्तेनपरोक्षेलिट्। हशश्वतोर्लङ्लट्स्मेपुरिलुङ्चास्मेइत्येतत्सूत्रविहिताअपिप्रत्ययाःप्रतिषिध्यन्ते॥ भविष्यतिम॥ अक्रिया
प्रबन्धार्थमिति। एतच्चउपलक्षणंतेनअसामीप्यार्थंचेतिद्रष्टव्यम्। वचनसामर्थ्याच्चक्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरितिनिवृत्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनहोरात्राणामिति। उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्स्यादितिभावः। अनिष्टत्वादिति। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरहोरात्रविभागेप्यनद्यतने प्रतिषेधइत्यर्थः। मर्यादावचनइति। नियमार्थमेतस्मान्मर्यादावचनएवेतिभावः। अत्रापीति। विधिनियमसंभवेविधेर्ज्यायस्त्वात्॥ कालविभा॥ तद्विभागइति। अनहोरात्राणामितिसंबन्धसामान्येषष्ठीनक

इदंतर्हिप्रयोजनम्। अनहोरात्राणामितिवक्ष्यामिइति। इहमाभूद्योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोवरःपञ्चदशरात्रइति। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेन्नानिष्टत्वात्। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। अनिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनंभविष्यतीतिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वागतआपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनंमर्यादावचनइतिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वाअपरिमाणोगन्तव्यःतस्ययदवरंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अवरस्मिन्नितिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वाआपाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्ययत्परंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यतेभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम्। क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वचनानर्थक्यमिति। भविष्यति॥ कालविभागेचानहोरात्राणाम्। अनहोरात्राणामितितद्विभागेप्रतिषेधः। अनहोरात्राणामितिचेत्तद्विभागेप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोवरोर्धमासइति। तैश्चविभागे। तैश्चविभागेप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंमासआगामीतस्ययोवरःपञ्चदशरात्रः। तद्वद्वेष्यंविजानीयात्। अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागेप्रतिषेधोभवतीति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेअनहोरात्राणामितितेषांविभागेतैश्चविभागइति॥ परस्मिन्विभाषा॥ कस्मिन्परस्मिन्। कालविभागे। कुतएतत्। योगविभागकरणसामर्थ्यात्॥

मणिनापिकर्तरि। तेनयदाहोरात्राणामन्येनकालेनविभागोऽन्यस्यवाअहोरात्रैरहोरात्राणांवाऽहोरात्रैःसर्वथाप्रतिषेधइत्यर्थः॥ परस्मिन्॥ योगविभागकरणसामर्थ्यादिति। इहभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्ननहोरात्राणामित्येकयोगेकर्तव्येएथग्योगकरणंपरस्मिन्विभाषेत्यत्रकालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिङ्ङ्मि॥ साधनातिपत्ताविति। साधनंमांसादितस्यातिपत्तौक्रियानिष्पत्तावपिलृङ्वतीतिभावः।अभोक्ष्यतेति।मांसस्या
त्रानिष्पत्तिः।भोजनक्रियायास्तुनिष्पत्तिरेव। साधनातिपत्तिश्चेदिति।कारणभेदाद्धि नैवभोजनक्रियातेनमांसातिपत्तौमां
सभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः॥भूतेच॥भूतइति।वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यंचैतत्॥उताप्योरित्यारभ्यय ल्लिङ्ङ्
मित्तंतत्रभूतेक्रियातिपत्तौअनेनलृङ्प्रत्ययःप्राकृततोविकल्पइत्यर्थः॥वोताप्योः॥विभाषेति।गर्हायांलडपिजात्वोरित्य

लिङ्ङ्मित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ॥साधनातिपत्तौ॥साधनातिपत्तावित्यपिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।अभोक्ष्य
तभवान्मांसेनयदिमत्समीपआसिष्यतेति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नान्तरेणसाधनंक्रियायाःप्रवृत्तिर
स्तीति।साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपिभवति।तत्रक्रियातिपत्तावित्येवसिद्धम्॥लिङ्ङ्मित्ते॥भूते
च॥भूतेलृङ्ताप्यादिषु॥भूतेलृङ्उताप्यादिषुद्रष्टव्यः।उताध्यैष्यत।अप्यध्यैष्यत॥वोताप्योः।विभाषागर्हा
प्रभृतौप्रागुतापिभ्याम्॥विभाषागर्हाप्रभृतौप्रागुतापिभ्यामितिवक्तव्यम्।वोताप्योरितिह्युच्यमानेसंदेहः
स्यात्।प्राग्वोतापिभ्यांसहवेति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टे।विभाषागर्हाप्रभृतौप्रागुतापिभ्यामिति॥गर्हा
यांलडपिजात्वोः॥गर्हायांलड्विधानानर्थकंक्रियायाःसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्।गर्हायांलड्विधानमनर्थकम्।
किंकारणम्।क्रियायाअसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्।क्रियायाअत्रासमाप्तिर्विवक्षिता।एषएववचनासन्न्यायोव
र्तमानःकालःयत्रक्रियाअपरिसमाप्ताभवति।तत्रवर्तमानेलडित्येवसिद्धम्। यदिवर्तमानेलडित्ये
वमत्रलड्भवति शतृशानचावपितर्हिप्राप्नुतः।इष्येतेचशतृशानचावपि।मांयाजयन्तंपश्य।अपिमांयाजयमानंप
श्य॥अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि॥किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम्।किंवृत्तस्यानधिकारादुत्त
रत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम्।निवृत्तंकिंवृत्तइतितस्मिन्निवृत्तेअविशेषेणकिंवृत्तेचाकिंवृत्तेचभविष्यति ॥

नेनलड्विधानाल्लिङ्ङ्मित्ताभावाद्विभाषाकथमितिलिङ्ङ्त्यतःप्रभृतिप्रागुताप्योःसमर्थयोरित्यतःसूत्रादयल्लिङ्ङ्मित्तंतत्रलृङ्
विकल्पः। मर्यादायांह्यत्राङ्नाभिविधावित्यर्थः।गर्हाप्रभृताविति।गर्हादिविशिष्टेप्रकृत्यर्थइत्यर्थः॥गर्हायाम्॥इष्येतेइति
तौचसूत्रारम्भेसत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लटोनप्राप्नुतइतिदोषवानेवसूत्रारम्भइत्यर्थः॥अनव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदंतर्हीति। अकिंवृत्तशब्देनकिंवृत्तादन्यत्पदंपर्युदासाश्रयणेनगृह्यतेतस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणंतेनकिंवृत्ताकिंवृत्त योरुपपदसंज्ञासिध्यतीतिभावः। अतिङितिप्रतिषेधइति। नविद्यतेतिङ्यस्मिन्समासेसोतिङितिबहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः। उपपदसंज्ञेति। उपपदसंज्ञाकार्यंसमासइत्यर्थः। भविष्यदधिकारविहितस्येति। लृटःसद्वेत्यत्रभविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्य तीत्येवंविहितस्यलृटःशेषेचेत्यस्यलृटआनन्तर्याद्वा शतृशानचौ। अविशेषेति। कालमात्रेविधानाद्यंलृट्यद्यपिभविष्यति भवतितथापिभविष्यदधिकारविहितोनभवतीतिशतृशानचावस्यनभवतः॥ शेषेलृ॥ नहियदाविति॥ आश्चर्ययदिसभुञ्जीतेत्य

इदंतर्हिप्रयोजनम्उपपदसंज्ञांवक्ष्यामीति। उपपदसंज्ञावचनेकिंप्रयोजनम्। उपपदमतिङितिसमासोयथास्यात्। अतिङितिहिप्रतिषेधःप्राप्नोति। यदातर्हिलृटःसत्संज्ञोतदोपपदसंज्ञाभविष्यति। भविष्यदधिकारविहितस्यलृटः सत्संज्ञावुच्यतेअविशेषविहितस्यायम्॥ जातुयदोर्लिङ्॥ जातुयदोर्लिङ्विधानेयदाययोरुपसंख्यानम्। जातु यदोर्लिङ्विधानेयदाययोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। यदाभवद्विधःक्षत्रियंयाजयेत्। यदिभवद्विधःक्षत्रियंयाजये त्॥ जातुयदोर्लि॥ शेषेलृडयदौ॥ चित्रीकरणेयदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात्। चित्रीकरणेयदिप्रतिषेधोनर्थ कः। किंकारणम्। अर्थान्यत्वात्। नहियदावुपपदेचित्रीकरणंगम्यते। किंतर्हिसंभावनम्। हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ हेतु हेतुमतोर्लिङ्वा॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेतिवक्तव्यम्। दक्षिणेनचेद्यायात्नशकटंपर्याभवेत्। दक्षिणेनचेद्यास्यति नशकटंपर्याभविष्यति। भविष्यदधिकारेच। भविष्यदधिकारेइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। वर्षतीतिधावति। हन्तीति पलायतइति। अथेदानींशतृशानचावत्रकस्मान्नभवतः। देवत्रातोगलोग्राहइतियोगेचसद्विधिः। मिथस्तेनविभाष्यन्तेगवाक्षः संशितव्रतः॥ इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ॥ कामप्रवेदनंचेत्॥ कामप्रवेदनंचेद्गम्यतइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। इच्छन्कटंकरोतीति॥

त्रसंभावनंतात्पर्येणप्रतीयतइतितन्निमित्तएवलिङ्भविष्यति। संभावनेलमितिचेदित्यनेनेत्यर्थः। संभावनेहियदिशब्दःप्रयुज्यते॥ हेतु॥ देवत्रातइति। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिभावः। तेनदेवत्रातइतिसंज्ञायांभवतिनतुदेवत्राणइति। गलशब्दःप्राण्यङ्गेभव तिनतुगरइति। विषेतुगरइतिनतुगलइति। जलचरेग्राहएवज्योतिषिग्रहएवाइतिशब्दप्रयोगेचसत्संज्ञोनप्रवर्तते। गवाक्षइति। वाता यनेनित्यमेवावङ्भवति। संशितव्रतइति। व्रतविषयेश्यतेर्नित्यमित्त्वंभवति। मिथइति। परस्परेणदेवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषयेनविक ल्प्यन्तइत्यर्थः। एवंचनुदविदोन्दत्रेतिवानलमचिविभाषेतिलत्वंविभाषाग्रहइतिणप्रत्ययःलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिशतृशानचौनन्वोर्वि भाषेत्यतोविभाषानुवर्तनाद्विकल्पितौ। अवङ्स्फोटायनस्येतिविभाषा। ऽवङ्शाकल्योरन्यतरस्यामित्येतेविधयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधिनिमन्त्रणा॥ विध्यधीष्टयोरिति। उभयोरपिनियोगरूपत्वादितिप्रश्नः। प्रेषणमिति। भृत्यादेः कस्यांचित्क्रियायांनियोजनमित्यर्थः। अधीष्टंनामेति। गुर्वादेस्तुपूज्यस्यव्यापारणमधीष्टमित्यर्थः। प्रपञ्चार्थंन्यायव्युत्पादनार्थंवार्थभेदमाश्रित्यभेदेनोपादानंविधिनिमन्त्रणादीनांकृतम्। विधिरूपताहिसर्वत्रान्वयिनीविद्यते। संनिहितेनेति। धात्वर्थेनासनादिना। यथेहभवानासीतेतिसंनिहितमासनंतदनुपरमार्थंचनिमन्त्र्यते। असंनिहितेति। यथेहभवान्भुञ्जीतेतिभोजनमसंनिहितंतदर्थमामन्त्र्यते। यन्नियोगतइति। अवश्यकर्तव्यंनित्यंनैमित्तिकंचतन्निमन्त्रणमितिनिमन्त्रणविषयत्वात्तदेवनिमन्त्रणम्। अधर्म

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥ विध्यधीष्टयोः कोविशेषः। विधिर्नामप्रेषणम्। अधीष्टंनामसत्कारपूर्विकाव्यापारणा। अथनिमन्त्रणामन्त्रणयोः कोविशेषः। संनिहितेननिमन्त्रणंभवति। असंनिहितेनामन्त्रणम्। नैषोस्तिविशेषः। असंनिहितेनापिनिमन्त्रणंभवतिसंनिहितेनचामन्त्रणम्। एवंतर्हियन्नियोगतः कर्तव्यंतन्निमन्त्रणम्। किंपुनस्तत्। हव्यंकव्यंच। ब्राह्मणेनसिद्धंभुज्यतामित्युक्तेअधर्मः प्रत्याख्यातुः। आमन्त्रणेकामचारः। कथंपुनरिदंविज्ञायतेनिमन्त्रणादीनामर्थइति। आहोस्विन्निमन्त्रणादिषुगम्यमानेष्विति। कश्चात्रविशेषः। निमन्त्रणादीनामर्थेचेदामन्त्र्यैनिमन्त्र्यैभवन्तमितिप्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वात्। निमन्त्रणादीनामर्थेचेदामन्त्र्यैनिमन्त्र्यैभवन्तमितिप्रत्ययोनोपपद्यते। किंकारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः सोर्थइतिकृत्वाप्रत्ययोनप्राप्नोति। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः॥

इति। यदान्योब्राह्मणोभोक्तानलभ्यतेतदादौहित्रादिर्भोजयितव्यः तस्यचप्रत्याख्यानेअधर्मः। स्मार्तः समाचारः। आमन्त्रणइति। काम्यकर्मणिकामनयाप्रवृत्तिर्नान्यथा। कथमिति। किमिहविध्यादयः प्रत्ययस्याभिधेयत्वेननिर्दिष्टाः। उतविषयभावेनेतिप्रश्नः। निमन्त्रणादीनामिति। आदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वाद्विधिरपिगृह्यते। प्रकृत्यभिहितत्वादिति। प्रकृत्यायोर्थोनाभिधीयतेतत्रैवप्रत्ययेनभाव्यंनतुप्रकृत्यभिहितेर्थे। उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात्। विषयपक्षाश्रयेतुप्रकृत्यभिहितेष्वपिविध्यादिषुतत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति। द्विवचनेति। नाप्राप्तेषुकर्त्रादिषुविध्यादयोर्थानिर्दिश्यमानास्तेषांबाधकाः प्रसजन्तीतिकर्त्रादिगतायाः संख्यायाः अभिधानंनप्राप्नोतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति। द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थमाकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः यदा च धात्वर्थे संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षित्वमिति लिङ् न भवति। प्राप्नोत्विति। धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः। आमन्त्रयेदिति। आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद्भेदपूर्विकाया आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः। निमन्त्रयेन्निमन्त्रणमिति। प्रकृतिवाच्यं निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यता लक्षणं निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव द्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। तदयमर्थः। त्वत्कर्मकं भो

किं कारणम्। एकार्थत्वात्। एको यमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति इहापि तर्हि प्राप्नोति। देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयत इति। सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनः प्रकृता अर्थाः। भावकर्तारः। एवमपि भवेत्सिद्धम्। प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्। अनुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षते। इदं तु न सिध्यति। निमन्त्रयेआमन्त्रयेदिति। अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षते। कः। निमन्त्रिरेव। निमन्त्रयेन्निमन्त्रणमामन्त्रयेआमन्त्रणमिति। कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत्। दृष्टस्त्वभावेन भावयोगः। तद्यथा। इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन। यावता चात्रापि द्वितीय आकाङ्क्षते अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति। ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयेन्निमन्त्रयेभवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वादिति ॥

जनादिषु निमन्त्रणं समानुष्ठेयम्। ततो भोजनादिषु त्वां निमन्त्रयेइति। अत्र चामन्त्रयेआमन्त्रणं निमन्त्रयेन्निमन्त्रणमिति। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणनिमन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ न त्वयं लौकिकः प्रयोगः। लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात्। तदयमर्थः। आमन्त्रयेआमन्त्रणमिति आमन्त्रयेइत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्ष्यमाणमस्ति। इषिरिति। एषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगः। स्त्रीत्वमिति। कुमारीत्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः। स्त्रीत्वं स्त्रीतेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सएवममेति। निमन्त्रयेमवन्तमित्यवश्यकर्तव्यंभवतोभोजनादिषुमयानिमन्त्रणमितिनिमन्त्रणस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणंनि
मन्त्रणमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदइत्यर्थः। सुपामिति। विध्यादिभिर्विरोधाभावाल्लः कर्मणिचेत्यत्रबहुवचननिर्देशात्सर्वल।
कारसंग्रहार्थादुउभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयोनबाध्यन्तइतिकर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानिद्विवचनबहुवचनानिभव

नैषदोषः। योसौद्वितीयआकाङ्क्ष्यते। सएवममप्रत्ययार्थोभविष्यति। अयंतर्हिदोषः। द्विवचनबहुवचनाप्र
सिद्धिरेकार्थत्वादिति। एषोप्यदोषः। सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैवतथातिङाम्। सुपांसंख्याचैवार्थः कर्मा
दयश्च। प्रसिद्धोनियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्रनियमः। नियमः प्रकृतेषुवा। अथवाप्रकृतानर्थानपेक्ष्यनियमः। केच
प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनंनद्वयोर्नबहुषु। द्वयोरेवद्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु। बहुष्वेवबहुवच
नंनैकस्मिन्नद्वयोरिति॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च॥ किमर्थंप्रैषादिष्वर्थेषुकृत्याविधीयन्तेनअविशेषेणवि
हिताः कृत्यास्तेप्रैषादिषुभविष्यन्ति। अन्यत्रचाप्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमार्थम्। प्रैषादिषुकृत्यानांवच
नंक्रियते। किंप्रयोजनम्। नियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। प्रैषादिष्वेवकृत्यायथास्युरिति। प्रैषादिषुकृत्यानां
वचनंनियमार्थमितिचेत्तदनिष्टम्। प्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमार्थमितिचेत्तदनिष्टंप्राप्नोति। नहिप्रैषादि
ष्वर्थेष्वेवकृत्यादृष्यन्ते। किंतर्हि। अविशेषेण। बुसोपेन्ध्यंतृणोपेन्ध्यम्। घनघात्यम्। विध्यर्थंतुस्त्रियाः प्रागितिव
चनात्। विध्यर्थंतुप्रैषादिषुकृत्यानांवचनम्। अयंप्रैषादिष्वर्थेषुलोड्विधीयतेसविशेषविहितः सामान्यविहि
तान्कृत्यान्बाधेत। वासरूपेणकृत्याअपिभविष्यन्ति। नस्युः। किंकारणम्। स्त्रियाः प्रागितिवचनात्। प्राक्स्त्रिया
वासरूपः॥ कालसमयवेलासुतुमुन्॥ प्रथमान्तेष्वितिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। इहमाभूत्। कालेभुङ्क्ते। तत्त
र्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। प्रैषादिष्वितिवर्तते। तच्चावश्यंप्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम्। प्रथमान्तेष्वितिह्युच्यमानेइ
हापिप्रसज्येतकालः पचतिभूतानिकालः संहरतिप्रजाइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्या
करणेमहाभाष्येतृतीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चतृतीयः समाप्तः ॥

न्तीत्यर्थः॥ प्रैषाति॥ बुसोपेन्ध्यमिति। अग्निस्तोकंबुसेनज्वलनीयमितिवस्तुस्वरूपकथनंनतुप्रैषादिप्रतिपत्तिः। घनघात्यमिति। घनेनलोहा
दिनाघात्यमितिकठिनत्वादित्यर्थः॥ इतिश्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्यअध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमा
ह्निकम्। पादश्चतृतीयः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धातुसंबन्धेप्रत्ययाः॥ संबन्धस्यअनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद्द्वावपिसंख्याविशेषोद्वित्वमवगम्यते। धात्वोःसंबन्धो
धातुसंबन्धः। धात्वर्थस्यात्रोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते। नहिस्वार्थेगुणीभूतयोर्धात्वोःपरस्परेणसंबन्धउपपद्यतेधात्व
र्थयोस्तुविशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः। तत्रधातुसंबन्धेकालान्तरविहितानांप्रत्ययानामन्यस्मि
न्कालेसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदंसूत्रम्। प्रत्ययइतिवर्तमानइति। यद्यपिस्वरूपपदार्थकःप्रत्ययशब्दःप्रकृतः।
तथापीहसंज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थकोविज्ञायतइतिभावः। अधातुप्रत्ययानामपीति। अन्यथाप्रकृतानामेव
धातुप्रत्ययानांग्रहणंस्यात्। प्रत्ययग्रहणात्तुसर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपिकालभेदेसाधुत्वंभवति। गोमा
नासीदिति। तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्प्रत्ययोवर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थेविहितः। धातुसंबन्धेतुप्रकृत्य

धातुसंबन्धेप्रत्ययाः॥ प्रत्ययइतिवर्तमानेपुनःप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्। अधातुप्रत्ययानामपिधातु
संबन्धेसाधुत्वंयथास्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। इहपश्यामः भूतकालोभविष्यत्कालेनाभि
संबध्यमानोभविष्यत्कालःसंपद्यते। कस्मान्नभविष्यत्कालोभूतकालेनाभिसंबध्यमानोभूतकालः
संपद्यते। धातुसंबन्धेप्रत्ययस्ययथाकालविधानात्सिद्धम्। धातुसंबन्धेयथाकालविहिताएवैतेप्र
त्ययाःस्वेषुस्वेषुकालेषुप्रयुज्यन्ते। कथंतर्हिकालान्यत्वंगम्यते ॥

र्थस्यभूतभविष्यत्त्वेपिसाधुर्भवति। इहपश्यामइति। अग्निष्टोमयाज्यस्यपुत्रोजनितेतिकालभेदेसाधुत्वाभ्यनु
ज्ञानायसूत्रम्। तत्रविशेषानुपादानाद्यथाभूतकालपरित्यागेनजनितेत्येतत्संबन्धाद्णिनिर्भविष्यतिकालेभवति
तथाजनितेतिलुट्प्रत्ययोभविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद्भूतेकस्मान्नभवतीतिप्रश्नः। यथाका
लविधानादिति। सूत्रप्रत्याख्यानेनउत्तरम्। अग्निष्टोमयाजीतिभूतएवणिनिर्विधीयते। जनितेत्येतत्संबन्धात्तुभा
विव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्यसूत्रस्यशाटकंवयेतीत्यर्थः। इतरोऽगृहीताभिप्रायआह। कथंतर्हीति। पुत्रोस्यज
नितासचाग्निष्टोमेनयष्टेतितत्रयद्भूतेणिनिर्विधीयतेतदायागस्यभविष्यत्त्वावगमोनप्राप्नोतीतिप्रश्नः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उपपदस्येति। भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः। विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात्स्वकाल एवावस्थानं विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति। कुत इति। ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातु

उपपदस्य तु कालान्यत्वम्। उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम्। कुतो नु खल्वेतत्। अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति न पुनर्जनितेति। एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे। अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि। के पुनरस्त्यादयः। अस्तिभूजनयः। एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तत इति। भाविकृत्यमासीत्। पुत्रो जनिष्यमाण आसीत्। एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते। अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता। कस्मिन्योऽस्य पुत्रो जनिता। कदा। यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम्॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानामिति। किं प्रयोजनम्। लादेशप्रतिषेधार्थम्। लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति। किं च स्यात्। यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् ॥

ग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्तिभूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः। अस्त्यादिविषया इति। अस्त्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः। आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति। एवं तर्हीति। अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः। भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्॥ क्रियासम॥ हिस्वयोरिति। सामान्यविहितानां तिङां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 लकारः कृदिति। तत्र स्थानिवद्भावाद्धिस्वयोरपि कृत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः। विभक्तीति।
विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ
विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततस्त्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यति
करः स्यादित्यर्थः। न चेति। यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोर्लोटः स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपा

मा भूदेवमपि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति। कथं स्वाद्युत्पत्तिः। लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्र
त्ययविधानम्। लकारः कृत्तस्य कृत्वात्तत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया
स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति। यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति। अव्ययादिति सुब्लुक् भविष्यति। कथम
व्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा।
इह तर्हि स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थं च।
समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्। स्व आत्म
नेपदानामव्यतिकरो मा भूदिति। न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। न वा हिस्वयोः परस्मै
पदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। यदयं वा च त
ध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौ हिस्वाविति। तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः। तत्र पदादेशे
पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्त्वस्य तावत् स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। आटः खल्वपि सोऽहं
लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनामि। पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः। पित्त्वप्रतिषेधे योगविभागः करिष्यते ॥

दा नमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादाना लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसी
यत इत्यर्थः। पदादेशस्येति। पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यन्ते। अथवा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हि
स्वान्तादेशप्रवृत्तिः। पित्त्वस्येति। तिप्सिप्मिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात् पित्स्यात् ततश्च ङित्त्वाभावाल्लुनीहीत्यत्वं न स्या
त्। अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहि लुनीहि स भवानित्यादौ परस्य लुनीहिशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यावानिति। योगविभागकरणसामर्थ्यादानन्तर्यान्नापेक्ष्यत इत्यर्थः। भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति। परत्वादाटि कृते उत्तमस्यापित्वे स्यादेशः स्यान्निवद्भावास्तित्वादिति ङित्त्वाभावाल्लोपाप्रसङ्गः। समसंख्यार्थत्वमिति। सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः। एत

इह सेर्हिर्भवति। ततः अपिच्च। अपिच्च भवति यावान् हिर्नामेति। आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः। आटि कृते स्वस्यादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्य आदेशः। कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। आडपि नित्यः। कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य आट्। अन्यस्य कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। आदेशोप्यनित्यः। अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते प्राप्नोति। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः। आटि कृते स्वस्यादेशो भविष्यति। इदं तर्हि सोहं भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्व इत्येवं भुनजै इति। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव। सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति। यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र लोड्भविष्यति। न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विर्वचनं भवतीति। लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यात्। इमौ चान्यौ हि स्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। क्रियासमभिहारे लोड्भवति ॥

देवेति। वृद्धकुमारीवर इत्यनेन न्यायेन क्रियासमभिहारविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः। कुतो न्विति। ज्ञापकं विघटयति। विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात्क्रियासमभिहारविषयस्य तस्यैवादेशयोर्द्विर्वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः। सर्वेषामिति। प्रसङ्ग इति शेषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोटोयाविति। लोडादेशौयौहिस्वौदृष्टौतत्तुल्यावनेनहिस्वौभवतइत्यर्थः। तेनतदीयकार्यातिदेशात्परस्मैपदात्मने
पदसंज्ञेहिस्वयोर्भवतः। तेनपरस्मैपदिभ्योहिरात्मनेपदिभ्यस्तुस्वोभवति। हिशब्दस्यकर्तावाच्यःस्वशब्दस्यभावकर्म
कर्तारः। तिङ्त्वंचभवतीतितिङ्ः तिङइत्यादिकार्यंभवति। पुरुषैकवचनसंज्ञेतुसामर्थ्यान्नभवतः। यदिहितेअपि
स्यातांहिस्वयोरनेनविधानमनर्थकंस्याद्वचनान्तरेणतयोःसिद्धत्वात्। तध्वंभाविनइति। मुख्यार्थासंभवेगौणीकल्प
नाश्रीयतेततश्चतध्वंभावित्वाल्लोडेवतध्वंशब्दाभ्यामुच्यतइतिभावः॥ यथावि॥ हिस्वान्तमिति। संख्याकालपुरुषाणा
मनभिव्यक्तत्वात्। एतदपीति। समुच्चयएवधात्वन्तरस्यानुप्रयोगइतिनियमात्क्रियासमभिहारेयथाविध्यनुप्रयोगोभ

ततोलोटोहिस्वौभवतः लोडित्येवानुवर्ततेलोटौयौहिस्वाविति। कथंवाचतध्वमोरिति। वाचतध्वंभावि
नोलोटइत्येवमेतद्विज्ञायते॥ यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगोयथास्यात्।
नैतदस्तिप्रयोजनम्। हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वाअनुप्रयोगोभविष्यति। इदंत
र्हिप्रयोजनंयथाविधीतिवक्ष्यामीति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं समुच्चयेसामान्यवचनस्येतिवक्ष्यति। तत्रा
न्तरेणवचनंयथाविध्यनुप्रयोगोभविष्यति॥ समुच्चयेसामान्यवचनस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयो
गोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वानुप्रयो
गोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनंसामान्यवचनस्येतिवक्ष्यामीति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। सामान्यव
चनस्यानुप्रयोगोस्तुविशेषवचनस्येति। सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगोभविष्यति। लघुत्वात्॥ उपसंवा
दाशङ्कयोश्च॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यंलिङर्थत्वात् ॥

विष्यति। ननुसमुच्चयेसामान्यवचनस्यैवेतिनियमःस्यात्ततश्चधात्वन्तरस्यापिलोट्प्रकृतिस मानार्थस्यक्रियासमभि
हारेनुप्रयोगःस्यात्। नैतदस्ति। नह्येकस्याआकृतेश्चरितःप्रयोगोद्वितीयस्याश्चतृतीयस्याश्चभवतीतिन्यायाल्लोट्प्रकृति
रेवानुप्रयोक्ष्यते। पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपिनेष्टायतस्तदर्थोयोगःस्यात्॥ समुच्चये॥ लघुत्वादिति। एतच्चलाघवंक्वचिदेव
विषयेशिष्टप्रयोगदर्शनादाद्रियतेनसर्वत्रअन्यथातरुद्रुमादीनामेवप्रयोगःस्याद्वनवनस्पत्यादिशब्दानाम्। उपसंवा॥ उप
संवादेति। नित्यार्थमिदमितिचेच्छन्दसिनित्योत्रलेडिष्यतइत्यत्रप्रमाणाभावः। व्यवस्थितविभाषयावानित्यंलेड्भविष्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतुहेतुमतोरिति। उपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः। यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यामिति तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमत्।
आशङ्कापि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः। अपर इति। करणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रती
यते न तु हेतुहेतुमद्भावः। आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः। लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्र
प्रत्याख्यानायैव॥ तुमर्थे सेसे॥ कुतो न्विति। क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन्स्यादिति भावः। नवक्तव्यमिति। तुमर्थग्रहणानुर

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। लिङर्थत्वात्। लिङर्थे लेडित्येव सिद्धम्। कः पुनर्लिङर्थः। केचित्ता
वदाहुः। हेतुहेतुमतोर्लिङिति। अपर आहुः। वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ्। प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्या
त् अहमपि तदिदं दद्यामिति॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवे
नः॥ तुमर्थ इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम। कर्ता तुमर्थः। यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन। येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भव
ति तेनैव हेतुनासयादयोपि भविष्यन्ति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यः क
र्तुस्तुमुनोर्थ इति। कः पुनरसौ। भावः। कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति। ज्ञा
पकात्तावदयं कर्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति।
तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् इति। सोसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अव्य
यकृतो भावे भवन्तीति [illegible]तन्न वक्तव्यं भवति॥ उदीचां माङो व्यतीहारे॥ किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रि
यते। न उदीचां मेङ इत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः। उदीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। किं कारणम्। तद्विष
यो हि सः व्यतीहारविषय एव मयतिः। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्रासरूपसर्वादेशदा
प्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

त्वात्क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः स एव च धात्वर्थः। घञादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरू
पो वाच्यः॥ उदीचाम्॥ नानुबन्धकृतमिति। एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते। अनेकान्तत्वे स्वत एव एजन्तत्वाज्
ज्ञापनप्रयोजनाभावः। पृथक्त्वनिर्देशो नाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेधग्रहणे नैव संबध्यते। दाधाघ्वदाबित्यत्र दैपोपि
पृथक्प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्दाब्रूपत्वाभावादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपमयत इति। वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः॥ समान॥ समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम्। स्वशब्देनेति। पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः। पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वात् आग्रादिसूत्रेणापि न भवति। अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात्। नैतदिति। द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रत्ययो भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते। ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः। कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम्। क्रियाविषयत्वात्कालव्यवहारस्य। आस्यत इति। आसेः पूर्वका

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव सिद्धम्। अपूर्वकालार्थोयमारम्भः। पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते॥ उदीचां माङो व्यतीहारे॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति। स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति। पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति। नैतत् क्रियापौर्वकाल्यम्। किं तर्हि। कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यः ततः पश्चाद्व्रजति। अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः। इह कस्मान्न भवति। आस्यते भोक्तुमिति। कुतः कस्मान्न भवति। किमासेः आहोस्विद्भुजेः। भुजेः कस्मान्न भवति अपूर्वकालत्वात्। आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति। यस्मादत्र लड् भवति। एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति। लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति। समानकर्तृकयोरिति बहुषु प्राप्तिः। समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विवचननिर्देशात्। द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते। तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूनां न स्यात्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्रियाप्रधानत्वात्। क्रियाप्रधानोयं निर्देशः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥

लत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात्। आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः। लड्वात्रेति। वासरूपोस्त्रियामित्यत्र स्त्रियाः प्रागितिपक्षो नाश्रितः किं तर्हि स्त्र्यधिकारे वासरूपविधिर्नेति। यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति अनभिधानात्। न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति। क्रियाप्रधानत्वादिति। समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः॥ रामः १०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकविज्ञानादिति। अमीषांब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौयः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वाव्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात् स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः॥ सर्वेषामिति। आख्यातवाच्यायाः

कथंपुनस्तेनैवनिर्देशः क्रियते तद्यातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवान् तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चित्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति। तद्यथा। लोके ब्राह्मणानां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व आनीयते एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति। अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम्। समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुषु प्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति। ननु चोक्तं एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति। नैष दोषः। सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम्। स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। एवं च कृत्वा प्रयोगो ह्यनियतो भवति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात्। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अपूर्वकालत्वात्। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति । न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। स्वप्नस्यापरकालत्वात्। अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेण संबन्धः। यथोक्तम्। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति। अपरकाल इति। यद्यपि स्वप्नस्य णानां व्यादानात्पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषाग्रे॥ इहाग्रादयःसाधनपौर्वकाल्यविषयागृह्यन्तेनतुक्रियापौर्वकाल्यविषयास्तेषांहिक्रियापौर्वकाल्यवि
षयत्वेतैरेवपौर्वकाल्यस्योक्तत्वात्क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्यानभाव्यम्। नचैतत्सूत्रारम्भादुक्तेपिपौर्वकाल्येतयो
रुत्पत्तिरितिशक्यतेवक्तुम्। अस्यसाधनपौर्वकाल्यविषयाग्रादुपपदत्वेचरितार्थत्वाद्भाष्यकारेणाच्चसमानादिसूत्रे
पूर्वशब्देनक्रियापौर्वकाल्येउक्तेक्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेःप्रतिपादितत्वात्। यदिचात्रअग्रादयःक्रियापौर्वकाल्यवि
षयागृह्येरन्तदाअप्राप्तविभाषैवनिःसंदेहास्यादितिकिमियंप्राप्तेविभाषेतिसंशयोनैवोपपद्येत। यस्मादाभीक्ष्ण्ये
णमुल्चेतिक्त्वाणमुलौक्रियापौर्वकाल्येएवविधीयेते। तच्चेदग्रादिभिरुच्यतेतदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्रा

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ किमयंप्राप्तेविभाषाआहोस्विदप्राप्ते। कथंचप्राप्तेकथंवाप्राप्ते। आभीक्ष्ण्य
इतिचनित्येप्राप्तेअन्यत्रवाअप्राप्ते। किंचातः। यदिप्राप्ते। आभीक्ष्ण्येऽनिष्टाविभाषाप्राप्नोति। अन्य
त्रचेष्टानसिध्यति। अथाप्राप्तेअग्रादिषप्राप्तविधेःसमासप्रतिषेधः॥ अग्रादिषुअप्राप्तविधेःसमा
सस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः ॥

प्तविभाषैवस्यात्। आभीक्ष्ण्यंचद्विर्वचनमन्तरेणक्त्वाणमुलभ्यांनद्योत्यतइतितद्द्योतनायापितयोर्विधानंनो
पपद्यते। तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषयाइहाग्रादयइतिस्थितम्। यद्यपिदेशविशेषवचनोग्रशब्दोस्ति। प्र
भोरग्रेभुङ्क्तेइतितथापिपूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेवगृह्यते। अनिष्टाविभाषेति। अभीक्ष्ण्येनित्यौ
क्त्वाणमुलौइष्येतेअग्रेभुक्त्वाभुक्त्वाव्रजतीति। लडादयस्तुनैवेष्यन्तेअग्रेभुङ्क्तेभुङ्क्तेततोव्रजतीतिभावः। अ
न्यत्रचेति। आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौसत्यामनाभीक्ष्ण्येक्त्वाणमुलौनस्यातामित्यर्थः। अप्राप्तविधेरिति। विभाषा
यामग्रादीनांप्रत्ययोत्पत्तिंप्रतिनिमित्तत्वान्निमित्तस्यचोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासःप्रतिषेध्यः। प्राप्तवि
भाषायांत्वग्रादीनांपक्षेप्रत्ययनिवृत्तौनिमित्तत्वंनतुप्रत्यययोरुत्पत्तौप्रत्यययोराभीक्ष्ण्येणमुल्चेत्यनेनाविशेषे
णविहितत्वादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवक्तव्य इति। अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वाभीक्ष्ण्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्भ्यां भाव्यमित्यु
भयत्रविभाषा चेयं न भवति। ननु च णमुल्प्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्रविभाषेयं युक्ता।
नैतदस्ति। समानादिसूत्रे विहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव वासरूपइत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात्। क्त्व:
पुनरस्मत्क्त्वः समानादिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेद्‌णमुल्सहितत्वमेव विशेषः। णमुल्सहितक्त्वाविधौ विभाषाश्रुति
रिहोपादीयमाना ज्ञापकार्था संपद्यते। क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति। तेनाभीक्ष्ण्ये पौर्व
काल्ये लडादयो न भवन्तीति। तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्त्वोप्यनुवा

नवक्तव्यः। उक्तं वा। उक्तमेतत्। अमैवाव्ययेनेत्यत्र एवकारकरणस्य प्रयोजनम्। अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपप
दं तत्र समासो यथा स्यात्। अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति॥ विभाषाग्रे॥ स्वादुमि णमुल्॥
किमर्थं स्वादुमि मकारान्तनिपातनं क्रियते न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। स्वादुमि मान्तनिपातनमीकारा
भावार्थम्। स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईकाराभावार्थम्। ईकारो मा भूदिति। स्वादीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते। स्वा
दुंकारं यवागूं भुङ्क्त इति। च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थम्। च्व्यन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात्। अस्वादुं स्वादुं कृ
त्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते॥ आ च तुमुनः समानाधिकरणे॥ आ च तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्त
व्यम्। केन। अनुप्रयोगेण। किं प्रयोजनम्। स्वादुंकारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तेन तृतीया यथा स्यात्॥

दः कर्तव्यः॥ स्वादुमि॥ ईकाराभावार्थमिति। मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विहतनिमित्तत्वाद्वोतो गु
णवचनादिति ङीष् न भवतीत्यर्थः च्व्यन्तस्य चेति। खमुञ्यपि सर्वत्र मुम् न सिध्यति। अनव्ययस्येत्यधिकारादि
ति भावः। यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुञेव विधेयः। नैतदस्ति। अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्या
दिति ङीष् स्यादेव। णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वविधीयमानमीकाराभावार्थं च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते। अवश्यं चो
त्तरार्थो णमुल् विधेय इति लाघवाभावादिहैव विहितः। आ च तुमुन इति। पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थश्च
शब्दः। न केवलं स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः। शकधृषादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते अभिविधौ चाय
माकारः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णमुलेति। असत्यस्मिन्वचने कर्तरि क्तादितिणमुलाकर्तरि आव्यमितिभावः। अनभिहिताश्रयइति। अनभिहितइतिपर्युदासआश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेधइतिभावः। यदिपुनरिति। अव्यक्तकृतः कर्मणीतिवचनं यदिक्रियतइतिभावः। अथाने

किंचकारणं न स्यात्। णमुलाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यतितृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवतितृतीया। यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। णमुलानभिहितं कर्मेति। यदिपुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात्। किं कारणम्। णमुलाभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। णमुलानभिहितः कर्तेति। अथानेन क्त्वायामर्थः। पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किंचकारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितं कर्मेति। यदिपुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किंचकारणं न स्यात्। क्त्वयाऽभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विभक्तिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितः कर्तेति। अथानेन तुमुन्यर्थः। भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किंचकारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितः कर्तेति ॥

नेति। आचतुमुनइत्यनेन वचनेनेत्यर्थः। अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति। पक्त्वौदनमिति। भिन्नधात्वर्थविषयकर्मभेदेऽपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अव्ययकृत इति॥ यद्येवं पक्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः। पक्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधा
नात्ताकापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः। उच्यते। आख्यातादिपदद्वाव्याक्रियाविशेष्यत्वात् प्रधानम्। विशेषण

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने
चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया
प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहहि
भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितं कर्मेति। न
नु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चा
नभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया
प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अथ अनेनेहार्थः। पक्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति।
बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च गमिप्रत्य
येनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधा
ने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदुक्तमोदने द्वितीया
प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। आ च तुमुनः समानाधिकरण इति। न वक्तव्यम्।
अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। तु
मर्थ इति वर्तते। तुमर्थश्च कः। भावः॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ ऊलोपश्चास्यान्यतर
स्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति॥ प्रातिः पूरणकर्मा ॥

भूतात्त्व प्रधानम्। तत्क्रियासाधन्योरपि शक्त्योस्तद्द्वारको गुणप्रधानभावः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रिया
शक्तिरभिहितवत्प्रकाशते प्रधानानुरोधाद्गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात्पृथक्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात्त्वर्ष॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादेषकइति। गोष्पदं प्रातीत्यातोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वाच्चकर्मत्वनपुंसकत्वे। गोष्पदप्रकल्पं गोष्पदप्रंतरामित्यादिप्रयोगसिध्यर्थमूलोपोनविधेयः। एवंप्रयोगाणांभाष्यकारेणानभ्युपगमात्। अनभ्युपगमस्तुऊलोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्याविज्ञायते। गोष्पदपूरमित्यादेरपिघञासिद्धत्वाद्द णमुलकस्मान्नप्रत्याख्यायते। स्वरेदोषप्रसङ्गात्। तथाहि। यदिकरणेघञंविधायषष्ठीतत्पुरुषः क्रियते। तदाथाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वंभवति। भावेतुघञिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। णमुलितुलित्स्वरेणोकारउदात्तः। गोष्पदपूरंतरामित्यादिच

तस्मादेषकः। यदिकः। विभक्तीनांश्रवणंप्राप्नोति। श्रूयन्तएवात्रविभक्तयः। तद्यथा। एकेनगोष्पदप्रेणेति॥ करणेहनः॥ हनःकरणेऽनर्थकंवचनंहिंसार्थेभ्योणमुल्विधानात्। हनःकरणेवचनमनर्थकम्। किंकारणम्। हिंसार्थेभ्योणमुल्विधानात्। हिंसार्थेभ्योणमुल्विधीयते। तेनैवसिद्धम्। अर्थवत्त्वहिंसार्थस्यविधानात्। अर्थवत्तुहन्तेर्णमुल्वचनम्। कोर्थः। अहिंसार्थस्यविधानम्। अहिंसार्थस्यहन्तेर्णमुल्यथास्यात्। अस्तिपुनरयंकचिद्धन्तिरहिंसार्थः यदर्थोविधिःस्यात्। अस्तीत्याह। पाण्युपघातंवेदिंहन्ति। नित्यसमासार्थंच। नित्यसमासार्थश्चहिंसार्थादपिहन्तेरनेनविधिरेषितव्यः। कथंपुनरिच्छतापिहिंसार्थाद्धन्तेरनेनविधिर्लभ्यः। अनेनास्तुतेनचेति। तेनस्याद्विप्रतिषेधेन। हन्तेःपूर्वविप्रतिषेधोवार्त्तिकेनैवज्ञापितःयदयंनित्यसमासार्थंचेत्याह। तज्ज्ञापयत्याचार्यः हिंसार्थादपिहन्तेरनेनविधिर्भवतीति ॥

सिध्यति। गोष्पदप्रमित्यत्रतुनास्तिस्वरभेदः। कप्रत्ययेथाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्णमुलिऊलोपेकृतेपूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात्कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्॥ करणे॥ बाहुल्येनहन्तिर्हिंसार्थोदृश्यतइतिमत्वाह। हनइति॥ हन्तेःपूर्वविप्रतिषेधइति। यद्येवंहिंसार्थानामित्यत्रदण्डोपघातंगाःकालयतीतिउदाहरणंनोपपद्यते। नैषदोषः। यत्रएकएवधात्वर्थःसामान्यविशेषभावेनभिद्यमानोविशेषणविशेष्यभावमनुभवतिसोस्यविषयः। कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगइतिवचनाद्न्यत्रभिन्नधात्वर्थसंबन्धेतुहिंसार्थानामित्यनेनैवणमुल्भवति ॥ रामः १०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधिक॥ग्रामेबन्धइति। णमुलिसतिग्रामबन्धंबद्धइतिप्राप्नोति॥ तिर्य॥ सौत्रोनिर्देशइति। अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गःस्तुनपरिहारोनहिप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम्॥ नाधा॥ द्वैधंकृत्वेति। यदादित्र्योश्चधमुञित्यादौप्रत्ययप्रसक्तस्तदेतदर्थग्रहणस्यप्रयोजनम्। आदेशपक्षेतुस्थानिवद्भावात्धाग्रहणेनग्रहणात्सिध्यति। तथाचधमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनमितिडप्रत्ययउदाहार्यो द्वैधकृत्वेति। नार्थमप्यर्थग्रहणंकर्तव्यमन्यथानिरनुबन्धकपरिभाषयाना

अधिकरणेबन्धः॥ इहकस्मान्नभवतिग्रामेबन्धइति। एवंवक्ष्यामिअधिकरणेबन्धःसंज्ञायां ततःकर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोरिति। कथमट्टालिकाबन्धंबद्धः। चण्डालिकाबन्धंबद्धः। उपमानेकर्मणिचेत्येवंभविष्यति। तिर्यच्यपवर्गे। अयुक्तोयंनिर्देशः। तिरश्चीतिभवितव्यम्। सौत्रोनिर्देशः॥ नाधा र्थप्रत्ययेच्व्यर्थे। अर्थग्रहणंकिमर्थंनाधाप्रत्ययइतीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्। द्विधाकृत्वा। इहनस्यात्। द्वैधंकृत्वा। अर्थग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। नाधाप्रत्ययेचासिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेनसमानार्थः। अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्। इहहिमाभूत्। हिरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। अनूचीतिभवितव्यम्। सौत्रोयंनिर्देशः॥ कर्तरिकृत्॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्तरिकृद्वचनमनादेशेस्वार्थविज्ञानात्। कर्तरिकृतोभवन्तीत्युच्यतेअनादेशेस्वार्थविज्ञानात्। अनिर्दिष्टार्थाःप्रत्ययाःस्वार्थेभवन्ति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यःसन्। यावादिभ्यःकन्निति। एवमिमेप्रत्ययाःकृतःस्वार्थेस्युः। स्वार्थेमाभूवन्कर्तरियथास्युः। एवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्तिप्रयोजनंयमिच्छतिस्वार्थेआहतंभावेघञ्भवतीति ॥

ञोग्रहणंनस्यात्॥ कर्त॥ किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अनादेशइति। यत्रवचनेनार्थोनादिश्यतेतत्रप्रत्ययस्त्याप्रकृत्यर्थएवप्रत्ययोभवति। यमिच्छतीति। असत्यस्मिन्सूत्रेघञित्येतावत्सूत्रंकर्तव्यम्। धातोर्घञ्भवतीति तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावेघञ्भविष्यति। ततःपदरुजविशस्पृशइति द्वितीयंसूत्रंकर्तव्यंततश्चभावइतिनकर्तव्यम्। क्रियमाणंतुनियमार्थंभविष्यति। घञेवभावेनान्यइति। ततोधात्वर्थाक्षिप्तेकर्तरिकृद्भविष्यतिनार्थःसूत्रेणेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मणीति। तस्यापिधात्वर्थेनाक्षेपादितिभावः। कर्मणिइन्निति। इन्नेवकर्मणिनान्यइतिनियमोविज्ञास्यते। यद्येवंकर्मणोनियमात्प्रत्ययोननियतइतिकारकान्तरेपिइन्प्राप्नोति। नैषदोषः। एकमिदंवाक्यंधः कर्मणिइन्नितितेनचकर्मणिविधीयमानः कथंकारकान्तरेस्यात्। अथवाद्वितीयोनियमः करिष्यतेकर्मणिएवइन्निति।

कर्मणितर्हिमाभूवन्निति। कर्मण्यपियमिच्छत्याहतंधः कर्मणिइन्निति। करणाधिकरणयोस्तर्हिमाभूवन्निति। करणाधिकरणयोरपियमिच्छत्याहतंल्युट्करणाधिकरणयोर्भवतीति। संप्रदानापादानयोस्तर्हिमाभूवन्निति। संप्रदानापादानयोरपियमिच्छत्याहतंदाशगोघ्नौसंप्रदानेभीमादयोपादानइति। यइदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणवचनंकर्तर्येवभविष्यति। तदेवतर्हिप्रयोजनम्। स्वार्थेमाभूवन्निति। ननुचोक्तंस्वार्थेयमिच्छत्याहतंभावेघञ्भवतीति। अन्यःसभावोबाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरेभावेस्युः। तत्रमाभूवन्नितिकर्तृग्रहणम्। कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः। उक्तोभावभेदोभाष्ये। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रख्युनादिप्रतिषेधोनानावाक्यत्वात्। तत्रख्युनादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः ख्युनादयः कर्तरिमाभूवन्निति। ननुचकरणेख्युनादयोविधीयन्तेतेनकर्तरिनभविष्यन्ति। तेनचकरणेस्युः। नेनचकर्तरि। ननुचापवादत्वात्ख्युनादयोबाधकाःस्युः। नस्युः। किंकारणम्। नानावाक्यत्वात्। नानावाक्यंतच्चेदंच। समानेवाक्येचापवादैरुत्सर्गाबाध्यन्ते ॥

यइदानीमिति। ननुकर्तरिभुवः खिष्णुच्खुकञौकर्तरिचर्षिदेवतयोरितिकर्तुरपिनियमः प्राप्नोति। नैषदोषः। उभयत्रकरणनिवृत्त्याकर्तृश्रुतिर्विध्यर्थैवननियमार्था॥ उक्तइति। सार्वधातुकेयगित्यत्रबाह्याभ्यन्तरयोर्भावयोर्विशेषोदर्शितः। ननुचेति। ख्युनादिषुकरणादिरर्थोविशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधकोभविष्यतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानावाक्यत्वादिति। इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्य भिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते। यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति। अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति। तदा तक्रेण दधि न बाध्यते तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यर्थः। यत्विगादिवाक्ये यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तत्क्षेपः। अथ नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम्। तदसंभवाश्रयेण। यदाङ्गस्येति द्वगपेक्षावयवावयविसंबन्धे षष्ठी तदा — न षष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानं तदेव चापवादत्वम्। ल्युनादयस्तु कृत्त्वादनेन कर्तरि स्युः। करणादिश्रुत्या च करणादिषु। तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात्पर्यायः स्यात्। कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु। तदुक्तं चेति। योयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः। तथा हि। कृत्त

नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति। तदुच्यते कृत्येष्वेवकारकरणम्। एवं च कृत्वा कृत्येष्वेवकारः क्रियते तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावे चाकर्मकेभ्य इति। किं प्रयोजनम्। तच्च भव्याद्यर्थं भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति। ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे सति समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न भवति समावेश इति। किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते। एवकारकरणं च वार्थम्। एवकारकरणं च वार्थं द्रष्टव्यम्। तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि च। किं प्रयोजनम्। तच्च भव्याद्यर्थं भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति ॥

कर्तरि कृत्यादयः प्राप्तास्त एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थः। भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति। किं प्रयोजनमिति। एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। तच्च भव्याद्यर्थमिति। भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यम्। तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भावकर्मणी न बाधिष्येते इत्यर्थः। इदानीं तत्र ल्युनादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह। ऋषिदेवतयोरिति। कृद्भिरिति जातौ बहुवचनमत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम्। यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् समावेशाभावात्। भव्याद्यर्थमिति। भव्यगेयेति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। अन्ये तु कृत्यादयो नभिधानात्कर्तरि न भविष्यन्तीति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह। यत्तावदिति। न विदेशस्थमिति। न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति। शास्त्रे विदे
शस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात्। देशग्रहणं चात्र कालस्योपलक्षणम्। शब्दक्र
मस्य कालकृतत्वात्। चतुर्थषष्ठ्योरिति। चतुर्थी गोत्रेऽलुगचीति। षष्ठे तु अलुगुत्तरपदे इति। तदुक्तं हरिणा। अनेका
ख्यातयोगेपि वाक्यं न्यायापवादयोः। एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम्। नियमः प्रतिषेधश्च विधिशेषस्तथा सति।
द्वितीये योलुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुरिति। कथमिति। एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न क्वचित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यत

यत्तावदुच्यते। ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवा
दैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति। एष एव न्यायः। यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन्। ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद्
बाधनं न प्राप्नोतीति। न विदेशस्थमिति कृत्वा तो नानावाक्यं भवति। विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति।
तद्यथा द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगुच्यतेऽपवादः। यदप्युच्यते एवकारकरणं च चा
र्थ इति। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विद्यते कथमेवकारश्चार्थे वर्तते। स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते। किं पु
नः प्रयोजनम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। इत उत्तरं समावेशो भवतीति। किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम्। तच्च भव्याद्यर्थम्। भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो माणवकः साम्नां गेयानि सा
माणवकेन सामानीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति। दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोपादान इति।
अत्रापि सिद्धं भवति। यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः। प्रागमुतः समावेशो भवतीति। किं पुनरयं प्रत्ययनियमः ॥

इति भावः। उत्तरमिति। कर्तरि कृदित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः। तच्चेति। भव्यगेयादिसूत्रे वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। यदयमि
ति। आदिकर्मणि क्तः कर्तरीत्येतावदस्तु नार्थश्चशब्देन। समावेशोप्येवकारज्ञापितो भविष्यति। कृतस्तु चशब्दो ज्ञापयति
आदिकर्मणीत्यस्मात्सूत्रात्परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति। किं पुनरिति। सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति यदुक्तं तत्स्मार
यितुं विचार्यते। प्रत्ययनियम इति। धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नियोगतइति। कर्तरिकृदित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः। कार्यशब्दाभ्युपगमेचास्यपक्षस्यसंभवः। आहोस्विदिति।
नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयंपक्षः। यःस्वभावतःकर्तरिवर्ततेसएवकृत्संज्ञोनान्यइतिकृत्संज्ञानियम्य
ते। यद्येवंल्युनादीनांकृत्संज्ञानप्राप्नोति। नैषदोषः। एतत्सूत्रव्यापारोनियम्यते। करणेल्युन्नित्यादावप्ययमेवविचारः
किमयमर्थः। करणेल्युन्वर्ततामितिउतयत्स्वभावतोवर्ततेतस्यसाधुत्वमिति। कृत्संज्ञातुप्रतिप्रत्ययमधिक्रियमा
णाल्युनादिषुप्रवर्ततएव। काष्ठभिद्ब्राह्मणइति। अनित्यशब्दाभ्युपगमेकाष्ठभेदइत्यत्राप्यण्प्रत्ययोवचनादे
वकर्तारमाचष्टे। उत्पाद्यशब्दपक्षेचाकाराणांविशेषाभावाद्ब्राह्मणशब्दाकारस्यापिकर्तरिनियोगत्वंप्राप्नोति। आचा
र्यनियोगाच्चकर्तारंब्रुवतःकृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः। तत्रकृत्संज्ञायांसत्यांस्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्ययसंज्ञायांचसत्यांत

धातोःपरःअकारःअकशब्दोवानियोगतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चप्रत्ययसंज्ञश्चेति। आहोस्वित्संज्ञा
नियमोधातोःपरःअकारःअकशब्दोवास्वभावतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चभवतिप्रत्ययसंज्ञश्चेति। क
श्चात्रविशेषः। तत्रप्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः। तत्रप्रत्ययनियमेसतिअनिष्टंप्राप्नोति। काष्ठभिद्
ब्राह्मणः। वलभिद्ब्राह्मणः। एषोपिनियोगतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चस्यात्प्रत्ययसंज्ञश्च। संज्ञानि
यमेसिद्धम्। संज्ञानियमेसतिसिद्धंभवति ॥

न्निबन्धनाङ्गसंज्ञाश्रयआर्धधातुकनिमित्तोगुणःप्राप्नोति। ननुनायंधातोर्विहितःततोदोषाभावः। नैतदस्ति। ल
क्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुविधानेकुतोयंनियमः। अयंधातोर्विहितोनायमिति। काष्ठशब्दोहिकर्मो
पपदंभिदिर्धातुः तस्माच्चपरोकारइतितस्यकर्तरिस्यादेवनियोगः। यदाहिस्ववाक्यैर्विहितानांप्रत्ययानामने
नार्थविशेषेनियोगःक्रियतेतदाविशेषाभावादस्यापिनियोगःप्राप्नोति। क्विपोलुप्तत्वाद्धातुरेवकर्त्रर्थेनियुक्त
इत्यकारस्यकर्तार्थोनभविष्यतिचेत्। यावकादिष्विवसर्वाभिधानमस्तु। लौकिकार्थानपेक्षायांहिधातोःपरस्य
कृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः। संज्ञानियमेसिद्धमिति। नह्यत्राकारोलौकिकेप्रयोगेकर्तारंब्रवीति। प्र
तिषेधवाचित्वादिति। कृत्प्रत्ययेसंज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययनियमवाद्याह। यदीति। अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाहस्मात् भिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात्। ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते, क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमतेति दोषोपन्यासः। प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते। प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः। गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते। न हि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः। संज्ञानियमवाद्याह। विभक्तादिषु चेति। ममापि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम्। तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् क्तस्त्वत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः। प्रकृतेरिति। गत्यादिकायादित्यर्थः। प्रत्ययपरवचनादिति। क्तप्रत्ययस्य क

यदि संज्ञानियमः। विभक्तादिषु दोषः। विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति। प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः। विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते। न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति। भवति साधुर्न तु कर्तरि। कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते। अकारो मत्वर्थीयः। विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः। पीतमेषामस्तीति पीता इति। अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधनाः विभक्ताः। पीतोदकाः पीता इति ॥

र्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते। इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति। न तर्हीति। न तु कर्तरीति। तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः। विभक्तमिति। धनमिति भावः। पीतमिति। उदकमित्यर्थः। आकृतिगणश्चार्शआदिः। अथवेति। गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः। विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लः कर्मणि॥ केचिल्लइतिप्रथमां व्याचक्षते। अपरे षष्ठी लस्ययआदेशइति। तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भावी अतिङ्भावी चेति। तत्र ति
ङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात्कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि कृदिति व
चनात्कर्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। लः एतेषु इति। लकार इत्यर्थः। अथवा लस्यय
आदेशइतिभावः। भावकर्मणोरिति। असत्यस्मिन्सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरीति च परस्मैपदविधानाल्ल
कारस्य भावकर्मकर्तारोर्था अनुमास्यन्ते। लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेर्था भविष्यन्तीत्यर्थः। एतावानिति। न
न्वाम् विषयोपि लो विद्यते। नैष दोषः। तस्य लुकापहारात्। अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमि

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ किमर्थमिदमुच्यते। लः एतेषु साधनेषु यथा स्यात्। कर्मणि च कर्तरि भा
वे चाकर्मकेभ्य इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्तरि परस्मैप
दम्। एतावांश्च लकारः यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च। स चायमेवं विहितः। अत उत्तरं पठति। लग्रह
णं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम्। लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं सकर्मकाणां भावे लो माभूदिति। यदि पुनस्त
त्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियते। तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। ननु चेहापि क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य इति। प
रार्थमेतद्भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति। एवमपि यावदिह लग्रहणं ताव
त्तत्राकर्मकग्रहणम् ॥

ति। यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति तथा
भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात्। ततश्च पच्यते यवागूं देवदत्तेनेत्यपि स्यात्। यदि पुनरिति।
भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति। अकर्मकाणां कर्मासंभवात्। सूत्रार
म्भवाद्याह। तत्रेति। सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह। ननु चेति। त्वयापीति शेषः। आरम्भवाद्याह। परार्थमिति। सूत्रप्रत्याख्या
नवाद्याह। यावदिहेति। कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशद्वाभ्यामपि वक्तव्यम्। त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र
कर्तव्यम्। मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम्। मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आरम्भवाद्याह॥अयमस्तीति। आनइति। आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरितिवचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेवस्यान्ननु कर्तृवाचित्वमितिशयानइत्यादौकर्तर्यानोनस्यात्।सूत्रारम्भेतुकर्तर्यप्यानःसिध्यतीत्यर्थः।प्रत्याख्यानवाद्याह।तत्रापीति।अनुदात्तङितइत्यादिभिःसूत्रैःकर्तर्यात्मनेपदविधानार्थैरानःकर्तरिशयानइत्यादौभविष्यतीत्यर्थः।विप्रतिषेधादिति।भावकर्मणोरित्यस्यतङ्वकाशःयत्रकृत्संज्ञायाअभावात्कर्तरिकृदितिनप्रवर्ततेआस्यतेपच्यतइति।कर्तरिकृदित्यस्यतजादयोवकाशः।आनस्यतूभयप्रसङ्गे कर्तरिकृदितिपरत्वात्कर्तर्येवभविष्यतीत्यर्थः।आरम्भवाद्याह।

इहवालग्रहणंक्रियते। तत्रवाऽकर्मकग्रहणम्।कोन्वत्रविशेषः।अयमस्तिविशेषः।इहलग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिसिद्धोभवति।तत्रपुनरकर्मकग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिनप्राप्नोति।तत्राप्यकर्मकग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिसिद्धोभवति।कथम्।भावकर्मणोरित्यतोयदन्यदात्मनेपदानुक्रमणंतत्सर्वंकर्त्रर्थम्।विप्रतिषेधाद्वानःकर्तरि।विप्रतिषेधाद्वाआनःकर्तरिभविष्यति।तत्रभावकर्मणोरित्येतदस्तुकर्तरिकृदिति।कर्तरिकृदित्येतद्भविष्यतिविप्रतिषेधेन।सर्वप्रसङ्गस्तु।सर्वेभ्यस्तुधातुभ्यआनःकर्तरिप्राप्नोति।परस्मैपदिभ्योपि।नैषदोषः।अनुदात्तङितइत्येषयोगोनियमार्थोभविष्यति।यद्येषयोगोनियमार्थः।विधिर्नप्रकल्पते।आस्तेशेतेइति।अथविध्यर्थः।आनस्यनियमोनप्राप्नोति।आसीनःशयानइति।तथानेर्विशइत्येवमाद्यनुक्रमणंयदिनियमार्थम्।विधिर्नप्रकल्पते।अथविध्यर्थम्आनस्यनियमोनप्राप्नोति।अस्तुतर्हिनियमार्थम् ॥

सर्वप्रसङ्गइति।परस्मैपदिभ्योधातुभ्यआनःकर्तरिप्राप्नोतीत्यर्थः।प्रत्याख्यानवाद्याह।नैषदोषइति।अनुदात्तङितआत्मनेपदंनान्यस्मादितिनियमादानःकर्तरिपरस्मैपदिभ्योनभविष्यतीत्यर्थः।आरम्भवाद्याह।यदीति।भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तङोनुदात्तङितोनप्राप्नुवन्ति।अनुदात्तङितइत्यनेनआनएवधातुविशेषेनियम्यतइत्यर्थैकत्वादेकस्यवाक्यस्यविधिनियमाभावेकेनसूत्रेणनप्रकल्पेतेइत्यर्थः।प्रत्याख्यानवाद्याह।अस्तुतर्हीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावकर्मणोरित्यत्रेति। अनुदात्तङितआत्मनेपदमित्यनेनैकेनवाक्येनआनस्यनियमः क्रियते। भावकर्मणोरित्यत्रल नुवृत्याद्वितीयेनवाक्येनतङांविधिः क्रियतइत्यर्थः। एवमपीति। भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङितइत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात्। ततश्चास्यतेगुरुणाअतिशय्यतेगुरुरित्यादावात्मनेपदंस्यात्। भूयतेगम्यतेशेतेआस्तइत्यादावु नैवस्यादित्यर्थः। यथैवात्रेति। अनुदात्तङितइत्यनेनानस्यनियमादप्राप्तिः। तङोपिभावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशतइ

नत्युक्तोविधिर्नप्रकल्पतइति। विधिश्चप्रक्लृप्तः। कथम्। भावकर्मणोरित्यत्रअनुदात्तङितइत्येतदनुवर्ति ष्यते। यद्यनुवर्तते। एवमप्यनुदात्तङितएवभावकर्मणोरात्मनेपदंप्राप्नोति। एवंतर्हियोगविभागः करिष्य ते। अनुदात्तङितआत्मनेपदंभवति। ततोभावकर्मणोः। ततः कर्त्तरि। कर्तरि चात्मनेपदंभवति। अनुदात्तङि तइत्येवाआस्तेशेते। भावकर्मणोरितिनिवृत्तम्। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येवानुवर्तते। अनुदात्तङितइ त्यपिनिवृत्तम्। यदप्युच्यते। तथानिर्विशइत्येवमाद्यनुक्रमणंयदिनियमार्थंविधिर्नप्रकल्पते। अथविध्यर्थं मानस्यनियमोनप्राप्नोति। अस्तुविध्यर्थम्। ननुचोक्त मानस्यनियमोनप्राप्नोतीति। नैषदोषः। य थैवात्राप्राप्तास्तङोभवन्त्येवमानोपिभविष्यति। सर्वत्राप्रसङ्गस्तुसर्वेषुचसाधनेष्वानोनप्राप्नोति। विप्रतिषेधाद्धिनः कर्तरीतिभावकर्मणोर्नस्यात्। कर्तर्येवस्यात्। इहपुनर्लग्रहणेक्रियमाणेकर्तरि कृदित्येतदस्तुलः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइति। लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइत्येतद्भविष्य तिविप्रतिषेधेन। सर्वप्रसङ्गस्तु। लादेशः सर्वेषुसाधनेषुप्राप्नोति। शतृक्वसूचभावकर्मणोरपिप्राप्नुतः ॥

स्यादौकर्तरिनप्राप्नुवन्ति। तत्राविशेषान्नेर्विशइत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्तरिविधास्यन्तइत्यर्थः सर्वत्राप्रस ङ्गस्त्विति। असत्यस्मिन्सूत्रेभवदुक्तेनविप्रतिषेधेनानः कर्तरिकृदितिकर्तर्येवस्यान्नतुभावकर्मणोः। तत श्च भूयमानंगम्यमानमित्यादिप्रयोगोनस्यादित्यर्थः। इहपुनरिति। यदिलइतिषष्ठीतदास्यतिङोवकाशः। कर्त्त रिकृदित्यस्यतृजादयः। आनस्यपरत्वादनेनार्थनिर्देशः। अथलइतिप्रथमातदास्यतिङ्वीलकारोवकाशः। आ नेभाविनस्तुलकारस्यपरत्वादनेनार्थव्यवस्था ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेषादिति। कर्तर्य्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृक्वसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः। लइत्यादेशापेक्षा षष्ठी निर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लुकोप्ययमर्थनिर्देशः। अभावस्याप्यादेशत्वात्। तथा च अचः परस्मिन्नित्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः। लुको भावरूपत्वात्कथमर्थाभिधानमिति चेत्। प्रतिज्ञापापितं क्विबादीनामिव प्रयोगेः श्रवणेपि लुकोर्थवत्त्वमनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोषः। लस्य॥ अर्थव द्ग्रहणादिति। लडादयएव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः। न वर्णग्रहणेष्विति। लस्येत्यत्र लकारे ऽकार उच्चारणार्थः। त

नैष दोषः। शेषात्परस्मैपदं कर्तरि त्येवं तौ कर्तरि क्रियेते॥ लस्य॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गो विशेषात्। लादेशे सर्वस्य प्रसङ्गः। सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। लुनाति लभते। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते। एवं जातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम्। न चैषोर्थवान्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। वर्णग्रहणमिदम्। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। तस्माद्विशिष्टग्रहणम्। तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। एवमपि शालामालामल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि नन्दन इत्यत्रापि प्राप्नोति। इत्संज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इहापि तर्हि बाधेत। पचति पठतीति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥

तस्य वर्णमात्रस्यायं निर्देशः। वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात्। तथा च यस्येति लोपो नर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति। तस्मादिति। भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरिति वर्त्तत इति। विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यग्निचिल्लभत इत्यत्रापि न भवति। शालेति। शामामलिभ्य औणादिको लन्प्रत्ययः। इत्संज्ञात्रेति। तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः। इहापीति। ततश्चात्राप्यादेशान स्युरित्यर्थः॥ राम: ११०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लितीत्युच्यत इति। लइदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः। अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकार इत्संज्ञकः प्रत्ययोऽस्तीत्यर्थः। अथापीति। ल एवेल्लिदित्येवं तत्पुरुषो यद्याश्रीयेत तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्तस्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते। अनुवर्तनादिति। भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः। न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते। ज्ञापकात्तु लित्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः। क्रियत इति। अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः। अथवा लअस्य लस्येत्येवं निर्देशः कृतः। अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभि

लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्यामः। अथापि कथंचिद्वचनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानामादेशः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लित्कृतं भवतीति। यदयं णलं लितं करोति। अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते। एवमपि न दोषः। क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति। लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। लादेशस्यावकाशः। पचतु पठतु। वर्णविधेरवकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। पचत्वत्र पठत्वत्रेति। लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा। किमुक्तम्। लादेशो वर्णविधेरन्तरङ्ग इति॥ टित आत्मनेपदानां टेरे॥ टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः॥ टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचमानः। यजमानः। टित इत्येत्वं प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति। नैतदस्त्युक्तम्। एवं किलतदुक्तम्। एवं किल तदुक्तं स्यात्। यद्येवं विज्ञायेत टित आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति। तच्च न। टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। टित आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति हि विज्ञायमाने अकुर्वीत्यत्रापि प्रसज्येत। नैव टितः। कस्तर्हि टितः। स चावश्यं टित्कर्तव्यः आदेर्मीसृदिति। कथमिटो दिति। इटोदिति वक्ष्यामीति। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। पर्यवपाद्यस्मा भूत्। लविषीष्ट॥

धायी परामृश्यते। पचत्वत्रेति। वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानं क्रियत इत्येवमुपन्यासः। लादेशो वर्णविधेरिति। विप्रतिषेधसूत्रे बहिरङ्गपरिभाषया इदं प्रयोजनमित्यर्थः॥ टित आत्म॥ यद्येवमिति। यदि टित इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन क्रियेतेत्यर्थः। अथवा केचिट्टितामित्येव पठन्ति तदाश्रयेणैतदुक्तम्। अकुर्वीति। लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट्। पर्यवपाद्यस्येति। पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिः। तत्र साधुरागमः पर्यवपाद्यः। तत्र साधुरिति यत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· आदीति। दाञो लङ उत्तमैकवचनम्। शपः श्लुः। द्विर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। यदि टि दिट् ३४१
१११ स्यात् तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात्। अत्र च छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वमिट एष्टव्यम्। आर्धधातुक इत्या
लोपविधानात्। सप्रदेशेति। लस्येत्येका षष्ठी। सा यद्यवयवावयविसंबन्धे स्यात् तदा इट एवाग्रहः स्यात्। तिबादीनाम्।
तस्माद् यसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वात् लस्येति स्थाने योगा षष्ठीत्यादेश एवेड् भवति न लागमः। असिद्धमिति। व
लाद्यार्धधातुकापेक्षणाद् अङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः। इटोदित्यङ्गावस्तु लिङ् संबन्धीडपेक्षणाद् अन्तरङ्गः। तत्र कर्त
व्ये आगमस्यासिद्धत्वाद् अङ्गावाभावः। प्रकृतानामिति। तिबादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते। अथवा प्रकरण
स्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात् प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते। ज्ञापकमाह। आनेमुगिति। यद्येत्वमानस्य

इह तर्हि इषमूर्जमहमित आदीत्याऽतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। तस्माट्टि देषः आदिस्तर्हि
कस्मान्न भवति। सप्रदेशादेशा स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्तितानेकोनोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वा आदिर्न
भविष्यति। पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति। लविधीष्टेति। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इ
ति। इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति। के च प्रकृताः। तादयः। आनेमुग् ज्ञापकं त्वेत्वे
टित्तङामि शिसीरिचः। डारौरः सुटि द टितः प्रकृते तद्गुणे कथम् ॥

स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। टित्तङामिति। टितः स्थाने ये तङः तेषामेत्वं न त्वान स्यापि। अथाध्येतेत्या
दौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह। इशिसीरिच इति। लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः सेइत्ये ताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवा
य इशसिइरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः। एत्वस्यानेन सिद्धत्वात्। ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वा
भावस्य। टि द टित इति। अकुर्वीत्यत्र परिहारः। अटितो लङः स्थाने टि दिट् कृत इत्येत्वं न भवति। प्रकृते तदिति। तदेत्वं
एमः प्रकृते तङ्यात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति। श्लोकपूरणार्थे तदुक्तम्। एत ऐ इत्यत्र पचावेदम्। इत्याद् गुणे कृते
१११ कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम्। परिहारस्तु वक्ष्यते। बहिरङ्ग आद्गुण इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परस्मै॥णल् इति।क्व पुनरस्य शकारः क्रियते।यद्यादौ।णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति।मध्ये शस्येत्संज्ञाया
अभावः।अन्ते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः।एवं तर्हि लश् विधातव्यः।लश् उत्तमो वेति करिष्यते।योगविभागश्चेति म
न्यते।अथवा णल् शिदित्यतिदेशः कर्तव्यः।अक्रियमाणे हीति।नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादित्यर्थः।ए
तच्च प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते।धात्वधिकारे तु सत्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नोति।धातुस्वर इति प्र

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम्।णल् शित्कर्तव्यः।किं प्रयोजन
म्।सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्।अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य
प्रसज्येत।उक्तं वा।किमुक्तम्।अनित्त्वात्सिद्धमिति।णकारः क्रियते तस्य अनित्त्वात्सिद्धमिति।कथमेष प
रिहारो न्याय्यः।शकारसमसिचोदितः।णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति।णकारो वात्र क्रियेत शकारो वा।
को न्वत्र विशेषः।अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यः णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्।नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण।णित्वे
योगविभागः करिष्यते।इदमस्ति गोतो णित्।ततः अल्।अल् च णिद्भवति।ततः उत्तमो वेति।एवं तर्हि लकारः
क्रियते।तस्य अनित्त्वात्सिद्धम्।एवमपि क एष परिहारो न्याय्यः।शकारसमसिचोदितः।लकारं करिष्यामि।शकारं न करिष्यामी
ति।लकारो वा क्रियते शकारो वा।को न्वत्र विशेषः।अयमस्ति विशेषः। अवश्यमत्र स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः।
लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्।नैतदस्ति प्रयोजनम्।धातुस्वरे कृते द्विर्वचनं तत्रान्त
र्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति।कथं पुनरयमन्तोदात्तः।यदेकाच् व्यपदेशिवद्भावेन।यथैव त
र्हि व्यपदेशिवद्भावे नान्तोदात्तः।एवमाद्युदात्तोपि।तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत।स
त्यमेवमेतत्।न त्विदं लक्षणमस्ति।धातोरादिरुदात्तो भवतीति।इदं पुनरस्ति।धातोरन्त उदात्तो भवतीति।
सोयं लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥

त्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः प्रवर्तते।यदेकाजिति।योनैकाच् जजागारेति तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदा
त्तत्वे प्रथमैकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजेव धातुर्निरूप्यते व्यपदेशिवद्भावेनेति।आद्यन्तवदेकस्मिन्नि
त्यनेनेत्यर्थः।यथैवेति।कार्यातिदेशं मन्यते।न त्विदमिति।शास्त्रातिदेश इति भावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एतदपीति। स्थानिवदितिवाप्यतिदेशः प्राधान्यादिति भावः। प्रकृतिवदिति। स्थानिवदित्यर्थः। द्विःप्रयोग इति। वास्तिकं द्विर्वचनं द्विःप्रयो
गः नतु स्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः। लकार इति। ततश्च लउत्तमो वेति कर्त्तव्यं योगविभागश्च कार्यः। अकारस्येति। यस्य
स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः। एतदपि प्राग्लादेशाद्वाव्वधिकार इति पक्षाश्रयेणोच्यते धात्वधिकारे त्वादेः परस्यादेरकारे

एतदप्यादेशो नास्ति। आदेशस्त्वान्तउदात्तो भवतीति। प्रकृतितो नेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदा
त्ता एवमाद्युदात्तापि। द्विःप्रयोगे खल्वपि द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अनुदात्तं पदमेकवर्जमि
ति नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः। लकारः क्रियते। तस्या
नित्त्वात्सिद्धम्। अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम्। अकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थं
शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत।
ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यद
कारस्य अकारवचने प्रयोजनम्। किम्। अकारवचनं समसंख्यार्थम्। संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। तस्मा
च्छित्करणम्। तस्माच्छित्कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अ अ इति। सोसौ
अनेकाल्। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति॥ लोटो लङ्वत्॥ लङ्वदतिदेशे भेर्जुस्भावस्य
प्रतिषेधः॥ लङ्वदतिदेशे भेर्जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पान्तु वान्तु। लङः शाकटायनस्यैवेत्य
ति जुस्भावः प्राप्नोति। उत्ववचनात्सिद्धम्। उत्वमत्र बाधकं भविष्यति। अनवकाशा हि विधयो बाधका
भवन्ति। सावकाशं चोत्वम्। कोवकाशः। पचतु पठतु ॥

सति रूपं सिद्धम्। अ अ इति। अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः॥ लोटो ल॥ लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुप
मानेषष्ठ्यन्तं विज्ञायते तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटोतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यङाटौ लोटि न भवतः। उत्वव
चनादिति। नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रापीति। लङ्वद्भावादित्यश्चेत्यनेनेत्यर्थः॥ सेट्॥ अलघीयइति। उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति। इकारे तु सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात्। न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति। तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः॥ लिङः सी॥ यथैव कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्बाध्यबाधकभावाभावात्सीयुड्भवति। एवं यासुड्यपि कृ

अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति। तद्यथैवोत्वमीकारलोपं बाधते। एवं जुस्भावमपि बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्वमारभ्यते। जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमिदमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते। एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लङे वयोलङ् तत्र यथा स्यात्। लङ्वद्भावेन योलङ् तत्र माभूदिति॥ लोटो लङ्वत्॥ सेर्ह्यपिच्च॥ मेर्निः॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः॥ हिन्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लुनीहि। लुनानि। एरुरित्युत्वं प्राप्नोति। न वोच्चारणसामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यात् उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति। अलघीयश्चैव हि इकारोच्चारणमुकारोच्चारणात्। इकारं चोच्चारयति। उकारं च नोच्चारयति। तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं माभूदिति। सेर्ह्यपिच्च॥ एत ऐ॥ एत ऐत्वे आड्गुणप्रतिषेधः। एत ऐत्वे आड्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचावेदम्। पचामेदम्। आड्गुणे कृते एत ऐ इत्यैत्वं प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण आड्गुणः। अन्तरङ्गमैत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ एत ऐ। लिङः सीयुट्॥ यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः। यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः। सुनुयुः। लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति। न वा वाक्यापकर्षात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। वाक्यापकर्षात्। वाक्यापकर्षाद्यासुट् सीयुटं बाधिष्यते। सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम्। सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत। कृषीष्ट। कृषीष्टाः। हृषीष्ट। हृषीष्टाः ॥

तेतस्य लिङ्कृत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह। यासुडादेरिति। न वेति। लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्येनापकर्षो बाध इत्यर्थः। विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तक्रेणेव दधीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनादेशस्येति। तिथोरिति सप्तमीं मन्यते ततस्तदादिविधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात्कृषीष्ठा इत्यादा
विति भावः। नवेति। चोद्यद्वयमपि परिहृतम्। सुटस्तकारथकारांवागमिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदाद्बाध्यबाध
कभावाभावः। तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावादनादेशयोरपि तिथोः सुड् भवति॥ आतः॥ अकार्षुरिति। अत्रानाका
रान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेण व्यवधानादिति जुस्न स्यात्। ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात्। तदा पूर्वसूत्रेण सि

अनादेशस्य सुड्वचनम्। अनादेशस्य सुड् वक्तव्यः। कृषीयास्तां कृषीयास्ताम्। तकारथकारादेर्लिङ इति सुण्न प्राप्नो
ति। न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। तिथोः प्रधानभावात्। ति
थावत्र प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम्। नैवं विज्ञायते। तकारथकारादेः लिङ इति। कथं तर्हि तकारथका
रयोः सुड् भवति तौ चेल्लिङ इति॥ लिङः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते।
यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थं पिति वचनानि प्रयोजयन्ति। अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते। उदात्तवचनं च। किमर्थमपि
दर्थमेव। आगमानुदात्तार्थं वा। अथवा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। अस्त्यन्यस्मिन्प्र
योजने ज्ञापकं भवति। उक्तं चैतद्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मै
पदेषु भवति अपिच्च लिङ्वतीति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापय
त्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ आतः॥ किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमा
र्थम्। आहोस्वित्प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात्। कथं वा प्रापकम्। यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते। ततो नियमार्थम्।
अथ निवृत्तम्। ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणम्। जुसि आकारग्र
हणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणं कर्तव्यम्। आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अकार्षुः।
अहार्षुः। अस्तु तर्हि प्रापकम्। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रति
षेधो वक्तव्यः। अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

जन्ताज्जुस्विधानमनवकाशं स्यान्नैष दोषः। अयुरस्युरित्यादेरवकाशस्य संभवाद्विषयविभागश्च न लभ्यते। यतोऽकार्षुरिति जु
स्भवति। अभूवन्नित्यत्र तु न भवति। यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात्। नैतदस्ति। उत्तरत्र तद्रूपस्यानु
वृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात्। अथवा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात्। अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवकारकारणंचेति। यदासिज्ग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लङादेशस्य भेरात उत्तरस्यायुरित्यादौ जुसि सिद्धे लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः। अन्येषांमतेन अयानित्यादि यथास्यात्। यदा तु सिज्ग्रहणानुवृत्या नियमार्थमिदं तदा लङः शाकटायनस्येत्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः। मैवं विज्ञायीति। लङ एव शाकटायनस्येति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत। लुङि तु नित्यः स्यादित्यर्थः। तुल्यजाती

एवकारकरणंच। एवकारकरणं च कर्तव्यम्। लङः शाकटायनस्यैवेति। नियमार्थं पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन। ननु च प्रापके पि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। दृष्टो वधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः। यथैवं विज्ञायते लङः शाकटायनस्यैवेति। मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति। किंच स्यात्। लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। अदुः। अगुः। अधुः। अस्थुः। लङ्ग्रहणं वा। लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम्। लङः शाकटायनस्यैवेति। नियमार्थं पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन। आतो ङित इति वर्तते। न चान्य आकारादनन्तरो ङिदस्ति अन्यदतो लङः। अस्तु तर्हि नियमार्थम्। ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम्। इति चेत् सिज्लुक्ग्रहणमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यो द्वाभ्यामनन्तरः आतश्च सिचश्च। अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। उत्तरार्थम्। लिट् लिङाशिषि आर्धधातुकमेव यथा स्यात्। इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात्। तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्वधातुकसंज्ञा। अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात्। लङ्भावेन यो लङ् तत्र मा भूत्॥ आतः ॥

यस्येति। सिज्लुका विना आतः सिचश्चानन्तरो झिर्न भवतीति सिज्लुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमे न सिज्लुगन्तमेव निवर्त्यते। उत्तरार्थमिति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाल्लिङ्ङादेशानां सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्। ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसङ्गः आर्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्थी स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· आर्धधा॥अनुक्रान्तापेक्षमिति।अनुक्रान्तायेप्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्तेआर्धधातुकसंज्ञाभवन्तिनत्वनुक्रंस्यमा २४१
११५ नादित्यर्थः।धातोरिति।धातोरित्येवंधातुशब्दमुच्चार्ययेविहितादित्यर्थः॥ इतिश्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमज्जैयटपु

आर्धधातुकंशेषः॥ आर्धधातुकसंज्ञायांधातुग्रहणम्।आर्धधातुकसंज्ञायांधातुग्रहणंकर्तव्यम्।धा
तोःपरस्यार्धधातुकसंज्ञायथास्यात्। इहमाभूत्।वृक्षत्वंवृक्षतेति।क्रियमाणेचापिधातुग्रहणेस्वा
दिप्रतिषेधः।स्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।इहमाभूत्।लूभ्यांलूभिरिति।अनुक्रान्तापेक्षंशेषग्रहणम्।
एवमपिअग्निकाम्यति।वायुकाम्यतीतिप्राप्नोति।तस्माद्धातुग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।आतृती
यपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारःप्रकृतोनुवर्तते।क्वप्रकृतः।धातोरेकाचोहलादेरिति।एवमपिश्रीका
म्यतिभूकाम्यतीतिप्राप्नोति।तद्विधानात्सिद्धम्।विहितविशेषणंधातुग्रहणंधातोर्योविहितइ
ति।धातोर्विहितःसंकीर्त्यधातोरित्येवंयोविहितइति ॥ इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकर
णमहाभाष्येतृतीयाध्यायस्यचतुर्थेपादेप्रथममाह्निकम्।पादश्चाध्यायश्चसमाप्तस्तृतीयः ॥

त्रश्रीमत्कैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेतृतीयाध्यायस्यचतुर्थेपादेप्रथममाह्निकम्।पादोध्यायश्चसमाप्तः तृतीयः। रामः
श्रीशुभं ॥ भार्गवार्पणमस्तु ॥ ११५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशायनमः॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणंकिमर्थमिति। परश्चेतिवचनात्परेभवन्तोवक्ष्यमाणाः
प्रत्ययाःप्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनींङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेवप्रकृतिमाक्षेप्स्यन्तिसतिचपञ्चमीनिर्देशेपर
श्चेतिप्रत्याख्यातमसतितिहपञ्चमीनिर्देशेवक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्तिप्रत्याख्यानम्। सतिवाप्रत्या
ख्यानेप्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्ध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपःसिद्धइतिप्रश्नः। धातोर्माभूवन्निति। असतीहप्रकृतिनिर्देशे
धात्वधिकाराद्धातोरेवस्युः। वासरूपविधिश्चस्यात्। अथवाप्रत्ययपरत्वेनप्रकृतिमात्राक्षेपेधातोरपिस्युः। तत्रयथा
कर्तृकर्मणोर्लकारउत्पद्यतेसाधनाश्रयसंख्यायांचतिङामुत्पत्तिःकर्त्रादिषुतव्यादीनांचतथास्वादयोपिस्युरिति
भावः। धातोरिति। धातुग्रहणंनिवृत्तम्। तत्रप्रकृतिमात्राद्विधीयमानाःस्वादयउत्सर्गास्तव्यदादयस्तुप्रकृतिविशेषाश्र

श्रीगणेशायनमः॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणंकिमर्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वा
दयोयथास्युः। धातोर्माभूवन्निति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। धातोस्तव्यदादयोविधीयन्ते। तेऽपवादत्वा
द्बाधकाभविष्यन्ति। तिङन्तात्तर्हिमाभूवन्निति। एकत्वादिष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्ते। तेचात्रतिङा
उक्ताएकत्वादयइतिकृत्वाउक्तार्थत्वान्नभविष्यन्ति ॥

येणविधानादपवादादितिभावः। तिङन्तादिति। कर्मादयःस्वादीनामर्थाः। तत्रयथापुत्रीयशब्दादन्तर्भूतकर्मक्रिया
वाचिनःकर्तरिलकारउत्पद्यतेतथापचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनःकर्मादिषुद्वितीयादयःस्युः। यद्वैकत्वा
दिष्वपिविभक्त्यर्थेषुयथैकोद्वौबहवइतिप्रकृत्याभिहितेष्वपिभवन्त्येवंतिङाभिहितेष्वपिस्युरितिभावः। एकत्वादि
ष्विति। संख्याविभक्त्यर्थः। साचतिङाभिहितेत्युक्तार्थत्वात्स्वादयोनभवन्त्येकादिभ्यस्तुवचनग्रहणाद्यत्वात्संख्या
वाचिभ्योपिप्रथमाभवति। नचपचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनःकर्मादिषुद्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता। नह्येकक्रियापे
क्षाभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन्पदेऽनुसहायभावोयुक्तः। पुत्रीयशब्दस्तुजीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति
ततःकर्तरिलकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अनभिहिताधिकाराच्चतिङभिहितेसाधनेस्वाद्यनुत्पत्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टाबादयइति। यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः। नच तिङ-
न्तस्येति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेन योगः। नच द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहण
योग्यत्वं नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। तदुक्तं हरिणा। एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु
लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः। तस्मादुपस्थितेप्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते। शब्दस्य शक्तिर्नत्वेष शास्त्रेणान्वाख्यायते
विधिरिति। शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः। पचतिरूपमित्यादौ तु रूपवाद्यन्ता
र्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम्। नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन
व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया। अणादयइति। यथैव गर्गस्यापत्यमित्य
पत्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः। एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्तार्थोरसंबन्धसंभव इति भावः।

टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। नच तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगो
स्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति। अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। नच तिङन्तस्या
पत्यादिभिर्योगोस्ति। अथापि कथंचिद्योगः स्यात् ॥

ननु षष्ठ्यन्तात् पत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य। नैष दोषः। गर्गस्यायमित्यत्रापि वाक्य
गोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं
प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे। तस्येति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः। नचेति। क्रि
याप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः। साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो
नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः। नहि यथा पाचक
स्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति। अथापीति। सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः। धातो
रप्यणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्व
क्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया। भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात्पृथगुपन्यासो न कृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्यविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा। भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः। भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह। क्व पुनरिति। ग्रहणवद्ध्विति। ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्साक्षात् तथाजाद्यतष्टाबित्यजादीनां क्वचित्संज्ञाद्वारेण यथात्रैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचिदनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथोगितश्चेति। अत्र स्त्र्यर्थाभिधायि शब्द आक्षिप्तोऽकारेणोगिता च विशेष्यते। अथा

एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति। अत उत्तरं पठति। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। अङ्गभपदसंज्ञार्थम्। अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति। क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः। टाबादिषु। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवद्भ्यष्टाबादयो विधीयन्ते उगितो ङीब्भवति। अतष्टाब्भवतीति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अणादिषु तर्हि। अणादयो ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फगिति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। स्वार्थिकेषु तर्हि। स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते। यावादिभ्यः कन् प्रज्ञादिभ्योणिति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

पीति। सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव। अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति। वयस्ति प्रथम इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिरथत्वत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टावादिः। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति। परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्त्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शुक्लतर इति। नह्यत्र शब्देन प्रकृतिरूपाचेति भावः। न यावदिति। यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः। स्वा
दिषु तर्हीति। प्रकरणोत्कर्षाद्द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते। एकत्वादिष्विति।
आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः। तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केपि पक्षे स्वा
दय एकत्वादीनां वाचकाः पञ्चके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः। तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः। य
त्तदिति। द्योतकपक्षेऽयमर्थः। एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात्स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते। वाचकपक्षे त्वय

यस्तर्ह्यग्रहणः। शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति। अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लत
रः। प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः। यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति।
स्वादिषु तर्हि। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मा
दुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादय एकत्वादिषु शक्या विज्ञातुम्। एकशे
षवाक्यत्वात्। एकं वाक्यं तच्चेदं च। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते। कौशल
मात्रमेतदाचार्यो दर्शयति। यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति। अन्यदपि किंचित्संग्रहीष्या
मीति। यच्छयोश्च लुगर्थम्। यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। कंसीयपरश
व्यशब्दयोर्यञञौ लुक्चेति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्राति प
दिकग्रहणे प्रकृतेरपि प्रसज्येत ॥

मर्थः। एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि तस्मात्स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्प
द्यन्ते। अन्यदपीति। तिङ्विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। अङ्गानां हि प्रधानसंनि
धावुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसंबन्धार्थः। यच्छयोश्चेति। वार्त्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चश
ब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थे चशब्दो व्याख्यातः। प्रकृतेरपीति। यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः
परशुशब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरस्त्वप्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह। एतदपीति। इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति। एवमपीति। उणादय इति। अतः क
कमिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंसेग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्वचिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति। यत्र ञो स्तु वि
धानसामर्थ्याल्लुङ् भवतीति यच्छ्योरेव भविष्यतीत्यर्थः। वृद्धावृद्धेति। अत्रापि वार्त्तिककारस्य चशब्दः समुच्चये भाष्यकार
स्य तु तर्ह्यर्थे। वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः।
अथेति। प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वाद् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः। समर्थविशेष

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति। एवम
प्युकारसकारयोः प्रसज्येत। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका
नि। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम्। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्यय
विधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। वृद्धात्। अवृद्धात्। अवर्णान्तात्। अनुदात्तादेः। द्व्यच इ
ति। एतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति। अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि वि
शेषणानि स्युः। समर्थविशेषणानि। तत्र को दोषः। उदीचां वृद्धाद् गोत्रात्। इह च प्रसज्येत। ज्ञानां ब्राह्मणानामप
त्यमिति। एतद्धि समर्थं वृद्धम्। इह च न स्यात्। ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम्। वृद्ध अवृद्ध।
प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्। इह च प्रसज्येत। ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम्। इह च न
स्यात्। ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति। एतद्धि समर्थं वृद्धम्। अवृद्ध ॥

णानीति। समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः। ङ्याप्प्रा
तिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति। ज्ञानामिति। ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपजन
नान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः। नैष दोषः। क्वचिदादेशादिवशात्संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते। यथा तावको माम
क इति। एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत्। प्रकरणादिवशाद्वा। तदुक्तम्।
भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः। सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाचोविकार इति। सावेकाच इति विभक्ते रुदात्तत्वापदमेतदनुदात्तादि। एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थमस्य द्रष्टव्यम्। अन्यथा ह्यभाव्यम्। इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति। षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्ते रुदात्तत्वादनुदात्तादि समर्थमेतत्। प्रातिपदिकं तु त्रेः संख्याया इत्याद्युदात्तम्। सर्वेषामिति। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम्। प्रातिपदिकं तु सर्वं श

अवर्णा। अत इञ् इति। इहैव स्यात्। दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति। एतद्धि समर्थमकारान्तम्। इह न स्यात्। दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति। एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम्। अवर्णा स्वर। अनुदात्तादेरञ् भवति। इह च प्रसज्येत। वाचो विकारस्त्वचो विकार इति। एतद्धि समर्थमनुदात्तादि। इह च न स्यात्। सर्वेषां विकार इति। एतद्धि समर्थमुदात्तादि। स्वर। द्व्यज्लक्षणद्व्यचश्छन्दसीति। इह च प्रसज्येत। नावा तरति त्वचा तरतीति। एतद्धि समर्थं द्व्यच्। इह च न स्यात्। घटेन तरतीति। एतद्धि समर्थमद्व्यच्। अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति। आहोस्विद्दोषान्तमेव। अस्तीत्याह। किम्। सा स्नातरति वेस्नातरतीति। एतद्धि समर्थमपि द्व्यच्। ङ्याप्प्रातिपदिकमपि। अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम्। न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः स्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्। तावपि हि प्रत्ययौ। तिग्रहणे तावद्वार्तम्। तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम्। उवर्णान्तादूङ् विधीयते तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते अन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। यद्येष ऊङो ग्रहणे हेतुः। आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्। आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते। तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते अन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। यस्तर्ह्यनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति। अत्राप्यकारान्तादिति लक्ष्यते। क्रुञ्चा नालभेत। उष्णिहककुभौ। देवविशं च मनुष्यविशं चेति। इह तावदुष्णिहककुभाविति। आप एवोत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् ॥

ञ्चोऽन्तोदात्तो निपात इत्यनुदात्तादि। अश्वेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह। न सिध्यतीति। तिग्रहण इति। वा तुंसुत्वं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। क्रुञ्चानिति। अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः। आब्ग्रहणबाधाह। इह तावदिति। आप इति ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्यापदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहेति। ततश्च देवविट्शब्दो देवावितिभावः। आबग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह। यत्तावदिति। स्वरे विशेष इति। किबन्तस्य
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति। यदा तु मूलविभुजादित्वाद्देवविशशब्दः कप्रत्य
यान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति। तत्रच्छान्दसत्वादिति। अप्रातिपदिकत्वेऽपि

इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति। नास्ति विशेषः। अकारान्तादमुत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वे
ति। यत्तावदुच्यते। इह तावदुत्सिहककुभाविल्लाप एवैतदोत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति। संज्ञा छन्दसो
रित्येवं तत्। नैषा संज्ञा नापीदं छन्दः। यदप्युच्यते। इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति। नास्ति विशे
षः। अकारान्तादमुत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति। स्वरे विशेषः। यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद्देवविश
मित्येवं स्वरः प्रसज्येत। देवविशमिति चेष्यते। तस्मात् एष एवं विषयः। इदं तर्हि पादोऽन्यतरस्यां टाबृची
ति। ऋचीत्युच्यते। तत्र छान्दसत्वाद्भविष्यति। ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितम्। काठकं कालापकं मौदकं
पैप्पलादकं च। किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्। ऋक्चेत्प्रत्ययार्थो भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजन
म्। पदशब्दः पादशब्दसमानार्थः। अकारान्तः छन्दसि दृश्यते। तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम्। एकः पाद इ
त्यर्थः। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति। बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति।
ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्॥ ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम्। किं का
रणम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्र
हणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा। अव
श्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं सर्वनामस्वरस
मासतद्धितविधिलुग्लुगर्थम् ॥

प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेषः। लिङ्गविशिष्टस्येति। यथाकथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदि
कस्य स्वरूपग्रहण एवेति भावः। कः पुनरिति। ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्थण्डिलशायिनीति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनाद्युत्पन्न एव ङीपि समासे स

सर्वनामविधिः प्रयोजनम्। सर्वनाम्नः सुट्। इहैव स्यात्। येषाम्। तेषाम्। यासाम्। तासामित्यत्र न स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवर्णान्ताद्धि विधीयते। तत्रैकादेशकृतेऽन्तादिवद्भावात् सुड् भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इहैव स्यात्। भवता हेतुना। भवतो हेतोरिति। भवत्या हेतुना। भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात्। सर्वनामास्वरः। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। इहैव स्यात्। कुसूलबिलम्। कुसूलीबिलमित्यत्र न स्यात्। स्वरः समासः। द्वितीया श्रितातीतैः सह समस्यते। इहैव स्यात्। कष्टंश्रितः कष्टश्रितः। कष्टंश्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशकृतेऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति। इदं तर्हि पूर्वसदृशेति ॥ इहैव स्यात्। पित्रा सदृशः पितृसदृशः। पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात्। समासान्तद्धितविधिः। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। इहैव स्यात्। हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। इहैव भवति। हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम्। एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि न स्यात्। तद्धितविधिः। लुक्। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। इहैव स्यात्। स्थण्डिलशायी। स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात्। लुगलुक्। शयवासवासिष्वकालात्। इहैव स्यात्। ग्रामेवासी। ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात्। मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम्॥ मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्। विध्यर्थं तावत्। क्यङ्मानिनोश्च। इहैव स्यात्। दर्शनीयमानी। ।दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात्। प्रतिषेधार्थमपि। वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्। दीर्घमुखमानी। दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात्॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम्। तृजकाभ्यां कर्तरि। इहैव स्यात्। अपां स्रष्टा। अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात्। प्रत्यय ॥

तिदन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत्। एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ राम: ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ढगन्नेति। परत्वादिति भावः। समासान्तादीकार इति। मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। तत्र को दोष इति। टच्चि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वाद् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः। यत्र पुंवद्भाव इति। तत्रापूरणीप्रियादिष्विति वचनात्। यत्र त्विति। महाजङ्घ इत्यादौ। दासीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते। व

उपाचार। अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात्। अयस्कुम्भः। अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन। अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ। उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति। द्विषत्परयोस्तापेः। यथेह भवति। द्विषन्तप इति। एवं द्विषतीतापइत्यत्रापि स्यात्। यञिञोः फगि अतिप्रसङ्गो भवति। यथेह भवति गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। एवं गार्गेया दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात्। नैष दोषः। ढगे वात्र बाधको भविष्यति। समासान्तेषु च। समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। यथेह भवति। मद्रराजः। कश्मीरराजः। एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवति मद्रराजीति। भवति यदा समासान्तादीकारः। लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत। तत्र को दोषः। पुंवद्भावष्टिलोपश्च। तत्र मद्रराजीत्येव रूपं स्यात्। मद्रराज्ञीति चेष्यते। महदात्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति महान्प्रियोऽस्य महाप्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते प्रियादिष्विति। यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते। यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति। ञ्नित्स्वरे ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तो भवतीति। यथेह भवति। दाक्षिः। आहिचुम्बकायनिः। एवं दाक्षी आहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात्। राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः। कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति। यथेह भवति। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात्। समाससंघातग्रहणेषु च। समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥

होर्नञ्वदिति। बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः। तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहुगोमतीति। बहवो गोमन्तोऽस्यां इति बहुव्रीहिः। उगितश्चेति ङीप्। समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्स
मासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्वादनुदात्तो भवति। ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति। कुसूलीबिलमिति। पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं नतु सं
घातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव। विभक्तौ चोक्तमिति। उगिदचामित्यत्रोक्तम्। यथा गोमानित्यत्र नुम् भवति एवं गोमतीत्यत्रापि
प्राप्नोति। तत्र परिहार उक्तो न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। विभक्त्याश्रये कार्ये क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इ
त्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। अत्र प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अ
नित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते। तद्धितविधानार्थं लिति। सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्सू

यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान्। एवं बहुगोमती। बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते समासः संघातग्रह
णेष्विति। यद्वयवग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। कुसूलीबिलमितिय
नवा था। विभक्तौ चोक्तम्। किमुक्तम्। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः। एतानि च प्रयो
जनानि। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या। लक्षणं वा
न परिणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि सा
कल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्तीति। तस्माद्यान्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं च दोषेषु। तद्धितविधानार्थं तु। तद्धितविधा
नार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। कालितरा। हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा ॥

वे ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्धीति। स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति। प्रकर्षप्रत्य
यस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति। स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीत्व
स्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम्।
अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते। स्वार्थमभिप्राय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह। समवेतं समवेतस्य वचने लि
ङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सो विभक्त्यन्त इति। एवं तर्ह्युत
क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्त इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगत रामः
स्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः ॥ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समासान्ताअपीति।तत्रबहवोगोमन्तोस्यादितिबहुव्रीहौकृतेङीपिचकबुत्पत्तौबहुगोमतीकेतिप्राप्नोति।ब्रह्मबन्धुकेति।अ
ज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्रत्ययइष्यते।नास्त्यत्रेति।केणइतिह्रस्वविधानादितिभावः।युवतितरेति।जातेश्चेतिपुंवद्भावप्र
तिषेधंमन्यते।यौवनस्यजातिरूपत्वात्।ब्रह्मबन्धुतरेति।अत्रनद्याःशेषस्यान्यतरस्यामितिविकल्पेनह्रस्वः।नचस्त्रीत्वस्येति।
तस्यसर्वत्रैकरूपत्वात्प्रकर्षाप्रकर्षाभावइत्यर्थः।इहखल्वपीति।सर्वत्रप्रधानस्यप्रकर्षाभावः।तदुक्तंहरिणा।सर्वस्यैवप्र

किंपुनःकारणंनसिध्यति।विप्रतिषेधाद्धितद्धितबलीयस्त्वम्।विप्रतिषेधाद्धितद्धितोत्पत्तिःप्राप्नोति।तत्र
समासान्तेषुदोषः।तत्रसमासान्तेषुदोषोभवति।बहुगोमत्का।बहुयवमत्का।समासान्ताअपिङ्याबन्ता।
त्सुः।त्यूङोश्चापिग्रहणम्।त्सुङ्योश्चापिग्रहणंकर्तव्यंभवति।युवतिका।ब्रह्मबन्धुकेति।ऊङ्ग्रहणेनता
वन्नार्थः।नास्त्यत्रविशेषः।उकारान्तादुत्पत्तौसत्यामूङन्ताद्वा।इदंतर्हि।युवतितरा।ब्रह्मबन्धुतरा।ब्रह्मब
न्धूतरेति।तदन्तस्यचप्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः।तदन्तस्यचङ्याबन्तस्यप्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितो
त्पत्तिर्नप्राप्नोति।कालितरा।हरिणितरा।खट्वातरा।मालातरेति।किंकारणम्।ङ्याबन्तमेतत्स्त्रीप्रधा
नम्।नचस्त्रीत्वस्यप्रकर्षाप्रकर्षौस्तः।नैषदोषः।नहिकिंचिदुच्यते।एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमे वंजातीय
कान्नेति।एतावदुच्यते।अतिशायनेतमबिष्ठनौ तिङश्चेति।यस्यचप्रकर्षोस्तितस्यचप्रकर्षेप्रत्ययोभवि
ष्यति।अस्तिचाप्रधानस्यगुणस्यप्रकर्षः।इहखल्वपिशुक्लतरः।कृष्णतरइति।द्रव्यंप्रधानम्।गुणस्यचप्रकर्षे
प्रत्ययउत्पद्यते।उक्तंवा।किमुक्तम्।सिद्धंतुस्त्रियाःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थेटाबादयइति।यदिप्रातिप
दिकविशेषणंस्त्रीग्रहणंस्वार्थिकाष्टाबादयः।नैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायामिति।नापिस्त्रीसमानाधिकरणा
त्प्रातिपदिकादिति।कथंतर्हियत्प्रातिपदिकंस्त्रियांवर्ततेतस्माट्टाबादयोभवन्ति।कस्मिन्नर्थे स्वार्थेइति॥

धानस्यनविनाभेदहेतुना।प्रकर्षोविद्यतेनापिशब्दस्योपैतिवाच्यतामिति।ततश्चकालितरेत्यत्रापिकालगुणप्रकर्षाश्रय
स्तरप्प्रत्ययः।उक्तंवेति।नात्रस्त्रीत्वंप्राधान्येनप्रत्ययाभिधेयम्।किंतर्हिस्त्रीत्ववति द्रव्येवर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थेटाबा
दयः।ततश्चद्रव्यमेवप्राधान्येनाभिधीयतेतस्यचव्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायांप्रकर्षप्रत्ययइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समासान्ता अपीति। ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः। स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः। कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते। कथं कालिकेति। वर्णे चानित्ये कन् इति वर्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन्प्रत्ययस्तदपेक्षं च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात् कन् स्यादिति प्रश्नः। कथं हरिणिकेति। स्वार्थे हरितशब्दात् परत्वात् कन् स्यादिति प्रश्नः। अज्ञातादिकन् तु बहिरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। हरिणशब्द इति। हरितशब्दसमानार्थ इति भावः। तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति। हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः। लोहिनिकेति। न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः। वक्ष्यत्येतदिति। अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति। क्रियमाणेऽपि ङ्याब्ग्रहणे लोहितान्मणौ वर्णे चानित्ये कन् इति प्रतिपदविधानाद् बलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्ययं बाधि

ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति। समासान्ता अपि स्वार्थिकाः। उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात् समासान्ता भविष्यन्ति। कथं कालिकेति। प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति। कथं हरिणिकेति। हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथं लोहिनिकेति। वक्ष्यत्येतल्लोहितालिङ्गबाधनं वेति॥ स्त्रियाम्॥ स्त्रियामित्युच्यते। का स्त्री नाम। लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः। स्त्री पुमान्नपुंसकमिति। यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयत इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति। सा स्त्री स पुमांस्तन्नपुंसकमिति॥

ता कन्नेव स्यात्॥ स्त्रियाम्॥ का स्त्री नामेति। प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसंभवादिह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः। न च गोत्वादिवत् संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात्। खट्वाशिंशपानगर्यादिषु भिन्नत्वात् संस्थानस्य। न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते। यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामेत्युक्तम्। कस्यां स्त्रियामित्युच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्। लोकत इति। पञ्चम्यन्तात् सप्तम्यन्ताद्वा तसिः। शब्दाः प्रसिद्धा इति। विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः। पुंनपुंसकयोरुपादानं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम्। यल्लोक इति। यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः। तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनरिति। द्रव्येसत्त्वादेरनेकार्थस्यसंभवात्प्रश्नः। लिङ्गमिति। स्तनकेशादिकमितिभावः। स्तनकेशवतीति। भूमादौमतुप्। तथैवलोमशइतिशः। लिङ्गे दृष्टेलिङ्गि कथंनलिङ्गप्रतिपत्तिपरमितिप्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसंगतिः। स्तनकेशंचप्रसिद्धत्वादन्यस्यापिस्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्यकुमार्यादिगतस्यउपलक्षणम्। तदनेनस्त्रीत्वादीनांस्तनाद्युपव्यञ्जनानांगोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वंदर्शितम्। यथोक्तंहरिणा। हस्तिन्यांवडवायांचस्त्रीतिबुद्धेः समन्वयः। अतस्तांजातिमिच्छन्तिद्रव्यादिसमवायिनीमिति। उभयोरन्तरमिति। लिङ्गवत्त्वेनसदृशमित्यर्थः। तेनाव्ययाख्यातार्थस्यनपुंसकत्वाभावः। तदभावइत्यनेनमयूरीकुक्कुटादीनांस्त्रीपुंससमुदायानांनपुंसकत्वंनिराकृतम्। भवतिहिसमुदायःसमुदायिनोःसदृशइतिस्यान्नपुंसकत्वम्। अथतुपरवल्लिङ्गमित्यनेनसमुदायस्यपरवल्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गोनपुंसकत्वस्य। ततोवस्तुस्वरूपनिरू

किंपुनर्लोकेदृष्ट्वाएतदवसीयते। इयंस्त्रीअयंपुमानिदंनपुंसकमिति। लिङ्गम्। किंपुनस्तत्। स्तनकेशवतीस्त्रीस्याल्लोमशःपुरुषःस्मृतः। उभयोरन्तरंयच्चतदभावेनपुंसकम्। लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानेभ्रूकुंसेटाप्प्रसज्यते। लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानेसतिभ्रूकुंसेटाप्प्राप्नोति। यद्धिलोकेदृष्ट्वाएतदवसीयतेइयंस्त्री। अस्तितद्भ्रूकुंसे। नत्वंखरकुटीःपश्य। इहचस्वाःपश्य। वध्रिकाःपश्य। खरकुटीःपश्येति। तस्माच्छसोनःपुंसीतिनत्वंप्राप्नोति। यद्धिलोकेदृष्ट्वाएतदवसीयते। अयंपुमानिति। अस्तितद्वध्रिकादिषुखट्वावृक्षौनसिध्यतः। खट्वावृक्षयोश्चलिङ्गंनसिध्यति ॥

पणपरमेतदित्यवगन्तव्यम्। इदानीमेतद्दूषयितुमाह। लिङ्गादिति। भ्रूकुंसःस्त्रीवेषधारीनटस्तस्यस्तनकेशसंबन्धात्स्त्रीत्वेसतिटाप्स्यात्। ननुनित्ययोगेस्तनकेशवतीतिमतुब्विज्ञानाद्भ्रूकुंसशब्दस्यस्त्रीत्वाभावः। नैतदस्ति। प्रतिपत्तॄणांनित्यंलिङ्गदर्शनात्तत्रापिस्त्रीत्वप्रसङ्गात्। केशवपनेचस्त्रियाःस्त्रीत्वंनस्यात् तदानींकेशसंबन्धाभावात्। स्तनातिशयसंबन्धस्यचोत्तरकालभावित्वादतिशयेपिमतुपिविज्ञायमानेप्राक्स्त्रीत्वंनस्यात्। अव्याप्तिसद्भावाद्धेयत्वादस्यदर्शनस्यनसुष्ठुनिर्बन्धोत्रकर्तव्यः। नत्वमिति। खरकुटीनापितगृहमुच्यतेइतिकेचिदाहुः। तत्रइवार्थेसंज्ञायामितिकन्प्रत्ययः। तस्यलुम्मनुष्यइतिलुप्। तत्रमनुष्यस्यवाच्यत्वात्तस्यचलोमशत्वात्पुंस्त्वात्खरकुटीःपश्येत्यादौनत्वप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नापुंसकमिति। नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं नापुंसकं त्वं तस्मात् स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गत्वेन। सत्त्वस्वरूपत्वाच्च लिङ्गं संख्यारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः। असत्त्विति। मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्त्वेन जलरूपेण प्रतिभासते। तथा खट्वावृक्षावसतां स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः। अथोच्येत मरीचिदर्शनात्तादृश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति तत्राह। गन्धर्वनगरं यथेति। न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम्। न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत। तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः त

यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति। न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति। किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम्। नापुंसकं भवेत्तस्मिन्। नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम्। किमिदं नापुंसकमिति। नपुंसके भवं नापुंसकम्। तदभावेन पुंसकम्। तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्। असत्तु मृगतृष्णावत्। असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम्। मृगतृष्णावत्। तद्यथा। मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति। न च ताः सन्ति। गन्धर्वनगरं यथा। यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। आदित्यगतिवत्तन्न। अथवा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। वस्त्रान्तर्हितवच्च तत्। यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सद् लिङ्गं नोपलभ्यते। विषम उपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते।

खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते। जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलैः सति। तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु। सुखेभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति। इदानीमसत्त्वं निराकरोति। आदित्यगतिवत्तन्नेति। यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किंचिद्धि स्थूलमुपलभ्यव्यञ्जनं किंचित्सूक्ष्मत्वाद्दुरवधारणमिति भावः। विषम इति। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम्। अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत्खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येप्येतदिति।अनेनदृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति।रथकारास्तक्षाणः।वृक्षादनं शस्त्रकम्।इतरोविद्यमानस्यापिलिङ्गस्यसौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणंदर्शयितुमाह।षड्भिरिति।अतिसंनिकर्षादिति।यथास्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः।अतिविप्रकर्षादिति।यथोड्डीनस्यशकुनेः।मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति।कुड्याद्यव्यवहितस्यसुवर्णादेः।तमसावृतत्वादिति।अन्धकाराक्रान्तस्यश्वभ्रादेः।इन्द्रियदौर्बल्यादिति।तिमिराद्यावृतस्यनयनादेः।अतिप्रमादादिति।विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः।सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येन्तर्भावान्नपृथगनुपन्यासः।दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिसूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्तेनतुदुर्ब

खट्वावृक्षयोःपुनःयेप्येतेरथकारावाशीवृक्षादनहस्तामूलात्प्रभृतिआअग्रादित्यांस्तक्ष्णुवन्तितेपितयोलिङ्गंनोपलभन्ते।केनैतदवसीयते।खट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गंनोपलभ्यतइतिषड्भिःप्रकारैःसतांभावानामनुपलब्धिर्भवति।अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षाद्मूर्त्यन्तरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिन्द्रियदौर्बल्याद्अतिप्रमादादिति।अतोत्रकश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यः।येनखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गंनोपलभ्यते।केनैतदवसीयतेखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गंनोपलभ्यतइति।तयोस्तुतत्कृतंदृष्ट्वा।स्त्रीकृतंशब्दंदृष्ट्वास्त्रीत्वमवसीयते।पुंस्कृतंशब्दंदृष्ट्वापुमानिति।यथाकाशेनज्योतिषः।तद्यथा।आकाशंदृष्ट्वाज्योतिरत्रेतिगम्यते।ज्योतिर्निमित्तंह्याकाशम्।अन्योन्यसंश्रयंत्वेतत्।अन्योन्यसंश्रयंत्वेतद्भवति।स्त्रीकृतःशब्दः।शब्दकृतंचस्त्रीत्वम्।एतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते ॥

लेन्द्रियाः।अतोत्रेति।इन्द्रियदौर्बल्यमितिभावः।केनैतदिति।सतामसतांचानुपलम्भात्खट्वादिषुसर्वदालिङ्गानुपलम्भात्सदसत्त्वविषयःसंदेहइतिप्रश्नः।इतरस्तत्सद्भावेनुमानमाह।तयोस्त्विति।स्त्रीपुंसकार्यंदाम्पत्यादिकंदृष्ट्वाकारणभूतलिङ्गानुमानंक्रियतइत्यर्थः।आकाशेनेति।आकाशतइत्याकाशःप्रकाशआलोकस्तेनयथामेघान्तरितंज्योतिरनुमीयतेतथालिङ्गमित्यर्थः।अन्योन्यसंश्रयमिति।ज्योतिःप्रकाशयोःप्रत्यक्षेणकार्यकारणभावावगमात्।भवतुकार्येणकारणानुमानम्।खट्वादिषुतुलिङ्गस्यकदाचिदप्यग्रहणान्नतेनकस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणम्।तत्रहिलिङ्गावगमात्शब्दप्रयोगःशब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रय—मेतदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदुक्तमादित्यगतिवत्तन्नेति। तद्दूषयति। प्रत्यक्षेणेति। लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेणप्रत्यक्षेणलिङ्गाभावनिश्चयकारिणाविरुध्यतएतदित्यर्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणंप्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुंशक्यते। तटे चेति। लिङ्गशब्देनतत्कार्याण्यभिधीयन्ते। एकस्मिन्द्रव्येविरोधात्सर्वलिङ्गासंभवः। स्त्रीपुंसयोःसद्भावेचनपुंसकत्वंनस्यात्। तदभावेनपुंसकमितिवचनात्। स्वकृतान्तइति। स्वसिद्धान्तः। स्त्रीपुमानिति। रूढिपरिहारेणक्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। संस्त्यानइति। भावसाधनत्वंदर्शयति। सूतेरिति। सूइत्येतस्यधातोःसप्प्रत्ययोभवतिसकारस्यपकारोभवतीत्यर्थः। औणादिकोमसुन्प्रत्ययः। ह्रस्वश्चबाहुलकात्। स्त्यायत्यस्यामिति। संघातरूपंप्राप्नोतीत्यर्थः। कर्तृसाधनइति। सूते॰ पत्यंजनयतिपुमानित्य

प्रत्यक्षेणविरुध्यते। प्रत्यक्षेणखल्वपिसविरुध्यते। यआहखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गंनोपलभ्यतइति। तत्रस्वेन्द्रियविरोधःकृतोभवति। नचनामस्वेन्द्रियविरोधिनाभवितव्यम्। तटेचसर्वलिङ्गा निदृष्ट्वाकोध्यवसास्यति। तटेचखल्वपिसर्वाणिलिङ्गानिदृष्ट्वातटःतटीतटमितिकस्तदध्यवसातुमर्हति। इयंस्त्री। अयंपुमान्। इदंनपुंसकमिति। तस्मान्नवैयाकरणैःशक्यंलौकिकंलिङ्गमास्थातुम्। अवश्यंचकश्चित्स्वकृतान्तआस्थेयः। कोसौस्वकृतान्तः॥ संस्त्यानप्रसवौलिङ्गमास्थेयौस्वकृतान्ततः॥ संस्त्यानप्रसवौलिङ्गमास्थेयौ। किमिदंसंस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्रट्स्त्री। सूतेःसप्प्रसवेपुमानिति। ननुलोकेपिस्त्यायतेरेवस्त्री। सूतेश्चपुमानिति। अधिकरणसाधनालोकेस्त्री। स्त्यायत्यस्यांगर्भइति। कर्तृसाधनश्चपुमान्। सूतेःपुमानिति। इहपुनरुभयंभावसाधनम्। संस्त्यानंस्त्रीप्रवृत्तिश्चपुमान्। कस्यपुनःसंस्त्यानंस्त्रीप्रवृत्तिर्वापुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्चपुनर्मूर्त्तयएवमात्मिकाः। संस्त्यानप्रसवगुणाःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसोगुणास्तत्रावरतस्त्रयःशब्दःस्पर्शोरूपमिति। रसगन्धौनसर्वत्र ॥

॰॰संस्त्यानमिति। तिरोभावः। प्रवृत्तिराविर्भावः। साम्यावस्थास्थितिः। एताश्चावस्थाःशब्दगोचराएवेत्यवसेयम्। गुणानामिति। सत्त्वरजस्तमांसिगुणास्तत्परिणामरूपाश्चतदात्मकाएवशब्दादयः पञ्चगुणाः। तत्संघातरूपंचघटादिनतुतद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीतिसांख्यानांसिद्धान्तः। केषामिति। सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणांसूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः। तथाचोक्तम्। गुणानांपरमंरूपंनदृष्टिपथमृच्छतीति। इतरस्तत्परिणामरूपान्लोकप्रसिद्धानाह। शब्दस्पर्शेति। अवरतइति। अन्ततइत्यर्थः। ननुआकाशंशब्दात्मकमेव। स्पर्शात्मकश्चवायुः नैषदोषः संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरामूर्तिशब्देनात्रविवक्षिताः। रसगन्धाविति। वाय्वाकाशयोरभावात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वपदार्थव्यापित्वंपुंस्त्वादीनामाह।प्रवृत्तिरिति।नहीति।सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपःप्रवृत्तिशब्दवाच्योनित्यःपरिणामइत्यर्थः।पुरुषोयद्यप्यपरिणामीतथापिभोक्तृत्वाद्धर्मापन्नइवभवति।तदुक्तंहरिणा।प्रवृत्तिरितिसामान्यंलक्षणंतस्यकथ्यते।आविर्भावतिरोभावःस्थितिश्चेत्यथभिद्यते।प्रवृत्तिमन्तःसर्वेर्थाःतिसृभिःप्रवृत्तिभिः।सततंनवियुज्यन्तेवाचश्चैवात्रसंभवः।यस्माप्रवृत्तिधर्मीर्थःस्थितिरूपेणगृह्यते।अनुयातीवसोन्येषांप्रवृत्तीर्विषयाश्रयः।तेनास्यचितिरूपंचचितिकालश्चभिद्यते।तस्यस्वरूपभेदस्तुनकश्चिदपिविद्यते।अचेतनेषुसंक्रान्तंचैतन्यमिवदृश्यते।प्रतिबिम्बकधर्मेणयत्तद्वाचोनिबन्धनमिति।सामान्यमपिगोत्वादिकंव्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः।शशविषाणादावपिउत्तरपदार्थस्यसद्भावात्तद्द्वारकोलिङ्गयोगइतिसर्वपदार्थव्यापिनीत्वंप्र

प्रवृत्तिःखल्वपिनित्या।नहीहकश्चिदपिस्वस्मिन्नात्मनिमुहूर्तमप्यवतिष्ठतेवर्द्धतेवा।यावदनेनवर्द्धितव्यमपायेनवायुज्यते।तच्चोभयंसर्वत्र।यद्युभयंसर्वत्रकुतोव्यवस्था।विवक्षातः।संस्त्यानविवक्षायांस्त्री।प्रसवविवक्षायांपुमान्।उभयविवक्षायांनपुंसकम्।तस्योक्तौलोकतोनाम।तस्योक्तौवचनेलोकतोनामैतद्भवतिस्त्रीपुमान्नपुंसकमिति।गुणोवालुपियुक्तवत्।वध्रिकादिषुभूयान्परिहारः।लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनेइति।एवमत्रगुणोभवति। नचैतन्मन्तव्यंस्वमनीषिकयोच्यतइति।पठिष्यत्याचार्यःलिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिपुनःपठिष्यति ॥

वृत्तेः।आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्थास्थितिरुच्यते।साचनपुंसकत्वेनव्यवस्थाप्यते।स्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वमित्यादौसंस्त्यानादेरपिप्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः।विवक्षातइति।लोकव्यवहारानुवादिनीविवक्षाश्रीयतेनतुप्रायोक्त्री।तदुक्तंहरिणा।संनिधानेनिमित्तानांकिंचिदेवप्रवर्तकम्।यथातक्षादिशब्दानांलिङ्गेषुनियमस्तथा।भावतत्त्वविदःशिष्टाःशब्दार्थेषुव्यवस्थिताः।यद्यद्धर्मेङ्गतामेतिलिङ्गंतत्तत्प्रचक्षतइति।तस्योक्ताविति।लोकतःशिष्टलोकात्तस्यलिङ्गस्यप्रतिपादनव्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः।भूयानिति।भूकुंसादिषुस्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागःपरिहारः।वध्र्यादिषुतदपरित्यागेपिशास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरितिभावः।लिङ्गमशिष्यमिति।लिङ्गव्यवस्थायांलोकःप्रमाणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एकार्थ इति। अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति। तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्सुष्वस्तार
कानक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम्। स्तनकेशादिसंबन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम्। अवयवान्यत्वाच्चे
ति। कुटीकुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः। यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः श
ब्दानुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते। तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरन्यथापि संस्त्यानादिलक्ष
णमलौकिकं लिङ्गमिति तदपाकृतं भवति। कथमिति। स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। तत्र यदा गुण
मात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः

एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमा
न्। तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भव
न्तीति। आहोस्वित् स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चे
ट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति। द्विवचनब
हुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किशोर्यौ किशोर्यः। किं कारणम्। एकत्वात् स्त्रीत्वस्य। एकोऽयमर्थः स्त्री
त्वं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च। अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते ॥

संपद्यते। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते। तदापरं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिका
ट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः। अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्य
र्थविशेषणपक्षसंभवः। एकोऽयमर्थ इति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शब्दादीना
मवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेश
स्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति। एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते। अनेक
श्चेति। पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययोऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। वाचके तु प्र
त्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गार्ग्यायणीति।गर्गस्यापत्यंगोत्रंस्त्री।गर्गादिभ्योयञ्।तदन्तात्प्राचांष्फतद्धितइतिष्फः।तदन्तान्ङीष्।करीषगन्धेरपत्यंस्त्री
त्यण्।तस्याणिञोरितिष्यङ्।ततोयङश्चाबितिचाप्।कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेणङीष्।ततस्तरप्।ततष्टाप्न प्राप्नोति।
ङीषास्त्रीत्वस्योक्तत्वात्।स्त्र्यर्थस्येति।संख्यानवाचिड्वट्प्रत्ययान्तेनस्त्रशब्देनस्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीब्नप्राप्नोति।भूतमिय
मिति।स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्यतत्सामानाधिकरण्यात्स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः।स्त्र्यर्थाभिधानइति।प्रत्यया

गार्ग्यायणी।कारीषगन्ध्या।कालितरा।किंकारणम्।एकत्वात्स्त्रीत्वस्य।एकोयमर्थःस्त्रीत्वंनाम।तस्यैकेनो
क्तत्वाद्द्वितीयस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्।किंकारणम्।उक्तार्थानामप्रयोगइति।स्त्र्यर्थस्यचप्रातिपदिका
र्थत्वात्स्त्रियामितिलिङ्गानुपपत्तिः।स्त्र्यर्थस्यचप्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामितीकारोनप्राप्नोति।अस्तु
तर्हिस्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति।स्त्रीसमानाधिकरणादितिचेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः।स्त्रीसमाना
धिकरणादितिचेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गोभवति।भूतमियंब्राह्मणी।कारणमियंब्राह्मणी।आवपनमियमुष्ट्रि
केति।स्त्र्यर्थाभिधानेपुनष्टाबादिषुसत्सुइहतावद्भूतमियंब्राह्मणीतिनात्रस्त्रीत्वंविवक्षितम्।किंतर्हि।
पौतन्यम्।कारणमियंब्राह्मणीति।नात्रस्त्रीत्वंविवक्षितम्।किंतर्हि।प्राधान्यम्।आवपनमुष्ट्रिकेति।नात्र
स्त्रीत्वंविवक्षितम्।किंतर्हि।संभवनम्॥षट्संज्ञकेभ्यश्चप्रतिषेधः॥षट्संज्ञकेभ्यश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः।प
ञ्चब्राह्मण्यः।दशब्राह्मण्यः।स्त्र्यर्थाभिधानेपुनष्टाबादिषुसत्सुनात्रस्त्रीत्वंविवक्षितम्।किंतर्हि।भेदोविव
क्षितःसंख्या।इहचस्त्रीतिईकारोनप्राप्नोति।नहितेनैवतस्यसामानाधिकरण्यमस्ति।सिद्धंतुस्त्रियाःप्रा
तिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थेटाबादयः ॥

र्थपक्षेदोषोयंनावतरतीत्यर्थः।भूतादयःपौतन्याद्यर्थवृत्तयइतितदर्थस्यस्त्रीत्वेनसंबन्धाभावात्प्रत्ययोत्पत्ति
प्रसङ्गाभावः।नहितेनैवेति।स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषुस्त्रीप्रत्ययःसिध्यति।स्त्रीशब्देतुपदान्त
रप्रयोगाभावाद्ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्चप्रत्ययोनप्राप्नोतीत्यर्थः। अथब्राह्मण्याद्यपेक्षयास्त्रीशब्दात्प्रत्य
यःक्रियतेतत्रेतरेतराश्रयदोषापत्तिः।प्रत्ययोत्पत्तौपरस्परापेक्षणात्।इदानींतृतीयंपक्षमाश्रित्याह।सिद्धंत्विति।
स्त्रीत्वयुक्तेर्थेङीकृतस्यानेवर्तमानात्स्वार्थेटाबादयइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमिहापीति। यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्तावचनो त्यत्तिर्द्रव्यवाचिनां च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः। तदुक्तं हरिणा। सोयमित्यभिसंबन्धाद्रूपं प्रतिपद्यते। स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्यय इति। भावस्येति। स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः। इषिरिति। एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः। निमन्त्रिश्चेति। निमन्त्रयेत इत्यत्र निमन्त्रणे

सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्। स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति। कथं तर्हि। स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति। अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। ननु चोक्तम्। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति। गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात्। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति। यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति। भावस्य च भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते। तद्यथा। इषिरिषिणा। निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च। उक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति। इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥

लिङ्विधावित्यर्थः। एकस्येति। एषितुमिच्छस्येषेरित्यर्थः। बाह्यमिति। भोजनादिकमित्यर्थः। सर्वकाल इति। तुमुन्नित्यर्थः। सहि समानकर्तृकेषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते। अपरस्येति। इच्छतीत्यस्य। आभ्यन्तरमिति। इषेरेव कर्मेत्यर्थः। स चैषिषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः। इह पुनरिति। भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वम्। इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद्वस्तुभेदग्रहणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरइहपुनरेकमितिब्रुवतास्त्रीत्वमनेनप्रतिपन्नंभेदस्तुसुसाधइतिमत्वाह अथैक मपीति।यद्येकमुपलभ्यतइति।खड्गादिषसदपिमृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यतेलिङ्गम्।अविचारितरमणीयेनचतेनप्रसिद्धोव्यवहारस्तदास्त्रीतेत्यादौद्वितीयस्याप्युपलम्भोस्त्वितिभावः।अथैकमिति।सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनांतत्परिणामएवेदंविश्वंगुणानांचप्रवृत्तिर्लिङ्गम्।तत्रप्रवृत्तेरपिप्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वित्यर्थः।कस्यतावदिति।आश्रयेनिर्ज्ञातेसुवचःसमाधिरितिभावः।गुणसमुदायइति।रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः।गोतेति।भावेतल्।अथमतमिति।इदंतदिति सर्वनामप्रत्यव

अथैकमप्युपलभ्यते।किंचातः।यद्येकमुपलभ्यतेद्वितीयमप्युपलभ्यताम्।अथैकमप्यनुमानगम्यंद्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम्।कस्यतावद्भवानेकंगुणंन्याय्यंमन्यतेस्त्रीत्वंनाम।द्रव्यस्य।द्रव्येचभवतःकःसंप्रत्ययः।यदितावद्गुणसमुदायोद्रव्यम्।कागतिर्यएतेभावाःकृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च।चिकीर्षा गोतेति।अथमतमेतत् कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतीति।स्त्रीत्वमपिस्त्रीत्वेनाभिहितंद्रव्यवद्भविष्यति।क्वचतावद्दोषःस्यात्।दृष्टस्यहिदोषस्यसुसुखःपरिहारः।गार्ग्यायणी।कारीषगन्ध्या।कालितरेति।इहतावद्गार्ग्यायणीति।षित्करणसामर्थ्यान्ङीष्भविष्यति।कारीषगन्ध्येतिवचनाच्चाब्भविष्यति।कालितरेतिनयावत्कालीतावत्कालितरेति।किंतर्हि।प्रकृष्टाकालीकालितरा।यत्तच्छब्दरूपंप्रकर्षेवर्तते तस्यानुक्तंस्त्रीत्वमितिकृत्वाटाब्भविष्यति।यदप्युच्यते।इहस्त्रीइतिईकारोनप्राप्नोतीति।निपातनादेतत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति ॥

मर्शीयोगंयवस्तुद्रव्यमित्यर्थः।ततश्चस्त्रीत्वस्यापिद्रव्यरूपत्वादपरेणस्त्रीत्वेनाविरुद्धोयोगः।षित्करणसामर्थ्यादिति।एकमपिस्त्रीत्वंप्रत्ययद्व येनाभिधीयतइत्यर्थः।वचनादिति।यङश्चाबित्यस्मात्। तथाहि।अत्रसामान्यग्रहणायतद्विघातायचष्यङोनुबन्धद्वयंकृतमितिभावः।यावत्कालीति।अन्योऽत्रप्रकर्षयुक्तोऽर्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तःअवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदश्चैकएवार्थोभिद्यतइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रीविषय इति। ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते। अकारा
न्तस्य प्रयोगाभावात्। अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिशक्यतेऽकारान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः। सर्वेषामिति। शाकटायनद
र्शनेन सर्वशब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयत इत्यर्थः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थे द्विगुः। आर्हादिति
ठक्। तस्याध्यर्धेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः॥ अजाद्य
तष्टाप्॥ शूद्रा चेति। जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते। न तु पुंयोगलक्षणः। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्याया
न्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्तेन शूद्रस्य भार्या शूद्री त्येव भवति। अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्द

स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात्। स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिः। खट्वा। माला। किंकारणम्।
अकारान्तादर्शनात्। न ह्यकारान्तता दृश्यते। ननु चेयं दृश्यते। अतिखट्वः। अतिमाल इति। नैषा अकारान्त
ता। आप एवैतद्ध्रस्वत्वम्। सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः। सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरव
र्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चकः मञ्जक इति मा
भूत्। तस्मात्सिद्धम्। तस्मात्सिद्धमेतद्भवति। अथवा इयमकारान्तता दृश्यते। पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चः प
ञ्चखट्वः। दशखट्वः॥ अजाद्यतष्टाप्॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा। शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम्। शूद्रा। अमहत्पूर्वे
ति किमर्थम्। महाशूद्री॥ जातिः॥ जातिरिति वक्तव्यम्। या हि महती शूद्रा महाशूद्रा हि सा भवति ॥

त्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादत्वाभावः। अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन
भाव्यम्। महती शूद्रा महाशूद्रेति। ततश्च निर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः। महाशूद्रीति। महाशूद्रशब्दः समुदाय एवा
भीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति यथा गौरखर इति। तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षित्वे
व समासः क्रियते। ततश्चापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति। जातिरिति। महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची
तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति। असति तु जातिग्रहणे अ
महत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब्बाध्येत। ततश्चात्रापि ङीष्प्रसज्येत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिभवतीति।भवन्तमतिक्रान्तामहान्तमतिक्रान्तेतिप्रादिसमासः।ततउगितश्चेत्यनेनोगिदन्तादपिङीप्सिद्धोभवति।गौरादिषुबृहन्महच्छब्दौनपठितव्यौ।तथाचशतुरनुमइत्यत्रनद्यजाद्युदात्तत्वेबृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तम्।अन्यथाङीषएवोदात्तत्वेनसिद्धत्वात्किंङीपउदात्तविधानेन।विभक्त्युदात्तार्थंतद्वचनमितिचेत्किंगौरादिषुपाठेनप्रयोजनम्।अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्रगौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणोङीप्कर्तव्यस्तस्यचोदात्तत्वमुपसंख्यानेनकर्तव्यम्।जातिरितिचवक्ष्यामीति।अन्यथामहत्पूर्वेत्यसतिप्रतिषेधेमहाशूद्रीमहाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेनकथंसाधुत्वंप्रतीयेतेतिभावः।पञ्चाजीति।पञ्चानामजानांसमाहारइतिद्विगुः।ततोद्विगोरितिङीप्प्राप्नोति।टापाबाध्यमानत्वात्।अजादीनामिति।अजाद्यतइतिषष्ठी।तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतंस्त्रीत्वमिहगृह्यते।पञ्चाजीत्य

> शूद्राशब्दोऽजादिषुपठ्यते।तत्र कःप्रसङ्गोयन्महत्पूर्वात्स्यात्।नैवप्राप्नोति।नार्थःप्रतिषेधेन।तदन्तविधिनाप्राप्नोति।ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिःप्रतिषिध्यते।एवंतर्हिविज्ञापयत्याचार्यः।भवतीहतदन्तविधिरिति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।अतिभवती।महती।अतिमहती।अत्रतदन्तविधिःसिद्धोभवति।जातिरितिचवक्ष्यामीति।यद्येतज्ज्ञाप्यते।पञ्चाजी।दशाजी।अत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।अजादिभिरत्रस्त्रियंविशेषयिष्यामः।अजादीनांयास्त्रीति॥उगितश्च॥कथमिदंविज्ञायते।उगितःप्रातिपदिकादितिआहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति।किंचातः ॥

अत्रतुसमासाभिधेयसमाहारगतंस्त्रीत्वंनत्वजादिशब्दार्थगतमितिटापोऽप्रसङ्गः।प्रत्यासत्त्याचस्त्रीत्वविशेषणोपक्षीणनामप्यजादीनामेवप्रकृतित्वंविज्ञायते।सामर्थ्याद्वा।एवंतुसत्य महत्पूर्वेतिनप्रतिषेधोवक्तव्यः।नहिमहाशूद्रीत्यत्रशूद्रार्थगतंस्त्रीत्वमितिटापःप्रसङ्गाभावः॥उगितश्च॥कथमिति।प्रातिपदिकादिति।वर्तते।तत्रविशेषणविशेष्यभावेकामचाराद्यदिप्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यतेतदोगितःप्राधान्यात्तेनतदन्तविधिर्नास्ति।नचप्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीतिप्रातिपदिकादुगितइतिपक्षसंभवः।यदातूगिताप्रातिपदिकंविशेष्यते।तदातदन्तविधौसत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येषपक्षो एमः
भवति।पक्षद्वयेप्यव्याप्तिरितिमत्वाप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवतीति। सर्वादिषु भवतु शब्द उगित्पठ्यते। महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः। तदन्तविधिनेति। उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। ग्रहणवतेति। ग्रहणमुपादानमात्रम्। नतु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम्। अथेति। अमहन्नूर्वैतिप्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिभावः। निर्गोमतीति। आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति। उगित्त्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात्। द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति। मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य। गोमतीनि क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात्मतुपो विधानाभावान्ङीप्न स्यादित्यर्थः। तदन्तविधिनेति। ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्वि

यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति। सिद्धम्। भवती। महतीति। अतिभवती अतिमहतीति नसिध्यति। तदन्तविधिना भविष्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। सिद्धम्। अतिभवती अतिमहतीति। भवती महतीति न सिध्यति। व्यपदेशिवद्भावेनेह भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप्रातिकेन। उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति। कथं अतिभवती अतिमहतीति। तदन्तविधिना भविष्यति। ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम्। अथवा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। कथं भवती महतीति। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् ॥

शेष्येण कथं तदन्तविधिः। एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते। द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः। नैतदिति। उगिद्यस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते नतु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। प्रयोगभेदेन भवान्भवतीति यच्छब्दरूपं नानारूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः। एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति। तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णोऽप्युगिदिति। अर्वणस्त्रसावनञइति अर्वत्शब्दस्य तृशब्द आदेशः तत्रार्वतीति ङीब्भवति। अश्वपर्यायोऽर्वन्शब्दः नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र कस्नेभ्य इति ङीपि कृते त्रादेशेन भवितव्यम्। एवं तर्हि संभवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः। उगित्यञ्चतिग्रहणादिति। उगिद्चामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणसिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्। इह शास्त्रे यत्कार्यमु गितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागम एव। अधातुग्रहणं तु तत्र धातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम्। तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुम्भवति। अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात्। अन्ये त्वाहुः। उगितश्चेति यश्च शब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारन

प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम्। यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यतीति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। नैतत्प्रत्ययग्रहणम्। प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम्। कथम्। वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययोऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगित्। धातोरुगितः प्रतिषेधः॥ धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उखास्रद्ब्राह्मणी। पर्णध्वद्ब्राह्मणी। अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्। अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्राची। प्रतीची। उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगितिअञ्चतिग्रहणात्। अधातोः सिद्धम्। अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति॥ वनो र च॥ इह कस्मान्न भवति। निःशुनी। अतियूनीति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। एवमपि मघोनी। अत्र प्राप्नोति। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

कारस्यानुकरणम्। विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्। भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः। ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम्। अकारनकारलोपयोश्चा तन्त्रत्वात्। नाञ्चेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीब्भवति॥ वनो र च॥ निःशुनीति। शुनो निःक्रान्ता शुवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो ङीप्। श्वन्शब्दस्य गौरादिपाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष्न भवति। मघोनीति। मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्। स चार्थवानिति प्रश्नः। अव्युत्पन्नमिति। श्वन्नुक्षन्नित्यौणादिको मघवन्छब्दः। उणादिषु चनावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वनोनहशइति।द्वयोरपिङीब्रेफयोर्निषेधः।सहयुध्वेति।सहेचेतिक्वनिप्।शर्वरीति।शृहिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि
दृश्यन्तइतिवनिप्।तत्रगुणेरपरत्वेचकृतेहशन्तोभवतीतिपूर्वःपक्षः।प्रेर्लरीति।ईरगतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि
दृश्यन्तइतिक्वनिप्।क्वनिपोरन्यतरःसहशन्ताद्विहितइतिङीब्रौनस्यातामितिप्रश्नः।छान्दसत्वादिति।प्रईरिसघोस्तु
ट्इत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तम्।यज्वरीति।सुयजोर्ङ्वनिप्।वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः।बहुधीवरीति।बहवो
धीवानोस्यामितिबहुव्रीहिस्तत्रानोबहुव्रीहेरितिङीपःप्रतिषेधःप्राप्नोति।रेफस्यङीप्संनियोगेनविधानात्तद
भावादेवाभावप्रसङ्गः।यदिवास्त्रियांयदुक्तंतस्यसर्वस्यानोबहुव्रीहेरितिप्रतिषेधविधानादत्रङीब्रौनप्राप्नुतः

वनोनहशः॥वनोरचेत्यत्रहशन्तान्नभवतीतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।सहयुध्वाब्राह्मणीति।यदिन
हशइत्युच्यते।शर्वरीतिनसिध्यति।विहितविशेषणंहश्ग्रहणम्।हशन्ताद्योविहितइति।एवमपिप्रे
र्लरीतिनसिध्यति।कथंचात्रतुगागमः।छान्दसत्वात्।ङीब्रावपितर्हिछान्दसत्वादेवभविष्यतः।बहु
लंछन्दसि बहुलंछन्दसिङीब्रौवक्तव्यौ।सज्वरीरिषः।यज्वनीरिषः।रविधानेबहुव्री
हेरुपसंख्यानम्।प्रतिषिद्धत्वात्॥रविधानेबहुव्रीहेरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।बहुधीवरी।बहुपीवरी।किं
पुनःकारणंनसिध्यति।प्रतिषिद्धत्वात्।अनोबहुव्रीहेरितिप्रतिषेधःप्राप्नोति॥अनोबहुव्रीहेःप्रतिषेधे
वोपधालोपिनोवावचनम्।अथवाअनोबहुव्रीहिप्रतिषेधेउपधालोपिनोवेतिवक्तव्यम् ॥

तस्माद्वनोरचबहुव्रीहेश्चेतिवक्तव्यमित्यर्थः।तत्रबहुव्रीहेश्चेत्यनेनलक्षणान्तरेणानउपधालोपिनइत्यनेनविहिते
ङीपिरेफमात्रंविधेयम्।यदितुद्वावपिङीब्रौविधीयेयातांतदासुपर्वादेरनुपधालोपिनोपिस्याताम्।अनइति।अनो
बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतिवक्तव्यम्।तेनानउपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतन्नवक्तव्यंभवति।
तत्रानुपधालोपिनोनित्योङीप्प्रतिषेधोभवतिसुपर्वेति।उपधालोपिनस्तुङीब्विकल्पस्तेनबहुराजी।बहुराजा
नौ।बहुराजेति।रूपत्रयंसिध्यति।एवंबहुधीवरी।बहुधीवानौ।बहुधीवेति।वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनोरूपत्र
यंभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरःपूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। अन्यथाकृत्वेति। अन्येनसतीति। प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्यङीपइतिभावः। बहुव्रीहेश्चेतिवचनेनप्रकरणान्तरविहितेपाक्षिकेङीपिरेफोविधीयतइतितदेवरूपत्रयंभवतीत्यर्थः। किंपुनरिति। ङीप्संनियोगमनपेक्ष्यरेफमात्रंवन्नन्तस्यस्त्रियांविधीयताम्। ततश्चबहुधीवरीत्यत्रापिरेफोभविष्यति। अनउपधालोपिनइत्यनेनचङीबितिप्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैवव्याख्यास्यते। केचिच्चोदयन्ति। वनितिप्रत्ययग्रहणंकृद्ग्रहणंवाततश्चप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतिकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवा बहुधी

अन्यथाकृत्वाचोदितमन्यथाकृत्वापरिहारः। यथोपसंख्यानंचोदितंतथानित्याभ्यांङीब्राभ्यांभवितव्यम्। यथापरिहारःतथाविभाषयाभवितव्यम्। यथोपसंख्यानंचोदितमेवमपिविभाषयाभवितव्यम्। नह्यत्रङीब्दुर्लभः। सिद्धोऽत्रङीप्। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति। ङीप्संनियोगेनरउच्यमानअन्येनसतिनस्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानंचोद्यते। किंपुनःकारणंङीप्संनियोगेनरउच्यते। इहमाभूत्। सुपर्वाचारुपर्वेति। तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। वक्ष्यति। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्यप्रयोजनंडाप्प्रतिषेधाभ्यांमुक्तेङीब्रावपियथास्यातामिति॥ नषट्स्वस्रादिभ्यः॥ कस्यायंप्रतिषेधः। ङीबनन्तरस्तस्यप्रतिषेधः। अथेदानींङीपिप्रतिषिद्धेषट्संज्ञानामन्तेलुप्तेटाबुत्पत्तिःकस्मान्नस्यात्। अतइतिप्राप्नोति। असिद्धोनलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नभविष्यति ॥

वरीअतिधीवरीतिरेफोनप्राप्नोति। नैषदोषः। अमहत्पूर्वेतिप्रतिषेधेनतदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात्॥ नषट्॥ कस्यायमिति। यदिङीपःप्रतिषेधस्तदापञ्चब्राह्मण्य इत्यत्रनलोपेसतिअदन्तत्वाट्टाप्प्राप्नोतीतिमत्वाप्रश्नः। आचार्यःशिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंपरिहाराभासमाह। ङीबनन्तरइति। यस्तुटाबृचीतिपादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्रप्रसङ्गाभावा ङीबनन्तरइत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिगणितेष्विति। नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः। आचापइति। यङ्श्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः। दोषस्त्वित्वेइति। तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः। ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः। स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति। अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोयं प्र

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथं। प्रत्याहाराच्चापासिद्धम्। सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। प्रथमैकवचनात्प्रभृत्याचापः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। दोषस्त्वित्वे। इत्वे दोषो भवति। बहुचर्मिका। बहुचर्मिका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इतीत्वं न प्राप्नोति। तस्मान्नोभौ। तस्मात्षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम्। ततर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। प्रत्याहाराच्चापासिद्धम्। दोषस्त्वित्वे। तस्मान्नोभौ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्॥ किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते। उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्। मन्नन्तादन्नन्तच्च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतमुभयमनुवर्तते। अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्। अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात्। डापामुक्तेपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि। तावुभावपि वचनाद्भविष्यतः ॥

तिषेध इत्यर्थः॥ डाबु॥ योगाभ्यामिति। योगस्याप्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते। प्रकृतमिति। द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः। एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम्। तावुभाविति। यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप्स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैवमनो डाबित्युच्येत ततोऽनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन। तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धोऽत्रेति। ननु यत्र तेन न सिध्यति सुपर्वैत्यादौ तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात्। नैतदस्ति। यदानेनान्यतरस्यांग्रहणे नपक्षे ङीबनुज्ञायते तदानउपधालोपिन इति नियमार्थं भवति। उपधालोपिन एवान्नन्तात् ङीब्भवति नान्यस्मादिति। ततश्च सुपर्वैत्यादेरनउपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव। अथ तदिति। अन्तराले विचारः क्रियते। इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते। इतरोऽकरणं सम्मन्यते। बाढमिति। ङीबपीति। अन्यतरस्यांग्रहणेनावृत्तेन प्रापित इति भावः। इदं त्विति। अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणेऽनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम्। तदेवेहाकृतेऽन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः। इदमपीति। असतीह्यन्यतरस्यांग्रहणेन

इदं तर्हि प्रयोजनम्। डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्ते ङीबपि यथा स्यात्। सिद्धोऽत्र ङीप्। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति। अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम्। बाढं शक्यम्। कथम्। इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि ङीबपि। तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति। नैवं शक्यं विज्ञातुम्। अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणेऽनवकाशो ङीब् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत। डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः। सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ। कोऽवकाशः। सुपर्वा चारुपर्वेति। तस्मादन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इदमप्यवश्यं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम् ॥

उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो र चेत्यनेन नक्रान्तेभ्यो ङीबित्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्संनियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद् बहुधीव्नीति स्यात्। सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणेऽनउपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र नक्रान्तेभ्यो ङीबित्यनेनैव ङीब् भवति। ततश्च वनो र चेति रेफादेशः सिध्यति। यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नन्तादपि प्राप्नोति। तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति। अथवा डाबुभाभ्यामित्येको योगः क्रियते ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते न तु मन इति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेहेति। यदि नद्यृतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम्। अथ नद्यन्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः कबिति तदात्र कपा न भाव्यमिति संशयस्य प्रश्नः कृतः। आचार्यदेशीय आह। बहुश्रूकेति। संप्रसारणपरपूर्वत्वमिति। संप्रसारस्य डापश्चेत्यर्थः। ततो हल इति संप्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्ग प्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वप्रत्यन्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यृतश्चेति कप्। इदानीमाचार्य आह। कपा तावदिति। वक्ष्यतीति। डापि परतः पूर्वमङ्गं डाबन्तं तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो

डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्तेङीब्व्यायियस्यातामिति। रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथेह कथमन्तव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां बहवोऽश्वानोऽस्यां शालायामिति। बहुश्वका बहुश्वकाइति भवितव्यम्। का रूपसिद्धिः। डापृटिलोपः संप्रसारणम्। संप्रसारणपरपूर्वत्वम्। नद्यृतश्चेति कप्। कपा तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। संप्रसारणेनापि न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति। परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति। तस्माद्बहुश्वा बहुशुनेति भवितव्यमिति॥ अनुपसर्जनात्॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम्। बहुकुरुचरा मथुरा। नैतदस्ति प्रयोजनम्॥

यथाप्यक ह्वा विति॥ अनुपसर्जनात्॥ उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते। समासावयवभूतम्। तत्रावयवाश्रयं कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति। यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति। यथा जुगुप्सत इत्यात्मनेपदम्। न तु यदवयवे कृतार्थम्। यथा पणायतीति न भवति आत्मनेपदम्। तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः। तत्रानर्थकोऽयं प्रतिषेध इति मत्वाह। अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति। इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह। बहुकुरुचरेति। बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः। कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुरुचरशब्दादिति। टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते। तत्र किंचित्स्वस्माट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति। किंचित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण। अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिंचित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति। यथा स्तनन्धयीति। क्वचित्तद्धितः ट्युट्युलादिः। क्वचित्कृद्ल्युडादिः। तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्त्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति। न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयणेन नहि टिदिति कृत एव ग्रहणम्। बहुधीवरीति। वनो र चेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः। उपसंख्यानादत्र सिद्धिं मत्वा

कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। वर्णोप्युगित्। प्रत्ययोप्युगित्। प्रातिपदिकमप्युगिदिति। इदं तर्हि। बहुधीवरी। बहुपीवरीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्राप्युक्तम्। रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति। इदं तर्हि। अतिधीवरी। अतिपीवरी। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पिशलमधीत इति। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः ॥

ह। एतदपीति। अतिधीवरीति। धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः। नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः। तत्तश्च नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह। पूर्वसूत्रनिर्देश इति। वाशब्दस्त्वर्थे। अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेऽपि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः। पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते। आपिशलिना प्रोक्तमितीञश्चेत्यण्। ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वाद्ङीब्न भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अणन्तमिति। प्रत्ययेलुप्तेप्रकृतेरेवतदर्थाभिधानादितिभावः। अणेवेति। अत्रप्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण्
प्रत्ययउपसर्जनमितिभावः। यस्त्वध्येत्र्यांप्रत्ययउत्पन्नस्तस्यलुप्तत्वात्तदाश्रयोङीन्न भवति। प्रत्ययलक्षणेनापिनभ
वत्यण्योऽकारइतिविज्ञानात्। अतिप्रसङ्ग इति। तेनतेभ्योपिप्रतिषेधःप्राप्नोतीत्यर्थः। अवन्तीति। अवन्तेरपत्यंस्त्री। वृ
द्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। तस्यस्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेतिलुक्। गान्धारीति। गान्धारेरपत्यंस्त्री। साल्वेयगान्धारिभ्यां
चेत्यञ्। तस्यातश्चेतिलुक्। अत्रप्रत्ययार्थंप्रतिप्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितोमनुष्यजातेरितिङीष्नप्राप्नोति। तस्य

पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमितिसंज्ञाक्रियते यावद्ब्रूयात्प्रधानाऽइत्येतन्नप्रधानान्नेति। तावद
नुपसर्जनादिति। किंप्रयोजनम्। आपिशलमधीतेब्राह्मणीआपिशलाब्राह्मणी। अणन्तादीकारोमाभूदि
ति। अथानुपसर्जनादित्युच्यमानेकस्मादेवान्नभवति। अणन्तंह्येतदनुपसर्जनम्। नानुपसर्जनग्रह
णेनाणन्तंविशेष्यते। अणन्तादनुपसर्जनादिति। किंतर्हि। अणेवविशेष्यते। अणस्यअनुपसर्जनमिति।
जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गोभवति। अवन्ती। कुन्ती। गान्धारी। सिद्धंतुजा
तेरनुपसर्जनत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुपसर्जनादित्युच्यते। नचजातिरुपसर्जनम्। एतदपिना
स्तिप्रयोजनम्। स्त्रियामितिवर्तते। तेनाणंविशेषयिष्यामः। स्त्रियांयोऽणविहितइति। एवमपिकाशकृ
त्स्निनाप्रोक्तामीमांसाकाशकृत्स्नीकाशकृत्स्नीमधीतेकाशकृत्स्नाब्राह्मणी। अत्रप्राप्नोति। नैषदोषः। अ
ध्येत्र्यामभिधेयायामणईकारेणभवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्। लुप्तःसः। यश्चश्रू
यते। उत्पन्नस्तस्मादीकारइतिकृत्वापुनर्नभविष्यति ॥

तुदाक्षीत्यादिरवकाशः। सिद्धंत्विति। प्रत्ययेलुप्तेप्रकृतिरेवापत्यलक्षणांजातिमाह। साचानुपसर्जनमित्यर्थः।
एतदपीति। यदुक्तंपूर्वसूत्रनिर्देशोवेतितद्भाष्यकारःप्रत्याचष्टे। स्त्रियांयोऽणिति। आपिशलिशब्दात्तुयःप्रोक्तो
णप्रत्ययःसस्त्रियांनविहितः। उत्पन्नइति। सोपिलुक्तद्धितलुकीतिलुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौशास्त्रस्यचरित
र्थत्वात्पुनःप्रवृत्त्यभावः। अकारस्थानेचाध्येत्र्यांस्त्रियांवृत्यादाबभवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं तर्हीति। प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वे वै तिज्ञापितो सौ। एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथायं योगः कर्तव्यः। भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया। तदपेक्षया तु सर्वादिवार्तिके तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्यादि । एवं तर्हीति। कुम्भस्य कारी शब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र चङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग्विधास्यते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यस्तु सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः। अवयवादिति। अत्र चोदयन्ति। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीभ्भविष्यतीति। तदयु

इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी। नगरकारी। अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। कृद्ग्रहण इत्युच्यते। न चैतत्कृद्ग्रहणम्। कृदकृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण्। तद्धितोपि। एवं तर्हि ईकारान्तेन समासो भविष्यति। यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यते। किं कारणम्। अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति। समासे च कृते। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

क्तम्। अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात्। नन्वेवमपि कारशब्दाद्ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढग्भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति। एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत। तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्। कदाचित्कुम्भकारीशब्दात्। यदा तु कुम्भकारीशब्दाद्ङीब्विधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति। ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति। ततोपि ढक्प्रसङ्गः। नैष दोषः। नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य। अथवा। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· सुपर्णीति। शोभनानि पर्णान्यस्याः इति बहुव्रीहिः। तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ङीष् न प्राप्नोति। न चेति। सुपर्णशब्दो
१·१ जातिवाचिप्रातिपदिकं तच्चानुपसर्जनम्। बहुकुक्कुटा नगरीत्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समा
सस्याजातिवाचित्वाद्ङीषोऽभावः। जातेरिति। जातेरित्यनुवर्तमाने पाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः। बहुव्रीहिरिति।
नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ङीष्न स्यात्। तत्पुरुषे तु दोषा

अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः। कौम्भकारेयो न सिध्यति। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुप
सर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानम्। अनुपसर्जनाधिका
रे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सुपर्णी। न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवा
चकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीविधानम्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। समासस्यानुपसर्जनत्वात्। स
मासोऽत्रानुपसर्जनम्। स च जातिवाचकः। समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामा
न्येन ङीष् भविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति। कथं कृत्वा चोदितम्। कथं कृत्वा परिहारः। बहु
व्रीहिरिति कृत्वा चोदितम्। तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्
ठक्ठञ्कञ्क्वरपः॥ ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम्। ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम्। कारिकेयी हारिकेयी। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धक
स्य। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या ॥

भावः। समासस्योपसर्जनत्वाभावात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायप्रथम
पादे प्रथममाह्निकम्॥ टिड्ढाणञ्॥ तव्यग्रहणम् इति। पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भव
तीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति। तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाका
रउदात्तः स्यात् ॥ रामः १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिव्ग्रहणेइति। तेनास्त्रघुरितिदिवऔदितिनभवति। अक्षद्यूभ्यामितिदिवउदितिनभवति। अन्यथाऊठिकृतेए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वादैत्वौत्वेस्याताम्। परिभाषायांतुसत्यांप्रातिपदिकस्यस्वर्गान्तरिक्षवाचिनोदिव्शब्दस्यग्र
हणम्। प्रसङ्गेनपरिभाषान्तरप्रतिपादनायाह। ननुचेयमिति। सएवानुबन्धोयस्येत्यर्थः। उपात्तानुबन्धव्यतिरि
क्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः। यङ्ग्रहणइति। यतोनावइत्यादाविव्यर्थः। अङ्ग्रहणइति। ऋदृशोङिगुणइत्य
त्रचङोग्रहणाभावादङि विधीयमानंश्वयतेरइत्यत्वंचङि नभवत्यशिश्वियदिति। ङ्यङ्याविति। यस्येतिलोपेनवा

कान्येतस्याः परिभाषायाःप्रयोजनानि। तव्यग्रहणेतव्यद्ग्रहणंमाभूत्। दिव्ग्रहणेदिवुग्रहणंमा
भूत्। ननुचेयमपिकर्तव्या तदनुबन्धकग्रहणेअतदनुबन्धकग्रहणंनेति। कान्येतस्याःपरिभाषायाः
प्रयोजनानि। यङ्ग्रहणेण्यङ्ग्रहणंमाभूत्। अङ्ग्रहणेचङ्ग्रहणंमाभूत्। अजग्रहणेणज्ग्रहणंमाभू
त्। तेद्वेएतेपरिभाषेकर्तव्ये। नकर्तव्ये। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतएतेपरिभाषेइति। यदयंवा
मदेवाड्ड्यड्याविति्यतोडितौकरोति। तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। अननुबन्धको
द्दशब्दः स्त्रियांनास्तीतिकृत्वासानुबन्धकस्यग्रहणंविज्ञास्यते। ननुचायमस्तिशिलायाढइति। नैष
स्त्रियांवर्तते। अयंतर्हिसभायायः ढश्छन्दसीति। एषोपिनस्त्रियांवर्तते। किंकारणम्। तत्रसाधुरिति
वर्तते। कथंचस्त्रीनामसभायांसाध्वीस्यात् ॥

मदेव्यमितिरूपेसिद्धेडित्करणंययतोश्चातदर्थइत्यत्रड्यड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम्। एवंचैतद्डित्वस्यप्रयोजनंभ
वतियद्येतेपरिभाषेभवतस्तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वंनभवतिअपितुव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व
म्। नैषस्त्रियामिति। शिलेवशिलेयमितिनपुंसकलिङ्गएवशिलेयशब्दःस्वभावात्। कथंस्त्रीनामेति। यत्र सभायांवि
दुषामेवपुरुषाणांसाधुत्वाधिकारादितिभावः। ननुसभायांसाधुरियंब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेतिसंभवतिस्त्रियाःसभा
यांसाधुत्वमेवंतर्हिछन्दसिसभेयशब्दस्यैवंविधायांस्त्रियांप्रयोगाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अञ्ग्रहणमिति।शार्ङ्गरवाद्यञोङीनित्यनेनाजन्तान्ङीन्विधानादत्राजन्तान्ङीन्विधानमनर्थकम्।स्वरेविशेषाभावाद्
अजन्तस्याद्युदात्तत्वाद्ङीपिङीनिवाद्युदात्तस्यैवावस्थानात्।औत्सीति।उत्सेभवेतिभावाद्यर्थेउत्सादिभ्योऽञित्यञ्वि
धानेजातिवाचित्वाभावः।बैदस्यभगिनीति।अनेनजातिवाचित्वंदर्शयति।याहिबैदस्यभगिनीसाबिदस्यापत्यमितित
स्यांजातिनिमित्तएवबैदशब्दःप्रवर्ततेनपुंयोगनिमित्तः।परत्वादिति।परत्वग्रहणेनबाधकत्वंलक्ष्यतद्व्यपवादत्वादिद

अञ्ग्रहणमनर्थकंतदन्ताद्धिङीन्विधानम्।अञ्ग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।तदन्ताद्धिङीन्विधानम्।त
तदन्ताश्चाजन्ताद्ङीन्विधीयते।शार्ङ्गरवाद्यञोङीनिति।नचास्तिविशेषः।अजन्ताद्ङीपोवाङीनोवातदेव
रूपंसएवस्वरः।नवाजात्यधिकारात्।नवानर्थकम्।किंकारणम्।जात्यधिकारात्।जातेरितितत्रानुवर्तते।अ
जात्यर्थोयमारम्भः।औदपानी।औत्सीति।तच्चावश्यंजातिग्रहणमनुवर्त्यम्।अनधिकारेहिपुंयोगादाख्यायांङी
न्प्रसङ्गः।अननुवर्तमानेहिजातिग्रहणेपुंयोगादाख्यायांङीन्प्रसज्येत।बैदस्यस्त्रीबैदीति।यदितर्ह्यस्य
निबन्धनमस्ति।इदमेववक्तव्यम्।तन्नवक्तव्यम्।तदप्यवश्यंवक्तव्यम्।अनुच्यमानेहितस्मिन्बैदस्यभ
गिनीबैदीति।परत्वाज्जातिलक्षणोङीष्ङीपंबाधेत।ङीनिपुनःसतिपरत्वाद्ङीन्ङीषंबाधते।।ल्युनउ
पसंख्यानम्।।ल्युनउपसंख्यानंकर्तव्यम्।आढ्यंकरणी।सुभगंकरणी।अस्यत्वमिदमुच्यतेल्युनइति।
नञ्स्नञीकक्ख्युन्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्।नञ्स्नञीकक्ख्युन्तरुणतलुनानामुपसंख्यानंक
र्तव्यम्।नञ्।स्त्रैणी।स्नञ्।पौंस्नी।ईकक्।शाक्तीकी।याष्टीकी।ख्युन्।आढ्यंकरणी।सुभगंकरणी।तरुण।
तलुन।तरुणी।तलुनी।।यञश्च।।आपत्यग्रहणंद्वैपाद्यञःप्रतिषेधार्थम्।आपत्यग्रहणंकर्तव्यम्।द्वैपाद्य
ञःप्रतिषेधार्थम्।इहमाभूत्।द्वैप्येति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नैवंविज्ञायते ।।

सुक्तंभवति।ल्युनइतिसूत्रेल्युनःपाठोऽनार्षः।नञ्स्नञीति।तरुणतलुनशब्दयोरवयोर्थेग्रहणं तरुणीसुरेति।प्रा
णिधर्मोहिवयः।गौरादिषुतरुणतलुनशब्दयोःपाठा ङीषपिभवति।स्वरेविशेषः।अथवा।वयोवाचिभ्यामपिगौरादि
पाठात्परत्वान्ङीषेवस्यादितिवयोवचनावपितरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानंप्रयोजतः तत्रसामर्थ्यान्ङीन्ङीषोर्विक
ल्पः।।यञश्च।।आपत्यग्रहणमिति।अपत्येभवआपत्यः।द्वैप्येति।द्वीपेभवेतिभवाद्यर्थेद्वीपादनुसमुद्रंयञितियञ्।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कञ्कुरपोऽयञश्चेति। अयंसंहितापाठ आर्षः। तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषाद् ञ्विधीयते स एव चेहानु
क्रियते। तत्राऽकारोऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद्वैप्येति याबेव भवति। यस्कादिभ्यो
गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः॥ प्रा
चांष्फ॥ षित्करणसामर्थ्यादिति। धातोस्तु पादेः षित्वमङ्गि धौ चरितार्थमिति त्रपास्तमेत्यादौ ङीष्न भवति। यथैव तर्हि
ति। यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिक शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति। तदा समुच्चयेन भाव्यमिति

कञ्कुरपोऽयञश्चेति। कथं तर्हि। कञ्कुरपोऽयञश्चेति॥ प्राचांष्फ तद्धितः॥ तद्धितवचनं किमर्थम्। त
द्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम्। तद्धितवचनं क्रियते। षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्या
त्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेईकारो भविष्यति। यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्याद
प्रातिपदिकादीकारो भवति। एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्याद्दूषितोऽपि प्रातिपदिकादीका
रः स्यात्। अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थम्। अतइञ्। दाक्षिः। प्लाक्षिः।
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम्। प्राचामेव हि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं प्राचां पू
र्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वेषामेव यथा स्यात्। आवट्यायनी। चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात्। लोहितादिषु शा
कल्यस्योपसंख्यानम्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। शाकल्यायनी। यदि पुनरयं शकलशब्दो
लोहितादिषु पठ्यते। नैवं शक्यम्। इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न स्यात्॥

भावः। उत्तरार्थमिति। अत्रत्वनुवर्तनं नान्तरीयकम्। एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते। समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः
सिद्धत्वात्। अतइञिति। अन्यथाऽतइति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः॥ सर्वत्र॥ सिद्धमिति। आरम्भसामर्थ्यात्।
प्राचामिति न संभवत्यतइति भावः। सर्वेषामिति। अपवादविषयाणामपीत्यर्थः। इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्व
त्रग्रहणं संबध्यते। तेनावट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति। अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचां सावकाशः
परत्वात्प्राचांष्फं बाधेत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰कौ॰ १९ कण्वात्त्विति। गर्गादिषु कपिकतकुरुकतअनडुहकण्वशकलइत्येवंगणसंनिवेशः। तत्रानडुहःकुरुकतशब्दावतः ४१२
स्थानादपकृष्यान्यत्रपठितव्यौ। शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्येपठितव्यः। कतशकलकण्वेति। तत्रक
तस्यान्तः कतन्तइतितत्पुरुषेणशकलशब्दउच्यते। शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वापररूपत्वम्। तथाकतोऽन्तोये
षांतानिकतन्तानि। तत्रबहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते। स्वरभिन्नानांयस्योत्तरस्वरविधिः सशिष्यतइतिवचनात्।
एवंकण्वादिभ्योगोत्रेइत्यत्राप्येकशेषः। ष्फाणाविति। शाकल्यायनीति। स्त्रियामनेनष्फः। शाकल्यस्यछात्राइतिछापवादः

एवंतर्हि कण्वात्तुशकलःपूर्वः। कण्वशब्दात्शकलशब्दःपूर्वंपठितव्यः। कतादुत्तरः इष्यते। कतशब्दात्श
कलशब्दउत्तरःपठितव्यः। पूर्वोत्तरौतदन्तादीष्फाणौतत्रप्रयोजनम्। पूर्वोत्तरौगणौतदन्तादीद्रष्टव्यौ। येकण्वा
दयस्तेशकलादयः। येकतपर्यन्तास्तेशकलपर्यन्ताः। किंप्रयोजनम्। ष्फाणौतत्रप्रयोजनम्। ष्फाणौ
तत्रप्रयोजयतः। कण्वात्तुशकलःपूर्वः। कतादुत्तर इष्यते। पूर्वोत्तरौतदन्तादीष्फाणौतत्रप्रयोजनम्॥ कौ
रव्यमाण्डूकाभ्यांच॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम्। कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्या
नंकर्तव्यम्। आसुरायणी। छश्च॥ छश्चेतिवक्तव्यम्। आसुरीयः कल्पः। वयसिप्रथमे॥ वयस्यचर
मइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। वधूटी। चिरण्टीति ॥

कण्वादिभ्योगोत्रइतिशैषिकोऽण्भवति॥ कौरव्य॥ आसुरायणीति। प्रांचांष्फतद्धितइत्यत्रसूत्रपाठापेक्षयातद्धित
ग्रहणंप्रत्याख्यातम्। आसुरिशब्दात्तुष्फस्यतद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपअकारान्तात्तुष्फेसवर्णदीर्घत्वेना
पिरूपंसिध्यति। आसुरीयइति। आसुरिणाप्रोक्तइतिशैषिकेछापवादेइञश्चेत्यणिप्राप्ते छस्यप्रतिप्रसवइहैवतला
घवार्थंक्रियते। अन्यथा द्विरासुरिग्रहणंकर्तव्यंस्यात्। वयसि॥ वयस्यचरमइति। येत्रीणिवयांसीच्छन्तिकौमारयौ
वनस्थाविराणि। तन्मतेनेदंवक्तव्यम्। वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् यदातुद्वेएववयसिउपचया रामः
पचयलक्षणेइतिदर्शनंतदेतन्नवक्तव्यम्। यौवनस्यापिप्रथमवयोरूपत्वात् ॥ १९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तानशयेति। एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः। नैतानीति। नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। सबन्धादिति। विशेषणविशेष्यलक्षणादित्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयः प्रतीतेर्ङीब्न भवति। कुमारीति। पुंसा सहासंप्रयोगोस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु प्रथमं वयः। तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः। पाणिगृहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति भावः। संबन्धादेवेति। औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्। साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते। संबन्धसबन्धा

इह कस्मान्न भवति। उत्तानशया लोहितपादिका। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। नैतानि वयोवाचीनि। कथं तर्हि वयो गम्यते। संबन्धाद्वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते तत्र न प्राप्नोति। इहापि न प्राप्नोति। कुमारीति। अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते। कोसौ संबन्धः। योसौ पुंसा सहासंप्रयोगः। संबन्धादेवात्र वयो गम्यते। इह पुनः संबन्धसंबन्धात्। इह तावत्। उत्तानशयेति। यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति ततउत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति। यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्ततउत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। यदा द्विगवर्थो विशेषितः ततउत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम्। इहापि प्राप्नोति। कन्येति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। कन्यायाः कनीन चेति॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। तत्रैकः शक्योवक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्न भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति ॥

दिति। कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः। कर्तृत्वमिति। उत्तानशयेति। शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोविशिष्टकर्त्री प्रतीयते। तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। लोहितपादिकेति। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। द्विवर्षेति। द्वेवर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुक्। अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः। शालादावपि प्रयोगाद्वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना। अपरिमाण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिमाणान्तादेवेति। तद्धितलुक्येवेति तु विपरीतनियमो न भवति। लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे चद्व्याढकीति ङीब्भवति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः बहुव्रीहेः॥ ऊधस इति। ऊधसो नङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्। तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति। धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाः पर्ज

परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि नान्यत इति। ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति। तद्धितलुकीत्येव॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः। इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति। न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः। किं कारणम्। समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्। इतरथा ह्यकब्विधिः प्रसङ्गः। इतरथा ह्यकब्विधिः प्रसज्येत। कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति। प्राग्ङीषुत्पत्तेः। प्राक्तावन्न प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि ङीषि विभाषा उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति। उत्पन्ने चापि न भवितव्यम्। किं कारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं सः। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। प्रागेव तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तम्। न हि ङीषि विभाषेति। यद्यपि न ङीषि विभाषा। कस्तु विभाषा। कपोऽवकाशः। अन्यो बहुव्रीहिः। अयवकः अव्रीहिकः। ङीषोऽवकाशः। विभाषा कब्यदा न कप्। सोऽवकाशः। कुण्डोध्नी। घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा कब्विधिप्रसङ्ग इति ॥

न्यः कुण्डोध्नी धेनुकमित्यनङ् भवति। नवेति समासान्तप्रकरण एव ऊधसो नङ् स्त्रियामिति वक्तव्यम्। तत्रैवावश्यं कर्तव्यम्। कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। कस्यां पुनरिति। द्वावप्यत्र कपौ। नदीलक्षणो नित्यः। शेषलक्षणो विकल्पितः। ततश्च तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः। प्रागिति। शेषलक्षण इत्यर्थः। न हि ङीषीति। यद्यत्र कप्स्यान्ङीष्विधानमनर्थकं स्यादिति भावः। द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोऽवकाश इत्यलम्। उत्पन्न इति। नदीलक्षण इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दामहाय॥ संख्यादेरिति। संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येतिभावः। चेतनावत इति। लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वान्न हि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः। एकयोगेति। शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। स एवानुवर्तते अर्थानुमानपक्षे द्वन्द्वार्थस्ये

दामहायनान्ताच्च॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः। दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। उद्दामा वडवेति। तत्पुरुषविज्ञानाद्धि सिद्धम्। बहुव्रीहेरिति वर्तते। तत्पुरुषश्चायमुत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः। यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति। उत्क्रान्तं दाम अस्या इति। ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा। दाम चाचेतनम्। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। स्रस्तान्यस्या बन्धनानि। स्रंसन्ते चास्या बन्धनानीति। तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदि तदनुवर्तते। अव्ययादेरपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। नस्यपाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र। मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। अथेह कथं भवितव्यम्। द्वौ हायनौ वयस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति। हायनो वयसि स्मृतः। वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्। न चैष वयोवाची। अथ णत्वं कस्मान्न भवति। णत्वमपि वयोवाचिन एव। केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च॥ मामकग्रहणं किमर्थम्। नाणन्तादित्येवं सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव। क्व माभूत्। मामिका बुद्धिरिति। रात्रेश्च जसौ ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तो रात्रिं रात्रिमजानन्तः। सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या एकान्तरात्रिकाम् ॥

कत्वादनुवृत्तिः स्यात्। हायन इति। वक्तव्यमेतदिति भावः। णत्वमपीति। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम्॥ केवल॥ मामिकेति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। टाप्। मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तर्वत्॥अन्तर्वदिति।अन्तर्वत्नी।गर्भिणी।पतिवत्नी।जीवद्भर्तृकेत्यर्थः।किंपुनरिति।अन्तर्वतीति।नुगभावएवो दाहार्यइतिमन्यते।नचात्रेति।अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादितिभावः।वाचेति।मतुब्वत्वेतुनित्यंभवतः॥पत्युर्नो॥इयमस्यपत्नीति।यज्ञसंयोगेइतिपतिशब्दस्यविशेषणंमन्यते।तेनयत्रयज्ञवाचिसमवधानेपतिशब्दःप्रयुज्यते

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्॥अन्तर्वत्पतिवदितिगर्भभर्तृसंयोगे॥अन्तर्वत्पतिवदितिगर्भभर्तृयोगइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।प्रष्ठ—तेत्वयापतिमतीपृथिवीति।अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगेकिंप्रत्युदाह्रियते।अन्तरस्यांशालायामस्तीति।किंपुनःकारणंवाक्यमेवोदाह्रियतेनपुनर्मतुप्।अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते।नचास्मिन्विषयेस्तिनासामानाधिकरण्यम्।इहापितर्हिनप्राप्नोति।अन्तर्वत्नीति।एवंतर्ह्यन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वेनिपातनात्।अन्तर्वदितिमतुब्निपात्यते।वत्वंसिद्धम्।पतिवदितिवत्वंनिपात्यतेमतुप्सिद्धः।किमविशेषेण।नेत्याह।गर्भिण्यांजीवत्पत्यांचएतस्मिन्विषये।वाचच्छन्दसिनुग्भवेत्।वाचच्छन्दसिनुग्वक्तव्यः।सान्तर्वतीदेवानुपैत्।सान्तर्वत्नीदेवानुपैत्।पतीवतीतरुणवत्सा।पतिवत्नीतरुणवत्सा।अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वेनिपातनात्।गर्भिण्यांजीवपत्यांच वाचच्छन्दसिनुग्भवेत्॥पत्युर्नोयज्ञसंयोगे॥यज्ञसंयोगइत्युच्यते।तत्रनेदंसिध्यति।इयमस्यपत्नी।क्व तर्हिस्यात्।पत्नीसंयाजाइतियत्रयज्ञसंयोगः।नैषदोषः।पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची।सर्वेणगृहस्थेनपञ्चमहायज्ञानिर्वर्त्याः।यच्चादःसायंप्रातर्होमंचरुपुरोडाशान्निर्वपतितस्यासावीष्टे।एवमपितुषजकस्यपत्नीनसिध्यति।उपमानात्सिद्धंपत्नीवपत्नी ॥

पत्नीसंयाजाइत्यादौतत्रैवनत्वेनभाव्यमितिभावः।पतिशब्दोयमिति।पतिशब्दार्थस्ययज्ञसंयोगइतिविशेषणम्।पत्न्याश्चदम्पत्योःसहाधिकाराद्यज्ञेकर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद्यज्ञसंयोगः।तुषजकस्येति।त्रैवर्णिकानामेवसभार्याणांयज्ञेधिकारोनतुशूद्रस्य।उपमानादिति।अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषा॥ सहशब्दोऽत्रविद्यमानवचनोविद्यमानपूर्वंसपूर्वंनतुसप्रुत्र आगतइत्यादिवत्तुल्ययोगेसहशब्दोनहिपूर्व स्यनकारादेशइष्यते। तत्रपतिशब्दविशेषणंसपूर्वग्रहणमितिमत्वाह। पत्युरिति। उपसर्जनसमासइति। सर्वोप सर्जनेबहुव्रीहावित्यर्थः। आशापतिरिति। आशायाःपतिरितिषष्ठीसमासः। प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति। प्रातिप दिकंपतिशब्देनविशेष्यते। तदेवानुपसर्जनग्रहणेनसपूर्वग्रहणेनच। पूर्वशब्दश्चावयववाचीगृह्यतेनतुव्यवस्था वाची। शब्देऽवयवस्यप्रत्यासन्नत्वात्। सामर्थ्याच्चपतिशब्देनतदन्तविधिर्भवति। ग्रहणवतेतितदन्तविधिप्रतिषे

विभाषासपूर्वस्य॥ पत्युःसपूर्वादुपसर्जनसमासउपसंख्यानम्। पत्युःसपूर्वादुपसर्जनसमासउ पसंख्यानंकर्त्तव्यम्। वृद्धपतिः। वृद्धपत्नी। स्थूलपतिः। स्थूलपत्नी। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयो जनम्। किम्। आशापतिः। आशापत्नी। सिद्धंतुपत्युःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प त्युःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्। नैवंविज्ञायते। अस्तियस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयंसपूर्वः। सपूर्वात्पति शब्दादनुपसर्जनादिति। कथंतर्हि। अस्तिअस्मिन्प्रातिपदिकेपूर्वंतदिदंसपूर्वम्। सपूर्वात्प्रातिपदिकात्प त्यन्तादनुपसर्जनादिति॥ पूतक्रतोरैच॥ पूतक्रत्वादीनांपुंयोगप्रकरणेवचनम्। पूतक्रत्वादयःपुं योगप्रकरणेवक्तव्याः। पूतक्रतोःस्त्रीपूतक्रतायी। ययाहिपूताःक्रतवःपूतक्रतुःसाभवति। लिङ्गसं नियोगेनसर्वत्रागमादेशानांवचनेलिङ्गलुकितत्कृतप्रसङ्गः। लिङ्गसंनियोगेनसर्वत्रागमादेशानां वचनेलिङ्गलुकितत्कृतंप्राप्नोति ॥

धबाधनात्॥ पूतक्र॥ पूतक्रत्वादीनामिति। त्रयएतेयोगाःङीप्सहिताःपुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्याइ त्युक्तंभवति। तेनयदापुंयोगात्स्त्रियांपूतक्रत्वादयोवर्तन्तेतदायंविधिर्नान्यदा। लिङ्गसंनियोगेनेति। लिङ्गार्थेवि हितःप्रत्ययोलिङ्गशब्देनोच्यते। यद्यपिस्त्रिप्रत्ययेनसहागमादेशानांविधानंतथापिविधानोत्तरकालंस्त्रीप्र त्ययेलुप्तेपितेषांश्रवणंप्रसज्येत। तन्निवृत्तौप्रमाणाभावात्। यथायमलकयोरेकविनाशेपिनापरस्यविनाश इतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चेन्द्राण्य इति। तद्धितार्थे द्विगुः। सास्य देवतेत्यण्। तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति। पञ्चाग्निरिति। पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्येति। पूर्ववत्सर्वम्। अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति। पञ्चभिरिति। आर्हीयष्ठक्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। ततो ङीपो लुक्। अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः। पञ्चमेनेति। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यत्र तावतिथेन गृह्णातीति लुक्केत्युपसंख्यानात्कन्प्रत्ययो डटश्च लुक्। सडट इति। एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः। षट्क इति। डटि परतः पूर्वभक्तस्य सुगागमो डटि निवृत्तेपि न निवर्तेत प्रत्यय

पञ्चाग्निः

पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। दशाग्निः। किमुच्यते सर्वत्रेति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। पञ्चाभिर्धीवरीभिः क्रीता पञ्चधीवा। दशधीवेति। लिङ्गग्रहणेन नार्थः सर्वत्रागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः। नैतदस्ति। मयड्यंपरादिः सडटो ग्रहणेन ग्रहीष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति। सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। आगमादेशा ये इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते ते ङ्गाधिकारे कर्तव्याः। स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन नार्थः। सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव। इदमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति। लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम्। अथवा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। लिङ्गग्रहणेन नार्थः। लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव। इदमपि सिद्धं भवति षट्केन गृह्णाति षट्क इति। किं पुनरत्र ज्यायः। लुकि प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः ॥

लक्षणेनापि प्रसज्येत। ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति षुको लोपो भवति। एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम्। अत्र हि रात्सस्येति नियमात्सुकः संयोगान्तलोप इति नास्ति। सिद्धं त्विति। स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते ऽङ्गतो ऽङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः। तत्र स्त्रीप्रत्यये परतो ऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्तेन लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चपटुरिति। यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः। यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति। तथापि स्त्री
प्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्तेतेति। प्रत्यापत्तौ लिष्टं सिध्यतीत्यर्थः। संनियोगशिष्टानामि
ति। लौकिकोऽयं न्यायः। एकैकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः। लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति
बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्य स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्माभूदिति।
यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुङ्न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन। कथं पञ्चपटुरिति। न हि यणादेशः संनियोगशि

इदमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः। दशपटुरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनि
योगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम्। देवदत्ता
पाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः। असितपलितयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः। असिता। पलिता। छन्दसि क्नमेके॥ छन्दसि क्नमेके इच्छन्ति। असिक्न्यस्योषधे पलि
क्नीरिषुवतयो भवन्ति। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥
वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पिशङ्गी॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल
नीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छा
केशवेशेषु॥ नीलादोषधौ॥ नीलादोषधाविति वक्तव्यम्। नीली ओषधिः॥ प्राणिनि च॥ प्राणिनि चेति वक्त
व्यम्। नीली गौः। नीली वडवा॥ वा संज्ञायाम्॥ वा संज्ञायामिति वक्तव्यम्। नीली नीला ॥

षः। एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण्न भवति। न च लुको
बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। नाजानन्तर्य इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात्। इको यणचीत्यत्र हि अचोऽश्चानन्तर्यमाश्रितम्॥ वर्णा। छन्दसि क्न
मिति। तस्य स्थान इति बोद्धव्यम्। अत्र केचित्। छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति। तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति। गतो गण
स्तूर्णमसिक्निकानामिति। भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः। पिशङ्गादिति। उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः। स्वरे विशे
षः। पिशङ्गशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः॥ जानपद॥ नीलादिति। सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्ते नी
तिवचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वोतो॥उतइतिवचनाद्वचनग्रहणाच्चादेङ्गोर्नग्रहणम्।विशेषणस्यापितुगुणस्यग्रहणंप्राप्नोति।यथायस्यगुणस्या
हिभावादित्यत्र।ततश्चजात्यादिवचनादपिङीष्प्राप्नोति आखुरित्यादावितिश्चेत्‌।कोगुणइति।सत्त्वइति।द्रव्यमाश्र
यतेततएवचद्रव्यान्निवर्ततेभिन्नजातीयेषुद्रव्येषुदृश्यतेयःसगुणः।एतेनजातेर्गुणत्वंनिवारितम्।साहिद्रव्येनिवि
शमानाद्रव्यंनकदाचिज्जहाति।नचभिन्नजातीयानिद्रव्याण्यभिनिविशते।यद्यपिगवाश्वादिषुप्राणित्वमस्तितथापिप्रा
णित्वेनतेषामेकजातीयत्वमेव।क्रियायास्तुपूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वंप्राप्नोति।सापिहिद्रव्येनिविशतेकदाचि
द्द्रव्यान्निवर्तते।निष्क्रियंहिद्रव्यंकदाचिद्भवतिकदाचित्सक्रियम्।भिन्नजातीयानिचद्रव्याण्याश्रयतीत्याह।आ
धेयइति।उत्पाद्योयथाघटादेःपाकजोरूपादिः।अक्रियाजोऽनुत्पाद्योयथाकाशादेर्महत्त्वादिः।क्रियातूत्पाद्यैवनिनि
त्येतितस्याद्वैविध्यत्वाभावाद्गुणत्वाभावः।एवंतुद्रव्यस्यापिगुणत्वंप्राप्नोति।अवयविद्रव्यमवयव द्र

वोतोगुणवचनात्।गुणवचनादित्युच्यते कोगुणोनाम।सत्त्वेनिविशतेपैति पृथग्जातिषुदृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्चसोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥अपरआह।उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टोद्रव्यान्तरेष्वपि।
वाचकःसर्वलिङ्गानांद्रव्यादन्योगुणःस्मृतः ॥ र्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्या

व्येषुनिविशतेऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौचविनाशात्ततोपैति भिन्नजातीयेषुचहस्तपादादिषुदृश्यते।द्वि
विधंतन्नित्यानित्यभेदेन।निरवयवस्यद्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादित्याह।असत्त्वप्रकृतिरिति।अद्रव्यस्व
भावइत्यर्थः।अत्रपृथग्जातिष्वित्यसमासः।समासेहिजात्यन्तान्छबंधुनीतिछः प्रसज्येत।तत्रव्यक्तिषुजात्याधा
रेषुदृश्यमानोजातिषुदृश्यतइत्युच्यते।अयमेवार्थःश्लोकान्तरेणोच्यते।उपैत्यन्यदिति।अन्यद्द्रव्यंशुक्लादिको
गुणआगच्छत्यन्यत्तुपरित्यजतिभिन्नजातीयेषुद्रव्येषुदृष्टः।सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकःसर्वलिङ्गा
नाम्।शब्दधर्मस्यवाचकत्वस्यार्थ आरोपाद्वाचकइत्युच्यते।द्रव्यादन्यइति।यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपियस्य
द्रव्यत्वंनास्तिसगुणइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वस्वीति। धान्येनिदित्यतोनिदितिवर्तमानेमृस्वृस्निहीतिवसुशब्दआद्युदात्तोव्युत्पादितः। तस्मान्ङीपिसतिईकारोनुदात्तोभवति। ङीषितूदात्तःस्यात्। अन्तोदात्तात्तुङीमङीषोर्विशेषाभावःउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वविधानात्। पुंयोगा॥ पुंसायोगःपुंयोग…स्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकंस्त्रियांवर्ततेततोङीष्भवति। आख्याग्रहणंगुणभूतेनापिपुंसासंबध्यते। अन्येनसंबन्धासंभवात्। गणकादयोहिशब्दाःपुंयोगात्स्त्रियांवर्तमानानपुंयोगस्याख्याभवन्तिस्त्रियांचपुंयोगमन्तरेणनप्रवर्तन्तइतिस्त्रियाअपिनाख्याः। पुंयोगात्स्त्रियांवर्तमानानांस्त्रींप्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्नविशेषणम्। पुंविशेषणस्यतुप्रयोजनंप्राजाताप्रसूतेत्यादौङीष्प्रिवृत्तिः। प्रसूतादयोहिपुंयो

गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः। गुणवचनाद्ङीब्वक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। आद्युदात्तार्थः। आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति। वस्वी। तन्वी॥ खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ।खरुसंयोगोपधानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। खरुरियंब्राह्मणी। पाण्डुरियंब्राह्मणी। पुंयोगादाख्यायाम्॥ गोपालिकादीनांप्रतिषेधः॥ गोपालिकादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। गोपालिका। पशुपालिका। किंपुनरत्रोदाहरणम्। प्रष्ठीप्रवरीति। कथंपुनरयंप्रष्ठशब्दोकारान्तःस्त्रियांवर्तते। तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन। यथाह्यसौतत्कृतान्स्नानोद्वर्तनपरिषेका…ल्लभतेएवंप्रष्ठशब्दमपिलभते ॥

गात्स्त्रियांप्रवर्तन्तेप्रश्नांसंतुनाचक्षते। गोपालिकादीनामिति। सिद्ध्येदितिवाक्यशेषः। किंपुनरिति। यदिप्रष्ठादिशब्दःपुंसिव्युत्पाद्यतेततःस्त्रीवृत्तिर्नस्यात्। अथतत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रियांप्रतिकर्तृत्वमाश्रित्यस्त्रियांव्युत्पाद्यतेतदान्तरङ्गत्वाट्टापिकृतेसुबुत्पत्तौसत्यांसमासेकृतेअकारान्तत्वाभावान्ङीष्नस्यादितिप्रश्नः। तस्येदमित्यनेनेति। यथाराजामात्योराजकार्याणिराजव्यपदेशंचलभते तथाप्रष्ठभार्यापीत्यर्थः। स्नानशब्दःकरणसाधनइत्यपुनरुक्तःपरिषेकशब्दः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धितलुग्वचनमिति। तस्येदमितिसंबन्धस्याभेदनिबन्धनत्वाद्भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः। लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थं स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठीति ङीष् सिध्यति। नह्यन्तरेणेति। तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति। तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम्। तस्मात् स्त्रीरत्निलमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेयइत्यर्थः। यदि पुनरिति। यथा पञ्चभिर्हलैः क्रूयतीति प्रतिविधानात्

यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम्। पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः। तस्येदमिति प्राप्नोति। न तर्हीदानीमिदं भवति। प्राक्च्यइमाः प्राचर्यइमा इति भवति च। विभाषा लुग्वक्तव्यः। यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक् तदा प्राष्ठी। यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः। यदा तद्धितोत्पत्तिः तदा प्राष्ठी॥ यदा न तद्धितोत्पत्तिः तदा प्रष्ठी एवमपि लुग्वक्तव्यः। नह्यन्तरेण तद्धितलुकं परार्थे शब्दो वर्तते। यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते। कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते। यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पंभर्तृकृतान्बधबन्धनादिक्लेशान् लभते। एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते। सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टापुत्पन्ने समासः। स्थाशब्दः समस्येत। तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति। सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्। स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते। ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति ॥

कर्तृत्वमेवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः। कथमिति। साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। यथैवेति। साक्षात्तापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। तत्रान्तरङ्गत्वादिति। प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः। सिद्धं त्विति। तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदयमिति। अणिहिङीप्प्रसिद्धो न चाणन्ताङ्डीपिङीपिवा विशेषः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीप उदात्तत्वात्। येनीकाराद्इति। यथाभानोरियं द्वाच्छः। भानवीया। अत्र टाबाधनार्थमिदं वचनं स्यात्। नहि तद्धितान्तमिति। तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्त्ववर्तनादिति भावः। तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं साधुत्वं च ज्ञापयति। तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्त — व्येति नियमो निवर्त्तत इत्युक्तम्। अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति। सिद्धं तु स्त्रियाद्व्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे। अथवेति। अनेनाभिसंबध्येनेति। एतस्मूर्वकेण सोयमिति संबन्धेनेति भावः। इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इति मत्वाह। ननु चेति। अयमपीति। अभेदाच्च भेदस्य

यदयं पुंयोगादाख्यायामिति ईकारं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। येनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति। न हि तद्धितान्तमाख्या भवति। अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धे — न। ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति। अयमप्यभिसंबन्धो भवति सोयमिति। कथं पुनरेतस्मिन्स इत्येतद्भवति। चतुर्भिः प्रकारैः। अतस्मिन्स इत्येतद्भवति। तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति। तात्स्थ्यात्तावत् मञ्चा हसन्ति गिरिर्दह्यते। ताद्धर्म्यात्। जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इति। अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते। तत्सामीप्याद्गङ्गायां घोषः। कूपे गर्गकुलम् ॥

निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः। भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते। कथं पुनरिति। भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः। चतुर्भिरिति। आरोप्यते ताद्रूप्यं न तु मुख्यमित्यर्थः। मञ्चा हसन्तीति। अत्र बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते। जटिनमिति। ब्रह्मदत्तवद्धर्मलाभात्तद्रूपारोपः। सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः। तदुक्तं हरिणा। गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते। अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति। इह तु साहचर्यात् स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति।संविधानीत्वात्प्रस्थानेकर्तृत्वंस्त्रियाःपुरुषगतायाश्चप्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादितिभावः।अभ्रविलि
प्तीति।अभ्रशब्दस्यतृतीयान्तस्यविलिप्ताशब्देनकर्तृकरणेकृतेतिसमासः।ततःकरणपूर्वादितिवर्तमानेक्तादल्पाख्या
यामितिङीष्नप्राप्नोति।वचनसामर्थ्याट्टाबन्तादपिभविष्यतीतिचेदतइत्यधिकारोवाध्येत।परिभाषाचान्यार्थावश्यंक
र्तव्या।अथवावचनात्प्रातिपदिकाधिकारोवाध्येततत्रतथाचकाकेङीष्प्रसज्येत।अभ्रैर्विलिप्ताद्यौरिति।व्याघ्रीति।व्याङ्पू

तत्साहचर्यात्।कुन्तान्प्रवेशययष्टीःप्रवेशयेति।अथवापुनरस्तुतस्यामेवप्रष्ठशब्दः।ननुचोक्तंसुब
न्तसमासवचनाद्वाकारान्तानुपपत्तिरिति।नैषदोषः।गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचन
म्।गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासोभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कानिपुनरस्याःपरिभाषा
याःप्रयोजनानि।प्रयोजनंक्तादल्पाख्यायाम्।अभ्रविलिप्ती।सूर्पविलिप्ती।सुबन्तानांसमासः।तत्रान्तर
ङ्गत्वाट्टाप्।टापिकृतेसमासः।विलिप्ताशब्दःसमस्येततत्रक्तादल्पाख्यायामकारान्तादितिङीष्नप्रा
प्नोति॥जातेर्ङीष्विधाने॥जातेर्ङीष्विधानेप्रयोजनम्।व्याघ्री।कच्छपी।सुबन्तानांसमासः।तत्रान्त
रङ्गत्वाट्टापिकृतेसमासः।घ्राशब्दःसमस्येत।तत्रजातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादितिङीष्नप्रा
प्नोति।समासान्तस्यणत्वे।समासान्तणत्वेप्रयोजनंवक्ष्यति।प्रातिपदिकान्तस्यणत्वे।समासान्तग्रह
णमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति।तस्मिन्क्रियमाणेमाषवापिणी।व्रीहिवापिणी सु
बन्तानांसमासः।तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप्।ङीपिकृतेसमासः।वापिनीशब्दःसमस्येत।तत्रस
मासान्तस्येतिणत्वंनप्राप्नोति।कृदन्तात्तद्धितेवृद्धिस्वरौच।कृदन्तात्तद्धितेवृद्धिस्वरौचप्रयोजनम्॥

वाजिघ्रतेर्घ्रःसंज्ञायांप्रतिषेधइतिघ्रस्यप्रतिषेधादातश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः।तत्रघ्राशब्दमात्रंजातौनवर्ततइतिटा
बेवस्यात्।ङीषस्तुसूकर्यादिरवकाशः।समासान्तग्रहणमिति।समासस्यप्रातिपदिकस्ययोऽन्त्योनकारस्तस्यणत्वमि
त्यर्थः।तत्रमाषान्वपत्याभीक्ष्ण्यमितिबहुलमाभीक्ष्ण्येइतिणिनौकृतेऋन्नेभ्यइतिङीपिकृतेसुबन्तेनयदिसमास
स्यात्तदासमासस्यान्तईकारोनतुनकारइतिणत्वंनस्यात्।माषवापिणइत्यादेरेवतुस्यात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सांकूटिनमिति।अभिविधौभावइनुणितीनुणप्रत्ययः।तत्रकूटिन्नित्येतस्माच्छब्दात्समासार्थाद्विभक्तिश्चप्राप्नोति।अ
णिनुणइत्यणप्रत्ययश्चतत्रस्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादणप्रत्ययःस्यात्।ततश्चकूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिःस्या
त्।प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेन्तरङ्गत्वात्पूर्वंसमासः।अणप्रत्ययोहिप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः।तत्रसंकू
टिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादणप्रत्ययेसतीष्टंसिध्यति।व्यावक्रोशीति।कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियामितिणच्।
णच स्त्रियामित्यत्र।सत्यामपीति।णचइनुणइतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्कूटिन्नित्या
दौचावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्गइत्यर्थः।कृद्ग्रहणइति।अनयापरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाध्यतइत्यर्थः

सांकूटिनम्।व्यावक्रोशी।अत्रावयवादुत्पत्तिःप्रसज्येत।गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासोभव
तीतिनदोषोभवति।सत्यामप्येतस्यांपरिभाषायामवयवादुत्पत्तिःप्राप्नोति।किंकारणम्।प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति।कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीतिसंघातादुत्पत्तिर्भवि
ष्यति।यदितर्ह्येषापरिभाषास्ति।नैतदस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनंभवति।एतयैवसिद्धम्।नसिध्यति।
किंकारणम्।अप्रातिपदिकत्वात्।कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति।ननुचेदानींप्रातिपदिकसंज्ञा
यामप्येतयापरिभाषयाशक्यमिहोपस्थातुम्।नेत्याह ॥

नैतदस्यादिति।गतिकारकोपपदानामित्यस्याःसांकूटिनमित्यादिनप्रयोजनम्।अकृतएवसमासेकृद्ग्रहणपरिभा
षयासंघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीतिभावः।अप्रातिपदिकत्वादितिणचःस्त्रियामञ्।अणिनुणइत्यत्रप्रातिपदि
काधिकारादिणजन्तादिनुणन्ताच्चप्रातिपदिकात्तद्धितोविधीयते।तत्रकृद्ग्रहणपरिभाषयाणजिनुणन्तत्वंसिध्य
तिनतुप्रातिपदिकत्वम्।तत्रसमासग्रहणेननियमार्थेनसंघातस्यप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितोनस्या
दित्यर्थः।ननुचेति।कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापिकृद्ग्रहणेकृद्ग्रहणपरिभाषयासंकूटिन्नित्यस्यविनापिप्राक्सुबुत्प
त्तेःसमासेनप्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतीतितन्निबन्धनश्चतद्धितइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूलकेनोपदंशमिति। उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल्। अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् तदा प्रा
तिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुब्लुक् प्रसज्येत। यद्येवं तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयो
जनमिति चेत्। दधि उपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः। अन्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यस
मासः स्यात्। ततश्चासिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत। प्रकारक इति। अत्र समु
दायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुब्लुक्यत्वौपदव्यपदेशो ऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशेन
तदन्तर्भावादितेस्तस्मात्कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात्। वचनं किमर्थमिति चेत्। उपप
दार्थे अमावास्येत्यादौ। गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात्। अथवा वचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात्। है

इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येत। स्वरे च दोषः स्यात्। प्रकारकः प्रकरणम्। गतिकार
कोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात्। नैष दोषः। है अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अव
यवस्यापि समुदायस्यापि। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति। इहापि तर्हि सांकू
टिनं व्यावक्रोशीति है अत्रापि प्रातिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा त
दाश्रया अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः। कौम्भकारेयो न सिध्यति। अवयव
स्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् ॥

इति। गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापि शब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रकारकशब्दस्यापि समुदा
यस्येत्यर्थः। तदाश्रय इति। कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणे सुप्सुपेत्यनेन स
मासे कृतेऽपि ग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वादिवे रुत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः। कौम्भकारेय इति। एतच्चोपलक्षण
म्। सांकूटिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति। समुदायावयवसंनिधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति
चेत्प्रकारके दोषः स्यात्। समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावादितेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात्। किं च समुदाये द्विरुक्ते अव
यवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते। इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्या
णि प्रवर्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र कुम्भकारकशब्दे यदि कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा
कारशब्दात् प्रातिपदिकान्ङीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्। ननु
चानुपसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तम्। तत्र कारशब्दान्तान्ङीब् भविष्यति तत्कथमुक्तं कौम्भकारेयो
न सिध्यतीति। नैष दोषः। गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तम्। अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन स
ह समासेन भाव्यम्। तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत। ततश्च कारीशब्दादेव ढक्
स्यात्। यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदा नियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाङ्ककं बाधित्वा द्यचइति परत्वादन्तरङ्ग
त्वाच्च वाङ्कू प्रसज्येत। तस्मात् स्थितमेतत् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते। यस्मादप्रत्य
यइत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणम्। परिभाषोपस्थाने तु सति मूलके नोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्यस्यापि स्या
त्। तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत। मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च। अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणे न बाध्य

॥ तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः। उभाभ्यां तु खलु सिध्यति ॥

ते। न तु समासग्रहणकृतो नियमः। तत्र परत्वात् समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसं
ज्ञाया निवर्तनात्। यस्मात्कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते। तस्मादिति। गतिकारकोपपदानामित्य
स्याः सांकूटिनमित्यादि प्रयोजनमित्यर्थः। उभाभ्यामिति ।सांकूटिनादिपरिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरि
भाषयेत्यर्थः। ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपि ग्रहणात् कूटिन्नित्यस्यापि इनुणन्तत्वादण्प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयोरपी
नुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति। असत्यां त्वेकतरस्यां
परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत। गतिकारकोपपदात्कृदित्यत्र तु गति
कारकयोर्भेदेनोपादानान्निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित्केवलस्य क्वचिदिति कारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति।
तदेवं गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः। पुंयोगात् प्रस्थाना संज्ञा संस्कर्तृक प्र
स्थानक्रियायां संविधात्री तादृक्कर्तृत्वात् स्त्रियां वर्तते पुंसो वाचकश्चेति प्रष्ठीत्युदाहरणं भवतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवदाताया मिति।प्राक्सुब्रुत्पत्तेः समासइत्येतत्प्रसङ्गे नानेदमुक्तंवर्णादनुदात्तादित्यत्रतुवक्तव्यम्।अवदातशब्दोगौरवाचीतिमन्यते।विशुद्धवाचीति।वर्णान्तरव्यतिकीर्णेपिविशुद्धिमुपादायप्रयुज्यते।सूरीति।सूर्यतिष्येतियलोपः॥इन्द्रवरुण॥महद्धिममिति।महत्त्वयोगेहिमारण्ययोःस्त्रीत्वम्।यवनानीति।जात्यन्तरमेवाभिधीयते।दोषस्तुयवत्वजातेरभावेतदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः।यवनानीति।तस्येदमित्यणोबाधकोङीष्।उपाध्यायेति।उपाध्यायस्याप्राप्तेमातुलस्यतुनित्यंप्राप्तेआनुग्विकल्प्य

अवदात्तायांतुङीप्प्रसङ्गः।अवदात्तायांङीप्प्राप्नोति।अवदात्ताब्राह्मणी।वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइति।नैषवर्णवाची।किंतर्हिविशुद्धवाची।आतश्चविशुद्धवाची।एवंह्याह।त्रीणियस्यावदातानिविद्यायोनिश्चकर्मच।एतच्छिवेविजानीहिब्राह्मणाग्र्यस्यलक्षणमिति॥सूर्याद्देवतायांचाब्वक्तव्यः॥सूर्यस्यस्त्रीसूर्या।देवतायामितिकिमर्थम्।सूरी।इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥हिमारण्ययोर्महत्त्वे।हिमारण्ययोर्महत्त्वइतिवक्तव्यम्।महद्धिमंहिमानी।महदरण्यमरण्यानी॥यवाद्दोषे॥यवाद्दोषइतिवक्तव्यम्।दुष्टोयवोयवानी॥यवनाल्लिप्याम्।यवनाल्लिप्यामितिवक्तव्यम्।यवनानीलिपिः।उपाध्यायमातुलाभ्यांवा॥उपाध्यायमातुलाभ्यांवेतिवक्तव्यम्।उपाध्यायी।उपाध्यायानी।मातुली।मातुलानी॥मुद्गलाच्छन्दसिलिच्च॥मुद्गलाच्छन्दसिलिच्चेतिवक्तव्यम्।रथीरभून्मुद्गलानीगविष्टौ॥आचार्यादणत्वंच॥आचार्यादणत्वंचेतिवक्तव्यम्।आचार्यानी॥अर्यक्षत्रियाभ्यांवा॥अर्यक्षत्रियाभ्यांवेतिवक्तव्यम्।अर्या।अर्याणी।क्षत्रिया।क्षत्रियाणी॥क्रीतात्करणपूर्वात्॥करणपूर्वादितिकिमर्थम्।गवाक्रीता।अश्वेनक्रीता।करणपूर्वादित्युच्यमानेप्यत्रप्राप्नोति।एषोपिकरणपूर्वःक्रीतशब्दः।विभक्त्याव्यवहितत्वान्नभविष्यति।यदितर्हिविभक्तिरपिव्यवधायिकाभविष्यति ॥

ते।मुद्गलानीति।ङीषोलित्वादानुगाकारस्यलित्स्वरः।अर्येति।केचित्तुपुंयोगएवेच्छन्ति।अन्येतुस्वार्थएवेच्छन्ति।पुंयोगेतु अर्यीक्षत्रियीत्येवभवितव्यम्॥क्रीतात्॥करणपूर्वादितिकिमर्थमिति।क्रियमाणेपिकरणपूर्वग्रहणेपूर्वशब्दस्यव्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्गइतिपृच्छति।विभक्त्येति।कर्मादीनांद्योतिकाविभक्तयइतिदर्शनेदमुच्यते।अन्यथाविभक्तेः।कारणाभिधानेव्यवधानाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनसाक्रीतेति।मनसःसंज्ञायामितितृतीयायाअलुक्।करणमस्मिन्नितिपूर्वशब्दोवयववचनःसमासप्रातिपदिकंचा
न्यपदार्थस्तेनवाक्येङीप्नभविष्यतीत्यर्थः॥बहुव्रीहेः॥दन्तजातेति।वाजातइत्यन्तोदात्तत्वंवाभवति।पाणिगृहीतीति।य
स्याअग्निसाक्षिपूर्वकंपाणिग्रहणंकृतंसाभिधीयते।प्रबद्धविलूनीति।प्रबद्धंविलूनंयस्याइतिबहुव्रीहिः।अपरेतुकर्मधार
यंकुर्वन्ति।बहुकृतेति।बहूनिकृतान्यनयेतिबहुव्रीहिः।बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम्।अकृतासुकृतेत्यत्र
नञ्सुभ्यामिति।मासजातेत्यादौजातिकालसुखादिभ्यइति।सुखादयःसुखादिभ्यःकर्तृवेदनायामितिक्यङर्थेग

मनसाक्रीतीतिनसिध्यति।एवंतर्हिनैवंविज्ञायतेकरणमस्मात्क्रीतशब्दात्पूर्वंसोयंकरणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वा
त्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति।कथंतर्हि।करणमस्मिन्प्रातिपदिकेपूर्वंतदिदंकरणपूर्वंतस्मात्करणपूर्वात्प्रातिप
दिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति॥बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः॥अन्तोदात्ताज्जात
स्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।दन्तजाता।स्तनजाता॥पाणिगृहीत्यादीनांविशेषे।पाणिगृहीत्यादीनांविशेषइ
तिवक्तव्यम्।पाणिगृहीतीभार्याचेत्।यस्याहियथाकथंचित्पाणिर्गृह्यतेपाणिगृहीतासाभवति॥बहुलं
तणि॥बहुलंतणीतिवक्तव्यम्।किमिदंतणीति।संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्।किंप्रयोजनम्।प्रबद्धविलून्याद्य
र्थम्।प्रबद्धविलूनी।प्रबद्धविलूना।अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात्॥अन्तोदात्तादबहुन
ञ्सुकालसुखादिपूर्वादितिवक्तव्यम्।बहु।बहुकृता।बहु।नञ्।अकृता।नञ्।सु।सुकृता।सु।काल।मास
जाता।वत्सरजाता।काल।सुखादि।सुखयाता।दुःखयाता।क्षिप्रयाता।सुखादि॥जातिपूर्वाद्वा॥अथवाजातिपूर्वा
दितिवक्तव्यम्।स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते।किंस्वाङ्गंनाम।अद्र
वंमूर्तिमत्स्वाङ्गंप्राणिस्थमविकारजम् ॥

णेपठितादिहगृह्यन्ते।अथवेति।बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषुनिषिद्धेषुजातिरेवान्तोदात्तनिमित्तंक्तान्तस्याव
शिष्यतइतिजातिग्रहणमेवात्रकर्तव्यमित्यर्थः।स्वाङ्गाच्चे॥किंस्वाङ्गमिति।किंस्वमङ्गंस्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरंप्र
युक्तमितिप्रश्नः।अद्रवमिति।द्रवतीतिद्रवम्।ततोन्यदद्रवम्।मूर्तिःकाठिन्यम्।अथवासर्वगतद्रव्यपरिमाणंसायस्या
स्तितन्मूर्तिमत्।अविकारजमिति।विकारोवातादिवैषम्यम्।तस्मादुत्पन्नजातमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथाप्राणिस्थमपिसंप्रतियत्पूर्वंप्राणिनिदृष्टंतदपिस्वाङ्ग·म्।यथारथ्यापतिताः केशाः।तस्यचेदिति।अप्राणिनोपि
सुखंस्वाङ्गं·भवति।यदियथाप्राणिनातत्त्वंबद्धंतथैवाप्राणिनापि।अप्राणिनोपीति।तस्यचेत्तत्तथायुतमित्यस्यसामर्थ्या
लभ्योऽयमध्याहारः।बहुलोहितेति।लोहितंरुधिरमुच्यते।नैतदस्तीति।ङीषभावार्थंलोहितस्यास्वाङ्ग·त्वप्रतिपादनंनो

अतत्स्थंतत्रदृष्टंचतस्यचेत्तत्तथायुतम्।अप्राणिनोपिस्वाङ्ग·म्।अद्रवमितिकिमर्थम्।बहुलोहिता।नैतदस्ति।बह्वचो
नेतिप्रतिषेधोभविष्यति।इदंतर्हि।बहुकफा।मूर्त्तिमदितिकिमर्थम्।बहुबुद्धिःबहुमनाः।नैतदस्ति।अतइतिवर्त्त
ते।इदंतर्हि।बहुज्ञाना।प्राणिस्थमितिकिमर्थम्।स्लक्ष्णमुखाशाला।अविकारजमितिकिमर्थम्।बहुगडुःबहुपिट
का।नैतदस्ति।इहतावद्बहुगडुरिति।अतइत्यनुवर्त्तते।बहुपिटकेतिबह्वचोनेतिप्रतिषेधोभविष्यति।इदंतर्हि।
बहुशोफा।अतत्स्थंतत्रदृष्टंच।अप्राणिस्थंप्राणिनिदृष्टंचस्वाङ्ग·सञ्ज्ञंभवति।दीर्घकेशीरथ्या।तस्यचेत्तत्तथायुतम्।
अप्राणिनोपिस्वाङ्ग·सञ्ज्ञंभवतीति।दीर्घनासिकीअर्चा।तुङ्ग·नासिकीअर्चेति·अथोपसर्जनग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।
अशिखा।उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्।बहुव्रीह्यधिकारात्।उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।बहुव्रीह्यधि
कारात्।बहुव्रीहेरितिप्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति।बह्वजर्थंतर्हिउपसर्जनग्रह
णंकर्तव्यम्।बह्वचोनेतिप्रतिषेधंवक्ष्यतितद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणंयथाविज्ञायेत।बह्वचउपसर्जना
न्नेति।अथाक्रियमाणेउपसर्जनग्रहणेकस्यबह्वज्ग्रहणंविशेषणंस्यात्।बहुव्रीहेरितिवर्तते।बहुव्रीहिविशे
षणंविज्ञायेत।अस्तिचेदानींकश्चिदबह्वजबहुव्रीहिः।यदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।स्वडास्वडीति।बह्वजर्थ
मितिचेत्स्वाङ्ग·ग्रहणात्सिद्धम्।स्वाङ्ग·ग्रहणंक्रियते।तद्बह्वज्ग्रहणेनविशेषयिष्यामःस्वाङ्गाद्बह्वचोनेति।

प्रयुज्यते।स्वाङ्गे·ध्रुवे।उपसर्गात्स्वाङ्गं·ध्रुवमपर्श्वित्यादिकार्ये भावार्थेतूपयुज्यतेएव।अस्तिचेदानीमिति।अने
कपदावयवत्वादबह्वत्वंबहुव्रीहेर्नसंभवति।तत्रविधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणंभविष्यतीतिमत्वा
प्रश्नः।स्वडेति।अडोदृश्चिकावयवविशेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनन्तोदात्तार्थइति। बहुव्रीह्यधिकारात्स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वेलब्धेपुनरुपसर्जनग्रहणंसुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपिङीष्भविष्यतीतिभावः। सहादिकृतत्वादिति। सहादीनांकृतः सहादिकृतः प्रतिषेधस्तद्भावः सहादिकृतत्वंतस्मादित्यर्थः। सहादिपूर्वस्यहिबहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेशेषनिघातेचनास्त्यनन्तोदात्तत्वमितिप्रतिषेधंनविदध्यादितिभावः। कल्याणपाणिपादेति। पाणीचपादौचपाणिपादंतत्कल्याणंयस्यादितिबहुव्रीहिः। अत्रपाणिपादशब्दउपसर्जनम्। सच स्वाङ्ग

एवंतर्हिअन्तोदात्तादितिवर्तते। अनन्तोदात्तार्थोयमारम्भः। अनन्तोदात्तार्थमितिचेत् सहादिकृतत्वात्सिद्धम्। यदयंसहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तोदात्तादपिभवतीति। स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थंतु। स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थतर्ह्युपसर्जनग्रहणंकर्तव्यम्। स्वाङ्गाद्यथास्यात् स्वाङ्गसमुदायान्माभूत्। कल्याणपाणिपादा। अथक्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणेकस्मादेवात्रनभवति स्वाङ्गंह्येतदुपसर्जनम्। नस्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेनगृह्यते। तद्यथानजनपदसमुदायोजनपदग्रहणेनगृह्यते। काशिकौशलीयाइति। जनपदतदवध्योश्चेतिवुञ्नभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अस्वाङ्गपूर्वादितिवर्तते। तेनस्वाङ्गंविशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परंयत्स्वाङ्गंतदन्ताद्बहुव्रीहेरिति। यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गंनतदन्तोबहुव्रीहिः। यदन्तश्चबहुव्रीहिर्नोदः अस्वाङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गम्। ननुचतत्पूर्व—स्मिन्योगेबहुव्रीहिविशेषणम्। नेत्याह। पूर्वपदविशेषणंतत्। नस्वाङ्गमस्वाङ्गम्। पूर्वपदंपूर्वपदम्। अस्वाङ्गंपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदंअस्वाङ्गपूर्वपदादिति। यद्येवंपूर्वस्मिन्योगेबहुव्रीहिरविशेषितोभवति। बहुव्रीहिश्चाविशेषितः। कथम्। क्तादितिवर्तते। तेनबहुव्रीहिंविशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परंयत्क्तान्तंतदन्ताद्बहुव्रीहेरिति ॥

समुदायवाचीनतुस्वाङ्गवाची। यस्तुस्वाङ्गवाचीपादशब्दः सउपसर्जनंनभवतीतिङीष्नभवति। असतितूपसर्जनग्रहणेपादशब्देनस्वाङ्गवाचिनास्वाङ्गान्तोबहुव्रीहिर्भवतीतिङीष्स्यात्। काशिकौशलीयाइति। काशयश्चकोशलाश्चेतिद्वन्द्वस्तत्रभवाइत्यर्थवृद्धादपीवुञ्नभवतिवृद्धलक्षणःछएवभवति। नस्वाङ्गमिति। पर्युदासाश्रयेणतत्सदृशंशब्दान्तरमर्थान्तरवाचिगृह्यतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्केशीति। केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः॥ नासिकोदर। कबरपुच्छीति। कबरशब्देन वर्णविशेषोभिधीयते। विधिप्रतिषेधयोरिति। विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवादइति तुल्यबलत्वाभावाद्व्याअपिप्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भा

इदंतर्हि प्रयोजनम्। बहुव्रीहेरितिवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथास्यात्। निष्केशीयूका। अतिकेशीमालेति॥ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। कल्याणपुच्छी। कल्याणपुच्छा। कबरमणिविशेषशरेभ्यो नित्यम्। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। कबरपुच्छी। कबर। मणि। मणिपुच्छी। मणि। विषपुच्छी। विष। शरशरपुच्छी। शर। उपमानात्पक्षाच्चपुच्छाच्च॥ उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। उलूकपक्षीशाला उलूकपुच्छीसेनेति॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यम्। नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। कल्याणनासिकी कल्याणनासिका। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः। समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति। इहोभयं प्राप्नोति। सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति। सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः अयं विधिः सप्रषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अयमपि विधिर्नमृदूनामिव कार्पासानां कृतः। प्रतिषेधविषये आरभ्यते। सयथैव बह्वजलक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते। एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत। कातर्हिगतिः। इहतावन्नासिकोदरइति बह्वजलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परानित्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते। ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

व्यमित्यर्थः। नमृदूनामिति। मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति। अयंतु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः। कातर्हीति। विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभावइति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति। इहतावदिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिक्पूर्व॥अन्यत्रापीति। यत्रापिप्रतिषिद्धोङीषित्यर्थः।असंयोगोपधादित्यादिकस्तुप्रतिषेधोनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषे
धोवेतिङीषएवभवतिनानेनविधीयमानस्यङीपोलभ्यतइतिभावः।एवमपीति।वेत्यनुवर्त्तनाद्विकल्पेनङीब्विधीयते
पक्षेप्राङ्मुखेत्यपियथास्यात्।तन्नङीपामुक्तेपक्षेङीष्प्राप्नोतीत्यर्थः।उक्तमिति।पारेमध्येषष्ठ्यावेत्यादौ।ततश्चङीपामुक्ते
टाबेवभविष्यतीतिनार्थःसूत्रभङ्गेनेत्यर्थः॥जातेरस्त्री॥काजातिरिति।लक्षणविप्रतिपत्त्याप्रश्नः।आकृतिग्रहणेति।गृह्यते

सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च।मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तेइत्येवमियंविभाषासंयोगोपधलक्षणंप्रति
षेधंबाधिष्यते।सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणंनबाधिष्यते।दिक्पूर्वपदान्ङीप्।दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वम्।
दिक्पूर्वपदान्ङीषअनुदात्तत्वंवक्तव्यम्।प्राङ्मुखीप्रत्यङ्मुखीङीब्विधानेह्यन्यत्रापिङीष्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः।
ङीब्विधानेहिसतिअन्यत्रापिङीष्विषयान्ङीप्प्राप्नोति।प्राग्गुल्फा।प्रत्यग्ललाटा।ननुचैतेविशेषाअनुव
र्तेरन्।असंयोगोपधाद्बह्वचोनेति।यद्यप्येतेविशेषाअनुवर्त्तेरन्संयोगोपधाद्बह्वचोनेति।एवमपिदिक्पूर्वप
दान्ङीपामुक्तेङीष्प्रसज्येत।नैषदोषः।उक्तमेतत्।यत्रोत्सर्गापवादौविभाषातत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गो
नभवतीति।अथवाङीषआदेशोङीप्करिष्यतेतत्तर्हिङीषोग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्त्तते।
क्वप्रकृतम्।अन्यतोङीषिति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।दिक्पूर्वपदादितित्येषापञ्चमीङीषितिप्रथमा
याःषष्ठीमिहकल्पयिष्यति।तस्मादित्युत्तरस्येति।प्रत्ययविधिरयम्।नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभव
न्ति।नायंप्रत्ययविधिः।विहितश्चप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्त्तते।जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥जातेरित्यु
च्यते।काजातिर्नाम।आकृतिग्रहणाजातिर्लिङ्गानांचनसर्वभाक् ॥

नेनेतिग्रहणमितिकरणसामान्येपदंसंक्लियतेतत्राकृतिशब्दसंनिधानेस्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययनिमि
त्तंनभवति।आकृतिर्ग्रहणंयस्याःसाकृतिग्रहणाऽवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः।एतेनगोत्वादितिर्लक्षिता।ब्राह्म
मी
णत्वादिस्तुनसंगृहीता।ब्राह्मणक्षत्रियादीनांसंस्थानस्यसदृशत्वादितितत्संग्रहायाह।लिङ्गानामिति।लिङ्गानिसर्वाणिभ
जतीतिसर्वशब्दस्यलिङ्गापेक्षत्वेपिगमकत्वाद्भजोण्विरितिण्विप्रत्ययः।लिङ्गानामितिकर्मणिषष्ठी।अप्राप्तपण्णार्थेदंवचनमितितया
देःसर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातित्वोपपत्तिः।उपदेशापेक्षंचलिङ्गानामिति।जातिलक्षणमितिब्राह्मणत्वादिरेव
लक्ष्यते।तेनदेवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेपिजातिलक्षणङीषभावः ॥
णा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सकृदिति। अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निगृहीतुं निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः। गोत्रमिति। अपत्यमित्यर्थः। चरण
शब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते। गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् यद्यपि सुपादानं नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात्। प्रादुर्भावेति। सत्त्व
स्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते
यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः। बह्वर्थामिति सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। अर्थशब्दोऽत्र
विषयवाची। चरणानीति। चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते। कुमारीभार्य इति। कौमारमयावद्
द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः। उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्य

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥ अपर आहुः। प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां ब
ह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः॥ गोत्रं च चरणानि च कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः। यथा पूर्वं जातिलक्षणं
तथा। कुमारीभार्य इति भवितव्यम्। यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम्। अथास्त्रीविषयादिति कथ
मिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। आहोस्वित् क्वचिदस्त्रीविषयमिति। किं चातः। यदि वि
ज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। द्रोणीकुटीपात्रीति न सिध्यति। अथ विज्ञायते क्वचिदस्त्री
विषयमिति। मालाबलाका अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति। कथं मालाबलाकेति। अजा
दिषु पाठः करिष्यते। अयोपधादिति किमर्थम्। इभ्या क्षत्रिया। अत्यल्पमिदमुच्यते। अयोपधादिति। अको
पधादित्यपि च वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। चटकामूषिकेति। यद्यकोपधादित्युच्यते काकीकोकीपि
कीशुकीउलूकीति न सिध्यति ॥

भावित्वात्। पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतमपर आहेत्यभिधानादित्याहुः। तथा च सुवतितरेतिङ्या सूत्रे उदाहरणं द
दौतसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात्। अथेति। यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तद्व्यन्यपदार्थः
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति। यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते त
दायत्र क्वचिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते। द्रोणीति। द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गो गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः। मालेति। मल
नं माल इति पुल्लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम्। स्त्राजि स्त्रीलिङ्गः। बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते ॥

अस्त्विति।अन्यएवक्रियावाचीजातिशब्दस्त्वन्यएवेति।परिहारान्तरमप्यत्रसंभवति।गवयीति।गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयःप्रक्षिप्ताइतिवार्त्तिकारम्भादिज्ञायते।पाककर्ण॥सदच्काण्डेति।अत्राञ्चतिःक्विन्नन्तोगृह्यते।अयमप्यजादिषुपाठइदानींतनः।त्रिफलेति।त्रयाणांफलानांसमाहारइतिद्विगुः।ततोद्विगुलक्षणान्ङीपःपरत्वान्ङीष्प्राप्तोनिषिध्यते।तन्नि

अस्तुतर्ह्ययोपधादित्येव।कथंचटकामूषिकेति।अजादिषुपाठःकर्तव्यः॥ योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः।योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधोभवतीतिवक्तव्यम्।हय।हयी।गवय।गवयी।मुकय।मुकयी।मत्स्य।मत्सी।मनुष्य।मनुषी।पाककर्ण पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च॥सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यःपुष्पात्प्रतिषेधः॥सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यःपुष्पात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।सत्पुष्पा।प्राक्पुष्पा।प्रत्यक्पुष्पा।काण्डपुष्पा।प्रान्तपुष्पा।शतपुष्पा।एकपुष्पा॥संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यःफलात् प्रतिषेधः।संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यःफलात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।सम्।संफला।सम्।भस्त्रफला।अजिन।अजिनफला।शण।शणफला।पिण्डफला॥श्वेताच्च॥श्वेताच्चेतिवक्तव्यम्।श्वेतफला॥त्रेश्च॥त्रेश्च प्रतिषेधोवक्तव्यः।त्रिफला॥मूलान्नञः॥मूलान्नञःप्रतिषेधोवक्तव्यः।अमूला॥इतोमनुष्यजातेः॥जातेरितिवर्तमानेपुनर्जातिग्रहणंकिमर्थम्।अयोपधादितिवर्तते।योपधादपियथास्यात्।औदमेयी॥इतोमनुष्यजातेरितीञउपसंख्यानम्॥इतोमनुष्यजातेरितीञउपसंख्यानंकर्तव्यम्।सौतंगमी।मौनिचित्ती॥ऊङुतः॥किमर्थोङ्कारः।विशेषणार्थः।कविशेषणार्थेनार्थः।नोङ्धात्वोरिति।नौधात्वोरितीयङुवङौमाभूताम्।नेयवाग्वोयवाग्वइत्यत्रापिप्रसज्येत।अथदीर्घोच्चारणंकिमर्थम्।नउङ् तदुत्स्येवोच्येत।कारूपसिद्धिः।ब्रह्मबन्धूः।वीरबन्धूः।सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धम्।नसिध्यति।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंप्रसज्येत।

बेधसामर्थ्यान्ङीबपिनभवति।तयोरत्रविशेषाभावात्॥इतोम॥औदमेयीति।उदमेयस्यापत्यमतइञ्।सौतंगमीति।सुतंगमेननिर्वृत्तेतिवुञ्छणादिसूत्रेणइञ्॥ऊङुतः॥यवाग्वेति।वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठतइतिभावः।गोस्त्रियोरिति।एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तंप्रातिपदिकंस्त्रीप्रत्ययान्तंभवतीतिभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ नद्यृतइति।नद्यन्तोबहुव्रीहिर्भवतीतिभावः।दीर्घोच्चारणेतुतत्सामर्थ्यात्कब्ह्रस्वौनप्रवर्तेते।उभयतइति।एकादेशस्या
३१ न्तवत्त्वेनप्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्याऽन्यथाऽप्रत्ययइतिप्रतिषेधप्रसङ्गः।आदिवत्त्वेनस्त्रीप्रत्ययत्वंसाध्यमित्येकोवयवोयु
गपद्द्वयोरित्येषाबुद्धिर्विरोधान्नप्रवर्तते।स्त्रीप्रत्ययविशेषणंचोपसर्जनम्।नचात्रस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमितिह्रस्वाऽप्र
सङ्गः।पदान्तेति।अधीत्येत्यादावित्यर्थः।तस्मादिति।उकारद्वयंदीर्घेणनिर्दिष्टंतत्रद्वितीयउकारःपरत्वाद्बाधकस्यशे

इहचब्रह्मबन्धूच्छत्रम्।ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्।षत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येत।इह
चब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरिति।नद्यृतश्चेतिकप्प्रसज्येत।नैषदोषः।यत्तावदुच्यतेब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरिति।गो
स्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंप्रसज्येतेति।उभयतआश्रयणेनान्तादिवत्।यदप्युच्यतेइहचब्रह्मबन्धूच्छत्रंब्रह्म
बन्धूच्छत्रंषत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येतेति।पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः।न
चैषपदान्तपदाद्योरेकादेशः।यदप्युच्यतेब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरितिनद्यृतश्चेतिकप्प्रसज्येतेति।नद्यन्तानांयो
बहुव्रीहिरित्येवंतत्।नचैषनद्यन्तानांबहुव्रीहिः।शेषलक्षणस्तर्हिकप्प्राप्नोति।तस्माद्दीर्घोच्चारणंकर्तव्यम्।ऊ
ङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्।ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामितिवक्तव्यम्।अलाबूः।
कर्कन्धूः।अप्राणिजातेरितिकिमर्थम्।कृकवाकुः।अरज्ज्वादीनामितिकिमर्थम्।रज्जुः।हनुः।संहितशफ
लक्षणवामादेश्च॥संहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यम्॥संहितोरूः।सहोरूः।कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि॥अ
त्यल्पमिदमुच्यतेकद्रुकमण्डल्वोरिति।कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामितिवक्तव्यम्।कद्रूः।
कमण्डलूः।गुग्गुलूः।मधूः जतूः।पतयालूः।यङश्चाप्॥षाच्चयञ,श्चाप्॥षाच्चयञश्चाब्वक्तव्यः।शार्करा
क्ष्या।पौतिमाष्या।तत्रायमप्यर्थः।गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषुपठ्यतेसनपठितव्योभवति ॥

षलक्षणस्यकपोबाधनार्थइतिभावः।अलाबूरिति।ऊङिसतिनोङ्धात्वोरितिविभक्तेरुदात्तत्वनिषेधोभवत्यलाब्वेति।संहित॥संहितो
रूरिति।नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेनसहितशब्दस्यसिद्धंग्रहणम्।एवंतर्हिविद्यमानंहितमस्यसहितइति
यदाव्युत्पत्तिस्तदर्थंवार्तिकम्।सहोरूरिति।सहेतइतिसहौऊरूयस्याइतिव्युत्पत्तिः।अथवाविद्यमानावूरूयस्याःसासहोरू
रित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थःप्रयोगः॥कद्रु॥गुग्गुलुमधुजतूनांछन्दसिलिङ्गव्यत्ययेनस्त्रीत्वम्।पतयालुशब्दःस्पृहि राम॰ ३१
गृहीत्यालुजन्तः॥यङश्चाप्॥शार्कराक्ष्येति।गर्गादियञन्ताएते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आव॥अनइति।यद्यपीदमन्यत्रवक्तव्यंतथाप्यन्यार्थपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनात्रोक्तम्।गौकक्ष्यायणीति।गोकक्ष्यस्यापत्यंगोत्रंस्त्रीगर्गादित्वाद्यञ्।ततःष्यङ्।प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणाद्यञन्तात्ष्फोविधीयमानःष्यङन्तादपिभवतीतिप्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम्।अणिञोः॥दाक्षीति।दक्षस्यापत्यंगोत्रंस्त्रीत्यतइञ्।उत्तमशब्दमत्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्यप्रश्नः।सचेति।यत्रैकोऽनुद्धृतःप्रथमोच्चारितत्वात्।त्रयस्तूद्धृताऊर्ध्वोच्चारिताःतत्रोत्तमशब्दः

यदिनपठ्यते।गौकक्षीपुत्रइतिसंप्रसारणंनप्राप्नोति।इष्टमेवैतत्संगृहीतंगौकक्ष्या पुत्रइत्येवभवितव्यम्।एवंहिसौनागाःपठन्ति।ष्यङःसंप्रसारणेगौकक्ष्याःप्रतिषेधइति।आवट्याच्च॥अनउपधालोपिनऊधसोङीषूपूर्वविप्रतिषिद्धम्॥अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसोङीष्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।अनउपधालोपिनइत्यस्यावकाशः।बहुराज्ञीबहुतक्ष्णी।ऊधसोङीष्भवतीत्यस्यावकाशः।विभाषाङीपौ।यदा नङीप्सोवकाशः।ङीप्प्रसङ्गेउभयंप्राप्नोति।ऊधसोङीष्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।न वक्तव्यः।अनउपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यत्रऊधसोङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते।आवट्याद्यञःष्फश्चापः।आवट्याद्यञःष्फश्चापोभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।आवट्याद्याञश्चापोवकाशः।उदीचामावट्या।ष्फस्यावकाशः।अन्यानियञन्तानि।गार्ग्यायणी।वात्स्यायनी।आवट्यशब्दात्प्राचामुभयंप्राप्नोति।आवट्यायनीतिष्फोभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।आवट्याग्रहणेननार्थः।यञःष्फश्चापइत्येव।इदमपिसिद्धंभवति।शार्कराक्ष्यायणीपौतिमाष्यायणी।यञ्ग्रहणेनापिनार्थः।ष्फश्चापइत्येव।गौकक्ष्य शब्दःक्रौड्यादिषुपठ्यते।इदमपिसिद्धंभवति गौकक्ष्यायणी।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।एवंवक्ष्यामि।प्राचांष्फतद्धितःसर्वत्र।क्वसर्वत्र।यत्रष्फश्चान्यश्चप्राप्नोति।ष्फएवतत्रभवतीति।ततोलोहितादिकतन्तेभ्यःसर्वत्र।क्वसर्वत्र।प्राचांचोदीचांच॥अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ्गोत्रे॥इहकस्मान्नभवति।दाक्षीस्ताक्षीति।आतिशायिकेनायंतमपानिर्देशःक्रियते।सचत्रिप्रभृतिषुवर्तते।त्रिप्रभृतिनामभावात् ॥

प्रयुज्यते।एवंचतुष्प्रभृतिषुप्रयुज्यते।उद्धृतापेक्षयातुत्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम्।प्रकर्षेचेति।चणवेदर्थेवर्तते।क्वचित्तुप्रकर्षेवेदितिपाठः।यदिप्रकर्षप्रत्ययंकृत्वादाक्ष्याागुरूपोत्तमंनभवतीत्युच्यते।ततउत्तमशब्दात्तमपिसतिकिमेत्तिङव्ययघादिस्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामितिप्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उद्गतस्येति। उच्छब्दोऽत्र ससाधनक्रियावचनः तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्षवचनादाम्न भवतीत्य ४१२
३२ र्थः। गतशब्दोऽत्रेति। उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः। धात्वर्थोऽत्रेति। धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रिया
भिधीयते सोऽर्थो विषयः प्रयोजनं वा यस्य स धात्वर्थः। साधनाधारः पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः। त्रयाणामि
ति। यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतो द्वावुद्गतौ द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरप् आतमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्येति ष्यङ्
प्राप्नोति। यत्र चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थः। भिद्यत इति। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्र

यद्येवम् प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वादाम्यानोपोत्तमं गुरु। आम्विधिः केन तेन स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः॥ प्रकर्षे चेत्तमं
कृत्वादाम्यानोपोत्तमं गुर्वित्युच्यते। आम्विधिः केन तव न स्यात्। अव्ययघादिति प्राप्नोति। प्रकर्षे यद्ययं त
मः। यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते। उद्गतस्यायं प्रकर्षः। गतशब्दस्यात्र लोपो
भवति। नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति। धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते। नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः। कस्य तर्हि। धात्वर्थस्य। उद्गतोऽपे
क्षते किंचित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ। अनुद्गतमपेक्ष्याऽत्र उद्गतमित्येतद्भवति। त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ। त्रयाणां
किल द्वावुद्गतौ भवतः। चतुष्प्रभृति कर्तव्यो वाराह्यां न सिध्यति। चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ् वक्तव्यः। वाराह्यां
न सिध्यति। वाराह्यां न प्राप्नोति। किं कारणम्। चतुष्प्रभृतीनामभावात्। भिद्यते स्यस्वरस्तेन विधिश्चामो न
लक्ष्यते॥ भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायिनिकेन तमशब्देन उत्तमस्य। विधिश्चामो न लक्ष्यते। विधिश्चा
मः नक्वचिदपि लक्ष्यते। शब्दान्तरमिदं विद्याद्दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु। एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशायनिकेन स
मानार्थः तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते। किं पुनरयमणिञोरादेशः। आहोस्विदणिञ्भ्यां पर इति॥

प्नोत्यन्तोदात्तश्चेष्यते। एतच्चोञ्छादिषूत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम्। न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्व चि
त्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति। अव्युत्पन्न एवोत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह।
शब्दान्तरमिति। दृष्टमिति। त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम्। तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः। आतिशा
यनिकेनेति। आतिशायनिकश्चतुःप्रभृतीनामन्त्यमाह। अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भा राम:
वः। तमदिति। तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः। किं पुनरिति। प्रत्ययविधावपि गापोष्टगवृीहिशास्योर्ढगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति संदेहा ३२
त्प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औदमेघ्या इति। उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इञ्। यद्यत्र इञन्तात् परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदा ऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति। आदेशपक्षे तु स्यानिवद्भावाद् ष्यङ् आपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति। द्विरिति। इञश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङश्चेति वक्तव्यम्। तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति। संघाङ्क लक्षणेष्वित्यत्रापि तथैव वक्तव्यम्। आदेशपक्षे तु स्यानिवद्भावात् सिध्यति। औडुलोम्येति। उडुलोम्नो ऽपत्यं गोत्रं स्त्री बाह्वादिषु लोमन् शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावात् सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणादिञ् प्रत्ययः। तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावा दिलोपो न

कश्चात्र विशेषः। ष्यङ्युनादेशे यलोपवचनम्। ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः। औदमेघ्याया अच्छात्रा औदमेघाः। द्विरण्विधिः। द्विश्चाण्विधेयः। औदमेघ्याया अच्छात्रा औदमेघाः। औदमेघ्यानां संघ औदमेघः। इञ इत्यण् न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदेशः। आदेशे ऽल्लोपवचनम्। यद्यादेशः अनो लोपो वक्तव्यः। औडुलोम्याः शारलोम्येति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। न वा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्। लोपनिमित्तः ष्यङ्। न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति। किं कारणम्। गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते। न चाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति। अथवा पुनरस्तु परः। ननु चोक्तं ष्यङ्युनादेशे यलोपवचनं द्विरण्विधिरिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति। अदोष एषः। किं कारणम्। पुंवद्भावात्। यञादेस्तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति। नैष दोषः। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ । उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च। किमत्र न्याय्यम्। आदेश इत्येतन्न्याय्यम्। कुत एतत्। एवं चैव हि कृत्वा आचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च निर्देशः कृतः। अत एवैष पक्षो निर्दोषः। ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः। पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः। स च पुंवद्भाव अढे भवति। तत्र ते औदमेघे यो न सिध्यति ॥

प्राप्नोति। प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः न वेति। अनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति। सिद्धश्चेति। यद्यपि लिङ्ग विशिष्ट परिभाषाश्रयेणेञन्तात् प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति। तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात् स एवोक्तः। षष्ठ्या चेति। चशब्दो हेतौ। अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत। औदमेघे य इति। ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्भावयति। अनुबन्धाविति। टापा ममेति। प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह। ममापीति। अण्यइति। अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण्। तन्नानल्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावाभावः। अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप्प्रत्ययः। इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वं नापि स्थानिवद्भावप्रापितमनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप्। यदा चेञ उपसंख्यानमित्यनेन इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृते ऽनिकारान्तत्वान्ङीषोऽप्रसङ्गः। प्रत्ययवा

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ। यस्यादेशः अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ। एकः सामान्यग्रहणार्थः। अपरः सामान्यग्रहणाविघातार्थः। क्सामान्यग्रहणार्थेनार्थः। यङश्चाबिति। अथ क्सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। अत्रैव। किं प्रयोजनम्। चाबर्थम्। चाब्यथा स्यात्। तव कथं चाप्। टाब्विधिर्मम। मम टापा सिद्धम्। ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात्। न सिध्यति। अण इति चेञ इति चेतीकारः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तादिति। कथं तर्हि। अण्योऽकार इञ्य इकार इति। स्वरार्थस्तर्हि। स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूत्। चितोन्त उदात्तो भवतीत्य—न्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति। तवापि तर्हि ष्यङ उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाब्न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तेपि हि भवन्त्येते। उक्तेपि स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति। उक्तमेतत्। स्वार्थिका टाबादय इति। सानुबन्धकस्यादेशो मम। ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेशे ञित्करणेनेति। तेन ञिन्न भविष्यति। अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते—वृद्धिरत्र न सिध्यति ॥

द्याह। स्वरार्थ इति। इञादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदा वाराह्यत्याद्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थं त्वया चाब्विधेयः। आदेशवाद्याह। तवापीति। मम तु यङश्चाबिति वचनाच्चाब् भवतीति मन्यते। प्रत्ययवाद्याह। नैष दोष इति। उक्त इति। द्योतित इत्यर्थः। एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्वयोर्द्योतकत्वम्। एतच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते। आदेशवाद्याह। सानुबन्धकस्येति। इञ एवाकृतञकारेत्संज्ञकस्यायादेशः करिष्यते तेन ञित्स्वराभावात् प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति वाराह्या शब्दोन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ राम: ३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययवाद्याह। अस्थानिवत्त्वइति। अर्धजरतीयमिति। समासाच्चतद्विषयादिति छप्रत्ययः। सुखंनकामयन्तेअङ्गान्तरं
तुकामयन्तेजरत्याः। आदेशवाद्याह। त्वयाप्यत्रेति। प्रत्ययवाद्याह। अक्रियैवेति। यस्यसंप्रसारणमितिवक्ष्यते। निरनुबन्ध
कत्वाच्चायमेवग्रहीष्यते। आम्बष्ठ्यापुत्रइत्यादौतुष्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह। पा
श्यायामिति। यदीहयप्रत्ययंविधायतस्यसंप्रसारणमित्युच्यतेतदापाशानांसमूहः पाशादिभ्योयइतिचप्रत्ययस्यपाश्याप
तिरित्यादौसंप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह। एकइति। आदेशवाद्याह। अथेति। चेक्रियितइति धातोरेकाचइत्यनेनवि

अस्थानिवत्त्वेदोषः। वृद्धिस्तेनप्राप्नोति। औडुलोम्या। शारलोम्येति। नचेदानीमर्द्धजरतीयंलभ्यम्। वृ
द्धिर्ममभविष्यति। स्वरोनेति। तद्यथा। अर्धंजरत्याःकामयन्तेअर्धंनेति। त्वयाप्यत्रविशेषार्थंकर्तव्यस्या
द्विशेषणम्। त्वयाप्यत्रविशेषणार्थोऽनुबन्धःकर्तव्यः। कविशेषणार्थेनार्थः। ष्यङः संप्रसारणमिति। अ
क्रियैवविशेषोत्रसानुबन्धोविशेषवान्। अक्रियैवममविशेषः। सानुबन्धस्तुविशेषवान्। पाश्यायांते
कथंनस्यात्। पाश्यापतिरित्यत्रतवकस्मान्नभवति। एकोमेस्याद्विशेषणम्। एकोममविशेषणार्थः।
त्वयापुनर्द्वौकर्तव्यौ। अथैकस्मिन्मतिकःकरिष्यते। किंचातः। अन्यस्मिन्सूत्रभेदःस्यात्। यद्येताभ्या
मन्यःक्रियते। सूत्रभेदःकृतोभवति। षितिलिङ्गंप्रसज्यते। अथषित्क्रियतेषितइतिईकारःप्राप्नो
ति। ङितिचेक्रियितेदोषः। अथङित्क्रियतेचेक्रियितेदोषोभविष्यति। लोलूयापुत्रः। लोलूयापति
रिति। व्यवधानान्नदुष्यति ॥

हितेयङीत्यर्थः। यङः पूर्वाचार्यसंज्ञाचेक्रियितमिति। प्रत्ययवाद्याह। व्यवधानादिति। लोलूयतेत्यत्रयङन्तादप्रत्य
यादित्यकारप्रत्ययेसतिअकारेणव्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपत्योरिति। सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्ययङः संप्रसारणेनभा
व्यम्। तत्रवाराह्या शब्देटापासहैकादेशस्यपूर्वप्रत्यन्तवद्भावात्पुत्रपत्योरनन्तरोयङ्भवति। लोलूयेत्यत्रतुयङन्ता
दप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययेकृतेऽतोलोपइतियङोऽकारोलुप्यतेतत्रटापिकृतेएकादेशेचपुत्रपत्योरनन्तरोयङ्
नभवत्यकारेणव्यवधानादितिसंप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आदेशवाद्याह। योनन्तरइति। यङः संप्रसारणमितिभवतासूत्रंक्रियतेतदालिटिधातोरित्यतोधातुग्रहणानुवृत्तौसत्यां धातुनायङ्विशेष्यते। तत्रपुत्रपत्योरनन्तरोयङन्तोधातुर्नसंभवतीतिसामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्यवाएहीपुत्रइति संप्रसारणंभवति। एवंलोलूयापुत्रइत्यत्रव्यवहितस्यापिधातोः स्यादित्यर्थः। धातुत्वमानन्तर्यंचविशेषणमाश्रितं तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपिसंप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः। नचेदिति। एकस्यय दाधर्मद्वयंनसंभवति तदान्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः। प्रत्ययवाद्याह। यदीति। तदा किंदोषःस्या न्नवेतिपृच्छति। आदेशवाद्याह। यङेति। जुसिचेत्यादावङ्गेनेकोविशेषणेऽङ्गस्यैकानाविशेषोऽस्त्येव। यङातुधातो

अकारेणव्यवधानान्नदोषोभविष्यति। योनन्तरोधातुः सः। योधातुःसोनन्तरः। धातोरितिवर्तते। यश्चा त्रानन्तरोनासौधातुः। यश्चधातुर्नासावनन्तरः। नचेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते। नचेदुभय तःसाम्यंभवति। उभयत्रप्राप्नोति। यदिपुनर्यङाधातुर्विशेष्येत। यङाविशेष्येतयदीहधातुर्यङ् धा तुनावायदितुल्यमेतत्। यद्येवंयङाधातुर्विशेष्येत। अथापिधातुनायङ्। तुल्यमेतद्भवति। उभौ प्रधानंयदिनात्रदोषः। अथोभौप्रधानंभवतः नात्रदोषोभवति। तथाप्रसार्येततुवाक्यतिस्ते। तथा सतिकिंयतिःवाक्पुत्रइत्यत्रसंप्रसारणंप्राप्नोति। धातुप्रकरणस्येहनस्थानमितिनिश्चयः। धातुप्रक रणस्येहस्थानंनास्तीतिकृत्वाएषनिश्चयःक्रियते ॥

विशेष्यमाणेधातुनावात्रविशेष्यमाणेयङि विशेषोनास्तीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह। उभाविति। यङ्धात्वोःपरस्परेणविशेषणवि शेष्यभावोनास्तिसमुच्चयेनतुकार्यंविधीयतेपुत्रपत्योरनन्तरस्ययङोधातोश्चेति। तत्रवाएहीपुत्रइत्यादौभवि ष्यतिनतुलोलूयापतिरित्यादौधातोर्व्यवधानात्। ततश्चसामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः। आदेशवाद्या ह। तथेति। यदियङ्धात्वोःसमुच्चयोनतुविशेषणविशेष्यभावस्तदावाक्पतिशब्देपत्युरनन्तरस्ययङोधातोश्चे तिवचेर्धातोःसंप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह। धातुप्रकरणस्येति। धातुग्रहणंनानुवर्ततइतिनास्त्यतिप्रसङ्गः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदेशवाद्याह। अवश्यमिति। आदेचउपदेशेशिति त्वेतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह। आत्वार्थमिति। एतदिति। एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः। उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते। तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते। प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि। ननु नैद्यचष्टन् गोद्य चदित्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः। एवं च गोतो णिदिति णित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः। नह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम्। एवं प्रत्ययप

अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिरिति। आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते। उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते। उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति। एवं तर्हि उपदेश आत्वमित्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ गोत्रावयवात्। किमर्थमिदमुच्यते। गोत्रावयवादगोत्रार्थम्। गोत्रावयवादित्युच्यते। अगोत्रार्थोऽयमारम्भः। गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेन्तदनिष्टम्। गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति। इहापि प्राप्नोति। आहिच्छत्रीकान्यकुब्जीति। एवं तर्हि गोत्राद्देव गोत्रावयवात्। गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम्। गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति। सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते। अगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः। अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्रसङ्गः ॥

स्तोऽपि निर्दोषः। अत एव क्रोड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः। औदमेघयदित्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि यलोपः। ष्यङ आपत्यादिहितत्वात्स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः। गोत्रा॥ अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्संदेहात्प्रश्नः। किमर्थमिति। पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह। गोत्रावयवादिति। गोत्रावयवो गोत्रात्पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः। सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी। तेन गोत्रे ऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः। इहापीति। पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोऽर्थ इह नाश्रीयत इति भावः। इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह। एवं तर्हीति। यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः। गोत्रादिति चेदिति। पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वत्रप्रसङ्ग इति। यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि ते पुनः ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रेऽनार्षे
योरिति ष्यङः प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्यङि ष्यते न तु गुरूपोत्तमेभ्य इति भावः। तत्रभवतामि
ति। अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः। कथं येभ्य इति। पुणिकमुखरादिभ्यः। ये क्रौड्यादय इति। पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहि
तमित्यर्थः। कुलाख्याभ्य इति। अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते। तत्र प्रवराध्याये पठितानां मुख्यं गोत्रत्व
म्। ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधान

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति। अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसा
म्। बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रयोजनमभ्युपगतः। तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतो
ऽन्ये गोत्रावयवाः ततउत्पत्तिः प्राप्नोति। तच्चानिष्टम्। तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन। कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य
इष्यते। सिद्धं तु रौड्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रौड्यादिषूपसंख्यानात्। रौड्यादिषू
पसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुना रौड्यादयः। ये क्रौड्यादयः भारद्वाजीयाः पठन्ति। सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो
लोके गोत्राभिमताभ्य इति। सिद्धमेतत्। कथम्। कुलाख्या लोके गोत्राभिमताः गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते।
अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो गोत्रादवयुतः। कश्च गोत्रादवयुतः। योऽनन्तरः। देवदत्तस्याप
त्यं दत्स्येति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पा
दे द्वितीयमाह्निकम् ॥

म्। पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या भौणिक्या मौखर्येति। योऽनन्तर इति। पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गो
त्रसादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ ष्यङ् न भवति। आहिच्छत्रीति। तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्र
स्य भाष्यकारेण व्याख्यातम्। अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥ इत्युपा राम्
ध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समर्थानाम्॥ समर्थवचनमिति। तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणविभक्तिसंबन्ध्यपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसाम
र्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः समर्थादिति। समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये
संबन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्। इह तस्य प्रयोजनाभावात्। किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थं तस्येति निर्दिष्ट
म्। अपत्यमिति। प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्परसंबन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः। ऋद्ध
स्योपगोरित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्। समर्थवचनमिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्।
तत्र कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योऽर्थः प्रतीयते नासौ कम्बल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भ

समर्थानां प्रथमाद्वा॥ समर्थवचनं किमर्थम्। समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्। उपगोरपत्यमिति। असमर्थान्मा भूदि
ति। कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति। समर्थवचनमनर्थकम्। नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्। समर्थवचनमन
र्थकम्। किं कारणम्। नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्। नह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात्। अनभि
धानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अथ प्रथमवचनं किमर्थम्। प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम्। प्रथमात्प्रत्ययो
त्पत्तिर्यथा स्यात्। अप्रथमान्मा भूत्। उपगोरपत्यमिति। अपत्यशब्दात्। प्रथमवचनमनर्थकं नह्यप्रथमेनार्था
भिधानम्। प्रथमवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। नह्यत्राप्रथमेनार्थाभिधानम्। नह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्य
येनार्थाभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अथ वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। उप
गोरपत्यमिति। वावचने चोक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति ॥

विष्यतीत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः। न चानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः। असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः
प्रत्यय उपचारादभिहितः। अपत्यशब्दादिति। अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। तथा हि। यथेन्द्रो देवताय
स्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति। एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः। लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथ
म्यं नियतत्वादाश्रीयते। न तु विग्रहवाक्यापेक्ष नियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात्प्रथमादित्यनर्थकं स्यात्। प्रथ
मवचनमिति। देवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते। न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्द्हेति। व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाद्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः। कृतवर्णानुपूर्वीकमि
ति। तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः। सौत्थितिरिति। विभज्यान्वाख्याने सुउत्थितद्इत्यस्मा
दपि प्रत्ययः स्यात्। ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात्। नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे पुका
र्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति। एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते। अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इ
ति। तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतो पीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपाव
स् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति संप्रसारणं च। तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति। तत्र कृते वलादित्वाभावा

इहापि वावचनं मनर्थकम्। किं कारणम्। तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्यात इञ्दृदो पक्षौ। वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्ष
श्च स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च वृत्तिश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किं
मन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थो वावचनेन। अ
थैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति।
किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम्। किं पुनस्तत्। कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्। सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति।
अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमने
नान्वाख्यायते। प्राग्दीव्यतोऽण्॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः ॥

दिण्नास्तीति सिद्धं पपुष इति। वाक्यस्येति। वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः
स्यात्। तथाह्यौपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्तौ तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते।
सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थभेदात्। एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तद
भ्यनुज्ञानाय वावचनम्। प्राग्दीव्यतोऽण्॥ अयुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणोपयुजिः। प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्य
र्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। नहीति। दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः। अर्थानामेवावधिमत्त्वस्ये
ष्टत्वात्। समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य तु प्रसिद्धत्वात्। समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दीव्यच्छब्दइति। एकदेशेनसमुदायोनिर्दिश्यते। सचार्थप्रधानइत्यर्थस्यावधित्वंसंपद्यते। तन्नेति। तेनपचत्वित्यादे
पदसंज्ञासिद्धाभवति। अथवेति। नैवेदमनुकरणंकिंतर्ह्यर्थएवावधित्वेननिर्दिश्यते। तत्रदिवेर्लटिकृते ऽर्थादित्यनेनग।
म्य माना —र्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्यात्प्रथमासमानाधिकरणेनिषेधाद्धलटः शत्रादेशः कृतइत्य
र्थः। अथेति।। एकदेशाक्षेपद्वारेणप्राग्दीव्यतइतिसमुदायआक्षिप्तः। अणित्येवंवक्तव्यमधिकारार्थमितिमत्वाप्रश्नः। स

नहितत्रकश्चिद्दीव्यच्छब्दःपठ्यते। कस्तर्हि। दीव्यतिशब्दः। कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति।
सतथातर्हिनिर्देशःकर्तव्यःप्राग्दीव्यतेरिति। नकर्तव्यः। दीव्यतिशब्देचदीव्यच्छब्दोस्तितस्मादेषापञ्च
मी। किंपुनःकारणंविकृतनिर्देशःक्रियते। एतज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाएकदेशविकृतमन
न्यवद्भवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। एकदेशेविकृतेषूपसंख्यानंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति। अ
थवाप्राक्शब्दोयंदिक्शब्दः। दिक्शब्दैश्चयोगेपञ्चमीभवति। तत्राप्रथमासमानाधिकरणेइतिकृत्वा
शताभविष्यति। अथप्राग्वचनंकिमर्थम्। प्राग्वचनंसकृद्विधानार्थम्। प्राग्वचनंक्रियते। सकृद्विधानार्थम्।
सकृद्विहितःप्रत्ययोविहितोयथास्यात्। योगेयोगेतस्यग्रहणमाकर्षमिति। नैदस्तिप्रयोजनम्। अधिका
रादप्येतत्सिद्धम्। अधिकारःप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थः इतियोगेयोगेउपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति
चेदपवादविषयेणप्रसङ्गः। अधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेणप्राप्नोति। अतइञ्। अण्चेत्यणपि
प्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनम्। तस्मात्प्राग्वचनंकर्तव्यम्। अथप्राग्वचनेक्रियमाणेकथमिदंविज्ञायतेप्राग्दी
व्यतोयाःप्रकृतयः आहोस्वित्प्राग्दीव्यतोयेर्थाइति। किंचातः। यदिविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयाःप्रकृतयइति। सए
वदोषः। अपवादविषयेणप्रसङ्गइति। अथविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयेर्थाइति। नदोषोभवति ॥

कृद्विधानार्थमिति। प्राग्दीव्यतोयेर्थास्तान्सर्वानपेक्ष्यानेनाण्प्रत्ययःसकृद्विधीयतइत्यर्थः। विहितोयथास्यादिति। सर्वेष्वर्थेषु
विहितोयथास्यादित्यर्थः। अण्चेति। प्रतियोगमुपस्थानेद्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पःस्यान्नतुबाध्यबाधकभावः। सएषदोन
इति। सर्वाश्चेत्प्रकृतयइहापेक्ष्यन्ते। तदैकविषयत्वादणिञादीनांबाध्यबाधकभावोनस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 समानेर्थइति। अर्थापेक्षणेसत्यर्थेद्विदम्णविधानमितिप्रकृत्यन्तरेस्याव्काशः। ण्यप्रत्ययःएकस्मिन्नर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमा
नेनेञादिनातक्रकौण्डिन्य न्यायेनबाध्यतइत्यर्थः। तथाहीति। यज्जातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमानितिभावः। प्राधान्ये
नेति। तात्पर्येणेत्यर्थः। यांकांचिदिति। प्राक्कुलस्यादणइतिवक्तव्यंस्यादित्यर्थः। पीलायावेति। सूत्रमप्येतदनारम्भणीयंस्या
दाद्यचइत्यनेनैवढकःसिद्धत्वादनेनाप्यणः। उदश्वितइति। उदश्वितइत्येवठग्विधानायकर्तव्यंस्यादनेनाणःसिद्धत्वादित्य

समानेर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानइञणंबाधिष्यते। यथानदोषस्तथास्तु। प्राग्दीव्यतोऽर्थाइतिविज्ञायते।
कुतएतत्। तथाह्ययंप्राधान्येनार्थंनिर्दिशति। इतरथाहिबह्व्यस्तत्रप्रकृतयःपठ्यन्ते ततोयांकांचिदेवा वधि
त्वेनोपाददीत। अथवापुनरस्तुप्राग्दीव्यतोऽप्रकृतयइति। ननुचोक्तमपवादविषयेणप्रसङ्गइति। नवाक्व
चिद्वचनात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। क्वचिद्वचनात्। यदयंक्वचिद्वचनंकरोति। पीलायावा। उ
दश्वितोन्यतरस्यामिति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नापवादविषयेण्भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यतेनार्थःप्राग्वचनेन।
अधिकारात्सिद्धम्। ननुचोक्तमधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेणप्रसङ्गइति। नैषदोषः। परिहृतमेतत्।
नवाक्वचिद्वचनादिति। किंपुनःकारणमियानवधिर्गृह्यते। नप्राक्ठकइत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्यर्थेषे
तद्भवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानइञणंबाधिष्येत। दित्यदित्यादित्यपत्यु
त्तरपदाञ्ण्यः॥ ण्यप्रकरणेवाङ्मतिपितृमतांछन्दस्युपसंख्यानम्॥ ण्यप्रकरणेवाङ्मतिपितृमतांछ
न्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। वाक्। वाच्यम्। मति। मात्यः। पितृमत्। पैतृमत्यः। पृथिव्याञाञौ॥ पृथिव्याञाञौव
क्तव्यौ। पार्थिवापार्थिवी॥ देवस्ययञञौ॥ देवस्ययञञौवक्तव्यौ। दैव्यंदैवम्॥ बहिषष्टिलोपोयञ्च॥ बहि
षष्टिलोपोयञ्चवक्तव्यः। बहिर्भवोबाह्यः ॥

र्थः। नप्राक्ठकइति। यद्यपीहानेकठग्ग्रहणमस्तितथाव्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेनग्रहीष्यते। एतदिति। एवंहि
सत्येबाध्यबाधकभावोभवतिज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः। दित्यदित्यादि। अणपवादोण्यः। वाङ्मतीति। कुर्वादिषुमतिपितृम
च्छब्दयोरपत्यार्थेभाषायामपिण्यविधानार्थःपाठः। अनेनतुछन्दसिसर्वेषुप्राग्दीव्यतीयेषुण्यविधिः। बहिषइति। टिलोप
वचनमव्ययानांभमात्रेटिलोपइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थंतेनारातीयइत्येवमादिसिद्धंभवति। स्याम्नइति। भाष्यकारवचन
प्रामाण्यातदन्तस्यग्रहणंनकेवलस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश्वत्थामइति।अश्वस्येवस्थामबलंयस्येतिबहुव्रीहिः।पृषोदरादित्वात्सकारस्यतकारः।अपत्यादावर्थेऽकारप्रत्ययः।नस्तद्धि
तइतिटिलोपः।उडुलोमाइति।बाह्वादिषुलोमन्शब्दस्यपाठादिञिप्राप्तेऽकारोविधीयते।केचिदाहुरिञ्यपिकृतेतस्यबह्वच
इञःप्राच्यभरतेष्विति लुकिप्रत्ययलक्षणेनस्वादिष्विति पदसंज्ञायांनलोपेनसिद्धंरूपम्।भसंज्ञातुवर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययल
क्षणेननभविष्यतिनङिसंबुद्ध्योरिति ङौनलोपनिषेधाद्वा।तदेतदयुक्तम्।प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्रलुगभावात्।किंचोडुलो
मेरुडुलोमेभ्यइत्यादौसुब्विधौनलोपस्यासिद्धत्वादैसादिनस्यात्।नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वापदसंज्ञा
याअभावः।यथाकाश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनइत्यत्राणोलुकिकृतेनलोपोनभवति।एवमिहापिनस्यात्।सर्वत्रेति।

ईकक्॥वह्लिषईकक्वक्तव्यः।वाह्लीकः।ईकञ्छन्दसिचवक्तव्यः॥वाह्लीकमस्तुभद्रंवः॥स्थाम्नोकारः॥स्थाम्नोऽ
कारोवक्तव्यः।अश्वत्थामः।लोम्नोपत्येषुबहुषु॥लोम्नोऽपत्येषुबहुष्वकारोवक्तव्यः।उडुलोमाः।शारलोमाः।
बहुष्वितिकिमर्थम्।औडुलोमिः।शारलोमिः।सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयत्॥सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयद्वक्तव्यः॥
गविभवंगव्यम्।गोःस्वंगव्यम्।गौर्देवतायस्यस्थालीपाकस्यगव्यःस्थालीपाकः।ण्याद्योर्थविशेषलक्षणाद
णपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ण्याद्योर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्तिपूर्वविप्रतिषेधेन।ण्यादीनामव
काशः।दितिर्देवतास्यदैत्यः।अदितिर्देवतास्यआदित्यः।अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः।दुलेरपत्यं
दौलेयः।बालेयः।इहोभयंप्राप्नोति।दितेरपत्यंदैत्यः।अदितेरादित्यः।अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्या
वकाशः।अविनहस्तिधेनोष्ठक्।आपूपिकम्।शाष्कुलिकम्।ण्यादीनामवकाशः।बार्हस्पत्यम्।प्राजापत्यम्।इहोभयंप्रा
प्नोति।वनस्पतीनांसमूहोवानस्पत्यम्।ण्याद्योभवन्तिपूर्वविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः॥

नापत्यएव।यद्वा।प्राग्दीव्यतीयेअन्यत्रचतेनगवाचरतिगव्यइत्यपिभवतीतिकेचिदाहुः।अजादिप्रसङ्गइतिकिम्।गोभ्यो
हेतुभ्यआगतंगोरूप्यम्।गोमयम्।ण्याद्यइति।ण्याद्योयेननाप्राप्तिन्यायेनाणएवापवादाः।ठगादिभिरणपवादैस्तुस
हसंप्रधारणायांपरत्वात्तएवस्युरितिवार्तिकारम्भः।अर्थविशेषोलक्षणंनिमित्तंयस्यसोर्थविशेषलक्षणः।यस्त्वर्थसाम
न्यलक्षणोऽणपवादस्सपरत्वाद्भवतिउष्ट्रपतिर्नामपत्रंतस्येदमौष्ट्रपतम्।पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्भवतिनतुण्यः।बा
र्हस्पत्यमिति।बृहस्पतिर्देवताअस्येतिण्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दितिवनस्पतिभ्यामिति। इतश्चानिञ इति दित्यै ढञ्‌ भवति। वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठञ्‌ भवति। उत्सादीति। ग्रीष्मा
दिति। छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते। तस्मिन्नभिधेयेऽञः प्रतिषेधादण् एव भवति। त्रिष्टुबिति। ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण्। यदातु
ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिकस्य लक्षण् सिद्ध एव। न चाञो शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्य
कक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात्। ऋतुलक्षणस्तु कस्यान्तरप्राप्तत्वाद् ञो बाधकः। तथाहि। कालाट्ठञणो पवादष्ठञो पि ऋ
तुलक्षण्। ग्रैष्मावेताविति। शेषलक्षणादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम्। शेषे ऋतुलक्षणाभाव मित्युक्तम्। स्त्रीपुंसाभ्याम्॥ लोपः प्राप्नोतीति। त

इच्छवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति॥ उत्सादिभ्योऽञ्
अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम्। ग्रैष्मम्। अच्छन्दसीति किमर्थम्। त्रि
ष्टुब् ग्रैष्मी। यद्यच्छन्दसीत्युच्यते। ग्रैष्मावेतौ मासौ। अत्र न प्राप्नोति। अच्छन्दसीत्युच्यते। नेदं छन्दः समीक्षितम्।
काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति। किं तर्हि। प्रत्ययार्थविशेषणमेतद्। न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भव
तीति। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते। न नञेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। पौंस्नम्। पुं
स इति सकारान्तः। नञ् शब्दश्च प्रत्ययः। न सिध्यति। संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि नैवा
र्थो नञा नापि स्नञा। अञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। नकारस्यागमो वक्तव्यः। अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वा
न्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः। किं चातः। यदि पूर्वान्तः। स्त्रैणाः। बहुषु लोपः प्राप्नोति। स्त्रैणानां संघः। संघा
ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति अण् प्राप्नोति। अथ परादिः। पौंस्नम्। स एव दोषः। संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोती
ति। अस्तु पूर्वान्तः। कथं स्त्रैणाः। स्त्रैणानां संघ इति ॥

त्र कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे दृष्टत्वात् संयोगान्तत्वादिति भा
वः। अञ्प्रकृत इति। तत्र भत्वात्पदत्वाभावात्संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः। बहुषु लोप इति। यञञोश्चेत्यनेन। अथ परादिरि
ति। परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यञ्कार्याभावः। ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारेऽञ्कृतं प्राप्नोति। ए
वं तर्हि अभ्यासावजित्याश्रयणाददोष इति मन्यते। पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति ॥ रामः
३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उभयत्रेति। यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते। संघाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते। स्त्री च नर्षिर्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः। टिलोपस्तर्हीति। प्रकृत्यैकाजित्यत्रेष्टेमेयःस्वित्यनुवर्तनात्प्रकृतिभावो नास्ति। इह तु खल्विति। यंविधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः। ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम्। अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादावियस्येति लोपासत्त्वाद्वृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत्। पौंस्नेदोष

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। ईकारस्तर्हि प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति। नुग्वचनान्न भविष्यति। भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति। इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति। तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ॥ अथेहेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनाद्वा आहोस्वित्प्राग्वतेरिति। कश्चात्र विशेषः। नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्त्रीवत् पुंवदिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते। तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वतेः प्रागिति वक्ष्यामि। वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानम्। वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानं कर्तव्यं। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्। द्विगोर्लुगनपत्ये॥ इह कस्मान्न भवति। त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाड्गुल इति। इह तावत्त्रैविद्य इति। नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति ॥

प्रसङ्गाद्वा। स्त्रैणेनाकारि सूक्ष्मेक्षा। वत्यर्थ इति। प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः। योगापेक्षमिति। अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तत इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। त्वतलोस्तु नञ्भ्यां समावेशाय चत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते। तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति। द्विगोर्लुग्॥ त्रैविद्य इति। द्विगोरत्राणप्रत्यय इति मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अवयवेति। विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति। अव्यविकन्यायाच्च द्विगुत्वभावः। पञ्चनदमि
ति। नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः। कुलोदकुपाण्डुसंख्यापूर्वापादइत्यत्र समासान्तः। षण्णामिति। आदिपुरुषाणां कुलमिति
कुलसामान्यस्याविवक्षितत्वाद्य एवार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुले भव इतीति भावः। पञ्चगर्गरूप्यमिति। पञ्चभ्यो
गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः। ततो रूप्यमयटौ। द्विगुनिमित्तमिति। द्विगोर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः। क्वचिद् द्विगुनिमित्त इति

कथं तर्हि त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति। इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते। पञ्चसु न
दीषु भवः पाञ्चनद इति। कथं तर्हि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति। षाड्कुल इति।
नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाड्कुल इति। किं तर्हि। षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाड्कुल इति। अजादिग्र
हणं च कर्तव्यम्। इह माभूत्। पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम्। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। द्विगोर्लुकि
तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। पञ्चकपाल
स्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद
पीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्र
ह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं
तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्वित् स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। किं चातः। य
दि विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। पञ्चकपाल
स्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति। अथ विज्ञायते। स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भ
वति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत् ॥

पाठः। तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम्। पञ्चकपालस्येति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृ
त इति तद्धितार्थे द्विगुः। ततोऽण्। तस्यानेन लुक् पुनस्तस्येदमित्यण्। तस्य द्विगुप्रत्ययनिमित्तत्वाल्लुगभावः। अर्थविशेषासंप्र
त्यय इति। तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः। समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति
द्विगुना समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य स निमित्तमिति। स तद्धितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदयमिति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण। किंच तन्निमित्तग्रहण मपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात्। निमित्तमिति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः। पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात्। अव्यविकन्यायेनेति। अव्यविकशब्दयो र्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः। क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। अविरविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा प्रत्य यमुत्पादयति न स्वयं तथायमपीत्यर्थः। अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति। ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थव

यदयमाह अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि संबन्धे षष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवतीति। कस्य द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन् द्विगु रित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति ! ।प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्ताद पीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च कपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालो दशकपाल इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अप रस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आवि कमिति। एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। तत्त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति। गोत्रेऽलुगचि॥ गोत्रेऽलुग चीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। केतरेतराश्रयता। अलुग्निमित्तोऽजादिः। अजादिनिमित्तश्चालुक्।

त्वाद्याविभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात्। यथाऽस्य वामीयमिति षष्ठ्यालुगभावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम्। एवमिति। पञ्चकपालीशब्दात्त्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः। गोत्रेऽलुग चि॥ यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयमपवादः गोत्रे लुगचीति चेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः। यदि तु गोत्रेऽलुगित्युक्त्वाह लिनेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः। अलुङ्निमित्त इति। गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविव क्षायां सत्यलुकि वृद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा छे च कृते ईया देशे परतोऽलुगिती तरेतराश्रयत्वम्। व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्या श्रयणेऽयं दोषः। आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवतारः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गार्गीयइति। गर्गस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम्। भूम्नी तिचेति। प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गो बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तु बहिरङ्गो जादिप्रत्ययः। अन्तरङ्ग-बहिरङ्ग-योश्चा तुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह। भूम्नीति। समानकालाविति। यदि पूर्वं लुक्प्रवर्तेत तदाभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात्। तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक्प्रवर्तत इति लुकोपि सापेक्षत्वादन्तरङ्ग-त्वाभावादुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः। यदि वेति। अन्तरेणापि वि प्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तम

तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। विप्रतिषेधाल्लुकश्छ विधानम्। विप्रतिषेधाल्लुकः छो भविष्यति। लुकोवकाशः। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। गार्गीयो वात्सीयः। इहोभयं प्राप्नोति। गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः। वात्सीयाः। छो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। भूम्नीति च लुक् प्राप्नो बाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः। बहिरङ्ग-मन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात्। भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते लुकं शास्ति। एतद्ब्रवीति कुर्वन्समानकालावलुग्लुकाविति यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धिते लुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुग्लुकाविति। यदि वालुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोस्य। यदि वा लुकः प्रसङ्गे लुग्भवति तथास्य छः प्रसिद्धो भवति। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते। छेऽलुगस्य तथा। लुग्वा पुनः अलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते। तथा तस्य छेऽलुक् सिद्धो भवति। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशत इति॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य वृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः॥

जादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्तत इत्यर्थः। पूर्वमिति। निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्तत इति भावः। प्रकल्प्येति। अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः। गोत्रस्येति। गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः। बहुषु लोपिन इति। बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः। बहुवचनान्तस्येति। यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यूनि यदा प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः। द्व्येकयोरिति। द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। द्वयोर्यूनोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बिदानामितिबिदस्यापत्यानिबहूनि। अनृष्यानन्तर्ये इ बिदादिभ्योऽञ्। तदन्तादयूनि तद्वत्। तस्य यञञोश्च। स्त्रियामार्षे जित इति लुक्। तत्रा
ञोबहुषु उत्सन्नत्वाल्लुक्प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अञन्तमिति। इञिलुप्तेऽप्यवयवे बहुषु अञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः। काश्यपा
इति। काश्यपस्यापत्यं बिदादित्वादञ्। ततएकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवे प्रतिकृता
विति कन्प्रत्ययस्य देवपथादित्वाल्लुप्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति। वचनं त्वभि
धेयगतमेव। यद्येकशेषः क्रियते तदाऽञन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तमानाल्लुक्प्रसङ्गः। यदिवेति। यथैवेत्यर्थः। अतएव इ

बिदानामपत्यं माणवकः बैदः बैदौ। किमर्थमिदम्। नाचीत्येवालुक्सिद्धः। अचीत्युच्यते। न चात्राजादिं पश्यामः।
प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि। एकव
चनद्विचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अञ्यो
बहुषु यञ्यो बहुषित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति। माभूदेवम्। अञ्यो बहुषु यञो बहुषिति। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं
यद्बहुषित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इहहि दोषः स्यात्। काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। यत्ता
वदुच्यते। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अचीत्येवालुक्सि
द्ध इति। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति।
यदिवा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति। तथा चेदमपि भविष्यति। अथवाऽविशेषेण लुकमु
क्त्वा हलिनेति वक्ष्यामि। यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलिनेत्युच्यते। बिदानामपत्ये बहवो माणवका बिदाः।
अत्राप्यलुक्प्राप्नोति ॥

त्यत्र हलादौ पितिसार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमिती मागमो लुप्तेऽपि सर्वधातुके भवति। तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं वि
शेष्यते। ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते। गवे हितं गोहितमित्यादौ त्व
वादयोऽज्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लुप्ते। पेन प्रवर्तन्ते। इहा
प्यजादौ प्रत्यये लुग्युच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्त्तत इति भावः। अविशेषेणेति। प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापे
क्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः। हलिनेति। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ् भवति। बिदानामपत्य
मिति। अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युवबहुत्वइति। लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यतइति युवबहुत्वेपि लुक् प्रवर्त्ततइति भावः। प्रथमस्येति। प्रथमादित्यनुवृत्त
मिहार्थवशात् षष्ठ्यन्ततं संपद्यते। प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वेतु लुगभावः। अत्रिभरद्वाजि
केति। अत्रेरपत्यानि बहूनि इत्यस्मिन्निति ठक्। तदन्ताद्युवबहुत्वे अतइञ् तस्यण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। अत्रिभृग्विति ठ
को लुक्। भरद्वाजशब्दाद्विदाद्यञ्। ततो यूनीञ्। पूर्ववल्लुक्। अञोपि युवबहुत्वे लुगिष्यते। अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभर
द्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्नभवति। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठादृष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोप्य
त्र्यादिसूत्रेण लुक्। कश्यपाद्विदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञो यञञोश्चेति लुक्। पूर्ववद्वुन्। भृगोः ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोत्रि

अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति। पुनरलुक् कस्मान्नभवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्र
प्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते। न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त
म्। अदृष्टं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिका। वसिष्ठकश्यपिका। भृग्वङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिकाइत्ये
वमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम्। तन्नियमार्थं भवि
ष्यति। एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते। ए
कवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ननु चोक्तम्। आत्र्यो बहुषु य
स्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोतीति। माभूदेवमात्र्यो बहुषु यस्यो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञ
न्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाइति।
नैष दोषः लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

भृग्विति लुक्। एवमङ्गिरसः। कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यचइति फिञाभावं न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते। कुशिका
द्विदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञोपि लुक्। वुन्। गर्गाद्यञो लुक्। भृगोर्ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोत्रिभृग्विति लुक् प्राप्नोनगोप
वनादिभ्यइति प्रतिषिध्यते। स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदाद्यन्यत्र युवलक्षणेर्थेऽलुङ् भवतीत्यर्थः। लोपो यूनीति।
लोपग्रहणेन लुग्लक्ष्यते। लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। काश्यपइत्यत्र तु प्रति
कृति बहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे। निमित्तं नास्तीति। बहुत्वं नास्ति द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आपत्यंवेति। अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थस्तद्गोत्रसंज्ञं भवति। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययः कार्योनत्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थः। आपत्यादिति। गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायणयइति। सचेति। स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्गी त्येवभवति। एकइति। परमप्रकृतेश्चापत्य इत्यनेन तदर्थस्य लाभात्। बहुवचनलोपिष्विति। युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम्। द्वित्वैकत्वयोस्तु बैदौ बैदा वित्यादीत्यर्थः। तत्र बिदानामिति गोत्रबहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति। पर

यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते। बिदानामयमपत्यं माणवको बैदः बैदौ अत्रापि प्राप्नोति। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते। अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। आपत्यं वा गोत्रम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च। बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति। तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विग्रह्य बिदशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति बिदा इति अविरविकन्यायेन॥ यूनि लुक्॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः। यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति। अनिष्टप्रत्ययेऽवस्थिते लुक्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि चेति प्रतिषेधः ॥

मप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः। आपत्याज्जीवद्वंश्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुप्यते। अविरविकन्यायेनेति। केचिदाहुरग्रन्थोयमिति। परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्वार्थस्य। अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः॥ यूनि लुक्॥ यूनि लुगचीति चेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः। फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इञ्। तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतिमिमताभ्यामिति णः। तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते। स च न प्राप्नोति। णान्तत्वात्। ततश्च वृद्धलक्षण एव च्छे परतो णस्य लुक्स्यादिति च्छश्रवणप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भागवित्तेरिति। भगवित्तस्यापत्यमित्यतइञ्। ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको
लुकी जश्चेत्यण्। तैकायनेरिति। तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ्। ततो यूनि फेश्छ चेति छः। यमुन्दश्च सुयामा च वा
र्ष्यायणि फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति। परिगणनाश्रये तु न प्रा
प्नोति। तस्य छात्रा इति छे लुप्ते वृद्धलक्षणः छः। औपगवेरिति। उपगोरपत्येऽण्। ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः। किं पुनरि
ञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्नलुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह। वृद्धवदिति। वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य। तत्र

सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु।
ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। अचीति नैषा परसप्तमी। का तर्हि। वि
षयसप्तमी। अजादौ विषय इति। तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। कानि
पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छ्छाः। फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृ
तः। फाण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः। ण। ठक्। भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः। भागवित्ति
कस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः। ठक्। छ। तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः। तैकायनीयस्य यूनश्छा
त्राः तैकायनीयाः। छ। इञण्योः सर्वत्र। इञण्योः सर्वत्र प्रयोजनम्। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। वृद्धवद
तिदेशे सति इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्याख्यायते सोऽवतिदेशः। कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि तानि
ज्ञापकेन सिद्धानि। यत्वछान्ता तर्हि इञ्प्रयोजनम्। यत्। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः। श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशु
रिः। श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः। यत्। ख। कुलस्यापत्यं कुलीनः। कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः। कौलीनेर्यून
श्छात्राः कौलीनाः। ख ॥

यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुकि सत्यण् स्यात्। कथं पुनर्यानीति। गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्रा
प्नोति। ज्ञापकेनेति। राजन्याद्वुञ् मनुष्यश्चेति वक्ष्यमाणेन। तदेवमिञो लुकाविनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाह
रणमेतत्। इदानीमिञ उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह। यत्वछान्तादिति। श्वाशुरिरिति। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः।
उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् नस्ताभ्यामिति वृद्धिनिषेधः ऐजागमश्च न प्रवर्तते। कुलीन इति। कुलात् खः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकारागमेष्विति। यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे। तेन न ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्तीत्येवं न व्याख्येयम्। न हि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम्। तथा च परत्वाभावेऽपि श्नम् बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति। तस्मादेवं व्याख्यायते। प्रयोजनाभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति। तथा हि। परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम्। तत्तेषां न संभवति। षष्ठ्या स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनादागमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः। विकारा अपि येऽनक्कास्ते न स्वरभाजः। ये तु साक्कास्ते प्रवृत्तिकाल एवान्तरङ्गत्वात्स्थानिस्वरयुक्ताः। अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्ता न्यस्य न प्राप्नोति। सा हि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा। प्रयोजनाभावे तु श्नम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव। परविज्ञानादिति। विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति हेतौ पञ्चमी फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते। यथाध्ययनेन वसतीति। ततश्चायमर्थः। प्र

विकारागमेषु च परविज्ञानात्। विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति। प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते। न च विकारागमाः परे संभवन्ति। किं पुनः कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो न विकारागमाः परे। षष्ठीनिर्दिष्टस्य तद्युक्तत्वात्। षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं भवति। पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु। प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते। क्व। यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते। हनस्तश्च। त्रपुजतुनोः षुक् इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। विकारागमयुक्तत्वात्। अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च। तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इह तावद्धनस्तश्चेति धातोरिति वर्तते। त्रपुजतुनोः षुक् इति प्रातिपदिकादिति वर्तते।

त्ययसंज्ञायां परत्वं फलम्। तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनाभावान्न भविष्यति। किं पुनरिति। परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति। पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः। प्रत्ययेति। षष्ठीनिर्देशेष्विति भावः। क्वेति। गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः। हनस्तश्चेति। श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पत इत्यर्थः। इह तावदिति। प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययोऽपि विधास्यते। विकारागमा अपीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्येवमिति। हन्तेरादेशविधावुपयोगाद्विविभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वादितिभावः। अथवेति। पूर्वलिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता। इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसंबन्धं च प्रतिपद्यते धातुं च विशिनष्टीत्युच्यते। अर्थाश्रयत्वादिति। अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानां चानर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्ययइत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। महतीति। महत्त्वात्प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते। तेन यः प्रत्यायकस्स प्रत्ययः। महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवतितत

यद्येवं हन्तस्त च धातोः क्यप् भवतीति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न धातुमात्रात् क्यप् भवतीति। यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति परिगणनं करोति। अथवा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यते। हन्तेस्तो भवति धातोः क्यप् भवतीति कस्माद्धन्तेरिति। अर्थाश्रयत्वाद्वा। अथवा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यः स्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। प्रत्ययइति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। प्रत्याययतीति प्रत्ययः। यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति। नहि ते किंचित्प्रत्याययन्ति, एवं तर्हि प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः। एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयसाधनोयम्। कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च॥

सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम्। नहि तदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योर्थो नावधार्यते। तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात्। नापितत्वादिवत्कश्चिद्द्योत्योर्थ इति भावः। यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति। तदपि कल्पनामात्रम्। सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात्। प्रत्याय्यत इति। अभिधेयधर्मस्याभिधान उपचारादेवमुक्तम्। अयमत्रार्थः। यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थाद् इति भावः। योगुपादिसन् सप्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थद् इतीच्छा सनेवात्राभिप्रेतः। एवं तर्हीति। एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोधिक्रियते। तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते। रायन्तस्य निपातनादचिणेर्लुक्। एवमपीति। आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः। अन्यत्रापीति। प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः। आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यत इत्यर्थः॥ परश्च॥ किमर्थमिति। पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम्। षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादिति भावः। परइति। पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम्। तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात्षष्ठीनि

एवमपि कुत एतत् समाने अपूर्वोपदेशे। त्रापुषं जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं प्रत्याययति। न पुनः षकार इति। अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनान्मन्यामहे। अकारस्तमर्थं प्रत्याययति। न पुनः षकार इति। क्वान्यत्र। बिल्वादिभ्योण्। बैल्वः॥ परश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। परो यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छति पूर्वं माहतं विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तादिति। मध्ये तर्हि मा भूदिति। मध्येपि यमिच्छति आहत मव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति। यद् इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते॥

र्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः। यमिच्छतीति। बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः। मध्ये तर्हीति। षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः। मध्येपीति। अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच्प्राक्टेः सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थम्। अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति। मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते न त्वकजेव प्राक्टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण। अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात्। मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः। एवमपीति। बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम्। पुरस्तादेव बहुच्। प्राक्टेरेवाकजित्येवमिति भावः। देशो नियम्यत इति। प्रत्यय॰ नियमेप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातुर्वत्सइति। अनेनप्रकृतेः कार्यशब्ददर्शनेमातस्यानीयत्वमुच्यते। परवचनमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवनियमस्यसि
द्धत्वादितिभावः। सतस्तत्रेति। यत्रविद्यमानमेवकार्यान्तरविधानार्थंकार्यित्वेननिर्दिश्यतेतत्रतस्मादितिपरिभाषानियमा
र्थावतिष्ठते। अत्रतुसनादयोऽपूर्वाएवोत्पद्यन्तइतिनतस्याःपरिभाषायाःप्रवृत्तिरितिभावः। कस्यसतइति। असन्नेवसनादिर्भ
वत्वितिभावः। इहापीति। नित्याः शब्दाःप्रयोगस्यास्तत्रस्वभावतएवगुपादिभ्यः परस्यसनादेः साधुत्वमात्रंप्रतिपाद्यत
इत्यर्थः। एतद्धीति। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्यप्रदेशेषुअर्थाभिव्यक्तिर्भवति। ततश्चयत्रसदेवकार्यित्वेनोपादीयतेतत्रोत्तर
स्यकार्यंभवतीतिकार्यापेक्षासंबन्धेषष्ठी। यत्रत्वसतएवोत्पत्तिः क्रियतेतत्रोत्तरस्यभावोभवतीतिभावापेक्षयाकर्तृषष्ठीवि

तएवनियतदेशाः स्युः। यदिदानीमनियतदेशः सकदाचित्परः कदाचित्पूर्वः कदाचिन्मध्येस्यात्। तद्यथा। मातु
र्वत्सः कदाचिदग्रतः कदाचित्पृष्ठतः कदाचित्पार्श्वतोभवतिपरएवयथास्यादित्येवमर्थंपरवचनम्। परव
चनमनर्थकंपञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य। परग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्यकार्य
मुच्यते। तद्यथा। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदिति। विषमउपन्यासः। सतस्तत्रपरस्यकार्यमुच्यते। इहेदानींकस्य
सतः परस्यकार्यंभवितुमर्हति। इहापिसतएव। कथम्। स्वाभाविकंपरत्वम्। अथवाचनिकेपरत्वेसतिपरग्र
हणेनार्थः स्यात्। वाचनिकेचनार्थः। एतद्धिपरस्यकार्यम्। यदसौपरःस्यात्। अथवायदस्यपरस्यसतः संज्ञास्यात्।

ज्ञायतइत्यर्थः। परस्यकार्यमिति। उत्पत्तिरेवकार्यमित्यर्थः। नन्वेवंसतिसन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पनेसतिनि
रर्थकोकृतार्थत्वात्स्यात्। नैषदोषः। निर्देशमात्रार्थाप्रथमास्यात्। उत्तरकालंतुषष्ठीप्रकल्प्यते। यत्त्वन्यत्रोच्यते। नचप्रत्यय
विधौपञ्चम्यः प्रकल्पिकाइतितदस्मिन्सूत्रेस्थितइतिद्रष्टव्यम्। अथवेति। अयमर्थः। उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशाभवतु।
पश्चात्तुसतएवपरस्ययत्कृतं कृत्प्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकार्यंविधीयतेतन्नान्यदेशस्य। यद्देशस्यचशास्त्रीयंकार्यं
तद्देशस्यैवसाधुत्वात्प्रयोगोभविष्यतीत्यर्थः॥ एमः ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकारागमेष्विति। तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः। गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद्धातोः परष्टग्भवति। गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम्। अत्यन्तापरदृष्टानां वेति। वाशब्दस्त्वर्थो परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न क्वचिद्दृश्यन्ते क्विबादयः तेषां नित्यशब्ददर्शनेकार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम्। अस्मिन्हि सति क्विबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते। तत्राग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिद्ध्यन्ति न तु पूर्वभूतक्विबादिलोप इति भावः। ननु कार्यदर्शने उत्तरस्मभावदस्यैव व्याख्यातत्वात्परभूताः क्विबादयो भविष्यन्ति। नैतदस्ति। न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति। लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात्। स्वरूपलाभो हि भावः नैते कदाचित्स्वरूपत्वं लभन्ते शशविषाणतुल्यत्वात्। अत एवात्यन्तापरदृष्टानामित्युक्तम्। केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषाम

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति। तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च पञ्चमी नास्ति। यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते। क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते। हनस्त च त्रपुजतुनोः षुक् इति। विकारागमेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। प्रत्ययविधानानुपूर्त्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति। अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम्। अत्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम्। य एतेऽत्यन्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात्। अपरभूतानां माभूदिति। किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम्। कितिणितीति कार्याणि यथा स्युरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अत्यन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्त इति। यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति।

त्यन्तासत्त्वेपि विधीयते। यदयमिति। यदि पूर्वभूता लुप्येरन् तदानुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात्। सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात्। नन्वनियतदेशत्वेपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। एवं पक्षेऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्। स्पृशोनुदक इत्यादौ च सकृत्सप्तमीश्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रयोगनियमार्थं वेति। पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः पठितः। भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तद्धीर्थं व्याख्यातः। क्वसदेवदत्त इति। देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति। ननु सोयमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम्। नैतदस्ति। भृत्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत। तदुक्तं हरिणा। सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि। बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेदिति। तस्मादभेदोपचाराद्गिनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बभ्र्वादयो मा प्रयुक्षतेति नियमार्थं वचनम्। क्वसदेवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः। क्वस इति यथासु पोलुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते तथा बभ्र्वादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः। किमस्य द्व्यसमिति। किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते। तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते। काद्यतिथीति। काद्यद्यादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः। बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुञ्जते यस्तु तिथिशब्दान्ङीपि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव। द्व्यसजादय इति। अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः। यथा बहुरिति। ईषदसमाप्तौ यो बहुच्प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दः संख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्व्यसजादयोपीति केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। केवल एवेषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽसाधुत्वे द्व्यसजादीनामुपात्तः॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनम्। किति णितीति कार्याणि यथा स्युरिति। यदि चात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोनुबन्धासञ्जनमर्थवद्भवति। प्रयोगनियमार्थं वा। प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम्। परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात्। अपरभूतानां मा भूदिति। अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात्। अस्तीत्याह। प्रकृतेरर्थाभिधानेऽप्रत्ययदर्शनात्। प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिका दृश्यते। क्वसदेवदत्तः क्वसयज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुः लमक इति। बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते। द्व्यसादीनां च केवलदृष्टत्वात्। द्व्यसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते। किमस्य द्व्यसं किमस्य मात्रं काद्यतिथीति। द्व्यसादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वावचनेचेति। तस्मादित्यत्र नरस्येत्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे पुनः परवचनं वावचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति। वा परः सन् भवति परत्वोपलक्षितस्तन् पक्षे भवति। पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः। न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते। पक्षे पूर्वो भवतीति। परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात्। अक्रियमाण इति। प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानाच्च।

वावचने चानुत्पत्त्यर्थम्। वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम्। वावचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात्। अथक्रियमाणेऽपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या। क्रियमाणे परग्रहणे वावचने वा पर इत्येतदभिसंबध्यते। अक्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। वावचने चोक्तम्। किमुक्तम्। वावचनानर्थक्यं च। तत्र नित्यत्वात्सन इति। प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम्। अथैतस्मिन् प्रयोगनियमार्थे किमयं प्रत्ययनियमः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति। आहोस्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा नेति। कश्चात्र विशेषः तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति। अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति। कस्मद्देवदत्तः कस्मयज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुर्लमक इति। अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः। प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति। किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं कार्यतिथीति। अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति। सिद्धं तूभयनियमात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनियमात्। उभयनियमोऽयं प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः। पर एव स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥

स्यादेव विकल्पः स्यात्। कृते त्वस्मिन् स्वार्थिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते। नित्यत्वात्सन इति। वृत्तिपक्षे नित्य एव सन्निष्यते कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति। प्रत्याख्याते वावचने प्रयोगनियमार्थमिदम्। सिद्धे तस्मादिति वचनात्परत्वे नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यात् मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आद्युदात्तश्च॥ अस्वरकस्याचउच्चारणाभावात्स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। किमर्थमिति। येषामेवेति। चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं

आद्युदात्तश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। आद्युदात्तो यथा स्यात्। अन्तोदात्तो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धम्। आह च चितोऽन्तोदात्त इति। मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति। मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोति। आह चोपोत्तमं रितीति। अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति। अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोति। आह च अनुदात्तौ सुप्पिताविति। स्वरितस्तर्हि मा भूदिति। स्वरितमपि यमिच्छति। करोति तत्र तकारमनुबन्धम्। आह च तित्स्वरितमिति। यदिदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः यदिदानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात्। आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते। अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते। न यत्रैवान्यः स्वरः तत्रैवायमप्युच्येत ञ्नित्यादिर्नित्यम्। प्रत्ययस्य च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्। सुप्पितौ चेति। तत्रायमप्यर्थः। द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। अत उत्तरं पठति। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम्। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत् प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। असन्नियोगे हि यस्मात्स विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य वानुदात्तत्वम्। उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति। नोत्पद्यमानः। तद्यथा। कृतो घटो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः

स्यात्। अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रत्ययाश्रयाणामिति। तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः। आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थानेऽप्युत्पद्यमान एव तस्यादिराद्युदात्तो भवत्येवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः। घटाश्रयाणामिति। उदकाहरणादीनामित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। प्रत्ययस्य चेत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनारम्भणीयं स्याद् यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः। यत्र हीति। यातेस्त्वादौ पिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं भवति। यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वेन सतिशिष्टत्वाद्बाध्यते। कृत्स्वतरद्त्स्वादौ च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते। यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। आस्ते शेते इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वादज्ञापकत्वमिति चेत्। तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाद् ज्ञापकत्वमेव। आगमानुदात्तार्थं वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे

न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य। नैष दोषः। किं कारणम्। यदयं ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति। तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वराभावः। यदयं धातोरन्तः प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति। आगमानुदात्तार्थं वा। आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति। न वागमानुदात्तवचनात्। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। आगमानुदात्तवचनात्। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि। के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति। इट्। लविता। इट् तावन्न प्रयोजयति। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति।

कृते पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति। अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिट एव प्रसज्येतेत्यर्थः। के पुनरिति। अन्योऽत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः न तु येन न वेत्युक्तं स एव पृच्छतीति विरोधात्। लवितेति। लुट्। तिप्। डा। तासिः। इट्। अत्र यदीटोऽनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासिभक्तत्वादिडुदात्तः स्यात्। शेषनिघातेन च तासाकारोऽनुदात्त इत्युदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात्। इटस्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्ध्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वरभिन्नस्येति। रूपवत्स्वरोपिश्रुतिभेदहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेवकरोतीतिभावः। प्रकृतिरप्याश्रितेति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेतिभावः। अन्तरङ्गमेवेति। ततश्चेणन प्रयोजयतीत्यर्थः। लविषीयेति। आशिषिलिङ्। अत्रविशेषविहितत्वाद्वापरत्वाद्वापूर्वंसीयुट्क्रियतेपश्चाल्लादेशः। तत्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वंक्रियमाणंसीयुटएवस्यात्। आगमाअनुदात्ताइतितुवचनात्सी

किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादिट्। नित्यमाद्युदात्तत्वम्। कृतेपीटिप्राप्नोतिअकृतेपिप्राप्नोति। इडपिनित्यः। कृतेप्याद्युदात्तत्वेप्राप्नोतिअकृतेपि। अनित्यइट्। अन्यथास्वरस्यकृतेआद्युदात्तत्वेप्राप्नोति। अन्यथास्वरस्याकृतेप्राप्नोति। स्वरभिन्नस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। आद्युदात्तत्वमपिअनित्यम्। अन्यस्यकृतेइटिप्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः। अन्तरङ्गंतर्हिआद्युदात्तत्वम्। काऽन्तरङ्गता। उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। उत्पन्नेप्रत्ययेप्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः। आद्युदात्तत्वमपिनान्तरङ्गम्। यावताप्रत्ययआश्रितेप्रकृतिरप्याश्रिताभवति। अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम्। कथमिदानीमेवह्युक्तंनप्रत्ययस्वरविधौतदादिविधिर्भवतीति। सीयुट्तर्हिप्रयोजयति। अवचनेहिसीयुडादेराद्युदात्तत्वम्। अक्रियमाणेहिआगमानुदात्तत्वेक्रियमाणेपिप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वेसीयुडादेर्लिङआद्युदात्तत्वंप्रसज्येत। लविषीयपविषीयतत्तर्हिवक्तव्यम् आगमाअनुदात्ताभवन्तीति। नवक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमाअनुदात्ताभवन्तीति। यदयंयासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्याह। नैतदस्तिज्ञापकम्। वस्यत्येतत्। यासुटोङिद्वचनंपिदर्थमुदात्तवचनंचेति। शक्यमनेनैवंवक्तुंयासुट्परस्मैपदेषुभवति। अपिच्चलिङ्भवतीति। सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेसतियद्गरीयांसंयत्नमारभते। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। आगमाअनुदात्ताभवन्तीति। शक्यमेवंलब्धुम्। यद्येववचनाद्यथापिज्ञापकाद् आगमाअनुदात्ताभवन्तीति। आगमेस्त्वव्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति। आगमाअविद्यमानवद्भवन्तीतिवक्ष्यामि॥

युटोनुदात्तत्वेसतिइटोदित्यकारस्योदात्तत्वंसिद्ध्यतीत्यर्थः। पिदर्थमिति। चिनुयादित्यादौपि ङ्कृत्वाद्यासुटोनुदात्तत्वप्रसङ्गे·उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः। आगमेरिति। विच्छिन्नत्वादादित्वस्यलविषीयेत्यादौप्रत्ययस्याद्युत्तत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः। आरब्धेतुसूत्रेप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनकृतेआद्युदात्तत्वेभवन्त्यागमाइतिनदोषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपि लवितेति। तन्नन्तत्वादाद्युदात्तमेतत्। यद्यमिति। यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युः तदा चिनुया तामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात्। कृतं तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञाप यतीत्यर्थः। स्तौघ्नीति। विभज्यान्वाख्याने स्तौघ्न अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्य भावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात्। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनत्वाद्युदात्तविधानेन दोषः। बहिरङ्गलक्षण इति। स्वार्थादीनां क्र

यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते। लविता अयादेशो न प्राप्नोति। स्वरविधाविति वक्ष्यामि। एवमपि लविता। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। षाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि। एवमपि चिन्तितः। निष्ठा च द्व्य जनादिस्येष स्वरः प्राप्नोति। प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि। तत्तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति। यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे त्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटो ङित्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च ङिद्भवतीति। सोयमेवं लघीयसान्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज् ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति। आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम्। आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्यय संज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भ वति। स्तौघ्नी। माथुरी। अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नैतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणो लोपः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या। अवचने हि ञ्नित्किति त्वतिप्रसङ्गः। अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ञ्नित्कित्सु अतिप्रसङ्गः स्यात्। औत्सीकं सिकी॥

मेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः। अथवाङ्गस्य भस्येत्याद्यपेक्षणाल्लोपो बहिर ङ्गः। औत्सीति। उत्से जाता। उत्सादिभ्योऽञ्। ङीप्। यद्यत्र परत्वाल्लोपः। आद्युदात्तत्वं ञ्नित्लक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्याद्युदात्त त्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव। कं सिकीति। कंसेन क्रीता। कंसाट्टिठन्निति टिठन्। ङीपि च ठकारस्याकृत इकादेशे उदा त्तत्वं मन्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्रेयीति। अत्रेरपत्यं स्त्री। इतश्चानिञ इति ढक्। आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः। ङीप्। अत्रोदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेण न स्यात्। अन्तरङ्गत्वेन तु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाभावः। कंसिकामिति। ठञ्ञित्करणात्पूर्वमिकादेशः ततः प्रत्य-
याद्युदात्तत्वमिति नास्युदात्तलोपइत्यर्थः। कित्स्वरमिति। ततउदात्तनिवृत्तिस्वरेण न स्यादित्यर्थः। इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नि-
योगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह। प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति। यदाञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्येत तदा परत्वाद्

आत्रेयीति। अत्र हि परत्वाल्लोपो ञ्नित्कित्स्वरान्बाधेत। नैष दोषः। ञ्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः। न
चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य वा अपवादविषयं
तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादान् ञ्नित्कित्स्वरान् प्रतीक्षते। कंसि-
कायां भूयान् परिहारः। अन्यस्यात्र उदात्तत्वमन्यस्य लोपः। आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः। इदं तर्हि आत्रेयी। परत्वा-
ल्लोपः कित्स्वरं बाधेत। तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्व-
मवक्तुम्। प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्तः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। प्रत्ययाद्युदात्त-
त्वस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः। समत्वम्। सिमत्वम्। धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पच-
ति पठतीति। इहोभयं प्राप्नोति गोपायति। धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। पित्स्वरात्तित्स्वरः शापि। पि-
त्स्वरात्तित्स्वरः शापि भवति विप्रतिषेधेन। पित्स्वरस्यावकाशः। पचति पठति। तित्स्वरस्यावकाशः। कार्यम्। हा-
र्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। कार्याहार्या। तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात्। पित्स्वराच्चित्स्वरश्चा-
पि भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः कम्पनः। पित्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आस्यङ्क्यासे-
वीर्या। चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। नवाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्। नवार्थो विप्रतिषेधेन॥

तु स्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत। यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते। पित्स्वरादिति। एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नान्य-
थेति भावः। कार्येति। स्वरितत्वात्स्वागे एकादेशं मन्यते। तत्रैकादेशस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति। परं प्रत्यादिवद्भावा-
त्तु पित्स्वरप्रसङ्गः। नवेति। प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परत्वात्स्वरितत्वमिति। अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तम्। स्त्रीत्वापेक्षटाब्निमित्तोह्येकादेशो बहिरङ्गः। आन्तर्यत इ
ति। स्वरितेत्वनुदात्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः। चापीति। यदि सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वमेव चक्का
रस्याभविष्यत् टाप्प्रकरण एव यड्-श्चप् च धास्यतेति भावः॥ गुप्तिज्किः॥ गुपेति। अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयम्

किंकारणम्। आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वा
द्धातुस्वरो भविष्यति। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पित्स्वरस्याति त्स्वरस्य च। किंकारणम्। टापि स्वरितेनैका
देशः। टाप्यपि स्वरिते नैकादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र
कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः। कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। स्वरितत्वमपि नित्यम्। कृतेप्ये
कादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यं स्वरितत्वम्। अन्यस्य कृत एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नु
वन्विधिरनित्यो भवति। एकादेशोप्यनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते।
स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः।
पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्त
रङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति।
अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च। किंकारणम्। चापि चित्करणात्। चापि चित्करण
सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ गुपतिजकितमाना अनुदात्तेतः। गुपादिष्वनुबन्धकरणं
किमर्थम्। गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्। गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते आत्मनेपदं यथा स्यात्। अथ क्रि
यमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति। किंकारणम्। सनाव्यवहितत्वात्। पूर्ववत्सन इत्येवं भविष्यति।
पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः॥

नुदात्तेत्। गुपादिष्विति। नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः। आत्मनेपदार्थमिति। सन्नन्तेभ्य इति भा
वः। पूर्ववदिति। लिङ्गातिदेशादिति भावः। न चैतेभ्य इति। कार्यातिदेशोसौ। लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावा
प्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 एवंतर्हीति। सनाद्यव्यवधानेपीतिभावः। अथवेति। यत्रावयवेलिङ्गासङ्ग·सप्रयोजनंनास्तितत्रसमुदायार्थएवासावितिभावः। शिष्टं
आध्यंपूर्ववत्सनइत्यत्रविस्तरेणव्याख्यातंततएवावधार्यम्॥मान्यथ॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकइत्याह। अभ्यासदीर्घ इ

एवंतर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवाअवयवेकृतंलिङ्गं·समुदायस्य विशेषकंभवति। तद्यथा। गोः सक्थनिकर्णेवाकृतंलिङ्गं·गोर्विशेषकंभवति। यदिअवयवेकृतंलिङ्गं·समुदायस्यविशेषकंभवति। तदाजुगुप्सयतिमीमांसयतीत्यत्रापिप्राप्नोति। अवयवेकृतंलिङ्गं·तस्यसमुदायस्यविशेषकंभवति यंसमुदायंयोऽवयवोनव्यभिचरति। सनन्तमेवचनव्यभिचरति। णिजन्तंपुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोःसक्थनिकर्णेवाकृतं लिङ्गं·गोरेवविशेषकंभवतिनगोमण्डलस्य॥मान्यथ॥ अभ्यासदीर्घेवर्णस्यदीर्घप्रसङ्गः। अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्यदीर्घत्वंप्राप्नोति। मीमांसते। ननुचइत्वेकृतेदीर्घत्वंभविष्यति। कथंपुनरइत्वत्वंसन्नियोगेनदीर्घत्वमुच्यमानमित्वंप्रतीक्षते। अथकथमभ्यासंप्रतीक्षते। वचनादभ्यासंप्रतीक्षते। अभ्यासस्यदीर्घत्वविधानात्। इत्वंपुनर्नप्रतीक्षते। नवाभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। नैषदोषः। किंकारणम्। अभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबधकत्वादभ्यासविकारेषुअपवादाउत्सर्गान्नबाधन्तइत्येवंदीर्घत्वमुच्यमानमित्वंनबाधिष्यते। अथवामानबधदानशानभ्यइर्इचाभ्यासस्येतिवक्ष्यामि। एवमपिहलादिशेषापवादईकारःप्राप्नोति। ईचावइतिवक्ष्यामि। अथवामानबधदानशानभ्योदीर्घश्चेतोभ्यासस्येतिवक्ष्यामि। सिद्धाति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमभ्यासदीर्घत्वेअवर्णस्यदीर्घत्वप्रसङ्ग·इति। परिहृतमेतत्। नवाभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति। अथवानैवंविज्ञायते। दीर्घश्चाभ्यासस्येति। कथंतर्हिदीर्घश्च आभ्यासस्येति

ति। अथकथमिति। यथाभ्यासस्येतिवचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षतेतथावचनान्तरविहितमित्वमपीतिभावः। अभ्यासविकारेष्विति। एतच्चदीर्घोकितइत्यत्राकितइग्रहणेनज्ञापयिष्यते। ईचावइति। अजन्तस्येत्यर्थः। नचाकृतेहलादिशेषेऽजन्तत्वंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभ्यासस्यविकारइति।सचेत्त्वमेव।तथाहि।लोपस्यतावदादेशोविधातुमशक्यःतस्याभावरूपत्वात्।यदिचह्रस्वस्यदीर्घत्वं
स्यात् तद्धितनिर्देशोनर्थकःस्यात्।दीर्घश्रुत्याचूपरिभाषोपस्थानादजन्तस्यदीर्घविधानात् दीर्घस्यह्रस्वस्यवादीर्घविधानेविशेषा
भावात्तस्मादित्त्वमेवतद्धितेनप्रत्याय्यते।अथवाह्रस्वस्यसन्नियोविहितोविकारःसन्यतइतितस्यैवग्रहणंविज्ञायते।ह्रस्वश्चमाना
दीनामिववधेरपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याभवति॥धातोःकर्मणः॥धातोरर्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वे।तेचेच्छायाः प्र
त्ययार्थत्वेपिसन्निधानात्तदपेक्षेएवगृह्येते।एवंचप्रकृत्यर्थोपसर्जनःप्रत्ययार्थोभवति। अन्यथाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर
संबन्धःस्यात्।वार्त्तिकावतारणायप्रश्नंकरोति। धातोरितिकिमर्थमिति। अयंभावः।धातुरेवक्रियावाची।उपसर्गस्तुवि
शेषकः।ततश्चार्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वेधातोरेवसंभवतइति।सोपसर्गादिति।संघातेनविशिष्टक्रियाप्रति

किमिदमाभ्यासस्येति।अभ्यासस्यविकारआभ्यासःतस्येति।धातोःकर्मणः॥धातोरितिकिमर्थम्।प्रकर्तु
मैच्छत्प्राचिकीर्षत्।सोपसर्गादुत्पत्तिर्माभूदिति।कर्मग्रहणात्तन्विधौधातुग्रहणानर्थक्यम्।कर्मग्रह
णात्तन्विधौधातुग्रहणमनर्थकम्।कर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवासन्भवतीत्येवधातोरुत्पत्तिर्भवि
ष्यति।सोपसर्गंवैकर्म।सोपसर्गकमिहवैकर्म।ततउत्पत्तिःप्राप्नोति।सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेष
कत्वात्उपसर्गस्यानुपसर्गंकर्म।सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकउपसर्गः।अनुपसर्गमेवहिकर्म।
अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् ॥

पाद्यतइतिततएवसन्नुत्पत्तिप्रसङ्गः।ततश्चसंघातादेरेवद्विर्वचनादिप्रसङ्गइतिभावः।कर्म्मग्रहणादिति।एतदुपल
क्षणम्।तेनसमानकर्तृकग्रहणादित्यपिबोद्धव्यम्।सोपसर्गमिति।संघातस्यक्रियाविशेषाभिधायित्वादितिभावः।क
र्मविशेषकइति।अतएववचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधःनित्यार्थः।अयमर्थः।धातुरेवक्रियावाचीतितदर्थस्यैवकर्म्म
त्वम्।ननूपसर्गार्थस्यापियथोक्तम्।कटएवकर्म्मेतत्सामानाधिकरण्यात्तुभीष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यतीति।अथा
पिविशेषणस्यपृथक्कर्मत्वम्।यथोक्तम्।कटोपिकर्मभीष्मादयोपीतितथापिकर्म्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदाया
दुत्पत्तिर्नभविष्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· सोपसर्गास्यहीति। यदिसंघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वंस्यात्। तदाअवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्नन्तयोनस्यात्। कर्मण ३ ११
१० इत्येषाहिपञ्चमी। षष्ठ्यातुसत्वांकर्मणोवयवाद्धातोः सन्नित्याश्रीयमाणेऽनुपसर्गान्नस्यात्। तस्मात्। अडादीनांअव
स्थायैष्टयन्तेनप्रकल्पनात्। धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीतिनिर्णयः॥ सुबन्तादिति। विकल्पितत्वात्सनः पक्षेसाव
काशाः क्यजादयइतिभावः। प्रातिपदिकादितितुनोक्तम्। कर्मणइतिवचनात्कर्मत्वेचसतिसुबन्तताया अवश्यंभावा
त्। क्यजादीनामिति। कर्ममात्रात्सन्विधिः। कर्मविशेषात्सुबन्तात्क्यजादयइतिभावः। यत्रचोत्सर्गापवादौविभाषात

सोपसर्गस्यहिकर्मत्वेधात्वधिकारेपिसनोऽविधानमकर्मत्वात्। योहिमन्यते सोपसर्गकर्मेतिक्रियमाणे
पितस्यधातुग्रहणेसनोऽविधिःस्यात् किंकारणमकर्मकत्वात्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्माभू
त्। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्ताच्चसनोऽप्रसङ्गः किंकारणम्। क्यजादीनामपवाद
त्वात्। सुबन्तात्क्यजादयोविधीयन्ते। तेअपवादत्वात्बाधका भविष्यन्ति। अनभिधानाद्वा। अथवाअनभि
धानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्नभविष्यति। नहिसुबन्तादुत्पद्यमानेनसनाइच्छाभिधानमस्ति। इयंतावदगति
कागतिः। यदुच्यतेअनभिधानादिति। यदप्युच्यते। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति। भवे
त्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादितिआत्मेच्छायाम्। परेच्छायांतुप्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। एवंतर्हिइदमि
हव्यपदेश्यंसदाचार्योनव्यपदिशति। किम्। समानकर्तृकादिच्छायांवेत्युच्यते। नचसुबन्तस्यसमानः क
र्तास्ति। एवमपिभवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात् यस्यकर्तानास्ति ॥

त्रापवादेनमुक्तउत्सर्गोनभवति। अपितुवाक्यमेव। इयंतावदिति। लक्षणाश्रयालस्यस्वव्यवस्थान्याय्यालस्याश्रयेणतुल
क्षणव्यवस्थापनंगत्यन्तराभावादितिभावः। व्यपदेश्यंसदिति। सच्छोभनंयद्व्यपदेशार्हंतन्नव्यपदिशति। नचसुबन्तस्ये
ति। पुत्रादेः सत्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैवसाधनसंबन्धयोग्यत्वादितिभावः। करंकरोतीत्यादावपिसुबन्तेनसि
द्धरूपोर्थोभिधीयते। शब्दान्तरसन्निधानात्तुसाध्यताप्रतीयते। यथोक्तंहरिणा। निर्वर्त्योवाविकार्योवाप्राप्योवासा राम:
धनाश्रयः। क्रियाणामेवसाध्यत्वात्सिद्धरूपोभिधीयतइति ॥ १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आसितुमिच्छतीति। तुमुनन्तस्य साध्यरूपाभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योगइति भावः। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधइति क्यजत्र प्रतिषिद्धः। तुमुनोक्तत्वादिति। तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः। नचेच्छतीत्यस्य प्रयोगं बाधित्वा सन् भवतीति युज्यते वक्तुम्। उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभावप्रसङ्गात्। आसनमिच्छतीति। ल्युड्भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थेषूपपदेष्विति भावः। धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति। इहयोविशेषइति। समानशब्दस्तदन्तवाच्योर्थ उपाधिरन्यस्तु विशेषइति भावः। क्वचित्त्वभेदेन व्यवहारः। आसितुमिच्छतीति। वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम्। आसिसिषतइत्यस्य चासितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः। आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहात्समानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यति। नह्यतः सन्तुस्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भा।

इहतु प्राप्नोति। आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति। इच्छायामर्थे सन् विधीयत इच्छार्थेषु च तुमुन्। तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति। एवमपीह प्राप्नोति। आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। इहयो विशेष उपादीयते उपाधिर्वा द्योत्येत तस्मिंस्तेन भवितव्यम्। यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति नासाविह गम्यते। आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येषोर्थो गम्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। योहि मन्यते अद्योत्येत तस्मिंस्तेन भवितव्यमिति। क्रियमाणेपि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत संगतमिच्छति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेति। कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं नेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥

वयितुं शक्नोतीति भावः। संगतमिच्छतीति। केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् क्तप्रत्ययोपादानम्। धातोरेव तु सन्प्रसङ्गः इति उच्यते। अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृकमिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भाव्यम्। यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति। कर्मेति। इच्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्यतिरिक्तमिति। गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति। प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यतइति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम्। इह नित्यानां शब्दानां संकीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भो न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थे जिगमिषति बुभुक्षतइत्यादिप्रयोगोस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशेषणोपादानेनेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्ग·परिमाणार्थत्वेति। इच्छायांवेत्येतावत्युच्यमानेयद्यपिप्रत्ययपरत्वेनपूर्वाप्रकृतिराक्षिप्यतेतथापिप्राचिकीर्षदित्या
दौसोपसर्गस्याङ्ग·त्वंस्यात्। यदातुसास्तात्प्रकृतिर्विशिष्टानिर्दिश्यतेतदाङ्ग·परिमाणंज्ञापते। अन्यतरदिति। त्रितयेप्रत्या
ख्यातेअन्यतममितिवक्तव्येसमानकर्तृग्रहणंनकर्तव्यमेवगौरवप्रसङ्गादितिमत्वान्यतरदित्युक्तम्। धातुग्रहणमेवे
ति। कार्यान्तरस्यापिसंपादनादित्यर्थः। धातुशब्दोच्चारणेनधातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता। तथाचपूर्वसूत्रद्वयविहित
स्यसनस्तदभावाज्जुगुप्सतइत्यादाविडभावः। एतत्सूत्रविहितस्यतुसनआर्द्धधातुकत्वाच्छिशयिषतइत्यादाविड्गुणौ

कर्मसमानकर्तृकग्रहणंचानर्थकम्। किंकारणम्। इच्छाभिधानेप्रत्ययविधानात्। इच्छायामभिधेयायां
सन्विधीयते। अकर्मणोह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानात्। इच्छायामभिधेयायांसन्विधीयते। नचाकर्म्मणोः
समानकर्तृकाद्वाउत्पद्यमानेनसनाइच्छायाअभिधानंस्यात्। अनभिधानात्ततउत्पत्तिर्नभविष्यति। अङ्ग·प
रिमाणार्थंतु। अङ्ग·परिमाणार्थंतर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यंधातुग्रहणंकर्मग्रहणंवा। अङ्ग·परिमाणंज्ञास्यामीति। किंपु
नरत्रज्यायः। धातुग्रहणमेवज्यायः। अङ्ग·परिमाणंचैवविज्ञातंभवति। अपिचधातोर्विहितःप्रत्ययःशेषआ
र्द्धधातुकसंज्ञोभवतीतिसन आर्द्धधातुकसंज्ञापिसिद्धाभवति। यच्चाप्येतदुक्तंकर्मग्रहणात् सन्विधौ।
धातुग्रहणानर्थक्यंसोपसर्गकर्मेतिचेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्यहिकर्मत्वे
धात्वधिकारेपिसनोःविधानमकर्मत्वादिति। स्वपक्षोनेनवर्णितः। युक्तमिहद्रष्टव्यं किंन्याय्यंकर्मेति। एत।
च्चात्रयुक्तम् ॥

भवतः। नन्विकोझलितिकित्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थम् सनआर्द्धधातुकसंज्ञाज्ञापकंभविष्यति। नै
तदस्ति। सामान्येनज्ञापकेव्याख्यायमानेसर्वत्रसनःप्रसङ्गः। विशेषविषयेत्विगन्तप्रकृतेरेवस्यादितिधातुग्रहणंक
र्तव्यम्। स्वपक्षइति। यद्यपिसर्वएवस्वपक्षंवर्णयति। तथापिपरपक्षदूषणाभिनिवेशादयुक्तोपिस्वपक्षोवर्णित
इत्युक्तंभवति। युक्तमिति। यदेवन्याय्यंतदेवग्राह्यम्। नतुदुरभिनिवेशःकार्यइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्सोपसर्गमिति। धातूपसर्गसंघातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः। विशिष्टैव च क्रियासा
धनेन निर्वर्त्यते। ननूत्पन्नायां सत्यां विशेषणे नान्यतरत उत्पन्नेनाभिसंबध्यते। तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकः तथा
प्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहानङ्गीकृतत्वात्संघातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः। उपपदमति
ङ् इत्यत्र च साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इत्युक्तत्वाद्विशिष्टाया एव क्रियाया आश्रितत्वोक्तमित्यविरो
धः। अथवा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे द्विषि कर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण संबन्धे धा
तुग्रहणे ऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव। किं तर्हीति। व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपस

यत्सोपसर्गकर्मकर्म स्यात्। ननु चोक्तम्। सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनोऽविधानमकर्मकत्वादिति। नै
ष दोषः। कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति। किं तर्ह्यवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो
यो धातुरवयव इति। यद्यवयवयोगा षष्ठी। केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति। एषो ऽपि व्यपदेशि
वद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः। महान्तं पुत्रमिच्छतीति कर्मणो
यस्तु नन्तमवयव इति। न कर्तव्यः। असामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वावच
नानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः। वावचनं चानर्थकम्। किं कारणम्। तत्र नित्यत्वात्सनः। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चा
वृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वाव
चनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

र्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात्। षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति। एषो ऽपीति। प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोऽवयवः
सन्प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः। काममिति। इच्छयेत्यर्थः। इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः। असामर्थ्यादिति। सुबन्ता
त् क्यज्विधानात्स द्विविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः। सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः। अथवा धा
तुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः। वावचनानर्थक्यं चेति। वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद् व्यपेक्षा
विषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचसंज्ञास्यादिति। अनर्थः प्रसुतवाग्रहणाद्भवतिप्रत्ययसंज्ञाया विकल्पेसतितन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात्। तुमुन्नन्तादिति
लघ्वेवंलक्षणंभवतीतिभावः। वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणंबाधित्वापक्षेतदीयेर्थेसन्प्रत्ययोभवति। इच्छाग्रहणंप्रत्ययार्थनिर्दे
शायावश्यंकर्तव्यम्। अत्रचोदयन्ति। तुमुनन्तस्यपदत्वात्तुमुनोलुकिकृतेजिघांसतीत्यादौनलोपादीनिप्राप्नुवन्तीति। नैषदोषः
तुमुनोलुकोबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीतिनभविष्यन्तीति। एतस्मिंस्तुसूत्रन्यासेधातोरितिसनोविधानाभावादार्द्धधातुक
संज्ञानप्राप्नोतीतिइकोझलितिकित्त्वविधानंज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये। आशङ्कायामिति। आशङ्कासंभावनातद्विशिष्टार्थो

नचसंज्ञायाभावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थोवावचनेन। तुमुन्नन्ताद्वातस्यचलुग्वचनम्। तुमुनन्ताद्वासन्वक्त
व्यः तस्यचतुमुनो लुग्वक्तव्यः॥ कर्त्तुमिच्छतिचिकीर्षतीति। लिङ्न्तमाद्वा। लिङ्न्तमाद्वासन्वक्तव्यः। तस्यचलि
ङोलुग्वक्तव्यः॥ कुर्यामितीच्छतिचिकीर्षति। आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम्॥ आशङ्कायामचेतनेषूपसं
ख्यानंकर्तव्यम्। अश्मालुलुठिषते। कूलंपिपतिषति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। एवंमन्यतेचेतनावतएतद्भव
तीच्छेति। कूलंचाचेतनम्। अचेतनग्रहणेननार्थः। आशङ्कायामित्येव। इदमपिसिद्धंभवति श्वामुमूर्षतीति।
नवातुल्यकारणत्वादिच्छायाहिप्रवृत्तितउपलब्धिः। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। तुल्यकारणत्वात्। तुल्यंहिका
रणंचेतनावतिदेवदत्तेकूलेचाचेतने। किंकारणम्। इच्छायाहिप्रवृत्तितउपलब्धिर्भवति। योप्यसौकटंचिकी
र्षुर्भवतिनासावाघोषयतिकटंकरिष्यामीति। किंतर्हिसन्नद्धरज्जुकीलपूलपाणिंदृष्ट्वाततइच्छागम्यते।
कूलस्यापिपिपतिषतोलोष्टाःशीर्यन्तेभिदाउपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति। श्वानःखल्वपिमुमूर्षवःएका
न्तशीलाःशूनाक्षाश्चभवन्ति। उपमानाद्वासिद्धम्। उपमानाद्वासिद्धमेतत्। लुलुठिषतइवलुलुठिषते। पिपतिषतीवपिपतिषति

भिधायिनोधातोःस्वार्थेप्रत्ययः। लुलुठिषतइति। रुठलुठप्रतीघातइतिद्युतादिषुपठ्यते। वर्त्तमानसामीप्यइतिलट्प्रत्ययः।
श्वामुमूर्षतीति। शुनश्चैतन्येपिजीवितस्यप्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेपितिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छानास्ति। नचेति। कार्येणेच्छानुमी
यतइच्छानुमानकारणंकार्यंलिङ्गंतुल्यमितिवास्तवसदसत्त्वानपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेणसन्प्रयुज्यतेइ
त्यर्थः। उपमानादिति। यदिच्छानिमित्तंकार्यंतदचेतनेषुनास्ति। यच्चास्तिनतदिच्छायाःकार्यमितिमत्वापरिहारान्तरोपन्यासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवैतिङन्तेनेति। तिङन्तार्थेनेत्यर्थः। क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति परामर्शाभावादिति भावः। इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते। रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति। परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति। क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम्। तदुक्तम्। येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते। आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यत इति। भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यान्नास्ति भुङ्क्त इव गच्छतीति। एवं तर्हीति। इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं तत इच्छासदृशे पि व्यापारे सन् भवति। गौणमुख्यन्यायश्च क्वचित्स्वापेक्षया नाङ्गीक्रियते। सर्वस्यवेति। आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः। ऋषिरिति। वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः। वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः। इसदिति। श

न वैतिङन्तेनोपमानमस्ति। एवं तर्हि इच्छेवेच्छा सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्। अथवा सर्वं चेतनावत्। एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्ते शिरीषोऽयं स्वपिति सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति। आस्कन्दकपिलके त्युक्ते तृणमास्कन्दति। अयस्कान्तमयः संक्रामति। ऋषिः पठति। शृणोत ग्रावाणः। इमे इषयो बहवः पठ्यन्ते। तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन् विधीयत इति। इषेश्छत्वभाविनः। यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते। कस्य चैतन्निपात्यते। कान्तिकर्मणः। अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म। इषेरुभे कर्मणी। यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म। इषेर्गमिः कर्म ॥

श्राश्यन्विकरणात्वयङित्यर्थः। तत्रेति। इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते। छत्वभाविन इति। इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते। छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः। यद्येवमिति। अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः। एवं तर्हीति। अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः। कान्तिकर्मण इति। कान्तिः कामनाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः। अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थः न तु कामयत इति सन्न भवति। अथेहेति। क्रियाद्वयसन्निधानात्खड्गमणादिकामस्य गमनमात्रे प्यासंभवादन्यस्य चोभयेप्स्यासंभवात्प्रश्नः। इषेरुभे इति। यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रियया उभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः। यद्येवमिति। इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परसाधनइति।परस्येषेःसाधनंयत्कर्मतत्रलकारउत्पद्यते।तच्चगमनमेवनतुग्रामइत्यर्थः।एवंतर्हीति।इष्यतेग्रामोगन्तुमित्यत्र
गमनस्यग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्विलकस्ययोःकर्मणोरेकेनशब्देनाभिधानासंभवात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्ग्रामस्यैवाभिधानंलका
रेणभवति।इषिक्रियाया आख्यातवाच्यत्वात्प्राधान्यमितिप्रधानक्रियाशक्त्यभिधानेगुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनाद्गु
सिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनभवतः।अथेति।प्रयोगादर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्चपृच्छति।नभवितव्यमिति।एकत्वादिच्छायाः
तस्याश्चपूर्वोत्पन्नेनाभिहितत्वादपरःसन्नभवतीत्यर्थः।नतर्हीति।इषिणैवधातुनेच्छायाअभिधानात्सन्नप्राप्नोतीतिभावः।ए
कस्येति।इच्छतीत्यत्रयदिषिस्तस्यैषितुमित्येतत्पदवाच्यइषिःकर्मेत्यर्थः।तथाहि।कश्चिदालस्यादुपहतोऽध्ययनादिविषया

एवमपीष्यतेग्रामोगन्तुमिति।परसाधनउत्पद्यमानेनलेनग्रामस्याभिधानं नप्राप्नोति।एवंतर्हिगमेर्ग्रामःकर्मइषेरु
भेकर्मणी।अथसन्नन्तात्सनाभवितव्यम्।चिकीर्षितुमिच्छतिजिहीर्षितुमिच्छतीति।नभवितव्यम्।किंकारणम्।
अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगः।अर्थंप्रत्याययिष्यामीतिशब्दःप्रयुज्यते।तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यऽपरस्यप्रयोगेणन
भवितव्यम्।उक्तार्थानामप्रयोगइति।नतर्हीदानीमिदंभवति।एषितुमिच्छतिएषिषिषतीति।अस्त्यत्रविशेषः।ए
कस्यात्रइषेरिषिःसाधनंवर्तमानकालश्चप्रत्ययः।अपरस्यबाह्यंसाधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः।इहापितर्ह्येकस्येषेः
करोतिविशिष्टइषिःसाधनं वर्तमानकालश्चप्रत्ययः।अपरस्यबाह्यंसाधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः।येनैवखल्वपिहेतु
नाएतद्वाक्यंभवति।चिकीर्षितुमिच्छतीतितेनैवहेतुनावृत्तिरपिप्राप्नोति।तस्मात्सन्नन्तात्सनःप्रतिषेधोवक्तव्यः।तंचा
पिब्रुवताइषिसनइतिवक्तव्यम्।भवतिहिजुगुप्सिषतेमीमांसिषतेइति।शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिकोमतुबर्थिकः।

सिच्छामेवेच्छति।सर्वकालइति।समानकर्तृकेषुतुमुन्नित्यनेनतुमुनःकालसामान्येविधानात्।शैषिकादिति।सन्प्रसङ्गे नान्योप्यनिष्ट
प्रत्ययोनिवार्यते।प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तौवाचनिकोनिषेधः।आकृतिपक्षेतुसकृल्लक्षणप्रवृत्तौतत्प्रवृत्तेःप्राक्तस्यप्रत्ययान्तप्रकृ
त्यसंभवात्तदन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नभवतीतिन्यायानुवादोऽयंसंपद्यते।तत्रशैषिकाच्छैषिकःसरूपोनभवति।शालायांभवःशाली
योघटःतत्रभवमुदकमितिपुनश्छोनभवति।विरूपस्तुभवति।अहिच्छत्रेभवआहिच्छत्रःतत्रभवआहिच्छत्रीयः।तथाद
ण्डोस्यास्तीतिदण्डिकःसोस्यास्तीतिपुनष्ठन्नभवति।विरूपस्तुभवति।दण्डिमतीसेनेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्नन्तान्नसनिष्यतइति। सरूपइत्यपेक्ष्यते सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते॥ इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम्॥ सुप आत्मनः॥ किमर्थइति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह। चितइति। प्रत्ययस्वरेणैवेति। यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति। पश्चात्सति शिष्टो धातुस्वरइति क्रमः। तदनुबन्धकेति। स एव यस्यानुबन्धः तस्य ग्रहणम्। यस्य तु स चान्यश्च तस्य न

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्नसनिष्यतइति॥ इति श्रीमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्।

सुप आत्मनः क्यच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्तउदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अस्यच्वौ क्यचि चेति। क्यइति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति। तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्व च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। नः क्यइति। अथात्मग्रहणं किमर्थम्। आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां मा भूत्। राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्मनइतीयं कर्तरि षष्ठी। इच्छेत्यकारो भावे। स यद्येवात्मन इच्छति। अथापि परस्य। आत्मन एवेच्छा सो भवति। नैष दोषः। नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते। किं तर्हि। सुबन्तमभिसंबध्यते। आत्मनो यत्सुबन्तमिति। यद्यात्मग्रहणं क्रियते। छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति। मा त्वा वृका अघायवो विदन्। तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन। कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥

ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते। आत्मेच्छायामिति। आत्मनइच्छेति शेषषष्ठ्या समासः न तु कर्तृषष्ठ्या। सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धः। न तु साक्षात्तेनायमर्थः। आत्मनः सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्यादिति। एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम्। आत्मनइतीयमिति। क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः। नात्मग्रहणेनेति। आत्मग्रहणे पादानसामर्थ्यात्। न ह्योषितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कस्मात्मन इति। अघं ग्रसनं दुःखमुच्यते। तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः। पदयमिति। न च तदाचारे क्यजर्थम्। छन्दस्यघश

छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति। मा त्वा वृका अघायवो विदन्। अस्त्यत्र विशेषः। अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं
परेच्छा गम्यते। कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते। ते चैव हि वृका एवमात्मकाः हिंस्राः क
श्चात्मन अघमेषितुमर्हति। अतोन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते। यद्येवं तर्हि छन्दस्यघशब्दा
त्परेच्छायां क्यजं भवति। एवं भाषायामपि प्राप्नोति अघमिच्छतीति। तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम्। छन्दसि कथम्।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यघशब्दात् छन्दसि परेच्छायां क्यजिति। यदयमाह अश्वाघस्यादिति। क्वचित्प्रकृ
तेरुत्सबाधनार्थमाकारं शास्ति। अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भूदिति। नै
तदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। अयमस्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां
पदसंज्ञा सिद्धा भवति। प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति। ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पद
संज्ञा सिद्धा। कथम्। आरभ्यते नः क्ये इति। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्। तदेव प्रातिपदिका
दुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद् धातोर्मा भूदिति। एतदपि नास्ति
प्रयोजनम्। धातोः सन्विधीयते स बाधको भविष्यति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति। न सावकाशाः। सावका
शश्च सन्। कोवकाशः। परेच्छा। न परेच्छायां सना भवितव्यम्। किं कारणम्। समानकर्तृकादित्युच्यते। यावच्चेदात्मग्रह
णं तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्मा भूदिति। महान्तं पुत्रमि
च्छति। न वा भवति महापुत्रीयतीति। भवति यदैतद्वाक्यं भवति महान्पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छति महा
पुत्रीयतीति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति। महान्तं पुत्रमिच्छतीति। तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति। तदा मा भूदिति।
अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। सुबन्तं ह्येतद्भवति वाक्यम्। नैतत् सुबन्तम्। कथम्।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अथ यदत्र सुबन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति ॥

न्वादात्मा रेफश्च चः प्रयोगाभावादिति भावः। महान्तं पुत्रमिच्छतीति। यद्यत्र सुबन्तसमुदायात् परः क्यच्प्रत्ययः स्यात् तदा प्रत्ययार्थाभि
धाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाभावादुत्तरपद— निबन्धनमात्वं न स्यात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानाधिकरणानामिति। समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात् समुदायेनैवयोगाद् वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः। सगुणस्य हि पुत्रस्येषिणा संबन्धो न केवलस्येति भावः। द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति। यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्येषि संबन्धो नेष्यते तदा कर्मत्वाभावा

समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन। समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति। क्व सर्वत्र। समासविधौ प्रत्ययविधौ च। समासविधौ तावत्। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। महत्कष्टं श्रित इति। प्रत्ययविधौ। ऋद्धस्योपगोरपत्यं महान्तं पुत्रमिच्छतीति। किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति। अयोगादेकेन। न ह्यत्र एकेन पदेन योगो भवति। इह तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते। यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यम्। यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठ्यन्तं समर्थम्। वाक्यं न तत्। ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्यापत्येन योगः। यस्य चापत्येन योगो न तत् षष्ठीसमर्थम्। वाक्यं तत्। समानाधिकरणानामित्युच्यते। अथ कथं व्यधिकरणानां राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। एवं तर्हि इदं पठितव्यं सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति। द्वितीयानुपपत्तिस्तु। द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति। किं कारणम्। न पुत्र इषिकर्म। यदि पुत्रो नेषिकर्म। न चावश्यं द्वितीयैव किं तर्हि सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः। महता पुत्रेण कृतं महते पुत्राय देहि महतः पुत्रात् आनय महतः पुत्रस्य स्वं महति पुत्रे निधेहीति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति। पुत्र एवेषिकर्म। तत्सामानाधिकरण्यान्महतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम्। यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते। मुण्डयति माणवकमत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्हि मुण्डादीनामिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अमुण्डादीनामिति। न वक्तव्यम् ॥

त्केवलात्प्रातिपदिकाद्द्वितीया न प्राप्नोति। नापि समुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वाद्गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात्। पुत्र एवेति। तस्यैवेप्सिततमत्वाद्गुणानां चेप्साप्रकर्षाभावात्। स्वयमकर्मत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः। सविशेषणानामिति। एकस्यैकदाव्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अगमकत्वादिति। लौकिके प्रयोगेऽनुमानादपि गाव्यादिस्योगवाद्यर्थप्रतिपत्तिवद् महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थसमं महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः। सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादनाय। न ब्रूम इति। अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयं त्वप्रयुक्तत्वादपशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः। भावः कर्ता चेति। कर्मभावप्रतिपादनपरमेतत्। अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव। भावस्य च लकारादयुत्पत्तिनिमित्तत्वया

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। महान्तं पुत्रमिच्छतीति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति। नासौ जातुचित् प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः अगमकत्वादिति। न ब्रूमः अपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा मुण्डयति माणवकमिति। अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति। भावः कर्ता च। अथ कर्म। नास्ति कर्म। ननु चायमिषिः सकर्मकः। यस्यायमर्थे क्याज्विधीयते। अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः। न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात्। कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति। अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकमिति। अस्त्यत्र विशेषः। द्वे ह्यत्र कर्मणी। उपमानकर्मोपमेयकर्म च। उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति। तद्यथा। अपिकाकः श्येनायत इति। अत्र द्वौ कर्तारौ। उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च। उपमानकर्तान्तर्भूतः। उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति। अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति। अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च। सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति। ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् ॥

साधनव्यपदेशः। अभिहितमिति। ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः। न चेदानीमिति। नियतविषयायादिच्छायाः क्यजन्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः। कथं तर्हीति। अत्रापि पुत्रकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः। द्वे इति। वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः। मुण्डयतीति। मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादिति भावः। अत्रापीति। ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः। ननु चेति। यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः ॥ रामः १५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नात्रोभाविति। मौण्ड्यमेव करोति। युक्तमिति। मौण्ड्यं करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिज्रुत्पद्यत इत्यर्थः। मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सामानाधिकरण्यात्तु द्वितीया यस्माद् द्वितीयोत्पत्तिः। गुणप्रधानभावश्चविवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतिप्रयुक्ता न भवन्तीत्यर्थः। मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। तद्यथेति। बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः। कामं तर्हीनि। अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्यते माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः। उभावत्रेति। माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वे सापेक्षत्वादे

किंकारणमसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नैष दोषः। नात्रोभौ करोतिप्रयुक्तौ मुण्डो माणवकश्च। न हि माणवकत्वं क्रियते। यदा चोभौ करोतिप्रयुक्तौ भवतः। न भवति तदा वृत्तिः। तद्यथा। बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः। माणवकं मुण्डमिच्छतीति। नोभावपि प्रयुक्ताविति। न कर्तव्यः। उभावत्रापि प्रयुक्तौ मुण्डो माणवकश्च। कथम्। न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्यासौ मौण्ड्यमिच्छति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवकमिति। अत्रापि ह्युभौ करोतिप्रयुक्तौ मुण्डो माणवकश्च। न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति किं तर्हि माणवकस्यासौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति। एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः। गुणवचनाश्च सापेक्षाः। तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति। अथवा धातव एव मुण्डादयः। न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥

कतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः। गुणवचनाश्चेति। वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति क्यच्प्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति। नन्वयमपि णिज् गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो मुण्डयस्व यं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरण इत्यर्थावगमात् तत्रश्च द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेवाधातव इति। सौत्रा धातवो मुण्डादयस्तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः। न चैवेति। यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेव तदवसीयत इत्यर्थः। यथा कण्ड्वादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुण्डविशिष्टेनेति। पूर्वस्मिन्परिहारेकर्मविशेषानपेक्षायांप्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम्। अस्मिंस्तुयथागांदोग्धिपयइति गुडुह्यदुहे
र्गवापूर्वसंबन्धः पश्चात्तुगोदुहिनापयसः। एवंमुद्धः करोतिमौण्ड्येनसंबध्यतेमौण्ड्यविशिष्टस्तुमाणवकेनेत्युच्यते। अनेनैव
न्यायेनमाणवकंमुण्डमिच्छतीतिक्यच्प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। अथवेति। व्यापारोनाश्रयणीयः। प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्यसिद्धत्वादि
त्यर्थः। क्यच्त्वगमकत्वान्नभवति। तदुक्तंहरिणा। सदपीच्छाक्यचः कर्मतदाचारक्यचाहृतम्। वाक्यवाच्यमतोप्यक्तेर्यथास्यास्तः क्र
मादिष्विति। अथेहेति। इच्छाक्यजन्तात्कर्मणिप्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते। तथाहि। यद्यत्रक्यज्भवतितदेच्छामात्रस्य
क्यचाभिधानादवश्यंकर्मणोभिधानायतद्वाविनाप्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। यथापुत्रीयतीतिकर्त्रभिधानायतिपा। स्वशब्देनेति। इष्टश।

अथवानेदमुभयंयुगपद्भवतिवाक्यंचप्रत्ययश्च। यदावाक्यंनतदाप्रत्ययः। यदाप्रत्ययः सामान्येन तदावृत्तिर्भव
ति। तत्रावश्यंविशेषार्थिनाविशेषोनुप्रयोक्तव्यः। मुण्डयति कंमाणवकमिति। मुण्डविशिष्टेनवाकरोतिनानमा
प्तुमिच्छति। अथवोक्तमेतत्। नात्रव्यापारोनुगन्तव्यः। गमकत्वादिहवृत्तिर्भविष्यतिमुण्डयतिमाणवकमिति।
अथेहक्यचाभवितव्यम्। इष्टःपुत्रः। इष्यतेपुत्रः। केचित्तावदाहुः। नभवितव्यमिति। किंकारणम्। स्वशब्देनोक्तत्वा
त्। अपरआहुः। भवितव्यमिति। किंकारणम्। धात्वर्थेयंक्यज्विधीयते। सच धात्वर्थः केनचिदेवशब्देननिर्देश्
यइति। इहभवन्तस्तावदाहुः। नभवितव्यमिति। किंकारणम्। समानार्थेनवाक्येनभवितव्यंप्रत्ययान्तेनच।
यश्चेहार्थोवाक्येनगम्यते। इष्टः पुत्रः। इष्यतेपुत्रइति। नासौजातुचित्प्रत्ययान्तेनगम्यते। क्यचिमान्ताव्ययप्रति
षेधः। क्यचिमान्ताव्ययानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। इदमाभूत्। इदमिच्छति। किमिच्छति। उच्चैरिच्छति। नीचैरिच्छतीति॥

त्वसामानाधिकरण्यात्पुत्रइत्यनेननिर्भुक्तेषिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्यप्रतिपादनादित्यर्थः। अयमर्थः। यदाक्रियाफ
लस्यकर्मणः प्राधान्यंप्रतिपिपादयिषितंतदावाक्यमेवप्रयुज्यतेपुत्रइष्टइत्यादि। नतुक्यजन्तः। तस्याकर्मकत्वात् कर्म
णिप्रत्ययानुत्पादात्। सचधात्वर्थइति। इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वंदर्शयितुंवाक्यमुपादेयम्। तत्रवाक्येकर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां
कर्मप्रत्ययोवा। प्रत्ययेतूत्पन्नेऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययोनभवति। नासौजातुचिदिति। प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्र
त्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोसमानाक्षरेति। अकारादयो दश समानाः। तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादृकारान्तस्य च सप्तानां ग्रहणम्। अस्मिंस्तु न्यासे व्याप्तिः वाच्यतीत्यादयसिद्धिप्रसङ्गात्। भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनाय उपन्यासि। काम्यच्च॥ आदितद्इति। अन्तेपि क्रियमाण आदिकृतफलसंपादनाद् आदितः संपद्यते। तथाहि यदा दीर्घीक्रियते तदा ककारस्यानादित्वादित्संज्ञा न भवति। एवमन्तेपि कृतश्चित्कार्ये न्तोदात्तत्वे सिद्धे तियमार्थः संपद्यते। चिदेवायं व्यपदेश्यः। नत्वनुबन्धान्तरेण कित् इति। यजादिभ्यो यो विहित इति। अयं

गोसमानाक्षरनान्तादित्येके वक्तव्यमित्याहुः। गामिच्छति गव्यति। समानाक्षर। घटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति। नान्तात्। राजीयति तक्षीयति॥ काम्यच्च॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम्। ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थः। आदितश्चकारः कर्तव्यः। अत उत्तरं पठति। काम्यच्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावात्। काम्यच्चित्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति। इदर्थाभावात्। इत्कार्याभावात्। अन्नेत्संज्ञा न भविष्यति। ननु च लोप एवेत्कार्यम्। अकार्ये लोपः। इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः। श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात्। उपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदमस्तिकार्यम्। अग्निचित्काम्यति। किति ति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते। न चायं धातोर्विधीयते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपयट्काम्यति। किति ति संप्रसारणं यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र किति विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहितः। अथापि कथंचित् इत्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव दिचकारो निर्देशः। सुप आत्मनः क्यच्। काम्यच्चेति। अथवा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति। न चात्र संप्रसारणं दृश्यते॥ उपमानादाचारे॥ अधिकरणाच्च। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कुटीयति प्रासादे। प्रासादीयति कुट्याम् ॥

तु सुबन्तादिहितः। अथापीति। यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः। अथवेति। विजुपे छन्दसीति विचश्छन्दसि विधानात्। इह वा काम्यतीति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात्पूर्वः परिहार आश्रयणीयः। अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्॥ उपमाना॥ कर्तुम्मिति। उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासंभवात् वार्त्तिकारम्भः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्तुः क्यङ्॥ सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात् तदन्तविधिसद्भावाद् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः। सलोपसन्नियोगे नेति। एकवाक्यतां संनियोगार्थं चचशब्दं मत्वा चोद्यति। वाक्यभेदमन्वाचये चशब्दमाश्रित्य परिहारः। अपर आहेति। मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः। क्रियावचनतेति। आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो धातुपाठे हि पाठ

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात्। पयायते इह न स्यात्। अपि काकः श्येनायते। नैतदस्ति। प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः। यत्र च सकारं पश्यसीति। तद्यथा। कश्चिदुक्तो ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय। स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति। सलोपो वा । सलोपो वेति वक्तव्यम्। पयायते पयस्यते। ओजो प्सरसो र्नित्यम्। ओजसोप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः। ओजायमानं यो ऽहिं जघान। अप्सरायते। अपर आह। सलोपोप्सरस एव। ओजस्यत इत्येव भवितव्यम्। कथमोजायमानं यो ऽहिं जघानेति। छान्दसत्वात्सिद्धम्। आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा। आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः। अवगल्भते। अवगल्भायते। विक्लीबते। विक्लीबायते। विहोडते। विहोडायते। किं प्रयोजनम्। क्रियावचनता यथा गम्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातव एवावगल्भादयः। न चैवह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवगल्भा विक्लीबा विहोडा। अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्। माभूदेवम्। गुरोश्च हल इत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवगल्भांचक्रे विक्लीबांचक्रे। विहोडांचक्रे। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात्। अपर आह। सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वा वक्तव्यः। अश्वति। गर्दभ—तीत्येवमर्थम्। न तर्हि इदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। आत्मनेपदार्थान् अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। गल्भ क्लीब होड ॥

तेषां क्रियावचनता सिद्धैव। न चैवहीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। अश्वतीति। प्रातिपदिकादेवायं क्विब्विधीयते सुबन्तात्तेन पदत्वाभावादतो गुण इति पररूपत्वं भवति। एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते। आत्मनेपदार्थानिति। वाक्येऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञाते इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भृशादिभ्यो॥ हलइति। हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ्‌लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः। प्रधानशिष्ट इति। वाक्यभेदेन
सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङं विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः। अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्यादहलन्तानाम्। क्वदिवा भृशा भवन्ती
ति। येरात्रौ भृशा आलोकास्ते दिवसे क्वप्रदेशे भवन्तीत्यर्थः। अत्राभूततद्भावाभावः। च्विनोक्तत्वादिति। च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः।
डाचिवचनप्रामाण्यादिति। अप्रयुक्त एव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याड्डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यषिधीयत इत्यर्थः। यथा

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः॥ हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ्‌ विधीयते। तेन यत्रैव हलो लोपः तत्रैव प्राप्नोति। नैष दोषः।
प्रधानशिष्टः क्यङ्‌ अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः। यत्र च हलं पश्यसीति। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम्। भृशादिष्वभूततद्भा
वग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। क्वदिवा भृशा भवन्तीति। च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्‌वचनात्। च्विप्रतिषेधश्चान
र्थकः। किंकारणम्। भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्। भवत्यर्थे क्यङ्‌ विधीयते। भवतियोगे च्विविधानम्। भवतिनायोगे च्विर्विधीय
ते। तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ्‌ न भविष्यति। डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति पटपटायते। डाजपि हि भवतिनायोगे
विधीयते। भत्यर्थे क्यष् विधीयते। डाचिवचनप्रामाण्यात्। डाचिवचनप्रामाण्याद्भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्।
लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति। इह किंचिदक्रियमाणं चोद्यते। किंचित्क्रियमाणं प्रत्याख्यायते। सूत्रभेदः कृतो
भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्वदिवा भृशा भवन्तीति। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत् किंचिदिह दृश्यते ततः अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते।
अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यच्वेरिति प्रतिषेधादन्य
स्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञायते। किं चान्यदतोऽच्व्यन्तं च्विसदृशम्। अभूततद्भावः। इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते।

न्यासमिति। अच्वेरिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः। इह काश्चिदिति। यदा मनःशब्देनासमस्ता एव सूद्दुरभ्य इ
तिपक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति। मनःशब्दस्य वृत्तिविषये तदिति वर्तते। मनस्वी सुष्ठु भवति। उद्भवति दुष्ठु भवति। आभिमु
ख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्‌विधिः। अन्ये त्वाहुः। प्राप्त्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यङन्त
स्य भवति। यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राक् प्रकृतेरिति। प्रकृतेरेवावयवाः पूर्वभूताः पठ्यन्त इत्यर्थः। निघात इति। मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य प
दस्यातिङन्तात्स्वादेः पदादुत्तरत्वात्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराभा
वान्निघाताभावः। उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडागमप्राप्तिः। क्यङन्ते च तस्यानुप्रवेशात् तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासा
भावाल्ल्यपोऽप्रसङ्गः। क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः। अवश्यमिति। ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टा

अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस्। तत्र विचार्यते। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्। अभिभव
तौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति। प्रकृत्यर्थविशेषणं वा। अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात् उन्मनस्शब्दा
त् दुर्मनस्शब्दादिति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता
प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन्। नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम्। एवं हि वि
शिष्टे प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम्। न चेदेवम्। जायते विचारणा। कश्चात्र वि
शेषः। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे
दोषो भवति। अभिमनायते तिङ्तिङ इति निघातः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम्। सोपसर्गादिति चेदटि
दोषः। सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति। स्वमनायतेति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अड्ल्यपूद्विर्वचनेषु। अड्ल्य
पूद्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम्। अटि उदाहृतम्। ल्यपि। सुमनाय्य। द्विर्वचने। अभिमिमनायिषते। नैष दोषः। अवश्यं
संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम्। तन्नियमार्थं भविष्यति। संग्रामयतेरे
व सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति ॥

त्वानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः। तथा च वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति। उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरा
वयवे तु संग्रामशब्दे स्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात्। तत्र ग्रामयुद्ध इत्येव वक्तव्ये संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते।
यथा इक् स्मरणे इङ् अध्ययने इत्यनयोः अधिः। नियमार्थस्तु संग्रामेति पाठः। नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गः पृथक् क्रियते। अतो
धातौ तेषामनन्तर्भावाद् यथेष्टमडादिसिद्धिः। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते ॥ रा॰म॰ १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असंग्रामयतेति। संग्रामयतिरनुदात्तेद्वेडुप्यः। लोहितादि॥ भुरण्युरिति। कण्ड्वादियगन्तादुप्रत्ययः। उरुष्येति। सुपांसुलुगितितृती

यदिनियमःक्रियते। स्वरोनसिध्यति। एवंतर्हिभृशादिषुउपसर्गस्यपराङ्गवद्भावंवक्ष्यामि। यदिपराङ्गवद्भावउच्य
ते। अटस्यपूर्वैर्वचनानिनसिध्यन्ति। स्वरविधाविति वक्ष्यामि। एवंचकृत्वासुप्रत्ययार्थविशेषणमपि। ननुचोक्तं
भृशादिषूपसर्गःप्रत्ययार्थविशेषणमितिचेत्स्वरेदोषइति। स्वरेपराङ्गवद्भावेनपरिहृतम्। अयंतर्हिप्रत्ययार्थवि
शेषणेसतिदोषः। क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्यउपसर्गस्यप्रयोगोनप्राप्नोति। किंकारणम्। उक्तार्थानामप्रयोगइति।
तद्यथा। अपिकाकःश्येनायतेइत्यत्रक्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङ्प्रयोगोनभवति। अस्त्यत्रविशेषः। एकेनात्र
विशिष्टेप्रत्ययार्थेप्रत्ययउत्पद्यते। इहपुनरनेकेनतत्रमनायतइत्युक्ते संदेहःस्यात्। अभिभवतौसुभवतौदुर्भ
वतौउद्भवताविति। तत्रासंदेहार्थमुपसर्गःप्रयुज्यते। यत्रतर्ह्येकेनउत्पुच्छयते। अत्राप्यनेकेन। केन। पुच्छादुदस
नेपुच्छाद्व्यसनेपुच्छात्पर्यसनेचेति॥ लोहितादिडाज्भ्यःक्यष्॥ किमर्थःककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितिचे
तिगुणवृद्धिप्रतिषेधोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्यगुणउच्यते। धातोश्चविहि
तःप्रत्ययःशेषआर्धधातुकसंज्ञांलभते। नचायंधातोर्विधीयते। लोहितादीनिप्रातिपदिकानि। सामान्यग्रहणार्थ
स्तर्हि। क्वसामान्यग्रहणार्थेनार्थः। नःक्यइति। नायंनान्ताद्विधीयते। इहतर्हियस्यहलःक्यस्यविभाषेति। नायंह
लन्ताद्विधीयते। इहतर्हिआपत्यस्यचतद्धितेनातिक्यच्व्योश्चेति। नायमापत्याद्विधीयते। इहतर्हिक्याच्छन्दसी
ति। याच्छन्दसीत्येवंतदुक्तव्यम्। तुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। यत्तदकृद्यकारइतिदीर्घ
त्वम्। तत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्ततेतदिहापियथास्यात्। लोहितायतीति। किंपुनःकारणंतत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते।
इहमाभूत्। उरुयाध्नुयेति। यदितत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते। पित्र्यमितिरीङ्भावोनप्राप्नोति। रीङ्भावेक्ङिद्
ग्रहणंनिवर्तिष्यते। यदिनिवर्तते। कथमसूयावसूयाचयजामहइति। असूयतेरसूयावसूयतेर्वसूया।
अथवा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति॥

यास्यानेयादेशः। पित्र्यमिति। पितुरागतमितिपितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदीति। यदिरीङ्गावरत्वनिवर्त्तते नतु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावा दसूयावसूये
तिन सिद्ध्यति। असूयते: कण्ड्वादियगन्तस्यासूया। वसूयते रिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम्। अथवेति। वर्णव्यत्ययेन दीर्घः
क्रियत इत्यर्थः। यदीति। अनेन ककारः प्रत्याख्यातः। इदानीं पकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते। अथ किमर्थ इति। पाश्येति। पा
शादिभ्यो यइति समूहे यप्रत्ययः। वायादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते। टापि कृत एकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत्। नैतदस्ति

यदि च्छान्दसत्वं हेतुः। नार्थः क्ङिद्ग्रहणेनानुवर्त्तमानेन। कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति। छान्दसत्वात्। अथवास्तु
त्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति। तद्यथा। उपगायन्तु मा पत्नयो गर्भिणयो युवतय इति। अथ किमर्थः पका
रः। विशेषणार्थः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। वाक्य इति। वायादिति ह्युच्यमाने पाश्या अत्रापि प्रसज्येत नैतदस्ति प्रयो
जनम्। परस्मैपदमित्युच्यते। न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्य
ति। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। क्याच्छन्दसीति। याच्छन्दसीत्येव च तद्वक्तव्यम्। तुरण्युः तुरण्युर्भुरण्युरि
त्येवमर्थम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वक्तव्यः। लोहितायति लोहितायते। पटपटायति प
टपटायते। दमदमायति। दमदमायते। मटमटायति मटमटायते। अथान्यानि लोहितादीनि। भृशादिष्वितराणि। भृ
शादिष्वितराणि पठितव्यानि। किं प्रयोजनम्। ङितइति नित्यमात्मनेपदं यथा स्यात्। लोहितादि॥ कष्टायक्रमणे। कष्टा
येति किं निपात्यते। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते। अत्यल्पमि
दमुच्यते। कष्टायेति। सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामि
ति वक्तव्यम्। सत्रा सत्रायते। सत्रा। कक्ष। कक्षायते। कक्ष। कष्ट। कष्टायते। कष्ट। कृच्छ्र। कृच्छ्रायते। कृच्छ्र। गहन। गहनायते। गहन अ परआह।
सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः। तान्येवोदाहरणानि। सत्रादिभ्य इति किमर्थम्। कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति।

ति। सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः। लोहितडाज्भ्य इति। आदिशब्दप्रत्याख्यानमेतत्। अपठ
ठितसंग्रहार्थो प्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्त्तिककारेण दूषितत्वात्। कष्टाय॥ कष्टायेति किं निपात्यत इति। विधावनार्जवमेव क्रम
णमिति विशेषो न लभ्यत इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम्। सत्रेति। सत्रादयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः कण्वं पापमु
च्यते। कुटिलायेति। दुरध्येयत्वादनुवाकस्य नार्जवमस्तीति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अजइति। अनार्जवयुक्तंपथ्यानंगच्छतीत्यर्थः। कष्टाययदिति। कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाययस्मात्प्रातिपदिकंप्रयुज्यतेतस्मात्क्रमणे। थेक्यङ्भवतीत्यर्थः। क्रमणविशेषश्चानार्जवमभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योतिप्रस ङ्गाभावः। कर्मणो॥ उद्गीर्णस्येति। मुखप्रदेशआकृष्टस्येत्यर्थः। अवगीर्णस्येति। अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः। हनुचलनइति। ह नुचलनसहचरितंचर्वितस्यमुखप्रदेशआकृष्यपश्चर्वणंतत्रयथास्यादित्यर्थः। कीटइति। अपानप्रदेशान्निःसृतनमश्नातीत्यर्थः।

चतुर्थ्यन्तेभ्यइतिकिमर्थम्। अजःकष्टंक्रामति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नेदंप्रत्ययान्तनिपातनम्। किंतर्हि तादर्थ्येएषाचतुर्थी। कष्टाययत् प्रातिपदिकंकष्टार्थेयस्मात्प्रातिपदिकमितिकष्टाय॥ कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्तिचरोः॥ रोमन्थ इत्युच्यते। कोयंरोमन्थोनाम। उद्गीर्णस्यवावगीर्णस्यवामन्थोरोमन्थः। यद्येवंहनुचलनइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। कीटोरोमन्थंवर्तयतीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवानभिधानात्। नवावक्तव्यम्। कस्मान्नभवतिकीटोरोमन्थंवर्तयती ति। अनभिधानात्। तपसःपरस्मैपदंच॥ तपसःपरस्मैपदंचेतिवक्तव्यम्। तपश्चरतितपस्यति कथंतपस्यतेलोकजिगीषुरग्रैः ह्यान्स्यत्वाद्भविष्यति। कर्मणो॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने॥ फेनाच्च॥ फेनाच्चेतिवक्तव्यम्। फेनायते। बाष्पोशब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणे॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम्। अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणंकर्तव्यम्। अटा। अटायते। अ ट्टा। अट्टायते। शीका। शीकायते। कोटा। कोटायते। पोटा। पोटायते। सोटा। सोटायते। प्रुष्टा। प्रुष्टायते। प्लुष्टा। प्लुष्टायते। सुदिनदुर्दिनाभ्यांच॥ सुदिनदुर्दिनाभ्यांचेतिवक्तव्यम्। सुदिनायते। दुर्दिनायते। नीहाराच्च॥ नीहाराच्चेतिवक्तव्यम्। नीहारायते। शब्दवैरा। सुखा दिभ्यःकर्तृवेदनायाम्॥ कर्तृवेदनायामितिकिमर्थम्। इहमाभूत्। सुखंवेदयतेप्रसाधकोदेवदत्तस्य। कर्तृवेदनायामित्युच्यमा नेपिअत्रप्राप्नोति। किंकारणम्। कर्तुरितीयंकर्तरिषष्ठी। वेदनायामितिआत्मनोभावे। सयद्येवात्मनोवेदयते। अथापिपरस्य कर्तृवेदनैवासौभवति। नकर्तृग्रहणेनवेदनाभिसंबध्यते। किंतर्हिसुखादीन्यभिसंबध्यन्ते। कर्तुर्यानिसुखादीनीति॥

अनभिधानादिति। रोमन्थायतइतिक्यङन्तेनलौकिकेप्रयोगेचर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं नत्वर्थान्तरस्येत्यर्थः। सुखादिभ्यः॥ किंत र्हीति। वेदनायाःकर्तारमन्तरेणाभावात्कर्तृग्रहणसामर्थ्यात्सुखादीनिविशेष्यन्ते। कर्तृग्रहणंचसुपांसुलुगितिषष्ठीलुकानिर्दिष्ट म्। ततश्चवेदयितायदात्मसंबन्धीनिसुखादीनिवेदयते तदाप्रत्ययोनान्यदीयसुखादिवेदने ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नमोवरिवः॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति। नमस्येतिधातुंव्युत्पादयितुंनिपातनमः शब्दस्यदृशशब्दान्तरावयवकल्पनाक्रियते। परमार्थतस्त्वअविद्यमानावयवार्थोनमस्यशब्दः पूजावाचीप्रकृत्यन्तरमित्यर्थः। ननुचेति। सएवायमितिप्रत्यभिज्ञानान्निपातएवायमितिभावः। अर्थवतइति। नमस्यशब्दस्यसमुदायस्यैवार्थवत्त्वादितिभावः। अथवेति। अर्थवत्त्वाभ्युपगमेननमस्कारेणपूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्॥ नमसः क्यचिद्वितीयानुपपत्तिः। नमसः क्यचिद्वितीयानोपपद्यते। नमस्यतिदेवानिति। किंकारणम्। नमः शब्देनयोगेचतुर्थीविधीयतेसाप्राप्नोति। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम्। नमः शब्देनयोगेचतुर्थीविधीयते। नमस्यतिशब्दश्चायम्। ननुचनमस्यतिशब्देनमः शब्दोस्तितेनयोगेप्राप्नोति। नैषदोषः। अर्थवतोनमः शब्दस्यग्रहणम्। नचनमस्यतिशब्देनमः शब्दोर्थवान्। अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिद्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति। क्यजादिषुप्रत्ययार्थनिर्देशः। क्यजादिषुप्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः। नमसः पूजायाम्। वरिवसः परिचर्यायाम्। चित्रङ आश्चर्ये। भाण्डात्समाचयने। चीवरादर्जनेपरिधानेच। पुच्छादुदसनेव्यसनेपर्यसनेचेति। किंप्रयोजनम्। क्रियावचनतायथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिक्रियावचनाः क्यजादयइति। यदयंसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञांशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोरितितव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथास्यात्। यदिचात्रक्रियावचनतानस्याद्धातुसंज्ञावचनमनर्थकंस्यात्। सत्यामपिधातुसंज्ञायांतव्यदादयोनस्युः। किंकारणम्। साधनेतव्यदादयोविधीयन्ते। साधनंवक्रियायाः। क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपिधातुसंज्ञायांतव्यदादयोनस्युः। पश्यतित्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादयइति। ततः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञांशास्ति। ननुचेदंप्रयोजनंस्यात्। परसाधनेतव्यदादीनामुत्पत्तिंवक्ष्यामीति॥

परिहारान्तरम्। चतुर्थ्यास्तुनमोस्तुदेवेभ्यइत्यादिरवकाशः। नमस्करोमिनारायणमित्यत्रापिकारकविभक्तिरेवभवति। क्यजादिष्वितिकरणग्रहणस्यवेदनाग्रहणेनव्यवधानादनधिकारेस्वार्थेप्रत्ययप्रसङ्गइतिवचनम्। वरिवसइति। सपर्यासेवा। परिचर्यायामितिपाठान्तरम्। परसाधनइति। शब्दान्तरवाच्यायांक्रियायांयत्कर्मादिकारकंतत्रतव्यादीनांवृक्षंपश्येत्यादौद्वितीयादीनामिवस्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वेपिक्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नपरस्माधनइति। द्वितीयादीनांप्रातिपदिकाद्विधानात् तस्यचद्व्यवचनत्वादूचनप्रामाण्यात्परसाधनउत्पत्तिर्भवति। तव्यादयस्तुधा
त्वन्तरेषुक्रियावाचिषुस्वसाधनेसावकाशाः परसाधनेनोत्पद्यन्तइत्यर्थः। अथवेति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं
विशिष्टक्रियावचनत्वस्यसिद्धत्वादित्यर्थः। चित्रयतीति। चित्रंवैचित्र्यकरणइतिचौरादिकस्यरूपमनेकंमार्गमाश्रयतीत्यर्थः। क्रिया

नपरसाधनेउत्पत्त्याभवितव्यम्। किंकारणम्। साधनइतिसंबन्धिशब्दोयम्। संबन्धिशब्दाश्चपुनरेवमात्मका यदु
त्तसंबन्धिनमाक्षिपन्ति। तद्यथा। मातरिवर्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति।
संबन्धाच्चैतद्गम्यते यायस्यमातायश्चयस्यपितेति। एवमिहापिसंबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यस्यधातोर्यत्साधनमि
ति। अथवाधातवएवक्यजादयः नचैवह्यर्थाआदिश्यन्तेक्रियावचनताचगम्यते। कःखल्वपिपचादीनांक्रियाव
चनत्वेयत्नंकरोति येनैवखल्वपि हेतुनापचादयः। क्रियावचनास्तेनैवक्यजादयोपि। एवमर्थंखल्वप्याचार्यश्चित्रयति
क्वचिदर्थानादिशति। क्वचिन्नेति। एवमप्यर्थादेशनंकर्तव्यम्। कथमिमेअबुधाबुध्येरन्निति। अथवाशक्यमेवार्थादे
शनमकर्तुम्। कथम्। करणइतिवर्तते। करणंचकरोतेरर्थः। करोतिश्चक्रियासामान्येवर्तते। नमोवरि॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवण
व्रतवस्त्रहलकलकृत तूस्तेभ्योणिच्। इमौहलिकलीस्तः इकारान्तौ। हलिः कलिः। अस्तिहलशब्दः कलशब्दश्चाका
रान्तः। कयोरिदंग्रहणम्। याविकारान्तौतयोरत्वंनिपात्यते। किंप्रयोजनम्। हलिकल्योरत्वनिपातनंसन्वद्भावप्रतिषेधा
र्थम्। हलिकल्योरत्वनिपातनंक्रियतेसन्वद्भावोमाभूदिति। अजहलद् अचकलत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। इकारलोपे
कृतेअग्लोपिनांनेतिप्रतिषेधोभविष्यति। वृद्धौकृतायांलोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। इदमिहसंप्रधार्यंवृद्धिःक्रि
यतां लोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्योलोपः कृतायामपिवृद्धौप्राप्नोतिअकृतायामपिप्राप्नोति॥

सामान्यइति। सामान्येनचविशेषाणामाक्षेपात्कश्चित्प्रत्ययः क्वचिद्विशेषेभवतीत्यर्थः। नचवेदनाग्रहणेनकरणस्यविच्छे
दः। तयोर्विरोधाभावात्। मुण्डमिश्र॥ कयोरिदंग्रहणमिति। किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहण मुताकारान्तयोरेवेतिप्रश्नः।
किंप्रयोजनमिति। हलिकलिइत्येवकस्मान्नक्रियतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दान्तरस्य चेति। यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं तस्यानित्यत्वम्। अथवा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्यस्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्यत्वम्। अन्यस्य कृते लोप इति। अत उपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः। ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति। नैष दोषः। प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते। पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात्। अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात्स्थानिवद्भाव एव न स्यात्। यद्यपि भिन्नलक्षणाभिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम्। तत्त्व तस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम्। न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाभिहितम्। सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः। न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते। राजानमतिक्रान्तवानत्यराजदित्यादावपि णिचो

वृद्धिरपि नित्या। कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यो लोपः। अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायाम्। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। वृद्धिरप्यनित्या। अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोपि इङ्ग भवति। अत्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाद्वृद्धिः वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते हलि कस्योरत्व निपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति मुण्डमिश्राः। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। समभिहार इति कोयं शब्दः समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्। समभिहरणं समभिहार इति। तद्यथा। पुष्पाभिहारः उत्पलाभिहारः मालाभिहारः फलाभिहार इति। विषम उपन्यासः। बह्व्यस्ताः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इति। इह पुनरेका क्रिया ॥

दर्शनात्। मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिजर्थं वा॥ धातोरेकाचो॥ इह समभिहारो नाममूर्तस्यानेकस्यैककालस्य भवति। धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्याभिधानात्। सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वाद्धातुना प्रत्याय्यते। अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः एच्छ इति। समभिहार इति कोयमिति। इतरस्त्वबुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह। समभिपूर्वादिति। यद्यप्येकेति। मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवाद्गौण आश्रीयत इति। बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामान्यक्रियेति। साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः। यथोक्तं हरिणा। गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्याप्रक
ल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते तेन तो भेदे कालभेदस्य संभव इति। अथवा अधिश्र
यणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वाद् वयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते। तदुक्तम्। अनन्तरफलं यस्याः कल्पते तां क्रियां वि

यद्यप्येका सामान्यक्रिया। अवयवक्रियास्तु बह्व्यः। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः। ताः क
श्चित् कार्त्स्न्येन करोति। कश्चिद् कार्त्स्न्येन। तत्र यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति। पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति।
अथ धातुग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्राटति भृशमिति। अत उत्तरं पठति। यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र
तावदुक्तम्। कर्मग्रहणात् सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गकर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्म।
सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति। एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातु
ग्रहणानर्थक्यम्। सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियास
मभिहारः। सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति। अथैकाज्झ
लादिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। जागर्ति भृशम्। ईक्षते भृशमिति। एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्त
म्। कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात्। अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानादिति। इ
हापि एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे यङ्वचनाद् अनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधानमिति। तच्चावश्यमनभिधान
माश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्रैवैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति न भवति
तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा। भृशं शोभते। भृशं रोचते। यत्र चानेकाचोऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याभिधानं भवति भवति
तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा। अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते ॥

दुः। प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता॥ कार्त्स्न्येनेति। विजातीयाव्यवहितास्साकल्येनेत्यर्थः। अथेति। धातुरेव समभिहारविशिष्ट
क्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः। प्राटतीति। धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात्
ततः सोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत। प्राटाट्यत इति चेष्यते। सन्सूत्रोक्तं वस्त्विहाप्यतिदिशति। यङ्विधाविति। धात्वधिकारेपीति। प्रयाप
च्यत इत्यादौ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊर्णोतेश्चेति। यथान्यासेसिद्धभावाद्वचनम्। कार्यान्तरसिद्धये। अवश्यमूर्णोतेर्णुवद्भावोवाच्यस्तेनैवयङोपिसिद्धिः स्या ह। वाच्यइति। तत्रय
ङि·भावातिदेशआमिटोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नोतेरभावात्। इडुपग्रहः। इट्प्रतिषेधः। विभाषागुणइतिपञ्चमी। फलस्यचात्रहेतुत्वं
यथाध्ययनेनवसतीति। उदाहरणानि। प्रोर्णोनूयते। प्रोर्णुनाव। प्रोर्णुतः। प्रोर्णुतवानिति। यङे·वचक्रियासमभिहारस्यद्योतितत्वान्नित्य
वीप्सयोरितिक्रियासमभिहारेद्वेभवतइतिवाद्विर्वचनंनभवति। यदातुभृशार्थेपिपौनःपुन्यंविवक्ष्यते तदापापच्यतेपापच्यतइ

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्॥ ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। प्रोर्णोनूयते। अयस्त्समिदमुच्यते ऊर्णोतेरिति। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोती
नांग्रहणंयङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनांग्रहणंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। यङ्विधाव
नेकाजहलाद्यर्थम्। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अटाट्यते। अरार्यते। अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते। ऊर्णोतेर्नवक्तव्यः।
वाच्यऊर्णोर्णुवद्भावोयङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्। आमश्चप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्॥ क्रियासमभिहारेयङोविप्रति
षेधेनलोड्विधानम्। क्रियासमभिहारेयङोलोड्भवतिविप्रतिषेधेन। क्रियासमभिहारेयङ्भवतीत्यस्यावकाशः। धा
तुर्यएकाज्झलादिः क्रियासमभिहारेवर्तते। अधातुसंबन्धश्च। लोलूयते। पोपूयते। लोटोवकाशः। धातुर्योनेकाजह
लादिः क्रियासमभिहारेवर्ततेधातुसंबन्धश्च। सभवान्जागृहिजागृहीत्येवायंजागर्तिसभवानीहस्वईहस्वेत्येवाय
मीहते। धातुर्यएकाज्झलादिः क्रियासमभिहारेवर्ततेधातुसंबन्धश्चतस्मादुभयंप्राप्नोति। सभवान्लुनीहिलुनीही
त्येवायंलुनाति। लोड्भवतिविप्रतिषेधेन। नतर्हीदानीमिदंभवति। सभवान्लोलूयस्वलोलूयस्वेत्येवायंलोलू
यतइति। भवतिच। नवाननार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हिलविधानंक्रियासमभिहारेस्वार्थेयङ्। नवार्थोविप्रतिषेधेन। किं
कारणम्। नानार्थत्वात्। कानानार्थता। कर्तृकर्मणोर्हिलोड्विधीयते। क्रियाविशेषेस्वार्थेयङ्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्यङ्भवित
व्यम्। नतर्हिइदानीमिदंभवति। सभवान्लुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनातीति। भवतिच। विभाषायङ्। यदानयङ्तदालोड्धातोरे।

तिद्विर्वचनंभवत्येव। सभवानिति। सामान्यविशेषभावेनक्रियाभेदाश्रयोधातुसंबन्धः। सइति। भृशार्थपौनःपुन्ययोःप्रतिपिपादयिषि
तत्वादेकतरस्मिन्यङ्प्रत्ययः। अपरस्मिंस्तुलोट्। लोटश्चकेवलस्यसमभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्यद्विर्वचनं प्रवर्तते
तत्रेति। लोड्हिरङ्गः। कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च। विभाषायङिति। धातोःकर्मणइत्यतोवेत्यनुवर्तनात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यं कौ॥ नहीति। चङ्क्रम्यत इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थानभिधाना देव वाक्यं न भविष्यति। अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। क्रियासमभिहार इति। तत्र कौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहाराद्व्यावृत्तीकृतत्वादिति भावः। सत्यापपाश॥ आचार्यमतभेदप्रदर्शनार्थोऽनेकपक्षोपन्यासः। टिलोप इति। णाविष्ठवदित्यतिदेशादिति भावः। अक्करिष्यत इति।

नित्यं कौटिल्ये गतौ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्। उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेणाविशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम्। न हि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते। अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवितव्यम्। क्रियासमभिहारे चनैतेभ्यः। क्रियासमभिहारे चनैतेभ्यो यङ् भवितव्यं भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव नित्यं कौ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्॥ सत्यापेति किं निपात्यते। सत्यस्य कृञ्यापुक्। सत्यस्य कृञि आपुक् निपात्यते णिच्च। सत्यं करोति सत्यापयति। अल्पमिदमुच्यते। णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्। णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्केति वक्तव्यम्। अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति। यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि पुक् करिष्यते। एवमपि टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्ह्यक्करिष्यते। एवमपि टिलोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि कुक् करिष्यते। एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुङ् प्राप्नोति। एवं तर्ह्यट्क करिष्यते। एवमप्यनाङ्गत्वात् पुङ् प्राप्नोति। एवं तर्हि पुट्क करिष्यते। अथवा पुनरस्त्वापुगेव। ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति। आपुक्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पुगेव। ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति। पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वागेव। ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति। आग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। सत्यापपाश ॥

तत्र पररूपे कृते अनो [illegible] नीति वृद्धौ कृतायां पुगागम इति भावः। अनाकारान्तत्वादिति। यद्यत्र वृद्धिः स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यात् अगागमस्यान्तरेणापि तस्याः प्रसङ्गात् ततश्च तद्बाधनार्थमगागमः स्यादिति भावः। आपुडिति। तस्य च णिज्वत्कृत्वादकारस्य पूर्व[illegible] टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि सिध्यतीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतुमति च॥ कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम्। तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणात्मसमर्थाचरणलक्ष
णो हेतुमानिह गृह्यते। ननु सकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्य
पेक्षः। यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम्। तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव। न तर्हि पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो
न तु प्रेषणादेः। नैष दोषः। णिच्प्रकृत्या धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावान्नैवार्थे णिचो नुत्पादात्। प्रयोज्यो
ऽपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते। तस्य द्रव्यत्वात्। णिचश्च स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात् सामान्यविशेष्यात्वात्काद्यर्थो
पः प्रेषणादिलक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते। कथमिति। यदा
पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करण

हेतुमति च॥ कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति। युक्तं
पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता हेतुमति चेत्युच्यते। यदि
हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमतः इत्येव ब्रूयात्। नैतदस्ति। भवन्ति हि विषयसप्तम्योऽपि। तद्यथा। प्रमाणे य
त्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति। एवमिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति हेतुमति वा
यो धातुर्वर्तत इति जायते विचारणा। अत उत्तरं पठति। हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं य
थातनूकरणे तक्षः। हेतुमतीति कारकमुपादीयते। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्। एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति

सविशेषणं हेतुमतीति संपद्यते। यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाधिश्रयणादिवत्प्रयोजकव्यापारेऽपि पचादिर्वाच्यो भवति
यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभवाद्
दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। हेतुमत इति। हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः। कारकोपादानमिति। कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्य
यं करोतीति निष्पादयति। प्रत्ययार्थ इति। प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति। वाचकत्वात्प्रत्ययस्य। प्रकृतिविशेषणे तु
प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद्द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः। अथवा यार्थोऽभिधेयमुच्यते स चान्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यवस्थ
त्वात्प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथातनूकरणइति। यदाविकरणार्थः कर्त्रादयइतिपक्षस्तदातनूकरणशब्देनकर्त्ताभिधीयतेतदासाधर्म्येणदृष्टान्तः। यदातु
सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादयइतिपक्षस्तदावैधर्म्येणदृष्टान्तइतिव्याख्यानम्। यथातनूकरणंप्रकृत्यर्थोनतथाहेतुमद्व्यापारइत्यर्थः। प
रस्तुसाधर्म्येणदृष्टान्तंसार्वधातुकार्थत्वंचकर्त्रादीनांमन्यमानआह। यदीति। अस्त्विति। विनापिणिचापञ्चभिर्हलैः कृषती
तिप्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वंहेतुमतउपपद्यते। पचतीत्यादौतुद्योतकोणिज्नास्तीतितदप्रतिपत्तिरितिभावः। उ
क्तः करोतीति। प्रकृतिविशेषणपक्षेयथाप्रकृत्याभिहितेप्रयोजकव्यापारेणिज्भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपिप्रा
प्नोति। हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेतूक्तार्थत्वाद् णिजभावः। यन्नेति। यस्यार्थस्यद्योतनायणिज्वि

यथातनूकरणेतक्षइति। तनूकरणमुपादीयते। यदितर्हितद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदंभवति। प्रकृत्यर्थविशेषणंहि
तत्तत्रविज्ञायते। तनूकरणक्रियायांतक्षइति। अस्तुप्रकृत्यर्थविशेषणम्। कोदोषः। इहहिउक्तः करोतिप्रेषितः करोती
तिणिच्प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषोभवति। स्वशब्देनोक्तत्वान्नभविष्यति। प्रकृत्यर्थविशेषणेपिस
तिनदोषः । यत्रनान्तरेणशब्दमर्थस्यगतिर्भवतितत्रशब्दःप्रयुज्यते । यत्रह्यन्तरेणापिशब्दमर्थ
स्यगतिर्भवतिनतत्रशब्दःप्रयुज्यते । । इहतर्हिपाचयत्योदनंदे
वदत्तोयज्ञदत्तेनेतिउभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानंप्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषः। प्रधानकर्त्तरिलाद
योभवन्तीति प्रधानकर्त्तालेनाभिधीयते। यश्चात्राप्रधानंकर्त्तासिद्धातत्रकर्त्तरीत्येवतृतीया। इहचगमितोग्रामं
देवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिअव्यतिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थानांक्तः कर्त्तरीतिकर्त्तरिक्तः प्राप्नोति ॥

धीयते। सयदाशब्दान्तरावगतोभवतितदाप्रयोजनाभावाद् णिज्नभवतीत्यर्थः। उभयोरिति। धातुवाच्यस्यव्यापारस्यकर्त्तरिलका
रेणोत्सस्तव्यम्। यदाचपचिनाद्वयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयतेणिच्प्रत्ययः केवलंस्वार्थिकत्वात्प्रयोजकव्यापार
स्यद्योतकस्तदाधातुवाच्यव्यापारसाम्यात्कर्त्रोरपिसाम्यमिति द्वयोरप्यभिधानंस्यात्। ततः पाचयतोदेवदत्तयज्ञदत्ताविति प्रस
ज्येतेत्यर्थः। प्रधानकर्त्तरीति। प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वाद् ण्यर्थस्यप्राधान्यात्तस्यकर्त्तापिप्रधानमितिभावः। गमितइति। प्रयोजकव्यापा
रस्यगमिवाच्यत्वात्तस्यकर्त्तरिप्रयोजकेक्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रयोज्यस्यतुकर्मत्वात्तत्रैवक्तइष्यते। तदुक्तम्। अप्रधानेदुहादीनांण्य
न्तेकर्तुश्चकर्मणइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यतिभेदयन्त इति। प्रयोजकव्यापारस्य व्यतीहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम्। भवति हीति। ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वात्प्रयोज्यस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापारापेक्षयाद्वयोरपि कर्तृत्वाल्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः। ग्रामं गमयतीति। ण्यर्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यश्चकर्मेति भावः। षष्ठी न प्राप्नोतीति। ण्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः। सुद्रु करोतिधात्वाश्रयत्वाद् णिजुत्पत्तावपि तद्रूपसन्निधानात्सिध्यत्येवेति त

इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्त इति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा। इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। इह चैधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोति। इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोति। इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोति सुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि स्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति। यदप्युच्यते इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति ॥

न्नानुवदत। प्रयोज्ये कर्तरीति। तस्याप्राधान्यादिति भावः। अभिषावयतीति। ण्यर्थस्योपसर्गो विशेषक इति भावः। एतेषामेवेति। ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा। न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात् परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम्। प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसंनिधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वं भवत्येवेति तदुक्तं हरिणा। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वातन्त्र्येणाभिधीयत इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नासाविति। ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्मन तु ण्यर्थस्येत्यर्थः। साधनविशिष्टामिति। ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नो
तीत्यर्थः। स च प्रेष्यते प्राप्यते। कर्तृभूतपूर्वमात्रेपीति। प्रधानत्वेपि कर्तरीत्यर्थः। सुनु अभीति। न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्य
मभिशब्देन द्योत्यते। अपितु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते। अन्वयव्यति
रेकाभ्यां भूयो दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः। यासाविति। तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य

नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्राममिति। कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामायगच्छेति।
यदप्युच्यते इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न
प्राप्नोतीति। नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरुष्वैधोदकस्येति। कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधोद
कस्योपस्कुरुष्वेति। यदप्युच्यते इह भेदिकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नो
तीति। उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेपि षष्ठी यथा स्यादिति। यदप्युच्यते इह चाभि
षावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नो
तीति। नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति। कथं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते अभिषुणिवति।
युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता व्यक्तम
र्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च। बाढं युक्तम्। इह पचेः कः प्रधानार्थः। यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः

तदनन्तरं च फलोत्पादादिति भावः। तदुक्तं हरिणा। अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्या
दन्यासां तु तदाख्यतेति। तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि। द्योतकस्तु णिजपेक्ष्यत इ
त्यर्थः। न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः तेषामक्रियारूपत्वाद्यातोश्च क्रियावाचित्वादिक्लित्तिश्चा
त्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणमिश्रकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पच्यर्थः स्यादिति। संभावने लिङ्। संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेस्तत एव संशयाद्विचार्यप्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वात् पक्षान्तरे दोषाणां चापरिहारात्। अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोपि स्थापितस्तस्य सम्भाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात्। तथाहि। यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः। प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारे उपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात्प्रधान एव कर्तरि लो भविष्यति नाप्रधाने। णिचा चद्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं गमनारूपस्याप्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तिः। व्यतिभेदयन्त इत्यत्रापि हिंसनालक्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाभावः। अथेति। यद्यपि षष्ठ्यर्थस्य प्रश्नस्यार्थस्य मत्वर्थत्वेन निर्ज्ञातस्तथा

अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात्। अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः। हेतुः कर्ता स्य स हेतुमान् हेतुमतीति। हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात्। हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः। यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति। किं प्रयोजनम्। भिक्षादिषु दर्शनात्। भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोग्निरध्यापयतीति। किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति। एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः। नैष दोषः। नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति यआहोष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासं प्रयोजयति ॥

पि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानाद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात्प्रश्नः। स चार्थो हेतुविषय एवावतिष्ठते को हेतुरिति किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम्। हेतुः कर्तेति। हेतुः प्रयोजक इति भावः। नावश्यमिति। तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः। इच्छतु मा भवानिति। प्रशस्तप्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच्कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः। अकर्तृत्वादिति। स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुसंज्ञ इत्यर्थः। तूष्णीमिति। निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः। कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्तात्वं भवेति। यथा राजा भव युद्ध्यस्वेति राजत्वमेवाधीयते। यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतरोवर्तमानक्रियस्यैवानेनकर्तृत्वमुक्तमितिमत्वाचोदयति। किंचभोइति। अभिसंबन्धइति। भूतायाभाविन्याश्चक्रियायाः
कर्त्राभिसंबन्धोभूतोभावीचप्रतिपाद्यतइत्यर्थः। अथकथमिति। असत्यर्थेशब्दप्रयोगासंभवात्। अभिसंबन्धइति। बुद्धिपरि
वर्तिन्यर्थेबहिरसत्यपिशब्दप्रयोगादितिभावः। नचकर्तेति। तस्यैवाधीयमानत्वात्। तदुक्तंहरिणा। द्रव्यमात्रस्यतुप्रैषे
पृच्छायांदेर्लोड्विधीयते। सक्रियस्यप्रयोगस्तुयदासविषयोणिचइति। अथापीति। दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापिपरिहारो

भिक्षाश्चापिप्रचुराव्यञ्जनवत्योलभ्यमानावासंप्रयोजयन्ति। तथाकारीषोग्निर्निर्वातेएकान्तेसुप्रज्वलि
तोध्ययनंप्रयोजयति। इहकश्चित्कंचिदाह पृच्छतुमाभवान्अनुयुङ्क्तांमाभवानितिअत्रणिचूकस्मा
न्नभवति। अकर्तृत्वात्। नह्यसौसंप्रतिपृच्छति। तूष्णीमास्ते। किंचभोवर्तमानकालायाएवक्रियायाःक
र्त्राभवितव्यंनभूतभविष्यत्कालायाः। भूतभविष्यत्कालायाअपिभवितव्यम्। अभिसंबन्धस्तत्रक्रियते
इमांक्रियामकार्षीत्इमांक्रियांकरिष्यतीति। इहपुनर्नकश्चिदभिसंबन्धःक्रियते। नचासौसंप्रतिपृच्छ
तिनचासौप्रक्ष्यति। तूष्णीमास्ते। यदितर्हिकर्तानास्ति कथंतर्हिकर्तृप्रत्ययेनलोटाभिधीयते। अथकथम
स्मिन्नपृच्छतिपृच्छिर्वर्तते। अभिसंबन्धस्तत्रक्रियतेइमांक्रियांकुर्विति। कर्त्रापितर्ह्यभिसंबन्धःक्रियते।
कथम्। कर्ताअस्याःक्रियायाभवेति। एवंनचकर्ताकर्तृप्रत्ययेनलोटाभिधीयते। अथापिकथंचित्कर्तास्या
त्एवमपिनदोषः। लोटोक्तत्वात्प्रैषस्यणिज्नभविष्यति। विधीयन्तेह्येतेष्वर्थेषुप्रैषादिषुलोडादयः। य
त्रचद्वितीयःप्रयोज्योर्थोभवतिभवतितत्रणिच्। तद्यथा। आसयशाययेति। कृष्यादिषुचानुत्पत्तिः॥ कृष्यादिषु
चानुत्पत्तिर्वक्तव्या। एकान्तेतूष्णीमासीनउच्यते पञ्चभिर्हलैःकृषतीति। तत्रभवितव्यंपञ्चभिर्हलैःकर्षयतीति। कृ
ष्यादिषुचानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणांकृष्यर्थत्वात्। कृष्यादिषुचानुत्पत्तिःसिद्धा। कुतः। नानाक्रियाणांकृष्यर्थत्वात्॥

भिधीयतइतिभावः। लोटोक्तत्वादिति। एकविषयत्वात्सिचोलोडादीनांचपाक्षिकत्वाद्यदालोडुत्पद्यतेतदातेनैवाभिहितत्वात्प्रैष
स्यणिज्नभविष्यति। एकान्तइति। कृषावसामर्थ्यंदर्शयति। तूष्णीमासीनइति। व्यापाराभावकथनम्। कश्चिद्धिसामर्थ्यातिशयाद्युगप
त्पञ्चभिर्हलैःकृषेत्पर्यायेणवेतितन्निराकरणायएकान्तेतूष्णीमासीनइत्युक्तम्। तत्रपञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैःकर्षयतीत्यर्थोवग
माच्चिचिसतिकृषतीतिनप्राप्नोतीतितदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिविधानेपीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्तत इत्यर्थः। धातुनैव चोपपदसहिते
न तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाण्णिजभावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च। यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते
तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिच्। यज्यादिष्विति। यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात्प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमान
स्य प्रयोजककर्तृत्वाण्णिच्प्रसङ्ग निवारणाय वचनम्। नानाक्रियाइति। तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपव
चने द्रष्टव्यः। इह व्याकरणस्येति। लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्तत इति भेदनिबन्धना षष्ठी। यदा तु लक्षणए

नानाक्रियाः कृषेरर्थाः। नावश्यं कृषतिर्विलेखन एव वर्तते। किं तर्हि। प्रतिविधानेपि वर्तते। यदसौ भक्तबीज
बलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः। आतश्च प्रतिविधानेपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव
त्कर्म न प्रवर्तते॥ यज्यादिषु चाविपर्यासः। यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः। पुष्यमित्रो यजते याजका या
जयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्तीति। यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्य
र्थत्वात्। यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः। कुतः। नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्। नानाक्रिया यजेरर्थाः। नावश्यं य
जिर्हविः प्रक्षेपण एव वर्तते। किं तर्हि। त्यागेपि वर्तते। तद्यथा। अहो यजत इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति तं
च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्॥ तत्करो
तीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सूत्रयत्याद्यर्थम्। सूत्रं करोति सूत्रयति। सूत्रयतीति। इह व्याक
रणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया। केनैतदेवं भवति। योसौ
सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते॥

व सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी। यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदाय
था मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति। योसाविति। वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्य
ते। णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावाति वर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः संपद्यते। तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति। एतच्च प्रक्रि
यागतविभागाश्रयेणोक्तम्। परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आख्यानादिति। आख्यायतइत्याख्यानमितिवृत्तमुच्यते। प्रकृतिवदिति। णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिः तया तुल्यं कंसादिकारकं भवति। यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः। प्रकृतिवद्भावातिदेशे न च कंसादेः पृथक्कृतत्वात्कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडाद्यः कंसादेर्न भवन्ति। वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवति। पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः। अथवा प्रकृत्या तुल्यं वर्ततइति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवद्गुण्यन्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात्क्वचित्कश्चित्परिगृह्यते। प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ नलोपाद्यपि निवर्ती

अस्ति च करोतेर्व्यीकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्॥ आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः। तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति। आख्यानाच्च प्रतिषेधः॥ आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आख्यानमाचष्टइति। किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम् आहोस्वित् क्रियाख्यानमात्रात्। किं चातः। यदि संज्ञाभूतेभ्यः। इहन प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति। अथ क्रियाख्यानमात्रम्। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ॥ दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। मृगरमणमाचष्टे मृगान्रमयति। दृश्यर्थायामिति किमर्थम्॥

तदिति राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति। कंसवधमिति। यद्यप्यत्र संनियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावइति वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कृत्वस्य संनियोगशिष्टत्वाभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते। किं पुनरिति। कंसवन्धनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः। दृश्यर्थायामिति। यदारण्यस्थो रममाणान्मृगान्प्रतिपद्यमाचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधा मृगा रमन्तइति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्थाप्रवृत्तिर्भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा हि ग्राम इति। ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः। दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम्। रा
जागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज्भवति। आरात्रिविवासमिति। यावद्रात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः कथयती
त्यर्थः। चित्रीकरण इति। आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज्वक्तव्यः। संभावयत इति। भूप्राप्तावात्मनेपदी

यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवति॥ आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्॥
कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे। आङ्लोपश्च कृल्लुक् प्रकृतिप्र
त्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति। चित्रीकरणे प्रा
पि॥ चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्य
म्। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते। सूर्यमुद्गमयति॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि॥ नक्षत्रयोगे जाना
त्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। पुष्ययोगं जानाति
पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयतीति। तत्तर्हीदं वक्तव्यम्। न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्। न वा वक्त
व्यम्। किं कारणम्। सामान्यकृतत्वात्सामान्येनैवात्र णिज्भविष्यति हेतुमतीति। किं कारणम्। हेतुतो ह्यविशिष्टम्।
हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्भवति। तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च। न सिध्यति। स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवती
त्युच्यते न चासावादित्यं प्रयोजयति। स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्। यं भवान्स्वतन्त्रप्र
योजकं मुक्तसंशयं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम्। कथम्। प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षा। प्रवृत्ति
र्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किंचिद्भवति देवदत्ते चादित्ये च। नेह कश्चित्परोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते। सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते। ये
तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम तेपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यतीह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति॥

त्यस्य रूपम्। पुष्येणेति। पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता स हि चन्द्रमसं संबध्नाति। तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयास
मासः। तत्र प्रकृते रपि प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति। लकारस्तु प्रधान एव कर्तरि भवति नातिदेशि
के॥ सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः। देवदत्ते चेति। देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिभाषा इति। दण्डनादिकाः। यदभिप्रायेष्विति। तदुक्तं हरिणा। निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये। अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थ
स्यैव प्रसिद्धय इति। सज्जन्त इति। भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्। परस्मैपदी तु सज्जिः। ग्लुञ्चुषस्जगताविति। चिरहत इति। चिर
प्रवृत्तत्वाद्वध्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात्। उपसंख्यानारम्भे तु न दोष आख्यानस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः

तथा ये एते दासाः कर्मकरा नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते भक्तं चैलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति। तथा
य एते शिल्पिनो नाम एतेपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते वेतनं च लप्स्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति। एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं
प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम्। यदि किञ्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो भवति तेनैतत्तुल्यम्। यदि तर्हि सर्व इमे
स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः। यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशौ च ध्रुवौ कुरु ईदृशौ पुरकौ कुरु आदित्यश्चास्याभिप्रा
ये सज्जते। एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेयमिति तं चास्यादित्योभिप्रायं
निर्वर्तयति। भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्यात् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्ग
मयतीति तत्रस्थस्य स्वहितस्यादित्य उदेति। इह तु कथम् वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयती
ति। चिरहते च कंसे चिरबद्धे च बलौ। अत्रापि युक्ता कथम्। ये तावदेते शौभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं
बन्धयन्तीति। चित्रेषु कथम्। चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य च कृष्णस्य च। ग्रन्थिकेषु कथम्। यत्र श
ब्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते। तेपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद्‌ बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ति। आ
तश्च सतः। व्यामिश्रा दृश्यन्ते। केचित्कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति। केचित्कालमु
खा भवन्ति केचिद्रक्तमुखाः। त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते कंसः किं गतेन हतः कंस इति
हेतुमति च॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

शौभिका इति। कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः। कंसानुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः
ग्रन्थिकेष्विति। कथकेष्वित्यर्थः। तेपीति। तदुक्तं हरिणा। शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षमिव कंसादीन्साधनत्वे
न मन्यत इति। शिष्टं भाष्ये स्पष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ किमर्थमिति। द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः। ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते। कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति। यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र को दोष इति। नित्येऽपि प्रत्यये क्विपा कण्डूरित्यादि सिद्ध्यतीति भावः। क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह। तत्रेति। कण्डूयशब्दात् क्विपि विहितेऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमुवङि कर्तव्ये नास्ति। किंतु गुणधात्वचङ् परनिह्रासकुत्वे षितिनिषेधात्। अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् तथापि

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ किमर्थः ककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते। कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि। कण्ड्वादिभ्यो वा वचनम्। कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम्। अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः॥ तत्र धातुविधिस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। कण्ड्वौ कण्ड्वः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्युवङादेशः प्रसज्येत। इह कण्ड्वा कण्ड्वे इति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत। तुक् च प्रतिषेध्यः। वल्गुर्मन्तुरिति। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति॥ ह्रस्वयलोपौ च॥ ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम्। ह्रस्वत्वं वल्गुर्मन्तुरिति। किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायम्। अन्तरङ्गत्वादकृत्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। ह्रस्वः। यलोपः। यलोपश्च वक्तव्यः। कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरिति। किमर्थमिदं न वलीत्येव सिद्धम्। वलीत्युच्यते न चात्र वलं पश्यामः। ननु च क्विब्वलादिः। क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विब्लोपः। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः कृते यलोपे प्राप्नोति अकृतेऽपि। नित्यत्वात् परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्॥

वकारस्योठ् करिष्यते। आदिष्टादचः पूर्वो वकार इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः। अत एवोठः पुनरुवङ् न भवति। तत्र कण्डूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति। ओः सुपीति तु यणादेशोऽसंयोगपूर्वस्योक्तः। नित्यत्वाच्चेति। वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते। वर्णाश्रय इति। वलरूपाश्रयो य्वोर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः। वावचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्टसिद्धिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैतेभ्य इति। कर्तरि क्विपो विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः। अवश्यमिति। संपदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः। वेदनामात्रस्येति। वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यग् भवति प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाधुत्वनैसर्त्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः। कस्य चेति। धातुविधानप्रतिबद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात्ककारासञ्जनादपि धातुः कण्ड्वादिर्यक्मुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः। आह चेति। दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्व

अथ क्रियमाणेपि वा वचने यदा यगन्तात् क्विप् तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति। नैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते। किं कारणम्। अन्येभ्योपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतेभ्यः तदा क्विब् दृश्यते। यद्येवं तर्हि क्रियमाणेपि वा वचने अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यत्र क्विब् न भवति। एवमक्रियमाणेपि वा वचनेन भविष्यति। अवश्यमेतेभ्यः क्विबेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। एतानि रूपाणि यथा स्युरिति। तत्तर्हि वा वचनं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उभयं कण्ड्वादीनि धातवश्च प्रातिपदिकानि च। आतश्चोभयम्। कण्डूयतीति क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते। अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य संनिधौ। अपर आह। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित इति॥ कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ कमेर्णिङ्॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यादिति। क्रियमाणेपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति। अत उत्तरं पठति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः। णिङि णित्करणं सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणार्थो णकारः। क्व सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः। णेरनिटीति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ङित्करणमपि सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः।

मेषां निश्चीयते। निसे हि धातुत्वे निसेचयकि सति अकृद्यकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकः स्यादित्यर्थः॥ कमेर्णिङ्॥ प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति। प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद्बाधकत्वाद्बलीयस्त्वम्। णिङन्तस्येति। कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति णिच्। णिङश्चेति। णिज्निमित्ताया वृद्धेस्तस्या णिङिमित्तं ह्रस्वत्वं माभूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यत्र ज्ञापको णिङ्वृद्धेरित्यर्थः। णिङि चेति। ह्रस्वत्वमिति शेषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

असिद्धमिति। ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः। स्थानिवद्भावादिति। क्विलुगुपधात्वेत्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः

अत्रैव। शक्योऽत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ङकारानुबन्धाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। ङित इति आत्मनेपदं यथा स्यात्। एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति। यदयं नकम्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात्। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अर्थवान्मित्प्रतिषेधः। कोऽर्थः। णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं माभूदिति। ननु तस्या अपि क्ङिति चेति प्रतिषेधेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। उक्तमेतत्। ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थमिति। एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। णिचा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। णिङ्येव तर्हि माभूदिति। णिङि च न प्राप्नोति। किं कारणम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति। किं कारणम्। णिचा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कमेर्णिङि माभूदिति। किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्युच्येत यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्वत्वमेव। तत्रायमप्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। मितां ह्रस्व इति। का रूपसिद्धिः। अशमि अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। वृद्ध्यासिद्धम्। न सिध्यति। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। चिण्कृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो न णिचि। इह तर्हि। अजनि अजानि। जनंजनम्। जानंजानम्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोऽपि चिण्कृतोरेव न णिचि।

प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम्। तथा च पठ्यते तस्यात्र वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न भवति। किं पुनरिति। कमेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ह्रस्वत्वमेवास्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसंख्यानंकर्तव्यंस्यादिति।पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः।एतदिदानीमिति।ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थोमित्प्रतिषे
धोनज्ञापकः।यदेति।अणिङ्न्तात्कमेर्यदाणिच्क्रियतेतदाह्रस्वनिवृत्त्यर्थोमित्प्रतिषेधःस्यादित्यर्थः।आयादयः।आर्धधा
तुकइतिपरसप्तमीमाश्रित्यपक्षद्वयविचारः।द्वयोरपिचपक्षयोर्दोषइतिमत्वाप्रश्नः।कथमिति।आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति।

णिजभावदितेषुतर्हियङ्लोपेचोपसंख्यानंकर्तव्यंस्यात्।शमयन्तंप्रयोजितवान्अशशमिअशाशमि।शशंशम
म्।शाशंशामम्।शंशामयतेः।अशंशमिअशंशामि।शंशमंशंशमम्।शंशामंशंशामम्।किंपुनःकारणंनसिध्यति।
चिण्णमुल्परेणौमितांमङ्क्षानांह्रस्वोभवतीत्युच्यते।यश्चात्रणिःचिण्णमुल्परःनतस्मिन्मिदङ्गम्।यस्मिंश्चमिद
ङ्गंनासौणिश्चिण्णमुल्परः।णिलोपेतर्हिकृतेचिण्णमुल्परःस्थानिवद्भावान्नचिण्णमुल्परः।अथदीर्घोन्यतरस्या
मित्युच्यमानेयावतास्थानिवद्भावःकथमेवैतावतासिध्यति।एतदिदानींदीर्घग्रहणस्यप्रयोजनम्।दीर्घवि
धिंप्रत्यजादेशोनस्थानिवद्भव तीति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधःसिद्धोभवति।यदाखल्वप्यायादय
आर्धधातुकेवाभवन्ति तदाणिचिणिङ्नास्तितदर्थंचमित्प्रतिषेधःस्यात्।तस्मात्प्रतिषेधःप्राप्नोति।उक्तंवा।
किमुक्तम्।तद्धितकाम्योरिकूप्रकरणादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः।नचैषाइग्लक्षणावृद्धिरिति।कमे
र्णिङ्॥आयादयआर्धधातुकेवा॥कथमिदंविज्ञायते आयादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआया
दीनांनिवृत्तिर्भवतीति।आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआयादीनामुत्पत्तिर्भवती
ति।किंगतमेतदियतासूत्रेणआहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षेभूयःसूत्रंकर्तव्यम्।गतमित्याह।कथम्।यदाता
वदायादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाऽऽयादीनांनिवृत्तिर्भवतीतितदाऽविशेषेणसर्वमायादिप्रक
रणमनुक्रम्यआयादयआर्धधातुकेवेत्युच्यते ॥

निवृत्तिशब्दउत्पत्तिशब्दोवानिर्देश्यइतिमन्यते।यदातावदिति।एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादिविधानवाक्यैःपरनिमित्तानपेक्षाआ
यादयोयदाविधीयन्तेतदानेनार्धधातुकेतेषांपक्षेनिवृत्तिःक्रियते।यद्यपिनित्याश्शब्दास्तथापिशास्त्रप्रक्रियायांकश्चिदुत्पन्न
स्यलोपादिद्वारेणनिवृत्तिःक्रियते।क्वचिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते।ततोनिवृत्तिपक्षोनानुपपन्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यदेति। यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्त इति पक्षः। यदि त
र्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुक आयादयो नोत्पद्येरन्। नैष दोषः। गुपूधूपेत्यत्रैवार्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक् पाठात्सार्वधातुकेप्या
याद्यो भवन्तीति ज्ञायते। आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतयाविकल्पेन विधीयन्ते। गुप्तिरिति। गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारे

यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तत्रेदं च। गु
पूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। आर्धधातुके वा। ऋतेरीयङ्। आर्धधातुके वा। कमेर्णिङ्। आर्धधातुके वेति।
कश्चात्र विशेषः। आयादिभ्यो यदार्धधातुकम् आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः। आ
यादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति। यदि विज्ञायते आयादि
भ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति। गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति। इदं चानि
ष्टं प्राप्नोति गोपां चकार गोपेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति। गोपायां चकार गोपायेति। अथ विज्ञायते आयादिप्रकृ
तेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति। गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति। इदं चानिष्टं न प्राप्नो
ति। गोपां चकार गोपेति। इदं त्विष्टं न सिद्ध्यति। गोपायां चकार गोपायेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायां चकारेति।
कथम्। अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्प्रत्ययेऽपति स्यति यथा विकरणास्त इ
त्। इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति। सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वा विधानम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशे
षेणायादीनां वा विधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि। स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। स्यादि
भिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति। किं कारणम्। विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां
च। स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति। आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायतीति। इहोभयं प्राप्नोति। गोपायि
ष्यति धूपायिष्यतीति। परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति। नवायादिविधानस्यानवकाशत्वात्। नैष दोषः। किं कार
णम्। आयादिविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा आयादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥
णक्तिनो बाधनाद्गुप्तिर्न सिध्यति। आमि परत आयस्य पाक्षिकत्वान्निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति। दोषोपलक्षणं चैतत्। गुप्तइत्यपि न सिध्यति। क्तप्र
त्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात्। न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम्। गोपायतीति। विशेषा
भावादनशपोरुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यदिदानीमिति। विशेषाभावेपि लक्षणवशात्प्रवर्त्स्यंशपेति भावः। कामयत इत्यत्र तु विशेषोस्त्येव। शपमन्तरेणास्य रूपस्याभावात्। यथा पुनरिति। वार्त्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति ब्रुवता सूत्रभेदेन परिहार उक्तोऽवश्यकर्त्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्त्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः। ननु लौटादिकत्वाद्विच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा। एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति शिति नित्यमिति तु न्यासः कर्त्तव्यः॥ सनाद्यन्ताः॥ भूवादय इत्येवेति। भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः। ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्ता

ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः गोपायति धूपायतीति। अत्रापि शप्स्यादिर्भवति। यद्यत्रापि शप्स्यादिर्भवति। न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा। अन्यदिदानीमेतद्। यदुच्यते नास्ति विशेष इति। यत्तु तदुक्तम्। आयादीनां स्यादिभिर्व्याप्तावकाशा इति सनास्त्यवकाशः। अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। गोपायन्ती धूपायन्तीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् यथा स्यात्। यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। यथापुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः इति। नैष दोषः। आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी। का तर्हि। विषयसप्तमी। आर्धधातुके विषय इति। तत्रार्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिष्वाकृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति आयः स्य॥ सनाद्यन्ता धातवः॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति। तदन्तविधिना। अत उत्तरं पठति। सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम्। किमुक्तम्। पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणम्। अयं चापि संज्ञाविधिः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। न भूवादयो धातव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते। न चेमे तत्र पठ्यन्ते कथं तर्ह्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति। अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिः चक्षिङः ख्याञिति। यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते। प्रकृतयस्त्वेषां तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्

नां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः। पाठेनेति। आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणव्ययत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः। स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति। कथं तर्हीति। ननु भूवादिस्थादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव। नैतदस्ति। न हि ये धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते। शब्दान्तरत्वादादेशानाम्। जग्ध्यादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति। येषां त्वर्थ इति। इष्यादीनामित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचेमइति। रूढिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिर्दिष्टस्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः। इमेपीति। क्रिया निमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। अत्र चोदयन्ति। यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते वदा तदन्तविध्यभावात्प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिबन्धना यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते। यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्यचिन्निर्दिष्टस्याभावात्स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। अत्रोच्यते। कर्तुमिच्छतीति करणाङ्ग इष्यर्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्य

इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्थ आदिश्यन्ते। ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। न सिध्यति। आदेशः स्थानिवदित्युच्यते नचेमे आदेशाः। इमे अप्यादेशाः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते नचेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः। षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति के प्यण्कृतं प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यन्नादीन्कांश्चित्कितः करोति श्यन् श्नम् श्नाश्नुरिति॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥स्यतासी लृलुटोः॥ इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोपवाद इति। तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इति। इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादः शबादयः स्यादयश्च। यदि यगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम्॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। शबादीनामवकाशः पचति पठति। स्यादीनामवकाशः पक्ष्यते। इहोभयं प्राप्नोति पक्ष्यति। परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति। अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः। अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः।

त्वन्नआदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम्। एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्द आदिश्यते। गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः। स्यतासी॥ उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति। इमे इति। यगुत्सर्ग इति। भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः। अपवादविप्रतिषेधादिति। यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनां च विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरित्यर्थः। अपवाद इति। यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लावस्थायामिति। ननु च परत्वाल्लादेशैर्भाव्यम्। न च लादेशानामनित्यत्वम्। कृतेष्वपि स्यादिषु आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्य स्येवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात्। एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति। न हि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः। श्यनादयस्तु तदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गाः अवश्यं चैत दभ्युपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति। अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं न विकरणस्य

अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते। कर्तरि शप्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन्। एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गौ अपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च। एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम्। अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति। स्यादीनामवकाशः पश्यति पक्ष्यति। इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सेविष्यतीति। परत्वाच्छ्यन्नादयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते। शपू स्यादिभिर्बाध्यते। तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः। तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमा निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। अथवा अनुवृत्तिः करिष्यते। सार्वधातुके यक् स्यतासील् लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति। कर्तरि शप् स्यतासील् लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति। दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासील् लुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति। अथवान्तरङ्गाः स्यादयः। कान्तरङ्गता। लावस्थायामेव स्यादयः। सार्वधातुके श्यन्नादयः ॥

स्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात्। यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्टत्वाल्लसार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्राप्तानुदात्तार्थवचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत। ये त्वाहुः। संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वाल्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात्प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिब्बहुलम्॥ सिबुत्सर्गइति। परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्विधेयः। तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्वादीनि
सिद्ध्यन्ति। नीशब्दात्सिपि गुणे च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम्। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। जेषृ नेषृ प्रेषृ गताविति पाठान्न यत्स्यर्थं उ
त्सर्गो न कर्तव्यः। अवयासिसीष्टादित्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव॥ सबयमिति। सनादिमध्ये त्रैव वेति भावः। यदवयासिसीष्टादिति।
यातेरवपूर्वात्सपलिङ् थासः सुट् सीयुट्। सबन्तस्याङ् स्यानेकाच्त्वात्सीयुडादेरिडागमो भवति। यदि पुनः सिक्क्रियते तदाव
यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः। अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात्। तत्र सिबन्तस्य धातोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु योत्र धातु

सिब्बहुलं लेटि॥ सिबुत्सर्गः छन्दसि सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः॥ सिबुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः सनाद्यन्ते नेषत्वा
द्यर्थः। सनाद्यन्ताधिकारे च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। नेषत्वाद्यर्थः। इन्द्रो नस्तेन नेषतु। गा वो नेष्टादिति। प्रकृ
त्यन्तरत्वात्सिद्धम्। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यन्तरं नेषः। नेषतु नेष्टादिति दर्शनात्। नेषतु ने
ष्टादिति हि दृश्यते। अथ किमर्थः पकारः। स्वरार्थः। अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरो यथा स्यादिति। पित्करणान
र्थक्यं चानच्कत्वात्। पित्करणं चानर्थकम्। कुतः। अनच्कत्वात्। अनच्कोयम्। तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन प
कारेण। इटि कृते साच्को भविष्यति। इटोनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम्। आगमानुदात्तत्वेन टोनुदा
त्तत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सबयं कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। यदवयासिसीष्ठाः। एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो माभू
दिति। क्वायमकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते। लोपोस्य भविष्यति। अतो लोपः आर्धधातुक इति। यदि न क्वचिच्छ्रू
यते। नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन। एवमपि कर्तव्यः॥

रुपदेशेऽनुदात्तो यः शब्दः न तस्मात्परमार्धधातुकं सिपा व्यवधानात्। यस्माच्च सिबन्तात्परमार्धधातुकं नासावुपदेशेऽ
नुदात्तः। एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्ययमर्थो व्याख्यायते तदा सिपोपासवयव
त्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावे
नानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात्त्वात्प्राप्नोत्येवेट्प्रतिषेधः। अनुदात्तस्येति। धातोरित्यनाश्रित्योक्तम्। अथवैतत्प्रदेश
पाठाश्रयमेतद्भाष्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदात्तस्येति। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादडुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दा
कारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर इह प्रसज्येत। पकारे तु सति अनुदात्त एवेड् भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाकारस्य
धातुस्वरेण न भवति एतत्प्रदेशपाठग्राह्यशब्दस्यैव तु भवति। तिङ्ङतिङ इति गोनिघातः सनिपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धोऽवशब्द-
स्यतिङि चोदात्तवतीति निघातः। साविषदिति। षूप्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम्। तारिषदिति तरतेः। इजादेः॥ उवोषेति। नन्वत्रोषविदेतिवि

किंप्रयोजनम्। अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति। किं च स्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत॥ सिब्ब
हुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः। सविता धर्मं साविषत्। प्रण आयूंषि तारिषत्। सिब्बहुलम्॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि॥ का
स्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम्॥ कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम्। चकासांचकार। न कर्तव्यम्। चकास्प्र
त्ययादिति वक्ष्यामि। चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानम्। चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम्। कासांचक्रे।
सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। चकास्श
ब्दे कास्शब्दोऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अर्थवतः कास्शब्दस्य ग्रह
णं न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान्। एवं तर्हि कासनेकाच इति वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। चुलुम्पाद्य
र्थम्। चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्णिमित्ताद् प्रतिषे
धः॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्णिमित्ताद्गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इयेष उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इ
त्याम् प्रसज्येत। गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ॥

कल्पेनासाभाव्यम्। अत्राहुः। द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं त
त्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति। एतच्च विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपद्विधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम्। तत्र ह्या
श्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम्। गुरुमद्वचनमिति। ईषतुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वा
दिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादाम् भवितव्यमिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इ
ति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰ कै॰ णल्युत्तमइति। एतच्चोपलक्षणं तेन थलपि गृह्यते। इयष्ठ इयजिथेति। लिड्भ्यासयोः संप्रसारणे कृते यजाद इयद्‌ इजाद इयो भव
३ न्तीति। उपदेशवचनादिति। वचनं व्याख्यानमभिप्रेतमन्यथा वचने न वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात्। तस्मान्नित्यग्रहणे योगेम
तुप आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमतइत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः। उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्यते नेनेनेति सूत्रस्य व्याख्या
नमेवोच्यते। उच्छेरिति। उच्छी विवास इत्युपदेशे गुरोः पाठान्नायं गुरुणा नित्ययुक्तः। तुङ्गिमिसेति। तुग्ग्रहणमागममात्रोप
लक्षणं तेनेङ्गि चकारेत्यत्रापि भवति। प्राप्त्यर्थोपीति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। ऋच्छेरिति। आमा व्यवधानेपि वचनाद्गुणो
भविष्यतीति चेदेवं सति तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्येतद्बाध्येत तस्मादाम एवाभावो गुणविधानेन ज्ञाप्यते। सामर्थ्यादिति। ऋगति

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद्णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम्। गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णलि उत्तमे यजादीनां मा
भूदिति। इयज अहम्। उवय अहम्। उपदेशवचनात्सिद्धम्। उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम्। यद्युपदेशग्रहणं क्रियते
उच्छेराम् वक्तव्यः उच्छां चकारेति। ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराम्भावस्य। यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तद्
ज्ञापयत्याचार्यः। तुङ्गिमित्तायस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादाम्सिति। स तर्हि ज्ञापकार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु
चावश्यं प्राप्त्यर्थोपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। ऋच्छ त्यृतामिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं न च्छेर्लिट्याम् भव
तीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यर्थमेतत्स्यात्। कथं पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानो न्यार्थः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यात्।
ऋच्छिर्लिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञास्यते। तद्यथा। तिष्ठतेरित्। जिघ्रतेर्वेति। चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति
कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञायते। किं पुनररर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम्। आरतुः। आरुः। एतद्रूपं यथा स्यात्। किं पुनः का
रणं न सिध्यति। द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वम्। सवर्णदीर्घत्वे च कृते ॥

प्रापणयोरित्यस्य तिपि शपि कृच्छादेशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः। ऋच्छिरिति। शिति ऋच्छादेशविधानाल्लिटि त
द्भावः। तिष्ठतेरिति। अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः। द्विर्वचन इति। यणा
देशात्पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचनं क्रियते। तथा हि। सति स्थानिवद्भावे शास्त्रद्वयोरपि यणद्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते अथ
वा यथा निन्युरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात्पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्तते। तथेहापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति राम: ३३
यण् न प्रवर्तते। सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम्। तत्र कृते यणादेशात्परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदितावदिति। अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्यान्यतरतोऽव्यपदेशात्स्थानिवद्भावादितिभावः। अन्तरङ्गत्वादिति। वार्णादाङ्गं बलीय
इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषयम्। यथा कारकश्चयनमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात्। इह तु उरदत्वं लिडाश्रयं वर्णद्वयाश्रयं
तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः। अथापीति। आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार एव वृश्चेत्यादिसिद्ध्य आश्रित इति भावः।
ऋकारोऽपीति। बहुवचननिर्देशादिति भावः। इहापीति। ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसद्भावादिति भावः। संयोगादेरिति। अ

यदितावद्धातुग्रहणे न ग्रहणम्। ऋकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्ये
त। अथाभ्यासग्रहणेन ग्रहणम्। उरत्त्वे रपरत्वं हलादिःशेषः। अत आदेरिति दीर्घत्वं ततः आतो लोप इटि चेत्याकारलो
पे अतुः उरिति वचनमेव श्रूयेत। गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादिःशेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं त
तः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति। यथा आरतुः आदुरिति। किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्वम्।
परत्वादुरत्वेन भवितव्यम्। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति। अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्वम्। कान्त
रङ्गता। वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्वम्। उरत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। वक्ष्यत्येतत् प्रागभ्यासविकारेभ्यो
ङ्गाधिकार इति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्वम्। उरत्वे च कृते रपरत्वं हलादिःशेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य
रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति। अथापि कथंचिदनेन लिटि गुणेनार्थः स्यात्। एवमपि न दोषः।
ऋच्छत्यृतामिति ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ऋच्छति ऋ ॠताम्। ऋच्छत्यृतामिति।
इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुः चक्रुरिति। संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। संयोगादेरेवाकेवलस्य नान्यस्याके
वलस्येति। तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धं भवति। अन्तरेण च ऋच्छिग्रहणम्। अर्तेर्लिटि गुणः
सिद्धः। स एषोऽनन्यार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः। उभयं न वक्तव्यम् ॥

केवलस्य वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः। ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते। स एष इति। आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ इत्यर्थः।
अनृच्छ इति पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणादुच्छेराम्भवति। अथवा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छेराम्न भवतीति ज्ञा
यते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्राप्तिसंभावनया क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपदेशग्रहणमिति। गृह्यमत इति गृह्यमत्तामात्राश्रयोमतुबित्यर्थः। आपितमानिति नतु नित्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः। सन्निपातलक्षण इति। लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति। आमि सति हिलेर्लुका भाव्यमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात्। ऊर्णोतेरिति। प्रतिषेध इत्यर्थः। उकारेऽपीति। तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम्भवति संहितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति। अनृच्छोद्रायायासश्चेति। उषविद। विदिरकारान्त इति। सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः। इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदेरुक्तमिति मत्वाह। यदीति। गुणो न सिध्यतीति। इकारस्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः। आम्संनियोगेनेति। आमः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमलस्येत्यर्थः। भीह्री। द्विर्वचनमे

उपदेशग्रहणं न करिष्यते। कस्मान्न भवति इयेष उवोषेति। उक्तं वा। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रोर्णुनाव। न कर्तव्यम्। वाच्य ऊर्णोतेर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्। आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्। अथवा उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। अनृच्छ उ अनृच्छोद्रायायासश्चेति। इजादेः। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। विदेराम्कित्। विदेराम् किद्वक्तव्यः। विदांचकार। न वक्तव्यः। विदिरकारान्तः। यद्यकारान्तः वेत्तीति गुणो न सिध्यति। लिट्सन्नियोगेन। एवमपि विवेदेति न सिध्यति। एवं तर्हि आम्सन्नियोगेन। भारद्वाजीयाः पठन्ति। विदेराम् कित् निपातनाद्वा अगुणत्वमिति। भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम्। श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्विर्वत्त्वे। बिभरांचकार। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि। किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

वविधेयं किमतिदेशेनेति पृच्छति। श्लुवदतिदेश इति। ननु मताङ्गस्येति गुणप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्राप्तेरयं निषेधो न चात्रास्याः प्राप्तिरस्ति। कृञ्चानु। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्यक्तादिप्रतिपादनाय लिट्परस्य कृञः। आमन्ताद्धि कालविशेष एवावसीयते न त्वर्थान्तरं तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति। ओषामुवोषेति। उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापि भिन्नार्थस्येहां पपाचेति। आमन्तसंबद्धसाधनाद्यसंप्रत्ययात्। कृञ्नुसामान्यवचनः सामान्यविशेषवाचिनोश्च प्रयोगेऽर्थविशेषप्रतिपादनेऽनुगुण इति भावः। अनुप्रयोग इति। यद्यप्यामन्तात्तत्कालार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशाद्भविष्यति तस्मादनुप्रयोगसिद्ध्यर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमन्तमिति। पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादिवशाद्व्यक्ताप्रतिपत्तिरिति तदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेति भावः। करोतेरेवानुप्रयोगो यथा स्याद् भ्वस्त्योर्मा भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह। कृञ इति। आत्मनेपदेति। सिद्धे कृञोऽनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिप्रयेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थं तेनात्मनेपदप्रकृतेराम्न्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यतइत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। अवश्यमिति। परस्मैपदेनापि कर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तस्यानुप्रयोगः स्यादिति भावः। प्रत्याहारग्रहणमिति। एतच्चाम्प्रत्यय

आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। अत उत्तरं पठति। कृञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम्। कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति। आत्मनेपदविध्यर्थं च। आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। आत्मनेपदं यथा स्यात्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः। अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापि नार्थः। दृष्टः सर्वानुप्रयोगः। सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगो दृश्यते। किमिष्यत एव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि दृश्यते च प्राप्नोत्यपि। कथम्। कृञिति नेदं धातुग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्या कृञो ञकारात्। सर्वानुप्रयोग इति चेद् विशिष्यमर्थाभावात्। सर्वानुप्रयोग इति चेद् विशिष्यं कृञोऽनुप्रयोगवचनम्। किं कारणम्। अर्थाभावात्। आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अर्थाभावाच्चान्यस्यासिद्धम्। अर्थाभावाच्चान्यस्यासिद्धमेतत्। कुतः। कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः। न च सामान्यवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति तत्र विशेषवाचिनः उत्पत्तिः सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोक्ष्यन्ते। लिट्परार्थं वा। लिट्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात्। अन्यपरस्य मा भूदिति। किं परस्य पुनः प्राप्नोति। लट्परस्य।

२ विशेषवाचिनोरेव

वदित्यत्र कृञ्ग्रहणाद्भ्वस्तिनिवृत्त्यर्थादिति ज्ञायते। संपदस्त्वार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः। अशिष्यमिति। विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात्। न चेति। द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः। न्यायप्रदर्शनार्थं च सामान्यवाचिनोरित्युक्तम्। न तु सामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्य आम्विधानमस्ति। सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः। प्रत्युत विशेषान्तरव्यावृत्त्या तदर्थविरोधी। लट्परस्येति। भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद्भूतस्यापि भूते पूर्वावर्तमानतामाश्रित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्लट्परस्येति। आमन्त्रार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरद्धकालाभिधायिलडनुप्रयोगो न भविष्यति। न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः। एकस्मादिति। वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः। तथाहि। खादिरेव ध्नाति पालाशेव ध्नातीत्यादौ विकल्पिते षु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते। तत्र यदि कदाचित्खदिरस्याभ्रेषो भवति तदा तत्सदृशः कुर्दुरः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते। साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियाऽनिर्वाहप्रसङ्गात्। लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्येत तदाऽश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनायैव निर्वाह्यते। अन्यथाऽश्वेषु चेत्युक्तेऽधिकरण

नलट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात्। निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत्। न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम्। लुङ्परस्य तर्हि मा भूत्। न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात्। लङ्परस्य तर्हि मा भूत्। न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात्। अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लिड्विधीयते हयाञ्चकार ईहाञ्चक्रे चेति तत्परस्य मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति। तद्यथा। गोषु स्वामी अश्वेषु चेति। न हि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति। अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात्। अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात्। आमन्तेन च परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यतीति। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। ईहां चक्रे चक्रे ईहामिति मा भूत्। व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। अन्वेव च कृञोऽनुप्रयोगो यथा स्यात्। ईहां चक्रे। व्यवहितस्य मा भूदिति। ईहां देवदत्तश्चक्रे इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

प्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति। तस्माद्योऽर्थो यया शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तयैवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यया शब्दाकृत्येत्यर्थः। एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अर्थसमाप्तेर्वेति। आमन्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः। एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह। एतदपीति। अशिष्यमर्थाभावादित्युक्तत्वात्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति। सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम्। अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ् प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः॥ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्लिलुङि ॥ आदेशैः सर्वत्रबाधितत्वान्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते। ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति। का यमिति। च्लिरुत्सर्ग इति शेषाणीत्यर्थः। सह्यादेशेनापोद्यते। सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते। च्लुत्सर्ग इति। च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः। तत्रावरत इति। त्रयाणां तावदवश्यं कर्तव्यं जनेस्तु दीपजनेतित शब्देविहितस्य चिणो मन्त्रेयदि लुग्दृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्युक्तम्। तत्र धयतेराकारान्तत्वात् तदर्थं चङ् सिज् ग्रहणं कर्तव्यं घस्लृ शॄगम्यर्थमङ् ग्रहणं धात्वन्तरार्थं तु सिज् ग्रहणमित्यर्थः। क्सविधान इति। अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादित्यर्थः। तथाहि। यद्यनिड्ग्रहणेन धातुर्विशेष्यते। यस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणीयम्। लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिटः प्राप्त्यभावात्तत्रशुहादिभ्यः क्सो न स्यात्। तेषां विकल्पि

च्लिलुङि ॥ क्वायं च्लिः श्रूयते। न क्वचि च्छ्रूयते। एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रियते नसिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः। तस्य क्सादयोपवादा भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति। च्लुत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः। च्लुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः। क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः। मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्योलेरिति। तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। चङङोः सिचश्चेति। क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः। क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते। च्लेरनिट इति क्सः सिद्धो भवति। घस्लृभावे च। घस्लृभावे च कृते लुदित इत्यङ् सिद्धो भवति। अथ चित्करणं किमर्थम्। च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम्। च्लेश्चित्करणं क्रियते। किमर्थम्। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। च्लेः सिजिति। लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लुङीत्युच्यते। न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः ॥

तेनेटासेट्त्वात्। अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनिट्त्वं स्यात्। तथापि नित्यं क्सः स्यात्। च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण्नास्ति तदा क्सो भवति अघुक्षदिति। यदा त्विड्भवति तदा सिच् अगूहीदिति। घस्लृभावे चेति। लुङि यदार्धधातुकं तत्रादेर्घस्लृभावो विधीयते। तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सत्यङ् सिध्यति। अन्यथा सिच्येव घस्लृभावः स्यात्। ततश्च सिचः श्रवणं स्यात्। न हि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्यत इति भावः। तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो लुक् क्रियते तदा आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात्। लुमता लुप्ते पि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येष्टत्वात्। लुङीत्युच्यत इति। लुङीत्यनुवर्तत इत्यर्थः। तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि परिहारोत्र संभवति। भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमइतिचेति।तत्रसामान्यग्रहणेसतियथासंभवंकार्यंविज्ञायतइतिभावः।अत्रैवेति।अन्य थातदनुबन्धपरिभाषयाऽसैवग्रहणंस्याद्
नलिटस्ततश्चामइत्यनेनलिटो लुङ्स्यादित्यर्थः।तान्येवेति।च्लिच्लेर्लेरिति।सिज्लुडीत्येतत्तुइतरेणापिकर्तव्यम्।मन्त्रेघसेत्यत्रचङो
ङः सिचइतितान्येवत्रीणीत्यर्थः।च्ल्युत्सर्गवायाह।यदेतदिति।लेरितिवक्ष्यामीति।तदेवमन्त्रेघसेत्यत्रानुवर्तिष्यते।ततश्चलाघवंभव
तीत्यर्थः।धेटइति।विभाषाघ्राधेडित्यत्रलिग्रहणानुवृत्तौसत्यांलेरादेशेषुकृतेषुस्थानिवद्भावाल्लिग्रहणेनतेषांग्रहणाल्लुकिकृतेच

अथेदित्करणंकिमर्थम्।इदित्करणंसामान्यग्रहणार्थम्।इदित्करणंक्रियतेसामान्यग्रहणार्थम् कृसामा
न्यग्रहणार्थेनार्थः।मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्योलेरितिआमइतिच।इकारेचेदानींसामान्यग्रहणार्थेक्रिय
माणेअवश्यंसामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारःकर्तव्यःकृसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण।अत्रैवायत्तावदुच्य
तेच्लिरुत्सर्गःसामान्यग्रहणार्थइति।क्रियमाणेपिवैच्ल्युत्सर्गेतान्येवत्रीणिग्रहणानिभवन्ति।च्लिलुङि।च्लेःसिच्लेरिति।
यदेतल्लेरिति तत्सर्वार्थंभ विष्यति।कथम्।यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचःपरस्मैपदेष्विति अत्रसिचोग्रहणमेतल्लेरि
तिवक्ष्यामि।यदिलेरित्युच्यतेधेटश्चातुःशब्दंप्राप्नोति।अदधद्अधाद्अधासीद्अदधादित्येतदपिप्राप्नोति।नचङोलु
किद्विर्वचनम्।नचङोलुकिद्विर्वचनेनभाव्यम्।किंकारणम्।चङोलुच्यतेनचात्रचङ्परस्मसः।प्रत्ययलक्षणेनानलुमता
तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।बहुवचनेतर्हिचातुःशब्दंप्राप्नोति।अदधन्अधुःअधासिषुःअधानित्यपिप्राप्नोति।
नैषदोषः।आतइतिजुस्भावोभविष्यति।नसिध्यति।सिज्ग्रहणंतत्रानुवर्तते।सिज्ग्रहणंतत्रनिवर्तिष्यते।यदिनि
वर्ततेअभूवन्नितिप्रत्ययलक्षणेनजुस्भावःप्राप्नोति।एवंतर्हिलुक्सिजपवादोविज्ञास्यते।यदिलुक्सिजपवा
दोविज्ञायते।माहिधातामित्यत्रआदिस्सिचोन्यतरस्यामित्येषस्वरोनप्राप्नोति।तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंलुक्सिजपवादइति॥

ङिमित्तंद्विर्वचनंप्राप्नोतीत्यदधादित्यपिस्यात्।ननुचङोपरस्यस्थानिवद्भावादाकारलोपेसत्यधदितिभाव्यंतत्कथमुच्यतेअदधादिति
प्राप्नोतीति।नैषदोषः।क्विलुगुपधात्वेतिलुकालुप्तस्यस्थानित्वनिषेधान्नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावा
त्।आतइति।विध्यर्थमेतद्भविष्यतिनतुनियमार्थमित्यर्थः।एवंतर्हीति।अकृतेषादेशेषुतदपवादोलेरेवलुग्विधास्यते तेनाभू
वन्नितिजुस्नभविष्यति।आतइत्येतच्चविध्यर्थंभविष्यति।अदुरपुरित्यादिसिद्ध्यर्थमितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादिति। स्वरसिद्धयेसिजादेशेकृतेलुक्कर्तव्यइत्यर्थः। कथमिति। आर्धधातुकस्येहीड्विधीयते। तदेवतदभावादनिडितिव्यपदिश्यते। मत्वर्थेबहुव्रीहिविज्ञानादितिभावः। अनिमित्तमिति। धातोरिटश्चनिमित्तनिमित्तिभावोस्तीतिनानुपपन्नः षष्ठ्यर्थेबहुव्रीहिरितिभावः। नवातस्मादिति। अनिटइतिवचनसामार्थ्यात्पञ्चम्यर्थेबहुव्रीहिराश्रयिष्यतइत्यर्थः। क्वयोनिडिति। असतिच्लिविधानेविकरणेनक्सेनानिट्त्वाश्रयेणभाव्यम्। तत्रास्मिन्विषयइटः प्राप्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमितिप्रश्नः। निष्ठायामिति। यद्यार्धधातुकमात्रंपरिगृह्यतेततोगुहादिभ्यऊदिड्भ्योनस्यादितिनिष्ठाश्रयणम्। तदाश्रयेचगुहादिभ्योनित्यंक्सः प्रसज्येतविकल्पितश्चेष्यतेड्गुरिषुरुषुश्रिषुप्रुषा

नचैदेवमुच्यतेअभूवन्नितिप्रत्ययलक्षणेनजुस्भावः प्राप्नोति। तस्मादातइत्यत्रसिज्ग्रहणमनुवर्त्यतस्मिंश्चानुवर्तमानेधेटश्चातुः शब्दंप्राप्नोति। तस्माद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्रसिज्ग्रहणंकर्तव्यम्। तस्मिंश्चक्रियमाणेतान्येवत्रीणिग्रहणानिभवन्तिच्लिलुङि च्लेः सिच्लेरिति। यदप्युच्यतेक्सविधानेचानिड्वचनेच्लिसंप्रत्ययार्थइति। धातुमेवात्रानिड्त्वेनविशेषयिष्यामः। धातोरनिटइति। कथंपुनर्धातुर्नामानिट्स्यात्। धातुरेवानिट्। कथम्। अनिमित्तंवाइटः अनिट्। नवातस्मादिडस्तिसोयमनिडिति। अथधातौविशेष्यमाणेक्वयोनिडितिविशेषयिष्यसि। यदिविज्ञायतेनिष्ठायामनिटइति। भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति। भूयिष्ठाहिशलन्ताइगुपधानिष्ठायामनिटः। अथविज्ञायतेलिटियोनिडिति। नकुतश्चित्प्राप्नोतिसर्वेहिशलन्ताइगुपधालिटिसेटः। किंपुनःकारणंधातौविशेष्यमाणएतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यसिनपुनर्यत्रसामान्येनेटोविधिप्रतिषेधौ। क्वसामान्येन। वलादावार्धधातुके। यदप्युच्यतेघस्लृभावेचेति। आर्धधातुकीयाः सामान्येनभवन्तिअनवस्थितेषुप्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्येघस्लृभावेकृतेलादितइतिअङ्भविष्यति। च्लिलुङि॥

दीनांचनिष्ठायामनिट्त्वात्क्सः प्राप्नोति। नपुनर्यत्रेति। गुहादयोविकल्पितेटइटोभावाभावाभ्यांभिद्यन्तेतत्रयेसेटस्तेभ्यः सिज्भविष्यतिअनिड्भ्यस्तुक्सइतिनकश्चिद्दोषः। आर्धधातुकसामान्यइति। अङ्प्रत्ययगतमार्धधातुकसामान्यंलुङि शेषितमाश्रयिष्यतइत्यर्थः। यदितर्हिच्लिः प्रत्याख्यायते। तदामन्त्रेघसेतिसिचोलुक्यादिः सिचइतिस्वरः प्राप्नोति। नैषदोषः। तत्रहिछन्दसिक्वचिद्इडाटौइदान्तत्वेनभाव्यंक्वचिसिड्घातेन। यत्रत्वडाटोःतिङ्घातस्यचनिषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यतेसविषयश्छन्दसिनास्ति। एतच्चभाष्यकारेणच्लेः प्रत्याख्यानादिज्ञायते। माहिलावीदित्यादौतुसिचएवविद्यमानत्वेनानन्यार्थेनचागमानुदात्तत्वंबाधिष्यतइतितदर्थोप्यनुबन्धासङ्गार्थश्च्लिर्नकर्तव्यः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्लेः सिच्॥ अग्निरिति। सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेतेत्यत्राचार्यां स्यात्। सा विति च सिसुशब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात्। आगन्तुना चकारेण सकारो निर्दिश्यते इति भावः। न चात्रेति। पृथग्विभक्तिनिर्देशाद् ङ्याङि-भावो ऽत्र न तु समुच्चय इति भावः। स्वरार्थ इति। सिचो ऽनकृत्वे ऽपि चितः सप्रकृतेरिति वचनाद् माहिकार्ष्टामित्यादौ धातोरुदात्तार्थ इत्यर्थः। अनक्षोभमिति। माहिकार्ष्टामित्यादावादि स्सिचो ऽन्यतरस्यामिति पाक्षिके णोदात्तत्वे न भाव्यमिति चित्स्वरस्यायम विषय इति भावः। अर्थवत्त्विति। ङ्चित्करणस्य सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वान्माहिसावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत। तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्वमित्यर्थः। नै

च्लेः सिच्॥ किमर्थश्चकारः। विशेषणार्थः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति। सौ वृद्धिरितीयत्युच्यमाने ऽग्निर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। परस्मैपदेष्वित्युच्यते न चात्र परस्मैपदं पश्यामः। स्वरार्थस्तर्हि। चितो ऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनक्षोभं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। इटि कृते साङ्क्षोभ भविष्यति। तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति। न सिध्यति। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अनुदात्तत्वं प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। सिचश्चित्करणानार्थक्यं स्थानिवत्त्वात्। सिचश्चित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्त्वात्। चितो यमादेशः स्थानिवत्त्वाच्चिद्भविष्यति। अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वम्। नैष दोषः। अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम्। को ऽर्थः। सिचः चित्करणसामर्थ्यादिट उदात्तत्वं भविष्यति। नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधत एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत। तस्माच्चित्करणम्। तस्माच्चकारः कर्तव्यः॥

ष दोष इति। सिचश्चित्करणानर्थक्यमिति यदुक्तं तस्य नास्तीत्यर्थः। अत्र केचिदाहुः। प्रत्ययस्वरस्यैवापवादो आगमानुदात्तत्वं यासुडित्यत्रापि तं तद्दृशं चित्स्वरश्च षाष्ठिकस्तत्रापवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्त्वेनेति। नैतदस्ति। न हि प्रत्ययस्वरस्यैवतावपवादौ प्रकृत्यागमानामानुगादीनां तदप्रसङ्गात्। कुण्डिनजादीनां च चिताम्। स्थानिवदित्ययं चकार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्त्यागमानुदात्तत्वेन चाविशेषात्सर्वः स्वरो बाध्यः। तस्मात्तद्बाधनार्थं सिचश्चित्त्वं कर्तव्यमिति स्थितम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्मिन्निति। सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः। असिद्धमिति। बाह्यसार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति। तथा चोच्यते। अवयवलोपिना मतो

अथेदित्करणं किमर्थम्। इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम्। इदित्करणं क्रियते। नकारलोपो मा भूदिति। अमंस्त अमंस्थाः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य। नैवैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। यदयं हनः सिजिति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति। कः पुनरत्र विशेषः। सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निमित्ते वा। अयमस्ति विशेषः। सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति। परस्मिन्पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः प्रसज्येत। समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमेव। व्याश्रयं चेदम्। ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति। कथम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। इदिद्धास्यानिवत्त्वात्। अथाप्यनेनेदितार्थः स्यात्। इदितो यमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वेति वक्तव्यम्। स्पृश। अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत्। मृश। अमृक्षत् अम्राक्षीत्। कृष। अकृक्षत् अक्राक्षीत्। तृप। अतृपत् अत्राप्सीत्। दृप। अदृपत् अद्राप्सीत्। किं प्रयोजनम्। सिच् यथा स्यात्। अथ क्सः सिद्धः। सिद्धः। कथम्। शल इगुपधादनिटः क्स इत्येव। सिजपि सिद्धः। कथम्। ज्नेः चित्करणं प्रत्याख्यायते तत्र ज्ञापकं चेष्टलक्षणो ऽमागमे कृते विहतनिमित्तत्वात्क्सो न भविष्यति। पक्षे च सन्त्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति ॥

लोपो नास्तीति। स्पृशेति। त्रिभ्यः क्सेऽपि प्राप्ते द्वाभ्यामप्राप्ते पक्षे सिज्विधीयते। ज्नेश्चित्करणमिति। ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञा नास्तीति ज्ञेः फलाद्यपक्षे ऽमागमे कृते सिचः। अमभावपक्षे तु क्स इति त्रयाणां ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः। अन्त्यस्येति। अन्त्यग्रहणमुपलक्षणं चकारादयो ह्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नुवन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चिणो नित्त्वादिति। चिण्भावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इति आदेः परस्येति न भविष्यति पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति। तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम्। सप्रयोजनमिति। सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात्। सति च प्रयोजने च कारस्येत्संज्ञया भाव्यं लकारस्य झलन्तत्वं भवतीत्यमोभावात् क्स एव प्रसज्येतेत्यर्थः। यस्य खल्वपीति। पुषाद्यङ्ः स्वहिकृतेष्यमागमे प्रवर्तते॥ शलइगु॥ क्सविधान इति। विशेषणासंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति। भूतपूर्वगत्याश्रये विहितवि

सिद्धं तु सिचो यादित्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सिचो यादित्वात्। यादिः सिच् करिष्यते। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। किं पुनर्न श्रूयते यकारः। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। चङ्ङोः कथम्। चङ्ङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। चङ्ङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। च अङ् चङ् अअङ् अङ्। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। चिणः कथम्। चिणो नित्त्वात्। चिणः चकारस्य अनित्त्वात्सिद्धम्। किमिदमनित्त्वादिति। अन्त्यस्यार्थस्याने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न। असति लोपे अनेकाल्। यदानेकाल्तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एष च तत्र वार्त्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति। अपि चैवं शक्यं न प्रकल्प्यते। अस्रक्षत् अस्याक्षीत् अस्राक्षीदिति। सिचि पुनः सति विभाषा सिच्। सिच्यपि झलक्षणो मागमो विभाषा। यस्य खल्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्यते तस्यादेव। तस्मात् सुष्ठूच्यते स्पृश मृश कृष तृप दृपां सिज्वेति। शलइगुपधादनिटः क्सः॥ क्सविधान इगुपधाभावः क्ङिर्गुणनिमित्तत्वात्। क्सविधाने इगुपधत्वस्याभावः। किं कारणम्। क्ङिर्गुणनिमित्तत्वात्। क्ङिर्गुणस्य निमित्तम्। तत्र क्ङावेव गुणे कृते इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति। न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य। न वा एष दोषः। किं कारणम्। क्सस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते ॥

शेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः। कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणार्थं वत्साद्इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात्। न वा क्सस्येति। भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्वमनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य बाधकमित्यर्थः। न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम्। प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव क्सस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वाद्गुणादीनामप्युत्पन्नत्वाद्धत्साद्इत्यादौ प्रसङ्गाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिड्वचनमिति। अनिटइत्येतच्छ्वेर्विशेषणं यथास्यादिति श्लिरुत्सर्गः कृतइत्युक्तं तत्रास्य क्सेश्चानित्वं भाव्यमितीड्भावोपलक्षितमस्य रूपं न कश्चिदिद्यतइति श्लेरनिटइति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। नवा क्सस्येति। अयंभावः। लिह्लितइति स्थिते क्सिचानभाव्यं क्सस्यायं विषयइति क्सेनापि नतावद्व्याप्यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातम्। तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः अलिक्ष

अनिड्वचनमविशेषणं श्लेर्नित्यादिष्टत्वात्। अनिड्वचनमविशेषणम्। किंकारणम्। श्लेर्नित्यादिष्टत्वात्। नित्यादिष्टः श्लिः नकश्चित्श्रूयते। तत्र श्लेरनिटइति क्सोनप्राप्नोति। नवा क्सस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः। नवैषदोषः। किंकारणम्। क्सस्य सिजपवादत्वात्। सिजपवादः क्सः। सचानिडाश्रयः। नचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्यवापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते। तन्नतावदत्र कदाचित् सिज्भवति। क्समपवादं प्रतीक्षते। क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट्प्रसिद्धः। अनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः। अनिटि प्रसिद्धे क्सो भविष्यति। सिजिदानीं क्व भविष्यति। शेषे सिज्विधानम्। शेषे सिज्विधानं भविष्यति अकोषीद् अमोषीदिति। श्लिष आलिङ्गने॥ किमर्थमिदमुच्यते। नियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। श्लिष आलिङ्गन एव क्सो यथा स्यात्। इह माभूत्। उपाश्लिषज्जतु काष्ठं च समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति। अतउत्तरं पठति। श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात्। श्लिष आलिङ्गन इति नियमस्यानुपपत्तिः। किंकारणम्। विधेयभावात्। केमर्थक्यान्नियमोभवति। विधेयंनास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। पुषादिपाठादङ् प्राप्तः तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः। तत्रापूर्वोविधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः। किं च स्यादृद्यदः यं नियमो न स्यात्। आत्मनेपदेष्वालिङ्गने नालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत। यथैव क्सोङं बाधते एवं चिणमपि बाधेत। उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥

दिति। यत्नत्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र सिजेव भवत्यकोषीदिति। श्लिष आ॥ किमर्थमिति। किं पुषादिपाठादङि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमिदमथ पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह। नियमार्थमिति। उपाश्लिषदिति। प्रत्यासत्त्या वत्र श्लिर्विवर्तते नालिङ्गने। अङ् प्राप्तइति। श्लिषेर्नाप्राप्ते अङि क्सस्यारम्भाद्बाधकत्वमित्यर्थः। यथैवेति। विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धं त्विति। पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम्। अचिण्विषय इति। अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते। अन्यथा चिण् बाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यात् न तु नियमार्थम्। अङ्धान इति। ततश्चालिङ्गने ऽङ्प्रतिषेधाच्छ्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात्। श्लिषः क्स इति। श्लिष इत्यत्रानिट इत्यनुवर्तनाद्दीर्घस्य सेटो ग्रहणाभावः। सानुबन्धकत्वाद्वा। तत्र पुषादित्वादनुमितो ऽङ् प्रत्यक्षशिष्टेन क्सेन बाध्यते। अथ वेति। समुदायापेक्षायां पुरस्ता

सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये। सिद्धमेतत्। कथम्। श्लिष आलिङ्गने अचिण्विषये क्सो भवतीति वक्तव्यम्। अङ्धाने च श्लिषो नालिङ्गने। अङ्धाने च श्लिषो नालिङ्गन इति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। श्लिषः। श्लिषः क्सो भवति। किमर्थमिदम्। पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। तत आलिङ्गने। आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। नियमार्थम्। श्लिष आलिङ्गन एव। क्व मा भूत्। उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति। यदप्युच्यते। यथैव क्सो ऽङं बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सो ऽङं बाधिष्यते न चिणम्। अथ वा तत्रैव वक्ष्यति चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। श्लिष आलिङ्गने॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानम्। णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

दपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः। णिश्रिद्रु॥ कमेरिति। आर्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानाद् णिङ्पक्षे सिद्धिप्राप्ते वचनम्। तत्रा चकमतेति भवति। णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावादचीकमतेति सन्वल्लघुनि चङ्गीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात्तेन चङ्परे णौ यल्लघु धात्वक्षरं तत्र परतो ऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाकमिष्टसुखमिति। नाकं स्वर्गमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैर्यैः कर्मभिर्लुङि किंरूपं भवतीति शेषः। चक्रमते त्युक्तम्। यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पत्काषिणो यान्ति लक्षणास्मरणात्। स्वार्थवादोऽयं लक्षणस्मरणादर्थः। अन्ये त्वाहुः। अकमिष्टेति यैरुक्तं त एवोपचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता। ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात्। ये त्वचीकमत भाषिणस्ते पत्काषिणोऽपि

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः॥ कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव। उच्छ्रययति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति। न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। कर्मण्यविधानात्। न हि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङं बाधेत। कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्। अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति। ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण्भावकर्मणोरिति। प्रतिषिध्यते तत्र यक्चिणोः। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥ अस्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङ्॥ अस्यतिग्रहणं किमर्थम्। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात्। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्। पुषादित्वात्। पुषादिपाठात् परस्मैपदे चङ् भविष्यति॥ कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव ॥

सुखं यान्तीति। कर्मकर्तरि चेति। कर्तर्युच्यमानश्चङ् कर्मकर्तरि प्राप्नोतीति वचनम्। उदपुपुच्छतेति। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यदान्तर्भावितण्यर्थत्वादस्यगवा सकर्मकत्वं भवति तदोत्पुच्छयते गामिति भवति। पुनर्गौरेव यदासौ करोतीति शब्देन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालश्च तदैतदुदाहरणम्। अस्यति॥ पुषादय आगणान्ताद् अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह। अस्यतिग्रहणमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रापीति। आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्यचिदत्राविधानात्स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात्प्रवर्तत एवेति भावः॥ जृस्तम्भु॥ अन्यतरदिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषये ऽर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येति भावः। यत्तूभयोपादानसामर्थ्याद्ग्लुञ्चेरङि नलोपो न भवति न्यग्लुचदिति। केचिद्यथायितद्वाष्यविरोधादनादरणीयम्। चिण्भावान्नित्येवमिति प्रतिषेधसंबद्धं तदभूदित्यर्थः। नन्वत्रप्राप्त्यभावान्नेति नापेक्षिष्यत इत्याह। अथवेति। विकल्पोपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वान्नापेक्षिष्यत इत्याह। अथवेति। तेनोपाश्लेषीति क्सो न भवति। सार्वधा॥ इह पश्याम इति। वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थ

अत्रापि नवा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धमित्येव॥ जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च॥ इहेद्ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। यदि तावद्ग्लुचिग्रहणं क्रियते। ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचदन्यग्लोचीत्। इदमिदानीं ग्लुञ्चेरूपं न्यग्लुञ्चीत्। अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचदन्यग्लुञ्चीत्। इदमिदानीं ग्लुचेरूपं न्यग्लोचीदिति॥ चिण्ते पदः॥ अयं तशब्दोऽस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येवैकवचनमस्ति बहुवचनम्। कस्येदं ग्रहणम्। यः पदेरस्ति। कश्च पदेरस्ति। पदिरयमात्मनेपदी॥ चिण्भावकर्मणोः॥ चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम्। नेत्येवं तदभूदिविध्यर्थमिदम्। अथवा वेत्येवं तदभूदिति नित्यार्थमिदम्। अथवा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। चिणेव यथा स्यादयदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत्॥ सार्वधातुके यक्॥ इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना इति। भावे पुनः एकवचनमेव आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्याम्। आस्यते भवद्भिरिति। केनैतदेवं भवति ॥

स्य दृशिक्रियायां कर्मत्वं यथा पश्य मृगो धावतीति मृगकर्तृकायाः स्मरणक्रियायाः। केनैतदिति। इह क्रियाप्रधानमाख्यातं सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा। तदुक्तम्। निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेऽभिधीयते। श्रुतेरशक्याभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति। तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसज्जतः। अथैकपदत्वात्साधनसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्षस्तदा पाको पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः साधनस्य घञा अनभिधानादिति प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मानेकमिति। कर्मशक्त्याधारो द्रव्य मनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौ
दनः पच्यत इति शक्तिमद्द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति। भावः पुनरिति। भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य।
नत्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति। तस्य द्रव्यधर्मत्वात् सत्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य। आश्रयभेदादिति। गुडति
लौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोपि पाको भिद्यते। घञादिभिश्च सत्त्वरूपोर्थोभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो व
चनभेदो न विरुध्यत इति भावः। इहापीति। आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोस्तु। ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः।
पाकविशेषानिति। केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते। पक्तव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः। तत्त्वयुक्तम्। असंज्ञायां कर्मणि
घञो दुर्लभत्वात्। तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान्पाकविशेषानित्ययमर्थः। अथवा संज्ञाग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादसंज्ञा
कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति। भावः पुनरेक एव। कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति
पाकौ पाका इति। आश्रयभेदात्। यदासौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति। इ
हापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति तद्भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुव
न्ति। एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति। यदि तावत्पाकविशेषानभि
समीक्ष्य यश्चौदनस्य पाकः। यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च। तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च। तिङ
भिहिते चापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते। तद्यथा। उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥
यामपि कर्मणि घञ् भवति। उष्ट्रासिका आस्यन्त इति। अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्स
मानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदा स्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः। इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिर्भवति।
तदयमर्थः। यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति। भवद्भिरास्यत इत्यत्राश्रयभेदा
दाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रयोजनाभावाद्भावो भेदेनोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति। यथा तास्त्रः पलाशेषु बभूव राग इ
ति। न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटान्यचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात्
केचित्तूष्ट्रासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमिच्छन्ति। उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात्। यथा गोदोहः सुप्यत इति। ए
तं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेपि लविधाने बहुवचनमुपपादितम्। तेपि बहवइति। भिन्नकालत्वादेवेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रयुक्तमिति। शास्त्रेणैकशेषे सत्येकस्यानेकार्थाभिधायित्वाद् अन्तरेणवैकशेषारम्भं सरूपाणामेकस्यैव स्वभावतोनेका
र्थत्वादिति भावः। तिङभिहितइति। नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायने समर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासन्नक्रियाप्र
त्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः। द्रव्यवदिति। द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति। लिङ्गसं
ख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या। तत्र वस्तूपलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेपि प्रसिद्धप्रसिद्ध्यपेक्षउपमानोपमेयभावः। क्रि
याक्रियेति। ननु भवति पचति पश्य मृगो धावतीति कर्तृकर्मभावेन क्रियाक्रियया संबध्यत एव। एवं तर्हि करणादिरू
पेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितम्। ननु साध्यत्वात्क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः। विषयभेदादेकस्याप्यर्थ

अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाकः यश्च ह्यस्तनः यश्च श्वस्तनस्तेपि बहवः शब्दाः सरू
पाश्च। तत्रयुक्तं बहुवचनमेकशेषश्च। तिङभिहिते चापि तथाभावेः सारूप्यादेकशेषो न
भवति। आस्ते आस्यते आसिष्यते इति। अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च।
कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति। किमिदं द्रव्यवदिति। द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छति। कं समवायं गच्छति। द्रव्यं
क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति। तद्वच्चास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति पाको वर्तत इति। क्रियावन्न भवति। कि
मिदं क्रियावदिति। क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति पचति पठतीति। तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य न भवति पाको वर्तत इति।
अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च। तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते

स्याप्यसाध्यसाधनभावसंबन्धसंभवाददोषः। तदुक्तं हरिणा। तत्रयं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया। सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं
न तमेव पुनः प्रति। मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता। तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यत इति॥ तत्र कर्तृकर्मत्वमा
ख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम्। तथाहि। भवति क्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वं सर्वश्चार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृ
त्वमुपपन्नमेवं कर्मापि क्रियाफलत्वात्प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते। करणत्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावम
न्तरेण नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनात्यन्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते। कालेति। पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्षापरभावश्चोच्य
ते। उपग्रहोऽनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः॥ रामः ४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृदभिहितइति। ननुकृदभिहितस्यापिभावस्यभवतिकर्त्रायोगः यथाब्राह्मणानांप्रादुर्भावइति। तत्राहुः। एकपदवाच्येन कर्त्रानयुज्यतेयथापचतीतिकर्तावाच्योनैवंपाकइति। शुद्धस्यैवभावस्यप्रत्यायनात्। अथवाघञादिभिःसिद्धरूपता भावस्याभिधीयतइतितेनरूपेणकर्त्रायोगाभावोधातुरूपप्रतिपाद्ययातुसाध्यतयाकर्त्रायोगोभवति। अथवोपलक्षण भावेनभावःकर्त्रायुज्यतेकृत्सुपाचकइति। तिङ्षुतुपचतीतिसाध्यमानतयाप्राधान्येन। तत्रकृत्सुप्राधान्येनकर्त्रायोगोना स्तीत्ययमत्रार्थः। इदंविचार्यतइति। विचरतिनानागच्छतियद्वस्तुतद्विचार्यतेनानात्वंनीयतइत्यर्थः। इहान्वयव्यतिरे काभ्यांशास्त्रीयापदावयवानामावापोद्धारिकार्थवत्ता। तौचान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापिनसम्भवतिष्ठेते। सार्वधातुकम

कृदभिहितेनपुनर्नव्यज्यन्ते। अस्तिखल्वपिविशेषः। तिङभिहितस्यभावस्यकृदभिहितस्यच। तिङभिहि तोभावःकर्त्रासंप्रयुज्यते। कृदभिहितःपुनर्नसंप्रयुज्यते। यावताकिंचिच्चसामान्यंकश्चिच्चविशेषः। अयुक्तोय द्ययमपिविशेषःस्याद्लिङ्गकृतःसंख्याकृतश्च। इदंविचार्यते। भावकर्मकर्तारःसार्वधातुकार्थावास्युःविकर णार्थावेति। कथंचसार्वधातुकार्थाःस्युःकथंवाविकरणार्थाः। भावकर्मवाचिनिसार्वधातुकेयक्भवतिकर्तृवाचिनि सार्वधातुकेशब्भवतीतिसार्वधातुकार्थाः। भावकर्मणोर्यक्भवतिसार्वधातुके। कर्तरिशब्भवतिसार्वधातुकइतिवि करणार्थाः। कश्चात्रविशेषः। भावकर्मकर्तारःसार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषुनियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात्। भावक र्मकर्तारःसार्वधातुकार्थाश्चेद्एकद्विबहुषुनियमस्यानुपपत्तिः। किंकारणम्। अतदर्थत्वात् ॥

न्तरेणापिकर्त्राद्यवगमाद्। यथागच्छग्राममशायिभवताअकारिकटइतितथाविकरणाभावेपिअकर्त्राद्यवगतिरस्तिल विषीष्टक्षेत्रमिति। उभयाभावेप्यस्ति अजागर्भवानिति। क्वचित्तूभयसंनिधौकर्त्राद्यवगतिःपचतिपच्यतइति। तत्रनि श्चयाभावाद्विचारःक्रियतेकःपक्षआश्रीयमाणःशास्त्रंनविरुणद्धीति। एकद्विबहुष्विति। एकत्वएवैकवचनंनान्यार्थ न्तरइतियोनियमःसनोपपद्यतेकर्त्रादीनामपितदर्थत्वादित्यर्थः। अतदर्थत्वादिति। सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्रीय ते नतान्येवैकत्वादीन्यर्थः। अपितुकर्त्रादयोपीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृताभिहितइति। क्वचिदेवकृतिविकरणोविधीयतेनसर्वत्रेतिकृतएव कर्तरिकृदितिकर्तर्यौनिर्दिश्यते तेनैववचकर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायीविकरणोनप्राप्नोति। ततश्चधारयइत्यादावसतिशपिगुणोनस्यात्। नलेनापीति। लः कर्मणिचेतिवचनाल्लादेशैरपिकर्त्रादेरभिधानमितितत्रापिविकरणाप्राप्तिः किंनचोद्यतइत्यर्थः।ततोलः कर्मणीतिवचनात्कर्त्रादीनांविकरणार्थत्वंनैवसंभवतीत्युक्तंभवति। एवंवक्ष्यामीति। आख्यास्यामीत्यर्थः। लः कर्मणिइति। कर्मणिवर्तमानाद्विकरणादितिव्याख्यास्यतइत्यर्थः।तत्रकर्माभिधायीविकरणः कर्मशब्देनभाष्यउक्तः। ननुसार्वधातुकनिमि

नहीदानीमेकत्वादयएवविभक्त्यर्थाः। किंतर्हि। भावकर्मकर्तारोपि। सन्तुतर्हिविकरणार्थाः। विकरणार्थाइतिचेत्कृताभिहितेविकरणाभावः। विकरणार्थाइतिचेत्कृताभिहितेविकरणोनप्राप्नोतिधारयः पारयइति। किमुच्यतेकृताभिहितइति। नलेनाप्यभिधानंभवति। नशक्यंलेनाभिधानमाश्रयितुम्। पक्षान्तरमिदमास्थितंभावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थावास्युर्विकरणार्थावेति। यदिचलेनाप्यभिधानंस्यादिदंपक्षान्तरंस्यात्। कथमशक्यम्। यदाभवानेवाहलः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइति। एवंवक्ष्यामिलः कर्मणोभावाच्चाकर्मकेभ्यइति। यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानश्रूयन्ते कस्तत्रभावकर्मकर्तृनभिधास्यति। क्वचनश्रूयन्ते। यएतेलुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च। अत्राप्युक्तेकर्तृत्वेलुम्भविष्यति। यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानैवोत्पद्यन्तेकस्तत्रभावकर्मकर्तृनभिधास्यति। क्वचनैवोत्पद्यन्तेलिङ्लिटोः। तस्मान्नैवंशक्यंवक्तुं नलेनाप्यभिधानंभवतीति । भवतिचेदभिहितेविकरणाभावइत्येव ॥

त्तोविकरणोनतुविकरणनिमित्तोलकारः तत्कथमेवंव्याख्यायते। एवंतर्हि कृतेलकारेसार्वधातुकइतिविषयसप्तम्याश्रयणात्कृतेविकरणेलः कर्मणिचेत्यनेनभावकर्मकर्त्रभिधायिनोविकरणात्परोलः साधुर्भवतीति व्याख्यानाददोषः। अत्राप्युक्तइति। विकरणलोपद्वारेणप्रकृतिरेवात्रकर्त्राद्यभिधायिनीतिप्रतिज्ञातंभवतीत्यर्थः। यस्मिंस्तर्हीति। ततश्चविकरणानुत्पादाल्लादेशस्यासाधुत्वप्रसङ्गोविधानसामर्थ्याद्वासाधुत्वेभावाद्यर्थावगतिर्नस्यात्। कर्तरिकृदितिवचनात्कर्तर्येवलकारः स्यादित्यर्थः। भवतिचेदिति। ततश्चविकरणार्थपक्षोनुपपन्नएवेतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हीति।प्रकारान्तरेणविकरणार्थत्वपक्षंसमर्थयते।यथाग्रामंगच्छतीतिगमिक्रियायाःकर्तृकर्मणीसाधने।तत्रकर्तरि
लकारःकर्मणिद्वितीया।तथात्राप्येकस्मिन्नर्थेसार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणोभविष्यतीतिभावः।इदमस्येति।अयमर्थः। य
त्रपदद्वयवाच्येकर्तृकर्मणीसाधनेतत्रविरोधाभावात्तन्निबन्धनः कार्यभेदोयुक्तः।एकस्मिंस्तुपदेविरुद्धार्थयोर्विकरणसार्व
धातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादनेसाहायकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोगएवस्यात्।तथाहि।पचतीतिक्रियाविशिष्टःकर्ताभि
धीयते।पच्यतइतिक्रियाविशिष्टंकर्म।नत्वेकेनसाधनद्वयंक्रियाविशिष्टंप्रतिपादयितुंशक्यते।एकपक्षीभूतमिति।एकएव

एवंतर्हीदंस्यात्।यदाभावकर्मणोर्लःतदाकर्तरिविकरणाः यदाकर्तरिलःतदाभावकर्मणोर्विकरणाः।इदमस्य
यद्येवस्वाभाविकमथापिवाचनिकंप्रकृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थंसहब्रूतइति।नचास्तिसंभवोयदेकस्याःप्रकृतेर्द्वयो
र्नानार्थयोर्युगपदनुग्रहायीभावःस्यात्।एवंचकृत्वाएकपक्षीभूतमेवेदंभवतिसार्वधातुकार्थीएवेति।ननुचोक्तंभा
वकर्मकर्तारःसार्वधातुकार्थाइतिचेदेकद्विबहुषुनियमानुपपत्तिःअतदर्थत्वादिति।नैषदोषः।सुपांकर्मादयोप्य
र्थाः संख्याचैवतथातिङाम्।सुपांतिङांचसंख्याचैवार्थःकर्मादयश्च।प्रसिद्धोनियमस्तत्र।प्रसिद्धस्तत्रनिय
मः।नियमःप्रकृतेषुवा।अथवाप्रकृतानर्थानपेक्ष्यनियमः।केचप्रकृताः।एकत्वादयः।एकस्मिन्नेवैकव
चनंनद्वयोर्नबहुषु।द्वयोरेवद्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु।बहुष्वेवबहुवचनंनैकस्मिन्नद्वयोरिति।भावकर्मणो
र्यग्विधानेकर्मकर्तर्युपसंख्यानम्।भावकर्मणोर्यग्विधानेकर्मकर्तर्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।पच्यतेओदनःस्वयमे
वपच्यतेविद्यास्वयमेव।किंपुनःकारणंनसिध्यति।विप्रतिषेधाद्धिशपोबलीयस्त्वम्।विप्रतिषेधाद्धिशपोबलीयस्त्वंप्राप्नोति।

पक्षःसार्वधातुकार्थःकर्मादयइत्यर्थः।पूर्वभेदापेक्षश्चविप्रत्ययनिर्देशः।प्रसिद्धोनियमइति।अर्थनियमइत्यर्थः।कर्मा
द्यर्थान्तरनिर्देशात्तुनप्रत्ययनियमःप्रमाणसिद्धः।तत्रैकत्वएकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थोनियम्यते।नतुप्रत्ययइ
तितस्यार्थान्तरमपिकर्मादिनविरुध्यते।अथवेति।कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापेक्षएवनियमइत्य
र्थः।कर्मकर्तरीति।कर्मवदित्यतिदेशेनस्वाश्रयस्यकार्यस्याबाधनात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौवचनम्।विप्रतिषेधादिति।य
दाशास्त्रातिदेशपक्षस्तदाशपोबलीयस्त्वम्।कार्यातिदेशेतुयकएवबलीयस्त्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननुचैतदिति। सर्वाप्राप्तिर्योगविभागेनबाधिष्यतइतिभावः। पराप्राप्तिरिति। परत्वाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः। ननुचेयमिति। योगवि
भागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेनबाधिकाभविष्यतीत्यर्थः। नोत्सहतइति। न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्यायुक्तत्वाद्दुर्बलोयोगविभा

शपोवकाशः पचतिपठति। यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेनपठ्यतेविद्यादेवदत्तेनेति। इहोभयंप्राप्नोति। पच्यते ओदनःस्वयमेवपठ्यतेविद्यास्वयमेवेति। परत्वाच्छप्प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। चिण्भाव कर्मणोः। ततः सार्वधातुकेयक्। भावकर्मणोः। ततःकर्तरि। कर्तरिचयक्भवतिभावकर्मणोः। यथैवतर्हिकर्मणिकर्तरि यक्भवति। एवंकर्तरियगभावेपिप्राप्नोति। एतिजीवन्तमानन्दोनरंवर्षशतादपि। नास्यकिंचिद्रुजतिरोगइति। द्वितीयोयोगविभागः करिष्यते। चिण्भावे। ततः कर्मणि। कर्मणिचचिण्भवतीति। ततः सार्वधातुकेयक्। सार्वधातुकेयक्भ वतिभावेकर्मणिच। ततः कर्तरि। कर्तरिचयग्भवति। कर्मणीत्यनुवर्ततेभावइतिनिवृत्तम्। ततः शप्। शप्चभवति कर्तरीत्येव। कर्मणीत्यपिनिवृत्तम्। एवमप्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वम्। विप्रतिषेधाद्धि श्यनोबलीयस्त्वंप्राप्नोति। श्यनोवकाशः दीव्यतिसीव्यति। यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेनपठ्यतेविद्यादेवदत्तेने ति। इहोभयंप्राप्नोति। दीव्यतेस्वयमेवसीव्यतेस्वयमेवेति। परत्वाच्छ्यन्प्राप्नोति। ननुचैतदपियोगविभागेनैवसिद्धम्। न सिध्यति। अनन्तरायाप्राप्तिः सायोगविभागेनशक्यानिवर्तयितुम्। कुतएतत्। अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति। पराप्रा प्तिरप्रतिषिद्धातयाश्यन्प्राप्नोति। ननुचेयंप्राप्तिः परांप्राप्तिंबाधेत। नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्। एवंतर्हिशबादेशाःश्य न्नादयःकरिष्यन्ते। शप्चयकाबाध्यतेतत्रदिवादिभ्योयग्विषयेशबेवनास्तिकुतःश्यन्नादयः। तत्तर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। कर्तरिशबिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। दिवादिभ्यइत्येषापञ्च मीशबितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति। ना यंप्रत्ययविधिः। विहितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्तते। अथवाभावकर्मणोरित्यनुवर्तिष्येवसिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यकोभावाय। इहसार्व धातुकेयगितिअन्तरेणभावकर्मणोरित्यनुवृत्तिंसिद्धम्। सोयमेवंसिद्धेसतियद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयतितस्यैतत्प्र योजनं कर्मकर्तर्यपियग्यथास्यादिति ॥

गप्राप्तिकइत्यर्थः। इहेति। सार्वधातुकेयग्भवतीतिसामान्योक्तावपिकर्तरिशबाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेवयग्भविष्यतीतिभावकर्मा
नुवृत्तिरधिकोयत्नइतिकर्मकर्तर्यपियग्भविष्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रापिव्याख्यानेयोगविभागः कर्तव्य एवेत्याह। कर्तरीति चेति। अन्यथाभावकर्मानुवृत्तियत्नाच्छ्रूप एवानन्तरस्य बाधः स्यान्नतुश्यन्नादीनाम्। योगविभागेनतुतेपिबाध्यन्ते। वचनादिति। कर्तरिकर्मव्यतिहार इत्यत्रकर्तरीतियोगविभागात्तत्रचकर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदंभविष्यतीत्यर्थः। चिणपीति। चिण्ग्रहणेऽनुवर्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमितिक

कर्तरीतिचयोगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय। कर्तरीतिचयोगविभागः कर्तव्यः। श्यनः पूर्वविप्रतिषेधंमावोचमिति। अथवाकर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक्भविष्यति। अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचनेप्रयोजनम्। किम्। आत्मनेपदंयथास्यात्। वचनादात्मनेपदंभविष्यति। चिण्तर्हियथास्यात्। चिणपिवचनाद्भविष्यति। चिण्वद्भावस्तर्हियथास्यात्। नैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति। तत्रकर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक्भविष्यति। अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरियग्भवतीति। यदयंनदुहस्नुनमांयक्चिणावितियक्चिणोः प्रतिषेधंशास्ति॥ यसोनुपसर्गात्॥ अनुपसर्गादितिकिमर्थम्। आयस्यतिप्रयस्यति। अनुपसर्गादितिशक्यमकर्तुम्। कथमायस्यतिप्रयस्यतीति। संयसश्चेत्येतन्नियमार्थंभविष्यति। संपूर्वादेवयसोनान्यपूर्वादिति॥ रुधादिभ्यः श्नम्॥ किमर्थः शकारः सार्वधातुकार्थः। शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञासार्वधातुकमपिदितिङित्त्वंङितीतिगुणप्रतिषेधोयथास्याद्भिनत्तिछिनत्तीति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्यगुणउच्यते। यस्माच्चप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेपरतोङ्गसंज्ञंभवतीति। यस्माच्चप्रत्ययविधिः नतत् प्रत्ययेपरतः। यच्चप्रत्ययेपरतः नतस्मात्प्रत्ययविधिः। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आर्धधातुकसंज्ञामाभूदिति। किंचस्यात्। वलादिलक्षणइट्प्रसज्येत। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते। यस्माच्चप्रत्ययविधिः तदादिप्रत्ययेपरतोङ्गसंज्ञंभवति। यस्माच्चअत्रप्रत्ययविधिः नतत्प्रत्ययेपरतः। यच्चप्रत्ययेपरतोनतस्मात्प्रत्ययविधिः। अतउत्तरंपठति। श्नमिशित्करणंघादिह्रस्वार्थम् ॥

र्मकर्तर्यपिचिण्भविष्यतीत्यर्थः। नैकमिति। अन्यथास्यस्मिचृसीयुडित्यत्रैवकर्मणातुल्यक्रियेकर्तरीतिवाच्यंस्यादित्यर्थः। रुधादि॥ भिनत्तीति। भिशब्दस्याङ्गसंज्ञानिबन्धनोगुणोमाभूदितिशित्त्वंकृतमित्यर्थः। यस्माद्वेति। भिद्शब्दादित्यर्थः। तस्यैवरुधादित्वात्। नतुतदवयवाद्भिशब्दात्प्रत्ययविधानम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्णतीति। मृद्‌ इतिक्र्यादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्नम्प्रत्ययः। धात्वन्तरमिति। सौत्रादिकावित्यर्थः। वृणस इति। वृवरणे इतिक्र्या
दिस्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम्‌ थासौ। श्न इति। श्नान्तस्मिति भावः। अङ्क्‌ इति। श्नान्नलोप इत्यस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योप
धात्वाभावः। प्रमिणीमीति। मीञो मीनाते र्निगम इति ह्रस्वः। सिपो पित्त्वेन ङित्त्वे सतीत्वम्‌। परत्वादिति। यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं त

वेतद्धस्य
श्नमि शित्करणं क्रियते। घ्वादि ह्रस्वार्थम्‌। घ्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्‌। ष्णाति मृणतीति। नवा धात्वन्यत्वात्‌। नवा
कर्तव्यम्‌। किं कारणम्‌। धात्वन्यत्वात्‌। धात्वन्तरं ष्णति मृणी। यत्तर्हि न धात्वन्तरं यत्र भूयांवृणसे नैव श्नम्‌। श्न एवं तम्‌। यदिश्नो ह्र
स्वत्वम्‌। स्वरो न सिध्यति। वृणसे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति एष स्वरो न प्राप्नोति। तस्माच्छ्नेष:। यदि श्नम्‌ श्न
सोरल्लोप इत्यल्लोपः प्रसज्येत। उपधाया इति वर्तते। अनुपधात्वान्न भविष्यति। न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम्‌। इह हि दो
षः स्यात्‌। अङ्क्‌ः अञ्जन्तीति। तस्माच्छ्न एवैतद्ध्रस्वत्वम्‌। यद्येवम्‌। स्वरः कथम्‌। बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि। सार्वधा
तुकस्य छन्दसि बहुलं पित्त्वं वक्तव्यम्‌। पितश्चैवापित्त्वं दृश्यते। अपितश्च पित्त्वम्‌। पितस्तावदपित्त्वम्‌। मातरं प्रमिणी
मिजनि श्रीम्‌। अपितश्च पित्त्वम्‌। शृणोत ग्रावाणः। तत्तर्हि श्नो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्‌। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्‌। उप
गायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम्‌। विशेषणा तत्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। श्नान्नलोप इति। नान्नलोप इतीय
त्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत। दीर्घत्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप
इति। किमत्र कर्तव्यम्‌। परत्वान्नलोपः स्यात्‌। तस्माच्छकारः कर्तव्यः। अथ क्रियमाणेपि शकारे इह कस्मान्न भवति
विश्नानां प्रश्नानामिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रि
यते न तनादिभ्य इत्येवोच्येत। अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति। कानि। अनुनासिकलोपादीनि। दैवर
क्ताः किंशुकाः। अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति। इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत्‌ तनादिभ्यस्तथासोरिति।

त्‌ सन्निपातलक्षणपरिभाषावशान्न प्रवर्तते। यत्त्वन्यत्रोक्तं नामि दीर्घात्परत्वात्सुपि चेति भवितव्यमिति तत्सन्निपात
परिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः। लक्षणेति। लाक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात्‌ प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्य
क्षत्वादिति भावः। तनादि॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषालुगिति। ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात्। नैष दोषः। यत्र पक्षे लुक् प्रवर्त्तते तत्रासौ लोपस्य बाधकः। न त्वप्रवर्त्तमानः॥ घिन्वि॥ आर्धधातुकनिमित्त इति। धातुलोप इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः। न चैष इ

ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गादिति। तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति। कः पुनरत्र विशेषः तेन वा सत्यनेन वा। तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति। अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात्। अनेनापि सति सिद्धश्चिण्वद्भावः। कथम्। विभाषा लुक्। यदा न लुक् तदा सिज्लोपः। तत्र सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावो भविष्यति। ननादित्वात्कृत्नः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति। चिण्वद्भावेन दोषः स्यात्सोपि प्रोक्तो विभाषया॥ धिन्विकृण्व्योरच॥ क्वायमकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते। लोपोस्य भविष्यति। अतो लोप आर्धधातुक इति। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते। न लोप इत्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। लोपे सति गुणः प्रसज्येत। अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भविष्यति। ननु च लोपेपि सति न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधः। न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः। तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव। तस्मादत्वं वक्तव्यम्। अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिन्विकृण्व्योर्ग्रहणं क्रियते न धिविकृव्योरित्येवोच्येत। धिविकृव्योरिती यत्युच्यमाने अत्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत। इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतामत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुमागमः। अन्तरङ्गमत्वम्। कान्तरङ्गता। प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः। नुमप्यन्तरङ्गः। कथम्। वक्ष्यत्येतन्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः। तस्माद्धिविकृव्योरिति वक्तव्यम्॥ हलः श्नः शानज्झौ॥ किमर्थः शकारः। शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङ्क्तिति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्। कुषाण पुषाणेति। अत उत्तरं पठति। श्नाविकारस्य शित्करणानर्थकं स्थानिवत्त्वात्। श्नाविकारस्य शित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्त्वात्। शितो यमादेशः स्थानिवद्भावात् सिद्धं भविष्यति। अर्थं तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे अनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ॥

ति। सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाप्रसङ्गः। अत्वे कृत इति। अकारान्तस्य स्यादित्यर्थः। उत्पन्ने प्रत्यय इति। नुम्विधावङ्गाधिकारादिति भावः॥ हलः श्नः शा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तवादिष्विति। तप्तनप्तनथनाश्चेति शृणोतेत्येवमादौ येतिङ्‌ङितामा देशा विधीयन्तेतेनबाध्यः। एवमपीति। पित्त्वनि मित्तमनुदात्तत्वंभवतु ब्रूताद्ब्रवानितीडागमश्चङित्वनिमित्तश्चगुणवृद्धिप्रतिषेधइत्यर्थः। पिन्नेति। अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेधआ

अथैतत्तुग्भाविकारस्यशित्करणम्। कोर्थः। ज्ञापकार्थम्। किंज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वधातुकादेशेअनुबन्धा नस्थानिवद्भवन्तीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्रयोजनंहितातङोरपित्त्वम्। हेः पित्त्वनप्रतिषेध्यम्। पितोयमा देशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात्। सार्वधातुकादेशेअनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनायंपिद्भविष्यति। नातङि चङ का रोनोच्चार्योभवति। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात्। सार्वधातुकादेशेअनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनायंपि द्भविष्यति। तवादिषुचाङित्वम्। तवादिषुचङित्वंनप्रतिषेध्यम्। शृणोतग्रावाणः। ङितइमेआदेशाःस्थानिवद्भावाद्ङि तःस्युः। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनेमेङितोभविष्यन्ति। तस्यदोषोमिपआदेशेपिद्भावः। तस्यैत स्यलक्षणस्यदोषोमिपआदेशेपितोऽभावः। अचिनवमकरवम्। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति सार्वधातु कादेशेअनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनायंपित्स्यात्। अत्यल्पमिदमुच्यते मिपआदेशइति। तिप्सिप्मिपामादेशा इतिवक्तव्यम्। वेद्वेत्थ॥ विदेर्वसोःशित्त्वम्। विदेरुत्तरस्यवसोःशित्त्वंवक्तव्यम्। शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भव ति। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धानस्थानिवद्भवन्तीतिनायंशित्स्यात्। कित्करणाद्वासिद्धम्। अथवाअवश्यमत्रसामा न्यग्रहणाविघातार्थःककारोनुबन्धः कर्तव्यः क्वसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। वसोःसंप्रसारणमिति। तेनैव यत्नेनगुणोनभविष्यति। अस्यज्ञापकस्यसन्तिदोषाः सन्तिचप्रयोजनानि। समादोषाभूयांसोवा। तस्मान्नार्थोनेनज्ञापके न। कथंयानिप्रयोजनानि। तानिक्रियन्तेन्यासएव। एवमपिभवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतंस्यात्ङित्करणसाम र्थ्याद्ङित्कृतम्। यत्तुखलुपितिङित्कृतंप्राप्नोतिङितिचपित्कृतम्। केनतन्नस्यात्। तस्मादुक्तव्यंपिन्नङिद्भव तिङिच्चपिन्नभवतीति। नवक्तव्यम्। एवंवक्ष्यामि। सार्वधातुकंङिद्भवतिपिन्न। एवंतावत्पितोङित्वंप्रतिषिद्ध म्। ततः असंयोगाल्लिट्किद्भवतिङिच्चपिन्नभवतीति। एवंङितःपित्त्वंप्रतिषिद्धम् ॥

श्रीयते। पिद्भवन्ङिन्नभवतीत्यर्थः। योगविभागाच्च यावतीसार्वधातुकस्यङित्वप्राप्तिस्सर्वासौनिषिध्यते। असं योगादि ति। अत्रङिदपिदितिवर्तते। तेनङिद्भवन्पिन्नभवतीतिताताङः स्थानिवद्भावप्राप्तंपित्त्वंनिषिध्यते ॥ एमः ४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छन्दसि॥ अस्कभायदिति। स्कन्भुः सौत्रो धातुः लङि तिप् अन्त्रम्नः श्नायच् अडागमः॥ लिङ्याशिषि॥ दृशेरगिति। अङि गुणः स्यात्। उपस्थेयामेति। स्थालिङ् मस् यासुट् अङ् आकारलोपः सलोपश्च अतो येय इति इय्। मस्याडागमः कार्योऽन्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति

छन्दसि शायजपि॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र॥ शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम्। क्व सर्वत्र। हौ चाहौ च। किं प्रयोजनम्। महीः अस्कभायत्। यो अस्कभायत्। उद्गृभायत उन्मथायत इत्येवमर्थम्॥ व्यत्ययो बहुलम्॥ योगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययः। व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति। आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीत्येवं प्राप्ते। स च न मरति। म्रियत इति प्राप्ते। ततो बहुलम्। छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति। सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः लिङ्गव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्यय इति। सुपां व्यत्ययः। युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। वर्णव्यत्ययः। त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्। शुधितमिति प्राप्ते। लिङ्गव्यत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। पुरुषव्यत्ययः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालव्यत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। आधाता यष्टेति प्राप्ते। आत्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते।
सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥
लिङ्याशिष्यङ्॥ अयमाशिषि अङ् विधीयते। तस्य किं प्रयोजनम्। आशिष्यङ्प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः। स्था। उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम्। स्था। गा। अञ्जसा सत्यमुपगेयम्। गा। गमि। यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम्। गमि। वचि। मन्त्रं वोचेमाग्नये। वचि। विदि। विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम्। विदि। शकिरुह्योश्च॥ शकिरुह्योश्चेति वक्तव्यम्। शकेम त्वा समिधं साधया धियः। अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये। दृशेरक्। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयम्॥ दृशेरग्वक्तव्यः। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्। इह उपस्थेयामेत्यत्र आङपि वक्तव्यः। न ह्यङि सिध्यति। न वक्तव्यः। सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः आर्धधातुकत्वादेत्वम्। तदुभयलिङ्गत्वात् सिद्धम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम्॥

स्यात्॥ इति श्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कर्मवत्कर्मणा॥ वत्करणमिति। विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः। स्वाश्रयमपीति। असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत। ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न स्यात्। वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते। न तु स्वाश्रयं कार्यं निवार्यत इति भावे लस्सिद्धो भवतीति लादेशेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया भवति भिद्यते कुसूलेनेति। न चासत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सेत्स्यति। यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव। कर्मणेति किमिति। धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रियाश्रयिष्यत इति भावः। साध्वसिश्छिनत्तीति। ननु करणादिव्यापारो धातुना नाभिधीयते यदा त्वभिधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता। न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते। नैष दोषः। यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति। तत्रावश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम्। अ

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। भिद्यते कुसूलेनेति। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। कर्मणेति किमर्थम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्मवन्मा भूत्। साध्वसिः छिनत्ति साधु स्थाली पचतीति। तुल्यक्रिय इति किमर्थम्॥

वस्थान्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति। ततश्च कर्मावस्था वत्करणाद्यवस्था अप्याश्रीयेरन् प्रधानव्यापारस्य कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापारोऽपि तस्य सर्वेष्वेव कारकेष्ववस्थानाद्यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्धकरणादिव्यपदेशवत्सु व्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव। यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति। तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणादस्तु सद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव। साधु स्थाली पचतीति। स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेऽपीति स्यात्कर्मवत्त्वम्। तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति। कर्मणेति तृतीयान्तं तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते। तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः। अथवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पचत्योदनमिति। सहार्थेपि तृतीया विज्ञायेत। तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः। अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यात्स्वेशेत इति। अत्रापीति। तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात्कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः। समानक्रियत्वमिति। साधारणक्रियत्वमित्यर्थः। एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते। अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव ब्रूयात्। यस्मिन्निति। सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः। कर्तृभूत इति। चेद्विकल्पेन विधानादत्राभावः कर्तरि संपन्न इत्यर्थः। अथवा भूप्राप्तावित्यस्माध्यषादेति णिचो विकल्पनादूपमेतत्। तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः। वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते। कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाभेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते। कर्मणेति। कर्मस्थया क्रिययेत्यर्थः। साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात्तुल्यत्वासंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति। तत्र पचत्योदन

पचत्योदनं देवदत्तः। तुल्यक्रियइत्यप्युच्यमाने त्र प्राप्नोति। अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता। न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते। किं तर्हि। यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि। सकर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति। कर्मवदकर्मकस्य कर्ता। अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूत्। भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति। तथा। कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ॥ कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। पचत्योदनं देवदत्तः। राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ॥

मित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः। लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः। भिद्यमान इति। पात्राणामपि द्विधाभवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः। कर्मदृष्ट इति। समान एकस्मिन्धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो यदा त्वन्यस्मिन् धातौ कर्मान्यस्मिंश्च कर्ता तदा मा भूत्कर्मवद्भाव इत्यर्थः। पचत्योदनमिति। ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपि राध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वान्न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः। अन्यथा समानधातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्श्यते। यद्येवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात्। अत्र केचिदाहुः। लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम्। अन्ये त्वाहुः। लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मस्थभावकानामिति। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया। यत्र च क्रियाकृतविशेष दर्शनं तस्याक्रियोच्यते। ततश्च पश्यति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः। सकर्मकाणामिति। अन्योन्यमाश्लिष्यतद्दस्युदाहरणमात्रमेतन्नतु व्यतीहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। धातोः कर्मण इति। कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः। कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते। यस्य धातोर्यत् कर्म तत्स्य याक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता

तथा॥ कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च॥ तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्माभूदिति। कर्मस्थभावकानाम्। आसयति देवदत्तं शाययति देवदत्तं स्थापयति देवदत्तम्। कर्मस्थक्रियाणाम्। गामवरुणद्धि करोति कटम्। कर्तृस्थभावकानाम्। चिन्तयति मन्यते। कर्तृस्थक्रियाणाम्। गच्छति धावति हसति। यत्तावदुच्यते। अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। सकर्मकाणां प्रतिषेधः। अन्योन्यमाश्लिष्यत इति। यदप्युच्यते कर्मदृष्टश्चेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्यादिति। तद्यथा। धातोः कर्मण्यण्भवतीति तत्र संबन्धादेतद्गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मेति। इह माभूत्। आहर कुम्भं करोति कटमिति। यदप्युच्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्माभूदिति। न वक्तव्यम्। कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमुपमिमीते। न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति। किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आहोस्वित् कर्त्राश्रयमपि। किं चातः। यदि कर्माश्रयमेव। चङ्शपूक्चिद्विधयो न सिध्यन्ति। चङ्। अचीकरत कटः स्वयमेव। चङ्॥

तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति। आहर कुम्भमिति। समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः। कर्तारमिति। कर्तृस्थां क्रियामित्यर्थः। किं पुनरिति। किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्विन्नेति प्रश्नः। यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते। अचीकरतेति। यक्चिणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयो चङ्शपोन प्राप्नुतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिदुरमिति। कर्तरिकुरच् न प्राप्नोति। ल्यान्तस्य कर्ता कर्मवदिति न तावत्स्थापितमिति कृद्विधेरसिद्धिरुक्ता। उभयमिति। कर्तैवयः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति। कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यक्बाधनं भवति। कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते। यच्चाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्भवति न तु विरुद्धमिति शबादिपरस्मैपदाभावः। स्वातन्त्र्यस्येति। पच्यते ओदनः स्वयमेवेति विक्लित्तिमात्रवाची पचिस्तत्रौदनस्य कर्तृत्वमेव। लूयते केदार इति द्विधाभ

शप्। नमते दण्डः स्वयमेव। शप्। कृद्विधिः। भिदुरं काष्ठं स्वयमेव। अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधः। आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। उभयं क्रियते न्यास एव। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्याविवक्षितत्वात्। कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति। कुतः। स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्। स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः। किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा आहोस्विद्विवक्षामात्रम्। सत इत्याह। कथं ज्ञायते। इह भिद्यते कुसूलेनेति। न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते। किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः। भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात्। यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति। इह तु कथं स्याल्लूयते केदारः स्वयमेवेति। यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन्दृश्यते। अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् ॥

वनलावी लुनाति स्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम्। क्रिया चेति। विशरणक्रियेत्यर्थः। किं च भो इति। कारणाभावे विशरणस्य कार्याभावादवश्यं केनचिद्वातादिना कारणेन भाव्यमिति भावः। अन्यदत इति। कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः। सुकरतेति। द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः। अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लान्तस्यकर्त्रेति। लान्तवाच्योयः कर्त्तासलान्तकार्यएवकर्मवद्भवतीत्यर्थः। तेनकर्मणिविधीयमानाः कृत्यादयोतिदेशात्कर्मकर्तरिनभवन्तीतिभावएवोत्पद्यन्ते। ततश्चतैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्तौषष्ठीतृतीयेभवतः भेत्तव्यंकुसूलस्यभेत्तव्यंकुसूलेनेति। भिद्यतेकुसूलइत्यत्रचद्वितीयानभवति। क्तग्रहणस्यात्रप्रयोजनंनदृश्यते। गवादुग्धंपयइत्यत्रदृश्यतइत्याहुः। तथाह्यकर्मकत्वादृत्यर्थाकर्मकेतिवचनात्कर्त्तरिभवितव्यमेवक्तेनभिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति। तथाचस्निनो

अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रलान्तस्यकर्मवदनुदेशः। लान्तस्यकर्मवदनुदेशः कर्तव्यः। लान्तस्यकर्ता कर्मवद्भवतीतिवक्तव्यम्। अन्यथाहिकृत्यक्तखलर्थेषुप्रतिषेधः। अक्रियमाणेहिलग्रहणेकृत्यक्तखलर्थेषुप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्। कृत्य। भेत्तव्यः कुसूलइतिकर्म। सयदास्वातन्त्र्येणविवक्षितस्तदास्यकर्मवद्भावःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धेअकर्मकाणांभावेकृत्योभवतीतिभावेकृत्योयथास्याद्भेत्तव्यंकुसूलस्यभेत्तव्यंकुसूलेनेति। कृत्य। क्त। भिन्नः कुसूलइतिकर्म। सयदास्वातन्त्र्येणविवक्षितोभवतितदास्यकर्मवद्भावःस्यात् तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतस्मिन्प्रतिषिद्धेअकर्मकाणांभावेक्तोभवतीतिभावेक्तोयथास्याद्भिन्नंकुसूलेनेति। क्त। खलर्थः। ईषद्भेदः कुसूलइतिकर्म। सयदास्वातन्त्र्येणविवक्षितोभवतितदाऽस्यकर्मवद्भावःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणांभावेखल्भवतीतिभावेखल्यथास्यात्। ईषद्भेदंकुसूलेनेति। तत्तर्हिलग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। क्रियतेन्यासएव। लिङ्याशिष्यङितिद्विलकारकोनिर्देशः। सिद्धंतुप्राकृतकर्मत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्राकृतकर्मत्वात्। प्राकृतमेवैतत्कर्म। यथाकटंकरोतिशकटंकरोतीति। कथंपुनर्ज्ञायतेप्राकृतमेवैतत्कर्मेति। आत्मसंयोगेकर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् ॥

तेग्रीसकर्मकर्तृकस्येतिवक्तव्यमितिस्निनोग्रासः स्वयमेवेतिक्तः कर्तर्युदाहरिष्यते। सिद्धंत्विति। प्राकृतंस्वाभाविकमेवैतत्कर्मनत्वातिदेशिकमित्यर्थः। आत्मसंयोगइति। एकस्यैववस्तुनाभेदेनात्मकर्मत्वेनकर्तृत्वेनचविवक्ष्यतइत्यर्थः। तदुक्तम्। एकस्यबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेचपरिकल्पितेकर्मत्वंकरणत्वंचकर्तृत्वंचोपजायतइति ॥ एमः ४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मदृश्यतइति। कर्मत्वंदृश्यतइत्यर्थः। विषमउपन्यासइति। अयंभावः। दृष्टान्तेआत्मभेदस्यशब्देनप्रतिपादितत्वाद्यु
क्तंकर्मत्वम्। इहतुलूयतेकेदारः पच्यतेओदनइत्यादौयदास्वयमितिशब्दोनप्रयुज्यतेतदात्मभेदाविवक्षायांकर्म
त्वाभावात्कर्तृत्वमेवद्विधाभवनादौकेदारादीनामितिकर्मवदितिदेशः कर्तव्यएव। नमतेदण्डइत्यादौचप्राकृतकर्मत्वेय
क्किणोः प्रतिषेधेशप्च्ङौनस्याताम्। भिद्यतेकुसूलेनेतिचसकर्मकत्वाद्धातोर्भावेलोनस्यात्। कर्मदृश्यतइति। आत्मानमि
तिद्वितीयान्तवाच्यंकर्म। कर्तानदृश्यतइति। हन्तीतिकर्तरिलकारोत्पत्तावपिकर्तृविशेषानुपादानादितिभावः। कर्तादृश्य
तइति। तमन्तरेणक्रियायाअभावादात्मनेत्येतद्वाच्यइतिभावः। कर्मनदृश्यतइति। कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्यात्रकर्मणोदुरुपपा

आत्मसंयोगेकर्मकर्तुः कर्मदृश्यते। क्व। हन्त्यात्मानमात्मनाहन्यतइति। विषमउपन्यासः। हन्त्यात्मानमितिक
र्मदृश्यतेकर्तानदृश्यते। आत्मनाहन्यतइतिचकर्तादृश्यते नकर्मदृश्यते। पदलोपश्च। पदलोपश्चात्रद्रष्ट
व्यः। हन्त्यात्मानमात्मा। आत्मनाहन्यतआत्मेति। कः पुनरात्मानंहन्तिकोवात्मनाहन्यते। द्वावात्मानौ
शरीरात्माअन्तरात्माच। शरीरात्मातत्कर्मकरोतियेनान्तरात्मासुखदुःखेअनुभवति। अन्तरात्मातत्क
र्मकरोतियेनशरीरात्मासुखदुःखेअनुभवति। सकर्मकाणांप्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यतइति॥ सकर्मकाणांप्रति
षेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। अन्योन्यमाश्लिष्यतः। अन्योन्यंसंस्पृशतः। अन्योन्यंसंगृह्णीतइति। तपेर्वासकर्मकस्यवचनं
नियमार्थम्। तपेर्वापुनः सकर्मकस्यवचनंनियमार्थंभविष्यति। तपेरेवसकर्मकस्यनान्यस्यसकर्मकस्येति ॥

द्त्वादितिभावः। पदलोपश्चेति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः। यत्तुलूयतेकेदारः स्वयमेवेतिरत्निकारैरुदाहृयतेतत्रकर्त्रन्त
राभाव प्रतिपादनेनकेदारस्यैवकर्तृत्वप्रतिपादनायस्वयंशब्दः प्रयुज्यते। नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणंस्वयंशब्दस्यात्मनेतितृतीया
न्तार्थेवर्तनादात्मनः कर्तृत्वेकेदारस्यप्राकृतकर्मत्वसद्भावात्। द्वावात्मानाविति। णेरणावित्यत्रव्याख्यातमितितत्रएवावधार्यम्। आश्लि
ष्यतइति। क्रियाफलस्यसंयोगस्यकर्मणिदर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्रद्रष्टव्यम्। तपेर्वेति। तपइतियोगविभागेननियमः क्रियतइतिभावः। न
नुतप्यतेतपस्तापसइत्यत्रकर्मस्थक्रियायातुल्यक्रियत्वंकर्तुर्नास्ति। उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वेतपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्यकर्तृत्वेर्जनार्थ
त्वात्। नैषदोषः। शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनंतापसस्ययतोव्यापारः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः प्रत्ययार्थ इति। तापसेनतपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते। क्रिया
कर्मणो ऽसाध्यसाधनभावाद्भेदेनभाव्यम्। इह तु भेदाभावात्प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः। अथवा तपः कर्मकस्येतिवचनात्
प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तच्च विरुद्धमिति भावः। अवयवतपिरिति। विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः। दुग्धे गौरिति।
गौर्दुग्ध इति पय इत्यर्थः। दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वेपि सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम्। फलंपच्यत इत्यत्र
वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम्। अन्ये त्वाहुः। पचिरत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभ

तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति। तस्य च
तपः कर्मकस्यैव। तस्य च तपः कर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्य। किमिदं तप इति। तपेरयमौ
णादिकोऽसुन्प्रत्ययो भावसाधनः। कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः। स एव संतापः। कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः
स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः। सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति। तद्यथा। स एतान्पोषान्पुषत्। गोपोषमश्व
पोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति। एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति।
दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः॥ दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद्बहुलं भवतीति वक्तव्यम्। दुग्धे गौः प
यः स्वयमेव। तस्मादुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते। बहुलवचनं किमर्थम्। परस्मैपदार्थम्। यद्येवं नार्थो ब
हुलवचनेन। नहि परस्मैपदमिष्यते। सृजियुज्योः श्यंस्तु॥ सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भव
तीति वक्तव्यम्। श्यंस्तु भवति। सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिणात्मनेपदार्थः। सृज्यते माला
मसर्जि मालामिति। युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय ॥

वा इष्टः सोऽकथितं कर्म तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः। एवंविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पच
तीत्यादौ। श्रद्धोपपन्न इति। श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः। चिणात्मनेपदार्थ इति। श्यना यगेव बाध्यते न तु चिणित्यर्थः। श्यनि तु प्रकृतेरा
द्युदात्तत्वं भवति यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्यकोरत्र स्वरे विशेषः। सृज्यते मालामिति। श्रद्धया माला॰ रामः
निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि मालामिति। मालां निष्पादितवानित्यर्थः। यको भावायेति। अकारप्रश्लेषादृश्यगबाधनायेत्यर्थः ॥ ४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युज्यतइति। योगोब्रह्मचारिणंयुनक्ति संबध्नातीत्यर्थः। ततोब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायांयुज्यतेब्रह्मचारी योगमितिभवति। करणेनेति। बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौनभवति। स्रवतिकुण्डिकेति। निष्क्रामदुदकंनिष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थेतुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावोनिषिध्यते॥ विसृजतीतिगम्यतइति। तथाचलोकेकथ्यतेकृपणोसौनकिंचित्स्रवतीतिविसर्गश्चदानमुच्यतइतितुल्यक्रियत्वाभावः। भूषाकर्मेति। कर्मशब्दःक्रियावाची। भूषाफलंचशोभाख्यंकर्मणिदृश्यतइतिकर्मस्थाभूषा। अण्यन्तार्थंच भूषाग्रहणंण्यन्तानांचवक्ष्यमाणेनयक्चिणोःप्रतिषेधस्यसिद्धत्वात्तेनालंकुरुतेस्वयमेवकन्या अलमकृतकन्येतिभवति। अव

युज्यतेब्रह्मचारीयोगम्। करणेनतुल्यक्रियः कर्ताबहुलम्। करणेनतुल्यक्रियःकर्ताबहुलंकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यम्। परिवारयतिकण्टकैर्वृक्षं परिवारयन्तेकण्टकावृक्षम्। स्रवत्यादीनांप्रतिषेधः॥ स्रवत्यादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। स्रवतिकुण्डिकाउदकंस्रवतिकुण्डिकायाउदकम्। स्रवन्तिवलीकान्युदकंस्रवतिवलीकेभ्यउदकम्। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। तुल्यक्रियइत्युच्यते। क्रियान्तरंचात्रगम्यते। इहतावत्स्रवतिकुण्डिकाउदकमिति विसृजतीतिगम्यते। स्रवतिकुण्डिकायाउदकमिति निष्क्रामतीतिगम्यते। स्रवन्तिवलीकान्युदकमिति विसृजन्तीतिगम्यते। स्रवतिवलीकेभ्यउदकमिति पततीतिगम्यते। भूषाकर्मकिरादिसनांचान्यत्रात्मनेपदात्॥ भूषाकर्मकिरादिसनांचअन्यत्रात्मनेपदात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। भूषयतेकन्यास्वयमेव। अबुभूषतकन्यास्वयमेव। मण्डयतेकन्यास्वयमेव। अममण्डतकन्यास्वयमेव। किरादि। अवकिरतेहस्तीस्वयमेव। अवाकीर्ष्टहस्तीस्वयमेव। गिरतेग्रासः स्वयमेव। अगीर्ष्टग्रासःस्वयमेव। सन्। चिकीर्षतेकटः स्वयमेव। अचिकीर्षिष्टकटःस्वयमेव॥ नदुहस्नुनमांयक्चिणौ॥ यक्चिणोःप्रतिषेधेहेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥

किरतइति। हस्तिनंकश्चित्पांस्वादिनावकिरतितत्रसौकर्यात्कर्तृत्वेनहस्तीविवक्ष्यते। चिकीर्षतइति। करोतिक्रियापेक्षमत्रकर्मस्थक्रियत्वमिच्छातुकर्तृस्थैवार्थाच्चकरोतेःप्राधान्यंतदर्थत्वादिच्छायाः॥ नदु॥ यक्चिणोरिति। आत्मनेपदविधावकर्मकाद्येधातवोनिर्दिष्टास्तेयदान्तर्भावितण्यर्थाःसकर्मकाभवन्तितदाकर्मवद्भावात्प्राप्तौयक्चिणौप्रतिषिध्येते। यथाविकुर्वतेसैन्धवावल्गन्तीत्यर्थः। तान्यदाअन्योवल्गयतितदातेषांकर्मत्वम्। पुनस्सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायांविकुर्वतेसैन्धवाः स्वयमेव। व्यकृषतसैन्धवाःस्वयमेवेति। यक्चिणौनभवतः। उत्पुच्छयतेगौरित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोःप्राप्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रूतेकथेति। वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्॥ कुषिरञ्जोः॥ यक्प्राप्ते श्यन्विधीयते तेन श्यनि ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तंपदं भवति। शपूश्यनोर्नित्यमितिनित्यश्चनुमागमः कुष्यन्तीजङ्केति। सार्वधातुकवचनमिति। सार्वधातुके विषयभूते श्यन्परस्मैप

यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। णि। कारयते कटः स्वयमेव। अचीकरत कटः स्वयमेव। णि। श्रि। उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव। उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव। श्रि। ब्रूञ्। ब्रूते कथा स्वयमेव। अवोचत कथाः स्वयमेव। भारद्वाजीयाः पठन्ति॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥ कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च॥ कुषिरञ्जोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम्॥ कुषिरञ्जोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः। अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। चुकुषे पादः स्वयमेव। ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव। कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव। रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव। क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुष्णानाः पादा इति। अत्रापि प्राप्नोति। श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। कोषिष्यते पादः स्वयमेव। अकोषि पादः स्वयमेव। रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव। यत्तावदुच्यते सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। सार्वधातुके यगिति। यदि तदनुवर्तते। पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चयः ले च सार्वधातुके चेति। आहोस्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। किं चातः। यदि समुच्चयः। कतीह भिन्दानाः कुसूला इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति। बिभिदे कुसूलः स्वयमेव। भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति। अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति। लिङ्लिङ्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि लिङ्याशिष्यङिति च। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति। इहापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति ॥

देभवत इत्यर्थः। कुष्णाना इति। ताच्छील्यवयोवचनेति चानश्। तत्र श्यन्न प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते। श्यना चेति। विशेषविहितत्वादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति। तेनयत्रयकः प्राप्तस्यप्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदेभवतोनान्यत्रेतिस्यादिविषयेनभवतः। लकारावस्थायामेवेति । अकृतेष्वेवलादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयोभवन्ति पूर्वंतैश्च श्यनोविरोधाद्बाधि

यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनंवक्ष्यामि। नदुहस्नुनमां यक्चिणौ। ततः कुषिरजोः प्राचाम्। कुषिरजोः प्राचांयक्चिणौनभवतः। ततः श्यन्परस्मैपदंचेति। यथैवतर्हियकोविषयेश्यन्भवति। एवंचिणोपिविषयेप्राप्नोति। अकोपिपादः स्वयमेव। अरञ्जिवस्त्रं स्वयमेव। एवंतर्हि द्वितीयोयोगविभागः करिष्यते। नदुहस्नुनमांचिणभवति। ततोयक्। यक्चनभवतिदुहस्नुनमाम्। ततः कुषि रजोः प्राचांयक्नभवति। ततः श्यन्परस्मैपदंचेति। अथवाअनुवृत्तिः करिष्यते। स्यतासीलृलुटोः। च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति। कर्तरिशप्। स्यतासीलृलुटोः। च्लिलुङि। च्लेः सिज्भवतीति। दिवादिभ्यः श्यन्। स्यतासीलृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति। कुषिरजोः प्राचांश्यन्परस्मैपदंच। स्यतासीलृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज्भवतीति। अथवान्तरङ्गाः स्यादयः। कान्तरङ्गता। लावस्थायामेव स्यादयः। सार्वधातुके श्यन्॥ धातोः॥ आकुतोयंधात्वधिकारः। किंप्रागलादेशात्। आहोस्विदू आततीयाध्यायपरिसमाप्तेः धात्वधिकारः प्रागलादेशात्। प्रागलादेशाद्धात्वधिकारः। लादेशेहि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः। अनुवर्तमानेहिलादेशेधात्वधिकारेव्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। किंचस्यात्। आद्ये योगेनव्यवायेतिङः स्युः। आद्येयोगेविकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङोनस्युः। पचतिपठति। इदमिहसंप्रधार्यम्। विकरणाः क्रियन्तामादेशाइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्याविकरणाः।

तत्वात्संनियोगशिष्टंपरस्मैपदमपिनभवति। धातोः॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्यज्ञायते नत्ववधिविशेषः। अथापि स्वरितेसतिनाधिकारोभवतीतिव्याख्यानम्। तथापिदुर्लक्ष्यत्वान्नज्ञायतेकस्वरितत्वंधात्वधिकारनिवृत्त्यर्थंप्रतिज्ञातमितिपृच्छति। आकुतइति। आद्येयोगइति। तिप्तस्झीत्यत्र। विकरणैरिति। स्यादयोत्रविकरणाअभिप्रेतानशबादयस्तेषांसार्वधातुकाश्रयत्वादकृतेलादेशेप्राप्त्यभावात्। यदातुसार्वधातुकइतिविषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपिलादेशेशबादीनांप्राप्तिरस्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्वयोरेकारयोरिति। यद्यप्येकस्यायादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेणतस्यापिश्रवणप्रसङ्ग इतिभावः।अकार इति। यस्यसस्याने वि
धीयते। यकारस्यात्व इति। ननुपचेथ इतिस्थितेपरत्वादिट् प्राप्नोति। नैषदोषः। अकारोनित्यःकृतेपीट्प्राप्नोत्यकृतेपि। इट्तुकृते

कृतेषप्यादेशेषुप्राप्नुवन्ति अकृतेषपिप्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाद्विकरणेषुकृतेषुविकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानप्रा
प्नुवन्ति। अनवकाशास्तह्यादेशाः। सावकाशाआदेशाः। कोवकाशः। यएतेलुग्विकरणाः स्नुविकरणाः लिङ् लि
टौच। नस्यादेत्वं देशितांयदिष्यते। यत्तुटित्वंतत्कानोरेवैत्वंविधत्ते। तत्तुविकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानांनस्यात्। एशः
शित्वम्। एकारस्यशित्कर्तव्यः। किंप्रयोजनम्। शित्सर्वस्येतिसर्वस्यादेशोयथास्यात्। अक्रियमाणेहियकारेतस्मा
दित्युत्तरस्यादेः परस्येतितकारस्यैत्वेकृतेद्वयोरेकारयोः श्रवणंप्रसज्येत। निवृत्तेषुनर्लादेशेधात्वधिकारेअलो
न्त्यस्यविधयोभवन्तीत्येकारस्यएकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वाअन्तरेणापिशकारंसर्वादेशोभविष्यति।
यत्तुलोटोविधत्ते। यत्तुलोटोविधीयते। तत्तुविकरणैर्व्यवहितत्वान्नस्यात्। किंपुनस्तत्। लोटोलङ्वत्। एरुः। से
र्ह्यपिच्च। वाछन्दसीति। यच्चाप्युक्तंलङ् लिङोस्तन्नस्यात्। किंपुनस्तत्। नित्यंङितः। इतश्च। तस्थस्थमिपांतांतं
तामः। लिङः सीयुट्। यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति। नस्यात्त्वा ग्लादेशाद्धात्वधिकारः। यदिप्राग्लादेशा
द्धात्वधिकारः। अकारः शित्कर्तव्यः। किंप्रयोजनम्। शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्। अनुवर्तमानेषुनर्लादे
शेधात्वधिकारेतस्मादित्युत्तरस्यआदेः परस्येतियकारस्यात्वेकृतेद्वयोरकारयोः पररूपेणसिद्धंरूपंस्यात्। पेच
थुः यूयंवक्रयूयमिति। ननुचनिवृत्तेपिलादेशेधात्वधिकारेअलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीकारस्याकारवचनेप्रयोज
नंनास्तीतिकृत्वान्तरेणापिशकारंसर्वादेशोभविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्याकारवचनेप्रयोजनम्। किम्। वक्ष्य
त्येतत्। अकारस्याकारवचनंसमसंख्यार्थमिति। आर्धधातुकसंज्ञायांधातुग्रहणंकर्तव्यम्। धातोःपरस्यार्धधा
तुकसंज्ञायथास्यात्। इहमाभूत्वृक्षत्वंवृक्षतेति। तस्माल्लादेशेधात्वधिकारोनुवर्त्यः ॥

अकारेवलादित्वाभावान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः। यद्यपिशब्दान्तरस्यप्राप्त्याअकारस्यानित्यत्वंतथापिकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्व
मस्त्येव। नचशब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिहसर्वत्रशास्त्रआश्रीयते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तावत्येवेति।कृतएवझशब्दे:कृतएवविकरणइत्यर्थः।आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकालएवझस्यान्तादेशेनभाव्य

ननुचोक्तमाद्येयोगेनव्यवायेतिङःस्युरिति।नैषदोषः।आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्।नात्राकृतेष्वादेशेषुविकरणाःप्राप्नुवन्ति।किंकारणम्।सार्वधातुकेविकरणवचनात्॥सार्वधातुकेविकरणाउच्यन्ते।नचाकृतेष्वादेशेषुसार्वधातुकत्वंभवति।येतर्हिनैतस्मिन्विशेषेविधीयन्ते।केपुनस्ते।स्यादयः।अत्रापिधातुग्रहणंविहितविशेषणंधातोर्विहितस्यलस्येति।यद्येवंविन्दतीतिणलादयःप्राप्नुवन्ति।धातुनात्रविहितंविशेषयिष्यामः।विदिनाआनन्तर्यंधातोर्विहितस्यलस्यविदेरनन्तरस्येति।इहतर्हिअजक्षिष्यन्अजागरिष्यन्इति अभ्यस्ताद्झेर्जुस्भवतीतिजुस्भावःप्राप्नोति।अत्रापिधातुनाविहितंविशेषयिष्यामः।अभ्यस्तेनानन्तर्यम्।धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति।आतइत्यत्रकथंविशेषयिष्यसि।यदितावद्धातुग्रहणंविहितविशेषणम्।आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्।अलुनन्अपुनन्इत्यत्रापिप्राप्नोति।अथाकारग्रहणंविहितविशेषणंधातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्।अपिबन्अजिघ्रन्इत्यत्रापिप्राप्नोति।अस्तुतर्हिधातुग्रहणंविहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्।ननुचोक्तमलुनन्अपुनन्नित्यत्रापिप्राप्नोतीति।नैष दोषः।लोपेकृतेनभविष्यति।नात्रलोपःप्राप्नोति।किंकारणम्।ईत्वेनबाध्यते।नात्रेत्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।अन्तिभावेनबाध्यते।नात्रान्तिभावःप्राप्नोति।किंकारणम्।जुस्भावेनबाध्यते।नात्रजुस्भावःप्राप्नोति।किंकारणम्।लोपेनबाध्यते।लोपईत्वेनईत्वमन्तिभावेन।अन्तिभावोजुस्भावेन।जुस्भावोलोपेनेतिचक्रकमव्यवस्थाप्रसज्येत।नास्तिचक्रकप्रसङ्गः।नचाव्यवस्थाकारिणाशास्त्रेणभाव्यम्।शास्त्रेणनामव्यवस्थाकारिणाभवितव्यम्।नचात्रहलादिनामुहूर्तमपिशक्यमवस्थातुम्।तावत्येवान्तिभावेनभवितव्यम्।अन्तिभावेकृतेलोपः।लोपेनव्यवस्थाभविष्यति।यदप्युच्यतेएशःशित्त्वमिति।क्रियतेन्यासएव।कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि।प्रयोजनंप्रातिपदिकप्रतिषेधः।प्रातिपदिकप्रतिषेधःप्रयोजनम्।धातोस्तव्यदादयोयथास्युःप्रातिपदिकान्माभूवन्निति।नैतदस्तिप्रयोजनम् ॥

मितिभावः। प्रातिपदिकान्माभूवन्निति। द्वितीयादिष्वदितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साधनइति। प्रकृतिवाच्यान्तरङ्ग क्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्ग क्रियासाधनेतव्यादयो न भविष्यन्ति। इतीयादयस्तु प्रातिपदिकादेवविधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधनेवचनसामर्थ्याद्भवन्तीतिभावः। स्वपादिष्विति। येऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्य दादयो माभूवन्। नहितेधातवः। पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात्। ततः स्वपितीति प्रयोक्तव्ये सुपितीति प्रयोगोऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदित्यर्थः। अङ्गसंज्ञेति। असति

साधनेतव्यदादयो विधीयन्ते। साधनं च क्रियायाः। क्रियाभावात् साधनाभावः। साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति। स्वपादिषु। स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम्। स्वपिति। सुपितीति माभूत्। अङ्गसंज्ञा च। अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम्। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति। कृत्संज्ञा च। कृत्संज्ञा च प्रयोजनम्। धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति। कृत्संज्ञा सिद्धा भवति। उपपदसंज्ञा च। उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम्। तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञा सिद्धा भवति। कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः। अधिकारादप्येते सिद्धे। स्वपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम्। धातुग्रहणमनर्थकं यङि घोधात्वधिकारात्। धातुग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। यङि घोधात्वधिकारात्। अङि घोधातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। तच्चावश्यमनुवर्त्यम्। अनधिकारे तह्यङ्गसंज्ञाभावः। अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात्। करिष्यति हरिष्यति। यदि तदनुवर्तते। चूर्णं चुरादिभ्यो णिज्भवति धातोश्चेति धातुमात्राणि च प्राप्नोति। हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य। यदयं हेतुमति चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राण्णिज्भवतीति। इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक्प्राप्नोति। कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्धम् ॥

धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः प्राप्स्यते त्वादावित्यर्थः। तत्रैतस्मिन्निति। सत्यस्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा। यदयमिति। यद्यविशेषेण धातुमात्राण्णिच् स्यात् तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादित्यर्थः। चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम्। व्यपदेशिवद्वचनादिति। धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तैस्तुल्यं कण्ड्वादयो वर्तन्ते। यकः कित्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात्। तदयमर्थः। यदि धातुमात्राद्यक्प्रत्ययः स्यात्ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। सामानाधिकरण्येन संबन्धे संभवति समुच्चयाश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः। आर्धधातुकसंज्ञार्थोऽप्ययं धात्वधिकारो
नोपयुज्यते। यङ्धावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लूयामित्यादावार्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेस्सिद्धत्वा
त्। इममि धातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनात्॥ तत्रोपपदम्॥ स्थग्रहणमिति। सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमी निर्दि
ष्टा ग्रहीष्यन्त इति प्रश्नः। यत्रैव सप्तमीति। मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात्। संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। समासस्तु समर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात्। यत्रवेति। सप्तमीति यदा रूपग्रहणं तथा
सति सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादावेव स्यात्। उपसरजादिसिद्ध्यर्थं कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः। स्थग्रहण इति। स्थग्रहणे तु सति सो

यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राद्यग्भवतीति। अथवा कण्ड्वादीनेव नात्र धातु
ग्रहणेन संभन्त्स्यामः कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यगिति॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्॥ स्थग्रहणं किमर्थम्। तत्रोपपदं स
प्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्। स्तम्बेरमः। कर्णेजपः। यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते
सप्तम्यां जनेर्ड इति इह न स्यात्। कुम्भकारो नगरकारः। स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र सप्तमी श्रूयते यत्र च स
प्तमी न श्रूयते यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र वान्येन शब्देन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति। अथ तत्रग्र
हणं किमर्थम्। तत्रग्रहणं विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टमु
पपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति। उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम्। उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम्।

त्र सप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः। अथ तत्रग्रहणमिति। धातोरित्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसं
ज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। तत्रैतस्मिन्निति। तत्रग्रहणे नाधिकारपरामर्शे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। अथवोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकाराद
त्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः। प्रतिसूत्रमधिकार आश्रीयमाणे गौरवं स्यात्। तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्णत्वा
त्संज्ञा विधीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम्। समर्थवचनमिति। इह यदा त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्त
दा विभक्तिमन्तरेण कर्माधिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या। ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्ये
व। चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आहरकुम्भमिति। कुम्भशब्दउपपदेकरोतेरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्नस्यात्। महान्तंकुम्भमिति। म
हत्वयुक्तस्यकुम्भस्यकरोतिनासामर्थ्यमस्तीतिभावः। यदिचात्रप्रत्ययः स्यात्तदाकुम्भशब्दस्यकारशब्देनसमासेकृतेकार्य
एकार्थीभावान्महच्छब्देनसमासोनस्यात्। सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वादुपपदसमासेतृतीयान्तस्यसुब्राह्मणस्यनि
वृत्तावपिप्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः। नतत्पदमिति। पदसमुदायत्वादितिभावः। यच्चपदमिति। महान्तमित्येतत्। कु

समर्थमुपपदंप्रत्ययस्येतिवक्तव्यम्। इहमाभूदाहरकुम्भंकरोतिकटमिति। अथक्रियमाणेचापिसमर्थग्र
हणेमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रापिप्राप्नोति। नवाभवितव्यंमहाकुम्भकारइति। भवितव्यम्। यदैतद्वाक्यंभवति म
हान्कुम्भोमहाकुम्भः महाकुम्भंकरोतीतिमहाकुम्भकारः। यदात्वेतद्वाक्यंभवति महान्तंकुम्भंकरोतीति।
तदानभवितव्यम्। तदाचप्राप्नोति। तदामाभूदिति। यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणंकर्तव्यमिति। नकर्तव्यम्। धा
तोरितिवर्तते। धातोःकर्मण्यण्भवति। तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्यधातोर्यत्कर्मेति। यदप्युच्यतेक्रियमाणे
चापिसमर्थग्रहणेमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रापिप्राप्नोतीति। उपपदमितिमहतीयंसंज्ञाक्रियते। संज्ञाचनामय
तोनलघीयः। कुतएतत्। लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्। तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञाय
थाविज्ञायेतउपोच्चारिपदमुपपदमिति। यच्चात्रोपोच्चारिनतत्पदंयच्चपदंनतदुपोच्चारि। यावताचेदानींपद
गन्धोस्ति पदविधिरयंभवति। पदविधिश्चसमर्थानांभवति। तत्रासामर्थ्यान्नभविष्यति। अथच्व्यन्त
उपपदेकिमणाभवितव्यम् अकुम्भंकुम्भंकरोतिकुम्भीकरोतिमृदमिति। नभवितव्यम्। किंकारण
म्। प्रकृतिविवक्षितत्वात् ॥

म्भमित्येतत्तुयद्यपिपदंभवतिउपोच्चारिचतथापिसापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तंनभवति। अन्वर्थसंज्ञाकर
णादेवसप्तमीनिर्दिष्टत्वेपिप्रकृत्यर्थविशेषणानांप्रत्ययार्थानांतद्विशेषणांचोपोच्चारित्वाभावादुपपदसंज्ञानभवति। प
दविधिरिति। पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरितिभावः। अथच्व्यन्तइति। इहक्वचित्सापेक्षत्वेप्रत्ययोनभवतिमहान्तंपुत्रमिच्छ
तीति। क्वचित्तुभवतिमाणवकंमुण्डयतीतितत्रसंदेहात्प्रश्नः। च्व्यन्तस्यचाश्रयत्वेपिकर्मत्वंमन्यते। सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात् ॥ रामः ५३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतिविवक्षायामिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः। तदनपेक्षायां च्वेरभावात्। ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः। काशान्कटीकरोतीत्यत्रापि। क्याण् प्रत्ययो भवति। तस्मिन्नुत्पन्ने काशशब्दात्कृद्योगे षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः। समासरूपस्यैव चेष्टत्वे नोपात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याहुः। निर्देश इति। कर्मणीति सप्तमीविज्ञानात्तत्यैव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः। निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति। यद्येतत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीति भा

प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षं चासमर्थं भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति। इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य। निमित्तोपादानं च। निमित्तोपादानं च कर्तव्यम्। निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत। निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात्। निर्देशः संज्ञाकरणार्थः। यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति। तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम्। तत्रवचनमुपपदसंनियोगार्थम्। तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं भविष्यति। कर्मण्यण्विधीयते। तत्र च प्रत्ययो भवतीति। ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किम्। तत्रग्रहणं विषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्॥ कृदतिङ्॥ अतिङिति किमर्थम्। पचति। अतिङिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति पचति करोतीति। धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्राक् चलादेशाद्वा त्वधिकारः। एवमपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। अथातिङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति॥

वः। अर्थापेक्षायां तु सप्तम्या मण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्यात् यथाधः कर्मणि ष्ट्रन्निति तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत। अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण् भवति कर्मं चोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत। तत्रवचनमिति। तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणाल्लभ्यते। कथमिति चेत्। उच्यते। प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते। तत्रायमर्थः। सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति। तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति॥ कृदतिङ्॥ स्थानिवद्भाव इति। अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमुत्सहते न त्वतिदेशशास्त्रेण प्रसक्ताम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रतिषेध इति। अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः। अथवेति। तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यत इति मूलोच्छेद एव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते। टाबादय इति। यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तैकवचनोत्पत्तिस्तथैव त इति लिङ्गाश्रयाष्टाबादय इति भावः। स्त्रियामिति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः। धातोरिति। धात्वादेरित्यतः। एकादेश इति। ननु स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम्। नैष दोषः। परशब्दस्येष्टवाचित्वा

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथवा तिङ्भा
विनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः। किं च स्यात्। यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा
स्यात्। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते चात्र
तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति। टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। स्त्रियां टाबा
दयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वणादयो वि
धीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति। अथापि कथंचिद्योगः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ।
तिङश्च। इह तर्हि पचति पठतीति ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। धातोरिति वर्तते। एवमपि चि
कीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्रापि शपा व्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्था
निवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥ समाप्तमिदं वासरूपान्तं भाष्यम् ॥

त्स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः। नन्व तिङि तिप्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति।
झस्यरन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि विचीयादिति कृद्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति। एषोप्यदोषः। सा
र्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति। यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके
कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक्सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्॥ ॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयट
विरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वासरूपोऽस्त्रियाम्॥ कथमिति। स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव वाऽसरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामिति सुत्रा र्थे ये प्रत्यया विधीयन्ते तेषु वाऽसरूपो न भवतीति संदिहानः पृच्छति। लव्येति। अचो यदिति यता तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नो

वासरूपोऽस्त्रियाम्॥ कथमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपो न भवतीति आहोस्वित् स्त्रीप्रत्यये ष्विति। किं चातः। यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। लव्या लवितव्या अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति। व्यावक्रोशी व्यावकृष्टिरिति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति। कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। असरूपस्य वावचनं क्रियते उत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्। तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः। चेयं चेतव्यमित्यपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अजन्ताद्यद्विधीयते। हलन्ताण्ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च। उच्यन्ते च तव्यदादयस्तेवचनाद्भविष्यन्ति। एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ पचादिभ्योऽजपवादः। पचतीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अजपि सर्वधातु‾भ्यो वक्तव्य इति। एवं तर्हि ण्वुल्तृजचउत्सर्गाः। तेषामिगुपधात्कोऽपवादः। ज्ञिपः विलिखः विक्षिप्त विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।

तीत्यर्थः। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः। स्त्रियामित्यधिकृत्येति। स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारे ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्नोत्पत्तिर्वाप्रसङ्ग इति। वासरूपइत्येतावच्छ्रूयते। तत्रवाग्रहणेनकिंभावोविकल्प्यताम्। असरूपोऽपवादोवाभ
वतिपक्षेनभवतीति। अथबाधकत्वंविकल्प्यतांवाबाधकोभवतिपक्षेनबाधकइति। तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्त्वायाएववि
कल्पःस्यात्। यथोक्तम्। यत्राप्यन्यत्क्रियापदंनश्रूयतेतत्रास्तिर्भवतिपरइति। ननुबहिरङ्गस्यबाधकत्वस्यैत्युत्प
त्तेरेवविकल्पःस्यात्पक्षेतुनकश्चित्प्रत्ययउत्पद्येतेत्यर्थः। अस्त्विति। बाधकाभावेउत्सर्गस्यानिवार्यत्वादितिभावः।

तन्नोत्पत्तिर्वाप्रसङ्गोयथातद्धिते। तन्नोत्पत्तिर्विभाषाप्राप्नोतियथातद्धिते। अस्तु। यदाविक्षिपोवि
लिखइत्येतन्न। तदाविक्षेप्ताविक्षेपकइत्येतद्भविष्यति। यद्येतल्लभ्येतकृतंस्यात्। तत्तुनलभ्यम्।
किंकारणम्। यथातद्धितइत्युच्यते। तद्धितेषुचसर्वमेवोत्सर्गापवादंविभाषाउत्पद्यतेवानवा। सिद्धं
त्वसरूपस्यबाधकस्यवाबाधकवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। असरूपस्यबाधकस्यवाबाधकव
चनात्। असरूपोवाबाधकोभवतीतिवक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। न
नुचोक्तंतन्नोत्पत्तिर्वाप्रसङ्गोयथातद्धितइति। नैषदोषः। अस्तिकारणंयेनतद्धितेषुविभाषोत्पत्तिर्भ
वति। किंकारणम्। प्रकृतिस्तत्रप्रकृत्यर्थेवर्तते। अन्येनचशब्देनप्रत्ययार्थोऽभिधीयते। इहपुनर्नके
वलाप्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्तते ॥

यद्येतदिति। अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्यबाधितत्वादपवादाभावपक्षेप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादितिभावः। तत्रयथाअ
तइञितिविकल्पितेनेञामुक्तेपक्षेऽणनभवतिअपितुवाक्यमेव। तथेहाप्यपवादाभावपक्षेप्रकृतिरेवकर्त्रादीनर्था
नभिदध्यात् यथाग्निचिदित्यादौक्विबादिलोपेकृते। सिद्धंत्विति। बाधकत्वेविकल्पितेयत्रपक्षेऽपवादस्यबाधकत्वंनास्ति
तत्रबाधकत्वाभावादुत्सर्गःप्रवर्तते। अन्येनेति। दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः। इहपुनरिति। केवलाप्रकृतिः
स्वार्थमपिनाभिधत्तेकिंपुनःकर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति। तथाहि। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृ
तिःप्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययस्तुप्रत्ययार्थइत्युच्यते। अनुत्पन्नप्रत्ययातुप्रकृतिर्नकंचिदर्थंगमयति। अथापिहिक्षिपेःकर्तेति
कर्त्रादिशब्दाःप्रयुज्यन्तेतथापिकरोतिक्रियापेक्षमपिकर्तृत्वंप्रतीयेतनतुक्षिपिक्रियापेक्षमेवतस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्वंब
हिरङ्गमपिविकल्प्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यएवेति। समयस्यायंबाधकोस्तीतिभावः। सामर्थ्यमिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्तेनच प्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याय यितुं शक्यतइत्यर्थः। पूर्वस्मिन्परिहारे प्रकृतेरेवकेवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपिसामर्थ्यंनास्तीत्युक्तम्। उत्तरत्र तु समयात् प्रयोगएवकेवलायानास्तीत्युच्यते। कथंतर्हीति। समयात्केवलस्यप्रातिपदिकस्यतद्धितानुत्पत्तौसाधुत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः। अन्ये नेति। दक्षस्यापत्यमितिषष्ठ्यन्तस्यप्रातिपदिकस्यप्रयोगोनकेवलस्यइहतुकृदनुत्पत्तौसत्यांकेवलएवधातुःस्यात्तस्यचस्म

नचान्यः शब्दोस्तियस्तमर्थमभिदधीतेतिकृत्वातेनानुत्पत्तिर्नभविष्यति। अथवासमयः कृतः। नकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्यानचकेवलः प्रत्ययइति। एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्नभविष्यति। ननुचयएवतस्यसमयस्यकर्तासएवे दमप्याह। यद्यसौतत्रप्रमाणमिहापिप्रमाणंभवितुमर्हति। प्रमाणमसौतत्रचेहच। सामर्थ्यंत्विहद्रष्टव्यंशब्दानां प्रयोगे। नचानुत्पत्तौसामर्थ्यमस्ति। ततोनुत्पत्तिर्नभविष्यति। कथंतर्हितद्धितेष्वनुत्पत्तौसामर्थ्यंभवति। अन्येन प्रत्ययेनसामर्थ्यम्। केन। षष्ठ्या। अथवारूपवत्तामाश्रित्यवाविधिरुच्यते। नचानुत्पत्तौरूपवतीतेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति। एवमपिकुतएतत्। अपवादोविभाषाभविष्यतिनपुनरुत्सर्गइति। नैतदस्तिविशेषोयदपवादो विभाषास्यादुत्सर्गोवा। अपिचसापेक्षोयंनिर्देशः क्रियतेवासरूपइति। नचोत्सर्गवेलायांकिंचिदपेक्ष्यमस्ति। अपवादवेलायांपुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते। तेनयो रूपवानन्यपूर्वोबाधकः प्राप्नोतिसवाबाधकोभविष्यति। कः पुनर सौ। अपवादः। यदियोरूपवानन्यपूर्वोबाधकः प्राप्नोतिसवाबाधकोभवतीत्युच्यते। क्तिन्नादिषुसमावेशोनप्रा प्नोति। ग्रामणीः ग्रामणायइति। नह्येतेरूपवन्तः। एतेपिरूपवन्तः। कस्यामवस्थायाम्। उपदेशावस्थायाम्। यद्येवम नुबन्धविभिन्नेषुविभाषाप्रसङ्गः। अनुबन्धविभिन्नेषुविभाषाप्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकइति । कविषयेऽणपिप्राप्नोति ॥

यास्त्रयोगाभावः। अथवेति। असरूपशब्देनभिन्नरूपउच्यते। तस्यचभिन्नरूपत्वंरूपवदुत्सर्गापेक्षयाभवतीतिसएवपक्षेऽ भ्यनुज्ञायतेनत्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः। नचैवास्तीति। उत्सर्गोविकल्पेऽप्राप्तविभाषाअपवादविकल्पेतुप्राप्तविभाषेतिन कश्चिद्विशेषः। अपवादवेलायामिति। बाध्यत्वेनयावदुत्सर्गोनापेक्ष्यतेतावदपवादस्यप्रवृत्तिरेवनास्तीत्यर्थः। उपदेशाव स्थायामिति। प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयतेइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह्योपचदिति। लङ्यनद्यतनस्त्वकारः प्रत्ययः लुङि लपासीदिति दृष्टेद्वृतिभिन्नरूपत्वात्समावेशाप्रसङ्गः। यद्यमिति। परो
क्षे लिडिति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्ग्रहणेन। विहित स्त्वलकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः।
अथवेति। क्विबादयो न संगृहीतास्तेषां प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः। क्वचिद्यदिति। प्रयोग इत्यर्थः। उपदेशे सर्वे सैवासारू

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। अथ
वा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः। प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः॥ प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्योपच
दित्यत्र लुङपि प्राप्नोति। श्वः पक्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो
भवतीति। यदयं हशश्वतोर्लङ् चेत्याह। अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्विती
यः प्रयोग उपास्यते। को ऽसौ उपदेशो नाम। उपदेशे चैते ऽसरूपाः। ननु चोक्तमनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्ग इति।
परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेषु च न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति। यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति। अथवा ऽसरूपो वा बाधको भव
तीत्युच्यते। अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा। तेनानेनावश्यं किंचित्त्याज्यं किंचिच्च सं
ग्रहीतव्यम्। तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामः। यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः। अथवा अ
सरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। सर्वश्चासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो ऽसरूप इति। कश्च सा
धीयान्। यः प्रयोगे च प्राक् च प्रयोगात्। असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः।
त एवं विज्ञास्यामः। क्वचिद्ये ऽसरूपा इति। अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः। अथ कथमिदं विज्ञायते अ
स्त्रियामिति। किं स्त्रियां न भवतीति आहोस्वित् प्राक् स्त्रिया भवतीति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियां प्रतिषेधे क्त
ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥

यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात्। कथमिति। स्त्र्यधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः परस्तात्स्त्र्यधिकारसम्भवत्येव
वासरूपविधिः। अथ स्त्र्यधिकारात्प्राग्वासरूपविधिर्भवति स्त्र्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिङ्लोटाविति। लिङ् चेति लिङ् भवत्येव। इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र तु लिङ्लोटोः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः। लिङ्चेति लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावः। नैष दोषः नियमाल्लोपन भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्। ननु तुमुन्भावे कर्तृकर्मणो लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावो ऽभिमतः। आस्यते भोक्तुमिति भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वका। भावेऽपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावो ऽभिमतः। आस्यते भोक्तुमिति भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाभावेऽपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः। क्त्वाभावे तन्नैव चलकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते। तत्स्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः।

स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति। क्तः। हसितं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। ल्युट्। हसनं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। तुमुन्। इच्छति भोक्तुम्। लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः। खलर्थः। ईषत्पानः सोमो भवता। खलपि प्राप्नोति। एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वा वचनम्। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वा वचनम्। कालादिषु वा वचनं कर्तव्यम्। आसित्वा भुङ्क्ते। आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्। कालादिषु तुमुन्विधाने वा वचनम्। कालादिषु तुमुन्विधाने वा वचनं कर्तव्यम्। कालो भोक्तुम्। कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्। अर्हे तृज्विधानम्। अर्हे तृज्विधेयः। इमे अर्हे कृत्या विधीयन्ते। ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन्। नैष दोषः। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृच्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन्। एवं तर्हि अर्हे कृत्यतृज्विधानम्। अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः। अयमर्हे लिङ् विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो वा बाधेत। वासरूपो लित्यत्र वा बाधेत... किं प्रयोजनम्। ण्वुलः कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्वचनम्। कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ण्वुलः कृत्यसंज्ञा माभूदिति। अर्हे कृत्यतृज्ग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य। यदयमर्हे कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति। एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ केलिमर उपसंख्यानम्॥ केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पचेलिमा माषाः पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः।

कृत्यानां निर्णयः। कृत्याधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते॥ कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तत् कृत्याद् इत्येतावत्सूत्रमित्याह। कृत्यसंज्ञायामिति। योगापेक्षमिति। ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं ... ग्रहणेनान्तमासत इत्यर्थः। तव्यत्तव्या॥ केलिमर इति। कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते। भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वास्तुनिभवइति।दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः।नित्यानांशब्दानांयथाकथंचिदन्वाख्यानंकर्तव्यमितिमन्यते।यथोक्तम्।उपादाया
पियेहेयास्तानुपायान्प्रचक्षते।उपायानांचनियमोनावश्यमवतिष्ठतइति।अवास्तव्यइत्यत्रस्वरभेदोपिनास्ति।कृत्योके
ष्णुजितियदन्तोदात्तत्वंविधीयतेतदेवयतोप्यातदर्थइत्यनेन।अचोयत्।यतिजनेरिति।यतोनावइतिस्वरार्थंजनेर्य
द्विधानम्।जन्यमितिण्यतापिसिध्यति।जनिवध्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधात्।वधमर्हतीति।दण्डादिभ्यइतियत्प्रत्ययः।य

वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च॥वसेस्तव्यत्कर्तरिवक्तव्यःणिच्चासैभवतीतिवक्तव्यम्।वसतीतिवास्तव्यः।तद्धितोवा।त
द्धितोवापुनरेषभविष्यति।वास्तुनिभवोवास्तव्यः॥अचोयत्॥अज्ग्रहणंकिमर्थम्।अजन्ताद्य[illegible]थास्याद्धल
न्तान्माभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।हलन्ताण्ण्यद्विधीयतेसबाधकोभविष्यति।यथैवतर्हिण्यद्यतंबाधतेएवं
तव्यादीनपिबाधेत।अज्ग्रहणेपुनःक्रियमाणेअजन्ताद्यद्विधीयतेहलन्ताण्ण्यद्विधीयते।एतावन्तश्चधातवोय
दुताजन्ताहलन्ताश्च।उच्यन्तेचतव्यदादयः।तेवचनाद्भविष्यन्ति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।वासरूपेणतव्यदादयो
भविष्यन्ति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।अजन्तभूतपूर्वमात्रादपियथास्यात्।लव्यम्।पव्यम्।आर्द्धधातुकसामान्येगुणेकृ
तेपिप्रत्ययसामान्येपिचवान्तादेशेकृतेहलन्तादितिण्यत्प्राप्नोति।तथादित्संधित्स्यम्।आर्द्धधातुकसामान्येऽकार
लोपेकृतेहलन्तादितिण्यत्प्राप्नोति।अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेवभवति॥यतिजनेरुपसंख्यानम्॥यतिजनेरुप
संख्यानंकर्तव्यम्।जन्यंवृत्तेन।अत्यल्पमिदमुच्यते।तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमितिवक्तव्यम्।
तकितक्यम्।शसिशस्यम्।चतिचत्यम्।यतियत्यम्।जनिजन्यम्।हनोवावधच । हन्तेर्वायद्वक्तव्यः।वध
इत्ययंचादेशः।वध्यः।घात्यः।तद्धितोवा।तद्धितोवापुनरेषभविष्यति।वधमर्हतीतिवध्यः।यदितद्धितःसमासोन
प्राप्नोति।असिवध्योमुसलवध्यइति।यदिपुनःसतिसाधनंकृतेतिवापादहारकाद्यर्थमितिसमासःसिद्धोभवति।
यदिपुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिःस्यात्।असिवधमर्हतीति।नैवंशक्यंवक्तुम्।स्वरेहिदोषःस्यात्।असिवध्यः।एवं
स्वरःप्रसज्येत।असिवध्यइतिचेष्यते।अचो ॥

दितद्धितइति।तेनसहसमासस्यलक्षणाभावात्।स्वरेहिदोषइति।असिवधशब्दाद्यतिसतितित्स्वरितमितिस्वरितःप्रसज्ये
त।कृदन्तेनतुसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवध्यशब्दआद्युदात्तोभवति।नचासिवधशब्दात्प्राप्नोति।यद्दण्डादिषुके
वलवधशब्दस्यपाठात्तदन्तविध्यभावाच्च ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अजर्थम्॥ तयोरेवेतिवचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति। अजर्यं सङ्गतं तेनेति। कर्तरि च सङ्गतं तदिष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति। किं प्रत्युदाह्रियत इति। अजर इति कर्तर्येव यत्प्रत्ययो निपात्यते। ततो द्व्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तैव प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः। गत्यर्थानामिति। यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति। ततो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते। जीर्यतिरकर्मक इति। सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम्। द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम्। कालादिना सर्वस्यैव सकर्म

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ अनुपसर्गाच्चरेराङि चागुरौ॥ अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राङि चागुराविति वक्तव्यम्। आचर्यो देशः। अगुराविति किमर्थम्। आचार्य उपनयमानः। गदमद॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अर्यः स्वामी॥ अजर्यं सङ्गतम्॥ सङ्गतमिति किं प्रत्युदाह्रियते। अजरः कम्बलः अजरिता कम्बल इति। किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः। एवं तर्हि अजर्यं कर्तरि॥ अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते। तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति। गत्यर्थानां क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति। जीर्यतिरकर्मकः। भावे तर्हि प्राप्नोति। संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति। तद्यथा। हृषेर्लोमस्विति लोमानि चेत्कर्तॄणि भवन्ति। अजर्यम्॥ वदः सुपि क्यप्च॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। प्रवाद्यं संवाद्यम्। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अनुपसर्ग इति वर्तते एवं तर्ह्यन्वाचष्टे अनुपसर्ग इत्येवं वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव च न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

कत्वम्। सङ्गतग्रहणमिति। नहि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः। कर्तृविशेषणमिति। वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः। लोमानि चेदिति। तथा च हृषितं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरिति वैयधिकरण्येपि विकल्पो भवति। तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम्। अथवा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितम्॥ वदः सुपि॥ नैतदिति। यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकनन्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विशेषः। एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भुवोभावे॥भवतिरकर्मकइति।ननुप्राप्त्यर्थःसकर्मकोस्ति।नैषदोषः।प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेहग्रहणात्।ननुकालादिकर्मणिप्राप्नो
ति।अनभिधानात्कालादिकर्मणिनभविष्यतीतिमन्यते॥हनस्तच॥दस्युहत्यायेति।छन्दस्येवैतत्क्यबन्तंनपुंसकंभाषायांतुस्त्री
लिङ्गमेव॥एतिस्तु॥अवधेति।पूर्वस्मात्क्यपोःस्वैवलक्षणप्रदर्शनायक्यब्ग्रहणंकृतंतेनपूर्वक्यप्छन्दसिस्त्रियांविद्भवति।क्य
ब्विधाविति।ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइतिवार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते।तत्रहीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यांसाह

भुवोभावे॥भावग्रहणंकिमर्थम्।कर्मणिमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।भवतिरकर्मकः।अकर्मकाअपिधातवः
सोपसर्गाःसकर्मकाभवन्ति।तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापिप्राप्नोति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अनुपसर्गइति
वर्तते।उत्तरार्थंतर्हिभावग्रहणंकर्तव्यम्।हनस्तचभावेयथास्यात्।स्वहत्यावर्तते।इहमाभूत्।स्वघात्योवृषलइ
ति॥हनस्तच॥ हनस्तश्चिस्त्रियांछन्दसि॥ हनस्तचेत्यत्रचिस्त्रियां छन्दसिइतिवक्त
व्यः।तांभ्रूणहत्यांनिगृह्यानुचरणम्।अस्यैत्वाभ्रूणहत्यायैचतुर्थंप्रतिगृह्यते।स्त्रियामितिकिमर्थम्।आघ्नतेदस्यु
हत्याय।छन्दसीतिकिमर्थम्।स्वहत्यादस्युहत्यावर्तते॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॥क्यबितिवर्तमानेपुनःक्यब्
ग्रहणंकिमर्थम्।क्यबेवयथास्यात्।यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति।किंचान्यत्प्राप्नोति।ण्यत्।ओरावश्यकेण्यतः
स्तौतेःक्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यति।सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति।अथवाहनस्तश्चिस्त्रियांछन्द
सिचोदितःसनवक्तव्योभवति।क्यब्विधौवृजग्रहणम्।क्यब्विधौवृजग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्।वार्योऋत्विजइ
ति।अञ्जेश्चोपसंख्यानंसंज्ञायाम्।अञ्जेश्चोपसंख्यानंकर्तव्यंसंज्ञायाम्।आज्यम्।यदिक्यप्।वृद्धिर्नप्राप्नोति।त
स्माण्ण्यदेषः।यदिण्यत्।उपधालोपोनप्राप्नोति।तस्मात्क्यबेवैषः।ननुचोक्तंवृद्धिर्नप्राप्नोति।आङ्पूर्वस्यप्रयोगोभ
विष्यति।यद्येवमवग्रहः — प्राप्नोति।नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्।यथाल
क्षणंपदंकर्तव्यम्॥

चर्यइतिशब्देनवृणातिर्गृह्यते।तस्माण्ण्यदृएषइति।ननुस्वरभेदोभवति।क्यपिसत्याद्युदात्तंपदंण्यतिसत्यन्तस्वरितम्।नैषदोषः।नह्वि
षयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानात्।लक्षणेनेति।संहितायाएवनित्यत्वम्।पदविच्छेदस्तुपौरुषेयत्वम्।तयाचयत्रार्थनिश्चयाभाव
स्तत्रावग्रहोनक्रियते।तदुक्तंहरिद्रूरनवगृह्यतेइति।हरिद्रूरित्यत्रकिंहरिशब्दइकारान्तःअथहरित्शब्दस्तकारान्तइतिसंदेहात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननुतितिप्रत्ययग्रहणंचोदयिष्य [illegible] इति प्रश्लेषनिर्देशेनद्वितीयइकारोयावभाषेत्यालस्यपक्षेपरत्वात्प्राप्तस्यबाधना
एवंजातीयकानीति। निरस्तावयव [illegible] विधायन [illegible] नस्ये [illegible] स्यान्तरङ्गत्वादालस्यतुयकारादावुत्पन्नेविधीयमानस्याङ्गस्यबहिरङ्गत्वा
प्रातयामीति। एकतरस्येतिशेषः। [illegible] संज्ञाग्रहणंकिमर्थमिति। क्रि [illegible] माणेप्रतिषेधदृष्टंनसिध्यतीतिप्रश्नः। भार्येति। गृहिण्यादृश्यं

यदितर्हिनिपातनान्यप्येवंजातीयकानिभवन्तिश्रोत्रियंश्छन्दो [illegible] र्गत्वतुलक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादितिभावः। प्रतिषे
नप्राप्नोति। एवंतर्हिअमावसोरहंण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्। नथैकवृत्तितात [illegible] लसिद्धम्। नसिध्यति।
अमा॥ छन्दसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवय [illegible] नैषतुकृपदान्तप
ह्लवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ निष्टर्क्यइतिकिंनिपात्यते। निष्टर्क्येकृतेरा [illegible] असंज्ञायामितिकि
कृताद्यर्थः। यथाकृतेस्तर्कः कसेः सिकतादिंसेःसिंहः। अपरआह। निष्टर्क्येव्य [illegible] तिषेधेस्त्रियामप्रतिषेधःअ
त्। ण्यदायादेशइत्येतावुपचाय्येनिपातितौ॥ निष्टर्क्यंचिन्वीतपशुकामः। [illegible] स्त्रियांक्यब्विधीयते। संज्ञायांस
श्च यतोविधिः। ण्यदेकस्माच्चशब्दस्य द्वौक्यपौण्यद्विधिश्चतुः॥ ण्यदेकस्मान्निष्ट [illegible] धः किमर्थइतिचेदस्त्रीसंज्ञा
णीयः उन्नीयः उच्छिष्यः। चतुर्भ्यश्च यतोविधिः। मर्यः स्तर्याध्वर्यःखन्यः। ण्यदे [illegible] नामक्षत्रियाः। सिद्धंतुस्त्रियांसंज्ञा
यज्या। द्वौक्यपौ। आपृच्छ्यःप्रतिषीव्यः। ण्यद्विधिश्चत [illegible] संज्ञायांसमज [illegible] षदनिपतसमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः
श्चिनोतेरायादेशोपिनिपात्यते। नहिण्यतै [illegible] यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंभृञःसंज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषे
न्यत्र॥ कृहलोर्ण्यत्॥ पाणौसृजेर्ण्यद्विधि। पाणौसृ [illegible] तत्रानुवर्तते। कर्मसाधनश्चायम्। अथवायएतेसंज्ञायांविधी
कव्यम्। समवसर्ग्यारज्जुः। लपिदभिभ्यांच [illegible] ना। किंतर्हि। प्रत्ययान्तेनचेत्संज्ञागम्यतइति ॥

हिरण्यत्यमावास्याशब्दस्यन्याय्यत्वादाकारस्यप्र [illegible] प्रस्यापिक्यपःप्रतिषेधोभविष्यतीतिभावः। अस्त्रीसंज्ञेति। संज्ञायतइति
स्यधातोर्यआदि ककारस्तत्प्रयोजनः। आदेरन्त [illegible] शब्देनात्रस्तनकेशवतीगृह्यते। अन्यथाविधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो
वर्णान्तररूपापत्तिरितिप्रदर्शनायकृतापर्थइत्य [illegible] षेधस्याभावइतितत्रेति। व्रजयजोर्भावेक्यब्लितः। संज्ञायामिति। सं
[illegible] यान्तेनयदिरूढिर्गम्यतेततःप्रत्ययः। नचभृत्याशब्देनहिरहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 भुवोभावे॥भवतिरकर्मकइति।ननुप्राप्त्यर्थःसकर्मकोऽ॰ प्रतिषेधस्यचरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेणस्त्रियांसंज्ञायांक्यपःप्रसङ्गाद्वा
ति।अनभिधानात्कालादिकर्मणिनभविष्यतीतिमन्यते णानुवर्तनात्कर्मणिक्यबभावाण्ण्यदेवभवतीत्युत्तरम्।यथेति।अजन्ता
लिङ्गमेव॥एतित्सु॥अथवेति।पूर्वस्मात्क्यपोऽस्यैवेलथबहुलवचनात्।यथाचमितिरित्यङ्।षयेक्तिन्भवति।एवंभार्येतिक्यप्प्र
विधाविति।ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतइतिवार्यशब्द॰ सिध्यति।संज्ञायांपुंसिदृष्टत्वाच्चभार्याशब्दोनसिध्यति।स्त्रियांभावा
भुवोभावे॥भावग्रहणंकिमर्थम्।कर्मणिमाभू॰ वर्तते।कर्मसाधनश्चायम्।अथवाबहुलंकृत्याःसंज्ञायामितितु।
सोपसर्गाःसकर्मकाभवन्ति।तेनानुभाव्यमा॰ त्रापिण्यद्भविष्यति।यथायत्यंयथाजन्यंयथामितितस्येवसासमस्त्वबहुलंसम
वर्तते।उत्तरार्थंतर्हिभावग्रहणंकर्तव्यम्।हन॰ संभाराः।संभार्याएवसंभाराः॥राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृ
ति॥हनस्तच॥ हनस्तश्चित्स्त्रियांछन्दसि॥ हनस्तच॰ निपात्यन्ते।किंनिपात्यते।सूर्यसूसर्ति
यः।तांभ्रूणहत्यांनिगृह्यानुचरणम्।असेत्वाभ्रूणहत्यायैचतुर्थंप्रतिगृह्णते।स्त्रि॰ सौरुच्यः।नव्ययतइत्यव्यथ्यः
हत्यासा।छन्दसीतिकिमर्थम्।स्वहत्यादस्युहत्यावर्तते॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॰ न्तोदात्तत्वंचकर्मकर्तरिचाकृष्टपच्य
ग्रहणंकिमर्थम्।क्यबेवयथास्यात्।यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति।किंचान्यत्प्राप्नो॰ मेवकृष्टपच्याश्चमे।योहिकृष्टेप
च्यतेतःकथंपूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यति।सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति॰ न्दसि॥प्रत्यपिभ्यांग्रहेःछन्द
सिचोदितःसनवक्तव्योभवति।क्वचिधौवृजग्रहणम्।क्वचिधौवृजग्रहणंकर्तव्यम्।दृइ॰ ति।ग्राह्यमपिग्राह्यमि
ति।अञ्जेश्चोपसंख्यानंसंज्ञायाम्।अञ्जेश्चोपसंख्यानंकर्तव्यंसंज्ञायाम्।आज्यम्।यदिक॰ दिप्रधानस्याअमावस्यादृत्ये
स्माण्ण्यदेषः।यदिण्यत्।उपधालोपोनप्राप्नोति।तस्मात्क्यबेवेषः।ननुचोक्तंवृद्धिर्नप्राप्नो॰ ति।एवंतर्हिनिपातनस्य॥
विष्यति।यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति।नलक्षणेनपदकाराअनु॰ ॰ति॥ ॰मानत्वात्प्रत्ययस्यप्राधान्यमितियत्प्रत्ययोनिपात्यतइत्युक्तं
क्षणंपदंकर्तव्यम्॥ ॰त्तरपदमाद्युदात्तंस्यात्।अन्तस्वरितंचेष्यते।अमावास्याग्रहणेनेति।शब्दान्तरत्वा
च्चर्थाद्ध्रशब्देनवृणातिर्गृह्यतेतस्माण्ण्य॰ स्याशब्दस्ययदन्तत्वादितिभावः।एवंतर्हीति।यत्प्रत्ययान्तत्वंननिपात्यतइ।
षयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानात॰
स्तत्रावग्रहोनक्रियते।तदुक्तंहरिद्रुम॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननुतितिप्रत्ययग्रहणंचोदयिष्यते। निरस्तविभागेचनिपातनआश्रीयमाणेस्वरितत्वंनसिध्यतीतिमत्वाह। यदितर्हीति। एवंजातीयकानीति। निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः। अमावसोरिति। वृद्धिभावाभावकृतभेदाश्रयोद्विवचननिर्देशः। निपातयाम्येति। एकतरस्येतिशेषः। एकवृत्तितेति। एकातद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। तथा

यदितर्हिनिपातनान्यप्येवंजातीयकानिभवन्तिश्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति। व्यपवर्गाभावात्तुञ्नित्यायुदात्तत्वं नप्राप्नोति। एवंतर्हिअमावसोरहंण्यतोनिपातयाम्यवृद्धिताम्। तथैकवृत्तितातयोः स्वरश्चमेप्रसिध्यति॥ अमा॥ छन्दसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ निष्टर्क्यइतिकिंनिपात्यते। निष्टर्क्येकृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि॥ कृताद्यर्थः। यथाकृतेस्तर्कः। कसेःसिकता। हिंसेःसिंहः। अपरआह। निष्टर्क्येव्यत्ययंविद्यान्निसःषत्वंनिपातनात्। ण्यदायादेशइत्येतावुपचाय्येनिपातितौ॥ निष्टर्क्यंचिन्वीतपशुकामः। ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यःक्यप्चतुर्भ्यश्चयतोविधिः। ण्यदेकस्माद्यशब्दश्चद्वौक्यपौण्यद्विधिश्चतुः॥ ण्यदेकस्मान्निष्टर्क्यः। चतुर्भ्यःक्यप्। देवहूयःप्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः। चतुर्भ्यश्चयतोविधिः। मर्यः स्तर्याध्वर्यःखन्यः। ण्यदेकस्मात्। खान्यः। यशब्दश्च। देवयज्या। द्वौक्यपौ। आपृच्छ्यःप्रतिषीव्यः। ण्यद्विधिश्चतुः। ब्रह्मवाद्यःभाव्यःस्ताव्यः। उपचाय्यपृडम्। उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोपिनिपात्यते। नहिण्यतैवसिध्यति। हिरण्यइतिच॥ हिरण्यइतिचवक्तव्यम्। उपचेयपृडमित्येवान्यत्र॥ कृत्यल्युटोबहुलम्॥ पाणौसृजेर्ण्यद्विधिः॥ पाणौसृजेर्ण्यद्विधेयः। पाणिसर्ग्यारज्जुः। समवपूर्वाच्च॥ समवपूर्वाच्चेतिवक्तव्यम्। समवसर्ग्यारज्जुः। लपिदभिभ्यांच॥ लपिदभिभ्यांचेतिवक्तव्यम्। अपलाप्यम्। अपदाभ्यम्॥

हिरण्यत्वमावास्याशब्दस्यन्याय्यत्वादाकारस्यप्रकृतित्वमकारस्यतुविकारत्वम्। छन्दसि॥ कृताद्यर्थइति। कृतशब्दस्यधातोर्यआदिःककारस्तत्प्रयोजनः। आदेरन्तत्वमन्तस्यचादित्वंयथास्यादित्यर्थः। आद्यन्तयोःपरस्पररूपापत्तिर्नतुवर्णान्तररूपापत्तिरितिप्रदर्शनायकृताद्यर्थइत्युक्तंभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ओराववश्यके॥ कथमिति। किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेन आवश्यके द्योत्य इति प्रश्नः। अवश्यलाव्यमिति।
द्वावपूपाविलाद्यौ गतार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्ययनाद्यादिति मन्यते। विस्पष्टादिवदिति। यथा विस्पष्टक
टुकमि – त्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमवश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादित्

ओराववश्यके॥ कथमिदं विज्ञायते आवश्यके उपपदे आहोस्विद् द्योत्य इति। कश्चात्र विशेषः। आवश्यक उपपद इ
ति चेद् द्योत्य उपसंख्यानम्। आवश्यके उपपद इति चेद् द्योत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाव्यं लाव्यम्। अस्तु तर्हि द्यो
त्ये। द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुपपत्तिः। द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः प्राप्नोति। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्।
नैष दोषः। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। विस्पष्टादिवत्स्वरश्च । ओराववश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्र
तिषिद्धम्। ओराववश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ओराववश्यके ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः अवश्य
लाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। क्यपोवकाशः स्तुत्यः। इहोभयं प्राप्नोति अवश्यस्तुत्यः। क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स
तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं तत्र क्यब्विधिर्वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यबेव यथा
स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति॥ आनाय्यो नित्ये॥ दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम्। आनेयोऽन्यः। आनाय्योऽनित्य इ
ति चेद् दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्। एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत्। आनाय्य॥ प्राय्य सान्नाय्य निकाय्य धाय्या
मान हविर्निवास सामिधेनीषु॥ पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते। पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम्। पाय्यनि
काय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते। मेयं निचेयमित्येवान्यत्र॥ पाय्य सांनाय्य॥ क्रतौ कुण्डपाय्य संचाय्यौ॥
कुण्डपाय्ये यद्विधिः। कुण्डपाय्ये यद्विधेयः। कुण्डपाय्यः क्रतुः॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः॥ समूह्य इत्यनर्थ
कं वचनं सामान्येन कृतत्वात्। समूह्य इत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र
ण्यद्भविष्यति। ऋहलोर्ण्यदिति। वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम्। वहेर्ण्यद्यथा स्यात् ॥

निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः॥ आनाय्यो॥ आनाय्योऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः। भवेदिति
। संभावने लिङ्। निपातनाद् रूढिराश्रीयते। एकयोनाविति। यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः
। यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्रानाय्यशब्दो न भवति। अग्नौ॥

ऊहिविग्रहादिति। वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः। ण्वुलतृचौ॥ मातराविति। उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्राद
अैवेवा यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणं एतत्तद्द्विवक्ष्यामि। यदि तर्हि त्वं तृचो मातरौ मातरः पितरौ पितरः। अत्रापि प्रसज्येत। स्वसृतसृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति।

ऊहिरपि वह्यर्थे वर्तते। कथं पु
वह्यर्थमिति चेद् ऊहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्।
नरन्योन्यस्यार्थे वर्तते। कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि ऊहिर्व
ह्यर्थे वर्तते। अस्तीत्याह। ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम्। ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत्। समूह्यं चिन्वीत प
शुकामः। पशवो वै पुरुषः पशूनेवास्मै तत्समूहति॥ चित्याग्निचित्ये च॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तो भावे। अग्निचि
त्येति भावेन्तोदात्तो भवति। अग्निचयनमेवाग्निचित्या॥ ण्वुलतृचौ॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो
भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयम्। तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्र
त्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अप्तृन्तृजिति। तद्दस्तु च मा नेमातरौ मातरः
पितरौ पितरइत्यत्रापि प्राप्नोति। स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां यो
निसंबन्धानामिति। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। तुश्छन्दसि तुरिष्ठे
मेयःस्विति चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात्। ण्वुलि सकर्मकग्रहणम्॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभू
दूआसिता शयितेति। न वा धातुमात्रादर्शनाद्ण्वुलः। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। धातुमात्राद्दर्शनाद्ण्वुलः। धा
तुमात्राण्ण्वुल् दृश्यते। इमे अस्य आसकाः। इमे अस्य शायकाः। उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति। तृजादिषु वर्तमा
नकालोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम्। तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। अध्या
पकवेदाध्यायाद्यर्थम्। अध्यापकवेदाध्यायः। अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा माभूदिति। न वा कालमात्रे दर्श
नादन्येषाम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्। कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया दृश्यन्ते
। वर्चापारः शमनीपारः ॥

योनिपातिता इति भावः। स्वसृनप्तृग्रहणमिति। नप्तृग्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्तु न तृन्प्रत्ययान्तत्वाद्व्यर्थ एव। सामान्यग्रहणाविघाता
र्थत्वं चकारस्य स्थितम्। तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयःस्वित्यत्राप्येतत् प्रयोजनसद्भावात् ॥

नन्दि॥ श्वपचेति। कर्मण्यण्बाध्यते। न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे सोपि भवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकै

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ अजपि सर्वधातुभ्यः॥ अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः। इहापि यथा स्या
त्। भवः सवः इति। न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। पचाद्यनुक्रमण
मनुबन्धासंजनार्थम् अपवादबाधनार्थं च। अनुबन्धासंजनार्थं तावत्। नदट् नदी। चोरट् चोरी। अपवा
दबाधनार्थम्। जारभरा श्वपचेति। नन्दिग्रहि॰॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषा
द्यर्थः। इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः। किं प्रयोजनम्। मेषाद्यर्थः। मेषः देवः सेवः। न वा बुधादीनां दर्शनादनुप
सर्गेपि न वा को विधेयः। किं कारणम्। बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेपि। बुधादीनामनुपसर्गेपि को दृश्यते। बुधः सुधः क्षिमई
ति कथं मेषः देवः सेव इति। पचादिषु पाठः करिष्यते॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः॥ जिघ्रः सं
ज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः। इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः। केचिज्जिघ्रभावस्य। किं
पुनरत्र न्याय्यम्। शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः। जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन शे आकारलोपः स्यात्॥ अनुपसर्गा
ल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति
वक्तव्यम्। निलिम्पा नाम देवाः॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानम्॥ गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। गोविन्दः। अल्पमिदमुच्यते गवीति। गवादिष्विति वक्तव्यम्। गोविन्दः। अरविन्दम्।
ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः॥ तनोतेरुपसंख्यानम्। तनोतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अवतनोतीत्यवतानः॥
शिल्पिनि ष्वुन्॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। वायकः॥ प्रसृल्वः समभिहारे वुन्॥
प्रसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम्। प्रसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः। सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा
स्यात्। बहुशोपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणभाष्ये तृती
याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मण्यण्॥ निर्वर्त्यमानेति। हरिणा निर्वर्त्यमानादीनां विशेषो दर्शितः॥ सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य ना
श्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति। यस्यापि सदप्युपादानकार
णं न विवक्षितं तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति। यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते मृदं घटं करोतीति तद
विकार्यं कर्म। भेदविवक्षायां तु मृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म। विकार्यमपि द्विधम्। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादि
भस्मवत्। किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति॥ प्राप्यमपि। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनु
मानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति॥ तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वाद्वान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमु

कर्मण्यण्॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति
ग्रामं गच्छतीति। कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम्॥ कर्मणि निर्वर्त्यमा
नविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः। यत्र च नि
युक्तस्तत्र चोपसंख्यानम्। यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। छत्रधारः द्वारपालः। ह्रग्रहिनीव
हिभ्यश्च॥ ह्रग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। ह्र। भारहारः ग्रहि। कमण्डलुग्राहः। नी। उष्ट्रप्रणायः। वहि। भा
रवाहः। अपरिगणनं वा। न वार्थः परिगणनेन। कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छ
तीति। अनभिधानात्। अनभिधानादत्र न भविष्यति। अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन॥ अकारा
दनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः। पचतीति पचः ॥

च्यते। वेदाध्याय इति। नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः। छत्रधार इति। वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्रधारा
दीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात्। तत्प्राप्यमेव न विकार्यम्।
न हि धारणादूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित्क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योऽस्ति। अनभिधानादिति। नित्यानां शब्दाना
मिदमन्वाख्यानमात्रम्। न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि
साधुत्वेन नानुशास्यन्त इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मोपपदस्येति। यदा गणपठितधातुविषय एवाऽण्प्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽण्प्रत्ययस्तदा येन
नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवादत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोऽनुपपन्नः। तथा च करोतेरच्प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्ट
स्य कर इति। ततश्च कुम्भकारादिरपि नाणोऽवकाशः तत्राप्यच्प्रत्ययप्रसङ्गात्। अत एव भाष्यकारउदाहरणान्तराणि काष्ठभे
दादीनि विप्रतिषेधस्यावस्यति। काष्ठभेद इति। सर्वधातुभ्यो विधानाद् च उत्सर्गस्य काणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणेवात्र

कर्मोपपदस्यावकाशः। कुम्भकारः नगरकारः। इहोभयं प्राप्नोति। ओदनपाचः। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषे
धेन। अनुपपदस्यावकाशः। विक्षिपः विलिखः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति काष्ठभेदः। कर्मोपपदो भ
वति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः जानातीति ज्ञः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति अर्थज्ञः। कर्मोप
पदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। तस्य कः। स यथैव
कोणं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। कर्मोपपदोऽपि तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषामण्। अणः कः। उभयो
स्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नो
ति कुड्यलेप इति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृज
चः तेषां कः। कस्य शः। स यथैव शः कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्वि
धीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं शः कं बाधिष्यते। कर्मोपपदं न बाधिष्यते। अनुपपदस्यावकाशः सुग्लः सुम्लः। कर्मोप
पदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः वाडवसंदायः। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रति
षेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। तस्य कः। स यथैव कोणं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत॥

भवति। स यथैव क इति। प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते। यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्तिन्यायात् स स्यैव को
बाधको न तु कर्मोपपदस्याणः। कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः। उच्यते। कर्मोपपदे के सति नित्यसमासो भवति। अकर्मोपपदे तु वि
कल्पेन षष्ठीसमासः स्यात्। नन्वर्थज्ञ इत्यत्रातोऽनुपसर्गे क इति कः प्राप्नोति न त्वणप्रत्ययः तत्कथमुच्यते कर्मोपपदे स स एवेति नहि
कुम्भकारः कर्मोपपदस्य कस्य विषयः। एवं तर्हि काणोर्विप्रतिषेधे परत्वादणं कं बाधते अणमपि कर्मोपपदः कोऽपवादत्वादिति क्र म
मादृत्यैतदुक्तमित्यदोषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मांसकामइति। मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कल्याणशब्दश्चलघावन्तेद्वयोश्चबहुषोगुरुरितिमध्योदात्तस्तत्रकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेपूर्वपदप्रकृतिस्वरोविधीयते। भक्षयतेरजिति। एरजण्यन्तानामित्येतत्तुमुनित्रयस्यमतेनास्ति,कल्यादिभ्यःप्रतिषेधएवास्ति॥ ननुचबहुव्रीहौसतिबहवोभक्षाअस्यबहुभक्षइत्यत्रबहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वंप्राप्नोतीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणनसिध्यति। नैषदोषः। भक्षणंभक्षःबहुषुभक्षणमस्येत्येवंव्यधिकरणपदोबहुव्रीहिःकरिष्यतेतत्रोत्तरपदभूमाभावाद्बहुव्रीहौ

कातर्हिगतिः। पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानित्येवमयंकोणंबाधिष्यते। कर्मोपपदंनबाधिष्यते। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणोवक्तव्यःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यम्। शीलि। मांसशीला मांसशीलः। कामि। मांसकामः मांसकामा। भक्षि। मांसभक्षः मांसभक्षा। आचरी। कल्याणाचारः कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्यांच॥ ईक्षिक्षमिभ्यांचेतिवक्तव्यम्। सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा। कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा। किमर्थमिदमुच्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंवक्ष्यामि। ईकारश्चमाभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। इहयोमांसंभक्षयतिमांसंतस्यभक्षोभवति। तत्रयोसौभक्षयतेरच्तदन्तेनबहुव्रीहिः। एवंतर्हिसिद्धेसतियत्कर्मोपपदेणंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः। समानेर्थेकेवलंविग्रहभेदाद्यत्रकर्मोपपदश्चप्राप्नोतिबहुव्रीहिश्चकर्मोपपदस्तत्रभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। काण्डलावः काण्डानिलावोऽस्येतिबहुव्रीहिर्नभवति। भवतिबहुव्रीहिरपिमांसकामोस्यमांसकामः मांसकामकइतिवा॥ नत्वस्थोभिगमा। नत्विदंभवतिअस्थोऽभिगमोऽस्याअस्थोभिगमाइति। किंतर्हि। अस्थोभिगामीत्येवभवति। काण्डलावेपिचविग्रहाभावाज्ज्ञापकस्यप्रयोजनंभवतीति। नैषोस्तिविग्रहः काण्डानिलावोस्येति॥

प्रकृत्येतिस्वरोभविष्यति। काण्डानिलावोऽस्येति। लावयतेरच्। भवतिबहुव्रीहिरपीति। तेनज्ञापनप्रयोजनाभावादण्बाधनार्थमेवेदंवक्तव्यमित्यर्थः। नत्वस्थोभिगमेति। तेनात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्नभवतीतिभावः। नैषोस्तीति। काण्डानिलुनातीतिप्रकृत्यर्थविवक्षायामभावाल्लिचः लूयतइतिलवः काण्डानिलवोस्येतिविग्रहेणभाव्यमितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यणः प्रसङ्गे ञ्प्रत्ययः क्रियते तेनान्नअदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते। आतोऽनुपस्॥ ब्रह्मज्य इति। ब्रह्मजिनातीति डप्रत्ययः। वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् समानाश्रयाङ्गं वार्णविषयमेतदिति तं प्रत्याह। एवं तर्हीति। नित्यमिति। संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते। अन्तरङ्गमिति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम्।

अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि॥ अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः। अन्नादायान्नपतये य आहुतिमन्नादां हुत्वा। आतोऽनुपसर्गे कः॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः। ब्रह्मज्य इति। किमुच्यते सर्वत्र। अन्यत्रापि। नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। आह्वः प्रह्व इति। के हि संप्रसारणप्रसङ्गः। के हि संप्रसारणं प्रसज्येत। संप्रसारणे कृते संप्रसारणस्य पूर्वत्वे च उवङादेशः। आहुव इत्येतद्रूपं प्रसज्येत। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अस्त्वत्र संप्रसारणम्। संप्रसारणे कृते आकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादुवङादेशो न भविष्यति। पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति। एवं तर्हि। इदमिह संप्रधार्यम्। आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाकारलोपः। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इत्याकारलोपो भविष्यति। एवं तर्हि। इदमिह संप्रधार्यम्। आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाकारलोपः। नित्यं संप्रसारणं कृते ऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। आकारलोपोऽपि नित्यः। कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य आकारलोपः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं बाधते। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः। आकारलोपे कृते संप्रसारणं संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपं आह्वः प्रह्व इति। एवमपि न सिध्यति। योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः॥

एवमपि न सिध्यतीति। आह्व इत्यादिरूपमिति शेषः। योऽनादिष्टादिति। उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वो न भवति। नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति। नैतदस्ति। शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके। आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति। असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुहुवतुरिति। ह्वेञः लिटि ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे हूपम्। परत्वादात्वमिति। अशितीति पर्युदासाश्रयेणेत दुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं न चान्तरङ्ग बहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। एङः पदान्तादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन। आकारान्तलक्षण इति। पर्युदासाश्रयेपि ह्वावामश्चेति ज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति। ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः। उक्तार्थसंग्रहार्थश्लोकाः

आदिष्टाच्चेपोऽचः पूर्वो भवति। एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति। इहापि तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति। अस्त्यत्र विशेषः। अकृते त्वात्वे पूर्वत्वं भवति। इदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमिह कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वत्वम्। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। नित्यं संप्रसारणं कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। आत्वमपि नित्यम्। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यमात्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वमात्वे कृते संप्रसारणम्। एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति। तत एङः। एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति। किमर्थमिदम्। अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात्। ततः पदान्तादति। एङ इत्येव। इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्यात् आह्वः प्रह्व इति। अस्त्यत्र विशेषः। आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः। तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम्। लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते। नित्यं प्रसारणं ह्वो यण्वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि। योनादिष्टादचः पूर्वस्तत् कार्ये स्थानिवत्त्वं हि। प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते। आतः कोलिण्नेङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥

नित्यं प्रसारणमिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः। तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्वादुवङ् नास्तीति ह्वो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः। इतर आह। योनादिष्टादिति। तेनासिद्धिरिति। असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः। तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः। जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह। एङः पूर्व इति। आह्व इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह। आतः क इति। लिण्नेति। लिड् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुपिस्थः॥ कच्छेनपिबतीति। अत्रकेचिदाहुः। कच्छंपिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्यकर्मोपपदः कोविधास्यते किंयो
गविभागेन। नैतत्साधूच्यते। कच्छेनपिबति द्वाभ्यांपिबतिइत्येतस्मिन्सत्येवार्थे ऽसदर्थाश्रयेणरूढिशब्दानामपिव्युत्पत्तेरयुक्त
त्वात्। यत्रतुसर्वात्मना ऽर्थानुगमोनास्तियथातैलपायिकेतितत्रैवासदर्थाश्रयाव्युत्पत्तिः क्रियते॥ भावेयथास्यादिति। अत्राप्याहुः
। घञर्थेकविधानमितिकः सिद्धइति। एवंतर्हिनित्यसमासार्थस्यइत्यनेनउपपदाश्रयः कोविधीयते। अन्यथापाक्षिकः षष्ठीसमा
सः स्यात्। अनिर्दिष्टार्थाइति। प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येतिभावः। यद्येवंस्थइत्यनेनभावेविधीयमानः कः कर्तारंबाधेत। तथाचस

सुपिस्थः॥ सुपिस्थोभावेच॥ सुपिस्थःभावेचेतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। आखूत्थोवर्तते। श्येनोत्थः शलभोत्थः
तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। आतोनुपसर्गेकः। ततः सुपि। सुपिचातः
कोभवति। कच्छेनपिबति कच्छपः। कटाहेनपिबतिकटाहपः। द्वाभ्यांपिबतिद्विपः। ततस्थः। स्थश्चसुपिकोभवति।
किमर्थमिदम्। भावेयथास्यात्। कुतोनुखल्वेतद्भावेभविष्यतिनपुनः कर्मादिष्वपिकारकेष्विति। योगविभागाद
यंकर्तुरपकृष्यते। नचान्यस्मिन्नर्थेआदिश्यते। अनिर्दिष्टार्थाश्चप्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीति। गुपिक्षिज्किद्भ्यः सन्। यावा
दिभ्यः कन्इति। सोसौस्वार्थेभवन्भावेभविष्यति॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो
रालस्यसुखाहरणयोः॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरितिवक्तव्यम्। तुन्दपरिमृजोः
लसः शोकापनुदः पुत्रोजातः। योहितुन्दंपरिमार्ष्टितुन्दपरिमार्जः सभवति। यश्चशोकमपनुदतिशोकापनोदः
सभवति। कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानम्॥ कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। मू
लविभुजोरथः। नखमुचानिधनूंषि। काकगुहास्तिलाः। सरसिरुहंकुमुदम्॥ ॥

मस्यइतिकर्तरिनस्यात्। नैषदोषः। यद्यत्रसाक्षाद्भावशब्दोपादानेनभावेकोविधीयते। तदाभावः कर्तारंतक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाधे
त। सामर्थ्यात्त्वयंभावेव्यवतिष्ठतइतिभावेननबाध्यतेकर्तासौ॥ तुन्दशो॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति। आलस्येगम्यमानेसुखोत्पाद
नेचप्रत्ययोभवतीत्यर्थः। तत्रसामर्थ्यादलसेकर्तरिसुखस्यचाहर्तरिप्रत्ययोभवतीत्युक्तंभवति। शोकापनोदइति। यः संसारा
नित्यतोद्भावनादिनाशोकमेवनिवर्तयतिनतुसुखमुत्पादयतिसशोकापनोदः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतौ॥ योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः। निमित्तेति। असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्रद्व
यं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र। तत्र प्रायग्रहणात् सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति। पर्यायो
पादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति। अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधा
नं मन्यन्ते॥ अपादाने॥ ल्यब्लोप इति। यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते।
अधिकरणे चेति। ल्यब्लोप इत्यपेक्षते। सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी। प्रश्नाख्यानयोश्चेति। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते। यत्र-

हेतौ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम्
। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति
। कस्मिन्निमित्ते वसति। किं कारणं वसति। केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति।
कस्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वस
ति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ॥ अपादाने पञ्चमी॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्
लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्। पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रासादमारु
ह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते॥ अधिकरणे च॥ अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसनात्प्रेक्षते। शयनात्प्रे
क्षते। प्रश्नाख्यानयोश्च॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। कुतो भवान्पाटलिपुत्रात्॥ यतश्चाध्व
कालनिर्माणम्॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि यो
जनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या। कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे॥ अध्वनः प्रथमा च॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या।

लोके पञ्चमी प्रयुज्यते। तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति। कुतो भवानिति। क्रियाया अभावादन
पादानत्वमन्यते। यतश्चेति। यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते। तत्र पञ्चमीत्यर्थः। गवीधुमत इति। गवीधुमन्नाम न
गरम्। तद्युक्तात्काल इति। काले विषये। तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः। अथवा पञ्चमीयुक्तार्था
त्परे काल इत्यर्थः। अध्वन इति। युक्तादित्यपेक्षते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपक्रामति तत्तस्मादिति। दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्यविषयग्राहित्वात्। सा दर्शनं देशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः। स्फाटिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह। अथवान्यान्यप्रादुर्भावादिति। अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः। कार्तिक्याः प्रभृतीति। आरभ्येत्यर्थः। भाष्यकारवचनात् प्रभृतियोगे पञ्चमी। गते मास इति। तत्र ल्यबन्तस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी

गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु। तत्र हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अपादानमित्येव सिद्धम्। इह तावत् प्रासादात् प्रेक्षते शयनात् प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति। संततत्वात्। अथवान्यान्यप्रादुर्भावात्। अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। इदमत्र प्रयोक्तव्यम्। सन्न प्रयुज्यते। कुतो भवानागच्छतीति। पाटलिपुत्रादागच्छामीति। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मास इति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति। तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मास इति। अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम्। चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति। अपादाने॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम्। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥ अन्यारा॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन॥ अर्थग्रहणं किमर्थम्।

चत्वारीति। तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात् सिद्धा प्रथमा॥ अन्यारात्॥ तस्यायमिति। अथ सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यादिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते। उच्यते। दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य॥ षष्ठ्यतसर्थ॥ अर्थग्रहणमिति। अतसुशब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतसुशब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञायत इति प्रश्नः। ॥ रामः ३८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति। अतसः शब्दस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यैतेनानुपूर्वेणाक्षिप्यत इति रूपसंभवाच्च। प्राग्ग्रामादिति। प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञायत इति लुप्ते स्तातौ षष्ठ्यभावः। तत्रान्यतरदिति। एकप्रयोजनत्वात्॥ पृथग्विना॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते। न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति निमित्ताह। पृथगादिष्विति। पक्ष इति वाक्यशेषः। नप्रकृतमिति। नशब्दः काकाक्षवत्प्रयुक्तः। प्रकृतमेवेत्यर्थः। अनधिकार इति। अन्यारादिति यो

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहैव स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति। इह न स्यात्। उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रामस्येति। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतसर्थप्रत्ययेन च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामात्। अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनं युक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्॥ षष्ठ्यतस॰॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्॥ पृथगादिषु पञ्चमी विधेया। पृथग्देवदत्तात्। किमर्थं न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। अनधिकारात्। अनधिकारः सः। ।अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। दक्षिणेन ग्रामम्। दक्षिणतो ग्रामस्येति। एवं तर्हि। अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति। अस्त्यन्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। अन्ततः षष्ठ्याम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। ननु चोक्तमनधिकारात्। अनधिकारः सः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति। एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते।

गात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः। एवं तर्हीति। अन्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थम्। सव्यवहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः। अन्तत इति। अवसानत इत्यर्थः। यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः। यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते। प्राप्तश्च वै। भवेत्षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना। संबन्धमिति। अन्यारादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यथोत्सर्गेणेति। पञ्चमी किमुत्तरार्थोनेहार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः॥ दूरान्ति॥ तद्युक्ता
दिति। दूरान्तिकार्थैर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः। दूराद्ग्रामस्येति। पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव प्राप्नोति। दूरादा
वसथादिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति॥ सप्तम्यधि॥ क्तस्येन्विषयस्येति। इन्नन्तस्ये

अपादाने पञ्चमी। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। पञ्चमी। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। अ
न्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। एनपा द्वितीया। अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्।
पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते। अन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः। तद्यथा। मण्डू
काउत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते
यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य। अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वि
तीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथवा वक्ष्यत्येतत्। अ
नुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति। पृथग्विना। दूरान्तिका
र्थेभ्यो द्वितीया च॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्च
मीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दूराद्ग्रामस्य॥ न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः। अनर्थ
कः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः। तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते
। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्। दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः॥ दूरान्ति॥ सप्त
म्यधिकरणे च॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य
कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। असावधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिक्ये आम्नाती छन्दसि॥

त्यर्थः। अधीति। अधीतमनेनेतीष्टादिभ्यश्चेतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति। यथा कृतपूर्वी कटमिति।
ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत्। कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं क
र्तव्यमेव वचनम्। मासमधीती व्याकरणमिति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साध्वसाधुप्रयोगे चेति। साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेऽपि साधुयोगे सप्त
मी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वा-
क्यार्थज्ञा आहुः। कारकार्हाणां चेति। कारकशब्दो भावप्रधानः। तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धा भोजनक्रि
यामर्हन्तीति कारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। न हि विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्ध
त्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यासइति। यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारका

साध्वसाधुप्रयोगे च॥ साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुर्मातुले कृष्णः। असाधुः पितरि॥ कारकार्हाणां च कारकत्वे॥ कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे॥ अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति॥ तद्विपर्यासे च॥ तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे। निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥ सप्तम्यधि॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥ भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षण उपसंख्यानम्॥ भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्निषु हूयमानेषु गतः। हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु गतः। दुग्धास्वागतः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। सकृच्चासौ कथंचिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः। सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु।

र्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः। निमित्तादिति। क्रियाफलमि—ह निमित्तत्वेन विवक्षितम्। यत्क्रियायाः प्रयोजकं पदार्थः क्रिय
रम्भस्तत्तो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति स
प्तमी न भवति। वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥ यस्य च॥ अभावलक्षण इति भूयोदर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूम
योः। इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निवहनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्र लक्षणमिति वचनारम्भः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सकृदपीति। लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः। लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम्। यश्चानिर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातका
लस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः॥ पञ्चमी॥ कृष्णा गवामिति। गोमण्डलात्कृष्णा गोः
पृथक्क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम्। न चेत इति। कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोधनत्वं भीर्वात्। विभक्तग्रहणमिति। सर्वत्रैव नि
र्द्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वेणैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात्। तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्य-
र्थः॥ साधुनि॥ अप्रत्यादिभिरिति। प्रति पर्यनवः प्रत्यादयः॥ प्रसितो॥ कः प्रसित इति। किं प्रकृष्टः सुक्तः प्रसितः उ

ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधाने ऽभावलक्षण उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। न खल्ववश्यं तदेव
लक्षणं भवति यत्पुनः पुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा।
अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं
भवति। यस्य च॥ पञ्चमी विभक्ते॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति। विभक्त इत्युच्यते। न
चैतद्विभक्तम्। विभक्तमेतत्। गोभ्यः कृष्णा विभज्यते विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यम्। न चैतन्नित्यं
विभक्तम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। विभक्तग्रहणसामर्थ्यात्। यदि यद्विभक्तं
चाविभक्तं च न तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ पञ्चमी॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः॥ अप्र
त्यादिभिरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु॥ साधु॥ प्रसि
तोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ प्रसित इत्युच्यते। कः प्रसितो नाम। यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः। कुत एतत्। सिनोतिर
यं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति॥ प्रसितो॥ नक्षत्रे च लुपि॥ इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः अद्य मघा
अधिकरण इति वर्तते॥ नक्षत्रे॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्याय
स्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

तस्यते क्षिनोतेर्वाकारकमिति प्रश्नः। यस्तत्रेति। उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते। बद्ध इवेति। मुख्यस्य व्यति
षङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्। सादृश्याद्गौणार्थपरिग्रहः॥ नक्षत्रे च॥ अद्य पुष्य इति। पुष्येण युक्तः कालः इत्यणो लुब-
विशेष इति लुप्। ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायते। अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिका
र्थमात्र एवेदं विधानं स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रातिपदिकार्थ ॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकाद्धिहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। उच्चैरिति। असति प्रातिपदिकग्रहणे ऽव्ययात्प्रथमा न स्यात्। बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्येकवाक्यतायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थे स्यात्। ।प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात्संख्यारहिते ऽप्यव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति। अथवा लिङ्गग्रहणात्तु सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः। अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित्पाठः। अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम्। प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात्। किं पुनरिति। अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः। पदत्वमिति। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्र-

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात्। किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते। पदत्वम्। नैतदस्ति। षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वम्। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात्। अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम्। स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः।

थमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते तन्निबन्धनं रुत्वादिकमित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति। यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते। नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात्। नैष दोषः। एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायामनियमात्। प्रत्ययनियमे ऽपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात्। अथ लिङ्गग्रहणमिति। सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमर्थ इति प्रश्नः। मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह। स्त्री पुमानिति। द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते। एष एवेति। यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः। स्त्रीत्वादिना च विनास्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ कुमारीति। विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः। वृक्षः कुण्डमिति। पुं
३८८ नपुंसकोपलक्षणमेतत्। तटस्तटमित्येतदुदाहरणम्। वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावाल्लिङ्ग-
स्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगा
त् कुण्डीति च स्त्रियामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे। जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये
ब्रुवते। अथेति। द्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्त इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः। द्रोण इति। यदा मान
मेयसंबन्धाद् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारान्नास्तीमे यस्य प्रातिपदिकार्थत्वम्। अथ वचनग्रहणमिति। अ
र्थैकार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। इहेति। प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानमूनच गु

इदं तर्हि। कुमारी। वृक्षः। कुण्डमिति। अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम्। द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा
स्यात्। अथ वचनग्रहणं किमर्थम्। इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति।
अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि सर्वाणि समु
दितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्। द्रोणः खारी आढकमिति। इह न स्यात् कुमारी वृक्षः कुण्डमिति। नैतदस्ति
प्रयोजनम्। प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। इदं तर्हि प्रयो
जनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एको द्वौ बहवः। अथ मात्रग्रहणं किमर्थम्। एतन्मात्र
एव प्रथमा यथा स्यात्। कर्मादिविशिष्टे मा भूत्। कटं करोति।

णभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत्त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात्। वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं
संपद्यत इति न दोषो भवति। प्रत्येकमिति। प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः सं
बन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः। अथवा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्षस्त्वि
हाश्रयिष्यत इति भावः। उक्तेष्वपीति। अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्प राम॰
रिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वा देकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्याने उक्तार्थत्वा ३८८
द्वा प्रथमा न स्यात्। वचनग्रहणात्तु भवति। वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वच
ने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मादिविशिष्ट इति। कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात्। मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्न
भवति। तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे। द्वितीयाद्य इति। कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम-
आश्रयिष्यत इति भावः। अथवेति। प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः। यद्ययमिति। यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्रा
श्रयेणाधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिके प्रथमायाः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्। उक्तेष्वपीति। मात्र
शब्दः सामान्यवचन आश्रीयते। यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति। एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वादौ प्रथमा भव
तीत्यर्थः। प्रातिपदिकार्थमात्र इति। मात्रशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः। तेनाभिहिते कर्मादौ प्रथमा न स्यादिति भावः। प्रयोजनं
नैतदस्ति प्रयोजनम्। कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति। अथवाचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति। यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्य
न्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति। इतरथा हि संबोध
ने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एको द्वौ बहव इति। वचनग्रह
णस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा
लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वात्। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा
लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरः पुरुष इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अधिक
त्वात्। व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। कथं व्यतिरिक्तः। पुरुषे वीरत्वम्। न वा वाक्यार्थत्वात्।

ति। अन्ये त्वाहुः। मीयतेऽनयेति मात्रा संख्योच्यते। समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां
प्रथमा भवति। प्रातिपदिकार्थेति। अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न
भाव्यम्। अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः। न च समासविधा
नं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। वीरस्मात्प्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावानुत्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयते एवं पुरुष-
शब्दादपि। पश्चात्तु आकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरूपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं न बा-
धितुं नोत्सहते। अभिहितइति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः। ननु च वीरः पुरुषइत्यत्रार्थाधिक्येऽप्य-
भिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति। अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह। अभिहितानभिहितइति। प्रासादआस्तइति। सदिक्रि-
यासिद्धिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। य-

नवावक्तव्यम्। किं कारणम्। वाक्यार्थत्वात्। यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः। अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं
करिष्यते। अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः। अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया। वृ-
क्षः प्लक्षइति उक्तं वा। किमुक्तम्। अस्तिर्भवन्ती। परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षोऽस्तीति
गम्यतइति। अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः। अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति। क्व। प्रासादे आस्ते शयन
आस्तइति। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति। एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथ-
मेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। तिङ्समानाधिकरणइति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः। तिङ्समानाधिकरणइति
चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया। वृक्षः। प्लक्षः। उक्तं पूर्वेण। किमुक्तम्। अस्तिर्भवन्ती। परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्य-
मानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यतइति। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावस्तयोरपवा-
दत्वात्। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावः।

यादेवदत्तः पचतीति। प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः। तिङोऽप्रयोगइति। नहि तिङन्त-
पदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः। उक्तं पूर्वेणेति। आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यम-
स्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्तं पचन्तं पश्य। लट्इति स्थिते यावत्तिङ्उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति-
नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिताइति लटः स्थाने द्वितीयायन्तपदसामानाधिकरण्ये वि-
धीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः। तेषां तु लङादिरेव काशस्तद्विषयएव च प्रथमाया अपि। कर्मणि द्वितीयेवेत्य-
र्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भावइति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोः प्रथमासामानाधिकरण्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वेह्यपवादाइति।इह दर्शनद्वयम्।सर्वविशेषस्वीकारेणचोत्सर्गस्यप्रवृत्तिः।कतिपयविशेषावगाहनेनवानत्रपूर्व
स्मिन्दर्शनेउत्सर्गस्यविषयविभागायपूर्वमपवादःप्रवर्ततेपश्चान्निर्मुक्तेविषयउत्सर्गः।द्वितीयेतुदर्शनेअपवादवि
षयंप्रकल्प्योत्सर्गःप्रवर्तते।एवंपर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेणचोदितम्।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणत्वर्थनियमेपक्ष
द्वयेपिप्रत्ययनियमपक्षाश्रयेणपरिहर्तुमाह।पाक्षिकइति।अप्रथमावाविधिनेति।अप्रथमेतिपर्युदासेनद्विनीया-
दीनांग्रहणमित्यर्थः।प्रथमावेति।प्रसज्यप्रतिषेधआश्रीयतेत्यर्थः।तद्यदेति।कर्मणिद्वितीयेवेत्यस्मिन्नियमेद्वि-
तीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेपिभावात्तदाश्रयोःशतृशानचोःप्राप्नुतइतिदोषः।प्रसज्यप्रतिषेधेतुप्रथमायाअपित

त्रापचन्योरनंदेवदत्तइति।किंकारणम्।तयोरपवादत्वात्।शतृशानचौलिङपवादौतावत्रबाधकौ।नचापवाद
विषयेउत्सर्गोभिनिविशते।पूर्वेह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः।प्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिवि
शते।नतावदत्रकदाचिल्लिङादेशोभवति।अपवादौतावच्छतृशानचौप्रतीक्षते।पाक्षिकएषदोषः।कत
रस्मिन्पक्षेशतृशानचोर्दृष्टंतंभवति।अप्रथमावाविधिनाश्रीयतेप्रथमावाप्रतिषेधेनेति।विभक्तिनियमेचा
पिदृष्टंतंभवति।विभक्तिनियमोवास्यादर्थनियमोवेति।तद्यदातावदर्थनियमःअप्रथमाचविधिनाश्रीयतेन
दाएषदोषोभवति।यदाहिविभक्तिनियमःतदायद्येवमप्रथमाविधिनाश्रीयतेअथापिप्रथमाप्रतिषेधे
नतदानदोषोभवति॥प्रातिपदिका॥षष्ठीशेषे॥ ॥शेषइत्युच्यते।कःशेषः।

त्रभावात्तदाश्रयप्रतिषेधःप्रवर्ततइत्यर्थनियमपक्षेपिनदोषः।शतृशानचोरभावात्तिङःस्युस्तुतत्सामानाधिकरण्य
स्यप्रथमैवेतिनियमेनद्वितीयादीनांव्यावर्तनात्।यदाहीति।कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंद्वितीयादीनांकर्मादिषुनियतत्वात्तद
भावेतासामत्राभावादनियतायाश्चप्रथमायाःसंनिधानात्पर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधेवानास्तिशतृशानचोरत्रप्रसङ्गइत्य
र्थः॥ ॥षष्ठीशेषे॥कःशेषइति।किमप्रधानंशेषउतोपयुक्तादन्यः।पूर्वस्मिन्पक्षेसर्वेषांकारकाणांक्रियार्थत्वाच्छेषत्व
मितितत्रापिषष्ठीप्रसङ्गः।सर्वत्रकर्मादीनांसद्भावादुत्तरोपिशेषार्थोनप्रकल्पतइतिप्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मादिभ्य इति। कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति। येऽन्येऽर्था इति। स्वस्वामिभावादयः संबन्धाद्य
न्यर्थाः। तदुक्तम्। संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत इति। तत्राश्रुता-
यां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते। मातुः स्मरतीत्या
दौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षि त्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते। मातृसंबन्धि स्मरण
मिति। अविदिताभिप्रायः परस्त्वाह। यद्येवमिति। क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यंभावात्तन्निमित्तस्य च क
र्मादेरिति भावः। राजा कर्त्रेति। राजा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात्। वृक्षस्येति। लोकप्रसिद्ध्या तदुक्तम्। वैशेषिकप्रक्रियया
त्ववयवोऽवयविनोऽधिकरणम्। विनिमयादिति। परिवर्तनादित्यर्थः। एवं तर्हीति। क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थि

कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः। यद्येवं शेषो न प्रकल्पते। न हि कर्मादिभ्यो न्येऽर्थाः सन्ति। इह तावद्राज्ञः पु
रुष इति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम्। वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम्। तथा यदेतत्स्वं नाम
चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति। अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति। एवं त
र्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलो
मिका। एडका। अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा। समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितक
मिति किमर्थं पुनः शेषग्रहणम्। प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम्।

त्यास्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि। तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्य
ते। अलोमिकेति। लोमकार्याकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा। अनुदरेति। सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय
न विवक्ष्यते। असतश्चेति। दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम्। असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुण्डिके-
ति। कुण्डिकायां बहुपानीयसं भवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते। विन्ध्यो वर्धितकमिति। वर्धितकशब्द तमूलेस्थू
लमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते। तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते। अर्थनियमपक्षे शे
षग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते किमर्थमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्नियमार्थमिति। यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफल-
त्वान्नियमः संपद्यते। तथा षष्ठीविधिर्हि नीयादिनिवारणफलः। षष्ठी शेष इति चेदिति। अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः संबन्धस्य
द्विष्ठत्वात्प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गो व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीति वचनान्नास्ति दोषः। प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिका-
र्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह। तत्र प्रथमेति। यदत्रेति। राज्ञ इत्येत

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्यया नियता अर्था अनियताः। तत्र षष्ठी प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं क
र्तव्यम्। षष्ठीनियमार्थं शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति। अर्थावधारणाद्वा। अथवा अर्था नियताः प्रत्यया
ते अनियताः। शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति। अर्थनिय
मे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः। ततो वक्ष्यामि षष्ठी भवतीति। तन्नि
यमार्थं भविष्यति। यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवतीति। षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषे
धः। षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः।
तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त
त्र प्रथमाविधिः। तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया। राज्ञः पुरुषः। उक्तं पूर्वेण। किमुक्तम्। न वा वाक्यार्थ-
त्वादिति। यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः। कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति। न पुना राजनि य
दाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात्। अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण रा
जशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। राजशब्दाद्धि भवान्
षष्ठीमुच्चारयति। अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः।

त्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा। पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्य
र्थः। कुतो न्विति। पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः। अन्तरेणेति। राज्ञ इ
ति केवलेऽपि पद उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते। यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न
स्वनिष्ठत्वेन। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननु च नैतेन नेति। नहि शब्दस्य भावाभ्याम् अर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः। तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा। तदुक्तं हरिणा। द्विष्ठो प्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यते इति। स्वामित्वमिति। स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः। समाससकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात्। स्वकृतमिति। नन्वानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते। पुरुषशब्दसंनिधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः। तद्यथेति। प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः। क्वचित्तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः। क्रियाकृता इति। क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः। तत्कृताश्चेति। शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः। कदाचिदिति। यदा क्रियां प्रति व्यापारावे

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम् अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते। किं पुनस्तत्। स्वामित्वम्। किंकृतं पुनस्तत्। स्वकृतम्। तद्यथा। प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणम् अपादानं संप्रदानम् अधिकरणमिति। ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न। कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते। यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम्। यदा हि न व्यभिचरन्ति। आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणम् अपादानं संप्रदानम् अधिकरणमिति। यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति।

शविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति। कदाचिन्नेति। यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति। व्यभिचरन्तीति। यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। यदा हीति। अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः। तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया। यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति। आख्याभूता इति। ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरुषेपीति।संबन्धस्यद्विष्ठत्वाद्द्वाभ्यांषष्ठीप्राप्नोतीत्यर्थः।शक्तिस्तुप्रातिपदिकार्थस्यैवनक्रियास्येतिविशेषः।राजश ब्दादिति॥गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेनत्। तत्रसंबन्धोगुणोपदंन्यस्यद्विष्ठत्वात्प्रधानमपिसंस्पृश ति।गुणश्चप्रधानोपकारप्रवृत्तोरूपान्तरमाश्रयतिप्रधानंतुस्वनिष्ठमेव नतुरूपान्तरंभजते।पुरुषस्येतिषष्ठ्यानै वभाव्यमितिभ्रान्त्याचोदयति।नतद्धीतिभवतीति।यदापुरुषस्यगुणभावोराज्ञस्तुविशेष्यत्वंतदापुरुषस्यराजेतिभ वत्येवेत्यर्थः।भवतिबाह्यमिति।एकस्यापिवस्तुनोभिन्नविषयोगुणप्रधानभावोनविरुध्यते॥अधीगर्थ॥मातुःस्मरती- तिमातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तःसंबन्धइतिकेचिदाहुः।अन्येतुस्मरणस्यक्रियारूपत्वात्क्रियान्तरमन्त रेणैवद्रव्येणसंबन्धोपपत्तिमाहुः।यथाद्वयोःकाष्ठयोर्जतुकृतःश्लेषोजतुनस्तुकाष्ठेनस्वतएवनजत्वन्तरकृतः।क

एवंपुरुषेपिस्वामिकृतंस्वत्वंतत्रषष्ठीप्राप्नोति।राजशब्दादुत्पद्यमानयाषष्ठ्याभिहितःसोर्थइतिकृत्वापु रुषशब्दात्षष्ठीनभविष्यति।नतर्हीदानीमिदंभवतिपुरुषस्यराजेति।भवतिराजशब्दात्तुतदाप्रथमा।न तर्हीदानीमिदंभवतिराज्ञःपुरुषस्येति।भवतिबाह्यमर्थमभिसमीक्ष्यषष्ठीशेषे॥अधीगर्थदयेशांकर्मणि ॥कर्मादिषुकर्मकवद्वचनम्।कर्मादिषुकर्मकवद्भावोवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।अकर्मकाणांभावेलोभवती तिभावेलोपथास्यात्।मातुःस्मर्यतेपितुःस्मर्यतेइति अथवत्करणंकिमर्थम्।स्वाश्रयमपियथास्यात्।मातास्म र्यते।पितास्मर्यतइति।कर्माभिधानेहिलिङ्गवचनानुपपत्तिः।

र्मादिष्विति।आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची।यथा विष्णुरादिः एषामस्तेभीष्मादिश्चसुयोधनः।तेजयन्तिरणेशत्रून्येषांवि ष्णुःसमाश्रयः इति।तेनकर्माश्रयाःद्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः।सकर्मकाअधीगर्थादयःप्रेष्यत्रुपर्यन्ताःकर्मा दिशब्देनोच्यन्ते।अकर्मकाणामिति।तेनमातुःस्मर्यतइतिभावेलकृत्यक्तखलर्थाभवन्तिकर्मणितुलादिषुविधीय मानेषुतैरभिहितत्वात्कर्मणःषष्ठ्यानभाव्यमितिप्रथमैवभवतिमातास्मर्यतइति।वत्करणंकिमर्थमिति।विनापिव तिनातिदेशःसिध्यतिपरार्थेशब्दप्रयोगात्।स्वाश्रयमपीति।नाप्राप्तेस्वाश्रयेआरभ्यमाणोतिदेशस्तद्बाधेत।कर्माभि धानेहीति।यद्यकर्मकवद्भावोनविधीयतेतदालादिभिःकर्मैवाभिधातव्यंनभावाः।ततस्तत्सामानाधिकरण्यात्क्ता न्तादीनांतदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गोयथामातास्मृतेति।भावेतुत्यक्तादीनांनपुंसकत्वमेकवचनंभवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठीप्रसङ्गश्चेति। यदा स्मृतशब्देकर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दस्य सामानाधिकरण्याद्वाह्यवस्त्वाद्यपेक्षया यथा मातृ
शब्दात्षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृ
शब्दात्कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति। ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह
। अपर आहेति। प्रसङ्क्ष्व्येति। प्रापणीयेत्यर्थः। शेष इतीति। प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्या
तम्। तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति। उक्तं च हरिणा। साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ता प्रति
पदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति॥ रुजार्थानाम्॥ यावतेति। धात्वर्थानां भाववाचित्वाव्यभिचारात्। भावकर्तृकादिति। स्यच्छो-
कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात्। मातुः स्मृतम्। मात्रोः स्मृतम्। मातॄणां स्मृतमिति। मातुर्यद्धि
ङ्गं वचनं न तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति। षष्ठीप्रसङ्गश्च। षष्ठी च प्राप्नोति। कुतः। स्मृतशब्दान्मातुः समानाधि
करणात्षष्ठी प्राप्नोति। अपर आह। षष्ठीप्रसङ्गश्च। षष्ठी च प्रसङ्क्ष्व्या। कुतः। मातृशब्दात्। स्मृतशब्देनाभि
हितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति। किं व
क्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। शेष इति वर्तते। शेषश्च कः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः। यदा च क
र्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति। तद्यथा। स्मराम्यहं मातरं स्मराम्यहं पितरमिति। अधीगर्थ॥ ॥रु
जार्थानां भाववचनानामज्वरेः॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। चोरं संतापयति। वृ
षलं संतापति। अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते। यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति। भावकर्तृका यथा स्यात्।
पेक्षर्मणि पञ्चमी भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः। अथवा भावकर्तृकधात्वर्थकर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम्। कथं
पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति। उच्यते। भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीय
ते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात्। वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः। कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात्। प्रकृ
त्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते। अन्ये त्वा
हुः। भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम्। भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषाम-
भिधानमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नदीकूलानीति। रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति। तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमि
दं प्रत्युदाहरणम्। रुजाशब्दनिर्देशे तु श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः। द्वितीया॥ किमुदाहरणमिति।
पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादा-
वि— ति प्रश्नः गामस्येति। अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति। अत्र च शेष इति नानुवर्तत इति एतत्सूत्रारम्भा
त्पूर्वसूत्रारम्भात् च ज्ञायते॥ प्रेष्यब्रुवोः॥ हविषोऽप्रस्थितस्येति। यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा— षष्ठी न भ

इह माभूत्। नदीकूलानि रुजतीति। द्वितीया ब्राह्मणे॥ किमुदाहरणम्। गां निघ्नन्ति। गां प्रदीव्यन्ति। गां स
भासद्भ्य उपहरन्ति॥ नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः॥ प्रेष्यब्रुवोर्हवि
षो देवतासंप्रदाने॥ ॥हविषोऽप्रस्थितस्य॥ हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम्। इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां
मेदः प्रस्थितं प्रेष्य॥ प्रेष्य—। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण
पिबति तस्यै खर्वो जायते। तिस्रो रात्रीरिति। तस्या इति प्राप्ते। यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभि
शस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप्रगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्च
र्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी
या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते अहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुः
। तत्र हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागात्सिद्धम्। चतुर्थी। ततः अर्थे बहुलं छन्दसि॥ कर्तृकर्मणोः कृति॥ ॥कृद्ग्रह णं
किमर्थम्। इह मा भूत्। पचत्योदनं देवदत्त इति। कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात्। कर्तृकर्मणोः षष्ठी
विधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। लप्रतिषेधात्। प्रतिषेध्यते तत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति। तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रह
णं कर्तव्यम्। कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् अन्यस्य ये कर्मणी तत्र मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि ह्ययं प्रत्य
या विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च। तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते।

तीत्यर्थः॥ चतुर्थ्यर्थे॥ या खर्वेणेति। रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवादः। चतुर्थीति। षष्ठीप्रकरणात्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवती
त्येको वाक्यार्थः। चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः॥ कर्तृकर्मणोः॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति। कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः। नेत
दिति। यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति। इह कर्तृकर्मसंनिधानात्क्रि
यासंनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति। सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह। धातोर्हीति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 तदेवंव्यावर्त्यासंभवादिहार्थेकृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थेनोपयुज्यत इति दर्शितम्। इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य
निराकरोति। नब्रूम इति। नलोकाव्ययेत्यत्राव्ययंकृद्ग्रहणेनविशेष्यते कृदव्ययस्ययेकर्तृकर्मणीतत्रषष्ठीप्रतिषेधो
यथास्यात् कटंकृत्वेत्यादौ। अकृतस्त्वव्ययस्यकर्तृकर्मणोःषष्ठीनिषेधोमाभूदुच्चैःकटानांस्रष्टेति। प्रतिषेधइति। नलो
काव्ययेतिसूत्रेव्ययग्रहणेनकर्तृकर्मणीविशेष्येते अव्ययस्ययेकर्तृकर्मणीतयोःषष्ठीनभवतीति। नचकृदन्ताव्य-
यादन्यस्याव्ययस्यकर्तृकर्मणीसंभवतइतिसामर्थ्यलभ्यंतत्रापिकृद्ग्रहणमित्यर्थः। कृतइति। स्रष्टेत्यस्य। नाव्ययस्येति
। नोच्चैःशब्दस्येत्यर्थः। तस्याऽक्रियावाचकत्वात्। तदेवाह। अधिकरणमिति। उच्चैःस्थानेस्थितानांकटानांस्रष्टेत्यर्थः

नब्रूमः। इहार्थेतस्यकर्मकर्त्रर्थेकृद्ग्रहणंकर्तव्यमिति। किंतर्हि उत्तरार्थम्। अव्यययोगेनेतिषष्ठ्याःप्रतिषेधंवक्ष्य
तिसकृतोव्ययस्ययेकर्तृकर्मणीतत्रयथास्यात्। अकृतोव्ययस्ययेकर्तृकर्मणीतत्रमाभूदिति॥ उच्चैःकटानांस्रष्टे
ति। नस्यकर्मकर्त्रर्थमितिचेत्प्रतिषेधेपितदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्। कृतएतेकर्तृकर्मणीनाव्ययस्य। अधिकर
णमत्राव्ययम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। उभयप्राप्तौकर्मणीषष्ठ्याःप्रतिषेधंवक्ष्यति। सकृतोयेकर्तृकर्मणीतत्रयथा
स्यात्। कृतोयेऽकर्तृकर्मणीतत्रमाभूदिति। आश्चर्यमिदंतत्रमोदनस्यचनामपाकोब्राह्मणानांचप्रादुर्भावइति।
अथक्रियमाणेपिकृद्ग्रहणेकस्मादेवात्रनभवतिउभयप्राप्ताविति। नैवंविज्ञायतेउभयोःप्राप्तिरुभयप्राप्तिःउ
भयप्राप्ताविति। कथंतर्हि। उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृतिसोयमुभयप्राप्तिःकृद्उभयप्राप्ताविति। अथवाकृतोयेकर्तृ
कर्मणीतत्रयथास्यात्। तद्धितस्ययेकर्तृकर्मणीतत्रमाभूदिति। कृतपूर्वीकटंभुक्तपूर्वीओदनमिति। ननुचवाक्ये
नैवानेनभवितव्यम्।

कृतोयेइति। एकस्यैवकृतोनतुभिन्नयोःकृतोरित्यर्थः। कृद्ग्रहणेक्रियमाणेशब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ता-
वितिबहुव्रीहिर्लभ्यते। अन्यथानसङ्गत्वात्तत्पुरुषःस्यात्। अथेति। कृतीत्येकत्वस्याविवक्षांजानिविवक्षांवानत्पुरुषंचमत्वा
चोदयति। कृत्यन्यपदार्थेबहुव्रीहिराश्रीयतइतिपरिहारः। तेनाश्चर्योगवांदोहोगोपालकेनेत्यादावेवनियमःप्रवर्तते।
यद्येवमुत्तरत्रैवकृद्ग्रहणंकर्तव्यम्। अथवाव्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यतइत्याशङ्क्याह। अथवेति। कृतपूर्वीति। कृतं
पूर्वमनेनेतिसुप्सुपेतिसमासः। पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः। कर्तात्रतद्धितेनोक्तइतिनतःषष्ठीप्रसङ्गाभावः। कटा
त्तुकर्मणःषष्ठीमाभूदित्येवमर्थंकृद्ग्रहणम्। ननुचेति। कृतपूर्वीकटमित्यनेनेत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वितीययेति। तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम्। अनभिहिताधिकारात्। सापेक्षमिति। कृतः पूर्वं कटोऽनेने
तिविवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः। योऽसाविति। कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकर
ण्यम्। अस्मिंश्चार्थविशेषेण भाव्यं वृत्त्या। तस्याः सामान्यविषयत्वात्। तस्मात् कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते। तत्र कृतं पूर्व
मनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वी शब्दो वर्तते। तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते। तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्। त
थाह हरिः। विशेषकर्मसंबन्धो निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते॥ अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावा
भिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रिया संबध्यते तद्वत् कृ

द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। अनभिहितं कर्मेति कृत्वा। इति प्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्।
कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवति। यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्।
किं कारणम्। अनभिहितं कर्मेति कृत्वेति। योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति
च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। यदप्युच्यते इति प्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं का
रणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्य
यश्च। यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्त
व्यः। कृतपूर्वी। किम्। कटम्। भुक्तपूर्वी। किम्। ओदनमिति। अथवा इदं प्रयोजनम्। कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि
षष्ठी यथा स्यात्। भेदिकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति। कर्तृक॥

तपूर्व्यादिषु स्थितेति। कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति। करोतीति कृत्। इति कर्त्राभिधीयते। तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद्गुणभूतेऽपि
भवति। एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। भेदिकेति भिदेर्ण्यन्तात् पर्यायादिषु ण्वुच्। अत्र प्रयोजकः कर्ता ण्यर्थस्य प्राधान्यात् प्र
धानम्। प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यान्नाप्रधानात्। कृद्ग्रह
णात्तु भवति। अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते। न हि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वा
भावात्। कर्तृत्वस्यैवावस्थानात्। एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम्। प्रधानचरात् कर्तुरित्यर्थः। एतच्च विशेषापेक्षायां
प्रयोजनमुक्तम्। यदा तु तावत् कर्तृमात्रे षष्ठी त्वाश्रीयते तदाभिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यतया
अभावाद्विशेषाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उभय॥ षष्ठ्याः प्रतिषेध इति। नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्येन दुक्तम्। भेदिकेति। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्। शेषे वि-
भाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छ-
न्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा॥ क्तस्य च॥ छात्रस्य हसितमिति। हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः। तत्र च्छात्रक
र्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम्। शेष इत्यकइति। कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः। कर्मादीनामिति। स
दपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते। संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्। छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः। उत्तरत्रेति

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्र
तिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य
। अपर आह। अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्। शेषे विभाषा। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः।
शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन
संग्रहस्य कृतिः। उभ॥ क्तस्य च वर्तमाने॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम्। क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भा
व उपसंख्यानं कर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। शेषविज्ञानात्सिद्धम्। शे
षलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति। शेष इत्युच्यते। कः शेषः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नाम्नामविवक्षा
स्यात्। यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमि
का एडका अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति। यद्येवं उत्तरत्र चानुः प्र
व्यं प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तम्। इहाहिना सृप्तम्। इहाहिः सृप्तः। इहाहेः सृप्तम्। ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति।
इष्यत एव चानुप्राव्यम्। क्तस्य च॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्॥ ॥ लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रति
षेधार्थम्। लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। सल्लिटोः प्रयोगो नेति वक्तव्यम्।

अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र। इदमिति। अत्राधिकरणे क्तः। तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता। अहिशब्दात्त्वधि
करणवाचिनश्चेति षष्ठी। इहाहिना सृप्तमिति। अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्त इति। अत्र कर्तरि क्तः। इहाहेः सृप्तमिति। भाव एव क्तः
। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम्। इष्यत एवेति। परिहारः। ग्रामस्य पार्श्व इति। सप्तमी प्रयोगेणानायमधिकरणे क्तः
कृतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति। न लोक॥ लादेश इति। लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ
गृह्येते। लिङ्ग्रहणेन च कानच्क्वसू लिट्संज्ञाविधानात् किकिनौ च। लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद्ग्रहणप्रसङ्गः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ तावितिः। लिट्कार्यातिदेशात्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः। परस्तु ययोः क्रममभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह। बाढं स्यादिति। वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह। स तर्हीति। विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव। विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात्। तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषे-

किं प्रयोजनम्। किकिनोः प्रतिषेधार्थम्। किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्। पपिः सोमं ददिर्गाः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। तयोरलादेशत्वात्। न हि तौ लादेशौ। अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः। बाढं स्यात्। लादेशौ तर्हि भविष्यतः। कथम्। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट्चेति। लिड्वदिति वक्ष्यामि। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह। लिड्वदिति ज्ञास्यते। उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम्। कटं चिकीर्षुः। ओदनं बुभुक्षुः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। ——— उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। उ उक उकलउकलो केति। उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः। उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। दास्याः कामुकः। वृषल्याः कामुकः। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम्। शानन्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन्पारायणम्। तृन्प्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। तृन्नित्येवं भविष्यति। कथं तृन्निति। नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटः शत्रित्यतः प्रभृत्यातृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन्। अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वा वचनम्॥ ——— द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति॥ न लोकाव्य॥

धः। किकिनोः प्रवर्तते न द्वलिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भः। कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम्। उकारप्रयोग इति। उकारान्तप्रत्ययप्रयोग ——— इत्यर्थः। उप्रत्ययोऽपि चान्तवदुन्ना वा गृह्यते। उकारोऽपीति। उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोऽन्येषाम्। अन्यथा लवुकेति स्यात्। लप्रयोगे नेति। एतेषां च अलादेशत्वात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३९५ अकेनोः॥यथासंख्यापवादार्थंवचनम्।अकस्येतिस्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानंचेदमित्याहुः।अकस्यता
धमर्ण्येनास्तिविधानमितिभविष्यदधिकारविहितस्यैवतस्यग्रहणम्।पूर्तंदायीति।आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरितिणि
निः।ग्रामंगमीति।भविष्यतिगम्यादयइतिवचनाद्भविष्यतिगमेरिनिः।गत्यर्थकर्मणीत्यत्रचतुर्थीवेत्येवपक्षेद्वितीयायां
सिद्धायांद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपिविधानार्थंग्रामंगन्तेतियत्केचिदुक्तंतद्भाष्यकारस्यनाभिमतमितिग्रामंगमीत्यु
दाहरणोपपत्तिः॥कृत्यानाम्॥नेहापीति।काकानत्रप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः।आकष्टव्येति।कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधान

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥अकस्यभविष्यति।अकस्यभविष्यतीतिवक्तव्यम्।यवान्।लावकोव्रजति।
ओदनंभोजकोव्रजति।इनआधमर्ण्येचततइनआधमर्ण्येभविष्यतिचेतिवक्तव्यम्।पूर्तंदायीसहस्रंदायी
ग्रामंगमी॥अके॥कृत्यानांकर्तरिवा।कर्तृग्रहणंकिमर्थम्।कर्मणिमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।भा
वकर्मणोःकृत्याविधीयन्ते।तत्रकृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणिषष्ठीनभविष्यति।अतउत्तरंपठति।भव्यादी
नांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानांकर्तृग्रहणंभव्यादीनांकर्मकृत्यैरनभिहितंगेयोमाणवकःसाम्नाम्।भ
व्यादीनांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानांकर्तृग्रहणंक्रियते।किमुच्यतेभव्यादीनांकर्मकृत्यैरनभिहित
मितिनेहाप्यनभिहितंभवति।आकष्टव्याग्रामंशाखेति।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।कृत्यानांप्र
योगेषष्ठीनभवतीति।किमुदाहरणम्।ग्राममाकष्टव्याशाखा।ततःकर्तरिवेति।इहापितर्हिनिषेधःप्रा
प्नोति।गेयोमाणवकःसाम्नामिति।उभयप्राप्ताविनिवर्तते।ननुचोभयप्राप्तिरेवैषा।गेयोमाणवकःसाम्नामि
तिचगेयानिमाणवकेनसामानीतिचभवति।उभयप्राप्तिर्नामसाभवतियत्रोभयस्ययुगपत्प्रसङ्गः।अत्रच
यदाकर्मणिनतदाकर्तरि।यदाकर्तरिनतदाकर्मणीति॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणम
हाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेतृतीयमाह्निकम्॥

कर्मणःकृत्येनाभिधानंनत्वप्रधानकर्मणइतितन्निवृत्त्यर्थमपिकर्तृग्रहणंकस्मान्नभवतीतिभावः।एवंतर्हीति।कृत्यानामित्ये
तावत्सूत्रंक्रियते।तत्रचोभयप्राप्ताविनिनेतिचवर्तते।तेनकर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौकृत्येषष्ठीप्रतिषिध्यते।उभयप्रा
प्तिरेवषष्ठीविषयेपर्यायेणेतिमन्यते।उभयप्राप्तिर्नामेति।बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्रकृत्येयुगपदुभयोःप्राप्तिस्तत्रैवषष्ठीनिषि- राम:
ध्यतइत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयेपादेतृतीयमाह्निकम्॥समाप्तश्चायं ३९५
तृतीयःपादः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विगुरेकवचनम्॥ ॥किमर्थमिति। इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते। समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः। प्रत्यधिकरणमिति। समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः। अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते। यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः। पञ्चपूली शब्देनात्र पञ्च पूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते। ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम्। संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति। एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति। भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानां समाहार इति। संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते। संख्यया बह्वर्थये ति। एकत्वनिरासपरमेतत्। तेन-

द्विगुरेकवचनम्। किमर्थमिदमुच्यते। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम्। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति। किमिदं प्रत्यधिकरणमिति। अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम्। संख्यासामानाधिकरण्याच्च। संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम्। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। इष्यते चैकवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावो द्विगुत्वात्। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति। पञ्चपूलीयमिति। किं कारणम्। अद्विगुत्वात्। द्विगोरेकवचनमित्युच्यते। न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः। सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि अन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति। एकशेषप्रतिषेधश्च। एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः।

ह्यर्थोऽपि गृह्यते संख्या। द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यत इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः। उच्यते वचनमिति। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। एकस्यार्थस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्याद् यमतिदेश उपपद्यते। यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते। ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः। पञ्चपूल्य इति। अत्रैकशेषकृतेऽपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। प्रथमस्य द्विगवर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः। ततएकशेषे कृते द्विगवर्थसमुदायस्य द्विगवर्थत्वाद्बहिर- ङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिके न्तरङ्गे द्विगवर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्ततइत्यर्थः। पञ्चकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्या णो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। किं पुनरिति। यदि तावदेकस्मिन्संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा प- ञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपालाइति समानम्। अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृतादिति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्य न्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात्समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते। अपि तु प्रत्येकमिति भावः। अपर आहेति। नवा समाहारैकत्वादि त्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे। अयं भावः। तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वाद्यन यूथादि

नवान्यस्यानेकत्वात्। नवा वक्तव्यः। किं कारणम्। अन्यस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वम्। कस्य तर्हि द्विगवर्थ समुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। समाहारग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धिता र्थप्रतिषेधार्थम्। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पञ्चकपालौ पञ्चकपालाइति। किं पुनरयं पञ्चकपालप्र त्ययः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते। किं चातः। यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चो दितं परिहृतं च। अथ समुदायेपि वर्तते। नवा समाहारैकत्वात्। नवैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति। एवं त र्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते। पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। अपर आह। नवा समाहारैकत्वात्। नवा योगारम्भ एवे वार्थः। किं कारणम्। समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति। द्विगुरेक॥

वत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम्। क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धिता र्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव। तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति। यस्तु तद्धितार्थेन तस्य भवति। तेन पञ्चभि र्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाइत्यादौ द्विगवर्थस्यैकवद्भावाभावः। यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्याय मविषयः। एतदेवमन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्याने समाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम्। उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावात्स्वातन्त्र्याभावात्त्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभा वान्न प्रवर्तते॥ राम: ३९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्वन्द्वश्च॥ ॥तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति। यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथे
त्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहादित्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः। प्रत्येकमिति। बहुवचनान्तोऽङ्गशब्द
ः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः। पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः। सत्यन्यथा। प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्व
न्द्व एकवदिति। न हि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा। तस्माद
न्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते। तेनास्माद्ग्रहणकवाक्याद्द्वन्द्वस्य संस्कारकं वाक्यत्रयमुप

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्॥ ॥प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्। प्राणितूर्यसेनाङ्गानां
तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम्। तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम्। से
नाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यतिकरो मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागा
त्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। प्राण्यङ्गानाम्। ततस्तूर्याङ्गानाम्। ततः सेनाङ्गानामिति। स तर्हि योगविभागः
कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते॥ अनुवादे चरणानाम्॥ ॥इह कस्मान्न भवति। नन्दन्तु कठ
कालापाः। वर्धन्तां कठकौथुमाः। स्थेणोः॥ स्थेणोरिति वक्तव्यम्। एवमपि निष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति।
अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्। उदगात्कठकालापम्। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्। उदगात्कौमोदपैप्पलादम्॥ ॥विशिष्ट
लिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः॥ ॥ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः। अग्रामादित्यत्र नगराणामिति वक्तव्यम्। इह मा भू
त्। मथुरापाटलिपुत्रमिति। उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते। जाम्बवं च
शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ॥ ॥क्षुद्रजन्तवः॥ ॥क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते। के क्षुद्रजन्तवः। क्षोतव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः
॥यद्येवं यूकालिक्षम्। कीटपिपीलिकं दंशमशकमिति न सिध्यति। एवं तर्हि नास्थिकाः क्षुद्रजन्तवः। अथवा येषां स्वशोणितं ना
स्ति ते क्षुद्रजन्तवः। अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः। अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः।

द्भवन इति संकरो न भवति॥ अनुवादे। यदा प्रतिपन्ना प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपादयते तदानुवादो भवति॥ ॥वि
शिष्ट॥ ॥जनपदविशेषो ग्रामः। ग्रामेनाध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरस्यापि ग्रहणदर्शनादिदं वचनम्। अग्रा
मादित्यत्रेति। उभयत इति। ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं नगरम्। केतवता ग्रामः। जाम्बवं
नगरं शालूकिनी ग्रामः। क्षुद्रजन्तवः॥ ॥स्वल्पानां विरुद्धानां दर्शनात्प्रश्नः के क्षुद्रजन्तव इति। क्षोतव्या इति। अल्पार्थे क्षुद्र्यः। ये
क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकःप्रभृतयः। ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वात्क्षोदनार्हाः॥ ॥

भा·कै· नकुलपर्यन्तादूति। एतदेवदर्शनमत्रव्यापित्वादूह्यते। अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम्॥ ॥येषांच॥ ॥यदन्यदिति। चकारेणयत्ने २५१
३९७ नपरोविकल्पोबाध्यते। तेनाश्वमहिषंकाकोलूकमितिनित्यएकवद्भावोभवति॥ ॥शूद्राणाम्॥ ॥निरवसिताबहिष्कृताउ
च्यन्ते। तत्रावधिप्रश्नःकुतइति। प्रागादर्शादिति। आदर्शादयःपर्वतविशेषाः। दक्षिणेनेति। एनबन्तः। एनपाद्वितीया। प्रागा-
दिभ्यःप्रथमान्तेभ्योदेशवृत्तिभ्यःप्रत्ययोविहितः। एतत्पर्वतचतुष्टयमध्यआर्यावर्तोदेशइत्यर्थः। यद्येवमिति। एतेषामार्यावर्तो
द्भाह्यत्वादितिभावः। ग्रामइति। एतेष्वार्यानिवसन्तीतिभावः। तत्रग्रामःप्रसिद्धः। घोषोगोमहिष्यादिनिवासः॥ संवाहोवणिक्प्रधानः।
अथवानकुलपर्यन्ताःक्षुद्रजन्तवः। येषांचविरोधःशाश्वतिकः॥ ॥किमर्थश्चकरः। एवकारार्थश्चकारः। येषां
विरोधःशाश्वतिकस्तेषांद्वन्द्वएकवचनमेवयथास्यात्। यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। पशु
शकुनिद्वन्द्वेविरोधिनांपूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तंतन्नवक्तव्यंभवति॥ शूद्राणामनिरवसितानाम्॥ ॥अनिरव
सितानामित्युच्यते। कुतोऽनिरवसितानाम्। आर्यावर्तादनिरवसितानाम्। कःपुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात्प्रत्य-
क्कालकवनाद्दक्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रम्। यद्येवंकिष्किन्धगन्धिकंशकयवनंशौर्यक्रौञ्चमितिन
सिध्यति॥ एवंतर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम्। कःपुनरार्यनिवासः। ग्रामोघोषोनगरंसंवाहइति। एवमपियए
तेमहान्तःसंस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डालामृतपाश्चवसन्ति। तत्रचण्डालमृतपाइतिनसिध्यति। एवंतर्हियाज्ञा
त्कर्मणोऽनिरवसितानाम्। एवमपितक्षायस्कारंरजकतन्तुवायमितिनसिध्यति। एवंतर्हिपात्रादनिरवसिताना
म्। यैर्भुक्तेपात्रेसंस्कारेणशुध्यतितेऽनिरवसिताः। यैर्भुक्तेपात्रंसंस्कारेणापिनशुध्यतितेनिरवसिताइति॥ ॥
गवाश्वप्रभृतीनिच॥ ॥गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तम्। गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तंद्रष्ट
व्यम्। गवाश्वम्। गवाविकम्। गवैडकम्॥
संस्त्यायाइति। निवासविशेषाइत्यर्थः। मृतपाःडोम्बाइत्याहुः। याज्ञादिति। शूद्राणांपञ्चयज्ञानुष्ठानेधिकारोस्तीतिभावः। तक्षाय-
स्कारमिति। तक्षादीनांयज्ञेऽधिकाराभावादितिभावः। संस्कारेणेति। यःसंस्कारःस्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौपठितस्तेनैवनतदधिके रामः
केनेत्यर्थः॥ गवाश्वप्र॥ यथोच्चारितमिति। गणेयादृशाकृतावडः पठितान्द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदंकार्यमेकवद्भावलक्षणंभव ३९७
तीत्यर्थः। यदात्वबद्भावास्तिविकल्पितत्वात्तदापशुद्वन्द्वविभाषाभवतिगोश्वंगोश्वाइति। एतेनगणपाठस्वरूपंविवक्षितमित्युक्तंभवति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषा वृक्ष॥ बहुप्रकृतिरिति। बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्त्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः। बदरामलकमिति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। कश्चित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते। तन्नैवं व्याचक्षते। नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पो ऽनेन वचनेन क्रियते। अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयन्त इत्याहुः

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्॥ ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम्। फल। बदरामलकम्। बदरामलकानि। सेना। हस्त्यश्वम्। हस्त्यश्वाः। वनस्पति। प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधाः। मृग। रुरुपृषतं रुरुपृषताः। शकुनि। हंसचक्रवाकम्। हंसचक्रवाकाः। क्षुद्रजन्तु। यूकालिक्षम्। यूकालिक्षाः। धान्य। व्रीहियवम्। व्रीहियवाः। माषतिलं माषतिलाः। तृण। कुशकाशं कुशकाशाः। शरशीर्षं शरशीर्षाः। किं प्रयोजनम्। बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात्। क्व माभूत्। बदरामलके तिष्ठतः। किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत आहोस्विदविशेषेण। किं चातः। यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति। अथाविशेषेण ——— न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम्। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः। महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः। हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः। श्रमणब्राह्मणम्। इहोभयं प्राप्नोति। काकोलूकम्। श्वशृगालमिति। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं च कारककरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति॥ ॥

हस्त्यश्वमिति। सेनाङ्गत्वे ऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति। किं पुनरिति। अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात् किमनेन सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः। येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संप्रयोगो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः। यथा न दोष इति। व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश्ववडवयोरिति। पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः। तन्नैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात्पुंस्त्वमपि। तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधानादिति। नात्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुंसकमित्येतद्भवति। तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते। तेन यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम्। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः। विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः। अश्ववडवौ। पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वन्द्वाः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति। अश्ववडवम्। पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। प्रतिपदविधानात्सिद्धम्। प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति। एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात्। एकवद्भावोऽनर्थकः। किं कारणम्। समाहारैकत्वात्। एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एवं विज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति। यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह। इदं तर्हि प्रयोजनम्। स नपुंसकमिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। पूर्वत्र नित्यार्थम्। उत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषावृक्षमृगादिति॥ विभाषा समीपे॥ ॥किमुदाहरणम्। उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः। नैतदस्ति प्रयोजनम्।

हि समाहारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः। इह नित्य इति। द्वन्द्वश्चेत्यारभ्या समायोगात्प्राग् नित्यो विधिरनेन तु योग इदूयेन विभाषेत्यर्थः। स्यादयमिति। यद्येतत्प्रकरणे पाठेनानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वस्वोर्द्वयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्त्यै बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः। पूर्वत्रेति। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। क्वचिज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम्॥ विभाषास॥ ॥अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः। किमुदाहरणमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः प्रसङ्ग इति। नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यतीति नैतदस्ति। यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वाद
संख्यत्वाद्बहुवचनं न स्यात्। सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते उपदश इति न स्यात्। अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य-
पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्। उपदशमिति चेष्यते। एतदेव मनसि कृत्याह। एवं तर्हीति। अव्ययीभावोऽव्ययं विभक्तीति विहितः।
बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति। तद्यदेति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः। एकार्थ इति
ति। अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः। यदेति। बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद्बह्वर्थत्वमिति भावः॥ ॥तत्पुरुषो॥ ॥उत्तरेषु केषुचिद्यो

अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात्। एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाऽव्ययीभावोऽप्या
रभ्यते बहुव्रीहिरपि। न यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ
इति। यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति॥ ॥तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः॥ ॥
किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति वक्ष्यति। तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। नैत
दस्ति प्रयोजनम्। न हि संज्ञायां कन्थान्तउशीरनरेषु तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थं तर्हि। उ
पज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। नै
तदस्ति प्रयोजनम्। न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरा
र्थमेव तर्हि। छाया बाहुल्य इति वक्ष्यति ———— तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। नै
तदस्ति प्रयोजनम्। न हि च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सभा रा
जाऽमनुष्यपूर्वा अशाला चेति वक्ष्यति। तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति। एतदपि ना
स्ति प्रयोजनम्। न हि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। इदं तर्हि विभाषा सेनासुरे
ति वक्ष्यति तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा माभूदिति।

गेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति॥ किमर्थमिति। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह। पश्चात्त्वनन्यथासि
द्धं दर्शयिष्यति। नहीति। अनादिस्तत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानीं तनीति भावः। नहीति। षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासंप्रत्ययः। नहि-
च्छायान्त इति। पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते। न हि सभान्त इति। अशालेति वचनात्संघातवचनः
सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः। इदं तर्हीति। अत्र तु प्रदेशे मन्दबु-
द्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परवत्॥ ॥द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थम्। तथा किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः। अथ सप्त
म्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति। किमर्थमिति। द्वन्द्वोयमिति। षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः। तत्रावयवार्थव्यतिरिक्त
ः समुदायार्थो नास्ति तु भयपदार्थप्रधानद्वन्द्वेनेन दर्शितं भवति। तत्र पदाऽपेक्षितपरस्परो विरुद्धलिङ्गावयवार्थावेव समुदा
यार्थस्तदापर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते। यद्येवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं क्रियते इति षाद्दृश्याभावाद्व इति नि
र्देशो नोपपद्यते। नैष दोषः। केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः। तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं द
र्शयति। तत्पुरुषश्चापीति॥ दैवकृतमिति। अयत्नसिद्धमित्यर्थः। पूर्वपदस्य चेति। सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम्। तत्र

तत्पुरुष इति किमर्थम्। दृढसेनो राजा। अनञिति किमर्थम्। असेना। अकर्मधारय इति किमर्थम्। परमसे
ना। उत्तमसेना॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते॥ द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः। तत्र
कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य। इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समास
स्य यथा स्यादिति। न चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते। तत्पुरुष
श्चापि कः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासोर्धपिप्पलीति। यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः दैवकृतं त
स्य परवल्लिङ्गम्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रा
प्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलंपूर्वः। अलं जीविकायै अलंजीविकः। गति
समासः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। पूर्वपदस्य च। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। मयूरीकुक्कुटौ। यदि पु
नर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडव
योष्टाबुलुग्वचनम्।

स्यायमर्थो भवति। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तं पू
र्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्याविति
त्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्तथार्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव
कार्यित्वं संपद्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसाद्द
श्योपपत्तिरिति भावः। समासादन्यदिति। समासार्थलिङ्गमुपचारात्समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समा
सार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यत इत्युक्तं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश्ववडवाविति। परवल्लिङ्गं प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवाविति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः। निपातनादिति। टाम्निवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः। पूर्ववदश्ववडवाविति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति। किं निपातनमिति। अश्ववडवपूर्वापरेति। अश्ववडवापूर्वापरेति वक्तव्ये टापो नुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाम्निवर्त्यते। उपसर्जनह्रस्वत्वमिति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः। इहापीति। ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति। शब्दशब्दार्थाविति॥ लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्चात्र लोकशेषेण वोच्यत इत्यर्थः। आतिदेशि

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः अश्ववडवौ। निपातनात्सिद्धम्। निपातनात्सिद्धमेतत्। किं निपातनम्। अश्ववडवपूर्वापरेति। उपसर्जनह्रस्वत्वं वा। अथवा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्याविति। अस्तु। परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ। परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। इदं तर्हि दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये। दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ। द्वौ ष्यङौ द्वौ फकौ च प्राप्नुतः। स्त्रीपुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती। द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति। ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति। परिहृतमेतत्। निपातनात्सिद्धमिति। अथवा नैवं विज्ञायते॥

कस्य श्रवणमिति। तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वाभावात्। द्वौ ष्यङाविति। तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम्। हलो यमामिति विकल्पितो लोपः। यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः। पुंवद्भावेनेति। भस्याढे तद्धिते इत्यनेनेति भावः। द्वौ तिशब्दाविति। अत्राभत्वान्नास्ति पुंवद्भावः। तस्मान्नैतदिति। उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य। व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात्फलतः प्राधान्यमेव। अथवेति। नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 परस्येवेति। एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति। न त्वेवार्थे वतिर्विहितः। यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम्। द्विहन्त्रीणि दर्शनानि। अवयवा अपेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति। अत्र दर्शने नियमार्थमिदम्। अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गैर्नैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम्। यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम्। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वतिः। एकदेशिसमासो नारभ्यत इति। पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावदुच्यते सूत्रमि

परस्येव परवदिति कथं तर्हि परस्येव परवदिति। यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यत इति। अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते। प्राप्तादिषु कथम्। प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्। द्वन्द्वैकदेशिनो विनिवक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति। अर्धं च सा पिप्पली च अर्धपिप्पलीति। न सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति। अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। दृश्यते च षष्ठीसमासोऽपि। तद्यथा। अपूपार्धं मया भक्षितं ग्रामार्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्यम्। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥ ॥अनुवाकादयः पुंसि। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम्। अनुवाकः। शंयुवाकः। रात्रा॥ अपथं नपुंसकम्॥ ॥पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। पुण्याहम्।

त्यर्थः। अर्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम्। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः। न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यप्रद्वार्थे तु मुख्यमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं न तत्र षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तुल्यबलापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम्। समानाधिकरणो भविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम्। मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥ रात्रा॥ ॥अनुवाक इति। अनूच्यत इत्यनुवाकस्तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्॥ अपथम्॥ ॥पुण्याहमिति॥ रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाचीति तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपद्विरुद्धः प्रयोगः। दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयो-
गः। सुदिना सुसमा सुकार्यमेतत् सविचिन्त्वीत विशेषतः स्वयं चेति। चतुष्पथमिति। षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव
नपुंसकत्वम्। उत्पथमिति। कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः। अव्ययादित्वात् पथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत् पू-
र्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः। द्विगुश्च समास इति। स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इ-
ति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम्। यथा सामन्त्रितमित्यत्र संबोधनं प्रथममेव परामृश्यते। समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं
न तु तद्धितार्थद्विगोः। पञ्चगवमिति। यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् तदीयलिङ्गं-
प्राप्नोति। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्यैव नंसेनासंघ इत्यादिवदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम्। पञ्चखट्वीति। टा-

सुदिनाहम्। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम्। द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम्। उत्पथं विपथम्। द्विगुश्च ॥ द्विगुश्च
समासो नपुंसकं भवतीति वक्तव्यम्। पञ्चगवं दशगवम्। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्य-
म्। पञ्चपूली दशपूली। वाऽबन्तः। वा आबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम्। दशखट्वी
दशखट्वम्। अनो नलोपश्च॥ वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम्। पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः। पञ्चपात्रं द्विपात्रम्॥ ॥अर्धर्चाः पुंसि च॥ ॥अर्धर्चादय इति वक्तव्यम्। अर्धर्चम्। अर्धर्चः। का-
र्षापणं कार्षापणः। गोमयं गोमयः। सरकं सरकः। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशात् सिद्धम्।
बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते॥

पउपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेय इति
तत्रैव सूत्रे उक्तम्। पञ्चखट्वमित्यत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वात् तदाश्रयं ह्रस्वत्वम्। अ-
नो नलोपश्चेति। चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यत इति समुच्चीयते नेन लोपस्तु नित्यमेव क्रियते। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्य-
यलक्षणनिषेधात् परत्वाभावात् लोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। पात्रादिभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थी यम्। आकृतिगणश्च पात्रादिः॥ ॥
अर्धर्चाः॥ ॥कार्षापणादिसंग्रहायाह। अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति। बहुवचननिर्देशात् सिद्धमिति। साहचर्यादर्धर्चशब्देनान्ये-
षामभिधानात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नै
४०१ इदमो॥ ॥पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्धइतिव्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह।अन्वादेशे इति।इमं चेति।एनादेशः २४१
प्राप्तो निवार्यते।अन्वादेशश्चेति।प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय
वार्त्तिकम्।तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितं यदानुकथ्यते तदान्वादेशो भवति।द्रष्यमिति।वि

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ ॥अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्।अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्त्तव्यम्।किं प्रयोजनम्।देवदत्तं भोजयइमं चेत्यप्रसङ्गार्थम्।इह माभूत्।देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति।अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम्।अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम्। तद्द्वेष्यं विजानीयादिदमाकथितमिदमेवानुकथ्यत इति।तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति। अथ किमर्थमशादेशः क्रियते।न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत।तत्र द्वितीयायांटायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः।तत्र इद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्।अत उत्तरं पठति।
अशादेशवचनं साकच्कार्थम्।अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात्।इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति।अथ किमर्थं शित्करणं सर्वादेशार्थम्॥शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्।इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति।अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत।न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात्।न वा वक्तव्यम्।किं कारणम्।अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्।अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति।अर्थवत्वादेशप्रतिषेधार्थम्। अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम्। कोऽर्थः।आदेशप्रतिषेधार्थम्।येऽन्ये अकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्।तद्यथा।मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते।तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः।न कर्त्तव्यः।

परीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः। साकच्कार्थमिति।साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यकदित्यधिकारात्।नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्या रामः
दि सिध्यति।अन्त्यस्येति।त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः। ॥ ४०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश् इति। समुदायाद्धि भक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति। ततोऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणादिति पररूपं क्रियते। तत्रादेशप्रवृत्तिकाले स-
मुदायः अश् इति प्रवर्तते। तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते। अथवेति। आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते-
अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः। नान्वादेश इति। महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। किंचाकचि कृते ने
नचाशादेशेऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्वदमनुष्यन्निरेवाकचोस्तु। एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति॥ एतदः॥
॥ अत्रान इत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते तत्रै-
तदस्त्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः। किमर्थमिति। उदात्तौ विति॥ प्रत्ययस्वरेण। नित्यमिति। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते

प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अश् इति। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः
। नान्वादेशे कजुत्पद्यते॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ ॥किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते। उदात्तौ माभू-
तामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रिय-
तां लित्स्वर इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लित्स्वरः। नित्यमनुदात्तत्वम्। कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि। न
त्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लितिपूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत। तद्यथा।
गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। कुलोपे कृते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति। तस्मात्त्रतसो-
रनुदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः॥ ॥कस्यायमेनो विधीयते। एतदः प्राप्नोति॥ इदमोपीष्यते। तदि-
दमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति॥

न प्रवर्तते। अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्। एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लितिपूर्वं इति॥ औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी। उपप-
दविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः। प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति। अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्या-
वश्यं प्रवर्तनात्। गोष्पदप्रमिति। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते तेन तो लित्स्वराभा-
वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति॥ द्वितीया॥ ॥उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतदएवा-
नन्तर्यात्तस्य सङ्गात्स्यच्छति। कस्येति। न कर्तव्यमित्युत्तरम्। इदमोपीति। इदंशब्दाच्च त्रलो हप्रत्ययेन बाधितस्यादेश-
विधानमेव सत्तानुमानं स्यात्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मण्डूकगतयइति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवस्थाक्षेप्यः स्थानीनतुपूर्ववत्। साक्षात्स्थानिनोनिर्देशादितिभावः। अ
थवैकयोगइति। एकग्रहणकवाक्यमित्यर्थः। तदपेक्षिष्यामहइति। लौकिकोधिकारोऽपेक्षालक्षणआश्रीयतेनतुशास्त्री
यः। अपेक्षाचलक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेतिभावः। एतदिति। यद्येनादेशः क्रियतेतदानोमित्यमुभावेसत्येनमितिप्राप्नोति
एतदितिचेष्यतेइतिवार्त्तिकारम्भः। एतच्छ्रितकइतिप्राप्नोतीति। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतित्यदाद्यत्व
मकृत्वालुक्क्रियते। लुकिचकृतेप्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभावइतिभावः। यथालक्षणमिति। यस्यप्रयोगोनोपल-

यदितदनुवर्तते॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्ताविदमश्चेतीदमोपिप्राप्नोति। नैषदोषः। संबन्धमनुवर्तिष्य
ते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृती
यादावश्भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः। इदमः एतदश्च। तृतीयादावितिनिवृत्तम्। अथवामण्डूकगतयो
ऽधिकाराः। तद्यथामण्डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते। इद
मोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमएतदश्च।
तृतीयादावितिनिवृत्तम्। अथवोभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहे। एतदितिनपुंसकैकवचने। एतदितिन
पुंसकैकवचनेवक्तव्यः। इदंकुण्डमानयप्रक्षालयैनत्परिवर्तयैनत्। यद्येनक्रियतेएनोनवक्तव्यः।
कारूपसिद्धिः। अथोएनंअथोएनेअथोएनानीति। त्यदाद्यत्वेनसिद्धम्। यद्येवमेनच्छ्रितकोनसिध्यति। ए
नच्छ्रितकइतिप्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ आर्धधातुके॥ ॥जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सतित
स्मिन्विधानम्। जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सतितस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम्। किमतो
यत्सतिभवितव्यम्। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः।

भ्यतेतल्लक्षणानुसारेणसंस्कर्तव्यम्। तत्रयदानलुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारोनिर्दिश्यतेतदाप्रत्ययलक्षणेनैन
च्छ्रितकइतिभाव्यम्। अथानङ्गाधिकारविहितमपिअङ्गकार्यंनिषिध्यतेतदादेशाभावादेतच्छ्रितकइतिभाव्यमित्या
हुः॥ आर्ध॥ ॥जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तोपदार्थेपरसप्तम्यांसत्यांपरस्मिन्व्यवस्थितेआर्धधातुकेआदेशेनभाव्यम्। तत्रविशि-
ष्टार्धधातुकाश्रयेषुजग्ध्यादिषुयद्यपिदोषाभावस्तथापिभूवीख्यास्सुदोषः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देनस्थानीविवक्षितआदे
शेनापवादेनबाध्यमानत्वात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामान्याश्रयत्वादिति। आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्। जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह। उवर्णाकारान्तेभ्य इति। इदानी
माकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह। पौर्वापर्याभावाच्चेति। सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति। स
प्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम्। तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः। तत्र च भव्याद्यसिद्धिः। वक्ष्यति तत्रेति। हलन्तादु

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भव्यं प्रवेयं आख्येयम्। एय त्यवस्थिते ऽनिष्टप्रत्ययआ
देशः स्यादिति एयतः अवर्णं प्रसज्येत। नैष दोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः। सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो
नाश्रितो भवति तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु योयतः प्रत्ययः प्राप्नोति स तत्तो भविष्यति। सामान्याश्रयत्वा
द्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो एयद्विधिप्रसङ्गः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदु
वर्णाकारान्तेभ्यो एयत्प्राप्नोति। लव्यं पव्यमिति। आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते पि

प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति एयत्प्राप्नोति। इह च दित्स्यं धि-
त्स्यमार्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति एयत्प्राप्नोति। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्ये नानुपप
त्तिः। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्ये न जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः। न हि सामान्ये न पौर्वापर्यमस्ति॥ सिद्धं तु सार्वधातुके
प्रतिप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि। सिध्य
ति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति।
परिहृतमेतत्। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति। ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति
चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो एयद्विधिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। वक्ष्यति तत्राजग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमा
त्रादपि यथा स्यादिति। यदप्युच्यते। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्ये नानुपपत्तिरिति। अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्ये
न पौर्वापर्यं नास्तीति। असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्धधातुके विषय इति। तत्रार्धधातुके विष
ये जग्ध्यादिषु योयतः प्राप्नोति स तत्तो भविष्यति।

एयतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यतिसिद्धे ऽज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। अर्थसि-
द्धिरिति। एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषय इति। बुद्धिस्थ इत्यर्थः। अभिव्यङ्ग्यते तत्रार्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या नि
रूपित इति भावः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति। व्यक्तिपक्षाश्रयणेपिन दोष इत्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्रार्धधातुकं विद्यते यासुताभव्याद य आर्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धधातुकशब्देनाद्या आदित्वाद प्रत्ययान्ते नोच्यन्ते। उक्तिष्विति। उच्यते उच्चार्यन्त इत्युक्तय स्ता एव शब्दसंहतयः। अन्ये तु उच समवाय इत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः। समवायो हि संहतिः। युक्तिष्विति। अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः॥ रूढिष्विति। परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः। प्रतीतिष्विति। अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव दर्शयति। श्रुतिष्विति। एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञास्विति। बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः। ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी। आर्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पा-

अथवा आर्धधातुकास्विति वक्ष्यामि। कासु। उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ ॥ल्यब्ग्रहणं किमर्थम्। ननि किती त्येव सिद्धम्। ल्यपि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं ल्यप् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्ल्यप्। अन्तरङ्ग आदेशः। एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किती ति विधानात्। हि प्रभृतीन्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि। एष एवार्थः। जग्धौ सिद्धे न्तरङ्गत्वात्ति किती ति ल्यबुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति॥ ॥लुङ्सनोर्घस्लृ॥ ॥घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम्। घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रात्तीति प्रघसः॥ ॥हनो वध लिङि॥ लुङि च॥ ॥किमयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः। किं चातः। यदि व्यञ्जनान्तः। वधो व्यञ्जनान्त उक्तम्। किमुक्तम्॥

यमानासु अस्यादीनां भ्वाद य आदेशा इत्युक्तं भवति। अदो जग्धि॥ ॥अन्तरङ्ग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्ष समासाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः। अनादिष्टार्थमिति। प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब्यथा स्यादित्यर्थः। कथं न प्राप्नोतीत्याह। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिना प्युक्त इत्याह। जग्धिविधिरिति। अकस्मादिति। निष्प्रयोजनमित्यर्थः। सिद्धमद इति। जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह। हि प्रभृतीनिति। ल्यब्भरतीति। ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधत इत्यर्थः। तदु इति। उ शब्दो निपातोऽवधारणार्थः। तद्विध्येवेत्यर्थः॥ हनो वध॥ ॥किमयमिति। किं कार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः। ॥

रामः ५०३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृद्धितत्प्रतिषेध इति। अवधीदित्यत्र तो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति ण्वुलि वधादेशे औपसं-
ख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते। स्थानिवद्भावान्नुतत्त्वं प्राप्तम्। इड्वृधिश्चेति।
अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः। अदन्तत्वे तल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धितत्वादेरभावः। तत्वं त्वलो-
न्त्यस्य क्रियते। तत्राकारो लुप्तत्वात्स्थानी न भवति धकारोऽपि अल्लोपस्य स्थानिकत्वाद्दसो न भवतीति तत्वाभावः। उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषे-
धाभावादिट्सिद्धिः। ॥गाङ् लिटि॥ ॥स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह। ङित्करणमिति। इणादेशस्यापीति। नन-
श्चागासातांग्रामो देवदत्तेनेत्यादौ ङित्त्वादीत्वप्रसङ्गः। गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमाने सेव ग्रहणं भवति न तु गाङ् गतावित्यस्य

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति। अथादन्तः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथा स्फुटं इणो गा लुङि॥ इ-
णवदिकः॥ इणवदिक इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अध्यगात्। अध्यगाताम्। अध्यगुः॥ ॥णौ गमिरबोधने
॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधिगमयति। अधिगमयतः। अधिगमयन्ति॥ ॥सनि च॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधि-
जिगमिषति। अधिजिगमिषतः। अधिजिगमिषन्ति॥ ॥गाङ् लिटि॥ ॥ङित्करणं किमर्थम्। गाङ्ननुबन्धकर-
णं विशेषणार्थम्। गाङ्ननुबन्धकरणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङि-
दिति। गाकुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत। ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्या-
भावस्य। अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्र-
योजनं च क्षिङः स्यान्ङित इत्यात्मनेपदं न भवति। लटः शतृशानचौ प्रयोजनम्। पचमानो यजमान इति टि-
त इत्येत्वं न भवति। युवोरनाकौ॥ युवोरनाकौ च प्रयोजनम्। नन्दनः कारकः नन्दनाकारिकेति। उगिल्लक्ष-
णौ ङीन्नुमौ न भवतः।

एतदङ्कारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशे नानन्यार्थे ङकारेण तुल्यताभावात् ज्ञापकं नेति। सानुबन्धा यत्र प-
ठ्युच्चार्यन्ते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशाः प्रवर्तन्ते। कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञाप-
नार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः। शतृशानचाविति। सूत्रे सह निर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम्। शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्र-
योजनम्॥ युवोरनाकाविति॥ भुज्युशं यूणां युप्रभृति घादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धो युवू सूत्रे निर्दिष्टो। तत्रादेश-
प्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तेरिति ङीन्नुमोरभावः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ज्ञापकस्यानित्यत्वात् सिद्धमित्याह। मेश्चेति। तस्थस्थमिपामित्यत्र मिबूग्रहणमपनीयमिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते। अचिनवमिति। पित्त्वाद् ङित्त्वाभावाद्गुणो भवति। माहिस्म चिनवमिति चानुदात्तत्वम्। वार्तिककारस्याव्याप्तिं शुद्धानयन्नाह। अन्त्यस्यमिति। एलादिविधौ तुतिपूर्भिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानात् तन्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत्। भूयांसो वेति। दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह। तस्मादिति। विप्रेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितम्। विभाषात्मनेपदमिति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः। प्रकृतानामिति। निष्प्रसङ्गा यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः। सिद्धं त्विति। अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः। न तथ्वस्थानिनो रेखोगिन्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोः हगि-

मेश्चानुबन्धकस्याम्वचनम्। मेश्चानुबन्धकस्याम्वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। अन्त्यस्यमिदमुच्यते मेरिति। तिपूसिम्भिपामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वेद वेत्थ। अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि। दोषाः समाः भूयांसो वा। तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि नैतानि सन्ति। इह तावच्चक्षिङः ख्याञ्जिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति। लटः शतृशानचावितिवक्ष्यत्येतत्। प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति। युवोरनाकाविति। वक्ष्यत्येतत्। सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति॥

॥चक्षिङः ख्याञ्॥ ॥किमयं कशादिराहोस्वित् खयादिः। चक्षिङः कशाञ्ख्याञौ। चक्षिङः क्शाञ् ख्याञ्। कशादिः खयादिश्च। खशादिर्वा। अथवा खशादिर्भविष्यति। केनेदानीं कशादिर्भवति। चर्त्वेन। अथ खयादिः कथम्। असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा। असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः। सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति।

त्कार्यप्रसङ्गः॥ चक्षिङः॥ ॥लक्ष्यरूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति। किमयमिति। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्। तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते। चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावाद्द्याख्यातेत्यादि सिध्यति। सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति। अकारप्रश्लेषात् सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः। सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः। आतश्चोपसर्ग इति कः। यत्वस्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्याभाव इति योपधलक्षणवुञभावात्स्य अभवतीति। तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्ठानत्वमिति। नध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्याप्रकथन इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्। अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वा
दिति मन्यते। पुंख्यानमिति। पुमः खय्यम्पर इति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात्। णत्वमिति। ख्याप्रकथन इ
त्यस्मादपि परस्य ल्युड्योगात्। प्रख्यानादिति निपातनात्सत्वाभावः। सख्यानत्वमिति। जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा। श
र्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति। नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः। भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति। विचक्षण इति। अनुदा

इत्तोऽप्रख्यीयदिति वृद्धाच्छुतिश्नो भवति। निष्ठानत्वमाख्याने। आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति। रुविधिः पुं
ख्याने। पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति। णत्वं पर्याख्याने। पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति। सख्यानत्वं नमःख्या
षे त्रौ। नमःख्यात्र इति सख्यानत्वं न भवति। वर्जने प्रतिषेधः। वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः। अवसंचक्ष्याः। परिसंचक्ष्याः। असनयोश्च। असन
योश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नृचक्षा रक्षः। विचक्षण इति॥ बहुलं तणि॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछ
न्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। अन्ना। अन्नम्। वधकः। वधकम्। गात्रा। गा
त्रं पश्य। विचक्षणा। विचक्षणः। अजिरा। अजिरे तिष्ठति॥ ॥अजेर्व्यघञपोः॥ ॥घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसं
ख्यानम्। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समजनं समज्येति। न तर्हि वक्तव्यम्।
न वक्तव्यम्। अपीत्येवं भविष्यति। कथम्। अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व सन्नि-
विष्टानां प्रत्याहारः। अपोऽकारात्प्रभृत्याक्यपः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। संवीतिर्न सिध्यति। एवं तर्हि
नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन। इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति। ततो वक्ष्यामि अजेर्वी
भावो भवति वा। व्यवस्थितविभाषेति। तेनेह च भविष्यति। प्रवेता प्रवेतुं प्रवीतो रथः संवीतिः। इह च न भविष्यति।
समाजः। उदाजः। समजः। उदजः। समजनं समज्येति। तत्रायमप्यर्थः। इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किं च भोः।
इष्यत एतद्रूपम्। बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह। कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। अहमायुष्म
न्नस्य रथस्य प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्द इति। सूत आह।

त्तेतश्च हलादेरिति युच्। बहुलमिति। सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। अन्नशब्दे जग्ध्यभावः। वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः।
गात्रमिति। इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षणे ख्याञभावः। अजिरे वीभावाभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैत
दुक्तम्॥ ॥अजेर्वी॥ ॥इदमपीति॥ वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः। सूत आहेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा-कै- ५०५ प्रयोगदर्शनेनविकल्पं द्रढयति। प्राप्तिज्ञइति। सौत्रीमिव प्राप्तिं भवानूजानाति। नत्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः। देवानांप्रिय
इति। देवशब्दो मूर्खवाची। मूर्खाणांचप्रिया मूर्खा एव भवन्ति। अथवासुखासक्ततया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेनप्रतिपा
द्यते। पराजितत्वादमर्षेणाह। अहोनुखल्विति। वेजउ तइति यद्रूपंसास्य संज्ञा। पूजायां च सूतशब्दइतिमत्वाकुत्साप्र
तिपादनायाह। दुरुतेनेति। सूतआहेति। षूप्रेरणइत्यस्माद्बहुलवचनात्कर्तरिगत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थत्वाद्वर्तमाने क्तः। रथवाहस्य रथप्रेरणात्सूतइतिसंज्ञा। वायुरिति। यजिमनीनिबाहुलकाद्युविरूपम्॥ एयक्षत्रि

प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः नत्विष्टिज्ञः। इष्यतएतद्रूपमिति। वैयाकरण आह। अहो खल्वनेनदुरुतेन बाध्यामहइति।
सूत आह। नखल्वु वेजः सुतः सुवतेरेव सूतः। यदि सुवतेः कुत्साप्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम्। ननु तर्हीदानीमि
दं वक्तव्यं वायाविति। वक्तव्यं च। किंप्रयोजनम्। नेयं विभाषा। किं तर्ह्यादेशो विधीयते। वाइत्ययमादेशो भवत्यजे
र्यैपरतः वायुरिति॥ ॥एयक्षत्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोः॥ ॥अणिञोर्लुकितद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्या
नम्। अणिञोर्लुकितद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। बौधिः पिता बौधिः पुत्रः। औदुम्बरिः पिता औदु
म्बरिः पुत्रः। अपरआह। अणिञोर्लुकिक्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति। जाबालिः पिता
जाबालिः पुत्रः। अपरआह। अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति। किंप्रयोजनम्। इद
मपिसिद्धं भवति। भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः। कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः॥ ॥इति द्वितीया
ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥

या॥ तद्राजादिति। तेन द्राजादितितद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः। बौधिरिति। बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवल-
क्षणइञ् तदन्ताद्यूनियञिञोश्चेति फक् तस्य लुक्। जाबालिरिति। जाबालस्यापत्यमतइञ्। सचतद्राजो नभवतीति द्वि
तीयं वचनमारब्धम्। तेनेञन्तात्फको लुक्। अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति। व्यापकत्वाच्चेदमे राम:
वचनं प्रमाणम्। भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ५०५
प्रथममाह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्राज॥ इह तेनैवग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते। संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो-
भीम इति। अर्थग्रहणे तु तेनैवेति न च वक्तव्यं प्रियवाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावाद्बहुवचनं तु-
परमिति लुक्प्रसङ्गः तन्निवृत्तये तेनैवग्रहणं कर्तव्यम्। अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणे नुपपन्नः। आङ्ग्यः
स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात्। अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्य
ते तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते। तद्राजादीना
मिति। आदिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति। समासार्थबहुत्व इत्यर्थः। न चात्रेति। अन्यपदार्थकृत

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्र
तिषेधो वक्तव्यः। प्रिय आङ्गा एषां त इमे प्रियाङ्गाः। प्रियः वाङ्गा एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति। किमुच्यते समासबहुत्वे
प्रतिषेध इति। यदा तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम्। भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमा
णमपि चोदयन्ति तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति। अबहुत्वे लुग्वचनम्। अब
हुत्वे च लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तः अङ्गान् अत्यङ्ग इति। बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते। अथ कि
मर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। बहुवचन इत्युच्यते। न चात्र बहुवचनं पश्यामः। प्रत्यय
लक्षणेन। न लुमताऽस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः

त्वादत्र बहुत्वस्य। भवति वै किंचिदिति। एतावदेकं वाक्यम्। एवंविधं किंचिद्भवतीत्यर्थः। किं तदित्याह। आचार्या इति। सू
त्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम्।
प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावने नार्थग्रहणं स्थापयति। अबहुत्व इति। समासार्थस्याबहुत्वाद्बहुवचनपरत्वाभावेपि लुग्व-
क्तव्यः। प्रत्ययश्चेद्बहुत्वे उत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। श्रुतमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भा-
वः। न चात्रेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्लुगो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्येवात्र संभ-
वाद्बाधत इति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नलुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति। यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि। लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यम
ङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति। लुक्प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। पञ्चभिरिति।
क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिसमाश्रित्यात्र
पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। न हि यञ्लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्च गर्गेइति स्यात्। पञ्च गार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः। अस्त्रि
यामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वादिति पदार्थस्येत्याहुः। द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः। गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वा
ज्यश्चेति द्वन्द्वः। अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं न[illegible]ति यच्च समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः। प्रत्ययनिर्दे

नलुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। नेवं श[illegible]इह हि दोषः स्यात्। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्यः
। द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनम्। द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति। इह च लुग्वक्तव्यः। गर्गेभ्य आगतं गर्गेह्रूप्यं
गर्गमयमिति। इह चात्र यदिति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रा[illegible]ति। सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात्। सिद्धमेतत्। क
थम्। प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः। यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्।
आङ्ग्यः स्त्रियः वाङ्ग्यः स्त्रिय इति। यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति
। यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम्। आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्ये
वमर्थम्। अत्रापि चापाव्यवधानम्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती
ति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।

शपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोप्रसङ्गः। गर्गरूप्यमिति। सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते
प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् प्राप्नोति। अत्र यदिति। अत्रेरप
त्यानि इतश्चानिञ इति ढक्[illegible]ित इत्यन्तोदात्तत्वम्। तत्र यदि जसि परतो लुक्क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप
इति जस उदा[illegible]प्रसङ्गः। अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह। सिद्धं त्विति। लुग्वचनात्। लुग्व्याख्यानादित्यर्थः। आम्ब
ष्ठ्या इति। अ[illegible]ष्ठस्यापत्यानि वृद्धाः स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ्। ञ्यङः ष्फाबिति चाप्। एकादेशः। स चा
न्तवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एकादेश
इति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः। तदेवमर्थनिर्देशपक्षे एवास्त्रियामिति वक्तव्यम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वन्द्व इति। एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात्। प्रत्ययपक्षे त्वन्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते। अर्थपक्ष एव दोषमा-
ह। गोत्रस्येति। अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्वविशिष्टे वा संक्रा
मति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तो वालुग्वक्तव्यः। प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् भवति। द्व्येकयोरिति। द्व्येक
शब्दो द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। वैद इति। विदस्यापत्यानि बहूनि इत्यञ्प्रत्ययः। तदन्ताधूत्यत इत्रिमि
तीञ्। तस्य एयक्षत्रियार्षञित इति लुक्। नाचीत्येवेति। गोत्रे लुगचीत्यनेन। अञन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते लब्धे
ते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते॥ काश्यपा इति। कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ्। ततः काश्यप इव तस्य

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम्। द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्त
स्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। विदानाम
पत्यं माणवको वैदः। वैदौ। किमर्थमिदम्। नाचीत्येवालुक्सिद्धः। अचीत्युच्यते। न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्य
यलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि। एकवचन
द्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अञ्यो
बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। नै
वं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्। द्व
न्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः। न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। सर्वेषां
द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्।

तिकृतय इत्यत्रार्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिभ्यश्च अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजे
ष्विति पाठाद्वा लुप्। एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः। अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यञ्यो बहुष्विति विद्य
मानेनास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वा
द्बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते। इदानीं पक्षद्वयेपि क्रमेण परिहार उच्यते। ततोऽयमिति। न वेति। एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधा
यीति लुक् सिध्यतीत्यर्थः। यश्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अचोद्यं चोद्यदिति। अचोदनार्हं वस्तुत्वया अहं चोद्य इत्यर्थः। चोदिप्रच्छत्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः
। लुकि कृत इति। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति भावः। पञ्चगर्ग इति। प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लु
क् प्रवर्तत इत्यर्थः। समर्थादिति। समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः। सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति। सुबन्तेन हि तीयस्य पदस्य
संबन्धवत्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात्। प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः॥ अहमिति। यो ह्युभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। न

सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि। कथम्। युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति। ततो यमाह यस्य बहुवचने परतो
लुक्। यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये। द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति। ममापि ह्यत्र सर्व
त्र बहुवचनं परं भवति। लुकि कृते न प्राप्नोति। प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। न लुमताऽस्मिन्निति प्रत्ययलक्ष
णस्य प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। ननु चोक्तं नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः
पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति। इष्टमेवैतत् संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम्। तथेदमपरमचो
द्यं चोद्ये गर्गरूप्यं गर्गमयम्। अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम्। कथम्। समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुब
न्तेन। ततो यमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्। यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते॥ अहमपीदमचोद्यं चोद्ये गोत्र
स्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोर्लुगिति। कथम्। यस्यापि बहुवचने परतो लुक् तेना-
प्यलुग्वक्तव्यः। तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति। न वक्तव्यः। अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चा
त्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। यदि वा कानिचिद्व
र्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति। तथेदमपि भविष्यति। अथवाविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति-
वक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदा अत्रापि प्राप्नोति।

स्यापि ह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति। अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः। यदि वेति। यथैवेत्यर्थः। यथा तृणे
डितीमागमः। अयं भावः। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति। यथा गोहितमित्यादा राम॰
ववादयः। इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते। एवं गोत्रे लुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्र ५०७
यत्वादलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते। हलि नेति। यथा गर्गरूप्यमिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरस्येति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यञञोश्चेति लुग्भविष्यती
त्यर्थः। पुनरिति। लुकृत्वात्स्वदलुक्त्वात्स्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं समर्थानां प्रथमा
दित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य
तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति। अत्र युवप्रत्ययस्य स्तु किन्तु युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तो ऽनन्तः शब्द इति प्राथम्या
भावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीती तस्मान्निजदूति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ्। ततउभाभ्यां युवबहुत्वे
तद्वुञ्। तस्य एयक्षत्रियार्षेति लुक् ढको ऽत्रिभृग्विति अञो यञञोश्चेति भावः। ततो ऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन्निति वुन्।

अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति। पुनरलुक्कस्मान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्यया
न्तस्य लुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिकावसिष्ठकश्यपिकाभृग्वङ्गिरसिकाकुत्सकुशिकिकादूत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविका
ग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं बाक्रियते न नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त
स्य लुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति। मा भूदे
वम्। आङ्ग्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति। अजनन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं वाक्यम्।
इह हि दोषस्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्।

।तस्याकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रे लुग्वाति यथान्यासे ऽपि अलुगनः प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठ
कश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यतद्वुञ्। तस्य लुक्। ततो ऽणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋ
ष्यण्। यून्यतद्वुञ्। तस्य लुक् अणो लुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति।
गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यतद्वुञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्रात्रिभृग्विति
लुक्प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत पठि
तस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः। अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह। यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वे
यमत्रान्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· नचैतदिति। यद्यपि गार्गीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येव युक्तम्। इदानीं पक्षद्वये दोषपरि २४२
४०८ गणनमाहाचार्य एवेति। तस्मादिति। अर्थपक्षे लुको परनिमित्तकत्वादत्र यञित्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। अस्त्रियामित्येतत्तुक्त
मेव। गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु न
भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः। देवा इति दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः। तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवाद्
न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः। अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्दे न स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यञो लुका न भाव्यम् न्येषां तु भा

नचैतत्स्त्रियो विकं गोत्रम्। यस्य बहुवचने परतो लुक् समासबहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमि
ति वा वक्तव्यम्। यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम्। यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्या
यमधिको दोषः। अत्र यञिति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान्। अथेह
कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यश्च वात्स्यश्चेति। यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लु
का। अथ स्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन। किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम्। देवा ज्ञातुम
र्हन्ति॥ अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम्। उभयं हि दृश्यते। शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रा
यणेषु। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। तद्राजस्य च॥ यञञोश्च॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्
पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम्। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्।

व्यमिति॥ अथेति। लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः। यदा लोपभाग्युगपदर्थानामभिधानाद् द्व्यर्थस्तदाश्रयेण किं त
स्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभ
यं भवतीति भावः। भृगुवत्साग्रायणेष्विति। अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी इह योश्च लुक् कृतः। अगार्ग्यका
श्यपगालवानामिति। द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी। न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावान्न योगद्व राम:
योपपत्तिः॥ यञ॥ यञादीनामिति। इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्॥ ॥ ४०८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बह्वः।द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपिसंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।किमयमिति।गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपिद्वन्द्वसंभवः।औ
द्दालकिरिति।उद्दालकोनामभरतकुलोत्पन्नः।नगोप॥बिदाद्यन्तर्गणोगोपवनादिः।नचतत्समासेयगणेऽवत्करणंपठित-
मितिआगणान्तात्ग्रहणंप्राप्नोतीत्याह।गोपवनादिप्रतिषेधइति॥ ॥उपका॥द्वन्द्वेऽपिलुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः।किमर्थमि
ति।भ्राष्टकिकापिष्ठलयइति।अस्मादेवोदाहरणान्निककितवादिष्वस्यपाठोनार्षइतिलक्ष्यते।द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं

गार्ग्यस्यकुलंगार्ग्यकुलंगर्गकुलंवा।गार्ग्ययोःकुलंगार्ग्यकुलंगर्गकुलंवा।बिदस्यकुलंबैदकुलंबिदकुलंवा।बैदयोः
कुलंबैदकुलंबिदकुलंवा।यञादीनामितिकिमर्थम्।आङ्गस्यकुलमाङ्गकुलम्।आङ्गयोःकुलमाङ्गकुलम्।एकद्वयोरिति
किमर्थम्।गर्गाणांकुलंगर्गकुलम्।तत्पुरुषइतिकिमर्थम्।आङ्गकुलम्।गार्ग्यस्यसमीपमुपगार्ग्यम्।षष्ठ्याइतिकिम
र्थम्।शोभनगार्ग्यः।यञञोः॥बहुचइञःप्राच्यभरतेषु॥किमयंसमुच्चयःप्राक्षुभरतेषुचेति।आहोस्वित्भरतविशे
षणंप्राग्ग्रहणंप्राञ्चोयेभरताइति।किंचातः।यदिसमुच्चयः।भरतग्रहणमनर्थकंनह्यन्यत्रभरताःसन्ति।अ
थप्राग्ग्रहणंभरतविशेषणम्।प्राग्ग्रहणमनर्थकंनह्यप्राञ्चोभरताःसन्ति।एवंतर्हिसमुच्चयः।ननुचोक्तंभर
तग्रहणमनर्थकंनह्यन्यत्रभरताःसन्तीतिनानर्थकम्।ज्ञापकार्थम्।किंज्ञाप्यते।एतज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्य
त्रप्राग्ग्रहणेभरतग्रहणंनभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।इञःप्राचांभरतग्रहणंनभवति।औद्दालकिः
पिता।औद्दालकायनःपुत्रइति।बहुच॥नगोपवनादिभ्यः॥गोपवनादिप्रतिषेधःप्राग्घरितादिभ्यः।गोपवनादि
प्रतिषेधःप्राग्घरितादिभ्योद्रष्टव्यः।हारितःहारितौ।बहुषुहरिताः।नगोपव॥उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥ ॥
किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते।द्वन्द्वेमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।इष्यतेद्वन्द्वेभ्राष्टककपिष्ठलाः।भ्राष्टकिका
पिष्ठलयइति।अतउत्तरंपठति।अद्वन्द्वइतिद्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।अद्वन्द्वइत्युच्यतेद्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्य
र्थम्।द्वन्द्वाधिकारोनिवर्त्यतेतस्मिन्निवृत्तेअविशेषेणद्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचभविष्यति।उपकादिभ्यो॥

मिति।अधिकारत्वेऽत्रशास्त्रीयोऽधिकारःस्वरितत्वनिमित्तोनगृह्यतेनहिपूर्वसूत्रोपात्तोद्वन्द्वशब्दआसन्नःस्वरितःकिंतर्हिलौकि-
कोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणोनिविवर्तयिषितः।द्वन्द्वशब्देनतद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयतेतस्यनञानिषेधोद्योत्यतेतेनायमर्थोद्वन्द्वइह
नापेक्ष्यतेतदनपेक्षायांसामान्येनद्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचलुग्विकल्पसिद्धिः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आगस्त्य ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृते वृद्धत्वात् छो न स्यादित्याह । प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति-लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति ॥ प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिनाइति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधि

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधेऽवृद्ध्यर्थम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः । प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति । अधिकारात्प्रत्ययलोपः । अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥ आगस्त्य ॥ ॥ यङोचि च ॥ ॥ ङितोचि ॥ ङितः अचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् सनीस्रसोदनीध्वस इति । अथ ङित इत्युच्यते । इह कस्मान्न भवति । योऽयूपः । ये ह्यूपः । विहितविशेषणम् । ङारग्रहणम् । ङकारान्ताद्यो विहित इति । न तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसोदनीध्वंसइत्येव भवितव्यम् । यङो ॥

काददिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तनेन तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते । बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्य लभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथापरिभाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात्पर्यायाभावः ॥ ॥ रामः ५०६
यङोचि ॥ सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । अतो लोपः । यस्य ह लइति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गाति॥ पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः। शितिच पिबादेशो विहित इति पापानइत्यस्यैवमौवादिकस्य ग्रहणम्। अगासीदिति। गे शब्दे पा रक्षणे अनयोर्यमरमनमातां सक् इति सगागमः। सिच श्चेट्। निर्देशादिति। गातीत्यादादिकादेशानुकरणात्वा इ दादिलुकां गातिशब्द स्तिपि निर्दिष्टः। सर्वत्रेति। घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः। तेनपायते इति पातेरीत्वाभावः। शेषत्वार्थस्यानुपायतेर्लाक्षणिकत्वान्मा भूपस्य ग्रहणाभावः॥ आमः॥ लिग्रहणमिति। निपाननादप्यत्र लुक्सिध्यति। नत्वनपेक्ष्या

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ गापोर्ग्रहणे इणपिबत्योर्ग्रहणम्॥ गापोर्ग्रहणे इणपिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम्। इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। अगासीन्नटः। अपासीद्धनमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इणग्रहणे तावद्धातोर्निर्देशादेव व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। पाग्रहणे चापि वार्त्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। गातिस्था॥ तनादिभ्यस्तथासोः। तथासोरात्मनेपदवचनम्। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम्। एकवचनग्रहणं वा। अथवा एकवचने यौ तथासाविति वक्तव्यम्। तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम्। अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निति इष्टं प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम्। असनिष्ट यूयमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्। अस्ति च परस्मैपदम्। अस्त्येकवचनम्। अस्ति बहुवचनम्। अयं तु खलु थासूशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च। तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते। नाश्वो न गर्दभ इति। तनादि॥ आमः॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम्। आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तां वेज वापयो विदामक्रन्। अस्य भवन्तो विदां कुर्वन्तु। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति। इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति।

यं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। नरवादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविकी वानुत्पत्तिस्तरवादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायत इति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ ५९० अर्थवतदृति। आंप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान्। आमदृति। अमगत्वादिघित्यस्यणलिवृद्धौ द्विर्वच २५२
नएकादेशेचयद्रूपमामितितस्यार्थवत्त्वात्तस्तलोलुक्प्रसङ्गः। किंपुनरिति। यद्यविशेषविधिः सामान्यविधिबाधकदृतिन्याय-
आश्रीयतेतदालकारान्तरेषुसावकाशस्तिवादयोविशेषविहितेनलुकाबाध्यन्तदृत्यादेशापवादोलुक्संपद्यते। अथत्वविरोधादस्तिचसंभवोयदुभयस्यादित्याश्रीयतेतदाकृतेष्वादेशेषुलुकाभाव्यमितिसंदेहात्प्रश्नः। लुगिति। सत्यपिसंभवेबाध
नंतकदानेनेवदधिदानस्येतिभावः। कस्येति। निघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः॥ कथमिति। आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय

यदिचप्रत्ययमात्रस्यलुग्भवतिनतएतदुपपन्नंभवति। आमन्तेभ्योणलःप्रतिषेधः। आमन्तेभ्योणलःप्रतिषेधोवक्तव्यः। शृण्वामततामा। वृद्धौकृतायामामदृतिलुक्प्राप्नोति। आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणात्स्तलोऽप्रतिषेधः।
आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणात्स्तलःअप्रतिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। लुक्तस्यान्नभवति। शृण्वामततामेति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतआम्शब्दस्यग्रहणंन चैषोर्थवान्। आमन्ते-
भ्योर्थवद्ग्रहणात्स्तलोप्रतिषेधदृतिचेदमःप्रतिषेधोवक्तव्यः। आम उक्तंवा। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति। किंपुनर्लुगादेशापवादःआहोस्वित्कृतेष्वादेशेषुभवति। लुगादेशापवादः। लुक्आदेशानामपवादः। तिङ्तामावस्तु। तिङ्तस्यतुअभावः। कस्य। पदत्वस्य। सुबन्तत्वात्सिद्धम्। सुबन्तंपदमितिपदसंज्ञा
भविष्यति॥ कथंस्वाद्युत्पत्तिः। लकारस्यकृत्वात्प्रातिपदिकत्वंतदाश्रयंप्रत्ययविधानम्। लकारःकृत्। कृत्प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकसंज्ञातदाश्रयंप्रत्ययविधानंप्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवति।
यद्येवंसुपःश्रवणंप्राप्नोति। अव्ययादितिलुग्भविष्यति। कथमव्ययत्वम्। अव्ययत्वंमकारान्तत्वात्। कृदन्तंमान्तमव्ययसंज्ञंभवतीतिअव्ययसंज्ञाभविष्यति।

इतिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रश्नः। लकारस्येति। अतिङिति कृतसंज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनोलकारस्य। अयंतुतिङ्भावी
नभवतीतिभावः। सुपःश्रवणमिति। यद्यप्येकवचनस्यहल्ङ्यादिलोपोस्तितथापिद्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः।
कृदन्तमिति। कृन्मेजन्तदृत्यत्रकृदन्तस्यविशेषणंमेजन्तग्रहणंनतुकृतः। स्वरादिषुयदामितिपठ्यतेतेनतद्धितप्रकरणे- उम॰
तद्धितसाहचर्याद्धातद्धितएवगृह्यते। यत्प्रकारयांचकारेति। अत्रप्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यतेनत्वतिबादिलुकिसति ५९०
गतिर्गतौतिङिचोदात्तवतीतिसिध्यतिनान्यथेतिभावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति।प्रशब्दस्याकारयामित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्व
रत्वेनः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः।तस्य चेति।आमन्तस्य।तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते।तस्मात्परं तिङन्तं
तु चकारादिनिहन्यते।नकारयामिति।तत्र श्वन लोपादिप्रसङ्गः।नच कारेति।नञो तिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं
लोके कः प्रयोगो।व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य।अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभि
व्यक्तार्थेनेत्यर्थः॥अव्यया॥लिङ्गाभावादिति।नचस्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी

स्वरः कथम्।यत्नकारयां चकार।स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात्।कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भवि
ष्यति।तथा च निघातसिद्धिः।तथा च निघातसिद्धिर्भवति।चक्षुष्कामं याजयां चकार।तिङ्।तिङ इति तस्य वा नि
घातः।तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति।नञा तु समासप्रसङ्गः।नञा तु समासः प्राप्नोति।नकारयां न हारयाम्।नञ्
सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति।उक्तं वा।किमुक्तम्।असामर्थ्यादिति।नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यं
केन तर्हि लिङन्तेन।न च कारकारयां नजहार हारयामिति।आमः॥अव्ययादाप्सुपः॥अव्ययादापो लुग्वचनान
र्थकं लिङ्गाभावात्।अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम्।किं कारणम्।लिङ्गाभावात्।अलिङ्गमव्ययम्।किमि
दं भवान् सुपो लुकं मंस्यति आपो लुकं न मंस्यति।यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि।सत्यमेवमेतत्।प्रत्य
यलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मंस्यति आपः पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति।उच्यमा
नेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति।किं कारणम्।एकत्वादीनामभावात्।एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते।
न चैषामेकत्वादयः सन्ति।अविशेषेणोत्पद्यन्ते।उत्पन्नानां नियमः क्रियते।अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य निय
मः।के च प्रकृताः।एकत्वादयः।एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु।द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु।बहुष्वे
व बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति।

इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः।किमिदमिति।संख्याया अप्यभावात्सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः।प्रत्ययलक्षण
मिति।स्वाभाविक्येव सुपो नुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धये त्वाख्यायत इत्यर्थः।उच्यमानेपीति।
प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात्।अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः।एकत्वादिष्विति।वाक्यैकवाक्यतया वि-
शिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः।अविशेषेणेति।वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यद्यमिति। एकवाक्यतापक्षे पित्राप्यकाष्ठभुक्त्वानिरित्यर्थः॥ नाव्ययी॥ योगव्यवस्थानमिति। योगविभागइत्यर्थः। तुर्निया
मकइति। अवधारणे तुर्वर्त्तते तेनामेवापञ्चम्या अलुक् तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आपाटलिपुत्रमिति। आङ्योगेऽत्र पञ्च
मीनत्वपादानइत्यमुभावोभवतीत्यर्थः। नवेति। अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधोत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्च
मी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात्सुप्रत्ययत्वेन तस्याम्भावः। भवतितदेति। श्रूयतएवेत्यर्थः। आउपकुम्भ

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। उपपद्यन्ते व्ययेभ्यः स्यादयइति। यद्यमव्ययादाप्सुपइति लुकं शास्ति। अ
व्ययाद॥ नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः। नाव्ययीभावादतइति योगव्यवस्थानम्। नाव्ययीभावादतइति यो
गो व्यवस्थेयः। नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपोलुग्भवति। ततोमृत्वपञ्चम्याइति, किमर्थो योगविभागः। पञ्चम्या अ
म्प्रतिषेधार्थः। पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथास्यात्। एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः। एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः-
स्यात्। अमः अलुकश्च। सतर्हि योगविभागः कर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। तुर्नियामकः। तुः क्रियते। सनियामकोभविष्य
ति। अमेवापञ्चम्याइति। अमिपञ्चमीप्रतिषेधेपादानग्रहणम्। अमिपञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणंक
र्त्तव्यम्। अपादानपञ्चम्याइति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्मप्रवचनीययुक्तेऽ प्रतिषेधार्थम्। कर्मप्रवचनीय
युक्ते माभूदापाटलिपुत्राद्वृष्टोदेवः। नवोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः। नवावक्तव्य
म्। किं कारणम्। उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम्। उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी नभ
विष्यति। यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तः भवति तदा प्रतिषेधः। तद्यथा। आउपकुम्भात्। आउपमणिका
त् इति। नाव्ययीभाव॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥ सप्तम्याऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम्। सप्तम्याऋ
द्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। सुमद्रं सुमगधम्। ऋद्धिः। नदीसमासः उन्मत्तगङ्गं लोहि
तगङ्गम्। संख्यावयव एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम्। तृतीयासप्त॥

दिति। कुम्भस्यसमीपमित्यव्ययीभावः। ततआङ्योगेपञ्चमी॥ तृतीया॥ सुमद्रमिति। मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविं
शतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिर्भरद्वाजावंश्याः त्रिपञ्चाशद्गौतमावंश्याइति संख्यावंश्येनेति समासः। तत्रवर्त्तिपदानां
स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टार्थान्तरसंक्रमाल्लुग्भावः। ततः सप्तमी। नि
त्योम्भावः। बहुलग्रहणलभ्यश्चायमर्थो दर्शितः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लुटः॥श्वः कर्तेति। तिप्तस्झीनामत्र डारौरसः कृताः। आत्मनेपदानामिति। लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भव
न्तीति वक्तव्यम्। ततश्च विशेषविहितत्वादादेशे टेरेत्वं बाध्यते। पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति। पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं-

लुटः प्रथमस्य डारौरसः। टितां टेरे विधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। टितां टेरे विधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्ववि
प्रतिषेधेन टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते। डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः। इहोभयं प्राप्नोति।
श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतारः इति। डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्त
व्यः। आत्मनेपदानां चेति वचनात् सिद्धम्। आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम्। तच्च समसंख्यार्थम्।
तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रह
णे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपद
ग्रहणेन। इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेत्वं नित्या डारौरसः कृते-
प्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौर स्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अ-
नित्यमेत्वम् अन्यस्य कृतेषु डारौर स्सु प्राप्नोतीत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति।
डारौरसोऽप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति।
उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम्। एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् डारौरसो भविष्यन्ति। समसंख्यार्थेन चापि-
नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। स्थानेऽन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति। कुत आन्तर्यम्। अर्थतः। एकार्थस्यैकार्थो द्व्य
र्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः। अथवा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। अथैत
स्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा। रौ च रौ च रौ। रश्च रश्च रः। डा च रौ च रश्च डारौ
रस इति। आहोस्वित् कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। डा च रौ च रश्च डारौरसः। डारौरसश्च डारौरस इति॥ किं चातः।
यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति। एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकव
चनयो रौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रः प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥

तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किंपुनरिति। कस्यपक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः। इह तु कृते कश्चेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यतरइ-
ति न तदपेक्षः प्रश्नः। डारौरसः कृते टेरिति। परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति। यथे जतुरीजुरिति कृते संप्र-
सारणे द्विर्वचनमुपएषएवार्थ आर्यया दर्शितः। आन्तर्यतइति। यदा वा मी त्रयः श्रूयन्ते तदेव सर्वेषां सन्तु। डाविकारइति। डादेश
इत्यर्थः। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्च वक्तव्यः। श्वः कर्तेति। निपाडादेशस्य तासस्त्वनुदात्तेन्ङिदित्य-

किंपुनरत्र न्यायः। उभयं हि दृश्यते बहुशक्तिकिटिकं बहूनि शक्तिकिटिकानि। बहुस्थालीपिठरं बहूनि स्थाली
पिठराणि। डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वप्रसारणे। समासंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेर्थेनोन्तरतः॥ आन्तर्य
तो व्यवस्था न त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम्। टेरेत्वं च परत्वात्कृते पि तस्मिन्निमे सन्तु॥ डाविकारस्य शित्करणं स
र्वादेशार्थम्। डाविकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अ
क्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। निघातप्रसङ्गस्तु। निघातस्तु प्रा
प्नोति। श्वः कर्ता। तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। यत्तावदुच्यते। डाविकारस्य
शित्करणं सर्वादेशार्थमिति। सिद्धमलोन्त्यविकारात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अलोन्त्यविकारात्। अस्त्वय
मलोन्त्यस्य। का रूपसिद्धिः। कर्ता। डिति टेर्लोपाल्लोपः। डिति टेर्लोपे न लोपो भविष्यति। अभत्वान्न प्राप्नोति। डित्क
रणसामर्थ्याद्भविष्यति। अनित्वाद्वा। अथवा अनित्वादेतत्सिद्धम्। किमिदमनित्वादिति। अन्त्यस्यायं स्थाने भव
न्प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न। आसत्यामित्संज्ञायां लोपो न। असति लोपेनेकाल्। यदा
नेकाल्तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा तदा लोपः॥ प्रश्लिष्टनि
र्देशाद्वा॥ अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयं डा आ डा। सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति।

नुदात्तत्वं प्राप्नोति। यस्तु तिङ्ङतिङ इति निघातः स न लुडिति प्रतिषिद्धः। डितीति। आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः। डित्कर
णसामर्थ्यादिति। तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यं न ह्यन्त्यस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात्। अनित्वादि-
ति। अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः। अन्त्यस्येति। प्रत्ययस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्त्रिष्टनिर्देशादिति। तत्रानेन कृते कादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते। सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते सिद्धमलोन्त्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति। यदा तर्हीति। अक्तपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धात्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात् तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः। एकदेशविकृतमिति। पचतु पचन्त्वित्या-

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति। तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्य-त्वात्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। स्वरः कथम्। स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति। अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्यमनुदात्तत्वम्। अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। डारौरसोऽप्यनित्याः। अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति। अन्यथास्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो नित्या भवन्ति। उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसः। टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अन्तरङ्गत्वाद्डारौरसः। तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम्। एवं तर्हि स्वरे-विप्रतिषेधात्सिद्धम्। न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः।

दो यथा। न्याय्य एवायमिति। पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योयं तु न्याय्यः। अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इदमिहेति। डायोरस् सुकृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणेयम्। तन्न कृतेनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव प्राप्नोति। तत्कथमनयो र्विप्रतिषेध इत्याह। तदेतदिति। तिपोनुदात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति। यस्तु तत्र ह्रस्वस्यानेक्रियते तेन न परत्वाट्टिलोपे कृतेनुदात्ते उदात्तलोपेन कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण न सिध्यति। पुनःप्रसङ्गविज्ञाना-त्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः। सोसाविति। शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः। वृत्तिसन्नियोग

इदमिह संप्रधार्यम्। अनुदात्तत्वं क्रियताम् उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति। तदेतत् ह्यसिद्धं भवति यत्तु पिद्वचनम्। यदपि द्वचनं तत्र न सिध्यति। तत्रापि सिद्धम्। कथम्। इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित्। प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः। तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्। समाप्तश्चायं पादोध्यायश्च॥

शिष्ट इति। वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः। पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम्। समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ विद्योदयोनिरङ्कुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥इतिद्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥ १॥

अथतृतीयाध्यायप्रारम्भः

सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशायनमः॥प्रत्ययः॥ अधिकारेणेति। यदितुप्रकारान्तरेणसंज्ञिस्वरूपनिर्देशादिनासंज्ञाक्रियते ततोनस्यादतिप्रसङ्गः।यदाबुगौरवादिप्रसङ्ग परिहारायाधिकारेणक्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तत्रयदिसर्वेसंज्ञिनः स्वरूपेणनिर्दिश्येरन् ततोगौरवंस्यात्। अथसप्प्रत्ययइतिसनः सकारादारभ्यकपः पकारेणप्रत्याहाराश्रयणेनसंज्ञाविधीयेततदानेकसपकारस्यसंभवात्संदेहःस्यात्। ननुप्रतियोगमुपस्थानेपिवाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनांप्रत्ययसंज्ञानभविष्यति।तथाहि। हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोःकर्मणोरुपपदयोः पशौकर्तरीन्प्रत्ययोभवतीत्येकंवाक्यम्। तेचदृरतिदृतिनाथपशवःप्रत्ययसंज्ञाइतिद्वितीयंवाक्यम्। नचैकवाक्यतायांसंभवन्त्यांवाक्यभेदोयुक्तः। नैतदस्ति। सनादीनामपिवाक्यभेदेनैवसंज्ञाविधेयानह्यसतः संज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते। नत्रैकेनवाक्येनसनादीनांविधिः। अपरेणतेषामेवसंज्ञाविधिः। तत

श्रीगणेशायनमः॥प्रत्ययः॥अधिकारेणेयंप्रत्ययसंज्ञाक्रियते। साप्रकृत्युपपदोपाधीनामपिप्राप्नोतितस्याः प्रतिषेधोवक्तव्यः॥प्रकृति। गुप्तिज्कितः उपपद स्तम्बकर्णयोः। उपाधि। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ। एतेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥

त्र्ययथासनादीनांवाक्यभेदेनसंज्ञाविधिः एवंप्रकृत्यादीनामपिप्रतिसंज्ञिप्रत्ययसंज्ञोपस्थापनसामर्थ्यात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिप्रतियोग्यविभक्त्यन्तराध्याहारेणप्राप्नोति। सनाद्युत्पत्तिवाक्यएवप्रथममेतेषांपारार्थ्यमवगतम्। द्वितीयेतु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्येसंज्ञासंबन्धप्रतिपत्तौस्वार्थतास्यात्। यथाचसप्तमीनिर्दिष्टस्यवाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराद्भवतितथाप्रत्ययसंज्ञापिप्राप्नोति। उपाधिशब्देनचेहतुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तुतयोर्भेदेनव्यवहारोदृश्यते। यथानोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्यचाविशेषणमिति। अर्थविशेषउपाधिस्तदन्तवाच्यःसमानशब्दोयः। अनुपाधिरतोन्यःस्याच्छुघादिविशेषणंयद्वदिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंचस्यादिति। नहिसंज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेवदोषोभवति। किंतुतन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात्। नचप्रकृत्यादीनांकिंचित्तन्निमि
त्तंकार्यसंभवतिपरत्वंतावद्वधिविशेषोपादानेनसनादिभिरेवप्रतिपन्नम्। नचगुपादीनांसनादीनांचपरस्परापेक्षंपर
त्वंयुज्यतेविरोधात्। उपपदस्यापिसमासेसतिपूर्वनिपातेनभवितव्यमितिपरत्वाभावः। उपाधेरपिपौर्वापर्यस्यलौकि
केप्रयोगेनियमाभावात् स्थितस्यैवचपरत्वस्यशास्त्रेणानुवादाच्छास्त्रस्यविधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्यचोपाधि
त्वात्तस्यचपरत्वासंभवात्परत्वाभावः। आद्युदात्तत्वमपिनभविष्यति। यथास्वंलक्षणेनतेषांस्वरस्यविहितत्वात्। अङ्ग·सं
ज्ञाचविधानप्रतिबद्धा। नचप्रकृत्यादयःकुतश्चिद्विहितादितितेषुपरतस्यासामान्यस्यभविष्यतीतिप्रश्नः। परत्वमिति। प्रकृतिप्रत्यय
योःपर्यायेणपरस्परापेक्षंपरत्वंस्यात्। शब्दान्तरापेक्षंवाप्रकृतेःप्रकृत्यपेक्षंतुप्रत्ययस्य। उपपदस्यापिपरत्वादुपसर्ज्जनंपूर्वमित्ये
तद्राजपुरुषादिषुसावकाशंबाधित्वापरत्वंस्यात्। भोक्तुंव्रजतीत्येवंचनित्यंस्याद् नतुव्रजतिभोक्तुमिति। उपाधिवाचिनोपिप्र

किंचस्यात् यद्येतेषामपिप्रत्ययसंज्ञास्यात्। परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्ग·संज्ञेत्येतेविधयःप्रसज्येरन्। अतउत्तरंपठति
प्रत्ययाधिकारेप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः। अधिकारेणापिप्रत्ययसंज्ञायांसत्यांप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्र
तिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। प्रत्ययसंज्ञाकस्मान्नभवति। निमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वाद
न्यत्रापि। निमित्तानिहिनिमित्तिकार्यार्थानिभवन्ति ॥

योगानियमेप्राप्तेपरश्चेतिनियमःस्यात्। यःप्रत्ययस्सपरइतिपरिभाषणात्। आद्युदात्तत्वमपिस्वरान्तरंबाधित्वास्यात्। अङ्ग·सं
ज्ञेति। ननुविधानप्रतिबद्धाङ्ग·संज्ञा नचेहप्रकृत्यादयोविधीयन्ते। नैषदोषः। सिद्धशब्दान्वाख्यानायतेषामपिशास्त्रेणविधाना
त् परत्वेनचपूर्वस्यावधेराक्षेपात्। ननुपूर्वापेक्षेपिपरत्वेतस्माद्विधिर्नोस्तीत्यङ्ग·संज्ञानभविष्यतीतिविस्पष्टमेतत्। निमित्त।
स्यर्थः। तत्रवाक्यभेदेनापिविधीयमानाप्रत्ययसंज्ञासनादिभिरेवसंबद्ध्यते। तेषामेवनिमित्तत्वात्तांप्रतिप्रयोजकत्वाभावादि
ज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशाद् द्वयोश्चपरस्पराकाङ्क्षायांसंबन्धः। नत्वन्यतराकाङ्क्षायांसीतारावणयोरि
वेतिसत्यामपिसंज्ञायाआकाङ्क्षायांप्रकृत्यादीनांविशेषणत्वादनाकाङ्क्षत्वात्संज्ञासंबन्धाभावइत्युक्तंभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ किंपुनरिति। नित्यत्वाच्छब्दानांनिमित्तनिमित्तिभावोनोपपद्यतइतिप्रश्नः। प्रकृतीति। प्रतिपादकानांशब्दानामुपायभावेनशास्त्रे
२ णव्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्तिनिमित्तनिमित्तिभावः। कतरइति। किंयत्तदोनिर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्
वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमजितिसूत्रद्वयउपाधिप्रत्याख्यानात् बहूनामप्येकस्यनिर्धारणेकतरशब्दःप्रयुक्तः। प्रधानइ
ति। प्रत्ययसंज्ञास्वविषयप्रकृतप्रत्ययेप्रधानमपेक्षते नतुपारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः। किंकृतमिति। भवतुराज्ञःप्राधान्यंतदधी

किंपुनर्निमित्तम्। कोवानिमित्ती। प्रकृत्युपपदोपाधयोनिमित्तंप्रत्ययोनिमित्ती। अन्यत्रापिचैषन्यायोदृष्टः नावश्य
मिहैव। क्वान्यत्र। लोके। तद्यथा। बहूनामासीनेषुकश्चित्कंचित्पृच्छति कतरोदेवदत्तः कतमोयज्ञदत्तइति। सआ
हयोऽश्वेयःपीठइति। योऽश्वेयःपीठइत्युक्तेनिमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यति। अयंदेवदत्तअयंयज्ञदत्तइ
ति। नेदानीमश्वस्यपीठस्यवादेवदत्तइतिसंज्ञाभवति। किंपुनर्निमित्तंकोवानिमित्ती। निर्ज्ञातोर्थोनिमित्तम्। अनि
र्ज्ञातोर्थोनिमित्ती। इहचप्रत्ययःअनिर्ज्ञातःप्रकृत्युपपदोपाधयोनिर्ज्ञाताः। क्व। धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशेच। ते
निर्ज्ञातानिमित्तत्वेनाश्रीयन्ते। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्वासिद्धम्। अथवाप्रधानेकार्यसंप्रत्ययोभवति। किंचप्रधानम्।
प्रत्ययः। तद्यथा। बहुषुयात्सुकश्चित्कंचित्पृच्छति। कोयातीति। सआह। राजेति। राजेत्युक्तेप्रधानेकार्यसंप्रत्यया
द्यःपृच्छतियश्चकथयति उभयोःसंप्रत्ययोभवति। किंकृतंपुनःप्राधान्यम्। अर्थकृतम्। यथापुनर्लोकेऽर्थकृतंप्राधा
न्यम्। शब्दस्येदानींकिंकृतंप्राधान्यम्। शब्दस्यापूर्वोपदेशःप्राधान्यम्। यस्यापूर्वोपदेशःसप्रधानम्। प्रकृत्युपपदोपाध
यश्चनिर्दिष्टाः। क्व। धातूपदेशेप्रातिपदिकोपदेशेच। यद्येवंनिमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वात्। यद्वा। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपप
दोपाधीनांनभवति। विकारागमानांतुप्राप्नोति। हन्तस्त्वच। त्रपुजतुनोःषुक्। एतेषांह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यंनिमित्तिनश्चैवैते॥

नस्थितित्वादन्येषामिहतुकथमितिप्रश्नः। अर्थकृतमिति। प्रयोजनकृतमित्यर्थः। यस्यापूर्वइति। तदर्थत्वादन्येषांतस्यैवप्राधा
न्यमित्यर्थः। यद्येवेति। ननुयेतावत्प्रकृतेर्विकारागमास्तेप्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञयानसंभन्त्स्यन्ते। येतुप्रत्ययस्यतेतद्ग्र
हणेनगृह्यन्तएवेतिनास्त्यनिष्टप्रसङ्गः। नैतदस्ति। प्रकृतिविकारागमानांतत्संबन्धित्वेपिप्रयोजकत्वात्प्रधानत्वाच्चस्यादे रामः
वप्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंबन्धिनामपितदवयवत्वेसिद्धेपृथक्प्रत्ययसंज्ञास्यादेवयोग्यतासंभवात्॥ २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समुदायवृत्ताविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति। एकार्थीभावपक्ष इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदाऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पन्नत्वादित्यर्थः। द्वौ मासौ जातस्येति। कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति। तस्मिंश्चाकृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्। द्व्यह्नजात इत्यत्र च समासान्तः। द्वौ मासौ द्विमासमिति। समाहारे द्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। स्वरे हि दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति। पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहावकृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये ए

किं प्रयोजनम्। समुदायवृत्तावयवानां मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदाऽवृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम्॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः। द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सुप्सुपेति निवर्तते। एवं तर्हि द्वन्द्वः स्यात्। द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते। द्व्यह्नजातश्च न सिध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः द्व्यह्नजातस्तु न सिध्यति। किमुच्यते परिमाणिनेति। न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः। अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम्। उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपद इति द्विगुर्भविष्यति। सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः। सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पञ्चखट्वो दशखट्वः। द्विगोरिति ङीप् मा भूत्।

कार्थीभावे प्रागपि सत्त्वे वा पुनः समासः क्रियते। एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोऽपि परिहृतः। सर्वत्रेति। यद्यर्थशब्दः स्वार्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽपि समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः। अशेषत्वात्। तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः। तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चखट्वेति। पञ्चखट्वा यस्याविद्यन्त इति यदि द्विगुः स्या [illegible] वन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 पञ्चगुरिति। तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति। नन्वस्मिन्समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्य … लुग … प्राग्दीव्यत

इत्यधिकारात्। एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम्। मतुपो लुग्वक्तव्य इति दोषः। तल्लुकि च ङीप … सान्तो प्रतिषेधादेव न भवि

ष्यतः। पञ्च आढकाः यस्याः सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप् प्राप्नोति॥ संख्या॥ इह क्वचिदवयवो पेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्तरस्य

विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। क्वचित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते

ततः संदेहात्पृच्छति। किमनन्तर इति। पूर्वमात्र इति। अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिस्त्रीविहितस्तत्पुरुषस्य वक्ष्यते। अ

न्यथा द्विमुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात्। ततश्च इगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत। एकशाटीति। एकः शाट इति

पूर्वकालेति समासः। शाटशब्दश्चाकारान्तो लिङ्गस्येव कनि कृते शाटक इत्येवं रूपं संभवति। एकभिक्षेति। भिक्षाशब्दोऽयन्तो स्त्रि

पञ्चगुर्दशगुः। गोरतद्धितलुकीति टज्मा भूदिति। तद्धितार्थोत्तरपद॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ ॥किमनन्तरे योगे यः सं

ख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वमात्रे। किं चातः। यद्यनन्तरयोगे। एकशाटीति द्विगोरितीकारेण प्राप्नोति। अथ

पूर्वमात्रे। एकभिक्षा। अत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनन्तरे। कथमेकशाटी। ईकारान्तेन समासो भविष्यति। एकाशाटीए

कशाटी। इह तर्ह्येकापूपी द्विगोरितीकारेण प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथमेकभिक्षा। टाबन्तेन सह समासो भवि

ष्यति। एका भिक्षा एकभिक्षा। इदं तर्हि। सप्तर्षयः। इगन्ते द्विगाविति एष स्वरः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यनन्तरे। कथमेका

पूपी। समाहार इत्येव सिद्धम्।

तथा च भिक्षादंनप्रकाशयेदिति प्रयोगः। तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् ——— समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजननाट्टाप् प्रसज्येत।

यथा जनानां परं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते। ईकारान्तेनेति। शाटशब्दाज्जातिलक्ष

णो ङीष् कृत इति भावः। एकापूपीति। एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः। अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत

इति द्विगोरितीकारः सिध्यति नान्यथा। केवलश्चापूपशब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणो ङीष् नास्ति। टाबन्तेनेति। भिक्षाशब्देन स

मासे कृते अत इत्यधिकाराद्ङीबभाव इत्यर्थः। भिक्षाशब्दस्य गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते। वा टाबन्त इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न

भवति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते। भिक्षाशब्दे नत्वनभि- राम:

धानात्समासो न भवतीति मन्यते। अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्। सप्तर्षय इति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। ॥ ३३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः पुनरिति। अनेकविषयत्वात्समाहारस्यैकस्य तदसंभवात्प्रश्नः। ——— । यत्तदिति। एकमप्यपूर्वं कश्चि-
त्कपणो ददनेकमिति मन्यते। दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथ वेति।
पूर्वत्रापरितोषे शौतदुच्यते भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोन्तोदात्तो दृश्यते। प्रकृतिस्वरः पूर्वपदस्य स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि
द्विगुस्वराभावः॥ कुत्सितानि॥ किं व्याकरणमिति। अयं भावः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इ-
त्यादौ माभूदिति। तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य वैयाकरण इति। यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात्खं सूच-
यति अहो गगनं निर्मलमिति। प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात्कुत्स्यते। तत्स्थमपीति। आश्रयदोषादाश्रितस्या

कः पुनरत्र समाहारः। यत्तद्दानं संभ्रमो वा। इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः। इगन्ते द्विगौ विशेषः स्वरो न प्राप्नोति।
अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथं सप्तर्षयः। अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्। अथवा पुनरस्तु
अनन्तरे। कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येवं सिद्धम्॥ संख्या॥ कु
त्सितानि कुत्सनैः॥ ॥ किमुदाहरणम्। वैयाकरणखसूचिः। किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः। वैया
करणः कुत्सितः। तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति॥ कुत्सितानि॥ ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ॥
उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि। किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमे
यम्। किं चातः। यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः। गौरिव गौरिति।

पिनिष्फलत्वात् कुत्सा॥ उपमानानि॥ कानीति। सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम्। किं यदेवोपमानमिति। अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासित
त्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः। अयं-
भावः। शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वोश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्त-
स्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकत्वयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति। न चैतद्युक्तम्। शस्त्रीशब्दप्र
योगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानो
पमेयभावः। किं चातदिति। स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः। गौरिवेति। व्यक्ति[illegible]नां[illegible]न्द्रे नासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन
द्रव्यावगाह्यादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ३३० गोरिवाश्व इति। अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते। यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मेण [illegible] यत्तदा भवत्येवोपमानोपमे- २१३
यभावः। किंचित्सामान्यमिति। सामान्यस्याधारभेदाद्भेदोऽप्याश्रयते गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। यथोपवर्णि-
तवचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः। इत्यनेन निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह। नहीति। मानं हीति। यथा प्रस्था-
दिति नहि शाकल्येन मेयं परिच्छिद्यते। तत्समीप इति। मानस्य समीप इत्यर्थः। परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं सा-
मीप्यमस्ति। उपमानानीति। निपातनात्तत्पुरुषः। अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात्। कामं तर्हीति। ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः। बाढ-
मिति। अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। किं पुनरिति। अयं भावः। यदा श-
स्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति। अथ श्यामा श-

अथान्यद्धेवोपमानमन्यदुपमेयं कद्दोपमार्थो गोरिवाश्व इति। एवं तर्हि यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः
तत्रोपमानोपमेये भवतः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। मानं हि नाम निर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीय
ते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गोरिव गवय इति। गौर्निर्ज्ञातः गवयोऽ
निर्ज्ञातः। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञातः तेन कर्तव्यं स्याद्गवय इव गौरिति।
बाढं कर्तव्यम्। किं पुनरिहोदाहरणम्। शस्त्रीश्यामा। क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते। शस्त्र्यामित्याह। केन तर्हीदा
नीं देवदत्ताभिधीयते। समासेन। यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिध्यति।

ब्दो देवदत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात्समासाप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्रा-
प्नोति। शस्त्रीश्यामेति। साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद्गृह्यते यथा गुणवचनश-
ब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची। क्व पुनरिति। उभयथा दोषदर्शनात्प्रश्नः। केनेति। पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तश-
ब्दान्तराभावात्प्रश्नः। समासेनेति। स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्री
श्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः। यद्येवमिति। गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समा रामः
सेऽकृते रूपस्याप्रसिद्धिः। ३३८

उपसर्जनस्येति। अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते। समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम्। यदि तर्हीति। ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते
नतु लौकिकमपि। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमकार्यसंप्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च। तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाल-
लोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति। समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् ङीप्ङीषोः प्रतिषेधः
प्राप्नोति। सत्यपि वा ङीपि सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीषः स्वरः प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ततः पूर्वोक्तदोषाभावः। शस्त्रीश्यामो देव
दत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात्। एवमपीति। श्यामाशब्दस्य दे
वदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। चन्द्रमुखी-
ति। अयं भावः। यत्रानिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेयेष्वतः संनिधानादुपमानं कथं न स्या

उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। तित्तिरिकल्माषीकुम्भक
पाललोहिनी। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्या
माशब्दः। एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति। बहवः शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णता सूक्ष्मता पृथुतेति। अनिर्दिश्यमानस्यापि
गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति। बहवश्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्य
ते। एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते। व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति। किं हि वचनान्न भवति। यद्यपि ताव
द्वचनात्समासः स्यात्। इह खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। एवं
तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते। एतच्चानुयुक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति। इतरथा हि वद्धपेक्ष्यं स्यात्।

क्ष्यति। किं हि वचनादिति। दुर्बलत्वं प्रकरणस्य श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः। पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेनानच-
स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति। यद्यप्यन्यत्स्त्रियाश्चापल्यमन्यत्पुंसस्तथापि पुंवद्भावे
न स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणादिविशेषावगतिः। प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेऽपि तत्प्रतीतिर्भ-
विष्य[…]। सा च बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतद्भाष्यकारेणानाश्रितं ग
त्यन[…]तं भवाच्च. तद्दर्शयति। एवं तर्हीति। शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्वाय-
चा[…]हीक इति। पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि तावदिति। यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणासंभवे गुणान्तरव्यावच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम्। अथापीति। यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम्। न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत्। अत्रापि दोषमाह। एवमपीति। यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः। उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम्। यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोऽस्ति तथापि ह्रस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिद्ध्या पूर्वं

यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति। शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते। यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति। एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति। बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनाप्रसिद्धिः। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात्। शस्त्री श्यामेति। श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते। तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति। न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनस्य प्रसिद्धिः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्। उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति। शस्त्र्यां देवदत्तायां च। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य। तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते। किंवाचकः। उभयवाचकः। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम्। सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति। नावश्यं स एव सामान्यवचनः। यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव। अथवा सामान्यवचनैरित्युच्यते।

पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः। उपमानसमास इति। शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसंनिधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्र्या गुणा आश्रयान्तरे वर्तन्त इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः। न वेति। शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसंनिधानाच्च यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्तायामिति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वश्चेति॥ शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तरा-
भिसंबन्धात्समासरूपात्प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहे-
तिसांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम्॥ उपमितम्॥ पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति। उपमानप्रतिपादनपरमेतत्। वैय-
धिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः। यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्य-
म्। तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः। यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय वि-
शिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम्। भवति वै प्रधानस्ये-

सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्य-
वचन इति॥ उपमानानि॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम्। इह माभूत्। पुरु-
षोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्। सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम्। इह कस्मान्न भवति। पुरु-
षोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। एवं तर्हि सि-
द्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ——— राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः। अत्र वृत्तिः सिद्धा भव-
ति॥ उपमितम्॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥ ॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुप-
सर्जनाप्रसिद्धिः। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः। कृष्ण-
तिलादि इति। कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते। तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देना-
भिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभय-
विशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः।

ति। न्यायसिद्धस्यैवार्थे— लिङ्गदर्शनमिदम्। प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात्॥ विशेषणम्॥ विशेष-
णविशेष्ययोरिति। उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति। विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वै-
रूप्यसद्भावात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः। कृष्णशब्द इति। कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमा-
त्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिल एव नियम्यत इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम्। एवं तिलश-
ब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। अन्यतरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः। अपरस्येति। गुणस्यैवेत्यर्थः। यदास्यतिलादूति। ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये मुख्यत्वादुप-
युज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते। कृष्णस्तु गुणत्वात् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते। इतरोपयो-
क्तं न्यायमबुध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगा-
नियम इति मन्यमानः पृच्छति। का मं तर्हीति। नह्ययमिति॥ नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते। गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसा-
मर्थ्याद् द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात्। यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णादूति प्रयोगः। न खल्वपीति। गुणेन सह षष्ठीसमास

नवान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः। नवा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरस्य
प्रधानभावात्। अन्यतरदत्र प्रधानम्। तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य। तद्विशेषकं चापरम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्त-
द्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति· यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो विशेष-
कत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम्। का मं तर्ह्यनेनैव हेतुनायस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति ति-
ला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णाइति। न कर्तव्यम्। नह्ययं द्वन्द्वः। तिलाश्च कृष्णाश्चेति। न खल्वपि षष्ठी-
समासः तिलानां कृष्णादूति। किं तर्हि। द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते। न च द्वयोः प्रधानश-
ब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतज्ज्ञातव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधा-
नं तद्विशेषकं चापरमिति। तत्र त्वेतावानू संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति। स चापि कसंदेहः यत्रोभौ गुणश-
ब्दौ। तद्यथा। खञ्ज कुब्जः कुब्जखञ्ज इति।

निषेधादिति भावः। प्रधानशब्दाविति। प्रथमान्ताविस्यर्थः। अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम्। एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्व-
विपरीतत्वं कथितम्। द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थे वस्थानम्। एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम्। स-
मुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षणएकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव। प्रधानशब्दयोरिति। परस्परविशेषणत्वे- राम: ३५०
नानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः। यत्रोभाविति। द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमिति। तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः। यद्द्रव्यमिति। साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः। ननु तिलशब्दो जातिवाचीन द्रव्यवाची। जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यवचनआपद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः। नैष दोषः। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति। न च शब्देन द्रव्यव्यतिरेको जातेः प्रत्याय्यते। न हि भवति शाबलेयस्य गौरिति। किं तर्हि गोः शाबलेय इति। तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते। गुणः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्तच्छब्देन प्रत्याय्यन्त इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति। एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति। तद्यथेति। श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति। कथं तर्हीति। द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद्द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वान्नान्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः। नैतयोरिति। आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः। अयं भावः। यदा प्रथमत एव विशेषउपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशे

यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणः ——— तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधानम्। तद्यथा। शुक्लमालभेत। कृष्णमालभेत। न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति। अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति। कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। न ह्यवृक्षः शिंशपास्ति॥ विशेषणम्॥

षस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य सामान्याव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम्। यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपा वृक्ष इत्येव भाव्यम्। अत्र केचिदाहुः। शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति। तदयुक्तम्। वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वादृणत्वप्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव। शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः। तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद आहुः। न ह्यवृक्ष इति। ननु फलमस्त्येवा। नैतदस्ति। वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद्वृक्षावस्थायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात्। विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम्। संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याक्षेपात्। बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितशालिः कट्वित्यादौ समासाभावः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा० कौ० पूर्वौ॥ अथ किमर्थमिति। एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः। पूर्वकालेत्ययं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः।
३५१ दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः। कुत्सितानीति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः। एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम्। यत्र तु प्रयोजनाभा
वः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाक्षेपः पूर्वैर्योगैः समासस्य सिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति। अकृत्स्नप्रतिपत्तृविष
यत्वादित्यर्थः। नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः। इतरो यथोक्त
मकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति। यद्यकृत्स्नमिति। ततश्च निष्प्रयोज
नं बहुलवचनमिति भावः। कृत्स्नं चेति। पर्यायोपादानं लौकिकवाचो युक्त्या सामर्थ्यविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभु
रीश्वरो भगवानिति। चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्ये

-पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च॥ ॥अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते
न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम्।
अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते। यद्यकृत्स्नं यदनेनकृतमकृतं तत्। एवं तर्हि न
ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यच्चानेन कृतं सुकृतं तत्। किमर्थं तर्ह्येवमा
द्यनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्र
पञ्चश्च। केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति।

कथाहुः। तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः। रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः। नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः। सुसूक्ष्म-
जटकेशादाववयवसमासाभावः। अन्ये त्वाहुः। कृत्स्नमिति सर्वदेशस्य संग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः। केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह। कार
कमिति। कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह। साधकमिति। न च कस्यचिद्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह। निर्वर्तकमिति। अथवा साधकं पारंप
र्येण स्यात्। वर्णे पदे शब्द इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह। निर्वर्तकमिति। साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूय- राम:
स्त्वादिति। विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः। केवलमिति। केवलेन लक्ष ३५१
णेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यवस्थितविभाषैवकस्मान्नाश्रीयतेकिंबहुलग्रहणेनेत्याह।अवश्यमिति।वैदिकव्यवहारानुसरणायसर्वैःशब्दैरिहव्यवहारइत्यर्थः।सर्ववेदपारिषदमिति।परिषदइदंपारिषदंसाधारणमित्यर्थः।पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्र।अन्येत्वाहुः।पारिषदःपरिषत्सखिवारकउच्यतेसचपरिषत्साधारणइतिपारिषदत्वेनसाधारणत्वंलक्ष्यते।सर्ववेदाङ्गत्वादस्यसर्ववेदसाधारणंलक्षणंबहुलादिग्रहणोपेतंक्रियते।आनुषङ्गिकोलौकिकशब्दसंस्कारइतिवेदग्रहणंकृतम्॥श्रेण्यादयः॥श्रेण्यादयइति।अतएवात्रादिशब्दोव्यवस्थावाचीकृतादिरित्यत्रादिशब्दःप्रकारवाचीप्रयोगादर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाःकतिपयेवृत्तिकारैःप्रदर्शिताः।एकशिल्पपण्याश्रयणेनजीविनांसंघःश्रेणिः।तत्रयदापृथक्त्वंस्थितानांश्रेणीकरणंतदासमासोयथास्याद्यदातुश्रेणीस्थानामेवदण्डनादिरूपकरणंतदामाभूदित्येवमर्थमाह।श्रेण्यादिष्वित्यादि।अन्यत्रेति।साक्षात्प्रभृतीनिचेत्यत्रच्व्यर्थवचनमित्यु

अवश्यंखल्वप्यस्माभिरिदंवक्तव्यम्।बहुलमन्यतरस्यामुभयथावाएकेषामिति।सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रम्।तत्रनैकःपन्थाःशक्यआस्थातुम्॥श्रेण्यादयःकृतादिभिः॥श्रेण्यादयःपठ्यन्तेकृतादिराकृतिगणः॥श्रेण्यादिषुच्व्यर्थवचनम्॥श्रेण्यादिषुच्व्यर्थग्रहणंकर्तव्यम्।अश्रेणयःश्रेणयःकृताःश्रेणिकृताः।यदाहिश्रेणयएवकिंचित्क्रियन्तेतदामाभूदिति।अन्यत्रायंच्व्यर्थग्रहणेषुच्व्यन्तस्यप्रतिषेधंशास्ति।तदिहनतथा।किंकारणम्।अन्यत्रपूर्वंच्व्यन्तकार्यंपरंच्व्यर्थकार्यम्।इहपुनःपूर्वंच्व्यर्थकार्यंपरंच्व्यन्तकार्यम्॥क्तेननञ्विशिष्टेनानञ्॥ ॥नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणम्॥नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्सिद्धंचाभुक्तंचेति।अनञितिचप्रतिषेधोवक्तव्यः।इहमाभूत्कर्तव्यमकृतमिति।

त्वाच्व्यन्तेप्रतिषेधउक्तइहतुकस्मान्नकृतइतिप्रश्नः।अन्यत्रपूर्वमिति।साक्षात्कृत्येत्यत्रच्व्यन्तत्वेसतिनित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेनपरत्वाद्विकल्पःस्यादितितत्रच्व्यन्तप्रतिषेधःक्रियते।तेनपूर्वानित्यागतिसंज्ञाभवति।इहतुश्रेणीकृताइतिपरत्वान्नित्योगतिसमासःसिध्यतीतिनार्थइहच्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः॥क्तेन॥विशिष्टशब्दोयदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह।नञ्विशिष्टइति।समानत्वमर्थरूपाभ्यांबोद्धव्यम्।गौरवमप्यस्मिन्पक्षइत्याह।अनञितिचेति।नविद्यतेनञ्यस्मिन्पूर्वपदेतदनञ्।तच्चप्रत्यासत्त्याक्तान्तमेवेहगृह्यते।तदयमर्थः।आधिक्यमात्रवचनेविशिष्टशब्दउपादीयमानेकर्तव्यमकृतमित्यत्रापिसमासप्रसङ्गःसमानप्रकृतित्वंचास्तीतिवार्तिकेनापिसमासोननिवारितः।ततश्चानञ्ग्रहणंक्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थंकर्तव्यमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवधारणारहिताधिक्यवचनेप्यव्याप्तिरितितत्परिहारायाह। तुडिडधिकेनचेति। यद्यपितुडिटौ तद्गतौ तथापिश्रुतिभेदहेतु
त्वादवधारणेनचश्रुतिभिन्नस्यनिराकरणात्तदधिकस्याप्राप्तिरितिभावः। तुडिङ्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमितिच्छिताच्छि
तमित्यत्रतुगधिकस्यापिसमासोभवतीति केचिदाहुः। अर्थभेदमकुर्वतोविकारस्याप्युपलक्षणमितिछ्नाताछितमित्यत्र
शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वेकृतेतदधिकेनापिसमासोभवति। त्रातात्राणमित्यादौतुनत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः। तद्य

तुडिडधिकेनच। तुडिडधिकेनचसमासोवक्तव्यः। इहापियथास्यात्। अशितानशितेनजीवतिक्लिष्टाक्लि
शितेनेति। किमुच्यतेसमानप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यमिति। यदानञ्विशिष्टेनेत्युच्यते। नचात्रनञ्कृतएववि
शेषः। किंतर्हि। प्रकृतिकृतोपि। अयंविशिष्टशब्दोस्त्येवावधारणेवर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्या
वभिरूपौदर्शनीयौपक्षवन्तौदेवदत्तस्तुयज्ञदत्तात्स्वाध्यायेनविशिष्टः। स्वाध्यायेनैवेतिगम्यते। अन्येगु
णाःसमाभवन्ति। अस्त्याधिक्येवर्तते। न। यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौदर्शनीयौपक्षवन्तौदेवदत्त
स्तुयज्ञदत्तात्स्वाध्यायेनविशिष्टःस्वाध्यायेनाधिकः। अन्येगुणाअविवक्षिताभवन्ति। तद्यदातावदवधारणे
विशिष्टशब्दस्तदानैवार्थःसमानप्रकृतिग्रहणेननेहभविष्यति। सिद्धंचाभुक्तंचेति। नाप्यनञितिप्रतिषे
धेननेहभविष्यतिकर्तव्यमकृतमिति। तुडिडधिकेनापितुतदासमासोनप्राप्नोति। यदाधिक्येविशिष्टश
ब्दस्तदासमानप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यमिहमाभूत्। सिद्धंचाभुक्तंचेति। अनञितिचप्रतिषेधोवक्तव्यः। इह
माभूत्कर्तव्यमकृतमिति। तुडिडधिकेनापितदासमासःसिद्धोभवति। तत्राधिक्येविशिष्टशब्दंमत्वासमानप्र
कृतिग्रहणंचोद्यते। अवधारणंनञाचेद्तुडिड्विशिष्टेननप्रकल्पेत। अथचेदधिकविवक्षाकार्यंतुल्यप्रकृतिके
नेति। कृतापकृतादीनांचोपसंख्यानम्॥ कृतापकृतादीनांचोपसंख्यानंकर्तव्यम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्।

चेति। यदासमस्तंप्रधारणाप्रतिपाद्यंनेतदावधारणेविशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेणक्रियमा-
णेआधिक्यमात्रेविशिष्टशब्दः। तद्यदेति। इहक्तेनसनञितिसिद्धेविशिष्टग्रहणात्सावधारणाधिक्यगतिःस्यात्। गुरुला
घवानादरेत्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो ग्रहेतदूतिद्वैतोपपत्तिः। अवधारणंनञाचेदिति। पूर्वोक्तएवार्थआर्ययासंगृहीतः रामः
अनञित्येतत्सूत्रेकृतमेवेतिआर्यायांकर्तव्यत्वेननोक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमप्यव्याप्स्यति व्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह। सिद्धं त्विति। विसमाप्तिरसमाप्तिः। कृताकृतमित्यत्रैकदेशकरणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यत इति समासः। कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थोऽवगमात्। एवं भुक्तविभुक्तमिति यदुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्। भुक्ते विभुक्ते चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम्। सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात् समासाभावः। यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह। गतप्रत्यागतादीनां चेति। क्रयिकेत्यादावल्पइतिकप्रत्ययस्तदन्तस्य स्वभावात् क्वचित्स्त्रियां वर्तते। क्रयाक्रयिके त्वन्येषामपीति दीर्घः॥ युवा॥ अयुक्तइति। पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थोपपत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः। नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम्। नैष दोषः। जर-

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम्॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम्। गतप्रत्यागतम्। पातानुपातम्। पुटापुटिका। क्रयाक्रयिका। फलाफलिका। मानोन्मानिका॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः॥ ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः। समानाधिकरणेनेति वर्तते। कः प्रसङ्गो व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति॥ युवा॥ वर्णो वर्णेन॥ इदं विचार्यते। वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्। कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति। समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति।

त्यां युवतिधर्मोपलम्भात्। युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात्। युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात्। जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति॥ वर्णो॥ इदमिति। बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते। न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति। इह कृष्णसारङ्ग इति। सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः। अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः। स च गौणोऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति। कृष्णेनेति हेतुतृतीया। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथ्मात्रेति। कलाघवमिति प्रश्नः। एतत्प्रतिषेध इति। स्वरे विधीयमान इत्यर्थः। अनेते वर्ण इति। कृष्णसारङ्ग इत्यादौ तत्पुरुषे तु-
ल्यार्थ तृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्ण इति सूत्रं कर्तव्यम्। वर्णो वाचि पूर्वपदमेतदुत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवती-
त्यर्थः। तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। कृष्णेनेति सह योग इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया। अनेन समासः। वर्णग्र
हणाच्च हिमेनैतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया। तृतीया तत्कृतार्थेति समासः। कृत्स्व
रस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वादकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्ण इति। वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्ती-
ति भावः। इतरः परामिप्रायमबुध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह। ननु चेति। कृष्णैत इति। ओमाङोश्चेति पररूपम्। तृतीयाकर्मणी

कथ्मात्र विशेषः वर्णेन तृतीयासमास एतत्प्रतिषेधे वर्णग्रहणम्। वर्णेन तृतीयासमासे एतत्प्रतिषेधे वर्णग्र
हणं कर्तव्यम्। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अनेते वर्ण इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। हिमेनैतः हिमैतः। अ
थ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः। बाढमर्थः। यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति। ननु चायमस्ति। आ इतः एतः
कृष्णेतो लोहितेत इति। नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन। यदि तावदयं कर्मणि क्तः। तृतीया कर्मणीत्यनेन स्वरेण
भवितव्यम्। अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्। अथ समानाधिकरणः। समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्र
हणम्। समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम्। एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इ
ह मा भूत्। परमश्चुक्लः परमकृष्णः। द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। कृष्णतिल इति। एकं वर्णग्रह
णमनर्थकम्। अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैवेति। एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्।

ति। अनेत इति प्रतिषेधश्चानन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः। परत्वादिति। कृष्णेन अ
श्चादिना करणेन आगतः कृष्णैत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधको नु अथवा कृत्स्वर इति विचारे
परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः। कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणात्र भाव्यं वि | राम॰
शेषाभावात्तु भाष्यकारेण तन्नोक्तम्। अथवा परत्वादुत्कृष्टत्वात्कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः। लक्षणप्र | ३५३
तिपदोक्तयोरिति। वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुकबभ्रुरिति। शुक्रो हरितः शुक्लो वा। बभ्रुः कपिलः। ततः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन बभ्रुरिति तृतीयासहयोग इत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या। तस्मादिति। एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः। प्रधानोपसर्जनानामिति। प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते। समानाधिकरणसमासादिति। समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः। सर्वधनाद्यर्थ इति। वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम्। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विन्

यस्यापि तृतीयासमासस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। सामान्येन मतृतीयासमासो भविष्यति। तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति। अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क्व च तेन न सिध्यति। शुकबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति। तथा सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात्। बाढं सिद्धः। कथम्। विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति। एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव। प्रतिपदोक्तस्याभावात्। तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान्। समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन। प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम्। प्रधानानां तावत्प्रधानम्। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः। गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः। पोटायुवतीनामवकाशः। इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः। इहोभयं प्राप्नोति। नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः। प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन। उपसर्जनानां परमुपसर्जनम्। सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः। सद्वैद्यः सदश्वः। कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्यस्यावकाशः। तुल्यश्वेतः तुल्यमहान्। इहोभयं प्राप्नोति। तुल्यसन् तुल्यमहान्। उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः। समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासस्यावकाशः। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। बहुव्रीहेरवकाशः। कण्ठेकालः। इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः। बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन।

तिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण। कण्ठेकाल इति। व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते। वीरपुरुषक इति। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति। बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कदाचिदिति।विषयविशेषनिर्देशाय क्वचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यत इति ना
स्ति वस्तुभेदः।सर्वधनीति।सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति।तदर्थं पूर्वविप्रतिषेधआश्रयणीय इत्यु
क्तं भवति।किंप्रयोजनमिति।सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविव
क्षायां प्रयोगादर्शनात्स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः।कर्मधारयप्रकृतिभिरिति।मत्वर्थीयप्र
कृतिः सर्वधनशब्दो वार्त्तिकेऽनुक्तः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः।बहुव्रीहिणेति।सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रिय
ते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात्तस्य यः सिद्ध्यतीत्यर्थः।यद्युक्तत्वमि
ति।सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव न हि बहुव्रीहिक

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः।कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः।किंप्रयोजनम्।सर्वधनाद्यर्थः।सर्व
धनी।सर्वबीजी।सर्वकेशी नटः।गौरखरवदरण्यम्।कृष्णसर्पवान्वल्मीकः।लोहितशालिमान्ग्रामः।किंप्रयोज
नम्।कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात्।किं च कारणं न स्यात्।बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य।
यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति।न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्थाश्रयः स यथैव ब
हुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति।एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति।एवं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानि सर्वधना
नि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनी।नैवं शक्यम्।नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधार
य इति।एतदयुक्तम्।एवं तर्हि भवति वै किंचिद्

र्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याभिधानानभिधान ——— व्यवस्था युज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात्।एवं तर्हीति।
अनपेक्षितान्यपदार्थं कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः।नित्यमेवं सतीति।यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदा
चिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम्।एतदुक्तं भवति।अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थी
यप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति।कदाचिद्ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति।इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह। राम:
एवं तर्हीति।भवतीति।एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः। ॥ ३५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंतदित्याह। आचार्या इति। अथवा पठिक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवति।
कार्याः शब्दा इति दर्शनेन लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोन्यपदार्थे बहुव्रीहिप्रसमासनान्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्य। तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः। विप्रतिषेधापनयनायाह। नैष युक्त इति। स्वपदार्थ इति। मध्यमध्यमं वीराश्चेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः। इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति। अस्त्विति। यश्चोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवतीत्यर्थः विभाषेति। नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते न त्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते। तस्माद्विभाषा कर्मधारयस्येत्यस्यायमर्थो विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात्स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे। एतदुक्तं भवति। अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सि-

आचार्याः कार्यं बहुव्रीहिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति। तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति। यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गः कर्मधारयः। कोऽन्तरङ्गता। स्वपदार्थे कर्मधारयः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। अस्तु। विभाषा कर्मधारयः। यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति। कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति। सर्वेष्वायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति। एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति। किं तर्हि। इष्टिरियं पठिता। समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः। कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति। यदीष्टिः पठिता नार्थोऽनेन।

ष्यति। एवमपीति। पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषवानित्यामइत्याद्यपि स्यादित्यर्थः। इष्टिरियमिति। वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। नार्थोऽनेनेति। न्यायसिद्धत्वादिति भावः। यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदावर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति। कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसङ्गः। एतच्च शब्दगौरवं तथा प्रयोगादर्शनादत्रैव विषय आश्रीयत इति च क्षवनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वादेरिति। तत्स्थात्रवचनाल्लाघवं नाश्रीयत इति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः। ठनो बाधनार्थमिति। योपीष्टिमारभते तेनापि-
कर्मधारयाद्वत्वाधनायेनिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः। जात्यन्तेति। जातिश्वाकृते कर्मधारयेन प्रतीयते यदा हीति। विशिष्टगुणेन द्रव्ये-
णात्तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः। पूर्वपदातिशय इति। अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थे विवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्री-
हिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः। भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्याख्यायापूर्ववद्रूपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्य-

इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति। एकेन माषेण शतसहस्रम्। एकेन कुद्दालकेन खा-
रीसहस्रम्। तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति। लघुत्वा-
त्। कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति। इनिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो बाधना-
र्थम्। कथम्। गौरखरवदरण्यम्। गौरमृगवदरण्यम्। कृष्णसर्पवान् वल्मीकः। लोहितशालिमान् ग्रामः। अ-
स्त्यत्र विशेषः। जात्यात्राभिसंबन्धः क्रियते। कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन् वल्मीकेऽस्ति। यदा ह्यन्तरेण
जातिं तद्वताभिसंबन्धः क्रियते। कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येव तदा भवति। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्री-
हिः सूक्ष्मवस्त्रतरादित्यर्थः। पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयो-
जनम्। सूक्ष्मवस्त्रतरादित्यर्थः। आतिशायिकस्यावकाशः पटुतरः पटुतमः। बहुव्रीहेरवकाशः चित्रगुः शबलगुः।
इहोभयं प्राप्नोति। सूक्ष्मवस्त्रतरः। तीक्ष्णशृङ्गतरः। बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रति-
षेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति।
एवमप्ययुक्तः। अन्तरङ्ग आतिशायिकः। कान्तरङ्गता। ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः। सुबन्तानां बहुव्रीहिः।
आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः। कथम्। समर्थात्तद्धित उत्पद्यते। सामर्थ्यं च सुबन्तेन। एवमप्यन्तरङ्गः। कथम्। स्वपदा-
र्थे आतिशायिकः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। एवमपि नान्तरङ्गः। कथम्। स्पर्द्धायामातिशायिको भवति। न चान्तरे-
ण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति।

ति। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति। ननु प्रकर्षे आतिशायिकः। प्रकर्षश्च समाप्तार्थस्य भवति। ततश्च पदान्तेनोत्पत्तव्यम्। एवं तर्ह्यधि-
कारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम्। अत एवोच्यते समर्थादिति। सुबन्तेनेति। हेतौ तृतीया। सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं
सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा सामर्थ्यप्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह। नैवेति। तद्वन्तमिति। वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः। अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोपेक्षणात्। सत्यामिति। ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः। वस्त्राणीति। अतिशयनानि वस्त्राण्यतिशय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः। एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह। एवं तर्हीति। नार्थो नेनेति। इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः। येषां युक्तिरुक्तेति सा नाश्रीयत इत्यर्थः। कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह। यदाहीति। अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते

नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते। तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति। ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते। सत्यमेवमात्मकः। यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम्। कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः। या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम्। बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः। एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति। किं तर्हि इष्टिरियं पठिता। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थमिति। यदीष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन। कथं येषां युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति। यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां तद्वता वाभिसंबन्धः क्रियते। निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः। बहुव्रीहेरातिशायिकः। न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति। भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः। कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात्।

।अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहिस्तत्र सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिध्यति। इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिद्ध्येत्। यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियत इति तत्राह। कथं पुनरिति। अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ अत्रोत्तरम्। नैवान्यस्येति। सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते। यथोक्तम्। द्र
३४६ व्यस्याव्यपदेश्यस्य यदुपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयत इति। एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः। यद्यप्यत्राश्रयान्तर
वर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते। गुणवचनादिति। नात्राजादी गुणवचनादेवेति बोद्धव्यं तु
रपोऽत्र प्रकृतत्वात्। तस्माद्गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रियते तदुक्तम्। अजहत्स्वार्थेति। तत्र स्वस्यार्थस्याविद्यमान
त्वात्प्रकर्षसंभवः। बह्वाढ्यतर इति। यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमा-

नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम्। यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति। एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्म
तराणि मे स्युरिति। नात्रातिशायिकः प्राप्नोति। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च समासो गुणवचनः। समा-
सोऽपि गुणवचनः। कथम्। अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति। अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव। जहत्स्वार्थायां च न दोषः। भव
ति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा। शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते त
द्गुणाश्च प्रचरन्ति। उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतराद्यर्थः। उत्तरपदार्थातिशये आति
शायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। बह्वाढ्यतराद्यर्थः। बह्वाढ्य तरः। बहुसुकुमारतरः
। कः पुनरत्र विशेषः। बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यात्। आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः। स्वरकपोर्विशेषः। यद्य
त्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात्। बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत। बह्वाढ्यतर इति चेष्यते। बह्वाढ्यकतर
इति च प्राप्नोति। बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते। समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तर
पदलोपश्च॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः।
शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः। अजापरायस्तौल्वलिरजातौल्वलिः
। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः॥ ॥

ढ्यपूर्वाकारस्य स्याद् रेफाकारस्य चेष्यते। अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणा- रामः
श्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात्। तस्मात्पूर्वं प्रकर्षस्याविवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य। ॥ ३४६
शाकभोजीति। शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चतुष्पात्॥ चतुष्पाज्जातिरिति। केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः। अन्ये त्वाहुः। शब्दान्तरसंनिधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवच
नास्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः॥ मयूरव्यंसको धू
र्तः छात्रव्यंसकः काम्बोजमुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्र
कृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥
अर्द्धम्॥ नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात्कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात्कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसम-
मिति मत्वा पृच्छतीह हेति। क्व पुनरिति। नपुंसकत्वावधारणहेतावयं प्रश्नः। अवयववाची पुल्लिङ्ग इति। नियमेन नपुंसकलि-

चतुष्पाद्गर्भिण्या॥ ॥चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्तिमती गर्भिणी॥ ॥
मयूरव्यंसकादयश्च॥ ॥किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। मयूरव्यंसकादय एव। क्व मा भूत्। परमो मयूरव्यंसक इति
॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥ १॥ अर्द्धं नपुंसकम्॥ ॥
इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति। अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चात्रार्द्धशब्दः। क्व पु
नरयं नपुंसकलिङ्गः क्व पुल्लिङ्गः। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः। अवयववाची पुल्लिङ्गः। इह कस्मान्न भवति अर्द्धं
पिप्पलीनामिति। न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति। भवति यदा खण्डसमुच्चयः। अर्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्प
ली चार्द्धपिप्पल्य इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम्। तदा कस्मान्न भवति। एका
धिकरणादिति वर्त्तते। न तर्हीदानीमिदं भवति। अर्द्धं राशेरिति। भवत्येकमेवेदमधिकरणं योऽसौ राशिर्नाम॥ ॥

ङ्गो न भवतीत्येवं परमेतत्। अवयववाची त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते। अपूपार्द्धं मया भक्षितं दत्त्वार्द्धं मास्या-
त्यजितमिति। तदत्र नपुंसकग्रहणाद्यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंस
कत्वस्याव्यभिचारात्। अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः। यदा त्वेतदिति
। अर्थश्चानियत एवासमासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धं राशिरिति। राशे
रवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते। एकमेवेति। शब्दादेकस्यैवार्थस्यातिरोहितभेदस्याव
गमादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University,,Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ द्वितीय॥ अन्यतरस्यांग्रहणस्यपक्षेषष्ठीसमासप्राप्तयेकृतस्यज्ञापकत्वंनान्तरीयकतयाप्रतिपादयितुंपूर्वपक्षोपन्यासः। यद्यपि २२४
३५७ पारेइत्यत्रायमर्थोज्ञापितस्तथापीहस्मरणायपुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधानइति। सामान्याश्रयसमूहापेक्षयाप्रतिनियतोविशे-
षएकदेशोभवतीतिविशेषविषयंविधानमवयवविधानशब्देनोक्तम्। किमेतस्येति। न्यायादेवविशेषविधिःसामान्यविधेर्बा-
धकइतिमत्वापृच्छति। भिनत्तीति। विरोधादेकफलत्वाच्चबाध्यबाधकभावः। इहतुभिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावोविकरणानां-

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥ ॥अन्यतरस्यांग्रहणंकिमर्थम्। अन्यतरस्यांसमासोपियथास्यात्। समा
सेनमुक्तेवाक्यमपियथास्याद्द्वितीयंभिक्षायाइति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। प्रकृतामहाविभाषातयावाक्यमपि
भविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठीसमासोयथास्याद्भिक्षाद्वितीयमिति। एतदपिना
स्तिप्रयोजनम्। अयमपिविभाषाषष्ठीसमासोपि। तावुभौवचनाद्भविष्यतः। अतउत्तरंपठति। द्वितीयादीनांवि
भाषाप्रकरणेविभाषावचनंज्ञापकमवयवविधानेसामान्यविधानाभावस्य। द्वितीयादीनांविभाषाप्रकरणेवि
भाषावचनंक्रियते। ज्ञापनार्थम्। किंज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौसामान्यविधिर्नभवतीति। कि
मेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। भिनत्ति। छिनत्तीतिश्नमिकृतेशप्नभवतीति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। शबादेशाःश्यन्ना
दयःकरिष्यन्ते। तत्तर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। कर्तरिशबिति। तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। रुधादिभ्यइत्येषापञ्चमीशबितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मा
दित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति। नायंप्रत्ययविधिः। विहितःप्रत्य
यःप्रकृतएवानुवर्तते। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःयत्रोत्सर्गापवादंविभाषातत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गोनभवतीति
। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। प्राङ्मुखी। प्राङ्मुखा। प्रत्यङ्मुखी। प्रत्यङ्मुखा। ङीपामुक्तेङीष्नभवति।

चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः। वार्तिककारस्यमतेनेदमुक्तम्। सहिविरोधाभावेबाध्यबाधकभावंनेच्छति। तथाचाह। अम्बू राम:
हुजकस्तुनानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधइति। भाष्यकारस्तुविनापिविरोधेनसामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युप ३५७
गच्छति। अर्थाभिधानेसाहायकप्रतिपत्तेरेकफलताप्यनयोरस्ति। प्राङ्मुखीति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतोङीष्ङीन्विधौवेत्यनुवृत्तिः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैतदस्तीति। वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम्। यद्यपूर्वो ङीब्विधीयेत तदा प्राग्गुल्फात्प्रत्यग्जघनेत्यादावपि स्यादेव ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीषोऽत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवं नित्यस्वरमात्रविधानेनास्ति सामान्यविशेषविहितत्वम्। वृत्तिविषय इति। एकार्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः। अनेनैतदिति। पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः। एतदपीति। पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्पूरणार्थग्रहणं-

नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतद्दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं ङीब्विधानेऽन्यत्रापि ङीब्विषयादृङीप्प्रसङ्ग इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति। दाक्षिः प्लाक्षिः इञा मुक्तेऽणन्न भवति। यद्येतज्ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः। तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिद्ध्यति। अस्त्यत्र विशेषः। द्वेह्यत्र विभाषे। देवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्। समर्थानां प्रथमाद्वेति च। तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा। अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः। क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किं कारणम्। पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्पर्यवपन्नम्। एतदपि पूरणान्तमेव। कथम्। पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणम्। योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोऽपि पूरणमेव। एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ ॥ किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। किमनुकृष्यते। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। जीविकां प्राप्त इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात् जीविकाप्राप्त इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति। एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः। किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते। प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति। प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकामापन्नजीविका॥

न तु तद्धिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ प्राप्ता॥ अत्वं च भवतीति। चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते सोऽत्र त्वाच्चनिर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति। यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्यकारादेशापेक्षा स्त्रीयते सुबिति चानुवर्तनात्प्राप्तापन्नयोरेव संनिधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति। सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा। प्राप्ताजीविकामिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कालाः॥ इहद्वत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं मासो जातस्येति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातो इष्यते अभि-
त्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं चलस्य तदृतिमत्वाप्रच्छति। किंप्रधान इति। योसा-
विति। षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं संबन्धस्य चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः। अभिहित इति। प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपि सं-
बन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते। तत्राभिहितोपि कश्चिन्नान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये ष-
ष्ठ्या संबन्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति। राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम्।
इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति। मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षि-

कालाः परिमाणिना॥ ॥किंप्रधानोयं समासः। उत्तरपदार्थप्रधानः। यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदा
र्थप्रधानैर्भवितव्यम्। अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैव सा वाक्ये वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं भवति। त
द्यथा। राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति। इह पुनर्वाक्ये षष्ठी। समासे प्रथमा। केनैतदेवं भवति। योसौ मासजातयोरभिसंब
न्धः समासे स निवर्तते। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भवि
ष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी ॥कालस्य येन समासस्तस्य परिमा
णित्वादनिर्देशः। कालस्य येन समासः सोपरिमाणी। तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः। अगमको निर्देशः अनिर्देशः।
न हि जातस्य मासः परिमाणम्। कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य।

तोर्थो न प्रतीयते। तत्र यथा चित्रा गावो स्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथेहापि वृत्तिवा-
क्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः। भवति बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेन्त
र्भूतो न तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षो मासजातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः। न हि जातस्येति। तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमाणं न तु मा-
सः नापि तत्सत्तायामासः परिमाणं सत्ताया नित्यत्वान्नापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात्। त्रिंश
द्रात्रस्येति। ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत्। नैष दोषः। कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते। तथाहि। किय
न् कालोस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदेवदृष्टान्तेनदर्शयति।तद्यथेति।सिद्धं त्विति।कालशब्देनकालसामान्यमुच्यतेयस्यजातादेःसंबन्धिनःकालसामान्यस्यपरिमाणंमासादिस्तेनसकालोमासादिः समस्यते।अथवाकालशब्देनमासादिःकालविशेषउच्यतेसकालःपरिमाणंयस्यकालसामान्यस्यतद्यस्यसंबन्धितेनसकालोमासादिःसमस्यतइत्यर्थः।कंपुनरिति।यदिनित्यएकोविभुःकालस्तदातस्यभेदाभावात्परिच्छेदकत्वासंभवः।अथोपाधिभेदात्तस्यभेदस्तदातद्भेदभिन्नस्यजातंप्रत्यपि—परिच्छेदकत्वमस्त्येव।येनमूर्तीनामिति।तरुतृणलताप्रभृतीनांकदाचिदुपचयोन्यदात्वपचयःसप्रत्ययान्तराविशेषेपियत्कृतःसकालइत्यर्थः।यद्येवंतस्यैकत्वात्कथमहरादिविभागइत्याह।तस्यैवेति।परोपाधिकएवसर्वस्यभेदः।तथाचोक्तंहरिणाकालसमुद्देशे।तस्यात्माबहुधाभिन्नोभेदैर्धर्मान्तराश्रयैः।नहिभिन्नमभिन्नंवावस्तुकिंचनविद्यते॥१॥नैकोनचाप्यनेकोस्तिनयुक्तोनापिचासितः।द्रव्यात्मासतुसंसर्गादेवंरू

तद्यथा।द्रोणोबदराणांदेवदत्तस्येति।नदेवदत्तस्यद्रोणःपरिमाणम्।कस्यतर्हिबदराणाम्।सिद्धंतुकालपरिमाणंयस्यसकालस्तेन।सिद्धमेतत्।कथम्।कालपरिमाणंयस्यसकालस्तेनसमस्यतइतिवक्तव्यम्।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंकालस्ययेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशइति।कंपुनर्भवान्कालंमत्वाहकालस्ययेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशइति।येनमूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्चलक्ष्यन्तेतंकालमित्याहुः।तस्यैवकयाचित्क्रिययायुक्तस्याहरितिचभवतिरात्रिरितिच।कयाक्रियया।आदित्यगत्या।तयैवासकृदावृत्तयामासइतिभवति।संवत्सरइतिचभवति।यद्येवंभवतिजातस्यमासःपरिमाणम्।एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम्।एकवचनान्तानामितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।मासोजातस्यमासाजातस्येति।द्विगोश्चेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।द्विमासजातस्त्रिमासजातः।उक्तंवा।किमुक्तम्।

पःप्रकाशते॥२॥संसर्गिणांतुयेभेदाविशेषास्तस्यतेमताः।संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानांकालोभेदायकल्पतेइति॥३॥कयाक्रिययेति।क्रियायाएकत्वात्तस्याअपिभेदकत्वंनास्तीतिप्रश्नः।आदित्यगत्येति।आदित्यादिसाधनभेदाद्भिन्नैवक्रिया।आख्यातेनतुसानिवृत्तभेदोच्यतेशब्दशक्तिस्वाभाव्यान्नतुतस्याभेदोनास्ति।यद्येवमिति।जातस्यजननक्रियावधिर्मासेनपरिच्छिद्यते।नचमासव्यतिरिक्तःकश्चित्त्रिंशद्रात्रोस्तियस्यमासःपरिमाणंस्यात्।नचकालसामान्यंपरिच्छेद्यंकालएवहिसंसर्गिभेदाद्वासमासादिभेदव्यवहारःक्रियायाःपरिमाणंनवस्त्वन्तरस्य। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनभिधानादिति। समासे द्वित्वादेरनवगमात्। एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात्प्रतीयते। वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च। द्वित्वादि
कां तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा। तदुक्तं हरिणा। प्रोर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः। उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन
वर्तत इति। उत्तरपदेनेति। तद्धितार्थस्य त्वत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम्॥ नञ्॥ इह ब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके
दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः। किंप्रधान इति। त्रयश्चात्र पक्षाः। अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्ष
णाः संभवन्ति। यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः। यदा त्वसत्त्वा
मान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन्। अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थः प्रधा
नः। यदा तु दूरपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तर
पदार्थप्रधानः। यद्यपीह हार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। द्वन्द्ववत्तु त्वत्र पदार्थद्वयानवगमादुभयपदा

एकवचनेनतावदुक्तम्। अनभिधानादिति। द्विगोः किमुक्तम्। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति॥ कालाः
परि॥ नञ्॥ ॥किंप्रधानोऽयं समासः। उत्तरपदार्थप्रधानः। यद्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मण
मात्रस्यानयनं प्राप्नोति। अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति। यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षाः हेमन्त इति हेम
न्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति। पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति।

र्थप्राधान्यं नाशङ्कितम्। एवं पक्षत्रयसंभवेऽप्यप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह। उत्तरपदार्थप्रधान इति। ब्राह्मणमात्रस्येति। इ
हानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय। यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदास
र्वात्मना तदर्थस्याभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्। तस्मान्नञ्कृतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः प-
र्यायता प्रसज्येत। अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात्। अवर्षा इति। न चात्र परव
ल्लिङ्गतास्ति। यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता। वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव। किंच नञ्समा
सस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति। असः अ रामः
सर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्सदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः। सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रति ३४९
षेधाभिधानात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अव्ययसंज्ञेति। अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः। पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह। नैष दोष इति। पाठेनापीति। पाठाभावात्समासस्य माभूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। नेदं वाचनिकमिति। वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम्। एतदुक्तं भवति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूपम्। केचिदर्थैरिति। धर्माधर्मवशात्। अथ वेति। ब्राह्मणभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः। पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः।

यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति। अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति। नैष दोषः। पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते। न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते। यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते। पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्। कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः। ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः।

इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः। समास इति। समासार्थ इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे दोषः। यदि तावत्स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति। तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः। असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः स्यात्। आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षाहेमन्तो नर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह। अथ वेति। एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणाल्लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नञ्विशिष्टस्येति। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः। कः पुनरसाविति। भावाभावयोर्विरोधादनञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोप
पद्यत इति भावः। निवृत्तपदार्थक इति। निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः। सादृश्यादिनाध्यारोपितब्रा
ह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः। इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह। यदा पुनरिति। किंस्वयं निवृत्तस्य ब्रा
ह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते। अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः। किं नञि
ति। ब्राह्मणशब्द एवायं च्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति
नञो व्यापार इत्यर्थः। अथेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतदुक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति। नञ्प्र
युज्यमान इति। ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ् निवर्तयेद्वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम्। एवं-

इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदीह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। राजा वि
शेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति। इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते। तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भ
विष्यति। कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः। यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते। किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी। किं चा
तः। यदि स्वाभाविकी। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति। अथ वाचनिकी। तद्वक्तव्यम्। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तय
तीति। एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति।
कथम्। कीलप्रतिकीलवत्। तद्यथा। कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति। यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यान्न जातु
चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुः। नेत्येव राजानो ब्रूयुः।

तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः। अयमत्रार्थः
। केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्म
णशब्दस्य प्रतीयते। यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत-
इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ्। पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः प-
दार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत इत्याह। कीलप्रतिकीलवदिति। यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते। तथा क्षत्रिये सादृश्या-
दिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इ
ति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते। यद्येतदिति। प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृयुरित्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमभिप्रायंस्पष्टयितुमाह।एवंतर्हीति।नञ्निमित्तेति।क्षत्रियादौसादृश्यनिमित्ताध्यारोपितंब्राह्मण्यंनतुतात्त्विकमि-
तिनञ्प्रयोगेणाद्योत्यतइत्यर्थः।यदिपुनरिति।अर्थप्रत्यायनायशब्दःप्रयुज्यते।सचेन्निवृत्तःकिमर्थमसौप्रयुज्यते।एवं-
यथेति।प्रतिषेधविषयप्रदर्शनायबुद्ध्याब्राह्मणार्थेनिरूप्यतस्यक्षत्रियादौमुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनायनञ्सहि
तोब्राह्मणशब्दःप्रयुज्यतइत्यर्थः।सर्वइति।तत्रयस्यैवगुणस्यस्वाभाविकीनिवृत्तिस्तस्यैवासौनञाद्योत्यते।अवशिष्टा
नांतुगुणानामर्थात्सद्भावोगम्यते।गुणशब्देनचात्रधर्ममात्रंपराम्रश्यमुच्यतेस्मृतिशास्त्राश्रयेणनिदर्शनायब्राह्मण-

एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः।ननुचोक्तंकिंनञ्प्रयुज्यमानःकरोतीति।नञ्निमित्तात्तूपलब्धिः।तद्यथा।स
मन्धकारेद्रव्याणांसमवस्थितानांप्रदीपनिमित्तंदर्शनंनचतेषांप्रदीपोनिवर्तकोभवति।यदिपुनर
यंनिवृत्तपदार्थकोब्राह्मणशब्दःकिमर्थंप्रयुज्यते।एवंयथाविज्ञायेतअस्यपदार्थोनिवर्ततइति।
नेत्युक्तेसंदेहःस्यात्कस्यपदार्थोनिवर्ततइति।तत्रासंदेहार्थोब्राह्मणशब्दःप्रयुज्यते।एवंचैतत्।अ
थवासर्वएतेशब्दागुणसमुदायेषुवर्तन्ते।ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रइति।तपःश्रुतंचयोनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण
कारकम्।तपःश्रुताभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएवसः।तथागौरःशुच्याचारःपिङ्गलःकपिलकेशइत्येतानप्य
भ्यन्तरान्ब्राह्मण्येगुणान्कुर्वन्ति।समुदायेचवृत्ताःशब्दाःअवयवेष्वपिवर्तन्ते।तद्यथा।पूर्वेपञ्चालाः।तैलंभु
क्तम्।घृतंभुक्तम्।शुक्लो नीलः कपिलः कृष्णइति।एवमयंसमुदायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्त
ते।जातिहीनेगुणहीनेच।गुणहीनेतावत्।अब्राह्मणोऽयम्॥

स्यगुणानाह।तपइति।तपश्चान्द्रायणादिकर्म।श्रुतंवेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम्।योनिर्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यांजन्म।ब्राह्मणकार
कमिति।शेषषष्ठीसमासः।ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकंनिमित्तमित्यर्थः।गुणसमुदायाभावेपितदेकदेशेप्रयोगदर्शनादाह।
तपःश्रुताभ्यामिति।अधुनालोकप्रसिद्धान्बाहुल्येनतथादृष्टान्गुणानाह।गौरइति।पूर्वेपञ्चालाइति।अवयवेसमुदायरू
पारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेयानतुशब्दःस्वार्थंपरित्यज्यार्थान्तरंवक्तुंसमर्थःशब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात्।तैलमिति।
यदासंस्कारादियुक्तंविशिष्टमात्रापरिमितंसमुदायमाहतैलशब्दस्तदासमुदायवचनोऽन्यदातुजातिशब्दएवायम्।शुक्लइति
अयमशुक्लोप्यवयवःशुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेणशुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम्।स्वयंत्ववयव
स्यशौक्ल्येमुख्यएवशुक्लशब्दः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्तिष्ठन्निति।तपःश्रुतयोरभावान्निन्द्यात्राऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्रजातिमात्रेऽवयवेसमुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणश
ब्दप्रयोगोनजातुस्वाभाविकीतपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते।नचभिन्नविषयत्वंपूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम्। द्वयोरपि
समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण। जातिहीनइति।तत्रस्तुत्याब्राह्मणशब्दस्यप्रवृत्तिर-
ध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय।संदेहादिति।संदेहनिमित्तंगुणःसंदेहशब्देनोक्तः।गुणैकदेशदर्शनाच्चगुणस
मुदायस्यसंनिधिमवसाययदाप्रमाणान्तरेणजात्यभावंप्रतिपद्यतेतदातद्द्योतनायनञ्प्रयुज्यतेऽब्राह्मणोयमि
ति।जातिकृतेति।जात्यभावकृतेत्यर्थः।यथावर्षकृतंदुर्भिक्षमिति।अर्थस्येति।समुदायस्येत्यर्थः।अयमत्रार्थः।एक

यत्तिष्ठन्मूत्रयतिअब्राह्मणोयंयत्तिष्ठन्भक्षयति।जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते।सं
देहात्तावद्गौरंशुच्याचारंपिङ्गलंकपिलकेशंदृष्ट्वा ध्यवस्यतिब्राह्मणोयमिति।ततःपश्चादुपलभतेनायंब्राह्म
ण इत्यब्राह्मणोयमिति।अमुष्मिन्नवकाशेब्राह्मणोयमिति।तत्रसंदेहाद्ब्राह्मणशब्दोवर्तते।जातिकृताचा
र्थस्यनिवृत्तिः।दुरुपदेशाच्चदुरुपदिष्टमस्यभवति।अमुष्मिन्नवकाशेब्राह्मणस्तमानयेति।सतत्रगत्वायंप-
श्यतितमध्यवस्यतिब्राह्मणोयमिति।ततश्चपश्चादुपलभतेनायंब्राह्मणः।अब्राह्मणोयमितिनिर्ज्ञातंतस्य
भवति।तत्रदुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते।जातिकृताचार्थस्यनिवृत्तिः।आतश्चसंदेहाद्दुरुपदेशाद्वा।
नह्ययंकालंमाषराशिवर्णमापणेआसीनंदृष्ट्वा ध्यवस्यतिब्राह्मणोयमिति।निर्ज्ञातंतस्यभवति।इदंखल्वपि
भूयउत्तरपदार्थप्राधान्येसतिसंगृहीतंभवति।किम्।अनेकमिति।किमत्रसंगृहीतम्।एकवचनम्।कथंपुन
रेकस्यप्रतिषेधेद्विबहूनांसंप्रत्ययःस्यात्।

देशविगमात्समुदायोनिवृत्तउच्यतेएकदेशान्तरसद्भावाच्चतस्यसद्भावोभिधीयते।यथैकदेशकरणाकरणाभ्यांकृताकृतःसंघा
तउच्यते।माषराशिवर्णमिति।कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्।आपणेआसीनमिति।आचाराभावकथनम्।निर्ज्ञातमिति।भ्रा
न्तिबीजाभावाद्यथास्थितंवस्तुतत्त्वंतस्यज्ञातमितिब्राह्मणत्वारोपाभावाद्ब्राह्मणशब्दस्यतत्राप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्यापिप्र-
योगाभावइत्यर्थः।तदेवंदोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वंस्थापितम्।इदानींतत्रैवोपचयमाह।इदंखल्वपीति।अनेकमित्यु
त्तरपदार्थप्रधानत्वेसतिप्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनंसिध्यतिनान्यथेत्यर्थः।कथंपुनरिति।अनेकशब्दोयदिद्विबहूनांवाचकस्त
दाबहुवचनंप्राप्नोत्यर्थेएकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदाऽनेकोजनआगतइतिबहूनांसंप्रत्ययोनप्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रसज्यायमिति। विधायेत्यर्थः। निराश्रययोश्चतयोरसंभवादनियतसंख्यद्रव्याक्षेपेसत्येकप्रतिषेधाद्बहूनांप्रतीतिरित्यर्थः। एतच्चप्रस
ज्यप्रतिषेधउच्यते। पर्युदासेतुद्व्यादिसंख्यायुक्तएवानेकशब्दस्यार्थः। यस्माद्व्यादिष्वेकत्वमारोप्यप्रतिषिध्यते यथाक्षत्रियादौ-
ब्राह्मणत्वम्। ततोयथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यतेतथा अनेकशब्देनसंख्यान्तरयुक्तः। यत्रतुखल्विति। यत्रतुपूर्वमेवप्रतिषेधः पश्चात्क्रियागु
णविधानंतत्रकथंबहूनांसंप्रत्ययइतिप्रश्नः। भवतीति। अयमर्थः। आख्यातस्यपश्चात्प्रयोगोस्तुपूर्वंवा। धात्वर्थेनतावत्कारकस्याक्षेपोवश्यंभा
वीतितत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेवद्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः। ननइति। आबाधेचेतिद्विर्वचनम्। छात्रोः प्रियेणसुखेनचप्रयोक्तुराबाधः। नइतिबाध
ष्टी। अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेवसंख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः। अन्यथानप्रियमित्येववाच्यंस्यात्। तस्माद्यत्रवाक्येपिसामर्थ्या
त्संख्यान्तरगतिर्भवतितत्रसमासेवाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौकिंनभविष्यतीत्युक्तंभवति। अब्राह्मणत्वमिति। नब्राह्म

प्रसज्यायंक्रियागुणौततःपश्चान्निवृत्तिंकरोति। तद्यथा। आनय। आसय। शायय। भोजय। अनेकमिति। यद्यपिता
वदत्रैतच्छक्यतेवक्तुंयत्रक्रियागुणौप्रसज्येते। यत्रतुखलुपुनर्नप्रसज्येतेतत्रकथमनेकंतिष्ठतीति। भवति
चैवंजातीयकानामप्येकस्यप्रतिषेधेनबहूनांसंप्रत्ययः। तद्यथा। ननएकंप्रियंननएकंसुखमिति। इहाब्राह्म
णत्वमब्राह्मणतापरत्वात्त्वतलौप्राप्नुतः। तत्रकोदोषः। स्वरेहिदोषःस्यात्। अब्राह्मणत्वमित्येवंस्वरःप्रसज्ये
त। अब्राह्मणत्वमितिचेष्यते। नञ्समासेभाववचनेडक्तम्। किमुक्तम्। त्वतलभ्यांनञ्समासःपूर्वविप्रतिषिद्धंत्व
तलोःस्वरसिद्ध्यर्थमिति। नञ्। ईषदकृता। ईषद्गुणवचनेन। ईषद्गुणवचनेनेतिवक्तव्यम्। अकृतेतिह्युच्य
मानेइहचप्रसज्येत। ईषद्गार्ग्यः। इहचनस्यात्। ईषत्कडारइति। ईषद्भद॥

णस्यभावइतियुगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायांप्रत्ययसमासप्रसङ्गेयदिपरत्वात्प्रत्ययःस्यात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानाच्च
पश्चान्नञ्समासःक्रियेततदातत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तंपदंस्यात्प्रत्ययस्वरश्चेष्यतइतिनञ्स
मासेतुकृतेत्वतलौकार्यौ। तत्रभावप्रत्ययस्तावत्तत्कृत्यर्थस्यसापेक्षत्वादसामर्थ्यान्नभवतिनञ्समासस्तुप्रधानस्यसापेक्ष
त्वाद्भवतीत्याहुः। ईषत्। ईषद्गार्ग्यइति। यद्येकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षयाजातेःप्रकर्षादियोगःगार्ग्यतरोगार्ग्यकल्पोगा-
र्ग्यपाशइतितथेषदर्थेनापियोगः। ईषत्कडारइति। गडेःकडचेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात्कृदन्तःकडारशब्दः। क्रियाकार-
कसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्तइतिकेचिदाहुः। तदयुक्तम्। कृच्छब्देनहिकृत्संज्ञकःप्रत्ययउच्यते। अथाप्युणादीनाम-
व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्रसमासःस्यात्तथापीषद्युक्तईषदुन्नतइत्यत्रनस्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठी॥ किमर्थमिति। सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः। अपकर्ष इति। अपवाद इत्यर्थः। का पुनरिति। प्रतिपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगेऽस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति। सर्वा षष्ठीति। साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः। कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेष इत्यनेनैव सिद्धा यां षष्ठ्यां ज्ञो विदर्थस्य करण इत्यादिप्रकरणे समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येवमनूद्यते एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः। समासे हि सति तस्या अभावः स्यात्। तस्मात् प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं तस्मिन्ननुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम्। अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते। तत्स्थैरिति। तच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते। तेनायमर्थः। स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासेन च स्वातन्त्र्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य। सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्यान्नि

षष्ठी॥ कृद्योगा च॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते। प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा। सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा। कर्तृकर्मणोः कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा। तत्स्थैश्च गुणैः॥ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्णः।

ष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन। यथा चन्दनस्य गन्ध इति। सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चन्दनगन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति। शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निकृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति। कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति। तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात् तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम्। अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति। तत्स्थं हि शौक्ल्यम्। सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात्। नैष दोषः। शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्। न चासौ तत्स्थः। अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति। अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम्। रूपवान् पट इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः। भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्याहतमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नतुतद्विशेषणैरिति। तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते। तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः। घृतस्य तीव्र इति। तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। चन्दनस्य मृदुरिति। स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम्। ननु घृतस्य गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन। एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समासप्रसङ्गः। यश्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तस्य गुणाभिधायित्वात्समासप्र-

चन्दनगन्धः। पटहशब्दः। नदीघोषः। नतुतद्विशेषणैः।

नतुतद्विशेषणैरितिवक्तव्यम्। इह माभूत्। घृतस्य तीव्रो गन्धः। चन्दनस्य मृदुरिति। किमर्थमिदमुच्यते। गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत। नैवं शक्यमिह हि न स्यात्। काकस्य कार्ष्ण्यम् बलाकायाः शौक्ल्यमिति। एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम्। यश्चैदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः। तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम्। गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम्। तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। षष्ठी। न निर्धारणे। प्रतिपदविधाना च। प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। सर्पिषो ज्ञानम्। मधुनो ज्ञानम्। ननि॥

सङ्गे प्रतिषेध उच्यते। ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात्समासाप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः। एवं तर्हि सोऽत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं नतु तद्विशेषणैरिति। तत्स्थत्वाभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः। न पुनरिति। तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते। केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः। एतदेवेति। केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः। द्रव्यमत्रेति। ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य प्रसङ्गाभावादनार्थः प्रतिषेधेन॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. पूरण॥ अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद्गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवतिनाप्यदेडांकिं तर्हि सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्येतल्लक्षणल २२२
३५३ क्षितो गुणो गृह्यते। संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते। सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात्। नापि शुक्लादेरेव ग्रह
णं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात्। गोविंशतिरित्यादौ संख्ययासमासेन निषिध्यते शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् क्रो
शशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं सार्धशतमपि ददातीति मुनित्रयवचनाज्ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनि
प्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यत्नगौरवादिशब्दसिद्धिः। गुणे किमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। भवतीति यदा प्रकरणादि
वशाद्दन्ताद्यर्थ एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादेर्व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्र

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ ॥गुणे किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः। इदं तर्हि। काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति। इदं चाप्युदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति। ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति। नैष दोषः। भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति। सति किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः। नैतदस्ति। प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति। या च श्रूयते। एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः। इदं तर्हि। चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन्। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः शतुर्वावचनमिति। अव्यये किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्योच्चैः वृषलस्य नीचैरिति। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति।

सङ्ग इत्यर्थः। ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद्गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः। नैष दोषः। गुणशब्देन
केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्त इति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रति
षेधः। प्रतिषिध्यतेऽत्रेति। आवर्जनवाचिपच्याश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म मन्यते। यथा स्थालो कपर्किर्लोकावर्जनमित्यर्थः। तत- एमः
श्च ब्राह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः। चोरस्य द्विषन्निति। तौ सदित्यत्र तौ ग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद्- ३५३
द्विषो मित्र इत्येतत्स्त्र विहितोपि शतासत्संज्ञः। ननु चात्रापीति। तन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यस्योदेतोरिति। सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः। वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अधात्वभिहितमिति। एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम्
॥ कर्मणि॥ क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणदोषदर्शनात्पृच्छति। कथमिति। अकर्तरि क्तेनेति। यः कर्तरि विधीयते य

कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम्। इदं तर्हि। ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति। एतदपि नास्ति। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति। या च श्रूयते। एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः। इदं तर्हि। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत्। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति। समानाधिकरणे किमुदाहरणम्। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य। शुकस्य माराविकस्य। पाणिनेः सूत्रकारस्य। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि। सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य। ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। ॥ कर्मणि च॥ ॥ कथमिदं विज्ञायते। कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति। आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्तरि क्तासमासवचनम्। कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्तरि क्ता समासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः। तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति। पुरां भेत्ता। यवानां लावकः। अपां स्रष्टा। कर्मणीत्येव सिद्धम्। अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति। किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति।

था कुम्भकार इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम्। क्वचित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट्। कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यमत्रेति। ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात्। ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्तेनान्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः। प्रतिषेध्यमिति चेदिति। यद्यपि पारंपर्येण संबन्धसंभवाद्भवति वैकस्यचिदिति न्यायाद्व्यसमासप्रङ्का निवारणाय बुधानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः। इत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। तेन कर्मणी त्वर्थे या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः। ततश्चाश्चर्यो गवां दोहो गोपालकेनेत्याद्युदाहरणम्। नित्यम्। प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति प्रश्नः। किमिहेति। विधिर्हीति।

क्तनिर्देशोऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। समासः कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः। प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः। अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे। कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। ब्राह्मणस्यागतः। ब्राह्मणस्य त्वागत इति। पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम्। पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चित इति। कर्मणीत्येव सिद्धम्। तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इत्यर्थेऽयं चः पठितः। कर्मणि च। कर्मणीत्येवं या षष्ठी॥ कर्मणि॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ ॥किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। विधिरित्याह। कुत एतत्। विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः॥ नित्यम्॥ कुगतिप्रादयः॥ ॥प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति॥

महाविभाषाधिकारात्। नित्य इति। विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः। कुगति॥ प्रादिप्रसङ्ग इति। प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं निषेधः। तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव। वृक्षं प्रतीति। वृक्षविद्युद्द्योतनयोः ज्ञाप्तिक्रियाजनितस्य लक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः। संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्यवेतानामिति। व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः। आमन्द्रैरिति। याहीत्यस्यां क्रियायां हर्योरुपनिपातात्तद्द्वा
रकोद्भ्योदनादाविव परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः। तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते। एवं पाणिनीयलक्ष
णेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति। सिद्धं त्विति। तेन प्रत्यादीनां न भवति। आमन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्ग्रह-
णेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यं प्रादयः क्तार्थ इति। अगत्यर्थमिदम्। वृत्तिविषये क्तार्थे वर्तन्ते यः प्रादयः। एतदेवेति
। कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः। सुराजेति। न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः। उ
पाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति। तेनातिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति।

व्यवेतप्रतिषेधश्च। व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि। सिद्धं तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्।
सिद्धमेतत्। कथम्। काङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। आङ्। आकडा
रः। आपिङ्गलः। आङ्। सु। सुब्राह्मणः सुवृषलः। सु। अति। अतिब्राह्मणः अतिवृषलः। अति। दुर्। दुर्ब्राह्मणः दुर्वृष
लः। दुर्। गति। प्रकारकः प्रणायकः प्रसेवकः ऊरीकृत्य उररीकृत्य॥ प्रादयः क्तार्थे॥ प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति व
क्तव्यम्। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः। एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम्॥ स्वती पू
जायाम्॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम्। सुराजा अतिराजा॥ दुर्निन्दायाम्॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम्। दुष्कुलं दुर्ग
वः। आङीषदर्थे॥ आङीषदर्थ इति वक्तव्यम्। आकडारः आपिङ्गलः॥ कुः पापार्थे॥ कुः पापार्थ इति वक्तव्यम्।
कुब्राह्मणः कुवृषलः॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम्। प्रगत
आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती
यया समस्यन्त इति वक्तव्यम्।

सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोऽन्यथा दुर्निन्दायामिति। प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थोऽन्तरेणापि गतित्वा
त्समासो भवति दुष्कृतमिति। आङीषदर्थ इति। क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः आबद्धमिति। आमन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सा
मर्थ्ये मन्द्रैः प्रत्यगतित्वान्न तेन पदयोर्भावाच्च समासाभावः। कुः पापार्थ इति। अप्राप्तेऽपि हि पापनिन्दा भवति पापं तु न स्तुत्यादौ
गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः। पूर्वं च दुष्कुलमुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कोष्णं कवोष्णमिति। अन्ये त्वाङः प्रयोगनीया
त्किंशब्दनिवृत्त्यर्थं कुः पापार्थ इत्युच्यते। ईषदर्थे तु तत्पदं कादेशविधानात्समासो भवत्येव॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः उदात्तवतीति। सहसुपे
त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणाय योक्तम्। अथवा वार्तिक गृहीतोर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्यभावः। अनुव्यचलदिति
। अत्र पूर्वपरत्वातिङः तिङ इति निघातस्तत उदात्तवत्त्वाभावान्नतिमतेति पृथगुक्तम्। तत्र न यारणां पदानां समासे कृते समासान्तोदा-
त्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्यनेन न तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति। गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्र
हणानुवर्तना— द्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात्। यत्परियन्तीति। उदात्तवत उदाहरणम्। निपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषे-
धाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात्परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः॥ उपपदम्। अतिङिति किमर्थमिति। यदि तिङन्तस्य

अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः अतिमालः॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया सम
स्यन्त इति वक्तव्यम्। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या॥ पर्यादयो ग्लाना
द्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम्। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या॥
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम्। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥
अव्ययं प्रवृद्धादिभिः॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम्। पुनः प्रवृद्धं बर्हिर्भवति पुनर्गवः पुनःसु
खम्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ वाससी इव कन्ये इव॥ अव्ययमव्ययेन॥ अव्ययमव्यये
न समस्यत इति वक्तव्यम्। प्रप्रयज्ञपतिम्। उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङा व्ययं समस्यत इति वक्तव्यम्।
अनुव्यचलत्। अनुव्याकरोत्। यत्परियन्ति॥ कुगति॥ उपपदमतिङ्॥ ॥ अतिङिति किमर्थम्। कारको व्रजति
हारको व्रजति। अतिङिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति कारको व्रजति हारको व्रजति। सुप्सुपेति वर्तते। अत
उत्तरं पठति। उपपदमतिङिति तदर्थं प्रतिषेधः। उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधः। कस्य। तिङर्थस्य।

समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः। अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते ति
ङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्य— नर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः। अ रामः
त इति। यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः। तच्छब्देनार्थशब्दसंनिधाने तिङर्थ उच्यते। स तिङन्तस्यार्थोर्थो यस्य स ३५५
तदर्थः। कस्येति। सामान्याभिधानाद्विशेषावधारणाय प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः पुनरिति। कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः। क्रियेति।
अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात्क्रियाप्रधानम्। प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते। क्रियाप्रतिषेधो वेति। यदि
तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रियालक्षणीया तदाप्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात्क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे
सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह। अथेति। कारकोगत इति। गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं
तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल्। कर्तुं गत इत्यर्थः। अत्रातिङ्ग्रहणात्समासाभावोन्यथा गतकारक इति स्यात्। अत्र च
प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल्। तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासनिषेधः। नैतदिति। सुबन्तविशेषणमति
ङ्ग्रहणम्। न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि। प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणीभावः प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यम्। तस्य च द्रव्यरूपेण-

कः पुनस्तिङर्थः। क्रिया। क्रियाप्रतिषेधो वा। अथ वाव्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति। अथ क्रि
येति किं प्रत्युदाह्रियते। कारकोगतः कारको यातः। नैतत्क्रियावाचि। किं तर्हि। द्रव्यवाचि। इदं तर्हि। कार
कस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति। एतदपि द्रव्यवाचि। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। एवं त
र्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः।

कृताभिधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम्। अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति। तस्यानुपपद-
त्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात्तदाश्रयप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात्पदान्तरेणैकार्थीभा
वासंभवात्समासस्यात्रप्रसङ्गः। धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च कारकस्य गतिरिति। गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्। क्रियावाचि
त्वमस्तीति भावः। एतदपीति। धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति। प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां
सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि यत्क्रियावाचि न तत्सुबन्तमित्यर्थः। द्रव्यवदिति।
यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनयोरिति। नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते। एवं तर्हि योगविभागः क्रियते। तेनातिङि तिसूत्रद्वयपेक्षो विज्ञायत इत्यदोषः। अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव। भाष्येपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य। गतिकारकोपपदानामिति। एतत्सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः। कारकाणां तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः क्रियते। तत्र कृद्ग्रहणात्प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात्। कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थम्। अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते। यदि तर्ह्युत्तरपदात्सुब् नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न। ततश्च त

अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति। समर्थेन। यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतदस्ति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण।

न्निबन्धनस्वरेण न सिध्यति। नैष दोषः। निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियत इति षत्वनिषेधो भविष्यति। यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां पदत्वे इष्टं कार्यं सिद्धये क्वचिदुत्पन्ने सुपि समासः क्वचित्प्राक् सुबुत्पत्तेः। एवं कारकसमासेपि बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेन भवतीति साहितस्य धनक्रीतेति प्रयोग उपपन्नः। उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः। यद्येतदिति। प्राक्छब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात्प्रश्नः। समर्थेनेति। सुबित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्। यद्येवमिति। ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति। ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति। उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात्। पूर्वं धातुः साधनेनेति। ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः। तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति। यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदात्तवतेति। अभिनिर्वृत्तस्येति। अनिष्पन्नस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावाद् अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव
सकर्मिकां क्रियां वक्त्युपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन्पक्षे दोषः। षष्ठीसमासादिति। नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोध-
सद्भावः। कुम्भकार इति। पक्षके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदेऽणाभाव्यम्। अपवादविषयत्वा
द्द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः। गतिकारकेति। ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यन
पेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः। अथवेति। षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः। कश्चित्त्वार्थदोषदर्शनादाह। अने-

साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। षष्ठीस
मासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन। षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन। षष्ठीसमासस्यावकाशः। राज्ञः
पुरुषो राजपुरुषः। उपपदसमासस्यावकाशः। स्तम्बेरमः कर्णेजपः। इहोभयं प्राप्नोति। कुम्भकारो नगरकारः। उपप
दसमासो भवति विप्रतिषेधेन। नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः। नवार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। षष्ठीसमा
सस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति समासवच
नात्। अथवा विभाषा षष्ठीसमासः। यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति। अनेनैव यथा स्यात्। तेन
माभूदिति। कश्चात्र विशेषः। तेन वा स्यादनेन वा। अयमस्ति विशेषः। उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुन
र्विभाषा। ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति। नेत्याह नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः
। नैवं शक्यम्। अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत। तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो ना-
स्ति॥ उपपद॥

नेति। सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्याद् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणे
नास्य ग्रहणं माभूदिति भावः। यस्य विग्रहो नास्तीति। अस्यापि विग्रहाभावः। षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावा-
त्। नित्याधिकार इति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः। नैवं शक्यमिति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दो
षवत्त्वान्न प्रतिज्ञायत इत्यर्थः। तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अमैवा॥ यदर्थइति। यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः। स्वप्रयमिति। अधिकरणोपेतोरित्यत्र। अतो मिति सोरम्भावः। अनेनानव्य येनामा समासो मा भूदित्येवमर्थो यं नियमः स्यात्। अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्न एव सौ उपपदसमासेन माव्यं पश्चात्तु पेति समास विधानकाले अनव्ययस्यामो संभवान्नियमान्तरणवचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारस्य मर्य्यादमेत्यस्मान्निरश्रीयते। ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र स प्तमीनिर्देशात्तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः। अग्रेभोजमिति। विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भ वति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वादुनिमित्तस्योपपदत्वात् समासप्रसङ्गः। आप्तविभा-

अमैवाव्ययेन॥ ॥एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भवि ष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति। यथैवं विज्ञायेत। अमैवाव्ययेनेति। मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति। अस्ति चेदा नीं कश्चिदनव्ययमम् शब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। स्वप्रयंत्रा ह्मणकुलमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वा दत्र समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्यात्। अमा चान्येन यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति। अग्रेभोजम्। अग्रेभुक्त्वा। अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। अमै॥ शेषो ब- हुव्रीहिः॥ ॥शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम। येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः। शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात्। शेषवच नं पदतश्चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावात्। न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः। अर्थतस्तर्हि शेषग्रहण म्। येष्वर्थेषु अनुक्तः समासः स शेषः। अर्थतश्चेदविशिष्टम्। अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति। कुतः। पदतः। न हि स न्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः। त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम्। यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः। कस्य चानुक्तः। प्रथ मायाः॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

षायां त्वग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः॥ शेषो॥ पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्त- त्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति। शेष इति। पदतश्चेदिति। पदेन पदत इत्याद्यादित्वात्तसिः। न हीति। सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्त त्वादित्यर्थः। न हि सन्त्यर्था इति। पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात्। प्रथमाया इति। द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात्प्र थमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानां भवति कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषणे इति पूर्वनिपा तविधानाज्ज्ञापकाद्भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेक॥ अनेकग्रहणस्य वार्त्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुव
क्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः। पदग्रहणमिति। अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते ऽर्थोऽन्तरङ्ग आश्रीयमा-
णे अन्यपदार्थो लभ्यते वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति
प्रश्नः। यथा मे मातेति। कश्चित्केनचित्पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति। एतानि पदानि त
था मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः। अथवा स्नाहीति कश्चित्केनचिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे माते-
त्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः। ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वा
क्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम्। अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथान-

·अनेकमन्यपदार्थे॥ ॥पदग्रहणं किमर्थम्। इहानेकमन्यार्थ इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्या
त्। यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नातं भो इति। पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथान्यग्रहणं किम
र्थम्। अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्याद्राजपुरुषः तक्षपुरुष इति। नैतदस्ति
प्रयोजनम्। तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति। सर्वैकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परं कार्यत्वे तु न सिध्य-
ति। आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति। परं कार्यत्वे च न दोषः। शेष इति वर्तते।
अशेषत्वान्न भविष्यति। शेषवचन उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्स
मासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति। अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन। एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम्।

द्यां मिह्लासुः कश्चिदुच्यते न द्यां प्राह्णाः सन्तीति तस्माच्च मास्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते। अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात्स्व
पदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यत इति प्रश्नः। स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः। पदा
र्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात्। तत्पुरुष इति। बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवका
शः। परं कार्यत्वाच्चेति। ततश्च संज्ञयोः समावेशात्तत्पुरुषसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति। शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति।
संख्येति। द्वीरावतीको वीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीति तस्माच्छेषग्र
हणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्रियमाण इति। नीलोत्पलं सरइत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात्। अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशमात्तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः। अथेति। एकनिर्दिष्टत्यर्थता वदनेकग्रहणं नोपपद्यते। पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य। नापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः। सर्पिषोपि स्यादिति। अपिशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तेतेइति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप् समासान्तप्रसङ्गः पदान्तरेणास्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति

अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थेपि बाधेत। अथानेकग्रहणं किमर्थम्। अन्यपदार्थ इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि परस्य बहुव्रीहिः स्यात्। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सुप्सुपेति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहूनामपि यथा स्यात्। सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा॥ उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वः अनेकमिति। इहापि यथा स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति। यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति।

समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। अपिः पदार्थेत्यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति पदं बिन्द्वर्थे वर्तत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात्। नैतदिति। योगद्वय एवातिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। बहूनामपीति। अन्यथा सुप्सुपेति गुणे संख्याया अविवक्षितत्वाद्द्वयोरेव स्यात्। उत्तरपद इति। द्विगुग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिक्संख्ये समानाधिकरणे नोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः। द्विगुस्तु द्वन्द्वजातावेसावकाशत्वान्न ज्ञापकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्पुरुषोपीति।ज्ञापकफलस्यविषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गोमहत्कष्टंश्रितद्वत्यत्रापितत्पुरुषप्रसङ्गात्।ग्रहणेनेति।विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः।तत्रद्वितीयान्तस्यश्रितादिभिःसमासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समुदायस्याद्वितीयान्तत्वादत्रतत्पुरुषाभावः।यद्येवमिहापिसुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथंबहूनांबहुव्रीहिरथज्ञापकेनसंख्याविवक्षाबाध्यते-तदाद्वितीयादिष्वपिसंख्यायाअविवक्षास्यात्।नैषदोषः।तत्पुरुषविधौसुप्सुपेतिसंख्याप्रतीयतेद्वितीयेत्यपि।द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तुसुप्सुपेत्यत्रैवसंख्याप्रतीतिस्तत्रज्ञापकेनैकैवसंख्याप्रतीतिर्बाध्यतेतावताचरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषुसंख्यायाअबाधः। चित्रगुरिति।सत्यनेकग्रहणेसुबित्येवचानुवर्ततेनतुसुपेति।तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य।ततश्चोत्तरपदमपितेनप्र

तत्पुरुषोपितर्हिबहूनांप्राप्नोति।नैषदोषः।ग्रहणेनतत्पुरुषउच्यतेतेनबहूनांनभविष्यति।अतउत्तरंपठति।
अनेकवचनमुपसर्जनार्थम्।अनेकग्रहणंक्रियते।उपसर्जनार्थम्।प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायथास्यात्।चित्रगुःशबलगुरिति।नवैकविभक्तित्वात्।नवाएतदपिप्रयोजनमस्ति।किंकारणम्।एकविभक्तित्वात्।एकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञाभविष्यतिचित्रगुःशबलगुरिति।चित्रायस्यगावश्चित्रगुस्तिष्ठति।चित्रायस्यगावश्चित्रगुंपश्य।चित्रायस्यगावश्चित्रगुणाकृतम्।चित्रायस्यगावश्चित्रगवेदेहि।चित्रायस्यगावश्चित्रगोरानय।चित्रायस्यगावश्चित्रगोःस्वम्।चित्रायस्यगावश्चित्रगौनिधेहि।चित्रायस्यगावोहेचित्रगोइति।यदितर्हिकुतश्चिदेवकिंचित्पदमध्याहृत्यएकविभक्तियोगःक्रियते।एतदप्येकविभक्तियुक्तम्।इहापिप्राप्नोति।राजकुमारी।तत्रकुमारी।राज्ञोयाकुमारीराजकुमारीतिष्ठति।राज्ञोयाकुमारीराजकुमारीं पश्य।राज्ञोयाकुमारीराजकुमार्याकृतम्।राज्ञोयाकुमारीराजकुमार्यैदेहि।

त्याश्रितइतिसमासश्चात्रगोशब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः।नवेति।अन्यपदार्थस्यप्राधान्यात्पूर्वेनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेपिवर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः।यदितर्हीति।अयंभावः।चित्रागावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्येनकस्यचिदनेकविभक्तित्वंयदपेक्षयावर्तिपदानामेकविभक्तित्वंस्यात्।अथयथाकथंचिद्अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्यवर्तिपदस्यैकविभक्तित्वंव्यवस्थाप्यतेतदातिप्रसङ्गोराज्ञोयाकुमारीतांपश्यतयाकृतंतस्यैवदेहीत्याश्रयेणकुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वंस्यात्।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै·
३५९

एकविभक्तियुक्तमेवेति। अयंभावः। नायंनियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः। एकग्रहणसामर्थ्यादिति। एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति। एतदपि- किमर्थमुच्यत इति चेत् तन्निर्देशार्थम्। अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञ्यनिर्देशः स्यात्। पदार्थाभिधान इति। देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थे तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः।

राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि। राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति। एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम्। न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात्। विभक्तियुक्तमपूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात्। पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्। पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः। चित्रगुर्देवदत्त इति। किं कारणम्। अभिहितत्वात्। चित्रगुशब्देनाभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति। न वानभिहितत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनभिहितत्वात्। चित्रगुशब्देनानभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। कथमनभिहितः। यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति। सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम्। सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोनभिहितो भवति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः। देवदत्त इति। भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः। यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः तदा न सिध्यति। चित्रा गावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त इति। तदापि सिद्धम्। कथम्।

यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति। एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात्। सामान्याभिधाने हीति। चि- राम:
त्रगुशब्देन तन्मात्रमुच्यते न तु विशेषः। यदा सामान्य इति। चित्रा गावो ऽस्येत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणा- ३५९
भिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो ऽभवत्। यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेदमुभयमिति। लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत्प्रयोगाभावः। एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात्। यदा समस्तइति। पूर्वश्लोके स्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः। सामान्यस्यैव तर्हीति। सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात्। सामान्यमपीति। यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं स हि विशेष एवेत्यर्थः। चित्रग्विति। लिङ्ग सर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः। सर्वे वा विम्बं वेत्यत्राकारप्रश्लेषः कृतोऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात्। तत्रावश्यमिति। चित्रगु सर्वमित्युक्ते न ह्येकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः। अथवेति। कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च। य

नेदमुभयं युगपत्संभवति वाक्यं समासश्च। यदा वाक्यं न तदा समासः। यदा समासो न तदा वाक्यम्। यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः देवदत्त इति। सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति। चित्रगुः कः। चित्रगु तच्चित्रगु किंचिच्चित्रगु सर्वमिति। सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्। तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात्सर्वं वाऽविम्बं वेति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति। अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते। एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वे पश्चात्पदं वर्तते अस्येति। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः। बहुयवौ बहुयवा इति। अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधानेद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधानेद्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ। बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात्

दा तु विभक्त्यर्थः संबन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची प्रथमेऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः। कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इत्याह। तत्र हीति पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः। सर्वे पश्चादिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्यये ऽपि षष्ठीसमासः। अद्रव्यस्येति। असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारोऽनोपपद्यत इत्यर्थः। अपर इति। अकारप्रश्लेषोऽत्र व्याख्यानेनास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ आश्रयतइति।यदायदावधिकमन्वाख्यानंतदाशुक्लोगुणोस्येतिमतुब्लुकासामान्यमात्रेपदंसंज्ञियतइत्येकत्वनपुंसक २२२
३६० त्वाश्रयेणपदप्रयोगेप्राप्तेविशेषणानांचाजातेरितिसूत्रेणगुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिप्रतिपादितानि।वाक्य
संस्कारेतुन्यायसिद्धानिआश्रयविशेषाश्रयेणैवपदसंस्कारात्तत्रयद्यपिचित्रगुशब्देनसंबन्धोभिधीयतेतथाप्यभेदोपचा
रात्संबन्ध्यभिधीयते।तत्रद्विष्ठत्वेपिसंबन्धस्यप्रधानत्वात्स्वामिनएवाश्रयत्वंव्यवस्थाप्यतइतितद्गतेलिङ्गसंख्येभ
वतःनतुगवाश्रये।यदितर्हीति।यथाशुक्लशब्देनकदाचिद्गुणउच्यतेकदाचिद्गुणीतथाचित्रगुशब्देनकेवलस्यापिसं

सिद्धंतुयथागुणवचनेषु।सिद्धमेतत्।कथम्।यथागुणवचनेषु।कथंगुणवचनेषु।गुणवचनेषूक्तम्।
गुणवचनानांशब्दानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्तीति।तद्यथा।शुक्लंवस्त्रंशुक्लाशाटीशुक्लःक
म्बलः।शुक्लौकम्बलौ।शुक्लाःकम्बलाइति।यदसौद्रव्यंश्रितोभवतिगुणस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतद्गुण
स्यापिभवति।एवमिहापियदसौद्रव्यंश्रितोभवतिविभक्त्यर्थःतस्ययल्लिङ्गंवचनंचतत्समासस्यापिभ
विष्यति।यदितर्हिविभक्त्यर्थोभिधीयतेकृत्स्नःपदार्थःकथमभिहितोभवतिसद्रव्यः।सलिङ्गःससंख्य
श्च।अर्थग्रहणसामर्थ्यात्।इहानेकमन्यपदइतीयतासिद्धम्।कथंपुनःपदेनामवृत्तिःस्यात्।पदंनाम
शब्दःशब्दोह्येषः।शब्देह्यसंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते।सोयमेवंसिद्धेसतियदर्थग्रहणंकरोतितस्यैत
त्प्रयोजनंकृत्स्नःपदार्थोयथाभिधीयतेसद्रव्यःसलिङ्गःससंख्यश्चेति।यदितर्हिकृत्स्नःपदार्थोभिधी
यते।लैङ्गाःसांख्याश्चविधयोनसिध्यन्ति।उक्तंवा।किमुक्तम्।लैङ्गेषुतावदुक्तम्।सिद्धंतुस्त्रियाःप्राति
पदिकविशेषणत्वात्स्वार्थेटाबादयइति।

बन्धस्याभिधानंप्राप्नोतिसंबन्धिनएवतुसर्वेदृश्यतेतन्नसिध्यतीत्यर्थः।कृत्स्नइत्युक्तंतदेवकार्त्स्न्यंप्रतिपाद्यते।सद्रव्य
इति।द्रव्यशब्देनसत्त्वरूपोर्थउच्यते।अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति।यदिविभक्त्यर्थस्यैवप्रधानस्यग्रहणमभिमतंस्या
त्तदार्थग्रहणंनकुर्याद्अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैवलाभादित्यर्थः।यदितर्हीति।यथाबहुव्रीहिणाविभक्त्यर्थ- रामः
स्याभिधानात्षष्ठ्यादयोनभवन्तिएवंलिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाःप्रत्ययानप्राप्नुवन्ति।सिद्धंत्विति।स्त्रियं ३६० रामोवयम्
यत्प्रातिपदिकंवर्ततेतस्मात्टाबादयोभवन्तीत्यर्थः।ततश्चसमासेनाभिहितेपिस्त्रीत्वेद्योतकाष्टाबादयोभवन्तीतिदोषाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मादीनामिति। चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादयउक्ताः ततः कर्मादिगतैक
त्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुंपश्य चित्रगुणाकृतमिति। प्रथमेति। समासेन संख्याया अभिधानात् समया
दिति। परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययइति। न नियोगतइति। नियमेन प्रति
नियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः। क
र्मादीनामभावादिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः। षष्ठी तर्हीति।
कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शे

संख्येयप्युक्तम्। किमुक्तम्। कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादयइतिकृत्वा संख्या भविष्यन्ति। प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति।
समयाद्भविष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति। कर्मादीनामभावात्। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति
। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्रा
प्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। अथवा संख्या ना
मेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथवा वक्ष्यत्ये
तद्वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। किंकारणम्।
व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थे पुनर्न व्यभिचरति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः
संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति।

षत्वमित्यर्थः॥ एवमपीति। समयात्प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः। अर्थतइति। यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकव
चनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्त्येवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः। अथवेति। असंकरं प्रथमाविधा
नं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति। यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विना सो
न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम्। एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः। परप्रधानेति। संख्येय
प्रधानेत्यर्थः। एवमपीति। षष्ठ्यर्थस्यात्राभावात् व्यभिचरतीति। लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात्। अ
भिहितइति। संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात्षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्व एवात्र संबन्धोन्तर्भूतत्वात्प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वाऽऽह न्विति। न तर्हीति। भवति बाह्यमिति। गोभिरन्यपदार्थ
स्याय: संबन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु सर्वः। बहुव्रीहिरिति। भाष्यकारेण त्रिक इति योगो गृह्यत इत्ययम
र्थः साधितो वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते। उच्चैर्मुख इति। उच्चैः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमितिव

न तर्हीदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति। भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी। परिगणनं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम्। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। व्यधिकरणानां मा भूदिति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति॥ अव्ययानां च॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः। नीचैर्मुखः। सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च। सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कण्ठेस्थः कालोस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः॥ समुदायविकारषष्ठ्याश्च॥ समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः। सुवर्णविकारोलंकारोस्य सुवर्णालंकारः। प्रादिभ्यो धातुजस्य वा। प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। प्रपतितपलाशः। प्रपलाशः। नञोस्त्यर्थानां च। नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्यः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः। न वा वक्तव्यम्। असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः। यथा पञ्चभुक्तवन्तोस्येति।

चनम्। कण्ठेस्थ इति। सुपि स्थ इति कः। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्। उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति। उपमानपूर्व उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयत्वात्तु त्वपदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च। समुदायविकारषष्ठ्या इति। समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्ताद्यत्परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथैतस्मिन्निति। अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम्। वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती। मत्वर्थग्रहणमिति। षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः। संख्ययेति। संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात्। यदा त्वनेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः। व्याख्यानान्तरमाह। अपर इति। कर्मवचनेनाप्रथमाया इति। प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। इदं च वा

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम्॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम्। मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् कण्ठेश्रितमनेनेति। तथा चोत्तरस्य वचनार्थः। एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। केचित्तावदाहुः य——ह इति सूत्र इति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। अपर आहुः। यद्वा र्तिके इति। कर्मवचनेनाप्रथमायाः। कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली। यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते। अथ कर्तृवचनेन कथम्। प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः। आगता अतिथयो ग्रामम्। आगतातिथिर्ग्रामः। कर्तृवचनेनापि। कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम्। अप्रथमाया इति किमर्थम्। वृष्टे देवे गतः। अथाप्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति। वृष्टे देवे गतं पश्येति। बहिरङ्गा अत्राप्रथमा। सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्॥ सुबधिकारेऽस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा व्ययत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथ किं सब्रह्मचारीति। कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। केसब्रह्मचारिणोऽस्येति।

र्तिकमेवमुपपद्यते। यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति। अन्यथैतद्वक्तव्यं स्यात्। आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं न हि वार्तिककारः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। ऊढरथ इति। रथशब्दः कर्मवचनऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात्। बहिरङ्गेति। वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः। उपसर्गविभक्तीति। स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिवचनमिति। वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्तत्रश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नो
पपद्यत इत्यर्थः। इह समासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति। एवं तर्हीति। प्रतिवचनमिति। कठानामिति प्र
तिवचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः। स्वरेति। अन्तोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेष्यत इत्यर्थः। कः सब्रह्मचारीति। सुप्सु
पेति समासं मन्यते। विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति। कः सब्रह्मचारी तवेति। एकस्मिन्पृष्टे एकव
चनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति। अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं ह

यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते। न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम्। एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते के
षां सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारीति। प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते। स्वरे च दोषो भवति। किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्र
सज्येत। किंसब्रह्मचारीति चेष्यते। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति। भवेत्प्रति
वचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारी त्वमिति। अ
थवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति। ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत इति। नैष दोषः।
अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्यति। तद्यथा। कश्चित्कंचिदाह। अग्नौ करवाणीति। स आह कुर्विति। कर्तर्यनु
ज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति। अपर आह। अग्नौ करिष्य इति। क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भ
वति। यथैव खल्वपि के सब्रह्मचारिणोऽस्येति कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनमयमपि कठ इति। एवं
कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं तेपि कठा इति। न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम्। उपस
र्जनं हि ते भवन्ति।

ष्यत इति विशेषाभावं मत्वाह। अथ देति। अग्नौ करवाणिन्यायेनेति। अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत्। कर्मापी
ति। सकर्मकत्वात्करोतिक्रियायाः। एवं कठ इति। न हि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः। तथा हि। समाने ब्रह्मणि व्र
तचारी सब्रह्मचारी कथ्यते। तत्तश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम्। न खल्वपीति। वर्तिपदार्थानामुपसर्जन राम:
त्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात्कठा इति बहुवचना ३६२
न्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः। यदा तु के सब्रह्मचारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव-
प्रतिवचनम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कःसमासार्थइति।वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेनान्यपदार्थेनभाव्यम्।इहचबहुत्वान्यथानुपपत्त्याक्रियायांचवर्तिपदार्थस्याप्य-
न्तर्भावादन्यपदार्थोनोपपद्यते।किंहितयोरिति।तृतीयस्यहितदर्धमितिद्वाभ्यांतस्यावयवावयविभावलक्षणःसंबन्धोना-
स्तिस्वस्वामिसंबन्धेचात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्नभवति।समासस्यानुपपत्तिचोदनाद्भूतत्वाभावाद्द्विवचनप्रसङ्गोनचोदि
तः।अवयवेनेति।अर्धस्यद्वयोश्चयःसमुदायःससमासार्थः।समुदायावयवानांचकदाचिद्भेदविवक्षाकदाचिदभेदविवक्षाय
थाब्राह्मणानांसंघः।संघोभवन्तिब्राह्मणाइति।असिद्वितीयइति।द्वयोःपूरणःद्वितीयःसचद्व्यात्मकस्यसमुदायस्यावयवोभव

अथार्धतृतीयाइतिकोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।अर्धंतृतीयमेषामिति।कःसमासार्थः।स
मासार्थोनोपपद्यते।अन्यपदार्थोहिनामसंभवतियेषांपदानांसमासस्ततोन्यस्यपदस्यार्थोन्यपदार्थः।एवंत
र्ह्येवंविग्रहःकरिष्यते।अर्धंतृतीयमनयोरिति।एवमपिकःषष्ठ्यर्थः।षष्ठ्यर्थोनोपपद्यते।किंहितयोरर्धं
भवति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहः।अर्धंतृतीयमेषामिति।ननुचोक्तंसमासार्थोनोपपद्यतइति।नैषदोषः।अ
वयवेनविग्रहःसमुदायःसमासार्थः।यद्यवयवेनविग्रहःसमुदायःसमासार्थः।असिद्वितीयोनुससारपा
ण्डवंसंकर्षणद्वितीयस्यबलंकृष्णस्यवर्धतामितिद्वयोर्द्विवचनमितिद्विवचनंप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्र
हःअर्धंतृतीयमनयोरिति।ननुचोक्तंषष्ठ्यर्थोनोपपद्यतइति।नैषदोषः।इदंतावदयंप्रष्टव्यः।अथेहदेव
दत्तस्यभ्रातेतिकःषष्ठ्यर्थइति।तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भावइति।एतच्चवार्त्तम्।तद्यथा।सार्थिकानामेकप्र
तिश्रयेउषितानांप्रातरुत्थायप्रतिष्ठमानानांनकश्चित्परस्परमभिसंबन्धोभवति।एवंजातीयकंभ्रातृत्वंनाम।अ
त्रचेद्युक्तःषष्ठ्यर्थोदृश्यतेइहापियुक्तोदृश्यताम्।

तीतितदवयवस्यसमुदायस्यसमासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः।अथेति।नह्यत्रस्वस्वामिभावादिःसंबन्धोस्तीतिभावः
।एतच्चवार्त्तमिति।असारवाचीवार्त्तशब्दः।मातापितृभ्यामेवपुत्रयोर्जन्यजनकभावःसंबन्धोनतुपरस्परेणकश्चिदित्य-
र्थः।अत्रचेदिति।परस्परोपकाराभावेपियदिसमानोदरशायित्वमात्रेणकाल्पनिकःसंबन्धस्तदार्धस्यद्वाभ्यामेकप्रदे
शावस्थानादिनिमित्तःसंबन्धोयुक्तइत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै ३६३ इहतर्हीति। अर्धतृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वाद् आनयनं स्याद् न ह्यर्धस्येत्यर्थः। अस्ति सहायवाचीति। अव्युत्पन्न एवे
त्यर्थः। भवति बहुव्रीहाविति। उपलक्षणार्थं सहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः। संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहि
स्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवाससमानय कर्णेत्यादि। स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहेऽतद्गुणसंविज्ञानं भावो यथा चि
त्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः। द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वाह। अथवेति। संख्या नामेयमिति। अयमर्थः।
इह तर्हि अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धतृतीयमे
षामिति। ननु चोक्तम् असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचन
मिति द्विवचनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणे वर्तते। अस्ति सहायवाची। तद्यः सहाय
वाची तस्येदं ग्रहणम्। असिद्वितीयः। असिसहाय इति गम्यते। एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्रा-
प्नोति। एकार्था हि समुदाया भवन्ति। यथा। शतं यूथं वनमिति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धतृतीयमनयोरि
ति। ननु चोक्तम् अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। भवति बहुव्रीहौ तद्गुण
संविज्ञानमपि। तद्यथा। शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति
। अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः। अर्धतृतीयमेषामिति। ननु चोक्तम् एकवचनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। संख्या नामेयं प
रप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात्। इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रो
णा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते। नैष दोषः। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्व
पि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति। एवमयं समुदाये द्रो
णशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धाढकं च तदा कर्तव्यम् अर्धतृतीया द्रोणा इति।
अर्धतृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो वाक्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यं प्रत्या
य्यं बहुत्वं यथा च वृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च तथार्धतृतीया इत्यपीत्य राम: ३६३
र्थः। इह तर्हीति। अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यत इत्य-
र्थः। नैष दोष इति। अर्धेऽपि द्रोणत्वोपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नकर्तव्यमिति। स्वावयवएवसमुदायरूपोपचारोनान्यदीयेअवयवइत्यर्थः। अर्धद्रोणोद्रोणमिति। द्रोणेनविनास्याभावा
दित्यर्थः। अर्धाढकमिति। चतुराढकोद्रोणः ततश्चविनापिद्रोणेनैकाढकसद्भावेप्यर्धस्यभावः॥ संख्यया॥ द्वित्राइति। बहु
व्रीहिनिमित्तस्यडचोदर्शनादीत्वाभावाच्चनिश्चितेबहुव्रीहित्वेविग्रहनिश्चयायप्रश्नः। कोयंसमासइति। स्वाभिप्रायंप्रका
शयितुमाह। कोस्येति। यदितावद्द्वौत्रयएषामुन्मुग्धानामितितदान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणबहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु
डजूनसिध्यतिअसंख्येयवृत्तित्वाद्बहुव्रीहेः। अथद्वौवात्रयोवेतितदापक्षेद्विवचनप्रसङ्गः। भवेद्यदेति। विकल्पोवा
र्थइतिद्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित्त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञातेर्थइति। केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अन्येतुन्याय
नकर्तव्यम्। समुदायेषुवृत्ताः शब्दाः केष्ववयवेषुवर्तन्ते योवयवस्तंसमुदायंनव्यभिचरति। कंचसमुदायंन
व्यभिचरति। अर्धद्रोणोद्रोणम्। अर्धाढकंपुनर्व्यभिचरति॥ अनेक॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः
संख्येये॥ ॥द्वित्राः त्रिचतुराइतिकोयंसमासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्यविग्रहः। द्वौवात्रयोवेति। भवेद्यदा
बहूनामानयनंतदाबहुवचनमुपपन्नम्। यदातुखलुद्वावानीयेतेतदानसिध्यति। तदापिसिद्धम्। कथ
म्। केचित्तावदाहुः। अनिर्ज्ञातेर्थेबहुवचनंप्रयोक्तव्यमिति। तद्यथा। कतिभवतः पुत्राः कतिभवतोभार्या
इति। अपरआह। द्वौवेत्युक्तेत्रयोवेतिगम्यते। त्रयोवेत्युक्तेद्वौवेतिगम्यते। सैषापञ्चाधिष्ठानावाक् तत्रयु
क्तंबहुवचनम्। अथद्विदशाः त्रिदशाइतिकोयंसमासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्यविग्रहः द्विर्दशद्विदशाइति। सं
ख्यासमासेसुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः। संख्यासमासेसुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः। नहिसुजन्तासंख्यास्ति।

सिद्धंमन्यन्ते। अयमर्थः। संप्रयोगेत्रवार्थोनविकल्पः सचानियतसंख्याविमर्शोतिविमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम्। अर्थप्र
दानात्रसंख्येयोच्यतेसंख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः। कतिभवतइति। अन्तर्भावितपूर्वसंख्याबहुत्वसंख्याएवच्छस्यतइतिबहुवच
नम्। द्वौवेति। विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्यपर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनयापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते। द्विर्दशेति
। अयंभावः। द्वौदशेतिविग्रहेविरोधान्नक्रियते। तथाहि। द्वित्वंदशसंख्यायाएकत्वान्नोपपद्यतेनापिसंख्येयानांदशानामुत
स्माद्द्विशब्देनदशत्वाद्वृत्तिगताद्वित्वसंख्याप्रतिपाद्यतइतिसुजन्तेनवाक्यंक्रियते। अत्रदूषणमाह। संख्यासमासइति।
सुजन्तस्यशब्दान्तरत्वात्संख्यावाचित्वंनास्तीत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वौदशानविति। द्वौदशानौ वर्णावित्यर्थः। नवेति। नहि वाक्योपमर्देन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात्
अन्वाख्यानमात्रंतु शास्त्रेण क्रियते। तत्र वृत्तिविषये सुच मन्तरेणाप्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्स
मासे भवत्येव। नचावेति। दृत्वाविसर्थः। अभिहितइति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः। इत
रः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह। किंच भोइति। यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद्द्वन्द्वे च शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं सम
सः सुजर्थे विधीयते तदा सुचो ऽप्रयोगः स्यान्नान्यथेति प्रश्नः। नखल्विति। नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किंतु स्वा
एवं तर्हि वं विग्रहः करिष्यते। द्वौदशानौ द्विदशाइति। एवमपि अत्वाद्यन्तत्वात्संख्ययेत्यप्रसिद्धिः। नह्यत्वाद्यन्ता
संख्यास्ति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशाइति। ननु चोक्तं संख्या समासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति।
नवा सुजन्तत्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। असुजन्तत्वात्। सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः। किं
पुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते। सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे। समासे सुजभावः। किं कारण
म्। अभिहितार्थत्वात्। अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। किंच भोः सुजर्थ इति सम
स उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः। कथम्। यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रिया
भ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभि
धायित्वात्। अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किं कारणम्। संख्येयवार्थाभिधायित्वात्। संख्येयं वार्थमभ्या
भिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति।

भाविकम्। सचेति। क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोर्थः संख्येयो न तु द्रव्यं संख्यानापि तत्संख्यायुक्ताः। एतच्च पूर्वमुक्तम्। वाक्ये तु सुचम
न्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुचः प्रयोगः। ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशाइति। अनेनैव न्यायेन द्वौदशानावि
त्यपि विग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः। तदुक्तम्। शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषायच- राम:
पिश्रुताः। वृत्तिशब्दो ऽन्यएवायमर्थान्तरनिबन्धन इति। संख्येयमिति। अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यान २६५
वृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दशदर्थ इति। संख्याने संख्येये वेत्यर्थः। अधिकदशादिति। दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः। तस्माद्दशाद्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव। इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम्। उपदशा इति। दशानां समीप इति सप्तम्यासमीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति। सामीप्यमिति। धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य- सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः। उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्येवान्यपदार्थ इति त्वमिति प्रश्नः। उपस्येति। आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः। स एवाहायद्येवमिति। यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः। एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम्। संख्याग्रहणं तु नक

यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति। इदं तु न सिध्यति। अधिकदशा इति। यत्र नियोगतः संख्यासंख्येये एव वर्तते। अथोपदशा इति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। दशानां समीपे उपदशा इति। कस्य पुनः सामीप्यमर्थः। उपस्य। यद्येवं नान्यपदार्थो भवति। तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम्। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात्। अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थो योयमारम्भः। कबभावार्थं वा। अथवा कब्मा भूदिति। संख्यया॥ दिङ्नामान्यन्तराले॥ तेन सहेति तुल्ययोगे॥ ॥दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्। दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। अन्तरालप्रधानाभिधानात्। दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक्समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति।

र्तव्यम्। द्वित्रा इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह। तत्रेति। इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह। अथवेति। ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्ध्यद् इत्याह। कबभावार्थं वेति। शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु॥ दिङ्नामानि॥ तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सह विचारः। दिक्समाससहयोगयोरिति। अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते। दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक्सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धः समासः। सपुत्र इत्यस्यापि समासस्यापिता प्रधानमन्यपदार्थोभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अद्यपुनरिति। सूत्रारम्भविशिष्टे काल इत्यर्थः। तत्रारब्धेयमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि सम स्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति। सूत्रेऽनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वाशब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम्। ननु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम्। नैतदस्ति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समास इति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्या न सिध्यतीति। न हि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोऽपि समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः। भाषितपुंस्कशब्दस्यायमर्थः प्रवृत्तिनिमित्तल

अद्यपुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति। न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणपूर्वेति दिक्शब्दौ। दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः। कथं यानि दिग्उपदिष्टानि कार्याणि। यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति। यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति रमणीया दिक्शोभना दिगिति। अथ मतमेतत्। दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। एवं च कृत्वास्तु दिक्समासस्सहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव।

क्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्दः। दिक्शब्दाविति। विना प्रवृत्तिनिमित्ते न दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः। यदि पुनरिति। ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः। कथं यानीति। यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः। यदा दिश इति। विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः। दिशि दृष्ट इति। रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः। अत एवेन्द्रादयो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अत्र हि वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति। तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रतेनेदम्।क्रियाभिधानादिति।इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशिदण्डादण्डीतिसमासोयुद्धक्रियायामेवभवति
सचान्यपदार्थइतिपूर्वेणसिद्धःसमासइत्यर्थःनवेति।केशेषुचकेशेषुचगृहीत्वेदंयुद्धंदण्डैश्चदण्डैश्चप्रहृत्येदं
युद्धमितिग्रहणेप्रहरणेचसहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषःप्राप्तोवचनसामर्थ्यात्समू
हान्यथानुपपत्त्यासमूहविषययाऽनयाबहुव्रीहिसंज्ञया नवकाशयाबाध्यते।पूर्वयोगेणतुपरत्वादेकशेषो-
नशक्यतेबाधितुम्।अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्यबहिरङ्गत्वात्।पूर्वदीर्घार्थंचेति।तत्रतेनआइदमित्याकारप्र

ननुचोक्तंदक्षिणोत्तरपूर्वादिक्समानाधिकरणलक्षणःपुंवद्भावोनप्राप्नोतीतिनैषदोषः।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंव
द्भावेनपरिहृतः।मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात्।अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगःअमत्वर्थोयमारम्भः।कब्भावार्थोवाअ
थवाकब्माभूदिति॥तत्रतेनेदमितिसरूपे॥ ॥तृतीयासप्तम्यन्तेषुचक्रियाभिधानादशिष्योबहुव्रीहिः॥तृतीया
सप्तम्यन्तेषुचाशिष्योबहुव्रीहिः।किंकारणम्।क्रियाभिधानात्।क्रियाभिधीयते।तत्रान्यपदार्थइत्येवसिद्ध
म्।नवैकशेषप्रतिषेधार्थम्।नवाऽशिष्यः।किंकारणम्।एकशेषप्रतिषेधार्थमिदंवक्तव्यम्।पूर्वदीर्घार्थंचापू
र्वदीर्घार्थंचेदंवक्तव्यम्।केशाकेशि।स्यादेतत्प्रयोजनंयदिनियोगतोनेनैवदीर्घत्वंस्यात्।अथेदानीमन्येषा
मपिदृश्यतइतिदीर्घत्वंनप्रयोजनंभवति।मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात्।अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगःअमत्वर्थो
यमारम्भःकब्भावार्थोवा।अथवाकब्माभूदिति।तत्रतेनेदम्॥चार्थेद्वन्द्वः॥ ॥चार्थइत्युच्यतेचश्चाव्ययं

तेनसमासस्याप्यव्ययसंज्ञाप्राप्नोति।नैषदोषः।पाठेनाव्ययसंज्ञाक्रियतेनचद्वन्द्वःसमासस्तत्रपठ्य
ते।पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायांसत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानिभविष्यन्ति।यश्चेहार्थोभिधीयतेनतस्यलिङ्गसंख्या
भ्यांयोगोस्ति।नेदंवाचनिकम्।अलिङ्गताअसंख्यताच।किंतर्हिस्वाभाविकमेतत्।तद्यथा।समानमीहमानानांचाधीयाना
नांचकेचिदर्थैर्युज्यन्तेअपरेन।नचेदानींकश्चिदर्थवानितिकृत्वासर्वैरर्थवद्भिःशक्यंभवितुंकश्चिद्वानर्थकइति।सर्वैरनर्थकैः।

श्लेषेणपूर्वपदस्यदीर्घोविधीयते।उत्तरपदस्यतुयस्येतिलोपेनभाव्यमितिप्रयोजनाभावादात्वाभावः।अथेदानीमिति।एवंच
मुष्टीमुष्टीत्यादिभवतिआकारप्रश्लेषेतुमुष्टामुष्टीतिस्यात्।कब्भावार्थंवेति।इच्कर्मव्यतिहारइतिकब्भावपक्षेसावका
शःपक्षान्तरेतुपरत्वाद्बाधित्वाकप्प्राप्नोति।शेषग्रहणेनचशेषाधिकारोगृह्यतेतेनतत्रोपयुक्तादन्यः॥चार्थे॥चार्थइत्युच्यतइ
ति।यदितुसमाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यतेतदानदोषःस्यात्।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· प्राक् समासादिति। वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात् तदर्थस्य लिङ्ग-
३६६ संख्याभ्यां योग इत्यर्थः। श्रितो भवति समास इति। समासशब्देन समासार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये-
लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः। यात्रिकश्चायमिति। एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसं-
ज्ञाप्रसङ्गः। ततश्चाभ्यर्हितत्वाद् वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः। प
रं कार्यत्वे चायं दोषः। एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात् तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः। अशेषत्वादि

तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति। स्वाभाविकमे
तत्। अथवा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। यथा गुणवचनेषु। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति। तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं
श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्त
स्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथेह कस्मान्न भवति यात्रिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं
बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति। शेष इति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। यदि शेष इति वर्तते। उ
पास्तातं स्थूलसिकतं तूष्णीगङ्गं महाह्रदम्। द्रोणं चेच्छक्नो गन्तुं मा त्वा तास्तां कृताकृते इत्येतन्न सिध्यति। नैष
दोषः। अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम्। चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः। चार्थे द्वन्द्वव
चनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति।

ति। विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः। उपास्तातादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत् त्वं गन्तुं शक्तो वास्ततः कृताकृते सुकृतदु
ष्कृते त्वां मा तास्तां न तापयत इत्यर्थः। तीर्थस्नानप्रशंसेयम्। कृतं तीर्थस्नानं तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन। कृताकृते इ
त्येतदत्रोदाहरणम्। अत्र क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद् द्वन्द्वप्रसङ्गः। कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरे
कमधिकरणं मत्वा प्रश्नः। अन्यद्धि कृतमिति। ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव। न ह्येकं कर्माभिधेयत्वे रामः
न विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते। चार्थे द्वन्द्ववचन इति। चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टेऽपि विषये स ३६६
द्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुर्मेदीति। दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चया
च्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः। इन्द्र इति। इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद्गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोऽस्ति। सिद्धं त्विति। न्यासान्त
रेणातिप्रसङ्गपरिहारः। युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः। गामश्वमित्या
दौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्त इति युगपद्वाचित्वाभावाद्द्वन्द्वाभावः। पट्वीमृद्वा
विति। एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति। विप्रतिषिद्धेषु चेति। ये अर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैके
न शब्देनाभिधानम्। विरुद्धानां तु सहानवस्थानाद्युगपदनुभवाभावात्सह विवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः। आ-

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मेदीति। इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इ
ति। सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति
वक्तव्यम्। तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः। । तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।
पट्वीमृद्व्यौ। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः। विप्रतिषिद्धेषु युगपद
धिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे। किं कारणम्। सुखप्रतिघातेन दुःखं दु
खप्रतिघातेन च सुखम्। यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह पुंवद्भा
वः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति। अथमतमेतत्। प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिक
रण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति। इहापि न दोषो भवति। यदप्युच्यते। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति। सर्व एव श
ब्दाः विप्रतिषिद्धाः। इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति॥

रात्पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति। किं कारणमिति। सुखप्रतिघातेनेति। आरादादयस्तु युगपद्विरु
द्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते। दर्शनीयामातेति। वृत्तावेकार्थीभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधि
करण्यमत्रास्ति। अथमतमिति। वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा प
ट्वीमृद्व्याविति तत्रापि न दोषः। लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी
च मृद्वी चेति। विप्रतिषिद्धा इति। विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः। परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यग्रोधार्थमिति। एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः। इहापीति। विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयतायाः अविरोधात्। तथाहि। जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञासहसंप्रत्यययायत्क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येवाद्य दानीं युगपद्वाचितायाः असंभवं प्रतिपादयति। एवमपीति। अभिधानक्रमात् अभिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति। ततश्च शब्दक्रमात्क्रमवदर्थावगमान्न संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः। न्यग्रोधशब्द इति। न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात् तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्। तस्माद्द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाध

न्यग्रोधार्थं निवर्तयति। न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति। अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम्। एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम्। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति। अतः किम्। युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति। यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम्। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति। प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति। विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते। द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति। किमेतत्। युगपदधिकरणवचनतायाः उपोद्बलकम्।

यति। विग्रहे चेति। द्यावेति। द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तते इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारे गोतो णिदिति णित्त्वाद्वृद्धिरावादेशश्च। एवं पृथिवीशब्दो दिवः पृथिव्योर्वर्तत इति प्रथमाद्विवचने। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। संनमेत इति। द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते। किमेतदिति। यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पृच्छति। उपोद्बलकमिति। उत्कृष्टबलकमुद्बलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम्। आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विग्रहे किलेति। साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः। युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह। समुदायादिति। द्वन्द्वेन समुदायरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। नैकार्थ्यमिति। उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः। बहुवचनप्रसङ्ग इति। एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात्। याभ्यामेवेति। नात्र चत्वारोऽर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः। अन्यवाचकेनेति। लौकिकात्प्रयोगाच्छब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्र

विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे। समुदायात्सिद्धम्। समुदायात्सिद्धमेतत्। किमेतत्। समुदायात्सिद्धमिति। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः। समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य। समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। एकार्थत्वात्समुदायस्य। एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा। शतं यूथं वनमिति। नैकार्थ्यम्। नायमेकार्थः। किं तर्हि। द्व्यर्थो बह्वर्थश्च। प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः। यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थस्त्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात्। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न। किं कारणम्। बहुत्वाभावात्। नात्र बहुत्वमस्ति। किमुच्यते बहुत्वाभावादिति। यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति। याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि। यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः। अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्। प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम्। अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते। तन्न। किं कारणम्। प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति।

त्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दोऽपरस्यार्थस्य प्रत्यायको न युक्त इत्यर्थः। प्लक्षस्येति। प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते। वृत्तिविषये चैकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्लक्षोपिन्यग्रोधइति।न्यग्रोधशब्दवाच्यइत्यर्थः।एवंन्यग्रोधोऽपिप्लक्षशब्दवाच्यइत्यर्थः।कारणादिति।शब्दार्थावसायहेतु
र्लोकव्यवहारोत्रकारणशब्देनविवक्षितः।नचलोकव्यवहारेप्लक्षशब्दस्यन्यग्रोधाभिधायित्वंप्रतीतम्।इतरःशब्दप्रवृ
त्तिनिमित्तंशब्दप्रयोगस्यकारणमितिमत्वाह।कारणादिति।प्रक्षरणंविस्तारेणावस्थानम्।न्यग्रोहणमधःशाखावस्थानम्।
इतरःस्वाभिप्रायंप्रकाशयति।दर्शनमिति।लोकव्यवहारइत्यर्थः।प्लक्षेपीति।लोकव्यवहारेप्लक्षन्यग्रोधौदृश्येतामित्युभ
योःक्रियान्वयाद्द्विवचनदर्शनाच्च।तुल्यंहीति।तुल्योलोकव्यवहारइत्यर्थः।तद्विषयंचेति।द्वन्द्वावयवानामेवानेका-

प्लक्षोपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोपिप्लक्षः।कथंपुनःप्लक्षोपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोपिप्लक्षःस्यात्।यावताकारणाद्द्रव्ये
शब्दनिवेशः।कारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिचेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम्।कारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिचेद्
एवमुच्यते।तन्नातुल्यकारणत्वात्सिद्धम्।तुल्यंहिकारणम्।यदितावत्प्रक्षरतीतिव्युत्पत्त्याप्लक्षःस्या-
द्न्यग्रोधेप्येतद्भवति।तथायदिन्यग्रोहतीतिन्यग्रोधःप्लक्षेप्येतद्भवति।दर्शनंवैहेतुः।नचन्यग्रोधेप्लक्षश
ब्दोवर्तते।दर्शनंहेतुरितिचेत्तुल्यम्।दर्शनंहेतुरितिचेत्तुल्यमेतद्भवति।प्लक्षेपिन्यग्रोधशब्दोदृश्यतेन्य
ग्रोधेपिप्लक्षशब्दः।तुल्यंहिकारणम्।नवैलोकेएषसंप्रत्ययोभवति।नहिप्लक्षआनीयतामित्युक्तेन्यग्रो
धआनीयते।तद्विषयंच।तद्विषयंचैतद्द्रष्टव्यंप्लक्षस्यन्यग्रोधत्वम्।किंविषयम्।द्वन्द्वविषयम्।युक्तं
पुनर्यन्नियतविषयानामशब्दाःस्युः।बाढंयुक्तम्।अन्यत्रापितद्विषयदर्शनात्।अन्यत्रापिहिनियतवि
षयाःशब्दाःदृश्यन्ते।तद्यथा।समानेरक्तेवर्णेगौर्लोहितइतिभवति।अश्वःशोणइति।समानेचकालेवर्णे
गौःकृष्णइतिभवति।अश्वोहेमइति।समानेचशुक्लेवर्णेगौःश्वेतइतिभवति।अश्वःकर्कइति।यदितर्हि
प्लक्षोपिन्यग्रोधःन्यग्रोधोपिप्लक्षःएकेनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नःएकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य
प्रयोगोनोपपद्यते।

र्थाभिधायित्वंनकेवलानामित्यर्थः। युक्तंपुनरिति।किंयुक्तमेतदित्यर्थः।बाढमिति।भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च।अ
श्वःशोणइतियथाश्वादन्यत्रशोणादयोनवर्तन्तेतथाविनाद्वन्द्वात्प्लक्षादयोन्यग्रोधाद्यर्थानभवन्तीत्यर्थः।यदितर्हीति। रामः
ननुतद्विषयंचेत्युक्तेकोस्यदोषस्यावसरः।एवंमन्यते।परस्परसन्निधानेनयदाद्वयोरपिसामर्थ्यमाहितंतदान्यतरवि ३६८
गमेपिसामर्थ्यहानाभावोयथावन्हिसंपादितपाकजरूपादिसद्भावोनिवृत्तेऽपिवन्हौ। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः। उक्तं ह्येतत्। द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्नि-
संनिधावेव ताम्रं द्रवत्वं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ। सहभूताविति। भारोद्यन्तृवत्परस्परेण तयाविर्भावात्। प्राथमकल्पिकावि-
ति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः। कौचिदिति। तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपा-
रोपणाद्गौणावित्यर्थः। यथोक्तं यदिमक्षरती स्यादि। संदेहः स्यादिति। उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण। न
तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः संदेहः। भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह। सेयमिति। दुःखेति। प्रतीता

प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोध-
स्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अनुक्तत्वात्प्लक्षेण
न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः। यावता
इदानीमेवोक्तं प्लक्षोऽपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति। सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः न पृथग्भूतौ। किं
पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्। स्वाभाविकमभिधा-
नम्। अथ वेह कौचित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौचित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः न्यग्रोध
इवायं न्यग्रोध इति। तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्। किमिमौ प्लक्षावेव आहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति। तत्रा-
संदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। सेयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च। यच्चाप्यस्या
निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति। तदपि छान्दसम्। तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम्। सूत्रं च भिद्यते। य-
थान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। इह चे-
द्वन्द्व इतीयता सिद्धम्। कथं पुनश्चेनामवृत्तिः स्यात्। शब्दो ह्येषः। शब्देऽकार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते।

वनुपारोहात्। दुरुपपादेति। प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं
दृश्यते। न च गौणोऽर्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीते-
रावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति। समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरि-
ति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः। लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह। यच्चापीति। एकवच-
नस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चेनकृतोर्थ इति। अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इत्यर्थः। ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं वास्यात्प्रकाशनं वा। तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते। नहि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्तं नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यमिति। अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति। कः पुनरिति। समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा गामश्वं पुरुषमित्यादौ। नाकोपरस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते। तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वन्द्वो गामश्वमित्यत्र तु विनापि चेन समुच्चयावगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते। सामर्थ्ये त्वेकक्रियाहारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नान्त्रा

सायमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। एवं यथा विज्ञायेत। चेन कृतोर्थश्चार्थ इति। कः पुनश्चेन कृतोर्थः। समुच्चयः अन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति। समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतद्न्यग्रोधश्चेति। तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत्प्लक्षश्चेति। अन्वाचये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतत्सापेक्षोयं प्रयुज्यत इति। इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय इति। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समाहारेपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति। तत्रायमप्यर्थः। द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति। समाहारैकत्वादेव सिद्धम्। एकादशाद्दादशोति कोयं समासः।

सामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः। प्लक्षश्चेत्युक्त इति। न्यग्रोधोदृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते। तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते। यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासंबन्धाद्भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः। प्रधानाभिधायि पदं चार्थेन वर्तते ऽपि त्वप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः। इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता च शब्देनैव द्योत्यत इति तत्र समासो भवति। समाहारेपीति। तत्रापि परस्परसहिततावगमात्। द्वन्द्वैकवद्भाव इति। युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात्। एकैकस्यानेकार्थत्वात्। न च विषयविभागार्थोसौ वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात्। एमः ३६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दशादिभिरिति। आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः। वचनमिति।
द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः। सिद्धं त्विति। शाकपार्थिवादित्वात्। शतसहस्रमिति। षष्ठीसमासः। सर्वो हीति। तिष्यपुनर्वस्वोरित्य
त्र बहुवचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम्। लिङ्गमशिष्यमिति। स नपुंसकमिति न कर्तव्यमित्यर्थः॥ उपसर्जनम्॥ परप्रयोगनिवृत्त्य

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः। एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्द्विंशत्या
दिषु वचनप्रसङ्गः। एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्द्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति। एकविंशतिः। द्वाविंश
तिः। सिद्धं त्वधिकान्तासंख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च। सिद्धमेतत्। कथम्। समाना
धिकरणाधिकारे वक्तव्यम्। अधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति। ए
काधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। यदि समानाधिकरणः। स्वरो न सिध्यति।
यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत्। ।किं पुनः
कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत्। इह माभूत्। शतसहस्रमिति। अस्तु तर्हि द्वन्द्वः। ननु चोक्तम्। एकादीनां दश
दिभिर्द्वन्द्व इति चे द्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति। यदा तर्ह्ये
कवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य॥ चार्थे॥ उपसर्जनं पूर्वम्
॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्। उपसर्जनस्य पूर्ववचनं
क्रियते। परप्रयोगो माभूदिति। न वानिष्टादर्शनात्। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनिष्टादर्शनात्।
न हि किंचिदनिष्टं दृश्यते। न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते। यदि चानिष्टं प्रसज्ये
त ततो यत्नार्हं स्यात्। अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति। राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति।

र्थमिति। वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः। न वेति। नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गा-
व्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम्। इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः। इदानीमारब्धे
सूत्रे दोषमुद्भावयति। अथ यत्रेति। राज्ञः पुरुषस्येति। द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपा
तानियमप्रसङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अर्थाभेदादिति। उपसर्जनसंज्ञा च्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषश्चात्र राजापेक्षयाप्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजा
पेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः। न चेदमिति। अबुधभ्रान्तिनिराकरणाय श्रितमेवेत्यर्थः॥ अल्पाच्तरम्॥ किमयमिति। किं तर
बर्थः प्रकर्ष आश्रीयते। अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः क्त इति प्रश्नः। द्वयोरिति। प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेवस्याद्न्यग्रो
धशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्। बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोऽनु
त्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः। ततश्च शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात्। अतन्त्रे त

षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः। षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातो न भविष्य
ति। एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति। अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्यापूर्वनिपातो न भविष्यति॥ उ
पसर्जनम्॥ अल्पाच्तरम्॥ ॥ किमयं तन्त्रेण तरनिर्देशः आहोस्विदतन्त्रम्। किं चातः। यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमः ब
हुष्वनियमः। तत्र को दोषः। शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति। दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति।
अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति।
यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्तन्त्रम्। ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति। तत्र शङ्खदुन्दुभिवीणाना
मिति न सिध्यति। दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति नैष दोषः। यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजि
ति वक्ष्यामीति। अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम्। ननु चोक्तम्। मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि प्रासादे
धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति। अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः। अतन्त्रे
तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते।

रपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिशब्दस्येति दोषा
भावः। मृदङ्गशङ्खतूणवा इति। शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमा
देतद्रूपं सिध्यति। यदेतदिति। तन्त्रे दोषप्रसङ्गात्। प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः। अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य सा
र्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शङ्खतूणवाविति। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः। तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति। शङ्खस्यातूर्याङ्ग त्वादित्येके। तूर्येऽपि स्वोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते। तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे। अथ यत्रेति। यदि जातिपदार्थ-पक्ष आश्रीयते तदा लक्षणेऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम्। अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनात्सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण। उदगयनस्था-विति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगदर्शनपरमिदम्। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता। श्र-

शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ। शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः। रामश्च केशवश्च रामकेशवौ। रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति। अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति आहोस्विदविशेषेण। अनेकस्य प्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृदव इति॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम्॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ। कृत्तिकारोहिण्यः॥ अभ्यर्हितं च॥ अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। मातापितरौ। श्रद्धामेधे॥ लघ्वक्षरम्॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। कुशकाशम्। शरचापम्। अपर आह। सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी॥ वर्णानामानुपूर्व्येण॥ वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः॥ भ्रातुश्च ज्यायसः॥ भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। युधिष्ठिरार्जुनौ॥ संख्याया अल्पीयसः॥ संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। एकादश द्वादश॥ धर्मादिषूभयम्॥ धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ। कामार्थौ अर्थकामौ। गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आद्यन्तौ अन्तादी॥ अल्पाच्तरम्॥

द्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम्। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम्। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः। एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयमित्याहुः। द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सप्तमी॥विश्वदेवइति। यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम्। विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः। द्विपुत्र इ-
ति। दिक्प्रदर्शनमेतत्। अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्माद्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम्। परत्वात्संख्या
या इति। शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम्॥ निष्ठा॥ प्रतिषेधे त्विति। अकृतमितप्रतिप-

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ ॥बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं क
र्तव्यम्। विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्रः द्विभार्यः। अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपा
तेन भवितव्यम्। परत्वात्संख्यायाः। द्व्यन्याय त्र्यन्याय॥ वा प्रियस्य॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। प्रियगुडः
गुडप्रियः॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम्॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति
वक्तव्यम्। गड्डुकण्ठः गड्डुशिराः॥ सप्तमीवि॥ निष्ठा॥ ॥निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचन
म्॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम्। शार्ङ्गजग्धी। पलाण्डुभक्षिती। मा
सजाता। संवत्सरजाता। सुखजाता। दुःखजाता। नवोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। उ
त्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य। यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तो
दात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परात्र निष्ठा भवतीति। प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादि
षु पाठः। प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्ना इति। तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः। न वा
कर्तव्यः। अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत इति वक्तव्यम्। अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन॥ द्वन्द्वे
घीत्यस्मादजाद्यदन्तमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन। द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः। पटुगुप्तौ। अजाद्यदन्तमित्यस्या
वकाशः। उष्ट्रखरौ। इहोभयं प्राप्नोति। इन्द्राग्नी। अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उभाभ्यामल्पाच्तरम्।
उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।

न्ना इति क्तादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापितः परनिपातोऽपि न स्यादित्यर्थः। न वेति। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे
प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते। यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कडाराः॥ बहुवचननिर्देशादिति। कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो यान्तीति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ द्वितीयपादः समाप्तः॥ अनभिहिते॥ प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संज्ञपयितुं पृच्छति। किमिदमिति। अभिपूर्वस्तावद्धातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते। अभ्यामिधानीमादत्त इत्यत्र बन्धनवृत्तिः। अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः। अभिहितोऽर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः। हितोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। उक्तमिति। प्रतिपादितमित्यर्थः। यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति।

द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः। पटुगुप्तौ। अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः। वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति वाग्नी। अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः। उष्ट्रखरौ। अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः। वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ। अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ कडाराः कर्मधारये॥ ॥कडारादय इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः। खण्डवात्स्यः वात्स्यखण्डः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशात्। कडारादय इति विज्ञास्यते॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥ अनभिहिते॥ ॥अनभिहित इत्युच्यते। किमिदमनभिहितं नाम। उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम्। यावद्ब्रूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते॥ अनभिहितवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते॥

यावद्ब्रूयादिति॥ यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः। अनभिहितवचनमिति। अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम्। अग्निकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यञञ्भ्यामिति। यञन्तेनाञन्तेन चेत्यर्थः। यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति। न्याय्योत्पत्तिरिति। उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्र
सिद्धो न्याय उच्यते। बहुवचनोदाहरणम्। गार्ग्यौ गार्ग्या वित्यत्र यञैव परद्वेष्यस्यावच्छव्यत्वादणउत्पत्त्यभावात्। बहुवचने
तु यञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या सप्तपर्णइति। वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते। अ
स्ति चेह वीप्सा सप्त सप्त पर्णान्यस्येति। समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। आरम्भवादी द
ष्टान्ते घन्यथा साध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। मत्वावदिति। न चात्रास्तीति। वर्त्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थे

अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति। क्वान्यत्र। चित्रगुः शबलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न
भवति। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति। सप्तपर्णोऽष्टापद इति।
समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायां द्विर्वचनं न भवतीति। मत्वावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्म
त्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति। अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चात्रास्ति सामानाधिकरण्यम्। यद
प्युच्यते गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति। यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति। समर्थानां प्रथ
मादिति वर्तते। न चैतत्समर्थानां प्रथमम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। यदप्युच्यते सप्तपर्णोऽष्टा
पद इति। समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायां द्विर्वचनं न भवतीति। यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। पर्व
णि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य। पङ्क्तौ पङ्क्तौ वाष्टौ पदानीति। अमून् बहुजकस्तु तर्हि। अमून् भिनत्ति छिनत्ति। अमो
क्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब्न भवति।

स्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्ति सामानाधिकरण्याभावः। यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता-
तदा चित्रगुमानिति भवत्येव। न चैतदिति। समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययेन भाव्यं न त्व
पत्यवाचिनः। यञञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण्न भवतीत्यर्थः। यदत्रेति। वीप्स्यमानार्थाभिधा राम:
यिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्वार्थस्य वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः। अमोक्तत्वादिति। भावकर्मकर्तारो ३७२
विकरणार्था इति। पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह। नन्विति। ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम्। नानादेशत्वादिति। विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव। वार्त्तिककारस्य चेदं दर्शनम्। भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत्।

तक्रदानं च दधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते। तदेवं श्रमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्यास्थापितम्। इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति। किंपुनरिति। आहोस्विदन्यत्रेति। अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् श्रमादिभिरहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियत इत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। इहाकर्तव्य इति। अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते। अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयो-

बहुच्। बहुकृतं बहुभिन्नमिति। बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति। अकच्। उच्चकैः नीचकैरिति। अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति। ननु च श्रमम्। बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। श्रमम्। बहुजकस्तु नानादेशत्वात्। उत्सर्गाप्रतिषेधः। समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। किंपुनरिहाकर्तव्यो नभिहिताधिकारः क्रियते। आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते। इहाकर्तव्यः क्रियते। एष एवहिन्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात्। अनभिहिते तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम्।

जनाभावादेव सिद्धः। इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह। अनभिहित इति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता। तत्र यदेकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्मद्वितीयार्थः संपद्यते। तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद्द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण। यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते। ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्यो नभिहिताधिकारः।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। कः पुनरिति। एकत्वादय इति। क
र्मणि द्वितीयेत्यादि सप्तमी निर्दिष्टा एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति नत्वभिधेय प्रतिपादनाय। निमित्तत्वाये
ति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावो स्त्वेवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। अभिहि
त इति। यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वा
द्वृक्षइत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति। एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्त्तत एवेति दोषाभावः। प्रत्याख्यानवा-
द्याह। नक्वचिदिति। वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकेनोक्तेपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावका

कः पुनर्विभक्त्यर्थः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय
माभूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम्। तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। एक
त्वादयो विभक्त्यर्था इति। अभिहिते हि प्रथमाभावः। यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु साम
र्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति। क्व। वृक्षः। प्लक्षः। किं कारणम्। प्रातिपदिकेनोक्तः
प्रातिपदिकार्थ इति। नक्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। त
वैव तु खल्वेष दोषः। यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः। अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा तेन प्राप्नोति। क्व। पचत्यो
दनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तिङोक्ता एकत्वादय इति। अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च नक्व
चित्तिङा एकत्वादीनामनभिधानम्। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्ष इति
। अत्राप्यभिधानमस्ति। कथम्।

शत्वादभिहिते न भविष्यन्ति। तिङोक्ता इति। अनभिहिते कत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्ति विधानम्। पचतीति च कर्त्तुरेकत्वं तिङाभि
हितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः। परिगणनं चेति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङास्त्येकत्वस्याभिधानमिति प्रथमा
या अप्रसङ्गः। आरम्भवाद्याह। नक्वचिदिति। सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति। प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवन्तीपरइति। लट्परइत्यर्थः। ततश्चवृक्षइत्यत्रापितिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेप्येकत्वादौप्रथमा
भवति। एवमारम्भवादीस्वपक्षेदोषंपरिहृत्यपक्षेतमुद्भावयतितदेवेति। भीष्ममिति। भीष्मादिविशेषविशिष्टस्यकटस्यक
रोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वंतच्चकटशब्दादुत्पन्नयाद्वितीययाभिहितमितिभीष्मादिभ्योद्वितीयायाअपसङ्गाप्रथमाप्रा
प्नोति। आरम्भवादिनस्तुपरिगणनान्नकटशब्दादुत्पन्नयाद्वितीययाभिहितेऽपिकर्मणिभीष्मादिभ्योद्वितीयासिध्यतीतिनदोषः।
कर्मविशेषइति। भीष्मादियुक्तकटसंबन्धिकर्मत्वंप्रतिपाद्यम्। तत्रचयथाकटशब्देनभीष्मत्वादीनामनभिधानात्तद-
भिधानायभीष्मादिशब्दप्रयोगः तथाद्वितीयापितेभ्योभविष्यति। नह्यन्यथातद्विशिष्टत्वंकटस्यप्रत्याययितुंशक्यते।
अथवेति। यद्यत्करोतिक्रिययाप्तुमिष्टतमंतत्सर्वंकर्मद्रव्यंगुणश्च। नह्यसौकटमात्रेणसंतुष्यतितत्रकरोतिक्रियायांप्र

वक्ष्यत्येतद्। अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति। वृक्षः। प्लक्षः अस्तीतिगम्यते। तदेवंतुखल्वे
षदोषः। यस्यतेकर्मादयोविभक्त्यर्थाः। अभिहितेप्रथमाभावइति। प्रथमातेप्राप्नोति॥ कटंकरोति। भीष्ममु
दारंशोभनंदर्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानयाद्वितीययाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानप्रा
प्नोति। कातर्हिप्राप्नोति। प्रथमा। तद्यथा। कृतःकटोभीष्मउदारःशोभनोदर्शनीयइति। करोतेरुत्पद्यमानेनक्ते
नाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानभवति। कातर्हि। प्रथमाभवति। नैषदोषः। नहिसमानभिहिता
धिकारोऽस्ति। नापिपरिगणनम्। सामर्थ्यान्नेविभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति। अस्तिचसामर्थ्यम्। किम्। कर्मविशे
षोवक्तव्यः। अथवाकटेऽपिकर्मभीष्मादयोऽपि। तत्रकर्मणीत्येवसिद्धम्। अथवाकटएवकर्मतत्सामानाधिकर
ण्याद्भीष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यति।

थकृत्सर्वेषांकर्मत्वेप्रत्येकंद्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतयाविशेषणविशेष्यभावः। यद्यपिगुणद्रव्ययोःकरोतिनासंब
न्धस्तथापितमपूर्वमुत्पादयन्प्रकर्षस्याश्रितत्वाद्द्रव्यस्येवक्रियान्तरउपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सितमत्वात्तस्यैवकर्मसंज्ञानगु
णस्येतिमत्वाह। अथवेति। तत्सामानाधिकरण्यादिति। भीष्मादीनांस्वयमकर्मत्वेऽपिविशेष्यसंबन्धिन्येवविभक्त्याभाव्य
म्। तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानांचप्रातिपदिकानांपरश्चेतिनियमादप्रयोगार्हत्वात्। ततोयथेश्वरसुहृदःस्वयंनिर्द्ध-
नाअपितदीयेनधनेनतत्फलभाजः एवंगुणाअपि। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कौ· क्तप्रत्ययेनद्वितीयायावैधर्म्यंदर्शयतिअस्तिखल्वपीति। अनवयवेनेति। साकल्येन। सर्वमिति। भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः
३७५ कटस्यमिति। प्रातिपदिकार्थगतायाएवमूम्प्रकेर्वीविकाद्वितीयेत्यर्थः। नकर्मविशेषइति। भीष्मादिगुणगतंकर्मत्वमभिधातुंनशक्य
मित्यर्थः। एवंयुक्त्याप्रत्याख्यानवादीस्वपक्षेदोषंपरिहृत्यपरपक्षेदूषणमाह। तवैवेति। एषदोषइति। वक्ष्यमाणः। प्राति
पदिकेनोक्तादृत्य नभिहितेकत्वाद्यभिधानायतवविभक्तिविधानंतानिचैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमायाप्राप्तिः। आ
रम्भवादीपरस्यतुल्यदोषतामाह। कर्मादिष्वपीति। यस्यापिकर्मादयोविभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यताबहुषुबहुवचनमित्या-
देःकर्मणिद्वितीयेत्यादीनांचाभ्युपगन्तव्या। गुणप्रधानभावएवतुतस्यविपरीतस्तत्रप्रतिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टेक

अस्तिखल्वपिविशेषः। कटंकरोतिभीष्ममुदारंदर्शनीयंशोभनमितिच। कृतःकटःभीष्मउदारःशोभनोदर्श
नीयइतिच। करोतेरुत्पद्यमानःक्तःअनवयवेनसर्वंकर्माभिधत्ते। कटशब्दात्तुनरुत्पद्यमानयाद्वितीयया
यत् कटस्थंकर्मतत्शक्यमभिधातुंनकर्मविशेषः। तवैवतुखल्वेषदोषः। यस्यतेएकत्वादयोविभक्त्यर्थाः
अभिहितेप्रथमाऽभावइति। प्रथमातेनप्राप्नोति। वृक्षएकोद्वौबहवइति। किंकारणम्। प्रातिपदिकेनोक्ताए
कत्वादयइति। कर्मादिष्वपिवैविभक्त्यर्थेषुअवश्यमेकत्वादयोनिमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मणएकत्वेकर्मणो
द्वित्वेकर्मणोबहुत्वइति। नचैकत्वादीनामेकत्वादयःसन्ति। अथसन्तिममापिसन्ति। तेष्वनभिहितेषुप्र-
माभविष्यति।

र्मणिद्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्यसंपद्यते। कर्मणएकत्वेइति। नन्वेकत्वादीनांविशेषणत्वमभिधानीयंक
र्मादीनांचविशेष्यत्वंतत्रकस्मात्कर्मणोविशेषणत्वंप्रतिपाद्यते। नैषदोषः। प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वेसतितद्विशि
ष्टस्यकर्मणोवाचिकाद्वितीयेत्ययमत्रार्थोविवक्षितः ततश्चप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनांविशेष
णीभूतानामभावादेकइत्यादौभवतोपिप्रथमानस्यादित्यर्थः। अथसन्तीति। व्यतिरिक्तानीत्यर्थः। तदुक्तंहरिणा। रामः
निमित्तमेकइत्यत्रविभक्त्यानाभिधीयते। तदूतस्तुपदेकत्वंविभक्तिस्तत्र वर्ततइति। यथाशतमित्यत्रप्रवृत्तिनिमि ३७५
त्तंशतसंख्यान्या। अन्याचविभक्तिवाच्याप्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या। तथैकइत्यत्रापिप्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्येद्वेएकत्वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदे नैव समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह। अथवेति। गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेना
भिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः। यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जने त-
स्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः। यत्स्योसाविति॥ यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्तत्वादेकत्वादयः प्राधान्ये
नेति भावः। संख्येयमविशेषितमिति। केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात्।
एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह। अथवेति। समयादिति। परश्चेत्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्र

अथवा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्योसौ गुणः तस्यानुक्तत्वादेकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भवि
ष्यति। अथवा संख्यानामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमवि
शेषितं स्यात्। अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति।
अथवा समयाद्भविष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति कर्मादीनामभावात्। षष्ठी न
हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी। अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनब
हुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः। अर्थतो व्यवस्था
भविष्यति। परिगणनं कर्तव्यम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं
कर्तव्यम्। तिङ्। क्रियते कटः। तिङ्। कृत्। कृतः कटः। कृत्।

योक्तव्यानकेवलेत्येवंरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात्। षष्ठी न हीति। कर्माद्यभा
वः शेष इति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तसेहसद्भावात्। अर्थतो व्य-
वस्थेति। सामर्थ्यादित्यर्थः। एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते न त्वत्र य
थासमयप्रवृत्तपालिनो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र न दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति। तथा कर्तव्यमित्यर्थः। तदेवं संख्या
विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा· कै· औपगवइति। अपत्यापत्यवतोःसंबन्धस्यतद्धितेनोक्तत्वात्षष्ठीनभवति।चित्रगुरितिसमासेनस्वस्वामिसंबन्धस्याभिधा- २३१
३७५ नात्षष्ठ्यभावः।उत्सर्गइति।अनभिहितइतिसामान्येनोच्यमानइत्यर्थः।यत्रबहूनिप्रातिपदिकानिसमानाधिकरणानि-
विवक्षितानितत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत्रउत्पन्नयाद्वितीययासर्वप्रातिपदिकार्थगतंकर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्योद्वितीयान
स्यात्।परिगणनमन्तरेणाप्येतंदोषंपरिहर्तुमिच्छन्ति।कानर्हीति।अनभिहितइतिपर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधेचदोषदर्शना
न्निराकरणायदोषोद्भावनंकर्तुमाह।द्वयोरिति।प्रासादआस्तइत्यत्रसदिक्रियायाआसिक्रियायाश्चैकमधिकरणंप्रासादा

तद्धितःऔपगवःकापटवः।तद्धितः।समासः।चित्रगुःशबलगुः।समासः।उत्सर्गेहिप्रातिपदिकसामानाधि
करण्ये विभक्तिवचनम्।उत्सर्गेहिप्रातिपदिकसामानाधिकरण्येविभक्तिर्वक्तव्या।कः।कटंकरोति।भीष्म
मुदारंशोभनंदर्शनीयमिति।कटशब्दादुत्पद्यमानयाद्वितीययाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्विती
यानप्राप्नोति।कातर्हिस्यात्।षष्ठी।शेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति।अन्याअपिनप्राप्नुवन्ति।किंकार
णम्।कर्मादीनामभावात्।समयश्चकृतः।नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइति।नचान्याउ
त्पद्यमानाएतमभिसंबन्धमुत्सहन्तेवक्तुमितिकृत्वाद्वितीयाभविष्यति।अथवाकटोपिकर्मभीष्मादयोपि
तत्रकर्मणीत्येवसिद्धम्।अथवाकटएवकर्मतत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादि——भ्योद्वितीयाभविष्यति।त
स्मान्नार्थःपरिगणनेन।द्वयोःक्रिययोःकारकेन्यतरेणाभिहितेविभक्त्यभावप्रसङ्गः।द्वयोःक्रिययोःकारके
न्यतरेणाभिहितेइतिविभक्तिर्नप्राप्नोति।कः।प्रासादेआस्तेशयनेआस्तइति।किंकारणम्।सदिप्रत्ययेनाभि
हितमधिकरणमितिकृत्वासप्तमीनप्राप्नोति।

ख्यम्।तच्चान्यतरेणसदिप्रत्ययेनघञाभिहितमित्यभिहितेनेतिसप्तमीनप्राप्नोति।अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापिपक्षेभिहित
त्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वंनास्तीतिनप्राप्नोति।द्रव्यंचकारकंमन्यते।तद्व्यतिरेकेणशक्तिसद्भावेप्रमाणाभावात्।नता रामः
वगत्यसंद्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदिसमुपजायते।द्रव्यस्वरूपातिरेकेणशक्तिरूपानुपलम्भात्।प्रत्यक्षाप्रवृत्तौचत ३७५
त्पूर्वकस्यानुमानस्यापिशक्तिसद्भावावेदनेनास्तिप्रवृत्तिः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्तिपूर्वक्ति सद्भावावगमः। पर्युदासं पूर्वोक्तिसाधनपक्षं चाश्रित्याह। नवेति।
प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह कुतो नु खल्विति। पर्युदासमाश्रित्याह। अनभिहित इति। पर्युदासेपि दूषणमाह। यद्यपि तावदिति।
आसनमास्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः। अत्राप्यन्यत्वमिति। भि-
न्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः। एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते।
आस्तिः साधनमिति। आसनमित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रियासाधनं कथमिति चेत्। उच्यते। आस्यतेस्मिन्नित्यासनमु-

नवान्यतरेणानभिधानात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरेणानभिधानात्। अन्यतरेणात्रानभिधानम्। सद्
प्रत्ययेनाभिधानम्। आस्तिप्रत्ययेनानभिधानम्। यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति। कुतो नु खल्वे
तत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति। न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति। अ
नभिहिते हि विधानम्। अनभिहिते सप्तमी विधीयते। नाभिहिते प्रतिषेधः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते व
क्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया। यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्। आसन आस्ते शयने शेत इति। अत्राप्यन्य
त्वमस्ति। कुतः साधनभेदात्कालभेदाच्च। एकस्यात्रासेरास्तिः साधनम्। सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बा
ह्यं साधनम्। वर्तमानकालश्च प्रत्ययः।

च्यते। यदि चासनक्रियास्तेः संनिधीयते तेन तस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते। एवं सामर्थ्यादासेरास्तिः कर्त्री भवति। नन्वेवं स-
त्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति। न त्वस्या अन्या। एवं तर्ह्यर्थान्तरे स्यग्रन्थस्य
तात्पर्यम्। तदयमत्र परमार्थः। आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यवस्तुमात्रमनुद्भूत
शक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्यं योत्पाद्या तत्रश्चास्तिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः
क्रियते। शाब्दं ल्युडुत्पत्तये केवलमात्रासिक्रियोपादीयत इत्यर्थः। सर्वकालश्च प्रत्यय इति। कालविशेषानुपादानेन
ल्युटो विधानात्। बाह्यमिति। देवदत्तादिकमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· किंपुनरिति। यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संगच्छते। अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या २३१
३७६ भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवादुपपत्तिसमाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः। आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षि
ता। सा एव पृच्छति किंपुनरिति। गुण इत्याहेति। अयं भावः। यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तं निबन्धनाबा
धितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनोव्यपदेशभेदो न स्यादुपलभ्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः
सिद्धः सूत्रे प्रत्याख्यानुमाह। अनभिहितवचनमिति। क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिता

किंपुनर्द्रव्यं साधनम्। आहोस्विद्गुणः। किंचातः। यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात्। अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात्। अन्यो हि स दिगुणः। अन्यश्चासिगुणः। किंपुनः साधनं न्याय्यम्। गुण इत्याह। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कादेवदत्तेति। स तस्याचष्टे असौ वृक्ष इति। कतरस्मि न्नस्तिष्ठतीति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते। द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात्। यत्करणं करणमेव। यदधिकरणमधिकरणमेव। अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनभिहितवचनमनर्थकम्। किंकारणम्। प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा प्रथमा। कोऽवकाशः। अकारकम्। वृक्षः प्लक्ष इति। अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति। अवकाशोऽकारकमिति चेत्तन्न। किंकारणम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते।

धिकारः क्रियते। यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात्। तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीया
दीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः। वृक्ष इति। क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं
मन्यते। अस्तिर्भवन्तीपर इति। ज्ञानं वस्तुपरं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते ज्ञानं च सत्तद्विषयमिति यद्यत्र क्रियापदान्तर रामः
स्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात्तत्कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः। ३७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विप्रतिषेधादिति।सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते।षष्ठीति।क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति।प्रातिपदि-
कार्थस्यव्यतिरेकाभावात्।कर्तव्यः कटइति।प्रथमांपरत्वाद्बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधना
र्थोनभिहिताधिकारः।कर्मणि॥समयाग्राममिति।सामीप्यसंबन्धेषष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः।एवंनिकषायोगेहाश
ब्दः शोकादिवृत्तिरितितद्योगेषष्ठ्येवप्राप्नोति।अभितोग्राममिति।पर्यभिभ्यां चेतितसिलन्तावभितःपरितः शब्दा-

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः।अथवाद्वितीयादयः क्रियन्तांप्रथमा वेति।प्रथमाभविष्यति विप्रतिषेधेन।द्वि
तीयादीनामवकाशः कटंकरोति भीष्ममुदारंशोभनंदर्शनीयमिति।प्रथमायाअवकाशः अकारकंवृक्षः
प्लक्षइति।इहोभयंप्राप्नोति कृतः कटोभीष्मः उदारः शोभनोदर्शनीयइति प्रथमाभविष्यति विप्रतिषेधे
न। नसिध्यति।परत्वात्षष्ठीप्राप्नोति।शेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति।कृत्प्रयोगेतुपरंविधा
नंषष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्।कृत्प्रयोगेतुपरत्वात्षष्ठीप्राप्नोति।तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारःक
र्तव्यः।कर्तव्यःकटइति।सकथंकर्तव्यः यद्येकत्वादयोविभक्त्यर्थाः अथहिकर्मादयोविभक्त्यर्थाः
नार्थोनभिहिताधिकारेण॥ अनभिहि॥ कर्मणिद्वितीया॥ ॥समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम्॥स
मयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।समया।समयाग्रामम्।समया।निकषा।निकषाग्रामम्।नि
कषा।हायोगे।हादेवदत्तंहायज्ञदत्तम्।अपरआह।द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाध्य
धिधिग्योगेषूपसंख्यानम्॥द्वितीयाविधाने भितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्या
नंकर्तव्यम्।अभितोग्रामम्।अभितः।परितोग्रामम्।परितः।समयाग्रामम्।समया।निकषाग्रामम्।
निकषा।अध्यधिग्रामम्। अध्यधि।धिग्जाल्मंधिक्वृषलम्।धिक्।

वुभयतःसर्वतइत्यनयोरर्थयोर्वर्तेतेतद्योगेपिषष्ठ्येवप्राप्नोति।आभिमुख्यवृत्तिरपिविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातोभितःश
ब्दः।तिसोपीह गृह्यतेतद्योगेऽपिषष्ठीप्राप्नोति।अध्यधिग्राममिति।उपर्यध्यधसःसामीप्यइतिद्विर्वचनमधिशब्दोत्रोप-
र्यर्थेवर्ततेइतिषष्ठीप्राप्नोति।धिग्जाल्ममिति।धिक्शब्दस्यनिन्दार्थत्वात्तद्योगेषष्ठ्याःप्राप्तिः।हानानेत्यादौत्वन्तरङ्गत्वा
त्संबोधनविभक्तिरेवभवति।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 उभसर्वतसोरिति। उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः। उभशब्दावयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो-
गृह्यते। द्विवचनटाविषयत्वादुभशब्दस्य न तसन्तस्याभावात्। दृश्यत इति। दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्। नदेवदत्तं प्रती
ति। षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केनचित्। किं चित्समत
मिति दर्शनायानेकस्य त्वुपन्यासः॥ तृतीया च॥ किमर्थमिति। अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीया तृतीये सिद्धे इति प्रश्नः। तृ
तीयेति। देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्ते ति तृतीया विधीयते। अथ द्वितीयेति।

अपर आह। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ उ
भसर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां —— योगे द्वितीया वक्तव्या। उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्। धिग्योगे। धिग्
जाल्मं धिग्वृषलम्। उपर्यादिषु त्रिषु आम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्य-
धि ग्रामम्। अधोऽधो ग्रामम्। ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। न देवदत्तं प्रतिभाति किंचित्। बुभुक्षितं न प्र
तिभाति किंचित्॥ कर्मणि द्वि॥ तृतीया च होश्छन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते। तृतीया यथा स्यात्।
अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा। कथम्। कर्मणीत्येव। तृतीयापि सिद्धा। कथम्। सुपां सुपो भवन्तीत्येव। असत्ये
तस्मिन् सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः। यद्यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। एवं तर्हि तृतीयापि सि
द्धा। कथम्। कर्तृकरणयोरित्येव। अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। तद्यथा। अग्निहोत्रं प्रज्व
लितमिति। अस्ति हविषि वर्तते। तद्यथा। अग्निहोत्रं जुहोतीति। जुहोतिश्चाप्यस्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते। अस्ति
प्रीणात्यर्थे वर्तते। तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते। जुहोतिश्च प्री
णात्यर्थे। तद्यथा। यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। अग्निं प्रीणाति। यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह
विषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। तद्यथा। यद्यवागूमग्निहोत्रं जुहोति। यद्यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति॥ तृतीया च॥

किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते। अथ तृतीयया माबाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः। असत्येतस्मिन्नि
ति। न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः। अग्निहोत्रमिति। अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः। अग्निं प्रीणातीति। अ
ग्निषु हूयमानेष्विति। प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तरा॥ अन्तरेणगतेनेति। अन्तरशब्दोऽत्रविशेषवाची। विशेषेणज्ञातेनकिंतेप्रयोजनमितिवाक्यार्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयो
रिति। तृतीयान्तोलाक्षणिकोविभक्तिप्रतिरूपकस्तुनिपातःप्रतिपदोक्तः। दृष्टापचारइति। दृष्टव्यभिचारः। अनिपातस्या-
पिभावात्। अन्तराशब्दइति। नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातआबन्तोऽस्ति अन्तरायांपुरिवसतीतितत्कथमसावदृष्टापचा
रः। एवंतर्हिटाबन्तस्यलाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणंमन्यते। अथवाप
रस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमितिवाच्यम्। अप्रधानइति। युष्मदस्मदर्थस्यविशेषणत्वादप्राधान्यंकमण्डलोस्तुवि
शेष्यत्वात्प्रधानता। कःपुनरिति। अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यांयुष्मदस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो

अन्तरान्तरेणयुक्ते॥ ॥इहकस्मान्नभवतिकिंतेबाभ्रवशालंकायनानामन्तरेणगतेनेति। लक्षणप्रतिप
दोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमिति। अथवायद्यपितावदयमन्तरेणशब्दोदृष्टापचारोनिपातश्चानि
पातश्च। अयंतुखल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारःनिपातएव। तस्यास्यकोऽन्यःसहायोद्वितीयोभवितुमर्हति
।अन्यदतोनिपातात्। तद्यथा। अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभः॥ अन्तरान्तरेणयु
क्तानामप्रधानवचनम्॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणंकर्तव्यम्। अप्रधानेद्वितीयाभवतीति
वक्तव्यम्। अन्तरात्वांमांचकमण्डलुरिति। कमण्डलोर्द्वितीयामाभूदिति। कःपुनरेताभ्यांकमण्डलोर्यो
गः। यत्तत्वांचमांचान्तरातत्कमण्डलोःस्थानम्। तत्तर्हि क्तव्यम्। नवक्तव्यम्। कमण्डलोर्द्वितीयाकस्मा
न्नभवति। उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभविष्यति॥ अन्तरान्तरे॥

नतुकमण्डलोरितिमत्वाप्रश्नः। यत्तदितिमध्यइत्येतस्मिन्नर्थेतयोर्वर्तनादवधेरपिनाभ्यांयोगोऽस्तिआधारार्थत्वादाधे
यस्यकमण्डलोः। अन्तरा तदिति। अत्रभाष्यकारेणमध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्दःप्रयुक्तोनत्वाधाररूपमध्यवाची। अ
न्यथानत्स्थानमितिसामानाधिकरण्यंनस्यात्। कमण्डलुयोगप्रतिपादनायचैवंप्रयोगः। लौकिकेतुप्रयोगेमध्य
इत्युक्ताधारशक्तिकेमध्येऽन्तराशब्दोवर्तते। उपपदविभक्तेरिति। अस्तीतिक्रियानुषङ्गात्कमण्डलोःकर्तृत्वंत
च्चानिङ भिहितमितिप्रथमाकारकविभक्तिः साचान्तरङ्गाक्रियाकारकयोःसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपपदार्थेन
तुक्रियाद्वारकःसंबन्धइतितन्निमित्ताबहिरङ्गाविभक्तिः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कालाध्वनोः॥पाणिनीयसूत्रन्यासेसतिमासमास्यतेदेवदत्तेनेतिभावएवलादयः स्युर्नतुकर्मणिततश्चास्यतेमासः।आसितोमासः।आसितव्योमासः।स्वासोमासइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिवार्त्तिकारम्भः।अत्यन्तसंयोगइति।अनत्यन्तसंयोगेतुअधिकरणसप्तम्येवभवति।अमावास्यायांयजतइति।लाद्यर्थमिति।आदिशब्देननिष्ठादीनांग्रहणम्।तथाचोदाहृतमूक मीतिदेशेनैवचमासमास्तेदेवदत्तइतिद्वितीयायाःसिद्धत्वान्नार्थःसूत्रेणेतिभावः।स्वाश्रयमपीति।यथाब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रियेवर्तितव्यमितिब्राह्मणकार्याणिक्षत्रियेक्रियन्ते।नतुस्वाश्रयाणिनिवर्त्यन्ते।तद्वदत्रापिकर्मकार्याणिअतिदिश्यमानेनस्वाश्रयाणिनिवर्त्यन्ते।यद्येवमन्तरेणापिवतिंस्वाश्रयाणिकार्याणिभविष्यन्ति।नैतदस्ति।स्वाश्रय

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे॥ ॥अत्यन्तसंयोगेकर्मवद्भावाद्यर्थम्॥अत्यन्तसंयोगेकालाध्वानौकर्मवद्भवतइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।लाद्यर्थम्।लादिभिरभिधानंयथास्यादिति।लादिभिरभिहितेद्वितीयामाभूत्।आस्यतेमासः शय्यतेक्रोशः।अथवत्करणंकिमर्थम्।स्वाश्रयमपियथास्यात्।आस्यतेमासंशय्यतेक्रोशम्।अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोयथास्यात्।नतर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।प्राकृततमेवैतत् कर्म।यथाकटंकरोतिशकटंकरोतीति।एवंमन्यते।यत्रकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजायते।तन्न्याय्यंकर्मेति।नचेहकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजायते।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।आदित्यंपश्यतिहिमवन्तंशृणोतिग्रामंगच्छतीति।तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म।यथाकटंकरोतिशकटं-करोतीति।

कार्यनिवृत्तयेतद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत।प्राकृतमेवेति।सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्ग आसनादावास्यादीनांवर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः।ततश्चमासमास्तइत्यस्यमासमासनेनव्याप्नोतीत्यर्थः।नियतत्वाच्चप्रयोगस्यकटआस्तइत्यादौआसनमात्रेनङ्गीकृतक्रियान्तरेआसिर्वर्ततइतिअतिप्रसङ्गोनोद्भावनीयः।किमर्थंतर्हिवार्त्तिककारेणातिदेशआरब्धइत्याह।एवंमन्यतइति।यत्रकश्चिदिति।यथाकाण्डानिलुनातीत्यादौ।आदित्यमिति।नहिदर्शनक्रिययादित्येप्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यःकश्चिद्विशेषउत्पाद्यते।केवलंदर्शनक्रिययाप्तुमिष्टतमत्वादादित्यः कर्मतद्वन्मासमास्तइतिमासोपीत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचकेचिदिति। यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धा-
तूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामिव कालादिसंबन्धदर्शनान्नैरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्या-
द्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणा कर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः। क्वचिदिति। द्रव्यइत्यर्थः। अथवेति। अन्तरङ्गत्वाद्
द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तत इत्यर्थः। यत्र त्वन्तरङ्ग-
स्यासंनिधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मासमिति कर्मणि लकारो भवति। अथवा
यत्कर्मेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावाद् वार्त्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति। न तर्हीति। क्रो

यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति। आस्यते मासं देवदत्तेने
ति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च केचित्कालभावादिभिरकर्मकास्त एवं
विज्ञास्यामः। क्वचिद्ये अकर्मका इति। अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मका
णाम्। न चैतेन कर्मणा । कश्चिदप्यकर्मकः। अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत्क
र्म क्वचिदपि न भवति। न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यत्र क्रिययात्यन्तसंयो
गः तदर्थम्। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशं रमणीया वनराजिः॥ कालाध्वनो॥ अपवर्गे तृतीया॥ ॥क्रियाप
वर्ग इति वक्तव्यम्॥ साधनापवर्गे माभूद् मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति॥ अपवर्गे॥ सप्तमीप
ञ्चम्यौ कारकमध्ये॥ ॥क्रियामध्य इति वक्तव्यम्॥ इहापि यथा स्यात्। अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भो-
क्ता द्व्यहे भोक्ता। कारकमध्य इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात्।

शंकुटिलेति। गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः॥ अपवर्गे॥ अपवर्गो निष्ठा। स कदाचित्फलावा
प्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्त्तिकारम्भः। क्रिया
पवर्ग इति। यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽप
वर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः॥ सप्तमी॥ अद्य देवदत्त इति। द्रव्यकारकं चात्रैकमेवेति भेदनि-
बन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पञ्चेति। लक्ष्यम्। यतश्चेति। प्रदेशात्। ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे। नान्तरेण साधनमिति। शक्तिमित्यर्थः। कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोस्त्येवेत्यर्थः॥ कर्मप्रवचनीय। यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते

इहस्थोयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। पंच विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति। तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धम्॥ सप्तमीपञ्चम्यौ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥

॥कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि। साधुर्देवदत्तो मातरमनु। किं प्रयोजनम्। सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्। सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। तत्रायमप्यर्थः। अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। एकत्र तावदुक्तम्। अप्रतेरिति। इतरत्रापि। यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च। अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः॥ कर्मप्रवचनीय॥

तदा वृक्षं परि विद्योतत इत्यत्र विशेषविहितत्वात्पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोतीति तत्राप्रतेरिति न वक्तव्यं भवतीति मत्वाह। प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति। ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात्पूर्वोक्तदोषानवतारः। शिष्टं स्पष्टम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्माद॥ इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते। कथमिति। तत्र पदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्दे नैश्वर्यमुच्यते। अथवेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति। यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। इष्टिनात्र कर्तृत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति। अवचनादिति। एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः। आध्यतादिति। स्वामिन्याधारेलाः स्थितादित्यर्थः। ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधा

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी॥ ॥कथमिदं विज्ञायते। यस्य चेश्वर्यमीश्वरताईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। कश्चात्र विशेषः। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्। यस्य चेश्वरवचनमिति। कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेणावचनं सिद्धम्। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। आध्यतास्तेन स्विन्नभवन्ति। सत्यमेवमेतत्। नित्यपरिग्रहीतव्यं परिग्रहीत्रधीनं भवति। प्रथमानुपपत्तिस्तु। प्रथमानोपपद्यते। कुतः पञ्चालेभ्यः। का तर्हि स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। न तत्राधिशब्दः पठ्यते। यद्यपि न पठ्यते। अधिरीश्वरवाची। न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति। कथं ज्ञायते। यदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति। अधिपतिदायादेति। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति।

नाद्ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति। विभक्त्यर्थ इति त्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति। सत्यमिति। अधिकरणं संमन्यते। प्रथमानुपपत्तिस्त्विति। सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः। अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते। षष्ठी तर्हीति। स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात्। द्वितीया तर्हीति। अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्। सप्तम्येति। ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद्द्वितीया न भवतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवेदिति अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणोपि निव्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः। इदानीं द्वितीयवाक्यं दर्शयितुमाह। स्ववचनादिति। यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमी प्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात्। स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह। एवं तर्हीति। अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्वइति वक्तव्यम्। तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते। तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः। तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम्। अभवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तु खल्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति। स्ववचनात्तु सिद्धम्। अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। एवमप्यन्तरेणवचनं सिद्धम्। अधिब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु। आश्रितः सतेषु भवति। सत्यमेवं तत्। नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति। प्रथमानुपपत्तिस्तु। प्रथमा तु नोपपद्यते। कुतः। ब्रह्मदत्तात्। का तर्हि स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। न तत्राधिशब्दः पठ्यते। यद्यपि न पठ्यते। अधिरीश्वरवाची। न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति। कथं ज्ञायते। पदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति। अधिपतिपदायादेति। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी। अशेषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति। भवेद्योधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः। स सप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति। कथम्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति॥ यस्मादधिकम्॥

धिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम्। अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति। एवमपीत्यादिना भविष्यती ˜ त्यन्तेनानिष्ठन्ति सन्ति वेतिस्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था। यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम्। ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गत्यर्थ ॥ संप्राप्तमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह। अध्वन्यर्थग्रहणमिति। तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति। द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति। आ[illegible]स्थितप्रतिषेध इति। आस्थित आक्रान्तः सन्यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः। यदा तूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः। क्रियाग्रहणमपीति। यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वादुचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्। अथवा तत्र न्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम्। तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणो गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति। यदा

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि॥ ॥अध्वन्यर्थग्रहणम्। अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। पन्थानं गच्छति। वीवधं गच्छतीति। आस्थितप्रतिषेधश्च। आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः। यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात्। अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा। कर्मणीत्येव। चतुर्थ्यपि सिद्धा। कथम्। संप्रदान इत्येव। न सिध्यति। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति। कया क्रियया। गमिक्रियया। क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते। चेष्टायामनध्वनीति। स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः। चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति। सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अध्वनश्चायमनपवादः। एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति। संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छतीति॥ गत्यर्थ॥

त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति। भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेणानियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः। अत एवापवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणम्। प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वाद्व्याख्यानीयम्। इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह चेष्टायामिति। सिद्धं त्विति। असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेप्स्यते तस्मिन्कर्मणीत्यर्थः। स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः। अजां नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति। प्रतीयते ह्यत्र गतिः न ह्यसौ नयतेरर्थः। तस्य प्रापणं वाच्यत्वादित्याहुः। अध्वनश्चेति। यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ चतुर्थी॥ तादर्थ्य इति। तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते तस्मादिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीय २३१
३०१ ते। तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते। समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति व-
चनात्। तत्र द्विष्ठत्वेपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्यात् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी यूपाय दा
र्विति। हेता विनित तीयापि दारु शब्दान्न भवति। हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात् प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चहेतुत

चतुर्थी संप्रदाने॥ ॥चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम्॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्य
म्। यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति। किमिदं तादर्थ्यमिति। तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम्। तदर्थे पुनः कि
म्। सर्वनाम्नो यं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः। कथं चात्र चतुर्थी। अनेनैव। यद्येवमितरेतराश्र
यं भवति। केतरेतराश्रयता। निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम्। चतुर्थ्या च निर्देशः। तदेतदितरेत
राश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति। यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति
। न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो भवति। किं तर्हि।

तीयाया विधानादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्। तस्मादुपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवमृश्यते। तदर्थशब्दात्संब
न्धे भावप्रत्ययदृश्यते॥ गम्यमानविभक्तित्वाच्च चतुर्थी कार्यवाचिनि॥ गुणेकृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते॥ रामः
किमिदमिति। तस्मादिदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः। सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्र ३०१
यत्वं मत्वा प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठ्यन्तस्यापीति। संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। संपत्तिरभूतप्रादुर्भावउत्पत्तिरिह गृह्यतइति
विकाराच्चतुर्थी। विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायतेतत्तश्चतुर्थीतिप्रकृतेर्नभवति। य
दातुप्रकृतेरपादानविवक्षातदाविकाराच्चतुर्थीनभवतीतिकेचिदाहुः। अन्येतुविरोधाभावात्तत्रापिचतुर्थीमिच्छ
न्ति॥नमः स्वस्ति॥ स्वस्तियोगइति। पूर्वविप्रतिषेधार्थंवचनम्। स्वस्तिजाल्माये ति। तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीर

षष्ठ्यन्तस्यापिभवति। तद्यथा। गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानंक्रियतेनार्थः संप्रदानग्र
हणेन। योह्युपाध्यायायगौर्दीयतेउपाध्यायार्थः सं भवति। तत्रतादर्थ्यइत्येवसिद्धम्। अवश्यंसंप्रदा
नग्रहणंकर्तव्यम्। यान्येनलक्षणेनसंप्रदानसंज्ञातदर्थम्। छात्रायरुचितंछात्रायस्वदितमिति। न
तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतितादर्थ्येचतुर्थीति। यदयंचतुर्थी
तदर्थार्थेतिचतुर्थ्यन्तस्यतदर्थेनसहसमासंशास्ति॥ क्लृपिसंपद्यमाने॥ क्लृपिसंपद्यमानेचतुर्थीवक्त
व्या॥ मूत्रायकल्पतेयवागूः। उच्चारायसंपद्यतेयवान्नमिति॥ उत्पातेनज्ञाप्यमाने॥ उत्पातेनज्ञाप्यमानेचतु
र्थीवक्तव्या। वातायकपिलाविद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णासर्वविनाशायदुर्भिक्षायसिताभवेत्।
॥मांसौदनायव्याहरतिमृगः॥ हितयोगेच॥ हितयोगेचतुर्थीवक्तव्या॥ हितमरोचकिनेहितमामयावि
ने॥ चतु॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ स्वस्तियोगेचतुर्थीकुशलार्थैराशिषिवाविधानात्। स्व
स्वस्तियोगेचतुर्थीकुशलार्थैराशिषिवाविधानाद्भवतिविप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगेचतुर्थ्यावकाशः। स्वस्तिजाल्माय
स्वस्तिवृषलाय। कुशलार्थैराशिषिवाविधानस्यावकाशः अन्येकुशलार्थाः कुशलंदेवदत्तस्यकुशलंदेवदत्तायाइहो
भयंप्राप्नोति। स्वस्तिगोभ्यः स्वस्तिब्राह्मणेभ्यइति। चतुर्थीभवतिविप्रतिषेधेन। अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणम्॥ अल
मितिपर्याप्त्यर्थग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूत्। अलंकुरुतेकन्यामिति। अपरआह। अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणंकर्तव्यम्। इहा
पियथास्यात्। अलंमल्लोमल्लायप्रभुर्मल्लोमल्लायप्रभवतिमल्लोमल्लायेति॥ नमः॥

भावः। अलमिति। भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्यनिरासार्थंवचनम्। तेनालंकुरुतेकन्यामलंरोदनेनेतिचतुर्थीनभवति।
नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिचतुर्थीनभविष्यतीत्याह। अपरआहेति। सूत्रेलंशब्दमपनीयपर्याप्त्यर्थग्रहणं
कर्तव्यम्। तेनतत्पर्यायाणामपिग्रहणंसिध्यति। अन्यथास्वरूपस्यैवग्रहणंस्यात्। अथवाऽलमित्यर्थग्रहणंव्याख्येयमित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मन्या॥एवंतर्हीति।योगविभागेनाप्राणिविषयाविभाषाक्रियते।नत्वाशुनेमन्येनत्वाश्वानंमन्यइति।अप्राणिष्वि-
त्यनेनतुप्राणिविषया।नत्वातृणायमन्येनत्वातृणंमन्यइति।इहापीति।आद्येनयोगेनेतिभावः।तदेवंयोगवि
भागेपिदोषदर्शनादुक्त्यासान्तराश्रयणेनेष्टंसाधयितुमाह।यदेतदिति।प्रकृष्यकुत्सितग्रहणमिति।यद्वाचि
न्त्यचतुर्थीविधीयतेततःप्रकर्षेणयदिकुत्साप्रतिपाद्यतेतदाचतुर्थीभवतिनतुसाम्यविवक्षायाम्।तेनप्रतिषेध
युक्तायांकुत्सायांचतुर्थीविधानंसंपद्यते।क्वचित्प्रतिकृष्येतिपाठस्तत्राप्ययमर्थः।तृणादेरपिनिकृष्टत्वंय

मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाप्राणिषु॥ ॥अप्राणिष्वित्युच्यते।तत्रेदंनसिध्यति।नत्वाश्वानंमन्येनत्वाशु
नेमन्यइति।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।मन्यकर्मण्यनादरेविभाषा।ततःअप्राणिषु।अप्रा-
णिषुच।विभाषेति।इहापितर्हिप्राप्नोति।नत्वाकाकंमन्येनत्वाशुकंमन्यइति।यदेतदप्राणि
ष्वितिएतन्नावादिष्वितिवक्ष्यामि।इमेचनावादयोभविष्यन्ति।नत्वानावंमन्येयावत्तीर्णोननाव्यम्।नत्वान्नं
मन्येयावद्भुक्तंनश्राद्धमिति।अथयेषुप्राणिषुनेष्यतेतेनावादयोभविष्यन्ति।मन्यकर्मणिप्रकृष्यकु
त्सितग्रहणम्॥मन्यकर्मणिप्रकृष्यकुत्सितग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्त्वांतृणंमन्यइति॥मन्यकर्म
॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेप्र
थममाह्निकम्॥कर्तृकरणयोस्तृतीया॥तृतीयाविधानेप्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानम्॥तृतीयाविधा
नेप्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्।प्रकृत्याभिरूपः।प्रकृत्यादर्शनीयः।प्रायेणयाज्ञिकः।प्राये
णवैयाकरणः।

दाप्रतिपिपादयिषितंभवतितदाचतुर्थी।नतुसाम्यविवक्षायाम्।प्रतिकृष्येतिनि कृष्येत्यर्थः।मन्यकर्मण्यनादरउ
पमानेविभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीतेस्म॥ ॥इतिश्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्या
ध्यायस्यतृतीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥कर्तृकरणयोः॥प्रकृत्याभिरूपइति।क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोर
भावात्षष्ठ्यत्रप्राप्नोति।प्रायेणेति।प्रायशब्दोबह्वर्थवाची।बहवोयाज्ञिकाइत्यर्थः।तत्रप्रथमाप्राप्नोति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वा
त्स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। तत्र द्वितीया प्राप्ता। पशूनित्यनेने-
तत् समानाधिकरणं संघसंबन्धिनोरभेदस्य विवक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः। शतमानविंशतिकेत्यण्।
पूर्ववदत्र द्वितीया प्राप्तिः। प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानापि क्रिया कारकादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र
इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एषत
त्प्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तस्याध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वादिह द्विद्रोणपञ्चकसाह

माठरोऽस्मि गोत्रेण। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण। समेन धावति। विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन प
शून् क्रीणाति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्।
इह तावत् प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वै-
याकरण इति। एष तत्प्रायः येन तेऽधीयते। माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति। एतेनाहं संज्ञाये। समेन धा
वति विषमेण धावतीति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं स्तत्र प्रयुज्यते समेन पथेति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति। ताद
र्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विद्रोणार्थम्। द्विद्रोणम्। द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति। पञ्चकेन पशून् क्रीणा
तीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं पञ्च पश्वर्थः पञ्चकः। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणा
तीति। सहस्रपरिमाणं साहस्रम्। साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति॥ कर्तृकरण॥ सहयुक्तेऽप्रधाने॥ किमु
दाहरणम्। तिलैः सह माषान्वपतीति। नैतदस्ति। तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते। तत्र करण इत्येव सिद्धम्।

स्वशब्दास्तत्क्रियार्थमूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात्तृतीयासिद्धिः॥ सह॥ किमुदाहरणमिति। सूत्रान्तरेण तृतीयासि
सिद्धिं मत्वा पृच्छति। तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्ता नयावृक्षमूलानीवोपसर्पणे
ऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः क
रणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कौ पुत्रेणसहागतइति। पितुरेवात्रगमनक्रियायांशाब्दंकर्तृत्वंनतुपुत्रस्येत्यप्राधान्यात्तृतीयाविधीयते। लादयइति। आदि २३२
३९३ शब्देनकर्त्रादीनांग्रहणम्। तत्रैकेनशब्देनभिन्नकक्षत्वाद्गुणप्रधानयोःकर्त्रोरभिधानासंभवात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्प्र
धानस्यैवाभिधानंन्याय्यमित्यप्रधानस्यप्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेणतृतीयासिद्धेत्यर्थः। पुत्रेणसहागमन
मिति। ल्युटाकर्तुरनभिहितत्वाद् उभयत्रतृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएवतृतीयाभवतिनतुप्रधानइति।
षष्ठ्यत्रेति। कर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेन। साचप्रधानयोरेवकर्तृकर्मणोःप्राधान्यादेवसमर्थनइत्यप्रधानेकर्तरिनभविष्य
ति। यद्यनुक्तग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थंभेदिकादेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यकाष्ठानामितितदाषष्ठीबाधनायतृतीय

इदंतर्हिपुत्रेणसहागतोदेवदत्तइति। अप्रधानेकर्तरितृतीयायथास्यात्। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।
प्रधानेकर्तरिलादयोभवन्तीतिप्रधानकर्तानोक्तेनाभिधीयते। यस्मात्प्रधानंसिद्धातत्रकर्तरीत्येवतृतीया।
इदंतर्हिपुत्रेणसहागमनंदेवदत्तस्येति। षष्ठ्यत्रबाधिकाभविष्यति। इदंतर्हि। पुत्रेणसहस्थूलः। पुत्रे
णसहपिङ्गलइति। इदंचाप्युदाहरणंतिलैःसहमाषान्वपतीति। ननुचोक्तंतिलैर्मिश्रीकृत्यमाषाउप्य
न्तेतत्रकरणइत्येवसिद्धमिति। भवेत्सिद्धंयदातिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन्। यदातुखलुकस्यचिन्माषबीजावा
पउपस्थितःतदर्थंचक्षेत्रमुपार्जितंतत्रान्यदपिकिंचिदुप्यते। यदिभविष्यतिभविष्यतीतिनदानसिध्य
ति। सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेःकारकविभक्तिःबलीयस्त्वादन्यत्रापि॥ सहयुक्तेप्र
धानवचनमनर्थकम्। किंकारणम्। उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात्। अन्यत्रापिउपपदवि
भक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभवति।

विधानमत्रापिभवत्येव। पुत्रेणसहस्थूलइति। गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादत्रक्रियायाअभावात्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावः
। यदिभविष्यतीति। अनेनमिश्रीकरणभावात्तिलानांकरणत्वाभावमाह। एकक्षेत्रेचवायात्सहयोगःकालभेदेप्यवि रामः
रुद्धः। सहयुक्तइति। अप्रधानवचनंप्रधाननिवृत्त्यर्थंक्रियतेप्रधानस्यचान्तरङ्गत्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीतिना ३९३
र्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः। शिष्येणसहोपाध्यायस्यगौरित्यत्रापिगवासंबन्धोन्तरङ्गइतिउपाध्यायात्षष्ठ्येव
भविष्यतिनतृतीया। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गाः स्वामी व्रजतीति। अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वरेति ——— प्राप्तेउपपदविभक्तीषष्ठी सप्तम्यौ बाधित्वाप्रवर्तते॥ येनाङ्गविकारः॥ अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह। इह कस्मादिति। इहैव कस्मान्नेत्यर्थः। अक्षिकाणमिति। कणनिमीलन इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम्। काणगुणयोगाद्भेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाक्षिकाणशब्देनोच्यते। तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते। अक्ष्णा काण इत्यत्र त्वक्षिशब्दात्प्राप्नोति। अङ्गाद्विकृतादिति। अङ्गवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः। एतावत्युच्यमानेक्षिकाणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह। तद्विकारवतश्चेदिति। यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान्प्रका

एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति। क्वान्यत्र गाः स्वामी व्रजतीति॥ सहयुक्ते॥ येनाङ्गविकारः॥ इह कस्मान्न भवति। अक्षि काणमस्येति। अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारवतश्चेदङ्गिनो वचनम्। अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अङ्गशब्दोयं समुदायशब्दः। येनेति च करणे एषा तृतीया। येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यम्। न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते। येनाङ्ग॥ इत्थंभूतलक्षणे॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्य प्रतिषेधः॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति।

प्यत इत्यर्थः। अङ्गशब्द इति ।अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तोत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः। येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते। न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते। न चैतेनेति। अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः। अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः॥ इत्थंभूत॥ यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया माभूदिति वचनम्। इत्थंभूतलक्षणे तस्येति। लक्ष्यवाचिशब्दस्येत्यर्थः। कमण्डलुपाणिमिति। बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। न च तृतीयायाल्लुकप्राप्नोति। समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समास उत्पादनात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लक्षणेनेति। पृथग्विनेति तृतीया। तथा ह्ययमिति। षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्। इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्र
धानम प्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति। बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदा
र्थाभिधायित्वाद् इत्थंभूतस्य लक्षणस्य प्राधान्यम्॥ संज्ञो ऽन्यतरस्याम्॥ मात्रा संजानीत इति। संप्रतिभ्याम-
नाध्यान इत्यात्मनेपदम्। अन्यो गवां स्वामीति। एकस्मिन्वाक्ये सह प्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते। नह्य

नवेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्।
यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम्। न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम्। किं वक्तव्यमेत
त्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति। इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूत
लक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति। —————————— इत्थंभूत॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि॥ संज्ञः
कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञो
न्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। मातरं संजानीते मात्रा संजानीते। कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः। इध्मप्रव्र
श्चनः। पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति। मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति। षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन
॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन। अन्या
रादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः। अन्यो देवदत्तात्। स्वामीश्वराधिपतिदा
यादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः। गोषु स्वामी गवां स्वामी। इहोभयं प्राप्नोति। अन्यो गोषु स्वा
मी अन्यो गवां स्वामी। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। ने
ष युक्तो विप्रतिषेधः। न ह्यत्र गावोन्ययुक्ताः। कस्तर्हि। स्वामी। एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया
न्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेन। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चे
त्यस्यावकाशः। स एव। इहोभयं प्राप्नोति। तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्येतद्भवति विप्र
तिषेधेन। संज्ञोन्य॥

त्र गाव इति। युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी। न चात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात्। किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपे
क्षम्। कस्तर्हि स्वामीति। भूतपूर्वो यः स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः। तुल्यो गोभिः स्वामीति। गवां यः स्वामी स गोभिर्जात्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवाप
द इत्यर्थयोगः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिषेधः प्राप्नोतीति। यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्व इति। अपरिमाणेति। न तद्धितलुकि तद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहार २१३
ग्रहणं क्रियते समाहार एव तद्धितलुकि ङीप् समासान्तो भवतो नान्यत्रेति नियमविधानान्नास्ति दोषः। अविशेषेणेति। गोरित्येकं
सूत्रं क्रियते। गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज् भवति ब्राह्मणगवइति। ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्य
र्थः। अभिधानार्थं त्विति। समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात् तद्धितेन मा भूदित्यर्थः। समाहारेणेति। समाहारेभिधेये द्विगु
रित्यभिधानं यथा स्यात्। एवं चाभिधाने समासेनोक्तत्वात् तद्धितो नोत्पद्यते। तद्धितार्थे नेति। तद्धितार्थे द्विगुरित्यभिधानं मा भू

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ। समाहारसमूहयोरविशेषात् समाहारग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तद्धिता
र्थेन कृतत्वात्। तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति। यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति तद्धितोत्प
त्तिः प्राप्नोति। उत्पन्नस्य तावल्लुग्भविष्यति। लुकि कृते तानि प्राप्नुवन्ति। कानि। पञ्चपूली दशपूली। अपरिमाणबिस्ताचित
कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पञ्चगवं दशगवम्। गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति। नैष दोषः
। अविशेषेण द्विगोर्ङीब्भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहार इति वक्ष्यामि तन्नियमा
र्थं भविष्यति। समाहार एव नान्यत्रेति। गोरकारो द्विगोः समाहारे। अविशेषेण गोष्टज्भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समा
हार इति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति। अभिधानार्थं तु। अभिधानार्थं तु समाहार
ग्रहणं कर्तव्यम्। समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थे न मा भूदिति। किं च स्यात्। तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत।
उत्पन्नस्य तावल्लुग्भविष्यति। लुकि कृते तानि प्राप्नुवन्ति। सर्वाणि परिहृतानि। न सर्वाणि परिहृतानि। पञ्चकुमारि दश
कुमारि। लुकि तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्। द्वन्द्वत
त्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः। वाग्दृषदप्रियः। छत्त्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः।

रित्यर्थः। एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात्। अर्थशब्दस्य न्याय्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह। द्वन्द्वेति। वाग्दृष
दप्रिय इति। वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्व
तत्पुरुषौ प्राप्नौ नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात्। जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः। यदि त्वितरेतर राम:
योगे पत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यत्रेति। यथा स्वरे परगङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात्। इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्वि-
गोः सावकाशम्। यानि तु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद्द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशेऽस्व-
रे दोष उक्तः। पञ्चारत्निरिति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। सिद्धं त्विति। पाञ्चनापितिः पञ्च
गवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः। न हि संज्ञेति। प्रत्ययसंज्ञा सं

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति। क्वा-
न्यत्र। स्वरे। पञ्चारत्निः दशारत्निः। इगन्ते द्विगाविति एषः स्वरो न प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचना-
त्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्। प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। ननु
चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदि-
तम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न
हि संज्ञा नित्या। एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं व-
येति। स पश्यति। यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति।
भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तस्मिन्द्विगु-
र्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः। अथवा पुनरस्त्वर्थ इति। ननु चोक्तमर्थे
चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति। नैष दोषः। नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते। किं तर्हि। स्यादर्थेऽपि व-
र्तते। तद्यथा। दारार्थं घटामहे। धनार्थं भिक्षामहे। दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति। एवमिहापि तद्धितार्थे
द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति। द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः। अथवा यदयं द्विगोर्लुगनपत्य इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लु-
कं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति। समाहारसमूहयोरविशेषात्समासग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात्।

बन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः। एवं तर्हीति। प्रत्ययोत्तरपदयोरिति वि-
षयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम्। पाणिनीयं समर्थयितुमाह। अथवेति। तद्धितभ्वाभावर्थः अयोजनं तस्मिन्कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः
। स्यादिति। शार्थे ने लिङ्। अत्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह। द्विगोरिति। अभिधेयवचने ह्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्ती-
त्यर्थः। समाहारसमूहयोरिति। स्वरूपपदार्थकत्वाद्द्विन्नार्थत्वादेकदेशाभावः। अविशेषादिति। एकार्थत्वादित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथवेति। पूर्वमुपायभावेनाऽऽन्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथि-
तः। इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः। किं पुनरिति। का पुनः कृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयो-
रिति सूत्रं तद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य स्पष्टतिविधानत्वादाह। एवमिति। द्विगुसंज्ञानिमि-
त्ते इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः।
पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियत इति पक्षाश्रयेणेतरेतराश्रयो ज्ञापनम्। धनशब्द-
स्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम् सति च पदद्वयसमासे बहुव्रीहिणा तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तर-
पदत्वेन। सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि

असंभवाद्। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते।
इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्वा वानयनेऽस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथवा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः।
किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति। एवं भवितुमर्हति। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्र-
यत्वादप्रसिद्धिः। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। द्विगुसंज्ञा-
निमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे। प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च
कार्याणि न प्रकल्पन्ते। एवं तर्ह्यर्थ इति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्। अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न
प्राप्नोति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। पाञ्चनापितिः। किं कारणम्। द्विगुनोक्तत्वाद् बहुव्रीहिवत्। तद्यथा। चित्रगुः श-
बलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि।

बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः। अथवायं भावः। समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रिय-
ते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तेत तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते। तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्य इत्य-
त्र चेतरेतराश्रयत्वम्। पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह। एवं तर्हीति। तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति
नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः। अर्थे चेदिति। यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृ-
त्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति। समासतद्धितविधाविति। न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमा-
श्रीयते। समासे विधीयमाने तद्धिते च विधित्सिते सुपा सह समस्यत इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः। परनिमित्तानपेक्षणात्तद्धितोत्पत्तेः
प्रागेव समासविधानादिति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदीति। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासप्राप्त्वे च प्रथमानिर्दिष्टाभावाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः। यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्ध्यति पञ्चखट्वीति
तु न सिद्ध्यति। पक्षे हि क्लीबत्वं तत्र क्लीबत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिद्ध्यति। स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वाद् अह्रस्वत्वेऽनदन्त-
त्वाद् ङीबभावात् पञ्चखट्वा इति स्यात्। अत्र हि वावचनं इति पक्षे स्त्रीत्वम्। द्विगुरिति। अनेकार्थत्वात् समासस्येति भावः। अथेति
। लोके समाहार एकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते। तस्य पञ्चग्राम्यादावसंभव इति भावः। यत्तदिति। पञ्चमूल्यादौ तस्य संभ
वादिति भावः। कः पुनरिति। औत्तराधर्यस्यासंभवात् प्रश्नः। यत्तदर्जनमिति। एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार
इत्यर्थो विवक्षितः। तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम्। तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः। यथोक्तमप्रतिपद्यमा

यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। द्वि
गुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम्। एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति। समाहरणं समाहारः। अथ भावसाधने सति किम
भिधीयते। यत्तदौत्तराधर्यम्। कः पुनर्गवां समाहारः। यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा। यद्येवं विक्षिप्तेषु पूले
षु गोषु चरन्तीषु न सिद्ध्यति। एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः। एवमपि पञ्चग्रामी पञ्चनगरी त्रिपुरीति न सिद्ध्यति।
किं कारणम्। समेकत्ववाची आङभिमुख्ये वर्तते। हरतिर्देशान्तरप्रापणे। न चायं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव
वर्तते। किं तर्हि सादृश्येऽपि वर्तते। तद्यथा। मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति। अथवा पञ्चग्रामी पञ्चनगरी त्रिपुरीति नै
वेदमियत्ये वावतिष्ठते अवधृयमतोततः किंचिदीहं तिक्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः। अयं त
र्हि भावसाधने सति दोषः। पञ्चफली आनीयतामिति भावानायने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं ता
वदयं प्रष्टव्यः। अथेह गोरनुबन्ध्यो ऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षण
विशसनानि क्रियन्त इति।

नः पर आह। यद्येवमिति। गोष्विति। नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह। समभ्याशीकरणमिति। समीपीकरणमित्यर्थः। एवमपी-
ति। ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात् समीपीकरणाभाव इति भावः। पदार्थं ग्रामशब्दो देशविशेषवाचीत दायं दोषः। पुरुषवा-
चिनि तु न दोषः। तेषां समीपीकरणसंभवात्। समेकत्ववाचीति। भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणे न देशान्तरप्रापणं समाहारः। स च ग्रा
मादीनां नास्तीति भावः। नावश्यमिति। तत्र च ग्रामादीनामपि ल्भादिसदृशधर्मानुगमात् समाहारसद्भावः। अथवेति। केवलेन पदा-
र्थेन व्यवहाराभावादेव स्वयं क्रियागुणे वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः। स च समाहार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ पात्रे॥ परमं पात्रेसमिताइति। वैयधिकरण्येपिविस्पष्टपटुवत्सुपेतिसमासः प्राप्नोति। परममिति। क्रियाविशेषणम्। परमाः पात्रेस- २१२
३३५ मिताइतितुपाठोन्याय्यान्॥ पूर्वं॥ एकशब्दप्रसङ्गेननदीभिश्चेत्यत्रोक्तंवस्तुस्मारयितुमाह। इहकस्मादिति। नचात्रेति। एकत्वविशे
षणान्नद्यत्रप्राधान्येनप्रतीयते। अवशिष्टंभाष्यंतत्रैवव्याख्यातम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेद्वितीय
स्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥ तद्धितार्थ॥ समाहारइतिकोयमिति। किंभावसाधनोथकर्मसाधनः। तत्रभावसाधनेद्र

पात्रेसमितादयश्च॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। पात्रेसमितादयएव। कमाभूत्परमंपात्रेसमिताइति। पात्रे
समि। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन॥ ॥इहकस्मादव्ययीभावोनभवतिएका
नदीएकनदी। नदीभिःसंख्येतिप्राप्नोति। नैषदोषः। इहकश्चित्समासःपूर्वपदार्थप्रधानःकश्चिदुत्तरपदार्थप्र
धानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्र
धानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः। नचात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यं
गम्यते। ———— अथवाव्ययीभावःक्रियतांतत्पुरुषइतितत्पुरुषोभविष्यतिविप्रतिषेधेन। भवेदे
कसंज्ञाधिकारेसिद्धम्। परंकार्यत्वेतुनसिद्ध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावःप्राप्नोति। परंकार्यत्वाच्च
तत्पुरुषःप्राप्नोति। परंकार्यत्वेचनदोषः। कथम्। नदीभिःसमाहारेऽव्ययीभावोवक्तव्यः। सचावश्यंवक्तव्यः। स
र्वमेकनदीतरे॥ ॥इतिभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्विती
यमाह्निकम्॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच॥ ॥समाहारइतिकोयंशब्दः। समाङ्पूर्वाद्धरतेःकर्मसाधनो
घञ्। समाह्रियतेसमाहारइति।

व्यस्यानयनादिकंनप्राप्नोति। समूहरूपत्वाच्चसमाहारस्यतद्धितार्थग्रहणेनसमासस्यसिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकंप्राप्नोति
। कर्मसाधनेतुउपसर्जनह्रस्वत्वंनप्राप्नोतिद्विगुरेकवचनमित्येतच्चवक्तव्यंभवतीतिप्रश्नः। कर्मसाधनइति। द्रव्यस्यैवकार्य- रामः
संबन्धदर्शनादितिभावः। संज्ञाग्रहणंचघञ्विधौप्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपिघञ्भवति॥ ॥ ३३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चमी॥भयेनेतिस्वरूपग्रहणाद्व्याप्तिंमत्वावार्त्तिकारम्भः।व्याख्यानादर्थग्रहणेवृकेभ्यस्त्रासइत्यादावपिप्रसङ्गः॥सप्तमी॥शौ
ण्डादिभिरितिवक्तव्यमितिबहुवचनमर्थग्रहणेसतिपर्यायार्थंवास्याद् बहुवचनान्तसमासविधानार्थंवा।गणपाठस्तुसन्नप्यसंगृ
हीतत्वादकिंचित्करःस्यादितिभावः।बहुवचननिर्देशादिति।धूर्तादीनांसाहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणांशौण्डशब्दस्यच
शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथाछत्त्रिणोगच्छन्तीतिभावः।कृत्यन्तर्भूतप्रसक्तयादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधारभावः।अन्तःशब्देन

पञ्चमीभयेन॥ ॥अल्पमिदमुच्यतेभयेनेति।भयभीतभीतिभीभिरितिवक्तव्यम्॥वृकाद्भयंवृकभयंवृकाद्भीतः
वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीरिति।अपरआह।भयनिर्गतजुगुप्सुभिरितिवक्तव्यम्॥वृक
भयंग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः॥पञ्चमीभयेन॥ ॥सप्तमीशौण्डैः॥शौण्डादिभिरितिवक्तव्यम्॥इहापियथास्या
द् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितवइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादि
भिरिति विज्ञास्यते॥सप्तमीशौण्डैः॥ध्वाङ्क्षेणक्षेपे॥ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ध्वाङ्क्षेणक्षेपेऽर्थग्रहणंकर्तव्यम्।
इहापियथास्यात् तीर्थकाकइति।क्षेपइत्युच्यतेकइहक्षेपोनाम।यथातीर्थकाकानचिरस्थातारोभवन्ति।एवं
योगुरुकुलानिगत्वानचिरंतिष्ठतिसउच्यतेतीर्थकाकइति।ध्वाङ्क्षे॥कृत्यैर्ऋणे॥ ॥कृत्यैर्नियोगेयद्ग्रहणम्॥
कृत्यैर्नियोगेयत्प्रत्ययेनेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात् पूर्वाह्णेगेयंसामप्रातरध्येयोनुवाकइति।तत्तर्हि
वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्।ऋणइत्येवसिद्धम्।इहयद्यस्यनियोगतः कार्यमृणंतस्यतद्भवतितत्रऋणइत्येवसि
द्धम्।यद्ग्रहणंचकर्तव्यम्।इहमाभूत्पूर्वाह्णेदातव्याभिक्षेति॥कृत्यैः॥क्षेपे॥ ॥किमुदाहरणम्।अवतप्तेनकु
लस्थितंतएतत्।क्षेपइत्युच्यतेकइहक्षेपोनाम।यथाअवतप्तेनकुलाःनचिरंस्थातारोभवन्त्येवंकार्या-
ण्यारभ्ययोनचिरंतिष्ठतिसउच्यतेअवतप्तेनकुलस्थितंतएतदिति।क्षेपेसप्तम्यन्तंक्तान्तेनसहसमस्य
तइत्युच्यतेतत्रतेनसगतिकेनसनकुलेनचसमासोनप्राप्नोति।क्षेपेसगतिकसकारकसमासेउक्तम्।किमु
क्तम्। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीति॥क्षेपे॥

पक्वेतेतद्योगेअवयविनआधारत्वविवक्षायांसप्तमी॥ध्वाङ्क्षेण॥आधाराधेयमात्रावगमात्क्षेपासंभवंमत्वापृच्छति।कइति।उपमानो
पमेयभावेनकार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेपःसमासात्प्रतीयतइत्यर्थः॥कृत्यैर्ऋणे॥पूर्वाह्णेगेयमिति।तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक्।यद्यस्येति
।अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्यप्रयोगदर्शनाद्गौणस्याप्यर्थस्यग्रहणेऽत्रलक्ष्यवशान्नक्वचिद्ग्रहणादित्यर्थः॥क्षेपे
॥अवतप्तेनकुलेति।चापल्यादितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयः शब्दस्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते। तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासेन निवृत्तत्वादादेशो नार्थशब्देन विग्रहाभावः। अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयः शब्दस्य प्रयोगः। इहापीति। यदि चतुर्थ्यैतावल्लक्षणं क्रियेत इत्यर्थः। वा चेति। महाविभाषयार्थादेशो विकल्प्यते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति। यदयमिति। कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशः तदर्थस्य भव

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। चतुर्थी। सुबन्तेन सह समस्यते। ततस्तदर्थार्थ—। तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति। इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति। यदयं हितसुखग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः। यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति। इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु यूपदारु। वा वचनं च॥ वा च विधास्यते। इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्यान्निबद्धावादुदभावः प्राप्नोति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह ब्राह्मणेभ्य इति केषा चतुर्थी। तादर्थ्य इत्याह। यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। वचनात्समासो भविष्यति। यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति। न वक्तव्या। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य॥ चतुर्थी॥

तीति। उदकार्थ इति। यदि विवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्यान्निबद्धावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति। समासोऽपीति। चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतयोर्योगपद्येन भाव इति भावः। वचनादिति। असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां योगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः। लिङ्गमिति। ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयमपीति।तादर्थ्यसम्बन्धविशेषोविशेषेचसामान्यंसंभवतीतितन्मात्रविवक्षायांषष्ठीप्रवर्ततएवेतिभावः।अथवाश्वानांघासइतियोग्य-
तामात्रंविवक्ष्यतेनतुतादर्थ्यम्।रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासानभवन्ति।यूपदार्वादिषुचतुर्थीतदर्थइतिस्वरसि-
द्ध्यर्थंतादर्थ्यमेवसंबन्धविशेषोविवक्ष्यतेनसंबन्धसामान्यमितिषष्ठीसमासाभावः।सर्थेषिति।तदर्थंविकृतेरित्यत्रतदर्थेसर्थेषिति
क्रियते।तादर्थ्येनचतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते।तस्मैहितमित्यतोवानुवर्तते तेनचतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेयेसर्थप्रत्ययोभवति।सकारः
पदत्वाय।तेनराजार्थंभवदर्थमित्यादौनलोपादीनिभवन्ति।पकारोनुदात्तार्थः।तेनप्रकृतेर्यथाप्राप्तःस्वरोभवतीति।अर्थइति।

अयमपितत्राभिसंबन्धोभवत्यस्येदमिति तद्यथा।गुरोरिदंगुर्वर्थमिति।ननुचस्वरेभेदोभवतिचतुर्थीसमासेस
तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनभवितव्यम्।षष्ठीसमासेसतिपुनरन्तोदात्तत्वेननास्तिभेदः।चतुर्थीसमासेपिसत्यन्तोदा
त्तत्वेनैवभवितव्यम्।कथम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृतिस्वराभवतिनचतुर्थीमात्रमिति।
यदयंचतुर्थीतदर्थेर्थेत्येत्यर्थग्रहणंक्तग्रहणंचकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।——————।यथाजाती
यकानांप्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेनक्तग्रहणेनचार्थः।तथाजातीयकानांप्रकृतिस्वरत्वम्।यदिचविकृतिश्चतु
र्थ्यन्ताप्रकृत्याभवतिनचतुर्थीमात्रंततोर्थग्रहणंक्तग्रहणं——चार्थवद्भवति।यदप्युच्यतेर्थेननित्यसमासो
वक्तव्यइति।नवक्तव्यः।सर्थप्रत्ययःकरिष्यते।किंकृतंभवति।नचैवहिकदाचित्प्रत्ययेनविग्रहोभवति।अ
पिचसर्वलिङ्गतासिद्धाभवति।यदिसर्थप्रत्ययःक्रियतेइत्संज्ञानप्राप्नोति।अथापिकथंचिदित्संज्ञास्यादेव
मपिश्वार्थेश्वर्थम्।अङ्गस्येतीयङुवङौस्याताम्।एवंतर्हिबहुव्रीहिर्भविष्यति।किंकृतंभवति।भवतिचैवक
श्चिदस्वपदविग्रहोबहुव्रीहिः।तद्यथा।शोभनंमुखमस्याःसुमुखीतिनैवंशक्यम्।इहहिमहदर्थमित्यात्वकपौ
प्रसज्येयाताम्।

स्वार्थेसत्वंनकर्तव्यंभवति।नचैवेति।प्रत्ययेकृतेतद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकाभवितव्यमितिविग्रहाभावः।अथापीति।
आदिर्ञिटुडवःप्रत्ययस्येतिसंहितयासूत्रपाठेसकारस्यापिकृतषुत्वस्यनिर्देशादितिभावः।शोभमिति।सुशब्दपर्यायेणशोभनश
ब्देनविग्रहःसुशब्दस्यसत्त्ववाचित्वात्तेननास्तिविग्रहः।अत्रचब्राह्मणार्थोस्येतिविग्रहोनभवतीतिविवक्षितम्।ब्राह्मणोर्थो
स्येत्येवंसमानाधिकरणस्तुविग्रहोभवत्येव।अत्रचार्थशब्दःप्रयोजनवाची।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते। यदि पुनरिति। अश्वघासइति। तादर्थ्ये मत्वाह। न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रू श्वशुरमिति। विभाषा
सेनासुरेति नपुंसकत्वम्। हस्तिविधेति। विधा हस्त्यन्नं माषादि। अर्थेनेति। महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम्। किं-
विकृतिरिति। तदनन्तरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते नेत्याहेति। आनन्तर्यसामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः। सर्व

यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियेत॥ विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीना
मुपसंख्यानम्। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति॥
अर्थेन नित्यसमासवचनम्॥ अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः। ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम्। किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता
प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। विग्रहो मा भूदि
ति। सर्वलिङ्गता च। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति। किमर्थे
न नित्यसमास उच्यत इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या। किं कारणम्। अर्थशब्दो
ऽयं पुल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिङ्गस्यैव संस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्। त
त्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्थेन नित्यसमासो
वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञाप
कम्। यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः। तथाजातीयकानां समासः। यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृ
त्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण। ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति। यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं
कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। यद्ध्ययदर्थं भवति।

लिङ्गता चेति। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति। ब्राह्मणार्थमिति। किमर्थेनेति। पू
र्ववत्प्रश्नप्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह। तत्तर्हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्या
त्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयमपीति। तादर्थ्ये सम्बन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्तत एवेति भावः। अथवाश्वानां घास इति योग्य
तामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम्। रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति। यूपदार्वादिषु चतुर्थी तदर्थ इति स्वरसि-
द्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते न संबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः। सर्थ्बिति। तदर्थं विकृतेरित्यत्र तदर्थे सर्थ्बिति
क्रियते। तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराक्षिप्यते। तस्मै हितमित्यतो वानुवर्तते तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्यमिधेये सर्थ्प्रत्ययो भवति। सकारः
पदत्वार्थः तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति। पकारोनुदात्तार्थः। तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति। अर्थ इति।

अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति तद्यथा। गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे स
ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम्। षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन नास्ति भेदः। चतुर्थीसमासेपि सत्यन्तोदा
त्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति।
यदयं चतुर्थी तदर्थेर्थे ते चेत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। ——————— । यथा जाती
यकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणे क्तग्रहणे न चार्थः। तथा जातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम्। यदि च विकृतिश्चतु
र्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततोर्थग्रहणं क्तग्रहणं —— चार्थवद्भवति। यदप्युच्यते र्थेन नित्यसमासो
वक्तव्य इति। न वक्तव्यः। सर्थप्प्रत्ययः करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति। अ
पि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति। यदि सर्थप्प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति। अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादू एव
मपि श्र्यर्थं ब्र्यर्थम्। अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम्। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं कृतं भवति। भवति चैव क
श्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। तद्यथा। शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति नैवं शक्यम्। इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ
प्रसज्येयाताम्।

स्वार्थे सत्त्वं न कर्तव्यं भवति। न चैवेति। प्रत्ययेकृते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः। अथापीति।
आदिर्ञिटुडव इति संहितया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतषुत्वस्य निर्देशादिति भावः। शोभनमिति। सुशब्दः पर्यायेण शोभनशब्
देन विग्रहः सुशब्दस्य तत्त्ववाचित्वात्तेन नास्ति विग्रहः। अत्र च ब्राह्मणायार्थोस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम्। ब्राह्मणोर्थो
स्येत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव। अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतस्मिन्नारब्धे संभवतीति प्रदर्शितानन्तरत्वां कर्मवद्भावः प्राप्नोति। लावयतीं केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्य
क्रियत्वाभावात्। यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपु-
च्छत पुच्छमिति। कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहुः। अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिका-
यामुदसनक्रियायां वर्तते। तस्मात्तदर्थे णिङ्प्रत्ययः। ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूता
यां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छत इत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते। गणयति गणं इति
। गणो णावेव कर्म णावेव कर्त्तेत्यस्यानियमस्याव्यापारादस्मिन् ग्रन्थि ग्रन्थीति वक्तव्य एव प्रतिषेधः। तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थो

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम्। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमि
दं वक्तव्यम्। कर्मोपदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यक्
चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिद्ध्येते अत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि
न हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम्। तस्य कर्मोपदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव।
अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मने
पदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रति
षेधः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्नन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। गणयति गणं
गोपालकः। गणयति गणः स्वयमेव॥ आत्मनेपदस्य च॥ आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणयति ग
णः स्वयमेव॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। गणयति गणः स्वयमेव।

नेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते। गणनं
च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते। नैष दोषः। भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिर्वर्तते। भागशो वतिष्ठमा
नं गणं गोपालकोऽवस्थापयति। तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः। आत्म
नेपदप्रतिषेधार्थमिति। अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 नचैतस्मादिति। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणः संभवाभावादिति हेतुमण्णिचो ग्रहणमप्रतिषेधोऽप्यणाविति
तस्यैवात्रत्यासत्त्यान्याय्यत्वाद्धेतुमण्णिगन्तस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं नि
वार्यतेत्यर्थः। इदं तर्हीति। न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेवसूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्येति। कर्मोपलक्षण-
मेतत्। अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः। तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम्। स्मारयत्येनमिति। ए
तदप्युपलक्षणम्। अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति। नाप्यनेनात्मनेप
दस्य। कर्मान्तरसद्भावात्। तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम्। भवत्येवंजातीयकानामिति। येषामण्यन्तानां
यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतत्
द्विप्रयोजनमित्यर्थादुक्तं भवति। तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति। तथा हि। रुहिर्गतिविशेषवचन इति य

इष्यत एवात्मनेपदम्। किमिष्यत एव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथम्। अणाविति कस्ये
दं णेर्ग्रहणं यस्मात्सेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते। न चैतस्मात्सेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अ
नाध्यान इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः। स्मारयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति। एतद
पि नास्ति प्रयोजनम्। कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्चाय
म्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमि
ति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पश्यन्ति भृत्या राजानम्।

द्वितुपरं व्युत्पन्नसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः। एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्म-
वद्भावं प्रदर्शयन्ति तेऽन्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः। तथा हि। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्य
वस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेणावातास्थ्यं कथ्यते क्रियायाः। एतच्च कारणद्वयमारोह
णस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम्। तथा हि। हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि नारो
हणस्य स्वरूपभेदः प्रतीयते। न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते। धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न क
र्मगता। केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते। सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधान
क्रियां संपादयन्ति। बहु वक्तव्यमत्रायमर्थः किंचित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शयते भृत्यान् राजेति। ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम्। उच्यते। अस्मादेवोदाहरणाद्ग्रन्थकारस्यायमभिप्रायो लक्ष्यते ऽ
ण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वण्यन्ताव
स्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम्। एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदा
हरणं युज्यते। आत्मनः कर्मत्वे इति। यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। न वेति। वस्तुत
एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अन्तरात्मेति। सांख्यपक्षे ऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसंभवा-
त्पुरुषस्याकर्तृत्वात्। नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः। शरीरात्मा सुखदुःखे इति। शरीरस्या
चेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम्॥ स्वरितञितः॥ इदमात्मनेपदं संविधानच्चत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति
केचिद्व्याचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः। यजते याजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योत

दर्शयते भृत्यान् राजा। अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्त्या
त्मानम्। घातयत्यात्मा इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। ण्यन्ते ऽन्यस्य
कर्तृत्वात्। अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता। कथम्। द्वावात्मानौ। अन्तरात्मा शरीरात्मा च। अन्तरात्मा तत्क
र्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति। शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति॥ णे
रणौ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितञित इति किमर्थम्। याति वाति द्राति प्साति। स्वरित
ञित इति शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति। याति वाति द्राति प्सातीति।

कमात्मनेपदं भवतीति। यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिचश्चेति ण्यन्तादा
त्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा राजा पाचयत इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन संवि
धानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेष्वयमर्थो ऽवगम्यते। स्वरितञित एव सं
विधाने प्राप्तेः शक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अन्ये त्वाहुः। स्वार्थं यः क्रियामारभते
तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम्। सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषय एव न यात्यादिवि-
षयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एवं पञ्चभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्षे आत्मनेप
दाभावः। स्वामिदासोपचत इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम्। यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासोपचेते
इति आत्मनेपदं भवत्येव।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वेषांचेति। सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः। येषामिति। संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टकार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियत इति भावः। नचैतेषामिति। यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न प्रभवन्तीत्यर्थः। अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थता विशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः। तथाजातीयकाइति। प्रकारमात्रे थाल्। विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः। अर्थेति। कर्तारमेव प्राप्नोतीति कर्त्रीयमिति सिद्धस्यैव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः। यमेवेति। केचिदाहुः। वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति। तदयुक्तम्। कालसामान्येऽभिधानात्। तस्मादयमर्थः। द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च। दृष्टमन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्। अदृष्टं स्वर्गादि। तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम्। इतरत्तु विधुरप्रत्य

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते। सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। तएवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। नचैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। स्वरितञितः कर्त्रीये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात्। लूञ्। लुनीते। पूञ्। पुनीते। इह न स्यात्। यज्। यजते। वप्। वपते। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते। प्रआदिकर्मणि। तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम्। पचन्ति भक्तकराः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यजन्ति याजकाः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि प्राप्नोति। अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति। याजका यजन्ति गां लप्स्यामह इति। कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति। एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति।

योपनिपातसंभवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात्। अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम्। आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते। वपत इति। केशश्मश्रु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले स्यात्। धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टफले न स्यादित्यर्थः। यंचाभिप्रागादिति। अयष्टेत्यादौ। एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्तेर्निमित्तमस्ति। पादिकमहरिति। पादोऽस्य तिरस्येत्यत्रार्थे समासे निष्कादिभ्य इति ठक्॥ राम॰ २५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचान्तरेणेति। नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात्। याजकाइति। प्रतिग्रहेणापीति भावः। तथा च हरि
णोक्तम्। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति॥ ॥शेषात्कर्तरि॥ ॥म्रियते कुसू
ल इति। कुसूलस्य कर्मणा ख्यातिदेशे पिस्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। सप्तम्यन्तेन तु शेषपदेन कर्त
रि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मणा ख्यातिदेशादात्मनेपदविधानुपयोगाद्शेषत्वात्परस्मैपदाभावः। सप्तम्या
चेदिति। प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमाद्नुदात्तङितः परस्मैपदमपि प्राप्नोति। अनुक्रियत इति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येत

नचान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गां लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति॥
स्वरित॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्॥ ॥शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः
। म्रियते कुसूलः स्वयमेव। छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति। एवं तर्हि शेष इति वक्ष्यामि॥ शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रति
षेधः॥ शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात्॥ सिद्धमेतत्। क
थम्। उभयनिर्देशः कर्तव्यः। शेषाच्छेष इति वक्तव्यम्। कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम्
। अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्। इह माभूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथा
न्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्र
त्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः क
र्ता तत्र माभूदिति॥ शेषात्कर्तरि॥ ॥अनुपराभ्यां कृञः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु वि
धानम्। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते। प्रतिषिद्ध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति।

दशेषार्थमारब्धम्। गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम्। तत्रासतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः। स
ति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति॥ अनुपरा
भ्यां कृञः॥ ॥तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति। अयमभिप्रायः। अशेषत्वात्कृञः पूर्वेणानियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन न प्रतिप्रसूयत इति
अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः। विधीयत इति। नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयत्रापि सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्य। आत्मनेपदनियमे वेति। साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति। यथैव तर्हीति। आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते न तु प्रतिप्रसवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यत इति भावः॥ ॥बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ ॥सकर्मकार्थमिति। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति। अन्तर्भावितण्यर्था वाऽप्रयोज्यकर्मणा। अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति। वा शब्दश्चार्थे। तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम्। चित्तवत्कर्तृका

अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात्। तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणम्। अप्रतिषिद्धत्वात्। न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते। न वा द्युतादिभ्यो वावचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। द्युतादिभ्यो वावचनात्। यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति॥ आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः॥ आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति। परिहृतमेतत्। न वा द्युतादिभ्यो वावचनादिति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति। आत्मनेपदेन बाध्यते। यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते॥ ॥बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ ॥बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम्॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम्।

णां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इति वार्तिकमारब्धम्। चुरादिणिचो ण्यन्तादिति। चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अकर्मकग्रहणमिति। अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते। आरोहयते इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदम्। तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति। सिद्धं त्वतस्मिन्निति। तच्छब्देन हेतुमण्णिज्निर्दिश्यते तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद् बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात्। तेनायमर्थः। अहेतुमण्ण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति। तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति। यस्मात्सेरिति। एतच्च णेरणावित्यत्रोक्तं तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्य-

इहापि यथा स्यात्। चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति। यदि तर्ह्यत्रापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत। अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। णेरिति वर्तते। ण्यन्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति। इह न स्यात्। आसयति। शाययतीति। सिद्धं त्वतस्मिन्णाविति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अतस्मिन्णौ यः अकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति। नैष दोषः। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्मात्सेः प्राक् कर्मकर्ता वा विद्यते। न चैतस्मात्सेः प्राक् कर्मकर्ता वा विद्यते॥ ॥न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ पादिषु धेट उपसंख्यानम्॥ पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम्। धापयेते शिशुमेकं समीची॥ ॥लुटि च क्लृपः॥ ॥किमर्थश्चकारः। स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते। यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः। अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति। इहापि नार्थश्चकारेण। एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

कारेणास्मारितम्॥ ॥न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ ॥समीचीइति। प्रथमाद्विवचने वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ॥लुटि च क्लृपः॥ ॥स्वरितत्वादनुवृत्त्या चशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वानेव चशब्दान्प्रत्याचष्टे॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकडारादेकासंज्ञा। किमर्थमिति। आकडारात्परनिरवकाशाच्च संज्ञे ष्यते। तत्रान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा। निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधिता भविष्यति कौण्डिन्येदधिदानमिवतक्रदानमिति प्रश्नः। अन्यत्रेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते। न च संज्ञानां विरोधः। युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्। न च बाध्यबाधकभावः। भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च। दधितक्रयोर्भिन्नफलमोदनसेकइतितयोर्बाध्यबाधकभावः। अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरश्रइत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोस्तु विरोधात्। इन्द्रः शक्र इति। यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशोऽस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः। कर्तव्यमिति। प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरङ्गसंज्ञाकृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम्। उभयथेति। तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्रैकासंज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञा

आकडारादेकासंज्ञा॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम्। अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति। क्वान्यत्र। लोके व्याकरणे च। लोके तावत्। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति व्याकरणेऽपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति। पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति। अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति। इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्। किमाकडारादेकासंज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कुतः पुनरयं संदेहः। उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः।

समावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः। परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे समावेशः सिद्ध्यति। अत्र हि पाठेऽयमर्थः। प्राक्कडारात्संज्ञास्वयं कार्ये परं भवतीति संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता। तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन भाव्यत इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम्। एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य। तेन परया नवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकडारादेकेति। संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः। अस्मात्सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम्। तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। सार्पिष्क इति। असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः। ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञिपरतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत। यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणे

केचिदाकडारादेका संज्ञेति। केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कश्चात्र विशेषः। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम्। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम्। किम्। एका संज्ञा भवतीति। ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति। ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति। सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। संज्ञाधिकारश्चायम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः। तत्रैतावद्वाच्यम्। आकडारादेका। किम्। एका संज्ञा भवतीति। अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः। अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति। सार्पिष्कः। बार्हिष्कः। याजुष्कः। धानुष्कः। बाभ्रव्यः। माण्डव्य इति। अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम्। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा। कथम्। एवं सवक्ष्यति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम्। नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भम्। तस्यान्ते प्रत्ययेङ्गमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते।

सामर्थ्यात् कुक्षुद्रानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यत्वमिति। परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः। अनुवृत्तिः क्रियत इति। ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते। अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रोत्तरमाह। पर्यायः प्रसज्येतेति। एकासंज्ञेतिवचनादङ्गसंज्ञायानित्यबाधेप्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात्। एवंनियमोनबाधितो-
भवति अनुवृत्तिश्चसफलाभवति। ननुनपदान्तेत्यत्रसूत्रेभाष्यकारेणोक्तंवेतस्वानित्यस्यसिद्धयेयथैवान्यानिपदकार्याण्युपपन्न
वन्तेरुत्वंजश्त्वंचएवमिदमप्युपपन्नोथतेभसंज्ञानामेति। तत्रचपदंसद्भसंज्ञंभवतीतिविज्ञायते। भसंज्ञायांपदसंज्ञानुवृत्तावपि
भसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधःपदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः। इहत्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौपर्यायउक्तइतिविरोधः। नैषदोषः। अङ्ग
संज्ञानुवृत्तेःप्रयोजनान्तराभावात्पर्यायइत्युक्तः। पदसंज्ञानुवृत्तेस्तुभसंज्ञायांप्रयोजनंपदकार्यत्वंभसंज्ञायायथास्यादि-
तितत्श्चनपदान्तेतिस्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्यतसौमत्वर्थइतिभसंज्ञायांसत्यांपदत्वप्रयुक्तरुत्वाभावेवेतस्वानि
तिसिद्ध्यति। कथमितिचेत्। उच्यते। भसंज्ञाविधौपदमितिवर्तते। तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वंपदसंज्ञाप्रवर्तते तेनपदकार्यंभ

पर्यायःप्रसज्येत। एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियोगपद्येनसंभवः। कर्मधारयत्वेतत्पुरुषग्रहणम्। कर्मधा
रयत्वेतत्पुरुषग्रहणंकर्तव्यम्। तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयइति। एकसंज्ञाधिकारइतिचो
दितम्। अक्रियमाणेहितत्पुरुषग्रहणेह्यनवकाशाकर्मधारयसंज्ञातत्पुरुषसंज्ञांबाधेत। परवचने
हिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्यपुनःपरंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावः
सिद्धः। कथम्। पूर्वातस्यकर्मधारयसंज्ञापरातत्पुरुषसंज्ञा। कथम्। एवंसवक्ष्यति। पूर्वकालैकसर्वज
रत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेनकर्मधारयइति। एवंसर्वंकर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यतस्यान्ते
श्रितादिस्तत्पुरुष इति।

संज्ञाभवति नान्यथा। एतावदेवचानुवृत्तेःप्रयोजनंततःप्रवृत्तयाभसंज्ञयापदसंज्ञाबाध्यतेएकासंज्ञेतिनियमात्। कर्म-
धारयत्वइति। एकसंज्ञावादिनंप्रत्युच्यतेत्वयाकर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेअन्यत्रवाक्रियमाणायांतत्पुरुषग्र
हणंकर्तव्यम्। एकसंज्ञाधिकारेसंज्ञासमवेशार्थम्। प्रदेशान्तरेतुसमासान्तरस्यकर्मधारयसंज्ञायानिवृत्त्यर्थम्। मयात्व
स्मिन्नेवप्रकरणेकर्मधारयसंज्ञाक्रियतेसमावेशश्चसिद्ध्यतीतितत्पुरुषग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिलाघवंभवति। तस्या-
न्तेइति। यद्येवंसमानाधिकरणस्यकथंतत्पुरुषसंज्ञासिद्ध्यति। उच्यते। पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिपूर्वंतत्पुरुषइति-
कर्तव्यम्। ततोद्वितीयाश्रितेति। तत्पुरुषइत्यत्रचपूर्वकालेत्यादीनिसूत्राण्यनुवर्त्यतत्पुरुषसंज्ञाविधीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु च यस्यापीति। व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः। समावेशस्य चकारः कगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम्। द्विगुचग्रहणमिति। द्विगोः संबन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोद्यते। तत्राहुः। द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम्। एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तर इत्येत

तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम्। तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम्। तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारग्रहणेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति। एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गतिदिवः कर्महेतुमत्सु चग्रहणम्। गतिदिवः कर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम्। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः।

इति ककारस्याविवक्षितम्। भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति। तद्धितार्थेत्यनेन यः संख्यापूर्वः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभत इति यावत्। एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः। अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति। तस्यान्त इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम्। गतिसंज्ञामिति। कुर्यादिषु सावकाशामिति भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रादीनां या गतिसंज्ञेति। गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेशः सिध्यति। गतिरित्यनन्तरयोगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते। तत्र वचनसामर्थ्यात्तयोर्येन लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः। समावेशस्य च प्रयोजनं तत्र गतिस्वरेण णत्वषत्वे च प्रयोजनम्। दिवः कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। प्रयोज्य-कर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च। यद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति। तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात्। विभक्तिद्वयं चेष्यते। कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्। कर

यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा। तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा गतिसंज्ञा। कोऽवकाशः। ऊर्यादीन्यवकाशः। प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा। गति। दिवः कर्म। साधकतमं करणम्। दिवः कर्म च। चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा। कथम्। एवं संवक्ष्यति। दिवः साधकतमं कर्म ततः करणम्। करणसंज्ञं च भवति साधकतमम्। दिव इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। दिवः कर्म। हेतुमति। स्वतन्त्रः कर्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्च। चकारः कर्तव्यः।

णसंज्ञापि देवना अक्षादिति ल्युडर्थो। अत्राहुः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते। तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति। अक्षाणां देवितेत्यादौ तु कृत्प्रयोगे षष्ठ्या द्वितीयापवादत्वाद्बाध्यते तृतीयातु परत्वात्। हेतुमदिति। हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम्। समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमति च कर्तरि लकारः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरुलघुसंज्ञेइति। यदाघिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्यक्रियेतेतदायंदोषः। यदातुतदन्तस्यतदाभिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः। तस्य-तुप्रयोजनंवात्सीबन्धुरित्यत्रनदीबन्धुनीतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वंनदीसंज्ञानिबन्धनंभवति। वात्सीबन्धोइतिगुरोरन्ततइतिप्लुतोगुरुसंज्ञानिबन्धनः। घिलघुसंज्ञासमावेशस्यचप्रयोजनंविश्वनाचविनशाविनिघिलक्षणः पूर्वनिपातः। विन्नौ भी वोवे-नमितिद्गन्ताच्चलघुपूर्वादित्यणा द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञिप्राप्तेतद्भावश्चिन्त्यः। विनशावाचष्टइतिणिचिटिलोपेचकृते

अक्रियमाणेहिचकारेऽनवकाशाहेतुसंज्ञाकर्तृसंज्ञांबाधेत। परवचने हिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्यपुनः परंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वातस्यहेतुसंज्ञापराकर्तृसंज्ञा। कथम्। एवंसवक्ष्यति। स्वतन्त्रः प्रयोजकोहेतुरिति। ततः कर्ता। कर्तृसंज्ञश्चभवतिस्वतन्त्रः। प्रयोजकइतिनिवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्चहेतुसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चकर्तृसंज्ञाभविष्यति। ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापिकर्तृसंज्ञापूर्विकाहेतुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः। गुरुलघुसंज्ञेनदीघिसंज्ञे। गुरुलघुसंज्ञेनदीघिसंज्ञेबाधेयाताम्। गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः। वैन्नंविविनय्या। परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्यपुनः परंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वेतस्यनदीघिसंज्ञेपरेगुरुलघुसंज्ञे। तत्रारम्भसामर्थ्याच्चन-दीघिसंज्ञेपरंकार्यत्वाच्चगुरुलघुसंज्ञेभविष्यतः। ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापिनदीघिसंज्ञापूर्विकेगुरुलघुसंज्ञे। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।

विविनय्येतिल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशः। नदीघिसंज्ञापूर्विकेइति। ननुविशेषविषयेनदीघिसंज्ञेगुरुलघुसंज्ञेतुसामान्यविषयेतेकथंनदीघिसंज्ञापूर्विकेयुज्येते। एवंमन्यते। वाक्यभेदेनसंबन्धः करिष्यते। ह्रस्वमक्षरंलघुसंज्ञंभवति। ततोघि। घिसंज्ञंचलघुसंज्ञमिति। एवंदीर्घंगुरुसंज्ञं ततोनदी। नदीसंज्ञंचगुरुसंज्ञमिति। पर्यायइति। नदीघिसंज्ञाभ्यांगुरुलघुसंज्ञयोर्नित्यंबाधेप्राप्तेतयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैवस्यादित्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्मैपदसंज्ञामिति। ततश्चक्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात्। एतर्ये वतु स्यात्। ननु च सिचि वृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्य-
ति। नैतदस्ति। अस्माद्वचनादस्मिन्कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः। ततश्चपाक्षिकी वृद्धिः स्यात्। परस्मैपदसंज्ञापीति। ततश्च पर्यायेल-
ब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः। ऋत्वियदिति। भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञा लवग्रहार्था स्यात्। गति
बुद्ध्यादीनामिति। एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम्। तथाहि। प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोज
कव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम्। तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा। परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसं
ज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य पुरु
षसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति। एवं सर्वं
पुरुषनियमम नुक्रम्य तस्यात्ते लः परस्मैपदमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञापरं कार्यत्वाच्च पर
स्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा। क
थम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञा
प्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोऽवकाशः। शतृक्वसू अवकाशः। परवचने
सितिपदं भम्। परवचने सितिपदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति। अयं ते योनिरृत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियः।
आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञापरं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञम्
। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति।

प्रवर्त्यम्। गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्येन प्रयुञ्जते। ततश्च सिद्धायां प्रयोज्य
स्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेव ण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देव
दत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते। यदा तु परं का
र्यमिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्य
ते। गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदयमिति। यदितु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव ह्रस्वे हक्रोः कावकरिष्यत्तां नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः।
एकदेशे इति। एकदिपूर्वाद्वान्ङेः प्रत्ययेकृतेपरत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटिकृते तत्स्य ह्रिङ्‌कृत्वा ह्लेर्ङिः तीतिगुणः प्राप्नोति। नवासं
भवादिति। अयंभावः। यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात्। नदीसंज्ञातु ङित्प्रत्ययापेक्षाब
हिरङ्गा। तत्र घिलक्षणेगुणेकृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञानैव प्रवर्तेतेतिनदीसंज्ञाविधानं ह्र

आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनक
र्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति। यदयंहक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति। शेषवचनंच घिसंज्ञा
निवृत्त्यर्थम्। शेषवचनंचकर्तव्यम्। शेषो घ्यसखि। किंप्रयोजनम्। घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञामाभूदिति। एकस्यैपट्व्यैधेन्वै। इतरथाहि परंकार्यत्वाच्च घिसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्चङि
तिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञा। नवासंभवात्। नवाकर्तव्यम्। नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाकस्मान्नभवति। असंभ
वात्। कोसावसंभवः। ह्रस्वलक्षणाहि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायांचगुणः। ह्रस्वलक्षणाहि नदीसंज्ञा घिसंज्ञा
यांचगुणेनभवितव्यम्। तत्रवचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः। तत्रवचनप्रामाण्यान्नदी
संज्ञायां घिसंज्ञानभविष्यति। किंकारणम्। आश्रयाभावात्। आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृ
त्तिरितिचेद्यणादेशाभावः। आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरितिचेदेवमुच्यतेयणादेशो
पिनप्राप्नोति। नैषदोषः। नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्यह्रस्वस्यनदीसंज्ञाभावः। नद्याश्रयोयणादेशः। य
दानदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधिता ततउत्तरकालंयणादेशोनभवितव्यम्। नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य
ह्रस्वस्यनदीसंज्ञाभविष्यति। बहुव्रीह्यर्थंतु। बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थंतु शेषग्रहणंकर्तव्यम्। शेषोबहु
व्रीहिरिति। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृत्त्वोपेषु। अव्ययीभावे।

स्वस्यानर्थकमेवस्यात्। तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्रघिसंज्ञानभवतीत्यर्थः। नद्याश्रयत्वादिति। यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थ
कः सविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेइतिभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 उन्मत्तगङ्गमिति। अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदान्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिकः कप्प्रसङ्गः। स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयत इति तत्र नास्ति विशेषः। पञ्चगवमिति। यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः। समाह्रियमाणार्थत्वे तु तदभावः। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः। कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः। नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वत्रोदा

उन्मत्तगङ्गम्। लोहितगङ्गम्। उपमाना। शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी॥ द्विगु। पञ्चगवं दशगवम्। कृल्लोपे। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः। तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति। संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। संख्या। द्वीरावतीको देशः। त्रीरावतीको देशः। समानाधिकरण। वीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समासे। अब्राह्मणको देशः। अवृषलको देशः। कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः। कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्क्त्वार्थे प्रतिषेधः॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत्क्त्वार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः।

हरणं पञ्चपात्रमिति। निष्कौशाम्बिरिति। क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः। यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाभावः। क्रियमाणेऽपि विशेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह। तत्रेति। एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। द्वीरावतीक इति। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति। तस्य त्ववकाशः पञ्चनदमिति यदा समाह्रियमाणोऽर्थो वाच्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति। प्रपर्णक इत्युदाहरणम्। कृल्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम्। यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्पुरुषोऽत्रेति। परिगणनं मनसिकृत्वाह। इतरो विशेषणमप्रतिपत्त्याह। तत्पुरुष इतीति। सिद्धं त्विति। कार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णक इत्यत्र तु कार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति। कानि पुनरिति। अस्मिन्प्रकरणे पठितानां यासां समावेशो नेष्यते ताः प्रयोजनम्। प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसंख्यातत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह। ह्रस्वसंज्ञामिति। उकालोज्झ्रस्वसंज्ञ इत्युक्तमुकारस्याणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्रहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः। तिङ् सार्वधातुकमिति। लिङ्लिटोरप्यसार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नुवन्ति। आर्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था। छन्दस्युभयथेति तु-

निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधः। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। सिद्धं तु प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रादीनां कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम्। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते। तिङ् सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम्। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते। अपत्यं वृद्धं युवा। अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते। घि नदी। घिसंज्ञां नदीसंज्ञा बाधते। लघु गुरु। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते। पदं भम्। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते। अपादानमुत्तराणि। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते। क्व। धनुषा विध्यति। कंसपात्र्यां भुङ्क्ते। गां दोग्धि। धनुर्विध्यति। धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाद्ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा।

तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य। अपत्यं वृद्धमिति। अत्र समावेशे सति शालङ्कैः पैलस्य च यून इञोऽत्रादिति विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्याद्यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि। घि नदीति। शाकट्यै इत्यत्र घिलक्षणगुणाभावः। लघ्विति। अततक्षदित्यादौ सन्वद्भावाभावः। धनुषा विध्यतीति। अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात्। संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गत्युपसर्गसंज्ञेइति। तेनसुप्तिक्तमित्यादौषत्वंनभवतिस्वपमानान्नुकइतिगतिसंज्ञकमुपशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वंच। पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवतुभवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाच्योष्टाकमतइत्यादौवृद्धिदीर्घोयभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेनलोहितगङ्गमित्यव्ययीभावएव। द्वीरावतीकइतिबहुव्रीहिरेवभवति। गुणवचनंचेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्चगुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोःसमावेशोभवति। उत्तरासुचसंज्ञासुप्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिःप्रातिपदिकसंज्ञासमाविश्यति। गुणवचनसंज्ञातुताभिर्बा

करणसंज्ञासापराभवति। कंसपात्र्यांभुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाद्ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञाप्राप्नोति। आधारोधिकरणमितिचाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञासापराभवति। गांदोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञाप्राप्नोतिकर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिकर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञापरासाभवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञाप्राप्नोति। स्वतन्त्रःकर्तेतिकर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञासापराभवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोःकर्मसंप्रदानम्। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोःकर्मसंज्ञासंप्रदानसंज्ञांबाधते। करणंपराणि। करणसंज्ञांपराणिकारकाणिबाधन्ते। क्व। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणंकर्म। अधिकरणसंज्ञांकर्मसंज्ञाबाधते। क्व। गेहंप्रविशतीति। अधिकरणंकर्ता। अधिकरणसंज्ञांकर्तृसंज्ञाबाधते। क्व। स्थालीपचतीति। अभ्युपसृष्टंकर्म। अभ्युपसृष्टंकर्मअधिकरणसंज्ञांबाधते। गत्युपसर्गसंज्ञेकर्मप्रवचनीयसंज्ञा। गत्युपसर्गसंज्ञेकर्मप्रवचनीयसंज्ञाबाधते। परस्मैपदमात्मनेपदम्। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञाबाधते। समाससंज्ञाश्च। समाससंज्ञाश्चयायाःपराअनवकाशाश्चतास्ताःपूर्वाःसावकाशाश्चबाधन्ते। अर्थवत्प्रातिपदिकम्। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञंभवति। गुणवचनंच। गुणवचनसंज्ञंचभवत्यर्थवत्। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गाजातिः। समासः। समाससंज्ञावक्तव्या। कृत्। कृत्संज्ञाचवक्तव्या।

ध्यतेतस्याश्चषष्ठ्विधिःप्रयोजनम्। ब्राह्मणादिग्रहणंतुसमासादिसंज्ञाविषयार्थप्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थंयुवायएसमावेशार्थंच। असर्वलिङ्गाजातिरिति। लिङ्गानांचनसर्वभागितिलक्षणलक्षितांजातिमाश्रयति। चित्रगुत्वंकारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वंसर्वत्वंगोत्वंबहुत्वंपञ्चत्वंडित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाःसमासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्स्यन्नभवति। ऐकंराजपौरुष्यमित्यादौतुब्राह्मणादित्वात्स्यञ्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ ॥आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति। इतरस्तु लौकिकार्थ इति रेवोपात्तो न ह्यस्यान्यो ऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति। कर्मव्यतिहार इति। सिधेर्विप्रोषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञि इत्यर्थः। इतरेतरप्रतिषेधो ऽन्योन्यप्रतिषेध इति। स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते। यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते॥ विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति कः पुनरिति। द्वौ प्रसङ्गाविति। सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येपि लब्धावकाशयोर्वच

तद्धिता। तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या। अव्यय। अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या। सर्वनाम। सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या। असर्वलिङ्गा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यम्। संख्या। संख्यासंज्ञा च वक्तव्या। दु च। दुसंज्ञा च वक्तव्या। का पुनर्दुसंज्ञा। षट्संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एवभूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि। एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति। आ कडारात्॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः। विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। कः पुनर्विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः। क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः। वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्।

नयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः। प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी। अन्यार्थाविति। अन्यत्र लब्धावकाशौ। स विप्रतिषेध इति। युगपद्या सा प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह। एकस्मिन्निति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अनवयवप्रसङ्गादिति। सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदविधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति।
नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते। तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य त-
त्रानारम्भोऽनुमीयते। तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह। अप्रतिपत्तिर्वेति

यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति। कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः। तजादिभिस्तुल्य
म्। तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति। तद्यथा तजादयः पर्यायेण भवन्ति। किं पुनः कारणं तजादयः पर्या
येण भवन्ति। अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदविधेश्च। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते। अप्र
तिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। किं कारणम्। तुल्यबलत्वा
त्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे। तद्यथा। द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। य
दा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं
पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम्। तत्र
प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः। तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः। न हि किंचित्तव्यदा
दिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तु-
ल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु। नैष दोषः। अनवकाशास्तव्यदादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्य
न्ति। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एतावदिह
सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति। पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। पुन
श्च पठिष्यति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथ
म्। इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च। त
द्यदा तावदेष हेतुस्तजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति। तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन न किंचित्क्रियते। नियमः। विप्रतिषेधे परमेव भवतीति। न दैतदुपपन्नं भवति।

।अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम्। परं भवतीति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते। तदुच्यते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध-
मिति। तव्यदादीनां तु कार्यस्येति। परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः। एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था। तजादिभि
रिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सकृद्गताविति।यथाकुरुतात्त्वमितिहेर्लुक्चप्राप्नोतिनातङ्चेतिपरत्वात्तातङ्।तस्यस्थानिवद्भावाद्धेर्लुङ्नप्रवर्तते।द्वारमिति।अ
प्रतिपत्त्युपनयनेनपरशब्दप्रवृत्तेर्द्वारमुपायःक्रियतइतियावत्।पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति।ईजतुरितिपरत्वात्संप्रसारणेकृते
द्विर्वचनंभवति।लक्ष्यानुरोधेनचव्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोःपरिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः।तद्यदिष्टवाचीति।इ
ष्टानिष्टविभागश्चव्याख्यानाद्बोध्यः।अन्तरङ्गंचेति।अन्तर्मध्येऽङ्गानिनिमित्तानिपदार्थाद्यस्यतदन्तरङ्गमित्युच्यते।एवंबहि

सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेति।यदात्वेषहेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति।तदा
विप्रतिषेधेपरमित्यनेनकिंक्रियते।द्वारम्।विप्रतिषेधेपरंतावद्भवति।तस्मिन्कृतेयदिपूर्वमपिप्राप्नोति
तदपिभवति।तदेतदुपपन्नंभवति।पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति।विप्रतिषेधेपरमित्युक्त्वाङ्गाधिकारेपू
र्वमितिवक्तव्यम्।किंकृतंभवति।पूर्वविप्रतिषेधानपठितव्याभवन्ति।गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्योनुम्पूर्वविप्रति
षिद्धम्।नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुडिति।अङ्गाधिकारेकथंयेपरविप्रतिषेधाः।इत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीभवतो
विप्रतिषेधेनेति।एतच्चभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।कथंयेपूर्वविप्रतिषेधाः।विप्रतिषेधेपरमित्येवसि
द्धम्।कथम्।परशब्दोयंबह्वर्थः।अस्त्येवव्यवस्थायांवर्तते।तद्यथा।पूर्वःपरइति।अस्त्यन्यार्थेवर्तते।प
रपुत्रःपरभार्या।अन्यपुत्रोऽन्यभार्येतिगम्यते।अस्तिप्राधान्येवर्तते।तद्यथा।परमियंब्राह्मण्यस्मिन्कु
टुम्बे।प्रधानमितिगम्यते।अस्तीष्टवाचीपरशब्दः।तद्यथा।परंधामगतः।इष्टंधामगतइतिगम्यते।तद्यदि
ष्टवाचीपरशब्दस्तस्येदंग्रहणंविप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति॥अन्तरङ्गंच॥अन्तरङ्गंचबलीयोभ
वतीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।यणेकादेशेत्वोत्वानिगुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः।गुणाद्यणा
देशः।स्योनः।स्योना।गुणश्चप्राप्नोतियणादेशश्च।परत्वाद्गुणःस्यात्।यणादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।वृद्धेर्यणादेशः।

रङ्गानियस्यतद्बहिरङ्गम्।एतच्चन्यायसिद्धमेवानूदितम्।कार्यमित्यत्रार्हेकृत्यः।कारणार्हंकार्यंतुल्यबलंचकरणार्हमितिनित्या
नित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेषुसर्वत्रास्याव्यापारः।स्योनइति।सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्ययेकृतेऽपवादत्वाद्वलोपंबाधित्वागुणा
त्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूठ्भवति।तत्रकृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणागुणोबाध्यते। बहिरङ्गस्याप्यूठोयणादेशेकर्तव्येऽसिद्धत्वंनभवति।ना-
जानन्तर्यइतिवचनात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्यौकामिरिति। ननु कृते यणादेशे तद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्याभाव्यमिति नास्ति युगपद्यण्वृद्ध्योः प्राप्तिः। एवं तर्हि कृत व्यूहाः पाणिनीयाद्रिति दिउकामद् इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः। अथ वा द्यौकामिरितिपदं यदाविभज्यान्वाख्यायते। दिवूकामद् इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यण्वृद्धी प्राप्नुतः। दुद्यूषतीति। दिवेः सन्। सनीवन्तर्धेति पक्षे इड्भावः। हलन्ताच्चेति किल्त्वम्। ऊडादेशः। तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। एतद्व्याचं दूषयन्ति। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम्। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यणस्तु नित्य इति वदन्तः। अल्लोपस्येति। ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति संप्रधारणा। गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधादूपं सिध्यति। अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्तोयण् न स्यात्। एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते। कृते त्वल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम्। य-

द्यौकामिः स्यौकामिः। वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्वृद्धिः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। द्विर्वचनाद्यणादेशः। दुद्यूषति। सुस्यूषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा। स्वराद्यणादेशः। द्यौकामिः स्यौकामिः। स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणादेकादेशः। काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्। गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। एकादेशो भव त्यन्तरङ्गतः। वृद्धेरेकादेशः। वैक्षमाणिः सौस्थितिः। वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादेकादेशः।

णि कृते नाल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम्। द्यौकामिरिति। दिउकामद् इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च। तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते। द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽपि यण अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च। काद्रवेय इति। कद्रु शब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते स्त्रीभ्यो ढक् द्व्यचश्च इति ढकि एयादेशे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपप्रतिषेधाद्दोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। नन्वकृत एकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात्। कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्यासिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः। अत्रोच्यते अकृतेऽप्येकादेशे नोङ्धात्वोरिति ढे लोपोऽकद्र्वा इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः। राम: २६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुनेति। ननु श्वयुवेति संप्रसारणे कृते तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः। एवं तर्हि माभादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम्। प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह। नैतदस्तीति। प्रयोजनवाद्याह। अयमस्तीति। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। प्रयोजनवाद्याह। नैष इति। स एवाह। यत्र तर्हीति। यत्र पुनरित्यर्थः। श्रुनः पश्येति। अत्र हि न गोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात्पूर्वमेकादेशः एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुश्रुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। ए

त्ता या ओदनः क्षौदनः। क्षौदनमिच्छतीति क्षौदनीयति। क्षौदनीयतेः सन्। जुक्षौदनीयिषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अल्लोपादेकादेशः। श्रुना श्रुने अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा। अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णा इति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। श्रुनः पश्येति। एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुश्रुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत कुमारीति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः श्रुन्यवतरतीति॥

वं तर्हीति। श्रुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यासिद्धत्वात्किं ङीषु विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यद्यत्राल्लोपो भवति तदाऽनउपधालोपिन इति ङीपि सति बहुश्रुनीति भवति। यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुश्रुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केनचिद्बाधोऽस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ सोऽस्थिनिरिति। मुउस्थितइदुतिस्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्ये
२६६ त। पूर्वत्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम्। स्तेर्णिरिति। विभज्या—न्वाख्याने स्तु तद्-
इतिस्थिते न्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वर इति। स्तेर्णिरिति यदि पूर्वं स्वरः ततइत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति। नवेति
। दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति। कुमारी ई इत इत्यादौ यणादेशाद् इत्वं च प्रयं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम्। नैतदिति। एकनि

· यदयं श्व नृ शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। स्वरएकादेशः। सोऽस्थितिः
वेक्षमाणिः। स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणस्य चेत्वोत्वयो
श्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरित्वोत्वे। स्तेर्णिः पोर्तिः। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। परत्वाद् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भ
वतोऽन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादित्वोत्वे। आतेस्तीर्यते। आपोपूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। नित्यत्वाद्द्विर्वच
नं स्यादित्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। स्वरे नास्ति विशेषः। इणाङ्ग्डी
नामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। इणडिश्ञीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। प्रयोजनम्। अयजइन्द्रम्
अवयइन्द्रम्। वृक्षइन्द्रं प्लक्षइन्द्रं तइन्द्रं यइन्द्रम्। आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च। परत्वात्सवर्ण
दीर्घत्वं स्यात्। आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः। नवा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। नवा एतदन्तरङ्गेणापि
सिद्ध्यति। किं कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत। नैत
दन्तरङ्गेऽस्ति। अनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं नवा परत्वाद्गुणस्येति। उङाणोरेकादे
शई त्वलोपाभ्याम्। ऊङाणोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति
मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥

मित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः। निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्त
रङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुकालुक्। नवा परत्वादिति। यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन त-
थाआद्गुणोऽपि समानकस्योदीर्घेण बाध्यते नेत्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्वआयइतिस्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् राम:
तत आद्गुणः प्रसज्येत। नन्वा—कारस्य कृतेईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्॥ २६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न लोपे त्वाभ्यामिति। ङुङ् ईत्वासंभवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो-
न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नादृियते। चौ ङिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा-
दाद्गुणादिति गुणस्य प्रसङ्गः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति
ग्लाच्छत्रमिति। ग्ला म्ला इति किबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदेजन्त

लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भव
त्यन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते न लोपे त्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो माभू
दिति। आपो ऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौ ङिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवाया
वेकादेशात्तुग्विधिभ्यः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशात्तुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्त
रङ्गतः। वे ञ्। वानीयम्। शो। शानीयम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। ग्लाछत्रम्। म्लाछत्रम्। आ
त्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः। आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्व
त्वं च प्रयोजनम्। अतिर्यत्र। अतिन्वत्र। अतिरिच्छत्रम्। अतिनुच्छत्रम्। आराशस्त्रीदम्। धाना
शष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोप
सर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। तुग्य
णेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग्भव
त्यन्तरङ्गतः। यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एकादेशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते सो
मसुते। वृद्धेः। प्रक्रच्छकः। आर्च्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्भ्राम्। जनगद्भ्राम्। ईत्वात्। जगत्यति जनगत्यति

त्वाभावादात्वं न स्यात् यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चेतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते आ-
यादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्या
न्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत्। अग्निचिदत्रेति। पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण्
स्यात् तदा तुङ् स्यात्। नपुंसकं चात्राग्निचिदिति द्रष्टव्यम्। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुकृद्दुष्कृताविति। कथं पुनरत्रानङ् प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। धिधारण इति धिप्रो कृते तिवा प्रयोगो गुणः प्राप्नोति। विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात्। यणादेशश्चेति। एरनेकाच इति यण्। जुहुवतुरिति। ह्वा अतुस्। ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वा- दसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात्। औपगवीति। उपगोरियमित्यण्। ङीपि च कृते य-

सुमः। अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्मन्यः। एत्वात्। जगन्नः। जनगन्नः। री विधेः। सुकृत्यति। पापकृत्यति। अनङानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम्। अनङ्। सुकृत्। आनङ्। सुकृद्दुष्कृतौ। तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। इयङादेशो गुणात्। इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। धियति। रियति। इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। उवङादेशश्चेति वक्तव्यम्। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। ष्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात्। ष्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। ह्व आकारलोपात्। ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। जुहुवतुः। जुहुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। स्वरो लोपात्। स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। औपगवी। सौदामनी। स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च। परत्वाल्लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः। प्रत्ययविधिरेकादेशात्। प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। अग्निरिन्द्रः। वायुरुदकम्। प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादेकादेशः स्यात्। प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशाच्च। यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्। अग्निरत्र वायुरत्र। लादेशो वर्णविधेः। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः।

दिप्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात्। अग्निरिन्द्र इति। यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते। यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पचलत्वेति। यद्यत्र पूर्वं यण् स्यादनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्गुत्वं न स्यात्। पूर्वं प्राग्लालप्रिय इति। पूर्वाः प्राग्ला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः। तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते। तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं प्राग्लाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति। पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः। पचावेदमिति। अन्तरङ्गबलीयस्त्वेनैतन्न सिद्ध्यति। बहिरङ्गे कृते आद्गुण एत ऐ इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वो

प्रयोजनम्। पचत्वत्र पठत्वत्र। लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्याल्लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनं पूर्वप्राग्लाप्रियः अपरप्राग्लाप्रियः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते। ननु चेयं च कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। किं प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति। उभे तर्हि कर्तव्ये। नेत्याह। अनयैव सिद्धम्। इहापि स्योनः स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति। यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते। अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह। इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। एषा च न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति।

कृप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते। अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्य इति। अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते। नोदयमिति। कोऽसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्सत्वं न भविष्यति तुक्तु प्रवर्तिष्यत इति किमसिद्धवचनेन। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यदयमिति। छित्यवाह अस इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्तव्यम्। तत्र कृते पूर्वैकादेशे चस्याश्रये गुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ सि
द्धं दित्यौह इति। अनकारान्ते चोपपदे वहे श्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते। प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूठा
दूपविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊठ् विधिः तस्मिन् हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यू
ठ् विधीयते। पूर्वैषुकामशम इति। पूर्वं इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गा-
भावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशोमद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। उत्तरपदवृद्धौ
सर्वं चेति च शब्दादिक्शब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति। गुडोदक

यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति। तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्। तस्यैतस्य लक्षण
स्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः। पूर्वैषुकामशमः अपरैषुका
मशमः गुडोदकं तिलोदकम्। उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात्। नैष दोषः। आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शा-
स्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैकोऽयस्येति लोपेनापह्रियते। परः एकादेशेन तत्तोऽनच्कइन्द्रः
संपन्नः तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। त
तो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। यणादेशादियुवौ। यणादेशादियुवौ अन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः।
वैयाकरणः सौवश्व इति। लक्षणं हि भवति। य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति। नैष दोषः। अनवकाशा
वियुवौ। अचीत्युच्यते। किं पुनः कारणमचीत्युच्यते। इह माभूताम्। ऐतिकायनः औपगव इति। स्तामत्रेयु
वौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। यत्र तर्हि लोपो नास्ति। श्रैयसं धः श्रै यङ्गव इति। उक्षिपरूपाच्चा। उक्षिपरूपाच्चा
न्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति। पचेयुः यजेयुः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते याडियेतस्य इयुभवतीति।

मिति। उदके केवले इति पूर्वपदान्तो——दात्तत्वं न स्यात्। उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात्। प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं
विचारयितुमाह। यणादेशादिति। लोपो भविष्यतीति। ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति। अत्राहुः। समुदाय
स्यासिद्धत्वं नावयवस्येति। समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत्। पचेयुरिति। पच् अ या उ
स इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियेत तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात्। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद्
एवमपि रूपं न सिद्ध्येत्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यास्त्रित्यसेति।सलोपापवादइयादेशः।अकृतेसलोपेनास्तिपररूपप्रसङ्गः।गोमत्प्रियइति।यद्यत्रलोपःस्यात्तदाप्रत्ययल
क्षणेनतुमादिःस्यात्।ग्रामणिकुलमिति।यणादिषुकृतेषुलुकिसतिरूपंनसिध्येत्।ह्रकादिति।पूर्वमेकादेशेकृतेतस्यादि
वद्भावाल्लुकिसतिरूपंनसिध्येत्।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्यस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रज्ञापित-
त्वात्सिद्धम्॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थेपादेप्रथममाह्निकम्॥ सू
स्त्र्याख्यौनदी॥यूइतिकिमर्थमिति।स्त्र्याख्यंनदीत्येतावदेवास्तु।ज्ञापकादापोनभविष्यतीतिप्रश्नः।एषस्वरइति।पूर्वप

कथंतर्हियास्त्रित्येतस्यइयभवतीति।लुक्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः॥लोपयणयवायावेकादेशे
भ्योलुक्बलीयानितिवक्तव्यम्।लोपात्।गोमान्प्रियोयस्यसगोमत्प्रियः।गोमानिवाचरतिगोमत्यतेयवमत्य
ते।यणादेशात्।ग्रामण्यःकुलंग्रामणिकुलम्।सेनान्यःकुलंसेनानिकुलम्।अयवायावेकादेशेभ्यः।गवेहितं
गोहितम्।रायःकुलंरैकुलम्।नावःकुलंनौकुलम्।ह्रकाद्वयंह्रकमयम्।लुक्प्राप्नोत्येतेविधयश्च।परत्वादे
तेविधयःस्युः।लुग्बलीयानितिवक्तव्यम्। लुक्यथास्यात्॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याक
रणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकम्॥ यू स्त्र्याख्यौनदी॥ यूइतिकिमर्थम्।खट्वा
।माला।किंचस्यात्।खट्वाबन्धुःमालाबन्धुः।नदीबन्धुनीत्येषस्वरःप्रसज्येत।इहचबहुखट्वकइति।नद्यृतश्चे
तिनित्यःकप्प्रसज्येत।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनापोनदीसंज्ञाभवतीति।यदयंङेराम्नद्याम्नी
भ्यइतिपृथगाड्ग्रहणंकरोति।इहतर्हिमात्रेमातुरित्याण्नद्याइत्याट्प्रसज्येत।किंपुनरिदंदीर्घयोर्ग्रह
णमाहोस्विद्ध्रस्वयोः।किंचातः।यदिदीर्घयोर्ग्रहणंयूइतिनिर्देशोनोपपद्यते।दीर्घाद्धिपूर्वसवर्णोदीर्घःप्रतिषिध्यते।

दप्रकृतिस्वरंबाधित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः।दृश्यतेचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्।खट्वाशब्दस्यनित्स्वरेणा
द्युदात्तत्वात्।मातुरिति।मातृशब्दःसंबन्धिवचनःस्त्रीविषयएवेतिनाख्याग्रहणेननिवर्त्यते।परिच्छेत्तृवाचीत्वन्यएवमातृश
ब्दः।नद्यृतश्चेतिकस्यग्रहणमस्त्र्यर्थंस्यादबहुपितृकइत्यस्यज्ञापकमृकारान्तानांनदीसंज्ञाभावस्य।किंपुनरिति।ननुसमानधर्मानुप
पत्त्यासंदेहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः।नहिदीर्घनिर्देशेयूइतिनिर्देशोपपत्तिः।एवंतर्हियुक्तायुक्तत्वनिरूपणायप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उत्तरत्रेति। ह्रस्वनिर्देशे ह्रस्व इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्भ्रूह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः। असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः। अथ ह्रस्वयोरिति। दीर्घयोरप्यण्सवर्णान्गृह्णातीति सिध्यति। ननु चोकालज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इत्यत्रोक्तम् अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तते। ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम्। नैष दोषः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति। न हि ह्रस्व इयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्योऽस्ति। अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः ॥ अवश्यमत्रेति। तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्तापक्षे नदीसंज्ञा विधेया। ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्तापक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः। अथ तु बह्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शक

उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्प्येत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्। अथ ह्रस्वयोः हे शकटे। अत्रापि प्रसज्येत। नैष दोषः। अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या। उभयं हीष्यते। हे शकटि हे शकटे इति च। इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येत। नैष दोषः। ङिति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति। ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति। कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। अथायं नित्यो योगः स्यात् प्रकल्प्येत नियमः। बाढं प्रकल्प्येत। नित्यस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्। योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति यूस्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यूवा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततो ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्।

टिशब्दस्य हे शकटे इति॥ ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः। एष स्वर इति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्देन्त्योदात्तः पर्यायेणोदात्ता भवन्ति। शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्याय इति वचनात्। इह चेति। शेषाद्विभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति। कैमर्थ्यादिति। कोऽर्थोऽस्येति किमर्थः तस्य भावः कैमर्थ्यम्। प्रश्नविषयविषयिणोः संबन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते। यत्र तत्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्येवं शाकटयदिति। नित्ययानदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शाकट्यै शाकटये इति च सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः। बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम्। परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका। तस्यामिति। अङिति तु शाकटि बन्धुर्बे हु शाकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः। छन्दोवदिति। तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्तत

यद्येवं शाकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। शेषग्रहणं न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति। यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततः ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्। ततो घि। घिसंज्ञौ भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम्। यदि तर्हि शेषग्रहणं क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते। अथ वा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति। दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत इति। नैष दोषः। वा छन्दसीत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति। यदप्युच्यते। उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहायं यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू त एवं विज्ञास्यामः। य्वोर्यौ ह्रस्वाविति। कौ च य्वोर्ह्रस्वौ। सवर्णौ। अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। यद्येवं स्त्र्याख्याया विति प्राप्नोति। अनुपसर्गे हि को विधीयते। न तर्हीदानीमिदं भवति। यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति। छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति।

इति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते। गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते। अथेति। यथार्थाभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्नः। अनुपसर्गे हीति। यस्त्वातश्चोपसर्ग इति कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते। न तर्हीति। शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः। छन्दोवत्कवय इति। तेन च्छान्दसत्वाद्भविष्यति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न ह्येषेति। असाधव एवैवमादयः। न तु तन्नामाख्यात्साधुत्वव्यवस्था। आख्यायेते इति। घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। साधनं कृतेति सप्तमीसमासः। कृत्स्त्रियादिति। न हि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यूङाविति भावः। एवं तर्हीति। आख्यानमाख्या। आतश्चोपसर्ग इत्यङ्। स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः। अत्र पक्षे सूत्रे गौणप्रत्ययः समासश्च सिद्धान्तीति भावः। स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः। एवमपीति। न हि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः। एवं तर्हीति। असरूपत्वादणापक्षे विजन्न बाध्यते। समुदायधर्मस्यावयवे आरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिद्धेति। आख्याग्रहणमिति। विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम्। कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यत इति प्रश्नः॥ स्त्रीविषयार्थमिति। आख्याग्रहण

न ह्येषा दृष्टिः। एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति। स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ। यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति। तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवे। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ। एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति। तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै। एवं तर्हि विज् भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु क एव। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति। ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति। मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तम्। यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवतीति॥ अथाख्याग्रहणं किमर्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम्। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम्। प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

सामर्थ्यान्नियम आश्रीयते। स्त्रियमेव या वाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः। ग्रामण्ये इति। ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति। यद्येवमिषुप्राणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते। केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः। प्रथमलिङ्गग्रहणमिति। यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्विबिति। कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति। ततः कर्तरि क्विप्। अथवा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः। खरकुट्यै इति। खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप्। यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्त्र्याश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थाद् प्राप्तानदीसंज्ञा विधीयते। अतितन्त्र्यै इति। तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः। अवयवस्त्रीविषयत्वादिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्स्त्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः। आध्यै इति। आ ध्यायतीति ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विप् संप्रसारणं च। अत्रावयवो धीशब्द इयङुवङ्स्थानः। समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाभावः। न चाधी-

प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः। क्विप्। कुमार्यै ब्राह्मणाय। लुप्। खरकुट्यै ब्राह्मणाय। समासः। अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय। अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्। अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः। तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि स्त्रियोः प्रतिषेधः प्रसज्येत। आध्यै ब्राह्मण्यै। किं कारणम्। अवयवस्य इयङुवङ्स्थानत्वात्। अवयवोऽत्र इयङुवङ्स्थानः। सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम्। न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः। ह्रस्वे युवूस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने॥

प्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतः। यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञयानभाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत्। सिद्धं त्विति। अचिश्नुधात्वित्यनेनाङ्गस्येयङुवङ्विधानात्सामर्थ्याक्षिप्तमत्राङ्गम्। तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तत्स्य नदीसंज्ञानिषेधः। आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं नास्ति। अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः। एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम्। इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यादियदा त्वपवादेन बाधस्तदा माभूत्। ह्रस्वेति। अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः। ह्रस्वे इयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने। चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम्। एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपरआहेति। चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः। नहि प्राक्प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते। पठ्यमानोपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन संबध्यते स च नियमार्थः। क्वचिद्भाष्ये पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। शाकट्यै अतिशाकट्यै ब्राह्मण्याय। क्वमाभूत्। शाकटये अतिशाकटये ब्राह्मण्ये इत्यादि। एष त्वपपाठः। उपसंहारस्यान्यथाभि-

ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। शाकट्यै अतिशाकट्यै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। शाकटये अतिशाकटये ब्राह्मणाय। धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय। भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय। अपरआह। ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शाकट्यै अतिशाकट्यै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। शाकटये अतिशाकटये ब्राह्मणाय। धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै। क्वमाभूत्। श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय। भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै। क्व॰ माभूत्। भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम्। तद्द्वेष्यं विजानीयात्स्त्रीमेतद्विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ ॥योगविभागः कर्तव्यः। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि। षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति। ततो वा। वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति। सुपां व्यत्ययः। तिङां व्यत्ययः। वर्णव्यत्ययः। लिङ्गव्यत्ययः। कालव्यत्ययः। पुरुषव्यत्ययः। आत्मनेपदव्यत्ययः। परस्मैपदव्यत्ययः। सुपाम्। युक्ता माताऽसीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते॥ वर्णव्यत्ययः। त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम्। सुहितमिति प्राप्ते। लिङ्गव्यत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधोर्गृह्णाति। मधुन इति प्राप्ते।

धानात्॥ षष्ठीयुक्तः॥ ॥योगविभाग इति। तेन परिभाषा संपद्यते। यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति। तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम्। एतदर्थं च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः। उभयत्र विभाषा चेयं विज्ञेया। सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोपि च्छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालव्यत्ययइति।कालविहितप्रत्ययव्यत्ययइत्यर्थः॥यस्मात्प्रत्ययविधिः॥ ॥यस्मादितिव्यपदेशायेति।संज्ञिनइतिशेषः।सतिहि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेनसंज्ञीनिर्देष्टुंशक्यतेनान्यथा।परामृष्टव्यसंज्ञ्यनिर्देशेतदितिपरामर्शाभावात्तदादीत्यसंबद्धमेवस्यात्।स्त्रीयतीति।स्त्रीशब्दात्सुप्शब्दस्यतल्लोपस्यचविधिरस्त्रीत्यङ्गसंज्ञास्यादङ्गसंज्ञाचेतिसंज्ञाद्वयनिमित्तायस्येतिलोपःप्रसज्येत।ईशाइदमादेशस्ययस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वंनास्ति।शाभादसिद्धत्वमितिकेषांचिदभ्युपगमात्।पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षेस्थानिवद्भावोनास्ति नानादिष्टाद्वचःपूर्वःस्त्रीशब्दइति।अथेति।यस्मात्प्रत्ययइत्यत्रविधीयतइत्यध्याहरि-

कालव्यत्ययः।श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन।श्वःसोमेनयक्ष्यमाणेन।श्वआधाताश्वोयष्टेतिप्राप्ते।पुरुषव्यत्ययः।अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः।वियूयादितिप्राप्ते।आत्मनेपदव्यत्ययः।ब्रह्मचारिणमिच्छते।इच्छतीतिप्राप्ते।परस्मैपदव्यत्ययः।प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति।अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति।युध्यतइतिप्राप्ते॥यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्॥ ॥यस्मादितिव्यपदेशाय।अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्।यस्माद्विधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमानेस्त्रीइयतीस्त्रीयतीत्यत्रापिप्रसज्येत।प्रत्ययग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथविधिग्रहणंकिमर्थम्।यस्मात्प्रत्ययस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमानेदधिअधुनामधुअधुनाअत्रापिप्रसज्येत।विधिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। तदेतत्प्रत्ययग्रहणेनविधिग्रहणेनचसमुदितेनक्रियतेसंनियोगः।यस्माद्यःप्रत्ययोविधीयतेतदादितस्मिन्नङ्गसंज्ञंभवतीति।अथतदादिग्रहणंकिमर्थम्।अङ्गसंज्ञायांतदादिग्रहणंस्यादित्युमर्थम्।अङ्गसंज्ञायांतदादिग्रहणंक्रियतेस्याद्यर्थंनुमर्थंच।

ष्यतइतिप्रश्नः।दधिअधुनेति।असतिविधिग्रहणेपरशब्दस्याप्यध्याहारःस्यात्।इदमोयदाअधुनाप्रत्ययोनिपात्यतेइदमादेशस्यचेशोयस्येतिलोपस्तदेदंप्रत्युदाहरणम्।यदात्विदमोऽशभावःधुनाचप्रत्ययः।तदास्त्रीयतीत्येतदेवप्रत्युदाहरणम्।ननुक्रियमाणेपिविधिग्रहणेऽत्राङ्गसंज्ञाप्राप्नोति।अस्तिहिदधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्चपरः।ततश्चाङ्गसंज्ञायांभसंज्ञायांचसत्यांयस्येतिलोपःप्राप्नोतीत्याह।तदेतदिति।प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यःप्रत्ययोविहितस्तस्मिन्नेवप्रत्ययेपरतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करिष्यावइति। विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति। अन्यथा पापावइत्यादाविव स्यात्। पच्धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वली ति यलोपे दीर्घत्वे चरूपम्। कुण्डानीति। यदा नुम्प्रागादिस्तदा त्र सुपि चेति दीर्घत्वं सिद्ध्यति। इ धीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति। पूर्वान्तपक्षे त्रामानीत्यादिवन्सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत्। मित्सुटोरिति। मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः। भाष्यकारस्तु वस्तुतोर्थं व्याचष्टे। मित्वत इति। भिनत्तीति हस्योदाहरणमेतत्। कार्योदाहरणं च अभिनदिति। नित्यत्वाच्छ्नमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते। सं चस्करतुरिति। द्विर्वचने कृतेऽडभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वादृतश्च संयोगादेरिति गुणो न स्यात्। यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसं

स्याद्यर्थं तावत्। करिष्यावः करिष्यामः। नुमर्थम्। कुण्डानि। वनानि। मित्सुटोरुपसंख्यानम्। मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। मित्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। अभिनत्। अच्छिनत्। सुड्वतः। संचस्करतुः संचस्करुः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। ।सुटो बहिरङ्गत्वात्। बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वक्ष्यत्येतत्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम्। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थे ननार्थः। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा। न चेदं तद् नापि तदादि। सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदं तदाद्यादीति। तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः।

त्वासिद्धत्येव। स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिद्ध्यति। किं तु संस्कृषीष्ट संस्क्रियत इति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम्। तस्य वेति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। तदादि रिति। मिद् आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्य- रामः
स्येति भवत्यङ्गसंज्ञा। एवं कृते द्विर्वचने कृते चस्कृशब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः स एवादिश्चस्कृशब्दस्य। २७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उष्ट्रमुखइति। यथागतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत इति
तदवयवादित्वान्मित्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिध्यति। एकेनाप्यपायेइति। अपायेत स्वरूपस्यापगमे। एकेन करणेनैकाभावेनेत्यर्थः। य-
थावर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् करणं सम्पद्यते। अङ्गसंज्ञा चापीति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात्। तदेक
देशभूतमिति। तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः। स्यार्थमिति। असति हि तीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा

तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तत्राप्यादितदादीति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्। तदेकदे
शविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गङ्गा यमुना देवदत्तेति। अनेकानदी गङ्गां यमु
नां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः। इह केचि
च्छब्दा अकृतपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च पञ्च सप्तेति। त एकेनाप्यपा
येन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न चन्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। यथैते जा
तिशब्दा गुणशब्दाश्च। तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वट
कणिकामात्रेपि द्रव्ये। अङ्गसंज्ञा चाप्यकृतपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं
कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभू
तं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्यय
ग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम्। प्रत्ययग्रहणं क्रियते। पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। स्त्र्यर्थं श्र्यर्थं
भ्वर्थम्। अङ्गस्येयङुवङौ स्याताम्।

स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति। ततश्चतुर्थीविधानात्। ततश्चाङ्गाश्रयइयङ् स्यात्। पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स ए
व यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति। यस्मात्प्रत्ययो विहितो नासौ परो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं भवति। न लुमता
ङ्गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परिमाणार्थं चेति। अन्यथा देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमानेन भवत्यतिप्रसङ्गदोषः। दाशतयस्येति। दश अवयवा येषां ते दशतयः। तेषु भवो दाशतयः। एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता। अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति। तत्तर्हीति। सूत्रमित्यर्थः। प्रत्यय इति प्रकृत्येति। तेनं ब्राह्मणाभिस्ताक्रिमिणां पश्येत्यादावेमुद्दीर्घोपभावः प्राकरोदिति। लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात्। सिद्धं त्विति। यत्र पूर्वैः कार्यि-

परिमाणार्थं च। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति। प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते। यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीष। प्राकरोत् उपेहिष्ट। उपसर्गात्पूर्वोऽडाटौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः। धातु। देवदत्तश्चिकीर्षति। संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति। प्रातिपदिक। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्यय। महान्तं पुत्रमिच्छति। संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति।

त्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति। यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणं वेति। प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत्। अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः। अवश्यमिति। क्रियमाणेऽप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः। संघातस्येति। ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति। महान्तं पुत्रमिति। समुदायस्यान्ते सुपः श्रवणात्सुबन्तत्वात्। सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋद्धस्येति। सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः। परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसङ्गात्। अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति। ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक्। एवं वक्ष्यामीति। योगविभागोऽत्र क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इत्येकं सूत्रम्। अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः समर्थ्यते। प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यत इत्यर्थः। सांकूटिनमिति। अणिनुण् इति यदि कूटिन्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्

समासः। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। तद्धितविधिः। देवदत्तो गार्ग्यो यणः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति। स्वरः। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। एवं वक्ष्यामि। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते। ततः अङ्गम्। अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते। अवतप्तेनकुलस्थितं तव एतत्। उदके विशीर्णं तव एतत्। सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः। समासः। अवतप्तेनकुलस्थितं तव एतत्। उदके विशीर्णं तव एतत्। सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति। समासः। तद्धिताः। सांकूटिनम्। व्यावक्रोशी। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति। तद्धितविधिः। स्वरः। दूरादागतः। दूरादागत इति। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति।

त। दूरादागत इति। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः। तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः। ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिके ति समासः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्। अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्क्तेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युच्चितमित्यत्रापि पूर्वस्याव्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति। यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत उच्चितशब्दस्य अकान्तत्वात् क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोतीति किमनन्तरग्रहणेनातत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः॥ सुप्तिङन्तं पदम्॥१४॥ अन्तग्रहणमिति। असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात्। ततश्चाग्नि चित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदाद्यन्तरोक्तया परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः। कुमारीगौरितरेति। तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात्। तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात्। ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति। कुमारगौरितरेति चेष्यते। भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम्। सनाद्यन्ता धातव इति। अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्या-

यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति॥ सुप्तिङन्तं पदम्॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति। तदन्तविधिना। अत उत्तरं पठति। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तरप्तमपौ घः। तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति। किं च स्यात्। कुमारी गौरितरा। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्येतज्ज्ञाप्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अन्तग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम्। ह्रेतावत् क्रियेतेन्यास एव। यदप्युच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्।

त्। ततश्चाचिकीर्षीदित्यादौ सनएव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वो ऽट् स्यात्। कृत्तद्धिते त्यत्रासत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। ततश्च भिद् छिदिति क्विबन्तस्य न स्यात्। अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति। अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि। न ह्यसतः कार्यित्वेन वचनप्रातेनापि प्राक्यमाश्रयितुम्। केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुङ् स्यात्। तदन्तविधौ तु दोषानवतारः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नकेवलादिति। ननु यद्यर्थवत्त्वं लौकिकयाश्रीयते सा पदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि। पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात्। अन्वयव्यतिरेकग
म्यात्वर्थवत्त्वा केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते नकेवलादिति। एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासत्त्यो
ऽभिव्यक्ततरयोरर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इत्यदोषः॥ नः क्ये॥ किमर्थमिति। लुप्तेपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पद
संज्ञेति प्रश्नः। नान्तमेवेति। क्यस्य नान्तमिति विपरीतनियमो न भवति। नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात्। वाच्यतीति।
नन्वत्र क्यचा न भाव्यम्। गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात्। एकीयमतं तदित्यदोषः। तन्मते तु क्यङ्क्यषोर्नान्तं व्यावर्त्येत पस्यती
त्यादौ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ राजेति। प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्। नाप्रतिषेधादिति। प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषे-
धशब्देनोक्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः। ननु चेयमिति। परत्वादिति भावः। स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो

नकेवलाः कृतस्तद्धिता वा॥ नः क्ये॥ किमर्थमिदमुच्यते। न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्। नियमार्थोयमारम्भः। ना
न्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्। क्व मा भूत्। वाच्यतीत्युच्यति॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ असर्वनामस्थान इ
त्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा। असर्वनामस्थान इति प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः
सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थानेऽव्यापारः। यदि केनचि
त्प्राप्नोति तेन भविष्यति पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एत
त्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पू
र्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु। पूर्वं पदसंज्ञं
भवति। ततः सर्वनामस्थानेऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः भम्। भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति॥

बाधते। तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः। नोत्सहत इति। स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पू
र्वस्याः प्राप्तेर्बाधिका स्वस्य निषेधस्य बाध्येति। तत्र प्राप्तबाधो न युज्यत इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्स
र्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्विति प्राप्तिस्तत्रासती कथं बाधकत्वमासादयेत्। यथा वृक्षाविव्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पू
र्वसवर्णदीर्घस्याभावाद्वृद्धिं प्रति बाधकत्वाभावाद्वृद्धिः प्रवर्तते तेन तथेह सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः। सर्वनामस्थानेऽ
यचीति। सर्वनामस्थान इत्यत्र नञ्प्रश्लिष्टोऽयचीत्यनेन न संबन्धं नीयते। यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थ
म्। ते नाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादावितिराजेत्यत्रापि भवति। भसंज्ञं चेति। भसंज्ञाविधौ सर्वना
मस्थानेनैव नञ्संबध्यते ॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोरिति। अत्र स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्याद्ईस्यादुत्तरस्येदुतावितिप्रसज्येत। वाक्यपदयोरिति। वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयो न्त्यो न त्वौकारः। भुवद्वस्य इति। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः॥ ॥यचि भम्॥ षडिक इति। षडङ्गुलिशब्दाद् नुकम्पायां बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठच् कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम्। सिद्धमच इति। अचो लोपस्येत्यर्थः। तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद् संज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्

यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति। तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। भुवद्वद्भ्यां धारयद्भ्यः पदसंज्ञा। एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्यः धारयद्भ्यः॥ यचि भम्॥ भ संज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः। सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवद्भावाद् संज्ञा न भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वागाशीर्दत्तः वाचिक इति। वक्ष्यत्येतत्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति वक्ष्यत्येतत् षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति। नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। नभस्वत्। अङ्गिरस्वत्। मनुष्वत्॥ वृषण्वस्वश्वयोश्च॥ वृषण् इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या। वृषण्वसुः वृषणश्वस्य यच्छिरः। वृषणश्वस्य मेने॥

पदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः। न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति। यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा कौस्तः कानि सन्तीति। अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः। इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम्। सिद्धमिति। उत्तरपदलोपस्य हलजादेश्शत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते। मनुष्वदिति। सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्यात्। नुत्वं च पदान्तस्येति वचनात्॥ वृषण्वसुरिति। पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रसज्येत। भत्वे तु सत्यल्लोपो न इत्यकारलोपोऽत्र न भवति। अङ्गसंज्ञाया अभावात्। अङ्गस्येति च तत्राधिकारात्। उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तसौमत्वर्थे॥ ॥अर्थग्रहणमिति। स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संबन्धः क्रियते। मतोर्यः स्वादिर्वर्तत इति। एतद्धि चकस्य संभवात्तदर्थं इति
र्विज्ञास्यते इति प्रश्नः। इहैव स्यादिति। मतौ स्वादावितिसामानाधिकरण्येनमुख्यकल्पनया संबन्धे संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत
इति भावः। पयस्वानिति। मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवर्तनाद्विनिनामतुब् नबाध्यते। नहिमतुबिति। उपलक्षण-
स्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात्त्वतः कार्यप्रतिनिमित्तत्वावगमाभावात्। मतुबपीति। अस्मिन्निति मतुपोर्थः। स च विन्नादी
नामिव मतुपोपीति भावः। तद्यथेति। अयमत्रार्थः। यत्ररूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्ष-
णस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवद
त्तस्याप्यानयनं भवति। कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः। यथा देवदत्तशालाभिद्यतामिति॥ अय

तसौमत्वर्थे॥ ॥अर्थग्रहणं किमर्थम्। न तसौ मताविच्येवोच्येत। तसौ मताविती यत्युच्यमाने इहैव स्यात्। पयस्वा
न्। यशस्वान्। इह न स्यात्। पयस्वी। यशस्वी॥ अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समाना
र्थस्तस्मिंश्च। यद्यर्थग्रहणं क्रियते। पयस्वान्। अत्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। नहि मतुब् मतुबर्थे वर्तते। मतुबपि मतु
बर्थे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते॥
अयस्मयादीनि छन्दसि॥ ॥उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्॥ सस्तुष्टुभा सऋक्वता गणेन॥ ॥बहुषु बहुवचनम्
॥ ॥बहुषु बहुवचनमित्युच्यते। केषु बहुषु। अर्थेषु।

स्मयादीनि॥ आनन्तर्यादसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह। उभयसंज्ञान्यपीति। ऋक्वतेति। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न
भवति। जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात्तन्निबन्धनकार्याभावः॥ ॥बहुषु बहुवचनम्॥ केषु बहुष्विति।
जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वासंभवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम्। तत
श्च वृक्ष इत्यत्रावयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः। अत्रोत्तरम्। अर्थेष्विति। अस्यायं भावः। द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधे
यगतमेव बहुत्वमाश्रीयते वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यो न त्ववयवाः। आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीय
ते न त्ववयवगतम्। दारादित्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इतरोऽगृहीताभिप्राय आह। यद्येवमिति। अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः। मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि मन्यते। एवं तर्हीति। अयमर्थः। नेदं शास्त्रान्तरेण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रियते। बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याय्यन्ते। तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति। न खल्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते। येष्वर्थेष्विति। क्वचित्तु पाठः एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव। अयमर्थः। पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः। तथा हि। दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः। विभक्तयस्तु क्वचिद्द्योतकत्वेनापेक्ष्यन्ते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः। अनेन तु नियम्यन्ते। तत्र कर्मादिशक्तेरेकार्थे समवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयवगते। नवैकर्मादय इति। अनभिहित इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभ

यद्येवं वृक्षः प्लक्षः। अत्रापि प्राप्नोति। बहवस्त्वर्थाः मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति। एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु च स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः। के तर्हि। एकत्वादयः। एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु सत्सु अवश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति। बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति।

क्तिवाच्यत्वमिति मन्यते। तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तेषूक्तेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण। एकत्वादिष्वपीति। वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते। कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि। स तर्हीति। बहुत्व इत्येवमित्यर्थः। एके मन्यन्त इति। प्रातिपदिकार्थ एकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च। द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषानुपादानाद्यावत्किंचिदेकशब्दार्थः तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः। इह चेति। इह यदि द्व्येकयोरिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुणिविशेषक इति। अत एव वचनादनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। सामानाधिकरण्यमि-
ति। मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा। तदानान्तरेणेति। गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः। द्र-
व्ये षष्ठीति। षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम्। गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति। यथैवेह कर्मणिया
संख्येति। कथमिति। बहुत्वस्यैकत्वाद्बहावितिभाव्यमिति प्रश्नः। एतदेवेति। आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः

इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधा
नो भवति निर्देश इति। तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदाचिद्गुणो गुणि
विशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति। कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा ताव
द्गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः। तदानान्तरेण भावप्रत्य
यं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स प्रधानस्तदा गुणो भ
वति। तदा द्रव्ये षष्ठी। तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्वि
शेषयिष्यामः। किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः। कथम्। एकस्मिन्नेकवचनम्। कस्यैकस्मि
न्। कर्मणः। द्वयोर्द्विवचनम्। कयोर्द्वयोः। कर्मणोः। बहुषु बहुवचनम्। केषां बहुषु। कर्मणामिति। कथं बहु
षु बहुवचनमिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्। न वैपुल्यवा
चिन इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न
स दोषो भवति। यदप्युच्यते। इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। ए
कशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यावाची। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। ए
काग्नयः। एकहलानि।

कृतः। तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात्। एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य माभूदिति। ए
कशब्दोयमिति। द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यापि संख्यावाचिनो ग्रहणम्। द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येक-
शब्दौ वर्तेते इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किमर्थमिति। लौकिकादेवप्रयोगाद्द्वित्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः। सुप्तिङामिति। सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद्विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः। यद्यपीति। शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः। सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धाः। संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा। तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभाव-

एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम्। सुपश्चाविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते। तिङश्चाविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते। तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति। दृष्टविप्रयोगाश्च। दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः। तद्यथा। अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति। सुप्तिङोरविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति। इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति। आहोस्विदर्थनियमः। एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात्। तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति। उच्चैः नीचैरिति। किं कारणम्। असुबन्तत्वात्। अर्थनियमे सिद्धम्। अर्थनियमे सिद्धं भवति। अस्त्वर्थनियमः। अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः। ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वादिति।

तः। संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यत इति भावः। अक्षीणीति। द्वित्वेऽपि लोके बहुवचनं दृश्यत इत्यर्थः। विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः। तत्र प्रत्ययनियम इति। प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्सुबन्तत्वाभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः। अर्थनियम इति। अर्था नियता इति तेषु वचनान्तराभावः। प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता। तिङर्थे त्विदं तस्माद्भेदेन सूत्रद्वय
मुपात्तम्। तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति। प्रसिद्धो नियम इ
ति। अर्थनियम इत्यर्थः। नियमः प्रकृतेषु वेति। तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनां व्यावृत्तिः। अथ वेति
भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्य
प्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ कारके॥ किमिदमिति। सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः संज्ञा

नैष दोषः। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्। सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। तथा तिङाम्। प्रसिद्धो नि
यमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा। अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः
। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्नि
ति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति। यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाद्धुकं शा
स्ति॥ ॥इति श्रीद्वितीयमाह्निकम्॥ कारके॥ ॥किमिदं कारक इति। संज्ञानिर्देशः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि।
कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते। या वा ए
ताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः। न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः। न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राऽवि
धानात्। संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः॥

याभाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात्। अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकात् दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञा
विकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति। षड्विधस्यैव चेष्यते। तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः। संज्ञानिर्दे
श इति। सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः। किं वक्तव्यमिति। सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः।
नहीति। सुब्व्यत्ययउक्तः। न चायमिति। शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने
सप्तमी कृतेति भावः।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञिनोनिर्देशइति। यद्यपिवक्ष्यमाणाध्रुवादयःसंज्ञिनोलभ्यन्तेतथापिविशिष्टसंज्ञीनिर्देष्टव्यः। यत्क्रियायाःसाधकंध्रुवादितत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञंचभवतीति। ननुसंज्ञापक्षेकारकसंज्ञायाअपादानादिसंज्ञाभिःसमावेशोनप्राप्नोति। एकसंज्ञाधिकारात्। नैषदोषः। ध्रुवमपायइतियोगविभागेनकारकसंज्ञाक्रियते। ततोपादानमिति। अत्रकारकग्रहणमनुवर्ततेध्रुवमपायइतिच। तेनकारकंसदपादानसंज्ञमित्येवंसमावेशःसिद्ध्यतीति। अन्तरेणाप्यनुवृत्तिंवचनसामर्थ्यात्पर्यायेसिद्धेसमावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते। एवंसंप्रदानादिसंज्ञास्वपिसमावेशोव्याख्येयः। समावेशस्यचप्रयोजनंस्तम्बेरमइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी। कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्यप्रकृतिस्वरः। । ग्रामस्यसमीपादिति। यथायोवृक्षशाखायाःपततिवृक्षादप्यसौपतति। एवं

कारकइतिसंज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः॥ कारकइतिसंज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपिनिर्देशःकर्तव्यः। साधकंनिर्वर्तकंकारकसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्। इतरथाह्यनिष्टप्रसङ्गोग्रामस्यसमीपादागच्छतीति अकारकस्याद्इतरथाह्यनिष्टंप्रसज्येत। अकारकस्याप्यपादानसंज्ञाप्रसज्येत। क्व। ग्रामस्यसमीपादागच्छतीति। नैषदोषः। नात्रग्रामोऽपाययुक्तः। किंतर्हि समीपम्। यदाचग्रामोपाययुक्तोभवति। भवतितदाऽपादानसंज्ञा। तद्यथा। ग्रामादागच्छतीति। कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्यब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीति। कर्मसंज्ञाचप्राप्नोत्यकथितस्य। क्व। ब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीति। नैषदोषः। अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तितेवर्तते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्संवक्ष्याह। असावत्राऽकथितः। असंकीर्तितइतिगम्यते। अस्त्यप्राधान्येवर्तते। तद्यथा। अकथितोऽसौग्रामेअकथितोसौनगरेइत्युच्यते-योयत्राप्रधानोभवति।

योग्रामसमीपादागच्छतिग्रामादप्यसावागच्छति। ततश्चापायेग्रामस्यध्रुवताभवति। आगमनेतुनिवर्तकत्वाभावः। समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात्। नात्रग्रामइति। समीपविशेषणत्वेनोपादानादेवग्रामस्यापाययोगोनास्ति। सहिसंश्लेषपूर्वकः। संश्लेषश्चसन्नसन्वाबुद्ध्याकल्प्यते सचसमीपस्यैवविवक्षितोनग्रामस्येत्यर्थः। ग्रामात्समीपादितिचोक्तेवस्त्वन्तरापेक्षंग्रामस्यैवसामीप्यंप्रतीयतेनतुग्रामापेक्षमन्यस्यसामीप्यम्। संचक्ष्येति। वर्जयित्वेत्यर्थः। वर्जनेप्रतिषेधइतिख्याञादेशाभावः। वर्जनंचप्रसक्तस्यसजातीयस्यैवभवतीतिकारकस्यैवकर्मसंज्ञाभवतिनतुब्राह्मणस्यपुत्रंप्रतिविशेषणत्वेनोपात्तस्य। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यदेति। अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणोऽपि पुत्त्रवद्भावात्। पन्था हीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्त्रो नापि ब्राह्मणः। वृक्षस्य पर्णमिति। ग्रामस्य सप्तमीपादिस्थित्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्या—पाययोगः। इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद्वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः। नवाऽपायस्येति। पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात्। तथाहि। वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति। सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य। नज्ञायत इति। शब्देनासमर्पणात्संबन्धिविशेषस्येति भावः। प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव संबन्धित्वेन प्रतीयते। कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति

तद्यदाऽप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति। अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति। अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति। क। वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति। नवाऽपायस्याविवक्षितत्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। अपायस्याऽविवक्षितत्वात्। नात्रापायो विवक्षितः। किं तर्हि संबन्धः। यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदाऽपादानसंज्ञा। तद्यथा। वृक्षात्पर्णं पततीति। संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति। न ज्ञायते कंकस्य वा कुररस्य वेति। अयं तर्हि दोषः। कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति। नैष दोषः। कारक इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति। सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः। सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः। कुतः। प्रतिकारकं क्रियाभेदात्। पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते। किमिदं प्रतिकारकमिति। कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम्॥

।अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयणादिति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः। यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते। करोतीति कारकमिति। साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयत इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते। अन्वर्थमिति चेदिति। करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम्। कर्तृशब्द इति। कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसंनिधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संभवनक्रियामिति। ग्रहणक्रियामित्यर्थः। धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादक्रियासमासे तण्डुलानां धारणमित्यर्थः। एधाः पक्ष्यन्तीति ११३
। भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसंभावनापेक्षः। कर्त्रो हि संभावितक्रियाः नियुज्यन्ते। नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेवानत्वत्र भवि

कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम्। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुः पाकः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम्। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष करणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्वम्। उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया। उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते। तत्र तदा छिदिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुश्छेदः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्। यत्तत्तत्क्षणेन तत्परशोश्छेदनम्। यत्तस्मिन्नुद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न तत्क्षणेन तत्परशोश्छेदनम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इतरथा ह्यसितक्षणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात्। यो हि मन्यते उद्यमननिपतनादेवैतद्भवति छिनत्तीति असितक्षणयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्याद्यदसिना छिद्यते तत्क्षणेनापि तच्छिद्येत। अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः। अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां निदर्श्यते। न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा। न वा एष दोषः। किं कारणम्। स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्। सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्। तयोः पर्यायेण वचनम्। तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति। वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति।

ष्यन्निर्देश स्तत्रम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या यतनन्तरोनेति। अन्वयव्यतिरेका रामः
भ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारं वेषनिदर्शनाय दर्शयति। न तथेति। न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति। ॥ २७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बलाहकादिति। निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते पृथग्भावश्चाविवक्षित इत्यपादानत्वम्। बलाहक इति। स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते। बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः। बलाहक इति। विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः। पर्याप्तमिति। स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्। ग्राम आगच्छतीत्यर्थान्तर एव गमनादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः। एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः। शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसंप्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते। वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति संप्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः।

तद्यथा। बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्। बलाहके विद्योतते। बलाहको विद्योतत इति। किं तर्ह्युच्यतेऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति। एवं तर्हि न ब्रूमोऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वनिदर्शनं तमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय। पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्यां निदर्शनाय। किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः। यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च। तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति। अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येवा। यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति। क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्। यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा। न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति। किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा। एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा। कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा।

कारकव्यपदेशनिबन्धनम्। यथा प्रविश पिण्डीमिति। परत्वादिति। अपादानादीनामवकाशाय हि स्वातन्त्र्यं नास्ति। कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति। ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः। सत्यमेतत्। पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम्। अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात्। अत्रापीति। उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा। यथा स्थाली पचतीति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते। यथा राजसंनिधौ तदुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते। न वा एवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तन्त्रानङ्गत्वात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ दै॰ २८० किंपुनः प्रधानमिति। सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्न कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः। कर्ताप्रवर्तयितेति। तदधीनप्रवृत्ति- १९३
निवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः प्राप्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्त्रे
रहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः। उभौ चान्योन्यविशेषकाविति। ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधा-
द्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्प्येते इत्यर्थः। एवं तर्हीति। सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया। ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम्। अ
वान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम्। यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वभेदविवक्षायां त्वयमस्यामियमस्माज्जनयती-
त्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते। कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति। स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे

ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थालीसंभवनक्रियां धारणक्रियां च करोतीति तत्रासौ स्वतन्त्रा क्वेदानीं परतन्त्रा
स्यात्। एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा। तद्यथा। अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पा
रतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम्। किंपुनः प्रधानम्। कर्ता। कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु साधनेषु संनि
हितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति। ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति।
नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम्। उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः। कथ
म्। एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति। नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन
वा गार्ग्यत्वम्। उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात्। एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते
तस्या निर्वर्तकं कारकम्।

पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य। कारकसंज्ञा
तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते। यत्र च प्राप्तीनां निमि
त्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते। यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया धनुषः साधकत
मत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा। असिश्छिनत्तीति सस्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसं
ज्ञा। तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वम्। तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम्। तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्वेधावतिष्ठ राम॰
ते। कर्तृत्वेन करणत्वेन च। वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते। ॥ २८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते। सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति। विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते। एवं चकृत्वेति। निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम्। निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात्। कारकादृत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम्॥ ध्रुवमपाये॥ ॥ध्रुवग्रहणमिति। अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः। शकटेनेति। अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति। करणसंज्ञेति। यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति। एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु कंसपात्री साधनमेवागमनेन भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कडारसूत्र उक्तम्। एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम्। शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा। चङ्क्रम्यमाणो धीयात्रजपं श्वङ्क्रमणं कुरु। तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति। तत्र कंसपात्रीभुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्ये

अथवा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति। एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति। इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात्। कारके॥ ॥ध्रुवमपायेऽपादानम्॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम्। ग्रामादागच्छति शकटेन। नैतदस्ति। करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि ग्रामादागच्छन् कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति। अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जुगुप्सा। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विरामः। धर्माद्विरमति। धर्मान्निवर्तते। प्रमादः। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्॥

वसाधनम्। अत्रापीति। शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयत इति तत्प्रयुक्तत्वैवसंज्ञया भाव्यम्। यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसंज्ञा। वृक्षस्येति। अस्त्यत्रापाय इति भावः। नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च। सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्र उक्तत्वात्। तत्र केचिदाहुः। सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्र उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः। अन्ये त्वाहुः। सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन्नुपातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। जुगुप्सेति। संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः स चात्र नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः। कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति। यथा नटस्य शृणोतीति। सांकाश्यकेभ्य इति। पञ्चमीविभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम्। अत्र यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवक्तव्यमिति। साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यव-
स्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते। अधर्माज्जुगुप्सत इति। जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गं जुगुप्सादौ वर्तन्ते। संभिन्नबुद्धिरिति। धर्मा-
धर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः। यस्तैरिति। तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगतवान्स प्रकर्षाश्र-
येण पुनः पृथक्कृत्य तावद्वचः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। त्रिविधं चेदमपादानम्। निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति। तत्र निर्दि-
ष्टविषयम्। यत्र धातुनापायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति। उपात्तविषयम्। यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थ-
माह। यथा बलाहकाद्विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे द्योतनेत्र द्युतिर्वर्तते। यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ आदानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते।
अपेक्षितक्रियम्। यत्र क्रियावाचिपदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते। यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति।

नवक्तव्यम्। इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सत इति। य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स
पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति। स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सि-
द्धम्। इह धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तत इति। धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति। इह य एष मनुष्यः संभिन्नबु-
द्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेऽ-
पादानमित्येव सिद्धम्। इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते
। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात्। गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते। रथात्प्रवीतात्पतितः। अश्वात्त्रस्ता-
त्पतितः। सार्थाद्गच्छतो हीन इति। किं कारणम्। अध्रुवत्वात्। न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्।

गतियुक्तेष्विति। अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते। अश्वात्त्रस्तादिति। त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्र-
सिर्वर्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति। नवेति। अयम-
र्थः। ध्रुवमेकरूपमुच्यते। तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम्। ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते। देवदत्तकर्तृ-
के च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम्। देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम्। अथवाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तस्याप्यविव-
क्षितमित्यर्थः। तथाहि। कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः स च श्रुतिप्रापित उच्यते। पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्तत्राश्वात्पतित इति संब- राम:
न्धे नास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम्। पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते। विशेषणस्य सत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः २९१
सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न तु नियमेन। अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासापेक्षेऽध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात्। यथोक्तं प्राक्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आशुगामित्वमिति। अयमर्थः। व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम्। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नात्य
त्राध्रौव्यम्। आशुगामित्वशब्दे नैकार्थसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते। यद्यपीति। यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किंतु व्युत्पत्तिमात्र
निमित्तं तत्रैतदुक्तं युज्यते। यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः। अत्रापीति। सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमा
त्रमपादानत्वेन विवक्षितम्। तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्ध्रुवमेवेत्यर्थः। कथं पुनरिति। शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्ष-
णार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः। अलोमिकेति। अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्याकरणादेवमुच्यते। असतश्चे
ति। निदर्शनार्थमिदमुच्यते। यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुण्डिकेति। कुण्डिकायां पानीयबाहुल्या

नवा एष दोषः। किं कारणम्। अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। नात्राध्रौव्यं विवक्षितम्। किं तर्हि। ध्रौव्यम्। इह तावदश्वा
त्त्रस्तात्पततीति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। रथात्प्रवीतात्पततीति यद्रथे रथत्वं र
मन्ते तस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद्ध्रुवं तच्च विवक्षि
तम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। ये त्वेते त्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम्। धावतः पतितस्त्वरमाणात्पततीति
। अत्रापि न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नाम अविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्य-
था। अलोमिका एडका। अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति॥
भीत्रार्थानां भयहेतुः॥ ॥अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्यु
भ्यस्त्रायत इति। इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति।

त्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम्। विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम्। मेषो मेषादप
सर्पतीत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा। यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम्॥ भी
त्रार्थानाम्॥ ॥कथमिति। भयमाकुलीभावस्त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति। बु
द्धिव्यवस्थातोऽत्रापायोऽस्तीति भावः। तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम्। चोरेभ्यस्त्रायत इ
त्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः। चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य वधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तय
तीत्युच्यते। वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात्। सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेष-
त्वात् षष्ठ्याः प्राप्तायामिदं वचनम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पराजे॥ ॥पराजिः क्वचिदभिभवे वर्तते। यथा शत्रून्पराजयते इति। इह त्वसोढग्रहणान्न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते। अध्ययनात्पराजयते इ
सतिः। अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः। अत्र चार्थेऽकर्मकत्वात्सक्थ्यां प्राप्तायां वचनम्। पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानमिच्छन्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तते ना
त्॥ वारणार्थानाम्॥ ॥किमुदाहरणमिति। अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः। भवे घस्येति। यस्यात्मीया माषास्तस्य नई्प्सिता इत्यर्थः। अ
भिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते। यस्य त्विति। यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न तई्प्सिताः। तस्यापीति। ई्प्सितशब्दः
क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः। तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशान्ते ते इत्येतेभ्योऽसौ
सपश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सि
द्धम्। इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चौराः प
श्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादि परिक्लेश इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्ध
म्। भीत्रार्थानाम्॥ ॥पराजेरसोढः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमध्ययनात्पराजयते इति। य एष
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निव
र्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्॥ ॥वारणार्थानामीप्सितः॥ ॥किमुदाहरणम्। माषेभ्यो गा वारयति
। भवे घस्य माषा न गावस्तस्य माषा ई्प्सिताः स्युः। यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ई्प्सिताः स्युः। तस्या
पि माषा एवेप्सिताः। आतश्चेप्सिताः यद्भ्यो गा वारयति। इह कूपादन्धं वारयतीति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नो
ति। नहि तस्य कूप ई्प्सितः। कस्तर्हि। अन्धः। तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति। अथवा
यथैवास्यान्यत्रापश्यत ई्प्सा एवं कूपेऽपि। इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति।
गा वारयति। माषा एवेति। एवकारो भिन्नक्रमः। ई्प्सिता एवेत्यर्थः। कूपादिति। अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभ
यमिति प्रश्नः। कस्तर्ह्यन्ध इति। तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते। तस्यापीति। वारणक्रियया प्राप्तुमिष्ट इत्य
र्थः। अथवेति। ई्प्सित इत्यनेन कर्मणाकर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भव
तीति प्रवर्तते पादानसंज्ञा। अन्यस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा। तदाह। अन्यत्रापश्यत इति। अन्धस्येत्यर्थः। सह्यपश्यन्नपि ग
न्तव्यं जिगमिषति। अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात्। इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति। इहाग्नेरिति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मसंज्ञात्रेति। परत्वादिति भावः। कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः। अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम्। ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा। अग्नावपीति। कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते। कर्मणो यदीप्सितमिति। तत्र कर्मसंज्ञानिमित्तमेवाऽपादानसंज्ञायामितिमाणवके प्रवर्तते। ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः। ईप्सितेप्सितमिति। वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः। शेषषष्ठ्या चात्र समासः। अन्यथा क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात्। कर्तुरिति। प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव। तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा॥ अन्तर्द्धौ

कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात्। तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति। ईप्सितमिति। ईप्सितेप्सितमिति वा। वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्। वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम्। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं माषेभ्यो गा वारयतीति। पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं चास बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्॥ अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमुपाध्यायादन्तर्धत्त इति। पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्॥ आख्यातोपयोगे॥ ॥उपयोग इति किमर्थम्। नटस्य शृणोति ग्रन्थिकस्य शृणोति। उपयोग इत्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति। एषोपि ह्युपयोगः। आतश्चोपयोगः। यदारम्भकारङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति। एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति। कश्च साधीयः। यो ग्रन्थार्थयोः। अथवा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः। तद्यथा। उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति।

येनादर्शनमिच्छति॥ ॥अन्तर्धत्त इति। तिरोभवतीत्यर्थः॥ आख्यातोपयोगे॥ उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति। उपयोग इति किमर्थमिति। आरम्भकारङ्गं गच्छन्तीति। रङ्गं सामाजिकस्थानम्। आरम्भकायत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः। प्रकर्षगतिरिति। व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम्। तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः। अथवेति। उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनरिति। उभयथासंभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। यद्यपक्रामतीति। यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः। संततत्वादिति। शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः। अथवेति। यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते। ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य तथा चोक्तम्। वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते। कैश्चिद्दर्श

किंपुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम्। कश्चात्र विशेषः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यकारकम्। अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम्। यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम्। अस्तु तर्हि कारकम्। ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। परिगणनं तत्र क्रियते। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमुपाध्यायादधीत इति। अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति। संततत्वात्। अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते। गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति। अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥

नभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति॥ जनिकर्तुः॥ अपक्रामन्ति ता इति। लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते। लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते। तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः। सांख्यदर्शने त्वाविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः। यदीति। यद्यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यत इति प्रसिद्धम्। इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः। संततत्वादिति। अविच्छेदादित्यर्थः। यथा बिलाद्दीर्घो भोगो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः। अथवेति। क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः। ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायत इति प्रयोगः। नैष दोषः। बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात्॥ ॥ राम: २८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भुवः प्र॥ संततत्वादिति। स्रोतःप्रवाहनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः। अथवेति। वस्तुतोऽत्र भेद एवापामिति भावः। कर्मणायम्॥ कर्मग्रहणमिति। उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम्। यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः। तत्र परत्वात् ज्ञोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। कर्मण एवेति। सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः। नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात्। वचनसामर्थ्यात् तर्हि पर्यायः स्यात्। कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते तेनान्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः। ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्। तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः। अथेति। अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः। अभिप्रयत एवेति। श्रुतपदार्थसं-

भुवः प्रभवः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति। अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्॥ कर्मग्रहणं किमर्थम्। यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते। अथ यंसग्रहणं किमर्थम्। कर्मणाभिप्रैति। संप्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। यंसग्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। कर्मणा यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात्। उपाध्यायाय गां ददातीति। इह न स्यादुपाध्यायाय गामदादुपाध्यायाय गां दास्यतीति। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते प्र-प्रारब्ध आदिकर्मणि।

बन्धे नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः। कर्तृसंज्ञायास्तु कर्मकोधातुरवकाशः स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयत इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्। ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा नैष दोषः। कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात्। तथा च स्वार्थाद्धीयत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः। निर्भज्यत इति। आकृष्यत इत्यर्थः। अथेति। कर्मणा-यमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः। अभिप्रेतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः। आभिमुख्यादिति। उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा-भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन। एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आह्वायेति। आह्वं निन्दति नास्तिकवादित्यर्थः। युद्धायेति। युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः। पत्येषे तइति। पतिमुपसृत्य शे तेइत्यर्थः। न सिद्ध्यतीति। क्रियान्तरानुपादानादिति भावः। कथं च नामेति। क्रियान्तरानुपादाने एकस्याः स्वक्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः। क्रियापीति। प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवात्रेत्यर्थः। यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थोद्देशेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव यथा कटं करोतीति। स्वाच भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः। कर्मणः करणसंज्ञेति। एतच्छन्दो विषयम्। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। पशुना रुद्रं यजत इति। रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः। केचिदन्व

तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। आह्वाय निगर्हते। युद्धाय संनह्यते। पत्ये शेत इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कथम्। क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिद्ध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति। कया क्रियया। संदर्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति। स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसाय आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः। एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्राय उपह्रियत इति॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ ॥किमत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः।

र्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रसज्ञायि। तदुभयमप्ययुक्तम्। अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च॥ क्रुधद्रुह॥ ॥ राम॰
किमेतदिति। ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः। एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। ॥ २९४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किमर्थमिति। एके नैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः। नानार्था इति। क्रोधो रोषः। द्रोहोऽभिचारः। ईर्ष्या परगुणासहनम्। असूया परगुणविध्वंसनम्। कुप्यादिति। कुपो धातोर्वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारणमित्यर्थः। कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः। तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति। परैर्दृश्यमानां न सहते इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। नह्यकुपितः क्रुध्यतीति। ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम्। एवं तर्हि प्रथममनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः। नवाकुपितो द्रुह्यतीति। यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया। अन्यथा व्यभिचाराभावाद्यं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात्। भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च। अस्मान्द्वेष्टीत्यत्र संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात्। अनभिनन्दने द्विषिर्वे

किं चातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते। अथ नानार्थाः। कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम्। एवं तर्हि नानार्थाः। कुपेस्त्वेषां सामान्यमस्ति। नह्यकुपितः क्रुध्यति। न वाऽकुपितो द्रुह्यति। न वाकुपित ईर्ष्यति। न वाकुपितोऽसूयति॥ साधकतमं करणम्॥ ॥तमग्रहणं किमर्थम्। न साधकं करणमित्येवोच्येत। साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत। सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति। पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च। इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम्।

तैतेय थोष धंद्दृशीति॥ साधक॥ ॥तमग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः सर्वेषामेवेति। प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात्। नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात्। तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या। परत्वादनवकाशत्वाच्चेति। विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः। सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम्। इह तर्हीति। अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात्। करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा। तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयत्वाभावादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ उदकमानेयमिति। कन्यादानार्थम्। न चानभिरूप इति। दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः। तरतमयोगो नास्तीति। कथं पु- १४३
२८५ नः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः। नैष दोषः। प्रत्ययानुकरणत्वात्। तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्त-
दर्थो लक्ष्यते। तत्र तमप्श्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते। सांकाश्यकेभ्य
इति। बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु मुख्यः। यत्र कृत्स्न इति। सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः। गङ्गायामिति। गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभा-
वान्न स्यादधिकरणसंज्ञा। अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति। अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां

तद्यथा लोके अभिरूपायोदकमानेयम् अभिरूपाय कन्या देयेति। न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति। तत्राभिरूपतमायेति गम्यते। एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते। सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपायमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः। तेनेहैव स्यात्। ग्रामादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथाऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति। तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दधनि सर्पिरिति। गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ उपान्वध्याङ्वसः॥ ॥वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामे उपवसतीति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

कोतिशयः करणस्येति चेत्। यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः। यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं यथा स्थाल्या पच्यत इ-
ति। कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वा-
त्करणत्वं सिद्धम्॥ उपान्व॥ ॥वसेरश्यर्थस्येति। अशिशब्दो निवृत्तिवाची। व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः
। अथवा शीङोऽर्थः श्यर्थः न श्यर्थोऽश्यर्थः। तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः। स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा जलाशय इति। तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रा- रामः
र्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः। अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति। ॥ २८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नात्रेति। विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राममुपवसतीति। तत्रान्तरङ्ग-त्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः ग्रामादि-ना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः॥ कर्तुरीप्सित॥ तमग्रहणमिति॥ असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीप्सिततमस्यापीप्सि-तत्वसद्भावादिति प्रश्नः। माणवक इति। विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः। कर्मसंज्ञेति। परत्वात्। अग्नावपीति। अग्निमाणवकयोरीप्सि-तत्वसद्भावात्। कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतत्तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते। तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः॥ इहेति॥ लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाह्रियमा-णत्वात्। द्रव्यान्तरमिति। ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदन-

नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम्। कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य। ग्रामे सोऽवसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति॥ कर्तुरीप्सिततमं क-र्म॥ ॥ तमग्रहणं किमर्थम्। कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादानसं-ज्ञा प्रसज्येत। नैष दोषः। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमग्रहणे क्रि-यमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति। इहोच्य-ते। ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। ओद-नार्थास्तण्डुला ओदन इति। अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचती-ति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति।

स्य विक्लेदनान्तरकरणात्। ओदनार्थ इति। गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति। विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः। तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तर-मपि प्रतीयते। अथेहेति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवच-ने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च। निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभा-वाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः। द्व्यर्थः पचिरिति। विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते। तण्डु-लान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्यर्थश्चैवेति। तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते।
इह कश्चिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति। तस्याप्योदन इति। दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्क
रणाभावः। न तु गुणेष्विति। गुणो भूपकारकेषु केवलेषु नास्वादरः किं तर्हि तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः। मृदु विशद इति। मृदुश्चासौ विशद
श्चेति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत्। विशदमात्रादरे सिकता अपि। ईप्सितस्येति। ईप्सिततममेवेप्सितप
देन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम्। विशेषेषु सामान्यस्य भावात्। तत्र यन्निर्वर्त्तं क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियया निष्पन्नमित्यर्थः केवलमुपादी

इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति। इह
कश्चित्कंचिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति। स आमन्त्र्यमाण आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति। आमन्त्र्यमाण आ
ह दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति। आमन्त्र्यमाण आह। दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति
। अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धि तस्येप्सिततमं भवति। तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः।
तद्यथा। भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदु विशदः स्यादिति। एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भु
ञ्जीयेति। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात्। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञा
यां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। गुडं भक्षयतीति। किं कारणम्। क्रियेप्सितत्वात्। क्रिया तस्येप्सिता।
न वोभयेप्सितत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। उभयेप्सितत्वात्। उभयं हि तस्येप्सितम्। आतश्चोभयम्।
यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति। यद्यपि तावदन्नैतच्छक्यते वक्तुम्।

यतेतत्क्रियासंबन्धात्प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिमिस्त
त्र कर्मेप्सितम्। अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः। गुडं भक्षयतीति। भक्षणाय गुडस्योप
दानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम्। न वेति। गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः। यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शन रामः
स्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः। ॥ २९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ये त्वेत इति। ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम्। ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र क-
टस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत्। तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावा
दाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति। यस्त्वसौ प्रेषयतीति। प्रयोजकचिन्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम्। यदा च विशिष्ट
कर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाऽऽज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकत्वस्य प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अ
न्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाचक्षते। तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याप्राप्तार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहर-

ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आहृत इति। तस्य
क्रियामात्रमीप्सितम्। यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति॥ तथायुक्तं चानीप्सि
तम्॥ ॥किमुदाहरणम्। विषं भक्षयतीति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्य
ते। कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात्। विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति। इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भव
ति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशाम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते। आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति। यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्य
त्करोति तदुदाहरणम्। किं पुनस्तत्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान्पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान्मृद्नातीति। इहेप्सि
तस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि। यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथम्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् वृक्ष
मूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धम्। कथम्। अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सि
तं नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयम्। यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति। अन्यच्चेदमीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति॥

णोऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते॥ तथायुक्तम्॥ ॥कस्य च नामेति। विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं त
दा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापे
क्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते। विषभक्षणमपीति। यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भ-
यादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः। चोरान्पश्यतीति। विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाद्रष्टुमनिष्टतमा अपि चोरास्त
थायुक्ताः पूर्वेणासिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते। ईप्सितस्यापीति। ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। य
थाऽधर्मोऽनृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव-
न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अकथितं च॥ ॥केनेति। किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः। अपादानादिभिरिति। कर्तृरिकरणे वाऽत्र तृतीया। भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति। तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति। इह कारक इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम्। रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचनेन भवतः। किमुदाहरणमिति। नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अथवाऽपादानादिभिः सर्वेषां विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति। उपयोगनिमित्तमिति। उपयुज्यत इत्युपयोगः पयःफलादि तस्य निमित्तं गवादि। अनेन गां दो-

अकथितं च॥ ॥केनाकथितम्। अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः। किमुदाहरणम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥१॥ दुहि। गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। दुहि।

ग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तूपयोगार्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति। तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिद्ध्यति। अपूर्वविधाविति। पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति। ब्रुविशासिगुणेनेति। ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम्। कविनेति। कविशब्दो मेधाविवचनः। कान्तदर्शनात्। दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणयोपादानात्पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति। ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः। गोः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति। तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम्। नैतदस्ति। यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः नैवमिह। निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात्। गां दोग्धीति। दोहेनाप्यमानत्वेऽपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप्। अपादानात्प्रकर्षस्याविवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते। दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति। कथितात्रेति। गोः पय आदत्त इत्यर्थावगमात्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पौरवं गामिति। पौरवेण गां दित्साप्रयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोश्चेप्सिततमत्वं न पौरवस्य। कथितात्रेति। पौरवाद्गां जिघृक्षत इत्यर्थ-संप्रत्ययात्। न याचनादेवेति। याचितापि याचनकालेनाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः। अन्ववरुणा-द्धीति। गौर्व्रजं प्रविशतीति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथितेति। गां व्रजे स्थापयतीति संप्रत्ययाद् व्रजस्यस्थानक्रियापेक्षमाधा-रत्वम्। माणवकमिति। आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः। कथितेति। माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षत इति संप्रत्य-यात्। न प्रश्नादेवेति। प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः। भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः। अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् कि-मर्थमुभयोरुपादानमुच्यते। अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम्। तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति। वृक्षमिति।

याचि। इदं तर्हि पौरवं गां याचत इति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। न याचनादेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। याचि। रुधि। अन्ववरुणद्धि गां व्रजम्। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा। रुधि। प्रच्छि। माणवकं पन्थानं पृच्छति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोऽसौ यदा चष्टे ततोऽपायेन युज्यते। प्रच्छि। भिक्षि। पौरवं गां भिक्षते। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। भिक्षि। चिञ्। वृक्षमवचिनोति फलानि। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना। ब्रुविशासि गुणेन यत्सचते तत्रोदाहरणम्। किं पुनस्तत्। पुत्रं ब्रूते धर्मं पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा। तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि। पौरवं गां याचते माणवकं पन्थानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षत इति। अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहोस्विदकथिते।

वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः। कथितेति। वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थावसायात्। पुत्रमिति। पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं प्रतिपा-दयतीत्यर्थः। कथितेति। धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्। अथेति। सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणा-न्तरयवादिनं स्वमतान्तं व्यावयितुमाह। इहासंकीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भव-ति गां दोग्धि पय इत्याद्यपि। पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था। अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादानेनापादानसं-प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तितमकथितमिहाश्रितम्। तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्या-प्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कथितइति। प्रधानेईप्सिततमइत्यर्थः। प्रधानाप्रधानसंनिधौप्रधानस्यैवाभिधानस्यन्याय्यत्वात्। अथवाऽपरःकथितस्यैवाभिधानं मन्यतेअकथितस्यतुकारकत्वाभावादभिधानासंभवमर्थैवेतियद्वक्ष्यतिषष्ठींकुर्यात्तदागुणेइति। अकारकमिति। अपादानादिष्वविशेषेषुकारकत्वंसामान्यंस्थितंननुविशेषरहितस्यसामान्यस्यस्थितिरस्तीतिभावः। अथकारकइति। यदाविशेषाश्रयणा इत्तिसामान्यमित्यर्थः। यांयामिति। उद्देशएववीप्साप्रतिपन्नेतिसाभवेदितिप्रतिनिर्देशेनविवक्षिता। दुह्यतेगोरिति। अपादानंगोः। याच्यतेपौरवादिति। ननूदाहरणत्रयवादीपौरवस्यकर्मत्वमिच्छत्येवेतिकथंपौरवादित्युक्तम्। अत्रोच्यते। न्यायस्यसमान—

कथितेलादयः। कथितेलादिभिरभिहितेगुणकर्मणिकाकर्तव्या। कथितेलादयश्चेत्स्युःषष्ठींकुर्यात्तदागुणे। कथितेलादयश्चेत्स्युःषष्ठीगुणकर्मणितदाकर्तव्या। दुह्यतेगोःपयःयाच्यतेपौरवस्यकम्बलइति। कथम्। अकारकंह्यकथितात्। अकारकंह्येतद्भवति। किंकारणम्। अकथितत्वात्। कारकंचेत्तुनाकथा। अथकारकंनाकथितम्। अथकारकेसतिकाकर्तव्या। कारकंचेद्विजानीयाद्यांयांमन्येतसाभवेत्। कारकंचेद्विजानीयाद्यायाप्राप्नोतिसासाकर्तव्या। दुह्यतेगोःपयःयाच्यतेपौरवात्कम्बलइति। कथितेभिहितेत्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणित्वादिविधिःसपरे। कथितेलादिभिरभिहितेत्वविधिरेषभवति। किमिदंत्वविधिरिति। तवविधिस्त्वविधिःत्वमतिः। किमिदंत्वमतिरिति। तवमतिस्त्वमतिरिति। नैवमन्येमन्यन्ते। कथंतर्ह्यन्येमन्यन्ते।

त्वादत्रापपादानत्वंमन्यते। तथाहि। याच्यतेपौरवात्कम्बलइत्यस्यपौरवात्कम्बलआदित्स्यतइत्यर्थः। ततोबुद्धिकृतस्यापायस्यात्रसंभवः। कथितइति। प्रधानकर्मणित्वादिभिरभिहितेतवेयंमतिर्यदुक्तंगुणेषष्ठीभवतिचतुर्थीपञ्चम्यौचेति॥ तवविधिस्त्वमतिरिति। अस्वपदेनविग्रहः। त्वशब्दस्त्वन्यवाची। यथोतत्वःपश्यन्निति पस्पशायामुक्तम्। युष्मदर्थस्यापित्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति। गुणकर्मणीति। लादयो लकृत्यक्तखलर्थाः। गौर्दुह्यते पयः। गोर्दोग्धव्यं पयः। गौर्दुग्धा पयः। गोः सुदोहा
पयः। अनेन दुह्यादयः सर्व एवोदाहरणानीति दर्शितम्। तत्र सत्यप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदा-
नेन कर्मता। अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति। यतश्च पयोर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोन्तरङ्गत्वाद् दु-
ह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति। सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः। पयसस्त्ववि-
वक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम्। यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति। पयोविवक्षायां च प्राधान्येप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादयः। उक्तं च।
गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात्। मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद् गव्येव यतते प्राक्। तस्माच्च दुह्यस्य दुहेर्भवति गवा
पूर्वमेव संबन्धः। गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति। अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति। गोर्दुह्यते पय इति। यदा तु प-
यो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति। माणवकाय धर्मं ब्रूत इत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमा-

गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे। गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
काणामणि कर्ता स णाविति। ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत। ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्य-
गुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम्। अपर आह। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीना-
हुर्द्विकर्मणाम्। प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। अजां नयति ग्रामम्।

णत्वं लक्ष्यते। तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम्। सपर इति। उत्तरसूत्रेप्ययमेव विधिरित्यर्थः। बोध्यते माणवकं धर्मः। श्राव्यते माणव-
कं श्लोकः। भोज्यते माणवकमोदनमिति। प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान्माणकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः। ध्रुवेति। अगु-
णे प्रधानकर्मणि। ध्रुवयुक्तिषु कर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु लादयो भवन्ति। पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्य-
न्ते। तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मार्था। तत्र ध्रुवदिव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते। तेन मासमास्यते दे-
वदत्तः प्राप्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवद-
त्त इत्यत्रापि। अनल्पमतेरिति। मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः। स्मरतेति। आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति। आगम एवायं न स्वमति-
परिकल्पनेति दर्शयितुमाह। अपर इति।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अजानीयतइति। अजायाः प्राधान्यान्नेतुश्च तस्यामेव पूर्वक्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणइति। कर्तुः १४३
सतोण्यन्ते धातौ कर्मणो वाच्ये कालादयो भवन्ति। गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धा
तुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः। पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधानेकर्मणि। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपरद्वित्यनेन
वचनेन लादयो गुणकर्मणि। प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येके। धांमतमुमाणवकं धर्मं बोधयतीत्यादाववनियतो गुणप्रधा
नभाव इत्याहुः। धर्मप्रतिपादनपरत्वे नाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः। माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणव-
कस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम्। गुणभूतप्रयोज्य
व्यापारकर्मणस्तु गुणभावः। आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यम्। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणो

अजानीयते ग्रामम्। अजानीता ग्राममिति। अप्रधाने दुहादीनाम्। अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। दुह्यते गौः पयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः। लादयो भवन्तीति। गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन। के पुनर्धातूनां-द्विकर्मकाः। नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति ग्रामं भारं हरति ग्रामम्। गत्यर्थानाम्। गमयति देवदत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम्। सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः। सिद्धं वा पुनरेतद्भवति। कुतः। अन्यकर्मणः। अन्यस्या ह्यजा कर्म अन्यस्य ग्रामः। अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ॥अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्। अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत्। अजानीयते ग्राममिति। परसाधनउत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति।

पि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः दुहादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोतीति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति। के पुनरिति। गत्यर्था-
नामिति। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम्। तथैव चेति। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्त इत्याहुः। शतं जयति देवद
त्तम्। शतं मुष्णाति देवदत्तम्। शतं दण्डयति देवदत्तम्। सिद्धं वेति। अन्यस्याः प्रयमाणस्य क्रियाविपूर्वस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः।
अथवा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मत्वादित्यर्थः। विभाषा गुणइति पञ्चमी। यथा प्रविष्टापिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः
कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम्। नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः रामः
संपद्यते। परसाधनइति। नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्मैवाभिधानीयम्। ग्रहणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा तेना २८९
भिधीयते। तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्टव्यम्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालेति। मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम्। निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासं गोदोह्यादिशब्दवाच्या काल इति दर्शनम्। अध्वा चाक्षेण न्तव्योऽध्वगन्तव्यः॥ अत एव निपातनाद्विशेषणस्यापि परनिपातः। गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिनियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति। केचिदध्वगत्यन्ता इति पठन्ति। तत्रायमर्थः। गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः। अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः। कर्मसंज्ञा हीति। ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया। गोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया। कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम्। आस्यते मासः। आसितव्यो मासः। आसितो मासः। स्वासो मासः। एवं क्रोश्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम्। यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम्। तथा हि। मासमास्त इत्यस्यायमर्थः। मासमासनेन व्याप्नोतीति। तथा च-

> कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। काल। मासमास्ते। मासं स्वपिति। भाव। गोदोहमास्ते। गोदोहं स्वपिति। अध्वगन्तव्य। क्रोशमास्ते। क्रोशं स्वपिति। देशश्चाकर्मकाणाम्। कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुरून्स्वपिति। पञ्चालान्स्वपिति। विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्मकवयो विदुः। किमिदं कल्मेति। अपरिसमाप्तं कर्म कल्म। न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते किं तर्हि द्वितीयैव। यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायते ऽन्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी।

वक्ष्यति। प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति। अत्र दर्शनेन न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि। न्यायस्य तुल्यत्वात्। देशश्चेति। संख्याय विशेषः कुरुपञ्चालादिदेशाद् इह गृह्यत इति भाष्य उदाहरणाद्विज्ञायते। इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यैः कृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति। विपरीतमिति। कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते। ईप्सिततमं द्वेष्यमितरच्चेति पूर्वैस्त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम्। कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मेति भवति। अपरिसमाप्तमिति। ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः। न वेति। लकृत्यक्तखलर्था नाम विधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेय इति पूर्वमुक्तत्वात्। दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तु च्छ एवायं पक्षः। तथा च परस्ताद्दूषयिष्यते। तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति। यस्मिंस्त्विति। यस्मिन्गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयः प्रभृत्युपजायते तत्कल्म। धात्वर्थयोगेति। धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते। तस्यार्थः प्रयोजनं पयः प्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत इति। प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयस्तो गोरिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह। कल्मनोक्तमिति। यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्तथ कल्मेति नोक्तमस्मिन्सूत्रे। दुहादीनामप्रधाने कर्मणि
लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद्भेदे न च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः। धातोर्हि वृत्तिरि
ति। रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। क्वचित्तु पाठः धातोर्निवृत्तिरिति। तत्रायमर्थः। धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रे
णस्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति। एतदुक्तं भवति। वर्णविकारेऽपि कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव। यथा पांसुरपांसुलशब्दयोः तत्र किं सं
ज्ञाभेदेनेत्यर्थः। एतेनेति। अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभूत्पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात्परिगणनं च न करि
ष्यत इति प्रश्नार्थः। यत्विति। यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद्वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरी
प्सिततममित्यारब्धम्। तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथायुक्तमित्यारब्धव्यम्। ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यतीति नेत
दस्ति। दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम्। ईप्सितयुक्तं चेति। ईप्सितेन यवादिना युक्तं

तत्कर्म कल्मेति च कल्मनोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति। एतेन कर्मसंज्ञासिद्धा भवत्यकथितेन। तत्रेप्सित
स्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः। यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम्। ईप्सितमेव तु यत्स्या
त्तस्य भविष्यत्यकथितेन। अथेह कथं भवितव्यं नेताश्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति। उभय
था गोणिकापुत्रः॥ ॥

यद्यवादिर्वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भव
ति। ईप्सितमेवेति। अवधारणेनेष्टात्र कर्षाभावं दर्शयति। अकथितेनेति। सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्। अनेन सूत्रेणेत्यर्थः। अथे
हेति। प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुरित्युक्तम्। तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न। यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा लः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम्। अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृह्यते इ
ति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः। उभयथेति। गुणकर्मणि षष्ठी द्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते। वाचनिकं चेदं न तु न्या
य्यम्। यत्र ह्येकेनैव शब्देनाभिन्नकर्तृकयोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम्। षष्ठी तु
पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता पाक्षिकस्मरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतिबुद्धि॥ ॥कथमितिाकर्मशब्देन क्वचित्क्रियागृह्यते।यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति।क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति।ह्वयत्यादीनामिति।ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभि दधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः।ह्वयति देवदत्त इति।पुत्रादेः कर्मणोभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम्।श- ब्दायते इति।शब्दं करोतीति शब्दवैरेतिक्यङ्।शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोन्तर्भावात्कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। शृणोत्यादीनामिति।शब्दोपलब्धिरूपेर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति।शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात्। न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम्।शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः।बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोज

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणिकर्ता स णौ॥ ॥शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रिये त्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति।कश्चात्र विशेषः।शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः।के पुनर्ह्वयत्यादयः।ह्वयति क्रन्दति श- ब्दायते।ह्वयति देवदत्तः।ह्वाययति देवदत्तेन।क्रन्दति देवदत्तः। क्रन्दयति देवदत्तेन।शब्दायते देवदत्तः।शब्दा ययति देवदत्तेन।शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात्।शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनः शृणोत्यादयः।शृणोति विजानात्युपलभते।शृणोति देवदत्तः।श्रावयति देवदत्तम्।विजानाति देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तम्।उपलभते देवदत्तः।उपलम्भयति देवदत्तम्।किं पुनः कारणं न सिध्यति।अशब्द क्रियत्वात्।अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति।शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्।शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्।के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः।जल्पति विलपति आभाषते।जल्पति देवदत्तः।जल्पयति देवदत्तम्।विलपति देवदत्तः।विलापयति देवदत्तम्।आभाषते देवदत्तः।आभाषयति देवदत्तम्।

कव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहणे इ त्युपसंख्यानं कर्तव्यम्।एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिन्त्यमेतत्।जल्पतिप्रभृतीनामिति।जल्पत्यादयः शब्दं न क्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे।पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात्।दशोः सर्वत्रेति।यदि क्रियाग्रहणम थ साधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दशौ न प्राप्नोतीति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पश्यति रूपतर्क इति। चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्त्तते तदैतद्वक्तव्यम्। अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्ध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते। क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात्। पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमेव। श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः। दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिद्ध्यति। आदिखादीति। आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। नीवह्योर्गत्यर्थत्वात्। यद्यपि न गतिर्हिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये। तथापि वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः परस्मैपदमिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम्।

दृशेः सर्वत्र। दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयति देवदत्तेन। अपर आह। सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। इदमेषां जग्धम्। खादि। खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्तः नाययति देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्य। वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम्। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्त्तृकस्येति किमर्थम्। वहन्ति बलीवर्दा यवान्। वाहयति बलीवर्दान्यवान्॥ भक्षेरहिंसार्थस्य॥ भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम्। भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थम्। भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः भक्षयति बलीवर्दान्यवान्॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम्॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। मासमास्ते देवदत्तः मासमासयति देवदत्तम्। मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम्। सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम्।

वहेरिति। नियन्ता सारथिः॥ भक्षेरिति। अणिकर्त्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः। भक्षयन्ति यवानिति। क्षेत्रस्थानां प्ररोहावस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति। तदवस्थायां केचिच्चेतनत्वस्याभ्युपगमात्। परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति। हिंसाङ्गं भक्षणेत्र भक्षिर्वर्त्तते। कालकर्मणामिति। कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वसूत्रनिर्दिष्टत्वाद्वा अध्वदेशानामपि ग्रहणम्। वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा। सिद्धं त्विति। तेन मासमासयति देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति। स्वाश्रयं चाव्याहतं कर्मत्वम्। तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचकेचिदिति। ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव। यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति। अत्राहुः। अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः। अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः। अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वे नाश्रीयन्ते न त्वर्थाः। अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात्। धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्य। त एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते। अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः। यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वदोषः। क्वचिदिति। द्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः। अथवा येनेति। संभवव्य

तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः। त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति। अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति॥ हृक्रोरन्यतरस्याम्॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्॥ हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभिवदति गुरुं देवदत्तः। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन। अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्। पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते भृत्यान् राजा। कथं चात्रात्मनेपदम्। एकस्य णेरणिति अपरस्य णिचश्चेति॥ स्वतन्त्रः कर्ता॥ ॥किं यस्य स्वं तन्त्रं सः स्वतन्त्रः।

भिधानाभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः। अथवेति। अकर्मकाश्च त्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म। तथा हि। पूर्वं क्रियाया द्रव्यात्मकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात्कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय। तथा चोक्तम्। ।शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मोऽत्र वर्तते। क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा इति। सूत्रं चेदं नियमार्थमिति आकडारसूत्र उक्तं तत एवावधार्यम्॥ हृक्रोर॥ ॥उभयत्र विभाषेयमिति न वेति विभाषेत्यत्रोक्तम्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतावशास्ताकर्मसंज्ञापक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्ते पक्षे निवर्त्यते॥ स्वतन्त्रः कर्ता॥ ॥ किं यस्येति। तन्तु वा यस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· २९२ तन्तुवाय इति। यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्क्ते इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञा विषयेपि सा प्राप्नोति। ब्राह्मणेभ्योधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः। वितान इति। वितन्यत इति विताननम्। स्वतन्त्रो ब्राह्मण इति। स्वशब्द आत्मवाची। स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते। तत्र कारकाधिकारात्क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तन्त्रानुपयोगात्प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम्। अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यस्य कारकस्य चित्स्वातन्त्र्यं तथा कारकस्वत्वे प्रतिपादितम्। यस्य धातुनाऽव्यापारोऽगुणभावेनोच्यते सर्वोसौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम्। हेतुमतीति। प्रयोज्य इत्यर्थः। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याभावात्कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात्पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति। तत्प्रयोजक इत्यत्र वत- १४२

किं चातः। तन्तुवाये प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव वितानेवर्तते। तद्यथा। आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति। विताननमिति गम्यते॥ अस्ति प्राधान्येवर्तते। तद्यथा। स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते। तद्यः प्राधान्येवर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्॥ स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात्॥ स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अस्वतन्त्रत्वात्। न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौ भवति। इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्। यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात्। नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः। न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोसौ भवति। एवं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति। साधीयो ज्ञापकम्। ॥

च्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते। न वेति। प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सम-भावादित्यर्थः। अकुर्वत्यपीति। यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यात्तेनैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्। तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत। एकं तावदिति। उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते। प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किलोपसंख्यानमारभ्यते। तेन चेदमवश्यमभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्निति एवं चेत्प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव। राम: २९२
तथा चोक्तं भाष्यकृता। न हि कश्चित्परोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेषिते चेति। कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी। क्रियामिति। स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तदर्शनेत्व क्रियामु य
दिचेति। स्वार्थादर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः॥ तत्प्रयोजकः॥ ॥प्रैषइति। ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्कि
मर्थं चोद्यते। एवं मन्यते। प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापारे प्रवर्तनात् प्रवृत्तौ प्रेषवैयर्थ्या
त्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चान्न नणिजूभवेत्। प्रेषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमिति केचित्। अध्येषणे कि
ल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति तन्त्वयुक्तम्। न्यायस्य तुल्यत्वात्। तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमु

प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वाऽध्यवस्यति। कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति। यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भ
वतीति॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च॥ ॥प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः। प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञा
याअप्रसिद्धिः प्राप्नोति। स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति। स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम्। स्वत
न्त्रत्वात्सिद्धमेतत्। स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति। स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम्। यदि च स्व
तन्त्रो न प्रयोज्यः। अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। एकं तावदुक्त
म्। न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति। अपरमुक्तम्। न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्ट
म्। स्वतन्त्रप्रयोजकइति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्र
थमाध्याय चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम्॥

च्यते न तु निकृष्टविषय एव नियोगः। स्वतन्त्रत्वादिति। दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियु
ज्यत इत्यर्थः। स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति। प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः। उक्तं
वेति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम्। न वा सामान्यकृतत्वा
दिति। हेतुमति चेत्यत्र वार्तिककारेण तदुक्तम्। मुक्तसंशयेनेति। अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योपीत्यर्थः॥ ॥इ
त्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतभाष्यप्र॰ प्र॰ च॰ तृ॰॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रागीश्वरात्॥ ॥किमर्थमिति। प्रागीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्याधिरीश्वरइतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। वीश्वरादिति। व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक्स्यात्। यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारस्सहितईश्वरशब्दो स्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम्। यदयमिति। से कसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बोध्यत इत्यर्थः। परो पीति। कृत्यार्थे तवैकेनित्यादिरेजन्तः खमुन्नादिश्च मान्तो ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बोधस्य। यत्तर्हीति। व्याप्ताना श्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धेव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते। समासेष्विति। तुल्यजातीयव्या वृत्तये नियमार्थमेतत्स्यादिति तु व्याख्यग्रहणाज्ज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः। एवं तर्हीति। लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिञ्जलानालभे-

प्रागीश्वरान्निपाताः॥ ॥किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते। रीश्वरादीश्वरान्माभूत्। रीश्वरादित्युच्यते वीश्व रान्माभूदिति। शकिणमुल्कमुलौ वीश्वरे तोसुन्कसुनाविति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अन न्तरो यईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति। कृन्मेजन्तः परो पिसः। परो ऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचा र्यः अनन्तरो यईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति। समासेष्वव्ययीभावः। समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभाव एव स मासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके आवनान्तादाउदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति। य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततो नुव्रजन्ति। लौकिकं चातिवर्तते। द्वितीयं तृतीयं च व नान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः॥

ते तित्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः। प्रायेण च लोकव्यवहारो ऽङ्गीक्रियत इति भावः। लौकिकमिति। लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक क एव परित्यजति। स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते। कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणभावान्न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति चतुर्थादिषु निषेधावतारात्त्रय एवालभ्यन्ते। इह तु विरोधकाभावाद्व्याप्तिन्यायाश्रयः स्यात्। न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लो-
कादीनां षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत्। निपातसंज्ञा तु स्यादेव। ततश्चिकीर्षितमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेति। प्राग्ग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते। निपातादित्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यत इति भावः। निपातसंज्ञामिति। चादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः। क्रियमाण इति। ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनःश्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते। परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति। चादयोऽसत्त्व इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात्। तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते। तेनायमर्थः। प्राग्रीश्वराद्येऽव्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः। केवले तु निपातादित्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः। अवयवसंज्ञा इति। विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः॥ चादयोऽसत्त्वे॥ ॥अयमिति। अ

अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्। प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन्। ताः मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति॥ चादयोऽसत्त्वे॥ ॥अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति। अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति। कस्येदं ग्रहणम्। द्रव्यपदार्थकस्य। कुत एतत्। एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचनेनेति। किं चातः। यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातः द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते।

र्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः। तत्र सीदन्त्यस्मिन्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते। एवं च कृत्वेति। यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। न हि चादिषु सत्तावर्जी कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात्। पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणानां चः पठितो हि यस्माद् र्थ इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम्। द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते। द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते। तदुक्तम्। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति॥ किं पुनरिति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रश्नः। विप्र इति। विप्रातीति विप्रः। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रादिभिरिति। निपातत्वेनाभिमतैः। सामान्यमिति। साहृय्यम्। तदन्तविधिनेति। ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः। एवं तर्ह्ययमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं स्वर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति। तत्र विप्रशृब्दे प्रशृब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वरायन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात्। ततो लुक्प्रसज्येत। विप्रकम्बलदृत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात्॥ प्रादयः॥ यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकम्। यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते। एकयोगे हीति। अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात्। क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात्। ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। यस्मिन्नेवेति। कर्मप्र- | १४५

अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति। अथ प्रसज्यप्रतिषेधः। न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु॥ ॥ प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे॥ प्रादय इति योगविभागः। प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः। प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति। ततः उपसर्गाः क्रियायोग इति। किमर्थो योगविभागः। निपातसंज्ञार्थः। निपातसंज्ञा यथा स्यात्। एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः। एकयोगे हि निपातसंज्ञाया अभावः स्यात्। यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात्। मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्। मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मरुद्दत्तो मरुत्तः। अच उपसर्गादिति तत्वं यथा स्यात्। श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्। श्रच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्रद्धा॥ गतिश्च॥ ॥ कारिकाशब्दस्य॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारिकाकृत्य॥ पुनश्चनसौ छन्दसि॥

वचनीयसंज्ञासु: पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता। मरुद्दत्त इति। प्राक्क्रियायां रूपमिदमलौकिकमिदमुपात्तम्। तत्त्वे न हि नित्यं भाव्यम्। उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते न निपातसंज्ञा। तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात्। अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते। अव्ययसंज्ञा च स्यात्। तस्मादुपसर्गसंज्ञेष्यते। अनभिधानाद्धि किरङ्न भवति। संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेपि तत्वं प्रवर्तते। अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तत्वं गव्यवायेपि णत्वं प्राप्नोति। तस्मात्तत्स्वर एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या। प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो व्युत्पादयिष्यते तत्पर्वं मरुज्ञामिति। श्रच्छब्दस्येति। तेन मिदादिषु श्रद्धाशृब्दो न पठितव्यो भवति॥ गतिश्च॥ ॥ कारिकाशृब्दस्येति। कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः। यत्न इत्यपरे। यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति। क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशृब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनश्चनसाविति। ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नावइति घे प्राब्द उदात्तः। पुनरुत्स्यूतमिति। गतित्वात्समा
सः। स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम्। चनो हितइति। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्य गतिरनन्तरइति प्रकृतिस्वरः।
गत्युपसर्गसंज्ञाइति। क्रियायोगइति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम्। अथवा प्रत्यासत्तेर्वक्रियायोगः गृह्यतेइति न्यायव्युत्पा
दनार्थम्। वृद्धिविधौ चेति। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात्। प्रऋच्छकइति। प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः। तत्र धातुग्रहणस्य—

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्। पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। पुनर्निष्कृतो रथः। उशिग्दूतश्चनोहितइ
ति॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम्॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्र
ति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं षत्वणत्वे। षत्वम्। विगताः सेचका अस्माद्ग्रामा
द्विसेचको ग्रामः। उपसर्गादिति षत्वं माभूत्। णत्वम्। प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्प्रनायको ग्रामः। उपसर्गादिति णत्वं
माभूत्। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्। वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्। उपसर्गादृति धाताविति। तत्र
धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह माभूत्। प्रर्षभं वनमिति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रऋच्छकइत्यत्र प्राप्नोति।
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति। वद्धिधिनञ्स्वभावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति। वद्धिधि। यदु
द्वतो निवतो यासि वप्सन्। वद्धिधिः। नञ्स्वभावा। प्रणसं मुखम्। उन्नसं मुखम्। नञ्स्वभावा। अवीत्व। प्रेपं परेपम्। अवी
त्व। स्वाङ्गादिस्वर। प्रस्फिक् प्रोदरः। स्वाङ्गादिस्वर। णत्व। प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा। उप
सर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति। वद्धिधिनञ्स्वभावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम्। अन
वकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु॥ सुदुरोः प्रति
षेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः। नुम्विधि। सुलभं दुर्लभम्। उपसर्गादिति नुम्माभूदिति। न सुदुर्भ्यां केव
लाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियत एतन्न्यास एव। तत्व। सुदत्तम्। अचउपसर्गादिति त
त्वं माभूदिति। षत्व। सुषिक्तं घटशतेन। सुस्तुतं श्लोकशतेन। उपसर्गादिति षत्वं माभूदिति। सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति।

णाकत्वनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते। उद्वतइति। क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः। अनवकाशाइति। येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे
तत्प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्तइत्यर्थः। क्रियतइति। केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्य
म्। तेनातिसुलम्भमित्यत्रोपसर्गत्वे नुम्भवत्येव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कौ. क्रियत इति। पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम्। तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव। कुर्यादिति॥ ॥कुरीपक्त्वेति। प्रयोगापर्यालोचने १५४.
२९५ न संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम्। न चान्ययेति। च्विडाचौ तावत् कृभ्वस्तियोग एव विहितौ। कुर्यादयोऽपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते-
नान्यत्र॥ अनुक॥ ॥कथमिति। द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। खाडितिकृत्वेति। गतिसंज्ञायां समासः स्यात्। धातोश्चान
न्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिद्ध्येत्। इति खाट्कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः। श्रौषडिति। श्रौषट्शब्द इति परो न भवति वौषटा व्यवधाना
दिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः। ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेति परत्वम्। नैष दोषः। अव्यवधान एवास्य मुख्यावृत्तिः। अन्यत्र
त्वन्तरालस्थमसमीपस्थाव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते। इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम्। खाट्कृत्येति। नि

नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियत एतन्न्यास एव। णत्वादुर्नयं दुर्नीतमिति। उपसर्गादिति णत्वं माभूदिति। कुर्यादिति च्वि
डाचश्च॥ ॥कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम्। इहैव यथा स्यात्। ऊरीकृत्य ऊरीभूय। इह मा भूत्। ऊरीपक्त्वा। तत्तर्हि वक्त
व्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियायोग इत्यनुवर्तते। न चान्ययाक्रिययोर्यादि च्विडाचां योगोऽस्ति॥ ॥अनुकरणं चानितिपरम्॥ ॥कथ
मिदं विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहोस्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इ-
तिपरमनितिपरमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा निर
ष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति। श्रौषड्वौषडिति कृत्वा
निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति। अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनिति परमिति। ननु चोक्तं श्रौषड्वौष
डिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह ते प्राग्धातोरिति कथं गतिमात्र
स्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति। गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते। इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते।
किमर्थमिदमुच्यते। अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः।

रष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात्। इदं तावदिति। यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते। गत्याकृतिरिति। तस्याश्च भि-
न्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम्। किमर्थमिति। अनितिपरमित्येतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षे सिद्धमिति प्रश्नः। अनिष्टश-
ब्दनिवृत्त्यर्थ इति। खाडिति कृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः स्यात्। प्रयोगनियमे चायं दोषः। तत्र ह्ययमर्थः। गत्युपसर्ग रामः
संज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः। संज्ञानियमे तु न दोषः। तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहित २९५
स्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदर॥ ॥कथमसत्कृत्येति। यदि नसत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वप
दप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। अथ नसदसदिति समासः क्रियते तदासच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञाऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भा
वः। तदन्तविधिनेति। यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधि-
र्भवति। तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति। अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः।
नआदर इति। अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति। ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिद्ध्यतीत्येवं परमेतत्।
आदरप्रसङ्ग इति। गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात्। तथाहि। अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवो

अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता मा भूदिति। इ
दं विचारयिष्यते। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्द
निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति॥ आदरानादरयोः सदसती॥ ॥इदमति बहु-
क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति। आदरे सदित्येव सिद्धम्। कथमसत्कृत्येति। तदन्तविधिना भविष्यति। केने
दानीमनादरे भविष्यति। नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। न आदरेऽनादर इति। नैवं शक्यम्। आदरप्रसङ्गे एवस्या
दनादरप्रसङ्गे न स्यात्। अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानादरे अनादरे इति।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्। असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम्॥ अन्तरपरिग्रहे॥ ॥अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमा
सणत्वेषूपसंख्यानम्॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अङ्। अन्तर्द्धा॥ किविधिः। अ
न्तर्द्धिः। समासः। अन्तर्हत्य। णत्वम्। अन्तर्हणयात् गोभ्यो गाः॥

च्यते न तु गोलोष्टादिः। बहुव्रीहिरिति। स चात्यन्ताभावेपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति। असतस्त्विति। आदरानादरयोः स
दित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति। यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गो
ष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्॥ अन्तरप॥ ॥अन्तःशब्दस्येति। अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि
। समासस्तु गतिसंज्ञाश्रयः इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते। गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभा
वात्। अन्तर्हण्यादिति। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्यासिद्धत्वात् अन्तरदेश इति न वक्तव्यं भवति। देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। तथैवा-
यनं चेति न वक्तव्यम्। कृत्यच इति सिद्धत्वात्। अन्तरयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिद्ध्यति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साक्षात्॥ ॥साक्षात्प्रभृतिष्विति। अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्यात्। यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः॥
लवणीकृत्येति। अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति। नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः। च्व्यन्तस्य
मा भूदिति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति। त्रैशब्द्यमिति। त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम्। लवणंकृत्वा लवणंकृत्य लव-
णीकृत्येति॥ ते प्राग्धातोः॥ ॥किमिदमिति। नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः। तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा तद्वृत्यनेन लब्धगत्युपसर्ग

साक्षात्प्रभृतीनि च॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम्। साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थे वचनं कर्तव्यम्। असाक्षात्सा
क्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य। यदा हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति। मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नि
युक्तम्। मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम्। लवणंकृत्य। तत्र च च्विप्रतिषेधः। तत्र च च्व्यन्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः। लवणीकृत्य। न वा पूर्वेण कृतत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। पूर्वेण कृतत्वात्। अस्त्व
नेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तच्च
च्व्यन्तस्य मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणशब्द आदेशः क्रियते। य
दि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणंशब्द आदेशो भवति न किंचिद्दुष्यति। त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं स
ति सिद्धं भवतीति॥ ते प्राग्धातोः॥ ॥किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहो
स्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति। कश्चात्र विशेषः।
प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। प्राग्धातु
वचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्द
निवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता मा भूदिति। छन्दसि परव्यवहितवचनं च। छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति वक्त
व्यम्। संज्ञानियमे सिद्धम्। संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति।

संज्ञाः परामृश्यन्ते। यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात्। अनेनैकवा
क्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात्। अनुकरणस्येति। अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम्। संज्ञानियमे सिद्धमिति। अ-
नितिपरमिति न वक्तव्यम्। अनेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात्। उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति। परव्य
वहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्त्विति।लाघवादस्यैवपक्षस्ययुक्तत्वात्।उभयोरिति।भाषायांपरव्यवहितप्रयोगोनदृश्यतेतत्रकिंप्रयोगनियमेनवासंज्ञानियमेनवा।यत्र
हिलोकेसंकीर्णःप्रयोगोयथागौर्गावीतितत्रासाधुपरिहारायसाध्वनुज्ञानंकर्तव्यम्।नत्वसंकीर्णएवप्रयोगेस्थितेशास्त्रस्यकिंचिद्दृष्टि-
प्रयोजनम्।छन्दसितुपरव्यवहितप्रयोगोदृश्यतएव।उपसर्जनसन्निपातइति।यद्यपिलोकेविपरीतःप्रयोगोनदृश्यतेतथापिकू
लमुद्रुजमित्यादौद्वयोरप्युपपदत्वात्समासेकृतेउपसर्जनंपूर्वमितिशास्त्रदर्शनात्पर्यायेणपूर्वनिपातेनभाव्यंकूलमुद्रुजउत्कूलं
रुजइत्येवंयोऽप्राप्तेतंप्रतीदंसूत्रंकर्तव्यमित्यर्थः।सुकटंकराणीति।सुखेनकटाःक्रियन्तइतिकर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरितिखल्।त

अस्तुतर्हिसंज्ञानियमः।उभयोरनर्थकंवचनमनिष्टादर्शनात्।उभयोरपिपक्षयोर्वचनमनर्थकम्।किंकारणम्।
अनिष्टादर्शनात्।नहिकश्चित्पचतीतिप्रयोक्तव्येपचतिप्रेतिप्रयुङ्क्ते।यदिचानिष्टंदृश्येततत्तोयत्नार्हंस्यात्।उपस
र्जनसन्निपातेतुपूर्वपरव्यवस्थार्थम्।उपसर्जनसन्निपातेतुपूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्।ऋषभंकूलमु
द्रुजमृषभंकूलमुद्वहम्।अत्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगोयथास्यात्।यद्युपसर्जनसन्निपातेपूर्वपरव्यवस्थार्थमि
दमुच्यतेसुकटंकराणिवीरणानीत्यत्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगःप्राप्नोति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनात्रगतेः
प्राक्प्रयोगोभवतीति।यदयमीषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखलितिखकारमनुबन्धंकरोति।कथंकृत्वाज्ञाप
कम्।खित्करणेएतत्प्रयोजनंखितीतिमुम्यथास्यात्।यदिचात्रगतेःप्राक्प्रयोगःस्यात्खित्करणमनर्थकंस्या
त्।अस्त्वत्रमुम्।अनव्ययस्येतिप्रतिषेधोभविष्यति।पश्यतित्वाचार्यःनात्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगोभवती
तिततःखकारमनुबन्धंकरोति।नैतदस्तिज्ञापकम्।यदात्रगतेःप्राक्प्रयोगःस्यात्तदैवात्रमुमागमः।कथम्।कृ
द्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीति।तस्मान्नार्थएवमर्थेनप्राग्धातुवचनेन।कथमृषभंकूलमुद्रुजमृष
भंकूलमुद्वहम्।नैषदोषः।नेहउदिरुपपदंकिंतर्हिविशेषणम्।उदिकूलेरुजिवहोः।उत्पूर्वाभ्यांरुजिवहि
भ्यांकूलउपपदइति॥ ॥

त्रास्मान्नियमात्कटंसुकराणीतिप्राप्नोति।अस्त्वत्रेति।शास्त्रेणप्राप्नोतुप्रतिषेधात्तुनैवप्रयुज्यतइत्यर्थः।खित्करणादव्ययस्यापिभ
वतीतिचेत्।नैतदस्ति।अनव्ययस्येतिनिषेधस्यप्रत्यक्षत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात्प्रयोगनियमस्यान्यत्रसावकाशत्वाद्बाधेऽपिनका
चित्क्षतिः।स्यादेवेति।कटंसुकराणीत्येवमपिप्रयोगेस्यादेवमुमित्यर्थः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मप्रवचनीयाः॥ ॥किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षराद्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा। कर्मप्रोक्तवन्त इति। प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः। क्रियां नाहुरिति। क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः। येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनुः संहितामितिद्वितीयया भिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात्। तथाहि। क्रियायास्तावदयं न वाचकः। कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। शे

कर्मप्रवचनीयाः॥ ॥किमर्थमहती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। कर्मप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति। के पुनः कर्मप्रोक्तवन्तः। ये संप्रति क्रियां नाहुः। के च संप्रति क्रियां नाहुः। येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः॥ अनुर्लक्षणे॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या। वेरपि निघातो नेष्यते। प्रादेशं विपरिलिखतीति। अस्त्यत्र विशेषः।

षविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः। यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया। क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते। तथा चोक्तं हरिणा। क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति॥ तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते। आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः। क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते। यथा सुः पूजायामिति सोः षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था॥ अनुर्ले॥ ॥किमर्थमिति। लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। निघात इति। निपातत्वादाद्युदात्तो त्रानुरिष्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नात्रवेरिति। नहिप्रादेशो लिख्यते। किं तर्हीति। धातुं प्रतीति वाक्यशेषः। प्रादेशे च योग्या क्रिया वेरासेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः। शाकल्येन सुकृतामिति। अत्र वाक्ये यानिशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोनोरित्यर्थः। अनुर्लक्षणइति। सूत्रानुकरणमेतत्। सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञ्यन्तरनिर्देशात्तेनैवकृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः। हेत्वर्थमिति। हेतुरर्थः प्रयोजनम्। प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः। हेतुरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षप्रतिसंहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति। येन पुनः पुनरिति।

नात्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः। किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम्। प्रादेशं विमाय परिलिखतीति। यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः। अनोरपि न वृषिं प्रति क्रियायोगः। किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम्। शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। अत उत्तरं पठति। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात्। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम्। किं कारणम्। सामान्यकृतत्वात्। सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति। हेत्वर्थं तु वचनम्। हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम्। हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते। सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनु निशम्य देवः प्रावर्षदिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति। अथेदानीं लक्षणे न हेतुरपि व्याप्तो नार्थोनेन। लक्षणे न हेतुरपि व्याप्तो न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तदेव लक्षणम्। एतदेव तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव। न सिद्ध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रयात्तृतीया प्राप्नोति॥

पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः। अथेदानीमिति। येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति। व्याप्त इति। हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति। सिद्धान्तवादी। तदपि लक्षणमिति। कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः। परत्वादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्यानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आङ् मर्या॥ ॥अन्यत्रमर्यादाभिविध्योर्भेदेननिर्देशाद्दर्शनाद्विनातेनेतिमर्यादा सहतेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदंमत्वावार्तिकंपठति।आ-
कुमारमिति।कुमारानपियशः प्राप्तमित्यर्थः।मर्यादावचनइत्येवेति।वचनग्रहणस्येदंप्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेणपरिच्छेदहेतुमात्रं
मर्यादायथागृह्येत॥लक्षणेत्थम्॥ ॥कस्येति।किंयथाविभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्थास्तथालक्षणादयःप्रत्यादीनामथपदान्तरवाच्याःस
न्तोविषयभावेनसंज्ञायाःप्रत्यादीनांवानिर्दिष्टादितिप्रश्नः।वृक्षादीनामिति।वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदितिवृक्षोविद्योतनस्यलक्षणम्।प्र
त्यादयस्तुप्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेत वः।किमर्थमिति।वृक्षंवृक्षंप्रतिसिञ्चतीत्यत्रकर्मत्वाद्द्वितीयासिद्धेतितद्द्विधा

आङ्मर्यादावचने॥ ॥आङ्मर्यादाभिविध्योरितिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आकुमारंयशःपाणिनेरिति।तत्त-
र्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।मर्यादावचनइत्येवसिद्धम्।एषास्ययशसोमर्यादा॥लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवी-
प्सासुप्रतिपर्यनवः॥ ॥कस्यलक्षणादयोर्थानिर्दिश्यन्ते।वृक्षादीनाम्।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।कर्मप्रवचनीय
संज्ञायथास्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभव
तः।नचवृक्षादीन्प्रतिक्रियायोगः।इदंतर्हिप्रयोजनंद्वितीयायथास्यात्।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।वृक्षं
प्रतिविद्योततेवृक्षमनुविद्योततइति॥अधिपरीअनर्थकौ॥ ॥किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोःकर्मप्रवचनीयसं
ज्ञोच्यते।कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।यत्क्रियायुक्तौतं
प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः।अनर्थकौचेमौ।इदंतर्हिप्रयोजनंपञ्चमीयथास्यात्।पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति
।कुतःपर्यागम्यतइति।सिद्धंतुपञ्चम्यपादानइत्येव।आतश्चापादानपञ्चम्येव।यत्राधिशब्देनयोगेपञ्च
मीनविधीयतेतत्रापिचश्रूयतेकुतोऽध्यागम्यतइति।एवंतर्हिसिद्धेसतियदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञाबाधिकां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञांशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःअनर्थकानामप्येषांभवत्यर्थवत्कृतमिति।किमेतस्यज्ञापने
प्रयोजनम्।निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति।

नार्थतावदिदंनभवति।प्रत्यादीनांचक्रियाविशेषानवद्योतनात्क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपिनोपयुज्यतइ
तिप्रश्नः।वृक्षंप्रतीति।अकर्मकत्वाद्द्युतेःकर्मणिद्वितीयानास्ति॥अधिपरी॥ ॥किमर्थमिति।अनर्थकयोःक्रियायोगाभावात्संज्ञा-
न्तरबाधनार्थंसंज्ञाविधानंनोपयुज्यते।नापिपरियोगेपञ्चमीविधानार्थम्।अपेनसाहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगेतस्याविधानात्।
अपादानसद्भावेचाधिशब्दस्यप्रयोगइवपरियोगेतन्निमित्तायाःपञ्चम्याःसिद्धत्वादितिप्रश्नः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। पूर्वोपरितोषेणेदमुच्यते। यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः। तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योऽर्थोऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते। धातुनोक्तामिति। प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः। आहतुरिति। द्योतयत इत्यर्थः। तद्विशिष्टमिति। तत्क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम्। अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः। यथेति। शाङ्ख्वन्यस्तं क्षीरं शौल्वे नाभिन्नं शङ्खादित्यर्थः। यद्येवमिति। धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति ते न विनातयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम्। उक्तार्थानामपीति। प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति। न चानियमप्रसङ्गः। येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात्। अपूपौ द्वाविति। अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते। एतदुक्तं भवति। यथा यावच्छब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव। अन्यश्च यावकश

अथवा नेमावनर्थकौ। किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते। अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः। तदविशिष्टं भवति। यथा शाङ्ख्वे पयः। यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ ॥ इह कस्मान्न भवति। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। किं च स्यात्। द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। नैष दोषः। नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्रापिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति।

ब्दः। यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च। तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च। तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम्। अपिः पदार्थे॥ ॥ इहेति। यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। इतरो भवत्येवात्रापेः संज्ञेत्याह। किं च स्यादिति। नेमे इति। यद्यपि शब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्। स्वपदार्थाव्यभिचारात्। संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात्। परपदार्था इति। स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः। तदयमर्थः। स्यादित्यादि पदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्रस्थत्यपिः कर्मप्रवचनीयः। सर्पिःशब्दस्तु समुदाय एव वर्तते नावयवमात्रे। अत एवानयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यत इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिः नतु सर्पिः प्रतीतिभावः। बिन्दोस्तर्हीति। ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः। तदुच्यत इति कारैः। पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति। न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या। अत्राहुः। पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन्पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः। ततश्चागतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपपदविभक्तेरिति। कारकविभक्तिरत्र प्रथमा। सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यभाव्यं क्रियया ततः सत्तया। तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन॥ अधि॥ ॥उक्तमिति वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम्। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादेयः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीय

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते। किंपुनस्तत्। बिन्दुः। बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति॥ अधिरीश्वरे॥ ॥अधिरीश्वरवचने उक्तम्। किमुक्तम्। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्। प्रथमानुपपत्तिस्तु। स्ववचनात्तु सिद्धमिति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्॥ लः परस्मैपदम्॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात्। लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। पुरुषबाधितत्वात्। इह वचनेहि संज्ञाबाधनम्। ।इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत। परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा।

ते। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति। तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा। ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात्। पञ्चाला इति च प्रथमान प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया बाधितत्वात्। स्ववचनादिति। अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽयथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् मधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम्। ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः। ईश्वरेणायदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति। यद्वि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र। पञ्चाले धासनादिक्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति॥ लः परस्मैपदम्॥ लइत्यादेशापेक्षा षष्ठी। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः। लादेश इति। लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम्। इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञा प्रसक्तैः सावकाशां पुरुषसंज्ञा स्तिङ् स्सु बाधेरन्नित्यर्थः। राम॰ २९९

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिचि वृद्धौ लिति। अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः। आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं लिह प्रकरणेऽनयोः संज्ञयोर्विधानम्। सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति। अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तङ्क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्॥ तिङस्त्रीणि॥ ॥तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह। प्रथमेति। आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम्। वैषम्यादिति। यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकोऽवकाशः। शात्वकासू अवकाशः। सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य। यदयं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधत इति॥ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ ॥प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम्। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समसंख्यार्थः संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न स्यात्। क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च। आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम्। अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात्। न वैकशेषनिर्देशात्। यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम्। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ। मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति। आहोस्वित् कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति। किं चातः। कसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येत न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः। आनुपूर्व्यवचनं चेति। अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणि त्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति। आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते। अथैतस्मिन्निति। उभयथा संभवात्प्रश्नः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथममध्यमयोरिति। प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। व्याख्यानान्निर्णय इति मल्लाह। कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशक्तिकिटकमिति। एकशे-
षे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम्। समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रच-
याद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति। लोकत इति यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्रा-
ह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीति भावः। विहव्यस्येति। विहव्याख्यस्य
सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण॥ विभक्तिश्च॥ ॥सति प्रयोजने स्वरितत्वप्र-
तिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः। लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्तीति संदेहात्प्रश्नः। त्रीणि त्रीणीति। आत्वं न प्राप्नोतीति। न ह्यष्ट

यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। म-
ध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनर-
त्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशक्तिकिटकं बहूनि शक्तिकिटकानि। बहुस्था-
लीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति।
न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आ-
नुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति॥ विभक्तिश्च॥ ॥त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः।
यद्यनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयो-
रेव ग्रहणं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्तत इति। ननु चोक्तमष्टन आ विभक्तावित्यात्वं
न प्राप्नोतीति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरे-
व ग्रहणं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अचीत्यनुवर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ
प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति।

न शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति। प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति
समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः। वचनादिति। त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्या-
त्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तिष्यत इति भावः। न चाजादी इति। सुशब्दो शब्दौ प्रथमौ सुश्चाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयव-
शब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः। अजादी याविति। अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्तीत्यर्थः। अजा-
दीनां चेति। अचीत्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति। एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्तद्दीति।एतान्गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते।औजसोरेवग्रहणोऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः पूर्वसः सकारेण भवतीति-
किंतस्मादित्यनेन।तत्क्रियमाणंत्रिकद्वयग्रहणस्यज्ञापकंसंपद्यते॥युष्म॥ ॥किमर्थमिति।किंलादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वा।-
द्धिध्यर्थमिदम्।अथविहितेषुलादेशेषु नियमार्थमिदमितिप्रश्नः।तत्रैकवाक्यतापक्षेदूतरेतराश्रयपरिहारायभाविनीसंज्ञाश्रयित
व्येतिप्रतिपत्तिलाघवार्थंवाक्यभेदेननियमपक्षंदर्शयितुमाह युष्मदस्मदिति।किमयमिति।ननुप्रत्ययस्यप्राधान्यात्तन्नियमएव
युक्तः।नैषदोषः।समुदायस्यसंचिकीर्षितत्वात्प्राधान्यंतदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपिनियमआ
शङ्क्यते।युष्मदिमध्यमएवेति।तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौनिवार्येतेनतुजादयः।तजादिविधिसामर्थ्या·

यत्तर्हि तस्माच्छसोनः पुंसीत्यनुक्रान्तंपूर्वसवर्णंप्रतिनिर्दिशति।तज्ज्ञापयत्याचार्यःविभक्त्योर्ग्रहणमिति।अथ-
वावचनग्रहणमेवकुर्याद्औजसोःपूर्वसवर्णइति॥युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः॥अस्मद्युत्त
मः॥शेषेप्रथमः॥किमर्थमिदमुच्यते।युष्मदस्मच्छेषवचनंनियमार्थम्।नियमार्थोयमारम्भः।अथैतस्मिन्नियमार्थे
विज्ञायमानेकिमयमुपपदनियमः युष्मदिमध्यमएवअस्मद्युत्तमएव।आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येवमध्यमः
अस्मद्येवोत्तमइति।किंचातः।यदिपुरुषनियमः शेषग्रहणंकर्तव्यंशेषेप्रथमइति।किंकारणं मध्यमोत्तमौनि
यतौयुष्मदस्मदीअनियतेतत्रप्रथमोऽपिप्राप्नोति।तत्रशेषग्रहणंकर्तव्यम् प्रथमनियमार्थम्।शेषएवप्रथ
मोभवतिनान्यत्रेति।अथाप्युपपदनियम एवमपिशेषग्रहणंकर्तव्यंशेषेप्रथमइति।युष्मदस्मदीनियतेम
ध्यमोत्तमौअनियतौतौशेषेपिप्राप्नुतः।तत्रशेषग्रहणंकर्तव्यम्।शेषनियमार्थम्।शेषेप्रथमएवभवतिनान्यइति
।उपपदनियमेशेषग्रहणंशक्यमकर्तुम्।कथम्।युष्मदस्मदीनियतेमध्यमोत्तमावनियतौतौशेषेपिप्राप्नुतः।त
तोवक्ष्यामिप्रथमोभवतीतितन्नियमार्थंभविष्यति।यत्रप्रथमश्चान्यश्चप्राप्नोतितत्रप्रथमएवभवतीति।

द्वानास्तितेषांनिवारणम्।यत्रप्रथमश्चेति।युष्मदिमध्यमएवअस्मदिउत्तमएवेतियुष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोःपुरुषान्तरंनभ
वतिमध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात्शेषेपितत्प्रसङ्गे·प्रथमइतिसूत्रमारभ्यमाणंसिद्धेप्रथमेमध्यमोत्तमयोर्निवारणायनियमा
र्थंसंपद्यतेप्रथमएवभवतिनमध्यमोत्तमाविति।यथास्मेदेशेयजेतेतिपाक्षिकयांमासोनियमः।तत्रेति।उभयथानियमेइत्यर्थः
।शेषत्वादिति।यत्रकेवलेयुष्मदस्मदीउपपदेस्तएवाशेषस्तत्रमाभूत्प्रथमः।यत्रत्वन्यसहितेतेस्तः तत्रसमुदायस्ययुष्मदस्मद्ग्र
हणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेतिप्रथमप्रतिषेधोवक्तव्यः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स एवाह। सिद्धं त्विति। यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। चोदक आह। स तर्हीति। आचार्यदेशीय आह। न वक्तव्य इति। अस्मदः शेप इति। आवां पचाव इति। तत्रास्मद्युत्तम इति। ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि तदर्थगतो मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः। अत्राहुः। युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावाद् अस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः। चोदकस्त्वाह अनेकशेषभावार्थं त्विति। त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे। आचार्यदेशीय आह। न वेति। सह विवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभाव एवं तदधिकर

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वात्। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वं च देवदत्तश्च पचथः। अहं च देवदत्तश्च पचावः। किं कारणम्। शेषत्वात्। शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्। शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम्॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः। त्वं पचसि। अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः। अहं पचामि। इहोभयं प्राप्नोति। त्वं चाहं च पचावः। अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति। तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम्। अनेकशेषभावार्थं तु। अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः। यदा चैकशेषो न। कदा चैकशेषो न। सह विवक्षायामेकशेषः। यदा न सह विवक्षा तदैकशेषो नास्ति। न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावाद विप्रतिषेधः। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम्। त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति। क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य।

णयोरपि क्रिययोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्दास्यात् तयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः। एतदेव समर्थयितुमाह। क्रियापृथक्त्व इति। यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सह विवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाहचर्याव्यभिचारात्। एवं च कत्वेति। द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः। ॥

इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। एकशेषइति। एकशेषफलत्वादेकशेषइत्युच्यते। नतु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोसरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः। एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन। तस्मात्कारकभेदेपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात्। तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः। अक्षाइति। शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणां सह विवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते। तद्यथा। पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति। तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्। त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति। अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति। यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः। तद्यथा। त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै इति। यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वादर्शनेनानुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते। तद्यथा। अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति। एवं च कृत्वा सोपि दोषो भवति। यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते। न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते। भवेत्प्रथमो न स्यात्। मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते। न च युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते। यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः। यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः एवं योत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति। एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते। उपोच्चारिपदमुपपदम्।

बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते। यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रियापृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियैकशेष इत्यर्थः। न हि शेषश्चान्यश्चेति। उपयुक्तादन्यः शेषः। युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम्। इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाह। भवेदिति। इतर आह। यदत्रेति। तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः। इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह। यथैवेति। एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह। एवं तर्हीति। ॥

यच्चान्येति।युष्मदस्मदोःश्रवणात्तदभावेचशेषसद्भावात्।यश्चशेषइति।देवदत्तश्चेति।नतदिति।नहितस्यैवसाधनत्वंकिंतर्हियुष्मद-
स्मदर्थयोरपिनचात्रशेषेरोवेति।किंतर्हियुष्मदस्मदर्थेनापितद्भावाच्चशेषत्वाभावइत्यर्थः।एवंतर्हीति।यद्यप्यनेकशेषेदो-
षउपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेपिदूषणार्थोयमुपक्रमः।स्थानिन्यपीति।अप्रयुज्यमानेप्रयुज्यमानेचशेषेप्रथमविधानात्।दोषान्तरमप्या-
ह।त्यदादीनामिति।एतदपरिहार्यमन्यमानोलब्धोच्छ्रोन्यदप्याह।युष्मदीति।परमत्वमिति।युष्मद्यस्मदीतिविशिष्टरूपपरिग्रह-
दस्यचशब्दान्तरत्वात्।आचार्यदेशीयआह।तदन्तविधिनेति।युष्मदस्मदोरुपपदस्यविशेषणत्वात्तदन्तविधिः।चोदकोदो

यच्चात्रोपोच्चारिनसशेषःयश्चशेषःनतदुपोच्चारि।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपिनप्राप्नुतः।किंका-
रणम्।युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येतेउपोच्चारिपदञ्चोपपदंयच्चात्रोपोच्चारिनतेयुष्मदस्मदी।ये
चयुष्मदस्मदीनतदुपोच्चारि।एवंतर्हिशेषेणसामानाधिकरण्येप्रथमोविधीयते।नचात्रशेषेणैवसामानाधिक-
रण्यम्।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपितुनप्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मद्भ्यांसामानाधिकरण्येमध्यमोत्तमावु-
च्येते।नचात्रयुष्मदस्मद्भ्यामेवसामानाधिकरण्यम्।एवंतर्हित्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येवमत्रयुष्मदस्मदोःशेषो
भविष्यति।तत्रयुष्मदिमध्यमअस्मद्युत्तमइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।स्थानिन्यपीतिप्रथमःप्राप्नोति।त्यदादीनां
खल्वपियद्यत्परंतच्छिष्यतेइतियदाभवतःशेषस्तदात्रयःप्रथमःप्राप्नोति।युष्मदिमध्यमःअस्मद्युत्त-
मइत्येवोच्यते।ताविहनप्राप्नुतः।परमत्वंपचसिपरमाहंपचामीति।तदन्तविधिनाभविष्यति।इहापितर्हि
तदन्तविधिनाप्राप्नुतः।अतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।येचाप्येतेसमानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्रमध्य-
मोत्तमौनप्राप्नुतः।त्वत्तरःपचसिमत्तरःपचामीति।त्वद्रूपःपचसिमद्रूपःपचामित्वत्कल्पःपचसिमत्कल्पःपचा-
मीति।एवंतर्हियुष्मदस्मदितीत्येवंभविष्यति।इहापितर्हिप्राप्नुतः।अतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।

षमाह।इहापीति।अतित्वमिति।त्वामतिक्रान्तइतिसमासः।एवंतदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह।येचाप्येतेइति।त्वत्क-
ल्पइति।ईषदसमाप्तस्त्वंत्वत्कल्पइतिकालान्तरप्रसिद्धगुणरहितोयुष्मदर्थएवत्वत्कल्पशब्देनोच्यतेनतुतत्सदृशंपदार्था-
न्तरम्।तदभिधानेयुष्मदर्थस्यसाधनत्वाभावान्मध्यमाभावात्।एवंमत्कल्पइतिबोद्धव्यम्।आचार्यदेशीयआह।एवंतर्हीति।शे-
षत्वानिर्देशस्यमतुल्लोपोभिधास्यतेइतिभावः।चोदकआह।इहापीति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्य आह। एवं तर्हीति। समानाधिकरण इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः। एवं च कृत्वेति। युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः। अथवेति। प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रित विषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः। तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्युष्मदि पि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः। अत्वं त्वमिति। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः। तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यम् अथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः। अत्रोत्तरम्। त्वद्भवतीति। प्रकृतेरेव विकारस्वरूपेण संपन्नो कर्तृत्वमिति भावः। मध्यमोत्तमौ कस्मादिति। यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्म

एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः। तत्र युष्मद्वन्यश्चास्मद्वन्यश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः। अथेह कथं भवितव्यम्। अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवति मद्भवतीति। आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति। त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम्। मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। न वाहीको नूबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौर्वाहीकस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥ परः सन्निकर्षः संहिता॥ ॥परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसंहितम्। परः सन्निकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञां न प्राप्नोति। द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम्। तुल्यः सन्निकर्षः॥

द्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः। गौणमुख्ययोरिति। तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः। शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम्। यदुक्तं भवतः शेष इति तत्रोत्तरमाह। युष्मदस्मद्वत्तु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः। किं तु भवतु युष्मदस्मदिति। ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः। पूर्वं शेषदर्शनाच्चेति वचनाद्धि॥ परः सं॥ ॥पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालसद्भावः स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः। एवं स्थिते चोद्यते। परइति। द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्यर्थः। असंहितमिति। संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः। अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ३०३

द्रुतमध्यमविलम्बितास्विति।द्रुताचमध्यमाचविलम्बिताचेतिद्वन्द्वेकृतेभाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्वः।सर्वासुवृत्तिषुतुल्यःसन्निकर्षःनैरन्तर्योच्चारणात्।विशेषइति।वृत्तीनामितिशेषः।क्वचिद्वृत्तिविशेषइत्येवपाठः।वर्णानांत्विति।वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते।द्रुतायांस्वल्पउपलब्धिकालः।मध्यमायामधिकः।विलम्बितायामधिकतरः।प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्नाध्वनयः।तत्रवैकृतध्वनिवशात्तस्यैववर्णस्यपुनःपुनरुपलब्धिर्भवतीतिध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः।किंकृतइतिकारणेपृष्टेवर्णकालभूयस्त्वंत्वितिसामर्थ्यात्कारणमेवोक्तंभवतीति।हस्तिमशकयोरिति।हस्तिनोहस्तिनायःसन्निकर्षःसशकस्य मशकेनसतुल्यःपरस्परापेक्षयेत्यर्थः।प्राणिभूयस्त्वमिति।हस्तिनोमहान्तंदेशंव्याप्नुतोमशकोतुस्वल्पम्।नैर १५४

तुल्यःसन्निकर्षोवर्णानांद्रुतमध्यमविलम्बितासुवृत्तिषु।किंकृतस्तर्हिविशेषः।वर्णकालभूयस्त्वंतु।वर्णानांतुकालभूयस्त्वम्।तद्यथा।हस्तिमशकयोस्तुल्यःसन्निकर्षःप्राणिभूयस्त्वंतु। यद्येवंद्रुतायांतपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकालभेदात्।द्रुतायांतपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।किंकारणम्।कालभेदात्।येद्रुतायांवृत्तौवर्णास्त्रिभागाधिकास्तेमध्यमायाम्।येमध्यमायांवृत्तौवर्णास्त्रिभागाधिकास्तेविलम्बितायाम्।उक्तंवा।किमुक्तम्।सिद्धंत्ववस्थितावर्णावक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयोविशिष्यन्तेइति।अथवाशब्दाविरामःसंहितेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते।शब्दाविरामेप्रतिवर्णमवसानम्।शब्दाविरामेप्रतिवर्णमवसानसंज्ञाप्राप्नोति।किमिदंप्रतिवर्णमिति।वर्णंवर्णंप्रतिप्रतिवर्णम्।येनैवप्रयत्नेनैकोवर्णउच्चार्यतेविच्छिन्नेवर्णेउपसंहृत्यतमन्यमुपादायद्वितीयःप्रयुज्यतेतथातृतीयस्तथाचतुर्थः।एवंतर्ह्यनवकाशासंहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञांबाधिष्यते।अथवाअवसानसंज्ञायांप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोयोविरामइति।

न्तर्यत्वविशिष्टमित्यर्थः। वर्णानांव्यञ्जकध्वनिकृतंयथोक्तंभेदमप्रतिपद्यमानःस्वागतमेवभेदंमत्वाचोदयति।यद्येवमिति।शिष्टंभाष्यंतपरस्तत्कालस्येत्यत्रव्याख्यातंततएवावधार्यताम्।शब्दाविरामइति।यदाप्रयोक्ताशब्दोच्चारणान्नविरमतितदाशब्दाविरामः।सचमध्यमविलम्बितयोरपिपरसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीतिसिद्धासंहितासंज्ञा।शब्दाविरामेप्रतिवर्णमिति।भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानांप्रतिवर्णंप्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात्प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरंप्रयत्नान्तरेणवर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्यवर्णस्यविरामसद्भावादवसानसंज्ञाप्राप्नोति।अवसानसंज्ञामितिवर्णान्तरानुच्चारणेवृक्षइत्यादौसावकाशमितिभावः।तेनसर्वथावर्णानांयोविरामःसोऽवसानसंज्ञोनतुनान्तरीयकइत्यर्थः।अथवेति।सर्वत्रविरामसद्भावात्पुनःश्रुत्याविशेषआश्रीयते। ॥

रामः ३०३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दार्थयोरिति। अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा। ह्रादाविराम इति। प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते। स्पर्शघोषसंयोग इति। वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः। अघोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकम्। अस्पर्शानामप्यघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात्संज्ञाया अप्रसङ्गात्। न च स्पर्शानामघोषाणां चेति समुच्चयः। घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात्। कुक्कुट इति। कुकुट इवायमिति कन् लुम्मनुष्य इति लुपि कृते सत्यामुपमानमित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात्। पचतीति। अत्रापि चकारस्याघोषत्वाद

कश्चात्र साधीयः। यः शब्दार्थयोर्विरामः। अथवा ह्रादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। ह्रादाविरामे स्पर्शघोषसंयोगेऽसन्निधानादसंहितम्। ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। कुक्कुटः पिप्पकः पित्तमिति। किमुच्यते संयोग इति। अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते। तद्यथा द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। यथैवैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यत एवमनेकोऽपि। अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम्। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति।

कारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाप्रसङ्गः। ह्रादेनेति। द्वयो रकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः। आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति। द्वयोरिति। एकेनेति। अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः। यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथाऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः। अथवेति। वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते। तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति। पूर्वापराभावादिति। युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम्। वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कै०
३०४

एकवर्णवर्तित्वादिति। सामान्येनोपक्रमात्त्वात्प्रत्ययाभावः। उच्चरितेति। क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात्पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठ- १४५
मध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः। व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम्। ध्वनिस्फोटभेदस्त्व-
न्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते। न द्वौ युगपदिति। युगपद्द्वयोरुच्चारणोऽस्यादेवाव्यवधानम्। कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः। वागिति
। वागिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षो व्याप्तिस्तदिति विज्ञेयम्। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्नि-
कर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः पण्डितः। तन्वन्नीतिरिति। तननं तत् सास्ति यस्याः सा तन्वती सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तन्वन्नीति-

किं कारणम्। एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक्। न द्वौ युगपदु-
च्चारयति। गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते। नौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्ज-
नीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथापरः
प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्तधीरस्तन्वन्नीतिः। शब्देनार्थान्वाच्यान्दृ-
ष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्। बुद्धिविषयमेव पौर्वापर्यम्। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अ-
स्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोऽयमिति॥ विरामोऽवसानम्॥ इदं विचा-
र्यते। अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम्। अभावेऽव-
सानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति।
किं च स्यात्। रसः। रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामः। विरामे विरामवचनम्।
यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति।

रिति। अन्ये तु तन्वन्नीतिरिति पठन्ति। तन्वती विषयान्व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः। विरामः॥ इदं विचार्यत इति। विचरति नाना गच्छ-
ति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः। अभावो वेति। केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति। अन्ये तु विरामोऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्त- रामः
विचारः क्रियते। उपरीति। वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम्। ३०४
रस इति। परवत्पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। विरामे विरामवचनमिति। अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततोऽवसानं चेति। अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः। तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन। तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः। उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते। अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी। खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य च रेफस्येत्यर्थः। अथवैकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते। ममापीति। अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते। आरम्भपूर्वक इति। निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः। अवसानलक्षणमिति। अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामो

अभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति। ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति। विरामो लोपोऽवसानं चेति। उपरि यो विराम इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि प्राव्रूस्य विरामः। तत्र मा भूदिति। किं च स्यात्। रसः रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। नैष दोषः। आरम्भपूर्वको मम विरामः। अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते किं तर्हि संज्ञी। अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम्। अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि प्राव्रू-स्याभावस्तत्र मा भूदिति। किं च स्यात्। रसः रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम्। विरामे विरामवचनम्। यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति। ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोऽवसानं चेति। उपरि यो विराम इति वक्तव्यम्। ननु चोक्तमारम्भपूर्वक इति। नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते। किं तर्हि। अप्रवृत्तावपि।

पलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम्। इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते। अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते। प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति। नावश्यमिति। प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उपरतान्यस्मिन्निति। न प्रवृत्तस्य निवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः। नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शब्दविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः। कचिद्व्रतानीति पाठः। भावाविरामभावित्वादिति। इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा। न तावत् स्वसंबन्धी विरोधात्। नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते। नापि शब्दान्तरसंबन्धी। नहि घटाभावः पटस्याभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी शब्दः। नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यत इत्यर्थः। अपर आहेति। भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः। इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते। भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः। उ

तद्यथा। उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि। उपरतः स्वाध्याय इति। न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते। किमिदं भावाविरामभावित्वादिति। भावस्याविरामः भावाविरामः। भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम्। अपर आह। भावभावित्वाद्विरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति। तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम्। विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। वर्णोन्त्यो वावसानम्। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम्। संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहितयाधीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते। अपर आह। केनावस्यसीति। स आह। अकारेणोकारेणेकारेणेति। एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ १॥

पाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति। तत्पर इति वेति। इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते। अथ वेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम्। संहितयाधीष्वेति। यथा पदैर्नैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येपि वर्णैर्नैरन्तर्ये। अवसानशब्दोपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यत इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन। तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात्॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथम· चतुर्थमाह्निकम्। अध्यायः समाप्तः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः॥ समर्थः पदविधिः॥ ॥विधिरिति कोऽयं शब्द इति। अर्थानिश्चयात्संदेहे सति प्रश्नः। किं भावसाधन उत कर्मसा-
धनः। तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात्कर्मणि षष्ठी। इतरत्र शेषषष्ठी। तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं स्यादप्यनिव
र्तनाच्च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने क इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय। ये त्वर्थभेदेऽपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थभेदाच्छब्दभे-
दमारोप्य क इति प्रश्नः। विपूर्वादिति। विध विधान इत्यस्मादौणादिके न्प्रत्ययान्त —— स्य निरुक्त्यर्थे विपूर्वाद्धाञ इत्युक्तम्। स्वरे चानयो
र्भेदः। इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात् कि प्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः। कर्मसाधन इति। एतद्भावसाधन
निरुक्त्यर्थमुक्तम्। विधीयत इति। वाक्यदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। किं पुनरिति। कार्यविशेषस्येहानिर्देशात्प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणकार्य
विशेषान्वयालोच्याह। समास इति। अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्यसि
द्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्पश्चान्निर्देशः कृतः। तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते पदसमुदायो वा संज्ञी। विभक्तिविधानशब्देन सा

॥श्रीगणेशाय नमः॥ समर्थः पदविधिः॥ ॥विधिरिति कोऽयं शब्दः। विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः। विधीयते वि
धिरिति। किं पुनर्विधीयते। समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च। किं पुनरयमधिकार आहोस्वित्परिभाषा।
कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः।

मान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते। एवं हि पदविधिर्भवति। अथाप्येकवाक्यताश्रय
णेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसंबन्धेन यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेणयुक्त इति तद्विभक्तीनां नैर्विशेष्यादिति त
दाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव। तथा चोक्तम्। निरपि पदं विशिरपि पदमिति। तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्मवि-
धानं क्रियया भवति। यथोक्तम्। सामान्यवपुषेऽवयववपुषिः कर्मेति। कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्व
यं दृष्ट्वा पृच्छति। किं पुनरिति। नन्वधिकारेऽस्मिन्पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम्। उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात्। तस्मा
त्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्संशयानुपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः। तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्त
त्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम्। परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम्। अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति। कः पुनरिति। अ
न्योऽत्र प्रश्नो विज्ञेयः। आद्ये न तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम्। अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अधिकारः प्रतियोगमिति। स्वस्वरूपेण दृष्टफलाख्यानं तद्द्वारेण स्वस्वरूपावबोधार्थम्। अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्दे
शः फलं संपद्यते। परिभाषा पुनरिति। लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र यत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः। प्रदेशान्तरेषु
परार्थता सामान्याद् अधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति। तथा द्वयोः परिभाषयोः साव
काशयोः समुपस्थितयोरिति। कः पुनरत्रेति। कस्मिन्पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः। स्वरयितव्यमिति। स्वरि
तगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः। तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दिष्टः यथाश्वेतो गुणः श्वेतते

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभि
ज्वलयति प्रदीपवत्। तद्यथा। प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः
। अधिकारे सति स्वरयितव्यम्। परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम्। तथेदमपरं द्वैतं भवति। एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्य
पेक्षा वेति। तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति। विभक्तिविधानं पराङ्गव-
द्भावश्चासंगृहीतः। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति।
समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः। अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति। क्वान्यत्र। इद्गु-
णोः सामर्थ्ये न च वा हा हैव युक्त इति। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान्व्याकरणे पदगन्धो
नाम स सर्वः संगृहीतो भवति। समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः।

इति। पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति। सर्वमपेक्ष्यमिति। यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य प
दविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः। अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते। द्वैत
मिति। द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयस्वरूपं ज्ञानमुच्यते। अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं
वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानम्। एकार्थीभाव इति। यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधाना
र्थोपादानाद् द्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः। परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा। समास एक इति। तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रेति। एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारद्दत्येकः पक्षः। व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकारद्दतिद्वितीयः पक्षः। द्विविधं सामर्थ्यमधिकारद्दतित
तीयः। एवं परिभाषायामपित्रयः पक्षाद्दतिषट् पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषाचेतिनिर्णयः। अभिन्नतरकमिति। उभयविधे-
सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्यभेदात्तत्तत्स्यभेदः स्यात्। भिन्नेनसामर्थ्येनभिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपिसामर्थ्ये यद्य
पिसूत्रमभिन्नंभवतितथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते। तत्रपराङ्गवद्भावेतन्निमित्तग्रह
णाद्दोषाभावः। विभक्तिविधानेपिकारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणात्सङ्ग्रा
त्वात्क्वचित्तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेऽपिनदोषः। परिभाषायांचसुब्धातुप्रभृतयः सर्वोवृत्तयः संगृहीताभवन्ति।
एकार्थीभावेचेहाश्रितेन्यत्रयुक्तग्रहणं समर्थग्रहणंचकृतमेवेतितत्रापिनदोषः। समर्थानामिति। घकालतनेषुकालनाम्नइत्य
लुग्विधानाद्धिङ्गाद्विभक्त्यन्तात्तद्धितउत्पद्यतेइतिपदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात्। कर्म

तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषाचेत्येवसूत्रमभिन्नतरकंभवति। एवमपिक्वचिदकर्तव्यंसमर्थग्रहणंक्रियते। क्वचिच्चकर्तव्यं
नक्रियते। अकर्तव्यंतावत्क्रियतेसमर्थानांप्रथमाद्वेति। कर्तव्यंनक्रियते। कर्मण्यण् समर्थादिति। ननुचगम्यतेत
त्रसामर्थ्यं कुम्भकारेणनगरकारद्दति। सत्यंगम्यते। उत्पन्नेतुप्रत्यये। सएवतावत्समर्थादुत्पाद्यः। अथसमर्थग्रह
णंकिमर्थम्। वक्ष्यतिद्वितीयाश्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितोनरकश्रितद्दति।

ण्यणिति। पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षेप्रातिपदिकेनैवकर्मणउपादानान्नास्तिपदविधित्वम्। त्रिकादिपक्षेतुविभक्तिवाच्यत्वा-
त्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्तिदोषः। ननुचेति। यदिकुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायीचासमर्थाभिधायीच
स्यात्ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्नत्वन्यथेत्यर्थः। सएवतावदिति। यथासमासादयोऽसमर्थानांमा-
भूवन्नित्येवमर्थमिदंवचनंक्रियतेतद्वदत्रापिसमर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थंकर्तव्यमित्यर्थः। प्रतिविधानंतुसुज्ञानत्वाद्व्याख्यातृता
नोक्तम्। यतउपपदमितिमहत्याः संज्ञायाः करणंप्रत्ययस्यपदाश्रयत्वेसतिसमर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव। अथेति। प्रधानपर्यनुयोग
द्वारेणसूत्रस्यैवाक्षेपः। यद्यप्यनेनसामर्थ्यंनविधीयतेनहिस्वतोऽसमर्थस्यसामर्थ्यंवचनेनकर्तुंपार्यते। तथापिपदविधौसामर्थ्योप
स्थानार्थत्वाद्अस्यसमर्थपदस्यप्राधान्यमुच्यते। समस्यतद्दति। यद्यपिसमाससंज्ञामात्रंविधीयते। तथाप्यबुधबोधनायभिन्नयोः शब्द
योः संश्लेषः प्रक्रियायांक्रियतद्दतिसमस्यतद्दत्युक्तम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदूयेति। असतिसूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येत विरोधात्। एकार्थीभावाभावेपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात्। अनर्थकस्या
पि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। विप्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिक
संज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात्। एकार्थीभावाभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रतियोग्यताहानाद्भिन्नः सुखे वा खण्डो धा
वतीति। तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात्। महत्कष्टमिति। अस्त्येवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः। य
दत्र कष्टश्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात्। अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे वि
धीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात्। अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासस्त्वेव च महाकष्टश्रितो महाकष्ट

समर्थग्रहणं किमर्थम्। पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। उपादा
नविकलः। शङ्कुलाखण्डः। किरिकाणः। समर्थग्रहणं किमर्थम्। त्वं तिष्ठ शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन। किं
त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो विष्णुमित्र उपलेन। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। गोहितं वृषभहित
म्। गोहितमश्वाहितम्। समर्थग्रहणं किमर्थम्। सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय॥ पञ्चमी भयेन। वृकभयं दस्युभयं चोरभयम्। समर्थग्र
हणं किमर्थम्। गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्ताय यज्ञदत्तस्य। षष्ठी। सुबन्तेन समस्यते। राजपुरुषः। ब्राह्मण
कम्बलः। समर्थग्रहणं किमर्थम्। भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। सप्तमी शौण्डैः। अक्षशौण्डः। समर्थग्रहणं कि
मर्थम्। कुशलो देवदत्तः अक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे। अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति।
महत्कष्टश्रित इति।

श्रित इति अत्राहीने द्वितीयेति यः स्वरो भवति तत्र स एव समासस्येत्यनेन तथापि महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते। महारण्यम
तीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणा
न्तोदात्तः स्यात्। यथापूर्वं शालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः। अन्ये त्वाहुः। त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वा राम:
न्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात्पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात्। ततश्चात्वं न स्यात्। अ- ३०७
हीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवा भवतीति। यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भावः। भवति यदेति। श्रितपदमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रितपदेन समासः। कस्य कस्मादिति। सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः। बहूनां कस्मान्न भवतीति। द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति। कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोऽपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः। सुप्सुपेति वर्तत इति। संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः। यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि। ननु च भो इति। यथा- ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः। आकृताविति। एकैकस्यां

नवा भवति महाकष्टश्रित इति। भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति। तदा कस्मान्न भवति। कस्य कस्मान्न भवति। किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम्। बहूनां कस्मान्न भवति। सुप्सुपेति वर्तते। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। प्रातिपदिकादिति वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति। सत्यमेवमेतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये। यावति परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये। एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यम्। द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु। द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति।

वृत्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेन समासाभावः। प्रत्ययस्य —— सुबन्तसमुदायस्य च संचिख्यापयिषितस्य प्रधानत्वाद्गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोरेकधारणतायामेकत्वसंख्याया विवक्षणात्। ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु प्रत्यवायोऽतिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। न्यायोऽयम्। वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम्। स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्। इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यद्दिसापेक्षमिति। भवतिचेति। प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात्। सामान्याप्रयोगइतिलिङ्ग-दर्शनाच्च। समुदाया
पेक्षेति। गुरुकुलादिना समुदायेनसमुपजनितेव्यतिरेकेदेवदत्तस्येतिषष्ठी। अवयवद्वारकश्चदेवदत्तस्य समुदायेनसंबन्धइ
तिसामर्थ्यादवयवमपिविशेषणं स्पृशति। तदुक्तम्। समुदायेनसंबन्धो येषांगुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्व
तासहेति॥ किमोदनइति। केषांशालीनांकिंकलमानामथरक्ताख्यशालीनामन्येषांवोदनइतिप्रश्नः। स क्त्वाढकमिति। आयणी
यानांसक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतोभवानिति। कस्मात्पाटलिपुत्रादुवानागतइत्यर्थः। अनेकत्वात्पाटलिपुत्रस्यतदवयवानांवाप्रश्नः। अत्र

यद्दिसापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते। राजपुरुषोदर्शनीयः। अत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति। नैषदोषः। प्रधानमत्रसापेक्षम्।
भवतिचप्रधानस्यसापेक्षस्यापिसमासः। यत्र त[illegible]नंसापेक्षंभवति[illegible]इतितेनप्राप्नोति। देवदत्तस्यगुरुकुलं
देवदत्तस्यगुरुपुत्रः देवदत्तस्यदासभार्येति। अत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति। नैषदोषः। समुदायापेक्षात्रषष्ठी सर्वंगुरु
कुलमपेक्षते। यत्र तर्हि नसमुदायापेक्षाषष्ठी तत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति। किमोदनः शालीनाम्। सक्त्वाढकमापणी
यानाम्। कुतोभवान्पाटलिपुत्रकइति। इहचापिदेवदत्तस्यगुरुकुलंदेवदत्तस्यगुरुपुत्रो देवदत्तस्यदास
भार्येति। यद्येषा समुदायापेक्षाषष्ठीस्यान्नैतन्नियोगतोगम्येत। देवदत्तस्ययोगुरुस्तस्य पुत्रइति। किंत
र्ह्यन्यस्यापिगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यकिंचिदित्येषोर्थोगम्येत। यतस्तुखलुनियोगतोदेवदत्तस्ययोगुरुस्तस्य यःपु
त्रइत्येषोर्थोगम्यते। अतोमन्यामहे नैषासमुदायापेक्षाषष्ठीति। अन्यत्रखल्वपिसमर्थग्रहणेसापेक्षस्या
पिकार्यंभवति। क्वान्यत्र। इसुसोःसामर्थ्ये। ब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीति। तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंसापेक्षम
समर्थंभवतीति। वृत्तिस्तर्हिकस्मान्नभवतिमहत्कष्टश्रितइति। सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशे
षणंनप्रयुज्यतइतिवक्तव्यम्।

रोपधेतोःप्राचामितितद्धितवृत्तिर्नप्राप्नोति। इहचापीति। समुदायसंबन्धे सतिसामीप्यादेरपिप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। नैषेति। गु
र्वपेक्षयात्रषष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्चात्रस्वार्थपदापेक्षायाद्वत्ताववयहानाद्वत्त्येदवृत्तिः। उक्तंच। संबन्धिशब्दःसापेक्षोनित्यंसर्वःप्र
युज्यते। वाक्यवत्साव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतेइति। अन्यत्रेति। ततोनवक्तव्यंसापेक्षमसमर्थंभवतीति। वाचनिकेह्यसामर्थ्येयथा
सर्पिःकालकमितिषत्वंनभवतिसमानाधिकरणमसमर्थवदितिवचनात्। एवंब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीत्यत्रापिनस्यात्। सएवाह। वृत्तिस
र्हिकस्मादिति। सविशेषणानामिति। वृत्तिर्नेतिवचनात्सत्वादिभवत्येव। पूर्वोक्तानुसारेणायमपिन्यायएवोक्तः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवक्तव्यमिति। न्यायसिद्धत्वात्। इहसमानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रितइति। यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम्। नन्वमदिति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्कष्टश्रितइत्ययं तु महत्कष्टश्रितइत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते त

यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादीनामिति। न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टश्रितइति। नासौ जातुचित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रितइति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपपाठः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्। असत्यसमर्थसमासे नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं माभूत्। अकिंचित्कुर्वाणम्। अमाषं हरमाणम्। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥

स्यात्सति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणं माषमहरमाणं गाधादनुत्सृष्टम्। इत्येते घ्वर्थे वेते नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दृष्टिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्य यासत्त्वेपेत्यसामर्थ्यम्। अपुनर्गेयाइति। पुनर्नगेयाइति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनः शब्दार्थेन। अश्राद्धभोजीति। भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धभोजननिषेधावगमात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कौ॰
३०६

अनपुंसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः। असमर्थनञ्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येतिप्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पर्युदासेपि त्वत्र न क्षतिः। तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः। एतस्यैवेति। अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम्। एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः संनिपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव। अथ क्रियमाणेपीति। अबुधबोधनार्थे करणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः। किंसमर्थं नामेति। यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तत्स्या। एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः। पृथगर्थानामिति। एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति। परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति। पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि। वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव। वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दो

सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते। किं समर्थं नाम। पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते। क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति॥

पि पुरुषार्थमेवाचष्ट इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति। अथवान्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात्। यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम्। समर्थवचनमिति। समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः। कर्मणि ल्युट्। क्व पुनरिति। पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः। राज्ञः पुरुष इति। राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते। पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते। वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात्षष्ठी निवर्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये। ॥

राम॰
३०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किमुच्यत इति। एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत। वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः। यत्र तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तत्र सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति। नापि ब्रूम इति। वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामाकाङ्क्षा योग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम्। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुब्लोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोऽपि विशेष एकार्थीभावकृत एवोच्यते। संनिधानासंनिधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठा-

किमुच्यते पृथगर्थानीति। यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते। राजपुरुष इति च स एव। नापि ब्रूमोऽन्यस्यानयनं भवतीति। कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः। सुब्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर इति। सुब्लोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति। नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः॥

नस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः। समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात्तदाभाविनी सुपो निवृत्तिः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपो भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थभेदनिबन्धनः। यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये र्कक इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्तगामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि पदे नित्स्वरेणाद्युदात्ते। राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाचनिकानीति। वचनेनैवंभूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थाभेदस्येत्यर्थः। यथा पयः पयोजरयतीत्यत्र विना-
पि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पश्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने। तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्या-
त्। अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षासु जः गोषु चर इति। तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्वादी आद्यन्तौ जातपुत्रः
पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति। नहि भवति च खदिरश्च धव इति। ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णे-
न परशुना वृश्चन्निति। अर्थाभेदे च स्वरभेदः। कर्तवै अन्वेतवै इति। अन्तश्च तवै युगपत्। तवै चान्तश्च युगपदित्यत्र स्वरः। सं-
ख्याविशेष इति। वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यार्थाभिधायित्वात्संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थ-
प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तम्। यथौषधिरसाः
सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति। अथवा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसं-

किं तर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि भगवान्पाणिनिः धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदा-
त्तो भवतीति। इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः। संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योग इति।
संख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति। समासे न भवति राजपुरुष इति। अ-
स्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तमुच्चार-
यतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन ना-
म शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम्।

ख्या। तदुक्तम्। भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते॥ अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रू-
पवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यत इति। क्वचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रा-
तिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः। तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव प-
रिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः। तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरे-
ण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसांनिध्यादिति। लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति। नहि विद्यमानेऽर्थे लुकमाचा- रामः
र्योऽन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात्त्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यत इत्यर्थः। अर्थकृतेनेति। प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपा- ३१०
दनाय शब्दप्रयोगात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थरूपमिति। अर्थस्वभावः। एतदुक्तं भवति। संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्तिः। गोषुचर इति। गोषुचरः कुक्कुट उच्यते। एकस्यां गवि द्वयोर्बह्वीषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते। जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः। यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत। यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युगम्यते। वर्षासुज इति। इन्द्रगोपः। अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते न त्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक्। लिङ्गविशेषस्यापि क्वचिद्वृत्तावुपादानं कुमारीपुत्र इति। क्वचित्त्यागः। कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति। वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्ग

अर्थरूपमेवं जातीयं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसंनिध्यादत्र विशेषो न गम्यत इति। इह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति। व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये। ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति। एषोऽप्यविशेषः। भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्। अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम्। अथवा योऽसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति। अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति। उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। एषोऽप्यविशेषः। समासेषूपसर्जनविशेषणं भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति।

विशेषाविवक्षात इष्यते छागस्य मांसमिति। ब्राह्मणकम्बल इति। यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवं परमेतत्। यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम्। कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः। एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते। एषोऽपीति। व्यभिचारादपिशब्दः सुबलोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः। ऋद्धस्येति। राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति। वृत्तौ तूपसर्जनीभूतः स्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते। एषोऽपीति। अव्यापित्वात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चयोग इति। वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते। वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्द्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः। अथैतस्मिन्निति। अयं भावः। यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदाऽसत्यप्येकार्थी भावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वे नैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याप्रयोगोऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य। स्वाभाविके तु चार्थेद्वत्वादिनिर्देशोऽनर्थकः। अर्थानादेशनादिति। अचतुरविचतुरेत्यादावितिभावः। आदिश्यन्निति। प्रवृत्तावितरमलक्षणं वर्तमानत्वं प्रागप्रवन्धानुपरमाद्दर्शयति। वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते। सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते तत्तद्बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदोदर्शनीयः। यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं

चयोगो भवति वाक्ये। स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति। कः स्वचयोगः। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति। समासेन भवति। राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति। स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति। समासेन भवति। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति। अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम्। स्वाभाविकमित्याह। कुत एतत्। अर्थानादेशनात्। न ह्यर्था आदिश्यन्ते। कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आदिश्यन्त इति। यदाह भगवान्। अनेकमन्यपदार्थे। चार्थे द्वन्द्वः। अपत्यो रक्तो। निर्वृत्त इति। नैतान्यर्थादेशनानि। स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। तद्यथा। कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः। अग्रे चन्द्रमसं पश्येति। स्वभावतस्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः। अन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति। किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते तत्र तद्वर्थेम्

नापि वाक्यभेदः। अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति। अभिनिविष्टश्चेत्यत्र परिक्रयणादित्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमी कृता। एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य। कूप इति। कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य। अग्र इत्यत्राप्यग्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते। किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्बहुवत्तु वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः। लघ्वर्थमिति। लघुशब्दो लाघवे वर्तते। लाघवार्थमर्था नादिश्यन्ते। अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति। तथा हि। यद्वि चार्थे वर्तते ऽनेकं तद्द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति। तत्राचार्येणवक्तव्यं स्यात्समाहार इतरेतरयोगश्च। ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्था गौरवं चानुषज्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असंभव इति। असामर्थ्यात् दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः। को ही
ति। अनेकार्थत्वादिति भावः। तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते। प्रातिपदिकानाम
पि यथेच्छं विनियोगदर्शनादिना। शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुलं शेष इति च लक्षणारम्भात्। नि
पातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात्। न चैतन्मन्तव्यमिति। कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात्प्रती-
तिर्भवतीति भावः। भवतीति। एकत्वादिषु गुणेषु त्वादयो विधीयन्ते गुणेश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात्। तद्यथा शुक्ल इ
ति। गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः। तथाऽपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सि

> लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते। अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देनार्थो निर्देश्यः कर्तव्यः स्यात्। तस्य च तावत्केन
> कृतः येनासौ क्रियते। अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था। असंभवः खल्वप्यर्थादे
> शनस्य। को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्। न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्र
> कृत्यर्थो निर्दिष्ट इति। भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः। तद्यथा। शुक्लः कृष्ण इति। विषम उपन्यासः। सामा
> न्यशब्दा एते एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इ
> त्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यश
> ब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते। प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते। अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य। बहवो हि शब्दा येषामर्था
> न विज्ञायन्ते। जर्भरी तुर्फरीतू। अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते।

ध्यति। विषम इति। यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारे द्रव्यमात्रे
प्रतीयेत। यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रति प्रकृति निर्दिश्येतार्थः। तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरि
ति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्याद् भवति च। तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष
व्येत्यर्थः। येषामर्था न ज्ञायन्त इति। स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथम-
र्थो निर्दिश्येरन्नित्यर्थः। त्रैविद्यव्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अक्षिनिकोचैरिति। यथैते व्यवहारवशादर्थागम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः। नखल्वपीति। साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारम्भान्ना-
स्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः। वावचनानर्थक्यं चेति। इहव्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वा-
क्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन। एकार्थानां विकल्पनान्न। न च संज्ञाया इति।
एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गाव इत्येवम्। तथा राजपुरुष इतीष्यते न तु राज्ञः पुरुष इति। ऐकपद्यमैकस्वर्यमे-
कविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः। अथेति। कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृत्ते-
र्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः। नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते। परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्त-

अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च। न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति। यो ह्ब्रूयात्गुर-
स्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात्। वावचनानर्थक्यं
च स्वभावसिद्धत्वात्। वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्ति-
पक्षश्चेति। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च समासश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावच-
नेन किमन्यच्छक्यमभिसंबद्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थो वावचने-
न। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः। अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृ-
त्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति। किं चातः। यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमा-
त्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्य चेति।

स्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते। अथ
तेषामिति। नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्व-
तो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पुरुषमात्रस्येति। राज-
पदोपादानमनर्थकमिति चेत् तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विवचनंप्राप्नोतीति। ज्ञस्न्यग्रोधाविति यथा। जहत्स्वार्थेति। नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेनवशीकृतस्यार्थान्तरोपादानंघटते। युक्तंपुनरि
ति। उपात्तस्वार्थस्यत्यागाभावात्। अग्निनेवौ छंय स्या बाढंयुक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेवा अत्रैवदृष्टान्तमाह। तक्षाराजकर्मणीति। य
दा राज्ञा तक्षादयो त्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति। नात्यन्तायेति। त्यागमात्रमभिसंधायजहत्स्वार्थेत्युच्यते नतु सर्वात्मना त्यागः
। परोपकारायतस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्यस्यादित्यर्थः। ह हि किं
तेति। तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्यागे राजकर्मैवतस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः। न चायमर्थ इति। वाक्येपिराजार्थस्यविशेषणत्वात्। कस्तस्यवृ-

अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः। उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या। ज
हत्स्वार्था। युक्तं पुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमा
नः स्वं कर्म जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति। एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमा
नः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्। ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यान
यनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति। नैष दोषः। जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परा
र्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसित
कण्डूयितानि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मात्तन्न हास्यति। अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति।
तद्यथा। घृतघटस्तैलघट इति। निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति। अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति। वि
षम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालय
तु न गंस्यते स विशेषः। यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति। निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति।
अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट इति।

त्तौ विशेष इति चेत्। वाक्ये स्वविशेषणासंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः। वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात्स्ववि
शेषणाप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः। अन्वयादिति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्निमित्तो विशेष
दर्शनं निवर्तते पुरुषे। यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादि निवृत्तेर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति। विशेषः पु
रुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र्गौ क्रियेतइति। यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनु-
 मीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः। उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वं स्वमिति। राज्ञ इति ष-
ष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात्। सर्वः स्वामीति। यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते। अन्यथा पुरुष इ-
त्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्नतु स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति। पुरुषस्त्वजहद-
पि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति। ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः। अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्। ए-

अथवा समर्थाधिकारोयं वृत्तौ क्रियते। सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा। अपर आह। भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति। कः पुनर्भे-
दः संसर्गो वा। इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा
पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः। पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं ज-
हाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यद-
जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहा-
ति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः पुनर्द्वि-
वचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। न प्रथमा समर्थो राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठी समर्थः पुरुषः। प्रथमाया एव
तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तं न प्रथमा समर्थो राजेति।

वं संसर्गोपि योज्यम्। उभयत इति। उभयस्मिन्परस्परेणावच्छिन्न इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वर्णितत्वस्यार्थान्तरोपा-
दानमयुक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं प्रकृतेपि कस्यचिद्विषयेस्य कार्यः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्या इति। एकया विभक्त्या गुणप्रधानभू-
तस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद्गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्र-
तिपत्तव्येति भावः। न प्रथमा समर्थ इति। प्रथमाद्विवचनं तु उत्पद्यमाने संबन्धासंप्रत्ययाद्गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्ही-
ति। संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात्तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठी द्विवचनं स्यात्तदा द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्ध्यन्तरा-
पेक्षया संबन्धः प्रतीयेत।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिहित इति। कश्चिदर्थोऽभिहितोऽपि नान्तर्भूतः। यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोऽभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावं यातः। कश्चिदन्तर्भूतोऽपि नाभिहितः। यथा राजसख इति तत्पुरुषेण राजसखस्येत्यर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः। न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम्। तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात्प्रथमा द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्येति। इह राजपुरुषशब्दात्समस्ताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्द

अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः। संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति। का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्हि। अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति। पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति। तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति। तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति। अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। समोऽयमर्थशब्देन सह समासः सम् चोपसर्गः। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात्। तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति। तद्यथा धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति।

योः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः। क्रियाकारकयोरिति। कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः। तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्। अथ यद्येवेति। यदास्मात्सूत्राद्द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। संचोपसर्ग इति। तेन तस्य द्रव्यवाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्ये नोपपद्यत इति संशब्दोपादानायोग्या क्रियाक्षिप्यत इत्यर्थः। संगतार्थं संसृष्टार्थमिति तुल्यार्थधातुनिर्देशः। संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यतिषङ्ग इति। रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः। एवंजातीयकेष्विति। व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः। अश्लिन इति। सत्यामपि हा नौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः। अथैतस्मिन्निति। यदि त्वत्रैकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यव संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वा वचनं च कर्तव्यम्। समानार्थस्य वाक्यस्य नित्य इत्यर्थः तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदाचिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रय णेनाका र्यपक्षे तु बहवो वार्तिधर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः। तथाहि। निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्वान्तयुक्तपूर्वमिश्रसंहारविकारसुचूः प्रत्ययलोपो वीप्साजा-

कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते। उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थ मिति। तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते। सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति। तद्य था। सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते। एकीभूतमिति गम्यते। संसृष्टार्थः समर्थ इति। तद्यथा। संसृष्टोऽग्निरित्युच्य ते। एकीभूत इति गम्यते। यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते। संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति। कः पुनरिह संबद्धार्थः। व्यतिषङ्गः। संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति। ना वश्यं ब न्धातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते। किं तर्हि हानावपि वर्तते। तद्यथा। संबद्धा विमोदम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जहीतः। अथवा भवति चैवंजातीयकेषु बन्धातिर्वर्तते। तद्यथा। अश्लिनो गर्गैः संबन्धः अश्लिनो वत्सैः संबन्ध इति। अथै तस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः॥ तत्र नानाकारकान्निघाता युष्मदस्म दा देशप्रतिषेधः॥

ति विशेषाभिधायित्वं वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किंचित्प्रतिपादनीयम्। एवं व्यपेक्षासाम र्थ्ये दोषमभिधायेदानीं येऽसर्वथा दोषास्ताननुदाहरति। तत्र नानाकारकादिति। नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नाया क्रियायाः य त्कारकं तन्नानाकारकं यथा यं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तद पि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति। क्व चित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः। ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्ष त्वात्कारकस्य॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्ति दण्डस्येति। अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात्।
अस्त्योदनस्येति। स्वसत्तामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः। तेनैवासज्येति। ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः। अयं दण्डोऽस्तीति। यत्रान्यक्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते। ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्धरत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः। क्व देवदत्त इति। यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे। यस्तिष्ठतीति। यदान्ये निपातिता वृक्षास्तु एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते। प्रचय इति। अनेकस्मिन्नसंबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः। तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि। तत्र युगपद्द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः। पूर्वं वा तत्पु-
तत्रैतद्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघात युष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। निघात।
अयं दण्डो हरानेन। अस्ति दण्डस्य हरते श्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति। युष्मदस्मदादेशाः। ओदनं पचत
व भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति। अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति
। तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य क्रियते नापि ब्रूमोऽन्येनासज्य क्रियत इ
ति। किं तर्हि। शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह। तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्चेह सत्तामाह। अयं दण्डः अस्तीति
गम्यते। स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्पृच्छति। क्व दे
वदत्त इति। स तस्मा आचष्टे असौ वृक्ष इति। कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि
संबध्यमानः कर्ता संपद्यते॥ प्रचये समासप्रतिषेधः॥ प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पु
रुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति। समर्थतराणां वा। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्थत
राणि। यानि द्वन्द्वभावीनि। कुत एतत्। एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति। तद्यथा।
रुषः पश्चाद्द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्यातः षष्ठीतत्पुरुषे सति गो रत्ताद्धि
तलुकीति टच् प्राप्नोति। अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत। समर्थतराणां वेति
। शक्ततराणामित्यर्थः। एषां ह्याशुतरेति। प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किंचिद्धा ह्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंब
न्धापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा। तत्रान्तरङ्ग प्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आशुतरग्रन्थइति। आशुप्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते। एतानीति। तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्न
तरं कारणमित्यर्थः। समुदायसामर्थ्यादिति। समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेने
त्यर्थः। अपर आहेति। अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्ये समर्थतरत्वे हेतुः। समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धो
स्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः। अस्मिन्पक्षइति। एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः। स
तश्चेति। सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वा शब्दः प्रतिपादकः। आख्यातमिति। नाना–

समर्थतरोयं माणवकोध्ययनायेत्युच्यते। आशुतरग्रन्थइतिगम्यते। अपर आह। समर्थतराणां वा पदानां
समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्थतराणि। यानि द्वन्द्वभावीनि। कुत एतत्। समानविभक्तीन्येतानि। अन्य
विभक्ती राजा। भवति विशेषः स्वस्मिन्भ्रातरि पितर्यपुत्रे च। समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम्। समुदायसाम
र्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत्। समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन। अपर आह। समर्थतराणां वा समुदाय
सामर्थ्यात्। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कुत एतत्। समुदायसामर्थ्यादेव। अस्मिन्पक्षे वेत्ये
तदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। नैव वा पुनरत्र राज्ञोश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समा
सो भवति। कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति।
भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्। आख्यातं साव्ययं सका
रकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। साव्ययम्। उच्चैः पठति नीचैः पठतीति। सकारकम्। ओद
नं पचति। सकारकविशेषणम्। ओदनं मृदु विशदं पचति। सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति।

कारकान्निघातादिनिवृत्तये केचित्प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते। तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषे–
धार्थं वाक्यं परिभाष्यते। अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा तेषु सर्वेष्वेकैर्न प्रवेष्टव्यम्। अटूकुघ्वाङ्
नुम्व्यवायेपीति। आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते। लक्षणविधानसामर्थ्यात्। तथा च तिङ्ङतिङ इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्ग्रहणे
धानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति। भवति पचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभा
वान्निघाताप्रसङ्गात्। उच्चैरिति। यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा चैवं स्यते। आख्यातं सविशेषणमित्येवेति। सक्रियाविशेषणं चेति। व्याख्यासत्त्वा कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्गृह्यते न तु-
क्रियाया इति भावः। आख्याते न च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यते इत्यतिङन्तेऽपि देवदत्तेन पायितव्यमित्यादिषु वाक्यत्वं सिद्ध्य
ति। एकतिङिति। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायम्। ब्रूहि ब्रूहीति। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्य
त्वादामन्त्रितनिघातः सिद्ध्यति। समर्थे निघाते हीति। निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते। पटवे ते इति
। अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति। असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्या

अपर आह। आख्यातं सविशेषणमित्येव। सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि। एकतिङ्॥ एकतिङ् वाक्यसंज्ञं
भवतीति वक्तव्यम्। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः॥ समानवाक्य इति प्रकृत्य निघा
तयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। किं प्रयोजनम्। नानावाक्येषु मा भूवन्निति। अयं दण्डो हरानेन। ओद
नं पच तव भविष्यति। ओदनं पच मम भविष्यति॥ योगे प्रतिषेधश्चादिभिः॥ चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रा
मस्तव च स्वं मम च स्वम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते। इदमप्यपूर्वं क्रिय
ते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च। तद्द्वयं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्प्यत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वा
चष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति। सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्त
व्यः। समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं समर्थत्वात्। समर्थनिघाते हि सति समानाधिक
रणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात्। समानाधिकरणे। पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि। समानाधिक
रणयुक्तयुक्ते। नद्यास्तिष्ठति कूले वृक्षस्य लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां मे ओदनं द
दाति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। असमर्थत्वात्॥ राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात्। राजग
वीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः। किं कारणम्। द्विषष्ठीभावात्। द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञो गोः क्षीरमिति। किमुच्यते द्वि
समासप्रसङ्ग इति। यदा सुप्सुपेति वर्तते न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति।

तु युक्तयुक्तेपि साक्षात्सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात्। नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम्। राजगवीक्षीर इति। राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीर
मित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। किमुच्यत इति। द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्ययमर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। सुप्सुपेति। संख्या
या विवक्षितत्वात् समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः। इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैर्वा ।ति द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासंपात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति। द्वि
प्रकारस्सोती। एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः। भवितव्यं चेति। अर्थान्तर इत्य-
र्थः। तथा चगवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते। गोस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते। राजविशिष्टाया इति। ततश्च गोः पूर्वेण
ज्ञास बन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः। नैव वेति। सत्यपि गोरुभाभ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्नोः क्षीरेण समा
सो न भवति। राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति। महल्लकं श्रितः इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोद

नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति। कथं तर्हि। द्विप्रकारस्य समासस्य
प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति। राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। नचैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा एतद्वा
क्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा
न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति। सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्। सि
द्धमेतत्। कथम्। राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केवलायाः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि।
कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायं गवि यतते तेन च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति। एवं राजन्यपि यतते राज्ञो
या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति। नैव वा पुनरत्र गोः राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति। किं का
रणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणा
याः राज्ञा सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अ
थ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यविज्ञानात्।
पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठ
तु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति।

नीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति। समर्थाधिकार इति। पारार्थ्यसामान्यात् परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता। विनियोगो ह्यधिकारः। स च परि
भाषायामप्यस्ति तथा च कुशोः कृ॰ यो चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारेणानामत्रिप्रकार इति। अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। समर्थो विधिरित्येव वक्त
व्यम्। आनन्तर्यमात्र इति। विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः। तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति। दीर्घादिति नित्यस्तुग्भवति। यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः रामः
स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः। अन्ये तु पदान्ताद्वेत्येव दीर्घेणापदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वे त्वन्तग्रहणात् पदाच्चुकोविप्र
कर्षो विज्ञायते। पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग्भवतीत्याहुः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समर्थाधिकारस्येति। विधिशब्दइह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसंबन्धी समासादिरर्थो वाच्यः। तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्यु-
पात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात् समर्थवचनेन न किंचित् कृत्यमित्यर्थः। तथाहि। समर्थानां यः समासः स समर्थ
एवायोप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाभावान्निर्वर्तत एव। तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेनन-
किंचित्क्रियते। निष्पन्नत्वात्तु स्त्रणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च अकिंचित्कुर्वाणमित्याद यो प्यसमर्थानन्नसमासाः परिग
णानेन निरस्ताइतितदर्थमपेतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचनाद्याख्यानादित्यर्थः। समर्थपदसंबन्धित्वात् पद विधिरुपचारात् समर्थ
समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम्। समर्थाधिकारो यं विधेयेन समानाधिकरणः। किंच वि
धेयम्। समासः। यावद्ब्रूयात् समर्थः समास इति तावद्ब्रूयात् समर्थः पदविधिरिति। न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्था
यां समर्थाधिकारेण किंचिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याद् नि
र्देशोनर्थकः। सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम्। ए
वमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवा एकशेषनिर्देशो यम्। समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां
च समर्थानामिति। एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते। नैष दोषः। प्रत्येकं
वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति। एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति। समर्थात्समर्थे पदात्पद इति। ए
वं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्दे न सर्वविभक्त्यन्तः समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समासः
मर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः। पदस्य विधिः प
द विधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः।

शब्देनोच्यते। इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह। एवमपीति। यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षित
त्वात्। प्रत्येकमिति। आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतेकशेषाणां पुनरेकशेषकरणासामर्थ्यात्। एवमपीति। सर्वमेतद्वाचनिकमि-
ति मत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते। समर्थादिति। तिङ्ः तिङन्तइत्यादौ समर्थइति। यथा कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वः समासउत्तरपदलोपीति। गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः। समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेवसमर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः। संबन्धसा
मान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रे सौवसिद्ध्यति। याद‍च्छिकी चविभक्तिरिति।
भेदाभेदविवक्षासंभवेति यदच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्यप्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः। समानाधिकरणेष्विति। केचिदाचार्या द्रव्यं
पदार्थं प्रतिपन्नाः केचिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा यस्य गुणस्य भावादिति। संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतमिति। गुणलक्षणायोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते नतुवी

समर्थविधिश्च समर्थे विधिश्च समर्थे विधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः। पदविधिश्च पदविधिश्च पद
विधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः पूर्वः समासउत्तरपदलो
पीयादच्छिकी चविभक्तिः। समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्। समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः
पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। असमर्थत्वात्। कथमसामर्थ्यम्। द्रव्यं पदार्थ इति चेत्। यदि द्रव्यं पदा
र्थो न भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाभावात्। अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि
पुरुषत्वम्। नानात्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भ
वति। को वा विशेषः। यद्गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात्। द्रव्ये च न स्यादयमेव विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वी
रत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वम्। द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति। अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन
द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम्। ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति।

रत्वं पुरुषत्वं च। तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभवात्। असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति
। वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः। नानात्वमिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्यं
नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः। एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यपदार्थिकस्यापीति। एकमपि द्रव्यं भिन्न-
गुणसंसर्गाद्भेदकार्यं लभते। अशक्य इति। भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः। ननु चेति। द्रव्यस्य गुणेन
नित्यसंबन्धादित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यपीति। अनभिधीयमानोपिसंनिधिनैवपरिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः। नतुगम्यतइति। शब्देननोच्यतइत्यर्थः। गुणपदार्थिकेना
पीति। यद्यवाच्यस्योपकारकत्वंनाश्रीयतइत्यर्थः। अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदापक्षद्वयेपिसाम्यम्। क्वचतावदिति।
यद्यवाच्यस्योपकारकत्वंनाश्रीयेतइत्यर्थः। यत्रसर्वमिति। समानमेकमधिकरणमभिधेयंयस्यतेनपर्यायेणेत्यर्थइतिमन्यते। तत
श्चयत्रप्रवृत्तिनिमित्तमप्येकंवाच्यंचतत्रैवस्यादित्यर्थः। कथंपुनरत्रविशेषणविशेष्यभावः। उच्यते। कंचित्प्रतिकयाचित्संज्ञया
सोर्थःप्रसिद्धोऽन्ययात्वप्रसिद्धइतिप्रसिद्धस्यविशेषणत्वमितरस्यतुविशेष्यत्वम्। नैवंजातीयकानामिति। युगपत्प्रयोगाभावा

यद्यप्यभ्यन्तरः नतुगम्यते। नहिगुडइत्युक्तेमधुरत्वंगम्यतेशृङ्गवेरमितिवाकटुकत्वम्। गुणपदार्थिकेनापितर्हि
अशक्योगुणस्यद्रव्यकृतउपकारःप्रतिज्ञातुम्। अथगुणपदार्थिकःप्रतिजानीते। द्रव्यपदार्थिकोपिकस्मान्नप्र
तिजानीते। एवमनयोः सामर्थ्यंस्याद्वानवा। क्वचतावदिदंस्यात्। समानाधिकरणेनेति। यत्रसर्वंसमानमिन्द्रः
शक्रःपुरुहूतःपुरंदरःकन्दुःकोष्ठःकुसूलइति। नैवंजातीयकानांसमासेनभवितव्यं प्रत्ययेनवोत्पत्तव्यम्। किं
कारणम्। अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगः। अर्थंसंप्रत्याययिष्यामीतिशब्दःप्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्यशब्दस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्। किंकारणम्। उक्तार्थानामप्रयोगइति। नतर्हीदानीमिदंभवति
भृत्य भरणीयइति। नैतौसमानार्थौ। एकोत्रशक्यार्थेकृत्यःअपरोर्हे। शक्योभर्तुंभृत्यः। अर्हतिभृतिंभरणीयःभृत्यो
भरणीयोभृत्यभरणीयइति। यदितर्हियत्रकिंचित्समानंकश्चिच्चविशेषःतत्रभवितव्यम्। इहापितर्हिप्राप्नोति। दर्शनी
यायामातादर्शनीयामातेति। अत्रापिकिंचित्समानंकश्चिच्चविशेषः। किंपुनस्तत्। सद्भावान्यभावौ। नक्वचित्सद्भावान्यभा
वौनस्तः। उच्यतेचेदंसमानाधिकरणेनेति। तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। यत्रसाधीयःसामानाधिकरण्यम्। क्वचसाधी
यःसामानाधिकरण्यम्। यत्रसर्वंसमानंसद्भावान्यभावौद्रव्यंच। अथवासमानाधिकरणेनेतितत्समानमाश्रीयतेय
त्समानंभवतिनभवतिच।

त्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः। भृत्यभरणीयइति। अस्तिचायंशिष्टप्रयोगइतिभावः। नैताविति। उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः। दर्शनीया मा
तेति। यदिसतिभेदेकिंचित्समानमाश्रित्यसमासःक्रियतेतदायथावीरपुरुषइत्यत्रानभिधीयमानमपिद्रव्यंसमानमाश्रित्यसमासः
क्रियतेतथात्रापि सत्ता समानेतिसमासःप्राप्नोतीत्यर्थः। ननुपरत्वादपवादत्वाद्वात्रषष्ठीसमासोभविष्यतिनैतदस्ति। समानाधिकरणेनेतिप्र
तिषेधःप्राप्नोति। विधेःकोवकाशइतिचेदिहशालिह व्यवस्थानस्यात्। समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्चपुंवद्भावःप्रसज्येत। सद्भावा
न्यभावाविति। सत्तान्यत्वेइत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नचैतदिति। सत्तायाः सर्वत्र भावाद्‌व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते। पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः स्मृत्या प्रकर्षोऽश्र
येणोक्तः। उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात्सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रतिनिमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः। अथवेति। अधिकरणशब्दोऽभिधेय
वाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम्। दर्शनीयायां मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः। अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात्समानत्वं स्या
त्। व्युदितमिति। विवादः कृत इत्यर्थः। सर्पिः कालकमिति। इसुसोः सामर्थ्य इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपु
रुष इति समानाधिकरणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः। अथात्वमिहि वमिति। धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः। तेनाभिहितं

नचैतत्समानं क्वचिदपि न भवति। अथवा यावद्‌ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति। द्रव्यं हि लोकेऽधि
करणमित्युपचर्यते। तद्यथा। एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्। एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्। तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं वा
नधिकरणवाचि अद्रव्यवाचीति गम्यते। एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। किं प्रयोजन
म्। सर्पिः कालकं यजुः पीतकमिति एवमर्थम्। यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते। सर्पिर्ध्यायते यजु
ष्क्रियत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति। अथात्वमिहितमित्येवं तत्। एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्।
वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति। किं कारणम्। असमर्थत्वात्। न वा वचनप्रामाण्यात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। व
चनप्रामाण्यात्। वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। समानमध्यममध्यमवीराश्चेति। लुप्ता
ख्यातेषु च। लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। लुप्ताख्यातेषु च किम्। वचनप्रामाण्या
दित्येव। किं वचनप्रामाण्यम्। कुगतिप्रादय इति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सुराजा अतिराजेति। न ब्रू
मो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति।

कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः। न वेति। वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः। वीरः पचन्नित्यादौ तु धा
त्वमिहिते अनभिधानाद्‌बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते। लुप्ताख्यातेषु चेति। वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदं वा
र्तिकम्। भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे। आख्यातशब्देन क्रियापदं क्तान्ताद्यपि कथ्यते। साम॰
निष्कौशाम्बिरिति। पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते। क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबन्धाभावात्। ॥ २१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किं तर्हीति। वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः। तस्यार्थ इति। क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्दे नक्रि
याविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः। सोऽर्थ इति। निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तल
क्षणोऽर्थ इति दर्शयति। अथ यत्रेति। यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीया श्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः। यत्र तु वि
शेषो नोपात्तः। अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति तत्र संदेहः। यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्संख्याया द्वयोर्द्वयोः समा
सेन भवितव्यम्। अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम्। नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम्। अन्यथा त

किं तर्हि वार्तिकवचनप्रामाण्यादिति। सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्। प्रादयः क्तार्थ इति तदर्थगतेर्वा। तदर्थगतेर्वा
पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं तदर्थगतेरिति। तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या
सामर्थ्यं स निसोच्यते। अथवा सोऽर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्य
ते। अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः॥ समासो द्वयो
र्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम्। समासो द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वोऽनेकमिति वक्तव्यम्। इहापि यथा-
स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति। नैष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न।
बहुषु द्वित्वाभावात्। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। बहुषु द्वित्वाभावात्। न बहुषु द्वित्वमस्ति। नावश्यमेवं
विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्य-ग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति।

दनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति। अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम्। यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिद्ध्यती
त्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिद्ध्यति। बहुषु द्वित्वाभावादिति। ननु बहुषु द्वौ विद्येते
। तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति। तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसंज्ञा। खदिरपलाशयोर्द्वितीया। पुनर्द्वन्द्वस
मुदायस्य तृतीया भविष्यति। नैष दोषः। यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सह विवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयो-
श्चार्थवृत्त्यसंभवात्। समासभाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं विग्रह इति। द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः। होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति। यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्त्य उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङा भाव्यम्। अन्न च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः। अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात्। समासान्तप्रतिषेधश्चेति। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत्समासान्तेन भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्तता न कदाचित्प्राप्नोतीति चोद्यते। सुसूक्ष्मजटकेशेनेति। सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति विग्रहः। यद्यनेकग्रहणं न क्रियते क्रियमा-

किं तर्हि। एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति। होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति। होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति। न चैतदेवं भवितव्यम्। भवितव्यं च। यदैवं विग्रहः क्रियते होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति। होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति॥ समासान्तप्रतिषेधश्च॥ समासान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति वाक्त्वचस्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति। नैष दोषः। अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति। स्रुक्च दृषच्च स्रुग्दृषदं त्वक्च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम्। वाक्च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति। होतृपोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति। इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण। अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः। यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः। तत्र को दोषः। तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः। तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति। स्वरः। पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः। स्वर।

णं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप्सुपेति चानुवर्तते तदात्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति। पूर्वशालाप्रिय इति। यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्यात्। यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशालाप्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति। ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः। एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावदत्राश्रितः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चगवप्रिय इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति। यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत्प्रि-
यमस्येति रूपं सिध्यति। खादिरेतरग्राम्यमिति। खादिरी इतरा ग्राम्या अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीय-
मानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति। यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा ग्राम्या इतरग्राम्या इति समासे कृते खादिरी इतरग्राम्यास्ये-
ति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः। नवेति। कचित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नवि-
षयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः। खादिरेतरग्राम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे-
खादिरी इतरग्राम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः। विकारे च प्रत्ययविधानाद्वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति। स्व-
रः कथमिति। पूर्वे शालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति। विप्रतिषेधादिति। विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देना-

समासान्तः। पञ्चगवप्रियः। समासान्तः। पुंवद्भावः। खादिरेतरग्राम्यम्। न वावयवतत्पुरुषत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अवयवतत्पुरुषत्वात्।
अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः। स्वरः कथम्। तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात्। अन्तोदात्तत्वं क्रि-
यतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति। अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पू-
र्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। न परविप्रतिषेधं ब्रूमः। किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम्। निमित्तिस्वरब-
लीयस्त्वाद्वा॥ अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती। बहुव्रीहिर्नि-
मित्तं तत्पुरुषो निमित्ती। तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति। न वक्तव्यम्। एकशितिपात्स्वरव-
चनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य।

त्रोच्यते। हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वं च। इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुलेनोक्तमिति मत्वाह नैष युक्त इति। अ-
न्तरङ्गेति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्द्वयोः स्वरयोरसंभवात्कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रय-
त्वादन्तरङ्गत्वव्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः। अन्तरङ्गोपि सति शिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरङ्ग-
त्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति। सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्त-
त्वम्। एकशितिपादिति। युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः। एकपाच्छब्दस्याकन्नन्तत्वात्त्वाङ्गश्रियामिति वाद्युदात्ते। तत्र त्रि-
पदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कः पुनरिति। सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः। निमित्तस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम्
। नेदमिति। यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोत्रस्याद्दोषः। दिक्संख्ययोरुत्तरपदे तत्पुरुषो वि
धीयत इति दोषाभावः। बहुलवचनादिति। समुदायस्य दत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रव
र्तते। अधिकषष्टिवर्ष इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चालुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्त

यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति।
कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम्। एवं किल नाम पठ्यते एकः शितिः एकशितिः एकशितिः
पादो यस्येति। तच्च न। एवं विग्रहः करिष्यते एकः शितिरेषु त इमे एकशितयः एकशितयः पादा यस्येति एक
शितिपादिति। अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति। एवमपि नार्थः पाठेन। इ
गन्ते द्विगावित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति। सुसूक्ष्मजट
केशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेणेति। तत्र को दोषः। तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्या
द्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते। किं तर्हि। यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य
तत्पुरुषस्य तस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। ननु चास्याप्यस्ति। किम्। विशेषणं वि
शेष्येण बहुलमिति। बहुलवचनान्न भविष्यति। अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति। अधिकष
ष्टिवर्ष इति। तत्र को दोषः। तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। इगन्ते द्विगावि
त्येष स्वरो बाधको भविष्यति। यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति। इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति।
डचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति। नैष दोषः। अव्ययादेरित्येवं तत्। किं पुनः कारणमव्य
यादेरित्येवं तत्। इह मा भूद्गोत्रिंशः गोचत्वारिंशदिति। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति।

रपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति। अधिक
षष्टिवर्षेपि दोष इति भावः। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद्बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः
प्राप्नोति। ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्प्रसङ्गः।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नसंख्यामिति। अधिकषष्टिवर्षइत्येवयथास्यादित्येवमर्थमव्यविकन्यायआश्रीयते। तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येतिवाक्यमेवभवति। पूर्वे
णेति। अधिकाषष्टिर्येषांवर्षाणामितिवर्षेषुसंख्येयेषुअनेकमन्यपदार्थइतिबहुव्रीहिः प्राप्नोति। संख्येयवृत्तित्वाच्चबहुव्रीहेस्तन्निब
न्धनोऽजपीतिदोषः। बहुव्रीहिगर्भश्चपुनर्वयस्त्विन्यभिधेयेबहुव्रीहिः प्राप्नोति। प्रत्याख्यातइति। अव्यविकन्यायेनचाधिकाषष्टिवर्षा
णामस्येतिवाक्यमेवभविष्यति। अव्यविकन्यायममत्वाह। सर्वथेति। अव्यविकन्यायाश्रयणादाह। यत्तुतदुक्तमिति। वृत्तिविषयेदशा-
दीनामपिद्व्येकयोरितिनिर्देशात्तुसंख्यानमात्रवृत्तित्वात्संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात्सयोगः प्रत्याख्यायते। अधिकषष्टवर्षस्त्विति। अ
धिकंषष्टंवर्षाण्यस्येतित्रिपदेबहुव्रीहौकृतेतद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषेसमासान्तोदात्तत्वंप्राप्नोतिआद्युदात्तत्वंचेष्यते। कर्त-

नसंख्यांसंख्येयेवर्तयिष्यामः। कथमेवंविग्रहःकरिष्यतेअधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति। यथातर्हिसयोगःप्रत्याख्यायते
तथापूर्वेणप्राप्नोति। कथंचसयोगःप्रत्याख्यायते। अशिष्यःसंख्योत्तरपदःसंख्येयार्थाभिधायित्वादिति। प्रत्याख्यातेत
स्मिन्योगेसंख्यांसंख्येयेवर्तयिष्यामः। तत्रैवंविग्रहःकरिष्यते। अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति। सर्वथावयमधिकषष्टवर्षा-
न्नमुच्यामहे। कथम्। यावतासयोगःप्रत्याख्यायते। अयंचविग्रहोऽस्तिअधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तुतदुक्तमधि
कषष्टिवर्षोनसिध्यतीतिससिद्धोभवति। कथम्। यावतासचयोगःप्रत्याख्यायते। अयंचविग्रहोऽस्तिअधिकाषष्टिर्वर्षा
ण्यस्येति। अधिकषष्टवर्षस्तुनसिध्यति। कर्तव्योऽत्रयत्नः॥ ॥ इतिश्रीमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथम
माह्निकम्॥ ॥सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे॥ सुबितिकिमर्थम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्रनभविष्यति। क
थमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदंतर्हिपीड्येपीड्यमानेति।

व्योऽत्रयत्नइति। सुक्तारोह्यादिष्वधिकषष्टवर्षशब्दआद्युदात्तार्थोद्रष्टव्यः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदी
पेद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे॥ सुबितिकिमर्थमिति। आमन्त्रितस्यपदत्वात्तस्मिन्पर
तोविधीयमानस्यपराङ्गवद्भावस्यपदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्यनभविष्यति। तथाहि। व्यधिकरणस्यतिङन्तस्य
वास्तवमसामर्थ्यंसमानाधिकरणस्यवाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यंकर्तव्यंषष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमितितेनैवतिङ
न्तस्यसिद्धोनिरासः। क्रियमाणेचसुबग्रहणेतीक्ष्णायासूच्यासीव्यन्नित्यादौसुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिःप्राप्नोतीतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करोष्यटन्निति। अधात्वभिहितमितिसापवादत्वान्नास्तिवाचनिकमसामर्थ्यम्। पीड्येपीड्यमानेति। हे पीड्यमानत्वदीययापीडयाऽहं पीड्यइत्यस्तिसामर्थ्यम्। अथवासंबोधनपदंक्रियायाएवविशेष्यकमित्यस्तिसामर्थ्यम्। तथाचप्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोभवति। पीड्य इतितास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वंयकउदात्तत्वादेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः। पीड्यमानेत्यस्यपदादुत्तरस्य निघातः। अधात्वभिहितमिति। सर्वनाम। धातुजमितिदर्शनेनसर्पिःकालकमिति यद्यपिधात्वभिहितंतथापियत्रक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटाचधातुप्रत्ययेनकर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितंगृह्यते। यदप्युक्तंवचनान्तरेणातिव्याप्तिर्वार्यतइति। तदपिनयुक्तम्। नहिसूत्रकारोवार्तिककारस्यवचनेनातिव्याप्तिनिवारणंमन्यते। आमन्त्रितस्येति। आमन्त्रितेयोविधीयतेसआमन्त्रितसंबन्धीभव

इदंचाप्युदाहरणंकरोष्यटन्। ननुचोक्तमसामर्थ्यादत्रनभविष्यतीति। कथमसामर्थ्यंसमानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैषदोषः। अधात्वभिहितमित्येवंतत्। आमन्त्रितस्यपराङ्गवद्भावेषष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्। आमन्त्रितस्यपराङ्गवद्भावेषष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकंचपराङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्। षष्ठ्यन्तंतावत्। मद्राणांराजन्मगधानांराजन्। आमन्त्रितकारकम्। कुण्डेनाटन्। नास्त्यत्रविशेषः सतिचपराङ्गवद्भावेऽसतिवा। इदंतर्हिपरशुनावृश्चन्। तन्निमित्तग्रहणंवा। अथवातन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यम्। आमन्त्रितनिमित्तंपरस्याङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्। मद्राणांराजन्। तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम्। अवचनेहिसुबन्तमात्रप्रसङ्गः। अनुच्यमानेह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्यपराङ्गवद्भावःप्रसज्येत। अस्यापिप्रसज्येत।

तीतिषष्ठीनिर्देशः। आमन्त्रितकारकमिति। आमन्त्रितेयाधातुवाच्याक्रियातस्याः कारकमित्यर्थः। नास्त्यत्रेति। कुण्डशब्दोनविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। आमन्त्रितस्यपदात्परस्यनिघातः। सत्यपिपराङ्गवद्भावेसुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वंशेषनिघातश्चेतिभेदाभावः। परशुनेति। परशुशब्दआङ्परयोःखनिशृभ्यांडिच्चेतिकुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः। तन्निमित्तग्रहणंवेति। वाशब्दोविकल्पे। तस्यामन्त्रितस्ययन्निमित्तंतद्वाचिपराङ्गवद्भवतीत्यर्थः। मद्राणांराजन्निति। मद्रनिमित्तंहिराजत्वमित्यस्तितन्निमित्तत्वम्। भृत्यदेशनिमिताहिराजता। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूत्रेणमइति। क्षत्रमित्रयोरख्यातवाच्यक्रियापेक्षयाकरणत्वादामन्त्रितंप्रतिनिमित्तत्वाभावः। क्रियाद्वारकंतुव्यपेक्षालक्षणंसाम-
र्थ्यमस्तीतिस्यात्पराङ्गवद्भावः। इहवचनेनातिप्रसङ्गेनिरस्तेपूर्वसूत्रएकार्थीभावएवसामर्थ्यमाश्रितम्। अन्यथातुद्विविधमपिसाम
र्थ्यमाश्रीयेत। किंपुनरत्रेति। गुरुलाघवमनादृत्यप्रयोजनापेक्षः प्रश्नः। गोषुस्वामिन्निति। स्वामीश्वरेतिषष्ठीविषयेसप्तमीविधा
नान्नास्तिकारकत्वम्। निमित्तत्वंतुपूर्वोक्तन्यायेनास्ति। सुबन्तस्येति। क्रियमाणेऽपिसुब्ग्रहणेसुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्य
चपरेणाव्यवधानान्नप्राप्नोति। किंपुनरिति। व्यवहितस्यापिपरत्वसंभवात्परस्यपराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशाद्व्यवधानाद्ध वि
ष्यतीतिप्रश्नः। अनन्तरत्वादिति। तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः। स्वरे
वधारणाच्चेति। प्रसिद्धेहिलौकिकआनन्तर्येस्वरेविधीयमानेपराङ्गवद्भावोविधीयते। नतुपराङ्गवद्भावएवकर्तव्येपराङ्गवद्भावेनै

क्षत्रेणाग्नेस्वायुः संरभस्वमित्रेणाग्नेमित्रधेयेयतस्व। किंपुनरत्रज्यायः। तन्निमित्तग्रहणमेवज्यायः। इदमपिसिद्धं
भवतिगोषुस्वामिन्प्रभुषुस्वामिन्। एतद्धिनैवषष्ठ्यन्तंनाप्यामन्त्रितकारकम्॥ सुबन्तस्यपराङ्गवद्भावेसमानाधिक
रणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात्॥ सुबन्तस्यपराङ्गवद्भावेसमानाधिकरणस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। तीक्ष्णयासूच्या
सीव्यन्। तीक्ष्णेनपरशुनावृश्चन्। किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति। अनन्तरत्वात्। ननुचपरस्यपराङ्गवद्भावेकृतेपूर्वस्या
पिभविष्यति। स्वरेवधारणाच्च। स्वरेऽवधारणाच्चनसिद्ध्यति। स्वरेवधारणंक्रियतेनानन्तर्ये। परमपिच्छन्दसि॥ परम
पिच्छन्दसिपूर्वस्याङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्। आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतु। प्रतित्वादुहितर्दिवः। वृणीष्वदुहितर्दिवः॥
अव्ययप्रतिषेधश्च॥ अव्ययानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः। उच्चैरधीयाननीचैरधीयान॥

वानन्तर्येसंपाद्यते। स्वात्मनिक्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च। यथोक्तंग्रहणाग्रहणेग्रहणाभाववदित्यादि। असतितुस्वरग्रहणे
विषयभेदाल्लक्षणंभिद्यतइतिपरस्यआनन्तर्यव्यपदेशेकर्तव्येपराङ्गवद्भावेकृतेपूर्वस्यापिपराङ्गवद्भावोलभ्यते। नचस्वरार्थमानन्त
र्यस्वरपूर्वेद्धेनेहोच्यते। मुख्यार्थसंभवेगौणार्थग्रहणायोगात्। नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषाद्वयमादेशप्र
विधावेवोपतिष्ठते। गोतोणिद्रुदादिभ्यःसार्वधातुकइत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्। पितर्मरुतामिति। पितरित्यामन्त्रितनिघाते
नानुदात्तं तस्मात्परंमरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेवभवति। उच्चैरिति। उच्चैर्नीचैःस्वरादिष्वन्तोदात्तौपठितौ। अधिकरणप्रत्तिप्राधान्या
च्चतन्निमित्तसद्भावः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनव्ययीभावस्येति। प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति। एतच्च लुग्लुक्स्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण। अन्यथा-कार्यान्तरेऽव्ययत्वाभावाद्वक्तव्यमेतत्स्यात्। परमुना वृश्चन्निति। वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्। न चात्र प्रत्ययद्वृत्तिप्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक्प्रसज्येत। स्वरग्रहणे सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति। पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते। पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते। तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति। अस्याभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव। प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितस्य पदे

अनव्ययीभावस्य॥ अव्ययीभावस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते। स्वरेऽवधारणं सुब्लोपार्थम्। स्वरेऽवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति। परमुना वृश्चन्। न वा सुबन्तैकान्तत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। सुबन्तैकान्तत्वात्। सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति। प्रातिपदिकैकान्तश्च सुब्लोपः। प्रातिपदिकैकान्तश्च भवति सुब्लोपे च कृते। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्। तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुब्लोपार्थं प्रातिपदिकस्याद्याः सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः। इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे मा भूतामिति। कूपेसिञ्चन्। चर्मेन्नमन्निति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपेसिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति। चर्मेन्नमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति।

प्राप्यते न च सुबैकान्तत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वेनाश्रुतान्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्याद्या इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्प्रत्ययस्त्रीलिङ्गत्वम्। कूपेसिञ्चन्निति। पराङ्गवद्भावे सत्येकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाभावात्षत्वप्रसङ्गः। चर्मेन्नमन्निति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात्। स्वाश्रयमिति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते। यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तस्य हितं भवतु सकारस्य यत्तु स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते। न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव। यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र णोपु। पूर्वपदात्संज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु चेति। पूर्वपदशब्दस्य समासाद्यवयवरूढत्वादिति भावः। अविशेषेणेति। व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यत इत्यर्थः। एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदाल्लक्षणस्या वर्तनात्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्यासिद्धत्वात्॥ प्राक्कडारात्॥ ॥प्राग्वचनमिति। अत्रावधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः। समास इत्येवस्वरितत्वादधिकारोऽस्तु यथा प्रत्यय इति। अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः। संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति। समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात्। सत्यां समाससंज्ञायामिति। स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक्समाससंज्ञका भवन्ति सम

ननु च समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति। नेत्याह। अविशेषेणैतद्भवति पूर्वपदं पूर्वपदम्। उत्तरंपदमुत्तरपदम्॥ प्राक्कडारात्समासः॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्। प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात्। अक्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन्। तां मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति। समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा समाससंज्ञा। कोऽवकाशः। विस्पष्टादीन्यवकाशः। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः। नैषोऽवकाशः। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति। येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोऽपि भविष्यति। विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति। इदं तर्हि।

सः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिद्ध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समाससमूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तम्। समाससंज्ञापीति। ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिद्ध्यति। विस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम्। अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति न खुहषाभावः। यथा शेष इत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते। अवकाशं निराकर्तुमाह। एषा हीति। शीले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। समुदायकार्यं समाससंज्ञा। वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सह सुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिद्ध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ काकतालीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेन छविधानाद् विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्री ३२२
३२३ हिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः। तत्र काकतालशब्दो द्र
व्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते। काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः। तत्र समासः। त
त्तस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः। तत्र च छप्रत्ययः। अत्रापीति। पूर्ववज्ज्ञापनेन समास
सिद्धिः। पुनाराज इति। अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते। तत्पुरुषाश्रय इति। पुनर्गवीति ङीबर्थः टजेवेष्टव्यः
। तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः। पुनराधेयमिति। विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते। अत्रा
पीति। ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः। तत्र यतोनाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दे कार उदात्तः। गतिसंज्ञाया
स्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। पुनरुत्स्यूतमिति। पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां याथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। असत्यां तु सम

काकतालीयमजाकृपाणीयम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते ते
नैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति। समासाच्च तद्विषयादिति। इदं तर्हि पुनाराजः पुनर्गवः। अत्राप्यवश्यं
तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या। तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्। इदं तर्हि पुनराधेयम्। अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्त
व्या गतिकारकोपपदादित्येषः स्वरो यथा स्यात्। इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या
गतिर्गताविति निघातो यथा स्यात्। यदि तन्नास्ति पुनश्चनसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम्।

सान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद्गतिसंज्ञाया अभावात्समाससंज्ञाया एवभावं मन्यते। अत्रापीति। असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदा
त्तत्वं स्यात् सत्यां तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् याथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति। पुनःश-
ब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद्बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति। यदि तन्नास्तीति। छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्यमिति भा
वः। भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या। काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोन्तोदात्तः पठ्यते। तत्र स्वरव्यत्य राम॰
यो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा। ननु सह सुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्तीदं तस्य लक्ष- ३२३
णं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते। एवं मन्यते। असंयुक्तो विधानात्सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिप
यविषयमान्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सह॥सहवचनमिति।सुपेतितृतीयासहार्थमाक्षिपतिवृद्धो यूनेति यथेतिप्रश्नः।एकैकस्येति।यथापुत्रेणास
हागतइतिद्वयोरपिपितापुत्रयोरागमनेनसंबन्धः।एवंसमाससंज्ञापिप्रत्येकंस्यात्।सहग्रहणेत्वेकासमाससंज्ञासहभूतयोर्भवति।किं
चस्यादिति।भवतुप्रत्येकंसमाससंज्ञाकार्येदोषाभावात्।कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रसूत्रेसमासश्चसमासश्चेत्येकशेषआश्रयिष्यतेवा
क्यस्यप्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्।अन्यथाप्रत्ययान्तत्वादेकैकस्यसमासस्यविध्यर्थंसमासग्रहणंस्यात्। एकशेषेतुसमाससमू
हस्यसंज्ञाविधिर्नियमार्थोभविष्यतीतिनकश्चिद्दोषोभवति।समासाच्चतद्विषयादित्यत्रप्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्यचप्रा

एवमप्येकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियोगपद्येनसंभवः।पर्यायःप्रसज्येत।तस्मात्प्रागुवचनंकर्तव्यम्॥सहसुपा॥ ॥सह
वचनंकिमर्थम्।सहवचनंपृथक्समासार्थंसहग्रहणंक्रियते।सहभूतयोरेवसमाससंज्ञायथास्यात्। एकैकस्यसमा
ससंज्ञामाभूदिति।किंचस्यात्।यद्येकैकस्यसमाससंज्ञास्यात्।इहऋक्पादइतिसमासान्तःप्रसज्येत।
इहराजाश्वइतिद्वौस्वरौस्याताम्।कथंचकृत्स्नेकैकस्यसमाससंज्ञाप्राप्नोति।प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति।तद्यथा
।वृद्धिगुणसंज्ञेप्रत्येकंभवतः।ननुचायमप्यस्तिदृष्टान्तःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरिति।तद्यथा।गर्गाःशतंदण्ड्य
न्तामितिअर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तिनचप्रत्येकंदण्डयन्ति।

तिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनंनविवक्ष्यतेअनभिधानाद्वाएकस्माच्छप्रत्ययोनभविष्यतीतिभावः। ऋक्पादइति।ऋचपाद
इतिस्यात्।राजाश्वइति।यद्यप्यत्रसमासान्तःप्राप्नोतितथापिरूपभेदाभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गोदोषउक्तः।ऋक्पादेपिस्वरद्वय
प्रसङ्गोबोद्धव्यः।कथंचकृत्स्नेति।एकार्थीभावेसमासविधानात्समुदायस्यचविशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैवसंस्कार्यत्वा
त्प्राधान्यात्तत्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैवहिद्विर्वचनवत्समाससंज्ञाभविष्यतिअन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादि
तिभावः।इतरोगृहीताभिप्रायआह।प्रत्येकमिति।एतच्चवृद्धिरादैजितिव्याख्यातंततएवानुगन्तव्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सत्येतस्मिन्निति। पक्षद्वयेऽस्थिते सामर्थ्यात्कश्चित् कश्चित्पक्ष आश्रीयते। तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायघोतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र लघ्वदर्थं नादिवत्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात्सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयववदित्यर्थः। केनेति। सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समासो भवति। योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति। अनुव्यचलदिति। सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं वेः समासः पश्चादनोः। तत्र समाससंज्ञायां सत्यां प्राक्कल्पप्रतिषेधात् यणादेशो न भवति। समासान्तोदात्तत्वं न भवति तिङ्ङतिङ इति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः। तत्रानो गतिर्गताविति निघातः विशब्द उदात्तः स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः। एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावा।

सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह। सुप्समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्यचलत् अनुप्राविशत्। ततः सुपा। सुपा च सह सुप्समस्यते। अधिकारश्च लक्षणं च। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति।

इदं भाष्यकारेणोदाहरणमवक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सतिशिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वे नात्र भाव्यमित्यपरे। तिङः कल्पस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः। अन्ये त्वाहुः। वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात्। केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते। अत एवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्ते त्यामस्एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङ्ङतिङन्तनिघातबाधिनमाहुः। अधिकारश्चेति। देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङिस्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः। लक्षणं चेति। ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वेनास्ति प्रयोजनम्। नैष दोषः। योगविभागः कतिपयतिङन्तविषय एवेति तच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनरुत्स्यूतमिति। पुनःशब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां पराादिश्छन्दसि बहुलमिति उदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते। अथवा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम्। इवेति। सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम्। वाससीइवेति। वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक्। कन्येइति। कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः। अव्ययी॥ किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः। अन्वर्थसंज्ञेति। इह तु संज्ञाकरणेन किंचिदव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमिति। अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः। न वक्तव्यमिति। तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कंपरिगणनं क्रियतइति चेत्। इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः। पूर्वपदार्थप्राधा

पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्। वाससीइव कन्येइव॥ अव्ययीभावः॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः। अव्ययीभावो व्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥ इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्रः सच्छात्र इति। समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति। नैष दोषः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते।

न्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते। सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता॥ अव्ययम्॥ इह कस्मादिति। समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः। सपुत्र इत्यत्र च साकल्यं प्रतीयते। सपुत्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययात्। इह कश्चिदिति। बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्वचिदन्यथापि दर्शनात् द्विपिप्पल्यादौ। अन्यतमप्राधान्यसंभवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति। अव्ययस्य प्रधानत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि। तत्र पदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः। सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते॥ यथा॥ असादृश्य इति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्याद्वृत्तिः सादृश्य एव च पूर्वं प्राप्त्यनिषेधस्य प्रश्नेऽस्मिन्कारणान्तरम्॥ ।यथा देवदत्त इति। समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति। सचसादृश्य इति। प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात्प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः। अस्त्येवेति। अर्थचत्तू

अथवानेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति॥ यथाऽसादृश्ये॥ असादृश्य इति किमर्थम्। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। असादृश्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति। किं कारणम्। यथेत्ययं प्रकारवचने थालू स च सादृश्ये वर्तते। नैष दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि। अस्ति प्रकारवचने थाल्तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्। अथ यः प्रकारवचने थाल्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति।

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्। अव्ययमित्येवं तदभूत्सुब् मात्रे यथा स्यात्। माषप्रति। सूपप्रति। ओदनप्रति॥

त्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवो वगम्यते। वीप्सावाचीति। वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यता पदार्थानतिवृत्तावपि यथार्थो तस्येदमिति। सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति। यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य॥ सुप्प्रतिना॥ सुबिति वर्तमान इति। सुबामन्त्रित इत्यतः। अव्ययमित्येवमिति। अव्ययग्रहणं संबद्धमभूदित्यर्थः। यावदवधारण इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः तथा च यावन्त्यमत्राणि त्यन्वयेन वाक्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात्। स्वरादीनां च दोषाम न्यमहर्दिवामन्याणीति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानता दर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्ष॥ तृतीयान्तादिति॥ विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत्सिद्ध्यति। अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः। पूर्वोक्तस्येति। पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते। तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते। अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शो सं बद्धः स्यात्। अयथाद्योतन इति। जयकालेऽक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परि[...]णाद्योत्यते तदा समासः। एकवचनान्तयोरिति। समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः। यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद्बाहुल्याभिप्रायेण। कितवव्यवहार इति। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पा

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तद् अयथाद्योतने। अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम्। पूर्वोक्तस्य यथा न तत्। अयथाजातीयके द्योत्ये। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि शलाकापरि॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह माभूद् अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च॥ कितवव्यवहार इति वक्तव्यम्। इह माभूद्। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति॥ विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या॥ योगविभागः कर्तव्यः। विभाषेत्ययमधिकारः। ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्याद् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्॥

तथिता जयति। अन्यथा तु पाते पराजीयते॥ विभा॥ योगविभाग इति। अन्यथेदं वास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते। अपपरी शब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता। बहिर्योगेऽपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता। प्राग्ग्रामदित्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह। पञ्चमीग्रहणमिति। एतैश्चेति। वक्ष्यमाणाऽपेक्षया बहुवचननिर्देशः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथेति। बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावात्कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति। बहिर्गतो-
ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं तत्रास्त्वषष्ठीविषये पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम्॥ यस्य
॥ किमुदाहरणमिति। लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः पृच्छति। गङ्गा चैव लक्षणमिति। अनेकदेशव्याप्त्या ग
ङ्गाया आयामवत्त्वेनानेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम्। ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरस्या-
यामत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था। किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया। अथवेति। लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या

अथ क्रियमाणे पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिध्यति। पञ्चमीग्रहणसाम
र्थ्यात्॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः। मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। पञ्चम्येति वर्तते। आङ् च कर्मप्रवचनीये
न युक्ते पञ्चमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र॥ यस्य चायामः॥ किमुदाहरणम्। अ
नुगङ्गं हास्तिनपुरम्। अनुगङ्गं वाराणसी। अनुशोणं पाटलिपुत्रम्। यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वारा
णस्यप्यायता तत्र कुत एतद् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति। एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते। गङ्गा
चैव लक्षणं न वाराणसी। अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते। गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा
स्यते साधीयो यस्यायाम इति। साधीयश्च गङ्गायाः न वाराणस्याः॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः।
तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव। क्व माभूत्। परमं तिष्ठद्गु॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे॥ तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम्। तिष्ठन्ति गावो-
स्मिन्काले स तिष्ठद्गु। वहद्गु॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त
इति वक्तव्यम्। खलेयवम्। खलेबुसं लूनयवम्। पूनयवम्। पूयमानयवम्॥

विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति। उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ-
न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। प्रकृष्टाप्रकृष्टसंनिधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण संबन्धो नेतरस्य॥ ति
ष्ठद्गु। किमर्थ इति। समुच्चेतव्यस्याभावात्प्रश्नः। एवकारार्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः। तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभा
वविषयाणि भवन्ति। न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। वहद्गु इति। अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः
खलेयवादीनीति। अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः। अन्यपदार्थ इति। न काल एवापि त्वन्यत्रापीत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारे। वावचनमितिमहाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादितिभावः। इतरेऽन्यायत्रपञ्चार्थे स्ववाचावाजल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह। विभाषेति। अयमपीति। षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिद्ध्यति सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः। अत उत्तरमिति। एतस्मात्सूत्रादुपरीत्यर्थः। वक्तव्यमिति। कृत्याश्चेत्यावश्यके कृत्यः। एकदेशिप्रधान इति। ननु पूर्वं काय इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी। एवं तर्हि एकदेशिनो नूद्यमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम्। तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते। अथवा प्राधान्येन निक्षिप्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः। समासतद्धिताना

पारेमध्येषष्ठ्यावा॥ वावचनं किमर्थम्। विभाषा समासो यथा स्यात्। समासेनमुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अव्ययीभावे नमुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् गङ्गापारमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि ताबुभौ वचनाद् विष्यतः। अत उत्तरं पठति॥ पारेमध्येषष्ठ्यावावचनम्। पारेमध्येषष्ठ्या वेति वक्तव्यम्। अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने। अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथैकदेशिप्रधाने। तद्यथा। एकदेशिसमासेनमुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। किं पुनः कारणम्। एकदेशिसमासेनमुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः। इह पुनर्वावचने क्रियमाणे। एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये नित्योपवादः। एकारान्तनिपातनं च। एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम्। पारेगङ्गमिति। न कर्तव्यम्। सप्तम्या अलुका सिद्धम्। भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तिर्यस्तदा न सिद्ध्यति॥

मिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचारयत तद्धिता अपि निर्दिष्टाः। इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षे नुज्ञानं क्रियते। तत्रापवादेऽपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम्। तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षे अभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिद्ध्यति। एकयेति। विभाषयेत्यर्थः। अपरयेति। इदमेव वावचनमुदन्वितोऽन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रापवादे नमुक्त उत्सर्गो न भवतीति। सप्तम्या अलुकेति। तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः। यदा त्वन्या इति। पारेगङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः॥

॥

भा· कै· ३२७ नदीभिः॥ अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदी २१२
भिरिति वार्तिकारम्भः। नवक्तव्य इति। भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे। पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वाचार्याः संज्ञा
व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति। न चात्रेति। द्वीरावतीक इत्यादौ। ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थ-
प्राधान्यं नास्ति समाहारे ह्यत्र समासार्थः। स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम्। अथ समाह्रियत
इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम्। नैष दोषः। समाह्रियमाणार्थः
समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदा

नदीभिश्च॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्वीरावतीको देशः। त्रीरावतीको देशः। नदीभिः संख्येति प्राप्नोति। न वक्तव्यः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते। ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति। अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः। एतदेव न जानीमः यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति। अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्प्येत चित्रगुः शबलगुरिति। किं कारणम्। अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः।

र्थस्य। अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्ये
व पूर्वपदार्थप्राधान्यम्। इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति। ननु चेति। अयं भावः। द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते। स च पूर्वोत्तर
पदयोः सहितयोरर्थ इति ताभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते। ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः। एतदेवेति। सिद्धा
न्तवादी। अस्याभिप्रायः। समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात्।
तथा हि। द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशम्। इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इ रामः
ति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते। अपि चेति। त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः। ॥ ३२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति। यद्यपीति। स्वपरस्य चोद्यमापादयति। इहापीति। प्राप्नोतीत्यन्तम्। अयमभिप्रायः। पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः। एवं तर्हीति। पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणं च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वा शेषः। एकनदीतर इति। यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात्। ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च। यस्तु गोदावर्योश्च नद्याश्चेत्यत्र समासान्तः सोऽप्यत्रत्यन्त्वे व स्यत्र योगविभागे न क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे

यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदार्थोऽपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति। इहापि तर्हि पद्यप्यन्यपदार्थोऽपि गम्यते तत्र स्वपदाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति। बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति। आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति। परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः। परं कार्यत्वे च न दोषः। नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनदीतरे॥ द्विगुश्च॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति। पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम्॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्।

प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते। अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव। एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः॥ द्विगुः॥ ॥समासान्ता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः। पञ्चराजमिति। अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः। यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तः समासान्ता इति पक्षः तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। द्वितीया॥ गमिगाम्यादीनामिति। औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रामगमीति। गत्यर्थकर्मणि त्यन्द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति येतस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः। भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति। यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणो वविवक्षितार्थावगमाद् र्थरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः। अहीनवाचिन्या इति। यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः। अयतिर्ह्यत्र गतौ वर्त्तत इति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। ततः श्रितपतितगतैः समासोयं न विधेयः। अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्ध्यर्थो विधेयः। तैर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेणाभाव्यम्। अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुप

ग्रामं गमी ग्रामगमी। ग्रामं गामी ग्रामगामी। श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात्। श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिकृतत्वात्। इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम्। अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च। अहीने द्वितीया पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिकृतत्वादेव। —— जातिस्वरप्रसङ्गस्तु। जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः अरण्यगत इति। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति। तत्र जातादिषु वाचनात्सिद्धम्। यदेतद्वाजात इति एतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि। इमे जातादयो भविष्यन्ति। ननु च भेदो भवति। बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि। तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव।

सर्ग इति निषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति। बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाभाव्यम्। यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः। बहुव्रीहिकृतत्वादिति। बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः। जातिस्वरप्रसङ्ग इति। यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते तदा जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति। तत्रेति। वाजात इतिन्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते ते नपक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः। इमे इति। श्रितगतपतितप्राद्याः। ततश्चाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति। तत्पुरुषवादी आह ननु चेति। बहुव्रीहिवादी आह नास्ति भेद इति। ॥ रा॰म॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वौ स्वरावितितत्पुरुषे अह्नीनेद्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम्। द्विस्वरत्वमिति। वाजातादिष्विति-
सूत्रन्यासेन। एवंतर्हीति। ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रितइत्यादावहीनेद्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति। निष्ठाचद्व्यजनादि
त्याद्युदात्तत्वात्कष्टशब्दस्यनतुजातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम्। अव्यविकन्यायश्चानेनज्ञापकेनस्मारितः। राज्ञः
सखेति। सख्युःसोभयाधिष्ठानत्वाद्राजासखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूतइतिबहुव्रीहिःस्यात्। अस्मात्तुज्ञापकान्नभवति। अत्रकश्चिदुत्स-
र्गापवादन्यायेनबहुव्रीह्यभावंमन्यमानआह नैतदिति। अर्थभेदेबहुव्रीहौप्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात्। ज्ञापकवाद्यपवादवादिनो-
श्चान्नाहोपुरुषिकैव। तत्पुरुषारम्भेबहुव्रीहिबाधलक्षणंतुफलंनभिद्यते। विशेषविहितेनेति। श्रिताद्युपादानेनविधानादस्य-

नास्तिभेदः योपिहितत्पुरुषमारभतेनतस्यदण्डवारितोबहुव्रीहिः। तत्रतत्पुरुषेसतिद्वौसमासौद्वौस्वरौबहुव्रीहे
सतिएकःसमासोद्विस्वरत्वम्। एवंतर्हिसिद्धेसतियत्तत्पुरुषंप्राशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःसमानार्थेकेवलंविग्रहभे
दाद्यत्रतत्पुरुषःप्राप्नोतिबहुव्रीहिश्चतत्रतत्पुरुषएवभवति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। राज्ञःसखाराजसखः
राजासखाअस्येतिबहुव्रीहिर्नभवति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गाबाध्यन्तइतिबाधकेनानेनभवितव्यंसा
मान्यविहितस्यविशेषविहितेन। अथनसामान्यविहितः यदुच्यतेबहुव्रीहिकृतत्वादिति। एतदयुक्तम्। अस्ति
खल्वपिविशेषोबहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्यच। किंशब्दकृतः अथार्थकृतः। शब्दकृतश्चार्थकृतश्च। शब्दकृतस्तावद्ब
हुव्रीहौसतिकपाभवितव्यम्। तत्पुरुषेसतिनभवितव्यम्। अर्थकृतः। तत्पुरुषेसतिरुहादीनांक्तःकर्तरिभवति।

विशेषविहितत्वम्। अथनेति। कष्टंश्रितइतिस्वपदार्थेतत्पुरुषविधानात्तत्रचबहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्तिसामान्यविहितत्वम्।
अन्तर्भूतश्चार्थोनशब्दसंस्कारनिमित्तं ———————— किंतुशब्दवाच्यएव। यदुच्यतइति। अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं
कृतमितिभावः। ननुकष्टश्रितइतिसमासप्रयोगेलोकेविग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्यभेदादस्तिबहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह
। अस्तिखल्वपीति। पूर्वोक्तेनन्यायेनार्थरूपस्वरेषुविशेषमपश्यन्पृच्छति। किमिति। बहुव्रीहाविति। शेषाद्विभाषेत्यनेनकष्टश्रि
तकइति। तत्पुरुषइति। कष्टश्रितइत्यादौरुहादीनामिति। आदिशब्दःप्रकारेतेनगत्यर्थादयोपिगृह्यन्ते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धात्वर्थस्येति। सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपि तदेकदेशभूतस्याश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव इह समारूढ इति शब्दप्रयुक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते। यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते तथा कष्टश्रितइति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते। व्यपदृक्त इति। सर्वात्मना धात्वर्थनिष्ठित इत्यर्थः। यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते भेदान्तरमप्याह। अन्यथेति। प्रत्यक्षेणेति। शब्दाद्व्यवधानेनेत्यर्थः। अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह। उभयमिति। सोमसखेति। बहुव्रीहित्वात्समासान्ताभावः। गवां सख इति। तत्पुरुषत्वात्समासान्तस्तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति षष्ठ्या आक्रोश इति वा षष्ठ्या अलुक्॥ खट्वा॥ खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् कच्छ्रतिकिमुदाहरणमिति। समासस्य क्षेपोर्थः सचात्रास्तीत्याह। खट्वारूढ इ

धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः। बहुव्रीहौ व्यपदृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति। अन्ययाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्ययाजातीयकः संबन्धाद् राज्ञः सखा राजसखः। संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति। उभयं खल्वपीष्यते। त्वमितिसोमसखा पुनरेहि गवां सख इति॥ खट्वा क्षेपे॥ किमुदाहरणम्। खट्वारूढः क्षेप इत्युच्यते। कः क्षेपो नाम। अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या य इदानीमतोन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं जाल्मो नातिव्रतवान्॥ अत्यन्तसंयोगे च॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनानर्थकम्। अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च। कालाः क्तेनेत्येतत्समासवचनमनर्थकम्। अत्यन्तसंयोग इत्येव सिद्धम्। ।अनत्यन्तसंयोगार्थं तु। अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। षण्मुहूर्ताश्चराचराः। ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम्। अहर्गताः। रात्रिगताः। नैतदस्ति।

ति। अधीत्येति। ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः। अन्यथेति। असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्होयः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः। खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह। नातिव्रतवानिति॥ अत्यन्त॥ ॥कालाइति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम्। काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः। तत्र च क्तेनेत्यस्यानिवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह। अत्यन्तसंयोग इति। चराचरा इति। चरन्तीत्यर्थः। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्काभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च। कदाचिदहरिति। उत्तरायणे। कदाचिद्रात्रिमिति। दक्षिणायने। ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरन्होरात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः। क्रमेण चगच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते। अथवैकदेशगमनाद्गच्छन्तीत्युच्यन्ते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतग्रहणादिति। द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात्। मासप्रमित इति। आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः॥ तृतीयात॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति। अयं भावः। दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात्। अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति तदासामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति। दध्ना पटुरिति। अस्याप्ययं भावः। सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम्। ततश्चेहापि क्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात्समासः स्यात्। असामर्थ्यादिति। यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः। इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वात् दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति। इहापीति। खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्र-

गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। अहरतिसृताः। रात्र्यतिसृताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थम्। दध्ना पटुः। घृतेन पटुः। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यम्। केन तर्हि। भुजिना। दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति। अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि। करोतिना। शङ्कुलया कृतः खण्ड इति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति। तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम्। गुणवचनेनेति किमर्थम्। गोभिर्वपावान्। धान्येन धनवान्।

व्यवाचित्वात् साक्षात्संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवयवक्रियापेक्षितव्यातामन्तरेण कारकत्वायोगात्। वचनादिति। करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः। इहापीति। परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः। परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते। गुणवचनेनेति किमर्थमिति। अयं भावः। जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति. क्रियावचनेन तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति भाव्यं समासेन। स्वभावसिद्धं च द्रव्यमिति तत्कृतत्वाभावाद्द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति। गोभिर्वपावानिति। गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति। वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति। यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः स गुणवचनः। वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किंपुनरिति। दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते। गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद्गुणव
चनो न भविष्यतीति प्रश्नः। गुणेनेति। अर्थेन च समासासंभवाद्गुणवचनेन भविष्यति। तत्र वचनग्रहणाद्भूतकालपरिग्रहाद्गुणमुक्त
वता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। कथं पुनरिति। नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्था
न्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः। आरभ्यत इति। अर्थभेदेन शब्दभेदात्सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः। एकत्वे वानेकश
क्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः। भवति हीति। अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्ग प्रतीयमानसमासार्थोन्तर्भूतकरोति

किंपुनरिहोदाहरणम्। शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति। कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात्। इह
तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। एवं यथा वि
ज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति। कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते। आरभ्यते तत्र मतुब्लो
पः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति। तद्यथा शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। एवं खण्डगुणः खण्डः। यद्येवं ना
र्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्। असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटुर्घृतेन
पटुरिति। तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्हि वचनात्। तृतीयासमासे
र्थग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। अर्थगतिर्हि वचनात्। अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति। निर्देश्यमि
ति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि। अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि कर्तव्यः स्यात्। तृती
या तदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नायमर्थनिर्देशः। किं तर्हि। योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते।
सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते। ततोर्थेन। अर्थशब्देन च तृतीया सम
स्यते। धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः। पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति॥

क्रियाहारकमिति भावः। दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः। अर्थगतिरिति। तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः। निर्दे-
श्यमिति चेदिति। सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः। योगविभाग इति। तत्कृतेति तृतीयाया याश्छान्दसो लुक्। अर्थेनेति पृ
थक्पादमिति वाक्यभेदः संपद्यते। न कर्तव्यमिति। अर्थशब्देन समासार्थमिति भावः। सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणे कु-
ङ्कुमलोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीति करोति क्रिया तत्रावश्यापेक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेणानोक्तम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वे॥ पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति। पूर्वसूत्रेऽपिह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात्। सदृशग्रहण उक्तमिति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति। पूर्वसदृश इति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्रकृतिस्वरो भविष्यति। अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति, यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम्। तथा च दास्याः सदृश इत्यत्र कोऽपि षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम्। षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात्। अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति। तदपि न।

पूर्वसदृश समोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥ ॥पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासावरोऽयं संवत्सरावरोयम्। सदृशग्रहण उक्तम्। किमुक्तम्। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम्॥ कर्तृकरणे कृता क्तेन॥ कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम्। अहिहतः। नखनिर्भिन्नः। दात्रलूनम्। परशुच्छिन्नम्। कृता क्तेनेति किमर्थम्। इह मा भूत्। दात्रेण लूनवान्। परशुना छिन्नवान्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनात्सिद्धम्॥ कृत्यैरधिकार्थवचने॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते। कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्। वुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम्। साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्। अथवा साधनं कृता समस्यत इति वक्तव्यम्।

बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेणावातत्क्ततत्वात् सिद्धत्वात्॥ कर्तृ॥ बहुलवचनादिति। अयं भावः। क्तेनेत्युच्यमाने घस्रादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति। तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम्। कृत्यैः॥ स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात्पूर्वेणाप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः। तथा च काकपीता नदीत्यत्र कृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते। कृत्यैरिति। तैश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम्। वुसोपेन्ध्यमिति। अग्नेरल्पत्वात्काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः। घनघात्यमिति। घनेनायः प्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते। साधनं कृतेति। बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भोपेक्षो विकल्पः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा· क· पादाभ्यामिति। अपादाने पञ्चमी। हारक इति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि ण्वुल्। चोपक इति। चुपेरर्यन्तस्य कर्मणि ण्- २१२
३३१ ण्वुल्॥ अन्नेन॥ तुल्यन्यायत्वाद् युगपत्सूत्रद्वयस्य विचारः। दध्योदन इत्यादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा कष्टश्रित इति। क्रिया
मन्तरेण चद्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह। अन्नेनेति। किंकारणमिति। समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्य-
मिति प्रश्नः। क्रिययेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याभावः। निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना ऽउपचारा
त् सोपानफलकान्यभिधीयन्ते। द्वाभ्यामिति। ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। नानाका

किंप्रयोजनम्। पादहा ̄ ̄ ̄रकाद्यर्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः॥ अन्नेन व्यञ्जनम्॥
भक्ष्येण मिश्रीकरणम्॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः। अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्री
करणमित्यसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः। किंकारणम्। कारका ̄ ̄णां क्रियासमर्थ ̄त्वात्। कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति
न तेषामन्योन्यम्। तद्यथा। निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्यम्। एवं तर्हि हायम्। अन्नेन व्यञ्जनं
भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति। न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद्। नानाकारकाणां प्र
तिषेधः॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यत इति।
सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च॥ सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिका
रे वक्तव्यम्। क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति। दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः द
ध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णा
न्तः॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथो
ऽश्वरथः। दध्नः पूर्णः ——— दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः। तत्तर्हि इदं बहु वक्तव्यम्। नवाऽसमासेऽदर्शनात्।

रकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना भ्रियतां जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः करणत्वम्। एवं सूत्रन्या-
सं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति। सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह। षष्ठीसमासश्चेति। अश्वानामिति।
संबन्धविवक्षायां षष्ठी। तथा दध्न इति। असमासेऽदर्शनादिति। असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते। अश्वानां रथोऽश्वरथः द रामः
ध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात्। दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव ३३१
तत्समानार्थं न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम्। अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽग्निचिद् दधि पञ्चेति। इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति। युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोपिगृह्यन्ते। एतदुक्तंभवति। दध्योदनइत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते। न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः। संप्रत्ययाच्चेति। सर्वेलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादितिभावः। अतएव नप्रतिज्ञातार्थैकदेशोहेतुः तदर्थाध्यवसानमिति। संदेहरहितस्तदर्थनिश्चयइत्यर्थः। मन्दकमिति। मन्दजातम्। उत्तरकमिति। परिपक्वावस्थोपरिघनभावः। निलीनकमिति। पक्वावस्थायांभ्रष्टम्। एषां विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्ते संप्रत्ययः। अक्षिनिकोचैरिति। प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वादित्यर्थः। यथा तथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथायुक्तानवा वक्तव्यम्। किं कारणमसमासेऽदर्शनात्। यद्ध्यसमासेदृश्यते समासे च न दृश्यते ——— तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति। न चासमासेउपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दोयुक्तशब्दः पूर्णशब्दोवादृश्यते। कथं तर्हि सामर्थ्यगम्यते। युक्तार्थसंप्रत्ययाच्चसामर्थ्यम्। दध्नायुक्तार्थता संप्रतीयते। कथं पुनर्ज्ञायते दध्नायुक्तार्थता प्रतीयत इति। संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्। संप्रत्ययाच्च तदर्थोध्यवसीयते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। संप्रतीयमानार्थेलोपेह्यनवस्था। योहि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानांलोपो भवतीति। अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात्। दधीत्युक्ते बहवोर्थागम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति। तद्वाचिनां शब्दानांलोपो वक्तव्यः स्यात्। तथा गुडइत्युक्ते मधुरशब्दस्य पूर्ङ्गवेरमितिच कटुकशब्दस्य। अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोर्थागम्यन्ते। अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनांशब्दानांलोपो वक्तव्यः स्यात्॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः॥ ॥ किंच तुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति। एवंभवितुमर्हति। चतुर्थी तदर्थमात्रेणचेत्सर्वप्रसङ्गोविशेषात्। चतुर्थी तदर्थमात्रेणचेत्सर्वप्रसङ्गःसर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति। अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति। अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रसङ्गः। बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वच——नम्। बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम्। योहि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति। तत्र तदर्थइत्येव सिद्धम्।

दीनामपीत्यर्थः॥ चतुर्थी॥ चतुर्थी चाशिषीति हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति। समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः। पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे लव्याप्तिमत्त्वाविचारः क्रियते। किंच तुर्थ्यन्तस्येति। विशेषानुपादानादोषत्यर्थः। योहीति। दे यस्य बलेः संप्रदानाग्निनास्तीनितादर्थ्यात्र्यः समासः सिद्धः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते। यदि पुनरिति। अश्वघासइति। तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रूसुरमिति। विभाषा
सेनासुरेति नपुंसकत्वम्। हस्तिविधेति। विधाहस्त्यनेनमापादि। अर्थेनेति। महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम्। किं-
विकृतिरिति। तदनन्तरमभिधानात्तस्यैवलक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते नेत्याहेति। आनन्तर्यसामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः। सर्व-

यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियेत॥ विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीना-
मुपसंख्यानम्। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति॥
अर्थेन नित्यसमासवचनम्॥ अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः। ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम्। किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता
प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदि-
ति। सर्वलिङ्गता च। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति। किमर्थं
न नित्यसमास उच्यत इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या। किं कारणम्। अर्थशब्दो-
ऽयं पुल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिङ्गस्यैव समासाभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्। त-
त्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्थेन नित्यसमासो
वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम्। यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः। तथाजातीयकानां समासः। यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृ-
त्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण। ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति। यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं
कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। यद्वि यदर्थं भवति।

लिङ्गता चेति। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति। ब्राह्मणार्थमिति। किमर्थं नेति। पू-
र्ववत्प्रश्नप्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह। तत्तर्हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्या-
त्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात् तादर्थ्यस्य संभवात् तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वाप इति। न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। अपोमीति तत्वमपि स्वङ्गिरितिभवति। द्विपद इति। पादः पदित्यत्र पाच्छब्देना
ङ्गं विशेष्यते। पादस्य पदेति। ननु पदङ्गावेतदन्तविधिरुक्तोऽयं तु पदभावविधिः। नैष दोषः। पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणा
त्पदङ्गावेतदन्तविधिः। अनेनैव न्यायेन पद्भावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः। यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूत
स्योत्तरत्रानुमानात्। एवं तर्हीति। एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्का-

अप्। आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति। अप्। स्वस्। स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः। स्वस्।
नप्तृ। नप्ता नप्तारौ नप्तारः। एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः। पद्गुप्रदस्मदस्याचनडुहोनुम्। पद्भावः प्र
योजनम्। द्विपदः पश्य। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। नास्तीत्याह। एवन्तर्हि अ
ङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीतिकृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम्। हिमकाषिहतिषु च। यथा पत्काषिणौ प
त्काषिणः एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः। यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति। पादस्य
पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति। पादेनोपहतं पदोपहतम्। अत्रापि स्यात्। दिग्धपादेनोपहतं दिग्ध
पादोपहतमिति। एवं तर्ह्यङ्गाधिकारस्यैव प्रयोजनम्। ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति। अयमस्ति पाद
यतेरप्रत्ययः पात्। पदः पदा पदे। पत्। युष्मत् अस्मत्। यूयं वयम्। परमयूयं परमवयम्। अस्थ्यादि। अस्थ्
नाद्ध्ना सक्थ्ना। परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना। अनडुहोनुम्। अनड्वान् परमानड्वान्। सुपथिम
थिपुंगोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणम्। प्रयोजनम्। द्यौः सुद्यौः। पन्थाः सुपन्थाः। मन्थाः परममन्थाः। पुमान्
परमपुमान्। गौः सुगौः॥

षीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति। पाद्यतेरिति। पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः। परमपन्थाइति क्वचित्पाठः स त्वयु-
क्तः समासान्तविधानात्। न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः। तस्मात्सुपन्थाइति पाठः। पर
मगौरित्यपपाठः। गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात्। तस्मात्सुगौरिति पाठः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परमसखायावितिबहुव्रीहिः।तत्पुरुषेतुटचाभाव्यम्।अनडुच्छब्दस्येहमपञ्चम्यर्थः पाठः।अनडुहोनुमित्यत एववचनादादित्यधिकारादमामोःकृतयोर्नुम्विधानान्नुम्विधौतदन्तविधिनाअमामोरपितदन्तविधेराक्षेपात्।अन्येत्वाहुः।असतीहपुनर्ग्रहणेयत्रैवनुम्क्रियतेतत्रैवामामौतदन्तस्यस्याताम्।परमानड्वाहइत्यत्रत्वाम्नस्यादितिपुनःपाठःकर्तव्यः।पूर्वत्रापिपाठोनुमर्थःकर्तव्यः।अन्यथाअमामोरेवतदन्तविधिःस्यान्नतुनुम्विधौ।अतिसखेति।शोभनःसखेत्यर्थः।उपसर्जनेतुतच्छब्दार्थेअतितदितिभवति।बहुभस्त्रिकेति।नञ्पूर्वाणामपीतिनवक्तव्यंभवति।वर्णग्रहणंचेति।यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्रकिमर्थंवर्णग्रहणम्।उच्यते।प्रत्ययविधौतदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणेप्रत्ययविधौप्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम्।प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्याइति।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतिसिद्धेतदन्तविधावपञ्च

सखासखायौसखायः।सुसखासुसखायौसुसखायः।परमसखापरमसखायौ।चत्वारःपरमचत्वारः।अनड्वाहःपरमानड्वाहः।त्रयाणांपरमत्रयाणाम्।त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणम्।प्रयोजनम्।सः।अतिसः।भस्त्रकाभस्त्रिकाबहुभस्त्रकाबहुभस्त्रिकानिर्भस्त्रकानिर्भस्त्रिका।स्त्रीग्रहणंचप्रयोजनम्।स्त्रियौस्त्रियः।राजस्त्रियौराजस्त्रियः।वर्णग्रहणंचसर्वत्र।प्रयोजनम्।कसर्वत्र।अङ्गाधिकारेचान्यत्रच।अन्यत्रोदाहृतम्।अङ्गाधिकारे।अतोदीर्घोयञिसुपिचइहैवस्यात्।आभ्याम्।घटाभ्यामित्यत्रनस्यात्।प्रत्ययग्रहणंचापञ्चम्याः।प्रत्ययग्रहणंचअपञ्चम्याःप्रयोजनम्।यञिञोःफक्भवति।गार्ग्यायणः।नात्स्यायनः॥

म्याइतिप्रतिषेधार्थंवचनम्।यत्रपञ्चम्यन्तात्परःप्रत्ययःकार्यान्तरविधानायपरिगृह्यतेतत्रतदन्तविधिर्माभूद्यथारदाभ्यामित्यत्र।तत्रहितदन्तविधौरेफदकाराभ्यामुत्तरयोर्निष्ठान्तस्तस्यनत्वंस्यात्।नचसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिर्नास्तीतिनिषेधावतारःयत्रहिसंज्ञाविधानंतत्रायंनिषेधः।इहतुनिष्ठानुवादेननत्वविधिः।संज्ञाविधौतर्हितदन्तविधिनिषेधस्यकिंफलम्।उच्यते।यदिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तस्यसंज्ञास्यात्प्रदेशेषुपुनस्तदन्तविधिःस्यादितिप्रत्ययान्तान्तंगृह्येततस्मात्संज्ञाविधावपितदन्तविधिनिषेधोरदाभ्यामित्यत्रच।अपञ्चम्याइत्यस्यनायमर्थः।यत्रपञ्चम्यन्तात्प्रत्ययोविधीयतेतत्रतदन्तविधिर्नभवतीति।एवंहिव्याख्यायमानेञितश्चतत्प्रत्ययादित्यत्रतत्प्रत्ययादेवाञिविधीयमानेतस्यैवाङ्गसंज्ञायांवृद्धिस्वरौस्यातांनतुतदन्तस्येतीति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परमगार्ग्यायणादूति। तत्र गार्ग्यायणदूत्येवोदाहरणम्। गार्ग्यशब्दाद्यञन्तादूफग्विधानाद्ननत्वत्रपरमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्त-
स्य यञन्तत्वाभावात्। तस्माच्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायणदूत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः। तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्याय
णदूत्युपन्यस्तम्। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः। तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्ये-
नाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। स्यतासी ल्लुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तद
न्तविध्यभावः। अलैवानर्थकेनेति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयतइति स्थितम्। वर्णरूपतया यस्य शब्द-
स्याश्रयणं नार्थवतो ह्यसमाश्रीयते। तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्दूर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन निय
मेन निवार्यते। अलैवेतिचैकत्वसंख्यागुणत्वाद्विवक्ष्यते। नियमविधानसामर्थ्याद्धा हन्ग्रहणइति। तेन प्लीहानावितिर्दीर्घो भवति। उक्तहणइति।
परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः। दाक्षायणः परमदाक्षायणः। अपञ्चम्यादूति किमर्थम्। द्दषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा
॥अलैवाऽनर्थकेन॥ नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत्। उद्ग्रहणे गर्मु
द्ग्रहणम्। स्त्रीग्रहणे पुंस्त्रीग्रहणम्। संग्रहणे पायसं करोतीति मा भूत्। किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे त
स्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम्। न चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम्॥
।उदः स्थास्तम्भोरित्यत्र। तेन गर्मुत्स्था स्यतीति पूर्वसवर्णाभावः। पुंस्त्रीग्रहणमिति। तेन पुंस्त्र्याविति स्त्रियाइतीयङ् न भवति। पा-
यसं करोतीति। संपर्युपेभ्यः इति सुण्न भवति। तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात्तस्मात्तदन्तविधिः उदः स्थेत्यत्र तोरि
त्यधिकारात्तवर्गान्तस्याच्छब्देन विशेषणात्तस्मात्तदन्तविधिः। प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उदएव तवर्गेण विशेष्यत्वात्। तो
रित्यस्य वा निवृत्तत्वात्। संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते। पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभा
वः। पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तितासंभवतीति सुट् स्यात्। किमर्थमिति। अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते। अस्य हि
नियमस्य प्लीहानावित्यादि प्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति पदा
धिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिका
र इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृहीष्यते उत्तरपदाधिकारोऽपि ततश्च प्लीहानावित्यादिषु दोषो न भवति न हि प्लीहा
नावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः॥
॥

सिद्धमवेदनाः १८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्न वक्तव्यमिति। पदाङ्गाधिकार इत्येतदित्यर्थः। अलेवाऽनर्थकेनेति वचनेनाऽर्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः। तदन्तवि- ११९
धिरेवेति। प्राथमकल्पिकः सूत्रे सौवतदन्तविधिः सए वत्वलेवानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति
समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः। अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहतइति दीर्घत्वं न
स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिनातु भवति। सुश्रोताइति। अनागमकानां सागमका आदेशा
इत्याश्रयणादन्नास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रयेनत्वर्थवानेवाऽसुशब्दः। यस्मिन्विधिरिति। तदन्तविध्यपवादस्तदादि
विधिः। अत एव विशेषणेन भवति नान्येन॥ वृद्धिर्यस्य। वृद्धिग्रहणमिति। असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चे

तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र न्यायः। तदन्तविधिरेव न्यायान् इदमपि सिद्धं भवति। परमातिमहान्। एतद्धि
नैव तदन्ताऽपि तदुत्तरपदम्। अनिनस्मन्ग्रहणानि च। अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन्।
राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन। अन्। इन्। दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन। इन्। अस्। सुपयाइत्यर्थवता सु
स्रोताइत्यनर्थकेन। अस्। मन्। सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। मन्॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रह
णे॥ यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ। श्रियो
भ्रुव इत्यत्र न स्यात्॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्य
माने दात्ता दाक्षिताः। अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यस्य ग्रहणं किमर्थ
म्। यस्येति व्यपदेशाय। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् ऐतिका
यनीयाः। औपगवीयाः।

त्। यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजादिव्यावर्तितं स्यात्। दात्ता इति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतो
र्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः। नामधेयस्य तु
पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रश्नेऽ वृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वाद्वृद्धाः पक्षे कर्त्याद यस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। य राम:
स्येति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः। १७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गार्गीयाइति। नहिगार्ग्यशब्दस्यवृद्धिरादिः किंतर्हिहलः मालादीनांचेत्येतत्तुनामधेयार्थंस्यात्। सभासंनयनइति। सतिचेहादि-
ग्रहणे आद्यन्तवत्त्वमत्रएकग्रहणस्यसभासंनयनशब्दःप्रत्युदाहरणम्। असतित्विहादिशब्देदरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचो
ऽभावएकग्रहणस्यप्रयोजनम्। अचामितितुबहुत्वंसंख्याविवक्षार्थंस्यात्। नह्यचामिति। सर्वस्यप्रातिपदिकस्याज्झलसमुदा
यरूपत्वात्। अचामित्यनेनचकेवलानामचांसमुदायःसंनिवेशरूपोनिर्दिष्टः। पौर्वापर्येणावस्थानंसंनिवेशः सचकेवलाना
मचांनास्ति। ननुचैवमिति। अचांसंनिवेशस्यासंभवादचांमध्येऽजपेक्षयायस्यवृद्धिरादिरितिविज्ञास्यतइत्यर्थः। नैवंशक्य
मिति। वृद्धिविशेषणार्थोनिर्द्धारणेषष्ठीस्यात्। अचांमध्येअज्रूपायाद्वृद्धिरित्याकारस्यनिवृत्तिप्रसङ्गः। आकारोह्यनजेवस
न्केवलमच्कार्याणिग्रहणकशास्त्रेणलभते ततश्चाश्वलायनइत्यत्रनस्यात्। गार्ग्यइत्यत्रचाकारस्यानच्त्वात्समुदाया-

द्वहनस्यात्। गार्गीयावात्सीयाइति। अज्ग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। अथादिग्रहणंकिमर्थम्। वृ
द्धिर्यस्याचांतद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेसभासंनयनेभवःसाभासंनयनइत्यत्रापिप्रसज्येत। आदिग्रहणेपुनःक्रि
यमाणेनदोषोभवति। वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम्। वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपप
द्यते। नह्यचांसंनिवेशोऽस्ति। ननुचैवंविज्ञायतेअजेवादिरिति। नैवंशक्यम्। इहैवप्रसज्येत। औपगवीयाःइ
हनस्यात्। गार्गीयाः। एकान्तादित्वंतर्हिविज्ञायते। एकान्तादित्वेचसर्वप्रसङ्गः। इहापिप्रसज्येत। सभासंनयने
भवःसाभासंनयनइति। सिद्धमजाकृतिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अचआकृतिर्निर्दिश्यते। एवमपिव्य
ञ्जनैर्व्यवहितत्वान्नप्राप्नोति।

नादित्वाच्चनस्यात्। एकान्तादित्वेचेति। एकान्ताअवयवाअचःप्रातिपदिकस्यतेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्यतद्वृद्ध
मित्यर्थः। सर्वप्रसङ्गइति। नह्यत्रविशेषउपादीयतेसर्वेषामचामादिर्वृद्धिरितितत‌श्चमध्येऽपिवर्तमानआकारोऽ
न्याजपेक्षयाआदिरितिसभासंनयनेसंज्ञाप्रसङ्गः। आदिग्रहणंत्वन्त्यनिवृत्त्यर्थंस्यात्। खट्वेति। सिद्धमिति। उभयरूप
त्वेऽपिप्रातिपदिकस्याऽजाकृतिरचामितिवचनादाश्रीयते। विद्यमानापिहलाकृतिर्नविवक्ष्यते। तेनाऽयमर्थः। यस्यप्रा
ब्दस्यसकलाऽजपेक्षयावृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति। यथापङ्क्तौब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्तेसतोऽपिशूद्रादीननादृत्य-
ब्राह्मणजातीयापेक्षयायोब्राह्मणआदिःसआनीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यञ्जनस्येति। आचामितिवचनाद्विद्यमानान्यपिव्यञ्जनानिनविवक्षितानीत्यर्थः। यथान्यत्रेति। यथास्वरविधावयोग्यत्वा-
द्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामितिवचनादित्यर्थः। ह्रस्वनुड्भ्यामितिस्वरविधौनुड्ग्रहणलिङ्गाद्व्यञ्जनंव्यवधाय-
कमेवेत्युदश्वित्वानितिमतुपउदात्तत्वंनप्रवर्तते। वानामधेयस्येति। पौरुषेयंनामगृह्यते। कम्बलचारायणीयाइति। कम्ब
लप्रियस्यचारायणस्यशिष्याइत्यर्थः। ओदनपाणिनीयाइति। पणिनोऽपत्यमित्यणगाथिविदथीतिप्रकृतिभावाट्टिलोपाभा

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वंयथान्यत्र॥ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावोवक्तव्योयथाऽन्यत्रापिव्यञ्जनस्याविद्यमान
वद्भावोभवति। क्वान्यत्रस्वरे॥ वानामधेयस्य॥ वृद्धसंज्ञावक्तव्या। देवदत्तीयाः। दैवदत्ताः। यज्ञदत्तीयाः। याज्ञद
त्ताः॥ गोत्रोत्तरपदस्यच॥ गोत्रोत्तरपदस्यचवृद्धसंज्ञावक्तव्या। कम्बलचारायणीयाः। ओदनपाणिनीयाः। घृ
तरौढीयाः॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्॥ गोत्रान्ताद्वाअसमस्तवत्प्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्। एतान्येवोदाहरणा
नि। किमविशेषेणनेत्याह॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्॥ जिह्वाकात्यंहरितकात्यंचवर्जयित्वा। जैह्वाका
ताहरितकाताः। किंपुनरत्रज्यायः। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवदित्येवज्यायः। इदमपिसिद्धंभवति। पिङ्गलका
णवस्यछात्राः पैङ्गलकाणवाः॥ त्यदादीनिच॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्ततेउताहोन। किंचातः। यद्यनुव
र्ततेइहचप्रसज्येतत्वत्पुत्रस्यछात्रास्त्वात्पुत्राः। इहचनस्यात्त्वदीयोमदीयइति। अथनिवृत्तमेङ्प्रा-
चांदेशेयस्याचामादिग्रहणंकर्तव्यम्। एवं तर्ह्यनुवर्तते। कथंत्वात्पुत्रामात्पुत्राइति।

वः। पाणिनस्यापत्यंयुवेतीञतस्यछात्राइतिविवक्षितेयूनिलुगितीञोलुकृतेनेत्रश्चेत्यणनभवतीतिछोभवति। पैङ्ग
लकाणवाइति। कण्वादिभ्योगोत्रइत्यणवृद्धसंज्ञायांन्तुछःस्यात्॥ त्यदादीनिच। त्वात्पुत्राइति। आदिग्रहणानुवृत्त्यऽ
न्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपित्यदादित्वंस्यादितिभावः। अचामित्यस्यतूत्तरार्थैवानुवृत्तिःस्यात्तत्संबन्धस्येहायो-
ग्यत्वान्निर्द्धारणस्यसमानजातीयविषयत्वात्। त्वदीयइति। व्यपदेशिवद्भावोऽत्रनास्तिअप्रातिपदिकेनेतिनिषेधात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संबन्धमिति। द्वितीयान्तमेतत्। संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः। अथवा संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति। वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नाश्रितस्त्यदादिभिः संबन्धः। तस्येति। एतद्दर्शयति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय। इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः। तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाज्रूपत्वाभावाद्यस्याऽचामाद्यस्त्यदाद्य इति तत्संबन्धाभावात्॥ एङ् प्राचाम्॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति। अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम-

संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम्। तद्यथा। कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति॥ एङ् प्राचां देशे॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम्। सैपुरिकी सैपुरिका। स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्। पादश्चायं समाप्तः॥

वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत्। सैपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ। तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः। शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः। क्रोडदेवदत्तयोस्तु प्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्। पादश्चायं समाप्तः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥इतिनवमाह्निकम्॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यै नमः॥

॥अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

॥श्रीविश्वेश्वराय नमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै ॥श्रीगणेशाय नमः॥ गाङ्कुटादिभ्यः॥ चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये। ङित्त्वकित्त्वसंबन्धप्रतिपादनं भावनासंज्ञाकरण
९७६ मतिदेशश्चेति। तत्राद्यपक्षं निराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति। ङित्किद्वचन इति। सता हीति। विद्यमानेन वस्तुना संबन्धो २२१
र्थस्य शक्यते वक्तुम्। न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात्। सत्त्वे-
वाभूतानुवादे प्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति। न च गाङ्कुटादिभ्यश्च ङादेर्ङित्तोऽनेन विधानमुपपद्यते अञ्णि
त्त्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। भाष्ये तेइति। गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्भवति ङकार इत्संज्ञकस्तस्य भवती

॥श्रीगणेशाय नमः॥ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ ।ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः॥ ङित्कि
द्वचने तयोरभावात् ङकारककारयोरभावात् ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः। सता ह्यभिसंबन्धः शक्यते कर्तु
म्। न चात्र ङकारककारावितौ पश्यामः। तद्यथा। चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एताभिः श
क्यतेऽभिसंबन्धुम्। भाव्येते तर्ह्यनेन गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्भवतीति। असंयोगाल्लिट् किद्भवतीति
॥ भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः॥ भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ङकारककारावितावादे
शौ प्राप्नुतः।

त्यर्थः। स तु ङकार आदौ मध्ये अन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते इत्संज्ञाकान्तस्यैव विधानात्। इत्तां च धर्मोऽश्रूयमा
णानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम्। भवतीति चेदिति। टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात् ङ इदनन्तरोऽस्येति। अनन्तरा-
र्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः। ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एवन्याय्यः स्वप
दार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वाद् बहुव्रीह्यर्थानुपादानाच्च। कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाश्च ङादयो यथादेशाः क्रिय
न्ते तदानेतेतदर्थाभिधाने समर्थास्त ङादयश्चनेह शास्त्रे प्रसिद्धाः। अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरन् तदा ङि राम:
च्चेत्यन्त्यस्य स्युः। ९७६
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंपुनरिति। इत्संज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रतिपादयति आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति। किं हीति। लोपस्य य-
थादेशत्वं तथाङकारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः। तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते। संज्ञाकरण इति। अ-
क्तपरिमाणा संज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् संज्ञिनामसंप्रत्ययः। ङित्संज्ञाकरणं तु-
ल्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् संप्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्संज्ञा च वचिस्वपीति संप्रसारणार्था स्यात्। गाङ्कुटा

कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात्। किं हि वचनान्न भवति। एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चा-
त्र षष्ठी पश्यामः। गाङ्कुटादिभ्य इत्येषा पञ्चमी अञ्णिदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादि-
त्युत्तरस्येति। संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णिन्ङित्संज्ञो भवतीति। असंयोगाल्लिड् कित्सं-
ज्ञो भवतीति। संज्ञाकरणे ङिद्ग्रहणे संप्रत्ययः शब्दभेदात्। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असंप्रत्ययः
स्यात्। किं कारणम्। शब्दभेदात्। अन्यो हि शब्दः क्ङितीति। अन्यः कितीति ङितीति च। तथा किद्ग्रहणे
षु ङिद्ग्रहणेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात्। तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्। गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णिन्ङिद्वद्भवती
ति असंयोगाल्लिट् किद्वद्भवतीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो ग
म्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन
न्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह ङिद्वदिति गम्यते। अकितं किदि-
त्याह किद्वदिति गम्यते॥

दिभ्यस्तर्हि ङित्संज्ञा किमर्था स्यात्। अनर्थिका भवतु न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः। क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं
स्यात्। यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्। च
तयेतद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशागतिः। निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्रा
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्विड्विधिप्रसङ्ग इति। कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः। अ
मागमस्तु त्वाश्रयत्वात्तेन निवार्यते। यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य त्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति। अकितीति च पर्युदास
आश्रयणात्कित्प्रतिबद्धकार्याभावात्त्वाश्रयोऽमागमः स्यात्। सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽमागमनिषेध एव कित्कार्यम्। सिद्धं तु
पूर्वस्येति। विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः। सप्तम्यर्थेपि वतिरिति। सप्तम्यर्थे वर्तमानाद्विवार्थे वतिरित्यर्थः।
ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः। अयंभावः। यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थ एवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः। अपि तु कस्य-

तद्वदतिदेशेऽक्विड्विधिप्रसङ्गः। तद्वदतिदेशे अक्विड्विधिरपि प्राप्नोति। सृजिदृशोर्झल्यमकिति। स्रष्टा। द्र
ष्टा। अकित्त्वलक्षणोऽमागमः प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रिय
ते किति नेति। सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः। सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति। उच्चुकुटिषति। निचु
कुटिषति। ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्। सिद्धमेतत्। क
थम्। पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। सप्तम्यर्थेपि वतिर्भवति।
तद्यथा। मधुरायामिव मधुरावत्पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं ङितीव ङिद्वत् कितीव
किद्वत्। अथ किमर्थ एष ङ्कित्करणे क्रियते न सर्वं किदेव स्यात् ङिदेव वा॥

चिदेव कार्यस्य लाभार्थः। एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाञ्चितः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः। उपदे-
शग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम्। अथ किमर्थमिति। कार्यार्थत्वा
दनुबन्धासङ्गत्वे एकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः। एकस्य चानुबन्धस्य करणोतिदे
शोपि भेदेन न कर्तव्यः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आवसथइति। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति । (not)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कौ· कुटित्वेति। न क्त्वासेडिति निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्। अथवा यदप्राप्तं कार्यं १२१
१८१ तदतिदिश्यत इति क्त्वाप्रत्यये कित्वातिदेश एव न स्यात्। नुवित्त्वेति। ङित्त्वे नात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भा
वः। सत्यपीति। विरोधाभावादतिदेशेन क्त्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्तइति न्यायाभावाच्चान हि कुटिता कुटि

एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति। अथवा देश एवायं चः पठितः। क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेध
श्च। कित्प्रतिषेध उदाहृतः। इट्प्रतिषेधो यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्रुकः किती ति एवं नुवित्वा धुवित्वा अ
त्रापि प्राप्नोति। स्यादेत त्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत। सत्य
पि ङित्त्वे कि देवैषः। तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम्॥ ॥सार्वधातुकमपित्॥ ॥सार्वधातुकग्रहणं किमर्थ
म्। अपिन्ङिदिती यत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्वं प्रसज्येत। कर्ता हर्ता। नैष दोषः। आ–
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति। यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिन् ङि
तः करोति। चङ् अङ् जिङ् इङ् निबथङ् नङ्। सार्वधातुके प्येतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। तुल्यजातीय
स्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाश्चङ् अङ् जिङ् इङ् निबथङ् नङ्। कथंजातीयकाश्चै
ते। आर्द्धधातुकीयाः।

तुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः॥ सार्वधातुकमपित्॥ लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहण
स्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते। आर्धधातुकीयानिति। आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावा रामः
द्बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति। तातङ् लुङि त्वं तिपः पित्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्त्व– १८१
स्या। इङ् निपो ङित्वमज्ञापकमस्य हि पित्वात् ङित्वाप्राप्तिः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्यवन्तेप्लवन्त इति। गुणात्पूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यप्रत्यादिवद्भावाद्गुणनिषेधः स्यात्। साधारणपरिहाराभिधानाय वार्णादाङ्गमिति नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेधः। पूर्वस्य कार्यमिति। पूर्वप्रत्ययान्तवत्त्वान्नङित्त्वाभावः। यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तरङ्गः सार्वधातुकमपिद्भवतीति स्यादेव ङित्त्वं च्यवेइति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशाइति ङित्त्वप्र-

यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चङ्डौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां न जिङ्वर्तमानकालानां निवृभूतकालानामथ ङ्शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानाम्। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इत्याहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति। कश्चात्र विशेषः। अपिद्ङिदिति चेत्शावेकादेशाप्रतिषेध आदिवत्त्वात्। अपिन्ङिदिति चेत्शावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः। च्यवन्तेप्लवन्ते। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। पिदपितोरेकादेशोपित आदिवत्स्यात्। अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा ङित्त्वं प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिन्नेति। नपिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशाप्रतिषेधः। नपिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति। तुदानि लिखानि। किं कारणम्। आदिवत्त्वादेव। पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। ननु चोक्तमुभयथा च दोष इति। उभयथा च न दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्॥

सङ्गः। तुदानीति। यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तदुक्तत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्नङित्त्वनिषेधः। तुदेइत्यत्र च सर्वस्यैवापित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। स्थानिवद्भावादिति। यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथादेशेऽपि कृते व्यवधानबुद्ध्या भवतः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असंयोगात्॥ ॥ऋदुपधेभ्य इति। बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः। वद्व तद्दृत्यादौ तूद्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद्गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते। नवाक्ससेति। यथा वस्सस्य कित्त्वकरणसामर्थ्याद्गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः। युक्तं तत्रेति। क्सस्य कित्त्वकरणे प्रयोजनान्तराभावः। इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ्न्यायेना इत्यवाचीति। सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः॥ इन्धि॥ किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति। बभूवे १२१

असंयोगाल्लिट्कित्॥ ॥ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। वव्रते। वव्रधे। उक्तं वा। किमुक्तम्। नवाक्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्त्वकरणं गुणं बाधते इह पुनरुभयं सावकाशम्। कित्त्वकरणस्यावकाशः। ईजतुः। ईजुः। गुणस्यावकाशः। वर्तिता। वर्धिता। इहोभयं प्राप्नोति। वव्रते। वव्रधे। परत्वाद्गुणः प्राप्नोति। इदं तर्हि उक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ इन्धिभवतिभ्यां च॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थम्। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्। इन्धेश्छन्दोविषयो लिट्।

त्यज्लक्षणत्वाद्वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात्। गुणमात्रनिषेध एव तु बभूविथ अहं बभूवेति च णित्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः। इन्धेरिति। भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम्। न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः। तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीन्धइति ङित्त्वान्नलोपः। आर्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः। व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा। ॥ राम॰ १८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्योवुगिति। ओः सुपीत्यत ओरितिनानुवर्तत इति भावः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः। सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम्। मृडा। मृडादिभ्य एवेति। विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्भवतीति। नह्यनिष्ठार्थो त्रास्त्वप्रवृत्तिर्लेशस्य मूलकत्वाद्याकर णस्मृतेः। लूत्वेति। क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात्। कित्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। एवम

नह्यन्तरेणच्छन्दइन्धेरनन्तरो लिट्लभ्यः। आमा भाषायां भवितव्यम्। भुवो वुको नित्यत्वाद्भवतेरपि नित्यो वुक् कृते गुणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति। ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम्। ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम्॥ ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिश वदवसः क्त्वा॥ ॥किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्वमुच्यते। न। किदेव हि क्त्वा। न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधेन। इदं नियमार्थं भविष्यति। मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्वं भवति नान्येभ्य इति। यदि नियमः क्रियत इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लूत्वा पूत्वा। अत्राप्यकित्वं प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा। कथं जातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा। सेट्। एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट्सो निटं नियामकः स्यात्। अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति॥ ॥रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ ॥स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा॥

पीति। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पे नेड्विधानात्। अस्तु तावदिति। मृडमृदवदवसां क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशां नां तु रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम्। तत्र विधिसंभवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति। रुदविद॥ सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इको॥ किमर्थमिति। इकोझलहलन्ताच्चेत्येकएवयोगःकर्तव्यःकिमर्थोयोगविभागइतिप्रश्नार्थः। वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः। दीर्घत्वमिति। अज्झनगमांसनीतिदीर्घत्वंनाप्राप्तेगुणआरभ्यमाणंतस्यबाधकमितिभावः। कृतेभवेदिति। शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनंजपादिवदितिभावः। अनर्थकंत्विति। शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मोनतुशास्त्रप्रवृत्तिमात्रादितिभावः। ह्रस्वार्थमिति। ह्रस्वानामेवदीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणोनस्यात्। दीर्घाणांतुप्रागेवताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्यदीर्घशास्त्राप्रव-

इकोझल्॥ ॥किमर्थमिकः परस्यसनः कित्त्वमुच्यते। इकः कित्त्वंगुणोमाभूत्। इकः कित्त्वंक्रियतेगुणोमाभूदितिचिचीषति। तुष्टूषति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। दीर्घारम्भात्। दीर्घत्वमत्रबाधकंभविष्यति। कृतेभवेत्। कृतेखलुदीर्घत्वेगुणःप्राप्नोति। अनर्थकंतु। अनर्थकमेवंसतिदीर्घत्वंस्यात्। नानर्थकम्। ह्रस्वार्थम्। ह्रस्वानांदीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति। भवेद्ध्रस्वानांदीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणोनस्यात्। दीर्घाणांतुप्रसज्यते। दीर्घाणांतुखलुगुणःप्राप्नोदिर्घाणामपिदीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणोनभविष्यति। नदीर्घाणांदीर्घाःप्राप्नुवन्ति। किंकारणम्। नहिभुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्चपुनःश्मश्रूणिकारयति। ननुचपुनःप्रवृत्तिरपिदृष्टाभुक्तवानपिपुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्चपुनःश्मश्रूणिकारयति। सामर्थ्याद्धिपुनर्भाव्यम्। सामर्थ्याद्धिपुनःप्रवृत्तिर्भवति। भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा।

तेनाद्गुणप्रसङ्गः। दीर्घाणामपीति। गुणापाकरणार्थंदीर्घेष्वपिदीर्घशास्त्रंप्रवर्ततएवेत्यर्थः। नहिभुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनंफलेसंपन्नेपुनर्नप्रवर्तते। ननुचेति। तृप्तोपिपुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः। भाव्यमिति। कर्तव्यंभोजनंतृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः। नकिंचिदिति। नहिदीर्घाणांदीर्घतरःसंपद्यतइत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यायोग्यत्वाद्दाहइतिभावः। दूह्माप्ययोग्यत्वा दीर्घेषुदीर्घशास्त्रेणनप्रवर्तितव्यमितिभावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दीर्घाणामपीति।ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थंदीर्घशास्त्रंप्रवर्ततेदीर्घेषुतुरूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेनस्वरूपप्रत्यापत्तये।यथामोराजिसमःक्वाविति मकारस्यमकारइतिभावः।ततश्चह्रस्वानामिवदीर्घाणामपियेननाप्राप्तिन्यायेनदीर्घेणगुणोबाध्यतएवा।यथैवेति।दीर्घोरम्भादविकृतेनैवदीर्घेणस्थातव्यमितिभावः।ऋदित्त्वमिति।यद्यन्तरेणदीर्घविधानंप्राप्नुयादृदित्त्वंतदातद्दीर्घेणबाध्येतयत् तुदीर्घोऽयमेवऋदित्त्वंतदातदेवफलंदीर्घस्यसंजातमितिऋदित्त्वंप्रवर्तिष्यते।तथाचोच्य-

> दीर्घाणांपुनर्दीर्घत्ववचनेनकिंचित्प्रयोजनमस्ति।अकृतकारिखल्वपिशास्त्रमग्निवद्भवति।तद्यथा।अग्निर्यंददग्धंतद्दहतियद्दग्धंतन्नदहति।दीर्घाणामपिदीर्घवचनएतत्प्रयोजनंगुणोमाभूदिति।कृतकारिखल्वपिशास्त्रंपर्जन्यवत्।तद्यथापर्जन्योयावदूनंपूर्णंचसर्वमभिवर्षति।यथैवतर्हिदीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणोनभवति।एवमृदित्त्वमपिनप्राप्नोति।चिकीर्षतिजिहीर्षति।ऋदित्त्वंदीर्घसंश्रयम्। नाकृतेदीर्घेऋदित्त्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।ऋतइत्युच्यते।भवेद्ध्रस्वानांनाकृतेदीर्घेऋदित्त्वंस्याद्दीर्घाणां तुखल्वकृतेऽपिदीर्घत्वेऋदित्त्वंप्राप्नोति।दीर्घाणांनाकृतेदीर्घे।दीर्घाणामपिनाकृतेदीर्घत्वेऋदित्त्वंप्राप्नोति। यद्दीर्घत्वेनगुणोबाधितःततउत्तरकालमृदित्त्वंभवति।णिलोपस्तुप्रयोजनम्।इदंतर्हिप्रयोजनम्।णिलोपोयथास्यात्।ज्ञीप्सति।क्वास्ताःक्वनिपतिताःक्वकित्त्वंक्वणिलोपःकोवाभिसंबन्धः।यत्सतिकित्त्वेणिलोपःस्यादसतिकित्त्वेनस्यात्।

ते।यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेइति।दीर्घाणामिति।इकोलाभ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणप्रसङ्गादितिभावः।ज्ञीप्सतीति।असतिकित्त्वेगुणवणिलोपस्यापिविशेषाभावाद्दीर्घत्वंबाधकंस्यादित्यर्थः।क्वास्ताइति।यथान्यत्रक्षिप्तानांशरादीनामन्यत्रनिपातोऽसंभाव्यः।एवंकित्त्वणिलोपयोरपिसंबन्धोनसंभाव्यतइत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एषोभिसंबन्धइति। इत्नीपूसतीतिणेर्गुणलोपदीर्घत्वानिप्राप्नुवन्ति। तत्रासतिकित्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवण्णिलो-
पस्यापिदीर्घत्वंबाधकंस्यात्। अथवा पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानितिणिलोपस्यैवबाधकंतत्स्यात्। गुण-
स्तुस्यादेवसतिकित्वेतेनैवगुणोबाधितइति चिचीषतीत्यादौलब्धावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपेनबाध्यते। नन्वसत्यपिकि-
त्वेयेननाप्राप्तइतिन्यायेनगुणस्यैवबाधकंदीर्घत्वंभविष्यतिनणिलोपस्यगुणबाधनेनचसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपे
नबाधिष्यतइतिनार्थःकित्वेन। नैतदस्ति। यदाबाध्यभेदेनापेक्ष्यतेइदंसर्वत्रप्राप्तमिदंतुक्वचिदेवेतितदायंन्यायः। यदातुबाध्य
मात्रमपेक्ष्यतेविध्यन्तरेणाव्याप्तोविषयोनकश्चिदस्तीतितदासर्वस्यैवबाधयाभवितव्यम्। असत्यपीति। मीनातिमिनोत्योःस
न्यनवकाशत्वाद्गुणंबाधित्वादीर्घःप्रवर्ततेततोमीग्रहणेनग्रहणादिस्भावेनप्रतिपदविहितेनगुणोबाध्यते। कृतेचेस्भा-

एषोभिसंबन्धः। यत्सतिकित्वेसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपोबाधते। असतिपुनःकित्वेनवकाशंदीर्घ
त्वंयथैवगुणंबाधतेएवंणिलोपमपिबाधेत। तत्रणिलोपस्यावकाशः। कारणा। हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चि
चीषतितुष्टूषति। इहोभयंप्राप्नोति। इत्नीप्सति। परत्वाण्णिलोपः॥ असत्यपिकित्वेसावकाशंदीर्घत्वम्। कोवका
शः। इस्भावः। निमित्सति। प्रमित्सति। मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृतेमीग्रहणेनग्रहणंयथास्यात्॥

वेहलन्ताच्चेतिकित्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्रसामान्यग्रहणेचरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्यइत्नीप्सतीतिपरत्वाण्णिलोपोभ
विष्यतीतिनार्थःकित्वेन। ननुलाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्यमीग्रहणेनग्रहणंनप्राप्नोति। नैषदोषः। यत्रलक्षणाभि-
निर्वृत्तत्वेनशब्दरूपमपेक्ष्यतेतत्रलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषोपस्थानंनतुयत्रप्रयोगरूपाश्रयणंतत्र। नन्वेव
मसत्यपिमीग्रहणेनग्रहणेमीनातीत्यादिनाऽऽत्वेकृतेगामादाग्रहणेष्वविशेषइतिमाग्रहणेनग्रहणादिस्भविष्यतीतिसा- राम:
मान्यग्रहणमपिदीर्घस्यप्रयोजनंनोपपद्यते। एवंतर्हिदोषान्तराभिधानेनास्यपूर्वपक्षस्यनिराकरणाद्भाष्यकारेणनैतत्सु १८४
ष्ठुनिरूपितम्।

ना
नैतत्सुष्ठुनिरूपितमिति। अन्यंतुकृत्वयोर्माग्रहणेनग्रहणंनसंभवति। इस्भावेकृतेहलन्ताच्चेतिकित्वप्राप्त्याऽऽत्वनिमित्तभू
तेजूविषयंत्वस्यनङ्क्ष्यमाणत्वेनोपजीव्यविरोधात्। तस्मात्सुष्ठ्वेवैतन्निरूपितमित्याहुः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेवदोषान्तरमाह। यथैवेति। सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्यानास्यनवकाशत्वमिति ह्यभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्त्तव्यं कित्त्वम्। न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः चुकूषत इति। यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वाद्ङित्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धमूवेद लोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। गुधु वा ववकाशावितिचेद् ऊह निगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण॥ हलन्ताच्च॥ ॥अयुक्त इति। अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। अन्य-

यथैवत हीसतिकित्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोपि बाधेत तस्मात्कित्त्वं वक्तव्यम्॥ इकः कित्त्वं गुणो माभूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत्। अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम्। दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम्॥ इको झल्॥ हलन्ताच्च॥ अयुक्तोयं निर्देशः। कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। इग्वतो हल इति। यद्येवं यियक्षति। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि इग्उपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि। एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देश इति। नायुक्तः। अयमन्तशब्दोस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तः वसनान्त इति। वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम्।

स्यान्य इति। अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति। अभेदविवक्षापि पटो भवन्ति तन्तव इति। इग्वतो हल इति। हलन्तादित्यर्थः। यियक्षतीति। अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः। तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल्त्वासावन्तश्चेति कर्मधारयः। निपातनाद्वा विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देशादिति भावः। असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात्।

॥

२२१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दम्भेरिति।वर्णग्रहणेजातिग्रहणमितिनिपातएकाजनादिङित्यत्रैकग्रहणेनज्ञापितत्वात्।नचात्रव्यक्तिगतमेकत्वमपितुजा
तेःस्वगतम्।तत्रयदातावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ताजातिस्तस्याश्चव्यक्तिद्वारकाःसामीप्यादयोधर्मास्तदातस्याएकत्वादिकंसमीप
त्वंसनश्चपरत्वंतदपेक्षमस्तीतिसिद्धंधिसतीतिकित्त्वम्।हकारादिषुचाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेःसद्भावः।यदापित्व-
क्तभेदाव्यक्तयएवजातिरिति पक्षस्तदाभेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥लिङ्सि॥कथमिति।आत्मनेपदेष्विति-
सप्तम्युक्तस्यअर्थद्वयंनलभ्यते।तत्रयदिनिर्द्धारणसप्तमीतदातुल्यजातीयस्यनिर्धारणाल्लिङेवविशेषितःस्याद्लिङ्त्वा

एवमपिदम्भेर्नसिध्यति।योह्यत्रेक्समीपोहल्नतस्मादुत्तरःसन्यस्मादुत्तरःसन्नासाविक्समीपे।एवंतर्हिद
म्भेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धम्।हल्जातिर्निर्दिश्यतेइकउत्तरायाहल्जातिरिति।हलन्ताच्च॥
लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥कथमिदंविज्ञायते। आत्मनेपदंयौलिङ्सिचाविति।आहोस्वि
दात्मनेपदेषुपरतोयौलिङ्सिचाविति।किंचातः।यदिविज्ञायतेआत्मनेपदंयौलिङ्सिचावितिलिङ्विशेषि
तःसिज्नविशेषितः।अथविज्ञायतेआत्मनेपदेषुपरतोयौलिङ्सिचावितिसिज्विशेषितः।लिङ्विशेषितःय
थेच्छसितथास्तु।अस्तुतावदात्मनेपदंयौलिङ्सिचाविति।ननुचोक्तंलिङ्विशेषितःसिज्नविशेषितइति।
सिच्चविशेषितः।कथम्।आत्मनेपदंसिज्नास्तीतिकृत्वाआत्मनेपदपरेसिचिकार्यंविज्ञास्यते।अथवापुनर
स्तुचात्मनेपदेषुपरतोयौलिङ्सिचाविति।ननुचोक्तंसिज्विशेषितोलिङ्विशेषितइति।लिङ्विशेषितःकथम्।

ब्देनलिङादेशानांग्रहणात्।अथपरसप्तमीतदासिजेवविशेष्यतेनलिङ्सीयुडादिसमुदायोलिङ्शब्देनगृह्यतइतितस्या-
त्मनेपदपरत्वाभावः।नचानयोर्भिन्नयोरर्थयोःसहविवक्षासंभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः।सिच्चविशेषितइति।आत्मनेपदप
रत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यतेगौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोःसारूप्यमात्रप्रतिबद्धएकशेषःकरिष्यतइति
भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मनेपदे लिङीति। अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भावः अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते। नैव वेति। संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः॥ स्याध्वोरिच्च॥ इत्त्वकस्येति। कथं पुनरत्र षष्ठी। यावता हेतुशब्दः श्लोकेन प्रयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यम्। नैष दोषः। हेतुरूपतया अविवक्षणात्। संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपस्याविवक्षणात्। तकार इत्। तकारे तु तस्य भावस्तकारत्वं किमर्थं क्रियते। दी

आत्मनेपदे परतो लिङ्गास्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङिकार्यं विज्ञास्यते। नैव वा पुनरर्थो लिङि विशेषणे नात्मने पदग्रहणेन। किं कारणम्। झलिति वर्तते। आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झलादिः न परस्मैपदेषु। तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम्। अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम्। इह माभूत्। अपासीत्। अवासीत्। नैतदस्ति। इक इति वर्तते। एवमप्यचैषीत्। अनैषीत्। अत्रापि प्राप्नोति। हलन्तादिति वर्तते। एवमपि अकोषीत्। अमोषीदत्रापि प्राप्नोति। ।नैतदस्ति। झलिति वर्तते। एवमप्यभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। अत्रापि प्राप्नोति। नैतदस्ति। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह माभूत्। अस्राक्षीदद्राक्षीदिति। किं च स्यात् अकित्त्वलक्षणः अमागमो न स्यात्॥ स्याध्वोरिच्च॥

॥इत्त्वकस्य तकारत्वम्॥ कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते। दीर्घो माभूत्। दीर्घो माभूदिति। ऋतेपि सः अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोत्र दीर्घः। घुमास्थागापाजहातिसां हलीति॥

र्घो माभूदिति। आन्तरतम्यादाप्नोतीति भावः। भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः। क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात्। यथा ऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति। परिहारान्तराभिधानाद्वा। अन्तरेणापीति। इकारविधानेन विनापीत्यर्थः। किं त्वं तु कर्तव्यमेव। तेन विना ईत्त्वस्य प्राप्त्यभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अनन्तर इति। असद्धा आदेशोऽक्रियमाण इत्यर्थः। प्लुतश्च विषय इति। अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तत्
दा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्र प्रत्याख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेनविधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्या
षमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्र च पक्षे नुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति। अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्या-
चक्षते। अनन्तरे यादेशोऽश्रूयमाणो दीर्घ एव स्यात्। ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यादित्मा

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्। इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्तरार्थ आरम्भे ह्र-
स्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति। प्लुतश्च विषये स्मृतः॥ विषये प्लुत उच्यते। यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लु
तेन॥ इश्चकस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः॥ स्याध्वोरिच्च॥ न-
क्त्वा सेट्॥ ॥न सेडिति क्त्वेऽकित्त्वे। न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन। निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति। गुधितः।
गुधितवानिति। निष्ठायामवधारणात्। निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति। किमवधारणम्। निष्ठायामीड् श्विदि
मिदिक्ष्विदिधृष इति। परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति। किं च स्यात्। पपिव। पपिम। क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात्। मा भू
देवमिटीत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि जगृभिव। जघ्निव। क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात्। ज्ञापकान्न परोक्षायाम्।
ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति। किं ज्ञापकम्। सनिझल्ग्रहणं विदुः। यदयमिको झलिति झल्ग्रहणं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। झल्ग्रह
णस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ यथा स्यात्। ॥

भूतं प्लुत इति चेत्। तन्न। प्लुतश्च विषये स्मृत इति। स चासति तपरत्वेन प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम्। प्लुतविधौ
तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत्। नक्त्वा॥ क्त्वेऽकित्त्व इति। अकारप्रश्लेषः। निष्ठायामिति
। शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः। विपरीतस्तु निष्ठे वेति व्याख्यानान्न भवति। परोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या प
रोक्षा लिडुच्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्त्वत्रेति। प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः। न तु निर्वृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः। उपास्थायिषातामिति। स्थासू आतामिति स्थिते इट्त्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः। न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते। पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः। असति कित्त्व इति। झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः। सुधीवनीति। अनो वकुन्नो हेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि-

इह माभूत्। शिशयिषतइति। यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्। झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति। ततो झल्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात्। स्थाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह माभूत्। उपास्थायिषाताम्। उपास्थायिषत इत्त्वं कित्त्वसंनियोगेन। कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते। तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति। रेणतुल्यं सुधीवनि। तद्यथा। सुधीवा सुपीवेति। ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽसति ङीपि न भवति। अथवास्त्वत्रेत्वं कारूपसिद्धिः। वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति। वस्वर्थम्। वस्वर्थं तर्हि झल्ग्रहणं कर्तव्यम्। वसोर्ह्यौपदेशिकं कित्त्वम्। किं च स्यात्। पपिवान्। तस्थिवान्। क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात्। माभूदेवमिटीत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् क्ङिति त्युपधालोपो न स्यात्। किदतीदेशात्। अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः। आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति। यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते।

स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः। अस्त्वत्रेति। यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमे न ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न लिकारस्यापि। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ १८७ आजिवानिति। इदं नोपपद्यते। अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः। तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्न लोपनिवृत्तौ हि हल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः। चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था। भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावाद्दोषपरिहारो नाश्रितः। निगृहीतिरिति। तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः। क्त्वा च विग्रहादिति। विग्रहो विभा १२१

अञ्जेः आजिवानिति। एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्वतीति ङित्त्वादुपधालोपो भविष्यति। निगृहीतिः प्रयोजनम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह मा भूत्। निगृहीतिः। उपस्निहितिः। निकुचितिः। तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्त्वा च विग्रहात्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायाम्। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्। ततः पूङः। पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न भवति। ततः क्त्वा च। क्त्वा च सेट् किन्न भवति। पूङ् इति निवृत्तम्। न सेडिति कृते कित्त्वे निष्ठायामवधारणात्। ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः॥ इत्वं कित्त्वं नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि। वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात्॥ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्॥ इह कस्मान्न भवति। गुधितः गुधितवान्। उदुपधाच्छपः। शब्विकरणेभ्य इष्यते॥ पूङः क्त्वा च॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात्॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। सेट्प्रकरणात्। सेडिति वर्तते।

गो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः॥ उदु॥ उदुपधाच्छप इति शपः संबन्धी शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः॥ पूङः॥ पूङ इति। सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात् सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् ततश्च पुविला पुवित इति पक्षे स्यात्। अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात्॥ रामः १८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते। तत्र यदा कित्त्वं तदा श्रुकः कितीतीट्प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति भवति। यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति। भारद्वाजीया इति। लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम्। इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः। उत्तरार्थमिति। न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्॥ तृषि॥ पूजार्थमिति। शास्त्रस्य पूजा पारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामा

नवा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वाकित्त्वम्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात्। अकिदाश्रयं सेट्त्वम्। यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम्। सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा कित्त्वं भविष्यति। इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते। तेन वचनादिट्। सेट्प्रकरणाच्च। इड्येव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति। इड्विधौ ह्यग्रहणम्। इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम्। कथम्। विभाषामध्ये यं योगः क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति। किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम्। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्। उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते। नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति॥ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥ काश्यपग्रहणं किमर्थम्। काश्यपग्रहणं पूजार्थम्। वेत्येव हि वर्तते॥ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते। आहोस्वित्प्रतिषिध्यते। किं चातः। यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम्। किदेव हि क्त्वा। अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम्। अकिदेव हि सन्।

ण्यप्रतिपादनात्॥ रलो॥ ॥किमिदमिति। किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः। तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका। नहि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात्। अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रलइति। अप्राप्तविभाषेयमेकेनैवरूपेणव्यवस्थितेत्यर्थः। एकरूपत्वप्रदर्शनायचविचारः कृतः। नह्युभयत्रविभाषानस-
न्तिप्रतिलक्ष्यंव्यापाराश्रयणेतासांसिद्धत्वात्। ऊकालः॥ अयुक्तोयमिति। तपरस्तत्कालस्येत्यत्रव्याख्यातत्वादिहनव्याख्या
यते। ह्रस्वादिष्विति। ऊइत्येकस्यैवप्रश्लिष्टस्योच्चारणाद्बहुत्वानवगमात्संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सतिसंज्ञिनोप्येकत्वात्संज्ञानां

अतउत्तरंपठति। रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः। रलः क्त्वासनोः कित्त्वंविधीयतेनतुचोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थ
कमिति। नानर्थकम्। न क्त्वासेडितिप्रतिषेधः प्राप्नोतितद्बाधनार्थम्। रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च॥ ऊकालो-
ज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। ऊइत्यनेनकालः प्रतिनिर्दिश्यते। ऊइत्ययंचवर्णः। तत्रायुक्तंवर्णेन
कालस्य सहसामानाधिकरण्यम्। कथंतर्हिनिर्देशः कर्तव्यः। ऊकालकालइति। किमिदम्। ऊकालकालइ
ति। ऊइत्येतस्यकालऊकालः ऊकालः कालोयस्यसऊकालकालइति। सतर्हितथानिर्देशः कर्तव्यः। नक
र्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिवमुखमस्यउष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवम्। ऊकालकाल
ऊकालइति। अथवासाहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। कालसहचरितोवर्णोपिकालएव॥ ह्रस्वादिषुसम
संख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात्। ह्रस्वादिषुसमसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः। किंकारणम्। निर्देशवैषम्यात्। ति
स्रः संज्ञाएकस्संज्ञी। वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। सिद्धंतुसमसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्।
समसंख्यत्वात्। कथंसमसंख्यात्वम्। त्रयाणांहिविकारनिर्देशः। त्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशः।

चत्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः। सिद्धंत्विति। त्रयाणांकृतैकादेशानांनिर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि
त्रित्वाद्यथासंख्यंसंबन्धः सिद्धइत्यर्थः। अर्थतश्चसाम्यंयथासंख्यसूत्रेआश्रीयतेनशब्दतएव। अथवाशब्दतः साम्याश्र
यणेपिसंहितावशादैक्यमिवप्राप्तास्त्रयः शब्दाउच्चारिताइत्यदोषः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंपुनरिति। प्रत्यक्षेणैकस्यैवत्र्याद्व्यस्यश्रवणादुदावगमेप्रमाणाभावइतिभावः। तिसृणामिति। अनुमानादुदावसायइतिभावः। अयंतावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेनप्लुतत्वंह्रस्वत्वंचसिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। प्राग्व्युत्पत्तितायांह्रस्वादिव्यवस्था

कथंपुनर्ज्ञायतेत्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशइति। तिसृणांसंज्ञानांकरणसामर्थ्यात्। यद्यपितावत्तिसृणांसंज्ञानांकरणसामर्थ्यादिदंज्ञायतेत्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशइति। कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येणसंनिविष्टानांसंज्ञाभविष्यतीति। आदौमात्रिकस्ततोद्विमात्रस्ततस्त्रिमात्रइति। नपुनर्मात्रिकोमध्येवान्तेवास्यात्। तथाद्विमात्रआदौवास्यादन्तेवा। तथात्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्। अयंतावत्त्रिमात्रोऽशक्यआदौवामध्येवाकर्तुम्। कुतः। प्लुताश्रयोहिप्रकृतिभावःप्रसज्येत। मात्रिकद्विमात्रिकयोरपिद्यन्तंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यति। यत्तावदुच्यते। अयंतावत्त्रिमात्रोऽशक्यआदौमध्येवाकर्तुंप्लुताश्रयोहिप्रकृतिभावःप्रसज्येतेति। प्लुताश्रयःप्रकृतिभावःप्लुतसंज्ञाचानेनैव। यदिचत्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्प्लुतसंज्ञैवास्यनस्यात्। कुतःप्रकृतिभावः। यदप्युच्यतेमात्रिकद्विमात्रिकयोरपिद्यन्तंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यतीति। ह्रस्वाश्रयाहिघिसंज्ञाह्रस्वसंज्ञाचानेनैव। यदिचमात्रिकोमध्येवान्तेवास्यात्ह्रस्वसंज्ञैवास्यनस्यात्। कुतोघिसंज्ञा कुतःपूर्वनिपातः। एवमेषाव्यवस्थानप्रकल्पते। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनमात्रिकोन्तेभवतीति। यदयंविभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरितिमात्रिकस्यप्लुतंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। योन्तेसप्लुतसंज्ञः। यदिचमात्रिकोन्तेस्यात्प्लुतसंज्ञास्यस्यात्। तत्रद्विमात्राकालस्यमात्राकालवचनमनर्थकंस्यात्। मध्येतर्हिस्यादिति।

यालोकेह्रस्वादिव्यवहारोनान्यथेतिभावः। यदयमिति, अनन्तरस्यादेशविधानार्थमेतत्स्यादितिचेत् तत्रनहिस्थानेन्तरतमइत्यस्याःपरिभाषायाःप्रत्यक्षायाःबाधायुक्तेतिविशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौलिङ्गत्वमेवप्लुतविधानस्य॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मात्रिकेणेति। लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः। दीर्घप्लुतयोस्त्विति। उकारेणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्व-
रूपस्य ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति। न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते। संज्ञानां समा-
वेशाभ्युपगमात् आकडारादेका संज्ञेति वचनात्। द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः। याव-

अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति। यदयमतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः। यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात्। तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति। यदयमो मध्यादान इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। योऽन्ते स प्लुतसंज्ञः। यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञास्य स्यात्। तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात्। मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात्। एवमेषां व्यवस्था प्रकॢप्ता भवेत्। व्यवस्था च प्रकॢप्ता। दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः। दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति। का। ह्रस्वसंज्ञा। किं कारणम्। अणसवर्णान्गृह्णातीति। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशः कर्तव्यः। उदूकाल इति। यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतादिषु चोक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति। स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इह कालग्रहणं क्रियते। यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम्।

चेति। एककार्यत्वादेतदुक्तम्। ऊञ् इत्येव कालार्थो लभ्यते। उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैर-
च्। तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽज्ग्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन। तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयि-
तुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति। तत्रैतत्स्यात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह। प्रत्येकं चेति। षण्मात्रस्याचोऽसंभवात् संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः। अच्छब्दसंज्ञायामिति। ह्रस्व
संज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न ग्रहीष्यति। उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति। उ
दात्तादिसंज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ताः भविष्यन्ति। हलां तु योग्यत्वात् तदभावः। इकोयण्चीति तु न शब्दसंज्ञा
विधानं अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति। अथवा ह्रस्वसंज्ञेति। त्रयाणां चेद्ध्रस्वसंज्ञा त

प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते। उकालऊकालऊ३कालइति। अथवा एकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः
। तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। अथवा स्वं
रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते। तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतदन्यया विभक्त्या निर्दिश्यमा
नमर्थवद्भवतीति तया निर्दिश्यमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। अशब्दसंज्ञायामिति। अ
थवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञयाविधाने
नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्करा
णि ह्रस्वशासनानि स्युः। यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमतो किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि।
इदं तर्हि प्रयोजनम्। एच इग्घ्रस्वादेशे इति वक्ष्यामीति। अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिषु ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भव
तीति वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति।
ह्रस्वः हलादिः शेषः एच इग्भवतीति। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। ल
घीयश्च त्रिषु ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति। न पुनः संज्ञाकरणम्। त्रिषु ह्रस्वप्रदेशेषु।

शाह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात्। अथ वचनाद
न्तरतमो भवेत्। एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः। इदं तर्हीति। असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेशा इ-
ति कर्तुं न युज्यते ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहु क्लृप्त एच इगिति वक्तव्यं तद्गुरु भवति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रहणानीति। गृह्यतेनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्यते। ह्रस्वादेशा इत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात्स्थकस्य योगाभावादाङ्गणितः। ननु
मितां ह्रस्व इत्यत्र हेडवेष्टन इत्यस्य हिड यतीत्यर्थे मेच इगिति वक्तव्यम्। तथा खित्यनव्ययस्येत्यत्रापि परमतं मन्य इत्य

एच इग्भवतीति षड्ग्रहणानि। संज्ञाकरणे पुनरष्टौ। ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या। निर्दिष्टस्य प्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति। एच इग्घ्रस्वादेशे इति। सोऽयमेवं लघीयसान्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति॥ अचश्च॥ ॥ किमयमलोन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यं अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति। ततोयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्दिविप्रच्छिश्र्यादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम्। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्दिविप्रच्छिश्र्यादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम्। दिविवचिप्रच्छ्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। श्र्यादीनां दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। हनिगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि तदपवादः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। यथेह भवति रि। अतिरि। नौ। अतिनु। एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। यथेह भवति। चीयते। स्तूयते।

र्थमिति गौरवप्रसङ्गः। एवं तर्ह्येच इगिति पञ्चकृत्वोप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्र-
ष्टव्यम्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सोन्तत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम्॥ अचश्च॥ इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। श्र्य
मादिप्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेन ष्ठिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म्रियत इति। यकारादौ यदङ्गं तस्य यो वय्वो जित्येवमत्र प्रसङ्गः। यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रस
ङ्गः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अजिति हि वर्तत इति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादित्या

एवं छिद्यते म्रियते अत्रापि प्राप्नोति। नामि दीर्घः। यथेह भवति अग्नीनाम्। वायूनाम्। एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति।
नैष दोषः। नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च प्रकृतम्। नामीति। तेन भ
वेदिह नियमान्न स्यात् षण्णामिति। अन्यते। तन्यत इति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधाया
नाम्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्। अन्यते तन्यत इति। षण्णामित्यत्र प्राप्नोति। अथाप्युभयतो यं
नियमः स्यात् नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति। एवमपि म्रियते छिद्यते सुवाकूत्रा ह्लणकुल-
मित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं
भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम्। याव
ता कामचारः। इह तावद् द्विप्रच्छि स्वमादिप्रभृति हनिगमि दीर्घेषु गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः। एतेषां
दीर्घो भवति अच इति। इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामि दीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः।
नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्यचः अजन्तस्येति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। नामि दीर्घो भव
त्यचः अजन्तस्येति। । इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति॥ संज्ञया वि
धाने नियमः॥ संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अजिति हि
वर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। अचः अज्भवति। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति। अथ पूर्वस्मि
न् योगे अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम्॥

श्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते तेन ह्रस्व इत्येवं योचू सोचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि। अथे
ति। इहैव तदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतक्ष्येति। यथाप्रत्याहारे अप्लुता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः। तित उच्छत्रमि ति। परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते। न चैवंविधे विषये पुनःप्रसङ्ग- विज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात्। पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानं क्वचि दाश्रीयते। समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्याद्व्यापाराभावे ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः। ननु क्रियमाणेप्य ज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद् च्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः। नैष दोषः। ऊकाल इति विशेषणाद्धि व्यक्तिराश्रीयते। न हि जातेः परिमाणमस्ति। व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते। एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या॥ उच्चैः॥ षष्ठीनिर्दि

अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्। अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्। अच्समुदायनिवृत्त्य र्थं च। संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्। प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य। ह्रस्वस्यापि ति कृति तुङ्मा भूदिति। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं ति तउच्छत्रं तितउच्छाया। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्मा भूदिति॥ अचश्च॥ उच्चैरुदात्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ ॥ष ष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमान वदिति तीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते। कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। एवं तर्हि निवृत्तम्। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि।

शमिति। उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने। तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थाने उपलभ्यमा न उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थान इति। हल्स्वरप्राप्ताविति। सत्याम च इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्या दावेव स्यात्। न तु राजद् षदित्यादौ षकाराकारस्य। असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योन्त्यो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमा नत्वाद्दकारस्य स्वरः। एषा च परिभाषा यतो नाव इत्यत्र नाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता। अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्या योग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति। ननु को विशेषः। यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजित्यादावनुवादेऽपि न दोषः। स्वत एव हलोऽनुदात्तत्वं भवतु अजुपरागवशाद्वा तदनुवादे न कार्यविधानेन कश्चिद्विशेषः। एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः। ननु चेति। बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः। नैतदिति। अन्यथाप्युपालम्भोपपत्तेरिति भावः। अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति। आप्यायध्वमिति यथा। अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः। यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यत यस्मात्त्वचामेव

अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते। ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। इषे त्वोर्जे त्वा। नैते व्यञ्जनस्य गुणाः। किं त्वच एव। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते। तद्यथा। द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। कुतो नु खल्वेतत्। अच एते गुणाः स्युः। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति। अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्। स्वयं राजन्त इति स्वराः। अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः। इदं तूच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चै रोरूयसे उच्चैर्वर्ततामिति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह। किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति। एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः।

स्वरमनुविदधति न हलः। तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः। अन्वग्भवतीति। अनुगच्छतीत्यर्थः। शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं न त्वत्र वर्णसादृश्यं किंचिदस्ति। अथवा गतिरपि व्यञ्जेरर्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः। उपरागश्च पूर्वपरात्सन्निधानेऽपि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण। उच्चनीचस्येति। श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः। न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदपीति। श्रोताहि वक्तृगतानायामादीन्धर्मान्कार्याद्वक्ष्यति कार्यं च संकीर्णम्। तथाहि। महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति। अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति। सिद्धं त्विति। प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते। तेनायमर्थः। एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तोऽधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः। एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः। अभ्यासस्समधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः॥ समाकस्येति। समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः॥ अचोरिति। तयोः समाहार उपश्लेषरूपः। अन्यत्र त्वौ

एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते। आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य। आयामो गात्राणां निग्रहः। दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता। उच्चैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य। एतदप्यनैकान्तिकम्। यद्ध्यल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वं नीचैः। सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिर इति॥ उच्चैरुदा

॥ समाहारः स्वरितः॥ ॥समाहार स्वरित इत्युच्यते। कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति। अचोरित्याह॥ समाहारो चोश्चेन्नाभावात्। समाहारो चोश्चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावात्। न ह्यचोः समाहारोऽस्ति। नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति। नैषोऽचोः समाहारः। अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते। एवं तर्हि गुणयोः।

त्राधर्यरूपोऽपि संभवति। गाङ्गेऽनूप इति। स्थानिनोरेकारएकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारस्स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः। समाहारो चोश्चेदिति। कार्यैककन्याद्दत्वादेस्थानिद्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गाङ्गेऽनूप इति। तत्राप्यसौ गौणः। गाङ्गशब्दो णन्तत्वादन्तोदात्तः। सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सह एकादेश उदात्तः। अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्ततएकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः। एवं तर्हीति। गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अच्प्रकरणादिति। प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः। तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात्। तदयमर्थः। पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्यात्क्षिप्तो जेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति। ताविदानुक्त्वा वचं प्रत्यायय तो न तु गुणम्। सिद्धं त्विति। गुणिनोरच्चोः समाहारासंभवात्सामर्थ्याद्गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादच् संज्ञित्वेनाक्षिप्तः। न चाच् समाहारो भवति। मतुब्लोप इति। गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकार इति। अन्नी आदेशः कृति

गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात्। गुणयोः समाहार इति चेन्न। किं कारणम्। अच्प्रकरणात्। अजिति वर्तते। सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणसंप्रत्ययः। सिद्धमेतत्। कथम्। अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य संप्रत्ययो भविष्यति। कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छक्यः प्रतिनिर्देष्टुम्। मतुब्लोपात्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्यकाएषां ते पुष्यकाः। कालकाएषां ते कालका इति। एवं समाहारवानृसमाहारः। अथवा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा तुन्दो घाट इति। यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोषः। त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते। नैतद्गुणापेक्षम्। किं तर्हि। अजपेक्षमेतत्। त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे केश्चिदुदात्तगुणैः केश्चिदनुदात्तगुणैः केश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते। कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः अनुदात्त अनुदात्तगुणः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति॥ समाहारः स्वरितः॥ ॥तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ ॥अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते। तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति।

गणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः। अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाच उच्यन्ते। त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्॥ तस्यादित उदात्त॥ ॥अक्तपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपदृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यत इत्याशंक्याह। अर्धह्रस्वमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कन्येति। कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इति स्वरितः। शक्तिके३ शक्तिके इति। स्वरितमाम्रेडिते सूययेति स्वरितः प्लुतः। मात्रच इति। अर्द्ध
ह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थे तु ह्रस्वस्योपादानम्। अर्द्धमात्रात्वेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्र
माणे ल इति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्द्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवंभूतमिहान्वा-

कन्या। शक्तिके३ शक्तिके। नैष दोषः। मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः। अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति। किमर्थं पुनरिद
मुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं किय
दुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नुदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियद
नुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनु-
दात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति। यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि
नोपदिशति। कानि पुनस्तानि। स्थानकरणानुप्रदानानि। व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या। सोऽसौ छन्दःशा-
स्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते। यद्येवं नार्थोऽनेन। इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति। संज्ञाक
रणं तर्हीदम्। तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति। किं कृतं भवति। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्व
रितग्रहणेन कर्तव्यं भवति। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। नो
दात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। संज्ञाकरणे ह्य नामय
तो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणम्
न पुनः संज्ञाकरणम्। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणेन वाऽक्षराणि। संज्ञाकरणे पुनरेकादश।

ख्यानं दृश्यते संध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति। तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इ-
ति इवशब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। उत्तरा विद्येति। पुराकल्पे पूर्वो
अधीते तूत्तरेति पस्पशायामाख्यातम्। संज्ञाकरणमिति। प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षिप्यते इति भावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उभयमिति। सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन। विभागस्यापि परिज्ञानात्। उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चे
तितत्स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित्स्वरितादेरपि स्यादित्यर्थः। अन्वाख्यानमेवेति। न केवलमिदं सूत्र
म्। यावदुच्चैरुदात्त इत्यादि संज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम्। सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः। स्वरित
स्येति। आ अर्धह्रस्वोदात्ता — दित्याकारप्रश्लेषः। इयं नवसूच्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येतस्मात्सूत्रात्कर्तव्या। तेन स्वरितात्संहिताया

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। अन्वाख्यानं च संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथ
म्। अन्वर्थग्रहणात्। अन्वर्थग्रहणं विज्ञायते। तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति। ऊर्ध्वमा
त्तमिति चात उदात्तम्। यदि तर्हि संज्ञाकरणम्। उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति। अन्वाख्या
नमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः। स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ताद्योदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्व
रितात्कार्यं स्वरितादिति सिध्यर्थम्। स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ता दू आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येत
स्मात्सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतः कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरितादिति
सिध्यर्थम्। स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्व
ति शुतुद्रि। कृत तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। कार्यम्। देवदत्त यज्ञदत्तौ। स्वरितोदात्तार्थं च। स्वरितोदात्तार्थं
च तत्रैव कर्तव्यम्। न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। इन्द्र आगच्छ। ॥

मनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति। तेन मे शब्दात्स्वरितात्परेषां गङ्गे प्रभृ
तीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। कृत तर्हीति। आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः। कार्यमिति।
अत्रापि स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात्। स्वरितोदात्तार्थमिति। स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्या
सिद्धत्वान्न प्राप्नोति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ सुब्रह्मण्योमिति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्वात्स्वरितः। ततष्टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरनन्तरस्मात्स्वरितः। तत ओमा १२१
१९४ ङोम्श्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वम्। सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते। स्वरि
तोदात्ताश्चेति। आगच्छेत्यत्र गच्छाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति कारश्छाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नो
ति। न्यङ्ङिति। न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्। दे
वब्रह्मणोरिति। लिङ्गात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयते ऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। य

क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरितः। सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ। स्वरितोदात्ताश्चास्वरितार्थम्। स्वरितोदात्ताश्चास्वरिता
र्थं तत्रैव कर्तव्यम्। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ। स्वरितपरसन्नतरार्थं च। स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त
व्यम्। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ्। क्व तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। माण
वकजटिलकाभिरूपक। क्व तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरि
त इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवच
नं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति। किं तर्हि। परमेतत्सूत्रकाण्डमिति॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ एक
श्रुति दूरात्संबुद्धौ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति। आहोस्विदन्वर्थग्रह
णं संबोधनं संबुद्धिरिति। किं चातः। यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं हे वा ब्राह्मणाः अत्र न प्राप्नोति। अ
थान्वर्थग्रहणं न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। ॥

द्येतदिति। स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। न ब्रूम इति। संनिवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः।
॥ एक॥ किमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसंभवात्प्रश्नः। यथा न दो रामः
ष इति। न हि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते। संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसंभ १९४
वोऽस्यास्तीत्यन्वर्थग्रहणे भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किंपुनरिति। उदात्तानुदात्तानुरागवत्त्वात्प्रश्नः। यावदुच्चैरिति। यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादु
च्चैस्तरांवावषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः। तावत्सन्नतर इति। तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्या
त्। अन्तरालं क्रियत इति। हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः। क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्य
र्थः। स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्ट्वेति। सोमस्याग्ने वीही वौषट् इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहितात
दपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्या

किंपुनरियमेकश्रुति रुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। नोदात्ता। कथं ज्ञायते। यदयमुच्चैस्तरांवावषट्कार इत्याह।
कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम्। यदि तर्हि नोदात्ता। अनुदात्ता। अनुदात्ता
च न। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावत्स
न्नस्तावत्सन्नतरः। सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं क्रियते। अपर आह। किमयमेकश्रु
तिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। उदात्ता। कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरांवावषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं
तरनिर्देशः। उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता। अनुदात्ता च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्त
स्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं तरनिर्देशः। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। त एते तन्त्रे
तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशि
ष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ॥

नु वेद्यसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरे शुक्लशुक्लतरव्यपदेशादित्यर्थः। सन्नं दृष्ट्वेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोऽन्येनेति। अनुदात्तेनोप
रक्तः यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः। कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागो नानुदात्तेनानुरज्यत इति पृथक्स्वरितो-
निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भ
वति। प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात्॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नस्तु॥ ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्यादित इत्यत्रोक्तम्। ओमभ्यादान इति तु प्लुतोदात्तत्वं न भवति। तस्याः यज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इन्द्र आगच्छेति। इन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः। तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितस्तस्य स्थाने नोदात्तत्वम्। आकार आख्यात इति। तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। तिङ्। तिङ इति

नसुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम्। आकार आख्याते परादिश्च॥ आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ च द्वे द्वे॥ वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। मघवन्वर्जम्॥ आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामन्तः॥ सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति। त्र्यहे सुत्यां त्र्यहे सुत्याम्॥ असावित्यन्तः॥ असावित्यन्त उदात्तो भवति। गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते॥ अमुष्येत्यन्तः॥ अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति। दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च॥ स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। अन्त्यश्च॥ गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य॥ वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। देवदत्तस्य पिता यजते॥

निघाते पूर्ववत्स्वरिते चकृते नेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः। मघवन्वर्जमिति। मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। त्र्यह इति टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम्। असावित्यन्त इति। इदं वाचनिकम्। असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम्। गार्ग्य इति। ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः। अमुष्येति षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत्। दाक्षेरिति पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देद॥ अनुदात्तत्वमेक इति। ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम्॥ स्वरि॥ द्व्येकयोरिति पशुना यजेतेतिवत्संख्याया विवक्षितत्वात्। आग्निवेश्य इति। यञन्तत्वादाद्युदात्तः। शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः। तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ। पचतीति। धातुरुदात्तः शपतिपावनुदात्तौ

देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ ॥देवब्रह्मणोरनुद। त्तत्वमेके॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति। देवा ब्रह्माणः देवा ब्रह्माणः॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्॥ ॥स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम्। आग्निवेश्यः पचतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात्। नैष दोषः। नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते। तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात्।

ततः शब्दकारः स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः। द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः। नात्रेति। तन्त्रशब्दोत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्ष्टीति संख्यानं विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः। तत्कारीति। असत्यां बहुत्वसंख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम्। नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिध्यर्थमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः। द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकणकानीति। व्यवहितानामिति। स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति। इमं मे गङ्गे इत्यत्र मे शब्दात्स्वरितात्पर-स्यैकस्यैवानन्तरस्यस्याद्गुनद्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः। एकशेषनिर्देशोयमिति। योगारम्भपक्षे वर्गत्रये पादानेनैकशेषः क्रियते। अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः। आकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं तत एकद्विबहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामेकश्रुत्यस्यसिद्धत्वाद्दोषाभावः।

स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकणकान् सशकलान् आहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय शकलकणकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते। अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामेकश्रुत्यं न प्राप्नोति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम्। अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यं सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। कथम्। एकशेषनिर्देशोयम्। अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानां चा — — — — — — नुदात्तानामिति। एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति॥ स्वरितात्संहितायाम्॥ ॥अपृक्त एकाल्प्रत्ययः॥ ॥अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम्। अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। एकहल्प्रत्ययोपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्।

एवमपीति। सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः। प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदाता गृह्यन्ते इति दर्शयति। प्रत्येकमिति। निर्देश एव सहविवक्षा। कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते॥ अपृक्त॥ स्वादिलोप इति भिन्ने देति णलोपृक्त- ग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः।

अणिञोरिति। पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः। णवचनेति। लुगपवादो णो विज्ञास्यते न्यथा ण एव लुकि सिद्धे ण विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। फिञ्वृत्त्यर्थमिति। यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक् स्यादेवेत्यर्थः।

किंप्रयोजनम्। स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थम्। एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। अपृक्तस्येत्येव सिद्धम्। अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम्। अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति। अपृक्तस्येत्येव सिद्धम्। अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णिति प्रसङ्गः। अणिञोर्लुगर्थमिति चेत् णे तिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति। णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत् फिञ्वृत्त्यर्थं वचनम्। वचनप्रामाण्यादिति चेत् फिञ्वृत्त्यर्थमेतत्स्यात्। फगतो मा भूदिति। पैलादिषु वचनात्सिद्धम्। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत। तत्र पाठादन्येषामपि फको निवृत्तिर्भवति। एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति। तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम्। अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम्। अल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम्। स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम्। अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते। कस्मान्न भवति। दर्विर्जागृविः। अलेव यः प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते।

कस्मान्न भवतीति। प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भावद् इति मत्वा प्रश्नः। इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यलन्तस्यस्यात्केवलस्यचाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेननकिंचिद्व्यावर्तितंस्यात्। दर्विरिति। ननु १२१
हलन्तत्वाभावादत्रप्राप्तिरेवनास्ति। नैषदोषः। अयंसांप्रतिकोविरहाद्दृतिह्विवादिषुभूतपूर्वगतिर्नलभ्यतेतत्राएकसं
ज्ञायांहल्ग्रहणेनहलत्वानुग्रहेत। यथागुरोश्चहलदृत्यत्रगुरुमान्। हलेवेति। हलःप्राधान्यात्प्रत्ययस्यचविशेषणत्वा-
दित्यर्थः। किबादिषुभूतपूर्वगत्याश्रयणाङ्गौणीचेत्कल्पना। अत्रहल्ग्रहणेनतद्भूतोग्रहणेकिंनगौणी। हल्ग्रहणसा
मर्थ्यादिति। क्विबादयोपिहल्त्वन्तोदर्विरित्यादौविप्रत्ययोपीतिकिमनेनव्यवच्छिन्नंस्यादित्यर्थः। हलन्तस्ययथास्यादितित

अल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदिचयोल्चान्यश्चतन्नस्यात्। अल्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। हल्ग्रहणेपिवेक्रि
यमाणेएकग्रहणंनकरिष्यते। कस्मान्नभवति। दर्विःजागृविः। हलेवयःप्रत्ययः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथम
नुच्यमानंगंस्यते। हल्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदिचयो.हल्चान्यश्चतन्नस्यात्। हल्ग्रहणमनर्थकंस्या
त्। अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्यप्रयोजनम्। किम्। हलन्तस्ययथास्यादजन्तस्यमाभूदिति। एवंतर्हिसिद्धे
सतियदल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्रहणं
भवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। दम्भेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तंतदुपपन्नं
भवति॥ अएक्त॥ ॥

तश्चासत्येकग्रहणेहन्यादित्यादौतिलोपःस्यादितिकर्तव्यंहल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणम्। अल्ग्रहणेतुक्रियमा-
णेनकर्तव्यंकृतंतुज्ञापनार्थंतद्दर्शितंभाष्ये। यद्यप्ययमर्थोनिपातएकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेनज्ञापितस्तथापिम
न्दबुद्धीनामनुग्रहायपुनरिहज्ञापितः। अएक्तप्रदेशेषुहल्ग्रहणेनैवसिद्धेसंज्ञाविधानंविस्पष्टार्थम्। वृद्धिरादैजि
त्यत्रास्यपरिभाषात्वंव्यवस्थापितमिहकथंसंज्ञात्वेनव्यवहारः। परार्थसामान्यात्परिभाषासंज्ञात्वेनव्यवह्रियते
इत्यदोषः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्॥ समासैकार्थत्वादिति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते। नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम्। वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति। ऐकपद्यमिति। पदशब्देनार्थ उच्यते। ऐकार्थ्यमित्यर्थः। अथवा समासाद्भिन्नत्वात् तौ स्याद्यमैकपद्यमुच्यते। एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। तद्यद्रूति। ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम्।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ ॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वाद प्रसिद्धिः॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः। एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नाम। अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम्। सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति। तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्॥ तत्पुरुषः॥

नैष दोषः। तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते। ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम्। तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधिकारात्। तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रथमा॥ अनिर्देशात्प्रथमाया इति। समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते। न च तया भूतस्य संभवः। समासे कृते ततएव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात्। अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्व आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्। समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात्। नवेति। मुख्यार्थासंभवाद्गौणोर्थो गृह्यत इत्यर्थः। यस्य विधाविति। निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञां प्राप्नोतीति भावः। राजकुमारीमिति। सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च। सिद्धं त्विति। यस्य श्रितादेः समासविधौ तं-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ ॥प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः। नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः। सिद्धं तु समासविधाने वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। समासार्थं शास्त्रं समास इति। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। राज्ञः कुमारी राजकुमारी श्रितः। श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उपसर्जनमिति हि महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्।

श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः। महती संज्ञेति। लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः। यद्येवं पूर्वकायो ह्येपि पल्लीपुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति। नैष दोषः। अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोर्थः संभवतीत्यत्र प्रवृत्ति-
निमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः। यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा लक्षणादीनामिति प्रथमानिर्देशसा-
मर्थ्याद्दक्षीदीनां संज्ञा प्रवर्तते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथयत्रेति।परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते।अन्वर्थाश्रयणेनह्येतदपिसिध्यति।षष्ठ्यन्तयोश्चेति।पूर्वनिपातप्रकरणइदमुक्तम्। तत्रहिपूर्वनिपातःप्रत्याख्यायतेनवानिष्ठादर्शनादिति।अथाप्यारभ्यतेतथापिराजशब्दस्यैवपूर्वनिपातोनपुरुषशब्दस्य। एवंहिवाक्यापेक्षयासमासस्यैकार्थताभवतिअन्यथावाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतास्यादित्यर्थः। तथाहि।पुरुषार्थोराजापेक्षयाप्रधानमेवात्रेति।नासौभिद्यतेराजापेक्षयानव्यतिरिच्यतइत्यर्थः।ततोप्रधानस्यैवात्रराज्ञःपूर्वनिपातः।शब्दशब्दार्थाविति।नचैतत्तत्रप्रत्याख्यातंपरमयुवतिरित्यादौह्येतिशब्दौस्यातामिति।एवंतर्हिअन्वर्थाश्रयेणास्यपरिहारस्योक्तत्वाद

तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत। अप्रधानमुपसर्जनमिति।प्रधानमुपसर्जनमितिचसंबन्धिशब्दावेतौ।तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यंयंप्रतियदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञंभवतीति। अथयत्रद्वेषष्ठ्यन्तेकस्मात्तत्रप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञानभवति।राज्ञःपुरुषस्यराजपुरुषस्येति।षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वेउक्तम्।किमुक्तम्।षष्ठ्यन्तयोःसमासेअर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातइति।एवंनचेदमकृतंभवतिउपसर्जनंपूर्वमिति।अर्थश्चाभिन्नइतिकृत्वाप्रधानस्यपूर्वनिपातो ¯नभविष्यति।यद्यपितावदेतदुपसर्जनकार्यपरिहृतमिदमपरंप्राप्नोतिराज्ञःकुमार्याःराजकुमार्याः।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति-ह्रस्वत्वंप्राप्नोति।उक्तंवा।किमुक्तम्।परवल्लिङ्गमिति।शब्दशब्दार्थाविति।तत्रौपदेशिकस्यह्रस्वत्वमातिदेशिकस्यश्रवणंभविष्यति॥प्रथमानिर्दिष्टम्॥ ॥एकविभक्तिचापूर्वनिपाते॥

त्वक्ष्मोक्षिकानक्ता।एक॥समासइतिवर्तते।मुख्यएवचेहसमासोगृह्यतेसमासेविधातव्येयदेकविभक्तीतिसमासार्थेवाक्यंवासमासोगृह्यतेसर्वस्यचशब्दस्यैकविभक्तित्वमितिविशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्यपर्यायेणापिनसर्वविभक्तित्वंतदुपसर्जनसंज्ञंयथानिष्कौशाम्बिरित्यत्रकौशाम्बीशब्दोनिष्क्रमणक्रियापेक्षयापादानशक्तिसंबन्धात्पञ्चम्यन्तएवानह्यस्क्रियान्तरापेक्षःशक्त्यन्तराविर्भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्वितीयादीनामिति। कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति।
ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासो ऽवकाशः। ननु चेयमिति।
प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः। नोत्सहत इति। अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात्। पञ्च

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ना
प्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपातो नेति। किं तर्हि। पर्युदासो ऽयम्। यदन्यत्पूर्वनिपातादिति। पूर्व
निपाते ऽव्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति। अप्राप्तेर्वा। अथवा
अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रति-
षिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति।
उक्तं वा। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति तत्रोपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं
भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः। क्तार्थे द्विगुः पञ्च
भिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः दशगुः। प्राप्तापन्नः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीवि
कः। अलंपूर्वो अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। उपसर्गाः क्तार्थे। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥ ॥ इति श्रीमहा
भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम्॥

गुरिति। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति। अलंकुमारिरिति। पर्यादयो ग्ला
नाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। अर्थवदिति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। वर्णानां माभूदिति। विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किं च स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। वनमिति। नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययादिवत्। यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे। तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः। समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्य

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां माभूदिति। किं च स्यात्। वनं धनमिति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किमर्थम्। अहन्वृत्रम्। अधातुरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति।

वयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात्। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। नलोप इति। विभक्तेः सुपः श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुको भावाद् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः। अहन्निति। विशेषविहितत्वाल्लुङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् धातुग्रहणं करोतीति। पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 श्येनायतइति। अत्राप्रत्ययइतिनिषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा॥ कृत्तद्धित॥ तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थंकृद्ग्रहणंतुप्रतिषिद्धार्थमिद्धिरिति। अत्रह्यधातुरितिप्रतिषेधप्रसङ्गः। अनेकपदप्रसङ्ग इति। अनेकंपदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्यसंज्ञाप्रसङ्गइत्यर्थः। अनेकस्यापिपदस्येति। समुदितस्येतिबोद्धव्यम्। प्रतिपदंतुनैवसंज्ञाप्राप्नोत्यप्रत्ययइतिनिषेधात्। समुदायस्यतुनिषेधोनप्रवर्ततेप्रत्ययग्रहणेयस्मात्तद्विहितइतिवचनात्समुदायाच्चप्रत्ययस्याविधानात्प्रत्ययान्तत्वाभावात्। नविद्यतेप्रत्ययोयस्मिन्सोयमप्रत्ययइत्यप्याश्र

नैतदस्तिज्ञापकंप्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्। अपिकाकः श्येनायतइति। अप्रत्ययइतिकिम्। काण्डेकुड्ये। अप्रत्ययइतिशक्यमवक्तुम्। कस्मान्नभवतिकाण्डेकुड्यइति। कृत्तद्धितग्रहणंनियमार्थंभविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैवप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवतिनान्यस्येति। अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः। अर्थवदितिप्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापिपदस्यप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति। दशदाडिमानिषडपूपाः कुण्डमजाजिनंपललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्यपिताप्रतिशीनइति। समुदायोत्रानर्थकः। समुदायोनर्थकइतिचेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वंयथालोके। समुदायोनर्थकइतिचेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम्। अवयवैरर्थवद्भिः समुदायाअर्थवन्तोभवन्ति यथालोके। तद्यथालोकेआढ्यमिदंनगरंगोमदिदंनगरमित्युच्यतेनचसर्वेतत्राढ्याभवन्तिसर्वेवागोमन्तः। यथालोकइत्युच्यतेलोकेचावयवाएवार्थवन्तोनसमुदायाः। आतश्चावयवाएवार्थवन्तोनसमुदायाः। यस्यहियद्द्रव्यंभवतिसतेनकार्यंकरोति। यस्यचगावोभवन्तिसताभ्यःक्षीरंघृतमुपभुङ्क्ते। अन्यैरेतद्दृष्टमशक्यम्। कातर्हीयंवाचोयुक्तिराढ्यमिदंनगरंगोमदिदंनगरमिति। एषैषावाचोयुक्तिःदृष्टतावदाढ्यमिदंनगरमित्यकारोमत्वर्थीयः।

यितुंनयुज्यतेदधुपरवदृत्यस्यापिसमुदायस्यनिषेधप्रसङ्गात्स्वरदोषप्रसङ्गात्। समुदायोत्रानर्थकइति। पदार्थानांसमन्वयाभावात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवयवधर्माणांचसमुदायेव्यपदेशात्सतिचप्रातिपदिकत्वेसुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति। एषायावाचोयुक्तिःसैषाएतत्प्रमाणेत्यर्थः। अकारोमत्वर्थीयइति। ततश्चनावयवधर्मेणसमुदायेव्यपदेशः किंतर्हिदण्डादिवद्यौगिकइत्यर्थः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मत्वन्तादिति। मत्वन्तान्मतुब्न भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् लोपः। अत इति च तत्रानिवृत्तं गोत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गोत्रिकम्। अथवा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत इति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे संभवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एषमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः॥

आढ्या अस्मिन्सन्तीति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदं नगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद्। इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्मक्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ताक्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव क्रिया नान्या शुक्लामेव न कृष्णामिति। येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः।

पदार्थाभिसंबन्धस्येति। ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम्। अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। संबोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः। यद्विशेषेऽवस्थानमिति। पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः। शास्त्रे त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसंभवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

बहुपटवदिति। योऽस्येनार्थेनार्थवान्प्रत्ययः प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति। उच्चकैरिति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच्प्रभृतं तदन्तवत्तदायं दोषः। तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति। किंपुनरत्रेति। उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः। इतरो बहुपटवदिति न सिध्यतीति मन्यमान आह। प्रातिपदिकादिति स्वर इति। बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते। प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति। नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधं व्याख्यातीत्युक्ते कश्चन ब्रूयात्

तस्मात्प्रतिषेधः। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति। यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति बहुपटव. उच्चकैर्नीचकैरिति। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति। नैष दोषः। यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति। तत्र येवासावन्तवर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। नैवं शक्यं स्वरे दोषः स्यात्। बहुपटवइत्येवं स्वरः स्यात्। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। तस्यापुनर्लुप्तायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति यदयमप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेधः। स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः।

बहुपटव इत्यत्राप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। स च तदन्तप्रतिषेध इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति तदन्तविधिः। संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः। अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः। पटुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव। अथवा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात्प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह। स चेति। अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राप्त्यर्थे इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थं इत्यर्थः। स एषोऽन्यार्थ इति। ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः। सुबन्तानामिति। एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्ग-
द्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्। यस्मात्सुबन्तात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते। अश्वक्रीतीत्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादि-
त्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहि कर्मणेति। ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिक

ननु चायं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्त
स्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति। स एषोऽन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्य
यसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः।
यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसं
ज्ञा प्राप्नोति। सुप्तिङ् समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा आरभ्यते। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं
चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। तिङ्
समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते। आख्यातमाख्यातेन
क्रियासातत्य इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थ
वत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्। अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य। किं कारणम्। केवलेनावचनात्। न केव
लेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते। केन तर्हि। सप्रत्ययकेन।

त्वमिति तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्। तिङ्समुदायस्येति। पचतु पचत्विति? ...

ल्वमिति तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्। तिङ्समुदायस्येति पचस्व धावतीत्यादि। ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्र
सङ्गः। आख्यातमिति। ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्ता संज्ञानि-
मित्तत्वेनेष्टोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते। ननु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्वर्ण-
वदव्यवहार्यत्वात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नवेति।अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः।नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइतिनियमात्।अर्थवत्तात्वन्वयव्यतिरे
काभ्यामस्त्येवेतिभावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति।अन्वयोऽनुगमःसतिशब्देऽर्थावगमः।व्यतिरेकःशब्दाभावेतदर्थानवगमः।
विषमइति।यद्येकःशब्द एकस्मिन्नर्थेनियतःस्यात्तततएतद्युज्यतेवक्तुंयतस्त्वनियमःततःप्रकृतेरेवसर्वेअर्थाःस्युःयथाद

नवाप्रत्ययेननित्यसंबन्धात्केवलस्याप्रयोगः। नवाएषदोषः।किंकारणम्।प्रत्ययेननित्यसंबन्धात्।नित्यसं
बन्धावेतावर्थौप्रकृतिःप्रत्ययइति।प्रत्ययेननित्यसंबन्धात्केवलस्यप्रयोगोनभविष्यति।अन्यइवान्यच्छो
न्यदाचष्टे।आम्नानएष्टःकोविदारानाचष्टे।अर्थवत्तानोपपद्यतेकेवलेनावचनादितिभवानस्माभिश्चोदि
तःकेवलस्याप्रयोगेहेतुमाह।एवंचकिलनामकृत्वाचोद्यतेसमुदायस्यार्थेप्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरि
ति। सिद्धंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्।सिद्धमेतत्।कथम्।अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च।कोसावन्वयः।व्यतिरेकोवा।इहवृक्ष
इत्युक्तेकश्चिच्छब्दःश्रूयते।वृक्षशब्दः।अकारान्तःसकारश्चप्रत्ययः।अर्थोपिकश्चिद्गम्यतेमूलस्कन्धफ
लपलाशवान्।एकत्वंच।वृक्षावित्युक्तेकश्चिच्छब्दोहीयतेकश्चिदुपजायते।कश्चिदन्वयीसकारोहीयते।
औकारउपजायते।वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी।अर्थोपिकश्चिद्धीयतेकश्चिदन्वयी।एकत्वंहीयतेद्वित्वमुप-
जायते।मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयीतेनमन्यामहेयःशब्दोहीयतेतस्यासावर्थोयोहीयतेयःशब्दउ
पजायतेतस्यासावर्थोयोर्थउपजायतेयःशब्दोन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थोन्वयी। विषमउपन्यासः।बहवो
हिशब्दाएकार्थाभवन्ति।तद्यथा।इन्द्रःशक्रःपुरुहूतःपुरन्दरःकन्दुःकोष्ठःकुसूलइति।एकश्चशब्दोबह्व
र्थः।तद्यथा।अक्षाःपादामाषाइति।अतःकिंनसाधीयोर्थवत्तासिद्धाभवति।नब्रूमः।अर्थवत्तानसिध्यतीति।वर्णि
ताअर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव।तत्रकृतएतदयंप्रकृत्यर्थोयंप्रत्ययार्थइति।नपुनःप्रकृतिरेवोभाव-
र्थौब्रूयात् ॥

धिमध्वग्निचिदिति।प्रत्ययस्तुक्वचिद्द्योतकः।प्रत्ययस्यैववासर्वेअर्थास्युः।इयानधुनेतियथा।प्रकृतिस्त्वर्थाभिधानेसाहायक
मात्रंकुर्यात्।अतःकिंनसाधीयइति।प्रकृतिःसर्वानर्थानभिदधाति।द्योतकास्तुविभक्तयइतिसिद्धैवार्थवत्ता॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययएवेति। तत्रश्चप्रकृते। र्थवत्तानसिध्यतीतितदवस्थोदोषइत्यर्थः। सामान्यशब्दाइति। प्रकृतिश्चेत्सर्वोनर्थोनभिदध्या
दूवृक्षइत्युक्तेसर्वसंख्याप्रतीयेत। प्रत्ययोवासर्वस्यप्रातिपदिकस्यार्थप्रत्यायेदित्यर्थः। यतस्तुखल्विति। प्रकरणादिनाविने

प्रत्ययएववा। सामान्यशब्दाएतेएवंस्युः। सामान्यशब्दाश्चनान्तरेणविशेषंप्रकरणंवाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते। य
तस्तुखलुनियोगतोवृक्षइत्युक्तेस्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थेप्रतीतिरुपजायते। अतोमन्यामहेनेमेसामान्यश-
ब्दाइति। नचेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययःप्रत्ययार्थे। किंपुनरिमेवर्णाअर्थवन्तः आहोस्वि
दनर्थकाः। वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वेउक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवन्तोवर्णाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकव
र्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेःसंघातार्थवत्त्वाच्चसंघातस्यैका
र्थत्वात्सुबभावोवर्णात्। अनर्थकास्तुप्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शना
दिति। तत्रेदमपरिहृतम्। संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तस्यपरिहारःसंघातार्थवत्त्वाच्चेतिचेद्दृष्टोह्यतदर्थेन
गुणेनगुणिनोर्थभावः। संघातार्थवत्त्वाच्चेतिचेद्दृश्यतेहिपुनरतदर्थेनगुणेनगुणिनोर्थभावः। तद्यथा।
एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेअसमर्थः। तत्समुदायश्चकम्बलःसमर्थः। एकश्चतण्डुलःक्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः। त
त्समुदायश्चवर्द्धितकंसमर्थम्। एकश्चबल्वजोबन्धनेअसमर्थःतत्समुदायश्चरज्जुःसमर्थाभवति।
विषमउपन्यासः। भवतिहितत्रयाचयावतीचार्थमात्रा। भवतिहिकंचित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेसमर्थः। ए
कश्चतण्डुलःक्षुत्प्रतिघातेसमर्थः। एकश्चबल्वजोबन्धनेसमर्थः। इमेपुनर्वर्णाअत्यन्तमेवानर्थकाः
। यथातर्हिरथाङ्गानिविहृतानिप्रत्येकंव्रजिक्रियांप्रत्यसमर्थानिभवन्तितत्समुदायश्चरथःसमर्थः।

वेतिभावः। अतदर्थेनेति। अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः। गुणेनेति। अवयवेन। सह्यवयविनउपकारकत्वाद्गुणः। अवयवी
तुगुणी। अर्थभावःप्रयोजनोत्पत्तिः। बल्वजस्तृणविशेषः। याचयावतीचेति। अयंसमुदायः काचिदित्यस्यार्थेवर्तते। वि
हृतानीति। विक्षिप्तानीत्यर्थः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनर्थकस्येति। निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा। यस्य तु द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनं निघातो यथा स्यादिति। अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके। समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः। स चेहास्ति आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्यैव पदे॥ नहीति। स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात्। अविशेषेणेति। नानावाक्यताश्रयणात्। नियमश्चार्थानां

एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः। अवयवा अनर्थकाइति। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। खञ्जति। निखञ्जति। लम्बते। प्रलम्बते। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा। पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। नहि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा। किं तर्हि। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। न चैषामेकत्वादयः सन्ति। नैष दोषः। अविशेषेणोत्पद्यन्ते। उत्पन्नानां नियमः क्रियते। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवार्थ एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति। यदधिपरी अनर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति। किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। कश्चात्र विशेषः।

नप्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति। अथवेति। प्रत्ययनियमेपि दोषाभावइत्यर्थः। अधिपरीइति। क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते। आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते। न तु सर्वात्मनार्थाभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिबेकादेश इति। तिपत्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अन्तवत्त्वादिति। पूर्वस्य प्रत्ययस्य दन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा कार्यमि
ति पूर्वं प्रत्ययान्तवद्भावः। आदिवत्त्वादिति। परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः। यदयमिति। अथवा प्रातिपदिक
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादयउत्पद्यन्त इति। तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रा
तिपदिकसंज्ञे त्यूङेकादेशस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः। राजेति। तत्र नलोपो न स्यात्। अत्राप्य

अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधोन्तवत्त्वात्। अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे कुड्ये
। किं कारणम्। अन्तवत्त्वात्। तिबतिपोरेकादेश अतिपोन्तवत्त्वात्। अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा
प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्य प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्। न प्रत्यय
इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति। ब्रह्मबन्धूः। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। प्रत्यय। प्रत्यययोरेकादेशः प्रत्य
यस्यादिवत्स्यात्। तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ङ्याप्
त्वाद्य इति। यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति। अथवा देशत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवय
वस्यापि समुदायस्यापि। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। सुब्लोपे
च प्रत्ययलक्षणत्वात्। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजा। तक्षा। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो
नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं
नङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्र-
तिषेधोन्तवत्त्वादिति।

न्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोस्ति। नङिसंबुद्ध्योरिति।
ननु हे सुराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात्। न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः। मध्येपवादा इति न्याया-
त्। एवं तर्हि समासेप्यप्रत्यय इति वर्तते। अन्यथा सुराजा ऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समासग्रहणं न
स्यात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यत्तस्येति। विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं नच तयोर्लिङ्गयोगः। नवान्तवद्भावेनार्थः शक्योतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः। अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः। अन्ये च सूत्रे यद्व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथग्रस्यारम्भो नर्थकः स्यात्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः॥ ह्रस्वो नपुंसके॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति। द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव संभवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वान्नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः। काण्डे इति। द्वयोरपि शक्ति-

प्रसज्य प्रतिषेधेप्येष दोषः। द्विस्यन्न प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसके। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ॥समासग्रहणं किमर्थम्। समासग्रहणमुक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। कृत्तद्धित॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिङ्निवृत्त्यर्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिङ्निवृत्त्यर्थं तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं माभूत्। काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति॥ अव्ययप्रतिषेधः॥ अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह माभूत्। दोषाब्राह्मणकुलं दिवाब्राह्मणकुलमिति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते।

शक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्यापीति भावः। रमते ब्राह्मणकुलमिति। यथैव साधनाश्रया संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि। अव्ययप्रतिषेध इति। यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः। दोषाब्राह्मणकुलमिति। दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यत इति ह्रस्वप्रसङ्गः। नात्राव्ययमिति। दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यत्रेति। ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति। दोषादृश्यते चरत्यधीते वेति। आधेयव्यवधाने नाधिकरणस्य क्रियाधारणात्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२

काण्डीभूतमिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः। द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः। कृते ह्रस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत्। ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः। एवमेतेइत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्त्वस्याप्रसङ्गः। नवेति। असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। न चैतयोरिति। आख्यातस्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्वाचोयुक्तीनाम्। काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि

किं तर्हि। अधिकरणमात्रा व्ययं नपुंसकस्य इह तर्हि प्राप्नोति। काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति। न वा लिङ्गाभावात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गमव्ययम्। किं पुनरव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः। तिबन्तस्यापीत्याह। कथम्। अव्ययं हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तिबन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम्। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत। काण्डे कुड्ये। द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे। अवयवस्यापि समुदायस्यापि।

संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः। अवश्यमिति। यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यत इत्यर्थः। यत्तस्येति। साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः। यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य मा भूत्। अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः। विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः। सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसंभवात्। तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 युगवरत्रायेति। दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः। पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ कृन्निवृत्त्यर्थमिति। धातुस्त्रि
या अपि कृदन्तत्वादूङेनानिर्देशः। भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे। कृत्स्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। स्वरितेनाधिकारइ

गृह्यते च प्रातिपदिकप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्या
द्ध्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसके। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य
॥ यज्ञेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधः॥ यज्ञेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ युगवरत्राय। युगवर-
त्रार्थम्। युगवरत्रेभ्यः। यज्ञेकादेशादीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। बहिरङ्गा एते विधयः।
अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किम्। यज्ञेकादे
शादीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। अतिखट्वाय। अतिखट्वार्थम्। अतिखट्वेभ्यः। उपसर्जनह्रस्वत्वे च। कि
म्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव। बहिरङ्गा एते विधयः। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिर
ङ्गमन्तरङ्गे। गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम्। गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किमिदं टाङिति। प्रत्याहारग्र
हणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। टापः प्रभृत्याष्यङो ङकारात्। किं प्रयोजनम्। कृन्निवृत्त्यर्थम्। कृ
त्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति। अतितन्त्रीः। अतिश्रीः। अतिलक्ष्मीः इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न व
क्तव्यम्। स्त्रीग्रहणं स्वर यिष्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति। स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। इह न प्राप्नोति। अतिराजकुमारिः इति सेनानीकुमा
रिरिति।

तियोगो नेकधा व्याख्यातः। ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र लदधिकारो गृह्यते इत्ययमपि तस्यार्थः। स्त्रियां
क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तदिति। ननु ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्री
प्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शितः तद्वत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम्। नैष दोषः। क्वचिदुपसर्जनेपि त
दादिनियमो न भविष्यति। हलङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात्। अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादाउपसर्जनत्वाद
ङ्याबन्तत्वात् सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौमकारेयो न सिध्यतीत्युक्तं यावता
कारस्त्रीशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दाड्ढक् भविष्यति। नैष दोषः। तदादिनियमाभावे कारीश
ब्दादपि कदाचिड्ढक् स्यात्। पुंवद्वचनमिति। यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि परइत्य

अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत्॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रे
यस्योस्य बहुश्रेयसी। विद्यमानश्रेयसी॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृ[त्त्य]र्थम्॥ पूर्वपदस्य च
प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। गोसमासनिवृत्त्यर्थम्। गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च। गोनिवृत्त्य
र्थं तावत्। गोकुलं गोक्षीरं गोयास्तक इति। समासनिवृत्त्यर्थम्। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इ
ति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोपि किंचित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। अस्य
न्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चान्तरेण समासं स्यन्तं प्रातिपदिकमु
पसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे कृते न्तादिवद्भावात् प्राप्नोति।
उभयत आश्रयेनान्तादिवत्।

र्थः। गोकुलमिति। प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। राजकुमारीपुत्र इति। राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकम्
। इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिकस्त्रीप्रत्ययश्चेत्याश्री-
यते। तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति। अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गोन्तस्येति।उपसर्जनग्रहणेनगोस्त्रियौविशेष्येतेपश्चात्ताभ्यांप्रातिपदिकमितितदन्तविधिः।ग्रहणवत्त्वेत्येतच्चप्रत्ययवि
धिविषयत्वादिहनोपतिष्ठते।व्यपदेशिवद्भावइति।ननुशेषयाअणूतस्यचेत्यत्रतस्यचेतिसर्वस्यशेषइतिव्याख्यानात्
स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुज्ञानात् गोकुलमितिह्रस्वःप्राप्नोत्येव।नैषदोषः।स्वंरूपमितिनानुवर्तते।तथाचाद्यन्तवत्सूत्रेये
नविधिस्तदन्तत्वेइति।प्रयोजनमुक्तंतस्यचेत्येतत्तुतत्रत्यवार्तिकस्यशेषोनतुसूत्रस्य।अगोपुत्रइत्यत्रापिनभव

गोनिवृत्त्यर्थेनतावन्नार्थः।गोन्तस्यप्रातिपदिकस्योपसर्जनस्यह्रस्वोभवतीत्युच्यते।नचैतद्गोन्तम्।न
नुचैतदपिव्यपदेशिवद्भावेनगोन्तम्।व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन।समासनिवृत्त्यर्थेनचापिनार्थः
।स्त्र्यन्तस्यप्रातिपदिकस्योपसर्जनस्यह्रस्वोभवतीत्युच्यते।अप्रधानमुपसर्जनमितिचसंबन्धिशब्दावे
तौ।तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यंयंप्रतियदप्रधानंतस्यचेत्सोन्त्योभवतीति।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।उच्यमा
नेपिहिप्रतिषेधेइहप्रसज्येत।पञ्चकुमार्यःप्रियाअस्यपञ्चकुमारीप्रियः।दशकुमारीप्रियइति॥कपिच॥
कपिचप्रतिषेधोवक्तव्यः।बहुकुमारीकः।बहुवृषलीकः।द्वन्द्वे।द्वन्द्वेचप्रतिषेधोवक्तव्यः।कुक्कुटमयू
र्यौ।उक्तंवा।किमुक्तम्।कपितावदुक्तंनकपीतिप्रतिषेधइति।नैतदस्त्युक्तम्।केनेति।याह्रस्वप्राप्तिस्त
स्याःप्रतिषेधइति।कुतएतत्।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।यो
हिमन्यतेयावतीह्रस्वप्राप्तिस्तस्याःसर्वस्याःप्रतिषेधइति।इहापितस्यप्रतिषेधःप्रसज्येत।प्रियंग्रा
मणिब्राह्मणकुलमस्यप्रियग्रामणिकः।प्रियसेनानिकः।

ति।अत्रह्यन्यत्प्रातिपदिकंगोन्तम्।अन्यत्प्रतिगोशब्दस्योपसर्जनत्वम्।पञ्चकुमारीप्रियइति।त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेद्वयोः
पदयोर्द्विगुसमासइतिपञ्चकुमारीशब्दःपूर्वपदंभवति।कपिचेति।अन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वःप्राप्नोतिततःकबितिभावः।कपीतिच
विषयसप्तमी।कुक्कुटमयूर्याविति।समासार्थेअवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्याप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चमयूरीशब्द
स्योपसर्जनत्वम्।

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

अनन्त्यत्वादिति। समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्कबिति। सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ। अन्तरङ्गमिति। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप्तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति। पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। तत्स्वावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः। द्वन्द्वे त्युक्तमिति। परिहारान्तरमप्यत्रास्ति। अवयवार्थो वे वपरस्वरस-

इदं तद्युक्तम्। कपि कृते अनन्त्यत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्कप्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति। कपं तावत्प्रतीक्षते। द्वन्द्वे त्युक्तम्। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति। शब्दशब्दार्थाविति। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति॥ गोस्त्रियोः॥ लुक्तद्धितलुकि॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः लुक्परत्वात्। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। लुक्कस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति। का तर्हि। सत्सप्तमी। लुकि सतीति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्यपदिशति। किम्। उपसर्जनस्येति वर्तते।

द्वितो द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ लुक्तद्धित॥ अवन्त्यादीनामिति। अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः। अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यम्। अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः। नहीति। लुको नीरूपत्वाद् बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्त्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नच जातिरिति। उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते। अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते नञ्यास्त्रीयमसंभवात्। अवन्तीत्यत्र-चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ताप्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवेहोपादानात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः। कुरूरित्यत्रापि ङ मयत आश्रयणेनान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम्। इद्गोण्याः॥ इविवावचनइति। इतीति सप्तमी। इच्छब्दे प्रयुज्यमाने गौरवाभा वइत्यर्थः। गोणिरिति। यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्ध्यत्येव ह्रस्वत्वम्। तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहण

नच जातिरुपसर्जनम्। लुक्तद्धि॥ इद्गोण्याः॥ ॥इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्। गोण्या नेत्येवं सिद्धम्। नार्थ इत्ते न। का रूपसिद्धिः। पञ्चगोणिर्दशगोणिः। ह्रस्वता हि विधीयते। ह्रस्वत्वमत्र विधीयते। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। इति वा वचने तावत्। इदित्येवोच्येत नेति वा। कोन्वत्र विशेषः। मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम्। गोणीमात्रमिदम्। गोणिः। अपर आह। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्। अशिष्यं गोण्या इत्त्वम्। किं कारणम्। प्रकरणात्। प्रकृतं ह्रस्वत्वम्। ह्रस्व इति वर्तते। ननु सूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापि वा। सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम्। पञ्चसूचिः। दशसूचिः। इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते। इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा॥

स्य प्रयोजनम्। तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वाद् भेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ह्रस्व इति इत्त्वं विधीयते। सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः। एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्ततेन तु तद्धितलुकीति। तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या इति लुगपवाद ह्रस्वार्थं वक्तव्यम्। ननु सूच्या इति। इत्त्वं प्राप्नोतीति शेषः। क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठः। तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः। इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते। गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्ध्यति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लुपि॥ प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते। शिरीषा इति वरणादित्वादणो लुप्। ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाच्च णत्वाभावः। फलीवनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेऽपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम्। षष्ठीति। प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात् षष्ठीप्रसङ्गः। षष्ठ्यपीति। वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोति। नेदमिति। एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि संज्ञाकाले न नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते। अन्वर्थग्रहणमिति। संख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति। संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्। षष्ठ्यपि संख्यायाः

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम्। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम्। किंच स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत। अपर आह। कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरी। षष्ठीयुक्तवद्भावेन माभूदिति। अथ व्यक्तिवचने इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। षष्ठ्यपि हि वचनम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यपि ह्युच्यते। लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रागपि रक्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम्।

प्रतिपादिकेति भावः। षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोऽभिधीयते। अथवा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति। लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः। षष्ठ्यर्थः संख्या। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति कृत्वा व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः। आतिदेशिकीति। संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः। वाक्ये च षष्ठी दृश्यत इति तस्या एव प्रसङ्गः। प्रागपीति। प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा· कै· वक्तुश्चेति। चशब्दो भिन्नक्रमः प्रागृवृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्यैलिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य १२२
२०८ येतेअतिदेष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्यासत्त्ये . . तिभावः। वृत्तावुपसर्जनस्यापि कचित्संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा-
तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः। तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आ
देशोऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटितदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाभावात् सं
ख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति। क्वचिदधिकोऽग्रन्थः पठ्यते। अथवा प्राग्वृत्तेर्यैलिङ्ग· संख्ये ते अतिदेक्ष्येते
। षष्ठीकस्मान्न भवति सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशादिति। तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्ग·संख्ये ते अ

वक्तुश्च कामचारः प्रागृवृत्तेर्लिङ्गः संख्ये ये। प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभि
र्नगरम्। वृत्तेच युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्ग·संख्ये ते अतिदेष्टुम्। वृत्तस्य
वा ये लिङ्ग·संख्ये ते। यावता कामचारः। वृत्तस्य लिङ्ग·संख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये। किमर्थं पुनरि
दमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाद्धि लुपि युक्तवदनुदेशः। अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्ग·व
चनानि भवन्ति। क्वान्यत्रा लुकि। लवणः सूपः। लवणा यवागूः। लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयव-
द्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्ग·वचनानि प्राप्नुवन्तीष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरि
ति। तस्मान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः।

तिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते।
संख्यामात्रातिदेशो संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्ग·संख्ये सिद्धे। यथाऽऽ
पो दाराः इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिङ्ग·संख्ययोराश्रित्य वार्त्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाच रामः
कभेदनिबन्धनभेदावसायेन वर्तिना व्याचष्टे अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जे २०८
नमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते। तस्य चार्थद्वारको लिङ्ग·संख्यायोगः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवादर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः। योगाभावादिति। अदर्शनेन प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः। मधुरापञ्चालादिति। व-
र्तिपदार्थाः एवापेक्षितपरस्परद्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते। अत एव मधुरागोदादिति भवति न तु मधुरागोदावरीति। द्व-
न्द्वेपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात्॥ विशेष॥ कथमिति। किं सामानाधिकरण्येन संबन्धः। विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने

एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते। लुम्नाम
यमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न चाऽदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्ये ते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगति
र्नोपपद्यते। न वाऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अदर्शनस्याश
क्यत्वात्। अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भ
विष्यति। साहचर्यात्। योगाभावाच्चान्यस्य। अदर्शनेन योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्त
स्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्॥ समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः॥ समासे उत्तरपदस्य बहुवचन-
स्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः। मधुरापञ्चालाः। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। समासउत्तरपदस्यैव। क्व मा
भूत्। पञ्चाल मधुरे इति॥ लुपि युक्तवत्॥ ॥विशेषणानां चाजातेः॥ ॥कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्वि
शेषणमिति आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति। किं चातः। यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति। सिद्धं
पञ्चाला जनपद इति। सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यानि
विशेषणानीति। सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पञ्चाला जनपद इति न सिद्ध्यति॥

जातिर्यदा विशेषणं तदा नेति। अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति चासमर्थसमासो भ-
वति। नानञः संबन्धात्। उभयथा वाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आ जातिप्रयोगादिति। सूत्रे आङः प्रश्लेषो न तु नञः। अत्रायमर्थः। तावद्युक्तवद्भावो यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रम्य ते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति। बदरी सूक्ष्मकण्टकेति। मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः। वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः। आविष्टलिङ्गेति। आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केनचिच्छब्देन किंचिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्। शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनाऽऽसंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः। गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। परेहि

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति। कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति। आ जातेः। आ जातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम्। जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति। न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति। समानाधिकरणत्वात्सिद्धम्। सामानाधिकरण्याद्धि विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं नार्थोऽनेन। लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तल्लिङ्गं जहाति। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। इदं तत्र तत्रोच्यते। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तदनेन क्रियते॥

पदान्तरनिरपेक्षे संक्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गं सर्वनाम प्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति शुक्लं पटादिति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य संबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तवद्व्यक्तिवचने आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदाऽयमनुवाद एवाश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्। तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्। यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हरीतक्यादीति। नियमार्थमेतत्। तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति। खलतिकइति। खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि
वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति। मनुष्यलुपीति। विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चञ्चाभिरूपइत्यभिधेयाश्रये
लिङ्गसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा। संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्यइति लुप्। त
दशिष्यम्॥ किं या एता इति। प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। नेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत्। नहि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाण
त्वे युक्तवद्भाववचनस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते संबन्धाभावात्। संज्ञानमिति। अवगमः संप्रत्यय इत्यर्थः। तत्र यथा पोदा
एः सिकतावर्षादित्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम्। एवं पञ्चालावरणादिष्वपि। नच पञ्चालादयो

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फला
नि॥ खलतिकादिषु वचनम्॥ खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवा
नि वनानि खलतिकं वनानि॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। चञ्चा अभिरूपः
। वध्रिका दर्शनीयः॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ किं या एताः कृत्रिमाष्टिघुभादिसंज्ञास्तत्प्रामा-
ण्यादशिष्यम्। नेत्याह। संज्ञानं संज्ञा॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्॥ ॥इदम
युक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्। बहवस्तेर्थाः। तत्र युक्तं बहुवचनम्। तद्यदेकवचनेऽनुशासितव्ये बहुव
चनं शिष्यत एतदयुक्तम्। बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम्। अत उत्तरं पठति। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्य
म्॥ जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति। यत्तद्व्रीहौ व्रीहित्वम्। यवे यवत्वम्।

यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यत इति लुबपि न वक्तव्यः। तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्व
त्र भावात् केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्यचिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा। बहुत्वमप्य
वयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः। एकास्मिँस्तेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात् सिध्यति॥
जात्या॥ जातिरुपलक्षणम्। द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अत्र पक्षे जा
तेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यातम्। जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्यायामिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गा॰ कै॰ गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति। गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम्। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्वभावात्। एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्था १२२

२९० भेदानुगता डित्थत्वादिका जातिर्ज्ञात्वा व्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते। जातिपदार्थवादिमते हि सर्वैराब्दा जात्यर्थोऽभिधा
यिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमने

गार्ग्ये गार्ग्यत्वम्। तदेकं तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। इष्यते च बहुवचनं स्या दिति। तस्यान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमेवमर्थमिदमुच्यते। अ स्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तन्नैकवचनादेशोऽउक्तम्। किमुक्तम्। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थातिदेशात्सिद्धम्। अर्थातिदेशोऽयम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति। तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः॥ संख्या यावद्भूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः॥ संख्या प्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति। एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति। अ स्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च॥ अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नामप्रयोगे अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि। युवप्रत्ययप्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि। अहं वात्स्याय नो ब्रवीमि। युवग्रहणेन नार्थः। अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। अहं गा र्ग्यो ब्रवीमि। अहं वात्स्यो ब्रवीमि। अपर आह। अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येवेदमपि सिद्धं भवति। अहं पटुर्ब्रवीमि। अहं पण्डितो ब्रवीमि। अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्। अशिष्यो बहुवद्भावः। किं कारणम्। पृथक्त्वाभिधानात्। पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते।

नातिरिच्यत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति नास्त्यस्यान्यादेशाभावः। एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुव चनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्यान्यादेशाभावाभावः। संख्याप्रयोग इति। एकस्यैव बहुत्वाति रामः
देशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह। अशिष्य २९०
मिति। तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्व्यक्तेरिति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्मदः॥ तद्यदेति। एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधानत्वात्। कर्तृत्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम्। शरीरइ वेन्द्रियेष्वप्यहंकारोऽध्यारोपादात्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात्। पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमीत्येकवचनं सिद्धम्। युष्मदस्मदोश्चैकत्वेष्वस्मदोऽर्थद्वयाभिधानाद् द्विवचनमिति नार्थो योगेन। संप्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहु

बहुवत्स्वेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति। यावत्ता इदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादेकार्थ्यमिति। जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम्। जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि। कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयत इति। एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति। अस्त्यत्र कांचिद्गां पश्यसीति। स पश्यति। पश्यति चायं गाः पृच्छति च कांचिदत्र गां पश्यसीति। नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति। तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति॥ जात्याख्यायाम्॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूवः। वयं ब्रूमः। इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति। तद्यथा। इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति। अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति। कदाचित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति। अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि। अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति। तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः॥ अस्मदो॥ ॥फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ। उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः। उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे। उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते। बहुवत्स्वर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति। फल्गुनी॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्॥ विशाखयोश्च॥ ॥इमावपि योगौ शक्यावक्तुम्। कथम्। पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम्। पुनर्वसुविशाखयोः सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्॥

वचनं सिद्धम्। फल्गुनी॥ ॥बहुवत्स्वेर्थ इति। अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोऽस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्शआदित्वात्। छत्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम्। एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तत इति एकवचनाभावः। सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयत इत्यनवस्था न भवति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिष्य॥ नक्षत्रइति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाइत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः। उत्तरमाहुरिन्त्वयमभिप्रायः। तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम्। ज्योतिषिवर्ततइति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन। नैतदस्ति। अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथाऽकर्मकत्वान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यनेदेवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते। नतु नक्ष- १२२

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम्। कृत्तिकारोहिण्यः। नक्षत्रइति किमर्थम्। तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसुश्च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः। अथ नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम्। अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। अस्ति च कालवाची। तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवो तिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गतइति। तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम्। अथवा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अथवा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्। तिष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू॥

त्रद्वन्द्वइत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्रइति चानुवर्तते तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रद्वन्द्वयोरेव भवतीत्यर्थः। यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आह। अथवेति। स्वरूपग्रहणे प्राप्तेर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम्। पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवाय मनपेक्षितोपात्तशब्दस्याऽतिदेशइति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः॥ ॥ राम: २११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिष्यपुनर्वसवउन्मुग्धा इति। केचिदाहुः। पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वेप्रसङ्ग एव नास्ति अवयवेन विग्रहः। समुदायः समासार्थ इति तिष्यादयः एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्त इत्यतिप्रसङ्गः। जातिद्वन्द्व इति। कथमनयोर्जातित्वं लम्। यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधाराजातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया। एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणि दर्शनेभिन्नाधाराजातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः। सर्वो द्वन्द्व इति। अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति। प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पे

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम्। यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसवउन्मुग्धाः। बहुवचनस्येति किमर्थम्। उदितं तिष्यपुनर्वसू। कथं वात्रैकवचनम्। जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति। अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति। अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः॥ इति द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

नान्यायसिद्धश्चार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते। एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम्। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति। ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोर्योगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव। अथवेति। न ह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः। प्राणा एवेति। तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ सरूपा॥ रूपग्रहणमिति। रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं गृह्यते। प्रतिपत्तिला- १.२.३
२१२ घवं च समानानामित्युच्यमाने भवति। रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात्। सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने
पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः। शब्दोऽर्थश्चेति। स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रह-
णेन ज्ञापितं व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति। ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्द-
संबन्धि रूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह। श्रुतौ चेति। श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः। अथवा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते। एकग्रहण-
मिति। शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति। शिष्यत इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्वसंख्याया वि-
वक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः। द्विबह्वोरिति। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः। तत्र भावसाधनप-

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ रूपग्रहणं किमर्थम्। समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात्। वृक्षाः प्लक्षा इति। इह न स्यात्। अक्षाः पादा माषा इति। रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते। श्रुतौ च रूपग्रहणम्। अथैकग्रहणं किमर्थम्। सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत। एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शेषग्रहणं किमर्थम्। सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने आदेशोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। अक्षश्चाक्षश्चाक्षश्चाक्षाः। आन्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानितो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत। लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत। तत्र को दोषः।

क्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात्। कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वादप्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात्।
यथा ग्रहं संमार्ष्टीति भावः। शेषग्रहणमिति। सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भावः। आदे-
शोऽयमिति। षष्ठी स्थानेयोगेति नियमात्। तत्र को दोष इति। अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः। दूरतस्तु
स्वरे दोषमाह। अक्षश्चाक्षश्चेति। द्व्युदात्तवत इति। द्वावुदात्तवन्तावक्षशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समु- रामः
दायः। आदेशोऽपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते। एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्त- २१२
स्य द्व्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति। लोप्यलोपितेति। लोपनायस्य लोपत्वे लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्गा इति। प्रकृतिरर्थभेदादेकैव। यत्र प्रत्ययास्तु बहवः। यञादयस्तेऽप्येकत्वाद्व्यवधानाभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न
विरुध्यते। तत्र गर्गीय यञ्यदि इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यञ्शब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक् सिध्य
ति। यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्गीय यञित्यस्यान्ययोश्च यञ्शब्दयोर्गर्गीय
शब्द आदेशः। तत्र यञ्शब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः। यञन्तं यद्बहुष्विति। आदेशपक्षेऽपि वचनसामर्थ्या
त् सारूप्यात् यञ्बुद्ध्युत्पादाद्यञन्तमेतदित्याश्रीयते। काश्यपा इति। काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृतावि ति-
विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्ये इति लुप्। ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः का

गर्गा वत्सा विदा उर्वाः। यञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति उच्यमानो लुङ् प्राप्नोति। मा भूदेवम्। यञन्तं यद्बहुषु अ
ञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्। काश्यपाः। एकविभक्ताविति किमर्थम्। पयः प
यो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम्। प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते। किमिदं प्रत्यर्थमिति। अर्थ
मर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति। त
त्र को दोषः। तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम्। तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति। इष्यते च
एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति। तस्मादेकशेषः। एवमर्थमिदमुच्यते।
अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥

पयःशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थो ञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः। लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इ-
तीह नोक्तः। पय इति। उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते। किमर्थं पुनरिति। जातिः शब्दार्थः। तस्याश्चैक-
त्वादनेकशब्दाप्रयोगः। आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः। द्रव्यपदार्थ उपल-
क्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धमित्याह। प्रत्यर्थमिति। यावन्ति द्रव्याणि दिदृक्षितगुणक्रियाविषयतया विवक्षि
तानि तावतां शब्दानामेकैकार्थापेक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किमिदमिति। यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः। प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किंचिदारब्धव्यम्। द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि लिङ्गभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं द्व्यादिवत्प्रत्याययिष्यति। अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं प्रत्यायकः स्यात्। न हि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोऽनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे। लाघवार्थैकशेषारम्भश्चेत्तन्न लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति। एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। अवरतो द्वयोरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः। शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः। चतुष्प्रभृ

किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनः प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते। तत्रैतत्स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिः। गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तच्च न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। किं कारणम्। यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन्सति किंचिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते। किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति। एवं भवितुमर्हति। एकविभक्ताविति चेत्। नाभावाद्विभक्तेः।

तीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारम्भे लिङ्गपृथक्प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः। किं पुनरिति। किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः। एवं भवितुमिति। संख्यावाचित्वे नैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्। नाभावादिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते। वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात्। गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति। एवं चैकैकस्मात्प्रातिपदिकात्स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात्। यत्र क्वचिद्गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकसंख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु चेति। अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा। अर्थवत्समुदायानामिति। अविशेषेण नियमो ननु सुबन्तानामेवेति मन्यते। इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह। यदि पुनरिति। पृथक्सर्वेषामिति। वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। संयोगान्तलोपेनेति। वृक्षस्स्स् इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति। ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वेप

एकविभक्ताविति चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावाद्विभक्तेः। न हि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति। किं कारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। नियमान्न प्राप्नोति। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात्। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति। किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति। यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति। तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति। यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। यत्र च प्रत्ययनिनित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा। अस्तु। संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति। तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति। न सिध्यति।

दं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः। संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम्। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्धल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यम्। अत्र व्याचक्षते। संयोगस्य यो ऽन्तः सकारस्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः। संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये आदिश्च वृक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अवरतइति। स्तृह्यस्तितिप्राप्नोविदुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्तन्नपुनः कदाचित्तयोर्णांश्रवणप्रतिपादनार्थम्। द्विवचनबहुवचनयो १२३
२९४ रिति। येस्वभावादेवद्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्तेगोदोदाराःसिकताइत्यादयः तत्रद्विवचनबहुवचनेषुपरतएकशेषेसति-
द्विवचनबहुवचनानांश्रवणप्रसङ्गः। कृतेकशेषाणांवापुनरेकशेषेक्रियमाणेद्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिद्वचनलो
पइति। यस्त्वयाकश्चिद्वचनलोपउक्तः सपरिहृतः अथवासुपांपरिहृतोनतिङामित्यर्थः। स्वरसमासान्तेष्विति। समासेकृतेसमा
सान्तोदात्तत्वेचयदिपूर्वशेषस्तदासर्वानुदात्तत्वंप्राप्नोत्यथपरशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। परत्वादिति। ननुप्राप्ते
समासान्तोदात्तत्वेश्रारभ्यमाणएकशेषस्तस्यबाधकः। नैतदस्ति। निरवकाशोहिबाधकोभवति। कृतेचसमासान्तोदात्तत्वेए

तत्रावरतोद्वयोस्तकारयोःश्रवणंप्रसज्येतयत्रचसंयोगान्तलोपोनास्तितत्रचनसिध्यतिकृचसंयोगा
न्तलोपोनास्तिद्विवचनबहुवचनयोः। यदिपुनःसमासएकशेषउच्यतेकिंकृतंभवतिकश्चिद्वचनलोपः
परिहृतोभवति। तत्तर्हिसमासग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। तिष्यपुन
र्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यमिति। समासइतिचेत्स्वरसमासान्तेषुदोषः। समासइतिचेत्स्वरसमासान्तेषुदोषो
भवतिस्वर। अश्वश्च। श्वश्च अश्वौ। समासान्तोदात्तत्वेकृतेएकशेषःप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्। समासान्तोदा
त्तत्वंक्रियतामेकशेषइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम्। समासान्तोदात्तत्वेचदोषोभवति
स्वरसमासान्त। ऋक्च। ऋक्च। ऋचौ। समासान्तेकृतेअसारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्
। समासान्तःक्रियतामेकशेषइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वात्समासान्तः। समासान्तेचदोषोभवति।

कशेषस्यप्रवर्तनाद्विरोधाभावाच्चनास्त्युत्सर्गापवादभावः। ऋक्चेति। ऋच्ऋच्अइतिस्थितेअन्तर्वर्तिन्याविभक्तेर्लुका
लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकदिभक्तिपरतेतिएकशेषनिमित्तंसमुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्यातस्यांचनास्ति
सारूप्यंएकोहिऋक्शब्दःअपरश्चऋचशब्दः समासान्तः। समासस्यैवावयवोनोत्तरपदस्येतिचेत्तर्हितेनव्यवधानात्स राम॰
मासविभक्तेरेकशेषोनस्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तःसमासान्तइत्यपिभाष्यकारस्यदर्शनमितिऋगचशब्दयो २९४
र्वैरूप्यमाश्रित्यभाष्यकृतादोषउद्भावितः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गाश्रये चेति। चशब्दादनङ्गाश्रयेपि। यथा नौश्च नावौ चेति। स्वसा च स्वसारौ चेति। किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत्सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय। तथाहि। यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति। समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेप्येकशेषो वक्तव्यः। स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः। एकमिति। विनापि तेनार्थस्यावगमात्। प्रकृत इति। आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम्। यदि पुनरिति। दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः। तदर्थमिति। पूर्वदोषमात्रमुपन्यस्तं केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति। इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौ

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्। अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः। स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः। अङ्गाश्रये कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम् अङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादङ्गाश्रयम्। तिङ्समासे तिङ्समासवचनम्। तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः। एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम्। समासे तिङ्समास इत्येव। नानर्थकम्। तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः। तिङ्विधिप्रतिषेधश्च। तिङ् कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः। पचति च पचति च पचतः। तश्शब्दो विधेयः तिशब्दः प्रतिषेध्यः। यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत। असमासे वचनलोपः। यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः। ननु चोक्तं तत्रैव वचनलोपं चोदितास्मः। द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते। द्विवचनबहुवचनविधिः। द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। द्वन्द्वप्रतिषेधश्च। द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते। सावकाश एकशेषः। कोवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः।

एवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति। कारकभेदात्क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः। तत्र परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनःप्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदिपुनरिति। सप्तमीनिर्देशेप्रकृतिमात्रनिवृत्तौप्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशेतुविभक्त्यन्तानांनिवृत्त्याभाव्यमितिनास्तिकेवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव। एकविभक्त्यन्तानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्यषष्ठीनिर्देशः कर्तव्यइत्यर्थः। किंप्रयोजनमिति। एकग्रहणप्रयोजनप्रश्नः षष्ठीनिर्देशस्यतुप्रयोजनमुक्तमेवकश्चिद्वचनलोपः परिहृतइति। नवेति। एकविभक्त्यन्तानामितिनकर्तव्यमेवप्रयोजनाभावात्तत्रश्चानुत्पन्नायामेवविभक्तौप्रातिपदिकानामेकशेषेकृते शिष्यमाणस्यनिवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यन्तस्यशेषेब्राह्मणे-

यदिपुनः पृथक्त्वैषांविभक्त्यन्तानामेकशेषउच्येत। किंकृतंभवति। कश्चिद्वचनलोपः परिहृतोभवति। विभक्त्यन्तानामेकशेषेविभक्त्यन्तानामेवतुनिवृत्तिर्भवति एकविभक्त्यन्तानामितितुपृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम्। एकविभक्त्यन्तानामितितुवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थंपृथग्विभक्त्यन्तानांमाभूत्। ब्राह्मणाभ्यांचदेहिब्राह्मणाभ्यांचकृतम्। नवार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अर्थविप्रतिषेधात्। विप्रतिषिद्धावेतावर्थौकर्तासंप्रदानमिति। अशक्यौयुगपन्निर्देष्टुंतयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनंनभविष्यति। अनेकार्थाश्रयश्चपुनरेकशेषः। अनेकमर्थंसंप्रत्याययिष्यामीतिएकशेषआरभ्यते। तस्मान्नैकशब्दत्वम्। तस्मादेकशब्दत्वंनभविष्यति। अयंतर्हिदोषः। कश्चिद्वचनलोपोद्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति। यदिपुनः प्रातिपदिकानामेकशेषउच्येत। किंकृतंभवति। वचनलोपः परिहृतोभवति।

भ्यइत्युक्तेचकर्तृत्वंनप्रतीयते। तृतीयान्तस्यशेषेब्राह्मणेरित्युक्तेसंप्रदानत्वंनगम्यतेयश्चशब्दोनेकार्थप्रत्यायनायप्रभवतिसशिष्यतेनान्यः। अयंतर्हीति। एकविभक्त्यन्तानामितितुक्रियमाणेप्रत्युतदोषः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनस्यलोपोवक्तव्यः। यदिपुनरिति। एकविभक्तावितिनक्रियतेहृस्वोनपुंसकइत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेवविभक्तौसरूपाणांप्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तिङन्तेषुकथम्। उच्यते। लावस्थायामेवपचतुलपचतुलइतिस्थितेकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेसत्येकशेषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातृमात्रोरिति। कथमयंनिर्देशः यावतैकशेषेणभाव्यम्। एकशेषेसतिविवक्षितार्थानवगमात् तदभावः। एवंह्यत्रार्थोविवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्चमातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधोवक्तव्यइति एषचार्थोमात्रोरित्युक्तेनगम्यते। अथमतमेतदिति। अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषोनभवति। कृतेह्येकशेषेताभिरित्यनुप्रयोगेपुमर्थोनप्रतीयतेतैरितिचोक्तेस्त्र्यर्थोनवगतिः अभ्युपगम्यवादेनत्वेतदुच्यतेविभक्त्यन्तानांसारूप्यइति प्रातिपदिकावस्थायांसर्वदासारूप्यात्सर्वत्रैकशेषःस्यात् विभक्त्यन्तानांतुसरूपाणामेकशेषेयन्नैवतृतीयादौविभक्तौसारूप्यं तत्रैवैकशेषोनप्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। हरिते

प्रातिपदिकानामेकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्। प्रातिपदिकानामेकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यः। माताचजनयित्रीमाताचधान्यस्यमातृमातरः। किंकारणम्। सरूपत्वात्। सरूपाणिह्येतानिप्रातिपदिकानि। किमुच्यतेप्रातिपदिकानामेकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यइति नपुनर्यस्यापिविभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापिमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्। तस्यापिह्येतानिक्वचिद्विभक्त्यन्तानिसरूपाणिमातृभ्यांचमातृभ्यांचेति। अथमतमेतद्विभक्त्यन्तानांसारूप्येभवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषेदोषोभवति। एवंचकृत्वाचोद्यते॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानांस्त्रियामुपसंख्यानम्॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानांस्त्रियामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। हरितस्यस्त्रीहरिणीहरिणस्यापिहरिणीहरिणीचहरिणीचहरिण्यौ। श्येतस्यस्त्रीश्येनीश्येनस्यापिस्त्रीश्येनीश्येनीचश्येनीचश्येन्यौ। रोहितस्यस्त्रीरोहिणीरोहिणस्यापिरोहिणीरोहिणीचरोहिणीचरोहिण्यौ॥ नवापदस्यार्थेप्रयोगात्। नवाएषदोषः।

ति। एषांप्रातिपदिकावस्थायांवैरूप्यमित्येकशेषोनप्राप्नोतिविभक्तौतुसारूप्यसद्भावात्सिध्यत्येकशेषः। हरितस्यस्त्रीति। नानेनपुंयोगःप्रतिपाद्यतेतत्रहिङीषाभाव्यंहरितीतिकिंतर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्यहरिणीसाचस्त्रीनवेति। प्रातिपदिकग्रहणंविच्छिन्नत्वादिहनानुवर्तते। सारूप्यंचेहाश्रीयते। नचप्रातिपदिकानिलोकेप्रयुज्यन्तेकिंतर्हिपदान्येव। शास्त्रेपिप्रकृत्याद्युपदेशोनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानांप्रयोगाभावः। तेनयदावस्थायांमातृमातरइतिवैरूप्यादेकशेषाभावः। हरिण्यावित्यादौतुभवतीतिदोषप्रतिविधानंकृतम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अपर आहेति। पक्षासंभवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः। इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह। अथानेनेति। विभ-
२२६ क्तिः सारूप्येणेति। एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता। किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था। एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि- १२३
सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादङ्न्ता-
दीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति। स्वरभिन्नानामिति वचनाङ्गीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः। येत्वाहुः हे इति हरिणयो-
रेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभे

किं कारणम्। पदस्यार्थे प्रयोगात्। पदमर्थे प्रयुज्यते। विभक्त्यन्तं च पदम्। रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रह
श्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि। अपर आह। न वा पद
स्यार्थे प्रयोगात्। न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति। किं कारणम्। पदस्यार्थे प्रयो
गात्। पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम्। रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकि
कं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति। अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्राति
पदिकानामेकशेष इति। बाढमर्थः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहि
तं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। कथम्। विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते। अनैमित्तिक ए
कशेषः। एकविभक्तौ लौकिके ‾ प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति। क। यत्र वा तत्र वेति
। अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति। बाढमर्थः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनु
च्यमानं गंस्यते। एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। कथम्। नेदं पारि
भाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति। एकविभागे यानि सरूपाणि ते
षामेकशेषो भवतीति।

दप्रसङ्गः। मातृमात्रोस्तु कचित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः। यत्र वेति। अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते।
विभाग इति। कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन नहि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते। तत्र कस्मिंश्चित्कारके राम:
विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति। ॥ २२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कश्चिदिति।अवस्थितस्यवचनस्यलोपोवक्तव्यः।तस्मिन्नपिहृतेप्रत्ययलक्षणेनप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया
अभावाद्द्विवचनबहुवचनेनसिध्यतइतितेअपिवक्तव्येनङिसंबुद्ध्योरितिज्ञापकंनलोपविषयमेवाऽथाप्यविशे
षेणलुप्तप्रत्ययस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांज्ञापकम्।एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्यद्विवचनबहुवचनासिद्धिरेवास
हविवक्षायामिति।एवंचैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः।नतर्हीति।नित्यमेकशेषेणभ
वितव्यमितिवाक्यंनप्राप्नोतीत्यर्थः।इतरेभिन्नार्थत्वादेकशेषवृत्त्यावाक्यंनबाध्यतइत्याह।नैतदिति।प्रत्येकम
त्रविवक्षेत्यर्थः।बालास्तुप्रक्रियावाक्येनैवव्युत्पाद्यन्तइत्याह।ऽथापीति।यथाजातीयकानामिति।द्रव्यवाचिनामित्यर्थः।

ननुचोक्तंकश्चिद्वचनलोपोद्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यते।कश्चि
द्वचनलोपोद्विवचनबहुवचनविधिरिति।सहविवक्षायामेकशेषः।युगपद्विवक्षायामेकशेषेणभवितव्यम्
।नतर्हीदानीमिदंभवतिवृक्षश्चवृक्षौ।वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षाइति।नैतत्सहविवक्षायांभवति।अथा
पिनिदर्शयितुंबुद्धिरेवंनिदर्शयितव्यम्।वृक्षौचवृक्षौचवृक्षौ।वृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाइति।यदप्युच्य
तेद्वन्द्वप्रतिषेधश्चवक्तव्यइति।नैषदोषः।अनवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यतेननुचोक्तंसावकाशएकशे
षः।कोवकाशः।तिङन्तान्यवकाशइति।नतिङन्तान्येकशेषारम्भंप्रयोजयन्ति।किंकारणम्।यथाजातीयकानांद्वि
तीयस्यपदस्यप्रयोगेसामर्थ्यमस्तितथाजातीयकानामेकशेषः।नचतिङन्तानांद्वितीयपदस्यप्रयोगेसामर्थ्यम
स्ति।किंकारणम्।एकाहिक्रियाएकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यप्रयोगेणनभवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोगइ
तियदितर्ह्येकाक्रियाद्विवचनबहुवचनानिनसिध्यन्तिपचतःपचन्तीति।नैतानिक्रियापेक्षाणि।किंतर्हिसाधनापेक्षाणि

एकाहीति। आख्यातवाच्याक्रियासर्वैवनिवृत्तभेदाप्रतीयते।भवद्भिरास्यतइत्यादौवस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद्भेदेपितिङन्ताद्भेद-
स्यानवगमात्।प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तुभेदनिबन्धनाआश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्तानैकत्वंक्रियायांविघ्नन्ति।नैतानीति।कर्तृक
र्मसमवेतसंख्याभिधायिनीद्विवचनबहुवचनेइत्यर्थः।ननुकर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन्कारकेअनेकेनैवलकारेणोत्प
त्तव्यम्।भवत्वनेकोलकारः।लकारजातेरव्यवधानात्तस्यैत्यत्रलजात्याश्रयादनेकस्यापिजसस्स्थानेअर्थतआन्तर्याद्द्विवचन
बहुवचनेभविष्यतइत्यदोषः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो वि-
भक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः। सुबन्तानामि
ति। यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोपि तद
पेक्षया सुबन्तानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम्। इह राज-
न् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्यते। विरूपाणामपि समाना
र्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम्। उपधां विभक्तिविशेषं संबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति ब-
हिरङ्गम्। सर्वत्रेति। षट्पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः एकवचनान्तानां वा समासो द्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूप-

अथवा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति। ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्।
अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति। ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समा
सग्रहणं नियमार्थमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। क
थंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। ॥सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम्॥ सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं
कर्तव्यम्। भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति। सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम्। अपत्यादिष्वित्युच्य
ते बहवश्चापत्यादयः। गार्ग्यस्यापत्यं बहवो गर्गाः।

समुदायाद्वा विदितायामेकविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा सह विवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति। तत्र पश्चिमं
पक्षत्रयमङ्गीकृतम्। तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वाल्लुकि कृते विभक्त्यभावादे
कविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्। प्रातिपदिकैकशेषपक्षे
समर्थ इत्युक्त्या प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धितादित्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः। यदा तु स
हविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चा
त्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः। प्रातिपदिकानां चेति। अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिरथवा तद्धित एव प
श्चादुत्पद्यत इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहवश्वयञ इति। प्रत्ययशब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः। तत्र गार्ग्य य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् तत एकाविभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसंनिपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते। नैतदस्ति। विभक्तियुक्तत्वाव्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिवर्ज्जिता यदापि सह विवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गार्ग्य य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य यअस्शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद् वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। एवं प्रकृतयोऽपीति। एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्य-

एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः। असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। ननु च यथैव बहवो यञः एवं प्रकृतयोऽपि बह्व्यः स्युः। नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति। यञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति। माभूदेवम्। यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। अथवा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः। ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति। सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्।

र्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणास्यावृत्त्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियत इत्यर्थः। यञ्यो बहुष्विति। यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदाशिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति। यञन्तं यदिति। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते। काश्यपा इति। एकस्मिन् काश्यपापत्येऽजिह्मेतत्प्रतिकृति — तिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। न चैतदिति। प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि। एका प्रकृतिरिति। प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् ते न च बहूनामप्यपत्यानां संबन्धसंभवात्।

||

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धं त्विति। सत्यपि प्रकृतिसंनिपातकृते एकस्यैवेह त्र्यर्थे सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवाऽन्यो बहुव्रीहित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे दृष्टं सिध्यति। पदान्तरत्वं यद्बहुव्रीह्याश्रीयते तदाऽव्यविकल्पायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः। स्वरभिन्नानामिति। स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः। अक्षश्चेति। एकोऽक्षशब्दोऽशेर्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमां-

सिद्धमेतत्। कथम्। समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम्। यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते। कथमक्षाः पादा माषा इति। नानार्थानामपि सरूपाणाम्। नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। एकार्थानामपि विरूपाणाम्। एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ। इह कस्मान्न भवति। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति। न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते। अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति। एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः। द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः। नैतौ स्तः परिहारौ। यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति। अर्थासंप्रत्ययेऽपि हि सत्येकशेषो भवति। तद्यथा।

सामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन् नित्त्वादाद्युदात्तस्तस्य शेषः। एकश्चेति। द्वन्द्वोऽत्रानभिधानान्न भवति। अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र। प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्। एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अन्यपदार्थत्वाच्चेति। असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गार्ग्याविति। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्यसंभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः। उत्तरकालं तु प्रकरणादिविशेषात् संदेहनिवृत्तिः।
ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः। नैतदस्ति। अ-
स्मादिश्चपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। एवं तर्हीति। अर्थासंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः। यदि तर्हीति।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं संभवति। यदा तु समुदायवाचित्वं द्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादि
वदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। समुदायादिति। स
मुदायवाचिन इत्यर्थः। किंकृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। प

गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः। यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वा
च्चेति। अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति। तद्यथा॥ विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः। ए
वं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम्। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति। यत्र ह्यर्थासंप्र
त्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा॥ अथवा नेमे एकशेषशब्दाः। य
दि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति। तत्र को दोषः। एकवचनं प्राप्नोति एकार्था हि स
मुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति। सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः॥ किंकृतं सारूप्यम्। अन्योन्यकृतं सारू
प्यम्। सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः। सन्तीत्याह। माता पिता भ्रातेति। विष
मउपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते। इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति। अ
न्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति।

रस्यापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतं
जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाल्लभते एवं संख्येयान्तरा——पेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रव-
र्तत इत्यर्थः। अपायेष्वपीति। पुत्रविनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः। चतुर्णां त्वेकापायेना
स्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिदानीमिति। अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येणाभाव्यम्। अन्यथा तत्त्वमेव स्यात् न तु साधर्म्य
म्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावनेन कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दाः संबन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मि
न्नाश्रये वर्तन्त इति संबन्ध्यन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये
तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एतच्चवार्तमिति। एतद्युक्तम्। यदाश्रयसंनिधानादेकापायेपिमात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्तइत्यर्थः। इदानीमितद्वैध- म्यर्रदर्शितंद्वितीयंदृष्टान्तंवक्ति। एकैकइति। यथोद्यन्दृणांपरस्परसंनिधिकृतंकर्तृत्वमेकैकापायेचनिवर्तते तथा- व्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः। कथंतत्रेति। न्याय्यमित्यध्याहारः। एकैकइति। कर्तृत्वमेकैकापायपरस्परनिरपेक्षमित्यर्थः। कारणमुद्यमनंचेदि ति। कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः। कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम्। तत्तुल्यमिति। तेनोद्यन्त्रातुल्यंद्वितीयमुद्यन्तारमन्तरे णेत्यर्थः। अथवातत्तुल्यमितिद्व्यादिशब्देष्वपितत्तुल्यमित्यर्थः। प्रथमेति। एकस्मिन्पुरुषेक्रियायाएकत्वान्ना

यत्तुभवानस्मांश्चोदयतिसन्तिपुनः केचिदन्येपिशब्दायेषामन्योन्यकृतोभावइतितत्रैतेस्माभिरुपन्य स्ताः तत्रैतद्भवानाहसकृदेतेशब्दाः प्रवृत्ताअपायेष्वपिवर्तन्तइति। एतच्चवार्तम्। एकैकोनोद्यन्तुंभारं शक्नोतियत्कथंतत्र। एकैकः कर्तास्यात्सर्वेवास्तुः कथंयुक्तम्। कारणमुद्यमनंचेन्नोद्यच्छतिचान्तरे णतत्तुल्यमतस्मात्पृथक्पृथक्त्वेकैकतोरः सव्यपेक्षास्तु॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात्॥ प्रथ ममध्यमोत्तमानामेकशेषोवक्तव्यः। पचतिचपचसिचपचथः। पचसिचपचामिचपचावः। पचतिचप चसिचपचामिचपचामः। किंपुनः कारणंनसिध्यति। असरूपत्वात्। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेका र्थत्वात्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः। किंकारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यतेतेनानेनतदर्थे नभवितव्यम्। किमर्थेन। यदर्थएकः। किमर्थश्चैकः। एकएकपदार्थः। नैकार्थ्यम्। नायमेकार्थः। किंतर्हि। द्व्यर्थोबह्वर्थश्चनैकार्थ्यमितिचेदारम्भानर्थक्यम्। नैकार्थ्यमितिचेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात्। इहहिशब्दस्यस्वाभाविकीवानेकार्थतास्यात्।

त्येकशेषः पुरुषभेदेनतुप्रत्यक्षपरोक्षादिभेदेविरोधात्क्रियायाअनेकत्वादेकशेषोवक्तव्यः। कृतेचैकशेषेप्रकर- णादिवशादर्थविशेषावसायः। यदातुयुष्मदस्मदीएवानेकार्थाभिधानसमर्थेइतिपक्षः। अत्रापिचनिदृत्तभेदाया एवक्रियायाआख्यातेनाभिधानंतदेकशेषोनवक्तव्यः। द्विवचनेति। प्रत्यर्थंशब्दनिवेशएकैकःशब्दः एकैकार्था भिधायीतिसहविवक्षायांनिवृत्तेषुशब्दान्तरेषुशिष्यमाणेनशब्देनस्वास्मिन्नेवैकत्रार्थेअवस्थेयमितिभावः। स र्वेषुपक्षेष्वयंदोषः प्रातिपदिकैकशेषेद्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः। विभक्त्यन्तानांविभक्तौवापरतएकशेषेऽ र्थाभावाद्द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः। अथस्वभावतःशिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण॥ ॥ रामः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाचनिकीवेति। यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते। स च द्व्यर्थ इति। सरूपाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः। सिद्धमिति। एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोनेकार्थाभिधायीति। एकेन ह्यनेकार्थाऽभिधानायैकशेषः क्रियते। एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः। इतरस्त्वेतत्सामर्थ्यमजानन्नाह। कथमिति। तच्चैकशेषकृतमिति। एकशेषवि

वाचनिकी वा। तद्यदि तावत्स्वाभाविकी अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्। अशिष्य एकशेषः। किं कारणम् एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् उक्तार्थानामप्रयोग इति। अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति। न वक्तव्यम्। सिद्धमेकशेष इत्येव। कथं पुनरेकोयमवशिष्यते इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्या लब्धुम्। तच्चैकशेषकृतं न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति। पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। तमन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनात्रैकोयमवशिष्यते इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च भवति। उच्येत तर्हि न तु गम्येत। यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात्। तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता वश्यं लोकः पृष्ठतोनुगन्तव्यः। केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जत इति। लोके चैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति। यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते। अथ किमर्थं लोप आरभ्यते। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किंचित्प्रयोजनमस्ति। ननु चोक्तं प्रत्ययार्थे शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति। यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्। न प्रत्ययार्थे शब्दनिवेशः कृतः स्यात्।

धानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः। लोपकृतमिति। लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः। अनेनेति। एकशेषविधानेन। उच्येतेति। वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति। न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यत इत्यर्थः। गामश्व इति। अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः। यदि तर्हीति। यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः। उच्येत तर्हीतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदपिप्रत्यर्थमेवेति। अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यश्च ह्यर्थः शब्दो नासो ह्यर्थं तं जहाति बहूर्थश्च बहूर्थं तारोदसीदाः इत्यियथेत्यर्थः। यावता
मिति। दृष्टश्च दृष्टश्चेति दर्शनादनारब्धस्य एकशेषे अनेकार्थत्वे कस्य न स्यात्। एकेनापीति। सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावय
वभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः। प्लक्षन्यग्रोधाविति। अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रति
पादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अनुक्तत्वादिति। प्लक्षाविलुक्ते प्लक्षस्य प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधे-

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नै
केनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते। यद्प्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्य
र्थमेव। यदपि ह्यर्थाववर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव। यदपि ह्यर्थानर्थान् प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव। यावतामभिधा
नं तावतां प्रयोगो न्याय्यः। यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येव पक्षो न्याय्यः। या
वतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम्। यावतामभिधानं तावतां प्रयो
गो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते। एषोऽपि पक्षो न्याय्य एव यद्प्येकेनानेकस्याभिधानं भवति। यदि तर्ह्येकेनाने
कस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः। एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याप
रस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इ
ति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः
प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः। यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभि
धानं भवतीति। सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम्। किं पुनः कारणं सरूपाणामेके
नाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम्। किं कारणम्। अभिधानस्वाभाव्यात्। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्। स्वा
भाविकमभिधानं भवति। उभयदर्शनाच्च। उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति। तद्यथा।
द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति।

नेत्यर्थः। उभयदर्शनाच्चेति। सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः। द्यावेति। द्योशब्देन द्यावापृ
थिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः। गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणं णित्त्वाद् वृद्धिरावादेशश्च। पृथि
वी इति। द्विवचनान्तं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विरूपाणामिति। प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः-
कथं न स्यात्तत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रत्याख्यात एकशेषः। अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्ष
शब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः। अनभिधानात्। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति। आकृत्यभिधानादिति। जातिः प-
दार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः। कथं पुनरिति। द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भा
दभावं मन्यमानस्य प्रश्नः। प्रख्याविशेषादिति। प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्यार्थैक्यं प्रतीयते। गुण
प्रमाणादिभिन्नेष्वपि पिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एक
त्वं चावसीयते। गौरित्युक्त इति। गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्याव
सीयत इत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति। भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वा

विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्। किं पुनः सरूपाणाम्। आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वा
जप्यायनः। आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते। एका आकृतिः सा
चाभिधीयत इति। कथं पुनर्ज्ञायत एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति। प्रख्याविशेषात्। न हि गौरित्युक्ते विशे
षः प्रख्यायते। शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति। यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायत एका आकृतिरिति कु
तस्त्वेतत्साभिधीयत इति। अव्यपवर्गगतेश्च। अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति। न हि
गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति।

दभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः। अव्यपवर्गगतेश्चेति। अव्यपवर्गोऽभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्र
तीतिरित्यर्थः। जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जाति तद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल
इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते। अथ प्रख्याविशेषाद् व्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम्। एके
नापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः। अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति
प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम्। तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेना
व्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकोपदिष्टमिति। एकस्मिन्नुपदिष्टं गोरयं त्वया पदानसंदिष्टमदृत्वाद्दिवसं। अथवैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं स कद्रुप १२३
दिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः। उपोद्घातकमिति। उक्तं तं वलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्घातस्य समीपमनुमान
मित्यर्थः। प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम्। ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जा
तिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्य
सद्भावोऽनुमीयत इत्यर्थः। अथ वा वलमुद्दीपयत्युपोद्घातकमुपन्यस्तं हकमुच्यते। धर्मशास्त्रं च तथेति। अनेनैतद्दर्शयति। न साद्दृश्ये
कार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ताभ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति प्राशङ्कितं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तात्स्मृतिकाराणामप्यविगीत

ज्ञायते चैकोपदिष्टम्। ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम्। गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन्देशेऽन्य
स्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति। कः पुनरस्य विशेषः प्रख्याविशेषादि
त्यतः। तस्यैवोपोद्घातकमेतत्प्रख्याविशेषाद्ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति। धर्मशास्त्रं च तथा। एवं च
कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीय
ते। यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात्। एकं ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात्। कः पुनर
त्र विशेषः अव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः। तस्यैवोपोद्घातकमेतद् अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति। अ
स्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत्। अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते। अस्तीत्या
ह। किम्। आदित्यः। तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते। विषम उपन्यासः। नै
को द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते।

प्रमाणभावस्तत्सुपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः। एकं ब्राह्मणमिति। एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्म
णशब्दवाच्यत्वादिति भावः। तस्येति। अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता। स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः। नन्वेकमने राम·
कस्थं कथं भवति। न हि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह। अस्ति चेति। अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्त २२१
द्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्तत्वेनोपात्तः।
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतीन्द्रवद्विषय इति। एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः। शब्दप्रादुर्भावे व्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः। सर्वत्रेति। सर्वेषु यागेषु द्रव्यवद ङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः। एकशेषेऽपीति। यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकः शब्दोऽनेकमर्थसंबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः। उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह। द्रव्याभिधाने हीति। श्रुतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। ननु चेति। सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः। अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते एकाकृतिरिति चेति। चशब्दस्तु शब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा। स चेदानीमिति। एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः। एवं तर्हीति।

एवं तर्हि इतीन्द्रवद्विषयः। तद्यथा। एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति। एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति। नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेन्नैकशेषो। यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इति एकशेषे तस्य दोषः स्यात्। एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति। द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः। द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात्। तत्र को दोषः। तत्रासर्वद्रव्यगतिः। तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति। असर्वद्रव्यगतौ को दोषः। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोऽशास्त्रोक्तम्। अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः। ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्याप्येकावयवेन चोद्यते न चानुबध्यते। विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः। एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति। एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते। यथा आदित्यः। ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते।

सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः। यथादित्य इति। प्रतिदेशं यथा सर्वैरादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः। ननु चेति। द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते। प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति। प्राप्तमित्यध्याहारः। अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एकशेषस्त्वयेति।जात्युपलक्षितस्यद्रव्यस्यशब्देनाभिधानेसत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।त्वयापीति।
जातेरेकत्वाद्द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानिद्विवचनबहुवचनानिनसिध्यन्तीतिभावः।एवंभाष्यकारेणपक्षयोःसाम्यंद
र्शितम्।वाक्यकारस्तुजातिपक्षाश्रयणस्यप्रयोजनानिसमुच्चयेनाचष्टे।चोदनायांचैकस्येति।सामान्यस्याग्नेयादेः।
उपाधिवृत्तेरिति ।अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्यवृत्तिःप्रवृत्तिः।एतदुक्तंभवति ।यदिआग्नेयादिशब्देनसामान्य
मभिधीयतेतदातेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते।द्रव्येतुपदार्थेएकेनैवयजमा
नेनसकृदेवाष्टाकपालःपुरोडाशोनिरूप्येतनान्येननाप्यन्यदेत्यर्थः।कःपुनरिति।गौरनुबन्ध्यइत्याग्नेयमष्टाकपाल

एकशेषस्त्वयावक्तव्यः।त्वयापितर्हिद्विवचनबहुवचनानिसाध्यानि।चोदनायांचैकस्य उपाधिवृत्तेः।चोद
नायांचैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहेआकृतिरभिधीयतइति।आग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेत्।एकंनिरूप्यद्विती
यस्तृतीयश्चनिरूप्यते।यदिद्रव्यंपदार्थःस्यादेकंनिरूप्यद्वितीयस्यतृतीयस्यचनिर्वपणंनप्रकल्पेत ।कःपु
नरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः।एकानिर्वृत्तेनअपरानिर्वर्त्येन।द्रव्याभिधानंव्याडिः।द्रव्याभिधानंव्याडिरा
चार्योन्याय्यंमन्यते द्रव्यमभिधीयतइति।तथाचलिङ्गवचनसिद्धिः।एवंचकृत्वालिङ्गवचनानिसिद्धानि
भवन्ति।ब्राह्मणीब्राह्मणःब्राह्मणौब्राह्मणाइति।चोदनासुचतस्यारम्भात्।चोदनासुचतस्यारम्भान्मन्याम
हेद्रव्यमभिधीयतइति।गौर नुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति।आकृतौचोदितायांद्रव्येआरम्भणाल म्भनप्रो
क्षणविशसनादीनिक्रियन्ते।नचैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपत्।नखल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदु
पलभ्यते।नह्येकोदेवदत्तोयुगपत्स्रुघ्नेभवतिमथुरायांच।विनाशेप्रादुर्भावेचसर्वंतथास्यात्।किम्।

मितिचानयोरित्यर्थः।एकानिर्वृत्तेनेति।निष्पन्नोहिपशुर्यागसाधनायोपादीयते।अपरानिर्वर्त्येनेति।आग्नेयोऽष्टाकपालश्चोदनये
वोत्पाद्यतेनतुचोदनायाःपूर्वंनिष्पन्नइत्यर्थः।तत्रनिर्वृत्तभेदाग्रहणात्द्रव्यान्तरेऽपिप्रवृत्तिःस्यान्नतुनिर्वर्त्येसादृश्याग्रहणादित्यव
श्याश्रयणीयाजातिः।द्रव्याभिधानमिति।जातेर्वृत्तिविकल्पाक्षमत्वेनाभावंमन्यमानोव्याडिर्द्रव्यमेवशब्देनाभिधीयतइतिमन्य
ते।आकृतौचोदितायामिति।आकृतिवादिपक्षेशब्देनाकृतिश्चोद्यतेद्रव्येतुकार्यंप्रवर्तते।अयुक्तंचैतत्।नह्यन्यचोदनेऽन्यस्य-
कार्येक्रियमाणेयथोक्तंकृतंभवति।तस्माद्द्रव्यमेवशब्देनोच्यतइतिन्याय्यम्।नचैकमिति।नचहेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेनसाध्य
सिद्धिर्भवतिदेवदत्तदृष्टान्तेनविपर्ययस्यापिसाधनात्।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्वामृत इति। अभिव्यञ्जकविनाशे जाते स्तिरोभावात्, पिण्डान्तरे गौरिति प्रत्ययो न स्यात्। प्रातप्रत्ययद्वैकाया य इत्यर्थः। यद्वाऽऽश्र
याणां ये आश्रितास्तेषामपायः अवयवानां ये अवयविन इति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गोर्जात इति। जाते न गोपिण्डेन गोत्वम
भिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्यय-
स्यावकाशाभावात्। अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम्। अन्यथा। नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति
पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः। ततश्च व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ताऽभेदात् सर्वत्र गा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति स
र्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद्द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धावुपपद्येते इ-
त्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौश्चेति। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयो

विनष्येच्च प्रादुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्। गोर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात्।
अस्ति च वैरूप्यम्। अस्ति खल्वपि वैरूप्यम्। गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः। एवं च कृत्वा विग्र
ह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम्। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदा
र्थ एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादा माषा इति। लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात्। लिङ्गवचनानि सि
द्धानि भवन्ति। कुतः। गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्या गुणा उपायिनोऽपायिनश्च। किं य एते शुक्लादयः
। नेत्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते
कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन।

नेस्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थ आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति न हि शकटाक्षदेवनाक्षादिष्वेकाकृतिस
द्भावः। इदानीमाकृतिवादी दोषानपरिहर्तुमाह। लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानाग[illegible]त्तिभिः प्रतिपा
दितः। सर्वगतत्वेपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्। कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः। गुणाश्चा
त्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्य
र्थः। अनित्या इति। कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्याप्रतिपाद्यते कदा
चिदनेकाधारस्येत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः। प्र
करणादर्थनिश्चय इत्याह। नेत्याहेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारेण न किंचिद्दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहु-
त्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात्। द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः। गुणविवक्षानि-
त्यत्वादिति। स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः। आश्रयधर्मैराश्रितानांव्य-
पदेशः। यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपी-
त्यर्थः। भवेदिति। अभ्युपगमविरोधाभावात्। वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमविरुद्धः। द्वित्वबहुत्वयोगेऽभ्युपगते कत्व

भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा-
चिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन। एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमे-
कशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति। एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात्। लिङ्ग-
वचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः। गुणविवक्षाया अनित्यत्वात्। अनित्या गुणविवक्षा। कदाचिदाकृतिरे-
कत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदा-
चिन्नपुंसकत्वेन। भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि कदाचिदाकृतिरेक-
त्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत। यच्चास्य
पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति। लिङ्गपरिहारश्चापि
नोपपद्यते। किं कारणम्। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशा-
त्तल्लिङ्गं न जहाति। तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं —— लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्। अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त
आस्थेयः। कोसौ स्वकृतान्तः।

हानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। लिङ्गपरिहारश्चापीति। विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति। ततश्चैकमे-
वाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्म-
णा इमे इति यथेत्यर्थः। तस्मादिति। सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति। लौकिकमिति। स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः। तस्मिन्ना-
श्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात्। तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते। गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दा-
दीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते। आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वात्प्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्य-
न्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाचनिकानीति। संकीर्णप्रयोगोपलम्भात्। असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः। तथाकृतिवादिनोऽपि। स ह्येवं व्याच
ष्टे एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने। ननु द्रव्यस्यानभि

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ। किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सू
तेः सप् प्रसवे पुमान्। ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री। स्त्यायत्यस्यां गर्भ
इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च। कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृ
त्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसव
गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न
सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्धते यावदनेन वर्धितव्य
मपचयेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रस
वविवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्। तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणाविवक्षानित्यत्वादिति लि
ङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः अ
थ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति। एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्ने
कवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं व
क्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति॥ न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यप
दार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः। कस्यचित्किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतम्। आकृतिप
दार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्यपदार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता। गुणव
चनवद्वा। गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। तद्यथा। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवच
नानि भवन्ति। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति।

धेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह। न हीति। तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृ
तो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यदसाविति। जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद्द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः। चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह अधिकरणगतिरिति। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते। अनाश्रितत्वादिति। यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्मादित्यर्थः। इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति।

यदसौ द्रव्ये श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति। अधिकरणगतिः साहचर्यात्। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति। न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः। न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति। तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते। विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते। एवं तर्हीन्द्रवद्विषयः। तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति। अविनाशो नाश्रितत्वात्। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः। कुतः। अनाश्रितत्वात्। अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम्। किमुच्यतेऽनाश्रितत्वादिति। यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति। एवं तर्ह्यविनाशोऽनेकात्म्यात्। द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः। कुतः। अनेकात्म्यात्। अनेकात्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च। तद्यथा। वृक्षस्थो वतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति। वैरूप्यविग्रहो द्रव्यभेदात्।

किमुच्यत इति। अनेकात्म्यादिति। पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद्द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः। गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः। वृक्षस्थो वतान इति। यथा वृक्षस्योपरि द्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैरूप्यविग्रहाविति। द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः। तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते। क्रियासामान्यादिति। भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति। यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति। यथा गैरिकादिगतं लोहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति। पुराकल्प इति। पुराकल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते। माषसंवद्य इति। तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणो माषः षोडशभाग इति षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम्। संख्यासामान्यादिति। संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात्। ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे। एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः। अथ डित्थ इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम्। उच्यते। भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्य-

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्विवक्षतः। व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम्। विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धम्। सर्वत्र अश्नोतेरक्षः पद्यतेः पादः मिमीतेः माषः। तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम्। अपरस्त्वाह। पुराकल्प एतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडश पणा माषसंवद्यः। तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम्॥ सरूपाणाम्॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥ इह कस्मान्न भवति। अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति।

वसायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम्। तथा तावित्येतावितिपरोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम्। गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम्। अथ वा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम्। कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति। अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम्। तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम्। वृद्धो॥ इह कस्मादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे संभवतीति मत्वा प्रश्नः। अथ वा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषेण परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते। न त्वाहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः। अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वे यत्र शब्दान्तरसंनिधानाद्वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम्। अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात्। सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्विशेषैः सह समुच्चयाभावात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ वक्ष्यमाणंमनसिकृत्वाह।तल्लक्षणश्चेदिति।इतरोऽगृहीताभिप्रायआह।तल्लक्षणइति।परिहारस्तुउत्तरत्रवक्ष्यते॥स्त्रीपुं १२३
२२५ वच्च॥इदमिति।यदिस्त्रीशब्दस्यस्वरितत्वंप्रतिज्ञायते।तदास्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम्।ततश्चायमर्थः।पुं
वत्स्त्रीप्रत्ययोनभवतीत्यभावातिदेशः क्रियते।स्वरितत्वाभावेतुशब्दग्रहणमर्थग्रहणंवा।तत्रशब्दग्रहणपक्षेस्त्रीश
ब्दस्यपुंशब्दस्येवरूपंभवतीतिस्त्रीत्वमनिवृत्तमेव।अर्थग्रहणपक्षेतुपुमर्थातिदेशोतदर्थप्रतिबद्धानांकार्याणां-

तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समाना
यामाकृतौशब्दभेदः॥स्त्रीपुंवच्च॥इदंसर्वेष्वेवस्त्रीग्रहणेषुविचार्यते।स्त्रीग्रहणेषुस्त्रीप्रत्ययग्रहणंवास्या
त् स्त्र्यर्थग्रहणंवास्त्रीशब्दग्रहणंवेति।किंचातः।यदिप्रत्ययग्रहणंवाशब्दग्रहणंवागार्गीचगार्ग्याय
णौचगर्गाःकेनयशब्दोनश्रूयते।अस्त्रियामितिहिलुगुच्यते।इहचगार्गीचगार्ग्यायणौचगर्गान्पश्य
।तस्माच्छसोनःपुंसीतिनत्वंनप्राप्नोति।अथार्थग्रहणम्।नदोषोभवति।यथानदोषस्तथास्तु।इहक
स्मान्नभवति।अजाचबर्करश्चवडवाचकिशोरश्चउष्ट्रीचकरभश्चेति।तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्यु
च्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषःयत्समानायामाकृतौशब्दभेदः॥पुमान्स्त्रि
या॥ इहकस्मान्नभवतिहंसश्चवरटाचकच्छपश्चडुलिश्चऋश्यश्चरोहिच्चेति।तल्लक्षणश्चेदेव
विशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समानायामाकृतौशब्द
भेदः॥भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम्॥किमर्थमिदमुच्यतेनपुमान् स्त्रियेत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।
तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समानायामा
कृतौशब्दभेदः।एवंतर्हिसिद्धेसतियदिमंयोगंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः।

सिद्धिः।तत्रार्थस्यप्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्षएवाश्रीयते।अस्त्रियामितीति।यदायंप्रसज्यप्रतिषेधः तदादोषः।प रामः
र्युदासेतुशिष्यमाणःशब्दोनिवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्त्रीसदृशोर्थइतिलुक्सिध्यति।गर्गान्पश्येति।स्त्रीत्वस्या २२५
निवृत्तत्वात्।नायंपुंबहुत्वेशस्इत्यन्नइतिनत्वंनसिध्यति॥भ्रातृ॰।यत्समानायामिति।एकापत्यत्वंनामसमानाकृतिरस्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊर्ध्वमिति। यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्या
नुवृत्त्या श्रवणाद् द्वयोरुक्तार्थलाभः। अत्रैवार्थ एतत्सूत्रं लिङ्गम्। पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति। य-
था गौश्चायं गौश्चेयमिति गावौ चरत इति। वरटा चेति। वरटा हंसी। पूर्वसूत्र इति। पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे ऽपत्यमन्तर्हितं वृद्धमि
ति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता। वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्य
स्य ग्रहणमित्यर्थः। असरूपाणामिति। गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम्। आरभ्यमाणेऽप्येकशेषे-
गार्ग्यौ विति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्रक्रान्तौ उत वृद्धाविति। प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव

यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। हंसश्च वरटा च कच्छपश्च
दुलिश्च ऋष्यश्च रोहिच्चेति। अत्रैकशेषो न भवति। पूर्वयोर्योगयोर्भूयान् परिहारः। यावद्भूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृ
द्धो यूनेति। पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते। असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षित
त्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात् सिद्धम्। असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं
च विवक्षितम्। विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात् सरूपाणामेकशेष एकविभक्तावित्येव सि
द्धम्। पुमान् स्त्रियेह कस्मान्न भवति। ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोः लि
ङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य
विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति। यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति। नात्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम्। यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भव
पि। इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ। न ह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि द्वित्वमपि।

विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषारम्भेण। द्वन्द्वोऽपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति। स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरव
ज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः ब्राह्मणवत्सा चेति। अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः न चात्र कश्चिद्वि
शेषः स्त्रीपुंसयोरूपात्तः। अविभक्तिपरस्येति। एकविभक्तावित्यनुवर्तते। तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृ
तो विशेषस्तत्रैकशेषः इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः। कारिका चेति। द्वित्वमप्यत्र विशेषस्य वाचकं त
त्र नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ एतत्समाधानार्थं विचारयति।कथमिति।अर्थ इति।अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम्।कारिका चेति।शब्दस्त्रिया टापात्र कृत १२३
२२६ मित्त्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे।यद्यप्यर्थेन टाप्कृतः तथाप्यधिकमित्त्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः।गोमती चेति।नात्र शब्द
स्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः।अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति।अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात्।पट्वी चेति।नात्र यणादेशस्य लक्षण
वाक्ये शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता।अज्रूपताश्रयणेन यणादेशविधानात्।न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थस्त्री यण
देशस्य निमित्तमिति दोषः।शब्दार्थाविति।नात्र योगपद्येनोभयोर्ग्रहणम्।अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते।तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृ
तविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम्।पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभा

कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति।किं चातः।यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ।इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ।अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ।इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ।उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति।एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति।कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते।एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति।एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति।किम्।तदित्यनुवर्तते।तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते।कौ च प्रकृतौ।प्रधाने।प्रधानं या शब्द-स्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति॥नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥अयं योगः शक्योऽवक्तुम्।कथम्।शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तदिमे शुक्ले।

वित्वादर्थोऽपि पारंपर्येण भवत्येव निमित्तमित्त्वयणादेशयोः।एवं तर्हीति।विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः।सूत्रोपात्त एवाय
मर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह।तदित्यनेनेति।स्त्रीपुंसयोः सह विवक्षायामेकशेषः।स च प्रधानयोरेव भवतीति-
यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः।इहाप्रधानकृतोऽपीत्येकशेषाभावः॥नपुंस॥शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ वि राम:
भक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्।एकविभक्तौ तु सरूपाणा २२६
मेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादिति। शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम्। तच्चनपुंसकानपुंसकसंनिधौ नपुंसकस्यैवभविष्यतीतिनार्थः सूत्रेणे
त्यर्थः। कथमिति। यथालोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजाव्यपदिश्यते। राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीन प्रवृत्ति निवृत्तित्वा
दन्येषाम्। इहतु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः। एवं हि लोके दृश्यत इति। व्याप्तित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह। स्थि
तिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेर्थ इ
ति। सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः। गुणसंदेह इति। गुणाः स्त्रीत्वादयः। इयं चैवेति। यद्य-
पि नपुंसकस्य जन्म तथापि यत्प्रजननासमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गल

शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि। प्रधानेकार्यसंप्रत्यया
च्छेषः। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति। किंच प्रधानम्। नपुंसकम्। कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधान
मिति। एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। किं जातमित्युच्यते। इयं चैव
हि जायते। स्त्री वा पुमान्वा। तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव।
प्रधानेकार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्या
मीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आकृतिवाचित्वादेकवचनम्। आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति। यदा
द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ कि
मर्थमिदमुच्यते। नपुमान्स्त्रियेत्येव सिद्धम्।

क्षणम्। तथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते। महिषीरूपमिति। रूपशब्दः संस्थानवचनः। यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तु-
नि निश्चयो नास्ति केवलं संभावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति। एवमिहापि महिषी वेत त्संं
स्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तम्। रूपशब्दो न नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः
शास्यः शुक्लाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः। सत्यारम्भे अरण्यारण्यान्याविति त्रैवकाणानुवर्तनान्महत्वस्योपाधेरा
धिक्यादेकशेषाभावः॥ पिता॥ किमर्थमिति। वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. कारणादिति। भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति। एकशेषविषय- १२३
२२७ मिति। आरब्धे एकशेषेऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात्। एवमनारब्धेऽप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थस्य संबन्धस्य सह विवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति। न ह्यविद्यमानसंबन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते। अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः। मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व इष्यत एव॥ त्यदादी॥ त्यदादितद्‌इति। षष्ठ्या व्याश्रय इति तसिः। आद्यादित्वाद्वा। सा चेति। स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते। पुंन-

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम्। यदि तावद्बिभर्तीति भ्राता स्वसर्यप्येतद्भवति। तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भवति। तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति। तथा यद्याशु श्वाशस्यः श्वशुरः श्वश्र्वामप्येतद्भवति। दर्शनं वै हेतुः। न हि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति। स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम्। नवै एष लोके संप्रत्ययः। न हि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते। तद्विषयं च। तद्विषयं चैतद्द्रष्टव्यं भवति स्वसरि भ्रातृत्वं — किंविषयम्। एकशेषविषयम्। युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तम्। अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्। अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा। समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति। समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति। समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। सा च देवदत्तश्च तौ। सा च कुण्डं च तानि॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते। अर्द्धं पिप्पल्यास्तदर्द्धपिप्पली च सार्द्धपिप्पल्यौ ते। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात्।

पुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति। न्यायसिद्धमिदम्। पर- राम:
वल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्। ॥ २२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामान्यमर्थ इति। वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैषामर्थः। परस्येति। सूत्रे सति शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम्। पूर्वशेषदर्शनाच्चेति। सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः। द्वन्द्व इति। तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः। आभीरा इति। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते। माहिष्योऽग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः।

त्यदादीनां सामान्यमर्थः। आतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेऽपि। त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। परस्य शेषं वक्ष्यामीति। परस्य चोभयवाचित्वात्। उभयवाचि परम्। पूर्वशेषदर्शनाच्च। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते। स च यश्च तावानय। यावानय इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वन्द्वो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्। यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति। नैष दोषः। इह तावच्छूद्राभीरमिति। आभीरा जात्यन्तराणि। गोबलीवर्दमिति गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते। तृणोलपमिति अपामुलपमिति नामधेयम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति। सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति। भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति।

स्त्रिय एवेति। ततश्चात्र गोशब्दः स्त्रीगवीनामेव वाचकः। सामान्येनेति। सामान्येन ——— सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः। तं ब्राह्मणमिति। तमित्यनेन गतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः। भवतीति। सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ येनैवेति। यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्द १ २ ३
२२८ स्य वृत्तिर्दृश्यते। ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः। तस्मिंश्च सत्य
यमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः। ग्राम्य॥ स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः। उभयात्मक
त्वमशक्यत्वान्नाह। अयमिति। स्त्रिय एवेति। यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः। तथापि मल्लग्रामवद्भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदे

एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति। तं ब्राह्मणानानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना द्वन्द्वोऽपि प्राप्नोति। तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति। गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च। स्त्रिय एवावशिष्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। न्यङ्कव इमे सूकरा इमे इति। कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः। कुत एव वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पशुष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। ब्राह्मणा इमे वृषला इमे। कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संघेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। एतौ गावौ चरतः। कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। तरुणका इमे वर्करा इमे इति। कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥ पादश्च समाप्तः॥

शो भवति। अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् संघस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः। अनेकशफेष्विति। उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशे राम:
षाभावः। तत्रानेन प्रकारेण न प्रयोगस्यानियतत्वाद् जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्तु पुंस्त्वेनेत्युक्तं भ २२८
वति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ समाप्तः। पादः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूवादयो धातवः॥ कुतोयमिति। लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्तादकार इति पृच्छति। यदि तावदिति। यणादेशेनैकोनि-
वर्तितत्वात्। अथासंहितयेति। अभ्युपगम्यवादोयम्। न ह्येकस्मिन्पदेऽसंहितास्ति। संहितैकपदे नित्यवचनात्। तस्मात्सर्वथा-
निर्देशोयं न संभवतीत्येवं परमेतत्। भूवादीनामिति। सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः। तत्र वाचकसंबन्धी भू-
वादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते। मङ्गलार्थ इति। ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनमप्रस्तुतम्। नैष दोषः
प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात्। अत एव निपातनादागमरूपोत्र वकारः कृतः। न चायमसाधुः। वैयाकरणा-
निकाये प्रसिद्धत्वात्। तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति। अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं स्म-

भूवादयो धातवः॥ कुतोयं वकारः। यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम्। अथासं-
हितया भूआदय इति भवितव्यम्। अत उत्तरं पठति। भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। माङ्गलिक आ-
चार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्रा-
णि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति। अथादिग्रह-
णं किमर्थम्। यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन। अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति। क्वान्यत्र। मृडमृ-
दगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति। अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन। न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन
विशेषयितुम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति।

र्यते। तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते। अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्ग-
लं भवतीति पारंपर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते। नार्थ इति। भूवादय इति पठितत्वात्ते धातव इति वक्तव्यम्। यथा ते तद्राजा
इति। नतरामिति। सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसंबन्धादित्यर्थः। अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः संबन्धाभावेत्यन्तमेवा-
करणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः। एवं तर्हीति। सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान्समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे
सतीत्यर्थः। अस्ति च पाठ इति। अनेनासंबद्धत्वं परिहृतम्। बाह्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाठेनेति। धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा। तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः। अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः। तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां न स्यात्। तस्माद्भूवादय इत्युक्तम्। तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः। समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः। तव्यदादीनामिति। यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोऽपि

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। या इति धातुर्यीत्याबन्तः। वा इति धातुर्वा इति निपातः। नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च। दिवु इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम्। किं च स्यात् यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात्। धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः। क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति। इदं तर्हि याः पश्य। आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत। नैष दोषः। अनापद्त्वेवं सः। अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते। निपातः प्रातिपदिकमित्येव। इदं तर्हि न स्नू इति। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्युवङादेशः प्रसज्येत।

स्युरित्यर्थः। साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः। योऽपि पाकं धृषेति स्वार्थिकस्तुमुन्सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति। याः पश्येति। यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्याम्त्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः। न स्नू इति। ननु णु धातुषु पठितः। न चास्य तेन सारूप्यम्। नैष दोषः। प्रयोगे तु शब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव। यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुषु निरनुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते। अथ वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्याः एवेए इत्युदाहरणम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्षयूरिति। अत्रकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। नवैअत्रेष्यतइति। शिष्टप्रयोगाभावात्। तस्माद्दिवऔदितिज्ञापकमेव। इत
रोज्ञापकत्वंविघटयति। अनिष्टंचेति। एवंतर्हीति। धातुःसानुबन्धकइतिभावः। एवमपीति। अधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञा
निषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभव उभयसंभवेचास्याःपरिभाषायाउपस्थानंनान्यथा। इयानवधिरिति। अवधिमानवधि
नोपलक्ष्यते। तेनविशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्यधातुसंज्ञाविधेयेत्यर्थः। श्वेधशब्दइति। ततश्चश्वेधशब्दाल्लुङादिप्रसङ्गः। न
चार्थपाठःपरिच्छेदकः। तस्यापाणिनीयत्वात्। अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनाद्दर्थस्यनियामकत्वा

नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययस्योवङादेशोभवतीति। यदयंतत्रश्नुग्रहणंकरोति। अस्यतर्हि
दिवूशब्दस्याधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञायाःप्रतिषेधःप्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्नस्यात्।
नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेदिवूशब्दात्स्वादयइति। यदयंदिवःसावौत्त्वंशास्ति। नैतदस्तिज्ञा
पकम्। अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किम्। दिवूशब्दोयःप्रातिपदिकंतदर्थमेतत्स्यात्। अक्षयू
रिति। नवैअत्रेष्यते। अनिष्टंचप्राप्नोतीष्टंचनसिध्यति। एवंतर्ह्यननुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येत्येव
मेतस्यनभविष्यति। एवमप्यननुबन्धकोदिवूशब्दोनास्तीतिकृत्वासानुबन्धकस्यग्रहणंविज्ञास्यते।
परिमाणग्रहणंच। परिमाणग्रहणंचकर्तव्यम्। इयानवधिर्धातुसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्। कुतोह्येतत्।
भूशब्दोधातुसंज्ञोभविष्यतिनपुनःश्वेधशब्दइति। यदिपुनःक्रियावचनोधातुरित्येतल्लक्षणंक्रि
येत। कापुनःक्रिया। ईहा। कापुनरीहा। चेष्टा। कापुनश्चेष्टा। व्यापारः। सर्वथाभवान्शब्दैरेवशब्दा
नाचष्टेनकिंचिदर्थजातंनिदर्शयत्येवंजातीयकाक्रियेति॥

भावात्। क्रियावचनइति। एवंसतिसमानशब्दानांप्रतिषेधोनवक्तव्यः। नापिपरिमाणग्रहणम्। नहिश्वेधशब्दसमुदायःक्रि
यावाची। कापुनरिति। द्रव्यव्यतिरेकेणतस्याःसत्तासंभावयतःप्रश्नः। ईहेति। ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्रव्यापारविशेषवच
नत्वेपीहव्यापारमात्रवचनत्वंबोद्धव्यम्। कस्यचित्केनचिच्छब्देनसोर्थःप्रसिद्धइत्यनेकपर्यायोपादानम्। सर्वथेति
। यावद्द्रव्यव्यतिरेकेणक्रियासद्भावेप्रमाणंनोक्तंतावत्पर्यायोपादानमात्रेणतस्याःस्वरूपंननिश्चीयतइत्यर्थः। अर्थ
जातमिति। अर्थस्वरूपमित्यर्थः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशक्येति। आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्थामूतम विद्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपास द्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्यज्ञानमवतीत्यर्थः। पिण्डीभूतेति। यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावा तु क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः। गर्भो निर्लुठितइति। यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः। अथवा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्यदृष्टान्तः। सासौ विति। या पूर्वमुक्ता सा सावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः। कोसौ विति। यो भावेन्युट् सनपुंसकः। अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः। अथवा मन्यते र्घञ्यनुमान इति रूपम्। यस्मिन्संनिहित इति। यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया। क्वचित्तु यस्मिन् साधने संनिहित इति पाठः। तत्रायमर्थः। यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति। स्यादेतत्। मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदस-

क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठितः। सासावनुमानगम्या। कोसावनुमानः। इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति। यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया। अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्। किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः॥ क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति प्रपचति।

त्वविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अथवेति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽव्यभिचारिणा क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात्कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः। किं करोतिपचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात्क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यासत एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारगात्रस्यावश्यंभावित्वाद्विशेषविषयः प्रश्नः। प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्। ॥ राम: २३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संघातेनेति। संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम्। केवलानां तु धातूनामप्रयोगादानर्थक्यम्। अतिशब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम्। अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः प्रत्यय

किं पुनः कारणं प्राप्नोति। संघातेनार्थगतेः। संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम्। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या। यथा हि भवता करोतिनापचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते। न हि भवति किं करोत्यस्तीति। प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पचति पठति। प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च। प्रत्ययार्थः स एव। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पक्तिः पचनं पाक इति। प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति। प्रकृत्यर्थः स एव। कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च। कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा। इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः। अतिशब्दश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योऽर्थ उपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः। कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः पादा माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति।

त्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्। किं न साधीय इति। यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम्। प्रत्यय एवेति। ततश्च प्रकृतेर्नस्यात्क्रियावाचित्वम्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधिरुपरिभावइति। ततश्चाधीतइत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः। अध्येतीत्यत्र वि-
शिष्टस्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः। प्रोयमिति। अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य योर्थो योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते। अ-
नेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः। भाववचनइति। भावशब्दः क्रियामात्रवाची। यथा यस्य च भावेने-

नापि न्रूमोऽर्थवत्तान सिध्यतीति। वर्णिता ह्यर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्रकु तएतदयं प्रकृत्य
र्थोयं प्रत्ययार्थइति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्ययएव वा। सामान्यशब्दाएतएवं स्युः। सामान्य
शब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभा
वतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पचूशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दाइति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृ
तिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। क्रियाविशेषकउपसर्गः। पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो विशिन
ष्टि। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति। यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथ
म्। अध्येति अधीतइति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेर्मन्यामहे
यएवास्याधेरन्यत्रार्थः सइहापीति। कः पुनरन्यत्राधेरर्थः। अधिरुपरिभावे वर्तते। इह तर्हि व्यत्क्रम
र्थान्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठतेइति। तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्य
ते ते मन्यामहे उपसर्गकृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइति। प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्तते। न
चेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति। तद्यथा। वपिः प्रकरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते। केशश्मश्रु व
पतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्याव
यन्तीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्य
ते। निक्षेपणे चापि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठति
रेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम्। अयं तर्हि दोषः। अस्ति भवति विद्यतीनां धा
तुत्वमिति। यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादयइति।
तिभावे घञ्इति च। तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिद्ध्यति। अस्ति भवति विद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवतिपचतीति।आत्मभरणवचनोभवतिः।तच्चात्मभरणंविरुद्धैकार्थसमवायैः पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्
।यथाशुक्लंरूपमितिशुक्लेगुणेशुक्लत्वंरूपत्वंचास्तीतिशुक्लादयोरूपवचनाः एवंपचादयोभाववचनाइत्यर्थः।कःपुन
रिति।यद्यपि।येवभावस्तदापक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरितिप्रश्नः।स्वपदार्थइति।स्वग्रहणमुप-
चरितार्थनिवृत्त्यर्थंगौणोपिपदार्थोभवतिनतुसोव्यभिचारात्।पदग्रहणंप्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम्।भ
वनंभावइतिविग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः।भेदइति।विनाशोभेदश्छेदश्चघटरज्ज्वादेः।सचभावविरोधीतिभावः।
सर्वाननुरुणानिति।किंकरोषिपचामिकिंकरोमिपचेत्यादौविपरीतापिपुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेनविवक्षिता।भवतिः

यदेतेषांभवतिनासामानाधिकरण्यंभवतिपचतिभवतिपक्ष्यतिभवतिअपाक्षीदिति।कःपुनर्भावः।
भवतेःस्वपदार्थोभवनं।भावइति।यदिभवतेःस्वपदार्थोभवनंभावः।विप्रतिषिद्धानांधातुसंज्ञानप्रा
प्नोति।भेदःछेदः।अन्योहिभावः।अन्योऽभावः।आतश्चान्योभावःअन्योऽभावइति।योहियस्यभाव
मिच्छतिसनतस्याभावम्।यस्यचाभावंनतस्यभावम्।पचादीनांचधातुसंज्ञानप्राप्नोति।यथाहि
भवताक्रियावचनेधातौकरोतिनापचादीनांसामानाधिकरण्यंनिदर्शितंनतथाभाववचनेधातौ
निदर्श्यतेकरोतिः पचादीनांसर्वान्कालान्सर्वाननुरुणान्सर्वाणिवचनान्यनुवर्तते।भवतिःपुनर्व
र्तमानकालत्वंचैकत्वंच।कातर्हीयंवाचोयुक्तिःभवतिपचतिभवतिपक्ष्यतिभवत्यपाक्षीदिति।ए
षैषावाचोयुक्तिः।पचादयःक्रियाःभवतिक्रियायाःकर्त्र्योभवन्ति।यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुंय
त्रान्याचान्याचक्रिया।यत्रतुखलुसैवक्रियातत्रकथम्।

पुनरिति।नहिभवतिभविष्यतिपक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवतःपचतोभवन्तिपचन्तीति।कातर्हीति।कथंसंबन्धइतिप्रश्नः।एषैषे
ति।याएषात्वयापृष्टासैषावर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः।पचादयइति।साध्यसाधनभावःसंबन्धोनतुसामान्यविशेषभावइत्यर्थः
।नन्वन्यत्रोक्तंतिङभिहितोभावःक्रिययासमवायंनगच्छतीति।नहिभवतिपठतिपचतिइति।ततश्चतेनैतद्विरुध्येत।तत्राह्
कर्तृकर्मभावेनक्रियाआख्यातवाच्यक्रिययासंबध्यतएव।भवतिपचतिपश्यमगोधावतीति।करणादिभावेनतुनसंबध्य
ते।तथाप्रयोगादर्शनात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा· कै· भवेदपि भवेदिति। एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः। कालभेदादिति। स्वाभाविकमन्यत्वं
२३२ कालसाधनभेदेन व्यज्यते। एकस्येति। अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यात्मादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमा- १२१
नार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यते इति वर्तमानकालः प्रत्ययः स्यात्तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोस्त्ये
व। अस्त्वयमिति। भेदादयोपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यपीति। एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः। भा
व्यते यः स भाव इति। तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दप्रवृत्त्यनुसारेण तदुच्यते।
कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते। शब्दान्तरेण तु तेषाम

भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः। कालभेदात्साधनभेदाच्च। एकस्यात्र भव
तेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। यावतात्रा
प्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति। अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव
इति। किं कृतं भवति। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति। भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदि
कानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति। किं कारणम्। एतान्यपि हि भवन्ति। एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि
ष्यति। भाव्यते यः स भाव इति। क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम्। एवमपि भवेत्केषांचित्स्या
त्। यानि न भाव्यन्ते। ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति। सर्वथा वयं प्रातिपदिकप
र्युदासान्न मुच्यामहे। पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति। या
वता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भा
व इति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति।
कथम्। नेदमादिग्रहणम्। वदेरौणादिक इञ्कर्तृसाधनः।

वस्त्वन्तरं प्रतिपाद्यते। मातेति। मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते सर्वथेति। पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे
वृक्षादीनां प्रसङ्गः कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः। इदानीं समाधानमाह। पठिष्यतीति। पठितानामेव भाववचनानां धातुसं
ज्ञा नान्येषामित्यर्थः। अस्त्वयमिति। भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि। अर्थस्त्वभिन्न एव। यो हि भवति स एव- राम:
भाव्यते नान्यः। नेदमिति। वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्याप्रयुक्तत्वाद्वकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते। ॥ २३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भुवमिति। जायमानमर्थं येभिदधतिते धातवइत्यर्थः। भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा
न भवति। श्निपूयेइति। भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति। तच्च नैमित्तिकं श्निति तु प्रतिषिध्यते।
एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम्। पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते। इतरेतराश्रयं चेति। प्राक्प्रत्ययव्या
पारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः। तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यवतिष्ठ
तइत्यर्थः। सिद्धं त्विति। व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलं समुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियाया
मर्थविभागः शब्दविभागश्चापोद्ध्रियतेइत्यर्थः। अनाश्रित्येति। पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव। तत्त्वतो

भुवं वदन्तीति भूवादय इति। भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः। भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रति
षेधो वक्तव्यः। श्निपूयेदिति। किंच स्यात्। अपितीत्यात्वं प्रसज्येत। तद्धि धातोर्विहितम्। इतरेतराश्रयं च प्रत्यये
भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्र
त्ययः। उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतरा
श्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः। सिद्धमेतत्। कथम्।
नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु च शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते। प्रथमभावग्र
हणं च। ———— प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम्। प्रथमं यो भावमाहेति। कुतः पुनः प्राथम्यम्।
किं शब्दत आहोस्विदर्थतः। किं चातः। यदि शब्दतः सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। पुत्रीयति वस्त्रीयती
ति। अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा। स एव तु दोषः। भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति। एवं त
र्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः।

हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। प्रथमभावग्रहणं चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारोयम्। प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात्पृच्छति।
कुत इति। पुत्रीयतीति। नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह। सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्यानेऽयं दोषः। सिद्ध-
ति। प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः। श्निपूय इत्यत्र तु प्राप्नोति। स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भा
वोभिधीयते न तु द्वितीयः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अभिधानतइति। अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः। शिष्यइत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः। यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति। सुमध्यमइति। द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात्परित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते। तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते। चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां स प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा। अत्र पक्षे यथा शिष्यइति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोतीति गोपायतिकामयतेइति। तदर्थं सनाद्यन्ता धातवइति पठितव्यमेव। इहेति। तदर्थं प्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च। प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च। केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। तत्रेदमिति।

किं तर्ह्यभिधानतः। सुमध्यमेभिधाने यः प्रथमं भावमाह। इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते क्रियावचनेपि। तत्र त एव परिहाराः। तत्रेदमपरिहृतम्। अस्ति भवति विद्यतीनां धातुत्वमिति। तस्य परिहारः। कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति। नन्वमूः कारकाणि क्रियेति। किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसौदने। यद्येवं सिद्धास्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतौ।

किं करोतीति प्रश्नेऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते। यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति। ——— न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम्। यथा च पचतितरामिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति। किं यत्तदिति। यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्श्यते। प्रवृत्तिविशेषइति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्विद्यतेइत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम्। अन्यथेति। शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु संवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम्। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्ता वात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तस्यागरूपा। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्स्वसत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययः सत्सु संनिहितेषु साधनेषूत्पत्तिरेव पूर्वभाविनीति कदाचिलत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रैवार्थे आगममाह। षड्भावविकारा इति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठित इति तस्या अपि क्रियात्वमित्यर्थः। अथवा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः। सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसंबन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते। एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः। इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते। सर्वथेति। भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपाद्यते। अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्ध्यस्य निवृत्तिर्न प्रतीयेत। अथवेति। क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते। घट इत्युक्ते कालविशेषावगति-

षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रियानिवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम्। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति किमयं देवदत्तस्य व्याधिरिति। स आह वर्धत इति। अपर आह। अपक्षीयत इति। अपर आह। स्थित इति। स्थित इत्युक्ते वर्धतेश्चापक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति। अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते। अथवा नान्यत्स्पृष्टे नान्यदाख्येयमृते न न भविष्यति किं करोत्यस्तीति। अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽथापि भाववचनो धातुरिति। किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते। अस्ति प्रकारे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पटवन्तः। देवदत्तप्रकारा इति गम्यते। प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते। भ्वादय इति च वादय इति च। तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्ययमादिशब्दः सव्यवस्थायां वर्तते वा इत्ययमादिशब्दः सप्रकारे भू इत्येवमादयो वा इत्येवंप्रकारा इति॥

र्नास्ति। अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः। अथवेति। निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासंभवादस्तीति प्रतिवचनाभावः। न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः। यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः। तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव। अथ यद्येवेति। परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तदावेत्यत्रेति। अदादीनामादौ वा गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम्। अदादिगणो गणानामादौ। तेन सर्वे धातुपाठसंनिविष्टा गृहीता भवन्ति। यदि तर्हीति। क्रियावचनो धातुरिति भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः। भूवादिपाठ इति। यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां प्रणयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते। तथा हि रुकृप्रथगृद्धत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम्। एतेषामपीति। तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पा

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकार इति। यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः। कर्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः। भूवादिपाठः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थ आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणवयत्यादयः। आणवयति। वट्टति। वड्डयतीति। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः। स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति। नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम्। यत्ते तेन्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्योऽकर्तुम्। एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः। शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः। येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः। लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दर्शनार्थे च दिसिम्। उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ ॥उपदेश इति किमर्थम्। अभ्र आँ अपः। उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति।

ठः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्त इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो न प्रयुज्यते न हि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते॥ उपदेशे॥ ॥उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेऽपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमत उपक्रमत इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। उपदेश इति किमर्थमिति। अभ्र आँ अप इति। अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थास्थाने विहितः। यदि त्वाङ् आँ छन्दसीत्यवक्ष्यत्तदाऽभविष्यदेषोऽप्युपदेशोऽनुनासिकः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यक्षमाख्यानमिति।इन्द्रियगोचरार्थस्ययदाख्यानंसउपदेश इत्यर्थः।प्रसिद्धधर्मोपादानेनतुयत्प्रतिपादनंसउद्देशः।प्रत्यक्षमाख्यातमितिक्वचित्पाठः।तत्राख्यानमाख्यातमितिभावक्तोविज्ञेयः।ईदृश इति।एतैःशब्दैर्योदृशोबुद्धावर्थःप्रतिभासतेतादृशोग्राह्य इत्यर्थः।लक्षणेनेति।लक्ष्यतेऽनेनेतिलक्षणंगुणास्तेनाप्युपदेशोभवतीत्यर्थः। इषेत्वकमधीष्वेति।इषेत्वकमित्येतत्

कःपुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः।प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः।गुणैःप्रापणमुद्देशः।प्रत्यक्षंतावदाख्यानमुपदेशः।तद्यथा।अगोज्ञायकश्चिद्गांसक्थनिकर्णेवागृहीत्वोपदिशत्ययंगौरिति।सप्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टोमेगौरिति।गुणैःप्रापणमुद्देशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाहदेवदत्तंमेभवानुद्दिशत्विति।स इहस्थःपाटलिपुत्रस्थंदेवदत्तमुद्दिशतिअङ्गदीकुण्डलीकिरीटीव्यूढोरस्कोवृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासोविचित्राभरणईदृशोदेवदत्त इति।सगुणैःप्राप्यमाणमाहोद्दिष्टोमेदेवदत्त इति।इत्संज्ञायांसर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्।इत्संज्ञायांसर्वप्रसङ्गः।सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञाप्राप्नोति।अस्यापिप्राप्नोति।अभ्रआँअपः।किंकारणम्।अविशेषात्।नहिकश्चिद्विशेषउपादीयते।एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञाभवतीति।अनुपादीयमानेविशेषेसर्वप्रसङ्गः।किमुच्यतेऽनुपादीयमानेविशेष इति।कथंनामनोपादीयतेयदोपदेश इत्युच्यते।लक्षणेनापिह्युपदेशः। संकीर्णावुद्देशोपदेशौ।प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशःगुणैश्चप्रापणमुपदेशः।प्रत्यक्षंतावदाख्यानमुद्देशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाह अनुवाकंमेभवानुद्दिशत्विति।सतस्याऽऽचष्टे इषेत्वकमधीष्वशंनोदेवीयकमधीष्वेति।सप्रत्यक्षमाख्यातमाह उद्दिष्टोमेऽनुवाकस्तमध्येष्य इति।गुणैश्चप्रापणमुपदेशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाहग्रामान्तरंगमिष्यामिपन्थानंमेभवानुपदिशत्विति।सतस्याऽऽचष्टेऽमुष्मिन्नवकाशेहस्तदक्षिणोग्रहीतव्यःअमुष्मिन्हस्तवाम इति।सगुणैःप्राप्यमाणमाह उपदिष्टोमेपन्था इति।एवमेतौसंकीर्णावुद्देशोपदेशौ।एवंतर्हिकार्याभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति।ननुचलोपएवेत्कार्यंस्यात्।

पूर्वेणसंबध्यते।सतस्याऽऽचष्टे इषेत्वकमिति।इषेत्वाशब्दोयस्मिन्ननुवाकेसइतमाचष्ट इत्यर्थः।गोषदादिभ्योवुन्नितिवुन्प्रत्ययः।किमर्थमाचष्ट इत्याह।अधीष्वेति।अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अकार्यत्वे लोप इति। यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यत्तदाङो लोपम्ब्रुं इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः। अनन्तरलक्षणायामिति। यदा अनेका-
न्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोर्णित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। उपदेशेन इति। तेन शा-
स्त्रे य उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञ इत्यर्थः। परत्वादिति। परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनानवकाशत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः। ह-
लश्चेति। अयं ल्युटो बाधको घञ्। प्रायवचनादिति। हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते। संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसं-
बध्यते प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति। प्रत्ययस्य विधेयत्वात् प्राधान्यात् प्रायग्रहणं

अकार्ये लोपः। इह हि शब्दस्य द्व्यर्थ उपदेशः। कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। का-
र्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदमस्ति कार्यम्। इह अभ्रं ओं अटितः। अ-
नन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। सिद्धं तूपदेशेऽननुनासिकवचना-
त्। सिद्धमेतत्। कथम्। उपदेशे योऽननुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं पुनरुपदेशेन
मृशास्त्रम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा-
दिति। नैष दोषः। उपदेश इति घञयं करणसाधनः। न सिध्यति। परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति। न ब्रूमोऽकर्तरि
च कारके संज्ञायामिति। किं तर्हि। हलश्चेति। तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते नचैषा संज्ञा। प्रायवचनादसंज्ञाया-
मपि भविष्यति। प्रायवचनात् संज्ञायामेव स्यादुत न वा। नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेष-
णम्। यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्। कल्याण्यादीनामिनङ् कुलटाया वा इनङ् वि-
भाषा न प्राप्नोति। इनङ् वात्र प्रधानम्। विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते। इह तर्हि वाकिनादीनां कुक्च पुत्रा-
त्तादन्यतरस्यामिति कुग्विभाषा न प्राप्नोति।

प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः। उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः। तथा हि। दृतिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः
कर्ताभिधीयत इति पशुरुपाधिः। गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा तु नाभिधीयत इति विशेषणमुच्यते। इनङ् विभाषेति। राम:
प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः। इनङ् वात्रेति। अ- २३५
पूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः। ढक् तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः। तदनुवादेनेनङ् विधीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुगे वेति। उदीचां वृद्धाद् गोत्रादित्यनेन फिञ् विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात्। न चेदमकृतमिति। आश्रितमेवेत्यर्थः। गुण-
प्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थि विशेषणेन भवति तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य। एवं च कृत्वेति। एवं स्थित्वेत्यर्थः। तेन घञ्-
वन्याय व पुंसि संज्ञायां प्रायेणेति। तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययउपपद्यते। एवं तर्हीति। बहुलग्रहणादसं-
ज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः॥ हलन्त्यम्॥ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम्। सर्वो हि हलिति। सर्वस्य हलोऽवसानेन संबन्धात्। अन्त्यग्रहणं
त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। सिद्धं त्विति। व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदायाः धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः। अवयवा-
नुसमुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयको पदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं

अत्रापि कुगेव प्रधानम्। विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते। एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेष
णस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति। एवं च कृत्वा घञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येव
मत्र घञ् भविष्यति॥ ॥हलन्त्यम्॥ ॥हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्य हल इत्संज्ञा
प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वान्त्यत्वात्। सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात्। सिद्धमे
तत्। कथम्। व्यवसितान्त्यत्वात्। व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिताः। धातुप्रातिपदि
कप्रत्ययनिपातागमादेशाः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वा
न्त्यत्वादिति। नैष दोषः। आद्यायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। तत्र प्रकर्ष
गतिर्विज्ञास्यते। साधीयो योऽन्त्य इति। कश्च साधीयः। व्यवसितानां योऽन्त्यः। अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते।
न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति। तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे॥

प्रकर्षगतिः। उच्यते। आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसंबन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आ-
श्रीयते। व्यवसितानां योऽन्त्य इति। आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्त्यस्य तु नियमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम्। अथवे-
ति। पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम्। इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्याव
यवा नाम सन्त्येव तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लकारस्येति। इतरेतराश्रयं मन्यते। णषसन्नू हलन्तु इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः। सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हलत्वात्तस्यैव णषसन्नू हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रयादित्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः। लकारश्चेति। पूर्वे लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते। तत्र हलु च लु चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते। हलु चेति। हश्च लश्च हलौ। हलश्च इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः। द्वितीयः प्रत्याहारः। नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः। एकस्य पुल्लिङ्गत्वादपरस्य नपुंसकत्वात्। अथवेति। णषसन्नू हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते। नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव। लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजि-

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्हल्ग्रहणाप्रसिद्धिः। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्हलूग्रहणस्याप्रसिद्धिः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते। लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति। सिद्धं तु लकारनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। लकारनिर्देशः कर्तव्यः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवा एकशेषनिर्देशोयम्। हलू च हलू च हलू हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति। अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति। यदयं णलं लितं करोति। प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते। अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदश्वित्प्रभृतिः। अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम्। कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति।

ति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा। एवं तर्हि ल्लदित इति ज्ञापकात् लकारस्येत्संज्ञा कार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः। अथवेति। णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः। श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः। हल्ङ्याबिति सूत्रे हल्ग्रहणं णलू व्यावृत्त्यर्थात्। तत्र हि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम्। लकारस्य श्रवणेऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन। प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। यदा मस्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः। अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात्। कुम्भकार इति। अपवादविषयपरिहारेणोत्संज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययग्रहणमिति। उदश्वित्प्रभृतिचेतावव्युत्पन्नौ। शकन्ध्वादिति पाके न्ध्वर्त्तेति नूद्इतिर्यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्त्तते। राजानक्षेति। नन्वव्युत्पत्तिपक्षे पन्योरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम्। तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात्। उच्यते। आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात्। नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञायाइति तस्मिन्निति वद्दुःस्वरः स्यात्। व्यपवर्गाभावादिति। नित्स्वरो नास्तीति भावः। यदा तु सोऽवर्यः सप्तम्यन्तस्तदन्तसप्तम्य इति पक्षस्तदापि निर्देवाऽयं न तु नित्त्वं इति नास्ति स्वरः। अत्र तु पक्षेऽन्नो त्रियन्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिद्ध्य

इदर्थाभावात्सिद्धम्। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। इति त्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति। प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। इह तर्हि राजातक्षाञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। ञ्नितीत्युच्यते तत्रव्यपवर्गाभावान्न भविष्यति। इदं तर्हि स्वर्। उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात्। स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति। इह तर्हि अन्तर्। उत्तमप्रभृतिस्त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति। इह तर्हि सनुतर्। उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात्। अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति। एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्। यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा। तद्यथा। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। किमोत्। क्व प्रेप्सन्न दीव्यसे। काह्ळ मासाद् इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धितप्रतिषेधो भवतीति। यदयमिदमस्थमुरिति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति॥

ति। यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्ययस्तदा नित्त्वात्स्वरसिद्धिः। तद्यथागस्त्येति। प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः। तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात्। न चायं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतोऽतद्धित इति निषेधः स्यात्॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृते तिपञ्चमीतत्पुरुषः। शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः। अनेनोकारेणानुमीयते येषां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्ताविती संज्ञा न निषिध्यते इति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै·
२३७

अत्रेति। इदानीमित्यत्र। अर्थेष्विति। यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यर्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयति। तत्रानुत्पन्न एव प्रत्यये दृष्टाभावः। ततः प्रत्ययः। यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वाद् मिदचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सर्वादेशप्रसङ्ग इति इदानीं विधानमनर्थकमेव स्यात्। तदोऽप्ययमिति। तदो दा चेति चकारेणानुकर्षणात्। ननु चेति। सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायां मत्वे कृते दानीमिति भावः। तद्धीति। प्राग्दिशोऽर्थेष्विति पूर्वमभिधानात् सप्तम्यर्थवृत्तेः कालवाचिनो मित्वान्मध्ये दानीमाभाव्यमिति तदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः। यकारान्त इति। यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वं प्रतिबध्नाति। यकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति

यद्येतज्ज्ञाप्यते इदानीमित्यत्र प्राप्नोति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ति कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। इत्प्रभावे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। स एव तावदित्प्रभावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते। कः पुनरर्हति प्रभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम्। किं तर्हि। प्राग्दिशोऽर्थेष्वित्प्रभावः। किं सर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः। एवं तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः। तदस्य मिदचोन्त्यात्परत्वे न न सिध्यति। ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। तद्धि अत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। विभक्तावित्युच्यते। एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥ ॥चुटू॥ ॥चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। केशचुञ्चुः। केशचणः। इदर्थाभावात्सिद्धम्। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ति कार्यम्। चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्। पित्करणं किमर्थमिति चेत्स्वर्यार्थम्। पित्करणं किमर्थमिति चेत्स्वर्यार्थमेतत्स्यात्। एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः।

लोपः क्रियते। यद्येवं मकार एवोपदेशेऽन्त्यः श्रूयत इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्संज्ञा। नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात्॥ ॥चुटू॥ ॥लुप्तनिर्दिष्ट इति। पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यत इत्यर्थः। राजदन्तादेराकृतिगणत्वाज्ज्ञापककारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः। अथ वा लुप्तो यमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः। ॥

राम:
२३७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इर उपसंख्यानमिति। इरितो वेत्यत्रेरिति समुदायानुकरणम्। इर् इत् यस्य सोऽयमिरित्। समुदायस्य चानर्थकत्वादप्राप्ताविदं संज्ञोप
संख्यायते। समुदायस्यैवेत्संज्ञासम्बन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्वाभावान्नुमभावः। नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं
न प्राप्नोति। नैष दोषः। स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते। अवयवग्रहणादिति। इरावितौ यस्य स इ
रिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयेते न तु समुदाय इत्यर्थः। यदि पुनरिति। यस्य च कुम्भ्यां स्यादन्यत्र निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः
। यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेसोव तन्न्यायानाश्रयणमाह। नायमिति। इकार इति। इदिता धातुर्विशेष्यत
इति तदन्तविधिः। ऋकारस्येति। ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः। अनङ्गस्य निपातनादित्वम्। तत्र च भिदिरश

इर उपसंख्यानम्॥ इर उपसंख्यानं कर्तव्यम्। रुधिर्। अरुधत्। अरौत्सीत्। अवयवग्रहणात्सिद्धम्। रेफस्यात्र हल
न्त्यमिति भविष्यति इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इदिति। अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः। अवयवग्रह
णादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति भेत्ता छेत्ता। इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति। यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधा
न्यन्यायेन विज्ञायेत। तद्यथा। कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते। यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः। यस्य पुनः कु
म्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः। नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। उ
नदि। नन्दथुरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इद्यस्य सोऽयमिदित् तस्येदित इति। कथं तर्हि इकार इत् इदित् इ
दिदन्तस्येति। अथवा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम्। तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति। अ
थवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति। यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति।

द्वे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा। तत इत्वरत्वे। इरितो वेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्दे
शः। नुमनुषक्तानिति। नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयुक्तानित्यर्थः। न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम्। अनकारो
पदेशेऽपीदित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः। तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते। नदृश इति क्त्वादेशनिषेधेनापीरि
तामिदित्कार्याभावो ज्ञायते। अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव क्त्वस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ २३८

अन्तइति। गोः पादान्तइत्यतः। तेनान्तेदित्तां धातूनांनुमागमोनतुमध्येदितताम्॥ तस्यलोपः॥ ॥ तस्यग्रहणमिति। अभावोलोपःसच भावोपाधिरेवप्रतीयतेनान्यथेतिप्रकरणादित्संज्ञस्यैवलोपोभविष्यतीतिप्रश्नः। विभक्तिविपरिणामइति। सादृश्यान्तत्वाध्यवसा- याद्विपरिणामत्यवहारः। वाक्यान्तरेतुयोग्यविभक्त्यन्तंपरमार्थतः पूर्वाद्वान्तरमेवसंनिधीयते। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। अलो-

उक्षुन्दिरनिपूणमने। स्कन्दिरगतिशोषणयोः। अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिइरूपाइंस्येत्संज्ञाभवतीति यद यमिरितोवेत्याह। अथवान्तइतिवर्तते॥ तस्यलोपः॥ ॥ तस्यग्रहणंकिमर्थम्। इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते। नैतद स्तिप्रयोजनम्। प्रकृतमिदितिवर्तते। कप्रकृतम्। उपदेशेऽजनुनासिकइदिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टे नचेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामोभविष्यति। तद्यथा। उच्चानिदेवदत्तस्यगृहाणि। आमन्त्रयस्वैनंदेवदत्तमि तिगम्यते। देवदत्तस्यगावोश्वाहिरण्यंच। आढ्योवैधवेयः देवदत्तइतिगम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टंसदर्थाद्वि तीयानिर्दिष्टंप्रथमानिर्दिष्टंचभवति। एवमिहापिपुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंसदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टंभविष्यति। इदंत र्हिप्रयोजनम्। येअनेकालइत्संज्ञास्तेषांलोपः सर्वादेशोयथास्यात्। अथक्रियमाणेपिवैतस्यग्रहणेकथमिव- लोपः सर्वादेशोलभ्यः। लभ्यइत्याह। कुतः। वचनप्रामाण्यात्। तस्यग्रहणसामर्थ्यात्॥ इतोलोपेणलूक्त्वानि निष्ठासूपसंख्यानमिस्प्रतिषेधात्॥ इतोलोपेणल क्त्वानिष्ठासूपसख्यानंकर्तव्यम्। णल्। अहंपपच। क्त्वा। देवि त्वासेवित्वा। निष्ठा। शयितः शयितवान्। किंपुनः कारणंनसिध्यति। इट्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेतत्रेत्संज्ञा। ण लुत्तमोणिद्वाभवति। क्त्वासेण्नकिद्भवति। निष्ठासेण्नकिद्भवतीति। सिद्धंतुणलादीनांग्रहणप्रतिषेधात्। सिद्ध मेतत्। कथम्। णलादीनांग्रहणानिप्रतिषिध्यन्ते। णलुत्तमोवाणिद्ग्रहणेनगृह्यते। क्त्वासेण्नकिद्ग्रहणेनगृ ह्यते। निष्ठासेण्नकिद्ग्रहणेनगृह्यतइति। निर्दिष्टलोपाद्वा। निर्दिष्टलोपाद्वासिद्धमेतत्। अथवानिर्दिष्टस्या यंलोपः क्रियते। तस्मात्सिद्धमेतत्।

न्त्यस्येत्यन्त्यस्यलोपेप्रसक्तेतस्यग्रहणेनसमुदायस्यलोपः प्रतिपाद्यते। ग्रहणप्रतिषेधादिति। नैतेषामित्संज्ञाप्रतिषिध्य तेऽपितुतत्प्रतिबद्धंकार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति। तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणेनिर्दिष्टस्यपरामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां- लोपोभवतीत्यर्थः। ॥ रा॰ मः २३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुस्मानामिति। यद्यसत्यामपि संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति। ते हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः। न वेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति। यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्। अनुबन्धलोप इति। यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः। सिद्धमिति। यथाऽणं को बाधते तथा कार्ये चरितार्थमुच्चारणमाप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो बाधते। एकान्त इति। एकदेशः। अवयव इत्यर्थः। अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम्। यथा गृहस्य काकः। तत्रोपलभ्यमानस्य

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः। तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्। तस्मिन्। यस्मात्। यस्मिन्। वृक्षाः। प्लक्षाः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। न वोच्चारणसामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः। न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति। सिद्धं त्वपवादन्यायेन। सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन। किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ। भावो हि कार्यार्थो नन्वर्थो लोपः। कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः। अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेः। एकान्त इत्याह। कुतः। तत्रोपलब्धेः। तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते। तद्यथा। वृक्षस्थाः पर्णाः स्वा वृक्षैकान्ता उपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात्। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति। कविषयेऽणपि प्राप्नोति।

रूपद्वयदर्शनाद्वृक्षे पर्णस्य बलाकयोरिवेति प्रश्नः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु यदेवं संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः। उच्यते। सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते तत्रैवोपलब्धेरिति। अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते। अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनवृक्षादिषु बहुषूपलब्धिः न चासावनवयवः। नैष दोषः। भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेवेति शाकुनिभाष्ये प्रतिपादितम्। तत्रासरूपेति। अनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्संबध्यते। कविषय इति। एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः। अनेकान्तत्वे तूभावप्याकारावेवेति सारूप्यादसमावेशः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेजन्तत्वादिति। यथाढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्वं न भवत्येवं देपोऽपि न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाच्च प्लुतेऽपि पकारे न
प्राप्नोति। अप्लुतर्हीति। कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्धउपात्तो न तु तस्यावयवः। वृत्तिविशेषइति। बहुव्रीहिर्न सिध्यति। अ
नेकान्तत्वे कद्वयस्येति संबन्धाभावात्। अनन्तरइति। यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भव-
ति। व्यवसितपाठादिति। व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः। ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य। कालव्यवधा-

सर्वोद्देशे च दोषो भवति। दिव औत्। औत्सर्वादेशः प्राप्नोति। टाप्प्रतिषेधे एयक्कनिर्देशः कर्तव्यः। अ
दाबूदेपाविति वक्तव्यम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु चात्वे कृते भविष्यति। त
स्मादात्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। अप्लुतर्ह्यनेकान्तः। अनेकान्ते वृत्तिविशेषः। यदि अने
कान्ता वृत्तिविशेषो न सिध्यति। किरिणौ तीतिकार्याणि न सिध्यन्ति। किं हि सतस्येद्भवति येनेत्वं स्या
त्। एवं तर्ह्यनन्तरः। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्त्वप्रसङ्गः। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरि
त्त्वं प्राप्नोति। वुञ्छण्। सिद्धं तु व्यवसितपाठात्। सिद्धमेतत्। कथम्। व्यवसितपाठः कर्तव्यः। वुञ्छ
ण्। स चावश्यं पाठः कर्तव्यः। इतरथा ह्येकान्तेऽपि संदेहः। अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि संदेहः
स्यात्। तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेद
मुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः। वृत्ता
द्वा। वृत्ताद्वा सिद्धमेतत्। वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम्। अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति।
युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम्।

नात्। व्याख्यानत इति। एकान्तपक्षे एकोऽवयवो द्वयोर्न भवतीति संदेहे व्याख्यानान्निश्चयः। अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभ
यापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः। वृत्ताद्वेति। वृत्तं प्रयोगः। नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रति
पद्यन्ते। व्याख्यानाच्चेत्। पूर्वमेवैतदुक्तम्। वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते। नैष दोषः। पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम्। वृत्ता
द्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते। तस्मिन्प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति। भाष्यकारेण वा तदुक्तमिदं वार्तिककारेण॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेङ् इति। यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृतात्यक्तः। प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवह्रियते सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति॥ यथासंख्यम्॥ संख्यासंख्यानं गणनमुच्यते। अनुदेशिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षेपः। तेनायमर्थः। समानां समसंख्यानां मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः संबध्यन्ते। इको यणचीति। इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा

वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः। वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति। उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति। किमत्र न्याय्यम्। एकान्ता इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्। अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम्। ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति। असरूपविधौ तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति। यदप्युक्तं सर्वादेश इति तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह। यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति। न कर्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति॥ ॥यथासंख्यमनुदेशः समानाम्॥ ॥किमिहोदाहरणम्। इको यणचि। दध्यत्र मध्वत्र। नैतदस्ति। स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्। कुत आन्तर्यम्। तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति। इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंतामः इति। ननु चैतदपि स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धम्। कुत आन्तर्यम्। एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति। इदं तर्हि तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति। किमर्थमिदमुच्यते।

इत्यर्थतोऽस्ति संख्यासाम्यम्। पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहूनां ग्रहणाद्वैषम्यं तथापि प्रथमतोऽस्त्येव संख्यासाम्यम्। इदं तर्हीति। नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति। नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतान्तर्यसंप्रत्ययः। प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात्। ननु चेति। नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः। किमर्थमिति। पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञासमासनिर्देशादिति। परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्त इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था। लोके यजादिविधौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशे नास्ति क्रमनियमः। द्वन्द्वे ऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात्। किं पुनरिति। तिपो णल् तसो ऽतुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः। विदो लटो वेति। पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसो म इत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः। व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ताव

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्। संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते। संज्ञया तावत्। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति। समासैः। तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति। संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति। इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते। संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्त्यनुच्चारणार्थः। संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचरमिति। प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः। प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति। किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः। कश्चात्र विशेषः। संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः। संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्य अयवायाव एच इत्यनिर्देशो भवति। अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। डारौरसः प्रथमस्य। डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। एचोऽयवायावः। अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति।

श्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। किं पुनरिति। यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थेन एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः। तथा द्व्यक्षरं मांसं द्व्यक्षरमस्थि। तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राशङ्कितम्। णलादय इति। परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु पूत्वक्रमोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दतः। डारौरस इति। यदा डारौरसश्च डारौरसश्चेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति। अगमक इति। संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ललुटोरिति। लशब्दस्य लङ्लटाववर्थौ विति साम्याभावः। यदा तु लरूपं सामान्यमर्थो लशब्दस्येति पक्षस्तदा त्वेव साम्यमिति दोषाभावः। नन्द्यादिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदाययत्रयापेक्षया प्रत्यययत्रयस्य साम्यसद्भावाद्दोषः। आत्मनेपदेति। नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किंतु तत्प्रत्याय्यितानां नवानां तादीनामिति नास्त्यर्थतः

अस्तु तर्ह्यर्थतः। अर्थतश्चेल्ललुटोर्नन्द्यादिषु सिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः। अर्थतश्चेल्ललुटोर्नन्द्यादिषु सिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति। स्यतासी ललुटोः। स्यतासी द्वौ। ललुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नन्द्यादयो बहवः। ल्युणिन्यचस्त्रयः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। अरीहणादयो बहवः। वुञादयः सप्तदश। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। सिन्धुतक्षशिलादयो बहवः। अणञौ द्वौ। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति। आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। अनुदात्तङितौ द्वौ। आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। निष्ठा। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफदकारौ द्वौ। निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति। श्नसोरल्लोपः। श्नमस्ती द्वौ। सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एङः पदान्तादति। ङसिङसोश्च। ङसिङसौ द्वौ। एङित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि शब्दतः। ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्सलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याय वा यावच्च इत्यनिर्देश इति।

साम्यम्। नैष दोषः। तङ्रूपापन्नास्तादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम्। सार्वधा(तु)कद्विग्रहणेष्विति। द्वौ ग्रहौ येषु तानि द्विग्रहणानि सा(र्व)धातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः। सार्वधातुकमपि तेषु गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संवृतावर्णाइति। यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम्। क्ङितोह्वाविति। क्ङि-
च्छब्दस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति प्राग्वत्ततः साम्यम्। उदि कूलइति। द्वन्द्वो यम्। आगन्तुनाचेकारेण निर्देश इ-
ति चोद्यम्। उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता। उदः पराभ्यां रुजिवहीभ्यां ताभ्यामिति परिहारः। धातुविग्रहणेष्विति। त्रीणि
ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवस्त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः। कर्तृकर्मणोरिति। भवतेरकर्मक

नैषदोषः। स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति। कुत आन्तर्यम्। एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य
बह्वर्थः। संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः। अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङितीति। अति
प्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङितीति। गुणवृद्धी द्वे। क्ङितौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैषदोषः।
गकारोप्यत्र निर्दिश्यते। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ककारे गकारश्चर्त्व-
भूतो निर्दिश्यते ग्ङितिकिति ङितीति। उदि कूले रुजिवहोः। उदि कूले द्वे। रुजिवहौ द्वौ। तत्र संख्याता-
नुदेशः प्राप्नोति। नैषदोषः। नोदि रूपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल
उपपद इति। तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु। तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्।
विदिभिदिच्छिद इत्यस्त्रयः। तच्छीलादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। घञादिषु द्विग्रहणेषु। घञादिषु
द्विग्रहणेषु दोषो भवति। निरभ्योः पूल्वोः। निरभी द्वौ। पूल्वौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। नैष
दोषः। इष्यते चात्र संख्यातानुदेशः। निष्पावः अभिलाव इति। एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे चे-
ति द्वौ। पूल्वौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अवे तृस्त्रोः करणाधिकरणयोः। तृस्त्रौ द्वौ। करणाधिक-
रणे द्वे। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। कर्तृकर्मणी द्वे। भूकृञौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि। अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ। किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नो-
ति। हन्भ्योः स्नाणमुलौ। हन्भ्यौ द्वौ स्नाणमुलौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति।

त्वात्कर्तैवोपपदम्। करोतेस्तूपपदद्वये खलिष्यते। अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति॥ रामः २४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छन्दोब्राह्मणानीति। गोबलीवर्दन्यायेन च्छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्। यथा जुष्टार्पिते च च्छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्रे इति मन्त्रग्रहणात्। छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम्। तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। नवेति। अनुदेशोच्चारणम्। योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्तस्

अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि। छन्दोब्राह्मणानीति द्वे। अधीतेवेदेति च द्वे। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। रोपधेतोः प्रथिदूतयोः। रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः। रोपधेतौ द्वौ। पथिदूतौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ। क्रतुयज्ञौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। संघादिषुञ्प्रभृतयः। संघादिषुञ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति। नैष दोषः। घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम्। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ। वेशोयशआदी द्वौ। यल्खौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य। ङसिङसौ द्वौ। ख्यत्यौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। न वा समानयोगवचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। समानयोगवचनात्। समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि। तस्य दोषो विदोलटो वा। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदोलटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिन्ध्वपकराभ्यां कन्। अणञौ च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। युष्मदस्मदोश्चादेशाः। युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्यन्ति। तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु। अथवैवं वक्ष्यामि। यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन। ततोऽधिकारः। अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति। एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात्। न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः॥

वायमर्थः। विदोलटोवेति। अत्र तु लब्धयथासंख्यानामनुमानाददोषः। युष्मदस्मदोश्चेति। बहुवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन्पक्ष इति। शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः। दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदानन्तर्याद्व्यवस्था क्वचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम्। अथवेति। यत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञा यतेत तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासंख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वरितेन॥ ॥स्वरितेनेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यत इत्यर्थः। स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकार-
ज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि। अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा। विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते
स एवेह गृह्यते। किमर्थमिति। आकाङ्क्षादिवशाल्लब्धे तस्य संबन्धे लोकवदेवं भविष्यतीति प्रश्नः। किंगतमिति। कि-
मयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतोऽनेनेति प्रश्नः। शब्देनेति। न हि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति नवेति। वचन-
रहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। संप्रदानविभक्त्या संनिहिता गोकर्मिका ददातिक्रि-

स्वरितेनाधिकारः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः। अधिकारः क्रियते प्रतियोगं
तस्यानिर्देशार्थ इति। किमिदं प्रतियोगमिति। योगं योगं प्रति प्रतियोगम्। योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति।
किंगतमेतदियता सूत्रेण। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा। लोकेऽधिकृतोऽसौ ग्रामेऽधिकृतोऽसौ नगर इत्यु-
च्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति। शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुम् अन्यदतो योगे योगउ-
पस्थानात्। न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। निर्दिश्यमाना-
धिकृतत्वात्। यथा लोके। निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रा-
येति। गौरिति गम्यते। एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृ स्थिरे भावे। घञिति गम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्त-
कस्तस्मात्परिभाषा। अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल
इति कम्बलो गोर्निवर्तको भवति। एवमिहाप्यभिविधौ भाव इनुण् घञो निवर्तकः स्यात्। तस्मात्परिभाषा क-
र्तव्या। अधिकारपरिमाणज्ञानं तु। अधिकारपरिमाणज्ञानं तु भवति।

यापेक्ष्यते। अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात्। घञो निवर्तकः स्यादिति। ततश्चाक्रोशेऽवन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्या-
त्। सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात्। अधिकारपरिमाणज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं-
प्राग्लादेशेभ्योऽथाध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽथासप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितं दृष्ट्वेति। प्रकृतस्याधि-
कारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात्खविदित्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्विस्त्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यावतियइति। द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्र इकारोनुबन्धः कर्तव्यः। तेनद्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापिवेदितव्यम्। अ
ल्पीयांसइति। कथंपुनर्भिन्नजातीयापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः। परमतापेक्षया। अल्पेयोगाइतिचेन्मन्यसे तत्राल्पीयांसोऽलः। अ

न्ज्ञायतेकियन्तमवधिमधिकारोनुवर्ततइति। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थंतु। अधिकारपरिमाणज्ञाना
र्थएवतर्हिअयंयोगोवक्तव्यः। अधिकारपरिमाणंज्ञास्यामीति। कथंपुनःस्वरितेनाधिकारइत्यनेनाधिकार
परिमाणंशक्यंविज्ञातुम्। एवंवक्ष्यामि। स्वरितेनाधिकारइति। स्वरितंदृष्ट्वाधिकारोनभवतीति। केनेदानीमधि
कारोभविष्यति। लौकिकोधिकारः। नाधिकारइतिचेदुक्तम्। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्प
रिभाषेति। अधिकारार्थमेवतर्ह्ययंयोगोवक्तव्यः। ननुचोक्तमधिकारपरिमाणज्ञानंत्विति। यावतिथोऽल
नुबन्धस्तावतोयोगानितिवचनात्सिद्धम्। यावतिथोऽलनुबध्यतेतावतोयोगानधिकारोनुवर्ततइति
वक्तव्यम्। अथेदानींयत्राल्पीयांसोऽलःभूयसश्चयोगानधिकारोनुवर्ततेकथंतत्रकर्तव्यम्। भूयसिप्रा
ग्वचनम्। भूयसिप्राग्वचनंकर्तव्यम्। प्रागमुतइतिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। संदेहमात्रमेत
द्भवति। सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। प्रागमुत
इतिव्याख्यास्यामः। यद्येवंनार्थोनेन। केनेदानीमधिकारोभविष्यति। लौकिकोधिकारः। ननुचोक्तंना
धिकारइतिचेदुक्तम्। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। संदेहमात्रमेतद्भवति। स
र्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमित्युक्तम्। इकुणघञिति
संदेहेघञितिव्याख्यास्यामः। नतर्हीदानीमयंयोगोवक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किंप्रयोजनम्। स्वरितेनाधिकारगतिर्य
थाविज्ञायेत। अधिकारगतिः। अधिकःकारः। अधिकंकार्यम्। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्रगोटाङ्ग्रहणंचो
दितंतन्नकर्तव्यंभवति। स्त्रीग्रहणंस्वरयिष्यतेस्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीतिस्त्रियामित्येवंप्रकृत्ययेवि
हितास्तेषांग्रहणंविज्ञास्यते। तत्रस्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीतिनदोषोभवति॥

यदहयोऽलइतिचेद्भूयांसोयोगाः। भूयसीति। अङ्गास्यप्राग्भूरित्यादिवक्तव्यम्। तत्तर्हीति। यावतिथोऽलितिभूयसिप्राग्वच
नंचेत्यर्थः। घञितिव्याख्यास्यामइति। ननुचेनुणआनन्तर्यात्संदेहाभावःउच्यते। घञोनुवृत्तिसामर्थ्यदृष्टमिनुणाश्चानन्त
र्यमितोनेनानन्तसद्भावादस्तिसंदेहः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सांकाश्यकेभ्य इति। बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्त इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न-
स्यात्। ध्रुवमपाय इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयेणापि भवति। कृत्स्न आधारात्मेति। सर्वे अ-
वयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः। गङ्गायां गाव इति। गङ्गाशब्दोऽत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे। तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमि-
त्यप्रयोजनमेतत्स्यात्। नद्यास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संज्ञासिद्धिः। पूर्वे इति। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति व-
चनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः संपद्यते। तुल्यजातीयस्य बाधको न तु नित्यत्वादियुक्तस्य॥ इत्युपाध्याय

अधिकं कार्यम्। अपादानमाचार्यः किंन्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्यनिवृत्तिः। तेनेह न स्याद्ग्रामादागच्छ-
ति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि
सिद्धं भवति। तथा अधिकरणमाचार्यः किंन्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेह न स्या-
त्। तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवती-
त्यत्रापि सिद्धं भवति। अधिकं कार्यम्। अधिकः कारः। पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्व-
तृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुड् इति। नुम्नुटौ स्वरयिष्येते। तत्र स्वरितेनाधि-
कः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः। कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम्।
लोकतः। तद्यथा। लोकेऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते यो यं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति एवमि-
हाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते यो यं पूर्वः सन्परं बाधते। अधिकारगतिस्त्र्यर्थो विशेषाय चाधिकं
कार्यम्। अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः॥ ११॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्य तृ-
तीयपादे प्रथमाह्निकम्॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ ॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुतः सुनुतः लुनीतः। ङित
इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इद्यस्य सोऽयं ङिदिति ङित इति। कथं तर्हि ङकार इद् ङिद् ङित इति।

जैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम्॥ अनुदात्त॥ ॥ विकरणेभ्य इति। लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विक-
रणाः तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोतीति। ङकार इदिति। अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः। तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधा-
नत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते। केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वा ङिदन्त आश्रीयते। तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। तेनोपदेशे योङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङित्त्वेभ्यः। एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उच्चुकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यस्याश्रयणीयम्। किमर्थमिति। किं विहितानां लादेशानाम नेन नियमः क्रियते। अथवा क्वैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः। नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते। तेन नियमोऽयं संपद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः अलादेशाश्चानशादयः। नियमस्यावकाशः लिङ् लिटावार्द्धधातुकसंज्ञौ। स्पर्द्धत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः। अनवकाश इति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः।

अथवोपदेश इति वर्तते। अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति। सर्वथा चङ्ङ्भ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। भूवादयो धातव इति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आत्मनेपदवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात्। लविधानाद्धि हितम्। लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां नियम इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्विकरणाः नित्याः खल्वपि विकरणाः कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाशो नियमः। सावकाशः। कोऽवकाशः। यएतेलुग्विकरणाश्च श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत।

यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते। तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः। स्यादिषु कथम्। ते हि लावस्थायामेव विधीयन्त इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते। लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति। यनना प्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा। शबादिविधावनुवर्तनाद्वा॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहितालादेशान्न सन्तीति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्यातामत तश्चेतत्परिभाषोपस्थाने स १३२
भा॰ कै॰ तिसंज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदानुक्रमणे परस्मैप
२५५ दमनुदात्तङितः प्राप्नोति। नैष दोषः। आत्मनेपदसंबन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसंबन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्य-
ति। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः। यद्यमिति। कृतनियमानामसंकरेणास्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः। अ-

किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति
अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। एवमपीतरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता। अ
भिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते। तदि
दमितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं
न करिष्यते। अवश्यं कर्तव्यम् अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणमेव करिष्यते स्व
रितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदेषु चापि नेतरेत
राश्रयं भवति। कथम्। भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सू
त्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषि
द्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स लस्य स्था
ने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु नियमः। ननु चोक्तं विकरणैर्व्यव
हितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। यदयं विकरणवि
धावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति। नैतदस्ति ज्ञापकम्।
अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च। यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति।

भिनिर्वृत्तानीति। प्रागपि नियमात्तेषां संभवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात्। यत्तर्हीति। एतत्तु लिङ्लिडर्थं स्यात्। चक्रमे चक्राम राम:
क्रम्यात् क्रंसीष्टेति। तस्माज्ज्ञापकदिक्प्रदर्शिता भाष्यकृता। ज्ञापकं तु वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्रस्येव विकल्पविधानम्॥ २५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनरिति। उभयनियमस्तावन्न संभवति। अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात्। तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः। ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमो युक्तः। एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति। भावकर्मणोरेवेति। ननु पूर्वेणानियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं न तु नियमार्थम्। नैष दोषः। समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तम्। क्यषइति। वा क्यषइति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङितादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवणप्रसङ्गः। उच्यते चेति। लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वा

किंपुनरयं प्रत्ययनियमः अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः। अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति। कश्चात्र विशेषः। तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिष्टत्वात्। तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। किं कारणम्। परस्मैपदस्यानिष्टत्वात्। प्रत्ययानियताः प्रकृत्यर्थाव नियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम्। शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यतइति। क्यषआत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात्। क्यषआत्मनेपदं वक्तव्यम्। लोहितायति लोहितायते। किंपुनः कारणं न सिध्यति। तस्यान्यत्र नियमात्। तद्ध्यन्यत्र नियम्यते। उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति। अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः। प्रकृत्यर्थनियमेन्याभावः। प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः। अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति नैष दोषः। अनवकाशास्तृजादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशास्तृजादयः। कोऽवकाशः। परस्मैपदिनोऽवकाशः। तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति। तव्यदादयस्तु तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति। तव्यदादयोऽप्यनवकाशाः। ते वचनाद्भविष्यन्ति।

द्वावचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात्। केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगाद्धेत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पायोगात्। तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते। तव्यदादयोऽपीति। यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चिण्तर्हीति। ननु भावकर्मणोः सार्वधातुकस्यार्थे न चिणा लकारस्य प्रसिद्धिर्बाध्यते। सर्हाभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणोरर्थ
र्थावित्यदोषः। घन्तर्हीति। अकर्तरि विधीयमानो पादानादिषु घञादिः क्कारः उपपदविशेषणमिति। सप्तमीस्थस्य सामान्य
स्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते। एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम्। कर्तरि चेति। यदा क

चिणतर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति। चिण्वचनाद्भविष्यति। यञ्जूतर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति।
तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अण्कर्मणि चेति। तर्ह्येतत्रोपपदविशेषणम्। अभिधेयवि
शेषणेन चेहार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा
प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्या
र्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यद
प्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येषु
तदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। शेषवचनं चाशेषवचनं च कर्त
व्यम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। किं प्रयोजनम्। शेषनियमार्थम्। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते
शेषेपि प्राप्नुवन्ति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति। कर्तरि चात्मनेपदं विष
ये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम्। शेषाच्छेष इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। भिद्यते कुसूलः
स्वयमेवेति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। प्रकृत्यर्थनियमपक्षे। प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः। प्रकृत्यर्थौ नियतौ
प्रत्यया अनियताः तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः। प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः। प्रत्यया निय
ताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम्। कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः। प्रकृत्यर्थ
नियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः।

मेवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति। शुद्धौ तु कर्मकर्तारौ उभयोरवकाशौ। कार्यातिदेशे तु परत्वा
दात्मनेपदं सिध्यति। प्रकृत्यर्थौ नियताविति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं
लभ्यत इति नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चेति। परस्तात्तु परिहरिष्यते। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्मैपदमिति। सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं संपद्यतइत्यर्थः। नास्य किंचिदिति। पीडारूपं भावस्वभावं वस्तित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते। यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मणा स्वातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एष हि योगो व्यवहितः। कस्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम्। ननु चैतदपीति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते। ननु चेयमिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। शेषादि

ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। भावकर्मणोः। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोरिति निवृत्तम्। यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति। एति जीवन्तमानन्दः। नास्य किंचिद्रुजतीति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततः भावे। ततः कर्मणि। कर्मणि चात्मनेपदं भवति। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम्। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तम्। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम्। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। इह माभूत्। अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव। ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम्। न सिध्यति। अनन्तरायाप्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्।

त्यस्यावकाशः यातिवातीति। अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः। अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः अनुकरोतीति। कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति। सापि योगविभागेन बाध्यते। नोत्सहत इति। शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः। अथवेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः। नोत्सहत इति। अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्त्तैवयः कर्त्तेति। यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः। यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्त्तरि न प्राप्नोति। नैष दोषः। कर्त्रैवस्थायां क-
रणत्वाभावात्। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम्॥ कर्त्तरि॥
॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति। प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति। साधनकर्मणि च धातोर्हृत्यसं-
भवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत। देवदत्तस्य धान्यमिति। देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः। क्रियाणां सा-
ध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्। योग्यतावशादेषेयं क्रियासाध्यातस्यादिदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे योग्य

एवं तर्हि कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्त्तरि कर्त्तर्येति।
किमर्थमिदं कर्त्तरि कर्त्तरीति। कर्त्तैवयः कर्त्ता तत्र यथा स्यात्। कर्त्ता चान्यश्च यः कर्त्ता तत्र मा भूदिति। ततः अनुपरा-
भ्यां कृञः कर्त्तरि कर्त्तरीत्येव॥ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे॥ ॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्॥ कर्मव्यतिहार इत्युच्यमा-
ने इहापि प्रसज्येत। देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति। तत्तर्हि वक्त-
व्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्त्तव्यम्।
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिद्ध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते।
कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति। कया क्रियया। संपश्यति क्रिय-
या प्रार्थयति क्रियया अध्यवस्यति क्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कं-
चिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः।

त्यासः सक्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि क्वचित्क्रियाव्यतिहारः। यथा संप्रहरन्ते राजान इति। अत्रैकैव क्रिया संचारिणीव ल-
क्ष्यते। क्रियामिति। लौकिकाश्चार्थादिहानूद्यन्ते। कथं च क्रियेति। द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासंबन्धं मत्वा प्रश्नः। क्रियापीति। भो-
क्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात्। कया क्रिययेति। क्रियान्तरवाचि प्रयोगाभावात्प्रश्नः। संपश्यति क्रिययेति। संदर्शनादी-
नामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात्॥ ॥ राम: २४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इह कर्तरीति। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात् क्रियया पुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे ल
ब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात्। तत्र प्रतिषेध इति। कर्मव्यतिहारे नगतिहिंसार्थेभ्य
इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः॥ ॥नगति॥ हसादीनामिति। हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः। हरिवह्योरिति। हरतेर्हि सार्थत्वा
द्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः। ततः संप्रहरिष्यन्तौ द्रष्टुं कर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योन्यस्य भाना वित्येत

एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत। तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह
कर्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यति
हारे मा भूदिति। अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम्। कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं
क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति। इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। अक्रियमाणे कर्तृ
ग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन न प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। तत्र प्रतिषे
धे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति। न वानन्त
रस्य प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रति
षेधात्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं
प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते त
त्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता
चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। कर्तरि कर्म॥ ॥नगतिहिंसार्थेभ्यः॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्। प्रतिषेधे हसादीनामु प
संख्यानं कर्तव्यम्। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। व्यतिपठन्ति॥ हरिवह्योरप्रतिषेधः॥ संप्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते गर्गै
रिति। न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियो ऽत्र वहिः। नगति॥ ॥इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ परस्परोपपदाच्च॥ परस्प
रोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति॥ इतरेत॥

वहिर्विवक्षितम्। देशान्तरप्रापणक्रिय इति। भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम्। तत्र तु गतिर्नोत्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त
सो धात्वर्थः। अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम्। गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति विवहे गत्यर्थलाभावः॥ ॥इतरेतर॥ लोकिके
शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विपराभ्यांजेः॥ विशब्दइति। पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्सुसि विभक्त्या व्यवधानाद्देरनन्तरो जयतिर्न संभव
ति। बहुविजयति वनमित्यत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणाद् जहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्र
हणम्। संबुद्ध्यन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत्। विरित्यस्य विभ
क्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्येत्यदोषः। वीजयतइत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः संभव-
त्येवेति चेत्। पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये तद्वद्भावः न चात्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदोषः। अस्य गोरिति। द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो
यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीयएव संप्रत्ययं करोति। एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोप्युपसर्गो गृह्यते। पक्षिवा
चिनो विशब्दस्यासंभवेतु द्वयोरपि दृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम्॥ आङोदो॥ ॥अव्यसनक्रि

विपराभ्यांजेः॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। परा जयति सेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि ता
वदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च। अयं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव तस्यास्य को
न्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ
इति। विपराभ्याम्॥ आङोदोनास्यविहरणे॥ ॥आङोदोऽव्यसनक्रियस्य॥ आङोदोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम्। इ
हापि यथा स्यात्। विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहाङोदोनास्य इतीय
ता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्।

यस्येति। व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः। केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम्। के
वलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तत इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम्। आङोदोनास्य इति। आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिवर्तमा
न आस्यवृत्तिर्भवति। यथा लोमविषये हर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्तत इत्युच्यते। ददातेरेवास्ये वृत्तिसंभवो नान्येषां दारूपाणामिति ते
षामिह ग्रहणाभावः। यद्येवं स्वं मुखमादत्त इत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आस्यसमवेतैव या क्रि-
या तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तो भवति। ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीतृविषयम्। अनास्य इति च पर्युदासः। आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश
इति विधिरेव तत्र भवति। सोयमिति। आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यस्यास्य प्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वाङ्गकर्मकादिति। स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकमद्रवमूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति। तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति॥ ॥क्रीडोऽनु॥ ॥ अनुक्रीडतीति। तृतीयार्थ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः। एतच्च समासाहचर्याल्लभ्यते। आगमयस्वेति। सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। शिक्षेरिति। केचिदाहुः शकिः सन्नन्तो गृह्यत इति विध्यर्थमिदम्। क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते। भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात्। इह तु जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते। विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः। आत्मनेपदे नैव जिज्ञासाया अवगमाज्जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते। अन्ये तु शिक्षविद्योपादान इत्यस्य ग्रहणं निय-

यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयका त्रापि॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति। आङो॥ ॥क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च॥ ॥उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अनुक्रीडति माणवकमिति। समोऽकूजने॥ समोऽकूजन इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। संक्रीडन्ति शकटानि॥ आगमेः क्षमायाम्॥ आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। माणवक आगमयस्व तावत्॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम्॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विद्यासु शिक्षते। धनुषि शिक्षते॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी॥ हरतेर्गतताच्छील्ये॥ हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावोऽनुहरन्ते॥ आशिषि नाथः॥ आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते॥ आङि नुप्रच्छ्योः॥ आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्।

मार्थं वर्णयन्ति। विधेरेव तु ज्यायस्त्वात्सन्नन्तशकिग्रहणं न्याय्यम्। किरतेरिति। विक्षेपार्थः किरतिः। हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। हर्षादिष्वेव अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते। हरतेरिति। गतं प्रकारः। पैतृकमिति। पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। मातुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तङ्कितार्थेत्यत्र भाष्यकारेण न कृतम्। आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम्। सर्पिषो नाथत इति। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः॥

आनुलदृति। उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः। शपउपलम्भनइति। उपलम्भनं प्रकाशनम्। देवदत्ताय शपतइति। श्लाघह्नुङिति संप्रदानसंज्ञा। ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते। केचिदाहुः। यस्मा आख्यायते स संप्रदानं य आख्यायते स इह लभ्यते॥ उदोनू॥ ॥उदईहा-
यामिति। ईहा विशिष्टचेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते। उत्तिष्ठति सेनेति। उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः॥ ॥उपान्मन्त्र॥ ॥उपाद्देव
पूजेति। अमन्त्रकरणार्थमिदम्। अर्कमुपतिष्ठतइति। देवपूजामन्त्रत्वात्मनेपदं कृतम्। चापलमेतत्त्वपूजनमिति न कृतमपरत्र अ

आनुतेश्टगालः। आपृच्छते गुरुमिति॥ शपउपलम्भने॥ शपउपलम्भनउपसंख्यानं कर्तव्यम्। देवदत्ताय शपते।
यज्ञदत्ताय शपते कीडोनु॥ ॥समवप्रविभ्यस्थः॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने॥ आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम्। अ
स्तिं सकारमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते। विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥ समव॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि॥
॥उदईहायाम्॥ उदईहायामिति वक्तव्यम्। इहमाभूत्। उत्तिष्ठति सेनेति। उदो॥ ॥उपान्मन्त्रकरणे॥
॥उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम्। आदित्यमुपति
ष्ठते। चन्द्रमसमुपतिष्ठते। संगतकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते। बहूनामप्यचित्तानामे
को भवति चित्तवान्। पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम्। एत
द्व्यस्यकापेयं यदर्कमुपतिष्ठति। अपर आह। उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्।
देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम्। मित्रकरणे। रथिकानुपतिष्ठते॥ अश्वारोहानुपतिष्ठते। पथिषु। अयं प-
न्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते। वालिप्सायाम्॥ वालिप्सायामिति वक्तव्यम्। भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति। उपान्मन्त्रक॥ ॥उद्विभ्यां तपः॥ ॥अकर्मकाद्द्वित्येव।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। उत्तपते पाणी वितपते पाणी। उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम्॥

पर आहेति। संगतकरणमुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठतइति। स्रुघ्नं
प्राप्नोतीत्यर्थः। भिक्षुकइति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥ ॥उद्विभ्याम्॥ ॥भासने वर्तमानस्तपिरुद्विपू-
र्वोऽकर्मकः। स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत्त्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपतीति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेति। किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः। उद्भ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमो नेन क्रियत इत्याह। निष्टप्यत इति। विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह। किंपुनरिति। विधिर्न संभवतीति मत्वाह। तपिरिति। भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मक इत्यर्थः। अकर्मकाश्चेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः। ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः। पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्रापि आत्मनेपदं भवत्येव। इदानीं विधिपक्षवास्याह। अन्तरेणापीति। तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः। संतापने विलापने च सकर्मकः।

अथोद्भ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते। निष्टप्यत इति। किंपुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति। अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। तद्यथा। नदी वहतीत्यकर्मकः। भारं वहतीति सकर्मकः। तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम्। उद्भ्याम्॥ आङो यमहनः॥ अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषलं पादेन॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पाणी। आहते उदरमिति। आङो यमहनः॥ ॥समो गम्यृच्छिभ्याम्॥ ॥समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संवित्ते। संपृच्छते। संस्वरते॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषत। अर्ति। श्रु। संशृणुते। दृशि। संपश्यते॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्। निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥ आङ उद्गमने॥ ॥ज्योतिषामुद्गमने॥ ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधेन श्रन्थिग्रन्थ्योरिति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ॥ ॥समः॥ ॥समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम्। उपसर्गादिति। अत्राकर्मकादिति न संबध्यते॥ आङः॥ ॥ज्योतिषामिति। उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः। इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम्। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यक्तवाचाम्॥ ॥सर्व एवेति। येवदत्यर्थस्य कर्तारः। वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः। अथवेति। विनापिप्रकर्षं गत्या व्यधिकरणपद १३२
बहुव्रीह्याश्रयणमनुष्या एव गृह्यन्ते। व्यक्तावाचीति। वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः। शुकसारिकादीनां न सर्ववर्ण
र्णविषयत्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः॥ ॥अवाङ्गः॥ नचावपू
र्वस्येति। नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम्। यथोर्ध्वादयः क्रम्वस्तिविषया एवेति भावः॥ समः॥ धातोस्तृतीयायो
गासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन। स च सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति। सर्व

व्यक्तवाचांसमुच्चारणे॥ व्यक्तवाचामिति किमर्थम्। वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। व्यक्तवाचामित्युच्यमानेप्य
त्रप्राप्नोति। एतेपि हि व्यक्तवाचः। आतश्च व्यक्तवाचः। कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति। एवं तर्हि व्य
क्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो ये व्यक्तवाच इति। के च साधीयः।
येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते। नत्वैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते· एतेषामपि वाच्यकारा
दयो वर्णा व्यज्यन्ते। आतश्च व्यज्यन्ते। एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुक्कुडिति। नैवं ते आहुः। अनुकरणमेतत्तेषा
म्। अथवा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्त वाच इति। कथं तर्हि व्यक्तावाचि वर्णा येषां त इमे व्य
क्तवाच इति। व्यक्तवाचांसमुच्चारणे॥ ॥अवाद्गः॥ अवाद्ग्रो गिरतेः॥ अवाद्ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम्।
गृणाते र्माभूत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रयोगाभावात्। अवाद्ग्र इत्युच्यते। नचावपूर्वस्य गृणातेः
प्रयोगोस्ति। अवाद्ग्रः॥ समस्तृतीयायुक्तात्॥ ॥तृतीयायुक्तादिति किमर्थम्। उभौ लोकौ संचरसीमं चामुंच
देवल। तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। अत्रापि तृतीयया योग इति। एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्यु
च्यते। सर्वत्र च तृतीयया योगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र तृतीयायोग इति। क्व च साधीयः। यत्र तृ
तीया श्रूयते समस्तृ॥ ॥

त्रेति। केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते। यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति। यत्रापि करणाभिधायि पदं रामः
न श्रूयते तत्रापि केनचित्करणेन भाव्यमनन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्माकरणम्। अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमि २४९
त्याहुः। न हि संचरणं करणेन विना संभवति। यत्रेति। तत्र ह्यन्तरङ्गाकरणप्रतीतिः। अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरङ्गा॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दाणश्च॥ ॥अशिष्टव्यवहार इति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्र चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः॥ सहयुक्त इति। दास्यै विश्राणय। तया सह उपभुङ्क्ते इत्ययं वा कार्थः। उपाद्यमः॥ ॥स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः इह हेति। अस्वमिति। अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते। नात इति। चे- र्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात् कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति प्राप्तिरित्यपरे॥ ॥नानोर्ज्ञः॥ ॥औषधस्येति।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ ॥सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते। कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्। एवं तर्हि शिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते वृषल्या संप्रयच्छते। यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। यद्येवं नार्थोऽनेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च। सहयुक्ते तृतीयास्याद्व्यतिहारे तङो विधिः। सहयुक्तेऽप्रधान इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम्। दाणश्च॥ उपाद्यमः स्वकरणे॥ ॥इह कस्मान्न भवति। स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति। अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम्। यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते। उपाद्यमः स्वकरणे॥

॥नानोर्ज्ञः॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम्। अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। औषधस्यानुजिज्ञासते इति। न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अकर्मकस्योत्तरेण विधानात्। अकर्मकाज्ज्ञानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति। प्रतिषेधः पूर्वस्य चापूर्वस्य चायं प्रतिषेधः। स च सकर्मकार्थ आरम्भः। कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति। अकर्मकाज्ज्ञानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते। नानोर्ज्ञः॥ ॥शदेः शितः॥ ॥शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः। शीयते शीयते शीयन्ते॥

औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। न वेति। पूर्वेण सकर्मकाज्ज्ञानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते। अकर्मकात्तु परत्वात् पूर्ववत्सन इत्यनेन॥ ॥शदेः शितः॥ ॥शदेरिति। शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात् परस्मैपदेन भाव्यम्। तत्र कृते शित्प्रत्ययेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

किंचभोइति। सार्वधातुकसंशब्देनेनश्नितो विधानंनपरस्मैपदसंशब्देनेना नखल्विति। सामर्थ्यादितिभावः। कः पुनरिति। समस्त मेवात्मनेपदप्रकरणंमहावाक्यंनियमार्थम्। तत्रानियमेनलादेशेषुकृतेषुश्नितिविकरणेकृतेनियमोयंप्रवर्तते। शदेः श्नित एवनतुशत्स्यतीत्यादाविति भावः। एवमपीति। यद्यपितात्पर्यपर्यालोचनेनप्रकरणस्यनियमार्थत्वंतथाप्येकैकसूत्रार्थपर्या लोचनकालेऽवान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थतासंभवत्येव। अनारम्भेशेषपक्षेनिक्षेपादारम्भेततउद्धारात्। लडादीनामिति। आ

किंचभोः शदेः श्नित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते। नखलुपरस्मैपदेष्वित्युच्यतेपरस्मैपदेषुतुविज्ञायते। कथम्। अनुदात्त ङित आत्मनेपदंभावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौद्वौयोगावुक्त्वाशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्युच्यते। एवंचनपर स्मैपदेषूच्यतेपरस्मैपदेषुविज्ञायते। कः पुनरर्हत्येतौयोगावुक्त्वाशेषात्कर्तरिपरस्मैपदंवक्तुम्। किंतर्हिअविशेषे णसर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्यशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्युच्यते। एवमपिपरस्मैपदाश्रयोभवति। कथ म्। इदंतावदयंप्रष्टव्यः यदीदंनोच्येत किमिहस्यादिति। परस्मैपदमित्याह। परस्मैपदमितिचेत्परस्मैपदाश्र योयंभवति। सिद्धंतुलडादीनामात्मनेपदवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। शदेर्लडादीनामात्मनेपदंभवतीतिव क्तव्यम्। सिद्ध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंशदेः श्नितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदा भावइति। नैषदोषः। श्नितइतिनैषापञ्चमी। कातर्हि। संबन्धेषष्ठी। श्नितोयः शदिः। कश्चश्नितः शदिः। प्रकृतिः। श दे: श्नित्प्रकृतेरिति। अथवाहायंशदेः श्नितइति। नचशदिः श्निदस्ति। तएवंविज्ञास्यामः शदेः श्निद्विषयादिति। अथवायद्यपितावदेतदन्यत्रभवतिविकरणेभ्योनियमोबलीयानिति। इहैतन्नास्ति। विकरणोहीहाश्रीयते श्नितइति। उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवायउपसंख्यानम्॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवायउपसंख्यानंकर्तव्यम्।

दिशब्दः प्रकारे येषुश्निताभाव्यन्तेलडादयः श्नित्प्रकृतेरिति। योग्यतयाश्नित्प्रकृतित्वमाश्रित्यप्रागेवश्निदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते। श्निद्विषयादिति। श्निद्विषयत्वाच्छदिरेवश्निच्छब्देनाभिधीयते। अथवेति। प्रकरणंनियमार्थम्। तत्रनियमात्पू र्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेनप्रवृत्तानितत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वंविकरणः प्रवर्ततेपश्चाच्छितएवशदेरात्म नेपदमितिनियमः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यविशतेति। ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः ततोऽडागम इति किं
वार्तिकेन। उच्यते। एतदनाश्रित्यैतदुक्तम्। शब्दान्तरस्येति। विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः। कृतेप्यटीति। धातु
भक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावात्। अडागमस्त्वनित्यः। स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्निसत्वात्प्रतिबध्यते। वि-
करणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः। नित्यनिमित्तत्वादिति। कृतेपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रद
र्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम्। यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं

न्यविशत व्यक्रीणीत। किंपुनः कारणं न सिध्यति। अटा व्यवहितत्वात्। ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्र
हीष्यते। न सिध्यति। अङ्गस्य ह्यडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम्। एवं
तर्हीदमिह संप्रधार्यम् अट् क्रियतां विकरणा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादडागमः। नित्या विकरणाः। कृतेप्यटि प्रा
प्नुवन्त्यकृतेपि। अडपि नित्यः। कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्योऽट्। अन्यस्य कृतेषु विकर
णेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। अट् क्रि
यतां लादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादडागमः। नित्यो लादेशः। कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। नित्य
त्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भविष्यति। नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदटो नित्य
निमित्तत्वादात्मनेपदाभावः। नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः
कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः। तस्मादुपसंख्यान
म्। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः।

विहन्यते न तदनित्यम्। तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति। ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधा
यकत्वात्सिद्ध्यत्यात्मनेपदम्। नैष दोषः। तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडाग
मो विकरणान्तभक्तत्वाज्ज्ञातो व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विषयाद्यो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं-
भाष्ये चोद्यं व्यवस्थाप्यते। अन्तरङ्गस्तर्हीति। लकारमात्रापेक्षत्वात्। अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·दी· नैतदिति। त्वादेशेन सह संप्रधारणा किंतु नियमेन सहेति भावः। तत्तु न लभ्यमिति। ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बली- १३२
४५१ यस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति। उच्यते। अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते। कृतेपि विकरणे न व्यवधाय-
कइति। यद्येवं नित्य एव नियमः। नैतदस्ति। यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेश्यते निविशत
इति। यत्र तु विकरणे कृतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति। तरतइति। अत्र पूर्वमित्वे सति रूपं न सिद्ध्यति। आ-

नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति। अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च। तत्र खल्वत्वादेशे कृते त्रीणि कार्याणि
युगपत्प्राप्नुवन्ति। विकरणाः अडागमः नियमइति। तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम्। अ
थापि विकरणात्पूर्वमडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। आङ्गात्पूर्वं विक
रणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम्। अडाड्भ्याम् अप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यम् उपार्च्छदित्येवमर्थम्। त
त्रहाटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति। ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुन
राड् भविष्यति। पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। आङ्गात्पू
र्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति। भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पू
र्वं विकरणाः स्युः। यत्र तु खल्वभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति। यदप्युच्यते अडाड्भ्याम् अप्यन्यदाङ्गं पूर्व
मेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति। अस्त्वत्राट् आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः। ऋच्छिभावे कृते शब्दा
न्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति।

टि कृतइति। आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च। तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गः। नानाश्रयत्वा
च्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति। ततश्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति। तत ऋच्छदिति स्यान्न त्वार्च्छदि उम:
ति। ननु चेति। वस्तुवस्त्वन्तृत्याकार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः। यत्तावदिति। तरतइत्यत्रानित्यमित्वं विकरणास्तु नित्या इति स एव प्र ४५१
वर्तते यत्रेति। यथा तरतीति। अस्त्वत्राडिति। परत्वादृच्छिना भाव्यम्। अभ्युपगम्यवादेनत्वेतदुच्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चक्रकेष्विति। व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेणाभाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः। तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाद्धात्वादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः। न चायं नियमः। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति। यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद्विकरणस्य नित्यत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम्। अङ्गत्वात्कृत्याश्रयणाद्धा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः। नेर्यो विशिरिति। व्यवहितश्चापार्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः। अथवेति। नेर्विशब्दस्यायमर्थः। निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः। विशिरपीति। विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते। पदविधिश्चेति। न्यायप्राप्तार्थानुवादोऽयं न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यत इत्याहुः॥ ॥पूर्ववत्सनः॥ ॥पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति किमिदमिति। येभ्य इति। योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्य

ननु चोक्तं पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति। नैष दोषः। चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था। अथवा नेरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कश्च नेर्विशिः विशेष्यः। व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम्। अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम्। पदविधिश्च समर्थानाम्। व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति। शदेः शितः॥ ॥पूर्ववत्सनः॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति। आहोस्विद्योगापेक्षम्। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति। किं चातः। यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति। अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्सनपेक्षम्। ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति।

ते। पक्षद्वयेऽपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः नतु पञ्चम्यन्तात्। लक्षणाभावात्। तुल्यार्थैरिति विहितात्तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव। यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः॥ वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम्। तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम्। किमन्तादिति। ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात्। यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतद्बुध्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. २५२ सनमेवेति। प्रत्यासत्त्येति भावः। उत्तरत्रापीति। उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सनइत्येतत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं — १.३.२
भवति। ततः पूर्ववत्सनइति। किमर्थमिति। विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः। यथापूर्वयोरिति। नानोर्ज्ञः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवइत्ये —
निमित्तं च विशेषितम्। कथम्। सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति। कुतः। सनइ
ति। अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम्। ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। उत्तरत्रापि
पूर्ववत्सनइत्येवानुवर्तिष्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सनइति। शदिम्रियत्यर्थम्। शदिम्रियत्यर्थो
ऽयमारम्भः। शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति। इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने
पदप्रतिषेधः। इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्।
शिशत्सति। मुमूर्षति। कथं पुनः पूर्ववत्सनइत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो
विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः
सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति। न भवतीत्येवं वाक्य
शेषं समर्थयिष्यामहे। यथापूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति। एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां स
न्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति। यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते। आसिसिषते। शिशयि
षते। अथ विध्यर्थः। शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्प्रतिषे
धार्थः। ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भव
तीति। यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः। ननु चोक्तं
शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतम्। ज्ञाश्रुस्मृदृशां
सनः। नानोर्ज्ञः। सकर्मकात्सनो न भवति। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। सनो न। शदेः शितः। सनो न। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। सनो नेति। इहे
दानीं पूर्ववत्सनइति सनइत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम्। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति।

तयोः। इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः। यथेच्छसीति। निषेधपक्षेऽपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते। वि रामः
धिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति। एवं च कृत्वेति। द्वितीयसन्ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति भावः। ॥ २५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न च शदिरेवेति। सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः सा चेह सामग्री नास्ति। सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्। अथापीति। शितो विशेषणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात्। यत्र तर्हीति। म्रियतेर्ङित्त्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः। अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः। यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। न

नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। किं कारणम्। शदेः शित इत्युच्यते। न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम्। किं तर्हि शिदपि निमित्तम्। अथापि शदिरेव। शित्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः शित्परो भवति। यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम्। अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति। किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिषु प्रसिद्धिः॥ पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिषु प्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः। कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति। अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।

ह्येतेभ्य इति। नित्यसन्विषयत्वात्। कृञादिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्त्वं निवर्त्यते। पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात्। पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात्। अनुबन्धेति। तत्सामर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः। अथवेति। समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययग्रहणमिति। यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति। तत्र केचिदाहुः। पूर्ववत्। णियक्सनदिति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः। अन्ये त्वाहुः। एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमत्णिज्ग्रहणम्॥ ॥आम्प्रत्ययः॥ ॥कृञ्ग्रहणमिति। कृञ् एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः। अथेह कस्मादिति। स्वरितञित इत्यनेनेति भावः। ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यात्यादयः संविधानेन वर्तन्ते तथोञ्झादयोऽपि। तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये

तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। सनं च न व्यभिचरति। णिचं च पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥ प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम्॥ प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। णियगर्थम्। णियगन्तादपि यथा स्यादिति। आकुस्मयते। विकुस्मयते। हृणीयते महीयत इति। तत्र को दोषः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः। तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आसयति शाययतीति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति। यकं च न व्यभिचरति। णिचं तु व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥ पूर्ववत्सनः॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य॥ कृञ्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। ईहामासः ईहामासतुः ईहामासुः। कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति। प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते। कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति। इह कृञ्ग्रहणात्। इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति। इहैव कृञ्ग्रहणात्। अथेह कस्मान्न भवति।

संविधानेन वर्तत इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः। नैष दोषः। संविधान एवात्र विषये यदोञ्झादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थोऽभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वाचोद्यमुपन्यस्तम्। परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन। तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रोपाभ्याम्॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति। समूनिस्दुरू इत्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः॥ ॥भुजोऽनवने॥ ॥यस्य भुजेरिति। संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विप्रोषस्तु तिहेतुः। यथा दोग्ध्री पर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विप्रोषे वस्थाप्यते। सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करेति। एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अवर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते। यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिताऽऽनीयते॥ णेरणौ॥ ॥एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः। एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति। भवति च कर्मान्तरसद्भावे प्यणौ कर्म णौ कर्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति। णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्। ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये य

उदुम्भां चकार। उदुब्जां चकार। ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः। न ब्रूमो नेनेति। किं तर्हि। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। नैष दोषः। इदं नियमार्थं भविष्यति। आम्प्रत्ययवदेवेति। यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते। ईहां चक्रे ऊहां चक्रे इति। विधिश्च प्रकृतः। कथम्। पूर्ववदिति वर्तते। आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति॥ आम्प्रत्यय॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम्। उद्युङ्क्ते। अनुयुङ्क्ते। अपर आह। स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्। न्ययुङ्क्ते। विनियुङ्क्ते॥ प्रोपाभ्याम्॥ समः क्ष्णुवः॥ ॥किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादि ~ ष्वित्येवोच्येत। समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम्। सकर्मकार्थोऽयमारम्भः। अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते॥ समः॥ भुजोऽनवने॥ ॥अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रभुजति वाससी। निभुजति जानुशिरसी इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः॥ भुजोऽनवने॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने॥ ॥णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः॥

तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते। अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति। प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरस्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते। स कर्तेति वाक्यान्तरेणातस्य कर्तृत्वप्रतिपादनाद् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्यायथेष्टं वाक्यप्रोषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः। ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम्। एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यद्येवमिति। यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्त्ता तथा ण्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमे
वेति। कथमिति चेत् उच्यते। लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्त्तते। लुनाति केदारं देवदत्तः। द्विधाभवन्तं द्विधाभावयती
त्यर्थः। यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्त्तते अनेका-
र्थत्वाद्धातूनाम्। भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः। तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा —
तुल्यक्रिय इति कर्मकार्याणि यतिदिश्यन्ते। तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आ
त्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम्। वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्यु
दासपरं विज्ञेयम्। अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम्। ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देव
दत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिज् उत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति · केदारं देवदत्त
इति। पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः संपद्यते। ततश्च

णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम्। इत
रथा हि सर्वप्रसङ्गः। इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोह
यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्। तत्र हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि। णेरात्मनेपदं भवति।
ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत्। अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति। ततः स कर्ता कर्ता चेत्स भवति
णाविति। यद्येवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्।

य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः। उपाय
निवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात्। सिद्धशब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते। अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रिय
ते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्रयुज्यते। एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजु
च्यत इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः। अपरः कल्पः। लुनाति केदारं देवदत्तः। लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदा
रः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिज् उत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते के
दारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते। तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदम्। तथा हि। लावयति-
केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिँल्लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ
तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति। द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे ———

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेति। इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकोऽजवयवइवलक्ष्यते। अथवाऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः। एवं सिप्रत्ययइदं सहितोऽपि दृष्टो जो विषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते। लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इ

सतर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्॥ अन्तरेणावचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति। विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा। ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा। ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायश्च ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदम् एकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति। अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः। पदं नामार्थः ऋङ्नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति। यथा तर्हि। बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति। अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति।

ति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारात् गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति। पदसमुदाय इति। पादपर्यायः पदशब्दः। तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः। न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति। अत्राऽप्यर्थेनेति। पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः। अभेदोपचाराच्चार्थ एव पदादिभिरभिधीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयमेव मे ज्येष्ठ इति। प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते। अन्यो न जनिते-
ति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते। असूतायामिति। बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्धन्यते तथा या प्रसो
ष्यते साऽपि काचित्पूर्वीत्यनेन पुत्रेणाहन्यत इत्युभयोरुपादानम्। नाऽपि प्रसूता नाऽपि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भे-
णाहता प्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यते। अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः। तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया
प्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यते स्यन्तरेषु बहुपुत्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमग
र्भव्यवहारः। अनेत्येति। बहुकृत्वोऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव। आजिगमिषु-

भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति। तथाऽसूतायाम
सोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेणाहतेति। तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुरहेदं मे प्रथममागमनमिति।
आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुम्। कथम्॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्॥ अपू
र्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणोऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कार
णादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वाह स
त्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति।

ष्वभाविन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं यस्तु सकृदेवागतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहार
मिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम्। तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहा
रदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः। इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह। अपूर्वेति। य-
द्यपि बहुष्ववस्थिते ष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्ती-
ति नार्थः सूत्रेण। भाष्यकारस्त्वाह। सति त्वन्यस्मिन्निति। नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः। तस्मादेकस्मि
न्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्तव्योऽयं योगः। यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मि रामः
न्नपि सिध्यति तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगोऽयमारब्धः ॥ ८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययञ्चिदाद्युदात्तत्वे इति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। कथं पुनर्भिन्नविभक्तयोर्द्वन्द्व उच्य
ते। प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते। यद्वा। ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद्
ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम्। ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थोऽपि त्वाद्विङ्गादेकाचो
ऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादिती कारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात्।
विशेषणार्थं वापित्करणं स्यात् थाथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात्। गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आ-

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्चिदाद्युदात्तत्वे॥ प्रत्ययस्यादिरुदा
त्तो भवतीति। इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः। औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति।
इहैव स्यात् अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। वलादेरार्धधातुकस्येट्
प्रयोजनम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। जोषिषत् मन्दिषदित्यत्र
न स्यात्। यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। तस्मिन्
क्रियमाणेऽचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः। श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्या
त्। अजाद्यात्त्वे प्रयोजनम्। आडजादीनाम् इहैव स्यात् ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट। ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्या
त्। अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। अन्तवद्द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्। ईदूदेद्द्विवच
नं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति। खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात्।

दित्वाभावात्मकृते राद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्तिह्यचूत्वम्। स्वरविधौ व्यञ्ज
नस्याऽविद्यमानत्वान्नास्तिहलपेक्षमप्यादित्वम्। कृतिरिति। क्तिनो नित्त्वं तादौ च नितिकृत्यताविति एवमर्थं स्यात्।
सोवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तम्। जोषिषदिति। लिङर्थे लेट्। इट् इटईटीति च ज्ञापकं सिज्विष
यमेव स्यादिति सिपइरान स्यात्। यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। अजा-
द्यात्त्वे इति। सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः। वार्तिककारस्तु अजादीनामटा सिद्धमित्याह। अन्तवदिति। येन
विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थमपश्चार्थोऽयमुपन्यासः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुरुत इति। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावात् तपरोऽकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। आभ्यामिति। अत्र
द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते। अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। एयमि-
ति। ईङ्ङो रूपम्। इणस्तु इत्यमिति भवति॥ तरप्तमपौ घः॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव ताद्दीघः पितौ घ इति
वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वार्थेऽपि तरबस्तीति सूचनार्थम्। तेनाल्पाच्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः।
नदीतर इति। तरते र्ऋदोरबित्यप्। सर्वत्र चाऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्रा

मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम्। इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि। तानि यानीत्यत्र न स्यात्। अचोऽन्त्यादिटि
प्रयोजनम्। टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वीते कुर्वीथे। कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात्। अलो
ऽन्त्यस्य प्रयोजनम्। अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति। आभ्यामित्य
त्र न स्यात्। येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम्। अचो यदिहैव स्यात् चेयम् जेयम्। एयम् अध्येयम्
इत्यत्र न स्यात्। आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ तरप्तमपौ घः॥ घसंज्ञायां न
दीतरे प्रतिषेधः। घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः। नद्यास्तरो नदीतरः। घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रति
षेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घसंज्ञा कस्मान्न भवति। तरब्ग्रहणादौपदेशिकम्। औप
देशिकस्य तरपो ग्रहणम्। न चैष उपदेशे तरप् पूर्वः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं
गंस्यते। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते।

प्तिः। साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते। तथा हि। द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थ इति कृत्वोर्थग्रहणं चतुःशब्द
विशेषणार्थं कृतमन्यथा हि द्वित्रिशब्दसाहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि कृत्वोर्थ एव गृहीष्यत इति किं कृत्वोर्थ
ग्रहणेन। अप्रतिषेध इति। न प्रतिषेध इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्या-
चष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति। औपदेशिकमिति। उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्रास्येति। अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः। नचैषइति। काल्पनिकमस्यतरपूत्वं नतु साक्षान्निर्दिष्टम्। समानाधिकरणे
ष्विति। आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः। यदा तर्हीति। ननु तीरिणीरि तिभवितव्यम्। एवं तर्हिती-
र्यतइति तरइति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्याविशेष्यतइति न दोषः। स्त्रीलिङ्गेष्विति। स्वार्थिकश्च प्रकृति
लिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः। महिषीरूपमिवेति। इवशब्दो भिन्नक्रमः। तेनाऽयमर्थः। महिषीइवेयमाकृतिरि
११६२५ यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्यानान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानु
बन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोगउपास्यते। कोऽसौ। उपदेशो नाम। नचैषउपदेशेत
रपूशब्दः। अथवाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः। घादिषु नद्याह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधि
करणेषु घादिष्वित्येवं तत्। यदा तर्हि सेवनदीमस्येवतरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं त
त्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषीरूपमि
व ब्राह्मणीरूपमिवेति॥ बहुगणवतुडति संख्या॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम्॥ संख्यासंज्ञायां सं
ख्याग्रहणं कर्तव्यम्। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति। संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति व
क्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संख्यासंप्रत्ययार्थम्। एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष
संप्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्या
संप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके। अ
क्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणम्। अकृ
त्रिमत्वात्। बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा।

ति। तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्। बहुगणवतुडति संख्या। संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्या
प्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः। ननु चेति। यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकाऽपि संख्या ग्रहीष्यतइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कृत्रिमाऽकृत्रिमयोरिति। न्यायोऽयम्। तथा हि। सर्वार्थाऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति। यू स्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत्। एवमप्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्यादृकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवो-

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। यथा लोके। तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। तद्धि शेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्धि शेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति। नदीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति। एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति। न च कश्चिद्दोषो भवति॥ उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। ष्णान्ता षट्। षकारनकारान्ता याः संख्यास्ताः षट्संज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। पामानो विप्रुष इति॥

कारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृह्यते। तद्धि शेषेभ्य इति। गङ्गादिभ्यः। यदयमिति। नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत्। व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज्भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेनेति। अन्यथाऽऽपनद्यादित्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहाऽपि कर्तव्यः स्यात्। न चेदमकृतमिति। अनाश्रितमित्यर्थः। उत्तरार्थं चेति। अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः। उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहार्थेनेति। इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावानपेक्षेणोक्तम्। आतश्चेति। इतश्चेत्यर्थः। अर्थः सामर्थ्यम्। यथा गो
पालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम्। प्रकरणं प्रस्तावो यथा
भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणप्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे। ग्राम्यमिति। ऊहितुमसमर्थम्। पांशुलपादमिति
। अचिरोषितम्। अत एवाऽप्रकरणज्ञम्। उभयगतिरिति। किंसंज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य वि
वक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवं संज्ञकः प्रसिद्ध इत्ये

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन। ननु चोक्तम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक इति। नै
ष दोषः। अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। अर्थो वाऽस्यैवंसं
ज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति। इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति। आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा। अङ्ग हि
भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति। उभयगति
स्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृ
त्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति। न यथा लो
के तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्राऽपि नावश्यमिहैव। तद्यथा। कर्तुरीप्सिततमं क
र्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति।

वं मन्यते। लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्य
जातीयविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बह्वादय एवाऽत्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा लोक
इति। संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरासाय। अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थ
त्वादिह संज्ञाकरणस्य॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· कर्मणिद्वितीयेति।ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहितेकर्मणिसंख्यायांद्वितीयाविधीयते।नचक्रियायाःसंख्यासंभव- ११५
६५ तीतिसामर्थ्यात्कारकस्यग्रहणम्।कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्रतुधातोःसाक्षात्क्रियायांवृत्त्याक्रियायाएवग्रहण
म्।करणवमेघेभ्यःकरणइति।तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थंधातुसंज्ञाक्रियतेक्रियावाचिनश्चतव्यादयःसाधनेउत्पद्य
न्तइतिसामर्थ्यात्क्रियाग्रहणम्।विप्रतिषिद्धमिति।द्वन्द्वावयवानांप्रत्त्यनभिधायित्वादधिकरणंद्रव्यंगृह्य

कर्मणिद्वितीयेतिकृत्रिमस्यग्रहणम्।कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्राऽकृत्रिमस्य।तथासाधकतमंक
रणमितिकृत्रिमाकरणसंज्ञा।करणप्रदेशेषुचोभयगतिर्भवति।कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकृत्रिमस्य
ग्रहणम्।शब्दवैरकलहाभ्रकणवमेघेभ्यःकरणेइत्यत्राऽकृत्रिमस्य।तथाआधारोऽधिकरणमिति
कृत्रिमाअधिकरणसंज्ञा।अधिकरणप्रदेशेषुचोभयगतिर्भवति।सप्तम्यधिकरणेचेतिकृत्रिमस्य
ग्रहणम्।विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य।अथवानेदंसंज्ञाकरणंतद्वदतिदेशो
ऽयम्।बहुगणवतुडतयःसंख्यावद्भवन्तीति।सतर्हिवतिनिर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।नह्यन्तरेण
वतिमतिदेशोगम्यते।अन्तरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते।तद्यथा।एषब्रह्मदत्तः।अब्रह्मदत्तंब्र
ह्मदत्तइत्याह।तेनमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीति।एवमिहाप्यसंख्यांसंख्येत्याह।संख्याव
दितिगम्यते।अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।भवत्येकादिकायाःसंख्यायाःसंख्याप्रदेशेषुसंप्र
त्ययइति।यदयंसंख्यायाअतिशदन्तायाःकन्नितितिशदन्तायाःप्रतिषेधंशास्ति।कथंकृत्वाज्ञा
पकम्।नहिकृत्रिमात्यन्ताशदन्तावासंख्याऽस्ति।ननुचेयमस्तिडतिः।यत्तर्हिशदन्तायाःप्रतिषे
धंशास्ति।यश्चाऽपित्यन्तायाःप्रतिषेधंशास्ति।ननुचोक्तंडत्यर्थमेतत्स्यात्।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति।

ते।तद्वदतिदेशोऽयमिति।संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः।यदिहिसंज्ञास्याद्घुभादिसंज्ञावदेकाक्षराक्रि राम:
येततस्माल्लौकिकार्थाभिधायीसंख्याशब्दउपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्यबोधयति।अथवेति।गुरुसंज्ञाकर ९०
णादेकादयःसंख्याशब्देनप्रदेशेषुनत्यज्यन्तइतिलिङ्गेनाप्यनुमीयतइत्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थवदिति। ननूभयसंभवेऽयं परिभाषोपतिष्ठते। इत्यन्तश्च कृत्रिमास्ति। इतश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। अतिशब्दान्तायाद्युच्चारणकाल एवार्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य। अथवेति। ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानाम्। तेन बहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवाचिनोः संज्ञा माभूदेकादीनां तु कथं स्यात्। नैष दोषः। इहाऽन्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी सर्व आक्षिप्यते। तेनैका-

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न चेतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। संख्यायतेऽनयेति संख्या। एकादिकया चापि संख्यायते। उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन। इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते। इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्।

दीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते। अत एव संघवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति। तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इति अतिप्रसङ्गो न भवति। संज्ञिविशेषणेनार्थ इति। ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः। न चान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनादिति भावः। भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह। न खल्वपीति। यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा· कै· शब्दस्त्विति। स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थाऽनुग्राहि वस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते। सादृश्यात्तु तत्त्वाऽध्य ११५
९१ वसाय इत्यर्थः। सापेक्षोऽयमिति। स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः। तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाऽप्य-
पेक्ष्यत इत्यर्थः। अध्यर्धग्रहणं चेति। वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः। विध्यर्थं चे
दं ग्रहणम्। अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात्। अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची। ए
कदेशादिशब्दवत्। तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या। अध्यर्धशूर्पमिति। अध्यर्धेन शूर्पेण क्री

शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अथवा सापेक्षोऽयं शान्तेति निर्देशः क्रियते। न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे। अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्॥ अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थम्। समासविध्यर्थम्। कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अध्यर्धशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अध्यर्धकम्। लुकि चाऽग्रहणम्। लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति। द्विगोरित्येव सिद्धम्॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अर्धपञ्चमकम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च।

तमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः। ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ्ष्ठञौ वा अध्यर्धपूर्वेति लुक्। अ
ध्यर्धकमिति। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। द्विगोरित्येव सिद्धमिति। समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तेन
समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः। अध्य राम:
र्द्धशब्दः संख्यावाच्येव। तथा हि गण्यते। एकोऽध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति। तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्या ९१
त्वेन ग्रहणं यथाऽस्यात् सार्धादीनां माभूदिति। वाक्यभेदेन च हि तीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधिकषाष्टिकइति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम्। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्व
तेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति
उत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन नैतदस्ति। अर्हत्यर्थावुपरेष्वर्थेषु यः प्रत्य
यस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापका
श्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम्। किं तु योगानपेक्षं तदिति योगापेक्षम्। यद

समासविध्यर्थता वत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिक
साप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम्। बहुव्रीहौ चाधि
कशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। संख्येत्येव सिद्धम्। ब
ह्वादीनामग्रहणम्। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञा
पकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति। वतोरेव तज्ज्ञाप
कं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ ॥ष्णान्ता षट्॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्॥ षट्संज्ञायामुपदेश
ग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। शताद्यष्ट
नोर्नुम्लुडर्थम्। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अ
ष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति।

यं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् षड्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति॥ ॥ष्णान्ता॥ ष
ट्संज्ञायामिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुरोः शापणामुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारन
कारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुम्लुडर्थमिति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः
प्रयोजनम्। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम्। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽत्वे कृते नुटोऽप्रा-
प्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अष्टनो दीर्घेति। तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्वि- ११५
९२ तिपरत्वात् षट्स्वरोऽन्तलघुपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति तत-
श्चाऽपवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम्॥ ए
कादा इति। संख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते। अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम्। इह तर्हीति। द्वाभ्या
मिति। षट्स्वरः स्यात्। सप्तम इति। अष्टाभ्य इति। कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ्न विधीयते॥ हलीति। त

उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा। किमुक्तम्। इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थ
मिति॥ अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इ
हापि तर्हि प्राप्नोति। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। एका इति। नैष दोषः। एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यापद
म्। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्र
कैर्जितमिति। असहायैरित्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा। प्रजामेकां रक्षत्यूर्जमेकेति। अन्येत्यर्थः। सध
मादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः। इह तर्हि प्राप्नोति। द्वाभ्यामिष्टये
विंशत्या चेति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। अष्टाभ्य औश्। ततः षड्भ्यः। षड्भ्यश्च यदुक्तम्।
अष्टाभ्योऽपि तद्भवति। ततो लुक्। लुक् च भवति। षड्भ्य इति। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते।
अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति। हलीत्युभयोः शेषः॥

तश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति। जश्शसोरष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि राम:
निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति। यदि ह्येतत् कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य ९२
औशिति ब्रूयात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथालक्षणमिति। यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नाऽपि प्रयोगनिषेधस्मृतिः। तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यम्। तदत्र माभूदात्वमित्यर्थः। नैव वालक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेव लक्षणेनाऽन्वाख्यानात्॥ इति च॥ यदितावदिति। तत्र वतुना साहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पाते डतिः कृत्। अथेति। तत्र संख्याया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च संज्ञायाः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिको डतिः॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ इहाऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते। प्रयोगस्त्वेषां लुप्तत्वान्नास्ति। यत्र च सारूप्यं तत्र संदेहः। कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतम्। अस्य तु न कृतमि

यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ ॥इति च॥ इदं इति ग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्। यदितावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथम्। ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते। अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते। इति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गतेइति।

ति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः। सिद्धान्तवादी तु मन्यते। अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते। तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तदुपलक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते। यदा तु लूतमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 सिद्धविपर्यासइति। सिद्धोविपर्यासः संशयइत्यर्थः। इदंतद्गृहमिति। बुद्धेरनवस्थितत्वमनेनप्रतिपाद्यते। नत्वेतद्द्विर्वचनंवीप्साद्यर्थाभावात्। प्राकीर्षेति। अत्रभूतकालोऽस्तीतिभावः। दृश्यन्तेऽत्रेति। सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्रप्राभित्त-
घटंदेवदत्तइतिप्रयोगेकर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायंप्रयोगोननिष्ठान्तस्येतिप्रतिपद्यते। अञ्जिधृषिघृषिभ्यः क्तइत्य

निष्ठासंज्ञायांसमानशब्दाप्रतिषेधः॥ निष्ठासंज्ञायांसमानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। निष्ठासं
ज्ञाकस्मान्नभवति। अनुबन्धोऽन्यत्वकरः। अनुबन्धःक्रियते। सोऽन्यत्वंकरिष्यति। अनुबन्धोऽन्यत्वकरइतिचेन्न–
लोपात्। अनुबन्धोऽन्यत्वकरइतिचेत्तन्न। किंकारणम्। लोपात्। लुप्यतेऽत्रानुबन्धः। लुप्तेऽत्रानुबन्धेनान्यत्वं
भवति। तद्यथा। कतरद्देवदत्तस्यगृहम्। अदोयत्रासौकाकइति। उत्पतितेकाकेनष्टंतद्गृहंभवति। एवमिहा
पिलुप्तेऽनुबन्धेनष्टःप्रत्ययोभवति। यद्यपिलुप्यतेजानातित्वसौसानुबन्धकस्येयंसंज्ञाकृतेति। तद्यथा। इत
रत्रापिकतरद्देवदत्तस्यगृहम्। अदोयत्रासौकाकइति। उत्पतितेकाकेयद्यपिनष्टंतद्गृहंभवति। अन्ततस्त
मुद्देशंजानातीति॥ सिद्धविपर्यासश्च॥ सिद्धश्चविपर्यासः। यद्यपिजानातिसंदेहस्तुतस्यभवतिअयंसतशब्दो
ल्वोलोतोगर्तइतिअयंसतशब्दोलूञोगीर्णइति। तद्यथा। इतरत्रापिकतरद्देवदत्तस्यगृहम्। अदोयत्रासौ
काकइति। उत्पतितेकाकेयद्यपितमुद्देशंजानातिसंदेहस्तस्यभवतिइदंतद्गृहमिदंतद्गृहमिति॥ एवंतर्हि
कारककालविशेषात्सिद्धम्॥ कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दःकर्मणिकर्तरिभावे चेति।
तद्यथा। इतरत्रापि यएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवतिसोऽध्रुवेणनिमित्तेनध्रुवंनिमित्तमुपादत्तेवेदि
कांपुण्डरीकंवा। एवमपिप्राकीर्ष्टेत्यत्रापिप्राप्नोति। लुङि सिजादिदर्शनात्। लुङि सिजादिदर्शनान्न
भविष्यति। यत्रतर्हिसिजादयोनदृश्यन्ते। प्राभित्तेति। दृश्यन्तेऽत्रापिसिजादयः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि।
कथमनुच्यमानंगंस्यते। यथैवायमनुपदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छति। एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति। यत्रसि
जादयोनेति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेपञ्चममाह्निकम्॥
स्यनिष्ठासंज्ञानभवति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वाकुलकाद्वा अन्यथानिष्ठाचद्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वंस्यात्॥ इति·५आह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वादीनिसर्वनामानि।कोऽयमिति।ननुनपुंसकबहुवचननिर्देशादेवबहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैवनास्तीतिप्रश्ना
ऽनुपपत्तिः।एवंतर्हिकिमयंबहुव्रीहिरेवाऽऽहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः।यथाकृतन्तेभ्यः करणवादिभ्यइतिचे-
तिप्रश्नः।तत्रसारूप्यार्थंसर्वश्चासावादिश्चसर्वादिरित्यत्राऽऽदिशब्दउपादीयतेनत्वस्यप्रयोजनान्तरमस्तीतितत्रन-
पुंसकमनपुंसकेनेतिवास्वरभिन्नानांयस्योत्तरस्वरविधिःसप्रिष्यतइतिवाबहुव्रीहेशेषः।वक्ष्यमाणेनन्यायेनविनाऽ
प्येकशेषेणसर्वशब्दस्यसंज्ञासिध्यतीतिमत्वाह।बहुव्रीहिरिति।एवमपिसंदेहः किंप्राथमकल्पिकोबहुव्रीहिः।अथ
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेणबहुव्रीहिरितिपृच्छति।कोऽस्यविग्रहइति।तानीमानीति।अन्यपदार्थस्यप्राधान्यंप्रद
र्श्यते।अन्यथायथाचित्रागावोऽस्येतिगवांविशेष्यत्वंतद्वत्स्वविशेषणत्वमवगम्यतेतथेहाऽप्यवगम्येत।अत्रचार्थे
बहुव्रीहिर्नेष्यते।यदातुस्वामिनःप्राधान्यंगवांविशेषणभावस्तदातुबहुव्रीहिः।अतएवचित्रागावोयस्यसचित्रगुरि-

सर्वादीनिसर्वनामानि॥सर्वादीनीतिकोऽयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोऽस्यविग्रहः।सर्वशब्दआदिर्येषां
तानीमानीति।यद्येवंसर्वशब्दस्यसर्वनामसंज्ञानप्राप्नोति।किंकारणम्।अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। बहु
व्रीहिरयमन्यपदार्थेवर्तते।तेनयदन्यत्सर्वशब्दात्तस्यसर्वनामसंज्ञाप्राप्नोति।तद्यथा।चित्रगुरानीयता
मित्युक्तेयस्यतागावोभवन्तिसएवानीयतेनगावः।

तिस्वामिनःप्राधान्यंप्रदर्श्यते।तानीमानीतिसर्वनामद्वयोपादानेनप्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्यगणपठितेषुसर्व-
शब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानंसूचयति।तस्याऽन्यपदार्थस्यगुणाउपलक्षणानितेषामपिकार्येसंविज्ञानंतद्गु
णसंविज्ञानम्।तत्रचित्रगुरानीयतामितिस्वस्वामिसंबन्धःषष्ठ्यर्थइतिस्वविशेषोपलक्षितस्यस्वामिनएवानयनंन-
तुगवाम्।दण्डीविषाणीचानीयतामित्यत्रतुसंयोगसमवायलक्षणेनसंबन्धेनसंबन्धिनिकार्येविज्ञायमानेउप-
लक्षणस्याऽप्यन्तर्भावोभवति।इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वादुद्भूताऽवयवभेदस्समुदायस्समासार्थः।त-
स्यचसमुदायस्ययुगपद्वृत्त्येप्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेवपृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थयासंज्ञयाभवितव्यमि
तिसर्वशब्दस्यापिसासिध्यति।यथादेवदत्तशालायांब्राह्मणाआनीयन्तामित्युक्तेदेवदत्तोऽपियदिब्राह्मणोभवतिस
शालास्थश्चतदासोऽप्यानीयतएव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णत्वं प्राप्नोतीति। राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः। प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः। तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायामणत्वा एवेति शास्त्रव्यापारेण णत्वं प्राप्नोत्येव। सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः। निपातनादिति। लोकेऽप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्याऽत्र प्रसङ्गे न साधुत्वं प्रतिपाद्यते। किमेतदिति। भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः।

नैष दोषः। भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा। चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति। तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति। किमेतन्निपातनं नाम। अथ कः प्रतिषेधो नाम। अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते। तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते। तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति। ननु च निपातनाद्वाऽणत्वं स्यात् यथाप्राप्तं च णत्वम्। किमन्येऽप्येवंविधयो भवन्ति। इको यणचीति वचनाद्यण् स्यात्। यथाप्राप्तश्चेकः श्रूयेत। नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। षष्ठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति।

इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते। अथ क इति। सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः। निपातनं चाऽपि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः। ननु चेति। प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम्। निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने न तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः। इको यणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्याऽत्रेति। ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते। यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहतर्हीति।विकल्पःप्राप्नोतीतिभावः।समुच्चयस्तुनभवतिएकेनपरदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधानेएकेनैवसाहायकस्यसंपादनात्।शबादेशादिति।श्यनश्चपित्करणंज्ञापकंस्थानिवद्भावाभावस्य।तेनकरोतीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वंनभवतिकुर्वतीत्यत्रशप्श्यनोर्नित्यमितिनुमागमोनभवति।आदित्यधिकाराद्वा।रुधादिभ्यःश्नमित्यत्ररुधादीनांश्नुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचःपरःश्नम्भवतिनतुशपःपरः।यथाचश्नसोरेपध

इहतर्हिकर्तरिशप्दिवादिभ्यःश्यन्नितिवचनाच्छ्यन्स्यात्।यथाप्राप्तश्चशप्श्रूयेत।नैषदोषः।शबादेशाःश्यन्नादयःकरिष्यन्ते।ननुतर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।कमप्रकृतम्।कर्तरिशबिति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्।षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।दिवादिभ्यइत्येषापञ्चमीशबितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति।तस्मादित्युत्तरस्येति।प्रत्ययविधिरयम्।नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति।नायंप्रत्ययविधिः।विहितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्तते।इहतर्हिअव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिवचनाच्चाकच्स्याद्यथाप्राप्तश्चकःश्रूयेत।नैषदोषः।नाप्राप्तेहिकेऽकजारभ्यतेसबाधकोभविष्यति।निपातनमप्येवंजातीयकमेव।नाप्राप्तेणत्वेनिपातनमारभ्यतेतद्बाधकंभविष्यति।यदितर्हिनिपातनान्यप्येवंजातीयकानिभवन्ति।समस्ततेदोषोभवति।इहान्येवैयाकरणाःसमस्ततेविभाषालोपमारभन्तेसमोहितततयोर्वेति।सततम्।संततम्।सहितम्।संहितम्।इहपुनर्भवान्निपातनाच्चलोपमिच्छति।अपरस्पराःक्रियासातत्यइति।यथाप्राप्तंचाऽलोपम्।संततमित्येतन्नसिध्यति।कर्तव्योऽत्रयत्नः।बाधकान्येवहिनिपातनानिभवन्ति॥

योरमन्यतरस्यामितिरमागमोरोपधयोर्निवर्तकःएवंशपःश्नम्।इहतर्हीति।देशभेदाद्विरोधाभावेऽपिकाऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्पएवचोद्यतेनसमुच्चयः।कर्तव्योऽत्रयत्नइति।लुम्पेदवश्यमइत्ययंश्लोकोऽन्यार्थमवश्यंपठितव्यस्तेनैवसततंसंततमितिचसिध्यतिनतुनिपातनेनेत्यर्थः।सातत्यमितिचानभिधानात्ष्यञन्तस्यप्रयोगाभावः।पुराणशब्देनपुरातनशब्दस्यबाधःप्राप्तःपृषोदरादित्वान्नभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति। येविषयान्तरेदृष्टास्त एवेमामवस्थांप्राप्तादृतिविवक्षयाच्विप्रत्ययनिर्देशः। सर्वायदेहीति
पदकार्येषुगौणामुख्यन्याया न तुप्रातिपदिककार्येष्विति शब्दार्थ्यं येच वृद्ध्यात्वेदृत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिव-
शात्संभवन्नपीह सनोक्तः। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽ सर्वलिङ्गाजातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य
संज्ञाप्रतिषेधः। तत्रह्यपेक्षितेपरयापूर्वासंज्ञाबाध्यतदृतिसंज्ञासंज्ञयासर्वनामसंज्ञायाबाधनात्सञ्ज्ञाभावः।-
अतिसर्वायेति। प्रादिसमासोऽयंबहुव्रीहौसंज्ञाप्रतिषेधात्। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिःपरम

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः॥ संज्ञोपसर्जनीभूतानांसर्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। सर्वोनामकश्चित्तस्मैस
र्वायदेहि। अतिसर्वायदेहि। सकथंकर्तव्यः॥ पाठात्पर्युदासः पठितानांसंज्ञाकरणम्॥ पाठादेवपर्यु
दासः कर्तव्यः। शुद्धानांपठितानांसंज्ञाकर्तव्या। सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति। संज्ञोपसर्जनीभूता
निनसर्वादीनि। किमविशेषेण। नेत्याह। विशेषेणच। किंप्रयोजनम्। सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम्। स-
र्वादीनामानन्तर्येणयदुच्यतेकार्यंतदपिसंज्ञोपसर्जनीभूतानांमाभूदिति। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोज
नंडतरादीनामद्ड्भावे॥ डतरादीनामदड्भावेप्रयोजनम्। अतिक्रान्तमिदंब्राह्मणाकुलंकतरदृअ
तिकतरंब्राह्मणाकुलमिति॥ त्यदादिविधौच॥ त्यदादिविधौचप्रयोजनम्। अतिक्रान्तोऽयंब्राह्म
णास्तमतितदृब्राह्मणादृति। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते।
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्।

सर्वस्मादित्याद्यर्थआश्रितः। पाठादिति। यथातिङोगोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणंगोत्रादिपाठविशेषणं
तथेहापिसर्वादिसंनिवेशोविशेष्यते असंज्ञोपसर्जनानिसर्वादीनिगणसंनिविष्टानिनान्यानीत्यर्थः। किमविशेषे-
णेति। किंयत्सर्वेषांसर्वादीनांकार्यंतदर्थमेवेतिप्रश्नः। विशेषेणचेति। चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः। यद्गणपाठोपल-
क्षितंविशिष्टंकार्यंत्यदादीनामः अद्डतरादिभ्यइत्यादितदर्थमपिपाठविशेषणमित्यर्थः। यत्तुक। येयुष्मदस्मद्भ्यां
ङसोऽशित्यादिस्वरूपमात्राश्रयंनसंनिवेशापेक्षंतदविशेषेणभवति। तत्रहिनगणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपिलौ
णादिकयोः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुपसर्जनादिति। ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौम्भकारेयइति यथा स्यादिति नचात्रा।तिङ्ग्र
हणं तद्धितोऽप्यणस्तीति। नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भ-
कारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति। अनुपसर्जनअअदिति। सुपांसुलुगिति षष्ठ्यालुक्। अअअदिति। अका
रेणाकारान्ताकारो विशेष्येते। अकारान्तयोराबकारान्ताकारेतावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्
भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। त्यदादीनामइत्ययमकारान्तर
स्यहलः स्थाने विधीयत इति अकारान्तान्त्यरोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद्इत्यत्र न भवति। एवं तुप्रि
ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेध
श्च न कर्तव्यः। अनुपर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जनअअदिति
। किमिदम् अअदिति। अकारान्ताकारो शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यो। यद्येवम् अतियुष्मद् अत्य-
स्मद् इति न सिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अनुपसर्जनअअअदिति। अकारान्ताद् अकारान्ताकारोशि
ष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यो। अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति।

योह्यावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्ताद् विधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोस्सःसाविति च सत्वमविशे
षितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः। त्यदादीनामइत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां
तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न
दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव। गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां इतरादी-
नां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः। ॥

अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः॥ इतरे तु भाष्येऽनुपसर्जनेत्याद्युप
लक्षणं डाबुभाभ्यामित्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः तत्र चान्यतरस्येति छित्त्वात स्यार्थे आद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदाय
परत्वे क्षिद्धेगत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादामूशब्देन यत्र संज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानं तत्रानुपसर्जनस्य तस्य ग्रहणं बोद्धव्यमि
त्यर्थस्य कथंचिल्लाभे नातिसर्वायेत्यादाववविशेषकार्यमपि सुपरिहरमेवेत्याहुः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्येवमिति। गृह्यमाणाद्विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः। आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीतद्रत्युत्तरेऽभिप्रा
यः। यद्येवं पञ्च काः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुकू प्राप्नोति। उच्यते। कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावा
न्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति
। प्रियसक्थ्नेति। सक्थिशब्दः शकटावयववचनोऽन्नेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः। प्रकृतविभ

यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति। नैष दोषः। षट्प्रधान एष समासः। इह तर्हि
प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति। सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति। यद्येवम् अतित
द् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति। तत्रापि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य
इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्नविभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्।
तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्वत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थि
दधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। त्यदा
दीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा। यावता काम
चारः। इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्थ्यादिभिरनङ्म्।
अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं वि
शेषयिष्यामः। अङ्गेनाकारम्। त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति। यद्येवमतिसः। अत्वं न प्राप्नोति। नै
ष दोषः। त्यदादिप्रधान एष समासः। अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम्।

क्ताविति। अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः। तत्रापीति। गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति चाऽडतरा-
दिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम्। तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्य
त्र तु प्रकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति। राम: ९६
अतिस इति। शोभनः स इति प्रादिसमासः। नञ्समासेऽप्येषः। अषट्। अकतरदिति भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वेषां यानीति। स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम्। यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि पर-
स्परं पर्यायतां यान्ति। भिन्नार्थत्वात्। एतेषां चापीति। ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति
। सामानाधिकरण्यादनयोः। ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितम्। ओ
दनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः। तत्रेदं दर्शनम्। सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि स
र्वशब्दार्थावग्रहेण। प्रतिपत्ता तु केवलात् सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिप-
त्त्यर्थमुभयोरुपादानम्। तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः। एकशेषनिर्दे
सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न
सिध्यति। सर्वनाम्नः स्मै। आमि सर्वनाम्नः सुडिति। अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते। सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वना
म सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति। यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि
प्राप्नोति। एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः। तस्मिंस्तस्मिन्विषये योयः शब्दो वर्तते तस्य तस्य त
स्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च।
कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्।
सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञा
नि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते।
शादिति। ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः। एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्यायआवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथ
वा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भ
वतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः। संज्ञोपसर्जने चेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्ति
निमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते। उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा अतिक्रान्तार्थ
विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र। वाक्ये लसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽव
स्थानम्।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· यतोनलघीयइति।शब्दव्यवहारोलघुस्ततोऽपिलघीयोनाम।तत्रगुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनांविशिष्टोधर्मोऽनुमीयते ११६
९७ नूनमेतानिसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेनसर्वनामत्वेनयुक्तानि।यतस्तदनुरूपातेषांसंज्ञाकृतेतिसर्वनामकार्यमन्तर्गणका
र्यंचसर्वनामत्वयुक्तानामेवभवतिनसंज्ञोपसर्जनानाम्।।अन्याभावइति।टाब्विषयत्वमपिनद्विवचनादन्यत्रबोद्ध
व्यम्।तत्रोभादुदात्तोनित्यमित्यत्रनित्यग्रहणस्येदंप्रयोजनंवृत्तिविषयेउभशब्दप्रयोगोमाभूत्।उभयशब्दस्यैव-

अथवामहतीयंसंज्ञाक्रियते।संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।तत्र
महत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनम्।अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति
सर्वेषांनामानीतिचातःसर्वनामानि।संज्ञोपसर्जनेचविशेषेऽवतिष्ठेते। अथोभस्यसर्वनामत्वेकोऽर्थः।
उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थः।।उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थःपाठःक्रियते।उभकौ।।किमुच्यतेऽकजर्थइतिन
पुनरन्यान्यपिसर्वनामकार्याणि।।अन्याभावोद्विवचनटाब्विषयत्वात्।।अन्येषांसर्वनामकार्याणामभा
वः।किंकारणम्।द्विवचनटाब्विषयत्वात्।उभशब्दोऽयंद्विवचनटाब्विषयः।अन्यानिचसर्वनामका
र्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते।यदापुनरयमुभशब्दोद्विवचनटाब्विषयःकइदानीमस्यान्यत्रभवति
।।उभयोऽन्यत्र।।उभयशब्दोऽस्यान्यत्रभवति।उभयेदेवमनुष्याः।उभयोमणिरिति।किंचस्याद्यद्यत्रा
कज्नस्यात्।कःप्रसज्येत।कश्चेदानींकाकचोर्विशेषः।

यथास्यादित्युभयपुत्रइत्यादिभवतिद्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रनिपातनादुभाबाह्वीत्यादयःसाधवः। कश्चेदानीमि
ति।रूपेस्वरेचनास्तिविशेषः।अवग्रहेचनास्त्यादरोनहिलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याः।उभकाभ्यांहेतुभ्यामुभक
योर्हेत्वोरितिषष्ठीतृतीयेसिद्धे।निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवचनात्। ।। रामः
९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उभशब्दोऽयमिति। द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न तु तेन व्यवहिते। केपुनः सतीति। पूर्वस्य-
द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात्। तत्र कविषये व्यवहिते द्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्त-
व्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टापउपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेक-
वचनबहुवचनयोर्माभूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादापउभा
र्थस्याहानादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केऽपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो

उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकचि सत्यकच्स्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवच
नपरोऽयमिति। केपुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यथैव तर्हि के सति ना
यं द्विवचनपरः एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या॥ अवचना
दापि तत्परविज्ञानम्॥ अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। क
थमनुच्यमानं गंस्यते। एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन॥ अवचनादापि तत्परविज्ञा
नमिति चेत्केऽपि तुल्यम्॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भ
विष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रह
णं भवति। अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि॥ भवतोऽकच्छेषात्वानि॥

न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थोऽभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यना
स्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः। सर्वनाम्नस्तृ-
तीया चेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पा
ठो न कर्तव्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात्स्मायाद्यभावात्प्रश्नः। ॥

उभयत इत्यादि। तयोर्विभक्त्यनीयस्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात्. द्विवचनं चटाप्साहचर्यात्त्यय एव. तेनोभयोभाविस्लेवेति वि०। इदं थे स्वरविरुद्धत्वान्न नागेशा
भिप्रेतमिति गाडेभिलजगन्नाथशास्त्रिचरणाः॥ स्वतन्त्रास्तु प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति भाष्यस्वारस्येनागमानां मध्यपतितानां वा यथा
ऽऽगम्यादिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन ग्रहणमित्येव सिद्ध्यति. ततश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देऽपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन नाय(?)प्राप्तिः। त्वलादेस्तु सत्त्वाद्यनां
प्रकृतिरिति तद्विशिष्टे सप्तम्याद्यन्तवृत्तिधर्मारोपे पुभशब्दत्वारोपाभावात्तदन्तस्याव्ययत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्यमानत्वाच्च न द्विवचनपरत्वसंभावनेति सिद्धम् उभयत्रेत्यादावयच्. उभयोभाविस्त्र
तुभवत्सेवाप्रश्न(?)। जरशब्दात्केतद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न. स्वशुरकाशिकावाद्यदादेरनिष्टत्वेऽनभिधानादूरणीय इति वदन्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पोषइति। पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति। तृतीयादयोऽपीति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपे-
क्ष्यैतदुक्तम्। इदं तु प्रयोजनम्। भावतायनिः। भवद्ग्रहङ्भवन्मयः। पूर्वनिपातश्च। भवन्मित्रः। भवतष्ठक्छसाविति-
वृद्धत्वाट्ठक्छसौ। गुणवचनसंज्ञाबाधनं च। भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत्॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ दिग्-
ग्रहणमिति। एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः। वचनमन्त-
रेणाऽभिमतो विषयभेदो न लभ्यत इत्युत्तरम्। समास एवेति। मुख्य इत्यर्थः। अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं ल

भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि। अकच्। भवकान्। शेषः। स च भवांश्च भवन्तौ। आत्वम्। भवादृगिति। किंपुनरिदं परि
गणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते। सर्वनाम्नस्तृतीया च। भवता हेतुना
भवतो हेतोरिति॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम्। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति। तत्र न ज्ञाय
ते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्र
तिषेधः। अथ समासग्रहणं किमर्थम्। समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो ब
हुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। दक्षिणदक्षिणस्यै देहि। अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम्। द्वन्द्वे मा भूत्। दक्षि
णोत्तरपूर्वाणामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति। नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषा
आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधत एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत। न बाधेत। किं का
रणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति।

भत इत्यमुख्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादयन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवा-
नामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः। येन नाप्राप्त इति। अयमत्रार्थः। न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो- रामः
व्याप्तः। द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः। विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात्। यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद्जस्य ९८
नुवाददोषः प्रसज्येत। बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। दिक्समासइतिव्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः। तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति। व
स्त्रान्तरेति। उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य नबहुव्रीहावित्यारम्भात्। तन्मतेनेदं प्रयोजनमु-

नचाप्राप्ते नबहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्रा
प्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा नबहुव्रीहावित्ये
तं प्रतिषेधं बाधिष्यते। द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। इह कस्मा
न्न भवति। या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः। तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति। लक्षणप्र
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। यद्येवं नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन। द्वन्द्वे कस्मान्न भवति। लक्षणप्र
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव
नबहुव्रीहाविति। द्वितीयं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन
यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूत्। एकैकस्मै देहि। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। समास इति वर्तते। तेन बहुव्री
हिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्र
तिषेधो यथा स्यात्। इह माभूत्। वस्त्रमन्तरमेषां तद्इमे वस्त्रान्तराः। वसनमन्तरमेषां तद्इमे वसनान्तराः
। वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः॥ नबहुव्रीहौ॥ किमुदाहरणम्। प्रियविश्वाय। नै
तदस्ति प्रयोजनम्। सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। वक्ष्यति चैतत्। बहुव्रीहौ सर्वनामसं
ख्ययोरुपसंख्यानमिति। तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम्।

कम्॥ नबहुव्रीहौ॥ प्रियविश्वायेति। प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्व्यन्यायेति। संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्तं-
ख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादि
ति। वक्ष्यत्येतदिति। नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः। व्यञ्जनान्तेष्विति। उपलक्षणमेतत्। द्विकपुत्रो द्विकिपु
त्र इत्यत्राऽपि विशेषदर्शनात्। कथं पुनरिति। अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचा तावद्भाव्यं पश्चात्त्यदाद्यन्तरसंनि

इदं तर्हि द्व्यन्याय त्र्यन्याय। ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। नैष दोषः। वक्ष्यत्ये
तत्। संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति। इदं चाप्युदाहर
णम्। प्रियविश्वाय। ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत्। वा प्रियस्येति। न खल्व-
प्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। किं तर्हि। असर्वाद्यन्तस्यापि भवित
व्यम्। किं प्रयोजनम्। अकज् मा भूदिति। किं च स्याद्यद्यत्राकच् स्यात्। को न स्यात्। कश्चेदा
नीकाकचोर्विशेषः। व्यञ्जनान्तेषु विशेषः। अहकंपिता अस्य मकत्पितृकः। त्वकंपिता अस्य
त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति। मत्कपितृकः। त्वत्कपितृक इति चेष्यते। कथं पुनरिच्छताऽपि भव
ता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाध
ते। गोमत्प्रिय इति यथा। क्रियते तत्र यत्नः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति।
अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। प्रियविश्वाय। उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम्।

धाने वर्तिपदार्थविशेषणेऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः। अन्तरङ्गानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेति सामान्येन ज्ञापकम्। बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधत इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तत्रेति। लु-
ग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयं खल्वपीति। सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायित्वात् क्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न
लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे। तस्य पृथगेव प्रयोगात् तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीयस्त्वाहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं
हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम्। स्वरः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम्। आढ्यपूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थं वचनम्। न
चाऽत्रेति। प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम्। यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जन

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च। अस्ति ताद
र्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। गोनर्दीय
स्त्वाह। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृकौ मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति॥ प्रति
षेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम्॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः। आ
ढ्यपूर्वाय देहीति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थकं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। प्रतिषे
धे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम्। किं कारणम्। पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। पूर्वादीनां व्यव
स्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चाऽत्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीयासमासे॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रह
णं किमर्थम्। अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चे
ति। अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छ
ब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्।

त्वात् पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा। मयूरव्यंसकादित्वाच्चाऽत्र समासः॥ तृतीयासमासे। अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्र
योगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः। वाक्यभेदे न च मुख्ये समासे निषेधः। अथवे
ति। पर्युदासाश्रयणात् समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम्। पूर्वसदृश इति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषाजसि॥ जसः कार्यं प्रतीति। जसदूजसीति निर्देशादिकारेणाईकारस्य ग्रहणादित्याहुः। अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञा-
याजसः शीत्वं नैवोपस्थानमन्यन्ते॥ पूर्वपरा॥ अवरादीनां चेति। किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि याव
तागणएवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते। तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम्। प्राप्तविभा
षा चेयं भविष्यति तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानाद्गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति। यथा तिङोगोत्रादीनीत्य-
त्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराऽभिप्रायः। अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थ आदिशब्द-
स्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते। कथं पुनरिति। पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमा

योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीया। तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वना
मसंज्ञानि न भवन्ति। मासपूर्वाय देहि। संवत्सरपूर्वाय देहि। ततोऽसमासे। असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। मासेन पूर्वाय देहि। संवत्सरेण पूर्वाय देहीति॥ विभाषा जसि॥ जसः कार्यं प्रति
विभाषा अकज्झिन भवति। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात्॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसं-
ज्ञायाम्॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं गणे पठितत्वात्॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्र
हणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणे पठितत्वात्। गणे ह्येतानि पठ्यन्ते। कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः। अ
यं पुनः पाठ इति।

णाभावात्। आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्राऽऽदिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि संभ
वति। प्रकारार्थता प्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणानुपठन्ति। यदुक्तम्। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण
इति। कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः। तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽ
दिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वानि हि पूर्वादीनीति। पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते। तेनाऽयमर्थः। सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावा
च्यादिशब्दः। प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात्। मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन छान्दसः प्रयोगः। इमा
न्यवरादीनीति। अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते। तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः। हेत्वभि
धानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह। इमान्यपीति। नवग्रहणमिति। तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरा
सार्थं क्रियते। यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तर्हीति। प्र
ति नियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः। एवं विशिष्टान्येवेति। पाठविशेषणं गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः।

तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि। इमान्यपि पूर्वादीनि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सपूर्वः पाठः।
अयं पुनः पाठ इति। यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति। नवैव हि पूर्वादीनि। इदं तर्हि प्रयो
जनम्। व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। एवं विशिष्टान्येवैतानि ग
णे पठ्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ह्यादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां ह्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति। यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपात
नं करोति। वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति। इदं तर्हि
प्रयोजनम्। जसि विभाषां वक्ष्यामीति॥

ह्यादिपर्युदासेनेति। त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित्पूर्वादीनि पठितानि। तत्राऽह्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषे
धः प्राप्नोति। तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन ह्यादिपर्युदासो बाध्यते। यथा अनुर्लक्षणादु
तिपुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते। वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते। यथाऽभिपूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभे
देन वा छन्दसीति सम्बन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियत इति भावः। इदं तर्हीति। यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठेऽ
र्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात्पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि
विज्ञायेत। प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्। विभाषामिति। प्राप्तविभाषामित्य
र्थः। प्रतिपदपाठं चान्तरेणाऽसंकरेणाऽर्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वमज्ञा॥ आत्मा ऽऽत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्य वाची। आख्याग्रहणमिति। स्वेपुत्राः स्वेगा
वइत्यत्रस्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्ततेतेन स्वशब्दइतिप्रतिषेधो न भविष्यतीतिप्रश्नः।
तस्ययथास्यादिति। प्रतिषेधइतिशेषः। इहमाभूदिति। असत्यास्याग्रहणेस्वेपुत्राइत्यादौस्यादेवप्रतिषेधः। अत्राप्या
त्मीयत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमुपादायस्वशब्दोज्ञातिधनयोर्वर्ततेपुत्रादिभिःसामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणेतुसतिन
दोषः। स्वशब्दोह्यत्रात्मीयस्याऽऽख्यानतुज्ञातिधनयोरितिविधिः सिद्धः॥ अन्तरम्। बहिरित्यनावृतदेशउच्यते। तेन
योगोबहिर्योगः। सचबाह्यस्यभवतीत्यन्तरेगृहाइतिनगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहाउच्यन्ते। यदातुबहिश्शब्देनबा

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ आख्याग्रहणंकिमर्थम्। ज्ञातिधनपर्यायवाचीयः स्वशब्दस्तस्ययथास्या
दिहमाभूत्। स्वेपुत्राः स्वाःपुत्राः। स्वेगावः स्वागावः॥ अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ उपसंव्यानग्रहण
मनर्थकंबहिर्योगेणकृतत्वात्॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। बहिर्योगेणकृतत्वात्।
बहिर्योगइत्येवसिद्धम्॥ नवाशाटकयुगाद्यर्थम्॥ नवाऽनर्थकम्। किंकारणम्। शाटकयुगाद्यर्थम्।
शाटकयुगाद्यर्थंतर्हीदंवक्तव्यम्। यत्रैतन्नज्ञायतेकिमन्तरीयंकिमुत्तरीयमिति। अत्रापियएषमनु-
ष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवतिनिर्ज्ञातंतस्यभवतिइदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति॥

ह्यउच्यतेबाह्येनयोगोबहिर्योगइतितदानगराभ्यन्तरेयेगृहास्तउच्यन्ते। उभयथाऽपिस्वर्यते। उपसंव्यानशब्दोऽपि
कर्मकरणार्थभेदाद्विनार्थः। ततःसर्वथाबहिर्योगात्सिद्धिंमत्वाह। उपसंव्यानेति। नवेति। समानप्रमाणेशाटकयु
गेअपरिहितेइदंनज्ञायतेकिमुत्तरीयंकिमन्तरीयमेतदित्यर्थः। अत्रापीति। यथोपसंव्यानत्वंभाविबुद्ध्याव्यवस्थाप्य
तेतथाबहिर्योगोऽपीत्यर्थः। अन्येत्वाहुः। आदिशब्दोवार्तिकेशाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्रशाटकानांत्रयेचतुष्टये
वातृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणंकर्तव्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपुरीति। गणसूत्र एतत्कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात्। इह लनेन नार्थः। अत इति जसः शीविधा नादाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थमिति। स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः। स्वरादीनां पुनरिति। स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासंबन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः। लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्युक्तमेव सत्त्ववाचित्व

अपुरीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अन्तरायां पुरि वसति॥ वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्॥ वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयायै द्वितीयस्यै। तृतीयायै तृतीयस्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। द्वितीयाय द्वितीयस्मै। तृतीयाय तृतीयस्मै॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन्। चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानाम सत्त्ववचनानां च। अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात्। नैवं शक्यम्। निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। क्व इव क्वेव। एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम्। वक्ष्यत्येतत्। अव्ययेन नञ्कुनिपातानामिति। तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये॥

म्। न निपातसंज्ञैवेति। प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः। स्वरादीनामिति। किमोऽद्दिति अत्प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच्। केनु प्रभृतयस्तु कुत एकाचः सन्तीति भावः। तच्चाऽशक्यमिति। अव्ययसंज्ञायामेव सत्याम् अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चाप्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति। अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद्यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं त
थापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते। तत्र वृत्तिका
रेण व्याख्यातम्। असर्वा विभक्तिर्यस्मात्सोऽसर्वविभक्तिरिति। तत्र यदाऽयमर्थः यस्मात्तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः का
र्या यस्मान्नसर्वा विभक्तिरुत्पद्यत इति तदा न दोषः। यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता
सोऽसर्वविभक्तिः। यथा सर्वैकान्येति दा प्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन्सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा
न सिध्यति नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह। असर्वविभक्ताविति। अतिव्याप्तिश्चाऽ
स्मिन्सूत्रार्थे दाक्षिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात्। अविभक्तिनिमित्तस्येति। अश्रूयमाणविभक्तिक

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम्॥ असर्वविभक्तावविभ
क्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। विनानाना। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात्
। सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति। किं कारणम्। अविशेषेण विहितत्वात्॥ त्रलादीनां चोपसंख्यानम्॥ त्रला
दीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। तत्र। यत्र। ततः। यतः। ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते। पञ्चम्यास्तसिल् सप्तम्या
स्त्रलिति। वक्ष्यत्येतद् इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति। यदि पुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते॥

मव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते तेन च प्राप्नोतीति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। न तु सामान्येनाऽविभक्तिनि-
मित्तस्य संज्ञाविधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात्। किं पुनरिति। एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात्क्रमव्यति
क्रमे कारणाभावाद् विनानानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः। सर्वविभक्तिरिति। अविशेषेणोत्प
द्यत उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात्सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः। अविशेषादिति। विशेषस्याऽनाश्रय
णादित्यर्थः। त्रलादीनां चेति। आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते। वक्ष्यत्येतदिति। भवदादिप्रयोग
एवाऽप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः। यदि पुनरिति। प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः। न चदधिमध्वित्य
त्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविभक्ताविति। अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः। अलिङ्गमसंख्यमिति। अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वादत्राऽपि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः। अलिङ्गासंख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः। एवमपीति। अर्थमपि कश्चित्कञ्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः। सिद्धं त्विति। वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः। भाष्यकारे-

अविभक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः। अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः। कइतरेतराश्रयता। सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते॥ अलिङ्गमसंख्यमिति वा॥ अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति। कइतरेतराश्रयता। सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम्। स्वाभाविकमेतत्। तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति। न वक्तव्यम्। सिद्धं तु पाठात्। पाठाद्वा सिद्धमेतत्। कथं पाठः कर्तव्यः। तसिलादयः प्राक् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः। मान्तः। तसिवती। कृत्वोऽर्थः। नानाञाविति। अथवा पुनरस्त्वविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव। ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति॥

णात्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः। य एवं प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादिभ्यो विधीयत इति नाऽव्याप्तिः। मान्त इति। आम् अम्। तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति। कृत्वोऽर्थाः कृत्वसुच् सुच् धाः। अथवेति। वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धाऽवगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसंख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्रैवोपपत्तिमाह। तत्रापीति। किंचिदिति। अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासंख्यत्वप्रतिपादनाय। अन्ये त्वाहुः। किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानम्। अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम्। यथा स्वः पश्य। लोहितगङ्गं मुद्गमत्तगङ्गं देश इति। तथा चाऽत्र नपुंसकत्वम् अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति। तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्युच्यते। उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता। हिरुक् पृथगिति। क्रियाविशेषणत्वादे

नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जत इति। अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम्। आतश्चाभिज्ञाः। अन्येन हि वस्त्रेणैकं गां क्रीणन्ति। अन्येन द्वावन्येन त्रीन्। अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेवं संदृश्यताम्। अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति। तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम्। किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तद्धितश्चाऽपि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः। कश्चित्क्रियाप्रधानः। तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः। विनानानेति क्रियाप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अन्याऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्।

षां क्रियाप्राधान्यम्। क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग्देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते। प्रवृत्तिप्राप्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिकृतसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम्। तत्र पीलुमूलमिति द्रव्यंप्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनत्वं तीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ तदिति। सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः। पूर्वं हि न्यासान्तरेऽस्मयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अतिबह्विति। एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्। ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम्। तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात् कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात्। नैष दोषः। एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थम्। तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते। न सर्वा विभक्तयः उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम्। इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संक्षिप्यते। न चाप्येवमिति। एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सुप्ता व्ययेभ्य उत्

इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते। एकस्मिन्नेकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते। न सर्वाः असर्वाः। असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि। न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम्।

द्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम्। कथं तर्हीति। द्रव्यकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दः। एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम्। यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात् प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रह आश्रिते न दोषः। यदा तु खलेकपोतिकान्याये न सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम्। अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते। तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंगतइति। यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते। तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्त्वसर्वविभक्त्यव्यय
मिति। पञ्च सूत्री न कर्तव्या। एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम्। यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते। मान्तस्ये
ति। सूत्रोपलक्षणम्। ततः परइति। कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः।
ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः। योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चैसु(?)पसंहारः। इदा
नीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्त इत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति। कृत्तद्धिताना-

एवंगते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र। ततः परे चाभिमतान कार्यास्त्रयः कृदर्थाग्रहणेन
योगाः॥१॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रितायेः। तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्
। इह माभूत्। एको द्वौ बहवइति। तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठेनेयमव्यय
संज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति। परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अ
त्युच्चैः। अत्युच्चैसौ। अत्युच्चैसइति। उपसर्जनस्यनेति प्रतिषेधो भविष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्त
व्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रत्याख्यायते। यथा स तत्र प्रत्याख्यायते
इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियतइति। इहापि च म
हती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थासंज्ञा यथा विज्ञायेत। न व्येतीत्यव्ययमिति।

मिति। संख्याविशेषमिति। तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तेषामिति। असतितद्धितग्रहण एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात्प्र-
तिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन् कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यम्। स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवच
नानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदोवरणाद् इति तत एषामपि तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह। कृत्तद्धितानामिति।
प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यत इत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः। तदन्तविधिनेति। प्रयोज रा॰म॰
नं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः। अत्युच्चैसाविति। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति। यथा दो- १०४
षामन्यमहः। दोषाभूतमहरिति। ततउच्चैःशब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कपुनरिति। श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा। सदृशमिति। लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्वि
ति। कारकेषु। तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां प्रत्ययान्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु
च विभक्तिष्वित्युक्तम्। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्। यथा स्व-
त्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाऽभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः। तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। स
त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गाऽयोगः। केचित्तु लिङ्गादिविशेषणाऽयोगात् त-
त्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः। तदयुक्तम्। लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्न व्येतीति। नानात्वं न गच्छ
तीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिति। किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृतात तदन्त-

कपुनर्न्व्येति। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। एतानर्थान् केचिद्व्ययन्ति केचि
न्न व्ययन्ति। येन व्ययन्ति तदव्ययम्॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तद
व्ययम्॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिदं विज्ञायते। कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यद् मान्तमिति। किं चातः।
यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मा
न्तमिति। प्रतामौ प्रतामः। अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति। कथं कारयांच
कारहारयांचकारेति। किं पुनरत्राऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते। अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति।

विधिः। आहोस्वित्पूर्वं कृतात तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा-
यामिति वचनात् तदन्तविधिः। अथवा अन्वर्थसंज्ञाऽऽश्रयणात् प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति। न हि केव
लस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वाऽर्थं भवति। कारयांचकारेति। लिडत्र कृत् स च मान्तो न भवति।
प्रतामाविति। क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति श्रुत्या च मान्तम्। अव्ययादिति लुगिति। ननु हल्ङ्या
दिलोपेन सिद्धत्वात् किं लुका प्रयोजनम्। यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वाऽवगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्प-
त्तिरिति लुगेषितव्यः। अकच्तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इष्यतेचेति।पूर्वोक्ताद्धेतोःस्वरवाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएवतरवाद्युत्पत्तिः।समासार्थस्यप्रकर्षादियोगादित्यर्थः।तत्रै-
वार्थज्ञापकमाह।आतश्चेति।तत्रद्युक्तंव्यवहितनिवृत्त्यर्थंचेति।प्रपूर्वान्नृप्राब्द्धमिति।तस्यमोनोधातोरितिनत्वस्याऽसि
द्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमितिभावः।तुल्यजातीयस्यधातोर्नियमेनव्यावृत्तिःक्रियतेइतिकारयांचकारेतिभवत्येवमान्त
स्याव्ययसंज्ञा।घ्नान्तेजनइत्यस्यतुमपूर्णानितिरूपंनभवति।तस्यक्विबन्तस्यप्रयोगादर्शनात्।लावयतेर्लौरित्य-
स्याऽपिनभवति।अस्मादेवज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्धौकारस्य।अनिकारोकारेति।एचएतद्विशेषणंनमकार

माभूदेवम्।आमइत्येवंभविष्यति।नसिध्यति।लि~ग्रहणंतत्राऽनुवर्तते।लि~ग्रहणंतत्रनिवर्तिष्य
ते।यदिनिवर्ततेप्रत्ययमात्रस्यलुक्प्राप्नोति।इष्यतेचप्रत्ययमात्रस्य।आतश्चेष्यते।एवंह्याह।कृ-
ञ्चाऽनुप्रयुज्यतेलिटीति।यदिचप्रत्ययमात्रस्यलुग्भवतिततएतदुपपन्नंभवति।अथवापुनरस्तु
कृदन्तंयन्मान्तमिति।कथंप्रतामौप्रतामइति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययलक्षणेनाव्यय
संज्ञाभवतीति।यदयंप्रपूर्णान्नृप्राब्द्धंस्वरादिषुपठति॥कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः॥कृन्मे
जन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।आधयेआधेः।चिकीर्षवेचिकीर्षोरिति॥
अनन्यप्रकृतिरितिवा॥अथवाअनन्यप्रकृतिःकृदव्ययसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।किंपुनरत्रज्यायः।अन
न्यप्रकृतिरितिवचनमेवज्यायः।इदमपिसिद्धंभवतिकुम्भकारेभ्योनगरकारेभ्यइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।न
वासंनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।संनिपातलक्षणोविधिर
निमित्तंतद्विघातस्येत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कःपुनरत्रविशेषः।एषावापरिभाषाक्रियेत।अनन्यप्रकृति
रितिवोच्येत।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।

स्यव्यवच्छेद्याऽसंभवात्।आधयइति।गुणेकृतेअन्तरङ्गबहिरङ्गयोरितिन्यायादव्ययसंज्ञास्यान्नत्वयादयः।अन्तरङ्गत्वा
द्द्विवचनबहुवचनलुक्स्यात्।परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थंलक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम्।लाक्षणिकंह्यनुमेयंप्रतिपदोक्तं
तुप्रत्यक्षमितितस्यैवग्रहणंन्याय्यम्।संनिपातलक्षणइति।संनिपातःसंश्लेषः।तन्निमित्तोयोविधिःसतद्विघातस्याऽनिमित्तंसंनिपातं-
योविहन्तितस्येत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रामणिकुलमिति।इकोह्रस्वइतिपूर्वोत्तरपदसंनिपातनिमित्तंह्रस्वत्वंतुकोननिमित्तम्।तुकिहिसतिपूर्वोत्तरपदयोरा
नन्तर्यविघातः।यदातुह्रस्वमात्रस्यतुगागमोनतदन्तस्यअवयवावयवश्चसमुदायावयवीनभवतितदैतत्प्रयोजनंन-
त्वन्यथा।बहिरङ्गमिति।द्विपदाश्रयत्वात्।यदपिह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वंतदपिअर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्ग
म्।तुक्तुवर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः।यदितुसंनिपातलक्षणदूत्याश्रीयतेतदाग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापितुग्नस्यात्।ह्रस्व-
त्वतुगागमयोस्तत्रसाम्यादन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वंनास्तीतिच्छलक्षणस्तुक्सिद्धोभवति।असिद्धोनलोपइति।नलोपः

कानिपुनस्तानि।प्रयोजनंह्रस्वत्वंतुग्विधेर्ग्रामणिकुलम्।ग्रामणिकुलंसेनानिकुलमित्यत्रह्रस्वत्वेकृ
तेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोति।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभ
वति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।बहिरङ्गंह्रस्वत्वम्अन्तरङ्गस्तुक्।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।नलोपोवृत्रह
भिः।वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्रनलोपेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोति।संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।असिद्धोनलोपः।तस्यासिद्ध
त्वान्नभविष्यति॥उदुपधत्वमकित्त्वस्यनिकुचिते॥उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम्।क्व।निकुचिते।नि
कुचितमित्यत्रनलोपेकृतेउदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वंप्राप्नोति।संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्राऽकित्त्वम्।नधातुलो
पआर्द्धधातुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति॥नाभावोयञिदीर्घत्वस्यामुना॥नाभावोयञिदीर्घत्वस्यानिमित्तम्।
क्व।अमुना।

सुपूस्त्वरेत्यसिद्धंबहिरङ्गमितिवा।निकुचितइति।कुञ्चेर्भावेक्तप्रत्ययः।अनिदितामितिनलोपः।तत्रकित्त्वनिमित्तमुदुपध
त्वमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमितिगुणोनभवति।अमुनेति।नमुनइत्यस्यायमर्थः।नेकर्तव्येमुभावःसिद्धोभवतिनतुने
परतो।यदीर्घत्वंप्राप्नोतितत्रतथाचमुभावस्यासिद्धत्वाददकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः।तस्मिन्कृतेअदसोऽसेरितिदीर्घस्यदीर्घ
उकारःप्राप्नोतिततश्चामूनेतिस्यात्।उकारसंनिपातनिमित्तस्तुनाभावोदीर्घत्वस्याऽनिमित्तमितिसिद्धममुनेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नमुदादेशाद्वति। अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः। टायाआदेशः टायामादेशाद्वति। उपादास्तेति। एज्विषय आ-
त्वविधानादकित्त्वसंनिपातनिमित्तमात्वं स्याघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाभावेन भव
ति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्। प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्रह्ययं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरि-
ति केचित्। तदयुक्तम्। नहि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद्ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति-

नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न
दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। नमुदादेशाद्वति॥ आत्त्वं कित्त्वस्योपादास्त॥ आत्त्वं
कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति। सं-
निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्।
दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्व इति॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम्। क्व।
तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति। तिसृचतस्रभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्प्राप्नोति। संनिपातलक्ष
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न तिसृचतस्रभावे कृते ङीब्भवतीति। यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति। इ-
मानि तर्हि प्रयोजनानि। पूतानि सह स्नाणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। संनिपातल
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्सस्वादिषु नयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। पूतानीति। विभक्तिसंनिपातनिमित्तो नु
मागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्य
तीति चेत्। संख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राक्टाविति। विभक्तिसंनिपातकृतमलं यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत। प्राग्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावेनाऽऽ
नन्तर्ये लौकिके टापि च सति प्राक्टायामिति स्यात्। अच्च घेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाबू निवर्तयितुं शक्यते इदुतो
र्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्ध्रस्ववर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्र
त्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इयेषेति। आमि सतीजुकृस्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य वि
घातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषाञ्चक्रतुः ऊषतुरित्यादौ मा वका प्राप् इत्युवोषेति नित्य आमुप्रसज्येत। प्रतिपदवि
धेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणाद

प्राक्टौ पद्धतौ। अत्त्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दो
षो भवति। इयेष। उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो वि-
धिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य॥ तस्यैतस्य
लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अत इञ् दाक्षिः। प्लाक्षिः। न प्र
त्ययः संनिपातलक्षणः। अङ्गसंज्ञा तर्हि निमित्तं स्यात्॥ आत्त्वं पुग्विधेः क्नापयति॥ आत्त्वं पुग्विधेरनि
मित्तं स्यात्। क्व। क्नापयतीति॥

पि प्राक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनि-
पातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते। न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान
एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः तत्र वर्ण
विचालस्याऽनिमित्तं स्यादिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयाद्युदा-
हरणम्। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। क्नापयतीति। णिचि वृद्धौ कृतायामात्त्वं पुको न निमित्तं स्यात्। अ-
ङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अग्निमानिति। पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात्। परमवाचेति। अन्तोदात्तादुत्तर
पदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। माभूदिति। हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टे

पुगह्रस्वत्वस्यादीदपत्॥ पुगह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात्। क। अदीदपदिति॥ त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः
॥ त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्। क। यासेति॥ इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान्। इड्विधिराका
रलोपस्याऽनिमित्तं स्यात्। क। ययिवान् तस्थिवानिति॥ मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य॥ मतुब्वि
भक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। क। अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति॥ न
दीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्याऽनिमित्तं स्यात्। क। नदि कुमारि किशोरि ब्राह्म
णि ब्रह्मबन्धु इति। नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। ङ्य
न्तादित्येवं भविष्यति। न सिध्यति। दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। ह्रस्व
त्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृते ह्रस्वत्वे
प्राप्नोति अकृतेऽपि। अनित्यः संबुद्धिलोपः। न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति। किं कारणम्। संनिपातल
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति।

दमुच्यते। तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः। ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया चैनैतदुच्यते। तस्याङ्याबन्तत्वा
त्। नित्य इति। कार्यतावन्नित्यम्। तद्येन केनचिल्लक्षणेन भवत्विति भावः। संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूयांसो वेति। दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः। सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र समादिति प्रयोगः। अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः। यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः। वेदेऽपि मानः समस्य दूरादिति प्रयोगः। सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः। तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्धशब्दे दीर्घो भविष्यति। नयासयोरिति लिङ्गादावृभविष्यति। यथिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इटो नलपूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य

एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थो नया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्। लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकाम इति। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। परिगणनमित्याह।

लोपः। क्नापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्व्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद्ध्रस्वः। यदयं मारणतोषणनिशानेषु जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः। दर्वीत्यत्र च्छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति॥ अव्ययीभावश्च। प्रयोजनमिति। मुखस्वरोपचारैर्निवर्त्यमानो प्रयोजनम्। यथा मशकार्थो धूम इति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपिखल्विति। एवंखल्वित्यर्थः। परिगणनमनेनदृढीक्रियते। उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपेऽधीयानेत्यर्थः। तत्र षष्ठ्या मन्त्रितकारकवचनमितिपराङ्गवद्भावोभवति। नचैकमिति। सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं नकर्तव्यमित्यर्थः। तत्रैवायमिति। नचोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणाऽत्रभवितव्यमित्याहुः। अन्येतुवर्णयन्ति। अनव्ययमव्ययंभवतीत्यन्वर्थसंज्ञानेन्मुखस्वरएनिवृत्तिर्भवतीतिनार्थः सूत्रेणेति। केचित्तुस्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनकतिपयान्येवाव्ययकार्याणिभवन्तीति

अपिखल्वप्याहुः। यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययत्वं तत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइति। किंपुनस्तत्। पराङ्गवद्भावः। पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः। उच्चैरधीयाननीचैरधीयानेत्येवमर्थम्। सइहापिप्राप्नोति। उपाग्न्यधीयानप्रत्यग्न्यधीयान। अकच्यव्ययग्रहणंक्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्। तदिहापिप्राप्नोति। उपाग्निकंप्रत्यग्निकमिति। मुमिअव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरित्येवमर्थम्। सइहापिप्राप्नोति। उपकुम्भंमन्यउपमणिकंमन्यइति। अस्यच्वौ। अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषाभूतमहर्दिवाभूतारात्रिरित्येवमर्थम्। सइहापिप्राप्नोति। उपकुम्भीभूतम्। उपमणिकीभूतम्। यदिपरिगणनंक्रियतेनार्थोऽव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञया। कथंयान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनानि। नैतानिसन्ति। यत्तावदुच्यतेलुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति। यदयंनाव्ययीभावादतइतिप्रतिषेधंशास्ति। उपचारइति। अनुत्तरपदस्थस्येतिवर्तते। तत्रमुखस्वरः कः प्रयोजयति। नचैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति॥ शिसर्वनामस्थानम्॥ सुडनपुंसकस्य॥ शिःसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधः॥ शिःसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधःप्राप्नोति। कुण्डानितिष्ठन्ति। वनानितिष्ठन्ति॥ असमर्थसमासश्च॥ असमर्थसमासश्चाऽयंद्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति। नहिनञोनपुंसकेनसामर्थ्यम्। केनतर्हि। भवतिना। नभवतिनपुंसकस्येति।

नार्थःपरिगणनेनेत्याहुः। तेषांवचनमन्तरेणाविशेषेप्रमाणाभावः॥ शिसर्व॥ सुडनपुंसकस्येतिचेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासेदोषः। सुट्स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासेनदोषइत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्वपक्षः। पर्युदासाश्रयेणसिद्धान्तः॥ ॥ रामः १०८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः।तत्रसुडित्यनेनयाप्राप्तिस्तानिषिध्यते नतुशिसर्वनामस्थानमितिप्राप्तिः।अन्यथाशि सर्वनामस्थानमितिनिरवकाशंस्यात्।नपुंसकस्यैवहिशिः संभवति।ननुचेयमिति।परत्वादित्यर्थः।प्रतिषेधयुक्तायुक्त त्वाच्चविरोधसद्भावः।तत्रपरत्वात्सुडितिप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाधतेतामपिप्रतिषेधइतिदोषः।नोत्सहतइति।अपवाद विषयपरिहारेणाऽस्याःप्रवर्तनादित्यर्थः।अथवैतर्हीति।इदानीमित्यर्थः।तत्रस्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्येअनपुंसकस्येति

यत्तावदुच्यते।शिसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधइति॥नाप्रतिषेधात्॥नायंप्रस ज्यप्रतिषेधोनपुंसकस्यनेति।किंतर्हि।पर्युदासोऽयंयदन्यन्नपुंसकादिति।नपुंसकेनव्यापारः।यदिकेनचि त्प्राप्नोतितेनभविष्यति।पूर्वेणचप्राप्नोति॥अप्राप्तेर्वा॥अथवाअनन्तरायाप्राप्तिःसानिषिध्यते।कुतएतत् ।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।पूर्वाप्राप्तिरप्रतिषिद्धातयाभविष्यति।ननुचेयंप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाध ते।नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्।यदप्युच्यते।असमर्थसमासश्चायंद्रष्टव्यइति।यद्यपिवक्तव्यः।अ थवैतर्हिबहूनिप्रयोजनानि।कानि।असूर्यंपश्यानिमुखानि।अपुनर्गेयाःश्लोकाः।अश्राद्धभोजीब्राह्मणइ ति॥नवेतिविभाषा॥नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञाकरणम्॥नवेतिविभाषायामर्थस्यसंज्ञाकर्तव्या।नवाशब्द स्ययोऽर्थस्तस्यसंज्ञाभवतीतिवक्तव्यम्।

वचनंज्ञापकंप्रसज्यप्रतिषेधेऽपिनञ्समासोऽस्तीति॥नवेति॥नवेतिविभाषायामिति।समुदायस्यानुकरणत्वादनुक रणस्यचानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेसतिविभक्त्युत्पत्तिः।स्त्रीप्रत्ययेचतदादिनियमाभावाच्चाडामौभवतः।अ थवानवेत्युच्चार्ययाविभाषाकृतातस्यामितिव्याख्या।तत्रलोकेक्रियापदसंनिधानेनवाशब्दयोर्योऽर्थोद्योत्योविक ल्पप्रतिषेधलक्षणःससंज्ञीत्यर्थः।अन्यथाविभाषाप्रदेशेषुनवाशब्दावेवाऽऽदेशौस्याताम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ १०९ घुग्रहणेष्विति। शब्दस्य संज्ञाकरणात्तद्देशेषु तस्यैव संप्रत्ययइत्यर्थः। इतिकरणादिति। क्रियत इतिकरणः कर्मणि ल्यु
ट्। इतिश्चासौ करणश्चेति समासः। क्रियत इति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः। शब्दाधिक्यादिति। उपहासपरमेत-
च्चोदकस्य वचनम्। अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः। गौरित्ययमाहेति। यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य
त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते। अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति। तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदा

किंप्रयोजनम्॥ शब्दसंज्ञायां ह्यर्थाऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र॥ शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्या
त्। यथाऽन्यत्र। अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। क्वाऽन्यत्र। दाधाघ्वदाप्।
तरतमपौ घ इति॥ घुग्रहणेषु॥ घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नाऽर्थस्य। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्त
व्यम्॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः॥ इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किं गतमेतदितिना।
आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा। लोके गौरित्ययमाहेति गो
शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽ
सावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते। एवमिहापि न वा शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो
न वा शब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसौ शब्दपदार्थकता तस्या
लौकिकमर्थं प्रत्याययति। न वेति यद्गम्यते न वेति यत्प्रतीयत इति॥ समानशब्दप्रतिषेधः॥ समान
शब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा कुण्डिका न वा घटिकेति। किं च स्यात्। यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात्।

र्थको गोशब्दः प्रयुक्तः। स्वादृश्याच्युतमर्थमनभिव्यक्तमिति शब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदितिरुच्यते। अर्थप राम:
दार्थकतेति। संबन्धे भावप्रत्ययः। संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति। समानशब्दप्रतिषेध इति। समानः शब्दो वा १०९
चको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभाषादिक्समासइति। विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात्। तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः। संज्ञाकार्यं व्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात्। नवा विधिपूर्वकत्वादिति। प्रदेशवाक्यार्थपर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते। प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो न वार्थं गमयति। तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति। न तु प्रत्यग्रा-

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम्। अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात्॥ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। विधिपूर्वकत्वात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते। तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। तद्यथा लोके। ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा। नेति गम्यते। अस्ति कारणं येन न वेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। किं कारणम्। विलिङ्गं हि भवाँल्लोके निर्देशं करोति। अङ्ग हि समानलिङ्गं न निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति। तद्यथा। ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः। प्रत्यग्र इति गम्यते। एतच्चैव न जानीमः। क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति। अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे। तद्यथा। यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा। यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति। यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा। नेति गम्यते। यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाऽभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति। यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या। प्रत्यग्रेति गम्यते।

र्थोऽवगतिरित्यर्थः। विलिङ्गमिति। भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः। विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति। एतच्चैवेति। नैव क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः। विभाषासेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः। तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याऽभावः। अपि चेति। तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः। यदा अप्राप्तियवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्राऽर्थावगतिः। यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधाऽवगतिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 नचेहेति। क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। नवा विधिपूर्वकत्वा-
दिति। विध्यनित्यत्वमिति। विकल्प इत्यर्थः। नवा प्राब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः। परि

नचेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति। किं तर्हि। भवतिरभिसंबध्यते। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्॥ विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते। शुशुवत्शुशुवतुःशुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किं कारणम्। प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्। प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते। तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्॥ सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसज्यप्रतिषेधात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते। तेनोभयं भविष्यति। विप्रतिषिद्धं तु। विप्रतिषिद्धं तु भवति। अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति॥ नवा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्॥ नवा एष दोषः। किं कारणम्। प्रसङ्गसामर्थ्यात्। प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति। अन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति। अन्यत्र विधिविषयात्। तदेतत्क्व सिद्धं भवति। या अप्राप्ते विभाषा। या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यं तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्। एतदपि सिद्धम्। कथम्।

हारान्तराऽभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम्। सिद्धं त्विति। प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः से-
त्स्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धं त्विति। एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः। नवा प्रसङ्गेति। सामर्थ्याद्विधिप्रतिषे-
धयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महती संज्ञेति। तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्। तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते। एवमपीति। यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्यते इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्त-

विभाषेति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत। नेति च वेति च। तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति। नेति च वेति च। तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनाऽनुपपत्तिः। विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते। शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किं कारणम्। भवतीति चेन्न प्रतिषेधः। भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नेति चेन्न विधिः। नेति चेद्विधिर्न सिध्यति। सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वो विधिमुत्तरो विधिर्बाधते। इति करणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम्॥

विभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथा हि। प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव। अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम्। विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात्। कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति। यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणाऽपि सिध्यतीति अशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साध्वनुशासन इति। साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्यान्न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः। ततश्च विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्यात्। विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति। अस्तु यः साधुरिति। यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। न चैवं हीति। सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः। द्वैधाऽप्रतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादिरूपं न सिध्यतीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वा-

साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समासश्चैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्। अस्तु। यः साधुः स प्रयोक्ष्यते। असाधुर्न प्रयोक्ष्यते। न चैवं हि कदाचिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते। अपि च द्वैधाऽप्रतिपत्तिः। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषाऽसौ समासं निवर्तयति। यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति। कथम्। न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि। समाससंज्ञाभिसंबध्यते। समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति। तद्यथा। मेध्यः पशुर्विभाषितः। मेध्योऽनड्वान्विभाषित इति। नैतद्विचार्यते अनड्वान्वाऽनड्वानिति। किं तर्हि। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति॥

त्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति। साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते। नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः। नैष दोषः। इह हि वाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम्। अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यवादीकार्यपक्षेदूषणमाह।कार्येष्विति।युगपद्भावेयुगपच्छब्दोवर्ततइतिद्वन्द्वःकृतः।अन्वाचयःसमुच्चयोऽ-
भिमतोयस्यचकारेणाश्रितत्वेनवाविधानम्।यस्यकार्याःशब्दाःसप्रयोगनिरपेक्षःशब्दानन्वाचष्टइतितव्यादीनांयुग-
पदुत्पत्तिःप्राप्नोति।नचैकस्मादिति।ननुव्यवहितेऽपिपरशब्दःप्रवर्तते।सत्यम्।अन्तरालस्थमनपेक्ष्याऽऽनन्तर्यमारो-
प्यतत्रपरशब्दप्रयोगोनिर्दिष्टग्रहणंत्वानन्तर्यार्थमितिकुतोव्यवहितस्यप्रयोगः।कथंतर्ह्युक्तमेकाप्रकृतिर्बहवश्चय-
अइति।तत्रयस्याऽऽकृतेरेकत्वात्तस्याश्चपरत्वादानन्तर्याच्चादोषः।तव्यदादयस्त्वेकाऽऽकृतियुक्तानभवन्ति।नापिब्रूमइ-

कार्येषुयुगपदन्वाचययोगपद्यम्॥कार्येषुशब्देषुयुगपदन्वाचयेनचयदुच्यतेतस्ययुगपद्वचनताप्रा-
प्नोति।तव्यत्तव्यानीयरः।ढकूचमण्डूकादिति।यस्यपुनर्नित्याःशब्दाःप्रयुक्तानामसौसाधुत्वमन्वाचष्टे।न
नुचयस्यापिकार्यास्तस्याप्येषनदोषः।कथम्।प्रत्ययःपरोभवतीत्युच्यतेनचैकस्याःप्रकृतेरनेकस्यप्रत्यय-
स्ययुगपत्परत्वेनसंभवोऽस्ति।नापिब्रूमःप्रत्ययमालाप्राप्नोतीति।किंतर्हि।कर्तव्यमितिप्रयोक्तव्येयुगपद्द्वि-
तीयस्यतृतीयस्यचप्रयोगःप्राप्नोतीति।नैषदोषः।अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगः।अर्थंसंप्रत्याययिष्यामिति
शब्दःप्रयुज्यते।तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यतृतीयस्यचप्रयोगेणनभवितव्यम्।उक्तार्थानाम-
प्रयोगइति॥आचार्यदेशशीलनेनचतद्विषयता॥आचार्यदेशशीलनेनचयदुच्यतेतस्यतद्विषयताप्रा-
प्नोति।इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य।प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति।गालवाएवह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्प्राक्षुचै-
वहिफिन्स्यात्।तद्यथा।जमदग्निर्वाएतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्।तस्मान्नाजामदग्न्यःपञ्चावत्तंजुहोतीति॥

ति।एकस्याःप्रकृतेःसर्वेभवन्तीतिनब्रूमः।किंतर्हिप्रत्ययान्तरेणप्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात्कर्तव्यमितिप्रयुयुक्षितेकर-
णीयादीनामपिप्रयोगःप्राप्नोति।अर्थगत्यर्थइति।तव्यत्तव्यानीयरइत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते।तत्प्रतिपादका-
निधातोस्तव्यद्भवतिभावकर्मणोरित्यादीनि।तत्रकर्तव्यशब्देनतस्यार्थस्यप्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दोनप्रयुज्यते।
आचार्येति।आचार्यस्यदेशस्यचपुनःपुनःसंकीर्तनमाचार्यदेशशीलनंतत्रतस्यशब्दस्यतद्विषयत्वमेवस्यात्।सर्वप्रयो-
क्तृत्वप्रसङ्गेगालवस्येतिनियमार्थंस्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्यपुनरिति।अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्यनित्यत्वपक्षेनास्तिप्रयोक्तृनियमः।केवलंगालवःस्मर्तृत्वेनस्मृतोऽस्यशा-
स्त्रस्यप्रामाण्यंप्रतिपादयितुमितिपूजार्थमाचार्यग्रहणम्।शास्त्रस्यह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजाभवति।कीर्त्यर्थमिति।
कीर्तौसत्यांतेषांस्वर्गाद्यवस्थानंचिरंभवति।यथेन्द्रद्युम्नादीनाम्।।ननुचयस्यापीति।कार्यपक्षेपिपूजाप्रकयतेव्याख्यातुं
यस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्त्वमपिप्रयुङ्क्ष्वेतिस्तुत्यर्थोर्थवादःस्यादित्यर्थः।इदानींकार्यपक्षेदूषणमाह।त-
त्कीर्तनइति।कार्यपक्षेऽयमर्थःस्यात्।यस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्प्रयोक्तव्यमिति।ततश्चह्रस्वत्वस्यविकल्पोन

यस्यपुनर्नित्याःशब्दाःगालवग्रहणंतस्यपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।ननुचयस्यापिकार्याःशब्दा-
स्तस्यापिगालवग्रहणंपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।तत्कीर्तनेद्वैधाअप्रतिपत्तिः।तत्कीर्तनेचद्वैधंशब्दाना
मप्रतिपत्तिः।इच्छामश्चपुनराचार्यग्रहणेषुदेशग्रहणेषुचद्वैधंशब्दानांप्रतिपत्तिःस्यादिति।तच्चनसि
ध्यति।अशिष्योवाविदितत्वात्।अशिष्योवापुनरयंयोगः।किंकारणम्।विदितत्वात्।यदनेनयोगेन
प्रार्थ्यतेतस्यार्थस्यविदितत्वात्।येपिह्येतांसंज्ञांनारभन्तेतेपिविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।याज्ञि
काःखल्वपिसंज्ञामनारभमाणाविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।तद्यथा।मेध्यःपशुर्विभाषितोमेध्यो
नड्वान्विभाषितइति।आलब्धव्योनालब्धव्यइतिगम्यते।आचार्यःखल्वपिसंज्ञामारभमाणोभूयिष्ठ
मन्यैरेवशब्दैरेतमर्थंसंप्रत्याययतिबहुलमन्यतरस्यामुभयथावाएकेषामिति।

स्यात्।नित्यत्वपक्षेतुगालवोह्रस्वत्वस्यस्मर्तान्योदीर्घस्येतिस्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणविकल्पःसिध्यतीतिनित्यप
क्षएवयुक्तः।अशिष्योवेति।वाशब्दोविकल्पे।तेनाकृतिपक्षेउभयत्रविभाषार्थंसूत्रंकर्तव्यम्।व्यक्तिपक्षेतुलक्ष्यभे रामः
देनलक्षणभेदात्क्वचित्किंचिल्लक्षणंविधिमुखेनप्रवर्ततेक्वचिन्निषेधमुखेनप्रवर्ततेइतीष्टसिद्ध्यासूत्रंनकर्त- ११२
व्यमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्राप्तेइति।अधिकारोयम्।त्रिसंशयाइति।त्रिष्वर्थेषुसंशयोयासुतास्त्रिसंशयाः।द्वन्द्वेचेति।प्रकरणोपलक्षणार्थमे
तदुपात्तम्।प्रथमचरमतयेत्यत्रतयग्रहणेसंशयः।तत्रतयशब्दस्यप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवान्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानाद्वाकेवलस्यप्रयोगाभावात्तदन्तस्यैवसर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषयातदन्तविधिः।त
त्रयदिसर्वादिग्रहणेनतयन्तंविशेष्यतेनेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्नविशेष्यन्ते।तदोभयशब्दस्य
जसिनित्यासंज्ञाविभाष्यतइतिप्राप्तविभाषास्यात्।अथसर्वादीनीतिनिवृत्तंपूर्वविप्रतिषेधश्चतदाप्राप्तविभाषा।अ

अप्राप्तेत्रिसंशयाः।इतउत्तरंयाविभाषाअनुक्रमिष्यामअप्राप्तेताःद्रष्टव्याः।त्रिसंशयास्तुभवन्ति।प्रा
प्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति।द्वन्द्वेचविभाषाजसिप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेक
थंवोभयत्र।उभयशब्दःसर्वादिषुपठ्यतेतयपश्चायजादेशःक्रियतेतेनवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्ते
उभयत्रवेति।अप्राप्ते। अयच्प्रत्ययान्तरम्।यदिप्रत्ययान्तरमुभयीतिईकारोनप्राप्नोति।माभूदेवं
मात्रजित्येवंभविष्यति।कथम्।मात्रजितिनेदंप्रत्ययग्रहणम्।किंतर्हिप्रत्याहारग्रहणम्।क्वसंनिवि
ष्टानांप्रत्याहारः।मात्रशब्दात्प्रभृतिआअयचश्चकारात्। यदिप्रत्याहारग्रहणम्।कतितिष्ठन्ति।अ
त्रापिप्राप्नोति।अतइतिवर्तते।एवमपितैलमात्राघृतमात्रा अत्रापिप्राप्नोति।सदृशस्याप्यसंनिविष्ट
स्यनभविष्यतिप्रत्याहारेग्रहणम्। उर्णोतेर्विभाषा।प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः।

थपरविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ।प्रत्ययान्तरमिति।आदेशपक्षेपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रत्ययान्तरपक्ष
आश्रितः।उभादुदात्तइत्यत्रतयस्येतिनानुवर्ततेतदाप्रत्ययान्तरमयज्भवति।तैलमात्रेति।प्रत्याहारेसतिचकारेण-
मात्रशब्दोनविशेषितइतिकुयामात्रमुभसिवक्षिम्यश्चन्नितित्रनन्तादपिमात्रशब्दान्ङीप्प्रसङ्गः।सदृशस्यापीति।प्र
माणेवर्तमानात्प्रमेयेयोमात्रच्विहितःसप्रत्याहारेणगृह्यतेइत्यर्थः।उर्णोतेर्विभाषेति।विभाषोर्णोरितिसूत्रंयद्य
संयोगाल्लिट्किदित्यत्रानुवर्ततेउर्णुश्चासंयोगान्तएवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोःपरस्येडादेर्लिटोनित्यंकित्वं
प्राप्तंविकल्प्यतेततःप्राप्तविभाषा।इडुपजीवनार्थंतुस्थानान्तरेसूत्रंपठितम्।अथतत्रसूत्रंनानुवर्ततेपरविप्रतिषेध
श्चततोऽप्राप्तविभाषा।अथपूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेतिसंशयः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यद्दीति। व्यपदेशातिदेशोयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः। एकंचेदिति। कार्यातिदेशपक्षेगुणनिषेधस्यकार्यस्यैकत्वा
देकत्वमनयोरित्यर्थः। प्रोर्णुवीति। लङउत्तमैकवचनम्। सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेनसंब-
ध्यते ततः प्राप्तविभाषा। अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधस्ततउभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते। विभाषोपयमन
इति। यदा गन्धनाङ्ग्मुपयमनं तत्र गृह्यते तदाप्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते। परविप्रतिषेधेउभयत्रवेति संदेहः।-

कथंप्राप्ते कथंवाअप्राप्ते कथंवोभयत्र। असंयोगाल्लिट्किदिति वानित्येप्राप्ते अन्यत्रवाप्राप्तेउभय
त्रवेति। अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धिङित्त्वम्। एकंचेन्ङित्किती। यद्येकं ङित्किती ततः संदेहः। अ
थहि नानानास्ति संदेहः यद्यपि नाना एवमपि संदेहः। प्रोर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदिति नित्येप्राप्तेऽ
न्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते। विभाषोपयमने। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथंप्राप्ते क
थंवाअप्राप्ते कथंवाउभयत्र। गन्धन इति वानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते गन्धन इ
तिनिवृत्तम्। अनुपसर्गाद्वा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्रवेति संदेहः। कथंप्राप्ते कथंवाअप्राप्ते कथंवोभयत्र।
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमइति वानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते। वृत्त्यादिष्विति निवृत्त
म्। विभाषावृक्षमृगादीनां प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथंप्राप्ते कथंवाअप्राप्ते कथंवोभयत्र
। जातिरप्राणिनामिति वानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रेति। अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्त
म्। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथंप्राप्ते कथंवाअप्राप्ते कथं
वोभयत्र। प्रत्ययान्तादिति वानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।

जातिरिति। चर्मादिमयास्तदामृगादयोग्राह्याः। निवृत्तमिति। तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम्। प्रत्य
यान्तादितिवेति। कथंपुनः प्रत्ययान्ताः शब्दाः रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते। उच्यते। सनाद्यन्ता धातवइत्य-
स्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति। यथा समासान्ता
इजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययान्तादिति। सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति। चिण्भाव कर्मणोरिति सूत्रे यदिदीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्सा ऽस्मा मथ्यो न्तदाप्राप्तविभाषा। अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदाप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्रविभाषेति संशयः। अकर्मकाश्चेति। यद्यपि बुधिः

अप्राप्ते प्रत्ययान्ताधात्वन्तराणि दीपादीनां विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। कर्तरीति हि वर्तते। एवमपि संदेहः। न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति। नास्ति संदेहः। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति। अकर्मकाश्च दीपादयः। अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तम्। तन्नादीनां विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। आक्रोश इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। आक्रोश इति निवृत्तम्। एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम्। ष्यादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र।

सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणोक्तम्। सोपसर्गा इति। अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभव तिवदिति भावः। कर्तृस्थभावकाश्चेति। अचः कर्तृयकि त्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य एयर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः। आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः। तन्नादीनामिति। आक्रोश इत्यत्र यद्यद्यौ नानुवर्तेते ततो यं संशयः। एकहलादाविति। पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चादिभिरिति। प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषास्थाप्यते। विधेस्तु प्राप्तविभाषैव। यङीति वेति। यङ्लुकि कृते अजादिः परः संभवति। निजेणि लङ्यत्र पचाद्यचि कृते यङोचि चेति लुक्। प्राप्ते चेति। प्रकृतानुवृत्त्याप्राप्तविभाषाव्यवतिष्ठते। अन्यत्र वेति। विप्रवदन्ति शाकुन

इञ्जीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते इञ्जीति निवृत्तम्। तत्पूर्वीयाः प्रथमाया विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम्। ग्रो यङि चि विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। यङीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। यङीति निवृत्तम्। प्राप्ते च। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः। त्रिसंप्रयास्तु भवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति। विभाषा विप्रलापे। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। व्यक्तवाचामिति हि वर्तते। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। स्वरितञित इति हि वर्तते। तिरोन्तर्द्धौ विभाषा कृञि। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्तेऽन्तर्द्धाविति हि वर्तते। अधिरीश्वरे विभाषा कृञि। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्तेऽधिरीश्वर इति वर्तते। दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति।

यद्यत्र पूर्वविप्रतिषेधस्य यदीति भावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वाद् प्राप्तविभाषा स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतिबुद्धीति।तत्र विपूर्वोहरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः।करोतिः क्वचिदकर्मको यथा विकुर्वते सैन्धवाइति।यदीतिवेति।प्रतिषेधे
प्राप्ते।तदर्थस्येतिवर्तते। उभयत्रचाद्भुतउत्तरं याविभाषाअनुक्रमिष्यामः उभयत्रताःद्रष्टव्याः।त्रिसंप्रायाश्च
भवन्ति।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति।हक्रोरन्यतरस्याम्।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाऽप्रा
प्तेकथंवोभयत्र।गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणाविति।वानित्येप्राप्तेऽन्यत्र
वाप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।उभयत्र।प्राप्तेतावत्।अभ्यवहारयतिसैन्धवान्।अभ्यवहारयतिसैन्धवैः। विकारयतिसैन्धवान्।विकारयतिसैन्धवैः।अप्राप्तेहरतिभारंदेवदत्तः।हारयतिभारंदेवदत्तम्।हारयति
भारंदेवदत्तेन।करोतिकटंदेवदत्तः।कारयतिकटंदेवदत्तेन।कारयतिकटंदेवदत्तम्।नयदिविभाषासाकाङ्क्षे।प्रा
प्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंवप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।यदीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाऽप्राप्तेउ
भयत्रवेति।उभयत्र प्राप्तेतावत्।अभिजानासिदेवदत्तयत्कश्मीरेषुवत्स्यामः।यत्कश्मीरेष्ववसाम।यत्तत्रौ
दनंभोक्ष्यामहे।यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि।अप्राप्ते।अभिजानासिदेवदत्तयत्कश्मीरान्गमिष्यामः।कश्मीरानगच्छा
म तत्रौदनंभोक्ष्यामहेतत्रौदनमभुञ्ज्महि।विभाषाश्वेः।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवा
अप्राप्तेकथंवोभयत्र।कितीतिवानित्येप्राप्तेन्यत्रवाऽप्राप्तेउभयत्रवेति।उभयत्र।प्राप्तेतावत्।शुशुवतुःशु
शुवुः।शिश्वियतुःशिश्वियुः।अप्राप्ते।शुशुविथ।शिश्वयिथ।शुशुविथ।शिश्वयिथ।विभाषासंघुषास्वनाम्।सं
पूर्वाद्घुषेःप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र।घुषिरविशब्दनइ
तिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाऽप्राप्तेउभयत्रवेति।उभयत्रप्राप्तेतावत्।संघुष्टारज्जुःसंघुषितारज्जुः।अप्रा
प्तेसंघुष्टंवाक्यमाहसंघुषितंवाक्यमाह।आङ्पूर्वात्स्वनेःप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाऽ
प्राप्तेकथंवोभयत्र।मनसीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउभयत्रवेति।उभयत्र प्राप्तेतावत्।आस्वान्तंमनः।आस्वनि
तंमनः।अप्राप्ते।आस्वनितोदेवदत्तः।आस्वान्तोदेवदत्तइति॥ इतिश्रीषष्ठमाह्निकम्॥

प्राप्तेइत्यर्थः।लटस्तुयदिप्रतिषिद्धः।दैवयज्ञीत्यादिनविचारितंतस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थंकृतम्॥इति६आह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इग्यणः संप्रसारणमुपपत्तिद्वयेपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्व
कार्यासिद्धिप्रसङ्गात्प्रश्नः। किमियमिति। वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते। इग्यणिति यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवती
ति योयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः। अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति। यणः–
स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः। वर्णविधिरिति। वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः। नहीति। वाक्यार्थे नपो

इग्यणः संप्रसारणम्॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते। इग्यणित्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं
भवतीति। आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। कश्चात्र विशेषः॥ संप्रसा
रणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति। संप्रसा
रणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्य
ते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति। अस्तु तर्हि वर्णस्य॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्य
ति। ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते। अथापि कथंचिल्लभ्येत केना
सौ यणः स्थाने स्यात्। अनेन चैव तस्य सौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च
कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते। विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्य। यदयं विभक्तिविशे-
षैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवति
इति तेन ज्ञायत उभयोः संज्ञा भवतीति। यत्तावदाह। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दी
र्घो भवति। तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति। यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति।

र्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः। दुर्लभ इति। कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्ल
भत्वमुक्तम्। केनासाविति। लोके इगेव नित्यं प्रयोगेस्ति तस्य तु यणः स्थानिकत्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः। भाविसं–
ज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानायन तावदत्रोक्तम्। उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभय–
संज्ञात्वम्। तन्त्रतन्त्रादृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा काकादिति नानु काकत्वाभिसंबन्धात्काकः। अन्यत्र चोक्तम्। येनैकः काकस्तेनैवापरोपीति। नैष दोषः। यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदेतदुक्तम्। एवमिहापि संप्रसारणाज्ज्ञातत्वादुपचाराद्गुणोपि तावच्छब्दं लभत इति भावः। प्रविशेति। प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्याः प्रवेशसंभवाद्धृ

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्गुणविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः। यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति। अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्प्रयुञ्जानाः। वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्। प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम्। पदेषु पदैकदेशान्। देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः। संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। अथ वा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु वर्णस्य। ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न हि तत्र किंचिदुच्यते ऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यत इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति।

हप्रतिपत्तिः। एवं पिण्डीमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति। एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः। यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम्। अथ वेति। यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 भाविनीति। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थ-
माह। अथ वेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाववदित्यर्थः। असाध्वभिमतस्येति। प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः। य
थासंख्यसंबन्धाद्दुहितरमितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति। दिव उदित्युत्वे यणादेशे कृते हलइति दीर्घत्वं त
परकरणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवा इत्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः पश्चात्सन्निधानात्। अथ

एवं तर्हि भाविनी संसंज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति
यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य सं
ज्ञाऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनि
र्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। यजाद्युप
देशाच्च इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता। प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टम् उप्तमिति ते मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इ
ममिकं प्रयुञ्जत इति। तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किंतिसाधुर्भवति ङिति
साधुर्भवतीति॥ आद्यन्तौ टकितौ॥ समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति। तद्यथा। अजाविधनौ
देवदत्तयज्ञदत्ताविति युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याऽवय इति। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि
तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। संख्यातानुदेशो नाम। कौ पुनष्टकितावा
द्यन्तौ भवतः। आगमावित्याह। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचा
लिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः।
बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः

वावर्णादङ्गस्य बलीयस्त्वात्॥ आद्यन्तौ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः
। समासनिर्देशोऽयमिति। अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः। यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धनमिति वा
कोऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम्। यद्यपीति। दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो नि-
श्चयः। यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संज्ञाधिकारोऽयमिति। यद्येवं संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तत इति किमिङ्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु
।नैष दोषः। इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते। तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत आलजाटचावि
त्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति। तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थानेऽन्तरतमश्चाऽऽदेशो भवतीति तव्यस्य
इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम्। अङ्गस्योदात्तत्वमिति। तच्चालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। त्रिपदोऽयमिति। विशेषणस्याद्यु-
दात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः। यत्र तर्हीति। तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमि-

तत्कथम्। संज्ञाधिकारोऽयम्। आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते तत्राऽऽद्यन्तयो
ष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः। तत्रार्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति ते
नेकारादिरादेशो भविष्यति। एतावदिह सूत्रमिडिति। कथं पुनरियता सूत्रेणेकारादिरादेशो ल-
भ्यः। लभ्य इत्याह। कथम्। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्। इकार आदिरस्येति। यद्यपि ता
वदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। इह तु कथम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति। अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेना
कारो विशेषयितुम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः। तत्र वाक्य
एवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते। अकार उदात्त आदिरस्येति। यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति। आड्जादीनामि
ति। वक्ष्यत्येतत्। अजादीनामटा सिद्धमिति॥ अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदि
शति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते।
। तद्यथा। खदिरबर्बुरयोः खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ। ततः पश्चादाह। कङ्कटवानू खदिर इ
ति। तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते॥

तिभावः। वक्ष्यत्येतदिति। सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः॥ अथवेति। परिभाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः। न ह्यव्यव
स्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारोऽवयव आगच्छतीति येनाऽनित्यत्वं स्यात्। किं तर्हि। नित्यं पदमनेनोपायेनाऽन्वाख्यायते।
खदिरबर्बुरयोरिति निर्धारणे षष्ठी तयोः कङ्कटवानू खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदानी
मारोप्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवाऽयमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। एतदाह अस्ति सत्ए धीति तत्त्वतोऽप्यार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्यान्वाख्यानं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेधइति। प्रत्ययपरत्वस्याऽप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवाऽनेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादत्वादाह। प्रयोजनमिति।

अथवा एतयाऽऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वत्वाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्याऽऽगमबुद्धिर्भवति॥ टकितो एद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः॥ टकितो एद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः। आतोऽनुपसर्गे कइति। परवचनात्सिद्धम्। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवादत्वात्। परवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम्। अपवादत्वात्। अपवादोऽयं योगः। तद्यथा। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते। इह तु पुनरुभयं सावकाशम्। कोऽवकाशः। टित्करणस्याऽवकाशः। टितइति ईकारो यथा स्यात्। कित्करणस्याऽवकाशः। कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। एतः खल्वप्येष परिहारः। यत्र नास्ति संभवः। यत्परश्च स्यादादिश्च। कि तत्त्व परिहारः। अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च। तत्र को दोषः। उपसर्गे घोः किः। आध्योः प्रध्योः। नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत।

सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव —— त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीबर्थादित्यर्थः। कित्करणादिति। आकारलोपार्थात्। प्रयोजनमभ्युपेत्याह। टितइति। कितस्त्विति। ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति। नैष दोषः। परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते। यथा समासान्तानाम्।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टितश्चापीति। पूर्वोक्तमेव समर्थयते अधिकं वक्तुम्। गापोष्टगिति। अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीतिङी
पोऽयमवकाशः। ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात्। षष्ठ्यधिकार इति। यत्र स्थानषष्ठी प्राप्तात्रोपस्थानमस्यान्नतु प्रत्ययप
रत्वबाधनाय। आद्यन्तयोर्वेति। षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ। षष्ठ्यभावाच्चाऽऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः। युक्तं पुनरिति। शा
ब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शाब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम्। ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कार
कः सर्वेषां सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः। अर्थनिमित्तक एवेति। अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शा

टितश्चाऽप्यपरिहारः। स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः। क्व तर्हीदानीमिदं स्यात्। टित ईकारो भव
तीति। यउभयवान् गापोष्टगिति। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकारेऽयं यो
गः कर्तव्यः। आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः। आद्यन्त
योर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात्। आदिरन्तो वा न भविष्यति। युक्तं पुनर्यच्छ
ब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात्। नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम्। अर्थनिमित्तक एव शब्दः। त
त्कथम्। आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ। नैवाऽत्र षष्ठीं पश्यामः। तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तस्तयोरभावे
षष्ठ्यपि न भवतीति॥ मिदचोऽन्त्यात्परः। किमर्थमिदमुच्यते। मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्या
पवादः। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। स्थानेयोगत्वस्य तावत्।

ब्दप्रयोगः। अप्रयोगाच्चाऽनुमीयते नूनम् अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। चरेष्ट इत्यत्र पर
श्चेत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता। गापोष्टग्व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे। प्र
त्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात्। पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे
संभवति न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः॥ मिदचोऽन्त्यात्परः॥ किमर्थमिति। किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः। स्थानेति। पर-
स्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्याऽपवाद इति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुण्डानीति। नपुंसकस्य झलचइत्यत्र झलजन्त्यं नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थाने योगत्वस्य प्रसङ्गः। मित्त्वात् लक्षिनुपस्थितेन पुंसकस्याऽङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते। स्थाने चेति। ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः। दृष्टान्त इति। निश्चय इत्यर्थः। तत्र दृष्ट्व्यवहारादी दृष्ये ववाक्यार्थव्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न स

कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि। प्रत्ययपरत्वस्य। भिनत्ति छिनत्ति। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति। इदं त्वयुक्तम् पयांसि यशांसीति। अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति। एतदपि युक्तम्। कथम्। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति। किं तर्हि। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थाने योगत्वं बाधिष्यते॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च। अनुषङ्गलोपार्थं तावत्। मग्नः। मग्नवान्। संयोगादिलोपार्थम्। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। मङ्क्तव्यम्॥ भर्जिमर्च्योश्च॥ भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः। भरूजा मरीचय इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। भरूजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः। आहोस्विदभक्तः। कथं वाऽयं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वाऽभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः।

मुच्चीयते नापि विकल्प्यते। भर्जिमर्च्योश्चेति। भृजी भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्व ऊमागमः मर्च शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इ रिति इ प्रत्यये णिलोपे च कारात् पूर्व ईमागमः। पूर्वान्त इति। संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथादिरिति। नहि संभवोऽस्ति यदचोऽन्यात्परः स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते। कुण्डानीति। नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः। ननु तदादिवचनं स्यादित्युमर्थमित्युक्तम्। एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः। सर्वाणी ति। नुमासु पोव्यवधानात्स्वरो न सिध्यति। क्रियते एतन्न्यास एवेति। उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते ग

अथादिरिति वर्तते ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः। कश्चाऽत्र विशेषः। अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनुस्वारशीभावाः। यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्थाता तापि एडानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वर। णत्व। णत्वं च न सिध्यति। माषवापाणि व्रीहिवापाणि। पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्। परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यास एव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्व। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शी। भाव। शीभावश्च न सिध्यति। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ गुणवृद्धौ त्वदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधाः। यदि परादिः। गुणः प्रतिषेध्यः। त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। — गुण। वृद्धि। वृद्धिः प्रतिषेध्या।

गीर्णां भगिनी गर्गीभगिनीत्यत्र णत्वं माभूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम्। स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति। द्विषंतप इति। प्रसङ्गो व्यारितमेतत्। अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति। त्रपुणी इति। नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अतिसखीनीति। बहुव्रीहिः। द्विषन्तप इति। परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः। अन्ये तु तदुक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम्। न हि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः। श्नीभावे नकारप्रतिषेध इति। श्नीभावे विधीयमानेन कारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो व-

अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वे अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धि। औत्व। औत्वं च प्रतिषेध्यम्। त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि। इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति। औत्व। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्नेत्री ते वाजिना त्रीषधस्थाता तापिण्डानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। श्नीभावे नकारप्रतिषेधः। श्नीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। सनुमकस्य श्नीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मात्। नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्। आराशस्त्रिणी। धानाशष्कुलिनी। निष्कौशाम्बिनी। निर्वाराणसिनी। द्विगुस्वर। पञ्चारत्निनी दशारत्निनी। नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति।

क्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य। यस्तर्हीति। यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपातियद्रूपमौ इति तन्नकारेणाभक्तेनाऽपि तस्य तो व्यवहितमित्यर्थः। धानाशष्कुलिनी इति। निरस्त्वा सूर्यं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः। निष्कौशाम्बिनी इति। नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तत्र दपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवेति। नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयानिति स्वरह्रस्वो च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गो तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वोक्तपक्षः स्थित एव। कि
मर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः। एङ्ङिति। एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णावयवैकारौकारौ प्राप्नुतः। न
तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः। समाहारवर्णाविति। समाह्रियमाणावयवत्वात्। मात्रावर्णस्येति। अष्टादशभेद
भिन्नस्यावर्णस्य मात्राऽवयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः। दीर्घास्त्विति। स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः। मा

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो नुम्। अन्तरङ्गा
एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः। संघातभक्तोऽसौ नोत्सहते अवयवस्येग
न्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति। मिदचोऽन्त्यात्परः॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ किमर्थमिदमुच्यते। ए
च इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम्। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनि
वृत्त्यर्थं तावत्। एङो ह्रस्वादेशप्रसङ्गेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति। अकारनिवृत्त्यर्थं च। इ
मावैचौ समाहारवर्णौ। मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः। तयोर्ह्रस्वप्रसङ्गेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचि
दिवर्णोवर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। दीर्घप्रसङ्गः। दी
र्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भवि
ष्यन्ति। विषयार्थमेतत्स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति।

व्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः॥ ननु चेति। अयं हि वाक्यार्थः। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे
इगेव ह्रस्व इति। विषयार्थमिति। यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात्। देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्था
नं मा भूत्। अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदे नैच इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दी-
र्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैचइग्गेवह्रस्वो भवति नान्यइत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता एजव्यतिरे
केणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वह्रस्वश्रुत्याऽचउपस्थानाद्ध्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद्ध्रस्वे क्रियमाणे
एच इगित्यस्योपस्थानम्। सिद्धमेङः इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योकार ओष्ठ्यो भवि-
ष्यतीत्यर्थः॥ ऐचोश्चेति। ऐकारः कण्ठ्यतालव्य औकारः कण्ठ्यौष्ठ्यः। न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमे

दीर्घप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात्॥ दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। नानेनैको निर्व
र्त्यन्ते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्यन्ते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च। तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते। सवर्ण
निवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। सिद्धमेङः सस्थानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एङः सस्थानत्वादिकारोका
रौ भविष्यतः॥ अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ।
न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्ध
मेकारमर्धमोकारं चाधीयते। सुजाते एअश्वसूनृते। अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते एअन्यद्य
जतं ते एअन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्। नैव लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति।
अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति। भूयसी मात्रे
वर्णावर्णयोरल्पीयसवर्णस्य। भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा। ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते त
त्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ किमिदं स्थानेयोगेति। स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा। स-
प्तम्यलोपो निपातनात्।

न भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति। तदाम्लकद्वदिह समुदायो लक्ष्यत इतीदुतावेव भविष्यतः। ब्राह्मणग्राम इति। ब्रा
ह्मणानां वासत्वत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे॥ षष्ठी॥ किमिदमिति। समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गः। असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्ते
ति न तु योगेति प्रश्नः। स्थाने योगोऽस्या इति। स्थाननिमित्तसंबन्धेत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृतीयायावेति। निपातनादिति योज्यम्। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकः संबन्धोऽवगम्यते। एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः। तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम्। अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्तितेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। भस्य ढे तद्धिते इत्यादौ रोपधयोरन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते। तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यत इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धेऽप्यतिप्रसङ्ग इ-

तृतीयाया वा एतत्वम्। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते। षष्ठी स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति। इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोरिति। शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। योगस्यासन्दिग्धत्वात्। संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। तद्यथा। लोके कश्चित् कंचित् पृच्छति। ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति। स तस्मा आचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः। अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः। न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः।

ति प्रश्नः। एकशतमिति। षष्ठी दण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्। यावन्तो वेति। शब्दे यावतां संभव इत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन संबन्ध्यान्तराणां निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना संबन्धाभावात् पचादिसंबन्धिनोऽपीत्यर्थः। तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। असंदिग्धत्वादिति। अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः। भाष्यकारवचनात् सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अयोगेति। योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्या अवश्यंभावी ११७
१२१ योग इति भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः। किंचिल्लिङ्गमिति। कन्नादिकम्। अधिकारो नामेति। पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इ-
त्युच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकारेणेति। यथा सहस्रसङ्ख्यविशेषेण ग्रथाऽन्ताऽधिके चैत्यादावनुकृष्यते। सं
प्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः

अथवा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा। किमिदमयोगेति। अव्यक्तयोगा अयोगा। अथवा योगवती योगा। का पुनर्योगवती। यस्या बहवो योगाः। कुत एतत्। भूम्नि हि मतुब् भवति। विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा। अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः। शा हौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति। न कर्तव्यम्। यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति। यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति। तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। सं प्रत्ययमात्रमेतद्भवति। न ह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः करिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम्।

रामः
एवं तर्हीति। आदेशे लिङ्गाऽऽसङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्संबन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्ग- १२१
स्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवदत्तस्येति।संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्तदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः।स्थान इति।अन्तरङ्गत्वात्तु षष्ठ्यापेक्ष
णाद्वेति भावः।यतः षष्ठीति।तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः।पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य-
पाच्छब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य।अस्मिंश्च सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्ययमर्थः।
षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः।अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्ये

तद्यथा।देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति।तस्मान्नाऽर्थो नियमेन।ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः।याव
न्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति।नैष दोषः।यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौना
मौखाः स्रौवाश्चेति।शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात्।शब्दस्याऽपि श
ब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः। अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीप इति।संदेहमात्रमेतद्भव
ति।सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते।व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति।स्थान इति व्या
ख्यास्यामः।न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः।वक्तव्यश्च।किं प्रयोजनम्।षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः
षष्ठ्युच्चारिता।किं कृतं भवति।निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति।षष्ठी स्था
नेयोगा॥स्थानेऽन्तरतमः।किमुदाहरणम्।इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र।तालुस्थानस्य तालुस्थानः।ओष्ठस्था
नस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति।नैतदस्ति।संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम्।

तच्च वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते॥स्थाने।किमुदाहरणमिति।क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः॥इको यणचि दध्य
त्रेति।अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः।इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैष
म्यात् संख्याताऽनुदेशेन सिध्यतीत्यर्थः।नैतदस्तीति।प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भावः।घस्लादेशादृत्यादौ ल-
कारेऽपि ल्कारस्यादेशो दृश्यत इति ल्कारस्य स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकार्थस्येति। सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत्। तेन प्रत्यक्तादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते। यत्रानेकमिति। स्थानग्रहणोऽनुवर्त- १२७
माने वाक्यभेदः क्रियते। स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवाऽऽन्तर्यमाश्रीयत इति वा
क्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम्। स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमे

इदं तर्हि तस्य तस्य मिषां तां तं तामदिति। एकार्थस्यैकार्थः। द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः। बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति।
ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम्। इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति। दण्डाग्रम्। क्षुपाग्रम्। दधीन्द्रो
मधूष्णाः। कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्
। अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम्। यत्राऽनेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं ब
लीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनः
स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम्। झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण
इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति
चतुर्थाः। वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्र
सङ्गस्तस्मात्स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रति
निर्दिश्यते दीर्घ इति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्तीष्यन्ते चा
न्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात्स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते॥

वस्यात्। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सादृश्येऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्र- रामः
हणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्त १२२
थापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथापुनरिति।येनप्रकारेणसंहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः।प्रतिसूत्रंतुविच्छिद्यपाठेसंप्रश्नाभावः।पदप्रकृतिःसंहितेतिसंहि-
तायाएवनित्यत्वात्ततःपदापोद्धारेक्रियमाणेऽन्तरतमशब्दःकिंसप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियतेअथप्रथमान्तइतिप्रश्नः।तत्रसप्त-
म्यन्तपक्षेषष्ठीतिवर्ततेअन्तरतमोयआदेशस्तस्थानीतत्रैवषष्ठीयत्रैवषष्ठीतत्रादेशइतिप्रकृतिर्नियम्यते।प्रथमान्तप-
क्षेतुअन्तरतमआदेशोभवतीत्यादेशोनियम्यते।इहैवेति।यणामर्धमात्रिकाणांसदृशाइकोमात्रिकानतुदूरविप्रकृष्टादी

अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।यथापुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिःसाकिंप्रकृतितोभवतिस्थानिन्यन्तरतमेषष्ठी
तिआहोस्विदादेशतःस्थानेप्राप्यमाणानामन्तरतमआदेशोभवतीति।कुतःपुनरियंविचारणा।उभयथाहितु
ल्यासंहिता।स्थानेऽन्तरतमउरण्रपरइति।किंचातः।यदिप्रकृतितः।इकोयणचीतियणांयेअन्तरतमाइकस्त
त्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्रादेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।दध्यत्रमध्वत्र।कुमार्यर्थंब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्रनस्यात्।आदेश
तःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।तथाइकोगुण
वृद्धीगुणवृद्ध्योर्येअन्तरतमाइकस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।नेतालविता।नायको
लावकः।चेतास्तोताचायकःस्तावकइत्यत्रनस्यात्।आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठी
तत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।तथाऋवर्णस्यगुणवृद्धिप्रसङ्गेगुणवृद्ध्योर्यदन्तरतमम् वर्णे
तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।कर्ताहर्ता।आस्तारकः निपारकइति।आस्तरितानिपरि
ताकारकोहारकइत्यत्रनस्यात्।आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभ
वन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामयंदोषः।

र्थीइतिभावः।आदेशनियमपक्षेचैतदुदाहरणत्वेनदूषितंप्रकृतिनियमपक्षेतुभवत्येवैतदुदाहरणम्।चायकइति।
अचोञ्णितीत्यत्राऽपिअयमेवदोषइत्युपन्यासः।ऋवर्णस्येति।ऋकारस्यह्रस्वस्यैवगुणःस्याद्दीर्घस्यैवचवृद्धिरितिवि-
शेषप्रदर्शनायऋवर्णस्यपृथगुपन्यासः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· वान्तोयीति।एचइत्यनुवर्तनात्सर्वेषांवान्तादेशप्रसङ्गः।यदात्वेवंव्याख्यायतेयादृशोवान्तआदेशःपूर्वंदृष्टस्तादृशोयि ११७
१२३ प्रत्ययेभवति।ओकारस्थानिकोऽवादेशोदृष्टओकारस्थानिकश्चावादेशइतितदानदोषः।उभयतइति।योगविभा
गेनेतिभावः।इहापीति।सामान्येननियमइतिप्रश्नः।तुल्यजातीयस्येति।कण्ठ्यतालव्यस्येत्यर्थः।रायमिच्छतीति।ए
कारस्यैवनियमेनव्यावृत्तिःकृतानत्वैकारस्येतिप्रश्नः।छान्दसइति।व्यञ्जनान्तस्यरैशब्दस्यभाषायांनास्तिप्रयोगः।अ

वान्तोयिप्रत्यये।स्थानिनिर्देशःकर्तव्यः।ओकारौकारयोरितिवक्तव्यम्।एकारैकारयोर्माभूदिति।प्रकृति
तःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांवान्तादेशस्यएच्सुयाअन्तरतमाप्रकृतिस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभव
न्तीत्यन्तरेणस्थानिनिर्देशंसिद्धंभवति।आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांनदोषः।कथम्।वान्तग्रहणं
नकरिष्यते।यिप्रत्ययेएचोऽयादयोभवन्तीत्येव।यदिनक्रियतेचेयंजेयमित्यत्रापिप्राप्नोति।क्षय्यज
य्यौशक्यार्थेइत्येतन्नियमार्थंभविष्यति।क्षिज्योरेवेतिचइति।तयोस्तर्हिशक्यार्थादन्यत्रापिप्राप्नोति।क्षेयं
पापंजेयोवृषलः।उभयतोनियमोविज्ञास्यते।क्षिज्योरेवचतयोश्चशक्यार्थएवेति।इहापितर्हिनिय
मान्नप्राप्नोति।लव्यंपव्यम्।अवश्यलाव्यम्।अवश्यपाव्यमिति।तुल्यजातीयस्यनियमः।कश्चतु-
ल्यजातीयः।यथाजातीयकःक्षिज्योरेच्।कथंजातीयकःक्षिज्योरेच्।एकारः।एवमपिरायमिच्छतिरै
यतीत्यत्रापिप्राप्नोतीति।रायिच्छान्दसः।दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति।ऊदुपधायागोहः।आदेशतोऽन्तरत
मनिर्वृत्तौसत्यामुपधाग्रहणंकर्तव्यम्।प्रकृतितःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामूकारस्यगोहोयाऽन्तरतमाप्र
कृतिस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणंसिद्धंभवति।आदेशतोऽप्यन्तरतम
निर्वृत्तौसत्यांनदोषः।क्रियतेएतन्न्यासएव।

न्यत्रतुविद्यतएवेतिव्याचक्षते।क्वचित्त्वैकारान्ता नास्तिगोसमानाक्षरनान्तादितिवचनात्।अन्येतुभाषायांरैशब्दस्य राम:
प्रयोगएवनास्तीत्याहुः।गोहइति।एतत्परिभाषोपस्थानेसतिगोहइतिषष्ठ्यन्तरतमेस्थानिन्युपसंह्रियते।न्यासएवेति। १२३
अन्यथापरत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेनगोहइतिषष्ठ्यऽन्ते त्युपसंह्रियेतेतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रदाभ्यामिति। चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठायाइति। षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवाऽऽनन्तर्येण नत्वविधानात्। क्रियत एतन्न्यास एवेति। अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात्। स हि नकारस्य सुसदृशः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चम्या इति वचनात्। किं पुनरिति। किं खल्वत्रेदं लक्षणम्। आहोस्विल्लक्षणाऽन्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः। स्थानिनिवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः। भिन्नरूपत्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः। अस्त्विति। वचनसा-

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव। किं पुनरिदं निर्वर्तकम्। अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित्प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। कश्चात्र विशेषः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु। अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। बिसं मुसलमिति। इणकोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत। तद्यथा। तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्।

मर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्वैरूप्यमिति। यदा बिसशब्दस्य बिसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति-न हि तदा सकार आदेशः। यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः। अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः। अपि चेति। पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात्ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साधुत्वासाधुत्वयोर्विवेकः

भा·कै· अस्तु तर्हीति। निर्वृत्तेषु लक्षणाऽन्तरेणाऽऽदेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः। निर्वृत्तिरि ११७

१२७ ति। अभिमतस्य प्रादुर्भावस्येत्यर्थः। इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा ते

षां साधुत्वं विज्ञातं न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं प्राकंच प्रतिपादयितुमिति भावः। उक्तं वेति। इको गुणवृद्धी इ

त्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतमआ

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ नि

र्वृत्तिर्न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति।

नन्वयमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। किं तर्हि। इष्टाव्यवस्थान प्रकल्पेत। न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्।

अनर्थकं च। अनर्थकमेतत्स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्। उक्तं वा। किमुक्तम्।

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति। षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः। स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। प्रत्या

त्मवचनं च। प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्या

न्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्। किं का

रणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते

न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते। अन्तरतमवचनं च। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्। योगश्चाप्ययमशि

ष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा।

देशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति। आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्य

न्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिप्राबल्यादिति। समाजेष्विति। समाज उत्सवेषु संघातः। समाशः सहभो

जनम्। समवायः कस्यांचित्क्रियायां मेलनम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथापुनरिति। येनप्रकारेणसंहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रंतुविच्छिद्यपाठेसंपूर्णाभावः। पदप्रकृतिःसंहितेतिसंहि-
तायाएवनित्यत्वात्ततःपदापोद्धारेक्रियमाणेऽन्तरतमशब्दःकिंसप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियतेअथप्रथमान्तइतिप्रश्नः। तत्रसप्त-
म्यन्तपक्षेषष्ठीतिवर्ततेअन्तरतमोयआदेशस्तस्यानीतत्रैवषष्ठी यत्रैवषष्ठीतत्रादेशइतिप्रकृतिर्नियम्यते। प्रथमान्तप-
क्षेतुअन्तरतमआदेशोभवतीत्यादेशोनियम्यते। इहैवेति। यणामर्धमात्रिकाणांसदृशाइकोमात्रिकानतुदूरविप्रकृष्टादी

अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। यथापुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिःसाकिंप्रकृतितोभवतिस्थानिन्यन्तरतमेषष्ठी
तिआहोस्विदादेशतःस्थानेप्राप्यमाणानामन्तरतमआदेशोभवतीति। कुतःपुनरियंविचारणा। उभयथाहितु
ल्यासंहिता। स्थानेऽन्तरतमउरण्रपरइति। किंचातः। यदिप्रकृतितः। इकोयणचीतियणांयेअन्तरतमाइकस्त
त्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्रादेशाभवन्तीतीहैवस्यात्। दध्यत्रमध्वत्र। कुमार्यर्थंब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्रनस्यात्। आदेश
तःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति। तथाइकोगुण
वृद्धीगुणवृद्ध्योर्येअन्तरतमाइकस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्। नेतालवितानायको
लावकः। चेतास्तोताचायकःस्तावकइत्यत्रनस्यात्। आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठी
तत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति। तथाऋवर्णस्यगुणवृद्धिप्रसङ्गेगुणवृद्ध्योर्यदन्तरतमम् ऋवर्णे
तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्। कर्ताहर्ता. आस्तारकः निपारकइति। आस्तरितानिपरि
ताकारकोहारकइत्यत्रनस्यात्। आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभ
वन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामयंदोषः॥

र्घाइतिभावः। आदेशनियमपक्षेचैतदुदाहरणत्वेनदूषितंप्रकृतिनियमपक्षेतुभवत्येवैतदुदाहरणम्। चायकइति।
अचोञ्णितीत्यत्राऽपिअयमेवदोषइत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति। ऋकारस्यह्रस्वस्यैवगुणःस्याद्दीर्घस्यैवचवृद्धिरितिवि-
शेषप्रदर्शनायऋवर्णस्यपृथगुपन्यासः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा कौ वान्तो यीति। एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः। यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि ११७
१२३ प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः। उभयत इति। योगविभा
गेनेति भावः। इहापीति। सामान्येन नियम इति प्रश्नः। तुल्यजातीयस्येति। कण्ठ्यतालव्यस्येत्यर्थः॥ रायमिच्छतीति। ए
कारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः। छान्दस इति। क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः। अ

वान्तो यि प्रत्यये। स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्माभूदिति। प्रकृति
तः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एषु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भव
न्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। कथम्। वान्तग्रहणं
न करिष्यते। यि प्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव। यदि न क्रियते चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यज
य्यौ शक्यार्थ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैचेति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं
पापं जेयो वृषलः। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैच तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि निय
मान्न प्राप्नोति। लव्यं पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यमिति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तु-
ल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेच्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रै
यतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। रायि छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। ऊदुपधाया गोहः। आदेशतोऽन्तरत
मनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्र
कृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतम
निर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव।

न्यत्र तु वियत एवेति व्याचक्षते। क्वचित्त्वैकारान्ता न्नास्ति गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात्। अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य रामः
प्रयोग एव नास्तीत्याहुः। गोह इति। एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंह्रियते। न्यास एवेति। १२३
अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यऽन्त्ये त्युपसंह्रियेतेति भावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रदाभ्यामिति। चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठायादिति। षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवाऽऽनन्तर्येणानत्वविधानात्। क्रियत एतन्न्यास एवेति। अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात्। स हि नकारस्य सुसदृशः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात्। किंपुनरिति। किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम्। आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः। स्थानिनिवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः। भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः। अस्त्विति। वचनसा-

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव। किं पुनरिदं निर्वर्तकम्। अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। कश्चात्र विशेषः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्द्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। बिसंमुसलमिति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि च दृष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत। तद्यथा। तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्।

मर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्द्वैरूप्यमिति। यदा विसशब्दस्य बिसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति- न हि तदा सकार आदेशः। यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति द्वैरूप्यप्राप्तिः। असत्ते भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः। अपि चेति। पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् तस्य च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात् साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अस्तु तर्हीति। निर्वृत्तेषु लक्षणाऽन्तरेणाऽऽदेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः। निर्वृत्तिरि
ति। अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः। इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा ते
षां साधुत्वं विज्ञातं न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः। उक्तं वेति। इको गुणवृद्धी इ
त्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतमआ

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ नि
र्वृत्तिर्न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति।
न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। किं तर्हि। इष्टाव्यवस्थानमकस्येत। न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्।
अनर्थकं च। अनर्थकमेतत्स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्। उक्तं वा। किमुक्तम्।
सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति। षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः। स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। प्रत्या
त्मवचनं च। प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्या
न्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्। किं का
रणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते
न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चाऽऽस्यते। अन्तरतमवचनं च। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्। योगश्चाप्ययमशि
ष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा।

देशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति। आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्य
न्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति। समाजेष्विति। समाजउत्सवेषु संघातः। समाशः सहभो
जनम्। समवायः कस्यांचित्क्रियायां मेलनम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैवक्लृप्तादिति। गुणप्रमाणाकृतसादृश्यपरिहारेणाविद्यार्थकृतमान्तर्यंलोकआश्रीयतइत्यर्थः। एवमिहापियदीयम-
र्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्यस्थाने स एव भवति। गावइति। तिरश्चामप्ययंव्यवहारः संकीर्णो नाम संकरलक्षणः। एवं चोदनायां
संकीर्णाअप्यादेशाअसंकरेणप्रवर्त्स्यन्ति। तथा यानीति। यथातत्रसादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपिभवतित-
थास्थान्यादेशानांस्थानादिनासादृश्येनवर्गीभवनमित्यर्थः। अचेतनेष्वपीति। न्यायस्यव्याप्तिप्रतिपादनमेतत्। अब्विकारइ

समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैवक्लृप्ताः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचि
दर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो योयस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा या
न्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति। एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेत
नेष्वपि। तद्यथा लोष्ठः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्द्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छ
त्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग्ग
च्छति नाऽर्वागवरोहति। अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे
निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। व्य
ञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः। व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति। व्यञ्जनव्यति
क्रमे। इष्टम्। उप्तम्। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे अर्ध
मात्रिक इगस्ति। कस्तर्हि। मात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। स्वरव्यतिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थ
म्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्य को मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमा
त्रिको वा यणस्ति॥

ति। अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो विकारः। सूर्यवि
कारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति। लोकव्यवहाराऽऽश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेणायोगारम्भे दोषमाह। व्यञ्जनेति।
व्यतिक्रमः। स्थानित्वेन निवृत्तिः। इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः। नैव लोक इति। नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्ति
पक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः। नैव लोक इति। कुक्कुटादिषु दृष्टव्यञ्जनेन न त्वेकमात्रिकमिति भावः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्धतृतीयमात्रमिति। अत्वैकादेशयोः कृतयोरिष्भावइतियदाप्रक्रियेतिभावः। भाव्यमानेनेति। नैवलोकइत्ययंप- ११७
रिहारोनोक्तः। यदाविशेषविहितत्वाद्दलमिष्भावेनबाध्यतेइतिन्यायस्तदात्रिमात्रस्यत्रिमात्रसंभवात्स्यादेवप्लुतः। प्लु
तात्प्लुतप्रसङ्गे चप्लुतश्चविषयेस्मृतइत्युच्यते। अत्रतुप्लुतस्यैवप्राप्तिः। खट्वेन्द्रइति। संज्ञयाऽत्रगुणवृद्ध्योर्भावनं स-
कस्तर्हि। अर्धमात्रिकः। योऽस्तिसभविष्यति। अस्तुचानेकवर्णादेशेषु। अस्तुचानेकवर्णादेशेषुतत्काल
ताप्राप्नोति। इदमइष्ट। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमःस्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णंप्राप्नोति। नै
षदोषः। भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्यति। गुणवृध्येज्भावेषुच॥ गुणवृध्योरेज्भा
वेषुचतत्कालताप्राप्नोति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकम् खट्वोदकम्। खट्वाईषा खट्वेषा। खट्वाऊ
ढा खट्वोढा। खट्वाएलका खट्वैलका। खट्वाओदनः खट्वौदनः। खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा
औपगवः खट्वौपगवइति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशाःप्राप्नुव
न्ति। नैषदोषः। तपरेगुणवृद्धी। ननुचतःपरोयस्मात्सोऽयंतपरः। नेत्याह। तादपिपरस्तपरइति। यदि
तादपिपरस्तपरः। ऋदोरबितिइहैवस्यात्। यवः स्तवः। लवः पवइत्यत्रनस्यात्। नैषतकारः। कस्तर्हि।
दकारः। किंदकारेप्रयोजनम्। अथकिंतकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथमुखसुखार्थस्त
कारः दकारोऽपि। एज्भावे। कुर्वीतेकुर्वीथे। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्यटिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमा
त्रएच्प्राप्नोति। नैवलोकेनचवेदेअर्धतृतीयमात्रएजस्ति।

त्वाचभिन्नकालानामपिस्यादितिभाव्यमानेनेतिपरिहारस्याऽत्रासंभवः। एज्भावइति। प्रत्याहारःप्लुतकृतोरैचमनो
रौवेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्रहिमात्रिकएदैकारओकारश्चस्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याकारस्यैव गुणः स्यात्स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति। समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते। नवेति। उरण् रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थानेऽणि क्रियमाणे गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः। सर्वादेश इति। ऋवर्णस्य स्थानेऽणि क्रियमाणे वलोऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नवेति। अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंह्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। न

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः। सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्। उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात्॥ सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल्शित्सर्वस्येति। न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याऽविघातः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्। यदायमुः स्थानेऽण् तदाऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति। अथवा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्॥ एकस्याऽप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्।

हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणाऽपि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्याऽकरणाद्दोष एव। दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकार एवान्तरतमोऽस्त्विति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· सम्प्रयोगो वेति। यदास्थानेऽन्तरतम इत्येतत्सत्याख्यातमित्यर्थः। अवर्णप्रधानत्वादिति। इममेव हिन्यायमाश्रित्यो- ११७
१२६ क्तमेचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। उभयान्तर्यादिति। इस्वग्रासनेह्येचः समुदायान्तरतमाभावादेचोश्चेत्युक्तम्। इह तु सम्भ
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः॥ उरण्॥ किमिदमिति। षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादे
शान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम्। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते ऽः स्थाने त्वस्य

संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्। अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्स्यह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाऽश्वो
नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तर
तम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्मकरणाद्धि लोके संप्रयो
गो भवति। वर्णाश्च पुनरचेतनाः। तत्र किंकृतः संप्रयोगः। यद्यपि वर्णा अचेतनाः। यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स
चेतनावान्। एजवर्णयोरादेशेऽवर्णस्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। एजवर्णयोरादेशेऽवर्णप्राप्नो
ति। खट्वैलकामालोपगवः। किंकारणम्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्।-
स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः। सिद्धन्तूभयान्तर्यात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्।
न चाऽवर्णमुभयोरन्तरतमम्॥ उरण्रपरः॥ किमिदमुरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। ऋः स्थाने अणे
व भवति रपरश्चेति। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते। ऋः स्थाने अण् च अनण् च। अण् तु रपर इ
ति। कश्चात्र विशेषः॥ उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः। उरण्रपरवचनमन्यनि
वृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति। के पुनरुदात्तादयः। उदात्तोऽनुदात्तस्वरितानुनासिकाः। कृतिः। हृतिः।

णान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठोऽणेव भवति रपरश्चेति तत्राऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदे
शान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठोऽणेव भवतीति। तत्र सामर्थ्याच्चाऽन्यनिवृत्तिः। सैवैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादि- रामः
ष्विति। अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः। स चोदात्तादिगुणो न वेति सर्वथा दोषः। ॥ १२६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नॄंः पाहीति। यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्णो ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृते ऽनुनासिको विधीयमानो ऽणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः। प्रतिपदविहितै रित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात्। गुणवृद्ध्योरिति। भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः। किं हि साधीय इति। किं साधुतरं कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम्। अथ मतमि

कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं नॄंः पाहि। अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति। य उः स्थाने ऽण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णाऽप्रतिपत्तिः। य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः। कर्त्ता हर्त्ता वार्षगण्यः। किं हि साधीयः। ऋवर्णस्याऽसवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ। पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः। किं हि साधीयः। तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ। अथ मतमेतत्। उः स्थाने अण् चाऽनण् च प्रसङ्गे —— अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः। यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति। स इह दोषो जायते। न जायते। जायते स दोषः। कथम्। उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि। यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽन्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति। अतः किम्। अत एष दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति॥

ति। स एव पक्षाक्षेपवाद्याह। नानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वोऽण् विधीयते। किन्त्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः। न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः। यत्तु तदुक्तमिति। किं भवान्मन्यत इति विचारयति। स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति। जायत इति। कुतो नु खल्विति। अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः। अस्य योऽहोऽन्यतरस्यामिति। उरण् रपर इत्यस्याऽवकाशः कर्ता हर्तेति। इह होभयं प्राप्नोति। कृतिरिति। परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै येचाप्येतदिति। यत्रह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेननियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधा ११७
१२७ विति दोषः। सिद्धं त्विति। विधिवाक्येन रस्यैकवाक्यतायां विधानकाल एवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः। यद्येवमिति।
नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थाने योगेति परिभाषा नोपतिष्ठते-
तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम्। तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्र-
हणानुवृत्त्या उः स्थाने य आदेशोऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति। आदेश इति। प्रसज्यमानत्वेने

येचाऽप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति। ऋत इद्धातोः उदोष्ठ्य
पूर्वस्येति। सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसङ्गे रपरत्वात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमा
न एव रपरो भवति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। स्थान इति वर्तते। स्थानशब्द-
श्च प्रसङ्गवाची। यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेशश्च विशेषितः। कथम्। द्वितीयं स्थान
ग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। उः स्थाने अण् स्थान इति। उः प्रसङ्गे अण्
प्रसज्यमान एव रपरो भवति। अथाण्ग्रहणं किमर्थं न उः रपरो भवतीत्येवोच्येत। रपर इतीयत्यु
च्यमाने क इदानीं रपरः स्यात्॥

त्यर्थः। अथवा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते न तूः स्थान इति। ततश्चाणादेशरूपता
नियमेन न लभ्यत इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यते इत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्य
ते अथवा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्ग एवाऽत्राण् रपरो भवतीति। इदानीमुदात्तादिषु दोषो ना राम:
स्ति स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति। १२७
गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अणावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति एच्छुति। के पुनरिति। पैतृष्वसेय इति। लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात्। होतापोतारावित। रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात्। एकादेश स्येति। पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाऽभावादिति भावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवा वेवचाऽपेक्षितपरत्वैः समुदा

यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः॥ आदेशोरपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुना रीरिविधयः। अकङ् लोपाऽऽनङ् नङ् रीङ् रिङादेशाः। अकङ्। सौधातकिः। अकङ्। लोप। पैतृष्वसेयः। लोप। आनङ्। होतापोतारौ। आनङ्। अनङ्। कर्ता हर्ता। अनङ्। रीङ्। मात्रीयति पित्रीयति। रीङ्। रिङ्। क्रियते ह्रियते। रिङ्। उदात्तादिषु च। उदात्तादिषु च किम्। रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृतिः। हृतिः। कृतं हृतम्। प्रकृतम्। प्रहृतम्। न्रॄंः पाहि। तस्मादणग्रहणं कर्तव्यम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। खट्वर्ष्यः। मालर्ष्यः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते। न चायमुरेव स्थाने अण् शिष्यते। किं तर्हि। उश्चान्यस्य च। अवयवग्रहणात्सिद्धम्। यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति। तद्यथा। माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। होतापोतारौ॥

यद्इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थान इति भावः। रान्तप्रतिषेध इति। आनङि विधीयमाने आकारस्याणोऽभावादित्यर्थः। तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा॰ कौ॰ यदिपुनरिति। उरितिवर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीतिन्यायादवर्णान्तस्यग्रहणं खट्व ११७
१२८ र्घ्यइत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीतिसिद्धं रपरत्वम्। कर्त्रेति। अङ्गस्येतिषष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेतिऋ
वर्णस्य गुणो न भाव्यम्। न च ऋवर्ण ऋवर्णान्तो भवतीतिदोषः। नचेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात्। नच
प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम्। अन्त्यस्यैवानुसंहारेणस्थानित्वप्रतिपादनादितिभावः। अर्थवतेति। यथैवेयायेत्यत्रै-
काचूत्वम्। अर्थसद्वितीयागोपादानाभ्यांवर्णरूपताधातुरूपताचव्यवस्थाप्यते। इहचेति। उपसंख्यानस्याऽतिव्याप्त्य-

यथैचोश्चाऽन्यस्य च स्थानेऽणरपरो भवतीति। एवं यउःस्थानेऽणचानणचसोऽपिरपरःस्यात्। यदिपुन
ऋवर्णान्तस्य स्थानिनोरपरत्वमुच्यते खट्वर्घ्यः। मालर्घ्यः। नैवंशक्यम्। इह न प्रसज्येत। कर्तोहर्तोकिरति
गिरति। ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतदृवर्णान्तम्। ननु च एतदपिव्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम्।
अर्थवताव्यपदेशिवद्भावः। न चैषोऽर्थवान्। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह
च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। मातुःपितुरिति। उभयं न वक्तव्यम्। कथम्। योर्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रस
ङ्गे भवति। लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः। देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः
पितुरिति। अस्त्वत्र रपरत्वं का रूपसिद्धिः। रात्सस्येति सकारस्य लोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। नैवंशक्य
म्। इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत॥

त्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घत्वम्। तत्र मातूरिति प्राप्नो
तीतिभावः। द्वयोरिति। अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्य रोः स्थानिनौ। अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्य
र्थं कृतम्। अन्यतरत इति। तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः। तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहा रामः
पि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः। प्रत्यये १२८
ति। असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययेति। प्रत्ययाऽवयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः। अतस्तदादेशोऽपि प्रत्ययइतिभावः। लुप्यतइति। सकारसन्निधि कालेऽकारेणनैवलब्धाप्रत्ययसंज्ञा समुदायसंनिवेशिनीत्वात् तस्मादितिकुतस्तदादेशस्तांलप्स्यते। उत्वेचकृतेऽवशिष्टः सकारएवप्रत्ययसंज्ञः सचलुप्तइतिभावः। एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यतस्मा-

न्प्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यतेऽत्रप्रत्ययोरात्तस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य। यदयंकस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दंप ठतितज्ज्ञापयत्याचार्यः। नैकादेशनिमित्तात्षत्वंभवतीति। किंपुनरयंपूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः। कथंचाऽयंपूर्वान्तःस्यात् कथंवापरादिःकथंवाअभक्तः। यद्यन्तइतिवर्तते। ततः पूर्वान्तः। अथादिरितिवर्तते। ततःपरादिः। अथोभयंनिवृत्तम्। ततोऽभक्तः। कश्चात्रविशेषः। अ भक्तेदीर्घलत्वयगभ्यासस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधःप्रत्ययाऽव्यवस्थाच। यद्यभक्तः। दीर्घत्वंनप्राप्नोति। गीःपूः। रेफवकारान्तस्यधातोरितिदीर्घत्वंनप्राप्नोति। किंपुनःकारणंरेफवकारा भ्यांधातुर्विशेष्यतेनपुनःपदंविशेष्यते। रेफवकारान्तस्यपदस्येति। नैवंशक्यम्। इहापिप्रसज्येत। अग्निर्वायुरिति। एवंतर्हिरेफवकाराभ्यांपदंविशेषयिष्यामोधातुनेकम्। रेफवकारान्तस्यपदस्ये कोधातोरिति। एवंप्रियंग्रामणिकुलमस्यप्रियग्रामणिःप्रियसेनानिः। अत्राऽपिप्राप्नोति। तस्माद्धातुरे वविशेष्यते। धातौचविशेष्यमाणेइहदीर्घत्वंनप्राप्नोति। गीःपूः। दीर्घ। लत्वं। लत्वंचनसिध्यति। निजे गिल्यते। ग्रोयङीतिलत्वंनप्राप्नोति। नैषदोषःग्रइत्यनन्तरयोगेषाषष्ठी।

त्वरस्येत्यर्थः। यद्यन्तइति। यद्यपिरपरइत्यत्राऽन्यपदार्थस्यप्राधान्यंतथापिरेफस्यविधेयतयाप्राधान्यात्तस्यै वान्तत्वंविशेषणमितिभावः। यद्यपिप्रसज्यमानएवाणरपरोविधीयते। तथाप्यानङ्इवसाक्षादत्रारआरइत्ये वमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेनकेवलाऽवस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः। लत्वंचेति। ग्रइत्यवयवषष्ठीतिचोद्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिपरुरिति। पॄलङ्झि श्रापूर्श्लुर्द्दिर्वचनमर्तिपिपर्त्योरित्वेतीत्वंसिजभ्यस्तेतिजुसज्जुसिचेतिगुणः। वद्दतइति। अभ्यासा-
वयवस्यानादेर्हलोनिवृत्त्याभाव्यमितिरेफस्यनिवृत्त्यसिद्धिः। नार्कुटइति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तंतिङन्तं
चेतिरेफान्तस्यपदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। किरतइति। एकवचनेकिरतीतिनित्यत्वात्पूर्वंविकरणः। आङ्गंतुकायेम

एवमपित्वर्जेगिल्यतइत्यत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्हियङआनन्तर्येविशेषयिष्यामः। अथवाग्रइतिप
श्वमी। त्वत्व। यकूस्वर। यकूस्वरश्चनसिध्यति। गीर्यतेस्वयमेवपूर्यतेस्वयमेव। अचःकर्तृयकीत्येष-
स्वरोनप्राप्नोति। रेफेणाव्यवहितत्वात्। नैषदोषः। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीतिनास्तिव्य
वधानम्। यकूस्वर। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्चनसिध्यति। माहिस्मतेपिपरुः। माहिस्मतेबिभरुः। अ
भ्यस्तानामादिरुदात्तोभवतिअजादौलसार्वधातुकेइत्येषस्वरोनप्राप्नोति। रेफेणाव्यवहितत्वात्।
नैषदोषः। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीतिनास्तिव्यवधानम्। अभ्यस्तस्वर। हलादिःशेष।
हलादिःशेषश्चनसिध्यति। वद्दतेवद्दधे। अभ्यासस्येतिहलादिःशेषोनप्राप्नोति। हलादिःशेष। वि
सर्जनीय। विसर्जनीयस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। नार्कुटोना पैत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्ज
नीयःप्राप्नोति। विसर्जनीय। प्रत्ययाव्यवस्थाच। प्रत्ययेचव्यवस्थानप्रकल्पेत। किरतःगिरतः। रेफोऽ
प्यभक्तःप्रत्ययोऽपितत्रव्यवस्थानप्रकल्पते। एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते। पूर्वान्तेवैवधारणंविसर्ज
नीयप्रतिषेधोयकूस्वरश्च। यदिपूर्वान्तःरोरवधारणंकर्तव्यम्। रोःसुपिरोरेवसुपिनान्यस्यसर्पिष्षु
। धनुष्षु।

नित्यम्। अकृतेहिविकरणेगुणःप्राप्नोतिकृतेत्विच्वमिति। द्विवचनेतुद्वयोरपिनित्यत्वात्परत्वादित्त्वंतत्ररेफोऽभक्तत्वा
न्नधात्ववयवइतिविकरणेनस्यात्। सहिधातोःपरोविधीयतेअथविकरणात्परोरेफस्तदाऽप्यणःपरोनस्यादितिव्यव
स्थाद्वयोर्नप्रकल्प्यतेअथव्यवहितेऽपिपरशब्दस्यप्रवृत्तिस्तथापिसमीहिताव्यवस्थानप्रकल्पतइतिप्रत्ययाव्यवस्थोक्ता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गीर्ष्विति।परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः।अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं
कल्पिपदेऽपि न कल्पशब्दादि जिवृद्धौ चरेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य।तत
श्च न शब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः।पदश
ब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्या-
वयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः।क्वचित्तु कल्पपदसंघात

इह माभूत्।गीर्षु पूर्षु।परादावपि मत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्वित्येवमर्थम्॥विसर्जनीयप्रतिषेधः॥वि
सर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः।नार्कुटः।नार्पत्यः।खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नो
ति।परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कल्पिरित्येवमर्थम्।कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौ नोत्स
हतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति। यकूस्वरा यकूस्वरश्च न सिध्यति।गीर्यते स्वय
मेव।अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति।नैष दोषः।उपदेश इति वर्तते।अथवा पुनरस्तु परादिः। परादावका
रलोपोल्लपुकूप्रतिषेधश्चाड्गुपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च। यदि परादिः
अकारलोपः प्रतिषेध्यः।कर्ता हर्ता।अतो लोप आर्द्धधातुक इत्यकारलोपः प्राप्नोति।नैष दोषः।उपदेश इति व
र्तते।यद्युपदेश इति वर्तते।धिनुतः कृणुतः।अत्र लोपो न प्राप्नोति।नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते।
किं तर्हि।आर्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति।अकारलोप।औत्व।औत्वं न
प्रतिषेध्यम्।चकार जहार।आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति।नैष दोषः।निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति।

भक्ता इति पाठः।तत्रायमर्थः।कल्पशब्दस्य संबन्धि यस्य दं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः
।धिनुत इति।एकवचने असत्यप्यकारलोपे आर्द्धगुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृत
म्।आर्धधातुकोपदेश इति।सन्नियोगेन चाऽकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्यासिद्धो लोपः।निर्दिश्यमान-
स्येति।नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम्।नैष दोषः।णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्त
रस्यादेशः प्रवर्तते सरेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः।प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठी निर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रेफेणेति। यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदितु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदाव्यवधानाऽभावात्
स्यादेवादेशः। आस्तरितेति। नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधाद् प्रवृत्तिलक्षणेटोऽव्यवस्था। प्रवृत्तौ वा रे-
फात्पूर्व इडिति अनिष्टाव्यवस्था प्राप्नोति॥ गीरिति। अन्तरङ्गत्वाद्धल्लोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादीरे फ इति कल्प-

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। रेफेण व्यवहितत्वात्। औत्व। पुक्प्रतिषेध। पुक्च प्रतिषेध्यः। का
रयति हारयति। आतः पुगिति पुक्प्राप्नोति। पुक्प्रतिषेध। चङ्युपधाह्रस्वत्व। चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्य
ति। अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटो व्यवस्था। इटश्च व्यवस्था न
कल्पते। आस्तरिता निपरिता। इडपि परादी रेफोऽपि तन्न व्यवस्था न प्रकल्पते। अभ्यासलोप। अभ्यासलो
पश्च वक्तव्यः। ववृते ववृधे। अभ्यासस्य हलादि शेषो न प्राप्नोति। अभ्यासलोप। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्त
स्वरश्च न सिध्यति। माहि स्मते पिपरुः। माहि स्मते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसा
र्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वर। तादिस्वर। तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ
च निति कृत्यतौ इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थमिति। तादिस्व
र। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ अलोऽन्त्यस्य॥ किमिद
मल्ग्रहणमन्त्यविशेषणाम्। आहोस्विद् आदेशविशेषणाम्। किं चातः। यद्यन्त्यविशेषणाम्। आदेशोऽ
विशेषितो भवति। तत्र को दोषः। अनेकाल्त्वादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रा
ऽयमप्यर्थः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति।

नायं रान्तस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्र स्थितः। अलोऽन्त्यस्य॥ किमिदमिति। षष्ठीप्रथमयोर्निर्देश
स्य साम्यात् प्रश्नः। यदि पुनरिति। प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे रहोरजसां लोप
श्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति। विरजीकरोतीति।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं नियमार्थमिति। अन्त्यस्याऽऽदेशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादलग्रहणमनलव्यावृत्त्यर्थमिति भावः। वाक्यस्यापीति। दोषपरत्वादेवमुक्तम्। नतु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानङ्ङ्यामित्यत्राऽनङ् च स्वरूपस्याऽन्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति। अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः। अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते। अन्त्यविशेषणेऽपीति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठी स्थाने योगेत्यनुवर्तते। तेनया षष्ठी स्थाने योगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंह्रियते। आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंह्रियते। इतरथेति। यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः।

इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेवान्त्यस्य भवति नान्यदिति। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। वाक्यस्याऽपि पदस्याऽप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेत अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते। कथम्। ङिच्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवाऽनेकालन्त्यस्य भवति नान्यदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहारः। अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे च किम्।

तत्र लविते ति तच्चकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः। दापयतीति पुगाकारस्य स्यात्। ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्यते। यदि पुनरिति। षष्ठी स्थाने योगेत्यनेनाऽस्यैकवाक्यता। अत्र तु प्रकरणोकरणं ङिच्चेत्यादेः संबन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति। शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि सा च स्थाने योगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिष्टमिति। आद्यन्तौ टकितौ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्संबन्धस्य संबन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या। षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः। अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्याऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते॥ ङिच्च॥ विप्रतिषेधादिति। नन्वयमपवादोऽनेकाल्शिदित्युत्सर्गः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात्संदिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमे

अनिष्टं प्रसज्येत। टिकिन्मितोऽप्यन्त्यस्यास्तु। तस्मात्सुष्ठूच्यते अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति॥ ङिच्च॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चाऽलोन्त्यस्येति प्राप्नोति। तातङिङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः। तातङि ङित्करणं सावकाशम्। कोऽवकाशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः। नातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति। एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति। यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुः प्रकरण एव ब्रूयात्तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति॥ आदेः परस्य॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः। अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादो। अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। अस्तेर्भूः। भविता भवितुम्। इह होभयं प्राप्नोति। अतो भिस ऐस्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। इदम इश्। इतः। इह। आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्टाभ्य औश्। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।

वात्र विषयेऽस्य नास्ति। प्रयोजनं नामेति। सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात्तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं
ङित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः। ङित्करणादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः। एवं तर्हीति। अन्तरेणाऽपि ङित्त्वमेरु
रित्यत्र प्रकरणेन तिविधीयमानेऽन्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेकाल्। शित्करणादेवेति। सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः। अनेकाल्त्वसंपादनेन चकृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वा-
त्लुप्यत एव। अष्टाभ्य औशिति। आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः। अन्त्यस्याऽयमिति। ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्च
मीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्त्यस्याऽयं भवन्निति। एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठीमन्यते नपुंसकादिति च
विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य। अथवाऽसत्यपीह शिद्ग्रहणेऽनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वा

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदमइश्। इतः। इह नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणा
देवाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति।
इदं तर्हि। जसः शी। जश्शसोः शिः। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयो
जनम्। किम्। विशेषणार्थः शकारः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। शि सर्वनामस्थानम्। विभाषा ङिश्योरिति। शि
त्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्। कथम्। अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्सं
ज्ञा न स्यात्। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपेऽनेकाल्। यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशः। यदा
सर्वादेशः तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञा
पयत्याचार्यः अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्।
तत्राऽसरूपसर्वादेशदापप्रतिषेधेषु पृथङ्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

देशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम्। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृत
मनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्या
यस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्थानिवत्॥वल्करणमिति।विनापिवतिनातदर्थलाभोयथाङिक्लिदितिभावः।नचस्थान्यादेशइत्युच्यमानेस्थानिरूप-
मादेशःप्रतिपद्यतेइतिकल्पनाऽऽश्रयितुंयुक्ता।अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्।नचवचनद्वयप्रामाण्या
द्विकल्पःवालिटीतिविकल्पारम्भात्।संज्ञाधिकारइति।संज्ञाप्रस्तावइत्यर्थः।तत्रकोदोषइति।आदेशेकार्यसिद्ध्यर्थो
ऽतिदेशः।तच्चाऽऽदेशेकार्यसंज्ञासंज्ञिसंबन्धेनापिसिद्ध्यतीतिप्रश्नः।वधेरेवेति।संज्ञाहिप्रदेशेषुसंज्ञिप्रत्यायनार्थो
संज्ञिनप्रत्याय्यनिवर्ततेनतुस्वतःकार्यंप्रतिपद्यतइतिभावः।बहुगणेत्यत्रतुसंख्येत्यन्वर्थताऽऽश्रयणाद्वतोःकिका-
र्थग्रहणाद्विनाऽपिवतिनाऽतिदेशपक्षउपन्यस्तः।वल्करणात्त्विहातिदेशेनस्थानिकार्याण्यादेशेक्रियन्तेनतुस्था-
निनिनिवर्त्यन्तइत्यदोषः।ङिक्लिदितितुसंज्ञानभवतिनस्क्वासेडितिप्रतिषेधात्।नहिस्क्वःकित्संज्ञाविहितायाप्र-

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥वल्करणंकिमर्थम्।स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्युच्यमानेसंज्ञाधिकारो
ऽयंतत्रस्थानीआदेशस्यसंज्ञास्यात्।तत्रकोदोषः।आङोयमहनः।आत्मनेपदंभवतीतिवधेरेवस्यात्।
हन्तेर्नस्यात्।वल्करणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवतिस्थानिकार्यमादेशोअतिदिश्यतेगुरुवद्गुरुपु
त्रइतियथा।अथादेशग्रहणंकिमर्थम्।स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमानेकइदानींस्थानिव
त्स्यात्।यःस्थानेभवति।कश्चस्थानेभवति।आदेशः।

तिविध्येत।किकिनौलिट्चेत्यत्रतुसंज्ञाप्रकरणाभावात्तद्वदतिदेशः।स्थानिकार्यमित्यनेनकार्यातिदेशोऽयमिति
प्रदर्शयति।शास्त्रातिदेशापेक्षयाकार्याऽतिदेशस्यप्राधान्यादितरेषांकार्यार्थत्वादितिभावः।आदेशग्रहण
मिति।स्थानिशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वादादेशोलभ्यतएवयथापितृवदधीतइत्युक्तेपुत्रइतिभावः।कइदानी-
मिति।द्विविधआदेशःप्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः।आनुमानिकश्चेरुरित्यादि।अत्रहिइकारेणोकारान्तःस्थान्य
नुमीयते।उकारेणोकारान्तश्चादेशः।ततस्तेस्तुरितिसंपद्यते।तत्रप्रत्यक्षस्यैवग्रहणंस्यादुनाऽनुमानिकस्येति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदेशमात्रमिति। प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः। एह्रिरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम्। न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत। तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारः। बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति। अथवाऽल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम्। सति च विधिशब्दे समासंभावादेतद्वस्तुलाभः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात्। तत्रालः परस्य विधिः। द्यौः पन्थाः हल्ङ्यादि सुलोपो न भवति। अलि परतो विधिः। कदूष्टः सदूष्टः। हशि

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। अलः परस्य विधिः। अल्विधिः। अलो विधिः। अल्विधिः। अलि विधिः। अल्विधिः। अला विधिरल्विधिरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति। न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साऽऽश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत।

चेत्सुत्वं न भवति। अलो विधिः। द्युकाम इति। लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति। उत्वं त्वऽवलि स्याद्वकारपूर्वं स्यादहर्विमलद्यु इति। अला विधिः। महोरस्केनेति। अयोगवाहानामट्सूपदेशात् सत्वं न भवतीति। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति। अनलित्येतावदेवोच्यताम्। अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमा विभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते। यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः। उत्तरपदलोप इति। अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्यात् तत्र प्राणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात्। कदूष्टः सदूष्ट इत्यादौ। प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात्। न हीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः। उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अलमाश्रयतइति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवंह्यलाश्रयइतिस्यात्। दस्मादाश्रीयतइत्याश्रयः। एरच्। अलाश्रयोयस्येतिअ
लाश्रयोविधिरल्विधिः। अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्विरुच्यतइतिगतार्थत्वादप्रयोगएवउत्तरपदस्यलोपः। किमर्थमिति। त-
त्स्थानापत्त्यातद्धर्मलाभात्स्थानिकार्याण्यादेशाःप्राप्स्यन्तीतिभावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयंयत्कार्यंत-

अलमाश्रयतेअलाश्रयः। अलाश्रयोविधिः। अल्विधिरिति। यत्रप्राधान्येनालाश्रीयते। तत्रैवप्रतिषेधःस्यात्। य
त्रविशेषणत्वेनाऽलाश्रीयतेतत्रप्रतिषेधोनस्यात्। किंप्रयोजनम्। प्रदीव्यप्रसीव्येति। वलादिलक्षणइड्माभू
दिति। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशेस्थानिवदनुदेशोगुरुवद्गुरुपुत्रइतियथा। अन्यः-
स्थानीअन्यआदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशेनप्राप्नोति। तत्रकोदोषः। आङोय
महनइत्यात्मनेपदंभवतीतिहन्तेरेवस्यात्वधेर्नस्यात्। इष्यतेचवधेरपिस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिद्ध्यती
तितस्मात्स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यतेगुरुवद्गुरुपुत्रइतियथा। तद्यथा। गुरुवद्गुरुपुत्रेवर्तितव्यमिति
गुरौयत्कार्यंतद्गुरुपुत्रेअतिदिश्यते। एवमिहापिस्थानिवत्कार्यमादेशेअतिदिश्यते। नैतदस्तिप्रयोजनम्।
लोकतएतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोकेयोयस्यप्रसङ्गेभवतिलभतेऽसौतत्कृतानिकार्याणि। तद्यथा। उपाध्या
यस्यशिष्योयाज्यकुलानिगत्वाअग्र्यासनादीनिलभते। यद्यपिताबल्लोकएषदृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापितुपु
रुषारम्भोनिवर्तकोभवति। अस्तिचेहकश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्म-
नेपदमुच्यमानंहन्तेरेवस्यात्वधेर्नस्यात्। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिस्थानिवदादेशोभवतीति। यद
यंयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यादेशेप्रतिषेधंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। युष्मदस्मदोर्विभक्तौकार्यमुच्यमानं
कःप्रसङ्गोयदादेशेऽपिस्यात्। पश्यतित्वाचार्यःस्थानिवदादेशोभवतीतिअतआदेशेप्रतिषेधंशास्ति। इदंत
र्हिप्रयोजनम्।

द्भिन्नरूपत्वादादेशेनसिद्ध्यतीतिभावः। लोकतइति। लोकेहिवचनमन्तरेणापितत्स्थानापत्त्यातद्धर्मलाभोदृष्टः। उपाध्या
यस्येति। प्रसङ्गापेक्षेयंषष्ठीनतुशिष्यस्यविशेषणमेतद्व्यभिचाराभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। नह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः। एवं तावत्क्लिङ्गिनाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम्। इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह। अल्विधौ प्रतिषेध इति। प्रदीव्यतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम्। तच्च क्त्वोऽल्यविति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम्। तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलोऽप्याकारान्तोऽपि क्त्वा ल्वीतीकारान्तोऽपि दत्त्वायेति च यगन्तोऽपि दृष्ट्वीनमिति मान्तोऽपि तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं क्त्वाप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमि

अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। द्यौः पन्थाः स इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति किती त्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति। तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगेऽल्विधौ प्रतिषेधे विशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात्। अल्विधौ प्रतिषेधे सत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणेऽप्रसति तस्मिन् विशेषणेऽप्राप्तिर्विधेः। प्रदीव्य प्रसीव्य। किं कारणम्। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते। अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति। सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति। किं कारणम्। सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते।

तीड्भावः सिद्ध एवेति भावः। ब्राह्मणवदिति। सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अग्रहीदिति। ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घेकृतइति भावः। दीर्घविधौ ह्यचूपरिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम्। इट्त्वजन्तरा-
णां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति। तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति। देविलेत्यादावकितोऽपि क्त्वाप्र
त्ययस्य संभवात्। कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः। तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमि
तिभावः। अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य
विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात्। विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति। इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाऽऽश्रयणाद्ग्रहोऽलि

यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति। अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति।
प्रदीव्य प्रसीव्येति। विशिष्टं ह्येषोऽलमाश्रयते वलं नाम। इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति। विशिष्टं
ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम। यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च सत्याश्रये विधिरिष्टः। सति च वला
दित्वे इटा भवितव्यम्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदित। किमतो यत्स्नति भवितव्यम्। प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति
अल्विधित्वात्। प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति। किं कारणम्। अल्विधित्वात्। अल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधावि-
ति प्रतिषेधः प्राप्नोति। न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेणाभावः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आनुदेशि
कस्य प्रतिषेधात्। अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः। स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति। नैत
द्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति। किं तर्हि स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम्। तत्राऽनल्विधा
विति प्रतिषेधः प्राप्नोति।

टि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः। अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अचूपरिभाषाया अनुपस्थानात्। सत्याश्रय इ
ति। आश्रीयत इत्याश्रयः। यथा वलादित्वमिड्विधौ। तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदि-
तामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति। न वेति। अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम्। तत्र स्वाश्रयं
वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते। तत्राऽनल्विधाविती। इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः
प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्याऽपीडर्थलादिङ् न प्राप्नोतीति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानींयथात्रप्रतिषेधोनप्रवर्ततेतथाविचारपूर्वकंप्रतिपादयितुमाह।किंपुनरिति।आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशीस्थानी।किंस्थान्यला-
श्रयेकार्येस्थानिवत्त्वनिषेधोथाल्मात्राश्रयइतिविचारः किंप्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथवाव्याप्तिरितिभावः।वधकइति।हन्तेर्ण्वुलि-
बहुलंसंज्ञाछन्दसोरितिवक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमितिवधादेशः।सचहलन्तइतिदोषोपन्यासः।अदन्तत्वे-
त्वल्लोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति।आदिष्टएवातिदिष्टोविवक्षितः।उपलक्षणंचैतत्।तद्धितादे-
शेष्वपिनप्राप्नोतिलैगवायनइतिअत्रहिस्वाश्रयमजादित्वंस्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम्। किंपुनरिति। न्यायापेक्षःप्रकर्षः।कःपक्षो-

किंपुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधोभवत्याहोस्विदविशेषेणआदेशेआदेशिनिच।कश्चात्रविशेषः।आदे-
शप्रत्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपिबांगुणवृद्धिप्रतिषेधः।आदेशप्रत्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपिबांगुणवृद्ध्योःप्रति-
षेधोवक्तव्यः।कुर्वित्यत्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचलघूप धत्वंतत्रलघूपधगुणःप्राप्नोति।वधकइत्य-
त्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचादुपधत्वंतत्रवृद्धिःप्राप्नोति।पिबेत्यत्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचल-
घूपधत्वंतत्रलघूपधगुणःप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्यविशेषेणआदेशआदेशिनिच।आदेशप्रत्यादेशइतिचेत्सुप्तिङ्-
कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम्।आदेशप्रत्यादेशइतिचेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।सुप्।वृक्षायप्ल-
क्षायस्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञास्वाश्रयंयञादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।सुप्।तिङ्।अरुदिताम्।अरुदितम्।
अरुदित।स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञास्वाश्रयंचवलादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।तिङ्।कृदतिदिष्टम्।
भुवनंसुवनंधुवनम्।स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञास्वाश्रयंचाजादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।किंपुनरत्रज्यायः
।आदेशिन्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधइत्येतदेवज्यायः।

न्यायोपपन्नइत्यर्थः।आदेशिनीति।प्रत्यासत्त्येतिभावः।यत्कार्यमादेशःस्वतोनप्रतिपद्यतेतस्यतत्रस्यादतिदेशाकाङ्क्षा।तच्छे-
षश्चप्रतिषेधस्तद्वारकएव कार्ययुक्तः।अरुदितामित्यत्रत्वादेशस्यस्वतोवलादित्वान्नतत्रातिदेशाकाङ्क्षा।सार्वधातुकत्वंस्व-
तोनास्तीतितदेवातिदेशेनप्राप्यते।यथागुरुपुत्रोगुरुत्वेसतिनातिदेशमपेक्षतेतथावलादित्वंप्रत्यादेशस्यनास्त्यतिदेशापेक्षे-
त्येतावतादृष्टान्तः सार्वधातुकत्वंप्रत्यस्त्येवातिदेशापेक्षा। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

करोताविति। अकारस्यह्यकारो मात्रिक एवन्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। अन्यो
यमिति। हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्येति। एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः। तद्यथेति। छिन्नेपि पुच्छे शि- ११८
ष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजाते रभिव्यञ्जकः। एवं पचत्विस्यन्ने कारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः। तथा चेकारलो
पेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति। नाश्व इति। अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः। किंत-

कुत एतत्। तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशेतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्रे इति यथा। तद्यथा। गुरुवदस्मि
न्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति। यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति तदपि क-
र्तव्यं भवति। अस्तु तर्ह्यादेशिन्यत्याश्रीयमाणेप्रतिषेधः। ननु चोक्तमादेशप्रत्वविधिप्रतिषेधे कुरु वधपिबां गु
णवृद्धिप्रतिषेध इति। नैष दोषः। करोतौ तपरनिर्देशात्सिद्धम्। पिबिरदन्तः। वधक इति नायं ण्वुल्। अन्यो
यमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्। एकदेशविकृतस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनं पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
त्सिद्धम्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। तद्यथा श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने
श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति। अनित्यविज्ञानं तु। अनित्यविज्ञानं तु भवति। नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम
शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नि
त्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्।
एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पचतु पचन्तु। तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। किं
चकारेण न स्यात्। अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते।

हि श्वत्वेन व्यवहारः। अनित्यविज्ञानमिति। अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं श्रुनइव प्राप्नोतीति भावः। उपसं-
ख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम्। एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्द तुशब्दयोरनुमीयमानत्वात् प्रसङ्गे तोर्विधानात्। तत्रादे
शग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचेमेइति। तुशब्दादयः। एहरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात्। रूपान्यत्वाच्चेति। यद्यप्यवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्तथा
देवप्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम्। यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः। योत्रादेश इति। इकारस्य उकारो नासा-
वाश्रीयते पदसंज्ञायाम्। सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना। यश्चेति। तु शब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञा
निमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः। तत्रोत्तरमाह। नैतदिति। तिपूतस्थ्निइतितिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावि

नचेमे आदेशाः। रूपान्यत्वाच्च। अन्यत्वत्वपि रूपं पचतीति अन्यत्य चलितिति। इमेप्यादेशाः। कथम्। आदि
श्यते यः स आदेशः। इमे चाप्यादिश्यन्ते। आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात्। आदेशः स्थानिवदिति चे
त्तन्न। किं कारणम्। अनाश्रितत्वात्। योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः। नैतन्मन्तव्यं स
मुदाये ह्याश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयत इति। अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः। तद्यथा। वृक्षः प्रचलन्सहा
वयवैः प्रचलति। आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः। आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधाविति प्र
तिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा
स्यते साधीयो योल्विधिरिति कश्च साधीयः। यत्र प्राधान्येनाल्लाश्रीयते। यत्र नान्तरीकोलाश्रीयते नासावल्
विधिरिति। अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति। अनुपपन्नं
स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्। स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। किं कारणम्। नित्यत्वात्। स्था
नी हि नाम भूत्वा यो न भवति। आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति। एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। यत्सतो
नामविनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति।

तीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा। अल्विधिप्रसङ्ग इति। इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वा
दल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः। यत्र प्राधान्येनेति। यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने संभवमात्रेणाली
त्यर्थः। प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम्। आदेशमात्रमिति। आनुमानिकमपीत्यर्थः। अनुपपन्नमिति। एकदेशविकारे
पि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम्। यत्रान्वयोपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सोमस्येति। सोमस्तृणविशेषः। तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते। कार्यबुद्धिरिति। अन्यस्यात्र विपरिणामासंभवात्सा
मर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः सन्तीति। ङ्याप्योरित्यत्र बहुलग्रहणात्। भूतपूर्वे चापीति। न च
नित्यत्वविरोधः। बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम्। प्राचीनमिति। प्राचिदे
सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा लौकिकवैदिके
षु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते। लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रउ
पाध्यायो भूतपूर्वो भवति। वेदेपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते। न च तत्र सोमो भूतपू
र्वो भवति। कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्। अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत्। किमिदं कार्यविपरिणामा
दिति। कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम्। सन्ति चैवोत्तरपदिकानि
ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम्। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य वि
परिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्त
रं स्यात्। यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते॥ भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते। कथम्। बुद्ध्या। तद्यथा। कश्चित्कं
चिदुपदिशति। प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। ये क्षीरिणोवरोहवन्तः
पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृ
ष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्य विपरि
णम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या
भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं नित्य एव च स्वस्मिन्विषयेऽ
स्तिर्नित्यो भवतिश्च। बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात्। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति।
शेषात्कृ। ततो विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता। आम्रबुद्ध्या इति।-
अस्या अनन्तरमित्यर्थः। अपवादप्रसङ्गस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्यान्यादेशभावइतिभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मण्यणीति। सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता। आतोऽनुपसर्गे क इति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केऽप्यणकृतप्रसङ्गः। विषयेणत्विति। तुशब्दः पुन
रर्थे यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। न चाऽपवा
दः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभिनमं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी। विश्रवणरवणेति तुशब्दान्तरं
प्रत्ययविषयं विज्ञेयम्। यथोक्तं वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति। विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाभावः। यदय
मिति। न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम्। प्रयनेनानित्त्वाद् ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। न ह्यत्र पित्त्वस्यानित्त्वस्य वा वि-

कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः इति केऽपि अणि कृतं प्राप्नोति। किं कारणम्। स्थानिवत्त्वात्। उक्तं वा। किमुक्तम्। विषयेण
तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति। अथवा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठी
निर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुव
र्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाऽपवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। य
दयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति। तस्य दोषस्तयादेशे उभयप्रतिषेधः। तस्यैतस्य
लक्षणस्य दोषः। तयादेशे उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः। उभये देवमनुष्याः। तयपो ग्रहणे न ग्रहणाद् जसि वि
भाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। अयच् प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेव
म्। मात्रच इत्येवं भविष्यति। कथम्। मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात् प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं कतितिष्ठन्ति।
अत्रापि प्राप्नोति। अतद् इति वर्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्राऽपि प्राप्नोति।

शेषोऽस्तीति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। ताच्छील्यादौ विषये चानपि श्यनोनित्त्वप्रकृतेरण्युदात्तार्थं स्यात्। तस्मादिष्टसिद्ध
ये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति। कतितिष्ठन्तीति। परिहारान्तरसद्भावान्न षट्संख्या
दिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रह
णप्रसङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सदृशस्येति।प्रत्ययानुकरणमात्रशब्दइतिप्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः।जात्याख्यायामिति।एकस्मिन्यत्प्राप्तमेक ११८
वचनंतस्यप्रसङ्गेबहुवचनमादेशइतिकल्पनाऽऽश्रयेणादोषोपन्यासः।भूतपूर्वइति।अनुबन्धकार्येषुसर्वत्रभूतपूर्वग

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्यनभवतिप्रत्याहारग्रहणेनग्रहणम्॥जात्याख्यायांबहुवचनातिदेशेस्थानिवद्भावप्रतिषेधः॥जात्याख्यायांबहुवचनातिदेशेस्थानिवद्भावस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।व्रीहिभ्यआगतइत्यत्रघेर्ङितीतिगुणःप्राप्नोति।नैषदोषः।उक्तमेतत्।अर्थातिदेशात्सिद्धमिति॥ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः॥ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घआदेशोनस्थानिवदितिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।निष्कौशाम्बिः।अतिखट्वः।ङ्याब्ग्रहणेनग्रहणात्सुलोपोमाभूदिति।ननुचदीर्घादित्युच्यते।तन्नवक्तव्यंभवति।किंपुनरत्रज्यायः।स्थानिवद्भावप्रतिषेधएवज्यायान्।इदमपिसिद्धंभवति।अतिखट्वायअतिमालाय।याडापइतियाड्नभवति।अथेदानीमसत्यपिस्थानिवद्भावेदीर्घत्वेकृतेपिकस्मान्नभूतपूर्वइतिकृत्वायाट्कस्मान्नभवति।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति।ननुचेदानींसत्यपिस्थानिवद्भावेएतयापरिभाषयाशक्यमिहोपस्थातुम्।नेत्याह।नतर्हीदानींक्वचिदपिस्थानिवद्भावःस्यात्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्।प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्।ङीईईकारान्तात्।आआप्आकारान्तादिति॥आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः॥आहिभुवोरीट्प्रतिषेधोवक्तव्यः।आत्थअभूत्।अस्तिब्रूग्रहणेनग्रहणादीट्प्राप्नोति।आहेस्तावन्नवक्तव्यः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नाऽऽहेरीड्भवतीति।यदयमाहस्थइतिझलादिप्रकरणेथत्वंशास्ति। नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।भूतपूर्वगतिर्यथाविज्ञायेत।झलादिर्योभूतपूर्वइति।यद्येवंथवचनमनर्थकंस्यात्॥

स्याश्रयणादाइतिचरूपसद्भावात्।लक्षणेति।अत्रचान्तरङ्गत्वेकृतेसएवायमितिबुद्धेर्विच्छेदः।झलादिरिति। राम:
णलादिषुथत्वेचभूतपूर्वोझलादिरितिभावः॥ ॥ १३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

थिमिति। तिबादयो हि सर्वेऽस्मलादयद्दति णलादयो भूतपूर्वीस्मलादयद्दति भावः। आवधिषीष्टेति। यदा यच्छब्दप्रयोगः
दावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङ्तिङ इति निघातः प्राप्नोति निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम्। क्काचनु यदा वाधिषीष्टेति पाठः॥

आथिमेवायमुच्चारयेत्। ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति। भवते श्चापि न वक्तव्यः। अस्तिसिचोऽपृ
क्त इति हि सकारको निर्देशः। अस्तेः सकारान्तादिति॥ वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः॥ वध्यादेशे वृद्धित
त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। वधकं पुष्करमिति। स्थानिवद्भावाद्वृद्धितत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। उक्तमेतत्।
नाऽयं ण्वुल्। अन्योऽयमकशब्दः। किं दौणादिकोऽरुचकइति यथेति। इड्विधिश्च। इड्विधेयः। आवधि
षीष्ट। एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स-
निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातन
स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन
भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति
। आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः। आकारान्तान्नुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। विलापयति। भापयते। लीभी
ग्रहणेन ग्रहणान्नुक्पुकौ प्राप्नुतः। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्।
लीईईकारान्तस्येति। भीईईकारान्तस्येति॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः॥ एषां लो
डादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिष्टात्। हतात्। भिन्तात्। कुरुतात्। स्तात्। लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धि
त्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यम्। लोडादेशः क्रियतामेते वि
धय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोडादेशः। अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्क
स्मादेते विधयो न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा॥ त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः॥
। त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह
संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित्त्रेस्त्रय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभा
वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· उकारात्तुप्रभृतीति। तनादिकृञ्भ्य उ इत्यत्र तत्र च वसुरन्तर्भूतः। यदीति। श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात्। शता यद्विति। न ११८
१३८ चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता। मुञ्चतेति। शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः। तस्मादागमग्रहणेऽपि शत्रैव विशेषणी-

आम्विधौ च। आम्विधौ सनुम्कस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रस्तिष्ठन्ति। चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्या
मुप्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियतामाहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याममिति
। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाच्चतसृभावः। अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादाम् कस्मान्न भ
वति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधः॥ स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो व
क्तव्यः। विदुषः पश्य। शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनुम इति प्रतिषेधो
भविष्यति। अनुम इत्युच्यते न चात्रानुमं पश्यामः। अनुम इति नेदमागमग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्र
हणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अ
त्रापि प्राप्नोति। नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते। किं तर्हि। शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति। अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयम्। आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत। मुञ्चता मुञ्चत इति॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु॥ गोः
पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम्। सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं
प्राप्नोति। नैष दोषः। एङ इति वर्तते तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपीह चित्रगो अग्रम्
इत्यत्र प्राप्नोति। णित्वम्। चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः। गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति। आत्वम्। चित्रगुं पश्य
शबलगुं पश्य। आ गोत इत्यात्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तपरकरणात्सिद्धम्। तपरकरणसामर्थ्यात् णित्वा-
त्वे न भविष्यतः॥

यद्विति प्रत्याहारग्रहणेऽपि शत्रेव विशेष्यत इत्यदोषः। सर्वत्रेति। प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्ता रामः
दतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम्। यदाऽत्र प्रकृतिभावस्तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः। उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥ १३८

बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽपि आओत इत्यपाठः। अल्विधित्वेनैव स्थानिवद्भावाप्राप्तेः। किं त्वा गोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अचः परस्मिन्॥ अत्विध्यर्थमिदम्। तथाहि। वव्रश्चेति उरदत्वे कृते नसंप्रसारणे इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः। ए
वमचितीकः। सुचितीकः। बहुचितीकइति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्मादचनाद्भवति।
वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानि चिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः अच इति किमिति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत एव युगपत्प्रा-
प्त्यभावाद्व्यर्णादाङ्गं बलीयइत्येतदत्र नास्ति। यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा चकि
रतः किरन्तीति यणित्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते। तत्रायं यत्नः। च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्तुकृच्छकारः स्था
नी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्याऽनुपस्थानमनर्थकत्वात्। एवं च नङोडिल्करणं विश्नइत्यत्र गुणनिषे-

धार्थं। बहुगुमान्। नगोश्वन्साववर्णे इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधः। करोतिपिबत्योः प्रति
षेधो वक्तव्यः। कुरु पिबेति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। करोतेर्न परकरणानि
र्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। अच इति किमर्थम्। प्रश्नो विश्नः। द्यूत्वा। स्यूत्वा। आ
क्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक्
प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियमाणेऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभा
वे यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्यूत्वा स्यूत्वा। वकारस्य ऊठ् परनिमित्त
कः। तस्य स्थानिवद्भावाद्दचीति यणादेशो न प्राप्नोति। अच इति वचनाद्भवति। नैतदप्यस्ति प्रयोजनम्। स्वा
श्रयमत्राऽचूत्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः।

धार्थमर्थवद्भवति। स्वाश्रयमिति। नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति स्व
क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः। वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणोऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः। द्यूत्वेत्यत्र तु ना
ऽजानन्तर्यइति असिद्धत्वनिषेधाद्यण्प्रवर्तते। ऊठः स्थानिवत्त्वाद्वलोपः कथं नाशङ्कितइति चेत्। योऽनादिष्टादचइत्ये
वमर्थस्याऽज्ग्रहणस्यास्थापयिष्यमाणत्वात्। योऽत्रादेशइति। समुदायरूपऊठ्। यश्चाश्रीयतइति। यणि धावच्। नासा
वादेशइति। समुदायस्यादेशत्वात्। न चाऽऽदेशस्याऽवयव आदेशो गृह्यते। मुख्यसंभवे गौणाग्रहणस्याऽयुक्तत्वात्। ख्या
तिर्भविष्यन्तीत्यदोषः॥ धस्त्वादेशस्य त्वदित्वादङर्थो ज्ञापकाद्धातु कार्या
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ युवजानिरिति। अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जायाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति। अन्यथाऽऽकारस्य निङिकृते यलोपे च निङः स्था ११८
१३९ निवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात्। न चाऽसिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्याव्याश्रयत्वात्। पुनरि

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आक्राष्टाम्। क्सिचो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति। अचइति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आगत्य। अभिगत्य। अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति। अचइति वचनाद्भवति। अथ परस्मिन्निति किमर्थम्। युवजानिः। वधूजानिः। द्विपदिका। वैयाघ्रपद्यः। आदीध्यो। युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् अपरनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र वलूत्वं भविष्यति। अथवा योऽत्राऽऽदेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपदिका। त्रिपदिका। पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यान्न स्थानिवद्भावो न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वैयाघ्रपद्यः। ननु चात्राऽपि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र भसंज्ञा न व्याघ्रपात् श्येनपादिति।

ति। यस्येति लोपे सिद्धे पादः पत् तस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम्। पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः का राम॰
र्येनाऽऽश्रीयत इत्यर्थः। ननु चाऽत्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः। ॥ १३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदीध्यइति। इटएत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणाश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणास्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच-इति यणा न प्रवर्तते। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। यदयमिति। अग्नेवायोइति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः। खट्वे मालेइत्यादौ हल्ङ्याब्भ्यइति। न यत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणेने लोइति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विचूदृश्यते।। बाभ्रवीयाइति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो

इदं चाऽप्युदाहरणम्। आदीध्ये आवेव्ये इकारस्यैकारेण परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावादियीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनान्न भवति। अथ पूर्वविधावितिकिमर्थम्। हे गौः। बाभ्रवीयाः। नैधेयः। हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोऽर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्योह्रस्वादित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बाभ्रवीयाः। माधवीयाः। वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नैधेयः। आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्व्यजलक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति।

वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते। योऽत्रादेशइति। वान्तः समुदायः। यश्चेति। लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः। नैधेयइति। स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात्स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते। यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यत एव। असंख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰कै॰ अथेति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विग्रहार्थ आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः। वेभिदितेति। वेभि ११८
१५० द्यशब्दात्तङ्। नित्यत्वादल्लोपयलोपौ। तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम्। उपदेशे
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति। द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनम्। अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। माथि
तिक इति। यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् कादेश
स्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम्। अपीपचन्निति। झेरन्तश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्य

अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्य विधिः पूर्वे विधिः पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। वेभिदिता चेच्छिदिता। माथितिकः। अपीपचन्। वेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात्।

वद्भवतीति झिरेवाऽयम्। तत्रान्तादेशे कृते चङ्कारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस्प्राप्नोति। स्थानिवद्भावे तु णिलो
पस्य पररूपस्य च व्यवधानादिह न भवति। ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं हे गौरित्यादि सिध्यति। उच्यते। अचो यः पू
र्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि। गोशब्दे ओकारात्पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति। विधिमात्र- राम:
इति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यान्मा भूत्स्वा १५०
श्रयमित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनाश्रीयमाणायामिति। कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्राऽसिद्धे न स्था
निवदित्येतदत्र नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणा
र्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्प
दान्तः। चक्रतुरिति। अत्र साचूकस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति। ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नन्व
अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्वोर्लोपो व्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्।
किं तर्हीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पु
नः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। आयन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति। दध्यत्र मध्वत्र। चक्रतुः च
क्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्रा
प्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावा
न्न भवति। दध्यत्र मध्वत्र। यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति॥ चक्र
तुः चक्रुः। यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्ववि-
धावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाभ्यां देयं लवनम्। अत्रापि प्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावा
द्दीर्घत्वं न प्राप्नोति। देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति। लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भा
वादवादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः॥

परविधाविति उच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते। उच्यते। निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात्। तथा हि बेभिदितेत्यत्राऽ
कारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः। एवं माथितिकः। अपी
पचन्नित्यत्र बोद्धव्यम्। हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति। बाभ्रवीयाद्दित्यत्र योऽ
त्रादेशो नासावाश्रीयत इति परिहारः। नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्वाश्रयादिति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रयादित्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन-
ज्ञापकाश्रयादित्यर्थः। द्वयोरेकस्य इतरच्च देयम् ऋणे किरतौ लवन इत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य निमित्तमि-
ति। आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः। मूर्द्धाभिषिक्तमिति। सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्।

स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति। तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति। न वक्तव्यम्। पूर्वविधावित्येव सि-
द्धम्। कथम्। न पूर्वग्रहणेनाऽऽदेशोऽभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्था-
निवद्भवति कुतः पूर्वस्मादादेशादिति। किं तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्व-
स्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति। अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य यो-
गस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्। पट्व्या मृद्व्येति। बाढं संगृहीतम्।
ननु चेकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्य-
था। पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ स्था-
निवद्भावस्य प्रयोजनानि नैतानि सन्ति। इह तावदायन्। आसन्। धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधि-
शब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः। विधानं विधिरिति॥ तत्र कर्म-
साधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादानं विज्ञास्यते। पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति। एवमाट्
भविष्यति। इह च न भविष्यति। दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति। कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि।

पट्वी आदिति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात् प्रश्नः। नन्विति। व्यवहितेऽपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्नि-
र्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः॥ भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वा-
दाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठीसंबन्धसामान्ये विज्ञायते। इष्टं चेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोष्यामीति। कथयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पदिक इत्येवम्भ
वति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण्। संज्ञायामुदभावः। अपरस्येदम्। श्वोभू
तिर्नाम शिष्यः। तस्याऽऽमन्त्रणम्। घ्नातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष्। नेताराविति। शिष्ययोरामन्त्रणम्। नयेते गुरुमु-

लोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते घ्नातनीपातनीचा नेताराववाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्य
ते ध्वंस्यते चाहं हतावत् पादिकमौदवाहिं घ्नातनीपातनीधारणिं रावणिमिति। अकारलोपे कृते पद्भाव ऊठ् अल्लोपः
टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। स्थानिवद्भावान्न भवन्ति। स्रंस्यते ध्वंस्यते। णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः-
क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवतीति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि-
सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। याज्यते वाप्यते। णिलोपे कृते यजादीनां कितीति सम्प्रसारणं प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न
भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादी
नां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति। न चाऽयं यजादिभ्यो विहित इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पद्ध्याम् ह्येति। परस्य
यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। ईकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भावाद्भवति। किं पुनः कारणं परस्य तावद्भ
वति न पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात्प
रस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणम
न्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति। अव-
श्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम्।

स्वाद्प्रणस्त्रार्थमिति नेतारौ। धारणरावणशब्दाभ्यामिञ्। असिद्धं बहिरङ्गेति। नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्व
स्य यण् इति भावः। अवश्यं चेति। स्थानिवद्भावाऽऽश्रयणेऽपीत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कर्त्र्येति। कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यणा न तत उदात्तयणोऽनन्तर आकारेण भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद्यदा त्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयणा इति उदात्तत्वं तस्याऽपि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम्। अनेनापीति। सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः इतर आह। परयणादेशोऽपीति। स एवाऽऽह। परश्चाऽसाविति। शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति। एकमपि यणलक्षणं पूर्वपरविषयभेदा-

कर्त्र्याहर्त्र्येति। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात्। अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः। कथम्। आरभ्यमाणो नित्योऽसौ। आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः। कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। परयणादेशोऽपि नित्यः। कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि। परश्चाऽसौ व्यवस्थया। व्यवस्थया चाऽसौ परः। युगपत्संभवो नास्ति। न चास्ति योगपद्येन संभवः। कथं च सिध्यति। बहिरङ्गेणासिध्यति। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणादित्यनेन न सिध्यति। एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयणस्तदाश्रयः स्वरो भविष्यति। ईकारयणाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नाऽस्ति व्यवधानम्। सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या। ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणादिति। बहुप्रयोजनैषा परिभाषा। अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या। सा चाऽप्येषा लोकतः सिद्धा। कथम्। प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते॥ तद्यथा पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम्।

इष्यते। एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था। प्रत्यङ्गवर्तीति। प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः। अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद्। अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः॥ प्रतिशरीरमिति। शरीरस्य भोगायतनत्वात्। ततः सुहृदामिति। सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात्। ततः संबन्धिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामान्यभूत इति। नित्येऽपि शब्दार्थसंबन्धे अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादनेऽपायभावेनाऽसत्यमपि क्रमं प्रकल्प्यायमर्थश्चाऽऽश्रितोऽपेयव्यवस्थाप नात्। तत्रानाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते न तत्स्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः। लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्र यो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततः संख्याऽपेक्षया लिङ्गं समा नमिति तदभिधीयते। द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एक त्वसंख्याऽपि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा। साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रि यापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना तद्धि क्रियापेक्षणात् बाह्यम्। योऽनादिष्टादिति। अकृत एवाऽऽ

प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते। सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्याम न्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति। यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्येऽपि भवितव्यम्। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः। पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधा या इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नो ति। स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्॥ योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः। किं वक्त व्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अच इति पञ्चमी। अचः पूर्वस्य। यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेश श्च विशेषितः। कथम्। न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति। किं तर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अ न्यच्च न कर्तव्यम्। यदेवाऽदः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य दिक्शब्दयोगे पञ्चमी भवति॥

देशो अचो यः पूर्व इत्यर्थः। अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात्। आदेशेन नाऽऽदिष्टं तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः। आदेशादिति। ततश्च हलादेशो ऽपि स्थानिवत्स्यात्। यदेवाद इति। सादृश्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते। तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयाऽपीत्यर्थः। घिन्वन्तीत्यत्रौकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्था निवद्भावः। वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति। न ह्यीकारात् पूर्वो यो वकारः स कश्चिन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्स
र्गेति। उत्सर्गः स्थानी सह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्तावेव यणभविष्यति। नैतदस्ति। पूर्व-
विधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चे

अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः॥
तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असि
द्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमि
ति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पट्व्या मृद्व्ये
ति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धव
चनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। न ह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भा
वो भवति। तद्यथा। न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च।
तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं चापट्व्याम् मृद्व्येति स्थानिवद्भावः। वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम्। उक्तं
वा। किमुक्तम्। स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तु-
ग्विधौ असिद्धं स्यात्। अन्यदन्यस्मिन्। इह पुनरयुक्तम्। कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्। तदेव चापि
तस्मिन्नसिद्धं भवति। वक्ष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याऽप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चा
ऽसिद्धत्वादिति। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चाऽपि नेह भारोऽ
स्ति। कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं च वक्तर्यधीनं हि। अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं स
मर्थयितुम्।

तदपीति। शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्याऽसिद्धत्वाश्रयमेतत्। उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः।
तदेवेति। सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते। विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते। नेह भारोऽस्तीति। न ह्यभावातिदेशेऽधिकं सू
त्रपठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति। अधीनमिति। अधि उत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्यथेति। येनोपमानेयवानां सत्ताऽवगता सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति। असत्ताऽवगतो न सन्तीति। एवमस्यापि लक्षणस्यप्र
तिलक्ष्यं भेदात् क्वचिद्भावोऽतिदिश्यते क्वचिदभावः। किं पुनरिति। अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं मानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दोद
ष्टः। मथुराया: पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहिते इति प्रश्नः। तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति ता
दृशं तत्राऽऽश्रीयत इति व्यवहितस्याऽपि ग्रहणम्। यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति
अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम्। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्त्वादुदात्तत्वम्। तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरेण स्यात्।

तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्था
निवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। इह तावत्पङ्क्त्वा मृद्वेति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशेऽ
पि भवति। इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशेऽपि न भवतीति॥ किं पुनरनन्तर
स्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य। कश्चात्र विशेषः। अनन्तरस्य चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघा
तेषूपसंख्यानम्॥ अनन्तरस्येति चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकानुदात्त। लुनी
ह्यत्र पुनीह्यत्र। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः। इगन्तकाले इत्येष
स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यत्र यत्प्रपुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्व

व्यवहितस्य

मात्रस्य। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्।
अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नो
ति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति।

स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशेऽपि सिद्धः स्वरः। पञ्चारत्न्य इति। जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ्णौ चङ्यु
पधाया इति जसि चेति गुणः छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाऽभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। य
त्प्रलुनीह्यत्रेति। यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः। तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः। एतच्च स
र्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्लेष्मघ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्याऽप्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। नन्विति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोग
संज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः। नवेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः। अवीवददिति तु च
ङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि पर
स्मिन्नित्यस्मिन्परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वै याघ्र
पद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। श्वायसादिभ्योऽणन्तेभ्य औ

श्लेष्म ३ घ्न पित्त ३ घ्न द ३ ध्य श्व म ३ ध्य श्व। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति
प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याऽप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याऽप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा
विधेया। न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्ववि-
धिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्।
श्वायसौ गोमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे। एकादेशे कृते नुमामौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं
पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायम्। उभयादे
शत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चायमादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। उभयनिमित्तत्वादिति। इह य
स्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम्। तद्यथा। गुरुनिमित्तं वसाम इति
अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति॥

प्रत्ययेकृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः। पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात्भसंज्ञायां स-
त्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः। अचोश्चेति। अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेतिवदविवक्षितत्वात्। इह यस्येति
। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणादुक्तस्यैव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन्य आदेश इति विशे
षणात् ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हयोरिति।वर्णनिर्देशेतावज्जातिग्रहणान्नास्तिसंख्याविवक्षाभवतुवातथापिनदोषइतिभावः।अथहलचोरिति।उभ
यथाशास्त्रेव्यवहारदर्शनात्पक्षः।उरण्रपरइत्यत्राऽणनणसमुदायोऽकङादिशादेशोरपरोनभवति।नाग्लोपीत्यत्रल
त्यरणजदितिहलचोर्लोपेअग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधोभवति।अस्तिह्यत्राकोदर्शनमिति।विंशक
मिति।विंशतित्रिंशद्भ्यामितिड्वुन्।विंशमिति।शदन्तविंशतेश्चेतिडः।विंशइति।तस्यपूरणेडट्।स्थवीयानिति।
गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वादिगुणस्यकथमनादिष्टादचःपूर्वत्वमितिचेत्।स्थानिनोऽनादिष्टादचःपूर्वत्वान्
तद्वारेणगुणस्याऽपिभविष्यतीत्यदोषः।तत्रस्थानिवद्भावेसतिलशब्देनव्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः।केकयइति।

इहयोह्योःषष्ठीनिर्दिष्टयोःप्रसङ्गेभवतिलभतेऽसावन्यतरतोव्यपदेशम्।तद्यथा।देवदत्तस्यपुत्रः
देवदत्तायाःपुत्रइति।अथहलचोरादेशःस्थानिवद्भवतिउताहोन।कश्चाऽत्रविशेषः।हलचोरादेशः
स्थानिवदितिचेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशः।हलचोरादेशःस्थानिवदितिचेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशोवक्त
व्यः।विंशकंविंशंशतंविंशः॥स्थूलादीनांयणादिलोपेऽवादेशः॥स्थूलादीनांयणादिलोपेकृतेअवादेशो
वक्तव्यः।स्थवीयान्दवीयान्।केकयमित्रय्वोरियादेशएत्वम्।केकयमित्रय्वोरियादेशेएत्वंनसिध्य-
ति।कैकेयः।मैत्रेयः।अचीत्येत्वंनसिध्यति।उत्तरपदलोपेच।उत्तरपदलोपेचदोषोभवति।दध्युप
सिक्ताःसक्तवोदधिसक्तवः।अचीतियणादेशःप्राप्नोति।यङ्लोपेयणियङुवङः।यङ्लोपेयणियङुः
वङोनसिध्यन्ति।चेच्यः।नेन्यः।चेक्षियः।चेक्रियः।लोलुवः।पोपुवः।अचीतियणियङुवङोनसिध्यन्ति
।अस्तुतर्हिनस्थानिवत्।

नन्वजमात्रेगुणोविधीयतेनत्वजादौतेनयोऽत्राश्रीयतेनाऽसावादेशः।यश्चादेशःसमुदायोनाऽसावाश्रीयतइति
न्यायान्नाऽस्तिदोषः।नैतदस्ति।स्थानिवन्नभवतीत्यभावातिदेशाऽऽश्रयणपक्षेदोषःस्यादेव।परिहारान्तरस्याभिधा-
स्यमानत्वाद्वैतन्नाश्रितम्।दधिसक्तवइति।समानाधिकरणाधिकारेकृस्तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेतिलोप
स्यपरनिमित्तता।यद्यप्यत्रपदान्तविधौनेतिसिध्यति।तथापिपरिहारान्तरस्याऽभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम्।चेच्यः।
नेन्यइति।उतोऽचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः।अस्तुतर्हीति।अचइत्युपादानात्साक्षादेवयस्याचःस्थानित्वेनोपात्तस्य
स्येवस्थानिवद्भावोनतुहलजादेशस्येत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· किं पुनरिति। यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राऽप्यनाश्रित इति प्रश्नः। गुरुविधिरिति। कार्यार्थत्वात् ११८
१४५ संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते। लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते। द्विर्वचनादयश्चेति। द्विर्वचनादाव-
पि स्थानी नाश्रीयते। अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं नलचः। एवं यलोपेऽपि। वरे लाकार
लोपविधीयमाने प्रकृतिरेवाश्रितेत्याचिक्षिपतीति। भाष्ये तु वरे शब्दोऽपि पठितस्तत्राऽयं भावः। यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तद
वयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यये आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति। अदुग्धेति। क्सस्य अलोऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः
पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति। नैष दोषः। न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति। किं पुनराश्रीय
माणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपय
णादेशे गुरुविधिः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति। ऋत्सरुः ऊर्णावत्त उत्सदृश
ध्यध्वम उध्यध्वम्। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। द्विर्व
चनादयश्च प्रतिषेधे॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः॥ द्विर्वचनवरे यलोप इति॥ क्सलोपे लुग्वचनम्॥
क्सलोपे लुग्वक्तव्यः। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति॥ हन्तेर्घत्वम्॥ हन्ते
र्घत्वं वक्तव्यम्। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्या-
दिष्वादेशप्रतिषेधः॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराघसमाद्याः। अ
दो जग्धिर्ल्यप्ति किति इति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति।

स्थानिवद्भावाज्जग्धलोपसञ्ज्ञीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम्। अदुहृहीत्येवमर्थस्त्वपूर्वं वक्तव्यो वकारस्याज्झल्त्वात्। घ्नन्ती
ति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात् व्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वति रामः
प्रसङ्गः। निराघेति। आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्दिरेवाऽयमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धो णि- १४५
राश्रितः। आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यणादेशादिति। बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणे नैतदुच्यते। अजज्ञीति। जनजननेत्यस्मात् प्रत्ययेनाऽऽत्मनेपदम्। जनीमादुर्भाव इत्यस्माद्वा छयन्। छान्दसत्वात् श्नुः॥ सौर्यीति। तेनैकदिगित्यण्। ततो मत्वर्थीय इनिः। सौर्य इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति। यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते। गा

यणादेशेय्वुलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः॥ यणादेशेय्वुलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। यलोप। वाय्वोः ध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति यणादेशे लोपः प्राप्नोति। उलोपः। अकुर्वि आघ्राम्। अकुर्व्याघ्राम्। नित्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति। इत्वम्। अलुनि आघ्राम्। अलुन्याघ्राम्। ईद्यत्य घोरितीत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्व। अजज्ञि आघ्राम् अजज्ञ्याघ्राम्। ये विभाषेत्यनुनासिकात्त्वं प्राप्नोति॥ रायात्वप्रतिषेधश्च॥ रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। रायि आघ्राम्। राय्याघ्राम्। रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति॥ दीर्घयलोपप्रतिषेधः॥ दीर्घयलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे दीर्घत्वे कृते सूर्ये इति यस्येति यलोपः प्राप्नोति॥ अतो दीर्घे यलोपं वचनम्॥ अतो दीर्घयलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां वात्साभ्याम्। दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति। सर्वेषामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति। अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति। ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। द्विर्वचनादयश्च। क्सलोपे लुग्वचनमहन्ते घत्वमिति। नैष दोषः यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। नवा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति।

गीभ्यामिति। गोत्रस्त्रियाइतिणः सङ्घाङ्कलक्षणेष्वित्यण्वा। अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेणायं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः। सर्वेषामिति। आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणो विधिग्रहणादधिकाद्यत्नात्त्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः। अत एव पक्षान्तरोपन्यासः। अथवेति। नवा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्यन्तइति।अतएवलिङ्गादविशेषेणस्थानिवद्भावः।क्रियतइति।अदुहृह्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेतिभावः।सप्तमइति।श्रु
तिकृतमानन्तर्यमाश्रीयतेस्थानिवद्भावकृतंतुव्यवधानंवचनसामर्थ्याद्विघातकम्।।नपदान्तेति।वेतस्वानिति।भावसाध
नविधिशब्दाश्रयेणोच्यतेवेतसशब्दात्कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुबितिड्मतुपिटिलोपेकृतेस्वादौपूर्वपदमितिपदसं-
ज्ञायांसकारःपदान्तत्वंप्रतिपद्यतइतिपदान्ततायाविधायमानत्वात्स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः।तसौमत्वर्थइति।तदस्मि
न्नस्तीत्यत्रैवार्थेड्मतुपूर्वनिर्दिष्टत्वादिषुअनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते।अकारान्तमिति।भसंज्ञांप्रतिस्थानिवत्त्वनिषे-
धाऽभावात्सकारान्तत्वाभावान्नास्तिभसंज्ञापदान्तत्वेतुविधीयमानेस्थानिवत्त्वनिषेधात्सकारान्तस्यपदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः

यदप्युच्यतेद्विर्वचनादयश्चप्रतिषेधेवक्तव्याइति।उच्यन्तेन्यासएव।क्सलोपेलुग्वचनमिति।क्रियतेन्या
सएव।हन्तेर्घत्वमितिसप्तमेपरिहारंवक्ष्यति।।नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्वि-
धिषु।।पदान्तविधिंप्रतिनस्थानिवदित्युच्यते।तत्रवेतस्वानितिरुःप्राप्नोति।नैषदोषः।भसंज्ञाऽत्रबाधिकाभविष्य
ति।तसौमत्वर्थइति।अकारान्तमेतद्भसंज्ञांप्रतिपदसंज्ञांप्रतितुसकारान्तम्।ननुचैवंविज्ञायतेयस्मंप्रतिपदा
न्तइति।कर्मसाधनस्यविधिशब्दस्योपादानएतदेवंस्यात्।अयंचविधिशब्दोऽस्त्येवकर्मसाधनः।विधीयतइ
तिविधिरिति।अस्तिचभावसाधनोविधानंविधिरिति।तत्रभावसाधनस्यविधिशब्दस्योपादानेएषदोषोभवति
।इदंचब्रह्मबन्ध्वाब्रह्मबन्ध्वेधकारस्यजश्त्वंप्राप्नोति।अस्तिपुनःकिंचिद्भावसाधनस्यविधिशब्दस्योपादा
नेसतीष्टंसंगृहीतम्।आहोस्विद्दोषान्तमेवेति।

।ननुचेति।स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विनायःसिद्धःपदान्तत्वस्यविधौस्थानिवत्त्वनिषेधः।यथाकौसःकानिसन्तीति।इहतुसकारः
स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विनापदान्तत्वेनाऽसिद्धइतिभवत्येवस्थानिवद्भावइत्यपदान्तत्वात्सकारस्यरुत्वाऽभावः।ब्रह्मबन्ध्वे
ति।ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ्‌ऊङ्‌नूङेरेकादेशआदिव——द्भावादूङ्ग्रहणेनग्रहणात्तदितितस्मिन्स्वादिष्वितिपदसंज्ञायांध
कारस्यपदान्ततावियेयेतिस्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वंस्यात्।भसंज्ञांतुप्रत्येकादेशस्यस्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदितिभि
न्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्तिबाध्यबाधकभावः।यणादेशोच्चारणंचाऽतन्त्रम्।एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात्। ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कानि सन्तीति। पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम्। भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम्। यकार इति। यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम्। इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह। षडिक इति। षडङ्गुलिशब्दाद् द्वह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठच्, विकृते ठाजादावूर्ध्वमिति अङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षष् इत्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् अकारान्तस्य भसंज्ञा। पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम्। कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः। वाचिकस्त्विति। चकारस्य पदान्तत्वात् कुत्वप्रसङ्गात्। कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः। यावता क्तयोऽसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः। पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्प

अस्तीत्याह। इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति। योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते। षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति। वाचिकस्तु न सिध्यति। अस्तु तर्हि कर्मसाधनः। यदि कर्मसाधनः। षडिको न सिध्यति। अस्तु तर्हि भावसाधनः। वाचिको न सिध्यति। वाचिकषडिकौ न संवदेते। कर्तव्योऽत्र यत्नः। कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै। उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति।

नन्विदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः। कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात् पदत्वनिवृत्तौ षकारस्यापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः। न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात्, पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात्। न च जश्त्वविधिनिमित्तः स्थानिवत्त्वनिषेधः। यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सग्धिर्बब्धामिति सोऽस्य विषयः। इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः। न ह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम्। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः। षडिकलुप षष्ठाजादावितिलोपे यस्येति लोपे च सिद्धः। उभयत इति। यस्मात् स्वादिविधिस्तत्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदेऽन्त इति। नचञ्चतुप्प्रत्ययः पदम्। एवं षडिकेदृकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथेवेति। यचिभमित्यत्र
तसौमत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्त्तते तेन पदं सद्भं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्थो भसंज्ञा तद्विषयत्वात्तुप
दान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाऽभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्यजन्तात्क्विपूयगन्तात्तु क्विन्न भवति। उ-
क्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विबृदृश्यत इति। सौरीति। एकोऽयकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न-

कथं वेतस्वान्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः। पदान्तविधिं प्रतीति। कथं त
र्हि। पदे अन्तः। पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति। अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्या
ण्युपपन्नवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपपन्नो ष्यते। किमु। भसंज्ञा नाम। वरे यलोपविधिं प्रति न स्था
निवद्भवतीत्युच्यते तत्र तेऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्। अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं
विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। वरे अयलोपविधिं प्रतीति। किमिदमयलोपविधिं
प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। त
तो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौ
लुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि
प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजनम्।
कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम्। इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच्। ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः॥ प्रति
षेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न
स्थानिवदिति वक्तव्यम्।

स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यकारस्य उपधात्वा-
ल्लोपः सिध्यति। आदित्य इति। अदितेः सा ऽस्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्तेता भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति लोप इ
ष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः।

आनोलोप इति चेत्याकालोपे कर्तव्ये नुम ऽ आ कारस्य स्थानिवत्त्वपादेवत्व ४८:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकर्षिक इति। चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठन्। यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात्। कार कद्त्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादन्यव्यवधाने न स्यात्। यत्र तु व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यऽवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादनन्तरत्वस्यानुपपत्तोऽप्यर्थानन्नादत्यव्यवहारः। यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते। ष्ठलो लित्करणाद्व्यवधानेऽपि भविष्यतीति चेत्। आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः। प्रतिदीव्नेति। रेफवकारान्तस्य भस्य नभकुर्छुरामिति दीर्घत्व निषेध इत्यत्र न प्रवर्तते। इह हि लोपोऽपीति। प्रकृतः। प्रस्तुतः। आनुपूर्व्येणेति। तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात्। इह तु लोपो यणूशब्देन संबद्धः।

स्वर। आकर्षिकः। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः। स्वर। दीर्घ। प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। किर्योः। गिर्योः। दीर्घ। यलोप। ब्रा स्वरणकण्डूतिः। क्षत्रियकण्डूतिः। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। वाय्वोरध्वर्य्वोरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्य श्। इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते। केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम्। स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। आनुपूर्व्येण संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम्। न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुंभं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति॥

सकृच्च श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः। अनानुपूर्व्येणापीति। लोपशब्द आवर्तते। तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते। तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्याऽसंभवात्स्वर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्राऽऽदेशस्य लोपो विशेषणम्। पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्निकानि सन्तीति। तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते। सति शास्त्रत्वात्स्वाऽस्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते। ग्रहणकवाक्यानुरूपस्य संस्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपपन्नवदिति सिद्धमिदम्। अनड्वाहमिति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृ(?)णत्वेन स्यात्। अक्कत्वेति। णयल्लोपादिषु यङ्‌यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति-
णिलोपस्ततो वृद्धिराबादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यत्रावादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्व
मनाश्रित्योक्तम्। तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः। लवमाचष्ट इति। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्या
मनाश्रित्योक्तम्। ... इदं तु क्वौ लुप्तत्वोदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति। बिम्बमिति। बिम्बी बदरी शब्दाभ्यां ङीप-
ऽर्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम्। इदं तु क्वौ लुप्तत्वोदाहरणं ... तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति
न्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य फले लुक्। लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं
कर्तव्यम्। क्वौ किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्त्वा
दिदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः। पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्त्वात्। इदं तर्हि। लावयतेर्लौः
। पावयतेः पौः। नैतदस्ति। अक्कत्वा वृद्ध्यावादेशयोर्णिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं तर्हि लव
माचष्टे लवयति। लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावात्सेरूठ् न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति
। एवमपि न सिध्यति। कथम्। क्वौ णिलोपेन वकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति। नैष दोषः।
नैवं विज्ञायते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति। लुकि किमुदाहरणम्। बि
म्बं बदरम्। नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि आमलकम्। नैतदस्ति। वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचना
नर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वादिति।

प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते। अन्यथाऽ
भावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम्। अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति। पुंवद्भावेनेति। भ-
स्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः। अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयत इत्येवमुक्तम्। तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः। आमलकमिति। वृद्ध-
त्वान्मयटो विधानाद्वुत्वाभावः। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवा- ॥
चिन इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चभिरिति। आर्हादिति ठक्। तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाध
त इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते। कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते। अव्ययिकन्यायेन पटु
शब्दान्तादेव ठग्भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। वर्णाश्रय इति। यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययवि-
धावित्यस्ति तथापि यत्र भाविभत्वं तत्र पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः। किं तर्ह्यन्येऽपीति। यत्र पुंवद्भावो ना
स्ति पञ्चेन्द्र इति। साऽस्य देवतेत्यणः तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। ततो ङीषो लुक्। तस्य स्थानिवत्त्वादूङीषु संनियुक्त आनु-

इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति। ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम्। कथं पुंवद्भावः। भस्याढे
तद्धिते पुंवद्भवतीति। भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन यजादिः।
वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छ
सौ पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताऽस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्य
यः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः। किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः।
दशेन्द्रः। पञ्चाग्निः। दशाग्निः। उपधात्वे किमुदाहरणम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्र
ति न स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरी बलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पारिखीयः। चङ्पर
निर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यो
ऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम्।
विशेषत एव तद्वक्तव्यम्। क्व। प्रत्ययविधाविति। इह मा भूत् पटयति लघयति। कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्चय
तेरर्कः। मर्चयतेर्मर्कः। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कप्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। एतदपि णिचा व्यवहित-
त्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

कृश्रूयते यथैन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्र
यत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः। लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्य इति परस्मिन्नित्यस्य पूर्व
सूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। प्राबूलुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात्। पारिखीय इति। परिखाश-
ब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखेभवदिति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छो न स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·क· क्तलोपइति। अदुदुह्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम्। अवश्यकार्यमित्यर्थः। ११८
१४९ चकारेण कर्तव्यइति। झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति। क्तिचूसंयोगान्तलोपादयः पदान्तविधेःस्थानिवत्त्वनिषेधा
त्सिद्धाइति भाष्येणोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन्नः। काष्ठं तक्ष्यतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् संयोगादि-
लोपेस्थानिवत्वाभावात्तत्र संयोगान्तलोपः। दोहयतेर्धोक्। लेहयतेर्लेट्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। किर्योर्गिर्योरित्यत्र-

क्तलोपः सलोपे। क्तलोपः सलोपे प्रयोजनम्। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदेदन्त्यइति
लुग्ग्रहणं न कर्तव्यम् भवति। दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति। दधस्तथोश्चेति
चकारेण कर्तव्यो भवति। हलोयमां यमि लोपे प्रयोजनम्। आदित्यः। हलोयमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अ
ल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम्। पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः।
याजयतेर्याष्टिः। द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति। किम
विशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु॥
। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगा-
द्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वम्। माषवपनी। व्री
हिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति। न पदान्तद्विर्वचन॥ द्विर्वचनेऽचि। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्त
द्वतो द्विर्वचनम्। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः। किंवतः। आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्रा
भ्यासरूपम्। तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति॥

दीर्घाभावः। माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादुङीबुत्तेः प्राक् समासवि-
धानात् प्राप्नोति॥ द्विर्वचने॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्वइति स्थितम्। साचूकस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभा राम:
वादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्र १४९
सङ्गादिदं वचनम्। आदेशइति। कार्यातिदेशइति पूर्वः पक्षः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वाद् प्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यणायुक्तस्यैव प्राप्नोति। अ
थहीति। कार्योऽतिदेशो हि शिश्लीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजग्रहणेन। नन्वजग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः बसो घस्मिभसो
र्हल्ली लुपधालोपे कृते द्विर्वचनं माभूदिति। नैतदस्ति। सत्यसति वा द्विर्वचने प्राप्नोतीति श्रुतौ विशेषाऽभावात्। छान्दसत्वे वोप-
धालोपः। छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः। रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्वि
र्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात् पुनरियङ् न प्रवर्तते। अधिजगइति। कृते एत्वादेशे गाङिति प्रक्रियाश्च यणा चोद्यम्।

चक्रतुश्चक्रुरिति। अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य। यदयमजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अजग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह माभूत्। जेघ्रीयते। देध्मी
यते। यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽजग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्ये नाऽर्थोऽजग्रहणेन भवत्येवाऽ
त्र द्विर्वचनम्। तत्र गाङ्प्रतिषेधः॥ तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अधिजगे। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। न व
क्तव्यः। गाङ्लिटीति द्विलकारको निर्देशः। लिटि लकारादाविति। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूप
म्। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। कृति। अचिकीर्तत्। एजन्त। जग्ले मम्ले। दिवादि।
दुद्यूषति सुस्यूषति। नामधातु। भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन् बिभवनीयिषति। एवं तर्हि प्रत्य
य इति वक्ष्यामि। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम्। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातु
ष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। दिवादयः एके परिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवदिति व
क्ष्यामि। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं
निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पाद
रोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते।

ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः। कृत्येजन्तेति। अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रा
र्थमाश्रित्यैतदुच्यते। जग्ल इति। शित्सदृशो आत्त्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः। द्विर्वचननिमित्त इति। अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम्।
उत्तरत्र तु परिहरिष्यते। दधित्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमि
त्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथवा अधिकरणे ल्युट्। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथवा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद्द्विर्वचनप्राप्त्यस्य चाज्विशेषणोऽपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदितिनानुवर्त्तत इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सह विवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचना-

अथवा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवत्त्वं भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने। द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम्। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्ज्यपरे वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य। यदयम् ओः पुयण्ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्॥

भावः। अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्जिष्विति। न हि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणादियणीति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौकृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति- नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिद्यवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्स्वरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कानिपुनरिति। अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः। पूर्वविप्रतिषेधेनाप्यीति। अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः। नहि नित्यानामाल्लोपादीनामनि
त्येन द्विर्वचनेन चन्याय्यो विप्रतिषेधः। अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्र यङ्परिगणितः। एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्या-
याद्यणोऽत्र भवितव्यमिती यङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम्। ओदौदादेर्यस्येति। ओदौतौ रादेशौ
यस्मिन् ङिति तस्य योऽभ्यासस्तु टुतुप्रादिस्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा चुक्षावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुना
वयिषति तुतावयिषति पुस्पावयिषति। पुस्फारयिषति। अत्र चिस्फुरोर्णौ वित्योकारस्यात्वम्। अत्र च यद्यपि स्वयः पूर्वोक्ते अभ्या

कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयणजयः। कथंजातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जग्लेमग्ले। अनैमि
त्तिकमात्वं शितितु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुस्तस्थुः। जग्मतुर्जग्मुः। आटि
टत् आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेषु न चकत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति।
स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथम्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्वि
र्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति।
किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुप्र
रादेरभ्यासस्येति। ननु च त्वयापीत्त्वं वक्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति। ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भ
विष्यति उत्परस्यातस्त्विचेति।

सस्य प्रादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति एते श्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्त
तायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापीति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी तु ओः
पुयण्जि इति न पठति सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात्। परार्थमिति। इत्त्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकत्वयात्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। म-
मापीति। उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः। तत्रायं न्यासः। उत्परस्यातः। इति च ओदौदादेशस्य चुटुतु-
प्रादेरिति अभ्यासस्येति विवर्तते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्त्वमपीति। यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात्। पवते यौ तेश्चसनिस्मि पूङ्ग्रज्ज्वणां सनि सनीवन्तर्द्धेति चेटि कृते परत्वा-
द्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्त्वं वक्तव्यम्। तथा जिजावयिष तीत्यत्रेत्त्वविधानार्थं वक्तव्यम्। तस्मादि
ति। नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्ज्यपर इति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्वि
र्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति। तदयुक्तम्। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्ट
रूपप्राप्तिः। अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्त-

इत्त्वमपित्त्वया वक्तव्यम्। यत्समानाश्रयं तदर्थम्। उत्तिपविपतेसंयियविषतीत्येवमर्थम्। तस्मात्स्थानिव
दित्येष एव पक्षो ज्यायान्। द्विर्वचनेऽचि॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति। इतरेतराश्र
यं च भवति। का इतरेतराश्रयता। सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादर्शनं भाव्यते। तदेतदितरे
तराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते। लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम्। किमुक्तम्। अ
र्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति। सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः। नि
त्येषु शब्देषु च सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्।
सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति।

व्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय
टकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्येति। स्वं रूपमितिवचनाच्छब्दस्यै
व संज्ञा प्राप्नोतीति भावः। इतरेतराश्रयमिति। विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ। इतिकरण इति। इहापि
स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य। सर्वप्रसङ्गस्त्विति। यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यान
मात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादलदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ञ्णित्यङ्गस्येति।अङ्गसंज्ञाचविधानप्रतिबद्धानचात्रप्रत्ययस्यणितोविधानम्।यस्माच्चेति।त्रपुशब्दात्तोविधानम्।नतत्प्रत्यय
इति।ञ्णितिवृद्धिनिमित्तइत्यर्थः।यच्चेति।सुशब्दे।नतस्मादिति।तस्मात्त्रपुशब्दात्तोरन्यस्याणोविधानंनास्तीत्यर्थः।अना
ङ्गंकार्यंचोदयति।क्विपइति।त्रपुइत्यत्रक्विपोऽदर्शनमस्तिसचकृदितितुक्प्रसङ्गः।सिद्धंत्विति।शास्त्राद्दर्थाद्वाप्रसक्तस्ययदद
र्शनंतल्लोपसंज्ञंभवति।स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते।स्थानंचप्रसङ्गः।तेनप्रसङ्गेयददर्शनमितिलभ्यते।ग्रामणीरिति।अ

किंकारणम्।सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्।सर्वोहिशब्दोयोयस्यप्रयोगविषयःसततोऽन्यत्रनदृश्यते।त्रपुजतुइ
त्यत्राणोऽदर्शनंतत्रादर्शनंलोपइतिलोपसंज्ञाप्राप्नोति।तत्रकोदोषः।तत्रप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।तत्रप्र
त्ययलक्षणंकार्यंप्राप्नोति।तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।अचोञ्णितीतिवृद्धिःप्राप्नोति।नैषदोषः।ञ्णित्यङ्गस्याचो
वृद्धिरुच्यते।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गंभवति।यस्माच्चप्रत्ययविधिर्नतत्प्रत्ययेपरतः।यच्च
प्रत्ययेपरतःनतस्मात्प्रत्ययविधिः।क्विपस्तर्ह्यदर्शनम्।तत्रादर्शनंलोपइतिलोपसंज्ञाप्राप्नोति।तत्रकोदो
षः।तत्रप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।तत्रप्रत्ययलक्षणंकार्यंप्राप्नोति।तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।ह्रस्वस्यपिति
कृतितुगितितुक्प्राप्नोति।सिद्धंतुप्रसक्तादर्शनस्यलोपसंज्ञत्वात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रसक्तादर्शनंलो
पसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।यदिप्रसक्तादर्शनंलोपसंज्ञंभवतीत्युच्यते।ग्रामणीःसेनानीः।अत्रवृद्धिःप्रा
प्नोति।प्रसक्ताऽदर्शनंलोपसंज्ञंभवतिषष्ठीनिर्दिष्टस्य।यदिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते।चाहलोपएवेत्यव
धारणम्।चादिलोपेविभाषा।अत्रलोपसंज्ञानप्राप्नोति।अथप्रसक्ताऽदर्शनंलोपसंज्ञंभवतीत्युच्यमाने
कथमेवैतत्सिध्यति।कोहिशब्दस्यप्रसङ्गः।यत्रगम्यतेचाऽर्थोनचप्रयुज्यते।अस्तुतर्हिप्रसक्ताऽदर्श
नंलोपसंज्ञंभवतीत्येव।कथंग्रामणीःसेनानीः।योऽत्राऽणःप्रसङ्गःक्विपाऽसौबाध्यते॥

र्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणःप्रसङ्गोऽस्तीतिभावः।षष्ठीनिर्दिष्टस्येति।षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते।चादिलोपइति।
ततश्चशुक्लाव्रीहयोभवन्तिश्वेतागाआज्यायदुहन्तीतिनिघातविकल्पोनस्यात्।अथेति।अत्राऽपिचादीनांशास्त्रान्नास्तिप्रस
ङ्गः।क्विपाऽसौबाध्यतइति।सत्सूद्विषेतिक्विपोविधानादणोऽत्रप्रसङ्गाऽभावः॥

त्रपुइत्यत्रेति।सोमसुत्त्रपुइत्यस्योपलक्षणमिदम्।यत्तुविवरणेऽनियमप्रसक्तयभावान्नप्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदाद्युपस्थितिरित्युक्तं त- ॥
च्चिन्त्यम्।अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेनतदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्ययस्य। प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयत इति प्र
श्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽस्मिन्नदर्शनेऽइति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। यस्त्वेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्या
देशा भवन्तीति वचनात्स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यति न तदन्तस्य गोः तद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गो
शब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थे

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्। लु
मति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा माभूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसी
यपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्र
कृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययो
र्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभा
गात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति।
ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक् तद्धितलुकीति स्त्रिया इति
वर्तते गोरिति निवृत्तम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। कंसीयपरशव्ययोः विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतः छयतोश्च लुग्भवतीति। स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रि
यमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्माभूदिति। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। नैष
दोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

वा नैव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्राऽनु
सारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदे
शाऽनुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्याविरत्यर्थः। उणादय इति। अतः
ठक मिकंस कुम्भे ति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः। यञञोस्तु विधानसाम-
र्थ्याल्लुगभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स एषोऽनन्यार्थ इति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थ-
स्य स्थाने योगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः। असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे
लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात्। सर्वादेशार्थं वेति। षष्ठीनिर्देशा
र्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते
तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः। अथ नानुवर्त्तते द्वावेवादेशौ विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आग

स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। ङ्याप्प्रातिपदिक
ग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त
व्यम्। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्या
प्रसिद्धिः स्यात्। कस्याः स्थाने योगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चा
र्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति। इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति। अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनु
वर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययः परश्चेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा
पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ प-
ञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामा
ण्यात्। सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः।

लीयाः पञ्चाला इति न सिध्यति। अवृद्धत्वात् प्रकृतेः। प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वा
त् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति। भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति।
स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गो
त्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथक्रियमाणेऽपीति। अलोऽन्त्यस्येतिवचनात्प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीतिभावः। वचनप्रामाण्यादिति। प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येतिबाध्यते। वचनप्रामाण्यादितिब्रुवतो वार्तिककारस्यापिषष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेवषष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्यचरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्येतेति। यदयमिति। विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात्। लोपसावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्यात्तेलोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाद्धुकं न विदध्यात्। विहितस्तु सर्वादेशत्वस्यज्ञापकः संपद्यते। द्वितीयमिति। लोपविशेषणापेक्षयाद्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति। एकदेशलोपइति। अवयवक्रियासमुदायेऽपिव्यपदिश्यते। यथा पटोदग्धइति। अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौदाहः। न त्वयं गौणव्यपदेशः ११९

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशाः स्युः। वचनप्रामाण्यात्। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति। यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति। द्वितीयं कर्तव्यम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। एकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संशयस्योषेणमीयेति॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथीवेहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥

।गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आघ्नीतेति। परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्॥ प्रत्यय॥ प्रत्ययलक्षणमिति। प्रत्ययनिमित्तकार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते। सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति-इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते॥ रामः १५३

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैवमिति। संदेहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते। अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे स्वाद्युत्पत्तिः। ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः। लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः। अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात्। सति प्रत्यय इति। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं

नैष दोषः। नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति। कथं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं माभूदिति। किं प्रयोजनम्। ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्रोत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स माभूदिति। यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति। जगत्जनगदित्यत्र तुग्न प्राप्नोति। लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन। कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम्। बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गः तुक्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग् दृष्टः। ह्रस्वाभावात्। कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः। जगदिति। द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप्। अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः। गमः क्वावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। भिन्नविषयत्वाच्चयेन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति तस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात्। तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः। अपितु विलोपे कृते। ॥

भिन्नविषयत्वादिति। वार्तिकमते एतत्। भाष्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यमिति विवरणम्। अन्ये तु भिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः। अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरिति यावत्। अनित्यत्वे ज्ञापकं चेदमोम इति सूत्रम्। अनुत्पत्तेरन्वाख्यानं तु न बाधं प्रतिभाति। लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणां प्राप्तेरेवाभावेऽन्तरङ्गानपि विधीन्नित्यादेरुक्तिसंभवस्यैव विलयापत्तेः। तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्य वक्तव्या। प्रवृत्तौ दोषमाह। सतिलिति। इति व्याचख्युः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अन्यतरादिति। एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम्। वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपेणाऽऽश्रयेणाऽथ वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयत्वायादेशो न भवतीति तिन प्रवर्तते। अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुक इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचिलोपो व्योर्वली ति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संज्ञायस्लोपे णाग्नीय। पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। अथ इतीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छब्दा शास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानम्। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम्। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति।

त्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकोरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छब्दाः शास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः सतो सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन भवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति। अतो ऽडित्यादावल्विधित्वात्। लुक्युपसंख्यानमिति। तक्कोरिङन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवाऽदर्शनस्येति। अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते। लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनं त्विति। लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति। जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः। हरीतकीति। लुक् तद्धितलुकीति। तथा लुकि लुप्विधिः। लवणाः सूपा इति युक्तवद्भावः स्यात्। नवा पृथगिति। एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्भावित

नवाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। नवा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। लुमत्संज्ञाश्चाऽप्यदर्शनस्य क्रियन्ते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अत्ति हन्ति। श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति। नवा पृथक्संज्ञाकरणात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। पृथक्संज्ञाकरणात्। पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति। तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्र को दोषः॥

ग्रहणं विज्ञायते। तन्नाश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा। यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत्। लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्॥

तद्भावितेति। अत्रेदं तत्त्वम्। लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्येऽदर्शने च खण्डशः शक्तिः। खण्डशः शक्तिस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्योऽदर्शनमात्रावगाही बोधः। अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 गोमतीति। च्वेर्लोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात्। महद्भू-
तान्नक्षत्रीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद्। नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः। ननु चात्रापी-
ति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादाना तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्वन्यदिति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादि-
ति। लोपमात्रे मा भूदिति। यथा गोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक् तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावित-
ग्रहणम्। सतो निमित्ताभावादिति। निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्तल्लुप्तोऽप्य-
निमित्तं स्यादित्यर्थः। राजेति। सतिङ्क्षिभसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति न लोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेऽ
अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। ननु चात्रापि न वा पृथ-
क्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम्। यथैवं तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याद् अत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं
लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत। तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति। अस्त्वन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्क-
रणे प्रयोजनम्। किम्। लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति। लुमति प्रतिषेधात्। अथवा यद्ययं न लु-
मताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं प्राप्तितं ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति। सतो निमित्ता-
भावात्पदसंज्ञाभावः। सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपु-
रुष इति। अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति।
सत्येतत्प्रत्यय आसीत्।

पि तस्मिन्नलोपो न स्याद् अल्लोपश्च स्यात्। अस्तु तस्या इति। द्वे ह्यत्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्विति अवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता
। द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव। अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति। सत्येतदिति-
कालविप्रकर्षप्रतिपादनाया नद्यतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्राऽवधिभेदाद् संज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न स-
मुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता। लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। ए-
काऽपवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनयेति। पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम्। भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति। यथा अतद्गोडितीमागमः। तुग्दीर्घत्व
योश्चेति। अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पौर्वापर्येन प्रकल्प्य ते कार्यस्य प्राधा-
न्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशो विधीयते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु। स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति
स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित्कृत्प्रत्ययद्वत्यादिः स लोपस्थानेन विधीयते तत स्वनि

अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति। तुग्द्वदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत ए
व सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरते तिङ्त्वाभसंज्ञा प्राप्नोति। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्र
तिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। क्व। परिवीरिति
। किं कारणम्। एकयोगलक्षणत्वात्। एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे। इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रया
णि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयो
गलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्प्यन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादन्यभाव्यत्वात् सिद्धमेत
त्। कथम्। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथाप्रा
प्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वै तर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानि
संज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् व
धेर्न स्यात्। न हि काचिद्धन्तेः संज्ञाऽस्ति यावधेरतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति। का। हन्तिरेव।

बन्धनं प्राप्तं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिस्वरूपेणोपा
दाया त्मनेपदं विधीयते। न तु काचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः। नहीति। यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति तथापि न तदुपादाने नात्मनेप
दं विधीयते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कौ· हन्तेरपीति। आङो यमहनइति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञाप्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते। चित्रायां जाते २१९
१५६ ति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टिड्ढाणञित्यत्रातद्धस्यधिकारात् ङीपोऽल्विधित्वम्। वतण्डी-
ति। यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः

कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञा ङीप् ष्फ गोरात्वेषु च सिद्धम्। भसंज्ञा ङीप् ष्फ गोरात्वेषु च सिद्धं भवति। भसंज्ञा। राज्ञः पुरुषः। राजपुरुषः। प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। ङीप्। चित्रायां जाता चित्रा। प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति। ष्फ। वतण्डी। प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। गोरात्वम्। गामिच्छति। गव्यति। प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। तस्य दोषो ङेनकारलोपेत्त्वेम्विधयः। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः। ङेनकारलोपः। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति। इत्वम्।
आशीः। प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति। इम्। अतृणेट्। प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात् पदसंज्ञाभावस्तु दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति। नैष दोषः। वक्ष्यत्यत्र परिहारम्। इहापि परिवीरिति।

स्यात्। अतद्धस्यधिकारादल्विधिः ष्फः। गव्यतीति। औतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम्। चर्मन्निति। सु- राम:
पां सुलुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं जायते॥ ॥ १५६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परत्वाद्दीर्घत्वमिति। सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुक्यपि भवतीति सूत्रार्थः। परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तु गिति
परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति। प्रयोजनमिति। यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमत्र एो इत्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमाद-
योऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः। अनड्वन्निति। पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम्। यदि तु विशेषविहितत्वादस्य बुद्धा-
प्याख्यपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति। कानि पुनरस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमप्रत्ययश्लुलो-
पेनु -मामौ गुणवृद्धीदीर्घत्वेमडाट्स्यम् विधयः। अप्रत्ययलोपे श्लुलोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृ-
द्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ स्म् विधिरिति प्रयोजनानि। नुम्। अग्ने त्रीते वाजिनात्रीषधस्याता तापिण्डा
नाम्। अमामौ। हे अनड्डन् अनड्वान्। गुणः। अधोक् अलेट्। वृद्धिः। न्यमार्ट्। दीर्घत्वम्। अग्ने त्रीते वा-
जिनात्रीषधस्याता तापिण्डानाम्। इम्। अतणेट्। अडाटौ। अधोक् अलेट् ऐयः औनः। स्म् वि
धिः। अभिनोऽत्र। अच्छिनोऽत्र। अप्रत्ययश्लुलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। प्रत्ययल
क्षणेन भवन्ति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि। न सिध्यन्ति। आदेशः स्था
निवदित्युच्यते न च लोप आदेशः। लोपोऽप्यादेशः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः। लोपोऽप्यादिश्य
ते। दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात्। इह हाचः परस्मिन् पूर्वविधाविति तस्य भूयिष्ठानि लोप
उदाहरणानि तानि न स्युः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो ना
स्ति। योऽल्विधिः। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ङौ नकारलोपे त्वम् विधयः। भसंज्ञा ङीपुष्फगोरात्वेषु च दो
षः। भसंज्ञा ङीपुष्फगोरात्वेषु च दोषो भवति। भसंज्ञायां तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्य
यलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति॥

विति पूर्वममू प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात्॥ ऐयइति। इयर्तेर्लङि तिपूशपः श्लु र्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यास
स्यासवर्णे इतीयङ्। औनइति। उन्देर्लङि सिपूश्नमूश्नान्नलोपो दश्चेति रुत्वम्। न च लोपइति। दिशि रुच्चारणक्रियो न च लो
पकुच्चार्यते। अभावरूपत्वात्। लोपोऽपीति। प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अणोऽकारइति। अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेवा सर्वश्चाणः अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाका-
ररूपादणइति विज्ञायते। अथवाऽणोऽकारइति अणोऽकारो विशेष्यतइति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्तइति प्र- ११९
त्ययलक्षणाभावः। यञ्ञोऽकारइति। अकारावयवइत्यर्थः। अथवा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योऽकार
इत्यर्थः। पूर्ववदेतद्व्याख्येयम्। अच्चमीति। अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः। तत्र वर्णनिमित्तमा
त्वेन प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः। क्रियतएतदिति। त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः। प्राप्तइत्वेइति।
कृतेऽपस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाप्राप्तेइत्यादौ मा भूत्। अकृते तु विध्यर्थम्। आप्राप्तइत्यादौ तु न भवति

ङीप्यपिनैवं विज्ञायते असान्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि अणोऽकारइति। ष्फेऽपिनैवं विज्ञायते। यञ
न्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि। यञ्ञोऽकारइति। गोरात्वेऽपिनैवं विज्ञायते अमि अचीति। कथं तर्हि। अ
च्यमीति। प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोपइति। क्रियतएतन्न्यासएव न-
ङिसंबुद्ध्योरिति। इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत्। प्राप्तइत्वे आपाप्तः क्वाविति। इग्विधिरपि हलीति निर्दिष्टम्। यदि
हलीति निर्दिष्टं तत्रणहानि अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अचिनेत्यनुवर्तिष्यते। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः
। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। पूर्वं गृहीत्वा यदुच्य
ते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति। किं प्रयोजनम्। शोभनादृषदोऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद्ब्राह्मणः। सोमे
नसी अलोमोषसी इत्येष स्वरो मा भूत्॥

शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। प्रत्ययं गृहीत्वेति। स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः। प्रत्ययएव यस्य ल
क्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात्। सोमे नसीत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादसःप्रत्ययस्याप्रत्ययस्य च गृह्यते इति
सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावेन त्रसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति। तत्र चोत्तरपदादिरित्यधि
कारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नलुमताङ्गस्य। लुमतीति। लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दधितिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः। अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्निति कित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात् प्रतिषेधस्याऽप्राप्तिरिति भावः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव। सर्पिरिति। सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः। नित्स्वरेणत्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माहिद्रातामिति। गातिस्था-

नलुमताङ्गस्य॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम्॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। किमविशेषेण। नेत्याह। सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा। सर्वस्वरः। सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। आमन्त्रितस्वरः। सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्। माहिद्रातां माहिधाताम्। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्निति कित्लुकि स्वराः। ञ्निति कित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा विदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति। इह चात्रयः। कितइत्यन्तोदात्तत्वं माभूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्।

ध्विति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञ्नितिकित्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः। ञ्नितिकितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्नितिकित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात् कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्रय इति। एणादिभ्यां त्रिप्। अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः ११९
पर्युदासे तु दीर्घाहा निदाघ इत्यत्रापि सुप्शब्दे परे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सो र्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्ष
णेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वे सत्यु-
त्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदमुत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य प
दत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्थाया विभक्तेः कृतान्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रि
त्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद्यजादि विधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य। दधिसेचा

पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्येष स्वरो माभूदिति॥ अह्नोर विधौ॥ अह्नो रविधाने
लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्र
तिषेधो माभूदिति॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति वक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्वलिहा परमश्वलिहे। पदस्येति
प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि माभूवन्निति। अपदादिविधाविति किमर्थम्। दधिसेचौ दधिसेचः। सात्पदाद्यो
रिति प्रतिषेधो यथा स्यात्। यद्यपदादिविधावित्युच्यते। उत्तरपदाधिकारेण न प्रकल्पेत। तत्र को दोषः। क
र्णो वर्णलक्षणादित्येवमा   दिविधिर्न सिध्यति। यदि पुनर्नलोपादिविधौ लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्र
त्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत। नैवं शक्यम्। इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति णत्वं प्रसज्येत। नैष दो
षः। यदेतत् सिति णत्वं नेति। एतत्प्रत्यये णत्वं नेति वक्ष्यामि।

विति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेचूशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावा
त्पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। अनभिधानाच्च सोपपदात् क्विबभावाद् दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात्। कर्णो वर्णलक्ष
णादिति। नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः। ककारोऽन्तादिर्न लकार इत्यदोषः। स्वरविधौ व्यञ्जन
मविद्यमानवन्नत्वादिव्यपदेशः। सूत्रं चासमासार्थं स्यात्। कर्णशब्दाद् द्वर्णआदित्वादचिकृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदा राम:
त्तत्वं यथा स्यात्। यदि पुनरिति। तेन पूर्वस्मिन्परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम्। राजकुमार्यौ चेति। इकोऽसवर्ण इत्य १५८
त्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकल्प्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दधिअधुनेति।अधुनाप्रत्ययइदमोविधीयतेततइदमइत्यस्येतिलोपः।यस्मादिति।प्रत्यासत्त्येतिभावः।राजकुमार्योवि
त्यत्रयद्यपिसमुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौविहितइतिबुद्धिर्भवत्येव।समुदायद्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत्।उत्व
मिति।उत्वविधावेङःपदान्तादितिपदाधिकारः।वचनादिति।समासेह्युत्तरपदंभवतिनचकर्णशब्दोअचूप्रत्ययान्तोऽस्तिअ-
ग्रीआदिषुहिस्वाङ्गाद्धीनादितिपठ्यतेतेनखञ्जादिभ्यएवहीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽचूप्रत्ययोभवतिनचकर्णशब्दोहीनस्वाङ्गवा

यदिप्रत्ययेप्राक्कलंनेत्युच्यतेदधिअधुनामधुअधुनाअत्राऽपिनप्राप्नोति।प्रत्ययेनप्राक्कलंभवतिकतर
स्मिन्।यस्माद्यःप्रत्ययोविहितइति।इहतर्हिपरमदिवापरमदिवौ।दिवउदित्युत्वंप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्यवि-
शेषेण।ननुचोक्तम्उत्तरपदाधिकारेणप्रकल्प्यतेइति।वचनादुत्तरपदाधिकारोभविष्यति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।न
वक्तव्यम्।अनुवृत्तिःकरिष्यते।इदमस्तियस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्।सुप्तिङन्तंपदम्।यस्मात्सु-
प्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तंतिङन्तंच।नःक्ये।नान्तंक्येपदसंज्ञंभवतीतियस्मात्क्यविधिस्तदादिसुबन्तंच।सि
तिचपूर्वंपदसंज्ञंभवतियस्मात्सिद्विधिस्तदादिसुबन्तंच।स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।स्वादिष्वसर्वनामस्थानेपूर्वंप
दसंज्ञंभवति।यस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंच।यचिभम्।यजादिप्रत्ययेपूर्वंभंभवति।यस्माद्यजादिविधि
स्तदादिसुबन्तंच।इहतर्हिपरमवाक्।असर्वनामस्थानइतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।अस्तुतस्याःप्रतिषेधः।या
स्वादौपदमितिपदसंज्ञा।यातुसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञासाभविष्यति।सत्येतत्प्रत्ययेआसीत्।अनयाभवि
ष्यत्यनयानभविष्यतीति।लुप्तइदानींप्रत्ययेयावतएवावधेःस्वादौपदमितिपदसंज्ञातावतएवावधेः
सुबन्तंपदमिति।

ची।तत्तर्हीति।उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितितत्।यचिभमिति।ततश्चपरमवाचेत्यत्रवाक्शब्दस्यभत्वात्पदत्वाऽभावः।इ
हतर्हीति।असर्वनामस्थानइतिप्रसज्यप्रतिषेधंमन्यतेततश्चसर्वनामस्थानेपरतोयस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंचपद
संज्ञंनभवतीतिप्रत्ययलक्ष–णेनसर्वनामस्थानपरत्वात्पदत्वप्रतिषेधात्कुत्वाप्राप्तिः।सत्येतदिति।अवधिभेदात्संज्ञिनांभेदात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बलीयांसइति। विप्रतिषेधादित्यस्य प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात्। एवंतर्हीति। योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभावः। असर्वनामस्था ११९
नइति। नञः क्रियापदेन संबन्धादुत्तरपदेनासंबन्धोऽयचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्व-
नामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति। हलादौ तु सुप्यत्र भवत्येव। भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम्। सर्वनामस्थाने अयचीति।

अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाच्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति।
नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादि
ति सर्वनामस्थाने अव्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथवा
अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्र-
तिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यद्येवं परम
वाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु पूर्वं प
दसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भम्। भसंज्ञं भवति यजादावसर्वना
मस्थान इति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति इह मा भूत्। भ
द्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। इह तर्हि दधिसेचः
सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति। कथं तर्हि पदा
दादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत कस्त्वं वा सुकुमारी तु किशोरी-
ति। सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि वकु
से चौवकुसे चः। वकुजयं प्रत्ययः। अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति। एवं तर्हि-
उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति प
दादिविधावेव न पदान्तविधाविति॥

यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्यपदयोरि राम:
ति। गौरित्योकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यप्लुतो न भवतः। पदात्सादिरिति। पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ॥ १५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथं बहुते यावितिति। समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम्। द्वन्द्वे ऽन्त्यस्येति। उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात्। मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत्। आकारप्रकरणादिति। आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः। अथवाऽऽकारे प्रकरणादातद्वृत्यन्त्रसिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। द्वितियुष्मत्सुत्र इति। पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्रयोगः। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति। षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थित्येव सिद्धे स्थग्रहणेस्त्ययमर्थो भवति। तासु येत्ववस्थिते युकथं बहुसेचौ बहुसेचः। बहुच् पूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति। द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य। द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। वाक्त्वक्चम्। इह भूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुसभावः प्राप्नोति। सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात्। सिचि जुसोऽप्रसङ्गः। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आतद्वृति वर्ततेतन्नियमार्थं भविष्यति। आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति। इह च द्वितियुष्मत्पुत्रो ददाति द्वत्स्यष्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वान्नावावितिवान्नावादयः प्राप्नुवन्ति। युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्। स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते। अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्।

ष्मदस्मदीद्वृति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासंभवात्। अस्त्यन्यदिति। तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः। तथा समये तिष्ठस्व ग्रीवेति समयं मा हासीरित्यर्थः। तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते। अथवा यथा रथस्य आनीयतामिति रथ आनीयते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदस्येतिवर्ततइति। केवलयोःपदत्वाभावात्तदवयवंपदंगृह्यतेइतिभावः। यत्रत्विति। अत्रहितेएवपदेइतितयोरेवादेशप्रसङ्गः। सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वेलब्धेसर्वग्रहणमनुवृत्तंषष्ठ्यन्तंविपरिणम्यमानंसर्वस्यपदस्यविभक्तिसहितस्यस्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयांचकारेति। परत्वात्तिबादिषुकृतेषुआमइतिलुकिप्रत्ययलक्षणेनयाजयामित्यस्यतिङन्तत्वमितिपूर्वःपक्षः। आमिलिलोपादिति। नाप्राप्तेषुतिबादिषुलुगारभ्यमाणस्तेषांबाधकः। अङ्गाधि

पदस्येतिवर्तते। विभक्त्यन्तंचपदंतन्नाऽन्तरेणाऽपिस्यग्रहणंसविभक्तिकस्यैवभविष्यन्ति। भवेत्सिद्धंयत्र विभक्त्यन्तंपदंयत्रतुखलुविभक्तौपदंतत्रनसिध्यति। ग्रामोवोदीयतेग्रामोनोदीयते। सर्वग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्ततेतेनसविभक्तिकस्यैवभविष्यति। इहचस्तुकामंयाजयांचकारेतितिङ्ङ्तिङइतितस्यचनिघातस्तस्मात्स्वानिघातःप्राप्नोति। आमिलिलोपात्तस्यचानिघातस्तस्मात्स्वनिघातःसिद्धोभविष्यति। अङ्गाधिकारेद्वन्द्वोविधिप्रतिषेधौ। अङ्गाधिकारेद्वन्द्वोविधिप्रतिषेधौनसिध्यतः। जिगमिषसंविवृत्स। अङ्गस्येतीटोविधिप्रतिषेधौनप्राप्नुतः। क्रमेर्दीर्घत्वंच। किंचाद्वन्द्वश्चविधिप्रतिषेधौनेत्याह। अदेशोऽयंचःपठितः। क्रमेश्चदीर्घत्वम्। उत्क्रामसंक्रामेति। इहकिंचिदङ्गाधिकारेलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणेनभवतिकिंचित्त्वान्यत्र-नभवति॥

कारइति। अङ्गस्येतिस्वर्यतेतेनाङ्गाधिकारविहितंयत्कार्यंतल्लुमतालुप्तेप्रत्ययेनभवतीतिसूत्रार्थेदोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतोहिरितिलुकिकृतेगमेरिट्परस्मैपदेष्वितीड्नप्राप्नोति। संविवृत्सेति। नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतीट्प्रतिषेधः। क्रमेरिति। कार्यसमीपेश्रूयमाणश्चकारःकार्यमेवसमुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण। किंचेति। अदेशइति। कार्यस्यसमुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चयइत्यर्थः। किंचित्त्वेति। ञ्नित्यादिर्नित्यम्॥

याजयामिप्रस्या / परस्मैपचकारेत्य / र्था

याजयामित्य / र्था

अङ्गाधिकारा / दि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नलुमतातस्मिन्निति। लुमता यो लुप्तः — प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। अत्र यद्यप्यत्र स्वरो न भ
वति तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानात् लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वात्। प्रत्ययलक्षणेन हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्यय
लोपेऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि न हि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम्। तद्विशेषणमिति
। विशेषण एवोपक्षीणत्वात् कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः। हनिणिङादेशादिति। लुका लुङो विषयत्वापहा
राद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः। तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति। तेन लुङ्परे विण्यादेशविधानम्। न लुमतेति।

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते। अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति। इटो विधिप्रति
षेधौ क्रमे दीर्घत्वं च। बाढं सिद्धम्। न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते। कथं तर्हि। सकाराद्यावितित
द्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम्। न खल्वपि क्रमे दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते। कथं तर्हि। शितीति तद्विशेषणं
परस्मैपदग्रहणम्। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपे। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङा
देशास्तल्लोपे न सिध्यन्ति। अवधि भवता दस्युः। अगायि भवता ग्रामः। अध्यगायि भवताऽनुवाकः। तल्लोपे कृ
ते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। न लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते। किं तर्हि। आर्धधातु
क इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम्। इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तच्चापि
वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम्। कथम्। न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं
तर्हि। योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति। एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति। कर्तव्योऽ
त्र यत्नः॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम्। एवं भवितुमर्हति।

अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः।
कर्तव्योऽत्र यत्न इति। सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम्॥ अलोऽन्त्यात्॥ किमिदमिति। प्रथमापञ्चमीवेति संदेहात्प्रश्नः। एवमि
ति। प्रथमायामभिप्रेतायामसंदेहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्यात्। अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्त
मिति भावः। अल्ग्रहणमिति। निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः। यद्यन्त्यः प्रतीयत इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संघातप्रतिषेधइति। पूर्वस्याऽविशेषितत्वात् समुदायाऽवयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचनइवेति भावः। अन्त्यविशेषणत्वेवर्णनिर्देशो जातिग्रहणेऽप्यलइत्युपादानसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यतो यदि पुनरिति। अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यते पि वैरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रं चेति। अलन्त्यादिति पठ्यमानइत्यर्थः। अन्त्यविज्ञा-

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः॥ उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संघातस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। शासइदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम्। संघातस्येत्वं प्राप्नोति। यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत। तत्र को दोषः। शासइदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान्। शाकारस्येत्त्वं प्रसज्येत। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्तु संघातप्रतिषेधइति। नैष दोषः। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थकेऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमविशेषेण। नेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा। भञ्जामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यातइतौ। अव्यक्तानुकरणस्यातइतावित्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नान्त्यस्य पररूपं भवतीति। यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्।

नादिति। उपधायाइति षष्ठ्यन्त्यमलं नीयतइत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति। अभ्यासोऽनर्थकः शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः। यदयमिति। आम्रेडितस्यैवेत्येववक्त्व्यसात्। घ्वसोरिति। अनभ्यासविकारइति विप्रतिषेधो रूपवत्त्वादेशो लोपस्तु नीरूपः। तथा च पस्पृशं यां लोपागमवर्णविकारज्ञइति लोपविकारो भेदेन निर्दिष्टो।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुनर्लोपेति। लोपो यीत्यतो लोपग्रहणोऽनुवर्तमान इति भावः। तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्यचेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य
लोप एव भविष्यति न त्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततोऽभ्यासस्येति तत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोप-
वचनात् सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते। द्विशकारकोनिर्देश इति। लोपशब्दात् तृजन्तात् संज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्द्वि
मत्तौकृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तत्र च तत् संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत् संज्ञोपदेश एव प्रवर्तते तत्कार्यं
तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः। तिष्ठति सूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणाभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठतु सूत्रमिति न कृतम्। तत्राय-

पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् सर्वस्य भविष्यति। अथवा शित्लोपः करिष्यते स शित् सर्वस्येति सर्वादेशो भवि
ष्यति। स तर्हि शकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विशकारकोनिर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलो
पश्चेति। आपिलोपोऽकोऽनचि। तिष्ठति सूत्रम्। अन्यथा व्याख्यायते। आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य
प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अन एव लोपं वक्ष्या
मि। तदनो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनाप्यक इति। तच्च प्रथ
मानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मि
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। अन्त्यस्य प्राप्नोति। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति न
दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्र ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वस्य भविष्यति। अस्त्यन्यदत्र ग्रह
णस्य प्रयोजनम्। किम्। सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते। इह माभूत्। दधौ ददौ। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सन्न
धिकारमपेक्षिष्यामहे। सं तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति।

मर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते। तत्रानचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः। आप्यक
इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अन एवेति। अनाप्यक इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इ
त्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति यदा द्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते। अत्र ग्रहणसामर्थ्यादिति। मीमादीनामधिकारादेव
सिद्धेरत्र ग्रहणादयमर्थ आश्रीयते योऽभ्यासत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येति॥ ॥

हला [illegible]

अलोऽन्त्यस्येति
[illegible]
[illegible]
सिद्धमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथाजातीयकोऽन्त्य इति। एतच्चानुवर्तता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः। षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात्पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्तान्त्यात् प्रतीयते। प्रथमाबहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः। अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते॥ तस्मिन्निति॥ किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात् प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्निति चेति तस्माच्छस इति चात्रे

इह मा भूत्। जिज्ञपयिषतीति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे। प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात्। इह मा भूत्। पिपक्षति यियक्षति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे। विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेति। इह मा भूत्। मुमुक्षति गामिति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे। कथम्। अकर्मकस्येत्युच्यते न न यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषयानानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति च। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञा भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्। अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। समीपम्॥

वेते परिभाषे उपास्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीणं अस्मभ्यं देहि आस्माकीनं युष्मभ्यं दीयतामिति खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशेन भवतः। वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ प्राक्शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलम्भ इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य प्रसो नत्वं च्यवच्छेद्यमेव॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यथाजातीयकेनेति। इतिकरणात्स्वरूपग्रहणे नैव भाव्यमिति भावः। थाला प्रकारमात्रमभिधीयते इति तद्धतोऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादर प्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवानूगम्यत एव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणोऽत्रार्थनिर्देशार्थेऽएवं स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्नाऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम्। विशेषा अपीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्य

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम्। इको यणचि इद्ध्यन्त रुपसर्गे म्योपई इदिति। कथम्। सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षातः। यदाऽस्य गोः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदाऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम्। गौर्विशेषः। अपर आह। प्रकल्पेते च। कथम्। पितापुत्रवत्। तद्यथा। स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति पुत्रो भवति॥

स्य सर्वविशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः। कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात्कृष्णादिविशेषाऽवगमः कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्धि शेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम्। यत्तु विशेषणत्वेनपरोपकारितयां निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमविहलीत्यादयस्तु विशेषाः। पितापुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्यैत्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एते खल्वपीति। निर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र
तरप्प्रत्ययः। तमपा त्वत्र भाव्यम्। एतैर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रती
येतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इ
ति भावः। न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणापि
निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च ब-
हिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। तत्रायमर्थः स्यात् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवती-

एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका
भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः
क्रियते। शब्देन सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत्। जनपदे अतिशायन इति। किंग
तमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कथम्। निरयं बहिर्भावे वर्तते।
तद्यथा। निष्क्रान्तो देशान्निर्देशो बहिर्देशादिति गम्यते। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः। अर्थोऽबहिर्भूतः। अ
थ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम्। निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते। आनन्तर्यार्थम्।
आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्। इको यणचि दध्यत्र। मध्वत्र। इह मा भूत्। समिधौ समिधः। दृष-
दौ दृषदः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥

ति। अथेति। ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात्पुनः प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः। जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्र-
त्यय उत्पन्नस्तस्य लुबिति तथातिशायने वर्तमानात्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेऽप्युपस्थानं न भविष्यति। यदि चैतत्प्रयोजनं तदा
तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम्। निर्दिष्टग्रहणमिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः। निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते दिशि
श्चोच्चारणक्रियः। तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते। समिधाविति। ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहितास्ति अची
ति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति। नैष दोषः। वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अ-
चीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथाभूत-
स्यैव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रकॢप्त्यर्थमिति प्रश्नः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः। तदयमर्थः। अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम्। यथा च परस्मिन् पूर्वं उपश्लि-
ष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि यथा तिङन्तात् परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठी प्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयि-
तव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम्। योगयोरिति। युज्यते इति योगौ कर्मणि घञ्। अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रस-
ङ्गः। अचिपूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतानन्तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी त-
त्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः। नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्ये-

तस्मिन्नतस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम्। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तर-
योर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः। ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः। ग्रामाद्देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः
। एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम्। उभाविकोऽभावचौ। अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः। तिङ्ङतिङ इति।
अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः। दृश्यते चाविपूर्वस्य स्यात्। अतिङश्च परस्येति। तत्रान्तरेण वचनं न सि-
ध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते
किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात् पञ्चमीनिर्देशः॥ उभयनिर्देशे
विप्रतिषेधात् पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। वक्ष्यति ता-
स्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति। तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधा-
तुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। बहोरिष्ठादीना-
मादिलोपे। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्।

वभवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः। न हि संदेहादलक्षणमिति न्याया-
त्पर्यायप्रसङ्गात्। अथ यत्रेति। यथा बहोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः। विप्रतिषेधादिति। सू-
त्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद् दृश्यमानोऽभिप्रा-
यः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्ठेमेयःस्विति। तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 गोतोणिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गोरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो-
ङमुड्डागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः। पदस्य चेत्कोनकारोऽन्त्यो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्तेषु सू-
त्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् क्वचिदुत्तरार्थत्वात् सावकाशत्वमुपपञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्य-
तीति भावः। यथार्थं चेति। यथाविषयमित्यर्थः। प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्येव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति

गोतो णित्। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः। गोतः परस्य सर्वनामस्था
नस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः
। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुगीदासः। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः। आस
उत्तरस्यानस्य। आमि सर्वनाम्नः सुट्। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न
उत्तरस्यामः। घेर्ङिति। आण् नद्याः। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः। नद्या उत्तरेषां ङितामू। या
डापः। आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य
म्। ङम उत्तरस्याऽचोऽचि परतो ङम इति संदेहः। ङम उत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाश
त्वादविप्रतिषेधः। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या
सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः। यथार्थं-
वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य ष
ष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रकॢप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्यु
त्तरस्य षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। प्रकल्पकमिति चे
न्नियमाभावः। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः। उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति। प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः
स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति।
अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह संज्ञा न प्रकल्प्येत। उपदेश इत्संज्ञोच्यते।

तत्र तस्याः प्रकॢप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति। इट्कोयणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते न हि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रकॢप्तिस्तस्या नियमश्चेति
भावः। इह संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यणीतिप्रथमायाइति।ततश्चैकःस्थानेयण्नलभ्येतेइकोऽप्यन्यआदेशःस्याद्यणोऽप्यन्यइत्यभिमतास्थान्यादेशभावव्यवस्था नस्यात्।उभयकार्यप्रसङ्गइति।विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोःकार्यंप्राप्नोति।माभून्नियमइति।षष्ठीप्रकॢप्त्यैवतत्फलस्यलब्ध-त्वादितिभावः।यत्रषष्ठीनास्तितत्रासौप्रकल्प्यते।यत्रत्वस्तीकोयणचीतितत्रापिपूर्वस्यैवषष्ठीनपरस्येतिप्रकल्प्यते।कृतायामि

प्रकृतिविकाराऽव्यवस्थाच।प्रकृतिविकारयोश्चव्यवस्थानप्रकल्प्यतेइकोयणचिअचीत्येषासप्तमीयणीतिप्रथमायाः षष्ठींप्रकल्पयेत्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति।सप्तमीपञ्चम्योश्चभावादुभयत्रषष्ठीप्रकॢप्तिस्ततोभयकार्यप्रसङ्गः।सप्तमीपञ्चम्योश्चभावादुभयत्रैवषष्ठीप्राप्नोति।तास्यादिभ्यइत्येषापञ्चमीलसार्वधातुकइत्यस्याःसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्पयेत्।तस्मादित्युत्तरस्येति।तथालसार्वधातुकइत्येषासप्तमीतास्यादिभ्यइतिपञ्चम्याःषष्ठींप्रकल्पयेत् तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति।तत्रकोदोषः।तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः।तत्रउभयोःकार्यंप्राप्नोति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यते।प्रकल्पकमितिचेन्नियमाभावइति।माभून्नियमः।सप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीप्रकल्प्यतेपञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य।यावतासप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीप्रकल्प्यतेपञ्चमीनिर्दिष्टेपरस्यनोत्सहतेसप्तमीनिर्दिष्टेपरस्यकार्यंभवितुंनापिपञ्चमीनिर्दिष्टेपूर्वस्य।यदप्युच्यतेप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाःस्युरिति।सन्तुप्रकल्पिकाः। ननुचोक्तंगुप्तिज्किद्भ्यःसन्नित्येषापञ्चमीसन्नितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति।परिहृतमेतत्।नकश्चिदन्यआदेशःप्रतिनिर्दिश्यतेतत्रान्तर्यतःसनःसन्नेवभविष्यति।ननुचोक्तंनैवंशक्यमित्संज्ञानप्रकल्पेतउपदेशइतिइत्संज्ञोच्यते।स्यादेषदोषोयदीत्संज्ञाआदेशंप्रतीक्षेत।तत्रखल्वकृतायामित्संज्ञायांलोपेचकृतेआदेशोभविष्यति।उपदेशइतिहीत्संज्ञोच्यते।अथवानानुत्पन्नेसनिप्रकॢप्त्याभवितव्यंयदाचोत्पन्नःसन्तदा।कृतसामर्थ्यापञ्चमीतिकृत्वाप्रकॢप्तिर्नभविष्यति।यदप्युच्यतेप्रकृतिविकाराव्यवस्थाचेति। अत्राऽपिप्रकृतौषष्ठीइकइति विकृतौप्रथमायणिति।

संज्ञायामिति।कृत्रएवोच्चारितस्यइत्संज्ञेतिप्रयोगेसशब्दएवसन्निकार्यंलभतइत्यर्थः।अथवेति।परत्वविप्रतिषेधस्यसनउत्पादनेउपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्तिपञ्चम्याःप्रकल्पकत्वमित्यर्थः।प्रकृतौषष्ठीति।इकोयणचीतिश्रुतयोरेवस्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्तिषष्ठीप्रकल्पनम्।अपेक्षायाअभावादित्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्येति। यद्युभयनिर्देशात्परस्य षष्ठी प्रकल्प्यते तर्हि तिग्रहणं कवाक्याद्व्याख्यानमनुमीयते तास्यादिभ्योऽपि सार्वधातुकस्येत्यत्र सार्व-
धातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाऽऽद्युदात्तत्वादौ विप्रतिषेधे व प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः। तत्र-
परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था। दीर्घाच्छे तुग्भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्या-
नात् छुगच्छायेत्यादेर्वो ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग्भवति न तु छस्य॥ स्वंरूपम्॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नि-
यमार्थापरिभाषेयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति
प्रतिपन्नाः। देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः। सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्ति

यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्। अथवाऽस्तु तावदिकोयणचीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी
यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणचीति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अस्तु। न क-
श्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति। यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावा
दुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पि
के भवत इति। यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्त
रस्य॥ स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य सं
ज्ञा भविष्यति न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात्।

युक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते। रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषादीरितभिन्नशब्दव्यक्तिस
मवेतं सामान्यमभिधीयते तेन व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः। व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सा
मान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फलेन कश्चिद्भेदः। स्वग्रहणमिति। प्र
तीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वात् साधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि संबन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरण
शब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणाश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनाद्दूनचार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रह-
ण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते त-
त्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्-
दे नार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्याद् स्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। इह योग्य-

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्। अ-
र्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। किमर्थं पुन-
रिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम्। शब्देनोच्चा-
रितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याक-
रणेऽर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम्। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्या-
संभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च तस्मादेव स्यादिति। त-
च्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा
शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। शब्दपूर्वको ह्य-
र्थे संप्रत्ययः। आतश्च शब्दपूर्वकः। योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना। नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति त-
दा पृच्छति किं भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः।

तालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवताप्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते। अग्ने-
र्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात्सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति।
संज्ञासंप्रत्यय उच्यते। न वेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण। चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शब्दीये कार्ये
कचिदयोग्यत्वात्प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः। शब्दपूर्वक इति। अस्योपलब्धुः
शब्दपूर्वक इत्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशब्दसंज्ञेति। न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गे घोः किरिति
किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः। कुमारीघइत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत। ईहल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारा
न्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति। वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
न भविष्यति। ननु चेति। उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति दृष्टापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्या-

दिह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्यासंभवः। अर्थेऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह मा भूत् दाधाघ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचन
प्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्या
त्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञा-
याः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति। यदयं ष्णा
न्ताः षडिति षकारान्तायाः षट्संज्ञां शास्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः
स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। न हि षकारान्ता संज्ञा। का तर्हि। डकारान्ता। असिद्धं
जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता। मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते यदुच्यते तन्म
न्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत्। मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम्। मन्त्राद्यर्थमिति
चेत्तन्न। किं कारणम्। शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति॥

त्। नहीति। षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारिते इति भावः। का तर्हीति। तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्त्वासोश्च षकारान्ता हि कुकर्त-
व्यः। षण्णामिति च नुट्। असिद्धमिति। डकारान्तः श्रूयमाणोऽपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यती-
त्यर्थः। मन्त्राद्यर्थमिति। मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा। शास्त्रसामर्थ्यादिति। दिवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादा-
नाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्त्रादिसहचरितइति। साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात्। सित्तद्विशेषाणामिति। वृक्षसृमृगसइत्येवं निर्देशः कर्तव्यः। एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते। पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्भवदृक्षमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादी

मन्त्रे ऋचियजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्। सिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनम्। वृक्षाद्यर्थम्। विभाषावृक्षमृगेति। प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः॥ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्॥ पिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति। किं प्रयोजनम्। स्वाद्यर्थम्। स्वेपुषः। स्वपोषं पुष्यति। रैपोषम्। धनपोषम्। अश्वपोषम्। गोपोषम्॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्॥ जिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति। किं प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभाराजामनुष्यपूर्वा। इनसभम्। ईश्वरसभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति। पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा॥ झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्॥ झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम्। मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्स्यिकः। तद्विशेषाणाम्। शाफरिकः शाकुलिकः। पर्यायवचनानां न भवति। अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति। अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान् हन्ति मैनिकः।

नां ग्रहणं सिद्धम्। पित्पर्यायवचनस्य चेति। चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम्। इदं वाचनिकमेव। जित्पर्याये ति। इदं न्यायसिद्धमित्याहुः। अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति। झित्तस्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः। अस्यैकस्येति। इयमिष्टिरेव॥

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा॰ कै॰ १६७ अणुदित्॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति। किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः ११९
प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः। इत इति। विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति। बभूवेति। अनुनासिकः प्राप्नो
ति। अनड्वानिति। आमपि पक्षे प्राप्नोति। यद्यमिति। ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः। नियमार्थमिति। ग्रहेर्दीर्घ
एव नह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः। वृतोवेति। ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो माभूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम्। एवं
तर्हि इहापि अलिटीत्यनुवर्तनात् हि टिदीर्घ निषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वा ग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्या प्र
त्ययेभूयानिति। साधारणोऽसाधारणश्चेत्यर्थः। प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः। न च दीर्घप्लुतयोर्थं

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अप्रत्यय इति किमर्थम्। सनाशंसभिक्ष उः। असां प्रतिके। अत्यल्पमिद
मुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्। प्रत्यये उदाहृतम्। आदेशे इदमदसू
इतः। इह। टिति लविता लवितुम्। किति बभूव। मिति हे अनड्वन्। टितः परिहारः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति नटितां सवर्णानां ग्रहणं भवतीति। यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। निय
मार्थमेतत् स्यात्। ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति। यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति। सर्वेषामेव परिहारः। भा
व्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। प्रत्यये भूयान् परिहारः। अनभिधानात् प्रत्ययः सवर्णा
न् ग्रहीष्यति। यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयात् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानान्न भविष्यति
। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह के चित् प्रतीयन्ते के चित् प्रत्याय्यन्ते। ह्रस्वाः प्रतीयन्ते। दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते। याव
च्च ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति।

स्याभिधानमस्ति। ह्रस्वा इति। प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अणादि चोदनास्वित्यर्थः। दीर्घा इति। ह्रस्वैर्गृहीतैरणत्वाद्दी
र्घाणां ग्रहणात्। तत्राष्टनआ विभक्ताविति अत्राकारो ग्राहको माभूदित्यर्थः। यथैव हि अणत्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं
प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः। कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याय्यमान इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्य- रामः
र्थादितेः कर्मण्यज्विधानात्। १६७
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्नाधिक्यादिति। ननु चह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात्। एतच्चु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते। अनणत्वादिति। अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारः सन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्यादादूग्रहणकप्रणस्त्वान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेण कारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते। भाव्यमानेनेति। प्रतीयते विधीयत इति योगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः। किमर्थं पुनरिति। आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः। अणः सवर्णस्येति। उदिद्ग्रहणस्याऽविचारयिष्यं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात्। ह्रस्वमूयत्नाधिक्यान्न भविष्यति। प्लुतं तर्हि गृह्णीयात्। अनणत्वान्न ग्रहीष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अणः सवर्णस्येति स्वराऽनुनासिक्यकालभेदात्। अणः सवर्णस्येत्युच्यते। स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाणः सवर्णान्न गृह्णीयादृष्टेच ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात्। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकः सवर्णे दीर्घ इति। किं कारणम्। अनुपदेशात्। यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद्दीर्घाणां न स्यात्। ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति।

माणत्वादेवमुक्तम्। व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्याहारग्रहण इति। अकोऽचीति यत्र संज्ञा प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यद् यत्र स्वरूपेणो[illegible]च्चार्यन्ते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात्। अनुपदेशादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। न हि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन्। अथवा अकोऽचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः। ननु चेति। उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति। सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तच्च सन्निधानं यथा योगमस्त्येवेत्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तद्देवगच्छेदित्यर्थः। ध्वन्यस्यावचनमिति। प्रतीयमान
पाठ्वेनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। ऋगित्युक्त इति। यद्यपि प्रकरणावष्टाद्धि क्लिष्टसन्निवेशापि ऋकृक्छव्देनऋकूप्रत्याय्यते
। तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहार एवाकारादिभिरेकारादीनां ग्रहणात् तेषामय्य
गादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यत इति। व्याख्यास्यते। अवरकालत्वादि-

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदु
च्चार्यमाणश्शब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते। एवं त
र्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। व
र्णपाठक्रमउपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। किं परा सूत्रात् क्रियत इत्यतोऽ
वरकाला। नेत्याह। सर्वथाऽवरकालेव। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाले त्संज्ञा। इत्संज्ञोत्त
रकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोतरकालमणु
दित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति। सैषाऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्प
यिष्यत इत्येतन्न। तस्मादुपदेशः कर्तव्यः। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानु
वृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। नह्येतेऽणो
येऽनुवृत्तिनिर्देशे। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते। एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च
प्रत्याहारेन। उच्यते चेदमणस्सवर्णान्गृह्णातीति तत्रवचनाद्भविष्यति।

ति। निष्पन्ने षड्ङ्क्षनयाऽन्यत्राऽस्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नाऽपि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः।
सर्वथेति। आर्थक्रमेणाऽपि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पा
दयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहार एव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः॥ तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रा
रम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वचनादिति। अणसवर्णोऽणीति ग्रहीष्यत इत्यर्थः। यत्रेति। अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अकोऽची त्यादौ। अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्यैव निर्दिष्टत्वात् मुच्चारणं चास्ति न ह्याकार ऋ उ च्चारित आदिरन्त्येन सहेते ति मध्यपातिनां स्वरूपस्य-चग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः॥ एवं व्यक्तिपक्षे मन्यपि सूत्रारम्भे नास्ति इष्टसिद्धिराकृतिपक्षे त्वेत्रं न कर्तव्य- सू
मित्याह। सवर्णइति। प्रत्याहारे अनुवृत्ति निर्देशे च सर्वत्र जाति रू ।ह्रस्वदीर्घप्लु
तेषु विद्यते यथा गोत्वं कृष्णे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृशे चेति भावः। ननु चान्येति। अतिभेदाद्भेदं मन्यमानस्य प्रश्नः। अनन्य
वचनाद्यत्र तन्नास्ति। नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किं य एते प्रत्याहारा
णामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। एवं तर्हि सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रह-
णात्। सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यम्। कुतः। आकृतिग्रहणात्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकु
लं ग्रहीष्यति। तथैवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्याऽऽकारस्य न। अनन्यत्वा
च्च। अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः। यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं क
रोति। तद्यथा। न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। यस्तु खल्वु गोश्चाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति।
अपर आह। सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम्। सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यम्।
आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति। अनन्या आकृतिरकारस्याकारस्य च। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः। यो
ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति॥ तद्यथा॥ न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति यस्तु खल्वु गोश्चा
श्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति॥

त्वाच्चेति। सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽ ... वयोगः। योहीति। अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्स
द्भाव इत्यर्थः। यस्त्विति। अत्रापि यदा प्राण ... भेद एव गवाश्वरूपाश्रयेतु भेद इति भावः। अष्टन
आविभक्ताविस्यत्र तु यत्नादीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते। यथा पूर्ववयाब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते।
अपर आहेति। व्यक्तिरेव शब्दार्थः। जातिस्तु शब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्ति निर्देशोऽपि सर्व
व्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकार प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा·दी· तद्वच्चेति। यथाऽऽकृतिग्रहणादणसु कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एके ११९
१६१ वतकारव्यक्तिर्ग्रहणे लुप्यपदे प्रामासादयेतु पूर्वापरावेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात्। धातुप्रत्यययाव
यवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यत्रैतन्नास्ति। अणसवर्णा-
नुगृह्णातीति। अणसु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशा[...]णस्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घा-
दिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति स्वद्वामि[...]गेतं तभावः। क्रियत इति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति।
व्यक्तिपक्षेऽणसवर्णानुगृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्या[...]त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव न हि वर्ग्याणामे
काकृतियोगोऽस्ति। कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वासामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्वेवा

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रै
तन्नास्ति। अणसवर्णानुगृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युकार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्म
न्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति। यदयं कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजन
मेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र
तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। अतो भिसरैसिति॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तपर
स्तत्कालस्य॥ अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति। तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः।

यं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमूह्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत
पशुमालभेते तु स ति वाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते। उदात्तादयस्तु भेदका इत्युक्तम्। अनुवादे[...]नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि
सकलव्यक्तिग्रहणम्। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रह[...]ख्यानवग्रहाद्गादिष्वे[...]नानां संमार्जनम्॥ तपरः॥ अयुक्त
इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायप्राप्तस्य प्र[...]वत्र सिद्धार्थे[...]पि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायु
क्तमिति। धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः। न हि भवति[...]प्राणानीति। तदित्यनेनेति। स कालो यस्येति कालसामानाधिक रामः
रण्येन तच्छब्दोपादानात्। तदित्ययं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। ॥ १६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णस्येति। वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति। येव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वाद्द्वितीयमुखशब्दाऽप्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः। न च प्राणिप्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेणाचोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखे

तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्कालकालस्येति। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालः। तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो वर्णः। वर्णोऽपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थम्। आहोस्वित्प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकम्। यद्यत्राऽण्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तं ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम्। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। अस्तु तर्हि प्रापकम्।

नेव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवमिहाऽपि वर्णः कालो न भवतीति साम[?]-दीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अथवेति। वर्णसहचा-यां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः। यथाऽप्यादिद्रव्यं द्रव्यान्तरपरि-न्नसु वर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहण इति। भेदकाऽउदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति पक्षे कारणां वृद्धिसंज्ञेष्यत एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात्तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ह्रस्वग्रहणादिति। अतोभिसऐसइत्यकारग्रहणेपूर्वसूत्रेणदीर्घप्लुतयोर्ग्रहणंप्राप्नोति। इदंहिसूत्रमन ... हस्व
विप्रतिषेधादिति। विरोधोह्यत्रविद्यतेयदिपूर्वसूत्रेणाकारःसवर्णानांग्राहकस्तदाष्टा ... ग्रह ... ङोऽनं
तत्रपरत्वादनेनैवतपरोऽणसवर्णानांतत्कालानांस्वरूपस्यचग्राहकः। नन्वतदितित ... रणसामर्थ्यादने
विष्यतिकिंविप्रतिषेधाश्रयेण। नैतदस्ति। मुखसुखार्थस्यापितकारस्यदर्शनात्। ऋतु ... ते ... नियथा। ...

प्रापकमितिचेद्ध्रस्वग्रहणोदीर्घप्लुतप्रतिषेधः। प्रापकमितिचेद्ध्रस्वग्रहणेदी ... न ...प्रति
तव्यः। नवक्तव्यः। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तुतपरस्त ...लस्य ...तद्
प्रतिषेधेन। अणसवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः। ह्रस्वाअतपराअणः। तपरस्तत्कालस्येत्यस्य
शः। दीर्घास्तपराः। ह्रस्वेप्लुतपरेषूभयंप्राप्नोति। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। यद्येवंद्रु
तपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकालभेदात्। द्रुतायांतपरकरणेमध्यमविलम्बितयो
रुपसंख्यानंकर्तव्यंतथामध्यमायांद्रुतविलम्बितयोस्तथाविलम्बितायांद्रुतमध्यमयोः। किंपुनःकार
णंनसिध्यति। कालभेदात्। येहिद्रुतायांवृत्तौवर्णास्त्रिभागाधिकास्तेमध्यमायाम्। येचमध्यमायांवर्णास्त्रिभा
गाधिकास्तेतुविलम्बितायाम्। सिद्धंत्ववस्थितावर्णावक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयोविशिष्यन्ते। सिद्ध
मेतत्। कथम्। अवस्थितावर्णाद्रुतमध्यमविलम्बितासु। किंकृतस्तर्हिवृत्तिविशेषः। वक्तुश्चिराचिरवच
नाद्वृत्तयोविशिष्यन्ते। वक्ताकश्चिदाशुभिधायीभवतिआशुवर्णानभिधत्तेकश्चिच्चिरेणकश्चिच्चिरत
रेणकश्चिच्चिरतमेन। तद्यथा। तमेवाध्वानंकश्चिदाशुगच्छतिकश्चिच्चिरेणकश्चिच्चिरतरेणकश्चिच्चिर
तमेन। रथिकआशुगच्छतिआश्विकश्चिरेणपदातिश्चिरतेणशिशुश्चिरतमेन।

यंयंयोगस्तत्कालान्प्रतिपादयन्भिन्नकालान्निवर्तयतीत्यर्थः। त्रिभागाधिकाइति। द्रुतंश्लोकमृचंवोच्चारयतिवक्तरि-
नाडिकायायस्यानवपानीयपलानिस्रवन्तितस्याएवमध्यमायांवृत्तौद्वादशपलानिस्रवन्ति। नवानांत्रिभागास्त्रीणिपलानि
तदधिकानिनवद्वादशसंपद्यन्तेविलम्बितायांतुवृत्तौषोडशपलानिस्रवन्ति। सिद्धंत्विति। सर्वासुवृत्तिषुनवर्णानामुपचयाप
चयौ। यथागन्तॄणामालस्यादिभेदात्गतिभेदेऽपिनमार्गभेदइत्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

।विषमइति।वर्णाः प्रयत्नजन्याः।तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव।अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः।एवं तर्हीति।–
व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः स च नित्यः।एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम्। शब्दगुण इति।
शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः। तद्यथा।घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृ–
त्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम्। ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु
स्वत एव भिन्ना भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः।भेर्याघातइति।भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः।उपलब्धिसामा–
न्ये दृष्टान्तः। यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं वा एवं वृत्तिषूपलब्धीनां का।

विषम उपन्यासः।अधिकरणमत्राऽध्वा न जिक्रियायाः।तत्राऽयुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याता
म्।एवं तर्हि स्फोटः शब्दः। ध्वनिः शब्दगुणः।कथम्।भेर्याघातवत्। तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य
कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः
।ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते।अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः।।तपरस्त–
त्कालस्य॥आदिरन्त्येन सहेता॥आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनोऽनिर्देशात्।आदिरन्त्येन स
हेतेति असंप्रत्ययः।किं कारणम्।संज्ञिनोऽनिर्देशात्। न हि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते।सिद्धं त्वादिरितां सह
तन्मध्यस्येति वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्म
ध्यानां चेति वक्तव्यम्।

त्वभेदो विषयस्य त्वभेद एव।स्फोटस्तावानेवेति।दार्ष्टान्तिकोपन्यासः।ध्वनिः स्फोटश्चेति। व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः।शब्दानां व्य
ङ्ग्यानां सबन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः।उभयमिति।व्यङ्ग्यो व्यञ्जक
श्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः।केषांचिदिति।व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव॥आदिरन्त्येन॥असं
प्रत्ययइति।अप्रतिपत्तिरित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संबन्धिशब्दैर्वेति। संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः। आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम्। स्वं रूपमित्यनुव
र्तनात्तस्य च रूपस्य च। सह ग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेती को यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नोदिमात्रात्। स्व
रूपंत्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः॥ ये
न॥ इहकस्मादिति। शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्तितदन्तस्य प्रसङ्गः। येऽनेकाल इति। त
तश्च चयनजयनादिषु यनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिव शास्त्राक्षादिषि वार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्य
मानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया। यदि चैवमिति। आङ्गुणादित्यादौ। अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्य
तेअचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः। षष्ठ्यनिर्दे

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्। संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। तद्यथा। संबन्धिशब्दाः। मातरि वर्तितव्यम्। पित
रि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य
पितेति। एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यं प्रति य आदिरन्त्य इ
ति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति॥ येन विधिस्तदन्तस्य॥ इह कस्मान्न भवति इको यण
चि। दध्यत्र। मध्वत्र। अस्तु। अन्तोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। नैवं शक्यम्। येऽनेकाल
आदेशास्तेषु दोषः स्यात्। एचोऽयवायाव इति। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेश
तो भविष्यति। तत्रेजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। ब्रह्मेन्द्रः
ब्रह्मोदकम्। अपि चान्तरङ्गं बहिरङ्गे न प्रकल्पयितारम्। तत्र को दोषः। स्योनः स्योना।

शाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोपऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः। तत्रा-
पवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यङ्गसंबन्धिनीमिग्लक्षणं लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रय-
ति ऊठ्तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः। तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमा
त्राश्रये यणदृष्ट्या तत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यदि च इको यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात्
परत्वाद्गुणादेशः स्यात्। अन्तरङ्गलक्षणस्येति। असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः। एवं बहिरङ्गलक्षणो गु-
ण इति व्याख्येयम्॥

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अल्विधिश्चेति। अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति दिवः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादे-
शो न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् कदाचित् थिन्नित्यस्य। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं
स्यात्। प्रकृतत इति। प्रस्तुते। प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात्। यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य। क्व-
चिदधिकाराद् यथेरजित्यत्र धातोः। क्वचिदाक्षेपाद् यथेकोझलित्यत्र सनाधातोः। करणएषेति। विधिशब्दः कर्मसाधनो येन क-
रणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः। तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा। इको यणचीत्यादेशे च-

अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत। ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न श-
ब्दमाश्रित्य गुणः। अल्विधिश्च न प्रकल्पेत। दिवः पन्थाः स इति। तस्मात्प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम्। न वक्त-
व्यम्। येनेति करणएषा तृतीया। अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य समांसशरावैरोदनेन च यज्ञ-
दत्तः प्रतिविधत्ते। तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः। एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकाद्
इञं विधत्ते। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रह-
णोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः। ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः। उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव प्रत्यु-
दासः स्यात्। अक्ष्णुहीति। इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति। तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारा-
न्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत। संकीर्णं संगीर्णमिति। इह च न स्याद्
निपूर्तीः पिण्डा इति।

विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः। हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधी-
नामिति। गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायनेन विशेषणभाव-
मापन्ना कथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत्। संकीर्णमिति। ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येवं सूत्रार्थः स्यात्।
तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कौ० सिद्धत्वमिति। वृद्ध्यादिसंज्ञागुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यका ११९
१७२ लात्तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणासंबन्धमनुभूय विशेष्येण संबन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः। समासेति। श्रि
तादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेणैतत्प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाऽऽश्र-
यितव्याः तद्विशेषणत्वेन च सुपेति। कष्टं परमश्रित इति। श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति। ए
तत्प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते सौत्रनाडिरिति। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। नडादीनि प्रातिपदिके

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति। याव
ता यथेष्टम्। इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि
उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन
ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपू
र्वस्तदन्तस्य धातोरिति॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥ समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः। समासवि
धौ तावत्। द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितः नरकश्रितः। कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत्। प्रत्ययवि
धौ। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेणेत्याह॥ उगिद्वर्णग्र
हणवर्जम्॥ उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा। उगिद्ग्रहणम्। उगितश्च। भवती अतिभवती महती अ
तिमहती। वर्णग्रहणम्। अत इञ्। दाक्षिः प्लाक्षिः। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो वि
धिः स्यात्। अस्तीत्याह। अततेर्डः अः तस्यापत्यम् इः॥ अकच्ञ्श्चतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यान
म्॥ अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्चतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

नविशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः। अतिमहतीति। महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः। तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहन्महदिति प
ठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात्तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप् प्रार्थ्यते। अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः। रामः
तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। ङीषि सति उदात्तस्यासिद्धत्वात्किं नद्या उदात्तविधानेन। अत इञि १७२
ति। तदन्तविधाव सति त्रिलकरणमुत्तरार्थं स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वकइति। अकचिकृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवाकचि कृते लुम्न स्यात्। उच्चकैरधीयाने स्वव्ययानां प्रतिषेध इति प
राङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात्। उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात्। भिनत्तीति धातो रत्त उदात्तो भवती-
ति उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्य भिनोऽत्रेति दश्चेति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम्। अन्ये त्वा
हुः। भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सति शिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः। सिद्धं त्विति। सर्वशब्दस्य योऽन्त्यो
ऽकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य एवमन्यत्रापि योज्यम्। तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञिसर्वादिभिर्विशेष्यते। अव्ययसंज्ञा
क्षिप्तः स्वरादिभिः। धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारेण भूवादिभिरिति भावः। उत्तरपदलोप इति। वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्यादन्यथा-

अकच्वतः। सर्वके विश्वके। अव्ययविधौ। उच्चकैः नीचकैः। श्रम्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह
तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तद्नापि तदन्तम्। सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तदन्ता
न्तवचनात्। तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम्। किमिदं तदन्तान्तस्येति। तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्त
स्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ख
रमुखः। एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोऽयं तदन्तस्तदन्तस्येति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पु
नः सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गङ्गायमुनादेवदत्तेति। अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा
गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः।

नार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः। अन्ये तु वर्णयन्ति यथाऽवयवदर्शनाद्गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योऽव
यवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते। अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात्
तदन्तता भविष्यति। गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते। छत्त्रपार्श्वो यः स्थलदण्डाजिनशीतो शाद्वलादिषु। तदेकदेशवि-
ज्ञानाद्वेति। मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति।

॥

सर्वनामाव्ययधातु
नः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अतपरिमाणानामिति। परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः। यावदेवेति। अल्पमधिकं वेत्यर्थः। इमाश्चापीति। सर्वाद्युपादानेन संज्ञा
क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्य तद्दत्यर्थः।
एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकाद्व्यतिरेकवत्तद्दत्यर्थः। प्रयोजनमिति।
अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते। एवमुत्तरत्र विज्ञेयम्। उपपदविधाविति। भ-

इह केचिच्छब्दा अतपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्तेति ए
केनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। य
एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भ
वति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये। इमाश्चापि संज्ञा अतपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः। एवं त
र्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमद
सोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति-
त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोज
नानि। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति।
उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्। प्रयोजनम्। भयंकरः। अभयंकरः। आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम्। ङीब्वि
धावुगिद्ग्रहणम्। प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्। प्रयोजनम्।
स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे। प्रयोजनम्। अपरिमाणविस्ता
चितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। द्विविस्ता द्विपरमविस्ता। त्रिविस्ता त्रिपरमविस्ता। द्व्याचिता द्विपरमाचिता॥

याढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते। क्षेमप्रियमद्रेऽण्चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः। प्रतिषेध इति। विधीयत इति- रामः
विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति। स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। द्विपरमविस्तेति। द्विगुना १०३
संनिधापितमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दितिग्रहणंचेति। परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद्ण्यो न भवति। तस्य चेति। स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथाचाद्यन्तवदित्यत्रये न विधिस्तदन्तत्वइति प्रयोजनमवोचत्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। ननु रोणी शब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात्। नैषदोषः। अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते। स

दितिग्रहणंच। प्रयोजनम्। दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरपत्यमादित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति। रोणा अणः। रोणया अणग्रहणं च प्रयोजनम्। आजकरौणः। सैंहिकरौणः॥ तस्य च॥ तस्य चेति वक्तव्यम्। रौणः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। न तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति। नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इदानीमेव बह्वुक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ।

पूर्वादिनिमिति। पूर्वग्रहणे त्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रे रौवोपात्तं तत्र। यथा दशान्ताडुडइति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठग्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिकइति ठग्न भवति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· १७४

ऋतोरिति।ऋतुवाचिनःशब्दाद्योवृद्धिमान्प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानांतदन्तविधिः।प्रारदःपूर्वोभागःपूर्वप्रारत्तत्रभव ७.३.१९
तिऋतुलक्षणोऽण्।तत्रवृद्धिमदितिवचनात्प्रावृषेण्यइत्यत्रतदन्तविधिर्नभवतितेनऋत्वणोवभवतिपूर्वप्रावृषमि-
ति।प्रावृट्शब्दोवर्षापर्यायः।अवयवानामितिकिम्।पूर्वस्यांप्रारदिभवंपौर्वप्रारदिकमित्यणनभवतिकालाट्ठञित्येवभव
ति।तत्रहियथाकथंचित्कालवाचिनोगृह्यन्ते। द्विषष्टिकामिति।द्वेषष्टीपरिमाणमस्येतिसमासेकृतेआर्हादितिठन्भव-
तिसंख्यायास्तदन्तविधौसतिसंख्यात्वादपिठक्प्रतिषेधात्तेनप्राग्वतेरितिठञ्भवति।अध्यर्धपूर्वेतिलुग्नभवति।सोऽस्यं

प्रयोजनम्।रथ्यः।परमरथ्यः।सीत्यं।परमसीत्यं।हल्या।परमहल्या।सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्य।प्रयोज
नम्।सु।सुपाञ्चालकः।सुमागधकः।सु।सर्व।सर्वपाञ्चालकः।सर्वमागधकः।सर्व।अर्ध।अर्धपाञ्चालकः।
अर्धमागधकः।अर्ध।दिक्शब्द।पूर्वपाञ्चालकः।अपरपाञ्चालकः।पूर्वमागधकः।अपरमागधकः।ऋ
तोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्।प्रयोजनम्।पूर्वप्रारदम्।अपरप्रारदम्।पूर्वनैदाघम्।अपरनैदाघम्।ठञ्वि
धौसंख्यायाः।प्रयोजनम्।द्विषाष्टिकं।पञ्चषाष्टिकम्।धर्मान्नञः।प्रयोजनम्।धर्मंचरतिधार्मिकः।अधर्मं
चरतिअधर्मिकः।अधर्माच्चेतिनवक्तव्यंभवति॥पदाङ्गाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यच॥पदाङ्गाधिकारे
तस्यचतदुत्तरपदस्यचेतिवक्तव्यम्।पदाधिकारेकिंप्रयोजनम्।प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानांचिततूलभा
रिषु।इष्टकचितंचिन्वीत।पक्वेष्टकचितंचिन्वीत।इषीकतूलेन।मुञ्जेषीकतूलेन।मालभारिणीकन्या।उत्पल
मालभारिणीकन्या।अङ्गाधिकारेकिंप्रयोजनम्।प्रयोजनंमहदप्स्वसृनप्तॄणांदीर्घविधौ।महान्।परममहा
न्।महत्।

प्रावृष्मतयइत्यतःसोऽस्येत्यनुवर्तमानेतदस्यपरिमाणमित्यत्रपुनःप्रत्ययार्थेसमर्थविभक्तिनिर्देशात्कृतेवालुकिपुनस्त
न्निर्देशसामर्थ्यात्पुनःप्रत्ययः।तद्विधानसामर्थ्याच्चपुनर्लुगभावः। पदाङ्गाधिकारइति।पदशब्देनोत्तरपदंगृह्यतेपदेकदे रामः
शलोपादुत्तरपदेनसामर्थ्यादाक्षिप्तंपूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते।महदप्स्वित्विति।महदादिभिरङ्गंविशेष्यते । १७४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०५८

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा
सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः

श्रीकाशीविश्वेश्वरो विजयते

महाभाष्यम्

भाष्यप्रदीपेनाभिनवटिप्पण्या च सहितम्

इदं श्रीकाश्यां विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयितुमुपक्रान्तम्
का॰ सु॰ १ संवत् १९२७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

एषु दिवसेषु पाणिनीयव्याकरणस्य परश्शतैः प्राचीनार्वाचीनाचार्यनिर्मितोत्तमतमनिबन्धैरत्यन्तमुपचितस्य पठनपाठनादिपरमप्रचुरप्रचारस्य यदुपजीव्य सर्वे निर्णयाः प्रावर्तन्त यच्च सर्वैर्निबन्धकारैर्मूर्द्धाभिषिक्तप्रमाणतयाऽत्यर्थमाद्रियते यत्र च दृढोऽव्यवसायो लोकोत्तरपाण्डित्याय प्रकल्पते यच्च साक्षान्नारायणमूर्तिना मुनिवृन्दवन्दितचरणकमलेन भगवत्पतञ्जलिमहर्षिणा जगदुपकाराय स्वयं विनिर्मितं तदिदं महाभाष्यं नाम केवलं पुस्तकदौर्लभ्यमात्रेण क्रमशः पठनपाठनाभ्यासाद्यगोचरीभूय विलुप्तप्रचारं चेत्स्यान्मूल एव कुठार इति संभाव्य भूयसां तदभ्यासरसिकानां पण्डितवराणां विद्यार्थिगणानां च प्रार्थनेन श्रीमत्काशिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षास्मत्प्रभुवरश्रीयुतग्रिफिथसाहिबकृतप्रोत्साहनेन च तन्मुद्रणाय वयं सोल्लासं प्रावर्तिष्महि। पुरा चैतत्पाठशालाध्यक्षेणाधुना यशोमात्रावशेषेण बालण्टेनमहाशयेन महतोत्साहेनेदं प्रदीपविवरणाभ्यां सहमुद्रयितुं प्रारब्धं तस्य च पत्राणामायामविस्तारावतिमहान्ताविति तद् बहुभ्यो न व्यरोचिष्टेत्यतीव न्यूना ग्राहकसंख्याऽभूत्। ततश्च सुविपुलकालद्रव्यव्ययसाध्यतन्मुद्रणोत्साहस्य मन्दीभावेन नवाह्निकमेव तदुपरतम्। संप्रति चास्माभिर्विवरणस्यातिविस्तृतत्वेन तन्मुद्रणस्य भूयःसमयद्रव्यव्ययापेक्षत्वात् प्रायस्तस्य शब्देन्दुशेखरमञ्जूषादिभिर्गतार्थत्वात् केवलं भाष्यकैयटयोः कुत्रकुत्र चिद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योजनायामेव प्रधानोपयोगित्वात्तन्मुद्रणं नातीवोपयुज्यत इति ततः किंचित् किंचिदुपयोगिभूतमादाय स्वयमपि बहुत्राभिनवान् प्रकारान् कल्पयित्वाऽत्यन्तं लघीयसी टिप्पणी विरचिता। कैयटं विना भाष्यस्य योजनमेवाशक्यमिति तन्मुद्रणं त्वावश्यकमेव। सीसाक्षराणि चात्र सूक्ष्माण्येव चारूण्युपलभ्यन्ते न स्थूलानीति स्थूलाक्षरप्रियैरस्माभिः शिलाक्षरैरेवास्मिन्नभिनवे विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये महताऽऽयासेन परमप्राचीनानि भाष्यकैयटपुस्तकानि संपाद्य तेभ्यो व्याख्याभ्यश्च पाठान्निर्णीय संशोध्याभिनवनिर्मितटिप्पण्या सह तन्मुद्रणमारब्धम्। अत्र च टिप्पण्यां यद्यत् प्राचीननिबन्धेभ्य उद्ध्रियते तत्रतत्र च तत्तन्नाम प्रदर्श्यते विवरणस्य तु द्योतकं वि० इति। यच्चाभिनवं लिख्यते तन्निबन्धनं प्रथममिति कुत्रकुत्रचिद् यदि सुपरिष्कृतं न स्यात् तर्हि न तावतैव हेयत्वमस्याष्टिप्पण्या भवितुमर्हति यतः कस्यापि प्रथममेव निबन्धनं सर्वांशे साधु न भवतीति व्यक्तमेव केवलं व्युत्पन्नजनमनांसि निकषोपलस्थाने कल्पयित्वा तेभ्य दूरमुपायनीक्रियते ते च निसर्गसुजनाः सारासारविवेकपुरःसरमवश्यं गुणदोषौ निरूपयेयुरिति दृढमाशास्महे। प्रीयतां चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् परमेश्वर इति सविनयं प्रार्थयामहे॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्

धर्मशास्त्राचार्यो राजारामशास्त्री
सांख्यशास्त्राध्यापको बालशास्त्री

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशायनमः॥ सर्वाकारंनिराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम्॥ सदसद्रूपतातीतमद्वयंमाययावृतैः॥ १॥ ज्ञान
लोचनसंलक्ष्यंनारायणमजंविभुम्॥ प्रणम्यपरमात्मानंसर्वविद्याविधायिनम्॥ २॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्तेदेव
त्वंयदनुग्रहात्॥ सरस्वतीं च तांनत्वासर्वविद्याधिदेवताम्॥ ३॥ पदवाक्यप्रमाणानांपारंयातस्यधीमतः॥
गुरोर्महेश्वरस्यापिकृत्वाचरणवन्दनम्॥ ४॥ महाभाष्यार्णवावारपारीणंविवृतिप्लवम्॥ यथागमंविधा-
स्येहंकैयटोजैयटात्मजः॥ ५॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहंमन्दमतिस्ततः॥ छात्राणामुपहास्यत्वंयास्या
मिपिशुनात्मनाम्॥ ६॥ तथापिहरिबद्धेनसारेणग्रन्थसेतुना॥ क्रममाणः शनैः पारंतस्यप्राप्तास्मिपङ्गुव

श्रीपतञ्जलयेनमः॥ अथशब्दानुशासनम्॥

त्॥ ७॥ महाभाष्यकारोविवरणकारत्वाद्व्याकरणस्यसाक्षात्प्रयोजनमाह। अथशब्दानुशासनमि-
ति। प्रयोजनप्रयोजनानितुरक्षोहादीनिपश्चाद्वक्ष्यन्ते॥

श्रीगणेशायनमः॥ आलोकालोकआलोकान्तरंनापेक्षतेयथा॥ एवंवृत्त्याप्तिमात्रेणयत्स्फूर्तिस्तत्परंमहः॥ १॥
प्रयोजनमाहेति॥ साधवः शब्दास्तेषामसाधुभ्योविवेकोवाविषयोऽनेनप्रदर्श्यतइतितुयुक्तम्॥ स्वतःपुरुषार्थतद्वारा-
दुपकारकाणामेवप्रयोजनतायाऔचित्येनरक्षादीनामेवप्रधानप्रयोजनतायायुक्तत्वात्॥ प्रयोजननिरूपणस्या
ध्ययनानुकूलप्रवृत्तिंप्रतीष्टसाधनत्वज्ञानजननमात्रेणोपार्थवत्त्वादध्ययनस्यचविवेकज्ञानपर्यन्तत्वाज्ज्ञानस्या
ध्ययनान्तर्गतत्वेनप्रयोजनतायाः कथमपिवक्तुमशक्यत्वाच्च। प्रथमंविषयंनिरूप्यरक्षोहेत्यादिनाविस्तरेणप्रयोज
नानिप्रतिपाद्य ततः किंपुनरितिप्रभृत्याक्षेपतत्प्रतिक्षेपमुखेनाधिकारीनिरूप्यतइतिसंदर्भशुद्धेश्च॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इति शब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते। अयमिति। शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारार्थ इति। अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम्। अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति। शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताऽथशब्दसन्निधाने प्रतीयते। व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति। अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी। अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्र

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम्॥

तिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः। शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्धिना प्रकरणादिना विशेषावस्थानाभावात्तत्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति। केषामिति। उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुध्या प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति॥

प्रस्तावः। प्रारम्भः। वि०। द्योतकत्वमिति। विवरणकारास्तु वाचकत्वमेवेच्छन्ति। न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थेऽथ जानातीति प्रयोगापत्तिः। तस्याधिक्रियमाणार्थकतायाः स्वसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारात्। अत एव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनस्याथेति न प्रयोगः॥ द्योतकत्वपक्षे त्वधिक्रियत इत्यस्याध्याहार एव तात्पर्यग्राहकताऽत्राथशब्दस्य तदाहानेकेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कै० सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह। लौकिकानामिति। लोके विदिता इति १ १ १
२ लोकः सर्वलोकाट्ठञिति ठञ्। अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्। एवं वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽ
पि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम्। यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य। तेषां तु प्राधान्यं यत्ने
नापभ्रंशपरिहारात्। अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावा
त्पदान्येव दर्शयति। गौरश्व इति। वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति। शन्न इति। अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थ

लौकिकानां वैदिकानां च। तत्र लौकिकास्तावत्। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति। वैदिकाः खल्व
पि। शन्नो देवीरभिष्टये। इषे त्वोर्जे त्वा। अग्निमीळे पुरोहितम्। अग्न आयाहि वीतय इति। अथ गौरित्यत्र कः शब्दः॥

योरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति। अथेति। गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द सान्नादिव
इत्यर्थः॥

शन्न इतीति। अथ क्रमेणर्ग्यजुःसामाथर्वणामादीनां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्वयजुर्ऋक्साम्नां शन्न इत्यादिक्रमेणादीनप्रद
र्शयतो भगवतः क आशयः। उच्यते। त्रेतासाध्यानुश्रविके कर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादिप्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहार
निर्माणादि तदुपकरणसंपादनाङ्गभूतरक्षःपिशाचादिनिराससाधनीभूतानां मन्त्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्र
थमं तस्योपयोगात्प्रथममुपस्थितिः। तत उपक्रमप्रभृतिप्रधानाध्वर्युकर्ममन्त्रप्रदर्शकस्य भित्तिस्थानीयस्य यजुर्वेदस्य। ततश्चि
त्रस्थानीययोर्ऋक्साम्नयोर्मध्ये प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासहौत्रोपयोगिन ऋग्वेदस्य। ततः सोमाद्युपयोगिनः सामवेदस्येत्युपस्थि ३
तिक्रमानुसारेणोचितं तथा प्रदर्शनमिति ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तान्येववस्तूनिक्रमेणदर्शयति। किंयत्तदिति। उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्तिसर्वनामानिपर्यायेणतल्लिङ्गमुपाददतेइतिकामचारतःसशब्दइतिपुल्लिङ्गेननिर्देशः। नेत्याहेति। भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्नद्रव्यंशब्दइतिप्रतीतमपितुद्रव्यमिति। यदिहिद्रव्यानुशासनंविवक्षितमभविष्यद् अथद्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत्। अनेनैवन्यायेनगुणक्रियासामान्यानांनिराकृतेपिशब्दत्वेप्रपञ्चार्थंतच्चोद्यपूर्वकंनिराकरोति। यत्तर्हीति। गोशब्दार्थेचैषांसंभवाच्छब्दत्वमाशङ्क्यते। परिहारस्तुपूर्ववत्। तत्रेङ्गितमभिप्रायस्यसूचकःशरीरव्यापारः। चेष्टितंकायपरिस्पन्दः। निमिषितमक्षिव्यापारः। शुक्लोनीलइति। द्रव्यस्यगुणोपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोत्रशुक्लादयोद्रष्ट

किंयत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपंसशब्दः। नेत्याह। द्रव्यंनामतत्। यत्तर्हितदिङ्गितंचेष्टितंनिमिषितमितिसशब्दः। नेत्याह। क्रियानामसा। यत्तर्हितद् शुक्लोनीलःकपिलःकपोतइतिसशब्दः। नेत्याह। गुणोनामसः। यत्तर्हितद्भिन्नेष्वभिन्नंछिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतंसशब्दः। नेत्याह।

व्याः। भिन्नेष्वभिन्नमिति। अनेनसामान्यस्यैकत्वंकथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेनतुनित्यत्वम्। सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यंमहासामान्यंगोत्वादेःसामान्यस्योपमानंनिर्दिष्टम्। सामान्यमिवसामान्यभूतम्। भूतशब्दउपमार्थो। यथापितृभूतइति॥

वस्तूनीति। अथगुणक्रिययोःक्वगौरितिविज्ञानेप्रतिभासइतिचेद् गुणक्रियासमूहोद्रव्यमितितस्यभावइतिसूत्रभाष्यसंमतेपक्षेसमूहस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनसमुदायात्मकद्रव्यभानस्यगुणादिभाननान्तरीयकतयातद्भानस्यसिद्धिरिति वि०। यत्तदितिसमुदायोयद्वृत्तार्थेवर्तते। यद्वानच्छब्दःप्रसिद्धौ। वि०। भिन्नेन्द्रियेति। श्रोत्रेन्द्रियेत्यर्थः। द्रव्यंनामगुणोनामेत्यादौश्रोत्राग्राह्यत्वेनद्रव्यगुणयोर्विशेषणान्मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वेवानेत्याहद्रव्यंनामतदित्यादेर्नोसङ्गतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति। कस्तर्हीति। उत्तरमाह। येनोच्चारितेनेति। वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाच
कत्वमिच्छन्ति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्। आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगप
द्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादा
वर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उच्चारितेन। प्र
काशितेनेत्यर्थः। अथवेति। अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषः। द्रव्यादयो न शब्द
शब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात्। ध्वनिं कुर्वन्निति। विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः। उच्यते। शब्दं

जाति:

आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि शब्दः। येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स श
ब्दः। अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते। तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं
माणवक इति। ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते। तस्माद्ध्वनिः शब्दः। कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि॥

कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये। तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति। का
नि पुनरिति। किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः॥

आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति। प्रत्येकस्यावाचकत्वमित्यर्थः। इत उत्तरं तथा च समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तदपि न शक्यते व
क्तुमिति शेषः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारंपर्येणपुरुषार्थसाधनतामस्याह।रक्षेति।लोकेलोपाद्यदृष्टंवेदेदृष्ट्वाऽऽम्नायेदवैयाकरणः।वैयाकरणस्तुनभ्रम
ति।वेदार्थंचाध्यवस्यति।तत्रलोपागमयोरुदाहरणम्।देवा अदुह्रेति।दुहेर्लङोझस्यादादेशेकृतेलोपस्तआत्मनेपदे
ष्वितितलोपः।बहुलंछन्दसीतिरुटिसतिरूपमेतत्।वर्णविकारोयथा।उद्ग्राभंचनिग्राभंचेति।हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्ये
तिवक्तव्यमितिहस्यभकारः।उदिग्रहइत्यत्रउद्ग्राभनिग्राभौचच्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरितिवचनादुन्निपूर्वाद्ग्र
हेर्घञ्।ऊहःखल्वपीति।ऊहयस्मिन्यागेइतिकर्तव्यतोपदिष्टायागान्तरेणोपजीव्यतेसाप्रकृतिः।येनोपजीव्यतेसाविकृ

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाःप्रयोजनम्।रक्षार्थंवेदानामध्येयंव्याकरणम्।लोपागमवर्णविकारज्ञोहिस
म्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति।ऊहःखल्वपि।नसर्वैर्लिङ्गैर्नचसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदेमन्त्रानिगदिताः।तेचा
वश्यंपुरुषेणयज्ञगतेनयथायथंविपरिणमयितव्याः।तान्नावैयाकरणःशक्नोतियथायथंविपरिणम
यितुम्।तस्मादध्येयंव्याकरणम्।आगमःखल्वपि।ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोऽध्येयोज्ञेयश्चेति॥

तिः।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिमीमांसकैर्व्यवस्थापितेन्यायेप्रकृतिप्रत्ययादीनामूहंवैयाकरणःसम्यग्विजानाति।तत्रा
ग्नेर्मन्त्रोऽस्ति।अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीति।तत्रसौर्यंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिसौर्येचरौमन्त्रऊह्यतेसूर्यायत्वाजुष्टंनि
र्वपामीति।विस्तरेणतुभर्तृहरिणाप्रदर्शितऊहः।आगमइति।आगमःप्रयोजकःप्रवर्तकोनित्यकर्मतांव्याकरणाध्ययन
स्यदर्शयति।प्रयोजनशब्देनचफलंप्रयोजकश्चोच्यते।निष्कारणइति।दृष्टंकारणमनपेक्ष्येत्यर्थः॥

प्रयोजकश्चेति।अन्येत्वत्रागमपदंवेदबोधितपरम्।भवतिचवेदबोधितंफलंसंध्योपासनस्येवप्रत्यवायपरिहाररूपंव्याक
रणाध्ययनस्य।तथाचफलमेवप्रयोजनपदेन विवक्षणीयमित्याहुः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रधानंचेति। पदपदार्थावगमस्यव्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः। लघ्वर्थमिति।
लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनं ब्राह्मणस्यवृत्तिः। नचाशब्दज्ञमुपाश्लिष्यन्ति शिष्याइ
ति। असंदेहार्थमिति। सन्देहस्यप्रागभावोत्रविवक्षितव्यः। नतुप्रध्वंसाभावः। नहिवैयाकरणस्यसंशयउत्पद्यविन

प्रधानंचषडङ्गेषुव्याकरणम्। प्रधानेचकृतोयत्नः फलवान्भवति। लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणम्
। ब्राह्मणेनावश्यंशब्दाज्ञेयाइति। नचान्तरेणव्याकरणंलघुनोपायेनशब्दाः शक्याविज्ञातुम्।
असन्देहार्थंचाध्येयंव्याकरणम्। याज्ञिकाःपठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभे
तेतितस्यांसन्देहः। स्थूलाचासौपृषतीचस्थूलपृषती। स्थूलानिवापृषन्तियस्याः सेयंस्थूलपृषती
ति। तांनावैयाकरणः स्वरतोध्यवस्यति। यदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिः। अथसमा
सान्तोदात्तत्वंततस्तत्पुरुषः॥

श्यति। इतरस्येवतदुत्पादात्। स्वरतइति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावसायइत्यर्थः॥

प्रागभावइति। प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्रविवक्षितम्। तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा वि
घटनेन तस्य परिरक्षणरूपम्। यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनो मोक्षत्वं तत्परिरक्षकताच तत्त्वज्ञानस्य। यु
क्तंत्वत्र संदेहात्यन्ताभावस्यैवासंदेहपदार्थत्वम्। संदेहकारणस्याज्ञानस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः संदेहाभावे का
र्याभावत्वेन सूपपादत्वात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम्। तेसुरा इति। निन्दार्थवादेन न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते। तत्र केचिदाहुः। हेहे प्रयोगे हेहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवोऽसि वरुण इति। तेऽसुराः। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। तेसुराः। दुष्टः शब्दः। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

म्लेच्छनमित्यपरे। न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति। कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः। म्लेच्छ इति कर्म्मणि घञ्। दुष्टः शब्द इति। स्वरेण स्वरतः। आद्यादित्वात्तसिः। मिथ्याप्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः। तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति मन्त्र
ऊहितः। तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवतीति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तदाश्रयणे हि बहुव्री
हितत्पुरुषयोरर्थाभेदः। तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तत्वक्रत्वि
जा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता संपन्नः। इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्संबोधनविभक्तेरनुवा
द्यविषयत्वादिहाभावः। यथा राजा भव युध्यस्वेति। ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामे
कश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति। अविज्ञानमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति॥ दुष्टाञ्छब्दान्माप्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः। यद
धीतम्। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥ तस्माद
नर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दा
न्यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः॥

। न तज्ज्वलतीति। निष्फलं भवति। अनर्थकम्। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्त इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरण
स्य दर्शयति। विशेष इति। स एव शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः। अन्यथा त्वसाधुः। यथाश्वेऽस्वशब्दो
धनाभावनिमित्तकः साधुः जातिनिमित्तकोऽसाधुः। गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुः। जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः॥

वृत्रेणेति। अत्र विवरणकारेण वृत्रेणेति फले हेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः। तैत्तिरीये विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्राऽऽरब्धे
वीन्द्रे सोमेऽनुपहूते नैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं क्रुद्धस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ततो वृत्र उदभूदि
ति श्रूयते ततश्चाभिचारकर्तृत्वं त्वष्टुरेव प्रतीयते न वृत्रस्येति॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क इति। वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञानेपीति। यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिको व्याधिर्भवति। तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः। भूयांसोल्पीयांस इति। परमतापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। यद्विमन्यसे बहवः शब्दा अल्पे अपशब्दा अङ्ग भूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति। तन्न। यस्माद्भूयांसोऽपशब्दाः। अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति। यथा चतिरश्चां ब्रह्महत्यादिफला

कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दान् अप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः। एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः। अथवा भूयान् अधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः। अथ योऽवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य शरणम्। विषम उपन्यासः। नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं तर्हि सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः। कः। अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगविद् विज्ञानं तस्य शरणम्। क्व पुनरिदं पठितम्। भ्राजा नाम श्लोकाः॥

भावः। नात्यन्तायेति। पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात् तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्यान्याय्यत्वात् अकरणात् सामर्थ्यं बलीयः इत्याह। अवाग्योगविदिति। वाग्योगवित् भ्रमयज्ञोपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग्भवति। श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात् पृच्छति। क्व पुनरिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यं किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः। अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम्। अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै ७ आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह। किंच भो इति। यदुदुम्बरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति। प्रमत्त
गीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः। कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनु १११
ग्राहिकास्ति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीष्विवेति। प्रत्यभिवादे हि गुरुणा
प्लुतः कार्यः। यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवदुक्तव्यो यमहमिति न त्वभिवादयेदेवदत्तोहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्य

किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणम्। किंचातः। यदि श्लोका अपि प्रमाणम्। अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति। यदुदु
म्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति। प्रमत्तगीत एष तत्र
भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं
विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्। अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। अविद्वां
सः। विभक्तिं कुर्वन्ति। याज्ञिकाः पठन्ति। प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति। न चान्तरेण व्याकरणं प्रया
जाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वा
चं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति। आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। यो वा इमाम्॥

र्थः। प्रयाजा इति। प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः। यथा समिधोग्न आज्यस्य व्यन्तु
अग्नेऽग्न इति। पदश इति। पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। स्वरश इति। स्वर उदात्तादिः। अक्षरश इति। रामः
अक्षरं व्यञ्जनसहितोच्। आर्त्विजीन इति। ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोप्यार्त्विजीनः। ७
यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन चखञ्। विद्वान्यजेत विद्वान्या
जयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चत्वारीति। शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणम्। त्रयः काला इति। लडादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप् इत्यर्थः। केचित्तु तिङाम् अपरिग्रहप्रसङ्गात् सह शेषेण सप्रकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशे

चत्वारि। चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे। द्वौ शब्दात्मानौ। नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः। उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुतः एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान् देवः शब्दः। मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः। तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः॥

न वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह। अपर आहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात् साधुः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। व्याकरणप्र
दीपेन तु तानि प्रकाशन्ते। तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति। नेङ्गयन्तीत्यस्यै
व व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति। उत त्व इति। त्वशब्दोन्यवाची। उतशब्दोपि शब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः। प्रत्यक्षे

नप्रकाशन

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति। न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः। तुरी
यं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि। उत त्वः। उत त्वः
पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः।
अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनामिति। अविद्वांसमाहा
र्द्धम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा। जाया पत्ये काम
यमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादात्मा

वाग्विदस्य

नमित्यध्येयं व्याकरणम्। उत त्वः। सक्तुमिव। सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्र

वैयाकरणाः सन्तः

त। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधि वाचि। सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति
कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति॥

णशब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति। उत उ इति निपातसमाहारः। अविद्वांसमा
हार्द्धमिति। अविद्वल्लक्षणमर्थमर्द्धं चैआहेत्यर्थः। सचतेरिति। षच सेचन इत्यस्य। दुर्धाव इति। दुःशोधः। यथा ति
तउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोपशब्दादीत्यर्थः। कसतेरिति। पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततवदिति। विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति। बहुच्छिद्रम्। धीराइति। वैयाकरणाः वाचमक्रतेति। अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः। मन्त्रेघसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपम्। अत्रासखाय इति। ऋचितुनुघेति दीर्घः। सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते। सख्यानीति। सायुज्यानीत्यर्थः। एकगम्य इति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाचीति। वेदाख्येब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः। प्रायश्चित्तीयामिति। भवार्थे वृद्धा

तितउ परिपवनं भवति। ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते। अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते। क्वा एष दुर्गो मार्गः। एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते। वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति। लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। याज्ञिकाः पठन्ति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। याज्ञिकाः पठन्ति। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् ॥

च्छः। प्रायश्चित्तीया इति। प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादनाः मा भूमेत्यर्थः। दशम्युत्तरकालमिति। दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति। तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शिताः तदादि। अन्तरन्तस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुणः सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिन्धव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरन्तीति। तान्यनुप्राप्य प्रका

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामकृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा साऽस्मिन्नुद्यते इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति। एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः

शन्त इत्यर्थः। साऽस्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते तेषां बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम्॥ रामः ९

॥

व्याकरणाध्ययन प्रयोजनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नपुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ओमित्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः। वृत्तान्तश इति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्व इति। अद्यत्वे शब्दो निपातोऽस्मिन्काल इत्यत्रार्थे वर्त्तते। त्वरिता इति। विवाहादेः। उभयोपदेश इति। हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः। यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह।

प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तम्। प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते॥

अन्यतरेति। शब्दापशब्दयोरित्यर्थः। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते॥

।अभ्युपगम्येत्यर्थ इति। वस्तुतस्तु ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति श्रीस्रोपनिषदा वेदपाठारम्भे प्रणवोच्चारणस्य विधानात्तदनुसारेणेदमोमित्युक्त्वेति भाष्यमिति बोध्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा०कै० पञ्चेति। अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते। नत्वयं विधिः। अप्राप्तेरभावा १११
१० त्। किंपुनरिति। उभयोपदेशाद्गुरोर्लाघवपिप्रश्नस्योतयोः कोन्याय्यानित्यर्थः। दृष्टेति। साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मोवाप्तेरि

पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्युक्तेगम्यतएतदतोन्येऽभक्ष्याइति। अभक्ष्यप्रतिषेधेनवाभक्ष्यनियमः।
तद्यथा। अभक्ष्योग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्योग्राम्यसूकरइत्युक्तेगम्यतएतदारण्योभक्ष्यइति। ए
वमिहापि। यदितावत्शब्दोपदेशः क्रियतेगौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टेगम्यतएतद्गाव्यादयोपश
ब्दाइति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियतेगाव्यादिषूपदिष्टेषुगम्यतएतद्गौरित्येषशब्दइति।
किंपुनरत्रज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः। गरीयानपशब्दोपदेशः। एकै
कस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्यगावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रं
शाः। इष्टान्वाख्यानंखल्वपिभवति। अथैतस्मिन्शब्दोपदेशेसति किंशब्दानांप्रतिपत्तौप्रति
पदपाठःकर्तव्यः। गौरश्वःपुरुषोहस्तीशकुनिर्मृगोब्राह्मणइत्येवमादयः शब्दाःपठितव्याः।
नेत्याह। अनभ्युपायएषशब्दानांप्रतिपत्तौप्रतिपदपाठः। एवंहिश्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्रा
यदिव्यंवर्षसहस्रंप्रतिपदोक्तानां

त्यर्थः। अथवाउपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीतिभावः। बृहस्पतिरिन्द्रायेति। प्रतिपदपाठस्याशक्य रामः
त्वंप्रतिपादयितुमयमर्थवादः॥ १०
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य। तत्रप्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधाना
यगम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते। यथौषधसंस्कृत
घृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः। नयैहनेति प्रतिपादयति। चतुर्भिरिति। आगमकालो ग्रह

शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसह
स्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति।
चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवंति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यव
हारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्र
वर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चि
दुत्सर्गः कर्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोपवा
दः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः विशेषतोपवादः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः।
तद्यथा। आतोनुपसर्गे कः॥

णकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारो यज्ञकर्मणि। किंचिदिति।
सामान्यविशेषो यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे कइत्यादि॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किंपुनरिति। आकृति पक्षे केवले आश्रीयमाणे सरूपसूत्रे विप्रतिषेधसूत्रादि नोपपद्यते। केवलेपि व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादि तिन घटते। तस्मात्सर्वस्य सिद्धये कचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये संबन्धिसम्बन्धात्

किंपुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते॥

। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः॥

उपलक्षणभावेनेति। व्यक्तिशब्दबोधस्य सधर्मितावच्छेदककत्वनिर्वाहाय साधारणधर्माणां तत्प्रकारतया भानस्यावश्यकतया ऽपूर्वव्यक्तिभानोपपत्तये शक्तिज्ञाने शक्यतावच्छेदकानां तेषामनुगतेन केनचिद्रूपेण प्रवेशस्यावश्यवक्तव्यतया गोपदादि शक्यतावच्छेदकानां सामानाधिकरण्येन गोत्वादेः शक्यस्यैवानुगमकत्वेनाश्रयणमिति भावः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंपुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्धि निव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथंपुनरिति। किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया। अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम्। द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा। संबन्धस्यापि व्यवहारपरंपरया अनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति। अथेति। नित्ये

किंपुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येव नित्यः। अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथंपुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा। सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति ॥

ति। नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकत्वमेवार्थे कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु॥

ग्रन्थविशेष इति। संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः। वि० ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ननुचेति।सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोप्यर्थोवगम्यतइत्यर्थः।संग्रहेतावदिति।तत्रहिकिंकार्यःशब्दोऽथसिद्धइ
१२ तिपक्षद्वयविचारःकृतः।तत्रकार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायीसामर्थ्यात्सिद्धशब्दइतिस्थितम्।तत्समानतन्त्रत्वादिहा
पितथैवयुक्तमित्यर्थः।अथवेति।एवशब्दप्रयोगेहिपदमवधारणम्।द्योतकत्वेनएवशब्दस्यापेक्षणात्।यदातुद्यो
तकमन्तरेणसामर्थ्यादवधारणंगम्यतेतदानदेकपदमित्युच्यते।तत्रसर्वएवापोभक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिःसामर्थ्या
न्नियममवगमयत्यपएवभक्षयतीति।इहापिनित्यानित्यव्यतिरेकेणराश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोव

ननुचभोःकार्येष्वपिवर्तते।तद्यथा।सिद्धओदनःसिद्धःसूपःसिद्धायवागूरिति।यावताकार्येष्व
पिवर्तते।तत्रकुतएतन्नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणम्।नपुनःकार्येयःसिद्धशब्दइति।संग्रहेताव
त्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहेनित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमिति।इहापितदेव।अथवासन्त्येक
पदान्यप्यवधारणानि।तद्यथा।अब्भक्षोवायुभक्षइति।अपएवभक्षयतिवायुमेवभक्षयतीति
गम्यते।एवमिहापिसिद्धएवनसाध्यइति।अथवापूर्वपदलोपोत्रद्रष्टव्यः॥

गम्यते।सिद्धएवेति।कार्याणांतुपदार्थानांप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपिसत्त्वात् सिद्धतानास्तीतिनतेऽपिसिद्धाए
व।अथवेति।कथंपुनर्देवदत्तशब्देसंज्ञात्वेनविनियुक्तेएकदेशःप्रयुज्यते।नह्यसौसंज्ञात्वेनविनियुक्तः।नचै
कदेशात्स्मर्यमाणस्यसमुदायस्यवाचकत्वमुपपद्यते।प्रतीयमानस्यप्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैव राम:
वाचकत्वात्।एवंतर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाःसंज्ञाविनियोगकालेविनियुक्ताएव।लोपस्तुवर्णानांसा १२
धुत्वंमाभूदित्यन्वाख्यायते॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहापिनित्यानित्ययोर्निश्चयस्तत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ताप्रकर्षंगमयति।अत्यन्तसिद्धइति।न्यायाद्धिनित्यत्वंशब्दादी
नांस्थितमित्याह।अथवेति।नहिसंदेहमात्रादलक्षणताभवतिपुनःप्रमाणान्तरेणनिश्चयोत्पादात्।वर्ण्येनेति।प्रयत्नव्या
ख्यातव्येनेत्यर्थः।माङ्गलिकइति।अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलंतत्प्रयोजनआचार्योमाङ्गलिकः।प्रथन्तेइति।अध्ययन
स्याविच्छेदात्।वीरपुरुषाणीति।श्रोतॄणांपरैरपराजयात्।आयुष्मत्पुरुषाणीति।शास्त्रानुष्ठानेधर्मोपचयादायुर्वे

अत्यन्तसिद्धःसिद्धइति।तद्यथा।देवदत्तोदत्तःसत्यभामाभामेति।अथवाव्याख्यानतोविशेष
प्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमितिव्याख्यास्यामः।किंपुनरने
नवर्ण्येनकिंनमहताकण्ठेननित्यशब्दएवोपात्तः।यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहःस्यात्।मङ्गलार्थम्।
माङ्गलिकआचार्योमहतःशास्त्रौघस्यमङ्गलार्थंसिद्धशब्दमादितःप्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनिहिशा
स्त्राणिप्रथन्तेवीरपुरुषाणिचभवन्तिआयुष्मत्पुरुषाणिच अध्येतारश्चसिद्धार्थायथास्युरिति।
अयंखलुनित्यशब्दोनावश्यंकूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते।किंतर्हि।आभीक्ष्ण्येऽपिवर्तते।तद्य
था।नित्यप्रहसितोनित्यप्रजल्पितइति।यावताआभीक्ष्ण्येऽपिवर्तते।तत्राप्यनेनैवार्थःस्यात्।व्या
ख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।पश्यतित्वाचार्योमङ्गलार्थश्चैवसिद्धशब्द
आदितःप्रयुक्तोभविष्यतिशक्ष्यामिचैनंनित्यपर्यायंवर्णयितुमिति।अतःसिद्धशब्दएवोपात्तोननि
त्यशब्दः।अथकंपुनःपदार्थंमत्वाएषविग्रहःक्रियतेसिद्धेशब्देऽर्थेसंबन्धेचेति।आकृतिमित्याह।कु
तएतत्।आकृतिर्हिनित्या।द्रव्यमनित्यम्॥

द्धिनात्।सिद्धार्थाइति।अध्ययननिष्पत्तिरेवतेषांसिद्धिः।नावश्यमिति।ततश्चाभीक्ष्ण्येनयेशब्दाःप्रयुज्यन्ते।आगोपालाङ्गनंतेषामेवान्वा
ख्यानंस्यान्नविरलप्रयोगाणाम्।विनापिचक्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दःप्रयुज्यते।यथाआश्चर्यमनित्येनित्यवीप्सयोरिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थसंबन्धे चेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबन्धविशेषणार्थमुपात्तम्। अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेत्। योग्यतालक्षणत्वात्संबन्धस्य। तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः। द्रव्यं हि नित्यमिति। असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरिति। संस्थानम्। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यस-

अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः। अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके। मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति॥ पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते। घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते। रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्या आकृतिः। कथम्। न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्थात्तूपलभ्यते॥

त्वादनित्यत्वम्। आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात्। न क्वचिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैते न लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। असत्यत्वेपितत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेनजातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधाचानित्यता। संसर्गानित्यता यथास्फटिकस्यलाक्षाद्युपधानेस्वरूपतिरोधानेनपररूपभासः। उपधानापगमेस्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः। परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्यश्यामतातिरोभावेलौहित्यस्याविर्भावः। प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मनाविनाशः। एतत्त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेणानित्यतांप्रतिपादयितुमुक्तंध्रुवमित्यादि। तत्रध्रुवंकूटस्थमितिसंसर्गानित्यतापरिहृता। अविचालीति परिणामा

अथवानेदमेवनित्यलक्षणम्। ध्रुवंकूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगियत्तन्नित्यमिति। तदपिनित्यंयस्मिंस्तत्त्वंनविहन्यते। किंपुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपितत्त्वंनविहन्यते। अथवा किंनएतेनइदंनित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यंतंपदार्थंमत्वैषविग्रहः क्रियते सिद्धेशब्देअर्थेसंबन्धेचेति। कथंपुनर्ज्ञायतेसिद्धः शब्दोऽर्थःसंबन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादायशब्दान्प्रयुञ्जते नैषांनिर्वृत्तौ यत्नंकुर्वन्ति। येपुनःकार्याभावाः निर्वृत्तौतावत्तेषांयत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेनकार्यंकरिष्यन्कुम्भकारकुलंगत्वाऽऽहकुरुघटंकार्यमनेनकरिष्यामीति। नतद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणोवैयाकरणकुलंगत्वाऽऽहकुरुशब्दान्प्रयोक्ष्यइति॥

नित्यता। अनपायेत्यादिनाप्रध्वंसानित्यता। यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थौ यदायदाशब्द उच्चारितस्तदातदार्थाकारबुद्धिरुपजायतेइतिप्रवाहनित्यत्वादर्थस्यनित्यत्वमित्यर्थः। लोकतइति। अन्यथाकार्येषुवस्तुषुलोकव्यवहारोऽन्यथानित्येषु। शाब्द श्चव्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वकइतिशब्दादीनांनित्यत्वम्। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यतआनीयन्ते। उत्पादविनाशायुक्ताश्चोपलभ्यन्तेनैवंशब्दादयः॥ ॥

अपनी

अर्थैः क्रियार्थिभिर्नो:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा०कै० तावत्येवार्थमिति।बुद्ध्यावस्तुनिरूप्येत्यर्थः।अत्रभाष्यकारेणासंभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्यवाक्यत्रयंव्यवस्था १११
१५ पितम्।सिद्धेशब्दार्थसंबन्धेशास्त्रंप्रवृत्तमित्येकंवाक्यम्।कथंज्ञायतइतिप्रश्नेलोकतोज्ञायतइतिद्वितीयम्।लो-
कतइत्यस्यावृत्त्यालोकतोर्थप्रयुक्तइत्यादितृतीयम्।शब्दप्रयोगइति।प्रयोगग्रहणेनप्रयोगाद्धर्मोनतुज्ञानमात्रा
दित्युक्तंभवति।अर्थेनआत्मप्रत्यायनायप्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः।धर्मायनियमइति।चतुर्थ्यातादर्थ्यंप्रतिपाद्यते।संबन्ध
सामान्येतुषष्ठींविधायसमासःकर्तव्यः।चतुर्थीसमासस्यप्रकृतिविकारभावएवविधानात्।धर्मार्थइति।धर्मार्थत्वान्निय

तावत्येवार्थमुपादायशब्दान्प्रयुञ्जते।यदितर्हिलोकएषुशब्देषुप्रमाणंकिंशास्त्रेणक्रियते।लो
कतोऽर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणधर्मनियमः।लोकतोऽर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणधर्मनिय
मःक्रियते।किमिदंधर्मनियमइति।धर्मायनियमोधर्मनियमः।धर्मार्थोवानियमोधर्मनियमः।ध
र्मप्रयोजनोवानियमोधर्मनियमः।यथालौकिकवैदिकेषु।प्रियतद्धितादाक्षिणात्याः।यथालोके
वेदेचेतिप्रयोक्तव्येयथालौकिकवैदिकेष्वितिप्रयुञ्जते॥

मएवधर्मशब्देनाभिधीयतेइतिकर्मधारयःसमासः।धर्मप्रयोजनइति।लिङादिविषयेणनियोगाख्येनधर्मेणप्र
युक्तइत्यर्थः।प्रियतद्धिताइति।नायमपशब्दःकिंतुयेलोकवेदयोर्भवाअवयवास्तेलोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं राम:
शक्यन्ते।आधाराधेयभावकल्पनयातुतद्धितप्रयोगःप्रियतद्धितत्वनिमित्तः।यथाकश्चिद्वनस्पतयइतिप्रयु- १४
ङ्क्ते।कश्चिद्वानस्पत्यमितिसमूहप्रत्ययान्तम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः किंतर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तप्रबन्धार्थो भवत्यपद इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः। वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं नबाधत इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या

अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते। इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति।

समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते। इयं गम्या इयमगम्येति। वेदेष्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति॥

क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः। इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः। अर्थित्वाभावे कारणाभावात्॥

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 समानायामिति।यद्यपिसाक्षादपभ्रंशानवाचकास्तथापिस्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थंप्रत्याययन्ति।केचिच्चा
 पभ्रंशाःपरंपरयानिरूढिमागताःसाधुशब्दान्स्मारयन्तएवतमर्थंप्रत्याययन्ति।अन्येतुमन्यन्तेसाधुशब्दवद-
पभ्रंशाअपिसाक्षादर्थस्यवाचकाइति।अस्त्यप्रयुक्तइति।प्रयोगमूलत्वात्स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्र
माण्यमाशङ्कतेयथाघटादीनांविनाऽप्यर्थक्रिययासत्त्वंगम्यतेनैवंशब्दानांतेहिसर्वदाव्यवहारायप्रयुज्यमानाः

एवमिहापिसमानायामर्थावगतौशब्देनचापशब्देनचधर्मनियमःक्रियते।शब्देनैवार्थोऽभिधेयो
नापशब्देनेति।एवंक्रियमाणमभ्युदयकारिभवतीति।अस्त्यप्रयुक्तः।सन्तिवैशब्दाअप्रयुक्ताः।तद्य
था।ऊषंतेरंचक्रंपेचेति।किमतोयत्सन्त्यप्रयुक्ताः।प्रयोगाद्धिभवाञ्छब्दानांसाधुत्वमध्यवस्यति।य
इदानीमप्रयुक्ताःनामीसाधवःस्युः।इदंतावद्विप्रतिषिद्धम्।यदुच्यतेसन्तिवैशब्दाअप्रयुक्ताइति।
यदिसन्तिनाप्रयुक्ताःअथाप्रयुक्तानसन्तिसन्तिचाप्रयुक्ताश्चेतिविप्रतिषिद्धम्।प्रयुञ्जानएवखलुभ
वानाहसन्तिशब्दाअप्रयुक्ताइति।कश्चेदानीमन्योभवज्जातीयकःपुरुषःशब्दानांप्रयोगेसाधुःस्यात्।
नैतद्विप्रतिषिद्धम्।सन्तीतितावद्ब्रूमः।यदेताञ्छास्त्रविदःशास्त्रेणानुविदधते।अप्रयुक्ताइतिब्रूमः।
यल्लोकेअप्रयुक्ताइति।यदप्युच्यते।कश्चेदानीमन्योभवज्जातीयकःपुरुषःशब्दानांप्रयोगेसाधुः
स्यादिति।नब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ताइति।किंतर्हिलोकेऽप्रयुक्ताइति।ननुचभवानप्यभ्यन्तरोलोके।अ
भ्यन्तरोऽहंलोकेनत्वहंलोकः॥

सन्तःसत्त्वेनादर्शीयन्तेइत्याह।इदमिति।कश्चेदानीमिति।उपहासपरम्।उत्तरंतुशास्त्रदृष्ट्याप्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनु
मितिसत्त्वात्।व्यवहारेतुनदृश्यन्तइत्युक्तम्।नत्वहंलोकइति।यथालोकोऽर्थावगमायशब्दान्प्रयुङ्क्तेनैवमयैतेर्थेप्रयुक्ता
अपितुस्वरूपपदार्थकाइत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थेशब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते। इतरोऽन्यथासिद्धतामाह। अप्रयोग इति। यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते। यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते। संप्र

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात्। अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते॥ अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्। अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः। कुतः। प्रयोगान्यत्वात्। यदेतेषां शब्दानामर्थे अन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। तद्यथा। ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः। तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः। चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः। पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा। दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च। न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति। केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते। सर्वे देशान्तरे। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान्शब्दस्य प्रयोगविषयः॥

त्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह। अप्रयुक्ते इति। ऋषिसंप्रदाय इति। वेदाध्ययनमित्यर्थः। सर्वे इति। इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाकोवाक्यमिति। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपोग्रन्थ उच्यते। यथा किंस्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्। विकार इति। जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः। किंपुनरिति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग्भवति सुप्रयो

सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व। वेदे तद्यथा। सप्तास्ये रेवती रेवदूष। यद्वो रेवती रेवत्यं तमूष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनामिति॥ किंपुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे। कश्चात्र विशेषः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति॥

गात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः। आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः। ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचारे। प्रयोगे। ऋषिर्वेदः। नचप्रयत्नइति। यदिप्रयत्नेनविनाफलंस्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक-

योहिशब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौजानाति। यथैवशब्दज्ञानेधर्मः। अथवाभूयानधर्मः प्राप्नोति। भू
यांसोह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्यगावीगो-
णीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। आचारेनियमः। आचारेपुनर्ऋषिर्नियमंवेदयते। तेसु
राहेलयोहेलयइतिकुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तुतर्हिप्रयोगे। प्रयोगेसर्वलोकस्य। यदिप्रयोगेध
र्मः सर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत। कश्चेदानींभवतोमत्सरः यदिसर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत। नखलु
कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यंतुभवति। फलवताचनामप्रयत्नेनभवितव्यम्। नचप्रयत्नः फला
द्व्यतिरेच्यः। ननुचयेकृतप्रयत्नास्तेसाधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। तएवसाधीयोभ्युदयेनयोक्ष्य
न्ते। कोपिवैलक्ष्यते। दृश्यन्तेहिकृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्चप्रवीणाः। तत्रफलव्य
तिरेकोपिस्यात्। एवंतर्हिनापिज्ञानएवधर्मोनापिप्रयोगएव। किंतर्हि। शास्त्रपूर्वकेप्रयोगेऽभ्युद
यस्तत्तुल्यंवेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकंयः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेनयुज्यते। तत्तुल्यंवेदशब्देन। वेदश
ब्दाअप्येवमभिवदन्ति। योग्निष्टोमेनयजते। यउचैनमेवंवेद। योग्निंनाचिकेतंचिनुतेयउचैन-
मेवंवेद॥

इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दोयस्यार्थस्यसवेदशब्दः। तस्ययथाज्ञात्वानुष्ठानंतथाशब्दानामपिप्रकृ
त्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोगइत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 अपरआहेति।वेदश्चासौशब्दश्चवेदशब्दइतिकर्मधारयः।अथवेति।अपशब्दज्ञानानान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञान

१७ अपरआह।तत्तुल्यंवेदशब्देनेति।यथावेदशब्दानियमपूर्वमधीताःफलवन्तोभवन्ति।एवंयःशा
स्त्रपूर्वकंशब्दान्प्रयुङ्क्तेसोऽभ्युदयेनयुज्यतेइति।अथवापुनरस्तुज्ञानएवधर्मइति।ननुचोक्तंज्ञाने
धर्मइतिचेत्तथाऽधर्मइति।नैषदोषः।शब्दप्रमाणकावयम्।यच्छब्दआहतदस्माकंप्रमाणम्।
शब्दश्चशब्दज्ञानेधर्ममाहनापशब्दज्ञानेअधर्ममाह।यच्चपुनरशिष्टाप्रतिषिद्धंनैवतद्दोषायभव
तिनाभ्युदयाय।तद्यथा।हिक्कितहसितकण्डूयितानिनैवतद्दोषायभवन्तिनाभ्युदयाय।अथवाभ्युपा
यएवापशब्दज्ञानंशब्दज्ञाने।योह्यपशब्दाञ्जानातिशब्दानप्यसौजानाति।तदेवंज्ञानेधर्मइतिब्रु
वतोऽर्थादापन्नंभवतिअपशब्दज्ञानपूर्वकेशब्दज्ञानेधर्मइति। अथ वा कूपखानकवदेत
द्भविष्यति।तद्यथा।कूपखानकःकूपंखनन्यद्यपितदीयमृदापांसुभिश्चावकीर्णोभवतिसोऽप्सुसंजा
तासुततएवतंगुणमासादयतियेनसचदोषोनिर्हण्यते भूयसाचाभ्युदयेनयोगोभवति।एवमिहा
पि।यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मःतथापियस्त्वसौशब्दज्ञानेधर्मस्तेनसचदोषोनिर्घानिष्यतेभूयसाचा॰ रामः
भ्युदयेनयोगोभविष्यति।यदप्युच्यतेआचारेनियमइति।याज्ञेकर्मणिसनियमःअन्यत्रानियमः॥ १७

स्पष्टथकृफलमपशब्दज्ञानस्यनास्तीत्यर्थः।दोषइति।उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौस्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्न
कल्पंभवतीत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परावरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। षष्ठ्यर्थ इति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्ये-

एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तः यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते। याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्। वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं न हि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते केन तर्हि। सूत्रेण॥

कदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। समुदितमिति। समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः। शब्द इति। करणे ल्युड्विधीयते। शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 भवेचेति।शब्देयन्त्वाख्यायमानत्वेनभवोयोगइतिचेन्मीमांसादियोगस्यापिशब्दंप्रतिविचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रस
 ङ्गः।नचेदानीमिति।लक्षणप्रपञ्चाभ्यांमूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्त्यादोषाभावः।प्रस्कन्दनमिति।यद्यप्ययंभीमादिस्त
थापिकृत्यल्युटोबहुलमित्यस्यैवभीमादयोऽपादानइत्ययंप्रपञ्चइतिभावः।गौरित्युक्तइति।सास्नादिमतियदाकंचित्प्र

भवे।भवेचतद्धितोनोपपद्यते।व्याकरणेभवोयोगोवैयाकरणइति।नहिशब्देभवोयोगः।क्वतर्हि।सूत्रे
।प्रोक्तादयश्चतद्धिताः।प्रोक्तादयश्चतद्धितानोपपद्यन्ते।पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयम्।आपिशलंका
शकृत्स्नमिति।नहिपाणिनिनाशब्दाःप्रोक्ताः।किंतर्हि।सूत्रम्।किमर्थमिदमुभयमुच्यते।भवेप्रोक्ताद
यश्चतद्धिताइति।नप्रोक्तादयश्चतद्धिताइत्येवभवेऽपितद्धितश्चोदितःस्यात्।पुरस्तादिदमाचार्येण
दृष्टंभवेचतद्धितइति तत्पठितम्।ततउत्तरकालमिदंदृष्टंप्रोक्तादयश्चतद्धिताइति तदपिपठित
म्।नचेदानीमाचार्याःसूत्राणिकृत्वानिवर्तयन्ति।अयंतावददोषः।यदुच्यतेशब्देल्युडर्थइति।नाव
श्यंकरणाधिकरणयोरेवल्युड्विधीयते।किंतर्हि।अन्येष्वपिकारकेषु।कृत्यल्युटोबहुलमिति।तद्यथा।
प्रस्कन्दनंप्रपतनमिति।अथवाशब्दैरपिशब्दाव्याक्रियन्ते।तद्यथा।गौरित्युक्तेसर्वेसंदेहानिवर्तन्ते
नाश्वोनगर्दभइति।अयंतर्हिदोषः।भवेप्रोक्तादयश्चतद्धिताइति।एवंतर्हिलक्ष्यलक्षणेव्याकरणम्
।लक्ष्यंचलक्षणंचैतत्समुदितंव्याकरणंभवति।किंपुनर्लक्ष्यंलक्षणंच।शब्दोलक्ष्यःसूत्रंलक्षणम्॥

त्ययंगौरित्युच्यतेतदातत्रवाचकान्तराणांनिवृत्तिःकृताभवति।एवमेकस्मिन्नुदाहरणेउपन्यस्तेसर्वाणितत्स
दृशानिशब्दान्तराणिप्रतीयन्ते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वेपञ्चालाइति।जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपिसमुदायरूपारोपात्प्रयोगः।तैलमिति।यदौषधसंस्कृ-
ताद्घृततैलमात्राभवतितदेदमुदाहरणम्।आकृतिवाचित्वेतुघृततैलशब्दयोःसंस्थानप्रमाणनिरपेक्षासर्वत्रमु
ख्यावृत्तिः।शुक्लइति।अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्यशौक्ल्यात्समुदायस्यशुक्लत्वेसत्यारोपात्प्रयोगः।व्यपदे

एवमप्ययंदोषः।समुदायेव्याकरणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेनोपपद्यते।सूत्राणिचाप्यधीयानइष्यतेवैयाकरणइति।नैषदोषः।समुदायेषुहिशब्दाःप्रवृत्ताअवयवेष्वपिवर्तन्ते।तद्यथा।पूर्वेपञ्चालाः।तैलंभुक्तम्।घृतंभुक्तम्।शुक्लोनीलःकृष्णइति।एवमयंसमुदायेव्याकरणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेपिप्रवर्तते।अथवापुनरस्तुसूत्रम्।ननुचोक्तंसूत्रेव्याकरणेषष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नइति।नैषदोषः।व्यपदेशिवद्भावेनभविष्यति।यदप्युच्यतेशब्दाप्रतिपत्तिरिति।नहिसूत्रतएवशब्दान्प्रतिपद्यन्तेकिंतर्हिव्याख्यानतश्चेति।परिहृतमेतत्।तदेवसूत्रंविगृहीतंव्याख्यानंभवतीति।ननुचोक्तंनकेवलानिचर्चापदानिव्याख्यानंवृद्धिःआत्ऐजिति।किंतर्हिउदाहरणंप्रत्युदाहरणंवाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितंव्याख्यानंभवतीति।अविजानतएतदेवंभवति।सूत्रतएवहिशब्दान्प्रतिपद्यन्ते।आतश्चसूत्रतएव।योह्युत्सूत्रंकथयेन्नादोगृह्येत॥

शिवद्भावेनेति।यथाराहोःशिरइत्येकस्मिन्नपिवस्तुनिशब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः।एवमिहापिव्याकरणशब्देन
शास्त्रस्यव्याकृतिक्रियायांकरणरूपत्वमुच्यते।सूत्रशब्देनतुसमुदायरूपतेतिभेदव्यवहारउपपद्यते।सूत्रतए
वेति।पदच्छेदादिभिःसूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्।आतइतिनिपातः।अतश्चहेतोरित्यर्थः।नादइति।नैतदित्यर्थः।
अथवानादोऽर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेवेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· किमर्थ इति। नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः। वृत्तिसमवायार्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्र १११
१९ वृत्त्यर्थ इत्यर्थः। धर्मनियमवत्समासः। वृत्त्यर्थ इति। शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति। इग्यण इत्यादौ
हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजन इति। पारंपर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम्।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः। वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः। वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। किमिदं वृत्तिसम वायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। का पुनर्वृत्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिः। अथ कः समवायः। वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः। अथ क उपदेशः। उच्चारणम्। कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति। अनुबन्धकरणार्थश्च। अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम्। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः। इष्टान्वर्णान्भोत्स्यत इति। नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टाः वर्णाः शक्या विज्ञातुम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानाम प्युपदेशः। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः। एवं गुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते॥

सति हि समवाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोप इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः रामः
संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्ते तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एक १९
श्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्तेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः। संवृतादीनामिति। एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य। तस्य संवृतगुणत्वात्। तत्र संध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः। कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतोऽविश्लिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र सन्देहः। अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते। अर्द्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूलेन निगृहीतः। अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः। उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः।

आकृत्युपदेशात्सिद्धम्। आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संवृतादयः। संवृतः कलो ध्मात एणीकृतोऽम्बूकृतोऽर्द्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमश इति। अपर आह ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्। संदष्टमेणीकृतमर्द्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति। अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः। नैष दोषः। गर्गादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम्। किम्। समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति॥

। क्ष्विण्णः कम्पमान इव। रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरासंभिन्नः। निर्हतो रूक्षः। संदष्टो वर्द्धित इव। विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः। एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषगोत्राणि। अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत्। ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्। न तु समुदायान्तरस्थानाम्। यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निवृत्तकलादिकामिति। अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्वव
र्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः। यदनुबन्धैरिति। यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रति-
ज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते। नत्वनुदात्तङित इत्यादि। । ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि। सा तर्हि वक्तव्या। लिङ्गा-
र्था तु प्रत्यापत्तिः। लिङ्गार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि। अनेकम
नुबन्धशतं नोच्चार्यम्। इत्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत् कलादिभिः क
रिष्यते। सिध्यत्येव मपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्सं
वृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत्। गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चान्य
द्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम्। किम्। समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्युभयमनेन
क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते। कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह॥

उपपद्यन्ते। आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्ता अइउ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। स्वरसंधिश्चासन्देहाय न क-
रिष्यत इत्यदोषः। उभयमिति। यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यत इ-
त्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विगताइति। द्वावर्थौगताः प्रयोजनद्वयसंपादकाइत्यर्थः। तथावाक्यान्यपीति। शब्दस्याप्यर्थवद्द्विगतत्वमित्यर्थः। अथवेति। केवलानांवर्णानांलोकेप्रयोगाभावाद्द्वात्वादीनांचशुद्धानांपाठात्तत्स्थत्वाच्चवर्णानांनकश्चिद्दोषः।

द्विगताअपिहेतवोभवन्ति। तद्यथा। आम्राश्चसिक्ताः पितरश्चप्रीणिताइति। तथावाक्यान्यपिद्विष्ठानिभवन्ति। श्वेतोधावति। अलम्बुसानांयातेति। अथवाइदंतावदयंप्रष्टव्यः। क्वेमेसंवृतादयःश्रूयेरन्निति। आगमेषु। आगमाःशुद्धाःपठ्यन्ते। विकारेषुतर्हि। विकाराःशुद्धाःपठ्यन्ते। प्रत्ययेषुतर्हि। प्रत्ययाःशुद्धाःपठ्यन्ते। धातुषुतर्हि। धातवोपिशुद्धाःपठ्यन्ते। प्रातिपदिकेषुतर्हि। प्रातिपदिकान्यपिशुद्धानिपठ्यन्ते। यानितर्हिग्रहणानिप्रातिपदिकानि। एतेषामपिस्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थउपदेशःकर्तव्यः। शशःषषइतिमाभूत्पलाशःपलाषइतिमाभूत्। मञ्चकोमञ्जकइतिमाभूत् आगमाश्चविकाराश्चप्रत्ययाःसहधातुभिः। उच्चार्यन्तेततस्तेषुनेमेप्राप्ताःकलादयः॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमान्हिकम् ॥१॥

यानितर्हीति। डित्थादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनांपृषोदरादीनांचसाधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्रसंग्रहःसिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमान्हिकम्॥ शुभंभवतु॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणमस्तु॥ श्रीपतञ्जलयेनमः॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अइउण्॥ ॥सर्वेवर्णानविशेषेणविचार्यविशेषेणात्रविचारःक्रियते।अकारस्येति।अत्राकारादीनांस्वरूपेणानु
कार्येणवासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः।स्वरसंधिस्तुनप्रवर्तते।वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञाना
मनिष्पादात्।तत्राकारस्यसंवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञायाअप्रसङ्गात्त्वदेशेषकारेण-
दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणंनप्राप्नोतीतिविवृतत्वमस्योपदिश्यते।विवृतस्यगुणस्योपदेशोविवृतोपदेशः।तत्रगुणस्यनि-
त्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपिसमासः।यथादेवदत्तस्यगुरुकुलमिति।आकारग्रहणार्थइति।विवृतोपदेशआ-
कारग्रहणार्थइतिसामानाधिकरण्येननिर्देशादाकारग्रहणंविवृतोपदेशस्यप्रयोजनमितिसामर्थ्यादवगमाच्चे

अइउण्॥ ॥अकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणार्थः।अकारस्यविवृतोपदेशःकर्तव्यः।किंप्र
योजनम्।आकारग्रहणार्थः।अकारःसवर्णग्रहणेनाकारमपियथागृह्णीयात्।किंचकारणंनगृ
ह्णीयात्।विवारभेदात्।किमुच्यतेविवारभेदादिति।नपुनःकालभेदादपि।यथैवह्ययंविवारभि-
न्नएवंकालभिन्नोपि॥

द्यानुरूपमुत्तरंनभवतीतिनचोदनीयम्।सवर्णग्रहणेनेति।येनशास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेनसवर्णागृह्यन्तेते
नकरणेनेत्यर्थः।किंचकारणमिति।आकृतिपक्षाश्रयेणग्रहणकशास्त्रस्यप्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिस
द्भावात्सिद्धंग्रहणमितिभावः।अत्रचनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिप्रथमाकृता।तेनकस्मात्कार रामः
णादित्यर्थःसंपद्यते।विवारभेदादित्यत्रतुकारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नोवाप्रथमाद्वितीययो २१
रभावाद्विभाषागुणेस्त्रियामितिपञ्चमीविहिता।विवारयतिविकासयतिआस्यमितिविवारःप्रयत्नः।व्यक्तिपक्षेग्र-
हणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः।व्यक्तिपक्षेभेदान्तरसद्भावादाह।किमुच्यतइति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य। यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः। अथवा नाभिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्। विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम्। द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते। किं पुनरिति। किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनो-

सत्यमेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्य ग्रहणस्य प्रयोजनम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः। तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य। किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते

पन्यस्त इति प्रश्नः दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेप्यकारे प्रश्नोऽयं नासमञ्जसः ॥

प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम्। वि० दुरवधारत्वादिति। अन्ये तु किं पुनरिति प्रश्नस्यायं भावः। सूत्रकारेण पाणिनिना अइउणित्यत्र बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुद्ध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृत इति। किमयं स्वतः सिद्धः संवृतोऽथवा विवृतस्य स्थाने अ अ इति सूत्रनिष्पन्न इति परमार्थः। उच्चरितादन्यस्मिन्नप्युच्चरितेन प्रतिसन्धीयमानेनैस्वय इत्यत्र शब्दे बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात्। उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रतिबोध्यमानस्येत्यर्थः। पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः। तत्र पाणिनिं प्रति विवृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्णसाधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधानमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः। वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृतेऽप्रवृत्तेरिति चेन्नैवम्। प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात्। वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च। इत्थं च प्रत्यक्षेऽप्यकारे स्ववधारत्वेपि विवृतत्वस्य प्रश्नस्यासामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्य इत्याहुः ॥ ॥

तत्रप्रत्यापत्त्यापूर्वैः पक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्। स्वरूपप्रच्यवाभावात्। अस्तिह्यन्यदिति। प्रयोगएवप्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः। नैष दोषः। उदीचामातः स्थान इति ज्ञापकाद्वत्याकारस्य ह्रस्वः। नैवलोक इति। प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव॥

आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। कथं ज्ञायते। यदयम् अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृततां प्रत्यापत्तिं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति। कस्तर्हि संवृतः। योऽस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति॥

भाष्ये नैवलोके न च वेद इति। प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाच्त्वादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्यास्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वेन तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येन-ज्ञापकत्वं सम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेति तृतीयवार्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशाशया। तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके न च वेद इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम्। न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम्। क्विति चे-त्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात्। न च दीर्घस्यैवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादि-प्रतिभास इति वाच्यम्। इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्याऽवर्णइव वैलक्षण्यानुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यतायावक्तुमशक्यत्वात्। कैयटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्व एवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्त्व इत्यपि शक्यते वक्तुम्। अतएव धात्वादिस्थयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कलध्मातादीनामिव वार्णसाधुत्वाभावादशक्यत्व एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः पुनरिति। विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहं पुरुष इत्यहंकारवान् अहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्येति। यदा प्रत्याहारे विवृतोकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावाद्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन प्राप्स्यतीत्यादौ दीर्घादिसिद्ध्यति। ननु च सर्वेषामकाराणां यत्नामान्यं तदनुकरणमत्राकारः

कः पुनरत्र विशेषः। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति। वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क्वान्यत्र। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य। किं प्रयोजनम्। सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। विवारभेदादेव। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति। यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे ऽकोग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥

तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति। एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारः तदेदमुच्यत इत्यदोषः। यदयमिति। अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः। तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्ण इति व तत्र न हि द्वयोरिति। यद्यप्येको ऽपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैतदिति। अकइत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणाद्‌ज्ञापकमेतदित्यर्थः। क एष यत्नइति। धात्वादयः पठितास्तत्रा
कारो विवृतः पठ्यतां न हि किंचिद्गौरवं भवति तत्किमुच्यतेऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः। यानीति। प्रातिपद-
पाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः। धात्वादिस्थइ
ति। अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यं चोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वंप्रति

नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति
तदर्थमेतत्स्यात्। खट्वाढकं मालाढकमिति। सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति। तस्माद्विवृतोपदेशः
कर्तव्यः। क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम। विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा। को न्वत्र विशेषः।
स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदे
शश्चोद्यते तद्गुरु भवति। तस्मादुक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति॥ दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृ
त्त्यर्थः। दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामि
ति। वृक्षाभ्यां देवदत्ता३ इति। नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ
भविष्यतः॥ स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम्। संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अ
नुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा। सँय्यँन्ता सँव्वँत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति। अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति॥

ज्ञेयम्। अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात्॥ विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह। दीर्घेति। असति विवृत
त्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। नैव लोक इति। असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादका
रस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः। यदयमतो दीर्घो यञि अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्याहेति भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सतस्तन्नेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावे
वईकारोकारौ प्राप्नुतः। प्लुतः संवृता अन्यत्रार्भवसान्नदृति केचिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात्॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति
। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुवृत्त इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते। ततश्चाणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु। अस्य च्वा-
वित्यादौ त्वकारस्यानण्त्वाद्ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः। तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः॥ एक-

विषमउपन्यासः। युक्तं यत्तत्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लु
तौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः॥ एवमपि कुत एतत् तुल्यस्थानौ
प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः। न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम्। ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्थानेन्तरतम
इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं ब-
लीयो भवतीति॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्रा
प्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणो येनुवृत्तौ। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उप
दिश्यन्ते॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम्। एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः॥
अनुबन्धसंकरस्तु। अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केपि णित्कृतं प्राप्नोति॥

त्वादकारस्येति। एकैवाकारव्यक्तिः। उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः। खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभा
सभेदवत्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम्॥ अनुबन्धसंकर इति। एकत्वे काणटगादीनां भेदाभा-
वाद्गोदादौ डीबादिः प्राप्नोति॥

प्लुत इति। ई ऊ ऋ त् एत इत्यर्थः। क्वचित्तु स्वत इति पाठः। वि०॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा० कै किरिणोति। नगोम्धन्सावववर्णेतिप्रतिषेधादकारोनोदाहृतः। घटेनेति। एकएवाकारोद्विरुच्चार्यतदृतिह्यच्चाभावः। ठंस्तु- ११२
२५ बाहुकादिषुक्तार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारोव्यवहारः। यथैकेनघटेनोदकाहरणादिक्रियांयुगपदनेकोनकरोतितथै-
वैकमकारंयुगपदनेकोनोच्चारयेदित्यर्थः। विषयेणेति। वार्तिककारेणकरणत्वेनसामान्यरूपतयाचाभेदेनविषयो-
निर्दिष्टः भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वंव्यक्तिभेदाद्वीप्सांचप्रतिपादयति विषयेविषयेद्रुति। सर्वंगुणमिति। गुणअनुब-

एकाजनेकाज्ग्रहणेषुचानुपपत्तिः। एकाजनेकाज्ग्रहणेषुचानुपपत्तिर्भवति। तत्रकोदोषः। किरि
णागिरिणेत्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वंमाप्नोति। इहचघटेनतरतिघटिकद्रुतिह्यज्लक्षणःष्ठन्नप्राप्नो
ति॥ द्रव्यवच्चोपचाराः। द्रव्यवच्चोपचाराःप्राप्नुवन्ति। तद्यथा। द्रव्येषुनैकेनघटेनानेकोयुगपत्कार्यंक
रोति। एवमिममकारंनानेकोयुगपदुच्चारयेत्॥ विषयेणतुनानालिङ्गकरणात्सिद्धम्। यदयंविषयेवि
षयेनानालिङ्गमकारंकरोति। कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गेकद्रुति। तेनज्ञायतेनानुबन्धसंकरोस्तीति। यः-
दिहिस्याद्नानालिङ्गकरणमनर्थकंस्यात्। एकमेवायंसर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्तिज्ञापकम्। इत्सं
ज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। नह्ययमनुबन्धैःश्वाल्यकवच्छक्यउपचेतुम्। इत्संज्ञायांहिदोषःस्यात्। आ
यस्यहिद्वयोरित्संज्ञास्यात्। कयोः। आद्यन्तयोः॥

न्धाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्रकर्मणिकक्तिं तिब्रूयादित्यर्थः। श्वाल्यकवदिति। श्वाल्यकः प्राणिविशेषः। सयथाक रामः
ण्टकतुल्यैःपक्षैर्व्याप्यतेनैवंसर्वानुबन्धयुक्तोऽकारःप्रयोक्तानिर्देष्टुम्। आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपतितानांश्रव २५
णप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छतेव्याप्रियतेद्रुत्येककर्तृकत्वादायच्छेत्युक्तम्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंपरिहृतेष्वपिदोषेषुतत्रन्यायेनाकारस्यभेदंसाधयति।आन्यभाव्यमिति।अन्यस्यभावोन्यभावः।ततोब्राह्मणादिषुस्वार्थेविधा
नार्थात्पाठात्स्वार्थेष्यञ्।अथवान्योभावोन्यद्वस्तुतस्यभावइतिभावेष्यञ्।इहकालशब्दाभ्यांव्यवधानंभिन्नानांदृष्टम्।यथा
असंहितायाम् अइउइत्यादीनांकालव्यवायः।इतिरित्यादौशब्दव्यवायः।तत्रतकारेणाकारेकारयोर्व्यवधानात्।एकत्वे
तुव्यवधानंनदृष्टम्।यथाअइतिकेवलाकारउच्चार्यतेतस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकार
स्यप्रत्यभिज्ञानंचात्वादिसामान्यनिबन्धनम्। यद्यपिशब्दव्यवायेपिकालव्यवायोस्तितथापिकालव्यवायएवद्विधाद

आन्यभाव्यंतुकालशब्दव्यवायात्।आन्यभाव्यंलकारस्य।कुतः।कालशब्दव्यवायात्।कालव्यवा
यात्शब्दव्यवायाच्च।कालव्यवायात्।दण्डअग्रम्।शब्दव्यवायात्।दण्डः।नचैकस्यात्मनोव्यवायेनभ
वितव्यम्।भवतिचेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य।युगपच्चदेशपृथक्त्वदर्शनात्।युगपच्चदेशपृथक्त्वदर्श
नान्मन्यामहेआन्यभाव्यमकारस्येति।यदयंयुगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते।अश्वः अर्कः अर्थइति।नह्ये
कोदेवदत्तोयुगपत्स्रुघ्नेचभवतिमथुरायांच॥यदिपुनरिमेवर्णाःशकुनिवत्स्युः।तद्यथा।शकुनयआशु-
गामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताःपश्चाद्दृश्यन्ते।एवमकारोदइत्यत्रदृष्टोण्डइत्यत्रदृश्यते।नैवंशक्यम्॥

श्रितः।शब्दशून्यःशब्दवांश्च।यदिपुनरिति।कालशब्दाभ्यांव्यञ्जकानामेवध्वनीनांव्यवायोनव्यङ्ग्यस्येतिव्यक्तिस्फो
टवादिनोभावः।यथाशकुनिःपङ्केरादौस्थितआशुसंचारात्तदन्तेभवति।एवंव्यञ्जकध्वनिसन्निधानासन्निधानाभ्याम
कारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा.कै. जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते। अनित्यत्वमिति। भवता जातिसत्त्वं नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वप्रतिज्ञानात्त ११२
२६ स्यैकत्वं नित्यत्वं नोपपद्यते। दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वान्नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्। ह्रस्वान्तरपरिग्रहा
दनित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा त्वत्वनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोत्रस्थितः। व्यक्तिस्फोटवाद्याह। अ
कारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रि-
याणामसंबद्धविषयाग्रहणात् श्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम्। बुद्धिनिर्ग्राह्य इ

अनित्यत्वमेवं स्यात्। नित्याश्च शब्दाः। नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपज
नविकारिभिः। यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदि
त्यवत्स्युः तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। विषम उपन्यासः
। नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते। अकारं पुनरुपलभते। अका
रमपि नोपलभते। किं कारणम्। श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः
शब्दः। एकं च पुनराकाशम्। आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवः तस्मादान्यभाव्यमकारस्य।

ति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयु
ज्यत इति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृ राम:
तः भेदं वाद्याह। आकाशदेशा इति। यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापि संयोगि २६
घटादिपदार्थावच्छेदे न भेदव्यवहार इत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंतर्हीति।विषयेणेत्येतदन्यथाव्याचष्टे।नानाप्रबन्धमपनीयपुनःप्रबन्धंपठित्वा।यद्यनुबन्धसंकरःस्यादकारमेवशिवा
दिभ्योविदध्यात्।अथोच्येतणित्कृतमेवयथास्याद्ञित्कृतंमाभूदितिनियमार्थमेतत्स्यात्।तन्न।नियमाद्विधेर्बली
यस्त्वात्।अथवेति।नब्रूमःसर्वगुणमुच्चारयेदितिकिंतर्हियथालोकेदृढमुण्डोभवदृढजटिलोभवदृढनग्नोभवेति
यद्गुणकोयत्रोच्यतेतद्गुणकएवतत्रभवति।एवमिहापियाभ्यःप्रकृतिभ्योयदनुबन्धविशिष्टोविधीयतेतास्तदनुब

एवंतर्हिविषयेणतुपुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम्।यदयंविषयेविषयेपुनर्लिङ्गमकारंकरोतिप्रागद्दीव्य
तोणञ्शिवादिभ्योणिति।तेनज्ञायतेनानुबन्धसंकरोस्तीति।यदिहिस्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं
स्यात्।अथवापुनरस्तुविषयेणतुनानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव।ननुचोक्तमित्संज्ञाप्रसङ्गस्त्वर्थमे
तत्स्यादिति।नैषदोषः।लोकतएतत्सिद्धम्।तद्यथा।लोकेकश्चिदेवंवदत्तमाहदृढमुण्डोभव
दृढजटिलोभवदृढशिखीभवेति। यल्लिङ्गोयत्रोच्यतेतल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते।एवमयमका
रोयल्लिङ्गोयत्रोच्यतेतल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते।यदप्युच्यतएकाजनेकाज्ग्रहणेषुचानुपपत्तिरिति
।एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात्।एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तेःसंख्यानादनेकाच्त्वंभविष्यति।

न्धनिमित्तमेवकार्यंसंपादयति।आवृत्तिसंख्यानादिति।यथाविकृतियागेत्रयोदशसामिधेन्यःप्रथमोत्तमयोस्त्रिरा
वृत्त्यासप्तदशसंपद्यन्ते।तथाघटेनतरतीतिद्व्यज्लक्षणःष्ठन्भवति।ननुमुख्येविषयेकृतार्थत्वाद्वचनस्यगौणंद्व्य
च्त्वंकथंकार्यनिमित्तम्।उच्यते।गोद्व्यचदित्यत्रापिप्रबन्धप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापिभेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवेदिति। गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकात्वं न निवर्तत इति भावः। एतदपीति। लोके पूर्वी संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति। वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकं दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः। ऋषयः सहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः। षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धः। यथा

तद्यथा। सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति। एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकात्वं भविष्यति। भवेदावृत्तितः कार्यपरिहतम्। इह तु खलु क्रियागिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं माप्नोत्येव। एतदपि सिद्धम्। कथम्। लोकतः। तद्यथा। ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः। एवमिहाप्यनेकात्वं भविष्यति। यदप्युच्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति। भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात्। यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति। तद्यथा। घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा। संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति॥

ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुञ्जेर्ब्राह्मणैः सह। संभवि चेति। एकस्यैवाकारस्य युगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥ रामः २५

वित्तेनेति। वस्तुतस्तु दानप्रतिग्रहमात्रा सहस्रेण सहस्रदक्षिणत्वोपपादनं युक्तम्। ऋषीणां गोविक्रयस्य स्मृतिप्रतिषिद्धस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति बोध्यम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवंव्यक्तिस्फोटपक्षेनिराकृतेजातिस्फोटपक्षएवाश्रीयते।आकृतिग्रहणादिति।अकारजातिःसर्वप्रदेशेषुनिर्दिश्यते।नान्तरीयकस्तुव्यक्तिनिर्देशः।तत्रप्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्चविवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्तेतस्याएवप्रत्यापत्तिविधानम्।तदेवंजातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेणग्रहणमाकारस्येतिसिद्धम्।अष्टनआविभक्तावित्यत्रसत्यपिजातिनिर्देशेदीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्यग्रहणंनभवति।अन्यथाह्रस्वमेवोच्चारयेत्।प्लुतश्चविषयेस्मृतइतिन्यायात्प्लुतस्याग्रहणम्।तद्वच्चेति।सआकृतिपक्षोयत्रास्तितत्तद्वत्।अथवावस्यन्नमेतत्तद्वत्।तत्रन्यायेनाकृतिपक्षस्यस्थापितत्वात्तत्परेष्वपिसएवपक्षःस्थितइत्यर्थः।-

आकृतिग्रहणात्सिद्धम्।अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकुलंग्रहीष्यति।तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः।तद्वच्चतपरकरणम्।एवंचकृत्वातपराःक्रियन्ते।आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति।ननुचसवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमितिकृत्वातपराःक्रियेरन्।प्रत्याख्यायतेतत्सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति।हल्ग्रहणेषुच।किम्।आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव।झलोझलि।अवात्ताम्।अवात्तम्।अवात्त।यत्रैतन्नास्तिअणःसवर्णान्गृह्णातीति।रूपसामान्याद्वा।रूपसामान्याद्वासिद्धमेतत्।तद्यथा।तानेवशाटकानाच्छादयामःयेमथुरायाम्।तानेवशालीन्भुञ्ज्महेयेमगधेषु।तदेवेदंभवतःकार्षापणंयन्मथुरायांगृहीतम्।अन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्चरूपसामान्यात्तदेवेदमितिभवति।।एवमिहापिरूपसामान्यात्सिद्धम्॥

हल्ग्रहणेषुचेति।अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्यदर्शयति।व्यक्तिपक्षेह्येकस्यैवतकारस्यानुकरणंखफछठथेत्यत्रेतिद्वयोस्तकारयोर्झल्त्वंनस्यात्।अपित्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्रसिज्लोपोनस्यात्।अभित्यादित्यादावेवस्यात्।रूपसामान्यादिति।व्यक्तिनिर्देशेऽपिभेदापरामर्शेनलोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीतिसिद्धमिष्टम्।व्यक्तिव्यतिरिक्तंसामान्यंभवतुवामाभूत्सर्वथालोकइवशास्त्रेव्यवहारइत्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा०कै० ऋऌक्॥ अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षयाप्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याल्पतर इत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्यापिका ११२
२७ र्यार्थमप्युपदेशः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृ
श ऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृच्छाश-
ब्दो डित्यादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌकारोपदेशः

ऋऌक्॥ अथ ऌकारोपदेशः किमर्थः। किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते। यदि किंचिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति। ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अस्य हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ ऌकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति। ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः। ऌकारोपदेशः क्रियते। यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिदॢतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः। दध्य्ऌतकाय देहि। मध्व्ऌतकाय देहि। उदङ्ङॢतको गमत्। प्रत्यङ्ङॢतको गमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः॥

कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्तितत्वादसाधुत्व रामः
म्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्तकः। अशक्तिजेति। अशक्तिजानुकरणस्य जा २९
तिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति॥ ॥
अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चेति। चिन्त्यमिदं बहुचूर्वैतस्य चारितार्थ्यादिति दीक्षितनागेशौ। परमार्ग्यायणः शिवभागवत इत्यत्र च चारितार्थ्यमिति वयम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः। ऋदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः। तत औणादिकः कुन्। शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति कुन्प्रत्ययः। संज्ञादिष्विति। आदिशब्देनैतद् द्योतयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेव व्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थमर्थवत्सूत्रोपादानमनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपर आह।

अशक्त्या कयाचिद्ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मणी लृतक इत्याह। कुमारी लृतक इत्याह। प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः। के पुनः प्लुत्यादयः। प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः। क्लृ३प्तशिखः। क्लृप्तः प्रक्लृप्तः। प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धं तस्यासिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् लृकारोपदेशः क्रियते। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु। न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते। ऋतक एवासौ न लृतक इति (लृतकादिषु) । अपर आह। न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः। अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः। लृफिडः लृफिड्डश्चेति। एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च। कथम्॥

ति। पूर्वमुक्तमृतकशब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो न तु लृतकशब्द इति। इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वाद् लृतक इत्युच्यते। अयं तर्हीति। ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु लृतकशब्दस्य निवर्तकः ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथम् लृफिड लृफिड्ड इत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः। एषोऽपीति। उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्यातावित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्त्तिप्रवृत्तिरिति।अर्त्तेःप्रकृतित्वेनप्रवृत्तिरित्यर्थः।नसन्तीति। अद्य त्वेपियदानामक्रियतेतदाप्रशस्यरूपाक्रियागु
णोवाध्यारोप्यतइतिभावः।अन्यथाकृत्वेति।अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टस्तत्कारःवार्त्तिककारस्तुव्युत्प
त्तिपक्षाश्रयेणप्रत्याचष्टे।समानेचेति।इहचभिन्नार्थत्वम्।ऌतकशब्दोहियदासंज्ञात्वेनविनियुज्यतेक्वचित्पिण्डेतदा
तच्छब्दस्वरूपाध्यासः।ऋतकेतुविपर्ययःभिन्नस्वरूपौचैतौशब्दाविति भावः।पक्षान्तरैरपीति।यथाद्रव्यपक्षेस

अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवल्लोकेलक्ष्यते।फिड्फिड्डौवौणादिकौप्रत्ययौ।त्रयीचशब्दानांप्रवृत्तिः।जातिशब्दा
गुणशब्दाःक्रियाशब्दाइति।नसन्तियदृच्छाशब्दाः।अन्यथाकृत्वाप्रयोजनमुक्तमन्यथाकृत्वापरि
हारः।सन्तियदृच्छाशब्दाइतिकृत्वाप्रयोजनमुक्तम्।नसन्तीतिकृत्वापरिहारः।समानेचार्थेशास्त्रा
न्वितोऽशास्त्रान्वितस्यनिवर्त्तकोभवति।तद्यथा।देवदत्तशब्दोदेवदिस्रशब्दंनिवर्त्तयति।नगाव्यादी
न्।नैषदोषः।पक्षान्तरैरपिपरिहाराभवन्ति॥अनुकरणंशिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषुयथालौकिकवैदि
केषु।अनुकरणंहिशिष्टस्यसाधुभवति।अशिष्टाप्रतिषिद्धस्यवानैवतद्दोषायभवतिनाभ्युदयाय।
यथालौकिकवैदिकेषु।यथालौकिकेषुवैदिकेषुचकृतान्तेषु।लोकेतावत्।यएवमसौददातियएव
मसौयजतेयएवमसावधीतइतितस्यानुकुर्वन्दद्याच्चयजेतचाधीयीतचसोप्यभ्युदयेनयुज्यते॥

रूपाणामित्यस्यारम्भः।जातिपक्षेतुप्रत्याख्यानम्।एवमसावपीत्यर्थः।अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपिपारंपर्यागताःशिष्टप्र- रा॰म॰
युक्ताएवसंज्ञाःकर्त्तव्याः।प्रयोजनान्तरमपिवार्त्तिककारःप्रत्याचष्टे।अनुकरणमिति।अनुकार्यस्यदुष्टत्वादनुकरणस्या २८
पिदुष्टत्वंमन्यतेसुरापानानुकरणवत्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषमइति। नह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति। यश्चेति। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। नत्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्तादृश्याभावान्नास्ति अनुकरणत्वम्। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्तइति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थे

वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासतइति तेषामनुकुर्वन्नृतद्वत्सत्राण्यध्यासीतसोभ्युदयेन युज्यते। अग्निष्टाप्रतिषिद्धं य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्नहिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। विषमउपन्यासः। यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात्। एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोप्यपशब्दभाक् स्यात्। अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति॥

नहिचित्तेन अकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठइति। लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः। अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते। तत्र ल्रतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थं प्रयुज्यते तदापशब्दः। यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव। अर्थभेदात्। अश्वगोण्यादिवत्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कै० अपशब्द इत्येवेति। अस्य हि गाव्यादयोऽपभ्रंशा वाच्याः। अयमिति। असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भा- ११२
२९ वः। भवेदिति। प्रयोगस्य सेदमनुकरणम्। प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः। प्रकृतिवदिति। तत्र यथा क्लृपे-
र्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेणाॢकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः। द्विरिति। पचन्तु पचन्त्विति केनचिदु-
क्ते द्विः पचन्त्वित्यनुकरणम्। एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति। एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थान-

अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात्। न चैषोऽपशब्दः। अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहा-
र्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। साध्ॢकारमधीते। मध्ॢकारमधीत इति। कस्यस्य पुनरेतदनुकर-
णम्। लृपिस्थस्य। यदि क्लृपिस्थस्य क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकार एवाच्कार्याणि
भविष्यन्ति। भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात्। अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः
। न कर्तव्यः। इदमवश्यं कर्तव्यम्। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति। किं प्रयोजनम्। द्विः पचन्त्वि-
त्याह। तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात्। अग्नी इत्याह। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति
प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात्। यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। अपशब्द एवासौ भवति कु-
मार्ॢतक इत्याह ब्राह्मणॢतक इत्याह। अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः॥

भिधानान्न द्विवचनान्तम्। ननु गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः। द्युताद्ध्यदित इ- एमः
ति लृकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य ऌकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते। ततस्तद- २९
नुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचापशब्दइति। सिद्धान्तवादी। प्रकरणाच्छास्त्रीयाप्रकृतिराश्रीयते। शास्त्रनिबन्धनंचकार्यमतिदिश्यते। अपशब्द
श्चनशास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्। नचापशब्दत्वंशास्त्रीयंकार्यंनापितदतिदेष्टुंशक्यम्। नहिसाधोरसाधुत्वातिदे-
देशोयुक्तिमान्। एवंभाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम्, कारोपदेशस्यस्थापितम्। एकदेशविकृतस्येति। ऋकाररे
फभागस्यलेकृतेसएवऋकारइतिप्रत्यभिज्ञानादितिभावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। राज्ञःकचेत्यत्रराजन्शब्दःषष्ठीनि

नचापशब्दःप्रकृतिः। नह्यपशब्दाउपदिश्यन्ते। नचानुपदिष्टाप्रकृतिरस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्य
त्वात्सुत्यादयः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिप्लुत्यादयोपिभविष्यन्ति। यद्येकदेशविकृतमन
न्यवद्भवतीत्युच्यते। राज्ञःकचाराजकीयम्। अल्लोपोनइतिलोपःप्राप्नोति। एकदेशविकृतमनन्य
वत्षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यतेक्लृप्तशिखइतिप्लुतोनप्राप्नोति। नह्यत्रऋकारःष
ष्ठीनिर्दिष्टः। कस्तर्हि। रेफः। ऋकारोप्यत्रषष्ठीनिर्दिष्टः। कथम्। अविभक्तिकोनिर्देशः। कृपउःरःलःकृ
पोरोलइति। अथवापुनरस्तुअविशेषेण। ननुचोक्तंराज्ञःकचाराजकीयम्। अल्लोपोनइतिप्राप्नोती
ति। नैषदोषः। वक्ष्यत्येतत् श्वादीनांसंप्रसारणेनकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति।
तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। अल्लोपोनःनकारान्तस्येति। इहतर्हिक्लृप्तशिखः। अनृतइतिप्र
तिषेधःप्राप्नोति। रवत्प्रतिषेधाच्च। रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति॥

र्दिष्टःनत्वनूइतिलोपाभावः। यद्येवंकृपोरोलइत्यत्रापिऋकारःषष्ठ्यानिर्दिष्टइत्यनन्यत्वंनप्राप्नोतीत्याह। य-
दीति। अथवेति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते। नकारान्तस्येति। नचराजन्शब्दःकादेशेकृतेनकारान्तोभवतिश्वेवपु
च्छेछिन्नेनपुच्छवानितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अरवतइति। रोऽस्यास्तीति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप्। तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्तक इत्यादावकारः। नरवान् अरवान् इति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतः। गुरोररवत इति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्त्तिककारस्य ऌकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यत इति। तपरा तपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूतायद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुध्यापरामृष्टासत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति। यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्श

गुरोररवतइति वक्ष्यामि। यद्यरवत इत्युच्यते। होतृ ऋकारः होतृ ऌकारः अत्र न प्राप्नोति। गुरोररवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन ऌकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन् प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते॥ एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते। इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओत् ङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुतादिषु ज्विधिः। प्लुतादिषु अजाश्रयो विधिर्न सिध्यति। गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्र अनचि च अचउत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इदमस्त्यैं३इति कायन उदक्कौ३ उपगवइति अचीति इङ्गुडादेशो न प्राप्नोति

ने। कश्चात्रेति। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। संध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा संधीयमानावयवत्वात्। प्लुतादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते॥

रोऽस्यास्तीति। इदं चिन्त्यम्। अवयवादावेवं मत्वर्थो नानन्तरादावितिवर्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तं धावनमफलमिति विवरणमेव चिन्त्यम्। उरण्रपर इति शास्त्रेण रेफेऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्तक इत्यादावकारे रवत्त्वस्य सूपपादत्वादिति गुरुवर जगन्नाथशास्त्रिणः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्लुतएवनप्राप्नोतीतिदर्शयितुमाह। प्लुतसंज्ञाचेति। त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञाविधीयते। तपरत्वेचत्रिमात्रस्याग्रहणाद-
च्त्वाभावः। तत्रैवांप्लुतोविधीयमानइकारोकाराभ्यांगृहीतईकारऊकारश्चस्यात्। अतपरइति। असतीहतपरत्वेएकारो-
काराभ्यांमात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानंस्यादितिसूत्रंकर्तव्यम्। तपरत्वेतुतयोरग्रहणान्म-
स्यभावः। ननुचेति। सूत्रारम्भंप्रतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः। अतपरत्वेएचइतिवक्तव्यंतपरत्वेत्वेचइति। ऐचोर्विश्लि-

प्लुतसंज्ञाच। प्लुतसंज्ञाचनसिध्यति। ऐ३तिकायन। औ३पगव। ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञोभवती
तिप्लुतसंज्ञानप्राप्नोति। सन्तुतर्ह्येतपराणि। अतपरएचइग्घ्रस्वादेशे। यद्यतपराणिएचइग्घ्रस्वादेशइ
तिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। एचोह्रस्वादेशप्रसङ्गेमाभूदर्द्धएकारअर्द्धऔकारोवामाभूदिति। ननुचय-
स्यापितपराणितेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचोसमाहारवर्णौमात्रावर्णस्यमात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्र
स्वादेशप्रसङ्गेषुकदाचिदवर्णःस्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णोमाकदाचिदवर्णोभूदिति। प्रत्याख्यायते
एतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदिप्रत्याख्यानपक्षःइदमपिप्रत्याख्यायते। सिद्धमेङःसस्थान-
त्वादिति। ननुचैङःसस्थानतरावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारः। नतौस्तः। यदिहितौस्यातांतावेवायमुपदिशे
त्। ननुचभोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीयाअर्द्धमेकारमर्द्धमोकारंचाधीयते।

ष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारोनभवतः। ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोः। भूयस्त्वा
चव्यपदेशोमल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेवभविष्यतः। सिद्धमेङइति। अर्द्धैकारार्द्धौकारौनस्तः। तत्रतालव्यएकार-
ओष्ठ्यओकारइतितयोःस्थानेइकारोकारावेवभविष्यतः। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यांदीर्घप्लुतयोरपिग्रहणंसिध्यती
तिभावः। गुणसंज्ञायांतुदीर्घावेकारौकारौनिर्दिष्टौ।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सुजातेइति। अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमर्द्धमोकारंचविदधति। पारिषदकृतिरिति। गीतिवप्रणन्तथोच्चा
रणमित्यर्थः। आन्तर्यतइति। अन्यस्यासंभवादिदमत्रनास्तिश्रुतश्चविषयेस्मतइत्यर्थः। अम्येकइति। प्रथमयोरिति-
सिद्धेएतदपिकिमर्थमुच्यतेइतिचेत् वाछन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात्पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्थासैवोत्तरत्रानुवर्ततइ

सुजातेएअश्वसूनृते। अध्वर्योओअद्रिभिःसुतम्। शुक्रंतेएअन्यद्यजतं तेएअन्यदिति। पारिषदकृतिरेषातत्रभवतांनैवहिलोकेनान्यस्मिन्वेदेऽर्द्धएकारोऽर्द्धओकारोवास्ति। एकादेशेदीर्घग्रहणम्। एकादेशेदीर्घग्रहणंकर्तव्यम्। आद्गुणोदीर्घोवृद्धिरेचिदीर्घइति। किंप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्निति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं खट्वाईषा खट्वेषा खट्वाऊढा खट्वोढा खट्वाएलका खट्वैलका खट्वाओदनः खट्वौदनः खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वाऔपगवः खट्वौपगवइति। तत्तर्हिदीर्घग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते। अकःसवर्णेएकोभवतिततोदीर्घः। दीर्घश्चसभवतियःसएकःपूर्वपरयोरित्येवंनिर्दिष्टइति। इहापितर्हिप्राप्नोति। पम्भुविद्धंपचन्तीति। नैषदोषः। इहतावत्पम्भुमितिअम्येकइतीयतासिद्धं सोयमेवंसिद्धेसतियत्पूर्वग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंयथाजातीयकःपूर्वस्तथाजातीयकउभयोर्यथास्यादिति। विद्धमिति। पूर्वइत्येवानुवर्तते। अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानेनसंप्रसारणस्यदीर्घोभवतीति।

तिविद्धमितिपूर्वरूपंभविष्यति। अथवेति। विधिनियमसंभवेविधिरेवबलीयानितिविधेर्बलीयस्त्वान्नियमोनभव
तिहलएवदीर्घत्वंयथास्यादूडतइत्यादौमाभूदिति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तपरे इति। तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तत्रान्याय्याश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणा
द्वा अनेकार्थाभिधानमिति भावः। बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकार इति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकार इति
। तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्। ऋकारस्थानपत्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणप्रसङ्गाद्गुणानां चाभेदक
त्वात्तत्रास्त्यर्थत्वाभावात्। अथ तवाऽसंदेहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्र त्वभाष्ये

यदयं हलङ्उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीत्यतो गुणोपर इतीयतासिद्धं सोयमेवं सिद्धे स-
ति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति
। इह तर्हि खट्वर्श्यै मालर्श्यै इति दीर्घवचनाद्दकारो न। अनान्तर्यादेकारौकारौ न। तत्र को दोषः। विगृहीत
स्याश्रवणं प्रसज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि। यत्र क्रियमाणे न दोषः
तत्र कर्तव्यमिति। क्व च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ। वृद्धिरादैज् दीर्घः अदेङ्गुणो दीर्घ इति। तत्तर्हि
दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मा
त्रा आदेशा न भवन्ति। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति
। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबितीहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्त
र्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थ
स्तकारः दकारोपीति॥

णस्याविरोधः। तत्र हि तितिप्रत्ययग्रहणं चोदितम्। इह माभूत् दिवउत् द्युभ्यामिति। ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्
। तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम्। इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः प
रिहृतः। अत्राहुः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· वर्णान्तरसमानाकृतयइति।आकारादिष्वकारादिसदृशावयवाऋकारऌकारयोरेफलकारसदृशावयवौ।संध्यक्षरेष्व ११२
३२ कारेकारोकारसदृशाः।तत्रकेवलवर्णकार्यमवयवेषुभवतिनवेतिविचारः।इहहिसमुदायाअपीति।ऋऌएओऐऔइ
ति।अवयवाअपीति।अइउण्ऋऌक्इति।तत्रसमुदायपरेनिर्देशेसन्निहिताअप्यवयवानान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां
नलभन्ते।अवयवपरेचनिर्देशेसमुदायोनसंज्ञाभाक्।यथाहयवेत्यादावनच्कस्यहलोदुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्य-
कारोन्यत्रप्राधान्येननिर्देशाद्धलादिसंज्ञांनप्रतिपद्यतेइतिदध्यत्रेत्यादावनच्कएवयणादेशःप्रवर्तते।तत्रासत्याम-
येजादिसंज्ञायामयादयःसमुदायादेशाअपिनान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति।एवंस्थितेअग्नइन्द्रइत्यादौयत्रा-
वयवकार्यंप्राप्नोतिसमुदायकार्यंचतत्रान्तरङ्गत्वात्तत्रचसाक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः।

इदंविचार्यते।यएतेसुवर्णेषुवर्णैकदेशावर्णान्तरसमानाकृतयःएतेषामवयवग्रहणेनग्रहणंस्या
द्वानवेति।कुतःपुनरियंविचारणा।इहहिसमुदायाअप्युपदिश्यन्तेअवयवाअपि।अभ्यन्तरश्च
समुदायेऽवयवः।तद्यथा।वृक्षःप्रचलन्सहावयवैःप्रचलति।तत्रसमुदायस्थस्यावयवस्यावयव
ग्रहणेनग्रहणंस्याद्वानवेतिजायतेविचारणा।कश्चात्रविशेषः।

अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धिसमुदायावगमस्यसमुदायकार्यंबहिरङ्गम्।अयादीनांचावकाशः।अग्नआयाहीति
।नन्वत्रयणादेशोवयवस्यप्राप्नोति।येननाप्राप्तइतिवामध्येपवादाइतिवायणएवायादयोबाधकाःस्युः।तत्रयथा
दधीन्द्रइत्यत्रदधिशब्दस्यइकारःसवर्णदीर्घत्वंप्रतिपद्यतेएवमेकारस्थोपिप्रतिपद्येत।प्रत्याहारेएओङ्ऐऔ
जित्यत्रावयवानांप्राधान्येनानिर्देशादित्येवंग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम्।इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीज रामः
मुपन्यस्यते।अभ्यन्तरश्चेति।तिरोहितत्वादवयवानांसमुदायकार्येपारतन्त्र्यात्स्वकार्येसाप्रयोजकत्वान्नरसिं- ३२
हवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेणतत्कार्याप्रवर्तनादित्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानाक्षरेति। समानग्रहणेन पूर्वाचार्यनिर्देशाद् अकोऽभिधीयन्ते। दश समाना इति वचनात्। तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः। वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अग्न इन्द्र। वायो उदकम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति॥ दीर्घह्रस्वविधिप्रतिषेधः॥ दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। आलूय। प्रलूय। ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति। यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात्। इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति। ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्। सर्वस्य लोपो मा भूदिति। अथक्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति। परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति। यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति। अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति।

असिद्धत्वाच्चेति। असिद्धवदत्राभादित्यनेन। एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति। यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· यत्तर्हीति। नन्वसति कित्वे आकारस्य स्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुप्रत्ययान्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्य ११२
३३ त्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः। नैष दोषः। सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति। अकारं ह्याश्रित्य यण्शब्दः कृतो लोप-
स्यानिमित्तम्। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति॥ एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणेन वाकुशब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमि
त्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते। गोनो ग्रहणं ज्ञापकमिति। सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य।
अग्न एहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति। नाव्यपवृक्तस्येति। व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबु
द्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिन्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः। अव्यपवृ

यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति॥ एकवर्णवच्च॥ एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्।
किं प्रयोजनम्। वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणष्ठन्मा भूदिति। इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता
वित्यनुवर्तमाने गोद्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति। अत्रापि गोनो ग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद्व्यज्लक्ष-
णो विधिर्न भवतीति। अयं तु सर्वेषामेव परिहारः॥ नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु॥ नाव्य
पवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु। तद्यथा द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ती
ति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषम उपन्यासः। प्रत्यक्षं चैव हि तत्कर्म चोद्यते। असं
भवश्चाग्नौ वेद्यां च।

क्तस्य अवयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः। न हि संभवमात्रेण कार्याणि
क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वाद राम:
नसंभवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्तते तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदश काष्ठानी- ३३
ति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम्। असंभव इति। अर्द्धचतुर्हस्ता हि वेदिः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथातर्हीति। अल्पप्रमाणत्वात्त्स्यात्संभवद्इति भावः। अव्यपवृक्तमिति। व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः। यत्रतर्हीति। ऐऔइत्य-
त्रहिस्फुटोऽकारप्रतिभासोस्ति। विवृतत्वादिति। अकारस्यविवृतोपदेशादत्रप्रकर्षोविवक्षितस्तदाह। विवृततरमिति
। तत्रप्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेणसंध्यक्षरावयवस्यग्रहणंनास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्यभेदेनाग्रह-

यथातर्हि सप्तदशप्रादेशमात्रीरश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेतिनसप्तदशप्रादेशमात्रंकाष्ठमग्नावभ्या-
धीयते। अत्रापिप्रतिप्रणवंचैतत्कर्मचोद्यते। तुल्यश्चासंभवोग्नौवेद्यांच। यथातर्हितैलंनविक्रेतव्यं
मांसंनविक्रेतव्यमितिव्यपवृक्तंचनविक्रीयते। अव्यपवृक्तंगावःसर्षपाश्चविक्रीयन्ते। तथालोमन
खंस्पृष्ट्वाशौचंकर्तव्यमितिव्यपवृक्तंस्पृष्ट्वानियोगतःकर्त्तव्यम्। अव्यपवृक्तेकामचारः। यत्रतर्हि
व्यपवर्गोस्ति। क्वचव्यपवर्गोस्ति। संध्यक्षरेषु। संध्यक्षरेषुविवृततत्वात्। यदत्रावर्णंविवृततरन्तदन्य
स्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णौविवृततरेतेअन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्। अथवापुनर्नगृह्यन्ते। अग्रहणं
चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणम्। अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणंक
र्त्तव्यम्। तस्मान्नुड्द्विहलः ऋकारेचेतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। आनृधतुः आनृधुरिति। यस्यपुनर्गृह्य
न्तेहिहलइत्येवतस्यसिद्धम्। यस्यापिनगृह्यन्तेतस्याप्येषनदोषः। हिहल्ग्रहणंनकरिष्यते। तस्मान्नुड्
भवतीत्येव। यदिनक्रियते। आटतुः आटुरित्यत्रापिप्राप्नोति। अश्नोतिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।

णादग्रहणंसंध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तुरेफोभेदेनप्रतिभासाद्गृह्यतेइतिनुडादिसिद्धिः। अथवेति। नर
सिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्चप्रत्यभिज्ञानात्तत्वासिध्यापृथगुपलब्धानां वर्णानांसमुदायेनास्तिसत्वम्। समुदायवा
चोयुक्तिरपितत्रवर्णान्तरेनतात्त्विकीभ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अश्नोतेरेवेति। सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातेरेव। सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य। अविभक्तिकइति। तत्र ऋकारनिर्दे
शसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते। स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोट इत्यर्थः। ततश्चानभूताननन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं
सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते। यत्तदिति। रेफाद्रुक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। अड्व्यवाय इति। ऋकारेण यथा दीर्घो ग

अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति। लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृपो रो लः ऋकारस्य
चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। क्लृप्तः क्लृप्तवानिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्य
न्ते तस्याप्येष न दोषः। ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। कृप उः रः लः कृपो रो ल इति।
अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते। रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति। विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। रषाभ्यां
नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातृृणां पितृृणामिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र
षाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्। न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अ-
ड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति।
यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। रषाभ्यां नो णः
समानपदे। ततो व्यवाये। व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति। ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किम
र्थम्। नियमार्थम्। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यृकारान्नो णत्वमिति। यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमन शब्दं पठति। नैतदस्ति
ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। नार्नमनिः। यत्तर्हि तृप्नोति शब्दं पठति। यच्चापि नृनमन शब्दं पठति।
ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

ह्यते एवमृकारभागोऽपीत्यर्थः। न सिध्यतीति। तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः। एतैरेवेति
। आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः। भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरोष्टेरिति। ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम्। तन्न न्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवदत्त३ इति। क्रियते न्यास एवेति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यपवृक्तेऽपि भागयोर्विवृततरत्वात्। प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः। तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आ स्पृष्टोच्चारणात्तु भ्रा.

अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतः। नो णो भवति। ततश्छन्दस्यवग्रहात्। ऋत इत्येव। प्लुतावैच इदुतौ। एतच्च वक्तव्यम्। यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियते न्यास एव॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः। पिप्पली। पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्राकालोऽत्र गम्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्य एष वर्णानुगृह्णातीति। इह तु कथम्। संय्यन्ता। संव्वत्सरः। यँल्लोकम्। तँल्लोकमिति। यत्रैतदस्त्य एष वर्णानुगृह्णातीति। अत्रापि मात्राकालो गृह्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्॥ हयवरट्॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते। पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम्। आतोऽटि नित्यम्। शश्छोऽटि। दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। महाँ हि सः।

त्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः॥ हयवरट्॥ पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः। शश्छोटीति। हकारपरशकारस्यासंभवात्प्रसङ्गोच्चारितमेतत्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्वेचेति। अप्स्वार्थमपिवक्तव्यंभोहसतीतिरोर्यत्वार्थम्। यदिचकिंचिदिति। प्रयोजनार्थोहि वर्णानामुपदेशोन स्वरू-
पप्रतिपत्त्यर्थः। इदमिति। उभयत्रापिदोषप्रयोजनसद्भावास्वप्नः। स्वर्नयतीति। णकारोत्रप्राप्नोति। नह्यत्रसवर्णग्रह-

उत्वेच॥ उत्वेचहकारग्रहणंकर्तव्यम्। अतोरोरप्लुतादप्लुते। हशिच। हकारेचेतिवक्तव्यम्। इहापियथा
स्यात्। पुरुषोहसतिब्राह्मणोहसतीति। अस्तुतर्हिपूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशेकित्वक्त्वेड्विधयोझल्ग्रह
णानिच॥ यदिपूर्वोपदेशः कित्वंविधेयम्। स्निहित्वास्नेहित्वा। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। रलो व्युपधा
द्धलादेरितिकित्वंनप्राप्नोति। क्त्वविधिः। क्त्वश्चविधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शलइगुपधादनिटः
क्सइतिक्सोनप्राप्नोति। इड्विधिः। इट्चविधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षणइणनप्राप्नोति। झल्
ग्रहणानिच। किम्। अहकारणिस्युः। तत्रकोदोषः। झलोझलीतिहनस्यात्। अदाग्धाम्। अदाग्धम्। त
स्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदिचकिंचिदन्यत्राप्युपदेशेप्रयोजनमस्तितत्राप्युपदेशःकर्तव्यः
। इदंविचार्यते। अयंरेफोयकारवकाराभ्यांपूर्वएवोपदिष्टस्तेहरयवडिति। परएववायथान्यासमिति।
कश्चात्रविशेषः॥ रेफस्यपरोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः॥ रेफस्यपरोपदेशेअनुना-
सिकद्विर्वचनपरसवर्णानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। अनुनासिकस्य। स्वर्नयति। प्रातर्नयति। यरोऽनुनासिकेऽनुनासि
कोवेत्यनुनासिकःप्राप्नोति। द्विर्वचनस्य। मद्रह्रदो भद्रह्रदः। यरइतिद्विर्वचनंप्राप्नोति।

णमस्ति। मद्रह्रदइति। द्विर्वचनेष्टते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीतिरेफलोपोनास्ति। हलोयमामितिलोपस्तुपाक्षिकइतिप-
क्षेरेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः।

अप्स्वार्थमपीति। इदमिणत्वस्याप्युपलक्षणं· तेनलिलिहिद्वेइत्यादौढत्वविकल्पसिद्धिः। वि॰। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुण्डं रथेनेति। अनुनासिके नैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद्रो रीति लोपो नास्ति। रेफोष्मणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। न हि रेफस्य णकारोन्तरतमः। नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति। हकारवद्रेफोपि न कार्यीत्यर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य

परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन। वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशे कित्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वा दिदेविषति। रलो व्युपधादिति कित्वं प्राप्नोति नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति किं तर्हि रलः अवू व्युपधादिति। किमिदमवू व्युपधादिति। अवकारान्ताद्व्युपधाद्व्युपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गोधेरः पचेरन्। यजेरन्। जीवेरदानुक्। जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। रेफोप्यत्र निर्दिश्यते। लोपो व्योर्वली तिरेफे च वलि चेति। अथवा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति। अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। द्विर्वचनेपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते।

कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते। लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः।

दोषाभाव इति। सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम्। वि०। परसवर्णविधौ त्वण इत्यतोनुनासिक इत्यस्य संबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति ह्यह द्विवरणे। न बाध्यत इति। विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्याये सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयत्वं वदन्त उत्सर्गो विषयेऽपवादस्य चारितार्थ्याभाव एव बाधकत्वमिच्छन्ति। तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्ति तत्सहकृत्यन्यतररूपम्। प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः। प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसंबन्धेन विधेयवैशि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्यम्। सर्वआम् इत्यवस्थायां नुटःप्राप्तेः सर्वनामिति स्थितौ प्रवृत्तेश्चसत्त्वेन नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति सु-
टोनवकाशत्वं सूपपादमेव। प्रकृतेपियत्रयत्ररेफेद्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रा न चिचेतिद्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेतितन्न्यायविष-
यत्वमक्षतमेव। परं लक्ष्यानुरोधादत्रबाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेनद्वित्वकार्यित्वमात्रस्यबाधइतिमद्ध्ध्वदोधात्रं प्रइत्या-
दावचोरहाभ्यांयणोमयइत्यपिनभवतः। इकोयणचीत्यत्रतुकार्यित्वंनानवकाशमितिनकथमपितस्यनिमित्तत्वबाधक-
ताशक्योत्प्रेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्नबाध्यतइतिकेयटश्चिन्त्यइति॥ अत्रब्रूमः। सत्यमेतदिकोयणची
त्यादौनतक्रकौण्डिन्यन्यायस्यविषयइति परंत्वन्यएवायंमाठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येनदध्युदकादौय
णप्रवृत्तिःप्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते। तमेव चावलम्ब्यनेमौरहाविव्यादिभाष्यंप्रवर्तते। यतोमद्ध्ध्वदइत्यादौद्वित्व वारणंतक्रकौ-
ण्डिन्यन्यायेनकथमपिवक्तुमशक्यम्। तन्न्यायेनहिव्याप्यविषयतायैर्यैर्धर्मैरवच्छेद्यतेयैर्यैश्चविशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैःसं
कोच्यतेतत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वंस्वाश्रयेतरपरत्वंवाव्यापकविषयताप्रयोजकपदस्यसिद्ध्य-
ति। नपुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम्। तथासतिप्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्य विष-
यतायाद्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षयाव्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाच्पदस्याद्यज्भिन्नाच्परत्वेआटआट-
तुरित्यादौद्वित्वानापत्तेः। इत्थंचानचिचेत्यत्रयर्पदस्याचःपरोयरःपूर्वश्चयोरेफस्तदितरयर्परत्वेप्यर्हेणेत्यादौरेफस्यद्वित्वंप्रा-
प्नोति। एवंतथार्थकस्येवाचोरहाभ्यामित्यत्रसंबन्धेपिमद्ध्ध्वदइत्यादौद्वित्वंप्राप्नोत्येव। किंचस्ववैयर्थ्यसंपादकत्वंयत्रानेकशा-
स्त्राणांतत्रैषां सर्वेषांबाधोबाध्यसामान्यचिन्ता। नह्यचोरहाभ्यामित्यत्रत्ययत्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्व-
योःसामानाधिकरण्यमपियेनबाध्यबाधकभावोऽवकाशमासादयेत्। यणोमयइत्यत्रापियण्त्वावच्छिन्नोद्देश्यतायारेफ
त्वावच्छिन्ननिमित्ततयासमं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेतिलक्ष्यानुरोधादत्रबाध्यसामान्यचिन्तेत्यादिचिन्त्यमेव। तस्मादत्र
द्वित्ववारणोपयोगीभिन्नएवतक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायोवाच्यः। सचविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावंनापेक्ष राम:
ते किंतूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव। परंतु ययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम्। तत्त्वंचयत्किंचिद ३६
नुगतरूपावच्छिन्नस्यप्रतिपाद्यत्वेनविषयत्वंयस्यामिच्छायांतत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्। भवतिचवर्णद्वित्वप्रतिपादन-
विषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचोरहाभ्यामित्यारभ्यदीर्घादाचार्याणामित्येतदन्तसूत्रवार्तिककद
म्बकस्येतितद्घटकयर्यणपदयोरेफेतरत्वार्थपरतासूपपादैव। इदंचनैरजिकोयणचीत्यादीनां भिन्नभिन्नप्रकरणस्थाना
मितिनतत्रास्यविषयः। इत्थंचतस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्नबाध्यतइतिकैयटग्रन्थोरमणीयएवेतिदिक्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदमिति। विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः। उपदेशो द्विविधः पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधो येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्य

इदं विचार्यते। इमे अयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते। श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। णत्वम्। उरःकेण। उरᳵकेण। उरःपेण। उरᳶपेण। अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे। शर्षूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्। यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः। उब्जिता उब्जितुमिति। असिद्धे भ उब्जेः। इदमस्ति स्तोः श्चुना श्चुरिति ततो वक्ष्यामि। भ उब्जेः। उब्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

र्थः। क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे झल्त्वमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति। उपध्मानीयादेरिति। यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्तव्ये जश्त्वमसिद्धं तथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथोबिब्जिषतीति प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निपातनादिति। द्विर्वचनं कथम्। निपातनाद्वाक्यशेषोनुमीयते। असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोञ्जेर्भं इति। तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्त्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याः प्रवृत्त्याभत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य वत्वं प्रवर्त्तते। अकुत्वविषय इति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अवश्यमिति। अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्र-

निपातनादेव सिद्धम्। किं निपातनम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अभ्युद्गः समुद्ग इति। अकुत्वविषये निपातनम्। अथवा नैतदुब्जेरूपं गमेरेतद्द्व्युपसर्गाड्डो विधीयते। अभ्युद्गतः अभ्युद्गः। समुद्गतः समुद्ग इति। षत्वं च प्रयोजनम्। सर्पिःषु धनुःषु। शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति। नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। कथं सर्पींषि धनूंषि। अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो योनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह माभूत् पुंस्विति। अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः। अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम्। उ३ञ्जक। हलोनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति। उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्। दुष्कृतम्। निष्कृतम्। दुष्पीतम्। निष्पीतम्। इदुदुपधस्य चा-

हणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र माभूत् पुंस्विति। अविशेषेणेति। प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं किञ्चिदस्ति तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः। उञ्जक इति। उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात्प्लुतो न स्यात्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महोरस्केनेति· पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिनिषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य। न तु स्थानिवदादेशइत्यस्य। इदानी-

प्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न इदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते। किं त
र्हि। सकारो विशेष्यते। इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति। अथवोपधाग्रहणं न करिष्यते। इदु
द्भ्यांतु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः। इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति। अलोन्त्यविधिश्च प्रयोज
नम्। वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति। द्विर्वचनं प्रयोजनम्। उरःकः। उरःपः। अनचि च।
अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्। यथेह
भवति उरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवाय इति णत्वम्। एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। व्यूढोरस्के
न महोरस्केनेति। तत्रानल्विधावितिप्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्वि
दनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। अ-
र्थवन्तो वर्णाः। कुतः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एक
वर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते। एति। अध्येति। अधीत इति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्या
म्। एभिः। एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ
अपेहि। इइ न्द्रं पश्य। उउत्तिष्ठ। अअपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ
दर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति॥

मन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णव्यत्ययइति। एकवर्णस्याभ्युपगमेन्यापगमोव्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थोवसायइत्यर्थः। वर्णानुपलब्धौ चेति। अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थोनगम्यतेइतिविवक्षितम्। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमितिमत्वापृच्छति। किंतर्हीति। नसाधीयइति। परमतापेक्षयात्रकर्षः आरोप्यते। यथानकिंचिदयंतत्रकरोत्युक्तेकश्चिदाहस्तुत

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेअर्थवन्तोवर्णाइति। कूपः सूपोयूपइति। कूपइतिसककारेणकश्चिदर्थोगम्यते। सूपइतिककारापायेसकारोपजनेचार्थान्तरंगम्यते। यूपइतिककारसकारापायेयकारोपजनेऽर्थान्तरंगम्यते। तेनमन्यामहेयः कूपेकूपार्थः सककारस्य। यः सूपेसूपार्थः ससकारस्य। योयूपेयूपार्थः सयकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तोवर्णाइति। वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः आण्डीरः। वृक्षइतिसवकारेणकश्चिदर्थोगम्यते ऋक्षइतिवकारापायेसोर्थोनगम्यते। काण्डीरइतिसककारेणकश्चिदर्थोगम्यते आण्डीरइतिककारापायेसोर्थोनगम्यते। किंतर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति। नसाधीयोह्यत्रार्थस्यगतिर्भवति। एवंतर्हीदंपठितव्यंस्यात् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति। किमिदमतदर्थगतेरिति। तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्यगतिः तदर्थगतिः नतदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। अथवासोर्थस्तदर्थः तदर्थस्यगतिः तदर्थगतिः नतदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। सतर्हितथानिर्देशः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः॥

रामयंकरोतीति। एवंतर्हीति। प्रकृतोर्थोनगम्यतेअर्थान्तरंतुगम्यतेइत्यर्थः। तस्यार्थइति। वर्णस्यपरंप्रतिवर्णानामर्थवत्वमसिद्धमितिकथंतस्येतिवर्णः परामृश्यतेइत्याह। सोर्थइति। प्रकृतोर्थइत्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उष्ट्रमुखवदिति। गतार्थत्वादप्रयोग एवेति। यद्यपि मुखशब्दस्य लोपो विधीयते। अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणीप्राण्य
न्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः साहचर्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तो
र्थ उच्यते। न अर्थमात्रमित्यर्थः। नलोपादीनीति। अवर्णं तु विभक्तेर्न भवति। यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदै
व समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रा

तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति। संघातार्थवत्त्वा
च्च। संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। येषां संघाता अर्थवन्तः। अवयवा अपि तेषामर्थवन्तः।
येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः। तद्यथा। एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदा
यश्च शतमपि समर्थम्। एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था। येषां पुनर
वयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा। एकोन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्य
समर्थम्। एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थव
न्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा। प्रातिपदिकादिति स्वा —
द्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः। पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति। धनं वनमिति। संघात
स्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्। संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥

तिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव वार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्यु
त्पत्तिः प्रसज्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृक्ष इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते। य
था बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते। समुदा
यद्विवचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासप्रङ्क्याप्रश्नः ११२
३९ समासेन तूत्तरम्। तेनैव वीप्साद्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति। यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपल

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तु वर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये। कृतेस्तर्कुः। कसेः सिकताः। हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः। हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। वर्णापायो नार्थापायः। उपजन आगमः। लविता। लवितुम्। वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः। घातयति। घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम्। न चेह तद्वत्। अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। उभयमिदं वर्णेषूक्तम्। अर्थवन्तोऽनर्थका इति च। किमत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। कुतः। स्वभावतः। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तः अतोऽन्येऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्। कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति॥

ब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्प- रा॰ म॰
यितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः॥ ॥ ३९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संघातान्तराणीति। तदुक्तम्। न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति। एतस्यापीति। दृष्टो ह्यतदर्थे न गुणो न गुणिनोर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति। आचारादिति। आचारो व्यवहारः। तृषिमृषिकृषेरिति यण्न कृतः। अप्रधानत्वादिति। प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामचूसंज्ञान

संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्तन्ते। कूपः सूपो यूप इति। यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद्भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे। यतस्तु खलु न किंचित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा सूपे अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति। इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो नर्थकत्वं द्योतितम्। यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात्। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच्। प्रत्याहारेनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न॥ य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति। किं च स्यात्। दधिणकारीयति मधुणकारीयति। इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत॥ आचारात्॥ किमिदमाचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। नैते ष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः॥ अप्रधानत्वात्॥ अप्रधानत्वाच्च। न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते। क्व तर्हि हल्षु। कुत एतत्। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते। यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचोऽक्षु हलो हल्षु॥

प्रवर्तेत इत्यर्थः। शैलीति। शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति। एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा० कौ० लोपश्चेति। परत्वान्नित्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते। ११२
४० अनुबन्धास्तूच्चारणएव सन्ति। इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति। स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊका
लोऽजिति। सिद्धेऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततोऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः।
एवमपीति। ककारात्कृते हूपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णाद्वये

लोपश्च बलवत्तरः॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति। ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ऊकालोच्। उ ऊ ऊ३ इत्येवं कालोऽज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति ऊकालोच्। एवमपि कुक्कुटइत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एष एवार्थः अपर आह ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेषु षट्सु कार्याणि॥ अथ किमर्थमन्तस्थानामण्सूपदेशः क्रियते। इह संय्यन्ता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तेतस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तेनस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूत् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित्त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव।

नैकाजातिर्व्यज्यत इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थ- रामः
मिति। अनुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तस्थानामत्रावश्यकर्त्तव्य उपदेशः गीर्षियादौ। ४०
मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेतद्भवति। ज्ञापकत्वमस्य विघटयति आचार्योपदेशपारंपर्यानुज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति। तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोग
श्रवणाय णुदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम्॥ लण्॥ संदेहो भवतीति। किमस्यासत्तिराश्रीयते ऽ
स एव कथं भेदो न स्यात् यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषा च सल्लोपः। यथा भेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा प्रोरो
चियद्वा रयत्ययं द्वित्वम्। यदयं पुरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं प्राप्तिः तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनुवर्त्तते विभाषेति।
कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित् स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचन
मनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनम्। झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा सल्लोप इ
ति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं प्राप्तिः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधोपो भविष्यति। पश्यति त्वा
चार्यः विभाषा सल्लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं प्राप्तिः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधो
वश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथम्। पर इत्युच्यते। एताव
न्तश्च परः। यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदा
हरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः। प्रत्तम् मवत्तम् आदित्यः। इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचन
सामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति हर्षतीति। तस्मान्नित्ये पि लोपे वश्यं सप्रतिषेधो
वक्तव्यः तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति॥ ॥लण्॥ ॥अयं णकारो
द्विरनुबध्यते। पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेषु चिण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति।
कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्।
पराभावात्। न हि ढ्लोपे परे णः सन्ति न नु चायमस्ति। आतृढ आवृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण न प
रेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घो च इत्येव ब्रूयात्।
यव्याप्तिरिति संदेहः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नहिकेपरइति।नचल्लोपानदुपानत्केतिह्रस्वेकर्तव्येनहोधइत्यस्यासिद्धत्वादस्तिकेपरतोहकारः।तथागीर्क्केत्यादौरे
फः।अत्राहुः।नधुनइत्यत्रनेतियोगविभागेनधत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषुचकृतेषुहकारादीनामभावः।नहिपदान्ता-
इति।ननुचमोभगोइत्यत्राप्रग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यते वृक्षवृकरोतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपोमाभूदितितत्क-
यमुच्यतेनहिपदान्ताइति।उच्यते।अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचएवानुनासिकेनभाव्यंनतुहलइत्युक्तंनहिपदान्ताइ

अथवैतदपिनब्रूयात्।अचोह्येतद्भवति ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइति।अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहः।केणइति।अ
संदिग्धंपूर्वेणनपरेण।कुतएतत्।पराभावात्।नहिकेपरेणाःसन्ति।ननुचायमस्तिगोकानौकेति।एवंत
र्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणनपरेण।यदिहिपरेणस्यादण्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।केचइत्येवब्रूयात्।अथवैतदपि
नब्रूयात्।अचोह्येतद्भवतिह्रस्वोदीर्घःप्लुतइति।अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहः।अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइ
ति।असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण।कुतएतत्।पराभावात्।नहिपदान्ताःपरेऽणःसन्ति।ननुचायमस्ति।कर्त्तृह
र्तृ।एवंतर्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणनपरेण।यदिहिपरेणस्यात्अण्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।अचोप्रगृह्यस्यानुना
सिकइत्येवब्रूयात्।अथवैतदपिनब्रूयात्।अचएवहिप्रगृह्याभवन्ति।अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहः।उर-
ण्परइति।असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण।कुतएतत्।पराभावात्।नह्युःस्थानेपरेणःसन्ति।

तिकार्यभाजइत्यर्थः।अचोप्रगृह्यस्येति।हलोहिनभाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेतिस्थितम्।तत्रवृक्षंवृश्चती
तिक्विपिकृतेवृक्षवृश्चमाचष्टइतिणिचिटिलोपेचकृतेवृक्षवयतेर्विचिकृतेवृक्षवृइतिभवति।क्विपितुवोर्लुप्तंको-
विधिंप्रतिचनस्थानिवदितिनिषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः।लोपोव्योर्वलीतिलोपप्रसङ्गश्च।विचितुस्थानिवद्भावाद्वल्निमि
त्तोलोपोनभवति।हलिसर्वेषामित्यनेनतुलोपेक्रियमाणेपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपःप्राप्तो-
ण्ग्रहणानुवृत्त्यानिवर्त्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अजर्घा इति। गर्धेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणे रपरत्वे सिलोपे भष्भावे जश्त्वे रुत्वे रलोपे दीर्घे ले
षु रूपम्। इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितम्। धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति-

ननु चायमस्ति। कर्त्रर्थे हत्रर्थमिति। किं च स्यात्। यद्यत्र रपरत्वं स्यात् द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। ह
लो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति। विभाषा स लोपः। विभाषा श्रवणं प्रसज्येत। अयं
तर्हि नित्यो लोपः रो रीति। पदान्तस्येत्येवं सः। न शक्यः सपदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। ज
र्गृधेर्लङ्। अजर्घाः। पास्पर्द्धः। अपास्पा इति। इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्।
धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह माभूत्। मातॄणां पितॄणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणम
नर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातु-
ग्रहणं करोति। इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षतीति। माभूदेवम्। उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति
। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणाम् पितॄणामिति। तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्या
त्पूर्वेण न परेण। यदि परेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्यात्। उरत्परइत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्ह्यण
ग्रहणे संदेहः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण। कुत एतत्।
प्रश्नः। इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सत्प्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः।

इति प्रश्न इति। परे तु ततो धातुग्रहणं करोतीत्येतदुत्तरमथ यदागमन्यायेन कॄ इत्यत्र ऋत्त्वातिदेशादित्वं प्राप्नोत्येव। मै
वम्। तस्यानित्यत्वादिति शङ्कासमाधाने अत्र प्रश्नरूपेण पूरयित्वेहापि तर्हीति भाष्यं योजनीयमित्याहुः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· सवर्णेइति।अचीकृतदितिऋकारस्यऋकारएवयथास्यात्ऋकारोमाभूदित्येवमर्थंतपरत्वंक्रियते।यदिचपूर्वेणाण- ११२
४२ कारेणाणुग्रहणंस्यादृकारोनण्त्वाद्विनकालस्यग्राहकएवनभवतीतिऋकारेणैवस्थानीनाप्यादेशःप्रसजतीतिकिंतप
रत्वेन।कृतंतज्ज्ञापकंपरेणाण्ग्रहणस्य।अर्द्धंचतस्यइति।अर्द्धेनचतस्यः।चतुर्थीहिमात्रातत्रार्द्धेति।किंपुनरिति।व

सवर्णेऽण्ग्रहणंतपरंस्युर्कंतु।यदयमुर्कंदित्यु कारेतपरकरणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःपरेणन
पूर्वेणेति।इण्ग्रहणेषुतर्हिसंदेहः।असंदिग्धंपरेणनपूर्वेण।कुतएतत्।पूर्वोह्यन्यत्रपरेणस्यात्।यत्रे
च्छतिपूर्वेणसंप्रत्ययग्रहणंतत्रकरोतियोऽशिति।तच्चगुरुभवति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।तत्रविभक्तिनिर्देशे
संप्रत्ययग्रहणेऽर्द्धचतस्रोमात्राः।प्रत्याहारग्रहणेपुनस्तिस्रोमात्राः।सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेस
तियद्गरीयांसंयत्नमारभतेतज्ज्ञापयत्याचार्यःपरेणनपूर्वेणेति।किंपुनर्वर्णोत्सन्नाविवायंणकारोद्वि
रनुबध्यते।एतज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्ष
णमिति।अणुदित्सवर्णंपरिहायपूर्वेणाण्ग्रहणंपरेणेण्ग्रहणमितिव्याख्यास्यामः॥ ॥ञमङणन
मम्।झभञ्॥ ॥किमर्थमिमौमुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते।नञकारएवानुबध्येत।कथम्।
यानिमकारेणप्रत्याहारग्रहणानिहल्लोयमांयमिल्लोपइति।सन्तुञकारेणहल्लोयञांयञिल्लोपइति।
नैवंशक्यम्।झकारभकारपरयोरपिझकारभकारयोर्लोपःप्रसज्येत।नझकारभकारौझकारभकार
परौ स्तः।कथंपुमःखय्यम्परइति।एतदप्यस्तुञकारेणपुमःखय्यञ्परइति।नैवंशक्यम्।झकारभका
रपरेपिहिखयिरुःप्रसज्येत।

णोत्पत्तिर्वर्णोच्छेदः।वर्णान्तरमनुबन्धःकिंनक्रियतेइत्यर्थः।व्याख्यानतइति।न्यायादागमाद्वाप्रवृद्धशक्तिरनुस राम:
रणीयेत्यर्थः॥ ॥झभञ्॥ ॥ ४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नञ्झकारेति। भकारस्य पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः। उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः। सत्तु तावदिति। उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्येन लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वाङ्मं स्वरशोक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः। अक्षरं न क्षरमिति। क्रियाशब्दोयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम्। तच्च ब्रह्मतत्वं

नञ्झकारभकारपरः स्वयस्ति। कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तु नकारेणाङ्ङो ह्रस्वादचि ङ्नुण्नित्यमिति। नैवं शक्यम्। झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम्। नञ्झकारभकारौ पदान्तौ स्तः। एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सत्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति। झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः॥ अथ किमिदमक्षरमिति। अक्षरं न क्षरं विद्यात्। न क्षीयते न क्षरतीति वा अक्षरम्। अश्नोतेर्वा सरोक्षरम्। अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः। अश्नुत इत्यक्षरम्। वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे। अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते॥

परमार्थतो नित्यम्। व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा॥ अश्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते अनुकरणं सर इति। तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा। वर्णं वाहुरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः। पूर्वसूत्रे इति। व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 किमर्थमिति। वर्णानांसाधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैवसाधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णायेन शास्त्रेण ज्ञायन्ते
तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। यत्रचेति। ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते तस्य च शा
स्त्रविषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। कत्वादि
दोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। लघ्वर्थमिति अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः। वाक्समाम्नाय इति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्य
वहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च। चन्द्रतारकवदिति। अनादित्वान्नित्य

किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते॥ वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते। तदर्थमि
ष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते। सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्र
तिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः। सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे
लोके महीयेते॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्र
थमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

त्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्यय
नकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यान
द्वारेणान्वाख्यायते। महीयेते इति पूज्येते इत्यर्थः। महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयट
कृते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृद्धिरादैच्। कुत्वं कस्मान्न भवतीति। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगात् नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञा-
नां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः। तत्र कुशब्दः पञ्च-
सुवर्णो धारणकरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः। छन्दोवदिति। न वै शेषि

वृद्धिरादैच्॥ कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि च्छ-
न्दसीति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गु-
ण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणे-
न। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पु-
नरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य।
किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयं
म्। वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अ-
थादैज्मात्रस्य ग्रहणम्। सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह तावती भा-
र्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य
ग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं
विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि।

कसूत्राणि। अपि लङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येवादृष्टिश्चेयं छन्दोवदिति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्र-
क्षद्वयेऽपि च दोषसंभवात्प्रश्नः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र हि वृद्धौ सर्वे चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्य-तदूत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। यो सौ ककार इति। कञ्ञ्णेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्योवृद्धिशब्दः

उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत। सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः याव‌द्भार्य इति। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। किं तर्हि। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सो यं वृद्धिनिमित्तः। वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम्। यो सौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः॥ अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञा इत्येष संप्रत्ययो न स्यात्।

समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धि — निमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोक इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति। राम: ४४

तत्र हीति। आऽवतीस्योः सर्वस्योः सर्वौरित्यादौ तु न चारितार्थ्यमुद्भाव्यम्। अनभिधानात्। स्वरितत्वस्याधिकारार्थत्वलाभः। वि॰। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति चेति। यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुक्तानि एवमनर्थकान्य-
पीत्यर्थः। यावदास्तत्त्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का। झटिति समन्वयानवगमाद्वा। दश दाडिमानीति। पदार्थानां
समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्याय

इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि
च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अ-
नर्थकानि। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य
पिता प्रतिशीन इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च॥ क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुत
ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञी इति। यत्तावदुच्यते संज्ञा-
धिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्तव्यः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भ-
विष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिके-
षु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञ-
दत्त इति। तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। वेदे पि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल
इति। तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आ-
हुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति
ते न मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति।

नशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते। यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम्। अपर इति। प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थो-
द्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थितिर्भावः॥

द्विगुरिति। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनाकृतिरिति। आकृत्यासाहचर्याद्दोषोलस्यतेतेनायमर्थः। वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा। आदैचांबहुत्वात्संज्ञित्वम्। लाघवा र्थंहिसंज्ञाकरणम्। यथासर्वादीनिसर्वनामानीत्यनेकस्यैकासंज्ञाक्रियतेनत्वेकस्यानेकासंज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृति मतइति। अवस्थाभेदेप्यपिसएवायमितिप्रत्यभिज्ञानिमित्तकंदेवदत्तत्वादिकंसामान्यमस्तीत्याकृतिमतइत्युक्तम्। लिङ्गे नवेति। कलादिनावर्णदोषेणेत्यर्थः। तमेवोपालभ्येति। योहिसूत्रकारमुपालभतेऽगमकंतेसूत्रमितिसकथंवृत्तिकारादीन्प्रा माण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापिपरिहारान्तरंब्रुवताआचार्याचारेणप्रमाणत्वेनाश्रितइत्यर्थः। तच्चापीति।

यदप्युच्यते। क्रियमाणेपिसंज्ञाधिकारेसंज्ञासंज्ञिनोरसंदेहोवक्तव्यइतिसंज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च। संज्ञासंज्ञि नोश्चासंदेहःसिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव। उक्तआचार्याचारः॥ अनाकृतिः॥ अथवाअनाकृतिःसंज्ञा आकृतिमन्तःसंज्ञिनः। लोकेपिह्याकृतिमतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते॥ लिङ्गेनवा॥ अथ वाकिंचिल्लिङ्गमासज्यवक्ष्यामीत्थंलिङ्गासंज्ञेति। वृद्धिशब्देचतल्लिङ्गंकरिष्यतेनादैचूशब्दे। इदंता वदयुक्तंयदुच्यतेआचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकंतेसूत्रमितितस्यैवपुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन्खल्वपिभवाननेनपरिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेनवेत्याह। तच्चापिवक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हिइत्संज्ञानवक्तव्यालोपश्चनवक्तव्यः।

लिङ्गेनवेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिःसंज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्नवक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवंसतीत्यर्थः। ङकारादि ष्वनुबन्धेषुकलादिकमासङ्क्ष्यते। ततस्तेषांसंज्ञात्वेसतिङादात्मनेपदमितिकरिष्यतेसंज्ञाश्चसंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयंनिव र्तन्तइतीत्संज्ञालोपश्चनवक्तव्योभवतइत्यर्थः।

प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भूप्राप्ताविति अस्याधृषाद्वेति णिजभावे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रक्षिपति। किमत इति। कतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशो यमादैच्छब्द इ

संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिद्ध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत् संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कतमनयोः साधुत्वम्। कथं वृद्धिरस्याविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्। वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि।

त्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगस्तस्य स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते। अपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके प्रयुक्तानामिदमनुशासनम्। ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दादिति स्थानम्। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्यास्तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथाहि। षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येवस्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरमुंचेति। आगमा अपीति। अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते। अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः। लिङ्गेन चेति। देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादि लिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः। इदं खल्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति। देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्। गोरथ इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमि

संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदेशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः। इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति। कयोः। विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा।

त्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम्। तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति। द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम्। अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव मन्यन्ते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नचादैच्छब्दइति। नह्यस्यकश्चिल्लोकिकोर्थःप्रसिद्धइत्यर्थः। आवर्तिन्यइति। देवदत्तादिशब्दाहिदानादिप्रतिपादनाय आवर्तन्ते। अथवेति। सत्यसतिवासंज्ञिनिबुद्ध्याविषयीकृतेशब्देनपूर्वंनिर्दिष्टेसंज्ञाप्रवर्ततेइत्यर्थः। ततश्चादेङ्गुणादृत्यादावदेङादयःसंज्ञिनोगुणादयःसंज्ञाः। इहतुमङ्गलार्थोन्यथापाठक्रमः। आर्थस्त्वन्यथाक्रमः। अन्येतुसिद्धिहेतवो

तन्नैतत्स्याद्विशेषणविशेष्येइति। तच्चनह्ययोर्हिप्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावोभवति। नचादैच्छब्दःप्रतीतपदार्थकः। तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव। तत्रत्वेतावान्संदेहःऽकःसंज्ञीकासंज्ञेति। सचापिक्वसंदेहः। यत्रोभेसमानाक्षरे। यत्रत्वन्यतरल्लघुसासंज्ञा यद्गुरुससंज्ञी। कुतएतत्। लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्। तत्राप्ययंनावश्यंगुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति। किंतर्हि। अनाकृतितामपि। अनाकृतिःसंज्ञाआकृतिमन्तःसंज्ञिनः। लोकेपिह्याकृतिमतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते। अथवाआवर्तिन्यःसंज्ञाभवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्ततेनादैच्शब्दः। तद्यथा। इतरत्रापिदेवदत्तशब्दआवर्ततेनमांसपिण्डः। अथवापूर्वोच्चारितःसंज्ञी परोच्चारितासंज्ञा। कुतएतत्। सतोहिकार्यिणःऽकार्येणभवितव्यम्। तद्यथा। इतरत्रापिसतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते।

भविष्यन्ति। अएकएकालितिपरिभाषानसंज्ञेतिनास्तिव्यभिचारः। अएकशब्देनैकाकीकथ्यतइत्यनेनानियमेनग्रहणेप्राप्तेनियमःक्रियते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· अस्थानइति। अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः। सतो वृद्ध्यादि
५७ ष्विति। विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ। न च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द

कथं वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघ-
स्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायु
ष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चा
रिता संज्ञा। अदेङ्गुण इति यथा। दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेपि हि संज्ञाः क्रियन्ते तस्य परमा
म्रेडितमिति तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात्। अथवा अस्थाने यं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते। यदीदं
लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति
अयं गौरिति। न चाख्यायाचष्टे इयमस्य संज्ञेति। भवति चास्य संप्रत्ययः। तत्रैतत्स्यात्कृतः पूर्वैर
भिसंबन्ध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः। कैः। आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात्। यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिश्या
ति तस्याकृत इति। लोकेपि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याकृतः। अथ तत्र कृतः। इहापि कृतो द्रष्टव्यः
॥सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदा
श्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया
भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्र रामः
कल्पन्ते। तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति। ५७

एवादैचां प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु च भोः इति। नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वे नैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्याय्यव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये माभूतामिति। अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदायआदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ क्वतात्पर्ये कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रे

ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्। तत्रापि अन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्माअविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति॥ प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये माभूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः॥ अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः।

ति। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेन भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति। उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अभ्यस्तं सहेति। अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम्। भाष्यकारस्तूभे ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यवयवंचेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदत्तादीनां भोजनम्। तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमा
प्त्या संपद्यते। अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नात्यक्रियात्तु समुदाये समाप्यते। गीतादिक्रियासमुदायरूप-
त्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तुलक्षेपृथगादैचां दर्शनात्। मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्ये
कं व्यवतिष्ठते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अत्र शतस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्तागर्गगुणाकर्म। न च गुण
भेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते। अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्रा-

यत्ने च्छतिसहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सहसुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति॥ प्रत्यवयवं
च वाक्यपरिसमाप्तेः॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्य
न्तामिति। न चोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः। समुदाये वा
क्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं
दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते। इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरे
ण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति। इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रि
यते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्।

धान्यमतो वाक्यादवगम्यते। अथ तत्रान्तरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तेः सिद्धायां योग
विभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम्। अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथ-
वा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवो
च्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञा प्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञा प्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंचकारणमिति। अभेदका हि गुणाः। मुण्डेन हि क्रते चौर्यैकुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यत इति प्रश्नः।
भेदकत्वादिति। सर्वगुणसङ्ग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। एकोयमिति। उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षि
तं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते। उभयमिति। आम्ना
आकारस्य तपरकरणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थम्। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य। भेद
काउदात्तादयः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदकाउदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके। य उदात्ते कर्तव्ये अनु
दात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं त-
र्हीति। भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं
यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य। भेदका गुणाः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति।
एवं हि दृश्यते लोके। एकोयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतमन्यदि
दमुष्णमिति। ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा। देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि
स्वामाख्यां न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति। उभयमिदं गुणेषूक्तम्। भेदका
अभेदका इति। किं पुनरत्र न्याय्यम्। अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्।
यत्राब्दानियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम्। लोके तूभयथा व्यवहारः। गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात्क्रयविक्र-
यादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः। किं पुनरिति। अत्रेति। शास्त्रे। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उदात्तमेवेति। तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्य
र्थः। यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्रापि स्थानेन्त
रतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते। एवमनु-
नासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव। उञः ऊँ इति यथा। अन्ये त्वाहुः। एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्त इ

यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गु
णा इति। यदि भेदका गुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत्। यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ता
च्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति। तद्य
था। शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत। तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं
भवति। असंदेहार्थस्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारो-
प्यत्र निर्दिश्यत इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीय
केषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं करोति। तद्यथा। औतोम्शसोरिति।

ति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादेरिति। अजुपलक्षणार्थोनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरे त्वज्ग्र
हणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः। व्याख्यानत इति। प्रश्लेषदृढमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य दृढार्थ-
त्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं तर्हीति। ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्रग्राहकाः न भविष्यन्ति। नैतदस्ति। नह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैजिभिर
एत्वात्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात् संज्ञाप्रसङ्गात् वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसङ्गात् तन्निषेधाय तपरत्वम्। एवं स्थिते
चोदयन्ति। यद्येऽजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्येतत्पदम्। उच्यते। तात्पर्येणोऽजर्थत्वं तका
रस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते। ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौ

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्नि
ति। खट्वा इन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकं खट्वोदकम्। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एल
का खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति
। अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति।
तपरस्तत्कालस्येति नियमात्। ननु तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तादपि
किमत्र दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तका
रः दकारोऽपि॥ वृद्धिरादैच्॥ इको गुणवृद्धी॥ इग्ग्रहणं किमर्थम्॥ इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननिवृ-
त्त्यर्थम्॥ इग्ग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। आकारनिवृत्त्यर्थं संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च।

खं भवति। सति तु तकारे आकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रति
पादनादर्थवत्त्वाद्विभक्तेरुत्पत्तौ सत्यामादित्येतत्पदं सिद्धम्॥ इको गुणवृद्धी। इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणज्ञापकवशा-
दाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य चातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्ग-
मुदाहरति। यातेति। ग्लायतीति। एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादेकारोपदेशेप्यैकारो गुणः स्यात्। उ
म्भितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं त

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्। याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृ
त्त्यर्थम्। ग्लायति। म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। उ
म्भिता। उम्भितुम्। उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थे
न तावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति। यदयमातोनुपसर्गे क इति कका
रमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे एतत्प्रयोजनं क्ङिति इत्याकारलोपो यथा स्यात्।
यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रू
पं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति। ततः ककारमनुबन्धं क
रोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। यदयं जनेर्डं शास्ति। क
थं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात्। यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्क
रणमनर्थकं स्यात्।

स्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयं जनेरिति॥ यद्येवं मि
देर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति। मिदेर्मिदिरित्याश्रयणा
दिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः। टकः किलेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वेन निराकृते यदप्यु-
च्यत इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति। तस्मादर्थनक्रमेण सर्वं ज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासंभवं ज्ञापक
समर्थनं कर्त्तव्यम्। आयादयोपीति। ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यं विधिमिति। आयादेश

गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न
व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते। किं त्वकारणं ज्ञा
पकं नाकारस्य गुणो भवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं क-
कारमनुबन्धं करोति। यदप्युच्यते। उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति। यदियद्यत्सं
ध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। यं विधिं
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थ
कः। आयादीनां पुनर्निमित्तमेव। यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। सि
द्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणो न सिद्ध्यति। कुतो ह्येतत्। जनेर्गुण उच्यमानो
ऽकारो भवति न पुनरेकारो वास्यादोकारो वेति। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽका
रो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति।

स्यैकार एव निमित्तमिति आयादेशो न बाध्यते। नहि ग्लायित्येवं पाठः शक्यः कर्तुम्। त्वयाग्लायत इत्यादि
रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। ध्याख्येतिनिपातनाच्चात्र गुणवन्न बाधिष्यते। पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्र
योजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं डित्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम्। संज्ञयेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद्द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते। तेन गुणइत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते। अदेङामिति। पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तत इत्यदेङामित्युक्तम्। तेनैतन्न

एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदीग्ग्रहणं क्रियते। द्यौः पन्थाः स इममिति एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति॥ संज्ञया विधाने नियमः॥ संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्तते। अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिरादैच्। अदेङ्गुणः। वृद्धिरादैच्। ततइको गुणवृद्धी इति। गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।

चोदनीयं वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति। संबन्धमिति। संबध्यत इति संबन्धः। कर्मणि घञ्। नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः। आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेने नादेङ्भिर्न संबध्यते। इहत्वनुवृत्तमादैचो जहाति। कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने। अथवेति। वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं नत्वदेङित्यत्र। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवैकयोगइति। एकोभवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणोभवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते। यद्यपिप्रतिपत्तिकालेभवतिक्रियाभिद्यतेतथाप्येककालाप्रतिपत्तिरित्यादैचः संबद्धावृद्धिसंज्ञा अदेङ् संबद्धागुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया- अदेङ्भिः संबन्धः। अथवान्यवचनादिति। यथाकप्रत्ययेनाण् बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्चकविधेः। अणस्तुविपर्ययात्। एवमदेङ्गुणइत्यत्रवृद्धिग्रहणमनुवृत्तंसत्संदिह्यतेकिमुत्तरार्थेवेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति। सावकाशाचवृद्धिसंज्ञातात्पर्यंचनास्ति। गुणसंज्ञातुतात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्चवृद्धिसंबन्धमदेङांबाधते। प्रत्ययसंज्ञातुसंज्ञिविशेषेणसंयुक्ताधिकारेणैवविधीयमानाकृत्यादिसंज्ञाविषयेपिप्रवर्तते। अथवेति। विभाषा-

अथवाएकयोगःकरिष्यते। वृद्धिरादैजदेङ्गुणः। ततइकोगुणवृद्धीइति। नचैकयोगेनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणाच्चप्रकृतापवादोविज्ञायतेयथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति॥ अन्यस्याःसंज्ञायावचनाच्चकारस्यचानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायावृद्धिसंज्ञायागुणसंज्ञाबाधिकाभविष्यति। यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति। अथवावक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तन्तेचनामविधयोनचानुवर्तनादेवभवन्ति। किंतर्हियत्नाद्भवन्तीति। अथवाउभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहे॥

तिलमाषेत्यत्रह्युमाभङ्गयोरधान्यत्वात्त्वञोप्राप्तौचोदितायांत्वञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता। अनुवर्तमानश्चत्वञ्यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्नसंबध्यते। अपितुविभाषाश्रुत्यायत्नेनतिलादिभिरेवसंबध्यते। तथेहापिवृद्धिग्रहणमदेङ्गुणइत्यत्रानुवर्तमानमपियत्नाभावाददेङ्भिर्नसंबध्यते। इहतुपुनर्गुणवृद्धिग्रहणंयत्नोभवति। अथवेति। अपेक्षालक्षणंलौकिकमधिकारमाश्रयति। समुदायस्यचापेक्षायांनास्त्येतदनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति गुणस्येवापेक्षायुक्तेति। समुदायस्यभेदाभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा· कै ५२ किंपुनरिति।उभयथासंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।तत्राङ्गस्यगुणइतिषष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठतेगुणश्च ११२
स्यालिकइति।तत्रयदिपूर्वमिकाङ्गंविशेष्यते।इगन्ताङ्गस्यगुणोभवतीतिसचभवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यभवतितदासोस्य
शेषोभवति।यदात्वङ्गस्येतिपूर्वमेवान्त्यमलंषष्ठीनीयते अङ्गान्त्यस्यगुणइतिपश्चादिकान्त्योल् विशेष्यतेतदाचा
यंतस्यविशेषणत्वात्तच्छेषोभवति।अथत्वङ्गस्येतिगुणवृद्धिविधौनस्थानषष्ठी।किंतर्हि।इगपेक्षयाऽवयवष
ष्ठी।तदास्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमितितदपवादपक्षोभवति।अप्राप्त्यनुमानमेवहिबाधोवच
नेनप्राप्तस्यबाधायोगात्।ततश्चाङ्गावयवस्ययत्रतत्रस्थितस्येकोगुणवृद्धीइत्यर्थःसंपद्यते।समुच्चयस्त्वसंभवा

किंपुनरयमलोन्त्यशेषः।आहोस्विदलोन्त्यापवादः।कथंचायंतच्छेषःस्यात्कथंवातदपवादः।
यद्येकंवाक्यंतच्चेदंच।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्ति।इकोगुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति।ततोयंतच्छे
षः।अथनानावाक्यम्।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्ति।इकोगुणवृद्धीअन्त्यस्यचानन्त्यस्यचेति।ततोयं
तदपवादः।कश्चात्रविशेषः॥वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षि-
प्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्॥ वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रे
ष्विग्ग्रहणंकर्तव्यम्।

नोपन्यस्तः।नहियुगपद्द्वौषष्ठ्यर्थौसंभवतःस्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति।विकल्पोपिनभवतिएकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य।त
स्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ।यद्येकमिति।अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशेल्लस्तनिमि
त्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः।अथनानेति।अङ्गस्येतीगपेक्षयावय
वषष्ठ्यामिकःस्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य।ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावा रामः
क्यत्वम्।वृद्धिगुणाविति।मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणंनसन्निपततीतितेषुप्रदेशेष्विग्ग्र ५२
हणंकर्तव्यम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दोषान्तरमप्याह। सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति। अङ्गस्येत्येतद्धेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते। तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिः। अन्यत्रतु
षष्ठ्यान्त्येत्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशः प्राप्नोति। यथैव हीति। अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या
मिदेर्गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि
न प्राप्नोति। पुगन्तलघूपधस्य गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋच्छेर्लिटि गुणः
इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋदृशोऽङि गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि
न प्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति॥ सर्वादेशप्रसङ्गश्चानि
गन्तस्य॥ सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति। याता। वाता। किं कारणम्। अलोन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्य
न्त्यमिकमुपसंक्रान्ता। अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य सर्वादेशः प्राप्नोति।
नैष दोषः। यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी। तद्यदि
दानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः। एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः। पूर्वा
पेक्षोयं दोषः। त्वर्थे चायं चः पठितः। मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वा
देशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति। मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य न। अलोन्त्यस्येति वचनादिको न।
उच्यते च गुणः स सर्वादेशः प्राप्नोति। एवं सर्वत्र। अस्तु तर्हि तदपवादः॥ इज्ञात्रस्येति चेज्जुसिसा
र्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः॥

अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः। पूर्वापेक्षोयमिति। मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमि
त्यर्थः। उच्यते चेति। मिदेरिति चोदनया।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰कौ॰ ५३

इत्यत्र स्थाने षष्ठीति तस्योपस्थाननिमित्तं न तत्राङ्गावयवस्य

इग्लक्षणेति। यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदालोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठीति। स्थानेन्तरतम इति। हस्वस्य गुण

न्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः। हस्वस्य गुण इति। समानन्यायत्वादेतदुक्तम्। अङ्गस्यावयवो यो हस्वस्तस्य गुण इति। अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति हस्वेनेग्विशेष्यते ह-

इति। नलत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अन्ये त्वाहुः। अत्रापि परिभाषोपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम्। असति हि

स्वस्येको गुणो यथा स्यात् दीर्घस्य माभूदिति। ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम्। असति हि

इग्लक्षणेति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणे च नन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। जुसि गुणः। सयथेह

भवति अजुहवुः अबिभयुरिति। एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः

। सयथेह भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति। एवमीहिताईहितुम् ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति। हस्वस्य

गुणः। सयथेह भवति। हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित्। हे सोमसुत्। इत्यत्रापि प्राप्नोति। जसि गुणः।

सयथेह भवति। अग्नयो वायव इति। एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। ऋतो ङि सर्वनामस्था

नयोर्गुणः। सयथेह भवति। कर्तरि कर्तारौ कर्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घेर्ङिति

तिगुणः। सयथेह भवति। अग्नये वायवे इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः। सय

थेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति। एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः। पुगन्तलघूपधग्रह

णमनन्त्यनियमार्थम्। पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति। पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति।

स्या उपस्थाने ङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात्। पुगन्तेति। भेत्तेत्यादौ-

गुणोक्षिद्वे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ उभयनियमाश्रयणादि- रामः

तिभावः। ननु भेत्तेति दकारस्य हे पयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात्। नैतदस्ति। पुकि अन्तः पुगन्तो- ५३

लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देशादित्यस्य गुणेन न भाव्यम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सार्वधातुकार्धधातुकपरकविषयको नियमः

पुगन्तलघूपधविषयको नियमः

प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। अथापीति। अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषाय-
दिनाश्रीयत इत्यर्थः। अथापीति। अभ्युपगम्यवादेनोच्यते। आहत्यादिन्यायाश्रयणे न वा। एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्व-
यं न लभ्यते। अनेनिजुरिति। अत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति। हे पिच व्यहे बुद्धे हे-
तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किंच प्रकृतम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति। तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। द्वयोर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। अथाप्येवं निय-
मः स्यात्। पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति। एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गु-
णोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात्। पु-
गन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। एवम-
प्ययं अयं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। अनेनिज्जुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि नायं तच्छे-
षः नापि तदपवादः। अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया। परिभाषान्तरमिति च मत्वा
क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति। नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति। यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव त-
स्यायुक्तो विप्रतिषेधः।

बुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणोऽपरिहृतः। एवं तर्हीति। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्नि-
धानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम्। तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता पर-
स्परापेक्षा भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति। अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सहप्रयोगोऽपर्यायत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 चयनमिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः। चायकइति। कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठ
तेयावताचइतिस्थानीनिर्दिष्टः। अत्राहुः। अचइत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावादृद्धिग्रहणेनलि
ङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएवामेद्यतीति। इकइतिवचनादिकारस्यप्राप्नोति। अलोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्यानि
षयुक्तइति। इष्टसिद्धयइत्यर्थः। यथोद्देशपक्षेचपरिभाषयोः पौर्वापर्यंनतुकार्यकालतायाम्। द्विकार्ययोगइति। द्वा

अथापितदपवादः। उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तोविप्रतिषेधः। तत्रनियमस्यावकाशः। राज्ञः कचाराज
कीयम्। इकोगुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः। चयनंचायकोलवनंलावकइति। इहोभयंप्राप्नोतिमेद्य-
तिमार्ष्टीति। इकोगुणवृद्धी इत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। विप्रतिषेधेपरमित्यु
च्यते। पूर्वश्चायंयोगः परोनियमः। इष्टवाचीपरशब्दः। विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति। एवम-
प्ययुक्तोविप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगोहिविप्रतिषेधः। नचात्रैकोद्विकार्ययुक्तः। नावश्यंद्विकार्ययोग
एवविप्रतिषेधः किंतर्ह्यसंभवोपि। सचास्त्यत्रासंभवः। कोसावसंभवः। इहतावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यइति
। एकः स्थानीद्वावादेशौ। नचास्तिसंभवः। यदेकस्यस्थानिनोद्वावादेशौस्याताम्। इहेदानीमेद्य-
तिमेद्यतः मेद्यन्तिइति। द्वौस्थानिनौएकआदेशः। नचास्तिसंभवः। द्वयोःस्थानिनोरेकआदेशःस्या
दित्येषोऽसंभवः। सत्येतस्मिन्नसंभवेयुक्तोविप्रतिषेधः।

भ्यांकार्याभ्यांयोगोस्यस्थानिनः सविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। नावश्यमिति। द्विकार्ययोगत्वाभावेकेवलोप्य
संभवोविप्रतिषेधइत्यर्थः। इहतावदिति। दीर्घत्वंयञ्यनन्तरेविधीयतेएत्वंचझल्यनन्तरेनचसंभवोस्तियद्द्वयोःस्वे
नस्वेननिमित्तेनानन्तर्यंस्यात्। इहेदानीमिति। मिदेरित्येकाषष्ठीसायद्यवयवसंबन्धेतदेकारस्यगुणेनभाव्यम्। अथ-
स्थानषष्ठीतदालोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्य। नचास्तिसंभवोयुगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम्। अलोऽन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वाद्विप्रतिषेधानु
पपत्तिरित्यर्थः। एवं च क्रोष्टीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाष
योर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषप-

एवमप्ययुक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः। न
नु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः। चयनं चायकः लवनं लावक इति। अत्रापि नियमः प्राप्नोति।
नाप्राप्ते नियमे यं योग आरभ्यते। यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोऽयं यो
गो भवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः
स्यात्। एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति। एवमिहापि प्राप्नो
ति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुं इका
वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्य
माणेनेकं विशेषयिष्यामः। एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वि
का गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। एतेषां गुणो भवति इकः। इगन्तानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानीनि
र्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः। मिद एः मिदेः मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भवि
ष्यति। मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति।
कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघू
पधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति छिनत्तीति।

सोक्तदोषपरिहारः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र च योगविभागः क्रियते। स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते। ततः पूर्वस्य च गुण इति। ११२
५५ अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावनुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सति यो गुण इति गुणो भवति। अ
सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्य
ते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति। पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि पुगन्तलघू

ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ऋच्छति ऋ ॠ ॠताम्। ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः क
रिष्यते। उरङि गुणः। ऊः अङि गुणो भवति। ततो दृशः। दृशेश्चाङि गुणो भवति। उरित्येव। क्षिप्रक्षुद्रयोर
पि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् इकोय
थास्यादनिको माभूदिति। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहण
मपि। यदि किंचिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयम
स्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम्। वृद्धि
विधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचो ञ्णिति। अत उपधायाः। तद्धितेष्वचामादेरिति। अत उत्तरं प
ठति॥ वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्। वृद्धिग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। उत्तरार्थम्। क्ङिति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धे
रपि यथा स्यात्। कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः। यावता ञ्णितीत्युच्यते। तच्च मृज्यर्थम्।

पधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणञ्चात्रैकपरिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद्भिन्नं-
छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति। यथा लैगवायन इति। नैष दोषः। कुसनोः कित्त्वविधानाज्ज्ञापकाद् अ राम:
निग्लक्षणत्वेऽपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति। गुणविधाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः ५५
। क्वचिन्निर्दिश्यत एव। ओर्गुण इत्यादौ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृजेर्वृद्धिरिति। तत्रसूत्रेभिमतस्यान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैवस्यादित्यर्थः। अटोपीति। नन्वडागमात्पूर्वमे
वपरत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीतिलक्षणस्यप्रवृत्तत्वादटिकृतेपुनर्लक्षणंनप्रवर्तिष्यते। एवंतर्हिविप्रतिषेधानपेक्ष्यैवात्र-

मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यतेसाक्ङितिमाभूत्। मृष्टः। मृष्टवानिति। इहार्थंचापिमृज्यर्थेवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्।
मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथास्यादनिकोमाभूदिति॥ मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धम्॥ मृज्य
र्थमितिचेद्योगविभागःकरिष्यते। मृजेर्वृद्धिरचः। ततोञ्णिति। ञितिणितिचवृद्धिर्भवति। अचइत्येव।
यद्यचोवृद्धिरुच्यते। न्यमार्ट्। अटोपिवृद्धिःप्राप्नोति। अटिचोक्तम्। किमुक्तम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदे-
शस्यकार्यंभवतीति॥ वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात्॥ वृद्धेस्तुप्रतिषेधोनोपपद्यते। किंकार
णम्। इक्प्रकरणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः। नचैवंसतिमृजेरिग्लक्षणावृद्धिर्भवति।
तस्मान्मृजेरिग्लक्षणावृद्धिरेषितव्या। एवंतर्हि। इहान्येवैयाकरणामृजेरजादौसंक्रमेविभाषावृद्धि-
मारभन्ते। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिममृजतुः। परिममार्जतुरित्याद्यर्थम्। तदिहापिसाध्यम्। तस्मि
न्साध्येयोगविभागःकरिष्यते। मृजेर्वृद्धिरचोभवति। ततोचिक्ङिति। अचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति। परि
मार्जन्ति। परिममार्जतुः। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। अजादावेवक्ङितिनान्यत्र। क्वान्यत्रमाभूत्। मृष्टः
। मृष्टवानिति। ततोवा। वाचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिममृजतुः। परिम-
मार्जतुरिति। इहार्थमेवतर्हिसिजर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्। सिचिवृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथा-
स्यादनिकोमाभूदिति। कस्यपुनरनिकःप्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। नैतदस्ति।
लोपोत्रबाधकोभविष्यति। आकारस्यंतर्हिप्राप्नोति।

चोद्यपरिहारावुक्तौ। अचिकीर्षीदिति। पूर्वविप्रतिषेधादतोलोपोयथाचिकीर्षकइत्यादौ। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अयासीदिति। परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः। उदवोढामिति। ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति। गोशब्दादाचारक्विपि कृतेऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्मा वृद्धिर्न भवति। उच्यते। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृतद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः। लक्षणं हीति। नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते। यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनती

अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वृद्धावसत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति। नैतदस्ति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति। अकोषीत्। अमोषीत्। सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः कथम्। लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते। अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति। तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका। तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः। अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति।

त्युच्यते। एवमिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः। स्यादेतत्। प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेधान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह। भ्रमतीति। सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः। स्यादेतत्। यावदेकनिषेधे स्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो न शक्यः कर्तुमित्याह। मुहूर्तमिति। उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः। तस्या अपीति। अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तीत्याहेति। नान्तः पादमव्यपरइतिपाठमाश्रित्यैवमुक्तम्। यद्येवं दृक्षावित्यत्रनादिचीत्यनेनपूर्वसवर्णदीर्घव — दूदृदे रपिनिषेधप्रसङ्गः। नैषदोषः। संघोद्दाविस्यादेर्ल्लोपकादनन्तरस्यनादिचीतिनिषेधात्। अन्तरङ्गत्वादिति। उवङादेशः सिचमेवापेक्षते। वृद्धिस्तुसिच्यरस्मैपदे। लुप्तनिर्दिष्टइति। लोपोव्योर्वलीतिभावः। किमत्रप्रमाणमितिचेत्। अभियु

अस्तीत्याह। सुजातेअश्वसूनृतेअध्वर्योअद्रिभिःसुतम्। शुक्रंतेअन्यदितिपूर्वरूपेप्रतिषिद्धेऽया दयोपिनभवन्ति। उत्तरार्थमेवतर्हिसिजर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्। सिचिवृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङितिमाभूत्। न्यनुवीत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। यदितर्हिसिच्यन्तरङ्गंभवति। अकाषीत्। गुणेकृतेरपरत्वेचानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नो ति। माभूदेवंहलन्तस्येत्येवंभविष्यति। इहतर्हिन्यस्तारीत्। न्यदारीत्। गुणेकृतेरपरत्वेचानन्त्य त्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्चनेटीतिप्रतिषेधः। माभूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवंभविष्यति। इ हतर्हिअलावीत्। अयावीत्। गुणेकृतेऽवादेशेचानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नोति। हलन्तलक्षणाया श्चनेटीतिप्रतिषेधः। माभूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवंभविष्यति। ल्रान्तस्येत्युच्यते। नचेदंल्रान्तम्। ल्रान्ते त्यत्रवकारोपिनिर्दिश्यते। किंवकारोनश्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टोवकारः। यद्येवंमाभवानवीत्। माभ वानूमवीत्। अत्रापिप्राप्नोति। अविमव्योर्नेतिवक्ष्यामि। तद्वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। णिश्विभ्यांतो- निमातव्यौ। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हिणिश्व्योः प्रतिषेधोनवक्तव्योभवतिगुणेकृतेऽयादेशे चयान्तानांनेत्येवप्रतिषेधोभविष्यति।

तास्मरणमेव। णिश्विभ्यामितिणिश्विग्रहणमकृत्वाअविमवीप्रतिषेधार्थंवक्तव्यौ। एवंसतिगौरवाभावः। निमातव्यावि ति। मेडोरूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः।

॥

एवंसतीत्यर्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नसिचीति। न्यायादप्येतत्सिद्ध्यति। येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात्। प्रयोजनं च चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीत्। अजिरायीत्। अनेनायीत्। अचेचायीत्। इत्यादौ सिचि वृद्धिः। अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। षष्ठ्या इति। स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यान्न तु नियमार्थम्। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवं मन्यते द्वितीयं-

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति। यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। अकोषीत्। अमोषीत्। यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यादकारग्रहणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते अलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति। ततोऽकारग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात्। न्यकुटीत्। न्यपुटीत्। यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति। यच्चाकरोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया॥ षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः॥ षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधि। मधु। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनं। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति। प्रसारणे च। प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति।

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। तेन वृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नात्यनिकः प्रसङ्गः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी। तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात्। वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते॥ रामः ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्तृहर्त्रिति। अन्तरतमस्याभावात्सर्वेप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति। सिद्धमिति॥ स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम्। अङ्गस्य वच्यादीनां ऋत इद्धातोरित्यादौ। इमावपीति। स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चायोग्यत्वात्संबन्धाभावः। अथवेति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते। षष्ठीपदे तदनुक्तान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः॥ तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम्। ततः स्थानेयोगेति। षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते। अथवेति। अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते

अस्यापि प्राप्नोति। याता। वाता। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्॥ विषयार्थं पुनर्वचनम्। विषयार्थमेतत्स्यात्। वचिस्वपियजादीनां किति॥ त्येवेति॥ उरण्रपरश्च॥ उरण्रपरे च सर्वेषामकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। कर्तृ। हर्तृ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकार इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते। तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते। अथवा षष्ठ्यधिकार इमौ योगावपेक्षिष्यामहे। अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति। इह कस्मान्न भवति। याता। वाता। इदं तत्रापेक्षिष्यते। इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते। एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

तत्रैक उपतिष्ठत इति। अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते। अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु। तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति। अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥श्रीः॥ न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणाभावादिक्परिभाषायाः। दीधीवेवी
टामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात्। कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सा
मर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रियया पि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात्। यथा पटो दग्ध इ
ति। अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्त्तते। धातुग्रहणमिति। उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषांशब्दा
नामित्यत्र प्रतिपादितम्। विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य चानैमि
त्तिकत्वाद्भवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः। अ

श्रीः॥ न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ ॥धातुग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। लूञ्। लविता। लवितुम्। पूञ्।
पविता। पवितुम्। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्र
हणं लोपविशेषणम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। आहोस्विद्गु
णवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति।
किं चातः। यदि लोपविशेषणम्। उपेद्धः प्रेद्धः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणम्। क्नोपयती–
त्यत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणम्। कथम्। उपेद्धः प्रेद्ध इति।

नुबन्धो न धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा। प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभते। लूशब्द
स्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीतीति। सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दकत्वादन्यपदार्थस्य बहुव्री
हिरसंदिग्धो भवति नान्यथा। क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपाद
नाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः। किं पुनरिति। आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयवि
शेषणं वेति पक्षत्रयसंभवात्प्रश्नः। प्रेद्ध इति। नन्वाद्गुणोऽनिमित्तक इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारान्तराभिधा
नादेतन्नाश्रितमित्यदोषः। ॥

निषेधः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहिरङ्ग इति। यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गः। गुणो बहिरङ्गः। यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः। पश्चात्प्रत्यययोगस्तत्रो निषेधो बहिरङ्गः। सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु नाजानन्तर्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिः। यत्र कार्यविधावानन्तर्येणाचो राश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथाऽक्षद्यूरिति। तत्र हीकोयणचीति वचनादिगचो राश्रयणम्। अस्मिंस्तु प्रतिषेधहेतौ नास्त्यचो राश्रयणमित्यदोषः। यञ्च्वक्यवलोप इति। व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षितः। तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम्। अन्यथास्ति विः कथं निवार्येत। बे

बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लूञ्। लविता। लवितुम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः। अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम्। ननु चोक्तम्। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। चेलेक्नोपेरिति परिगणनं कर्तव्यम्। यञ्च्वक्यवलोपे प्रतिषेधः॥ यञ्च्वक्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुसुमिता। मगधकः। क्य। समिधिता। दृषदकः। वलोपे। जीरदानुः। किं प्रयोजनम्। नुम्लोपस्त्व्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम्॥ नुम्लोपे त्व्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणम्। ।

भिदितेति। बेभिद्यत्राब्रात्तच्छूपस्य हलइतियलोपः। मरीमृज इति। यङोऽचि चेति यङो लुक्। कुसुममगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य हल इति यलोपः। समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः। क्यस्य विभाषेति यलोपः। नुम्लोप इति। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। बृहि वृद्धौ। इदित्वान्नुम्। बृंहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै· आस्तेमानमिति। अस्तेमानमित्यपि वेदे पठ्यते। तत्र नञ्पूर्वात् त्रिवेर्मनिन्प्रत्ययः। वकारलोपः। ऊडादेशाच्छान्दस- १९४
५९ त्वान्न भवति। परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः। दूक्प्रकरणादिति।
।तेन यत्रेक्परिभाषास्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः। प्रत्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्द्धधातुक
त्रिवेः आस्तेमानम्। अनुबन्धलोपे। लूञ्। लविता। लवितुम्। यदि परिगणनं क्रियते। स्यदः। प्रश्रथः। हिम
वृद्धिः श्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। निपातनात्स्यदादिष्विति। तर्हि परिगणनं कर्तव्यम्। न कर्त
गुणवृद्धिनिषेधः व्यम्। नुम्लोपे कस्मान्न भवति॥ इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः।
न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्र न
प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अवोदः। एधः। ओद्म इति॥ निपातनात्स्यदादिषु॥ निपातनात्स्यदादिषु प्र
तिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्निव्यनुबन्धलोपे कथ
थम्। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमि
त्तो लोपः। यद्यार्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुः। अत्र न प्राप्नोति। रक्रिज्यः संप्रसारणम्।
नैतज्जीवे रूपम्। रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रक्रि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथ
मुपबर्हणम्। वृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते वृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते। अ
नजादावपि दृश्यते। निवृह्यते। अनिटीति चोच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। निबर्हितुमिति
।अजादावपि न दृश्यते। वृंहयति। वृंहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते। रामः
ग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रक्रिज्य इति। एवं च जीरेत्यवग्रहः ५९
सिद्ध्यति। बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। वृहिरिति। वृह वृहि वृद्धाविति पाठात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेद्यत इति। गुणो णिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः। अपवादविषयपरिहारा च्चानन्तरङ्गोपि गुणो- त्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चाश्रितमिति मेद्य- त इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते। यत्र हलचोरादेश इति। लुकाकृतत्वो यङ् लुप्यत इत्यान्वयः। अत्रापीति।

मेद्यते छेद्यते। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। धातुलोप इति नैवं विज्ञायते। धातोर्लोपो धातुलोप इ- ति। कथं तर्हि। धातोर्लोपो यस्मिन्न्तदिदं धातुलोपं धातुलोपं आर्द्धधातुकं तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यदि तर्हीग्लक्ष- णयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। पापचकः पापठकः। मगधकः। दृषदकः। अत्र न प्राप्नोति॥ अल्लोपस्य स्थानि- वत्वात्॥ अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। अनारम्भो वा॥ अ- नारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं वेभिदिता। मरीमृजकः। कुषुभिता। समिधिता इति। अत्रा- प्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थ- मयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति। यत्र हलचोरादेशः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। सरीसृप इति। अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। लुकि कृते न प्रा- प्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। लुक् क्रियतामल्लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादल्लोपः। नित्यो लु- क्। कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। लुगप्यनित्यः। कथम्। अन्यस्य कृते प्राप्नोति। अन्यस्या- कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति।

कृतेप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः। नित्यो लुगिति। लुकः शा- स्त्रप्रवृत्तिर्नित्या।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 अनवकाशादिति।नाप्राप्तेलोपेलुगारम्भात्।सावकाशादिति।भिन्नविषयौलुग्लोपौअकारस्यलोपोयकारस्यलुक्।
ततश्चनास्तियेननाप्राप्तिन्यायः।अथापीति।यङोचिचेत्यत्रयकाराकारसमुदायस्ययङितिनिर्दिष्टस्यविवक्षित
त्वादवयवेचयङ्व्यपदेशस्यगौणत्वादितिभावः।समानाश्रयइति।तुल्यकालत्वादितिभावः।नोनावेत्यत्रतुब
हुलग्रहणानुवृत्त्याअनैमित्तिकोन्तरङ्गोलुक्प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्भवति॥निकुचितइति।कित्त्वसंयोगेननलोपेस

अनवकाशस्तर्हिलुक्।सावकाशोलुक्।कोवकाशः।अवशिष्टः।अथापिकथंचिदनवकाशोलु-
क्स्यादेवमपिनदोषः।अल्लोपेयोगविभागःकरिष्यते।अतोलोपः।ततोयस्य।यस्यचलोपोभव
ति।अतइत्येव।किमर्थमिदम्।लुकंवक्ष्यतितद्बाधनार्थम्।ततोहलः।हलउत्तरस्ययस्यचलो
पोभवति।इहतर्हिपरत्वाद्योगविभागाद्वालोपोलुकंबाधेत।छन्दोनोनावदृषभोयदीदम्।नोनू
यतेर्नौनाव।समानाश्रयोलुग्लोपेनबाध्यते।कश्चसमानाश्रयः।यःप्रत्ययाश्रयः।अत्रचप्रागेव
प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति।कथंस्पदः।प्रश्नथः।हिमश्नथः।जीरदानुः।निकुचितइति।उक्तंशेषे।
किमुक्तम्।निपातनात्स्पदादिषु।प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्रसिद्धम्।रकिज्यःसंप्रसारणम्।निकुचिते
ष्युक्तम्।किम्।सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥

तिउदुपधत्वमितिनिमित्तमकित्त्वस्यनभवति।यदितर्ह्यकारलोपःक्रियतेतदाजङ्गमइत्यत्रतस्यस्थानिवद्भा
वादुपधालोपःप्राप्नोति।नैषदोषः।अनङीतिप्रतिषेधात्।अनर्थकोयमङिति चेत्।लोपस्यापितर्ह्यप्राप्तिः।अ
जादौप्रत्ययेतस्यविधानात्।ननुलोलुवादिषूवङादयःस्थानिवद्भावेननसिध्यन्तितेषांस्थानिन्यदर्शनात्संभवमा
त्रेणाप्यतिदेशोभवतीत्यदोषः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥क्ङितिच॥क्ङितिप्रतिषेधइति।इकइत्यनुवर्ततेगुणवृद्धीइतिच।तत्रयदीक्क्ङितीत्यनेनविशेष्यतेक्ङितिपरतोयइगितित-
दातस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यचानन्तर्यार्थत्वाच्चितंस्तुतमित्यादावेवनिषेधःस्याद्नतु
भिन्नोभिन्नवानित्यादावितितन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यम्।यदातुक्ङिद्ग्रहणंगुणवृद्धिविशेषणंतदापरसप्तम्याअप्रसङ्गए-
वनहिविहितयोर्निषेधः।अपित्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेतिपरिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येवक्ङितीतिभवतिक्ङिन्निमि-
त्ताहितयोःप्रवृत्तिः।उपधारोरवीत्यर्थमिति।उपधायाअपीकःप्रतिषेधार्थंरोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्।अ-

क्ङितिच॥ ॥क्ङितिप्रतिषेधेतन्निमित्तग्रहणम्।क्ङितिप्रतिषेधेतन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यम्।क्ङिन्निमित्ते-
येगुणवृद्धीप्राप्नुतस्तेनभवतइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्॥उपधारोरवीत्यर्थम्॥उपधार्थंरोरवीत्य-
र्थंच।उपधार्थंतावत्।भिन्नः।भिन्नवानिति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।क्ङितीत्युच्यते।यत्रक्ङिदनन्त-
रोगुणभाव्यस्तितत्रैवस्यात्।चितम्।स्तुतम्।इहतुनस्याद्।भिन्नः।भिन्नवानिति॥ननुचयस्यगुणउच्य-
तेतंक्ङित्परत्वेनविशेषयिष्यामः।पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्यगुणउच्यतेतच्चात्रक्ङित्परम्।पुगन्तलघू-
पधस्येतिनैवंविज्ञायतेपुगन्ताङ्गस्यलघूपधस्यचेति।कथंतर्हिपुकिअन्तःपुगन्तःलघ्वीउपधाल-
घूपधापुगन्तश्चलघूपधाचपुगन्तलघूपधंपुगन्तलघूपधस्येति।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।अङ्ग-
विशेषणेसतीहप्रसज्येत।भिनत्ति।छिनत्तीति॥

त्रहितिक्ङिन्निमित्तोगुणोनयङ्निमित्तः।ननुचेति।आकाङ्क्षयापुगन्तलघूपधस्येतिसन्निधानंमन्यते।तथाहि।क्ङि-
तिगुणवृद्धीनभवतइत्युक्तेकस्येत्याकाङ्क्षायांयस्यप्राप्तेइत्यस्तिपुगन्तलघूपधस्यापेक्षा।अथवाक्ङितीतिप्रत्यय-
ग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गंसन्निधाप्यतेततश्चक्ङितिभिन्नमित्यादौलघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धोनिषेधः।लघूपधेति।ततश्च-
समुदायस्यनिर्देशादवयवस्यचेकोव्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह। शाचङन्ते दोष इति। सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधे पि लघूपधलक्षणनिषेधाप्र
सङ्ग इत्यर्थः। रियति पियति धियतीति। रिपि गतौ धि धारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हथ इति। यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इ-
ति शब्निवर्त्यते एवमकारो पि निषेधेन निवर्त्येते त्याशयः। नन्विग्लक्षणो यं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः। सत्यम्।
परिहारान्तरसंभवान्नैतदाश्रितं प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षण
परामर्शेनात्स्वरूपेण नभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते। परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बा

रोरवीत्यर्थे च। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते। शाचङन्ते दोषः। रियति। पिय
ति। धियति। प्रादुद्रुवतु। प्रासुस्रुवतु। अत्र न प्राप्नोति। शाचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। अन्तरङ्ग-
लक्षणत्वादत्रेयङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न
च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि। हतो हथः। उपोयते। औयत। लो
यमानिः। पोयमानिः। नेनिक्त इति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावत् हतो हथ इति। प्रसक्तस्यानभि
निर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्। अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः।

घ इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्ता
वव्यापारः। अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शब्निवर्त्यते। नन्वेवं भवतु इत्यादौ प्र
सक्तो ऽनभिनिवृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः। शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेण चोदनान्ना
यं गुणनिषेधविषयः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपोयतइति। वेञोयकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः। औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिर
ङ्गा। नेनिक्तइति। क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरन्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपे
णाव्यवधानादिति। धातुं क्ङित्परत्वेनेति। न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहा-
नुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति। क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङित्य
नन्तरेनेति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहितइति। धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। अथवेति। यत्रगु

इह चोपोयते औयतत्लौयमानिः पौयमानिरिति। बहिरङ्गे गुणवृद्धी। अन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्त
रङ्गे। नेनिक्तइति पररूपेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। उपधार्थेन तावन्नार्थः। धातोरिति वर्तते। धातुं क्ङित्परत्वेन
विशेषयिष्यामः। यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति। चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः। पुनीत इति। नैष दोषः। विहि
तविशेषणं धातुग्रहणम्। धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति।
कथं तर्हि। धातोर्विहिते क्ङितीति। अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। पुगन्तलघूपधस्येत्यु-
पस्थितमिदं भवति क्ङितिनेति। अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भवि
ष्यतः। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। इ
कोझल्। हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति।

णवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङितिनेत्युपतिष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति। तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन
नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति। अथवेति। माभूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां याव
न्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये नवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्त-
ते। अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम्। तथाहि प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति यदेत-
स्मिन्नित्युक्तम्। अथवेति। लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकलात्तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः। अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्यु-
त्पादनार्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहिरङ्ग इति। ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अथवेति। ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं स्यादि ९१४
ति कथमनवकाशत्वम्। उच्यते। विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र। रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वा
ल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेणैव न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोऽपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः। यङ्निमि
त्तश्च निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव। एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य-

कथं कृत्वा ज्ञापकम्। किं त्वकारण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति। यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कि
त्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति। ततः क्नुसनौ कि
तौ करोति रोरवीत्यर्थे नापि नार्थः। क्ङितीत्युच्यते। न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति।
न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः। कथम्।
न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि यो सौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न
भवतीति। अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। एवमपि न दोषः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र-
कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङितिनेति। अथवा
छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहि
रङ्गमन्तरङ्गे। अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति।

यङ्लुकि भाष्यकारेणोक्तम्। भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य संभवन्ति। तोतोर्ति। तोथोर्ति।
दोदोर्ति। दोधोर्ति। जोहोर्ति। मोमोर्ति। इत्यादिषु तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयो राल्लोप इति लो
पे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातु-
कग्रहणं स्यात्। अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति॥ अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते। पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पनान वार्त्तिककारस्येति दोषोपन्यासः। कथं नित्यं ङित इति। ननु ङित्तो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति। अन्यथापचावः पचन्तीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते। यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापके न स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं

इह कस्मान्न भवति। लैगवायनः। कामयते॥ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात्॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैते इग्लक्षणे॥ लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः॥ लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति। ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव ङिद्वचनात्।

तुलुङ्लङ्लङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। ङितो यदिति। स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात्। यासुट एवेति। ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते। तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य ङिद्व्यपदेशो कर्तव्ये यासुड समर्थः। यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य। क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्तेऽपि यासुटि ङितीति गुणनिषेधः सिध्यति। यदि समुदायेऽस्यानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद्यासुटो ङित्त्वं नव्यधास्यद्विहितं तज्ज्ञापयति ङितियत्कार्यं तत्प्रत्यादेशो न भवतीति। केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चेवह्नीति। तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयत इति व्याख्येयम्। एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति। अस्मिन्पक्षे ङित्त्वं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते॥ दीधीवेवीटाम्॥ छन्दोविषयत्वादिति। भा-

अपर्याप्तश्चेवहि यासुट्समुदास्य ङित्त्वे ङित्त्वं चैनं करोति। तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्यादङितियत्कार्यं तन्माभूदिति॥ क्ङिति च॥ दीधीवेवीटाम्॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी माभूतामिति। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यनम्। आवेव्यकः। अयं योगः शक्योऽकर्तुम्। कथम्। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अदीधेदुदीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः॥ दीधीवेव्योश्छन्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अदीधेदुदीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत्किंचनमनसा अदीधेत्। होत्रायुवृत्तः कृपयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति।

षायामेतयोः प्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायात्तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्येव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः। न तु छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः। गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति॥ लङ्। व्यत्ययेन तिप्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवाऽप्राप्ते [illegible] इति माधवः।

अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशोऽन्तेः। प्रकृत्याश्रयश्चायमिति। ततश्चान्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः। येननाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयंन्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायांन्यायावतारः। कथंदीध्यदिति। लेटइति पुङ्तश्चलोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। लेटोडाटावित्यडागमः। श्यन्व्यत्ययेनेति। श्यनो ङित्त्वाद्गुणाभावः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः। कचित्तु शब्व्यत्ययेनेति पाठः। तत्र शास्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। एरनेकाचइति यणादेशः। इडिति वर्तमानेइति। नेड्वशि कृतीत्यतः। पिपठीरिति। पिपठिषतेः क्विइदंत्वयुक्तम्। अदीधयुरिति। अयंजुसिगुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यतेस यथैवक्ङितिचेत्येनंबाधते। एवमेनमपिबाधेत। नैषदोषः जुसिगुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यमाणस्तुल्यजातीयंप्रतिषेधंबाधते। कश्चतुल्यजातीयः। प्रत्ययाश्रयः। प्रकृत्याश्रयश्चायम्। अथवा येननाप्राप्ते तस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्ते क्ङितिनेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसिगुणआरभ्यते। अस्मिन्पुनः प्राप्तेचाप्राप्तेच। यदि तर्ह्ययंयोगो नारभ्यते। कथंदीध्यदिति॥ दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन। दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति। इटश्चापि ग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथमकणिषमरणिषंकणिताश्वोरणिताश्वइति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। गुणः। यदि नियमः क्रियते। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः। दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैषदोषः। आङ्गंयत्कार्यं तन्नियम्यते नचैतदाङ्गम्।

पू। अतोलोपइत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः। आङ्गमिति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितंयद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः। र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम्। यत्तु ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तदृचनाद्भवति। पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठीषीति कथंसान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम्। क्वौविधिंप्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौलुप्तं न स्थानिवदिति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति। इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः। ततश्चत्रास्त्वद्या अविकृतरूप एवेट्।
प्रयोग एव तु विकृतः। अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशो सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति॥
हलोनन्तराः संयोगः॥ ॥कथमिति। किमनन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिः अथवा अनन्तरशब्दस्येति प्रश्नः। अन्तरं विव
रम्। वर्णशून्यकाल इत्यर्थः। अविद्यमा नाइति। मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो नत्वा
धारस्य। अवग्रह इति। अर्द्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते। अर्द्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृ

अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति। हलोनन्तराः संयोगः॥ ॥अनन्तरा इति। कथमि
दं विज्ञायते। अविद्यमानमन्तरं येषामिति। आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा एषामिति। किं चातः। यदि विज्ञायते अ
विद्यमानमन्तरं येषामिति। अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति। अप्स्वित्यप्सु इति। विद्यते ह्यत्रान्तरमि
ति। अथ विज्ञायते अविद्यमाना अन्तरा एषामिति न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। अथवा पुन
रस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति। ननु चोक्तम्। अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्स्वित्यप्सु इति।
विद्यते ह्यत्रान्तरमिति। नैव दोषो न प्रयोजनम्॥ संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र॥ संयोगसंज्ञा
यां सहग्रहणं कर्तव्यम्। हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सहभूतानां संयो
गसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यथान्यत्र।

तद्इति प्लुतो न भवेत्। नैव दोष इति। दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः। अधिकरणाद्वृ
त्तेर्दूराद्धूतसंबन्धाभावात्। विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति। अप्स्वप्सु इत्यत्र दोष इति
चेद् नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति। अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तोऽवगृ-
ह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः। संयोगसंज्ञायामिति। वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोग-
संज्ञा प्राप्नोति॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंच स्यादिति। इह योरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः। निर्यायादिति। सति रेफे यकारः संयोग इत्येत्वप्राप्तिः। ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्ग्लेयादिति। एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः। चक्तेति। तकारे झलि परतः-

तद्यथा। अन्यत्रापि यत्रे च्छुति सह भूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति। किंच स्यात्। यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात्। इह निर्यायात्। निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। इह च संहृषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरिति इट् प्रसज्येत। इह च संह्रियत इति गुणो र्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते। संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह च दृषत्करोति समित्करोति। संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगावन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति।

ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति। कथं द्वन्द्वावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद् आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात्। संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावन्ताविति। अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्द्देशात् स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्क्त
तः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं
सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति। संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्व

यदप्युच्यते। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सहग्रहणेन। अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति।

मिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति
समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। आहोस्विदिति। द्वयोरित्यस्याविशेषस्यानाश्रयणाद्ब
हूनामेवेत्यर्थः। यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः। यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयो
र्भवत्येव। हलन्त इति जातौ बहुवचननिर्देशात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मङ्क्ते इति। मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते न सजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः।। निर्ग्लेयादिति। यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः। इन्दिद्रीयिषतीति। अत्र द्वौ संयोगौ न दौ दरौ चात्र दकारस्य संयोगादित्वाद्द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः। न वाज्विधेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः। अजादेरिति कर्म

मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। इह च निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात्। निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। इह च संस्वरिषीष्टेति। ऋतश्च संयोगादेरितीण्न प्राप्नोति। इह च संस्वर्यते इति गुणोर्ति संयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति। इह च गोमान्करोति। यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति। इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा ।। द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम्।। द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति। इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन्। इन्दिद्रीयिषति। नद्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति।। न वाज्विधेः।। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अज्विधेः। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। अजादेरिति वर्तते। अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते।

धारयः तेनाच आदेः परेऽनन्तरान्द्रा न द्विरुच्यन्ते। इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद्द्विरुच्यत एव। अविद्यमानमिति। बहूनां चानन्तरत्वे समुदाये द्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अविद्यमानादिति।मध्येयआधेयःसद्वयोर्द्वयोरेवमध्येभवतीतिसंसर्गवद्धिप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वाद्बहु १२४
भा·कै· षुद्वयोर्द्वयोःसंयोगसंज्ञाभवतीतिपक्षः।द्वयोश्चैवान्तरेति।अन्तराऽन्तरेणयुक्तेइतिद्वितीयाकस्मादत्रनभवति।उच्य
६६ ते।यदामध्यापेक्षयानियतावधिरूपत्वंविवक्ष्यते।त्वांचमांचान्तराकमण्डलुः।अग्नीअन्तराधवखदिरावनान्तरेतित
दाद्वितीया।यदातुनियतावधित्वंनविवक्ष्यतेअपितुसंबन्धमात्रंतदाषष्ठ्येवभवति।तदाहिनज्ञायतेकिंतयोरेवाव
धित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयायायुक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयायाअभावः।यान्ही
ति।एषामितिबहुवचननिर्देशादितिनबोद्धव्यम्।बहुत्वस्याविवक्षणात्।अन्यथाक्षिप्त्यादौद्वयोर्नस्यात्।तस्मा
द्द्वयोस्तावन्तरेणसद्वयोर्भवतिनवेतियदुक्तंतत्रोच्यते।यदाद्वयोरन्तरानभवतितदाबहवोऽनन्तराइतितेषामेवप्राप्नो

अविद्यमानाअन्तराएषामिति।द्वयोश्चैवान्तराकश्चिद्विद्यतेवानवा।एवमपिबहूनामेवप्राप्नोति।या
न्हिभवाननन्तरषष्ठ्याप्रतिनिर्दिशतिएतेषामन्येनव्यवायेनभवितव्यम्।अस्तुतर्हिसमुदायेसंज्ञा।ननु
चोक्तंसमुदायेसंयोगादिलोपोमस्जेरिति।नैषदोषः।वक्ष्यत्येतत्।अन्त्यात्पूर्वोमस्जेर्मिदनुषङ्गसंयो
गादिलोपार्थमिति॥अथवाऽविशेषेणसंयोगसंज्ञाविज्ञास्यतेद्वयोरपिबहूनामपितत्रद्वयोर्यासंज्ञा
तदाश्रयोलोपोभविष्यति॥

ति।यदाहिबहूनांमध्येभिन्नजातीयोऽभवतितदामाभूत्।तदभावेतुप्रवर्तितव्यमेवबहूनांसंज्ञयासमुदायद्विवे
चनवदित्यर्थः।अन्त्यात्पूर्वइति।तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यंवक्तव्यम्।अन्त्यादचःपरेनुमिसत्यनुपधात्वान्मग्नइ
त्यत्रनलोपोनस्यात्।कृतेपिसंयोगादिलोपेतस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेवनकारस्य।अविशेषेणेति।बहुष्वनन्तरेषुद्व
योर्द्वयोरपिभवतिबहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः।कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाविरोधाभावादेकयासंज्ञयासर्वेषामनु राम:
ग्रहात्सिद्धाद्विर्वचनेनवैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम्।बहूनांसंनिधौबहूनामेवसंयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षेआश्रीयमाणे ६६
मस्जेर्दोषोन्त्यात्पूर्वइतिपरिहृतः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यत इति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति मत्वेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम्। निर्ग्लेयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया स्त्रिषु कार्याभावादङ्ग पदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेषाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः। व्याख्यानान्तरमत्रक्लिष्टत्वान्नोक्तम्। पचति पनसमिति। हल इति वचनादचो सहसकारमकारयोर्मा भूत्सं-

यदप्युच्यते। इह निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात्। निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोतीति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः। अङ्गस्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः। पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते। इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति। धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति॥ स्वरानन्तर्हितवचनम्॥ स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत्। पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि। व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा। अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चेवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति। यदि तर्हि अनन्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्॥ एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्।

ज्ञातयोरेव तु प्राप्नोति। ततश्च सलोपप्रसङ्गः। एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम्। इयेषेत्यादावीजादेरित्यामो निवृत्तिः। गुरुमद्वचनमितीयायेत्यादि निवृत्त्यर्थं स्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृषलकुलमिति। यद्यपिब्राह्मणकुलमपितयोर्व्यवधायकं तथापिभिन्नजातीयकमव्यवधायकमितियदुक्तंतद
नेननिवर्त्यते। ग्रामशब्दोयमिति। केचिदर्थभेदेनशब्दभेदमिच्छन्ति। प्रत्यभिज्ञानंतुसामान्यनिबन्धनम्। अन्येतुएक
शब्दत्वंतत्रचानेकशक्तियोगः एकशक्तित्वंवेतिदर्शनविकल्पः तत्रयदाएकशब्दत्वपक्षस्तदातद्यःसारण्यकेइति
भाष्यंशक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम्। भेदपक्षेतुग्रामशब्दोयंबह्वर्थइतिभाष्यम्। अभिन्नसामान्यनिमित्तकत्वाध्य

यद्येकस्यहलःसंयोगसंज्ञास्यात्। इयेष। उवोख। इजादेश्चगुरुमतोनृच्छइत्याम्प्रसज्येतनवाऽ
तज्जातीयव्यवायात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अतज्जातीयव्यवायात्। अतज्जातीयकंहि
लोकेव्यवधायकंभवति॥ कथंपुनर्ज्ञायते। अतज्जातीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवतीति। एवंहि
कंचित्कश्चित्पृच्छति अनन्तरेएतेब्राह्मणकुलेइति। सआह। नान्तरे। वृषलकुलमनयोरन्तरे
ति। किंपुनःकारणं क्वचिदतज्जातीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवतिक्वचिन्न। सर्वत्रैवह्यतज्जातीय
कंव्यवधायकंभवति। कथमनन्तरौविमौग्रामाविति। ग्रामशब्दोयंबह्वर्थः। अस्त्येवशालासमुदाये
वर्तते। तद्यथाग्रामोदग्धइति। अस्तिवाटपरिक्षेपे। तद्यथाग्रामंप्रविष्टइति। अस्तिमनुष्येषुवर्तते।
तद्यथाग्रामोगतोग्रामआगतइति। अस्तिसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्तते। तद्यथा। ग्रामोल
ब्धइति। तद्यःसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौग्रामावि
ति। सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकंव्यवधायकंभवति॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः॥ किमिदंमुखनासिकावचनम्। मुखं
चनासिकाचमुखनासिकम्। मुखनासिकंवचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः। यद्येवंमुखनासिकवचनइतिप्राप्नोति।

वसायाश्रयम्। तद्यःसारण्यकइति। ततश्चग्रामशब्दार्थेनदीनांपर्वतानांचान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावानन्तर्यंग्रामयोरुच्य
ते॥ ग्रामेनाध्येयमित्यत्रतुग्रामशब्दोवाटपरिक्षेपवृत्तिः। शुचौदेशेध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात्ततःसीम न्यधीयतएव॥ मुख
नासिकावचनोनुनासिकः। प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वेह्रस्वत्वेनभाव्यम्। अवचनमितिनञ्समासाश्रयणोऽर्थोनसंगच्छतइत्यतप्रश्नः। किमिदमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निपातनादिति। प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनमिति न भाव्यम्। अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव। ईषद्वचनमिति। भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया। अस्मिन्पक्षे मुखनासिकवचनद्वत्यपि भवति। यो हीषदुच्यते स उच्यत एव। यथा ईषच्छुक्लोपि शुक्ल एव। मुखद्वितीयेति। मुखसहायेत्यर्थः। तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते। मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुसिकस्य दर्शयति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते। पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वाङ्ङीप्प्रत्ययो न भवति। यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीकइत्येव भवति। अत्र चानेकदर्शनम्। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद्मुखवचनोपि भागो नासिकावचनद्वल्लक्ष्यते यथा सँयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागादकारोनुनासिकद्वत्प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य। अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्येति। अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः। यदा सर्वेऽप्यवर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे। यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूपउभाभ्यां व्यपदिश्यते। यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्ष इति भावः। तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः विड्नोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात्।

निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति ईषद्वचनमावचनमिति किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम्। मुखद्वितीया वा नासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। अथ मुखग्रहणं किमर्थम्। नासिकावचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति। मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कचटतपानामिति। पक्वमितिच कारलोपप्रसङ्गः। ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्यक्विझलोः क्ङितीतिदीर्घप्रसङ्गः। प्रासादवासिन्यायेनेति। अयंन्यायः क्रियाशब्देष्वेवनरूढिशब्देषु नैवदोषइति। अनुवादेतावद्यमानुस्वाराणामसंभ

अथनासिकाग्रहणंकिमर्थम्। मुखवचनोनुनासिकइतीयत्युच्यमानेकचटतपानामेवप्राप्नोति। नासिकाग्रहणेपुनः क्रियमाणेनदोषोभवति। मुखग्रहणंशक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनानांसिद्धं भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा। केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः। तत्रयेप्रासादवासिनोगृह्यन्तेतेप्रासादवासिग्रहणेनयेभूमिवासिनोगृह्यन्तेतेभूमिवासिग्रहणेन। येतूभयवासिनः गृह्यन्तेतेप्रासादवासिग्रहणेनभूमिवासिग्रहणेनच। एवमिहापिकेचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः। तत्रयेमुखवचनागृह्यन्तेतेमुखग्रहणेन। येनासिकावचनाः गृह्यन्तेतेनासिकाग्रहणेन। येउभयवचनागृह्यन्तेतेमुखग्रहणेननासिकाग्रहणेनच। भवेदुभयवचनानांसिद्धम्। यमानुस्वाराणामपिप्राप्नोति। नैवदोषोनप्रयोजनम्। इतरेतराश्रयतुं भवति। काइतरेतराश्रयता। सतोनुनासिकस्यसंज्ञयाभवितव्यम्। संज्ञयाचानुनासिकोभाव्यतेतदितरेतराश्रयंभवति। इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्प्यन्ते। अनुनासिकसंज्ञायाम् इतरेतराश्रयेउक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः नित्येषुशब्देषुसतोनुनासिकस्यसंज्ञाक्रियते। नसंज्ञयाअनुनासिकोभाव्यते। यदितर्हिनित्याः शब्दाः। किमर्थंशास्त्रम्। किमर्थंशास्त्रमितिचेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकंहिशास्त्रम्। कथम्। आङःसाअविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तस्यसर्वत्रननुनासिकबुद्धिः प्रसक्तातत्रानेननिवृत्तिः क्रियते। छन्दस्यचिपरतआङोऽननुनासिकस्यप्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति॥

वएवविधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनोभविष्यतिनतुकेवलोनासिकावचनः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति। द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो बहुव्रीहिः। तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिरिति। तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति। तुलया संमितमिति। तुलत्यर्थमेव तुलोपादीयते। रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः। यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाभावः। एवं तुल्यशब्देऽपि। किं पुनरास्यमिति। किं मुखमथ तत्रभवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः। लौकिकमिति। पन्नुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः। यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तते इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम्। तस्यैव च प्राथम्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः। ओष्ठादिति। काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः। कथं पुनरिति। यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते। ततस्ताल्वा

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ तुलया सम्मितं तुल्यम्। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति। किं पुनरास्यम्। लौकिकमास्यम्। ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्। कथं पुनरास्यम्। अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम्। अन्नमेतदास्यन्दत इति वा आस्यम्। अथ कः प्रयत्नः। प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ्प्रत्ययः। यदि लौकिकमास्यम्। किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तत्तुल्यम्। वक्ष्यत्येतत्। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति।

दिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः। अस्यन्त्यनेनेति। सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव स प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः। कृत्यल्युट इति करणे ण्यत्। असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति। आङ्पूर्वात्स्यन्दते रन्येष्वपि दृश्यत इति डः। एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात्। कः प्रयत्न इति। किं प्रयतनं प्रयत्नः अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः। भावसाधन इति। भावेऽभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति। किमास्योपादान इति। आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः। नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यास्यान्तश्चर्मवितते मस्तिते सम्बद्धा रेखा नासिका तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः। विसर्जनीयस्यैकीयमते नोरस्यत्वात्सावर्ण्याभावेऽपि न दोषः। वक्ष्यतीति। नास्य परीक्षावसर इति भावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सवर्णसंज्ञायामिति। द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपिप्रसङ्गः। भाष्येशाकारःप्र
त्याहारपाठवशात्पठितः। अत्रप्रत्याहारेजबगडदानांप्राप्नोतीत्यर्थः। शाकारस्यतुविवृततत्वात्स्पर्शानांस्पृष्टत्वादप्रसङ्ग
एवाततश्चकुर्जद्दत्यादौझरोझरीतिलोपप्रसङ्गः। एवमपीति। आस्येयेषांतुल्योदेशइत्यास्येनदेशो यत्र विशेष्यते। तत्र-
व्यभिचाराभावादास्येनदेशस्यविशेषणमयुक्तमित्यर्थः। प्रयत्नविशेषणमिति। तस्यसंभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः। बा-

सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः॥ प्रयत्नसामान्यात्॥ सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गोभवति।
जबगडदशाम्। किंकारणम्। प्रयत्नसामान्यात्। एतेषांहिसमानःप्रयत्नः। सिद्धंत्वास्येतुल्यदेशप्रय
त्नंसवर्णम्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। आस्येयेषांतुल्योदेशः॥ प्रयत्नश्चतेसवर्णसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्। ए
वमपिकिमास्योपादानेप्रयोजनंसर्वेषांहितत्तुल्यम्। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। सन्तिह्यास्याद्बा
ह्याःप्रयत्नाःतेह्यापिताभवन्ति। तेषुसत्स्वसत्स्वपिसवर्णसंज्ञासिद्धाभवति। केपुनस्ते। विवारसंवारौ।
श्वासनादौ। घोषवदघोषवत्ता। अल्पप्राणतामहाप्राणतेति। तत्रवर्गाणांप्रथमद्वितीयाविवृतक-
ण्ठाः। श्वासानुप्रदानाअघोषाश्च। एकेऽल्पप्राणाइतरेमहाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाःसंवृतकण्ठाना
दानुप्रदानाघोषवन्तः। एकेल्पप्राणाः। अपरेमहाप्राणाः। यथातृतीयास्तथापञ्चमाः। आनुनासिक्य
वर्जम्। आनुनासिक्यमेषामधिकोगुणः। एवमप्यवर्णस्यसवर्णसंज्ञानप्राप्नोति। बाह्यंह्यास्यात्स्थान
मवर्णस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णस्यएकेइच्छन्ति॥

ह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वारआभ्यन्तरागृह्यन्ते। स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतासंवृततताविवृततताख्याः। बाह्यंह्यास्यादिति। काक
लकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैकइच्छन्ति। सतिचबाह्यदेशसंभवेतद्व्यवच्छेदायास्येनदेशोविशेष्यतइ-
तिप्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पत्तौसर्वमेवमुखंव्याप्रियतइतिनास्यबाह्यस्थानता॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशाः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टे वावस्था वर्णोत्पादनहेतुः। तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशाः। नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम्। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्येभवत्वात् आस्यग्रहणेन ग्रहणात्। सत्यमेतत्। प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति। अविशेषितइति। आस्येनेत्यर्थः। द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः ततश्च बाह्याः प्रयत्ना नत्यक्ताः स्युः।

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्प्यते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः। प्रयत्नसामान्यादिति। नैष दोषः। नहि लौकिकमास्यम्। किं तर्हि। तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्। स्थानं करणं च। एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः। कथम्। नहि प्रयतनं प्रयत्नः। किं तर्हि। प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृततरावर्णावेतौ। एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः॥

प्रारम्भो यत्नस्येति। अत्र पूर्वे स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते। एवमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः। प्रश्लिष्टावर्णाविति। नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति। विभागोत्र सुलभ्य इति प्रश्नः। ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः। एतयोरिति। ततश्च एत ऐ इत्यौकारेपि स्यात्। भाव्यमानेनापि कचित्सवर्णग्रहणदर्शनात्। अभेदका इति। लिङ्गैनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 यत्समानमिति। स्पष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ण्यानां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति। किं सतीति। स्पष्टताद्यभेदाद्विवारा-
दिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः। सत्येवेति। झरो झरीत्येवान्यथा ब्रूयात्। यथा सं-
ख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम्। त्रिएढि इत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम्। यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सव-
र्णसंज्ञा स्यात् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात्। सर्वमिति। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाद्युत्यस्यां

अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति। प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यम्। यत्समानं त
दाश्रयिष्यामः। किं सति भेदे सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम्। कुत एतत्। भेदाधिष्ठाना-
हि सवर्णसंज्ञा। यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। यदि तर्हि सति भेदे किं-
चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति। शकारछकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्ण-
संज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम्। एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव हितं तद्धितान्त
मास्यं न त्वयं द्वन्द्वः। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये प्रयत्न
एषामिति। अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये तुल्यास्यः। तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति॥

शिक्षायां पठितमघोषत्वादि। करणं तु भिन्नम्। वर्ण्यानां स्पष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात्। सति च सवर्णत्वे निष्पृष्ठश्च निष्पु-
ष्पं निसृस्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरो झरीति लोपः प्राप्नोतीति। छश्नो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः। अनचि चेति शकार
स्य द्विर्वचनम्। तुल्य आस्य इति। तद्धितान्त आस्यशब्दो न त्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ् भवति। तद्धितान्तास्य-
शब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते। तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते।

एकत्वं विवक्ष्यत इति। चिन्त्यमिदम्। एकवचनार्थैकत्वस्य विवक्षणेऽपि तस्य सजातीयद्वितीयराहित्यरूपतया समानत्वस्याला-
भात्। प्रकृते च समान एव स्थाने इत्याद्यर्थस्यापेक्षितत्वात्। तस्मात्त्यासत्त्वात्तन्नाम इति बोध्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। मयूरव्यंसकादित्वात्समस्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति। यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह। योयस्येति। अन्यथा-
वर्णान्तरापेक्षयातुल्यास्यप्रयत्नत्वेनसवर्णत्वेलब्धेतदाश्रयमन्यस्यापिकार्यंप्राप्नोति। सूत्रारम्भस्तुरेफोष्मणांनिवृ-
त्त्यर्थःस्यात्। तस्यावचनमिति। तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः। सवर्णसंज्ञावचनमिति। नचरे

अथवापरस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः। आस्येप्रयत्नआस्यप्रयत्नः। तुल्यआस्यप्रयत्नएषामिति॥ तस्य॥ त
स्येतितुवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। योयस्यतुल्यास्यप्रयत्नःसतस्यसवर्णसंज्ञोयथास्यात्। अन्यस्य
तुल्यास्यप्रयत्नःअन्यस्यसवर्णसंज्ञोमाभूत्। तस्यावचनंवचनप्रामाण्यात्। तस्येतिनवक्तव्यम्।
अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्यसवर्णसंज्ञःकस्मान्नभवति। वचनप्रामाण्यात्। सवर्णसंज्ञावचन
सामर्थ्यात्। यदिहिअन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्यसवर्णसंज्ञःस्यात्। सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं
स्यात्॥ संबन्धिशब्दैर्वातुल्यम्॥ संबन्धिशब्दैर्वापुनस्तुल्यमेतत्। तद्यथासंबन्धिशब्दाः। मातरि
वर्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति। संबन्धाच्चैतद्गम्यते।
यायस्यमातायश्चयस्यपितेति। एवमिहापितुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यत्रसंबन्धिशब्दावेतौ। तत्र
संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यंप्रतियत्तुल्यास्यप्रयत्नंतंप्रतितत्सवर्णसंज्ञंभवतीति॥

फोष्मणांनिवृत्त्यर्थंवचनंरेफस्यापिरेफःसवर्णोभवत्येव। एवमूष्मसुद्रष्टव्यम्। एवंवचनसामर्थ्याद्दोषंपरिहृत्य
शब्दन्यायेनपरिहर्तुमाह संबन्धिशब्दैरिति। संबन्धिशब्दाविति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वात्तत्समा-
नार्थोपिप्रदेशावाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दःसंबन्धिशब्दः। यथातुल्यायकन्यादातव्येत्युक्तेनशूद्रेणतुल्यायब्रा-
ह्मणःकन्यांददाति। अपितुआत्मनातथेहापीत्यर्थः।

तुल्यास्येतिसूत्रस्यसवर्णपदस्यस्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनंनोपपद्यतइत्यतआह। तुल्यास्येति अयमर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

७१ तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्चप्रदेशस्थंसवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णइत्या ११४
दौपूर्वीकःसावर्ण्यमेवाचिदीर्घप्रवृत्तिंप्रतिप्रवोजयतिन्तुकस्यचित्‌ एतेनकौमुद्यांतुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्यवृत्तौमिथः
पदंप्रमादपतितंबोद्धव्यम्। तत्रसवर्णपदस्यसवर्णपदपरत्वेनतत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौसादृश्यस्याप्रवेशेनमि-
थःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासंभवात्। विवरणेतु द्वन्द्वनिर्देशात्सभ्यौतुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दा
वित्यर्थोभाष्यस्य सवर्णशब्दोहिप्रदेशेपिसवर्णपदेक्यरोनतुतुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तकइतितस्यसंबन्धि-
शब्दत्वंदुरुपपादमित्याद्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। प्रदेशस्थसवर्णपदस्यसवर्णपदवत्परत्वेसंबन्धिशब्दैवौतुल्यमित्या-
दिसमाधानासंगतेः तत्रत्यसवर्णशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वाभावात्। ततश्चसवर्णपदवत्वस्याव्यावर्तकतयादध्यत्रेत्याद
वपिदीर्घापत्तिः। किंचसंबन्ध्याश्चैतदर्थयतदृत्यादेरयमर्थः। समानवाक्यार्थेप्रविष्टयोर्द्वयोःसंबन्धिनोर्मध्येएकतरस्यसं
बन्धपुरस्कारेणप्रतीतौससंबन्धःस्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिकएवप्रतीयतइति। यथातातेनतुल्यश्चैत्रइत्या-
दौजनकत्वरूपंतातत्वंचैत्रनिरूपितमेवप्रतीयते। एवंतुतुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यत्रनैतद्विषयः। सादृश्यप्रतियो
गिनस्तद्वाक्यार्थेकेनापिरूपेणाप्रवेशात्। इत्थंचतस्येतिवक्तव्यंसंबन्धिशब्दैर्वौतुल्यमित्यादिभाष्यंप्रदेशाभिप्राय-
कत्वेनैवयोजनीयमितिदिक्। अन्येतुसवर्णपदमत्रसदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परमितियोगरूढम्।
तत्रयोगार्थतावच्छेदककुक्षौसादृश्यस्यप्रवेशात्सवर्णशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वंस्पष्टमेव ततश्चभाष्यमक्लिष्टयो राम:
जनमेव ऋकारऌकारयोःसावर्ण्यविधेर्नीज्झलावित्यादेश्चनासंगतिः। एवंतुमिथःसवर्णसंज्ञमितिकौमुदीयु- ७१
क्तैवेत्याहुः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋकारऌकारयोरिति। स्थानभेदान्नप्राप्नोतीत्यारम्भः। अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेत
योरन्येन सहेति बोध्यम्। वक्ष्यत्येतदिति। तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते। तत्र ऌति ऌ त्रा द्वे विकल्पितेऽ
प्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति। स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्यादीर्घ ऋकारो भविष्यति। तत्स
वर्ण इति। यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते अत्र स्यात् ऌति तत्कार्यं स्यात्। दध्यृकारेति तस्माद्विधेया सवर्णसं
ज्ञा। ऋत ऋति वक्ष्यामीति। ऋकारस्य ऋकारः सवर्ण इति ऋत्येव भवति। ततः ऌति। ऋत इत्येवा इदं चासव-
र्णार्थम्। तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धम्। तत्रासंहितायां ऋकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति-
ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः॥ ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया। होतृ ऌकारः। होतॄकार इति।
किं प्रयोजनम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। सवर्णे दी
र्घत्वे ऋति ऋवावचनं ऌति ऌवावचनमिति। तत्सवर्णे यथा स्यात्। इह मा भूत्। दध्यृकारः। मध्वृकार
——इति। यदेतत्सवर्णे दीर्घत्वे ऋतीति एतद्धतदिति वक्ष्यामि॥ ततः ऌति। ऌकारे परतः ऌकारो वा भ
नतिऋवेति वतीति। ऋत इत्येवा तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते
। न च ऋकारो ऌकारो वाजस्ति॥
शाकल्यप्रकृतिभावे एतदेव रूपम्। शाकलाभावे होतृकारः होतॄकार इति रूपद्वयम्। ऌकारेऽसंहितायां संहिता-
यां च शाकले होतृ ऌकार इति। शाकलाभावे होतॄकारो होतॄकार इति रूपद्वयम्। तन्न वक्तव्यमिति। द्वावप्येतौ दी
र्घौ ॠ ॡ इति तत्र ऋकारे कदाचिदृ इति दीर्घः कदाचिदॄ इति॥ ऌकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञा-
यामिति भावः। न चेति। अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः। अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोः ऋकारऌकारयोश्च वि
वृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अच्त्वं वक्ष्यामीति। सत्यस्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति। येषां तु मतमर्द्धतृतीयमात्रा वेता विति तेषां मते सत्यप्यस्वे-
द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्माद्द्विमात्रावेताव भ्युपगन्तव्यौ। तच्चावश्यमिति। त्वयापि ऋवा
वचनमृवावचनमिति ब्रुवता ऽ स्त्वमनयोर्वक्तव्यम्। अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्यादुनाच्कार्यं प्लुतः। सति-
त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणात्प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः। किं पुनरिति। एकैकस्मिन् संहितायां
शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यम्। तच्चोभयथापि सिध्यति। तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम्।

ऋकारस्य ऌकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्लुतो यथा स्यात्। होतृ ऋकारः। होतृ३कारः। होतॄ३कार इति। होतॢ ऌकारः। होतॢ३कारः। होतॢ३कार इति। किं पुनरत्र ज्यायः। सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः। दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति॥ अपि च ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। ऋत्यकः। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। इदमपि सिद्धं भवति। खट्व ऌकारः। माल ऌकार इति। वा सुप्यापिशलेः। उपर्कारीयति। उपार्कारीयति॥ इदमपि सिद्धं भवति। उपल्कारीयति॥ उपाल्कारीयति। यदि तर्हि ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण्रपरः। ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति। ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्।

सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वं दीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वा
दुभयविशिष्टेकासंभवाद्विकल्पः। यस्मान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोरृकारयोरेफद्वय
युक्तत्वाद्द्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदाचिद्विवृत ॠकारः। ऌकारेपि कदाचिदृकारान्तरतम
ॠकारः कदाचिदॢकारान्तरतम ॡकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः। लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। रपर इत्य
त्र र इति लकारादकारेण प्रत्याहार आश्रीयते। तत्रान्तरतम्यादृकारस्याण् रपरः ऌकारस्य लपरः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असत्यामिति ।असत्यांसवर्णसंज्ञायामुरण्रपरइत्यत्रऌकारग्रहणंकर्तव्यंभवति। प्रक्लृप्यमानमिति। कृत्यच
इतिणत्वप्रसङ्गः।त्रिभिश्चेति। पूर्वस्मादयंविशेषः।पूर्वत्रशरन्तर्भूतोपिषकारःसाक्षात्सत्वनिमित्तत्वाद्व्यवधायक-
त्वेननाश्रीयतेइहतुतस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशाइति। अवयवस्यस्वव्यापारानिवर्तनात्। अग्रहणपक्षेतुक्षु-
भ्नादेराकृतिगणत्वात्सत्वाभावः। ऋदितामॢदितांचभेदेनानुबन्धनिर्देशाद्भेदेनचोपादानादनुबन्धकार्येषुप

असत्यांसवर्णसंज्ञायांविध्यर्थम्॥तदेवसत्यांरेफबाधनार्थंभविष्यति। इहतर्हिरषाभ्यांनोणःसमा
नपदेइत्यत्रऋकारग्रहणंचोदितंमातृणांपितॄणामित्येतदर्थम्।तदिहापिप्राप्नोति।क्लृप्यमानं
पश्येति। अथासत्यामपिसवर्णसंज्ञायांइहकस्मान्नभवति।प्रक्लृप्यमानंपश्येति।चुटुतुलशर्व्यवा
येनेतिवक्ष्यामि॥अपरआह।त्रिभिश्चमध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्चव्यवायेनेतिवक्ष्यामीति॥वर्णैकदेशा
श्चवर्णग्रहणेनगृह्यन्तइतियोसौऌकारेलकारस्तदाश्रयःप्रतिषेधोभविष्यति॥यद्येवंनार्थोरषा
भ्यांणत्वेऋकारग्रहणेन।वर्णैकदेशाश्चवर्णग्रहणेनगृह्यन्तइतियोसौऋकारेरेफःतदाश्रयंण
त्वंभविष्यति॥तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥नाज्झलौ॥अज्झलौःप्रतिषेधेशाकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्
॥अज्झलोःप्रतिषेधेशाकारस्यशाकारेणसवर्णसंज्ञायाःप्रतिषेधःप्राप्नोति।किंकारणम्।अज्झल्
त्वात्। अचैवहिशाकारोहल्च।कथंतावदच्त्वम्॥

रस्यरग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः॥नाज्झलौ॥अकारहकारयोरिकारशाकारयोश्चतुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सव
र्णसंज्ञाप्राप्तानिषिध्यते। अतएवनिर्देशादचामज्भिर्हलांहल्भिःसवर्णत्वानिषेधः।अज्झलोरिति।प्रकृतत्वात्स
वर्णसंज्ञायाइतिबोध्यम्।शाकारप्रतिषेधइति। द्विवचनान्तस्यसमासोभेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इकारइति। अत्र सूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति अकारस्यापि ग्रहणमस्ति। स्वात्मनि क्रियाविरोधा
दस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेध इकाराकारयोर्नास्ति। यस्येति चेत्यादौ तु अकार इकारेण
न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधात्। इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति। अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकाराकारयोरिति भावः
। प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति। अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या। परत्वाज्ञातानीति। ज्ञातात्पराणि ज्ञाताधि-
कानीत्यर्थः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः। पारस्कारादित्वात्सुडागमः। सकारस्य ष्टुत्वम्।
अनचि चेति द्विर्वचनम्। झरो झरीति लोपाप्रसङ्गात् अकारकश्रवणप्रसङ्गः। ज्ञाणोऽच्यनचि चेत्यत्र लिकारेण
अकारो न गृह्यते। अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्त्विकारस्य द्विर्वचनम्। सिद्धमनच्त्वादिति। सूत्रप्रत्याख्यान

इकारः सवर्णग्रहणेन अकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्सु चोपदेशाद्धल्त्वम्।
त्रको दोषः॥ तत्र सवर्णलोपे दोषः॥ तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति॥ परत्वज्ञातानि कार्याणि॥ झरो झ त
रि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति॥ सिद्धमनच्त्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्।
स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृतमूष्मणाम्। ईषदित्येवानुवर्तते। स्वराणां च
विवृतम्। ईषदिति निवृत्तम्॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत्॥

साधारणमुक्तम्। प्रयत्नभेदादच्हलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः। वाक्येति। भवतु वा तुल्यास्यप्रयत
त्वं तथापीह इकारेण अकारो न गृह्यते। सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यप
वादविषयपरिहारेणेष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते। न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम्। ततश्चाङ्गेभूपदेशो
संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेषु अणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य चावित्यादौ प्रवर्तते। न त्वङ्गे भूपदेशादिषु। ना
पि स्वात्मनि। ततश्चात्र सूत्रे ज्ञानिष्पत्त्या अणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण अकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वं अकारयोः सि
द्धम्। एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकाराकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारी अत्र इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनु
वृत्त्या निवार्यते॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र क्वग्रहणकत्राहंत्वप्रवर्तते क्वनेतिविषयविभागप्रदर्शनायचोद्यंकरोति। यथैवतर्हीति। ईकारस्यह्यत्राग्राहक
त्वंदृष्टमित्यकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रापिप्राप्तमितिप्रश्नः। अनच्त्वमेववाक्यापरिसमाप्त्यासाध्यतेनतुप्रयत्नभेदेनेत्याह
।अपरआहेति। अस्मिन्पक्षइति। एकत्रहिसाध्येहेतुविकल्पोभवति।इहतुसाध्यभेदः।सिद्धावनच्त्वंहेतुरन-

किमिदंवाक्यापरिसमाप्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावद्। उपदेशोत्तरकालाइत्संज्ञाइत्संज्ञोत्तरका
लआदिरन्त्येनसहेतेतिप्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञासवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्ण
स्यचाप्रत्ययइतिसवर्णग्रहणम्। एतेनसर्वेणसमुदितेनान्यत्रसवर्णानांग्रहणंभवति। नचात्रे-
कारःआकारंगृह्णाति॥यथैवतर्हीकारःआकारंनगृह्णातिएवमीकारमपिनगृह्णीयात्। तत्रकोदोषः
।कुमारीईहतेकुमारीहते।अकःसवर्णेइतिदीर्घत्वंनप्राप्नोति।नैषदोषः।यदेतदकःसवर्णेइत्य
त्रप्रत्याहारग्रहणंतत्रेकारईकारंगृह्णाति।आकारंनगृह्णाति। अपरआह॥अज्झलोःप्रतिषेधे
आकारप्रतिषेधोज्झल्त्वात्॥अज्झलोः॥प्रतिषेधेआकारस्यआकारेणसवर्णसंज्ञायाःप्रतिषेधःप्रा
प्नोति।किंकारणम्।अज्झल्त्वात्।अचैवहिआकारोहल्त्वं। कथंतावदच्त्वम्।इकारःसवर्णग्रह
णेनआकारमपिगृह्णातीत्येवमच्त्वम्।हल्सूपदेशाद्धल्त्वम्। तत्रकोदोषः।तत्रसवर्णलोपेदोषः।
तत्रसवर्णलोपेदोषोभवति।पररश्शतानिकार्याणि।झरोझरिसवर्णेइतिलोपोनप्राप्नोति।सिद्धमन
च्त्वात्।सिद्धमेतत्। कथम्।अनच्त्वात्।कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्तावाक्यापरिसमाप्तिः।
च्त्वस्यवाक्यापरिसमाप्तिः।एतच्चेति।अस्तुवाग्रहणमिकारेणआकारस्येतिवाक्यशेषाध्याहारात्प्रतिज्ञा-
विकल्पार्थोवाशब्दइत्यर्थः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननुचेति। ऋतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते। स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवक्त्रेदः। भेद एवेत्यर्थः। इत र आह॥ स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात्। विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः। द्विर्वचनमपि विभाषा। यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्। लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः॥ ॥ इतिम

अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्चासमर्थितम्। कथम्। अस्तु वात्राकारस्यत्राकारेणासवर्णसंज्ञा वा माभूत्। ननु चोक्तं परस्त्रातानि कार्याणि झरो झरीति लोपो न प्राप्नोतीति। माभूल्लोपः। ननु च भेदो भवति सति लोपे द्वित्राकारकम् असति लोपे त्रित्राकारकम्। नास्ति भेदः। असत्यपि लोपे द्वित्राकारकमेव। कथम्। विभाषा द्विर्वचनम्। एवमपि भेदः। असति लोपे कदाचिद्द्वित्राकारकं कदाचित्त्रित्राकारकम्। सति लोपे द्वित्राकारकमेव स एष कथं भेदो न स्यात्। यदि नित्यो लोपः विभाषा तु स लोपः यथाऽभेदस्तथास्तु॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

होपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥ किमर्थमिति।ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थंनोपपद्यतेतपरत्वम्।उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानांसवर्णानांग्रहणार्थमपिनोपपद्यते॥जातिपक्षेपिदीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्भुत्वानानभविष्यतिप्लुतानांचेष्यतएवेतिद्रष्टव्याघातंप्रत्युततपरत्वंकरोतीतिप्रश्नः।तपरइति।व्यक्तिपक्षोभेदकाश्चगुणाइतिभावः।केषामिति।प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः।उदात्तेति॥क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्तितद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितंनहिप्रगृह्योनुनासिकःसंभवतिअणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकइतिनिषेधात्॥प्लुतानामिति।व्यक्तिपक्षाश्रयणादयंदोषोनतुतपरत्वात्॥असिद्धइति।शास्त्रासिध्याश्रयणात्प्लुतबुद्ध्यावस्त्यांप्रगृह्यत्वेविधीयमानेहिमात्र-

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥किमर्थमीदादीनांतपराणांप्रगृह्यसंज्ञोच्यते।तपरस्तत्कालस्येतितत्कालानांसवर्णानांग्रहणंयथास्यात्।केषाम्।उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति॥प्लुतानांतुप्रगृह्यसंज्ञानप्राप्नोति।किंकारणम्।अतत्कालत्वात्।नहिप्लुतास्तत्कालाः।असिद्धःप्लुतःतस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवन्ति।सिद्धःप्लुतःस्वरसन्धिषु।कथंज्ञायते।यदयंप्लुतःप्रकृत्येतिप्लुतस्यप्रकृतिभावंशास्ति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।सतोहिकार्यिणःकार्येणभवितव्यम्।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।अप्लुतादप्लुतइत्येतन्नवक्तव्यम्।किमतोयत्सिद्धःप्लुतःस्वरसन्धिषु।

विषयाबुद्धिःप्रवर्तते।तथाहिवक्ष्यति।असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थंचेति।यदयमिति॥असिद्धत्वेप्लुतप्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोनुमीयते।सामान्येनस्वरसंधिप्रकरणविषयंसिद्धत्वंज्ञाप्यते।नतुप्रकृतिभावएव।यथारोरुत्वएवसोत्सर्गेसापवादंचप्रकरणमितिप्रकृतिभावेपिप्रगृह्यत्वहेतुकेसिद्धत्वमुच्यते।किमेतस्येति॥प्रकृतिभावएवाश्रयासिद्धत्वमस्त्वितिप्रश्नः।इतरोलाघवंदर्शयति।अप्लुतादिति।सिद्धेहिप्लुतेऽतोतीतितपरत्वादप्रसङ्गः॥किमतइति।यथोद्देशेसंज्ञापरिभाषेप्रगृह्यसंज्ञास्वरसंधिप्रकरणमध्यपतितानभवतीतिप्रश्नः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा·कै कार्यकालमिति ।कार्यार्थत्वाद्गुणानांकार्यस्यचप्रधानत्वात्प्रधानदेशत्वस्यन्याय्यत्वादितिभावः। उपस्थितेही- ११५
७५ ति।उपस्थितमनार्षइतिकरणः।अग्नीइतीत्यत्रप्लुताश्रयेप्रकृतिभावेप्रतिषिद्धेप्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावदृष्यतेतदा
ह।पठिष्यतीति।यत्रप्रगृह्यसंज्ञानास्तिसप्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः।देवदत्ता३इतिदेवदत्तेति।य-
दिपुनरिति ।ननुव्यक्तिपक्षाश्रयणात्प्लुतानांनसिध्यतिनपुनस्तपरत्वात्।अयमत्राशयः।आकृतिपक्षआश्र-
यिष्यते।दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानांनभविष्यति।प्लुतानांतुप्रवर्तिष्यते।एवमपीति।अयंभावः।आकृ-

संज्ञाविधावसिद्धः।तस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवन्ति।संज्ञाविधौचासिद्धः।कथम्।कार्यकालंसंज्ञा
परिभाषम्।यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।——प्रगृह्यःप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवति।ईदूदेद्द्विव
चनंप्रगृह्यमिति।किंपुनःप्लुतस्यप्रगृह्यसंज्ञावचनेप्रयोजनम्।प्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावोयथा
स्यात्।माभूदेवम्।प्लुतःप्रकृत्येत्येवंभविष्यति।नैवंशक्यम्।उपस्थितेहिदोषःस्यात्।अप्लुतवदु
पस्थितइत्यत्र।पठिष्यतिह्याचार्यः।वहूचनंप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्।प्लुतप्रतिषेधेहिप्रगृह्यप्लु
तप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वादिति॥तस्मात्प्लुतस्यप्रगृह्यसंज्ञैषितव्याप्रगृह्याश्रयःप्रकृति
भावोयथास्यात्।यदिपुनर्दीर्घाणामतपराणांप्रगृह्यसंज्ञोच्यतेएवमप्येकारएवएकःसवर्णा
न्गृह्णीयात्।ईकारोकारौनगृह्णीयाताम्।किंकारणम्।अनण्त्वात्।यदिपुनर्ह्रस्वानामतपराणां
प्रगृह्यसंज्ञोच्यते।नैवंशक्यम्।इहापिप्रसज्येत।अकुर्वेहिअत्र।अकुर्वह्यत्रेति॥

तिपक्षेयथाह्रस्वानांप्रयत्नाधिक्यान्नभवतितथादीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यतइतिप्लुतानां
नस्यात्।यथास्थूलंगामानयेत्युक्तेनकृशस्यानयनंभवतीति।आकृतिपक्षेपिविशिष्टैवाकृतिर्दीर्घाव्यक्तिर्गृह्यतेत राम:
थाचानण्त्वादीदूतौग्राहकौनस्याताम्।यदिपुनरिति ।ह्रस्वसाहचर्यादेकारोपिह्रस्वशब्देनाभिधीयतइतिह्रस्वाना ७५
मितिबहुवचनम्।तत्रह्रस्वनिर्देशे अण्त्वादाकृतिपक्षेवायत्नाधिक्याभावाद्भिन्नकालानांग्रहणंसिध्यतीत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्लुतभावीति। प्लुतोभावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानीप्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावि-
त्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैष दोषः। प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत्। न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम्। अन्य-
था प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। एवमपीति। ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्य
नुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः। क-
थं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या। नैष दोषः। यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशे

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति। एवं तर्हि किं
न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति। कथं य
त्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते। कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम्।
क्रियते तन्न्यास एव॥ अप्लुतादप्लुत इति॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति। अग्नीऽप्र
गृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञा
परिभाषम्। अत्र चासावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो
यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः। ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्याइ-
ति चेदन्त्यस्य विधिः॥

षं प्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदासंभवत्येवायं पक्षो य
था श्रुतग्राहि प्रतिपत्त्रपेक्षः महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः॥ कथं पुनरिति। ईदा
दयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया
भाव्यम्। अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमि-
ति पक्षः। तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः।

॥

अप्राप्तोऽय
नासंज्ञायां
प्रत्याप्नो
धातः कि
मर्थः इति
भावः

द्वैद्विपत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पचेतेइति। एकारोत्रद्विवचनंनभवतिअपितुतस्यान्तः। वचनादिति। द्विवचनावयवेद्विवचनशब्दोवर्तिष्यतेइत्यर्थः। अस्तीति। मुख्यसंभवतिगौणस्यग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वेइतीति। अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारोद्विवचनम्। एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोः केवलयोरेवसंभवइतिवचनसामर्थ्यात्तयोरेवसिद्धमिति। एकारान्तस्यद्विवचनस्यपचेतेइत्यादौसंभवात्खट्वेइत्यत्रनसिध्यतीतिदोषः। येनविधिस्तदन्तस्येत्यत्रस्वस्यचरूपस्येतिनाश्रितमितिदोषोपन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिद्विवचनेनतदन्तविधिः। पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यतइत्ययंततीयःपक्षोभवति। ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति। ननुसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेनतदन्तविध्यभावः। सु

ईदादयोयद्द्विवचनंप्रगृह्याइतिचेद् अन्त्यस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेयः। पचेतेइति। पचेथेइति। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनम्। किम्। खट्वेइतिमालेइति। अस्तुतर्हिईदाद्यन्तंयद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनमितिचेदेकस्यविधिः॥ ईदाद्यन्तंद्विवचनमितिचेदेकस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेयः। खट्वेइतिमालेइति। नवाद्यन्तवत्वात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। आद्यन्तवत्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्येवमेकस्यापिभविष्यति। अथवाएवंवक्ष्यामि। ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति॥ ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमितिचेल्लुकिप्रतिषेधः॥ ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमितिचेल्लुकिप्रतिषेधोवक्तव्यः। कुमार्योरगारंकुमार्यगारम्। वध्वोरगारंवध्वगारम्। एतद्धीदाद्यन्तंश्रूयतेद्विवचनान्तंचभवतिप्रत्ययलक्षणेन।

तिङन्तंपदमित्यत्रान्तग्रहणेनज्ञापितत्वादिति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपायवक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकारइतिनैतदपूर्वंचोद्यम्। दोषान्तरेणेमंपक्षंनिराकर्तुमाह। लुकिप्रतिषेधइति। दोषसद्भावेनैवास्यपक्षस्यनिराकरणात्तदन्तविध्यभावोत्रनोक्तः। कुमार्यगारमिति। कथंपुनरस्यद्विवचनान्तस्यसमासः। यावताद्वन्द्वेसंख्याविशेषोनगम्यते। नैषदोषः। यथातावकीनइत्यादावादेशेनसंख्याविशेषोव्यज्यतेतथेहापिसत्यांप्रगृह्यसंज्ञायांप्रकृतिभावेनद्वित्वंव्यज्येतेतिदोषोपन्यासः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सप्तम्यामिति। ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्य
संज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तत्तर्हीति। आद्यन्तवद्भावानाश्रयणात्तृ-
तीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः। ईदादि
भिरिति॥ अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः। नह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम्। किं तर्हि ओसिति सकारान्तम्। तदन्तमिति द्वि
वचनान्तम्। ईदाद्यन्तमिति। ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तात्त-

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। न तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम्। न
कर्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति। ई
दाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति। एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्ताम् इति। अत्र प्रा
प्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति।
इदमिह संप्रधार्यम् लुक् क्रियतां शीभाव इति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाच्छीभावः नित्यो लुक्। कृते शीभा
वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति।

मित्यर्थः। शुक्ल्यास्तामिति॥ शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौ तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः। ततश्च्विप्रत्ययः। शीशब्दस्य सुप इ-
ति लुक्। अस्य च्वावितीत्वं। तद्धितान्तत्वात्सुप् तस्याव्ययादिति लुक्। अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च स
मुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनमिति ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते॥ क्वचि
त्तु पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति तत्रैवं व्याख्येयम् ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीय
त इत्यर्थः। यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथापिकथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन ईभावस्य लुग्बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति। पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासंभव एव दोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतः। तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम्। अग्नी इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम्। तस्मादिति॥ द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य। रोदसीवेत्यादिस्तु छान्दसः प्रयोगः॥ छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते। अदसो मात्। मात्परग

अनित्यो लुगन्यस्याकृते ईभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। ईभावोऽप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वादीभावः। ईभावे कृते लुक्। अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः। तस्माद्लुक एव मध्यमः पक्षः॥ अदसो मात्॥ मात्परगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः। मात्परगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र। अमू अत्र। अमी आसते। अमू आसाते॥

द्धेति। अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः। ऊत्वस्य चेति। चशब्दान्मत्वस्य च। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नातिदेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः। अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः। ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गे ईत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वीभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात्॥ नैष दोषः। नाजानन्तर्य इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु चेति। यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। वचनार्थो हीति। वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः। नैकमिति। अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुञ्जादरणित्यादि। तत्रैवायमिति॥ न च तत्रेदूदेद्‌ग्रहणं कर्तव्यं मादितिवा। यस्मादणोनुनासिकोऽत्वस्याने विधीयते पूर्वेणाणकारेणाणग्रहणमिति अमी अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव। तदेवं कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सती असिद्धत्वं बाधिष्यत

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद् यादयो न भविष्यन्ति। वचनार्थो हि सिद्धे। नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिको दसो नेति॥ विप्रतिषेधाद्वा॥ अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति। प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः। परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः।

इत्यर्थः॥ विप्रतिषेधाद्वेति॥ अयावेकादेशाप्रतिषेधो वक्तव्यः। विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः। नैष युक्त इति। दृष्टसिद्ध्येदिति भावः। करिष्यत इति। आश्रयिष्यत इत्यर्थः। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। सूत्रविपर्यास इति। अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। एवं तर्हीति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· द्विकार्ययोगोहीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योयुज्यते सविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असंभवोपीति॥ असंभवएव- ११५
७८ विप्रतिषेधः सतुकदाचिद्द्विकार्ययोगो भवति कदाचित्केवलोपि। तथाहि। सति संभवे द्विकार्ययोगो नविप्रतिषेधः। य
थैकस्यदधातेरडागमद्विर्वचने भवतः। अदधादिति। क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेप्यसंभवोस्ति। यथात्र पूर्णामि
त्यत्रनुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात्। अयादीन्बाधतइति। प्रकृतिभावविधानात्। नि
मित्तमिति। ईत्वमूत्वंच। आश्रयात्सिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषा-

कथम्। द्विकार्ययोगोहि विप्रतिषेधः। नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः। एचामयादयः। ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा।
नावश्यंद्विकार्ययोगएव विप्रतिषेधः किंतर्ह्यसंभवोपि। सचास्त्यत्रासंभवः। कोसावत्रासंभवः। प्रगृ
ह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानाअयादीन्बाधते। अयादयोभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञायानिमित्तं विघ्न-
न्तीत्येषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। सतो हि विप्रतिषेधो
भवति नचात्रेत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। उभयमप्यसिद्धम्। आश्रयात्सिद्धत्वंयथारोरुत्वे। आश्रया
त्सिद्धत्वंभविष्यति। तद्यथा। रोरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। किंपुनः कारणंरोरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति
नपुनर्यत्रैवरुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते। नैवंशक्यम्। असिद्धेह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः। असिद्धेह्यु
त्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोत्र। प्लक्षोत्र। तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम्। यथातत्रा
श्रयात्सिद्धत्वंभवति। एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति।

मयादीनांच विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथाहि। सतो हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आ
क्षिप्तः। तत्रायादीनांचयनंलावकः। अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः। ईदादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोवकाशः। अमी-
स्थिता अमूस्थितौ अमीम्यदूति। अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादयएव भवन्ति। अत्रव्याख्यानान्तरं क्लिष्ट साम:
त्वान्नोपन्यस्तम्॥ नपुनर्यत्रैवेति। रोः सुपीत्यस्यानन्तरमतउरतीति वक्तव्यम्। एवंचासिद्धत्वं नबाधितं भवति। अत्र ७८
पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्यप्राप्त्यभावात्प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणोक्तदुच्यते। कार्यकालपक्षेण्याह। अथवेति। अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति॥ इत्तापीति। अदसृटा अदस्‌ ओस्‌। अत्वंटापूसवर्णदीर्घत्वम्। आङिचापदूत्येत्वम्। अदे औ अदेओस इति स्थिते अदस इत्यनेन मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्याम यादेशाप्रसङ्गः। अमुकेत्रेति। अदस इत्यनेन न प्राप्नोति। एदन्तमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अननुवृत्तिरेन चनिवृत्तिः। यद्येवं माङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्। एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात्। नैतदस्ति। सति माङ्ग्रहणे योगविभागो भवति।

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। अदसः। अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति॥ ततो मात्। माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। अदस इत्येव। किमर्थं योगविभागः। एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः। अपरो यदसिद्धे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। किं च स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नैष दोषः। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः। एवमप्यमुकेत्र अत्रापि प्राप्नोति। द्विवचनमिति वर्तते। यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम्। अथवाऽऽहायमदसो मादिति। न चेईत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। तत एवं विज्ञास्यामः। मार्थादीदाद्यर्थानामिति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये।

न्यथा। एकयोगे परिहारान्तरमप्याह॥ अथवेति। मार्थादिति। मार्थ एवस्थानी मशब्दे नोक्तः ईदूदेदर्थश्च दूदेदिति। न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति। बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वस्योक्तत्वात्। उक्तंवेति। असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः। स्वर इति। अचीत्यर्थः। बहिष्पदलक्षण इति। द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः। तेनैकपदव्यवस्थितेऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे। तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भा० कौ० प्रगृह्यसंज्ञायां चेति॥ प्रगृह्यसंज्ञायामेवसिद्धत्वे नसिद्धेलस्येप्रयच्छार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्रसकिदोषइति। मात्यरं य १२५
७९ दीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः। पूर्वसूत्रेहि तदन्तंगृहीतमितीहापितदन्तस्यैवानुवृत्तिरितिभावः। स्वरितत्वेनशब्दमात्रमनुमी
यतइतिउत्तरेमिप्रायः। तत्र माङ्ग्रहणेनगृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते। तेनामुकेत्रेत्यत्रव्यवधानाद्दोषाभावएव। योगविभागेदो
षप्रसङ्गादेदन्तमितिनिवृत्तमित्युक्तम्। एकयोगेतुतन्निवृत्त्यानप्रयोजनमितिनवाग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्। ने॥
इहकस्मादिति॥ अत्रहि प्रत्यक्षमेवशेइतिरूपम्। युष्मेअस्मेइत्यत्रतुशाकारस्यानुबन्धस्यस्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः। नेऽर्थ
वद्ग्रहणादिति। स्वंशब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्चरूपपरिग्रहेसिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूप

प्रगृ संज्ञायां चेति। तत्रसकिदोषः॥ तत्रसककारेदोषोभवति। अमुकेत्र। नवाग्रहणविशेषणत्वात्। नवाए
षदोषः। किंकारणम्। ग्रहणविशेषणत्वात्। नमाङ्ग्रहणेनईदाद्यन्तंविशेष्यते किंतर्हिईदादयो विशेष्यन्ते
मात्परेयेईदादयइति॥ ने॥ ॥इहकस्मान्नभवतिकाशेकुशेवंशेइति। नेऽर्थवद्ग्रहणात्॥ अर्थवतःशे
शब्दस्यग्रहणं नचैषोर्थवान्। एवमपिहरिशेबभ्रुशेइत्यत्रापि प्राप्नोति। एवंतर्हिलक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवंनभविष्यति। अथवापुनरस्तुअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति। कथंतर्हिहरिशेब
भ्रुशेइति। एकोत्रविभक्त्यर्थेनार्थवान्॥ अपरस्तद्धितार्थेन। समुदायोनर्थकः॥

ग्रहणंकृतम्। अत्रचशेशब्दोऽनर्थकः। सप्तम्येकवचनंत्वर्थवत्। तयोःसमुदायोर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः। एवमपीति
। अत्रहिमत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोर्थवानेव। अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः। ल-
क्षणेति। प्रतिपदोक्तेहिझटितिप्रतिपत्तिर्भवति। लाक्षणिकेतुलक्षणानुसंधानद्वारेणबहिरङ्गेतिनतस्यग्रहणम्। अ
थवेति॥ अर्थवत्समुदायस्यापिकस्यचिदानर्थक्यम्। यथादशदाडिमादिवाक्यस्यपदार्थानांपरस्परसमन्वयाभा- राम:
वादिहापिहरिशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनायप्रवृत्तासप्तमीनत्वप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थे- ७९
नान्वेतीतिशेशब्दस्यानर्थक्यम्॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्चानियमाभावात् प्रश्नः। चकारेणेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अततेर्डः। अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम्। एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते। ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्नेक्तेति प्रश्नः। तत्पुरुषोऽयमिति। अन्तरङ्गत्वादिति पदार्थप्राधान्यादिति भावः। नैव दोष इति। ननु पुरोऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्। नैष दोषः। प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात्। उत्वे तु रुत्वमा

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थम्। चकारात्र जहारात्र। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एषोऽप्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोऽज् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः। एकः अच्। एकाच्। एकाजिति। यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्। अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अज्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अच्चान्यश्च तत्र स्यादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। अजन्तस्य यथा स्याद्धलन्तस्य माभूत्। नैव दोषो न प्रयोजनम्। एवमपि कुत एतत्।

श्रयास्त्विदम्। एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः। पाराय्यसाम्यात् संज्ञातिदेशोपरिभाषापूर्ब्धेनोक्तौ। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सावकाशयोरिति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम्। तत्र तदन्तविधेरवकाशः। ओणवृश्चके त्वं पाव्यम्। आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः। मिद्चोऽन्त्यात्परः। तानि यानीति। अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः। समवस्थितयोरिति। इह प्राप्तयोः। आचार्यप्रवृत्तिरिति। यदि तर्हि लिङ्गे न तदन्तविधिर्नराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत। नैष दोषः। आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं संनिधीयते पश्चात्तु लिङ्गात्परित्यज्यते। अथवा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि माभूत्प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्यात् उक्तं परिभाषा भविष्यतीति॥ एवं तर्हीति। संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वा

द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति। यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किमर्थम्। आउदकान्तात्। ओदकान्तात्।

त्पशुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम्। अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते। किं पुनः स्याद्यद्यत्राच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते। इह अइउ अये हीति समुदायस्यैका संज्ञा स्यादिनावयवानां समुदायैकाजद्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात्। पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात्। अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायोगृह्येत। एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात्। अनाङिति किमर्थमिति। ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहकस्मादिति। अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः। अर्थवशादिविशेषावसाय इत्युत्तरम्। ईषदर्थे। आउष्णमो-
ष्णमिति। आङीषदर्थे इति चोक्तम्। क्रियायोगे। आइतः। एतः। प्रादिषु हि ङित् पठ्यते। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति
समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः। आउदकान्तात्। ओदकान्तात्। आअहिच्छत्रात्। आहिच्छत्रादिति। विनातेनेति मर्यादा
। सह तेनेत्यभिविधिः। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे। नैवं पूर्व
ममंस्थाः सम्प्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे। तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृ
तोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। ओत्। निपातसमाहारोऽयमिति। अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इ

इह कस्मान्न भवति। आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति। सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्। अ
ननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः। क्व पुनरयं सानुबन्धकः। क्व निरनुबन्धकः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि
विधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ ओत्॥ किमुदाहरणम्। आहो इति उताहो
इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निपातसमाहारोऽयम्। आह उ आहो इति। उत आह उ उताहो इति। तत्र
निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम्। एवं तर्हि एकनिपाता इमे। अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। ओ
षु यातं मरुतः। ओ षु यातं बृहती शक्करी चा। ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्॥ ओतश्च प्रतिषेधः॥
ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः। अदः अभवत्। अदोऽभवत्।

त्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम्। एवं तर्हीति। चादिषु तथापाठादिति भावः। ओ षु यातमिति।
आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावाद् वत्ययमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पर्युदासे तु सति न दोषः। तत्र ह्याङ्सदृशस्योका
रस्याङसदृशे कादेशे आदिवद्भावादुकारग्रहणे न गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा। तस्याश्च प्रयोजनं क्वचिच्छाखायामो
आयातमिति पाठे प्रकृतिभावः। अदोऽभवदिति। च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम्। ऊर्यादिच्विडाचश्चेत्यत्र निपाताधिकारात्। प्रतिषिद्धार्थत्वा
दस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद्। उभयार्थत्वाददोषः। तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभव
दित्यत्रापि भवति ओ षु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः। ओकारस्य
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ना॰ वै॰ एवमपीति। ओकारस्याप्रतिपदोक्तत्वमस्ति। गमेर्डोदिति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आङ्गुणवृद्ध्यादिसा- ११५
८१ मान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः। यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमि-
त्तोऽर्थो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम्। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्ये-
ण भवितव्यम्। स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते। अनियतश्च गौ-
णोऽर्थः। तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्व-
मर्थस्य। गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संपीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु

तिरोऽभवत। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न भविष्यति।
एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत्। अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। त-
द्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति
गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे। उञँ॥
इह कस्मान्न भवति। आहो इति उताहो इति। उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः। उञोऽयमन्येन सहैकादेश उ-
ञ्ग्रहणेन गृह्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यत इति।

मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः। शब्दाश्रये चेति। स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्नि-
धानाद्गौणत्वं प्रतीयते। तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभा-
वाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्ष्यते। तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः। वाक्यी-
यात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण। एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीया- राम॰
त्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दा- ८१
श्रये चेति॥ उञँ॥ इह कस्मादिति। निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यमिति। एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः। इह रूपत्रयं साध्यम्। उ इति। विति। ऊँ इति। तच्चैकयोगेन न सिध्यति। एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया। सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति। शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात्। उ इति। ऊँ इति। न तु विति इति। तदर्थमाह। उञ इति योगविभाग इति। उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते। उ इति विति इति। ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्र-

यद्यमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उक्तमेतत्। प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति। दोषः खल्वपि स्यात् यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत। जानु उ अस्य रुजति। जानू अस्य रुजति। जान्वस्य रुजति। मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात्। एवं तर्ह्येकनिपाताविमौ। अथवा द्वावुकाराविमौ। एकोऽननुबन्धकः। अपरः सानुबन्धकः। तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः। उञ इति योगविभागः॥ उञ इति योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति। उ इति विति। ततः ऊँ। उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन। दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति। किमर्थो योगविभागः। ऊँ वा शाकल्यस्य। शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात्। ऊँ इति उ इति। अन्येषामाचार्याणां मतेन विति।

गृह्यसंज्ञो नित्यमादेशः स्यात्। ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे एव रूपे स्याताम्। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। ऊँ वा शाकल्यस्येति। शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति। एतदेव व्याचष्टे। शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति। प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च। तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः। तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ईदूतौचसप्तम्यर्थे।ईदूतौसप्तमीत्येवेति।सप्तमीसहचरितंयदीदूदन्तंसप्तम्यांवापरतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञंभवतीत्ये
वंप्रत्ययलक्षणेनलुप्तायामपिसप्तम्यांसोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौभविष्यतिप्रगृह्यसंज्ञेतिप्रश्नः।लुप्तइति।
संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणेसप्तम्याएवसंज्ञिनीत्वादसत्याश्चकार्याभावात्प्र
त्ययनिमित्तंयत्रान्यस्यकार्यंविधीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणासद्भावाद्गौरीइत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणंकृतम्।अर्थ
ग्रहणेसतिअर्थनिमित्तासंज्ञेयंभवतिनप्रत्ययश्रवणनिमित्तेतिलोपेऽपिसिध्यति।पूर्वसवर्णइति।सतिचपूर्वस

ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ईदूतौसप्तमीत्येव।ईदूतौसप्तमीत्येवसिद्धंनार्थोऽर्थग्रहणेन।लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भ
वेत्।लुप्तायांसप्तम्यांप्रगृह्यसंज्ञानप्राप्नोति।क्व।सोमोगौरीअधिश्रितः।इष्यतेचात्रापिस्यादितित
च्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्।नात्रसप्तमीलुप्यते।किंतर्हि।पूर्वसवर्णोऽत्रभवति
॥पूर्वस्यचेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावःप्रसज्यते॥यदिपूर्वसवर्णआट्आम्भावश्चप्राप्नोति।एवंतर्हि
आहायमीदूतौसप्तमीति।नचास्तिसप्तमीईदूतौ।तत्रवचनाद्भविष्यति।वचनाद्यत्रदीर्घत्वम्।नेदंव
चनाल्लभ्यम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्रसप्तम्यादीर्घत्वमुच्यते।दृतिंनपुंकं
सरसीप्रयानमिति।सतिप्रयोजनेइहनप्राप्नोति।सोमोगौरीअधिश्रितइति।तत्रापिसरसीयदि।तत्रा
पिसिद्धम्।कथम्।यदिसरसीशब्दस्यप्रवृत्तिरस्ति।

वर्णएकादेशेचादिवद्भावादिवतीकारःसप्तमीतिसिद्धासंज्ञा।आडाम्भावइति।एकादेशंबाधित्वाऽऽडामोस्यात
म्।वचनादिति।सर्वत्रैवसप्तमीलुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देनसप्तमीसहचरितस्यग्रहणान्मुख्य
कल्पनाऽसंभवेगौणीकल्पनागृह्यतेइत्याश्रयणात्सिध्यतीतिभावः।मुख्यकल्पनासंभवत्येवेत्याह।यत्रेति।
सरसीत्यत्रसरःशब्दात्परस्यङिशब्दस्ययाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारेकृतेभवतीकारःसप्तमीतित
त्रैवस्यान्नतुगौरीत्यत्रेतिभावः।सरसीयदीति।यदीतिसंभावनायाम्।तस्मात्स्थितमेतद्वचनात्सर्वत्रलुप्तायामपि
सप्तम्यांभविष्यतीतिनार्थोऽर्थग्रहणेन।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञापकमिति। ईदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैवास्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह। मा वेति। वाप्यश्वो नद्यातिरिति। संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम्। अयेति। अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः। जहत्स्वार्थेति। समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्ण-

अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथम्। दक्षिणपथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। मा वा पूर्वपदस्य भूत्। अथ वा पूर्वपदस्य माभूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति। अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः। समुदायार्थोऽभिधीयते। इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥१॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

वदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः। समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते। सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दाधाघ्वदाप्॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह। घुसंज्ञायामिति। किंप्रयोजनमिति। दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृते दद्दातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात्सिद्धा दोदेङ्धेटामपि घुसंज्ञा कृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः। आत्वभूतानामिति। भवतेः प्राप्त्यर्थो दाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः। तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः। न लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम्। अस्यायमभिप्रायः। एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोग एव ये आ

दाधाघ्वदाप्॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम्॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते। सा आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते। शिदर्थम्। शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम्। प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम्। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। शिदर्थं विकृतार्थं च। शित्युदाहृतम्। विकृतार्थं खल्वपि। प्रणिदाता प्रणिधाता। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात्। लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधाप्रकृतय इति।

कारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः। सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक्पदं निर्दिष्टमिति। प्रणिदयत इति। घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति। प्रणिदातेति। द्यतेर्देङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः। लक्षणेति। लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा। कथमिति। दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः। दाधाः प्रकृतय इति। दीयत इत्यादावीत्वादेः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्त्वभूतानामिति। दाण्दाज्, धाञाम्। प्रकृतयश्चैषामिति। प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते। अर्थइतीति। एतद्धितीयं वाक्यम्। संनिधानाच्च दाधामर्थयोर्वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति। तत्पुरस्तादिति। नेर्गदेति सूत्रे घुमा प्राब्द्ध्यो

किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः। आत्त्वभूतानामेव स्यात्। अनात्त्वभूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति। अनात्त्वभूतानामेव स्यादात्त्वभूतानां न स्यात्। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति। कथं तर्हि। दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति। तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति। ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप्। अर्थ इति। नैवं शक्यम्। ददातिना समानार्थानां रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः। तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव। न कर्तव्यम्। प्रणिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्रमार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रणिमयते प्रण्यमयते त्येवमर्थम्। ततः पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति। यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते। विकृतार्थेन चापि नार्थः। दोष एवैतस्याः परिभाषायाः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति।

र्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्याममभिसंभन्त्स्यते। प्रनिमिनोतीति। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गामादाग्रहणेष्विति।अस्यचार्थस्यदैपः पित्त्वमदाबितिपित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थेलिङ्गम्।अन्यथाऽस्यलाक्षणिकत्वादत्रग्रहणंनभविष्यतीतिकिंप्रतिषेधार्थेनपित्त्वेन।सामान्यापेक्षयाचनिरनुबन्धकग्रहणइतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिचपरिभाषाद्वयानुपस्थानमिहज्ञापयतीतिधेटोऽपिसिध्यति।दोदद्घोरित्यत्रवाददन्त्येवधेटोनिवृत्त्यर्थंदद्धेटोघुसंज्ञांज्ञापयतिनहिदधातिनिवृत्त्यर्थंदद्त्येतत्।तस्यदधातेर्हिरितिह्यादेशविधानाद्दद्भावाऽप्रसङ्गात्।समानशब्दानामिति।समानश्रुतीनामित्यर्थः।प्रनिदारयतिप्रनिधारयतीति।दृङ्धृङोर्णिचिवृद्धावाकारेकृतेदाधाशब्दौसंपद्येतेतौचार्थवन्तौपश्चात्तुरपरत्वंक्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वंनकरोतीति

गामादाग्रहणेष्वविशेषइति॥समानशब्दप्रतिषेधः॥समानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रनिदारयति।प्रनिधारयति।दाधाघुसंज्ञाभवन्तीतिघुसंज्ञाप्राप्नोति॥समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्॥समानशब्दानामप्रतिषेधः।अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः।घुसंज्ञाकस्मान्नभवति।अर्थवद्ग्रहणात्।अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात्।नचैतावर्थवन्तौ॥अनुपसर्गाद्वा॥अथवायत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञाभवन्ति।नचैतौदाधोःप्रतिक्रियायोगः।यद्येवम्।इहापितर्हिनप्राप्नोति।प्रणिदापयतिप्रणिधापयतीति।अत्रापिनैतौदाधावर्थवन्तौनाप्येतौदाधोःप्रतिक्रियायोगः।

प्राप्तिः।अर्थवद्ग्रहणादिति।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यस्यस्वंरूपमित्यनेनज्ञापितत्वात्।उरण्रपरइतिचाणिविधीयमानएवरपरोभवतीतिवृद्धिःक्रियमाणारपराभवतीतिदाधारोरेवार्थवत्त्वंनतुतदवयवयोरितिनास्तिघुसंज्ञा।अनुपसर्गाद्वेति।अभ्युपगम्यघुसंज्ञांदोषंपरिहरति।घुसंज्ञकापेक्षयायस्योपसर्गत्वंतस्मात्परस्यनेर्घोपरतोणत्वंविधीयते।अत्रदाधापेक्षयानास्तिप्रशब्दस्योपसर्गत्वंकिंतुदाधोरोरपेक्षयेत्यदोषः।इहापितर्हीति।अत्रापिपुकिकृतेपकारान्तोऽर्थवान्नकेवलोदाशब्दःपुगन्तमेवचप्रत्युपसर्गत्वंनदाशब्दंप्रतीतिप्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नवाऽर्थवत इति। लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः। यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ। इहाप्यनन्तरङ्गत्वात्कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः। अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम्। यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेणा विशेष्यते तदाऽयं परिहारः। ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधोः प्रत्यनुपसर्गत्वात्सत्वं न भवत्येव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। ततश्च नित्येष्वागमविरोधात्तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद् द्वाप्शब्द एवार्थवान्न दाप्शब्द इति तदवस्थो दोष

नवाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र॥ नवा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथाऽन्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। क्वाऽन्यत्र। लविता चिकीर्षितेति। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।

इति भावः। अथ युक्तमिति। तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। बाढमिति। प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते। आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि। आदेशास्तर्हीमे इति। इड् भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते। सर्व इति। आगमा अपीत्यर्थः। सर्वपदादेशा इति। पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यते ऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं पदम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकदेशविकारेहीति। यद्यपि सर्वविकारेऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु। तथापि विकाराभावप्रति
पादनपरमेतत्। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्यान्न्यादेशाऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः। यद्येवं दाप्शब्दस्य
दापूशब्द आदेशः क्रियत इति दाप्शब्दस्याऽनर्थक्यप्रसङ्गः। नैष दोषः। नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः
। प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमाऽऽगमिभाव एव। अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदे न व्यवहारो न स्यात्। दीङ इति।
उपादीस्त इति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः। इह खल्विति। एचो विषये
आत्त्वविधानादीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः। न चेयमिति। एच एव स्थाने आत्त्वविधानादित्यर्थः। सन्निपातेति।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥ दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे व
क्तव्यः। उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। कु
तः पुनरयं दोषो जायते। किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात्। रूपग्रहणादित्याह। इह खलु
प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उपदिदीषते। सनिमीमाघुरभलभेति। नैष दोषः। दाप्रकृतिरित्युच्यते।
न चेयं दाप्रकृतिः। आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः। एजन्तानामपीकारान्ताः। न च प्रकृतेः प्रकृतिः
प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। सन्निपात
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति। दाप्प्रतिषेधेन दैप्य नेजन्तत्वात्।

अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसं
ज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते। अत्र केचिदाहुः। दीङ स्तु जा दा वात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति
प्रणिदातेति णत्वं भवति। अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्व इति विषयो निर्दिष्टः। अन्ये त्वाहुः। निर्देश एवैज
न्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाण्दाञ्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः। न हि तद
नुकरणस्याऽऽत्त्वमस्ति अगुणविषयत्वात्। राम: ८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दापूप्रतिषेध इति। दापूलवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्त्वमत्र प्राप्नोति। प्राक्तं तावदिति। दापूदैपौ धातुषु बान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाप् शब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः। अथवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे ऽपदे प्राएजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापको पन्यासः

दापूप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखम्। ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति। तस्मात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधात्। अथ वा दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम्। अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। प्राक्यं तावदनेनादाबिति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दापूप्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः आत्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तस्मात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नह्ययं तदा दाबू भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। घ्यन्तु विकरणो भविष्यति।

। माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङः। मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात्। माङस्तु विवक्षावशाद्व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद्व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम्। एवं हिनाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथवेति। दिवादिषु दापू शोधन इति पठिष्यत इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मि
न्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्तादिति विज्ञायते यथा
मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते।
यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत। सर्वोऽतिदेशानां कार्योऽतिदेशस्य प्राधा-
न्यात्तस्यैवेहाऽऽश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्ये संभवति-

आद्यन्तवदेकस्मिन्। किमर्थमिदमुच्यते॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्॥
सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वम
स्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि
कार्याणि न सिध्यन्ति। इष्यन्ते च स्युरिति। तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचन
म्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्। तत्र व्यपदे
शिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एकाचो द्वे प्रथमस्यार्थ
म्। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इया
य आरेत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम्।
वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येवेति। एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। इह
न स्याद् इन्द्रो मा वक्षत् स देवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।

गौणो न स्यादित्याह। सत्यन्यस्मिन्निति। आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् प्रशस्ते तदाद्यन्तवत् तस्याभावात् प्रवर्तनादित्यर्थः। क्वचिदाद्यन्तभावा
दिति पाठः। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति। सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति
स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वक्षदिति।
वचूलेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोऽडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इ
ति षत्वं न स्यात्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu